

FOREWARD:

Few will deny that the system of Ayurvedic Medicine is not only the oldest, but the only source of almost all the medical sciences, ancient and modern. A few dissenting voices, such as Haas' theory have been silenced by eminent Scholars like E. Pococke, Mrs. Manning, and others, and practically, there is little opposition in the field against the glaring proofs of the antiquity of Ayurveda. There is no room here to quote the various passages from the oldest literature of the world—the beginningless Vedas, that illustrate how early the Aryans had attained proficiency in high class surgery and therapy.

But antiquity alone is no proof of the superiority of a science, it is the great accuracy and perfection with which the drugs and instruments were handled that moved the great scholars of the Western Medicine like Sir Pardey Lukis to admit, "There is no doubt whatever that their ancestors knew ages ago many things which are now a days being brought forward as new discoveries." There is no wonder that the Scholars of Ayurveda are so much in raptures over the superiority of the system over other medical sciences. It had attained in surgery at a very early period that would defy the latest advancements of the Western Medicine. This fact has not been challenged as yet, on the other hand many of the Western scholars have candidly admitted it. Prof. Wilson, for example, states, "The ancient Hindus attained as thorough a proficiency in medicine and surgery as any whose acquisitions are recorded." Weber says, "In this department (surgery) European nations might, perhaps, even at the present day, still learn something from them (the Indians) as indeed they have already borrowed from them the operation of rhinoplasty." Thus, it is almost unanimously accepted that Ayurveda is the oldest and most perfect of all the medical sciences.

But is the Ayurvedic System as perfect and faultless to day as it was in the wake of the Aryan civilisation? Certainly we cant reply in the affirmative. Undoubtedly it is not even the tenth part of what it was. But there is yet another question: taking it as it is in its present mutilated condition, can it be more beneficial to us, if it were to be adopted instead of the prevailing allopathic system? This point invites controversy on both the sides.

It is not long ago, when the present rulers of this country were taking steps to eradicate the indigenous system of medicine altogether, as (they said) it was practised by quacks and was based on unscientific and empirical principles. It is the same government that is now making grants in various provinces for the resuscitation of the same 'Unscientific' and 'Empirical' science. That these grants are laughable and ridiculous in certain cases is a different question altogether, but it must be owned that the system has succeeded in crawling slowly to the strictly guarded coffers of the Government. Why the old attitude

of the Government has changed towards Ayurveda is an easy explanation. The chief cause of the misunderstanding between the rulers and the Ayurvedists was the want of a language to understand each other. Forty years ago, there were practically no Aurvedic physicians who could explain the principles of Ayurveda to the English knowing Government. Naturally, adventurous Englishmen, under the concieted satisfaction of being research scholars would steer into the field, translate 'Vayu' as wind and do some other such tricks, and thus win the laurels for themselves and shame for Ayurveda. Nothing has caused greater harm to our science of medicine than these misinterpreted translations. If we were to translate the iris of the eye as the rainbow, for it means both, I wonder if we would succeed in ridiculing them as the translators of Vayu, Pitta, & Capha, as wind, bile and phlegm succeeded ! But a new day has dawned, bringing forth Ayurvedic physicians of unquestionable excellence not only proficient in their own system of medicine, but fully able to argue face to face with the most advanced scholars of the western system of Medicine, and press them to get grants made for the reorganisation of a system that if fully adopted would cost their manufacturing country a loss of crores of rupees every year. But the glaring facts cannot be suppressed, and the public has begun to see the difference between the indigenious and the foreign systems. The cry of the Ayurvedic physicians is no longer a cry in the wilderness. The chief cause of the promising success is mostly the knowledge of the English language in certain classes of Ayurvedists. Among the best I may name Mahamahopadhyaya Syt. Gananath Sen of Calcutta, who has so beautifully explained some of the most contested points in the light of the Western System. Thus through the knowledge of the language of the rulers, the Ayurvedic physicians are in a position to carry on controversies with their opponents and prove that the flickering flame of Aurveda still sheds a most brilliant light than the rival systems and if well tended it can again become as steady as it was in its glorious past. Even when it is supposed that Ayurveda has degenerated to a lamentable extent, its superiority has been acclaimed by the foremost western physicians. Mr. W. E. Coleman of San Fransisco states, "There is much in it (Charaka Samhita) both of interest and value to the western mind, occidental medical science and therapeutics-American and European medical science has much to learn." It was about this very book that Dr. Clarke of Philadelphia said that if the treatment offered by Charka were to be substituted, most of the chronic and epidemic deseases of the world would disappear and the work for the undertakers would be lessened considerably. These opinions have been won by the lamentable present, not the glorious past of the Ayurvedic medicine. If we only accept it as it is (for though it is not what it was, it is still better than others) we can again raise it to the same height from which it has fallen.

By rejuvenating Ayurveda, we do our duty to the country. Chill penury glares into the face of our country while the Allopathy is emptying

the coffers of India by costing the country two crores of rupees a year. What would Ayurveda cost instead? Collection and nothing more. Collection of drugs which given in there pure and fresh conditions are far more efficacious than those that have lost their vigour by undergoing long laboratory processes, and then lying for a considerable period in the stores of proprietors, sole agents, wholesale and retail dealers and so on to an endless series. In his presidential speech at the Punjab Provincial Ayurvedic Conference, Vaidya Ratna Pandit Ram Prasad of Patiala gave startling examples of the simplicity of Ayurvedic treatment amongst which was the treatment of a host of diseases by the different parts of a single banyan tree. All these treatments are thoroughly well conducted, and no ghost of empiricism hovers over them. When the Indians know that the substitution of the indigenous system means health as well as wealth for India, why dont they rise unanimously to greet their ancient benefactor, now that the conditions are favourable, and instead of destroyers of the Mahmood Ghaznavi & Aurangzeb type the rulers are such that if reasonably approached, will not be totally indifferent to the proposal, even if they were to make such funny grants as Rs. 9000/- per year for the Ayurvedic Institutions in the Panjab! Compare it to the colossal sums advanced in the interests of the western system: and compare the clinical results of the two systems. The ultimate fact is that the government is not to be blamed. Every one must love his own country, and if the removal of Allopathy from India means beneficial to the interests of this country, it may not prove the same to the home, whence thousands and thousands of instruments India imports. It is this fear that is responsible for the Government's shirking from making early enquiries into the subject, it is this fear that prompts authorities to show free films at the public fairs depicting the heavy ignorance on the part of the Aurvedic physicians and the consequent disastrous effects for the patients. These are causes that repress the growth of Ayurveda considerably. But apart from these, as I have already mentioned, one of the active causes is also the presence of irresponsible translations. Passing through the various vicissitudes of ages, most of the Ayurvedic works have been changed in readings here and there and it requires the pen of the foremost scholars and lovers of truth only to say anything on the subject. On the other hand the public has been besieged with legions and legions of translations and commentaries gushing out of the press to no purpose.

Suitable translations and commentaries are no doubt a very necessary factor in the reorganisation of an antique science. It was to this purpose that the present commentary on 'Vagbhata' was written and better hands could not have been employed.

There are three old and authoritative commentaries extant on the work, of which the Sarvang Sundara (सर्वज्ञ सुन्दरा) on sutrasthan only was available from the press, but the other two, the Padartha Chandrika (पदार्थ चन्द्रिका) and the Hemadri (हेमाद्रि) were very difficult to get. The proprietors of

(4)

Shri Venkateshwar Press obtained them from the well known scholar of Ayurveda, Sriman Yadavji Tricumji, Ayurvedacharya, and sent all the commentaries to my reverend father to rearrange the misplaced comments, replace or explain the obscure readings, and give the whole a systematic appearance. Accordingly the commentaries have been arranged with the original, and he has added his own notes and explanations whenever the old commentaries differ or the difficult text is left out. This has added to the ease in following the purport of the writer of the original. I think a better combination of authoritative and really useful commentaries could not be hoped for especially after the touch that has been imparted to them by the additional comments and explanations given by my reverend father. The work will undoubtedly prove very useful for the teachers as well as the students of Ayurveda.

SHARMA LODGE
PATIALA.
The 6th. May 1928.

SHIV SHARMA.

भूमिका ।

अथि महाभागाः,

सुविदितमेवैतद् भवतां यदायुर्वेद एव सर्वसुखप्रद ऐहलौकिकपारलौकिककल्याणहेतुश्च । यथा किल रावणरणहङ्कारपूरिते लङ्कासङ्ग्रामाङ्गणे सर्वनाशमिवापस्वप्रायमानोऽनुजवियोगविह्वलो दाशरथिः प्राणानिव लक्ष्मणनेत्रोन्मीलनेन पुनरासाद्य सीतामिव त्रैलोक्यविजयलक्ष्मीं लेभे, यामनुशाल्याश्विनीकुमारी अराजर्जरित-वपुषे च्यवनाय महर्षये समुद्भिन्नयौवनां सुकुमारां कुमारतामन्वगृह्णीताम् । यत्कृपया ताभ्यां यज्ञस्य शिरः सहितम्, प्रातश्च यज्ञभागः । यथा हि महर्षिशापपावकच्छुष्टं परीक्षितं रक्षितुमुपक्रममाणो मिषगाचार्यः सर्पकाकारमस्मी-कृतं वृक्षं पुरुषं च जीवयन् सर्पदर्पं तिरश्चकार । यामाराध्यार्जुन इव नागार्जुनोऽनुपतन्तं कालमपि मयिधामास । यत्कृपया ब्रह्मानन्दमिव पारदरसमास्वाद्य, शूलपाणिमिव गोरक्षनाथोऽव्याहतां व्योमचारितां वयो । यथा च भग-वान् भ्रन्वन्तरिरिमं लोकं युगपदेव जिघत्सितुमाक्रामतो मृत्योरुद्भासं शिथिलचकार । भवेद्यं सर्वावनी वैद्यविद्या कियदुपकरोति लोकस्येति समर्थयितुं न वचांस्यपेक्ष्यन्ते ।

परं दौर्भाग्येणाऽस्माकमुभयलोककल्याणकारी सर्वसुखैकहेतुरप्ययमायुर्वेदो भारतीयाऽन्यनुत्तमानां सहैव सामयिकाद्यतैरभिहन्यमानोऽवनतिपथेनाऽभिगम्यमानो दृष्टिपथमवतरति । इदमतीव कष्टम्, यदन्वविद्या-प्रचारार्थं महाविद्यालया यादृशा विद्यन्ते राजकीया नाऽऽयुर्वेदस्य तादृशा राजकीयविद्यालयाः कचिदप्युपल-भ्यन्ते । अयमेव हेतुर्यद्वादानिमायुर्वेदोऽहर्निशं क्षीणामेव दशामुपेयमानोऽवलोक्यते । आयुर्वेदावनतं रन्यदपि कारणमिदं वर्तते यत् प्राय आङ्ग्लभाषाऽभिज्ञा एव प्रभूतधनशालिनोऽधिकारवन्तः सर्वं कर्तुमकर्तुं वा समर्थाः सन्ति । आयुर्वेदशास्त्रस्य चात्यन्तगहनत्वान्नासम्यगपरिशीलितसंस्कृतशास्त्रा एतस्य सारमवगन्तुं क्षमन्ते । यैश्चाप्यधीतं संस्कृतशास्त्रं विधिपूर्वकं तेऽप्याङ्ग्लभाषाऽनभिज्ञतयाऽऽयुर्वेदस्योपयोगित्वं महत्त्वं चाधिकारिणा-मग्रे निवेदयितुं न पारयन्ते । एष एव हेतुर्यत् संस्कृताऽनभिज्ञाऽधिकारिवर्गस्य नाऽवलोक्यते प्रवृत्तिरायुर्वेदहित-साधनेऽद्यावधि । आधुनिकशैलीमनुसरन्तः स्वधर्मविमुखा देशद्रोहिणश्चाऽपि धूर्ता मिथ्यादोषारोपणेन बहुभिः प्रकारैर्यतन्तेऽधिकारिवर्गमायुर्वेदविमुखीकर्तुम् । अन्योऽपि हेतुर्यत्सर्वहितकरोऽप्येव आयुर्वेदोऽधिकारिवर्ग-दृशि स्वगुणाऽनुरूपं स्थानं नाऽऽप्नोति । संस्कृतज्ञाः हि यदि सूक्ष्मदृशाऽवलोकयेयुः तर्ह्यायुर्वेदस्योपयोगिता सुविदिता भवेदेतदपि सुज्ञातं भवेद् यदायुर्वेदप्रचारायत्तमेव सर्वस्य जगतः सुखम् ।

आयुर्वेदे हि चरकसुश्रुतसंहिताभ्यामनन्तरं वाग्भटप्रणीतस्याऽस्याष्टाङ्गहृदयस्यैव महानादरो दृग्गो-चरीभवति । श्रीमद्वाग्भटाचार्यप्रणीतं ग्रन्थान्तरमष्टाङ्गसंग्रहोऽप्युपलभ्यते । अयमष्टाङ्गहृदयग्रन्थ आचार्यै-स्तत्र तत्र विद्यमानानि स्थलानि वर्जयित्वा महत्सु ऋषिप्रणीतग्रन्थेषु यद्विस्तरेणाऽनेकविधभाषाणां वर्णनं कृतमस्ति तत्सारं निष्कास्य निर्मितोऽस्ति, उक्तं च—

“तेभ्योऽतिविप्रकीर्णैभ्यः प्रायः सारतरोच्चयः । कियतेऽष्टाङ्गहृदयं नाऽतिसक्षेपविस्तरम् ॥ ” अष्टाङ्गसंग्रह-ग्रन्थोऽपीन्दुटीकासनाथो मुद्रित उपलभ्यते ।

(६)

भूमिका ।

अष्टाङ्गहृदयस्य टीकात्रयमुपलभ्यते, श्रीमदरुणदत्तकृता सर्वाङ्गसुन्दरा, श्रीमच्चन्द्रनन्दनप्रणीता पदार्थचन्द्रिका श्रीहेमाद्रिविरचिताऽऽयुर्वेदरसायनटीका च । ये चाऽपि चरकसुश्रुताऽनुशीलनरताः सन्ति विद्वांसस्तेऽप्यस्याऽष्टाङ्गहृदयस्य सूत्रस्थानं विशेषतः प्रशंसन्ति । सर्वेषु विद्यालयेष्वपीदमेव सूत्रस्थानं विशेषेण पाठ्यमानं दृग्गोचरीभवति । अतो मयाऽध्यापकानामध्येतृणां च हितमिच्छताऽस्मिन् सूत्रस्थाने पूर्वोक्त-टीकात्रयं क्रमशः संयोज्य, श्लोकाङ्कानुपेक्ष्य विषयाऽनुसारमेव मूलं विभज्य, गहनेषु विषमेषु च स्थलेषु स्वमतिगत्यनुसारं टिप्पण्या अपि सन्निवेशः कृतोऽस्ति ।

पुस्तकस्याऽस्य मुद्रणाऽवसरे, चिकित्सासम्बन्धिकार्यलभो यदाऽहमासम्, तदा व्याकरणाचार्यकाप्व-श्रीमत्कृष्णशास्त्रिभिर्विपुलं साहाय्यमदायि अतस्तेऽतीव धन्यवादाहर्हाः ।

सम्प्रति वयमाशास्महे यदध्यापकाः पर्यालोचका अध्येतारश्चास्य ग्रन्थस्य समयेऽस्मिन् विपद्बहुले रागद्वेषौ दूरादेव परित्यज्यायुर्वेदहितसाधने दत्तकामा भूत्वा पुण्यभाजो भूयासुरिति ।

अस्य ग्रन्थस्य निर्माणसमये टीकात्रयमिदं श्रीवेङ्कटेश्वरमुद्रणालयाधिपतिसकाशादेवोपलब्धमासीदतः पुनर्मुद्रणादिसर्वाधिकारं तेभ्य एव समर्पये इति ।

विनीतो—

रामप्रसादशर्मा.

अष्टाङ्गहृदयस्य सूत्रस्थानीय-विषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मङ्गलाचरणम् ...	१	देशद्वैविध्यम् ...	२८	अभ्यङ्गापवादः ...	४५
अथात आयुष्कामीया- ध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥		भूदेशत्रैविध्यम् ...	२९	व्यायामः ...	४६
आयुर्वेदोत्पत्तिः ...	५	भेषजकालः ...	३०	व्यायामनिषेधः ...	४६
आगमशुद्धिः ...	११	द्विप्रकारकमौषधम् ...	३०	व्यायामकालः ...	४७
आयुर्वेदोपदेशाः ...	६	परमौषधम् ...	३१	देहमर्दनम् ...	४७
पृथक्कृतत्राणि ...	११	मनोदोषौषधम् ...	३१	अतिव्यायामनिषेधः ...	४७
अष्टाङ्गहृदयम् ...	७	पादचतुष्टयस्वरूपम् ...	३१	अतिव्यायामादिना व्यापदः ...	४७
अष्टाङ्गानि ...	८	भिषक्चतुर्गुणाः ...	३२	उद्वर्तनगुणाः ...	४७
दोषादयः ...	९	औषधस्य चातुर्विध्यम् ...	३२	स्नानगुणाः ...	४८
तेषां मारकत्वम् ...	११	उपस्थातुश्चतुर्गुणाः ...	३३	उष्णाम्बुना परिषेकः ...	४८
तेषां स्थानानि ...	११	रोग्यपि चतुर्विधः ...	३३	स्नानेऽयोग्याः ...	४८
तेषां नियतकालः ...	१२	सुखसाध्यव्याधिलक्षणम् ...	३५	जीर्णे हितभोजनम् ...	४८
अग्निस्वरूपम् ...	१३	कुच्छसाध्यो व्याधिः ...	३५	धर्मप्राधान्यम् ...	४९
कोष्ठचातुर्विध्यम् ...	१३	याप्यो व्याधिः ...	३५	भिन्नाऽभिन्नाणां स्वीकार- परि० ...	४९
प्रकृतिस्वरूपम् ...	१४	प्रत्याख्येयो व्याधिः ...	३६	हिंसादित्यागः ...	५०
त्रिदोषगुणाः ...	१५	अनुपक्रमणीयातुरस्य लक्ष- णम् ...	३७	शक्तितोऽवृत्त्याद्यवर्तनम् ...	५०
संसर्गः सन्निपातश्च ...	१६	सूत्रस्थानान्तर्गताध्यायाः ...	३८	कीटादिष्वात्मवद्दर्शनम् ...	५०
धातवः ...	१७	शारीरस्थानाध्यायाः ...	३८	देवाद्यर्चनम् ...	५०
मलाः ...	१७	निदानस्थानाध्यायाः ...	३९	अर्थिनोऽप्रत्याख्यानम् ...	५१
देहपरिपालनोपायः ...	१७	चिकित्सितस्थानाध्यायाः ...	३९	उपकारस्य प्राधान्यम् ...	५१
रसाः ...	२०	कल्पस्थानाध्यायाः ...	४०	संपदादौः समचित्ता ...	५१
रसानां गुणाः ...	२०	उत्तरतन्त्राध्यायाः ...	४०	वचनं हितादिरूपम् ...	५१
रसाश्रयद्रव्यस्य त्रिप्रकार- त्वम् ...	२१	अथातो दिनचर्याध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥		वर्तनप्रकारः ...	५१
वीर्यद्वैविध्यम् ...	२२	ब्राह्मे मुहूर्त उत्थानम् ...	४१	शशुत्वादेरप्रकाशनम् ...	५२
द्रव्यविपाकः ...	२२	स्वस्थवृत्तं दन्तधावनं च ...	४१	लोकप्रकृत्यनुसारेण वर्तनम् ...	५२
द्रव्यस्य गुणाः ...	२३	अजीर्ण्यादिनो भक्षणनिषेधः ...	४२	इन्द्रियाणां लालनपीडननिषेधः ...	५२
रोगकारणम् ...	२४	सौवीरास्ननम् ...	४३	त्रिवर्गशून्यकर्मानारम्भः ...	५२
रोगारोगतयोः स्वरूपम् ...	२५	रसास्ननम् ...	४४	सर्वधर्मेषु मध्यममार्गानुवर्त० ...	५३
रोगद्वैविध्यम् ...	२५	नावनादिसेवनम् ...	४४	दीर्घलोमादिधारणनिषेधः ...	५३
रोगाधिष्ठानद्वैविध्यम् ...	२५	केषांचित्ताम्बूलनिषेधः ...	४४	स्नानशीलादिः ...	५३
मनसो द्वौ दोषौ ...	२६	अभ्यङ्गः ...	४५	संचारप्रकारः ...	५३
रोगिपरीक्षणम् ...	२६	शिरआदौ विशेषेण शील- नम् ...	४५	निशि विशेषः ...	५३
रोगविशेषाधिगमोपायः ...	२७				

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
विशिष्टदेवताधिष्ठानाद्यन-	
तिक्रमः ...	५४
चाहुभ्यां नदीतरणनिषेधादि	"
क्षुत्यादिकरणप्रकारः ...	"
नासाविकोषणनिषेधादि	५५
श्रमात्प्राग्देहवाक्चेष्टाः...	"
राध्यादौ चत्वरदिसेवन-	
निषेधः ...	"
उद्यदादित्यदर्शननिषेधादि	५६
मद्यविक्रयादिनिषेधः ...	"
पुरोवातादित्यागादि ...	"
सर्वचेष्टासु लोकोपदेष्टृत्वम्	५७
सङ्गतस्वरूपम् ...	५८
कालस्मृतिविशिष्टत्वम्...	"
एवमाचारे कृते फलम्	"
अथात ऋतुचर्याध्याय-	
स्तुतीयः ॥ ३ ॥	
षड् ऋतवः ...	६०
बलादाने युक्तिः ...	६२
उत्तरायणम् ...	"
दक्षिणायनं बलविसर्गः	"
बलविसर्गे युक्तिः ...	६३
शीतादौ नृणां बलविचारः	"
हेमन्तेऽनलस्य प्राबल्यम्	"
हेमन्तः हिमचर्या ...	"
स्वाद्वम्लादिसेवनम् ...	६४
बुभुक्षितस्य प्रातरेव	
भोजनम् ...	"
वातघ्नतैलाभ्यङ्गादि ...	६५
ह्नानादि ...	"
मांसादिसेवनम् ...	६६
विलासिनीनां शीतहरत्वम्	"
शीतजनितदोषनाशः ...	६७
शिशिरः शिशिरचर्या ...	"
शिशिरेऽपि पूर्वोक्तविधिः	"
वसन्तचर्या ...	६८
श्लेष्मजयप्रकारादि ...	"
शृण्ठीक्वथितजलपानादि	६९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मध्याह्ने गमनादित्यागः	६९
गुरुशीतादित्यागः ...	७०
ग्रीष्मचर्या ...	"
पट्टादित्यागः ...	७१
मधुरान्नादिसेवनम् ...	"
सक्तुशर्करादिलेहः ...	"
मद्यपानापानप्रकारः ...	"
उक्तविध्यतिक्रमे दोषः	७२
मांसैः सह शुक्लशालिभक्षणम्	"
नातिघनरसादेः पानम्	"
सुरभीकृतजलपानम् ...	७३
रात्रौ माहिषक्षीरपानम्	"
स्वापप्रकारः ...	"
वेण्वादिनिर्मितगृहे स्वापः	७४
शयनीयप्रकारः ...	"
निशासु सौधपृष्ठे स्थितिः	"
तालवृन्तसेवनप्रकारः ...	७५
वर्षाचर्या ...	७६
वर्षासु दोषाणां दुष्टत्वम्	"
अन्योऽन्यदूषिषु वातादिषु श०	"
साधारणमास्थापनादि...	७७
पुरुषवर्तनप्रकारः ...	७८
नदीजलादिपञ्चल्यागः...	"
शरच्चर्या ...	"
क्षुधितस्य तिकादिगुणयुत०	७९
उदकसेवनप्रकारः ...	"
चन्दनादिसेवनम् ...	८०
तुषारादिदशपारित्यागः	८१
समासेन ऋतुचर्या ...	"
ऋतुविशेषेऽन्नपानादि...	"
उपादिष्टाहारस्यापवादः	"
ऋतुविषये सेवनीयप्रकारः	८२
सहसा त्यागे रोगाः ...	"
अथातो रोगानुत्पादनीया-	
ध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥	
वातादिवेगधारणनिषेधः	८३
वातरोधेन गुल्मादिरोगो-	
त्पत्तिः ...	८४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
वातोत्थे विकारे स्नेहादिविधिः	८४
शकृतो रोधे पिण्डिकोद्वेष्टादयः	"
मूत्रस्य रोधादंगभंगादयः	"
वातादिरोधजानामौषधम्	८५
पुरीषरोधजेष्वाधम्	"
मूत्रजेष्वाधम् ...	"
उद्गारस्य रोधादरुच्यादयः	८६
क्षुते रोधाच्छिरोऽर्त्यादयः	"
अप्रवर्तमानक्षुतेः प्रवृत्तौ कारणम्,	"
तृष्णातिरोधाच्छोषादयः	८७
क्षुधो रोधादंगभंगादयः	"
निद्रारोधान्मोहादयः	"
कासरोधात्तद्वृद्धिः ...	"
श्रमश्वासरोधादुल्मादयः	८८
जुंभाया रोधाक्षुतिवद्वेगाः	"
अश्रुणो निरोधात्पीनसादयः	"
वमेर्निरोधे विसर्पादयः	"
तत्र गंढूषादयः शस्ताः	"
शुक्रोधाच्छुक्रस्रवणम्...	८९
तत्र ताम्रचूडादिकसेवनम्	"
वेगरोधिनो न चिकित्स्याः	"
वेगोदीरणधारणैः सर्वेऽपि रोगाः	"
तत्र साधनम् ...	"
लोभादिवेगधारणमेव...	९०
वातादीनां यथाकालशोधनम्	"
दोषकोपकारणम् ...	९१
वैद्येन रसायनप्रयोगः कर्तव्यः	"
भेषजक्षपिते आहारैर्वृहणादि	९२
एवंकृते पुरुषस्य फलम्	"
आगंतुरोगनिर्देशः ...	९३
एषां चिकित्सा ...	"
मलानां शोधनकालाः...	९४
हिताहारविहारसेवनम्	९५
अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानी-	
याध्यायः ॥ ५ ॥	
गंगाजलगुणाः ...	९६
गंगाजललक्षणम् ...	९७
सामुद्रजलपाननिषेधः	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
आंतरिक्षं जलं गांगम्...	९८	यांत्रिकरसस्य त्वन्यगुणाः	११५	धान्याम्लकाजिकगुणाः	१२८
पानायोग्यं जलम् ...	"	पौडकरसस्य श्रेष्ठ्यम्...	११६	गोऽजादिमूत्रगुणाः ...	१२९
आंतरिक्षमपि पानेऽयोग्यम्	९९	शातपर्वकादीनां गुणाः	"	द्रवैकदेशोदाहरणम् ...	"
नदीनिरूपणम् ...	१००	फाणितगुणाः ...	११७	अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानी-	
नद्यः पथ्यापथ्याः ...	"	निर्मलगुडगुणाः ...	"	याध्यायः षष्ठः ॥६॥	
हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्या-	"	पुराणनवगुडगुणाः ...	"	हितकारिधान्यानि ...	१३०
पथ्याश्च ...	"	मत्स्यडिकादिगुणाः ...	"	रक्तशालिगुणाः ...	१३१
वज्र्या नद्यः ...	"	यवासशर्करागुणाः ...	"	महाशाल्यादीनां श्रेष्ठत्वम्	"
कूपतडागाद्युत्तमम् ...	१०१	सर्वशर्करागुणाः ...	११८	यवकादीनां पूर्वस्य पूर्वस्य	"
केषांचिज्जलपाननिषेधः	१०२	शर्कराफाणितयोर्वरावरत्वम्	"	निंदितत्वम् ...	१३२
भोजनेऽबुपानप्रकारः ...	"	मधुगुणाः ...	"	पष्टिकस्य श्रेष्ठ्यम् ...	"
शीतजलगुणाः ...	"	उष्णमधुगुणाः ...	११९	पष्टिकान्महाव्रीह्यादयो गुणः	"
उष्णांबुगुणाः ...	१०३	उष्णमधुन उपयोगः ...	"	पष्टिकादिभ्योऽन्यव्रीहिस्वरू०	१३३
क्वथितशीतलगुणाः ...	"	तैलगुणाः ...	१२०	केश्वादितृणधान्यानि ...	"
क्वथितशीतलोपयोगः ...	"	तैलस्य बृंहणादिकरत्वम्	१२१	प्रियंगोर्भस्मसंधानकरत्वम्	"
नालिकेरोदकगुणाः ...	१०४	एरंडतैलगुणाः ...	"	क्रोरदूषगुणाः ...	१३४
वर्षतुंजलं पथ्यम् ...	"	रक्तैरण्डतैलगुणाः ...	१२२	यवगुणाः...	"
पयसो गुणाः ...	१०५	सार्वपतैलगुणाः ...	"	अन्ययवस्वरूपम् ...	"
गन्धं पयो जीवनीयम्	१०६	आक्षतैलगुणाः ...	"	वंशोद्भवयवस्वरूपम् ...	"
माहिषक्षीरोपयोगः ...	१०७	निंबोद्भवतैलगुणाः ...	"	गोधूमस्वरूपम् ...	"
आजक्षीरगुणाः ...	१०८	उमाकुसुंभजगुणाः ...	"	नंदीमुखी पथ्या ...	"
औष्ट्रक्षीरगुणाः ...	"	वसागुणाः ...	"	शिवीधान्यानि ...	१३५
मानुषक्षीरगुणाः ...	"	मद्यगुणाः ...	१२३	मुद्गगुणाः...	"
आविकक्षीरगुणाः ...	"	नवजीर्णमद्यगुणाः ...	१२४	कुलत्थानां गुणाः ...	१३६
हस्तिनीक्षीरगुणाः ...	१०९	उष्णोपचारेण मद्यपाननिषेधः	"	निष्पावगुणाः ...	"
वडवादीनां क्षीरगुणाः...	"	सुरागुणाः ...	१२५	माषगुणाः ...	"
अक्वथितक्षीरगुणाः ...	"	वैभीतकीगुणाः ...	"	काकांडोलात्मगुणाफलगुणाः	"
अतिशूतोष्णगुणाः ...	"	अरिष्टगुणाः ...	१२६	तिलगुणाः ...	"
दधिगुणाः ...	११०	द्राक्षारसोद्भवगुणाः ...	"	अतसीगुणाः ...	१३७
तक्रगुणाः ...	११२	खार्जूरमद्यगुणाः ...	"	कुसुंभबीजगुणाः ...	"
मस्तुगुणाः ...	"	शार्करमद्यगुणाः ...	"	माषयवकयोर्न्यूनत्वम्...	"
नवनीतगुणाः ...	११३	गुडमद्यगुणाः ...	"	नवधान्यगुणाः ...	"
क्षीरोद्भवघृतगुणाः ...	"	सीधुगुणाः ...	"	मंडादीनां यथापूर्वं लाघवम्	१३८
घृतगुणाः ...	"	पक्करसगुणाः ...	१२७	मंडगुणाः ...	"
बहुकालस्थितघृतगुणाः	११४	मध्वासवगुणाः ...	"	पेयागुणाः ...	१३९
किलाटादिगुणाः ...	"	शुक्तगुणाः ...	"	विलेप्या गुणाः ...	"
क्षीरघृतयोः श्रेष्ठत्वनिंदितत्वे	"	गुडादीनां यथोत्तरं लघुत्वम्	१२८	ओदनलक्षणम् ...	"
इक्षुरसगुणाः ...	११५	कंदादितदासुतगुणाः...	"	एवं सर्वपेयादिकम् ...	१४०
इक्ष्वभ्रभागगुणाः ...	"	अन्यासुतगुणाः ...	"	मांसरसलक्षणम् ...	१४१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मौहूरसलक्षणम् ...	१४१	वराहगुणाः ...	१५२	चिरिबिल्वान्कुरगुणाः ...	१६३
कौलदयसलक्षणम् ...	१४२	मत्स्यगुणाः ...	१५३	शतावर्षकुरगुणाः ...	१६४
तिलविकृत्यादिगुणाः ...	"	चिलिचिमिमत्स्यगुणाः ...	"	वंशकरीरगुणाः ...	"
रसालाया लक्षणम् ...	"	लावादयः ...	"	पत्तूरगुणाः ...	"
पानकलक्षणम् ...	१४३	सद्योहतमांसस्य शुद्धत्वम् ...	"	कासमर्दगुणाः ...	"
लज्जालक्षणम् ...	"	मृतमांसदित्यागः ...	"	कुसुंभशाकगुणाः ...	"
पृथुकगुणाः ...	"	पुंस्त्रियोर्मांसप्रकारः ...	१५४	सार्षपशाकगुणाः ...	"
धानालक्षणम् ...	"	शाकवर्गः ...	१५५	बालमूलकगुणाः ...	"
सक्तलक्षणम् ...	"	पाठादिजशाकगुणाः ...	"	महामूलकगुणाः ...	१६५
पिण्याकलक्षणम् ...	१४४	सुनिषण्णगुणाः ...	"	स्निग्धसिद्धगुणाः ...	"
वेसवारलक्षणम् ...	"	राजक्षवगुणाः ...	"	शुष्कमूलकगुणाः ...	"
मुद्गादिजवेसवारलक्षणम् ...	"	वास्तुकगुणाः ...	१५६	आममूलकगुणाः ...	१६६
कुक्कुटादिपक्वानां यथोत्तरं ल०	१४५	काकमाचरिगुणाः ...	"	पिंडालुगुणाः ...	"
हरिणादयो दश मृगाः ...	१४६	चांगेरीगुणाः ...	"	कुठेरादिगुणाः ...	"
लावादय एकविंशतिर्विधिकाः ...	"	पटोलादीनां गुणाः ...	"	सुरसगुणाः ...	१६७
जीवंजीवकादयो दश प्रतदाः ...	"	पटोलविशेषगुणाः ...	१५७	सुमुखगुणाः ...	"
भेकादयश्चत्वारो विलेक्ष्याः ...	१४७	बृहतीद्वयगुणाः ...	"	आर्द्रिकागुणाः ...	"
गवादयः प्रसहाः ...	"	वृषगुणाः ...	"	लघुनगुणाः ...	"
वराहादयो महामृगाः ...	"	कारवेल्गुणाः ...	१५८	पलाङ्गुणाः ...	१६८
हंसादयोऽपचरसंज्ञाः ...	१४८	वार्ताकगुणाः ...	"	गृजनकगुणाः ...	"
रोहितकादयो मत्स्याः ...	"	करीरगुणाः ...	"	सूरणगुणाः ...	"
श्वष्टया मांसम् ...	"	कोशातकावलगुजकयोर्गुणाः ...	"	भूकंदगुणाः ...	"
व्यामिश्रादयः ...	"	तंडुलीयगुणाः ...	१५९	पत्रादीनां यथोत्तरं गुरुत्वम् ...	"
जांगलादिशब्दवाच्याः ...	१४९	मुंजातगुणाः ...	"	शाकेषु जीवत्या वरत्वम् ...	१६९
जांगलानां लक्षणम् ...	"	पालक्या गुणाः ...	"	सर्षपाणामवरत्वम् ...	"
शशगुणाः ...	"	उपोदकागुणाः ...	१६०	फलवर्गः ...	"
तित्तिरिगुणाः ...	१५०	चंचुगुणाः ...	"	द्राक्षागुणाः ...	"
शिल्पिगुणाः ...	"	विदारीगुणाः ...	"	दाडिमगुणाः ...	"
कुक्कुटगुणाः ...	"	जीवतीगुणाः ...	"	मोचादिगुणाः ...	१७०
ग्राम्यकुक्कुटः ...	"	कूष्मांडादिगुणाः ...	"	तालफलादिगुणाः ...	"
ककरोपचक्रकाः ...	"	कूष्मांडविशेषगुणाः ...	१६१	पक्कवित्वगुणाः ...	१७१
काणकपोतः ...	"	वपुसगुणाः ...	"	कपिथगुणाः ...	"
चटकः ...	"	तुंवफलगुणाः ...	"	जांववगुणाः ...	१७२
विलेक्षयादीनां यथोत्तरमधि०	१५१	शीर्णवृंतगुणाः ...	"	आम्रगुणाः ...	"
महामृगगुणाः ...	"	मृणालादिगुणाः ...	"	वृक्षाम्लगुणाः ...	"
अजमांसगुणाः ...	"	कलंबादिगुणाः ...	१६२	शमीफलगुणाः ...	"
आधिकमांसगुणाः ...	१५२	लघुपत्रागुणाः ...	१६३	पीलुगुणाः ...	"
गोमांसगुणाः ...	"	तर्कार्यादिगुणाः ...	"	मातुलुंगगुणाः ...	१७३
मदिवगुणाः ...	"	पुनर्नवादिगुणाः ...	"		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
भङ्गातकमांसादिगुणाः	१७४	संग्रहश्लोकः	... १८८	शरीरस्याभिसंस्कृतिविरुद्धाहारे	
पालेवतगुणाः	...	अथातोऽन्नरक्षाध्यायः		प्रशस्ता	... २०६
पक्वपालेवतगुणाः	...	सप्तमः ॥ ७ ॥		व्यायामादिकारिणो विरोध्यधि	
द्राक्षापरूषकादिगुणाः	...	राजनिकटे वैद्यास्थितिः	१८९	भोजनम्	...
करमर्दकगुणाः	...	वैद्येन राजा रक्ष्यः	१९०	पथ्यापथ्यभोज्यत्यागप्रकारः	२०७
कोलादिगुणाः	...	विषदुष्टभक्तलक्षणम्	...	हितनिषेवणम्	...
अम्लीकाफलादिगुणाः	१७५	व्यंजनानां परीक्षा	१९१	पथ्यगुणानां स्थिरत्वम्	२०९
फलानां मध्ये लकुचमवरम्	...	विषदूषितरसादिवर्णः	...	अपथ्यत्यागपथ्यस्वीकारा-	
फलशार्कसंपादनकारणम्	...	विषदातुलक्षणम्	...	भ्यां गुणाः	...
लवणलक्षणम्	१७६	सविषस्यान्नादेः परीक्षा	१९२	अहिताहारत्यागः	...
लवणविशेषलक्षणम्	१७७	पक्षिमृगैरपि परीक्षाः	...	आहारादिभिः शरीरधारणम्	२१०
सौवर्चलक्षणम्	...	सविषेऽन्ने भक्षिते कंठ्यादयः	१९४	शयनब्रह्मचर्ययोर्विधिः	...
बिडलक्षणम्	...	वक्त्रगे विषे लालादयः	१९५	तत्राहारो वर्णितः	...
सामुद्रलक्षणम्	...	आमाशयप्राप्ते स्वेदादयः	...	दुधनिद्रानिर्देशः	...
औद्भिदलक्षणम्	...	भुक्तविषस्यौषधम्	१९९	जागरणस्य गुणाः	२११
कृष्णलवणलक्षणम्	१७८	हेमपाने विषवाधाऽभावः	...	दिवास्वापस्य गुणदोषकरत्वम्	...
रोमकलवणलक्षणम्	...	विरुद्धाहारस्य विषमरोपमः	...	पुरुषविशेषस्य ग्रीष्मे दिवा-	
लवणप्रयोगे सैधवप्रयोगः	...	विरुद्धभोजनलक्षणम्	२००	स्वापनिषेधः	२१२
यवक्षारलक्षणम्	...	पयसाऽभ्लद्रव्यविरोधः	...	विषार्तकण्ठरोगिणोर्नक्तं	
सर्जिकाक्षारादिगुणाः	...	पयसा कुलत्थादेर्विरोधः	२०१	स्वापनिषेधः	२१३
हिंशुगुणाः	१७९	हरितक्रांदिभक्षणं पयस्यागः	...	अकालशयनान्मोहादयः	...
हरीतकीगुणाः	...	सेधामांसेन वराहादिमांसाऽभ-		तत्र चिकित्सा	...
आमलकगुणाः	१८०	क्षणम्	२०२	निद्रानाशजन्यविकाराः	२१४
अक्षगुणाः	...	पिप्पलीविशेषस्य त्यागः	...	यथाकालं रात्रौ निद्रा...	...
त्रिफलागुणाः	१८१	शूल्यो भासो विरुद्धः	२०३	मंदनिद्रस्य क्षीरादिसेवनम्	...
त्रिजातकगुणाः	...	कपिल्लस्तक्रसाधितो विरुद्धः	...	मैथुनस्य स्वीकारत्यागप्रकारः	...
कटुकमरिचगुणाः	...	एकत्र पायससुराकृशरत्यागः	...	ऋतुविशेषे निधुवननियमः	२१६
पिप्पलीगुणाः	...	तुल्यप्रमाणमध्वादेर्मिथो विरोधः	...	अन्यप्रकारेण स्त्रीगमने भ्रमादयः	...
नागरगुणाः	१८२	भिन्नांशेऽपि मध्वाज्येऽनुपाने		युक्तनिधुवनरतस्य स्मृत्यादयः	२१७
आर्द्रकगुणाः	...	विरुद्धे	२०४	रतान्ते स्नानादिसेवनम्	...
चाविकागुणाः	...	तिलकल्कसाधितोपोदकया-		राश वैद्यो निकटे स्थाप्यः	...
चित्रकगुणाः	१८३	ऽतीसारः	...	अथातो मात्राशित्तीयाध्यायो-	
पंचकोलगुणाः	...	बलाकावारुण्यादिना सह वि०	...	ऽष्टमः ॥ ८ ॥	
पंचमूलगुणाः	...	तित्तिर्यादय एरंडाभिना सिद्धा		परिमितभक्षणम्	२२०
ह्रस्वपंचमूलगुणाः	...	जीवितहराः	२०५	गुरूणां लघूनां च मात्राकथ०	२२१
मध्यपंचमूलगुणाः	...	हारीतमांसस्य योगविशेषेण		हीनमात्रभोजननिषेधः	...
जीवनाख्यपंचमूलगुणाः	...	नाशकत्वम्	...	अतिमात्रे दोषप्रकोपः	२२२
तृणसंज्ञकपंचमूलगुणाः	१८४	तदेव समाक्षिकं विरुद्धम्	...	दोषप्रकोपे विस्मृचिकोद्धवः	...
		विरुद्धस्य व्यापि लक्षणम्	...	घृतस्वैव विस्तारेण कथनम्	...

विषयः	पृष्ठाङ्काः
विस्त्रुचिकानिर्वचनम् ...	२२३
वाताद्याधिक्याच्छूलाद्युद्भवः	"
कफाधिक्याच्छूलाद्युद्भवः	"
अलससंज्ञो रोगः ...	"
दंडकालसकलक्षणम् ...	"
आमविषनिर्देशः ...	२२४
अलसकोपकमनिर्देशः	"
विसूच्यां विरिक्तवदुपचारः	२२५
अजीर्णिनो वमनादि ...	"
जीर्णेऽशन औषधयोजनम्	२२६
औषधप्रकारः ...	२२७
एतस्यैव विवरणम् ...	"
अन्यव्याधिचिकित्सा ...	"
हेतुव्याधिविपर्ययोरेव चिकित्सा-	
यापुपयोगः ...	२२८
अजीर्णलक्षणम् ...	"
अनिलादजीर्णम् ...	२२९
पित्तादजीर्णम् ...	"
अजीर्णे लघनादि ...	"
प्रभूताजीर्णाद्विलंबिका ...	"
आहारसाररसाजीर्णलक्षणम्	२३०
सामान्यमजीर्णलक्षणम्	२३१
अजीर्णस्यान्यकारणानि	"
समशनविषमाशनाऽध्यशन-	
लक्षणम् ...	२३२
इष्टेः सहैष्टभोजनम् ...	२३३
तृणादिजुष्टभोजनत्यागः	२३४
किलाटादिशीलननिषेधः	"
शाल्यादिशीलनम् ...	"
रोगोच्छेदकरस्य सेवनम्	२३५
भक्षणव्यवस्था ...	"
भोजनस्य परिमाणम् ...	"
यवेगाधूमादिभक्षणो शीत-	
जलादिपानम् ...	२३६
भक्तवटकादे रुक्षस्निग्धस्य	
वैपरीत्येनानुपानम्	२३७
अनुपानस्य मनःप्रवर्णादिकरत्वम्	"
क्ष्वेज्वलगुदादौ नानुपानम्	"
हादीनां पानत्यागः	"

विषयः	पृष्ठाङ्काः
पानभोजनोत्तरं पुरुषेण भा-	
ध्यादित्यागः कर्तव्यः ...	२३८
भोजनस्य कालः ...	"
अथातो द्रव्यादिविज्ञानीया-	
ध्यायो नवमः ॥ ९ ॥	
रसादीनां द्रव्यमेव श्रेष्ठम्	२४१
द्रव्यादेः पंचभूतात्मकत्वम्	"
पंचमहाभूतैर्द्रव्योत्पत्तिप्र-	
कारः ...	२४३
द्रव्यमनेकरसम् ...	"
ज्वरादीनामनेकदोषत्वम्	२४४
द्रव्ये गुर्वादयो गुणाः	२४५
रसे उपचारतो गुणाः	"
पार्थिवद्रव्यस्य गुर्वादiguणो-	
त्कटत्वम् ...	२४६
आप्यस्य द्रवादिगुणोत्पत्तिः	"
आग्नेयस्य रुक्षादिगुणोत्पत्तिः	"
वायव्यस्य रौक्ष्यादिगुणत्वम्	"
नाभसस्य सूक्ष्मादिगुणोत्पत्तिः	
णत्वम् ...	"
सर्वं द्रव्यमौषधम् ...	२४७
अग्निपवनोत्कटं द्रव्यमूर्ध्वगम्	"
भूमितोयगुणाधिकमधोगामि	"
वीर्यस्य चर्चाप्रस्तावः	२४८
सर्वं चरकमते वीर्यवदेव	"
गुर्वादिष्वेवाष्टसु वीर्याख्या	२४९
रसादीनां वीर्यत्वाभावः	२५०
द्विधैव वीर्यप्रकारः	"
तत्र युक्तिः ...	"
उष्णं भ्रमादिकर्तुं ...	२५१
शीतमाह्लादनादिकर्तुं	"
विपाकस्य लक्षणम् ...	"
गुणादीनां मधुरादिरूपेण रसः	"
द्रव्यस्य रसेन विपाकेन वा	
शुभाशुभकर्तृत्वम्	२५४
रसादीनां कार्यकरणे कार-	
णत्वम् ...	२५५
विरुद्धगुणसंयोगे भूयसा-	
त्पजयः ...	"

विषयः	पृष्ठाङ्काः
रसादीनां साम्ये कार्यकार-	
णत्वविचारः ...	२५५
प्रभावस्य कर्मकथनम्	२५६
एतस्मिन् दृष्टांतः ...	"
द्रव्यभेदेन कर्मणो भेदः ...	२५७
उदाहरणार्थं ग्रन्थकृद्वचः	२५८
अथातो रसभेदीयाध्यायो	
दशमः ॥ १० ॥	
षड्सोद्भवः ...	२६०
रसलक्षणम् ...	"
मधुरगुणाः ...	"
अम्लगुणाः ...	"
लवणगुणाः ...	२६१
तिक्तगुणाः ...	"
कटुगुणाः ...	"
कषायगुणाः ...	"
रसस्य कर्मकथनम्	"
मधुररसकर्म ...	"
अम्लरसकर्म ...	२६२
लवणरसकर्म ...	"
तिक्तरसकर्म ...	२६३
कटुरसकर्म ...	"
कषायरसस्य कर्म ...	"
मधुरादिस्कन्धः ...	२६४
अम्लस्कन्धः ...	"
लवणस्कन्धः ...	२६५
तिक्तस्कन्धः ...	"
कटुस्कन्धः ...	"
कषायस्कन्धः ...	"
मधुरस्य श्लेष्मकरत्वापवादः	२६६
अम्लस्य पित्तकरत्वापवादः	"
तिक्तस्य वातलत्वापवादः	"
कटो रसस्यापवादः	"
कट्वम्ललवणानामुत्तरोत्तरं	
वीर्योष्णता	"
तिक्तादीनामुत्तरोत्तरं रुक्षतादि	२६७
पट्वादीनामुत्तरोत्तरं गुह्यत्वम्	"
पट्वादीनां क्षिण्यता	"

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
अम्लादीनामुत्तरोत्तरं लघुत्वम् २६७		दोषादीनामाश्रयाश्रयिभावः २८०		श्लेष्मा पञ्चविधः ... २९३	
रसानां संयोगकल्पनाविभागः ॥		लघ्वनवृंहणैर्विकारसाधनम् २८१		श्लेष्मणोऽवलंबकत्वम् ... ॥	
रससंयोगानां व्याख्यानम् २६८		रक्तवृद्धयुत्थादीनां रक्तस्रुति-		स आमाशये क्लेदकः... २९४	
रसभेदानां संक्षेपेण कथनम् २७१		विरचनादिभिरुपक्रमः २८२		जिह्वास्थो बोधकः ... ॥	
रसादीनामुपयोगः ... ॥		धातोर्वृद्धिक्षयकरणप्रकारः ॥		शिरस्स्थस्तर्पकः ... ॥	
अथाऽतो दोषादिविज्ञानीया-		रसरक्तयोर्धात्वोर्वृद्धिक्षयक-		सन्धिस्थः श्लेषकः ... ॥	
ध्याय एकादशः ॥ ११ ॥		रणप्रकारः ... २८३		दोषोपसंहरणम् ... ॥	
देहस्य मूलं दोषादयः... २७३		प्रकुपितदुष्टदोषाणां धातुदोष-		चयकोपरूपवृद्धिनिदानम् ॥	
रसादीनां क्रमेण श्रेष्ठकर्माणि ॥		करत्वादि ... ॥		पित्तचयः ... २९५	
मलानां कर्माणि ... २७४		ओजसो निरूपणम् ... २८४		श्लेष्मचयः ... ॥	
वृद्धवायोः कर्म ... ॥		ओजसः क्षयादि ... २८५		चयादीनां लक्षणानि ... २९६	
वृद्धपित्तस्य कर्म ... २७५		तत्र भेषजम् ... ॥		कोपस्य लिङ्गम् ... ॥	
वृद्धश्लेष्मणः कर्म ... ॥		ओजोविवृद्धौ देहस्य		वातादेश्वयप्रकोपशमाः... २९७	
वृद्धरसापित्तयोः कर्म ... ॥		तुष्ट्यादिः ... २८६		अस्मिन्पर्यनुयोगः ... ॥	
वृद्धमांसस्य कर्म ... २७६		संक्षेपेण वृद्धिक्षयभेषज-		वातादेः कोपाभावः ... २९८	
वृद्धमेदसः कर्म ... ॥		कथनम्, इष्टभक्षणे		कालादाहारादीनां प्राधान्यम् ॥	
वृद्धाश्लः कर्म ... ॥		दोषाणां वृद्धिक्षयजयः ॥		दोषाणां व्याप्तिनिवृत्तिवैचित्र्यं	
वृद्धमज्जाकर्म ... ॥		वातादीनां विपरीतसमानयो		कोपजम् ... ॥	
वृद्धशुक्रस्य कर्म ... ॥		रुचिकरत्वम् ... २८७		विकारस्य हेत्वादिकं सामा-	
वृद्धशकृतः कर्म ... २७७		दोषवृद्ध्यादावन्वोऽपि		न्येन ... २९९	
वृद्धमूत्रस्य कर्म ... ॥		लक्षणप्रकारः ... ॥		अत्रैव हेत्वन्तरम् ... ॥	
वृद्धस्वेदस्य कर्म ... ॥		क्षीणा अपि नोपेक्ष्याः... ॥		तेषां कोपे इंद्रियाणां शब्दादि-	
एवं दूषिकादयो मलाः ॥		अथाऽतो दोषभेदीयाध्यायो		संयोगादिकारणम्... ३००	
क्षीणानिलस्य कर्म ... ॥		द्वादशः ॥ १२ ॥		हीनमिथ्यातियोगनिर्देशः ॥	
क्षीणपित्तस्य कर्म ... ॥		वातस्य स्थानम् ... २८८		कालस्य त्रैविध्यम् ... ३०१	
क्षीणकफस्य कर्म ... २७८		पित्तस्य स्थानम् ... २८९		कर्मणोऽपि त्रैविध्यम् ... ३०२	
क्षीणरसस्य कर्म ... ॥		कफस्य स्थानम् ... ॥		दोषाणां निदानम् ... ३०३	
क्षीणरक्तस्य कर्म ... ॥		वायोः पञ्चात्मत्वम् ... ॥		बाह्यरोगाणां रक्तादीनि	
क्षीणमांसस्य कर्म ... ॥		प्राणस्य गत्यादिप्रकारः २९०		स्थानानि ... ॥	
क्षीणमेदसः कर्म ... ॥		उदानस्य गत्यादिप्रकारः ॥		आन्तरो रोममार्गः ... ३०४	
क्षीणस्याश्लः कर्म ... ॥		व्यानस्य गत्यादिप्रकारः ॥		मध्यमरोगमार्गः ... ॥	
क्षीणमज्जायाः कर्म ... ॥		समानस्य गत्यादिप्रकारः २९१		वायोः कर्माणि ... ॥	
क्षीणस्य शुक्रस्य कर्म... ॥		अपानस्य गत्यादिप्रकारः ॥		पित्तस्य कर्माणि ... ३०५	
क्षीणपुरीषस्य कर्म ... २७९		पित्तभेदाः पञ्च ... ॥		श्लेष्मणः कर्माणि ... ३०६	
क्षीणमूत्रस्य कर्म ... ॥		पित्तस्य रज्जकसंज्ञा ... २९२		पुनः पुनर्व्याधितदर्शनम् ३०८	
क्षीणस्वेदस्य कर्म ... ॥		हृद्गतं पित्तं साधकमुच्यते ॥		व्याधिलिप्रकारकः ... ॥	
घ्राणादिमलानां क्षयलिङ्गम् ॥		दृष्टिस्थं पित्तमालोचकम् ॥		त्रिप्रकारव्याधिलक्षणार्थः ३०९	
दोषधातुमलानां समासतो		त्वक्स्थं भ्राजकम् ... ॥		त्रिविधव्याधेश्चिकित्सा ॥	
वृद्धिक्षयी २८०					

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
व्याधीनां द्वैविध्यम् ...	३०९	उपक्रमस्य कालः ...	३२५	अथाऽतो द्विविधोपक्रमणीया-	
तयोरेत्यस्य लक्षणम् ...	"	तत्र कारणम् ...	३२६	ध्यायश्चतुर्दशः ॥ १४ ॥	
परतन्त्रस्यापि द्वैविध्यम्	३१०	दोषाणां कोष्ठादिसन्धिषु गमन-		उपक्रमस्य द्वैविध्यम्	३३७
स्वतन्त्रस्य लक्षणम् ...	"	प्रकारः ...	"	द्वैविध्यनिरूपणम् ...	३३८
परतन्त्रकथनम् ...	"	शाखादिभ्यो दोषाणां कोष्ठगम-		लङ्घनबृंहणोदाहरणम्	"
मलानां स्वतन्त्रपरतन्त्रता	"	नप्रकारः ...	"	चतुर्णां द्वयोरेवांतर्भाव-	
भिषजा ते लक्ष्याः ...	"	ते विलम्बेन रोगोत्पादकाः ३२७		कथनम् ...	"
परतन्त्राणां प्रशमोपायः	३११	तेषां कालविलम्बेन रोगोत्पाद-		प्रत्येकं तयोर्भेदाः ...	३३९
प्रकोपे परतन्त्रस्थादौ चि-		कत्वम् ...	"	शोधनस्य लक्षणं प्रभेदश्च	"
क्त्वा ...	"	परस्थानगतानां दोषाणां विक-		तस्य पंचविधत्वम् ...	"
शास्त्रेऽनुक्तस्य स्वयमूहः	३१२	ल्पेन चिकित्सोपदेशः	"	शमनाख्यस्य लक्षणं प्रभेदश्च	"
अश्लेषरोगाणां नामतो स्थितिर्न	"	अन्याभिभाविषु चिकित्सा	३२८	वाते वातपित्ते च बृंहणं शम-	
तत्र कारणम् ...	"	आगन्तुदोषशमनम् ...	"	नमेव ...	३४०
विकारप्रकृत्याद्युपक्रमः	"	तिर्यग्गतदोषेषु कर्तव्यता	"	बृंहणकथनम् ...	"
विचारे कृते वैद्यस्य स्खलनं		तेषामुपक्रमः कार्यः ...	३२९	बृंहणोपायाः ...	३४१
न ...	३१३	तेषां धमनीविवेचनादिना नि-		मेहादीनां लघनम्	"
अवहितस्य यथार्थज्ञानम्	"	ष्कासनम् ...	"	शोधनाविषयनिरूपणम्...	"
अल्पशामिषङ्गनिन्दा ...	३१४	साममललिङ्गम् ...	"	लघनीयमेहादीनां बृंहण-	
अल्पज्ञवैद्यस्यायथार्थभेषजम्	"	आमसम्भवः ...	"	निषेधः ...	३४२
चिकित्साविपर्यये देहनाशः	३१५	अन्यमते आमसम्भवः	"	बृंहणलघनयोः संशये कर्तव्यता,,	
अत आलोचनपूर्वकं भैषज्यम्	"	सामा रोगा उच्यन्ते	३३०	बृंहितस्य लक्षणम् ...	"
दोषवातादिकथनम् ...	"	केषां चत्सामानामनिर्हरणम्	"	लघितस्य लक्षणम् ...	"
तेषां भेदाः ...	"	ईदृशे दोषे कर्तव्यता ...	३३१	तयोरनपेक्षितमात्रादिसेवनम्	"
सन्निपातस्य दोषतारतम्येन		तस्य मार्गः ...	"	अतिबृंहितलघितयोर्लक्षणम्	"
भेदाः ...	"	आमानां स्तम्भनैर्धारणं		अतिस्थौल्यादिनिर्देशः	"
पूर्वप्रकारेण पञ्चविंशतिभेदाः	३१७	न कार्यम् ...	"	स्थौल्यादीनामुपक्रमः	३४४
क्षीणदोषभेदज्ञानम् ...	३१८	तेषु कर्तव्यप्रकारः ...	३३२	तेष्वौषधम् ...	"
द्विषष्टिनिर्दिष्टाः ...	३१९	तेषां शोधनकालः ...	"	व्योषादियोगकथनम् ...	"
त्रिषष्टः स्वास्थ्यकारणम्	३२०	ग्रीष्मादौ शोधनाभावे		अतिलघनोत्थरोगादिकथनम्	३४५
दोषभेदानां रसादिभेदा-		कारणम् ...	"	स्थौल्यापेक्षया कार्यं वरम्	"
दान्त्यम् ...	"	अधिके व्याधौ तदनुसारेण		तत्र कारणम्	३४६
अथाऽतो दोषोपक्रमणीया-		शोधनकालः ...	३३३	द्वितीयं कारणम् ...	"
ध्यायश्चतुर्दशः ॥ १३ ॥		हेमन्तादौ व्याधिशोधन प्र०	"	कृशे भेषजम् ...	३४७
पूर्वं वातस्योपक्रमः ...	३२१	औषधकालनिर्देशः ...	"	कृशे परमौषधम् ...	"
पित्तस्योपक्रमः ...	३२२	कफोद्रेके निरन्नमौषधम्	३३४	मांसभक्षणेन स्थौल्यम् ...	"
श्लेष्मण उपक्रमः ...	३२३	कम्पादिषु सामुद्रं प्रशस्तम्	"	स्थूलकृशयोः समासेनोप०	३४८
संसर्गोपक्रमः ...	३२४	ऊर्ध्वजघ्नुविकारे स्वप्नकाले		स्थूलकृशयोर्यवगोधूमं हितम्	"
संसर्गे भूयोऽद्युपक्रमः...	"	औषधम् ...	"	उपक्रमातिरेकेऽपि द्वित्वान०	३४९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अथातः शोधनादिगणसंग्रहा-	
उध्यायः पञ्चदशः ॥ १५ ॥	
वमन कराणि ...	३५०
विरेचनकराणि ...	"
निरूहणसाधनानि ...	३५१
उत्तमाङ्गशोधकानि ...	"
वायुनाशकानि ...	३५२
पित्तनाशकानि ...	"
श्लेष्मनाशकानि ...	"
जीवनीयाख्यो गणः ...	३५३
विदार्यादिगणः ...	३५५
दाहादिनाशकानि ...	"
स्तन्यहेतवो वातादिनाशकाश्च	"
तृडामयादिनाशकानि ...	३५६
विषादिनाशकानि ...	"
कफादिनाशकानि ...	"
पित्तादिनाशकानि ...	"
छर्द्यादिनाशकानि ...	"
श्वित्रादिनाशकानि ...	३५७
कफादिनाशकानि ...	"
मूत्रकृच्छ्रादिनाशकानि ...	३५८
वातजरोरगनाशकानि ...	"
कफयोनिदोषादिनाशकानि	"
कफादिनाशकानि व्रण-	
शोधकानि च ...	३५९
श्लेष्मादिनाशको व्रणशोध-	
नश्च सुरसादिगणः	"
गुल्मादिनाशकानि ...	३६०
चलादिनाशकानि ...	"
अतीसारादिनाशनौ गणौ	"
पक्वातीसारादिनाशकौ	३६१
थोन्याद्यामयघ्नाः ...	"
भेदः पित्ताद्यादिनिर्बर्हणो	
न्यग्रोधादिगणः ...	"
वातादिकेड्वादिनाशकः	३६२
गुल्मादिनाशकः ...	"
उक्तवर्गालभे तत्तुल्ययोज-	
नम् ...	३६३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
एषां पानादिप्रकारेण रोग-	
नाशकत्वम् ...	३६३
अथाऽतः स्नेहाध्यायः	
षोडशः ॥ १६ ॥	
स्नेहनविरूक्षणयोः स्वरूपम्	३६५
स्नेहेषु सर्पिरादीनामुत्तमत्वम्	३६६
सर्पिरादीनि पित्तघ्नानि	"
घृतापेक्षया तैलादीनामुत्त-	
रोत्तरं गुरुत्वम् ...	३६७
यमकस्नेहादीनां निरूपणम्	"
स्नेहानिरूपणम् ...	"
स्नेहनाऽयोग्यः ...	"
स्नेहानां हितकारित्वम्	३६८
ग्रंथ्यादिरोगेषु तैलं हितम्	"
वातादिषु वसामज्जानी	
शस्येते ...	"
वसाया विशेषांतरम् ...	"
कालविशेषे स्नेहविशेषोपयोगः	३६९
घर्मेऽपि च निशि घृतोपयोगः	३७०
अन्यथा विपर्ययः ...	"
स्नेहोपयोगप्रकारः ...	"
स्नेहस्य चतुःषष्टिर्विचारणाः	३७१
अच्छपेयः स्नेहः केवलः	"
तस्य श्रेष्ठ्यम् ...	३७२
स्नेहस्य त्रिविधमात्रालक्षणम्	"
तस्य कालमात्रालक्षणम्	३७३
जातबुधस्य स्नेहोपयोगः	"
रसादिसहभावेन स्नेहोपयोगः	३७४
तस्य हितकारित्वम् ...	"
उपयुक्तस्य फलम् ...	"
उपयुक्तस्य स्नेहोत्तरमुष्ण-	
वारिपानम् ...	३७५
तदुत्तरं भोजयितव्यस्यान्न-	
प्रकारः ...	"
स्नेह उपयुक्ते विरिक्तवदुष्ण-	
चारः ...	३७६
पाने दिनपरिमाणम्	"
सम्भृक्स्निग्धादीनां लक्षणम्	३७७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अमात्रसर्पिरादेः शोफादि-	
करत्वम् ...	"
स्नेहविभ्रंशे क्षुत्तृष्णानिम-	
हादि ...	"
विरूक्षणस्य सम्भृक्कृताति-	
कृतलक्षणम् ...	३७८
स्निग्धस्य समनन्तरमेव स्वेदः	"
मांसलस्नेहानां लक्षणम्	३७९
स्नेहेन मलप्रेरणम् ...	"
बालवृद्धादिषु सद्यःस्नेहकरणम्	"
तेषां कथनम् ...	"
सद्यःस्नेहे कारणम् ...	३८०
कुष्ठादिषु स्नेहार्थं द्रव्यविशे-	
षनिषेधः ...	"
तेषां स्नेहनप्रकारः ...	"
आमयक्षीणानां स्नेहनप्रकारः	"
पुनःपुनः स्नेहे फलम्...	३८१
अथाऽतः स्वेदविध्यध्यायः	
सप्तदशः ॥ १७ ॥	
स्वेदस्य चातुर्विध्यम् ...	३८१
तापादीनां लक्षणम् ...	"
उपनाहस्वेदः ...	३८२
स्नेहोपायभूताः पञ्चदयः	३८३
ऊष्माख्यः स्वेदः ...	"
द्रवस्वेदः ...	३८४
अवगाहस्वेदः ...	३८५
स्वेदे देशः ...	"
व्याध्याद्यपेक्षया स्वेदप्रकारः	३८६
कफग्रस्तस्य स्वेदाचरणम्	"
आमाशयगते वाते स्वेदः	"
वंक्षणादावल्पस्नेहादियोजना	३८७
शीतशूलक्षयादौ स्निग्धेन	
भाष्यम् ...	"
अतियोगलक्षणम् ...	"
गुर्वादिद्रव्येण स्वेदसंभवः	३८८
द्रव्यादिगुणयुक्तं द्रव्यं स्वेद-	
नादि भवति ...	"
रसतः स्तंभनानिर्देशः...	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
स्तम्भितस्य लक्षणम् ...	३८८	प्रभूतमारुतकोष्ठस्य विरेकः ४००		निरूहायोग्यकथनम् ...	४०३
अतिस्तम्भितलक्षणम् ...	"	पित्तादौ कषायादिभिर्विरेच०	"	आस्थाप्या एवानुवास्याः	"
अतिस्थूलादीनां स्वेदनिषेधः	"	विरेकाप्रवृत्ताबुष्णांबुपानम्	"	अनास्थाप्या नानुवास्याः	४०८
श्वासादिमत्सु स्वेदः ...	३८९	अल्पे उत्थाने पुनर्विरेचनादि	"	निरूहान्वासनयोर्यत्रस्य	
स्थलविशेषे अनाग्रेयः स्वेदः	"	अदृढस्नेहकोष्ठस्य दशाहा-		लक्षणम् ...	४०९
अनाग्रेयस्वेदलक्षणम् ...	"	दूर्ध्वं विरेकादि ...	४०१	यंत्रस्य प्रमाणम् ...	"
शुद्धिभिर्दोषनिर्हरणम्	३९०	अयोगलक्षणम् ...	"	नेत्रप्रमाणाभिवृद्धिः ...	"
अथाऽतो वमनविरेचनविधि-		तद्वैमरीत्ये योगलक्षणम्	"	अङ्गुष्ठमूलवद्यन्त्रमूलम्	४१०
रध्यायोऽष्टादशः ॥ १८ ॥		अतिविरक्तस्य जलादिस्त्रावः	"	बिन्दुद्वारेण नेत्रस्थौल्यप्रमा-	
कफपित्तयोर्वमनविरेचने	३९०	सम्यग्विरक्तस्य धूमवज्र्ये-		णमधिकं बस्तिपुटयोज-	
नवज्वरादीनां वमनम् ...	३९१	नोपपादनम् ...	"	नार्थं कर्णिकाकरणम्	"
गर्भिण्यादीनां वमननिषेधः	"	ततो रक्तशाल्यादिभोजनादि	४०२	कर्णिकाद्वयेऽजादीनां बस्ति-	
विषाद्यभ्यवहारे तु वमनम्	३९२	पीतभेषजस्य लंघनम् ...	"	योजना ...	४११
केचिद्भूमतैः कर्मभिर्वज्र्याः	"	लंघितस्य गुणाः ...	"	बस्तेरभावे छागाद्यवयवादि-	
गुल्माद्या विरेच्या वम्याश्च	"	अग्निमांद्याल्पेयादिक्रमः	"	विन्यासः ...	४१२
नवज्वरिणो विरेचननिषेधः	३९३	सुताल्पपित्तश्लेष्मादेः पेया-		निरूहौषधमात्रा ...	"
श्रावणादौ वमनौषधस्य मात्रा-		निषेधादि ...	"	अनुवासेन मात्रा ...	"
पानम् ...	"	वमनस्य पाकप्रतीक्षायां		निरूहात्पूर्वमनुवासनं तस्य कालश्च	"
पीतस्य प्रतीक्षणम् ...	३९४	कारणम् ...	४०३	आतुरस्य नेत्रप्रपीडनप्रकारः	४१३
ततो वमनम् ...	३९५	कारणविशेषेण भेदनीय-		सावशेषवस्तिस्नेहकरणम्	४१४
वमतः पार्श्वदिधारणम्	"	भोज्यैर्योजनम् ...	"	तस्य स्फिजोर्हननम् ...	"
कफादौ तीक्ष्णादिद्रव्यैर्वमनम्	"	दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैर्दोषजयः	"	तस्यांगस्य हननादि ...	"
हीनवेगस्य पुनः पुनर्वमनम्	"	अल्पदोषसंशमनम् ...	४०४	लघुमात्रया भोजनम् ...	४१५
अयोगेन तिष्ठिवनादयः	३९६	मंदगन्धादेः शोधनम्	"	ततः परमहोरात्रमुपेक्षा	"
सम्यग्योगे कफादीनां प्रवृत्तिः	"	रूक्षादीनां भेषज्यपरिणामादि	"	ततः शुंठीधान्यांबुपानम्	"
अतियोगे फेनादिवद्वमनम्	"	विरेकेण मलनिर्हारः ...	"	तृतीयादौ दिनेऽनुवासनम्	"
सम्यग्योगेन वमिते धूम-		विषाद्यार्तेषु विरेचनम्	"	ततो निरूहशोधनप्रयोगः	४१६
पानम् ...	"	तेषां स्नेहविरेकैः शोधनम्	४०५	ततो बस्तिप्रकल्पना ...	"
तदूर्ध्वं सायमादौ भुञ्जानस्य		वमनादीनां मध्ये मध्ये स्नेह-		निरूहकल्पनाप्रकारः ...	४१७
पेयादिक्रमः ...	३९७	स्वेदप्रयोगः ...	"	ततो वातादौ स्नेहप्रकल्पनादि	"
पेयादिक्रमरूपम् ...	"	एवंविधाने कारणम् ...	"	औषधस्य गुदे प्रणयनम्	४१८
पेयादिक्रमस्य फलम् ...	३९८	स्नेहस्वेदानभ्यासे दोषः	"	अत्रान्यमतम् ...	"
वमने विरेके च वेगानां संख्या	"	संशुद्धेः फलम् ...	"	निरूहाणां संयोजनविधिः	४१९
पित्ताद्यंतं वमनादि ...	३९९	अथातो बस्तिविधिरध्याय		निरूहे रोगिणः स्थितिप्रकारः	"
वेगापनयनादि ...	"	एकोर्नावशः ॥ १९ ॥		तत्र बस्तिपीडनादि ...	"
वामितस्य पुनर्विरेचनम्	"	वातोल्बणेषु बस्तिः ...	४०६	सम्यङ्निरूढत्वपर्यंतं बस्ति-	
बहुपित्तकोष्ठस्य क्षीरेणापि		तस्य त्रैविध्यम् ...	"	विधानम् ...	"
विरेकः ...	४००	निरूहेण गुल्मादीनां साधनम्	४०७	सम्यङ्निरूढलिङ्गानि ...	४२०

विषयः	पृष्ठाङ्काः
निरुहस्य सम्यग्योगे भोजनम् ४२०	
कोष्णसलिलेन स्नानम्...	"
वातादितस्यानुवासनम्	"
अनुवासनस्य सम्यग्योगादयः	"
अन्यदनुवासनस्य सम्यग्यो-	
गलक्षणम् ... ४२१	
श्लेष्मविकारादौ स्नेहवस्ति-	
मानम्	"
श्लेष्मपित्तपवनेषु यूषादि-	
भोजनम्	"
अनिले वस्तिप्रकारः ...	"
पित्ते वस्तिः ... ४२२	
कफविषये वस्तिप्रकारः	"
संनिपाते वस्तित्रयम् ...	"
वस्तिनियमः	"
अन्यमतम्	"
तत्र कर्तव्यम्	"
दोषादिसाम्यात्सर्वस्य प्रामा०	"
पूर्वमतानुग्राहिस्वमतम्	"
कर्मकालयोगाख्यवस्तिविधिः ४२३	
वस्ति कर्म त्रिदोषजित् ... ४२४	
मात्रावस्ति लक्षणम्	"
मात्रावस्तिर्वालादीनां हितः	"
उत्तरवस्तिः	"
नेत्रस्य परिमाणम् ... ४२५	
नेत्रस्य वस्तिर्मुद्रादि	"
अस्य रोगिणः स्नेहप्रणयनादि	"
त्रिचतुरा वा वस्तयः ... ४२६	
स्त्रीणामुत्तरवस्तिविधानम्	"
नेत्रस्य प्रमाणम्	"
स्त्रीवालानां वस्ती विशेषः ४२७	
स्त्रिया उत्तरवस्तावस्थानम्	"
त्रिदिनपर्यन्तं विलम्ब्य पुनर्विधा०	"
शुद्धे धर्मिते विरेकादि...	"
वस्तेर्दोषस्यैव निर्हारेण दृष्टांतः ४२८	
रोगाणामुत्पत्तौ वायुर्हेतुः	"
वायोः कारणत्वे कारणम्	"
तस्य शमाय वस्तिरेव भेषजम्	"

विषयः	पृष्ठाङ्काः
तस्माद्वास्तिचिकित्सा .. ४२९	
अथाऽतो नस्यविधिर-	
ध्यायो विशः ॥ २० ॥	
ऊर्ध्वजवृक्कारेषु नस्यम् ४३०	
नस्ये कारणम्	"
नस्यस्य त्रैविध्यम्	"
विरेचनाख्यस्योपयोगः	"
बृंहणस्योपयोगः ... ४३१	
शामनस्योपयोगः	"
विरेचनाख्यस्योत्पात्तिः...	"
बृंहणशामनयोस्तत्पत्तिः...	"
नस्यविशेषाः शिरोविरेचनाख्यं	
नस्यम् ४३२	
शामनसंज्ञं विरेचनम्	"
तस्य नासायां ध्मपानम्	"
मर्शस्नेहस्य परिमाणादि	"
नस्येऽयोग्याः ... ४३३	
नस्ये कालदोषी ... ४३४	
ऋतुभेदेन पूर्वाह्णादौ योजना	"
नस्ये कालनियमः	"
यस्य देयं तस्य प्रकारः ४३५	
पर्यायेण नासापुटनिषेचनम्	"
नस्ये दत्ते पादादीनां मर्दनम्	"
मर्दनानंतरं पार्श्वयोर्मिष्टीवनम्	"
आभेषजक्षयाद् द्विलिर्वा नस्यम्	"
नस्ये संजातमूर्च्छायां प्रती-	
कारः ... ४३६	
नस्यावसाने स्थितिप्रकारः	"
तत ईषदुष्णकवलधारणम्	"
सम्यक्स्निग्धे शिरसि सुखो-	
च्छ्वासादयः ... ४३७	
रूक्षेऽक्षिस्तब्धतादयः...	"
अतिस्निग्धे कंठ्वादयः	"
सम्यग्विरिक्तेऽक्षिलघुतादयः	"
दुर्विरिक्तादौ गदोद्रेकादयः	"
प्रतिमर्शस्य विषयः	"
दुष्टपीनसादौ प्रतिमर्शनिषेधः	"
तस्य योजननिषेधप्रकारः ४३८	
प्रतिमर्शस्य प्रयोगे कालः	"

विषयः	पृष्ठाङ्काः
पुरुषविशेषेऽजनादीनां नियमः ४३८	
प्रतिमर्शो हितकरः ... ४३९	
नस्यार्थं तैलं शस्तम्	"
मर्शप्रतिमर्शभेदादि	"
अणुतैलनिर्देशः ... ४४०	
नस्यशीलिनः फलम् ... ४४१	
अथाऽतो धूमपानविधिरध्याय	
एकविंशः ॥ २१ ॥	
रोगानुत्पत्त्यै उत्पन्ननाशनार्थं	
धूमपानम् ... ४४१	
धूमस्य त्रैविध्यम्	"
रक्तपित्ताद्यादिषु धूमपान-	
निषेधः ... ४४२	
आतिधूमपानं रक्तादिकृत्	"
रक्तपित्तादौ शीतो विधिः	"
त्रयाणां धूमानां पृथक्कालः	"
नेत्रस्वरूपम् ... ४४३	
त्रिविधधूमनेत्रस्य दैर्घ्येण	
प्रमाणम्	"
धूमपानकर्तुः स्थितिः	"
नासादिगते दोषे पानप्रकारः ४४४	
धूमोत्सर्गः	"
आदानविसर्गौ धूमपानम्	"
स्निग्धादिधूमपानम्	"
मृदुधूमविषये द्रव्याणि...	"
शामनधूमे द्रव्याणि ... ४४५	
तीक्ष्णधूमे द्रव्याणि	"
धूमवर्तिविधानम्	"
अपरो धूमप्रकारः ... ४४६	
धूमपे कासादीनामनुत्पत्तिः	"
अथाऽतो गण्डूषादिविधि-	
रध्यायो द्वाविंशः ॥ २२ ॥	
गण्डूषश्चतुर्विधः ... ४४७	
तेषां योजना	"
तेषां लक्षणम्	"
स्निग्धगण्डूषोत्पात्तिः	"
शामनगण्डूषः	"
शोधनगण्डूषः	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
रोपणगण्डूषः ...	४४७
गण्डूषेषु स्नेहादिकः	
प्रयोगः ...	४४८
दन्तहर्षादौ तिलकल्कोदकं हितम् ...	"
गण्डूषधारणे तैलादि हितम्	"
ऊषादाहान्वितपाकादौ	
गण्डूषे सर्पिः पथो वा	"
माक्षिकगण्डूषधारणगुणाः	"
धान्यास्लगण्डूषधारणगुणाः	"
अलवणस्य तस्य गण्डूष- गुणाः ...	४४९
क्षारांबुगण्डूषस्य गुणाः...	"
कोष्णपानीयगण्डूषगुणाः	"
गण्डूषधारणप्रकारः ...	"
गण्डूषधारणकालः ...	"
मन्यारोगादीनां चिकित्सा	४५०
प्रतिसारणस्य त्रैविध्यम्	"
तस्य कफरोगेषु योजना	"
मुखलेपस्य त्रैविध्यम्	"
वातकफादाबुष्णादेस्तस्य योजना ...	"
स त्रिप्रमाणः ...	"
मुखालेपस्य स्थित्यादि...	४५१
मुखालेपिनो दिवास्वापादि- निषेधः ...	"
पीनसादौ मुखालेपो न	"
तस्याकालपालितादिनाश- कत्वम् ...	"
कोलमज्जादयः षण्मुखा लेपा हेमन्तादिषु योज्याः	"
मुखालेपप्रयोजनम् ...	४५२
शिरसि तैलस्य चातुर्विध्यम्	"
तेपूत्तरोत्तरस्य बहुगुणत्वम्	"
रीक्ष्यादिष्वभ्यंगः ...	"
अल्पिकादिषु परिपेकः	"
केशशातादिषु पित्तुः ...	"
प्रमुत्त्यादौ वास्तिः ...	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
शिरोवस्तेर्विधानम् ...	४५२
ततः कोष्णस्नेहेन सेचनम्	४५३
स्नेहधारणकालपरिमाणम्	"
संख्यापरिमाणम् ...	"
अपनीताशिरोवस्तेः स्कंधा- दिमर्दनम् ...	४५४
सप्ताहं स्नेहवस्तिसेवनम्	"
कर्णपूरणधारणादि ...	"
मात्राप्रमाणम् ...	"
मूर्धतैलफलम् ...	"
अथाऽत आश्रोतनांजनविधि- रध्यायश्चतुर्विंशः ॥ २३ ॥	
नयनामयानां परिषेको हितः ४५५	
मरुदादावाश्रोतनमुष्णादि	"
आश्रोतनस्य विधिः	"
अत्युष्णाश्रोतनाद्रोगादि	४५६
नेत्रौषधप्रयोगे युक्तिः	"
अंजनप्रयोगः ...	"
अंजनस्य त्रैविध्यम् ...	४५७
लेखनांजनस्य शुक्रार्मादिषु प्रयोगः ...	"
तिक्तकद्रव्यै रोपणांजनम्	"
स्वादुशीतद्रव्यैः प्रसादनम्	"
अंजने शलाकाप्रकारः	"
अंजनकल्पनात्रैविध्यादि	"
तीक्ष्णचूर्णादौ शलाकाद्वै- गुण्यादि ...	४५८
मृदौ शलाकात्रैगुण्यम्...	"
निशादावंजननिषेधविधि- प्रकारः ...	"
अन्याचार्यमतम् ...	"
एतन्मतस्य दूषणम् ...	"
तीक्ष्णस्य रात्रिप्रयोगे युक्तिः	"
एतन्मतस्य दूषणम् ...	"
अत्युद्विक्तकफादावंजन- प्रयोगे दृष्टयुपधातः	४५९
उपधाते युक्तिः ...	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
रात्रावप्यतिशीते नेत्रे अंजन- वर्जनम् ...	४५९
भीतादीनां नांजनम् ...	४६०
अतितीक्ष्णाद्यंजनस्य न प्रयोगः, नेत्रेऽजितेऽंजनस्य व्यापनादि- प्रकारः ...	"
निर्वृते नयने क्षालनम्	"
शोधने प्रकारः ...	४६१
शोधने कारणम् ...	"
कण्डादौ तीक्ष्णांजनम् ...	"
ततः पूर्णमंजनम् ...	"
अथाऽतस्तर्पणपुटपाकाविधिर- ध्यायश्चतुर्विंशः ॥ २४ ॥	
तर्पणयोजनम् ...	४६१
नेत्रे पक्कघृतनिक्षेपप्रकारः	४६२
रात्र्यंधादिषु वसावापादि	"
अनंतरं मात्राविगणनादि	४६३
अनंतरमपांगदेशे द्वारकरणादि	"
इत्थं पवनादौ प्रत्यहं तर्पणम्	"
तृप्तस्य लक्षणम् ...	४६४
तर्पणानंतरं पुटपाकप्रयोगः	"
वातादौ स्नेहनादिर्हितः ...	"
स्नेहनपुटपाकानां कल्पना	"
लेखनपुटपाककल्पना ...	४६५
प्रसादनपुटपाककल्पना	"
पुटपाककरणप्रकारः ...	"
लेखनादिषु सतमात्रादि- धारणम् ...	"
स्नेहनादौ कोष्णादित्वम्	"
आद्ययोरते धूमपानम्...	४६६
तत्र तृप्तिवद्योगाः ...	"
नस्यानर्हे तर्पणादिनिषेधः	"
तर्पणादिपर्यंतं हितसेवित्वम्	"
कृततर्पणादेः स्थितिप्रकारः	"
नेत्रबलाय नस्यादिभिर्यत्नः	"
अथाऽतो यन्त्रविधिरध्यायः पंचविंशः ॥ २५ ॥	
यन्त्रप्रकारः ...	४६७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
यंत्राणां रूपादि ...	४६७
कंकादीनां मुखैस्तुल्यानि	
यंत्राणां मुखानि ...	"
पङ्कगुलं संदंशम् ...	४६८
संदंशौ षोडशांगुली ...	"
मुचुंडीसंज्ञस्योपयोगादि	४६९
द्वे तालयंत्रे ...	"
नाडीयंत्राणि ...	"
नाडीप्रमाणम् ...	"
पंचमुखच्छिद्राद्युपयोगः	४७०
शल्यदर्शनार्थमन्या नाड्यः	"
मूर्ध्युपयुक्तनाडीप्रमाणादि	"
अर्शोयंत्रनिर्देशः ...	"
शमीसंज्ञं यंत्रम् ...	४७१
भगंदरयंत्रम् ...	"
एकच्छिद्रा नाडी ...	"
अंगुलित्राणकसंज्ञम् ...	"
योनित्रेणक्षणकं यंत्रम् ...	४७२
द्वे षडंगुले यंत्रे ...	"
उदकोदरे नलिकादि ...	"
धूमादियंत्राणि ...	"
त्र्यङ्गुलाख्यं शृङ्गम् ...	"
अलाबुस्तुंबप्रमाणादि ...	४७३
तद्वद्धटी ...	"
शलाकाख्यानि यंत्राणि	"
गंडूपदमुखे द्वे ...	"
मयूरदलवक्त्रे द्वे ...	"
शंकवः षट् ...	४७४
तेषामुभयोः परिमाणादि	"
शरपुंखाख्यौ द्वौ ...	"
वाडिशकृती द्वौ ...	"
गर्भशंकुः ...	"
सर्पफणाख्यं यंत्रम् ...	"
शरपुंखमुखाख्यम् ...	"
षट् शलाकाः ...	"
कर्णशोधनाख्यं यंत्रम् ...	४७५
शलाकादीनामुपयोगाः	"
मेढ्रादिषूक्तानि यंत्राणि	४७६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अनुयंत्रणान्येकोनविंशतिः	४७६
यंत्राणां कर्माणि ...	"
कङ्कमुख्यस्य प्राधान्यम्	४७७
अथाऽतश्शस्त्रविधिरध्यायः	
षड्विंशः ॥ २६ ॥	
शस्त्राणि षडंगुलानि बाहुल्येन	४७७
मंडलाग्रं नाम शस्त्रम् ...	४७८
वृद्धिपत्रनामकं शस्त्रम्	"
उत्पलाध्वर्धधारारख्ये द्वे	"
सर्पवक्त्रनामकम् ...	"
एषिणीशस्त्रम् ...	४७९
शरार्याख्यं शस्त्रम् ...	"
कुशाटाशस्त्रम् ...	"
अंतर्मुखं नाम शस्त्रम्	"
अर्धचंद्राननं शस्त्रम् ...	"
ग्रीहिवक्त्रं शस्त्रम् ...	"
कुठारीशस्त्रम् ...	"
ताम्रमयी शलाका ...	४८०
अङ्गुलिशस्त्रकम् ...	"
वाडिशः शस्त्रम् ...	"
करपत्रं शस्त्रम् ...	"
कर्तरीशस्त्रम् ...	४८१
नखशस्त्रम् ...	"
दंतलेखनं शस्त्रम् ...	"
सूचीशस्त्रम् ...	"
तूर्चलक्षणम् ...	४८२
खजलक्षणम् ...	"
यूथिकानामशस्त्रम् ...	"
अर्धांगुलवृत्तास्या ...	"
सूची ...	"
जलौकः प्रभृतीन्यनुशस्त्राणि	४८३
षड्विंशतिशस्त्राणां कर्माणि	"
शस्त्रदोषाः ...	"
शस्त्रग्रहणविधिः	"
शस्त्रकोशस्याख्यानम्	४८४
जलौकसां योजनम् ...	"
सविषजलौकसां लक्षणम्	४८५
ताभिः कण्डवादयः ...	"

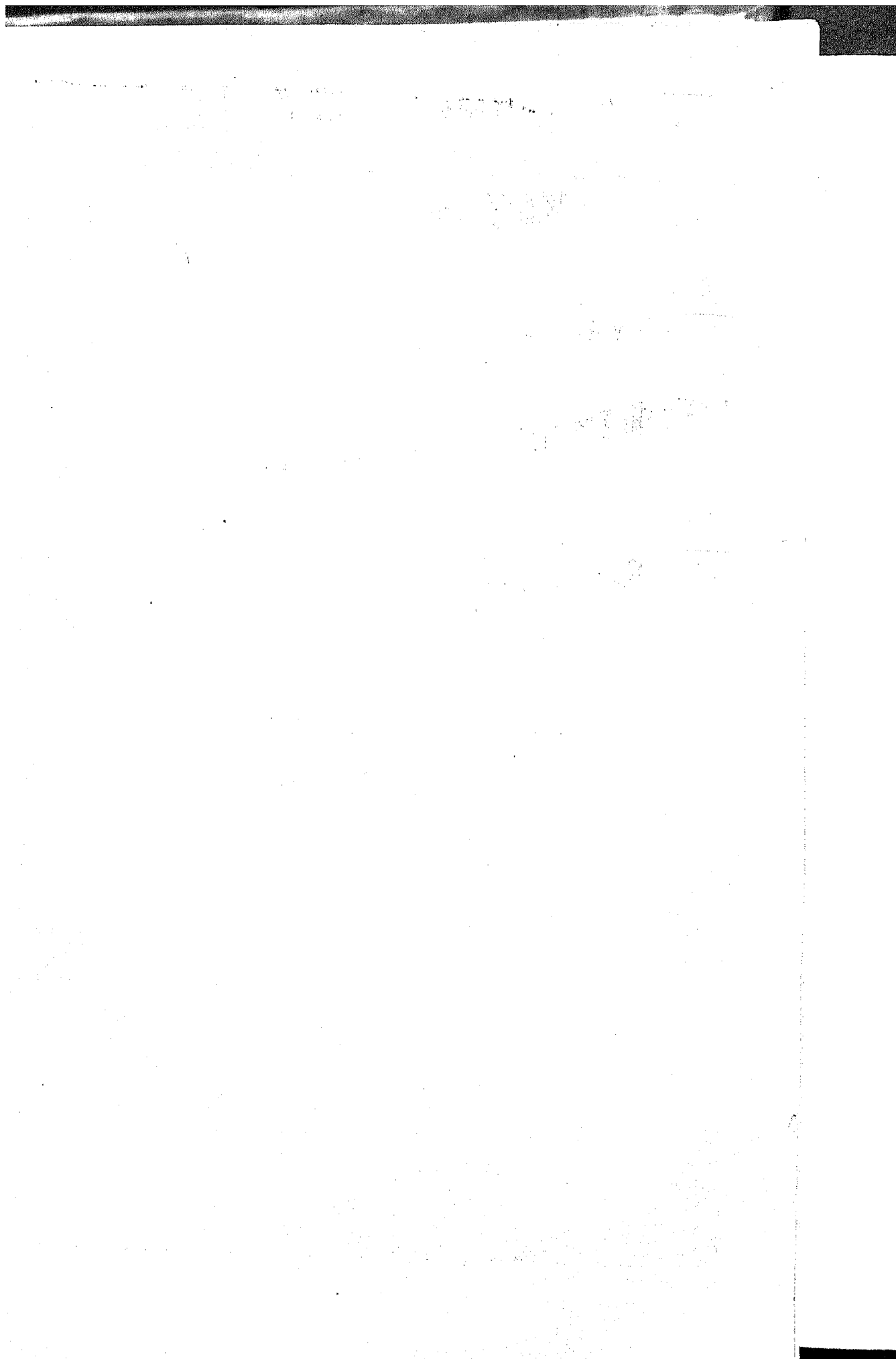
विषयाः	पृष्ठाङ्काः
शुद्धा जलोद्भवा निर्विषाः	४८५
तासामपि रक्तमत्तानां त्यागः	"
परीक्षात इतरासां	
लागनम् ...	४८६
तासां दुष्टरक्तस्यैव ग्रहणे	
दृष्टांतः ...	"
दंशस्य मोक्षणम् ...	"
वमनविधानम् ...	"
पुनः सप्ताहं तासां योज-	
नाभावः ...	४८७
सम्यग्वांति तासां पदुतादि	"
अतिवान्ते क्लममृत्यु ...	"
दुर्वाते स्तब्धतादयः ...	"
जलौकसां पालनविधिः	"
दंशास्त्रावादि ...	"
अनंतरं पिच्छादीनां योजनम्	"
दुष्टरक्तापगमाद्रोगादिशमाः	"
अशुद्धरक्तस्य पुनः स्नावः	४८८
रक्ते दूषितेऽलाबुघटिकोयोज-	"
कफादिना दुष्टे योजनम्	"
कफदुष्टरक्तस्य शृंगैर्नाकर्षणम्	"
वातपित्तदुष्टस्य शृंगेण निर्हारः	"
प्रच्छानप्रकारः ...	"
पिंडिते रक्ते जलौकसः	४८९
अवगाढे रक्ते जलौकसः	"
त्वक्स्थे रक्तेऽलाब्धादीनि	"
सर्वशरीरव्यापके रक्ते सिरैव	"
वातादिस्थानस्थितरक्तस्य	
शृंगादिभिर्निर्हारः ...	"
स्रुतरक्तस्य शोफे सर्पिषोणेन	
सेचनम् ...	"
अथातः सिराव्यधविधिरध्यायः	
सप्तविंशः ॥ २७ ॥	
शुद्धलोहितस्वरूपकथनम्	४९०
रक्तदोषः ...	"
रक्तदोषेण व्याधयः ...	४९१
रक्तस्त्रावार्थं सिराव्यधः	"
सिराव्यधनिषेधः ...	"

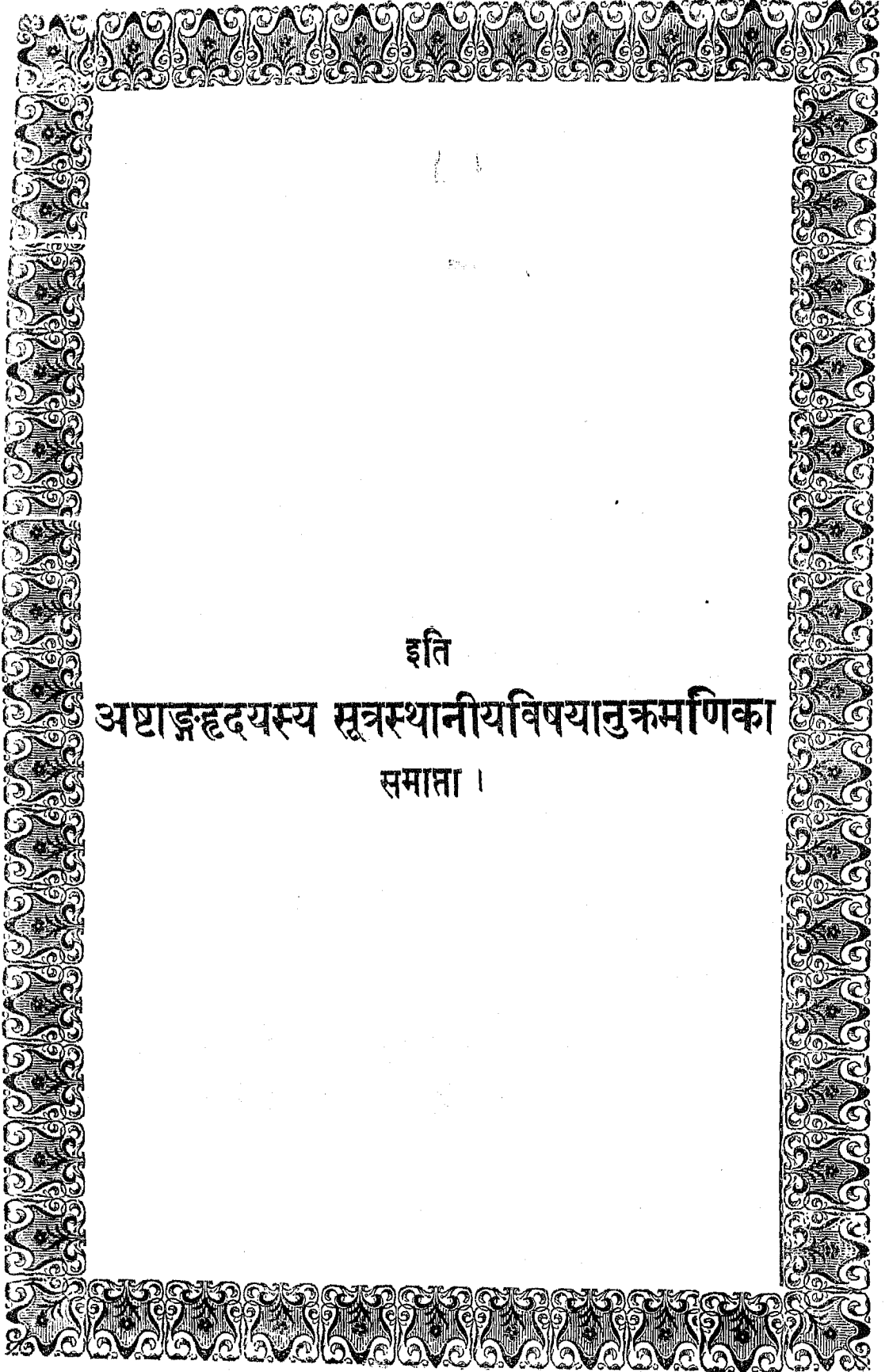
विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
रोगविशेषेषु सिराविशेषव्यधः ४९१		अनुक्तेष्वपि कल्पनाप्रकारः ४९७		त्वगादिगतशल्यस्य लक्षणम् ५०३	
कर्णरोगेषु कर्णजाया व्यधः ४९२		मांसले देहे व्रीहिमुखशस्त्र-		त्वग्गते शल्ये शोफस्य विवर्णं ०	
नासारोगेषु नासाग्रस्थितायाः ॥		निक्षेपप्रकारः ... ॥		मांसगते चोषादि ... ॥	
पीनसे नासाललाटयोः		सम्यग्निश्चिदादौ स्त्रावादि ॥		पेशीमध्यगतस्य लक्षणम् ॥	
स्थितायाः ... ॥		अल्पविद्धायां सिरावहनप्रकारः ॥		स्त्रायुगतशल्यस्य लक्षणम् ५०४	
मुखरोगेषु जिह्वादिगानाम् ॥		भीमूर्च्छादयो रक्तस्यास्त्रावहेतवः ॥		शिराश्रितशल्यस्य लक्षणम् ॥	
उन्मादे उरआदिस्थानाम् ॥		असम्यक्स्त्रावे शिरालेपनम् ॥		स्रोतोगतशल्यस्य लक्षणम् ॥	
अपस्मारे हनुसंधिस्थायाः ॥		सम्यक्प्रवृत्ते रक्ते तैलादिलेपः ४९८		धमनिस्थशल्यस्य लक्षणम् ॥	
विद्रव्यादौ पार्श्वदिस्थायाः ॥		दुष्टादुष्टरक्तात्पूर्वं पीतिकास्त्रावः ॥		अस्थिसंधिप्राप्तस्य लक्षणम् ॥	
तृतीयके ज्वरे असम-		शुद्धस्य न स्त्रावः ... ॥		संधिगतशल्यस्य लक्षणम् ॥	
व्यस्थायाः ... ४९३		मूर्च्छायां यंत्रविमोचनादि ॥		कोष्ठसंश्रितशल्यस्य लक्षणम् ५०५	
चतुर्थके ज्वरे स्कंधस्याधो-		वाताच्छ्रयावादिलक्षणं रक्तम् ॥		त्वगादिस्थस्य लक्षणम् ॥	
गतायाः ... ॥		पित्तात्पीतादिलक्षणमस्त्रम् ४९९		शल्यस्य रोहादि ... ॥	
प्रवाहिकायां सिराविशेषव्यधः ॥		कफास्त्रिंघादिलक्षणम् ॥		शल्यस्य भूयो बाधकत्वादि ॥	
शुक्रमेढामये सिराव्यधः ॥		संसर्गात्संस्तुलक्षणम् ॥		त्वगादिनष्टे शल्ये स्थानपरीक्षा ॥	
गलगंडयोरुक्तगाया व्यधः ॥		अशुद्धास्त्रस्य स्त्रावपरिमाणम् ॥		मांसप्रनष्टस्य लक्षणम् ५०६	
गृध्रस्यां जानुसमीपस्थितायाः ॥		रक्तातिस्तुतावभ्यंगादीनि भे-		पेश्यादिषु प्रनष्टस्य तद्वदेव ॥	
अपचीरोगे सिराव्यधः ॥		षजम् ... ॥		अस्थिषु नष्टस्य परीक्षा ॥	
सक्थ्यर्तौ सिराव्यधः ... ॥		रक्ते स्त्रुते बंधनादि ... ॥		स्त्राव्यादिषु नष्टस्य लक्षणम् ॥	
ऊर्ध्वगवातरोगे सिराव्यधः ॥		अशुद्धे रक्ते पुनः स्त्रावः ५००		मर्मनष्टस्योपायानुक्तौ हेतुः ॥	
पाददाहादिषु सिराव्यधः ॥		स्नेहोपकृतदेहस्य पुनः स्त्रावादि ॥		नष्टशल्यस्य सामान्यलक्षणम् ५०७	
विश्वाच्यां सिराव्यधः ... ४९४		किंचिद्दुष्टरक्तशेषेन स्त्रुतिः ॥		हृदयशल्यस्य लक्षणम् ॥	
यथोक्तसिराऽदर्शने व्यध-		ह्रांगादिभिः शेषस्य हरणम् ॥		एषामाकर्षणोपायः ... ॥	
प्रकारः ... ॥		शीतोपचारादिना वातस्य		शल्यविशेषस्याहरणनिषेधः ५०८	
सिराव्यधोत्तरं कर्तव्यानि ॥		प्रसादनम् ... ॥		करप्राप्यस्य करेणाहरणम् ॥	
सिरायंत्रणम् ... ॥		स्तंमनीक्रियाचरणम् ... ५०१		इतरस्य यंत्रैराहरणम् ॥	
ततस्ताडनम् ... ४९५		स्तंमनाविशेषः ... ॥		संदंशाभ्यां त्वगादिस्थस्यहरणम् ॥	
सिरामोक्षणम् ... ॥		पुनस्तस्या एव सिराया व्यधः ॥		त्वगादिस्थस्य तालाभ्यां हरणम् ॥	
व्रीहिमुखेन पुनर्व्यधः ... ॥		अथवा सिरामुखस्य दाहः ॥		सुधिरस्थस्य नाडीयंत्रैः ५०९	
उपनासिकास्थव्यधः ॥		स्वास्थ्यपर्यंतं हिताहारविहारौ ॥		शेषयंत्रैः शेषस्य ... ॥	
उपजिह्वाधस्थसिराव्यधः ॥		रक्ते स्त्रावितेऽत्युष्णाहारादि		शस्त्रेण वा विशसनादि ॥	
ग्रीवाश्रितसिराव्यधे वाससा		वर्ज्यम् ... ५०२		सिरादिस्थस्य चालनेन निर्हरणम् ॥	
वेष्टनम् ... ४९६		रोगाणां स्वस्थानप्रतिपत्तौ		हृदयस्थस्य निर्हरणोपायः ॥	
भुजशिराणां यंत्रणम् ... ॥		लक्षणादि ... ॥		दुराकर्षस्यापि हरणम् ॥	
हस्तासिराव्यधः ... ॥		अथाऽतः शल्याहरणविधिर-		अस्थिहृष्टस्य हरणम् ॥	
पार्श्वसिरावेधप्रकारः ... ॥		ध्यायोऽष्टाविंशः ॥२८॥		क्रुद्धमशक्यस्य कर्षणप्रकारः ॥	
स्तब्धमेढूसिराव्यधः ... ॥		शल्यानां पञ्चधा गतिः ५०३		ततोऽप्यशक्यस्य कर्षणप्रकारः ५१०	
जघासिराव्यधः ... ॥		शल्यस्य वेदनप्रकारः ॥		एवं वृक्षशाखायां वा कल्पनम् ॥	
पादसिराव्यधः ... ॥				दुर्बलस्य हरणप्रकारः ॥	

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
शोफमुत्पीड्य हरणादि	५१०	शोफस्यातिवृत्ते पाके सु-		व्रणांतःप्रवेशयोग्यवर्तिका-	
नाड्या निर्घात्याहरणम्	"	भिरत्वादि ...	५१६	दिनिषेधः ...	५२४
अमार्गोच्चुडितशल्याहरणम्	५११	रक्तपाकस्य लक्षणम् ...	५१७	स्नेहाक्लेदः ...	"
भल्लादिना शल्यनिर्हरणम्	"	श्वयथौ दारणादि ...	"	अतिरूक्षत्वादातिव्यथादि	"
अयस्कांतेन शल्यनिर्हरणम्	"	शोफस्य छेदे सिरादिव्या-		वेशिकाया व्रणे स्थापनम्	५२५
विरेकेण निर्हरणम्	"	पदादि ...	५१८	पक्वापक्वविज्ञानात्पाटिते	
चूषणैर्निर्हरणम्	...	अन्तःस्थितपूयस्य सिरादि-		व्रण उपायः ...	"
कंठगते शल्ये कंठे सूत्रप्रवे-		दाहकत्वम् ...	"	विस्तीर्णमुखानां सीवनम्	"
शादि ...	"	आमच्छेदकादेर्निन्दा ...	"	वक्षणादिस्थितानां निषेधः	"
कण्ठस्रोतःप्रविष्टस्य हरणम्	"	शस्त्रकर्मणः प्रागातुरस्येष्टाक्षं		सीवनात्पूर्वं करणप्रकारः	५२६
दारुवेण्वादिमयस्य हरणम्	५१२	देयम्, अन्नसंयोगान्म-		आर्तसांत्वनपूर्वकं पूर्ववद्वधादि	"
कंठस्रोतस्थितकण्ठकाक्षेपः	"	त्तस्य शस्त्राबोधनम्	"	पुनः सीवनप्रकारः	"
प्रमादपीतस्य हरणम्	"	मूर्धगर्भादिरोगं विनेष्टभोज-		देशादीन्वीक्ष्य बन्धनयोगः	५२७
येन केनचिदुपायेन तस्य		नमद्यपानादि ...	"	बन्धनानां स्वरूपम्, व्रणे	
कोष्ठे नयनम् ...	"	शस्त्रनिक्षेपप्रकारादि ...	५१९	ताम्रादीनां लेखनार्थं	
आसशल्यप्रवेशोपायः ...	"	पाके पाटनादि ...	"	योजनम् ...	"
अक्षिप्रणशल्यानां निर्हर-		व्रणस्य प्रवेशः ...	"	बन्धप्रकारनिर्देशः ...	"
णोपायः ...	५१३	वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शौर्यादि		बन्धानां गाढशिथिलत्वादि,	
नद्यादिपतितप्रविष्टस्य जलस्य		शस्तम् ...	५२०	ऊर्वादिषु गाढबन्धनम्	५२८
निर्हरणम् ...	"	ललाटादिदेशेषु छेदः...	"	शाखावदनदिषु समबन्धनम्	"
अंबुना पूर्णं कर्णे तैलादिप्रक्षेपः	"	अन्यत्र छेदे व्यापत्तिः	"	नेत्रादिषु श्लथबन्धनम्	"
कर्णगते क्रीटे लवणांबुना पूर-		शस्त्रे न्यस्त आश्वासनादि	"	वातश्लेष्मोद्भवयोगाढबन्धनम्	५२९
णम्	"	व्रणांतरे वर्तिकाप्रवेशः	५२१	शीतादौ मोक्षणप्रकारः	"
जातुषादिशल्यस्य देहजोष्म-		घृताक्तसक्तुभिर्नाच्छादनम्	"	पित्तरक्तोत्थयोः समबन्धः	"
णा प्रायो विलयः	"	व्रणस्य बंधनादि ...	"	पूर्वोक्तयोः सायंप्रातर्मोक्षणम्	"
मृद्वेण्वादीनां न विलयः विषा-		व्रणे पट्टादिर्हितः ...	"	अबद्धव्रणस्य दंशादिपीडा	"
णादिशल्यस्य विल-	"	व्रणे रक्षणकरणम् ...	५२२	बन्धनगुणाः ...	"
याभावादि ...	"	सदा मूर्धौषधिधारणम्	"	व्रणस्य समविषमत्वादि	"
मांसावगाढशल्यस्य हरण-		तत उष्णोदकोपचारादि	"	स्थिरव्रणादीनामौषधादौ	
प्रकारः ...	५१४	दिवा स्वप्ने व्रणे कंडूादि	"	विशेषः ...	५३०
शल्यदीनां ज्ञानपूर्वकं निर्ह-		स्त्रीस्मरणादि वर्ज्यम्	"	कुष्ठादिव्रणानां बन्धनम्	"
रणम् ...	"	व्रणिनो व्रणापोहे भोजनादि	"	सकुम्भीणां व्रणानां चिकित्सा	५३१
अथाऽतः शस्त्रकर्मविधिरध्याय		पथ्यस्य हितकरत्वम्	५२३	तत्र सुरसादिप्रयोगः ...	"
एकोनत्रिंशः ॥ २९ ॥		दोषकरनवधान्यादित्यागः	"	व्रणस्य त्वरया नोपरोहणम्	"
श्वयथूपक्रममादि ...	५१५	व्रणे मद्यस्य दोषगुणत्वादि	"	रूढेऽपि अजीर्णादिवर्जनम्	५३२
शोफस्य तिक्तोऽवस्थाः	"	व्रणे बालोक्षीरैर्वर्जननादि	५२४	अनिर्दिष्टस्वरूपादिषु चिकि-	
पच्यमानशोफादेर्विवर्णत्वादि	"	तृतीयदिवसे पुनः क्षालना-		त्साप्रकारः ...	"
पक्वेऽल्पवेगतादिः ...	५१६	दि । द्वितीयदिवसे प्रक्षा-			
आनिलादिकं विना शूलाय-		लननिषेधः, व्रणसंरोहणम्	"		
संभवः ...	"				

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अथाऽतः क्षाराभिकर्मविधि-		पश्चात्क्षारमार्जनादि ...	५३९	क्षारवारितानां दाहो न	५४२
रध्यायस्त्रिंशः ॥ ३० ॥		तत्र भोज्यानि ...	"	सुदग्धज्ञानोत्तरं लेपनादि	"
क्षारस्य श्रेष्ठ्यम्, श्रेष्ठ्ये		तत्र आलेपप्रकारः ...	"	सुदग्धस्थानस्य लिङ्गम्	"
कारणम् ...	५३२	त्रणरोपणस्तिलकल्कः ...	"	दुर्दग्धादेर्लक्षणम् ...	"
क्षारस्य पेयलेपविषयविभागः	५३३	सम्यग्दग्धस्थानस्य वेदनम्	"	प्रमाददग्धस्य चातुर्विध्यम्	"
मषादिषु क्षारयोजना ...	"	विपर्यये ताश्चादिभिर्दुर्दग्धवे-		तुत्थदग्धस्य लक्षणम् ...	५४३
पित्तादौ क्षारो वर्ज्यः ...	"	दनम् ...	५४०	दुर्दग्धस्य लक्षणम् ...	"
क्षारक्रिया ...	५३४	तस्य पुनर्दाहादि ...	"	अतिदाहान्मांसलंघनादयः	"
मृदुक्षारे सुधानिर्वापादि	५३६	अतिदग्धे रक्तस्त्रावादि	"	चतुर्विधस्यास्य चिकित्सितं,	
तीक्ष्णे क्षारे प्रतिवापनिर्वापः	"	गुदेऽतिदग्धे विष्णुत्रयोः संरोधः	"	तुत्थस्याग्निप्रतपनादि,	
विषयनिर्देशः अनिलादौ तीक्ष्णः	५३७	नासायां क्षारदग्धायां नासाव-		अग्निप्रतापने कारणम्	"
मध्यमेषु मध्यमः ...	"	शस्य दरणाकुञ्चनादि	"	दुर्दग्धे आषधं शीतादि	"
पित्तादिष्वर्शः मु मृदुः ...	"	श्रोत्रादिकेषु तद्वत् ...	"	सम्यग्दग्धे लेपः ...	"
क्षारे बलाधानार्थं जलम्	"	अतिक्षारदग्धे काजिकादिभिः		अतिदग्धे पित्तविसर्पवत्	५४४
क्षारगुणाः ...	"	सेकः ...	"	स्नेहदग्धे रुक्षस्य योजना	"
अंतरानुभवद्वारेण क्षारगुणाः	५३८	काजिकादिभिर्निर्वापादि	"	अष्टाङ्गहृदयस्थानसमाप्तिः	"
अर्शः सु क्षारनिक्षेपादि	"	क्षारादप्याग्निः श्रेष्ठः ...	५४१	अस्य स्थानस्य रहस्यवत्त्वे	
वर्त्मरोगेषु क्षारनिक्षेपादि	"	त्वगादिष्वभिदाहो योऽर्थः	"	कारणम् ...	५४४
लेपदानप्रकारः ...	५३९	मषादिषु वर्त्यादिभिस्त्वग्दाहः	"		
कणार्शः सु विशेषः ...	"	अर्शः प्रभृतिषु मांसदाहः	"		
		श्लिष्टवर्त्मादिषु सिरादाहः	५४२		

इति

अष्टाङ्गहृदयस्य सूत्रस्थानीयविषयानुक्रमणिका

समाप्ता ।

श्रीः ।

अष्टाङ्गहृदयम् ।

टीकात्रयसंवलितं सटिप्पणीकं च ।

सूत्रस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

स०—श्रीमहागणपतये नमः । श्रीआनन्दिनीमठाय नमः ।
दीप्त्या यस्येन्द्रनीलोत्पलशकलरजोनीलया नीलिताभां
लक्ष्मीमुत्तमास्वत्कनकरुचिमपि स्पर्शरोमाञ्चिताङ्गीम् ।
कालीत्याशङ्कमानः स्फुरदधरपुटश्चक्रपाणिः किलामू-
द्धर्ता लोकस्य शश्वत्स भवतु भवतां भूतये पद्मनाभः ॥ १ ॥
को मत्सरिणि लोकेऽस्मिन्विद्वान्किञ्चिक्कीर्षति । किंतु
कश्चिद्भवेत्साधुस्ततोऽयं मत्परिश्रमः ॥ २ ॥ श्रीमन्मृ-
गाङ्गतनयष्टीकामष्टाङ्गहृदयस्य । श्रीमानरुणः कुरुते
सम्यग्द्रष्टुः पदार्थबोधाय ॥ ३ ॥

इह हि शास्त्रारम्भे शास्त्रपरिसमाप्तये सर्व एव
समाभूषणभूता निखिलजनजनितप्रमोदसंदोहा रुचिररु-
चिरचितवचनचन्दनचर्चितप्रबन्धाः प्रबन्धविरचनप्रवरा
इष्टदेवतानमस्कारं तन्त्रकारा विदधुः । तदयमपि तन्त्र-
कारोऽभीष्टदेवतानमस्कारपुरःसरं तन्त्रमारिरिप्सुरिदमाह-

रागादिरोगान् सततानुषक्ता-

नशेषकायप्रसृतानशेषान् ।

औत्सुक्यमोहारतिदाञ्जघान ।

योऽपूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै ॥ १ ॥

शिवं प्रणम्य संशोध्य, वाग्मटस्य च टिप्पणी ।

वैद्यरामप्रसादेन क्रियते विषमस्थले ॥ १ ॥

१ इह खलु सुकृतदुरितनिदान-सुखदुःखमोक्षनि-
दान-निखिलफलमुख्यपरमानन्दमयमोक्षमुख्यप्रयोजनसाधन-
राजसतामसमानससकलमूल-विशोधनविधिहितकर्माचरणमू-
लकयथाभीष्टधनधर्ममानादीनां सिद्धौ परमसाधनम् आरो-
प्य विशिष्टमानुषदेहधारणमेव तदीयदीर्घायुर्मूलकमिति मनसि

राग आदिर्येषां ते रागादयः । आदिशब्देन द्वेष-
लोमादिपरिग्रहः । रुजन्तीति रोगा देहमनसी संता-
पयन्तीत्यर्थः । ननु मनःस्थितत्वान्मन एव ते रुजन्तीति
वक्तुं युक्तम् । मैवम् । देहमनोलक्षणयोर्वस्तुनोराधारा-
धेयभावेन स्थितत्वाद्वायोरपि संतापो युक्तः । यथाधेये-
नायोगोलकेन संतप्तेन तदाधारस्य कटाहादेः संतापः ।
आधारेण च कटाहादिना संतप्तेनाधेयस्य घृतादेः संतापः ।
तदेवं रागादयो द्वयं रुजन्तीति न्याय्यमेतत् । तथा
सततानुषक्ताः सर्वकालं प्रसृताः सहजा इत्यर्थः । अशे-
षकायप्रसृताः । अशेषश्चासौ कायश्चाशेषकायः । तत्र
प्रसृता अनुगताः । यद्वा-अशेषाश्च ते कायाश्चाशेष-
कायाः । सर्वाणि शरीराणि गजतुरगोरागदिसम्बन्धी-
नि तानि प्रकर्षेण सृता गताः । तथा न विद्यते शेषो
येषां तेऽशेषाः सर्वे समूलाः । सबीजा इत्यर्थः । तथौ-
त्सुक्यमोहारतिदाः । औत्सुक्यं विषयोत्कण्ठा ततोऽ-
मिलाषः । मोहः कार्याकार्यान्भिन्नत्वम् । अरतिरनव-
स्थितिः स्थानासनादिषु । औत्सुक्यं च मोहश्चरतिश्च

निधायात्रेयादिप्रणीतायुर्वेदतन्त्राण्यवलोक्याष्टाङ्गसंग्रहनामक-
बृहत्संग्रहं कृतवान् श्रीवाग्भटाचार्यः । तत्राप्यति-
विस्तृतां रुचिरपदयोजनां दृष्ट्वा पाण्डित्यप्रेरितमनसाऽन-
न्तायुर्वेदहृदयमिवाष्टाङ्गहृदयाख्यकाव्यग्रन्थं रचयितुमुद्यतः
प्रथममेव ग्रन्थसन्दर्भारम्भे तदसमापनकारणत्रिभविनाश-
नपरमाप्ताऽऽचार्यपरिप्राप्तेष्टदेवताप्रणामात्मकमङ्गलाचरं कृत-
वान् रागादीत्यादिश्लोकेन । तच्च शिष्यशिक्षायै लिखि-
तवान् ग्रन्थादाविति ।

ता ददति ये रागादयस्त एवम् । तानेवंविधान् यो भगवान् जघान तस्मै तथाभूतायापूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तं पूजयामीत्यर्थः । अत एवासावपूर्व आश्चर्यभूतो वैद्योऽन्यो हि यो वैद्यः स ज्वरादीनप्यचिरोत्थितान् रोगानेत-
द्विशेषणैरपरामृष्टान् तथा हर्तुं समर्थः । किमुत रागा-
दीनसाध्यलक्षणलक्षितान् । तथा चासाध्यलक्षणम्—
“अनुपक्रम एव स्यात् स्थितोऽत्यन्तविपर्यये । औत्सुक्य-
मोहारतिकृत्” इति । यदि वा न विद्यते पूर्वो यस्मादसाव-
पूर्वः । पूर्वैभ्यः प्रथम इत्यर्थः । अपूर्वश्चासौ वैद्योऽपूर्व-
वैद्य इत्यर्थः । एवंविधं चाभिमतनमस्कारश्लोकं विरचयन्
ग्रन्थकृद् ग्रन्थस्य रोगोपशान्तिः प्रयोजनमिति प्रतिपाद-
यति । तथा चाह चरकमुनिः—“धातुसाम्यक्रिया चोक्ता
तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम् ।” इति । एवं च धातुसाम्येन
प्रयोजनेन प्रयोजनवदिदं तन्त्रम् । तथा तत्पाठात्तदर्थ-
वबोधात्तद्विध्यनुष्ठानाच्चारोग्याख्यस्योपेयस्य तथाभिमत-
स्यायुषः परस्य पुरुषार्थस्य मोक्षाख्यस्य च परमार्थत इदमेव
तन्त्रमुपायः । अस्माच्चोपायोपेयलक्षणसम्बन्धाच्च हेतुलिङ्गौ-
षध्याख्यस्कन्धत्रयमस्याभिधेयं तेनाभिधेयेनाभिधेयवत्त-
न्त्रम् । एवं च ग्रन्थकृतात्र प्रयोजनसम्बन्धाभिधेया युक्त्यै-
वोक्ताः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राविरचितत्वादुपजातिवृत्तम् ।
“अनन्तरापादितलक्ष्मशोभौ पादौ भवेतां विविधैर्विक-
ल्पैः । यासामिमावन्ययतिप्रपञ्चौ स्मृताः स्मृतिज्ञैरुपजात-
ग्रस्ताः ॥” सर्वत्रैव चात्र तन्त्रेऽनुष्ठुभां समानीप्रमाणीवि-
तानादिभेदभिन्नतया विरचनं यत्पुनरवसरान्तरे वृत्तान्तर-
विरचनमिह तत्सलक्षणं व्यञ्जयिष्यामः ॥ १ ॥

प०—श्रीगणेशाय नमः । प्रणम्य देवदेवेशं हरिं
वाङ्मनिधिमक्षरम् । पदार्थचन्द्रिकां टीकां शुभ्रां सर्व-
हितावहाम् ॥ १ ॥ श्रीमच्छकुनदेवेन प्रेरितो हृदये
स्फुटम् । बुद्ध्या करिष्यामि गुरोः संस्मृत्य चर-
णाम्बुजम् ॥ २ ॥ जातकल्याणदुग्धाब्धौ विद्यागाधप-
यास्विनि । अबोधदाहशमनो यथेन्दुश्चन्द्रन-
न्दनः ॥ ३ ॥

शास्त्रावतारसमारम्भेऽभीष्टदेवतानमस्कारार्थमय-
माद्यः श्लोकोऽभिहितः यो रागादिरोगान् जघान
अनीनशत् तस्मै नमोऽस्तु । अत्र रागादयो रागद्वेषा-
दयः; राग आदिष्वेषां ते रागादयः, रागादय एव

रोगाः; रुजन्ति पीडयन्तीति रोगाः; देहमनसी
सन्तापयन्तीति । अर्थाद्देहिनां पीडाकरास्ताञ्ज-
घान । किम्भूतांस्तान् ? सततानुषक्तान् नित्यमनु-
लभान् सर्वकालयुक्तानित्यर्थः । न कदाचित्तैर्वि-
युक्तः संसारी भवति । अशेषकायप्रसृतानिति ।
अशेषाश्च ते कायाश्च अशेषकायाः सकलशरीराणि
पुरुषपशुहस्त्यश्वगोगव्यकीटपिपीलिकादिभ्रमन्धीनि
तान् कायान्; प्रकर्षेण सृता गता व्याप्य स्थितास्तां-
स्तथाविधान् । अशेषानिति न विद्यते शेषो येषां तेऽशे-
षास्तानशेषान् समूलानित्यर्थः । औत्सुक्यमोहारति-
दानिति । औत्सुक्यं च मोहश्च अरतिश्च ता ददति
ये औत्सुक्यं विषयोत्कण्ठागतोऽभिलाषः, मोहः
कार्याकार्यानभिज्ञता अज्ञानम्, अरतिर्न कुत्रचिद्व-
स्थितिश्चेतसः, ता ददति प्रयच्छन्ति ये तांस्तथाभू-
तान्, यो जघान अनीनशत् हतवान् तस्मै तथाभू-
तायापूर्ववैद्याय नमोऽस्तु । अपूर्व आश्चर्यरूपोऽद्भु-
तरूपो वैद्यः तस्य पूजा भवतु । अत एवासावपूर्ववैद्यः
यतः सहजरूपान्नित्यलभान् व्याप्य स्थितान् समू-
लान् साध्यरोगतुल्याकृतीन् विनाशितवान् । अन्यो
हि वैद्यो ज्वरादीनप्यातङ्कान् मनागप्येतैश्चिह्नैः परा-
मृष्टान् हन्तुं न शक्तः । अथवा न विद्यते पूर्वो
यस्मात् सोऽयमपूर्वः । तेनैतदुक्तं भवति यत् स एवा-
दिः सर्वैभ्यः । अथेष्टदेवतानमस्कारपूर्विका हि सर्वा-
रम्भाणां प्रवृत्तयः सफला भवन्त्यचिरेण निर्विघ्न-
तयाऽतस्तामेवेष्टदेवतां नमस्कृत्यानन्तरं तन्त्रकारः
सूत्रमारब्धुं प्रवृत्तः सर्वसत्त्वोपकारार्थम् । अत्र च
सम्बन्धादिचतुष्टयं वक्तव्यं क्रमप्रवृत्तत्वात् । वाचो
युगपदुच्चारणमेषां न शक्यते इति सम्बन्धस्तावद्व्या-
ख्यायते, यथाचाहुः—“सिद्धिः श्रोतृप्रवृत्तीनां सम्ब-
न्धकथने सति । तस्मात्सर्वेषु शास्त्रेषु सम्बन्धः पूर्व-
मुच्यते ॥ १ ॥” तथा प्रयोजनमपि—“सर्वस्यैव हि
शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् । यावत्प्रयोजनं
नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते ॥” इति । सम्बन्धोऽत्र
चोपायोपेयलक्षणः उपेयस्य रोगशमनस्योपाय आयु-
र्वेदः । अभिधेयं हेतुलिङ्गौषधज्ञानम् । प्रयोजनं धातु-
साम्यम् । चरके तथाचोक्तं—“धातुसाम्यक्रिया
चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम् ।” इति, धर्मार्थकामा
अपि पञ्चपदमिदमादिसूत्रम् ॥ १ ॥

हे०—श्रीगणेशाय नमः । पृष्ठं कूर्मतया चतुर्भुजतया दोर्मण्डले मन्दरं रुद्ध्वा क्षीरसमुद्रमोषाभिभूतं निर्मथ्य निष्पादितैः । आनीतैरमृतैर्भिषक्तमतया योषितया पायितैर्देवानामजरामरत्वमकरोत्तस्मै नमो विष्णवे ॥ १ ॥ हेमाद्रिणा चतुर्वर्गचिन्तामणिविधायिना । तदुक्तव्रत-दानादिसिद्धयङ्गारोग्यसिद्धये ॥ २ ॥ क्रियतेऽष्टाङ्ग-दयस्यायुर्वेदस्य सुग्रहा । टीका चरकहारीतसुश्रुता-दिमताऽनुगा ॥ ३ ॥ चरके हरिचन्द्राद्यैः सुश्रुते जैज-टादिभिः । टीकाकारैर्न निर्णीतमिह हेमाद्रिणोदितम् ॥ ४ ॥ देशभ्रंशभयाद्विचाल्य लयिनः स्नेहैः प्रतापैः परं विद्राव्य प्रसृतान् प्रवेश्य परितो दुर्गोदरं द्राक्ततः । ऊर्ध्वाधोग-तिभिर्गमय्य मदनैर्दन्त्यादिभिर्विद्विषो दोषानघटि-रामराज्यमगदंकारेण हेमाद्रिणा ॥ ५ ॥ हिमाद्रिर्नाम रामस्य राज्ञः श्रीकरणेष्वधि । नन्मौ भगवन्नि-ष्ठाषाङ्गुण्यकरणेष्वधि ॥ ६ ॥ सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरु-त्तरतः स्थितः । तदस्तु सर्वोत्तरता हेमाद्रौ दृश्यते यतः ॥ ७ ॥ सेव्या हेमाद्रिटीकेयमायुर्वेदरसायनम् । आयुर्वेदात्मनां पुंसि निर्दोषत्वं हि नान्यथा ॥ ८ ॥ अष्टाङ्गद्वयं मुख्यमनुक्तेऽष्टाङ्गसंग्रहः । तन्त्रान्तराणि वैषम्ये सर्वाणि विवृतानि च ॥ ९ ॥

आयुर्वेदं व्याचिख्यासुः श्रीवाग्भट्टाचार्यः प्रथमश्लोके-नेष्टदेवतां नमस्करोति—रागादिरोगानिति । स चापूर्व-वैद्यः ‘अपूर्वत्वं च’ अद्भुतशक्तित्वम्, एतच्च ज्वरादि-विलक्षणानां रोगाणां घातेन; ते च रागादयः—‘शुद्धस्य चतस्रो रजस्तमोभ्यां रञ्जनं रागः’ तदादयस्तन्मूलाः काम-क्रोधादयः । ज्वरादिवैलक्षण्यमाह—सततानुषक्तान् सर्व-कालमात्मना संबद्धान् । ननु ज्वरादयोऽपि कुलाद्भवोः एवमित्यत आह—अशेषकायप्रसृतान् यावन्त्यात्मनः शरीराणि तानि सर्वाण्यभिव्याप्य स्थितान्, ननु कुलो-द्भवो अपि कुष्ठाशोमेहाद्या अनन्तशक्तिभेदेनैवमित्यत आह—अशेषान् सर्वानेव युगपत्प्रातिदेहं स्थितान् । ननु सत्कार्यवादिनां मते ज्वरादयोऽपि सूक्ष्मरूपेणैवमित्यत आह—औत्सुक्यमोहारतिदान् औत्सुक्यम् अविचार्यकार्य-प्रवृत्तिः, मोहोन्विचाराऽशक्तिः, अराटिः—असंतोषः ता ददत्यात्मनः समर्पयन्तीति । तथा—औत्सुक्यादीनि स्व-कार्याण्युद्भूतानि समर्पयन्तः सर्वे सर्वदेहेषु सर्वदा आत्मानं क्लेशयन्तीति ज्वरादिविलक्षणा एव रागादि-रोगाः जघानेति मोक्षशास्त्रप्रणयनेन बधोपायं दर्शित-वान् ननु स्वयं दत्तवान् तथाह्यधुना कामाद्यदर्शनं स्यात् ॥ १ ॥

इदानीमिष्टदेवतां नमस्कृत्य शास्त्रकारस्तन्त्रमारी-रिप्सुरिदमाह ।

अथात आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १

स०—अथेति । अथशब्दोऽस्मिन्मङ्गलाधिकारानन्तर्येषु द्रष्टव्यः । मङ्गलादीनां हि शास्त्राणां तदध्येतृणां निष्प्रति-बन्धा प्रवृत्तिरभिप्रेतार्थसाधनाय जायते । अथशब्दश्चायं मङ्गलार्थः । तथा चोक्तम्—“अकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेनेमौ मङ्गलौ स्मृतौ ॥” इति । अतोऽधिकारे । आयुष्कामीयं शास्त्र-मधिक्रियते यावदत ऊर्ध्वं प्रतन्यते आतन्त्रपरिसमाप्ते-स्तत्सर्वमायुष्कामीयं वेदितव्यम् । अत आनन्तर्यं च । नमस्कारादनन्तरमायुष्कामहितं व्याख्यास्याम इति । कथं पुनरेकस्यैव तन्त्रकारस्य व्याख्यास्याम इति बहु-वचनं युज्यते । ब्रूमः । “अस्मदो द्वयोश्च” इत्येकवेऽपि बहुवचनविधानादमिलयन्ति युक्तमेवात्रैकस्मिन्नपि बहु-वचनम् । तथा च मुनिः । आयुः । “शरीरेन्द्रियसत्त्वा-त्मसंयोगाधारि जीवितम् । नित्यगश्वानुबन्धश्च पर्या-यैरायुरुच्यते ॥” एतीत्यायुः । संततं यातीत्यर्थः । एवं-विधं गत्वरस्वभावमपि हिताहारविहारसेवादिभिरहित-वर्जनेन च कथमेतत् स्थिरीभवेदित्येवं कामयन्ते ये ते आयुष्कामाः । तेभ्यो हित आयुष्कामीयः । स पुनरा-युर्वेदागमादिप्रकरणसमुदाय आयुष्कामयमानेनेत्या-दिकः । आयुष्कामीय इति “इसुसोः सामर्थ्ये” इति पादशः । “तस्मै हितम्” इति छः । आयुष्कामीय-शब्दोऽध्यायविशेषणार्थो नीलोत्पलदलवत् । बहुष्वध्या-येषु सत्सु कतममध्यायं व्याख्यास्याम आयुष्कामीय-मिति । अधिकृतोऽध्ययनायेत्यध्यायस्तं व्याख्यास्यामः । विविधप्रकारेण विशेषेण वा कथयिष्यामः । आयुष्का-मैः पूर्वं दृष्टत्वादस्याध्यायस्यायुष्काम इति संज्ञा । अर्थगतिमधिकृतोऽध्याय इति नाम । तथा चोक्तम्—“अधिकृत्येयमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठिता” इति । तत्र पदसमुदायो वाक्यं, वाक्यसमुदायः प्रकरणं, प्रकरण-समुदायो यः सोऽध्यायोऽध्यायसमुदायः स्थानं, स्थान-समुदायस्तन्त्रमिति । विशब्दो नानार्थः । आङ्मिबिधौ । उत्तराख्यश्चायमलंकारः तस्य हि लक्षणम्—“उत्तरवचन-

श्रवणादुन्नयनं यत्र पूर्ववचनानाम् । क्रियते तदुत्तरं स्यात्”
इत्यादि । ततोऽनेन वाक्येन शिष्यवचनमीदृशमुन्नी-
यते । संसारेऽस्मिन्नमी प्राणिनो नानारोगानीकामि-
भूतास्त्रातारमलभमानास्त्रिर्वाद् अश्यन्ते । तत्को नु भग-
वन्नरोपायः स्यादिति कृतप्रश्नो गुरुः प्रतिजज्ञे । अथ
शिष्यवचनानन्तरमतो हेतोर्यस्मादयं शिष्यः श्रुतकुल-
शीलादिसंपन्नो धीमेधागुणभूषणभूतो विविधैः प्रका-
रैराशिष्यबोधोत्पत्तेरायुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामो
वर्णयिष्यामः । ननु कीदृशं तद्विविधप्रकारमाख्यानम् ।
ब्रूमः । पदतस्तदर्थतः प्रयोजनतश्चोद्यतः परिहारतः
संबन्धाभिधेयतश्च । पदतो यथायुरितीदं पदम् । तद-
र्थतो यथैतीत्यायुः । प्रयोजनतो यथाऽत्रैव धर्मार्थ-
सुखसाधनम् । चोद्यतो यथा ननु कथमेतत्केवलं
धर्मार्थसुखसाधनमिति वक्तुं पार्यते । यतोऽस्यायुषः
कर्मैव केवलं धर्मसाधनमिति वक्तुं नो पार्यते । यतोऽ-
स्यायुषः परिपालनार्थं विशस्ताः काकगृध्रभासादयो
राजयक्ष्मचिकित्सिते भोज्या इत्युक्तम् । अमक्ष्याश्चैते ।
श्रुतिस्मृत्योरभक्ष्यत्वेनोक्तत्वात् । एवमभक्ष्यभक्षणाद्वि-
सया च पापयोगस्तद्योगाद्वाधर्मसाधनं न धर्मसाधन-
मिति । परिहारतो यथैवं परिहारो यज्ञाधिकारिशरीर-
निमित्तं काकादीनां विशसनं भक्षणं विधीयमानं नाध-
र्माय । इतरथा क्रीडार्थं क्रियमाणमधर्मार्थैव । तथा च
काकादयोऽपि तत्साधनोपयोगाद्धर्मेण तत्फलेन संबध्यन्ते
यज्ञिया इव पशवस्तदेवमायुषो धर्मसाधनत्वं स्थितम् ।
संबन्धाभिधेयौ तूक्तावेव । ननु सन्त्येवान्यान्यपि मह-
र्षिप्रणीतान्यायुर्वेदतन्त्राणि किमनेन तन्त्रेण कृतेनेति ।
अत्र ब्रूमः । अपरतन्त्राणां सावद्यत्वादिदमुच्यते ।
अन्यानि हि तन्त्राणि सदोषाणि । तथा हि । यदेत-
त्तावद्भगवता चरकमुनिना प्रणीतं तन्त्रं रत्नाकर इव
गाम्भीर्यातिशययोगाद्बोधं तस्यापि सदोषतां प्रकट-
यन्ति वाचाटाः । तथा ह्यादौ तत्सूत्रम् । अथातो
दीर्घजीवितीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति । अत्र दीर्घ-
जीवितीय इति शास्त्रादावयुक्तम् । यतो दीर्घजीवित-
मन्विच्छन्नित्यस्यानुकरणं दीर्घजीवितमिति । सोऽस्मिन्न-
ध्यायेऽस्तीति छः तस्याध्यायानुवाकयोर्लुकि सति दीर्घ-

जीवितमिति प्राप्नोति । तदिदमविदितपरमार्थशब्द
स्वरूपाणां वचनम् । तथाहि । अध्यायानुवाकयोर्
त्यादौ सूत्रे विकल्पेन चायं लुगिष्यत इति जगा
जयादित्यः । तेन लुकः पाक्षिकत्वादत्र लुक् न भ-
तीत्येवं युक्तमुक्तमिदम् । दीर्घशब्देन गुणोऽभिधीय
जीवितशब्देनाऽपि गुण एव । तस्माद्वयोरपि गुणत्वाद
धाराधेयभावो न युक्तो यतो गुणाश्रयो गुणो नोक्त इति
तथा च वैशेषिकाः । निर्गुणा गुणा इति । अ
कालशब्दं लुप्तस्वरूपं निर्दिश्य दीर्घजीवितीयशब्द
निर्दिश्यते तदा युक्तमेवैतत् । इन्द्रियोपक्रमणीयेऽध्या
छप्रत्ययोत्पत्तिः कथमेवं विधीयतां यतोऽस्मिन्ध्या
इन्द्रियोपक्रमणशब्दो नास्त्येव । एवमपामार्गतण्डुलीयेः
पामार्गतण्डुलशब्दस्याभावाच्छप्रत्ययोत्पत्तिर्दुर्लभा । त
दिव्याम्भसो गाङ्गसमुद्रभेदः परीक्षा च नोक्ता । प्रत्यु
तत्र पठ्यते । “जलमेकविधं सर्वं पतत्येन्द्रं नभस्त
लात् । तप्तं तत्पतितं चैव देशकालावपेक्षते ॥
इति । तथा नालिकेरोदकस्य गुणा नोक्ताः । तथाः
पक्वकथितक्षीरस्य स्वरूपविशेषो नोक्तः । तथा कष
कियदौषधं किमवशेषं कथनीयमित्यादि च नोक्तम्
मिश्रके स्नेह एवमभ्यधादसौ । “त्रिवृतां त्रिफलां दन्
दशमूलं पलोन्मितम् । चतुर्गुणं जलं दत्त्वा” इत्यादि
तदेषामौषधानां कियन्मानमपि सलिलेनैतावता कीदृ
किमुत काथनिर्यासाविति । तथा कथितशीततोयम
कियता पाकेन पथ्यं भवतीति नोक्तम् । मुद्गो ग्राही
च नोक्तम् । तथा च तत्पाठः । “कषायमधुरो रूक्ष
शीतः पाके कटुर्लघुः । विशदः श्लेष्मपित्तघ्नो मुद्गरः
क्तोत्तमोत्तमः ॥” इति । तथा वास्तुकादीनां लघु
नोक्तम् । तथाच तत्पाठः । “पाठासुषासठीशा
वास्तुकं सुनिषण्णकम् । विद्याद् ग्राहि त्रिदोषघ्नं भिन्नवर्च
वास्तुकम् ॥” इति । तथा इक्षुवर्गे-“शत्यात्प्रसादान्म
धुर्यात्पौण्ड्रकाद्वांशिको वरः” इत्यसावभ्यधात् । पौण्ड्रक
वांशिकाद्वर इति सुप्रसिद्धमेतत् । अत्र मतिवैभवाद्
शरकहरिश्चन्द्रौ व्याख्याविशेषमवोचताम् । य
पौण्ड्रकाद्वांशिकोऽवर इति । एवं चैतदुपपन्नमेव । तं
वमात्रेयस्यापि तन्त्रे यतो बहवो दोषा उद्भाव्यन्ते त

का गणना तन्त्रान्तराणाम् । तथा वेदोत्पत्तिरिति संज्ञा तन्त्रेऽस्मिन्सदोषत्वान्न कृता । तथा हि । आयुषो वेद आयुर्वेदस्तस्योत्पत्तिरायुर्वेदोत्पत्तिरिति भवितव्यम् । अत्र केचिदाहुः—आयुःशब्दलोपं कृत्वेह निर्देशः कृतः । एवमपि सति लोपस्तावदमङ्गलः । सोऽप्यायुषः स च शास्त्रादावित्यन्यायैवैषा संज्ञा । किञ्च वेदोत्पत्तिरित्येतदपि तावद्वक्तुं न युज्यते । नित्यत्वादस्य वेदस्य । नित्यो ह्ययमायुर्वेदः । संतानादिनित्यत्वात् । तथा ह्यायुःसंतानः सर्वप्राणिस्वेवशरीरापरशरीरगो मनःप्रबन्धनित्यतया नित्यः । अस्य नित्यत्वादायुर्वेदोऽपि नित्यः । नित्यत्वाच्चास्योत्पत्तिमत्त्वं वक्तुमयुक्तम् । नन्ववबोधोपदेशाभ्यामुत्पत्तिरस्योपलभ्यते । अतः प्रागुपदेशान्नासावुपलभ्यते । अत उपदेशानन्तरमुपदेशद्वारेणोपलभ्यते । तस्मादवबोधोपदेशावस्योत्पत्तिकारणत्वेन कल्पयित्वोत्पत्तिमत्त्वमस्योच्यत इति कैश्चिदूचे । नैतद्युक्तम् । यतः सतो बोधोपदेशौ स्तो नासतः । तथा चाचष्टे लोकः । अमुना गुरुणा छात्रायोपदिष्टं शास्त्रमिदमिति । सत एवोपदेशावबोधौ स्तः । तस्मान्नावबोधोपदेशावस्योत्पत्तिकारणमित्यतोऽपि हेतोर्वेदोत्पत्तिसंज्ञेत्युक्ता । इति संज्ञानां सावयत्वं निरूप्य निरवद्यायुष्कामीयसंज्ञेह तन्त्रे कृता । ययोच्चारितमात्रयैवाऽशेषस्तन्त्रार्थः प्रकाशयते । प्रतिस्थानं च योऽध्यायः प्रथमस्तत्संज्ञया स्थानार्थः । अन्ये च येऽध्यायास्तन्त्रेऽस्मिन्स्तत्संज्ञामिथैवास्वतन्त्रमर्थजातं प्रकाशयन्त इति ॥१॥

प०—अथशब्दस्त्विष्टमङ्गलाधिकारानन्तर्यार्थोऽधिकृतः । “अथो अथ च प्रश्नेऽपि मङ्गलारम्भयोरपि । आनन्तर्ये च कात्स्न्ये च अथशब्दं प्रचक्षते ॥ ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । गण्डं भित्त्वा विनिर्यातौ तेनेमौ मङ्गलौ स्मृतौ ॥” इति । मङ्गलादीनां हि शास्त्राणां तदध्येतृणां च निष्प्रतिबन्धा प्रवृत्तिरभिप्रेतार्थाधनाय जायते । अधिकारः, आयुष्कामीयं शास्त्रमधिक्रियते यावदत ऊर्ध्वं प्रक्रम्यते, आतन्त्रपरिसमाप्तेस्तत्सर्वमायुष्कामेभ्यो हितं वेदितव्यम् । अतःशब्दोऽत्रानन्तर्येऽधिकृतः, देवतानमस्कारानन्तरमायुष्कामेभ्यो हितं व्याख्यास्यामः प्रथमिष्यामो वर्णयिष्याम इति यावत् । इद-

मिदानीं पृच्छयते तन्त्रकारः, यदस्मिन्तन्त्रे किञ्चिदुच्यते भवद्विस्तत् स्वबुद्धिपरिकल्पितमुत नेत्याह ॥१॥

हे०—आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति । अथ इष्टदेवतानमस्कारादनन्तरम् अतो हेतोर्व्याख्येयः यतोऽयमायुर्वेदो व्याधिप्रतीकारव्याख्यानम् । आयुर्वैरिणो हि व्याधयः । व्याख्या च सामान्यविशेषाभ्यां संक्षेपविस्तराभ्यां च कृता सुग्रहा भवति । तत्रादौ व्याधिप्रतीकारस्य सामान्यसंक्षेपव्याख्यायमयमध्यायः । आयुष्कामाहितत्वाच्च आयुष्कामीयः । नन्वेवं सर्वेऽपि आयुष्कामीयाः सत्यं, किंतु प्रथमोऽयमध्यायो मङ्गला चयं संज्ञा मङ्गलादीनि च शास्त्राणि प्राधान्यात् इत्यस्येयं संज्ञा कृता । अन्येषां तु व्याख्येयार्थानुरूपा दिनचर्यादिसंज्ञाः करिष्यति ॥ १ ॥

इदमिदानीं पृच्छयते तन्त्रकारः । यदस्मिन्तन्त्रे किञ्चिदुच्यते स्म भवद्विस्तत्स्वबुद्धिपरिकल्पितमुत नेत्याह—

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ २ ॥

स०—इतिशब्द एवमर्थे । यथा इति ह स्म तानाह । हशब्दोऽनुकम्पायाम् । ब्रूधातोः स्म उपपदे भूतानद्यतनपरोक्षे ‘लट् स्मे’ इति लट आहादेशः । अत्रैरपत्यमात्रेयः । ‘इतश्चानिजः’ इति ङक् । आत्रेय आदिर्येषां धन्वन्तरिप्रभृतीनां त एव महान्तश्च ते ऋषयश्च महर्षयः । महत्त्वं तज्ज्ञानातिशययोगात् । तेनायमर्थोऽनेन कारणेनानुकम्पया न तु फलाकांक्षया । भगवन्त आत्रेयादयो महर्षयोऽब्रुवन् नास्माभिः स्वमतिपरिकल्पितं किञ्चिदप्यत्रोक्तम् । केवलं दूतसंदेशवचनन्यायेन युगानुरूपः क्रममात्रोऽन्यथा कृत इत्यर्थः । तथा चास्यैव सग्रहे—“न मात्रामात्रमप्यत्र किञ्चिदागमवर्जितम् । तेऽर्थाः स ग्रंथसंदर्भः संक्षेपाय क्रमोऽन्यथा” इति । तदेवमागमप्रामाण्यमस्य तन्त्रस्येत्युक्तं भवति ॥ २ ॥

प०—इतिशब्द एवमर्थे, ह शब्दोऽवधारणे, स्म शब्दोऽतिक्रान्तकालाभिधायी । आहुरिति वर्तमानकालाभिधायिपदम्; तदिदं स्मशब्दसन्निधानादतीतकालमाविर्भावयति अवोचन् अब्रुवन्निति यावत् । आत्रेयादयो महर्षय इति । अत्रैरपत्यमात्रेयः, अनेन वंश-

विशुद्धिः प्रदर्शिता भवति । तथा-आगमप्रामाण्यमस्या-
युर्वेदशास्त्रस्य; आत्रेय आदिर्येषां ते आत्रेयादयः ।
महान्तश्च ते ऋषयश्च महर्षयः अनेन पौरुषेयत्वं
निरस्तम् न वयं स्वमनीषया किञ्चिद्वक्तुं शक्नुमः ॥ २ ॥

हे०—आत्मकृति प्रमाणयति—इति हेति । प्रामाण्यं चात्त-
वाक्यत्वात् । आत्माश्चात्रेयादयो महर्षयः ते चेति ह एवमाहुः
स्म उक्तवन्तः । यथा वयं वक्ष्यामस्तेन वयमाप्ताः ॥ २ ॥

आयुः कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् ।

आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥ ३ ॥

स०—आयुर्वेदयति ज्ञापयति प्रकृतिज्ञानरसायन-
दूतारिष्टाद्युपदेशादित्यायुर्वेदः । तस्योपदेशा आयुर्वेदोप-
देशाः । उपदिश्यन्त आयुर्वेदार्था उपपत्तिभिरित्युपदेशा
आयुर्वेदतन्त्राणि । तेषु परमादरः पाठावबोधानुष्ठानरूप
उक्तृष्टो यत्नः कार्यः । आयुर्वेदोपदेशेष्विति बहुवचन-
निर्देशादयमर्थो बोध्यते । बहुष्वचायुर्वेदतन्त्रेषु यत्नः
कार्योऽनेकायुर्वेदावलोकनाच्चिकित्सायां वैद्यस्य न मना-
गपि संदेहो जायते । किं कुर्वता पुरुषेण—आयुः काम-
यमानेन जीवितमभिलषता । किंभूतमायुः । धर्मार्थे-
त्यादि । ध्रियते लोकोऽनेनेति धर्मः । अर्थ्यते याच्यते
इत्यर्थः । सुखं द्विविधम् । तादात्विकमात्यंतिकं च ।
तादात्विकं कियत्कालांतरास्थायित्वात्सुखावभासं न पर-
मार्थतः सुखम् । तथा चोक्तम्—‘तादात्वसुखसंज्ञेषु
भावेष्वाज्ञोऽनुरज्यते ।’ इति । तदेतत्संज्ञामात्रेण सुखं न
त्वयंतमिति प्रदर्शयितुं सुखसंज्ञेष्विति मुनिनोक्तम् ।
आत्यंतिकं सुखं मोक्षारूपं यत्र न दुःखानां श्लेषः ।
तेषां साधनमुपायो धर्मार्थसुखसाधनम् ॥ ३ ॥

प०—धर्मार्थसुखसाधनमायुरिच्छता पुरुषेण
आयुर्वेदोपदेशेषु परमादरो विधेयः स्वयं परतो वा
ज्ञात्वेति । तत्र—“शरीरेन्द्रियसत्त्वार्थसंयोगाधारि
जीवितम् । नित्यं चानुबद्धं च पर्यायैरायुरुच्यते ॥”
तदायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः कथं हिताहिततः सुखासुखतः
प्रमाणाप्रमाणतः, तथा चागमः—“हिताहितं सुखं दुःख-
मायुस्तस्य हिताहितम् । मानं च तत्र यत्रोक्तमायुर्वेदः स
उच्यते ॥” अथवायुर्येन यस्मिन् वा विद्यते स
आयुर्वेदः, विद्यते ज्ञायते लभ्यते इति विचार्यते इति
व । तस्योपदेशा आयुर्वेदोपदेशा आयुर्वेदशास्त्राणि ।

यैरायुर्वेदार्था उपदिश्यन्ते तेषूपदेशेषु परमत्यर्थ-
मादरो विधेयः कर्तव्यः । आदरो यत्नो बोद्धुमिति
वाक्यशेषः । तथायुर्वेदार्थासाधनम् । ध्रियन्ते लोका
अनेनेति धर्मः । अर्थ्यन्ते याच्यन्ते अभिलष्यन्त
इत्यर्थाः । सुखं दुःखाभावः तेषां साधनमुपायः ।
साध्यतेऽनेनेति साधनं साधयतीति वा साधनं
शास्त्रस्य पारम्पर्यमुच्यते ॥ ३ ॥

हे०—प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रयोजनाधिकारिणौ दर्शयति—
आयुष्कामेति—प्रयोजनं चायुः तस्य प्रयोजनत्वं धर्मा-
र्थसुखसाधनत्वात् । सुखं कामो मोक्षश्च अत एव यः आयुः
कामयते सोऽत्र अधिकारी, तेन च आयुर्वेदोपदेशेष्वस्म-
द्वाक्येषु परमत्यर्थमादरो विधेयः । पाठावबोधानुष्ठानैर्यति-
तव्यम् ॥ ३ ॥

अथास्यायुर्वेदस्य गौरवोत्पादनायागमशुद्धिं दर्शयति-
ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।
सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान्मुनीन् ।
तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ॥ ४ ॥

स०—ब्रह्मेत्यादि । ब्रह्माऽऽयुषो वेदं स्मृत्वा प्रजापतिं
दक्षमजिग्रहद् अवबोधयत् । स्मृत्येवनेनैतद्गमयति ब्रह्मणः
स्मर्तृत्वमेवात्र न कर्तृत्वम् । नित्यत्वादायुर्वेदस्य नित्यत्वं
चास्य प्राक् प्रत्यपादि । ग्रहेर्ण्यन्तस्यात्र बुद्ध्यर्थत्वात् प्रजाप-
तिशब्दस्य गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञा । स प्रजापतिर-
श्विनावजिग्रहत् । तौ सहस्राक्षमिन्द्रमजिग्रहतामिति वच-
नविपरिणामेन संबन्धः । शक्रोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन्
बोधयामास । अत्रिपुत्र आत्रेय आदिर्येषां धन्वंतरिनिमि-
काश्रपादीनां त एवं ते चात्रेयादयोऽग्निवेशादिकानजि-
ग्रहन् । ते त्वग्निवेशादयः षट् पृथक् प्रत्येकं तन्त्राणि
शास्त्राण्यग्निवेशभेदजातूकर्णपराशरहारीतक्षीरपाणिनामा-
भिधेयानि तन्त्राणि तेनिरे विस्तारितवन्तश्चक्रुः । तन्त्र्यते
धार्यन्त आयुर्वेदार्था एभिरिति तन्त्राणि ॥ ४ ॥

प०—ब्रह्मा पितामह आयुर्वेदं स्मृत्वा स्मरणं
कृत्वा नित्यत्वादायुर्वेदस्य प्रजापतिं दक्षनामानं
अजिग्रहत् ग्राहयामास । सोऽश्विनाविति । स प्रजा-
पतिः अश्विनौ देवभिषजावजिग्रहत् । तौ सहस्राक्ष-
मिति । तावश्विनौ सहस्राक्षमिन्द्रमजिग्रहताम् ।

सोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीनिति । सहस्राक्षोऽत्रिपुत्रा-
दिकान् मुनीनजिग्रहत् । अत्रिपुत्रः पुनर्वसुः ।
आदिग्रहणात् धन्वन्तरिभरद्वाजकश्यपादयो गृह्यन्ते
तेऽभिवेशादिकान् मुनीन् अभिवेशभेदपराशरक्षीर-
पाप्यन्तानजिग्रहत् ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे
इति । ते पुनरभिवेशादयः पृथक् पृथक् ग्रन्थान्
तेनिरे चक्रिरे कृतवन्तः विस्तारितवन्तः । तन्त्र्यन्ते
धार्यन्त एभिरायुर्वेदपदार्था इति तन्त्राणि । यद्येवं
महामुनिप्रणीतेषु तन्त्रेषु सत्सु किमर्थमिदमारभ्यते
तन्त्रं श्रमाय केवलमारम्भोऽत्र ॥ ४ ॥

हे०—आयुर्वेदस्य शब्दान्तरानभिधयेत्वशङ्कां
निराकर्तुं पुरावृत्तं दर्शयति—ब्रह्मा स्मृत्वेति । ब्रह्मा
आयुर्वेदं स्मृत्वा प्रजापतिं दक्षमजिग्रहत् ग्राहित-
वान् अध्यापितवानित्यर्थः । आयुषो वेदमित्यसमास-
करणमायुर्वेदलक्षणज्ञापनार्थम् । आयुषां संबन्धी वेद
आयुर्वेद इति संबन्धश्च पाल्यपालनलक्षणः । उक्तं हि
संग्रहे—“आयुषः पालनं वेदमुपवेदमथर्वणः” इति
स प्रजापतिरश्विनावायुर्वेदमजिग्रहत्, तावश्विनौ सहसा-
क्षमजिग्रहतां, स इन्द्रोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीनजिग्रहत्,
तेऽत्रिपुत्रादयोऽभिवेशादिकान् मुनीनजिग्रहन्, ते पुनर-
भिवेशादयः पृथक् प्रत्येकं तन्त्राणि शास्त्राणि तेनिरे
विरचयाञ्चक्रुः । संक्षेपार्थमायुर्वेदं शब्दान्तरैरभिदधु-
रित्वर्थः ॥ ४ ॥

ननु यदि तैस्तन्त्राणि पुनर्युगानुरूपसंदर्भैः संगृही-
तानि तत्किमिदानीमनेन शास्त्रेण कृतेनेत्याह ।

तेभ्योऽतिविप्रकीर्णैर्भ्यः प्रायः सारतरोच्चयः ।

क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयं नातिसंक्षेपविस्तरम् ॥ ५ ॥

स०—तेभ्य इति तेभ्यो ग्रंथेभ्योऽतिविप्रकीर्णैर्भ्यो विक्षि-
प्तेभ्य उच्चावचोक्तार्थतयैवेतश्चेतश्च गतेभ्योऽत एव कश्चि-
देवार्थः कस्मादेव तन्त्रान्तराज्ज्ञायते । यथा शल्यचिकित्सा
सुश्रुतप्रणीतात्तन्त्रादेवावगम्यते न तथाभिवेशादिकात् ।
ऊर्ध्वाङ्गचिकित्सा च जनकप्रणीतात्तन्त्राद्यथावगम्यते न
तथा सुश्रुतप्रणीतात् । अतः प्रायो बाहुल्येन सारत-
रोच्चयः क्रियते । उच्चीयन्ते संगृह्यन्ते विक्षिप्ताः पदार्था
अनेनेत्युच्चयः । यथा वा यवादीनां बहुक्षेत्रजातानामेक-

स्मिन् स्थान उच्चयो विधीयते राशीकृत्य स्थापनं
तथेह सारतराणामुच्चयः । सारतरग्रहणेनैतद् द्योतयति
संग्रहेणैव साराणामुच्चयः कृतः । अनेन तथा सार-
तराणां प्रदेशानामुच्चयः क्रियत इति । किं नाम । अष्टा-
ङ्गहृदयमेतच्च सान्वयार्थमस्य नाम । यथा शरीरस्य
सर्वावयवेभ्यः प्रधानदेशो हि हृदयं तथेदमष्टाङ्गायुर्वे-
दस्य प्रधानभूतत्वाद्भृदयमिव हृदयम् । तथा च तन्त्रांते
वक्ष्यति । हृदयमिव हृदयमेतदित्यादि । अष्टौ च
तान्यङ्गान्यष्टाङ्गानि तेषां प्रत्येकं हृदयं सारतरसंग्रह-
णात् । कीदृशमष्टाङ्गहृदयम् । नातिसंक्षेपविस्तरम् ।
संक्षेपश्च विस्तरश्च संक्षेपविस्तरौ अतिशयेन संक्षेप-
विस्तरौ यत्र न तन्नातिसंक्षेपविस्तरम् । अतिशब्दस्यात्र
प्रत्येकं संबन्धः । अतिसंक्षेपं किञ्चित्तत्रं यथा सिद्धसा-
रादि किञ्चित्चातिविस्तरं यथा संग्रहादि । इदं तु तन्त्रं
नातिसंक्षेपविस्तरम् । अतिसंक्षेपोक्तं स्वल्पाधियां नोप-
कृतये । तेषां हि यथोक्तागममात्रं श्रेयो न तु वाक्यार्थ-
पर्यालोचनादधिकः परामर्शः । अतिविस्तीर्णं तु पाठा-
वबोधानुष्ठानैस्तेषां दुःशक्यं स्यात् । तस्मादल्पमध्योक्तु-
ष्टबुद्धिशिष्यहितार्थं तन्त्रमेतदुद्दिष्टम् ॥ ५ ॥

प०—तेभ्यस्तन्त्रेभ्योऽतिविप्रकीर्णैर्भ्योऽतिविक्षि-
प्तेभ्यश्चोच्चावचोक्तार्थतयैवेतश्चेतश्च गतेभ्यः प्रायः
भूयिष्ठं कृत्वा सारतरोच्चयोऽष्टाङ्गहृदयं नातिसंक्षिप्तं
मया क्रियते । तच्च नातिसंक्षिप्तविस्तरम् । उच्चीयन्ते
सङ्गृह्यन्ते विप्रकीर्णाः पदार्था अनेनेति उच्चयः ।
सारतरश्चायमुच्चयः सारतरोच्चयः । अन्यतन्त्रे सारो-
च्चयो विद्यते अयं पुनः सारतरोच्चयः । अष्टाना-
मङ्गानां हृदयमष्टाङ्गहृदयम् हृदयमिव हृदयं हृदय-
शब्दः सारवचनं सारभूतं प्रधानमिति यावत् ।
नातिसंक्षिप्तविस्तृतमिति । संक्षिप्तं स्वल्पग्रन्थविर-
चितम् । विस्तृतं भूरिग्रन्थविरचितमिति । अतिसं-
क्षिप्तमल्पत्वात् मन्दबुद्धीनां नोपकाराय तेषामेव
च विस्तारोक्तपाठावबोधानुष्ठानेषु दुःशक्यम् । अतो
मन्दोत्कृष्टबुद्धिशिष्यहितार्थं तन्त्रं कृतम् ॥ ५ ॥

हे०—अभिवेशादिशास्त्रेषु सत्स्वपि स्वशास्त्रस्योपयोगं
दर्शयति—तेभ्य इति । सारतरोच्चयः क्रियते मया सारत-
राणां बहूपयोगानामर्थानामुच्चयः उच्चीयन्ते एकत्र

क्रियन्ते व्यस्ता अर्था अस्मिन्नित्युच्यः । ननु पूर्वशास्त्रा-
प्यपि महाकषायसंग्रहादिषु प्रदेशेष्वेवमित्यत आह—
अष्टाङ्गहृदयमष्टाङ्गस्यायुर्वेदस्य हृदयं सर्वार्थाधिष्ठानं संज्ञा-
चेयमस्य शास्त्रस्य । वक्ष्यति हि हृदयमेतत्सर्वायुर्वेदवाङ्म-
यपयोधेरिति सर्वेषु प्रदेशेषु सारतरोच्चय इत्यर्थः । ननु
पूर्वशास्त्राप्यपि क्वचित्स्थलेन क्वचित्कात्स्न्येनेति सर्वत्र
सारतरोच्चयरूपाणीत्यत आह—नातिसंक्षिप्तविस्तृतमिति-
संक्षेपातिविस्तररहितं सर्वत्र संपूर्णं, ननु न्यूनपूरणस्य
निर्मूलत्वादप्रामाण्यमित्यत आह—तेभ्योऽभिवेशादि-
शास्त्रेभ्य एवोच्चयः कियते नन्वेवं चेत्किमनेनेत्येत आह-
अतिविप्रकीर्णैः यत्र प्रकरणार्थाः विच्छिद्य विच्छिद्य
सर्वत्र कीर्यन्ते तानि विप्रकीर्णानि यत्र वाक्यार्था-
स्तान्यतिविप्रकीर्णानीति एतदुक्तं भवति सति परं पूर्व-
शास्त्रेषु सर्व एवार्थाः कित्वतिविप्रकीर्णत्वात् दुर्ग्रहाः ।
इह तु रचनाविशेषेण संग्रहा इत्यस्योपयोगः । उक्तं च
संग्रहे—“ न मात्रामात्रमप्यत्र किञ्चिदागमवार्जितम् ।
तेऽर्थाः संग्रन्थबन्धश्च संक्षेपाय क्रमोऽन्यथा ॥ ” इति ॥ ५ ॥

कानि पुनस्तान्यष्टाङ्गानीत्याह—

कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान् ।

अष्टाङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिताः ॥ ६ ॥

(१) शल्यं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या,
कौमारभृत्यम्, अगदतन्त्रं, रसायनतन्त्रं, वाजीकरणतन्त्रमिति ।

(१) तत्र शल्यं नाम—विविधतृणकाष्ठपाषाणपाशुलोह-
लोष्टास्थिवालनखपूयास्त्रावदुष्टत्रणान्तर्गर्भशल्योद्धरणार्थं, यन्त्र-
शस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानत्रणविनिश्चयार्थं च ।

(२) शालाक्यं नाम—ऊर्ध्वं जत्रुगतानां श्रवणनयनवदन-
प्राणादिर्दंष्ट्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थम् ।

(३) कायचिकित्सा नाम—सर्वाङ्गसंश्रितानां व्याधीनां
ज्वररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहातिसारादीनामुपशम-
नार्थम् ।

(४) भूतविद्या नाम—देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाच-
नागप्रहायुपसृष्टचेतसां शान्तिकर्म बलिहरणादि-ग्रहोपश-
मनार्थम् ।

(५) कौमारभृत्यं नाम—कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशो-
धनार्थं, दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानां च व्याधीनामुपशमनार्थम् ।

(६) अगदतन्त्रं नाम—सर्पकीटलुतामूषिकादिदृष्टविष-
व्यञ्जनार्थं, विविधविषसंयोगोपशमनार्थं च ।

(७) रसायनतन्त्रं नाम—वयःस्थापनमायुर्मेधाबलकरं
रोगापहरणसामर्थ्यं च ।

(८) वाजीकरणतन्त्रं नाम—अल्पदुष्टक्षीणविशुद्धकरेतसा-
माध्यायनप्रसादोपचयजनननिमित्तं ग्रहर्षजननार्थं च । ६ ॥

सू०—कायेति । कायश्च बालश्च ग्रहश्चोर्ध्वाङ्गश्च शल्यं
च दंष्ट्रा च जरा च वृषश्चेतीतिरेतरद्वन्द्वः । न सर्वस्याश्वि-
कित्सायाः कायाश्रितत्वात् कायशब्दोऽर्थादाक्षिप्त एव
तत्किमर्थं कायशब्द उपादीयते । ब्रूमः । प्रकर्षो यथाभिरू-
पाय कन्या देयेत्यत्राभिरूपप्रहणादभिरूपतमायेति प्रति-
पाद्यते तथेहाऽपि प्रकृष्टो यः कायः सम्पूर्णधातुः प्रकृष्टा च
यावस्था तथा युक्तस्तत्संग्रहार्थः कायशब्द उपात्तः । तथा
‘चिन् चयने’ इत्यस्माद्धातोर्व्युत्पादितः कायशब्दः । चीयते
प्रशस्तदोषधातुमलैरिति कायः । तदेवं सर्वशरीरोपताप-
कानामामपकाशयस्थानोद्भवानां ज्वररक्तपित्तातिसारा-
दीनां रोगाणां यत्रोपशमयोगो निगद्यते तत्कायचिकि-
त्सानामाङ्गम् । बालस्य त्वसंपूर्णधातुत्वाद् यौवनावस्थ-
कायस्य प्रथमनिर्देशः । बालदेहेऽसंपूर्णबलधातुत्वादप्र-
कृष्टवयोऽवस्थाप्रभावात् तच्चिकित्साङ्गं पृथङ्निर्दिष्टम् ।
तथा बालौपयिकभेषजं धात्रीदुग्धलक्षणं दुग्धोद्धवव्या-
धिप्रशमादिनिर्देशाच्च । नन्वेवं वृद्धस्य प्रकृष्टवयोऽवस्थाया
अभावात्तदेहे कायचिकित्सेति कथं व्यपदेशः स्यात् ।
अत्र ब्रूमः । भूतपूर्वगत्या वृद्धदेहेन हि प्रकृष्टतयावस्था
पूर्वमनुभूता । अतो भूतपूर्वगत्या तत्र कायचिकित्सो-
पदेशो युक्तः । एवं ग्रहचिकित्सा नाम—यत्र देवादिग्रह-
गृहीतानां प्राणिनां शांतिकर्म विधीयते । यत्रोर्ध्वजत्रुग-
तानां रोगाणां नेत्रकर्णप्राणादिसंश्रितानामाश्रोतनशला-
कादिनोपशमो वर्ण्यते तदूर्ध्वाङ्गचिकित्सानामाङ्गम् ।
अत्र च जन्मनः प्रभृति विचारोपदेशाद्बालचिकित्सैव
प्राग्वक्तुं युक्ता । किंतु कायचिकित्सा प्राधान्यात्प्रागुपन्य-
स्ता । ततोऽनंतरं बालचिकित्सा । बालस्य च ग्रहसं-
बन्धाद् ग्रहचिकित्सा । ततः शरीरस्य मूलरक्षार्थमूर्ध्वाङ्ग-
चिकित्सा शालाक्यं नाम । ततः शस्त्रसाधनसामान्येन
शल्यचिकित्सा । पीडाकरणसमानत्वात् दंष्ट्राचिकित्सा ।
दंष्ट्राविषात्मिका । विषेणाशु च मरणे संभाव्यमाने
रसायनोपयोगो युक्त इति रसायनचिकित्सा । अथवा
विषस्य रसायनजेष्यत्वाद्रसायनकथनप्रस्तावः । ततोऽनंतरं
वाजीकरणस्य भरणेन प्रस्तावः । तथा चार्धति
ग्रंथकृत् “वाजीकरणमन्विच्छेत्सततं विषयी पुमान्” इति ।

रसायनस्य पश्चादित्यर्थः । यत्राल्पदुष्टरेतसां तदा-
प्यायनप्रसादोपजननरूपा चिकित्सा क्रियते तद्वाजी-
करणम् । एवमेतानि कायादीनि तस्यायुर्वेदस्याष्टावंगा-
न्याहुर्वेदन्ति । ब्रह्माऽऽत्रेयादय इति शेषः । येषु काया-
दिषु चिकित्सा संश्रिता व्यवस्थिता । चतुर्णां भिषगा-
दीनां शस्तानां धातुवैकृते । प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकि-
त्सेत्यभिधीयते । इति मुनिप्रोक्तलक्षणं नेह तत्रकृद्वाचत ।
चिकित्साशब्दादेवार्थस्य लब्धत्वात् । तथा च निर्देष्टु-
माह । निंदाक्षमाव्याधिप्रतीकारविचारणामु सा निष्प-
द्यत इति । कितेर्धार्तोव्याधिप्रतीकार एवास्य व्युत्पा-
दितत्वात् ॥ ६ ॥

प०-कानि पुनस्तान्यष्टाङ्गानीत्याह-तस्यायुर्वेदा-
ख्यस्य तन्त्रस्याष्टावङ्गानि आहुः कथयन्ति मुनयः ।
येष्वङ्गेषु चिकित्सा संश्रिता अवस्थिता । चिकि-
त्सा रोगापनयनं व्याधिप्रतीकारः धातुसाम्या-
र्था क्रिया । तथा चागमः-“ चतुर्णां भिषगादीनां
शस्तानां धातुवैकृते । प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकि-
त्सेत्यभिधीयते ॥ ” तत्र कायचिकित्सा सर्वाङ्गसंश्रि-
तानां व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तप्रमेहादीनामुप-
शमकरणार्थम् । बालचिकित्सा कुमारभरणधात्रीक्षी-
रदोषसंशोधनार्थं, दुष्टस्तन्यसमुत्थव्याधीनामुपशम-
करणार्थम् । ग्रहचिकित्सा देवासुरयक्षगन्धर्वराक्षस-
पितृपिशाचनागादिग्रहोपसृष्टचेतसां शान्तिकर्म बलि-
हरणादिग्रहोपशमार्थम् । ऊर्ध्वाङ्गचिकित्सा ऊर्ध्व-
जत्रुगतानां विकाराणां श्रवणनयनवदनघ्राणादिसं-
श्रितानामुपशमकरणार्थम् । शल्यचिकित्सा विविध-
तृणकाष्ठपाषाणपांशुलोष्ठादिस्थवालनखपूयास्त्रावदुष्ट-
त्रणान्तर्गमेशल्योद्धरणार्थम् । दंष्ट्राचिकित्सा सर्पदं-
ष्ट्राकीटादिदुष्टव्यञ्जनार्थं, विविधसंयोगविषोपहतोप-
शमनार्थं च । जराचिकित्सा वयःस्थापनमायुर्मेधा-
बलकरं, रोगोपशमनार्थम् । वृष्यचिकित्सा अल्पदुष्ट-
क्षीणशुष्करेतसां शुक्राप्यायनप्रसादोपजनननिमित्तं
ग्रहर्षजननार्थम् । एवमेतान्यष्टावङ्गान्युक्तानि ॥ ६ ॥

हे०-आयुर्वेदाङ्गान्याह-तानि च कायादीनि अष्टावाहुः-तत्र
कायशब्देन सर्वावस्थं सर्वावयवं च शरीरं गृह्यते, बालादिभिः
शब्दैस्तस्यैवावस्थाविशेषा लक्ष्यन्ते । ऊर्ध्वाङ्गं त्ववयवविशेषः,
बालत्वं प्रथमं वयः, ग्रहोपशमार्थम्, ऊर्ध्वाङ्गं शिरः, शल्यं त्रणा-

तत्त्वं, दंष्ट्रा विषातत्त्वं, शल्यदंष्ट्राशब्दौ त्रणविषमात्रोपलक्षणौ ।
जरा पश्चिमं वयः, वृषः स्त्रीप्रसङ्गित्वम् । एषां च कायादीनां
चिकित्साश्रितानामेवाङ्गत्वमित्यत आह-चिकित्सा
येषु संश्रिता इति-चिकित्सा व्याधिप्रतीकारः अतएव
कायचिकित्सा, बालचिकित्सेत्यादौ अङ्गानां संज्ञा विवक्षित-
विवेकात् चिकित्साया एव ह्यङ्गत्वम् । अङ्गान्यवयवाः तत्रा-
वस्थामात्राश्रयाणां बालादिव्यतिरिक्तावस्थाविशेषाश्रयाणांम-
वयवमात्राश्रयाणामूर्ध्वाङ्गव्यतिरिक्तावयवविशेषाश्रयाणां च
व्याधीनां कायचिकित्सिते प्रतीकारः, बालचिकित्सादिषु
तद्विशेषैकनिष्ठानाम् इति शास्त्रार्थेति कर्तव्यता । अथ प्रति-
ज्ञातार्थं व्याधिप्रतीकारं व्याचष्टे स तु त्रेधा-हेतुलक्षणमौषधं
चेति । हेतुद्विधा अन्तरङ्गो बहिरङ्गश्चेति । अन्तरङ्गो द्विधा
दोषो दूष्यश्चेति ॥ ६ ॥

कायस्य दोषधातुमलसमुदायत्वात्तानेव दोषादीन्
निर्दिदिक्षुराह-वायुरिति ।

वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ७

(१) वायुः पित्तं कफश्चेति शरीरो दोषसंग्रह इति चरकः ।
अत्र गङ्गाधरः-वायुः-शरीरारम्भकेषु पञ्चसु भूतेषु यद्
द्वितीयं भूतं तत् परिणामविशेषः । पित्तं-तृतीयं भूतं
शरीरारम्भकतेजः, प्रधानपञ्चभूतविकारात्मकं तेजःस्वरूपमभि-
संज्ञम् । कफः-चतुर्थं भूतमापः, शरीरारम्भकसोमप्रधान-
पञ्चभूतविकारविशेषः । व्याधिप्रकरणाद्विषमत्वेनैवात्रैषां
ग्रहणम् । विकारो धातुवैषम्यमित्युक्तेः । तथा च-विषमो
वायुः, पित्तं च विषमं, विषमः कफ इति त्रिविधः शरीरो
दोषसंग्रहः । शरीरदूषणशीलत्वाच्छरीरदोष एष संग्रहेण
उद्दिष्टः । पञ्चात्मा हि वायुः, पञ्चात्मकं पित्तं, पञ्चात्मा कफ
इति बहुत्वेऽपि वायुपित्तकफसामान्यात् संग्रह इति । शरीरं
तु चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायत्मकम्, तच्च
सेन्द्रियं, निरिन्द्रियञ्च द्विविधमपि वेदाधिकरणत्वात् सेन्द्रियमत्र
ग्राह्यम् । एतेन यतो विषमा वायु-पित्त-कफा वात-पित्त-कफ-
त्वग्-रस-रक्त-मांस-मेदोऽस्थि-मज्जशुक्रवसालसीकौजोरजः-
स्तन्यमूत्रपुरीषादयो यावन्तो धातवः सन्ति शरीरे तावद्वातु-
दूषका भवन्ति नतु समास्तस्माच्छरीरदोषसंज्ञकाः ।

चक्रपाणिस्त्वत्र लिखति-प्रधानत्वाद्ग्रे वायुः कफः, प्राधा-
न्यञ्चाशुभ्रिदाहणरोगकर्तृत्वात्, वचनं हि-“ आशुकारी
मुदुश्चारी ” तथा “ अशीतिं वातजान् विकारान्, चत्वारिं-
शत् पित्तविकारान्, विंशतिं च कफजान् ” । वक्ष्यति हि
महारोगाध्याये “ वातमनु पित्तं प्रधानं शरीरमूलभूताग्नि-
हेतुत्वात्तथा कफाधिकविकारकारित्वात्तथा कफापेक्षया चाशु-
कारित्वात् ” । असमासकरणं तु पृथगपि वाय्वादीनां रोग-
कर्तृत्वोपदर्शनार्थम् । शरीर इति मानसदोषव्यवच्छेदार्थम् ।
संग्रह इति “ द्रव्यत्वैकैकत्वैः षट् स्थूहीनमन्यादिकैश्च षट् । ”

स०-चः समुच्चये। कफो दोषमव्ये समुच्चयिते। इत्यनेन प्रकारेण समासतः संक्षेपात् त्रयो दोषाः । ननु प्रस्तुतत्वादिह धातुसंज्ञया वातादयो निर्देष्टुं न्याय्या न दोषसंज्ञया । अस्त्येवैतत् किंतु रसादिदूषणपूर्वकमेषां विकारकरणे सामर्थ्यमिति प्रदर्शनार्थं दोषसंज्ञया ते निर्दिष्टा

इत्यादिवक्ष्यमाणप्रपञ्चस्य संक्षेपः । ननु शोणितस्यापि दोषत्वान्नात्र संग्रहः साधुः, यतो रक्तस्यापि वातादिवद्विशिष्टहेतुलक्षणविकारचिकित्सितनिर्देशः कृतः । तत्र हेतुनिर्देशो यथा— “काले चानवसेचनात्” इत्यादि । लक्षणं च यथा— “तपनीयेन्द्रगोषाभं पद्माऽलक्तकसन्निभम्” इत्यादि । रक्तविकाराश्च रक्तार्शः प्रदररक्तपित्तादय उक्ताः । उपक्रमश्च “स्त्रावणं शोणितस्य तु” इत्यादिनोक्ताः । तथा दोषसंज्ञा च चरके कृता । यदुक्तं “कफे वाते जितप्राये पित्तं शोणितमेव वा । यदि कुप्यति वातस्य क्रियमाणे चिकित्सिते । अथोत्पन्नस्य दोषस्य तत्र कार्यं भिषग्जितम्” इति । तथाच तन्त्रान्तरेऽपि शल्ये शोणितं दोषत्वेनोक्तं, “तैरेतैः शोणितचतुर्थैः” इति वचनात् । नैवं, दोषो हि स्वतन्त्रदूषणात्मक उच्यते । यतो न वातादयो बद्धाः किंचिदपेक्ष्य दूषयन्ति किन्तु स्वत एव, शोणितं तु दुष्टवातादिसंसर्गमपेक्ष्यैव दूषकं भवति । नहि शोणितं विकृतवातादिसम्बन्धमन्तरेण विकृतं स्यात्सर्वदा वातादिजनकैरेव शोणितदुष्टैः । तथा सर्वदा वातादिलक्षणयुक्तस्यैव शोणितस्य दुष्टत्वात् । यश्च हेत्वादिविशेष उक्तः स वातादियुक्तस्यैव शोणितस्य स्यात् । एतेन वातादय एव तत्रापि दूषणात्मकाः । शोणितं तु स्वप्रमाणातिरिक्तमपि दूष्यमेव, न च दूष्यस्य हेत्वादयो विशिष्टा न भवन्ति । यतो मांसादीनामपि हेत्वादिविशेषोऽस्ति, मांसदुष्टौ “मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपतो दिवा” इत्यादि वक्ष्यति । मांसदुष्टिलक्षणं “शृणु मांसप्रदोषजान्” इत्यादिना विविधाशितपीतीये वक्ष्यति यान् विकारास्ते ज्ञेयाः । यत एतानेव मांसदोषविकारान् स्रोतोविमाने मांसदुष्टिलक्षणत्वेनातिदेशादभिधास्यति । दुष्टमांसविकारश्चाधिमांसार्जुदादय उक्ताः । उपक्रमश्च “मांसजानां तु संशुद्धिः शल्यक्षारामिकर्म च” इत्युक्तः । तस्माद्दूष्याधिकारे दोषकृते कार्ये दूष्येन व्यपदेशः, रक्तजोऽयं मांसजोऽयमित्यादि । यथा—स्नेहाधारेण वह्निना दग्धे स्नेहदग्ध इति व्यपदेशः । दोषसंज्ञा तु पीडाकर्तृत्वसामान्याददोषेऽपि स्यादयथा— “स्वयं प्रवृत्तं तं दोषमपेक्षत हिताशनैः” । इत्यत्र पुरीषमेव दोषत्वेनोक्तम् । सश्रुते तु शोणितस्य दोषत्वम्, त्रणेषु प्रायः शोणितदुष्टिदर्शनादुपचरितमेवोक्तम् । यतः प्रदेशान्तरे त्रणप्रश्ने वातादयस्त्रय एव तत्राप्युक्ताः “वातपित्तश्लेष्माण एव देहसंभवहेतवो भवन्ति” इत्यादिना । किंच यदि शोणितं दोषः स्यात्तदा वातादिवत्प्रकृत्यारम्भकं स्यात् । नचारभते । तस्मान्नय एव दोषा इति सिद्धम् ।

न धातुसंज्ञया । नह्येते धातुरूपा जातु विरुद्धत्वं कुर्वते देहधारणवर्धकत्वात् । एते मुनिनापि चरकेण पूर्व दोषसंज्ञयैव निर्दिष्टाः । तथा च तद्ग्रन्थः । वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शरीरे दोषसंग्रह इति । वातपित्तकफा दोषास्त्रय एव समासत इत्येवं निर्देशो कर्तव्ये यदेषां पृथग्विभक्त्या निर्देशः कृतः स प्रधानत्वख्यापनार्थः । बहुवचनादेव त्रित्वे लब्धे त्रिग्रहण नियमार्थम् । त्रय एव दोषा न चतुर्थोऽस्तीति । तत्रांतरीया हि चतुर्थं दोषमीहन्ते । तेषां ह्ययमभिप्रायः । यथा दोषाणां स्थानलक्षणकार्यविकारचिकित्साद्युपदेशस्तथा रक्तस्यापि । तत्र स्थानं सर्वदेहव्यापित्वेऽपि प्लीहयकृती । लक्षणं च पक्षेद्रोगोपहेमादीत्यादि । कार्यं देहस्योत्पत्तिस्थिति । विकारो विसर्पप्लीहादि । चिकित्सा सिराव्यादादिकं कर्मेति । तदेतदसारम् । वातादयो ह्यस्य दूष्यस्य सतः कथं दोषत्वं कर्तुं पारयन्ति । यतः प्राधान्यादन्वर्थनामत्वाच्च वातादीनामेव दोषत्वं न रसादीनाम् । वातादयो हि स्वातंत्र्यात्प्रधानाः । दूषयन्तीति दोषा इति तेषामेव चानुगतार्थां संज्ञा प्रवृत्ता । रसाद्यास्तु पारतंत्र्यादप्रधानाः । ते च वातादिभिर्दूष्यन्ते इति दूष्याः । तस्माद्रक्तस्य दूष्यत्वं न दोषत्वम् । यद्येवं वातादीनामन्योन्यदूषणाद्दूष्यत्वं स्यात् । पित्तेन हि श्लेष्मा दूष्यत इति दृश्यते । यथा पांडुरोगनिदाने । पित्तप्रधाना इत्यारभ्य यावत् श्लेष्मत्वप्रक्तमांसानि प्रदूष्येत्यादि । तदत्र श्लेष्मा पित्तेन दूष्यते तथा श्लेष्मवद्रक्तस्याऽपि दोषत्वप्रसंग इति यो मन्येत तं प्रति ब्रूमः । विषम उपन्यासः । वातादयो हि सर्वदैव रसादीन् दूषयन्ति नतु रसादयः कदाचिदपि वातादीन् दूषयन्ति । वातादीनां तु मध्याद्यदि काश्चिद्दूषयति स तेषामन्यतमेन । तथा च प्रकृतिलक्षणे वातप्रकृतेः पित्तप्रकृतेश्च यथा लक्षणं दृश्यते नैवं रक्तप्रकृतेः । तथा च तत्रकारेण ज्वरादयो वातादिविशेषणविशिष्टा एवोक्ताः । यथा वातज्वरोऽयं पित्तज्वरोऽयं श्लेष्मज्वरोऽयम् । न तु रक्तज्वरोऽयमिति निर्दिष्टः । येऽपि रक्तजा विकारा विसर्पादयस्तेष्वपि घृतदध्न्यायेन व्यपदेशो बोध्यः । यथा घृतस्यांतर्हितेनाग्निना दग्धो

घृतदग्ध इत्युच्यते तद्वद्रक्तस्थैर्वातादिभिर्दोषैर्जातो रक्तजोऽयमित्युच्यते । यत्र कचिद्रक्तस्य दोषसंज्ञा कुष्ठचिकित्स्तादौ दृश्यते सा संज्ञामात्रेणैव नासा-
नुगतार्था । तस्य दूष्यत्वेनैव प्रवृत्तिः । तथा चैवं पुरी-
गदीनामपि संज्ञामात्रेण व्यवहारो दृश्यते । यथा न घृतं
बहुदोषाय देयं यन्न विरेचनं तेन दोषायेत्यादि । अत्र
पुरीषस्य दोषत्वमुक्तम् । तथोदरचिकित्सिते चरकस्य
ज्वरचिकित्सिते वा अस्य । दोषेण भस्मनेवाग्नौ छन्नेऽन्नं
न विपच्यते । तस्मादादोषपचनाज्ज्वरितानुपवासयेदिति ।
तदेवं वातादयश्च एव दोषा न रक्तमिति स्थिरमेतत्स-
मासतो विस्तरतस्तु संसर्गसन्निपातक्षयसमतादिभेदमि-
नास्तारतम्यपरिकल्पनया च कल्प्यमाना आनन्त्यं
गतिः ॥ ७ ॥

प०—यदर्थं चिकित्सा तान् दोषानाह—तत्र
रायोः प्रागुपादाने कारणं वक्ष्यति “विभुत्वा-
शुकारित्वाद्वलित्वादन्त्यकोपनात् । स्वातन्त्र्याद्बहु-
रगित्वाद्दोषाणां प्रवलोऽनिलः ॥” तदनन्तरं प्रायेणै-
रेव हेतुभिः पित्तस्य परिग्रहः । तथा कफस्य
ग्नशक्तिवादुपरोगित्वादन्ते निर्देशः । चशब्दो
दोषान्तरास्तित्वसूचनार्थम् । दोषान्तरं रजस्तमसी-
क्तमपि च केषांचित् । इतिशब्दः परसमाप्तिवचनम् ।
वावन्त एवादौ वक्तव्यतया परिसमाप्ताः । त्रय-
ति ग्रहणं नियमार्थम् । त्रय एव दोषा न चतुर्थोऽ-
तीति यथाऽन्यतन्त्रोक्तादिति नियमयति । यतो
याधिजनने केवलस्य तस्य सामर्थ्यं न दृष्टम् ।
[था चाहुः—“पारतन्त्र्यान्न दोषत्वं शोणितस्यान्न-
दोषवत् । तैलदाहवदस्यायं व्यपदेशो गदः कृतः ॥”
[था संग्रहेऽप्युक्तम्—“रसादिस्थेषु दोषेषु व्याधयः
सम्भवन्ति ये । तज्जानित्युपचारेण तानाहुर्धृतदाह-
त् ॥” रस आदियेषां ते रसादयः समधातवः ।
[थाहि—रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धा-
तवः । तेषु तिष्ठन्ति । रसादिषु रसा-
देस्थेषु दोषेषु ये व्याधयः सम्भवन्ति उत्पद्यन्ते
[ानाहुः कथयन्ति । तत् जानन्ति तज्ज्ञाः आयुर्वेद-
वेदांस इत्येवंप्रकारं वक्ष्यमाणम् उपचारेण उपा-
धेकगुणाः किञ्चित् घृतदाहवत् । घृतेन दाहो घृत-
[ाहः घृतदाह इव घृतं नैसर्गिकं गुणैः शीतलं तदे-

वाग्निना सन्तप्तम् अग्निरिव दहति तद्वत् । रसाद्या-
धातवः स्वभावेनाविकारिणस्तेऽपि वातादिदोषदू-
षिता रोगान् जनयन्तीत्यर्थः । दूषणात्मकत्वादोषाः
समासतः संक्षेपतः, विस्तरतः संसर्गसन्निपातक्षय-
समतावृद्धिभिस्तथा तारतम्यपरिकल्पनया विकल्प-
माना वातादय आनन्त्यं भजन्ते ॥ ७ ॥

हे०—दोषभेदानाह—वायुः पित्तं कफश्चेति-चकाराद्रक्त-
मपि दोषान्तरं सूचयति तेऽत्र त्रयः त्रित्वं च समासतः संक्षे-
पेण । विस्तरतस्तु प्राणादिपाचकाद्यवलम्बकाद्यवान्तरभेदप्र-
भेदैरानन्त्यं समासत इति । अध्यायपरिसमाप्तेः प्रतिवाक्यं
संबन्धनीयम् ॥ ७ ॥

विकृताऽविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्तयन्ति च ८

स०—विकृताः स्वभावप्रच्युता देहं घ्नन्ति । देहपदमत्र
जीवितोपलक्षणार्थम् । जीवितेन विना कुर्वतीत्यर्थः ।
अविकृता पुनर्देहं वर्तयन्ति प्रापयन्ति । विकृतानां दोषाणां
प्रागुपन्यासस्तेषां प्रकृत्यवस्थाने नित्यं मिषजा यत्नवता
भाव्यमिति सूचनार्थम् । अन्यथा महान्प्रत्यवायः
स्यात् ॥ ८ ॥

प०—ते वातादयो विकृता अविकृता घ्नन्ति वर्त-
यन्ति च । विकृताः स्वरूपात् प्रच्युताः शरीरं
घ्नन्ति नाशयन्ति पीडयन्ति । अविकृताः स्वरूप-
स्थिताः समत्वेनावस्थिताः शरीरं वर्तयन्ति स्था-
पयन्ति ॥ ८ ॥

हे०—दोषावस्थाद्वयमाह—विकृताविकृतेति-तच्च विकृत-
त्वमविकृतत्वं चेति । तत्र विकृता देहं घ्नन्ति, अविकृता देहं
वर्तयन्ति क्रमादितिवक्ष्यमाणं पदं वाक्यत्रयशेषत्वेन व्या-
ख्यानादिह संबध्यते ॥ ८ ॥

इदानीमेषां व्यापिनामपि विशिष्टस्थानं विवक्षुराह—

ते व्यापिनोऽपि हन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ९

स०—अधश्च मध्यश्चोर्ध्वं चाधोमध्योर्ध्वानि तानि संश्रय-
आश्रयो येषां तेऽधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः । हन्व नामिश्च हन्नामी

१ वातपित्तश्लेष्माण एव देहसम्भवहेतवस्तैरेवाव्यापने-
रधोमध्योर्ध्वसन्निविष्टैः शरीरमिदं धार्यतेऽगारमिव स्थूणाभिरत-
श्च त्रिस्थूणमाहुरेके । त एव च व्यापनाः प्रलयहेतवः इति
सुश्रुतेनोक्तम् व्रणप्रज्ञाऽध्याये ।

तयोर्हन्नाभ्योस्ते वातादयो व्यापिनोऽपि सर्वशरीरचरा अपि हन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः। विशेषेणेति वाक्यशेषः। किमिदं वाक्यशेषत्वं नाम । उच्यते । यस्मिन् खलु पदे-
ऽनुचार्यमाणेऽर्थगतिं पश्यत्याचार्यास्तच्छेषमित्युच्चारण-
काले तेन विनाऽभिधेयसिद्धेरव्याख्याकाले तु मंदबुद्धि-
व्युत्पत्तये व्याचक्षते । तत्र नामेरधो वायोः स्थानम् ।
हन्नाभ्योर्मध्ये पित्तस्य । हृदयादूर्ध्वं कफस्य । ननु
हन्नाभ्योरिति कथं निर्देशो यावता प्राप्यंगत्वादेकवद्भावे
सन्पुंसकमिति नपुंसकत्वे हन्नामि इति प्राप्नोति । अत्र
ब्रूमः । प्राप्यंगानां समाहार एव द्वंद्व इत्यस्य प्रायिक-
त्वान्नैकवद्भावस्तदभावाच्च तदाश्रयं नपुंसकत्वं न भवति।
तथा चोक्तम् । सर्वत्र द्वंद्वो विभाषयैकवद्भवतीति ।
दृश्यते चाऽन्यत्रापि । यथा च रुद्रभट्टः । कौटिल्यं
कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते इत्यादि ।
तथाऽस्यैव ग्रंथकृतः शिरःपृष्ठोरसां भूमिरिति ।
तथा जानुजंघोरुकटयंसहस्तपादांगसंधिषु । तथा वायुः
संध्यस्थिमज्जस्वित्यादि । तस्माद्हन्नाभ्योरिति प्रयोगो
न्याय्य एव ॥ ९ ॥

प०--ते दोषा वातादयो व्यापिनोऽपि सकल-
शरीरगोचरा अपि सन्तो नियतदेशस्था विज्ञेयाः ।
हृच्च नाभिश्च हन्नाभी तयोः हन्नाभ्योः अधश्च
मध्यं च ऊर्ध्वं च एतानि संश्रयो येषां ते तथोक्ताः ।
अस्यायमर्थः । हन्नाभ्योरधो वायोः स्थानम् । तयो-
र्मध्ये पित्तस्य । तयोर्ऊर्ध्वं कफस्य स्थानम् ॥ ९ ॥

हे०--दोषस्थानान्याह--ते व्यापिन इति। तानि च-त्रीणि
हन्नाभ्योरधो वायोः स्थानं, मध्ये पित्तस्य, ऊर्ध्वं कफस्य।
सर्वदेहव्यापित्वेऽपि यो यस्मिन्नितरामाधिक्येन वर्तते तत्तस्य
स्थानं, हन्नाभिश्चब्दाभ्यां तदुभयावधिः प्रदेशो लक्ष्यते
अन्यथा हृदोऽप्यधोवायुर्नाभेरप्यूर्ध्वं कफस्तिष्ठेत् ॥ ९ ॥

अप्येषां सकलकालव्यापिनामपि नियतकालत्वं
दर्शयन्नाह--

वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तैस्तमध्यादिगाः क्रमात् १०

स०-वयश्चाऽहश्च रात्रिश्च भुक्तं च वयोऽहोरात्रिभुक्तानि
तेषां क्रमाद्यथासंख्यं ते वातादयोऽन्तमध्यादिगा भवन्ति ।
अंतश्च मध्यश्चादिश्चांतमध्यादयस्तेषु गच्छन्तीत्यंतमध्या-

दिगाः । अन्यत्रापि दृश्यत इति डः । तेनायमर्थो वयसः
मनुष्यायुषोऽन्तः पश्चिमो भागो वायोः कोपकालः ।
मध्यो भागः पित्तस्य । आद्यो भागः कफस्यैवमहो रात्रेश्च
योज्यम् । भुक्तमाहारस्तस्यांते जठराग्निसंयोगवशाद्रसानां
जीर्णप्रायावस्था वायोः कोपकालः । मध्यो विदाहावस्था
पित्तस्य । आद्यावस्था तु यस्यां मधुरीभाव आहारस्य
तत्र कफस्य कोपकालः । यद्यपि चाहारस्य जठराग्नि-
संयोगवशाद्बृहद्वयोऽपि सूक्ष्मा अवस्थाः संभाव्यन्ते तथा-
प्येतासामेव सुतरामुपयोगित्वादिह निर्देशः । तथा हि।
एता एव तिस्रोऽवस्थाः स्वकर्म दर्शयन्ति । वक्ष्यति हि ।
आदौ षड्रसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत् । फेनीभूतं कफं
यातं विदाहादम्लतां ततः । पित्तमामाशयात्कुर्या-
च्च्यवमानं च्युतं पुनः । अग्निना शोषितं पक्वं पिंडितं
कटुमास्तमिति ॥ १० ॥

प०--ते दोषा वयआदीनां अन्तमध्यादिगा वृद्धि-
भाजो भवन्ति क्रमात् परिपाठ्या न व्युत्क्रमतः। काल-
कृता शरीरस्यावस्था यौवनादिवर्धः। अहर्दिनं रात्रि-
र्यामिनी । भुक्तमशितम् । वयश्चाहश्च रात्रिश्च भुक्तं
च एतानि तेषाम् अन्तश्च मध्यं च आदिश्च तेषु
गच्छन्तीति अन्तमध्यादिगाः । तेनैतदुक्तं भवति ।
वयसोऽन्ते वृद्धावस्थायां वायोवृद्धिः । मध्ये पित्त-
स्य यौवनावस्थायां वृद्धिः । आदौ बाल्यावस्थायां
कफस्य वृद्धिः । तथा-अहोऽवसाने वायोवृद्धिः
अहो मध्ये पित्तस्य वृद्धिः अहः पूर्वभागे कफस्य ।
रात्रेरवसाने वायोवृद्धिः रात्रिमध्ये पित्तस्य रात्र्यादौ
कफस्य वृद्धिः । भुक्तावस्थायां वायोवृद्धिः भुक्तमध्येऽ-
म्लावस्थायां पित्तस्य भुक्तस्यादौ मधुरावस्थायां
कफस्य वृद्धिः ॥ १० ॥

हे०--दोषकालानाह--वय इति। तत्र वयः शरीरपरिणामः
तस्यान्तः वृद्धत्वावस्था वायोः कालः। मध्यः यौवनावस्था
पित्तस्य । आदिर्बाल्यावस्था कफस्य । अहोऽन्तः अपराह्णः
वायोः । मध्यो मध्याह्नः पित्तस्य । आदिः पूर्वाह्नः कफस्य ।
रात्रेरन्तोऽपररात्रः वायोः । मध्यो मध्यरात्रः पित्तस्य ।
आदिः पूर्वरान्नः कफस्य । भुक्तं निर्गीर्णमन्नं तस्यान्तः
पक्वावस्था वायोः । मध्यो विदग्धावस्था पित्तस्य ।
आदिरामावस्था कफस्य । व्यापिनोऽपीत्यनुवर्तते कालविशे-
षस्तु स्थानविशेषवत् ॥ १० ॥

अधुनाऽग्निस्वरूपं प्रस्तौति—

तैर्भेद्विषमस्तीक्ष्णो मंदश्चाग्निः समैः समः ११

स०—तैश्च वातादिभिः पुंसो यथाक्रमेणाग्निर्विषमस्तीक्ष्णो मंदश्च भवेत् । वातादयश्च समुदिता एव शरीरजनने समर्था इत्यवश्यं सर्वैरेव भवितव्यम् । इह तु य एकस्य व्यपदेशस्तत्रोत्कर्षो द्रष्टव्यः । वातोत्कर्षेण विषमः पित्तोत्कर्षेण तीक्ष्णः कफोत्कर्षेण मंद इति । समैर्हान्युत्कर्षवर्जितैः समः । लक्षणमेषामंगविभागे शरीरे वक्ष्यति । यः पचेत्सम्यगोन्नमित्यारभ्य यावच्चिरात्पचेदिति । यत्र तु द्वयोर्दोषयोरुत्कर्षत्वं तत्र सदैवेन स्वधिया कल्प्यम् । यथा वातपित्तयोरुत्कर्षे वायोर्योगवाहित्वा-तीक्ष्णः । एवं वातकफयोरुत्कर्षे मंदः । कफपित्तयो-

१ अग्निषु तु शरीरेषु चतुर्विधो विशेषो बलभेदेन भवति । तद्यथा—तीक्ष्णो मन्दः । समो विषम इति । तत्र तीक्ष्णोऽग्निः सर्वापचारसहस्तद्विपरीतलक्षणस्तु मन्दः । समस्तु—खल्वपचारतः विकृतिमापद्यते, अनपचारतस्तु प्रकृताववतिष्ठते । समलक्षणविपरीतलक्षणस्तु विषम इत्येते चतुर्विधा भवन्त्यग्नयश्च चतुर्विधानामेव पुरुषाणाम् । तत्र समवातपित्तश्लेष्मणां प्रकृतिस्थानां समा भवन्त्यग्नयः । पित्तलानां तु पित्ताभिभूते ह्यग्न्यधिष्ठाने तीक्ष्णा भवन्त्यग्नयः । श्लेष्माभिभूते ह्यग्न्यधिष्ठाने मन्दा भवन्त्यग्नय इति रोगानीकविमाने चरकः ।

शरीरेष्विति सामान्यवचनेन सर्वशरीरगतानग्नीन् ग्राहयति, विवरणे तु जठराग्निरेव “तीक्ष्णः सर्वापचारसहः” इत्यादिना यच्चातुर्विध्यमुक्तम्, तज्जठराग्नितीक्ष्णतादिमूलत्वगग्न्यादितीक्ष्णत्वादिरेवेति ज्ञेयम् । वचनं हि—“तन्मूलास्ते हि तद्वद्विषयवृद्धिक्षयात्मकाः” इति । यद्यपि समोऽग्निः शस्तत्वेनाग्नेऽभिचातुं युज्यते, तथापि समतश्च तीक्ष्णस्यैव प्राधान्योपदर्शनार्थमिहाग्नेऽभिधानम् । समस्य हि प्राधान्यं निर्विकारत्वेनैव सुस्थितम्, तीक्ष्णः सर्वापचारसहत्वेन प्रधानम् । तेन, तद्वीतलक्षणं सिध्यति,—खल्वापचारमपि यो न सहते, स मन्द इत्यर्थः । समलक्षणविपरीतलक्षण इति । कदाचिद्विषमोऽपचारादपि न विक्रियते । कदाचिद्विक्रियते । समवातपित्तश्लेष्मणमित्युक्तेऽपि ‘प्रकृतिस्थानम्’ इति पदम्, वृद्धानां समवातपित्तश्लेष्मणां प्रतिषेधार्थम् । ‘प्रकृति’ शब्दस्य कारणाद्यनेकार्थताव्युदासार्थं समवातपित्तश्लेष्मणमिति कृतम् । वाताभिभूतेऽग्न्यधिष्ठान इति वचनेन वातलानामपि यदेवाग्न्यधिष्ठानोपघातो वातेन क्रियते, तदेव वैषम्यं भवति । एवं पित्ताभिभूत इत्यादावपि व्याख्येयमिति चक्रपाणिः ।

स्तूत्कर्ष आहारविशेषवशात्कदाचित्तीक्ष्णः कदाचिमन्द इति ॥ ११ ॥

प०—तैर्वातादिभिः क्रमादग्नयो विषमादयश्चत्वारो भवन्ति । विषमोऽग्निर्वातेन तीक्ष्णोऽग्निः पित्तेन मन्दोऽग्निः कफेन समोऽग्निः समैस्त्रिभिर्दोषैर्हान्युत्कर्षवर्जितैः । यः सम्यक् मुक्तमन्नं चिरात्पचति कदाचिदसम्यगग्न्यभ्यवहृतम् आश्वेव पचति स विषमः । यः सर्वदान्नमसम्यगुपयुक्तं शीघ्रं पचति स तीक्ष्णः । यः सर्वदान्नमसम्यगोवोपयुक्तं चिरात्पचति स मन्दः । अन्नकूजनाटोपादीन् कुर्वन् यस्त्वाग्निः सम्यगन्नमुपयुक्तं शोभनं कृत्वा पचति स समः ॥ ११ ॥

हे०—अग्न्यवस्थाविशेषाख्यं दोषकार्यमाह—तत्र वातेनाग्निर्विषमो भवेत् तीक्ष्णः पित्तेन मन्दः कफेन क्रमादित्यनुवर्तते समैस्तु त्रिभिः समः पारिशेष्याद्विषमादयस्त्रयो विषमैः । वैषम्यं च वृद्धिरेव क्षीणानामीदृकार्यादर्शनात् । अनियतपाको विषमः, आशुपाकस्तीक्ष्णः, चिरपाको मन्दः शेषः समः । उक्तं हि संग्रहे—“यामैश्चतुर्भिर्दोषाभ्यां च भोज्यभैषज्ययोः समैः । पाकोऽग्नौ युक्तयोर्द्राक्तु तीक्ष्णे मन्दे पुनश्चिरात् ॥” इति युक्तयोरुचितयोः संसर्गसन्निपातजावस्थानिदर्शनं तन्त्रयुक्त्या ज्वरवदवगन्तव्यम् । यथा वातकफजे ज्वरे शीते, वातपित्तजे दाहः वायोर्योगवाहित्वात् । पित्तकफजे सन्निपातजे च पर्यायेण दाहशीते मिथो विरुद्धत्वेन युगपदसम्भवान्न चोभयोरभावः विरुद्धकार्याणामप्यारंभकत्वदर्शनात् । उक्तं च संग्रहे—“आरम्भकं विरोधेऽपि मिथो यद्वद्गुणत्रयम् । विश्वस्य दृष्टं युगपद्व्याधेर्दोषत्रयं तथा ॥” इति । तद्वदिहापि वातपित्ताभ्यां तीक्ष्णत्वं, वातकफाभ्यां मन्दत्वं, पित्तकफाभ्यां सन्निपातान्च पर्यायेण तीक्ष्णत्वमन्दत्वे । नचैवं रूक्षहानिः अव्यवस्थिततीक्ष्णमन्दत्वस्य वैषम्ये अन्तर्भावात् ॥ ११ ॥

अग्निचातुर्विध्यमुक्त्वा तदाश्रयस्य कोष्ठस्य चातुर्विध्यं विवक्षुराह—

कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि १२

स०—तैर्वातादिभिर्गुणैश्चाक्रमं क्रूरमृदुमध्यलक्षणः कोष्ठो भवति । वातोत्कर्षेण क्रूरः । पित्तोत्कर्षेण मृदुः । कफोत्कर्षेण मध्यः । समैः पुनरैतैर्हान्युत्कर्षवर्जितै-

मध्य एव कोष्ठः । क्रूरादीनां तु लक्षणं वमन-
विरेचनविधौ वक्ष्यति । ननु समैर्वातादिभिः कथं
मध्यकोष्ठता स्यादिति । ब्रूमः । समानां वातादीनां
मध्ये द्वयोर्वातपित्तयोः स्वं स्वं क्रूरकोष्ठत्वमृदुकोष्ठत्व-
लक्षणाख्यं च विरुद्धं कर्म युगापत्कर्तुं न घटते । तृतीयस्तु
सम एव कफः सोऽनयोर्मध्ये मध्यमां वृत्तिमाश्रित्य
स्थितो नैकेनापि सह विरुध्यते । अतएव तत्कार्यं
मध्यकोष्ठतालक्षणं ते वातपित्ते निषेद्धं नैव घटते । एवं
च तेनावश्यमात्मीयं मध्यकोष्ठतालक्षणं कर्म कर्तव्यं
यतो वातकर्मणः क्रूरकोष्ठतालक्षणस्य पित्तकर्मणो
मृदुकोष्ठतालक्षणस्य च विरुद्धत्वात् । अतो मध्यकोष्ठ-
तैव समैर्वातादिभिर्न्याय्या । इयांस्तु विशेषः । पूर्वो यो
मध्यकोष्ठः सोऽनश्यं प्रमाणाधिकेन कफेन जन्यते ।
मध्यः स्यात्तैः समैरपीति समग्रहणलिंगात् । इतरस्तु
मध्यकोष्ठः समदोषमध्यस्थितेन समेनैव स्वप्रमाणस्थि-
तेन श्लेष्मणा भवतीत्यनया रीत्या हेतुभेदादन्यत्वम् ।
तथा मध्यकोष्ठयोर्लक्षणभेदोऽपि दृश्यते । यथा ।
श्लेष्माधिकरुद्धयते हि दुःखं विरिच्यते मंदकफस्तु
सम्यगिति । तदयमत्रार्थः । श्लेष्माधिके मध्यकोष्ठे न
सम्यग् विरेचित्वं समकफे तु मध्यकोष्ठे सुविरेचित्व-
मिति ॥ १२ ॥

प०--तैश्च वातादिभिः कोष्ठश्चतुर्विधो भवति ।
वातोत्कर्षेण क्रूरः कोष्ठो भवति । श्यामादिभि-
र्दुर्विरेच्यः । पित्तोत्कर्षेण मृदुः कोष्ठो भवति । मस्तु-
क्षीरादिभिः सुविरेच्यः । कफोत्कर्षेण मध्यः कोष्ठ
आरग्वधादिभिर्विरेच्यते । समैस्त्रिभिर्दोषैर्मध्य एव
न क्रूरो न मृदुः ॥ १२

हे०--कोष्ठवस्थाविशेषाख्यं दोषकार्यमाह--कोष्ठ
इति । तत्र वातेन क्रूरः कोष्ठः स्यात्, पित्तेन मृदुः, कफेन
मध्यः, त्रिभिः समैरपि मध्यः । अत्रापि पारिशेष्यं पूर्ववद्वा-
ख्येयम् । यथा-पारिशेष्यात् क्रूरादयस्त्रयो विषमैः । वैषम्यं
च वृद्धिरेव क्षीणानां च ईदृकार्यादर्शनात् । मध्यमेन शोध-
नेन हीनयोगी क्रूरः, अतियोगी मृदुः, सम्यग्योगी मध्यः
संसर्गसन्निपातजास्तेषामवस्थाः पूर्ववत् योगवाहित्वं त्वत्र
कफस्य यदाह-स्वारणादिः--“वातोत्प्रेषणा स्याद्ब्रह्मणी क्रूर-
कोष्ठस्य देहिनः । पित्तला मृदुकोष्ठस्य योगवाही तयोः

कफः ॥” इति तेन वातकफाभ्यां क्रूरः, वातपित्ताभ्यां कफ-
पित्ताभ्यां सन्निपाताच्च मृदुः । ननु “बहुवातश्लेष्मभ्यां क्रूरः”
इति सुश्रुतेन बहुकफस्य क्रूरत्वमुक्तम् । इह तु मध्यमत्वम् ।
इति विरोधः, मैवं सुश्रुतवाक्यस्य संसर्गपरत्वात् ॥ १२ ॥

इदानीं प्रकृतिस्वरूपं प्रस्तौति-

शुक्रार्तवस्थैर्जन्मादौ विषेणोव विषक्रिमेः ।

तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ।

समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा निधा द्विदोषजाः १३

स०--तैश्च वातादिभिस्तिस्रः प्रकृतयः पृथग्भवयुर्हीन-
मध्योत्तमाः । प्रकृतिः शरीरस्वरूपम् । शुक्रार्तवस्थैरिति
शुक्रं पितुर्द्वित्रिविन्दुकावस्थं रेतः । ऋतौ भवमार्तवं
मातुर्द्वित्रिविन्दुकावस्थं शोणितम् । शुक्रं चार्तवं च तत्र
तिष्ठतीति शुक्रार्तवस्थास्तैस्तथाविधैर्जन्मादौ गर्भाधान-
काले जन्मप्रारम्भे गर्भादावित्यर्थः । ननु च यदा वा-
तादयोऽधिकाः शुक्रार्तवे तिष्ठति तदा कुतः शरीरस्य
निष्पत्तिर्भवतीति । ततश्च यो दोषाणामधिको
भावः सैव विकृतिः । तत्कथं दोषा आधिक्यं प्राप्ताः
प्रकृतेः कारणतामुत्सहंते । विकृतत्वान्न हि विकृतिः
कदाचित्प्रकृतेः कारणमिति वक्तुं युज्यते । कारणस-
दृशेन च कार्येण भवितव्यमित्याशंक्य सपरिहारं दृष्टा-
तमाह । विषेणोव विषक्रिमेरिति । यथा विषेण जीवि-
तनाशहेतुनास्य विषक्रिमेर्जन्म प्रकृतिसंभवो दृश्यते ।
तथा एतैर्दोषणस्वभावैरपि हि प्रमाणाधिकैर्दोषैः शुक्रा-
र्तवस्थैरेव जन्मादौ शरीरस्य निष्पत्तिर्भवतीति ।

१ न समवातापित्तश्लेष्माणो जन्तवः सन्ति विषमाहारो-
पयोगित्वान्मनुष्याणाम्, तस्माच्च वातप्रकृतयः केचित्, केचित्
पित्तप्रकृतयः, केचित् पुनः श्लेष्मप्रकृतयो भवन्तीति । तच्चा-
नुपपन्नम् कस्मात् कारणात्, समवातपित्तश्लेष्माणं ह्यरोगमिच्छन्ति
भिषजः, यतः प्रकृतिश्चारोग्यम्, आरोग्यार्था च भेषजप्रवृत्तिः,
सा चेष्टरूपा । तस्माद्भवन्ति समवातपित्तश्लेष्माणः । न तु
खलु सन्ति वातप्रकृतयः, पित्तप्रकृतयः, श्लेष्मप्रकृतयो वा ।
तस्य तस्य किल दोषस्य हि आधिक्यभावात्सा सा दोषप्रकृ-
तिरुच्यते मनुष्याणाम् । न च विकृतेषु दोषेषु प्रकृतिस्थत्वा-
नुपपद्यते । तस्माच्चैताः प्रकृतयः सन्ति । सन्ति खलु वातलाः,
पित्तलाः, श्लेष्मलाश्चाऽप्रकृतिस्थास्तु ते ज्ञेया इति रोगानीक-
विमाने चरकः ।

वातोत्कर्षेण हीना । पित्तोत्कर्षेण मध्यमा । कफोत्कर्षेणोत्तमा । सर्वासु प्रकृतिषु मध्ये या समधातुः प्रकृतिः सा समा श्रेष्ठोत्तमा चतुर्थी । समा धातवो यस्याः । धातुशब्दो दोषपर्यायः । धारणाद्भातव इति वचनात् । या मिश्रदोषजास्तिस्रः प्रकृतयस्ता निन्द्या गर्हणीयाः अनारोग्यास्पदत्वात् । वातपित्तजा वातश्लेष्मजा पित्तश्लेष्मजा इति ॥ १३ ॥

प०-तैश्च वातादिभिस्तिस्रः प्रकृतयः पृथक् भवेयुः हानमध्योत्तमाः । प्रकृतिः शरीरस्वरूपम् । शुक्रार्तवस्थैरिति । शुक्रं रेतः ऋतोर्भवमार्तवं रक्तं शुक्रं चार्तवं च तत् शुक्रार्तवम् । तत्र तिष्ठन्तीति शुक्रार्तवस्थास्तैस्तथाविधैर्जन्मादौ गर्भाधानकाले जन्मारम्भे गर्भादावित्यर्थः । ननु च यदा वातादयोऽधिकाः शुक्रार्तवे तिष्ठन्ति तदा कुतः शरीरस्य निष्पत्तिर्भवतीति । ततश्च यो दोषाणामधिकभावः सैव विकृतिस्तया दोषा आधिक्यं प्राप्ताः प्रकृतेः कारणतामुत्सहन्ते । विकृतत्वान्नहि विकृतिः कदाचित् प्रकृतेः कारणमिति वक्तुं शक्यते । कारणसहशेन कार्येण भवितव्यमित्याशङ्क्य परिहारं दृष्टान्तमाह-विषेणैव विषक्रिमेरिति । यथा-विषेण जीवितनाशहेतुना अस्य विषक्रिमेः जन्मप्रकृतिसम्भवो दृश्यते तथैवैतैर्दूषणस्वभावैरपि स्वप्रमाणाधिकदोषैः शुक्रार्तवस्थैरेव जन्मादौ शरीरस्य निष्पत्तिर्भवतीति । वातोत्कर्षेण हीना प्रकृतिर्भवति, पित्तोत्कर्षेण मध्या, कफोत्कर्षेणोत्तमा । सर्वासु प्रकृतिषु मध्ये या समधातुः प्रकृतिः सा श्रेष्ठा । ज्येष्ठोत्तमता चतुर्थी समधातवो यस्याः । धातुशब्दो दोषपर्यायः, धारणाद्भातव इति वचनात् । या मिश्रदोषजास्तिस्रः प्रकृतयः ता निन्द्या गर्हणीयाः । अनारोग्यास्पदत्वात् । वातपित्तजा वातश्लेष्मजाः पित्तश्लेष्मजा इति ॥ १३ ॥

हे०-देहजन्माख्यं दोषकार्यमाह-तच्च शुक्रार्तवस्थैर्दोषैर्भवेत् शुक्रेण युक्तमार्तवं शुक्रार्तवं तत्र तिष्ठन्तीति तत्स्थाः शुक्रं पुंरेतः स्त्रीरेतसो जन्माहेतुत्वात् । उक्तं हि संग्रहे-“योषितोऽपि स्ववन्त्येव शुक्रं पुंसः समागमे । गर्भस्य तु न तत्किञ्चित्करोतीति न चिन्त्यते ॥” इति । आर्तवं स्त्रीरजः कदा आदौ जीवसंक्रमणसमये उत्तरकालजैस्तु दोषैरविकृतैः स्थितिः, विकृतैर्नाशः तदुक्तं “विकृताविकृता देहं प्राप्तिं ते वर्तयन्ति च” इति । यत्त्वादौ

शुक्रार्तवस्थास्तैर्विकृतैरपि जन्म भवति किञ्च विकृतैर्विकृत-तशरीरत्वं, विकृतैर्विकृतशरीरत्वमिति विशेषः । यद्यपि हि “वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्भवेः” इति । ननु विकृतैर्नाशहेतुभिः कथं जन्मेत्यत आह-विषेण विषक्रिमेर्यथेति । विषात्मकस्य क्रिमेर्नाशहेतुनापि विषेण जन्म यथा तथा दोषात्मकस्य शरीरस्य नाशहेतुभिरपि दोषैरित्यविरोधः । प्रकृतिविशेषाख्यं दोषकार्यमाह-तैश्चेति । तैर्जन्महेतुभिर्दोषजाः प्रकृतयश्च स्युः । ताश्च सप्त । तत्र पृथग्भूतैर्दोषैस्तिस्रः वातेन हीना, पित्तेन मध्या, कफेनोत्तमा । समधातुश्चतुर्थी । समधातुः समन्तात् श्रेष्ठा गुणैः पूर्णा सत्त्वगुणप्रधाना उत्तमाभूतमा । धातवो दोषाः द्विदोषजास्तिस्रः समस्तासु निन्द्याः हीनाया अपि हीनाः । तत्र पित्तकफजा हीना, ततो वातकफजा, ततो वातपित्तजेल्यूह्यम् । यद्यपि वातकफयोः परस्परयोगादित्थं तथापि वातकार्यं भवतीति वचनात् । तदुक्तं-“वदित्वादासुकारित्वाद्विमुत्वादप्यकोपनात् । स्वातन्त्र्याद्बहुसंख्यात् रोगाणां प्रबलोऽनिलः ॥” ता द्विदोषजा निन्द्याः विरुद्धोपक्रमत्वाद्दुपदेशाच्च । उपदेशस्त्वतिदेशस्य बाधकः । ननु यावोर्योगादित्वात् वातपित्तजवातश्लेष्मजप्रकृत्योः सम्प्रमाणात्तत्वे प्राप्ते कथं निन्द्यत्वम् उच्यते योगवर्गाहत्वेऽपि प्रकृती स्वकार्यकारित्वमुपदेशवत्त्ववद्वति । तथा च सुश्रुतः-“सप्तप्रकृतयो भवति दोषैः पृथग्निर्दिशः समस्तैश्च ॥” “तथा-द्वयोर्वा तिसृणां वापि प्रकृतीनां स्वलक्षणैः । ज्ञात्वा संसर्गजा वैद्यः प्रकृतीरिति निर्दिशेत्” तथाच वक्ष्यत्यग्रे “प्रकृतीर्द्वयसर्वाल्था द्वंद्वसर्वगुणोदये । शौचास्तिक्यादिभिश्चैव गुणैर्गुणमयीं वदेत्” अत्र पारिषेध्यात् एकैकस्याधिकत्वेनारंभकत्वं त्रयाणां साम्येन तच्चाधिकत्वेनोपक्रमात् । सुश्रुतः-“शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः । प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षणं शृणु” तथा-“शुक्रासृग्गभिणीभोज्यचेष्टागर्भाशयवृत्तुषु । यस्या दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोदितात्” इति । यद्वा-“समैर्वा जायते त्रिभिः समधातु” इति ततो वातपित्तजे तूह्ये । तत्र श्रेष्ठा गुणैः पूर्णा उत्तमादयस्तु क्रमात्, न्यूनदोषवैपम्यात्पारिशेष्याच्च ॥ १३ ॥

तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः १४

१ रूक्ष इत्यादि । भूरिदारुणविकारकरणाद् वातादीनां पूर्वापूर्वाभिधानम् । रूक्षादीनाश्च प्रशस्ततमत्वेन प्रागभिधानं, तेन दारुणत्वादयोऽपि गुणा बोध्याः । रूक्षत्वं, शीतत्वं, लघुत्वं, सूक्ष्मत्वं, वैशद्यं, खरत्वञ्चोपदिष्टं गुणव्याख्यानेन । चलत्वं तु आस्थिरत्वं ततो दारुणत्ववेगयोर्नाभिधानम् । अत्र बायोः

स०-तत्रेति निर्धारणे । तत्र तेषु दोषेषु मध्येऽनिलो वायुः रूक्षो लघुः शीतः खरो मृदुः सूक्ष्मः स्रोतः प्रचारित्वात् । चलो गमनशीलो नैकत्र तिष्ठतीति । नन्वनुष्णाशीतो वायुः काणादैः पठितः । इह योगवाहानुज्ञानादनुष्णाशीत एवेष्यत इति । योगवाहः परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत् । दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत्सोमसंश्रयादिति । तथा । पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् । दाहः पित्तयुत इति । उच्यते । सत्यमेतदनुष्णाशीत एव वायुः । तस्य योगवाहित्वेऽपि तावन्मात्राद्दाहोदयाच्छैत्यं स्वाभाविकं न विनश्यति । शीतगुणव्यावर्णने चेदं प्रयोजनमुष्णेनायमुपशाम्यतीति प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

प०-तत्रेति निर्धारणे । तत्र तेषु दोषेषु मध्ये अनिलो वायुः रूक्षः लघुः शीतः खरः अमृदुः सूक्ष्मः स्रोतः प्रवेशितत्वात् । चलो गमनशीलः नैकत्र तिष्ठतीति । नन्वनुष्णाशीतो वायुः काणादैः पठितः । इहापि योगवाहानुज्ञानादनुष्णाशीत एवेष्यत इति । तथाच वक्ष्यति । योगवाही परं वायुः संयोगात्मकः । दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृच्छ्लेष्मसंश्रयादिति । तथा पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् । दाहः पित्तयुत इति उच्यते । सत्यमेतत् । अनुष्णाशीत एव वायुः । तस्य योगवाहित्वेऽपि तावन्मात्राद्दाहोदयात् शैत्यं स्वाभाविकं न विनश्यति । शीतगुणव्यावर्णने चेदं प्रयोजनमुष्णेनायमुपशाम्यतीति प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

हे०-वायुगुणानाह-तत्र रूक्ष इति । ते च रूक्षादयः षट् ॥ १४ ॥

पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्त्रं सरं द्रवम् १५

स०-सस्नेहमीषत्स्निग्धम् । सशब्द ईषदर्थे । यथा । सतिक्ता यासशर्करा । एवमीषत्स्नेहो यस्य तत्सस्नेहम् ।

शीतत्वं पूर्वभूतानुपवेशेन न महतो वायोरभिप्रायेणोक्तं, महतो वायोरनुष्णाशीतस्पर्शः । तत् केवलस्पर्शतन्मात्रवाय्वभिप्रायेण बोध्यमिति । शीतेन वायोर्वृद्धिरुष्णेन शीतशान्तिर्हि दृश्यते, दृश्यते च केवलवातारब्धव्याधौ शीतमिति गंगाधरः ।

यद्यपि वैशेषिकेऽनुष्णाशीतो वायुस्तथापि शीतेन वृद्धिदर्शनात् उष्णेन प्रशमदर्शनाच्च शीत एव वायुः, तथा केवलवातारब्धे रोगे शीतदर्शनाच्चेति चक्रपाणिः ।

तीक्ष्णं शीघ्रकारि मंदविपरीतं सूचीव भिनत्ति । उष्णं लघु । विस्त्रं दुर्गन्धि मत्स्यामगन्धि । सरं व्याप्तिशीलं सरणशीलमूर्ध्वाधः प्रवर्तते न स्थिरमास्ते शकृद्विस्त्रं । द्रवं च ॥ १५ ॥

प०-सस्नेहमीषत् स्निग्धम् । स ईषदर्थे । यथा सतिक्ता यासशर्करा । एवमीषत् स्नेहो यस्य तत् सस्नेहम् । तीक्ष्णं शीतकारि मन्दविपरीतं सूचीव भिनत्ति । उष्णं, लघु, विस्त्रं, दुर्गन्धि मत्स्यामगन्धि । सरं व्याप्तिशीलम् । सरणशीलमूर्ध्वाधः प्रवर्तते न स्थिरमास्ते । शकृत् विस्त्रं वा द्रवं च ॥ १५ ॥

हे०-पित्तगुणानाह-ते च स्नेहादयः सप्त । सस्नेहमीषत्स्निग्धं सहशब्द ईषदर्थे । विस्त्रं दुर्गन्धि ॥ १५ ॥

स्निग्धः शीतो गुरुर्मदः श्लक्ष्णो मृत्स्नः स्थिरः कफः

स०-स्निग्धगुणयोगात्स्निग्धः शीतोऽनुष्णो गुरुर्लघुर्न भवति । मंदश्चिरकारी तीक्ष्णविपरीतः । श्लक्ष्णोऽपरुषः । मृत्स्नो मृद्यमानोऽङ्गुलिप्राही पिच्छिलगुणयुक्तः चकचकायमानः । स्थिरो व्याप्तिशीलः । एवं तद्गुणयोगात् गुणगुणिनोरभेदोपचाराद्वातादयो गुणतो निर्दिष्टाः ॥ १६ ॥

प०-स्निग्धगुणयोगात् स्निग्धः शीतोऽनुष्णः गुरुर्लघुर्न भवति । मन्दश्चिरकारी तीक्ष्णविपरीतः । श्लक्ष्णोऽपरुषः । मृत्स्नो मृद्यमानोऽङ्गुलिप्राही पिच्छिलगुणयुक्तः चकचकायमानः (चकचकायमानः) । स्थिरो व्याप्तिशीलः । एवं तद्गुणयोगाद्गुणगुणिनोरभेदोपचारात् । वातादयो गुणिनो निर्दिष्टाः ॥ १६ ॥

हे०-कफगुणानाह-स्निग्ध इति । ते च स्निग्धादयः सप्त । मृत्स्नः पिच्छिलः ॥ १६ ॥

एषां च मिश्रीभूतानां तन्त्रव्यवहारार्थं संज्ञाद्वयमाह ।

संसर्गः सन्निपातश्च तद्वित्रिक्षयकोपतः । १७ ॥
(तौ षोढा दशधा चोक्तावुत्कर्षादिविकल्पनात्)

स०-एतदुक्तं भवति । द्वयोः स्वप्रमाणाधिकयोः क्षीणयोर्वा संयोगः संसर्गः । त्रयाणां दोषाणां वृद्धानां क्षीणानां वा संयोगः सन्निपातः ॥ १७ ॥

१ अत्र कोष्टकान्तर्गतोऽधिकः पाठः ।

प०—एषां च मिश्रीभूतानां तत्र व्यवहारार्थं संज्ञा-
द्वयमाह—एकः संयोगः प्रकारः संसर्गसंज्ञः । द्वितीयः
संनिपातसंज्ञः । द्वौ च त्रयश्च द्वित्रयः । क्षयश्च कोपश्च
क्षयकोपम् । द्वित्रयाणां क्षयकोपं तेषां द्वित्रिक्षयकोपं,
तत् द्वित्रयक्षयकोपं तस्मात् द्वित्रिक्षयकोपात् तत्
द्वित्रिक्षयकोपतः तदुक्तं भवति । द्वयोः क्रुद्धयोः स्व-
प्रमाणाधिकयोः क्षीणयोर्वा संयोगः संसर्गः ।
त्रयाणां दोषाणां वृद्धानां क्षोणानां वा संयोगः
संनिपातः ॥ १७ ॥

हे०—अवस्थाविशिष्टसंयोगनिमित्तं दोषसंज्ञाद्वयमाह-तच्च
दोषसंज्ञाद्वयं संसर्गः । संनिपातश्चेति । तत्र द्वयोर्दोषयोः
क्षीणयोः कुपितयोर्वा यः संयोगः स संसर्गः । त्रयाणां संनि-
पातः । द्वित्वत्रित्वयोः संसर्गसंनिपाताभ्यां यथासंख्यं न तु
क्षयकोपाभ्यां, यतो दोषभेदीयेऽपि संसर्गस्यापि वृद्धिभेदात्
संनिपातस्यापि क्षयभेदात् वक्ष्यति । इति दोषव्याख्या १७ ॥

दोषानुक्त्वा धातव उच्यते—

रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ।
सप्त दूष्याः ॥ १८ ॥

स०—रसादयः सप्त धातुसंज्ञाः शरीरधारणाद्धातवस्ते
च दूष्याः । वातादिभिर्दूष्यन्त इति दूष्याः । यस्मा-
द्धातादीनां दूषणस्वभावत्वाद्वा दोषसंज्ञा सान्वर्थ-
संज्ञा । दूषयन्तीति दोषाः । अतोऽवश्यं ते दूष्य-
मपेक्षते । कर्म विना कर्तुः क्रियाया असंभवात् ।
कर्तारं विना कर्मणो न कर्मत्वम् । एवं दोषैर्विना
रसादीनां दूष्यनाम न पतति । तैर्विनाऽपि वातादीनां
दोषनाम न । तस्मात्परस्परापेक्षत्वादनयोर्दूष्यदोषयोर्दू-
ष्यत्वेन च संज्ञालाभः ॥ १८ ॥

प०—दोषानुक्त्वा धातव उच्यन्ते । सप्त दूष्या
रसादयः सप्तधातुसंज्ञाः शरीरधारणाद्धातवः । ते च
दूष्या वातादिभिः दूष्यन्त इति दूष्याः । यस्मात्
वातादीनां दूषणस्वभावात् या दोषसंज्ञा सा-
ऽन्वर्थसंज्ञा । दूषयन्तीति दोषाः । अतो-
ऽवश्यं दूष्यमपेक्षन्ते । कर्म विना कर्तुः क्रियाऽस-
ंभवात् । यथा कर्तारं विना कर्मणो न कर्मत्वम् ।
एवं दोषैर्विना रसादीनां दूष्यनाम न घटते । तैर्वि-

नापि वातादीनां दोषनाम । तस्मान् परम्परापेक्षि-
त्वादनयोर्दूष्यदोषयोर्दूष्यत्वेन च संज्ञालाभः ॥ १८ ॥

हे०—दूष्यान् परनामधेयान् धातूनाह-रसामृगिति ।
रसादयो ये सप्त धातवः ते दूष्याः ॥ १८ ॥

मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ॥ १९ ॥

स०—मूत्रशकृदादयो मला उच्यन्ते । अपिचेतिशब्दाद्
दूष्याश्चेति । न केवलं रसादय एव दूष्या यावन्मलास्ते-
ऽपि धात्वादिभिर्दूष्यन्त इति । एवं च रसादीनां दूष्य-
संज्ञा धातुसंज्ञा च । तथा विष्मूत्रादीनां मलसंज्ञा
दूष्यसंज्ञा चेति दोषधातुमलनिर्देशेन देहो व्याख्या-
तः । तथा चोत्तरग्रन्थे दोषधातुमला मूलं सदा देह-
स्येति ॥ १९ ॥

प०—मलाः मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च । शकृदादयो
मला उच्यन्ते । अपिचेतिशब्दाद्दूष्याश्चेति । न केवलं
रसादय एव दूष्याः यावन्मलाः तेऽपि वातादिभिर्दू-
ष्यन्ते । इत्येव रसादीनां दूष्यसंज्ञा, धातुसंज्ञा च ।
तथाच—विष्मूत्रादीनां मलसंज्ञा, दूष्यसंज्ञा च । इति
दोषधातुमलनिर्देशेन देहो व्याख्यातः । तथा चोत्तर-
ग्रन्थो दोषधातुमलमूलं सदा देहस्येति ॥ १९ ॥

हे०—मूत्रादयो ये सप्त मलास्तेऽपि च दूष्याः । मूत्रशकृती
अन्नमली, स्वेदो मेदोमलः आदिशब्दात् मानास्थिमज्जसु
मलाः । अत्र सप्तमो मलश्चिन्त्यः । वक्ष्यति हि—कफः पित्तं
मलाः क्षेपु प्रस्वेदो नखरोम च । स्नेहोऽक्षित्वाग्निशा-
माजो धातूनां क्रमशो मलाः ॥ ” इति कफपित्तयोर्दोषत्वाच्च
दूष्यत्वम् । संग्रहे तु—“रसादिस्थेषु दोषेषु व्याधयः संभवन्ति
ये । तज्जानित्युपचारेण तानाहुर्धृतदाहवद् ॥ ” इति
दूष्यव्याख्या इत्यंतरंगो रोगहेतुः ॥ १९ ॥

तस्य च देहस्य यथा संततं केनचिदुपायेन परिपालनं
निष्पद्यते तमुपायं दर्शयितुमाह ।

वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ॥ २० ॥

(१)

अत्र चरकः—

सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम् ।

हासहेतुर्विशेषश्च प्रवृत्तिरुभयस्य तु ॥ ४३ ॥

चक्रपाणिः—सर्वदेत्यादि । सर्वदा सर्वस्मिन्काले नित्येन
चावस्थिके च । सर्वभावानामित्यत्र सर्वशब्दः कृत्स्नवाची ।

स०—सर्वेषां दोषधातुमलादीनां शरीराश्रितानां सामानैस्तुल्यसद्भावैर्बुद्धिः स्वप्रमाणाधिक्यम् । विपरीतैर्विशि-

भवन्ति सत्त्वमनुभवन्ति इति भावा गुणद्रव्यकर्माणीत्यर्थः । ननु भवन्त उत्पद्यन्त इति भावाः । तथा सति पृथिव्यादिपरम-
णूनां नित्यानां सामान्यस्य पार्थिवद्रव्यणुकादि वृद्धं कार्यमसं-
गृहीतं स्यात् । सामान्यं च (सामान्यमेकत्वकरम्) इत्या-
दिना वक्ष्यमाणलक्षणम् । वृद्धिराधिक्यं तत्कारणं वृद्धिकारणम् ।
एतच्च सामान्यं सामान्यवतो मांसद्रव्यादेर्बुद्धिकारणस्य
लक्षणत्वेन वृद्धिकारणमित्युक्तम् । यतो न सामान्यं मांसत्वादि
जातरूपं वृद्धौ कारणं भवति । तथाहि सति सामान्यं मांस-
त्वरूपं यथा—वर्धके भोज्यरूपे मांसेऽस्ति तथा शरीरधातु-
रूपे वर्धनीयेऽप्यस्ति । ततश्च नित्यं मांसत्वसंबन्धादमांसा-
दानामपि मांसेन वर्धितव्यम् । तस्माद् वृद्धिकारणलक्षणत्वेन
सामान्यं वृद्धिकारणमित्युक्तम् । अत एव वैशेषिकेऽप्युक्तम्—
“त्रयाणामकार्यत्वमकारणत्वं च” इति । अत्र त्रयाणामिति सामा-
न्यविशेषसमवायानाम् । ये तु समानमेव सामान्यमिति कृत्वा
द्रव्याद्येव सामान्यशब्देनाभिदधति, तेषां च मते “सामान्यं
च विशेषं च” इत्यादि ग्रन्थोक्तस्य सामान्यस्य न किञ्चि-
दनेनोक्तं स्यादित्यसम्बन्धार्थत्वं प्रकरणस्य स्यात् । एतच्च
वृद्धिकारणत्वं सामान्यलक्षणं न भवति, किं तद्व्यापुर्वेदोपयो-
गिना धर्मेण निर्देशः । लक्षणं तु “सामान्यमेकत्वकरम्”
इति करिष्यति । एवं द्रव्यादावपि चोद्देशानन्तरं निर्देशं करि-
ष्यति “खादीन्यात्मा” इत्यादिना । ततो लक्षणं “यत्रा-
श्रिताः कर्मगुणा” इत्यादिना करिष्यति । सामान्यस्य च
वृद्धिकारणत्वं ह्यसति विरोधिकारणे बोद्धव्यम् । तेनामल-
कादिगतानाममलत्वादीनां पित्तगताद्यमलत्वावर्धकत्वमामलक-
गतशिरस्त्वप्रभावविरोधित्वादुपपन्नम् । एवमन्यत्रापि त्रिदो-
षहरद्रव्ये बोद्धव्यम् । इह च सामान्यस्य वृद्धिकारणत्वमित्यु-
च्यते, ननु सामान्यमेव वृद्धिकारणमित्युच्यते, तेनासमाना-
दपि धृतान्मेधाया या च वहेश्च वृद्धिः प्रभावादेवोपपन्ना, यदुक्तं
“धृतमग्निमेधे करोति” । तथा चिन्तया वातवृद्धिस्तथा
संकल्पाद्वृष्यपादयुगलेपाच्च शुक्रवृद्धिरित्यादिप्रभावादुपपन्नम् ।
सामान्यं चेह वृद्धिकारणमित्युच्यमाने समानस्येति गम्यते ।
नहि शोणितं प्रति मांसत्वं सामान्यं, किन्तु व्यावृत्तबुद्धि-
जनकत्वाद्विशेष एव ।

अथ वैशेषिकोक्तानामन्यविशेषाणामिह शास्त्रे चिकित्सा-
यामनुपयुक्तत्वात्तद्विशेषधर्मव्यावर्तकत्वायोगात्सामान्यविशेषा-
नेव हासकारणत्वेनाह—हासहेतुरित्यादि । अत्रापि सर्वदा
सर्वभावानामिति योजनीयम् । हासोऽपचयः । विशिष्यते
व्यावर्तते इति विशेषः । सामान्यमेव गवेधुक्तत्वं मांसादीन् प्रति
विशेषः । गवेधुको हि गवेधुक्त्वेन गवेधुक्त्वत्यन्तरापेक्षया
समानः । मांसापेक्षया व्यावृत्तत्वाद्विशेषः । नहि मांसे गवे-

ष्टतयाऽव्यवस्थितैर्विपर्ययः क्षयः । अयनमयोगतिर्विप-
रीता गतिर्विपर्ययोऽपचयः । सामान्यविशेषैर्द्रव्यगुण-
कर्मभेदेन त्रिप्रकारोऽधिगच्छति । तथा चाहुः ।
सर्वेषां सर्वदा वृद्धिस्तुल्यद्रव्यगुणक्रियैः । भावैर्भवति
भावानां विपरीतैर्विपर्ययः । द्रव्यतो यथोक्तं रक्तमाप-
द्यते रक्तेन मांसं मांसेन पार्थिवम् । तथा सलिला-
त्मकं पयस्तदात्मकमेव श्लेष्माणमभिवर्धयति । तद्व-
त्क्षीरजातं घृतं शुक्रं तथा जीवन्तीकाकोल्यादयः

धुक्त्वमस्ति । एवं मांसत्वं मांसान्तरापेक्षया नुगतत्वात् सामान्यं,
शोणिताद्यपेक्षया तु मांसानां व्यावृत्तत्वाद्विशेष एव ।
अत्रापि हासहेतुक्तत्वं हासहेतुद्रव्यादिलक्षणत्वेन सामान्यव-
ज्ज्ञेयम् । तथा हासहेतुत्वमप्यसति विरोधके सामान्योक्तन्या-
येन ज्ञेयम् । तेन मन्दनिकुवादीनां वातादिविरुद्धानामपि
स्निग्धत्वादीनां वाताद्यशमकत्वं द्रव्यस्यापथ्यत्वं प्रभावादेव
ज्ञेयम् । विशेषश्चेह विरुद्धत्वविशेषोऽभिप्रेतः । तेनोत्तरत्र
विरुद्धविशेषमेव हासहेतुतया तत्र तत्रोपदेक्ष्यति । यथा
“वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः” इति । तथा—
“विपरीतगुणैर्देशमात्राकालोपपादितैः” इत्यादि । तथा—
“विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मस्तः संप्रशाम्यति” इत्यादि । तथा जतु-
कर्णेऽप्युक्तं—“समानैः सर्वभावानां वृद्धिर्हानिर्विपर्ययात्”
इति । अविरुद्धविशेषस्तु यद्यपि हासे वृद्धौ वाप्यकारणम् । यथा—
पृथिव्या अनुष्णाशीतस्पर्शौ वातस्य शैत्यं न वर्धयति, नापि
हासयति तथाप्यभिक्षीयमाणानां धातूनाम् असमानत्वेनाजन-
कत्वाद्भासकारणमिव भवति । यतोऽसमानद्रव्योपयोगे सति
हासो विनश्वराणां भावानाम् आपूरकहेत्वभावादुपलभ्यत एव ।
यथा—वहतो जलस्य पूर्वदेशसेतुनोत्तरपरो जलस्य हासः ।
एवंभूतं चाविरुद्धविशेषोपयोगेऽपि हासं पश्यताऽऽचाव्येयं
सामान्येनैव इहोक्तम्—“हासहेतुविशेषः” इति । चशब्दः सर्व-
भावानामिति समुच्चिनोति ।

अथ किम् असंबन्धावपि सामान्यविशेषौ वृद्धिहास-
कारणम् । नेत्याह—प्रवृत्तिरुभयस्य त्विति । कारणमिति शेषः ।
उभयस्य सामान्यस्य विशेषस्य च । प्रवृत्तिः प्रवर्तनं शरी-
रेणामिसम्बन्ध इति यावत् । एवभूता प्रवृत्तिः धातुसामान्य-
विशेषयोर्बुद्धिहासे कारणमित्यर्थः । तुशब्दोऽवधारणे ।
तेन नासम्बद्धौ सामान्यविशेषौ स्वकार्यं कुस्त इति दर्शयति ।
किंवा प्रवृत्तिश्चिता धातुप्रवृत्तिर्धातुसाम्यमिति यावत् । सा
उभयस्य सामान्यस्य विशेषस्य च कार्येति शेषः । तेन केवल-
समानोपयोगाद्वातुवृद्ध्या धातुवैषम्यं केवलविशिष्टोपयोगाच्च
धातुक्षयाद्वा धातुवैषम्यं युगपत्समानविशिष्टद्रव्योपयोगात्
प्रवृत्तिर्धातुसाम्यरूपा भवतीत्युक्तं भवति । तुशब्दः पूर्वपक्षा-
देकद्रव्योपयोगलक्षणरूपाद्वावर्तयति ॥ २० ॥

सोमात्मानो द्रव्यविशेषाः सौम्यधात्वैककरणानि स्नेह-
बलपुंस्त्वौजांसि मरीचपंचकोलभल्लातकादयो बुद्धिमेधा-
न्यादीन् संवर्धयन्ति । गुणतश्चोचमोचखर्जुराणि पार्थि-
वानि द्रव्यतो निर्दिष्टान्यपि श्लेष्माणमुदकात्मक-
मभिवर्धयन्ति । स्निग्धगुरुशीतादिगुणसामान्यात् ।
कर्मापि त्रिविधं कायवाङ्मनोव्यापारात्मकम् । तत्र
कायिकानि धावनलंघनप्लवनादीनि चलत्वसा-
मान्याद्वायोर्वृद्धये । वाचिकानि भाष्याध्ययनगेया-
दीनि । मानसं मनोव्यापारश्चिताकामशोकभयानि ।
तान्यपि मनसः क्षोभणहेतुत्वाद्वायोर्वृद्धिकराणि । तथा
संतापकृत्वसामान्यात्क्रोधेर्ष्यादि पित्तस्य । स्वप्नालस्यश-
य्यासुखादीनि स्थैर्यसामान्यात्कफस्येति । विपर्ययस्तु
क्षयाय । यथाह । द्रव्यतो गवेधुकान्नं कर्शनीयानां
तत्र वातात्मिकया गवेधुकया पार्थिवानां मांसादीनां
कृशिमा क्रियते । तथा तैजसेन क्षारेण श्लेष्मणः ।
गुणतो यथा । आरनालमौदकं श्लेष्माणं तद्विपरीतैर्ल-
घुरुक्षोष्णतीक्ष्णविशदगुणैः क्षपयति । कर्मतो निद्राल-
स्यसौमनस्यानि सपरिस्पंदं वातमपरिस्पंदस्वभावत-
याऽपचिन्वन्ति । तथा परिस्पंदरूपाश्चिताव्यवायव्या-
यामा मंदपरिस्पंदवैपरीत्यात्कफमिति ॥ २० ॥

प०—तस्य देहस्य यथा—सततं केनचिदुपायेन
परिपाल्यं निष्पद्यते तमुपायं दर्शयन्नाह—सर्वेषां
दोषधातुमलादीनां शरीराश्रयाणां समानैः द्रव्य-
गुणक्रियाभिस्तुल्यस्वभावैर्वस्तुभिः स्वप्रमाणाधिक्य-
म् । विपरीतैः विशिष्टतया व्यवस्थितैर्विपर्ययः
क्षयः । अयनं अयः गतिः । विपरीता गतिर्विपर्य-
योऽपचयः । सामान्यविशेषैः द्रव्यगुणकर्मभेदेन
त्रिप्रकारानधिगच्छन्ति । तथा चाहुः—“सर्वेषां सर्वदा
वृद्धिस्तुल्यद्रव्यगुणक्रियैः । भावैर्भवति भावानां
विपरीतैर्विपर्ययः ॥” दृष्टान्तो यथोक्तम् । रक्तमप्या-
यतेन रक्तेन मांसं, मांसेन मेदो, मेदसा अस्थि,
अस्थना मज्जा, मज्जया शुक्रं तथा शुक्रं शुक्लेण, गर्भं
आमगर्भेण । रक्तेन रक्तमित्युभयमप्यौदकम् ।
मांसं मासेनेति पार्थिवम् । तथा सलिलात्मकं पयः ।
तथात्मकमेव श्लेष्माणमभिवर्धयति । तद्वत् क्षीरं
घृतं शुक्रम् । तथा जीवन्तीकाकोल्यादयः सोमा-

त्मानो द्रव्यविशेषाः सौम्यधात्वैककरणानि स्नेह-
बलपुंस्त्वौजांसि । मरीचपंचकोलभल्लातकादयो
बुद्धिमेधान्यादीन् संवर्धयन्ति । गुणतश्चोचमोचखर्जु-
राणि पार्थिवानि द्रव्यतो निर्दिष्टान्यपि श्लेष्माणमु-
दकात्मकमभिवर्धयन्ति । स्निग्धगुरुशीतादिगुणसा-
मान्यात् । कर्मापि त्रिविधं कायवाङ्मनोव्यापा-
रात्मकम् । तत्र कायिकं—धावनलंघनप्लवनादीनि
चलत्वसामान्याद्वायोर्वृद्धये । वाचिकानि—भाष्या-
ध्ययनगेयादीनि । मानसं—मनोव्यापारश्चिन्ताका-
मशोकभयादीनि । तान्यपि मनसः क्षोभहेतुत्वात्
वायोर्वृद्धिकराणि । तथा संतापकत्वसामान्यात् क्रोधे-
र्ष्यादि पित्तस्य । स्वप्नालस्यशय्यासुखादीनि स्थैर्य-
सामान्यात् कफस्येति । विशेषस्तु क्षयाय । यथाह—
द्रव्यतो गवेधुकानां कर्षणीयानाम् । तत्र वाय्वा-
त्मिकया गवेधुकया पार्थिवानां मांसादीनां कृशिमा
क्रियते । तथा तैजसेन क्षारेण श्लेष्मणः । गुणतो यथा
आरनालमौदकं श्लेष्माणम् । तद्विपरीतैर्लघुरुक्षो-
ष्णतीक्ष्णविशदगुणैः क्षपयति । कर्मतो निद्रालस्य-
सौमनस्यानि सपरिस्पंदं वातमपरिस्पन्दस्वभावतया-
ऽपचिन्वन्ति । तथा परिस्पन्दरूपाश्चिन्ताव्यवायव्या-
यामा मन्दपरिस्पन्दवैपरीत्यात् कफमिति वर्णि-
तम् । वृद्धिः समानैः क्षयो विपरीतैरिति । तौ तु
वृद्धिक्षयौ यतो वाय्वादीनां भवतः ॥ २० ॥

हे०—अथ बहिरंगं व्याचष्टे—दोषद्रव्यविकृत्युत्पादनद्वारेण
यो व्याधीनां कारणं स बहिरंगः । स च द्वेधा—वृद्धिहेतुः
क्षयहेतुश्च । तत्र वृद्धिहेतुमाह—वृद्धिरिति । सर्वेषां दोषद्र-
व्याणां समानैस्तुल्यधर्मकैर्द्रव्यैर्वृद्धिर्भवेत् । यथा रूक्षादिगुण-
स्य वायोः तद्गुणं श्मामाकादिवर्द्धनम् । सस्ने-
हादिगुणस्य पित्तस्य तैलादिस्निग्धादिगुणस्य कफस्य
क्षीरादि । दूष्येषु स्वेदरक्तयोः पित्तवत् वृद्धिहेतुः
शेषाणां श्लेष्मवत् । वक्ष्यति हि—“तत्रास्थनि स्थितो
वायुः पित्तं तु स्वेदरक्तयोः । श्लेष्मा शेषेषु तेनै-
षामाश्रयाश्रयिणां मिथः ॥ यदेकस्य तदन्यस्य वर्द्धन-
क्षपणौषधम् । अस्थिमारुतयोनैवम् ॥” इति क्षयहेतुमाह—
सर्वेषां दोषद्रव्याणां विपरीतैर्विपरीतधर्मकैर्वृद्धेर्विपर्ययः क्षयो
भवेत् । यथा वायोर्गोधूमादिक्षपणम् । पित्तस्य यवादि ।
कफस्य कुलत्थादि । दूष्येषु स्वेदरक्तयोः क्षयहेतुः पित्तवत् ।
शेषाणां श्लेष्मवत् पूर्ववत् ॥ २० ॥

वर्णितमेव वृद्धिः समानैः क्षयो विपरीतैरिति ।
तौ तु वृद्धिक्षयौ यतो वाग्वादीनां भवतस्तत्प्रत्याय-
नार्थमाह—

रसाः स्वाद्वल्लवणतिक्तोषणकषायकाः ।

षड् द्रव्यमाश्रितास्ते तु यथापूर्वं बलावहाः २१

स०—स्वाद्वादयः षड् रसा रसनेन्द्रियप्राप्तत्वाद् रसास्ते च
रसा द्रव्यं पञ्चभूतात्मकमाश्रिता यथापूर्वं च बलावहाः ।
यो यः पूर्वो यथापूर्वं बलावहा बलप्रापकाः । बलमावहन्ति
प्रापयन्तीति यावत् । तस्मात्सर्वेभ्यो मधुरो रसः प्रकर्षेण
देहिनां बलकरः कषायस्तु सर्वेभ्यो जघन्यबलावहः । तत्र
स्वादुर्मधुरो घृतगुडादिः । अम्लोऽम्लिका मातुलुङ्गादिः ।
लवणः सैन्धवादिः । तिक्तो भूनिम्बादिः । ऊषणः कटुको
मरीचादिः । कषायो हरीतक्यादिः । स्वादुर्मधुरपर्यायः ।
ऊषणः कटुपर्यायः । यथा त्र्यूषणं त्रिकटुकमुच्यते ।
कषाय एव कषायको यथा कटुरेव कटुकः । षडिति
षडेव न न्यूना अधिका वा । यद्यपि ते रसा गुणाः
स्वाद्वादिभेदतस्तथा संसर्गतस्तथाऽनुरसतस्तारतम्यपरि-
कल्पनावशतोऽपि भिद्यमानरूपा अपि षट्त्वं नाति-
वर्तते ॥ २१ ॥

प०—तद्व्यापारार्थमाह—स्वाद्वादयः षड् रसाः रसने-
न्द्रियप्राप्तत्वाद् रसाः । रसा द्रव्यं पञ्चभूतात्मकमा-

१ 'क्षरणाक्षारो नासौ रसः', द्रव्यं तदनेकरससमुत्प-
न्नमनेकरसं कटुलवणभूयिष्ठमनेकेन्द्रियार्थसमन्वितं करणामि-
निर्वृत्तम्' इति चरकः । क्षरणादधोगमनक्रियायोगात्
क्षारो द्रव्यं नासौ रसः, रसस्य हि निष्क्रियस्य क्रियाऽनुपपन्ने-
त्यर्थः, क्षरणं च क्षारस्य पानीययुक्तस्याधोगमनेन
वदन्ति हि लौकिकाः—'क्षारं स्रावयामः' इति, शास्त्रं च—
"छित्त्वा छित्त्वाऽऽज्ञात्वाक्षारः क्षारत्वात् क्षारयत्यधः" इति ।
हेत्वन्तरमाह—द्रव्यं तदनेकरसोत्पन्नमिति, अनेकरसेभ्यो मुष्क-
कापामार्गादिभ्य उत्पन्नमनेकरसोत्पन्नं, यतश्चानेकरससमुत्पन्न-
मतएवानेकरसं, कारणगुणानुविधायित्वात्कार्यगुणस्येति भावः ।
अनेकरसत्वं चाह—'कटुकलवणभूयिष्ठम्' इति । भूयिष्ठशब्देनाप्र-
धानरसान्तरसंबन्धोऽस्ति इति दर्शयति । हेत्वन्तरमाह—अनेके-
न्द्रियार्थसमन्वितमिति । क्षारो हि स्पर्शेन गन्धेन चान्वितः,
तेन द्रव्यं, रसे हि गुणे न स्पर्शो नापि गन्ध इति भावः ।
हेत्वन्तरमाह—करणामिनिर्वृत्तमिति । करणेन भस्मस्त्रावादिना-
ऽभिनिर्वृत्तं कृतमित्यर्थः । न रसोऽनेन प्रकारेण क्रियत इति
भावः । इति चक्रदत्तटीकायाम् ।

श्रितास्ते तु यथापूर्वं बलावहा बलप्रापका बलमाव-
हन्ति । प्रापयन्तीति यावत् । तस्मात्सर्वेभ्यो रसेभ्यो
मधुरो रसः प्रकर्षेण देहिनां बलकरः । कषायस्तु
सर्वेभ्यो जघन्यः बलापहः । तत्र स्वादुर्मधुरो घृत-
गुडादिः । अम्लोऽम्लिका मातुलुङ्गादिः । लवणः
सैन्धवादिः । तिक्तो निम्बादिः । ऊषणः कटुको मरी-
चादिः । कषायो हरीतक्यादिः । स्वादुर्मधुरपर्यायः ।
ऊषणः कटुपर्यायः । यथा त्र्यूषणं त्रिकटुकमुच्यते ।
कषाय एव कषायकः । यथा कटुरेव कटुकः । षडिति
षडेव न न्यूनाः समधिका वा । यद्यपि ते रसगुणाः
स्वाद्वादिभेदतस्तथा संसर्गतः तथानुरसतः तारतम्य-
परिकल्पनावशतोऽपि भिद्यमानास्तथापि षट्त्वं
नातिवर्तते ॥ २१ ॥

हे०—अथ साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानार्थं द्रव्यधर्मानाह—ते च
रसप्रभाववीर्यविपाकगुणभेदात्पञ्च । तत्र रसनाग्राह्यो रसः
शेषो गूणः कांयाग्निपाकजो विशिष्टो रसो विपाकः । तथैवो-
त्सन्नो गुणो वीर्यं द्रव्यस्यात्मा प्रभावः । तत्र रसभेदानाह—
रसा इति । ते च स्वाद्वादयः षड् । स्वादुर्मधुरः, ऊषणः
कटुकः । न च द्रव्यमाश्रिता द्रव्यधर्मा इत्यर्थः । क्षारस्य
द्रव्यविशेषणवाचित्वाद् रसविशेषणवाचित्वेऽपि लवणवाचित्वाच्च
सप्तमरसत्वं बलावहाख्यं मुख्यं कर्माह—ते च रसा यथा-
पूर्वं बलावहाः यो यस्मात्पूर्वं स तस्मादधिकं बलमावह-
तीति कषायो बल्यस्तत उष्णस्ततस्तिक इत्यादि ॥ २१ ॥

तत्राद्या मारुतं घ्नति त्रयस्तित्कादयः कफम् ।

कषायतित्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ॥ २२ ॥

स०—तत्र तेषु रसेषु मध्य आद्यास्त्रयः स्वाद्वल्ल-
लवणामारुतं घ्नति शमयति । अन्ये तु तिक्तोषण-
कषायास्तमेव चानिलं कुर्वते कोपयति । तिक्तादयस्त्रय-
यस्तित्तोषणकषायाः कफं घ्नन्ति प्रशमयति । अन्ये मधु-
राम्ललवणास्तमेव कफं कुर्वते । कषायतित्तमधुराः पित्तं
घ्नन्ति । अन्ये त्वल्लवणकटुकास्तदेव पित्तं कुर्वते ।
तेनेदमुक्तं भवति । मधुरो वातपित्तघ्नः श्लेष्मकरः ।
अम्लो वातं हन्ति कफपित्ते जनयति । लवणो मारुतं हन्ति
कफपित्ते तु कुरुते । तिक्तः कफपित्ते नाशयति वातं तु
जनयति । ऊषणः कफं नाशयति वातपित्ते तु जनयति ।
कषायः कफपित्ते हन्ति वातं तु करोतीति ॥ २२ ॥

प०—तत्र तेषु रसेषु मध्यादाद्यास्त्रयः स्वाद्वम्ललवणा मारुतं वातं घ्नन्ति शमयन्ति । अन्ये तु तिक्तोषण-
कषायास्तमेव चानिलं कुर्वन्ते कोपयन्ति । तिक्ताद-
यस्त्रयः तिक्तोषणकषायाः कफं घ्नन्ति । अन्ये तु
मधुराम्ललवणास्तमेव कफं कुर्वन्ते । कषायतिक्तम-
धुराः पित्तं घ्नन्ति । अन्ये त्वम्ललवणकटुकास्तमेव पित्तं
कुर्वन्ते । एतेनेदमुक्तं भवति । मधुरो वातपित्तघ्नः
श्लेष्मकरः । अम्लो वातं हन्ति, कफपित्ते जनयति ।
लवणो मारुतं हन्ति, कफपित्ते कुरुते । तिक्तः कफ-
पित्ते नाशयति, वातं च जनयति । ऊषणः कफं
नाशयति, वातपित्ते जनयति । कषायः कफपित्तं
हन्ति, वातं करोतीति ॥ २२ ॥

हे०—वातादीनां साक्षाद्रसाकथनादस्पष्टे दोषद्रव्ययोः
साधर्म्यवैधर्म्यं स्पष्टयति—तत्र तेषु रसेषु मध्ये आद्यास्त्रयो
रसाः स्वाद्वम्ललवणाः मारुतं घ्नन्ति । तिक्तादयस्तिकोषणक-
षायाः कफं घ्नन्ति । कषायतिक्तमधुराः पित्तं घ्नन्ति । अन्ये
कुर्वन्ते इति । त्रिधापि योज्यते । न तिक्तोषणकषाया वायुं
कुर्वन्ति । स्वाद्वम्ललवणाः कफम् । अम्ललवणकटुकाः
पित्तम् । अतएव ते ते रसास्तत्र तत्र सन्तीत्यनुमेयम् । उक्तं
च कपिलेन “ कट्वम्ललवणं पित्तं स्वाद्वम्ललवणः
कफः । कषायतिक्तकटुको वायुर्दृष्टोऽनुमानतः ॥ ”
इति ॥ २२ ॥

एषां च रसानामाश्रयो द्रव्यं तच्च त्रिप्रकारमित्याह—
मशनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा २३

स०—इत्यनेन प्रकारेण शमनादिभेदेन त्रिधा त्रिप्रकारं
द्रव्यम् । अन्येन प्रकारेण द्विधाऽथवाऽनेकधा । इति-
शब्दः प्रकारार्थेऽभिहितः । यत्तु वातादीन् दोषान् शमय-
ति तच्छमनम् । यथा तैलं घृतं माक्षिकम् । तत्र तैलं स्नेहौ-
दार्यगौरवयोगाद्वातं तद्विपरीतगुणं शमयति । सर्पि-
र्माधुर्यशैत्यमाद्यगुणयोगात्तद्विपरीतगुणं पित्तम् । मधु च
रौक्ष्यतैक्ष्ण्यकषाययोगात्तद्विपरीतगुणं कफम् । यद्वातादीन्
दोषान् रसादीन्धातून् मूत्रादीन्मलांश्च कोपयति तत्को-
पनम् । यथा यवकपटलमाषमत्स्याममूलकसर्षपमंडकद-
धिकिलाटविरुद्धमत्स्यपयःप्रभृति । दोषादीनां मलपर्यन्ता-
नां स्वप्रमाणस्थितानां साम्यानुवृत्तिहेतुर्यद्द्रव्यं तत्स्व-
स्थेभ्यो हितम् । यच्च स्वास्थ्यानुवृत्तिं करोति । ऋतुचर्या-

ध्याये सेव्यत्वेनोक्तम् । तथा मात्राशितीयाध्याये रक्त-
शालिषष्टिकयवगोधूमजाङ्गलमांसजीवन्तीशाकदिव्योद-
कक्षीरादि । तथा यदूर्जस्करं रसायनवाजीकरणं सर्वदा
शीलनीयत्वेन निर्दिष्टम् ॥ २३ ॥

प०—एषां च रसानामाश्रयो द्रव्यं त्रिप्रकारमाह—
इत्यनेन प्रकारेण शमनादिभेदेन त्रिधा त्रिप्र-
कारम् । अन्येन प्रकारेण द्विधाऽथवाऽनेकधेति ।
इतिशब्दः प्रकारार्थेऽभिहितः । यत्तु कुपितान्
वातादीन् शमयति तत् शमनम् । यथा तैलं घृतं
माक्षिकम् । तत्र तैलं स्नेहौष्ण्यगौरवयोगाद्वातं
तद्विपरीतगुणं शमयति । सर्पिर्माधुर्यशैत्यमान्य-
गुणयोगात्तद्विपरीतगुणं पित्तम् । मधु च रौक्ष्यतैक्ष्ण्य-
कषाययोगात्तद्विपरीतगुणं कफम् । यद्वातादीन्
दोषान् रसादीन् धातून् मूत्रादीन् मलांश्च कोप-
यति तत्कोपनम् । यथा यवकपटलमाषमत्स्या-
ममूलकसर्षपमंडकदधिकिलाटविरुद्धमत्स्यपयःप्रभृति ।
दोषादीनां मलपर्यन्तानां स्वप्रमाणस्थितानां
साम्यानुवृत्तिहेतुर्यद्द्रव्यं तत् स्वस्थेभ्यो हितं
तच्च स्वास्थ्यानुवृत्तिं करोति । ऋतुचर्याध्याये सेव्य-
त्वेनोक्तम् । तथा मात्राशितीयेऽध्याये रक्तशालि-
षष्टिकयवगोधूमजाङ्गलमांसजीवन्तीशाकदिव्योदक-
क्षीरादि । तथा यदूर्जस्करं रसायनं वाजीकरणं
सर्वदा शीलनीयत्वेन निर्दिष्टम् ॥ २३ ॥

हे०—प्रभावभेदानाह—प्रभावो रसादिष्वन्तरङ्ग इति
बोतयितुं द्रव्यशब्देनोक्तः । द्रव्यं त्रिधेति । शमनं कोपनं स्वस्थ-
हितं द्रव्यम् इति । त्रिधेति चेति त्रैविध्यम् । यद् द्रव्यं समैः
समविपरीतैर्वा रसादिभिर्युक्तमपि वातादीन् शमयत्येव
तच्छमनम् । तद्यथा—मधुरशीतापि जीवन्ती कफं शमयति ।
कटुपाकुरसो गुरुः स्निग्धोऽपि रसोनः कफवातौ । यद्द्रव्यं
विपरीतैः समविपरीतैर्वा रसादिभिर्युक्तमपि वातादीन्
कोपयत्येव । तत्कोपनं यथा—गुरुष्णस्निग्धमधुरमपि
पाणितं वातं कोपयति । तैरेव गुणैर्माषः पित्तकफौ ।
यद्द्रव्यं वातादीनां क्षयवृद्धयोर्हेतुरपि स्वस्थस्य न तथा
तत्स्वस्थहितम् । यथा—गुरुमधुरस्निग्धशीतोऽपि यवः स्वस्थस्य
पित्तं न क्षपयति । गुरुमधुरस्निग्धशीतमपि क्षीरं स्वस्थस्य
कफं न कोपयति । एवं सर्वत्रापि प्रभावः उदाहरणीयः ।
वक्ष्यति च—“ रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभाव-
जम् । ” इति । अन्ये अरुणदत्तचंद्रनंदनादयः । तथाहि—

यत्कृपितान् दोषान् शमयति तच्छमनम् । यथा—तैलं, घृतं, माक्षिकम् । तत्र तैलं—क्षेहोष्णगौरवयोगाद्वातविपरीत-
गुणशमनम् । माधुर्यशैत्यमाद्यगुणयोगात्तद्विपरीतगुणं
पित्तम् । मधु च रौक्ष्यतीक्ष्णकषाययोगात्तद्विपरीतगुणं
कफम् । यद्वातादीन् दोषान् रसादीन् धातुन् सूत्रादीन्
मलांश्च कोपयति तत्कोपनम् । यथा—यवकपाटलमाषमत्स्या-
ममूलकसर्षपमण्डकदधिकिलाटविरुद्धमत्स्यपयःप्रभृतिदोषा-
दीनां मूलपर्यतानां स्वप्रमाणस्थिनानां साम्यात्तु वृद्धि-
हेतुर्यद्द्रव्यं तत्स्वस्थेभ्यो हितम् । तच्च स्वस्थानवृत्तिं करोति ।
ऋतुचर्याध्याये सेव्यत्वेनोक्तम् । तथा मात्राशितीयेऽध्याये
रक्तशालिप्रष्टिकयवगोधूमजांगलमांसजीवन्तीशाकदिव्योद-
कक्षीरादि । अन्ये तु शमनादीन् द्रव्यभेदानाहुः । तत्तु न
सम्यक् द्रव्यभेदत्वे यदेव शमनं तदेव कोपनं तदेव स्वस्थ-
हितमिति संकरो न युक्तः । धर्मभेदत्वे तु रसा-
दिसंकरवद्भुक्तः । किंच द्रव्यभेदाश्चेदमी तद्रसादिधर्म-
भेदानां प्राक्पश्चाद्वा अभिधेयाः न मध्ये तस्मात्प्रभावभेदा
एव शमनादयः ॥ २३ ॥

तस्य वीर्यमाह—

उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् २४

स०—तत्र तस्मिन् द्रव्ये वीर्यं द्विविधम् । विंशतिगुणानां
मध्याद्वावुष्णशीतौ तदुत्कर्षाद्वीर्यमिति सर्वायुर्वेदप्र-
सिद्धौ द्वावेव गुणौ शीतोष्णौ वीर्यकरणहेतू । वीर्यं
शक्तिः । उष्णगुणोत्कर्ष उष्णगुणातिशय एव कश्चि-
दुष्णवीर्याख्यां लभते । तथा शीतगुणोत्कर्षः शीत-
गुणातिशय एव शीतवीर्याख्याम् । यद्यपि नानागुण-
कमपि द्रव्यं तथाप्यग्नीषोमात्मकत्वाज्जगतो द्विधैव
वीर्यम् ॥ २४ ॥

प०—तस्य वीर्यमाह—तत्र तस्मिन् द्रव्ये वीर्यं द्विवि-
धम् । विंशतिगुणानां मध्यात् द्वावुष्णशीतौ तदु-
त्कर्षाद्वीर्यमिति सर्वायुर्वेदप्रसिद्धौ । द्वावेव गुणौ
शीतोष्णौ वीर्यकार्यकारणहेतू । वीर्यं शक्तिरुष्ण-
गुणोत्कर्ष उष्णगुणातिशय एव । कश्चिदुष्णवीर्या-
ख्यां लभते । तथा शीतगुणोत्कर्षः शीतगुणातिशय
एव शीताख्याम् । यद्यपि नानात्मकमपि द्रव्यं तथा-
प्यग्नीषोमात्मकत्वाज्जगतो द्विधैव वीर्यम् ॥ २४ ॥

हे०—द्वैविध्यमाह—उष्णेति । तच्च उष्णं शीतं च । ननु
गुरुलघुक्षिग्धरुक्षमंदतीक्ष्णानामपि वीर्यत्वात्कथं द्वे एवेत्यत

आह—उष्णशीतगुणोत्कर्षात् यद्यपि कायाग्निपाकादष्टौ गुणा
जायन्ते तथाप्युष्णशीतयोर्गुणयोस्तत्कर्षाद्द्वैविध्यम् । गुणान्त-
रतिरस्कारे शक्तिरुत्कर्षः । शक्त्युत्कर्षं वीर्यशब्दो लोकेऽ-
पि प्रसिद्धः । तत्र द्रव्ये वीर्यमपि द्रव्याश्रय मित्यर्थः ॥ २४ ॥

द्रव्यविपाकमाह—

त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्ग्लकटुकात्मकः २५

विपाकस्त्रिविधः सर्वद्रव्याणां परिणामकालभावी
कार्यानुमेयो जाठराग्निसंबन्धाद्रसस्य स्वरूपांतरप्रादुर्भावः ।
स त्रिधैव । रसषट्त्वेऽपि न षोढा । तेन किञ्चित्स्वा-
दुपाकं किञ्चिदग्लविपाकं किञ्चित्कटुविपाकं द्रव्यम् ।
तत्र मधुरलवणयोर्मधुरो विपाकः । अम्लस्याम्लः ।
तिक्तकटुकषायाणां कटुकः । स च कार्यानुमेयः ।
तथा च वक्ष्यति—‘जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसां-
तरम् । रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥’
अत एव सोपसर्गः पाकशब्द उपात्तः । विशिष्टः
पाको विपाको न पाकमात्रस्वरूपः । तथा च भट्टार-
कचरकमुनी—‘रसो विपाके द्रव्याणां विपाकः कर्मनि-
ष्ठया । वीर्यं यावदधीवासान्निपाताच्चोपलभ्यते ।’ एवं
कर्मनिष्ठानुमत एकरूपावस्थो जाठराग्निसंयोगाद्यो रसा-
नां रसांतरोद्भवः स एव विपाको न यो जाठराग्निसं-
योगमात्राद्रसानामनेकावस्थः प्राङ्मधुरोऽन्तरं स एव
पच्यमानोऽग्लस्ततो विपच्यमानः स एव कटु-
विपाकः ॥ २५ ॥

प०—द्रव्ये विपाकः—विपाकस्त्रिविधः । सर्वद्रव्याणां
परिणामकालभावी कार्यानुमेयः जाठराग्निसम्ब-
न्धाद् द्रव्यस्य स्वरूपान्तरप्रादुर्भावः । स त्रिधैव रस-
षट्त्वेऽपि न षोढा । तेन किञ्चित् स्वादुविपाकं किञ्चि-
दग्लविपाकं किञ्चित्कटुकविपाकं द्रव्यम् । तत्र मधुर-
लवणयोर्मधुरविपाकः । अम्लस्याम्लः । तिक्तकटु-
कषायाणां कटुकः स च कार्यानुमेयः । तथा च
वक्ष्यति—‘जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम् ।
रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥’
अत एव सोपसर्गः पाकशब्द उपात्तः । विशिष्टः
पाको विपाको न पाकमात्रस्वरूपः । तथा च भट्टार-
कचरकमुनी—‘रसो विपाके द्रव्याणां विपाकः
कर्मनिष्ठया । वीर्यं यावदधीवासान्निपाताच्चोपल-

भ्यते ॥” एवं कर्मनिष्ठानुमित एकरूपावस्थो जाठराभिसंयोगाद्यो रसानां रसान्तरोद्भवः स एव विपाकः । ननु यो जाठराभिसंयोगमात्रात् रसानामनेकावस्थः प्राक् मधुरोऽनन्तरं स एव पच्यमानोऽम्लरूपो विपच्यमानः स एव कटुविपाकः ॥ २५ ॥

विपाकभेदानाह—ते च त्रयः, स्वादुरम्लः कटुकश्चेति ॥ २५ ॥

द्रव्यस्य गुणानाह—

गुरुमंदहिमस्निग्धश्लक्ष्णसांद्रमृदुस्थिराः ।

गुणाः सूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः २६

स०—तत्र द्रव्ये गुर्वादयो दश गुणाः सविपर्यया विंशतिर्ज्ञेयाः । एषां क्रमाद्विपरीता लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षखर-द्रवकठिनसरस्थूलपिच्छिलाः । गुरुस्तद्विपर्ययो लघुः । मंदस्तद्विपर्ययस्तीक्ष्णः । हिमस्तद्विपर्यय उष्णः । स्निग्धस्तद्विपर्ययो रूक्षः । श्लक्ष्णस्तद्विपर्ययः खरः । सांद्रस्तद्विपर्ययो द्रवः । मृदुस्तद्विपर्ययः कठिनः । स्थिरस्तद्विपर्ययः सरः । सूक्ष्मस्तद्विपर्ययः स्थूलः । विशदस्तद्विपर्ययः पिच्छिलः ॥ २६ ॥

प०—द्रव्यस्य गुणानाह—तत्र द्रव्येषु गुर्वादयो दश गुणाः सविपर्यया विंशतिर्ज्ञेयाः । एषां क्रमात् विपरीता लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षखरद्रवकठिनसरस्थूलपिच्छिलाः । गुरुस्तद्विपर्ययो लघुः । मन्दस्तद्विपर्ययस्तीक्ष्णः । हिमस्तद्विपर्यय उष्णः । स्निग्धस्तद्विपर्ययो रूक्षः । श्लक्ष्णस्तद्विपर्ययः खरः । सान्द्रस्तद्विपर्ययो द्रवः । मृदुस्तद्विपर्ययः कठिनः । स्थिरस्तद्विपर्ययः सरः । सूक्ष्मस्तद्विपर्ययः स्थूलः । विशदस्तद्विपर्ययः पिच्छिलः ॥ २६ ॥

हे०—गुणभेदानाह—गुरुमंदेति । तत्र गुर्वादयो दश, तद्विपर्ययाश्च लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षखरद्रवकठिनचलस्थूलपिच्छिला दश । द्रव्यस्य बृंहणे कर्मणि शक्तिर्गुरुः, लघने लघुः, शमने मंदः, शोधने तीक्ष्णः, स्तंभने हिमः, स्वेदने उष्णः, क्लेदने स्निग्धः, शोषणे रूक्षः, रोपणे श्लक्ष्णः, लेखने खरः, प्रसादने सांद्रः, विलोडने द्रवः, श्लथने मृदुः, दृढने कठिनः, धारणे स्थिरः, प्रेरणे चलः, विवरणे सूक्ष्मः, संवरणे स्थूलः, क्षालने विशदः, लेपने पिच्छिल इति । ननु व्यवयिविकाश्याशुकारिप्रसन्नसुगंधादयः

सविपर्ययाश्चान्येऽपि गुणा दृश्यन्ते । तद्यथा स्वयमेवाह—“तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्माम्लव्याय्याशुकरं लघु । विकाशि विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः ॥” चरकः—“स्वादुशीत-मृदुस्निग्धं बहुलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् । गुरु मंदं प्रसन्नं च गव्यं दशगुणं पयः ॥ तदेवगुणमेवौजः सामान्यादभिवर्धयेत् ॥” सुश्रुतः—“कषायं कफपित्तघ्नं किंचित्तितं रुचिप्रदम् । हृद्यं सुगन्धि विशदं लवलीफलमुच्यते ॥” अयमेव—“पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विलं सरं द्रवम् ॥” चरकः—“शीतं शुचि शिवं मृष्टं विमलं लघु षड्गुणम् । प्रकृत्या दिव्यमुदकं भ्रष्टं पात्रमपेक्षते ॥” इत्यादि । तत्कथं विंशतिर्गुणा इति । अत्रोच्यते य एतेऽतिरिक्ता गुणा दक्षिताः ते विंशतावेवांतर्भूताः । तथाहि—व्यवायिविकाश्याशुकारिणस्तावन्मध्ये पठ्यन्ते । प्रसन्नः क्षीरे । मद्यगुणा विपरीता ओजसि । य एवौजसि त एव क्षीरे । ततश्च । तद्गुणपरस्परविपर्ययपर्यालोचनया व्यवयी—द्रवैऽतर्भूतः । विकाशी—खरे । आशुकारी—चले । प्रसन्नः—स्थूले । ते हि पारिशोष्यात् बहलश्लक्ष्णस्थिरसूक्ष्माणां विपर्ययाः स्वादुशीतमंदस्निग्धपिच्छिलगुरूणां ह्यम्लोष्णतीक्ष्णरूक्षविशदलघवो विपर्ययाः प्रसिद्धा एव । व्यवय्यादि लक्षणं च द्रवादिष्वेव संभवति । यदाह सुश्रुतः—“व्यवायी देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते । विकाशी विकशन् धातून् संनिवन्धान् विमुञ्चति ॥ आशुकारी तथाशुत्वात् द्वावत्यंभसि तैलवत्” इति । प्रसन्नत्वं स्फुटत्वं तच्च स्थूल एव । तस्य स्फुटप्रत्यक्षत्वात् । सुगन्धदुर्गंधौ तु मन्दतीक्ष्णविशेषौ इन्द्रियप्रसादनोद्वेजनद्वारा शमनशोधनरूपत्वात् । यदाह सुश्रुतः—“सुगन्धी रोचनो मृदुः दुर्गन्धो विपरीतोऽस्मात्” इति शुचिविमलौ तु विशदविशेषौ । प्रदिग्धानां हि मलानां क्षालने शक्तिः । शुचित्वं दृष्टानां विमलत्वम् । शिवं परिणामे हितम् । मृष्टं जिह्वाप्रियम् । ते च गुणकार्ये गुणशब्दस्तूपचारात् । यथा—“क्षुद्रोधनो वस्तिविशोधनश्च प्राणप्रदः शोणितवर्धनश्च । ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुजयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥” इत्यादौ । यत्तु व्यवयिविकाशि प्रस्तुत्योक्तं संग्रहे,—“सरतीक्ष्णप्रकर्षौ तु कश्चित्तौ परिकल्पितौ” इति । तदेकीयमतत्वादानादरणीयं, तदादरणे यत्तैले व्यवयिबद्धविट्कत्वयोरभिधानं तद्विरुद्धं स्यात् । यच्च मध्ये तीक्ष्णविकाशिनोस्तत्पुनरुक्तं स्यात् । यत्तु—पित्ते तीक्ष्णविसयोरभिधानं तदिन्द्रियोद्वेजकत्वे सत्यपि घ्राणेंद्रियस्योद्वेजनातिशयार्थम् । संग्रहे तु—“इन्द्रियार्था व्यवयी च विकाशी चापरे गुणाः । सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रयः प्रोक्ता महागुणाः ॥” इति ॥ २६ ॥

रोगकारणमाह—

कालार्थकर्मणां योगा हीनमिथ्यातिमात्रकाः ।
सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् २७

स०—कालः शीतोष्णवर्षलक्षणस्त्रिविधः । अर्थाः शब्दस्पर्शरूपगन्धा महाभूतगुणाः । तथा चागमः । अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषया गुणाः । कर्म क्रिया कायवाङ्मनश्चेष्टा । कालश्चार्थश्च कर्म च तानि कालार्थकर्मणि तेषां योगाः संबन्धाः । कालार्थकर्मणां योगाः । किंभूताः हीनमिथ्यातिमात्रकास्तथा सम्यग्योगश्चेति । ये कालादीनां योगा हीनमिथ्यातिमात्रकास्ते रोगैककारणम् । तेषामेव यः सम्यग्योगः स आरोग्यैककारणं प्रधानकारणमिति । एकशब्दः प्रधानवचनो यथैकः पार्थो धनुर्धरः । कालस्य हीनयोगः स्वरूपहानिः । अतियोगः स्वरूपातिशयः । मिथ्यायोगः स्वरूपाद्वैपरीत्यम् । यथा हीनशीलता हीनोष्णता हीनवर्षता हीनयोगे । यथाऽतिशैत्यमत्यौष्ण्य-

(१) संकलयति कालयति वा भूतानीति कालः । सूक्ष्मां कलामपि न लीयते वेति कालः । तस्यादित्यगतिविशेषेण निमेषकाष्ठाकलामुहूर्त्तहोरात्रपक्षमासवर्षयुगप्रविभागा भवन्ति । तत्र लब्धक्षरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिवेशः, पञ्चदशाक्षिनिमेषाः काष्ठा, त्रिंशत्काष्ठाः कला, विंशतिकलो मुहूर्त्तः, त्रिंशन्मुहूर्त्तमहोरात्रम्, पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः, स च शुक्लः कृष्णश्च, तौ मासः । इह तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन वर्षाशरद्हेमन्त-वसन्त-ग्रीष्म-प्रावृषो षडृतवो भवन्ति । त एते शीतोष्णा वर्षलक्षणादोषोपचयप्रकोपशमननिमित्तम् । तत्र चन्द्रादित्ययोः कालभागकरत्वात् द्वे अयने भवतः, दक्षिणमुत्तरञ्च, तयोर्दक्षिणं वर्षा-शरद्-हेमन्ताः । तेषु सोम आप्यायते, अम्ललवणमधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्ति । प्राणिनामुत्तरोत्तरं बलमभिवर्धते । उत्तरं च शिशिर-वसन्त-ग्रीष्माः । तेषु अर्कश्चाप्यायते । तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भवन्ति । उत्तरोत्तरं च प्राणिनां बलमपि ह्रियते । द्वे अयने खवत्सरो भवति । ते पञ्च युगमिति । एष निमेषादियुगपर्यन्तः चक्रवत् परिवर्तमानः कालः । कालचक्रञ्चोच्यते ।

अर्थाः शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धा महाभूतगुणाः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणां विषयाः । कर्म-क्रिया-वाङ्मनश्चेष्टाः कर्मेन्द्रियाणां विषयाः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, एकं मनः । एषाभेकादज्ञानां हीनमिथ्यातियोगाः कालस्य च सर्वामयोत्पादका ज्ञेयाः ।

मतिवर्षणमतियोगे । यथा शीतकालावसरेऽत्यौष्ण्यकालावसरे शीतं वर्षाकालेऽवृष्टिर्मिथ्यायोगे । योगत्रयं रोगकारणम् । सम्यग्योगो यथास्वरूपस्ति रारोग्यकारणम् । अर्थानां पुनः स्वेन स्वेनार्थेनेन्द्रिहीनः संयोगो हीनयोगः । अत्यन्तसंयोगोऽतियोगः पुरुषानभिमतदिनार्थजातेनेन्द्रियस्य योगो मिथ्यायो एते त्रयो रोगकारणम् । यथास्वं सम्यग्योग आरंभकारणम् । कार्यादिकर्मणो हीनप्रवृत्तिर्हीनयोगः । ३ प्रवृत्तिरतियोगः । वेगोदीरणादिकं सामिमुक्तमादिकं रागद्वेषादिकं यथास्वमुत्तरत्र वक्ष्यमाणं मिथ्ययोगः । सर्वेषां समा प्रवृत्तिः समययोगः । तेन हं दयो योगास्त्रयो रोगकारणम् । सम्यग्योगस्त्वारोग्यरणम् ॥ २७ ॥

प०—रोगकारणमाह—कालः शीतोष्णवर्षलक्षणस्त्रिविधः । अर्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा महाभूतगुणाः । तथा चागमः—“अर्थाः शब्दादयो गोचरा विषयास्तथा । कर्म क्रिया कायवाङ्मनश्चेष्टा कालश्चार्थश्च कर्म च तानि कालार्थकर्मणि योगः सम्बन्धः कालार्थकर्मणां योगः । किंभूतः । मिथ्यातिमात्रकः । तथा सम्यग्योगश्चेति । ये कालादियोगा हीनमिथ्यातिमात्रकाः ते रोगैककारणं तेषामेव यः सम्यग्योगः स आरोग्यैककारणं रोगारोग्ययोर्यथासंख्यज्ञापनार्थं सम्यग्योग इत्ये पृथक् निर्दिष्टम् । एकं च तत् कारणं एककारणं प्रधानकारणमिति । एकशब्दः प्रधानवचनोः यथा—“एकः पार्थो धनुर्धरः” कालस्य हीनयोगः स्वरूपहानिः । अतियोगः स्वरूपातिशयः । मिथ्यायोगः स्वरूपाद्वैपरीत्यम् यथा—हीनशीलता हीनोष्णता हीनवर्षता हीनयोग यथा—शीतकालावसरेऽत्युष्णम् । उष्णकालावसरे शीतम् । वर्षाकालेऽवृष्टिः मिथ्यायोगः यथा—अतिशैत्यमत्युष्णमतिप्रवर्षणमतियोगः एतद्योगत्रयं रोगकारणम् । समययोगो यथास्वरूपस्थितिरारोग्यकारणम् । अर्थानां पुनः स्वेन स्वेनार्थेनेन्द्रियस्य हीनः संयोगो हीनसंयोगः अत्यन्तं संयोगोऽतियोगः । पुरुषानभिमतदिनार्थजातेनेन्द्रियस्य योगो मिथ्यायोगः । मिथ्यायो-

रोगकारणम् । यथास्वं समयोगः आरोग्यकारणम् । कालादिकर्मणो हीनप्रवृत्तिर्हीनयोगः । अतिप्रवृत्तिरतियोगः । वेगोदीरणादिकं साभिभुक्तभाषणादिकं रागद्वेषादिकं च यथास्वमुत्तरत्र वक्ष्यमाणं मिथ्यायोगः । सर्वेषां समा वृत्तिः समयोगः । तेन हीनादयो योगास्त्रयो रोगकारणम् । सम्यग्योगस्त्वारोग्यकारणम् ॥ २७ ॥

हे०—उक्तधर्मकाणां द्रव्याणां सद्योपयोगात्सदैव दोषवैषम्ये ग्राप्ते विशेषमाह—कालार्थेति । द्रव्याणि चरकोक्तानि “खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसंग्रहाः ।” इति । तत्र कालः साक्षाद्युज्यते । महाभूतानि त्वर्थद्वारेण । दिशात्ममनांसि कर्मद्वारेण । कालो वर्षाशीतोष्णभेदात् त्रिधा । शब्दस्पर्शरूपरसगंधभेदादर्थः पञ्चधा । कायिकवाचिकमानसिकभेदात्कर्म त्रिधा । तेषामसम्यग्योगो रोगकारणं, सम्यग्योगस्त्वारोग्यकारणम् । तत्रासम्यग्योगस्त्रिधा—हीनयोगो मिथ्यायोगोऽतियोगश्चेति । शीतादीनां काललक्षणां नामत्पत्वं कालस्य हीनयोगः, विपरीतस्वलक्षणो मिथ्यायोगः, आधिक्यमति-योगः । इन्द्रियैरिन्द्रियार्थानां योऽल्पः संबन्धः सोऽर्थस्य हीनयोगः, अनुचितो मिथ्यायोगः, अधिकोऽतियोगः । अल्प-चेष्टा कर्मणां हीनयोगः, अनुचितो मिथ्यायोगः, अधिकोऽतियोगः । असम्यग्योगाद्विपरीतः, सर्वेषां सम्यग्योगः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि सर्वदा द्रव्यैर्योगस्तथाप्य सम्यग्योगो यदा तदा दोषवैषम्यं, यदा सम्यग्योगस्तदा दोषसाम्यम् इति बहिरंगो रोगहेतुः ॥ २७ ॥

रोगारोग्ये कैरुच्येते इत्याह—

रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ॥ २८ ॥

स०—दोषाणां वातादीनां स्वप्रमाणादेकस्य द्वयो-स्त्रयाणां वा वृद्धिः क्षयो वा रुजाकरत्वाद्भोग एव वैषम्यं विषमता स्वरूपाच्छयावः ततः कार्यकारणयोरभेदेन पठितो रोग इति । दोषाणां साम्यं स्वरूपादप्रच्युतिः सम-भागोऽरोगताऽऽरोग्यं स्वास्थ्यमिति यावत् ॥ २८ ॥

प०—रोगारोग्ये कैरुच्येते इत्याह—दोषाणां वातादीनां स्वमानादेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा वृद्धिः क्षयो वा रुजाक-रत्वाद्भोग एव । वैषम्यं विषमता स्वरूपाच्छयावः चालः । ततः कार्यकारणयोरभेदेन पठितो रोग इति दोषाणां साम्यं स्वरूपादप्रच्युतिः । समभावो-ऽरोगता आरोग्यं स्वास्थ्यमिति यावत् ॥ २८ ॥

हे०—अथ लक्षणं व्याचष्टे रोगं लभ्यति—रोगमिति । दोषद्रव्याणां यद्वैषम्यं विकृतत्वं तद्रोगः । योऽसम्यग्दोऽन्तरं गहेतुमोत्रापलक्षणः । प्रसंगादारोग्यं लभ्यति दोषद्रव्याणां यत्साम्यमविकृतत्वं तदारोग्यम् ॥ २८ ॥

निजागंतुविभागेन तत्र रोगा द्विधा स्मृताः २९

स०—तत्र तयो रोगारोग्ययो रोगा द्विधा निजा-गंतुभेदेन । निजा वातादिदोषजन्मानः । आगंतवो बाह्यहेतवः । तथा चाचार्यवचनम् । निजास्त्रिदोषोत्था बाह्यहेतुजास्त्वागंतवः । अनयोरियान्विशेषः । निजे रोगे वातादयः पूर्वं वैषम्यं गत्वा पश्चाद्वैषम्यमभिनिर्वर्तयन्ति । आगंतवः पुनः पूर्वमेवोत्पद्यन्ते अनन्तरं तत्र वातादयः कुप्यन्तीति । अनेनोभयस्य निजागंतुभेदमिन्नस्य व्याधेश्चेतःसंतापकत्वं बोद्धव्यम् ॥ २९ ॥

प०—तत्रतयो रोगारोग्ययो रोगा द्विविधा निजागन्तुविभागेन । निजा वाय्वादिदोषजन्मानः । आगन्तवो बाह्यहेतवः । तथाऽऽचार्यवचनम् । निजा-स्त्रिदोषोत्थाः । बाह्यहेतुजान्त्वागन्तवः । अनयो-रियान् विशेषः । निजे रोगे वातादयः पूर्वं वैषम्यं गत्वा पश्चाद्वैषम्यमभिनिर्वर्तयन्ति । आगन्तवो पुनर्व्यथा पूर्वमेवोत्पद्यन्ते अनन्तरं तत्र वातादयः कुप्यन्तीति । अनेनोभयस्य निजागन्तुभेदमिन्नस्य व्याधेश्चेतः-सन्तापकत्वं बोद्धव्यम् ॥ २९ ॥

हे०—रागभेदानाह—द्विविधो रोगः निज आगंतुश्चेति । तत्र यदोषवैषम्यं स्वयमुत्पाद्य व्यथां निर्वर्तयति हेति च स निजो रोगः । यस्तु शास्त्रादिना हेतवन्तरेणोत्पन्नः स आगंतुः ॥ २९ ॥

यत एवं देहमनसी रोगाधिष्ठानत्वेन स्थिते न केवलो देहो नापि केवलं मनस्तस्मादतोऽन्तरमिदमाह—

तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ॥ ३० ॥

स०—तेषां निजागंतुकानां विकाराणां रोगाणां कायमनोभेदेन द्विविधमधिष्ठानं स्थानम् । अस्त्रापित्त-कासादीनां कायो मदमूर्छासिन्ध्यासप्रहभूतोन्मादापस्मार-रागद्वेषादीनां मनः । अधितिष्ठत्यस्मिन्नित्यधिष्ठानम् । कायः शरीरम् । मनश्चेतः ॥ ३० ॥

प०—यत एवं देहमनसी रोगाधिष्ठानत्वेन स्थिते न केवलो देहो नापि केवलं मनः । तस्मादतोऽन्त-रमिदमाह—तेषां निजागन्तुकानां रोगाणां कायमनो-

भेदेन द्विविधमधिष्ठानम् । ज्वरास्रपित्तासादीनां कायः । मदमूर्च्छासंन्यासग्रहभूतोन्मादापस्मारराग-द्वेषादीनां मनः । अधितिष्ठन्त्यस्मिन्नधिष्ठानम् । कायः शरीरं । मनश्चेतः ॥ ३० ॥

हे०-रोगाधिष्ठानाह-तेषामिति-तच्च द्विधा-शरीरं मनश्च ॥ ३० ॥

ननु कायिकानां रोगाणामुत्पत्तौ हेतवो वातादयो दोषाः प्रकुपिता उक्ताः मानसानां च रोगाणां को हेतुस्तदर्थमाह-

रजस्तमश्च मनसो द्वौ च दोषावुदाहृतौ ॥ ३१ ॥

स०-मनश्चेतस्तस्य रजस्तमसी दोषावुपप्लवावविद्या-संभवौ । अत्र च प्राधान्यादादौ रजो निक्षिप्तम् । चशब्दः

१ मानसः पुनर्दोषसंग्रहो रजस्तमश्चैव, न तु सत्त्वं शरीरत्वप्रसादिवत् मनोदूषणशीलत्वान्मानसदोषः संग्रहेणोद्दिष्ट इत्यर्थः । मनस्त्वाहङ्कारिकविकृतसत्त्वगुणप्रधानत्रिगुणविकार-समुदायात्मकं चेतनाधिष्ठानभूतमहदहङ्काराश्रयः । एतेन सत्त्व-रजस्तमांसीति त्रयो गुणाः समविषमरूपेणाव्यक्तमहदहङ्कार-मनसां प्रकृतिभूतवातवो मनसि वर्तन्ते तेषां दूषकौ यतो रजस्तमोगुणौ विषमावेव भवतो न तु समौ तस्मान्मानसदोष-संज्ञकौ, मनस आरम्भकौ ह्याहङ्कारिकौ रजस्तमोगुणौ मनसि वर्तन्ते । यथा-शरीरस्य भूतान्यारम्भकाणि शरीरे वर्तन्ते । समत्वे तु विधानधारणपोषणैः शरीरमनसोः कमाद्वातुर्वाता-दिश्च रजस्तमश्चेति **गङ्गाधरः** ।

आदौ रज उक्तं प्राधान्यात्, वचनं हि “नारजस्कं तमः” इति **चक्रपाणिः** ।

मानसास्तु-“क्रोधशोकभयहर्षविषादेर्ष्याभ्यसूयादैन्यमात्सर्यकामलोभम्रमृतय इच्छाद्वेषभेदैर्भवन्ति” इति **सुश्रुतः** ।

मानसास्त्वित्यादि । क्रोधः-पराभिद्रोहलक्षणः, शोकः-पुत्रादिवियोगे चित्तोद्वेगः, भयं-परसात्तासः, हर्ष-उत्सेकः, निर्निमित्तमन्यस्य दोषोत्पादनेनात्मनः प्रीतिजननं वा हर्षः, असिद्धिमयाद्विविधेषु कर्मसु सादोऽप्रवृत्तिः विषादः, ईर्ष्या-परसंपत्तावसहिष्णुता, छिद्रान्वेषितया परगुणेषु दोषारोपण-मसूया, दैन्यं-क्लिष्टचित्तता, मात्सर्यं-परगुणेषु अमाव्यस्थम्, क्रौर्यं वा । काम-इन्द्रियार्थेषु अभिकाङ्क्षा, लोभः-परस्वग्रहणाभिलाषः, आदिग्रहणात् मानमददम्मादयः । इच्छाद्वेष-भेदैर्भवन्तीति इच्छा-सातिशयोर्ध्याभिलाषः, सा च नाना-वस्त्ववलम्बनी नानाकामतश्च भिन्ना भवति, तत्र हर्षशोक-दैन्यकामलोभादय इच्छाभेदेन । द्वेषः-अप्रीतिः, सोऽपि नाना-वस्त्ववलम्बी नानारूपो भवति, क्रोधमयविषादेर्ष्यासूयामात्सर्याणि द्वेषभेदेन । अन्ये तु मानसाः-“क्रोधशोकभयदैन्येर्ष्या-सूयामात्सर्यकामादयः” इति पठन्तीति **निबन्धसङ्ग्रहः** ।

पवनादीनामप्युपसंग्रहार्थः । यस्मात्तेऽपि मनः संश्रित्य विकुर्वते । समये हि षडुन्मादा भवन्ति वातपित्त-कफसन्निपाताद्विविधनिमित्ता उदाहृता इत्युदाहरणमात्रमुद्देशमात्रं वचनमात्रमायुर्वेदशास्त्रे । रजस्त-मसोर्न साकल्येन व्याकरणमनिलादीनामिव । ते खल्वत्र स्वभावस्थानादिभिः प्रकारैरशेषमुक्ता न तु रजस्त-मसी ॥ ३१ ॥

प०-ननु कायिकानां रोगाणामुत्पत्तौ हेतवो वातादयो दोषाः प्रकुपिता उक्ताः । मानसानां च रोगाणां को हेतुस्तदर्थमाह-रज इत्यादि । मनश्चेतस्तस्य रजस्त-मसी दोषावुपप्लवावविद्यासम्भवौ । अत्र च प्राधान्यादादौ रजो निक्षिप्तम् । चशब्दः पवनादीनाम-प्युपसंग्रहार्थः । यस्मात्तेऽपि मनः संश्रित्य विकुर्वते । समये हि षट् उन्मादा भवन्ति वातपित्तकफसन्नि-पाताद्विविधनिमित्ता उदाहृता इति उदाहरणमा-त्रमुद्देशमात्रं वचनमात्रमायुर्वेदशास्त्रे । रजस्तमसोर्न साकल्येन व्याकरणमनिलादीनामिव । ते खल्वत्र स्वभावस्थानसंस्थानादिभिः प्रकारैरशेषमुक्ताः । न तु रजस्तमसी ॥ ३१ ॥

हे०-दुष्टस्य मनसो रोगाधिष्ठानत्वाद्दुष्टहेतुमाह-स च द्विधा-रजस्तमश्च । द्वौ दोषौ द्वे दुष्टिकारणे इत्यर्थः । न त्वनयोर्वार्तादिवद्वोषत्वं ततोऽनन्तरमनुक्तेर्दोषविज्ञानीयादिषु चाग्रहणात् । कायोऽपि दुष्ट एव रोगाधिष्ठानं तस्य तु दोषा एव दुष्टिकारणम् ॥ ३१ ॥

रोगोपहतशरीरज्ञानोपायमाह ।

दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेताथ रोगिणम् ॥ ३२ ॥

स०-रोगोऽस्यास्तीति रोगी व्याधितः तं दर्शनादिभिः परीक्षेत । दर्शनेन दृष्ट्या कासमेहाद्यार्तेषु पीतशुक्लवर्ण-संस्थानप्रमाणोपचयच्छायाविमूत्रच्छर्दितादिकम् । स्पर्शनेन हस्तकायस्पर्शेन ज्वरगुल्मविद्रव्याद्यार्तम् । तथा शीतोष्णस्तब्धस्पन्दे श्लक्ष्णखरस्पर्शादिकं च । प्रश्नेन पृच्छया शूलारोचकच्छर्दिप्रददंत्वं सुच्छंददुश्छंदत्वं मृदु-क्रूरकोष्ठतां स्वप्रदर्शनमभिप्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्रदि-ष्टेषु सुखदुःखानि चेत्यातुरमुखात्परीक्षेत ॥ ३२ ॥

प०-रोगोपहतशरीरज्ञानोपायमाह-रोगोऽस्यास्तीति रोगी व्याधितः तं दर्शनादिभिः परीक्षेत । दर्शनेन

दृष्ट्या कासमेहाद्यार्तेषु पीतशुक्लवर्णसंस्थानप्रमाणोपच-
यच्छायाविष्मूत्रछर्दितादिकम् । स्पर्शनेन हस्तका-
यस्पर्शनेन ज्वरगुल्मीविद्रध्याद्यार्तम् । तथा शीतोष्ण-
स्तब्धस्पन्दश्लक्ष्णखरस्पर्शादिकं च । प्रश्नेन पृच्छया
शूलारोचकसुच्छन्ददुःच्छन्दत्वं मृदुक्रूकोष्ठतां स्वप्न-
दर्शनमभिप्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्रद्विष्टेष्टमुख-
दुःखानि चेत्यातुरमुखात्परीक्षेत ॥ ३२ ॥

रोगित्वज्ञानोपायमाह—स च त्रिधा—दर्शनं स्पर्शनं
प्रश्नश्चेति । तत्र दर्शनेन वैवर्ण्यादिकं, स्पर्शनेन शैत्यादि,
प्रश्नेन शलादिकं निर्धार्य रोग्यमिति निश्चयः ॥ ३२ ॥

रोगविशेषाधिगमोपायमाह—

रोगं निदानप्राप्त्युपलक्षणोपशयाप्तिभिः ॥ ३३ ॥

(१) निदानमित्यादि । एते पञ्च व्यस्ताः समस्ताश्च
व्याधिबोधकाः । न च समस्तपक्षे कृतकरणत्वं वाच्यं, प्रमाण-
संश्लेषस्यापि दृष्टत्वात् । (अनुमितवद्वा प्रत्यक्षोपमानशब्दाना-
मपि स्थितिसत्त्वात्, यतः प्रमातुः प्रमातव्य एकस्मिन्नर्थे
चतुर्णां प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाख्यप्रमाणानां सम्भवः=
समूहो—दृष्टः, अतः समस्तपक्षे कृतकरणत्वं न वाच्यम्) ।
न यो ह्यनुमानेन प्रतीतो वहिः स एव प्रत्यक्षागमाभ्यां नोप-
लभ्यते । (अत्र नन्द्वयं प्रकृतमर्थं दृढयति, तद्यथा—अनुमा-
नेन प्रतीतो यो वहिः स किं प्रत्यक्ष-शब्दाभ्यां नोपलभ्यते ।
इति नहि, अपि तु स ताभ्यामुपलभ्यत एवेत्यर्थः) । न वा
निदानादीनि प्रेक्षावन्तो ये नैवमालोचयेयुः । (अत्रापि
पूर्ववत्प्रकृतार्थबोधकं नन्द्वयम्, यथा—अथवा ये प्रेक्षावन्तः ।
(समालोचकाः) ते निदानादीनि न सन्तीत्येवं कदाचिदा-
लोचयेयुः । इति न कदापि, किन्तु सन्ति निदानादीनीत्या-
लोचयेयुरिति सरलार्थः) एकैव प्रतिपादितो व्याधिरिति
व्यमिहोदास्महे । (एतेषां निदानादीनां पञ्चानां मध्ये
केनचिदेकैव प्रतिपादितो व्याधिरिति केषांचिन्मतं,
किन्तु व्यमिहोदास्महे—न श्रद्धामहे न मन्या-
महे तदित्यर्थः) । किंच एकेन प्रतिपादितेऽपि व्याधावपरे-
ऽवश्यमभिधातव्याः, भिन्नप्रयोजनत्वात् । तथाहि—यदि निदानं
नोच्यते तदा तत्परिवर्जनं कथं लभ्येत । उक्तं हि सुश्रुते—
“संक्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनम्” इति (सु. उ.
तं. अ. १) । किंच यथा मृद्वक्षणात्पाण्डुरोगः, माक्षिकाभ-
क्षणाच्च छर्दिखसीयते, न च तथा निदानेन सर्वत्र नियतरो-
गाव्यवसायः, ज्वरगुल्मादीनामेककारणत्वात् । यदाह
चरकः—“एको हेतुरनेकस्य तथैकस्यैव एव हि । व्याधेरनेकस्य
बहवो बहूनां बहवस्तथा” इति (च. नि. स्था. अ. ८) ।
अपि च कदाचित्प्रत्यासन्नं निदानं बाधित्वा विप्रकृष्टनिदान-

स०—रोगं निदानादिभिः पञ्चभिः परीक्षेत । निदानं
कारणं हेतुरित्यनर्थोत्तरम् । तच्चासन्नविप्रकृष्टभेदेन द्विधा ।

कृतो दोषसंचयो व्याधिं कुर्यात्, तस्मात्केवलानिदानान्न
व्याधिज्ञानं भवतीति पूर्वरूपादीनामुपादानमिति वाप्यच-
न्द्रः । असति पूर्वरूपाभिधाने तत्रोक्तः क्रियाविशेषो न संग-
च्छते । उक्तं हि चरके—“ज्वरस्य पूर्वरूपे लघ्वशनमपत-
र्पणं वा” इति (च. नि. स्था. अ. १) । तथा च
सुश्रुते—वातिकज्वरपूर्वरूपे घृतपानमिति । तथाऽसाध्यत्वं
च नोपलभ्येत । उक्तं च चरके—पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरो-
क्तान्यतिमात्रया । ये विशन्ति विशलेनं मृत्युज्वरपुरःसरः ॥
अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि ये नरम् । विशलेनेन
कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवम्” इति (च. इ. स्था.
अ. ५) । तथा रक्तपित्त-प्रमेहयोर्विशेषज्ञानं च न जायते ।
उक्तं च चरके—“हारिद्रवर्णं रुधिरं च मूत्रं विना प्रमेहस्य
हि पूर्वरूपैः । यो मूत्रयेतन्न वदेत्प्रमेहं रक्तस्य पित्तस्य हि स
प्रकोपः” इति (च. नि. स्था. अ. ६) । असति
रूपाभिधाने व्याधेरदोषेण स्वरूपमेव न व्यवच्छिद्यते; किंच
साध्यासाध्यत्वं च न जायते । तथा हि—मुखसाध्यलक्षणे
चरकः—“हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्युत्पत्तिरित्यस्य वै । न च
तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत्” इति (च. सू. स्था.
अ. १०) ; कष्टसाध्यलक्षणे चरकः—“निमित्त-पूर्वरूपाणां रूपाणां
मध्यमे बले” इति (च. सू. स्था. अ. १०) । तथा—
“सर्वसंपूर्णलक्षणः । सन्निपातज्वरोऽसाध्यः” इति (च. नि.
स्था. अ. ३) । असत्युपशयाभिधाने संकीर्णलक्षणोऽनभि-
व्यक्तलक्षणे वा व्याधौ विशेषबोधो न स्यात् । तदुक्तं चरके
“गूढलिङ्गं व्याधिसुपशयाभ्याम्” (परीक्षेत) इति (च.
वि. स्था. अ. ४) । असत्यां च संप्राप्तौ पूर्वरूपादिप्रती-
तस्यापि व्याधेश्चिकित्सोपयोगिनोऽशांशविकल्पनी-बल-काला-
देरप्रतीतश्चिकित्साविशेषो न स्यात् । तस्मात्पञ्चापि निदाना-
दयो वक्तव्याः । पञ्चविधमप्येतद्व्याध्याप्युत्पत्ति-ज्ञप्ति-हेतुभूतं
निदानशब्देनोच्यते । यदाह सुश्रुतः—“हेतुलक्षणानिर्देशा-
न्निदानानि” इति (सु. सू. स्था. अ. ३) । तत्रैव
निदानशब्दनिरुक्तिः—“निर्दिश्यते व्याधिरनेनेति निदा-
नम्”; “दिशोः पृषोदरादित्वाद्भूपसिद्धिः”—इति गदाधरः ।
“निश्चित्य दीयते प्रतिपाद्यते व्याधिरनेनेति निदानम्” इति
जैजठः । भट्टारहरिचन्द्रेणापि तन्त्रयुक्त्या निदानादि-
विवरणप्रस्तावे एवैव निरुक्तिरुक्ता । निशब्दो निश्चये ।
तथा च चरकचरकसंगसूत्रम्,—“नि निश्चयनिषे-
धयोः” इति । लोकेऽपि “अद्य ते निदानं कारिष्यामि”
इत्युक्ते निश्चयं करिष्यामीत्यवगम्यते । निदानमिति करणे
ल्युट्; तेन ‘व्याधिनिश्चयकरणं निदानम्’ इति निदा-

आसन्नमपि द्विविधम् । आसन्नात्यासन्नभेदेन । आसन्नं
रूक्षलघुशीतादिद्रव्योपयोगः । अत्यासन्नं तु यतः सम-
न्तरमेव रोगोत्पत्तिः । यथा वातादयो दोषाः क्रुद्धाः ।
विप्रकृष्टं यदादिकाले ज्वरादीनां तथा हविःप्राशादि मे-
हकुष्ठादीनाम् । तेनैवंविधमर्थजातमेवंविधस्य रोगस्य हेतु-
त्वेनोपदिष्टमेवंविधश्चोत्पन्नोऽतो निदानाज्ज्ञायते रोगः ।
प्राग्रूपं पूर्वरूपं भविष्यतो व्याधेरप्रकाशितदोषविशेषा-
धिष्ठितस्य लक्षणमुद्बुभूषूर्ज्वरादिरामयो वातादिदोष-
विशेषेणालिङ्गितरूपाभासो येनावभास्यते यथायथम-
ल्पत्वाद्यद्वयत्तमस्फुटं लिङ्गं तत्प्राग्रूपम् । लक्षणं पुन-
स्तदेव प्राग्रूपाद्विलक्षणम् । येन सकलदोषविशेषालिङ्गितः
स्फुटलिङ्गो व्याधिर्दृश्यते लक्ष्यते । उपशयः सुखा-
नुबन्धाहारानुपयोगः । एवंविधेनाहारादिकेन हि
तस्य पीडा नाभूदेवंविधेन चाभूदत उपशयाज्ज्ञा-
यतेऽयं रोग इति । स व्याधिसात्म्यः स्वास्थ्यहेतुः
सुखावहः । आतिनिर्वृतिः सम्प्राप्तिरागतिर्जातिरित्य-
नर्थान्तरम् । एवं दुष्टेनैवं स्थानस्थितेनैवमनुगतेना-
नया कल्पनयैवमार्गेण दोषेणेति परिकल्पनमत आप्त्या
ज्ञायतेऽयं रोग इति ॥ ३३ ॥

प०—रोगविशेषाधिगमोपायमाह—रोगं निदाना-
दिभिः पञ्चभिः परीक्षेत । निदानं च कारणं हेतुरि-
त्यनर्थान्तरम् । तच्चासन्नविप्रकृष्टभेदेन द्विधा । आ-
सन्नमपि द्विविधम् । आसन्नात्यासन्नभेदेन । आसन्नं
च रूक्षलघुशीतादिद्रव्योपयोगः । अत्यासन्नं यतः
समन्तरमेव रोगोत्पत्तिः । यथा वातादयो दोषाः
क्रुद्धाः । विप्रकृष्टं यदादिकाले ज्वरादीनाम् । तथा हविः-
प्राशादि मेहकुष्ठादीनाम् । तेनैवंविधमर्थजातमेवंविधस्य
रोगस्य हेतुत्वेनोपदिष्टमेवंविधश्चोत्पन्नोऽतो निदा-
नात् ज्ञायते रोगः प्राग्रूपं पूर्वरूपं भविष्यतो व्याधे-
नादिपञ्चकसामान्यलक्षणम् । निदानशब्दोऽयं निदानविशेषे
जातौ च वर्तते; यथा—तृणशब्दः तृणविशेषे तृणजातौ च
वर्तते । यत्तु, भट्टारहरिचन्द्रेण निदानस्थाने—“या
गौः सुदोहा भवति न तां निददीत”—इति व्यासप्रयोगमुप-
न्यस्य निबन्धार्थं निदानशब्दो व्याख्यातः । निदीयते निब-
ध्यते हेत्वादिसंबद्धो व्याधिरनेन” इति कृत्वा, तत्तु निदान-
स्थानरूपग्रन्थाभिप्रायेण, नहि हेत्वादयो हेत्वादिसंबद्धं व्याधि-
प्रतिपादयन्ति । इति मधुकोशव्याख्यायाम् ।

रप्रकाशितदोषविशेषाधिष्ठितस्य लक्षणम् । उद्बुभूषु
ज्वरादिरामयो वातादिदोषविशेषेणालिङ्गितरूपा
भासो येनावभास्यते । यथायथमल्पत्वाद्यद्वयत्तम-
स्फुटं लिङ्गं तत्प्राग्रूपम् । लक्षणं पुनस्तदेव प्राग्रू-
पाद्विलक्षणं येन सकलदोषविशेषालिङ्गितस्फुटं
लिङ्गो व्याधिर्दृश्यते लक्ष्यते । उपशयः सुखानु-
बन्ध्यहोरात्रानुपयोगः । एवंविधेनाहारादिकेन ह्यस्य
पीडा नाभवदेवंविधेन । व्यथाऽभूत् अत उपशयात्
ज्ञायते अयं रोग इति स व्याधिसात्म्यः स्वास्थ्यहेतुः
सुखावहः । आतिः निर्वृतिः सम्प्राप्तिरागतिर्जातिरित्य-
नर्थान्तरम् । एवं दृष्टान्तेन एवं स्थानस्थितेन एव
मनुगतेन अनया कल्पनया एवं मार्गेण दोषेण विपरि-
कल्पनम् अत आप्त्या ज्ञायते अयं रोग इति ॥ ३३ ॥

हे०—रोगित्वे हि ज्ञाते कोऽसौ रोग इति विशेषं जि-
ज्ञासते रोगविशेषज्ञानोपायमाह—स च पञ्चधा—निदानं प्राग्रू-
लक्षणम् उपशयः आतिश्च । आतिः—संप्राप्तिः । निदानं—
बहिरङ्गो हेतुः । प्राग्रूपं—पूर्वजो रोगः । रोगस्य हि राजवत
प्रकाशमानस्य परिवारभूता रोगाः केचित्पूर्वं प्रकाशन्ते,
केचित्सहैव, केचित्पश्चात् । तत्र ये पूर्वं ते पूर्वरूपं, ये
सह ते रूपं, ये पश्चात्ते उपद्रवाः । ते चोभयेऽपि लक्षण-
पदेन संगृहीताः । उपशयः—व्याधिसात्म्यम् । आतिरं-
तरङ्गो हेतुः । इति रोगलक्षणम् ॥ ३३ ॥

उपशयादिप्रसङ्गे च देशकालावप्युपयुज्येते । अतः
स्तावपि पठति ।

भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा ॥ ३४ ॥

स०—इहास्मिन्नायुर्वेदशास्त्रे आचार्या द्विविधं द्विप्र-
कारं देशमाहुः कथयन्ति । भूमिभेदेन देहभेदेन च ३४ ॥

प०—उपशयादिप्रसङ्गे च देशकालावप्युपयुज्येते-
अतस्तावपि पठति—इहास्मिन् आयुर्वेदशास्त्रे आचार्या
द्विधा द्विप्रकारं देशमाहुः कथयन्ति । भूमिभेदेन
देहभेदेन च । देहदेशः शिरःपाण्यादिलक्षणः
प्रसिद्धः ॥ ३४ ॥

हे०—अथौषधं व्याचष्टे तच्च देशकालावपेक्षतः इति
प्रथमं तावदेशः । तत्र देशे भेदद्वयमाह—भूमिदेहेति—तच्च
भूमिर्देहश्च । इहेत्यायुर्वेदशास्त्रे शास्त्रान्तरेषु देशस्य देहव्य-
वहाराभावात् ॥ ३४ ॥

भूमिदेश उच्यते—

जांगलं वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोल्बणम् ।
साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥ ३५ ॥

स०—भूदेशं पुनस्त्रिधा त्रिप्रकारमादिशेत् । तत्र जाङ्गलो देशोऽल्पोदकतरुपर्वतत्वेन वक्ष्यमाणलक्षणो वातभूयिष्ठो वातप्रचुरः । तत्र जातौषधिखगपुरुषमृगादयो वातप्रधाना भवन्ति । प्रचुरोदकवृक्षो यो निर्वातो दुर्लभातपः सोऽनूप इति । स च कफप्रधानः । तज्जाश्रौषध्यादयः स्निग्धा भवन्ति । साधारणः पुनरुभयलक्षणो मध्यपतितो व्यामिश्ररूपः । स च सममलो वातादिसमदोषः । अत्र दोषा एव मलशब्देनोक्ताः । वक्ष्यति हि । देहस्य मलिनीकरणादाहारमलत्वाच्च मलाः ॥ ३५ ॥

प०—भूमिदेश उच्यते—तत्र जाङ्गलो देशोऽल्पोदकपर्वतत्वेन वक्ष्यमाणलक्षणो वातभूयिष्ठो वातप्रचुरः । तत्र जातौषधिखगपुरुषमृगादयो वातप्रधाना भवन्ति । प्रचुरोदकवृक्षो यो निर्वातो दुर्लभातपः सोऽनूप इति । स च कफप्रधानस्तज्जाश्रौषधादयः स्निग्धा भवन्ति । साधारणः पुनरुभयलक्षणो मध्यपतितो व्यामिश्ररूपः । स च सममलो वातादिसमदोषः । अत्र दोषा एव मलशब्देनोक्ताः । वक्ष्यति हि—देहस्य मलिनीकरणादाहारमलत्वाच्च मलाः ॥ ३५ ॥

हे०—भूदेशभेदानाह—ते च त्रयः—जांगलोऽनूपः साधारणश्च । तत्र वातभूयिष्ठो वातरोगबहुलो जांगलः । कफोल्बणः कफरोगबहुलोऽनूपः । यः सममलः स समदोषत्वादारोग्यबहुलः । ते साधारणमादिशेत् । देहभेदास्तु प्रकृतिभेदैरुक्ताः ॥ ३५ ॥

भेषजस्य सम्यग्योगहेतुं कालमाह—

क्षणादिव्याध्यवस्था च कालो भेषजयोगकृत् ३६

स०—कालो द्विविधः क्षणादिलक्षणो व्याध्यवस्थालक्षणश्च । भेषजस्यौषधस्य योगं करोति । तदर्थसम्पादनसामर्थ्यं करोतीत्यर्थः । भेषजस्य योगो भेषजयोगः तं करोति । क्षणादिः प्रसिद्धः । आदिग्रहणालवन्तुटिमुहूर्तयामाहोरात्रपक्षमासत्वेयनसंवत्सराणां परिग्रहः । क्षणादिकालस्योदाहरणम् । यथा—“पूर्वाह्णे वमनं देयं

मध्याह्ने तु विरेचनम् । मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते वस्ति दद्याद्विचक्षणः ॥” व्याध्यवस्था सामनिराममृदुमध्यतीक्ष्णत्वात्तत्तद्योग्यौषधविसृष्टिः । यथा—“लघ्नं स्वेदनं कालो यवागूस्तिक्तको रसः । मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ॥” यथा—“ज्वरे पेयाः कषायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनम् । ज्वहं वा षडहं युञ्ज्याद्वीक्ष्य दोषबलावलम् ॥” यथा—“मृदुर्ज्वरो लघुर्देहश्चलिताश्च मला यदा । अचिरं ज्वरितस्यापि भेषजं योजयेत्तदा ॥” अस्यामवस्थायां दत्तमौषधमारोग्याय भवति ॥ ३६ ॥

प०—भेषजस्य सम्यग्योगहेतुकालमाह—कालो द्विविधः, क्षणादिलक्षणो व्याध्यवस्थालक्षणश्च । भेषजस्यौषधस्य योगं करोति । तदर्थसंपादनसामर्थ्यं करोतीत्यर्थः । भेषजस्य योगो भेषजयोगस्तं करोति । क्षणादिः प्रसिद्धः । आदिग्रहणालवन्तुटिमुहूर्तयामाहोरात्रपक्षमासत्वेयनसंवत्सराणां परिग्रहः । क्षणादिकालस्योदाहरणं यथा—“पूर्वाह्णे वमनं देयं मध्याह्ने तु विरेचनम् । मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते वस्ति दद्याद्विचक्षणः ॥” व्याध्यवस्था—सामनिराममृदुमध्यतीक्ष्णत्वेन तद्योग्यौषधविसृष्टिः । यथा—“लघ्नं स्वेदनं कालो यवागूस्तिक्तको रसः । मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ॥ ज्वरे पेयाः कषायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनम् । ज्वहं वा षडहं युञ्ज्याद्वीक्ष्य दोषबलावलम् ॥” यथा—“मृदुर्ज्वरो लघुर्देहश्चलिताश्च मला यदा । अचिरं ज्वरितस्यापि भेषजं योजयेत्तदा ॥” अस्यामवस्थायां दत्तमौषधमारोग्याय भवति ॥ ३६ ॥

हे०—कालभेदद्वयमाह—तत्र क्षणादिरूपो व्याध्यवस्था रूपश्च । क्षणो मात्रा आदिशब्दात्काष्ठाकलानाडिका मुहूर्तयामाहोरात्रपक्षमासत्वेयनवर्षाणि । तत्राक्षिन्मेषो मात्रा, ताः पञ्चदश काष्ठा, तास्त्रिंशत्कला, ताः सप्तदश भागाः, तेषां विंशतिर्नाडिकाः, ते द्वे मुहूर्त, ते तुल्यरात्रिर्दिवे राशिभागेन चत्वारः पादोना यामः, तैश्चतुर्भिरहो रात्रिश्च; पञ्चदशाहोरात्राः पक्षः, तौ द्वौ मासः, तौ द्वावृतुः, ते त्रयोऽयनं, ते द्वे वर्षम् । व्याध्यवस्था आमपच्यमानपक्वनवपुराणतीक्ष्णमृदुत्वादयः । देशकालयोरुपयोगमाह—देशकालवाक्ययोः शेषभूतोऽयं ग्रन्थः योऽयमुक्तो देशः कालश्च । तदुभयं भेषजस्य योगं योग्यतां करोति । उक्तं हि संग्रहे—भेषजमवधारयन् प्रागेव तावदातुरं परीक्षेत । कस्मिन्नय

देशे जात इत्यादि । तस्मिन्देशे मनुष्याणामिदमाहारजातं हितमिदमहितमिति । तथा-स्थलोऽतिकृशो, दुर्बलो दुष्टमांस शोणितास्थ्यंगावयवोऽल्पाभिरल्पाहारोऽपचितः आहाररहितो व्याधिवलमेव तावदसमर्थः सोढुं किं पुनस्तथाविधो भेषजयोगम् । तथा-कालश्च भेषजस्य योग्यतामापादयतीत्युपक्रम्य शीतोष्णवर्षालक्षणा ऋतव इत्याद्युपक्रम्य औषधग्रामस्थित्यादि तस्मात्साधारणेष्वेव तदन्तरालेषु वमनादीनि योजयेत् । तथा-आतुरावस्थासु तु कालाकालसंज्ञा यथा-ऽस्यामवस्थायामस्यौषधस्य कालोऽकालो वा न ह्यप्राप्तातीतकालमौषधं यौगिकम् ॥ ३६ ॥

तच्चौषधं द्विप्रकारमाह-

शोधनं शमनं चेति समासादौषधं द्विधा ॥ ३७ ॥

स०-यत्किञ्चिज्जात्यौषधं सम्भवति तदनेकप्रकारं संभवदपि द्वैरूप्यान्तिक्रमाच्छोधनशमनलक्षणात् समासात्संक्षेपतो द्विवेत्युक्तम् । एकं शोधनरूपमपरं शमनरूपमिति । शोधनं यत् कुपितान् दोषान् बहिर्निःसार्य रोगोपशमनं करोति । शमनं यत्स्वस्थानस्थितानामेव साम्यहेतुः ॥ ३७ ॥

प०-तच्चौषधं द्विप्रकारमाह-समासात् संक्षेपतः यत्किञ्चित् जगत्स्यौषधं संभवति तदनेकप्रकारं संभवदपि द्वैरूप्यान्तिक्रमात् शोधनशमनलक्षणाद्विवेत्युक्तम् । एकं शोधनरूपमपरं शमनरूपमिति । शोधनं यत् कुपितान् दोषान् बहिर्निःसार्य रोगोपशमनं करोति । शमनं यत् स्वस्थानस्थितानामेव साम्यहेतुः ॥ ३७ ॥

हे०-औषधभेदद्वयमाह-तच्च शोधनं शमनं च । समासतः इत्यनुवर्तमानेऽपि पुनः समासग्रहणमति संक्षेपाय सामान्योक्त्या विशेषसंग्रहः संक्षेपः । लङ्घनबृंहणे सामान्ये विहाय लङ्घनविशेषयोः शोधनशमनयोरुक्तिरित्यतिसंक्षेपः । स च बृंहणस्य शमनेऽन्तर्भावो मत्वा कृतः । वक्ष्यति हि-“बृंहणं शमनं त्वेवं वायोः पित्तानिलस्य च । ” इति । शोधनम् अधिकं बहिर्निरसनेन दोषसाम्यकरणं, शमनं स्वधिकक्षपणक्षीणवर्धनाभ्याम् । अतएवाभ्याधिके दोषे शोधनमधिकक्षीणयोः शमनमिति विभागः सिद्धः ॥ ३७ ॥

औषधमुक्तं तस्य विषयमाह-

शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ।

वस्तिविरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ॥ ३८ ॥

स०-शरीरजानां वातादीनां क्रमेण यथासंख्यं परिपाट्योद्देशनिर्देशेन परमौषधं प्रधानौषधं वस्तु दिवमनांतं शोधनरूपं तैलादिमध्वन्तं शमनरूपम् तेन वातस्य वस्तिगुदप्रणिधेयस्नेहकाथादि परमौषधम् पित्तस्य विरेको मुखपीतं गुदमार्गेणांतःस्थित निःसारणं परमौषधम् । कफस्य वमनं मुखेन प तेनैव दोषस्य निःसारणं परमौषधमिति शोधनरूपं दोषाणामौषधम् तैलादि तु शमनस्वरूपेणौषधम् । तथे क्रमेणैव वातस्य तैलं पित्तस्य घृतं कफस्य माक्षि परमौषधम् । प्रधानमौषधमिति यावत् ॥ ३८ ॥

प०-औषधमुक्तं तस्य विषयमाह-शरीरजा वातादीनां क्रमेण यथासंख्येन परिपाट्योद्देशनिर्देशे परमौषधं वस्त्यादिवमनान्तं शोधनरूपम् । तैलादि मध्वन्तं शमनरूपम् । तेन वातस्य वस्तिगुदप्रणिधेयस्नेहकाथादि परमौषधम् । पित्तस्य विरेकं मुखपीतं गुदमार्गेणान्तःस्थितस्य निःसारणं परमं षधम् कफस्य वमनं मुखेन पीतं तेनैव दोषस्य निःसारणं परमौषधमिति शोधनरूपेण दोषाणामौषधम् । तैलादि तु शमनस्वरूपेणौषधम् । तथेति क्रमेणैव वातस्य तैलं, पित्तस्य घृतं, श्लेष्मणो मधु पः मौषधं प्रधानमौषधमिति यावत् ॥ ३८ ॥

हे०-शोधनशमनविशेषाणां विषयविभागमाह-त शोधनविशेषा वस्त्यादयः क्रमेण परमौषधम् । वातस्य वस्ति पित्तस्य विरेकः । तथा कफस्य वमनम् । तथा शमनविशेषास्तैलादयः । वातस्य तैलं, पित्तस्य घृतं, कफस्य मधु किं सर्वेषां नेत्याह-शरीरजानां शरीरे जाताः द्वितीया रोगाख्यं जन्म प्राप्ताः शरीरजाः शरीराश्रितास्तेषां क्रमेण परमतिशयेन । एतदुक्तं भवति सर्वेषां दोषाणां वस्तिरौषधं विशेषाद्वातस्य । सर्वाणि शोधनानि वातस्यौषधविशेषाद्वस्तिः । तथा पुनः शरीराश्रयाणां दोषाणां वस्तिरौषधविशेषाच्छरीराश्रयाणाम् । एवं विरेकादिषु वाच्यम् अमूर्तस्य शमनस्य ॥ ३८ ॥

कायादिदेशमाश्रित्य सर्वत्र सममेव शरीरजाता दोषाणां क्रमेण परमौषधमुक्तम् । अथ मानसयोर्दोषयोः कितत्परमौषधं स्यादिति तदर्थमाह-

धीर्धैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम् ॥ ३९ ॥

स०—मनोदोषयो रजस्तमसोः रोगविघ्नकारि धैर्यादिकं परमौषधम् । धीश्च धैर्यं चात्मादिविज्ञानं च तत्तथाविधम् । तत्र धीर्बुद्धिर्बाह्याभ्यात्मिकानां भावानां हिताहितपरिच्छेदविभागकारिणी । धैर्यं धृतिश्चेतसः स्थिरत्वमचापलम् । येन प्रतिषिद्धेषु न प्रवर्तते अहितेषु च न सीदति । आत्मविज्ञानं योगाभ्याससमाधिना परमात्मस्वरूपविज्ञानम् । आदिग्रहणाज्ज्ञानविज्ञानस्मृतिदेशकालादीनां परिग्रहः । मनोदोषसमुत्थकामादिजरोरोगार्थः परशब्दो विशेषणत्वेन निर्दिष्टः ॥ ३९ ॥

प०—काला (या) दिदेशमाश्रित्य सर्वत्र सममेव शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधमुक्तम् । अथ मानसयोर्दोषयोः किं तत् परमौषधं स्यादिति तदर्थमाह—मनोदोषयो रजस्तमसोः रोगविघ्नकारि धीधैर्यादिकं परमौषधं स्यादिति । धीश्च धैर्यं च आत्मादिविज्ञानं च तत्तथाविधम् । तत्र धीर्बुद्धिः बाह्याभ्यात्मिकानां भावानां हिताहितपरिच्छेदविभागकारिणी, धैर्यं धृतिश्चेतसः स्थिरत्वमचापलम् । येन प्रतिषिद्धेषु न प्रवर्तते । अहितेषु च न सीदति । आत्मविज्ञानं योगाभ्याससमाधिना परमात्मस्वरूपविज्ञानम् । आदिग्रहणात् स्मृतिदेशकालादीनां परिग्रहः । मनोदोषसमुत्थकामादिजरोरोगार्थः । परशब्दो विशेषणत्वेन निर्दिष्टः ॥ ३९ ॥

हे०—विशेषमाह—तच्च धीप्रभृति धीर्बुद्धिः यया हिताहितविवेकः । धैर्यं दुःखसहत्वं येन हितसेवनमहितत्यागः । आत्मादिविज्ञानमात्मादयः आत्मदेशकालास्तेषां विज्ञानमीदृशोऽमीदृशो काले व्यवहरामीति ज्ञानं, येन हितमेव तस्याविच्छेदः । एतत्सर्वं मनोदोषौषधं हृदयाश्रयाणां वातादीनामौषधं परं सर्वमेव मनोदोषाणामौषधं विशेषाद्वीप्रभृति । तथा मनःशरीराधिष्ठानानां दोषाणां धीप्रभृत्यौषधं विशेषान्मनोऽधिष्ठानानामित्यर्थः । इति रोगौषधम् ३९

एवं तावदनेन सकलचिकित्सितमुक्तं, तच्च पादचतुष्टययुक्तं कार्यकरं तदर्थमाह—

भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।
चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ४०

स०—चिकित्सितस्य रोगोपशमलक्षणस्य पादचतुष्टयमंगचतुष्टयमुक्तं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणमेवं षोडशगुणं चिकि-

त्सितं भेषजं भिषजो भाषन्ते । भिषवैद्यः । तस्य प्राधान्यादग्रे निर्देशः । तथा चागमः—“योक्ता प्रयोक्ता शास्ता च प्रधानो भिषगत्र तु ॥” तथा संग्रहेऽपि—“यद्वैद्ये विगुणे पादा गुणवन्तोऽप्यनर्थकाः । सपादहीनानप्यार्तान् गुणवान्यश्च यापयेत् ॥ चिकित्सायास्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः ।” द्रव्याण्यौषधानि । उपस्थाता परिचारकः । रोगी आतुरः । एतत्पादचतुष्टयं निर्दिष्टमाचार्येण ॥ ४० ॥

प०—एवं तावदनेन सकलं चिकित्सितमुक्तम् । तच्च पादचतुष्टययुक्तं कार्यकरं तदर्थमाह—चिकित्सितस्य रोगोपशमलक्षणस्य पादचतुष्टयमङ्गचतुष्टयमुक्तम् । प्रत्येकं तच्चतुर्गुणमेवं षोडशगुणं चिकित्सितं भेषजं भिषजो भाषन्ते । भिषक् वैद्यस्तस्य प्राधान्यादग्रे निर्देशः । तथा चागमः—“योक्ता प्रयोक्ता शास्ता च प्रधानो भिषगत्र तु ॥” तथा संग्रहेऽपि—“यद्वैद्ये विगुणे पादा गुणवन्तोऽप्यनर्थकाः । स पादहीनानप्यार्तान् गुणवान् यश्च यापयेत् ॥ चिकित्सायास्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः ।” द्रव्याण्यौषधानि । उपस्थाता—परिचारकः । रोगी—आतुरः । एतत्पादचतुष्टयं निर्दिष्टमाचार्येण ॥ ४० ॥

हे०—औषधपादानाह । भिषगिति—ते च चत्वारः । भिषग्द्रव्यमुपस्थाता रोगी चेति । उपस्थाता परिचारकः, चिकित्सितस्यौषधस्य पादत्वं चैषां क्रियानिष्पादकावयवत्वात् । पादान्विशिनष्टि—तत्पादचतुष्टयं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणं श्रेयं, तदुपवतामेवैषां पादत्वमित्यर्थः ॥ ४० ॥

तेषां गुणानाह—

दक्षस्तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् ४१

स०—दक्षः कर्मणि चतुरः । तीर्थादुपाध्यायाद्विहितागमादात्तो गृहीतः शास्त्रार्थो येन स तीर्थात्तशास्त्रार्थः । आगमप्राप्तशास्त्रस्वरूपः । बहुशो दृष्टं कर्म येन चिकित्सालक्षणं स दृष्टकर्माऽभ्यस्तकर्मा शतशश्चिकित्सितरोगः । शुचिः कायवाङ्मनोव्यापारैर्मलीमसैरपराधैः षोऽलिप्सावानर्थोपजीविकाहेतोर्न करोति परं धर्मोपार्जनेनेति शुचिः ॥ ४१ ॥

प०—तेषां गुणानाह—दक्षः कर्मणि चतुरः । तीर्थादुपाध्यायाद्विहितागमात् आत्तो गृहीतः शास्त्रार्थो

येन स तीर्थात्तशास्त्रार्थः । आम्नायात् आगमात्
प्राप्तशास्त्रस्वरूपः । बहुशो दृष्टं कर्म येन चिकित्सा-
लक्षणं दृष्टकर्मा अभ्यस्तकर्मा शतशश्चिकित्सितरोगः ।
शुचिः कायवाङ्मनोव्यापारैर्मलीमलैरपरामृष्टः अलि-
प्सावान् अर्थोपजीविकाहेतोर्न करोति परं धर्मोपा-
र्जननेति शुचिः ॥ ४१ ॥

हे०--मिषगुणानाह-दक्ष इति । दक्षः शीघ्रकारी, ती-
र्थात्तशास्त्रार्थो गुरोर्गृहीतायुर्वेदार्थः । तीर्थं गुरुः । दृष्टकर्मा-
बहुधानुष्ठितशास्त्रार्थः । शुचिर्मनोवाक्कायैः शुद्धः । संग्रहे
तु--“अमेघोऽनुद्धतोऽस्तब्धः सूरतः प्रियदर्शनः । (सूरतः
कारुणिकः) बहुश्रुतः कालवेदी जितग्रन्थोऽर्थकर्मवित् ॥
अनाथान् रोगिणो यश्च पुत्रवत्समुपाचरेत् । गुरुणा समनु-
ज्ञातः स मिषकृ शब्दमश्नुते ॥ यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्म-
स्वपरिनिष्ठितः । स सुखत्यातुरं प्राप्य यथा भीरुरि-
वाहवम् ॥ यः पुनः कुरुते कर्म धार्ष्ट्याच्छास्त्रा-
र्थवर्जितः । स सत्सु गर्ह्यमाप्नोति वधं चेच्छति राजतः ॥
हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे । ज्ञानं चतुर्विधं
यस्य स राजार्हो मिषग्वरः ॥ शास्त्रं शास्त्राणि सिल्लं
गुणदोषप्रवृत्तये । पात्रापेक्षीप्यतः प्रज्ञां बाहुश्रुत्येन ब्रूयेत् ॥
प्रदीपभूतं शास्त्रं हि दर्शनं विपुला मतिः । ताभ्यां मनः-
सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति ॥ आहूत एव यो याति-
सुवेशः सुनिमित्ततः । गत्वातुरार्थादन्यत्र न निधत्ते मनः
क्वचित् ॥ व्याधिं परीक्षते सम्यङ्जिदानादिविशेषतः ।
गोपनीयां च तद्वार्तां न प्रकाशयते बहिः ॥ सहसा न च
तस्यापि क्रियाकालं न ह्रापयन् । जानाति चोपचरितं स
वैद्यः सिद्धिमश्नुते ॥ नाददीतामिषं स्त्रीभ्यस्तदध्यक्षे परा
ङ्मुखे । तामिषश्च रहसि स्थानं परिहासं च वर्जयेत् ॥
जिजीविषुर्व्याधितोऽपि पूर्वोक्तगुणवर्जितान् । क्रियाविक्रयिणो
वैद्यान् मृत्योरेग्रेसरा हि ते ॥ यद्वैद्ये विगुणे पादा गुणवन्तो-
ऽप्यनर्थकाः । सपादहीनानप्यातान् गुणवान् यच्च यापयेत् ॥
चिकित्सायास्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः । व्याधिं पुरा
परीक्ष्यैवमारमेत ततः क्रियाम् ॥ स्वार्थविद्या यशोहानिम-
न्यथा ध्रुवमाप्नुयात् । साध्ययोरपि संयोगो बली नो यात्य-
साध्यताम् ॥ विद्यादसाध्यमेवातः साध्यासाध्यसमागमम् ।
नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो यातित्वसाध्यताम् ॥
पादापचाराद्वैवाद्या यात्यवस्थान्तरं गदः । वरमाशीविषवि-
षं दीप्तमग्निमयोऽपि वा ॥ उपयुञ्जीत नत्वार्तादामिषं कृप-
णाज्जनात् । पुरोभूतदयाधर्म इत्यार्त्तेषु मिषग्वरः ॥
वर्तते यस्तु सिद्धार्थः स सर्वमतिवर्तते” इति ॥ ४१ ॥

औषधमपि चतुर्विधम्--

बहुकल्पं बहुगुणं संपन्नं योग्यमौषध

स०--बहवः कल्पा यस्मिन् भवन्ति स्व-
द्यास्तद्बहुकल्पं व्याधीनां निवारणक्षमं न तु
कल्पम् । तद्वि सुखमुपयुज्यते । नानाशक्त्यो
बहवो गुणा यस्य गुरुमन्दादयस्तद्बहुगुणम-
यदनेकरोगविनाशनसमर्थम् । संपन्नं रं
विपन्नम् । प्रशस्तभूमिदेशजातम् । तथ
“धन्वसाधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुचौ
चैत्यायतनश्वभ्रवल्मीकवर्जिते । इति ।” प्रश-
जातादिगुणयुक्तम् । अथवा पाकसंस्कारा-
योग्यं दातुं यद्यत्रार्हति तच्च योग्यम् । व्य-
दोषदूष्यदेहवयोबलादीन् ज्ञात्वा युज्यते
तद्योग्यं रोगस्य रोगिणश्च ॥ ४२ ॥

प०--औषधमपि चतुर्विधम्-बहवः क-
सम्भवन्ति स्वरसकाथचूर्णाद्यास्तद्बहुकल्-
पां निवारणक्षमं न तु लवणवदे-
तद्वि सुखमुपयुज्यते । नानाशक्त्यो हि
बहवो गुणा यस्य गुरुमन्दादयः
गम् । अथवा यदनेकरोगविनाशनसमर्थं
सम्पत्तियुक्तम् । अथवा पाकसंस्कारा-
योग्यं दातुं यद्यत्रार्हति तच्च योग्यम् ।
कालदोषरूपदेहवयोबलादीन् ज्ञात्वा
इति तत् योग्यं रोगस्य रोगिणश्च ॥ ४२ ॥

हे०--द्रव्यगुणानाह-बहवः कल्पाः स्वरसाद-
बहुकल्पं, बहवो गुणाः गुरुमन्दादयो यस्य तद्
दिसंपत्त्या यद्युक्तं तत्संपन्नं, देशकालाद्युचितं ।
यमत्र द्रव्यं चिकित्सितरूपस्यौषधस्यांगत्वायोर

उपस्थातापि चतुर्विधः--

अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान् परि-

स०--अनुरक्तो दृढभक्त आतुरस्य । शु-
ङ्मनोव्यापारैर्दुष्टैरपरामृष्टः । दक्षः सर्वचेष्ट-
बुद्धिमान् विशिष्टया बुद्ध्या युक्तः ।
यावत् ॥ ४३ ॥

प०--उपस्थातापि चतुर्विधः--अनुरक्तो-
तुस्य । शुचिः कायवाङ्मनोव्यापारैर्दुष्टै-

दक्षः सर्वचेष्टासु चतुरः । बुद्धिमान्-विशिष्टया बुद्ध्या
युक्तः प्रवीण इति यावत् ॥ ४३ ॥

हे०-परिचारकगुणानाह-अनुरक्त इति-अनुरक्तः
स्नेहलः । शुचिदक्षौ वैद्यवत् बुद्धिमान् प्राज्ञः ॥ ४३ ॥

रोग्यपि चतुर्विधः—

आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ४४

स०-आढ्यो धनवान् । भिषग्वश्यो वैद्यायत्तस्तदु-
क्तकारी । ज्ञापको निदानादीनामावेदको वैद्यं रोगाहार-
विहारादीनामन्वयव्यतिरेकं बोधयितुं समर्थः । सत्त्ववान्
धैर्ययुक्तो मोहवर्जितः । धैर्येण प्रायश्चित्तवच्चिकित्सां
करोति । अपिः संभावनार्थे ॥ ४४ ॥

प०-रोग्यपि चतुर्विधः-आढ्यो-धनवान् । भिषग्व-
श्यो-वैद्यायत्तः तदुक्तकारी । ज्ञापको निदानादीना-
मावेदकः । वैद्यं रोगाहारविहारादीनामन्वयव्यति-
रेकं बोधयितुं समर्थः । सत्त्ववान्-धैर्ययुक्तो मोहव-
र्जितः धैर्येण प्रायश्चित्तवत् चिकित्सां करोति । अपिः
संभावनार्थे ॥ ४४ ॥

हे०-रोगिगुणानाह-आढ्यो धनवान्, भिषग्वश्यो
वैद्याधीनः । ज्ञापक स्वानुभूयमानरोगावस्थानिरूपणसमर्थः;
सत्त्ववान् रोगौषधक्लेशसहः । इति भिषगादिचतुष्टय-
मुक्तम् ॥ ४४ ॥

सुखसाध्यादिकस्य व्याधिचतुष्टयस्य लक्षणमुच्यते—

सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः ।

अमर्मगोऽल्पहेत्वग्रूपरूपोऽनुपद्रवः ॥

अतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिः पादसंपदि ।

अहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ॥ ४५ ॥

स०-सर्वौषधक्षमे देह उत्पन्नो व्याधिः सुखसाध्यः
सुखोपायः । तथा च ग्रंथः—‘सुखसाध्यः सुखोपायः
कालेनाल्पेन साध्यते ।’ सर्वौषधौषधानि यः क्षमते
सहते तीक्ष्णमध्यमदुरूपाणि नानादेशजानि शमनानि
तथा शोधनरूपाणि तथा विषक्षारादीनि । यूनः वय-
स्य तरुणस्येत्यर्थः । पुंसो न स्त्रियाः । पुंश्रहणं
स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । यतस्तस्याः सर्वदा भीरुत्वमबुद्धिमत्त्वं
चातो यथोक्तानुरूपगुणभावः । सा तु यस्मात्तीक्ष्णोष्णौ-

षधानि न सहते सौकुमार्यादियोगात् । जितात्मनोऽलो-
लुपस्य । जित आत्मा येन । विषयामिलाषं परिहरतः ।
अमर्मगोऽमर्मस्थः मर्माणि शिरोहृदयवस्तिप्रभृतीनि तेषु
गच्छतीति मर्मगः न मर्मगोऽमर्मगो हृत्कंठादिपीडाक-
रणासमर्थः । अल्पहेत्वग्रूपरूप इति । हेतुश्चाग्ररूपं
च रूपं तानि हेत्वग्रूपरूपाण्यल्पानि हेत्वग्रूपरूपाणि
यस्य स तथाविधः । हेतुर्निदानम् । अग्ररूपं पूर्वरूपम् ।
रूपं लक्षणम् । एतान्यल्पानि यस्य । अनुपद्रव
इति । न विद्यते उपद्रवो यस्योत्पन्नस्य
व्याधेरनन्तरं जायते योऽन्यो व्याधिर्न तल्लक्षणभूतो-
ऽप्रधानो न यथास्वलक्षणस्तदुपक्रमनिरोधकः स
उपद्रवः । तथा चागमः—“व्याधेरुपरि यो व्याधिर्म-
वत्युत्तरकालजः । उपक्रमविधाती च स ह्युपद्रव
उच्यते ॥” अतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिरिति । दूष्यश्च देशश्च
ऋतुश्च प्रकृतिश्च ता दूष्यदेशर्तुप्रकृतयः । अतुल्या
दूष्यदेशर्तुप्रकृतयो यस्य । अतुल्या न सदृशाः । यथा
दूष्ये मेदोमज्जादावनूपदेशे शीतर्तावातुरो वातप्रकृति-
स्तस्य कुपितं पित्तं सुखसाध्यमिति । अतुल्य-
दूष्यो यथा श्लेष्मणा शीतेन रक्तमुष्णं दूषितम् ।
अतुल्यदेशो व्याधिर्यथा—अनूपदेशे पित्तसंभूतः ।
अतुल्यर्तुर्गन्धा—शरदि कफोद्भवः । अतुल्यप्रकृति-
र्यथा—पित्तप्रकृतेः श्लेष्मोद्भवो व्याधिः नन्वतु-
ल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतित्वादसौ कृच्छ्रसाध्यो यथा वा
याप्यो न सुखसाध्योऽनेकसुखोपक्रमसाध्यत्वात् ।
यतो दूष्यादीनामतुल्यत्वात्परस्परमन्य एवोपक्रमः ।
एकसुखोपक्रमः सुखसाध्यो व्याधिः । अत एव साध्य-
याप्यपरित्याज्या मेहाः श्लेष्मपित्तवातोत्थाः समासम-
क्रियतया महात्ययतयापि चेत्येवं निर्दिशति । अत्रो-
च्यते । तथा प्रभावत्वात्प्रमेहाख्यस्य व्याधेर्यदुत श्लेष्म-
प्रमेहः समक्रियत्वात्साध्यः । पित्तप्रमेहो विषमक्रियत्वा-
द्याप्यः । महात्ययत्वाच्च वातप्रमेहः प्रत्याख्येयः । किंचा-
तुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतित्वान्महारमो निष्प्रत्यनीको व्याधि-
र्जायतेऽतोऽसौ न सुखसाध्यः । कुत्रचिद्वाधौ तुल्य-
दूष्यादिरपि सुखसाध्यत्वेन ज्यायान् । तथा च ग्रंथः—
“ज्वरे तुल्यदुष्यत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता । रक्तगुल्मे ।

राणत्वं सुखसाध्यत्वहेतवः॥” पादसंपदि भिषगादीनां चतुर्णां पादानां संपत्समृद्धिस्तस्यां सत्यामंगचतुष्टये परिपूर्णं सति । ग्रहेष्वनुगुणेष्विति । प्रहाः सूर्यादयस्तेष्वनुगुणेष्वनुकूलराशिस्थितेषु शोभनस्थानगतेषु सत्सु । एकदोषमार्ग इति । दोषश्च मार्गश्च दोषमार्गम् । एकं दोषमार्गं यस्य स तथोक्तः । दोषो वातादिः । मार्गस्त्रिविधः शाखादिर्वक्ष्यमाणो बाह्याभ्यन्तरमध्यभेदेन । तेनैकेन वातादीनामन्यतमेन दोषेण यो जातो न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा तथैकेनापि मार्गेण बाह्येन मध्येनाभ्यन्तरेण वा जातो नवो न जरठः । अचिरोत्पन्न इत्यर्थः । यस्माद्वत्सरातीता व्याधयोऽसाध्याः । स तथाविधो व्याधिः सुखेन साध्यते । तथा च ग्रन्थः—“सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते” ॥ ४५ ॥

प०-सुखसाध्यादिचतुष्टयलक्षणमुच्यते सर्वौषधक्षमे देहे उत्पन्नो व्याधिः सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते । सर्वाण्यौषधानि यः क्षमते सहते तीक्ष्णमध्यमृदुरूपाणि नानादेशजानि शमनानि तथा शोधनरूपाणि तथा विषक्षारादीनि च । यूनो-वयस्यस्य तरुणस्येत्यर्थः । पुंसः न स्त्रियाः । पुंग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । यतस्तस्याः सर्वदा भीरुत्वमबुद्धित्वम् । अतो यथोक्तातुरगुणाभावः । सा तु यस्मात्तीक्ष्णान्यौषधानि न सहते सौकुमार्यादियोगात् । जितात्मनः-अलोलुपस्य जित आत्मा येन विषयाभिलाषं परिहरतः । अमर्मगो-न मर्मस्थः । मर्माणि शिरोहृदयवन्तिप्रभृतीनि तेषु गच्छतीति । न मर्मगोऽमर्मगः हृत्कण्ठादिपीडाकरणासमर्थः । अल्पहेत्वग्रूपरूप इति, हेतुश्चाग्ररूपं च रूपं च तानि हेत्वग्रूपरूपाणि । अल्पानि हेत्वग्रूपरूपाणि यस्य स तथाविधः । हेतुर्निदानम् । अग्ररूपं-पूर्वरूपम् । रूपं लक्षणम् एतान्यल्पानि यस्य । अनुपद्रव इति । न विद्यते उपद्रवो यस्य उत्पन्नस्य व्याधेरनन्तरं जायते योऽन्यो व्याधिनं तल्लक्षणभूतोऽप्रधानो न यथास्वलक्षणस्तदुपक्रमनिरोधकः स उपद्रवः । तथा च आगमः—“व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः । उपक्रमविधाती च स ह्युपद्रव उच्यते ॥ ” अतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिरिति-दूष्यं च देशश्च ऋतुश्च प्रकृतिश्च ताः दूष्यदेशर्तुप्रकृतयः । अतुल्या दूष्यदेशर्तुप्रकृ-

तयो यस्य । अतुल्या विसृष्टी । यथा-दूष्ये भेदोमज्जादावनूपदेशे शीतर्तौ आतुरो वातप्रकृतिस्तस्य कुपितं पित्तं सुखसाध्यमिति । अतुल्यदूष्यो यथा-न श्लेष्मणा शीतेन रक्तमुष्णं दूषितम् । अतुल्यदेशे व्याधिर्यथा-अनूपदेशे पित्तं संभूतम् । अतुल्यर्तुर्यथा-शरादि कफोद्भवः । अतुल्यप्रकृतिर्यथा-पित्तप्रकृतेः श्लेष्मोद्भवो व्याधिः । नन्वतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतित्वादसौ कृच्छ्रसाध्यो यथा वा याप्यो न सुखसाध्यः । अनेकसुखोपक्रमसाध्यत्वात् यतो दूष्यादीनामतुल्यत्वात् परस्परमन्य एवोपक्रमः । एकसुखोपक्रमः सुखसाध्यो व्याधिरत एव साध्ययाप्यपरित्याज्या मेहाः श्लेष्मपित्तवातोत्थाः समासमक्रियतया महालयतयापि चेत्येवं निर्दिशति । अत्रोच्यते । तथा प्रभावत्वात् प्रमेहाख्यस्य व्याधेर्यदुत श्लेष्मप्रमेहः समक्रियत्वात् साध्यः । पित्तप्रमेहो विषमक्रियत्वात् याप्यः । महालयत्वाच्च वातप्रमेहः प्रत्याख्येयः । किंच तुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतित्वान्महारम्भो निष्प्रतीको व्याधिर्जायते । ततोऽसौ न सुखसाध्यः । कुत्रचिद्व्याधौ तुल्यदूष्यादिरपि सुखसाध्यत्वे ज्यायान् । तथाच ग्रन्थः—“ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यत्वहेतवः ॥” पादसंपदि भिषगादीनां चतुर्णां पादानां संपत् समृद्धिः तस्यां सत्यामङ्गचतुष्टये संपूर्णं सति । ग्रहेष्वनुगुणेष्विति प्रहाः सूर्यादयः तेष्वनुगुणेष्वनुकूलराशिस्थितेषु शोभनस्थानगतेषु सत्सु । एकदोषमार्ग इति-दोषश्च मार्गश्च दोषमार्गम् । एकं दोषमार्गं यस्य स तथोक्तः । दोषो वातादिः । मार्गस्त्रिविधः शाखादिर्वक्ष्यमाणो बाह्याभ्यन्तरमध्यभेदेन । तेनैकेन वातादीनामन्यतमेन दोषेण यो जातो न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा तथा नैकेनापि मार्गेण बाह्येन मध्येनाभ्यन्तरेण वा जातः नवो न जरठः अचिरोत्पन्न इत्यर्थः । यस्माद्वत्सरातीता व्याधयोऽसाध्याः । स तथाविधो व्याधिः सुखः सुखेन साध्यते । तथाच ग्रन्थः—“सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते” ॥ ४५ ॥

हे०-औषधमसाध्ये व्याधौ निरोद्धुं साध्ययाप्यासाध्यविवेकं करोति । तत्र साध्यो द्विविधः-सुखः कृच्छ्रश्च । तत्र सुखसाध्यलक्षयति-सर्वौषधेति । सर्वौषधक्षमदेहत्वाद्येकोनविंशति-

लक्षणो रोगः सुखसाध्यः । तानि च लक्षणानि विपर्यया-
त्यंतविपर्ययाभ्यां सह लिख्यन्ते—कृच्छ्रादिषूपयोगात् । सर्वौ-
षधक्षमदेहजत्वम्, औषधमात्राक्षमदेहजत्वं, युवजत्वं, बाल-
वृद्धजत्वं, अतिवालातिवृद्धजत्वं, स्त्रीनपुंसकजत्वं, गर्भिणी-
सूतिका—स्त्रीलक्षणनपुंसकजत्वं, विषयानासक्तैन्द्रियजत्वं,
विषयासक्तैन्द्रियजत्वम्, असद्विषयासक्तैन्द्रियजत्वम्, अम-
र्मगत्वं, प्राणहरमर्मगत्वम्, अल्पनिदानत्वं, बहुनिदानत्वं,
यावदुक्तनिदानत्वम्, अल्पसंप्राप्तित्वं, बहुसंप्राप्तित्वं, यावदु-
क्तसंप्राप्तित्वम् । हेतुनिदानं, संप्राप्तिश्च, अल्पपूर्वरूपत्वं,
बहुपूर्वरूपत्वं, यावदुक्तपूर्वरूपत्वम्, अल्परूपत्वं,
बहुरूपत्वं, यावदुक्तरूपत्वम्, अनुपद्रवत्वं, सोपद्रवत्वं, याव-
दुक्तोपद्रवत्वम्, उत्पादकदोषापेक्षया विपरीतदूष्यत्वं
यथा—पित्तजे रसगत्वम्, अतुल्यदूष्यत्वं यथा—पित्तजे
रक्तगत्वं, तुल्यानेकदूष्यत्वं यथा—पित्तजे रक्तस्वेदगत्वं,
विपरीतदेशत्वं । यथा—कफजे जांगल्यत्वं, तुल्यदेशत्वं
यथा—कफजेऽनूपगत्वं, तुल्यदेशजन्मत्वं यथा—कफजे जन्म-
प्रभृतिसेवितानूपगत्वम्, अतुल्यत्वं । यथा—वातजे शारदत्वं,
तुल्यत्वं यथा—वातजे ग्रीष्मत्वं, तुल्यप्रकोपत्वं यथा—वातजे
वार्षिकत्वं, विपरीतप्रकृतित्वं । यथा—पित्तजे कफप्रकृतित्वं,
तुल्यप्रकृतित्वं यथा—पित्तजे पित्तप्रकृतित्वं तुल्यानि-
द्यप्रकृतित्वं यथा—पित्तजे वातपित्तप्रकृतित्वं, वातस्य
योगवाहिवात् । पादसंपद्भावत्वं, पादविकृतत्वं, सर्वपाद-
विकृतत्वं, अनुकूलग्रहत्वं, प्रतिकूलग्रहत्वं, प्रतिकूलसर्वग्रह-
त्वम् । एकदोषत्वं, द्विदोषत्वं, सर्वदोषत्वम् । एकमार्गत्वम्,
अनेकमार्गत्वं, सर्वमार्गत्वम् । अनतिक्रान्तवत्सरत्वम्,
अतिक्रान्तवत्सरत्वं, बह्वतिक्रान्तवत्सरत्वम् ॥ ४५ ॥

कृच्छ्रसाध्यं व्याधिमाह—

शस्त्रादिसाधनः कृच्छ्रः संकरे च ततो गदः ॥ ४६ ॥

स० यो गदो रोगः शस्त्रादिसाधनः शस्त्रादिभिः
साध्यते स कृच्छ्रसाध्यः कृच्छ्रप्रतीकारो महद्भिरुपायैः
साध्यते तथा चिरेण । तथा च ग्रन्थः—“कृच्छ्रैरुपायैः
कृच्छ्रैस्तु महद्भिश्च चिरेण च ।” आदिग्रहणेन क्षाराग्नि-
कर्मविषलेपादयो गृह्यन्ते । तथा संकरे च ततः पूर्वोक्ता-
त्साध्यलिङ्गात्संकीर्णत्वे सति यो गद उत्पन्नः सोऽपि
कृच्छ्रसाध्यः । चशब्दः समुच्चये । ततस्तस्मादु-
क्तसाध्यलक्षणाद्यः संकरे द्वित्रिविपर्यये सति स्थितः ।
तथा च युवा आतुरः किंतु न विजितात्मा विजि-

तात्मा वा किंतु रोगो मर्मस्थानगः । सर्वौषधक्षमे देहे न
जातः किंतु वृद्धः । कदाचिद्युवा न सर्वौषधक्षमो
देहः । एवमनया दिशा सर्वमप्यूह्यम् ॥ ४६ ॥

प०—कृच्छ्रसाध्यं व्याधिमाह—यो गदो
रोगः शस्त्रादिसाधनः शस्त्रादिभिः साध्यते
स कृच्छ्रसाध्यः कृच्छ्रसाध्यप्रतीकारः मह-
द्भिरुपायैः साध्यते तथा चिरेण । तथा च ग्रन्थः—
“कृच्छ्रैरुपायैः कृच्छ्रैस्तु महद्भिश्च चिरेण च ।”
आदिग्रहणेन क्षाराग्नि-कर्मविषलेपादयो गृह्यन्ते ।
तथा संकरे च । ततः पूर्वोक्तात् साध्यलिङ्गात् संकी-
र्णत्वे सति यो गद उत्पन्नः सोऽपि कृच्छ्रसाध्यः ।
च शब्दः समुच्चये । ततः तस्मादुक्तसाध्यलक्षणाद्यः
संकरे द्वित्रिविपर्यये सति स्थितः । तथा च युवा
आतुरः किन्त्वजितात्मा विजितात्मा वा किन्तु रोगो
मर्मस्थानगः । सर्वौषधक्षमे देहे न जातः किन्तु
वृद्धः । कदाचिद्युवा न सर्वौषधक्षमो देहः । एवम-
नया दिशा सर्वमप्यूह्यम् ॥ ४६ ॥

हे०—कृच्छ्रसाध्यं लक्षयति—शस्त्रादीति । यो गदः शस्त्रा-
दिसाधनः स कृच्छ्रः कृच्छ्रसाध्यः, यश्च गदस्ततस्तेभ्यः सुख-
साध्यलक्षणेभ्यो जाते संकरे स्थितः सोऽपि कृच्छ्रः । सुखसाध्य-
लक्षणविपर्ययेण सहैकत्रावस्थानं संकरः । यथा—युवजत्वस्य
स्त्रीजत्वेन, बालजत्वस्य वृद्धजत्वेन तु सहावस्थानात् संकरः ।
एवं सर्वत्र अस्य च संकरत्रैविध्यात्त्रैविध्यम् । अल्पविपर्यये
संकरे कृच्छ्रः, तुल्यविपर्यये कृच्छ्रतरः, बहुविपर्यये कृच्छ्रतमः ।
तथा—शस्त्रक्षाराग्निसाधनत्वात्त्रैविध्यम् । एतेषां संकरे
तारतम्यं स्वयमूह्यम् । याप्यं लक्षयति—तत इत्यनुवर्तते । यो
गदः सुखसाध्यलक्षणविपर्यये स्थितः स याप्यः । नन्वी-
षधैर्निवर्तते चेत्साध्यत्वं नो चेदसाध्यत्वम् ॥ ४६ ॥

याप्योऽत उच्यते—

शेषत्वादायुषो याप्यः पथ्याभ्यासाद्विपर्यये ४७

स०—बाहुल्येन विपर्यये साध्यलक्षणविपरीतत्वे
सत्यायुषो जीवितस्य शेषत्वादक्षीणत्वान्मा-
रयितुमसमर्थपथ्यैराहारविहारैर्याप्यो यापनीयो नासौ
प्रत्याख्येयः । एतावानेवास्य प्रत्याख्येयाद्याधेर्वि-
शेषो यदायुःशेषत्वं याप्यस्य व्याधेरायुःशेषमात्रं
वर्जयित्वा यदन्यत्तत्सर्वं समानं प्रायेणास्य च प्रत्याख्ये-
यस्य व्याधेः । कस्य विपर्यये सति । प्रकृतत्वात्सुख-

साध्यस्य । पथ्यैराहारविहारैरभ्यसनमभ्यासः पुनःपुनः
करणं तस्माद्विताहारविहारसेवनाद्याप्यः । स च चिकि-
त्सायामल्पं सुखं दत्त्वा पुनः सोऽल्पेनैव हेतुना प्रती-
यते । तथा च ग्रन्थः—“दत्त्वाल्पं सुखमल्पेन हेतुना स
प्रजायते । याति नाशेषतां रोगः कर्मजो नियतायुषः ।
प्रपतन्निव विष्कम्भैर्धार्यस्तत्रातुरो हितैः” ॥ ४७ ॥

प०—याप्य उच्यते—बाहुल्येन विपर्यये साध्यलक्षण-
विपरीतत्वे सत्यायुषो जीवितस्य शेषत्वादक्षीणत्वा-
न्मारयितुमसमर्थः पथ्यैराहारविहारैर्याप्यो याप-
नीयो नासौ प्रत्याख्येयः । एतावानेवास्य प्रत्याख्ये-
याद्वयाधेर्विशेषो यदायुःशेषत्वं याप्यस्य व्याधेरायुः
शेषमात्रं वर्जयित्वा तदन्यत्सर्वं समानं प्रायेणास्य
च प्रत्याख्येयस्य च व्याधेः कस्य विपर्यये सति
प्रकृतत्वात्सुखसाध्यस्य पथ्यैराहारविहारैरभ्यसनम-
भ्यासः पुनः पुनः करणं तस्माद्विताहारविहार-
सेवातो याप्यः । स च चिकित्सया तुल्यसुखं दत्त्वा
पुनः सोऽल्पेनैव हेतुना प्रतन्यते । तथा च संग्रहे—
“दत्त्वाल्पसुखमल्पेन हेतुना स प्रजायते । याति
नाशेषतां रोगः कर्मजो नियतायुषः ॥ प्रपतन्निव
विष्कम्भैर्धार्यस्तत्रातुरो हितैः” ॥ ४७ ॥

हे०—किमिदं तृतीयं याप्यत्वं नामेत्यत आह—पथ्याभ्या-
सात् शेषत्वात् पथ्यस्यौषधाभ्यासो नित्यसेवनंतस्माद्यच्छेपत्वं
ततो याप्यः शिष्यते । निवर्तमानोऽपि कालस्येन न निवर्तत इति
शेषः । स च निःशेषानि वर्तमानं साध्य एव किंचिन्निवर्तनान्ना-
साध्य एव किन्तु साध्यासाध्या याप्याख्यः स च क्रियन्तं
कालं याप्य इत्याह—आ आयुषः यावदायुरस्ति तावद्याप्यः ।
उक्तं हि संग्रहे—“दत्त्वाल्पं सुखमल्पेन हेतुना स प्रतन्यते ।
याति नाशेषतां रोगः कर्मजो नियतायुषः ॥ प्रपतन्निव
विष्कम्भैर्धार्यतेऽत्रातुरो हितैः” इति ॥ ४७ ॥

प्रत्याख्येय उच्यते—

अनुपक्रम एव स्यात्स्थितोऽत्यंतविपर्यये ।

औत्सुक्यमोहारतिकृद्दृष्टरिष्टोऽक्षनाशनः ॥ ४८ ॥

स०—न विद्यत उपक्रमः प्रतीकारो यस्य सोऽनुपक्रम-
मोऽचिकित्स्यः । प्रत्याख्येय इति यावत् । कोऽसावनुप-
क्रमो योऽत्यंतविपर्यये स्थितः योऽर्थाद्याप्यलक्षणादवशि-
ष्टायुःशेषरूपादत्यंतविपर्यये स्थितः सर्वक्रियापथाति-

क्रांतो मज्जाशुक्रादिगंभीरधातुगतो मर्मसंधिसमाश्रितः
सोऽनुपक्रम एवाचिकित्स्यः । साधयितुमशक्यत्वात् ।
तथौत्सुक्यादिकृदपि । औत्सुक्यं च मोहश्चारतिश्च ताः
करोतीत्यौत्सुक्यमोहारतिकृत् । औत्सुक्यं गर्वादिविष-
योत्कंठा । मोहो वैचित्यं चित्तनाशोऽज्ञानम् । अरति-
रसुखं न कुत्रचिदवस्थितिः स्थानासनादिष्वनिवृत्तिश्चे-
तसः । एतावतो यः करोति सोऽनुपक्रमः । तथा दृष्ट-
रिष्टोऽक्षनाशनः दृष्टं रिष्टं मरणख्यापकं चिह्नं यस्मिन्
स दृष्टरिष्टः तथाऽक्षनाशन इति । अक्षाणीन्द्रियाण्यु-
च्यन्ते । चक्षुरादीन्यपि नाशयति सोऽक्षनाशनः इन्द्रि-
योपरोधी रोगोऽनुपक्रमो यः शीघ्रमिन्द्रियविवातकृत् ।
एवं पुरा परीक्ष्य व्याधिचिकित्सामारभेत । अन्य-
थाऽवश्यं स्वार्थादिहानिमवाप्नुयाद्द्वैद्यः । तथा च ग्रन्थः—
“व्याधिं पुरा परीक्ष्यैवमारभेत ततः क्रियाम् । स्वार्थ-
विद्यायशोहानिमन्यथा ध्रुवमाप्नुयात्” ॥ ४८ ॥

हे०—प्रत्याख्येय उच्यते—न विद्यते उपक्रमः प्रती-
कारो यस्यासावनुपक्रमः अचिकित्स्यः । प्रत्याख्येय
इति यावत् । कोऽसावनुपक्रमोऽत्यंतविपर्यये स्थितः
यो गदो याप्यलक्षणादविशिष्टादायुःशेषरूपादत्यन्त-
विपर्यये स्थितः सर्वक्रियापथातिक्रान्तो मज्जाशुक्रा-
दिगंभीरधातुगतो मर्मसन्धिसमाश्रितः सोऽनुपक्रम
एवाचिकित्स्यः साधयितुमशक्यत्वात्तथात्सुक्यकृद-
पि । औत्सुक्यं च मोहश्चारतिश्च ताः करोतीत्यौत्सुक्य-
मोहारतिकृत् । औत्सुक्यं-विषयोत्कंठा, मोहो-वैचि-
त्यम् । चित्तनाशोऽज्ञानम् । अरतिर्न कुत्रचिदनवास्थितिः
स्थानासनादिष्वनिवृत्तिश्चेतसः । तावतो यः करो-
ति सोऽनुपक्रमः । तथा दृष्टरिष्टोऽनुपक्रम एव
प्रत्याख्येयः । दृष्टं रिष्टं मरणचिह्नं यस्मिन् स
दृष्टरिष्टः । तथाऽक्षनाशन इति । अक्षाणीन्द्रि-
याण्युच्यन्ते चक्षुरादीनि तानि विनाशयति ।
सोऽक्षविनाशन इन्द्रियोपरोधी रोगोऽनुपक्रमः ।
यः शीघ्रमिन्द्रियविवातकृत् । एवं पुरा परीक्ष्य
व्याधिचिकित्सामारभेत । अन्यथाऽवश्यं स्वार्थादि-
हानिमाप्नुयात् वैद्यः । तथा च ग्रन्थः—“व्याधिं
पुरा परीक्ष्यैव चारभेत ततः क्रियाम् । स्वार्थविद्या-
यशोहानिमन्यथा ध्रुवमाप्नुयात् ॥ ४८ ॥

हे०-असाध्यं लक्षयति-अनुपक्रम इति । यो गदः सुखसाध्यलक्षणात्यन्तविपर्यये स्थितः यश्च औत्सुक्यमोहाराति-कृत्, यश्च दृष्टारिष्टः दृष्टमरणचिह्नः, यश्च अक्षनाशनः सर्वेन्द्रियाविघाती, स चतुर्वैधोऽनुपक्रम एव स्यात् नास्त्युपक्रमः प्रतीकारोऽस्येत्यनुपक्रमः। एवशब्दो याप्यव्युदासार्थः, याप्योऽपि हीनः निःशेषाभिवर्तमानोऽनुपक्रमः किन्तु किञ्चिन्नवर्तनात्सोपक्रमोऽपि अयं त्वनुपक्रम एव । तस्मात्तत्रौषधं कुर्यादित्यर्थादुक्तम् ॥ ४८ ॥

साध्यलक्षणयुक्तोऽप्यातुरो नोपक्रमणीय इति दर्शयति--

त्यजेदार्तं भिषग्भूपैर्द्विष्टं तेषां द्विषं द्विषम् ।

हीनोपकरणं व्यग्रमविधेयं गतायुषम् ।

चंडं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनम् ॥ ४९ ॥

स०-एवंविधमार्तमातुरमुपक्रम्यमपि त्यजेत्परिहरेत्। भिषग्भूपैर्द्विष्टं भिषग्भिस्तथा भूपै राजभिर्द्विष्टम् । वैद्या राजानश्च यं द्विषन्ति । तथा तेषां द्विषं शत्रुं भिषग्भूपान्यो द्वेष्टि तमपि त्यजेत् । द्विषं शत्रुं चात्मनः । हीनोपकरणमिति । उपकरणविकलं हीनचिकित्साङ्गम् । व्यग्रं कार्यबहुलमन्यकार्यापेक्षिणं कार्यातरासक्तचेतसम् । अविधेयं भिषजः तदाज्ञां यो न करोति तमपि त्यजेत् । गतायुषं परिक्षीणजीवितम् । चंडं सहसापकारकरणबुद्धिं क्रूरकर्माणम् । शोकातुरं ह्यादिविरहोत्थेन शोकेन शुचार्तम् । भीरुं समयम् । कृतघ्नं यः कृतोपकारोऽप्यपकारं करोति । वैद्यमानिनम् अवैद्योऽपि यो वैद्यमिवात्मानं मन्यते नैवौषधं करोति मूढस्तमपि त्यजेत् ॥ ४९ ॥

प०-साध्यलक्षणयुक्तोऽप्यातुरो नोपक्रमणीय इति दर्शयति-एवंविधमार्तमातुरमुपक्रम्यमपि त्यजेत् परिहरेत् । भिषक भूपैः राजभिर्द्विष्टं वैद्या राजानश्च यं द्विषन्ति । तथा तेषां द्विषं शत्रुं भिषग्भूपान् यो द्वेष्टि तमपि त्यजेत् । द्विषं शत्रुं चात्मनः । हीनोपकरणमिति-उपकरणाविकलं हीनचिकित्साङ्गम् । व्यग्रं-कार्यबहुलमन्यकार्यापेक्षिणं कार्यान्तरासक्तचेतसम् । अविधेयं-भिषजः तदाज्ञां यो न करोति तमपि त्यजेत् । गतायुषं परिक्षीणजीवितम् ।

चण्डं-सहसापकारकरणबुद्धिं क्रूरकर्माणम् । शोकातुरं-ह्यादिविरहोत्थेन शोकेन शुचा आतुरम् । भीरुं समयम् । कृतघ्नं-यः कृतोपकारोऽप्यपकारं करोति । वैद्यमानिनम् । अवैद्योऽपि यो वैद्यमिवात्मानं मन्यते स्वमतेनैवौषधं करोति मूढस्तमपि त्यजेत् ॥ ४९ ॥

हे०-आतुरविशेषेऽप्यौषधं निषेधति-भिषग्भूपैर्द्विष्टमार्तं रोगिणं त्यजेत् । भिषजश्च भूपाश्च भिषग्भूपाः तैर्द्विष्टं ते यं द्विषन्ति तेषां द्विषं भिषग्भूपान् यो द्वेष्टि, द्विषमात्मानं यो द्वेष्टि, हीनोपकरणम्-औषधसामग्रीरहितं, व्यग्रं कार्यातर-व्याकुलम्, अविधेयं वैद्यस्यानधीनं, गतायुषमुत्पन्नस्वारिष्टम्, चंडं कोपनं, शोकातुरमिष्टजनवियोगजनितशोकपीडितं, भीरुं व्यापद्रयात् त्यक्तौषधं, कृतघ्नमुपकारेऽप्यपकारिणं, वैद्यमानिनम्-अवैद्योऽपि य आत्मानं वैद्यं मन्यते एवं साध्यानामप्यौषधं न कार्यमित्यर्थः । इति सुखसाध्यादिलक्षणम् । इत्येव व्याधिप्रतीकारः सामान्यसंक्षेपाभ्यां व्याख्यातः ४९

एवं च प्रथमेऽध्याये सकलतंत्राण्यस्य तात्पर्यं व्याख्यातमनंतरं सुखस्मरणार्थमध्यायनामसंग्रह उच्यते-

तंत्रस्यास्य परं चातो वक्ष्यतेऽध्यायसंग्रहः ॥ ५० ॥

स०-तंत्रं धार्यतेऽनेनायुर्वेदार्था इति तंत्रम् । अध्यायानां संग्रहः संक्षेप एकत्र राशीकरणमतोऽनंतरं सुखस्मरणाय मया वक्ष्यते ॥ ५० ॥

प०-एवं प्रथमेऽध्याये सकलतंत्रस्य तात्पर्यमाख्यातम् । अनन्तरं सुखस्मरणार्थमध्यायनामसंग्रह उच्यते-तन्व्यन्ते धार्यन्तेऽनेनायुर्वेदार्था इति तंत्रम् । अध्यायानां संग्रहः संक्षेपः एकत्र राशीकरणम् । अतोऽनन्तरं सुखस्मरणाय मया वक्ष्यते ॥ ५० ॥

हे०-एतावानेवार्थोऽस्मिन् शास्त्रे व्याख्येय इति ज्ञापनार्थम् । एवं हि ज्ञाते शास्त्रतात्पर्यं ज्ञायते शास्त्रे हि केचिदर्थं विधीयन्ते केचिदन्यन्ते केचित्प्रस्तुतसिद्ध्यर्थम् । अप्रस्तुताः अप्युच्यन्ते । शास्त्रतात्पर्यज्ञस्तु विधेयादीन्वाविच्य शास्त्रार्थं सुखेन गृह्णाति । अध्यायसंग्रहोऽपि सुखग्रहणोपायः तेनाध्यायसंग्रहव्याख्यां प्रतिजानीते ॥ ५० ॥

आयुष्कामदिनर्त्वीहारो गानुत्पादनद्रवाः ।

अन्नज्ञानान्नसंरक्षामात्राद्व्यरसाश्रयाः ॥

दोषादिज्ञानतद्भेदतच्चिकित्साद्युपक्रमाः ।

शुद्ध्यादिस्नेहनस्वेदरेकास्थापननावनम् ॥
धूमगंडूषट्कसेकतृप्तियंत्रकशास्त्रकम् ।
सिराविधिः शल्यविधिः शस्त्रक्षाराग्निकर्मकाः ।
सूत्रस्थानमिमेषध्यायास्त्रिंशत् शारीरमुच्यते ५१

स०-इमे पूर्वोक्तास्त्रिंशदध्यायाः सूत्रस्थानमुक्तम् । आयुष्कामश्च दिनर्त्वाहे च रोगानुत्पादनं च द्रवश्चेति द्वन्द्वः । ईहा चर्या चेष्टेत्येकोऽर्थः । तेन आयुष्कामीयो दिनचर्या ऋतुचर्या रोगानुत्पादनीयो द्रवद्रव्यविज्ञानीयोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयोऽन्नसंरक्षा मात्राशिलीयो द्रव्यादिविज्ञानीयो रसभेदीयो दोषादिविज्ञानीयो दोषभेदीयो दोषोपक्रमणीयो द्विविधोपक्रमणीयः शोधनादिगणसंग्रहः स्नेहविधिः स्वेदविधिर्वमनविरेचनविधिर्वस्तिविधिर्नस्यविधिर्धूमविधिर्गण्डूषादिविधिराश्रोतनाजनिविधिस्तर्पणपुटपाकविधिर्यत्रविधिः शस्त्रविधिः शिराव्यधविधिः शल्याहरणविधिः शस्त्रकर्मविधिः क्षाराग्निकर्मविधिः । सूचनात्सूत्रम् सूच्यतेऽनेन सकलस्तंत्रार्थ इति सूत्रस्थानं सकलस्य तंत्रस्य शिरःस्थानीयम् । अधुना शारीरमुच्यते । शारीरं शारीरस्थानमुच्यते । किंस्थानमध्यायसंग्रहः ॥ ५१ ॥

प०-इमे पूर्वोक्तास्त्रिंशदध्यायाः सूत्रस्थानमुक्तम् । आयुष्कामश्च दिनर्त्वाहे च रोगानुत्पादनं च द्रवश्चेति द्वन्द्वः । ईहा चर्या चेष्टेत्येकार्थः । तेनायुष्कामीयः, दिनचर्या, ऋतुचर्या, रोगानुत्पादनीयः, द्रवद्रव्यविज्ञानीयः, अन्नस्य रूपविज्ञानीयः, अन्नसंरक्षा, मात्राशिलीयः, द्रव्यादिविज्ञानीयः, रसभेदीयः, दोषादिविज्ञानीयः, दोषभेदीयः, दोषोपक्रमणीयः द्विविधोपक्रमणीयः, शोधनादिगणसंग्रहः, स्नेहविधिः, स्वेदविधिः, वमनविरेचविधिः, वस्तिविधिः, नस्यविधिः, धूमविधिः, गण्डूषादिविधिः, आश्रोतनाजनिविधिः, तर्पणपुटपाकविधिः, यन्त्रविधिः, शस्त्रविधिः, सिराव्यधविधिः, शल्याहरणविधिः, शस्त्रकर्मविधिः, क्षाराग्निकर्मविधिः । सूचनात् सूत्रम् सूच्यतेऽनेन सकलस्तंत्रार्थ इति सूत्रस्थानम् । सकलस्य तंत्रस्य शिरःस्थानीयम् । अधुना शारीरमुच्यते । शारीरं शारीरस्थानमुच्यते । किंस्थानमध्यायसंग्रहः ॥ ५१ ॥

हे०-अतःपरं संग्रहानंतरम् अध्यायान् संगृह्णाति तत्र आयुष्कामादयस्त्रिंशदध्यायाः—सूत्रस्थानम् ॥ ५१ ॥

के पुनस्ते-

गर्भावक्रांतितद्व्यापदंगमर्मविभागिकम् ।

विकृतिर्दूतजं षष्ठम् ॥ ५२ ॥

स०-तत्र गर्भावक्रांतिशारीरम् । तस्य व्यापत् तस्येतिगर्भपरामर्शः गर्भव्यापच्छारीरम् । अंगविभागं शारीरम् । मर्मविभागं शारीरम् । विकृतिविज्ञानं शारीरम् । दूतविज्ञानीयं शारीरम् । एवमेते षडध्यायाः शारीरस्थानम् ॥ ५२ ॥

प०-के पुनस्ते-तत्र गर्भावक्रान्तिशारीरं, तस्य व्यापत् तद्व्यापत् । तस्येति गर्भस्य परामर्शः गर्भव्यापच्छारीरम्, अङ्गविभागं शारीरं, मर्मविभागं शारीरं, विकृतिविज्ञानीयं शारीरं, दूतविज्ञानीयं शारीरम् । एवमेते षडध्यायाः शारीरस्थानम् ॥ ५२ ॥

हे०-गर्भविक्रांत्यादयः षट्-शारीरम् ॥ ५२ ॥

निदानमुच्यते-

निदानं सार्वरोगिकम् ।

ज्वरासृक्श्वासयक्ष्मादिमदाद्यशोऽतिसारिणाम् ।

मूत्राघातप्रमेहाणां विद्रव्याद्युदरस्य च ॥

पांडुकुष्ठानिलार्तानां वातास्रस्य च षोडश ५३ ॥

स०-सर्वरोगनिदानम् । ज्वरनिदानम् । रक्तपित्तकासनिदानम् । श्वासहिकानिदानम् । राजयक्ष्मादिनिदानम् । मदात्ययादिनिदानम् । अशोऽतिसारग्रहणीदोषनिदानम् । मूत्राघातनिदानम् । प्रमेहनिदानम् । विद्रविष्टद्विगुल्मनिदानम् । उदरनिदानम् । पांडुशोफविसर्पनिदानम् । कुष्ठश्चित्रकामिनिदानम् । वातव्याधिनिदानम् । वातशोणितनिदानम् । इत्येवं षोडशाध्याया निदानस्थानम् ॥ ५३ ॥

प०-निदानमुच्यते-सर्वरोगनिदानं, ज्वरनिदानम्, रक्तपित्तकासनिदानम्, श्वासहिकानिदानम्, राजयक्ष्मादिनिदानम्, मदात्ययादिनिदानम्, अशोऽतिसारग्रहणीदोषनिदानम्, मूत्राघातनिदानम्, प्रमेहनिदानम्, विद्रविष्टगुल्मनिदानम्, उदरनिदानम्, पांडुशोफविसर्पनिदानम्, कुष्ठश्चि-

कृमिनिदानम्, वातव्याधिनिदानम्, वातशोणित-
निदानम् । इत्येवं षोडशाध्यायनिदानम् ॥ ५३ ॥

हे०—सर्वरोगनिदानादयः षोडशनिदानम् ॥ ५३ ॥

चिकित्सितमुच्यते ।

किं त्वित्तं ज्वरे रक्ते कासे श्वासे च यक्ष्मणि ।

तौ मदात्ययेऽर्शःसु विशि द्वौ द्वौ च मूत्रिते ॥

द्वौ गुल्मजठरपाण्डुरोफविसर्पिषु ।

अश्विन्नानिलव्याधिवातास्त्रेषु चिकित्सितम् ॥

वैशतिरिमेऽध्यायाः कल्पसिद्धिरतः परम् ५४

स०—चिकित्सितस्थानं द्वाविंशतिरध्यायाः । ज्वर-

कित्सितम्, रक्तपित्तचिकित्सितम्, कासचिकित्सितम् ।

हिक्काचिकित्सितम् । राजयक्ष्मचिकित्सितम् ।

हृद्रोगतृष्णाचिकित्सितम् । मदात्ययचिकित्सितम् ।

अश्विचिकित्सितम् । अतीसारचिकित्सितम् । ग्रहणीचि-

त्सितम् । मूत्राघातचिकित्सितम् । प्रमेहचिकित्सि-

तम् । विद्रधिद्विचिकित्सितम् । गुल्मचिकित्सितम् ।

चिकित्सितम् । पाण्डुरोगचिकित्सितम् । श्वयथुचि-

त्सितम् । विसर्पचिकित्सितम् । कुष्ठचिकित्सितम् ।

कृमिचिकित्सितम् । वातव्याधिचिकित्सितम् । वात-

चित्तचिकित्सितम् । इमे द्वाविंशतिरध्यायाश्चिकि-

स्थानम् अत ऊर्ध्वं कल्पस्थानम् ॥ ५४ ॥

प०—चिकित्सास्थानमुच्यते—द्वाविंशतिरध्याया

चिकित्सितम्, रक्तपित्तचिकित्सितम्, कासचिकि-

त्सितम्, श्वासचिकित्सितम्, हिक्काचिकित्सितम्,

यक्ष्मचिकित्सितम्, छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सि-

तम्, मदात्ययचिकित्सितम्, अर्शश्चिकित्सितम्,

पित्तचिकित्सितम्, ग्रहणीरोगचिकित्सितम्,

प्रमेहचिकित्सितम्, विद्रधि-

चिकित्सितम्, उदरचिकित्सितम्, पाण्डुरोग-

चित्सितम्, श्वयथुचिकित्सितम्, विसर्पचिकित्सि-

तम्, कुष्ठचिकित्सितम्, कृमिचिकित्सितम्, वात-

चित्तचिकित्सितम्, वातशोणितचिकित्सितम्,

विंशतिरध्यायाः चिकित्सास्थानम् अत ऊर्ध्वं

कल्पस्थानम् ॥ ५४ ॥

०—ज्वरचिकित्सादयो द्वाविंशतिश्चिकित्सितम् ॥ ५४ ॥

कल्पो वमेर्विरेकस्य तत्सिद्धिर्वस्ति कल्पना ।

सिद्धिर्वस्त्यापदां षष्ठो द्रव्यकल्पोऽत उत्तरम् ५५

स०—अत्र कल्पे वमनकल्पः विरेचनकल्पः वमन-
विरेचनव्यापत्तिद्विः । वस्तिकल्पः । वस्तिव्यापत्तिद्विः ।
षष्ठो भेषजकल्पः । इत्येवं षडध्यायाः कल्पसिद्धिस्था-
नम् ॥ ५५ ॥

प०—तत्र कल्पे वमनकल्पः, विरेचनकल्पः, वमन-
विरेचनव्यापत्तिद्विः, वस्तिकल्पः, वस्तिव्यापत्ति-
द्विः, षष्ठो द्रव्यकल्पः । इत्येवं षडध्यायाः कल्पसिद्धि-
स्थानम् ॥ ५५ ॥

हे०—वमनकल्पादयः षट् कल्पस्थानम् ॥ ५५ ॥

अत उत्तरं अतोऽस्मात्कल्पसिद्धिस्थानादूर्ध्वमुत्त-
रतन्त्रम् ।

बालोपचारे तद्व्याधौ तद्गहे द्वौ च भूतगौ ।

उन्मादेऽथ स्मृतिभ्रंशे द्वौ द्वौ वर्त्मसु संधिषु ॥

दृक्कर्मोलिंगनाशेषु त्रयो द्वौ द्वौ च सर्वगौ ।

कर्णनासामुखशिरोव्रणे भग्ने भगंदरे ॥

ग्रंथ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथग्द्वयम् ।

विषे भुजंगे कीटेषु मूषकेषु रसायने ॥

चात्वरिंशोऽनपत्यानामध्यायो बीजपोषणः ५६ ।

स०—बालोपचरणीयः । बालामयप्रतिषेधः ।

बालप्रहप्रतिषेधः । भूतविज्ञानीयः । भूतप्रतिषेधः ।

उन्मादप्रतिषेधः । अपस्मारप्रतिषेधः । वर्त्मरोगविज्ञा-

नीयः । वर्त्मरोगप्रतिषेधः । संधिसितासितरोग-

विज्ञानीयः । संधिसितासितप्रतिषेधः । दृष्टिरोगविज्ञा-

नीयः । तिमिरप्रतिषेधः । लिंगनाशप्रतिषेधः । सर्वा-

क्षिरोगविज्ञानीयः । सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधः । कर्णरोग-

विज्ञानीयः । कर्णरोगप्रतिषेधः । नासारोगवि० ।

नसारोगप्र० । मुखरोगवि० । मुखरोगप्र० । शिरोरो-

गविज्ञा० । शिरोरोगप्र० । व्रणविज्ञानीयप्रति० । सबो-

व्रणप्रति० । भगप्रति० । भगंदरप्रति० । ग्रंथ्यर्बु-

दल्लीपदादिवि० । ग्रंथ्यर्बुदादिप्रति० । क्षुद्ररोगवि० ।

क्षुद्ररोगप्र० । गुह्यरोगवि० । गुह्यरोगप्रति० । विष-

प्रति० । सर्पविषप्र० । कीटद्वृतादिविषप्र० । मूषि-

कालकविप्र० । रसायनाध्यायः । वाजीकरणाध्यायः ।
इति । एवमेते चत्वारिंशदध्याया उत्तरतन्त्रम् । तदिति
बालस्य परामर्शः । द्वौ द्वाविति । वर्त्मनि द्वौ संधौ द्वौ
यथासंख्येन । त्रय इति । दृक्तमोलिङ्गनाशेषु प्रत्येक-
मेकैकः । ग्रन्थ्यादिक्षुद्ररोगगुह्यरोगेषु पृथग्द्वयं प्रत्येकं
द्वौ द्वौ । अनपत्यानामप्रजानां पुंसां चत्वारिंशोऽध्यायो
बीजपोषणः शुक्रवृद्धिहेतुरिति ॥ ५६ ॥

प०—अत उत्तरम् अतोऽस्मात् कल्पसिद्धिस्थाना-
दूर्ध्वमुत्तरमुत्तरतन्त्रम्—बालोपचरणीयः, बालामयप्र-
तिषेधः, बालग्रहप्रतिषेधः, भूतविज्ञानीयः, भूतप्रति-
षेधः, उन्मादप्रतिषेधः, अपस्मारप्रतिषेधः, वर्त्मरोग-
विज्ञानीयः, वर्त्मरोगप्रतिषेधः, संधिसितासितरोग-
विज्ञानीयः, संधिसितासितरोगप्रतिषेधः, दृष्टि-
रोगविज्ञानीयः, तिमिरप्रतिषेधः, लिङ्गनाश-
प्रतिषेधः, सर्वाक्षिरोगविज्ञानीयः, सर्वाक्षिरोगप्रति-
षेधः, कर्णरोगविज्ञानीयः, कर्णरोगप्रतिषेधः, ना-
सारोगविज्ञानीयः, नासारोगप्रतिषेधः, मुखरोग-
विज्ञानीयः, मुखरोगप्रतिषेधः, शिरोरोगविज्ञानीयः,
शिरोरोगप्रतिषेधः, व्रणप्रतिषेधः, सद्योव्रणप्रतिषेधः,
भङ्गप्रतिषेधः, भगन्दरप्रतिषेधः, ग्रन्थ्यर्बुदापचीनाडी-
पदापचीनाडीप्रतिषेधः, ग्रन्थ्यर्बुदापचीनाडीवि-
ज्ञानीयः, क्षुद्ररोगविज्ञानीयः, क्षुद्ररोगप्रतिषेधः,
गुह्यरोगविज्ञानीयः, गुह्यरोगप्रतिषेधः, विषप्रतिषेधः,
सर्पप्रतिषेधः, कीटलूतादिप्रतिषेधः, मूषिकालर्क-
प्रतिषेधः, रसायनम्, वाजीकरणम् । इत्येवमेते
चत्वारिंशदध्याया उत्तरतन्त्रम् । तदिति
बालस्य परामर्शः । द्वौ द्वाविति वर्त्मनि द्वौ संधौ द्वौ
यथासंख्येन । त्रय इति । दृक्तमोलिङ्गनाशेषु प्रत्ये-
कमेकैकः । तमस्तिमिरलिङ्गनाशः । पटले द्वौ द्वाविति
सर्वाक्षिरोगात् प्रभृति व्रणपर्यन्तेषु विज्ञेयौ । भग-
भगन्दरयोरेकैकः । ग्रन्थ्यादिक्षुद्ररोगगुह्यरोगेषु पृथग्द्व-
यम् । प्रत्येकं द्वौ द्वौ । अनपत्यानामप्रजातानां पुंसां
चत्वारिंशोऽध्यायो बीजपोषणः शुक्रवृद्धि-
हेतुरिति ॥ ५५ ॥

हे०—बालोपचरणीयादयश्चत्वारिंशदुत्तरमिति ॥ ५६ ॥

इत्यध्यायशतं विंशं षड्भिः स्थानैरुदीरितम् ॥

स०—इत्येवमनेन प्रकारेण सर्विशमध्यायशतं षड्भिः
स्थानैः सूत्रशारीरनिदानचिकित्साकल्पसिद्धयुत्तरतन्त्रैरुदी-
रितमिति भवेत् ॥ ५७ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायाम-
ष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थान आयु-
ष्कामीयोऽध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

प०—इत्यनेन प्रकारेण विंशमध्यायशतं षड्भिः
स्थानैः सूत्रशारीरनिदानचिकित्साकल्पासिद्धयुत्तर-
तन्त्रे एभिरुदीरितमुक्तमिति भद्रम् ।

इति श्रीचन्द्रनन्दन विरचितायां पदार्थचान्द्रिका-
भिधानटीकायामष्टाङ्गहृदयविवृतौ सूत्रस्थाने आयु-
ष्कामीयोऽध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

हे०—षड्भिः स्थानैर्विंशमध्यायशतमस्मिन् शास्त्रे उक्तम् ।
अत्रायुष्कामरोगानुत्पादनवादिशब्दाः—आयुष्कामीयरोगा-
नुत्पादनीयद्रवद्रव्यविज्ञानीयादीनां लक्षकाः, दिनत्वीहा-
दिशब्दाः—दिनचर्यर्तुचर्यादिसंज्ञानां वाचकाः, शुद्ध्यादयः—
शोधनादिद्रव्यगुणाः, दृक्सेक आश्रोतनं क्षाराग्निकर्मकं
एकोऽध्यायः, मदादयो मदात्ययादयः, विशि विडोऽयोर्यो-
रतीसारग्रहण्योः, मूत्रिते मूत्ररोगयोः, कृच्छ्रमेदयोः भूत-
गोभूतविज्ञानीयतत्प्रतिषेधयोः, वर्त्मसु वर्त्मरोगविज्ञान-
प्रतिषेधयोः, संधिषु संधिगतरोगविज्ञानप्रतिषेधयोः,
दृगादिषु त्रयः, न तु प्रत्येकं सर्वगादिषु षट्सु प्रत्येकं
द्वा विज्ञानप्रतिषेधभेदात्, द्वौ व्रणौ व्रणसद्योव्रणभेदात्,
सर्वगे सर्वाक्षिरोगे भंगे अस्थिभंगे, ग्रन्थ्यादिप्रभृतिषु त्रिषु
पृथक्, द्वयं विज्ञानप्रतिषेधभेदात् । कीटे कीटलूताविषयप्रति-
षेधः, अनपत्यानां बीजपोषणो वाजीकरणं, विंशं विंशत्यु-
त्तरम् ॥ इत्यध्यायसंग्रहः ॥ ५७ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने अध्यायः आयु-
ष्कामीयः सामस्त्येन निरूपितः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—अथेति सर्वेष्वध्यायेषु मंगलार्थः । मांगलिको
ह्यार्थः । प्रत्यध्यायारम्भे मंगलार्थमथशब्दं प्रयुज्यते ।
दिने दिने चर्या दिनचर्या । दिनस्य वा चर्या दिन-
चर्या । चरणं चर्या । उभयलोकहितमाहारचेष्टितं प्रति-

दिने यत्कर्तव्यं तमध्यायं व्याख्यास्यामः । प्रस्तु-
तादायुष्कामीयादध्यायादनन्तरं कोऽस्य संबन्धः ।
उच्यते । यस्मादायुष्कामेण पुरुषेण यत्प्रधानमायुष्यं
तदासेव्यं प्रथमतस्तदन्वन्यानि यान्यायुष्काणि । अतः
प्रथमं तावदाचारप्रधानेन भवितव्यम् । यत आचारादा-
युर्लभ्यत इत्याचार्याः । यद्यप्यत्र रात्रिचर्याऽपि विहिता
तथाऽपि प्राधान्याद्दिनचर्याऽस्मिन्नध्याये निर्दिष्टा । अतो
दिनचर्याध्यायोऽयमुच्यते ॥ १ ॥

प०-अथेति सर्वेष्वध्यायेषु मङ्गलार्थः । तथा अथ
इत्यानन्तर्ये प्रस्तुताभिसम्बन्धे वा । अथेत्यादि शब्दानां
पूर्वेऽध्याये वर्णित एवार्थः । माङ्गलिको ह्याचार्यः
प्रत्यध्यायारम्भे मङ्गलार्थमथशब्दं प्रयुङ्क्ते । दिने
दिने चर्या दिनस्य वा चर्या दिनचर्या । चरणं चर्या ।
उभयलोकहितमाहारविहारचेष्टेति यावत् । प्रतिदिनं
यत्कर्तव्यं तमध्यायं व्याख्यास्यामः । प्रस्तुतादायुष्का-
मीयादध्यायादनन्तरं कोऽस्य सम्बन्धः । उच्यते ।
यस्मादायुष्कामेण पुरुषेण यत्प्रधानमायुष्यं तदा
सेव्यम् प्रथमतः तदन्वन्यानि यान्यायुष्काणि । अतः
प्रथमं तावदाचारप्रधानेन भवितव्यम् । यत
आचारादायुर्लभ्यत इत्याचार्याः । यद्यपि च रात्रि-
चर्यापि विहिता तथापि प्राधान्याद्दिनचर्याऽस्मिन्न-
ध्याये निर्दिष्टा । अतो दिनचर्याध्यायोऽयमुच्यते ॥

हे०-दिनचर्याध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथातो
दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्याम इति-यतः पूर्वाध्याये व्या-
धिप्रातिकारः सामान्यसंक्षेपाभ्यां व्याख्यातः स एवेदानीं
सामान्यविस्तराभ्यां व्याख्येयः, स च हेत्वादिक्रमेण
तत्रादौ च बहुवक्तव्यत्वाद्वाहिरंगो हेतुः स द्वेधा-विहारः
आहारश्च । विहारो द्वेधा-नियतकालोऽनियतका-
लश्च । नियतो द्वेधा-दैनां दिनः आर्तवश्च । तत्र दैनां दिनो-
ऽस्मिन्नध्याये । अत एवायं दिनचर्याख्यः स च प्रबोधादिः १

अस्मिन्स्तरे आयुःपालनं प्रकृतम् । तद्विविधम् ।
स्वस्थवृत्तातुरवृत्तं च । तत्र मंगल्यत्वात् स्वल्पवक्तव्य-
त्वादातुरोपयोगित्वाच्च स्वस्थवृत्तमेवादातुरुच्यते ।
ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेत्स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ॥ २ ॥

१ “ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्धयेत स्वस्थो रक्षार्थमायुषः । तत्र
पञ्चावशान्त्यर्थं स्मरेच्च मधुसूदनम् ॥” इति सुश्रुतः ।

रात्रेश्चतुर्दशो मुहूर्तो ब्राह्मो मुहूर्तो विप्रवति समरा-
त्रिदिने काले द्विघटिकालक्षणः । मुहूर्तस्य चेह द्विघटि-
कोपलक्षणार्थत्वात्सर्वस्मिन् काले रात्रेश्चतुर्घटिकावशेषे
समुत्थानं कार्यमिति स्थितम् । स्वस्थो नीरोगः
कल्पः स आयुषो यथोपचरितस्य जीवितस्य रक्षार्थं
ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेदभ्युत्थानं कुर्यात् । मुहूर्तो नाडिका-
द्वयम् । ब्रह्म ज्ञानं तदर्धमध्ययनाद्यपि ब्रह्म तस्य योग्यो
मुहूर्तो ब्राह्मः पश्चिमयामस्य नाडिकाद्वयं तस्मिन् ब्राह्मे
मुहूर्त उत्तिष्ठेत् । किंभूतः । स्वस्थोऽनातुरः । ‘समदोषः
समाग्निश्च समधातुमलक्रियः । प्रसन्नात्मैन्द्रियमनाः स्व-
स्थ इत्यभिधीयते ।’ इति स्वस्थलक्षणम् । किमर्थमुत्ति-
ष्ठेत् । रक्षार्थमायुषो जीवितस्य । तदा ह्युत्तिष्ठतो व्या-
ध्यलक्ष्म्याद्यभाव एवायुषो रक्षा भवति । आतुरेण
धातुसाम्यार्थं स्वतव्यमेव ॥ २ ॥

प०-स्वस्थो नीरोगकल्पः स आयुषो यथोपचरित-
स्य जीवितस्य रक्षार्थं ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेदभ्युत्थानं
कुर्यात् । मुहूर्तो नाडिकाद्वयं ब्रह्मज्ञानं तदर्धमध्यय-
नाद्यपि ब्रह्म तस्य योग्यो मुहूर्तो ब्राह्मः पश्चिमयामस्य
नाडिकाद्वयम् । स्वस्थवृत्ताधिकारश्चायं विज्ञेयः
अभ्युत्थानं कृत्वा किमासेव्यम् ॥ २ ॥

हे०-तत्र प्रबोधं विधत्ते-रात्रे रुपान्त्यो मुहूर्तो ब्राह्मः ।
उत्तिष्ठेत् प्रबुध्येत । स्वस्थो नीरोगः रोगिणस्त्वनियमः ।
शौचं विधत्ते-ततः प्रबोधानन्तरं कृतशौचाविधिर्भवेत् ।
स्मृत्युक्तविधिना मलोत्सर्गाद्याचमनपर्यन्तं कुर्यात् ॥ २ ॥

शरीरैर्चितां निर्वर्त्य कृतशौचविधिस्ततः ॥

अर्कन्यग्रोधखदिरकरंजकटुभादिकम् ।

प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम् ॥

भक्षयेद्दंतध्वनं दंतमांसान्यच्चाधयन् ॥ ३ ॥

१ “आयुष्यमुषसि प्रोक्तं मलादीनां विसर्जनम् । तदन्त्रकू-
जनाध्मानोदरगौरवकारणम् ॥ गुदादिमलमार्गाणां शौचं कान्ति-
बलप्रदम् । पवित्रकरमायुष्यमलक्ष्मकलिपापहृत् ॥ प्रक्षालनं मतं
पाण्योः पादयोः शुद्धिकारकम् । मलश्रमहरं कृष्यं चक्षुष्यं ताप-
नाशनम् ॥” २ दन्तकाष्ठविधिः-“तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशांगुल-
मायतम् । कनिष्ठिकापरीणाहंमुञ्चग्रथितमव्रणम् ॥ अयुग्माग्रन्धि-
यच्चापि प्रत्यग्रं शस्तभूमिजम् । अवेक्ष्यन्तु च दोषं च रसं वीर्यं च
योजयेत् ॥ कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रातरुत्थितः । निम्बश्च

स०--शरीरस्य चिन्ता शरीरचिन्ता जीर्णाजीर्णनिरूपणादिका तां निर्वर्त्य ततो मूत्रपुरीषादेः कृतशौचविश्रानस्ततोऽनन्तरं दन्तधावनमर्कादिकं भक्षयेत् । संग्रहेऽप्युक्तम्--“ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेज्जीर्णाजीर्णं निरूपयन् ।” इत्यादि । अर्कः सूर्याह्नः । न्यग्रोधो यक्षावासः । खदिरो गायत्री । करंजश्चिरविल्वः । ककुभोऽर्जुनः । आदिग्रहणेन मालतीकरवीरादिग्रहः । कथं भक्षयेत् । दंतानां मांसान्यबाधयन्नपीडयन् । प्रातः प्रत्युषसि भुक्त्वा दन्तधावनकाष्ठरसं भक्षयित्वा । मृद्वग्रं कूर्चिताग्रम् । तथा कषायकटुतिक्तकम् । रसत्रयेण हनेन मुखवैशद्यारोचकश्लेष्मापनयाः सम्यक् संपद्यते । अर्काद्युपादानादेव कषायादित्वे लब्धे कषायादिग्रहणं संग्रहादिगृहीतस्य संग्रहार्थं स्पष्टार्थं च । अर्कादिग्रहणमुदाहरणार्थं ज्ञेयम् । संक्षेपविवक्षया न दन्तधावनस्य गणसंग्रहः । द्वादशाद्यंगुलप्रमाणत्वं श्लेष्मातकाद्यनिष्ठदन्तधावननिषेधश्च तत्रातरोक्तमपि नेहोक्तम् । सुश्रुतेनोक्तम्--“अजग्धमनुपल्लिष्टं षडष्टद्वादशांगुलम् । प्रदेशनीमुखसमं मृदु स्यादन्तधावनम्” ॥ ३ ॥

तदर्थमाह--

प०--शरीरचिन्तां विनिवर्त्य मूत्रपुरीषोत्सर्गादिलक्षणाभवश्यकार्यापरपर्यायामनन्तरकृतशौचविधिः सन् दन्तपवनं दन्तकाष्ठं भक्षयेत् समानयेत् । प्रातः प्रत्युषसि भुक्त्वा च भोजनं कृत्वा, तच्च मृद्वग्रं कूर्चिताग्रं क्षुण्णमर्कवृक्षभवं, न्यग्रोधजं, करंजजं, ककुभजं तथा कषायकटुतिक्तकम् । अन्यदप्येवं-
तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा ॥ मधूको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा । क्षौद्रव्योषत्रिवर्गाकं सतैलं सैधवेन च ॥ चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तान्निलं विशोधयेत् । एकैकं घर्षयेदन्तं मृदुना कूर्चकेन च ॥ दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् । तद्दौर्गन्ध्योपदेहौ तु श्लेष्माणं चापि कर्षति ॥ वैशद्यमन्नाभिरुचिं सौमनस्यं करोति च । न खादेद्रलतात्वोष्ठजिह्वारोगसमुद्भवे ॥ तथास्यपाके स्वासे च कासद्विक्वावमीषु च । दुर्बल्लोऽजीर्णभक्तश्च मूर्च्छार्तो मदपीडितः ॥ शिरोरुगार्तस्तृषितः श्रान्तः पानकमान्वितः । अर्दितः कर्णशूलो च दन्तरोगी च मानवः ॥” जिह्वामलहरणं च “जिह्वानिलेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्क्षमेव च । तन्मलापहरं शस्तं मृदु श्लक्ष्णं दशांगुलम् ॥ मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोषजाड्यहरं सुखम् । दन्तदाढ्यं करं रुच्यं स्नेहगन्धूषधारणम् ॥” इति सुश्रुतः ।

विधम् । आदिग्रहणेन सर्जारिमेदोऽपामार्गमालत्यादिपरिग्रहः । तच्च दन्तमांसान्यबाधयन् अहिंसन् भक्षयेत् । दन्तमांसदुःस्वापनात् तत्पाकोऽकस्माज्जायते ॥ ३ ॥

हे०--किं कृत्वा शरीरचिन्तां निर्वर्त्य निष्पाद्य क्रीदशं मे शरीरं, किंच मया अस्य हितमनुष्ठितं, किंवा अद्यानुष्ठेयमित्यादिविमर्शः शरीरचिन्ता । वक्ष्यति हि--“नक्तं दिनानि मे यान्ति कथंभूतस्य संप्रति । दुःखमात्रं भवत्येवं नित्यं सन्निहितः स्मृतिः ॥” धर्मशास्त्रेऽपि--“ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम्” इति । तदा हि-कृतो विमर्शो यथार्थो भवति मनसः प्रसन्नत्वात् । दन्तधावनं विधत्ते । अर्केति प्रातर्भुक्त्वा चेति द्विकालं दन्तपवनं भक्षयेत्, दन्ताः पूयन्ते शोध्यन्तेऽनेनेति दन्तपवनं दन्तकाष्ठं, तच्चार्कादिजम् । ककुभोऽर्जुनः । आदिग्रहणादिसनादयः । तच्च मूलम् उक्तं हि संग्रहे “वटासनार्कखदिरकरञ्जकरवीरजम् । सर्जारिमेदोपामार्गमालतीककुभोद्भवम् ॥ कषायतिक्तकटुकं मूलमन्यदपीदृशम् । विशानवृक्षं क्षुण्णाग्रं मृद्वग्रन्थि सुभूमिजम् ॥” इति । कनीन्यग्रसमस्थौल्यं कनिष्ठाङ्गुल्यग्रभागवत्स्थूलं, प्रगुणम्--ऋजुकषायादिरसमर्कादिभ्योऽन्यत्र न ग्राह्यम् अर्काद्यनभिव्यक्तकषायादिरसमपि ग्राह्यमित्युभयोर्ग्रहणं, भक्षणेन भक्षणपूर्वकं दन्तघर्षणं लक्ष्यते दन्तमांसबाधननिषेधान्यथानुपपत्तेः । नहि भक्षणमात्रेण दन्तमांसानां पीडा उक्तं च संग्रहे--“प्रातर्भुक्त्वा च यतवाग्भक्षये-दन्तधावनम् । वाप्यत्रिवर्गत्रितयक्षौद्राक्तेन च घर्षयेत् ॥ इति वाप्यं--कुष्ठं, त्रिवर्गत्रितयं--त्रिफला, त्रिकटुकम् । त्रिजातकं चाशनैस्तेन ततो दंतान् दन्तमांसान्यबाधयन्निति । घर्षणं चाधो दन्तपूर्वकम् । उक्तं हि संग्रहे--“दन्तान् पूर्वमधो घर्षेत्प्रातः सिञ्चेच्च लोचने । तोयपूर्णमुखो ग्रीष्मशरदोः शीतवारिणा” इति । ऋत्वंतरे कोष्णवारिणा ॥ ३ ॥

(लिखेदनुसुखं जिह्वां जिह्वानिलेखनेन च । तथाऽस्यमलवैरस्यगन्धा जिह्वाऽऽस्यदन्तजाः । रुचिवैशद्यलघुता न भवन्ति भवन्ति च ॥) नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरादिती ॥ तृष्णास्यपाकहृन्नेत्रशिरःकर्णामयी च तत् ॥ ४ ॥

अजीर्णादीनां द्वंद्वः । एतानि विधत्ते यस्येति ‘अत इनिठनौ’ इति इनिः । एवं तृष्णास्येत्यादौ द्वंद्वादिनिश्च ।

१ अत्र कोष्ठकान्तर्गतः पाठ अधिको दृश्यते ।

तदंतधावनमजीर्णां न भक्षयेत् । एवं वमथादीनां
मत्वर्थीयांतानां सम्बन्धो योज्यः ॥ ४ ॥

प०—तदनु दन्तकाष्ठभक्षणादनन्तरं जिह्वां लिखेत् ।
तेन मुखस्य मलवैरस्यादयो दोषा न भवन्ति ।
रुच्यादयो गुणा भवन्ति । किं सर्वं तद्भक्षयन्त्याहो-
स्वित् केचित् तदर्थमाह—तदन्तपवनं नाद्यान्न भक्ष-
येत् । अजीर्णमपरिणतमन्नम् । वमथुः छर्दिः ।
श्वासादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः । अजीर्णमस्यास्ती-
त्यजीर्णा । एवं सर्वत्र योज्यम् । अर्दितं वदनार्धं
वायुना वक्रम् । आमयशब्देन रोगपर्यायेण तृष्णा-
दीनां सम्बन्धः । तेन तृष्णामयी मुखपाकमयी हृदा-
मयी नेत्रामयी शिरामयी कर्णामयी च तदन्त-
काष्ठं वर्जयेत् ॥ ४ ॥

हे०—रोगविशेषे दंतधावनं निषधति—नाद्यादिति । अजी-
र्ण्यदिरोगी तदंतपवनं नाद्यान्न भक्षयेत् । अर्दितः एका-
यामः । संग्रहे तु—“नैव श्लेष्मातकारिष्ठविभीतधवधन्वनात् ।
विल्ववब्वूलीनगुडीशिग्रुतिंदुकंतित्वकान् ॥ कोविदारशमीपी-
लुपिम्पल्लेगुदगुगुलून् । पारिभद्रकमल्लीकाशोरक्यौ शाल्म-
ला ॥ स्वाद्वल्लवर्णं शुष्कं सुषिरं पूतिपिच्छिलम् । पा-
लाशमासनं दंतधावनं पादुके त्यजेत् ॥” इति ॥ ४ ॥

सौवीरमंजनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत् ॥ ५ ॥

(लोचने भवतस्तेन सुस्निग्धे घनपक्ष्मणी ।
व्यक्तत्रिवर्णे विमले मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने ॥)

स०—ततो दन्तधावनभक्षणानंतरं सौवीराख्यमंजनं
भजेत् । कस्मात् यतो हितमक्ष्णोः ॥ ५ ॥

प०—दन्तधावनादनन्तरमंजनं कार्यं तदर्थमाह—तेन
सौवीरमंजनेन नेत्रे स्निग्धादिगुणयुते भवतः ।
नित्यं सर्वकालं सततं प्रातः सायं चाक्ष्णोर्नेत्रयोः
सौवीरमंजनं हितं पथ्यम् तस्माद्भजेत् शीलयेत् ॥ ५ ॥
हे०—अंजनं विधत्ते—सौवीरमिति । ततो दंतधावनानंतरं सौ-
वीराख्यमंजनं भजेत् । अस्मादक्ष्णोर्नेत्रयोः सर्वदा हितं
पथ्यम् । अस्य च मृदुचूर्णमंजनत्वात्तिष्ठः शालाकामानम्

१ मतं श्रोतोऽजनं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसंभवम् । दाह-
कण्डूमलघ्नं च दृष्टिकेदरुजापहम् ॥ अक्ष्णो रूपवहं चैव सहते
माहतातपौ । न नेत्ररोगा जायन्ते तस्मादंजनमाचरेत् ॥ ”
सुश्रुतः ।

२ कोष्ठकान्तर्गतोऽधिकः पाठः ।

संग्रहे तु फलमुक्तं “लोचने तेन भवतो मनोज्ञे सूक्ष्मदर्-
शने । व्यक्तत्रिवर्णे विमले सुस्निग्धघनपक्ष्मणी ॥” इति ।
सुश्रुतस्तु श्रोतोऽजनमाह—“ मतं श्रोतोऽजनं श्रेष्ठं
विशुद्धं सिन्धुसंभवम् । दाहकण्डूमलघ्नं च दृष्टेः केदरुजा-
पहम् ॥” इति । उभयोः प्रामाण्यादिकल्पः ॥ ५ ॥

चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात् श्लेष्मणो भयम् ।
योजयेत्समरात्रेऽस्मात्प्रवणार्थं रसांजनम् ॥ ६ ॥

स०—अस्मात्कारणात्प्रावणार्थं समरात्रे सति रसांजनं
दार्वाकाथसमुद्भवाख्यं योजयेत् । यस्माच्चक्षुस्तेजोमय-
मात्रेयम् । यद्यपि पंचमहाभूतात्मकं सर्वमपि तथापि
बाहुल्येन व्यपदेशात्तेजोमयमुच्यते । अत एव तद्रूपा-
प्यालोचयति । तथा च लोके कश्चिदाह—नरपतिरे-
तीति । न चासौ नराणामेव पतिः किं नारीणा-
मपीति । तस्य चक्षुषो वातपित्ताभ्यामपि भयमस्ति
विशेषेण तु कफाद्वयं ततो रसांजनं योजयेत् ॥ ६ ॥

प०—किं सर्वकालं तदर्थमाह—यत्तद्विधुस्तेजोमय-
मग्निरूपम् । व्यपदेशोऽत्र भूयसा, यतः पंचमहाभू-
तात्मकमिन्द्रियं तस्य च वातादितो विशेषान् श्लेष्मतो
द्रवत्वाद्भयं विरुद्धत्वादतोऽस्मान् कारणान् कफ-
स्य स्त्रावनिमित्तं कफनिर्हरणाय समरात्रे समरात्रे गते
सप्ताहात् सप्ताहादनन्तरं रसांजनं योजयेत् । ततो
नावनादिकं कार्यम् । क्रमेण तदर्थमाह । तथा च
संग्रहे—“ अंजनोत्कृष्टितं नस्यैः कवलैर्नावनेरितम् ।
धूमेन कवलोत्कृष्टं क्रमाद्वातकफापहम् ॥” इति ॥ ६ ॥

हे०—सौवीरापवादेन रसांजनं विधत्ते—योजयेदतार्यं सप्तमी
सप्तात्रमंतरं कृत्वेत्यर्थः । किमर्थं—प्रावणार्थं श्लेष्मनिवर्ह-
णार्थं, यस्माच्चक्षुस्तेजोमयं ततस्तस्य श्लेष्मतः कफाज्ज-
लत्पकादिशेषाद्भयं, वातपित्तयोस्तु विशेषमयामावात्त्रित्यां-
जनेन च प्रसादनेनोपशमापृथक् प्रतीकारमावात् । अस्य
च तीक्ष्णपिंडांजनत्वाद्धरेणुमाचत्वं, पिष्टत्वं च दार्वा-
क्वाथजत्वात् । उक्तं हि—“ दार्वाक्वाथमजाक्षीरपार्दं
पक्त्वा यदा घनम् । तदा रसांजनाख्यं तन्नेत्रयोश्च
प्रयोजयेत् ॥” इति । ननु “ पञ्चसप्ताष्टरात्रे
वा प्रावणार्थं रसांजनम् ॥” इति चरकवचनम् । इह तु सप्त-
रात्र इति विरोधः, मैवं पञ्चसप्ताष्टरात्राणां बहुमथ्याल्पक-
फविषयत्वात् । ननु “ निशायां ध्रुवमंजनमिष्यते ” इति

१ पित्तमयमिति पाठान्तरम् ।

चरकेणांजनस्य रात्रिकाल उक्तः । इह तु दंतधावनानंतर-
मिति विरोधः, मैवं चरकवाक्यस्य ह्ययमर्थः । यदा
नित्याञ्जनं वाधित्वा पूर्वाह्ने रसाञ्जनं प्रयुज्यते तदा ध्रुवं
नित्यसेव्यमंजनं निशायामिष्यते, अन्यदा तु प्रातरेवेत्यवि-
रोधः । तथाच मनुः-“मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दंतधावन-
मंजनम् । पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां तु पूजनम् ।”
इति । मैत्रं सूर्याराधनम् ॥ ६ ॥

ततो नावनगंडूषधूमतांबूलभाग्भवेत् ॥ ७ ॥

स०-नावनादीनां नस्यादिविधिषु गुणा वक्ष्यमाणा
विधानं च । तांबूलस्य तु वैशद्यारुचिहरत्वसौगंध्या-
दिगुणा प्रसिद्धा एव । नावनादीनां तांबूलांतानां
द्वंद्वः । ततोऽञ्जनादनंतरं नावनगण्डूषधूमतांबूलानि भजते
यः स एव विधो भवेत् । ‘भजो ण्विः’ इति ण्विः ॥ ७ ॥

प०-ततोऽञ्जनानन्तरं नरो नावनादिभाग् भवेत् ।
नावनं नस्यम् । गण्डूषो मुखपूर्णं काथादिभिः ।
धूमो वक्ष्यमाणः प्रायोगिकः । ताम्बूलं प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

हे०-नस्यादीन् विधत्ते-ततोऽञ्जनादनंतरं क्रमेण नाव-
नादीन् भजेत् । उक्तं हि संप्रहे-“अणुतैलं ततो नस्यं
ततो गण्डूषधारणम् । घनोन्नतप्रसन्नत्वं स्कंधग्रीवास्यव-
क्षसः ॥ सुगन्धिवदनाः स्निग्धनिस्वना विमलेन्द्रियाः ।
निर्वलीपलितव्यांगं भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥ रुक्षस्फुटनपा-
रुण्यमुखशोषद्विजामयाः । न स्युः स्वरोपधाताश्च स्नेहग-
ण्डूषधारिणः ॥ खदिरक्षीरवृक्षारिमेदोऽम्बुकवलग्रहाः ।
अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकजित् ॥ सुखोष्णोदकगण्डू-
षैर्जायते वक्त्रलाघवम् ॥” इति । प्रायोगिकं ततो धूमं

(१) “प्रभाते पूगमधिकं मध्याह्ने खदिरं तथा । निशासु
चूर्णमधिकं ताम्बूलं भक्षयेत्सदा ॥ आयुरग्रे यशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये
व्यवस्थिता । तस्मादग्रे तथा मूलं मध्यं पर्णस्य वर्जयेत् ॥
पर्णमूले भवेद्दयाधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः । पर्णचूर्णं हरत्यायुः
शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥ आद्यं विषोपमं पीतं द्वितीयं मेदि
तुर्जरम् । तृतीयादि तु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम् ॥”

(भा. प्र.)

“कर्पूरजातिंकोललवङ्गखदिराह्वयैः । सचूर्णपूजैः
साहितं पत्रं ताम्बूलजं शुभम् ॥ मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्ति-
सौष्ठवकारकम् । हसुदन्तस्वरमलजिह्वेन्द्रियविशोधनम् ॥
प्रसेकशमनं हृद्यं गलामयविनाशनम् । पथ्यं सुप्तोत्थिने भुक्ते
ज्ञाते वान्ते च मानवे ॥” (सुश्रुतः)

गंधमाल्यादि वाचरेत् । धूमपस्योर्ध्वजत्रूत्था न स्युर्वातः
फामयाः ॥ अञ्जनोत्कलेशितं नस्यैः कवलैर्नावनेरितम्
धूमेन कवलोत्थं च क्रमाद्वातकर्फं जयेत् ॥ “ताम्बूलं तु जात
फलादियुक्तम् उक्तं हि संप्रहे “रुचिवैशद्यसौगन्धमिच्छन्
त्वन्नेण धारयेत् । जातीलवङ्गकर्पूरकंकोलकडुकैः सह ॥ कटु
लताकस्तूरिकाफलम् । तांबूलीनां किसलयं हृद्यं पूगफलं
न्वितम्” इति ॥ ७ ॥

येषां तु तांबूलमपथ्यं तानाह ।

तांबूलं क्षतपित्तास्ररूक्षोत्कुपितचक्षुषाम् ॥

विषमूर्च्छामदार्तानामपथ्यं शोषिणामपि ॥ ८ ॥

स०-क्षतं विद्यते येषां ते क्षताः । अर्शआदित्वादच
एवं पित्तास्राः । उत्कुपितमभिष्यन्नं चक्षुरेकं द्वे वा ये
ते । ये च क्षताश्च पित्तास्राश्च रुक्षाश्चोत्कुपितचक्षुषः
तेषामपथ्यमहितम् । तथा विषार्तानां मूर्च्छार्तानां मद
र्तानां शोषिणां चेत्यपिशब्दस्यार्थः । शोषिणो राज
यक्ष्मिणः ॥ ८ ॥

प०-तत् किं सर्वैरासेव्यमुत कौश्चित्तदर्थमाह-क्षत
रक्तपित्ताद्युपहतानां शोषिणां च तत्तांबूलमपथ्यम्
क्षतमुरःक्षतम् । पित्तास्रं रक्तपित्तम् । रुक्षे
निमित्तेनोत्कुपितानि चक्षूषि येषां ते रुक्षोत्कुपि
तचक्षुषस्तेषामथवा रुक्षाणामुत्कुपितचक्षुषां च
विषं शृङ्गीविषादि । मूर्च्छा मूर्च्छायः । मदो मदात्ययं
वक्ष्यमाणः । शोषो राजयक्ष्मा तेषामपथ्यम् ॥ ८ ॥

हे०-क्षतादौ ताम्बूलं निषेधति-तांबूलमिति । क्षतं-क्षत
कासः, पित्तास्रं-रक्तपित्तं, रुक्षो-निस्नेहांगः, उत्कुपितच
क्षुः-अभिष्यन्दाख्योऽक्षिरोगः, शोषो-मुखशोषो राजयक्ष्म
च उक्तं हि सुश्रुते-“रक्तपित्तक्षतक्षीणतृणामूर्च्छापरीतिनाम्
रुक्षदुर्बलमत्तेभ्यो न हितं मुखशोषिणाम् ॥” इति ॥ ८ ॥

तदेतत्सर्वं विधाय भोजनासान्ने कालेऽभ्यंग आच-
रणीय इत्याह—

अभ्यंगमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा ॥

दृष्टिप्रसादपुष्ट्यायुःस्वप्नसुखवक्त्रदाढ्यकृतम् ॥ ९ ॥

स०-अभ्यंगं नित्यं सततमाचरेत् । नित्यग्रहणं चोप-
लक्षणार्थम् । एकद्वित्रिदिनांतरमपि यथोचितमाचर-
तोऽपि न दोषः । सोऽभ्यंग आचर्यमाणो जरा च
श्रमश्च वातश्च तान् हंतीति किप् । तथा दृष्टीत्यादि ।

दृष्टेः प्रसादो वैमल्यं दृष्टिप्रसादः । शोभना चासौ त्वक्
तस्या भावः सुत्वक्त्वम् । दृढस्य भावो दाढ्यम् ।
दृढादिभ्यः ष्यञ् । दृष्टिप्रसादादीनां द्वंद्वः । तानि
हरोति योऽभ्यंगः स एवम् ॥ ९ ॥

प०—नस्यादि कृत्वाऽभ्यङ्गः कार्यस्तदर्थमाह—नित्यं
उर्वकालमभ्यङ्गमाचरेत् । सोऽभ्यङ्गो जराश्रमवातान्
इन्तीति तथा दृष्टेः प्रसादं नैर्मल्यं करोति शरीरस्यैव
गुष्टिं पोषमायुषोऽभिवृद्धिं निद्रां सुत्वक्त्वं च ।
शोभना त्वक् सुत्वक् तस्या भावः सुत्वक्त्वम् ।
दाढ्यं दृढता कर्मणि सामर्थ्यम् ॥ ९ ॥

हे०—अभ्यङ्गं विधत्ते—स चोत्पन्नायां क्षुधि विधेयः, तथाहि
उद्ध्वोतस्तथा रोमकूपैः स्नेहो देहं व्याप्नोति, तं चोष्मा
नचति । उक्तं च संग्रहे—“अथ जातान्नपानेच्छो मारुतघ्नैः
तुगन्धिभिः । यथर्तुसंस्पर्शसुखैः तैलैरभ्यङ्गमाचरेत् ॥”
इति । अभ्यंगफलमाह—सोऽभ्यंगो जरादीन् हन्ति, दृष्टि-
प्रसादादींश्च करोति, सुत्वक्त्वं—निर्मलीकृत्वं त्वचः, संग्रहे तु
“रथाक्षचर्मघटवद्भवत्यभ्यङ्गतो गुणाः । स्पर्शनेऽभ्य-
धेको वायुः स्पर्शनं च त्वगाश्रयम् ॥ त्वच्यश्च परमभ्यंगो
प्रस्मात्तं शीलयेदतः ॥” इति ॥ ९ ॥

शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् १० ॥

स०—तमभ्यंगं शिरःश्रवणपादेषु विशेषेणातिशयेन
शीलयेदभ्यसेदिति वचनाच्चावश्यं न तथा सर्वशरीरे-
ऽभ्यंगः कार्यो यथैतेषु शिरःश्रवणपादेषु । अत्र च
पूर्ववदेकत्वाभावः ॥ १० ॥

प०—तमभ्यङ्गं शिरःप्रभृतिषु विशेषेणात्यर्थं शीलयेत्

हे०—अभ्यंगभ्यासं विधत्ते—तमभ्यङ्गं शीलयेदभ्यसेत्स-
र्वध्वजेषु विशेषान्मूर्धकर्णाङ्घ्रिषु एकस्मिन्नेव प्रयोगे पुनः
पुनः सेवनमभ्यासः, प्रत्यहं प्रयोगाभ्यासस्तु नित्यत्वेनोक्तः ।
संग्रहे तु—“सकेश्यः शीलितो मूर्ध्नि कपालेन्द्रियतर्पणः ।
हनुमन्याशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणम् ॥ पादाभ्यङ्गस्तु
तत्स्थैर्यनिद्रादृष्टिप्रसादकृत् । पादसुनिश्रमस्तंभसंकोचस्फुट-
नप्रणुत् ॥” इति ॥ १० ॥

अथैतदपवादमाह—

वज्र्योऽभ्यङ्गः कफप्रस्तकृतसंशुद्धयजीर्णिभिः ११

स०—अभ्यंगो वज्र्यो वर्जनीयः । कफप्रस्तेन
कृतसंशुद्धिनाऽजीर्णिना च ॥ ११ ॥

प०—सचाभ्यङ्गः कफप्रस्तादिभिः वर्ज्यः न सेव्यः ॥
कफप्रस्तश्लेष्मरोगार्तः कफेनाकान्तः । प्रस्तग्रहण-
मतिशयप्रतिपादनार्थम् । कृतसंशुद्धिर्वैमनादिना
चिरकालं निर्हृतदोषः तेन न सेव्यः । तथाऽजीर्णो
न सेव्यः ॥ ११ ॥

हे०—अभ्यंगं कफप्रस्तादीं निषेधति—कफप्रस्तोऽनिबुद्ध-
श्लेष्मा, कृतसंशुद्धेस्तदहरेण निषिद्धः । उक्तं च सुश्रुते—
“तरुणज्वर्यजीर्णं च नाभ्यक्तव्यः कर्मवत् । यथा वारतो
विरक्तश्च निरुद्धो यथ सान्धः ॥ पूर्वयोः स्फुटाभ्यासेना-
ध्यत्वमथापि वा ॥ शेषाणां तददः शीतोऽभ्यंगमाचरेद्यो
गदाः ॥” इति ॥ ११ ॥

लावघं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निमंदसः क्षयः ।

विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ॥ १२ ॥

स०—शरीरायासजननं कर्म व्यायामः । तस्मात्पञ्च
गुणाः लाववादयो निष्पद्यन्ते । विभक्तानि विभागान्
स्थितानि घनानि मात्राणि यस्य न विभक्त्यभावात्तस्य
भावस्तत्त्वमिति ॥ १२ ॥

प०—शेषान्नेनाभ्यङ्गं कृत्वा व्यायामं आमेवमन्तर्ध-
माह—शरीरायासजननं कर्म व्यायाम उच्यते । तस्मा-
द्व्यायामादुपसेविताल्लाघवादिकमुपजायते । लावघं

“शरीरायासजननं कर्म व्यायामसंज्ञितम् । तत्कृत्या तु मुखं देहं
विमृद्नीयात्समन्ततः ॥ शरीरोपचयः कान्तिर्गात्राणां मुचिभक्तता ।
दीप्ताग्निवसनालस्यं स्थिरत्वं लावघं मृजा ॥ श्रमकृमपिपा-
सोष्णशीतादीनां सहिष्णुता । आरोग्यं चापि परमं व्यायामा-
दुपजायते ॥ तथास्ति सदृशं तेन किञ्चित्स्थौल्यापकर्षणम् । न च
व्यायामिनं मर्त्यं मर्दयेत्वरयो भयात् ॥ न चैनं सहसा-
ऽऽक्रम्य जरा समधिरोहति ॥ स्थिरीभवति मांसं च व्यायामा-
भिरतस्य च ॥ व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्मपुष्पवृत्तितस्य च ।
व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव ॥ वयोक्षुण्णहानि-
मपि कुर्यात् सुदर्शनम् । व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि
भोजनम् ॥ विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपश्यते । व्यायामो
हि सदा पथ्यो बलिनां क्षिप्रभोजनम् ॥ स न शान्तिं वसन्ते
च तेषां पथ्यतमः स्मृतः । सर्वेष्वतुष्वहरहः पुम्भिरात्महितै-
षिभिः ॥ बलस्यार्द्धेन कर्तव्यो व्यायामो हन्तव्यतोऽन्यथा ।
हृदि स्थाने स्थितो वायुर्यदा वक्त्रं प्रपद्यते ॥ व्यायामं कुर्वतो
जन्तोस्तद्वलाद्धस्य लक्षणम् । वयोबलशरीराणि देशकालाश-
नानि च ॥ समीक्ष्य कुर्याद्व्यायाममन्यथा शोभानुयात् ॥”
इति सुश्रुतः ।

देहलघुत्वम् । कर्मणि सामर्थ्य-शक्तता दृढता । दीप्तो-
ऽग्निर्वह्निदीप्तता । मेदसो-धातोः क्षयः अल्पता ।
विभक्तानि-विभागस्थितानि, घनानि-निविडानि
दृढानि, गात्राणि-शरीरावयवाः, यस्य स विभक्त-
वनगात्रः । तस्य भावस्तरुवमिति ॥ १२ ॥

हे०-इष्टसाधनत्वकथनद्वारा व्यायामं विधत्ते ॥ १२ ॥

इदानीं येनासौ न कार्यस्तं दर्शयति-

वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णी च तं त्यजेत् ॥

स०-वातपित्तामयी बाल आषोडशाद्वर्षाद् वृद्धः
सप्ततेरुर्ध्वमजीर्णी च तं जह्यात् ॥ १३ ॥

प०-वातपित्तरोगातौ बालो वृद्धश्च व्यायामं त्यजेत्
परिहरेत् । वातामयी-वातरोगी, पित्तामयी-पित्त-
रोगी । तथा पित्तरोगी, वातपित्तामयी व्यस्तसमस्त-
त्वादिति ज्ञेयम् । बाल आषोडशाद्वर्षात्, सप्ततेरुर्ध्व
वृद्धः ॥ १३ ॥

हे०-वातरोगादौ व्यायामं निषेधति ॥ १३ ॥

अर्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः
शीतकाले वसन्ते च मंदमेव ततोऽन्यदा ॥ १५ ॥

स०-तुरवधारणे । बलवाद्भिः पुरुषैः स्निग्धभोजिभि-
रर्धशक्त्यैव निषेव्यो व्यायामः । प्राक् श्रमाद्व्यायामवर्जनं
कार्यमित्यर्थः । कदासौ विधातव्य इत्याह-
हेमन्ते शिशिरे वसन्ते च सेव्यः । शीतवसन्ताभ्या-
मन्यदा मंदमेव सेव्यः । मंदमिति क्रियाविशेषणम् ।
क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता च वक्त-
व्येति ॥ १४ ॥ १५ ॥

प०-स च व्यायामो बलिभिः पुरुषैः शीतकाले
वसन्ते ह्रमन्तशिशिराख्ये च स्निग्धान्नभोजिभिः
साद्विरर्धशक्त्या यावन्नातिश्रान्तस्तावन्निषेव्योऽभि-
षेवणीयः यावान् शक्यते । ततोऽर्धमिति । ततोऽ-
न्यस्मिन्नृतौ ग्रीष्मवर्षाशरदाख्ये मन्दमेव स्वल्प-
मेव ॥ १४ ॥ १५ ॥

हे०-तं व्यायामं व्यायाममात्रमाह-अर्धशक्त्या व्यायामो
निषेव्यः, किं सर्वैः नेत्याह-बलिभिः स्निग्धभोजिभिरिति
मिलितं विशेषणम् । किं सर्वदा नेत्याह-शीतकालो-हेम-

न्तशिशिरौ । अन्यदा तु ततोऽर्धशक्तेर्मंदमल्प-
निषेव्यः, अन्यदेत्यन्यस्यामवस्थायाम् अन्यस्मिन् चर्त-
अन्यावस्था बलित्वस्निग्धभोजित्वविपर्ययः । अन्
ग्रीष्मादित्रयम् । एवमन्तेन मंदत्वविपर्यये अर्धशक्तेर्न
वेदाः, अर्धशक्तिविपर्यये तु मंदत्वप्रवेशोऽस्तीति द्योत
अर्धशक्तिलक्षणं सुश्रुतेनोक्तं-“ हृदिस्थानस्थितो व
र्यदा वक्तं प्रपद्यते । व्यायामं कुर्वतो जंतोस्तद्वल-
लक्षणम् ” इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

तं कृत्वाऽनुसुखं देहं मर्दयेच्च समंततः ॥ १६

स०-तं व्यायामं कृत्वा अनुसुखं यथा शरीरे व
न स्यात्तथा देहं मर्दयेत् । समंततः परितः ॥ १६

प०-तं च व्यायामं कृत्वा निर्वर्त्य यथासुखं
मर्दयेत् । समंततः सर्वमापादतलमस्तकं, पद्म
पीडयेत् ॥ १६ ॥

हे०-मर्दनं विधत्ते-अनुसुखं सुखानतिक्रमेण समं
सर्वाङ्गेष्विति अतिव्यायामदोषकथनात्पूर्वं मर्दनवि-
मर्दनस्य व्यायामांगत्वख्यापनार्थम् अंगत्वं चोक्तमेव
कृत्वेति वचनात् । अत एवोक्तं-सुश्रुतव्याख्यायां जज्ज
मर्दनमपि व्यायामांतः पात्येवेति तच्च विशेषात्पञ्च-
उक्तं हि सुश्रुते-“ व्यायामस्विन्नगात्रस्य पञ्चव्यामुद्र
तस्य च ॥ व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव
इति ॥ १६ ॥

तृष्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं श्रमः क्लम
अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ।

स०-अतिव्यायामतस्तृष्णादयो भवन्ति । तृष्णेति घृ-
पदम् । तेन तृष्णादीनां पदानामकृतसमासानां निदे
दोषदेशाद्यनुरोधेनैकस्य द्वयोस्त्रिचतुराणां बहुतर
सर्वेषां चातिव्यायामव्यापत्त्वद्योतनार्थः ॥ १७ ॥

प०-यथोक्तप्रमाणातिक्रमात् अतिव्यायामादा
वितात् तृष्णादिर्जायते । तृष्णा-पिपासाक्षयो-रा
यक्ष्मा । प्रतमकः-तमःप्रवेशः श्वासो वा । तथा र
पित्तं-शोणितपित्तम् । श्रमः-खेदः । क्लमो-ग्लानि
ज्वरः छर्दिश्च वातोत्थौ ॥ १८ ॥

हे०-व्यायामप्रमाणातिक्रमे दोषमाह-क्षयो-राजयक्ष्म
प्रतमकः-श्वासभेदः, श्रमः-कर्मन्दित्रियाणां स्वव्यापाराश्चम
क्लमोऽबुद्धीन्द्रियाणाम् ॥ १७ ॥

अतिव्यायामप्रसंगेनातिजागरादीनामपि व्यापदो दर्शयति—

व्यायामजागराध्वस्त्रीहास्यभाष्यादिसाहसम् ।
गजं सिंह इवाकर्षन् भजन्नतिविनश्यति ॥ १८ ॥

स०—व्यायामादीनां भाष्यांतानां द्वंद्वः। तान्यादिर्यस्य साहसस्य धनुराकर्षणादेस्तदेवम् । अयथाबलमारंभः साहसं तद्वज्जन्सेवमानो विनश्यति । क इव । सिंह इव गजमतिमहावर्ष्माणमाकर्षन्नाक्रामन्यथा विनश्यति तथा—
ऽयथाबलमारंभेण व्यायामादिना नरो मार्यत इति ॥ १८ ॥

प०—प्रसङ्गेनाह—प्रतिषेधमन्यत्रापि—व्यायामादीनां साहसमतिसेवां भजन् पुरुषो विनश्यति । यथा सिंहो विक्रमवानिति स्वल्पबलो महाबलं दन्तिनमाकर्षन् स्वयमेव वृटयति । यद्यपि सिंहो धैर्यवांस्तथापि किं गजं स्थानात् स्थानान्तरं नेतुं शक्तः संगमाकर्षणैव प्राणास्त्यजेत् । एवं ननु धनुराकर्षणादिकं साहसं भजन् विनश्यति । जागरमस्वप्नः । अध्वा पन्थाः । स्त्रीसेवा । हास्यं भाषणमेवमादिव्यायामादनन्तरं कषायद्रव्यैरुद्धर्तनं कार्यम् ॥ १८ ॥

हे०—व्यायामप्रसंगजागरादीनां यथोक्तप्रमाणातिक्रमे दोषमाह—गजमाकर्षन् सिंह इव यतः साहसतः अयथाबलमारंभः—साहसं, नहि व्यायामाद्यतिभजनपर्याप्तं पुंसां बलमस्ति । अथस्त्रीशब्दाभ्यां गमनसंभोगौ लक्ष्येते, आदिशब्देन धनुराकर्षणादि ॥ १८ ॥

उद्धर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलापनम् ॥

स्थिरीकरणमंगानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥ १९ ॥

स०—उद्धर्तनस्य कफहरादयश्चत्वारो गुणाः ॥ १९ ॥

प०—अतस्तद्वृणानाह—भवतीति वाक्यशेषः । उद्धर्तनं—कफहरं कफघ्नं, मेदसो—धातोः, प्रविलापनं—विलीनविग्रहकारि । तस्यापकर्षकम् । अङ्गानां—शिरः—पाण्यादीनां स्थिरीकरणं दाढ्यावहम् । तथा परमत्यर्थं त्वक्प्रसादकरम् । त्वचः प्रसादं नैर्मल्यं करोति । कृते चोद्धर्तने स्नानं विधेयम् ॥ १९ ॥

हे०—इष्टसाधनकथनद्वारोद्धर्तनं विधत्ते—उद्धर्तनं कफहरणादिगुणम् । अतः कुर्यादित्यर्थसिद्धम् । प्रविला (प) यनं

द्रवीकरणं, द्रवीकृत्य मेदसः शोषणमित्यर्थः । उद्धर्तनं कषायादिचूर्णैर्गान्त्रोद्धर्षणम् ॥ १९ ॥

दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमूर्जाबलप्रदम् ॥
कंडूमलश्रमस्वेदतंद्रातृड्दाहपाप्मजित् ॥ २० ॥

स०—स्नानं दीपनं वृष्यमायुष्यं च भवति । ऊर्जा उत्साहः । बलं प्राणनम् । एते प्रददाति करोति यत्तदेवम् । कंड्वित्यादि । कंड्वादीनां द्वंद्वः । एतान् जयति स्नानस्य प्रभावादायुष्यत्ववृष्यत्वदीपनत्वानि बोद्धव्यानि । अथवा स्नानेन प्रहर्षो भवति । हर्षणत्वाच्च वृष्यत्वम् । तथा च वक्ष्यति—“यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्धनम् । मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥” इति । यथा स्नानं जाठराग्नेर्वहिर्निर्गतानि रोमकूपाश्रितान्यर्चीषि रुद्ध्वाऽन्तर्नयति ततश्चाग्नेः प्रबलत्वं कुर्वद् दीपनं संपद्यते । यथा शीतकाले शीतानिलस्पर्शसंरुद्धस्य जाठराग्नेः प्रबलत्वम् । बालादित्यस्तु व्याचक्षिष्ट । स्नानेन आजकार्णव्यं त्वगाश्रितं पित्तमंतःप्रविशद्दूष्माणं संवर्धयति तेन तदीपनम् । अत एव परिपेके जलमुष्णमिष्यते । यस्माच्छीतं निर्वापयति तेजो न देहस्यांतः प्रवेशयति । शीतकाले यच्छीतानिलस्पर्शसंरुद्धस्याग्नेः प्रबलत्वं तत्काल एव तस्मिन् कालस्वाभाव्यादिति बोद्धव्यम् । तथा चान्यतो शीते सति मंदाग्नित्वमेव दृश्यते । यथा वर्षास्वप्निमांघादेवांतर्बहिर्वहिसंधुक्षणं भोजनं समुपदिष्टम् । तथा च मुनिः—“व्यक्ताम्ललवणस्नेहं वातवर्षाकुलेऽहनि ।” विशेषशीत इत्यादि ॥ २० ॥

प०—तदर्थमाह—स्नानं दीपनादिगुणयुक्तम्, कण्ड्वादिघ्नं, दीपनं स्नानमित्यभेदं वस्तुतत्त्वमाजाठराग्निमर्चीषि वर्चोरूपाणि रोमकूपेभ्यो निर्गच्छन्तीति तानि शीतस्पर्शस्वभावं रोमकूपानपि धायान्तर्नीत्वा जाठराग्निमुत्तेजयति । यथा हेमन्ते शीतानिलस्पर्शसंरुद्धकायाग्निर्वहिर्निगमाद्विवृद्धः संपद्यते । वृष्यं—शुकवृद्धिकारि । आयुष्यमायुष्यं हितम् । ऊर्जस्तेजः कान्तिमत्वम् । बलं—सामर्थ्यं, तद्ददाति । कण्ड्वादिजिह्व । तन्द्रा—सुप्तरथेव सुप्तता । तथा चागमः । “निद्रातस्य विषयग्रहणं तन्द्रा ।” पाप्मा-पापमतानि जयति ॥ २० ॥

हे०—इष्टसाधनकथनद्वारा स्नानं विधत्ते-स्नानं-दीपनत्वा-
दिगुणम् अतः कुर्यादित्यर्थसिद्धं, दीपनं प्रभावात् । केचिदत्र
युक्तिमाहुः—“बाह्योऽगसेकैः शीताद्यैरुष्मान्तर्यामपीडितः ।
नरस्य स्नानमात्रस्य दीप्यते तेन पावकः ॥” इति । वृष्यं
वृषाय स्त्रीप्रसंगिने हितं शुक्रवर्धनमित्यर्थः । ऊर्जोत्साहः,
मलस्त्वगुपलेपः, मनःकर्मद्रियव्यापारे सति बुद्धीन्द्रियो-
परमस्तद्वा । दह्यमानवत् दुःखं दाहः, पाप्मा-पापम् ॥ २० ॥

उष्णांबुनाऽधःकायस्य परिषेको बलावहः ॥
तेनैव चोत्तमांगस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् ॥ २१ ॥

स०—उष्णांबुनाऽधःकायस्य परिषेको बलावहः
प्राणकृत् । तेनैवोष्णोदकेनैवोत्तमांगस्य शिरसः परिषेको
विधीयमानः केशचक्षुषां बलहृत् । प्राण्यंगानां समा-
हार एव द्वंद्व इत्यस्य प्रायिकत्वात्केशचक्षुषामित्युपप-
न्नमेव ॥ २१ ॥

प०—कायस्याधोऽधरविभागे यः उष्णांबुना
परिषेकः, स बलावहो बलप्रापकः, प्रकृतत्वात्तस्यैवाधः-
कायस्य तेनैवोष्णांबुना परिषेकः स्नानमुत्तगाङ्गस्य-
शिरसः, केशचक्षुषां बलहृत् । केशाश्चक्षुषी च तेषां
बलमपहरति ॥ २१ ॥

हे०—उष्णशीतभेदभिन्नस्य स्नानस्य विषयमाह-उष्णांबुना
यः परिषेकः सोऽधःकायस्य बलावहः स एवोत्तमांगस्यो-
र्ध्वकायस्य केशचक्षुषां बलहृत्, तस्मात्केशचक्षुर्वलार्थिभिः
शीतेन वारिणा स्नातव्यमितरैरुष्णेनेत्यर्थसिद्धं न त्वेकस्मिन्
स्थाने शीतोष्णयोः प्रयोगः क्रियासंकरे दोषापत्तेः ।
संग्रहे तु—“ नाऽनाप्लव्य शिरः स्नायात् न जलेऽप्येव न
शीतले ।” इति ॥ २१ ॥

स्नानं येषामपथ्यं तान् दर्शयितुमाह—

स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ॥
आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥ २२ ॥

स०—नेत्रे चास्यं च कर्णौ च तत्र रोगाः । अर्दितं च
नेत्रास्यकर्णरोगाश्चातिसारश्च ते विद्यन्ते येषां त एवम् ।
तेषु गर्हितमहितम् । एवं शेषेषु योज्यम् । अर्दितादीनां
द्वंद्वस्ततो मतुप् । तेनार्दितादिमत्सु गर्हितमिति
योज्यम् । एवं शेषेष्वपि ॥ २२ ॥

प०—अर्दितादिवातानां स्नानं गर्हितं निन्द्यम् ।
अर्दितो-वातव्याधिर्वक्ष्यमाणलक्षणः । नेत्ररोग-

श्चक्षुष्पीडा । आस्यरोगः आसिकाया
आस्यम् । अतिश्लेष्मावृतत्वात् कर्मण्य
आसिका । कर्णरोगः श्रवणपीडा । अतिसार
प्रतिहतपुरीषव्याधिः । आध्मानं वायुना जठ-
पीनसो नासास्त्रावः । अजीर्णमामविष्टवध
भेदेन त्रिविधम् । भुक्तवान्-कृताहारः ।
गर्हितं निन्दितमसेव्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

हे०—अर्दितादौ स्नानं निषेधति-अर्दित—ए-
आध्मानमुदरापूरणं, भुक्तवान्—कृतभोजनः, ;
निषिद्धम् ॥ २२ ॥

जीर्णे हितं मितं चाद्यान्न वेगानीरयेद्वा
न वेगितोऽन्यकार्यः स्यान्नाजित्वा साध्यः

स०—जीर्णे सम्यक्परिणते पूर्वं आहारे अद्या
किमद्यात् । हितं पथ्यम् । मितं मात्रया युक्तम् ।
ह्यतिमात्रं वा भुक्तं दोषाय स्यादतो मितम् ।
दित्यादि । वातविण्मूत्रादीनां संबन्धिनो वेगा
भूतानपि बलान्नेरयेत् प्रवर्तयेत् । न वेगित
संजातवातविण्मूत्रवेगास्तमकृत्वा नान्यकार्यः
नान्यत्कार्यं कुर्यादित्यर्थः । नाजित्वेत्यादि ।
शक्यः साध्यस्तं रोगमजित्वा नान्यकार्यः
योज्यम् । स ह्युपेक्षितो दुःसाध्यो साध्यो वा
साध्यशब्दोपादानादसाध्यामयप्रतिपन्नो न ना-
श्विकित्सानैष्कल्यादिति द्योतयति ॥ २३ ॥

प०—कृते स्नाने भोजनं भोक्तव्यमित्यत आ-
सम्यक्परिपाके ह्यस्तनेऽग्ने, हितं पथ्यं, मितं ;
तद्भोजनमधात्-भक्षयेत् । वेगान्-वार्ता-
दीन्, बलात्प्रयत्नात् नोदीरयेत्-न प्रे-
वेगितः सन् जातवेगः प्रत्युपस्थितार्-
दिः सन् नान्यकार्यः स्यात् नान्यानि कार-
भेत । यस्माद्विगविधारणेन व्याधयो जा-
साध्यं-साधलक्षणयुक्तमामयं, नाजित्वा-तस्य
त्सामकृत्वा, नान्यकार्यकृत् स्यात् । यस्मा
व्याधिरुपेक्षितोऽसाध्यतां याति । वचनं चा-
साध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसा-
मिथ्योपचाराद्देवाद्वायात्यवस्थान्तरं गदः” ॥

भोजनं विधत्ते-ह्यस्तने जीर्णेऽग्नेसत्यद्याद्भुञ्जीत ।
देशकालाद्युचितं, मितं—यथोक्तमात्रं, ननु विहारे

स्योक्तिरप्रस्तुता भवति, क्रियाप्राधान्याद्विहारत्वमाहारस्य । क्रियाप्रधानो हि विहारः, द्रव्यप्रधान आहारः, अयमेव विहाराहारयोर्भेदः क्रियाद्रव्ययोरुभयत्र भावात् । संग्रहे तु—
“अन्नपानविधानेन भुञ्जीतान्नं विनाऽत्ययात् । अभिनन्द्य प्रसन्नात्मा हुत्वा दत्त्वा च शक्तितः ॥ पक्वं सजलमेकांते यथासुखमिति ब्रुवन् । प्रयच्छेत्सर्वमुद्दिश्य पाचयेन्नान्नमात्मने । नान्नमद्यान्मुमूर्षूणां मृतानां दुःखजीविनाम् । स्त्रीजितल्ली-
वपतितक्रूरदुष्कर्मकरिणाम् ॥ गणारिगणिकासत्रधूर्तानां पणिनां न च । नोत्संगे भक्षयेद्भक्ष्यान् जलं नांजलिना पिबेत् ॥ सर्वं च तिलसंबंधं नाद्यादस्तमिते रवौ ॥ न सुक्तमात्र आयस्येन्न निषिद्धं भजेत्सुखम् ॥ ” इति । एवं प्रबोधादयो भोजनांता यद्धक्रमा विहार उक्ताः । तांश्चा-
वश्यकर्तव्यान्मन्यमानेषु नरेषु वेगोदीरणवेगधारण-
व्याध्युपेक्षाः संभाव्येरन्तस्तत्प्रातिषेधं करोति । तत्र वेगो-
दीरणं निषेधति—वेगाः वातविष्णून्नादयः, किं प्रवर्तमाना-
नपि न प्रवर्तयेत् नेत्याह—बलादप्रवृत्तान् प्रवर्तयेदित्यर्थः ।
वेगधारणं निषेधति—वेगितः— संजातवेगः सन्नन्यकार्यो न स्याद्वेगानेवोत्सृजेदित्यर्थः । व्याध्युपेक्षां निषेधति— आम-
यमजित्वाऽन्यकार्यो न स्यात्, आमयमेव जयेदित्यर्थः । किं सर्वमित्यत आह—साध्यम् । असाध्यस्तु प्रयत्नवैयर्थ्या-
दुपेक्ष्य एव इति बद्धक्रमविहारव्याख्या ॥ २३ ॥

**सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
सुखं च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् २४**

स०—सर्वभूतानामशेषप्राणिनां यस्मात्सुखार्थाः प्रवृत्तयः कर्माणि । मता अभिप्रेताः सुखं च शर्माख्यं धर्माद्विना न भवति तस्मात्कारणाद्धर्मपरो धर्मप्रधानः स्यात् । धर्मादिति पृथग्विनेति पंचमी ॥ २४ ॥

प०—सर्वभूतानां—सर्वप्राणिनां, सर्वाः प्रवृत्तयः—सर्वाः क्रियाः, सुखार्थाः—सुखनिमित्ता, मता—अभिप्रेताः ।
सुखं—दुःखाभावः । धर्माद्विना—धर्मादन्यत्र धर्मं वर्ज-

१ तत्रालौकिकत्वाद्दृष्टार्थत्वादप्रवृत्तानां यज्ञादीनां शास्त्र-
प्रवर्तनं, लौकिकत्वाददृष्टार्थत्वाच्च प्रवृत्तेभ्यश्च सांसभक्ष-
णीदभ्यः शास्त्रादेव निवारणं धर्मः । अथवा यतोऽभ्युदय-
निःश्रेयससिद्धिः स धर्मः । धर्मः पुरुषगुणः कर्तुः प्रियहित-
करो मोक्षहेतुः, अतीन्द्रियोऽन्यसुखसंविज्ञानवरोधी, पुरुषान्तः-
करणसंयोगविशुद्धाभिसंधिजो वर्णाश्रमिणां प्रतिनियतसाधन-
निमित्तः ।

यित्वा, सुखं नोत्पद्यते । तस्माद्धेतोर्धर्मप्रधानो धर्म-
परो स्यात् । तेनैतदुक्तं भवति । या या क्रिया क्रियते
कायादिभिः सा सा धर्ममूला कार्येति ॥ २४ ॥

अथावद्धक्रमान् विहारान् व्याचष्टे—ते च प्रायेण धर्मरूपाः ।
तत्र धर्मस्यायुर्वेदाङ्गत्वेन हेतुमाह—सुखार्था इति । सुखमारो-
ग्यम् । उक्तं हि चरके—“सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःख-
मेव च ” इति । यद्यपि षोडशात्मकाच्चिकित्सनादारोग्यं
तथापि धर्मसहकृतादेवेति धर्मस्यायुर्वेदाङ्गत्वम् ॥ २४ ॥

भक्त्या कल्याणमित्राणि सेवेतेतरदूरगः ॥ २५ ॥

स०—कल्याणे शुभकर्मणि मित्राणि सहाया उपदे-
शादिना कल्याणमित्राणि तानि भक्त्या अदंभमतिः सन्
भजेत् । इतराणि कल्याणमित्रापेक्षयेतराणि पापमि-
त्राणि तेभ्यो दूरगस्तद्वर्जनपरः । सत्संगो हि दृष्टादृष्टा-
नर्थकरः । दूरग इत्यस्माद् दूरे स्थितः ॥ २५ ॥

प०—कल्याणमित्राणि—श्रेयःसुहृदो, भक्त्या वाक्काय-
भक्त्याः प्रहृतया—प्रयत्नेन, सेवेत । इतरदूरगः सन्
इतराणि—कल्याणमित्रापेक्षया पापकर्तृणि, तेषु
दूरगः । दूरे तिष्ठन् वर्ज्यास्ते इत्यर्थः । कल्याण-
मित्राणि यानि ज्ञानादिकमुपादिशन्ति लोकद्वय-
हितैषीणि वृद्धगुरुब्राह्मणादीनि ॥ २५ ॥

हे०—सन्मित्रसेवां विधत्ते—कल्याणानि कल्याणहेतुत्वात्,
इतराप्यकल्याणानि तेभ्यो दूरगः, सन्मित्राणि कल्याणानि
मित्राणि, सेवेत । कया भक्त्या । यद्यपि भक्तिः सेवैव तथापि
फलानुसंधाननिवृत्त्यर्थमेव भुक्तम् एवं हि कृतं कर्म महाफलं
भवति । अतएव वक्ष्यमाणान्यपि कर्माणि अवश्यकर्तव्यमुक्त्या
कर्तव्यानि न तु फलानुसंधानेन ॥ २५ ॥

**हिंसा स्तेयान्यथाकामं पैशुन्यं परुषानृते ।
संभिन्नालापव्यापादमभिध्यादग्विपर्ययम् ॥
पाप कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् २६ ॥**

स०—हिंसा प्राण्युपघातः । स्तेयं चौर्यम् । अन्यथा-
कामो निषिद्धकामसेवा पशुस्त्रीगमनादि । एतन्निविधं
कायिकं पापं कर्म । पैशुन्यं परेषां भेदकृद्भवनम् ।
परुषममृदुवचनम् । अनृतमसत्यवचनम् । संभिन्नाला-
पोऽसंबद्धप्रलपनम् । चतुर्विधमेतद्वाचिकम् । व्यापादः
प्राण्युपघातचिन्ता । अभिध्या परगुणव्यसहिष्णुता ।
दग्विपर्ययं शास्त्रदृष्टिवैपरीत्यं नास्तिकत्वादिति विधमेत-

न्मानसम् । तदेतद्विंशति दशधा पापं कर्म कायवा-
ङ्मानसैस्त्यजेन्न कुर्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

प०--इत्येवं दशधा पापं कर्म कायवाङ्मानोभिस्त्य-
जेत् । तत्र हिंसा-प्राण्युपघातो मारणम् । स्तेयं परद्रव्या-
पहारश्चौर्यम् । अन्यथाकामोऽगम्यागमनं, परस्त्री-
गमनमेवं कायिकं त्रिविधम् । पैशुन्यं परदोषसूचनम् ।
परुषं-तीक्ष्णवचनम्, परमर्मस्पर्शनं वा । अनृतम-
सत्यवचनम् । संभिन्नालापं परेषां भेदजननम् ।
विपरीतभाषणमसंबद्धप्रलापः । एवं वाचिकं चतुर्धा ।
व्यापादः-सत्त्वावद्वेषः । अभिध्या अन्यायेन परद्रव्ये
स्पृहा । दृष्टिविपर्यया मिथ्यादृष्टिः । शास्त्रदृष्टि-
वैपरीत्यं नास्तिकत्वम् । नास्ति दत्तं नास्ति हुतं,
नास्ति इह लोके नास्ति परलोके एवं दृष्टिविपर्ययः ।
एवं मानसं त्रिविधमिति ॥ २६ ॥

हे०-पापं निषेधति-तद्दशविधम् । तत्र हिंसा-प्राणिवधः,
स्तेयं चौर्यम्, अन्यथाकामोऽगम्यागमनं, पैशुन्यं-परस्य
प्रत्यक्षं तद्दोषकीर्तनं, प्रत्यक्षं तु परुषम्, अनृतमसत्यम्,
संभिन्नालापोऽस्तप्रलापः, व्यापादः-परानिष्टचिन्ता, अभि-
ध्या-परस्वापहरणेच्छा, दृष्टिविपर्ययः-आप्तवाक्येष्वप्रा-
माण्यबुद्धिः, दृक्शब्देनात्र दृष्टोऽर्थ उच्यते ॥ २६ ॥

अवृत्तिव्याधिशोकार्ताननुवर्तेत शक्तितः ॥ २७ ॥

स०--न विद्यते वृत्तिर्येषां तानवृत्तीन् । शक्त्या
यथासामर्थ्यमनुकूलं गच्छेत् । तथा व्याधिना शोकेन
चार्ताश्च ॥ २७ ॥

प०--अवृत्तिकान्-वर्तेनोपायराहितान् । व्याधिभि-
रार्तान् पीडितान् शोकिताननुवर्तेत । दानचिकि-
त्साशोकापनोदनैः प्रतिकुर्वीत । शक्तितः यथाश-
क्ति ॥ २७ ॥

हे०-आर्तानुवर्तितं विधत्ते-अवृत्तिः-जीवनोपायाभावः, शोक
इष्टवियोगजं दुःखम्, अनुवर्तेतार्तिनिवारणे प्रयतेत ॥ २७ ॥

आत्मवत्सततं पश्येदपि कीटपिपीलिकम् २८ ॥

स०--कीटान् पिपीलिकांश्चात्मवत्पश्येत् । स्वशरीरतु-
ल्यानित्यर्थः । किमु सतोऽसाधून्वा । कीटपिपीलिकमप्या-
त्मवत्पश्येदित्यपिशब्दस्यार्थः । कीटपिपीलिकमिति
क्षुद्रजंतव इत्येकत्वम् ॥ २८ ॥

प०--कीटाः वृश्चिकादयः कृमयः । पिपीलिकाः-सूक्ष्म-
प्राणिनः । एवमपि क्षुद्रजन्तूनात्मवत् आत्मना तुल्यं

सततं नित्यकालं पश्येत् ईक्षेत् । यथात्मनि सुखदुः-
खादीनि जीवितप्रियत्वं च तथा ऽन्येषां सुखदुः-
खजीवितप्रियत्वादीनि । एवं तेषु हिंसादिकं न
कार्यमिति ॥ २८ ॥

हे०--भूतदयां विधत्ते-कीटपिपीलिकमप्यात्मवत्पश्येत्
किं पुनर्ब्रह्मणादिकम् "आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न
समचारेत्" इति ॥ २८ ॥

अर्चयेद्देवगोविप्रवृद्धवैद्यनृपातिथीन् ॥ २९ ॥

स०--देवादीनां द्वंद्वः । देवादीनर्चयेत् । वृद्धा
ज्ञानवृद्धाः शीलतपोवृद्धाश्च । नृपो राजा । अतिथिरस-
मानप्रामी वैश्वदेवांते समुपस्थितः ॥ २९ ॥

प०--देवादीनर्चयेत्-पूजयेत् । विप्रा-ब्राह्मणाः ।
वृद्धाः-ज्ञानशीलतपोब्रह्मचर्यव्रतादिषु सक्ताः । नृपा
भूपालाः । अतिथयः-आगन्तुका अभ्यागता
इति ॥ २९ ॥

हे०--पूज्यपूजां विधत्ते-पूज्या देवादयः वृद्धश्रुतादि-
मिरात्मनोऽधिकः ॥ २९ ॥

विमुखान्नार्थिनः कुर्यान्नावमन्येत नाक्षिपेत् ३०

स०--अर्थिनो याचकान्प्रत्याख्यानेन विमुखान्
कुर्यात् । नावमन्येत नावमानयेन्न च परुषवचनादिना
क्षिपेत् परिभवेत् ॥ ३० ॥

प०--अर्थिनो-मनुष्यान् विमुखान्-हतेप्सान् प्रत्या-
ख्यानावज्ञानजननपरुषवचनैर्न कुर्यात् । अवमानम-
पूजा । तिरस्कार-आक्षेपः । किं भवद्भिः पठितं श्रुतं
विज्ञातं वा वितण्डारूपो नो क्षेपणमिति ॥ ३० ॥

हे०--याचकद्वेषं निषेधति सा द्विधा विमुखीकरणमव-
ज्ञापरुषभाषणं चेति ॥ ३० ॥

उपकारप्रधानः स्यादपकारपरेऽप्यरौ ॥ ३१ ॥

स०--अरौ शत्रावपकारपरेऽपि सत्युपकारप्रधानः
स्यात् । ननु रिपुरपकारक एव तत्किमपकारपर इति
विशेषणेन । तथा च माघः । उपकर्त्रारिणा संधिर्न
मित्रेणापकारिणा । उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षण-
मेतयोः । नहि सर्वदैवारिपकारं कर्तुं शक्यः स्यात् किं
तर्हि कदाचिदेव । हेत्वधीनत्वादपकारकारित्वस्य । वाता
दिदोषवत् । यथा वातादयो दोषा दूषणस्वभावा अपि

संतः कदाचिद्विकारकत्वे समर्था भवन्ति कदाचिन्नैव ।
दोषत्वं सर्वदैव तेषाम् । तस्मादपकारपर इति युक्तं
विशेषणम् । अपकारिण्युपकारकृत्यात् किं पुनरुपका-
रक इत्यपिशब्दार्थः ॥ ३१ ॥

प०—अरौ शत्रावपकारकरेऽप्ययुक्तकारिण्युपकार-
प्रधानस्तत्पर एव स्यात् । अर्येयदरित्वं तत्सर्वदैवास्य
मनसि वर्तते किन्त्वपकारकारित्वं कदाचित्कं,
तस्यापकारं तस्यापकारकारित्वं न सर्वदेति । एवम-
पकारकरेऽपि शत्रौ उपकारप्रधानेन भवितव्यं,
किं पुनस्तमपकारमकुर्वति । अपकारशब्दो विशेष-
णार्थो बोद्धव्यः ॥ ३१ ॥

हे०—परोपकारं विधत्ते—किंपुनरुपकारपरे मित्रादौ
अपकारासमर्थोऽप्यिरिस्ततीति न पौनरुक्त्यम् ॥ ३१ ॥

संपद्विपत्स्वेकमना हेतावीर्ष्येत्फले न तु ॥ ३२ ॥

स०—संपत्सु विपत्सु चैकमनाः समचित्तः । संपत्सु
विषक्तेन विपत्सु विषादादिना न भाव्यमित्यर्थः । हेता-
वित्यादि । हेतौ कारणे ईर्ष्येत् । यथा । अयमेवं श्रुत-
त्यागादिगुणवान् कस्मादहमप्येवं न भवेयम् । फले
नतु परकीये शोभने फले वस्त्रालंकारादिके नेर्ष्येत् ॥ ३२ ॥

प०—संपदः समुद्भूयः, विपदस्तासामेव विघटनं,
तास्वेकमना आत्मनैव समचित्तः स्यान्न संपत्सूत्सिक्तो
न विपत्सु विषादी । हेतावीर्ष्येत्—संपत्करे वस्तुनि
ईर्ष्यां कुर्यात्, न फले परसमृद्धिसद्वृत्तश्रुतत्यागादिके
परस्य गुणैर्जाते तन्निमित्त एव ईर्ष्येत नतु तत्प्राप्तौ ।
अयमेव गुणवान् तुल्येऽपि पुरुषत्वेऽहमप्येवं गुण-
विभूषितो न कथं भवेयमित्येवं हेतौ यत्नः कार्या,
येनापूर्वं श्रुतादिकमुपजायेतेति ॥ ३२ ॥

हे०—निर्विकारत्वं विधत्ते—हर्षहेतुषु संपत्सु विषादहेतुषु
विपत्स्वेकमना हर्षविषादरहितचित्तो भवेत् । ईर्ष्या
निषेधति—परोत्कर्षासहनमीर्ष्या तां न कुर्यात् । यो हि
बुद्धिमान् स हेतावीर्ष्येन्न फले । एतदुक्तं भवति एकं
फलमुद्दिश्य, तत्साधनमनुतिष्ठद्भिः परस्परैर्ष्याऽनुष्ठेयं
तथाह्यनुष्ठितं सम्यगाद्यु निष्पद्यते । अथ दैवानुकल्यादे-
कस्य फले सिद्धे तत्रैतरेरीर्ष्यां न कर्त्तव्या, सा हि न फलस्य
साधनं, प्रत्युत पापपरितापयोरिति ॥ ३२ ॥

काले हितं मितं ब्रूयादविसंवादि पेशलम् ३३ ॥

स०—काले प्रस्तावे । हितं पथ्यम् । मितं न बहु
अविसंवादि सत्यम् । पेशलं मनोज्ञं ब्रूयात् ॥ ३३ ॥

प०—वचो ब्रूयाद्वदेत्, काले योग्ये प्रस्तावे हितं
धर्म्यमित्यर्थं प्रियं, पथ्यम् । मितं स्वल्पं, परिमितमावि-
संवादि—तथ्यं, सत्यरूपम् । पेशलं श्रुतिसुखं, स्नि-
ग्धभाषितं मनोज्ञम् । रम्यमिति यावत् ॥ ३३ ॥

हे०—भाषणं विधत्ते—काले प्रस्तावे ब्रूयात् । तच्च हितं—
पथ्यं, मितं—विवक्षितार्थप्रकाशनमात्रम्, अविसंवादि—सत्यं,
पेशलं—मधुरम् ॥ ३३ ॥

पूर्वाभिभाषी सुमुखः सुशीलः करुणामृदुः ।

नैकः सुखी न सर्वत्र विश्रब्धो न च शंकितः ३४ ॥

स०—पूर्वाभिभाषी पूर्वालापी स्यात् । सुमुखो गतश्रु-
कुटिः । सुशीलः शोभनस्वभावः । तथा करुणया
मृदुराद्रसंतानो मातेव पुत्रे । एकोऽद्वितीयः सन्सुखी न
स्यात् । तथा च भगवान् व्यासः । मायाचारे मायया
वर्तितव्यमिति । तथा सर्वत्र मित्रस्वजनादिष्वपि शंकि-
तोऽविश्वस्तो न स्यात्तेषां वैमुख्यदोषप्रसंग-
भयात् ॥ ३४ ॥

प०—करुणया मृदुः करुणामृदुः । पूर्वाभिभाषी—
प्रथमतः पूर्वालापी । सुमुखः—शोभनवदनः, विगतश्रु-
कुटिः । सुशीलः—शोभनस्वभावः, अपरुषचेष्टः,
दयालुः, शुद्धसंतानः, आर्द्रचित्त इति । पुमान्नैकः
सुखी स्यात्, किं तर्हि ब्राह्मणज्ञातिमित्रभृत्यादिभिः
सह साधारणविभवेन भाव्यम् । न सर्वत्र न सर्व-
विषये, विश्रब्धो—विश्वासी स्यात् । नापि सर्वत्र
विश्वसेत् । तेषु स्वजनमित्रभृत्यादिषु शङ्कितः सा-
शङ्कः स्यात् ॥ ३४ ॥

हे०—पूर्वाभिभाषित्वादिकं विधत्ते—पूर्वाभिभाषी यदृच्छास-
ङ्गते सुहृदि तद्वचनात्पूर्वं कुशलप्रश्नादिकारी भवेत् तथा सुमु-
खः प्रसन्नवदनः, सुशीलः—शिष्टानुमतव्यवहारः, करुणामृदुः—
सत्येऽपि सामर्थ्ये कृपालुत्वात्परापकारसहिष्णुः । एकसुखि-
त्वादिकं निषेधति—एकः सुखी न भवेत् । ज्ञातिभृत्यादिभ्यो
यथायथमविभज्य सुखसाधनं नोपभुञ्जीत तथा सर्वत्र न
विश्रब्धो न च शंकितो भवेत् । अविश्वसनीयेषु विश्वासमश-
कनीयेषु च शंकां न कुर्यात् ॥ ३४ ॥

शत्रूणां च निषेधनम् । अवष्टम्भनमायुष्मं भयं दंड-
धारणमिति । मौली शिरोवेष्टनयुक्तः । अनेनोपरि
पततां पतंगकीटादिमूत्रपुरीषादीनां रक्षा । तथा
सहायवान् । अनेनापि चित्तावष्टम्भः । दंडशब्दादत-
इनिठनावितीनिः । मौलिशब्दाच्च ब्रीह्यादित्वात्तस्य
ह्याकृतिगणत्वमिति केचित् । आत्ययिक इति ।
अत्ययः कृच्छं तस्मिन् भवमित्यध्यात्मादित्वा-
ड्डम् ॥ ४३ ॥

प०—निशि रात्रौ न विचरेत् । आत्ययिकेतु प्रयो-
जनवशतो रात्रिविचरणसाध्ये कार्ये दण्डी, मौली,
सहायवान् विचरेत् । अर्थबलायुक्तमनात्ययिके नैव
विचरेन्निशीति । दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी । दण्डशब्दो
दण्डः—सर्पादीनां तु त्रासनार्थं, स्वलितप्रतिष्ठानार्थं,
शत्रुनिवारणार्थम् । मौली—वेष्टितशिराः । शिरसि
प्रावृतमुपरिष्ठात्पततां लूतापतङ्गकीटादीनामारक्षणा-
र्थम् । सहायवान्—चौरयक्षुरक्षःपिशाचादिप्रतिभय-
निषेधार्थम् ॥ ४३ ॥

हे०—रात्रिपर्यटनं नियच्छति—यत्कार्यं कालप्रतीक्षां न
सहते तदाऽत्ययिकं, तस्मिन्सति दण्डादियुक्तः सन् रात्रौ
विचरेत् । मौलिः शिरोवेष्टनम् ॥ ४३ ॥

चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छाया भस्मतुषाशुचीन् ।
नाक्रामेच्छर्करालोष्टबलिस्नानभुवोऽपि च ४४ ॥

स०—चैत्यस्तु विशिष्टदेवताधिष्ठितो लोकप्रसिद्धो वृक्षवि-
शेषः । बुद्धालय इत्यन्ये । पूज्यो गुरुपुत्रादिः । ध्वज-
श्चिह्नम् । अशस्ताश्चण्डालादयः । एषां छायाः । तथा
भस्म भूतिः । तुषो धान्यादित्वक् । अशुचिर्विट् ।
यद्वा उच्छिष्टं वस्तु । तदेतन्नाक्रामेत् । शर्कराः सूक्ष्म-
पाषाणाकृतिर्मृत्खंडिका । तथा लोष्टं मृत्पिंडादिखंडः ।
बलिर्देवताद्यर्चनम् । स्नानं प्रसिद्धम् । बलिश्च स्नानं
च बलिस्नाने तयोर्भुवौ बलिस्नानभुवौ । शर्करा लोष्टं च
बलिस्नानभुवौ च ता नाक्रामेत् ॥ ४४ ॥

प०—चैत्यः विशिष्टदेवताधिष्ठितो वृक्षविशेषो लोक-
प्रसिद्धः । यः प्रसिद्धः पूज्यो—गुर्वादिः । ध्वजो—
देवतागारमस्तके शूलचक्रादिसम्बद्धः पटेनोपलक्षितः ।
अशस्तममङ्गल्यवस्तु; एषां छायां नाक्रामेत् पादाभ्यां
न लङ्घयेत् । भस्म—दग्धानां गोमयादीनां सम्बन्धि ।

तुषो—धान्यच्छदि । अशुचि—शकृन्मूत्रादि । शर्करा—
शिलाचूर्णः । लोष्टं—मृन्मयं पाषाणतुल्यम् । बलि-
भूमिर्भूतादीनामुपहारस्थानम् । स्नानभूर्यत्र कश्चन
स्नातः तत्सर्वं पादाभ्यां नाक्रमेत् परिहरे-
दिति ॥ ४४ ॥

हे०—चैत्यादिच्छायास्वाक्रमणं निषेधति—चैत्यो—
गृहाधिष्ठितो वृक्षः, पूज्यो—देवादिः, ध्वजो—यूपादिः,
अशस्तश्चण्डालादिः तेषां छायां नाक्रमेत् । तथा भस्म
भूतिं, तुषं—धान्यत्वचम्, अशुचि विष्मूत्रोच्छिष्टादि ।
शर्करादिव्याप्तान् भूप्रदेशान् शर्करा—वालुका, लोष्टं—
मृत्पिण्डः, बलिः—पूजा, स्नानं स्नानोदकम् ॥ ४४ ॥

नदीं तरेन्न बाहुभ्यां नाग्निस्कंधमभिव्रजेत् ।
संदिग्धनावं वृक्षं च नारोहेद्दुष्टयानवत् ॥ ४५ ॥

स०—नदीं तरंगिणीं दोर्भ्यां न तरेत् । अग्नि-
स्कंधमभि अग्निराशेरभिमुखं न व्रजेत् । सन्दिग्धा
चासौ नौश्च तां नारोहेन्नोच्चलेत् । संदिग्धायाः शि-
थिलबन्धनत्वाज्जर्जत्वादतिभाराक्रान्तत्वात्परागमनं प्रति
संदेहः । चेति समुच्चये । वृक्षं च नारोहेत् । कथम् ।
दुष्टयानवत् । यथा दुष्टयानमश्वादिकं नारोहेत् तथे-
ति । दुष्टयानारोहणमपि चोक्तयानया निषिद्धम् ॥ ४५ ॥

प०—नदीं—सरितं, बाहुभ्यां—भुजाभ्यां, न तरेन्न लंघ-
येत्, मकरकर्मादिभिर्विघातभयात् । तथाऽग्निस्कंध-
महान्तमाग्निराशिं, नाभिव्रजेत्—न संमुखो गच्छेदिति ।
सन्दिग्धां नावं—शिथिलबन्धनां, जर्जरितां, पारग-
मनासमर्थाम् । तथा सन्दिग्धवृक्षं—विषादिनिर्दिष्टं,
देवताधिष्ठितं वा भंगुरं वा नारोहेत्—तयोरुपरि
न तिष्ठेत् । कथं दुष्टयानवत् । यथा—दुष्टे याने-
ऽश्वादिके, एवं भङ्ग्या तस्याप्यारोहणं निषिद्धं
भवति ॥ ४५ ॥

हे०—बाहुभ्यां नदीतरणं निषेधति—नदीमिति । अग्नि-
स्कन्धाभिमुखं गमनं निषेधति—अग्निस्कन्धो महाग्निराशिः ।
संदिग्धनावाद्यारोहणं निषेधति—संदिग्धा—शङ्क्यमानम-
ज्जना । दुष्टं यानं शङ्क्यमानपतनमश्वादि तस्य दृष्टान्तत्वेनो-
पादानं तदारोहणस्य निषेधोपायत्वख्यापनार्थम् ॥ ४५ ॥

नासंवृतमुखः कुर्यात्क्षुतिहास्यविजृम्भणम् ॥ ४६ ॥

स०—नासंवृतास्यः क्षुत्यादीन्कुर्यात् । हस्तादिना मुखं

पिधाय कुर्यादित्यर्थः । क्षुतिश्छिन्ना । हास्यं हसनम् ।
विजृम्भणं जृम्भिका । एषां समाहारद्वन्द्वः ॥ ४६ ॥

प०-असंवृतमुखो-नाच्छादितास्यो हतवस्त्रादिभिः,
क्षुतिः-छिका, हास्यं-हसनं, विजृम्भणं-जृम्भां न
कुर्यात् । आच्छाद्यास्यं पुनः जृम्भादिकं कार्यमित्युक्तं
भवति ॥ ४६ ॥

हे०-अनाच्छादितमुखस्य क्षवश्चादिकं निषेधति ४६ ॥

नासिकां न विकुष्णीयान्नाकस्माद्विलिखेद्भुवम् ।
नागैश्चेष्टत विगुणं नासीतोत्कटकस्थितः ॥ ४७ ॥

नासां न विकर्षेत् । मलोत्सारणमात्रं तु कार्यमे-
वेति विशब्देन द्योतयति । अकस्मात्कारणं विना भुवं
पृथ्वीं न विलिखेन्नोत्कर्षेत् । अङ्गैर्हस्तपादादिभिर्विगु-
णमननुगुणं यथा भवति तथा न चेष्टेत न व्या-
प्रियेत । उत्कटकं स्थितमवस्थानं यस्य स
एवंभूतो नासीत् । चिरं न तिष्ठेदित्यर्थः । अशो-
रोगाद्युत्पत्तेः ॥ ४७ ॥

प०-नासिकां-प्राणं, न विकुष्णीयात् न निष्कर्षेत् ।
अशोऽर्बुदादिभयात् । भुवं भूमिमकस्मात्कारणं विना
न विलिखेत्-निर्घर्षयेत् । अकारणमङ्गुल्यादिभिर्लि-
खनं तस्या न कुर्यादित्यर्थः । अङ्गैर्हस्तपादादिभिर्वि-
गुणमननुगुणं विस्पष्टं कृत्वा न चेष्टेत नेहेत, तेन
करचरणविकारान् वर्जयेदित्युक्तं भवति । शूलाङ्ग-
भङ्गादिभयात् । तथोत्कटकः स्थितः सन्नासीत् ।
उत्कटकस्थानाच्चिरावस्थानेन गुदस्थाने अर्शआद्या
उत्पद्यन्ते ॥ ४७ ॥

हे०-नासिकानिष्कर्षणं निषेधति-नासिकाच्छिद्रोपलक्ष-
णम् । उक्तं हि सुश्रुते-“न बालकर्णनासास्रोतोदशनाक्षिवि-
चराण्यभिनिकुष्णीयात्” इति निष्कारणं भूमिविलेखनं
निषेधति-नाकस्मादिति विगुणामंगचेष्टां निषेधति-नागै-
रिति विगुणमनार्जवं, चिरकालमुत्कटस्थानं निषेधति-नासी-
तोति ॥ ४७ ॥

देहवाक्चेतसां चेष्टाः प्राक् श्रमाद्विनिवर्तयेत् ।
नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेन्नक्तं सेवेत न द्रुमम् ४८ ॥

स०-देहादीनां द्वन्द्वः। एषां सम्बन्धिनीचेष्टाः क्रियाः
श्रमात्स्वेदात् पूर्वं विनिवर्तयेत् । तावद्भ्रुराकर्षादि
कुर्याच्चावन्नातीव श्रमः स्यादित्यर्थः । तथा ऊर्ध्वं जा-

नुनी यस्य स ऊर्ध्वजानुश्चिरं नासीत् । नक्तं रात्रौ
द्रुमं तरुं न सेवेत । तदाश्रितकीटमृत्रशकृदादिपात-
रक्षार्थम् ॥ ४८ ॥

प०-देहश्च वाक् च चेतश्च तानि देहवाक्चेतसां
तेषां चेष्टाः क्रियाः, प्राक् श्रमात्-स्वेदात्पूर्वं, यावन्ना-
तीव श्रमो भवेत्तावद्विनिवर्तयेत्-परिहरेत् । तेनैतदुक्तं
भवति । तावद्देहवाक्चेतोभिर्गमनाध्ययनचिन्तना-
दिकर्म कार्यं, यावन्नातीव श्रमो भवेदिति । ऊर्ध्वं
जानुनी यस्य स ऊर्ध्वजानुः । उत्तानः सन् जानुनी
सङ्कोच्य न चिरं तिष्ठत् । तथा नक्तं रात्रौ, वृक्षं
न सेवेत ॥ ४८ ॥

हे०-श्रमोत्पत्तेः प्रागेव सर्वचेष्टोपरमं विधत्ते-व्यायामस्य
श्रमैकफलत्वाभिवृत्तिकालाभिधानाच्च तद्व्यतिरेकोऽत्र देह-
चेष्टा ग्राह्या । चिरकालमूर्ध्वजानुस्थितिं निषे-
धति-यो जङ्घे संकोच्योत्तानः शेते, यश्चोर्ध्वं तिष्ठत्यूर्ध्व-
जानुः । रात्रौ द्रुमादिसेवां निषेधति ॥ ४८ ॥

तथा चत्वरश्चैत्यांशश्चतुष्पथसुरालयान् ॥
सूनाटवीशून्यगृहश्मशानानि दिवापि न ॥ ४९ ॥

स०-चत्वरं त्रिपथम् । अन्ये त्वाहुः । यत्र प्रदेशे
नगरनिवासिनो ग्राम्यः या समेत्य नानाविधाः कथाः
कुर्वन्ति स चत्वर उच्यते । चत्वारंश्चैत्यसमीपः । चतु-
ष्पथं मार्गचतुष्टयसंगमः । सुरालयो देवगृहम् ।
एतांश्च नक्तं न सेवेत । सूना वध्यस्थानम् । अटवी
निर्जनो देशः । शून्यगृहमुज्जटभवनम् । श्मशानं पितृ-
वनम् । तानि दिवाऽपि न सेवेत । अपिशब्देन रात्रौ
नितरामसेवनमाह ॥ ४९ ॥

प०-तथा-चत्वरानीन् नक्तं न सेवेत । चत्वरं-त्रिपथ-
माहुः । चत्वरः-प्रदेशविशेषो नगराद्ग्रामाद्बहिर्नि-
र्गत्य यो भवति यत्र नगरनिवासिनो ग्रामनिवासिनो
वा स्वैरेणागत्य नानाविधाः कथास्तास्ताश्चिन्त-
यन्ति स चत्वर इति । केचिच्चैत्यान्तश्चैत्यसमीपं,
चतुष्पथं चत्वारो मार्गाः यत्रैकीभवन्ति । सुरा-
लयो देवगृहम् । सूनादिकं दिवापि न सेवेत ।
सूना-यातनास्थानम् । अटवी-अरण्यम् । शून्यगृहं-
निर्जनमन्दिरम् । श्मशानं-शवदाहस्थानम् । एतानि
दिवापि न सेवेत किमुत रात्रौ ॥ ४९ ॥

हे०—ग्रामाद्विर्यत्र ग्राम्याः सर्वे कथाः कुर्वते यश्च त्रयाणां
पथां संक्रमः स चत्वरः, चैत्यांतः—चैत्यसमीपं, चतुष्पथश्च-
तुर्णां पथां संगमः, सुरालयो-देवकुलं, सूनादिसेवां
निषेधति-सूना-वध्यस्थानम्, अटव्यरण्यम् अपिशब्दाद्रात्रा-
वपि न ॥ ४९ ॥

सर्वथंक्षेत नादित्यं न भारं शिरसा वहेत् ॥
नेक्षेत प्रततं सूक्ष्मदीप्तामेध्याप्रियाणि च ॥ ५० ॥

स०—आदित्यं सर्वथोद्यंतमस्तं यातं प्रतिमागतं ज-
लादर्शादिषु प्रतिबिंबितमुपरक्तं राहुग्रस्तं वा नेक्षेत ।
तथा भारं शिरसा न च वहेन्न नयेत् । प्रततम-
विरतं सूक्ष्मवस्तु नेक्षेत । दीप्तं चामेध्यं चाप्रियं चाति-
प्रततं नेक्षेत । ननु तर्हि सर्वथा नेक्षेत्यनेन कोऽर्थो
यतो रविरपि दीप्तो दीप्तग्रहणेनैवास्य दर्शननिषेधः
सिद्धः । अस्यैवेतत् किन्तु सर्वप्रकारमादित्यं नेक्षेत ।
दीप्तं त्वनवरतं नेक्षेतेति ॥ ५० ॥

प०—सर्वथा-सर्वप्रकारेण, आदित्यं नेक्षेत न
पश्येत् । “नोद्यंतमस्तमायान्तं तपन्तं प्रतिमागतम् ।
उपरक्तं च भास्वन्तं वाससा वा तिरोहितम् ।” तथा-
शिरसा-मूर्ध्ना, भारं न वहेत्, स्थानात् स्थानान्तरं
न नयेत् । सूक्ष्मं-दुर्निरीक्षम् । प्रततं-संततमनवरतो,
नेक्षेत-न पश्येत् । तथा दीप्तं वह्न्याद्यन्यदप्यतिते-
जस्विरूपं, नेक्षेत । अमेध्यमशुचिविष्णून्नादिकं,
विप्रियमनभिप्रेतं द्विष्टं नेक्षेत ॥ ५० ॥

हे०—आदित्यदर्शनं निषेधति-ननु “नोद्यंतमस्तमायांतं
तपन्तं प्रतिमागतम् उपरक्तं च भास्वन्तं वाससा वातिरो-
हितम् ॥” इति संग्रहे । इह तु “सर्वथा” इति विरोधः ।
मैवं, योह्यदृष्टमेव दोषं जिहासुस्तं प्रत्युदया-
दिनिषेधः । यस्तु दृष्टमपि तं प्रति सर्वथाप्रकारमित्यवि-
रोधः । पुरस्ताद्दीप्तनिषेधादेव निषेधे सिद्धेऽप्युदयाद्यद्दी-
प्तावस्थानु निषेधार्थमिदम् । शिरसा भारवाहनं निषेध-
ति न भारमिति । प्रततादिदर्शनं निषेधति—प्रततं-विस्फा-
रिताक्षं क्रियाविशेषणमिदं, सूक्ष्ममणु, दीप्तं तेजस्वि, अमे-
ध्यमशुचि, अप्रियं-द्विष्टम् ॥ ५० ॥

मद्यविक्रयसंधानदानादानानि नाचरेत् ॥ ५१ ॥

स०—विक्रयो विनिमयः । इत्यप्रमाणमधुनेदं दीयत
इति । सन्धीयते येन तत्सन्धानमनेकद्रव्यसम्भारो येन

तन्मद्यं यथावत्प्रमाणेन सन्धीयते । दानं यथाश
स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनम् । आदानं च यश्च
शास्त्रमेव परस्माद्ग्रहणम् । एतेषां द्वंद्वः । ततो म
शब्देन पष्ठीसमासः । मद्यविक्रयादीनि नाचरेत् । द्वि
विषयं चैतद्वाक्यमिति बोध्यम् । सर्वस्य तु निषेध
क्रयादिव्यवहारोच्छेदः स्यात् ॥ ५१ ॥

प०—विक्रयो-विनिमयः, पण्यम् । सन्धीयतेऽ
नेति सन्धानम् । दानं-यथाशास्त्रं स्वत्वनिवृत्तिपर-
त्वापादनम् । आदानं च यथाशास्त्रमेव परस्माद् ग्र
णम् । मद्यविक्रयादिद्विजातिर्नाचरेत् न कुर्यात् ॥ ५१ ॥

हे०—मद्यस्य विक्रयादीनि निषेधति-विक्रयो मूल्येन द
संधानमुत्पादनम्, आदानं प्रतिग्रहः, मद्यस्यौषधेषु वि
नात् क्रयपानयोरनिषेधः ॥ ५१ ॥

पुरोवातातपरजस्तुषारपरुषानिलात् ।
अनृजुः क्षवथूद्धारकासस्वप्नान्नमैथुनम् ॥
कूलच्छाया नृपद्विष्टव्यालदंष्ट्रिविषाणिनः ।
हीनानार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः ॥
संध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वमाध्ययनचिन्तनम् ।
शशुसन्नगणाकीर्णगणिकापणिकाशनम् ॥
गात्रवक्त्रनखैर्वाद्यं हस्तकेशावधूतनम् ।
तोयाग्निपूज्यमध्यं यानं धूमं शवाश्रयम् ॥
मद्यातिसक्तिं विश्रंभस्वातंज्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ॥

स०—त्यजेदिति क्रिया वक्ष्यमाणा । पुरःशब्द
वातातपाभ्यां प्रत्येकं सम्बन्धः । पुरोवातः पूर्वदिगाग
वातः । पुर आतपः पूर्वातपः । पुरोवातादीन्पञ्च त्यजेत्
अनृजुर्विषमस्थितशरीरः । क्षवत्वादीन् षट् त्यजेत्
अनृज्विति क्रियाविशेषणमिति केचिद्वाचक्षते । उ
मत्र शाल्यादि । कूलं वप्रस्तच्छायां त्यजेत् ।
हि तिष्ठतस्तत्पाताद्भयं स्यात् । नृपद्विष्टं राज्ञोऽ
त्यजेत् । व्यालो दुष्टहस्त्यादिः । दंष्ट्रिणः सर्पाद्या
विषाणिनो गवाद्यास्तास्त्यजेत् । हीनाः कुलशील
तादिभिर्न्यूनाः । अनार्या असाधवः । अतिनि
अतिगणनापरास्तेषां सेवां त्यजेत् । उत्तमैरिति स
गम्यमाने तृतीया । उत्तमैः सह विग्रहं त्यजेत्
सन्ध्यास्वभ्यवहारादीन्पञ्च त्यजेत् । शशुसन्नगणादि

शत्र्वशनं त्यजेत् । सत्रं यज्ञस्तस्याशनं त्यजेत् । ऋत्वि-
गादीन् वर्जयित्वाऽन्यस्य हि तदशनं निषेधति ।
तथाहि । यज्ञांते तदुद्भूतपापोपशमनाय प्रायश्चित्तं
श्रूयते । गणाः कथकचारणादयस्तैराकीर्णं व्याप्तमशनं
त्यजेत् । गणिका वेद्या तस्याः संबन्धशनं त्यजेत् ।
तदशनाद्धि तत्पापसंक्रमणं स्यात् । पणिकः पणोप-
जीवी । नौद्वयच इति ठन् । पणिको हि पापीया-
न्निदितपण्यादिविक्रीणानः प्रशंसतीत्यादिहेतोः ।
गात्रेत्यादि । गात्राण्यंगानि तैस्तथा वक्त्रेण नखैश्च
वाद्यं त्यजेत् । हस्तावधूननं केशावधूननं च त्यजेत् ।
अवधूननं कंपनम् । तोयेत्यादि । मध्यशब्दः प्रत्येकं
युज्यते । तोययोर्द्वयोर्मध्येन यानं त्यजेत् । न याया-
दित्यर्थः । एवमन्योर्मध्येन । तथा पूज्ययोर्मध्येन ।
समाप्तकरणान्तोयान्योस्तोयपूज्ययोरपि मध्येन
न यायादिति बोद्धव्यम् । तथा धूमं शवाश्रयं शवो-
द्भूतं त्यजेत् । मद्येत्यादि । मद्येऽतिसक्तिरतिसेवा
तां त्यजेत् । स्त्रीषु योषासु विश्रंभं विश्वासं स्वातंत्र्यं
च त्यजेत् ॥ ५२ ॥

प०--पुरोवातादीन् पुमान् त्यजेत् । पूर्वस्यां दिशि
आगतः आतपोऽर्कसन्तापः । रजो-धूलिः । तुषारं-
हिमम् । परुषानिलश्चण्डो वातः । अनुजुः-वक्रः सन्,
क्षवध्वादिर्कस्त्यजेत् । क्षवधुश्छिक्का । उद्गार-ऊर्ध्वं
वातस्य प्रवृत्तिः । कसनं-कासः । स्वप्नो-निद्रा । अन्न-
माहारोपयोगः । मैथुनं-व्यवायः । कलच्छाया-
नदीसमीपे श्वश्रच्छाया । नृपद्विष्टो-राज्ञः शत्रुः ।
व्यालो-सिंहादयः । दंष्ट्रिणः-सर्पाः । विषाणिनो-महि-
षाद्याः । हीनादीनां सेवामाश्रयं त्यजे । हीनोऽ-
कुलीनः कुलाचारादिभिः । अनार्योऽसाधुः । अति-
निपुणः कुलाचारादीनामत्यन्तमादरो यस्य दुराश्रय-
त्वात् । सन्ध्यास्वभ्यवहारादीन् त्यजेत् । अभ्यव-
हारो-भोजनम् । स्त्री-योषित् । स्वप्नो-निद्रा ।
अध्ययनं-ग्रन्थपाठः । चिन्तनं-श्रुतादौ भूयःस्मरणम् ।
शत्रुवत् सत्रादीनामशनमन्नं त्यजेत् । शत्रुः-अरिः ।
यज्ञाशनमग्निष्टोमादियज्ञाशनम् । ऋत्विगादीन् वर्ज-
यित्वा । अन्यस्य तदशनात् पापं सङ्क्रमते । यतो
यज्ञान्ते तदुद्भूतपापक्षपणार्थं प्रायश्चित्तं श्रूयते ।
गणाकीर्णं बहुगणाध्यपितम् । गणैः कथकचारणैर्वा

व्याप्तम् । गणिका-वेद्या, तत्सम्बन्धि यदशनं
तदपि नाद्यात्, पापसंक्रमणात् । पणिको-वणिकः,
तदशनं पापसंक्रमणात् त्यजेत् । तथा गात्रवक्त्रनखै-
रङ्गमुखकरजैर्वाद्यं त्यजेत् । हस्तकेशानां चावधूननं
कम्पनं चालनं त्यजेत् । तोयाग्निपूज्येषु सलिलवह्नि-
पूजनीयेषु मध्ये यानं गमनं त्यजेत् । पूज्या गुर्वादयः ।
धूमं शवाश्रयं मृतकशरीरजातं त्यजेत् । तथा मद्यादि-
सक्तिं मद्ययूतस्त्रीविषयातिसक्तिं पुनः पुनरासेवाम्
त्यजेत् । तथा स्त्रीषु नारीषु विश्रंभं स्यातन्त्र्यं विश्वा-
साधिक्यां त्यजेत् परिहरेदिति ॥ ५२ ॥

हे०--पुरोवातादीन् निषेधति--पुरोवातः--पूर्वदि-
ग्वायुः, आतपो-धर्मः, रजो-धूलिः, तुषारो-ऽवश्या-
यः, परुषानिलश्चण्डवातः । अनुजुरिति । क्षवध्वा-
दिषट्कविषयं कर्तुर्विशेषणम् । अन्नं भोजनं, कूल
रोधः--तस्य छाया, नृपद्विष्टो-राजद्वेष्यः, व्यालो-दुष्टगजादिः,
दंष्ट्री-सर्पादिः, विषाणी--महिषादिः । सन्ध्यास्वित्स्वभ्यवहारा-
दिषट्कविषयम् । अभ्यवहारो-भोजनं, स्त्रीशब्देन संभोगो
लक्ष्यते । चिन्तनमधीतपरामर्शः, शत्र्वादीनामशनम् । शत्रुवैरी,
सत्रं-यज्ञः, गणा-बहवो मिलित्वा दातारः, आकीर्णो-योग्या-
योग्यमविच्छित्यान्नदाता, गणिका-वेद्या, आपणिको-वणिकः,
गात्रादिभिर्वाद्यं-वाद्यशब्दानुकारः, वक्त्रेण वंशादेः नखेन
वीणादेर्वादनं निषेद्धं पृथग्ग्रहणम् । अवधूननं--कंपनम् ।
तोययोः, अन्योः, पूज्ययोः, तोयान्योः, अग्निपूज्ययोश्च
मध्येन यानं त्यजेत्, शवाश्रयो धूमः--प्रेतधूमः मद्यातिस-
क्तिं--मद्यपानरतिं स्त्रीष्विति। विश्रंभस्वातंत्र्यविषयं, विश्रंभो-
विश्वासः ॥ ५२ ॥

आचार्यः सर्वचेष्टासु लोक एव हि धीमतः ॥

अनुकुर्यात्तमेवातो लौकिकेऽर्थे परीक्षकः ॥ ५३ ॥

स०--हियस्माद्धीमतो बुद्धियुक्तस्य सर्वचेष्टासु निः-
शेषव्यापारेषु लोक एवाचार्य उपदेष्टाऽतोऽस्माद्धेतोस्त-
मेव लोकं लौकिकेऽर्थे परीक्षकः पुरुषोऽनुकुर्यात् ।
यथा लोको व्यवहरति तथा व्यवह्रियादित्यर्थः ॥ ५३ ॥

प०--धीमतो बुद्धिमतः सर्वचेष्टासु सर्वक्रियासु
लोक एव विशिष्टलोक आचार्य उपदेष्टा । अतोऽस्मा-
त्कारणात्तमेव विशिष्टलोकमेवानुकुर्यात् । तत्सदृशमे-
वाचारं कुर्यात् । यो लौकिकेऽर्थे परीक्षकः परीक्षापूर्व-
कारी हेयोपादेयरूपं शोभनाशोभनं जानाति ॥ ५३ ॥

हे०--लोकादेवाचारशिक्षां विधत्ते हि यस्माद्धीमतः
पुरुषस्य सर्वत्र लोक एवाचार्यः शिक्षकः ॥

अतोऽस्मात्तमेवानुकुर्यादिति । यथा लोकः आचरति तथा आचरोदित्यर्थः । कथंभूतः लौकिकेऽर्थे परीक्षकः । को लोकः, किमर्थः, किमाचरतीति परीक्षां कुर्वन् ॥ ५३ ॥

आर्द्रसंतानता त्यागः कायवाक्चेतसां दमः ॥
स्वार्थबुद्धिः परार्थेषु पर्याप्तमिति सद्गतम् ५४ ॥

स०—आर्द्रसन्तानता सर्वसत्त्वेषु कृपालुत्वम् । त्यागो दानम् । कायवाक्चेतसां त्रयाणां दम उपशमः । परार्थेषु परप्रयोजनेषु स्वार्थबुद्धिः । यथा यः परार्थः अयमेव स्वार्थः इत्युभयलोकहितत्वम् इत्येवंप्रकारं सद्गतं पर्याप्तम् । समाप्तमित्यर्थः । सत् शोभनं च तद्गतं च सद्गतम् ॥ ५४ ॥

प०—आर्द्रसंतानता—सर्वसत्त्वेषु कृपालुत्वं, करुणा-विशिष्टचेतस्त्वम् । तथा त्यागो यथाशक्ति यथाशास्त्रं स्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वापादनम् । कायवाक्चेतसां देहवचनचित्तानामुपशमः, परार्थेषु परप्रयोजनेषु परकार्येषु स्वार्थबुद्धिः । अयमेव मे स्वार्थो यो परार्थेषु बुद्धिरित्येवं मन्यते । पर्याप्तं परिसमाप्तमित्येव सद्गतं सतां साधूनां व्रतं सद्गतम् । अथवा—सच्च तद्गतं च सद्गतं शोभनव्रतमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

हे०—उक्तेषु व्यवहारेषु धर्मविचारयति—आर्द्रः—करुणाभावितत्वात् त्यक्तकाठिन्यः, संतानश्चित्तवृत्तिपरंपरा यस्येति आर्द्रसंतानः तस्य भावः आर्द्रसन्तानता परमकारुणिकत्वम्, त्यागो—दानं, कायादीनां दमस्तच्चापल-निग्रहः । स्वार्थबुद्धिः—परार्थेषु परकार्येषु स्वार्थवत्तात्पर्यम् इत्येतच्चतुष्टयं पयाप्त । सद्गतं—संपूर्णो धर्मः सतां व्रतमवश्यं कर्तव्योऽर्थः ॥ ५४ ॥

नक्तंदिनानि मे यांति कथंभूतस्य संप्रति ॥

दुःखभाङ्गं न भवत्येवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः ५५

स०—नक्तंदिनानि रात्रिदिनानि संप्रतीदानीं कथंभूतस्य कीदृशस्य सतो मे मम यांति । एवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः सन् पुमान् दुःखभाङ्गं न भवति ॥ ५५ ॥

प०—मे मम नक्तंदिनानि रात्रिदिनानि कथंभूतस्य किंघर्मादिक्रियस्य च यान्ति गच्छन्ति, सम्प्रत्यधुना एवमनुचिन्तयन् नित्यस्मृतिः सर्वकालं स्मृतिमान् दुःखभाजनं न भवति । परत्रेह च मोदते ॥ ५५ ॥

हे०—इष्टसाधनकथनद्वारेणाचारावाहितत्वं किदेशस्य किंकालस्य, किंवचसः, किमनरमम संप्रति नक्तंदिनानि यांतीत्येवं सन्निहित

इत्याचारः समासेन यं प्राप्नोति स आयुरारोग्यमैश्वर्यं यशो लोकांश्च ३

स०—इति समाप्तौ । समासेन संक्षेपेण चारः पूर्वोक्तो यं समाचरन्नुतिष्ठनायुरारं तथा लोकान् भूर्भुवःस्वःप्रभृतीन् शा-ननु शाश्वतशब्दो न युक्तः । यतः कालवाचित्वात् कालाद्वृत्तिरिति ठञ् प्राप्न अव्ययानां च सायंप्रातिकावर्धमुपसंख्या पश्च प्राप्नोति । नैतदस्ति । नस्तद्विस्तृतम् । शाश्वत इत्यादौ तु टिलं कालादिति योगविभागव्यापिति । तस्म न्याय्य एवेति ॥ ५६ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरि-
दयटीकायां सर्वोपसुंदराख्यायां सूत्रस-
योऽध्यायः समाप्तः ॥ २

प०—इतिशब्दः समाप्तिवचनः । आचा-
सेन संक्षेपेणोक्तः । यमाचारं पुरुषं स
आयुरादिकं प्राप्नोति । आयुर्जायितम् ।
स्थयम् । ऐश्वर्यं—विभवः । यशः—कीर्तिः । श-
अक्षयस्थानं नित्यमविनाशि तत्समस्तं
इति श्रीनन्दचन्दनविरचितायां प-

कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां दि-
ध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

हे०—स दुःखभाक् न भवति अतः
भवितव्यमित्यर्थसिद्धम् । अध्यायार्थमुपसंहर-
शिष्टानुमतो व्यवहारः, समासेनोति
नत्वायुर्वेदांतरापेक्षया न्यूनत्वदोषापत्तेः, विर-
आचारफलमाह—यमिति । ऐश्वर्यम्—आ-
शाश्वतान् लोकान् विष्णुलोकादीन् । संप्रहे-
उत्तिष्ठेत् जीर्णाजीर्णे निरूपयन् । रक्षार्थं
जातवेगाः समुत्सृजेत् ॥ उदङ्मुखो मूत्र-
स्रो निशि । वाचं निशम्य प्रयतः संवीतांगो
प्रवर्तयेत्प्रचालत ननु यत्नादुदीरयेत् । नामे

गोस्थानाकीर्णगोमये ॥ पुरातिकाग्निलमीकरम्योत्कृष्टचि-
तिद्रुमे । न नदीपूज्यगोऽर्केन्दुवाद्यान्नाभिजलं प्रति ॥ नचा-
तिरस्कृत्य महीं भयाशक्तयोस्तु कामतः । न वेगितोऽन्य-
कार्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् ॥ निःशल्यादुष्टमृत्पि-
ण्डीपरिमृष्टमलयनः । अभ्युद्धताभिः शुचिभिर्मृदिरद्विश्च
योजयेत् ॥ लेपगन्धापहं शौचमनुत्पातितविन्दुभिः । स्पृष्ट्वा
धातूमलानश्रुदशां केशनखान् च्युतान् ॥ स्नात्वा भोक्तुमना-
भुक्त्वा सुप्त्वा क्षत्वा सुरार्चने । रथ्यामाक्रम्य चाचामेदुपविष्ट
उदङ्मुखः ॥ प्राङ्मुखो वा विविक्षस्थो न बहिर्जानुनाऽन्यद-
क । अजल्पन्नुत्तरासंगी स्वच्छैरंगुष्ठमूलैः ॥ नोद्वृत्तैर्नानतो
नोर्ध्वं नाभिपक्वैर्न पूतिभिः । न फेनबुद्बुदक्षरैर्नैकहस्तार्पि-
तैर्जलैः ॥ नार्द्रैकपाणिनमिध्यहस्तपादौ न शृङ्खल । लिखे-
दनुमुखं जिह्वां जिह्वानिलेखनेन च ॥ तथास्यमलवैरस्यगन्ध-
जिह्वास्यदन्तजाः । रुचिवैशद्यलघुता भवन्ति न भवन्ति च ॥
प्रणम्य देवान्बुद्धांश्च मङ्गलाष्टशतं शुभम् । शृण्वन् कांचन-
विन्यस्तं सर्पिः पश्येदन्तरम् ॥ ” दाधिवृतमधुलजपुष्पाक्षतो-
दुम्बराश्वत्थमुक्तामणिच्छत्रदूर्वाकुरादर्शकन्याध्वजस्येदनाष्टा-
पदाक्षानुपश्रीतस्मद्रपीठानि सस्यानि । मत्स्याः, ह्याः, हं-
सचापौ, वृषः, केसरी, दक्षिणावर्तशंखाजसिद्धार्थका रोचना,
स्वस्तिकस्तेरपङ्क, क्रीचका वेणवः, वरुणसधुमदासिक्तगंडो
गजस्तोयलंबोऽबुधः, पूर्णकुम्भोऽद्विरिन्द्रः, फलान्यामसां, सि-
त चामरं, गौः, सवत्साङ्गना पुत्रिणी, मानुषं वर्द्धमानं, सहस्रं
नराणां, प्रयुक्तानि यानानि, धन्वंतरिर्वाहनौ, भूमिरभ्युद्धता,
सिद्धमन्त्रं, वराहश्च तोयोत्थः, त्रिनयनमधुसूदनस्कंदपद्मासना,
लोकपालाः, सुराः, खं, दिशोऽग्निः, सरांसि, सवत्यः, समुद्राः,
मखाः, मारुतो, ज्योतिषं, धर्मशास्त्राणि, तीर्थानि, धर्मार्थ-
कामामृतं, वालखिल्यादयो, वेदवाक्यं, निधिः, कौस्तुभः,
कांचनं, मणिभद्रः, सुमेरुः, प्रियंगुः, प्रदीपो, नचामोदको
दितिरदितिरंधतीबुद्धिसावित्र्युमाकाशगंगाशचीदेवसेनासु-
भाशांतिलक्ष्मीसरस्वत्यपत्यक्षमास्वस्तिशब्दावषट्कारओंका-
रपुण्याहधर्मक्रियाश्चैतदष्टोत्तरं मंगलानां शतम् । दर्शनात्सप-
र्शनात्कीर्तनाच्चाशुभानि व्यपोह्यार्थासिद्धिं दिशत्युत्तमाम् ।
अष्टापदं—शारिफलम्, अक्षः—पाशकः, वरुणमधुवारुणी-
सुराः । “गन्धमाल्यादिकं वृष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रसाधनम् ।
वासो न धारयेज्जीर्णं मलिनं रक्तमुल्बणम् ॥ माल्यं न लंबं
न बहिर्नरक्तं जलजादृते । नैव चान्येन विधृतं वस्त्रं पुष्प-
मुपानहौ ॥ उत्तिष्ठत ततोऽत्यर्थमर्थेष्वर्थानुबन्धिषु । निदिंतं

दीर्घमप्यायुरसंनिहितसाधनम् । कृषिं वाणिज्यां गौरक्षाम्-
पायैर्गुणितं वृषम् । लोकद्वयाविरुद्धां च धनार्थां संश्रयेत्क्रिया-
म् ॥ मुक्तवेगस्तु गमनस्वप्राहारसमाश्रित्यः । पाणिनालभ्य
निष्कामेत् रत्नपूज्याज्यमङ्गलम् ॥ प्रावृत्य पर्यटेद्रात्रौ न
प्रावृत्य शिरोऽहनि । मध्याह्ने संव्यथोरात्रावर्धरात्रे चतुष्पथम् ॥
न सेवेत न शर्वर्या वृक्षचैत्यांतचत्वरम् । न हुंकुर्याच्छिव-
पूजां प्रशस्तां मङ्गलानि च ॥ नापसव्यं परिक्रामेन्नेतराप्यनु-
दक्षिणम् । चतुष्पथं नमस्कुर्यात्प्रशातांश्च वनस्पतीन् ॥ न
व्यालव्याधिताशस्तैर्नादांतक्षुत्पिपासितैः । न च्छिनपुष्पैर्नै-
काक्षैर्गोष्ठांतेन च न व्रजेत् ॥ नातिप्रगेऽतिसाये वा न
नभोमध्ये रेवौ । नासंनिहितपानीयो नातितूर्णं न संततम् ।
न शत्रुणा नाविदितैर्नैको नाधार्मिकैः सह । दद्याद्द्रव्यार्त्त-
वृद्धस्त्रीभारिचक्रिद्विजन्मने ॥ (चक्री रथी) स्नानभोजन-
पानानि बाह्येभ्यो नाचरेत्पुनः । स्नानोदकावतरणं स्वप्ने
नम्रो न चाचरेत् ॥ पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्वात्परवारिणि ॥
नात्मानमीक्षेत जले न तटस्थो जलाशयम् ॥ न प्रतिस्फा-
लयेदम्बु पाणिना चरणेन वा । स्नात्वा न मृद्याद्वात्राणि
शुन्यान् शिरोरुहान् ॥ निवसीतार्द्र एवाशु सोष्णीयो धौत-
वाससी । न त्वंवरं पूर्वधृतं न च तैलवसे स्पृशत् ॥ वा-
सोऽन्यदन्यच्छयने निर्गमे देवतार्चने । धर्मोत्तराभिरर्थ्याभिः
कथाभिस्त्रिगुणात्मभिः ॥ मध्यं दिनस्य गमयेदिष्टाष्टसहा-
यवान् । न लोकभूपविद्विष्टैः संगच्छेत न नास्तिकैः ॥ कलि-
वैरुचिर्न स्याद्दीरसंपाद्विपात्तिषु । श्रुतादन्यत्र संतुष्ट-
स्तथैव च कुतूहली ॥ क्षांतिमान्दक्षिणो दक्षः सुसमीक्षेत
कार्यकृत् । ह्रीमान् धीमान् महोत्साहः संविभागी प्रिया-
निधिः । अक्षुद्रवृत्तिर्गभीरः साधुराश्रितवत्सलः । वित्तबंधु-
वयोविद्यावृत्तैः पूज्या यथोत्तरम् । आत्मदुहममर्यादं
मूढमुज्झितसत्पथम् । सुतरामप्युपेक्षेत नरकार्त्तधमदिन्ध-
नम् ॥ परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्क्रुद्धो नैतं निपातयेत् । अ-
न्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शासनार्हाद्विताशयः ॥ नृत्यवादित्र-
गीतादि नोल्बणां नाचरेत्क्रियाम् । ऊर्ध्वं नाभेः शरीरस्य
स्पृशेन्नाधरवाससा ॥ न कुर्यान्मिथुनीभूय शौचं प्रतिवि-
लंबनम् । पाणिद्वयेन युगपत्कण्ठ्यान्नात्मनः शिरः ॥ पादे
पादेन नाक्रामेन्न कण्ठ्येन शौचयेत् । न कांस्यभाजने तौ
च चोपविष्टः प्रसारयेत् ॥ त्रिः समिधमुपासीत हुताशं नै-
व चाशुचिः । नानुवातो न उद्वृत्तो न क्लांतो नान्यमानसः ॥
धमेन्नास्येन न स्कन्देन्नाधः कुर्यान्न पादतः । सततं न नि-

रक्षेत चलयुष्माप्रियाणि च ॥ नाप्रशस्तं न विष्मृतं न दर्पणमसाजितम् । नान्यदप्यतितेजस्वि न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखम् ॥ स्त्रीं न खर्वतीं नोदक्यां न नग्नां नान्यसंगताम् । न पत्नीं भोजने स्वप्ने क्षुतिजृम्भासुखासने ॥ शयीत नैकशयने न चाश्रीयात्तया सह । तामनीर्घ्यश्च गोपायेत्स्वैरिणी नाशयेद्गृहम् ॥ नोच्छिष्टस्तारकाराहुतुहिनां शुदिवाकरान् । पश्येन्न यायान्न पठेन्न स्वप्यान्न स्पृशेच्छिरः ॥ वस्त्रं पाययतीं वा नान्यस्मै गां च निवेदयन्तु । अर्केन्दुपरिवेषोल्काशतक्रतुधनूषि च ॥ नान्यदेवार्चने कुर्यात्कर्म धावेन्न वर्षति । तिथिं पक्षस्य न ब्रूयान्नक्षत्राणि न निर्दिशेत् ॥ नात्मनो जन्मलग्नं धनसारं गृहे मलम् । सशब्दमनिलं हस्तभूनेत्रोत्क्षेपणं त्यजेत् ॥ हीनानार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः । आरोग्यजीवितैश्चर्यविद्यासुस्थितिमानिताम् ॥ नैकाहमप्यधिवसेद्वास्तुतच्छास्त्रार्हितम् । न देशं व्याधिवहुलं नाविद्यं नाप्यनायकम् ॥ नाधर्मजनभूयिष्ठं नोपसृष्टं न पर्वतम् । वसेत्प्राज्याम्बुमैषज्यसमित्पुष्पतृणधने ॥ सुभिक्षक्षेमरम्यांते पण्डितैर्मण्डिते पुरे । नरामराणां सिद्धानां शास्त्राणां चाजुगुप्सुकः ॥ आराधकस्त्रिवर्गस्य यथायोगं जनस्य च । देशधर्मपथान् रक्षेत् जयत्वाभ्यन्तरानरीन् ॥ परोपघातक्रियया वर्जयेदर्जनं श्रियः । अर्थानां बह्वन्थानामद्रातापि ह्यसंभवात् ॥ स्वर्गापवर्गविभवा न वत्नेनाधितिष्ठति । सायं भुक्त्वा लघु हितं समाहितननाः शुचिः ॥ शास्तरामनुसंसृत्य शर्वर्यां चाथ संविशेत् । देशे शुचावनाकीर्णे द्वित्राप्तपरिचारकः ॥ युक्तोपधानं स्वास्तीर्णं विस्तीर्णाविषमं सुखम् । जानुतुल्यं मृदु शुभं सेवेत शयनासनम् ॥ प्राग्दक्षिणशिराः पादावकुर्वीणो गुरुं प्रति । पूर्वापरनिशामागे धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ आददीत सदा देहादिच्छन्सारमसारतः । विभ्येत्प्रतिक्षणं मृत्योरप्यथायथचेष्टितात् ॥ आरोग्यविभवप्रज्ञावयोधर्मक्रियावतः । सुखमायुर्हितं चोक्तं विपरीतं विपर्यये ॥ सर्वतेजोनिधानं हि नृप इत्युच्यते भुवि । अदूषयन्मनस्तस्मान्नाक्तिमांस्तमुपाचरेत् ॥ पर्यस्तिकोपाश्रयकोपहासविवादिनिष्ठीवनजृम्भणानि । सर्वाः प्रकृत्यभ्यधिकाश्च श्रेष्ठास्तत्संनिधाने परिवर्जयेच्च ॥ सत्त्वाद्यवस्था विविधाश्च तास्ताः सम्यक् समीक्ष्यात्प्रहितं विदध्यात् । अन्योऽपि यः कश्चिदिहास्ति मार्गो हितोपदेशेषु भजेत तं च ॥ ” इति । इत्यबद्धक्रमं विहाराः ॥ ५६ ॥

इति हेमाद्रिटीकायाम् आयुर्वेदरसायने दिनचर्या-
प्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

दिनचर्याध्यायादनंतरमृतुचर्याया उपोद्घातः । पूर्वाऽध्याये सामान्येन दिनचर्योपदिष्टा । ऋतुविशेषवशाच्चाहारविहारसेवनप्रतिपादनार्थमृतुचर्याया आरम्भ इत्याह—
अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

प०—इह स्वस्थवृत्तं प्रकृतं, तच्च पूर्वस्मिन्नध्याये ऋतुसामान्येनोक्तम् । ऋतुविषयप्रदर्शनार्थमध्यायारम्भः । तस्यैव न्याय्यत्वात् । यतो दिनं—मुहूर्तो-वयवं, चर्या च मुहूर्तोपलक्षितैव निर्दिष्टा—“ब्राह्मेमुहूर्ते” इत्यादिना ग्रन्थेन दिनावयवश्च पक्षः, पक्षावयवश्च मासः, मासावयवश्च ऋतुः, ऋत्वयवमयनमिति । ऋतौ ऋतौ चर्या । ऋतुचर्या । ऋतुः कालविभागः अथेत्यादि पूर्ववदिति ॥ १ ॥

हे०—अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते यतः पूर्वस्मिन्नध्याये दैनंदिनो विहारः, इह त्वार्तवः अतएवायमृतुचर्याख्यः ॥ १ ॥

मांसैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।

शिशिरोऽथ वसंतश्च ग्रीष्मवर्षाशरद्धिमाः ॥

शिशिराद्यैस्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ।

आदानं च तदादत्ते नृणां प्रतिदिनं बलम् । २

१ तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिंगं, मध्याह्णे ग्रीष्मस्य पराह्णे पावृषः, प्रदोषे वार्षिकं, शारदमर्द्धरात्रे, प्रत्युषसि हेमन्तमुपलक्षयेत् । एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपशमनैर्जानीयात् । तत्राऽध्यापनेऽप्युपपन्नो व्यापना ओषधयो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः प्राणा युर्वलवीर्यौजस्कण्ठ्यौ भवन्ति । तेषां व्यापदोऽदृष्टकारिता शीतोष्णवातवर्षाणि खलु विपरीतान्योषधीर्व्यापादयन्त्यपः तासां उपयोगात् विविधरोगप्रादुर्भावो मारको वा भवेदिति तत्राऽध्यापनानामोषधीनामपां चोपयोगः । कदाचिद्व्यापने षट्पु कृत्यापिशाचरक्षःकोधाधर्मैरुपपन्नस्यन्ते जनपदाः विषोषधिपुष्पगन्धेन वायुनोपनीतिनाऽऽक्रम्यते यो देशस्तः दोषप्रकृत्यविशेषेण कास-श्वास-वमथु-प्रतिश्याय-शिरोरुग्ध्वं रूपतप्यन्ते । ग्रहनक्षत्रचरितैर्वा गृहदारशयनासनयानवाहनमणिरुनोपकरणगर्हितलक्षणनिमित्तप्रादुर्भावैर्वा । तत्र स्थानपरित्यागशान्तिकर्मप्रायश्चित्तमङ्गलजपहोमोपहारेज्याङ्गलिनमस्कारतपोनियमदयादानदीक्षाऽभ्युपगमदेवताब्राह्मणगुरुपरमै-वितव्यमेवं साधु भवति ॥

स०--मासैरित्यादिना कालोपवर्णनमाह--ननु कालो-
पवर्णनं दिनचर्यायां कस्मान्न कृतम्। उच्यते। ऋतुगौरवो-
द्भावनार्थम् । ऋतवो हि विशेषेणोपयोगिनो विप्रति-
पत्तेश्च । यथैके चातुर्मासिकमृतुं कृत्वा शीतोष्णवृष्टि-
लक्षणान् हेमन्तग्रीष्मवर्षाख्यांस्त्रीनृतुनिच्छति । अपरे तु
द्विमासिकान् शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तलक्षणान्
षडृतुनिति । द्वे संख्ये येषां ते द्विसंख्यास्तैर्द्विसंख्यैः
माघ आद्यो येषां फाल्गुनादीनां त एवम् । तैर्द्विसं-
ख्यैर्माघाद्यैर्मासैः क्रमात्परिपाठ्या षडृतवः स्मृताः । के
त इत्याह--शिशिराद्याः शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धे-
मन्ताः । उपचारादेव षट्त्वे लब्धे षडग्रहणं परमतक्षेपा-
र्थम् । तथा केचित् त्रय एव ऋतव इति मन्यन्ते । तैस्तु
ऋतुभिस्त्रिभिः शिशिरादिभिरुत्तरायणं विद्याज्जानीयात् ।
अयनमुत्तरं सवितुरुत्तरमार्गप्रतिपत्तिरुत्तरायणम् आदानं
तज्जानीयात् । आदानमिति चान्वर्थमिति प्रतिपाद-
यति । तदा तस्मिन् काले नृणां प्रतिदिनमन्वहं बल-
मादत्ते सारं गृह्णाति । कोऽसौ । प्रकृतत्वादित्यः २॥

प०--द्विसंख्येः द्विसंख्यावच्छिन्नैर्मासैर्वा दशभिर्मा-
घादिभिः--माघफाल्गुनप्रभृतिभिः क्रमात् परिपाठ्या
न व्युत्क्रमतः । शिशिराद्याः शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षा-
शरद्धेमन्ताः--षड् ऋतवः कालविभागाः स्मृता
उक्ताः । तत्र माघफाल्गुनौ--शिशिरः । चैत्रवैशाखौ-
वसन्तः । ज्येष्ठाषाढौ--ग्रीष्मः । श्रावणभाद्रपदौ-वर्षाः ।
आश्वयुजकार्तिकौ--शरत् । मार्गशीर्षपौषौ--हेमन्तः ।
अतोऽयनद्वयविभागः । तैस्त्रिभिः ऋतुभिः शिशिर-
वसन्तग्रीष्माख्यैरुत्तरायणं विद्याज्जानीयात् ।
सवितुरुत्तरदिक्प्रवृत्तेरुत्तरायणम् । तच्चोत्तरायणमा-
दानं जानीयात् । तस्मात्तदा तस्मिन् काले नृणां
मुंसाम् आदत्ते गृह्णाति प्रतिदिनं प्रतिदिवसं बलं सारं
कोऽसौ प्रकृतत्वात् सहस्ररश्मिरश्माभिः ॥ २ ॥

हे०--तत्र ऋतुविशेषान् लक्षयति--मासैरिति । द्विसं-
ख्यैरिति षट्कृत्य आवर्त्यैकशेषः कर्तव्यः इति । तत्र माघ-
फाल्गुनौ--शिशिरः, चैत्रवैशाखौ--वसन्तः, ज्येष्ठाषाढौ--
ग्रीष्मः, श्रावणभाद्रपदौ-वर्षाः, आश्विनकार्तिकौ--शरत्,
मार्गपौषौ--हेमन्तः । ननु सुश्रुतेन भाद्रपदाद्यैर्वर्षादय
ऋतव उक्ताः । तद्यथा--"भाद्रपदाश्वयुजौ--वर्षाः,
कार्तिकमार्गशीर्षौ--शरत्, पौषमाघौ--हेमन्तः, फाल्गु-

नचैत्रौ--वसन्तः, वैशाखज्येष्ठौ--ग्रीष्मः, आषाढश्रावणौ-
प्रावृट्" इति । इह त्वन्यथेति विरोधः । मैवं, नहि फाल्गु-
नचैत्रौ वसन्तः, नापि चैत्रवैशाखौ । किं तर्हि मीनमेषौ
यदा तु फाल्गुनादौ मीनसंक्रातिस्तदा फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः,
यदा तु फाल्गुनातं तदा चैत्रवैशाखौ, एवं तु वृषमिधुनौ--
ग्रीष्मः, कर्कटसिंहौ वर्षाः, कन्यातुले--शरत्, वृश्चिक-
धनुषी--हेमन्तः, मकरकुम्भी--शिशिरः । उक्तं च
उच्योतिःशास्त्रे--"मृगादिराशिद्वयभानुभोगान् षड् चतुर्व-
स्युः शिशिरो वसन्तः । ग्रीष्मश्च वर्षाश्च शरच्च
तद्वद्धेमन्तनामा कथितोऽत्र षष्ठः ॥" वर्षायनर्तुयुगपूर्व-
कमत्र सौरादिति च सौरश्च मासस्तत्रैवोक्तः । "दशौ-
वर्धि मासमुशन्ति चांद्रं सौरं तथा भास्करराशिचारात् ।
त्रिंशद्दिनं सावनसंज्ञमार्ग्यं नाक्षत्रमिन्दोर्भगणभ्रमाच्च ॥"
इति । अवश्यं चैवमंगीकर्तव्यम् अन्यथा अधिमासनिपाते
मासत्रयमृतुः स्यात् । संग्रहे तु--"मासराशिस्वरूपा-
ख्यमृतोर्यल्लक्षणत्रयम् । यथोत्तरं भजेच्चर्या तत्र तस्य ब-
लादिति" मासलक्षणाद्राशिलक्षणं बलवत् । अतो राशि-
लक्षणमेवांगीकृतं स्वरूपलक्षणस्य ऋतुविपर्ययपर्यवसानात् ।
उक्तं हि तत्रैव--"ऋतुष्वेवंविधेष्वेव विधिः स्वास्थ्याय
देहिनाम् । निर्दिश्यतेऽन्यरूपेषु विरुद्धज्ञानिको विधिः ॥"
इति । तस्माच्छिशिरषट्क--प्रावृट्पट्कयोः संज्ञामात्रेणैव
भेदः । संज्ञाभेदं च देशभेदेनाह काश्यपः--"भूयो वर्षति
पर्जन्यो गङ्गाया दक्षिणे तटे । अतः प्रावृट् च वर्षाश्च कर्तुं
तत्र प्रकल्पितौ ॥ तस्या एवोत्तरे देशे हिमवद्विन्ध्यसंकुले ।
भूयः शीतमतस्तत्र हेमन्तशिशिरावुभौ ॥" इति दक्षि-
णदेशीयैर्वृष्टिसंबन्धिनोर्द्वयोः प्रावृट्पट्कयोः कृत्वा पारि-
शेष्याच्छीतसंबन्धिनोः शरद्धेमन्ताख्यत्वं कृतम् । उत्तर-
देशीयैस्तु शीतसंबन्धिनोर्द्वयोर्हेमन्तशिशिराख्यत्वं कृत्वा
पारिशेष्याद् वृष्टिसंबन्धिनोर्वर्षाशरत्संज्ञत्वं कृतमित्यर्थः ।
वृष्टिशीतबाहुल्योपन्यासस्तत्रात्त्वर्थसंज्ञार्थः, ननु संज्ञा-
संकरे लक्षणसंकरः, दोषाणां दोषधातुमलसंज्ञावत् ।
अन्ये पुनर्भेदं मन्वाना अन्नरसान् बलं चाधिकृत्य, शिशिर-
षट्कं चयादीन् शोधनं चाधिकृत्य, प्रावृट्पट्कम् इति
व्यवस्थापयन्ति तदसत् । चरके खारणादि--प्रभृतिभिः
शिशिरषट्कमेवाधिकृत्य । चयादीनामुक्तत्वात् । शोधनस्य
तु चैत्रश्रावणकार्तिकेषु विधानात् नर्तुत्वापेक्षा, ऋत्वपेक्षा-
यामपि साधारणत्वात् शिशिरषट्केऽपि विद्यमानत्वाच्च
प्रावृट्पट्कापेक्षा । अन्ये तु दक्षिणे गङ्गायां तु वृष्टिबाहु-
ल्यात् प्रावृट्पट्कम्, उत्तरे शीतबाहुल्यात् शिशिरषट्कम्
इति व्यवस्थापयन्ति, तदप्यसदुभयत्र चातुर्मासिकवृष्टिशी-

तोपलम्भात् । आश्विने दिव्योदकग्रहणस्योभयदेशविषय-
त्वात् । भेदपक्षे ह्युत्तरदेशे तदनार्तवं स्यात् । यत्तु-सुश्रुतस्य
“तापात्यये हितान्नित्यम्” इत्यादिवर्षाचर्यायाः पृथक्
प्रावृत्त्यभिधानं तदतिदुर्दिनविषयं, तथाच चरकः—
“व्यक्ताम्लवृणक्षेहं वातवर्षाकुलेऽहानि । विशेषशीते
भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये ॥” इति । अत एव सुश्रुते
तापात्ययशब्दः प्रयुक्तः । तापस्यार्कप्रकाशस्यात्ययोऽत्य-
न्तापगमः स चातिदुर्दिन एवेति सर्वसमंजसं, तस्माद्वाग्भ-
ट्टाचार्याभिमतभेदपक्षमेवाश्रयध्वमिति । प्रथमर्तुत्रयस्य
संज्ञाद्वयमाह--तैः शिशिराद्यैस्त्रिभिरुत्तरायणमादानं च
विद्यात् । आदानसंज्ञां निर्वक्ति-तच्छिशिरादिवयं नृणां
प्रतिदिनं बलमादत्त इत्यत आदानम् अंगबलविसर्गं प्रति
सौम्यत्वस्य हेतुत्वेनोपादानाद्बलदानं प्रत्याग्रेयस्य हेतुत्वं
ज्ञेयम् ॥ २ ॥

कया युक्त्या बलमादत्त इत्याह--

तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा मार्गस्वभावतः ।
आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुवः ।
तित्तः कषायः कटुको बलिनोऽत्र रसाः क्रमात् ३

आदित्यश्च पवनाश्चादित्यपवनास्ते तस्मिन् काले
यस्मात्सौम्यान् गुणान् भुवः संबन्धिनः क्षपयन्ति विना-
शयन्ति । कीदृशास्ते अत्यर्थमतिशयेन तीक्ष्णाश्चोष्णाश्च
रूक्षाश्चात्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षाः । क्रमादेवंविधास्त इत्याह ।
मार्गस्वभावतो वर्त्मस्वाभाव्यात् । स च स्वभावः पर्यनुयो-
गमर्हति । मार्ग उष्णांशोत्तरदिग्गमनम् । यतश्चादि-
त्यपवना रूक्षास्ततस्तित्तादयो रसा बलिनो भवन्ति ।
क्रमादित्यनेन यथासंख्यमत्र बोधयति । तेन तित्तः
शिशिरे वसन्ते कषायो ग्रीष्मे कटुको व्यवतिष्ठते न
सर्वे तित्तादय एकैकस्मिन्नुताविति । तित्त इत्याद्यस-
मासकरणं ज्ञापनार्थम् । तित्तादिरेकैको बली भवति ।
द्वौ तु स्वप्रमाणावस्थितौ । नैवर्तौ पृथग्भूय तित्तादेर्व-
लत्रत्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

प०—किं च—तस्मिन् काले यस्मात् तीक्ष्णोष्णरूक्षाः
अतिशयेन मार्गस्वभावात् आदित्यपवनाः सौम्यान्
गुणान् क्षपयन्ति अपचिन्वन्ति भुवो भूमेः सम्ब-
न्धिनः । यत एवंप्रकारेण आग्नेयो रूक्षः स्वभावादादा-
नाख्यः कालः तस्मिन् काले रूक्षा रसाः सम्भवन्ति ।
अत्रास्मिन् काले तित्तादयो रसाः बलिनो भवन्ति

क्रमाद्यथासंख्येन । शिशिरे तित्तो—रसो व
वसन्ते कषायः, ग्रीष्मे कटुक इति । बलग्रहणेन
द्रुमयति, न तदैते रसाः तित्तादयो रसा उत्प-
त्तिं तर्हि स्वप्रत्ययोत्पन्ना एव तदानीं भवन्त्युत्कृ-
तयः संपद्यन्ते ॥ ३ ॥

हे०—आग्नेयत्वे हेतुमाह—हि यस्मात् तस्मिन्काले
सौम्यान् गुणानादित्यपवनाः क्षपयन्ति । नत्वादित्यपव-
सर्वदा सन्तोऽपि तदैव कुतः क्षपयन्ति । इत्यत आ-
अत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा मंदादिसौम्यगुणत्रिपरीततीक्ष्णा
गुणोद्रेकादित्यर्थः । तदैव कुत इत्याह—मार्गस्वभा-
स्वभावात्प्रत्यक्षत्वात्कालस्य । उक्तं हि संग्रहे—“काल
भावमार्गपरिगृहीता” इति मार्गो मकरादिराशिपरि-
आकाशभागः यतश्चात्रास्मिन्काले तित्तादयो रसा बलि-
क्रमादिति । यथासंख्येनोत्तरोत्तराश्च तेन शिशिरे तित-
बली, ततोऽपि वसन्ते कषायः, ततोऽपि ग्री-
कटुक इति ॥ ३ ॥

तस्मादादानमाग्नेयम् ॥ ४

स०—यत एवं भूमेः सौम्यगुणहानिर्वर्धनं च रूक्षा
रसानां तस्मात्कारणादादानमाग्नेयम् ॥ ४ ॥

प०—तस्मादादानमाग्नेयम् । यत एवं भूमेः सौम्य-
णापचयो रूक्षरसाभिवृद्धिश्चादित्यस्तीक्ष्णो जगत्स्ने-
मादत्ते । वायुश्चधातुं शोषयति तस्मादाग्नेयमग्निदै-
काल आदानमिति ॥ ४ ॥

हे०—तस्मादिति—आग्नेयगुणैर्विपरीतानां सौम्यगुण
हानेस्तुल्यगुणानां च तित्तादीनां वृद्धेश्चादानमाग्नेयम् ॥

ऋतवो दक्षिणायनम्

वर्षादयो विसर्गश्च यद्बलं विसृजत्ययम् ॥

सौम्यत्वादत्र सोमो हि बलवान् हीयते रविः

स०—त्रयो वर्षादय ऋतवो दक्षिणायनं भगव
दिवाकरस्य दक्षिणदिग्गमनम् । स च कालो विसर्गाख्य
यद्यस्माद्बलमयं कालो विसृजति ददाति दक्षिणायन-
ख्यस्तस्माद्विसर्गोऽन्वर्थसंज्ञः कालः । हि यस्माद
विसर्गाख्ये काले सौम्यत्वात् सोमभूयिष्ठत्वात् सो-
बलवान् । तदाश्रितरात्रिवृद्धिदर्शनात् । हीयते रविस्त्वं
दाश्रितदिनहान्युपलब्धेर्हीनशक्तिः संपद्यते ॥ ५ ॥

प०—ऋतवो-वर्षादयः वर्षाशरद्धेमन्ताख्यास्त्रयः
दक्षिणायनं सूर्यस्य दक्षिणदिग्गमनम् । स च कालः

विसर्गाख्यः, सौम्यश्च यस्मादादानकालगृहीतं क्ष-
पितं बलं सारं नृणां प्रतिदिनं भगवान् सहस्रदी-
धितिः दीधितिभिः पुनर्विसृजति ददात्यतो विसर्ज-
नाद्विसर्गोऽन्वर्थसंज्ञोऽसौ कालः सौम्यत्वात् काल-
स्य सौम्यरूपत्वाद्वात्र विसर्गाख्ये काले यस्मात् सो-
मश्चन्द्रो बलवान् उत्कृष्टशक्तिर्हीयते रविः । तदानीं
हीनशक्तिर्भानुः संपद्यते, हीनशक्तित्वं चास्य प्रवृद्धैः
सोमरश्मिभिः शीतस्वभावाः क्रियते मार्गस्वभा-
वाच्च ॥ ५ ॥

हे०—द्वितीयस्य तु त्रयस्य संज्ञाद्वयमाह—वर्षादयस्त्रयवद-
तवो दक्षिणायनम् । विसर्गश्चोच्यते विसर्गसंज्ञां निर्वृत्ति-
यद्यस्मादयं कालः सौम्यत्वाद्धेतोर्बलं विसृजति अतो
विसर्गाख्यः । सौम्यत्वे हेतुमाह—हि यस्मादत्र
अस्मिन् काले मार्गे च तद्वशात्सोमो बलवान् भवति ।
रविश्च हीयते—त्यज्यते प्रकृतत्वाद्बलेन, न केवलं
कालमार्गवशात् ॥ ५ ॥

मेघवृष्टयनिलैः शीतैः शान्तातापे महीतले ।

स्निग्धाश्चेहाम्ललवणमधुरा बलिनो रसाः ॥ ६

स०—कदा । महीतले भूपृष्ठे शान्तातापे सति । कैर्म-
घवृष्टयनिलैः । शीतैरित्युपलक्षणार्थम् । विसर्गकालत्वा-
न्मृदुभिः स्निग्धैरपीति । अत एव स्निग्धा रसा अम्लल-
वणमधुरा बलिनो भवन्ति । अत्रापि क्रमादित्यनुवर्तते ।
पूर्ववच्च व्याख्येयम् ॥ ६ ॥

प०—इहास्मिन् काले विसर्गाख्ये स्निग्धा रसास्त्र-
योऽम्ललवणमधुराः स्वप्रत्ययोत्पन्ना महाभूतानामू-
नाधिकभावेन ते बलिनः संपद्यन्ते । कालस्य सौम्य-
त्वात्तथा मेघवृष्ट्यात्र वर्षेणानिलैर्धीतैः शीतैः शी-
तलैः शान्तातापेऽपगतसंतापे महीतले भूदेशे सत्य-
त्रापि कर्मग्रहणमनुवर्तते । तेन वर्षास्वम्लो रसो
बली, शरदि—लवणो, हेमन्ते—मधुर इति ॥ ६ ॥

हे०—शीतैर्मेघवृष्टयनिलैश्च वृष्ट्या विनाऽपि लायाया एव
कारणत्वान्मेघानां पृथग्ग्रहण । तथा इहास्मिन् काले अम्ला-
द्याः—स्निग्धरसा बलिनो भवन्ति । कस्मिन्सति तैरेव मेघाद्यैः
शान्तातापे महीतले सति आदाने ह्यादित्यपवनतापितायां
भुवि सौम्यगुणक्षयाद्रूक्षा रसा बलिन आसन् विसर्गे पुनः
शान्तातापायां भुवि सौम्यगुणलभात् स्निग्धरसा बलिन
इत्यर्थः । चकारेण क्रमादित्यनुवर्तते तेन वर्षास्वम्लो बली
ततोऽपि हेमन्ते मधुर इति सिद्धम् । सोमवृद्ध्या, सूर्य-

हान्या, स्निग्धरसवर्धनेन च विसर्गस्य सौम्यत्वमिति
वाक्यार्थः । कालमार्गयोः कारणत्वं संप्रतिऽयुक्तं “का-
लमार्गमेघवातयोर्भाहृतप्रतापे दक्षिणायनोऽहो शशिनो
चाध्याहतयले” इति । मार्गोऽत्र फलदादिमार्गपरिच्छिन्न
आकाशमार्गः, वैतेन च क्रमेण बलमुपचीयते निवापचीय-
त इत्यत आह ॥ ६ ॥

शीतेऽग्र्यं वृष्टिधर्मंऽल्पं बलं मध्यं तु शेषयोः ७

स०—शीतस्वभावकाले हेमन्तशिशिरेण नृणामग्र्यं
बलं भवति । वृष्टिश्च धर्मश्च तस्मिन्वृष्टिधर्मं वर्षाशीतस्थे
कालेऽल्पम् । तुरवधारणं । शेषयोः शरदसन्तयोर्मध्य-
मेव बलम् । ननु वसंत आदानकालात्तापप्रधानीऽगोष्ण-
रूक्षैरादित्यपवनैः शोष्यमाणेषु बलवन्निर्गतुषु भुवः
सौम्येषु गुणेषु कश्च मध्यवर्त्तव्यमिति । वृत्तः । वर्षादि-
ष्वृतुषु बलमुपचितं क्रमेणैवापचीयते । यथा कुष्माण्डे
चन्द्रः । तस्मादीदृशकालानुवृत्तं बलं वसन्ते क्रमेणैवाप-
चीयते इति मध्यवर्त्तव्यं युक्तम् । अतएव हेमन्त शिशिरे-
ऽग्र्यबलत्वम् । यतः नक्तरेण विसर्गस्य कालेन वृष्टिपचि-
तमतिशयेन बलं तत् शिशिरे कालाभावादानकालेऽपची-
यमानसपि बलं न हीनं लक्ष्यते । यथा कुष्माण्डादौ
चन्द्रः क्षीयमाण इति युक्तमुक्तं शीतेऽग्र्यं बलमिति ।
वसन्ते च मध्यं बलमित्यवददिह शास्त्रकृत् ॥ ७ ॥

प०—शीते—शीतस्वभावकाले हेमन्तशिशिरेण
ऽग्र्यं श्रेष्ठं बलं भवति । अत्र शीतशब्दप्रयोगाख्ये द्वाव-
प्येतौ हेमन्तशिशिरो वृष्ट्यौ । वृष्टिधर्मं वर्षाशीतयो-
स्वलपं बलं नृणां भवति । शेषयोः शरदसन्तयोः
मध्यं बलं भवति ॥ ७ ॥

हे०—शीते—हेमन्तशिशिरेयोरग्र्यं चतुर्मासाणां कालं वृष्टिधर्मं
प्रावृद्धीष्वयोरल्पं—भागद्वयोनं, शेषयोः—शरदसन्तयो-
र्मध्यमेकमागोनं, यावद्बलं विसर्गस्याने दिने तावदादान-
स्याद्ये, यावद्विसर्गस्यान्ये तावदादानस्यान्त इति ध्येन । एवं
यावद्विसर्गस्याद्ये तावदादानस्यान्त इति ध्येन वाच्यम् ।
इति ऋतुनिर्णयः ॥ ७ ॥

बलिनः शीतसरोधाद्धेमन्तं प्रचलोऽनलः ॥

भवत्यल्पेधनो धातून् स पंचद्वापुनरितः ॥ ८

स०—किल विसर्गाभितव्यवत्तापुमान् बली भवति ।
तस्य बलिनः पुंसो हेमन्ते काले शीतसरोधाद्धेतोरनलो-

ऽभिर्वली भवति । यतः सर्वतः स्रोतोरोधाजाठरोऽग्नि-
रांतरैरेव स्वैरर्चिर्भिरभिवर्धते । वर्धितश्चासौ भुक्तमाहारं
सम्पक्वचति । पक्वाच्चाहाराद्वलमभ्यधिकं जायते ।
हेमन्ते हेमन्तर्तौ । द्योतयति अस्मिन्नेव काले शीत-
संरोधात् । तथा ह्यन्यर्तुजेन शीतेनाग्निसादो भवति ।
यथा वर्षासु । तत्र हि वृष्टिवाताभ्यां भवति शीतं न
चाग्निदीप्तिः । तथा चाष्टांगसंग्रहे । वृष्टिवाताकुले
त्वहि भोजनं क्लेदवातजित् । परिशुष्कं लघु स्निग्धमुष्णा-
म्ललवणं भजेदिति । इह पुनरनेकरूपगौरवयुक्तं
भोजनं शस्यते । वक्ष्यति हि । अतो हिमेऽस्मिन्नि-
त्यारभ्य यावद्रसान् स्निग्धान्पलं पुष्टमित्यादि । तथो-
क्तम् । ऊष्मा बहिः प्रतिहतो हिमशीतवातैरन्तःशरीर-
विवरं प्रतिपद्यमानः । स्वस्थानपिडितवपुर्भवति प्रचंडः
शीतेऽनिलानलहरो विधिरिष्यतेऽत इति । तथा
यद्यपि तत्र सत्त्वशरीरित्यारभ्य यावत्तथोर्जस्करयोगजमि-
त्यादिना ग्रंथेनाहारो युक्तिजस्यैकस्यैव बलस्य हेतुरि-
त्युक्तो ग्रंथकृता । तथाऽपि युक्त्या निरूप्यमाणः
सहजकालजयोरपि बलयोराहार एव हेतुत्वात्तथा ह्या-
हारं विना शरीरमेव न स्यात् । तदनया युक्त्या
त्रिविधमपि बलमाहारजमपि बोद्धव्यम् । ननु यदि
प्रबलोऽनलो भवति ततः किमित्याह । अल्पेधन
इत्यादि । अल्पमिधनमाहाराख्यं यस्य सोऽल्पेधनः
सन् सोऽनलो धातून् रसादीन्पचेत् । कीदृशः वायुने-
रितः वातोदीपितः ॥ ८ ॥

प०—हेमन्ते तामृतुचर्यामाह-बलिनः पुंसः हेमन्ते-
ऽभिर्वलवान् भवति हेमन्ते । चिरकालसंभूतत्वान्नृणां
बलं स्थिरीभूतं, प्रारब्धे मात्र आदौ कालोऽनासादि-
तबलस्तद्वाधितुमसमर्थस्तस्माद्धेमन्तेऽग्र्यं बलं सिद्धम् ।
अतएव आदावेव बलिनः शीतसंरोधादित्यत्र
बलिनः एवं करोति विसर्गकादिसबलत्वात्तदा बली
पुमान् तस्य बलिनः शीतसंरोधात्पक्ता बली भवति ।
अत्रैवं वस्तुतत्त्वम् । जाठराग्नेर्यान्यर्चांषि शरीरस्रो-
तोभ्यो बहिर्निगच्छन्ति तानि तदा शीतस्पर्शः
स्रोतःसंरोधं कृत्वाऽन्तर्नयन्त्यन्तःप्रविष्टैः स्वैरा-
र्त्मायैरर्चिर्भिः स एव जाठरानलोऽभिवर्धते ।
वर्धितश्चासौ जाठरानलः किंकरोत्यत आह—

वायुनेरितो ध्मातोदीपितोऽल्पेधनः किंचिदाहारेन्ध-
नरसादीन् धातून् पचतीत्यतो हेमन्ते काले सौहि-
त्यमवश्यमेव कर्तव्यमग्निरक्षणार्थम् । तस्मिन् काले
हि जाठरोऽग्निर्मात्राद्व्यगुरुक्षमः । अन्यस्मिन् काले
पुनरर्थसौहित्यत्रिभागसौहित्यं वा न तथा प्रत्यपाय-
करम् । यथान्यस्मिन् काले एवं वायुनेरितः तदा
जाठरोऽनलो बली भवति ॥ ८ ॥

हे०—अथ ऋतून्निर्णय ऋतुचर्यामाह—तां च शिशिरा-
द्युद्देशेऽपि हेमन्तादिक्रमेण शिशिरचर्यायां हेमन्तचर्या-
मूलत्वात् । तत्र सोपपत्तिं मधुरादिसेवां विधत्ते—
यतो हेमन्तेऽनलः प्रबलो भवति सचाल्पेधनो धातून्प-
चेत् अतो मधुरादीन् सेवेत । प्राबल्ये हेतुमाह—शीतसंरो-
धात् रोमकूपानावृण्वता शीतेनार्चिषां बहिःप्रचारे चारि-
पिण्डतोष्मत्वात् प्रबलः । नन्वेवं वर्षास्वप्यापद्यते इत्यत
आह-बलिनः बलित्वे सति शीतसंरोधात् वर्षासु पुनर्बल-
हानिः । ननु प्रबलश्चेत्तर्त्तिकं स्निग्धोष्णवीर्याम्ललवणान्सेवे-
तेत्यत आह—वायुनेरितः शीतजनितवायुना संधुक्षितः
स धातून्पचेत् ॥ ८ ॥

अता हिमेऽस्मिन्सेवेत स्वाद्वम्ललवणाज्रसान् ९

स०—अस्मादनन्तरोक्ताद्वेतोरल्पेधनत्वे सति धातुपाकः
स्यात् । अतः अस्मिन् हिमे शीते स्वाद्वम्ललवणा-
ख्यान् रसान् सेवेत । नान्यर्तुसंभवे हिम इत्यस्यार्थस्य
द्योतनाय हिम इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

प०—अतस्तद्विजयार्थमतोऽस्मिन् काले हिमे हिम-
काले हिमपाते रसान् स्वाद्वम्ललवणान् सेवेत ॥ ९ ॥

हे०—अम्ललवणौ च स्निग्धोष्णवीर्यत्वाच्छीतस्य त-
ज्जनितवायोश्च विपरीतौ । अयं विधिः किं हेमन्तमाधे
नेत्याह—हिमे शीतयुक्ते हेमन्ते विशेषे सत्यप्यस्मिन्निति
पदं हेमन्त एव हिमे अयं विधिर्नान्यदेति नियमार्थम् ।
इदं चोपलक्षणं यस्यतौर्यल्लक्षणं तद्युक्त एव तस्मिन्नेव त-
द्विधिरिति । सुश्रुतस्तु तिककडुकसेवामप्याह—“हेमन्ते
लवणक्षारतिकात्मककडुकौत्कटम् । सर्पिस्तैलमहिममशानं
हितमुच्यते ॥” साप्युचिता चीयमानकफप्रत्यनीकत्वात् ।
हेमन्ते हि वातकफौ चीयेते । यदाह स्वारणादिः—पित्तं
शाम्यति, तच्छैत्याद्वायुः श्लेष्मा च चीयत इति ॥ ९ ॥

दैर्घ्याग्निशानामेतर्हि प्रातरेव बुभुक्षितः ।

अवश्यकार्यं संभाव्य यथोक्तं शीलयेदनु १० ॥

स०—एतर्हि एतस्मिन्काले बुभुक्षितः प्रातरेव प्रत्यु-
षसि नान्यकाले यत्किंचिदिनातिक्रांतौ सत्यामवश्यं कार्यं
मूत्रोत्सर्गादिकं दिनचर्योक्तं च संभाव्य संपाद्य यथोक्तं
यथानिर्दिष्टमनु पश्चाद्वातघ्नतैलाभ्यंगादिकं शीलयेत् ।
यद्यपि बुभुक्षितोऽवश्यं कार्यं संभाव्य यथोक्तं शीलयेदि-
त्युक्तं तथापि बुभुक्षितेन न तथान्यत्कार्यं यथा भोज-
नम् तथा चोक्तम्—“आहारकाले संप्राप्ते यो न भुंक्ते
बुभुक्षितः । तस्य सीदति कायाग्निर्निर्धन इवानलः॥”
इति । तस्मादौचित्याद्बुभुक्षितेनाहारः कार्य इति वेद्यम् ।
नन्वन्यस्मिन्नपि काले बुभुक्षितस्यैवाहारानुज्ञानाद्बुभुक्षि-
तग्रहणं न कार्यम् । युक्तमाह भगवान् । किंत्वस्मिन्काले
जाठराग्निरत्यग्निच्छायातुकारी भवति । ततोऽस्य जा-
ठराग्नेरिवोपचारो युक्तः । यथा—“मुहुर्मुहुर्जीर्णेऽपि
भोज्यान्यस्योपहारयेत् । निरिंधनोऽंतरं लब्ध्वा यथैनं न
विपादयेत् ॥” इति अबुभुक्षितस्यैव भोजनाधिकारित्व-
मिति भ्रांतिनिरासायेह बुभुक्षितग्रहणम् । निशानां
दैर्घ्यादिति विशिष्टकालोपलक्षणार्थं कृतम् । यदात्र हेमंते
शर्वर्यो दीर्घा जायंते तदैव विधिः सर्वोऽनुष्ठेयो न प्रार-
ब्धमात्र एवास्मिन्निति । नन्वत्र सेवेत शीलयेद्भजेदि-
त्येकार्थाभिधायीनि बहूनि क्रियापदानि किं निर्दिष्टान्ये-
केनैवार्थाधिगतेः । अत्र ब्रूमः । कार्यान्तरसूचनार्थमेत-
त्पदत्रयम् । तथाहि । अतो हिमेऽस्मिन्सेवेतेत्यत्र यः
सेवेतशब्दः सः इदं द्योतयति । स्वाद्वल्लवणरसाः
पवनविजयार्थमस्मिन् काले नितरामुपयोक्तव्याः । न
कादाचित्क एषामस्मिन्नृतावुपयोगो विधेय इति ।
अत एव वातघ्नतैलाभ्यंगादेः पृथगेषां रसानामुपन्यासः ।
यथोक्तं शीलयेदित्यत्र यः शीलयेदित्येष शब्दः स
वातघ्नतैलादेः सर्वस्य तुल्यकक्षातां द्योतयति । तथा
प्रावाराजिनेत्यादौ यो भजेच्छब्दः स सकलस्याहार-
विहारशीलनस्य शयनविधेश्च तुल्यतां प्रथयति । तथा
च वक्ष्यति—“आहारशयनाब्रह्मचर्यैर्युक्त्या प्रयोजितैः ।
शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः ॥” इति १०

प०—निशानां रात्रीणां दैर्घ्यात् दीर्घभावात् एतर्हि
अस्मिन्काले प्रातरेव प्रत्युषस्येव बुभुक्षितः सजात इव
भोक्तुमिच्छन् नरोऽवश्यं कार्यं मलोत्सर्गशौचविधिं

दन्तधावनगण्डूषादिकम् । यथोक्तं दिनचर्याध्यायो-
क्तम् । सम्भाव्य निष्पाद्य कृत्वाऽनु पश्चात् ॥ १० ॥

हे०—दिनचर्याविहितस्याभ्यङ्गादेर्विशेषमाह—एतर्हि
एतस्मिन्काले अभ्यङ्गादि शीलयेत् । कदा प्रातः किमवश्य-
कार्यं वाधित्वा नेत्याह—यथोक्तमवश्यं कार्यं शौचादिकं
संभाव्य सम्यक् कृत्वा किमजातान्नपानेच्छो नेत्याह—बुभु-
क्षित एव । ननु कथं प्रातर्बुभुक्षित इत्यत आह—निशाने
दैर्घ्यात् संभाव्येत्यनेन पश्चादर्थे सिद्धे नैरंतर्याधमनुग्रह-
णम् ॥ १० ॥

वातघ्नतैलैरभ्यंगं मूर्ध्नि तैलं विमर्दनम् ।

नियुद्धं कुशलैः सार्धं पादाघातं च युक्तितः ११

स०—वातघ्नतैलैरभ्यंगं शीलयेत् । तैलस्य सर्वस्यैव
वातघ्नत्वाद्वातघ्नेति विशेषणमतिशयप्रतिपादनार्थम् ।
तेन बलतैलादिभिरिति बोध्यम् । मूर्ध्नि तैलं शिरोऽभ्यं-
गादि । विमर्दनं शरीरसंवाहनमेतदौचित्यादभ्यक्तः
सन् शीलयेत् । कुशलैस्तद्विद्धिः सार्धं नियुद्धं बाहु-
युद्धं शीलयेत् । पादाघातं पादेन विमर्दनम् ।
युक्तित इत्यनेनार्थशक्त्यैव शीलनं द्योतयति । बाहु-
युद्धपादाघातयोश्चानभ्यक्तस्यैव शीलनं युक्तम् ॥ ११ ॥

प०—वातघ्नतैलैर्वातव्याधिचिकित्सानिर्दिष्टैरभ्यङ्गं
अक्षणं शीलयेत् अभ्यस्यात् । तथा मूर्ध्नि शिरसि तैलं
शीलयेत् । विमर्दनं विशेषेणाङ्गस्य कराभ्यां पीडनम् ।
नियुद्धं बाहुयुद्धं कुशलैरभिज्ञैः कृताभ्यासैः सार्धं सह
तथा पादाघातं पादाभ्यां मर्दनं युक्तितो युक्त्या यथा
त्वङ्गदूषणं रोमादिविघातो नोत्पद्यते ॥ ११ ॥

हे०—“अभ्यङ्गसेकपिचवो वस्तिश्चेति चतुर्विधम्”
मूर्द्धतैलमिति । अभ्यङ्गस्य पृथगुपादानामितरावय-
वार्थं, विमर्दनं—कराभ्यां पीडनम्, अभ्यङ्गमूर्द्धतैलवि-
विमर्दनानि वातघ्नतैलैर्बलतैलादिभिः शीलयेत् ।
नियुद्धं बाहुयुद्धं, कुशलैर्मलैः पादाघातं—पादाभ्यां मर्दनं
युक्तितः मात्राद्यनतिक्रमेण ॥ ११ ॥

कषायापहतस्नेहस्ततः स्नातो यथाविधि ।

कुंकुमेन सदपेण प्रदिग्धोऽगुरुधूपितः ॥ १२ ॥

स०—कषायेण रोमादिनाऽपहतोऽपनीतः स्नेहो यस्य
स एवम् । ततोऽनंतरं यथाविधि शास्त्रोदितेन विधा-
नेन स्नातः । कुंकुमेन काश्मीरेण प्रदिग्धोऽनुलितः ।
दर्पः कस्तूरिका तेन सह वर्तते यत्कुंकुमं तदेवम् ।
तथाऽगुरुणा जौगकेन धूपितः ॥ १२ ॥

प०—ततोऽनन्तरमभ्यङ्गादीन् कृत्वा कपायैर्मसूर-
प्रभृतिभिरपहृतो निवारितः स्नेहो यस्य त तथाविधः ।
अनन्तरं स्नातो यथाविधि विध्यनतिक्रमेणोष्णाम्बु-
नाथः कायस्य परिषेक इत्यादिना दिनचर्याध्याये-
नोक्तेन विधिना अनन्तरं प्रदिग्ध उपलिप्तांगः
कुङ्कुमेन सदर्पेण सकस्तूरिकेण दर्पो नाभिश्च कस्तू-
रीति वचनात् । अगुरुणा धूपितोऽगुरुधूपितः
पुमान् ॥ १२ ॥

हे०—उद्वर्तनादेर्विशेषमाह—कपायापहृतस्नेहादिको
भूत्वा रसादीन् भजेत् । कपायेणापहृतः स्नेहः
स्नेहापहरणमात्रमुद्वर्तितः न त्वन्यकालवदुत्पादित-
रौक्ष्यः यथाविधि स्नातः, विधिश्चात्र शीतकालोचित-
त्वात् सर्वाङ्गानामुष्णोदकेन स्नानम् । उक्तं च चरकाचार्येण
“अभ्यङ्गोत्सादने मूर्द्धतैलं जेताकमातपम्” जेताकं सर्वा-
ङ्गोष्णोदकस्नानमिति बाष्पचन्द्रः । सदर्पेण सकस्तूरिकेण
प्रदिग्धोऽनुलिप्तः ॥ १२ ॥

रसान् स्निग्धान् पलं पुष्टं गौडमच्छसुरां सुरासं
गोधूमपिष्टमाषेक्षुक्षीरोत्थविकृतीः शुभाः ॥
नवमन्नं वसां तैलं शौचकार्यं सुखोदकम् ।
प्रावाराजिनकौशेयप्रवेणीकौचवास्तृतम् ॥
उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् ।
युक्त्यार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणं च सर्वदा १३ ॥

स०—रसान्मांसरसान् स्निग्धान् भजेत् । मांसरसानां
स्निग्धत्वेऽपि स्निग्धानिति विशेषणमतिशयद्योतनार्थम् ।
पलं मांसं पुष्टं मेदुरं भजेत् । तथा गुडस्येदं गौडं
तन्मद्यम् । तथाऽच्छसुरां सुरामेदं मदिरां च
भजेत् । अन्नेन कपायद्रव्यं वा क्रियते सा
सुरा भण्यते । ननु द्विवैव सुरा सेव्यत्वेनेहामीष्टा त-
त्सुराशब्द एव निर्दिष्टुं न्याय्यः । तस्मिन् हि सामान्य-
पदे निर्दिष्टे द्विवैव सुरा निर्दिष्टा भवति । सत्यमेतत् ।
किंत्वच्छसुरां नितरां भजेन्न तथा सुरामिति ज्ञापनार्थं
द्वयोरुपादानम् । अत एवाच्छसुरामिति पूर्वं निर्दिष्टम् ।
गोधूमेत्यादि । गोधूमश्च पिष्टं च माषश्च इक्षुश्च
क्षीरं च तान्येवम् । गोधूमपिष्टमाषेक्षुक्षीरेभ्य उत्थानं
यासां विकृतीनां ता एवम् । उत्पूर्वात्तिष्ठतेः सुपीति
योगविभागाद्भावे कः । उदः स्थास्तभोः पूर्वस्येति सत्य

तकारः । गोधूमपिष्टमाषेक्षुक्षीरोत्थाश्च ता विष्टु
यश्च ताः शुभा रम्या भजेत् । तथा नवमपुरा
मन्नं तथा वसां भजेत् । शुद्धमांसस्य यः स्नेहः
वसा परिकीर्तिता । तथा तैलं भजेद्वक्षयेत् । अ-
गस्तु प्रागनुज्ञात एव । शौचकार्यं शौचक्रिय
सुखोदकमुष्णोदकं भजेत् । प्रावारः कार्पासो रोमव-
घनः पटस्तूलपटकादिः । अजिनं सुखस्पर्शरोमर्चा
कौशेयं पट्टवसनम् । प्रवेणी सूचीवाणाख्यो वर-
विशेषः । कौचवं राकववस्त्रभेदः । तवरक इ-
न्ये । एतैरास्तृतं दत्तप्रतिच्छदपटं शयनं भजेत्
कीटकं शयनं भजेत् । उष्णस्वभावै रोमशिक
ल्लिकाप्रायैः प्रावृतः प्रकर्षेणाच्छादितः । तथा अ-
किरणान्भजेत् । कथम् । युक्त्या सम्यग्योगलक्षणाय
अतिसेविता हि ग्लान्यादीन्कुर्युः । तथा स्वेदं भजेत्
युक्त्यैवेत्यत्रापि योज्यम् । अतिसेवितो हि स्वे-
ग्लान्यादीन् जनयेत् । पादत्राणं च पादुकादि
सर्वदा भजेत् ॥ १३ ॥

प०—मांसरसान् स्निग्धान् घृतादिसंयुतान् । प-
मांसं पुष्टं भृशं शीलयेत् तथा गौडं गुडकृतमद्यम् अ-
सुरां सुरामपरं घनां शीलयेत् । तथा गोधूमविकृती मो-
काद्याश्च शीलयेत् । शुभा हृद्याः पिष्टविकृतीः शालि-
ष्टविकृतीः, पूषलिकाद्या माषविकृतीर्भक्षकशरादिका
इक्षुविकृतीः-पानकगुडाद्याः, क्षीरविकृतीः-किलाटा-
धिकृचिकाद्यास्ताः सर्वाः शीलयेत् । तथा-नवमञ्ज-
वर्षोषितम् । वसां-शुद्धमांसस्यामेदुरस्य पक्वस्योप-
यो दृश्यते स्नेहः स वसाशब्दवाच्यः । तथा
आगमः—“शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिक-
र्तिता ।” तां शीलयेत् । तैलं तिलोद्भवम् । यथा-शौच-
कार्यं स्नानादिके सुखोदकं सुखोष्णं पानी
शीलयेत् । प्रावारादिभिरावृतः प्रच्छादितः । प्रावारं-वर्ण-
कम्बलम् । अजिनं-चर्म । काशेयं-पट्टवस्त्रम् । प्रवेणी-
सूचीधानम् । कौचवो-राङ्गवः । उष्णप्रायैः-रोमसि-
कास्वभावैर्लघुभिः तनुभिः प्रावरणैः प्रावृतः प्रकर्ष-
च्छादितः पुमान् शयनं भजेत् । तथा युक्त्या प्रयोगे
भ्रमादिं परिहरन् अर्ककिरणानादित्यरश्मीन् भजेत्
तथा स्वेदं तापादिभेदेन यथायोग्यं चतुर्विधमपि
भजेत् । पादत्राणं-पादत्रं सर्वस्मिन् कालेऽस्मिन्मृतं
भजेत् इति ॥ १३ ॥

हे०— रसान्-मांसरसान्, स्निग्धान्-घृतादिसंस्कृतान्, पलं-मांसं, पुष्टं-मेदुरं, गौडं-गुडकृतं मद्यम्, अच्छसुरां-सुरामण्डं, सुरां-धनसुराम्, अच्छसुरायाः पृथग्ग्रहणमतिशयभजनार्थं गोधूमाद्युत्था गोधूमादिकृता मोदकाद्याः । पिष्टं-शालिपिष्टं, शुभा-हृद्याः, नवमनीतक्रांत-वत्सरम्, अन्नं-धान्यं, वसां-मांसस्नेहं, रसादितैलांतं भोजनोपयोगि । सुखोदकं—कवोष्णमुदकं तच्च शौचकार्ये घाने तु शीतमेव । प्रावारः—कार्पासरोमवान् धनः पटः, अजिनं-चर्म, कौशेयं-कृमिकोशोत्थं, प्रवेणी-सूचीवाणाख्यं वस्त्रं, कुथकः-कंबलः । उष्णस्वभावैर्लघुभिर्वस्त्रैः प्रावृतः अर्क-किरणान् स्वेदं च युक्त्वा सभ्यग्नौ भजेत् । पादत्राणं सर्वदा बहिश्चरणं विनापि बहिश्चरणे तु दिनचर्यायामुक्तमेव ॥ १३ ॥

**पीवरोरुस्तनश्रोण्यः समदाः प्रमदाः प्रियाः ।
हरन्ति शीतमुष्णांग्यो धूपकुंकुमयौवनैः ॥१४॥**

स०—ऊरू च स्तनौ च श्रोणिश्च ऊरुस्तनश्रोणि । पीवरं पीनमूरुस्तनश्रोणि यासां ता एवभूताः प्रमदा विलासिन्यः शीतं हरन्ति नुदन्ति । पीनत्वेनातिकार्यमत्रनिषिध्यते । तथा चाह । ग्राम्यधर्माधिकारे त्यजेदतिक्रशामिति । किंभूताः । सह मदेन यौवनोद्भूतेन सुरादिपानजेन कामोद्रेककारिणा वा वर्तते समदाः । तथा प्रिया वल्लभाः शीतं हरन्ति । किंभूताः उष्णांग्यो धूपकुंकुमयौवनैरगुर्वादिधूपेनोष्णांग्यः । तथा कुंकुमानुलेपनेतोष्णांग्यः । तथा यौवनोष्मणा सहजेनोष्णांग्य इति योज्यम् ॥ १४ ॥

प०—प्रमदा नार्थः समदा सह मदेन वर्तमाना मदयुक्ताः । प्रिया-वल्लभाः । धूपादिभिरुष्णाङ्ग्यः शीतं हरन्ति । ऊरू च स्तनौ च श्रोणी च ताः पीवरा उपचिताः पीना यासां तास्तथाविधाः । ऊरुः-जानुन ऊर्ध्वं शरीरदेशः । श्रोणी-कटिः । यौवनं-प्रत्यग्रवस्त्वम् ॥ १४ ॥

हे०—शीतापहंतृत्वकथनद्वारा स्त्रासवां विधत्ते—प्रमदाः स्त्रियः यौवनोत्थं मद्यजं च मदं विभ्राणाः ॥१४॥

अंगारतापसंतप्तगर्भभूवेश्मचारिणः ।

शीतपारुष्यजनितो न दोषो जातु जायते १५

स०—अंगाराणां तापोऽंगारतापस्तेन संतप्तं च तद्गर्भभूयन्तरे भूवेश्म च तत्तस्मिंश्चरन्ति नित्यं यस्तस्यांगा-

स्तापसंतप्तगर्भभूवेश्मचारिणः पुंसो यतः शीतपारुष्यजनितो दोषो दुःखं न जातु कदाचिज्जायते ततोऽंगारतापसंतप्तगर्भभूवेश्मचारी स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

प०—अङ्गाराणां तापोऽङ्गारतापः तेन सन्तप्तं गर्भभूवेश्म तदङ्गारतापसंतप्तगर्भभूवेश्म तत्र चरणं शीलनं तस्य जन्तोः शीतपारुष्यजनितः शीतपरुषभावेनोत्पन्नो दोषो जातु कदाचन न जायते उत्पद्यते । गर्भगृहं यत् गृहस्याभ्यन्तरे गृहं, भूमिगृहं यद्भूमिनिखन्य क्रियत इति ॥ १५ ॥

हे०—शीतापहंतृत्वकथनद्वारा निवातोष्णगृहसेवां विधत्ते—अङ्गाराणां तापेन संतप्तं यद्वेश्म, यच्च गर्भवेश्म—गृहान्तर्वर्तिगृहं, यच्च भूवेश्म—भूम्यन्तर्वर्तिगृहं तेषु यश्चरति स तथा । शीतेन यत्पारुष्यं तज्जनितो दोषो जातु कदाचित्तस्य न जायते तस्मात्तानि भजेदित्यर्थसिद्धम् ॥१५॥

**अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः ।
तदा हि शीतमधिकं रौक्ष्यं चादानकालजम् १६**

स०—अयमेव हैमतो विधिः पूर्वोक्तः शिशिरे च विशेषतोऽतिशयेन कार्यः । कुत इत्याह । यस्मात्तस्मिन् काले शीतमधिकं भवति । कालस्वभाव्यात् । तथा आदानकालाज्जातमादानकालजं च रौक्ष्यं भवति । ततो हेतुद्वयाद्विशेषेण हैमतिको विधिः सेव्यः । हैमते रसान् स्निग्धान् शीलयेदित्युक्तम् । शिशिरे तानतिशयेन शीलयेत् । एवं सर्वेष्वपि हैमतिको विधिर्योजनीयः । आदानकालजमित्यनेनैतद्व्योतयति । आदानकाल एव रौक्ष्यस्य कारणं नाथ्यत् । अत एव हैमते शीतेऽपि रौक्ष्यं नास्त्येवेति । आदानस्य च प्रारंभमात्रत्वम् । एवं शिशिरस्य संभव इति शिशिरे किञ्चिदेव रौक्ष्यं वेद्यम् । ननु यथा रौक्ष्यमादानकालजं तथौष्ण्यमपि । तथा चोक्तम् । तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा इति । एवं चौष्ण्यसद्भावाच्छीतस्य हैमततो हानिः प्राप्ता न त्वाधिक्यम् । कथं तदा हि शीतमधिकमिति । ब्रूमः । रौक्ष्यस्य द्वौहेतू । एकस्तावद्गवद्विवाकरकरैर्जगतः स्नेहादानम् । द्वितीयस्त्वग्नेः कालः । तदेवं रौक्ष्येणोभयहेतुजेन शिशिरे काले वाताः शीतस्वभावा आहिताधिकशक्तयो जायन्ते हैमतेभ्यो मारुतेभ्यः । तथा वि-

धाश्चोष्णेनादानकालप्राधान्यादप्राप्तबलेन शिशिरे ना-
भिभूयते । अनभिभूताश्च शीतस्वभावत्वाच्च शीतमेव
वर्धयति । अतो युक्तं शीताधिक्यं शिशिर इति १६ ॥

प०—अथ शिशिरचर्यामाह—अयमेव है—
मन्तिको विधिः शिशिरेऽपि काले विशेषतो-
ऽतिशयेन कार्यः करणीयः । तेन रसान् स्निग्ध-
रसान् हेमन्ते शीलयेदित्युक्तं, शिशिरे तेना-
तिशयेन स्निग्धादीन् शीलयेदेवमन्यदपि च यत्कि-
चित्सेवनीयत्वेनोक्तं तत्तस्मिन् काले अतिशयीकृत्य
सर्वं शीलनीयम् । तदा तस्मिन् काले यस्माद्धेम-
न्तकालादप्याधिकं शीतं भवति । कालस्वभावात्तथा
रौक्ष्यं रूक्षत्वम् आदानकालजं तदोत्पन्नं किञ्चित्
संभाव्यमिति ॥ १६ ॥

हे०—शिशिरचर्यामाह—अयं हेमन्तोक्तः स्वयुक्त्या
न्यूनाधिकप्रयोगनिषेधार्थमेवशब्दः विशेषतोऽत्यभ्यासेन ।
हि यस्मात्तदा तस्मिन्कालेऽधिकं शीतमादानकालजं
रौक्ष्यं च चकाराद्वातकोपबलक्षयौ च । यथोक्तं—खार-
णादिना—“स्वभावशैत्यादौ रौक्ष्याच्च वातकोपाद्वलक्षयात् ।
विधिर्विशेषात्स्निग्धोष्णः शिशिरे हैमनो मतः ॥” इति ।
वातकोपः सुश्रुतेनोक्तः—“स वायुः शिशिरे कोपं यात्ये-
वोपचयं कफः ।” इति ॥ १६ ॥

संप्रति वसन्तचर्यां विवक्षुरिदमाह ।

कफश्चित्तो हि शिशिरे वसन्तेऽर्काशुतापितः ।
हत्वाऽग्निं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् १७
तीक्ष्णैर्वमननस्याद्यैर्लघुरुक्षैश्च भोजनैः ।
व्यायामोद्वर्तनाघातैर्जित्वा श्लेष्माणमुल्बणम् ॥
स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूरचंदनागुरुकुंकुमैः ॥ १८ ॥

स०—यस्मात् शिशिरे मधुरस्निग्धादिनाऽऽहारेण का-
लस्वभाव्याच्च श्लेष्मा संचितोऽतिशयेन स्थानत्वादति-
कुपितो वसन्ते ऋतावर्काशुतापितः सूर्यप्रभाभिर्विलायितो
द्रवस्वरूपत्वाज्जलमिव विपरीतं जाठराग्निं हत्वा हि
यस्माद्रोगान्विकारान् कुरुते जनयति । अतोऽस्मात्का-
रणात्तं कफं त्वरया शीघ्रमेव जयेत् । दोषानिति
केचित्पठति । अर्कतापित इत्यनेनैव सिद्धे अंशु-
शब्दोऽत्र रश्मिनां पटिमानं सूचयति न तथा शीते ।
तत्र हि धूमधूरजोमंदा इत्यधिरोगकैर्बर्जयेत् । तीक्ष्णैर्व-

मननस्यविरेकादभिरुपक्रमेत् । तथा लघूनि रूक्षाणि
यानि भोजनानि तैश्च । तथा व्यायामश्चोद्वर्तनः
आवातश्च तैश्च कफं जयेदिति । चशब्दो लुप्त-
र्दिष्टः । ततः कफमुल्बणमुद्वर्तं जित्वाऽनंतरं स्नातोऽनु-
लिप्तः समालब्धः कर्पूरचंदनागुरुकुंकुमैः ॥ १७ ॥ १८

प०—वसन्तचर्यामाह—हिशब्दो यस्मादर्थः शीत-
सामान्याद् द्वावपि शीतस्वभावौ हेमन्तशिशिरं
गृहीतौ बोद्धव्यौ । कफः—श्लेष्माचितः संचित-
यतः शीतकाले शीताख्ये शिशिरे काले च स्निग्ध-
पयोगात् । तथा कालजेन शीतेनाधिकेन स्थानी-
भूतोऽपि वसन्तसमयं पुनः प्राप्य रविकरसन्तापे
तापितो विलीनविग्रहतां प्रापितः, उदकमिवाग्नि-
प्रतिपक्षो भवत्यस्माज्जाठराग्निं हत्वा निर्वाप्य रोगा-
कुरुते जनयतीत्यतः प्राप्तमात्र एव वसन्ते तत्क-
शीघ्रं जलमिव प्रवाहायितुं सेतुभेदादि प्रख्यैस्ती-
क्ष्णैर्वमनाद्युपक्रमैर्जयेदुपक्रमेत्तीक्ष्णद्रव्यनिष्पादितैः
श्लेष्मप्रतिपक्षे तथा लघुरुक्षैर्भाजनैस्तत्तत्कपाय-
प्रायैरन्नैस्तथा व्यायामादिभिः श्लेष्माणमुद्वर्तमुल्ब-
जित्वा निर्घात्यानन्तरं स्नातः कर्पूरादिभिरनुलिप्त-
स्यात् प्रादिग्धाङ्गः ॥ १७ ॥ १८ ॥

हे०—अथ वसन्तचर्या—सा च द्वेधा शोधनी शमनी च
तत्र चयपूर्वके प्रकोपे शोधनी, अचयपूर्वके शमनी । तत्र
कृतायां पूर्वर्तुचर्यायां पूर्वर्तुनाचितस्य दोषस्योत्तरेण य-
प्रकोपः स चयपूर्वकः स एवापथ्यजः पूर्वर्तुसेवितपथ्य-
जातत्वात्, यस्तु कृतायां तस्यां पूर्वणाचितस्योत्तरेण प्रको-
सोऽचयपूर्वकः । स एव पथ्यजः पूर्वर्तुसेवितपथ्यजातत्वात्
उक्तं च—“दोषप्रकोपो द्विविधः पथ्यापथ्यनिमित्तजः
तत्रापथ्यनिमित्तो यः स संशोधनमर्हति ॥ पथ्यजः शमनी-
यश्च प्रायः आगन्तुजश्च यः ।” इति । तत्र संशोधन-
विधत्ते-यस्माच्छिशिरे चितः कफो वसन्ते सूर्यरश्मिभि-
र्ब्रवीकृतः सन् जलमिव प्रत्यनीकत्वात् वह्निं हत्वा रोगा-
न्करोति अतस्तं चितम् अकुपितं कफं वसन्तारम्भे प-
तीक्ष्णद्रव्यकृतैर्वमननस्यधूमगण्डूषाद्यैः शोधनैर्जयेत् । तत्र
लघुरुक्षैस्तत्तत्कटुकपायैः संसर्जनक्रमेण भोजनैश्च शिशि-
रशब्देन शीतपर्यायेण शिशिरहेमन्तयोर्ग्रहणं द्वयोरपि कफ-
चयात् । यदाह—खारणादिः—“हेमन्ते निचितः श्लेष्म-
शिशिरेऽपि न कुप्यति । आहारैश्चापि सुस्निग्धैर्भृशमेवोप-
चीयते ॥” इति । उल्बणं श्लेष्माणं व्यायामाद्यैर्जित्वा स्नात-

कर्पूरावैरनुलिप्तः पुराणयवादीन् भुज्जान आसवादीन् पिबेत् । प्रकोपे प्रकृतेऽत्युत्पन्नग्रहणमचयपूर्वकं प्रकोपार्थम्, आघातः पद्भ्यां मर्दनं, कफग्रस्तस्याभ्यगनिषेधाद्दृक्षा एव व्यायामादयः स्नानशील इति वचनात्प्राप्तेऽपि स्नाने । स्नात इति श्लेष्मकालीनप्रातःस्नाननिषेधार्थं व्यायामादीन्कृत्वैव स्नायान्न पूर्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

**पुराणयवगोधूमक्षौद्रजांगलशूल्यभुक् ।
सहकाररसोन्मिश्रानास्वाद्य प्रिययार्पितान् ।
प्रियास्यसंगसुरभीन् प्रियानेत्रोत्पलांकितान् ।
सौमनस्यकृतो हृद्यान्वयस्यैः सहितः पिबेत् ।
निर्गदानासवारिष्टसीधुमाद्वीकमाधवान् ॥ १९ ॥**

स०—तथा पुराणं च तद्यवगोधूमं च तथा क्षौद्रं माक्षिकं तथा जांगलं च तच्छूल्यं भट्टित्रं च तत्तानि भुङ्क्ते पुराणयवगोधूमक्षौद्रजांगलशूल्यभुक् । शूल्य इति शूलात्पाक इति यः । एवंविधः सन् वयस्यैर्मित्रैः सहित आसवादीन् पिबेत् । किम्भूतान् । निर्गदान् निर्दोषान् । पिबेदिति वक्ष्यमाणेन संबन्धोऽत्र दीपकत्वात् । आसवो यो द्रव्याण्यासुत्य क्रियते । उक्तं च—“मद्याकाराधिकद्रव्यमदिराद्यैः कृतस्तु यः । सोऽरिष्टः स्यादासवस्तु द्रव्याण्यासुत्य यः कृतः ॥” इति । सीधुरिक्षुरसोद्भवः । माद्वीकं मृद्वीकास्सोद्भवम् । माधवो मधुना संस्कृतः । किम्भूतानासवादीन् । सहकाररसोन्मिश्रान् प्रियया आस्वाद्य किञ्चित्पीत्वाऽर्पितान् दौकितान् । तथा प्रियास्यसंगेन सुरभीन् सुगन्धीन् । तथा प्रियानेत्राण्येवोत्पलानि तैरङ्कितान् संजातशोभान् । तथा सौमनस्यकृतश्चित्तप्रसादकृतः । तथा हृद्यान् हृदयाय हितान् ॥ १९ ॥

प०—यवाश्च गोधूमाश्च यवगोधूमाः पुराणाश्च ते यवगोधूमाश्च पुराणयवगोधूमाः । जाङ्गलानां शूल्यं जाङ्गलशूल्यम्, शूले संस्कृतं शूल्यम् । पुराणयवगोधूमाश्च क्षौद्रं च जाङ्गलशूल्यं च ताभिर्यो भुङ्क्ते स आसवादीन् पिबेत् । सहकारश्चूतस्तस्य रसेनोन्मिश्रान् अधिवासितांस्तथा प्रियया कान्तयाऽऽस्वाद्य पीत्वार्पितान् दत्तान् । तथा प्रियाया आस्यसङ्गेन मुखसंश्लेषेण सुरभीन् सुगन्धान् । प्रियाया नेत्रे प्रियानेत्रे ते एवोत्पले प्रियानेत्रोत्पले

ताभ्यामङ्कितान् चिह्नितान् पिबेत् । शोभनस्य मनसो भावः सौमनस्यं शोभनचित्तत्वं तत् कुर्वन्ति । एतान् सौमनस्यकृत आसवादीन् पिबेत् । तथा हृद्यान् हृदयाह्लादकारिणः तथा वयस्यैः सहितः सुहृद्भिः सहितस्तान् पिबेत् । निर्गदान् निर्वृत्तो गदात् निर्गतगदान्निर्दोषान्, वर्णगन्धरसरूपसंपन्नानासवादीन् मद्यविशेषान् पिबेत् । आसुत्या ये क्रियन्ते ते आसवाः । निःकाश्यद्रव्याणि ये क्रियन्ते तेऽरिष्टाः । सीधुस्तिवक्षुरसेन तु । मृद्वीकाया इदं माद्वीकम् । माधवं—मधुना कृतम् ॥ १९ ॥

हे०—पुराणत्वं यवगोधूमक्षौद्राणां, जांगलं—मृगादिमांसं तस्य शूल्यं—भट्टित्रम्, सहकारोऽतिसुराभिरामः तस्य रसः तत्फलवृन्तनिर्यासः तेन उन्मिश्रान् अधिवासितान्, प्रियया रसविशेषज्ञानार्थं स्वयमास्वाद्यार्पितान्, गन्धविशेषज्ञानार्थं संगं गतेन सहजसुरभिणा प्रियामुखेन सुरभीकृतान्, वैमल्यादिज्ञानार्थमवलोकयन्त्याः प्रियायाः प्रतिबिम्बिताभ्यां नेत्राभ्यामुत्पलैश्च साक्षान्निक्षिप्तैरङ्कितान् सौमनस्यकृतः—परिणामेन मनःप्रशांतिकरान्, हृद्यानास्वादे निर्गदान् निर्दोषान्, अकथितैरौषधैः कृतं मद्यमासवः, कथितैररिष्टः, इक्षुरसेन सीधुः, द्राक्षारसेन माद्वीकं, मधुना माधवः ॥ १९ ॥

शृंगवेरांबु सारांबु मध्वंबु जलदांबु वा ॥ २० ॥

स०—तथा शृंगवेरांबु शुठीकथितजलं पिबेत् । तथा सारः असनचंदनादिजस्तेन कथितमंबु पिबेत् । तथा मधुना युक्तमंबु मध्वंबु । जलदेन मुस्तया च कथितमंबु पिबेत् । वेति समुच्चये ॥ २० ॥

प०—तथा शृङ्गवेराम्बु—शुण्ठितोयम् । साराम्बु—दाडिमफलसारतोयम्, असनादिसारसंस्कृतं वा जलम् । मध्वम्बु—माक्षिकोदकम् । जलदाम्बु—मुस्तैरुत्कथितं तोयं वा पिबेत् ॥ २० ॥

हे०—शृङ्गवेराम्बु—शुण्ठया कथितं जलम्, असनादिसारैः साराम्बु, मुस्ताभिर्जलदाम्बु, मधुमिश्रं जलं मध्वम्बु, अनेकद्रवविधानं यस्य यत्सात्म्यं तत्तेन सेव्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

दक्षिणानिलशीतषु परितो जलवाहिषु ।

अदृष्टनष्टसूर्येषु मणिकुट्टिमकांतिषु ॥

परपुष्टविद्युष्टेषु कामकर्मांतभूमिषु ।

विचित्रपुष्पवृक्षेषु काननेषु सुगंधिषु ।

गोष्ठीकथाभिश्चित्रामिर्मध्याह्नं गमयेत्सुखी ॥ २१ ॥

स०—काननेषूपवनेषु स्थितो मध्याह्नं गमयेदतिवाहयेत् । अहो मध्यो मध्याह्नः । संख्याविसायेत्यादिज्ञापका-
त्पूर्वापरेत्यादिना एकदेशिसमासः । अहोऽह एतेभ्य इत्य-
ह्लादेशः । कथम् । गोष्ठ्यां क्रीडायां कथा गोष्ठीकथास्ता-
भिश्चित्राभिः कमनीयामिर्व्यवहारसंबन्धिनीमिरित्यर्थः ।
कीदृशः सन् । सुखी रागद्वेषादिरहितः । किंभूतेषु
काननेषु दक्षिणदिक्प्रवृत्तैरनिलैः शीतानि तेषु
दक्षिणानिलशीतेषु । तथा परितः सभंताज्जलं नित्यं
वहति यानि तेषु । आभीक्ष्ण्ये णिनिः । तथा कचि-
त्प्रदेशेऽदृष्ट ईषदृष्टः कचिदतिघनत्वान्नष्टो न दृश्यते
सूर्यो येषूपवनेषु तान्येवं तेषु । तथा मणीनां वज्रम-
रकतादीनां कुट्टिमानि विशिष्टा भुवस्ताभिः कांतिः शोभा
येषां तान्येवं तेषु । तथा परपुष्टैः कोकिलैर्विधुष्टेषु कृत-
शब्देषु तथा कामस्य कर्मान्ताः कामकर्माता मदनव्या-
पाराः । अंतशब्दोऽत्र प्रशंसावचने । यथोद्धृतस्य
वचनम् । वनांतदेवतावेण्य इति । कामकर्मातनिमित्त-
भूमयो येषां वनानां तान्येवं तेषु । विचित्राणि नाना-
रूपाणि पुष्पाणि येषां ते तथाविधा वृक्षा येषां तान्येवं
तेषु । सुष्ठु गंधो येषां तेषु । गंधस्येदित्येवमासांतः ।
अस्मिन्काले कफोपचयदोषभयात् ॥ २१ ॥

प०—काननेषूपवनेषूपविष्टः सुखी भूत्वाऽऽसुर उत
वा रोगाद्यनुपहतसमा गमयेदतिवाहयेत् । कथं गोष्ठी-
कथाभिश्चित्राभिः गोष्ठयो गांधर्वमृदङ्गादिभिः कृत्वा
कथाः काव्यकथाः । दक्षिणानिलशीतेषु दक्षिणा
अनुकला वायवो येषु । न पांसुशर्करासिकतावाहि-
नसैस्तथाविधैरनिलैः शीतानि यानि काननानि
तेषु तथाविधेषु काननेषु । अथवा दक्षिणदिक्-
प्रवृत्तैरनिलैः शीतेषु तथा परितः समन्तात् जलवा-
हिषु जलवहनशीलेषु । तथा अदृष्टनष्टसूर्येषु--अदृष्टः
कचित्प्रदेशेऽदृष्टः ईषदृष्टः कचिदतिघनत्वान्नष्टः न
दृष्टः सूर्यो येषु तेषु । तथा मणिकुट्टिमकान्तिषु
मणीनां वज्रमरकतादीनां कुट्टिमानि तः कान्तिः
शोभा येषां तानि मणिकुट्टिमकान्तीनि तेषु । तथा
परपुष्टविधुष्टेषु--परपुष्टैः कोकिलैः विधुष्टानि कृत-

शब्दा येषु तानि परपुष्टविधुष्टानि तेषु । तथा
कामकर्मान्तभूमिषु--कामकर्मान्ताः कामनिमित्तं
भूमयो येषां तानि तेषु । तथा विचित्रपुष्पवृक्षेषु
विचित्राणि पुष्पाणि येषां तादृशा वृक्षा येषु तानि
तेषु । तथा सुगन्धिषु सुगन्धयुक्तेषु । एभिलक्ष्णैर्यु-
क्तेषु काननेषु मध्याह्नं गमयेदतिवाहयेत् ॥ २१ ॥

हे०--भोजनानन्तरमुद्यानसेवां विधत्ते-काननेषु मध्याह्नं
गमयेदतिवाहयेत् । सुखी अव्याकुलः सन् गोष्ठ्यो लोक-
वार्ताः, कथाः शास्त्रवार्ताः, जलवाहिषु-जलाशययुक्तेषु, अदृ-
ष्टसूर्येषु-धनच्छायेषु, अनष्टसूर्येषु-प्रकाशवत्सु, मणिमयैर्वज्र-
भूमिकैः कान्तिमत्सु, परपुष्टैः कोकिलैर्नादितेषु काम-
कर्ममदनव्यापारमन्तान्तिबध्नन्ति स्वसौंदर्येणोत्तरोत्तरं
वर्द्धयंतीति कामकमाताः । “अति बन्धने” इत्यस्मा-
त्कर्मण्यम् ॥ २१ ॥

गुरुशीतादिवास्वप्नस्निग्धाम्लमधुरांस्त्यजत् ॥ २२ ॥

स०--गुरुशीतादींस्त्यजेत् । ननु लवणमपि श्लेष्माणं
करोति तत्कस्मादिह न निषिद्धम् । अतो ब्रूमः । लवणः
पूर्वं कफमम्लमधुराविव न करोति किं तर्हि निधने
चिरंतनसंचितं सुतिरूपं श्लेष्माणं विधत्ते विष्यदित्वात् ।
न च लवणस्य मधुरादेरिव बहुतरस्य प्रयोगः प्रसिद्धः
कितल्लप्स्यैव । तस्मात्लवणस्यात्रानिषेध एव
न्यायः ॥ २२ ॥

प०--अनन्तरं एक त्याज्यमिदमाह--गुरु
गरिष्ठगुणयुक्तम् । शीतं--पर्युषितान्नम् । दिवा-
स्वप्नं दिने शयनम् । दिवा इति रात्रिनिषेधार्थम् ।
तथा स्निग्धान्-स्नेहनगुणयुक्तान् । तथा अम्लान्-
अम्लरसान्, दाडिमामलकव्यतिरिक्तान् । तथा मधु-
रान्-गुडादीन् मधुसितादिरहितांस्त्यजत् जह्यात् ।
इति वसन्तः ॥ २२ ॥

हे०--गुर्वादीन्निषेधति--अथ ग्रीष्मचर्या-सोपपत्तिकं
पट्वादीन्निषेधति ॥ २२ ॥

अधुना ग्रीष्मचर्यामुपदिदिक्षुराह--

तक्षिणांशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संक्षिपतीव यत् ॥
प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्धते ॥ २३ ॥

स०--यद्यस्मात्तीक्ष्णांशुर्मास्करोऽतितीक्ष्णा अंशवः
करायस्य स एवभूतः सन् ग्रीष्मे संक्षिपतीव जगत्सेहमि-

त्यत्रानुक्तमप्यर्थलभ्यते । केचित्तु स्नेहमर्कोऽतितीक्ष्णां
शुरिति पठन्ति । स्नेहस्तेजोबलं सारमित्येकोऽर्थः ।
ते स्नेहमर्कः संक्षिपतीव यत्संबन्धः संहरतीव पिब-
तीव । इवशब्देनैतत्सूचयति--हेतुप्रत्ययपरतंत्रेषु सर्व-
भावेषु न काश्चित्कचित्तद्बुद्धिपूर्वकं संहरति । परमार्थतो
बलहानिष्कृत्वादेषाम् ॥ २३ ॥

प०--ग्रीष्मचर्यामाह--ग्रीष्मऋतौ-उष्णकाले, ती-
क्ष्णांशुः-तीक्ष्णा अंशवः करा यस्य स तथाविधः रवि-
रतितीक्ष्णांशुरतिकठोरकिरणः सन् यत् संक्षिपति
संक्षिपतीव जगत्स्नेहमित्यत्रानुक्तमप्यर्थलभ्यते ।
केचित्तु स्नेहमर्कोऽतितीक्ष्णांशुरिति पठन्ति (ग्रीष्मे-
ऽतसीपुष्पनिभस्तीक्ष्णांशुरतिदीपितः । ग्रीष्मे ऋतौ
तीक्ष्णांशुरतिदीपितः अत्यन्तप्रज्वालितो भवति।किंवि-
शिष्टस्तीक्ष्णांशुः अतसीपुष्पनिभः उमाकुसुमनिभ-
स्तुल्य इत्यर्थः । “दिशो ज्वलन्ति भूमिश्च मारुतो
नैर्ऋतोऽसुखः। पवनातपसंस्वेदैर्जन्तवो ज्वरिता
इव ॥” दिशः प्राच्यादयः च पुनः भूमिः पृथिवी
ज्वलन्ति ज्वलिता भवन्ति । मारुतः पवनः नैर्ऋतः
निर्ऋतसम्बन्धी, असुखो दुःखदो भवति । औष्ण्यात्
प्रवनश्चातपश्च संस्वेदश्च पवनातपसंस्वेदास्तैर्जन्तवः
प्राणिनः ज्वरिता इव ज्वरयुक्ता इव भवन्ति ।
“तापार्तुतुङ्गमातङ्गमहिषः कलुषीकृताः । दिवाकर-
कराङ्गरनिकरैः क्षिपिताम्भसः॥प्रवृद्धरोधसो नद्यः”
नद्यः प्रवृद्धरोधसो भवन्ति । प्रवृद्धे उद्धटिते रोधसी)
तीक्ष्णांशुरादित्यस्तदानीं ग्रीष्मे अतितीक्ष्णांशुः संपन्न-
प्रकृष्टादानकालस्वाभाव्यात् स यस्मात्संक्षिपतीव
संहरतीव प्राङ्गोऽरूपितमेव नान्यत् कर्मान्तरं प्रहीतुं
न्याय्यम् । एवं भू पः साम्यगुणं जगत्सह संक्षि-
पतीव ॥ २३ ॥

हे०--यद्यस्माद्ग्रीष्मे तीक्ष्णांशुः सूर्योऽतितीक्ष्णांशुः सन्
संक्षिपतीव-संहरतीव, संहारप्रवृत्त इवाभाति ॥ २३ ॥
अतोऽस्मिन्पटुकम्लव्यायद्वामार्ककरास्त्यजेत् ॥

स०--अतोऽस्मात्कारणादस्मिन् ग्रीष्मकाले प-
ट्वादीस्त्यजेत् ॥ २४ ॥

प०--अतोऽस्मिन् काल पट्वादिकान् परिहरेत्
बलहानिकृत् । अस्मिन्नित्यनेनैतद्गमयति न हीना-

१ अत्र कोष्ठकान्तर्गतमधिकं पाठान्तरम् ।

तिमिथ्यायौगलक्षणे ग्रीष्मे पट्वादीन् परिहरेत् ।
किं तर्हि यथा स्वलक्षणे पटुलवणं कटुमरीचादि ।
अम्लं--तक्रचुक्रादि । व्यायामः-शरीरायासजननं
कर्म । अर्ककराः-आदित्यरश्मय इति ॥ २४ ॥

हे०--अतः पट्वादीस्त्यजेत् । अस्मिन् अतिक्रमविह्व-
ललोके ग्रीष्मे पट्वादीनां क्रमहेतुत्वात् ॥ २४ ॥

किमत्र सेव्यमित्याह-

भजेन्मधुरमेवान्नं लघु स्निग्धं हिमं द्रवम् २५॥

स०--मधुरमेवान्नं भजेत् । बाहुल्येन मधुरमन्नं सेव्यं न
तथाऽन्यरसजातमित्येवकारालभ्यते । तथा लघु स्निग्धं
हिमं द्रवं चेति । चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः ॥ २५ ॥

प०--अथ तस्मिन्काले किं सेवेतेत्यत्राह-भजेन्मधु-
रमेव भूयसा सेवेत नान्यरसाप्रातम।एतदर्थमेवकारो-
ऽवधारणार्थं कृतः । तथा लघ्वन्नं भजेत् । उभयथापि
मात्राप्रकृतिभ्यां यल्लघु स्निग्धं घृतक्षीरादिमिश्रम् ॥
हिमं-शीतलम् द्रवं-द्रवद्रव्यप्रायं न कठिनम् ॥ २५ ॥

हे०--मधुरादिसेवां विधत्ते-अन्न मधुरमेव मधुरैकरसम्
पानं तु मधुराम्लादिरसमपि “नित्यं सर्वरसाभ्यास” इति
वचनाद्रसालादिविधानाच्च ॥ २५ ॥

सामान्येन भोजनमुक्त्वा विशेषणाह-

सुशीततोयसिक्तांगो लिह्यात्सक्तून्सशर्करान् ॥

स०--सक्तून् सशर्करान् लिह्यात् । सुष्ठु शीतं सुशीतं
च ततोयं च तेन सिक्तमाण्डुतमंगं कायो यस्य स एवं-
भूतः सन् ॥ २६ ॥

प०--सुशीतेन तोयेन सिक्तमंगं येन स तथाविधः
पुमान् सक्तून्-यथार्हद्रवलुलितान् सशर्करान् लिह्या-
दद्यादिति ॥ २६ ॥

हे०--लोकस्य तीव्रतापश्चान्तत्वाच्छान्तस्य च भोजननिषे-
धात्पूर्वं श्रमहरं विधत्ते--स्नानं सक्तवश्च श्रमहराः ॥ २६ ॥

मद्यं न पेयं पेयं वा स्वरूपं सुबहुवारि वा २७॥

स०--अस्मिन्काले मद्यं न पेयम् । पेयं वा स्वरूपमिति ।
वातश्लेष्मप्रकृतिना वातक्षयार्थमन्यतुवद्बहु न पेयं किं-
तर्हि स्वल्पमेव पातव्यम् । सुबहुवारि वेति पित्तश्लेष्मप्र-
कृतिना मद्योचितेन श्लेष्मप्रतिक्रियार्थं पित्तप्रतीकारमपी-

च्छता सुबहुवारि तन्मद्यं पेयमित्यत्रानुक्तोऽप्येवमर्थाद्विष-
यविभागो बोध्यः । अन्यथा निषेधविध्योर्विरोधः
स्यात् ॥ २७ ॥

प०—प्रीष्मकाले मद्यं न पेयं न पातव्यम् । तदौचित्ये
स्वल्पं पेयम् । सुबहुवारि-जलाढयं वा पेयम् २७ ॥

हे०—मद्यस्य श्रमहरेष्वग्र्यत्वात्कामतः प्रसक्तं पानं निषेध-
ति-अन्यथा श्रमापनुत्तौ सत्यां मद्यं न पेयं तक्षिणादिगुणत्वात्,
असत्यां पेयं वा किंतु स्वल्पं स्वल्पेनाप्यसत्यां पूर्णमात्रं, न
पेयं वा किंतु सुबहुवारि-बहुतरोदककृतं पानानुग्रहश्च
मद्यसात्त्व्यानामेव ॥ २७ ॥

उक्तविध्यतिक्रमे दोषमाह—

अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ॥

स०—तन्मद्यमन्येन प्रकारेण पीतं सत् शोफादीन्
करोति । शोफः श्वयथुः । शैथिल्यमंगानामनैष्ठ्यम् ।
दाहः सर्वांगीणस्तापः । मोहोऽज्ञानं जंतोः ॥ २८ ॥

प०—तन्मद्यमन्यथापीतं बहुपीतं वारिरहितं च पीतं
शोषं-मुखशोषं, शैथिल्यं-शरीरशैथिल्यं, दाहं-सर्वा-
ंगीणं, मोहं वैचित्त्यं करोति । मद्यं न पेयमित्यत्र
प्रकृतिः तदा नैकविषया एते पक्षाः, किं तर्हि
भिन्नविषयास्त्रयः । एवं सति विधिनिषेधौ नैक-
विषयो न विरोधः स्यात् । समप्रकृतिं यावदुद्दिश्य
स्वास्थ्यवृत्तकोऽयमार्त्तवादिविधिः सर्वोऽवश्यं हितः ।
तस्मात्सर्वप्रकृतिना मद्योचितेन यत्किञ्चिन्मद्यं तत्र
पेयं सुतरां पित्तप्रकृतिनापि । यतः प्रायशो मद्यस्य
वातपित्तकर्तृत्वं पित्तमारुतपर्यन्तं प्रायेण हि मदात्यये
मद्योत्थो व्याधिर्जायत इत्येतैस्त्रिभिः प्रीष्मकाले मद्यं
न पेयमेव निषेधस्य विषयः । वातश्लेष्मप्रकृतिना
तावत् क्षयार्थमन्यतुर्वन्मद्यं बहु न पेयं किं तर्हि स्व-
ल्पं पेयं तत्सात्त्व्येन । तथा पित्तश्लेष्मप्रकृतिना मद्यो-
चितेन श्लेष्मक्षयार्थं पित्तप्रतीकारमपीच्छता मद्यं
सुबहु न पेयम् । इत्येष विधिर्विषयः । अथवा
अवस्थाभेदतद्विषयभेदः । येनैव तन्मद्यं पेयं यस्मिन्
काले, तेनैव कस्यांचिदवस्थायां स्वल्पं, कचिदव-
स्थायां सुबहुवारि पेयम् ॥ २८ ॥

हे०—उक्तविध्यतिक्रमे दोषमाह—शोषो-मुखशोषः,
तन्मद्यम् ॥ २८ ॥

१ अत्र “शोषशैथिल्य-” इति पाठान्तरम् ।

कुंदेन्दुधवलं शालिमश्रीयाजांगलैः पलैः २९ ।

स०—कुंदः पुष्पविशेषः । इंदुश्चंद्रः । तयोर्द्वंद्वः । कुंदेन्दुव-
द्भवलं शुक्लं शालिं जांगलैः पलैर्मसैः सहार्शनीयादद्यात्
‘क्षुण्णस्मितः स्मृतः शाली रक्तो व्रीहिरुदाहृतः’ ॥ २९ ॥

प०—शालिं रक्तादिं कुन्देन्दुधवलां तद्वत् शुक्लामश्री-
यात् भक्षयेत् । जाङ्गलैः पलैः जांगलगणोद्दिष्टैर्मसै-
सह ॥ २९ ॥

हे०—अत्र विधत्ते—कुन्दः—पुष्पविशेषः कुन्देन्दुग्रह-
लघुस्निग्धशीतगुणाविशिष्टधवलत्वात् । पलैर्मसैः सह शालि-
मश्रीयात् ॥ २९ ॥

पिबेद्रसं नातिघ्नं रसालां रागखांडवौ ॥

पानकं पंचसारं वा नवमृद्वाजनस्थितम् ।

मोचचोचदलैर्युक्तं साम्लं मृन्मयशुक्तिभिः ३०

स०—रसं नातिघ्नं पिबेत् । रसशब्देनादिलोपाख्यय-
तंत्रयुक्त्या मांसरस उच्चतोत्था रसालां मर्जिकाख्यां पि-
बेत् । तथा रागखांडवौ पानकं च पंचसाराख्यम् । एतेषां न
लक्षणं तंत्रांतर उक्तम् । यथा—“सितामध्वादिमधुरा रागा
स्तत्राच्छकांतयः । ते साम्लाः खांडवा लेह्याः पेयाश्चांशुक-
गालिताः ॥ स्वाद्वम्लपटुकट्टाद्याः प्रलेहास्तत्र खांडवाः
गुडदाडिममांसाद्या रागाश्चांशुकगालिताः ॥ हृद्या वृष्य-
रुचिकरा ग्राहिणो रागखांडवाः” इति । तथा—“द्राक्षा
मधूकखर्जूरकाश्मर्यः सपरुषकाः । तुल्यांशैः कल्पित-
पूतं शीतं कर्पूरवासितम् ॥ पानकं पंचसाराख्यं दाहवृ-
ष्णानिवर्तकम् ।” अन्यत्र चोक्तम् । यथा—“गुडदाडिमा-
दियुक्ता विज्ञेया रागखांडवाः । त्रिजातमरिचाद्यैस्स-
संस्कृताः पानकास्तथा ॥” इति । कीदृशं पानकं पिबेदित्याह
नवं च यन्मृद्वाजनं तत्र स्थितम् । तथा मोचं कदली-
फलं, चोचं पनसफलं तयोर्दलानि तैर्युक्तम् । तथ

(१) मोचं—कदलीफलं, चोचं—पनसफलमिति सर्वा-
ङ्गसुन्दरा । मोचं—कदलीफलं, चोचं—नारिकेलमिति पदार्थ-
चन्द्रिका । मोचं—कदलीफलं, चोचं—नारीकेलमिति
हेमाद्रिः । इति सर्वमसमञ्जसम् , अयोगिकत्वात् । मं-
मते तु मोचं—गुडस्वक्, चोचं—तेजपत्रम्, यौगिकत्वात् ।
“त्रिजातमरिचाद्यैस्तु संस्कृताः पानकास्तथा” इति वच-
नाच्चेति ।

साम्लम् । तित्तिडीकादियोगात् खाण्डवरसानुगतम् । केचित्तु क्षीरं घृतपिप्पलीशशिमाक्षिकशर्करोपेतं पंच-
सारं पानकमित्याहुः । केन पिबेदित्याह । मृन्म-
यशुक्तिभिः ॥ ३० ॥

प०—रसं मांसरसं पिबेत् नातिघनं नातिबहुलम् ।
रसालां—सितां पिबेत् । तथा रागखाण्डवौ पिबेत् ।
रागो—द्राक्षादि मधुरद्रव्यकृतो लोहितप्रायः । खा-
ण्डवो—द्राक्षादाडिमादिकृतोऽम्लप्रायः । पानकं वा
पिबेत् । तोयमाक्षिकत्रिजातकादिकृतं पंचसारं वा
रक्तपित्तचिकित्सोक्तं मन्थं पिबेत् । मृद्भाजने स्थितं
स्थापितम् । “मधुखर्जूरमृद्वीकापरुषकसिताम्भसा ।
मन्थो वा पञ्चसारेण सघृतयैर्वसक्तुभिः ।” इति रक्त-
पित्तचिकित्सायां प्रोक्तः । मोचचोचदलैर्युक्तं कदली-
नालिकेरफलेन सहितं साम्लं दाडिमामलकादिभिर-
भाक्षिणं कृतं मृन्मयशुक्तिभिर्मृन्मयैस्तनुकैश्चषकैः ३० ॥

हे०—पानं विधत्ते—रसं—मांसरसं, नातिघनमीपत्सांद्रं,
रसाला—शिखरिणी, मधुराम्ललवणं पानकं—रागः, मधुराम्ल-
लवणकटुकपायकं—खाण्डवः । पञ्चसारं पानकं—मध्वा-
दिभिः पञ्चभिः कृतं, वक्ष्यति हि—“मधुखर्जूरमृद्वीका-
परुषकसितांभसा । मन्थो वा पञ्चसारेण सघृतैर्लज्ज-
सक्तुभिः ॥” इति । तच्च नवे मृन्मये पात्रे स्थितं मोचं—कद-
लीफलं, चोचं—नालिकेरं तयोर्दलैः शकलैर्युक्तं दाडिमाद्यै-
रम्लकृतं, मृन्मयीभिः शक्तिभिः पिबेत् ॥ ३० ॥

पाटलावासितं चांभः सकर्पूरं सुशीतलम् ॥ ३१ ॥

स०—पाटलया वासितं सुरभीकृतं तथा सकर्पूरं सु-
शीतलं चांभः पिबेत् । मृन्मयशुक्तिभिरित्यत्रापि योज्यम् ।
सुश्रुते चोक्तम्—“परिपेलवया तुल्यास्तथा गुग्गुलुमुस्त-
काः । चूर्णिताः शशिनोपेता नवभाजनधूपनम् ॥ कुष्ठ-
मुस्तकसंयुक्तैः पेलवोशीरवालकैः । मृदिता मृत्सु पिष्टै-
स्तैः खदिरांगारपाचिताः ॥ सहकाररसाम्यक्ताश्चपकोत्प-
लवालकैः । पद्मकुंजककुंदैश्च यथालाभादिवासिताः ॥
श्रेष्ठः सलिलवासोऽयं स्मृतः सर्वर्तुको बुधैः” ॥ ३१ ॥

प०—तथाम्भः—पानीयं पिबेत्, तच्च पाटलावासितं-
पाटलापुष्पैः सुगन्धीकृतं, सकर्पूरं—कर्पूरादिभिः स-
हितं सुशीतलं च ॥ ३१ ॥

हे०—तथा अम्भः पिबेत् । तच्च पाटलापुष्पैरधिवासितं,
सकर्पूरं, सुशीतलं च ॥ ३१ ॥

**शशांककिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत्
ससितं माहिषं क्षीरं चंद्रनक्षत्रशीतलम् ॥ ३२ ॥**

स०—माहिषं क्षीरं ससितं सशर्करं रजन्यां रात्रौ पिबेत्
किंभूतम् । चन्द्रेण नक्षत्रैश्च शीतलम् । रजन्यां रात्रौ-
वाकाशे शैत्यार्थं स्थापितमित्यर्थः । किं कुर्वन् पिबेत् ।
भक्षयन् भक्ष्यान् भुंजन् । कीदृशान् । शशांककिर-
णान् कर्पूरनाडिकाख्यान् ॥ ३२ ॥

प०—शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् कर्पूरनाडिकासित-
शर्करादिकृतान्नोचानिकादीन् रजन्यां रात्रौ भक्षयन्
खादयन् पिबेन्माहिषं क्षीरं ससितं सशर्करं चन्द्र-
नक्षत्रशीतलं शाशिनः किरणैः शीतलीभूतमिति ३२ ॥

हे०—रात्रिभोजनं विधत्ते—रजन्यां पुनः शशाङ्ककिरणान्
भक्ष्यान् भक्षयन् चन्द्रनक्षत्रशीतलं माहिषं क्षीरं पिबेत् ।
शशांकः कर्पूरः कीर्यते विक्षिप्यते येषु ते शशाङ्ककिरणाः—
कर्पूरनालिकादयः । चन्द्रेण तस्यासंभवे नक्षत्रैर्वा शीतीकृतं
चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ॥ ३२ ॥

अभ्रंकषमहाशालतालरुद्धोष्णरश्मिषु ॥

वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तबकशालिषु ॥ ३३ ॥

स०—अभ्रमाकाशं कषंत्युल्लिखंत्युच्चतयाऽभ्रंकषाः
महांतश्च शालाश्च तालाश्च महाशालतालाः । अभ्रंकषाश्च
ते महाशालतालाश्च तै रुद्धः स्थगित उष्णरश्मिर्दिनकरो
येषु वनेषु तेषु मध्यदिने मध्याह्नेऽर्कतापार्तः सन् स्व-
प्याच्छयीत । वनेष्विति । माधव्यो लताविशेषा अति-
मुक्तकाख्यास्तासु श्लिष्टा माधवीश्लिष्टाः द्राक्षायास्तबका
गुच्छका द्राक्षास्तबकाः । माधवीश्लिष्टाश्च ते द्राक्षास्त-
बकाश्च तैः शालितुं श्लाघितुं शीलं येषां वनानां तानि
माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तबकशालीनि तेषु वनेषु ॥ ३३ ॥

प०—वनेषु कायमाने तल्पे मध्यान्दिनेऽर्कतापार्तः
पुमान् स्वप्यात् । किंभूतेषु वनेषु । शालाश्च तालाश्च
शालतालाः । महान्तश्च ते शालतालास्तै रुद्धा उष्णर-
श्मयो रविदीधितयो येषु वनेषु । माधव्यो लता-
विशेषास्तबका—गुच्छका लताजालसमूहा इत्यर्थः ।
माधवीषु श्लिष्टा माधवीश्लिष्टाः द्राक्षायास्तबका
द्राक्षास्तबका एकलम्बा पलसंहतिस्तबकशब्दे-
नोच्यते । माधवीश्लिष्टाश्च ते द्राक्षास्तबकाश्च
माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तबकास्ते शालितुं श्लाघ-

यितुं शीलं येषां वनानां तानि तेषु वनेषु
मध्यन्दिनेऽर्कतापार्तः सन् सुप्यात् ॥ ३३ ॥

हे०-स्थानविशेषे निद्रां विधत्ते-अभ्रं कपाः-अत्युच्चाः,
महान्तः-स्थूलाः । माधवीषु-वासन्तीषु संश्लिष्टा लम्बा
द्राक्षास्तवका यासु शालासु लतागृहेषु तद्वन्ति यानि
वनानि ॥ ३३ ॥

कस्मिन् स्वप्यादित्याह-

सुगंधिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके ।

कायमाने चिते चूतप्रवालफललुंबिभिः ॥ ३४ ॥

स०-कायमाने वेष्वादिनिष्पादिते गृहविशेषे कीदृशे
सुगंधि च तद्विमं च तत्पानीयं च तत्सुगंधिहिमपानीयम् ।
पटानां वस्त्राणामालिः पंक्तिः पटालिः । सुगंधिहिमपानी-
येन सिच्यमाना पटालिर्धस्मिन्नसौ सुगंधिहिमपानीयसिच्य-
मानपटालिकस्तस्मिन्स्थविधे कायमाने । तथा प्रवालाः
किसलयानि । फलानां लुंबयस्तवकाः । प्रवालाश्च
फललुंबयश्च प्रवालफललुंबयः । चूतानां प्रवालफललुं-
बयस्ताभिश्चिते परितो व्याप्ते ॥ ३४ ॥

प०-कायमाने वेष्वादिनिष्पादिते वेष्मविशेषे
सुगन्धिना कर्पूरादिपरिमललग्नेन हिमेन शीतलेन
वारिणा तोयेन सिच्यमानाऽऽर्त्रीक्रियमाणा पटाना-
मालिः पंक्तिर्यस्य तस्मिन्स्थविधे तथोचिते चूतप्रवा-
लफललुम्बिभिः चूता आम्राः प्रवालाः प्रवालसदृशा
अभिनवाः पल्लवाः प्रवालाश्च फलानि च चूतस्य प्रवा-
लफलानि चूतप्रवालफलानि तेषां लुम्बाः संघातास्ते
विद्यन्ते येषां ते प्रवालफललुम्बिभिः तैश्चिते सम-
न्ताद्व्याप्ते कायमाने किं तेषु वनेषु ॥ ३४ ॥

हे०-पटालिकाः-पंक्तिवत्तनुवस्त्रतृणादिरचिता भित्तयः ।
कायमाने-क्षितिरे प्रवालाः-पल्लवाः, फललुम्बयः-फल-
स्तवकाः ॥ ३४ ॥

ईदृशे कायमाने स्थितो यादृशे शयने शयीत
तन्निरूपयन्नाह-

कदलीदलकह्लारमृणालकमलोत्पलैः ॥

कल्पिते कोमलैस्तल्पे हसत्कुसुमपल्लवैः ।

मध्यादिनेऽर्कतापार्तः स्वप्याद्धारागृहेऽथवा ३५ ॥

स०-तल्पे शयने कल्पिते । कैः । कदलीदलादिभिः ।

कदल्या रंभाया दलानि पत्राणि । कह्लारं सौगंधिकम् ।
मृणालं विसम् । कमलं पद्मम् । उत्पलं कुसुदम् । एतेषां
द्वंद्वः तैः कदलीदलादिभिः कोमलैः सुकुमारस्पर्शः
कल्पिते रचिते । किंभूते । कुसुमानि च पल्लवाश्च
कुसुमपल्लवाः । हसन्त इव कुसुमपल्लवा यत्र तस्मिन्
धारागृहेऽथवा स्वप्यादित्यनुवर्तते । धारागृह-
मविरतममलजलधाराः पतन्ति यत्र ॥ ३५ ॥

प०-तथा कामयमाने एवमेव शय्यां विना स्वप्यान्
उत शय्यायामत आह-कल्पिते तल्पे रचिते शयने । कैः
कदलीदलादिभिः । कोमलैः-मृदुभिः । कदल्या दला-
नि कदलीपत्राणि । कह्लारो-गन्धसोमकः, मृणा-
लानि कोमलान्यभिनवानि विसानि कमलमुत्पलं
नीलोत्पलम्, अन्यच्च किंभूते हसन्त इव कुसुमप-
ल्लवाः पुष्पपलाशा यस्मिन् तथाभूते । अथवा हस-
न्ति कुसुमानि किंचित् फुल्लानि पल्लवपर्यन्ते यत्र
तल्पस्य तस्मिन् स्वप्यादिति अथवा धारागृह-
स्वप्यान् ॥ ३५ ॥

हे०-कह्लारं-सन्ध्याविकाशि पद्मिनीपुष्पं, कमलं-दिन-
विकाशि, उत्पलम्-रात्रिविकाशि, मृणालानि-विसानि, ताल-
शयने, हसत्कुसुमाः-विकसन्मल्लिकादिपुष्पाः पल्लवाः
पर्यन्ताः यस्य तत्तथा अथवा धारागृहेषु स्वप्यात् । यत्र
रचनाविशेषेण रचिता जलसीकराः प्रसरन्ति तद्वारा-
गृहम् ॥ ३५ ॥

किंभूते---

पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ॥ ३६ ॥

स०-पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यैः प्रवृत्तमुशीरवारि यत्र
तस्मिन् । पुस्तो दार्वादिमय्याः ख्याद्याकृतेरुपादानकारणं
यद्वस्तु तदुच्यते ॥ ३६ ॥

प०-मध्यन्दिनेऽर्कतापतप्तः सन् । पुस्तस्त्रियो दारुम्-
न्त्रमय्यस्तासां स्तनहस्तास्यैः प्रवृत्तमागतं धारावारि
यस्मिन् गृहे ॥ ३६ ॥

हे०-पुस्तस्त्रियो-दारवादिमयाः पुत्रिकाः, तासां स्त-
नादिभ्यः प्रवृत्तमुशीरवारि यन्त्रोदकं यत्र तत्र ॥ ३६ ॥

निशाकरकराकीर्णं सौधपृष्ठे निशासु च ।
आसना ॥ ३७ ॥

स०—निशासु च रात्रिषु सौधपृष्ठे हर्म्यतले आसना स्थितिः । कार्येत्यध्याहार्यम् । तत्रासीतित्यर्थः । किंभूते सौधपृष्ठे । निशाकरः शीतांशुस्तस्य करा गभस्तयस्तैराकीर्णे व्याप्ते ॥ ३७ ॥

प०—निशासु रात्रिषु सौधपृष्ठे-हर्म्यमूर्ध्नि निशाकरकराकीर्णे चन्द्रमसो रश्मिभिर्व्याप्ते स्वप्यात् शयीत । आसना आस्या हर्म्यमस्तके रात्रौ शस्यते ॥ ३७ ॥

हे०—तथा निशासु पुनश्चन्द्ररश्मिव्याप्ते हर्म्यमस्तके स्वप्यात् ॥ ३७ ॥

स्वस्थचित्तस्य चंदनार्द्रस्य मालिनः ।
निवृत्तकामतंत्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः ॥
जलार्द्रास्तालवृंतानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः ।
उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः ॥
कर्पूरमल्लिका माला हाराः सहरिचंदनाः ।
मनोहरकलालापाः शिशवः सारिकाः शुकाः ॥
मृणालवल्याः कांताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः ।
जंगमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दयिताः क्लमम् ३८ ॥

स०—स्वस्थचित्तस्य रागाद्यनुपहतमनसो जलार्द्राः क्लमं हरन्ति । एवं तालवृन्तादयो योज्याः । अंतर्दीपकत्वादस्य । तस्य च कीदृशस्य । चंदनार्द्रस्य चंदनेनानुलितस्य । तथा मालिनः स्रग्विणः । तथा निवृत्तं कामतंत्रं पुष्पधन्वपरिच्छेदो यस्य । तथा सुष्ठु सूक्ष्मे तनुनी स्वच्छे वाससी यस्य स एवम् । जलार्द्राः पानीयकृतार्द्राः शाटिकाः । तालवृंतानि मयूरपिच्छादिकृतानि तालवृन्ताकृतीनि व्यजनानि । तथा विस्तृता महांतः पद्मिनीपुटा नलिनीपत्राणि वीजनार्थम् । तथोत्क्षेपाः मयूरपिच्छादिकृता व्यजनविशेषाः । ते च किंभूताः । मृदूत्क्षेपो येषु ते मृदूत्क्षेपाः । जलवर्षी हिमोऽनिलो येषु मृदूत्क्षेपेषु ते जलवर्षिहिमानिलाः । शीतजलान्युक्षितैरैवातः कार्य इत्यर्थः । कर्पूरेत्यादि । मालाशब्दः प्रत्येकं प्रयुज्यते । स्फटिककर्पूरप्रथिता माला मल्लिकामालाश्चेत्यर्थः । तथा हारा मुक्तादामानि । किंभूताः—सह हरिचंदनेन सहरिचंदनाः । यच्छेदे लोहितमतिसुगंधं सुष्ठु शीतवीर्यं च तद्वरिचंदनमुच्यते ।

मनोहरेत्यादि । मनोहरो रम्यः कलो मधुर आलापो येषां ते मनोहरकलालापाः । शिशवो बालकाः । तथा सारिकाः शरारयः । शुकाः कीराः । मृणालेत्यादि । मृणालान्यतिकोमलानि त्रिसानि वल्याः । कटकानि यासां ता दयिता योषितः । किंभूताः । कांता रम्याः । तथा प्रफुल्लैर्विकसितैः कमलैरुज्ज्वलाः शोभिता एवम्भूताश्च । उत्प्रेक्ष्यन्ते । जंगमाः संचारिण्य इव पद्मिन्यः । क्लमं हरन्तीति योज्यम् । स्वस्थचित्तस्येति प्राधान्यव्यापनार्थं प्रागुपात्तम् । स्वस्थचित्तस्यैव ते जलार्द्रादयः क्लमं हरन्ति न तथोपतप्तमनसः । चित्तायत्ता हि सर्वभावानां शुभाशुभवृत्तयः । तथा च स्निग्धमधुरोऽप्याहार उपयुक्तः सुखशय्यादिरपि विहारः सेवितः शोकाविष्टचेतसो न तथा शरीरस्य पुष्टिमादधाति । अत एव शोकः शोषणानामित्यग्र्यसंग्रहे प्रोक्तम् । तथा रुक्षोऽप्याहारस्तथाविधो विहारश्च सेवितो निवृत्तमनसः पुष्टिमेवादधाति न कार्यम् । तथाचोक्तम् । निवृत्तिः पुष्टिहेतूनामिति । सुश्रुते च क्लमस्य लक्षणमुक्तम् । योऽनायासश्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः । क्लमः स इति विज्ञेयमिन्द्रियार्थप्रबाधक इति ॥ ३८ ॥

प०—स्वस्थचित्तस्यादुःखचेतसः निवृत्तचेतसः । तथा चन्दनार्द्रस्य चन्दनेनानुलिप्ताङ्गस्य तथा मालिनो मालाविभूषितस्य तथा निवृत्तकामतंत्रस्य विरलानङ्गसङ्गमस्य मैथुनाद्विरतस्य तथा सुसूक्ष्मतनुवाससः—सुष्ठु सूक्ष्माणि तनूनि लघूनि वासांसि वसनानि यस्य स सुसूक्ष्मतनुवासास्तस्य तथाविधस्यासनाहिता । जलार्द्रादिका अस्मिन् काले क्लमं ग्लानिं हरन्ति विनाशयन्ति । जलार्द्राः जलक्लिन्नशाटका जलप्लुतवस्त्रकृताः । तालवृन्तानि-तालवृक्षपत्राणि । अथवा वृन्तानि मयूरपिच्छनिष्पादितानि तालवृन्त-सदृशाकृतीनि घर्मापनोदकार्याणि यानि क्रियन्ते तानि तालवृन्तानीत्युच्यन्ते । विस्तृता विस्तारिताः पद्मिनीपुटाः नलिनीपत्राणां स्तथोत्क्षेपाः मयूरपिच्छादिकृताः ते च मृदूत्क्षेपा मृदूत्क्षेपणं सविलासमूर्ध्वनयनं येषान्ते मृदूत्क्षेपाः । तथा जलवर्षिणो हिमाः शीता अनिला येषां ते जलवर्षिहिमानिलाः । एवंविधा उत्क्षेपाः कर्पूरेणाधिवासिता मल्लिका तस्याः मालाः-कर्पूरम-

ल्लिकामालाः । अथवावशिष्टैव मल्लिका हारा-मौक्तिकभरणानि सह हरिचन्दनेन लोहितचन्दनेन वर्तन्त इति सहरिचन्दनाः । अथवा शिशवो-बालाः मनोहराः-रस्याः कलो मधुर आलापो वचनं येषान्ते मनोहरकलालापाः । तथा सारिकाः शुकाश्च पक्षिणः मृणालान्यतिकोमलान्याभिनवानि विसान्युच्यन्ते तैः कृता आभरणविशेषा यासां ता मृणालवल्याः कान्ता दयिता नार्यः प्रफुल्लैरिति विकसितैः पद्मैरुज्ज्वलाः शोभितास्तथा प्रफुल्लकमलोज्ज्वलाः । एवमुत्प्रेक्षन्ते जङ्गमा इव पद्मिन्यः संचारिण्य इव कमलिन्य इति ॥ ३८ ॥

हे०--कूमहरत्वकथनद्वारेणासनादीनि विधत्ते-स्वस्थचित्तत्वादिविशिष्टस्य या आसना आस्या सा क्लमं हरति । स्वस्थचित्तस्य-निवृत्तमनसः, मालिनः-मालाभूषितस्य, निवृत्तकामतन्त्रस्य-सुरतविमुखस्य न तु विरलम् । जलाद्रादयो-व्यजनविशेषाः क्लमं हरन्ति । जलाद्रवस्त्रमयानि व्यजनानि, तालवृन्तानि-तालपत्रमयानि, उत्क्षेपाः-नलिकाप्रविष्टदण्डत्वादूर्ध्वमधश्चोत्क्षिप्यन्ते, मुदूक्षेपाः-मन्दान्दोलनाः, जलवर्षा हिमानिलो येषां ते । तथा कर्पूरमालादयः-क्लमं हरन्ति, कर्पूरग्रथिता-मल्लिका, ग्रथिताश्च मालाः, सहरिचन्दना हाराः-पीतचन्दनमणिमिश्रिता मुक्तावलयः, मनोहराः-सुन्दराकाराः, मधुरालापाः । शिशवः-शुकसारिकाः, मृणालादिधारणाज्जङ्गमाः पद्मिन्य इव यान्त्रियश्च क्लमं हरन्ति ॥ ३८ ॥

इदानीं वर्षाचर्या निर्दिदिक्षुरिदमाह—

आदानग्लानवपुषामग्निःसन्नोऽपि सीदति ।
वर्षासु दोषैः ॥ ३९ ॥

स०—आदानमुक्तम् । तेनादानाख्येन कालेन ग्लानं सक्लमं वपुः शरीरं येषां पुरुषाणां त आदानग्लानवपुषस्तेषामपचितधातूनामग्निरप्यपचितः सन्नो मंदः सन् पुनर्वर्षासु सीदति हानिं याति । अपिशब्दः पुनरर्थः । अनेकार्थत्वान्निपातानाम् । वर्षास्विति नित्यबहुत्वाद्बहुवचनम् । केन सीदतीत्याह । कालस्वभावाद्दोषैर्वीतपित्तश्लेष्मभिर्दुष्टैरित्यनुक्तमर्थार्थाद्भ्यस्यते । यतोऽग्निसादहेतुत्वमदुष्टानां तेषां न संभवति । तस्मादुष्टैर्दोषैरग्निः सीदतीत्यर्थाल्लभ्यते ॥ ३९ ॥

प०—वर्षासु दोषैः शिशिराद्या ग्रीष्मान्ता ऋतवस्त्र आदानकालाः । तेनादानाख्येन कालेन ग्लानमपचित वपुःशरीरं येषां ते आदानग्लानवपुषस्तेषामग्निः सन्नोऽपि पूर्वमेव मन्दः पुनर्वर्षासु दोषैर्वातादिभिः वृषितैः सीदत्यवश्यं सादं याति मंदत्वं गच्छति ॥ ३९ ॥

हे०—अथ वर्षाचर्या-सा च चयपूर्वके प्रकोपे शोधनः अचयपूर्वके शमनी । तत्र सोपपत्तिकमुभयचर्या साधारणं विधत्ते-यत्साधारणं-सर्वदोषहरं, यच्चोष्मणस्तेजनः अग्निदीप्तिकरं, तत्सर्वं वर्षासु भजेत् । केषु सत्सु तेष्वाग्निदोषेष्वन्योन्यदूषितेषु कृतपरस्परं दूषणेषु सत् सर्वेषां दुष्टत्वात्सर्वं साधारणं भजेदित्यर्थः । कथमन्योन्यदूषणम् इत्यनेन प्रकारेण आदानेनावसन्नदेहानामग्निरादेहावयवत्वादवसन्नोऽपि पुनर्दोषैः सीदति-मन्दत्वलक्षणं दुष्टं याति ॥ ३९ ॥

ननु कथं वर्षासु दोषाणां दुष्टत्वं स्यादित्याह—

दुष्यति ते बुलुंबांबुदेऽचरे ॥

सतुषारेण मरुता सहसा शीतलेन च ।
भूबाष्पेणाम्लपाकेन मलिनेन च वारिणा ४० ।
वह्निनैव च मंदेन तेष्वित्यन्योन्यदूषिषु ।
भजेत्साधारणं सर्वमूष्मणस्तेजनं च यत् ॥ ४१ ॥

स०—ते दोषा दुष्यति । कदा । अचरे वियत्यंबुलुंबांबुदेऽबुना लंबा अतिनिर्मलत्वादंबुलंबा ईदृशा अंबुदा मेव यस्मिन्नेव विधे । अनेन च विशेषणेनास्यकालस्य स्वरूपमुपलक्षयंत्याचार्याः । यदैवाविधो वर्षाकालः संपद्यते तदैवैते दोषा दुष्यति स्वकर्मण्ययोग्याः संपद्यते न वर्षाकालमात्रेऽनासादितस्वरूपे । तथा सतुषारेण सजलकणेन मरुता पवनेन सहसा ग्रीष्मतापसंतापानंतरमेव शीतले नाभ्यंतरो वायुर्दुष्यति । तथा भुवो बाष्प ऊष्मा भूबाष्पस्तेन । तथा कालस्वभाव्यादम्लपाकेन वारिणा पित्तं दुष्यति । तथा मलिनेन वारिणा लूतादितन्तुविष्मृत्तेत्यादिकलुषेण वर्षाजलेन कालस्वभाव्याच्चातिशयेन मंदत्वं गतेनाग्निना श्लेष्मा दुष्यति । तदैतदेवमस्मिन्काले वातपित्तश्लेष्माणो युगपत्कालस्वभाव्यादुष्यति । नन्विह त्रयाणामपि दोषाणां कोपोऽनुज्ञायते । वक्ष्यति तु । चय-

प्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिष्विति । तदिमे वचसी परस्परं व्याघाते । अत्रोच्यते । नानयोर्वाक्ययोर्मध्ये विरोधः संभाव्यते । यस्मादिह दुष्यतीत्युक्त्या स्वस्था एव दुष्टिं प्राप्ता विषादिस्पृष्टद्रव्यवत्कार्यकरणेऽसमर्था जायते इत्युक्तम् । चयप्रकोपप्रशमा इत्यत्र च प्रकर्षेण कोपः स्थानांतरगतिलक्षणो गदितः । तदेवमस्मिन् काले वायोः कदाचिद् दुष्टत्वं स्यात् कदाचित्कोपश्चेति वचनाभ्यामेताभ्यां प्रत्यपादि । पित्तश्लेष्मणोस्तु दुष्टत्वमात्रमेवेति न किंचिदत्रासंभजसम् । इति प्रकारे । अन्योन्यं दूषयितुं शीलं येषां वातादीनां त एवं तेष्वनेन प्रकारेण परस्परं दूषणस्वभावेषु सत्सु भजेत् । साधारणं सर्वं यत्किंचिद्वातादीनां युगपत् प्रशमनं तत्सर्वं सेवेत । यच्चोष्मणो जाठराग्नेस्तेजनमुदीपनं तद्वजेत् । ऊष्मणस्तेजनस्यात्र च शब्दयुक्तस्योपादानं प्राधान्यरूपानर्थम् । अग्निर्हि सर्वभावानां प्रधानम् । तथा च वक्ष्यति । शांतेऽग्नौ म्रियते युक्ते चिरं जीवत्यनामयः । रोगी स्याद्विकृते मूलमग्निस्तस्मान्निरुच्यत इति । तस्मादन्युत्तेजनार्थं यत्नः कार्य इति भावः भजेदिति क्रियापदं दीपकत्वाद्भोजनं त्वतिदुर्दिन इति यावत्सर्वेषु योज्यम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

प०-ते दोषा दुष्यन्ति दुष्टतां यान्ति । अम्बुलम्बाम्बुदेऽम्बरे तोयपूर्णप्रावृष्यव्योम्नि सति यः सजलकणः शीतलो महान् वायुः सहसातिमात्रेण वेगेनोत्थितस्तेन च सतुषारेण मरुता सता तथा शीतलेन शीतरूपेण तथा भूबाष्पेणोत्थितेन तथा-म्लपाकेन तथा वारिणा मलिनेन-समलेन, वह्निना-अग्निना, मन्देन-स्वल्पेन ते दोषा दुष्यन्तीति । अन्योन्यं-परस्परं दूषयितुं शीलं येषां तेऽन्योन्य-दूषिणः परस्परदोषकारिणः स्वभावप्रच्युतकारिण इत्यनेन प्रकारेणान्योन्यदूषिषु सत्सु वातादिषु साधारणं त्रिदोषनिवारणं सर्वमन्नपानौषधादिकं भजेत् सेवेत । यद्यत्सूक्ष्मणोऽग्नेस्तेजनं संयुक्षकं पंचकोलकं तदपि भजेत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

हे०-ते च दोषा आदानमन्देन वह्निना दुष्यन्ति दुष्टिं यान्ति । वह्नेः सहकारीण्याह-अम्बुलम्बाऽम्बुदे-म्बरे जलभरलम्बमानमेवे नभसि सति सजलकणेन सहसा

प्रवृत्तेन शीतलेन वायुना दुष्यन्ति, भूबाष्पेण च दुष्यन्ति, अम्लपाकेन मलिनेन च वारिणा दुष्यन्ति । दुष्टिश्चात्र वायोश्चयपूर्वकः प्रकोपः, “चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मा-दिषु त्रिषु” इति वचनानुपित्तस्य चयवक्षणा दुष्टिः । “वर्षादि-पु तु पित्तस्य” इति वचनानुपित्तस्य चयवक्षणा दुष्टिः । “उक्तं हि चरकेण-“भूबाष्पान्मेघानिप्यन्यथाकादम्ल-जलस्य च । वर्षास्यमिवले हीने कुप्यन्ति यथावचनः ॥” इति । चरकवचनेऽपि पित्तप्रकोपमन्देन दूषिताम लक्ष्य, “चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाकमम् । नचन्त्यंके-कदाः पदसु कालेवध्रानमादिषु ॥” इति नचन्त्यंविरो-धमयात् ॥ ४९ ॥ ४१ ॥

किं तत्साधारणमिति तदुदाहरणार्थमाह-

आस्थापनं शुद्धतनुर्जीर्णं धान्यं रसान् कृतान् ।
जांगलं पिशितं यूपान् मध्वरिष्टं चिरंतनम् ॥
मस्तु सौवर्चलाढ्यं वा पंचकोलावचूर्णितम् ।
दिव्यं कौपं शृतं चांभो भोजनं त्वतिदुर्दिने ॥
व्यक्ताम्ललवणस्नेहं संयुक्षकं क्षौद्रवल्लभु ॥ ४२ ॥

स०-शुद्धा तनुर्यस्य स एवंभूतः कृतचिरंकादिः सन्ना-स्थापनं निरुहं भजेत् । तथा जीर्णं धान्यं पुराणयवगो-धूमादिकम् । तथा रसान् मांसरसान् । किंभूतान् । कृतान् स्नेहशुंठ्यादियुतान् । तथा जांगलं पिशितं हरिणैणा-दिकं मांसम् । तथा यूपान् मुद्गादिमादिभूतान् । तथा मधु मर्द्रीकमरिष्टं द्वयमप्येतच्चिरंतनं पुराणं ननु नवम-ग्निमाद्यभयात् । मस्तु सौवर्चलाढ्यमक्षलवणमयुक्तम् । वेति समुच्चये । किंभूतं मस्तु । ‘पिप्पलीपिप्पलीमूलच-व्यचित्रकनागराः’ पंचकोले तेनावचूर्णितम् । तथा दिव्यमाकाशजं तथा कौपं तथा शृतं कथितं चांभः पिबेत् । चः समुच्चये । दिवि भवं दिव्यम् । दिगा-दित्वाद्यत् । कूपे भवं कौपम् । प्राग्दीव्यतोऽण् । अति-दुर्दिने वातवर्षाकुलेऽहनि व्यक्ताः प्रधाना अम्ललवण-स्नेहा यत्र तद्भोजनं भजेत् । तथा संयुक्षकं शुष्कप्रा-यम् । तथा क्षौद्रवत्समाक्षिकम् । तथा लघु । ननु वातलं मध्विति वक्ष्यति । पवनश्चात्र कुप्यतीत्युक्तम् । अतो माक्षिकस्यात्रोपयोगो न युक्तः । अत्रोच्यते । देहधा-तवोऽस्मिन् काले हेदमुपयाति । ततश्च हेदमरक्षणं

एवोपक्षीणप्रभावत्वान्मधु मरुकोपं विधातुमसमर्थम् ।
तस्मान्मधुपयोगो न्याय्य एव ॥ ४२ ॥

प०—शुद्धतनुः शुद्धदेहः वमनादिभिरास्थापनं
निरुहं भजेत् । तथा—जीर्णं धान्यं वर्षोषितं रसान्
मांसरसान् कृतान् संस्कृतान् भजेत् । जाङ्गलं
पिशितं मांसं, यूषान्—मुद्रादिकृतान् । मधु—माध्वी-
क्रमरिष्टं—मद्यविशेषं तच्च चिरन्तनं निगदं भजेत् ।
मस्तु वा भजेत्, सौवर्चलाढयं सौवर्चललवणसंयु-
क्तम् । तथा पंचकोलेनावचूर्णितम् । अथवा कथितं
दिव्यमम्भस्तोयं कौषं वा तोयं कथितं भजेत् ।
अतिदुर्दिने वातवर्षाकुले दिवसे भोजनमाहारजातं
व्यक्ताऽम्ललवणस्नेहं व्यक्ताः स्फुटाः अम्ललवणस्नेहा
यामिन् तथोक्तम् । संशुष्कं—शुष्कप्रायम् । क्षौद्रवत्-
समाक्षिकं लघुमात्रावत् स्वभावतो वा तथाविधं
भोजनं भजेत् । अस्मिन् काले धातवः संक्षेद्यन्ति ।
ततश्च ह्रदसंरक्षणा एव उपक्षीणशक्तित्वान्मधुना
वातकोपं कर्तुमसमर्थम् । तथाच ग्रन्थः—“वातलं
वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते” ॥ ४२ ॥

हे०—शोधनीं विधत्ते—शुद्धतनुः कृतविरचनः सन्ना-
स्थापनं—वस्तिकर्म भजेत्, शमनीं विधत्ते—जीर्णं—पुराणं,
रसान्मासरसान् कृतान् पटुकट्वम्लस्नेहयुतान्, पिशितं, मांसं,
यूषान्—धान्यकाथान्, तानपि कृतान्, मधु—माध्वीकम्,
अरिष्टं—कथितौषधं, मद्यं द्वयमपि चिरन्तनम् । पञ्चकोला-
वचूर्णितं, सौवर्चललवणाढयं च । मस्तु दधिमण्डं, दिव्य-
मांतरिक्षं, तच्चातीताश्विनगृहीतं काचादिपात्रस्थं वर्षासु
ग्रहणनिषेधात्, तदभावे कौषं तत्त्वं शृतम् । उक्तं च
संग्रहे—“दिव्यं कथितकूपोत्थं चौढयं सारसमेव च ।”
वर्षाविशेषे भोजनविशेषमाह “मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम्”
इत्युक्तत्वात् । अतिदुर्दिने वातवर्षाकुलेऽहनि । संशुष्कं
कुत्सापादि, क्षौद्रवत्समाक्षिकं, वातलमपि मधुह्रदसंरक्षणा-
त्कालसात्त्वेन न वातप्रत्वाच्च विहितम् । उक्तं हि संग्रहे—
“वातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते” इति ॥ ४२ ॥

अथाऽत्र काले यादृशः पुरुषः स्यात्तं दर्शयति—

अपादचारी सुरभिः सततं धूपितांबरः ॥

हर्म्यपृष्ठं वसेद्वाष्पशीतशीकरवर्जिते ॥ ४३ ॥

स०—पादाम्यां चरति नित्यं पादचारी नैव यः सोऽपा-
दचारी यानयायी स्यात् । तथा सुरभिः शोभनगंधयो-

गात्स्नानशीलः ससुरभिरित्यनेनैवास्योक्तत्वात्सुरभिप्रा-
णमतिशयार्थम् । तथा सततमविरतं धूपितेऽम्बरे य-
स एवम् । तथा हर्म्यपृष्ठे धवलगृहतले वसेत् तिष्ठेत्
कीदृशे । वाष्पश्च शीतं च शीकरश्च तैर्वर्जिते ॥ ४३ ॥

प०—तासु वर्षास्वपादचारी स्याद्यथोक्तः रेणुमुख्य-
भिः सुरभिः सुगन्धकायोऽगुरुकर्पूरकुंकुमादिभिर्दिग्-
देहः स्यात् । सततं—सर्वकालं, वरागुर्वीदिभिर्धूपित-
वासः स्यात् । हर्म्यपृष्ठे गृहमस्तके वाष्पादिवर्जितं
वसेत् । वाष्पमूष्मा, शीकरा—जलकणाः ॥ ४३ ॥

हे०—अपादचारित्वादि विधत्ते—अपादचारी—सत-
हस्त्यादिवाहनगामी, धूपिताम्बरः—अगर्वादिधूपितवस्त्रः
सततमपि त्रिष्वपि संबन्धनीयम् । अतएव स्नानशील-
सुसुरभिरित्यस्यापौनस्त्यम् । स्थानविशेषे वासं विधत्ते
हर्म्यपृष्ठे हर्म्यमस्तके ॥ ४३ ॥

नदीजलोदमंथाहः स्वमायासातपांस्त्यजेत् ४४ ।

स०—तथा नदीजलादीन्पंच त्यजेत् । उदकालोडिता-
सक्तवः ससर्पिष्का उदमंथाव्या जलावक्षारीसंज्ञाः
तदत्र काले सात्म्यत्वात्सक्तवस्तक्रादिसंयोगान्नात्यंतम-
निष्टाः । पानीयसंयोगात् वातलाः प्रकृष्टवातले कादे
नाभीष्ठा एव । मुनिना त्वेवमुक्तम् । उदमंथं दिवास्व-
प्नमवस्थायं नदीजलम् । व्यायाममातपं चैव व्यवार्धं
त्राज वर्जयेदिति ॥ ४४ ॥

प०—तत्र वर्षासु नदीनां जलम् । उदमन्थं द्रवेणा-
लोहितान् सक्तून् ससर्पिष्कान् अहःस्वप्नं—दिवा-
स्वापम् आयासं—व्यायामम् । आतपमादित्यरश्मीश्च
त्यजेत् परिहरेत् ॥ ४४ ॥

हे०—नदीजलादीन् निषेधाति—द्रवालोडिताः
सक्तवो मन्थः स एव उदके द्रवे उदमन्थः, आयासो
व्यायामः ॥ ४४ ॥

अधुना शरच्चर्या विवक्षुराह—

वर्षाशीतोचितांगानां सहसैवार्करश्मिभिः ।

तप्तानां संचितं वृष्टौ पित्तं शरदि कुप्यति ॥

तज्जयाय घृतं तित्तं विरेको रक्तमोक्षणम् ४५ ॥

स०—वर्षासु शीतं वर्षाशीतं वर्षाशीतमुचितं सात्म्यं
यस्य तदेवविधमंगं वपुर्येषां ते वर्षाशीतोचितांगा नरा-
स्तेषा सहसैव झटित्येव शरदि जातायामर्करश्मिभिर्मानु-
भाभिस्तप्तानां सतां पित्तं कुप्यति । किंभूतम् । वृष्टौ

संचितं वर्षासु वृद्धिं गतम् । यतश्चैवं ततश्च तज्जयाय
तिक्तं घृतं कुष्ठचिकित्सितोक्तं योज्यमिति वाक्यशेषः ।
यदि वा तिक्तैर्द्रव्यैः साधितम् । तथा विरेको योज्यः ।
तथा रक्तमोक्षणं च सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते विरेकस्य
ज्यायस्वादिह पूर्वमुपन्यासः । तथा ब्राह्म । विरेचनं
पित्तहरणमिति । ततो रक्तमोक्षणं पित्ताधारत्वा-
द्रक्तस्य । विरेचनांगत्वाच्च तज्जयाय घृतं तिक्तमिति
घृतस्य पूर्वमुपन्यासः न ह्यस्त्रिग्व्यस्य विरेचनप्राप्तिरस्ति ।
तथा च वक्ष्यति । स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु
यः । दाहं शुष्कमिवानामे शरीरं तस्य दीर्यत इति । तथा
विरिक्तस्य सुतरक्तस्य च पवनप्रकोपभयम् । कालस्वा-
भाव्याच्च पित्तकोपभयम् । तदेतत्परिहर्तुं तथा पुष्ट्यर्थम-
ग्निबंधुक्षणार्थं च तिक्तघृतोपयोगः कार्यः । इत्यनेन
कार्यकारणत्वेन प्राधान्याच्च तिक्तघृतस्य पूर्वमुपन्यासः ।
असमासकरणं च ज्ञापनार्थम् । नैतानि सर्वाण्यवश्यं
तिक्तघृतादीनि तदा कार्याणि । किं तर्हि देशाद्यनुरोधा-
त्कदाचित्पित्तविजयाय तिक्तं घृतं कदाचिद्विरेकः
कदाचिद्रक्तमोक्षः कदाचिद् द्वयं कदाचित्सकलान्ये-
वेति । विरेकस्तु पित्तविजयार्थमवश्यं शरदि कार्यः ।
तथा वसंते श्लेष्मविजयाय वमनम् । वर्षासु च पवन-
विजयाय वस्तिः । अत एव प्राङ्निर्दिष्टं वसंते च
वमनं वर्षासु चास्थापनं शरदि विरेक इति ॥ ४९ ॥

प०—शरच्चर्यामाह—“शरदि व्यौम शुभ्राभ्रं कि-
ञ्चित्पङ्काङ्किता मही । प्रकाशकाशसप्ताहकुमुदाशालि-
शालिनी ॥ विक्षिप्ततीक्ष्णकिरणो मेघौघविषमाद्रविः ।
बभ्रुवर्णातिविमलाः क्रौञ्चमालाकुला दिशः ॥ कमला-
न्तरसंलीनमीनहंसादिघट्टितैः । तरंगभङ्गतुङ्गानि
सरांसि विमलानि च ॥” वर्षाशीतोचितांगानां—प्रावृ-
षि शीतसात्म्यशरीराणां सहस्रैव झटित्येव शरदि
प्राप्तायामर्करश्मिर्भातुभाभिस्तप्तानां पुंसां वृष्टौ वर्षासु
सञ्चितस्वधान्येव वृद्धिं गतं पित्तं कुप्यति, स्वश-
क्त्याधिक्येन स्वस्थानात् स्थानान्तरं गत्वोपतापं करो-
त्यसाधुजनवदिति । अतस्तज्जयाय पित्तनिवारणाय
घृतं तिक्तं कुष्ठोक्तं प्रयोज्यं, विरेको—विरेचनम् ।
रक्तमोक्षणं—रक्तनिर्हरणं शरादिभिः कार्यम् ॥ ४९ ॥

१ अत्र कोष्ठान्तर्गता एते श्लोकाः क्वचिन्मूलेऽपि दृश्यन्ते ।

हे०—अथ शरच्चर्या—सा च चयपूर्वके शोधनी, अच-
यपूर्वके शमनी । तत्र सोपपत्तिकां शोधनीं विधत्ते—वर्षासु
संचितं पित्तं वार्षिकशीतसात्म्यशरीराणां वृष्टौ शर्यर्कर-
श्मिभिः सहस्रैव तप्तानामनात्म्यतापसंदन्वाकुप्यति ॥
अतस्तस्य पित्तस्य जयाय तिक्तं मिक्तसंज्ञं कुष्ठचिकि-
त्सितोक्तं घृतं स्नेहार्थं योज्यं, ततो विरेचयतो रक्त-
मोक्षणम् ॥ ४९ ॥

तिक्तं स्वादु कपायं च क्षुधितोऽन्नं भजेत्लघु ॥
शालिमुद्रसिताधात्रीपटोलमधुजंगलम् ॥ ४६ ॥

स०—क्षुधितोऽन्नं भोजने तिक्तादिगुणयुक्तं भजेत् ।
क्षुधितग्रहणमतिबुभुक्षितप्रतिपादनार्थम् । अक्षुधितस्य
भोजनाधिकाराभावात् । किं तत्तिक्तादिगुणयुक्तमित्याह ।
शालीत्यादि । शाल्यादीन् सप्त भजेत् ॥ ४६ ॥

प०—क्षुधितो—बुभुक्षितः, अन्नं—तिक्तं स्वादुक-
पायं लघु भजेत् । तथा शालिमुद्रान्, सितां—शर्करा-
म्, आमलकं, पटोलशकं, माक्षिकं, जाङ्गलं च
मांसं भजेत् सेवेत ॥ ४६ ॥

हे०—शमनीं विधत्ते—क्षुधितः सप्त तिक्तादिभ्यः लघु ।
शाल्यादिकमन्नं भजेत् । क्षुधितग्रहणमतिबुभुक्षितस्य भोजनार्थं,
तथाहि—पित्ताधिक्यादसम्यक् क्षुध्यति क्षुधितत्वबुद्धिः ।
उक्तं च चरकेण—“पित्तप्रशमनं सेव्यं मात्रया सुप्रका-
शितैः ॥” इति शाल्यादिग्रहणं तत्तुल्यानभेद्यं तिक्तादीनां
प्राप्त्यर्थं, धात्री—आमलकी, सिता शर्करा ॥ ४६ ॥

तप्तं तप्तांशुकिरणैः शीतं शीतांशुरश्मिभिः ।
समंतादप्यहोरात्रमगस्त्योदयानिर्विषम् ॥
शुचि हंसोदकं नाम निर्मलं मलजिज्जलम् ।
नाभिष्यंदि न वा रूक्षं पानादिष्वमृतोपमम् ४७

स०—समंतात्सर्वतः सूर्यप्रभाभिरहनि तप्तं कथितं च
चंद्रकिरणैर्निशि शीतीकृतम् । तथा अगस्त्योदयेन
निर्विषीकृतम् । तथा शुचि पवित्रम् । वर्षासु ह्यशुची-
त्युक्तम् । तच्च हंसोपभोग्यतया हंसवदतिर्नैर्मल्यारुक्षो-
दकं नाम तंत्रकारैरायुर्वेदशास्त्रे संज्ञितम् । तथा निर्मल-
मकलुषम् । तथाऽमलत्वात् पित्तश्लेष्माणौ जयतीति
मलजित् । अगस्त्योदयनिर्विषशब्देन विशेषणं नैतत्प्र-
तिपादयति । तथा यदंतरिक्षप्रभवं सरस्तडागादि-

किमन्यस्मिन्तौ प्राप्ते पूर्वर्तुचर्या सहसैव त्याज्या-
ऽन्या च सेव्या नेत्याह—

ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहावृतुसंधिरिति स्मृतः ।

तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात्

स०—ऋत्वोः शिशिरवसंतयोर्ग्रीष्मप्रावृषोरित्यादिक-
योरेत्यश्चादिश्च यौ सप्ताहौ तावृतुसंधिरिति स्मृत उच्यते ।
तत्र सप्ताहद्वयलक्षणे ऋतुसंधौ पूर्वः पूर्वर्तुसंबन्धी
विधिस्त्याज्यः । अपर एष्यदृतुसंबन्धी सेवनीयः । कथम् ।
क्रमाक्रमेण पादेनापथ्यमभ्यस्तमित्यादिना । सप्ताना-
महान् समाहारः सप्ताहः । सप्ताहश्च सप्ताहश्च सप्ताहौ ।
“राजाहःसखिभ्यष्टच” इति ठच् समासांतः । “नसं-
ख्यादेः समाहारे ” इत्याहदेशनिषेधः ॥ ५३ ॥

प०—“ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृतः”
इत्यादिसंग्रहेऽभिहितमाचार्येण कैश्चिदिहानीतमिति
कृत्वा न व्याख्यातं तथाऽन्यान्यपि वाक्यानि बहू-
न्यपि संग्रहोक्तानि भिषग्भिरिह प्रदर्शितानि, तान्यपि
मया न व्याख्यातानि । आगमभ्रंशभयात् । किंच
साधारणदेशं समधातुं प्रत्येष नियमः, यदुत्तारिम-
न्तृताविदं सेव्यमिदं न सेव्यम् ॥ ५३ ॥

हे०—पूर्वापरयोर्ऋतुचर्ययोः क्रमेण त्यजनभजने विधत्ते-
क्रमो यथा—पूर्वस्य ऋत्वोरन्त्याः सप्ताहा, उत्तरस्य च आद्या
सप्ताहा एवं चतुर्दशाहा ऋतुसंधिः स्मृतः । तस्मिन् ऋतुस-
न्धौ पूर्वर्तुसंबन्धिविधिः क्रमात् त्याज्यः, उत्तरर्तुसंबन्धी
क्रमात्सेव्यः ॥ ५३ ॥

ननु किमेवं त्यागः सेवनं च क्रियत इत्याह—

असात्म्यजा हि रोगाःस्युःसहसा त्यागशीलनात्

स०—यत्सहसा त्यागशीलनादसात्म्यादनुचिताजाता
असात्म्यजा रोगाः स्युः । ततः सहसा त्यागशीलनं न
कार्यमिति शेषः ॥ ५४ ॥

इति श्रीभृगुङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टा-
ङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुंदराख्यायां तृतीयोऽध्यायः
संपूर्णः ॥ ३ ॥

प०—आनूपदेशे जाङ्गले वा विषमधातोरन्य धातु
साम्योत्पादनार्थं देहदेशानुगुणमन्यर्तुविहितमृत-

विधानमन्यस्मिन्नप्युतावनुष्ठेयम् । न यथोक्तं स
सर्वथाऽनुष्ठेयमिति । इयं च चर्या आर्तानप्यपेक्ष
“तामालोच्य प्रयुज्जीत व्याधिकालबलाबलम्” इति
भद्रम् ॥ ५४ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रिकाया
अष्टाङ्गहृदयटीकायामृतुचर्याऽध्यायस्तृतीयः । ३

हे०—सहसा हि त्यागशीलने च क्रियमाणे असात्म्य-
रोगाः स्युः । ऋतुसंधेः प्रथमे दिने पूर्वस्याहारस्य त्रयः पाद
उत्तरस्यैकः, द्वितीये पूर्व एवाहारः, तृतीये प्रथमवत्, चतु-
र्थस्य द्वौ पादौ, उत्तरस्य द्वौ, पंचमषष्ठयोः प्रथमवत्
सप्तमे चतुर्थवत्, अष्टमे पूर्वस्यैक उत्तरस्य त्रयः, नव
दशमैकादशेषु चतुर्थवत्, द्वादशेऽष्टमवत्, त्रयोद-
शे उत्तराहार एव, चतुर्दशेऽष्टमवत् । अतः परमु-
त्तराहारः । अमुं च क्रमं पादेनापथ्यमित्यत्रोपपादयिष्याम
सुश्रुतस्त्वहोरात्रे षड्ऋतूनाह—तत्र पूर्वाह्णे वसन्त
लिङ्गं, मध्याह्णे ग्रीष्मस्य, अपराह्णे प्रावृषः, प्रदोषे वार्षि-
शारदमर्द्धरात्रे, प्रत्युषासि हैमन्तमुपलक्षयेत् एवमहोरात्रम्
शीतोष्णवर्षदोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयादिति । ततः
कस्य दोषस्यैकस्मिन् काले चयप्रकोपशमैर्विरुद्धे चाप-
वार्षिकाणामहोरात्रिकाणां च चयादीनां तथा समावेशा-
यथा—वसन्तस्य पूर्वाह्णे, मध्याह्णे ग्रीष्मस्य । मैवम् आ-
रात्रिकैश्चयादिभिरनवकाशैः सावकाशा वार्षिकाश्चयाद
बाध्यन्ते । आहोरात्रिकः कफस्य हि प्रशमो, माध्याह्नि-
तस्यावकाशो मध्याह्न एव, प्रकोपस्तु वासंतिकस्तस्या
काशाः सायाह्नादयोऽपि तेषामपि वसंतत्वात् । न ग्रीष्मा
मध्याह्नो माध्याह्निकस्य प्रशमस्यावकाश इति वाच्यं, ग्री-
तावग्रीष्मत्वादेव प्रशमे सिद्धे वैयर्थ्यं, वर्षासु दोषत्रयदु-
शरद्यपि किञ्चित्प्रकोप इष्टः । “ कुर्यात्पित्तं च शर-
तस्य चानुवल्कः कफः ” इति वचनात् । हैमन्तशिशिर-
संचयः स्पष्टमेव । एवं चयप्रशमयोरपि वाच्यं, चयप्रको-
पोऽस्त्वविरोधः द्वयोर्वृद्धिरूपत्वात् । यच्च प्रचलितत्वं प्र-
विशेषः । तं प्रति चयहेतोरुदासीनत्वम् । एवं वातपित्त-
रपि वाच्यम् । ननु “वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तैऽतमध्यादि-
क्रमात् । ” इति वाक्ये पित्तकफवातानां मध्याह्नपूर्वरा-
पररात्रेषु प्रकोप उक्तः । सुश्रुतवाक्ये तु वातचय—वा-
प्रकोप—कफचया उक्ताः इति विरोधः, मैवं, दोषभेदे-
विरोधात् । अथर्तुलक्षणं—संग्रहे—“ धूमधूम्राजोमंदा-
पाराविलमण्डलाः । दिगादित्या मरुच्छैत्यादुत्तरो रो-
हर्षणः ॥ रोध्रप्रियंगुपुन्नागा लवल्यां कुसुमोज्ज्वलाः
दृप्ता गजाजमहिषवाजिवायसशूकराः ॥ हिमानीपटलधि-

ज्ञा लीनमीनविहङ्गमाः । नद्यः सबाष्पाः सोष्माणः कृपापश्च हिमागमे ॥ देहोष्माणो विशन्तोऽन्तःशीते शीतानिलाहताः । जठरे पिण्डितोष्माणं प्रबलं कुर्वतेऽनलम् ॥ विसर्गे बलिनं प्रायः स्वभावादिगुरुक्षमम् । बृंहणान्यन्नपानानि योजयेत्तस्य युक्तये ॥ वसन्ते दाक्षिणो वायुराताम्रकिरणो रविः । नवप्रवालत्वक्पत्राः पादपाः ककुभो मलाः ॥ किंशुकाशोक-चूतादिवनराजिविराजिताः । कोकिलालिकुलालापकलको-लाहलाः कुलाः ॥ ग्रीष्मेऽतसीपुष्पनिभस्तीक्ष्णांशुर्दवदीपिताः । दिशो ज्वलन्ति भूमिश्च मारुतो नैर्ऋतोऽसुखः । पवनातपस-स्वेदैर्जन्तवो ज्वरिता इव । तापार्तुतुङ्गमातङ्गमहिषैः कलपी-कृताः ॥ दिवाकरकराङ्गारनिकरैः क्षपिताम्भसः । प्रवृद्ध-रोधसो नद्यश्छायाहीना महीरुहाः ॥ विशीर्णजीर्णपर्णाश्च शुष्कवल्लीलताङ्किताः । वर्षासु वासुणो वायुः सर्वसम्यग्-सुद्भवः ॥ भिन्नेन्द्रनीलनीलाभ्रवृन्दमन्दाविलं नभः । दीर्घिकानववार्यौघमग्नसोपानपंकजः ॥ वारिधाराभृशाघात-विकाशितसरोरुहाः । सरितः सागराकारा भूरव्यक्तजल-स्थला ॥ मन्द्रस्तनितजीमूतशिखिदुर्दुरनादिता । इन्द्रगोप-धनुःखण्डविद्युद्योतदीपिता ॥ परितः श्यामलतृणा शिल्-ध्रकदुकोज्ज्वलाः शरादि व्योम शुभ्राभ्रं किञ्चित्पङ्काङ्किता मही । प्रकाशकाशसप्ताहकुमुदाशालिशालिनी । विश्विततीक्ष्णकि-रणो मेघौघविगमाद्रविः ॥ बभ्रुवर्णोऽतिविमलः क्रीष्णमा-लाकुला दिशः । कमलान्तरसलीनमीनहंससंघट्टनैः । तरङ्गमङ्गलुङ्गानि सरासि विमलानि च । ॥ इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामाधुर्वेदरसायने ऋतुचर्याप्रकरणं
सामस्त्येन निरूपितम् ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

स्वस्थवृत्तिप्रवृत्तस्य वेगाधारणशीलस्य च स्वास्थ्यस-
भवः । अतो वेगाधारणप्रतिषेधेन या रोगानुत्पत्तिस्ताम-
धिकृत्याध्याय आरभ्यते—

अथातो रोगानुत्पादनीयाध्यायं व्याख्यास्यामः

स०—व्याख्याऽत्र प्रथमाध्यायवद्बोद्धव्या । रोगाणाम-
नुत्पादोऽनुत्पादनं तस्मै हितो रोगानुत्पादनीयः । उपदर्श-
नमिदं निदर्शनाख्यम् । तंत्रयुस्त्या चोत्पन्नरोगोपशम-
प्रदर्शनाद्रोगोपशमनीयोऽपि वातादिरोधोत्थानां रोगा-
णामुपशमस्याप्युपदेशात् । तथा च वक्ष्यति—“अनु-

त्पत्यै समासेन विधिरेष प्रदर्शितः । निजागंतुविकार
णामुत्पन्नानां च शांतये ॥” इति ॥ १ ॥

प०—प्रस्तुताहृतुचर्याऽध्यायादनन्तरं रोगानुत्पा-
दनीयोऽध्याय आरब्धः । यस्मात् सत्यपि यथायथं
ययोक्तार्तवविध्यनुष्ठाने वेगोदीरणधारणादवश्यं
रोगमेव रोगस्तथाभूतः सम्भवति । यथोक्तार्तव-
विध्यनुष्ठानमन्यथा कुर्वते ततोऽस्यारम्भः । रोगाः
कायमनोऽधिष्ठानभेदात् द्विधा व्याख्याताः, तेषाम-
नुत्पादः स यस्मिन्नाध्यायेऽस्ति तं व्याख्यास्यामः ।
स्वस्थवृत्ताधिकारश्चायम् । तेन स्वस्थेन सता दिन-
चर्याध्ययोक्तमाचारविधानमनुष्ठेयम् तथर्तुचर्याध्या-
योक्तमेवं रोगोत्पादनं परिहरता वातादीनां वेगाना-
नामविधारणमनुष्ठेयं भवति ॥ १ ॥

हे०—अथातो रोगानुत्पादनीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रति-
जानीते । यतः पूर्वयोर्ध्याययोर्नियतकालो विहारो व्या-
ख्यातः । इहानियतकालः, स च पञ्चधा—वेगाधारणं,
वेगोदीरणं, शोधनं, बृंहणं, भूताद्यस्पर्शनं च । तेषां च
हानोपादानाभ्यां रोगाणामनुत्पादनं प्रागभावप्रध्वं-
सहेतुत्वात् । तत्र धारणोदीरणयोर्हानात्प्रागभावः
शोधनाद्युपादानादुभयम् । अतएवायं रोगानुत्पादनहेतु-
त्वाद्वारो रोगानुत्पादनीयः । ननु रोगानुत्पादनीयो यद्ययमध्याय-
स्तदौषधस्कंधे प्रणिधीयतां सत्यं य एव हि हेतवः तान्ये-
वौषधानि, असम्यग्योगसम्यग्योगावेवात्र भेदकौ । किं त्वनु-
त्पन्नेषु व्याधिषु ये विहाराहारा रागतो विधितो वा प्राप्ताः
प्रायः सेव्यंते हेतुस्कंधे विधीयन्ते । तेषामेव हि प्रमादात्प्रतिकू-
लदैवाद्वा सत्यस्य सम्यग्योगो हेतुत्वं, य उत्पन्नेषु ते भेषज-
स्कंधे तेषामेव ह्यप्रमादादनुकूलदैवाद्वा सति सम्यग् योगे
भेषजत्वं, पूर्वयोरुत्तरेषां च प्रणामध्यायानामनेनैवाभिप्रायेण
हेतुस्कंधे प्रणिधानमिति सकलमनाकुलं रोगानुत्पादनीयत्वं
च यद्यपि सर्वेषामेवाध्यायानां तथाप्यस्यैव संज्ञाकरणमति-
शयद्योतनार्थम् ॥ १ ॥

वेगान्न धारयेद्वातविण्मूत्रक्षवतृक्षुधासु ।

निद्राकासश्रमश्वासजृम्भाशुच्छीदरेतसाम् ॥२॥

स०—वातादीनां वेगान्न धारयेत् । सर्वत्र द्वंद्वस-
मासः । क्षवश्छिक्का । श्रमेण श्वासः श्रमश्वासः ॥ २ ॥

प०—तदर्थमाह—प्रवृत्तेराभिमुख्येनोपस्थितत्वं वेगः ।
तांश्च वेगान् वातादीनां सम्बन्धिनो न धारयेत् ।
श्रमेण जानितश्वासः श्रमश्वासः । तत्र वातस्य

प्राधान्यात्तद्रोधजानां रोगाणामतिप्रत्यपायभयात्पूर्वं निर्देशः ॥ २ ॥

हे०—तत्र वेगधारणं निषेधति—प्रवृत्त्यनुस्वत्वं वेगः, चातशब्देनाधोवातश्चोर्ध्ववातश्च, क्षवः—क्षवथुः, श्रमेण श्वासः श्रमश्वासः, अश्रु—आनन्दजं, शोकजं वा नेत्रोदकम् ॥ २ ॥

वातस्य प्राधान्यात्तद्रोधजान्नोगान् पूर्वं निर्देश्यन्नाह—

अधोवातस्य रोधेन गुल्मादावर्तरुक्कुमाः ।
वातमूत्रशकृत्संगदृष्ट्यग्निवधहृद्रदाः ॥ ३ ॥

स०—अधोवातस्य रोधेन गुल्मादयो जायन्ते । ऊर्ध्ववातस्योद्गाररूपस्य रोधात् सुखसाध्या अरुच्यदयः । अत एवाधोवातरोधाद्ये रोगा अतिप्रत्यपायरूपा गुल्मादयोऽत्र ते पूर्वं निर्दिष्टाः । उदावर्तोऽर्शो-निदाने वक्ष्यते । रुक् पीडा । कुमो ग्लानिः । वातमूत्रशकृत्संगो वातादीनामप्रवृत्तिः । दृष्टेः श्रेष्ठ वधो नाशः । हृद्रदो हृद्रोगः ॥ ३ ॥

प०—पायुद्वारेणाधोवातस्य रोधाद्गुल्मादयो जायन्ते । उदावर्तः शकृदादीनामूर्ध्वगमनम् । रुक्-शूलम् । कुमो-ग्लानिः । वातमूत्रशकृतां सङ्गोऽप्रवृत्तिः । दृष्ट्यग्न्योर्विधो विनाशः । हृद्रदो-हृद्रोगः ॥ ३ ॥

हे०—तत्र निषेधातिक्रमे दोषं दर्शयन् वेगधारणजान् रोगानाह—तत्राधोवातजान् रोगानाह—रुक्—कोष्ठशूलं, वातादीनां संगः—स्वाभाविकप्रवृत्तिरोधः, दृष्टिवधस्तिमिरम्, अग्निवधोऽग्निमांशं, हृद्रदो—हृद्रोगः, अधोवातजानन्तर-मूर्ध्ववातरोधजेषु वाच्येषु शकृन्मूत्ररोधजानां वचनं वातरोधजतुल्ययोगक्षेप्तत्वात् ॥ ३ ॥

स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ।
पानानि वस्तयश्चैवं शस्तं वातानुलोमनम् ॥ ४ ॥

स०—तत्र वातोत्थे विकारे स्नेहः कर्तव्यः, स्वेदः कर्तव्यः । फलवर्तयः कार्याः । वातहराणि भोजनानि कार्याणि । पानानि सुखोष्णोदकपानानि कार्याणि । वस्तयश्च कार्याः । यत्किञ्चिद्वातानुलोमनं तच्छस्तम् ॥ ४ ॥

शकृतः पिण्डिकोद्वेष्टप्रतिश्यायशिरोरुजः ।
ऊर्ध्ववायुः परीकर्तो हृदयस्योपरोधनम् ॥
मुखेन विट्प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्चामयाः स्मृत

स०—शकृतो रोधेन पिण्डिकोद्वेष्टादयो जायन्ते उद्वेष्टनमिवोद्वेष्टः । पिण्डिकयोर्द्वेष्टः पिण्डिकोद्वेष्टः । पिंजंघाकाण्डस्य पश्चिमे भागे पिंङ्गाकृति कठिनं मांसं तत्रोद्वेष्टनेनेव रूग्णवतीत्यर्थः । प्रतिश्यायः पीनचः समुच्चये । न केवलमेत एव यावत्पूर्वोक्ता हृदयश्च स्मृताः ॥ ५ ॥

प०—शकृतः—पुरीषस्य रोधात् पिण्डिकयोरुभवेत् । पिण्डिकयोरूर्ध्वयोः पश्चिमे भागे म उच्येते तयोरुद्वेष्टनं परिवर्तनं हस्तादिभिरिव नम् । प्रतिश्यायः—पीनसो मुखगतः । शिरोरुजो वेदनाः । तथा मुखेनास्येन विट्प्रवृत्तिः—पुरीषनम् ॥ पूर्वोक्ताश्चामया अधोवातरोधोक्ता गुल्मास्तेऽपि भवन्ति ॥ ५ ॥

हे०—तत्र विट्प्रवृत्तिजानाह—जङ्घायाः पश्चिमे पिण्डिकाकृतिर्मांसपिण्डिका तस्या उद्वेष्टनम् उद्वेष्टयोरिव दुःखं, पूर्वोक्ताः अधोवातरोधजाः ॥ ५ ॥

अंगभंगाश्मरीबस्तिमेद्वंक्षणेवेदनाः ॥
मूत्रस्य रोधात्पूर्वं च प्रायो रोगाः ॥ ६ ॥

मूत्रस्य रोधादंगभंगादयो जायन्ते । अंगानां स्फोटनमिव अंगभंगः । बस्त्यादीनां वेदनया संबन्धमेद्वंक्षिन्मापूर्वं च प्रायो रोगा अधोवातशकृद्रोहस्तेऽपि मूत्रस्य रोधाज्जायन्ते, प्रायोग्रहणाद्वातादिरोहः केचिदेवोत्पद्यन्ते केचिन्नेति बोधयति ॥ ६ ॥

प०—मूत्रस्य रोधादङ्गभङ्गादयो जायन्ते । अनां भङ्गोऽङ्गभङ्गः । अङ्गानि भज्यन्त इव, मूत्र इव, वेष्टयन्त इव, कुटयन्त इव । मूत्राश्मरी मूत्रकृन्निदाने वक्ष्यमाणा । बस्त्यादिवेदना रुजा बस्तित्राधारः । मेद्वं—लिङ्गम् । वंक्षणावूरुसन्धी केवलमेते रोगा जायन्ते यावत्पूर्वं च रोगाः प्रावातादिरोधजा गुल्मादयोऽपि मूत्रस्य रोधाज्जायन् प्रायोग्रहणाच्च सर्वे वातादिरोधजा नोत्पद्यन्ते

किं तर्हि केचित् केचिन्नेति प्रायोग्रहणं किञ्चिन्न्यू-
नतामाचष्टे । तथाच आगमः--“प्रायः शब्दो विशेष-
पार्थे किञ्चिन्न्यूने च दृश्यते” ॥ ६ ॥

हे०--मूत्ररोधजानाह--अङ्गमङ्गो मज्जमानेष्विवाङ्गेषु
दुःखं वस्त्यादीनां च वेदनाः पर्यं रोगाः अधोवात-
विद्धोधजाः । ते च प्रायोग्रहणान् सर्वे ॥ ६ ॥

तदौषधम् ।

त्यभ्यंगावगाहाश्च स्वेदनं वस्तिर्कर्म च ॥७॥

स०--तदौषधं तेषां वातादिरोधजानां रोगाणामौषधं
चिकित्सितं भवति । किं तदित्याह--वर्तिर्मदनफला-
दिकृता फलवर्तिसंज्ञा । अभ्यंगोऽभ्यञ्जनम् । अवगाहो
वातहरद्रव्यसाधिते द्रवे द्रोण्यां निहिते पायुदेशस्याव-
स्थापनम् । स्वेदनं स्वेदः । वस्तिर्कर्म मलप्रवृत्तये वस्ति-
विधौ वक्ष्यमाणम् ॥ ७ ॥

प०--तेषां वातादिवेगत्रयरोधोत्थितानां व्याधीना-
मेकहेलयैव चिकित्सामाह--तदौषधम् । तेषां वातशकु-
न्मूत्ररोधजानां विकाराणामौषधं चिकित्सितं वत्यादि ।
वर्तिर्मदनफलागारधूमलवणादिकृता वक्ष्यमाणा फल-
वर्तिः । अभ्यङ्गस्तैलादिभिर्भक्षणम् । अवगाहो--द्रव्य-
कथिततोयतैलादिपूर्णायां द्रोण्यां निमज्जनम् । स्वेदनं-
वक्ष्यमाणं तापादिभेदेन चतुर्विधम् । वस्तिर्कर्म--पायु-
द्वारेण कथिततैलद्रव्यादीनां प्रक्षेपः । एतन्निष्कसा-
धारणम् ॥ ७ ॥

हे०--उक्तानां वातादिरोधजानां रोगाणामौषधमाह--
तेषामधोवातविण्मूत्ररोधजानामौषधं वर्तिः गुदे प्रणिधेया
फलवर्तिसंज्ञा । अवगाहस्तैलादिपूर्णद्रोण्यां निमज्जनम् ॥७॥

पुरीषरोधोत्प्रेषण्यमप्यसाधारणमुपक्रममाह--

अन्नपानं च विड्भेदि विड्रोधोत्प्रेषु यक्ष्मसु ।

१ यद्यप्यत्र व्याख्यासुधाकारेण “वस निवासे” इत्यस्मा-
द्वसन्ति मलमूत्रादयोऽस्मिन्निति विग्रहे “वसेस्तिः” इत्युणादि-
सूत्रेण तिप्रत्यये दन्तोष्ठ्यादिर्वस्तिः साधितस्तथापि कौमुद्यां
भ्वादिगणे “वसु स्तम्भे” इत्योष्ठ्यादिपठिताद्वातोः स्तम्भनं
स्तम्भः (धारणमिति यावत्) वस्यन्ते धार्यन्ते मलमूत्रादयो-
ऽनया इति विग्रहे “स्त्रियां क्तिन्” इति सूत्रेण क्तिनि दृश्यते-
ऽनया दृष्टिः, श्रूयतेऽनया श्रुतिरिति वदोष्ठ्यादिर्वस्तिरिति
प्रयोगोऽपि सार्धवान् ।

स०--पुरीषवेगधारणजेषु यक्ष्मसु रोगेषु तिः
पुरीषस्य भेदि भेदकमन्नपानं यावकमन्तुवास्तुकादिः
मौषधम् । चशब्दापूर्वोक्तं वत्यादि च ॥ ८ ॥

प०--यक्ष्मसु--व्याधिषु, विड्रोधोत्प्रेषु-पिड्डिके
द्वेष्टनादिषु विड्भेद्यन्नपानं यावक--वाटयालक--म-
प--कुल्माष--वास्तुक--मेघाज--मद्यमुरा--मन्तु--का-
ञ्जिकादि प्रयुञ्जीत ॥ ८ ॥

हे०--विड्भेद्यन्नपानं विशेषमाह--विड्भेदि--परस्पर-
दिकं, यक्ष्मसु--रोगेषु, चकारः सामान्यानुपपत्त्यया अत्र
“ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तर्कं कौण्डिन्याय” इति तत्र
मान्यवाधः त्याज्य ॥ ८ ॥

मूत्रजेषु च पाने च प्राग्भक्तं शस्यते घृतम् ।
जीर्णातिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम् ।
अवपीडकमेतच्च संज्ञितं ॥ ९ ॥

स०--मूत्ररोधजेषु पुनः प्राग्भक्तं भक्तोत्तराद्वि-
पाने शस्यते । जीर्णातिकं घृतं च शस्यते । यक्ष्म-
उत्तमया मात्रयाऽहोरात्रजरणलक्षणया । योजनाद्वयं
तच्च अवपीडकमुच्यते । योजनयोर्द्वयं योजनाद्वयं प्राग्-
क्तस्नेहयोजना जीर्णातिकस्नेहयोजना च । त-
प्राग्भक्तं यत्र घृतपानसमनेतरं भक्तं भुज्यते । जी-
र्णातिकं यत् हास्तेऽन्ये जीर्णे घृतं प्रयुज्यते । प्रदे-
तरेष्ववपीडकशब्देन योजनाद्वयमेतदस्मिन्स्ने-
तथा च वक्ष्यति । रसैः कोष्णैश्च सर्पिर्मरुवपीड-
योजितैः । तथाऽष्टांगघतारे मूत्रोदावर्तचिकित्स-
याम् । अवपीडकसर्पिश्च विशेषान्मूत्रजे गद इति
ननु वेगधारणेन बाहुल्येन मरुत एव कोपः । तथा
वक्ष्यति । ततश्च नैकथा प्रायः पवनो यत्प्रकुप्यति
पवनविजये च तैलं यथा वरं न तथा घृतमतस्त-
लस्यैवावपीडकयोजनमत्रोचितं न सर्पिषः । अत्रोच्यते
तैलस्य वातजितोऽपि बद्धविट्काल्पमूत्रत्वभावाद्वा-
योग्यं पानम् । तथा च । तैलं स्वयोनिर्वर्ति-
त्यारभ्य यावद्बद्धविट्कालमिति । स्वयोनिर्वर्तियु-
श्चात्यमूत्रत्वम् । तथा च वक्ष्यति । उष्णस्त्व-
हिमस्पर्शः केश्यो वत्यस्तिलो गुरुः । अरग-

इति । तदेवं तैलस्य बद्धविट्काल्पमूत्रस्वभावतया तदीयोऽवपीडको मूत्ररोधोत्थेषु रोगेष्वौषधत्वेन युक्तोऽपि न सर्पिष इव युक्तः ॥ ९ ॥

प०-मूत्रजेषु व्याधिष्वङ्गभङ्गादिषु सर्पिषश्चावपीडकं प्रयुज्यते । अवपीडकशब्देन स्नेहस्योत्तमा मात्रा भण्यते । याऽहोरात्रेण जीर्यते सा च प्राग्भक्तात् जीर्णाऽन्तिका वा । द्वयमप्येतदवपीडकसंज्ञम् ॥ ९ ॥

हे०-मूत्ररोधजानां विशेषमाह-अवपीडो द्विविधः-हृत्स्वया मात्रया प्राग्भक्तप्रयोगः । उत्तमया अनन्नप्रयोगश्च । उक्तं हि संग्रहे-“मूत्रजेषु तु पाने च प्राग्भक्तं शस्यते घृतम् । जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम् । अवपीडकमेतच्च संशितं धारणात्पुनः । चकारः सामान्यानुप्रवेशार्थम् ॥ ९ ॥

धारणात्पुनः ॥

उद्गारस्यारुचिः कंपो विबन्धो हृदयोरसोः ॥

आध्मानकासहिष्माश्च हिष्मावत्तत्र भेषजम् १०

स०-पुनरपि व्यतिरेके । उद्गारस्य धारणादरुच्यादयो भवन्ति । उरो वक्षस्तस्याधो हृदयं तयोर्विबन्धोऽतस्तंभ इव । तत्र तेषु रोगेषु हिष्मावद्वेषजम् । श्वासहिष्माचिकित्सिते हिष्मायाश्चिकित्सितं वक्ष्यति ॥ १० ॥

प०-उद्गारस्य रोधादरुच्यादयो जायन्ते । तत्रारुचिरज्ञानभिनन्दनमरोचक इति यावत् । कम्पः-शिरःपाण्यादीनां वेपथुः । हृदयोरसोर्विबन्धो रोधोऽन्तस्तम्भ इव । आध्मानमुदरापूरः । कासहिष्मा यथास्वं वक्ष्यन्ते । तत्र तेष्वरुच्यादिषु व्याधिष्वौषधं चिकित्सितं हिष्मावत् हिष्माचिकित्सावत् । सा च वक्ष्यमाणा हिष्माचिकित्सितेऽध्याये ॥ १० ॥

हे०-उर्ध्ववातरोधजानाह-प्रकृतत्वाल्लभ्यते कंपः सर्वाङ्गानां, हृदयोरसोर्विबन्धः रज्ज्वादिभिर्व्यमानयोरिव दुःखम् । आध्मानमुदरापूरः । उद्गारोऽध्मानमौषधमाह-हिष्मायामिव हिष्मावत् ॥ १० ॥

शिरोऽर्त्तौद्रियदौर्बल्यमन्यास्तंभार्दितं क्षुतेः ११

स०-क्षुतेः क्षवथोर्धारणाच्छिरोऽर्त्त्यादयः स्युः । दुर्बलस्य भावो दौर्बल्यम् । गुणवचनेत्यादिना व्यञ् । इन्द्रियाणां दर्शनादीनां दौर्बल्यं विषयग्रहणाशक्तित्वमिन्द्रियदौर्बल्यम् ।

ननु च पूरणगुणेत्यादिना समासप्रतिषेधेन भविष्यति । अत्रोच्यते । य एव गुणशब्दा गुणिनावच्छिन्ना गुणमात्रे वर्तते कदाचिद् गुणिन्यपि त ए प्रतिषेधस्य विषयाः । यथा पटस्य शुक्लो गुडस्य मधु इत्यादयः । ये तु गुणमात्र एव वर्तन्ते न गुणिनिः समासस्य । यथा पटशब्दः पुत्रस्पर्शः कन्यारूद्राक्षारसश्चंदनगंध इत्यादयः । तथेन्द्रियदौर्बल्यमित्यादवपि भावप्रत्ययांतस्य सदा व्यतिरेककारणत्वाद् गुणाध्यायित्वमेव । तस्मादेवमादौ तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यत इति समासः । तस्यायमर्थः । तेषु गुणेष्वेतिष्ठतीति तत्स्थाः । एतदुक्तं भवति । गुणा एव गुणा वर्तन्ते न द्रव्यात्मनि तैः सह षष्ठी समस्यते शुक्लादिशब्दानां तु कदाचिद्भ्रव्यवृत्तित्वात्सामानाधिकरण्येनापि वृत्तिर्दृष्टा । यथा शुक्लः पट इति । गुणत्वात् धैयधिकरण्येनापि । यथा पटस्य शुक्ल इति तदेषां प्रतिषेधविषयत्वम् । पटशब्दादीनां तु तत्सत्त्वात्समासविषयत्वमिति स्थितम् । नन्वेवं सति बलकायाः शौक्ल्यमित्यत्रापि पूर्वोक्तान्यायात्समासः प्राप्यात् । अत्रोच्यते भाष्यकारवचनान्न भविष्यति । हि गुणवचनग्रहणमेव कस्मान्न क्रियत इत्युक्त्वाऽऽधात् । बलकायाः शौक्ल्यमित्यत्रापि यथा स्यादिति समासस्यात्राभावः । गदितं वातव्याधिनिदाने ॥ ११

प०-क्षुतेः-क्षवथोर्विधारणात् शिरोऽर्त्त्यादयो वयन्ते । शिरोऽर्त्तिः-शिरोवेदना । इन्द्रियाणां-चरादीनां दौर्बल्यं-स्वविषयाग्रहणासमर्थता । मन्योः स्तम्भो मन्यास्तम्भः मन्ये द्वे मर्मणी स्मृते । तस्तम्भः-स्तब्धता निश्चलत्वम्, अर्दितं वायुना कभूतं मुखस्याधम् ॥ ११ ॥

हे०-क्षवथुरोधजानाह-शिरोऽर्त्तिः-शिरोव्यथा, इन्द्रियदौर्बल्यं-विषयग्रहणाशक्तिः, अर्दितमेकाग्र्याः, क्षवथोः ॥ ११ ॥

तीक्ष्णधूमांजनाघ्राणनावनार्कविलोकनैः ।

प्रवर्तयेत्क्षुतिं सक्तां स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ।

स०-क्षुतिं सक्तामप्रवर्तमानां तीक्ष्णधूमादिप्रवर्तयेत् । तीक्ष्णधूमो धूमपानविधौ वक्ष्यते । ती

चांजनमक्षिरोगेषु । तीक्ष्णाघ्राणं यन्नासया मरीचा-
दिग्रहणम् । तीक्ष्णं नावनं तस्य विधौ वक्ष्यति ।
स्नेहश्च स्वेदश्च तौ च शीलयेदभ्यसेत् । क्षुतिः क्षुत्तम् ।
सुश्रुते चोक्तम् । प्राणापानौ समौ स्यातां मूर्ध्नि स्रोतः-
पथे स्थितौ । नस्तः प्रवर्तते शब्दः क्षुतं तच्च धिनि-
दिशेत् ॥ १२ ॥

प०--अत्र क्षुति--क्षवथुं, सक्तामप्रवर्तमानां
तीक्ष्णैर्धूमादिभिः प्रवर्तयेत् । तीक्ष्णो धूमो वक्ष्यमाणो
धूमपानविधौ तीक्ष्णैर्मरीचादिभिरञ्जनं तीक्ष्णाञ्जनम् ।
तीक्ष्णानामौषधानां नासिकया घ्राणं सिंचनं तीक्ष्ण-
घ्राणम् । नावनं--नस्यं तथापि तीक्ष्णमेव अर्कविलो-
कनमादित्यस्य वीक्षणम् । तथा तत्र स्नेहस्वेदावपि
कुर्यात् ॥ १२ ॥

हे०--क्ष्वरोधजानामौषधमाह--भुत्यवरोधजेष्ववरुद्धा-
याः क्षुतेरतीक्ष्णैर्धूमादिभिः सूर्यविलोकेन च प्रवर्तनम्
तथा स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् । संग्रहे तु--योज्यं वातघ्नमन्नं च
घृतं चोत्तरभक्तकम् । ” इति ॥ १२ ॥

शोषांगसादवाधिर्यसंमोहभ्रमहृद्गदाः ।
तृष्णाया निग्रहात्तत्र शीतः सर्वो विधिर्हितः १३

स०--तृष्णाया निग्रहान्निरोधाच्छोषादयो भवन्ति । तत्र
तृष्णाया रोधजेषु विकारेषु सर्वः शीतो विधिः स्नाना-
न्नपानादिको हितः ॥ १३ ॥

प०--तृष्णाया निग्रहात्--तृड्रोधात्, शोषादयो
जायन्ते । शोषो--मुखशोषः । अङ्गस्य सादो-
ऽङ्गसादः--शरीरावसादोऽनुत्साह इति यावत् । बाधिर्य-
जडत्वं कर्णयोरश्रुतिः । संमोहो--विचेतनत्वम् ।
भ्रमणं--भ्रमः, चक्रोपारुढस्येव चलनम् । हृद्गदो-
हृद्रोगः । तत्र--तेषु व्याधिषु सर्वो विधिः--स्नानान्नपा-
नादिकः, शीतो हितः ॥ १३ ॥

हे०--तृड्रोधजानाह--शोषो--मुखशोषः, अङ्गसादोऽङ्ग-
वैकृत्यं संमोहो--ज्ञानाभावः, भ्रमश्चकारुढस्येव भ्रमणं,
हृद्गदो--हृद्रोगः । तृड्रोधजानामौषधमाह--तत्र तृष्णारो-
धजेषु ॥ १३ ॥

अंगभंगारुचिग्लानिकार्यशूलभ्रमाः क्षुधः ।
तत्र योज्यं लघुस्निग्धमुष्णमल्पं च भोजनम् १४

स०--क्षुध इति । निग्रहादित्यनुवृत्तिः । निग्रहापेक्षया
षष्ठी । एवं निद्राया इत्यत्रापि योज्यम् । क्षुधो बुभु-
क्षाया निग्रहादंगभंगादयः षड् भवन्ति । सामान्येनापि
शूलशब्दनिर्देशे पकाशयगतः शूलो गृह्यते । क्षुद्वेग-
निग्रहेणानिवारणः प्रमंजनः कुप्यति । तस्यावस्थानं
पकाशये । वक्ष्यति हि । पकाशयकटीत्याशयं याव-
त्पकाधानं विशेषत इति । तत्र क्षुधो निग्रहे भोजनं
लघु स्निग्धमुष्णमल्पं च योज्यम् ॥ १४ ॥

प०--क्षुधो--बुभुक्षाया विधारणादङ्गभङ्गादयो
भवन्ति । अङ्गानां भङ्गोऽङ्गभङ्गः अरुचिररोचकः ।
ग्लानिरप्रहर्षः, कार्श्यं--कृशता, शूलं--रुक्, भ्रमो
भ्रमणमिव । तत्र--तेषु रोगेषु, भोजनं--लघुरक्तशाल्यादि-
भिर्लघुभिः कृतं योज्यम् । स्निग्धं घृतमांसरसादिभिर्बु-
क्तम् । उष्णं तप्तं सोष्म । अल्पं मितं मात्रावत् ॥ १४ ॥

हे०--क्षुद्रोधजानाह--ग्लानिः--क्लमः, शूलं--कोष्ठशूलं,
क्षुद्रोधजानामौषधमाह--तत्र क्षुधारोधजेषु ॥ १४ ॥

निद्राया मोहमूर्धाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः ॥
अंगमर्दश्च तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च १५

स०--निद्राया निग्रहान्मोहादयो भवन्ति । तत्र निद्रावे-
गरोधोत्थे विकारे स्वप्न इष्टः । संवाहनानि स्वल्पानि
मर्दनानि च ॥ १५ ॥

प०--निद्रासंधारणात् मोहादयो भवन्ति । मोहो-
वैचित्त्यम् । मूर्ध्निः शिरसो--ऽक्ष्णोश्च गौरवं गुरुत्वम् ।
आलस्यमलसता जृम्भिकाऽङ्गविनामेन सह मुखस्यो-
द्धटनं साङ्गभङ्गम् तथाङ्गमर्दोऽङ्गानि मृदन्त इव । तत्र
तेषु रोगेषु स्वप्नः स्वापः इष्टः । तथा संवाहनानि सुखं
कृत्वा कायस्य मर्दनानीष्टानि ॥ १५ ॥

हे०--निद्रारोधजानाह--मूर्ध्निः अक्ष्णोश्च गौरवम्, आलस्य-
मनुत्साहः, अङ्गभङ्गोऽङ्गमर्दः । निद्रारोधजानामौषधमाह--
संवाहनं--सुखस्पर्शमर्दनम् ॥ १५ ॥

कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः श्वासारुचिहृदामयाः ॥
शोषोहिध्माचकार्योऽत्र कासहा सुतरां विधिः १६

स०--कासस्य कासवेगस्य रोधात्तद्वृद्धिः तस्य कासस्य
वृद्धिराधिक्यं स्यात् । तथा श्वासादयः । तत्र कासचि-
कित्सितोक्तः सुतरामतिशयेन विधिः कार्यः ॥ १६ ॥

प०--कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः तस्यैव कासस्याधिक्यं भवेत् । श्वासारुचिहृदामयाश्च भवन्ति । तथा शोषो राजयक्ष्मा हिध्मा च जायते । तत्र तेषु रोगेषु कासहा--कासघ्नः कासचिकित्साविहितो विधिः सुतरामतिशयेन कार्यः ॥ १६ ॥

हे०--कासरोधजानाह--तद्वृद्धिः--कासवृद्धिः, शोषो--राजयक्ष्मा । कासरोधजानामौषधमाह--अत्र--कासरोधजेषु ॥ १६ ॥

गुल्महृद्रोगसंमोहाः श्रमश्वासाद्विधारितात् । हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रियाक्रमः १७॥

स०--श्रमेणाध्वव्यायामादिना साहसेन सद्यो जातः श्वासः श्रमश्वासः । तस्माद्विधारिताद्गुल्महृद्रोगसंमोहा जायन्ते । तत्र तेषु रोगेषु विश्रमणं व्यायामादिवर्जनत्वं निरीहत्वं हितम् । तथा वातघ्नः क्रियाक्रमो वातव्याधिनिर्दिष्टो हितः ॥ १७ ॥

प०--श्रमश्वासो व्यायामादिभिरासेवितैर्यः सद्य एवोत्पन्नस्तस्मात् श्वासाद्विधारिताद्गुल्महृद्रोगसंमोहा जायन्ते । तत्र तेषु रोगेषु विश्रमणं व्यायामादिवर्जनत्वं निरीहत्वं हितम् । तथा वातघ्नः क्रियाक्रमो वातव्याधिनिर्दिष्टो हितः ॥ १७ ॥

हे०--श्रमश्वासरोधजानाह--गुल्मेति । श्रमश्वासरोधजानामौषधमाह--हितमिति ॥ १७ ॥

जृम्भायाः क्षववद्रोगाः सर्वश्चानिलजिद्विधिः १८

स०--जृम्भाया रोधात् क्षुतिवद्रोगाः । तत्र सर्वा च वातघ्नक्रिया हितेति शेषः । जृम्भा मुखविकासो गात्रविनामः ॥ १८ ॥

प०--जृम्भाया विधारणात् क्षववत् क्षुतिवत् रोगाः शिरोऽर्तीन्द्रियदौर्बल्यादयो जायन्ते । तेषु रोगेषु सर्वो विधिरनिलजित् वातघ्नः कार्यः ॥ १८ ॥

हे०--जृम्भारोधजानाह--क्षववत् क्षवथोरिव शिरोऽर्त्यादयः । जृम्भारोधजानामौषधमाह--सर्व इति । प्रकृतत्वाज्जृम्भारोधजानाम् ॥ १८ ॥

पीनसाक्षिशिरोहृद्रङ्गन्यास्तंभारुचिभ्रमाः ।

सगुल्माबाष्पतस्तत्रस्वप्नोमद्यंप्रियाः कथाः १९॥

स०--बाष्पतोऽश्रुणो विधारितात् पीनसादयो भवन्ति । पीनसो नासास्त्रावः । अक्षिशिरोहृदा रुजा संबंधः । सशब्दश्चार्थः । गुल्माश्चेत्यर्थः । तत्र स्वप्नादिका चिकित्सा ॥ १९ ॥

प०--बाष्पतोऽश्रुविधारणात् पीनसादयः सर्ग भवन्ति । पीनसो--नासास्तुतिः, अक्षिशिरोहृदि पीडा । मन्ययोः स्तम्भो मन्यास्तम्भः । अरुच्या व्याख्याताः । तत्र तेषु रोगेषु स्वप्नो निद्रा हिता । मार्वीकादि । प्रियाः कथाः सुखजनकाः धर्मा सम्बन्धिन्यो हिताः ॥ १९ ॥

हे०--बाष्परोधजानाह--अक्षिरोगः, शिरोरोगो, हृद् बाष्पमश्रु । बाष्परोधजानामौषधमाह--तत्र बाष्परोधप्रियाः--मनोहराः ॥ १९ ॥

विसर्पकोठकुष्ठाक्षिकंङ्कण्डूपाण्ड्वामयज्वराः ।

सकासश्वासहृत्लासव्यंगश्वयथवो वमैः ॥ २०

स०--वमैश्छर्दिषो विधारिताया विसर्पादयः । कोठो लोहितं काठिनं च मण्डलम् । अक्षिकंङ्कवातमामयेन संबन्धः ॥ २० ॥

प०--वमैश्छर्दिषो विधारणात् विसर्पादयः कदिभिः सह प्रादुर्भवन्ति । विसर्पो निदाने वणः । कोठो--लोहितानि मण्डलानि । कुष्ठं--रक्तकारः । अक्षिरोगादयः स्वे स्वेऽध्याये वक्ष्य श्यामलं मण्डलं व्यङ्ग्यम् । वक्त्रादन्यत्र नीलिहृत्लासो हृदयपरिवर्तनम् । हृदयस्य छद्य उत्क्लेशः ॥ २० ॥

हे०--वमिरोधजानाह--कोठः--क्षुद्ररोगविशेषः ३ मयः कंङ्कामयः, पाण्ड्वामयः, हृत्लासः--हृदयव्यथासहितः, सलवणपानीयोद्विरणं व्यंगः--क्षुद्रविशेषः ॥ २० ॥

गण्डूषधूमानाहारान् रुक्षं भुक्त्वा तदुद्धमः व्यायामः सुतिरस्रस्य शस्तं चात्र विरेचसक्षारलवणं तैलमभ्यंगार्थं च शस्यते ।

स०--तत्र गण्डूषादयः शस्ताः । अनाहारोऽभोज एतेषां द्वंद्वः । तथा रुक्षं भुक्त्वा तस्य रुक्षस्योद्धर्दनम् । एवं प्राणो वायुः स्वमार्गं प्रत्येति ततो व माद्यत्र शस्तम् । तथा क्षारलवणाभ्यां युक्तं तैलगार्थं शस्यते हितं भवति ॥ २१ ॥

प०--तत्र गण्डूषो-द्रव्यकाथेन मुखपूरणं हिरधूमश्च तक्षिणः । अनाहारो--लंघनम् । तथा रुहारं भुक्त्वा तस्यैवोद्धमः पुनर्वसनं हितम् । त

व्यायामः-शरीरायासजननं कर्म । अस्य रक्तस्य श-
रादिभिः स्फुटिः स्त्रावः । तथा विरेचनं चात्र हरीत-
कीमाक्षिकादिभिः शस्तम् । तथाभ्यङ्गे सक्षारलवणं
तैलम् हितं ॥ २१ ॥

हे०-छर्दिरोधजानामौषधमाह-क्षारलवणाभ्यां युक्तं
तैलम्, अनाहार-उपवासः, रुक्षमन्नं भुक्त्वा तस्यैवान्नस्य
उद्वमः-वमनम्, असस्फुटिरस्त्रावः ॥ २१ ॥

**शुक्रातस्त्वणं गुह्यवेदना श्वयथुर्ज्वरः ।
हृदयथा मूत्रसंगांगभंगवृद्धयश्मपण्डताः ॥ २२ ॥**

स०-शुक्राद्विधारितात्तस्य शुक्रस्य स्त्वणम् । तथा
गुह्यवेदना पायुवेदना वृषणशूलम् । तथा श्वयथुः
प्रकृतत्वाद् गुह्य एवेति योज्यम् । वृद्धिर्वर्ध्मः । अश्मशब्दे-
नाश्मरी कथ्यते । पण्डता स्त्रीगमनाशक्तित्वम् ॥ २२ ॥

प०-शुक्रविधारितात्तस्यैव शुक्रस्य स्त्वणं निर्ग-
मनं भवेत् । गुह्यवेदना-लिङ्गरुजः । श्वयथुः ज्वरः
स्यात् । हृदि व्यथा हृदि पीडा । मूत्रस्य सङ्गो
मूत्राप्रवृत्तिः । अङ्गानां भङ्गोऽङ्गभङ्गः । वृद्धि-
र्वर्ध्मः । अश्म-अश्मरी । पण्डता-क्लेश्यं स्त्री-
प्वहर्षः ॥ २२ ॥

हे०-शुक्ररोधजानाह-तत्त्वणं-शुक्रस्त्रावः, गुह्यस्य-मेढ-
स्य वेदना, श्वयथुः-शोफः, वृद्धिमुष्कवृद्धिः अश्म-
अश्मरी, पण्डता-अपत्यजननासामर्थ्यम् ॥ २२ ॥

**ताम्रचूडसुराशालिबस्त्यभ्यंगावगाहनम् ॥
बस्तिशुद्धिकरैः सिद्धं भजेत्क्षीरं प्रियाः स्त्रियः २३**

स०-तत्र ताम्रचूडादिकं भजेत् । तथा बस्तिशुद्धि-
करैः कूष्माण्डादिभिः सिद्धं क्षीरं भजेत् । प्रियाश्च
कांताः प्रियत्वेन हिता इति शेषः । निरनुबन्धेन रमसेन
प्रवर्तते शुक्रम् ॥ २३ ॥

प०-तत्र ताम्रचूडादिकं भजेत् । ताम्रचूडः कुक्कुटः ।
सुरा-प्रसन्ना घना वा । शालयो-रक्ताद्याः ।
बस्तिर्निरुहोऽनुवासनोत्तरबस्तिभेदेन त्रिविधः ।
अवगाहो-द्रोण्यां काथादिपूर्णायां निमज्जनम् ।
बस्तिशुद्धिकरैः कूष्माण्डगोक्षुरकवर्णादिभिः सिद्धं
क्षीरं भजेत् । स्त्रियः प्रिया वल्लभा भजेत् ॥ २३ ॥

हे०-शुक्ररोधजानामौषधमाह-ताम्रचूडः कुक्कुटः,

बस्तिर्बस्तिकर्म । बस्तिशुद्धिकरैर्मूत्राशयशोधनैर्यवक्षारा-
दिभिः सिद्धं क्षीरं भजेत् । एवं वेगरोधजा रोगा उक्ताः २३

वेगरोधिनो ये न चिकित्स्यास्तान्दर्शयन्नाह-

तृट्शूलार्तं त्यजेत् क्षीणं विड्वमं वेगरोधिनम् २४

स०-तृट् च शूलं च ताभ्यामार्तमातिपीडितं तथा
क्षीणं क्षीणदेहं वेगरोधिनं च त्यजेन्न चिकित्सेत् ॥
तथा विशं यो वमति तं च वेगरोधिने त्यजेत् ॥ २४ ॥

हे०-तृट्शुपद्रुतस्य वेगरोधिनम् उपक्रमं निषेधति-
क्षीणं-क्षीणधातुं, विड्वमं-पुरीषवमनम् ॥ २४ ॥

अथ किमेते रोगा वेगोदीरणधारणाद्भवन्ति नेत्याह-

रोगाः सर्वेऽपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ॥ २५ ॥

स०-सर्वेऽपि रोगा जायन्ते न केवलं पूर्वोक्ता एव ।
वेगानां पुरीषादिसंबन्धिनं यान्युदीरणान्यनागतानां
प्रवर्तनानि तैः । तथा तेषामेवागतानां यानि विधा-
रणान्यनुत्सर्गलक्षणानि तैः । अत्रेयं युक्तिः । वेगोदीर-
णधारणं नाम वायोः कर्म तस्य क्रियावत्त्वात् । तेन च
वेगोदीरणधारणलक्षणेन स्वकर्मणा स एव वायुः कोप्यते ॥
स कुपितः सर्वानेव विकारान् जनयति । तथा चोक्तम् ॥
शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवांगजाश्च ॥
ये संति तेषां ननु काश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि
हेतुरस्ति । विट्श्लेष्मपित्तादिमलायनानां विक्षेपसंहार-
करः स यस्मादिति ॥ २५ ॥

प०-वेगोदीरणधारणैः सर्वेऽपि रोगाः समस्ता
अपि व्याधयो जायन्ते । न केवलं वेगरोधिनं य-
उक्तास्त एव रोगा जायन्ते । यावत्सर्वेऽप्यन्ये न ज्व-
रादयः इत्यपरोऽर्थः ॥ २५ ॥

हे०-वेगधारणवत्सर्वरोगहेतुत्वकथनद्वारा वेगोदी-
रणं निषेधति-उक्तानां वेगानामुदीरणैर्धारणैश्च सर्वे-
ऽपि रोगा जायन्ते न पुनः पूर्वोक्ता एव, प्रवृत्ता-
वनुस्मूलस्य बलादनुस्मूलिकरणं वेगधारणवत्सर्वरोगहे-
तुत्वाद्देगोदीरणमपि त्यजेदित्यर्थसिद्धम् ॥ २५ ॥

निर्दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान् प्रति ॥
ततश्चानेकधा प्रायः पवनो यत्प्रकुप्यति ॥
अन्नपानौषधं तत्र युंजीतातोऽनुलोमनम् ॥ २६ ॥

स०--तत्र तेषु वेगोदीरणधारणोत्थेषु सर्वेषु मध्याद्ये तु भूयिष्ठं बाहुल्येन भवन्ति गुल्मोदावर्तादयस्तान् प्रति वर्त्यभ्यंगेत्यादिना साधनं निर्दिष्टं चिकित्सोक्ता । ततश्च वेगोदीरणधारणादनेकधा वायुर्यस्मात्कुप्यति । अतोऽस्माद्वेतोस्तस्यानुलोमनं मार्गयोजकमन्नपानौषधं युज्यते । यद्यपि वेगोदीरणधारणात्सर्वे रोगा जायन्ते इत्युक्तम् । तथापि यथा वेगधारणाच्चिरकालभाविनः सप्रत्यया रोगा भवन्ति न तथोदीरणात् । अत एव तन्त्रकारोऽधोवातस्य रोधेनापि रोगा भवन्ति । शकृतो रोधादमी भवन्तीत्युवाच । नतु तदुदीरणादमी रोगा भवन्तीति । प्रायोग्रहणं कचित् कफादेरपि प्रकोप इति समापादयति । तथा च वमिनिग्रह उक्तम् । विसर्प-कोठकुष्ठाक्षीत्यादि । तत्र गङ्गूषधूमानाहार इत्यादिचिकित्सा । न चैवंरूपो विधिर्वायानुपदिश्यते तस्मात्प्रायोग्रहणम् ॥ २६ ॥

प०--ये पुनः व्याधयो भूयिष्ठं बाहुल्येन जायन्ते तान् प्रति साधनं चिकित्सितमिह निर्दिष्टं प्रोक्तम् । ततश्च वेगानामुदीरणात् धारणाच्च प्रायो-बाहुल्येन पवनो-वायुरनेकधा-ऽनेकप्रकारं कृत्वा यद्यस्मात् प्रकुप्यति प्रकोपमायाति, अतोऽस्मात् कारणात्तस्य वायोरन्नपानौषधं वातानुलोमनं वातसाम्यकरं विमार्गस्थस्य स्वमार्गयोजकं विबन्धहरं युज्यते ॥ २६ ॥

हे०--सर्वेषां साधनानुक्तौ हेतुमाह--सर्वेषां साधने यत्तव्ये यत्केषांचिद्गुल्मोदावर्तादीनां साधनमुक्तं तत्रायं हेतुः यद्गुल्मादयो बहुलमुत्पद्यन्ते इतरे तु विरलम् । अनुक्तसाधनानां सामान्येन साधनमाह--यद्यस्मात्तान्भ्यां वेगोदीरणधारणाभ्यां पवनः कुप्यत्यनेकधा अनेकव्याधिरूपेण प्रायोग्रहणात्पित्तकफावपि अतः कारणात्तस्य वायोरनुलोमनमन्नपानौषधं युज्यते ॥ २६ ॥

यदि वेगरोधाद्रोगा जायन्ते तर्हि लोभादीनामपि नरकादिहेतूनां वेगा न धार्या इति प्राप्ते सतीदमाह--धारयेत्तु सदा वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च । लोभेर्ष्याद्वेषमात्सर्यरागादीनां जितेन्द्रियः ॥ २७ ॥

१ "जितेन्द्रियं नावुपत (ह) न्ति रोगाः" इति चरकः । जितेन्द्रियमित्यनेन च रोगहेतुप्रज्ञापराधाऽसात्त्व्येन्द्रियार्थवर्जनमिति चक्रपाणिः ।

स०--तुशब्दोऽवधारणे । सदा सर्वकालं लोभेर्ष्यादीनां वेगान् धारयेदेवं हितैषी यः पुरुषः स्वहितमिच्छन् । क । प्रेत्य चेह च परलोके तथेहलोके च । किंभूतः सन् । जितानि दातानीन्द्रियाणि मनःषष्ठानि चक्षुरादीनि विषयाणामनभिलाषुकतया येन स जितेन्द्रियः । जितेन्द्रियशब्देन लोभादिवेगविधारण उपायं दर्शयति । जितेन्द्रिय एवैतान् धारयितुं शक्तो नान्य इत्यर्थः । द्वेषो वैरम् । मात्सर्यं परगुणासहिष्णुत्वम् । रागः प्रीतिः । आदिशब्देनाभिध्यादिपरिग्रहः । प्रेत्येह चेति कर्तव्ये द्विश्वकारकरणं रागादीनां वेगविधारणेन प्रेत्येह वास्मिन् लोके तुल्यकक्षत्वज्ञापनार्थम् । अन्यथा प्रेत्येत्यस्य पूर्वनिर्देशाद्भूयसैषां रागादीनां विधारणं प्रेत्य न तथेहलोके । पश्चान्निर्दिष्टत्वात् ॥ २७ ॥

प०--इमान् पुनर्वेगांश्चोभादीनां जितेन्द्रियो नरं हितैषी हितेप्सुहितमिच्छुः प्रेत्य चेह च इहलोकपरलोकयोरपि हितैषी सर्वदा सर्वस्मिन् काले धारयेत् लोभोऽन्यस्वे स्पृहा । ईर्ष्याऽक्षमा । द्वेषः प्राणिन द्वेष्टि । मात्सर्यं-मत्सरत्वम् । रागस्यादिष्वभि-लाषः । आदिग्रहणाद्भयक्रोधदम्भमदादीनां ग्रहणम् ॥ २७ ॥

हे०--लोभादिवेगधारणं विधत्ते--प्रेत्य परलोके इह इहलोके, लोभो--लोलुपत्वम्, ईर्ष्यां परोत्कर्षं सहनं, द्वेषः--परापकारेच्छा, मात्सर्यं क्रोधः, रागो विषयासक्तिः, आदिशब्दाच्छोकादयः, जितेन्द्रियः सन्निद्रियजयवान् धारयेन्ननु भयादिना भयादिधृतानां रोगहेतुत्वात् । इति वेगोदीरणधारणम् ॥ २७ ॥

अन्यच्च हितैषी किं कुर्यादित्याह--

यतेत च यथाकालं मलानां शोधनं प्रति । अन्यर्थसंचितास्ते हि कुद्धाः स्युर्जीवितच्छिदः

स०--मलानां वातपित्तश्लेष्मपुरीषादीनां यथाका शोधनं प्रति यतेत यत्ने कुर्यात् । यो यस्य मलस्य शोधनकालः स तस्मिन्काले शोधनीय इत्यर्थः । किमर्थं मला शोधनं कार्यमित्याह । अत्यर्थेत्यादि । यस्मात्ते मला अत्यर्थसंचिता अतिशयेन स्वस्थाने वृद्धिं गताः कुतोऽन्याहा विहाररूपात् कोपहेतोः कुद्धाः कुपिताः संतः कद चिज्जीवितच्छिदः स्युर्भवेयुः । तस्मात्ते शोधनीयाः

अत्यर्थसंचितप्रहणेनैतद्व्योतयति । यदि ते मला अत्य-
श्रंसंचिताः स्युस्तदैव तेषामन्योपक्रमेभ्यः शोधनाख्य
उपक्रमो ज्यायान् । लंघनपाचने तूपक्रममात्रे ॥ २८ ॥

प०-मलानां-वातपित्तश्लेष्मपुरीषादीनां शोधनं
ति-निर्हरणं प्रति यतेत-यत्नं कुर्वीत । यथाका-
ल-कालानतिक्रमेण । यस्मात्ते मला अत्यर्थं संचिताः
तिशयेन स्वस्थाने वृद्धिं प्राप्ताः, कदाचित् कोप-
तुमासाद्याहारविहाररूपं यदा क्रुद्धयन्ति तदा
ल्लास्ते मलाः सन्तो जीवितच्छिदः स्युः आयुषो
तारो भवेयुः । ततस्ते शोधनीयाः । एवमत्यर्थसं-
चितानां प्रधानोपक्रमः शोधनाख्यो यतः शीघ्रमेव
नोपशयो जायते । चिरेण पुनर्लंघनपाचनाभ्यां
चित्तप्रायाणां लंघनपाचने प्रधानोपक्रमः । ईषत्स-
ञ्चतानां लंघनमेव प्रधानोपक्रमः । एवं कचित्संशो-
नं प्रधानं कचिच्च लंघनपाचनैः, कचिच्च लंघनमेव
धानोपक्रमः । यत एवं ततोऽयं ग्रन्थ आरब्धुं
शक्यः ॥ २८ ॥

हे०-शोधनं विधत्ते-मलानां-वातपित्तकफानां, शोध-
नं प्रयत्नं कुर्यात् । हि यस्मात्ते शोधनं विना अत्यर्थं संचि-
तः स्युः ततो जीवितच्छिदः यथाकालं यस्य यस्य दोषस्य यस्य
धनस्य च यो यः कालः तदा तदा तस्य दोषस्य तत्तच्छो-
नं कुर्यात्, अत्यर्थसंचयायथा जीवितच्छिदत्वं न स्यात् ।
थोक्तं संप्रहे-“चयकाष्ठमपासह्य कुर्वते तेहुपेक्षिताः ।
यशः सुचिरेणापि भेषजद्वेषिणोगदान् ॥ अतिस्थौल्यातिस-
नकुष्ठमेहहतौजसः । सोतोरोधाक्षविभ्रंशश्चासश्वयथुपांडुताः ॥
मोस्तंभजटारकुच्छालसकदण्डकान् । तृप्तिप्रमीलकाल-
ग्रहमर्शोभगन्दरान् ॥ प्लीहविद्रधिबीसर्पमदसंन्यासपीन-
ान् । छर्दिगण्डकृमिग्रन्थितन्द्रादुःस्वप्नदर्शनम् ॥ कण्ठामया
ध्वंसजः प्रणाशो बुद्धिनिद्रयोः । तेजोवर्णबलानां च नृप्यतो
हृणैरपि ॥ उचितैरुचितैश्चैर्यस्मादस्य बहंति न । दोषेण
शतवदना रसं रसवहाः शिराः ॥ वमनादितरे युंज्यात्स्व-
प्रस्यैव यथाविधिः ।” इति । ननु “भिषजः शोधनं प्राहु-
र्ज्यं स्वस्थेन सर्वदा ॥ पन्नगस्येव घोरस्य समुदीरणम्” इति
श्रुतादिभिः शोधनं निषिद्धम्, इह च विहितमिति विरो-
ः । मैवं विषयभेदात्, द्विविधो-हि स्वस्थः संचितदोषो-
संचितदोषश्च । तत्राद्यो विधिविषयः परः प्रतिषेधस्येति ।
नु संचयो वैषम्यं, वैषम्यं च रोगः । निरोगः-स्वस्थः
ति संचितदोषस्य न स्वास्थ्यं मैवं, “चयो वृद्धिः
अधाम्येव प्रद्वेयो वृद्धिहेतुषु । विपरीतगुणेच्छा च कोपस्त-

न्मार्गागमिता ॥ लिङ्गानां उदीनं स्वभावमस्वास्थ्यं रोगसं-
भवे ।” इति । यत्र चयवर्धनोपस्थानं रोगसंभवत्वं च,
अतएव कोपवर्धनेषु पठितम् आचार्येण संचितदोषो-
ऽप्यस्वस्थ इति ज्ञापितम् ॥ २८ ॥

तदेवैतच्चेति कृत्वा दोषा रसादियथ ग्रन्थकृदु-
वाच-

दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिना लंघनपाचनैः ।
ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः २९ ॥

स०-दोषा वातादयो लंघनपाचनैर्जिताः सन्तः प्रकृतिं
प्रापिताः कदाचित्कस्मिन्पि कोपे कुप्यन्ति । ये
पुनः संशोधनैः शुद्धास्तेषां न पुनरुद्भव उत्थानं
भवति ॥ २९ ॥

प०-दोषाः-वातादयो लंघनपाचनैर्जिताः सन्तः
कदाचित्-कुत्रचित् कुप्यन्ति-कोपे यान्ति । ये
पुनर्दोषाः संशोधनैर्धमनादिभिः शुद्धास्तेषां दोषाणां
प्रधानशुद्ध्या शुद्धानां न पुनरुद्भवो न पुनर्जन्म तेषां
भवेत् । छिन्नमूलत्वान् पुनस्ते न प्ररोहन्ति । तस्मा-
लंघनपाचनयोः कृतयोरपि संशोधनसुपक्रमः
किमुताकृतयोः । एवं तावदलंघनपाचनविषये संशोध-
नमप्युपक्रमः । संशोधनविषयेऽपि देशकाले बलं
शरीरादीनामपेक्ष्य लंघनपाचने निष्प्रत्ययोपात्ततयो-
पक्रमः कार्यः ॥ २९ ॥

हे०-शमनाच्छोधनस्य प्राधान्यमाह-लङ्घनमत्रोपवासः,
पाचनस्य पृथगुपादानात् । सप्तसु शमनेषु द्वयोर्ग्रहणं
प्राधान्यात्, प्रधानाद्वि प्राधान्यमुक्तमप्रधानात्सुतरां लभ्यते
इति शोधनम् ॥ २९ ॥

यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।

रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ३०

स०-कालविद्यो वैद्यः सोऽतः संशोधनपूर्वं रसायनानि
प्रयोजयेत् । कालशब्दो देशबलशरीराहारसात्म्यस-
त्त्वप्रकृतीनामुपलक्षणार्थः । नहि कालमात्रविद्विज्ञाय-
नप्रयोगं सम्पन्निधापयितुं शक्तः । किंभूतानि रसा-
यनानि । सिद्धानि बहुशो दृष्टप्रत्ययानि ब्राह्मवासिष्ठा-
दीनि । कथं योजयेदित्याह । यथाक्रमं यथायोग-
मित्यनेन रसायनं वाजीकरणोक्तं स्मारयति । तत्रैष

रसायनक्रमः । हरीतकीमामलकं सैधवं नागरं वचा-
मित्यारभ्य यावदित्थं संस्रुतकोष्ठस्य रसायनमुपाचरेत् ।
एतदुक्तं भवति । यद्यप्येवं वमनविरेचनास्थापनानु-
वासननावर्तनैः पंचमिरपि कर्मभिः संस्रुतोर्ध्वाधःसकल-
कायस्तथाप्येष रसायनीयो भूयः शरीरसंस्कारः कर-
णीयस्तत्पूर्वकत्वात् तस्य । अत एव संशुद्धदेहोऽय-
मिति कृत्वा त्रिवृद्धत्यादीन्विरेचनात्मकानुपदिशति ।
तथा वाजीकरणेऽप्याह । अथ स्निग्धविशुद्धानां निरू-
हान्सानुवासनान् । घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ।
योगविद्योजयेत्पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनम् । ततो वाजीक-
रान् योगानिति । तथा यथायोगं यो यस्य युज्यते
दातुमित्यर्थः । यथेदं रसायनं वातप्रकृतेर्योग्यमिदं
पित्तप्रकृतेरिदं श्लेष्मप्रकृतेरित्यादि । तथाऽमुष्मिन्
देशेऽमुष्मिन् काले वाऽमुष्मिन्वयस्यमुष्मिन् देहे रसा-
यनं योग्यमिदमिति यथायोगार्थः । एवं वृष्ययोगेऽपि
योग्यम् । अत्र च रसायनानि । वातातपिकानि
योजयेत् कुटीप्रावेशकानि । स्वस्थवृत्ताधिकारत्वात्-
द्विधानस्य ॥ ३० ॥

प०--अत ऊर्ध्वं संशोधनादनन्तरं यथाक्रमं--क्रमान-
तिक्रमेण पेयादिक्रमं कृत्वा सप्ताहं यावदाबललाभात्
प्रकृतिभोजनं कृत्वाऽनन्तरं यथायोगं योगानतिक्रमेण
इदं रसायनं वातप्रकृतेरिदं पित्तप्रकृतेरिदं श्लेष्मप्रकृते-
रिति तानि च रसायनानि सिद्धानि--सिद्धार्षिप्रणी-
तानि यथाकथंचित् रसवीर्यविपाकप्रभावैर्द्रव्याण्य-
नुभूय स्वयं बुद्धिसत्ता वैद्येन परिकल्पितानि । अथवा
सिद्धानि बहुशो दृष्टप्रत्ययानि ब्राह्मवासिष्ठच्यवन-
प्राश्यादीनि । तथा वृष्ययोगांश्च वाजीकरणयोगांश्च
सिद्धान् कालविद्वैद्यो योजयेत् कालादीन् यो वेत्ति
तत्कालमात्रम् । तेन कालबलशरीराहारसात्म्यस-
त्त्वप्रकृतीर्यो वेत्ति ॥ ३० ॥

हे०--अथ बृंहणं, तत्त्रिविधं--रसायनं, वाजीकरणमा-
हारादिप्रयोगश्च । तत्र शुद्धस्य रसायनवाजीकरणे विधत्ते--
यथाक्रमं स्वविध्युक्तक्रमानतिक्रमेण यथायोगं प्रकृत्यादियो-
ग्यतानतिक्रमेण सिद्धानि बहुशो दृष्टफलानि कालविदवस्था-
विज्ञाता रसायनादनन्तरं वृष्ययोगांश्च वाजीकरणोक्तान्
योजयेत् ॥ ३० ॥

भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्बृंहणं =
शालिषष्टिकगोधूममुद्रमांसघृता
हृद्यदीपनभैषज्यसंयोगाद्गुचिपां
साम्यंगोद्वर्तनस्नाननिरूहस्नेहव

स०--भेषजेन क्षपिते नरे शोधन-
ज्यैर्बृंहणं हितं क्रमान् सहसैवाकैरा-
दिभिः । किंभूतैः । हृद्यानि च ता-
ज्यान्यौषधानि च शुंठीपिप्पल्याद्रि-
संयोगो मिश्रितस्तस्माद् हृद्यदीपन
पक्तीर्दत्तमिलाषपाकानुत्पादयति
रुचिपक्तीर्देराहारैर्बृंहणं भेषजक्षपिते
भूतैराहारैः । साम्यंगेत्यादि ।
इति साम्यंगादिभिश्चेत्यर्थः । स्नेहव

प०--नरे भेषजक्षपिते वमनादि
बृंहणमाहारै रक्तशाल्यादिभिः
क्रमात् क्रमेण सहसा पथ्यं हितं,
दीपनीयानि तानि भैषज्यान्यौषध-
ज्यानि आर्द्रक-पिप्पलि-मरिच-
सैन्धवादीनि तैः संयोगः संप-
त्तस्मात् संयोगाद्ये रुचिपक्तीर्दत्त-
दयन्ति ते तथाविधाः । तत्राभ्यङ्गात्
निरूह आस्थापनं, स्नेहवस्तिरनुव

हे०--शोधनक्षीणस्य बृंहणं विधत्ते
च्छोधनेनातिचयनिवर्हणादतियोगाद्वा
पथ्यं हितं यस्तु शोधनेन क्षपितस्त-
कर्तव्यमित्यर्थः । क्रमाद्वलबलानुसारे
संयोगाद्गुचिपक्तीर्देः दीपनीयानां प-
वासनं निरूहान्वासावत्र बृंहणौ ग्र-
भेषजग्रहणं सर्वत्र लङ्घनपाचनादिन
तद्बृंहणप्राप्त्यर्थम् ॥ ३१ ॥

एवं कृते पुरुषः किं प्राप्नोतीत्य

तथा स लभते शर्म सर्वपावक-
धीवर्णोद्विज्यवैमल्यं वृषतां दैर्घ्यम्

स०--तथा तेन प्रकारेण पूर्वं शो-
रसायनप्रयोग इत्येवंरूपेण सं-
स्रु

शर्म स्वास्थ्यं लभते । तथा सर्वेत्यादि । सर्वे च ते पावकाश्च सर्वपावकास्तेषां पाटवं शक्तिं लभते । तत्र भौमाप्याग्नेयवायव्याः पंचोष्माणः सनाभसाः पंचमहाभूताग्नयो धात्वग्नयः सप्त त्रयोदशो जाठराग्निरिति ! धीवर्णेत्यादि । धीवर्णयोश्चक्षुरादीन्द्रियाणां च वैमल्यं लभते । तथा वृषतां स्त्रीगमनसामर्थ्यं लभते । तथा दीर्घमायुषो जीवितस्याधिक्यं लभते ॥ ३२ ॥

प०--तथा तेन प्रकारेणानन्तरोक्तेनासेवितेन सता पुमान् शर्म लभेत् श्रेयः प्राप्नोति । तथा सर्वेषां पावकानां धात्वग्नीनां जाठराग्नेश्च पाटवं पटुत्वं पचनसामर्थ्यं लभेत । एवं त्रयोदशानामग्नीनां पचनशक्तिरुत्पद्यते । तथा धीवर्णेन्द्रियनैर्मल्यं-बुद्धि-वर्णचक्षुरादीनां निर्मलतां लभेत । तथा वृषतां-शुक्र-बाहुल्यात् स्त्रीसंसर्गं सामर्थ्यं लभते । दीर्घमायुषे जीवितस्याधिक्यं लभते ॥ ३२ ॥

हे०--शोधनादिप्रयोगस्य फलमाह--शर्म-सुखं, सर्वं पावकाः--जाठराग्निभूताग्निधात्वग्नयः, वृषता--संभोगश्च-मत्वम् इति शोधनवृहणप्रकरणम् ॥ ३२ ॥

अधुनाऽऽगंतुरोगान्सोपक्रमानिर्दिशति--

ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभंगादिसंभवाः ।

कामक्रोधभयाद्याश्च ते स्युरागंतवो गदाः ३३ ॥

स०--भूतानि च विषं च वायुश्चाग्निश्च क्षतं च भंगाश्चेति द्वंद्वः । त आदिवैषामागंतुकुरोगहेतूनां त एवं तेभ्यः संभवो येषामागंतुकुगदानां उवरादीनां ते भूतादिसंभवा आगंतवो रोगाः स्युः । आगंतु-हेतुप्रभवत्वादागंतवो गदा उच्यंत इत्यर्थः । न केवलमेत एव गदा रागद्वेषभयाद्याश्चागंतवो गदाः स्युः ॥ ३३ ॥

प०--ते गदाः--रोगा आगन्तवः स्युः, ये भूतसंदर्शनविषस्पर्शवाताग्निशस्त्रक्षतपाषाणाद्यङ्गभङ्गप्रहारावमर्दादिभ्यो भवेयुस्तथा रागद्वेषभयक्रोधाभर्षलोभाद्या मानसास्तेऽप्यागन्तवो व्याधयः स्युः ॥ ३३ ॥

हे०--अथ भूताद्यस्पर्शनम् तत्र भूतादीनां रोगहेतुत्वमाह--भूतो--ग्रहः, वायुर्हृद्गामास्तादिः, क्षतं--शस्त्रक्षतं, भङ्गः--स्खलनादिहेतुको गात्रभङ्गः, आदिशब्दात् श्रमादयः । आद्यशब्दाच्छोकादयः ॥ ३३ ॥

अधुना एषां चिकित्सां निर्दिशति--

त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः देशकालात्मविज्ञानं सदृत्तस्यानुवर्तनम् ॥

(अर्थवैविहिता शान्तिः प्रतिकूलग्रहाचर्चनम् भूताद्यस्पर्शनेपायो निर्दिष्टश्च पृथक्पृथक् अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेव प्रदर्शितः ।

निजागंतुविकाराणामुत्पन्नानां च शान्तये ॥ ३४

स०--प्रज्ञाया अपराधा अपराधाचरणानि ते त्यागः तथेन्द्रियाणां चक्षुरादीनामुपशमो रोगनिवृत्तिरिति प्रवृत्तानां संशमनमनुवर्तये वा विषये प्रवृत्तानां संशमनमलोलुपतेत्यर्थः । तथा स्मृतिरतीतार्थानुस्मरणम् तथा देशेत्यादि । देशादीनां विज्ञानम् । देशो जातलादिः । कालः शीतादिः । आत्मा च वातप्रवृत्त्यादिः । एषां विज्ञानमवबोधः तथा च मतां वृत्तचरितं सदृत्तं तस्यानुवर्तनमनुष्ठानम् । निजानामगंतूनां च विकाराणामनुत्पत्त्यै रोगाणामनुत्पत्त्यै समासेन संक्षेपेण विधिरेव त्यागः प्रज्ञापराधनामित्यादि सदृत्तस्यानुवर्तनमित्येवं प्रदर्शितसम्यगुक्तः । उत्पन्नानामित्यादि । चः समुच्चयेन केवलं निजागंतूनां रोगाणामनुत्पत्त्यै विधिं प्रोक्तः । यावदुत्पन्नानां जातानां च शान्तिविधिः प्रोक्तः ॥ ३४ ॥

प०--प्रज्ञाया अपराधः प्रज्ञापराधः निषिद्धाचरणमसाध्याचरणमाचार्यैर्द्वैव्यचक्षुर्भिः प्रतिपिद्वेष्वर्थेष्वसेवाविहितेष्वर्थेष्वकारणं भवत्येव प्रज्ञापराधः काः वाङ्मनोभिर्दुष्टाचरणमिति यावत् । तस्य त्यागोऽकारणम् इन्द्रियाणां चक्षुरादीनामनुवर्तये विषयं प्रवृत्तानामुपशमोऽथवा शब्दादिविषयेऽतिप्रवृत्तानसंयमनं स्मृतिः, प्रागनुभूतानामर्थानां स्मरणं सा न शुभाशुभरूपा स्मर्तव्या नक्तंदिनेत्यादिवाक्येन दिनचर्याध्यायोक्ता । तथा देशकालात्मविज्ञानं-को देश किंघन्व उत आनूपः साधारणो वेति । अथवा देहदेशः किंवातप्रकृतिरथ पित्तप्रकृतिराहोस्वित् श्लेष्मप्रकृतिः । कालविज्ञानं यथा किमयं हेमन्त उत शिशिराद्यन्यतमः येष क्षणादिः काल आवस्थिकोऽप्यगृह्यते । आत्मविज्ञानं द्विविधं शरीरविज्ञानमेकमिव

१ अत्र कोष्टकान्तर्गतः पाठः केषुचित्पुस्तकेषु दृश्यते ।

मे प्रकृतेरिदं ममोपादिशेत् इदं नोपादिशेत् इत्येवमादि ।
द्वितीयं ब्रह्मस्वरूपविज्ञानम् । तेन विना रागादीनां
रोगाणां नान्यदपहारं कर्तुं समर्थम् । सतां वृत्तं
सद्वृत्तं तस्यानुवर्तनमनुष्ठानं निजा विकाराः शारीरा
आगन्तव्यो भूताद्यनुषङ्गास्तेषां विकाराणामेष
विधिः समासेन संक्षेपेणानुत्पत्त्यर्थं प्रदर्शित आचा-
र्येण । तथोत्पन्नानां च निजागन्तूनां व्याधीनामेष
विधिः शान्तये प्रशान्त्यर्थं प्रदर्शितः । उक्तं च यत्तेत
च तथा कालं मलानां शोधनम् ॥ ३४ ॥

हे०--भूताद्यस्पर्शनोपायमाह--कायवाङ्मनोभेदेन त्रि-
विधस्य कर्मणः असम्यग्योगः प्रज्ञापराधः, इत्युक्तं संग्रहे ।
तेषां त्यागो वर्जनं, स्मृतिः नक्तंदिनानि मे यांतीत्युक्ता। प्रहाः-
सूर्यादयः । प्रज्ञापराधत्यागादिभूतादीनामागन्तूनां हेतूनाम-
स्पर्शने असंबन्धे उपायः । तथा पृथक्पृथग्भूतप्रतिषेधादौ यो
निर्दिष्टः सोऽन्युपायः । “अथर्वविहिता शान्तिः”--इत्याद्यमुं
श्लोकमत्र केचिन्न पठन्ति तदसत् पूर्वश्लोकस्यानन्वितत्वा-
पत्तेः । अध्यायार्थमुपसंहरति--एष वेगधारणनिषेधादिः
समासेनेति रोगाणामनुत्पत्तिहेतुत्वेन उत्पन्नशान्तित्वेन च
कात्स्न्येन वक्तुमशक्यत्वात् । इत्येवं परं, नत्वत्र समास
उत्तरतंत्रान्तरे व्यास इत्येवं चेत् । पूर्वयोर्ध्याययोरनारंभः
नहि निजागन्तूभ्योऽन्ये रोगाः सन्ति यदर्थं तदारंभः । मैवं
विषयभेदात्, कालार्थकर्मणां हि रोगहेतुत्वम् । तत्र कर्महे-
तवो रोगानुत्पादनीयस्य विषयः, कालहेतव ऋतुचर्यायाः,
अर्थहेतवो दिनचर्यायाः ॥ ३४ ॥

अथ मलानां शोधनकालानाह-

शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते

विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले ।

घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्

प्राप्नोति रोगान्तुजान्न जातु ॥ ३५ ॥

स०--शीतशब्देन हेमन्तशिशिराख्यावृत्तौ द्वावपि गृह्येते ।
तत्रोद्भवो जन्म यस्य दोषचयस्यासौ शीतोद्भवो दोष-
चयः । तं वसन्ते विशोधयन्निर्हरन् ग्रीष्मजमभ्रकाले वर्षा-
काले दोषचयं विशोधयन्तथा वार्षिकं घनात्यये शरदि-
चाशु यथोक्तं कालमनुल्लंघयन् सम्यग्यथावन्निविध-
मपि दोषचयं विशोधयन्तुजान् रोगान् न जातु कदा-
चित्प्राप्नोत्यासादयति । वसन्ते विशोधयन्त्यत्र वसन्त-
प्रारंभ एव चैत्रे मासि विशोधयन्निति बोध्यम् । प्रत्य-

वायभयात् । तथाहि । ऋतुद्वयसंचितस्य दोषच
विशोधनमक्रियमाणं रोगानीकं कुर्यात् । घन
वार्षिकमित्यत्रात्यंतघनविनाशे शरत्पश्चिमे भागे वि-
धयेदिति बोध्यम् । वार्षिको हि दोषचय एकर्तुज ।
तस्माद्विश्रब्धं कृत्वा साधारणे कार्तिके मासि स
शोधयितुं युक्तः । अपि चोपग्रहेमन्तशिशिरका
दोषचयो वसन्ते शोधयितव्यः । तस्मादाश्वयुजे ।
वार्षिको दोषचयो यदि विशोध्येत तदानीमिति
बहुरूपे दोषचयः स्यात्कालस्य बहुत्वात् । ग्रीष्मज
काल इत्यत्र कालग्रहणेन वर्षाप्रारंभमात्र एवेति बोध-
तथा च शास्त्रकारो वक्ष्यति । श्रावणे कार्तिके
मासि साधारणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षाहिमचितान्वाय्व
नाशु निर्हरेत् ॥ ३५ ॥

प०--अत इदमाह-शीतशब्देन हेमन्तशिशिरौ गृ-
ह्येते । दोषाणां चयो दोषचयः । स च शीतोद्भवः शीते उ-
जन्म यस्य तं दोषचयं वसन्ते विशोधयन् नि-
तथा ग्रीष्मजं दोषचयमभ्रकाले वर्षाकाले विशो-
तथा वार्षिकं दोषचयं घनात्यये घनापाये वि-
धयन् आशु शीघ्रं सम्यक् कृत्वा शास्त्रादिभे-
विधिना प्रवाहयन् ऋतुजान् दोषान् जातु कदा
पुरुषः प्राप्नोत्यासादयति । वसन्ते विशो-
इत्यत्र प्रारम्भ एव चैत्रे मासि प्रवाहयन्निति व-
व्यम् अतिप्रत्यवायभयात् । अस्यर्तुद्वयसञ्चि-
दोषचयस्य विशोधनतां प्राप्तस्य कालान्तरां
कर्तुमशक्यत्वात् । ग्रीष्मजमभ्रकाल इत्यत्रापि व-
कालप्रारम्भमात्र एव । नासादितं शीतमारुते तुषा-
घनिष्यन्दोद्भूतवाते, घनात्यये वार्षिकमित्यत्र व-
नामत्ययोऽत्यन्तघनविनाशो यस्मिन् काले श-
श्चिमे भाग इति बोद्धव्यं न प्रारब्धमात्रायां शर-
तथाच ग्रन्थकारेणोक्तं--“श्रावणे कार्तिके चैत्रे म-
साधारणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्व
नाशु निर्हरेत् ” ॥ ३५ ॥

हे०--तत्र ऋतुचर्यायाः कालहेतुविषयत्वं दर्शय
वसन्ताभ्रकालघनात्ययशब्दैस्तदवयवाश्चैत्रश्रावणकार्तिक
भ्यन्ते । वक्ष्यति हि--श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि स
रणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षाहिमचितान्वाय्वादीनां
रेत् ॥” इति ॥ ३५ ॥

नित्यं हिताहारविहारसेवी
समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
दाता समः सत्यपरः क्षमावा-
नाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ३६ ॥

स०-नित्यं सदैव हिताहारविहारौ सेवते तच्छीलो
यः स एवंभूतो नरः । तथा समीक्ष्यकारी
विमृश्यविधायी । इदं कृत्वेदं सम्पद्यते इदं
च कृत्वैतत्संपद्यत एवं बुद्ध्वा शुभं करोत्यशुभं वर्ज-
यति । तथा विषयेषु शब्दादिष्वसक्तोऽलोलुपः ।
तथा दाता त्यागी त्यागवान् । तथा समः सर्वेषु
भूतेषु समचित्तः । तथा सत्यपरोऽवितथवाक् । तथा
क्षमावान् । यः शक्तोऽपि कृतापराधं दंडेनानुरूपेण
न योजयति । तथाऽऽप्तानुपसेवते तच्छीलो यः स
आप्तोपसेवी चारोगो भवति । न केवलं प्राक्तनवि-
ध्यनुष्ठानेनारोगः संपद्यते यावदाप्तोपसेवी चेति चश-
ब्दार्थः । येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा ।
आप्ताः शिष्टाश्च विबुधास्तेषां वाक्यमसंशयमित्यालक्ष-
णमिति । उपजातिवृत्तम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-
मष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्दराख्यायां चतुर्थो-
ऽध्यायः ॥ ४ ॥

प०-तथा नरो नित्यमरोगो भवति तथा दर्शय-
न्नाह-एवंविधः पुरुषः अरोगः स्वस्थो भवति । यो
नित्यं सर्वकालं हितौ पथ्यावाहारविहारौ सेवते
तच्छीलो हिताहारविहारसेवी हित आहारो वक्ष्य-
माण उक्तः । ऋतुचर्याविधाने विहारः । कायवाङ्-
मनसां चेष्टा साप्युक्ता दिनचर्याध्याये । तथा
समीक्ष्यकारी यद्यद्वि करोति तत्तद्विमृश्य हेयोपा-
देयरूपतयेदं कृत्वेदं सम्पद्यते, इदं कृत्वेदं सम्पद्यते एवं
ज्ञात्वा शुभं करोति अशुभं परिहरति । तथा विषयेष्व-
सक्तः-शब्दस्पर्शादिष्वसक्तचेताः । दाता-त्यागी
दानशीलः । समः-सर्वप्राणिषु बन्धुभूतो रागद्वेषा-
दिरहितः । सत्यपरः-सत्यप्रधानः । सत्यप्रतिज्ञोऽवि-
तथवचनः । क्षमावान्-क्षमाशीलः । तथाप्तोपसे-
वी-आप्तानुपसेवते । तच्छीलः । आप्ता-उभयलोका-

विसंवादिनः निष्प्रीत्युपतापदर्शिन उच्यन्ते ।
मुनिः-“येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं
आप्ताः शिष्टाश्च विबुधास्तेषां वाक्यमसंशयम्
वक्ष्यन्ति तेऽकस्मान्नीरजस्तमसो मृषाः ॥” न
न रोगी भवतीति भद्रम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पञ्चार्थचि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सत्रस्थाने
रोगानुत्पादनीयोऽध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

हे०-दिनचर्याया अर्थहेतुर्चावपयं दर्शयति-
ष्वसक्तः पुमानरोगो भवति अनात्म्योद्वेगाद्येन
रोगान्न प्राप्नोति, यो हि नित्यं हितावेवाहारविहारौ
समीक्ष्यार्थं करोति, पात्रेभ्यो ददाति, सर्वेषु सामेन
सत्यं भाषते, क्रोधहेतावपि न क्रुध्यति, आप्ताश्च मृ-
पसेवते इति । उक्तं च दिनचर्यायां-“न पीडयेदि-
न चैतान्यतिलालयेत्” इति । संग्रहे तु-“अर्थेष्वलम्ब्ये-
प्रयत्ने कृतादरं नित्यमुपायवत्सु । जितेन्द्रियं नाम
रोगास्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति देवम् ॥ काव्योऽनुक्त-
पया मनोज्ञा धर्म्याः क्रियाः कर्म सुतामुपनि ।
विधेयं विशदा च बुद्धिर्मवन्ति धीरस्य सदा सु-
इति ॥ ३६ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने रोगानुत्पाद-
नीयश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

स०-अथ द्रवद्रव्यविज्ञानीयस्तस्यायं संबंधः
हिताहारविहारसेवीत्युक्तम् । तौ चाहारविहारौ हि-
र्यतुर्चर्ययोर्यद्यपि नियमितौ तथापि न भवत्यलं ।
हितस्वरूपविज्ञानम् । एवं हि तत्रावादीत् । गुरु-
दिवास्वप्नस्निग्धाम्लमधुरांस्त्यजेत् । तथा । व्यक्त-
लवणस्नेहं संशुष्कं क्षौद्रवल्लुधु । तथाऽनेतरान्नि-
ध्याये जगाद । अन्नपानं च विद्भेदीति । तां
वाक्येन न तज्ज्ञायते किं पुनस्तद्गुरु इति किं ल-
क्षिगोष्णं किं शक्रद्वेदनमिति । तस्मादाहारद्र-
रूपमतः परं प्रतन्यते । तत्रापि पंचवर्गस्वभाव-
लपवक्तव्यत्वात्प्राग्द्रवद्रव्यविज्ञानीयस्वरूपं निर्दिष्टं द-
नस्य द्रवस्वभावत्वेन भूयस्त्वादित्याह-

अथातोद्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः

स०--अपामेवायं स्वाभाविको गुणो यत् द्रवत्वम् । अतो यानि कानिचिद् द्रवरूपाणि द्रव्याणि तानि सर्वाण्यभ्यन्येव क्षीरदध्यादीनि तदर्थं द्रवद्रव्यशब्दः सामान्येन सर्वद्रव्यक्तिपरिग्रहार्थः शास्त्रकृता प्रयुक्तः । द्रवाणि च तानि द्रव्याणि च द्रवद्रव्याणि तेषां विज्ञानमवबोधस्तस्मै हितो द्रवद्रव्यविज्ञानीयोऽध्यायस्तं व्याख्यास्यामः प्रथमविषयः ॥ १ ॥

प०--पूर्वमुक्तं नित्यं हिताहारविहारसेवी भवत्यरोग इति तौ च हिताहारविहारौ संज्ञामात्रेण निर्दिष्टौ । तत्र विहारस्य व्यायामादिस्वरूपगुणवर्णनप्रायो निर्देशः कृतो निर्दिक्षते च । आहारस्य पुनः स्वरूपवर्णनं लेशतोऽपि न कृतं तस्येदानीं स्वरूपगुणवर्णनार्थमिमौ द्वावध्यायावारभ्येते । तयोरेपि पूर्वं द्रवद्रव्यविज्ञानीय आरभ्यते प्राधान्यात् । द्रवद्रव्याणि तोयक्षीरेक्षुरसतैलमद्यादीनि तेषां विज्ञानं हिताहितत्वेन रसवीर्यविपाकप्रभावादिनावबोधो द्रवद्रव्यविज्ञानं तस्मै हितोऽध्यायः तं व्याख्यास्यामः । तत्र पूर्वं जलगुणनिश्चयस्तस्य सर्वोपयोगित्वात् । तथा चाचार्यवचनम् । “पानार्थं प्राणिनां प्राणा विश्वमेतच्च तन्मयम् । अतोऽत्यन्तनिषेधेन न कचिद्धारि वर्ज्यते” ॥ १ ॥

हे०--अथेति द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते--यतः पूर्वैस्त्रिभिरध्यायैर्विहार उक्तः । आहारो वक्तव्यः । स च द्विविधः--द्रवोऽद्रवश्चातत्र द्रवेऽस्मिन्नध्याये अत एवायं द्रवद्रव्यविज्ञानीयः । तत्र च पञ्चवर्गाः । वक्ष्यति हि--“तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गैर्मद्यस्य च क्रमात्” इति । सत्रादौ तोयवर्गः । तत्र तोयं--द्वेधा-दिव्यं भीमं च । दिव्यं-चतुर्धा-धारं, कारं, तीषारं हैमं च धारं द्वेधा गांगं, समुद्रं च ॥ १ ॥

प्राधान्याच्च पानीयस्य प्रागुपदेशः । तथा चाष्टांगसंग्रहेऽन्नपानप्रकरणेऽध्यगीष्ट । अन्नपाने तु सलिलमेव श्रेष्ठम् । सर्वरसयोनित्वात्सर्वभूतसात्म्याज्जीवनादिगुणयोगाच्च । तथात्रैवाध्यैष्ट । पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव च तन्मयमित्यादि । तथा चात्रैवाध्य-संग्रहेऽपि तदेव प्रागुपनीतं श्रेष्ठमुदकमासां श्वास्ततरतं-भनक्लेदनानामिति बहुगुणत्वाच्चांतरिक्षस्थजलस्य प्रागुपन्यासो युक्त इत्याह--

जीवनं तर्पणं हृद्यं ह्लादि बुद्धिप्रबोधनम् ।
तन्व्यत्तरसं मृष्टं शीतं लघ्वमृतोपमम् ॥
गंगां नभसो अष्टं स्पृष्टं त्वर्केन्दुमारुतैः ।
हिताहितत्वे तद्भूयो देशकालावपेक्षते ॥ २

स०--जीवनमोजोविवृद्धिकरणम् । सौम्यधातुवर्धनार्थं न्ये । तर्पणं क्लमहृत् । हृद्यं हृदयाय हितं नतु हृदप्रियं हृद्यमिति व्याख्येयम् । एवं हि व्याख्यायमाने हृद्यानामित्यग्राणां मध्ये तत्पाठं मुनिर्नैवाकारिष्यमात्किंचिद् द्रव्यं कस्यचित्प्रियं भवति न सर्वं स्य । तस्माद्भूदयाय हितं हृद्यमिति बोध्यम् । ह्लादि आह्लादकरम् । तथा बुद्धेः प्रबोधनम् । न्मात्रा यस्मै शेषमुषी सा तस्य स्फुटप्रतिभासा तद्यद्भवतीत्यर्थः । तनु स्वच्छम् । अव्यक्तरसमनभिव्यङ्ग्यसमित्यर्थः । मृष्टमित्यास्वादसुखम् । संति हि मृशशर्कराकाथचूर्णवटकादीन्यव्यक्तरसानि नतु काततानीन्द्रियप्रसादप्रीतिकराणि । तथा । अनुरसबाहुत्पृथगपि द्रव्याण्यभयामलकादीन्यव्यक्तरसानि पुनस्तानि तथा मनः प्रीणयति । पानीयस्य च क्तरसस्याभ्याश्रयवशात्कषायत्वस्वादुत्वादि भवत्येव तथा चाष्टांगसंग्रहेऽपठत् । श्वेते कषायं तत्र कृष्णे तिक्तं च पाण्डुर इत्यादि । मृष्टं शुद्धं न व्याख्येयम् । तथा च मुनिः । शीतं शुचि मृष्टं विमलं लघु षड्गुणम् । प्रकृत्या दिव्यमुदकमि अत्र हि मृष्टविमलयोर्द्वयोर्वादाने पौनरुक्त्यं स्य तस्मान्मृष्टशब्दोऽत्र मनःप्रीणनार्थः । तथा शीतं वं स्पर्शेन च । तथा लघु गुणयुक्तम् । तथा । उपमम् । यथा किलामृतं त्रिदोषघ्नत्वधातुसाम्यकृत्वविषजित्वादिगुणैरशेषैर्युक्तं तथैतज्जलमपीत्यर्थः । चोक्तं संग्रहे । सूर्योद्भूतप्रयुक्तत्वाद्लघु वातकफापहशैत्यजीवनसौम्यत्वैः पित्तरक्तविषादिजिदिति । नभसो अष्टमंतरिक्षात्पतितमात्रं वस्त्रातिगृहीतं गांगं मीढगुणं भवति । तु पुनरर्थे । रविचन्द्रानिलैः संबद्धं सत्पुनः पथ्यापथ्यत्वे देशकालावपेक्षते । विषयः, पात्रमाश्रय इति पर्यायाः । तत्र किमनूजांगले वा तत्पतितं तथा किमसितश्वेताद्यन्यतमे

देशानुवर्तनम् । तथा शीते किं वोष्णेऽथवा वर्षाख्ये पतितमिति कालानुवर्तनम् । रविचंद्रानिलैरिति समस्तनिर्देशो यदा समस्तैरेतैः स्पृष्टं नतु व्यस्तैस्तदा हिताहितत्वे देशाद्यपेक्षत इति द्योतयति । सद्योवल्गादि-गृहीतस्य जलस्य तु न सर्वैरेतैर्व्योमः संभवतीति तत्प्रायेण हितमेव ॥ २ ॥

प०--गंगां नमसो भ्रष्टमाकाशाद्वर्षितजीवन-भोजोऽभिवृद्धिकरं तर्पणं क्लृप्तं हृदयाय हितं हृद्यं हृदयस्य वा प्रियं ह्लादि सुखजननं ग्लान्यपनुत् बुद्धेः प्रबोधनं प्रज्ञाविकासजनकं यावती यस्य प्रज्ञा वर्तते तावत्येव तस्य स्फुटप्रतिभासा तद्योगात्सम्पद्यते । नन्वसान्द्रम् । अव्यक्तरसमव्यक्ता मधुरादयो रसा जायन्ते यस्मिंस्तदव्यक्तरसं स्पृष्टं स्वादु शुभं कृत्वा पानार्थमभिलष्यते प्राणिभिरित्यर्थः यथा शीतं शुचि शिवं स्पृष्टमिति मुनिः पठति । शीतमुभयथापि स्पर्शवीर्याभ्यां लघुगुणयोगाल्लघु । तथाऽमृतो-पमममृतगुणं सद्गुणकल्पयुक्तम् । एव गुणयुक्तमपि नमसोऽन्तरिक्षाद्स्पृष्टं पतत् । स्पृष्टं सम्बद्धमर्कन्दु-मारुतैः आदित्यचन्द्रपवनैः । तदम्बु भूयः पुनरपि हिताहितत्वे पथ्यापथ्यभावे देशकालावपेक्षते देशकालानुवर्तते । देशकालगुणानामात्मसात् करो-ति तद्गुणं सम्पद्यते इति यावत् । यस्मिन् भूमिदेशे पतितमानुषाद्यन्ततमे तत्रापि किमस्ति श्रेताद्यन्यतमे वा काले षडृत्वाख्ये च ॥ २ ॥

हे०--तत्र गाङ्गागुणानाह-जीवनं-प्राणधारणं, तर्पण-तृप्तिजननं, हृद्यं-हृदयस्य प्रियं तत्प्रसादकरत्वात्, ह्लादि-सुखजनकं, बुद्धिप्रबोधनं-प्रज्ञाविकाशजननं, तनु-सर्वेभ्यो विरलम्, अव्यक्तरसं-रसवदप्यनभिव्यक्तमधुरादिरस-विशेषं, स्पृष्टं-जिह्वेन्द्रियप्रियं, शीतं स्पर्शवीर्याभ्यां, लघु शी-घ्रपाकम्, अमृतोपमं--देवानाममृतमिवेदं मनुष्याणां गाङ्गां-आकाशगङ्गातोयं मेघैरानतिं, नमसो भ्रष्टमाकाशा-त्पतितं दिव्यमित्यर्थः। गाङ्गाभिव्यति सामुद्रस्य व्यावृत्त्यर्थम्, नमसो भ्रष्टमिति भूमिस्य दिव्यस्य विशेषाद्वैममाह-दिव्यमेव भूस्वन्धाद्वैममुच्यते । तच्चाकादिभिः स्पृश्यते स्पृष्टं च व्यक्तरसत्वादितोषसंबन्धाद्धिताहितत्वे भूयो देश-कालावपेक्षते, भूयोप्रहणं दिव्यस्यापि किञ्चिद्देशकालावपेक्ष-त्वं द्योतयति । देशापेक्षा यथा--सुपात्रस्थं हितं बुष्पात्रस्थ-महितं, वक्ष्यति हि--“ऐन्द्रमम्बुसुपात्रस्थमविपन्नं सदा

पिबेत्” इति । कालापेक्षा यथा-आतवं-हितमनार्तवम-हितमिति । वक्ष्यति हि--“अनार्तवं हि यद्विव्यमार्तवं प्रथमं च यत्” इति । भौमं तु भूयस्ततोऽप्यधिकमपेक्षते । तत्र देशापेक्षा यथा-जांगले हितमहितमनूपे, तत्रापि शुच्यादौ हितमहितमशुच्यादौ तत्रापि कूपादौ हितमहि-तं पल्लवादौ । तत्रापि सुपात्रे हितमहितं दुष्पात्रे, तत्रापि क्वचिद्देशे हितमहितं क्वचिदित्यादि । कालापेक्षा यथा-शरद्वीधमयोर्हितमहितमन्यदा । तत्रापि दिवा हितमहितं रात्रौ तत्रापि भुक्तस्य मध्ये हितमहितमंताद्योरित्यादि दिव्यं सर्वदा सर्वेषां सर्वत्र हितम् ॥ २ ॥

नन्वाकाशात्पततस्तल्लक्षणमंतरेण गांगमिदमिति न ज्ञायत इत्याह-

येनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राजतस्थितम् ।
अक्लिन्नमविवर्णं च तत्पेयं गांगम् ॥ ३ ॥

स०-येनां बुनाऽभिवृष्टमभिमुख्यतः सिक्तं शाल्यन्नं राजतस्थितमक्लिन्नमक्लेदयुतमविवर्णं च भवति तद्गांगं जलं पेयमित्युपलक्षणार्थम् । खानावगाहयोरपि तत्पथ्य-मेव । रजतस्य रूप्यस्य विकारो राजतम् । प्राणिरज-तादिभ्योऽञ् ॥ ३ ॥

प०-येनाभिवृष्टमभिमुख्यतः सिक्तं शाल्यन्नं, तच्च राजते स्थितं रजतस्येदं राजतं रूप्यभाण्डं तत्रस्थं तच्छाल्यन्नम् । अन्यथाऽक्लिन्नमविवर्णं स्यात् तद्गाङ्गं विद्यात्तच्च पेयं पातव्यम् ॥ ३ ॥

हे०--गाङ्गं लक्षयति-अभिवृष्टं-धारासंपातेन सिक्तं राजतं-रूप्यमात्रम्, अक्लिन्नं-सिक्थप्रक्लेदरहितम्, अवि-वर्णं-वर्णान्तररहितं, परीक्षा च मुहूर्तमात्रम् । उक्तं हि सुश्रुतेन--“स यदि मुहूर्तमात्रं स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यम्” इति । पेय-पानार्हम् ॥ ३ ॥

अन्यथा ।

सामुद्रं तत्र पातव्यं मासादाश्वयुजादिना ॥ ४ ॥

स०-अन्यथा सामुद्रमिति। एतल्लक्षणविपर्ययेन येनाऽम्बु-ना सिक्तं शाल्यन्नं विवर्णं मलिनं क्लिन्नं भवेत्तत्सामुद्रम् ।

(१) अत्र “अभिवृष्टम्” इति पाठान्तरम् ।

च न पातव्यम् । अत्रापि पाननिषेध उपलक्षणार्थः ।
पानावगाहावपि ह्यनेन न कार्यौ । समुद्रस्य क्षारान्व-
त्वात्केशनादियोगः । ननु सामुद्रमित्युक्तम् । यतः
समुद्रशब्दस्य धूमादिपाठाद्भूमादिभ्यश्चेति बुद्ध्या भवि-
ष्यमिति केचित् । मैवम् । धूमादिभ्यश्चेत्यत्रैव गणे
ऽयते समुद्रान्नावि मनुष्ये च बुद्धिः । सामुद्रिकी नौः
। मुद्रिको मनुष्यः । अन्यत्र त्वणेव । सामुद्रं जल-
ति । तस्मान्न्याय्यमेवैतत् । एवं सामुद्रो मणिरि-
दयो वेद्याः । अथ किं सदैव तन्न पातव्यं नेत्याह
सादित्यादि । आश्वयुजमन्तरेणैतन्न पातव्यम् । आश्व-
जे तु मासि कालस्वाम्याव्यात्तपथ्यमेवेति भावः ।
श्रुतस्त्वधीते-गांगमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति
यदः । तदुपाददीतेत्यादि ॥ ४ ॥

प०-यदि तेनेम्बुना सिक्तं शाल्यन्नम् अन्यथा
न्नं विवर्णं च भवेत्तदा तत्सामुद्रं च जानीयात्
न पातव्यम् । क्षारादिगुणसंपर्कात् । किं सर्वदा
पातव्यमाहोस्वित्कदाचित्पेयमत आह-मासा-
श्वयुजाद्विना आश्वयुजं मासं वर्जयित्वाऽन्यदा
पातव्यम् । तदा यस्माद्गवतोऽगस्त्यस्योदयस्तेन
जलं सरस्तडागादिगतमपथ्यमपि पथ्यतां
प्रते ॥ ४ ॥

प०-सामुद्रं लक्षयति-अन्यथा सामुद्रमिति । अन्यथा-
वैवर्ण्योत्पत्तौ सामुद्रपानं निषेधति-
सामुद्रं मासादाश्वयुजाद्गृहीतमिति शेषः । उक्तं हि सुश्रुते-
सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि गृहीतं गांगवद्भवति ॥ इति
अस्य पानं विधत्ते-ऐन्द्रं-दिव्यं, सुपात्रस्थं-शुद्धसौवर्णं-
रात्रस्थम्, उक्तं हि संग्रहे-“खातधौतशिलापृष्ठवस्त्रा-
यः शृतं जलम् । हैममृन्मयपात्रस्थमविपन्नं सदा
पिबेत् ॥” इति । अविपन्नं-स्पर्शरसादिविकृतिरहितं, सदा
पु ऋतुषु ॥ ४ ॥

द्रमम्बु सुपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत् ।

भावे च भूमिष्ठमांतरिक्षानुकारि यत् ।

चेपृथ्वसितश्चेत देशेऽर्कपवनाहतम् ॥ ५ ॥

प०-ऐन्द्रमांतरिक्षं जलं गांगं सुपात्रस्थं शोभने भाजने
नृतादौ स्थितमविपन्नमदूषितमविनष्टं पिबेत् । न

(१) अत्र “भूमिष्ठम्” इति पाठान्तरम् ।

मलिनाशुचि जुगुप्सितपात्रस्थम् । तदभावे तस्यैद्रस्या-
भावे भूमिष्ठं बाहुल्येनांतरिक्षमैन्द्रं जलं यदनुकरोति
स्वच्छादिगुणैः सदृशं तत्पिबेत् । तदेवाह । शुची-
त्यादि । शुचिश्चासौ पृथ्वसितश्चेतश्च तस्मिन् देशे
यज्जलं स्थितम् । तथा । अर्कपवनाभ्यामाहतमासमं-
तात्कांतमीदृशमांतरिक्षानुकारि स्यादिति भावः ॥ ५ ॥

ऐन्द्रं नाभसमम्बु-तोयं, सुपात्रस्थं शोभनपात्रप-
तितमविपन्नमविनष्टगन्धरसवर्णं, सदा-सर्वस्मिन् काले
पिबेत् । तदभावे-तस्यान्तरिक्षजलस्य तोयस्यासंप्राप्तौ
भूमिस्थं-भूमौ यत्स्थितं तथान्तरिक्षानुकारि आन्तरि-
क्षमम्बु जीवनादिभिर्गुणैरनुकरोति तथा देशे शुची-
शुद्धे पृथ्वी-विस्तीर्णे तथाऽसिते,--श्चेते कृष्णगौरप्राये
स्थितं तथाऽर्कपवनैराहतम् आसमन्तादाक्रान्तं
सेवितं यदम्बु तत्पिबेत् । शुचिश्चासौ पृथ्वसितश्चे-
तश्च शुचिपृथ्वसितश्चेतो देशः ॥ ५ ॥

हे०-भौमपानं विधत्ते-तदभावे-दिव्याभावे, भूमिष्ठं-
भौमम्, आंतरिक्षानुकारि-दिव्यसदृशगुणं, शुच्यादौ देशं
स्थितम्, शुचिर्निर्मलः, पृथ्वीविस्तीर्णः, असितः-कृष्णः,
श्चेतो-धवलः ॥ ५ ॥

इदानीं यादृशं जलं न पेयं तदर्शयति-

न पिबेत्पंकशैवालतृणपर्णाविलास्तुतम् ।

सूर्येदुपवनादृष्टमभिवृष्टं घनं गुरु ॥

फेनिलं जंतुमत्तसं दंतग्राह्यतिशैत्यतः ॥ ६ ॥

स०-पंकः कर्दमः । शैवालः शैवालम् । तृणं खटः ।
पर्णं पत्रम् । आविलं चास्तुतं चाविलास्तुतं पंकादि-
भिराविलास्तुतं पंकाद्याविलास्तुतम् । यथा-
संभवमत्र संबंधः । तेन पंकेनाविलं क्लृप्तं शैवालादिभि-
रास्तुतं संछादितमिति बोध्यम् । तथा सूर्येदुपवनैरदृष्टमना-
सेवितं न पिबेत् । तथा । अभिवृष्टं तत्कालपतितान्य-
वर्षमिश्रीभूतं कालांतराविश्रांतम् । खरनादे चैवमुक्तम् ।
वार्षिकं तदहवृष्टं भूमिस्थमहितं जलम् । व्युष्टं त्रिरात्रं
तच्चैव प्रसन्नममृतोपममिति । तथा घनमस्वच्छम् ।
तथा गुरु । तथा फेनिलं फेनवत् । तथा जंतुमत्की-
टयुक्तम् । तथा तप्तमुष्णम् । तथा अतिशैत्यतोऽतिजा-
ड्यादन्तप्राहि दन्तान् गृह्णाति कार्याक्षमान् करोति

च्छीः न पिबेदिति प्रतिपदं योज्यम् । इत्ययं प्रायो
मिष्ठतोपस्य निषेधः ॥ ६ ॥

प०—पङ्कशैवालादिभिराविलमास्तृतं च तोयं च
पिबेत् । तत्र पङ्कः—कर्दमः तेनाविलं—कलुषीकृतम् ।
वालः—शैवलो जलमध्ये जायते । तृणानि पर्णा-
नि च प्रसिद्धानि तैरास्तृतं संछादितम् । तथा सूर्य-
पवनादृष्टमादित्यचन्द्रवातैरनासेवितम् । तथाऽ-
वृष्टमाभिमुख्येन सिक्तमन्येन तोयेन पूरितं तच्च
धकालस्थितत्वात्तन्वापि सान्द्रं संपन्नम् । तथा
अपि यथा—गुरु जातं, फेनिलं—सफेनं, जन्तुमत्-
मियुक्तं, तप्तमर्कादितापेन संयुक्तं तथातिशीतलत्वेन
हन्तग्राहि तन्न पिबेत् ॥ ६ ॥

हे०—पङ्काविलादेः पानं निषेधति—पङ्कादिभिर्यथा-
वमाविलमास्तृतं च, आविलं—मलिनम्, आस्तृतम्—
च्छादितं च, अभिवृष्टम् अभिनवं वृष्टं, कालमानं तत्क-
रणदिना—“ वार्षिकं तदहर्वृष्टं भूमिष्ठमाहितं जलम् ।
इन्द्रियात्रं तच्चैव प्रसन्नममृतोपमम् ॥ ” इति । घनं सांद्रम् ।
मत्—कृमियुष्टं, तप्तं—भूमिष्ठमेव सूर्याशुभिः, अतिशीत्याद-
ग्राहि—दन्तपीडकम् ॥ ६ ॥

अधुना आंतरिक्षं यन्न पेयं तदाह—

नार्तवं च यद्विव्यमार्तवं प्रथमं च यत् ।

तदितंतुविण्मूत्रविषसंश्लेषदूषितम् ॥ ७ ॥

स०—यद्विव्यं जलमार्तवं न भवति तच्च न पिबेत् । ननु
मेव दिव्यं जलमार्तवम् । कालस्य ऋतुरूपत्वात् ।
तौ च भवमार्तवम् । एवं च न किंचिदनार्तवं संभ-
वि । उच्यते । अनार्तवं न पिबेत् । अर्थानार्तवं
दित्युक्तं भवति तदत्र सामान्योक्तावपि विशिष्टो
पस्य ऋतुर्बोध्यो वर्षाख्यो यस्मिन् काले दिव्यं
पेयत्वेनाभ्यनुज्ञायते । यथा वर्षासु दिव्यनादेये-
दे । अन्यर्तुभवं त्वनार्तवत्वान्न पेयम् । अत्र च वर्षाख्य
श्चातुर्मासिकोऽभिप्रेतः । अत एवाश्वयुजे मासि दिव्यं
पेयत्वेनानुज्ञाते । अन्यथा ह्यनार्तवत्वात्तदपेयमेव स्यात् ।
विं प्रथमं च यत् । न केवलमनार्तवं न पिबेत् ।
नार्तवमपि प्रथमं न पिबेत् । कुतो हंतोरित्याह—

लूतादीत्यादि । लूता आदिर्येषां ते लूतादयः क्षुद्र-
जंतवः प्राणिविशेषास्तेषां तन्तुविण्मूत्रविषाणि तन्तु-
सूत्राकारविशेषो लालेत्यन्ये । तेषां लूतादितन्तुविण्मूत्र-
विषाणां संश्लेषः संपर्कस्तेन दूषितं यतस्तत्तदार्तवमपि-
न पेयम् । केचित्त्वेवं व्याख्यानयन्ति । आर्तवं प्रथमं
च यत्तन्न पेयं लूतादिजंतवादिदूषितं च न पेयमिति ।
संग्रहे चाध्यगीष्ट । घनवस्त्रपरिखावैः क्षुद्रजंतुविरक्ष-
णम् । व्यापन्नस्यास्य तपनमन्यकार्यसंपिंडकैः ॥ पर्णी-
मूलविसप्रंथिमुक्ताकतकशैवलैः । वस्त्रगोमेदकाभ्यां वा
कारयेत्तत्प्रसादनम् ॥ पाटलाकरवीरादिकुसुमैर्गंधना-
शनमिति ॥ ७ ॥

प०—तथा अनार्तवं च यद्विव्यं तोयं तन्न पिबेत् ।
दिव्यत्वादस्य पेयत्वं प्राप्तं तदनार्तवत्वाच्च प्रतिषि-
ध्यते । अनार्तवस्य प्रतिषेधे आर्तवस्य विधिरथात्
पेयत्वेऽभ्यनुज्ञातो भवति । तस्माद्विशिष्टस्यान्त-
रिक्षप्रभवस्य जलस्य पेयतयाऽवश्यमृतुरभिप्रेतः स
च वर्षा वृष्टिकालः यस्मिंस्तत् । नभसः पतितं पेय-
त्वेनाभ्यनुज्ञायते । अन्यर्तुप्रभवं तदनार्तवत्वान्न
पिबेत् । किमार्तवं सर्वमेव पिबेदुत आर्तवमपि कि-
ञ्चिन्न पिबेदत आह—आर्तवं प्रथमं च यत् प्रथमप-
तितं यदनार्तवं तन्न पिबेत् । ऋतौ भवमार्तवं न आर्त-
वमनार्तवम् । तेनेदमुक्तं भवति—वर्षाकाले पतितं
पिबेत् तत्तु प्रथमवृष्टमार्तवमपि न पिबेत् । लूतादयः
क्षुद्रजन्तवः प्राणिविशेषास्तेषां तन्तुविण्मूत्रविषसं-
श्लेषात् संपर्कात् यदूषितं तोयं तन्न पिबेत् । तन्तु-
शब्देन लाला भण्यते ॥ ७ ॥

हे०—अनृतुः—वृष्टेरकालः, स चोक्तो ज्योतिःशास्त्रे—
“ अनुराधर्क्षमारभ्य षोडशर्क्षेषु भास्करः । यावत्प्रवर्तते
तावदकालः परिकीर्तितः ॥ ” इति । प्रथममगस्त्योदया-
त्प्राक् वृष्टं स च सिंहेऽक इति ज्योतिर्विदः । आर्तवमपि
कुतो न पिबेत् यतो भूतादीनां स्वेचराणां विप्रप्राणिनां
तत्त्वादिभिर्यः संश्लेषस्तेन दूषितम् । तंतवस्तन्निर्मितानि
सूत्राणि, उक्तं च काश्यपेन—“ बलाहकाद्याः समदाः
कीटा लूताश्च स्वेचराः । तद्विषोत्सर्गसंसर्गात् क्रियावन्न
तदा जलम् ॥ ” इति । अयं च दोषः अगस्त्योदयादपैति,
उक्तं च ज्योतिःशास्त्रे—“ सलिलममरपात्रयोश्चितं यत्
घनपरिवेष्टितमूर्तिभिर्भुजैः । फणजनितविषाग्निसंप्रदुष्टं
भवति शिवं तदगस्त्यदर्शनेन ॥ ” इति । दिव्यालाभे

भीमं पेयमित्युक्तम् । तस्य चाष्टौ भेदाः । यथोक्तं संग्रहे—
“ कौप-सारस-ताडाग-चौड्यं, प्राप्तवणौ, वापी-नदी-
तोयम् । ” इति । तत्पुनः स्मृतमष्टवेति । गम्भीरः संकीर्णः
इष्टकादिवद्धः पुरुषकृतो जलाशयः—कूपः, तद्विपरीतं
सरः, पुरुषकृतं सरस्तडागः, स्वयं शीर्णशिलास्थं चुडिः,
पर्वतनिर्झरः—प्रस्रवणं, भूमिमुद्भिद्योद्धमजलस्थानमुद्भिदम्,
इष्टकादिवद्धो विस्तीर्णः ससोपानः कूपो—वापी, नदी—
प्रसिद्धा ॥ ७ ॥

इदानीं नदीनिरूपयन्नाह—

पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ।

पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्त्वतोऽन्यथा ८

स०—नद्यः समासात्संक्षेपतः पथ्या हिताः । का इत्याह ।
याः पश्चिममुदधिं समुद्रं गच्छन्तीति पश्चिमोदधिगाः ।
अन्यत्रापि दृश्यत इति डः । तथा शीघ्रवहा वेगवत्यः ।
तथाऽमलोदका निर्मलसलिलाः । एवं त्रिविधेषणवि-
शिष्टाः पथ्याः । अतोऽन्यथा पुनरन्यथा विपरीतलक्ष-
णास्ता विपरीता अपथ्याः ॥ ८ ॥

प०—पश्चिमोदधिगाः—पश्चिमं समुद्रं या नद्यो
गच्छन्ति यान्ति याश्च शीघ्रवहास्त्वरितगमनास्तथा-
ऽमलोदका निर्मलतोयास्ताः समासात्संक्षेपतः पथ्या
हिताः । विपरीतास्त्वतोऽन्यथा । अतः पूर्वोक्ता या
नद्यो विध्यगता याः पश्चिमोदधिगा न भवन्ति । तथा-
शीघ्रवहाः नापि निर्मलोदकाः ता विपरीता अपथ्या
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

हे०—तत्र नदीविशेषगुणानाह—अतोऽन्यथाऽपूर्वसमुद्रगाः
दिवहाः मलिनादकाश्च । विपरीता अपथ्याः ॥ ८ ॥

उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ।

हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ।

हिमश्लिपदहृत्कंठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ॥ ९ ॥

स०—हिमवांश्च मलयश्च हिमवन्मलयौ ताभ्यामुद्भूताः ।
जाताः पथ्याः किं सर्वा एव नेत्याह । उपलेत्यादि ।
उपला नामास्फालनमुपलास्फालनं तेनाक्षेपः क्षोभस्तेन
विच्छेदा विश्लेषा उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदास्तैः खेदितं
जातक्षोभमुदकं यासां ताः खेदितोदका या हिमवन्म-
योद्भूतास्ता एव पथ्याः । यास्त्वेवंभूता न भवंति

(१) “समासतो नद्यो” इत्यपि पाठान्तरम् ।

ता अपथ्याः । स्थिरा इति । ता एवाऽवहृत्यः ।
कृम्यादीन् कुर्वते । हृत् कंठश्च शिरश्च तेषां रं
क्रमयश्च श्लिपदं च हृत्कंठशिरोरोगाश्चेति द्वंद्वः । रं
रपि हिमवत्प्रभवानां पथ्यत्वमाह । कृष्णात्रेयस्तु
त्वपथ्यत्वमाहुः । अत एवायं ग्रंथकारो युक्त्या
द्वयमपि संगिरमाणो विशेषणमुपन्यस्तवानुपलास्फ-
नाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदका इति । तेन या एवं
भवन्ति ता न पथ्या इति ॥ ९ ॥

प०—उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदाः तैः रवे
श्रमितमुदकं यासां तास्तथाविधाः । हिमवन्म-
पर्वतौ ताभ्यामुद्भूता समुत्पन्ना निर्गता नद्यः प०
हिताः । ता एव स्थिराः ता एव हिमवन्मलयोः
नद्यः स्थिरा मन्दगमनाः कृम्यादीन् प्रकुर्वते ।
पदो—भेदोमांसाश्रितः शोफः पादयोर्विध्यम
लक्षणः ॥ ९ ॥

हे०—हिमवन्मलयनदीगुणानाह—उपलाः—पाषाणा
ष्वास्फालनमभिधातादुच्छलनम्, आक्षेपः स्खलनादि
तो गमनं, विच्छेदो द्वैधीभावः, खेदितं—खेदादवातला
ता एव स्थिराश्चेत् कृम्यादीन्कुर्वते हृत्कंठशिरसां रोगा
अयं च विषयभागः परस्परविरुद्धः सुश्रुतचरकवा
तात्पर्यमूलः । तत्र चरकवाक्यं—“नद्यः पाषाणाविच्छिन्नानि
व्याभिहतोदकाः । हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देव्या
विताः ॥ नद्यः पाषाणसिकता वाहिन्यो विमलोदका
मलयप्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ॥” इति
सुश्रुतवाक्यं तु मलयप्रभवाः कृमिन्, हिमवत्प्रभवाः ह
गश्चयथुशिरोरोगश्लिपदगलंगण्डान् कुर्वत इति ॥ ९ ॥

प्राच्याऽऽवत्यपरांतोत्था दुर्नामानि महेंद्रजाः
उदरश्लिपदांतकान् सहाविध्योद्भवाः पुनः ॥
कुष्ठपांडुशिरोरोगान् दोषघ्न्यः पारियात्रजाः
बलपौरुषकारिण्यः सागरांभस्त्रिदोषकृत् ॥ १० ॥

स०—प्राच्यादिजा नद्यो दुर्नामान्यर्शासि कुर्वन्
प्राच्या गौडाः । आवंतयो मालवाः । अपरांतः
कौकणाः । महेंद्रजा नद्य उदरादीन् कुर्वते । सहाविं-
पर्वतोत्थाश्च पुनः कुष्ठादीन् कुर्वते । पारियात्रे ज
दोषघ्न्यो भवंति ॥ १० ॥

प०--प्राच्या-अवन्तयः अपरान्ताश्च-जनपद-
षाः । तदुत्थास्तदुद्धूता नद्यो दुर्नामान्यर्शासि
र्वते । महेन्द्रनामा पर्वतः तज्जास्तत्प्रभवा नद्यः
ततङ्गान् श्रीपदातङ्गान् प्रकुर्वते । आतङ्को-व्या-
च्यते । सद्यविन्ध्यौ-पर्वतौ तज्जन्मानो नद्यः
, पाण्डुरोगं, शिरोरोगं प्रकुर्वते । पारियात्रः-
ः तज्जास्तदुद्धूता नद्यो दोषघ्न्यस्त्रीन् दोषान्
त । बलं, पौरुषं कुर्वते । तथा सागराम्भः-समु-
जलं त्रीन् दोषान् करोति ॥ १० ॥

१-अवन्तिनदीगुणानाह-उज्जयिन्युपलक्षिताः देशाः अव-
ः प्राच्याश्च ते अवन्तयश्च प्राच्यावन्तयः, अपरे पार्श्वगाः
तयः तेषामेता मर्यादापर्वताः । अथवा प्राच्याव-
रा भागाः । तत्र प्राच्याः-गौडाः अवन्तयो-मालवाः
न्ताः--कौकणा इति । उक्तं हि सुश्रुते-
व्यावन्त्यपरा अर्शास्युपनिवर्तयन्ति ॥” इति ।
मान्यर्शासि । महेन्द्रपर्वतनदीगुणानाह-उदराणि-
दरादीनि । श्रीपदान्तकः-श्रीपदव्याधिः ।
वेन्ध्यनदीगुणानाह-सद्यविन्ध्येति । पारियात्रनदीगु-
ह-दोषघ्न्य इति । पौरुषं-वीर्यं-“पारियात्रोद्धूता
याश्च विन्ध्यभवास्तथा । शिरोहृद्गोकुष्ठानां ता
श्रीपदस्य च ॥” इति । चकरेण पारियात्रजानां
रोगादिकर्तृत्वमुक्तम् । इह तु दोषत्रयहरत्वमिति
धः । मैवं, द्विधाहि पारियात्रजाः-तडागजा दरीजाश्च-
याः दोषघ्न्यः, पराः शिरोरोगादिकर्त्र्यः । उक्तं हि
मित्रेण-“तडागजं दरीजं च तडागाद्यत्सरिजलम् ।
रोग्यकरं नद्या दरीजं दोषलं स्मृतम् ॥” इति । स-
दकगुणानाह-सागराम्भिति ॥ १० ॥

गत्कूपतडागादीन् जांगलानूपशैलतः ११ ॥

स०-आदिशब्देन संप्रहोक्ता गृह्यन्ते । यथा । कौप-
सताडागचौड्यप्रास्रवणौद्धिदम् । वापीनदीतोयमिति
नः स्मृतमष्टधा । कौपं स्वादु त्रिदोषघ्नं लघु पथ्यं
पर्वदा । क्षारं तु कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत्परम् ।
यबहुलं श्लेष्मपित्तघ्नं वातकृच्च तत् । तृष्णाघ्नं
सं बल्यं कषायमधुरं लघु । औद्धिदं स्वादु पित्तघ्नं
नं गुरु किंचन । सारं च कटु वाप्यंबु पित्तघ्नं
वातजित् । लवण्यदोषं सुस्वादु नववापीष्ववा-
म् । अनभिष्यंदि नादेयं कटुकं कफपित्तजित् ।
दं वातलं रूक्षमनवस्थितलाघवम् । सुश्रुते चैषां

लक्षणमुक्तम् । तथा । भूम्युत्खातसमुद्भूतमिदानील-
समप्रभम् । विमलं मधुरास्वादं कौपं जलमुदाहृतम् ।
नद्याः शैलवराद्यापि स्मृतमेकांतसंस्थितम् । कुमुदांभोज-
संछन्नं वारि सारसमुच्यते । प्रशस्तभूमिभागस्थं नैक-
संवत्सरोषितम् । कषायमधुरास्वादं ताडागं सलिलं
स्मृतम् । स्वयंशीर्णशिलाश्च भ्रे नीलोत्पलनिभं
जलम् । लतावितानसंछन्नं बुधैश्चौड्यमुच्यते ।
शैलसानुसमुद्भूतं स्पृष्टं वातहिमातपैः । लघु
शीतामलं स्वादु स्मृतं प्रास्रवणं जरम् । विदार्य
भूमिमुद्भूतं महत्या धारया स्रवत् । यज्जलं वेदितव्यं
तदौद्धिदं स्वादु शीतलम् । पाषाणैरिष्टकामिर्वा
बद्धा स्याद्या तु कूपवत् । वापी सा खलु विज्ञेया
तसोपानपत्तिका । नद्यां शैलप्रसृतायां गोमेदकमणि-
प्रभम् । प्रशस्तभूमिभागस्थं जलं नादेयमुच्यते इति ।
पौषादिद्वितयेष्विष्टं विशेषेण क्रमाज्जलम् । सरस्त-
डागयोः कूपचिडयोः प्रास्रवणौद्धिदोः । कूपेन्द्रयोः कूप-
चुडयोः सर्वपथ्यं ततः परम् । तदेतान् कूपादीन् जांग-
लानूपशैलान् समाश्रित्य जातान् विद्यात् । जांगलादि-
देशजान् यथायोगं लघून् गुरुश्च जानीयादित्यर्थः ।
तत्र जांगलदेशे कूपादीनां सतानां बहुदकसंबन्धाभावाद्दृ-
घुत्वं वेद्यम् । आनूपे तु बहुदकसंबन्धाद्गुरुत्वं वेद्यम् ।
शैले तूदकाल्पतया लघुतरत्वं वेद्यम् । तथा च संग्रहे
धन्वानूपमहीध्राणां सामीप्याद्गुरुलाघवमिति ॥ ११ ॥

प०-कूपतडागादीन् गुरुलाघवाभ्यां च जाङ्ग-
लानूपशैलतो विद्यात् । जाङ्गलादीनां गुणेन तत्कूपा-
दिजलं जानीयात् । तथा च मुनिः-“वापीकूपत-
डागादिसरःप्रास्रवणादिषु । आनूपधन्वशैलानां
गुणदोषैर्विभावयेत् ॥” संग्रहेऽप्युक्तम्-तदादिशेत्
‘धन्वानूपमहीध्राणां, सामीप्याद्गुरुलाघवम्’ । तेनेद-
मुक्तं भवति । जाङ्गलदेशस्थानां कपादीनां लघु-
त्वम्, आनूपस्थानां गुरुत्वं, महेन्द्रसमीपस्थानां
दोषलत्वं, पारियात्रसमीपस्थानां दोषघ्नत्वम् । एवं
सर्वत्र योज्यम् ॥ ११ ॥

ह०-कूपादिगुणानाह-जाङ्गलो-निर्जला भूमिः । अ-
नूपः-सजलः, शैलः-पर्वतः, जांगलस्य समीपाः कूपादयो
लघूदकाः, अनूपस्य गुरुदकाः, शैलस्य लघुतराः, उक्तं

हे संग्रहे—“धन्वानूपमहीध्राणां सामीप्यादुल्लघवम् ।”
इति । खारणादिना च—“नदीभूपतडागादिवाप्यादिषु
विशिष्यते । अनूपे गौरवादम्बु शैलधन्वनि लाघवात् ॥”
इति ॥ ११ ॥

इदानीं केषांचिज्जलपाननिषेधमाह—

नांबु पेयमशक्त्या वा स्वल्पमल्पाग्निगुल्मिभिः ।
पांडूदरातिसाराशोग्रहणीदोषशोथिभिः ।

ऋते शरन्निदाघाभ्यां पिबेत्स्वस्थोऽपि चाल्पशः

स०—अल्पाऽग्न्यादिभिरंबु न पेयम् । सर्वथेषां
जलपाननिषेधप्रत्यवायमाशंकमान इदमाह । अशक्त्या
वा पिपासामसहिष्णुभिरत्यल्पं स्वल्पं पेयम् । यावन्मात्रेण
प्रत्यवायो न भवति तावदेव पेयमित्यर्थः । अल्पाग्नि-
श्च गुल्मिनश्चेति द्वंद्वः । पांडूवादीनां सप्तानां द्वंद्वः ।
तो मत्वर्थीय इति । शरन्निदाघाभ्यामंतरेण स्वस्थो-
प्यल्पशः पिबेत् किं पुनरातुरः । संग्रहे त्वेवमुवाच ।
तमल्पमशक्तौ तु पेयमौषधसंस्कृतम् । पाषाणरूप्य-
द्वेमजाततापार्कतापितम् ॥ पानीयमुष्णं शीतं वा
दोषघ्नं तृडतिजिदिति ॥ १२ ॥

प०—अल्पाग्निप्रभृतिभिस्तोयं न पेयं न पात-
म् । अशक्त्या तैः पिपासासहिष्णुभिः सात्क्य-
कालप्रकृतिशरीरवशात् स्वल्पं पेयम् । शरन्नि-
दाघाभ्याम् ऋते शरद्ग्रीष्मौ वर्जयित्वा अन्यस्मि-
न्तौ हेमन्तशिशिरवसन्तवर्षासु स्वस्थोऽपि नरोऽ-
शोऽल्पमल्पं कृत्वोदकं पिबेत् ॥ १२ ॥

हे०—अल्पाग्न्यादीनामम्बुपानं निषेधति—अशक्त्या उ-
विना स्थातुमशक्त्या स्वल्पं च पेयम् । शोथि-
युः, ऋतुविशेषेण पानं नियच्छति—ऋते-विना स्व-
ऽपि । किंपुनरातुरः, अल्पशः—अल्पमल्पं, शरद्ग्रीष्म-
तु कामतः पिबेदित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्थूलकृशा भुक्तमध्यांतप्रथमांबुपाः ॥ १३ ॥

स०—समाश्च स्थूलाश्च कृशाश्च समस्थूलकृशाः ।
च अंतश्च प्रथमश्च मध्यांतप्रथमाः । भक्तस्य मध्यां-
यमाः भक्तमध्यांतप्रथमाः तेषु कालेषु येषु पिबति ते
मध्यांतप्रथमांबुपाः, यथाक्रमं समाः स्थूलाः कृशाश्च
ित्यर्थः । भक्तमध्यांतप्रथमां पीतं धातुसाम्यं समानतां
ते । भक्तांते तु पीतमामाशये कफवृद्धिं विदधत्स्थौ-

ल्यमाधत्ते । भक्तादौ च पीतं निरिंधनमग्निं तेजःप्रति-
पक्षतयाऽवश्यमवसादयति । मदोऽग्निश्च सम्यगाह-
पक्तुमशक्तो भवति । आहारस्य च सम्यगपाकान्न तथ
पुष्टिरिति कृशत्वे युक्तिः । तथा च संग्रहे । भक्तस्याह-
जलं पीतमग्निसादं कृशांगताम् । अंते करोति स्थूल-
त्वमूर्ध्वमामाशयात्कफम् । मध्ये मध्यं गतं साम-
धातूनां जरणं सुखम् ॥ १३ ॥

प०—समश्च स्थूलश्च कृशश्चेति समस्थूलकृशाः
मध्यश्चान्तश्च प्रथमश्च ते मध्यान्तप्रथमाः । भुक्तस्य
मध्यान्तप्रथमाः तेष्वम्बु पिबन्ति । ये ते भुक्तम-
ध्यान्तप्रथमांस्तेषु मनुष्याः । तेनेदमुक्तं भवति
भुक्तमध्याम्बुपो नरः समः समधातुर्भवति । भुक्ता-
न्तेऽम्बुपः—स्थूलः । भुक्तप्रथमांस्तेषु—कृशो भवति ।
मध्ये पीतमुदकं धातुसाम्यमुत्पादयत् समत्वं करोति
अन्ते पीतमामाशये कफवृद्धिं कुर्वत् स्थूलत्वं
करोति । भुक्तादौ पीतमवश्यं निरिंधनं वह्निं मन्दी-
करोति । तेजःप्रतिपक्षतया तत आहारमन्दत्वाच्च
सम्यक् पक्तुं समर्थः । आहारापाकाच्च तदानीं
रसादयो न तथा पोषं गच्छन्ति । तदापोषात्पुमान्
कृशो भवति । तथाच सङ्ग्रहे प्रोक्तमाचार्येण—“भुक्त-
स्यादौ जलं पीतमग्निसादं कृशाङ्गताम् । अन्ते
करोति स्थूलत्वमूर्ध्वं चामाशयात्कफम् । मध्ये मध्य-
ङ्गतां साम्यं धातूनां जरणं सुखम् ॥” इति ॥ १३ ॥

हे०—अवस्थाविशेषेण फलकयनद्वारा पानं नियच्छति-
भुक्तस्य मध्ये अर्द्धहारे येषु पिबेत्स समशरीरो भ-
वति, योऽन्ते भोजनानंतरं स स्थूलः, य प्रथमं
भोजनात्स कृशः । अतोऽम्बुभुक्तमध्ये पेयमित्यर्थसि-
द्धम् ॥ १३ ॥

शीतं मदात्ययग्लानिमूर्च्छाच्छर्दिश्रमभ्रमान् ॥

तृष्णाष्णदाहपित्तास्रविषाण्यंबु नियच्छति १४

स०—शीतमंबु मदात्ययादीन्नियच्छति पराकरोति ।
मदात्ययो मद्योत्थो रोगः । ग्लानिः क्लान्तिः । मूर्च्छा
मोहः । छर्दिर्वमिः । श्रमः खेदः । भ्रमोऽनवस्थितिः ।
तथा तृष्णादीनि नियच्छति । एवंगुणमप्यामं कचिन्नेष्यते ।
तथा चोक्तं संग्रहे । अनवस्थितदोषाग्नेर्वाधिक्षीणबलस्य
च । नाल्पमप्याम मुदकं हितं तद्वि त्रिदोषकृत् ॥ १४ ॥

प०-शीतं तोयं मदात्ययादीन् नियच्छति-निरयति । मदात्ययो-मदोद्भवो व्याधिः । ग्लानिरप-
यः । मूर्छा-संमोहः । श्रमः-खेदः । भ्रमण-भ्रमः
क्रूरदृष्ट्येव भ्रान्तिः । उष्णेनाहारविहारादिना
ह उष्णदाहः । पित्तास्र-रक्तपित्तम् । विष-स्थावर-
गमभेदेन द्विविधम् । एतानि नियच्छति-
नेत ॥ १४ ॥

हे०-शीतोदकगुणानाह-ग्लानिः-क्लमः-श्रमः-खेदः ।
आ-सूर्यादितापः, दाहः-पित्तादिकृतः, असं रक्तं निय-
ति-हन्ति । एक एवोदकसामान्यगुणः शीतस्वभावा-
कस्य ॥ १४ ॥

अधुनोष्णांबुगुणानाह-

शीते विधिरयं तप्ते त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत् ।
तियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम् ॥
ति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः ।)
यनं पाचनं कंठ्यं लघुष्णं वस्तिशोधनम् ॥
माध्मानाऽनिलश्लेष्मसद्यःशुद्धे नवज्वरे ।
सामपीनसश्वासपार्श्वरुक्षु च शस्यते ॥ १५ ॥

प०-दीपनादिगुणयुक्तमुष्णमंबु भवति । वस्तिशब्देन
ध्यानमूत्रं गृह्यते तेन मूत्रशोधनमित्यात्राऽर्थो बोध्यः ।
माध्मानादिषु च शस्यते । कासश्च आमश्च पीन-
श्वासश्च पार्श्वरुक् च तासु च शस्यते । आमो-
ः आहार इत्यर्थः । केचित्त्वामपीनस इति पीनसवि-
मामशब्दमाहुः । तैरजीर्ण उष्णांबु नोक्तं स्यात् ।
र्णे चालसकादिरूपे जलमुष्णमिष्यत एव ॥ १५ ॥

०-तोयमुष्णमुष्णीकृतं पक्वं दीपनमग्नेः पाचन-
शेषस्य । कण्ठे साधु कण्ठ्यं स्वयम् । लघुगुणयो-
यु । वस्तेः शोधनं वस्तिशोधनम् । वस्तिमूत्रा-
तद्दोषावृत्तं विशोधयति उत वाताख्यान् मूत्रशो-
वस्तिशोधनं तक्षोष्णमुदकं हिध्मादिषु विकारेषु
ते । हिध्मादयो वक्ष्यमाणाः । आमं च तत्पीनसं
पीनसं तत्र प्रशस्यते । यस्माद्दीपनं पाचनं च
निर्दिष्टम् । पाचनेन चावश्यमेवामपक्तिः क्रियत
सामर्थ्यात्तत्र शस्यते किंपुनरामे शस्यत
नार्थः ॥ १५ ॥

अत्र कोष्ठकान्तर्गतोऽधिकः पाठोऽपलभ्यते ।

हे०-उष्णोदकगुणानाह-कण्ठ्यं-स्वयं, वस्तिमूत्रा-
शयः, सद्यःशुद्धिः-तदहःकृतवमनादिः, नवज्वरः-
सामज्वरः, आमः-आमाजीर्णं, पार्श्वरुक्-पार्श्वशूलम्, उष्णं
कथनोष्णं, सूर्यादितप्तनिधेधात् कथनविधिश्चोक्तः । संग्रहे-
“क्षीणपादत्रिभागार्धदेशर्तुगुलाघवान् । कथितं फेनर-
हितमवेगममलं हितम् ॥ तथा-पाषाणरौप्यमृद्धेमजनुपा-
त्रार्कतापितम् । पानीयमुष्णशीतं वा त्रिदोषघ्नं तृडक्षिणुत्”
इति ॥ १५ ॥

अधुना कथितशीतलं निर्दिदिक्षुराह-

अनभिष्यंदि लघु च तोयं कथितशीतलम् ॥ १६ ॥

स०-अनभिष्यंदि न श्लेष्मकारिलघुगुणयोगोऽयं
सोऽस्त्येव । पुनर्लघुत्वकथनमग्निसंस्कारवशाद्लघुतरत्व-
प्रतिपत्त्यर्थम् । अथवा । आधारवशादकथितममो
लध्वपि यद्गुरु संपन्नं तदपि कथितशीतलं लघु भवति ।
शीतलत्वादभिष्यंदित्वं यत्तोयस्य प्राप्तं तत्कथितशीत-
लत्वे चाऽस्य निषिद्धम् । मदात्ययादिहेतुत्वं तु
यच्छीतलत्वसामान्यात्तदस्यास्त्येव । न केनचिन्निषे-
संभाव्यते ॥ १६ ॥

प०-कथितशीतलतोयमनभिष्यंदि न श्लेष्मप्र-
कोपि कथितपानीयात् स्वभावलघुगुणयुक्तादपि
कथितशीतलमतिशयेन लघु ॥ १६ ॥

हे०-शृतशीतगुणानाह-अनभिष्यन्दि-स्रोतसमसांवि,
दोषे-वायौ, श्लेष्मणि च उष्णमेव शीतीकृतं कथि-
तशीतलम् ॥ १६ ॥

(संसर्गे पित्तकफयोः सन्निपाते च पूजितम् ।)

पित्तयुक्ते हितं दोषे व्युषितं तत्रिदोषकृतम् ॥ १७ ॥

स०-पित्तयुक्त इत्येकवचनमविवक्षितमूतेन वात-
पित्तं पित्तश्लेष्मणि सन्निपाते च यत्र पित्तयोगः पित्ताधि-
कत्वं दृश्यते तत्रैव कथितशीतलं हितम् ।
संग्रहोक्तं च कथनलक्षणं संक्षेपाभिप्रायेणेह नोक्तम् ।
यथा । क्षीणपादत्रिभागार्ध देशर्तुगुलाघवान् ।
कथितं फेनरहितमवेगममलं हितमिति । अस्यार्थः
शिष्यव्युत्पत्त्यै दर्श्यते । धन्वसाधारणानूपेषु देशेष्ट
क्रमशः क्षपितचतुर्भागात्रिभागार्धसलिलमधिपयेत् । जाग-
लो हि देशोऽनिलानलाभ्यां भूयिष्ठमधिष्ठितस्तेनात्र तोयं
लाघवादाशु विशुद्धिं प्राप्नोति । आनूपस्तु भूमिसोम-

१ अत्र कोष्ठकान्तर्गतः पाठोऽधिको दृश्यते ।

गुणबहुलस्तत्र गुरुत्वादिगुणयोगाच्चिरेण विशुद्धिमरुते ।
 एवं साधारणो देशश्चित्यः । तथा । ऋतुष्वपि यथा-
 योगमयमेव क्रमो बोध्यः । सुश्रुतेनोक्तम् । यत्कथ्यमानं
 निर्वेगं निष्केन निर्मलं लघु । चतुर्भागावशिष्टं तु तत्तोयं
 कफरोगनुत् । तत्पादहीनं पित्तघ्नं हीनमर्धेन वातनु-
 दिति । संप्रहोक्तमेव प्रथमिं केचिदत्रापि पठन्ति ।
 तथा । पानीयं नतु पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे ।
 अजीर्णे कथितं चामे पके जीर्णेऽपि नेतरत् । शीते
 विधिरयं तस्ते त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत् । अतियोगेन
 सलिलं तृण्यतोऽपि प्रयोजितम् । प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं
 ज्वरितस्य विशेषत इति । अन्यप्रदेशजे पानीयेऽजीर्णे
 पानीयं जलं न पानीयं न पेयम् । एतदुक्तं भवति ।
 पानीये पीते तज्जरणांतं यावद्विजातीयं जलं न पेयमिति ।
 अन्यप्रदेशज इति । कोऽर्थः । कौपे पीते ताडागं न
 पेयम् । ताडागे पीते कौपं न पेयम् । एवं सर्वत्र
 चित्यम् । तथा आमेऽपके जलेऽजीर्णे कथितं च जलं
 न पेयम् । कथिते पीते जीर्णेऽपि नेतरन्नामं जलं
 यावन्न भुक्ते तावत्सजातीयमपि न पेयमित्यर्थः । शीते
 विधिरयम् कथितशीत एतद्विधानमित्यर्थः । तुरवधारणे
 तस्तेऽजीर्णे एव शिशिरं त्यजेत् । जीर्णे तु शीतं पिबे-
 दित्यर्थः । अतियोगेनातिबाहुल्येन तृण्यतस्तृष्णावतोऽपि
 प्रयोजितमुपयुक्तं सर्वस्यापि नरस्य श्लेष्मपित्तां याति ।
 ज्वरितस्य विशेषतो यत आमे नाग्नौ बहिष्कृते ज्वरस्यो-
 त्पत्तिः । आमस्य च पानीयं बर्धकमिति । संक्षेपतया-
 ल्पोपयोगित्वाच्चाऽवश्यायादिगुणा ग्रन्थकृता नोक्ताः ।
 तांश्चाऽत्र शिष्यहिताय ब्रूमः । रूक्षस्तनुरवश्यायः शीतो
 वातास्रकोपनः । पानतृड्दाहपितास्रकुष्ठोरुस्तम्भ-
 मेहजित् । ग्रीष्मे तु सर्वजंतूनां स्पर्शनादिषु शस्यते । पत्रि-
 न्यंबु च पित्तघ्नं कफकृद्भिरस्ते गुरु । हिमं तु शीतलं रूक्षं
 दारुणं सूक्ष्ममेव च ॥ कफं न संदूषयति न पित्तं
 न च मारुतम् । तथाऽश्मवर्षप्रलये हिमादव्यां-
 तरं गुणैः ॥ चराचराणामहितं तुषारं त्वग्निनाशनम् ।
 वैकारं लघु सक्षारं श्लेष्मघ्नं वह्निदीपनम् ॥ केदारं
 मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम् । तद्वत्पात्वलमुद्दि-
 ष्टं विपाके दोषलं तु तत् ॥ अनेकदोषमानूपं

वार्यभिष्यंदि गर्हितम् । एभिर्देधैरसंयुक्तं निरवयं तु
 जांगलम् ॥ पाके विदाहि तृष्णाघ्नं प्रशस्तं प्रीति-
 वर्धनम् । दीपनं स्वादु शीतं च तोयं साधा-
 रणं लघु ॥ चंद्रकांतमव रक्षोविषपित्तज्वरापहम् ।
 रत्नाकरसमुत्थं च सर्वदोषकरं मतमिति ॥ १७ ॥

प०—तच्च दोषे वातश्लेष्मान्यतरपित्तयुक्ते हितम् ।
 संसृष्टे दोषे सन्निपतिते च दोषे हितम् ।
 एवंगुणमप्येतत् कथितशीतलं वारि व्युषितं
 विशेषेणोत्थि अथवा विगताहोरात्रं यत् तत् त्रिदो-
 षकृत् त्रीन् दोषान् वातादीन् करोति । कालस्व-
 भावाद्वाह्निगुणभ्रंशादम्लविपाकित्वाच्च ॥ १७ ॥

हे०—पर्युषितशृतशीतगुणानाह—तत्कथितशीतलम् १७

नालिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ।
 तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ १८ ॥

स०—नालिकेरांतःस्थितमुदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं
 हिमं च भवति । एवंभूतमपि प्रभावाल्लघु भवति । तथ
 तृष्णादिहरं दीपनं मूत्रशोधनं च भवति ॥ १८ ॥

प०—नालिकेरफलादुदकमेवान्तःस्थं प्राधान्यतः
 ग्राह्यं नान्यत् । तथाऽवयवान्तरमिति ज्ञापनार्थम्
 स्मिन् तोयवर्गस्य निर्देशः कृतः । तच्च नालिकेर
 फलस्य मध्यादुदकं स्निग्धस्य गुणयोगात् स्निग्धं
 स्वादु मधुरं, वृष्यं—शुक्रवृद्धिकरं, हिमं—शीतवीर्यं
 तृष्णापित्तानिलहरं—पिपासापित्तवातघ्नम् । दीपनम्
 भ्रूवस्तेर्मूत्राधारस्य शोधनं शुद्धिकरम् ॥ १८ ॥

हे०—नारिकेरोदकगुणानाह—ईषस्यकार्द्वनारिकेलफलं-
 तदन्तर्वर्त्तिजलं नारिकेरोदकम् । केचित् सुश्रुताध्यायिनं
 गुर्विति पठन्ति गुरुपाकत्वात् । इह तु गुरुलघुपाकद्वैविध्या
 भावाल्लघ्वित्येव पठनीयं लघुगुणत्वात् ॥ १८ ॥

इदानीं युक्त्याऽप्यसंप्रहं निर्दिशति—

वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये वरावरे ॥ १९ ॥

स०—प्रावृष्यांतरिक्षं जलं परमत्यंतं पथ्यम् । नदी
 संभवं त्वपथ्यमिति तोयवर्गः ॥ १९ ॥

प०—वरं चावरं च वरावरे, दिवि भवं दिव्यमातरिह
 तोयम् । नद्यां भवं नादेयम् । दिव्यं च नादेयं =
 दिव्यनादेये तोये । तेन वर्षासु दिव्यं परमत्यर्थं वरं

श्रेष्ठम् । नादेयं तोयं वर्षासु परमत्यर्थमवरमश्रष्ट-
मिति तोयवर्गः । इदानीं सर्वक्षीराणां सामान्य-
गुणकर्मनिर्देशमाह-‘जीवनादिगुणैर्युक्तम् ।’ यथाश्व-
गुणवत्तथैव यतः क्षीरमप्यत एवान्येभ्यो वर्गेभ्यः
क्षीरवर्ग एव न्यायात् । किंच धृतादप्यस्य ज्यायस्त्वं
यतः सर्वस्नेहोत्तमस्य धृतस्य क्षीरमेव योनिरिति
तोयवर्गानन्तरं क्षीरवर्गः प्रारभ्यते ॥ १९ ॥

हे०-उदकानां तारतम्यत्वमाह-वर्षाशब्दो नादेयेनैव
अन्वध्यते, उक्तं हि चरकेण-आन्तरिक्षमुदकानामिति
स्थित्वेन प्रकृष्टतमेषु वर्षासु नादेयमुदकानामित्यपथ्यत्वेन
नादेयेनैव वर्षागतस्यापि दिव्यस्यायौगिकत्वाच्च वर्षासंब-
न्धः । नहि दिव्यं च वर्षाभवं वरिष्ठं तस्य ग्रहणनिषेधात्,
नापि वर्षास्वेव वरं सर्वदा वरिष्ठत्वात् । खारणादिस्तु
आल्वलमवरमाह-आल्वलं जलमम्भसामिति । उभयं
रमाणम् । संग्रहे तु-“सूर्योद्धृतप्रमुक्तत्वाल्लघु कृतकपाप-
म् । शैत्यं जीवनसौम्यत्वैः पित्तरक्तविषातिजित् ॥
वेते कषायं तत्स्वादु कृष्णे तित्तं तु पाण्डुरे । नीले कषा-
यमधुरं देशे लवणमूषरे ॥ सक्षारं कपिले मिश्रं मिश्रं
शाम्बु गुणाधिके । मधुरं लवणाम्लं तु भवेद् भूमिगुणाधिके”
जोऽधिके तित्तकटु कषायं पवनाधिके ॥ दिव्यानुकारि-
वव्यक्तरसत्वात् खगुणाधिके । कीटाहिमूत्रविट्कोत्थतु-
जालोत्कराविलम् । पंकपंकजशैवालहठपर्णादिसंयुतम् ॥
तत्कुर्व्यात्स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदरज्वरान् ॥ कासाम्रिसा-
मिष्यन्दकण्डूगण्डादिकानतः ॥ तद्वर्जयेदभावे वा तोय-
यान्यस्य शस्यते । घनवस्त्रपरिस्तावैः क्षुद्रजन्तुभिरक्ष-
यम् ॥ व्यापन्नस्यास्य तपनमग्न्यर्कायसपिण्डकैः । पर्णामूल-
त्रेसग्रन्थिमुक्ताकतकशैवलैः ॥ वज्रगोमेदकाभ्यां वा कार-
येत्तत्प्रसादनम् । पाटलाकरवीरादिङ्कुर्मैर्गन्धनाशनम् ॥
‘नानियं न च पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे । अजीर्णे कथितं
वामे पक्वे जीर्णेऽपि नेतरत् ॥ शीते विधिरयं तसे त्वजीर्णे
शेशिरं त्यजेत् । पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव हि त-
मयम् ॥ अतोऽत्यन्तनिषेधेऽपि न कचिद्धारि वार्यते ।
स्य शोषाङ्गसादाद्या मृत्युर्वा स्यादलभतः ॥ नहि
तोयाद्विना घृतिः स्वस्थस्य व्याधितस्य वा । केवलं सौपधं
क्लं माममुष्णं हितं च तत् ॥ समीक्ष्य मात्रया युक्तममृतं
वेषमन्यथा । अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम् ॥
याति पित्तश्लेष्मत्वं त्वरितस्य विशेषतः । वर्द्धयत्यामृतृण-
नेद्रातन्द्राध्मानाङ्गौरवम् ॥ कासाम्रिसादहृल्लासप्रसेक-
ासपीनसान् । पाके स्वादु हिमं वीय तदुष्णमपि योजितम् ॥
स्मादयोगपानेन लाघवान्न वियोजयेत् । आमविष्टब्धयोः

कोष्णा निष्पिपासोऽप्यपः पिबेत् ॥ यावन्त्यः क्लेदयन्त्यन्न-
मतिक्लेदोऽग्निनाशनः । विषदः कफवाताभ्यां मुत्तरसाशय-
बन्धनः ॥ पच्यते क्षिप्रमाहारः कोष्णतोयद्रवीकृतः ।
अनवस्थितदोषाग्नेर्व्याधिक्षीणबलस्य च ॥ नाल्पमप्याममु-
दकं हितं तस्मिन्निदोषकृत् । तोयं बाह्यगुणभ्रष्टं पोके-
ऽम्लं सर्वदोषकृत् ॥ भवेत्पर्युषितं तच्च तोये तु करको-
द्रवम् । अतिसैत्यगुरुसैथर्यसंघातैः कफवातकृत् ॥
चन्द्रकान्तभवं रक्षोविषपित्तज्वरापहम् ।” इति । इति
तोयवर्गः ॥ १९ ॥

परिशेषेभ्यो वर्गेभ्यः प्राग्बहुजनोपयोगित्योपका-
रित्वेनाजन्मसात्म्येन प्राधान्यात्पयःसंज्ञासामान्यात्पयस-
इव जीवनादिगुणयोगाच्च तोयवर्गादनु क्षीरवर्गः
प्रक्रम्यते । तत्रापि दध्यादीनां मूलकारणत्वात्क्षीरस्य
प्रागुपादानम् । तथा । जीवनीयानां रसायनानां चा-
प्रेसरत्वात् । तथा चाष्टांगसंग्रहे । क्षीरं जीवनी-
यानां क्षीरधृताभ्यासो रसायनानामित्यादि ।

(गव्यं माहिषमाजं च कारभं स्त्रैणमाविकम् ।
ऐभमैकशफं चेति क्षीरमष्टाविधं मतम् ।)
स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् ॥
वातपित्तहं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ।
प्रायः पयः ॥ २० ॥

स०-पयः क्षीरं प्रायः स्वादुपाकरसादियुक्तं
भवति । पाकश्च रसश्च पाकरसौ । स्वादु पाकरसौ
यस्य तदेवम् । ओजसे हितमोजस्यम् । धातून् वर्धय-
ति धातुवर्धनम् । वृष्यं शुक्रकरमतिशयेनेति बोध्यम् ।
धातुवर्धनत्वादेव शुक्रकरत्वमात्रस्य सिद्धेः प्रायोग्रहणा-
त्कदाचित्क्षीरं नैवं भवति । तथा चोष्ट्रीक्षीरमी-
षद्रूक्षोष्णलवणं पठ्यते । अजाक्षीरं च लघु । आ-
विकमुष्णमैकशफमुष्णं साम्ललवणं चेति । तस्मा-
त्प्रायोग्रहणं कृतम् । स्वादुपाकरसत्वादेव क्षीरस्य
स्निग्धवृष्यादयो गुणा लब्धा एव किं पुनरुत्तरदि-
ष्टैरिति केचित् तान् ब्रूमहे । मधुररसादिकेभ्यो-
ऽपरे स्निग्धवृष्यादयो गुणा बहुतराः क्षीरस्य विद्यन्ते
इति ज्ञापनायैते स्निग्धादयो गुणाः पुनरुद्दिष्टाः ।

हाभूतानां हि संयोगादिविशेषात्कदाचिद्रससहचरि-
 १ एव गुणा द्रव्यमभिनिविशन्ते ये रसे समाधाय
 र्ण्यते । यथा मधुर आयुष्यादिगुणाः । अम्ले-
 त्रिदीप्तिद्विदादयः । केचिच्च रसमनपेक्षयैव द्रव्ये
 विनश्यन्ते । यथा मधुररसद्रव्ये मकुष्टतंडुलीयादौ
 क्षादयो गुणाः । तथाहि स्निग्धादीनां तत्रोपलभः
 सो मधुररसाच्छिष्टत्वात् । तस्मान्मकुष्टादिद्रव्यं म-
 रससहचरोक्तेन गुणौघेन संयुक्तं वक्तुं युक्तम् ।
 न्यथा तु कृतं षड्रसगुणस्वरूपवर्णनमनर्थमेव
 ात् । तस्माद्यमत्र विषयविभागो ज्ञेयः । केचिद्गुणा
 सहचरिता द्रव्ये निवसन्ति । यद्वशात्तद्द्रव्यं रस-
 गाननुवर्तते । ईदृशं च विशेषमुद्दिश्य तंत्रकृद्भि-
 रुरादिरसानां स्निग्धादिगुणा वर्णिता वेद्याः ।
 चेत्तु रसनिरपेक्षा एव द्रव्ये निवसन्ति । अत एव
 द्रव्यं रसगुणान्नुवर्तते । अस्मिन्स्तु विषये रसगुण-
 नं नोक्तमेव वेद्यम् । तस्मात्क्षीरस्य स्निग्धादियो-
 त्त्वादुपाकरसत्वे सत्यपि स्निग्धादिगुणवर्णनम् । एवं
 भयथा क्षीरस्य स्निग्धादिगुणयोगादधिकाः स्नि-
 ग्धादयो ये गुणास्तेऽस्य संतीत्यवगाच्छ । अयमेव च
 बहारेन्यत्राऽप्येवंविधे शाल्यादौ द्रव्ये विशेषः ।
 २ स्वादुः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रस
 ते वक्ष्यते । ततश्च स्वादुरसत्वादेव स्वादुपाकत्वं
 व्यं तर्त्तिकं पाकग्रहणेन । भणामः । शालिपिष्टमयं
 ३ गुरुभावाद्विदह्यत इत्युक्तं तदेव क्षीरं गुरुगुणयुक्त-
 पे विदाहावस्थायां चिरं न तिष्ठति । प्रागेव स्वा-
 राकतां यातीतीममर्थं ज्ञापयितुं पाकग्रहणम् । स्त्रीणां
 हाररस एवापत्यस्नेहात्क्षीराय संपद्यते । तथा
 दास्वाहिः । स्त्रीणामपत्यजाद्वर्षाद्रसः स्नेहाय
 ल्यते । स्नेहाद्रसः क्षरत्येवं हृदयात्क्षीरमेत्यत इति ।
 व्यस्य च पूर्वतरमुपादानं सर्वक्षीरेभ्यो ज्यायस्वात्तथा
 हिषमपि तक्रादि गोरसशब्देन प्रथितमिति ॥ २० ॥

प०—प्रायः पयोऽत्र स्वादुमधुरौ पाकरसयुक्त-
 क्षणौ यस्य तत्सर्वमविशेषेण क्षीरजातं मधुररसं
 धुरविपाकं च स्निग्धगुणयोगात् स्निग्धम् ।
 गोजसो हितमौजस्यम् । ओजोनाम धातूनां सार-

भूतं वक्ष्यमाणलक्षणं तस्यातिवृद्धकारि।धातूनां रसा-
 दीनां वर्धनं वृद्धिजननम्।वातपित्तहरं वातपित्तघ्नम्।
 वृष्यं रेतोवृद्धिकरम् । श्लेष्मलं श्लेष्मकारि । गुरुगुण-
 यागाद्गुरु प्रायो बाहुल्येन । सर्वमेवंविधं पयः तेन
 कचिदन्यथात्वं दृष्टम्।यथोष्टीरं किंचिद्रक्षोष्णलवणं
 लघु च । तथाजं लघु । आविकमुष्णवीर्यमेकशफं
 चोष्णवीर्यम् । अत्र च सामान्येनोक्तगुणविपरीतो
 यो विशेषेण गुणयुक्तः स सामान्यगुणस्यापवादे
 विज्ञेयः । अथ चेत्सदृशः स तस्यैवोपबृंहकः ॥ २० ॥

हे०—अथ क्षीरवर्गः।गव्यमिति। तत्र सामान्यगुणानां
 ओजस्यमोजोवर्द्धनम् । स्वादुरसत्वात्स्वादुपाकारिः।
 सिद्धेषु तेषां ग्रहणेन तेभ्यः स्वादुरसेभ्योऽतिशयार्थं धातु-
 वर्द्धनत्वाच्छुक्रवर्द्धनत्वे सिद्धे वृष्यग्रहणमपि प्रायोग्रहणात्-
 द्दीक्षीरादावीपल्लवणत्वाद्यपि ॥ २० ॥

अत्र गव्यं तु जीवनीयं रसायनम् ।
 क्षतक्षीणाहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सरम् ॥
 श्रमभ्रममदालक्ष्मीश्वासकार्तिवृद्धिधः ।
 जीर्णज्वरं भूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥ २१ ॥

स०—एषु क्षीरेषु मध्ये गव्यं पुनः क्षीरं
 जीवनीयमतिशयेनेति बोद्धव्यम् । जीवनीयमात्र-
 स्थौजस्यमित्यनेनैव क्षीरसामान्यलक्षणेनोक्तत्वात् ।

(१) “कृष्णाया गोर्भवेद् दुग्धं वातहारि गुणाधिकम् ।
 पीताया हरते पित्तं तथा वातहरं भवेत् ॥ श्लेष्मलं गु-
 शुक्लाया रक्तचित्रा च वातहृत् । विवत्सावालवत्सायाः पयोः
 दोषलमीरितम् ॥ वष्कयिष्णास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृत्पयः।जा-
 लानूपशैलेषु चरन्तीनां यथोत्तरम् ॥ पयो गुरुतरं स्नेहो यथा-
 हारं प्रवर्तते। स्वल्पान्नमक्षणाज्जातं क्षीरं गुरु कफप्रदम् । तदु-
 वर्ण्यं परं वृष्यं सुस्थानां गुणदायकम् । पलालतुणकार्पासधाज-
 जातं गुणैर्हितम्” (भा. प्र.) तरुणीनां गवां दुग्धं मधुरं च
 रसायनम् । त्रिदोषशमनं चैव वृद्ध्या दुर्बलं मतम् । राग-
 र्भायाः समुद्दिष्टं त्रिमासोर्ध्वं च पित्तलम् । क्षारं च मधुरं चैव
 मतं वै शोषकारणम् ॥ प्रथमं च प्रसूताया निःसारं गुणार्दनकम् ।
 नूतनप्रसूतगोर्दुग्धं रुक्षं दाहकरं मतम् ॥ रक्तदोषस्य जनकं
 पित्तलं च मतं बुधैः । चिरप्रसूतादुग्धं तु मधुरं दाहकं पटुम्
 (निघण्टुरत्नकरे) दास्तं वत्सैकवर्णाया धवलीकृष्णयोरपि ।
 इक्ष्वादा माषपर्णाया ऊर्ध्वश्चक्षी च या भवेत् । तासां गवां हिनां
 क्षीरं श्यते वा श्यतमेव वा । गव्यं प्रत्युषसि क्षीरं गुरु दुष्टम्
 दुर्जरम् ॥ तस्मादभ्युदिते सूर्ये यामं यामार्धमेव वा। समुत्तार्य
 ततो ग्राह्यं तत्पथ्यं दीपनं लघु” (रा. च.)

भोजस्य हि जीवनीयमुच्यते । तथा । भोजःक्षये जीवनीयानामौषधानामुपयोगो निर्दिष्टः । यथा । भोजः क्षीतकोपादिभिरित्युक्तवान्तरमुवाच जीवनीयैषधक्षीररसाचास्तत्र भेषजमिति । अत्र च क्षीरं जीवनीयत्वेन गृहीतमपि पुनरुक्तं प्राधान्यरूपापनार्थम् । तथा च मुनिः । प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसानमिति । रसवीर्यविपाकानां श्रेष्ठानां लामोपायो सायनम् । तथा चोक्तम् । लामोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनमिति । तथा क्षतक्षीणहितम् । पिणाय हितम् । क्षीणः क्षीणधातुः । तथा मेधा रणाशक्तिस्तस्यै हितं मेध्यम् । उगवादिभ्यो यदिति । एवं बल्यम् । तथा स्तन्यकरम् । कृत्रो हेतुता-
द्रीत्येति हेतौ टः । स्त्रीणां स्तन्यकरणे हेतुरित्यर्थः ।
था सरम् । श्रमादींश्चकादश नाशयेत् ॥ २१ ॥

प०-अत्र क्षीरेषु मध्ये यद्व्यं क्षीरं तज्जीवनीयम् ।
वीणि क्षीराणि जीवनीयाणि । इदं पुनर्गोक्षीर-
तिशयेन जीवनीयम् । भोजस्य सौम्यधातुवृद्धिकरम् ।
सायनमिति रसायनं प्राणसंधारणकारणत्वात् ।
थाचाध्यसङ्ग्रहे । क्षीरघृताभ्यासो-रसायनम् । “ला-
पायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् । ” क्षत-
णेहितमुरःक्षतयुक्ताय क्षीणाय च हितं पथ्यम् ।
णः क्षीणधातुः । मेधायै-बुद्धयै हितं-मेध्यम् ।
उस्य हितं बल्यम् । स्तन्यकरं स्त्रीणां स्तन्यवृद्धि-
रोति । क्षीरधातुत्वात् स्त्रीस्तन्यजनकम् । सरं-सरण-
लम् । भेदि-श्रमादीन् हन्ति । श्रमः-खेदः, भ्रमणं-
मः, मदो वक्ष्यमाणः । आधिस्तु-मनःपीडा ॥ २१ ॥

हे०-गव्यगुणानाह-जीवनीयं-प्राणधारणं, रसायन-
स्थापनं, क्षत-क्षतकासः, क्षीणः-क्षयरोगी, तथोर्हितं
यं-मेधाजननं, बल्यं-बलकरम्, अलक्ष्मीर्लक्ष्मी-
शहेतुः, आधिर्मनः पीडा, क्षुत्-अतिबुभुक्षा, तस्या एव
पत्वात् ॥ २१ ॥

तमत्यग्न्यनिद्रेभ्यो गरीयो माहिषं हिमम् २२

स०-माहिष्या इदं माहिषं क्षीरमत्यग्निभ्योऽनिद्रे-
श्च हितम् । तथा गरीयो गुरुतरम् । तथा हिमं
तवीर्यम् । मुनिरप्याह । माहिषीणां गुरुतरै गव्या-
तिततरं पयः । स्नेहादूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च

तदिति । खरनादे चोक्तम् । गव्यं स्नेहोत्तमं श्रीरं
गव्याच्च पयसः पयः । यथोत्तरं स्नेहहीनमौरभ्रच्छा-
गमाहिपम् । जांगलान्पशैलेषु चरतीनां यथोत्तरम् ।
पयो गुरुतरं वत्सो यथा तानां प्रवर्तनमिति । गुरु
शीततरं गव्यान्माहिषं स्वप्रले पयः । चतुर्थभाग-
स्नेहोत्तं पित्तघ्नं च विशेषत इति । यच्च रविगुप्तः मि-
द्धसारे व्यध्यगीष्ट । गव्यान् क्षिपे गुरुतरं माहिषं स्व-
प्रकल्पय इति । तद् बुधैश्चिदम् । तन्ममताधिक्य-
त्वात् ॥ २२ ॥

प०-माहिषं क्षीरमत्यग्निभ्यस्तथाऽनिद्रेभ्यो नरे-
भ्यो हितं पथ्यम् । तच्च गरीयो गुरुतरमन्येभ्यः
क्षीरेभ्यः । हिमं शीतवीर्यमनिद्रेभ्यः ॥ २२ ॥

हे०-माहिषगुणानाह-अत्यग्न्यनिद्राभ्यः, अनि-
द्रा-नष्टनिद्रा, गरीयः-गव्यादुक्तः, सामान्यवचनार्थमिदं
हिमत्वे हिमग्रहणमनिशयार्थं, गन्धेयं चतुर्थाध्यायीयमुन्-
न कर्तव्यः, गुरुत्वाद्येवानिवाचनिकः । मैत्रे, शीतत्वा-
दपि गुरुत्वातिशयार्थं इयम् । कुतः । अत्र चाकमुक्षुनयो-
र्विरोधः । तत्र चरकः-“ माहिषाणां गुरुतरं गव्यान्शी-
ततरं पयः । स्नेहादूनमनिद्राणामत्यग्नीनां हितं च तत् ”
इति । सुश्रुतः-“ महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं बहिना-
शनम् । निद्राकरं शीततरं गव्यात्स्निग्धतरं गुरु ॥ ”
इति । तत्र चरकोक्तं-गव्यान्माहिपस्य स्नेहोत्तवं हृद्यादि-
गुणविषयं, माहिपक्षीरजात्स्नेहाद्व्यक्षीरजः स्नेहो हृद्यादि-
भिर्गुणैराधिक इत्यर्थः । सुश्रुतोक्तं स्नेहाधिकत्वं मात्रावि-
षयं यावतो गव्यात् क्षीराद्यावान् स्नेहस्तावतो माहिषाच्च
ततोऽधिकमित्यर्थः । अतएव खारणादिनोत्तमशब्दः
प्रयुक्तः-“ गव्यं स्नेहोत्तमं क्षीरं गव्याच्च पयसः पयः ।
यथोत्तरं स्नेहहीनमौरभ्रच्छागमाहिपम् ॥ ” इति । उर-
भ्रादीनां यथोत्तरत्वमुद्देशवाक्यक्रमापेक्षया-“ क्षीराकरा
गौर्महिषी अजावी करमी गजी । हवी स्त्री चाष्टमी तेषां
पृथक्कर्मगुणान् शृणु ॥ ” इति । गव्यं स्नेहोत्तमं, ततो
जघन्यं माहिषं, तत आजं, तत आविकमिति जघन्यत्वे
मानं चोक्तं तेनैव-“ गुरु शीततरं गव्यात्स्निग्धतरं माहिषं
पयः । चतुर्थभागस्नेहोत्तं पित्तघ्नं च विशेषतः ॥ ” इति ।
निदर्शनं चेदं तेन माहिषात् छागं चतुर्थभागस्नेहोत्तं, छागा-
दौरभ्रमिति ॥ २२ ॥

अल्पांभुपानव्यायामकटु तिक्ताशनैर्लघु ।
आजशोषज्वरश्वासरक्तपित्तातिसारजित् २३ ॥

स०--आजं छागलं क्षीरं लघु भवत्यल्पांभुपानादि-
भिर्हेतुभूतैः । स्वल्पांभुपानादित्वं चाजानां स्वभावो-
ऽन्यासां तु देशसात्म्यापेक्षया । यद्येवं स्वभावादेवाल्पां-
भुपानादेर्गम्यमानत्वादेतदुपन्यासो व्यर्थ एव । अत्रोच्यते ।
ज्ञापनार्थमिदम् । ज्ञापयति । यदा अजा अप्यव्यायामा
गुर्वशनादि कुर्युस्तदा तासामप्यन्यथा क्षीरं भवेत् ।
एवं च गवादीनामप्याहारादिवशादुरुलघुत्वं चिन्त्यमिति ।
तेन प्रदोषेऽपराहे यद्गृहीतं पयस्तदपेक्षयौषसम् प्रभाते
यद्गृहीतं तद्गुरु । चेष्टारहितत्वात् । रात्रौ हि प्राणिनां
न कदाचिच्चेष्टा भवति । अत औषसं गुरु । दिवा च
धावनप्लवनादिकया चेष्टया प्रादोषं लघु । अनया च
दिशा सर्वमपि चिन्त्यम् । अत एव संप्रहे यदुक्तम् ।
पिण्याकाम्लाशिनीनां तु गुर्वभिष्यन्दि तद्गृहमिति ।
तदेतेनैवोक्तप्रायत्वान्नेहोक्तम् । शोषेत्यादि । शोषादीनां
द्वन्द्वः । तान् जयतीति किम् । शोषजित् एवं ज्वरजिदि-
त्यादि ॥ २३ ॥

प०--आजं क्षीरमल्पांभुपानादिभिः हेतुभूतै-
र्लघुहेतुकीर्तनमन्यस्याप्येवंहेतुयुक्ताया जातेः क्षीर-
स्य लघुत्वज्ञापनार्थम् । एतद्विपरीतायाश्च गुरुत्वं
सामर्थ्यलभ्यम् । अजानान्तु स्वल्पांभुपानादिस्व-
भावः, अन्यासां तु देशाद्यपेक्षया एतदाजं शोषादीन्
जयति । शोषो राजयक्ष्मा ॥ २३ ॥

हे०--आजगुणानाह-शोषो-राजयक्ष्मा, अल्पांभुपा-
नादिहेतुपन्यासो निदर्शनार्थः । अजानां तत्स्वभावत्वात् ।
अल्पांभुपानादिषु सत्सु गवादीनां पयो लघु विज्ञेयं, यथा
अजानामित्यर्थः । अर्थाद्विपर्यये गुरु, उक्तं हि संप्रहे-
“पिण्याकाम्लाशिनीनां तु गुर्वभिष्यन्दि तद्गृहम् । अचेष्टया
च प्रादोषाद्वरीयः स्मृतमौषसम् ॥ व्याख्यातानेन लघिमा
चेष्टावत्प्रकृतिष्वपि । हस्वेषु वाति देहेभ्यो मांसेष्वप्येवमा-
दिशेत् ॥” इति ॥ २३ ॥

ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु ।

अस्तं वातकफानाहकृमिशोफोदरार्शसाम् २४ ॥

स०--औष्ट्रकमुष्ट्राणां क्षीरं लघु । तथा ईषन्मना-

ग्रूक्षोष्णं तथा दीपनं भवति । तथा वातादीनां शस्तम्
वातादिषु पथ्यमित्यर्थः । औष्ट्रकमित्युष्ट्रादुजिति बुब्बु
प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्युष्ट्रीशब्द
दपि ॥ २४ ॥

प०--उष्ट्रमेवौष्ट्रकं क्षीरमीषद्रूक्षोष्णमीषदुष्णम-
पलवणम् । दीपनमग्रेः । लघु च । वातकफानाह
किमिश्रयथूदरार्शसां शस्तं पथ्यम् ॥ २४ ॥

हे०--कारभगुणानाह-शस्तमौषधं वातकफघ्नत्वेन हेतु
विपरीतत्वादानाहादिघ्नत्वे सिद्धेऽप्यानाहादिग्रहणं व्याप्ति
विपरीतत्वख्यापनार्थम् ॥ २४ ॥

मानुषं वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोगजित् ।
तर्पणाश्चोतनैर्नस्यैः ॥ २५ ॥

स०--मानुषीणां क्षीरं वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोग-
जिद्धवति वातश्च पित्तं चासृक् चाभिघातश्चेति द्वन्द्वः
तैरक्षिरोगस्तं जयति यत्तदेवम् । नत्वभ्यवहारादिना
तर्पणादीनि स्वे स्वेऽध्याये वक्ष्यमाणानि ॥ २५ ॥

प०--वातश्च पित्तं च असृक् चाभिघातश्च ते वा-
पित्तासृगभिघातास्तैरक्षिरोगास्तान् जयतीति विग्रह-
कार्यः । तेन मानुषं क्षीरं वातपित्तासृगभिघातै-
रुत्पन्नानक्षिरोगान् जयति नाशयति । कथमित्-
न्यते । केन तर्पणेनाश्चोतनेन नस्येन च । एता-
चास्मिन्नेवंस्थाने वक्ष्यमाणलक्षणानि तर्पणं नेत्र-
पूरणं यवमाषमयीं पालीं कृत्वा । आश्चोतनं-शीतं
ष्णमूदुना परिषेकः । नावनं नस्यम् ॥ २५ ॥

हे०--क्षैणगुणानाह-तर्पणं-नेत्रपूरणम्, आश्चोतन-
नेत्रसेचनं ताम्ब्यामाक्षिरोगान् जयति नस्येन शिरोगा-
न्वातादींश्च । उक्तं हि चरकेण-“जीवनं बृंहणं सात-
स्नेहनं मानुषं पयः । नावनं रक्तपित्तस्य तर्पणं चाक्षि-
गिणाम् ॥” इति ॥ २५ ॥

केन प्रयोगेनेत्याह-

अहयं तूष्णमाविकम् ।

वातव्याधिहरं हिष्माश्वासपित्तकफप्रदम् ॥ २६ ॥

स०--आविकं क्षीरमुष्णवीर्यं भवति । तथा अह-
हृदयायाहितं भवति तथा वातव्याधिहरम् । त-
द्विक्कादिप्रदम् । आविकमित्यविशब्दात्सार्थं कप्रत्यय-
तात्तत्स्येदमित्यण् ॥ २६ ॥

प०—अवेरिदमाविकं, क्षीरमहृद्यं—हृदयाप्रियम् । साधु वा न भवति । उष्णमुष्णवीर्यं वातव्याधिहरं—वातव्याधिविनाशनम् । हिध्माश्वासपित्तकफप्रदम् ॥ २६ ॥

हे०—आविकगुणानाह—खारणादिस्त्वाह—“स्वाङ्ग-म्लपाकं स्निग्धोष्णं गुरुपित्तकफोत्पन्नम् । आविकं बृंहणं क्षीरं हिक्काश्वासानिलापहम् ॥” इति । तत्र हिक्काश्वासौ कफपित्तजौ करोति, वातजौ हरतीत्यविरोधः । उक्तं हि सुश्रुतेन—“आविकं मधुरं स्निग्धं गुरुपित्तकफापहम् । पथ्यं केवलवातेषु श्वासे चानिलसंभवः ॥” इति ॥ २६ ॥

हतिन्याः स्थैर्यकृत् ॥ २७ ॥

स०—हतिन्याः क्षीरं स्थैर्यकृद्भवति ॥ २७ ॥

प०—हतिन्याः क्षीरं बाढमतिशयेन स्थैर्यकृत् शरीरस्थैर्यं करोति ॥ २७ ॥

हे०—ऐभगुणानाह—हतिन्या इति ॥ २७ ॥

बाढमुष्णं त्वैकशफं लघु ।

शाखावातहरं साम्ललवणं जडताकरम् ॥ २८ ॥

स०—एकः शफो नखो यासां वडवादीनां ता एक-शफास्तासामिदमैकशफं क्षीरं बाढमतिशयेनोष्णं भवति । तथा शाखासु बाहूरुप्रभृतिषु यो वातस्तं हरतीति शाखावातहरम् । हतेरनुद्यमनेऽजित्यच् । तथा साम्ललवणमीषदम्लमीषलवणं च । तथा जडताकरमंग-जौड्यकरणहेतुः । कृणो हेत्वित्यादिना हेतौ टः ॥ २८ ॥

प०—एकशफास्त्वेकनखाः । एकः अग्निभागः शफः खुरो येषां ते एकशफाः तेषां क्षीरम् । एकशफानामिधमैकशफं क्षीरमुष्णवीर्यम् । शाखा—रक्ताद्वयो धातवः, त्वक् तत्रस्थं वातं हरन्ति । शाखावातहरं शाखास्थितस्य वातस्य नाशनम् । साम्ललवणं—किञ्चिदम्लं किञ्चिल्लवणं च जडताकरम् । शरीरस्यापटुत्वं जनयति प्रज्ञामपहरति वा । जडता-स्तैमित्यमिति केचित् ॥ २८ ॥

हे०—एकशफगुणानाह—उष्णमिति । ऐकशफा अवि-भागखुरवडवागर्दभ्यादयः, शाखा—वाह्यो रोगमार्गः, साम्ललवणमीषदम्लमीषलवणं, जडता—प्रज्ञाहीनत्वम् ॥ २८ ॥

(५) एकशफा गर्दभ्यादयः, तासां क्षीरं शाखावातहर-मत्युष्णवाद्मल्लवणानुरसत्वाच्च । अतोऽत्र जाड्यकरं प्रज्ञा-हीनत्वकरमेव नाङ्गजाड्यकरणहेतुः ।

पयोऽभिष्यंदि गुर्वमं युक्त्या शृतमतांऽन्यथा ॥

स०—आममकथितं पयोऽभिष्यंदि क्षेमप्रको-
तथा गुरु भवति । अत आमादन्तथा विपरितं युक्त्य-
शृतं भवति । अनभिष्यंदि लघु च । पूर्ववक्ष्यमपेक्षयो-
च्यते । युक्त्ययोग उपायः । खरनादे च क्षीर-
श्रवणे युक्तिः स्पष्टं कृत्वा निर्दिष्टा । अत्र तु वनि-
तास्तन्यमाममेव हितं पयः । अर्धोदकं क्षीरशिष्टमाणा-
लघुतरं शृतमिति ॥ २९ ॥

प०—सर्वं पय आमकीधतमभिष्यन्तं श्रेयमप्रको-
पीत्यनेन स्रोतसां स्नावकारि तथा च गुरु पृथिव्या-
सोमगुणभूयस्त्वात् । युक्त्या शृतं तदेव क्षीरसामा-
द्विपरीतं नाभिष्यन्दि नचापि गुरु । अनभिष्यन्ति-
लघु च तस्यान् । युक्त्ययोगः । उपायो यथा—अर्धो-
दकं क्षीरशिष्टमाणाह्युतरं शृतमिन्यादिना तन्त्रान्तरे-
भेदितम् ॥ २९ ॥

हे०—अपक्वक्षीरगुणानाह—पय इति । अभिष्यन्दि-
स्रोतःस्नावि, स्निग्धं त्वक्कमेव गुणवत्, पयः हि सुश्रुतेन—
“तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यंदि वै वातम् । पूर्ववक्ष्य-
स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्वितम् ॥” इति । पय-
क्षीरगुणानाह—युक्त्येति । अतोऽन्यथेत्तन्ननिषेधेन पय-
युक्तिरुक्ता खारणादिना—“अर्धोदकं क्षीरशिष्टमाणाह्युत-
शृतम् । स्यान्निर्जलं शृतं द्वित्रिचतुरष्टांशोऽपितम् ॥ य-
शृततमं सारं गुरु बल्यतमं पयः ।” इति ॥ २९ ॥

भवेद्वरीयोऽतिशृतं धारोष्णममृतोपमम् ॥ ३० ॥

स०—अतिशयेन कथितं कवलभोज्यमिव संजातं
गरीयो गुरुतरं भवेत् । खरनादे चोक्तम् । स्यान्निर्ज-
शृतं द्वित्रिचतुरष्टांशोऽपितम् । तथा शृततमं सारं गु-
बल्यतमं पयः । सुश्रुते चोक्तम् । शृतशीतं तु पित्तां
शृतोष्णं कफवातजित् । त्वज्ज्वलं प्रथितं विगं-
विरसं पटु । रक्तपित्तप्रशमनी कृष्या संतानिका गुरु-
रिति । खरनादे चोक्तम् । धारोष्णात् सर्वशः क्षीरा-
शृतं गुरुतरं भवेदिति । धारोष्णममृतोपमं निर्दोष-
त्वात् ॥ ३० ॥

प०—अथवा नातिशृतं न स्वल्पशृतमिति युक्तिः
अयुक्त्या शृतमत्यग्निसंयोगे गुर्वेव भवति । यतः
अयुक्तिश्रवणान्निर्जलश्च पदोदकः द्वित्रिचतुरष्टांश-
शोषितमुत्तरोत्तरं सारतां याति । तथा च तन्त्रान्तरे-

“स्यान्निर्जलं शृतं द्वित्रिचतुरष्टांशशेषितम् । यथा शृत-
तमं सारं गुरुबल्यतमं पयः ॥” तस्मादतिशृतं गरीयो-
ऽति गुरु भवति धारोष्णं-सद्योदुग्धं, पथ्यत्वेनामृतो-
पमममृततुल्यं भवेत् ॥ ३० ॥

हे०—अतिपक्वश्रीरगुणानाह—भवेदिति । गरीयो-
ऽपकादुद्ग । धारोष्णगुणानाह—धारोष्णमिति । धारायामुष्णं
धारोष्णं यस्य मुखमव पात्रम् इति श्रीरवर्गः ॥ ३० ॥

अधुना दधिगुणानिरूपयति—

अम्लपाकरसं ग्राहि गुरुष्णं दधि वातजित् ।
मेदःशुक्रबलश्लेष्मपित्तरक्ताऽग्निशोककृत् ॥
रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके मिषमज्वरे ।
पीनसे मूत्रकृच्छ्रे च रुक्षं तु ग्रहणीगदे ॥
नैवाद्यान्निशि नैवोष्णं वसंतोष्णशरत्सु न ।
नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं तन्नाघृतसितोपलम् ॥
न चानामलकं नापि नित्यं नामंदमन्यथा ।
ज्वरासृक्पित्तवीर्यपङ्कष्टपाण्डुभ्रमप्रदम् ॥ ३१ ॥

स०—अम्लौ पाकरसौ यस्य तदेवभूतं दधि
भवति । तथा ग्राहि स्तंभनम् । तथा चोक्तम् । मेदि
यत्पिडितान् भावान् शकृदादीन् भिनत्ति तत् । विप-
रीतमतो ग्राहि तच्च स्तंभनमुच्यते इति । तथा गुरुष्णं
वातजिह्व । मेदआदीनां द्वंद्वः । तान् करोति यत्तदेवम् ।
रोचत इति रोचिष्णु । न रोचत एव केवलम् ।
अरोचकमपि व्यावर्तयतीति शस्तमरुचौ । रोचते हि
घृतपूरादि न त्वरुचिं जयति । अरुचिघ्नं पटोलपत्रं तन्न
रोचते । तथा ह्यत्रैव पठिष्यति । तिक्तः स्वयमरोचिष्णु-
ररुचिमित्यादि । रोचिष्णुत्वादेवोच्चावचव्यंजनपरिवृतै-
र्मांसमंडकादिभिरपि सहितस्यापि दधन्यमिलाष उत्प-
द्यते एव । अतएव चैतदाहारांतेऽभ्यवहरति । शीतक
इति विषमज्वरविशेषणम् । शीतकारिष्वं तु वाते
श्लेष्मणि तत्संसर्गे च यद्यपि त्रितये संभवति तथाऽपि
वातजिह्वातज एव विषमज्वरे दधि प्रयोज्यम् । न संसर्गे
वा वातोल्बणे । तथा हि शीतज्वर एवोक्तम् । अपन्य-
नशिकृतान्स्वेदान्स्वेदि भेषजभोजनमिति । पीनसे
शस्तमिति कथमविशेषणोक्तम् । यतश्चत्वारः पीनसा

वातपित्तकफसन्निपातजा इति । वक्ष्यते । तत्र द
वाताधिक एव युक्तत्वं न शेषेषु । अत्र संचक्ष्महे ।
पाकात्पीनसस्योपशान्तिः परिपाककरं च दध्युष्णत्वा
अथवा पूर्ववत्सामान्योक्तावपि यत्र योग्यताऽस्य वा
तेनैतदुपकल्प्यताम् । अनुक्तेष्वपि हि सामान्योपत्र
वस्तुवशाद्विशेषेष्वेव विपरिणमति । तथा ह्यत्रैवोपरि
दुग्धकर्मसु व्यतीतम् । श्रमभ्रममदालक्ष्मीश्वासकासां
तृट्क्षुधः । जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत्
तदेतन्न च सर्वेष्वेव कासश्वासकृच्छ्रासपित्तेषु
कार्मुकमिति । तथा ग्रहणीरोगे तद्वृक्षं शस्तम्
अनेन च हेतुना दध्नः प्रकृतिस्थस्य स्निग्धत्वं युक्त्यै-
क्तम् । यतो ग्रहण्यां रूक्षमुद्धृतसारमुद्दिष्टम् । नि
नैव कदाचिदद्यात् । नैवाद्यान्निशि नैवोष्णमित्येवका
च्चात्यंतिकनिषेधादिवा भुञ्जीतेत्यर्थादवगम्यते । नैवो-
मभ्यादितापात्तत्तं तथा वसंतप्रीष्मशरत्सु न भोज्य-
अन्यतमेऽप्यन्यर्थावपि मुद्गसूपादीनामन्यतमेन रहितं
भोज्यम् । तत्र घृतसितोपलयोः समासेनैतयो
योगेन पथ्यत्वमिच्छंति । मुद्गसूपादीनां तु मिश्रीभा
दघ्ना जन्यमानस्य दोषस्य प्रतिबंधार्थं कल्प्यते । र
पित्तवत् । यथा समीरणोल्बणेऽन्नपित्ते तित्तिर्यादीन्
मौष्ण्यमुदुंबरादिरसेन प्रतिबध्यन्ते । नित्यमिति । यद्यु
शेते शरीरस्थं तथाप्युदकरोगावहत्वान्न शीलनीयम्
अत एवान्नपानविधावतिदोषशीलत्वादस्य नि
करोति । तथा च वक्ष्यति । किलाटदधिकूर्चि-
त्यादि । नामंदमिति । दुग्धावस्थां व्यतीत्य दध्यवस्थ
मसंप्राप्तमंतरावर्ति मंदकमित्युच्यते । तस्मिन् सत्य
स्नेहे परिणतिविशेषेण कालात्मना स्रोतसामत्यंतोपले
कृतो दोषत्रयकोपोऽपि भवतीत्यतीव वर्जनीयमेव
मंदकनिषेधश्चोपलक्षणार्थः । तेन मद्यादीन्यप्रातरस
न्नोपयुञ्जीतेत्यवगंतव्यम् । अन्यथेत्यादि । प्रशब्द ए
द्योतयति । विधिभ्रष्टं दधि निषेध्यमाणं प्रकर्षेण ऊ
रासृक्पित्तादीन् प्रददाति । ननु शुक्रकृद्बलवर्धनत्वाद्दी
पनत्वमनुपपन्नम् । शुक्रकृद्बलवर्धनानि हि द्रव्याणि
प्रायेण गुरुणि भवन्ति । अतो दध्यैवगुणं सत्कथमग्नि
कृत्यात् । अत्राचक्ष्महे । अम्लत्वादुष्णवीर्यत्वाच्च युक्तं

३ । यतो रसविपाकाभ्यामम्लं वीर्येणोष्णं च दध्यतो-
प्रेकृत्वमस्मिन्नुपपन्नमिति । ननु शुक्रकरत्वं दध्नो न
कम् । यतोऽम्लपाकरसं दधीत्यधीतमाचार्येणाम्लश्च
कनाशनस्तस्माच्छुक्रकृत्वमयुक्तम् । अत्राचक्ष्महे ।
म्वत्वं बृंहणत्ववातघ्नत्ववह्न्यत्वैः शुक्रकृत्वमुपपन्नमेव ।
॥ च वक्ष्यति । किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन
परम् । गुणांतरेण वीर्येण प्रभावेणैव किञ्चनेति ।
तजिदित्यनेन नार्थः । यानि खलु द्रव्याणि वत्य-
म्वगुरुष्णयुक्तानि तानि वातघ्नान्येव दृष्टानि । तस्मा-
तजिदिति न वाच्यम् । नैवम् । सक्तुमद्यस्यतापमंदका-
व्यभिचारात् । तथा हि । सक्तवो वातला वृष्या
॥ बलकराश्च । मार्दीकादिमद्यं हर्षणत्वादृष्यं वातलं
तथा च वक्ष्यति । मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते
॥ मद्यं च मात्रापीतं हर्षणं भवति । तथा
॥ हर्षमूर्जप्रदं पुष्टिमारोग्यं पौरुषं परम् । यु-
॥ पीतं करोत्याशु मद्यमिति सूर्यतापश्चोष्णो-
सन्मास्तस्य वृद्धये । तथाच मुनिः । कटुति-
तेरुक्षुशीतलघूनीत्यारभ्य यावद्वातातपौ भयं शोको
र्वाताशंसामिति । मंदकं च स्निग्धाम्लगुरुगुण-
मपि त्रिदोषकरम् । तथा च मुनिः । त्रि-
मंदकमिति । त्रिषु च दोषेष्वंतर्भूतः पवन
चैवं व्यभिचारदर्शनाद्वातजिदित्युक्तम् । क्षी-
च दध्यात्मना परिणमतोऽनभिव्यक्ताम्लमि-
त्ताम्लम्ललक्षणास्तिस्रोऽवस्थाः संपद्यन्ते । तत्र
जातमनभिव्यक्ताम्लम् । सम्यग्जातमभिव्यक्ताम्लम् ।
जातमत्यम्लम् । तत्र मंदजातं त्रिदोषकृत्वाप्ति-
म् । सम्यग्जातस्यैते पूर्वोक्ता गुणाः । किञ्चि-
॥ श्चात्यम्लस्य । तथा सुजातेऽत्यम्ले च दध्नि
इडौ स्तः । तत्र दध्न उपरिभागः सरः । अधो
। एतद्गुणाश्च लाघविकत्वान्नोक्ताः ।
ना च दर्शिताः । त्रिदोषं मंदकं जातं वातघ्नं
शुक्रलम् । सरः श्लेष्मानिलघ्नस्तु मंडः
तेविशोधनः । श्लेष्मपित्तरक्तकृत्वं चाम्लपाक-
णवीर्यत्वादेवागम्यते । यत्तु साक्षादेतेषामुपा-
। तत्प्रकर्षार्थम् । अन्येभ्योऽम्लद्रव्येभ्यो दध्येता-

न्यतिशयेन करोतीति । नैवाद्यानिशीत्यादौ ग्रंथे
चैकस्मिन्नकारे कर्तव्ये यदनेकनकारकरणं तच्छास्त्र-
निषिद्धदधिभक्षणादतिप्रत्यवायज्ञापनार्थम् । चरकोक्त-
मंगल्यगुणो नेहोक्तश्चिकित्सायामनुपयोगित्वात् । अत
एव सर्पिरादीनां मंगल्यानामपि चरकेऽपि मंग-
लत्वं नावादीदिति । मुश्रुते तु दध्नो विशेष-
गुणा उक्ताः । यथा । दध्याजं कफपित्तघ्नं लघु
पाके विषापहम् । दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्रे
दीपनम् । विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रणाशनम् ।
बलासवर्धनं स्निग्धं विशेषादधि माहिपम् । विपाके
कटुकं क्षारमम्लं भेद्यौघकं दधि । वाताशंसि च
कुष्ठानि कूर्मान् हंत्युदराणि च । वातघ्नं कफक्षिग्धं
विशेषान्न च पित्तकृत् । कुर्याद्भक्ताभिलाषं च दधि-
मस्तु परिश्रुतम् । शूतक्षीराच्च यज्जातं गुणवदधि न-
त्स्मृतम् । वातापित्तहरं रुच्यं धात्वग्निबलवर्धनम् ।
दधि त्वसारं रुच्यं तु प्राहि विष्टमि वात-
लम् । दीपनीयं विशेषेण सकपायं रुचि-
प्रदमिति । केवलमपि स्वल्पं कदाचिदधि मुञ्जते-
त्यर्थादवगम्यते । अन्यथा केवलस्य गुणकथनं निष्फल-
मेव स्यादिति केचिदाहुः ॥ ३१ ॥

प०-इदानीं क्षीरादधि परिणमति, तन्वानेकरूपत-
याऽनभिव्यक्ताम्लमभिव्यक्ताम्लमत्यम्लरूपतया चि-
तयाऽनभिव्यक्ताम्लमत्यम्लस्वरूपाया मन्दजातसम्य-
ग्जातानि जातानि । मुख्यतया परिणमत्येव
दध्नोऽनेकाभ्योऽवस्थाभ्यो जातावस्थं हृदये कृत्वाऽ-
य ग्रन्थकार आह-अम्लौ पाकरसौ यस्य तदम्लपा-
करसम् । प्राहि-शकृदादीन् भिन्नान् पिण्डीकरोति ।
गुरुगुणयोगाद्गुरु उष्णमुष्णवीर्यं वातं जयति वात-
जित् । तथा मेदःशुक्रबलादीन् करोति । रोचिष्णु-
रोचनशीलं साधु रोचते । तृप्स्याप्यन्तेऽभ्यवहरणी-
यत्वादरुचौ शस्तं पथ्यम् अन्यच्चाहारं रोचयति ।
तथा शीतके-शीतपूर्वके विषमज्वरे सततकादौ
शस्तम् । तथा पीनसे प्रतिश्याये शस्तम् । मूत्रकृच्छ्रे
च शस्तम् । रुक्षन्तु ग्रहणीगदे शस्तम् । तच्चोद्धृतसा-
रतया । क्रमेण यथायथमतिजातत्वादतिशयेन ।
रुक्षमुद्धृतसारं वा । तदधि निशि रात्रौ नैवा-

द्यात् न भक्षयेत् । एकान्ते न स्मृत्याचारविरोधात् । नैवोष्णमुष्णीकृतमग्न्यादितापात्तप्तम् । तथा शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु न चाद्यात् । उष्णशब्देन ग्रीष्मोऽभिधीयते । यदा तु भक्षयेत्तदा नामुद्रसूपं-मुद्रसूपेन विना नाद्यात्, क्षौद्रेण विना नाद्यात्, तथा नाशृतसितोपलं घृतशर्कराभ्यां रहितं न भक्षयेन्नाद्यात् । नचानामलकमामलकैर्विना न भक्षयेत् । नच नित्यं सातत्येनाद्यात् । नो मन्दं नच मन्दजातमद्यात् । यदा मुक्तक्षीरभावं नच जातं तदा मन्दकमिति भण्यते अन्यथा पूर्वोक्तं विधिं त्यक्त्वा यदि कश्चिद्बुद्धे तदा तद्विधिं ज्वरादीन् ददाति ॥ ३१ ॥

हे०-दधिगुणानाह ग्राहि-स्तम्भनम् । रोचिष्णु स्वयं रोचते, अरुचौ शस्तम्, अन्यान्यपि रोचयति, शीतके-शीतज्वरे, विषमज्वरे त्वशीतेऽपि रूक्षदधिगुणानाह-रूक्षमिति । रूक्षमुद्रतस्नेहं ग्रहणीदोषे शस्तम् । दधिभोजनं नियमयाति-उष्णमग्न्यादितप्तम्, उष्णो-ग्रीष्मः, सितोपला-शर्करा, नित्यं-प्रत्यहं, मंदमसम्यग्निष्पन्नं, वसंतादिभ्योऽन्यदा दिवा घृताद्यन्यतमोपेतं शीतं सुजातमेकाद्यान्यतरं दधि भुञ्जीतेति मथितार्थः । नियमातिक्रमे दोषमाह-अन्यथेति ॥ ३१ ॥

तत्र लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ॥

शोफोदराशोग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचीः ।

हलीहगुल्मघृतव्यापदुरपाङ्गामयान् जयेत् ॥ ३२ ॥

स०-तत्र लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजिघ्रसं भवति । तथा शोफादीनेकादश जयेत् । घृतस्यापि पानाद्व्यापद्रोगो घृतव्यापत् । गरः कृत्रिमो विषविशेषः । सुश्रुते चोक्तम् । नैव तत्र क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके । शीतकालेऽग्निमाद्ये च कफोत्प्रेषामयेषु च । मार्गे विरोधे दुष्टे च वायौ तत्र प्रशस्यते । तथोक्तम् । तत्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कंठे करोति च । पीनसश्चासकासादौ सिद्धमेवोपयो जयेदिति । मंदजातं मरुकोपि रूक्षामिष्यंदि दुर्जरम् । अतिजातं भृशाम्लौष्ण्यतैक्षण्या-

(१) “ त पादजलं प्रोक्तमुदधित्वर्द्धवारिकम् । छच्छिका सारहीना स्यात्स्वच्छा प्रचुरवारिका ॥ ” इति निधटौ । “ मन्थनादिपृथग्भूतस्नेहमर्द्धादिकं तु यत् । नातिसांद्रवं तक्रं स्वाद्वलं तुवरं रसे ॥ ” इति सुश्रुतसंहितायाम् ।

त्पित्तकरं परम् । दोषप्रमुद्रतस्नेहं सस्नेहमपि शोफजित् । वातेऽम्लं सैधवोपेतं स्वादु पित्ते सशर्करम् । हि पथ्यं कफे साम्लं व्योषसौवर्चलान्वितम् । तक्रालघुतमंडो दुर्जरा तक्रकूर्चिकेति ॥ ३२ ॥

प०-तत्र दण्डाभिमन्थनाद्घ्नो जातं रूक्षमधं दधृतस्नेहमपि त्रिविधं लघु । तच्च रसतः कषायाम्लं दीपनमग्निसंधुक्षकं, कफवातौ जयतीति कफवातजित् । तथा शोफोदरप्रभृतीन् रोगान् जयेत् । मूत्रग्रहो-मूत्रकृच्छ्रम् । वामपार्श्वश्रितकोष्ठाङ्ग-ग्रीहाघृतस्य पानाद्व्यापानाच्चोत्पन्नो रोगो घृतव्यापः सज्ञः गरः-कृत्रिमं विषम् । पाण्डुवामयः-पाण्डुरोगः । इति तक्रवर्गः ॥ ३२ ॥

हे०-तत्रगुणानाह-मथितं दधितक्रं तद्विद्विधं-सजनिर्जलं च । सजलं द्विविधं-सस्नेहमस्नेहं च । तत्र स्नेहस्यैते गुणाः । सस्नेहस्य गौरवात्किंचिदूनाः । निजलस्य ततोऽनूनाः । तथाचोक्तं-“मन्थनाद्यत्पृथग्भूतस्नेहमर्द्धादिकं च तत् । नातिसांद्रद्रवं तक्रं स्वाद्वलं तुवरं रसः ॥” इति । तथा-“दण्डाभिमन्थनाद्घ्नो गुरुणश्चापि शोफदात् । अनुद्रुतस्नेहमपि तक्रं शोफहरं लघु । इति । कफघ्नत्वे विशेष उक्तः, संग्रहे-“तत्रमामं क हन्ति कोष्ठे कंठे करोति च ॥” इति । मूत्रग्रहो-मूत्रकृच्छ्रं, घृतस्यापि पानाद्व्यापन्नो रोगो घृतव्यापत्, गरः कृत्रिमं विषम् ॥ ३२ ॥

तद्वन्मस्तु सरं स्रोतःशोधि विष्टंभजिलघु ॥ ३३

स०-मस्तु तद्वत्तक्रवद्रुणैर्वेधम् । तथा सरं तस्रोतःशोधि तथा विष्टंभजित् । सुश्रुते चोक्तम् । तृष्णकमहरं मस्तु लघु स्रोतोविशोधनम् । अम्लं कषायनुरसमवृष्यं कफवातजित् । आह्लादनं प्रीणनं च भिष्याशु मलं च तत् । बलमावहति क्षिप्रं तथा भक्तरोचनम् ॥ ३३ ॥

प०-तेन तुल्यं तद्वत्तक्रस्य गुणैस्तुल्यं मस्तु विषयम् । सरं-भेदि, स्रोतःशोधि स्रोतांसि शोधयति तच्छीलम् । विष्टंभं जयतीति विष्टंभजित् विष्टंभनाशयतीत्यर्थः । तक्रं-लघु, इदं लघुतविज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

हे०-मस्तुगुणानाह-सुजातस्य दध्नो द्रवभागो मस्तु दोषपूर्णानि स्रोतांसि शोधयतीति स्रोतःशोधि, सरं मल

नुलोमनं, विष्टंमजिद्वातानुलोमनं, मेदिनोऽपि कूष्मांडादे-
र्विष्टंभित्त्वदर्शनाद्ग्राहिणोऽपि नागरस्य विष्टंधनुत्त्वदर्श-
नादुभयोर्ग्रहणं, तद्वदिति लघुत्वे सिद्धे लघ्वित्याति-
शयार्थम् ॥ ३३ ॥

नवनीतं नवं वृष्यं शीतं वर्णबलाग्निकृत् ॥
संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयाशोऽर्दितकासजित् ।
क्षुण्णबलवृद्धानां प्रशस्तं सौकुमार्यकृत् ३४

स०—नवनीतं नवं नवोद्धृतं लघु वृष्यं च तथा
शीतं शीतवीर्यं बलवर्णाग्निकरं तथा संग्राहि वातादि-
जिच्च । संग्राहे चोक्तम् । शीतं स्वादु कषायाम्लं नव-
नीतं नवोद्धृतमित्यादि ॥ ३४ ॥

प०—नवनीतं—नवं सद्य उद्धृतं, वृष्यं, शीतं शीत-
वीर्यं बलवर्णाग्नीन् करोतीति बलवर्णाग्निकृत् । संग्रा-
हि—द्रवान् शकृदादीन् पिण्डीकरोति । तथा
वातपित्तासृगादीन् जयति । वातासृक्—वातशोणि-
तम् । पित्तासृक्—रक्तपित्तम् । क्षयो—राजयक्ष्मा ।
अर्दितं—त्रायुना वक्त्रीकृतं मुखस्याधर्मम् ॥ ३४ ॥

हे०—नवनीतगुणानाह—नवं—सद्यस्कम्, असद्यस्कम्,
क्षयो—राजयक्ष्मा, अर्दित एकायामः ॥ ३४ ॥

क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित् ३५

स०—क्षीरोद्भवं तु क्षीरादेव जातं मथित्वा तन्-
वनीतं संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजिच्च भवति ॥ ३५ ॥

हे०—क्षीरनवनीतगुणानाह—क्षीरोद्भवं क्षीरमथनोद्भवं
सर्पिरप्येवंविधं ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

शस्तं धीस्मृतिमेधाग्निललायुःशुक्रचक्षुषाम् ।
बालवृद्धप्रजाकांतिशौकुमार्यस्वरार्थिनाम् ॥
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निलपितात्मनाम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोषाऽलक्ष्मीज्वरापहम् ॥
स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परम् ।
सहस्रवीर्यं विधिभिर्वृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ ३६ ॥

स०—घृतं धीप्रभृतीनामग्निलपितात्मांतां श-
स्तम् । धीर्वस्तुग्रहणशक्तिः । स्मृतिरतीतविचारशक्तिः ।

प्रजार्थिनां शस्तम् । प्रजाऽपत्यं तदर्थिनाम् । शुक्रस्य
सफलताकरमित्यर्थः । तथा वातादिघ्नम् । तथा स्नेहा-
नां तैलादीनामुत्तमं श्रेष्ठम् । तथा शीतम् । वयसः स्था-
पनं जरया विनावयसः स्थापनमित्यर्थः । सहस्रवीर्यमिति ।
सहस्रशब्दोऽनेकार्थः । अनेकशक्तीत्यर्थः । कथं विधि-
भिर्योगसंस्कारादिभिर्वृतमनेकशक्तिं संपद्यते । येन द्रव्येण
प्रयुज्यते संस्क्रियते वा तच्छक्तिमेवाऽनुरुध्यते । अथवा
तत्संयोगाच्छक्यंतरमन्यदारोहति । अत एव हेतोः
सहस्रशब्दोऽनेकार्थः । अन्यथा द्रव्याणामानृत्यात्कथं
दशशतवाची सहस्रशब्द उपपद्यते । अन्ये त्वेवं व्याच-
क्षते । सहस्रशब्दो दशशतसंख्यावाच्येव । सहस्रपाक्यं
हि सर्पिरुक्तं न सहस्रपाक्यात्परेण । तत्र चेदं सहस्रपा-
क्यत्वे प्रयोजनम् । पाकसहस्रं यावदस्य संस्कारोऽनुव-
र्तते नातःपरम् । अन्यथा सहस्रपाकात्परेण किमिति
पाको नोक्तः । तस्मादासहस्रं पाकानां शक्यंतेगण्य-
रोहति पाका न ततः परेणेति । तथा कर्मसहस्रकृद-
नेककार्यकृत् ॥ ३६ ॥

धीप्रभृतीनां घृतं शस्तं हितम् । धीः—बुद्धिः
वस्तुग्रहणशक्तिः । स्मृतिरतीतस्य वस्तुनः स्मरण-
शक्तिः । मेधा—भावानां विवेकजनकप्रज्ञाधारिका ।
अग्निर्जाठरः, बलं—शक्तिरित्यनर्थान्तरम् । आयु-
र्जीवितं प्राणैः संयोगः । चक्षुर्लोचनमेतेषां शस्तं—
हितम् । बाल आषोडशवर्षात् षष्टेरूर्ध्वं वृद्धः ।
प्रजा—अपत्यानि । कान्तिः—शरीरस्था शोभा ।
शौकुमार्यमकठिनशरीरता । तथा स्वरान् षट् ।
अर्थयन्त्यभिलषन्ति तेषां हितम् । क्षतादिभिर्ग्ल-
पितः—क्लान्तः स्वेदित आत्मा येषां ते क्षतादिभिर्ग्ल-
पितात्मानस्तेषां शस्तम् । क्षतमुरःक्षतक्षीणो—धा-
तुक्षययुक्तः । तथा परितः सर्पो परीसर्पः । तथा
वातादीनपहरति यत् । तथा स्नेहानां तैलवसा-
मज्जादीनां मध्ये उत्तमं प्रधानम् । शीतं—शीतवी-
र्यम् । वयसः स्थापनं जरामपहरति तारुण्यं बहु-
कालं स्थापयतीत्यर्थः । परमातिशयेन सहस्रवीर्यं
सहस्रशब्दोऽनेकार्थोऽनेकशक्तीत्यर्थः । विधिभिर्वि-
धानैर्नानाविधैः पाननस्याभ्यङ्गनमनादिभिर्योज-
नाभिः कर्म सहस्रकृदनेककार्यकृत् । बहुक्रियाक-
रित्वात् ॥ ३६ ॥

हे०—वृत्तगुणानाह—उपदिष्टग्रहणे शक्तिर्धोः, गृहीतस्य विच्छेदेन धारयितुं शक्तिः स्मृतिः, अविच्छेदेन मेधा, प्रज्ञादिभिरर्थशब्दः संबध्यते । प्रजा—अपत्यं, क्षतक्षीणः—क्षतकादापीडितः, परीसर्पो—विसर्पः, शस्त्रं—शस्त्रघातः, अग्निरग्निदाहः, तैस्त्रिभिर्गर्भितः—पीडितः, आत्मा शरीरं येषां तं । तथा—शोषो—राजयक्ष्मा, ज्वरो—जीर्णज्वरः, नवस्य स्नेहानर्हत्वात् । स्नेहानां तैलादीनां वरं योजनया कर्म सहस्रकृद्दुतरकार्यकृत्, यतः सहस्रवीर्यं बहुतरशक्तियुक्तं कैर्विधिभिर्योगसंस्कारपानाभ्यञ्जनानुवासनादिभिः ॥ ३६ ॥

मदापस्मारमूर्च्छायशिरःकर्णाक्षियोनिजान् ।
पुराणं जयति व्याधीन् व्रणशोधनरोपणम् ३७

स०—पुराणमिति च बहुकालं पंचदशादिवर्षस्थितं वृत्तं मदादीन् व्याधीन् जयति । व्रणानां शैथिल्यादीन् शोधयति । तथा व्रणान् रोपयति । संग्रहे चैव मय्येष्ट । व्रणशोधनरोपणम् । पूर्वोक्तांश्चाधिकान्कुर्यादुणांस्तदमुतोपमम् । तद्वच्च घृतमण्डोऽपि रूक्षतीक्ष्णस्तनुस्तु स इति ॥ ३७ ॥

प०—घृतं पुराणमननं बहुकालजातं मदापस्मारमूर्च्छायशिरःकर्णाक्षियोनिजान् व्याधीन् जयति । मदापमूर्च्छायौ वक्ष्यमाणौ मदात्ययनिदाने । स्मृत्यपायोऽपस्मारः स चापि वक्ष्यमाण एव । व्रणान् शोधयतीति व्रणशोधनम् । व्रणानां पिच्छल्यादिकमपहरति । व्रणान् शुद्धान् करोति । व्रणांश्च रोपयतीति व्रणरोपणम् । त्वक्सावर्ण्यं, व्रणस्य शोधनं, रोपणं त्वक्प्रसादस्य निरासः ॥ ३७ ॥

हे०—पुराणवृत्तगुणानाह—मूर्छायो—मूर्छा, शोधनं—दुष्टव्रणानां, रोपणं—शुद्धानाम्, उक्तं च—“उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् । लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ॥” इति ॥ ३७ ॥

बल्याः किलाटपीयूषकूर्चिकामोरणादयः ।
शुक्रनिद्राकफकरा विष्टंभिगुरुदोषलाः ॥ ३८ ॥

स०—किलाटादयो बल्यास्तथा शुक्रादिकरास्तथा विष्टंभिगुरुदोषलाः । आदिग्रहणात्तक्रपिंडकक्षीरशाकयोर्ग्रहणम् । वह्निनाशकत्वं चैषां बल्यत्वेन शुक्रकृत्त्वेन विष्टंभिदोषलत्वेनाऽवगतमेवेति वह्निनाशना

इति ग्रंथकृता नेह कृतम् । संग्रहे तु स्पष्टमेव । तत्र किलाटोऽल्पक्षीरो बहुना त कृतः । पीयूषः सद्यःप्रसूतायाः क्षीरकृतः । कूर्चि दधितक्रकृता किलाटिका । मोरणः क्षीरसकिलाटिकापीडन उत्तरापथे प्रसिद्धः ॥ ३८ ॥

प०—किलाटाः क्षीरतक्रादिकिलाटिका अप्येति प्रसिद्धा । एते क्षीरविकारा बल्या बलकर तथा शुक्रं निद्रां कफं च कुर्वन्तीति शुक्रानि कफकराः । तथा विष्टंभिगुरुदोषलाश्च । व्यत्वेन विकारकारिणः । आदिग्रहणाद्यथासम् मन्ये क्षीरविकारा गृह्यन्ते ॥ ३८ ॥

हे०—किलाटादीनां गुणमाह—दध्ना तत्रेण वा पाकात्पृथग्भूतं घनद्रवभागं क्षीरं कूर्चिका, सैव पाकाक्षीरशाकः, तयोर्घनभागः पृथगुद्धतः किलाटः, द्रवः मोरणं, प्रसूतिदिनमारभ्य यावन्मलिनघनं क्षीरं तापयूषः, आदिशब्दात्क्षीरशाकतक्रपिंडकौ । उक्तं हि संज्ञं “बल्याः किलाटकूर्चिकातक्रपिंडकमोरणाः । सः शाकपीयूषा रोचना बहिसादनाः ॥” इति । घनवद्धं स्वयं सुतद्रवभागं तक्रं तक्रपिण्डकः । विष्टंभि अधोवातावरोधिनः, दोषला—आमसंचयकारिणः, शब्देनात्र आमो ग्राह्यः । सदोषशब्दं च शक्यं द्रवं स वेगवत् इत्यादिवन्नतु वातादयः, कफस्य पृथग्ग्रहणात्तन्तरे वातप्रत्वाच्च । यदाह सुश्रुतः—“बल्यः किलाटिलहृत्पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः । मधुरौ बृंहणौ तद्वत्पीयूषमोरणौ ॥” इति । कूर्चिकामोरणावत्र भवौ ग्राह्यौ । तक्रकूर्चिकायास्तन्त्रान्तरे वातलब्धान्नस्य च लघुत्वात् । यदाह सुश्रुतः—“ग्रावातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका । तक्राल्स्वमण्डो दधिकूर्चिकतक्रजे ॥” इति । कूर्चाकृतं तक्रं कूर्चिका ॥ ३८ ॥

गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे निदितं चाविसंभवे ॥ ३९

स०—गोसंभवे क्षीरघृते श्रेष्ठे । आविके च निगहिते । घृतस्य च क्षीरविकारोपलक्षणार्थत्वादधितः स्वादीनामपि गव्यानां श्रेष्ठत्वमेव वेद्यम् । अत एवाभिमानां दधितक्रादीनामधमत्वमेव वेद्यं न क्षीरघृतयोः अत एव संग्रहे सुस्पष्टं कृत्वोक्तम् । विद्यादधिददीनां गुणदोषान्यथा पयः । अस्य ह्ययमर्थः । घृतात्

पयोगुणान्विधात् । यथाशब्दस्य पदार्थानतिवृत्त्यर्थेऽस्या-
व्ययीभावः । तेनैतदुक्तं भवति । यथा स्वादुपाकरसमि-
थ्यादिना सामान्येन क्षीरगुणा उक्तास्तद्वद्दध्यादीनामपि
सामान्येनैव गुणा उक्ताः । विशेषामिलाषे तु दध्या-
दीनां सत्स्वपि सामान्यगुणेषु प्रकृतिभूतं यत्क्षीरं
तद्गुणोच्चयोऽपि ग्राह्यं इति । खरनादे तूक्तम् । दध्या-
दीनां तु तज्जानां सामान्ये गुणकर्मणी । तथा स्वात्स्वा-
रपि क्षीरादध्यादीनां विशेषणम् । गव्यमिति गोपयसो-
मिति यत् । बाहुल्येन क्षीरनिर्देशात्क्षीरवर्गोऽयम् ।
धिनवनीतादीनां तु तद्विकारभूतत्वादिति क्षीर-
वर्गः ॥ ३९ ॥

प०—गोरिदं गव्यं गोसम्भवम् । क्षीरं च घृतं
व क्षीरघृते, ते च गव्ये श्रेष्ठे प्रधाने भवत इत्यध्या-
यार्थम् । आविके क्षीरघृते निन्दिते अवरे गहिंते
भवतः । इति क्षीरवर्गः ॥ ३९ ॥

हे०—क्षीराणां घृतानां च तारतम्यमाह—गव्याविकयोक्त-
॥धमत्वादितरेषां मध्यमत्वं ज्ञेयम्॥ संग्रहे तु—“विद्यादधि-
तादीनां गुणदोषोऽन्यथा पयः ॥” इति । इति
क्षीरवर्गः ॥ ३९ ॥

क्षीरवर्गादनन्तरमिक्षुवर्ग आरभ्यते । गुणकि-
यातुल्यत्वात् । तथाहीक्षुरपि क्षीरवत्सरगुरुस्निग्धबृंहणा-
गुणकर्मा—

क्षो रसो गुरुः स्निग्धो बृंहणः कफमूत्रकृत् ।
प्यः शीतोऽस्त्रपित्तघ्नः स्वादुपाकरसः सरः ४०

स०—इक्षो रसः सरत्वादिगुणयुक्तः । तथा कफ-
त्रकृत् । सरः शकृद्भेदी कथ्यते । तथा गुर्वी सरा च
लंकेत्युक्तत्वादनन्तरमुक्तवान् । पालंक्यावत्स्मृतश्चंचुः स
संग्रहणात्मक इति चंचुशाकस्य संग्रहणेन गुणेन
रत्वं वाधितमिति । अत्र स्निग्धबृंहणवृष्यमधुरादि-
णेन युक्तं च द्रव्यं प्रायः पवनहंतुं दृष्टम् । अतोऽस्या-
क्षुरसस्य मारुतजित्वं वेद्यम् । प्रथकृता तु स्पष्टं कृत्वा
।क्तम् । भुक्ते हि समीरणकृत्वमस्य दृष्टम् । तथा संग्रहे
प्यः शीतः पवनजिह्वुक्ते वातप्रकोपन इति । खरनादे-
युक्तम् । मारुताऽऽध्मानजननश्चक्षुष्यो बृंहणो रस
ति ॥ ४० ॥

प०—क्षीरवर्गादनन्तरमिक्षुवर्ग आरभ्यते गुणकि-
यातुल्यत्वात् । क्षीरं—स्वादुपाकरसं तथैव यत् इक्षु-
रसोऽपि स्वादुपाकरस एव । इक्षोः सम्बन्धी रसः—
सरः, शकृदादीन् भिनत्ति गुरुश्च । बृंहणो—बृंहत्व-
कृत्, शरीरं बृंहयति । कफमूत्रे करोतीति । वृष्यः—
शुक्रकारी । शीतो वीर्येण तथास्त्रपित्तघ्नो रक्तपित्तं
हन्ति । स्वादु मधुरौ पाकरसौ यस्य स स्वादु-
पाकरसः ॥ ४० ॥

हे०—अथेक्षुवर्गः । इक्षुरसगुणानाह—इक्षोरिति ।
गुर्वदिगुणत्वाद्वातघ्नत्वमर्थमिदम् । उक्तं च संग्रहे—“वृष्यः
शीतः पवनजिह्वुक्ते वातप्रकोपने ॥” इति । “मारुता-
ध्मानजननश्चक्षुष्यां भक्षितो रसः ॥” इति । खरणा-
युक्तं वातलत्वं भुक्तमात्रपीतेक्षुरसविषयम् ॥ ४० ॥

सोऽग्रे सलवणो दन्तपीडितः शर्करासमः ॥ ४१ ॥

स०—स च रसोऽग्रे इक्षुप्राप्ते जातः सलवणः ।
सुश्रुते चोक्तम्—अतीव मधुरो मूलं मध्ये मधुर एव च ।
अग्रे त्वक्षिषु विज्ञेय इक्षुणां लवणो रसः रसापाषाणादिसं-
क्षुण्णस्पेक्षोः सद्य एव यो रस उत्पद्यते । तस्मिन्नेव योक्ता
गुण वेद्या नान्यथा पीडितस्येक्षुरसस्य । यत्रदन्तादि-
पीडितस्याऽन्यथा शास्त्रकृता गुणो निर्दिश्यते।दन्तपीडितः
शर्करासम इति ॥ ४१ ॥

प०—स चेश्वरग्रे प्रान्ते सलवणः—ईपलवणः ।
दन्तैः पीडितो दन्तपीडितः स च शर्करासमो-
ऽनुपहतत्वात् ॥ ४१ ॥

हे०—इक्षुप्रभागगुणमाह—सोऽग्रे इति । सलवण—ईपल-
वणः, अग्रशब्देनेक्षोस्तत्पर्वणां चाधन्तौ भार्गो, उक्तं हि
खरणादिना—“मध्यकाण्डे सुमाधुर्यमिक्षोर्मूलाग्रपर्वसु ।
माधुर्यं साम्ललवणं विदाही तेन यान्त्रिकः ॥” इति ।
यथोक्तं सुश्रुतेन—अतीव मधुरो मूलं मध्ये मधुर एव
च । अग्रेक्षिषु च विज्ञेय इक्षुणां लवणो रसः ॥” इति ।
तत्र मूलशब्देन मध्यमकाण्डानां प्रथमकाण्डानां प्रथमः
काण्डम् । अक्षिषु सन्धिषु । दन्तपीडितेक्षुगुणानाह—दन्तपी-
डित इति । शर्करासमो दाहघ्नत्वादिभिर्गुणैः ॥ ४१ ॥

यान्त्रिकस्त्वन्यगुण एवेत्याह—

मूलाग्रजंतुजग्धादिपीडनान्मलसंकरात् ।

किञ्चित्कालं विधृत्या च विकृतिं याति यांत्रिकः ।
विदाही गुरुविष्टभी तेनासौ ॥ ४२ ॥

स०—मूलं चाग्रं च जन्तुजग्धादयश्च मूलाग्रजन्तु-
जग्धादयस्तेषां तथाविधानामिक्षूणां पीडनं तस्मान्मूलाग्र-
जन्तुजग्धादिपीडनात्तथा मलसंकरान्मलमिश्रणात्तथा
किञ्चित्कालं विधृत्या च यांत्रिके रसे स्वल्पकालं विधृति-
र्विलम्बश्च दृष्टः । तदेतैः कारणैर्यांत्रिको रसो विकृतिं-
याति स्वभावान्यथात्वं प्राप्नोति । तथा गुरुरधिकं गुरुः
संपद्यते । अविदाही विदाही । अविष्टभी
विष्टभीत्येवंविधाऽस्य विकृतिः । यांत्रिकस्य च रसस्य
बाहुल्येन लोके मूलादिसहितस्य पीडनात्कालविलं-
बोपलब्धेऽथ ग्रंथकृदेवं समवोचत् । अत एव
हेतुनिर्देशोऽत्र कृतो हेत्वभावात्कार्याभावप्रतिपत्तिज्ञाप-
नार्थमिति । तेन यदि निपुणधीर्भिर्मूलादिरहितः पीडयते
तदा विकृतिं न यात्येवेत्यर्थः । विदाहीत्यादि । यतो
विकृतिं याति तेन हेतुनाऽसौ यांत्रिको विदाह्यादिगुणः
संपद्यते । विदाही जठराग्निसंयोगाद्यः पाकं गच्छन्मध्य-
मायामेवावस्थायां विदह्यमानः पित्तं कुर्वन्श्चिरकालमवति-
ष्ठते न द्रागेव जरां याति गुरुत्वादथवा वस्तुस्वभा-
वात्स विदाहगुणयुक्तोक्त्या वितन्यते । तस्माद्गुरुस्वा-
भाव्याद्विदाही कथितः । तथा चोक्तं धान्वंतरे । शालि-
पिष्टमयं सर्वं गुरुभावाद्विदह्यत इति ॥ ४२ ॥

प०—मूलं चाग्रं च जन्तुजग्धादीनि च मूलाग्र-
जन्तुजग्धादीनि तेषां पीडनं मूलाग्रजन्तुजग्धादि-
पीडनं तस्मान्मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनात् तथा मल-
संकरात्—मलमिश्रणान्, तथा किञ्चित्कालं विधृ-
त्या कालविधारणेन यान्त्रिको—यन्त्रपीडित इक्षुरसो
विकृतिं याति विकारमापद्यते । विकृतिः—स्वभावा-
न्यथात्वम् । गुरुरधिकगुरुः संपद्यते । अविदाही
विदाही अविष्टभी विष्टभीत्येषा सा विकृतिः ।
जन्तुजग्धः—कृमिभक्षितः । विदाहोऽस्यास्तीति वि-
दाही । जठराग्निसंयोगाद्यः पाकं गच्छन् मध्यमा-
यामेव पाकावस्थायां विदह्यमानः पित्तं कुर्वन्
चिरकालमवतिष्ठते न शीघ्रं जरां याति । गुरुत्वा-
द्भुतवस्तुस्वभावान् स विदाहयुक्तो भावो भण्यत
इत्यागमिकाः ॥ ४२ ॥

हे०—यन्त्रपीडितगुणानाह—जन्तुजग्धः कृमिर्भा-
वयवः आदिशब्दास्त्वगादयः । मलो—यन्त्रादिलम्भः, कि-
त्कालं विधृत्या—पीडनग्रहणादिकालविलम्बेन, वि-
माधुर्यादिन्यूनत्वं, यद्यपि सर्वमत्र पानं विदाहि वि-
वस्थाया अवश्यंभावात्, तथापि यच्चिरकालं विदग्धा-
मनुभवति तद्विदाहीत्युच्यते । तेन विकृतिं गमने
यान्त्रिकः । हेतूपन्यासाद्धेतुत्वत्वेन दोषात्पत्वम् ॥ ४१ ॥

तत्र पौण्ड्रकः

शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरस्तमनुवांशिकः ॥ ४३ ॥

स०—तत्र तेषु रसेषु मध्ये पौण्ड्रको रसो
सर्वक्षुरसेभ्यः श्रेष्ठः । कथं शैत्यादिभिर्हेतुभूतैः
शीतस्य भावः शैत्यम् । गुणवचनं
दिना ष्यञ् । प्रसादः प्रसन्नत्वम् । माधुर्यं स्वादु
तमनुवांशिकः । हीनार्थेऽनुशब्दस्य कर्मप्रवचनी
इति द्वितीया । शैत्यादिभिः पौण्ड्रकाद्वीनो वा
इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

प०—तत्र तेष्वेषु मध्ये पौण्ड्रक इक्षुः शै-
प्रसन्नत्वात् माधुर्याच्च वरः श्रेष्ठः । एतान्यस्य
ष्टानि सम्भवन्ति तमनुवांशिकः हीनः स्वल्पैः शै-
दिभिर्गुणैर्युक्त इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

हे०—अथेक्षुविशेषगुणाः । तत्र पौण्ड्रकगुणानाह—पौ-
श्वेतेक्षुः, प्रसादो नैर्मल्यम् । वांशिकगुणानाह—तमनु
त्पौण्ड्रीकाद्वीनः हीनार्थस्यानोः कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वि-
वांशिको नीलेक्षुः ॥ ४३ ॥

शातपर्वकांतारनैपालाद्यास्ततः क्रमात् ।
सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहि

स०—शातपर्वकादयस्ततो वांशिकात्क्रमाद्
त्तरं शैत्यादिभिर्हीनाः । ते च शातपर्वकादय ईष-
स्त्वेन युक्ता ईषत्कषायरसा ईषदुष्णाः, किञ्चिद्वि-
नश्च ॥ ४४ ॥

प०—शातपर्वकादयः इक्षवः क्रमादुत्तरोत्तरं शै-
दिभिर्हीनाः ततस्तस्माद्वांशिकादिक्षोः । तेन वांशि-
दूणैः शातपर्वको हीनः । ततोऽपि कान्तास्ततः
नैपाल इत्यन्येष्वपि योज्यम् । ते सक्षाराः—ईष-
राः सकषाया ईषत्कषायाः सोष्णाः ईषदुष्णा
तथा किञ्चिद्विदाहिनो विदहनशीलाः ॥ ४४ ॥

हे०—शातपर्वादिगुणानाह—शातपर्वकः—ह्रस्वबहुपर्वा, कान्तारानेपाली स्वनामप्रसिद्धी, आद्यशब्दादीर्घपत्रादयः । ततो वांशिकादुत्तरोत्तरं हीनाः । सक्षाराः—ईषल्लवणाः । अथेश्वरविकाराः । ते च पञ्च इक्षो रसस्य समलव्यंशाद्धा-त्रिमलाः मलाः विकाराः—फाणितगुडमत्स्यण्डीखण्डश-केरा इति ॥ ४४ ॥

फाणितं गुर्वभिष्यंदि चयकृन्मूत्रशोधनम् ४५ ॥

स०—फाणितं क्षुद्रगुडीभूत इक्षुरसो गुरुः। अतिशयेनेत्यर्थद्विद्वम् । गुरुत्वमात्रस्येक्षुरसेऽप्युक्तत्वात् । अभिष्यंदि तथा चयकृत् त्रिदोषकरं मूत्रशोधनं मूत्रमतिवाहयति । तन्त्रान्तरे चोक्तम् । रूक्षं मधूकपुष्पोत्थं फाणितं वातपित्तकृत् । कफघ्नं मधुरं पाके कषायं बस्तिदूषणम् ॥ ४५ ॥

प०—फाणितं—क्षुद्रगुडापरपर्यायं, तद्गुरु, तथाभिष्यन्दि, श्लेष्मप्रकोपकारि च यकृन्नीन् दोषानाचिनोति त्रिदोषसंचयकृदित्यर्थः । तथा मूत्रशोधनं मूत्रं शोधयति निर्मलीकरोति अथवाऽतिवाहयति ॥ ४५ ॥

हे०—तत्र फाणितगुणानाह—चयकृद्विशेषाग्रहाणान्त्रयाणां दोषाणाम् । गुडश्चतुर्धा—धौताधौतपुराणनवभेदेन ॥ ४५ ॥

नातिश्लेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद्गुडः ॥

प्रभूतकृमिमज्जासृङ्मेदोमांसकफोऽपरः ॥ ४६ ॥

स०—गुडो धौतः संस्कारवशान्निर्मलो नातिश्लेष्मकरः । किञ्चित्कफकर इत्यर्थः । मूत्रं च शकृच्च मूत्रशकृत् । सृष्टं बहिः क्षिप्तं मूत्रशकृद्येन स एव गुडः । अपर इति धौताद्विशुद्धादन्यः । समल इति यावत् । प्रभूताः कृमिमज्जासृङ्मेदोमांसकफा यस्य स एवम् । कारणे कार्ष्णेपचाराद्गुडोऽप्येवमुक्तः । यथाऽनूपोदकं पादरोग इति । प्रभूतकृम्यादीन्करोतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

प०—धौतगुडो—निर्मलः पच्यमानोऽपनीतमलः, नातिश्लेष्मकरः, किञ्चिच्छ्लेष्मकर इत्यर्थः । तथा सृष्टमूत्रशकृत्—सृजति—बहिः क्षिपति मूत्रं शकृच्च । अपरोऽधौतो—मलिनो गुडो भेदोपचारात्। प्रभूतकृमिमज्जासृङ्मेदोमांसकफप्रभूतान् कृम्यादीन् करोतीत्युपचारात्स एवोक्तः ॥ ४६ ॥

हे०—तत्र धौतगुडगुणानाह—सृष्टमूत्रशकृन्मलानुलोमनः । अधौतगुडगुणानाह—प्रभूतेति ॥ ४६ ॥

हृद्यः पुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्माग्निसादकृत् ४

स०—गुड इत्यनुवर्तते । पुराणो गुडो हृदया हितः । तथा पथ्यः । अंतर्मध्यबहिर्माग्नय हितः नवो गुडः श्लेष्माणमग्निसादं करोति ॥ ४७ ॥

प०—पुराणो—बहुवर्षोपधितो गुडो हरिप्रियः साधुर्वा । तथा पथ्यो हितो दोषाणां धातूनां च नवो गुडः श्लेष्माणमग्निसादं च करोति ॥ ४७ ॥

हे०—पुराणगुडगुणमाह—हृद्य इति । पथ्यः—स्वस्थ हितः । नवगुडगुणानाह—नव इति अग्निसादोऽग्निमन्त्रम् ॥ ४७ ॥

वृष्याः क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहाः ।

मत्स्यण्डिकाखंडासिताः क्रमेण गुणवत्तमाः ४८

स०—मत्स्यण्डिकादयस्त्रयो वृष्यास्तथा क्षीणक्षतहित रक्तपित्तानिलापहाश्च तथा क्रमेण गुणवत्तमाः । धौतगुडादपि मत्स्यण्डिका गुणकारी निर्मलतरत्वात् । ततं ऽपि खंडो गुणवत्तरः । खंडादपि शर्करा गुणवत्तमा निर्मलतमत्वात् । गुणवत्तमेति गुणवतीः बद्धस्य तमप्रत्यये पुंवद्भावोऽत्र पक्षे च वक्तव्य इ पुंवद्भावः ॥ ४८ ॥

प०—मत्स्यण्डिका—गुडाभिर्मला, शर्करा—पि संज्ञया प्रसिद्धा, खण्डस्ततोऽपि निर्मलः, सितशर्करासिद्धा निर्मला, मत्स्यण्डिका च खण्डश्च सितशर्करा च ता वृष्याः शुक्रकारिण्यः । क्षीणेभ्यः क्षतेः हिताः । तथा रक्तपित्तानिलापहाः—रक्तपित्तापहाः निलापहाश्च ताश्च क्रमेणोत्तरोत्तरं गुणवत्तमा मत्स्यण्डिका—गुणवती, खण्डो—गुणवत्तरः, सितशर्करा गुणवत्तमा ॥ ४८ ॥

हे०—मत्स्यण्डिकादीनां गुणमाह—क्षतक्षीणयोहिताः मेणेति । मत्स्यण्डिकायाः खण्डो गुणवान्, खण्डात्सि उक्तं च सुश्रुतेन—“यथा यथैषां वैमल्यं मधुरत्वं च तथा । जेहगौरवशैत्यानि सरत्वं च तथा तथा ॥” इति ॥ ४८ ॥

तद्गुणा तित्तमधुरा कषाया यासशर्करा ॥ ४९

स०—तद्गुणेति । शर्करासमा यासशर्करा यवास करेति या लोके प्रसिद्धा तित्तमधुरकषायरसाः केचिच्चाक्षते । दुरालभार सेन या क्रियते ॥ ४९

प०—यासशर्करा लोके यवशर्करेति प्रसिद्धा ।
केचिद्ब्रुवन्ति । दुरालभा रसेन सा क्रियत इति ।
सा च तद्गुणाऽनन्तरोक्तमत्स्यण्डिकादिगुणा, तिक्ता,
मधुरा, कषाया च रसतः ॥ ४९ ॥

हे०—यासशर्करागुणमाह—तद्गुणा—मत्स्यण्डिकादि-
सामान्यसदृशगुणा यासशर्करा दुरालभा रसेनेक्षुरसव
क्रियते ॥ ४९ ॥

दाहबृद्धिर्दमृच्छासृक्पित्तघ्न्यः सर्वशर्कराः ५० ॥

स०—इत्येताश्चान्याश्च दाहादिनाशनाः । ग्रंथांतरे
चोक्तम् । यथा यथाऽऽसां वैमल्यं मधुरत्वं यथा यथा ।
स्नेहलाघवशैत्यादिसत्त्वं च तथा तथेति ॥ ५० ॥

प०—एता अन्याश्च काश्चन शर्कराः सर्वा दाहा-
दीन् निघ्नन्ति ॥ ५० ॥

हे०—सामान्यशर्करागुणमाह—सर्वा उक्ता मत्स्यण्डि-
कादयः, अनुक्ताश्च मधुशर्करादयः, मत्स्यण्डिकादौ रक्तपि-
त्तग्रहणमतिशयार्थम् ॥ ५० ॥

अधुना वरावरत्वं निर्धारयति—

शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे ॥ ५१ ॥

स०—इक्षुविकाराणां मध्ये शर्करा फाणितं
च क्रमेण वरावरे भवतः । शर्करा श्रेष्ठा फाणित-
मवरम् ॥ ५१ ॥

प०—वरं चावरं च वरावरे श्रेष्ठाश्रेष्ठे । इक्षुवि-
काराणां मध्ये शर्करा वरा श्रेष्ठा, फाणितमवरं
श्रेष्ठम् ॥ ५१ ॥

हे०—इक्षुविकाराणां तारतम्यमाह—इक्षुविकाराणां
मध्ये शर्करा सिताख्या वरा । फाणितमवरम् । इतरे
मध्यमाः ॥ ५१ ॥

शर्करायोनिप्रसंगेन मधुनोऽपि गुणानाह—

चक्षुष्यं छेदि तृश्लेष्मविषहिध्मासृपित्तनुत् ।

मेहकुष्ठकृमिच्छर्दिश्वासकासातिसारनुत् ॥

त्रणशोधनसंधानरोपणं वातलं मधु ।

रूक्षं कषायमधुरं तत्तुल्या मधुशर्करा ॥ ५२ ॥

स०—मधु चक्षुषे हितम् । तथा छेदि । उभय-
थाऽऽश्वोतनत्रणलेपादाहुपयुक्तम् । तथाऽभ्यवहारविष-

येऽपि । तैक्षण्याद्यो देहे पिंडितान् भावान् छिनर्ति
विभजति स छेदीति कथ्यते । तथा तृडादिनुत् मेहा
दिजिदिति च । प्रायेणाऽभ्यवहारविषय एव । त्रणान्
शोधनं संधानं रोपणं च । शोधनं यत्पूयपैच्छित्यादि
प्रेरकम् । संधानं यद् द्वौ त्रणौ चैकीकरोति । रोप-
णमुपसृष्टम् । एतच्च कार्यं बाह्यविषयमेवाऽस्य वेद्यम्
तथा वातलमेतच्चास्य बाह्योपयोगेनाभ्यन्तरोपयोगे
च । अन्ते व्यस्तश्रुतत्वात् । चक्षुष्यं छेदीत्यादिन
स्य मधुनः कर्मनिर्देशः । रूक्षं कषायमधुरमित्यन्ते
नास्य स्वरूपनिर्देशः । लाघवाच्चात्र ग्रंथकारेणैतद्दे-
दादि नोक्तम् । तथा ह्ययमेव तत्रकारः संप्रहे मधुन
भेदानाख्यत् । तथा । आमरं पैत्तिकं क्षौद्रं माक्षिकं
तद्यथोत्तरम् । तत्र स्याद्दामरं शुक्लं घृतवर्णं तु पैत्ति-
कम् । क्षौद्रं तु कपिलं विद्यात्तैलाभं माक्षिकं मतम्
आमरं तर्पणं स्वादु त्रिदोषं पैत्तिकं विदुः । वरं च गुर्व-
भिष्यंदि क्षौद्रं रूक्षं मनागुरु । माक्षिकं लघ्वपव
मधुरं शस्यते त्रणे । गरीयः स्वाद्वभिष्यंदि नवं जीर्णं
मतोऽन्यथा । मंडः पुराणान्मधुनस्तीक्ष्णो रूक्षो लघु-
स्तनुरिति । तथा संप्रहे कटुपाकित्वगुरुत्वशैत्यविष-
न्वयत्वविकटोपक्रमत्वयोगवाहित्वादीन् गुणानवोचत्
योगवाहित्वं च विवदन्ते बहुविदः । तत्र केचिदे
समगिरंत । यद्वयं द्रव्यांतरेण संयुज्यात्मीयं स्वभा-
हित्वा संयुक्तद्रव्यस्वभावमेवानुवर्तते तद्योगवाहीति
नचैतद्युक्तम् । यतो यद्येवं योगवाहिता निश्चीय-
तदानीं योगवाहिद्रव्योपयोगो निरर्थकः स्यात्
तथाहि । योगवाहिद्रव्यमंतरेणापि यत्स्वभावं द्र-
प्राणासीत् तत्स्वभावमेव योगवाहिद्रव्ये युक्तमपि
तस्मादसदेतद्योगवाहिलक्षणमिति । केचित्त्वेवं प्रतिज-
नीति । यद्वयं द्रव्यांतरेण युक्तमन्यस्य द्रव्यस्य शक्त-
त्कर्षमुत्पादयति तद्योगवाहीति । तदप्यसम्यक् । यस्म-
देवमभ्युपगम्यमाने बहूनि द्रव्याणि योगवाहीनि स्युः
तथा च मध्वादेरपि द्रव्यस्य किंचिद्रव्यं सम-
नगुणस्य शक्तयुत्कर्षं कुर्वदेव दृष्टम् । तत्क-
मध्वादेरेव योगवाहित्वमुच्यते नापरस्येति
तदेतदपि लक्षणमसच्छ्रुतत्वादलक्षणम् । अपरे त्वेव

माहुः । यद्रव्यं द्रव्यांतरेण तुल्यगुणेनापि युक्तं सत्त-
द्रुणाननुवर्तते स्वं च कार्यं तदविरुद्धं किंचित्करोति
तद्योगवाहि । द्रव्यम् । भृत्यवत् । यथा भृत्यः स्वा-
मिकार्यमत्यजन् स्वकार्यमपि शरीरयानादिकं स्वाम्य-
विरुद्धं करोति तथैव मधु मदनफलसंयुक्तं वमनकार्यं
करोति नतु वमननिवारणं मधुकार्यम् । एवं मधु हरी-
तकीसंयोगाद्विरेचनकार्यमेव करोति न मधुकार्यं स्तम्भ-
नरूपमिति । ये तत्रैवं प्रतिपन्ना मदनफलादेः शक्त्यु-
त्कर्षस्तथाविधोऽस्ति येन मधुसंबन्धिकार्यमवधूय स्वं
कार्यं करोति ते चैवं चोदयन्तो भवन्तीति वंचनीयाः ।
यतः स्तम्भनद्रव्येणान्येन येन केनचित्संयुक्तस्य सुधा-
क्षीरस्यापि शक्तिः किंचिदपहीयमाना दृष्टा मधुनापि
स्तम्भनस्वभावेनाप्यस्य नापहीयते मनागपि । अतो
मध्वादेरेव योगवाहित्वं नान्यस्य । अपि चान्यदा
योगवाहि द्रव्यं त्रिवृतादि मदनफलेन युक्तं सद्विरेचनं
वमनं चोभयकार्यं कुर्वदृष्टं न केवलं वमनमेव न विरे-
चनमेव तस्मान्मध्वादेरेव योगवाहित्वमिति स्थितमेतत् ।
तत्तुल्येति । मधुसमा गुणैर्मधुशर्करा ॥ ५२ ॥

प०—मधु—माक्षिकं, चक्षुर्भ्यो हितं चक्षुष्यम्, छेदि-
छेदनशीलम् । उभयथा आश्चोतने व्रणलेपादावुप-
युक्तम् । तथाऽभ्यवहारेऽपि कफग्रन्थ्यादिनिर्घातं
करोति । तैक्षण्याद्देहे पिण्डितान् भावान् छिनत्ति
विभजति । तथा वृडादीनि नुदति नाशयति । तथा
कुष्ठमेहादिकाञ्जयति तथा व्रणान् पूयपैच्छिल्या-
दिभ्यः शोधयतीति शोधनम् । सन्धीयतेऽनेनेति
सन्धानं करोति द्वौ व्रणावेकीकरोति । रोपयतीति
रोपणं रूढस्य व्रणस्य त्वक्सावर्ण्यं जनयति । वात-
ल—वातकोपि, रूक्षं च । रसे कषायमधुरम् । तत्तु-
ल्या मधुशर्करेति तेन माक्षिकेण गुणैस्तुल्या ये
माक्षिकस्य गुणास्ते सर्वे मधुशर्करायां बोद्धव्याः ।
मधुनो जाता शर्करा मधुशर्करा ॥ ५२ ॥

हे०—मधुगुणानाह—यत्संहतान् कफादीन् विच्छेदयति
तच्छेदि, शोधनं दुष्टपूयादिनिर्हरणं, संधानकृत्तद्विच्छिन्ना-
स्थ्यादि संश्लेषकं, रोपणं क्षीणमांसादिवर्द्धनम् । नन्विह
वातलं सुश्रुतवाक्ये त्रिदोषशमनमिति विरोधः । मैवं
विषयभेदात् । यत्र शुद्धो वायुः, शुद्धं मधु, तत्र वातलत्वं
यत्र वातघातिभिर्मिश्रं मधुपित्तान्नैर्व्यामिश्रो वायुरभयोर्यो-

गवाहित्वात् । सुश्रुतेन हि पित्तश्लेष्मणोर्व्यति-
त्रिदोषशमनत्वं पठितम् पित्तश्लेष्माणौ युद्धं वातमिश्रो वा
वायुं तु मिश्रमेव मधु हन्तीति श्रुतितम् । यत्तु चरकेण
मधुनो गुरुत्वमुक्तं, सुश्रुतेन लघुत्वं, तत्र गुरुत्वं गुणैः,
लघुत्वं पाकेनेत्यविरोधः । चरको हि गुरुत्वगुणव्यं-
च्छति । सुश्रुतस्तु पाकावपि । तत्र यच्चिरेण पच्यते
तदुरुगुणं, यच्छीघ्रं तत्लघुगुणं, यत्रयं विद्वद्वे मधुस्य
श्लेष्माणं करोति तद्रुपाकम्, यद्विधुत्वं मधुस्य लघु-
करोति तत्लघुपाकम् । मधुशर्करागुणमाह—तस्मात् मधु-
सदृशगुणाः, वह्निपाकात्कान्धपाकाद्वा शर्करास्य तस्य तस्य
मधुशर्करा ॥ ५२ ॥

उष्णमुष्णार्तमुष्णे च युक्तं चाण्णं निहन्ति तत् ।

स०—तन्मधु उष्णमुपयुक्तं सन्निहन्ति नान्यपि
तथोष्णार्तं प्रतप्तं पुरुषं निहन्ति । उष्णे च काले देहे
चोपयुक्तमुष्णैराहारादिभिश्च युक्तं सन्निहन्ति ॥ ५३ ॥

प०—तन्मधूष्णमुष्णार्तमुष्णार्तमन्यादिना नापि न
निहन्ति—मारयति । उष्णे काले देहे च प्रयुक्तं मधु
निहन्ति नरम् । तथोष्णैरुष्णार्तमुष्णैरन्यादिना मर-
मैद्वयैः सहोपयुक्तं मधु नरं निहन्ति ॥ ५३ ॥

हे०—उष्णेन मधुनो विरोधमाह—उष्णे मधु मरणाद-
तापितम्, उष्णार्तम् उष्णैरातपादिभिः पीडितं नरम्,
उष्णदेशे काले वा प्रयुक्तं मधु उष्णैरुष्णैरुष्णैर्देवैः सहो-
पयुक्तं मधु ॥ ५३ ॥

प्रच्छर्दने निरुहे च मधूष्णं न निवार्यते ।

अलब्धपाकमाश्वेव तयोर्यस्मान्निवर्तते ॥ ५४ ॥

स०—तच्च मधु प्रच्छर्दने वमने तथा निरुहे च
उष्णं न निवार्यते न निषिध्यते । यस्मात्कारणात्तयोर्व-
मिनिरुहयोरलब्धपाकमपकमेवाशु निवर्तते ब्रह्मिगा-
च्छति । इतीक्षुवर्गः ॥ ५४ ॥

प०—उष्णं प्रच्छर्दने-वमने तथा निरुहे—आस्थापने
न निवार्यते । कस्मात् । अलब्धपाकमाश्वेव तयो-
र्यस्मान्निवर्तते इति सङ्ग्रहे हेतुरुक्तः । इति
इक्षुवर्गः ॥ ५४ ॥

हे०—उष्णे विरोधस्यापवादमाह—अलब्धपाकमपि
चिरकालस्थितं विरुद्धोपक्रमैरजीर्णादिविकारिहन्तीत्याशे-
वोक्तम् । संग्रहे तु विषयवत्येन विषयुष्येभ्योऽपि यतो

यु कुर्वते ते स्वयं यच्च सविषा भ्रमरादयः—“गुरुक्ष-
ण्यत्वाच्छैत्याच्चात्प हितं मधु । नहि कष्टतमं किञ्चित्त-
र्नीर्णाद्यतो नरम् ॥ उपक्रमविरोधित्वात्सद्यो हन्याद्यथा
रम् । नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥
प्रेयोर्गिरतो युक्तं वृष्यतामनुवर्तते । भ्रामरं पैत्तिकं श्रौद्रं
क्षिकं च यथोत्तरम् ॥ वरं जीर्णं च तेऽप्यन्त्ये द्वे एव विनि-
स्येत् ॥ ” इति । इतीक्षुवर्गः ॥ ५४ ॥

सर्पिषोऽनन्तरं स्नेहसामान्यातैलवर्गे वक्तव्ये गुडस्य
ानरसवीर्यविपाककर्मत्वात् प्रायेण चाहारद्रव्येषु
यमोज्येष्वस्यैव तैलेभ्यः सारभोजनादिक्षुवर्गोऽतरा
दैष्टः । भूरिभोजनोपयोगितया च मद्यात्प्राक् तैल-
वक्तव्य इत्याह—

स्वयोनिवत्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ।
दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृन्न च ५५

स०—सर्वं तैलं स्वकारणसमगुणं भवति । यतो
मिनिर्वृत्तं तत्स्वरूपमेवेत्यर्थः । तत्र तैलेषु मध्ये
यं तिलोद्भवं यत्तैलं तत्तीक्ष्णं मन्दविपरीतम् । तथा
वायि व्याप्तिशीलम् । तथा त्वग्दोषकृतपानाभ्या-
न त्वचं दूषयति । अचक्षुष्यं चक्षुषे हितं न भवति ।
स्मं सूक्ष्मस्रोतोगामि । उष्णमुष्णवीर्यम् । स्वयो-
वदित्यतिदेशात्कफकृत्त्वं प्राप्तमित्याह । कफकृन्न च
फं न करोति । संग्रहेऽप्युक्तम् । मेध्यस्तिलः स्पर्श-
तो मेध्यं तैलं खलो हिमः । तस्यैव श्लेष्मकर्तृत्वं
तैलस्य खलस्य चेति । पानकस्त्वायुर्वेदावतारेऽधि-
गे । विपाके कटुकं तैलं वातघ्नं कफपित्तकृदिति ।
नु च तैलमिति कथमस्य मुख्यं नाम । यतो यथा
तैलस्य विकारः स्नेहस्तैलमित्युच्यते । तथैरंडादीना-
पि यो विकारः स्नेहः सोऽपि तैलमित्युच्यते । मुनि-
प्याह । अतैलमपि तैलमेव कृत्वोपदेक्ष्यते तैलप्राधा-
यान्नेहप्राधान्यादिति यावत् । सामानाधिकरण्य-
प्रयोग एवोपपन्नः । यथा कौसुम्भं तैलमैरंडं तैल-
मिति अत्रोच्यते । तिलस्येदं वस्तु तैलमित्यन्वर्थता
तिलोद्भवस्यैव तैलस्य संभवति न कौसुम्भादीनाम् ।
अपि च । कौसुम्भं तैलमित्यादौ तैलशब्दः कांडा-
दिव्यवच्छेदपरः संभाव्यते । यथा कौसुम्भं तैलं न

पत्रं कांडं चेति । इदं तैलं तैलमित्यत्र तु सामाना-
धिकरण्येन यदि तैलशब्दो निर्दिश्यते ततः पूर्वस्मा-
त्तैलशब्दात्स्नेहाभिधायिनोऽधिकमर्थान्तरं न वक्ति ।
नन्वत्राऽपि तैलशब्दः कस्मात्कांडादिव्यवच्छेदपरो न
भवतीति चेत् । वयं ब्रूमः । रूढिरूपत्वात्तैलशब्दस्य
स्नेहविषय एव तैलशब्दो रूढो न कांडपत्रादिविषये
तिलस्य हि कांडं पत्रं वा न तैलमित्युच्यते किं तर्हि
तिलपत्रं तिलकांडमिति । अत एव तैलशब्दोच्चार-
णस्य समनन्तरं स्नेहविषयैव धीर्जायते न पत्रकांडा-
दिविषया । तस्मादस्यैवैतन्मुख्यं नाम युक्तम् । संस्का-
रानुवर्तित्वेन सर्वरोगजिच्चास्य मुख्यत्वम् । तथा
चोक्तम् । संस्कारात्सर्वरोगजिदिति । कुसुम्भादीनां
तिलशब्दस्य च स्नेहनार्थवाच्ये विकारे स्नेहं तैलच-
त्यये सति कुसुम्भतैलमेरण्डतैलं तिलतैलमिति रू-
भवति ॥ ५५ ॥

प०—भूरितरजनोपयोगात्तैलवर्ग इक्षुवर्गानन्तरमार-
भ्यते । तथा वातलं मध्विति निर्दिष्टं, तस्य वातस्य शमन-
तैलान्नान्यद्द्रव्यान्तरमत आह—स्वयोनिना तुल्यं गुणै-
र्वर्तते इति स्वयोनिवत् यो यस्य योनिराकारः प्रभव-
यतो यतो यदभिनिर्वृत्तं यद्यदुत्पद्यते तथा योन्य-
तुल्यगुणं तत्तैलं जानीयात् । तत्स्वरूपमेव तदित्यर्थः
स्वाकारेण समतुल्यगुणमिति यावत् । तत्र तैलेष्वे-
रण्ड-सर्षपेङ्गुद-पियाल-बदरतुवरारुष्कर-कुसुम्भ-
शिंशपागुरु-देवदारु-त्रपुसैर्वा रुक्माण्डवातामाक्षो-
डोमादिजेष्वाकारेषु मध्ये मुख्यं तिलोद्भवं तैलं तीक्ष्ण-
मन्दगुणविपरीतं तक्षण्याद्धातून् विकर्षति, सन्धि-
बन्धान् विमुञ्चति । व्यवायि-व्याप्तिशीलं यद्दे-
व्याप्य पाकं याति । तथा च सङ्ग्रहे—“व्यवायि
देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते ।” त्वग्दोषकृ-
दुपयुक्तं पानाभ्यासेन त्वचं दूषयति । अथच
त्वग्दोषान् कृन्तति-छिनत्ति “कृती छेदने” इत्यस्-
धातोरयं प्रयोगः । अचक्षुष्यं-चक्षुषोरपथ्यं सूक्ष्म-
सूक्ष्मस्रोतःप्रवेशात् । उष्णमुष्णवीर्यं तिलोद्भव-
त्वात्, श्लेष्मकरत्वमस्य प्राप्तं तन्निवार्यते । कफकृन्न
कफं न करोतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

हे०—अथ तैलवर्गः । तत्र तैलगुणानाह—स्वयोनिवत्-
स्वकारणवत् यथा—तिलतैलं—तिलगुणं, सर्षपतैलं सर्षप

गुणमिति । तत्र यानि तैलानि स्वयोनेर्विशिष्टानि तेषां गुणाः । तत्र तिलतैलगुणानाह—मुख्यं तिलतैलं, मुख्यमिति वदता तैलशब्दप्रयोगे तिलतैलं ग्राह्यमिति “गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः” इति न्यायात् । यदादौ देहं व्याप्नोति पश्चाज्जीर्यति तद्व्याप्यम् । उष्णमुष्णस्पर्शम् । उष्णविर्यत्वम् स्वयोनिवदित्यनेन लब्धम् ॥ ५५ ॥

**कृशानां बृहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ।
बद्धविट्कं कृमिघ्नं च संस्कारात्सर्वदोषजित् ५६**

स०—कृशानां पुंसां बृहणाय बृहच्चायालं पर्याप्तं स्थूलानां च कर्शनायालम् । ननु कथमेकस्माद्वस्तुनो वेरुद्धकार्यद्वयं कृशत्वबृहणत्ववरूपं स्यादिति ब्रूमः । कृशानां तावत्स्रोतांसि संकोचमायांति संकुचितस्रोतसां न नराणां तैलमन्तरेणाऽन्यानि द्रव्याणि बृहणगुणयुक्तान्यपि न तथा प्रवेष्टुं समर्थानि भवन्ति । तैलं पुनः कुचितानि स्रोतांसि तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्ज्ञातित्येवं प्रविश्य शोधयति । स्रोतःशुद्ध्या च शरीरपुष्टिः । तथा वक्ष्यति । स्रोतःसु तत्र शुद्धेण रसो धातुर्नृपैति यः । न तुष्टिर्बलं वर्णः परं पुष्टिश्च जायत इति । तस्मात् कृशानां बृहणायालमित्युपपन्नम् । तथा स्थूलानां क्षमस्रोतोगामित्वात्सर्वस्रोतःसु तैलं प्रविश्य तीक्ष्णोपादिगुणयोगान्मेदः क्षपयति तत्क्षपणाच्च कर्शने संपतति इति स्थूलानां कर्शनाय चेत्युपपन्नम् । स्नेहादिगुणयोः तैलस्य बृहणत्वक्षामत्वे सिद्धे सति कृशानां बृहणायालं स्थूलानां कर्शनाय चेत्युक्तं ज्ञापनार्थम् । यदित्यन्तं तीक्ष्णादिगुणयुक्तमन्यदपि तत्कृशानां बृहणायालं स्थूलानां कर्शनाय चेति । बद्धेत्यादि बद्धा विट् येन बद्धविट्कम् । कप्समासांतः । ग्रंथितपुरीषमित्यर्थः । तथा कृमिघ्नम् । संस्कारादित्यादि । विशिष्टद्रव्यकृत-संस्कारमाश्रित्याशेषरोगजित् ॥ ५६ ॥

प०—कृशानां बृहणायालमिति । इह द्विविधाः ज्ञाः । एके प्रकृतिकृशा एव बीजस्वभावाज्जायन्ते । परे रुक्षाहारविहारादिना जन्मोत्तरकालभाविनश्चापि कृशानां सर्वाणि स्रोतांसि सहसैव संकोचयन्ति । सङ्कुचितस्रोतसां तैलमुक्त्वा तैलगुणविरितगुणान्यन्यानि यानि द्रव्याणि मन्ददिगुणयु-

क्तानि तानि नान्तःस्रोतः प्रवेष्टुं समर्थानि भवन्ति । यथा तैलं सूक्ष्मव्यवायादिभिर्गुणैः सहसान्तः प्रविशति कृशानां बृहणायालं भवति । अमुमेवार्थं प्रतिपादयन् ग्रन्थकारः तैलस्य स्नेहादिगुणयुक्तस्य बृहणत्वे समर्थस्यापि तैलं बृहणायालमिति कण्ठोक्तमस्य पाठं पठति । प्रकृतिकृशानामपि तथैव तद्बृहणम् । यद्यपि कुलजा विकारा असाध्या इति निर्दिष्टाः । किंचानुक्तमपि यद्द्रव्यमीदृगुणं तैला-तैक्ष्ण्यादिगुणयुक्तं तदपि तेषामस्मात् प्रदर्शिताद्धेतोः कृशत्वनिवारणाय प्रयोज्यमित्यधिकोऽर्थोऽपि ज्ञापितो भवतीत्यागामिका । तथा गुरुस्निग्धबल्यवातघ्नाभिदीपनत्वगुणसमन्वितातिलाज्ञातं तत्स्वभावा-नुवृत्तियुक्तं चेत्तस्य घटते, एवं देहस्य स्थूलकारित्वं स्थूलानां कर्षणाय च । स्थूला अपि द्विविधाः । एके प्रकृतिस्थूला बीजस्वभावा ज्ञायन्ते, जन्मान्तरभावि-नश्चापरे स्निग्धाभ्यवहारसेवनात् सम्पद्यन्ते । तेषा-मुभयेषामपि तैलं तीक्ष्णोष्णं सूक्ष्मव्यवायुगुणैश्च स्रोतसां विशुद्धिहेतुत्वान्मेदोलेखनमपि युज्यते । तस्मात् स्थूलानां तैलं कर्शनायाल्यलं संस्कारादिव-शाद्वा बद्धविट्कं बद्धपुरीषं बद्धशकृत्कारित्वात् पुरीषं बध्नाति । तथा कृमीन् हन्तीति कृमिघ्नं संस्कारादिवशाद्द्रव्यपाकादिभिः सिद्धं तैलं सर्वान् रोगान् जयति ॥ ५६ ॥

हे०—अलं समर्थं, नन्वेकस्य बृहणसमर्थकर्शनसमर्थत्वे अनुपपन्नेमैवं; कृशस्य हि स्रोतांसि संकुचितत्वात्सम्यग्रसं न वहन्ति स्थूलस्य तु पूर्णत्वात् । तैलं तु सूक्ष्मव्यवायितीक्ष्णोष्णत्वात् स्रोतांसि शोधयति । शुद्धेण स्रोतसु रसः सम्यग्व-हन् कृशस्य धातुपुष्टिं विधत्ते-स्थूलस्य धातुसाम्यम् । बद्ध-विट्कं-बद्धपुरीषं, द्रव्यान्तरसंयोगजनितं गुणान्तरं संस्कारः । नन्वत्र “त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं कफकृन्तकं” इति । सुश्रुते तु त्वक्प्रसादनं चक्षुष्यमानिलबलासक्षयकरत्वं संसर्गविषयम् । उक्तं हि संग्रहे-अध्येषु समुदायनि-र्धार्येषु तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानामिति ॥ ५६ ॥

सतिक्तोषणमैरंडं तैलं स्वादु सरं गुरु ।

वर्ध्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम् ॥

रुक्शोफौ च कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ जयेत् ५७

स०--एरण्डतैलमीषत्तिकं कटु भवति तथा स्वादु मधुरं तथा सरं गुरु च । वर्ध्मेत्यादि। वर्ध्मादीन् जयेत् । कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ रुक्शोफौ जयेत् ॥ ५७ ॥

प०--ऐरण्डं तैलं-सतिकोषणमीषत्तीक्ष्णमीषत्कटुकं च तथा स्वादु-मधुरं, रसतः संभेदि गुरु च । तथा च वर्ध्मादीन् जयेत् वर्ध्मवृद्धिः । विषमज्वरः-सन्ततविः । रुक् च शोफश्च रुक्शोफौ तौ च कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ तत्रस्थौ जयेत् गुह्यं-लिङ्गम् । कोष्ठमुदरम् ॥ ५७ ॥

हे०--एरण्डतैलगुणानाह-सतिकोषणमीषत्तिकमीष-रुक्कटुकं च ऐरण्डमेरण्डफलोद्भवं, सरं-विरेचनं, वर्ध्म-सुष्कवृद्धिः, रुक्शोफौ-शूलश्वयथू तौ च कटया-दिगतौ ॥ ५७ ॥

तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्त्रं रक्तैरंडोद्भवं त्वति ५८

स०--तच्च तीक्ष्णोष्णपिच्छिलं विस्त्रं च भवति । लोहितैरंडतैलं त्वतिशयेन तीक्ष्णादियुक्तम् ॥ ५८ ॥

प०--रक्तैरण्डो लोहितैरण्डः तदुद्भवं तैलमतिभृशं तीक्ष्णं तीक्ष्णगुणयुक्तं तथोष्णमुष्णवीर्यं पिच्छिल-मङ्गुलिप्राहि विस्त्रमामगन्धि ॥ ५८ ॥

हे०--रक्तैरण्डतैलगुणानाह--अतिग्रहणादेरण्डोद्भवमपि तीक्ष्णादिगुणयुक्तम् ॥ ५८ ॥

कटूष्णं सार्धपं तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहम् ।

लघु पित्तास्रकृत् कोठकुष्ठाशो व्रणजंतुजित् ५९

स०--सर्धपाणामिदं सार्धपं तैलं कटूष्णं च भवति । तथा तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहं च । अप-पूर्वाद्धितैरन्येष्वपि दृश्यत इति डः । तथा च लघु पित्तास्रं च करोति तथा कोठादीन् जयति ॥ ५९ ॥

प०--सार्धपं तैलं, कटु-कटुकरसं, वीर्योष्णं, तीक्ष्णं विकाशि तैक्ष्ण्यात् श्लेष्मादीन् नुदति । तथा कफं शुक्रमनिलं च हन्ति । लघु च पित्तास्रं रक्तपित्तं च करोतीति पित्तास्रकृत् । तथा कोठकुष्ठाशो व्रणजन्तून् जयति । कोठः-क्षुद्ररोगे वक्ष्यमाणः । व्रणजन्तवो-व्रणक्रिमयः ॥ ५९ ॥

हे०--सर्धपतैलगुणानाह---पित्तास्रकृत्पित्तरक्तकोपनं, कोठः क्षुद्ररोगविशेषः, जन्तवो बाह्याभ्यन्तराः क्रिमयः ५९ ॥

आक्षं स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलाप

स०--अक्षाणां विभीतकानामिदमाक्षं तैलं दिगुणयुक्तं पित्तानिलहृष ॥ ६० ॥

प०--अक्षस्येदमाक्षं विभीतकं तैलं, स्वा-रं, केश्यो हितं केश्यं गुरु च, पित्ता पित्तवातघ्नम् ॥ ६० ॥

हे०--विभीतकतैलगुणानाह-आक्षमिति । केशाहतम् ॥ ६० ॥

नात्युष्णं निंबजं तित्तं कृमिकुष्ठकफप्र

स०--निंबोद्भवं तैलमतिशयेनोष्णं न भव-तित्तं तथा कृमिकुष्ठकफनाशनमतिशयेन ॥ ६१ ॥

प०--निम्बजं तैलं-नात्युष्णं किञ्चिदुष्णं तित्तरसं कृमिपित्तकफान् प्रणुदति नाशयति पित्तकफप्रणुत् ॥ ६१ ॥

हे०--निम्बतैलगुणानाह--नात्युष्णमिति । न ईषदुष्णम् ॥ ६१ ॥

उमाकुसुंभजं चोष्णं त्वग्दोषकफपित्तकृ

स०--अतसीजं कुसुंभजं च तैलमुष्णवी-तथा त्वग्दोषकफपित्तानि करोति ॥ ६२ ॥

प०--उमा--अतसी, कुसुंभं पञ्चोत्तराप-तज्जन्म तदुद्भवं तैलमुष्णं वीर्यतः । तथा षकफपित्तानि करोति । त्वग्दोषः--कुष्ठम् ।

हे०--अतसीतैलकुसुंभतैलगुणानाह--यत्तुक्तं । “विपाके कटु सक्षारं कौसुम्भं सर्वदोषकृत् ।” इति लितासर्वदोषविषय पृथग्भूतं तु वायुं हन्त्येव, यदा णादिः--“कौसुम्भं कटु सक्षारं वातघ्नं पित्तलम्” इति ॥ ६२ ॥

स्नेहप्रसंगादिदमप्याह--

वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ
मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोऽपि तादि

स०--वसा तु रूपेण शुद्धमांसस्य स्नेहः धातुः । तौ वातनाशनौ तथा मांसानुगस्वरूपौ प्राणिनः संबन्धि मांसं तत्सदृशरूपौ । मेदोऽपि वसामज्जासदृशस्वरूपं विधातु । संक्षेपतया

तैलवर्ग इहोक्तः । तथा च संप्रहेऽधिकमप्युक्तम् ।
दन्तीमूलकरक्षोन्नकरञ्जारिष्टशिग्रुजम् । सुवर्चलेगुदी-
पीलुशंखिनीनीपसंभवम् । सरलागुरुदेवाह्वंशिशपासार-
जन्म च । तुवरारुष्करोत्थं च तीक्ष्णं कट्वम्लपित्तकृत् ।
अर्शःकुष्ठकुमिश्लेष्मशुकमेदोऽनिलापहम् । करंजनिर्वजे
तिक्ते नात्युष्णे तत्र निर्दिशेत् । कषायतिक्तकटुकं
सारलं व्रणशोधनम् । भृशोष्णतीक्ष्णकटुके तुवरारु-
ष्करोद्भवे । विशेषात्कुमिकुष्ठे तथोर्ध्वाधोविरोचने । अक्षाति
मुक्तकाक्षोडनालिकेरमधूकजम् । त्रपुसैर्वास्-
कूष्मांडश्लेष्मातकपियालजम् । वातपित्तहरं वृष्यं
श्लेष्मलं गुरु शीतलम् । पित्तश्लेष्मप्रशमनं श्रीप-
णीकिंशुकोद्भवम् । तिलतैलं वरं तेषु कौसुम्भं
न वरं परम् । वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफ-
प्रदौ । मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोऽपि ताविव ।
शास्त्रकी शौकरी पाकहंसजा कुक्कुटोद्भवा । वसा
श्रेष्ठा स्वर्गेषु कुम्भीरमहिषोद्भवा । काकमद्गुवसा तद्व-
त्कारणोत्था च निदिता । शाखादमेदसां छागं हस्तिनं
च वरावरमिति । इति तैलवर्गः ॥ ६३ ॥

प०—स्नेहप्रसङ्गेन वसामज्जामेदसां गुणनिर्देशमाह-
वसा तनुमेदोरूपा कथितमांसस्योपरि गतोऽच्छस्नेह-
भाग इति केचित् । तथा—“शुद्धमांसस्य यः स्नेहः
सा वसा परिकीर्त्यते” इत्यन्ये । मज्जाऽस्थनोऽन्त-
र्धातुरस्थनां मध्यवर्ती । तौ वातघ्नौ वातं नाशयतः ।
बलपित्तकफांश्च तथा । मांसानुगतस्वरूपौ च । यस्य
प्राणिनः सम्बन्धिनौ तौ भवतस्तन्मांससदृशस्वरूपौ
विज्ञेयौ शैत्यौष्ण्यादिभिर्गुणैः । तथाच चरकमुनि-
र्विनिर्दिशेत् । तेन आङ्गलादिभेदभिन्नाया योनेर्यथास्वं
गुणैस्तज्जा वसामज्जा विनिर्दिशेत् । मेदोऽपि ताविव
वसामज्जयोः सदृशफलं विज्ञेयमिति तैलवर्गः ॥ ६३ ॥

हे०—वसामज्जोर्गुणानाह-वसा-मांसस्नेहः, मज्जा-पष्ठो
धातुः, मांसानुगस्वरूपौ यस्य प्राणिनो यौ वसामज्जानौ,
तस्य मांसेन तौ सदृशगुणौ । मेदोगुणमाह-मेदश्चतुर्थो धातुः
ताविव वसामज्जावद्वातजगुणकम् । तैलवर्गं स्नेहत्वसा-
म्यादिसादीनामुक्तिः । संप्रहे तु—“तैलप्रयोगादजरा निर्वि-
कारा जितेन्द्रियाः । आसन्नतिबला युद्धे दैत्याधिपतयः
पुरा ॥ दन्तीमूलकरक्षोन्नकरञ्जारिष्टशिग्रुजम् । सुवर्चलेङ्गु-

दीपीलुशंखिनीनीपसंभवम् ॥ सरलागुरुदेवाह्वंशिशिपा-
रजन्म तु । तुवरारुष्करोत्थं च तीक्ष्णं कट्वम्लपित्तकृत्
अर्शःकुष्ठकुमिश्लेष्मशुकमेदोऽनिलापहम् । करंजनि-
र्वजे तिक्ते नात्युष्णे तत्र निर्दिशेत् ॥ कषायतिक्तकटु-
सारलं व्रणशोधनम् । भृशोष्णे तीक्ष्णकटुनी तुवरारुष्करं
द्भवे ॥ विशेषात्कुमिकुष्ठे तथोर्ध्वाधोविरोचने । अक्षाति
मुक्तकाक्षोडनालिकेरमधूकजम् ॥ त्रपुसैर्वास्कूष्माण्ड
श्लेष्मातकपियालजम् । वातपित्तहरं केश्यं श्लेष्मलं गु-
शीतलम् ॥ पित्तश्लेष्मप्रशमनं श्रीपर्णीकिंशुकोद्भवम्
तिलतैलं वरं तेषु कौसुम्भमवरं परम् ॥ चौत्कीसौकरी
पाकहंसजाः कुक्कुटोद्भवाः । वसाः श्रेष्ठाः स्वर्गेषु कुम्भी-
रमहिषोद्भवाः ॥ काकमद्गुवसातद्वत् कारणोत्था
निदिता । शाखादमेदसां छागं हस्तिनं च वरावरम् ॥
इति तैलवर्गः ॥ ६३ ॥

स०—तीक्ष्णोष्णलक्ष्मादिगुणसामान्यातैलवर्गादनं
तरं मद्यवर्ग आरभ्यते--

दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् ॥
सस्वादुतिक्तकटुकमम्लपाकरसं सरम् ।
सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभावणकृद्गु ॥
नष्टनिद्राऽतिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणम् ।
कृशस्थूलहितं रुक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ॥
वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ॥ ६४ ॥

स०—सर्वं मद्यं दीपनादिगुणयुक्तम् । तुष्टिश्चि-
परितोषः पुष्टिः शरीरपोषः ते ददाति जनयति यत्
ष्टिपुष्टिदम् । आतोऽनुपसर्गं कः । तथा ईषन्मधुरति-
कटुकम् । तथाऽम्लौ पाकरसौ यस्य तदेवम् । त
सरम् । तथा सकषायम् । तथा स्वरश्चारोग्यं च प्रति
च वर्णश्च तान् करोति । ननु सर्वाण्येव द्रव्याण्यां
ग्यार्थमुपदिश्यते तस्मादारोग्यकृत्वं सर्वेषामेव द्रव्या
प्राप्तमिति सर्वस्यैवाऽरोग्यकृत्वम् । उच्यते
युक्तमाह भवान् । किंत्वतिशयस्यापनार्थम्
एतन्मद्यमतिशयेनारोग्यकृदित्यर्थः । तथा लघु । त
नष्टनिद्रेभ्यो नरेभ्योऽतिनिद्रेभ्यश्च हितम् सर्वमेव ।
प्रभावादिति केचित् । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते यथा सुरा
यन्मद्यं श्लेष्मादिवर्धनं तन्नष्टनिद्रेभ्यो हितम्, यच्च माष-
दिमद्यं श्लेष्मादिहन्तृ तच्चाऽतिनिद्रेभ्यो हितमिति । त

पित्तास्रदूषणम् । कृशेभ्यः स्थूलेभ्यश्च हितम् । सामान्ये-
नाऽपि निर्देशेऽप्राप्य विशेषो बोध्यः । किञ्चिन्मद्यं कृशाय
हितं किञ्चित्स्थूलायेति । अथवा तैलोक्तन्यायेन
कृशस्थूलहितत्वं बोध्यम् । तथा रूक्षसूक्ष्मं स्रोतो-
गामि । तथा स्रोतो विशोधयति । तथा वातश्लेष्महरम् ।
युक्त्या पीतं सदेवंगुणं मद्यं भवति । युक्तिस्तु मदाय-
यनिदाने चिकित्सिते च वक्ष्यमाणा । अन्यथाऽयुक्त्या
पीतं सद्विषतुल्यं भवति ॥ ६४ ॥

१०-मद्यवर्गस्यारम्भे प्रयोजनं मद्यमारोग्यकरं दीप-
नरोचनादिगुणकलापयुक्तत्वात् । तथा तैलस्य कि-
ञ्चित्साधारणगुणसामान्यात्तैलादनन्तरं सर्वमद्यानां
सामान्यगुणवर्णनार्थमाह-सर्वस्य मद्यस्य सामान्येन
गुणवर्णनमेतत् । दीपयतीति दीपनमग्नेर्दीप्तिकार-
त्वात् । रोचयतीति रोचनं-भक्तादिष्वभिलाषं
जनयति । तीक्ष्णं धातुं विकषति सन्धिवन्धान्
विमुञ्चति । उष्णमुष्णवीर्यम् । तुष्टिश्च पुष्टिश्च तुष्टि-
पुष्टौ ते ददाति तुष्टिपुष्टिदम् । तुष्टिश्चित्तपरिपोषः ।
पुष्टिः-शरीरपोषः । सस्वादुतिक्तकटुकं-किञ्चिन्मधुरं,
किञ्चित्तिक्तं, किञ्चित् कटुकम् । अग्लौ पाकरसौ
यस्य तदभ्लपाकरसं, सरं-भेदि, सकषायं-किञ्चि-
त्कषायरसयुक्तं तथा स्वरादीनि करोति । स्वरो-
बाक्पदुत्वम् । आरोग्यं स्वास्थ्यम् । प्रतिभा-प्राग-
ल्भ्यम् । वर्णः कान्तिमत्त्वम् । तच्च लघु । नष्ट निद्रा
तिनिद्रेभ्यो हितम् । यत् श्लेष्मादिघ्नं माधवादिप्रभ-
वाद्वा सर्वं मद्यं हितं, तत्कृशस्थूलहितं पथ्यं
सामान्यनिर्देशात् । किञ्चिन्मद्यं कृशाय हितं, कि-
ञ्चित् स्थूलाय हितम् । न यदेव स्थूलाय हित-
मिति । अथवा आहारादिवशात् संस्कारादिवशात्
द्रव्यप्रभावाद्वा सर्वं मद्यं कृशस्थूलहितं, तथा रूक्ष-
स्नेहरहितम् । तथा सूक्ष्मं स्रोतःप्रवेशितया
तथा स्रोतो विशोधयतीति विशोधनम् ।
श्लेष्मवातभेदोमलैरापूरितानां निर्मलीकरणाद्विवृत्त-
करणाच्च । तच्च युक्त्या पीतम् । वातश्लेष्महरं-वातश्ले-
ष्मघ्नम् । युक्तिः-रोगबलदेशकालादीन् विभज्य तद-
नुरूपं यद्वीयते सा तस्य युक्तिः । तथाच ग्रन्थः-
“आऽस्य वक्ष्यते योगो यः सुखायैव केवलम् ॥”
तथा-बलकालसात्म्यप्रकृतिसहायामयवयांसि प्रवि-
भज्य तदनुरूपं यः पिबति ततः पिबत्यमृतं तदेव

मद्यम् । अन्यथाऽयुक्त्या पीतं सद्विषतुल्यं भवति
अयुक्तिर्हीनमिध्यातिपानम् । तथाचाग्र्यसंग्रहे-म-
क्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणाम् ॥ ६४ ॥

हे०-अथ मद्यवर्गः । द्राक्षादिसंधानं मद्यमुच्य
उक्तं हि संग्रहे-“द्राक्षेक्षुमाक्षिकं शालिरुत्तमा व्रं
पञ्चमाः ॥ मद्याकरा यवेभ्योऽन्यत्तन्मद्यप्रतिरूपकम् ।
इति । तत्र सामान्यमद्यगुणानाह-तुष्टिः-संतं
पष्टिर्बलवृद्धिः, शरीरवृद्धिः, कृशहितत्वेन ल-
त्वात् स शब्दस्त्रिभिः संबध्यते । प्रतिभा, प्रज्ञानं त्वेव
निद्रां करोति हन्ति चेति विरुद्धम् । मैवं, प्रवृद्धवाते
नष्टनिद्रो भवेत् तस्यामवस्थायां वातघ्नत्वान्निद्रां करं
प्रवृद्धश्लेष्मा चातिनिद्रः तस्यामवस्थायां श्लेष्मघ्न
निद्रां हन्ति । कृशस्थूलहितं तैलोक्तन्यायेन युक्त्या ।
मैवंविधं वक्ष्यति च । बलकालदेशसात्म्यप्रकृतिसह
मयवयांसि प्राविभज्य तदनुरूपं यः पिबति ततः
त्यमृतमिति ॥ ६४ ॥

गुरु त्रिदोषजननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ॥ ६५

स०-नवं किञ्चित्कालातिक्रांतं तन्मद्यं गुरु त्रि-
करं च भवति । नवमनतीतसंवत्सरमित्येके ।
पुराणं बहुकालातिक्रांतमतो नवादन्यथा लघु दं
चेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

१०-तत्सर्वं मद्यं-नवं गुरुदोषकरं दोषप्र-
णमिति यावत् । किञ्चित्कालातिक्रांतं न-
अनतीतसंवत्सरमित्येके । जीर्णं-पुराणं वर्ण-
न्धोपपन्नं सर्वं मद्यम् । अतः पूर्वोक्तान्मद्यान्नवा-
स्कादन्यथा विपरीतं लघु दोषशमनं च भ-
किन्तु पित्तकरं वातश्लेष्मघ्नं चेति
निर्दिष्टम् ॥ ६५ ॥

हे०-नवमद्यगुणानाह-तन्मद्यं नवं तत्कालनिष्पन्नं
त्वदोषजननाभ्यां लघुत्ववातश्लेष्महरत्वे बाध्यते ।
मद्यगुणानाह-जीर्णं-चिरकालनिष्पन्नम् अतोऽन्यथा
द्विपरीतं लघु वातकफहरं चेत्यर्थः । उक्तं च सुश्रु-
“स्फुटस्रोतकरं जीर्णं लघु वातकफापहम्” इति ॥ ६५

पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ।

नात्यर्थतीक्ष्णमृद्वलपसंभारं कलुषं न च ॥

स०-तच्च मद्यमुष्णोपचारेण न पेयम् ।
विहाराहारादिक उपचारो यस्य स एवं तेनानि

स्यादि । कृतविरचनेन न पेयं दोषासाम्यादिति भावः । क्षुधातेन न पेयम् । तथाऽतितीक्ष्णमतिमृदु च मद्यं न पेयम् । अल्पसंभारमिति । यद्यावता संभारेण लोक-प्रसिद्धेन संधीयते सुरादि तत्र तदपेक्षया चाल्पसंभारं न पेयम् । तथा कलुषमस्वच्छं च न पेयम् ॥ ६६ ॥

प०-तच्च मद्यमुष्णोपचारेण-न पेयं न पातव्यम् । उपचारः क्रिया सा चाहारविहाररूपा । उष्णेना-हारेणोष्णे च काले शीष्माख्ये उष्णेनातपादिनातेन पुरुषेण न पेयम् । तथा विरिक्तेन कृतविरचनेन क्षुधातेन बुभुक्षितेन न पेयम् । गुल्मोदराशोप्रह-णीदोषस्य साऽवस्था यस्यां पानं निवार्यते तथा नात्यर्थं मृदु मध्यं पेयं तथाऽल्पसंभारम् अल्पेन संभारेण द्राक्षेक्षुप्रभृतिना कृतं यावता लोकप्रसि-द्धेन संभारेण सन्धीयते तदपेक्षया चाल्पसंभारं तथा कलुषं पांशुशर्करादिभिर्भुक्तं न पेयम् ॥ ६६ ॥

हे०-मद्यपानं नियच्छति-उष्णोपचारेण-उष्णमाहारं सूयसन्तापादिकं वा सेवमानेन, विरिक्तैः कृतविरचनैः, क्षुधातुरैरतिक्षुधितैः अत्यर्थं तीक्ष्णमतितीव्रमदम् अत्यर्थं मृदु-मदानुत्पादकम् अल्पसंभारमसम्पूर्णकारणसामग्रीकं, कलुषं मलिनम् ॥ ६६ ॥

अधुना मद्यविशेषानाह—

गुल्मोदराशोप्रहणीशोषहृत् स्नेहनी गुरुः ।

सुराऽनिलघ्नी मेदोऽतृक्स्तन्यमूत्रकफावहा ६७ ॥

स०-सुरा गुल्मादिहृद्वति । तथा स्नेहयतीति स्नेहनी । तथा गुरुर्वातनाशिनी च । तथा मेदश्चासृक् च स्तन्यं च मूत्रं च कफश्च तानावहति ॥ ६७ ॥

प०-सुरा-शालिपिष्टेन कृता तस्या इमे गुणाः । सुरा गुल्मादीन् हरति । शोषो-राजयक्ष्मा । तथा स्नेहयतीति स्नेहनी । गुरुः, अनिलघ्नी-वातशमनी, तथा मेदःप्रभृतीन्यावहति प्रापयति जनयतीत्यर्थः । स्तन्यं-स्त्रीक्षीरम् ॥ ६७ ॥

हे०-सुरागुणमाह-शालिपिष्टकृतं मद्यं सुरा स्नेहनी-देहसिग्धत्वकृत् । मेदःप्रभृतीनावहति करोतीति ॥ ६७ ॥

तद्गुणा वारुणी हृद्या लघुतीक्ष्णा निहन्ति च शूलकासवमिश्वाविबन्धाध्मानपीनसान् ॥ ६८ ॥

स०-एवं वारुणी प्रसन्ना । त एव शूरोक्ता गु-यस्याः सा तद्गुणा । सुरासमगुणेत्यर्थः । तथा हृ-याय हिता हृद्या । तथा लघुतीक्ष्णा च । शूलादीनि हन्ति च । विबन्धः स्रोतसामुपलेपेन दोषादीनामवहनम् । जगलमेदकवक्कसानां सुतरामनुपयोगित्वाद्गुणा नेहोक्तं संप्रहे तृक्ता एव । यथा-जगलः पाचनो ग्राही रूक्ष-स्तद्वच्च मेदकः । वक्कसो हतसारत्वादिप्रुधी दोषकोपन-वारुण्या अधोभागो घनो जगलः । जगलस्याधोभाग-मेदकः । पानीयेन मद्यकल्कपीडनोत्पन्न-वक्कसः ॥ ६८ ॥

प०-सुराया अच्छ उपरिष्ठान्मण्डो वारुणं प्रसन्नेत्युच्यते । तथा च आगमः-“प्रसन्ना वारुणं ज्ञेया परिसुम्भदिरा यथा ॥ कादस्वरो घनसुरा तदर्थं जगलः स्मृतः ।” तदधोभागो घनो जगल-सा वारुणी, तद्गुणा पूर्वस्या घनायाः सुराया गुणास्ते सर्वे प्रसन्नाया अपि विज्ञेयाः । तथा हृद्या हृदयाय हिता । लघ्वी तीक्ष्णा च श्रेष्ठमेदःप्र-तीन् क्षिपति निहन्ति विनाशयति । तथा शूल-दीन् निहन्ति-विनाशयति । विबन्धः-स्रोतसामु-लेपेन दोषादीनामवहनम् ॥ ६८ ॥

हे०-तथा वारुणीगुणानाह-वारुणी श्वेतसुरा, सा च श्वे-पुनर्नवादिमूलयुक्तेन शालिपिष्टेन क्रियते । तद्गुणा सुर-तुल्या । विबन्धो-वातरोधः । आध्मानमुदरापूरः वारुण्यच्छ-सुरेति क्वचित् । तत्र तस्याः कफघ्नत्वात् । उक्तं हि शुश्रुते “प्रसन्ना कफवाताशोविबन्धानाहनाशिनी ॥” इति ॥ ६८ ॥

नातितीव्रमदा लघ्वी पथ्या वैभीतकी सुरा ।
व्रजे पांश्वामये लुष्टे न चात्यर्थं विरुध्यते ॥ ६९ ॥
(विष्टभिनी यवसुरा गुर्वीरुक्षा त्रिदोषहर्ता)

स०-विभीतकानामियं वैभीतकी । नातितीव्रो म-यस्याः सैवम् । तीव्रमदं न जनयतीत्यर्थः । ल-तथा पथ्या । व्रजादिषु चात्यर्थमन्यमद्य-विरुध्यते ॥ ६९ ॥

१ अत्र कोष्ठकान्तर्गतः पाठः प्राचीन पुस्तकेषु दृश्यते ।

प०--विभीतकानामियं वैभीतकी सुरा, सा च नातितीव्रमदा नात्यर्थं मदं करोति । तथा लघ्वी न गुरुः । पथ्या-दोषघ्नी, तथा व्रणे, पाण्डुरोगे, कुष्ठे च नात्यर्थं विरुध्यते ॥ ६९ ॥

हे०--वैभीतकीगुणानाह--विभीतकवल्कलयुक्तशालिपि-
ष्टकृता वैभीतकी सुरा-नातितीव्रमदा मध्यमदा पथ्या
स्वस्थहिता । यवसुरागुणमाह--यवपिष्टकृतं मद्यं
यवसुरा ॥ ६९ ॥

यथा द्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ।
ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शःशोफशोषोदरज्वरान् ॥
हन्ति गुल्मकृमिप्लीहान् कषायकटुवातलः ७० ॥

स०--अरिष्टोऽपि यैर्द्रव्यैः सिद्धः स तद्गुणाननु-
गच्छति । सर्वैश्च दीपनत्वादिभिर्मद्यगुणैरधिकः । तत्रांतरे
चोक्तम्--मद्याकराधिकद्रव्यं मदिराद्यात्मकं ततः । यथा-
द्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः इति । ग्रहण्यादि-
कांश्च रोगान् हन्ति । तथा कषायः कटुश्चासौ वातलश्च
स एवम् । लक्षणं चास्य प्रागुक्तम् ॥ ७० ॥

प०--अरिष्टो--द्रव्यसंयोगसंस्कारकाथविधिना
कृतः । स च यैर्द्रव्यैर्निष्काभ्य संधीयते आसुत्यया
क्रियते तेषां ये गुणास्ताननुकरोति अनुगच्छति
तद्गुणो भवतीत्यर्थः । सर्वमद्यगुणाधिकः--सर्वैर्दीपना-
द्यैर्मद्यगुणैरधिकः । तथा ग्रहण्यादिकांश्च रोगान्
हन्ति--नाशयति । प्लीहा वामपार्श्ववर्ती । स चरि-
ष्टो रसतः कषायः कटुश्च तथा वातलो
वातकारी च ॥ ७० ॥

हे०--अरिष्टगुणानाह--औषधयुक्तैर्मद्याकरैः कृतं मद्यमा-
सवः । स एव कथितौषधैररिष्टः । यथा-द्रव्यगुण औषधगर्भ-
त्वात् सर्वेषु मद्येष्वधिकगुणः । शोषो-राजयक्ष्मा । कषाय-
कटुश्चासौ वातलश्च । कषायकटुः सन् वातल इत्यर्थः । अम्ला-
दिरसस्तु वातघ्न इत्यर्थः । यथोक्तं सुश्रुतेन--“अरिष्टो
द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः । दीपनः कफवा-
तघ्नः सरः पित्तावरोधनः ॥” इति ॥ ७० ॥

मार्द्विकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरम् ।
अल्पपित्तानिलं पाण्डुमेहार्शःकृमिनाशनम् ७१ ॥

स०--मार्द्विकं द्राक्षारसोद्भवं लेखनत्वादियुक्तम् ।
तथाऽल्पौ पित्तानिलौ यस्य तदेवम् । अन्यमद्यापेक्षया-

ऽल्पतरौ करोतीत्यर्थः । तथा पाण्ड्वादिनाशनम्
विलिखत्यतितैक्ष्ण्याद्यद्वातूस्तलेखनं मतम् ॥ ७१ ॥

प०--मृद्वीकाया इदं मार्द्विकं--मृद्वीकारसोद्भ-
मद्यं सर्वदा पेयम् । तच्च लेखनं--विकर्षणम् । अर्-
तैक्ष्ण्यात् श्लेष्मादीनपनुवति । तथा हृद्यं हृदय-
प्रियम् । नात्युष्णं न किञ्चित्तथा रसतो मधुरम्
तथा सरं--भेदि । तथा अल्पपित्तानिलमल्पौ पित्त-
निलौ यस्य तत्तथा । अन्यमद्यापेक्षयाऽल्पौ करोति
तथा पाण्डुमेहार्शःकृमिन् नाशयति ॥ ७१ ॥

हे०--मार्द्विकगुणानाह । मार्द्विकमद्राक्षाकृतं मद्यं लेख-
लीनमलेखननम् । अल्पपित्तानलकरम् ॥ ७१ ॥

अस्मादल्पांतरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु ७२

स०--खार्जूरं मद्यमस्मान्मार्द्विकादल्पांतरगुणम्
अल्पांतराः किञ्चिद्विशेषा गुणा यस्य तदेवम् । त-
वातलं गुरु च । द्राक्षा मद्यं चान्यत्रोक्तम् । यथा
शुष्कद्राक्षांबुसंभूतो विशदो रोचनो हिमः । द्राक्ष-
सर्वो मधुसमो बृंहणो भृशदीपन इति ॥ ७२ ॥

शार्करः सुरभिः स्वादुहृद्यो नातिमदो लघुः ७३

स०--शार्करः शर्करासंबन्धी मद्यविशेषः सुरभि-
सुगन्धिर्भवति । तथा स्वादुश्च हृद्यश्च स्वादुहृद्यः । त-
नातिमदो लघुश्च भवति ॥ ७३ ॥

सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः ७४

स०--गुडसंबन्धी गौडः सृष्टमूत्रत्वादिभिर्गुणैर्युक्तः
तथा तर्पणश्चासौ दीपनश्च तर्पणदीपनः ॥ ७४ ॥

प०--गुडेन कृतो मद्यविशेषो गौडः, स च सृष्टमूत्रः
कृद्वातो भवति उत्सृष्टमूत्रपुरीषानलः । तथा तर्पणे
धातुं तर्पयति, दीपनोऽग्निदीपनः ॥ ७४ ॥

हे०--अन्यमद्यापेक्षया गौडगुणानाह--गुडकृतं स
गौडः । सृष्टाः प्रवर्तिताः मूत्रादयो येन स तथा तर्प-
स्तृप्तिजनकः ॥ ७४ ॥

वातपित्तकरः सीधुः स्नेहश्लेष्मविकारहा ७५

स०--सीधुः वातपित्तकरस्तथा स्नेहविकारान् त-
श्लेष्मविकारांश्च हन्ति । ब्रह्मभूणवृत्रेष्वित्यत्र चतुर्विध

नियमस्य प्रायिकत्वात् किम् । सीधुरपकेक्षुरसकृतः
पकेक्षुरसकृतश्च ॥ ७५ ॥

प०-सीधुर्मद्यविशेषः । इक्षुरसेन पक्वापकेन
सम्भवति । तथाचागमः । “सीधुस्त्विक्षुरसेन
तु ।” आगमेन शीतरसपक्वाख्यः क्वथितेन तु
स च वातपित्ते करोति । स्नेहविकारान् श्लेष्म-
विकारांश्च हन्तीति स्नेहविकारहा ॥ ७५ ॥

हे०-सीधुगुणमाह-इक्षुरसकृतं मद्यं सीधुः । स्नेहविका-
रान् स्नेहव्यापदः श्लेष्मविकारांश्च हन्तीति तथा स च
सीधुर्द्विविधः-शीतरसः पक्वरसश्च । अपक्वेनेक्षुरसेन कृतः
शीतरसः, पक्वेन पक्वरसः ॥ ७५ ॥

पदःशोफोदराशोघ्नस्तत्र पक्वरसो वरः॥७६ ॥

स०-तत्र सीधोर्मध्ये पक्वरसो मेदःशोफोदराशोसि
इति । मेदःशोफोदराशोघ्न इत्यमनुष्यकर्तृके चेति
क्व ॥ ७६ ॥

प०-तथा मेदःशोफोदराशोसि हन्ति विनाश-
यति । तत्र तयोर्द्वयोर्सीधोर्मध्ये पक्वरसः साधुः
रः श्रेष्ठः ॥ ७६ ॥

हे०-तयोर्मध्ये पक्वरसः श्रेष्ठः ॥ ७६ ॥

छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित् ७७

स०-मध्वासवो माक्षिकेण संधीयते माधवाख्यो
व्यविशेषश्छेदी तीक्ष्णो मेहादिनाशनश्चाष्टांगसंप्रहे तु
सुरासवादयो गदिताः । तथा चापठत् । सुरासवस्ती-
मदः स्वादुतीक्ष्णोऽनिलापहः । मैरेयो मधुरो वृष्यः
रः संतर्पणो गुरुः । तत्र मधुनैव सुरासंधानेन या-
क्यते तां सुरासवमाहुः ॥ ७७ ॥

प०-मध्वासवो-माक्षिकधातुक्त्यादिभिः क्रियते
पध्वापरपर्यायः । स च छेदी-भिनत्ति, श्लेष्म-
दःप्रभृतीस्तच्छलीलस्तीक्ष्णो विकषन् धातून् सन्धि-
न्धान् विमुञ्चति । तथा प्रमेहपीनसकासा-
यति ॥ ७७ ॥

हे०-मध्वासवगुणानाह-मधुकृतं मद्यं मध्वासवः,
सवशब्दो मद्यमात्रवचनः । छेदी-संहतकफादिवि-
षी ॥ ७७ ॥

रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ॥
भृशोष्णतीक्ष्णरूक्षाम्लहृद्यं रुचिकरं सरम् ।
दीपनं शिशिरस्पर्शं पाण्डुहृत्कृमिनाशनम्॥७८॥

स०-शुक्तं रक्तपित्तकफान् क्लेदयति । तथा
वातानुलोमनं वातमनुलोमयति मार्गान्तरेभ्यस्तमानीय
स्वमार्गप्रतिपन्नं करोति तद्वातानुलोमनम् । अतिशये-
नोष्णतीक्ष्णरूक्षाम्लं तथा हृद्यं तथाऽतिशयेन रुचिकरं
तथा दीपनं तथा शिशिरः स्पर्शो यस्य तदेवं तथा
पाण्ड्वादिव्रम् ॥ ७८ ॥

प०-शुक्तं-शुक्ताख्यं मद्यमेवंगुणं भवति । सर्वं
मद्यं प्रायेण पंचरसमपि कालान्तरेण यदा तस्य
सन्धितस्य चत्वारो रसा मधुरादयो विनिवर्त्यन्ते ।
अम्ल एकः सुतरामभिवर्धते । तथा शुक्तसंज्ञामासा-
दयति । अतएवाम्लपाकरसमिति सर्वं मद्यं निर्दिष्टं
शुक्तमाहुः । सर्वं मद्यं कालान्तरेणात्यर्थमम्लीभूतं
शुक्तमुच्यते इत्यागमः । तच्च रक्तपित्तकफोत्क्लेदि
तेषामुत्क्लेदः स्वस्थानात् च्यावनं व्यस्तसमस्तानां
रक्तपित्तकफानामुत्क्लेदं करोति रक्तपित्तकफोत्क्लेदि
तथा वातमनुलोमयति वातानुलोमनम् । अनुलो-
म्यतेऽनेनेति वा । मार्गान्तरेभ्यो वातमानीय स्वमा-
र्गप्रतिपन्नं करोति । वातानुलोमनं वातसात्म्यकरमि-
त्यर्थः । तच्च भृशमत्यर्थं तीक्ष्णमुष्णं रूक्षमम्लं च ।
तथा साधु हृद्यं तथा रुचिं करोतीति रुचिकरं तथा
सरं-भेदि दीपयतीति दीपनमग्निसन्धुक्षकम् । तथा
शिशिरस्पर्शं शिशिरः स्पर्शो यस्य तत्तथा । तथा पाण्डु-
रोगहृत्-पाण्डुरोगं हरति तथा कृमीन् नाशय-
तीति कृमिनाशनम् ॥ ७८ ॥

हे०-मद्यवर्गे संधानसामान्यात् शुक्तादीन्याह-तत्र
शुक्तगुणानाह-शुक्तं कंदादिसंधानम् । उक्तं हि “कन्दमूलफ-
लादीनि सखेहलवणानि तु । यत्र द्रवेऽभिपूयन्ते तच्छुक्त-
मिति कथ्यते ॥ गुडस्त्विक्षुरसो मद्यं मार्द्वीकं च द्रवं
यदा ॥ गुडेषु मद्यमार्द्वीकसूक्तानि स्युस्तदा क्रमात् ॥”
इति । यत्तुक्तं वृन्देन-“यन्मस्त्वादिशुचौ भाण्डे सगुड-
क्षौद्रकाक्षिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं सूक्तं चुक्रं तदु-
च्यते ॥” इति । तच्छुक्तविशेषलक्षणं रक्तादीन् क्लेदय-
त्यतिद्रवीकरोतीति तत्तथा । शिशिरस्पर्शं स्पर्शं शीतं,
हृत् दर्शनशार्कीः ॥ ७८ ॥

क्षुमद्यमाद्वीकशुक्तं लघु यथोत्तरम् ॥७९॥

स०—गुडादिभवं शुक्तं यथोत्तरं लघु यद्यदुत्तरं लघु । गुडकृताच्छुक्तादिक्षुक्तं लघु । शुक्तान्मद्यशुक्तं लघु । मद्यशुक्तान्माद्वीकं शुक्तं लघु ते ॥ ७९ ॥

१०—चतुर्णां गुडादीनां सम्बन्धि यत् शुक्तं तत् उत्तरं लघु विज्ञेयम् । यत् यस्योत्तरं यथोत्तरम् । उत्तरं तत्र लघु तद्यथा गौडशुक्तादिक्षुक्तं लघु । शुक्तान्मद्यशुक्तं लघु मद्यशुक्तान्माद्वी (द्वी) क-लघु ॥ ७९ ॥

१०—गुडशुक्तादीनां लघुतारतम्यमाह—यथोत्तरं । गुडशुक्तादिक्षुक्तं लघु ततो मद्यशुक्तं ततो मा-द्युक्तमिति । मद्यं माद्वीकादन्यत् ॥ ७९ ॥

मूलफलाद्यं च तद्विद्यात्तदाऽऽसुतम् ॥८०॥

स०—कंदादि तदाऽऽसुतं गुडशुक्तादिसुतं तद्व-त् । तच्छुक्तसमानगुणं जानीयात् । शुक्तेनात्यु-शक्तिना परित्यज्य निजं स्वभावं वशीकृत्याऽऽत्म-तां नीयत इत्यर्थः । आद्यग्रहणात्काण्डत्वक्पत्रादि-महः । तेन काण्डाद्यपि तथैव वेद्यम् ॥ ८० ॥

१०—तत्र तेषु शुक्तेषु आसुतं कन्दमूलफलाद्यं द्वेद्यात् तेन तुल्यं तद्वत् । शुक्तेनात्युष्णवर्षिण्य-प्रसक्तिना कन्दादिकमासुतं जानीयादित्यर्थः । देप्रहणात् त्वक्पत्रादीनां परिग्रहः ॥ ८० ॥

१०—शुक्तवत्कन्दादिगुणानाह—आद्यशब्दाच्च काण्डा-तद्वच्छुक्ततुल्यं गुणं तदाऽऽसुतं तस्मिन् शुक्ते आ-चिरकालस्थितं कन्दादीनां पृथग्भोगादद्रवत्वेऽपि ज्विकमत्र कथनम् ॥ ८० ॥

अम्लत्वरोचनादिगुणतुल्यत्वादपि शाण्डाक्या-माह—

डाकी चासुतं चान्यत्कालाम्लं रोचनं लघु ।

स०—मूलकसर्पशाकानि कथितासुतानि काल-केशजिकासु भाविताम्लतीक्ष्णानि शाण्डाकी-देनोच्यन्ते । सा दध्वविषये प्रसिद्धा । सा चान्यच्चा-त्मप्यासुतं कालेनाम्लमल्लीभूतं नतु स्वयमात्म्यमा-

पाद्यम् । अनेनैव हेतुना सुतरां तत्संस्कारतामधिकरो-तीति । तच्च रोचनं लघु भवति ॥ ८१ ॥

प०—शाण्डाकी शाखाद्यासुत्य क्रियते सा रो-चनी, लघ्वी च । तथान्यत् कन्दमूलफलादि काले-नाम्लीभूतं रोचनं रुच्यं, लघु च । तेन तदुभयं रोचनं रुचिकरम् ॥ ८१ ॥

हे०—शुक्तेतरसंधानगुणानाह—शाकमुद्रादिवटकसंधानं शाण्डाकी, उक्तं च—“शाण्डाकी कन्दमूलादिमुद्रादिव-टकैः कृता । तथा मूलकच्छेदसंधानं शाण्डाकी स्याद्व-हुद्रवा ॥” इति । अन्यच्छुक्तशाण्डाकीभ्यामितरत् तच्च पिण्याकादिकृतं कालाम्लं कालेन चिरकालावस्थेनाम्लं, तदुभयं रोचनं लघु च ॥ ८१ ॥

धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलम् श्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशूलनुत् ।

शस्तमास्थापने हृद्यं लघुवातकफापहम् ॥८२॥

(गण्डूषधारणात् हृत्कमलदौर्गन्ध्यशोषजित)

स०—धान्याम्लं कांजिकं भेदि तीक्ष्णं तथोष्णवीर्यं तथा पित्तकृत् स्वभावाच्च स्पर्शशीतलम् । व्यायामादिना श्रान्तत्वं श्रमः । निर्व्यायामादेवोपश्रान्तत्वं क्लमः । तौ हरति । तथा रुच्यं दीपनं च । वस्ति-शूलं च जयति । तथा आस्थापने निरुहे शस्तम् । तथा लघु वातकफापहं च । हन्तेरन्येष्वपि दृश्यता इति डः । धान्याम्लं तंडुलकंडनादिकृतं सौवीरकस्तुषो-दकौर्वितुषैः सतुषैश्च यवैः क्रमाकृतं तद्विद्यात् ॥ ८२ ॥

प०—धान्याम्लं—काञ्जिकं तस्य किञ्चिन्मद्यारि-ष्टासंवादिसामान्यादिह वर्गे निर्देशः । यथा मद्या-नि संभृत्य सम्भारं क्रियन्ते तद्वदेव तदपि किञ्चा-म्लभूयस्त्वेन मद्यवत् स्पर्शशीत्यं तच्च भेदि सरम् । तथा चागमः—“भेदि तत् पिण्डितान् भावान् शक्नुवा-द्यान् भिनसति यत् । विपरीतमतो ग्राहि तच्च स्तम्भ-नमुच्यते ।” तीक्ष्णं श्लेष्मादीन् हिनसितं पित्तं करोतीति पित्तकृत् । स्पर्शेन शीतलं शरीरे बहिः परिषेकेण दाहमपहरति । व्यायामादिना श्रान्तत्वं श्रमः । निर्व्यायामादेव श्रान्तत्वं क्लमः । तौ हर-

ति श्रमकलमहरम् । रुच्यं रोचनशीलम् । उत्पन्न-
परोचकस्य निर्घातकरत्वात् । दीपनमग्नेः । वस्ति-
रुं नुदाति प्रेरयति नाशयति वस्तिशूलनुत् । तथा-
स्थापने शस्तं हितम् । आस्थापनं-वातविकारेषु
रपुटकेन द्रवद्रव्याणां क्वाथादीनां गुदे प्रतिनि-
नं तच्च वक्ष्यमाणं वस्तिविधौ । हृद्यं-हृदयप्रि-
॥ लघु च वातकफापहं वातकफघ्नम् ॥ ८२ ॥

हे०-काञ्चिकगुणानाह-धान्याम्लं काञ्चिकं, मेदि-सरम्,
स्थापने-निरुहे ॥ ८२ ॥

मद्यवतीक्ष्णोष्णादियुक्तत्वाद्गोमूत्रादिगुणान्याह-
॥ गोऽजाविमहिषीगजाश्वोष्ट्रखरोद्भवम् ।
तलं रूक्षतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं कटु ॥
मेशोफोदरानाहशूलपाण्डुकफानिलान् ।
आऽरुचिविषश्चित्रकुष्ठाशींसि जयेल्लघु ८३ ॥

स०-मूत्रं गोऽजादिभवं पित्तलादिगुणयुक्तं तथा
गोऽनुरसः स्वल्पो यस्य तदेवम् । तथा कृम्यादीन्
त् । लघु च । गोमूत्रस्य च पूर्वमुपन्यासात् प्रा-
प्य ज्ञेयम् । संग्रहे तु विशेषांतरमप्युक्तम् । श्वास-
सहरं छागं पूरणात्कर्णशूलजित् । दद्यात्क्षये
ज्ञासे च गजवाजिसमुद्भवम् । हंत्युन्मादमपस्मार-
न्मेहं तु रासभम् । कषायतिक्तमेतेषां हिध्मश्वासहरं
त् । पित्तं तिक्तं कृमिहरं रोचना कफवातजित् ।
नं पामाहरं मूत्रं मानुषं तु विषापहमिति ॥ ८३ ॥

प०-गोमूत्रादेर्मूत्रस्याष्टविधस्येह निर्देशो मद्यव-
क्ष्णोष्णगुणभूयस्त्वात्तच्चष्टप्रकारं पित्तलं पित्त-
रि तथा रूक्षं तीक्ष्णमुष्णं च लवणोऽनुरसो यस्य
वणानुरसम् । अनुरसो-रसस्य यः पश्चाद्भवति
नाव्यक्तो व्यक्तो वा किञ्चिदन्ते च । तथाच
यति । तत्र व्यक्तो रसः स्मृतः । अव्यक्तोऽनुरसः
चिदन्ते व्यक्तोऽपि चेक्षते । तथा रसतस्तत्कटु-
ग्रादींश्च जयेत् लघु च भवति ॥ ८३ ॥

हे०-मूत्रगुणानाह-महिषीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो महि-
षानां स्त्रीणां, गंजादीनां पुंसां मूत्रं ग्राह्यमिति ज्ञापनार्थ
स्य तीक्ष्णोष्णत्वादिसामान्यमद्यवर्गं निर्देशः । संग्रहे
गलः पाचनो ग्राही रूक्षस्तद्वच्च मेचकः । वक्त्रो
सारत्वाद्विषभी-दोषकोपनः ॥ कोहली बृहणी गुर्वी

श्लेष्मलस्तु मधूलकः । मार्वीकाह्मन्तरगुणं लाजूरं वातलं
गुरु ॥ शार्करः सुरभिः स्वादुर्हृद्यो नातिमदो लघुः ।
सुरासवस्तीममदः स्वादुस्तौक्ष्णोऽनिलापहः ॥ मेरेयो म-
धुरो वृध्यः सरः संतर्पणो गुरुः । धातुक्यमिषुतो जीर्णो रूक्षो
रोचनदीपनः ॥ द्राक्षासवो मधुसमः परमं स तु दीपनः ।
मार्वीकसदृशः प्रोक्तो मृदीकेशुरसासवः ॥ समासादा-
सवो हृद्यो वातलः स्वीयधानुगः । दीपने पाचनं मेदि-
तेषु गोमूत्रमुत्तमम् ॥ श्वासकासहरं छागं पूरणात्कर्-
णशूलजित् । दद्यात्क्षये किन्नासे च गजवा-
जिसमुद्भवम् ॥ हंत्युन्मादमपस्मारं कृमिन्मेहं
च रासभम् । कषायतिक्तमेतेषां हिध्मश्वासहरं
शक्नुत् ॥ पित्तं तिक्तं कृमिहरं रोचनाकफवातजित् ।
तिक्तं पामाहरं मूत्रं मानुषं तु विषापहम् ॥ ॥ इति ॥ इति
मद्यमूत्रवर्गः ॥ ८३ ॥

तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गेमद्यस्य च क्रमात् ।
इति द्रवैकदेशाऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ॥ ८४ ॥

स०-इत्यनन्तरोक्तेन प्रकारेण तोयादीनां वर्गः
क्रमानतिक्रमेण द्रवाणामेकदेशो यथास्थूलमयमुदाहृत
उक्तः ॥ ८४ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिता-

यामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगमुन्दरा-

ख्यायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

प०-तोयादीनां द्रव्याणां वर्गः-संघैः क्रमान् परि-
पाट्यायथोद्देशनिर्देशेन एकदेशावयवो लेशो न साक-
ल्येन सकलद्रव्याणां समूह उदाहृतः कथितः, इत्य-
नन्तरोक्तेन प्रकारेण यथास्थूलं स्थूलमनतिक्रम्य
स्थूलदृष्ट्या ह्यनन्ताः सम्भवन्ति । अतो लेशोक्तिः
कृतेति भद्रम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थच-
न्द्रिकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने-
द्रवद्रव्याविज्ञानीयोऽध्यायः पञ्चमः ।

हे०-अध्यायार्थमुपसंहरति । एकदेशाग्रहणं द्रव-
द्रव्यव्यक्तीनामानन्त्यत्वेन कात्स्न्येन वक्तुमशक्यत्वात्
यथास्थूलमिति । साकल्येऽव्ययीभावः । यावन्त्यः
स्थूलाः प्रसिद्धा व्यक्तयेस्तावत्यः सर्वा उक्ता इत्यर्थः ८४ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामयुर्वेदरसायने द्रवद्रव्यप्रकरणं
सामस्त्येन निरूपितम् ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अन्नविधौ प्रकृतेऽल्पवक्तव्यत्वात्पूर्वं द्रवद्रव्यमभिधा-
यान्नं वक्ति—

अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

स०—अन्नस्य स्वरूपं स्वभावो रसवीर्यविपाक-
प्रभावगुणकर्मादि तस्य विज्ञानमवगमस्तस्मै हितोऽध्या-
योऽन्नस्वरूपविज्ञानीयस्तं व्याख्यास्यामः । शेषं पूर्ववद्व्या-
ख्येयम् । द्रव्यशब्दश्चाप्रयुक्तोऽन्यर्थस्य गमक इत्यन्नद्र-
व्यस्वरूपविज्ञानीय इति द्रष्टव्यम् । तथाहि पूर्वस्मिन्न-
ध्याये मंदमतिप्रबोधनाय प्रयुक्तो द्रष्टव्यः । आचार्या
हि वैचित्र्येण ग्रंथरचनां विदधति । तत्र प्राक् स्वरू-
पशब्दो न निर्दिष्ट इह च द्रव्यशब्दः । अथ चोभय-
मप्रयुक्तमपि गम्यते मध्यलोपाख्यया च । अद्यते यत्त-
दन्नं धान्यमांसादि । धान्यं च द्विधा शूकशिबीभेदेन ।
तत्र प्राधान्याच्छूकधान्यस्य पूर्वमुपन्यासः । प्राधान्यं
चास्य भूयस्त्वोपयोगित्वात् । शिबीधान्यस्य तु तद्वयं-
जनत्वेन स्वल्पोपयोगित्वात्प्रायेणापथ्यत्वाच्चाऽप्रा-
धान्यम् ॥ १ ॥

प०—अयमस्य सम्बन्धः । आदिकाले भगवान्
लोकान् सिस्तुः पूर्वं मधमेवासृजत् । ततोऽनन्त-
रमन्नं ततः प्रजा एवमतोऽनन्तरमन्नस्वरूपविज्ञा-
नीयोऽध्याय आरभ्यते । अन्नस्वरूपं संस्कृतमसं-
स्कृतं, तस्य रसवीर्यविपाकप्रभावगुणकर्मादि तस्य
विज्ञानमवबोधः तस्मै हितोऽध्यायस्तमन्नं च यद्-
द्यते धान्यमांसादि, धान्यं द्विधा-शूकज-शिबीधान्य-
भेदेन । तत्रापि प्राधान्यात् शूकधान्यस्याग्रे निर्देशः ।
प्राधान्यं च तस्य भूयस्त्वेनोपयोगात् ॥ १ ॥

हे०—अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं
प्रतिजानीते—यतः पूर्वाध्याये द्रव आहार उक्तः । इह
त्वद्रव इति । सचान्नशब्दवाच्यः, अतएवायमन्नस्वरूप-
विज्ञानीयः । तत्र सप्तवर्गाः, वक्ष्यति हि—“ शूकशाम्बि-
जपञ्चान्नमांसशाकफलैषधैः । वर्गितैरन्नलेशोऽयमुक्तो
निचौपयोगिकः ॥” इति । तत्रादौ शूकधान्यवर्गः । तत्रादौ
शालयः ॥ १ ॥

रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहतः
सारामुखो दीर्घशूको रोध्रशूकः सुगन्धकः ।
(पौण्डुकः पुण्डरीकश्च प्रमोदो गौरशालयः ।
जाङ्गलो हव्यवालाक्षः कर्दमः शीतभीरुका ॥
पतंगास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ।
स्वादुपाकरसाः त्रिगन्धा वृष्ट्या वृद्धाल्पवर्चसः ।
कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमाः
शूकजेषु ॥ २ ॥

स०—तत्र रक्तशालिमहाशाली सुप्रथितावेव
कलमो मगधादिषु प्रसिद्धः । स एव महातंडुल इति
काश्मीरेषु । तूर्णकश्च तत्रैव आजव इति प्रसिद्धः
शकुनाहतो यो मगधेषु बुद्धोत्पादकाल उत्तरकुरुभ्यो
हंसैरानीतो मृगारिमात्रा विशाखाख्यया वापितो विस्त-
गतः । अत एव शकुनाहत इत्यन्वर्थाऽस्य संज्ञा । सारा-
मुखः कृष्णशूकः । शुकलाकारो दीर्घशूकः । रोध्रशूको
रोध्रपुष्पाकारशूकः । सुगन्धको गन्धशालिसंज्ञया जालंधर-
मगधादिषु ख्यातो देवशालिरित्यपरनामा । एवं पतं-
गादयो नानादेशेषु कर्षकादिभ्योऽवधार्याः । शूधे
जाताः शूकजास्तेषु मध्ये रक्ताद्यास्तपनीयांता अन्ये
च ये शालयः शुभा रक्तादिसदृशास्ते सर्वे स्वादुपाक-
रसत्वादियुक्ताः । बद्धं ग्रंथितमल्पं च वर्चः पुरीषं
कुर्वतीति बद्धाल्पवर्चसस्त एवम् । कारणे कार्योप-
चारादुक्ताः । कषायोऽन्नरसो येषां त एवम् । पथ्याः
स्वभावेनैव हिताः । तथा लघवो मूत्रकारिणः
शीतवीर्याश्च ॥ २ ॥

प०—शिबीधान्यस्य तु सूपादिना तद्वयञ्जनत्वेन
स्वल्पोपयोगित्वात्प्राधान्यमित्याह—अन्येभ्यः शालि-
भ्यो रक्तशाल्यादीनां श्रेष्ठत्वात् प्रथममभिधानम् ।
रक्ताद्यास्तपनीयान्ताः । शालयः । अन्ये च तत्स-
दृशाः शुभाः शालयः । ते सर्वे स्वादुपाकरसाः

१ “रक्तशालिर्वस्तेषु बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित् ।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्यः शुकलस्तुङ्गज्वरापहः ॥ विषवणश्वा-
सकासदाहनुद्रहिपुष्टिदः । तस्मादल्पान्तरगुणाः शालयो मह
दादयः ॥” (भा. प्र.) “रक्तशालिस्त्रिदोषघ्नी चक्षुष्या
मूत्ररोगहा । महाशालिर्गुर्वृष्ट्या चक्षुष्या बलवर्धनी ॥”
इति हारीतः ।

२ कोष्ठकान्तर्गतोऽत्राधिकः पाठो दृश्यते ।

मधुरविपाका मधुररसाश्च । स्निग्धास्तथा वृष्याः शुक्रलाः । बद्धं प्रथितमल्पं च वर्चः पुरीषं कुर्वन्ति ये ते बद्धाल्पवर्चसः । कषायोऽन्नरसो येषां ते कषायानुरसाः । पथ्या-हितास्तथा लघ्वो लघुगुणयुक्ताः । भूत्रला-भूत्रजनकाः । हिमाः शीतवीर्याः । तत्र तेषु शूकजेषु मध्ये ॥ २ ॥

हे०—तत्र रक्तशाल्यादिगुणानाह—रक्तादयो देशमेदेन स्वनामप्रसिद्धाः । शुभा निर्दोषाः, बद्धाल्पवर्चसः—बद्धं पिण्डीकृतम्, अल्पं स्तोत्रं, वर्चः पुरीषं, येभ्यस्ते तथा । नत्विह शालयो मधुरपाका उक्ताः । सुश्रुतेन—“मधुरा वीर्यतः शीता लघुपाका बलावहाः ॥” इति विरोधः, लघुपाकत्वमेव हि कटुपाकत्वं भवति; रसवदविरोधः, पाको रसविशेषः । रसाः पुनरेकस्मिन् द्रव्ये बहवोऽनुभूयन्ते । रक्तशालिगुणानाह—तत्र तेषु—रक्तशालिषु मध्ये, रक्तो—रक्तशालिः, शूकजेषु ॥ २ ॥

वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥ ३ ॥

स०—तत्र तेषु महाशालिकलमादिषु मध्ये रक्तो रक्तशालिसंज्ञो वरस्तृष्णादींश्च दोषानिहंति । अस्य च प्रागुपादानेनैव वरत्वे लब्धे वरप्रहणं युक्त्याऽग्न्यादिसं-प्रहार्थम् । तथा च । वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये वरावरे इति । तथा गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे । तथा शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे । वरोऽत्र मुद्गो-ऽल्पचलः । माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु चेत्यादीनि वाक्यानि प्रदेशांतरेष्वयमवोचदाचार्यः ॥ ३ ॥

प०—यो रक्तो शालिः स वरः श्रेष्ठः तथा तृष्णा-न्नस्त्रिदोषघ्नश्च ॥ ३ ॥

हे०—वरः तथा च खारणादिः—“पथ्यत्वे शूकधान्यानां प्रवरा रक्तशालयः ।” इति । अतएव शूकजेषु शालयो वरा इति । तेषु शालिषु रक्तो वर इति व्याख्यानमसत् । तृष्णात्रिदोषहा—तृष्णात्रिदोषघ्नश्च ३ महांस्तस्यानुकलमस्तं चाप्यनु ततः परे ॥ ४ ॥

स०—तस्यानु रक्तशालेः पश्चान्महान् शालिर्वरः । तं च महांतमनु कलमः महत्संज्ञात्कलमः किंचिदून इत्यर्थः । ततोऽनंतरं परेऽन्ये शालयोऽवरा ज्ञेयाः ॥ ४ ॥

प०—तत्र रक्तशालेर्महान् शालिरनु गुणैर्हीनः । ततोऽपि महच्छालेः कलमोऽनु गुणैर्हीनः । ततः

परे ततोऽपि कलमात्तये परे तूर्णकादयः ते क्रमेण पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं गुणैर्हीनतमाः ॥ ४ ॥

हे०—महाशाल्यादीनां गुणानाह—तमनु—रक्तशालेर्हीन महान्, तं चाप्यनु—कलमो महतो हीनगुणः, परे तूर्णकादयस्तेनैव न्यायेन हीनाः । तेन यो यस्मादुत्तरः स तस्माद्धीनः । ननु रक्तशाल्यादीनां यथोत्तरमपकर्ष उच्यते, स च पाठकममपेक्षते, स तु प्रतितंत्रं भिद्यते । तद्यथा—लोहितशालिकदम्बकलमकपाण्डुमुगन्धिकशकुनाह—तपुष्पाण्डकपुण्डरीकमहाशालिश्रीतभीरुप्रपुष्पकदीर्घशूककाञ्चनमहिषशूकहायनमहादूषकप्रभृतयः शालयो—“मधुरा वीर्यतः शीता लघुपाका बलावहाः । पित्तघ्नाल्पानिलकफाः स्निग्धा बद्धाल्पवर्चसः ॥ तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः शुक्रमूलः । चक्षुष्यो व्रणकृत्स्वर्यो हृद्यो बल्यस्तृपापहः ॥ ग्रन्थो ज्वरहरश्चैव सर्वदोषविपापहः । तस्मादल्पान्तरगुणाः कमशः शालयः परे ॥” इति सुश्रुतः । रक्तशालिर्महाशालिः कलमः शकुनाहतः । तूर्णको दीर्घशूकश्च गौरः पाण्डुकलाङ्गलौ ॥ सुगन्धका लोहवालाः सारिवाख्याः प्रमोदकाः । पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥ शीता रसे विपाके च मधुराः स्वल्पमानताः । बद्धाल्पवर्चसः स्निग्धा बृहणा भूत्रशु-क्रलाः ॥ रक्तशालिर्वरस्तेषां तृष्णाघ्नमिदोषघ्नः । महांस्तस्यानुकलमस्तं चाप्यनु ततः परे ॥” इति चरकः । “रक्तः श्येनाहतो गौरः सुगन्धः काञ्चनो महान् । पतङ्गः कलमः पाण्डुलोहवालः प्रमोदकः ॥ दीर्घनालः शीतभीरुः सारिचः शङ्खमौक्तिकः । तूर्णको दीर्घशूकालयो लाङ्गला-द्याश्च शालयः ॥ शीतला मधुराः स्निग्धा ग्राहिणी मांस-शुक्रलाः । वातपित्तहरा बल्याः लघुमूत्राः सहायनाः ॥ स्निग्धाः शीतो लघुग्राही तृष्णाघ्नः शुक्रमूलः । रक्तशालि-स्त्रिदोषघ्नः कलमोऽनु महांस्ततः ॥” इति खारणादिः । “रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहतः । सारामुखो दीर्घशूको रोध्रशूकः सुगन्धिकः ॥ पुण्ड्रः पाण्डुः पुण्डरीकः प्रमोदो गौरसारिवी । लाङ्गला लोहवालाश्च कर्दमाः शीत-भीरुकाः ॥ पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः । स्वादुपाकरसाः स्निग्धा वृष्या बद्धाल्पवर्चसः ॥ कषायानु-रसाः पथ्या लघ्वो मूत्रला हिमाः । शूकजेषु वरस्तत्र रक्त-स्तृष्णात्रिदोषहा ॥ महांस्तमनुकलमस्तं चाप्यनु ततः परे ॥” इत्ययमेव संग्रहे । तस्मात्कोऽत्र क्रमः उच्यते—इह रक्तशालिशब्देन मृदुमधुरस्निग्धसुरभिः शुभ्रविशदस्थ-लायतत्वादीनां लोकप्रसिद्धानां स्वगुणानामुत्कर्ष उपल-क्ष्यते, तेषु यथा यथा अपकर्षस्ते तथा तथा हीनाः, उप-

लक्षणानि पुनर्वक्तुर्विवक्षाभेदाद्विज्ञानि । यानेव गुणान्मु-
क्ष्यत्वारणादी कलमशब्देनोपलक्षयतः, तानेव चरकवा-
गम्यौ महाशालिशब्देन । ननु सम्बन्धं विना नोपलक्षणत्वं,
न च कलमस्य महाशालेर्वा कलमगुणैः कदाचित्सम्बन्धः
मैत्रेयः यदा कलमो महाशालिक्षेत्रे निष्पद्यते तदा तथोस्तु-
त्यगुणत्वात्स्यक्षेत्रजादेव महाशालेश्च क्षेत्रज एव कलमो
हीनः, एवमितरेष्वपि बाध्यं, तस्मात्सर्वमेव प्रमाणमुक्तेन
प्रकरणाविरोधात् ॥ ४ ॥

यवका हायनाः पांशुवाष्पनैषधकादयः ।

स्वादूष्णागुरवःस्निग्धाःपाकेऽम्लाःश्लेष्मपित्तलाः
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निदिताः ॥ ५ ॥

स०-यवकादयः शालिविशेषाः स्वादवः । तथो-
ष्णादिगुणयुक्ताः । तथा सृष्टे मूत्रपुरीषे यैस्ते सृष्टमू-
त्रपुरीषाः । पूर्वं पूर्वं च निदिताः तेन यवकाः सर्वे-
भ्योऽपि गर्हिताः । तदन्वये किञ्चित्किञ्चित्कमेण
गर्हिता इति विज्ञेयम् । नैषधकादय इत्यत्राऽदिशब्देन
च यवकपत्रिकादयः शालिविशेषा गृह्यन्ते ॥ ५ ॥

प०-यवकाद्याः शालयः स्वादवो मधुररसाः ।
ताथोष्णवीर्या गुरवश्च, स्निग्धगुणयोगात् स्निग्धा-
स्तथा पाकेऽम्लाः-अम्लं पच्यन्ते । श्लेष्मपित्तलाः
श्लेष्मपित्तजनकाः । सृजन्ति बहिः क्षिपन्ति मूत्र-
पुरीषं ये ते सृष्टमूत्रपुरीषाः । तथा पूर्वं पूर्वं च
निदिताः । यौ यस्मात् यस्मात्पूर्वः स तस्मात्त-
स्मान्निन्दितः गर्हितः तेन नैषधकात् पांशुवाष्पो
निन्द्यः । पांशुवाष्पाद्धायनः । हायनाद्यवकः । एवं
अवकोऽतिशयेन सर्वेभ्यो निन्द्यः ॥ ५ ॥

हे०-यवकादिशालिगुणानाह-पांशुवाष्पः-कोरकः, पूर्व
पूर्वं निदिताः यो यस्मात्पूर्वः स तस्माद्धीनः मृदादिविप-
रीतानां गुणानामुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

स्निग्धो ग्राही गुरुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ।
षष्टिको ब्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥ ६ ॥

(१) “ यो ब्रीहिः षष्टिरात्रेण पच्यते स तु षष्टिकः ।
षष्टिका मधुराः शीतो लघ्वो बद्धवर्चसः ॥ वातपित्तप्रशमनाः
शालिभिः सदृशा गुणैः । षष्टिका प्रवरा तेषां लघ्वी स्निग्धा
त्रिदोषजिन् ॥ स्वाद्वी मृद्वी ग्राहिणी च बलदा ज्वरहरिणी ।
रक्तशालिगुणैस्तुल्यास्ततः स्वल्पगुणाः परे ॥” (भा. प्र.)-

स०-ब्रीहिषु मध्ये षष्टिकः श्रेष्ठो रक्तशालि-
शालिषु । तथा स्निग्धादिगुणयुक्तः स्थिरो हिम इति ।
शरीरस्थैर्यं करोति । ज्वरश्रमग्लानिहरोऽत एव रसा-
यनप्रयोगे ज्वरादौ च तत्र तत्र क्षामवपुषामुपदिष्टः ।
यस्वतु स्थैर्यकरोऽपि नाम्नातो गुखातल्लावादिनि ।
षष्टिकश्च द्विविधो गौरः कृष्णगौरश्च । अत्राऽसितगौ-
रतो गौरः षष्टिकः श्रेष्ठः ॥ ६ ॥

प०-शरीरस्थैर्यकरणात् तथा श्रमकलमग्लान्य-
पहरणाच्च । अतएव रसायनोपयोगे ज्वरादौ तथा
तत्र च क्षामवपुषामुपदिष्टः । हिमः शीतवीर्यः । यत्र
च ब्रीहिषु मध्ये श्रेष्ठो वरः । तस्य च द्विविध्यं-गौर-
कृष्णभेदात् । तत्र तयोर्मध्यादसितगौराद्ब्रीहैर्गौर-
ब्रीहिः श्रेष्ठः ॥ ६ ॥

हे०-षष्टिकगुणानाह-ग्राही-स्तंभनः, स्थिरः-स्थिर-
गुणकार्यरूपेण शरीरे चिरकालं तिष्ठतीत्यर्थः । यो ब्रीहिः
षष्टिरात्रेण पच्यते स षष्टिकः । स चान्येभ्यो ब्रीहि-
उत्तमः स च त्रिविधः-गौरः, कृष्णः, कृष्णगौरश्च । तथा-
सितगौराद्गौरः श्रेष्ठः, पारिशेष्यादसितो हीनः ॥ ६ ॥

ततः क्रमान्महाब्रीहिकृष्णब्रीहिजतुमुखाः ।

कुक्कुटांडकपालारव्यपारावतकशूकराः ॥

वरकोदालकोज्ज्वालचीनशारददुर्दराः ।

गंधनाः कुरुविंदाश्च गुणैरल्पांतराः स्मृताः ॥ ७ ॥

स०-ततः षष्टिकाः महाब्रीह्यादयः क्रमाद्गुणै-
रल्पांतरा गुणैर्हीना ॥ ७ ॥

प०-ततः षष्टिकाद्ब्रीहैर्महाब्रीहिप्रभृतयः कुरुवि-
न्दपर्यन्ताः क्रमाद्गुणैरल्पांतरा न्यूनतराः स्मृताः ।
एवं महाब्रीहैर्गुणैः कृष्णब्रीहिरूनः । कृष्णब्रीहैर्ज-
तुमुखः । यावत्सर्वेभ्यो ब्रीहिभ्यः कुरुविन्दो गुणै-
रल्पांतरः स्मृतः ॥ ७ ॥

“स्निग्धो वातहरस्त्रिदोषशमनः पथ्यः सदा प्राणिनां श्रेष्ठो ब्री-
हिषु षष्टिकः श्रमहरः कुच्छूदिदोषापहः । गौरश्चासितगौरश्च
ऽपि नितरां सेव्यः करोत्युच्चकैः शुक्रवाससहरः क्षतक्षयहरः
कासादिदोषापहः ॥” (शा. प्रा.)

हे०—महात्रीह्यादीनां गुणानाह—ततः कृष्णषष्टि-
कान्महात्रीह्यादयः क्रमेण गुणैरल्पान्तराः, षष्टिकस्य स-
र्वश्रेष्ठत्वाद्धीनत्वेनाल्पान्तरत्वं, कृष्णषष्टिकाद्धीनगुणो महा-
त्रीहिः ततः कृष्णत्रीहिरित्यादि । अत्रापि क्रमभेदपरि-
हारः पूर्ववत् ॥ ७ ॥

स्वादुरम्लविपाकोऽन्यो ब्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ ८ ॥

स०—एभ्यः षष्टिकादिभ्योऽन्योऽनुक्तो ब्रीहिः
स्वादुर्मधुरसोऽम्लविपाकः । पित्तकरो गुरुर्वहुमूत्रपु-
रीषोष्मा च । पाटलः पाटलाकुसुमाकारः । त्रिदोषस्त्रिदो-
षकोपनः । त्रिदोषस्त्वेत्यत्रैव शब्दोऽतिशयस्योपनाय ।
अतिशयेन त्रिदोषल एवेत्यर्थः । अतित्रिदोषलत्वेनास्या-
ऽभ्यवहारनिषेधं करोति । अत एव च रसादिमत्त्वं न
व्यवादस्य शास्त्रकारः ॥ ८ ॥

प०—अन्योऽनुक्तो ब्रीहिः स्वादुर्मधुरो रसः ।
अम्लविपाकोऽम्लं पच्यते । पित्तं करोतीति पित्त-
करः । तथा गुरुः । बहुमूत्रपुरीषोष्मा-प्रभूता मत्र-
पुरीषोष्माणो विद्यन्ते यस्य स तथोक्तः । कारणे
कार्योपचारः । उष्णशब्देनात्राग्निरुच्यते न पित्तं,
यतः पित्तकर इति पूर्वमेव निर्दिष्टः । पाटलो ब्रीहि-
स्त्रिदोष एव । अतिशयेन त्रीन् दोषान् कोपयत्येव-
कारकरणाद्बोद्धव्यम् । त्रिदोषलत्वाद्भ्यवहारनिषे-
धेऽप्येवंकृतोऽस्य भवति ॥ ८ ॥

हे०—अथावशिष्टब्रीहियुगानाह—अन्य उक्तेभ्य इतरः
उष्मा-ओष्णम् । पाटलगुणानाह—त्रयो दोषा यस्मा-
सु त्रिदोषः । एवग्रहणात्सर्वास्ववस्थासु दोषलत्वम् अत-
एवान्येषां द्रव्याणामवस्थायां गुणान्यत्वं ज्ञेयं, यथा “स-
र्वत्र दोषजित्क्रं ग्रहण्यां दोषकृद्गणे । शालिपिष्टे गरी-
यस्त्वं गोधूमादपि गच्छति ॥” इत्यादि ॥ ८ ॥

कंगुकोद्वनीवारश्यामाकादि हिमं लघु ।
तृणधान्यं पवनकृलेखनं कफपित्तहृत् ॥ ९ ॥

स०—कंग्वादि तृणधान्यं हिमं लघु च । तथा
मास्तकूलेखनं च । लेखनं विकर्षणम् । विलिखत्य-
तितैक्षण्यायत् धातूस्तलेखनं मतमिति । तथा कफपि-
त्तहृत् । कषायमधुरत्वं पित्तश्लेष्महृत्वेनैतेषामवगतं तद्व-
द्वद्विष्मूत्रत्वं वातकृत्वात् । तथा चोक्तम् । ततश्चा-

ऽनेकधा प्रायः पवनो यत्प्रकुप्यति । अन्नपानौपथं त
युजीतातोऽनुलोमनमिति । संग्रहे तु स्पष्टं कृतं
गुणा एवमुक्ताः । यथा । कफपित्तहरा रूक्षाः कष
मधुरा हिमाः । वातला वद्विष्मूत्रा लघवो लेख-
त्सका इति । श्यामाकादीन्पत्राऽदिशब्देन तो
श्यामाकशिथिरप्रशांतिकामधूलिकांगवेधुकांडलोद्विद्या
ग्रहणम् ॥ ९ ॥

प०—कंग्वादि तृणधान्यं हिमं शीतवीर्यम्, त
लघु, पवनं वातं करोतीति पवनकृत् । तथा लेख-
विकर्षणं, श्लेष्ममेदःप्रभृतीन् कपति । कफपि
हृतीति कफपित्तहृत् । “कङ्गुः प्रियङ्गुर्विले-
कोरदृपस्तु कोद्वः ।” ॥ ९ ॥

हे०—तृणधान्यगुणानाह—तृणधान्यं-तुच्छधान्यम्, अतए
सुश्रुते कुधान्यमित्युक्तं, कङ्गुः-प्रियङ्गुः, कोद्वः-कोरदृपक
नीवारः—प्रासादिका, श्यामाकान्विधेयः । तोयश्यामाकं
हस्तिश्यामाक, उष्ट्रश्यामाकश्चेति । आदिशब्दादत्र कादयः
ननु कोरदृपकनीवारश्यामाकसंतनुवरकोदालकप्रियङ्गुम-
लिकानन्दीमुखीकुसुमिंदकगवेधुकातोयपर्णासुकुन्दकवेणुवध
प्रभृतयः कुधान्यविशेषाः । “उष्णाः कषायमधुरा रूक्षा
कटुविपाकिनः । श्लेष्मघ्ना वद्वनिष्यन्दा वातपित्तप्रके-
पनाः ॥ ” इति वचनात् । सुश्रुतेनोष्णपित्तलत्वे उक्तं
इह तु शीतपित्तलत्वे इति विरोधः, मैवं विषयभेदात्
उष्णत्वं वीर्येण, कटुपाककफघ्नवद्वनिष्यन्दलघुलेखनत्वादं
नामुष्णवीर्येषु दर्शनात् । शीतत्वं स्पर्शेन, पित्तलत्वं वा-
संलुष्टपित्तविषयम्, “वातपित्तप्रकोपनाः ” इति वचनात्
पित्तघ्नत्वं—कफसंलुष्टपित्तघ्नत्वं, कफपित्तहृदिति वचनात्

भग्नसंधानकृत्तत्र प्रियङ्गुर्बृहणी गुरुः ॥ १० ॥

स०—तत्र तेषु तृणधान्येषु मध्ये प्रियङ्गुः कंगुः
प्रस्यांगस्य संधानं करोति । तथा गुरुः । सुश्रुतेन
क्तम् । रक्ताः पीताश्च कृष्णाश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गवः
यथोत्तरं प्रधानाः स्यू रूक्षाः कफहराः स्मृताः ॥ १० ॥

प०—तत्र तेषु तृणधान्येषु मध्ये प्रियङ्गुर्भग्नस्य
ङ्गस्य सन्धानं करोतीति भग्नसंधानकृत् । बृंहयतीं
बृंहणी गुर्वी च ॥ १० ॥

हे०—कङ्गुगुणानाह—भग्नसंधानकृद्भग्नस्याङ्गस्य संधा
करोति ॥ १० ॥

कोरदूषः परं ग्राही स्पर्शशीतो विषापहः ११ ॥

स०-कोरदूषः कोद्रवोऽत्यर्थं संग्राही तथा स्पर्श-
शीतो विषापहश्च ॥ ११ ॥

प०-प्रलेपादौ प्रयुक्तः शीतस्पर्शत्वाद्वाह्यमपहरति
विषमपहन्तीति विषापहः ॥ ११ ॥

हे०-कोद्रवगुणानाह-परमतिशयेन ग्राही, स्पर्श-
शीतश्च । अतिशयवचनात्कंगवादीनां ग्राहित्वं, हिमस्पर्शवि-
परत्वं ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

(उद्दालकस्तु वीर्योष्णो नीवारः श्लेष्मवर्धनः ।
श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः श्लेष्मपित्तहा ।
रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः सरो विड्वातकृद्यवः ।
वृष्यः स्थैर्यकरो मूत्रमेदः पित्तकफान् जयेत् ।
पीनसश्वासकासोरुस्तम्बकंठत्वगामयान् ॥ १२ ॥

स०-यवो रूक्षादिगुणैर्युक्तो विड्वातकरो वृष्यः
स्थैर्यकृच्च । तथा मूत्रादीन् जयेत् ॥ १२ ॥

प०-यवो-रूक्षगुणयोगाद्रूक्षः, शीतः-शीतवीर्यः,
सदागुरुः, स्वादुर्मधुरो रसे, सरो-भेदेन, विशं वातं
करोतीति विड्वातकृत, अतएव विट्त्वयै चास्य प्रयोग
उक्तो मुनिना । वृष्यः शुक्रकारी, स्थैर्यं करोतीति
स्थैर्यकरः । शरीरदाढर्यं करोतीत्यर्थः । तथा मूत्र-
भेदः प्रभृतीन् जयेत् ॥ १२ ॥

हे०-यवगुणानाह-कण्ठामया गलगण्डादयः, त्वगा-
मया कुष्ठादयः ॥ १२ ॥

न्यूनो यवादन्ययवः ॥ १३ ॥

स०-अन्ययवो नाम शूकधान्यविशेषो लोकप्र-
सिद्धः । स यवान्यूनः स्वल्पगुणैर्युक्तः ॥ १३ ॥

प०-यवाकारो नातिपुष्टो यवोऽन्ययव उच्यते ।
स च यवादिगुणैर्न्यूनः स च यवाकृतिलोकप्रसिद्ध
एव ॥ १३ ॥

हे०-अन्ययगुणानाह-निःशूको यवोऽन्ययवः ॥ १३ ॥

(१) अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठः प्राचीनपुस्तकेषूपलभ्यते ।

(२) यवः कषायो मधुरः सुशीतलः प्रमेहजित्तक्तकफा-
पहारकः । अशूकमुण्डस्तु यवो बलप्रदो वृष्यश्च नृणां बहुवीर्य-
पुष्टिदः ॥ (२१.) ३ “अन्ययवः” इति पा० ।

रूक्षोष्णो वंशजो यवः ॥ १४ ॥

स०-वंशोद्भवो वेणुयवो रूक्षोष्णो भवति ॥ १४ ॥

प०-वंशाज्जातो वंशजो, वंशो वेणुर्यवफल इत्या-
म्नायान् । स वंशजो यवो रूक्षोष्णः । तथोष्णः
उष्णवीर्यः ॥ १४ ॥

हे०-वेणुयवगुणानाह-संग्रहे तु-“उष्णाः सरो वेणुयवाः
कषाया वातपित्तलाः ।” इति ॥ १४ ॥

वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा ।
संधानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः १५ ॥

स०-गोधूमो वृष्यादिगुणयुक्तः । जीवन ओजो-
ऽभिवर्धनः । तथा वातपित्तहरः संधानकारी ऊरुप्रभृते-
र्भग्नस्थं संधानं करोति । तथा स्थैर्यकृत्सरश्च । चरये
त्वन्यथैव गुणयुक्त उक्तः । यथा । स्थैर्यकृत्सकषायश्च
बल्यः श्लेष्मविकारहा । संधानकृद्वातहरो गोधूम
स्वादुशीतल इति ॥ १५ ॥

प०-गोधूमो-वृष्यः स्निग्धमनश्चित्करः, शीत
शीतवीर्यः, गुरुगुणयोगादगुरुः । तथा स्निग्धः, जीवन
ओजस्यः, वातपित्ते हन्तीति वातपित्तहा, सन्धानं
करोतीति सन्धानकारी, मधुरो-मधुररसः, स्थैर्यं
करोतीति स्थैर्यकृत्, सरो-भेदी शकृदादीन्
भिनत्ति ॥ १५ ॥

हे०-गोधूमगुणानाह-सरोऽनुलोमनः ॥ १५ ॥

पथ्या नंदीमुखी शीता कषायमधुरा लघुः १६ ॥

स०-नंदीमुखी पथ्या शरीराय हिता कषायमधुर
लघुश्च । इति शूकधान्यवर्गः ॥ १६ ॥

प०-नंदीमुखी-कापानी दीर्घसूक्ष्मा जातिगोधूमस्य
सा पथ्या-पथ्यादनपेता, दोषाणां धातूनां च साम्य

(१) “गोधूमः सुमनोऽपि स्यान्निविधः स च कीर्तितः
महागोधूम इत्याख्यः पञ्चोद्देशात्समागतः ॥ मधूली तु तत्
किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा । निःशूको दीर्घगोधूमः कश्चिद्
नंदीमुखामिधः ॥ गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत्सरः ॥ जीवनो बृहण
वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरवकृत् । मधूली शीतला स्निग्ध
पित्तघ्नी मधुरा लघुः ॥ शुक्ला बृहणी पथ्या तद्वन्नंदीमुख
स्मृतः ।” (भा. प्र.)

हनुत्वात् हिता । शीता-शीतवीर्या, रसे कषाया, मधुरा च तथा लघुः लघ्वीति शूकधान्यवर्गः॥१६॥

हे०—नन्दीमुखीगुणानाह—दीर्घसूक्ष्मो गोधूमो नन्दी-
मुखी, संग्रहे तु—“उद्दालकस्तु वीर्योष्णो नीवारः श्लेष्म-
वर्धनः । शीतवीर्या विशेषेण स्निग्धा वृष्या मधूलिका ॥”
ति शूकधान्यवर्गः ॥ १६ ॥

मुद्गादकीमसूरादि शिबीधान्यं विबन्धकृत् ।
तपायं स्वादु संग्राहि कटुपाकं हिमं लघु॥
दःश्लेष्मास्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः॥१७॥

स०—अस्मादनंतरं शिबीधान्यवर्गस्य संबन्धप्रयोजनं
गुक्तमेव । शिब्याः कोश्या धान्यं मुद्गादिकं यत्
शिबीधान्यं तद्विबन्धकृत् । केषां विबन्धं करोति ।
तमर्थ्यात् स्रोतसां ननु पुरीषादीनाम् । तथा च
ग्राहीत्यत्रैव पठति शास्त्रकृत् । संग्राहिलक्षणं च तत्रां-
रे । यथा । भेदि तत्पिडितान् भावान् शकुदाद्यान्मि-
त्ति यत् । विपरीतमतो ग्राहीति । तस्माद्विबन्धं स्रोत-
मेवेत्याह । तथा कषायं स्वादु कटुपाकं शीतवीर्यं
यु च । मसूरादीत्यत्राऽऽदिशब्देन मकुष्ठचणकादीनां
गणम् । तथा भेदआदिषु हितं प्रकृतत्वादभ्यवहारे
या लेपोपसेके चेति । चशब्दोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो
ध्यः । लेपः प्रदेहः । उपसेकः परिषेकः । कषाय-
तरुक्षत्वेन कटुपाकित्वेन च वातकृत्वं शिबीधा-
स्य शास्त्रकृतोक्तम् । अत एवेदमुपपन्नम् । मुद्गो-
रचल इति । यदि हि शिबीधान्यस्य मास्तकृत्वं
यात् तदैतद्वक्तुं युज्यते । तस्माद्वातकृत्त्वमस्या-
ति स्थितम् । तस्मिंश्च सत्याध्मानकारित्वमप्युप-
पन्नम् । अत एव संग्रहेऽस्याध्मानकारित्वमुक्तम् ।
ादीनां च विशेषास्तत्रैवोक्ताः । यथा । हरितास्ते-
पे वरा मकुष्टाः कृमिकारिणः । वर्ण्याः परं प्रले-
र्मसूरा ग्राहिणो भृशमिति ॥ १७ ॥

प०—व्यजनार्थं शूकधान्यवर्गादनन्तरं शिबीधान्य-
स्यास्मभः । आदकी-तुम्बरी । आदिग्रहणात् कषा-
दीनां परिग्रहः । तन्मुद्गादि शिम्बिधान्यं स्रोतसां
न्धं करोतीति विबन्धकृत् । तथा कषायं, मधुरं
रसे । संग्राहि-संग्रहशीलं भवति, यद्विज्ञानां

पुरीषादीनां पिण्डितत्वं संहतत्वमुत्पादयति स्तम्भ-
यति । तथा कटुपाकं-कटुकं पच्यते, जाठरेणाग्निना
योगाद्रसान्तरमेति । हिमं-शीतवीर्यं लघु च । भेदः-
श्लेष्मरक्तपित्तेषु लेपावसेकयोः प्रदेहसेचनयोर्हितं
पथ्यम् ॥ १७ ॥

हे०—अथ शिबिधान्यवर्गः । अथ मुद्गादिगुणानाह—
मुद्गो द्विधा-क्षेत्रमुद्गो, वनमुद्गश्च । आदकी, तुवरी ।
मसूरो द्विविधः—कृष्णः, पाण्डुश्च । तत्र पाण्डुर्मैत्र्यास्थः
आदिशब्दात्संग्रहोक्ताः । “शिबिजा मुद्गमांगल्यवनमुद्गम-
कुष्ठकाः । मसूरचबलादव्यश्चणकाश्च पृथग्विधाः ॥ ”
इति । शिबिभवं धान्यं विबन्धकृद्वातावरोधकृत्, लेपोप-
सेकयोः प्रयुक्तं भेदःप्रभृतिषु हितम्, उपसेको
व्यञ्जनं येन मिश्रीकृत्यौदनादि भुज्यते, स चात्र योग्य-
त्वात्सूयः । उक्तं च चरकेण—“पित्तश्लेष्मणि शस्यंते सूये-
ध्वालेपनेषु च ।” इति ॥ १७ ॥

वरोऽत्र मुद्गोऽल्पचलः कलायस्त्वतिवातलः ।
राजमाषोऽनिलकरो रूक्षो बहुशकुद् गुरुः१८॥

स०—अत्र एषु च शिबीधान्येषु मध्ये मुद्ग उत्तमः ।
तथा अल्पं चलं पवनं करोतीत्यल्पचलः । तुर्घ-
तिरेके । कलायः पुनरतिशयेन वातलो भवति । राज-
माषो रूक्षो बहु शकुत्करोतीति बहुशकुत् । तथा
गुरुस्तथाऽनिलकरः । ताच्छीत्ये टः । अन्यशिबीधा-
न्याच्चातिवातलोऽयमिति वेद्यमनिलकरग्रहणात् । अ-
न्यथा शिबीधान्यसामान्यलक्षणेन वातमात्रकरणस्य
लब्धत्वादनिलकरग्रहणं न कुर्यात् ॥ १८ ॥

प०—अत्र शिम्बिधान्येषु मध्ये मुद्गो वरः उत्तमः
तथा अल्पचलः-स्वल्पमारुतः । कडालः पुनर्वातलः,
अतितरां वातकरः । “सूपानामुत्तमा मुद्गा लवीयांसो-
ऽल्पमारुताः । हरितास्तेष्वपि वरा मकुष्टाः कृमि-
कारिणः ॥ पित्तास्रकृमिजिन्मुद्गो लघुः संग्रहणात्मकः ।
वर्ण्याः परं प्रलेपाद्यैर्मसूरा ग्राहिणो भृशम् ॥”
अनिलं करोतीत्यनिलकरो राजमाषः । तथा
रूक्षः, बहुशकुत्-प्रभूतपुरीषः अभेदोपचारात् ।
तथा गुरुः ॥ १८ ॥

हे०—मुद्गस्य विशेषमाह—अत्र तेषु शिबिधान्येषु मध्ये
मुद्गो वरः, मुद्गेष्वपि हरितो वरः, “हरितास्तेष्वपि वराः”

१ अत्र “कडाल” इति पाठान्तरम् ।

इति संग्रहवचनात् । अल्पश्वलो वायुर्यस्मात्स तथा । मुद्रस्य किञ्चिद्वातलघवचनादादक्यादीनां वातलत्वं ज्ञेयम् । कलायगुणानाह—कलायो द्विविधः—त्रिपुटो, वर्तुलश्च । अतिवातलाः आदक्यादिभ्यः । राजमाषगुणानाह—राज-माषश्चलः ॥ १८ ॥

उष्णाःकुलत्थाःपाकेऽम्लाःशुक्राश्मश्वसपीनसान्
कासारःकफवातांश्च घ्नन्ति पित्तास्रदाः परम् १९

स०—कुलत्था उष्णवीर्याः पाकेऽम्लाः । तथा शुक्रादीन् घ्नन्ति । अश्माश्मरी वक्ष्यमाणलक्षणा । तथा पित्तास्रदा परमतिशयेन रक्तपित्तकराः कषाय-स्वादुसंग्राहित्वं शिबीधान्यसामान्यलक्षणेनैषां वेद्यम् । दृष्टिनाशनत्वं चोष्णवीर्यत्वेन रक्तपित्तकरत्वेन च । संग्रहे तु स्पष्टं कृत्वोक्तम् । कषायस्वादुरुक्षोष्णाः कुलत्था रक्तपित्तलाः । पीनसश्वासकासारोहिक्का-ऽऽनाहकफानिलान् । घ्नन्ति शुक्राश्मरीं शुक्रं दृष्टिं शोफं तथोदरम् । ग्राहिणो लघवस्तीक्ष्णा विपाकेऽम्ला विदाहिन इति ॥ १९ ॥

प०—कुलत्थाः उष्णाः—उष्णवीर्याः, पाकेऽम्लाः । अम्लं पच्यन्तेऽम्लविपाका इति यावत् । शुक्ले जनितोऽश्मा शुक्राश्मरी तां शुक्राश्मरीं घ्नन्ति विनाशयन्ति तथा परमत्यर्थं पित्तास्रदा रक्तपित्त-कारिणः ॥ १९ ॥

हे०—कुलस्थगुणानाह—उष्णा इति ॥ १९ ॥

निष्पावो वातपित्तास्रस्तन्यमूत्रकरो गुरुः ।
सरो विदाही दृक्शुक्रकफशोफविषापहः २० ॥

स०—निष्पावो राजशिबीसंज्ञो वातादिकरस्तथा गुरुः सरो विदाही च । तथा दृगादींश्च हन्ति । संग्र-होक्तं चाम्लपाकत्वं कषायमधुरत्वं चेह नोक्तम् । यतो-ऽम्लविपाकित्वं विदाहित्वादेवास्योक्तम् । कषायस्वा-दुत्वं च शिबीधान्यसामान्यगुणकथनेनैव । कृष्णात्रे-यस्त्वाह । निष्पावा मधुरा-रूक्षाः सकषाया विदा-हिनः । उदावर्ते प्रशस्यन्ते गुरवो वातपित्तला इति ॥ २० ॥

प०—निष्पावो-वातपित्तरक्तस्त्रीस्तन्यमूत्राणि क-रोति, गुरुश्च । सरो-भेदनशीलः, विदाही-विदहति, गुरुभावाद्विदहते । तथा दृष्टिशुक्रकफं शोफं विषं च हन्ति ॥ २० ॥

हे०—निष्पावगुणानाह—निष्पावो बलः ॥ २० ॥

माषः स्निग्धो बलश्लेष्ममलपित्तकरः सरः ।
गुरुष्णोऽनिलहा स्वादुःशुक्रवृद्धिविरेककृत् २१

स०—माषः स्निग्धो बलादिकरः । तथा सरो गुरुष्णश्च । तथा वातहा स्वादुश्च । तथा शुक्र-वृद्धिं शुक्रस्यैव विरेकं बहिःप्रेरणं करोति ॥ २१ ॥

प०—माषः—स्निग्धगुणयोगात् स्निग्धः । तस्य बलं, श्लेष्माणं, मलं, पित्तं च करोति । तथा सरो भेदी, गुरुश्च । उष्णः—उष्णवीर्यः । अनिलं वा हन्तीत्यनिलहा । स्वादुर्मधुरो रसे । तथा शुक्र-रेतसो बहुत्वं करोति, तस्यैव च शुक्रस्य विरेकं कृत् मार्गेण बहिः प्रेरणं करोति ॥ २१ ॥

हे०—माषगुणानाह—शुक्रस्यैव वृद्धिं शुक्रस्यैव वि-शीघ्रप्रवृत्तिं यः करोति स तथा ॥ २१ ॥

फलानि माषवद्विद्यात्काकाण्डोलात्मगुप्तयोः २२

स०—काकाण्डोला चात्मगुप्ता च तयोः फलानि माषवद्विद्यान्माषसमगुणानि विजानीयात् । काकाण्डो-कटमी (कांगोणी) आत्मगुप्ता कपिकच्छुः ॥ २२ ॥

प०—काकाण्डोला (अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धा) आत्मगुप्ता कपिकच्छुस्तयोः फलानि—सस्यानि, म-वदगुणैः स्निग्धादिभिर्विद्यात् । माषस्य ये गुणा सर्वे तयोर्भवन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

हे०—काकाण्डोलात्मगुप्ताफलगुणानाह काकाण्डोला-शूका कपिकच्छुः, आत्मगुप्ता-कपिकच्छुः ।—“कोशाया मधुरा वातपित्तहरा हिमा ।” इति ॥ २२ ॥

उष्णास्त्वच्यो हिमः स्पर्शं केड्यो बल्यस्तिला गु
अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाऽग्निफपित्तकृत् २३

स०—तिल उष्णवीर्यः । तथा त्वच्यः । तथा शीतः । केड्यो बल्यो गुरुश्चातथाऽल्पमूत्रोऽल्पमूत्रकः पाके कटुः । तथा मेधादीन् करोति । त्वच्यश्च

बल्यां हितार्थेयत्प्रत्ययांताः । स्निग्धत्वमनिलघ्नत्वं कषा-
यकटुतिक्तसत्त्वं नानाजातित्वं चेहास्य ग्रन्थकृता
लाघवात्नोक्तम् । संग्रहे तूक्तमेव । यथा । स्निग्धोष्ण-
तिक्तकटुकः कषायमधुरस्तिलः । त्वच्यः केश्यो गुरु-
र्वृष्यः स्पर्शशीतोऽनिलापहः । अल्पमूत्रः कटुः पाके
मेधाऽग्निकफपित्तकृत् । कृष्णः प्रशस्तस्तमनु शुक्लस्त-
मनु चारुण इति । अन्ये त्वनया युक्त्या संग्रहोक्तमर्थं
संगृह्यते । स्निग्धत्वं तावत्तिलस्य तैलेषु मुख्यस्य स्नेहस्य
योनिभूतत्वात्सिद्धम् । कफपित्तकृदिति वचनाच्च साम-
र्थ्यलब्धं वातघ्नत्वम् । कषायस्वाद्विति शिबीधान्यसा-
मान्यगुणकथनेन कषायस्वादुत्वं लब्धमिति । एतदे-
वोररीकृत्य सद्योव्रणप्रतिषेधे वक्ष्यति । कल्कं संरो-
हणं कुर्यात्तिलानां मधुकान्वितम् । स्निग्धोष्णतिक्तमधुर-
कषायत्वैः स सर्वजिदिति ॥ २३ ॥

प०-तिलः-उष्णवीर्यस्त्वच्यस्त्वचि साधुः ।
हिमः-स्पर्शं शीतः । केश्यः-केशेभ्यो हितः । बलाय
हितो बल्यस्तथा गुरुः । अल्पं मूत्रं करोतीत्यभे-
दोपचारात् अल्पमूत्रः स एवोच्यते । तथा पाके
कटुः कटुकं विपच्यते, मेधाग्निकफपित्तानि करोति ।
मेधा प्रज्ञा ॥ २३ ॥

हे०-तिलगुणानाह-उष्णः-उष्णवीर्यः । त्वच्यस्त्वग्दो-
षहरो वहिः प्रयोगात् । कुष्ठं तत्कार्यपित्तिलो इति भल्ला-
तकैः सहेति संग्रहे कुष्ठकर्तृत्वश्रवणात् । ननु-“तिलो विपाके
मधुरो बलिष्ठः स्निग्धो व्रणे लेपन एव पथ्यः ।” इति
सुश्रुतेन विपाके मधुरत्वमुक्तमिह तु कटुकत्वमिति विरोधः ।
मैवं, रसवदविरोधः । स च कृष्णः श्रेष्ठः, उक्तं च
संग्रहे-“कृष्णः प्रशस्तस्तमनु शुक्लस्तमनु चारुणः ।”
इति ॥ २३ ॥

स्निग्धोमा स्वादुतिक्तोष्णा कफपित्तकरी गुरुः
दृक्शुक्रहृत्कटुः पाके तद्वद्बीजं कुसुंभजम् २४

स०-उमाऽतसी स्निग्धा स्वादादिगुणयुक्तोष्णवीर्या
च । तथा दृष्टिं शुक्रं च हरति कटुपाका च तयोमया
तुल्यं वर्तते तद्वदुमासमानगुणं कुसुंभबीजमित्यर्थः २४ ॥

प०-उमा-अतसी स्निग्धा स्वादुतिक्ता, रसे
उष्णा वीर्यं कफपित्ते करोतीति कफपित्तकरी, गुर्वी

च । तथा दृष्टिं शुक्रं च हरति दृक्शुक्रहृत् ।
कटुकं पच्यते तद्वदनन्तरोक्तातसीवद्गुणैरगु-
बोद्धव्यम् ॥ २४ ॥

हे०-अतसीगुणानाह-उमा-अतसी । ननु-“स्नि-
ग्धा कफवातघ्नी सत्तिका मधुरातसी ॥” इति । स्वार्-
विना श्लेष्मघ्नत्वमुक्तम्, इह तु श्लेष्मघ्नत्वमिति विरो-
धः, विषयभेदात् श्लेष्मघ्नत्वं वातसंसृष्टविषयं, श्लेष्म-
पित्तसंसृष्टविषयम् । अतएव सुश्रुतेन कफघ्नत्वं नोक्तम्
“उष्णातसी स्वादुरसाऽनिलघ्नी पित्तोन्मृणा स्वात्कटु-
विपाके ।” इति । कुसुंभबीजगुणानाह-तद्वदुमावत्
तत्पुनः कफघ्नत्वं, कटुर्विपाके कटुकः, कफघ्नी विदा
भावादहितः कुसुंभ इति सुश्रुतोपदेशात् । ‘अतिदेश
पदेशो हि बलवान्’ ॥ २४ ॥

माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु च ॥ २५

स०-अत्र शिम्बिधान्येषु माषोऽश्रेष्ठः । शूक-
शूकधान्येषु यवकोऽश्रेष्ठः ॥ २५ ॥

प०-अत्र शिम्बिधान्येषु मध्ये माषोऽव-
श्रेष्ठः ॥ २५ ॥

हे०-मापस्य सर्वधान्यावरत्वमाह-माप इ-
यवकस्य शूकधान्येष्ववरत्वमाह-यवक इति । चक-
ऽवरत्वाकषणार्थः ॥ २५ ॥

नवं धान्यमभिष्यंदि लघु संवत्सरोपितम् ।
(लघुवर्षोपितं दग्धभूमिजं स्थलसम्भवम् ।
शीघ्रजन्म तथा सूयं निस्तुषं युक्तिर्भर्जितम्

स०-नवं प्रत्यग्रं धान्यमभिष्यंद्याभिमुख्येन र-
यति । ताच्छीत्ये णिनिः । मालिन्यात्स्रोतसां सुति-
श्लेष्माणं करोतीत्यर्थः । अर्थात्पुराणमनभिष्यंदि
संवत्सरोपितं वर्षातीतं लघु भवति । नवं चाथ
वित्यनुक्तमप्युक्तं भवति तन्त्रांतरेऽप्युक्तम् । वर्षा
सर्वमन्नं परित्यजति गौरवम् । ननु त्यजति त-
वीर्यं मुच्यतः क्रमादिति । शीघ्रित्यादि । लघ्वि-
नुवर्तते । सूयं मुद्रादि यच्छीघ्रजन्म तद्वद्गु-
तथा विगततुषं युक्त्या भर्जितं भृशं लघु भवति

१ अत्रार्थश्लोकस्य पाठः कश्चित्पुस्तकेषु दृश्यते ।

हे त्वेवमुक्तम् । नवं धान्यमभिष्यन्दि सैक्यं केदारजं
।त् । लघु वर्षोषितं दग्धभूमिजं स्थलसंभवमिति ।
शिबिधान्यवर्गः ॥ २६ ॥

प०—शूकधान्यं शिबिधान्यं-नवमनतिक्रान्तव-
मभिष्यन्दि, स्रोतसां स्नावकम् । अभिमुख्येन
दनमभिष्यन्दिः । तेन नवं धान्यं स्यन्दनशीलं
तेतमेष्माणं करोतीति तच्छीलम् । अर्थात्
नं संवत्सरोषितमनभिष्यन्दि, संवत्सरातिक्रा-
स्यै धान्यं लघु, नवं गुर्वनुक्तमप्यर्थादुक्तं भवति ।
। संवत्सरातिक्रान्ततया केवलं गुरुत्वमेवोपसा-
लघुत्वमुपपाद्यते, न तु वीर्यमपि हीयते ।
तर्हि स्नेहगुणः क्रमेणाल्पाल्पमपचीयते, न
तस्यान्यदेवावस्थान्तरम् । रौक्ष्यं नामोपचीयते ।
।न्तरेऽप्युक्तम् । “वर्षस्थितं सर्वधान्यं परित्यजति
वम् । न तु त्यजति तद्वीर्यं वीर्यं सुञ्चत्यतः
।त् । ” शीघ्रपाकि धान्यं लघु तथा सूप्यं सूपाहं
दि शिबिधान्यं-निस्तुषं निःशेषेणापहतक-
कं विगतत्वक् । तथा युक्तिर्भर्जितं भ्रष्टं लघ्विति
शिवधान्यवर्गः ॥ २६ ॥

हे०—नवधान्यगुणानाह-नवमिति । अभिष्यन्दि-
।ः स्नावि । पुराणधान्यगुणानाह-लघ्विति । संवत्सरोषितं
सरोमेवोषितं संवत्सरद्वयानुषितस्य निर्वीर्यत्वात्, यदाह
रणादिः-“वर्षस्थितं सर्वधान्यं परित्यजति गौरवम् ।
त्यजति तद्वीर्यं ततो सुञ्चत्यनुक्रमात् । ” इति । शीघ्र-
दिगुणानाह-पूरे हितं सूप्यं शिबिधान्यं तथा तद्वल्लघु
।र्थः । शीघ्रमल्पकालेन जन्म-निष्पत्तिर्यस्य तत्तथा
नुपमपनीतत्वक्, युक्त्या सम्यग्योगेन भर्जितं द्रवं
ना स्वेदितं, नवस्याभिष्यन्दिवात् । पुराणस्यानभिष्य-
न्दि पुराणादीनां लघुत्वात्तद्विपरीतानां गुरुत्वमर्थात्सिद्धं,
प्रहेतु-“हरितास्तेष्वपि वरा मकुष्ठाः कृमिकारिणः । व्रण्याः
। प्रलेपाद्यैर्मधुरा ग्राहिणो भृशम् ॥ कुशांश्च शिबिमा-
रा वातपित्तहरा हिमा । मधुराः शीतला गुर्वो बलघ्न्यो
क्षणात्मिकाः । स्नेहाढ्या बलिभिर्मोज्या विविधाः शिबि-
।तयः । ” इति । इति शिबिधान्यवर्गः ॥ २६ ॥

निर्दिष्टे शूकशिबिधान्ये तयोश्च संस्कृतयोरुपयोग
।ति कृतान्नवर्गश्चरम्यते ॥

मंडपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ।
पथापूर्वं शिवस्तत्र मंडो वातानुलोमनः ॥

तृङ्गलानिदोषशेषघ्नः पाचनो धातुसाम्यकृत्
स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी संधुक्षयति चानलम् २७॥

स०—मंडादीनां यथापूर्वं लाघवम् । तेनौदनम-
पेक्ष्य लघ्वी विलेपी ततोऽपि पेया पेयातो मंडो
लघुतर इत्यर्थोऽवतिष्ठते । मंडपेयाविलेप्योदनानां
यथापूर्वं लाघवमित्येवं वक्तव्ये यदत्रौदनस्य पृथक्पाठः
स इदं ज्ञापयति । मंडादयो लाजोपादाना वेद्या न तु
तंडुलोपादानाः । तथा च मुनिः । श्रुतः पिप्पली-
ठीम्यां युक्तो लाजांबुदाडिमैः । मंडः संदीपयत्यग्निं वातं
चाप्यनुलोमयेदिति । तदुक्तम् । द्रव्यस्यार्धपलं दत्त्वा
तोयस्य प्रस्थमावपेत् । अर्धशेषं गृहीत्वा तत्कर्षां द्वौ
दाडिमस्य च । युक्तं सैधवविश्वाह्वान्यकैः शाणमात्रकैः ।
द्विकर्षमात्रैर्लाजैश्च भूयः संकथितं च तत् । पिप्पली-
जीरकाभ्यां च शाणैकेनावचूर्णितम् । पेयास्वेष विधिः
कल्प्यो दाडिमादिकृतास्वपीति । तथा । सिक्थैर्विर-
हितो मंडः पेया सिक्थसमन्विता । घनसिक्था विलेपी
स्याद्यवागूर्विरलद्रवेति । अन्ये तु मंडलक्षणं पेयालक्षणां
चान्यथैवेच्छन्ति । तथा तल्लक्षणम् । लाजांबुसैधवकणा-
धान्यनागरदाडिमैः । युक्तो विमृदितः पूतो मंडः
संस्कृत उच्यते । निर्द्रव्या प्राकृता पेया तक्रदाडिमतां-
डुलैरिति । सामान्यपेयायाश्च तक्रदाडिमलाजादिसामि-
ताया गुणनिर्देशोऽयं न तु विशिष्टाया ज्वरचिकित्सा-
दिविहिताया इति द्रष्टव्यम् । विशेषग्रहणात्कर्मांतरनि-
र्देशाच्च । तत्र तेषु मंडादिषु मध्ये मंडः शिवः । तथा
वातानुलोमनः तथा तृङ्गलानिदोषशेषं हंतीति तृङ्-
गलानिदोषशेषघ्नः । अमनुष्यकर्तृके चेन्मयत्र ठक् । विवि-
तवमनस्य विहितविरचनस्य वा किंचिच्छेषो यो दोष-
स्तस्य भावो दोषशेषता वचनज्ञापकात् कृतवमनविरच-
नस्य दोषशेषकरणं तेन च वमनकर्मणि विरेचनकर्मणि
वा कर्तव्येऽतियोगमयात्तदोषशेषः कार्य इत्ययमर्थो
युक्त्या प्रतिपादितः । तथा मंडः पाचनो धातुसाम्य-
करश्च । तथा स्रोतसां मार्दवं करोति तथा स्वेदयतीति
स्वेदी । वह्निं च दीपयति ॥ २७ ॥

प०—निर्दिष्टे शिबिशूके धान्यवर्गे ते चावश्य-
मग्न्यादिसंस्कारे संस्कृते एव योज्ये नान्यथा । अस्तः

कशिम्बिधान्यवर्गादनन्तरं कृतान्नवर्ग आरभ्यते ।
ण्डादीनां यथापूर्वं क्रमेण लघुत्वं बोद्धव्यम् । यो यः
र्वः यथापूर्वं तेनौदनो लघुः । तस्मादपि विलेपी लघ्वी,
ल्लेप्याश्च पेया लघुतरा ततोऽपि मण्डो लघुतमः ।
त्र पेयादिभ्यो मण्डस्य प्राधान्यादग्रे निर्देशः ।
स्य तु प्राधान्यं सर्वेभ्योऽन्नप्रकारेभ्यो वातानुलोम-
ादयो गुणा अस्मिन्नेव विद्यन्ते । पिप्पलीनागरदा-
मलाजादिकृतोऽन्नप्रकारस्तनीयान्मण्डः । तथा
रकेऽप्युक्तम्—“शृतः पिप्पलिशुण्ठीभ्यां युक्तो
जाम्बुदाडिमैः । मण्डः संदीपयत्यग्निं वातं चाप्य-
शेमयेत् ” ततः स्वस्थान्मण्डार्त्किचिद्वना पेया
तो घनतरा विलेपी । तथाचागमः—“सिक्थैर्वि-
हेतो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता । घनसिक्था
लेपी स्याद्यवागूर्विरलद्रवा ॥” ओदनो भक्त
व्यते । तत्र तेषु पेयादिषु मध्ये मण्डः शिवो
।दोषः, स्वास्थ्यकारी श्रेयस्करइत्यर्थः । वातानुलो-
नो—वातमनुलोमयति, विमार्गं स्वमार्गं स्थापय-
त्यर्थः । विस्पष्टं स्पष्टीकरोति । तथा तृट्ग्लानि-
पशेषघ्नः—पिपासाकुमदोषशेषहन्ता । कृतवमन-
रेचननिरूहाः कर्तव्याश्चातियोगभयादित्यर्थः ।
चयति आमान् दोषान् वापाचनतया वातादीनां
ादीनां च धातूनां साम्यं करोति धातुसाम्य-
त् ॥ २७ ॥

हे०—अथ कृतान्नवर्गः । तत्र मण्डादीनां लघुत्वतार-
यमाह—असिक्थं द्रवं मण्डः, ससिक्थं यवागूः सा द्वि-
धा—अल्पसिक्था पेया, बहुसिक्था विलेपी, अद्रवाणि
कथान्योदनः, यथापूर्वम् ओदनाद्विलेपी लघुः, ततः
॥ ततो मण्ड इति मण्डगुणानाह—शिव आरोग्यप्रदः,
मनलघ्वनाद्यवशिष्टदोषो दोषशेषः, धातुसाम्यकृल्लघ्वनादि-
धातुवैषम्यशमनात् ॥ २७ ॥

तृष्णाशानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ।
लानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ॥ २८ ॥

स०—शुच तृष्णा च ताभ्यां ग्लानिः सा च
र्बल्यं च कुक्षिरोगश्च ज्वरश्च तानपहति या सैवंभूता
॥ । दौर्बल्यं कार्यम् । तथा मलान्वातादीननुलोम-
ते स्वमार्गस्थान् करोति । पथ्या शरीरस्य हिता ।
या दीपनी पाचनी चेति । पुंवत्कर्मधारयेति
द्वावः ॥ २८ ॥

प०—पेया—क्षुदादिज्वरपर्यन्तं हन्ति । ग्लानिरप-
चयः, दौर्बल्यं—शून्यप्राणिता । कुक्षिरोगातीसारप्र-
हणीदोषशूलगुल्मविद्रध्यादिवातादीननुलोमयति ।
वातानुलोमनी वातादेः तस्य स्वमार्गस्थापिनी ।
पथ्या—हिता । दीपयत्यग्निमिति दीपनी, पाचयत्याम-
मिति पाचनी च ॥ २८ ॥

हे०—पेयागुणानाह—कुक्षिरोगः अनीसारः, पथ्या औप-
धरूपत्वात् ॥ २८ ॥

विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाग्री दीपनी हिता ।
त्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनाम् ॥ २९ ॥

स०—विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाग्री दीपनी
हिता च । त्रणाक्षिरोगश्च संशुद्धिश्च दुर्बलश्च स्नेहपायी
च तेषां हिता । त्रणाक्षिरोगशब्दौ मध्यर्थाया-
कारांतौ ॥ २९ ॥

प०—हिता-पथ्या । स्नेहं-घृतादि, तं पिबन्ति ये
ते स्नेहपायिनः तेषां पथ्या ॥ २९ ॥

हे०—विलेपीगुणानाह—त्रणादीनां हिता, संशुद्धः--
सम्यक्कृतवमनादिः, यः स्नेहार्थं प्रत्यहं स्नेहं पिबति स
स्नेहपायी ॥ २९ ॥

सुधौतः प्रसृतः स्विन्नोऽत्यक्तोष्मा चौदनो लघुः
यश्चाग्नेयौषधकाथसाधितो भृष्टतंडुलः ॥

विपरीतो गुरुः क्षीरमांसासाद्यैर्यश्च साधितः ३०

स०—ओदनः सुष्ठु धौतस्तथा प्रसृतो निश्चोतितः
स्विन्नोऽत्यक्तबाष्पश्च लघुर्भवति । यश्चौदन आग्नेयौषधानां
चित्रकादीनां काथेन साधितः सोऽतिलघुः । तथा भृष्टास्तं-
डुला यस्मिन्नोदने सोऽतिलघुतमः । यथोक्तलक्षणादोदना-
द्विपरीतो योऽसुधौतादिः स गुरुः । क्षीरमांसादिभिर्मि-
धुरैर्यश्च साधितः सोऽतिगुरुः ॥ ३० ॥

प०—य ओदनः सुधौतः सुष्ठु प्रक्षालितः तथा
प्रसृतः—प्रकर्षेण स्नावितः, स्विन्नः—सुसिद्धः । तथा-
ऽत्यक्तोष्माऽपरित्यक्तबाष्पः सन्तप्तो लघुः । यश्चा,
प्योदन आग्नेयानां पंचकोलादीनां काथैः साधितः-
भृष्टैश्च तण्डुलैः भृष्टपक्कैर्लाजादिभिः सिद्धः स लघुः
विपरीतो य ओदनः पूर्वाक्काद्यथोक्तलक्षणात् स
गुरुः । यो न धौतो, नापि प्रसृतो, न च स्विन्नशी-

तश्च, न भृष्टो, नाग्नेयौषधकाथसाधितश्च स गुरुः । यश्च क्षीरमांसाद्यैः साधितः सोऽपि गुरुः । आदिग्रहणाच्छागवसातैलघृतमज्जाफलमाषतिलमुद्रादिसाधितानां ग्रहणम् ॥ ३० ॥

हे०—ओदनगुणानाह—सुधौतादिविशिष्ट ओदनो लघुः ताद्विपरीतः क्षीरादिसाधितश्च गुरुः, सुधौतः—सम्यक् प्रक्षालिततण्डुलः, प्रसृतः—सम्यक्प्रसारितमण्डः, स्विन्नः—सम्यक्पक्वः, अत्युक्तोष्णः—शीतत्वमप्राप्तः, आग्नेयौषधकाथसाधितः, भृष्टतण्डुलः भृष्टैस्तण्डुलैः साधितः । विपरीतः अधौततण्डुलादिः यश्च क्षीरादिनिद्रवस्थाने दत्त्वा साधितः, मांसशब्देनात्र मांसरसः, आद्यशब्दात्स्नेहादयः, क्षीरादिसाधने उदकं प्रक्षेप्यमेव । उक्तं च संग्रहे—“क्षीरादिसाधितं द्रव्यं न सम्यक्मुक्तं संभवति” इति । वारिकवाथपूर्वकं क्षीराद्यैस्तदुपदेशानुपदग्धं काथयेदिति ॥ ३० ॥

इति द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैः सर्वमादिशेत् ३१

स०—इत्यनया दिशा सर्वं पेयादिकं पूर्वोक्तं वक्ष्यमाणं च भक्ष्यादिकं द्रव्येण क्रियया संयोगेन मानेन चादिशेत् । तत्र द्रव्यतो यथा । ओदनस्य रक्तशाल्यादिजस्य लाघवम् । यावकादिजस्य तु गौरवम् । क्रियातो यथा । पाकादिसंस्काराच्छूल्यमांसस्य लघ्वादिगुणयोगः । अपरस्य त्वन्यथात्वं दृश्यते । तथा चोक्तं तंत्रांतरे । वृष्यं वातहरं बल्यं पथ्यं शूल्यामिषं लघु । अपथ्यं गुरु विष्टं मिमांसं यच्च रसोद्धतमिति । तंत्रांतरे चोक्तम् । स्विन्नं मांसं गुरु स्तंभिशूलपक्वं त्रिदोषजिदिति । क्रिया संस्कार इत्यर्थः । योगः संयोगस्तेन यथा । आग्नेयचित्रकाद्यौषधकाद्यैः साधितस्य लाघवम् । मानतो यथा । बहुभिर्लघुभिरत्यल्पैश्च गुरुभिर्युक्तैर्लघुरेव । विपरीतैस्तु विपरीत एव । आदिग्रहणेन देशादिपरिग्रहः । जांगलदेशप्रभवतंडुलकृतो लघुः । आनूपदेशतंडुलकृतो गुरुरित्यादि बोध्यम् ॥ ३१ ॥

प०—इत्येवमनया दिशा सर्वमनुक्तं कृतान्नजातं द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैरादिशेत् जानयितुं द्रव्यतो यथाशालिषष्टिकहरिणैणमुद्रादीनि द्रव्याणि प्रकृतिलघूनि क्षीरेक्षुमाषानूपमांसादीनि प्रकृतिगुरुणि तेन रक्तशाल्यादिप्रभवस्यौदनस्य, लाघवं, क्षीरेक्ष्वादिप्रभवस्य गौरवम् । करणं क्रियासंस्कारः । स च तोयामिसंनिर्कर्षभावनाभाजनादिभिरुपजन्यते । तथा

चरकमुनिः । करणं पुनः स्वाभाविकानां द्रव्याणामभिसंस्कारो गुणस्तोयाभिसंनिर्कर्षशौचमन्यनदेशकालवासनाभाजनादिभिश्चाभिधीयते । योगः सह संयोग उच्यते । द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण सम्बन्धः । तथाच चरकमुनिः । संयोगस्तु द्वयोर्वहूनां वा द्रव्याणां संहती भावात् सविशेषमारभते यन्नैकशो द्रव्याणि मानं, परिमाणं, कर्षपलकुडवप्रस्थादिकं, तच्च मात्रामात्रफलनिश्चयार्थम् । आदिग्रहणादेशकालशरीरावयवादीनां परिग्रहः । तथा चाचार्यवचनम् । चरकः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रियासंस्कारो, मात्रा, चास्मिन्निरीक्षते । तत्र चोदाहरणानि तेनैव दत्तानि । वरोऽनूपजलाकाशधन्वधोभक्षसंविधिः । जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये । गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वास्ते सर्वे गुरुवत् स्मृताः । लघुभक्ष्याश्च लघवो धन्वना धन्वचारिणः । इति । “शरीरावयवाः सक्थिश्चिरस्कन्धादयस्तथा । सक्थिमांसादुरुः स्कन्धस्ततः क्रोडस्ततः शिरः ॥ वृषणश्चर्ममेहे च श्रोणी वृक्कौ यकृद्गुरु । मांसादुरुतरं विद्याद्यथास्वं मध्यमस्थि च ॥” इति शरीरावयवाः । “स्वभावाल्लघवो मुद्रास्तथा लावकपिञ्जलाः । स्वभावादुरुवो माषा वराहमहिषास्तथा ॥” इति स्वभावः । “धातूनां शोणिताद्यानां गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ।” इति धातवः । “अलसेभ्यो विशिष्यन्ते लघवो ये बहुक्रियाः ।” इति क्रिया “गौरवं लिङ्गसामान्ये पुंसां स्त्रीणां तु लाघवम् ।” इति लिङ्गम् । “महाप्रमाणा गुरवः स्वजातौ लघवोऽन्यथा ।” इति प्रमाणम् । “गुरुणां लाघवं विद्यात्संस्कारात्सविपर्ययम् । व्रीहेर्लाजा यथा च स्युः सक्तूनां सिद्धपिण्डकाः ।” इति संस्कारः । अल्पादाने गुरुणां च लघूनां चातिभोजने । मात्राकरणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥ गुरुणामल्पमादेयं लघूनां वृत्तिरिष्यते । मात्रामपेक्षते द्रव्यं मात्रा चाभिमतपेक्षते ॥” इति मात्रा । सर्वमेतच्च चास्मिन्निरीक्ष्यमिति ॥ ३१ ॥

हे०—ओदनप्रसंगादुदाहरणं परिभाष्याह—इत्येवमोदनवत् द्रव्यादीनां कारणानां स्वरूपं शास्त्रे बुद्ध्या कार्याणां स्वरूपमकथितमपि स्वबुद्ध्या निर्द्धार्य मंदबुद्धीनां कथयेदित्यर्थः । तत्र कार्यत्वेन परिणतं कारणं द्रव्यं तत्परिणामहेतुः, कतव्यापारः क्रिया, प्रधानद्रव्ये द्रव्यान्तर...

संपर्को योगः, संयोगिनां न्यूनाधिकसमत्वं मानम्, आ-
दिशब्दादेशकालौ । तत्र द्रव्यस्योत्पत्तिस्थितिपरिणामस्थानं
देशः, उत्पत्त्यादिसमय आमाद्यवस्थाश्च कालः । तत्र
द्रव्येणादेशो यथा--रक्तशालीनामोदनः पथ्यो, यवकाना-
मपथ्यः । क्रियया यथा--भृष्टविदलितनिस्तुषीकृतानां
सूयानां सूषो लघुरितरेषां गुरुः । योगेन यथा--मरीचा-
दियुक्ता मांसभक्षा लघवः, मरीचाद्ययुक्ता गुरवः । मानेन
यथा--मिश्रकौदने मुद्गाद्यल्पबहुत्वाभ्यां लघुगुरुत्वे । उत्प-
त्तिदेशेन यथा--दग्धावनिजातानां शालीनामन्नं लघु,
इतरेषां गुरु । उक्तं हि सुश्रुतेन--“दग्धायामवनौ जाताः
शालयो लघुपाकिनः।” इति । स्थितिदेशेन यथा--
दुर्भाजनस्थाभिर्द्राक्षाभिः कृतं पानकं दोषलमितराभिर-
दोषलम्, उक्तं हि--“दुर्भाजनस्था द्राक्षाम्ला दोषला च
प्रजायते।” इति । परिणामदेशेन यथा--मृन्मये पात्रे
सिद्धानां तंदुलानामोदनो गुरुः, ताम्रमये लघुः । उत्पत्ति-
कालेन यथा--आर्तवेन द्रव्योदकेन सिद्धमन्नं पथ्यम्,
अनार्तवेनापथ्यम् । स्थितिकालेन यथा--रात्रिमुषितेन
शृतशीतेनालोडितमपथ्यमितरेण पथ्यम् । परिणाम-
कालेन यथा--शीघ्रजन्मना सूयेन कृतः सूषो
लघुश्चिरजन्मना गुरुः, आमाद्यवस्थाकालेन यथा--आमेन
शुष्केन वा मूलकेन कृतो यूषः पथ्यः, जीर्णनाद्रेण
वा कृतोऽपथ्यः इत्यादि स्वबुद्ध्या सर्वमूढम् ॥ ३१ ॥

बृंहणः प्रीणनो वृष्यश्चक्षुष्यो व्रणहा रसः ३२॥

स०—रस इति मांसरसः । आदिशब्दलोपात् ।
स बृंहणादिगुणयुक्तः । कृताकृतस्य च रसस्यायं गुण-
निर्देशो बोध्यः । रसो हि स्नेहशुब्धादियुतः कृत इत्यु-
च्यते विपरीतस्वकृतः । तेन कृतस्य तंत्रांतरे विधान-
मप्युक्तम् गुणाश्च । यथा । छागलं सक्थिजं मांसं
निरस्थितैस्त्रिं तथा । चतुष्पलान्वितं सूक्ष्मं कल्पितं
शालितं जले । पिप्पलीपिप्पलीमूलशुंठीचित्रकधा-
यकैः । द्विशणैः संयुते तोये काथं सार्धाढकोन्मिते ।
मांसेऽस्मिन् द्विपलं तत्र दाडिमान्कुट्टितान्क्षिपेत् । तं
रसं मर्दितं पूतं हिंगुसैधवजीरकैः । युक्तं प्रधूपितं
पथ्यं शुद्धानां शुद्धिकाक्षिणाम् । शुष्यतां व्याधियुक्तानां
व्रणिनां वातरोगिणाम् । भग्नविस्लिष्टसंधीनां क्षीणधा-
त्वैद्रियौजसामिति । तंत्रांतरे चोक्तम् । रसस्तत्र वरोऽ-
नम्लः शाकुनो बृंहणः सरः । तत्रसिद्धस्तु चिष्टभी

लघुर्वातकफापहः । फलाम्लगोरसोदारं सविश्वाजाजि-
धान्यकम् । श्लिग्धं मांसं हितं बल्यं बृंहणं रोचनं
गुरु । कासमर्दकधान्याम्लदाडिमादिरजःकृताः ।
लेहास्तक्रादिजाश्चान्ये योनिवद्गुरोचनाः । मालुधानी-
यवासादिपुष्पैर्योऽतिगुणः खलः । फलमूलैर्धनादानं व्यंजनं
पाकतो वनम् । लेहवत्खल इत्यन्ये दोषलाः स्वस्वयोनि-
वत् । तद्वच्च तिलकल्काम्लप्रायः कांबलिको मतः ।
कटुरः कफजिद्ग्राही पित्तलो रोचको लघुः । मांसादजा-
तिशुंठ्यादिगलितः सोदको लघुः ॥ ३२ ॥

प०--रसो मांसरसः । तथा चागमः--“रसद्रव्य-
विशेषोक्तो ज्ञेयो मांसभवो रसः ।” संग्रहेऽप्युक्त-
म्--पिशितेन रसस्तत्र पूषोधान्यैः खलः फलैः ।
मूलैश्च तिलकल्काम्लप्रायः कांबलिकः स्मृतः । ज्ञेयाः
कृताकृतास्ते तु स्नेहादियुतवर्जिताः । स च रसो
बृंहणो-वृहत्त्वकृत् । प्रीणनो-धातून् प्रीणाति, वृष्यः
शुक्रजननः, चक्षुष्यः--चक्षुषोः पथ्यः, व्रणहा-
व्रणघ्नः ॥ ३२ ॥

हे०--मांसरसगुणानाह--प्रीणनः तृप्तिजनकः, रसो
मांसरसः, उक्तं हि संग्रहे--“विद्यावृषे रसे सूषे शा-
के चैवोत्तरोत्तरम् । गौरवं तनुसांद्राम्लस्वादुष्वेषु पृ-
थक्पृथक् ॥” इति । संग्रहे--“शुष्यतां व्याधियुक्तानां न-
राणां शुद्धिकाक्षिणाम् । कुशक्षामक्षतोरस्कक्षीणधार्त्विद्रि-
यौजसाम् ॥ दृष्टिश्रवणबुद्ध्यायुर्वलवर्णस्वरार्थिनाम् । भग्नवि-
स्लिष्टसंधीनां व्रणिनां वातरोगिणाम् ॥ हृद्यः पथ्यः प-
रं वृष्यो बृंहणः प्रीणनो रसः” इति । शुष्यतां वृद्धिं त्यज-
तां, कुशानां स्थूलत्वं त्यजतां, क्षामाणां बलं त्य-
जताम् ॥ ३२ ॥

मौद्गस्तु पथ्यः संशुद्धव्रणकंठाक्षिरोगिणाम् ३३

स०--मौद्गो रसो यूषो व्रणिनां कंठरोगिणां च
पथ्यः । अस्य च संस्कृतस्य विधानमुक्तम् । मुद्गानां द्विपलं
तोये शृतमर्धाढकोन्मिते । पादस्थं मर्दितं पूतं दाडिमस्य
पलेन तु । युक्तं सैधवविश्वाह्वान्यकैः पादकार्षिकैः ।
कणाजीरकयोश्चूर्णीच्छाणैकेनावचूर्णितम् । संस्कृतो मुद्ग-
यूषोऽयं पित्तश्लेष्महरो मतः । तथा । पटोलपत्रा-
च्छाणार्धं मुद्गानां द्विपलं जले । द्रव्याद्वात्रिंशद्गुणिते
अतश्च दाडिमात्पलम् । कर्षमामलकानां च क्षिप्त्वा पु-

नरधिश्रयेत् । पूतं तसैधवाचैश्च युक्तमाज्येन योजितम् । पटोलपत्रकार्ख्योऽयं यूषः पित्तोत्थरोगजित् । निंबपत्रैर्निंबयूषमेवमेव प्रकल्पयेत् । मूलकाच्छुठिका स्विन्ना घृतभृष्टा सधान्यका । हिंजरीरकसंयुक्ता ततो मथितदाडिमे । ससैधवे विनिक्षिप्य पुनरग्रावधिश्रयेत् । तावद्यावन्मृदुभूतं ततश्चयूषणसंयुतम् । सुधूपितं हिंजुघृतैश्चातुर्जातावचूर्णितम् । शुण्ठीरसं दीपनीयं वातश्लेष्मामयापहम् । अकृताकृतयूषाच्च रसाच्च जलसाधितात् । स्नेहाम्लपटुयुक्ताच्च पूर्वः पूर्वो लघुर्मतः । विद्याघूषे रसे सूपे शाके चैवोत्तरोत्तरम् । गौरवं तनुसांद्राम्लस्वादुष्वेषु पृथक्तया । तथोक्तम् । खलकाम्बलिकौ हृद्यौ साधितौ स्त्रौषधानुगौ । पिशितेन रसस्तत्र यूषो धान्यैः खलः फलैः । मूलैश्च तिलकल्काम्लप्रायः काम्बलिकः स्मृतः । ज्ञेयाः कृताकृतास्ते तु स्नेहादियुतवर्जिताः । अल्पमांसादायः स्वच्छा दकलावणिकाः स्मृताः । स्वल्पेन मांसेन शुंठयादिभिः स्वल्पैः स्वच्छा ये क्रियन्ते ते दकलावणिका बोध्याः । एवं यूषे यत्र धान्यमल्पं खलादौ वा मूलादीन्यल्पानि तस्याऽपि दकलावणिकत्वं बोध्यम् । तन्त्रातरे चोक्तम् । अथ गोरसधान्याम्लफलाम्लैरम्लितं च यत् । यथोत्तरं लघु हितं संस्कृतासंस्कृतं तथा । प्रभूतास्तमलो यूषः सपाण्डुतरः स्मृतः । सूपस्तु रसयूषाभ्यां स्थैर्याद्गुरुतरं मतः । तं सरोगो चाश्नीयाच्च चाल्पाशी कथंचनेति ॥ ३३ ॥

प०—मुद्रानामयं मौद्गो रसः । संशुद्धानां व्रणिनां कण्ठरोगिणां तत्र रोगिणां च पथ्यो हितः ॥ ३३ ॥

हे०—मुद्रयूषगुणानाह—रस इत्यनुवर्तते । मौद्गो रसो मुद्रयूषः यूषो धान्यैरित्युक्तत्वात् । संशुद्धादीनां पथ्यो हितः, कंठाक्षिभ्यां रोगिशब्दः संबध्यते ॥ ३३ ॥

वातानुलोमी कौलथो गुल्मतूनीप्रतूनिजित् ३४

स०—कौलथो यूषो वातमनुलोमयति गुल्मादींश्च जयति । तूनिप्रतूनीरोगौ गुल्मनिदाने वक्ष्यमाणलक्षणौ ॥ ३४ ॥

प०—कौलथो रसो-वातानुलोमी वातमनुलोमयति तच्छीलः । तथा गुल्मं तूनीं, प्रतूनीं च जयति ।

तूनीप्रतून्योर्लक्षणं गुल्मनिदाने वक्ष्यमाणम् । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम्—“अधो या वेदना यान्ती वचोमूत्राशयस्थिताभिनत्तीव गुदोपस्थं सा तूनी नाम नामतः” । तथा—“गुदोपस्थोत्थिता चैव प्राप्तिलोमप्रधाविता । वैरैः पक्काशयं याति प्रतितूनीति सा स्मृता” ॥ ३४ ॥

हे०—कुलथयूषगुणानाह—तूनिप्रतूनी गुल्मनिदाने वक्ष्यते ।

तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकम् । शांडाकीवटकं दृग्नं दोषलं ग्लपनं गुरु ॥ ३५ ॥

स०—तिलस्य विकृतिः पिण्याकस्य च । तथा शुष्कशाकादि दृष्टिघ्नं विदोषकरं ग्लानिकरं गुरु च । अंकुरितसस्यं विरूढकम् । शांडाक्यपि तन्त्रादिकां शांडाकीवटकम् ॥ ३५ ॥

प०—तिलानां पिण्याकस्तिलकल्कः । तस्य विकृतिर्विकारो व्यञ्जनत्वेनोपयोगः । शुष्कं च तच्छार्फं च शुष्कशाकम् । विरूढमंकुरितधान्यम् । शाण्डाक्यां स्थापितं वटकं शाण्डाकीवटकम् । एतत्सर्वं दृष्टिघ्नमचक्षुष्यम् । दोषलं-दोषसञ्चयकारि, त्रिदोषकोपनमिति यावत् । ग्लपनं-ग्लानिकरं, गुरु च । शाण्डाकीवटकमिति वटकसंनिधानात् परिशुष्कमाषादिमद्यः शाण्डाक्यो गृह्यते । पूर्वं पुनरध्याये शाण्डाकी चासुतं चान्यदिति द्रव्याणां प्रक्रान्तत्वादासुतशब्दसंनिधानाच्च मूलकसर्षपादिशाकादकथितासुतातिकाले राजिकाचूर्णभाविताम्लतीक्ष्णानि शाण्डाकीशब्देनोच्यन्ते ॥ ३५ ॥

हे०—तिलविकृत्यादीनां गुणानाह—तिलविकृतिः-मधुराण्डकादिः । उद्धृततैलास्तिलादिपिण्डः पिण्याकस्तद्विकृतिः पिण्डीवटिकादिदेशीयः । शुष्कं शाकं-शुष्कवार्ताककच्चरिकादि, विरूढकमंकुरितं धान्यं घृतान्नप्रस्तावादङ्कुरितधान्यकृतमत्र ग्राह्यम् । येन वटकेन शांडाकी क्रियते तच्छाण्डाकीवटकं-दृग्नं दृष्टिनाशनं, दोषलं त्रिदोषकरम्, ग्लपनं—ग्लानिकरम् ॥ ३५ ॥

रसाला बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ३६

स०—रसाला करमथितेन मरीचशर्करादियुक्तेन दध्ना कृता उल्लेखिकासंज्ञा बृंहणी देहस्य बृहत्त्वकरी वृष्यादिगुणयुक्ता च ॥ ३६ ॥

प०—रसाला-मार्जिता, हस्तमथितेन त्रिजातक-मरिचशर्करादिभिः संयुक्तेन दध्ना पदे सुमार्जितेन

ता, बृंहणी-देहस्य बृंहत्वकरी, वृष्या-शुक्रला, मध्वगुणयोगात् स्निग्धा, बल्या-बलप्रदा, रुचि-
श-रुच्या रुचिकरी ॥ ३६ ॥

हे०--रसालागुणानाह—मरीचशर्करादियुक्तं करमथितं
धि—रसाला ॥ ३६ ॥

मक्षुत्तृक्महरं पानकं प्रीणनं गुरु ।
ष्टंभि मूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत् ॥ ३७ ॥

स०--पानकं श्रमादिहरं प्रीणनादिगुणयुक्तम् ।
णनं मनःप्रीतिकरं यथाद्रव्यगुणं च । स्वादुना
गेन च युक्तम् । पर्पटादीनां लघवादिह गुणा नोक्ताः ।
गा । पर्पटा लघवो रुच्या लघीयान् क्षारपर्पटः ।
या वृष्या रुचिकरा गुरवो रागखांडवाः । प्रीणना
मतृच्छर्दिमदमूर्च्छाश्रमच्छिदः ॥ ३७ ॥

प०--पानकं--जलक्षौद्रत्रिजातकमरीचद्राक्षाखर्जू-
दिकृतमनेकविधं क्षुत्तृक्लमान् हरति श्रमक्षुत्तृद-
महरम्, प्रीणयतीति प्रीणनं, संतर्पकं, गुरु च ।
ष्टंभि-स्रोतोविष्टम्भकारि, मूत्रलं-मूत्रजनकं, बहु-
त्रं करोति । हृद्यं-हृद्यप्रियम् । यथा यथा द्रव्यैः
न्यते त्रिजातकमाक्षिकगुडद्राक्षादिभिस्तेषां ये
णास्ते सर्वे पानकस्य बोद्धव्या इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

हे०--पानकगुणानाह—गुडाम्लिकादिसंस्कृतम् । उद-
दिद्रव्यं पानकं, यथा द्रव्यगुणं यैर्द्रव्यैः क्रियते तद्गुणान-
वर्तते । एतेन सुश्रुतादिभिस्तृकानां द्राक्षादिपानकानां गुणा
क्ताः ॥ ३७ ॥

लाजास्तृच्छर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ।
सपित्तोपशमना दीपना लघवो हिमाः ३८ ॥

स०--लाजास्तृच्छर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ।
सपित्तोपशमना दीपना लघवो शीतवीर्याश्च ॥ ३८ ॥

प०--अग्निदीप्तिः कुर्वन्ति, लघवो-लघुगुणयुक्ताः ।
हिमाः-शीतवीर्याः ॥ ३८ ॥

हे०--लाजानां गुणानाह—भृष्टानां शालीनां तण्डुला
लाजाः ॥ ३८ ॥

पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टम्भकारिणः ॥ ३९ ॥

स०--हरितधान्यानि निस्तुषभृष्टमुशलहतानि पृथु-
गाश्चपिठसंज्ञा गुरुत्वादियुक्ताः ॥ ३९ ॥

प०--हरितधान्यानि—निस्तुषभृष्टमुशलहतानि,
पृथक्शब्दवाच्यानि । पृथुका भृष्टतण्डुला इति
केचित् । पृथक्श्चपिठो ज्ञेय इति । ते गुरवः, बल्याः-
बलावहाः, कफविष्टम्भं च कुर्वन्ति कफविष्टम्भका-
रिणस्तच्छीलाः ॥ ३९ ॥

हे०--पृथुकगुणानाह—अशुष्कधान्यानां भृष्टास्तण्डुलाः
पृथुकाः ॥ ३९ ॥

धाना विष्टंभिनी रूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ४०

स०--धाना भृष्टयवादिर्विष्टंभिनी रूक्षादिगु-
णयुक्ता च ॥ ४० ॥

प०--यवाद्या भृष्टा धाना इति संज्ञिताः भरुम-
परपर्याया सा धाना-विष्टम्भिनी स्रोतसां स्तम्भज-
ननी, रूक्षा-रूक्षगुणयुक्ता, तर्पणी-तृट्जननी,
लेखनी श्लेष्मादील्लिखति, हिनस्ति, गुर्वी च ॥ ४० ॥

हे०--धानागुणानाह—भृष्टयवादिधान्यं धानाः । अन्ये
तु यवानेव भृष्टान् धानाशब्देनाहुः । उलुम्बादींश्च पृथक्
पठन्ति यदाह सुश्रुतः--“धानालुम्बास्तु लघवः कफमेदोवि-
शोषणाः । इति ।” लघवः पाके लघवगुणकाः स्वमते
गुरोर्लघुत्वात् ॥ ४० ॥

सक्तवो लघवः क्षुत्तृश्रमनेत्रामयव्रणान् ।
घ्नन्ति संतर्पणाः पानात्सद्य एव बलप्रदाः ॥
नोदकांतरितान्न द्विर्न निशायां न केवलान् ।
न भुक्तवान् द्विजैश्छित्त्वा सक्तूनद्यान्न वा बहून्

स०--सक्तवो लघवः क्षुधादींश्च घ्नन्ति । तथोदक-
मिश्रिताः संतर्पणाः सद्य एव बलं कुर्वन्ति । तांश्च
जलेनांतरितान्यवहितान्नाशनीयात् । अन्यभोजनेषु
ह्यंतरा पानं विहितं न तथा सक्तुषु कार्यमिति बोध-
यति । तथा न द्विर्न वारौ नाद्यात् । न निशायां
शय्याम् । न केवलानुदकादिरहितान् । न भुक्त्वा-
ऽन्यभोजनादि । न द्विजैश्छित्त्वा दंतैः करस्थं पिंडं
छित्त्वेत्यर्थः । बहून् सक्तूनाद्यात् । तत्रांतरे चोक्तं
रूक्षवातलवं सक्तूनामिह नोक्तम् । लघुत्वादिनैवावग-
तत्वात् । ननु रूक्षवातलं चेदभ्युपगम्यते सक्तूनां ततः
संतर्पणा इत्यनुपपन्नम् । सद्य एव बलप्रदा इत्येतदप्य-
युक्तम् । युक्त्या ह्याहारः परिणमति । स धातुपु-

ष्टै नान्यथा । अत्राचक्ष्महे । प्रभावादुभयमप्येतदु-
क्तम् । सक्तूनां ह्ययमर्चित्यः प्रत्यक्षवेद्यः प्रभावो
यत्पीताः संतः संतर्पयन्ति । सद्य एव च बलं प्रय-
च्छन्ति । वाजीकरणं ह्यपरिणतमेव स्वकार्यं जनयति ।
तथा च मद्यं परिणतमेव मदं जनयति तस्मात्संतर्प-
णत्वं फलप्रदत्वं चैषामुपपन्नमेव । तन्त्रांतरे चोक्तम् ।
तुल्याज्यः सक्तुप्राशस्तु वृष्यो भेदी रसायनम् । तृदू-
र्दिश्रमनुन्मद्यपीततृष्णानिवर्तकः । प्रमेहक्षयकुष्ठानि न
च स्युर्मथपायिनाम् । निचयात्कठिना गुर्वी पिंडी
प्रोक्ता मृदुर्लघुः । सक्तूनां द्रवतायोगालुधीयस्यवले-
हिका । लाजसक्तुकृताऽपि स्याद्विलेपी तु
गरीयसी ॥ ४१ ॥

५०-सक्तवो-यबाद्युद्धवाः लघवो लघुगुणयुक्ता-
स्तथा क्षुद्रादीन् घ्नन्ति, संतर्पणं कुर्वन्ति ये ते
संतर्पणाः, पानादुदकादिभिरालुताः, सद्य एव त-
त्काल एव बलप्रापकाः । रूक्षत्वात् सक्तवः समी-
रणकोपना इति चेन्न, प्रभावमधिकृत्य सद्यस्तक्रादिभिः
पीतं संतर्पयन्तीत्युक्तं तदा चिन्त्य इति मुनिराह-
पानभुक्तादीनि सद्यःपुष्टिकर्तृणि दृष्टानीति । यथा-
वाजीकरणानि सद्यःपुष्टिजननानीत्येवं व्यवस्येत् ।
संप्रहेऽप्युक्तम्-“सक्तवो वातला रूक्षाः पीतास्ते तर्प-
यन्ति तु । नोदकान्तरितान्न द्विर्न निशायां न केव-
लान् । न भुक्त्वा न द्विजैः स्थित्वा सक्तून्नाद्यान्
वा बहून् ।” सक्तूनुदकान्तरितान्नाद्यान् भक्षयेत् ।
उदकेन जलेनान्तरिता व्यवहिताः । आदौ सक्तूनां
भक्षणं, मध्ये जलं, पुनः सक्तुभक्षणं, पुनरुदकमिति ।
अन्तरिताः तोयं पीत्वाऽन्तराऽन्तरा सक्तून् भक्ष-
येदित्यर्थः । द्वौ वारौ द्विरुभयकालं सक्तून्नाद्यात् ।
निशायां रात्रिकाले सक्तून्नाद्यात् । अलक्ष्मीप्रवर्त-
नात् । केवलानुदकादिद्रवद्रव्यरहितान्नाद्यात् ।
तथान्यद्भक्तादिकं भुक्त्वा सक्तून्नाद्यात् । द्विजैर्दन्तैः
करस्थां पिंडीं स्थित्वा सक्तून्नाद्यात् । तथा बहून्
प्रभूतान् सक्तून्नाद्यात् ॥ ४१ ॥

हे०-सक्तुगुणानाह-भृष्टानां निस्तुपयवानां चूर्णं सक्तवः
पीता एव बलप्रदाः, न तु भक्षिताः, लीढा वा सद्य एव
नतुत्तरकालमित्येवशब्दार्थः । संप्रहे तु-“निचयात्क-
ठिना गुर्वी प्रोक्ता पिंडी लघुर्दुः” इति । “सक्तूनां

द्रवतायोगात् लघीयस्यवहेलिका । शङ्कुली मोदकादीना-
माख्यातैव च कल्पना । कर्कषूवदरादीनां श्रमक्षुचृद-
मच्छिदः । सक्तवोऽग्लरसा हृद्या यथा द्रव्यगुणाश्च ते ॥ ४१ ॥
इति । सक्तुभक्षणं नियमयति-येषां भोजनमध्ये उदकं
पीयते ते उदकान्तरिताः, द्वौ वारौ द्विः, केवलानुदका-
दिरहितान्, द्विजैश्छित्त्वा करस्थां पिंडीं दन्तैर्विच्छिन्न-
भक्षितान्, बहून्नातिमात्रान्, उदकांतरितादीनां प्रत्येकं
निषेधकारणत्वात् पृथक् न कारणम् ॥ ४१ ॥

पिण्याको ग्लपनो रूक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः ४२

स०-पिण्याकाख्यो यस्तिलादीनां निष्पीडितः
कल्को ग्लपनो ग्लानिकरः । ग्लपन इति ग्लायतेर्णि-
जंताद् ग्लान्नावनुवमां चेति मिच्चाङ्गस्वः बाहुलकात्क-
र्तरि ल्युट् । तथा विष्टम्भी दृष्टिविकारकृच्च ॥ ४२ ॥

५०-पिण्याकस्तिलक्षौडादीनां निष्पीडितानि-
लानां कल्कः स ग्लपनोऽङ्गग्लानि करोति, विष्ट-
म्भी स्रोतसामवष्टम्भं करोति, दृष्टिदूषणः-
दृष्टिघ्नः ॥ ४२ ॥

हे०-पिण्याकगुणानाह-उद्धृततैलतिलादिपिण्ड-
पिण्याकः, ग्लपनो ग्लानिकरः, दृष्टिदूषणो दृष्टिघ्नः ।
गप्रदः ॥ ४२ ॥

वेसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ४३ ।

स०-वेसवारो नागरधान्यकाजाजिहिगुघृतादि-
संस्कृतं कुट्टितं मांसम् । गुरुः स्निग्धो बलवर्धनः शरी-
रोपचयवर्धनश्च ॥ ४३ ॥

५०-वेसवारो नागरधान्यकाजाज्यादि संस्कृत-
पिष्टं मांसं वेसवारशब्दवाच्यम् । तथाचागमः मांस-
स्यात्पलमाभिषम्, पिष्टं च वेसवारं स्यादिति
तच्च हिङ्गुलवणघृततैलादिभिर्यथायोगं संस्कृतं च
वेसवारो गुरुस्तथा स्निग्धो, बलोपचयौ वर्धयति च
बलोपचयवर्धनः तयोर्वृद्धिकारी । बलं-सामर्थ्यम्
उपचयो-धातूनां पोषः ॥ ४३ ॥

हे०-वेसवारगुणानाह-स्निग्धं पिष्टं हिङ्गुजीरकादिभि-
मिश्रितं मांसं वेसवारः, उपचयः वपुःपुष्टिः ॥ ४३ ॥

मुद्रादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ४४ ।

स०—मुद्रादिजास्तु वेसवारा ये इडरिकादिभिः
यैः सूक्ष्मच्छिन्नैः क्रियते लोके पूरणशब्देन प्रसि-
स्ते गुरवः प्रकृतिद्रव्यगुणाश्च । आदिशब्देन माषा-
यो गृह्यते । तत्रांतरे चोक्तम् । सपित्तैलगुणक्षीरैर्य-
गोधूमपैष्टिकाः । पूपा विष्टमिनः शीताः पौष्टिका
तिलाः खराः । वृष्या बल्याः सरा मापैर्वातघ्ना मृदु-
च्छिलाः । यथाऽन्नं गुरवो बल्याः स्थूलाश्च कठि-
नाश्च ये । तैलपक्वास्तु दृष्टिघ्ना गरीयांसो विदाहिनः ।
सारसारलघ्वो लाजैर्लघुतराः स्मृताः । वातपित्त-
तो वृष्यो घृतपूरः कफप्रदः । सद्यः प्राणकरो रुच्यो
सलो रक्तलो गुरुः । लघीयान्मंडककृतो गरीयान्फ-
पूरितः । मधुरोत्कारिका वृष्या कासारः पिच्छलो
रुः । गुडमत्स्यंडिकाखंडक्षीरिक्षुरसमाक्षिकैः । पूपाः
ऋग्वलश्लेष्मरुचिदास्तर्पणाः क्षणात् । नानाद्रव्यैः
मायुक्ताः पक्वामक्लिनमार्जिताः । निमदको गुरुः
ज्ञावो वृष्यो बलवतां हितः । खारिकेंदुरिकापूर्व-
कावटकादयः । विशदा रोचना बल्या गुरवः स्युः
योनिवत् । यावकः पिच्छिलः स्निग्धः प्लीहोदाव-
हा गुरुः । मृष्टस्विन्नतया वायो लघुः सेव्योऽतिका-
तनाम् । ज्वरोदावर्तमेहानां पथ्यो वातानुलोमनः ।
गोलकं हरितावस्थं शिबिजत्वात्खरं गुरु । मंदजघ्नी
वादित्वादभ्योषो बृंहणः सरः । सिद्धसारे चोक्तम् ।
स्युष्णा मंडकाः पथ्याः शीतला गुरवो मता
ति ॥ ४४ ॥

प०—मुद्रादिना वेसवारादयो मुद्रवटकादिभिः
सूक्ष्मच्छिन्नैः क्रियन्ते । ते सर्वे गुरवः तथा यथाद्र-
व्यगुणानुगाः प्रकृतिद्रव्यगुणा भवन्तीत्यर्थः । तेन
द्रादीनां ये गुणास्ते तत्कृतानां वेसवाराणामपि
द्रव्याः । एषां वेसवारशब्द उपचारेण प्रयुज्यते ।
था मौद्रो रसः, कौलथो रसो वा । मुख्यया तु
स्या मांससंस्कृतेषु वेसवारशब्दः ॥ ४४ ॥

हे०—मुद्रादिवेसवारगुणानाह—येषु मांसस्थानेषु मुद्रव-
कादयो गृह्यन्ते ते मुद्रादिजाः । यथा द्रव्यगुणमनुगच्छ-

न्ताति यथाद्रव्यगुणानुगाः, यावन्तः प्रकृतिद्रव्यगुणास्ताव-
न्तस्तेषां भवन्तीत्यर्थः । साकल्येऽव्ययीभावः ॥ ४४ ॥

कुकूलकर्परभ्राष्ट्रकंद्रंगारविपाचितान् ॥

एकयोर्नीलधून्विद्यादपूपानुत्तरोत्तरम् ॥ ४५ ॥

स०—अपूपान् कुकूलादिसिद्धानेकयोर्नीनेककारणा-
न्यथोत्तरं लघून्विद्यात् । तेन कुकूलपक्वात् सजाती-
यादपूपान्कर्परपक्वो लघुः । कर्परपक्वाच्च भ्राष्ट्रपक्वः ।
भ्राष्ट्रपक्वात्कंदुपक्वः । कंदुपक्वाच्चंगारपक्वः । कुकूलं
गोशरं गोशकृदादिचूर्णसंतापः । कर्परो ज्वालातसं
कपालम् । भ्राष्ट्रकंदू प्रसिद्धावेव । अंगारा बृंहतः
काष्ठसंभूता इति । इति कृतान्नवर्गः ॥ ४५ ॥

प०—कुकूलादिषु विपाचितान् सिद्धानपूपाने-
कयोर्नीनेकशाल्यादिसम्भवानपि सतो यथोत्तरमुत्तर-
मतिक्रम्य लघून् विद्यात् जानीयात् । योनिराकारः,
शालियवगोधूममाषप्रभृतयः । सजातीयापेक्षयैक-
योनित्वं कदाचिच्छालिपिष्टेन क्रियते, कदाचिद्गो-
धूमपिष्टेन कदाचिद्यवपिष्टेन (चिकसदिना),
कदाचिन्माषप्रभृतिभिः । तेन शालिपिष्टम-
यानपूपान् कुकूलपक्वाल्लघून्विद्यात्, तेभ्योऽपि
कर्पटपक्वान् लघुतरान् विद्यात् । तेभ्यो भ्राष्ट्रपक्वान्
लघुतमान् विद्यात्, यावदङ्गारपक्वान् अत्यर्थं लघुत-
मानेकेनैव रक्तशालिना कृतान् । अथवा गोधूमय-
वादीनामन्यतमेन वा । कुकूलं मृद्वभिः बाष्पः,
कंदूः—अङ्गारतप्ता भित्तिः । अङ्गारं—गोशकृदादीनां
दग्धानां चूर्णः, प्रसिद्धस्वरूपः । द्रवस्विन्नपिष्टान्न-
कृतः पूपः, विपरीतपूपोऽपूप इयानेव विशेषः ।
पूपापूपयोरिति कृतान्नवर्गः ॥ ४५ ॥

हे०—पचनपात्रविशेषाहुणविशेषानाह—कुकूलं भ्रष्टं,
“कुकूलं शंकुभिः कीर्णं श्वभ्रे स्याच्च तुषानले” इति
वचनात् । तेन च मृन्मयमुत्तानं पूपपचनं लक्ष्यते, श्वभ्रा-
कारं तदेव न्युब्जं खर्परं, तदेव सच्छिद्रं भ्राष्ट्रं लोहमयं
न्युब्जकं द्रुः, अंगारशब्देन अङ्गारपूर्णं पात्रं हसन्तीत्यादि
पिष्टकृतास्तनवो विस्तृता अपूपाः । एकयोर्निग्रहणं प्रकृति-
द्रव्यादिविशेषेऽपि पात्रकृतमेवोत्तरोत्तरं लाघवमिति ज्ञाप-
नार्थं, यथा यथा अग्निसंनिकर्षस्तथा तथा लाघवमित्यर्थः ।
संग्रहे तु—“प्रभूताभ्यन्तरमलो माषसूपः परं स्मृतः ।
खलकांबलिकौ हृद्यौ छेदिनौ स्वौषधानुगौ ॥ पर्यया लघवो

रुक्षा लघ्वीयान् क्षारपर्यटः । हृद्या वृष्या रुचिकरा गुरवो
रामखाडवाः ॥ प्रीणना भ्रमवृद्धिर्दिमदमूर्च्छा-
भ्रमाच्छिदः । वृद्धिर्दिश्रमनुन्मथः शीतः सद्योबल-
प्रदः ॥ प्रमेहक्षयकुष्ठाय न च स्युर्मन्थपायिनाम् । ”
इति कृतान्नवर्गः ॥ ४५ ॥

कृतान्नवर्गानंतरं मांसशाकवर्गयोस्तद्व्यञ्जनभूत-
योर्निर्देशः । तत्रापि प्राधान्यान्मांसवर्गस्य पूर्व
निर्देशः । प्राधान्यं चाऽस्य भक्तेन सह प्रचुरोपयोगे-
ऽप्यदोषात् । शाकस्य तु बहूपयोगे दोषं वक्ष्यति ।
शाकावराजभूयिष्ठमत्युष्णलवणं त्यजेदित्यनेन—

हरिणैणकुरंगर्क्षगोर्कर्णमृगमातृकाः ।

शशशंवरचारुष्कशरभाद्या मृगाः स्मृताः ४६ ॥

स०—हरिणादयो दश मृगाः स्मृताः । आदिश-
ब्देन कालपुच्छकपृषतादयः संप्रहोक्ता गृह्यन्ते ।
कालपुच्छकचारुष्कवरपोतशशोरणाः । श्वदंष्ट्रा-
रामशारभकोहकारकशंभराः । करालकृतमालौ च पृष-
तश्च मृगाः स्मृता इति ॥ ४६ ॥

प०—कृतं तावत् पक्ष्मपक्ष्ममन्त्रं संस्कृतमुपयु-
ज्जीत, पक्ष्मं तदपि मांसशाकादिभिः कृतेरेव । सह
अन्नस्य च भूयसोपयोगो न तथा मांसादीनाम् ।
मांसादयस्तद्व्यञ्जनत्वेनोपयुज्याः । अतोऽनन्तरं
मांसशाकवर्गयोर्निर्देशः । प्राधान्यं चास्य भक्तेन
सह भूयसोपयोगोऽपि न दोषाय यथा शाकस्येति ।
हरिणाद्या शरभावसाना मृगा मृगजातयः । आदि-
ग्रहणेन कालपृषदादिसंप्रहः । ताम्रवर्णो—हरिणः,
कृष्णवर्णः—एणः, कमलद्वितीयनामा । तथा चागमः
“ताम्रोऽत्र हरिणः कृष्णस्त्वेणः कमलसंज्ञितः” ४६ ॥

हे०—अथ मांसवर्गः । मांसमष्टधा—मृगविष्करप्रतुदावि-
लेशप्रसहमहामृगचलचरमत्स्यभेदेन । तत्र मृगानाह-
हरिणादयो मृगास्तेषु हरिणस्ताम्रमृगः, एणः कृष्णवर्णः,
कुरंगो लघुचतुरगतिः, ऋक्षो—नीलाण्डः, गोकर्णो—गो-
र्णसदृशकर्णो रासभाकारः, मृगमातृका लघुपृथुदराः ।
शशाद्याः—शशो—विलेशयः, शंभरः—विकटबहुविषाणः,
चारुष्कश्चास्तनुः, शरभोऽष्टचरणः आद्यशब्दात् पृषतकरा-
त्यादयः । उक्तं हि संप्रह—“कालपुच्छकचारुष्कवरपोतश-
शोरणाः । श्वदंष्ट्रारामशरभकोहकारकशंभराः ॥ करालकृ-

तमालौ च पृषतश्च मृगाः स्मृताः ।” इति । विष्किरा-
नाह—पक्षिमध्ये ये विकीर्य भक्षयन्ति ते विष्किराः ४६ ॥

लाववर्तीकवार्तीररक्तवर्त्मककुक्कुभाः ।

कर्पिजलोपचक्राख्यचकोरकुरुवाहवः ॥

वर्तको वर्तिका चैव तित्तिरिः क्रकरः शिखी ।

ताम्रचूडाख्यबकरगोनर्दगिरिवर्तिकाः ।

तथा शारपदेंद्राभवारटाश्चेति विष्किराः ४७ ॥

स०—तत्र लावादयो वारटान्ता एकविंशतिः नि-
कीर्य भक्षणाद्विष्किराः । रक्ते वर्त्मनी यस्य स रक्त-
वर्त्मकः । वर्तको वर्तिकेति जात्यन्तरं नतु वर्तकस्य
स्त्री वर्तिका । यथा च बलाका सारिकेति । पुंस्पर्णा
स्त्रीलिंगत्वावेशात् । शिखी मयूरः । व्रीह्यादिः ॥ ४७ ॥

प०—लावादयो वारटान्ता विष्किरा पक्षिजातयः ।
विकीर्य ये धान्यादिकं भक्षयन्ति ते विष्किराः । वार्ति-
का जात्यन्तरम्, नतु वर्तिकस्य योषित् । तत्र शिखी
मयूरः । ताम्रचूडः—कुक्कुटः । इतिशब्दः प्रकारे ।
एवंप्रकारा अन्येऽपि संति ॥ ४७ ॥

हे०—तत्र लावश्चित्रयोधी, वर्तको वनचटकः, स्वल्प-
संघातचारी वर्तीरः, अल्पकपिञ्जलसदृशः । कर्कुभो द्विवि-
धः—स्थलजो जलजश्च । रक्तवर्त्मकविशेषणात्स्थल-
जो गृह्यते, उक्तं हि “नीलच्छविः कृष्णगलः स्याद्ग्रामचट-
काकृतिः । कर्कुभः कर्कुभारावः स्थलजो रक्तवर्त्मकः ॥”
कर्पिजलो—गौरितित्तिरिः । इति “उपचक्रः—श्वभ्रमरः
कुशचंचुर्मदाविलः ।” चकोरो—रक्ताक्षः, कुरुवाहुनील-
ग्रीवो रक्तशिखः श्वेतपक्षः, वर्तको वर्तीरादल्पः, तत्सदृशः
वर्तिका, ततोऽप्यल्पा तित्तिरिश्चित्रपक्षः, क्रकरः—कु-
शब्दकारी, पीतः, कृष्णगलः, कृष्णचञ्चुचरणो, रक्तपृष्ठः ।
शिखी—मयूरः, ताम्रचूडाख्यः—कुक्कुटः, बकरः बकरा-
दृशः, गोनर्दो—गोक्ष्वेडः, गिरिवर्तिका—गिरिकाया
वर्तिकाभेदः, शारपदः—कंकसदृशश्चास्रगतिः, इंद्राभः—
कंकसदृशो विविधवर्णः, वरटः—हंससदृशः, आद्यशब्दात्
रीटादयः । प्रतुदा इति । प्रतुद्य भक्षयन्तीति
प्रतुदाः तत्र ॥ ४७ ॥

जीवजीवकदात्यूहभृंगाहशुकसारिकाः ।

लङ्काकोकिलहारीतकपोतचटकादयः ॥

प्रतुदाः ॥ ४८ ॥

स०—जीवजीवकादयः प्रतुदा दश स्मृताः ।
प्रतुद्य तुडेनाऽहत्य शाख्यादेर्मक्षणात्प्रतुदाः । आदि-
शब्देन संग्रहोक्ताः खञ्जरीटकपारावता गृह्यन्ते ॥ ४८ ॥

प०—जीवजीवकादयः चटकान्ताः प्रतुदाः ।
प्रतुद्य च तुण्डेनाहत्य भक्षणात् प्रतुदाः । स्मृताः ।
आदिग्रहणेन शतपत्रखञ्जरीटादिपक्षिपरिग्रहः ४८ ॥

हे०—जीवजीवकः—एकोदरो द्विशिराः, दात्यूहोऽन्ध-
काकः, भृङ्गाहो—भृङ्गराजः कृष्णवर्णचटकसदृशः, शिखा-
वान्, गोप्रेरकः । शुकः कीरः, सारिका—मेधावी, लट्वा-
रक्तपुच्छाधोभागः, कोकिलः—परपुष्टः, हारीतो—हरित-
रीतः, कपोतः—पाण्डुकः, चटकः—कलविङ्कः आदिशब्दा-
खञ्जरीटादयः । उक्तं संग्रहे—“ शतपत्रो भृङ्गराजः
क्रोयष्टिर्जीवजीवकः । खञ्जरीटकहारीतकुनिमदुरशाग्रहाः ॥
लट्वा लडूषो वट्टहा गोक्षेडो डिण्डमाणवः । जटीदुन्दुभि-
र्गोवीरलोहपृष्ठकुलिङ्गकाः ॥ सारिकाशुकसाङ्गास्यविवी-
रीककुयष्टिकाः । मंजुलीयकदात्यूहगोपापुत्रप्रियात्मजाः ।
फलविङ्कः परभृतः कपोतोऽङ्गारचूडकः । पारावतः पाण-
वेक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ॥ ” इति ॥ ४८ ॥

भकगोधाहिश्चाविदाद्या विलेशयाः ॥ ४९ ॥

स०—भेकादयश्चत्वारो विलेशयाः । विले बाहु-
येन शयनाद्विलेशयाः । आदिशब्देन श्वेतस्यामशत्य-
तादयो गृह्यन्ते ॥ ४९ ॥

प०—भेकाहिगोधाश्चाविदाद्या विलेशयाः । विले
मृगतं शेरते इति विलेशयाः । आदिशब्देन शला-
तादिसंग्रहः । भेकोऽत्र मण्डूकः । श्वावित्—साहकः ।
महिः सर्पः ॥ ४९ ॥

हे०—विलेशयानाह—विले विवरे शेरते निवसंतीति,
विलेशयाः । तेषु भेको—मण्डूकः, गोधा—पंचनखग्राहिणी,
महिः—सर्पः, श्वाविच्छलाकासदृशरोमाः आवशब्दान्न-
लादयः । संग्रहे तु—“ श्वेतः स्यामश्चित्रपृष्ठः कोलः
तकाकुली मृगः । भेकचिल्लकूचीका गोधाशल्यक-
ण्डकाः ॥ वृषाहिकदलिश्चाविनकुलाद्या विलेशयाः । ”
ति ॥ ४९ ॥

गिरवराश्वतरोष्ट्राश्वद्वीपिसिंहर्षवानराः ।

गार्जरमूषकव्याघ्रवृकबभ्रुतरक्षवः ॥

गोपाकजंबुकश्येनचापवांतादवायसाः ।

शशघ्नीभासकुररगृध्रोळूककुलिङ्गकाः ॥

धूमिका मधुहा चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ५० ॥

स०—गवादयः प्रसह्याहत्य भक्षणात्प्रसहाः ।
मृगाश्च पक्षिणश्च मृगपक्षिणः । केचिन्मृगाः केचिन्प-
क्षिण इत्यर्थः । अश्वतरो वेगतरः । अश्वतुरगः ।
वध्रुर्जाहको नकुल इत्यन्ये । लोपाको लोमशः ।
जंबुकः शृगालः । श्वेतो गवयः । चापः शिकी-
दिविः । वांतादः श्वा । वायसः काकः । उल्लूको यामिनीचरः ।
कुलिङ्गकः कृष्णचटकः ॥ ५० ॥

प०—गवादयो मधुहावसानाः शृगाध्वेनि पक्षिणश्च
ते च प्रसहाः । प्रसह्यापहत्य मांसादिकं भक्षण्यन्तीति
प्रसहारतेन संज्ञिताः । “ विकीर्य विष्कराश्चैव प्रतुग
प्रतुदाः स्मृताः । ” अथायां जानोऽधतरः । वेसर
इति प्रसिद्धः । अश्वः—तुरगः । ह्रीर्पा—चित्रकः ।
सिंहो—मृगेन्द्रः । वृषदेशो—मार्जारः । मूषकः—आगुः ।
“ लोपाको लोमशः स्मृतः ” । शृगालो—जम्बुकः ।
वध्रुर्नकुलः । श्वेतो—गवयः । चापादः—सायकः—
श्वा । वायसः—काकः । उल्लूको—यामिनीचरः । कुलिङ्गः—
कृष्णचटकः, कलविङ्कापरपर्यायः । इतिगच्छ
आद्यर्थे ॥ ५० ॥

हे०—प्रसहानाह—मृगाणां पक्षिणां मध्ये प्रसह्य हत्वा
भक्षयन्ति प्रसहाः । तत्र गौः प्रसिद्धा । गवो—गवयः,
अश्वतरोऽश्वायां गर्दभाजातः, उष्ट्रः करमः, अश्वो—
घोटकः, द्वीपी—चित्रव्याघ्रः, सिंहः केसरि, कर्ध्वो—
लोमशो मर्कटसदृशः, वानरो—मर्कटः, मार्जारो—
विडालः, मूषकः—उंदरः, व्याघ्रो—महाव्याघ्रः, वृको—
वत्सभक्षः, वध्रुरच्छभल्लः, तरधुर्मुग्धादनः, लोपाको—
लोमशो जंबुकसदृशः, जंबुकः—शृगालः । श्वेतः—
शशानकः, चापः—प्रसिद्धः, वांतादः—श्वा, वायसः—
काकः, शशघ्नी—शशघ्नी, भासः—श्वेतशिखावान्, उष्ट्र-
सदृशो, गोपृष्ठचारी, कुररः—अरुणः, श्वेतमशकोः गवय-
ग्राही, गृध्रः—कृष्णो, महान् दूरदशी, उल्लूको—वृकः,
कुलिङ्गो—गृहचटकः, धूमिका—धूम्रारः, मधुहा—मधुपा-
तकः इति शब्दादेवंप्रकारा अन्येऽपि मृगाश्च, पक्षिणः ।
तत्र जंबूकांता वांतादसहिता मृगाः । श्वेतो पक्षिणः ५० ॥

वराहमहिषन्यंकुरुरोहितवारणाः ।

सृमरश्चमरः खड्गो गवयश्च महामृगाः ॥ ५१ ॥

स०-वराहादयो दश महामृगसंज्ञाः ।
वारणो हस्ती ॥ ५१ ॥

प०-वराहादिगवयान्ता महामृगाः । चशब्द
आद्यर्थे । वराहः-शूकरः । महिषो-गवयापरपर्यायः ।
वारणो-हस्ती ॥ ५१ ॥

हे०-महामृगानाह-महान्तो मृगाः महामृगाः । तत्र
वराहः-शूकरः, महिषोऽश्वशत्रुः, न्यङ्कुः-कुरङ्गसदृशो
विकटबाहुविषाणः, स्रुर्वहुविषाणः, शरदि शृंगत्यागी,
रोहितो-लोहितवर्णः, वारणो-हस्ती, सुमरो-वनतुरगः,
चमरो-गयो गौः, खड्गो-गण्डकः, गवयः कुकुदरहितो
गोसदृशः, चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ॥ ५१ ॥

हंससारसकादंबवककारण्डवप्लवाः ।
बलाकोऽक्तोशचक्राहमहुक्रौचादयोऽप्चराः ५२ ॥

स०-हंसादयः क्रौंचांता अप्सु चरणादप्चरसंज्ञाः ।
अदिशब्देन रक्तशीर्षकादयो गृह्यन्ते ॥ ५२ ॥

प०-हंसादयः क्रौंचावसानाः-अप्सु चरन्तीत्य-
प्चराः वारिचराः । आदिशब्देन रक्तशीर्षपुण्डरी-
काक्षशरारिप्रभृतीनां परिग्रहः । पानेऽप्सु प्लवतीति
प्लवः ॥ ५२ ॥

हे०-जलचरानाह-येऽप्सु जले चरन्ति ते जलचराः ।
तत्र-हंसो-मानसौकाः, सारसो-लक्ष्मणः, कादंबः-कल-
हंसः, वकः-पाण्डुरपक्षः, प्रसिद्धः । कारण्डवः-शुक्लो
हंससदृशः, प्लवो-महान् प्रसेवकगलः, बलाका-विसर्ग-
टिका, उक्तोशः-कुररसदृशः, चक्राहः-चक्रवाकः, महु-
जलकाकः, क्रौञ्चः-क्रुङ् । आदिशब्दाच्चातकादयः । उक्तं
च संग्रहे-“ काकतुण्डघनारावमहुक्रौञ्चाभुक्रुवकुटाः ।
मृणालकंठचक्राहबलाकारक्तशीर्षकाः ॥ उक्तोशः पुण्डरी-
काक्षशरारीमणितुण्डिकाः । नंदश्च महिलकाद्याश्च पक्षिणो
जलचारिणः ॥ ” इति ॥ ५२ ॥

मत्स्या रोहितपाठीनकूर्मकुंभीरकर्कटाः ।
शुक्तिशंखोड्शंबूकशफरीवर्मिचन्द्रिकाः ।
चुलूकीनक्रमकरशिशुमारतिमिंगिलाः ।
राजीचिलिचिमाद्याश्च ॥ ५३ ॥

स०-रोहितकादय एकोनविंशतिर्जलोद्भवा मत्स्य-
संज्ञाः । चशब्दोऽनुक्तकदलकपर्दकादिसमुच्चयार्थः ॥ ५३ ॥

प०-रोहिताद्याश्चिलिचिमावसाना मत्स्या जलो
वारिशयाः । आदिशब्दः प्रकारार्थः । एवंप्र
अन्येऽपि सन्ति । कूर्मः कच्छपः । कर्कटः कुल्ल
शंबूको वृत्तः । शंखिनः परिकीर्तिताः । अज्ञाता
याणां देशान्तरविचारेभ्योऽवबोधः कार्यं
किञ्चित् कचिदेशे यतो नास्ति तेन
ज्ञायते, किञ्चित्तु विषयान्तरेषु नामान्तरेण ।
द्वामिति । तस्मादेषां नामपर्याया देशान्तर
सिद्धाः । किरातकैवर्तादिभ्योऽपभ्रंशसंस्क
ज्ञातव्याः ॥ ५३ ॥

हे०-मत्स्यानाह-जलांतरवासिनो-मत्स्याः । रो
रक्ताङ्गाः, कृष्णपृष्ठो मत्स्यः, शैवलभोजनः, पाठं
रूप्योदरः, कृष्णवर्णकः, कण्ठकमञ्जरिः, कूर्मः-क
कुंभीरो-महासक्रसदृशः, कर्कटः-कुलीरः, शुक्ति
स्फोटः, शंखः-कम्बुः, उद्रो-जलविडालः, शंब
ध्रुवशंखः, शफरी-ध्रुवमत्स्यः, वर्मिः-सर्पाकारः,
का-पार्श्वेषु कण्ठकवलयितो वर्तुलः, चुलूकी-दंत्या
ऽन्तर्वक्त्रो, बहिर्निश्वासमुक्, नक्रो-रुक्माकारः, मक
सिंहदंष्ट्रः, शिशुमारः-शिशुम्रः, तिमिः-शतयोजनवि
तं गिलतीति तिमिंगिलः, राजी-राजीवो व
चिलिचिमः-शक्कलीलोहितनयनः सर्वतो लोहित
प्रायो भूमिचारी । आद्यशब्दाद्गोमत्स्यादयः ॥ ५३ ॥

मांसमित्याहुरष्टधा ॥ ५४ ॥

स०-इत्यष्टमिः प्रकारैः शास्त्रकारा
माहुः ॥ ५४ ॥

प०-इत्येवमनन्तरोक्तेन प्रकारेण मांसस
ऽष्टमिः प्रकारैराहुः क्रव्यमाचार्याः ॥ ५४ ॥

हे०-उक्तानां वर्गाणां मांसत्वमाह-इत्युक्तेन
णाष्टप्रकारं मांसमाहुः ॥ ५४ ॥

योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वादनिश्रिते

स०-योनिषु पूर्वोक्तास्वष्टासु मध्ये व्यामिश्र
रत्वाद्यामिश्रविषयत्वादजावी व्यामिश्रेऽजावी छा
ते अनिश्रिते । ते हि जांगलेऽपि देशे वर्तन्ते अ
अजावी इति स्त्रीलिंगनिर्देशोऽत्र विवक्षित
केचित्त्वनिश्चिताविति निजगदुः । तत्र तित्ति
धन्वानूपचारी प्रथितः । तत्कथमसौ हि उ

र्तितः । ब्रूमः । तत्स्वभावत्वात् । यद्यप्युभयचरोऽयं
याऽपि जांगलस्वभावत्वाज्जांगलोऽयं भक्षणे । अत्र
ष्किरत्वं तित्तिरे निश्चितं निमित्तमस्ति । तस्मादयं
जांगल एव युक्तः । हरिणादीनां च किरातकैव-
दिभ्यो नानादेशप्रसिद्धा संज्ञा वेद्याः ॥ ५५ ॥

प०—योनित्वेतास्वष्टसु मध्ये अजावी-छगलो-
र-वनिश्चितौ निश्चयेन नोक्तौ । तस्मात् व्यामिश्रः
गोचरत्वात् व्यामिश्रो जाङ्गलोऽनूपः । ते हि जाङ्ग-
देशं कदाचिदाश्रयन्ते, कदाचिदानूपमेव एकान्तेन ।
तत्तित्तिरिति प्राप्नोति, तस्याप्युभयचारित्वात् ।
या चरकमुनिः—“गुरुष्णमधुरो नातितत्त्वानूपनि-
वृणात् । तित्तिरिः सञ्जयेच्छीघ्रं त्रीन्दोषाननि-
वृणान् ॥” यद्यपि तित्तिरिभयचरस्तथापि निय-
मेव हि तित्तिरिर्जाङ्गलानूपौ द्वावपि निषेवते ।
इसावेकविषयनिषेवणरतिर्जातुचिद्व्यवत्यन्यत्र पञ्च
तेधात् । अजावी तु कदाचिदेकान्ते धन्वदेशमेव,
दाचिदेकान्ते आनूपदेशमेव, चरत एवं स्वभावत्वा-
द्यागमेषयोः ॥ ५५ ॥

हे०—अजाव्योरनुक्तौ हेतुमाह—अजावी-मृगविशेषौ,
निष्ठु-मृगप्रसहामृगाख्यासु योनिध्वनिश्चित इत्यनिर्धा-
ते व्यामिश्रगोचरत्वात् योनित्रयविषयत्वात्, अजाव्यो-
र-स्वत्वेऽपि मृगादिविशेषो नास्तीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

आद्यांत्याजांगलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ

स०—आदौ भवा आद्या मृगविष्किरप्रतुदाख्या
गलचारित्वाज्जांगलशब्दवाच्या एव । महामृगा-
चरमस्याख्या आनूपाः । मध्यौ द्वौ विलेशयप्रस-
ख्यौ साधारणौ । जांगलानूपचारिणावित्यर्थः ।
ध्याविति द्विवचननिर्देशसामर्थ्यादाद्यन्तानां वर्गाणां
त्येकं त्रिधात्वमनुमीयते त्रिप्रहणमन्तरेणापि ॥ ५६ ॥

प०—मध्याविति द्विवचननिर्देशादाद्यन्तास्त्रयस्त्रयो
र्गा भवन्ति । आद्यास्त्रयो वर्गा-मृगविष्किर-
तुदा जाङ्गलचारित्वाज्जाङ्गलशब्दवाच्याः । अन्ये
यो वर्गा-महामृगजलचरमस्या आनूपा आनूपे एव
रणादानूपशब्दवाच्याः । मध्यौ द्वौ वर्गौ-विले-
यप्रसहाख्यौ साधारणौ, साधारणदेशचरणात् ५६

हे०—मांसस्य त्रैविध्यमाह—आद्यास्त्रयो मृगविष्किर-
तुदा जाङ्गलाः । अन्त्यास्त्रयो—महामृगजलचरम-

स्या—अनूपाः । मध्यौ द्वौ—विलेशयप्रसहौ साधा-
रणौ ॥ ५६ ॥

तत्र बद्धमलाः शीता लघवो जांगला हिताः ।
पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ ५७ ॥

स०—तत्र तेषु जांगलानूपसाधारणेषु मध्ये जांगला
बद्धमला ग्रथितं पुरीषं कुर्वति । शीतवीर्या लघवः ।
सन्निपाते हिताः । किंभूते । पित्तोत्तरे पित्ताधिके ।
तथा वातो मध्यो यस्मिंस्तस्मिन्मध्यममरुति । तथा
कफानुगे कफोऽनुगोऽवलो हीनो यस्मिंस्तस्मिन् स्व-
ल्पश्लेष्मणि ॥ ५७ ॥

प०—तत्रेति निर्धारणे । तत्र तेषु जाङ्गलानूपसा-
धारणेषु मध्ये, जाङ्गला-बद्धमलाः बद्धपुरीषाः,
शीताः—शीतवीर्याः, लघवश्च, हिताः—पथ्याः । सन्नि-
पाते—पित्तोत्तरे-पित्ताधिके, वातमध्ये-नोत्कृष्टे न हीने
न कफानुगे—कफहीने, पित्तमुत्तरमधिकं च यस्मि-
स्तथा वातो मध्यो यस्मिन्, कफोऽनुगो यस्मिन्
सन्निपाते तस्मिन् हिताः ॥ ५७ ॥

हे०—जाङ्गलगुणानाह—बद्धमला-बद्धपुरीषाः, सन्नि-
पाते-दोषस्यप्रकोपे हिताः, कफानुगे हनिकफे अत्र
क्रेपाचिद्विशेषः ॥ ५७ ॥

दीपनः कटुकः पाके ग्राही रूक्षो हिमः शशः ५८

स०—शशोऽग्निदीपनः पाके कटुको ग्राही रूक्षः
शीतश्च । ग्राहिशीतत्वं चाऽस्य जांगलत्वादेव लब्ध-
मित्यतिशयार्थं पुनरिहोपात्तम् । स्वादुकषायत्वादिकमे-
षामिह युक्त्युक्तम् । संप्रहेतुं स्पष्टं कुत्वोक्तम् । यथा ।
तत्र बद्धमला रूक्षा मांसानामुत्तमा हिमाः । कषाय-
स्वादुविशदा लघवो जांगला हिताः । तान्नोऽथ हरिणः
कृष्णस्त्रेणो हृद्यस्त्रिदोषजित् । लवीयान् षड्सश्वासौ
ग्राही रूक्षो हिमः शशः । कटुपाकोऽग्निकृत्पथ्यः सन्नि-
पातेऽनिलावर इति ॥ ५८ ॥

प०—तेषु जाङ्गलेषु मध्ये शशोऽग्निदीपनोऽग्नि-
वृद्धिकृत् । तथा पाके कटुकः । ग्राही संप्रहणशीलः,
रूक्षश्च । हिमः—शीतवीर्यः ॥ ५८ ॥

हे०—तत्र शशगुणानाह—दीपन इति ॥ ५८ ॥

ईषदुष्णा गुरुस्निग्धा बृंहणा वर्तकादयः ।
तित्तिरिस्तंष्वपि वरो मेधाग्निबलशुक्रकृत् ।
ग्राही वर्ण्योऽनिलोद्विक्तसन्निपातहरः परम् ५९

स०--वर्तकादारभ्य यावज्जाङ्गलसमाप्तिस्तावत्सर्वे
औष्ण्यगौरवस्निग्धत्वैर्युक्ताः । तेष्वपि मध्ये तित्तिरिः
श्रेष्ठो मेधादिकश्च । तथा संग्रहणो वर्ण्यो वाता-
धिकसन्निपातहरश्च । स च तित्तिरिर्धन्वन्यानुपे च
देशे विचरत्यतः स्निग्ध उष्णो गुरुर्बृंहणश्च । तथा
च संग्रहे । धन्वानूपविचारित्वात् स्निग्धोष्णगुरुबृं-
हण इति ॥ ५९ ॥

प०--जाङ्गलेषु मध्ये वर्तकादयो वर्तकात्प्रभृति
यावज्जाङ्गलसमास्तावत् सर्वे ईषदुष्णगुरुस्निग्धाः । उ-
ष्णगुरुत्वस्निग्धत्वे किञ्चिद्युक्तास्तथा बृंहणाः बृहत्त्व-
कारिणः । तेष्वपि वर्तकादिषु मध्ये तित्तिरिर्वरः श्रेष्ठः ।
तथा मेधाग्निबलशुक्राणि । करोति ग्राही--सङ्ग्र-
हणशीलः । वर्ण्यः-शरीरवर्णकारी । अनिलो वायुरु-
द्विक्त उल्बणो यस्मिन् संनिपाते; तं तथाविधं संनि-
पातं हरति परमत्यर्थं कृत्वा ॥ ५९ ॥

हे०--वर्तकादिगुणानाह--ईषदिति । वर्तकादयो वर्त-
को वर्तकित्यादयो जाङ्गलाः । तित्तिरिगुणानाह--तेषु
वर्तकादिषु अनिलोद्विक्तं वाताधिकं संनिपातं दोषत्रयप्र-
कोपं हरते, संग्रहे तु--“धन्वानूपविचारित्वास्निग्धोष्णगुरु-
बृंहण ” इति ॥ ५९ ॥

नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदशाम् ६०

स०--शिखी बर्ही नातिपथ्यः श्रोत्रादीनां पथ्यो
वयसः स्तम्भनकारित्वेन पथ्यः ॥ ६० ॥

प०--शिखी-मयूरो, नातिपथ्यः-नातिहितः, किं-
तार्हं किञ्चिद्धितः । स एव पथ्यो हितः, श्रोत्रादीनाम् ।
श्रोत्रयोः पथ्यः श्रुतिजननात् । स्वरस्य पथ्यः,
स्वर्यत्वात् । वयसः पथ्यः, शीघ्रिवार्धक्यरक्षणात् ।
दृष्टेः पथ्यो, दृष्टिप्रसादभावात् ॥ ६० ॥

हे०--मयूरगुणानाह--नातिपथ्य इति । नातिपथ्यः
नातिस्वस्थहितो दोषत्रयकारित्वात्, श्रोत्रादीनां तु पथ्य-
स्तदाढ्यकारित्वात् ॥ ६० ॥

तद्वच्च कुक्कुटो वृष्यः ॥ ६१ ॥

स०--तद्वच्च कुक्कुटो मयूरतुल्यगुणो वृष्यश्च ६१ ।

प०--कुक्कुटस्तद्वच्च मयूरवत् । नातिहितो, हित-
स्तु श्रोत्रादीनाम् । तथा वृष्यः-शुक्रवृद्धिकारी ॥ ६१ ॥

हे०--कुक्कुटगुणानाह--तद्वदिति । तद्वन्मयूरतुल्य-
गुणः ॥ ६१ ॥

ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ॥ ६२ ॥

स०--ग्राम्यः पुनः कुक्कुटः श्लेष्मलो गुरुश्च ६२ ॥

प०--ग्राम्यः पुनः कुक्कुटो जनपदसंनिवेशचारी
श्लेष्मलस्तथा गुरुः ॥ ६२ ॥

हे०--ग्राम्यकुक्कुटगुणानाह--ग्राम्य इति । ग्रामे भवो
ग्राम्यः ॥ ६२ ॥

मेधाऽनलकरा हृद्याः क्रकराः सोपचक्रकाः ६३ ॥

स०--क्रकरोपचक्रकाश्च मेधामग्निं च कुर्वन्ति
हृद्याश्च ॥ ६३ ॥

प०--सोपचक्रकाः क्रकराः--मेधां प्रज्ञासनलमग्निं
च कुर्वन्ति मेधानलकराः । हृद्या--हृदि साधवः ॥ ६३ ॥

हे०--क्रकरोपचक्रयोर्गुणानाह--मेधानलकरा इति ।
अनलो वह्निः ॥ ६३ ॥

गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्वदोषकृत् ॥ ६४ ॥

स०--काणः कपोतो गुरुरीषलवणस्त्रिदोषकृच्च ६४

प०--काणः कपोतः पक्षी--गुरुः, तथा किञ्चिल्लवणः,
सर्वान् त्रीन् दोषान् करोति सर्वदोषकृत् ॥ ६४ ॥

हे०--काणकपोतगुणानाह--काणकपोतोऽन्योऽरुणकपो-
तभेदः ॥ ६४ ॥

चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परम् ॥

स०--चटकाः श्लेष्मलादियुक्ता अतिशयेन शुक्र-
कृतश्च ॥ ६५ ॥

प०--चटकाः--श्लेष्मलाः कफकराः तथा स्नि-
ग्धाः । वातं घ्नन्तीति वातघ्नाः । भृशमत्यर्थं शुक्रला
वृष्याः ॥ ६५ ॥

हे०--चटकगुणानाह--चरकस्त्वाह--“चटका मधु-
राः स्निग्धाः कफशुक्रविषर्जनाः । संनिपातहराश्चैव शमना

रुतस्य च ॥” इति । तत्र संनिपातस्य संपृक्तदोषत्र-
वचनात्संपृक्तानेव त्रीन् दोषान् भ्रन्ति नत्वसंपृक्तान् ।
तएव शमना मास्तस्य चेत्युक्तं तस्मात् श्लेष्मलत्वं
संसृष्टविषयम् ॥ ६५ ॥

रूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ।

अशुक्रकृतो बल्या वातघ्नाः कफपित्ताः ६६

स०--अतोऽनन्तरं बिलेशयाद्या वर्गा यथोत्तरं
रुत्वेनोष्णत्वेन स्निग्धत्वेन मधुरत्वेन चाधिकाः । यो
स्मादुत्तरो वर्गः स तस्मादुरुत्वादिभिरधिक इत्यर्थः ।
था यथोत्तरमेव मूत्रशुक्रकृतो बल्या वातघ्नाः श्लेष्म-
त्तलाश्च ॥ ६६ ॥

प०--अतो जाङ्गलादनन्तरं ये वर्गा बिलेशयाद्याः
अथ यथोत्तरमुत्तरमुत्तरमनतिक्रम्य गुरुत्वोष्णत्व-
नग्धत्वमधुरत्वैश्चाधिकाः । यो यस्मादुत्तरो वर्गः
तस्माद्वर्गादुरुत्वादिभिर्युक्तः । तेन बिलेशयेभ्यः
तथाः गुरुत्वादिगुणयुक्ताः । प्रसहेभ्यो महामृगाः,
हमृगेभ्यो विष्कराः, विष्करेभ्यो मत्स्याः । तथा
त्रे, शुक्रं कुर्वन्ति मूत्रशुक्रकृतो यथोत्तरमेव बल्या-
श्वहाः । वातघ्नाः--समीरणनाशनाः । कफपित्ते
र्वन्तीति कफपित्ताः ॥ ६६ ॥

हे०--बिलेशयादिवर्गाणां गुणानाह--अत एभ्यो जाङ्ग-
भ्यः परे वर्गा बिलेशयादयः यथोत्तरं बिलेशयेभ्यः प्रसहा
र्वादिगुणयुक्ताः ततो महामृगास्ततो जलचरास्ततो
स्या इति ॥ ६६ ॥

एवं वर्गपंचकस्य सामान्यगुणानुक्त्वाऽपवादमाह--
गीता महामृगास्तेषु क्रव्यादाः प्रसहाः पुनः ।
वणानुरसाः पाके कटुका मांसवर्धनाः ॥
जीर्णांशोऽग्रहणीदोषशोषार्तानां परं हिताः ६७ ॥

स०--तेषु वर्गेषु मध्ये महामृगाः शीतवीर्याः ।
व्यमाममांसं मुञ्जते ये ते क्रव्यादाः । क्रव्यादास्तु ये
सहा मार्जारगृध्रोल्कादयस्ते लवणानुरसाः पाके
टुका मांसवर्धनाश्चातितराम् । जीर्णप्रभृत्यामयानाम-
शयेन हिताः ॥ ६७ ॥

प०--तेषु पञ्चसु वर्गेषु मध्ये महामृगाः--शीताः
तिवीर्याः । क्रव्यादा--आममांसभक्षकाः । क्रव्यं मांस-

मदन्ति भक्षयन्ति ये ते क्रव्यादाः । ते च द्विधा--मृगा,
विहंगाश्च । तत्र केचित् क्रव्यादो न सर्वे । ते च
लवणानुरसाः । लवणोऽनुरसो येषां ते प्रधानरसस्या-
न्ते किञ्चिद्व्यक्तोऽप्युपलभ्यते सोऽनुरसः प्रधानरसे-
नाभिभूतत्वादव्यक्त एव तिष्ठति । प्रधानरसविजा-
तीयकार्यकर्तृत्वात्तस्य सद्भावोऽनुमीयत इत्याहुः ।
तथा पाके कटुकाः कटुकं पच्यन्ते । मांसवर्धनाः-
मांसोपचयकराः । तथा जीर्णांशोऽग्रहणीदोषशो-
षार्तानां नराणां परमतिशयेन हिताः पथ्याः ।
जीर्णांशः--चिरोत्थोऽर्शः । शोषो--राजयक्ष्मा ॥ ६७ ॥

हे०--तत्र केषांचिद्विशेषः । तत्र महामृगगुणानाह-
शीता इति । क्रव्यादप्रसहगुणानाह--वानरमूषिककुर्लिङ्ग-
मधुहाव्यतिरिक्ताः द्विप्यादयो मांसाहारत्वात् क्रव्यादप्र-
सहाः, जीर्णैः कालेन पक्वदोषैरर्शः प्रभृतिभिरार्तानां हिताः,
शोषो--राजयक्ष्मा । संग्रहे तु--चक्षुष्याः सृष्टविष्मूत्रा मांसलाः
कटुपाकिनः ॥ इति ॥ ६७ ॥

नातिशीतं गुरु स्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ।

शरीरधातुसामान्यादनभिष्यंदि बृंहणम् ॥ ६८ ॥

स०--नातिशब्दोऽत्रेषदर्थे । यदि तु प्रतिषेधनमा-
त्रमभीष्टमभविष्यदाचार्यस्य ततो नञ एव केवलस्योपा-
दानमकारिष्यत् । तस्मादीषदर्थ एव विवाक्षितः । अत
एवं व्याख्यानयति । अदोषलमिति । अल्पदोषलम् ।
यथाऽनतिदग्धो ग्राम इति । शरीरस्य धातुः शरीर-
धातुः प्रकृतत्वात्पुरुषशरीरस्य मांसाख्यो यो धातु-
स्तस्य सामान्यातुल्यत्वादाजं मांसमनभिष्यंदि बृंहणं च ।
गुणकृतं चाऽत्र सामान्यं गृह्यते न द्रव्यकृतम् । द्रव्यकृते
हि सामान्ये गृह्यमाणे तुरगोरगादिमांसमपि पुरुषशरी-
रधातोर्मांसाख्यस्य मांसत्वेन समानं भवतीति तदप्यन-
भिष्यंदि बृंहणं च स्यान्न केवलमाजं मांसम् । गुणकृते
तु सामान्ये गृहीते शरीरधातुसामान्यादाजमेव मांसम-
नभिष्यंदि बृंहणं चेति वक्तुं युज्यते । मांसग्रहणं चा-
त्रोपलक्षणार्थम् । न केवलमाजं मांसं पुरुषशरीरधातुना
मांसाख्येन तुल्यं यावदन्येऽपि ये छागशरीरगता धात-
वस्तेऽपि मनुष्यशरीरधातुना तुल्यगुणास्तेऽप्यनभिष्यं-
दिनो बृंहणाश्च । अनया भंग्या पुरुषमांसस्याऽप्याचा-
र्येणाऽत्र गुणा उक्ताः । ननु बृंहणं यद्द्रव्यं तद्वैमाप्य-

मभिष्यंदि च । अपामेवाऽसाधारणो धर्मः स्वण-
रूपः । तत्कथमनभिष्यंदीत्युक्तम् । ब्रूमः । द्रव्यप्रभा-
वात् ईदृशोऽयं द्रव्यप्रभावो यद्बृंहणमपि द्रव्यमनभिष्यं-
दीति ॥ ६८ ॥

प०-नातिशब्दौ ईषदर्थे प्रवर्तते । तस्मादल्प-
मात्रशैत्यादियुक्तम् । मांसमाजं तेन नातिशीतवीर्यं,
नातिगुरु । अदोषलम् अकारोऽयमल्पार्थं यथा
अलोमिकैडिका, अनुदरा कन्येति । तेनेषदोषल-
सीषदनभिष्यन्दीति मनीषितम् । तस्मादल्पदो-
षमल्पाभिष्यन्दि च । दोषोत्कलेशादुच्छ्रान्तावस्था-
भिष्यन्दः । अनभिष्यन्दि अश्लेष्मलमित्यर्थः ।
तथा शरीरधातुसामान्यात् सर्वाकारमप्यदोषम् ।
यद्रूपा हि देहधातवो मनुष्याणां तादृशा छगली-
यानामप्येते देहधातुस्तत्त्वात्तन्मांसं न काञ्चिदा-
बाधां कुरुते । तेन शक्यते वक्तुं निदोषमेवेति,
तेन सामर्थ्याल्लब्धं पुरुषशरीरसकलधातुसादृश्यम् ।
यादृशा मनुष्याणां शरीरधातवस्तादृशा अजाना-
मित्येतया चोक्त्या मानुषस्यापि मांसस्य स्वभावो
निरूपितो भवति । बृंहणं-पुष्ट्यावहम् ॥ ६८ ॥

हे०-अजामांसगुणमाह-अदोषलं दोषविरुद्धम्, त्रिदोष-
प्रमित्यर्थः । तत्र अविरोद्धार्थः । उक्तं हि खारणादिना-
“अविदाह्यनतिस्निग्धं नातिशीतलमामिषम् । छागं लघु
त्रिदोषमनभिष्यंदि बृंहणम् ॥” इति । हारीते नवत्रिदो-
षप्रदेहधातुसामान्यात् छागलं लघ्विति गुरुत्वलघुत्वयोर्गुण-
त्वपाकत्वाभ्यामविरोधः । त्रिदोषमन्त्रं वातोत्तरत्रिदोषविषयं
किञ्चित्पित्तकफकरत्वात्, उक्तं च सुश्रुते-“ नातिशीत-
गुरुस्निग्धो मंदपित्तकफः स्मृतः । छागलस्त्वनभिष्यन्दी-
तेषां पीनसनाशनः ॥” इति । ननु बृंहणस्य दध्यादेराभि-
ष्यंदिदत्तदर्शनात् कथं बृंहणमनभिष्यंदीति । अत आह-
शरीरधातुसामान्यात् शरीरमर्थान्मनुष्यस्य धातवो रसा-
दयः तैः सामान्यं सदृशगुणत्वं, यद्गुणा मनुष्यधातवस्त-
द्गुणा एवाजस्य, अतोऽत्यंतसाम्याद्बृंहणमप्यनभिष्यंदि यद्वि-
कैश्चिद्गुणैः समं कैश्चिद्विपरीतं तद्बृंहणं वाभिष्यंदि च । यथा-
स्थानं घृतं, स्थानघृतप्रक्षेपाद्वर्द्धते न चाभिष्यंदते
तदेवोष्णघृतप्रक्षेपाद्वर्द्धतेऽभिष्यंदते च ॥ ६८ ॥

विपरीतमतो ज्ञेयमाविकं बृंहणं तु तत् ॥ ६९ ॥

स०-अतोऽजामांसाद्विपरीतमाविकं मांसमत्युष्णं
स्निग्धं गुरु सदोषमभिष्यंदि चेति । बृंहणत्वस्याऽपि विपर्यये

प्राप्ते तदपवादमाह । बृंहणं तु तदिति । तुशब्दोऽवधार
बृंहणमेव तदित्यर्थः ॥ ६९ ॥

प०-अवीनामिदमाविकम् । उरध्वं-मांसम्
अत आजमांसाद्विपरीतं ज्ञेयं बोद्धव्यम् । तेन
मांसं नातिशीतलमिदं त्वतिशीतलम् । तन्ननातिगु
इदन्त्वतिगुरु । तत्पुनर्नातिस्निग्धम् । तत्तु बृंह
मिदं पुनर्बृंहणमेव । अत्र विपरीत्यं नास्ति ॥ ६९ ॥

हे०-आविकमांसगुणानाह-विपरीतमिति । ३
आजमांसाद्विपरीतमतिशीतगुरु, स्निग्धं, त्रिदोषकरमा
प्यंदि च विपरीतत्वात्कर्तुं प्राप्त आह-अजाव्योः प्रस
प्रस्तावे गुणकथनमनिश्चितत्वेऽपि प्रायः प्रसहत्वज्ञापनार्थं
अतएव सुश्रुतेन ग्राम्येषु पठितौ-“ अश्वाश्चतरगो
खरोष्ट्रवस्तोरभ्रमेदःपुच्छप्रभृतयो” ग्राम्या इति ग्राम्याश्च
प्रसहपूक्ताः ॥ ६९ ॥

शुष्ककासश्रमाऽत्यग्निविषमज्वरपीनसान् ॥
कार्श्यं केवलवातांश्च गोमांसं संनियच्छति ७०

स०-गोमांसं शुष्ककासादीन्नियच्छति ॥ ७० ॥

प०-गोः मांसं गोमांसं-तच्छुष्ककासादीन् नियच्छति
निवारयति । श्रमः-खेदः । अत्यग्निर्वक्ष्यमाणः
विषमज्वरः-संततादिः । पीनसः-प्रतिश्यायः । काश्
कृशत्वम् । केवलवातः शुद्धवातः ॥ ७० ॥

हे०-गोमांसगुणानाह-शुष्ककासः-कफादिष्विवनरा
तः । केवलवातान् शुद्धवातजान् व्याधीन् बहुवचनाद्वा
शब्देन वातव्याधयो गृह्यन्ते ॥ ७० ॥

उष्णो गरीयान्महिषः स्वप्नदाढ्यवृहत्त्वकृत् ७१

स०-महिष उष्णो गुरुतरः स्वप्नादींश्च करोति । गु
शब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना गरादेशः । दाढ्यमि
वर्णदृढेत्यादिना प्यञ् ॥ ७१ ॥

प०-महिषः-उष्णवीर्यः, गरीयान्-गुरुतरः । तथा स्वप्न
दाढ्यवृहत्त्वकृत्-निद्रास्थैर्यस्थूलत्वं करोति
त्यर्थः ॥ ७१ ॥

हे०-महिषगुणानाह-गरीयानन्वेष्यो मांसेभ्यो गुरु
स्वप्नो निद्रा ॥ ७१ ॥

तद्वद्वराहः श्रमहा रुचिशुक्लबलप्रदः ॥ ७२ ॥

स०-वराहस्यकरस्तद्वन्महिषगुणो ज्ञेय इत्यर्थः । तः
श्रमहा रुचादिप्रदश्च ॥ ७२ ॥

प०—वराहः-शुकरः, तद्वत् महिषवत्, गुणैर्विज्ञेयः।
त पुनः श्रमहा-श्रमघ्नः। तथा रुचिशुक्रबलानि प्रक-
र्ण ददाति रुचिशुक्रबलप्रदः ॥ ७२ ॥

हे०—वराहगुणानाह—तद्वन्महिषवत्, ननु—“स्वेदनं
हृणं वृष्यं तर्पणं शीतलं गुरु। श्रमानिलहरं स्निग्धं वराहं
लघ्वर्द्धनम् ॥” इति सुश्रुतेन शीतत्वमिह तु तद्वद्वचनादु-
पगत्वमिति विरोधः, नच्चातिदेशिकमुपगत्वमपिपदेशिकेन
शीतत्वेन बाध्यत इति वाच्यं, ‘स्वादम्लपाकं स्निग्धोष्णं वातघ्नं
हृणं गुरु। स्वेदनं तर्पणं हृद्यं बल्यं शौकरमामिषम् ॥’
ति खारणादिवचनादुपगत्वस्याप्यौपदेशिकत्वात्। मैवम्
उपगत्वस्य स्पर्शविषयत्वात्। स्पर्शोष्णं, शीतवीर्यमप्यु-
गोदकादिस्वेदनं दृष्टं नतूष्णवीर्यमपि स्पर्शशीतं कां-
जकादिहिमं च स्वेदनम् अतो युक्तैवेयं विषय-
प्रवस्था ॥ ७२ ॥

तस्याः परं कफकराः ॥ ७३ ॥

स०—गुरुष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरमित्यनेन।
क्षणेनाऽतिगुरुष्णस्निग्धमधुरत्वमतिमूत्रशुक्रकृत्वमति-
ह्यत्वमतिवातघ्नत्वमतिकफपित्तलत्वं च मत्स्यानामुक्तम्।
रं कफकरा इत्यनेनाऽतः कफकृत्तमा मत्स्या इति बोध-
ति। संग्रहे स्पष्टार्थमेवमुक्तम्। कफपित्तकरा मत्स्याः परं
वननाशना इति ॥ ७३ ॥

प०—मत्स्याः-रोहितपाठीनप्रभृतयः, परमतिशयेन
कफराः-श्लेष्मलाः ॥ ७३ ॥

हे०—मत्स्यगुणानाह ॥ ७३ ॥

त्रिलिचीमस्त्रिदोषकृत् ॥ ७४ ॥

स०—चिलिचीमसंज्ञो मत्स्यस्त्रिदोषकरः ॥ ७४ ॥

प०—तेषु मत्स्येषु मध्ये चिलिचीमो मत्स्यविशेष-त्रीन्
षान् वातादीन् करोतीति त्रिदोषकृत् ॥ ७४ ॥

हे०—चिलिचीमगुणानाह—चिलिचीम इति ॥ ७४ ॥

विरोहितगोधैणाः स्वे स्वे वर्गे वराः परम् ७५

स०—लावादयः। स्वस्ववर्गेषु वरतराः। तत्र लावो
ष्किरेष्वतिश्रेष्ठः। रोहितो मत्स्येषु। स हि प्रतिस्रो-
विचारी। आकाशप्लवनश्च। तथा चोक्तम्।
तिस्रोतोविचारित्वादाकाशप्लवनेन च। रोहितः

प्रवरस्तेषामिति। गोधा च बिलेशयेषु वरा। एणो
मृगेष्विति ॥ ७५ ॥

प०—लावाद्याः स्वे स्वे आत्मन्ये आत्मन्ये वर्गे गुणे परं
प्रकृष्टं कृत्वा वराः श्रेष्ठाः प्रधाना इत्यर्थः। तेन लावः
पक्षी विष्किरेषु वरः। गोधा बिलेशयेषु, एणो मृगेषु
मध्ये वरः ॥ ७५ ॥

हे०—मांसेषु वरं निर्धारयति—लावेति। लावो-विष्कि-
रेषु वरः, रोहितो—मत्स्येषु वरः, गोधा-बिलेशयेषु, एणो-
मृगेषु परमिति वरेभ्योऽपि वराः। वरास्तु संग्रहे उक्ताः—
“एणः कुरंगो हरिणः शशो लावः कपिञ्जलः। तित्तिरिः
क्रकरो गोधा श्वाविद्वृधो मृगाधिपः ॥ बर्हिणः सारिका
न्यकुर्हसो रोहितकच्छपौ। वर्मा चाग्र्याः स्ववर्गेषु प्रवरा-
स्तेष्वपि स्मृताः ॥ लावैणगोधा सिंहश्च निन्दितो
गौः सददुरः। ऋक्षः काणः कपोतश्च शेषमुक्तं यथा-
यथम् ॥” इति ॥ ७५ ॥

मांसं सद्योहतं शुद्धं वयःस्थं च भजेत् ॥ ७६ ॥

स०—मांसं सद्योहतं भजेत्। सद्योहतस्य मांसं भजेदि-
त्यर्थः। तथा शुद्धं स्वायस्थ्यादिरहितम्। तथा वयसि
तिष्ठतीति वयःस्थम्। यद्यपि सर्वं मांसं वयःस्थमेव
तथाऽपीह वयःस्थमित्युक्त्या शोभनं तरुणं वय इति
गम्यते। तस्माद्यूनः प्राणिनो मांसं भजेन्न बालवृद्धयो-
रिति ॥ ७६ ॥

प०—सर्वं मांसं सद्योहतं तत्कालव्यापादितं तथा शुद्धं
विषाद्यनुपहितं वयःस्थं तरुणानां सम्बन्धि न पुन-
र्बालानां वृद्धानां तेषां सदोषत्वात्। तथा च संग्रहे—
“गुरुण्यङ्गानि बालानां कषायमधुरं पलम्। वृद्धानां
स्नायुभूयिष्ठमबल्यं गुरु दोषलम् ॥” इति ॥ ७६ ॥

हे०—मांसभजनं नियच्छति—मांसमिति। सद्योहतं च
तत्कालव्यापादितं मृगादिजं शुद्धमस्थ्यादिरहितं वयःस्थं
तरुणम् एभ्योऽन्यन्न सेव्यमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

त्यजेत्।

मृतं कृशं भृशं मेघं व्याधिवारिविषैर्हतम् ७७ ॥

स०—मृतं स्वयं मृतं न भजेत्। अविज्ञातस्वरूपेण
व्याधिना मृतस्य प्राणिनो यन्मांसं तत्त्यजेदित्यर्थः। कृशं
दुर्बलं न भजेत्। तथा भृशं मेघमतिमेदुरं मांसं

त्यजेत् । तथा व्याधिना निर्नातस्वरूपेण हतस्य वारिणा विषेण च हतस्य निर्जीवीकृतस्य यन्मांसं तत्त्यजेत् । संप्रहे तु हंसादीनां विशेषा उक्ताः । यथा । हंसः स्वरकरः पित्तरक्तजन्मधुरो हिमः । कुलीरः परमं वृष्यो बृहणः प्रीणनो गुरुः । गोधा नियच्छति विषं मृषिकः शुक्रवर्धनः । गुरुण्यंडानि बालानां कषायममुरं पलम् । वृद्धानां स्नायुभूयिष्ठमबल्यं गुरु दोषलमिति ॥ ७७ ॥

प०-सर्वं मांसं स्वयं मृतं त्यजेत् । तथा कृशं क्षीण-धातुस्नायवास्थिशेषं भृशमत्यर्थं मेदुरं पलं त्यजेत् । तथा व्याधिना वारिणा विषेण वा हतं मांसं त्यजेत् ॥ ७७ ॥

हे०--सर्वेष्वपि मृतादीन्यपवादितं-त्यजेदिति । यत्सद्योहतमपि केन हतमिति न ज्ञायते तन्मृतं कृशमपुष्टं, भृशं, मेदुम अत्यन्तपुष्टं, व्याधिहतं ज्वरादिना हतं, वारिहतं जलमज्जनादिना, विषहतं विषदिग्धशस्त्रेण सर्पादिना वा ॥ ७७ ॥

पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चार्धं गुरुणी गर्भिणी गुरुः ॥
लघुयोऽपि चतुष्पात्सु विहंगेषु पुनः पुमान् ।
शिरःस्कंधोरुपृष्ठस्य कट्याः सक्थिनोश्च गौरवम् ।
तथामपक्वाशययोरेथापूर्वं विनिर्दिशेत् ।
शोणितप्रभृतीनां च धातूनामुत्तरोत्तरम् ।
मांसाद्वरीयो वृषणमेद्वृक्कयकृद्गुदम् ॥ ७८ ॥

स०-पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चार्धं यथासंख्यं गुरुणी । पूर्वं च पश्चं च पूर्वपश्चं तयोरर्धं । पुंसः पूर्वार्धं गुरु स्त्रियः पश्चार्धं गुर्वित्यर्थः । गर्भिणी गुरुः गर्भिणीमांसं गुरु । चत्वारः पादा येषां ते चतुष्पादस्तेषु चतुष्पात्सु गवादिषु मध्ये स्त्री लघुः । चतुष्पादितिसंख्यासु पूर्व-स्येवंतलोपः । विहंगेषु द्विजेषु तु पुमान् लघुः । शिरःप्रभृतीनां मांसानां यथापूर्वं गुरुत्वं निर्दिशेत् । एवं सक्थ्यादिमांसेभ्यः शिरोमांसं गुरुतममित्यवतिष्ठते । आमपक्वाशययोश्च यथापूर्वं गुरुत्वं निर्देशः । तेन पक्वाशयादामाशयो गुरुः । रक्तादीनां धातूनां यथोत्तरं गुरुत्वं निर्दिशेत् । तेन लोहितान्मांसं गुरु मांसांमेद इत्यादि । मांसाद्वरीयो वृषणमेद्वृ-

क्कयकृद्गुदमित्यत्राऽप्युत्तरोत्तरमित्यनुवर्तते । तेन मांसा-द्वरुतरो वृषणस्तस्मान्मेदो यावत्सर्वं गरिष्ठं गुदं निर्दि-शेत् । इति मांसवर्गः ॥ ७८ ॥

प०-सर्वेषां प्राणिनां पुंसां स्त्रीणां च यथासंख्येन पुंसां पूर्वार्धं शिरःप्रभृति नाभ्यवसानं गुरु, स्त्रीणां पुनः पश्चार्धं नाभेरधोऽगं सर्वगुरुगर्भिणीपुनः सर्वा समस्ता गुरुः । चतुष्पात्सु चतुश्चरणेषु, हरिणच्छागमेषमाहिपादिषु मध्ये योषित् स्त्री लघुः । विहंगेषु-पक्षिषु, लावहंस-मयूरकुक्कुटादिषु मध्ये पुमान् लघुः । शिरःप्रभृतीनामङ्गानां-यथापूर्वं-पूर्वमनतिक्रम्य, गौरवं-गुरुत्वं विनिर्दिशेत्-जानीयात् । तेन सक्थिमांसात् कटि-मांसं गुरु, कटिमांसात् पृष्ठमांसं गुरु । पक्वस्याहा-रस्य स्थानं पक्वाशयो, नाभेरधः । आमस्याहारस्य स्थानमामाशयो नाभेरुर्ध्वम् । तथा च मुनिः-“नाभेः स्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः” रक्तादीनां षण्णां धातूनामुत्तरोत्तरं गौरवं विनिर्दि-शेत् । तेन रक्तान्मांसं गुरु, मांसांमेदः, मेदसो-ऽस्थि, अस्थनो मज्जा, मज्जः शुक्रं गुरुतमम् । मांसा-त्-समस्तदेहजात् वृषणादिमांसं गरीयो-गुरुतरम् । अत्र वृषणौ फलकोशापरपर्यायौ । मेद-लिङ्गम् । वृक्-कोष्ठाङ्गम् । यकृत-कालीयम् । गुदं-पायुः । अत्र मांसानां स्त्रीपुंसकृतां विशेष एकयोनितः । भिन्नयो-नीनां चोत्सर्गापवादस्थितार्थोपबृंहकवचनविकल्पनां यथायोगं स्वबुद्ध्या परिकल्पनीयम् । इति मांसवर्गः ॥ ७८ ॥

हे०--अवयवादिविशेषेण गुरुलाघवमाह-पुंसः पुंस्त्रि-स्थ मृगादेः शरीरस्य पूर्वार्द्धं नाभ्यादिशिरोऽन्तं गुरु, स्त्री-णां तु पश्चार्द्धं नाभेरधोभागं गुरु, गर्भिणी तु सर्वैव गुरु-रिति । चतुष्पात्सु मध्ये योषित् स्त्री लघुः, विहंगेषु पक्षिषु मध्ये पुमान् लघुः, शिरस्कंधोर्विति । यथावयवेषु मध्ये पृष्ठस्य कट्याः सक्थोरिति, पृष्ठादित्रयस्य यथापूर्वं गौरवं निर्दिशेत् । सक्थिभ्यां कटी गुरुः, कट्याः पृष्ठं गुर्विति । सक्थिशब्देन जंघे ग्राह्ये ऊर्वोः पृथग्ग्रहणात्, शिरोवत्पादगौरवमिति । खारणादिना पादयोः शिरस्तुल्य-त्ववचनात् चकारात् पादयोश्च गौरवं विद्यात् शिरःस्कंधो-रुणश्च गौरवं विद्यात् । ऊरुभ्यां स्कंधो गुरुः, ताभ्यां शिरां गुर्विति । ऊरुस्कंधशिरः सक्थिकटीपृष्ठानां यथोत्तरं गौरवमित्यर्थः । उक्तं च सुश्रुतेन तथा-“सक्थिस्कंध-कोडशिरःपादकरकटीपृष्ठचर्मकालेयकयकृदन्त्राणीति”

कालेयं वृकः तथामपकाशयोः पकाशयादामाशयो गुरु-
रित्यर्थः । शोणितप्रभृतीनामुत्तरोत्तरं शोणितादिभिः शब्दैः
शोणितसारदयो लक्ष्यन्ते, तेन शोणितसारस्य
प्राणिनो मांसात् मांससारस्य मांसं गुरु, ततो
भेदः सारस्य, ततोऽस्थिसारस्य, ततो मज्जसारस्य,
ततः शुक्रसारस्येति । नत्वेवंचेत् त्वक्शब्देऽपि ग्राह्ये
वक्ष्यति हि—“त्वक्कादीनि सत्त्वान्ताव्यग्राण्यष्टौ यथोत्तरम् ।
बलप्रमाणज्ञानार्थं साराण्युक्तानि देहिनाम्” इति सत्यं, किंतु
त्वक्सारस्यामांसत्वेनानुपयोगात् । सत्त्वसारतिर्येक्ष्यसंभवाद-
ग्रहणं, रक्तादिधातूनामेव यथोत्तरं गुरुत्वे व्याख्यायमाने
को दोष इति चेत् तन्न, मांसप्रस्तावे तेषामप्रस्तुतत्वात्,
सुश्रुतेऽपि स्थानादिकृतं तु मांसस्य गुरुलाघवमुपदेश्यामः
तद्यथा—“रक्तादिशुक्रान्तेषु धातुषूत्तरोत्तरा गुरवः”
इत्युक्तम् । तथा चरकः—“वराः शरीरावयवाः स्वभावे
धातवः क्रियाः । लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन्
गरीक्ष्यते ॥” इति । शरीरावयवादिवद्भातूनां गुरुलाघवहेतु-
त्वेनोपादानात्, किंच धातवश्चेद्विवक्षितास्तदा रसादीना-
मेति । ब्रूयादिति मांसादृषणादि यथोत्तरं गरीयः, वृष-
णान्मेदं, मेदादृक्कौ, वृक्काभ्यां यक्कालखण्डं, ततो गुदम् ।
मांसादिति । शिरोमांसात् यदाह खारणादिः—“सक्थिस्क-
नावुरः शीर्षं मुष्कौ त्वक् मेहनं कटिः । वृक्कौ यक्कुहदे च
यादामिषान्मेद्यमेव च ॥ गुरुत्तरोत्तरं विशाच्छिरोवत्पाद-
गौरवम् ॥” इति । ननु खारणादिः त्वचोऽधिकं कथ्य
गौरवमाह—शिरःपादयोस्तुल्यम् । सुश्रुतस्तु शिरसो-
धिकं पादयोः, कट्या अधिकं त्वचः । तत्किमत्र
माणम् उच्यते, त्वक्चर्मणोरर्थभेदादविरोधः । नहि त्वगे-
र्चर्मं किंतर्हि बाह्या त्वकं संहतिश्चर्मं, शिरः पादमिति
द्वैकत्वे कृत्वा क्रोडाच्छिरेःपादं गुर्विति व्याख्येयम् ।
नु क्रोडाच्छिरस्ततः पादाविति । संग्रहे तु—“ताम्रोऽत्र
रिणः कृष्णस्त्वेणो हृद्यस्त्रिदोषकृत् । लघीयान्
डूरसश्चासौ ग्राही रूक्षो हिमः शशः ॥ कटुपाको-
मिहृत्पथ्यः संनिपातेऽनिलावरे । तद्वत्लावोऽपि रूक्षश्च
तच्चिद्रूक्षः कपिञ्जलः ॥ पारावताः कपोताश्च तद्वद्वन्याः
पूजिताः । गोधा नियच्छति विषं मूषकः शुक्रवर्द्धनः ॥
सः स्वरकरः पित्तरक्तजिन्मेदुरो हि सः । प्रतिस्रोतो-
च्चारित्वादाकाशप्लवनेन च ॥ रोहितः प्रवरस्तेषां परं
त्रलिचिमो वरः । अगोचरविचारित्वात्सर्वदोषकरो हि

१ अत्र त्वगेव चर्मं किंतर्हि बाह्यत्वकसंहतिरिति खपुस्तके
यते ।

सः ॥ कुलीरः परमं वृष्यो बृहणः प्रीणनो गुरुः । गुरुण्य-
ण्डानि बालानां कपायमधुरं पलम् ॥ वृद्धानां स्नायुभूयिष्ठ-
मवल्यं गुरुदोषलम् ॥” इति । इति मांसवर्गः ॥ ७८ ॥

मांसवर्गादनन्तरं शाकवर्गो निगद्यते—

शाकं पाठासठीपृपासुनिषण्णसतीनजम् ॥

त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि सराजक्षववास्तुकम् ७९

स०—पाठादिजं शाकं त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि च
तद्वराजक्षवकवास्तुकम् ॥ ७९ ॥

प०—मांसवर्गोपदेशादनन्तरं शाकवर्ग—मेवत-
मिति परिशेष्यात्तस्यारम्भः । पाठादिजं शाकं—त्रीन्
दोषान् हन्तीति त्रिदोषघ्नम् । तथा लघु, ग्राहि—
संग्रहशीलं तथा सराजक्षवकं, वास्तुकं—त्रिदोषघ्नम् ।
पाठा—पापचेलिका । सुनिषण्णं सुल्लकं, चतुष्पत्र-
श्चाङ्गेरीसदृशः पानीयमध्ये कचिद्भवति । स-
तीनो राजक्षवकः, क्षुद्रोदधनापरपर्यायः ॥ ७९ ॥

हे०—अथ शाकवर्गः । खेदादिमंस्कृतमौद्भिदावयवं
शाकम् । तत्र पाठादिगुणानाह—पाठा ध्वंषा, सठी—
कर्चुरः, पृपा—कासमर्दिकाः कासमर्दसदृशी, सुनिषण्णः
वर्तुलचांगेरीसदृशपर्णः, सतीनो—विष्णुकोना, राज-
क्षवो—दुग्धिका, वास्तुकः—कङ्कवास्तुकः । अत्र केषांवि-
द्विशेषः ॥ ७९ ॥

सुनिषण्णोऽभिकृद्बृष्यस्तेषु ॥ ८० ॥

स०—तेषु मध्ये सुनिषण्णः स्वस्तिकाख्यो जलमध्ये
भवति । पत्रैश्चांगेरीतुल्योऽभिकरोऽपि वृष्यः ॥ ८० ॥

प०—शाकेषु मध्ये सुनिषण्णोऽभि करोतीत्यभि-
कृत् । तथा वृष्यः—शुक्लः ॥ ८० ॥

हे०—तत्र सुनिषण्णगुणानाह—सुनिषण्ण इति ॥ ८० ॥

राजक्षवः परम् ।

ग्रहण्यशोविकारघ्नः ॥ ८१ ॥

स०—राजक्षवः क्षुद्रोदधनो राजशाकाख्योऽयं
ग्रहण्यशोविकारघ्नः ॥ ८१ ॥

प०—तेषु पाठादिषु मध्ये राजक्षवः—परमत्यर्थं
ग्रहण्यशोविकारान् हन्ति ॥ ८१ ॥

हे०—राजक्षवगुणानाह—राजक्षव इति ॥ ८१ ॥

१ अत्र “कफभूयिष्ठम्” इति पाठान्तरम् । २ “शपा”
इति पाठान्तरम् ।

वर्चोभेदि तु वास्तुकम् ॥ ८२ ॥

स०--वास्तुकं तु पुनः टक्कवास्तुकाख्यं वर्चोभेदि
पुरीषस्य भेदनम् ॥ ८२ ॥

प०--वर्चोभेदि-सरम् ॥ ८२ ॥

हे०--वास्तुकगुणानाह--वर्चोभेदीति । वर्चोभेदि
सरम् ॥ ८२ ॥

हन्ति दोषत्रयं कुष्ठं वृष्या सोष्णा रसायनम् ॥
काकमाची सरा स्वर्या ॥ ८३ ॥

स०--काकमाची त्रिदोषघ्नी कुष्ठनाशनी वृष्या
किञ्चिदुष्णा सरा भेदिनी स्वरहिता च स्वर्या । स्वा-
स्थ्यसंवाहकत्वेन च रसायनसादृश्याद्रसायनम् ॥ ८३ ॥

प०--काकमाची-दोषत्रयं वातं, पित्तं, श्लेष्माणं
हन्ति । तथा कुष्ठं हन्ति । वृष्या-शुक्रला । सोष्णा-
किञ्चिदुष्णा । रसायनी-आयुर्वृद्धिं करोति । सरा-
भेदिनी । स्वर्या-कंठया ॥ ८३ ॥

हे०--काकमाचीगुणानाह--काकमाची-कामाता । यत्तु
सुश्रुतेनोक्तं तिक्ता काकमाची-पित्तं वर्द्धयत्युष्णवीर्यत्वा-
त्तेति । तदत्यर्थं केवलपित्तकरा च ॥ ८३ ॥

चांगेर्यम्लाऽग्निदीपनी ।

ग्रहण्यशोऽनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः

स०--चांगेरी क्षुद्राम्लिकाम्ला चाग्निदीपनी ग्रह-
ण्यादिषु हिता । उष्णवीर्या ग्राहिणी लघ्वी च ॥ ८४ ॥

प०--चाङ्गेर्यम्ला-रसे तथाऽरसे तथाऽग्निदीपनी
वाहिं दीपयति । ग्रहण्यादीनां हिता । उष्णा वीर्ये ।
ग्राहिणी-संग्रहणशीला तथा लघुः ॥ ८४ ॥

हे०--चांगेरीगुणानाह--चांगेरी-अम्लपत्रिका ॥ ८४ ॥

पटोलं सप्तलारिष्टशार्ङ्गेष्टावल्गुजाऽमृताः ।

वेत्राग्रं बृहती वासा कुन्तली तिलपर्णिका ॥

मण्डूकपर्णी कर्कोटकारवेल्कपर्पटाः ।

नाडीकलायं गोजिह्वा वार्ताकं वनतिक्तकम् ॥

करीरं कुलकं नदी कुचेला शकुलादनी ।

कटिलं केम्बुकं शीतं सकोशातकर्कशम् ॥

तिक्तं पाके कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित् ८

स०--पटोलादीनि कर्कशातान्यष्टाविंशतिः शी-
वीर्याणि तिक्तानि पाके कटूनि ग्राहीणि वातला
कफपित्तघ्नानि च । सप्तला सातला । अरिष्टो निम्बः
शार्ङ्गेष्टांगारवल्लिका । अवल्गुजा बाकुची । अमृ-
गुडूची । वेत्रो वंशसदृशस्तस्याग्रम् । वासा वृषः
कुन्तली सूक्ष्मतिलजातिः । तिलपर्णी बदरकः । मण्डू-
पर्णी (उदीरकानी प्र०) वा ग्राही । कर्कोटकारवेल्के पुः
प्रथित एव । पर्पटः शीतप्रियाख्यः । नाडीकला
सकुलाक्षकः सुवर्चलाभेदः । गोधूमिका तु गोजि-
गोजी क्रोष्टुकमूलिका । वनतिक्तकं वत्सकः
कुलकं काकतिदुकः । नन्दी जयवृक्षश्च शब्दितः
कुचेला पाठा । शकुलादनी कटुका । कटिलं दीर्घप-
र्षाभूः । कोशातको घंटोलः । कर्कश-
कं पिल्लकः ॥ ८५ ॥

प०--पटोलादि सकोशातकर्कशान्तं शा-
शीतं-शीतवीर्यं, तिक्तं रसे, कटुकं पाके, ग्राहि
शकृदादि स्तम्भयति । वातलं-वातजनकम् । कफ
पित्ते जयतीति कफपित्तजित् । पटोलं कुल-
प्रोक्तम् । सप्तला-सातला । अरिष्टो-निम्बः । शार्ङ्गे-
ष्टा-अङ्गारवल्लिका । अवल्गुजः-सोमराजी । अमृत
गुडूची । वेतसाग्रं-वेतसप्रान्तम् । बृहती-सिंही
वासा-वृष आटरूपकपर्यायः । कुन्तिला-सूक्ष्मतिल
जातिः । तिलपर्णिका-बदरकः । मण्डूकपर्णी-मण्डूकी
कर्कोटकं-कंकोडकम् । कारवेल्कं-करलकम् । पर्पटः
शीतप्रियाख्यः । नाडीकलापं-शकुलाख्यः सुवर्च-
लाभेदः । गोजिह्वा-गोजा, क्रोष्टुकमूलापरपर्यायः
वनतिक्तको-वत्सकः । कुलकं-काकतिदुकः । नन्दी
जयवृक्षश्च शब्दितः । कुचेला-पाठाभेदः । शकुला-
दनी कटुका । कटिलं-रक्तपुष्पं पर्षाभूः । कोशा-
तकः-पटोलः । कर्कशः-कम्पिल्लकम् । सामान्यगुण
उक्ताः ॥ ८५ ॥

हे०--पटोलादिगुणानाह--पटोलः-राजीफलः, सप्तला-
सातला, अरिष्टो-निम्बः, शार्ङ्गेष्टा-अंगारवल्लिका, अवल्गुजो-
बाकुची, अमृता-गुडूची, वेत्रो-वंशसदृशः तस्याग्रमग्र-

गः बृहती द्विधा—सिंही, व्याघ्री च । वासा—आटरुषः, तली—चुञ्चुसदृशी; दीर्घपत्रा, तिलपर्णिका—बदरकः, डूकपर्णी—ब्राह्मी, कर्कोटं—कर्कोटीफलं, कारवेल्कं—वीफलं, पर्पटी—ज्वरघ्नः, नाडीकलायो—मत्स्याक्षः, जिह्वा—दार्विपत्रिका, वार्ताकं—वृताकं, वनतित्तकं—राततित्तकम्, करीरं—गूढपत्रं, कुलकं—काकतिदुकं, ती-मेघशृंगी, कुचेला—कृष्णपाठा, शकुलादनी—कटुरोगी, कटिल्लं—रक्तपुनर्नवा, कंबुकं—प्रसिद्धं, कोशातकं—विधनं, कर्कशं—कंपिल्लम् । पटोलादिकं शीततित्ता-गुणम् । अत्र पटोलनिंवाऽवलगुजामृतावेनाग्रकर्कोटका-श्लेषु विवादः । तत्र पटोलफलं प्रति सुश्रुतः—कफपित्तहरं त्रयमुष्णं तित्तमवातलम् । पटोलं कटुकं वृष्यं रोचनदीपनम् ॥” खारणादिः—“सखेहोष्णं स्वादु पाके दोषानुलोमनम् । उक्तं तित्तं त्रिदोषघ्नं निवपटोलयोः ॥ तथा पटोलनिंवं वातघ्नं तित्तमन्यतु लम् ॥” तत्र खारणाद्युक्तं त्रिदोषघ्नत्वं ग्राह्यम् अन्य-वयानुपपत्तेः, वाग्मटोक्तस्य हि वातलमित्यस्य सप्तला-भेदव्ययेन सार्थकत्वात् । पटोलस्य कफपित्तहरादिभिः । एव हरिश्चन्द्रजैजटादयश्चोकाकारा अपहृतव्य-कृत्यतिरेकेण गणगुणा इत्याहुः । सुश्रुतोक्तस्य त्व-लशब्दस्य वातघ्नत्वमेवार्थः । विरुद्धार्थवान्नजः । पि वातोदासीनत्व—वातलत्वयोः सहानवस्थानलक्षणो षोऽस्ति तथाप्यवातलशब्देन वातोदासीनत्वं न ग्राह्यं, न्तरविरोधस्य तदवस्थत्वात् । अथवा अवातलशब्देन ग्रहणाभाव उच्यते, स च वातघ्नत्वेऽप्यस्तीत्यविरोधः । एव रसभेदीये वक्ष्यति “तित्तं कटु च भूयिष्ठमवृष्यं कोपनम् । ऋतेऽमृतापटोलीभ्यां शृंटीकृष्णारसो-” इति । माधवकरोऽप्याह—“पटोलपत्रं पित्तघ्नं ग्री चास्य कफापहा । फलं त्रिदोषशमनं मूलं तस्य चनम् ॥” इति । उष्णत्वशीतत्वयोरुष्णत्वं ग्राह्यम् । वकाशत्वात् शीतलत्वं, वातलत्वं च सावकाशम् । तु खारणाद्युक्तं त्रिदोषघ्नत्वं फलविषयं सखेहत्वादीनां एव संभवात् पटोलासाहचर्याच्च । चरकसुश्रुताद्युक्तं लत्वं पत्रविषयम् । अवलगुजस्य पित्तकरत्वे वातघ्नत्वे—खारणादिः—“अवलगुजः सैडगजः पित्तकृत्कफ-जित् ॥” इति तत्फलविषयं धान्यवर्गे पाठात् । अत-क्तं संग्रहे—“आवलगुजं सैडगजं फलं वातकफप्र-” इति । पित्तघ्नत्वं, वातघ्नत्वं च पत्रविषयम् । तोऽप्याह—“अवलगुजः कटुः पाके तित्तः पित्त-

कफापहः ॥” इति । गुडूच्याल्लिदोषघ्नत्वमुष्णत्वं चोक्तम् । संग्रहे—“तित्तामृता त्रिदोषघ्नी ग्राहिण्युष्णा रसायनी । दीपनी ज्वरतृदाहकामलावातरक्तनुत् ॥” इति । तत्र त्रिदोषघ्नत्वोष्णत्वे ग्राह्ये अनवकाशत्वात् । वातलत्वशीत-लत्वे तु पटोलवत्सावकाशे । तथा वेनाग्रे खारणादिना त्रिदोषघ्नत्वमुक्तं—“चुञ्चुर्मसंरिका पाठा वेनाग्रं सुनिपण्णकम् । शटीशाकं च संग्राहि दोषत्रयहितं लघु ॥” इति । तत्र त्रिदोषघ्नत्वं ग्राह्यं, हारीतेन वातलस्यापोहितत्वात् । सर्वं तित्तं वातलमवृष्यं चान्यत्र वेनाग्रपटोलादिति सुश्रुतेन अनुक्तत्वाच्च । “आटरूपकवेनाग्रगुडूचीनिवपपर्पटाः । किराततित्तसहितास्तित्ताः पित्तकफापहाः ॥” इति । कर्कोटकारवेल्कयोः सुश्रुतेन वातघ्नत्वमुक्तं—“कफवातहरं तित्तं रोचनं कटुकं लघु । वार्ताकं दीपनं प्रोक्तं जीर्णं सक्षारपित्तलम् ॥ तद्वत्कर्कोटं विद्यात्कारवेल्कमेव च ॥” इति । तत्र वातलत्वं ग्राह्यम्, आतिदेशिकादीपदेशिकस्य वलीयस्त्वात् । सादृश्यस्यापि च कतिपयैरपि गुणैश्चरितार्थ-त्वादुपमानानुपमेयस्य हीनगुणत्वात् । किं च चरकादि-विरुद्धः सुश्रुतपाठो न प्रामाणमित्युक्तं जैजटेन । विगीतश्चायमतिदेशपाठः । अत्र केषांचिद्विशेषः ॥८५॥

सामान्यगुणानुक्त्वा केषांचिद्गुणकर्मविशेषमाह—

हयं पटोलं कृमिनुस्वादुपाकं रुचिप्रदम् ।
पित्तलं दीपनं भेदि वातघ्नं बृहतीद्वयम् ॥८६॥

स०—मुनिनाऽप्युक्तम् । पटोलपत्रं पित्तघ्नं वल्ली चास्य कफापहा । फलं त्रिदोषशमनं मूलं चास्य विरेचनमिति । बृहतीद्वयं स्थूलबृहती महोटिकाख्या । क्षुद्रबृहती कंटकारिकाख्या । तदेतदुभयं पित्तकरम-भिदीपनं शकृदादीनां भेदनं वातघ्नं च ॥ ८६ ॥

प०—केषांचिद्गुणकर्मविशेषमाह—मुनिनाऽप्युक्तम्—“पटोलपत्रं पित्तघ्नं वल्ली चास्य कफापहा । फलं त्रिदोषशमनं मूलं चास्य विरेचनम् ॥” इति । बृहतीद्वयं स्थूलबृहती-महोटिकाख्या, क्षुद्रबृहती-कण्टकारिकाख्या, तदेतदुभयं पित्तकरमभिदीपनम् । शकृदादीनां भेदनं वातघ्नम् ॥ ८६ ॥

हे०—तत्र पटोलगुणानाह—हयमिति । बृहतीद्वयगुणा-नाह—पित्तलमिति ॥ ८६ ॥

वृषं तु वमिकासघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ॥ ८७ ॥

स०—वृषं छर्दिकासौ हन्ति । रक्तपित्तं चात्यर्थं जयति ॥ ८७ ॥

प०—वृषं छर्दिकासौ हन्ति, रक्तपित्तं चात्यर्थं जयति ॥ ८७ ॥

हे०—वासागुणानाह—वृषमिति ॥ ८७ ॥

कारवेहं सकटुकं दीपनं कफजित्परम् ॥ ८८ ॥

स०—कारवेहमीषद्वसे कटुकमग्निदीप्तिकरमति-
श्लेष्मघ्नम् ॥ ८८ ॥

प०—कारवेहमीषत् रसे कटुकमग्निदीप्तिकर-
मतिश्लेष्मघ्नम् ॥ ८८ ॥

हे०—कारवेहगुणानाह—कारवेहमिति ॥ ८८ ॥

वार्ताकं कटु तिक्तोष्णं मधुरं कफवातजित् ।
सक्षारमग्निजननं हृद्यं रुच्यमपित्तलम् ॥ ८९ ॥

स०—वार्ताकं रसे कटु तिक्तमुष्णवीर्यं मधुरं
वातश्लेष्मघ्नम् । सह क्षारेण वर्तते सक्षारं किञ्चित्क्षा-
रत्वयुक्तमग्निजननम् । हृद्यं हृदयाय हितम् । रुच्यं
रुचिकृत् । अपित्तलम् । नत्रीषदर्थे । किञ्चित्पित्तक-
रमित्यर्थः । तत्र सह क्षारेण वर्तते सक्षारमित्येवं
कथमुक्तम् । यावता क्षारं द्रव्यम् । तथा च प्रागुक्तं
क्षारणादित्यादि । न द्रव्यं द्रव्येण सह वर्तते । तथा
च गुणानामेवाऽयं धर्मो यद्द्रव्याश्रितत्वं नाम । तस्मा-
त्क्षारमित्ययुक्तमिव मन्यामहे । अत्राऽऽक्षमहे । क्षा-
रशब्देनाऽत्र क्षारधर्म उपलक्ष्यते । विस्त्रावणाद्यात्मक-
स्तद्वत्सक्षारमिति द्रव्यमुपदिश्यते । तस्मात्सक्षारमि-
त्युपपन्नम् ॥ ८९ ॥

प०—वार्ताकं—रसे कटु, तिक्तमुष्णवीर्यं, मधुरं,
वातश्लेष्मघ्नम् । सह क्षारेण वर्तते सक्षारम् ।
किञ्चित् क्षारत्वयुक्तमग्निजननम् । हृद्यं—हृदयाय
हितम् । रुच्यं—रुचिकृत् । अपित्तलम् । नत्र
ईषदर्थे, किञ्चित् पित्तकरमित्यर्थः । तत्र सह
क्षारेण वर्तते सक्षारमित्येव कथमुक्तम् । यावता
क्षारं द्रव्यं च । तथाच प्रागुक्तं । क्षारणादित्या-
दिना । द्रव्यं द्रव्येण सह वर्तते तथाच गुणा-
नामेवायं धर्मो यद्द्रव्याश्रितत्वं नाम । तस्मात् सक्षार-
मिति युक्तमिव मन्यामहे । अत्राक्षमहे क्षारशब्दे-

नात्र क्षारधर्म उपलक्ष्यते विस्त्रावणाद्यात्मकः
यद्वत् सक्षारमिति द्रव्यं परिदृश्यते । तस्मात् सक्ष-
मित्युपपन्नम् ॥ ८९ ॥

हे०—वार्ताकगुणानाह—वार्ताकमिति । अपित्त-
वालपक्वव्यतिरेकेण।यदाह माधवकारः “तद्वाले कफपि-
पक्वं सक्षारपित्तलम्” इति।सुश्रुतोऽप्याह—जीर्णं सक्ष-
पित्तलमिति ॥ ८९ ॥

करीरमाध्मानकरं कषायस्वादुतिक्तकम् ॥ ९० ॥

स०—करीरं गूढपत्राख्यमाध्मानकरं रसे कषाय
धुरतिक्तकम् ॥ ९० ॥

प०—करीरं—गूढपत्राख्यमाध्मानकरम् । रसे कष-
यमधुरतिक्तकम् ॥ ९० ॥

हे०—करीरगुणानाह—करीरमिति ॥ ९० ॥

कोशातकावलगुजकौ भेदनावग्निदीपनौ ॥ ९१ ॥

स०—अनयोश्च पित्तकारित्वं वातकफघ्नत्वं
वेद्यम् । तथाहि । प्रायेण यद्वृक्षं गुडूच्चादिद्र-
व्यपित्तलं वातपित्तकफहरं च दृष्टम् । तथा चाह मुनि
कफवातनुदवलगुज इति । तदेवमन्यत्राऽप्यौचित्ये
दोषकरत्वादि कल्प्यम् । संग्रहे चान्येऽप्युक्ताः
यथा—“सतरूढं कंदकं च चक्षुर्ग्राहि हिमं गुरु
कुमारी जीवलोणिका नलिनी गुचुपर्णिका ॥ स्वा-
रूक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु । श्यामा शाल्मलि
काश्मर्यः फंजी कर्णिकयूथिका ॥ वृक्षादनी क्षीरवृक्ष
त्रिवी तनिकवृक्षिका । रोध्रः शाणः कर्बुदारः सशेलु
वृषभूषिका ॥ भृशतकः कोविदारः कमलोत्पलकिंशु-
कम् । पटोलादिगुणं स्वादु कषायं पित्तजित्परम् ॥
वातपित्तहरा रूढी पर्षिणी दीर्घपुष्पिका । लघु-
रुष्णतरा तिक्ता सारबूका च लांगली ॥
वातला कटुतिक्ताम्लभेदिनौ तिलवेतसौ । विश्वं राक्षा
बलाशाकं वातघ्नमतिसारनुत् ॥ वातं वत्सादनी हन्या-
त्कफं कंडीरचित्रका” इति । मुनिना चान्येऽप्युक्ताः ।
न्यग्रोधोदुंबराऽश्वत्थलक्षपद्मादिपल्लवाः । कषायाः
स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् । तथा

श्रुते गदितम् । करीरकुसुमं ज्ञेयं कफपित्तहरं लघु ।
आगस्यं नातिशीतोष्णं नक्तान्धानां प्रशस्यते । चातु-
कज्वरहरं नस्ययोगेन शीलितम् । राजवृक्षस्य निव-
र शिग्रोः सिंहमुखस्य च । कफपित्तहरं पुष्पं कुष्ठं
टजस्य च । श्रेयसी विल्वपर्णी च विल्वपत्रं च
तनुदिति ॥ ९१ ॥

प०--अनयोश्च पित्तकारित्वं, वातकफघ्नत्वं च
यम् । प्रायेण यद्यद्वृक्षं गुडच्यादिद्रव्यं तत्पित्तलं,
तत्कफहरं च दृष्टम् । तथाचाह मुनिः--कफवात-
हरगुज इति । तदेवमन्यत्राप्यौचित्येन दोष-
त्वादि कल्प्यम् । संग्रहे त्वन्येऽप्युक्ताः । यथा-
सतरुष्ठं कदंबं च रुक्षं ग्राहि हिमं गुरु । कुमारी
वलोणिका नलिनी गुचुपर्णिका । स्वादु रुक्षं
उवणं वातश्लेष्मकरं गुरु । श्यामाशालमलिका-
र्यः फञ्जी कर्णिकयूथिका ॥ वृक्षादनी क्षीरवृक्षा-
म्बी तनिकवृक्षा । रोधः शाणः कर्बुदारः सशेल-
मूषिका ॥ भलातकः कोविदारः कमलोत्पलकिंशु-
र । पटोलादिगणं स्वादु कषायं पित्तजित्परम् ॥
तपित्तहरा रुंडी पर्विणी पूर्वपुष्टिका । लघुरुष्ण-
ग तित्ता सारवृक्षा च लाङ्गली ॥ वातका कटु-
काम्लभेदिनौ तिलवेतसौ । विश्वं रास्ता बला-
कं वातघ्नमतिसारनुत् । वातं वत्सादनी हन्यात्
कंडीरचित्रकौ” इति । मुनिना चान्येऽप्युक्ताः ।
मोधोदुम्बराश्वत्थपृक्षपद्मादिपल्लवाः । कषायाः
भना हृद्याः शीताः पित्तातिसारिणाम् । अथ
ते गदितम् --“ करीरकुसुमं ज्ञेयं कफपित्तहरं
। आगस्यं नातिशीतोष्णं नक्तान्धानां प्रशस्यते ।
पुर्थकज्वरहरं नस्ययोगेन शीलितम् । राजवृक्षस्य
वस्य शिग्रोः सिंहमुखस्य च ॥ कफपित्तहरं पुष्पं
घ्नं कुटजस्य च । श्रेयसी विल्वपर्णी च विल्वपत्रं
वातनुत् ॥ इति ॥ ९१ ॥

हे०--कोशातकावलगुजकयोर्गुणानाह--कोशातका-
॥ ९१ ॥

लीयो हिमो रुक्षः स्वादुपाकरसो लघुः ।
पित्तविषास्रघ्नः ॥ ९२ ॥

। अत्र रुडीत्यपि पाठान्तरम् । २ “दीर्घपुष्पिका” इति
न्तरम् ।

स०--तंदुलीयो मंडीरकाख्यः शीतवीर्यो रुक्षः
स्वादुपाकरसो लघुर्मदादिनाशनश्च ॥ ९२ ॥

प०--तन्दुलीयो मंडीरकाख्यः--शीतवीर्यो,
रुक्षः, स्वादुपाकरसो, लघुः, मदादिनाशनश्च ॥ ९२ ॥

हे०--तंदुलीयगुणानाह--तंदुलीय इति । तंदुलीयो-
ऽल्पमारिषः ॥ ९२ ॥

मुंजातं वातपित्तजित् ।

स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु बृंहणं शुक्रकृत्परम् ॥ ९३ ॥

स०--मुंजातं वातपित्तघ्नं स्निग्धादिगुणयुतमति-
शुक्रकृत् ॥ ९३ ॥

प०--मुंजातं--वातपित्तघ्नत्, स्निग्धादिगुणयुतमति-
शुक्रकृत् ॥ ९३ ॥

हे०--मुंजातगुणानाह--मुंजातं कदविशेषः, काश्मीरे
प्रसिद्धः ॥ ९३ ॥

गुर्वी सरा तु पालक्या ॥ ९४ ॥

स०--पालक्या गुर्वी तथा सरा शकृदादिभेदिनी ।
तुशब्दः पिच्छिलश्लेष्मलहिमादीनां संग्रहोक्तानां समु-
च्चयार्थः । तथा चोक्तं संग्रहे । पालक्या पिच्छिला
गुर्वी श्लेष्मला भेदिनी हिमेति ॥ ९४ ॥

प०--पालक्या--गुर्वी तथा सरा शकृदादिभञ्जनी ।
तुशब्दः पिच्छिलश्लेष्मलहिमादीनां संग्रहोक्तानां समु-
च्चयार्थः । तथाचोक्तं संग्रहेऽपि--“पालक्या पिच्छिला
गुर्वी श्लेष्मला भेदिनी हिमा ।” इति ॥ ९४ ॥

हे०--पालक्यागुणानाह--गुर्वीति । ईषल्लोहितचौरि-
तपचा वास्तुकसदृशा पालक्या--“ चिल्ली वास्तुकवत्
ज्ञेया पालक्या तंदुलीयवत् । वातकृद्बद्धविण्मूत्रा रुक्षा
पित्तकफे हिता ॥ ” इति सुश्रुतेन बद्धविण्मूत्रोक्ता, इह
तु सरेति विरोधः, मैवं आमा बद्धविण्मूत्रा, पक्वा तु
सरेति विषयभेदात् । यदाह चरकः--सर्वाणि सूयकानी-
त्यादौ पालक्यां पठित्वा शाकं गुरु च रुक्षं च प्रायो-
विष्टम्य जीर्यति । मधुरं शीतवीर्यं च पुरीषस्य च भेद-
नम् ॥ ” इति सुश्रुतोक्तं च पित्तकफहितत्वं पित्तावृतकफ-
विषयमिति । “ पालक्या पिच्छिला गुर्वी श्लेष्मला भेदिनी
हिमा ॥ ” इति संग्रहे श्लेष्मलत्ववचनात् ॥ ९४ ॥

१ अत्र “पालक्या” इति पाठान्तरम् ।

नन्दीमाषककेलूटशृंगाटककशेरुकम् ।
क्रौंचादनं कलोड्यं च रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु १०४

स०-मृणालादि रूक्षं संग्रहणं शीतवीर्यं गुरु च ।
मृणालं द्विविधं सूक्ष्मं स्थूलं च । तत्र सूक्ष्मं मृणाल-
मितरद्विसम् । शालूकं पद्ममूलम् । कुमुदकन्दम् ।
कुमुदं शशिप्रियम् । उत्पलकन्दं रक्तो-
त्पलकन्दम् । नन्दी तुडेरिका । माषको वास्तुलः ।
केलूटं हिस्मकसंज्ञमुदुम्बरभेदः । शृंगाटकं त्रिकोणा-
कृति जलोद्भवं कन्दम् । कसेरुकं मागधम् । क्रौंचा-
दनं तमेदम् । कलोड्यं पद्मबीजम् ॥ १०४ ॥

प०-मृणालादि-रूक्षं, संग्रहणं, शीतवीर्यं गुरु च ।
मृणालं द्विविधं-सूक्ष्मं, स्थूलं च । तत्र सूक्ष्मं मृणा-
लमितरद्विसम् । शालूकं-पद्ममूलम् । कुमुदकन्दम् ।
कुमुदं-शशिप्रियम् । उत्पलकन्दं-रक्तोत्पलकन्दम् ।
नन्दी-तुडेरिका । माषको-वास्तुलः । केलूटं-हिस्म-
कसंज्ञमुदुम्बरभेदः । शृङ्गाटकं-त्रिकोणाकृति जलोद्भवं
कन्दम् । कसेरुकं-मागधम् । क्रौञ्चादनं-मेदम् । कलो-
ड्यं-पद्मबीजम् ॥ १०४ ॥

हे०-मृणालादिगुणमाह-मृणालं-सूक्ष्मं कमलमूलं, विसं-
स्थूलं, शालूकं-पद्मकन्दं, कुमुदोत्पलयोः कन्दस्य पृथग्ग्र-
हणात् । रक्तं-पद्मं, श्वेतं-कुमुदं, नीलमुत्पलं, नन्दी माषको
वानीरकः, केलूटं-जलोदुम्बरः, शृङ्गाटकात्रिकोणो जल-
कन्दः, कसेरुकं-लोमशकृष्णवर्तुलसूक्ष्मस्तङ्गाकन्दः ।
क्रौंचादनं-थेचुलिका, कलोड्यं-पद्मबीजम् ॥ १०४ ॥

कैलबनालिकामार्षकुटिंजरकुतुंबकम् ।
चिलीलट्वाकलोणीकाकुंरुटकगवेधुकम् ।
जीवंतशुङ्खेडगजयवशाकसुवर्चलम् ।
आलुकानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि लक्ष्मणम्
स्वादु रूक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु ।
शीतलं सृष्टिष्णुं प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ।
स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं नातिदोषलम् १०५

स०-कलंवादिकं मधुरं किंचिल्लवणं वातश्लेष्मकरं
गुरु च शीतवीर्यं मूत्रं पुरीषं च विसृजति बहिः क्षि-

पति । विष्टभ्योदरप्रदेशे पिंडीभूय जीर्यति परिणमति ।
प्रायोग्रहणं किंचिदेषां मध्ये नैवं स्वरूपमिति ज्ञापना-
र्थम् । कलंवं कदंबः । नालिका दीर्घनालरूपा कलं-
बुसंज्ञा । मार्षो गंधारिका । कुटिंजरं ताम्रमूलकम् ।
कुतुंबको द्रोणपुष्पी । चिल्ली पृथुपत्रं यवशाकं कुमा-
मसंज्ञम् । लट्वाको गुग्गुलुकः । लोणीका । लोणारः । कुरुटकः
स्थितिवारकः । गवेधुकं तृणधान्यविशेषः । जीवंतो बृहद्वा-
धारम् । शुङ्खेडुशूरकः । एडगजः प्रपुन्नाटः । यवशाकं
हृद्यपत्रा चिल्ली । सुवर्चला रविभक्ता । आलुकानि
च सर्वाणि नानाविधानि रक्तालुकमधुकालुकादिभेदे-
न । सूप्यानि मुद्गराजमाषादिपत्राणि । लक्ष्मणं मधु-
यष्टिका । एतच्च सर्वं स्विन्नं निष्पीडितरसमतिबहु-
स्नेहं च नात्यपथ्यम् । सुश्रुते चोक्तम् । संस्कृतं वेसवारेण
सस्नेहं शाकमिष्यते । राजिकासक्तुभक्तादिसंस्कारं
चानुवर्तते ॥ १०५ ॥

प०-शीतवीर्यं-सृष्टमूत्रपुरीषं च सृजति बहिः
क्षिपति । विष्टभ्योदरप्रदेशे पिंडीभूय जीर्यति परि-
णमति । प्रायोग्रहणं किंचिदेषां मध्ये नैवं स्वरूप-
मिति ज्ञापनार्थम् । कलंवं-कदंबः । नालिका-
दीर्घनालरूपा कलंबुसंज्ञा । मार्षो-गंधारिका ।
कुटिंजरं-ताम्रमूलकम् । कुतुम्बको-द्रोणपुष्पी ।
चिल्ली पृथुपत्रं यवशाकं कुमामसंज्ञम् । लट्वाको-
गुग्गुलुः । लोणीका-लोणारः । कुरुटकः-सितपा-
टकः । गवेधुकं-तृणधान्यविशेषः । जीवंतो-बृह-
द्वाधारम् । शुङ्खेडुशूरकः । एडगजः-प्रपुन्नाटः ।
यवशाकं-हृद्यपत्रा चिल्ली । सुवर्चला-रविभक्ता ।
आलुकानि च सर्वाणि नानाविधानि रक्तालुकम-
धुकादिभेदेन । सूप्यानि-मुद्गराजमाषादिपत्राणि ।
लक्ष्मणं-मधुयष्टिका । तत्र सर्वं स्विन्नं निष्पीडित-
रसमतिबहुस्नेहं च नात्यपथ्यम् । सुश्रुतेनोक्तम्-
“संस्कृतं वेसवारेण सस्नेहं शाकमिष्यते । राजि-
कासक्तुभक्तादिसंस्कारं चानुवर्तते” ॥ १०५ ॥

हे०-कलंवादिगुणमाह-“कलंमुनाडिकाकारः शु-
षिरो बहुतोयजः” नालिका तस्मादल्पा, सूक्ष्मा च ।
मार्षः-मंटकः, कुटिंजरः-प्रसिद्धः, कुतुम्बको-द्रोणपुष्पी, चि-
ल्ली-प्रसिद्धा, लट्वाकः-गुग्गुलुशाकम्, लोणीका-गोलिकः,
कुरुटकः-स्थितिवारकः, गवेधुका-कसिका, जीवंतो-रक्षः-

१ अत्र “कलंमुः” इति पाठान्तरम् । २ अत्र “कुरुटक”
इति पाठान्तरम् । ३ “लक्ष्मणम्” इति पाठा० ।

लो माषः, छुञ्छुः-छुञ्छुरुकः, एडगजः-प्रपुन्नाटः, यव-
कं-चिल्लीसदृशं लघुपत्रं, यवचैला-रविभक्ता । सर्वा-
लुकानि पिण्डालुकमध्यालुकहस्त्यालुकादीनि । सूयानि
।दीनां । शिब्यः, पत्राणि च । लक्ष्मणा-रक्तबिन्दुच्छदा
या इदं लाक्ष्मणम् । लक्ष्मणं-यष्टीमधु तस्येदं लाक्ष्मणमि-
के । प्रायोग्रहणं प्रपुन्नाटादिषु व्यभिचारार्थम् । यदाह
श्रुतः-“कफापहं शाकमुक्तं वरुणप्रपुन्नाटयोः । रुक्षं
[च शीतं च वातपित्तप्रकोपनम् ॥ ” इति । विष्टभ्य
र्यति पच्यमानं विष्टम्भं करोतीत्यर्थः । अतएव पक्वं
[सृष्टविष्टम्भम् ॥ संग्रहे तु “चिल्लीनिष्पावलट्वाककु-
कगवेधुकाः । यातुका शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुप-
का ॥ कुमारजीवलोणीका यवशाकसुवर्चला । कुकुं-
लिनीछुञ्छुमृगधूमं सलक्ष्मणम् । आलुकानि च सर्वाणि
। सूयानि रालकाः । जीवन्तकश्चञ्चुपर्णी प्रपुन्नाटकु-
कम् ॥ ” इति । कलंबादीनां संस्करणादिवशाद्विशेष-
इ-पूर्वं स्विन्नं ततो निष्पीडितरसं ततो बहुना स्नेहेन
धितं सन्नातिदोषलमिति । दोषलग्रहणात्कलंबादीनां
क्षिपित्तलत्वमपि ज्ञेयं, वातश्लेष्मकरोक्तिस्त्वतिशया-
। उक्तं च सुश्रुतेन-“स्वादुपाकरसाः शीताः श्लेष्मला
तिपित्तलाः । लवणानुरसा रुक्षाः सक्षारा वातलाः
। ॥ ” इति ॥ १०५ ॥

उपत्रा तु या चिल्ली सा वास्तुकसमा मता १०६

स०-लघुपत्रा या चिल्ली यवशाकविशेषः सा तु
स्तुकसमा गुणैर्मता ॥ १०६ ॥

प०-लघुपत्रा या चिल्ली यवशाकविशेषः । सा
वास्तुकसमा गुणैर्मता ॥ १०६ ॥

हे०-चिल्लीविशेषस्य गुणमाह-लघुपत्रेति ॥ १०६ ॥

कीरीवरणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित् १०७

स०-तर्कार्यरणीका । वरणो मालः । समाहारेण
रोर्द्धः । एतत्स्वादु किञ्चित्तिक्तं कफवात-
च ॥ १०७ ॥

प०-तर्कार्यरणीका । वरणो-मालः । समाहा-
ण तयोर्द्धः । तत् स्वादु, किञ्चित्तिक्तं, कफ-
तघ्नं च ॥ १०७ ॥

१ “वरुणम्” इति पाठा० ।

हे०-तर्कारीवरणयोर्गुणमाह-तर्कारी-अग्निमन्थः, वरुण
सेतुवृक्षः । यत्तु सुश्रुतेन वरुणस्य वातपित्तप्रकोपणवृत्त-
तत्संसृष्टविषयम् ॥ १०७ ॥

वर्षाभ्वौ कालशाकं च सक्षारं कटुतिक्तकम् ।
दीपनं भेदनं हन्ति गरशोफकफानिलान् १०८

स०-वर्षाभ्वौ पुनर्नवे तथा कालशाकं किञ्चि-
क्षारं रसे च कटुतिक्तं वह्निदीपनं भेदनं गरादींश्च
हरति । कठिल्लो वर्षाभूः स च प्रागुक्तगुणः । तथा च
निघंटुः । पुनर्नवा विशाखश्च कठिल्लः सासिनाडिका ।
वृश्चिकः क्षुद्रवर्षाभूर्दीर्घपत्रः कठिल्लकः । पुनर्नवा परः
क्षुद्रः सहो मंडलपत्रकः । श्वेतमूलो वर्षकेतुर्मदा
वर्षाभुरुच्यत इति ॥ १०८ ॥

प०-वर्षाभ्वौ पुनर्नवे । तथा कालशाकं-किञ्चि-
क्षारं, रसे च कटुतिक्तं, वह्निदीपनं, भेदनं,
गरादींश्च हन्ति । कठिल्लोऽपि वर्षाभूः स प्रागुक्त-
गुणः । तथाच निघंटुः । “पुनर्नवा विशाखश्च
कठिल्लः सासिनाडिका । वृश्चिकः क्षुद्रवर्षाभूर्दीर्घपत्रः
कठिल्लकः । पुनर्नवा परः क्षुद्रः सहो मण्डलप-
त्रकः । श्वेतमूलो वर्षकेतुर्महावर्षाभुरुच्यते”
इति ॥ १०८ ॥

हे०-वर्षाभूद्वयस्य, कालशाकस्य च गुणमाह-वर्षाभ्वौ-
ह्रस्वमहत्यौ रक्तश्चेत्पुनर्नवे, कालशाकं-कालिकाशाकम् ।
अनिलघ्नत्वं तु कालशाकं विना तस्य नातलत्वात् । यदाह-
खारणादिः-“कालशाकं सकरञ्जं कटुकं वातकोपनम् ।
दीपनीयं प्रशस्तं च विषशोफोदराशंसाम् ॥ ”
इति । चरकोऽपि-“लघूष्णं वातलं रुक्षं कालाख्यं
शाकमुच्यते ॥ ” इति । अतएव माधवकारो वर्षाभूम्यां
पृथगाह-“कालशाकं गरश्लेष्मशोषघ्नं दीपनं कटु”
इति, “वर्षाभ्वौ कफवातघ्नौ हितौ शोफोदराशंसाम् ॥ ”
इति ॥ १०८ ॥

दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरिविल्वान्कुराः सराः १०९

स०-चिरिविल्वः पूतिकरं जस्तस्याङ्कुरा वह्निदी-
पनाः कफवातघ्नाः सराश्च ॥ १०९ ॥

प०-चिरिविल्वः-पूतिकरञ्जः, तस्याङ्कुराः-
वह्निदीपनाः, कफवातघ्नाः, सराश्च ॥ १०९ ॥

हे०-चिरिविल्वान्कुरगुणानाह-चिरिविल्वः
करञ्जः ॥ १०९ ॥

शतावर्षकुरास्तित्ता वृष्या दोषत्रयापहाः ११० ॥

स०—शतावर्षा अंकुराः प्ररोहास्तित्तरसा वृष्याः
शुक्रकृतस्त्रिदोषघ्नाश्च ॥ ११० ॥

प०—शतावर्षकुराः प्ररोहास्तित्तरसाः, वृष्याः
शुक्रकृतस्त्रिदोषघ्नाश्च ॥ ११० ॥

हे०—शतावर्षकुरगुणानाह—शतावर्षकुरा
इति ॥ ११० ॥

रूक्षो वंशकरीस्तु विदाही वातपित्तलः १११ ॥

स०—वंशकरीरो वंशांकुरो रूक्षो विदाही वात-
पित्तकृत् ॥ १११ ॥

प०—वंशकरीरो वंशाङ्कुरो—रूक्षो, विदाही,
वातपित्तकृत् ॥ १११ ॥

हे०—वंशाङ्कुरगुणानाह—रूक्ष इति । वंशो-वेणुः,
करीराऽङ्कुरः । ननु दोषल इत्युच्यतां, सुश्रुतेन कफकरत्व-
त्योक्तत्वात् “वेणोः करीराः कफला मधुरा रसपाकतः ।
विदाहिनो वातकराः सकषाया विरूक्षणाः ॥” इति ।
मैवं, अनार्पोऽयं पाठः जैज्जटोत्प्रेक्षितत्वात् । आर्षस्तु
“वेणोः करीराः श्लेष्मघ्नाः कटुका” इत्यादि । उक्तं हि
संग्रहे—“वंशकरीरास्तु विदाहिनः”—“वातपित्तकरा रूक्षाः
कटुपाकाः कफापहाः ॥” इति । माधवकरेणाप्युक्तं “वात-
पित्तकरा रूक्षाः कटुका रसपाकतः । वेणोः करीराः
श्लेष्मघ्नाः सकषाया विदाहिनः ॥” इति । यत्तु कंदवर्गे
सौश्रुतीयाः पठन्ति—“वेणोः करीरा गुरवः कफमारुतकोप-
नाः ॥” इति तदप्यनार्थं पुनरुक्तत्वात् वंशमूलाङ्कुर-
विषयं च ॥ १११ ॥

पत्तूरो दीपनस्तित्तः प्लीहाशः कफवातजित् ।

स०—पत्तूरो दीपनस्तित्तरसः प्लीहादिजित् ।
पत्तूरो मत्स्याक्षकः ॥ ११२ ॥

प०—पत्तूरो-दीपनस्तित्तरसः, प्लीहादिजित् ।
पत्तूरो मत्स्याक्षकः ॥ ११२ ॥

हे०—पत्तूरगुणानाह—पत्तूरो लोहमारः ॥ ११२ ॥

कृमिकासकफोत्केदान् कासमर्दो जयेत्सरः ११३

स०—कासमर्दः सरः कृम्यादींश्च नाशयति । उत्क्लेदः
स्रोतसां मालिन्येनार्द्रत्वम् ॥ ११३ ॥

प०—कासमर्दः—सरः, कृम्यादींश्च नाशयति ।
उत्क्लेदः—स्रोतसां मालिन्येनार्द्रत्वम् ॥ ११३ ॥

हे०—कासमर्दगुणानाह—उत्क्लेदः—वलेदाधिक्यम् ११३
रूक्षोष्णमम्लं कौसुभं गुरु पित्तकरं सरम् ११४

स०—कुसुभशाकं रूक्षमुष्णवीर्यमम्लं गुरु पित्त-
कृत्सरं च ॥ ११४ ॥

प०—कौसुभं शाकं—रूक्षमुष्णवीर्यमम्लं, गुरु,
पित्तकृत् सरं च ॥ ११४ ॥

हे०—कौसुभगुणानाह—कौसुभं-कुसुभशाकम् ११४

गुरुष्णं सार्षपं बद्धविण्मूत्रं सर्वदोषकृत् ११५ ॥

स०—सार्षपं शाकं गुरुष्णवीर्यम् । तथा शकृन्मूत्रं
च बध्नाति । त्रिदोषकृच्च । संग्रहे तु सक्षार-
त्वमस्योक्तम् । तत्पाठो हि । सक्षारमधुरं स्निग्धमुष्णं
च गुरु सार्षपमिति । सुश्रुतेन चोक्तम् । कफघ्नं सार्षपं
शाकमासुरं शाकमेव चेति ॥ ११५ ॥

प०—सार्षपं शाकं—गुरुष्णवीर्यं तथा शकृन्मूत्रं
च बध्नाति । त्रिदोषकृच्च । संग्रहे तु सक्षारत्वमस्यो-
क्तम् । तत्पाठो हि । “सक्षारमधुरं स्निग्धमुष्णं च
गुरु सार्षपम् ॥” इति । सुश्रुतेनोक्तम्—“कफघ्नं
सार्षपं शाकमासुरं शाकमेव च” इति ॥ ११५ ॥

हे०—सार्षपगुणानाह—सार्षपं सर्वपशाकं, संग्रहे तु—
“सक्षारं मधुरं स्निग्धमुष्णं गुरु च सार्षपम् । २॥—
कानामवरं बद्धविण्मूत्रं सर्वदोषकृत्” इति ॥ ११५ ॥

यद्बालमव्यक्तरसं किञ्चित्क्षारं सतित्तकम् ।

तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं नियच्छति ।

गुल्मकासक्षयश्वासव्रणनेत्रगलामयान् ॥

स्वराग्निसादोदावर्तपीनसांश्च ॥ ११६ ॥

स०—यन्मूलकमव्यक्तरसमस्फुटत्वाद् तथा किञ्चि-
त्क्षारमीषत्क्षारगुणयुक्तं कार्यतोऽनुमीयमानं तथा
सतित्तमीषत्तित्तकं रसनैन्द्रियस्य किञ्चिदुद्वेजकं
तन्मूलकं दोषाणां हरं दोषहरं नान्यावस्थम् । बाल-
मूलकं दोषहरमित्यनेनास्य विशिष्टा बालावस्था दोष-
हरत्वेन नियम्यते । न सर्वं बालावस्थं दोषहरमपि

द्वूपमित्यर्थः । अन्ये तु दोषहरमित्यत्र समासं वातश्लेष्मघ्नत्वमेवास्य प्रतिजानते । यतः किञ्चित् वीर्यत्वात्पित्तकरत्वमस्यास्त्येव । किञ्चित्तिक्तसोपेन पित्तकर्तृत्वमस्य व्याहर्तुं न युक्तम् । वक्ष्यति हि । विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहतीति । एवं मूलकं वातश्लेष्मघ्नमेव युक्तं न तु पित्तहृत्वेति मभिप्रायः । एतच्च मूलकं गुल्मादीन् नियच्छति । सांश्चेति चशब्दः समुच्चये । अन्यानप्येवं प्रायशो नियच्छतीति । सुश्रुतस्तु । सर्वदोषहरा लघ्वी कंठया ऋपोतिकेति यद्वेदान्तरं ब्रूते तदप्यत्रैव बालमूलक-
ण्डतर्भूतमिति तत्रकृतेह पृथङ् नोक्तम् ॥ ११६ ॥

प०—यन्मूलकमव्यक्तरससफुटास्वादं तथा कि-
त् क्षारगुणयुक्तं कार्यतोऽनुमीयमानमा तथा सति-
पित्तिककं, रसनेन्द्रियस्य किञ्चिदुद्वेजकं तन्मू-
लकदोषाणां हरं दोषहरं नान्यावस्थम् । बालं
कं दोषहरमित्येवं नवास्य विशिष्टा बालावस्था
हरत्वेन नियम्यते । न सर्वं बालावस्थं दोषहर-
त्वीहमूपमित्यर्थः । अन्ये तु दोषयोर्हरमित्यत्र
सांस् कृत्वा वातश्लेष्मघ्नत्वमेवास्य प्रतिजानते ।
: किञ्चिदुष्णवीर्यत्वात् पित्तकर्तृत्वमस्यास्त्येव ।
चित्तिक्तसोपेतत्वेन पित्तकर्तृत्वमस्य व्याहर्तुं
युक्तम् । वक्ष्यति हि—“रसं विपाकस्तौ वीर्यं
वस्तान् व्यपोहति ।” एवं चैतन्मूलकं वात-
सघ्नमेव युक्तं, न तु पित्तहृत्वेति तेषामभिप्रायः ।
च्च मूलकं गुल्मादीन् नियच्छति, पीनसांश्चेति
वदः समुच्चये । अन्यानप्येवं प्रायशो रोगा-
यच्छति । सुश्रुतस्तु—“सर्वदोषहरा लघ्वी कंठया
ऋपोतिका ।” इति यद्वेदान्तरमूचे तदप्यत्रैव
लमूलकलक्षणेऽन्तर्भूतम् ॥ ११६ ॥

हे०—अथ मूलकगुणानाह—तत्र बालमूलकगुणानाह—
३—कोमलम् । तस्य तिक्तोऽवस्थाः—प्रथममव्यक्तरसं,
ईषलवणं, तत ईषत्तिक्तम् । तदवस्थात्रयेऽपि दोषहर-
दिगुणं स्वराग्न्योः सादः ॥ ११६ ॥

महत्पुनः ।

। पाके च कटुकमुष्णवीर्यं त्रिदोषकृत् ॥
र्वभिष्यंदि च ॥ ११७ ॥

स०—अव्यक्तरसादिलक्षणावस्थां विहाय यावद्व्य-

क्तरसाद्यवस्थं तत्संपद्यते ततोऽनन्तरं क्रमेण रसविपा-
कयोः कटुकमुष्णवीर्यं तन्मूलकं महद्बृद्धं त्रिदोषकृद् गु-
र्वभिष्यंदि च भवति । बृद्धस्य च मूलकस्यानेका अ-
वस्थाः संभवन्ति । तत्र चास्याद्यावस्थायां किञ्चि-
त्रिदोषकृत्वमस्याऽवस्थायामतिशयेन त्रिदोषकृत्वं वेद्यम् ।
संग्रहे त्वस्य स्वादुविपाकित्वमुक्तम् । तत्पाठे । मह-
त्पुनः रूक्षोष्णं कटुकं स्वादु विपाके सर्वदोषकृदिति ।
तच्चावविषयम् ॥ ११७ ॥

प०—अव्यक्तरसादिलक्षणावस्थां विहाय यावद्व्य-
क्तरसाद्यवस्थं तत्संपद्यते । ततोऽनन्तरं क्रमेण रस-
विपाकयोः कटुकमुष्णवीर्यं तन्मूलकं महद्बृद्धं सर्व-
दोषकृद्गुर्वभिष्यंदि भवति । बृद्धस्य च मूलस्याने-
कावस्थाः सम्भवन्ति । तत्र चास्याद्यावस्थायां कि-
ञ्चिद्विदोषकृत्त्वमन्तावस्थायां त्वतिशयेन त्रिदोषकृत्वं
वे म् । संग्रहे त्वस्य दुर्विपाकत्वमुक्तं तत्पाठे—“मह-
त्पुनः । रूक्षोष्णं कटुकं स्वादु विपाके सर्वदोष-
कृत् ।” इति । तच्चावविषयम् ॥ ११७ ॥

हे०—महद्गुणानाह—महज्जरते संग्रहे तु स्वादुपाक-
मुक्तं—“महत्पुनः । रूक्षोष्णं कटुकं स्वादु विपाके सर्वदोष-
कृत् ।” इति । तच्चावविषयं, तथा च रारणादि—“रूक्षं
विदाहि तीक्ष्णोष्णं कटुकं स्वादु पच्यते । उत्कृष्टं स्तंभि
गुर्वममूलकं त्रिमलोत्वनम् ॥” इति । अभिपकं तु
कटुपाकमेव ॥ ११७ ॥

स्निग्धस्विन्नं तदपि वातजित् ॥ ११८ ॥

स०—अपिशब्द एवार्थः । तदेव महन्मूलकं स्निग्ध-
स्विन्नं वातजित् । स्निग्धं च तत्स्विन्नं च स्निग्धस्वि-
न्नम् । न त्वस्निग्धस्विन्नमात्रमित्यर्थः ॥ ११८ ॥

प०—अपिशब्द एवार्थः । तदेव महन्मूलकं स्निग्ध-
स्विन्नं वातजित् । स्निग्धं च तत् स्विन्नं स्निग्धस्वि-
न्नम् । नचास्निग्धस्विन्नमात्रमित्यर्थः ॥ ११८ ॥

हे०—स्निग्धसिद्धगुणानाह—स्निग्धं घृतमांसादिभिः
साधितं स्निग्धसिद्धं—यदोषलं महदपि स्निग्धसिद्धं
वातघ्नं किंपुनर्यदोषघ्नं बालमित्यपिशब्दार्थः ॥ ११८ ॥
वातश्लेष्महरं शुष्कं सर्वम् ॥ ११९ ॥

१ अत्र “स्निग्धसिद्धम्” इति पाठान्तरम् ।

स०—सर्वं बालं वृद्धं च मूलकं शुष्कं सद्वात-
श्लेष्महरम् ॥ ११९ ॥

प०—सर्वं बालं, वृद्धं च मूलकं शुष्कं सत् वात-
श्लेष्महरम् ॥ ११९ ॥

हे०—शुष्कगुणानाह—तदपीत्यनुवर्तते । पूर्ववद-
पिबन्धार्थः ॥ ११९ ॥

आमं तु दोषलम् ॥ १२० ॥

स०—आमं तु पुनर्मूलकं हरीतकत्वेन यद्वक्ष्यते
तदोषलम् । सर्वमित्यत्राप्राप्तकृतेन संबन्धेन संबध्यते ।
तेनादोषलस्य बालस्याऽप्यामस्य दोषलत्वं न तु वृद्ध-
स्यैवेत्यर्थः । मूलकं नीलकण्ठापरसंज्ञम् ॥ १२० ॥

प०—आमं पुनः मूलकं हरितत्वेन यदुच्यते
तदोषलं सर्वमित्यत्राप्राप्तकृते न सम्बध्यते । तेना-
दोषलस्यामस्य दोषलत्वं न तु वृद्धस्यैवेत्यर्थः । मूलकं
नीलकण्ठापरसंज्ञम् ॥ १२० ॥

हे०—आमगुणानाह—सर्वं बालं महच्छुष्कार्द्रं च आम-
मनमिपकम् ॥ १२० ॥

कटूष्णो वातकफहा पिंडालुः पित्तवर्धनः १२१ ॥

स०—पिंडालुः कटुको रसे वीर्यं चोष्णो वातक-
फघ्नः पित्तकरश्च ॥ १२१ ॥

प०—पिंडालुः—कटुको रसे, वीर्यं चोष्णो, वातक-
फघ्नः पित्तकरश्च ॥ १२१ ॥

हे०—पिंडालुगुणानाह—पिंडालुर्वाराहीकंदः स हि
वक्त्रालुच्यते, उक्तं ह्यायुर्वेदप्रकाशे पण्डितकेशवेन—
“वाराहीकन्दः पिंडालुस्तथा शबरकन्दकः । प्रोक्तो मूलक-
मूलामो वक्त्रालुस्त्वक्छदस्तथा” इति । पिण्डशब्देन च
प्रासवाचिना असनं वक्त्रं लक्ष्यते, ननु—“गौणमुख्ययो-
र्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः” इति न्यायात्पिण्डालुशब्दस्य मुख्यम-
र्थं पिण्डालुकं विहाय गौणोऽर्थो वाराहीकंद इति
चेत्तत्र गङ्गायां घोष इत्यादौ मुख्यार्थबाधे
गौणार्थग्रहणात्, अत्र च मुख्यार्थस्य बाधः कट्वा-
दिगुणयोगात् । अत एवाह सुश्रुतः—“पिण्डालुकं
कफकरं गुरु विष्टं शीतलम् ।” इति ।
गौणस्य तु कट्वादिगुणयोगः उक्तं ह्यायुर्वेदप्रकाशे—
“किटिकन्दः कटुः स्वादुस्तिक्तोष्णः कटुपाक्यपि । स्वयो

रसायनं वृष्यो बल्यः पित्तविवर्धनः ॥ हन्ति श्लेष्ममरु-
त्कुष्ठमेहमूत्रामयकुमीन् ।” इति । सुश्रुतोऽप्याह—
“वराहकन्दः श्लेष्मघ्नः कटुको रसपाकतः । मेहकुष्ठकु-
मिहरो वृष्यो बल्यो रसायनम् ।” इति । किंच पिंडा-
लुकं चेद्विवक्षितं तदा “आलुकानि च सर्वाणि” इत्यत्र
प्रस्तावे ब्रूयात् । पिण्डालुकमिति च प्रयुज्जीत । नहि पिण्डा-
लुके पिण्डालुरिति प्रयोगो मुख्यः, गौणत्वे तु तुल्यः ।
ननु वक्त्रालुश्चेद्विवक्षितस्तर्हि वक्त्रालुरित्येव स्पष्टमुच्यतां
सत्यं, किंत्वेवंविधैरपि लाक्षणिकैर्द्रव्याण्युच्यन्त इति द्योत-
यितुं पिण्डालुरित्युक्तवान् । तथा रोघ्रादौ कदम्बे वाच्ये
कुत्सितांब इति कुत्सितशब्देन हि कुशब्दसमानार्थेन कदा-
देशो लक्ष्यते, असनादावर्जुने वाच्ये श्वेतवाह इत्यादि
“बहुभिः पठ्यमानस्य पाठस्येयं समर्थना । हेमाद्रिणा कृता
किंतु तुण्डालुरिति पठ्यताम् ॥” इति ॥ १२१ ॥

कुठेरशिग्रुसुरससुमुखसुरिभूस्तृणम् ।

फणिज्जार्जकजंबीरप्रभृति ग्राहि शालनम् ॥

विदाहि कटु रूक्षोष्णं हृद्यं दीपनरोचनम् ।

दृक्शुक्रकृमिहृत्तीक्ष्णं दोषोत्क्लेशकरं लघु १२२

स०—कुठेरादि शालनं ग्राहि विदाहि कटुकं रस-
पाकयो रूक्षमुष्णवीर्यं हृद्यमग्निदीपनं च । तथा दृगा-
दिहृत्तीक्ष्णम् । तथा दोषान्वातादीनुत्क्लेशयति कोप-
यति स्थानाच्चालयति दोषोत्क्लेशकरं लघु च । शाल-
नमवदंशो येन सहान्नं भोक्तुं युज्यते । कुठेरो वैकुठः ।
शिग्रुः फलपत्रकः । सुरसः कृष्णतुलसी । सुमुखः
कटुपत्रकः । आसुरी राजिका । भूस्तृणं गुह्यबीज-
कम् । फणिज्जको मरिचकस्तीक्ष्णगन्धः प्रकीर्तितः ।
आर्जकः खरपत्रकः । जंबीरः करपत्रकः । प्रभृति-
शब्देन संग्रहोक्ता गृह्यन्ते । धान्यतुंबरुसालेययवानीशु-
गबेरकाः । पर्णाशो गृजनोऽजाजी कंडीरं जलपि-
प्पली । फणिज्जार्जकजंबीरं खराश्वा कालमालिका । दीप्य-
कः क्षवकृद्धीपिबस्तगन्धादिबद्धविडिति । तंत्रांतरे
चोक्तम् । कटुतिक्तरसा शीता कफपित्तविनाशिनी ।
विपाके मधुरा लघ्वी तस्करांगुलिका स्मृतेति ॥ १२२ ॥

प०—कुठेरादि शालनं ग्राहि, विदाहि, कटुकं
रसपाकयो रूक्षमुष्णवीर्यं हृद्यमग्निदीपनं च । तथा
दृगादिहृत् तीक्ष्णं तथा वातादीन् उत्क्लेशयति ।

कोपयति । स्थानाञ्चालयति दोषोत्क्लेशकरं, लघु च । तथा हृगादिहृत् । शालनमवदंशो येन सहान्नं भोक्तुं युज्यते । कुठेरो-वैकुण्ठः । शिशुः-चलपत्रकः । आसुरी-राजिका । भूस्तृण-गुह्यबीजकम् । “ फणिज्जको मरिचकस्तीक्ष्णगन्धः प्रकीर्तितः । ” अर्जकः-खरपत्रकः । जम्बीरः-करपत्रकः । प्रभृतिशब्देन संग्रहोक्ता गृह्यन्ते । “ धान्यतुम्बुरुशैलेययवानीशृङ्गवेरकाः । पर्णाशो गृञ्जनोऽजाजी गण्डीरं जलपिप्पली । फणिज्जार्जकजम्बीरं खराश्वा कालमालिका । दीप्यकः क्षवकृद्वीपिवस्तगन्धादिवद्धविड् ॥ ” इति । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम्-“ कटुतिक्तरसा शीता कफपित्तविनाशिनी । विपाके मधुरा लघ्वी तस्करांगुलिका स्मृता ॥ ” इति ॥ १२२ ॥

हे०-हरीतकगुणानाह-कुठेरः-कालमाला, शिशुः-शोभाजनः, सुरसस्तुलसी, सुमुखः-कुठेरसदृशो वलयः, आसुरी-राजिका, भूस्तृण-मालातृण । फणिजः-मरिचकः, अर्जकः-पर्णासः, जम्बीरः-जम्बीरसदृशः, किञ्चित्तीक्ष्णप्रभृतिग्रहणात्कुस्तुम्बुर्यादयः । उक्तं हि संग्रहे-“ धान्यतुम्बुरुशैलेययवानीशृङ्गवेरका । पर्णाशो गृञ्जनोऽजाजी गण्डीरं जलपिप्पली ॥ फणिज्जार्जकजम्बीरखराश्वाकालमालिका । दीप्यकः क्षवको द्वीपी वस्तगन्धादिवद्धविड् ॥ ” इति । शालनं-हरीतकं, यदुपदेशेषु युज्यते येन च व्यञ्जनं वास्यते, उक्तं हि संग्रहे-“ वगो हरीतकाख्योऽयमुपदेशेषु युज्यते । वासनो व्यञ्जनानां च हृद्यो रोचनदीपनः ॥ ” इति । दोषोत्क्लेशकरत्वं चैषामाद्रावस्थायामेव फलव्यतिरेकेण च । यदाह चरकः-“ शुष्काणि कफवातघ्नान्येतान्येषां फलानि च । ” इति । अत्र केषांचिद्विशेषः ॥ १२२ ॥

हिध्मकासश्रमश्वासपार्श्वरूपूतिगंधहा ॥
सुरसः ॥ १२३ ॥

स०-सुरसो हिध्मादिघ्नः । पूतिगंधं दौर्गन्ध्यं सौरभ्योत्पादनाद्धन्ति ॥ १२३ ॥

प०-सुरसो-हिध्मादिघ्नः । पूतिगन्धो दौर्गन्ध्यं सौरभ्योत्पादनाद्धन्ति ॥ १२३ ॥

हे०-तत्र सुरसगुणानाह-हिध्मेति । पूतिगन्धो-दौर्गन्ध्यम् ॥ १२३ ॥

सुमुखो नातिविदाही गरशोफहा ॥ १२४ ॥

स०-सुमुखः कटुपत्राख्यः किञ्चिद्विदाही गरशोफौ च हन्ति ॥ १२४ ॥

प०-सुमुखः कटुपत्राख्यः किञ्चिद्विदाही गरशोफौ च हन्ति ॥ १२४ ॥

हे०-सुमुखगुणानाह-गर-कृषिमन्त्रिणम् ॥ १२४ ॥

आद्रिका तिक्तमधुरा मृत्रला न च पित्तकृन् ॥ १२५ ॥

स०-आद्रिकाऽऽद्रिधानिका तिक्तमधुरा मृत्रला न च पित्तं च न करोति ॥ १२५ ॥

प०-आद्रिकाऽऽद्रिधानिका तिक्तमधुरा मृत्रला न च पित्तं च न करोति ॥ १२५ ॥

हे०-आद्रिकागुणानाह-आद्रिका-कृष्णमन्त्रिणम्, न च पित्तकृदिति हरीतकव्याघ्रासपिप्पलीकुस्तुम्बुर्यादयः ॥ १२५ ॥

लशुनो भृशतीक्ष्णोष्णः कटुपाकरमः गरः ।

हृद्यः केश्यो गुर्वृष्यः स्निग्धो रोचनदीपनः ॥

(भ्रमसन्धानकृद्भ्रूल्यो रक्तपित्तमदृपयः ।)

किलासकुष्ठगुल्माऽशोभहकिमित्ताश्रितवान् ।

सहिध्मपीनसश्वासकासान् हन्येभ्योपचक्रन् ॥ १२६ ॥

स०-लशुनोऽतितीक्ष्णोऽत्युष्णवर्ष्यः कटुपाकरमः

सरः भेदी हृद्यादिगुणयुक्तश्च किलासादीनहति रक्तपित्तं च

करोति । किलासं श्वित्रम् । कंदस्यैवायं गुणवीर्यनि-

र्देशो बोध्यः । पत्रमध्ययोर्मधुरत्वाद्भृशोष्णत्वानुपपत्तिः ।

तथा चोक्तं संग्रहे । पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपि-

च्छलः । तीक्ष्णोष्णो लशुनः कंद इति ॥ १२६ ॥

प०-लशुनोऽतितीक्ष्णोऽत्युष्णवर्ष्यः कटुपाकरमः

सरः भेदी हृद्यादिगुणयुक्तश्च किलासादीन हन्ति

रक्तपित्तं च करोति । किलासं श्वित्रम् । कंदस्यै-

वायं गुणवीर्यनिर्देशो बोध्यः । पत्रमध्ययोर्मधुर-

त्वान् हृद्योष्णत्वानुपपत्तिः । तथाचोक्तं संग्रहे-“ पत्रे

सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छलः । तीक्ष्णोष्णो

लशुनः कन्दः ” इति ॥ १२६ ॥

हे०-लशुनगुणानाह-लशुन इति । किलासं-

श्वित्रं, कन्दस्यैवेति गुणाः । उक्तं हि संग्रहे-“ पत्रे

१ अयमत्रार्धश्लोकपाठोऽधिको दृश्यते ।

२ अत्र “हन्ति रसायनम्” इति पाठान्तरम् ।

सशारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छिलः । तीक्ष्णोष्णो लघुनः
कंदः” इत्यादि ॥ १२६ ॥

पलांडुस्तद्गुणन्यूनः श्लेष्मलो नाऽतिपित्तलः ।
कफवातार्शसां पथ्यः स्वेदेऽभ्यवहतौ तथा ॥ १२७ ॥

स०—पलांडुर्धवलाक्षकाख्यस्तद्गुणन्यूनस्तस्य रसोनस्य
गुणास्तद्गुणास्तैर्हीनः । लघुनात्किंचिद्दीनगुण इत्यर्थः ।
तथा श्लेष्मलो नातिपित्तं च करोति । नतु लघुनव-
त्कफघ्नोऽतिपित्तकृच्च । कफवातार्शसां स्वेदे भक्षणे च
प्रभावात्पथ्यः । तंत्रांतरेऽन्योऽप्युक्तो यथा । स्निग्धो
रुचिष्यः स्थिरधातुकारी बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदश्च ।
स्वादुर्गुरुः शोणितपित्तशस्तः सपिच्छिलः क्षीरपलांडु-
रुक्त इति ॥ १२७ ॥

प०—पलाण्डुर्धवलाक्षकाख्यस्तद्गुणान्यूनः । तस्य
रसोनस्य गुणास्तद्गुणास्तैर्हीनो लघुनात् किंचि-
द्दीनगुण इत्यर्थः । तथा श्लेष्मलो, नातिपित्तं च
करोति नतु लघुनवत् कफघ्नोऽतिपित्तकृच्च । कफ-
वातार्शसां सदैव भक्षणे च प्रभावात् पथ्यः ।
तन्त्रान्तरेऽन्योऽप्युक्तो यथा—“स्निग्धो रुचिष्यः स्थि-
रधातुकारी बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदश्च । स्वादुर्गुरुः
शोणितपित्तशस्तः सपिच्छिलः क्षीरपलाण्डुरुक्तः ॥”
इति ॥ १२७ ॥

हे०—पलांडुगुणानाह—तद्गुणैर्लघुनगुणैर्हीनशक्तिभिर्युक्तः
संग्रहे तु—“विपाके मधुरस्तु सः । कफं करोति नो पित्तं
केवलानिलनाशनः ॥” इति ॥ १२७ ॥

तीक्ष्णो गृज्जनको ग्राही पित्तिनां हितकृन्न सः ॥

स०—गृज्जनकस्तीक्ष्णो ग्राही पित्तिनाम-
हितश्च ॥ १२८ ॥

प०—गृज्जनकस्तीक्ष्णो ग्राही पित्तिनामहितश्च ॥ १२८ ॥

हे०—गृज्जनकगुणानाह—गृज्जनकः पलाण्डुभेदः । उक्तं च
वाप्पचन्द्रेण—“गन्धाकृतिरसैस्तुल्यो गृज्जनस्तु पलाण्डुना ।
सूक्ष्मनालाग्रपत्रत्वाद्विद्यतेऽसौ पलाण्डुतः ॥” इति । स-
च स्वेदे भोजने च प्रयुक्तः कफवातजान्यर्शसि हन्ति पित्त-
वतां नराणामपथ्यः ॥ १२८ ॥

१ अत्र “गन्धाकार” इति खपुस्तके ।

दीपनः सूरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः
विशेषादर्शसां पथ्यः ॥ १२९ ॥

स०—सूरणो नाम कंदविशेषो दीपनो रुच्य-
श्लेष्मघ्नो विशदो लघुरर्शसामतिपथ्यश्च ॥ १२९ ॥

प०—सूरणो नाम कन्दविशेषो, दीपनो रुच्यः
श्लेष्मघ्नो, विशदो लघुरर्शसामतिपथ्यश्च ॥ १२९ ॥

हे०—सूरणगुणानाह—दीपन इति । विशदो चि-
शदगुणः ॥ १२९ ॥

भूकंदस्त्वतिदोषलः ॥ १३० ॥

स०—भूकंदः स्फोटाख्यः प्रावृडुद्भवः प्रसिद्ध एव
स चात्यर्थं दोषलः ॥ १३० ॥

प०—भूकन्दः स्फोटाख्यः प्रावृडुद्भवः प्रसिद्ध एव
स चात्यर्थं दोषलः ॥ १३० ॥

हे०—भूकन्दगुणानाह—भूकन्दो भूस्फोटः ॥ १३० ॥

पत्रे पुष्पे फले नाले कंदे च गुरुता क्रमात् १३१

स०—पत्रादीनां यथोत्तरं क्रमाद्गुरुत्वम् । तेन प-
त्राकमपेक्ष्य पुष्पशाकं गुरु ततः फलशाकं ततः
नालशाकं ततोऽपि कंदशाकमिति । एवं हारीतवे
ष्वपि गुरुत्वं वेद्यम् । बाहुल्येन चैतदुक्तम्
मूलके हि वैपरीत्यं दृश्यते । तथा हि
मूलकस्य हि कंदे लघुत्वम् । अत एव मुनि-
रप्याह । मूलके तु विपर्यय इति । शाकानां हारी-
तकानां च येषामिह पर्याया नोक्तास्तेषां सदैवेभ्योऽव-
गंतव्याः ॥ १३१ ॥

प०—पत्रादीनां यथोत्तरं क्रमाद्गुरुत्वम् । तेन
पत्रशाकमपेक्ष्य पुष्पशाकं गुरु ततः फलशा-
कं ततोऽपि कन्दशाकमित्यादि । एवं
हारीतशाकेऽपि गुरुत्वं बोद्धव्यम् । बाहुल्येन चैत-
त्कम् । सूत्रके हि वैपरीत्यं दृश्यते । तथाहि मूलक-
स्य हि कन्दे लघुत्वम् । अत एव मुनिरप्याह—“मूल-
के तु विपर्ययः” इति । शाकानां हारीतकादी-
नां च येषामिह पर्याया नोक्तास्तेषां सदैवेभ्योऽव-
गंतव्याः ॥ १३१ ॥

हे०—पुष्पादिशाकानां, गौरवतारतम्यमाह—उत्स-
रस्यम् अपवादस्तु यथायर्थं, यथा—मूलके सुश्रुतेनोक्तं ॥

फलं च पत्रं तथैव यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टा
॥ १३१ ॥

अथ वरावरत्वं निर्धारयति—

॥ शाकेषु जीवन्ती सर्षपास्त्ववराः परम् १३२

स०—शाकेषु मध्ये जीवन्ती वरा । सर्षपाः पुनरवराः ।

॥ शाकवर्गः ॥ १३२ ॥

प०—अथ वरावरत्वं निर्धारयति—शाकेषु मध्ये
वन्ती वरा सर्षपाः पुनरवराः । इति शाकवर्गः १३२

हे०—शाकानां तारतम्यमाह—परमित्यन्यापि प्रश-
नि, जीवन्ती तु प्रशस्ततरा । यदाह सुश्रुतः—“सती-
वास्तुकश्चञ्चुश्चित्ली मूलकपोतिका । मण्डूकपर्णी
मन्ती शाकवर्गेषु शस्यते ॥” इति । संग्रहे तु—“श्या-
लमलिकाश्मर्यफंजीवापिकसूथिकाः । वृक्षादनी-
वृक्षार्थिवीतूनि कवृक्षकाः ॥ रोध्रः शोणः कर्बुदारः
खर्बुषमूषिका । अल्लातकः कोविदारः कमलोत्पल-
कम् ॥ पटोलादिगुणं स्वादु कषायं पित्तजित्परम् ।
मूत्रा सरा फज्जी करीरं स्यादभीरुजम् ॥
पित्तहरा भण्डोपर्वणीचर्चपुष्पिकाः ॥” इति । इति
श्वर्गः ॥ १३२ ॥

फलानामाहारकाले शाकेभ्योऽल्पोपयोगित्वाच्छा-
र्गादनन्तरं फलवर्ग उच्यते । खरनादेऽप्युक्तम्
नावसाने फलं भुज्यत इति फलवर्गोऽभिधीयत
इह—

॥ फलोत्तमा वृष्या चक्षुष्या सृष्टमूत्रविद्र ।
दुपाकरसा स्निग्धा सकषाया हिमा गुरुः ॥
इत्यनिलपित्तास्रतित्तास्यत्वमदात्ययान् ।
णाकासश्रमश्वासस्वरभेदक्षतक्षयान् १३३ ॥

स०—फलेषूत्तमा फलोत्तमा गोस्तनीपर्याया द्राक्षा
वृष्यादिगुणयुक्ता । सकषाया ईषत्कषाया । अनि-
रीन्क्षयांतान् हन्ति । उदावर्तहरत्वं चरकमुनिना-
॥ उक्तं तच्च स्निग्धत्ववृष्यत्वसृष्टविण्मूत्रत्वेनेहोक्त-
म् । अभ्यासाच्च द्राक्षाणां गुणहीनत्वं देशावनुरो-
कल्प्यम् ॥ १३३ ॥

१ अत्र “यूथिकाः ।” इति खपुस्तके ।

प०—फलानामाहारकाले शाकेभ्य उपयोगित्वा-
च्छाकवर्गादनन्तरं फलवर्ग उच्यते । खरनादेऽप्यु-
क्तम् । भुक्तावसाने फलं भुज्यत इति फलवर्गोऽभि-
धीयत इत्याह—फलेषु उत्तमा फलोत्तमा गोस्तनीपर्या-
या द्राक्षा सा वृष्यादिगुणयुक्ता । सकषाया—ईष-
त्कषाया । अनिलादीन् क्षयान्तान् हन्ति । उदा-
वर्तहरत्वं चरकमुनिना अस्या उक्तं, तच्च स्निग्ध-
त्ववृष्यत्वसृष्टविण्मूत्रत्वेनेहोक्तप्रायम् । अभ्यासाच्च
द्राक्षाणां गुणहीनत्वं देशावनुरोधान् कल्प्यम् १३३

हे०—अथ फलवर्गः । तत्र द्राक्षाणामाह—उत्तमे-
तिसिद्धे फलग्रहणमुत्तमेभ्योऽनुत्तमार्थम् । उत्तमानुत्तानि
सुश्रुतेन—“दाडिमामलकं द्राक्षा सर्जूरं सपक्वकम् ।
राजादनं मातुलिङ्गं फलवर्गं प्रशस्यते ॥” इति । पित्ता-
स्यत्वं मुखस्य तिक्तस्त्वत्वं वातघ्नत्वं च कोष्ठघातकारिभेदेण
“वातहृत्त्वेऽपि मृद्वीकासर्जूरं कोष्ठघातकम् ॥” इति
संग्रहवचनात् ॥ १३३ ॥

उद्विक्तपित्ताज्जयति त्रीन् दोषान् मधुरं दाडिमं ।
पित्ताविरोधि नात्युष्णमम्लं वातकफापहम् ।
सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि शोचनदीपनम् १३४

स०—उद्विक्तमतिरिक्तं पित्तं येषां तांस्तथाविधान्
त्रीन् दोषान् मधुरं दाडिमं जयति । मधुरस्य पू-
कथनं प्राधान्यख्यापनार्थम् । पित्तेत्यादि । अम्लं
दाडिमं पित्ताविरोधि न पित्तं कुरुते न च पित्तं शम-
यति । अत एवैतद्वातकफापहमुक्तम् । सर्वं मधुरमम्लं
च यद्दाडिमं तत् हृद्यादिगुणसंयुक्तम् । मुनिना
तूक्तम् । रूक्षाम्लं दाडिमं यत्तु तत्पित्तानिलकोपन-
मिति ॥ १३४ ॥

प०—उद्विक्तमतिरिक्तं पित्तं येषां तांस्तथाविधान्
त्रीन् दोषान् मधुरं दाडिमं जयेत् । मधुरस्य पू-
कथनं प्राधान्यख्यापनार्थम् । पित्तेत्यादि । अम्लं
दाडिमं—पित्ताविरोधि न पित्तं कुरुते, न च पित्तं
शमयति । अत एवैतद्वातकफापहत्वमुक्तम् । सर्वं
मधुरमम्लं च यद्दाडिमं तत् हृद्यादिगुणसंयुक्तम् ।
मुनिनोक्तम्—“रूक्षाम्लं दाडिमं यत्तु तत्पित्तानि-
लकोपनम् ।” इति ॥ १३४ ॥

हे०—अथ दाडिमगुणाः । तत्र स्वादुदाडिमगुणानाह-
उद्विक्तपित्तानिति । अम्लदाडिमगुणानाह—पित्ताविरो-
धीति पित्तोदासीनं, स्निग्धाम्लस्यैते गुणाः—“रूक्षाम्लं दा-
डिमं यत्तु तत्पित्तानिलकोपनम् । ” इति खार-
णादिवचनात् । स्वाद्वम्लसाधारणगुणानाह—सर्व-
मिति ॥ १३४ ॥

मोचखर्जूरपनसनालिकेरपरुषकम् ।
आम्राततालकाश्मर्यराजादनमधूकजम् ॥
सौवीरवदरांकोलैफलगुल्फेष्मातकोद्भवम् ।
वातामाभिपुकाक्षोडमुकूलकनिकोचकम् ॥
उरुमाणं प्रियालं च बृंहणं गुरु शीतलम् ।
दाहक्षतक्षयहरं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥
स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टंभि कफशुकृत् १३५

स०—मोचादिप्रियालान्तं बृंहणत्वादियुक्तम् ।
मोचं कदलीफलम् । नालिकेरं राजफलाख्यम् । परु-
षको मृदुफलः । आम्रातः कपिचूडः । तालं ताल-
फलम् । काश्मर्यं काश्मरीफलम् । राजादनं क्षीरशु-
क्तम् । सौवीरवदरं कर्णिकावदरम् । अंकोल इति
विल्वः । फल्गुः काकोदुम्बरिका । श्लेष्मातकं शेलुः ।
अभिपुकं स्याराटकम् । आक्षोडं स्नेहफलाख्यम् । मुकूलकं
दन्तीफलम् । निकोचनं सरलफलम् । उरुमाणं स्निग्ध-
फलम् । प्रियालं प्रियालकफलम् ॥ १३५ ॥

प०—मोचादिप्रियालान्तं बृंहणात्वादियुक्तम् ।
मोचं कदलीफलम् । नालिकेरं रोमफलाख्यम् ।
परुषको मृदुफलः । आम्रातः कपिचूडः । ताल-
स्तलः । काश्मर्यं काश्मरीफलम् । राजादनं-
क्षीरशुक्तम् । सौवीरवदरं कर्णिकावदरम् । अङ्को-
ल इति विल्वः । फल्गुः काकोदुम्बरिका । श्लेष्मा-
तकं शेलुः । अभिपुकं स्याराटकम् । आक्षोडं-
स्नेहफलाख्यम् । मुकूलकं दन्तीफलम् । निको-
चनं सरलफलम् । उरुमाणं स्निग्धफलम् । प्रियालं-
सन्नतरुः ॥ १३५ ॥

हे०—मोचादिगुणानाह—मोचं कदलीफलं, पनसं कं-
टकिफलं, नालिकेरं—व्यक्षं, परुषकं—धन्वनसदृशं, मृदु-
ल्पास्थिफलम्, आम्रातः कपीतनः, तालं तलं, काश्मर्यं—

श्रीपर्णी, राजादनं—कपिप्रियं, मधूको—मधुजम्, मधूकजं
द्विविधम् । यदाह सुश्रुतः—“बृंहणीयमह्वं तु मधूकजं-
सुमं गुरु । वातपित्तोपशमनं फलं तस्योपदिश्यते ॥ ”
इति । द्विविधमप्यत्र ग्राह्यं गुणभेदात्, तेभ्यो जातं फलं
सौवीरवदरे वदरभेदौ । उक्तं—“हि कर्कन्धुवदरं कोलं
सौवीरं सिञ्चतीफलम् ॥ यथोत्तरं महत्स्वादु पञ्चधाव्य-
दरीफलम् ॥ ” इति । तत्र कोलकर्कधुनी स्वादुत्वाभावा-
त् न पठिते । वक्ष्यति हि तथाम्लं कोलकर्कधुति सिञ्चतीफलं
तिक्तकषायत्वात् । अतएव संग्रहे त्रिदुकादौ पठित्वा
विशेषगुणा उक्ताः—“बृंहणं वातपित्तघ्नं स्निग्धं सिञ्चितिका-
फलम् ॥ ” इति । ननु “कर्कन्धुकोलवदरमम्लं पित्तकफा-
पहम् । पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरम् ॥
पुरातनं तु दृग्दशनं श्रमघ्नं दीपनं लघु ॥ ” इति सुश्रु-
तेन कोलतुल्यं वदरमुक्तमिह सौवीरतुल्यमिति विरोधः ।
मैवं, सुश्रुतेनापि सौवीरतुल्यमुक्तं—“सौवीरवदरं स्निग्धं
मधुरं वातपित्तजित् ॥ ” इति । सौवीरवदरं चेति
द्वन्द्वैकत्वं पूर्वत्र तु कोलं च तद्वदरं चेति कर्मधारयात्
विपरीतं तु कुतो न स्यादिति चेन्न, संग्रहे विशेषगु-
णोक्तौ वदरसंज्ञात्मकमिति वदरग्रहणात् । न च वदर-
शब्देन सौवीरं सौवीरमित्यकरणात् सरत्वाभावाच्चेति ।
अंकोलोऽकोठः, फल्गुः काकोदुम्बरिका, श्लेष्मान्तका-
शेलुः । वातामाद्युरुमाणान्तमुत्तरापथे प्रसिद्धम् । वातामः-
स्निग्धमधुरमज्जं फलम्, अक्षोडं—मदनफलसदृशं मध्यं
किञ्चिदुन्नतरेखं, मुकूलकं—दन्तीफलसदृशं, निकोचकं-
मंकोलफलसदृशं, प्रियालं—चारफलं, रक्तपित्तप्रसादनं—रक्त-
पित्तयोर्निर्मलीकरणम् । अत्र केषांचिद्विशेषः ॥ १३५ ॥

फलं तु पित्तलं तालं सरं काश्मर्यजं हिमम् ।
शकुन्मूत्रविबन्धनं केश्यं मेध्यं रसायनम् ॥
वातामाद्युष्णवीर्यं तु कफपित्तकरं सरम् ।
परं वातहरं स्निग्धमनुष्णं तु प्रियालजम् ॥
प्रियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
कोलमज्जा गुणैस्तद्वृद्धादिकासाजिह्व सः १३६

स०—तालस्येदं तालं फलम् पित्तकारि । काश्म-
र्यजं फलं सरं शीतवीर्यादिगुणयुक्तम् । मधूकवदरयो-
रपि विशेषांतरमुक्तं संग्रहे । मधूकजमह्वं तु वदरं
संज्ञात्मकमिति । वातामादीनां ग्रहणं गुणविशेषप्र-

दर्शनार्थम् । निर्धारिते तु विशेषे वातामादिकमुष्णवीर्यं कफपित्तकरं सरमतिशयेन वातघ्नं स्निग्धं च । आदि-
शब्दनाऽभिषुकादीनां ग्रहणम् । प्रियालजातं प्रियालजं
फलमनुष्णवीर्यम् । तुर्विशेषे । विशेषस्तु शीतवीर्यत्व-
मेव । शेषं बृहणादि सर्वं समानम् । प्रियालमज्जाऽस्थ-
भ्यन्तरं मधुरादिगुणयुक्तम् बदरमज्जा गुणैस्तद्वत्
प्रियालमज्जावत्तृडादिजिच्च । तन्त्रान्तरे चोक्तम् ।
बैभीतको मदकरः कोलानां पित्तनाशनः । तथा
तालखर्जूरादीनां मस्तकमज्जानः स्वादुपाका वृष्याः
शीतवीर्यश्चेति सुश्रुतोऽपठत् ॥ १३६ ॥

प०-तालस्येदं तालफलं पित्तकारि । काश्मर्य-
जं फलं-सरं, शीतवीर्यादिगुणयुक्तम् । मधूकबदर-
योरपि विशेषान्तरमुक्तं संप्रहे-“मधूकजमह्वं तु
बदरं सरणात्मकम् ।” इति । वातामादीनां गुण-
विशेषप्रदर्शनार्थम् । निर्धारणे तु विशेषे वाता-
मादिकमुष्णवीर्यं, कफपित्तकरं, सरमतिशयेन ।
वातघ्नं, स्निग्धं च । आदिशब्देनाभिषुकादीनां
ग्रहणम् । प्रियालजातं प्रियालजं फलमनुष्णवीर्यम् ।
तुर्विशेषे । विशेषस्तु शीतवीर्यत्वमेव । शेषं बृह-
णादिसर्वं समानम् । प्रियालमज्जाऽस्थभ्यन्तरं
मधुरादिगुणयुक्तम् । बदरमज्जागुणैस्तद्वत् । प्रिया-
लमज्जावत् तृडादिजिच्च । तन्त्रान्तरे चोक्तम्-
“बैभीतको मदकरः कोलानां पित्तनाशनः ।”
तथा तालखर्जूरादीनां मस्तकमज्जानः स्वादुपाका
वृष्याः शीतवीर्यश्चेति सुश्रुतोऽपठत् ॥ १३६ ॥

हे०-तत्र तालफलगुणानाह-यत्तु-“फलं स्वादुरसं तेषां
तालजं गुरुपित्तहृत् ॥” इति सुश्रुतेन पित्तहरत्वमुक्तं तत्पक्व-
विषयम् । अतएव चरकेण सिद्धानीति विशेषितम् ।
“तालसस्यानि सिद्धानि नारिकेरफलानि च । बृहणस्नि-
ग्धशतानि बल्यानि मधुराणि च ॥” इति व्याख्यातं च
बाष्पचन्द्रेण । तालसस्यानि-तालफलानि, सिद्धानि-
पक्वानि, मधुरास्निग्धशतित्वेन वातपित्तहरत्वं, कफक-
रत्वं च वेद्यमिति । काश्मर्यगुणानाह-काश्मर्यजमिति ।
वातामादिगुणानाह-वातामादिप्रियालान्तं प्रियालगुणानाह-
नजत्र विरुद्धार्थः । उष्णशब्देन वीर्यं, पित्तं च । तेन
शीतलं, पित्तघ्नं च प्रियालजम् । उक्तं च सुश्रुतेन-“वात-
पित्तहरं वृष्यं प्रियालं गुरुशीतलम् ॥” प्रियालमज्जागु-

णानाह-मज्जा-अस्थ्यन्तर्वर्ति व्रीजम् । कोलमज्जागु-
कोलेति ॥ १३६ ॥

पक्वं सुदुर्जरं विल्वं दोषलं प्रतिमारुतम् ।
दीपनं कफवातघ्नं बालं ग्राह्यभयं हि तत्

स०-विल्वं पक्वं सुदुर्जरं प्रतिमारुतं च दुर्गन्ध्या
तक्रुद्धवति बालमसम्पूर्णमनुपचिनं विल्वं दीपनं
वातघ्नम् । उभयमामं पक्वं च ग्राहि मूत्रपुरी
संप्रहणम् ॥ १३७ ॥

प०-विल्वं पक्वं-सुदुर्जरं प्रतिमारुतं च
न्ध्यवानवातकृत् भवति । बालमसम्पूर्णमनुप-
विल्वं-दीपनं कफवातघ्नम् । उभयमामं, पक्वं
ग्राहि मूत्रपुरीपादेः संप्रहणम् ॥ १३७ ॥

हे०-पक्वविल्वगुणानाह-पक्वमिति । वातपित्त-
नाह-दीपनमिति । पक्वबालसाधारणगुणानाह-ग्राहिनि
कपित्थमामं कंठघ्नं दोषलं दोषघ्नाति तु ।
पक्वं हिध्मावमथुजित्सर्वं ग्राहि विपापहम् ?

स०-आमं कपित्थं कंठं हन्ति । दोषलं विशेषतः
पक्वं कपित्थं दोषघ्नं हिक्काच्छदिहम् । तस्मै
च कपित्थं ग्राहि विपापहं च । आमकपित्थस्य च
यत्वं कंठघ्नत्वेनैवोदितम् । अम्लत्वं चाम्लवर्ग-
पाठादवगतव्यम् । पक्वस्य च तत्पक्वं
प्रसिद्धमिति हेतुचोक्तम् । तथा आमकपित्थगुणक-
तथाविधानि कषायाम्लस्वभावानि विविध-
कपित्थानि सदैवामकपित्थगुणानि वेद्यानि पक्वकपि-
गुणकथनेन च तथाविधानि माधुर्यानुविद्धानि ।
पक्वगुणानि वेद्यानि ॥ १३८ ॥

प०-आमकपित्थं कण्ठं हन्ति, दोषलं-विदे-
कृत् । पक्वं कपित्थं-दोषघ्नं हिक्काच्छदिहम् । अ-
माममपक्वं च कपित्थं ग्राहि विपापहम् । अ-
कपित्थस्य कषायत्वं कण्ठघ्नत्वेनैवोदितम् । अम्ल-
चाम्लवर्गमध्ये पाठादवगतम् । पक्वस्य च मधु-
प्रसिद्धमिति तन्नोक्तम् । तथा आमकपित्थ-
कथनेन तथाविधानि कषायाम्लस्वभावानि वि-
धानि कपित्थानि सदैवामकपित्थगुणानि वेद्यानि
पक्वकपित्थगुणकथनेन च तथाविधानि माधु-
नुविद्धानि सदा पक्वगुणानि वेद्यानि ॥ १३८ ॥

हे०—अथ आमकपित्थगुणानाह—आमं—वालं, कण्ठघ्नं—स्वरसादकृत्, दोषलं—दोषत्रयकरम् । तत्र पित्तानिलौ कफेन संसृष्टौ, असंसृष्टौ च करोति । कफं तु ताभ्यां संसृष्टमेव—“आमं कपित्थमस्वर्यं कफघ्नं ग्राहि वातलम् ॥” इति सुश्रुतेन कफघ्नत्वस्योक्तत्वात् । नन्वेवं चेत् दोषशब्देन पित्तानिलावेव गृह्येतां मैत्रे “कपित्थमामं कण्ठघ्नं कपायाम्लं त्रिदोषकृत् ॥” इति संग्रहे त्रिग्रहणात् । पक्वगुणानाह—दोषघातीति । वमथुः—छर्दिः, संग्रहे तु—“पक्वं रुच्यं कपायाम्लं स्वादु हिध्मावमिप्रणुत् । दोषघ्नं खाडवारिष्ठरागयुक्तं पुजितम् ॥” इति । आमपक्वसाधारणगुणानाह—सर्वमिति ॥ १३८ ॥

जांबवं गुरु विष्टंभि शीतलं भृशवातलम् ।

संग्राहि मूत्रशकृतोरकंठ्यं कफपित्तनुत् १३९ ॥

स०—जांबवं गुर्वादिगुणयुक्तं मूत्रशकृतोश्च संग्रहणं कंठाय च हितं न । कफपित्तजिघ्र । जांबवमिति फलार्थे जंबवा वेत्यण् ॥ १३९ ॥

प०—जाम्बवं—गुर्वादिगुणयुक्तं मूत्रशकृतोश्च संग्रहणं कंठाय हितं कफपित्तजिघ्र । जाम्बवमिति फलार्थे “जम्बवा वा” इत्यण् ॥ १३९ ॥

हे०—जाम्बवगुणानाह—जाम्बवं—जम्बूफलम् ॥ १३९ ॥

आम्रस्य त्र्यवस्थस्याप्युपयोगदर्शनात्तथैव गुणानाह—

वातपित्तास्रकृद्वालं बद्धास्थि कफपित्तकृत् ।

गुर्वाभ्रं वातजित्पक्वं स्वादुम्लं कफशुक्रकृत् १४०

स०—वातेत्यादि । आम्रमिति वक्ष्यमाणेन संबंधः । आम्रं चूताख्यं वालं सदातपित्तास्रकृत् । बद्धास्थि संजातास्थि कफपित्तकृत् । पक्वमाभ्रं गुरु वातजित् । मधुराम्लं कफशुक्रकृत् । संग्रहे सहकारस्य गुणा उक्ताः । यथा । सहकाररसो हृद्यः सुरभिः स्निग्धरोचन इति ॥ १४० ॥

प०—आम्रस्य त्र्यवस्थस्याप्युपयोगदर्शनात् तथैव गुणानाह—वातेत्यादि । आम्रमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । आम्रं चूताख्यं वालं सत् वातपित्तास्रकृत् । बद्धास्थि संजातास्थि, कफपित्तकृत् । पक्वमाभ्रं—गुरु, वातजित् । मधुराम्लं—कफशुक्रकृत् ।

सङ्ग्रहे सहकारस्य गुणा उक्ताः । यथा—“सहकाररसो हृद्यः सुरभिः स्निग्धरोचनः ।” इति ॥ १४० ॥

हे०—अथ बालाघ्नगुणानाह संग्रहे तु—“वालं कपायं—कटुवम्लं रुक्षं वातास्रापित्तकृत् ।” इति । बद्धास्थिगुणानाह—बद्धास्थि—संहतावयवास्थिमध्यावस्थमित्यर्थः । संग्रहे तु—“संपूर्णमाभ्रमम्लं च रक्तपित्तकफप्रदम् ।” इति । पक्वगुणानाह—संग्रहे तु “स्वादु साम्लं गुग्म स्निग्धं मारुतघ्नमपित्तलम् । हृद्यं पर्यागतं श्लेष्ममांसशुक्रबलप्रदम् ॥ सहकाररसो हृद्यः सुरभिः स्निग्धरोचनः ।” इति ॥ १४० ॥

वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं वातश्लेष्महरं लघु १४१

स०—वृक्षाम्लं ग्राह्यादिगुणैर्युक्तम् । वातश्लेष्महृत्—लघु च । कोशाभ्रं च किञ्चिदेतस्मान्मन्यूनगुणं ज्ञेयम् । तथा च संग्रहे । वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं लघु रोचनदीपनम् । वातश्लेष्महरं किञ्चिदूनं कोशाभ्रजं तत् इति ॥ १४१ ॥

प०—वृक्षाम्लं—ग्राह्यादिगुणैर्युक्तं, वातश्लेष्महृत्, लघु च । कोशाभ्रं च किञ्चिदेतस्मान्मन्यूनगुणं ज्ञेयम् । तथा च सङ्ग्रहे—“वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं लघु रोचनदीपनम् । वातश्लेष्महरं किञ्चिदूनकोशाभ्रजं ततः ।” इति ॥ १४१ ॥

हे०—वृक्षाम्लगुणानाह—वृक्षाम्लं—तित्तिडीकं, पक्वस्यैवैते गुणाः । “वातापहं तित्तिडीकमामं पित्तबलासकृत् ।” इति । सुश्रुते तु बालस्य बलासकरत्वमुक्तं, संग्रहे तु—“रोचनं दीपनं किञ्चिदूनं कोशाभ्रजं ततः ।” इति ॥ १४१ ॥

शम्या गुरुष्णं केशघ्नं रुक्षं पीलु तु पित्तलम् ।

कफवातहरं भेदि प्लीहाशः कृमिगुल्मनुत् ।

सतिक्तं स्वादु यत्पीलु नात्युष्णं तन्निदोषजित्

स०—फलापेक्षया षष्ठी । शम्याः फलं गुरु उष्णवीर्यं केशघ्नं रुक्षं च । पीलुफलं च पित्तलं यावद्गुल्मनुत् । सतिक्तमीषत्तिकं मधुरं च यत्पीलु तन्नात्युष्णं त्रिदोषजिघ्र ॥ १४२ ॥

हे०—शमीफलगुणानाह—शम्याः फलम् । फलं तु पित्तलमित्यतः फलमनुवर्तते । अथ पीलुफलम् । तत्र

कटुकगुणानाह—अत्र कटुकं पीलु ग्राह्यं तिक्तमधुरस्य वक्ष्यमाणत्वात्, “कटुपाकरसं भेदि तीक्ष्णोष्णं पीलु पित्तलम् ।” इति संग्रहवचनाच्च । तिक्तमधुरगुणानाह—सतिक्तमिति ॥ १४२ ॥

मातुलुङ्गस्य त्वङ्मांसकेसराणां पृथगुपयोगदर्शना-
त्पृथगेव गुणानाह—

त्वक्तिकटुका स्निग्धा मातुलुङ्गस्य वातजित् ।
बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ॥

लघु तत्केसरं कासश्वासहिध्ममदात्ययान् ।

आस्यशोषानिलश्लेष्मविबन्धच्छर्द्यरोचकान् ।
गुल्मोदरार्शःशूलानिमदाग्नित्वं च नाशयेत् १४३

स०—बीजपूरकस्य त्वक्तिका कटुका रसे स्निग्धा वातघ्नी च । चरकेऽप्युक्तम् । गुर्वी त्वगस्य कटुका मारुतस्य च नाशनीति । खरनादस्त्वाह । त्वङ्मा-
तुलुङ्गात्कटुका गुर्वी वातप्रकोपनीति । एतन्मतानुसा-
रिणस्त्वत्रैव पाठं पठति । त्वक्तिकटुकाऽस्निग्धा मातुलुङ्गस्य वातकृदित्यकारप्रश्लेषात् । मांसं केसराद-
र्वाङ्बृंहणं मधुरं वातपित्तहृद् गुरु च । तस्य मातुलुङ्गस्य केसरं तत्केसरं लघु । तथा कासादीन्मन्दाग्नित्वाता-
नाशयेत् ॥ १४३ ॥

प०—मातुलुङ्गस्य त्वङ्मांसकेसराणां पृथगुपयोग-
दर्शनार्थं पृथगेव गुणानाह—बीजपूरस्य त्वक् तिक्ता कटुका, रसे स्निग्धा, वातघ्नी च । खरनादस्त्वाह—
“त्वङ्मातुलुङ्गात् कटुका गुर्वी वातप्रकोपिनी ।”
चरकेऽप्युक्तम्—“गुर्वी त्वगस्य कटुका मारुतस्य प्रकोपनी ।” इति । एतन्मतानुसारिणस्त्वत्रैव पाठं पठन्ति । “त्वक् तिक्ता कटुकाऽस्निग्धा मातु-
लुङ्गस्य वातकृत् ।” इत्यकारप्रश्लेषात् । मांसं केसरादर्वाक् बृंहणं, मधुरं, रुच्यं, वातपित्तहृद्गुरु च । तस्य मातुलुङ्गस्य केसरं तत्केसरं—लघु तथा कासादीन् मन्दाग्नित्वं च नाशयेत् ॥ १४३ ॥

हे०—अथ मातुलुङ्गं तत्र त्वगुणानाह—ननु “त्वङ् मातुलुङ्गात्कटुका गुर्वी वातप्रकोपणी ।” इति खर-
णादिवचनेन विरोधः । मैवं, सामं वायुं हन्ति, निरामं करोतीति विषयभेदात् विपरीतं कुतो न स्यादिति चेत् तन्न । “त्वक्तिका दुर्जरा तस्य वातकृमिकफा-

पहा ॥” इति सुश्रुतेन श्लेष्मघ्नत्वस्योक्तत्वात् श्लेष्मघ्न-
मामध्वं च । मांसगुणानाह—बृंहणमिति । त्वक्के-
सरव्यतिरिक्तोऽवयवो—मांसम् । केसरगुणानाह—
लघ्विति ॥ १४३ ॥

भट्टातकस्य त्वङ्मांसं बृंहणं स्वादु शीतलम् ।
तदस्थ्यग्निममं मध्यं कफवातहरं परम् १४४ ॥

स०—त्वक् च मांसं च त्वङ्मांसं भट्टातकस्येति
बृंहणं मधुरं शीतलं च । तस्य भट्टातकस्यास्थि-
तदस्थि अग्निममं तीक्ष्णत्वादग्निवत्स्फोटककर्तृत्वात् ।
अथवाऽग्निश्चित्तस्य गुणदोषकर्तृत्वात् तुल्यं भट्टात-
कास्थीति । तथा मेघायै हितमिति । कफवा-
तघ्नम् ॥ १४४ ॥

प०—त्वक् च मांसं च त्वङ्मांसं भट्टातकस-
म्वन्धि बृंहणं, मधुरं, शीतलं च । तस्य भट्टात-
कस्यास्थि तदस्थि अग्निममर्तीक्ष्णत्वादग्निवत्-
स्फोटककर्तृत्वात् । अथवाऽग्निश्चित्तस्य गुण-
दोषकर्तृत्वात् तुल्यं भट्टातकास्थीति । तथा मेघायै
हितमिति कफवानघ्नम् ॥ १४४ ॥

हे०—अथ भट्टातकम् । तत्र त्वङ्मांसगुणानाह—
भट्टातकस्येति । अस्थिव्यतिरिक्तोऽवयवः पुष्पास्यस्त्व-
ङ्मांसम् । अस्थिगुणमाह—अग्निमममग्निवद्वातकफादि-
करम् ॥ १४४ ॥

स्वादुम्लं शीतमुष्णं च द्विधा पालेवतं गुरु ।
रुच्यमत्यग्निशमनं रुच्यं मधुरमारुकम् ॥ १४५ ॥

स०—पालेवतं रैवतकार्ण्यं द्विधा । कथं द्विःप्रका-
रमित्याह । स्वादुम्लं च तत्तु यथासंख्येन शीतमुष्णं
च । तथा द्वयमपि गुरु रुच्यमत्यग्निशमनं च । अथवा
यथासंभवं संव्रयो मधुरं गुर्वत्यग्निनाशनं च । अम्लं
रुच्यमिति । मधुरमारुकं रुच्यं हृद्यं भवति ॥ १४५ ॥

प०—पालेवतं रैवतकार्ण्यं द्विधा । कथं द्विधाका-
रमित्याहुः—स्वादु, अम्लं च । तत्तु यथासंख्येन
शीतमुष्णं च । तथा द्वयमपि गुरु, रुच्यमत्यग्नि-
शमनं च । अथवा यथासंभवं संस्वन्धः । मधुरं
गुर्वत्यग्निनाशनं च । अम्लं रुच्यमिति । मधुरमा-
रुकं पक्वं हृद्यं भवति ॥ १४५ ॥

हे०—पालेवतगुणानाह—पालेवतं—तिन्दुकाकारि। तद् द्वि-
विधं—मधुरमम्लं च । यन्मधुरं तच्छीतं, यदम्लं तदुष्णम्।
उभयमपि गुर्वादिगुणम् ॥ १४५ ॥

अपक्वस्यैवैते गुणा वेद्याः । यस्मादाह—

पक्वमाशुजरां याति नात्युष्णं गुरु दोषलम् १४६

स०—पक्वं च द्रागेव परिणामं याति । किञ्चिदु-
ष्णवीर्यं किञ्चिद् गुरु किञ्चिद्दोषलमपथ्यम्। निघण्टावुक्तम्।
आरुक् वीरसेनं च वीरावीरारुक् तथा । विद्याज्जा-
तिविशेषेण तच्चतुर्विधमारुकम् ॥ १४६ ॥

प०—अपक्वस्यैवैते गुणा वेद्याः । यस्मादाह—पक्वं
द्रागेव परिणामं याति । किञ्चिदुष्णवीर्यं किञ्चि-
द्गुरु, किञ्चिद्दोषलमपथ्यम् । निघण्टावुक्तम्—
“आरुक् वीरसेनं च वीरावीरारुक् तथा।विद्याज्जा-
तिविशेषेण तच्चतुर्विधमारुकम् ॥ ” ॥ १४६ ॥

हे०—पक्वारुक्गुणानाह—आरुक्—वीरसेनम्, आशु
जरां याति शीघ्रं पच्यते, नात्युष्णगुरुदोषलत्वमपक्वापेक्षया।
अतएव दोषशब्देन पित्तश्लेष्माणौ ग्राह्यौ, अपक्वस्य हि
पित्तश्लेष्मलत्वं वक्ष्यति । तथा च खारणादिः—“नात्युष्णं
गुरु वातघ्नं बृंहणं नातिपित्तलम् । आरुक् मधुरप्रायमम्लं
तु कफपित्तलम् ॥ ” इति । आरुक् भव्यमित्येके । तत्र,
“ भव्यं स्वादुकफायाम्लं रुक्षं गुर्वास्यशोधनम् । शीतं
ग्राह्यरुचिच्छर्दिरक्तपित्तकफापहम् ॥ ” इति खारणादिना
पृथक्ग्रहणकथनात् ॥ १४६ ॥

**द्राक्षापरुषकं चार्द्रमम्लं पित्तकफप्रदम् ।
गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं सरं च करमर्दकम् ॥ १४७ ॥**

स०—द्राक्षा परुषकं करमर्दकं चार्द्रमशुष्कमपक्व-
मम्लं सपित्तश्लेष्मकरं गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं सरं चेति ।
करमर्दकं सुषेणमम्लम् ॥ १४७ ॥

प०—द्राक्षा परुषकं करमर्दकमार्द्रमशुष्कमपक्व-
मम्लं सत् पित्तश्लेष्मकरम्, गुरुष्णवीर्यं, वातघ्नं,
सरं चेति । करमर्दकं सुषेणमम्लम् ॥ १४७ ॥

हे०—अथ द्राक्षादीनामम्लानां गुणाः । तत्र द्राक्षादि-
त्रयस्यार्द्रस्य गुणमाह—अम्लानि यानि द्राक्षापरुष-
ककरमर्दकानि तान्यार्द्राणि चेत्तदा पित्तप्रदत्वादिगु-
णानि ॥ १४७ ॥

तथाऽम्लं कोलकर्कधूलकुचाम्रातमारुकम् ।
ऐरावतं दन्तशठं सतूदं मृगलिङ्गिकम् ।
नातिपित्तकरं पक्वं शुष्कं च करमर्दकम् ॥ १४८ ॥

स०—कोलादिकं मृगलिङ्गिकान्तं तथा तद्वच्चैत्यम्ल-
द्राक्षादिवद् गुणैर्ज्ञेयमित्यर्थः । कर्कधूर्ध्ववदरी । लकु-
लिकुचम् । आरुक्स्याम्लस्यैवैते गुणा ज्ञेयाः । म-
रस्य हि विशेषेण पूर्वमुक्ता एव गुणाः । तथैरावतादि
नात्युष्णं पित्तं करोति । ऐरावतं नागरंगम् । दन्तश-
ज्वीरम् । तथा सतूदं मृगलिङ्गिकं च । तथा करम-
र्दकं पक्वं शुष्कं च नात्यर्थपित्तकरम् ॥ १४८ ॥

प०—कोलादिकं मृगलिङ्गिकान्तं तद्वच्चाम्लद्रा-
क्षादिवत् गुणैर्ज्ञेयमित्यर्थः । कर्कधूर्ध्ववदरी
लकुचं—लिकुचम् । आरुक्स्याम्लस्यैवैते गुणा ज्ञेयाः
मधुरस्य हि विशेषेण पूर्वमुक्ता एव गुणाः । तथै-
रावतादि नात्यर्थं पित्तं करोति । ऐरावतं—नारङ्गम्
दन्तशठं—जम्बीरम् । तथा सतूदं मृगलिङ्गिकं च
तथा करमर्दकं च पक्वं, शुष्कं च नात्यर्थं पित्त-
करम् ॥ १४८ ॥

हे०—कोलादीनां गुणानाह—अम्लानुवृत्तावम्लग्रहण-
मार्द्रनिवृत्त्यर्थम्, अम्लं यत्कोलादिकं तदार्द्रं, शुष्कं
वा तथा तद्वत्पित्तप्रदत्वादिगुणमित्यर्थः । कोलकर्कधुनी-
वदरमेदी, लकुचं—ग्रन्थिफलम्, ऐरावतं—नारंगं मलानं च।
दन्तशठं—जम्बीरं चिञ्चाफलं च । तूदं—तोदनं फलाभिल-
काख्यम् । उक्तं च खारणादिना—“फलाभिलकैरावतकको-
शाग्रं करमर्दकम् । आम्रातकं दन्तशठमम्लोष्णं रक्तपित्त-
लम् ॥ ” इति । मृगलिङ्गिकं—मृगविट्सदृशं कर्पटारुख्यम् ।
द्राक्षादेर्मृगलिङ्गिकातस्य पक्वस्य विशेषमाह—पक्वं
द्राक्षादिकमम्लमपि नातिपित्तकरं स्वादुपाकत्वात् । तथाह
माधवकारः—“द्राक्षाकरीरकर्कधुवदराण्यारुकाणि च ।
परुषकानि चाम्लानि कफपित्तकराणि च ॥ स्वादुपा-
कानि यान्येषां तानि पित्तकराणि च ॥ ” इति । यत्तुक्तं
सुश्रुतेन “अत्यम्लं पित्तजननमामं विद्यात्परुषकम् ।
तदेव पक्वं मधुरं वातपित्तनिवर्हणम् ॥ ” तत्पक्वावस्था-
मधुरपरुषकविषयम् । यत्तु पक्वमप्यम्लत्वं न जहाति तत्कि-
ञ्चित्पित्तकरमेव एवं द्राक्षादिष्वपि बोध्यम् । शुष्कस्य कर-
मर्दस्य विशेषगुणमाह—नातिपित्तकरमिति । चकारेणानुकुप्यते
शुष्कस्य करमर्दस्य विपर्ययतन्त्रयुक्त्या पित्तघ्नत्वे प्राप्ते
किञ्चित्पित्तकरत्वं विधीयते ॥ १४८ ॥

दीपनं भेदनं शुष्कमम्लीकाकोलयोः फलम् ।
तृष्णाश्रमक्लमच्छेदि लघ्विष्टं कफवातयोः १४९

स०—अम्लीकाफलं कोलफलं च शुष्कं सदीपनं
भेदनं तृष्णादिनाशनं लघु कफवातयोश्च
पथ्यम् ॥ १४९ ॥

प०—अम्लीकाफलं, कोलफलं च शुष्कं सदी-
पनं, भेदनं, तृष्णादिनाशनं, लघु कफवातयोश्च
पथ्यम् ॥ १४९ ॥

हे०—शुष्काणामम्लिकादीनां गुणमाह—अम्लिका-
चिञ्चाफलं, कालयोरितिद्विर्वचनात्कोलककधुनोग्रहणम् ।
सुश्रुतेन हि द्वयोरपि तुल्यग्रहणत्वमुक्तं, दर्शितं वदर-
व्याख्याने । कफवातयोरिष्टे कफवातघ्नमित्यर्थः । सरमि-
ति सामान्योक्त्या भेदनत्वे सिद्धे भेदनमिति नियमार्थं
शुष्काण्येवाम्लिकादीनि भेदनानि । अतएव “ग्राह्यमलं
वदरं रुच्यं लघूष्णं सारतापहम् ॥ मधुरं तदुरु स्निग्धं
शीतं पित्तानिलापहम् ॥” इति । खारणादिनोक्तम्
ग्राहित्वमशुष्कस्य विषयम् ॥ १४९ ॥

फलानामवरं तत्र लकुचं सर्वदोषकृतम् १५० ॥

स०—फलानां सर्वेषां मध्ये लकुचमप्रधानं त्रिदोष-
करम् । चरकमुनिस्त्वस्य पित्तश्लेष्मकृत्वमेवानुजज्ञे ।
तत्पाठे । लकुचं श्लेष्मपित्तकृत् । वातलं कफपित्तघ्नं
विद्यात्कर्पटकीफलम् । मधुराण्यतिपाकानि वातपित्त-
हराणि च । अश्वत्थोदुम्बरपृश्न्यप्रोधानां फलानि तु ।
प्राचीनामलके चैव दोषघ्नं सरुहानि च । इंगुदं तिक्त-
मधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित् । सुश्रुतेनोक्तम् ।
सुगन्धि मधुरं स्निग्धं लवलीफलमुच्यते । वृक्षाम्बलात्पा-
तरगुणं कोशाग्रफलमुच्यते इति ॥ १५० ॥

प०—फलानां सर्वेषां मध्ये लकुचमप्रधानं, त्रिदो-
षकरं च । चरकमुनिस्त्वस्य पित्तश्लेष्मकृत्वमेवानु-
जज्ञे । तत्पाठे हिकार्शसां हितः । “वातलं कफपि-
त्तघ्नं विद्यात् कर्पटकीफलम् । मधुराण्यतिपाकानि
वातपित्तहराणि च । अश्वत्थोदुम्बरपृश्न्यप्रोधानां
फलानि तु । प्राचीनामलकं चैव दोषघ्नं सरुहाणि
च । इंगुदं तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ।”
सुश्रुतेनोक्तम्—“सुगन्धि मधुरं स्निग्धं लवलीफल-
मुच्यते । वृक्षाम्बलात्पातरगुणं कोशाग्रफलमुच्यते ”
इति ॥ १५० ॥

हे०—लकुचगुणानाह—एतच्च सर्वदोषकरत्वमनम्लस्य
अम्लस्य वातघ्नेषु कोलादिषु पठितत्वात् । संग्रहे तु “मधू-
कजमह्वं तु वदरं सरणात्मकम् । तिदुकाश्मन्तकाशीतफलि-
नी विम्वितोदनम् ॥ टंकाश्चकर्णवकुलगांगेरुधवधन्वनम् ।
श्वेतपाकं कपित्थानि सिञ्चती भव्यजाम्बवम् ॥ क्षीरवृक्ष-
फलं बीजं पौष्करं कफपित्तजित् । कषायमधुरं रुक्षं
शीतलं गुरु लेखनम् ॥ विवन्धाध्मानजननं स्तम्भनं
वातकोपनम् । बृंहणं वातपित्तघ्नं स्निग्धं सिञ्चितिकाफलम् ॥
भव्यं विषदमम्लं च सामलं तु क्षीरवृक्षजम् । पित्तश्ले-
ष्मघ्नमम्लं च वातघ्नं चाक्षुकीफलम् ॥ कषायं रोचनं हृद्यं
वातलं लवलीफलम् । फलं करञ्जं विष्टं पित्तश्लेष्मा-
विरोधि च ॥ नीपं शताक्षकं प्राचीनामलं तृणशूल्यजम् ।
पीलनोऽपान्तरगुणं सैगुदं सविककतम् ॥” इति १५०

संप्रति पादशं फलं शाकं च संपाद्यं तदुपदि-
शन्नाह—

हिमानिलोष्णदुर्वातव्याललालादिदूषितम् ।
जंतुजुष्टं जले मग्नमभूमिजमनार्तवम् ॥
अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयाऽपि च ।
धान्यं त्यजेत्तथा शाकं रुक्षसिद्धमकोमलम् ॥
असंजातरसं तद्वच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् ।
प्रायेण फलमप्येवं तथां बिल्ववर्जितम् १५१

स०—दूषितशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । धान्यं केदा-
रस्थं हिमेन दूषितं त्यजेत् । तथाऽनिलेन प्रवृद्धेन
दूषितं तथा उष्णेनातपादिना दुर्वातेन पुरोवाता-
दिना तथा व्यालानां सर्पादीनां लालया दूषितं त्यजे-
त् । आदिग्रहणेन शवकोथमूत्रपुरीषादीनां ग्रहणम् ।
तथा जंतुभिः कृम्यादिभिर्जुष्टं सेवितम् । जले मग्नमा-
शिखं बुद्धितम् । अभूमौ विपरीतभुवि जातमभूमि-
जम् । या यस्योचिता भूमिस्ततोऽन्या विपरीता ।
अनार्तवमप्राप्तसमयम् । यस्मिन्नृतौ यस्योत्पत्तिः
प्रसिद्धा ततोऽन्यस्मिन् जातमित्यर्थः । तल्लक्षणं
रसादीनामपरिपूर्णत्वेन विज्ञेयम् । अन्येन
च विजातीयेन धान्येन संयुतम् । यथा रक्तशालिर्य-
वकेन सह विरुध्यते । तथा मुद्गो मात्रेण । एवं शूक-
धान्यं विजातीयेन शूकधान्येन । तथा शिबीधान्यं

शिबीधान्येन विजातीयेन सह विरुद्धं त्यजेत् । केचिच्छू-
कधान्येन सह विरुद्धमिति वर्णयति । अन्ये तु जीर्णं नवेन
मिश्रितमन्यधान्ययुतमिति ब्रुवते । केदारगतं जीर्ण-
तयाऽतिपुराणत्वेन हीनवीर्यं नष्टशक्तिः । एवंविधं धान्यं
त्यजेत् । तथा शाकमपि त्यजेत् । कीदृशम् । रूक्ष-
सिद्धं निःस्नेहसिद्धमित्यर्थः । अथवा रूक्षेण काजिकादिना
सिद्धं रूक्षसिद्धम् अकोमलं जठरेऽसंजातरसमपरि-
पूर्णरसस्वरूपमित्यर्थः । तद्वच्छुष्कं तथैव शुष्कशा-
कमप्यसंजातरसं त्यजेत् । अन्यत्र मूलकात् शुष्कमू-
लकं भजेदेव । प्रायेण फलमप्येवंविधं त्यजेत् । प्रायोप्र-
हणं द्राक्षापरुषकादीनां शुष्काणामपि पथ्यत्वादत्याज्य-
त्वज्ञापनार्थम् । तथा आममसंप्राप्तपाकं फलं त्यजेदिति
वर्तते । किं सर्वं नेत्याह । बिल्ववर्जितम् । बिल्वं त्वाम-
मपि पथ्यत्वान्न त्यजेदेवेत्यर्थः । इति
फलवर्गः ॥ १५१ ॥

प०—संप्राप्तिं यादृशं फलं शाकं संपाद्यं तदुपदि-
शन्नाह-दूषितशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यतो धान्यं केदारस्थं
हिमेन दूषितं त्यजेत् । तथा अनलेन प्रवृद्धेन दूषित-
म् । उष्णेनातपादिना दुर्वातेन पुरोवातादिना । तथा
व्यालादीनां सर्पादीनां लालया दूषितं त्यजेत् । आदिग्रह-
णेन शवकोथमूत्रपुरीषादीनां ग्रहणम् । तथा जन्तुभिः
कृम्यादिभिर्जुष्टं सेवितं जले मग्नमाश्लिष्यं बुडितम् ।
अभूमौ विपरीतभुवि जातमभूमिजम् । या यस्यो-
चिता भूमिः ततोऽन्या विपरीता । अनार्तवमप्राप्त-
समयम् । यस्मिन्नृतौ यस्योत्पत्तिः प्रसिद्धा ततो-
ऽन्यस्मिन् जातमित्यर्थः । तल्लक्षणं रसादीनामपूर्णत्वे
तद्विज्ञेयम् । अन्येन च विजातीयेन धान्येन
संयुतं केदारगतं जीर्णतयाऽतिपुराणत्वेन हीनवीर्यं
नष्टशक्तिः । एवंविधं धान्यं त्यजेत् । तथा शाका-
नि त्यजेत् । कीदृशं रूक्षसिद्धं निःस्नेहसिद्धमि-
त्यर्थः । अथवा रूक्षेण काजिकादिना सिद्धं रूक्ष-
सिद्धम् । अकोमलं जरठम् । असंजातरसमपरि-
पूर्णरसस्वरूपमित्यर्थः । तद्वच्छुष्कं तथैव शुष्कशा-
कमप्यसंजातरसं त्यजेत् । अन्यत्र मूलकात् शुष्क-
मूलकं भजेदेव । प्रायेण फलमप्येवंविधं त्यजेत् ।
प्रायोप्रहणं द्राक्षापरुषकादीनां शुष्काणामपि पथ्य-
त्वादत्याज्यत्वज्ञापनार्थम् । तथा आममसंप्राप्तपाकं

फलं त्यजेदिति वर्तते । किं सर्वं नेत्याह-बिल्ववर्जि-
तम् । बिल्वं त्वाममपि पथ्यत्वान्न त्यजेदित्यर्थः ।
इति फलवर्गः ॥ १५१ ॥

ह०—एवं धान्यादीनां गुणानुक्त्वा यादृक् त्याज्यं तादृ-
गाह-तत्र धान्यमाह-हिमं-तुहिनम्, अनलो-दावानलादिः-
उष्णमातपः, दुर्वातः-पुरोवातादिः, व्यालानां सर्पादिवि-
प्राणिनां लालादयः । आदिशब्देन कोथमूत्रपुरीषादयः ।
तैर्दूषितमुपहतं जन्तुजुष्टं-कृमिसेवितं, जले मग्नं पानीय-
मग्नमञ्जरीकम्, अभूमिजमनुचितक्षेत्रजम् । अनार्तव-
मनुचितकालजम् । अन्यधान्ययुतं-विजातीयेन धान्येन
सहैकक्षेत्रजम्, अतिजीर्णतया बहुवर्षोपितत्वेन हीनवीर्यं
नष्टशक्तिः, यत्स्वभावतो हीनवीर्यमतिजीर्णमप्यहीन-
वीर्यम् । तत्र त्याज्यं शाकमाह-तथा हिमदूषितादि-
कम्, अन्यधान्ययुतमित्यत्र धान्यस्थाने शाकशब्द ऊह-
नीयः । रूक्षसिद्धं-स्नेहं विना पक्वम् अकोमलं-जरठम् ।
असंजातरसमत्यन्तकोमलं मूलकादन्यच्छुष्कं च त्यजेन्मू-
लकस्य शुष्कस्यैवं गुणत्वात् । फलमाह-एवमपि धान्यवत् ।
अन्यफलयुतत्वं त्वेकालवालजत्वेन बिल्ववर्जितमामफ-
लं त्यजेत् बिल्वस्यैवं गुणत्वात् । अपिशब्दः प्रायेणेत्यस्य
धान्यशाकाभ्यामपि संबन्धार्थः । जन्तुजुष्टस्याप्युदुम्बरादेः
फलस्य, जलमग्नस्यापि पद्मनालादेः शाकस्य, अन्यधान्ययु-
तस्यापि कुसुमगोधूमादेर्धान्यस्य सेवितत्वदर्शनात् प्राथ-
मेत्युक्तम् इति फलवर्गः ॥ १५१ ॥

फलवर्गादनंतरं विविधौषधवर्गारम्भः । प्राये-
णास्याऽहारोपयोगित्वात्तत्राऽपि लवणानां पूर्वमुपन्यासो
युक्तः सुतरामुपयोगित्वादित्याह-

विष्यंदि लवणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं विदुः ।
वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत् ॥

स०—सर्वं लवणं विष्यंद्यादिगुणयुक्तं विदुर्जानन्ति
सद्वैद्या इति शेषः । विष्यं दयति तच्छीलं विष्यंदि ।
स्यानस्य कफादिसंघातस्य बिलीनविग्रहतामुत्पादयती-
त्यर्थः । सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोगामि । सृष्टं मलं मूत्रपुरी-
षादि येन तत्सृष्टमलम् । तथा वातापहम् । पाकि
अन्नव्रणादीनां पाककारि । तीक्ष्णममृदु मरीचादिवत् ।
उष्णमुष्णवीर्यम् । रोचनं रुचिकृत् । तथा कफ-
पित्तकृत् ॥ १५२ ॥

प०—फलवर्गादनन्तरं विविधौषधवर्गारम्भः ।
येणास्याहारोपयोगित्वात्तत्रापि लवणानां पूर्वमु-
न्यासो युक्तः । सुतरामुपयोगित्वादित्याह—सर्व-
वर्णं विष्यन्त्यादिगुणयुक्तं विदुर्जानन्ति । सदैवा-
ति शेषः । विष्यन्त्यति तच्छीलं विष्यन्दि, स्त्या-
स्य कफादिकस्य धातोर्विलीनविग्रहतामुत्पादय-
त्यर्थः । सूक्ष्मं—स्रोतोगामि । सृष्टं मलं मूत्रपुरी-
दि येन तत्सृष्टमलम् । तथा वातं हन्ति । पाकि-
न्नत्रणादीनां पाककारि । तीक्ष्णमभृदु मरिचादि-
त् । उष्णमुष्णवीर्यम् । रोचनं—रुचिकृत् । तथा
फपित्तकृत् । इति सामान्यलक्षणमुक्तम् ॥ १५२ ॥

हे०—अथ औषधवर्गः । औषधस्यापि संस्कारकत्वेना-
रोपयोगात् । तत्रादौ लवणम् । तच्चाष्टधा—सैन्धवं, सौवर्चलं,
खं, सामुद्रमौद्गिदं, कुष्णं, रोमकं, पांशुजं चेति । तत्र लवण-
। मान्यगुणानाह—विष्यन्दि—अभिष्यन्दि, मृदु—मृदुगुणं,
कि—पाचनम् । अथ विशेषगुणाः ॥ १५३ ॥

इति सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषमाह—

। न्धवं तत्र सस्वादु वृष्यं हृद्यं त्रिदोषनुत् ।
। ध्वनुष्णं दृशः पथ्यमविदाह्याग्निदीपनम् ॥ १५३ ॥

स०—तत्र तेषु लवणेषु मध्ये सैन्धवं सस्वादु ईष-
। धुरं वृष्यं हृद्यं त्रिदोषघ्नं तथा किंचिदुष्णं दृष्टेः पथ्यं
तच्चिद्विदाह्याग्निदीपनं च । सामान्यगुणाश्च विष्यन्दि सूक्ष्म-
ष्टमलत्वरोचनान्यस्य सत्येव ॥ १५३ ॥

प०—विशेषमाह—तत्र तेषु लवणेषु मध्ये सैन्धवं-
स्वादु ईषन्मधुरम्, वृष्यं, हृद्यं, त्रिदोषघ्नम् ।
था किंचिदुष्णं, दृष्टेः पथ्यं, किञ्चिद्विदाह्याग्नि-
दीपनं च । सामान्यगुणाश्च विष्यन्दि सूक्ष्मसृष्ट-
लत्वरोचनान्यस्य सत्येव ॥ १५३ ॥

हे०—तत्र सैन्धवगुणानाह—सस्वादु सैन्धवमिति
। रणादिना शीतमुक्तम् । तत्कथमनुष्णं ब्रूमः, शीतिमिव
। ते चक्षुष्यत्वपित्तघ्नत्वादिकार्यकरत्वात् । अवश्यं चैव-
भीकर्तव्यं, “सैन्धवं सारसं पाक्यं सौवर्चलमथौद्गिदम् ।
। पूर्वगुणोत्कृष्टमुष्णं तेषां यथोत्तरम् ॥ ” इति खार-
। दिनैवोष्णस्योक्तत्वात् । सुश्रुतोऽप्याह—सैन्धवसामु-
। विडसौवर्चलरोमकौद्गिदमभृतीनि यथोत्तरमुष्णानि,
। तहराणि, कफपित्तकराणि च । यथापूर्वं स्निग्धानि,
। शदूनि, सृष्टमूत्रपुरीषाणि चेति । दृशः पथ्यं—चक्षु-
। म् ॥ १५३ ॥

लघु सौवर्चलं हृद्यं सुगन्ध्युद्गारशोधनम् ।
कटुपाकं विवंधघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदम् ॥ १५४ ॥

स०—सौवर्चलं लघु हृदयाय हितं सुगन्ध्युद्गारशोधनं
। दुष्टं सच्छुद्धं करोति । कटुपाकं च । तथा विवंधघ्नो-
। तसां हितं विवंधघ्नम् । अग्निदीप्तिरुचिकृत् ॥ १५४ ॥

प०—सौवर्चलं—लघु, हृदयाय हितं, सुगन्धि-
। उद्गारं संशोधयति, दुष्टं सच्छुद्धं करोति । कटु-
। पाकं च । तथा विवन्धघ्नं न्योतनां हितम् । अग्नि-
। दीप्तिरुचिकृत् ॥ १५४ ॥

हे०—सौवर्चलगुणानाह—उद्गारशोधनं, सुगन्धप्रदा-
। मनं चेति ॥ १५४ ॥

। उर्ध्वार्धः कफवातानुलोमनं दीपनं विडम् ।
। विवंधानाहविष्टं भृशूलगौरवनाशनम् ॥ १५५ ॥

म०—विडं तदूर्ध्वमधश्च कफवातादीन्नुलोम-
। यति । तथा दीपनं विवंधघ्नं च ॥ १५५ ॥

प०—विडं—तदूर्ध्वमधश्च कफवातादीन्नुलोमयति
। तथा दीपनं विवन्धादिघ्नम् ॥ १५५ ॥

हे०—विडगुणानाह—ऊर्ध्वार्धः सार्धं कफवातान्
। प्रत्येकं संवध्यते, न तु यथासंख्येन “ऊर्ध्वानुलोम्युद्गारा-
। शूलघ्नं दीपनं विडम् ।” इति खारणादिवचनात्, “ऊर्ध्व-
। चाधश्च वातानामानुलोम्यकरं परम् ।” इति चरकवा-
। नाच्च । विवन्धो मलरोधः, आनाह—आनाहोदरता, विष्टो-
। वातावरोधः ॥ १५५ ॥

विपाके स्वादु सामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्धनम् ॥ १५६ ॥

स०—सामुद्रं विपाके मधुरं गुरु कफवर्धनं च ॥ १५६ ॥

प०—सामुद्रं—विपाके मधुरं, गुरु, कफवि-
। वर्धनं च ॥ १५६ ॥

हे०—सामुद्रगुणानाह—विपाके इति ॥ १५६ ॥

सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि चैद्भिदम् ॥ १५७ ॥

स०—भूमिमुद्भिद्य यद्भवति तदौद्भिदमौषत्तत्तत् कटु-
। क्षारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि च दोषोत्प्लिष्टकरम् ॥ १५७ ॥

प०—भूमिमुद्भिद्य यद्भवति तदौद्भिदं—तिक्तक-
। टुकक्षारं, तीक्ष्णमुत्क्लेदि च दोषोत्प्लिष्टकरं
। च ॥ १५७ ॥

हे०—औद्विदगुणानाह—सतिस्तेति । भूमिमुद्भिद्योत्प-
न्नस्य धारोदकस्य सूर्यरश्मिभिर्वहिना वा कथ-
नाच्चलवणं तदौद्विदम् । उल्लेदि—हेदादिद्वि-
करम् ॥ १५७ ॥

कृष्णं सौवर्चलगुणा लवणं गंधवर्जिताः १५८ ॥

स०—कृष्णे लवणे सौवर्चलगुणा लघुत्वादयो
गन्धेन वर्जिताः सौगन्ध्यरहितास्ते सन्ति इति शेषः १५८

प०—कृष्णे कृष्णलवणे सौवर्चलगुणा लघुत्वा-
दयः । गन्धेन वर्जिताः सौगन्ध्यरहितास्त
इति शेषः ॥ १५८ ॥

हे०—कृष्णलवणगुणानाह—कृष्ण इति । अतएव
निर्गन्धं सौवर्चलमाचक्षते ॥ १५८ ॥

रोमकं लघु पांसूतं सक्षारं श्लेष्मलं गुरु ॥ १५९ ॥

स०—रोमकं लवणं लघु पांसूतं शिरालवणमीषत्
क्षारं श्लेष्मलं गुरु च ॥ १५९ ॥

प०—रोमकं लवणं—लघु, पांसूतं शिरालवणमी-
षक्षारं, श्लेष्मलं, गुरु च ॥ १५९ ॥

हे०—रोमकगुणानाह—रोमकं शकंभरादेशोत्थम् ।
पांसुजगुणाह—पांसुजं—क्षारमृत्तिकोद्भवम् ॥ १५९ ॥

लवणानां प्रयोगे तु सैन्धवादीन् प्रयोजयेत् १६०

स०—लवणानां प्रयोगे सैन्धवमादि कृत्वा प्रयोज-
येत् । अन्यत्र प्रदेशे लवणानि द्वित्राणि त्रिचतुराण्येव
यत्र युज्यन्ते तत्र सैन्धवमादि कृत्वा प्रयोज्यानि । यथा
हिंवादिचूर्णे द्विषट् इत्युक्तम् । तत्र सैन्धवसौवर्चले
प्रयोज्ये । यत्र त्रयाणां प्रयोगस्तत्र सैन्धवसौवर्चलवि-
डानि । एवमौद्विदादीनां लवणवर्गं पठितानामन्यत्रापि
वेद्यम् । खरनादेनोक्तम् । सैन्धवं सारकं पाकं सौव-
र्चलमथौद्विदम् । पूर्वं पूर्वं गुणोत्कृष्टमौष्ण्यं चैषां यथो-
त्तरमिति ॥ १६० ॥

प०—लवणानां प्रयोगे सैन्धवमादि कृत्वा प्रयो-
जयेत् । अन्यत्र प्रदेशे लवणानि द्वित्रिचतुराण्येव
प्रयुज्यन्ते । तत्र सैन्धवमादि कृत्वा प्रयोज्यानि ।
यथा हिंवादिचूर्णे द्विवहिरत्युक्तं तत्र सैन्धवसौ-
वर्चले प्रयोगे योजयेत् । अन्यत्र प्रदेशे लवणानां
यत्र त्रयाणां प्रयोगस्तत्र सैन्धवसौवर्चलविडानि ।

एवमौद्विदादीनां लवणवर्गपठितानामन्यत्रापि
वेद्यम् । खरनादेनोक्तम्—“ सैन्धवं सारकं पाकं
सौवर्चलमथौद्विदम् । पूर्वं पूर्वं गुणोत्कृष्टमौष्ण्यं
तेषां यथोत्तरम् । ” इति ॥ १६० ॥

हे०—प्रसङ्गाच्चिकित्सोपयोगिनीं परिभाषामाह—यत्र
लवणानामेकस्यादीनां सैन्धवादिशब्दैर्विना प्रयोग उक्तः,
तत्र सैन्धवादि प्रयोजयेत् । सैन्धवादिर्यत्र तथया
भवतीति क्रियाविशेषणम् । यथा यत्रैकं लवणं तत्र
सैन्धवम् । यत्र द्वे तत्र सैन्धव—सौवर्चले । यत्र त्रीणि
तत्र सैन्धवसौवर्चलविडानीत्यादि । यत्र संख्यां विना
बहुवचनं तत्र पञ्चैव ग्राह्याणि । “ सौवर्चलं सैन्धवं
विडमौद्विदमेव च । सामुद्रेण सहैतानि पञ्च
स्युर्लवणानि च ॥ ” इति चरकवचनात् । यथा
“ चतुर्णां प्रस्थमम्लानामुपणाच्चूर्णलवणम् । लवणानां च
चत्वारि शर्करायाः पलायकम् ॥ तच्चूर्णमुपपानान्नरागा-
दिष्ववचारयेत् । कासाजीर्णासिचिश्वासहृत्पाण्ड्वामथशूलनु-
त्” इत्यत्र । एतदेव स्पष्टीकृतं संप्रहे दाडिमकपित्तवृक्षा-
म्लाम्लीकानां पृथक्पृथक्कुडवं लवणपञ्चककुडकम्, उपण-
निपलम् ; शर्करापलायकं चैकत्र चूर्णितमन्नपाने
प्रणीतमजीर्णासिचिश्वासकासगुल्मप्लीहग्रहणीहृत्पाण्डुरोगप्र-
मिति ॥ १६० ॥

गुल्महृद्ग्रहणीपाण्डुप्लीहानाहगलामयान् ।

श्वासार्षः कफकासांश्च शमयेद्यवशूकजः ॥ १६१ ॥

स०—यवशूकजो यवक्षारो गुल्मादीन् शमयति १६१

प०—यवशूकजो यवक्षारो गुल्मादीन् शम-
यति ॥ १६१ ॥

हे०—अथ क्षारः । तत्र यवक्षारगुणानाहगुल्मोति १६१

स०—संप्रति स्वर्जिकाक्षारादीनामपि गुणानाह—

क्षारः सर्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः कृमिजिलघुः ।

पित्तसृग्दूषणः पाकी छेद्यहृद्यो विदारणः ॥

अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौजः केशचक्षुषाम्

स०—क्षारः सर्वश्च परममतिशयेन तीक्ष्णोष्णः
कृमिजिलघुश्च । पित्तसृजी दूषयति । पाकी पाककार्क ।
छेदी मेदःश्लेष्मादिप्रथिघ्नः अहृद्यो हृदयाय न हितः ।

विदारणः पक्वगडादीनाम् । कटुलावण्याच्छुक्रादीनामप्यः ॥ १६२ ॥

प०—संप्रति स्वर्जिकाक्षारादीनामपि गुणानाह-
हारः सर्वश्च परमतिशयेन तीक्ष्णोष्णः, कृमिजि-
ह्वुः । पित्तासृजी दूषयति । पाकी—पाककरः ।
छेदी—भेदः श्लेष्मादिप्रस्थिन्नः । अहृद्यो—हृदयाय न
हेतुः । विदारणः पक्वगण्डादीनाम् । कटुलावण्या-
च्छुक्रादीनामप्यः ॥ १६२ ॥

हे०—क्षारसामान्यगुणानाह—परमतिशयेन तीक्ष्णो-
ष्णः, पाकी, पाचनः । छेदी—छेदनः, विदारणः—
लोफादिपाटनः, कटुलवणरसत्वाच्छुक्रादीनामप्यः १६२

हंसु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ।
हृदुपाकरसं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ॥ १६३

स०—हिंशु वातादिघ्नं पित्तकोपनं कट्वादिगुणयुक्तं
॥ १६३ ॥

प०—हिंशु—वातापहं, पित्तप्रकोपनं, कट्वादिगुण-
युक्तम् ॥ १६३ ॥

हे०—तत्र हिंशुगुणानाह—हिंश्वति ॥ १६३ ॥

तपाया मधुरा पाके रूक्षा विलवणा लघुः ।
पेषणी पाचनी मेध्या वयसः स्थापनी परा ।
पणवीर्या सराऽऽयुष्या बुद्धीद्रियबलप्रदा ।
हृष्यैवर्ष्यैवैस्वर्यपुराणविषमज्वरान् ।
शरोऽक्षिपांडुहृद्रोगकामलाग्रहणीगदान् ।
शोषशोफातीसारभेदमोहवमिक्रिमीन् ॥
वासकासप्रसेकार्शःप्लीहानाहगरोदरम् ॥
वेबं धं स्रोतसां गुल्ममूरुस्तंभमरोचकम् ।
रीतकी जयेद्धार्ष्णीस्तांस्तान्श्च कफवातजान् ॥

स०—हरीतकी कषाया कषायरसा । कषायरस-
जात्कटुविपाकित्वं प्राप्तमित्याह । मधुरा पाक इति ।
तथा रूक्षा । विलवणेति वचनं लवणं वर्जयित्वा शेषाः
चरसा अस्याः संतीति वेदयति । नन्वेवं कषायेत्य-
र्थकं यतः पंचषु रसेषु लवणहीनेषु मध्ये कषा-
योऽनुप्रविष्ट एव । अस्त्येवैतत् । कषायेत्येतदतिश-
यस्यापनाय । कषायो रसोऽस्यां बाहुल्येनाऽस्तीत्यर्थः ।

तथा च मुनिः । हरीतकी पंचरसामुष्णा विलवणा
शिवामिति । तथा लघुः । दीपन्यग्नेः । पाचन्यामादेः ।
मेध्या मेधार्थं हिता । वयसः स्थापना
शरीरावस्था यौवनादिव्यवस्तस्य परमतिशयेन स्थापनी
स्थिरीकरणी । उष्णेत्येतावन्वेषोष्णवर्जित्वा तत्त्व-
लब्धत्वाद्द्विर्ग्रहणमतिशयोष्णवर्जित्वस्यापनार्थम् । सरा
भेदनी । तथाऽऽयुष्ये हिता । बुद्धिः सर्वमन्तर्गतार्थः
प्रज्ञा । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि तेषां बलं प्रददाति
या सैवम् । कुष्टादीन् रोगान् जयति । खरसादे त्वेवमभ्यधापि । स्वाहृन्मभावा-
त्पवनं कटुतिक्ततया कफम् । कषायमधुरत्वाच्च हन्ति
पित्तं हरीतकी ॥ १६४ ॥

प०—हरीतकी—कषाया कषायरसा । कषायरस-
त्वात् कटुविपाकस्य प्राप्तमित्याह । मधुरा पाके इति ।
तथा रूक्षा विलवणेति वचनं लवणं वर्जयित्वा शेषाः
चरसा अस्याः संतीति वेदयति । नन्वेवं कषायेत्य-
र्थकं यतः पंचषु रसेषु लवण-
हीनेषु मध्ये कषायोऽनुप्रविष्ट एव । अस्त्येवैतत् ।
कषायेत्येतदतिशयस्यापनाय । कषायो रसोऽस्यां
बाहुल्येनाऽस्तीत्यर्थः । तथाच मुनिः—“हरीतकी
पञ्चरसा” इत्यादि । कालकृता शरीरावस्था यौ-
वनादिव्यवस्तस्य परमतिशयेन स्थापनी स्थिरी-
करणी । उष्णेत्येतावन्वेषोष्णवर्जित्वस्यापनार्थम् ।
सरा भेदनी तथा आयुष्ये हिता । बुद्धिर्वन्त-
र्गतार्थग्राहिणी प्रज्ञा । इन्द्रियाणि—चक्षुरादीनि,
तेषां बलं प्रददाति या सैवम् । कुष्टादीन् रोगान्
जयति । खरसादे त्वेवमभ्यधापि । स्वाहृन्मभावा-
त्पवनं कटुतिक्ततया कफम् । कषायमधुरत्वाच्च हन्ति
पित्तं हरीतकी ॥ १६४ ॥

हे०—हरीतकीगुणानाह—कषायेति । पञ्चरसत्वेऽवति-
शयार्थं विलवणा स्वाहृन्मलकटुकायेत्यर्थः । बुद्धीन्द्रि-
याणां च बलप्रदा, पुराणज्वरो—जीर्णज्वरः, शोषो—राज-
यक्ष्मा, मोहो—मूर्छा, स्रोतसां निवन्धः—स्रोतारोचः ।
कफवातजानीति । कुष्टादीनां विशेषणम् । तास्तत्रेत्येवेषा-
मेवं प्रकाराणामनुलोमादिसाध्यानां ग्रहणार्थम्—“स्वाहृन्म-
भावात्पवनं कटुतिक्ततया कफम् । कषायमधुरत्वाच्च हन्ति
पित्तं हरीतकी ॥” इति । खरणादिना पित्तत्वम् ।

प्युक्तं तत्किमिति कफवातयोर्ग्रहणं सत्यं; पित्तजानपि व्याधीन् जयेत्कफवातजांस्त्वतिशयेनोष्णवीर्यत्वात् । खारणादिना हरीतकीलक्षणमप्युक्तं, “क्षिताम्भसि निमज्जेद्या गुणकृत्सा प्रकीर्तिता ।” इति ॥ १६४ ॥

तद्वदामलकं शीतमम्लं पित्तकफापहम् ॥ १६५

स०—तथा हरीतक्या तुल्यं वर्तत इति तृतीया-न्ताद्वतिः । हरीतकीसमानगुणमामलकमित्यर्थः । विशेषं त्वस्याह । अभयोष्णेदं शीतं शीतवीर्यं तथाऽम्लमम्लरसं पित्तकफघ्नं चेति । कृष्णात्रेयस्त्वामलकं त्रिदोषघ्नं चाख्यत् । यथा । अम्लभावाज्जयेद्वातं पित्तं माधुर्य-शैत्यतः । कफं रूक्षकषायत्वादेवमेष त्रिदोषघ्नत् । सुश्रुतेऽपि त्रिदोषघ्नमुक्तम् । तदग्रन्थो हि । चक्षुष्यं सर्व-दोषघ्नं वृष्यमामलकीफलम् । हन्ति वातं तदम्लत्वा-पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफं रूक्षकषायत्वात्फलेभ्योऽभ्य-धिकं तु तदिति । ॥ १६५ ॥

प०—तथा हरीतक्या तुल्यं वर्तत इति तृतीया-न्ताद्वतिः । हरीतकीसमानगुणमामलकमित्यर्थः । विशेषं त्वस्याह । अभयोष्णेदं शीतं शीतवीर्यं तथा-म्लमम्लरसं पित्तघ्नं चेति । कृष्णात्रेयस्त्वामलकं त्रिदोषघ्नं चाख्यत् । तथा—“अम्लभावाज्जयेद्वातं पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफं रूक्षकषायत्वादेवमेष त्रिदोषघ्नत् ।” सुश्रुतेऽपि त्रिदोषघ्नमुक्तम् । तदग्रन्थो हि—“चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं वृष्यमामलकीफलम् । हन्ति वातं तदम्लत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफं रूक्ष-कषायत्वात् फलेभ्योऽभ्यधिकं तु तत्” इति ॥ १६५ ॥

हे०—आमलकगुणानाह—तद्वद्वरीतकीवत् सा तूष्णा कपायोत्कटा, अतिशयेन वातकफघ्नी । इदं तु शीतमम्लोत्कटमतिशयेन पित्तकफघ्नमिति व्यतिरेकः १६५ कटु पाके हिमं केश्यमक्षमपि च तद्गुणम् १६६

स०—अक्षं विभीतकं पाके कटुकं शीतवीर्यं केशे-भ्यो हितम् । तथेषत्तद्गुणं ताम्यां हरीतकीधात्रीभ्यां, समाना गुणा यस्य तत्तद्गुणं किञ्चिदक्षम् । ननु हरी-तक्यादीनां स्थूलसूक्ष्मादिभेदेनानियतस्वरूपत्वात्कथ-मिवोपयोगः क्रियतामिति केचित् । तान् ब्रूमहे । अक्षं

तावदत्र कर्षप्रमाणं ग्राह्यम् । तथा च धन्वंतरिराख्यत् विभीतकः कर्षफल इत्यादि । अन्वर्था हीयं संज्ञा कर्षः कर्षप्रमाणं फलं यस्य स कर्षफल इति । तदे-विभीतकस्य फलं यत्कर्षप्रमाणं तद्ग्राह्यमित्यवतिष्ठते हरीतक्या अपि प्रमाणं नियतमेव । तन्त्रांतरेऽप्युक्तम् नवा श्लिग्धा घना वृत्ता गुर्वी क्षिता तथाऽम्भसि । निमज्जेद्या प्रशस्तत्वाद् गुणकृत्सा प्रकीर्तिता । नवादिगुण युक्तत्वं तथैकत्र द्विकर्षता । हरीतक्याः फले यत्र तेनैतच्छ्रेष्ठमुच्यत इति । तदेवं द्विकर्षप्रमाणत्वं हरीतक्या स्थितम् । धात्रीफलस्याऽपि युक्त्या नियतप्रमाणत्वमेव । तथा चोक्तं तन्त्रांतरे । अभयैका प्रदातव्या द्वावे-तु विभीतकौ । धात्रीफलानि चत्वारि त्रिफलेयं प्रकी-र्तितेति । तदेवमामलकानामर्धकर्षप्रमाणत्वमवतिष्ठते तस्मान्नियतप्रमाणत्वं त्रिफलायाः स्थितम् ॥ १६६ ॥

प०—अक्षं विभीतकं-पाके कटुकं, शीतवीर्यं, केशे-भ्यो हितम् । तथेषत्तद्गुणं ताम्यां हरीतकीधात्रीभ्यां समाना गुणा यस्य तत्तद्गुणं किञ्चिदक्षम् । ननु हरीतक्यादीनां स्थूलसूक्ष्मादिभेदेनानियतस्वरूप-त्वात् कथमिवोपयोगः क्रियतामिति कोचित् । तान् ब्रूमहे । अक्षं तावदत्र कर्षप्रमाणं ग्राह्यम् । तथा च धन्वंतरिराख्यत् । विभीतकः कर्षफल इत्यादि । अन्वर्था हीयं संज्ञा । कर्षः कर्षप्रमाणं फलं यस्य स कर्षफल इति । तदेव विभीतकस्य फलं यत्कर्ष-प्रमाणं तद्ग्राह्यमित्यवतिष्ठते । हरीतक्या अपि प्रमाणं नियतमेव । तन्त्रांतरेऽप्युक्तम् “नवा स्नि-ग्धा घनावृत्ता गुर्वी क्षिता तथाऽम्भसि । निमज्जेद्या प्रशस्तत्वाद्वृणकृत्सा प्रकीर्तिता ॥ नवादि-गुणयुक्तत्वं तथैकत्वं द्विकर्षता । हरीतक्याः फले येन तेनैतच्छ्रेष्ठमुच्यते ॥” इति । तदेवं द्विकर्ष-प्रमाणत्वं हरीतक्याः स्थितम् । धात्रीफलस्यापि युक्त्या नियतप्रमाणत्वमत्र । तथा चोक्तं तन्त्रांतरे-“अभयैका प्रदातव्या द्वावे-तु विभीतकौ । धात्रीफलानि चत्वारि त्रिफलेयं प्रकीर्तिता ॥” इति । तदेवमामलकानामर्धकर्षप्रमाणत्वमवतिष्ठते । तस्मान्नियतप्रमाणत्वं त्रिफलायाः स्थितम् ॥ १६६ ॥

हे०—विभीतकगुणानाह—अक्षं—विभीतकं, तद्गुणमामल-कगुणम् । कटु पाक इति । स्वादुपाकत्वापवादः । अहि-

मिति शीतवीर्यत्वनिषेधादुष्णवीर्यत्वस्य प्रतिप्रसवः ।
दित्यतिशयो नापिष्यते, स चाम्लत्वस्यैव न पित्तकफा-
श्वस्य तस्य तन्त्रान्तरे विधानात्, यथा चाह सुश्रुतः-
भेदनं लघु रुक्षोष्णं वैस्वयं कृमिनाशनम् । चक्षुष्यं
[आदुपाकयक्षं कषायं कफपित्तजित्] ॥” इति । खारणादिरपि-
कषायमधुरं शीतं लघुपित्तकफापहम् । विभीतकफलं तस्मा-
त्रफला सार्वयौगिकी ॥” इति । स्वादुपाकीति । स्वादु
धुररसं पाकि पाचनम् अतएव खारणादिना कषाय-
धुरमुक्तम् । शीतमिति शीतस्पर्शं सुश्रुतेनोष्णत्वस्योक्तत्वात्,
ष्णवीर्येति वीर्यग्रहणाच्च ॥ १६६ ॥

यं रसायनवरा त्रिफलाऽक्ष्यामयापहा ।

पणी त्वग्गदक्लेदमदेमहकफास्त्रजित् १६७ ॥

स० इयमीदृशी त्रिफला रसायनवरा । चक्षुरोगघ्नी
पणी व्रणानाम् । त्वग्गदाः कुष्ठादयः । क्लेदो व्रणा-
नां स्त्रावः । मेदश्चतुर्थो धातुः । मेहः प्रमेहः ।
फः श्लेष्मा । अस्त्रं रक्तम् । तानि जयति या
वम् ॥ १६७ ॥

प०-इयमीदृशी-रसायनवरा, चक्षुरोगघ्नी, रो-
णी व्रणानाम् । त्वग्गदाः-कुष्ठादयः । क्लेदो-
णादीनां स्त्रावः । मेदश्चतुर्थो धातुः । मेहः-
मेहः । कफः-श्लेष्मा । अस्त्रं-रक्तम् । तानि जयति
॥ सैवम् ॥ १६७ ॥

हे०-हरीतक्यादित्रयस्य मिलितस्य संज्ञां कुर्वन् गुण-
ह-इयं-हरीतक्यामलकविभीतिकाख्या फलत्रयी त्रिफलेति
माख्याता, रसायनवरत्वादिगुणा च । अक्ष्यामया
त्ररोगाः, त्वग्गदाः-कुष्ठादयः ॥ १६७ ॥

केसरं चतुर्जातं त्वक्पत्रैलं त्रिजातकम् ॥ १६८

स०-दीपनरोचनमित्येतत्पर्यन्तम् । त्वक् च पत्रं
श्लेष्मा चेति द्वन्द्वैकवद्भावः । एतस्य नाम त्रिजातकं
त्रेसुगन्धमिति । एतत्त्रिजातकं केसरयुक्तं चतुर्जातक-
मेत्युच्यते । तच्च पित्तप्रकोपित्वादिगुणम् ॥ १६८ ॥

प०-दीपनरोचनमित्येतत्पर्यन्तम् । त्वक्च पत्रं च
श्लेष्मा चेति द्वन्द्वैकवद्भावः । एतस्य नाम त्रिजा-
तकं त्रिसुगन्धमिति । एतत् त्रिजातकं केसरयुक्तं च-
तुर्जातकमुच्यते । तच्च पित्तप्रकोपित्वादिगुण-
युक्तम् ॥ १६८ ॥

हे०-त्वगादेस्त्रयस्य चतुष्टयस्य च संज्ञां कुर्वन् गुण-
माह-त्वक्पत्रकैलं त्रिजातकम् । तदेव सकेसरं चतुर्जात-
कम् । द्वयमपि-पित्तप्रकोपादिगुणम् । केचित्पुत्राद्वैम-
ठित्वोत्तरार्द्धं मरिचेन योजयन्ति तदसन्, त्रिजातकं
त्रिजातकचतुर्जातकाम्बामपि व्यवहारात् ॥ १६८ ॥

पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रुक्षं दीपनरोचनम् ।

रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ॥ १६९

स०-पित्तकोपि तीक्ष्णादिगुणयुक्तं रसे पाके
च कटुकं मरिचं कफघ्नं लघु च । कटुकमरिचं च
पाकग्रहणमतिशयार्थम् ॥ १६९ ॥

प०-पित्तं प्रकोपयतीति तीक्ष्णादिगुणयुक्तम् । रसे
पाके च कटुकं मरिचं कफघ्नं लघु च । कटुकमरि-
चत्वेन लब्धे पाकग्रहणमतिशयार्थम् ॥ १६९ ॥

हे०-पित्तप्रकोपित्वादिगुणयोनिसङ्काता अति तीक्ष्ण-
त्वाच्च । नहि तन्त्रान्तरे पित्तप्रकोपादिगुणयुक्तं
किंतु अनुकूला उक्ताः । यथा चित्त्रित्वादिशायो-
“ त्वक्पत्रकैलं त्रिसुगन्धमेतत्त्रिजातं त्रिजातकम् ॥ ”
वर्ण्यं विपत्रं च सनागपुष्पं जयेत् चतुर्जातकमेवेति ॥ ”
इति । मरिचगुणानाह-यत् “ रोचने दीपने रुक्षं सुवीर्यं
कफघ्नं जित् । नात्युष्णं कटुकं तीक्ष्णं मरिचं नाति पि-
लम् ॥ ” इति खारणादिना नात्युष्णं, नातिपिलं
चोक्तम् । तदाद्रावस्थाविषयं तस्य स्वादुपाकित्वात् । रुक्षं
च सुश्रुतेन-“ स्वादुपाकयाद्रमरिचं गुणं श्लेष्मघ्नमेति
च । ” इति ॥ १६९ ॥

श्लेष्मला स्वादुशीतार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ।

सा शुष्का विपरीताऽतः स्निग्धा वृष्या रसे कटुः ।

स्वादुपाकाऽनिलश्लेष्मश्वासकासापहा मरा ।

न तामत्युपयुंजीत रसायनविधिं विना १७० ॥

स०-आर्द्राऽशुष्का पिप्पली श्लेष्मला स्वादुरसाऽशी-
वीर्या गुरुः स्निग्धा चासा शुष्का पिप्पल्यत आर्द्रायाः पि-
प्पल्याः सकाशाद्विपरीता शीतविपर्ययेणोष्णा । गुरुविपर्य-
येण लघुः । स्निग्धविपर्ययस्त्वत्र नास्ति स्निग्धयुक्तत्वात् ।
तथा वृष्यारसे कटुश्चाकटुरसत्वाच्च कटुपाकत्वं प्राप्तमि-
त्याह स्वादुपाका । तथा अनिलादीन् हन्ति सारा च एवं-
विधामपि तां पिप्पलीमत्यर्थं न युंजीत रसायनविधिं

विनापिप्लीं वर्धमानादिरसायनविधान एवातिशयेनो-
पयुज्यते ॥ १७० ॥

प०—आर्द्रा पिप्पली-श्लेष्मला, स्वादुरसा, शीत-
वीर्या, गुरुः, स्निग्धा च । सा पिप्पली आर्द्रायाः
सकाशाद्विपरीता विपर्ययेनोष्णा गुरुविपर्ययेण
लघुः स्निग्धविपर्ययेण पटुश्च सुस्निग्धेत्युक्तत्वात् ।
तथा वृष्या, रस कटुश्च । कटुरसत्वात् कटुपात्वं
प्राप्तमित्याह—स्वादुपाका तथाऽनिलादीन् हन्ति ।
सरा वा । एवंविधा तां पिप्प । नात्यर्थं
युञ्जीत रसायनविधिं विना । पिप्पलीं वर्धमा-
नादिरसायनविधान एवातिशयेनोपयुञ्जीत ॥ १७० ॥

हे०—आर्द्रपिप्पलीगुणमाह—श्लेष्मलेति । शुष्क-
पिप्पलीगुणमाह—सेति । अत आर्द्राया विपरीता—
श्लेष्मन्नी, उष्णा, लघुश्च । विपरीताद्रूक्षत्वे प्राप्ते स्निग्धेति
चान्तिक्तादिकेषु प्राप्तेषु । रसे कटुरिति । विपरीत्यादेव
श्लेष्मन्त्वे सिद्धे पुनः श्लेष्मग्रहणं नियमार्थम्, अनिल-
श्लेष्मन्त्वेव, न पित्तघ्नी । ननु पित्तघ्नत्वशक्यं कुत इति
चेत्, कटुका पिप्पली पित्तं शमयति शीतवीर्यत्वादिति
मुश्रुतवचनात् । मुश्रुतवचनस्य का गतिरिति चेत्, आर्द्रा
पिप्पली तस्याः कटुकत्वं कुत इति चेत् प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।
स्वादुत्वोक्तिस्त्वातिशयार्था, मुश्रुतस्याप्यार्द्राविपर्ययमभि-
प्रेतम्, यत आह—“तेषु गुर्वी स्वादुशीता पिप्पल्याद्वा
कफावहा । शुष्का कफानिलघ्ना सा वृष्या पित्तप्रकोपिणी ॥”
इति । उक्तं च माधवकारेण—“सा पित्तशमनी
पूर्वं दर्शिता वीर्यवादिना । शान्त्रकारेण निर्दिष्टा सत्त्वं
पित्तप्रकोपिणी ॥” इति । पिप्पल्या अतिसेवां निषेध-
ति—नेति । चरकाचार्येण त्वत्रोपपत्तिरुक्ता । अथ खलु
त्राणि द्रव्याणि नात्युपयुञ्जीताधिकमन्येभ्यो द्रव्येभ्यस्तद्य-
था—पिप्पलीक्षारो लवणमिति । पिप्पल्यो—हि कटुकाः
सत्यो मधुरविपाका मुख्यो नात्यर्थं, स्निग्धोष्णाः प्रकृष्टेभ्यो
भेदजाभिमतश्च सत्यः शुभाशुभकारिभ्यो भवन्त्यायातभद्राः
प्रयोगसममसादुण्यादोषसंशयानुवद्धाः सततमुपयुज्यमाना
हि गुरुप्रकृष्टित्वात् श्लेष्माणमुत्कृष्टयन्ति । उष्णापित्तं
न वातप्रशमायोपकल्पन्ते अल्पस्नेहोष्णभावात्, योग-
वाहित्वः खलु ता भवन्ति । तस्मात्पिप्पलीनात्युपयुञ्जी-
तेति ॥ १७० ॥

नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत् ॥
रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित्

स०—नागरं शृंगवेरं दीपनादिगुणयुक्तम् । ग्राहि-
विबन्धकृत् तथा हृद्यम् । विबन्धनुत् स्रोतःशुद्धि-
कृत् ॥ १७१ ॥

प०—नागरं शृङ्गवेरं—दीपनादिगुणयुक्तम् ।
ग्राहि—विबन्धकृत् । तथा हृद्यं, विबन्धनुत्—स्रोतः-
शुद्धिकृत् ॥ १७१ ॥

हे०—शुण्ठीगुणानाह—नागरं—शुण्ठी, ग्राहि मलानां विबन्ध-
ननुवायोः ॥ १७१ ॥

तद्वदार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत् ॥
स्थौल्याग्रिसदनश्वासकासश्लीषदपीनसान् १७२

स०—आर्द्रकं शुण्ठीसमानगुणमेव । एतच्च त्रयं
मरिचपिप्पलीशुण्ठीयारूपं त्रिकटुकसंज्ञं स्थौल्यादीनां
जयेत् ॥ १७२ ॥

प०—आर्द्रकं शुण्ठीसमानगुणमेव । एतच्च त्रयं
मरिचपिप्पलीशुण्ठीयारूपं त्रिकटुकसंज्ञम् । स्थौल्यादीनां
जयति ॥ १७२ ॥

हे०—आर्द्रकगुणानाह—तद्वदनागरवत् । संग्रहे त्वनयो-
र्विशेष उक्तः—“आर्द्रकाज्जायते शुण्ठी संस्कारेण लघ्नी-
यसी ॥” इति । “आमं ग्राहितरं तक्रं नागरीकृतमा-
र्द्रकम् ।” इति मरिचादित्रयस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानाह-
एतन्मरिचपिप्पलीनागरारूपं त्रिकटुकसंज्ञं स्थौल्यादीनां
जयेत्, आर्द्रकस्य नागरादिभिन्नत्वान्मरिचादित्रयं
गृह्यते ॥ १७२ ॥

चविका पिप्पलीमूलं मरिचात्पातं गुणैः १७३

स०—चविका पिप्पलीमूलं मरिचात् स्तोकविशेष-
गुणं गुणैर्भवति । कटुरसविपाकं कफघ्नं लघूष्णवीर्यं
चेत्यर्थः । गुणशब्देन रसविपाकादयोऽपि तत्रांत-
राद्गृह्यन्ते न तु पारिभाषिका एव गुरुलघ्वादयो व्याप्ति-
न्यायात् ॥ १७३ ॥

प०—चविका पिप्पलीमूलं—मरिचात् स्तोकविशे-
षगुणं गुणैर्भवति । कटुरसविपाकं, कफघ्नं, लघूष्ण-
वीर्यं चेत्यर्थः । गुणशब्देन रसविपाकादयोऽपि
तन्त्रान्तराद्गृह्यन्ते, न तु पारिभाषिका एव गुरु-
लघ्वादयो व्याप्तिन्यायात् ॥ १७३ ॥

हे०—चव्यपिप्पलीमूलयोगुणमाह—चविकेति १७३

त्रकोऽग्निसमः पाके शोफार्शः कृमिकुष्ठहा १७४

स०—चित्रको दहनसंज्ञकोऽग्निसमः पाकेऽत्यंतोष्ण
र्थः । तथा शोफादीन् हन्ति ॥ १७४ ॥

प०—चित्रको दहनसंज्ञोऽग्निसमः पाकेऽत्यन्तो-
इत्यर्थः । तथा शोफादीन् हन्ति ॥ १७४ ॥

हे०—चित्रकगुणानाह—पाके पाचनक्रियायामग्निसमो-
विदामादीन्पचतीत्यर्थः ॥ १७४ ॥

। कोलकमेतच्च मरिचेन विना स्मृतम् ।

। मप्लीहोदरानाहशूलघ्न दीपनं परम् ॥ १७५ ॥

स०—एतच्च पूर्वोक्तं मरिचरहितं पिप्पलीपिप्पली-
चव्यचित्रकशुण्ठ्याख्यं पंचकोलसंज्ञं स्मृतं वैद्यके
। तथा गुल्मादिघ्नमतिदीपनं च ॥ १७५ ॥

प०—एतच्च पूर्वोक्तं मरिचरहितं पिप्पली-
पलीमूलचव्यचित्रकशुण्ठ्याख्यं पंचकोलसंज्ञं स्मृतं
के तन्त्रे । तथा गुल्मादिघ्नमतिदीपनं च ॥ १७५ ॥

हे०—पिप्पल्यादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह—एतच्च
रुटुकं, चविकात्रयं च मरिचरहितं पञ्चकोलकसंज्ञं,
मादिघ्नं चात्यन्तदीपनं च ॥ १७५ ॥

त्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलाटुटुकैर्महत् ।

पक्वपायतिक्तोष्णं पंचमूलं कफानिलौ १७६

स०—विल्वादीनामुपलक्षणे तृतीया । विल्वादि-
रुपलक्षितं महत्पंचमूलं कफानिलौ जयेत् । तच्च
पायतिक्तरसमुष्णवीर्यं च । विल्वं श्रीफलम् ।
श्मर्यो गंभारी । तर्कारी—अरणिकः । पाटला-
ताम्रपु-
। टुटुकः स्योनाकः । महद्गुरु बृहदनल्पमिति
र्थाः ॥ १७६ ॥

प०—विल्वादीनामुपलक्षणे तृतीया । विल्वा-
भिरुपलक्षितं महत्पञ्चमूलं कफानिलौ जयेत् ।
च कपायतिक्तरसमुष्णवीर्यं च । विल्वं श्रीफलम् ।
। श्मर्य—कुम्भेरी । तर्कारी—अरणिकः । पाटला-
अपुष्पा । टिडुकं—स्योनाकः । महद्गुरु बृहदनल्प-
मिति पर्यायाः ॥ १७६ ॥

हे०—विल्वादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह—विल्वा-
पञ्चकं—महापञ्चमूलाख्यं, कपायादिगुणं च । विल्वं—

१ अत्र “टिडुक” इति पाठान्तरम् ।

श्रीफलः, काश्मर्यः—श्रीपर्णी, तर्कारी—अग्निमन्थः, पाटला-
वसन्तदूती, टिण्डुकः—स्योनाकः ॥ १७६ ॥

ह्रस्वं बृहत्पञ्चमतीद्वयगोक्षुरकैः स्मृतम् ॥

स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् १७७

स०—पंचमूलमिति वर्तते । ह्रस्वं कनीयो लघ्वल्प-
मिति पर्यायाः । बृहतीद्वयं क्षुद्रबृहती महाबृहती च ।
अंशुमतीद्वयं शालिपर्णी पृश्निपर्णी च । गोक्षुरको
भक्षकंटकः । इदं ह्रस्वं पंचमूलं स्वादुपाकरसं नातिशीतं
नात्युष्णं सर्वदोषजित् ॥ १७७ ॥

प०—पञ्चमूलमिति वर्तते । ह्रस्वं—कनीयो लघ्वल्प-
मिति पर्यायाः । बृहतीद्वयं—क्षुद्रबृहती, महाबृहती ।
अंशुपर्णीद्वयं—शालिपर्णी, पृश्निपर्णी । गोक्षुरको—
भक्षकंटकः । इदं—ह्रस्वं पञ्चमूलं—स्वादुपाकरसं,
नातिशीतं नात्युष्णं, सर्वदोषजित् ॥ १७७ ॥

हे०—बृहत्यादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह—बृह-
त्यादिपञ्चकं ह्रस्वपञ्चमूलसंज्ञं, स्वादुपाकादिगुणं च । बृह-
तीद्वयं—व्याघ्री, सिंही च । अंशुमतीद्वयं—शालिपर्णी—पृश्-
पर्णी च । गोक्षुरकस्त्रिकण्टकः, नातिशब्दोऽत्र निषेधे, नत्वी-
पदर्थे । शीतोष्णयोरेकत्वानवस्थानादनुष्णाशीतमि-
त्यर्थः । सुश्रुतस्तु गोक्षुरस्थाने एरण्डं पठति ॥ १७७ ॥

बलापुनर्नवैरंडशूर्पपर्णीद्वयेन तु ।

मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं सरम् १७८ ॥

स०—एतैः पंचभिर्मध्यमं पंचमूलम् । एतच्च कफ-
वातघ्नं नातिपित्तकरं सरं च ॥ १७८ ॥

प०—पञ्चभिर्मध्यमं पञ्चमूलम् । एतच्च कफवा-
तघ्नं, नातिपित्तकरं, सरं च ॥ १७८ ॥

हे०—बलादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानाह—बला-
दिपञ्चकं—मध्यमपञ्चमूलाख्यं, कफघ्नादिगुणं च । बला-वा-
ट्यालकः, पुनर्नवा-वर्षाभूः, एरण्डः पञ्चाङ्गुलः, शूर्प-
पर्णीद्वयं—मुद्गपर्णी, माषपर्णी च ॥ १७८ ॥

अधुना चतुर्थं पंचमूलमाह—

अभीरुवीराजीवंतीजीवकर्षभकैः स्मृतम् ।

जीवनारुख्यं च चक्षुष्यं वृष्यं पित्तानिलापहम्

स०—अभीरुवीरादिभिः पंचभिर्जीवनारुख्यं पंचमूलं
चक्षुष्यादिगुणयुक्तम् ॥ १७९ ॥

प०--अधुना चतुर्थं पञ्चमूलमाह--अभीरुवीरा-
दिभिः पञ्चभिर्जीवनाख्यं पञ्चमूलं चक्षुष्यादि-
गुणयुक्तम् ॥ १७९ ॥

हे०--अभीर्वादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह--अभी-
र्वादिपञ्चकं जीवनपञ्चमूलसंज्ञं, चक्षुष्यादिगुणं च । अभीरुः,
शतावरी, वीरा-काकोली, जीवन्ती, जीवकर्षभकाः
स्वनामप्रासिद्धाः ॥ १७९ ॥

पंचमं पंचमूलमाह--

तृणाख्यं पित्तजिदर्मकासेक्षुशरशालिभिः १८०

स०--तृणसंज्ञं पंचमूलं दर्मकासेक्षुशरशालिभिः ।
तत्र पित्तजित् । संग्रहे त्वधिकमुक्तम् । यथा । सुवर्णं
वृंहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः । विषदोषहरं शीतं
सकषायं रसायनम् । रूप्यं स्निग्धं कषायाम्लं विपाके
मधुरं सरम् । वयसः स्थापनं शीतं लेखनं वातपित्त-
जित् । ताम्रं सतिक्तमधुरं कषायं लेखनं लघु । कटु-
पाकसं शीतं रोपणं कफपित्तजित् । कांस्यं कषायानुरसं
विशदं लेखनं सरम् । दृष्टिप्रसादनं रूक्षं तिक्तं पित्तकफा-
पहम् । सतिक्तलवणं भेदि पांडुत्वकृमिमातनुत् । लेखनं
पित्तलं किंचित् त्रुपु सीसं च तद्गुणम् । चक्षुष्यं कृष्ण-
लोहं तु कषायं स्वादु तिक्तम् । लेखनं वातलं शीतं
कृमिकुष्ठकफप्रणुत् । गात्रशैथिल्यपालित्यपांडुघ्नं शोष-
शोफजित् । तद्वत्तीक्ष्णं विशेषेण तद्विकाशि सुदुर्जरम् ।
पद्मरागमहानीलपुष्परागविदुरकाः । मुक्ताविद्रुमवज्रैर्द्रवै-
र्दूर्यस्फटिकादिकम् । मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु
लेखनम् । चक्षुष्यं धारयेत्पाणौ पाप्माऽलक्ष्मीविषाप-
हम् । सक्षार उष्णवीर्यश्च काचो दृष्टिकृदंजनात् । शंखो-
दधिमलौ शीतौ कषायावतिलेखनौ । तुथकं कटुकं
क्षारं कषायं विषदं लघुलेखनं भेदि चक्षुष्यं कण्डूकृमिविषा-
पहम् । विशदो गैरिकः स्निग्धः कषायमधुरो हिमः ।
कफघ्नी तिक्तकटुका मनोहा लेखनी सरा । स्निग्धं
कषायं कटुकं हरितालं विषप्रणुत् । कषायमधुरं शीतं
लेखनं स्निग्धमंजनम् । रक्तपित्तविषच्छर्दिहिध्माघ्नं दृक्प्र-
सादनम् । स्रोतोऽजं वरं तत्र ततः सौवीरकांजनम् ।
कफघ्नं तिक्तकटुकं छेदि सोष्णं रसांजनम् । सर्वदोष-
प्रशमनं कासमोहक्षयापहम् । कफघ्नमुष्णकटुकं शिला-

जतु रसायनम् । तिक्तं च छेदनं योगवाहित्वात्सर्वरोग-
गजित् । कषाया मधुरा रूक्षा कफघ्नी वंशरोचना ।
तुगाक्षीरी क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा । कान्त-
कुचिकाऽजाजी कवरी धान्यतुंबर । अन्नगंधहरं रस-
दीपनं कफवातजित् । बाष्पिका कटुतीक्ष्णोष्णा कृमि-
श्लेष्महरा परम् । तद्वच्च राजिका विघ्नसाधनी दीपनी
परम् । शूलाटोपहरो रुच्यो दीप्यकः कोष्ठशूलजित् ।
अह्वयाः सर्षपाः स्निग्धा बाष्पिकावत्प्रकीर्तिताः । शता-
हाकुष्ठगरसुरदारुहरेणवः । एलैलवालुसरलत्वग्ग-
घ्ननखचोरकाः । लघूष्णाः कटुकाः पाके कफवा-
निवर्हणाः । सैर्यकस्तिक्तमधुरः स्निग्धोष्णः कफवा-
जित् । वस्तिमूत्रविबंघघ्नो वृष्यो गोक्षुरको हिमः ।
पाचनं कफपित्तघ्नं तिक्तं शीतं विषाह्वयम् । कफ-
तिक्तकटुकं मुस्तं संग्राहि पाचनम् । तिक्ताऽमृता त्रिदो-
षघ्नी ग्राहिष्युष्णा रसायनी । दीपनी ज्वरहृदाहका-
लावातरक्तनुत् । तिक्तशीतौ ज्वरहरौ लघू भूनिव-
पपटौ । निबस्तिक्तो हिमः कुष्ठकृमिपित्तकफापहः ।
महानिंबः परं ग्राही कषायो रूक्षशीतलः । गुग्गुलुः
पिच्छिलः स्पर्शं विशदोऽभ्यवहारतः । सस्वादुः सकटु-
स्तिक्तः सकषायो रसायनः । व्रण्यः स्वर्यः कटुः पाक-
रूक्षः सूक्ष्मोऽग्निदीपनः । क्लेदमेदोऽनिलश्लेष्मगंधो-
पचीकृमीन् । पिटिकाप्रंथिशोफांश्च हंत्युष्णः शरानो-
लघुः । शंखपुष्पी सरा तिक्ता मेध्या कृमिविषापहा ।
कटुतिक्तोष्णमधुरा स्निग्धा स्वादुकफापहा । पित्ता-
विषतृडाहकृमिघ्नं गुरु रूक्षणम् । सर्वं सतिक्तं मधुरं
चंदनं शिशिरं परम् । लघु रक्तं तथोशीरं वात-
पाचनं च तत् । ज्वरातिसारवमथुरक्तपित्तकफापहम् ।
मधुकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणम् । गुरु स्वादु हिम-
वृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णकृत् । कटुतिक्ते निशे कुष्ठो-
पित्तकफापहे । प्रलेपाज्यतः कंडू शोफं दुष्टप्र-
विषम् । प्रपौडरीकं चक्षुष्यं शिशिरं व्रणरोपणम् ।
कषायतिक्तमधुरं रक्तपित्तप्रसादनम् । बलात्रयं स्वादु
वृष्यं स्निग्धं शीतं बलप्रदम् । तत्र नागबला बला-
क्षतक्षीणहिता गुरुः । तांबूलं कटु सक्षारं रुच्यमुष्णं
कफप्रणुत् । भेदि संमोहकृत्पूगं कषायं स्वादु रोच-

नम् । जातिपत्री कटुफलं कंकोलकलवंगकम् । लघु
वृष्णापहं हृद्यं वक्रदौर्गन्धनाशनम् । सस्वादुतिक्तस्तृष्णाघ्नः
सर्पूरश्छेदनो हिमः । लताकस्तूरिका तद्वन्मुखशोप-
रा परम् । कषायमधुरं शीतं पक्वं पित्तकफास्रजित् ।
द्विद्वकुलपुन्नागकुमुदोत्पलपाटलम् । सचपकं ततो
यूनं गुणैः कोरंटकिंशुकम् । मालतीमल्लिकापुष्पं तिक्तं
प्यति मारुतम् । विषपित्तकफान्नागं सिद्धवारं च तद्गु-
म् । कफघ्नं कैतकं तिक्तं शैरीषं विषहारी च ।
तलं पुष्पमागस्थं कषायं कफपित्तजित् । बंधूकं
श्रेष्ठं ग्राहि तद्वदेव च यूथिका । कफघ्नमुष्णवीर्यं
कुंकुमं व्रणशोधनम् । अवलगुजैडगजजं वीजं
तत्कफप्रणुत् । आस्या वर्णश्लेष्ममेदःसौकुमार्यक-
न्यथा । अतोऽध्वाऽग्निबलायूषि कुर्याच्चक्रमणं सुखम् ।
रुतस्यानुलोम्यं च खुडस्तंभश्रमापहम् । अन्वर्थ-
हं पादत्रं बलकृच्छुकलं तथा । वर्णं नेत्रहितं छत्रं
तवर्षातपापहम् । प्रवातो रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तंभकृदाहतुड-
मान् । श्रमाग्निमूर्च्छाश्च जयेदप्रवातमतोऽन्यथा ।
ग्वायुरुष्णोऽभिष्यंदी त्वग्दोषाऽशीविषक्रिमीन् ।
नेपातज्वरश्वासमामवायुं च कोपयेत् । याम्योऽसृग्वात-
हृच्छीतः स्वादुः कषायकः । कषायः पश्चिमो रूक्षो
मूर्नातिविदहते । वातकृत्कफपित्तघ्नो मूर्च्छादाहभ्रमा-
ः । क्षिग्धः शीतो लघुः साम्य उत्तरः षड्-
ऽनिलः । ऐशानः कटुरुक्षोष्ण आग्नेयश्चैव मारुतः ।
लो विदाही नैर्ऋत्यो वायव्यरित्त उच्यते । आतपो
तृट्स्वेददाहमूर्च्छाविघ्नताः । कुर्यात्पित्तास्रवर्हीश्च
रा त्वेताव्यपोहतीति ॥ १८० ॥

प०-पञ्चमं पञ्चमूलमाह-तृणसंज्ञं पञ्चमूलं दूर्ध-
सेक्षुशालिभिः । तच्च पित्तजित् । संग्रहेऽप्युक्तम्
॥-“ सुवर्णं बृंहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ।
यदोषहरं शीतं सकषायं रसायनम् ॥ रूप्यं
अथ कषायाम्लं विपाके मधुरं सरम् । वयसः
पनं शीतं लेखनं वातपित्तजित् ॥ ताग्रं सति-
मधुरं कषायं लेखनं लघु । कटुपाकरसं शीतं रोपणं
पित्तजित् ॥ कांस्यं कषायानुरसं विशदं लेखनं
म् । दृष्टिप्रसादनं रूक्षं तिक्तं पित्तकफापहम् ॥
तेक्तलवणं भेदि पाण्डुत्वकृक्कामिवातनुत् । लेखनं

पित्तलं किञ्चित् त्रपु सीसं च तद्रुणम् ॥ चक्षुष्यं
कृष्णलोहं तु कषायं स्वादुतिक्तम् । लेखनं
वातलं शीतं कृमिपित्तकफप्रणुत् ॥ गान्धैथिन्यपा-
लित्यपाण्डुत्रं शोषशोफजित् । तद्वत्तीक्ष्णं विशेषेण
तद्विकाशि मुदुर्जरम् ॥ पद्मरागमहार्नालपुष्पराग-
विदूरकाः । मुक्ताविद्रुमयत्राणवैडूर्यस्फटिकादिकम् ॥
मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादुलेखनम् । चक्षुष्यं
धारयेत्पाणौ पाप्माऽलक्ष्मीविषापहम् ॥ मन्दाग-
उष्णवीर्यश्च काचो दृष्टिकृदजनान् । शंखोऽग्नि-
मलौ शीतं कषायान्तिलेखनं ॥ तुष्यकं कटुकं
क्षारं कषायं विशदं लघु । लेखनं शोषं चक्षुष्यं
कण्डूकृमिविषापहम् ॥ विशदं तौरिकः स्निग्धः
कषायमधुरो हिमः । कफघ्नी तिक्तकटुका मन्दाग्रा
लेखनी सरा ॥ स्निग्धं कषायं कटुकं हरितालं
विषप्रणुत् । कषायमधुरं शीतं लेखनं स्निग्धमज-
नम् ॥ रक्तपित्तविषघ्नीविहिताश्च हृत्प्रसादनम् । मन्दा-
तोऽजनं वरं तत्र ततः सौर्वीर्यकायनम् ॥ कफघ्नी
तिक्तकटुकं छेदि शोष्णं रसायनम् । सर्वदोषाज-
मनं कासमोहक्षयापहम् ॥ कफघ्नमुष्णकटुकं पिपा-
जतु रसायनम् । तिक्तं च छेदनं कौशवीर्यपाप-
विरोगजित् ॥ कषाया मधुरा रूक्षा कफघ्नी यस्त-
रोचना । तुगाक्षीरी क्षयश्वासकासज्ञा मधुरा हिमा ॥
कारवी कुञ्चिकाजार्जा कवरी धान्यतुन्धरा । अत्र-
गंधहरं रुच्यं दीपनं कफवातजित् ॥ बाणिका कटु-
तीक्ष्णोष्णा कृमिश्लेष्महरा परम् । तद्वच्च राजिका
विघ्नसाधनी दीपनी परम् ॥ शूलतोषहरा कन्या
दीप्यकः कोष्ठशूलजित् । अह्वयाः सपेपाः स्निग्धा
बाणिकावत्प्रकीर्तिताः । शताह्वयुष्टनगरसुरदास-
हरेणवः । एलैलवालुसरलन्ध्रग्यात्रनरचोरकाः ॥
लघुष्णाः कटुकाः पाके कफवातनिघ्नताः । सैन्य-
कस्तित्तमधुरः स्निग्धोष्णकफवातजित् ॥ शनिमूल-
विचन्धनो वृष्यो गोक्षुरको हिमः । पाचनं कफपि-
त्तघ्नं तिक्तं शीतं विषाह्वयम् ॥ कफघ्नं तिक्तकटुकं मुग्धं
संग्राहि पाचनम् । तिक्तऽमृता त्रिदोषघ्नी ग्राहि-
प्युष्णा रसायनी ॥ दीपनी ज्वरकृदाहकामलावातर-
क्तनुत् । तिक्तशीतो ज्वरहरः लघु भूनिम्बपर्पटी ॥
निम्बस्तिको हिमः कुष्ठकृमिपित्तकफापहः । महा-
निम्बः परं ग्राही कषायो रूक्षशीतलः ॥ गुग्गुलुः पि-
च्छलः स्पर्शं विशदोऽभ्यवहारतः । सस्वादुः सकटु-
स्तिकः सकषायो रसायनम् ॥ वर्ण्यः स्वर्गः कटुः पाके

रुक्षः सुशोभोऽभिदीपनः । हेममेदोऽनिलश्रेष्ठागण्ड-
मेहापचीकृमीन् ॥ पिडिकाग्रन्थिशोफांश्च हन्त्युष्णः
संस्नो लघुः । शंखपुष्पी सरा तित्ता मेध्या कृमि-
विपापहा ॥ कुष्ठं तित्कोष्णमगुरु स्निग्धं स्वादु कफा-
पहम् । पित्तास्रविपतृद्दाहकृमिघ्नं गुरु रुक्षणम् ॥
सर्वं सतिक्तमधुरं चन्दनं शिशिरं परम् । लघु रक्तं
तथोशीरवातलं पाचनं च तत् ॥ अशतोषारवमधु-
रक्तपित्तकफापहम् । मधुरं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोष-
णम् ॥ गुरु स्वादु हिमं वृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णकृत् ।
कटुतिक्तं निशं कुष्ठमेहपित्तकफापहे ॥ प्रलेपाज्ज-
यतः कण्टं शोफं दुष्टघ्नं विषम् । प्रपौण्डरीकं चक्षु-
ष्यं शिशिरं व्रणरोषणम् ॥ कपायमधुरं तिक्तं रक्त-
पित्तप्रसाधनम् । बलात्रयं स्वादु वृष्यं स्निग्धं
शीतं बलप्रदम् ॥ तत्र नागादिका बल्या क्षतक्षीण-
हिता गुरुः । ताम्बूलं कटु सक्षारं रुच्यमुष्णं कफ-
प्रणुत् ॥ भेदि संमोहकृत् पूगं कपायं स्वादु रौच-
नम् । जातिपत्री कटुफलं कंकोलकलवङ्गकम् ॥ लघु
तृष्णापहं हृद्यं वक्त्रदौर्गन्ध्यनाशनम् । सुस्वादुरिति-
क्ततृष्णाघ्नः कर्पूरश्छेदनो हिमः ॥ लताकस्तूरिका
तद्वन्मुखशोषहरा परम् । कपायमधुरं शीतं पद्मं
पित्तकफास्रजित् ॥ तद्वद्बकुलपुञ्जागकुसुमेत्पलपा-
दलम् । सधम्पकं ततो न्यूनं गुणैः कोरंटकिंशुकम् ॥
मालतीमल्लिकापुष्पं तिक्तं जयति सारुतम् । विषपि-
त्तकफाघ्नं सिन्दुवारं च तदुष्णम् ॥ कफघ्नं कैतकं
तिक्तं शैरीषं विषहारि चावातलं पुष्पमागस्त्यं कपायं
कफपित्तजित् ॥ वन्धूकं श्रेष्मलं वाहि तद्वदेव च
यूथिकाकफघ्नमुष्णवीर्यं च कुङ्कुमं व्रणशोधनम् ॥
अवलगुजैडगलजं धीजं वातकफप्रणुत् । आस्या वर्ण-
श्रेष्ममेदःसौकुमार्यकृदन्यथा ॥ अन्योऽध्वाग्निबला-
यूषि कुर्याच्चक्रमणं सुखम् । सारुतस्यानुलोम्यं च
वपुस्तम्भश्रमापहम् ॥ अन्वर्थसंज्ञं पादत्रं बल-
कृच्छुकलं तथा । वर्ण्यं नेत्रहितं छत्रं वात-
वर्पातपापहम् ॥ प्रवातं रुक्षवैवर्ण्यं साम्भकृद् दाह-
तृट्प्रमान् । श्रमामिर्मूर्च्छाश्च जयेदप्रवातमतो-
ऽन्यथा ॥ प्राग्वायुरुष्णोऽभिप्यन्दी त्वग्दोषा-
शोविपकृमीन् । स्निग्धवातज्वरश्वाससामवायुं च
कोपयेत् ॥ याम्योऽसृग्वातकफकृच्छीतः स्वादुः क-
पायकः । कपायः पश्चिमो रुक्षो लघुर्नातिविदहते ॥
वातकृन् कफपित्तघ्नो मूर्छादाहश्रमापहः । स्निग्धः

शीतो लघुः सात्म्य उत्तरः षड्रसोऽनिलः ॥ ऐशानः
कटुरुक्षोष्ण आग्नेयश्चैव मारुतः । अम्लो विदाही नै-
र्ऋत्यो वायव्यस्तित्त उच्यते ॥ आतपो भ्रमवृद्धस्वे-
ददाहमूर्च्छाविवर्णताः । कुर्यात् पित्तास्रवर्हीश्च
छायात्वेतान्व्यपोहतीति ॥ १८० ॥

हे०—दर्मादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह—दर्मादि-
पञ्चकं तृणपञ्चमूलसंज्ञं, पित्ताजिच्च । दर्मः—कुशः, काशेष्टु-
शालयः, स्वनामप्रसिद्धाः । शरो-मुञ्जः, संग्रहे तु—“अज-
शृङ्गा हरित्रा च विदारिणारिवामृताः । बलाग्र्यं कण्ट्य-
खं तु श्वदंष्ट्रा भीरुशैर्यकैः ॥ सहिंसाकरमदीकैः सर्व-
दोषहरे च ते । सुवर्णं बृहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ॥
विषदोषहरं शीतं सकषायं रसायनम् । रुक्षं स्निग्धं कपा-
याम्लं विपाके मधुरं सरम् ॥ वयसः स्थापनं शीतं
लेखनं वातपित्तजित् । ताम्रं सतिक्तं मधुरं कपायं लेखनं
लघु ॥ कटुपाकरसं शीतं रोषणं कफपित्तजित् । कांस्थं
कपायानुरसं विशदं लेखनं सरम् ॥ दृष्टिप्रसादनं रुक्षं
तिक्तं पित्तकफापहम् । सतिक्तं लवणं भेदि पाण्डुस्ववृ-
न्मिवातनुत् ॥ लेखनं पित्तलं किञ्चित्त्रपु सति च तदु-
ष्णम् । चक्षुष्यं कृष्णलोहं च कपायं स्वादुतिक्तकम् ॥
लेखनं वातलं शीतं कृमिपित्तकफप्रणुत् । कृष्णलोहं—लो-
हम् । सुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवडैर्यस्फटिकादिकम् । मणिरत्नं
सरं शीतं कपायं स्वादु लेखनम् ॥ चक्षुष्यं धारणात्तनु-
पाप्मालक्ष्मीविपापहम् । स क्षार उष्णवीर्यश्च काचो दृष्टि-
कृदंजनात् ॥ शंखोदधिमलौ शीतौ कपायावतिलेखनौ ।
तुल्यकं कटु सक्षारं कपायं विशदं लघु ॥ लेखनं भेदि
चक्षुष्यं कण्डूकृमिविपापहम् । विशदो गैरिकः स्निग्धः
कपायो मधुरो हिमः ॥ कफघ्नी कटुका तित्ता मनोह्रा
लेखनी सरा । स्निग्धं कपायं कटुकं हरितालं विषप्रणुत् ॥
कपायं मधुरं शीतं लेखनं स्निग्धमज्जनम् । रक्तपित्त-
विषच्छर्दिहृत्माघ्नं दृक्प्रसादनम् ॥ होतोऽज्जनं वरं तत्र
ततः सौवीरकाञ्चनम् । कफघ्नं तिक्तकटुकं छेदि शोष्णर-
साञ्जनम् ॥ सर्वदोषप्रशमनं कासमेहक्षयापहम् । कफघ्नमुष्ण
कटुकं शिलाजतु रसायनम् ॥ तिक्तं च छेदनं योगवादि-
त्वात्सर्वरोगजित् । कपायमधुरा रुक्षा कासघ्नी वंशरोचना ॥
तुङ्गाक्षीरा क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा । कारव्यू कूर्च-
काजाजी कवरीधान्यतुवरु ॥ अन्नगन्धहरं रुच्यं दीपनं
कफघ्नतनुत् । कारव्यू शतपुष्पे द्वे कुञ्जिका कृष्णजीरकम्
वाष्पिका कटुतिक्तोष्णा कृमिश्लेष्महरा परम् । तद्वत्
राजिका रुच्या दीप्यकः कोष्ठशूलजित् । अह्वयाः सर्पपाः

स्निग्धाः वाष्पिकावच कीर्तिताः । शताह्वकुष्ठतगर—
 सुरदारुहरेणवः ॥ एलैलवालसरलत्वग्याघ्ननखचोरकाः ।
 लघूणाः कटुकाः पाके कफवातनिवर्हणाः ॥ सैर्यकस्तिक-
 मधुरः स्निग्धोष्णकफवातजित् । वस्तिमूत्रविबन्धघ्नो वृष्यो
 शोथुरको हिमः ॥ पाचनं कफपित्तघ्नं तिक्तं शीतं विषाप-
 हम् । कफघ्नं तिक्तकटुकं मुस्तं संग्राहि पाचनम् ॥ तिक्ता-
 मृता त्रिदोषघ्नी ग्राहिष्युष्णा रसायनी । दीपना ज्वरतृड्-
 दाहकामलावातरक्तनुत् ॥ तिक्तशीतौ ज्वरहरौ लघुभूनि-
 म्वर्पणौ । निम्बस्तिको हिमः कुष्ठकृमिपित्तकफापहः ॥
 महानिम्बः परं ग्राही कपायो रक्षशीतलः । गुग्गुलुः
 पिच्छिलः स्पर्शं विशदोऽभ्यवहारतः ॥ सस्वादुः सकटु-
 स्तिक्तः सकपायो रसायनम् । व्रण्यः स्वर्यः कटुः पाके
 रुक्षः सूक्ष्माग्निदीपनः ॥ क्लेदमेदोऽनिलश्लेष्मण्डमेहा-
 पचिकृमीन् । पिटिकाग्रान्धोफांश्च हन्युष्णः संशनो लघुः ॥
 शंखपुष्पीमं सरा तिक्ता मेध्या कृमिविषापहा । कटुतिक्तो-
 णमगुरु स्निग्धं वातकफापहम् ॥ पित्तास्रविषतृड्दाहकृम-
 घ्नं गुरु रक्षणम् । सर्वं सतिक्तं मधुरं चन्दनं शिशिरं
 परम् । लघु रक्तं तथोशीरं वातलं पाचनं च तत् । ज्वरा-
 तीसारवमथुरक्तपित्तकफापहम् ॥ मधुकं रक्तपित्तघ्नं व्रण-
 शोधनरोपणम् । गुरु स्वादु हिमं वृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्ण-
 कृत् ॥ कटुतिक्तो विषे कुष्ठमेहपित्तकफापहः । प्रलेपाज्जयतः
 कंडूशोफं दुष्टव्रणं विषम् ॥ प्रपौडरीकचक्षुष्यं शिशिरं
 व्रणरोपणम् । कपायमधुरं तिक्तं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥
 बलात्रयं स्वादु वृष्यं स्निग्धं शीतं बलप्रदम् । तत्र नागा-
 धिकं बल्या श्रतक्षीणहिता गुरुः ॥ ताम्बूलं कटु सशारं
 रुच्यमुष्णं कफप्रणुत् ॥ मेदि संमोहकृत्पूगं कपायं स्वादु
 रोचनम् ॥ जातिपत्री कटुफलं कंकालकलवंगकम् ॥
 लघु तृष्णापहं हृद्यं वक्त्रदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ सस्वादुतिक्त-
 तृष्णाघ्नः कर्पूश्छेदनो हिमः ॥ लताकस्तूरिका तद्वन्मुख-
 शोषहरा परम् । कपायमधुरं शीतं पत्रं पित्तकफास्र-
 जित् ॥ तद्वद्वकुलपुन्नागकुमुदोत्पलपाटलम् । सचम्पकं
 ततो न्यूनं गुणैः कौरण्डकिंशुकम् ॥ मालतीमल्लिका-
 पुष्पं तिक्तं जयति मारुतम् । विषपित्तकफानागं सिन्दुवारं
 च तद्गुणम् ॥ कफघ्नं कैतकं तिक्तं शैरीषं विषहारि च ।
 वातलं पुष्पमागस्यं कपायं कफपित्तजित् ॥ बन्धूकं श्ले-
 ष्मलं ग्राहि तद्वदेव च यूथिका । कफघ्नमुष्णवीर्यं च कुं-
 कुमं व्रणशोधनम् ॥ अवलुजैडगजं वीजं वातकफप्रणुत् ।
 आश्वयर्णः श्लेष्ममेदःसौकुमार्यकृदन्यथा ॥ अतोऽव्याग्नि-
 बलायूषि कुर्याच्चङ्क्रमणं सुखम् । मारुतस्यानुलोम्यं च
 खड्गस्तम्भश्रमापहम् ॥ अन्वर्थसंज्ञं पादत्रं बलदृक् शुक्रक-

त्तथा । वर्ण्यं नेत्रहितं छत्रं वातवर्षातिपापहम् ॥ पवातं
 रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तं भकुदाहृतुद्भ्रमान् । श्रमाग्निमूर्छाश्च जयेद-
 प्रवातमतोऽन्यथा ॥ प्राग्वायुरुष्णोऽभिष्यन्दी त्वग्दोषार्शो-
 विषकृमीन् । संनिपातज्वरश्वासमामवायुं च क्रोपयेत् ॥
 याम्योऽसृग्वातकफकृच्छीतस्वादुकपायकः । कपायः
 पश्चिमो रूक्षो लघुर्नाति विदह्यते ॥ वातकृत्कफपित्तघ्नो
 मूर्छादाहश्रमापहः । स्निग्धः शीतो लघुः सात्त्व्य उत्तरः
 पङ्क्तो मरुत् ॥ ऐशानः कटुरुक्षौष्ण आग्नेयश्चैव मारुतः ।
 अम्लो विदाही नैर्ऋत्यो वायव्यास्तिक उच्यते ॥ आत-
 पो भ्रमतृट्स्वेदाहमूर्छाविवर्णताः । कुर्यात्पित्तास्रवर्हणं
 छाया त्वेतानपोहति ॥ तमः कपायकटुकं ज्योत्स्नामधुर-
 शीतला । रसादिभेदैरिति भेषजानां दिङ्मात्रमुक्तं न यतो-
 ऽस्ति किञ्चित् ॥ अनौषधं द्रव्यमिहावबोधो रूपस्य तेषां वन-
 गोचरेभ्यः । अथ मात्रादिलक्षणम् । शूकरां विजपकानामांस-
 शाकफलौषधैः । वर्गैरज्ञेयैश्चोऽयं भूयिष्ठमुपयोगिवान् ॥ निर्दि-
 ष्ठा रसवीर्याद्यैश्चास्वं कर्मसाधने । न शक्यं विस्तरेणापि
 वृक्तं सर्वं तु सर्वथा ॥ हिताहितत्वेऽप्येकान्तनियमो-
 ऽस्मादनिश्चितः । मात्रायोगक्रियादेशकालावस्थादिभेदतः ॥
 ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते भावास्तथा तथा ॥ मात्रया सेवितं
 हन्ति मद्यं रोगांस्तदुद्भवान् ॥ निषेव्यमाणं तिलशो
 विषमण्डमृतायते । हीनातिमात्रमशनं मरुन्निचयकोप-
 नम् ॥ भजतो विषरूपत्वं तुल्यांशे मधुसर्पिणी । क्षारो-
 ऽम्लरससंयोगे मधुरो भवति क्षणात् ॥ उत्तुङ्गक्या-
 स्तिष्ठुकेन तिक्तता मधुरायते । हिं गुग्गैरिक्तसिन्धूथं
 गन्धवर्णरसाधिकम् ॥ पूगताम्बूलशंखेभ्यो वर्णगन्धरसो-
 द्रवः । क्रोद्रवो हृत्यमृकृपित्तं करोत्येव विदाहिभिः ॥
 कुष्ठं तत्कार्यपि तिलो हन्ति भल्लातकैः सह । गुडः
 कर्ताशिसादस्य स हिनस्त्यभयादिभिः ॥ तृष्यत्यग्नौ
 समदनं सर्पिरप्युपदिश्यते । जीवनीयमपि क्षीरं विषले-
 शेन मृत्यवे ॥ तुल्ये अपि हतोऽन्योन्यं विषे स्थावर-
 जङ्गमे । सक्तवो वातला रूक्षाः पीतास्ते तर्पयन्ति तु ॥
 विनापि चापयोगेन मणिमन्त्रादिकार्यकृत् । आर्द्रकाजा-
 यते शुण्ठी संस्कारेण लघीयसी ॥ लघुभ्योऽपि हि सक्तु-
 भ्यो गुरवः सिद्धपिण्डकाः । भृष्टः क्षुण्णोऽपि पृथुको रक्त-
 शालेल्लघोगुरुः ॥ शालिः पिष्टो गरीयस्वं गोधूमादीपि
 गच्छति । लघुपित्तहरा लाजा ब्रीहितो गुरुपित्तलात् ॥
 संग्राहिणो लघोर्मुद्रात्कुल्माषो भेदनो गुरुः । आमं ग्राहि-
 तरं तक्रं नागरीकृतमार्द्रकम् ॥ गुडात्तोषाच्च सुतरां
 मूत्रलं गुरु पानकम् । गरयो गुडदधुक्तं रसाला चाति-
 शुक्रला ॥ दण्डाभिमथनाद्भूतो गुरुणश्चातिशोफदात् ।

अनुद्धृतस्नेहमपि तक्रं शोफहरं लघु ॥ सर्पिः स्निग्धतरं
हन्ति नार्दितं नवनीतवत् । चक्षुष्योऽपि हि गोधूमस्तै-
लपक्वस्तु दृष्टिहा ॥ मूलकं दोषजननं सिद्धन्तु तददोष-
लम् । उष्णं विषीभवत्येव विषघ्नमपि माक्षिकम् ॥ दुर्भा-
जनस्था द्राक्षागला दोषला च प्रजायते । श्लक्ष्णशुष्कघनो
लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् ॥ त्वग्गतस्योष्मणो रोधाच्छी-
तकृत्स्वयथा गुणैः । मेघ्यास्तिलः स्पर्शशीतो मेघ्यं तैलं
खलोऽहिमः ॥ तस्यैव श्लेष्मकारित्वं न तैलस्य खलस्य च ।
दध्नः श्वयथुकारित्वं न तक्रनवनीतयोः ॥ भूमिसात्म्यं
दधिक्षीरकरीरं मरुवासिषु । क्षीरप्राच्येषु मत्स्यास्तु
सैन्धवेध्वक्ष्मकेषु तु ॥ तैलाम्लं कन्दमूलादि मलये
कौक्कणे पुनः । पेया मन्थ उदीच्येषु गोधूमोऽवन्तिभूमिषु ।
बाह्णिकावाहवाश्रीनाः शूलीका यवनाः शकाः । मांसगो-
धूममाद्रीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः ॥ देहसात्म्यं घृतं क्षीरं
मद्यं मांसं तु कस्यचित् । पेया यूपो रसोऽन्यस्य गोधूमो-
ऽन्यस्य शालयः ॥ अहितैरपि तेषां च तैरेवोपहितं हितम् ।
अन्नपानौषधं दोषमात्राकालाद्यपेक्षया ॥ सात्म्यं ह्या-
शुबलं धत्ते नातिदोषं च दहति । स्तंसनं सत्पयो गव्यं
भवति ग्राहि कस्यचित् ॥ मन्दामिर्भवति प्रायः कफ-
वातोत्तरे हिमे । विषघ्नेनापि पयसा देहेऽहेर्वर्द्धते विषम् ॥
स्थूलस्थविरवालादौ वमनादिर्निषिध्यते । तक्रमांसं कफं
कोष्ठे हन्ति कंठे करोति तु ॥ वातहृत्त्वेऽपि मृद्रीका
खर्जूरं कोष्ठवातकृत् । नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वर-
वयोदशाम् ॥ दृष्टे स्पर्शं हिमं द्रव्यं श्रोत्रस्थोष्णं तु पूजि-
तम् । पयः स्वादु सरं शीतं विपरीतं ततो दधि ॥
कालेन जायते तस्मात् क्षीरवच्च पुनर्घृतम् । पयो दधि च
पातघ्नमजातं वातलं तु तत् ॥ तक्रं ग्राहि कषायाभलम-
म्लमेव तु भेदनम् । धातकीगुडतोयानि कारणं मद्यशु-
क्रयोः ॥ शीते न तु तदाद्यन्ते स्निग्धाम्ललवणा हिताः ।
उदमन्थदिवास्वप्नौ श्रीष्मादन्यत्र गर्हितौ ॥ समयोगोपघ-
माद्या वातादिचय हेतवः । ऋतुष्वन्यो रसेष्वन्यो रूक्षस्ने-
हवलक्रमः ॥ रसायना काकमांशी सद्यः पर्युषिता विषम् ।
मूलकं दोषजिह्वालं विपरीतं तु कन्दवत् ॥ ज्वरे पेयाः कषाया-
श्च सर्पिः क्षीरं विरेचनम् । षडहं षडहं युञ्ज्याद्वीक्ष्य दोषव-
लाबलम् ॥ छर्दिद्वेगगुल्मार्ते वमनं च चिकित्सिते ।
निषिद्धमपि निर्दिष्टं वास्तिरर्शसकुष्ठिनोः ॥ ज्वरे तुल्यर्तु-
दोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूधता । रक्तगुल्मे पुराणत्वे सुखसा-
ध्यवेहेतवः ॥ आश्रोतनमभिष्यन्दे युञ्जीतोर्ध्वं दिनत्रयात् ।
अञ्जनं यवदोषस्य प्रविश्याये च नावनम् ॥ नातिप्रवृद्धे

तिमिरे शिरामोक्षो विधीयते । दुष्टास्त्र-
भवेऽपीष्टो नास्त्रपित्ते शिराव्यधः ॥ अपथ्यं पथ्यमप्य-
निशायां नेत्ररोणिणाम् । अहिताः सक्तवः शुष्का हिताः
तु प्रमेहिणः ॥ गुल्मिनः क्षीरदध्यादिदुष्पादियुतं हितम्
वातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते ॥ तदेव म-
मद्यस्य विषस्य तु विधान्तरम् । घृतमानूपदेशोत्थं हेम-
च बलाधिकम् ॥ आलस्यगौरवं रूपं वातजेऽपि ज्वरे पुन-
स्वेदैर्याति शमं दाहः प्रायो लघुनपानजः ॥ दिवास्वप्न-
ज्वरां याति भुक्तमन्येयुरद्य न । कोष्ठे रुद्धोऽग्निद्वारायु-
दसाशौभिरमिजित् ॥ दुष्पानं दुर्जरं सर्पिर्दीपनं च पयं
ऽन्यथा । सर्पादिशवकोपेभ्यो वृश्चिकानां समुद्भवः ॥
तैरेव पुनर्दृष्टाः सद्यो जहति जीवितम् । स्वयमेव विषं तं
तानुपुनर्नातिबाधने ॥ सर्वाङ्गव्यापि तेषां च शुक्रवत्संघि-
विषम् । तन्मांसमुपयोगाय मांसवर्गे च पठ्यते ॥ छर्दि-
मक्षिकाविट् च मक्षिकैव तु वामयेत् । कफे लङ्घनसाध्येऽ-
कर्तरि ज्वरगुल्मयोः ॥ तुल्योऽपि देशकालादौ लङ्घनं
समं मतम् । सर्वथा दोषजित्कं ग्रहण्यां दोषकृद्गुणे
पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते । इत्येतेऽन्ये
बहवः सूक्ष्मा दुर्लभहेतुकाः ॥ धर्मा विचित्रा भावं
किञ्चित्स्वेपां निदर्शनम् । दिशानया शेषमपि स्वयम्
हेतु बुद्धिमान् । न शास्त्रमात्रशरणो न वानालोचितागमः ॥
इति ॥ १८० ॥

संप्रति सुखग्रहणधारणार्थं संग्रहलोकमाह—
शूकाश्वीजपक्वान्नमांसशाकफलोषधैः ।

वर्गितैरन्तलेशोऽयमुक्तो नित्योपयोगिकः १८१

स०—शूकधान्यादिभिर्वर्गितैर्वर्गाङ्कितैरयमन्नस्य ले-
एकदेशः स्तोकमात्रो निर्दिष्टः । किंभूतः । नित्यो-
योगो विद्यते यस्य स नित्योपयोगिकः । सदोपयो-
वानित्यर्थः । मात्रायोगक्रियादेशकालादिविशेषाच्चोक्त-
नामपि द्रव्याणामन्यथात्वं दृष्टम् । यथा । तिल-
निषेव्यमाणं विषमपि संजायतेऽमृतसमानम् । भल-
तकः सह तिलैस्तत्कार्यपि कुष्ठमुपहति । संस्कारे
लघुभ्यः सक्तुभ्यः सिद्धपिडिका गुरवः । मरुवासिष-
तिसात्म्यं दधिपीलुशमीकरीराणाम् । घृतदुग्धं हेमं
मंदाग्निफोत्तरं भवेत्प्रायः । दधिदुग्धं वातघ्नं तदजा
वातकृद्भवति । रेचनमपि च क्षीरं गव्यं संग्राहि कस-

१ अत्र “नित्योपयोगिकः” इति पाठान्तरम् ।

धृद्वति । तस्मादेवमादि स्वबुद्धैवाऽभ्यूहम् ।
॥स्त्रकृता तु ग्रंथगौरवभास्पर्ष्ट कृत्वा तन्नोक्तम् ।
देशान्तरेषु युक्त्यैव प्रतिपादितमिति ॥ १८१ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टा-
हृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामन्नस्वरूपादिविज्ञा-
नोऽध्यायः षष्ठः ॥

प०--संप्रति सुखग्रहधारणार्थं संग्रहश्लोकमाह-शू-
धान्यादिभिर्वर्गितैर्वर्गीकृतैरयमन्नस्य लेशः एकदेशः
तेकमात्रो निर्दिष्टः । किंभूतः नित्योपयोगो विद्यते
स्य स नित्योपयोगिकः सद्योपयोगवानित्यर्थः ।
त्रायोगक्रियादेशकालादिविशेषाच्चोक्तानामपि
ध्याणामन्यथात्वं दृष्टम् । यथा--“ तिलशो निषे-
यमाणं विषमपि संजायतेऽमृतसमानम् । भला-
कः सह तिलैस्तत्कार्यपि कुष्ठमुपहन्ति ॥ संस्का-
ण लघुभ्यः सक्तुभ्यः सिद्धपिण्डका गुरवः । मरु-
सिष्वतिसात्म्यं दधिपीलुशमकिरीराणाम् । घृत-
धं हेमन्ते मन्दाग्निकफोत्तरं भवेत्प्रायः । दधि-
धं वातघ्नं तदजातं वातकृद्भवति । रेचनमपि च
रं गव्यं संग्राहि कस्यचिद्भवति । तस्मादेवमा-
स्वबुद्धैवाभ्यूहम् । शास्त्रकृता तु ग्रन्थगौरवभा-
स्पर्ष्ट कृत्वा नोक्तम् । प्रदेशान्तरेषु युक्त्यैव
तेपादितमिति ॥ १८१ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रिकाया-
मष्टाहृदयटीकायां सूत्रस्थानेऽन्नस्वरूपादि-
विज्ञानीयोऽध्यायः षष्ठः ॥ ६ ॥

हे०--अध्यायार्थमुपसंहरति । अन्नशब्देनाहारोपयोगीनि-
घ्राणि तेषां लेश एकदेशः । उपयोगमर्हत्तयौपयोगिक
। नित्यं सर्वकालमौपयोगिको नित्यौपयोगिकः ।
य तु कादाचित्क उपयोगः स नोक्तो ग्रंथविस्तर-
गात् । वर्गितैर्वर्गीकृतैः शूकजादिभिः प्रकरणभेदे-
यर्थः ॥ १८१ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामाधुर्वेदरसायने अन्नज्ञानप्रकरणं
सामस्येन निरूपितम् ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ७.

स०--अन्नपानस्वरूपं शरीरसंधारणार्थं प्रागुक्तम् ।
पथ्यमपि चान्नपानं विषाद्युपहतं रोगाय मृत्यवे वा
संपद्यते । अतस्तद्रक्षणाध्यायोऽयमारभ्यते ।

अथातोऽन्नरक्षाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०--अन्नस्य रक्षाऽन्नरक्षा सोपदेश्या यत्राध्याये
सोऽप्युपचारादन्नरक्षेत्युच्यते । यथा । शिशुपालवधः
काव्यमिति । शेषं व्याख्यानमत्र पूर्ववत्कार्यम् ॥ १ ॥

प०--अन्नपानस्वरूपं शरीरसंधारणार्थं प्रागुक्तम् ।
पथ्यमपि चान्नपानं विषाद्युपहतं रोगाय मृत्यवे
वा संपद्यते । अतस्तद्रक्षणाध्यायोऽयमारभ्यते ।
अन्नस्य रक्षाऽन्नरक्षा सोपदेश्या यत्राध्याये सोऽप्युप-
चारादन्नरक्षाः प्रोच्यते । यथा शिशुपालवधः काव्य-
मिति । शेषं व्याख्यानमत्र पूर्ववत् कार्यम् ॥ १ ॥

हे०--अथेत्यन्नरक्षाध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते--यतः
पूर्वयोरध्याययोराहार उक्तः । स चारक्षितो रोगहेतुरिति
रक्षा वक्तव्या । सा चास्मिन्नध्याये अतएवायमन्नरक्षाः
रक्षा च विषविरोध्यविधिवेनशयनसंभोगेभ्यः । ते च राज्ञां
प्रायेण संभवन्ति तेभ्यश्च रक्षा वैद्याधीना ॥ १ ॥

राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् ।
सर्वदा स भवत्येवं सर्वत्र प्रतिजागृविः ॥ २ ॥

स०--राजा नृपः प्राणाचार्यं वैद्यं राजगृहासन्ने
निवेशयेदावासयेत् । एवं सति यो गुणः स्यात्तमाह ।
सर्वदेत्यादि । सर्वदा सर्वकालं रात्रौ दिवा वा नृपभ-
वनसमीपस्थितः स वैद्यः सर्वत्रान्नपानशयनमात्यादौ
प्रतिजागृविर्दत्तावधानो भवति ।

प०--राजा नृपः प्राणाचार्यं वैद्यं राजगृहा-
सन्ने निवेशयेदावेशयेत् । एवं सति ये गुणाः

१ “ स्कंधावारे च महति राजगृहादनन्तरम् । भवेत्स-
न्निहितो वैद्यः सर्वोपकरणान्वितः ॥ तत्रस्थमेनं ध्वजवधशः-
ख्यातिसमुच्छ्रितम् । उपसर्पन्त्यमोहेन विपशल्यामयादिताः ॥
स्वतन्त्रकुशलेऽन्येषु शास्त्रार्थेष्वबहिष्कृतः ॥ वैद्यो ध्वज इवा-
भाति नृपतद्विषयजितः ” इति सुश्रुतः ।

मृत्मानाह—सर्वदेत्यादि । सर्वदा सर्वकालं रात्रौ
दिवा नृपभवत्समीपे स्थितः स वैद्यः सर्वत्राज्ञपा-
नज्ञयनमाल्यादीं प्रतिजागृविर्दत्तावधानो भवति ॥

हे०—तस्माद्वाजो वैद्यसंनिधिं विधत्ते—प्राणाचार्य
वैद्यम् एवं सन्निधौ सत्यां स वैद्यः सर्वदा सर्वकालं सर्वेषु
कार्येषु, प्रतिजागृविः—प्रतिपदार्थं जागरूकः सम्यगवहितो
भवति ॥ २ ॥

ननु किमेवं क्रियत इत्याह—

अन्नपानं विषादक्षेत्रशेषेण महीपतेः ।

योगक्षेमौ तदायत्तौ धर्माद्या यन्निबन्धनाः ॥ ३ ॥

स०—महीपतेः संवन्धनपानं विषाद्विषसंस्पर्शाद्विशे-
षेणातिशयेन रक्षेत् । अन्नपानमित्युपलक्षणम् । शय-
नवस्त्रगन्धरत्नमाल्यादीनामपि परिरक्ष्यत्वात् । किमिति
नृपान्नपानादि विशेषेण रक्षेदित्याह । योगेत्यादि ।
योगोऽन्नवस्त्रादिभिः संबन्धः । क्षेमस्तेषामन्नादीनां चौरा-
द्युपद्रवक्षणात् । द्वावप्येतौ तदायत्तौ नृपायत्तौ स्या-
ताम् । क्षेमशब्दोऽर्थर्चादिः । धर्माद्या इति । धर्मा-
र्थकाममोक्षा यन्निबन्धना योगक्षेमनिबन्धनाः ॥ ३ ॥

प०—ननुकिमेवं क्रियत इत्याह—महीपतेः
संवन्धनपानं विषात् विषसंस्पर्शान् विशेषेणाति-
शयेन रक्षेत् । अन्नपानमित्युपलक्षणं, शयनवस्त्र-
गन्धरत्नमाल्यादीनामपि परिरक्ष्यत्वात् । किमि-
ति नृपान्नपानादिविशेषेण रक्षेदित्याह—योगेत्यादि-
ति । योगोऽन्नवस्त्रादिभिः संवन्धः । क्षेमस्तेषामन्ना-
दीनां चौराद्युपद्रवक्षणाद्वावप्येतौ तदायत्तौ
नृपायत्तौ स्याताम् । क्षेमशब्दोऽर्थर्चादिः । धर्माद्या
इति । धर्मार्थकाममोक्षा यन्निबन्धनाः ॥ ३ ॥

हे०—अथ विपरिक्षा, वैद्यश्च विषादन्नपानरक्षां विधत्ते—
स इत्यनुवर्तते । विशेषेण अन्यपदार्थेभ्यः अन्यनरक्षातो
विशेषतो राज्ञः, कुतः यतः योगक्षेमौ तदायत्तौ, तस्य
राज्ञोऽधीनौ । अलक्ष्यलामो योगः, लब्धस्य प्रतिपालनं
क्षेम । कीदृशौ तौ यन्निबन्धना धर्माद्याः धर्मार्थकाममोक्षाणः

१ “ एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते । तत्रैक-
कालाज्जन्तु शेषास्त्वान्तवः स्मृताः दोषागन्तुजमृत्युभ्यो
रसतन्त्रविदारदौ । रक्षतां नृपतिं नित्यं यत्नाद्वैद्यपुरोहितौ ”
इति सुश्रुतः ।

यस्माद्योगक्षेमौ साधनं, तयोश्च सजा ततः सोऽतिशयेन
दिभ्यो रक्षणीयः ॥ ३ ॥

संप्रति विषदुष्टस्य भक्तस्य लक्षणमाह—

ओदनो विषवान् सांद्रो यात्यविस्त्राव्यतार्ता
चिरेण पच्यते पक्वो भवेत्पथुपितोपमः ॥

मयूरकंठतुल्योष्मा मोहमूर्छाप्रसेककृतः ।

हीयते वर्णगंधाद्यैः क्लियते चंद्रकाचितः ॥

स०—विषवानोदनः सांद्रो विलेप्याकारः
विस्त्रावयितुं शक्यते यतः पृथक् सिक्थो न भवेत्
तथा चिरेण पच्यते बहुना कालेन पाकं याति
च पक्वो निष्पन्नपाकः सद्य एव पर्युषितोपमो दि-
तरितोऽतिक्रान्ताहोरात्रः । मयूरकंठेन तुल्यः
वाष्पराजिर्नानावर्णः यस्य स तथोक्तः । पर्युषित-
इति । यथा पर्युषितं भक्तं निरूप्य स्तब्धं च भव-
तथा विषदूषितं सद्योऽवतारितमपि तादृशमेव भव-
स चोपयुक्तो मोहमूर्छाप्रसेकान्करोति । मोहो
च्यम् । मूर्छा संज्ञाभ्रंशः । प्रसेकः श्लेष्मनिष्ठीवः
हीयते वर्णगंधाद्यैरित्यादिशब्देन रसस्पर्शादिपरिग्र-
हप्रक्षिन्नो भवति । सलिलमध्यक्षिततैलविदुस-
श्चंद्रकैश्च पूर्णो भवति । इति चक्षुरादि
परीक्षा ॥ ४ ॥

प०—संप्रति विषदुष्टस्य भक्तस्य लक्षणम्
विषवानोदनः सांद्रो विलेप्याकारः न च वि-
यितुं शक्यते । यतः पृथक् सिक्थो न भवेत् ।
चिरेण पच्यते, बहुना कालेन पाकं याति ।
पक्वो निष्पन्नपाकः सद्य एव पर्युषितोपमो
सान्तरितोऽतिक्रान्ताहोरात्रः । मयूरकंठेन तु-
ल्योष्मावाष्पराजिर्नानावर्णा यस्य तथोक्तः ।
पितोपम इति । यथा पर्युषितं भक्तं—नि-
रुतब्धं च भवति तथा—विषदूषितं सद्योऽवता-
रितमपि तादृशमेव भवति । स चोपयुक्तो म-
मूर्छाप्रसेकान् करोति । मोहो—वैचिच्यम्
मूर्छा—संज्ञातभ्रंशः । प्रसेकः—श्लेष्मनिष्ठीवन-
हीयते गन्धवर्णाद्यैरिति । आदिशब्देन रसस्प-
दिपरिग्रहः । प्रक्षिन्नो भवति । सलिलमध्यक्षि-

तैलविन्दुसदृशैश्चन्द्रकैश्च पूर्णा भवति । इति चक्षु-
रादिभिः परीक्षा ॥ ४ ॥

हे०—अथ सविषान्नपानलक्षणं तत्र ओदनं लक्षयति—
सान्द्र इवाविज्ञाव्यतां याति सद्रवोऽप्यद्रव इव स्वावयितुं न
शक्यते, पक्कः पृथुपितोपमो भवेत् । सद्यस्कोऽप्यहोरात्रो-
षितवन्निरुद्धा स्तब्धश्च स्यात् । मयूरकण्ठतुल्योष्मा—
नीलवाष्पः, मोहादिकर्तृत्वमूमसंबन्धात् साक्षात्संबन्धदो-
षाणां वक्ष्यमाणत्वात्, मोहो—विचाराशक्तिः, मूर्छातर्भू-
तस्यापि तस्य मूर्च्छावसानेऽप्यनुवृत्त्यर्थं पृथग्ग्रहणम् ।
आद्यशब्दाद्रसादीनां ग्रहणं क्लियते क्लिनो निष्पद्यते, सम्य-
क् श्रपितोऽपि क्लेदं धत्ते, चन्द्रिकान्वितः जलक्षितैतल-
विन्दुसदृशः ॥ ४ ॥

व्यंजनानां परीक्षाभाह ।

व्यंजनान्याशु शुष्क्यंति ध्यामकाथानि तत्र च ।
हीनातिरिक्ता विकृता छाया दृश्येत नैव वा ॥
फेनोर्ध्वराजीसीमतंततुबुदुदुदसंभवः ।
विच्छिन्नविरसा रागाः खांडवाः शाकमामिषम्

स०—व्यंजनानि सूपादीनि दधितक्रदाडिमादि—
संस्कृतान्याशु शीघ्रं शुष्काणि भवन्ति । काथश्च तेषां
ध्यामो मलिनो भवति । तत्र चेति । व्यंजनवत्सु
काथेषु हीनाधिका शिरोविरहादिलक्षणविकारोपेता
चात्मीया छाया प्रतिबिम्बं दृश्यते । नैव वा कीदृश्यपि
छाया न दृश्यते । न चेदमरिष्टं सनिमित्तत्वात् । फेना-
दीनां संभवः । तत्रेति प्रकृतम् । व्यंजनोपलक्षितेषु
सर्वद्रवेष्वेव । विशेषेण पुनर्लवणोत्त्वणद्रवे फेनमाला ।
उर्ध्वराजीसंभवं तु रसकादिषु स्वयं दर्शयिष्यति ।
विच्छिन्नविरसा रागा इति । विच्छिन्नो रक्तवर्णः
कचित्कचित्प्रदेशे द्राक्षापानादौ रागो भवति । विरसं
विगतरसं तद्वति । यथा राग एवं खांडवोऽपि ।
शाकमामिषं च छिन्ने स्थाने स्थाने वृष्टयद्विरसं च १ ॥

प०—व्यंजनानां परीक्षाभाह—व्यंजनानि
सूपादीनि दधितक्रदाडिमादिसंस्कृतान्याशु शीघ्रं
शुष्काणि भवन्ति । काथश्च तेषां ध्यामो
मलिनो भवति । तत्र चेति । व्यंजनवत्सु
काथेषु हीनाधिका, शिरोविरहादिलक्षणविकारो-
पेता चात्मीया छाया प्रतिबिम्बं दृश्यते । नैव वा

कीदृश्यपि छाया न दृश्यते । न चेदमरिष्टं सनि-
मित्तलालाफेनादीनां संभवः । तत्रेति प्रकृतम् ।
व्यंजनोपलक्षितेषु सर्वद्रवेष्वेव । विशेषेण पुन-
र्लवणोत्त्वणद्रव्य एव फेनमाला । उर्ध्वराजीसंभवं
तु रसकादिषु स्वयं दर्शयिष्यति, विच्छिन्नविरसा
रागा इति । विच्छिन्नो रक्तवर्णः कचित्कचि-
त्प्रदेशे द्राक्षापानादौ रागो भवति । विरसं विगतर-
सं तद्वति । यथा राग एवं खांडवोऽपि शाक-
मामिषं च विच्छिन्नं स्थाने स्थाने वृष्टयद्वि-
रसं च ॥ ५ ॥

हे०—व्यंजनानि लक्षयति—व्यंजनानि सूपादीनाद्रि-
ष्याशु शुष्क्यन्ति, ध्यामकाथानि मलिनद्रव्याणि भवन्ति ।
तत्र तेषु काथवत्सु व्यंजनेषु हीनाधिका छाया प्रतिबिम्बं
दृश्यते, नैव वा दृश्यते, हीना विम्वग्रमाणवत्सु, अतिरि-
क्ता अधिका, विकृता तुल्यप्रमाणाध्वन्यजातीया । फेना-
दीनां संभवः । उर्ध्वराज्य उपरिभागे रसाः, नीमसो-
विच्छेदः, तन्तुः पिच्छयः । अथ व्यंजनविशेषाः सर्व
रागादीनि लक्षयति ॥ ५ ॥

यत्र द्रव्यादृशी राजी संभवन्ति तां विशेषतो
दर्शयन्नाह—

नीला राजी रसं ताम्रा क्षीरं दधानि दृश्यते ।
श्यावा पीताऽसिता तक्के घृतं पानीयसंनिभा ॥
काली मद्यांभसोः क्षौद्रं हरितैलैऽरुणोपमा ।
पाकः फलानामामानां पक्वानां परिकोथनम् ॥
द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्यातां म्लानिविवर्णतं ।
मृदूनां कठिनानां च भवेत्स्पर्शविपर्ययः ॥
मातृस्य स्फुटिताग्रत्वं म्लानिर्गंधांतराद्रवः ।
ध्याममंडलता वस्त्रं शदनं तंतुपद्मणाम् ॥
धातुमौक्तिककाष्ठाश्मरणादिषु मलाकता ।
स्नेहस्पर्शप्रभाहानिः सप्रभवं तु मुन्मथं ॥ ६ ॥

स०—मांसरसं विपक्षिते नीला नीलमर्तिकाकारा राजी
दृश्यत इति प्रकृतेन संबन्धः । एवं चाग्रेऽपि राजी दृश्यत
इति बोध्यम् । क्षीरमध्ये ताजा तावधयो दधनि दधनि
श्यावा दृश्यते लक्ष्यते चक्षुषा । राजीति संबन्ध प्रकृतम् ।
पीताऽसिता तक्क इत्यादि । तक्कस्य मध्ये पीताऽसिता
आनीलपीता राजी दृश्यत इति प्रकृतम् । घृते सलिल-

भा । काली कृष्णा मद्यस्य तोयस्य च विषदूषि-
य । क्षौद्रे हरिदिति । माक्षिकमध्ये हरिता राजी
यते । तैलेऽरुणोपमेष्णोहिताकारा । उदाहरणमात्रं
तत् । मस्तुनः कपोताभा । धान्याम्लस्य कृष्णा । द्रवौ-
स्य कपिला । तथा । आमानां फलानां पाकः । पकानां
कोथनं शाटितत्वं भवति । द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां
तां म्लानिविवर्णते । यथासंख्यं योज्यम् । आर्द्राणां
निः । शुष्काणां वैवर्ण्यं श्यावत्वादिलक्षणम् ।
नां कठिनत्वं कठिनानां मृदुत्वम् । अयं स्पर्शवि-
यः । माल्यस्य पुष्पादेः स्फुटितं विशीर्णमग्रं प्रान्तो
तत्स्फुटिताग्रं तद्भावस्तत्त्वम् । म्लान्युद्भवो म्ला-
नः । गन्धान्तरोद्भवः स्वगन्धनाशः अन्यस्य संभवश्च ।
गन्धस्य च तैले संभवः । ध्याममण्डलता वस्त्रे । वस्त्र-
स्तरणप्रावरणादिरूपे ध्यामानि मलिनानि मण्डलानि
वस्त्रस्य तद्भावस्तत्त्वम् । शदनं श्यातः पातः ।
मृ । तंतूनां रोम्णां पक्ष्मणां च पार्श्ववर्तिनां वस्त्र-
धिनामेव । धातुर्लोहादिः । मौक्तिकं मुक्ता । काष्ठं
। अश्मा पाषाणः । रत्नानि वज्रमरकतादीनि ।
देशब्देन शंखशुक्त्यादिपरिग्रहः । तेषु धात्वादिषु
क्तता पकोपदिग्धता । स्नेहहानिस्तेषामेव धात्वादीनां
धत्वव्यपगम इत्यर्थः । एवं स्पर्शप्रमाहान्यौ । मृ-
तु भाण्डे विषदूषिते निष्प्रभे सप्रभत्वम् ॥ ६ ॥

प०—यत्र द्रवे यादृशी राजी संभवति तां विशेष-
दर्शयन्नाह—मांसरसे विषदूषिते नीलवर्णाकारा
ति दृश्यते इति प्रकृतेन सम्बन्धः । एवं चाग्नेऽपि
ति दृश्यते इति योज्यं भवति । क्षीरमध्ये ताम्रा ।
नि श्यावा दृश्यते, लक्ष्यते चक्षुषा श्यावा ।
गीति सर्वत्र प्रकृतम् । पीतासिता तक्र इत्यादि ।
स्य मध्ये आपीताऽसिता आनीलपीता । राजी-
यत इति प्रकृतम् । धृते सलिलनिभा । काली
णा मद्यस्य तोयस्य च दूषितस्य च । क्षौद्रे हरि-
ते । माक्षिकमध्ये हरिता राजी दृश्यते । तैले-
गोपमा ईषलोहिताकारा । तथा आमानां फलानां
पक्वानां परिकोथनं शाटितत्वं भवति ।
गन्धस्य च तैले संभवः । उदाहरणमात्रमेतत् ।
नूनः कपोताभा । धान्याम्लस्य कृष्णा द्रवौष-

धस्य कपिला । द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्यातां म्ला-
नविवर्णते । यथासंख्यं योज्यम् । आर्द्राणां म्लानिः ।
शुष्काणां वैवर्ण्यं श्यावत्वादिलक्षणम् । मृदूनां
कठिनत्वं, कठिनानां मृदुत्वम् । अयं स्पर्शविपर्ययः ।
माल्यानां पुष्पाणां स्फुटितं विशीर्णमग्रं प्रान्तो यस्य
तत् स्फुटिताग्रं तस्य भावस्तत्त्वम् । म्लान्युद्भवो
म्लानता । शदनं श्यातः पातः । केषांतन्तुपक्ष्मणां च
रोम्णां वस्त्रसम्बन्धिनामेव । गन्धान्तरोद्भवः
स्वगन्धनाशः अन्यसम्भवश्च । ध्याममण्ड-
लता वस्त्रे आस्तरणप्रावरणादिरूपे ध्यामा-
नि शामलानि मण्डलानि यस्य वस्त्रस्य तद्भावस्त-
थोक्तम् । धातुः सुवर्णादिः । मौक्तिकं मुक्ता । काष्ठं
दारु । अश्मा पाषाणः । रत्नानि वज्रमरकतादीनि ।
आदिशब्देन लोहादि । तेषु धात्वादिषु कमलोपदि-
ग्धता, स्नेहहानिः । तेषामेव धात्वादीनां स्निग्धत्व-
व्यपगम इत्यर्थः । एवं स्पर्शप्रमाहान्यौ । मृन्मये
भाण्डे विषदूषिते निष्प्रभे सप्रभत्वम् ॥ ६ ॥

हे०—मांसादीन् राजीविशेषेण लक्षयति—रसे मांसरसे
नीलवर्णा राजी, क्षीरे ताम्रा, दध्नि श्यावा कपिशा, तत्रे
पीताऽसिता, गौरे श्यामा, धृते पानीयसंनिभा उदकवर्णा,
मद्ये, अम्भसि च काली कृष्णा, क्षौद्रे हरित् मरकतवर्णा,
तैले अरुणोपमा, फलानि लक्षयति—अपक्वानां फलानां
पाकः, पकानां परिकोथनं पूतीभावः । आर्द्रशुष्काणि च
लक्षयति—आर्द्राणां द्रव्याणां किञ्चिच्छुष्कत्वं, शुष्कानां
विवर्णता विकृतवर्णत्वं, मृदुकठिनानि लक्षयति—स्पर्शवि-
पर्ययः—मृदूनां कठिनं कठिनानां मृदुत्वम् । माल्यं लक्षयति-
माल्यस्य पुष्पस्य अग्रभागेषु शीर्णत्वं, वस्त्रं लक्षयति-
ध्याममण्डलता मलिनविम्बोत्पत्तिः, तन्तूनां पक्ष्माणः
सूक्ष्मावयवाः तेषां शदनं शातः । धात्वादीन् लक्षयति-
धातवः—सुवर्णादयः, रत्नं—माणिक्यादि आदिशब्देन
शंखशुक्त्यादयः । मल कृता—मलिनत्वं, स्नेहादीनां च
हानिः शीतादीनां स्पर्शस्य, तेजस्विनां प्रभायाः । मृन्मयं
लक्षयति सप्रभत्वं निष्प्रभस्यापि प्रभात्पत्तिः ॥ ६ ॥

इदानीं यो विषं ददाति तस्य लक्षणमाह—

विषदः श्यावशुष्कास्यो विलक्षो वीक्षते दिशः ।
स्वेदवेपथुमांस्वस्तो भीतः स्वलति जृम्भते ॥ ७ ॥

१ “ इज्जितञ्जो मनुष्याणां वाक्चेष्टमुखवैकृतैः । विद्या-
द्विषस्य दातारमेभिर्लिंगैश्च बुद्धिमान् ॥ न ददात्युत्तरं पृष्टो
विचक्षन्मोहमेति च । अपार्थं बहु संकीर्णं भाषते चापि

स०—विषं ददातीति विषदो नरः श्यावं शुष्क-
मास्यं मुग्वं यस्यासौ श्यावशुष्कास्यः श्यामशुष्कवदनः ।
किं करोति । विलक्षो वीक्षते दिशः । दिश इति समं-
तादित्यर्थः । विलक्ष इति लज्जावान् । वीक्षतेऽवलोक-
यति । किंच सदोषशक्या स्वेदवान्वेषथुमान् । त्रस्तः
शरीरेण जातकम्पत्वात् । भीतश्चित्तेन सोद्वेगतयोपल-
क्ष्यमाणत्वात् । स्तम्भकुड्यादिमिरात्मानमन्तर्धापयितुमि-
च्छन्नितस्ततो गच्छश्च स्थलितगतिर्भवति तत आह ।
स्वलति । पुनःपुनश्च जृम्भां करोति तेनाह । जृम्भते ।
उपलक्षणं चेदं तत्तत्कालमाविनीनां क्रियाणाम् । तद्यथा
अस्थानहासी । प्रष्टोऽसम्बद्धमुत्तरं ददाति नैव वा वदति ।
विबध्नुर्मुह्यत्यङ्गुलीः स्फोटयति । शिरः कण्डूयते । ओष्ठौ
लेहि । भुवं विलिखति । क्रियासु त्वरते । विपरीत-
माचरति । स्वभूमौ च नावतिष्ठते ॥ ७ ॥

प०—इदानीं यो विषं ददाति तस्य लक्षण-
माह—विषं ददातीति विषदः । श्यावं शुष्कमा-
स्यं मुग्वं यस्यासौ श्यावशुष्कास्यः श्यावशुष्कवदनः ।
किं करोति विलक्षो वीक्षते दिशः । दिश इति समं-
न्तादित्यर्थः । विलक्ष इति लज्जावान् वीक्षते
अवलोकयति । किंच स्वदोषशक्या स्वेदवान्
वेषथुमान् । त्रस्तः शरीरेण जातकम्पत्वात् । भीत-
श्चित्तेन सोद्वेगतयोपलक्ष्यमाणत्वात् । स्तम्भकुड्या-
दिमिरात्मानमन्तर्धापयितुमिच्छन् । इतस्ततो
गच्छन् स्थलितगतिर्भवति तत आह—स्वलति ।
पुनः पुनश्च जृम्भां करोति तेनाह—जृम्भते । उपल-
क्षणं चेदं तत्तत्कालमाविनीनां क्रियाणाम् । तद्य-
था—अस्थानहासी—प्रष्टोऽसम्बद्धमुत्तरं ददाति,
नैव वा ददाति । विबध्नुर्मुह्यत्यङ्गुलीः स्फोटयति ।

—मूढवत् ॥ स्फोटयत्यङ्गुलीर्भूमिकस्माद्विलिखेद्वसेत् । वेषथु-
र्जायते तस्य त्रस्तश्चान्द्रोन्यमीक्षते ॥ क्षामो विवर्णवक्त्रश्च
नयैः किंचिच्छिन्नचक्षुषि । आलपेतासकृद्दीनः करेण च शिरो-
रुहान् । निर्विद्यासुरपद्वारैर्वीक्षते च पुनः पुनः । वर्तते विपरी-
तस्तु विषदाता विचेतनः ॥

केचिद्भयात्पार्थिवस्य त्वरिता वा तदाज्ञया । असतामपि
सनाऽपि चेष्टां कुर्वन्ति मानवाः ॥ तस्मात्परीक्षणं कार्यं
गुणानामादिनां त्रैपः ॥” इति कल्पस्थाने मथनः ।

शिरः कण्डूयते । ओष्ठौ लेहि । भुवं विलिखति ।
क्रियासु त्वरते । विपरीतमाचरति । स्वभूमौ च नाव-
तिष्ठते ॥ ७ ॥

हे०—विषप्रयोक्तारं लक्षयति—विलक्षश्चलदृष्टिः दिशो
वीक्षते इतस्ततोऽवलोकयति, त्रस्तः उद्विग्नः, भीतश्चकितः,
विषदलक्षणं तत्प्रयुक्तविषविशेषप्रशार्थम् ॥ ७ ॥

इदानीं सविषस्याग्निप्रक्षेपणादिकमुपदिशन्नाह—

प्राप्यान्नं सविषं त्वग्निरेकावर्तः स्फुटयति ।
शिखिकंठाभधूमार्चिरनर्चिर्वोग्रगंधवान् ॥ ८ ॥

स०—सविषमन्त्रं प्राप्याऽग्निः स्फुटयति चटचटा-
यतेऽतिशयेनेत्यर्थः । एकावर्त इति । एक एवावर्तो
यस्य । संहतसर्वज्वालत्वादसावेकावर्तः । शिखिकंठा-
भधूमार्चिः शिखी मयूरस्तस्य कंठ इन्द्रायुधवदनेकवर्ण-
स्तस्येवाभा ययोर्धूमार्चिषोस्ते शिखिकंठाभे तादृशे
धूमार्चिपी यस्याग्नेरसौ शिखिकंठाभधूमार्चिरिन्द्रायुधव-
दनेकवर्णधूमज्वाल इति यावत् । अनर्चिर्वाऽज्वाल इति
वा । उग्रगंधवानिति । कुणपगंधवान् । निदर्शनं
चेदम् । धूमोऽप्यस्य प्रसेकरोमहर्षशिरोवेदनापीनसदृष्ट्या-
कुलता अप्युत्पादयति ॥ ८ ॥

प०—इदानीं सविषस्याग्निप्रक्षेपणादिकमुपदिश-
न्नाह—सविषमन्त्रं प्राप्याग्निः स्फुटयति—चटचटायते
अतिशयेनेत्यर्थः । एकावर्त इति । एक एवावर्तो
यस्य संहतसर्वज्वालत्वादसौ एकावर्तः । शिखिक-
ण्ठाभधूमार्चिः । शिखी मयूरः तस्य कंठ इन्द्रायुध-
वदनेकवर्णधूमज्वाल इति यावत् । अनर्चिर्वा
अज्वाल इति वा । उग्रगन्धवानिति कुणपगन्धवान् ।
निदर्शनं चेदम् । धूमोऽप्यस्य प्रसेकरोमहर्षशिरोवे-
दनापीनसदृष्ट्याकुलता अप्युत्पादयति ॥ ८ ॥

हे०—अथामिक्षेपादिना सविषान्नलक्षणं, तन्नाग्निप्रक्षेपेण
एकावर्तः वामत एव दक्षिणत एव वा चलितज्वालः
स्फुटयतिभृशं चटचटायते, शिखिकंठाभधूमार्चिः नील-
धूमो, नीलज्वालश्च । अनर्चिर्वा अनुत्पन्नज्वालो वा ॥ ८ ॥

क्षेहलवणयोगादप्यग्निरेवं स्यादतः पक्षिमृगैरपि परी-
क्षाप्रकारांतरं दर्शयन्नाह—

अभ्रियंते मक्षिकाः प्राश्य काकः क्षामस्वरो भवेत्
उत्क्रोशंति च दृष्टैतच्छकटात्यहसारिकाः ॥

हंसः प्रस्खलति ग्लानिर्जीवजिवस्य जायते ।
चकोरस्याऽक्षिवैराग्यं क्रौंचस्य स्यान्मदोदयः ।
कपोतपरभृदक्षचक्रवाका जहत्पसून् ।
उद्वेगं याति मार्जारः शकृन्मुंचति वानरः ।
हृष्येन्मयूरस्तदृष्ट्वा मन्दतेजो भवेद्विषम् ।
इत्यन्नं विषवज्ज्ञात्वा त्यजेदं प्रयत्नतः ।
यथा तेन विपद्येरन्नपि न क्षुद्रजंतवः ॥ ९ ॥

स०—मक्षिकाः सविषेऽन्ने न निलीयन्ते । निली-
नास्तु सद्यो विपद्यन्ते । विषदुष्टाहारात् काकः क्षाम-
स्वरो भवेत् । उत्क्रोशत्युच्चैर्विक्रोशति दर्शनादेव शुक-
दात्यहसारिकाः । विषदर्शनमात्रादेव च हंसगतिः स्ख-
लति । ग्लानिर्जीवजिवस्य जायते । उपलक्षणं चेदम् ।
मरणमपि कस्यचिन्न ग्लानिरेव । जीवजिवकस्य । चको-
रस्याऽक्षिविरक्तता । दृष्ट्वैतदिति सर्वत्र योजनीयम् ।
क्रौंचस्य स्यान्मदोदयो मदोत्पत्तिः । कपोतपरभृदक्षच-
क्रवाकास्त्यजन्त्यसून् प्राणान्विजहति अत्यर्थं मरणदुः-
खाभ्याहताः । उद्विजतेऽत्यर्थं मार्जारः । वानरस्तु शकृत्
पुरीषं मुंचति उपलक्षणं चेदम् । पृष्ठतोमुखो रोदिति
च । तथा हृष्येन्मयूरस्तदृष्ट्वा । तदिति सविषान्नपरा-
मर्शः । दृष्ट्वेत्यनुवर्तमानेऽपि पुनर्दृष्ट्वेति वचनं सर्वत्र
मध्ये संप्रत्ययार्थमाद्यन्ताभ्यां गृहीतत्वात् । विषं चास्य
दर्शनादेव मन्दतेजस्कं भवति । एवं पूर्वोक्ताभिः परीक्षा-
भिरन्नं भक्तादि विषवद्विषसंसृष्टं ज्ञात्वा त्यजेदेतत् ।
कथम् । प्रयत्नतः प्रयत्नेन । तमेव प्रयत्नं दर्शयन्नाह ।
यथा येन प्रकारेण त्यज्यमानेन क्षुद्रजंतवो मक्षिकाद-
योऽपि तेन विषेण न विपद्येरन् न नश्येयुस्तथा त्य-
जेत् । क्षुद्रजंतवोऽपि किं पुनर्महांत इत्यपिशब्दार्थः ॥ ९ ॥

प०—स्नेहलवणयोगादप्यग्निरेवं स्यात् अतः
पक्षिमृगैरपि परीक्षाप्रकारान्तरं दर्शयन्नाह—
मक्षिकाः सविषेणान्नेन भ्रियन्ते । निली-
नास्तु सद्यो विपद्यन्ते । शेषं सुगमम् । एवं पूर्वो-
क्ताभिः परीक्षाभिरन्नं सविषं स्पष्टं ज्ञात्वा प्रयत्न-
तस्त्यजेत् । तमेव त्यागप्रयत्नमाह—यथा तेन सवि-
षेणान्नेन न विपद्येरन् न नश्येयुः क्षुद्रजंतवोऽपि,
किंपुनर्महान्त इति सूचनार्थोऽपिशब्दः । विषजुष्टा-

हारात् काकः क्षामस्वरो भवेत् । उत्क्रोश-
उच्चैः क्रोशन्ति दर्शनादेव शुकदात्यहसारिव
विषदर्शनमात्रादेव च हंसः स्खलति । ग्ल-
निर्जीवजिवस्य जायते । उपलक्षणं चेदम् । मरण
कस्यचिन्न ग्लानिः एवं जीवजिवकस्य । चकोर
क्षिविरक्तत्वम् । दृष्ट्वैतदिति सर्वत्र योजनीया
क्रौंचस्य स्यान्मदोदयो मदोत्पत्तिः । कपोतपर
क्षचक्रवाकास्त्यजन्त्यसून् प्राणान् विजहति चा
मरणदुःखाभ्याहताः । उद्विजतेऽत्यर्थं मार्जा
वानरस्तु शकृत्-पुरीषं मुंचति । उपलक्षणं चे
पृष्ठतो मुखो रोदिति च । तथा हृष्येन्मयूरस्त
तदिति सविषान्नपरा-मर्शः । दृष्ट्वेत्यनुवर्तमानं
पुनर्दृष्ट्वेति वचनं सर्वत्र मध्ये संप्रत्ययार्थमाद्यन्त
गृहीतत्वात् । विषं चास्य दर्शनादेव मन्दते
भवति । अन्नं भक्तादिविषवत् ज्ञात्वा त्यजेदे
कथं प्रयत्नतः प्रयत्नेन । तमेव प्रयत्नं दर्शयन्
यथा येन प्रकारेण त्यज्यमानेन क्षुद्रजन्तवो म
कादयोऽपि तेन विषेण न विपद्येरन् न न
युस्तथा त्यजेत् । किंपुनर्महान्त इत्या
ब्दार्थः ॥ ९ ॥

हे०—मक्षिकादिप्राशनेन सविषान्नलक्षणं प्राश्यैत-
प्रमन्नं भुक्त्वा शुकादीन् दर्शनेन लक्षयति—उत्क्रो-
उच्चैः शब्दं कुर्वन्ति, दात्यहोऽन्धकाकः, एतत्सा-
न्नम् अक्षिवैराग्यं न च रागापगमः । कपोतादयः ।
स्त्यजन्ति, परभृत्कोकिलः, दक्षः कुङ्कुटः,
हृष्येद्वर्षं प्राप्नोति, मयूरस्य विषमत्वं दर्शयति—तद्
मयूरावलोकनेन मन्दतेजः अल्पप्रभावम् । सविषान्न
प्रकारं दर्शयति यथा तेन सविषान्नेन क्षुद्रजन्तवोऽ
विपद्येरन्न भ्रियेरन् एवं त्यजेत् ॥ ९ ॥

स्पृष्टे तु कंडूदाहोषाज्वरातिस्फोटसुप्तयः ।
नखरोमच्युतिः शोफः सेकाद्या विषनाश-
शस्तास्तत्र प्रलेपाश्च सेव्यचन्दनपद्मकैः ।
ससोमवलकतालसिपत्रकुष्ठामृतानतैः ॥ १

स०—सविषेऽन्ने मुखहस्तादिभिस्तु स्पृष्टे सति
दयः शोफांताः स्युः । ऊषा प्रादेशिको दाहः ।
दाहस्तु दाहः । अर्तिः शूलम् । सुतिरंगस्याऽचैत-
नखरोमच्युतिर्नखशातो रोमशातः । ननु नख-

केवलं वातरोगेषु पठितः । विषे च सन्निपातकोप उक्तः । तत्कथमेतदुच्यते । जात्यन्तर्भूत एवायं विषनिमित्त इत्यदोषः । तत्र तेषु विषसंस्पर्शजेषु कण्डूदिरोगेषु सेकाद्याः शस्ता यतो विपनाशनाः । प्रलेपाश्च हिताः । कैरित्याह । सेव्यादिभिः ॥ १० ॥

प०—सविषेऽन्ने मुखहस्तादिभिस्तु स्पृष्टे सति कण्डूवादयः शोफान्ताः स्युः ऊपा, दाहः सर्वदाहः । अर्तिः शूलम् । सुप्तिरङ्गस्याचैतन्यम् । नखरोम-
न्युत्तिर्नखशातो रोमशातः । ननु नखशातः केवलं वातरोगेषु पठितः । विषे च सन्निपातकोप उक्तः । तत्कथमेतदुच्यते । जात्यन्तर्भूत एवायं विषनि-
मित्त इत्यदोषः । तत्र तेषु विषस्पर्शजेषु कण्डूवा-
दिरोगेषु सेकाद्याः शस्ता यतो विपनाशनाः । प्रले-
पाश्च हिताः । कैरित्याह—सेव्यादिभिः ॥ १० ॥

हे०—सविषान्नस्पर्शजान् रोगानाह—अग्निना दह्यमान-
स्येव दुःखं दाहः, क्षारेणोपा, अर्तिः—शूलं, स्फोटः
पिटिकाः, सुप्तिः स्पर्शानम् । कण्डूवादीनामौषधमाह—
शेकः परितेकः, आयशब्दादभ्यङ्गनावगाहादयः । विप-
नाशना विपन्ना विपत्तये वक्ष्यमाणाः सेव्यादिभिः
प्रलेपाः । सेव्यमुशीरं, पक्वकः पक्वकाष्ठम् ।
रोगानलकः कट्फलः, तालीसपत्रं प्रसिद्धम्, अमृता-गुडूची
नलं—तगरम् ॥ १० ॥

लालाजिह्वौष्ठयोर्जाड्यमूपा चिमिचिमायनम् ।
दन्तहर्षो रसाज्ञत्वं हनुस्तंभश्च वक्रगे ।
सेव्याद्यैस्तत्र गण्डूपाः सर्वे च विषाजिद्धितम् ११

स०—वक्रगे मुखप्राप्ते लाला भवति । जिह्वौष्ठयो-
र्जाड्यं भवति । ऊपादयश्च स्युः । रसाज्ञत्वं जिह्वा
रसं न चेतयत इत्यर्थः । हनोः स्तंभश्च स्यात् । तत्र
सेव्याद्यैः पूर्वोक्तैर्गण्डूपा हिताः । सर्वे चान्यदपि यद्विषं
जयति तद्धितम् ॥ ११ ॥

प०—वक्रगे मुखप्राप्ते लाला भवति । जिह्वौष्ठयोर्जा-
ड्यं भवति । ऊपादयश्च स्युः । रसाज्ञत्वं—जिह्वा रसं
न चेतयत इत्यर्थः । हनोः स्तंभश्च स्यात् । तत्र सेव्याद्यैः
पूर्वोक्तैर्गण्डूपा हिताः । सर्वे चान्यदपि यद्विषं
जयति तद्धितम् ॥ ११ ॥

हे०—सविषान्नभक्षणजान् रोगानाह—लालाश्लेष्मतन्तु-
खावः, जिह्वौष्ठयोर्जाड्यं स्तंभः, ऊपा चिमिचिमायते सर्वत्र

मुखे सर्षपल्लितस्येव दुःखं चिमिचिमायनम्, दन्त
दन्तरोगविशेषः, लालादीनामौषधमाह—सेव्याद्यैः पूर्वोक्तैः
विषजिद्धिततन्त्रोक्तप्रतिसारेण प्रलेपादिकम् ॥ ११ ॥

आमाशयगते स्वेदमूर्च्छाध्मानमदभ्रमाः ।
रोमहर्षो वमिर्दाहश्चक्षुर्हृदयरोधनम् ॥
बिन्दुभिश्चाचर्योऽङ्गानां पक्काशयगते पुनः ।
अनेकवर्णं वमति मूत्रयत्यतिसार्यते ॥
तन्द्रा कृशत्वं पाण्डुत्वमुदरं बलसंक्षयः ।
तयोर्वातविरिक्तस्य हरिद्रे कटभीं गुडम् ॥
सिंदुवारितनिष्पावबाष्पिकाशतपर्विकाः ।
तंडुलीयकमूलानि कुक्कुटांडमवलगुजम् ॥
नावनांजनपानेषु योजयेद्विषशांतये ॥ १२ ॥

स०—विषान्न आमाशयं प्राप्ते स्वेदादयः स्युः
हृदयस्य रोधनं स्तंभः । बिन्दुभिर्नावनैर्गङ्गानामाच-
समंताच्चयनम् । पक्काशयगते तु विषेऽनेकवर्णं वमति
मूत्रयत्यतिसार्यते । तन्द्रादयश्च भवन्ति । तयोरामपह-
शयगतयोर्विषयोर्वर्तमानस्य पुंसो यथायोगं वातवि-
क्तस्य हरिद्रे कटभीत्यादिकमौषधं नावनादिषु यो-
येत् । तत्र मदनफलालाबुक्कुंभीकोशातकीफलैर्मधु-
क्तैर्निष्पावांबुयुक्तैर्वमनम् । तस्य स्नेहयित्वा विरेचन-
पक्काशयगते वमितस्यैव नीलिनीफलयुक्तेन घृ-
विरेचनमेव ॥ १२ ॥

प०—विषान्न आमाशयं प्राप्ते तन्द्रादयश्च भवन्ति
तयोरामपक्काशययोर्गतयोर्विषयोर्वर्तमानस्य पुं-
सो यथायोगं वान्तविरिक्तस्य हरिद्रे कटभीत्यादि-
मौषधं नावनादिषु योजयेत् । तत्र मदनफलाला-
कुंभीकोशातकीफलैर्मधुयुक्तैर्वमनम् । तस्य स्ने-
यित्वा विरेचनम् । पक्काशयगते वमितस्यैव नीलि-
नीफलयुक्तेन घृतेन विरेचनमेव ॥ १२ ॥

हे०—सविषान्नआमाशयप्राप्तिजान् रोगानाह—चक्षुर्हृद-
रोधनं—नेत्रयोर्मनसश्च क्रियाप्रतिबंधः । बिन्दुभिरङ्गानाम-
चयः जलबिन्दाकारस्फोटनव्याप्ताज्ञत्वं, सविषान्नपक्काश-
प्राप्तिजान् रोगानाह—पाण्डुत्वं शुक्लत्वम्, उदरमुदराख-
रोगः । आमपक्काशयविकारयोरौषधमाह—वातविरि-
क्तस्येति क्रमाद्योज्यम्, आमाशयविकारेषु वान्तस्य, पक्का-
शयविकारेषु विरिक्तस्य, हरिद्रादीनि नावनादिषु योजयेत्

हरिद्रे हरिद्राद्वयं, कटभी गिरिकर्णका, सिंदुवारितो निर्गु-
ण्डी, निम्पावो बल्लः, वाष्पिका हिङ्गुपत्री, शतपर्विका
दन्ता, कुक्कुटस्य पक्षिणोऽण्डम्, अवलगुजं वाकूची ।
आहारं विनापि प्रयुक्तस्य विप्रस्य शान्त्यर्थमयं योगः
स्थादिति विप्रशान्त्य इत्युक्तम् । संग्रहे तु—ईश्वराणां
वसुमतां विशेषेण तु भूभुजाम् । प्रायेण मित्रेभ्योऽमित्रा
भूयांसो भवन्ति, ततस्तत्प्रयोगात्समासन्नवर्तिनोऽन्नपाना-
दिषु विषं प्रयच्छन्ति, स्त्रियश्च तत्प्रणिधिप्रयुक्ताः सौभाग्य-
लोभेन । तस्माद्वाजा कुलीनं स्निग्धमाप्तमास्तिकमार्यं परि-
ग्रहं दक्षं दक्षिणं, निर्भृतं, शुचिमनुद्धतमनलसमव्यसनम-
नहंकृतमकोपनमसाहसिकं, वाक्यावबोधकुशलं निष्णात-
मशङ्के यथान्नायमायुर्वेदे सुविहितयोगक्षेमं सन्निहितागदा-
दियोगं, सात्त्विकं च प्राणाचार्यं परिगृह्णीत । तमर्थमानाभ्यां
यथाभ्यायं संप्रदायानतिक्रमेण कालेनुकालं गुरुमिव शिष्यः
पितरमिव पुत्रः पूजयेत् । प्रतिफलमपि च तद्वचः सांप्र-
तामिति मन्येत । नहि भद्रोऽपि गजपतिर्निरंकुशः श्लाघ-
नीयो जनस्य । तस्मात्सादायत्तमाहारविहारं प्रति चात्मनः
कुर्वीत, उपात्तमपि खलु जीवितमुपायबलेन स्वसमवायम-
धितिष्ठति, अपि च बहुपरिग्रहा नरपतयः सन्ति चाशु-
कारिणः शूलसंन्यासादयः प्रतिक्षणं प्रत्यवेक्षणीयावस्थाश्च
रोगिणो विशेषेण राजानस्ते हि प्रमादपरिगता दुःखा-
सहिष्णवश्च, स्वयमप्यपथ्यरुचयः, सन्निहिताहितप्रतिवचन-
प्रायपरिवाराश्च । तस्माद्विप्रजो राजा राजगृहासन्न एव
सन्निवेशनं कारयेत्, तथाहि—स सर्वापकरणेषु नृपतिश-
रीरोपयोगिष्वपरोक्षवृत्तिर्भवति । स सम्यक्सम्पन्नमन्नं
सुपरीक्षितं, विशुद्धमग्न्यादिषु प्रागुपनीतं, शिखिना दृष्ट-
मभिप्रोक्षितं प्रोक्षणैः पुरःस्थितो राजानं हस्तवद्वैषधि-
रन्नं भोजयेत् । भुञ्जानस्य वास्य दुन्दुभीनगदप्रतिलि-
प्तान् वादेयेत् । दन्तकाष्ठप्रयुक्ते विषे कूर्चकविशरणम् ।
औषधं गन्धो रूक्षता जिह्वा दन्तौष्ठमांसशोफश्च । तत्र
प्रच्छाद्यघातकीपुष्पजाम्बवास्थिहरीतकीचूर्णैः सक्षौद्रैः सप्त-
च्छदकल्केन वा प्रतिसारणं कुर्यात् । दाडिमकरसर्दक-
भव्याम्रातककोलवदरसक्षौद्रयुक्तं गण्डूषम् । अनेन
जिह्वानिलैल्लेखनकवलगण्डूषा व्याख्याताः । अञ्जनप्रयुक्ते-
ऽश्रूपदेहदाहरागवेदना दृष्टिविभ्रमा भवन्त्यान्ध्यं च । तत्र
सर्पिष्पानं योज्यम् । शृतेन पयसा सप्तकृत्वः पिप्पलीर्भा-
वयेत् । ततस्तत्कल्केन सर्पिर्विषकवं नेत्रतर्पणं कपित्थमेध-
शृङ्गीभल्लातकानां पुष्पैर्वर्णनिर्वासेन चाञ्जनं वृहतीशिरी-
षत्रीजप्रपौण्डरीकनागबलाचूर्णं सप्तकृत्वो मधुना भावयेत् ।

तच्च स्रोतोऽञ्जनसुवर्णचूर्णयुक्तमञ्जनं नस्यधूमप्रयुक्ते शि-
रस्कफास्त्रावः स्वेभ्यो रुधिरागमनमिन्द्रियवैकृतं च । त-
तिविपाश्वेताकाकमाचीमदयन्तिकाकल्कक्षीरसिद्धं स-
नस्ये पाने च विदध्यात् । मदनान्तिका मल्लिक
अभ्यङ्गप्रयुक्ते त्वग्दाहस्वेदपाकस्फोटवदरणानि ।
शीताम्बुपरिषिक्तस्य चन्दनतगरोशीरकुष्ठवेणुपत्रिकामृ-
सोमवल्लीश्वेतापद्मकालीयकैरनुलेपनम् । वेणुपत्रिका
षिका । एतान्येव च सकपित्थरसगोमूत्राणि पानम् ।
रिकर्णिकाश्वेतामूलप्रियङ्गुसारिवामधुकसर्पसुगन्धामृगैव
मूलानि शेलुकात्रवाथपिष्टानि प्रलेपः । अनेनोद्धत
द्वर्षणपरिषिकांनुलेपनभूषणयानशय्यास्तरणाल्पकवचरथ
दुकोपानल्पादपीठा व्याख्याताः । विशेषतस्त्वाभरण
विकारेऽश्वगन्धापामार्गकिणिहारबदिरशिरीषकल्कैर्गोपितं
संयुक्तैः प्रदेहः । पादपीठकृते श्लेष्मातकसर्पसुग-
कल्को मधुयुक्तः । छत्रप्रयुक्ते स्फोटानां क्षिप्रपाव
पक्वजाम्बवप्रकाशानां प्रादुर्भावः । तत्र मधुकपाटलाकं
करोध्राञ्जनकुष्ठसर्पसुगन्धाखदिरशिरीषकल्कैर्गोपितप्रयु-
सर्वगात्रप्रदेहः । अनेन चामरव्यजने व्याख्याते । ि
ऽभ्यङ्गप्रयुक्ते वेदनाग्रन्थिजन्मकेशच्यवनं च । तत्र इय
पालिंदी तन्दुलीयकचूर्णवृत्तक्षिपितैः सुभावितकृष्ण
लेपः । गोमयमालतीमूषिकपर्णकल्कोऽन्यतमरसो वाऽ
धूमो वा श्लेष्मातकत्वक्पाटलाशिरीषमधूकहरिद्राद्वयै
क्षीरालोडितैः परिषेकः । अनेन शिरःस्नानस्नपनो
कङ्कतकनगुष्णीषा व्याख्याताः । कर्णपूरणप्रयुक्ते
शूलपाकाः श्रोत्रवैगुण्यं च तत्र बहुपत्रास्त्ररसो घृत
युक्तः कर्णपूरणम् । सोमवल्कलरसो वा सुशीतः । र
लेपप्रयुक्ते मुखस्य श्यावता पद्मकण्टकाश्च भवन्त्य
जाश्च विकाराः । तत्र मधुकपयस्यायन्धुर्जीवफञ्जीपु-
चन्दनैः सघृतैर्लेपो मधुसर्पिषः पानं च । सविष्
प्राणाच्छिरोनासाव्यथा साश्रुनेत्रता गन्धाज्ञानं च ।
नन्तरोक्तो विधिर्वाष्पोदितश्चेति भवति चात्र सापि
घटीमूलफलकस्थापितौषधम् । प्रागुदीच्योर्दिशोर्गुप्तं
ज्यागारमिष्यते ॥ घटादीनि मृत्तृणकाष्ठमयानि ।
प्रशस्तदिग्देशं बहुवातायनं महत् ॥ महानसं सु
विश्वासजनसेवितम् ॥ सद्वाःस्थाधिष्ठितद्वारं कक्षा
वितानकम् ॥ सुधौतदृढकुम्भादिपरिशुद्धजलेऽन्धः
स्वकर्मकुशला दक्षाः सूदास्तत्राप्रमादिनः ॥ क्लृप्त
नखाः पित्र्या राज्ञः कृत्यैरसङ्गताः । तेषामधिपति

कुलजः कुपरीक्षितः ॥ संविभक्तश्च भक्तश्च शुचिर्वैद्यवशा-
नुगः । (संविभक्त उदासीनः) सर्वेऽपि भूभृदासन्नाः शस्ताः
सततमीदृशाः ॥ मिथोविग्रहसंघात-रहिता भूभृते हिताः ।
तान्वैद्यो गुणवानेको मनसा प्रतिजागृयात् ॥ भूभृद्देहो-
पकरणसंरक्षणसमुद्यतः । अथाभ्यमित्रं प्रजतो
जिगीषोर्वैद्यः सुसज्जीवधशस्त्रयन्त्रः । तुंगध्वजाख्यातनि-
वासभूमिर्युद्धागतं योधजनं चिकित्सेत् ॥ पन्थानमुदकच्छायां
भक्तं यवसमिन्धनम् । दूषयन्त्यरयो यस्मात्तद्विद्याच्छो-
धयेत् च ॥ प्रस्थानं वा निवेशं वा नाविशाय प्रयोजयेत् ।
भूवारितुणकाष्टाश्ममयान्मार्गावनस्पतीन् ॥ विषेपोपहता
भूमिः क्वचिद्गन्धेव लक्ष्यते ॥ प्रम्लानतृणमुल्मादिमृ-
तकीटसरीसृपाः । विशीर्यन्ते खुरनखा दाहकपङ्क-
जजान्विताः ॥ छर्दिमूर्च्छाज्वरो मोहः शिरोदुःखं
च जायते । तत्र सौभाग्यनान्मूलं वल्लीसोममुक्षीर-
कम् ॥ मातुलङ्गरसं हिंशु पाययेद्दधिमात्रया । वल्ली
प्रियङ्गुः । मूत्राण्यजाविहस्तिभ्यो मांसानि रुधिराणि
च ॥ सर्वगन्धः समायोज्य पचेत्पक्षो च निक्षिपेत् ।
सोमराजी सुनंदाख्यां सरलां गन्धनाकुलीम् ॥ वारुणीं
त्रायमाणां च मोक्षयेत्तेन तां भुवम् । सुनन्दाख्यां
गोरोचनां वारुणीं पञ्चाचारिणीम् ॥ सविषं विसरं तोयं
कवोष्णं राजिमिश्रितम् । फेनिलं गुरुविच्छिन्नं खगैरनति-
नान्दितम् ॥ मृताकुलितमत्स्यं च स्पर्शाच्छोफकण्डूम् ।
ओदनः साधितस्तेन भुक्तमात्रो विदधते ॥ विदग्धः
पच्यते कृच्छ्रात्यक्वो मूर्च्छाज्वरप्रदः ॥ दर्शयेत्सर्वतो नील-
पीतकलुरलोहितम् ॥ तत्र शिष्टादिमगदं भूमिदोषो-
दितं पिबेत् । अजश्रेष्ठां विशालाख्यां विपद्भीमुत्तमार-
णीम् ॥ पणिज्जकं प्रतिविषां दग्ध्वा तद्भस्म गालयेत् ।
बहुशो गालितं तच्च पाचयेत्तत्र च क्षिपेत् ॥ कल्कयित्वा
प्रतीवापं सरलं रजनीद्वयम् । एतामुदीच्यं मज्जिष्ठां
सुनन्दां बाकुचीमपि । पात्यन्ते विन्दवस्तस्माद्यत्र
तन्निर्विपीभवेत् । पाटलापारिभद्राश्वकर्णदयामाकशिमुकाञ् ॥
कलशान्तर्गतान् दग्ध्वा प्रक्षिपेत्सविषेऽम्भासि । शीते धर्मो
हिमश्चोष्णो मारुतो विषसंयुतः ॥ भ्रममूर्च्छादिकारी च
शिष्टादिस्तत्र चेष्यते । देवदारुनतानंता मधुकाञ्जनगै-
रिकम् ॥ वज्रकन्दं लतां रोध्रं विकिरेत् श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
वृक्षाग्रेषु पताकासु दूष्येषु सुमहत्सु च ॥ सर्वतश्चूर्ण-
संपर्कान्निर्विषो जायतेऽनिलः । विकृता भवति च्छाया
पादपे विपदूषिते ॥ निर्गन्धामतिगन्धं वा तत्पुष्पं हृच्छिरो-
रजम् । युयात्फलपलाशादिकण्डूपाकातिसारकृत् ॥ भूमि-

मुद्दिश्य यत्प्रोक्तं तत्सर्वं तत्र शस्यते । न च कन्यामविर्हि
संस्पृशेदपरीक्षिताम् ॥ विविधान् कुर्वते योगान् कुश-
खलु मानवाः । आजन्मविषसंभोगात्कन्या विषम्
कृता ॥ स्पर्शोच्छ्वासादिभिर्हन्ति तस्यास्त्वेतत्परीक्षण-
तद्वस्तुकेदशसंस्पृशान्म्लायते पुष्पपल्लवैः ॥ शय्यायां म-
णैर्वस्त्रैर्युक्ताभिः स्नानवारिणि । जन्तुभिर्म्रियते ज्ञा-
तामेवं दूरतस्त्यजेत् ॥ नाप्रोक्षितं नाविदितं मिषजा ना-
वेक्षितम् । नाप्राशितं च सूदायैः किञ्चिदाहारयेन्पुनः
धन्यं सर्वाथैसिद्धाख्यं पाप्मरक्षोविषापहम् । परं चक्षु-
मायुष्यं शत्रुघ्नं वक्ष्यतेऽञ्जनम् ॥ अथ शुक्लपक्षे पुण्येऽ-
पुष्यपुनर्वसुहस्तचित्रासृगशिरःश्रवणरेवतीशतभिषक्-
प्राजापत्योत्तराणामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपागते भगव-
धधिपतौ प्रशस्ते मुहूर्ते सिंघुस्रोतःसमुत्थं स्निग्धं स-
गन्धवर्णच्छेदैर्नीलोत्पलाममञ्जनमाहरेत् । तस्याष्टौ भाग-
कनकरजतोदुम्बराणामेकैकोभागस्तत्सर्वं मूषायां प्रति-
बलिमङ्गलपूर्वकमग्निमुपसमाधाय खदिरकारधवस्यन्दना-
तमदारुभिर्गोमयैर्वा प्रज्वालयेत् । ततश्चायौबलोकिते-
भार्यतारां, ब्रह्मदक्षश्चिरुद्रादित्यसोमवरुणवैश्वानरव-
विष्णुजनकभारद्वाजधन्वंतरिसुश्रुतभव्यसुकन्यास्कंधव्य-
वैनतेयानन्यांश्च, यथाविध्युक्तदेवताः सुमनोऽक्षतलजा-
स्तिकसंयावानिस्तुपयवसंस्कृतगुडघृतमिश्रपायसैरर्चयित्वा
वृद्धवैद्यब्राह्मणांश्च शुक्लवाससो, महतीभिर्दक्षिणाभिः
यित्वा तस्मिन्नग्नौ तदाञ्जनं ध्मातं ध्मातमावर्त्य पृथक्
गभिषेचयेद्गोशक्रुद्रसमूहघृतदधिक्षौद्रवसामज्जतैलमद्य-
गन्धाम्बुशर्करोदकेक्षुरसेषु तथा हरीतक्यामलकविभी-
काश्मर्यसूद्रीकाशृङ्गाटकसेरुकोत्पलनलिनसौगन्धिकमृण-
लिकाक्वाथेषु तथा लवकपिञ्जलैणशशहरिणकुलीर-
तथा मधुकचन्दनकालानुसार्यनलदपद्मकोशीरमज्जि-
नतागैरिककुङ्कुमोदकेषु । कालानुसार्यं शैलेय-
ततः शुक्ले वाससि बद्ध्वा द्वादशरात्रमान्तरीक्षेऽ-
वासयेत् । ततश्चायायां विशोष्य स्फटि-
काप्रवालकालानुसार्यप्रतीवापं पुनरपि बलिमंगलपू-
महद्वाससी कन्यया दृषदि पेषयित्वा सुवर्णराजतता-
खशौलद्विरदरदनगवलवैडूर्यस्फटिकमेषशृङ्गयसनसारान्य-
घटिलायामञ्जनीकायां निधापयेत् । गवलं माहिषं शृङ्ग-
अथ पुरनपि पूर्ववत्कृतस्वस्त्ययनं सावित्र्येण क-
ऽथर्वविद्विजन्मा विधिवत् तदभिसंस्कुर्यात् । ततो गज-
न्धमारोप्य पाण्डुरच्छत्रचामरवालव्यजनैरनुगतं तथा श-
दुन्दुभिस्वनैर्दिज्ञातिवरप्रयुक्तैश्च वेदवादभिः पुण्याहं

कृतपुष्पोपहारं वैद्यगृहाज्जायकगृहमनुप्रवेशयेत् । अनन्तरं च तेन विदेहाधिपोपदिष्टेन सर्वार्थेषु सिद्धेनाञ्जनेन यथोक्तानामेवाञ्जनभाजनद्रव्याणामन्यतमया शलाकया गोत्राक्षणपूर्वकं शुचिः सनियमो भूत्वा धारिणीमिमां विद्यामधीयानः पूर्वमक्षि दक्षिणमञ्जयेत् । नमश्चक्षुःपरिशोधनराजाय तथागतायाहर्ते, असम्यक्संबुद्धाय तद्यथा—चक्षुःप्रज्ञाचक्षुर्ज्ञानचक्षुर्विज्ञानचक्षुर्विशोधय स्वाहा ततः परं तामेव धारणामनुसंस्मरन् सायंप्रातः प्रत्यहमेतत्परमं पवित्रमारोग्यकरमूर्जस्करं सर्वविघ्नहरमञ्जनमश्विभ्यामिन्द्रस्य वृत्रवधाभ्युन्नतस्य प्राक्प्रकल्पितम् । तस्मादेतद्वाञ्छां राजमात्राणां च महीं विजिगीषमाणानां ब्राह्मणानां च वेदाध्ययनमन्यद्वा महच्छास्त्रमवगाहमानानां प्रसन्नमानो भिषक् प्रकल्पयेदिति, भवन्ति चात्र । “अथ योगाः प्रवक्ष्यन्ते बृहस्पतिकृताः शिवाः । यान् सेवमानो नृपतिः शत्रुभ्यो नैति वञ्चनम् ॥ बिल्वाढकीयवक्षारपाटलाद्यापिकोपणाः । श्रीपणशिल्ककायुक्तो निःक्वाथः प्रौक्षणं परम् ॥ आढकी सौराष्ट्री । सविषं प्रोक्षितं तेन सद्यो भवति निर्विषम् ॥ यवसेन्धनपानीयवस्त्रशय्यासनौदनम् । कवचाभरणच्छत्र-घालव्यजनवेस्म च । शेलुपाटल्यातिविषाशिग्रुगोपापुनर्नवम् ॥ समंगावृक्षमूलत्वक्कपित्थं वृषशोणितम् । सहदंतशठं तद्वत्प्रोक्षणं विषनाशनम् ॥ शोणितं कुङ्कुमम् । लाक्षा-प्रियङ्गुमञ्जिष्ठासमंगालहरेणुकाः । सयष्ट्याह्वा मधुयुता बभ्रुपित्तेन कल्पिताः ॥ निखनेद्वेविषाणस्थाः सप्तरात्रं महीतले । ततः कृत्वा मणिं हेम्ना बद्धं हस्तेन धारयेत् ॥ संसृष्टं सविषं तेन सद्यो भवति निर्विषम् । बभ्रुर्नकुलः । मनोह्वालशमीपुष्पत्वङ्निशाश्वेतसर्षपाः ॥ कपित्थकुष्ठमञ्जिष्ठाः पित्तेन श्लक्ष्णकल्किताः । शुनो गोः कपिलायाश्च सौभ्याख्योऽयं च रोगदः ॥ विषजित्परमं कार्यो मणिरत्र च पूर्ववत् । मूषिकाजरुहा वापि हस्ते बद्धा विषापहा ॥ हरेणुमासा मञ्जिष्ठा रजनी मधुकं मधु । अक्षत्वकसुरसं लाक्षाश्रपित्तं पूर्ववन्मणिः ॥ वादित्राणि पताकाश्च पिष्टैरोमिश्रलेपितैः । श्रुत्वा दृष्ट्वा तमाघ्राय सद्यो भवति निर्विषः ॥ त्र्यषणं पञ्चलवणं मंजिष्ठा रजनीद्वयम् । सूक्ष्मैलां त्रिवृतं पत्रं विडंगानीन्द्रवारुणीम् ॥ मधुकं चेति सक्षौद्रं गोविषाणे निधापयेत् । तस्मादुष्णास्त्रुना मात्रां प्राग्भक्तां योजयेत्तथा ॥ विषं भुक्तं जरां याति निर्विषेऽपि न दोषकृत् । जतुसर्जरसोशीरसर्षपापत्रवालकैः ॥ सवेल्लारुष्करपुरैः कुसुमैरर्जुनस्य च । धूपो वासगृहे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥ न तत्र कीटाः सविषा नोन्मुता न सरीसृपाः ।

न कृत्याः कर्मणाद्याश्च धूपोऽयं यत्र दह्यते । शिखिपिच्छं बलाकास्थिसर्षपाश्वदनं घृतम् । धूपो विषघ्नः शयनवसनासनगेहगः ॥ विशालाव्योषमंजिष्ठा यष्टीलवणपञ्चकम् द्विनिशापत्रवेल्लैला त्रिवृच्चूर्णं समाक्षिकम् ॥ पूर्वोक्तत्र्यषणादिं च स्नानीयेऽम्भसि योजयेत् । क्वाथोऽथवा क्वकुसुमश्वेतापामार्गसर्षपैः ॥ सदध्याज्यः कृतो युक्तैः कामातानाकुलीयवैः । कल्को वा चन्दनक्षीरपलाशद्रुमवलकलैः । मूवैलवालसुरसानाकुलीतदुलीयकैः । क्वाथः सर्वोदकार्थः । काकमाचीयुतैर्हितः ॥ रोचनापत्रनेपालीं कुंकुमैस्तिलवै बहन् । विषैर्न बाध्यते स्याच्च नारीनरनृपप्रियः ॥ चूर्णैर्हरिद्रामञ्जिष्ठाकिण्हीकणनिम्बजैः । दिग्धं निर्विषतामेति गात्रमित्याह गौतमः ॥ नस्थपानाञ्जनालेपैर्युञ्ज्यात्संजीवनादिकान् । अगदान् विषजग्धस्य तीक्ष्णानि वमनानि च ॥ अगदान् विषतन्त्रोक्तान् । पिप्पलीमधुकक्षौद्रशर्कराक्षुरसैः सह । विरेचनं शिरामोक्षं प्राप्तं विस्त्रावणं यदि ॥ हृदयावरणं कार्यं प्रागेवामित्रमध्यगः । पिवेद्घृतमजेयाख्यममृतं चाथ भुक्तवान् ॥ अजेयामृते विषतन्त्रे । सर्पिः क्षौद्रं दधि क्षीरमन्ततः शीतलं जलम् ॥ अन्ततः पूर्वोक्तान्वे अतएव पूर्वेषु पूर्वोभावे परमिति लभ्यते । सितामधुकपालिन्द्वी कल्कवन्मांसमिष्यते ॥ गोधाहरिणवभ्रूणां सकणाशुंष्टिरा-र्षपम् । सनागरं सातिविषं शाखिनः ससितोपलम् ॥ सुशीताः सघृताश्चैषां यथास्वं कल्पिता रसाः । इत्यथ विषगरादिभ्यो रक्षेद्वैद्यो नरेश्वरम् । स्यात्तदुच्छेद उच्छेदः प्रजानां सर्वकर्मणाम् ॥ आज्ञाधैर्यक्षमात्यागान्मानुषत्वेऽप्यमानुषाः । यद्राज्ञः कर्मभिस्तस्मादाराध्योऽसावतीन्द्रियैः ॥ यत्र साक्षान्नुपस्तत्र विशातः प्रविशेद्विषक् । न संमतोऽप्यनुचितं यानस्थानासनं भजेत् ॥ उचितं पुरतो राजस्तिष्ठेद्वाक्यं च नाक्षिपेत् । अहीनकात्वं राजार्थं स्वार्थप्रियहितैः सह ॥ देशे काले परार्थं च वदेद्द्वैतार्थसंहितम् । नानुशिष्यादपृच्छन्तं महदेतद्वि साहसम् ॥ नाचरेदाहतेनैनं मूलोच्छेदकरं हि तत् । अनुकृच्छं हितं वाच्यमहिताद्धारयेन्मिथः ॥ उदारैः सान्त्वयन्वाक्यैर्दोषश्चेत्तदुपेक्षया । तूर्णां वा प्रतिवाक्ये स्थाद्वर्जयेद्द्वेष्यसं-कथाम् ॥ विपश्चिदप्यचित्तशो बालिशोऽपि तु भाववित् । अतिप्रियोऽपि द्वेष्योऽपि यात्याशु विपरीतताम् ॥ निवेद्य राज्ञः कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि । न पायात्र चिरं तिष्ठेत्कोशस्थानावरोधयोः ॥ स्वल्पेऽपि दर्शयेत्तुष्टिं लभेऽनु-द्धतमानसः । मिथः कथनमन्येन कौलीनं द्वन्द्ववादि-नम् ॥ वस्त्रादि राज्ञः सदृशं राजलीलां च वर्जयेत् । दत्तं

यत्तु नृपेणैव तद्वार्यं तुष्टिद्वये ॥ हसितव्ये स्मितं कुर्यात्प्र-
भोरेवानुवृत्तितः । उच्यमानेऽवलम्बेत परममणि मूकताम् ॥
स्वमर्मणि तु बाधिर्यं धैर्यमाधुर्यसौष्ठवम् ॥ अत्यावासेन
नात्मानं कुर्यादति समुच्छ्रितम् ॥ पातो यथा हि दुःखाय
नोच्छ्रायः सुखकृत्तथा । आसन्नसेवा नृपतेः क्रीडाशस्त्राहि-
पावकैः ॥ कौशलेनातिमहता विनीतैः सा निरुद्धयते ।
प्राप्य दुष्प्रापमैश्वर्यं बहुमानं च भूपते ॥ यथोपयुज्जीत
चिरं तथा स्यादप्रमादवान् । विदध्यात्परितः शय्यां रक्षा-
मन्त्राभिरक्षिताम् ॥ रात्रौ सिद्धार्थकां भूमिमक्षतैरन्वितां
शुचिम् । रक्षाशक्तिं तथोच्छीर्षे सयवाङ्कुरयावकाम् ॥
सदूर्वं पूर्णकलशं सपुष्पफलपल्लवम् । उपहारं च संध्यायां
भुक्त्वा चान्ते निशासु च ॥ एतत्स्वस्त्ययनं कर्म कर्तव्यं
शुचिनाशुचेः । आयुष्यं पौष्टिकं भूतविषकर्मण्यपामजित् ॥
संक्षेप एष विषपालनसाधनाय प्रोक्तस्तु विस्तरविधिः पुन-
रुत्तरेषु । आलोच्य सम्यगखिलं मतिपूर्वकारी युज्जीत तत्प-
रिकलय्य विकारचिह्नम् ॥ इति विषगररक्षो रक्षणायोप-
देशं भजति नरपतिर्यो नित्यमेवाप्रमत्तः । निजपरिपु-
ष्टन्दैरप्रभृष्यो महात्मा स जनयति जनानां क्षेमयोगौ चिरा-
य ॥ ” इति ॥ १२ ॥

विषभुक्ताय दद्याच्च शुद्धायोर्ध्वमधस्तथा ।

सूक्ष्मं ताम्ररजः काले सक्षौद्रं हृदिशोधनम् ।

शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् १३ ॥

स०—विषभुक्ताय पुंस ऊर्ध्वमधश्च शुद्धाय काले
सूक्ष्ममतिश्लक्ष्णं ताम्रचूर्णं समाक्षिकं दद्यात् । किंभू-
तम् । हृदिशोधनं हृदयं शोधयेदित्यर्थः । विषभुक्ताये-
त्याहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । काल इत्युपलक्षणम् ।
देशसात्म्याग्न्यादीन्व्यपेक्षेत्यर्थः । शुद्धे हृदि स्वलिगे
ज्ञाते ततोऽनन्तरं हेमचूर्णस्य शाणं कर्षचतुर्थांशं
दापयेत् ॥ १३ ॥

प०—विषभुक्ताय पुंसे ऊर्ध्वमधश्च शुद्धाय काले
सूक्ष्ममतिश्लक्ष्णं ताम्रचूर्णं समाक्षिकं दद्यात् ।
किंभूतं तत् हृदिशोधनं हृदयं शोधयेदित्यर्थः ।
विषभुक्तायेत्याहिताग्न्यादित्वात् परो निपातः । काल
इत्युपलक्षणम् । देशसात्म्याग्न्यादीन् व्यपेक्षेत्यर्थः ।
शुद्धे हृदि स्वलिङ्गे ज्ञाते ततोऽनन्तरं हेमचूर्णस्य
शाणं कर्षचतुर्थांशं दापयेत् ॥ १३ ॥

१ अत्र “पक्वाशयगते” इति पाठान्तरम् ।

हे०—कृतपूर्वाक्तोपचारस्य विषभोपशान्तिविधयस्तु
माह—शुद्धायेति । पुनरपि कृतवमनविरचनाय ।
औषधकाले संसर्जनक्रमानन्तरमित्यर्थः । हृदि
हृदयस्थितविषनिर्हरणं ताम्रचूर्णं भूषणम् ।
शुद्धे हृदि हृदयशुद्धौ सत्यां शाणं कर्षचतुर्थांशम् ॥ १३ ॥

हेमि दत्ते सति यो गुणः स्यात्तमाह

न सज्जते हेमपांगं पद्मपत्रेऽम्बुवद्विपम् ।

जायते विपुलं चायुर्गरेऽप्येव विधिः स्मृतः ।

स०—हेम पिवतीति हेमपस्तस्यामे विषं न सज्ज
कथम् । पद्मपत्रे जलमिव । तस्य च हेमस्य वि-
र्णमायुर्जायते । एष विधिर्गरेऽपि स्मृतो यो विष उक्तः
सज्जत इत्यत्रात्मनेपदं चित्यम् ॥ १४ ॥

प०—हेमि दत्ते सति यो गुणः स्यात्त-
माह—हेम पिवतीति हेमपस्तस्याङ्गे विषं न सज्ज
ते । कथम् पद्मपत्रे जलमिव । तस्य च हेमप-
विस्तीर्णमायुर्जायते एष विधिर्गरेऽपि स्मृतो यो
उक्तः । सज्जत इत्यत्रात्मनेपदं चिन्त्यम् ॥ १४ ॥

हे०—सुवर्णप्रयोगफलमाह—हेमं पिवतीति हेमपस्तस्य
विषं न सज्जते संगं न गच्छति विपुलं चायुर्जायते । स
इति पाठे संगार्थकपञ्जरात्मनेपदत्वं चिन्त्यम् । विषो
विधिं गरे इति दिशति—गरं—कृत्रिमं विषं “वीणमुख
योर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः ” इति गरे विषविधिर्गम्यात्तत्वाद्
देशः ॥ १४ ॥

विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्विषगरापमम् ॥ १५ ॥

स०—विरुद्धं चाहारं विषगरापमं विद्यात् । वि-
गरवद्विरुद्धाहारा अपि व्याधिभृत्युहंतव इत्यर्थः । त
चोक्तं संग्रहे । विस्फोटगुल्ममद्विद्रविमं हृदयभक्तं जो-
लस्मृतिमतीन्द्रियचित्तनाशम् । कुर्याद्विरुद्धमशनं
मस्रपित्तमष्टौ गदांश्च महतो विषवच्च मृत्युमिति १५

प०—विरुद्धं चाहारं गरविषोपमं विद्यात् । वि-
गरवद्विरुद्धाहारा अपि व्याधिभृत्युहंतव इत्यर्थः
तथाचोक्तं संग्रहे—“विस्फोटगुल्ममद्विद्रविमं हृदयभक्तं
जोबलस्मृतिमतीन्द्रियचित्तनाशम् । कुर्याद्विरुद्धमश-
ज्वरमस्रपित्तमष्टौ गदांश्च महतो विषवच्च
मृत्युम् ॥ १५ ॥

हे०—अथ विरोधादन्नपानरक्षाविरुद्धान्नस्य दोषहेतुत्व-
माह—विरुद्धं संयोगादि विरोधवन्तं कस्यचिद्विरुद्धाहारस्य
विषयत्सद्यो नाशनत्वात्कस्यचिद्वरवत्कालांतरनाशनत्वाद्दो-
गजनकत्वाच्चोपमानद्वयमुक्तम्, उक्तं च संग्रहे—विस्फोट-
गुल्ममदविद्रविशोफयक्ष्मतेजोबलस्मृतिमतीन्द्रियतेजना-
शान् । कुर्याद्विरुद्धमशनं ज्वरमस्तपित्तमष्टौ गदांश्च महतो
विषयवच्च मृत्युः ।” इति । विरोधश्च सप्तधा—संयोगसंस्का-
रमात्रादेशकालावस्थास्वभावभेदात् । संयोगस्त्रिधा—बलव-
द्गुणानां साम्याद्वैषम्यात्साम्यवैषम्याभ्यां च । एवं नव
भेदाः । ते च सोदाहरणाः संग्रहे दर्शिताः । बलिनां मिथो
गुणानां विषमतया, समतयाप्युभयथापि संस्कारादिवशा-
दपि भवति निसर्गादपि विरोधः । “ क्षीरं कुलत्थैः पन-
सेन मत्स्यैस्ततं दधिक्षीरवृते समांशे । वार्ष्णेरे रात्रिषु
सक्तवश्च तोयान्तरास्ते यवकास्तथा च । ” इति । ते च
वक्ष्यमाणेषु स्वबुद्ध्या विवेचनीयाः ॥ १५ ॥

तदेव विरुद्धभोजनमाह—

आनूपमामिषं माषक्षौद्रक्षीरविरुद्धकैः ।

विरुध्यते सह विसैर्भूलकेन गुडेन वा ॥

विशेषात्पयसा मत्स्या मत्स्येष्वपि चिलीचिमः

स०—आमिषं मांसमानूपं महामृगवारिचरवारिश-
याख्यं माषादिभिः सप्तभिः सह विरुध्यते । आनूपे-
ष्वपि मध्ये विशेषादतिशयेन पयसा सह मत्स्या विरु-
ध्यते । यतो मत्स्यक्षीरे स्वादुरसविपाकित्वान्महा-
भिष्यन्दिनी । शीतोष्णयोगाच्च परस्परविरुद्धे । मत्स्ये-
ष्वपि चिलीचिमाख्यो मत्स्यः पयसा सहात्यन्तविरुद्धः । स
पुनः शकलीरो लोहिताक्षः सर्वतो लोहितराजिः प्रायो
भूमौ चरति । सोऽत्यभिष्यन्दिनमत्वात्सुतरां विरुद्धः ।
एष चाहारोऽनिर्दिष्टविकारकारी यथोक्तान् विस्फोटा-
दीन् करोति । कालान्तरेण च चिकित्सां विना प्राणा-
नपि हरति । कश्चिच्च विरुद्धाहारो निर्दिष्टविकारकारी ।
यथोपोदकाऽतिसारायेति ॥ १६ ॥

प०—तदेव विरुद्धभोजनमाह—आमिषं
मांसमानूपं महामृगवारिचरवारिशयाख्यं माषादि-
भिः सप्तभिः सह विरुध्यते आनूपेष्वपि मध्ये
विशेषादतिशयेन पयसा सह मत्स्या विरुध्यन्ते।यतो
मत्स्यक्षीरे स्वादुरसविपाकित्वान्महाभिष्यन्दिनी

शीतोष्णयोगाच्च परस्परविरुद्धे मत्स्येष्वपि चिली-
चिमाख्यो मत्स्यः पयसा सहात्यन्तविरुद्धः । स
पुनः शकलीरो लोहिताख्यः सर्वतो लोहितराजि
प्रायो, भूमौ चरति सोऽत्यभिष्यन्दिनमत्वात्सु-
तरां विरुद्धः । एष चाहारोऽनिर्दिष्टविकारकारी
यथोक्तान् विस्फोटादीन् करोति । कालान्तरेण च
चिकित्सां विना प्राणानपि हरति । कश्चिच्च विरु-
द्धाहारो निर्दिष्टविकारकारी । यथा उपोदिका
तिसारायेति ॥ १६ ॥

हे०—तथाचूपस्य माषादिभिर्विरोधमाह—विरुद्धकम
ङ्कुरितं धान्यं, माषादिष्वेकेनापि विरोधो ज्ञेयः । यदा
खारणादिः—“ गुडमाषतिलक्षीरविरुद्धाविसमूलकैः
ग्राम्यान्पौदमांसानामेकेनापि विरुध्यते ॥ ” इति । विरो-
धश्चैकध्यमभ्यवहारे न तु क्रमेण । यथाह सुश्रुतः—ग्राम्या
नूपौदकपिशितानि मधुगुडतिलपयोमाषमूलकविषविरुद्ध
कैश्च नैकध्यमद्यादिति । उक्तेष्वपि मत्स्यपयसोर्विशेषादि
रोधः, ततोऽपि पयश्चिलीचिमयोः ॥ १६ ॥

विरुद्धमम्लं पयसा सह सर्वं फलं तथा ॥ १७ ॥

स०—अम्लं द्रव्यं पयसा सह सर्वं विरुद्धम् । सर्वं
ग्रहणं द्रवाद्वग्रहणार्थम् । द्रवं कांजिकादि । अद्र-
चुक्रिकादिकमित्यर्थः । अन्यथा पयसो द्रवसमानजा
तीयत्वात्कांजिकाद्येव द्रवद्रव्यं विरुध्येत न चुक्रिका
दिकमपि । ननु तृतीययैव सहार्थो लब्ध एव । यथा
वाराहं श्वाविधा नाद्यादित्यत्र । ततः किं सहशब्देन
सत्यमेतत् । सहग्रहणं तु नियमार्थम् । सहैकध्यम
म्लेनोपयुज्यमानं विरुद्धम् । यदा त्वम्लेन गोरसादिन
क्षीरशाकसंज्ञव्यजनकरणार्थं पयः संस्क्रियते तदा तस्य
द्रव्यांतरत्वापत्तेर्विरोधो नास्ति । तथा दधिक्षीरादिन
घृतं पच्यते तत्राऽप्यविरोध एव । द्रव्यांतरत्वात् ।
पूर्वस्याऽपि सहशब्दस्यैवंप्रायमेव प्रयोजनमभ्यूह-
मिति । अपि च । क्षीरे मुक्त उत्तरे कालेऽप्यम्लं न
भोज्यमिति प्रतिपादनार्थं च सहग्रहणम् । तथा
चोक्तं संग्रहे । सर्वं चाम्लं पयसा सहैकध्यं तदुत्तरं वा
विरुद्धमिति । फलं तथेति । फलमक्षौडादि च पयसा
सह विरुद्धम् । सर्वशब्दः सर्वत्र न संबंधनीयो यतो
न सर्वं फलं पयसा सहाभ्यवहर्तुं विरुद्धम् । अपि तु

अदेव । तथा च मुनिः परिसंख्ययैवाऽपठत् । तथा
। प्रातःकलकुचकरमर्दमोचदन्तशठबदरकोशाग्रभव्य-
वकपित्थतित्तिडीकपालेवताक्षोडपनसनालिकेरदा-
मलकान्येवंप्रकाराणि चान्यानीति । तस्मान्न
फलं पयसा सहाभ्यवहर्तुं विरुद्धं किंतु मुन्यु-
॥ १७ ॥

१०-अम्लं द्रव्यं पयसा सह सर्वं विरुद्धम् ।
। हणं द्रवाद्वग्रहणार्थम् । द्रवं कांजिकादि ।
। चुक्रिकादिकमित्यर्थः । अन्यथा पयसो द्रव-
नजातीयत्वात् कांजिकाद्येव द्रवद्रव्यं विरुध्येत
चुक्रिकादिकमपि । ननु तृतीययैव सहार्थो
एव । यथा वाराहं श्वाविधा नाद्यादित्यत्र ।
किं सहशब्देन सत्यमेतत् । सहग्रहणं तु निय-
म् । सहैकध्यमम्लेनोपयुज्यमानं विरुद्धम् ।
त्वम्लेन गोरसादिना क्षीरशाकसंज्ञव्यञ्जनक-
र्थं पयः संस्क्रियते तदा तस्य द्रव्यान्तरत्वापत्ते-
र्यो नास्ति । तथा दधिक्षीरादिना घृतं पच्यते
व्यविरोध एव, द्रव्यान्तरत्वात् । पूर्वकस्यापि
। त्वस्यैवंप्रायमेव प्रयोजनमभ्यूह्यमिति । अपि
क्षीरे भुक्ते उत्तरे कालेऽप्यम्लं न भोज्यमिति
। तदनाथं च सहग्रहणम् । तथा चोक्तं संग्रहे-
चाम्लं पयसा सहैकध्यं तदुत्तरं वा विरुद्ध-
॥ फलं तथेति । फलमक्षोडादि च पयसा सह
द्रुम् । सर्वशब्दः सर्वत्र न सवन्धनीयो यतो
र्वं फलं पयसा सहाभ्यवहर्तुं विरुद्धमपि तु
अदेव । तथा च मुनिः परिसंख्ययैवापठत् ।
। आम्नाम्नातकलकुचकरमर्दमोचदन्तशठबदरको-
भव्यजाम्बवकपित्थतित्तिडीकपालेवताक्षोडप-
नालिकेरदाडिमामलकान्येवंप्रकाराणि चान्या-
॥ तस्मान्न सर्वं फलं पयसा सहाभ्यवहर्तुं विरुद्धं
। मुन्युक्तमेव ॥ १७ ॥

१०-अम्लादिभिः पयसो विरोधमाह-सर्वमम्लं द्रव-
च पयसा सह विरुद्धं, सहभावोऽत्र पयसा
मपि सेवितेनाम्लेन ज्ञेयः । उक्तं हि संग्रहे सर्वं चा-
। यस्यैकध्यं तत उत्तरं वा विरुद्धम् । तथा सर्वं फलम-
नम्लं च ॥ १७ ॥

कुलत्थवरककङ्गुगुल्लमकुष्टकाः ॥ १८ ॥

स०-तद्वदिति । फलवत् कुलत्थादयः पयसा सह
विरुद्धाः । वरको ब्रीहिभेदः । वरकोदालकेति प्रागुक्तेः ।
। वल्लमकुष्टकौ शिबीधान्यविशेषौ । उपलक्षणं चेदम् ।
। माषनिष्पावावपि हि विरुद्धौ पयसा सहेति संग्रहे
कथितम् ॥ १८ ॥

प०-तद्वदिति । फलवत्कुलत्थादयः पयसा
सह विरुद्धाः । वरको-ब्रीहिभेदः । वरकोदाल-
केति प्रागुक्तेः । वल्लमकुष्टकौ-शिम्बिधान्यविशेषौ ।
। उपलक्षणं चेदम् । “ माषनिष्पावावपि हि विरु-
द्धौ पयसा सह । ” इति संग्रहे कथितम् ॥ १८ ॥

हे०-तद्वत्कुलत्थादयः वरको ब्रीहिभेदः, कङ्गुः
प्रियङ्गुः, वल्लः निष्पावः, मकुष्टः कलायभेदः । सुश्रुत-
। आह-वल्लिफलच्छत्राकवकरीराम्लफललवणकुलत्थपिण्या
कदधितैलानूपीदकविरोधिषुष्कशाकाजाविकमांसमद्यजा-
। मद्यचिलीचिमगोधामत्स्यवराहमाषाश्च नैकध्यमश्नीयात्
पयसोऽन्ते वेति ॥ १८ ॥

भक्षयित्वा हरितकं मूलकादि पयस्यजेत् ॥ १९ ॥

स०-भक्षयित्वेति । हरितकं मूलकं कुठेरादि
भुक्त्वा पयस्यजेन्न पुनः शाकम् भुक्त्वा । मूलकादि-
। स्निग्धस्विन्नं शाकसाधनेन साधितं भुक्त्वा क्षीरं न त्यजेत् ।
। एतस्मादेव च ज्ञापकान्मूलकादीनामुभयरूपत्वं वेद्यम् ।
। मूलकादीनां यदि शाकत्वप्रसिद्धिरेवाऽभविष्यत् ततो
हरितकं मूलकादि भक्षयित्वेति तत्रकृन्नावक्ष्यत् ।
। तस्मान्मूलकस्य हरितकत्वं च ज्ञेयम् । लशुनेन सह क्षीरस्य
प्रयोगो य उक्तः साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुःप-
। लमिति स न विरुद्धः । अग्न्यादिसंपर्काद् द्रव्यान्त-
। रत्वोत्पत्तेः ॥ १९ ॥

प०-भक्षयित्वेति । हरितकं मूलकं कुठेरादि
भुक्त्वा पयस्यजेन्न पुनः शाकम् । मूलकादिपय-
स्यजेत् । स्निग्धस्विन्नं शाकसाधनेन साधितं भुक्त्वा
क्षीरं न त्यजेत् । एतस्मादेव च ज्ञापकान्मूलकादी-
। नासुभयरूपत्वं वेद्यम् । हरितकत्वं, शाकत्वं च ।
। तथा मूलकादीनां यदि शाकत्वप्रसिद्धिरेवाभविष्यत्
ततो हरितकं मूलकादि भक्षयित्वेति तन्त्रकृन्नाव-
। क्ष्यत् । तस्मान्मूलकस्य हरितकत्वं च ज्ञेयम् ।
। लशुनेन सह क्षीरस्य प्रयोग उक्तः-“साधयेच्छुद्धः

प०—मध्वादीनि समांशानि तुल्यप्रमाणानि मिथो विरुध्यन्ते । कथम् । द्वे वा त्रीणि चैकत्र वा सर्वाणि । यथा—मधुसर्पिषी, मधुवसे, माक्षिकतैले, माक्षिकोदके । त्रीणि त्रीणि यथा—मधुसर्पिर्वसेत्येवमादि । ननु यद्येवंविधो विरोध उच्यते तत्कथमगस्त्यलेहे कुडवं च पृथग्धृतात् । तैलात् सपिप्पलीचूर्णवत् सिद्धशाते च माक्षिकादिति तैलधृतमधूनां तुल्यांशानां प्रयोगक्रमः । केवलानां मध्वादीनां समांशानामुपयोगो दिवसादविरोध एव न तु द्रव्यान्तरसंयोगेन । तेषां संयोगसंस्कारादिवशाद्विशिष्टगुणान्तरोत्पत्तिर्दृष्टा । तस्मादगस्त्यलेहादौ द्रव्यान्तरे संयोगादिवशादविरोध एव ॥ २४ ॥

हे०—मध्वादीनां मिथः संयुक्तानां विरोधमाह—द्विशस्त्रिंश इत्युपलक्षणम्, तेन चतुष्पञ्चशोऽपि ज्ञेयः । उक्तं ह्यन्यत्र मधुसर्पिर्वसातैलपानीयानां मानविरुद्धानां द्वित्रिचतुष्पञ्चमिलितानां षड्विंशतिर्विरुद्धप्रकारा भवन्तीति ॥ २४ ॥

भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानतः । मधुपुष्करबीजं च मधुमैरेयशार्करम् । मन्थानुपानः क्षैरेयो हारिद्रः कटुतैलवान् ॥ २५ ॥

स०—भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानतोऽनुपानेन विरुध्यते । तृतीयार्थे तसिप्रत्ययः । अपिशब्दान्न केवलं समांश इत्यर्थः । मधु माक्षिकं पुष्करबीजं चैकध्वं विरुध्यते । तथा मधु माक्षिकं मैरेयं खर्जूरसवं शार्करं शर्करया कृतं मयमेकत्रोपयुक्तं विरुध्यते । क्षैरेयः पायसो मन्थानुपानो विरुद्धः । मन्थोऽनुपानं यस्य स एवम् । क्षैरेय इति क्षीराड्डब् । हारिद्रः कुप्रसवः शाकविशेषः सार्पच्छत्रानुकारी पीताभासः कटुतैलवान् सर्षपतैलभृष्टो विरुद्धः ॥ २५ ॥

प०—भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानेन विरुध्यते । तृतीयार्थे तसिः । अपिशब्दान्न केवलं समांश इत्यर्थः । मधु माक्षिकम्, पुष्करबीजं चैकध्वं विरुध्यते । तथा मधु माक्षिकं मैरेयम्, खर्जूरसवम्, शार्करं शर्करया कृतं मयमेकत्रोपयुक्तं विरुध्यते । क्षैरेयः पायसो मन्थानुपानो विरुद्धः । मन्थोऽनुपानं च यस्य स एवम् । क्षैरेय इति “क्षीराड्डब्” ।

हारिद्रः कुप्रसवः शाकविशेषः सार्पच्छत्रानुकारी पीताभासः कटुतैलवान् सर्षपतैलभृष्टो विरुद्धः ॥ २५ ॥

हे०—मध्वाज्ययोर्दिव्यानुपानाद्विरोधमाह—भिन्नांशे इति । अपिशब्दात्समांशे च । मधुपुष्करबीजयोर्विरोधमाह—मधु—माक्षिकम्, पुष्करबीजं—पद्मबीजम् मध्वादीनां विरोधमाह—मधु माक्षिकं माद्रीकमित्यरुणदत्तः । मैरेयो धान्यासव इति चन्द्रनन्दनः । खर्जूरसव इत्यरुणदत्तः इदुश्च । मैरेयो धातुकीपुष्पगुडधान्यक्षसहितमिति माधवकारः । “आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरप्येकभाजने । सन्धानं तद्विजानीयान्मैरेयमुभयात्मकम् ॥ ” इति । जेज्जटो, ब्रह्मदेवश्च । पैष्टी-गुडासवमधुभिः, पैष्टी मध्वासवगुडैर्वि त्रियोनिमैरेय इति डल्लणः । सर्वमेतत्प्रमाणं सर्वेषामामत्वाच्छङ्क्यमानस्यापि विरोधस्य परिहरणीयत्वाच्च । शार्करं शर्कराकृतं मयम् । अत्र चकारमनुवर्त्य पद्मोत्तरिकाशाकमनुक्तमपि समुच्चेयम्, चतुर्णां योगस्य विरुद्धत्वात् । चरकोऽप्याह—पद्मोत्तरिकाशाकम्, शार्करो मैरेयो मधु च सहोपयुक्तं वातं चातिप्रकोपयतीति । संग्रहेऽप्येवमेवोक्तम् । पद्मोत्तरिकाशाकम्-कुसुम्भशाकम्, क्षैरेयस्य मन्थानुपानाद्विरोधमाह—द्रवालोडिताः सक्तवो-मन्थः, क्षैरेयः पायसः । हरिद्राकटुतैलयोर्विरोधमाह—हारिद्रः पीतवर्णच्छत्रविशेषः कंदः, कटुतैलवान्सर्षपतैलभृष्टः ॥ २५ ॥

उपोदकाऽतिसाराय तिलकल्केन साधिता २६

स०—उपोदका तिलकल्केन साधिताऽतिसाराय । तादर्थ्ये चतुर्थ्यत्र । अर्थो निमित्तम् । तस्मै इदं तदर्थं तदर्थमेव तादर्थ्यम् । तेनातिसारकरणमित्ययमर्थो जायते ॥ २६ ॥

प०—उपोदका—तिलकल्केन साधिताऽतिसाराय । तादर्थ्ये चतुर्थ्यत्र । अर्थो निमित्तम् । तस्मै इदं तदर्थम्, तदर्थमेव तादर्थ्यम् । तेनातिसारकरणमित्यर्थो जायते ॥ २६ ॥

हे०—उपोदकायास्तिलकल्कसंस्कारेण विरोधमाह—उपोदकेति ॥ २६ ॥

बलाका वारुणीयुक्ता कुल्माषैश्च विरुध्यते ॥ भृष्टा वराहवसया सैव सद्यो निहन्त्यसून् २७ ॥

स०—बलाका पक्षिजातिर्वारुण्या प्रसन्नया युक्ता विरुद्धा । कुल्माषैर्नातिस्विन्मुद्रादिभिश्च सह विरुध्यते ।

नैव बलाका वराहवसया भृष्टा सद्यस्तत्क्षणादेव प्राणान् मारयति ॥ २७ ॥

प०—बलाका पक्षिजातिर्वारुण्या प्रसन्नया युक्ता विरुध्यते । कुल्मापैर्नातिस्विन्नमुद्रादिभिश्च सह विरुध्यते । सैव बलाका वराहवसया भृष्टा सद्यस्तत्क्षणादेव । प्राणान् मारयति ॥ २७ ॥

हे०—बलाकाया वारुण्यां गालकुल्मापयोगाच्च विरोधमाह—बलाकेति । अर्द्धस्विन्ना मुद्रादयः कुल्मापाः । बलाकाया वराहवसया भर्जनाद्विरोधमाह—भृष्टेति ॥ २७ ॥

तद्वृत्तिरिपत्राद्यगोभालावकपिजलाः ।
परण्डेनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेन विमूर्छिताः २८ ॥

म०—तित्तिर्यादय परण्डेनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेनैरुत्तैलेन विमूर्छिता बहुशो भृष्टास्तद्वलाकावत्सद्यो जीवितहराः । पत्रादयो मयूरः ॥ २८ ॥

प०—तित्तिर्यादय परण्डेनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेनैरुत्तैलेन मूर्छिता बहुशो भृष्टास्तद्वलाकावत् जीवितहराः । पत्रादयो मयूरः ॥ २८ ॥

हे०—तित्तिर्यादीनां संस्कारविशेषाद्विरोधमाह—तद्वृत्तिरिति । पत्रादयो—मयूरः, कपिजलो—गौरतित्तिरिः । परण्डेन—परण्डकाष्ठेन, तत्तैलेन—परण्डतैलेन, विमूर्छिताः—भृष्टाः, तद्वलाकावत्सद्यो म्रियन्ति ॥ २८ ॥

हारीतमांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाचितम् ॥
हारिद्राग्निना सद्यो व्यापादयति जीवितम् २९

म०—हारीतस्य पक्षिविशेषस्य मांसं हारिद्रशूलके प्रोतमासक्तं च तत्पाचितं च हारिद्राग्निना सद्यो जीवितं हन्ति ॥ २९ ॥

प०—हारीतस्य पक्षिविशेषस्य मांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाचितं हारिद्राग्निना सद्यो जीवितं हन्ति ॥ २९ ॥

हे०—हारीतस्य संस्कारविशेषाद्विरोधमाह—हारीतः—प्रनुदपक्षिविशेषः, हारिद्रशूलकं—दारुहरिद्राकाष्ठकृतं शूलम्, हारिद्रावह्निना—दारुहरिद्राकाष्ठेनाग्निना ॥ २९ ॥

भस्मपांशुपरिध्वस्तं तदेव च समाक्षिकम् ३० ॥

म०—तदेव हारीतमांसं भस्मपांशुपरिध्वस्तं समाक्षिकं विरुद्धम् । भस्म च पांशुश्च भस्मपांशू भस्मरेणू ताभ्यां

परिध्वस्तं धूसरितम् । सिद्धसारे चोक्तम् । न जातु कटुतैलेन भृष्टामद्यादुपोदकाम् । प्रियंगुक्लक्लिग्वांगः पायसं न समाचरेदिति ॥ ३० ॥

प०—तदेव हारीतमांसं भस्मपांशुपरिध्वस्तं समाक्षिकं विरुद्धम् । भस्म च पांशुश्च भस्मपांशू ताभ्यां परिध्वस्तं ताभ्यां धूसरितम् । सिद्धसारे चोक्तम्—“न जातु कटुतैलेन भृष्टामद्यादुपोदकाम् । प्रियंगुः कल्कसिद्धाङ्गः पायसं न समाचरेत्” इति ॥ ३० ॥

हे०—हारीतमांसस्य भस्मादिसंयोगाद्विरोधमाह—भस्मना, पांशुना वा परिध्वस्तं सद्यो विरुद्धितम्, मध्वक्तं हारीतमांसं सद्यो जीवितं व्यापादयति ॥ ३० ॥

द्रव्याणामानृत्याप्रतिपदोक्त्याऽशेषविरुद्धसंग्रहः
कर्तुमशक्य इति तत्संग्रहार्थं व्यापि लक्षणमाह—

यत्किञ्चिदोषमुत्क्रेश्य न हरेत्तत्समासतः ।
विरुद्धं शुद्धिरश्रेष्ठ शमो वा तद्विरोधिभिः ३१ ।

स०—यत्किञ्चिदन्नपानौषधं वा दोषमुत्क्रेश्य स्वस्थानात्संचल्य न हरेद्बहिर्न निष्कासयेत् तत्समासतः संक्षेपतो विरुद्धम् । शुद्धिरश्रेष्ठ । अत्र विरुद्धाहारकृते विकारे शुद्धिर्वमनविरेकादिरूपेष्टा श्रेष्ठा । कुपितदोषसमूहस्य वमनादिभिर्निर्हरणात्तन्निर्हारे चारोग्योत्पत्तिः शमो वेति । न केवलं शुद्धिरिष्टा शमश्चेष्टः । कैः । तेषां वैरोधिकोपितदोषाणां तत्कृतानां वा विस्फोटादीनां विकाराणां विरोधिभिः प्रतिपक्षभूतैरौषधैः ॥ ३१ ॥

प०—द्रव्यापरीतं तत्प्रतिपदोक्त्याऽशेषविरुद्धः सङ्ग्रहः कर्तुमशक्यः इति तत्सङ्ग्रहार्थं व्यापि लक्षणमाह—यत्किञ्चिदन्नपानौषधं वा दोषमुत्क्रेश्य स्वस्थानात् संचल्य न हरेत् न निष्कासयेत् तत्समासतः संक्षेपतो विरुद्धम् । शुद्धिरश्रेष्ठ । अत्र विरुद्धाहारे कृते विकारे शुद्धिर्वमनविरेकादिरूपा इष्टा श्रेष्ठा । कुपितदोषसमूहस्य वमनादिभिर्निर्हरणात्तन्निर्हारे चारोग्योत्पत्तिः । शमो वेति । न केवलं शुद्धिरिष्टा शमश्चेष्टः । कैः । तेषां वैरोधिकोपितदोषाणां तत्कृतानां वा विस्फोटादीनां विकाराणां विरोधिभिः प्रतिपक्षभूतैरौषधैः ॥ ३१ ॥

हे०—अनुक्तविरोधसंग्रहार्थं विरोधसामान्यलक्षणमाह—यत्किञ्चिद्द्रव्यं दोषमुत्क्रेशयति न तु निर्हरति, तत्सर्वं विरुद्धं

समासतः संक्षेपात् । विस्तरतस्तु संयोगादिभेदैरनन्तः शो-
धनमप्युक्त्वैव शयति परं निर्हरति, शमनमपि न निर्हरति परं
नोत्कलेशयतीति न तयोर्विरुद्धत्वम् । अथ विरुद्धान्नपानजानां
व्याधीनां प्रतीकारः । तत्र उत्पन्नानां प्रतीकारमाह-शुद्धिर्वि-
भनविरेचनादिका । अत्र विरुद्धान्नजेषु व्याधिषु ये तु शुद्धि-
नार्हन्ति तेषां शमनं प्रतीकार इष्टः । कैस्तद्विरोधाभि-
स्तस्य विरुद्धान्नस्य विरोधिभिः प्रतिपक्षभूतैराहारविहारौ-
पधैः ॥ ३१ ॥

न च शोधनशमनरूप एवोपक्रमोऽत्रेत्याह—
द्रव्यैस्तैरेव वा पूर्वं शरीरस्याऽभिसंस्कृतिः ३२

स०—तैरेव वैरोधिककुपितदोषप्रतिपक्षभूतैर्द्रव्यैः
पूर्वं प्रथमं या शरीरस्याऽभिसंस्कृतिः सा च विरुद्धाहा-
रकृते विकारे प्रशस्तेति । यथा माक्षिकहरीतक्यादिना
पित्तश्लेष्महरणौषधेन संततशीलनादभिसंस्कृते देहे पित्त-
श्लेष्मकरं विरुद्धमुपयुक्तं सद्विकर्तुमशक्तम् । एतदुक्तं
भवति । विरुद्धप्रतिपक्षगुणवता द्रव्येण देहस्तथा दाढर्यं
प्राहितो यथा विरुद्धमपि द्रव्यं विकारं कर्तुं
नालम् ॥ ३२ ॥

प०—न च शोधनशमनरूप एव क्रम इत्यत्राह-
तैरेव वैरोधिककुपितदोषप्रतिपक्षभूतैर्द्रव्यैः पूर्वं प्रथमं
या शरीरस्याभिसंस्कृतिः सा च विरुद्धाहारे कृते
विकारे प्रशस्तेति । यथा—माक्षिकहरीतक्यादिना
पित्तश्लेष्महरणौषधेन संततशीलनादभिसंस्कृते देहे
पित्तश्लेष्मकरं विरुद्धमुपयुक्तम् । तद्वि कर्तुमशक्यम् ।
एतदुक्तं भवति । विरुद्धप्रतिपक्षगुणवता द्रव्येण
देहस्तथा दाढर्यं प्राहितो यथा विरुद्धमपि द्रव्यविकारं
कर्तुं नालम् ॥ ३२ ॥

हे०—अनुत्पन्नानामुत्पत्तिप्रतिबन्धहेतुप्रतिप्रकारमाह-
तैरेव विरुद्धान्नविरोधिभिरेव पूर्वं विरुद्धान्नसेवनात्प्रागभिसं-
स्कृतिस्तद्विषयभावितत्वं तैर्विरुद्धान्नैरेव शरीरस्याभिसंस्कृति-
रिति व्याख्याने सात्त्विकमल्पं च भोजनमिति वक्ष्यमाणेन
सात्त्विकेन पौनरुक्त्यम् ॥ ३२ ॥

व्यायामस्निग्धदीप्ताग्निवयःस्थबलशालिनाम् ।
विरोध्यपि न पीडायै सात्त्विकमल्पं च भोजनम्

स०—व्यायामो विद्यते येषामित्यर्शआदित्वादच् ।
वयःस्थास्तरुणाः । बलेन शालितुं श्लाघितुं शीलं येषां

ते बलशालिनः । स्निग्धाः स्निग्धवृष्याहारसात्त्व्याः
व्यायामिनां विरोध्यपि भोजनं न पीडायै न रोगोत्प-
त्तये । एवं स्निग्धादीनां प्रत्येकं संबन्धः कार्यः
केचिद्व्यायामीति पठति । तथा विरुद्धमप्यन्नं यदभ्या-
सात्सात्त्व्यं सात्त्विकभूतं तथाऽल्पमल्पमात्रया च यद्भोजनं
तच्च विरुद्धमपि न पीडायै इति योज्यम् ॥ ३३ ॥

प०—व्यायामो विद्यते येषाम्, स्निग्धः दीप्तो
ऽग्निर्येषाम् । वयःस्थास्तरुणाः । बलेन शालितुं शीलं
येषां ते बलशालिनः । स्निग्धाः वृष्याहारसात्त्व्याः
व्यायामिनां विरोध्यपि भोजनं न पीडायै न रोगो-
त्पत्तये । एवं स्निग्धादीनां प्रत्येकं सम्बन्धः कार्यः
केचिद्व्यायामीति पठन्ति । तथा विरुद्धमप्यन्नं यद-
भ्यासात् सात्त्व्यं सात्त्विकभूतं तथा अल्पमात्रया च
यद्भोजनं तच्च विरुद्धमपि न पीडायै इति
योज्यम् ॥ ३३ ॥

हे०—व्यायामादीनामनुत्पत्तिहेतुत्वमाह—व्यायामिनो
व्यायामनित्याः, स्निग्धाः—स्नेहभावितशरीराः, वयःस्था
स्तरुणाः, बलशालिनः—सहजबलयुक्ताः । सहात्मना भवं
सात्त्विकम्—आत्मनः सहायभूतमनुकूलं सुखावहमित्यर्थः
तच्च द्विविधं—कृत्रिममकृत्रिमं च । तत्र यदभ्यासेः
क्रियते तत्कृत्रिमम् । उक्तं च संग्रहे—“अहितान्या
चान्येषामभ्यासादुपशेरते ।” इति । अकृत्रिमं द्विविधं
निरुपाधिकं, सोपाधिकं च । तत्र दोषादिनिरपेक्षं निरु-
पाधिकम् । तदेव सात्त्विकमल्पम् । यदाह चरकः—“उपशेते
यदौचित्याद्दोषसात्त्व्यं तदुच्यते” इति । दोषादिसापेक्षं
सोपाधिकम् । तत्र दोषादिविपरीतगुणत्वमुपाधिः । यदा
खारणादिः—“दोषप्रकृतिदेशतुल्यव्याधीनां स्वगुणैः पृथक्
विपरीतगुणं सात्त्व्यं तुल्यं वासात्त्व्यमुच्यते ॥” इति
असात्त्व्यं तु यथाकथं सात्त्व्यविपरीतम् । तत्र कृत्रिम-
चिरपरित्यागेन क्रियते, सोपाधिके दोषादितुल्यगुणत्व-
मुपाधिः । सात्त्व्यासात्त्व्ये एव निरुपाधिके पथ्यापथ्ये
उच्यते । सोपाधिके त्वौषधानौषधे । तत्र विरुद्धभो-
जनस्य निरुपाधिकासात्त्व्यस्य कृत्रिमत्वेन सोपाधिकत्वेन
वा सात्त्व्यत्वे सति न पीडाकरत्वम् । निरुपाधिकसो-
पाधिककृत्रिमाणामुत्तरोत्तरं बलवत्त्वात् । किमत्र प्रमाण-

१ अत्र “भूतम्” इति खपुस्तके वर्तते ।

२ अत्र “चासात्त्व्यम्” इति खपुस्तके ।

मितचेत् । “ निरुपाधिकात्सोपाधिकं बलीयः ” इत्यत्र तावत्संग्रहवचनं प्रमाणं—“ दोषादिवैपरीत्येन हरंते रोगिणां रुजम् । ऐक्यं दधिदुग्धादियोजना न विरुध्यते ॥ ” इति । ताभ्यामपि कृत्रिमं बलीय इत्यत्र ऋतुचर्योक्तऋतुसन्धिक्रमः । तत्र हि पूर्वतुचर्याया उत्तरत्र सम्बन्धात्सोपाधिकमसात्म्यत्वम् । पूर्वतुशीलनाच्च कृत्रिमं सात्म्यत्वम् । उत्तरतुचर्यायास्तु तत्सम्बन्धात्सोपाधिकं सात्म्यत्वम् । पूर्वतुशीलनाच्च कृत्रिममसात्म्यत्वम् । तत्र कृत्रिमाभ्यां सोपाधिकयोर्वाधं मत्वा तन्निवृत्त्यर्थमृतुसन्धिक्रम उक्तः । देशकालप्रकृतिदोषव्याधिसात्म्यानामुत्तरोत्तरं बलवदुत्तरोत्तरमेवान्तरंगत्वात् । अल्पं हीनमात्रं, नन्वल्पमप्यल्पां पीडां करोत्येव तत्कथं न पीडयेत्, सत्यं करोत्येव । किंत्वसावत्पत्वेनानभि-व्यक्तत्वादसद्वदुपचर्यते, अनुदरा कन्येतिवत् । अस-कृदुपयुज्यमाने तु तस्मिन्नभिव्यज्यत एव । विरुद्धमपि सात्म्यं न बाध्यते किंपुनरविरुद्धम् अतः सात्मीकर-णमाह ॥ ३३ ॥

अथ यद्यप्यमपि सात्म्यतां प्राप्तं तर्किं त्याज्यं न वा । कथं च त्याज्यं कथं च पथ्यं भोज्यमित्याह—

पादेनापथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा त्यजेत् ३४ ॥

स०—अपथ्यमहितमन्नं पानं वा यल्लङ्घनप्लवनजागरणस्वप्नादिकं वा चेष्टितमहितमभ्यस्तं तत्पादेन चतुर्थांशेन त्यजेदहितफलत्वात् । तद्वि शरीरोचितमप्यपथ्यत्वादुदकं दोषाय संपद्यते न गुणाय । यदि तु तदपथ्यमभ्यस्तं तथा सात्मीभूतं यस्मिंश्चतुर्थांशेनाऽपि त्यज्यमाने शरीरबाधा शक्यते वह्निमां-द्याद्वा तदा पादपादेन वा षोडशांशेन त्यजेदिति वाशब्दार्थः ॥ ३४ ॥

प०—यद्यप्यमपि सात्म्यत्वं प्राप्तं तर्किं त्याज्यं न वा । कथं च त्याज्यं कथं च पथ्यं भोज्यमित्याह—अपथ्यमहितमन्नं पानं वा । यल्लङ्घनप्लवनजागरणस्वप्नादिकं वा चेष्टितमहितमभ्यस्तं तत्पादेन चतुर्थांशेन त्यजेदहितफलत्वात् । तद्वि शरीरोचितमप्यपथ्यत्वादुदकं दोषाय संपद्यते न गुणाय । यदि तु तदपथ्यमभ्यस्तं तथा सात्मीभूतं यस्मिंश्चतुर्थांशेनापि त्यज्यमाने शरीरोचितमप्यपथ्यत्वादुद्वाधा शक्यते वह्निमान्द्याद्वा

तदा पादपादेन वा षोडशांशेन त्यजेदिति वाशब्दार्थः ॥ ३४ ॥

हे०—तत्र सात्मीकरणे क्रममाह—अभ्यासात्सात्म्यतां गतं यदपथ्यं तत्पादेन चतुर्थांशेन, पादपादेन वा षोडशांशेन वा त्यजेत् ॥ ३४ ॥

निषेवेत हितं तद्वदेकद्वित्र्यंतरीकृतम् ॥ ३५ ॥

स०—तेन तुल्यं वर्तते तद्वत् । तेनैव क्रमेण पादेन पादपादेन वा हितं निषेवेत शीलयेत् । कथमेतद्वय-मप्यपथ्यरूपं त्याज्यं पथ्यं निषेव्यं चेत्याह । एके-त्यादि । एकश्च द्वौ च त्रयश्च तैरंतरीकृतम् । एक-द्वित्रिभिरन्नकालैर्व्यवधानं कृत्वाऽपथ्यं पादेन पादपा-देन वा त्यजेत् । एकद्वित्र्यंतरीकृतमिति क्रियाविशे-षणत्वादत्र नपुंसकलिंगत्वम् । अधुनैतदेव स्पष्टीकृत्यो-च्यते । अपथ्यात्पाटलव्रीह्यादेरभ्यस्तात्पादमेकं त्य-क्त्वाऽनुचितात्पथ्यादन्नकालादेस्तमेव पादं दत्त्वा चतुष्पात्त्वं संपाद्य योज्यम् । एवमन्नकालमेकमतिवाह-येत् । एवं पादेनापथ्यमभ्यस्तं त्यक्तं भवति । पथ्यं चानुचितं निषेवितं भवति । तथा द्वितीयेऽन्नकाले सर्वमपथ्यं योजनीयम् । एवमेकेनान्नकालेनापथ्य-पादोऽंतरीकृतः । ततस्तृतीयेऽप्युचितादपथ्यात्पादद्वय-मपास्यानुचितात्पथ्यात्पादद्वयमुपयुज्य ततश्चतुर्थं सर्वम-पथ्यं भोज्यं पंचमे च । एवमन्नकालद्वयेन पथ्यपादद्वयसहि-तमपथ्यपादद्वयमंतरीकृतम् । ततः षष्ठेऽन्नकाले पाद-मुचितादपथ्यात्पादत्रयमनुचितात्पथ्याद्भुक्त्वा सप्तमाष्ट-मनवमानकालेषु सर्वमपथ्यं भोज्यम् । एवमन्नकालत्रयेणा-पथ्यमंतरीकृतम् । ततो दशमेऽन्नकाले सर्वं पथ्यं सेवनीयम् । एवं पादपादेनाप्ययमेव क्रमः । स्पष्टार्थं च दिक्प्रदर्श्यते । तथा यवकादेः षोडशांशं त्यक्त्वाऽनुचि-ताच्छात्यादेः पथ्यात्षोडशांशमेव दत्त्वा चतुष्पात्त्वं संपाद्य भोज्यम् । एवमपथ्यमभ्यस्तं पादपादेन त्यक्तं भवति पथ्यं चानुचितं निषेवितं भवति । द्वितीयेऽन्न-काले सर्वमपथ्यं सेव्यम् । एवमेकेनापथ्यषोडशांशोऽंत-रीकृतः । ततस्तृतीयेऽप्युचितादपथ्यात्पादपादद्वयमपास्या-ऽनुचितात्पथ्यात्पादपादद्वयं दत्त्वा चतुष्पात्त्वं संपाद्य

सेव्यम् । ततश्चतुर्थे पञ्चमे वाऽन्नकाले सर्वमपथ्यं भोज्यम् । एवं कालद्वयेन पादपादद्वयमपथ्यस्यान्तरीकृतम् । ततः षष्ठेऽन्नकालेऽनुचितात्पथ्यात्पादपादत्रयमुचितादपथ्या—
त्पादपादास्त्रयोदशेति भोज्यम् । ततः सप्ता-
ष्टमनवमानकालेषु सर्वमपथ्यं भोज्यम् । एवं
कालत्रयेणांतरीकृताः । ततो दशमेऽन्नकाले पथ्याद-
नुचितात्पादपादाश्चत्वारः । अपथ्यपादपादा द्वादशेति
भोज्यम् । तत एकादशे सर्वमपथ्यं भोज्यम् ।
तत एकैनान्नकालेनांतरीकृतम् । एवमन्नकाल-
द्वयत्रयांतरितं च तावद्योज्यं यावत्पथ्यस्य षोडश-
पादाः सेव्यतया संपद्यन्ते ॥ ३५ ॥

प०—तेन तुल्यं वर्तते तद्वत् । तेनैव क्रमेण
पादेन पादपादेन वा हितं निषेवेत शीलयेत् ।
कथमेतद्द्वयमप्यपथ्यरूपं त्याज्यं निषेव्यं वेत्यत
आह—एकेत्यादि । एकश्च द्वौ च त्रयश्च तैरन्तरीकृ-
तम् । एकद्वित्रिभिरन्नकालैर्व्यवधानं कृत्वा अपथ्यं
पादेन पादपादेन वा त्यजेत् । एकद्वित्र्यन्तरीकृत-
मिति क्रियाविशेषणत्वादत्र नपुंसकलिङ्गत्वम् ।
अधुनैतदेव स्पष्टीकृत्योच्यते । अपथ्यात्पादलब्धी-
ह्यादेरभ्यस्तात् पादमेकं त्यक्त्वाऽनुचितात्पथ्याद्र-
क्तशाल्यादेस्तमेव पादं दत्त्वा चतुष्पात्त्वं संपाद्य
योज्यम् । एवमन्नकालमेकमतिवाहयेत् । एवं पादे-
नापथ्यमभ्यस्तं त्यक्तं भवति पथ्यं चानुचितं निषे-
वितं भवति । तथा द्वितीयेऽन्नकाले सर्वमपथ्यं
योजनीयम् । एवमेकेनान्नकालेनापथ्यपादोऽन्तरी-
कृतः ततस्तृतीयेऽप्युचितादपथ्यात्पादद्वयमपास्या-
नुचितात्पथ्यात्पादद्वयमुपयुज्य ततश्चतुर्थे सर्वमपथ्यं
भोज्यम्, पञ्चमे च । एवमन्नकालद्वयेन पथ्यपादद्वय-
सहितमपथ्यपादद्वयमन्तरीकृतम् । ततः षष्ठेऽन्नकाले
पादमुचितादपथ्यात्पादत्रयमनुचितात्पथ्याद्भुक्त्वा
सप्तमाष्टमनवमानकालेषु सर्वमपथ्यं भोज्यम् ।
एवमन्नकालत्रयेणापथ्यमन्तरीकृतम् । ततो दशमेऽन्न-
काले सर्वं पथ्यं सेवनीयम् । एवं पादपादेनाप्य-
यमेव क्रमः स्पष्टार्थं च दिक् प्रदर्श्यते । तथा यव-
कादेः षोडशांशं त्यक्त्वा अनुचिताच्छाल्यादेः

पथ्यात् षोडशांशमेव दत्त्वा चतुष्पात्त्वं संपाद्य
भोज्यम् । एवमपथ्यमभ्यस्तं पादेन त्यक्तं भवति
पथ्यं चानुचितं निषेवितं भवति । द्वितीयेऽन्नकाले
सर्वमपथ्यम् । एवमेकेनापथ्यषोडशांशोऽन्तरी-
कृतः । ततस्तृतीयेऽप्युचितादपथ्यात्पादपादद्वयम-
पास्यानुचितात् पथ्यात्पादपादद्वयं दत्त्वा चतुष्पात्त्वं
संपाद्य सेव्यम् । ततश्चतुर्थे पञ्चमे वात्रकाले सर्वं
मपथ्यं भोज्यम् । एवं कालद्वयेन पादपादद्वयम-
पथ्यस्यान्तरीकृतम् । ततः षष्ठेऽन्नकाले
ऽनुचितात्पथ्यात्पादत्रयमुचितादपथ्यात्पादपादा—
स्त्रयोदशेति भोज्यम् । ततः सप्तमाष्टमनवमानकाले
सर्वमपथ्यं भोज्यम् । एवं कालत्रयेणांतरीकृता
ततो दशमेऽन्नकाले पथ्यादनुचितात्पादपादाश्चत्वारः
अपथ्यपादपादा द्वादशेति भोज्यम् । तत एकाद-
शे सर्वमपथ्यं भोज्यम् । तत एकैनान्नकालेनान्त-
रीकृतम् । एवमन्नकालद्वयत्रयान्तरितं च तावद्यो-
ज्यम् । यावत्पथ्यस्य षोडशपादाः सेव्यतर-
सम्पद्यन्ते ॥ ३५ ॥

हे०—पथ्यं च तद्विन्निषेवेत । यावतांशेनापथ्यं त्य-
तावतांशेन भजेत् । नित्यसेव्यस्याहारशेष्यदपथ्ये
न्यूनत्वं तत्पथ्येन पूरयेदित्यर्थः । कथं त्यजेत् एकां
व्यन्तरीकृतं यथा भवति एकद्वित्रिभिर्दिवसैरन्तरीकृ-
विजातीयभोजनेन व्यवहितम् । एतदुक्तं भवति
यदा पादेन त्यागः क्रियेत तदा प्रथमेऽहन्यपथ्यस्य त्र-
पादाः, पथ्यस्यैकः । द्वितीयेऽहनि चत्वारोऽप्यपथ्यस्य
तृतीये प्रथमवत् अपथ्यस्य पादास्त्रयः, पथ्यस्य ए-
इत्येकांतरीकरणम् । चतुर्थेऽहनि द्वौ पादावपथ्यस्य
पञ्चमषष्ठयोस्तृतीयवत् । सप्तमे चतुर्थवत् । इति द्वान्
रीकरणम् । अष्टमे त्वपथ्यस्यैकः, पथ्यस्य त्रयः
नवमदशमैकादशेषु सप्तमवत् । द्वादशेऽष्टमवत् । इ-
व्यन्तरीकरणम् । त्रयोदशे चत्वारोऽपि पथ्यस्य । च-
र्दशे द्वादशवत् । पञ्चदशे त्रयोदशवत् । इति पुनरेव
न्तरीकरणं द्व्यन्तरव्यन्तरकिरणं पुनर्नास्ति चतुष्प-
मपि पादानां पूर्णत्वात् । षोडशांशपक्षे त्वेकद्वित्र्यं
रीकरणस्य पञ्चकृत्व आवृत्तिः । तत एकमेकांतरीकरण-
एवं त्रिषष्ठ्या दिवसैः षोडशांशाः पूर्यन्ते । अत्र यद्
व्यवधायकविशेषो नोक्तः तथापि पूर्वस्मिन्नंतरे यद्यवधे
तदेवोत्तरस्मिन् व्यवधायकं क्रियते तदा न क्रम आह
भवेत् । क्रमश्चात्र प्रधानम् । अन्तरं च दिनैरेवं न भोज-

। उक्तं च तत्रांतरे—“अपथ्यं सात्त्विकमप्यन्नं चेष्टां
पादशस्यजेत् । भजेच्च पादशः पथ्यमेकद्वित्रिदिनान्त-
॥” इति । चतुर्भाषाषोडशभागयोरधरोत्तरकल्पनानिधे-
त्वात्पञ्चपट्टसप्तभागादिकल्पनानां न निषेधः । अतस्ता-
वस्थानुसारतः स्वयमूह्याः । यद्यप्यत्र वाक्ये भट्टार-
रेश्वरादिभिर्वहवः पक्षा दर्शिताः । तथाप्ययमेव पक्षो
शान्तित्यस्माभिर्दर्शितः । ज्यायस्त्वं त्वस्य वाक्य-
नैवेनैव प्रतीयमानत्वात् । चतुर्दशाहर्तुसंधिकरणे-
नार्थस्याभिप्रेतत्वात् ॥ ३५ ॥

एवमनेन क्रमेणापथ्यदोषास्त्यक्ताः पीडायै न भवन्ति
गुणाश्च संवर्धिताः स्थिरतां प्रप्नुवन्तीत्यत आह—
।थ्यमपि हि त्यक्तं शीलितं पथ्यमेव वा ।
भ्यासात्त्व्यविकाराय जायते सहसाऽन्यथा ॥

स०—हि यस्मात्सहसा क्रममिममनालोच्चाऽन्यथै-
तविध्यतिक्रमेणाऽपथ्यमपि त्यक्तं सात्त्विकविकाराय
ते पथ्यमेव वा सहसा शीलितमसात्त्व्यविकाराय
ते । सात्त्व्यासात्त्व्याभ्यां विकारः सात्त्व्यासात्त्व्यः-
हारस्तस्मै । कल्पि संपद्यमाने चतुर्थीति
र्थी ॥ ३६ ॥

१०—एवमनेन क्रमेणापथ्यदोषास्त्यक्ताः पीडायै न
रन्ति । पथ्यगुणाः स्वसंवर्धिताः स्थिरत्वं
पुवन्तीत्यत आह—हि यस्मात्सहसा क्रममिममना-
च्यान्यथैवोक्तविध्यतिक्रमेणापथ्यमपि त्यक्तं सा-
यं विकाराय जायते । पथ्यमेव वा सहसा शीलि-
सात्त्व्यविकाराय जायते । सात्त्व्यासात्त्व्याभ्यां
कारः सात्त्व्यासात्त्व्यविकारस्तस्मै । कल्पि
स्पद्यमाने चतुर्थीति चतुर्थी ॥ ३६ ॥

हे०—अक्रमेण सात्त्व्यीकरणे दोषमाह—हि यस्मादन्यथा
त्तक्रमादन्यथाप्रकारेण त्यक्तमपथ्यमपि शीलितं पथ्य-
पि, सहसा विकाराय जायते । कुतः सात्त्व्यासात्त्व्यं यतः
पथ्यं हि सात्त्व्यं, पथ्यं ह्यसात्त्व्यम्, अतस्तयो-
क्रमेण त्यजनभजने रोगाय भवत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

क्रमेण त्वपथ्यत्यागपथ्यशीलने विधीयमाने गुणाय
तामिति दर्शयति—

क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।
प्राप्नुवन्ति पुनर्भावमप्रकंप्या भवन्ति च ॥ ३७ ॥

१ अत्र “सन्तो यान्त्यपुनर्भावम ” इति पा० ।

स०—दोषा अपथ्याभ्यासजाः क्रमेण पूर्वोक्तेना-
पचिताः क्षयं नीताः गुणाश्च पथ्योपयोगजाः क्रमेण
पूर्वोक्तेनैवोपचिताः वृद्धिं नीताः संतः पुरुषाणां यथा-
संख्यमपुनर्भावं यांति दोषाः गुणाश्चाप्रकंप्याः स्थिरा
भवन्ति ॥ ३७ ॥

प०—क्रमेणापथ्यत्यागपथ्यशीलने विधीयमाने
गुणाय स्यातामिति दर्शयति—दोषा अपथ्याभ्यासजाः
क्रमेण पूर्वोक्तेनापचिताः क्षयं नीता गुणा एव
पथ्योपयोगजाः क्रमेण पूर्वोक्तेनैवोपचिता वृद्धिं
नीताः सन्तः पुरुषाणां दर्शयति । यथासंख्यमपुन-
र्भावं यान्ति दोषा गुणाश्चाप्रकंप्याः स्थिरा
भवन्ति ॥ ३७ ॥

हे०—क्रमेण सात्त्व्यीकरणे गुणमाह—गुणो द्विविधः—
दोषापचयो गुणोपचयश्च । तत्र क्रमेणेति सात्त्व्यीकरणक-
मेणैव दोषा अपच्यन्ते, गुणाश्चोपच्यन्ते । दोषाः
क्रमापचिताः संतोऽपुनर्भावं यांति । यथा पुनर्नोत्पद्यन्ते
तथा नश्यन्तीत्यर्थः । गुणास्तु क्रमेणोपचिताः संतो-
ऽप्रकंप्या भवन्ति । यथा पुनर्न क्षयन्ते तथा वर्द्धन्
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

सांप्रतमहिताहारसेवनं सदा त्याज्यमिति सद्युक्तिं
दर्शयति—

अत्यंतसन्निधानानां दोषाणां दूषणात्मनाम् ।
अहितैर्दूषणं भूयो न विद्वान् कर्तुमर्हति ॥ ३८ ॥

स०—दोषाणामहितैराहारादिभिर्दूषणं कर्तुं विद्वान्
पण्डितो नार्हति न युज्यते । किं भूतानाम् । अत्यंतम-
तिशयेन संनिधानं निकटत्वं येषां दोषाणां त एवं तेषां
दूषणात्मनां दूषणस्वभावानाम् ॥ ३८ ॥

प०—सांप्रतमहिताहारसेवनं सदा त्याज्यमिति
सद्युक्तिं दर्शयति—दोषाणामहितैराहारादिभिर्दूषणं कर्तुं
विद्वान् पण्डितो नार्हति न युज्यते । किंभूता-
नाम्, अत्यन्तमतिशयेन सन्निधानं निकटत्वं येषां
दोषाणां त एवं तेषां दूषणात्मनां दूषणस्व-
भावानाम् ॥ ३८ ॥

हे०—अपथ्यस्य सात्त्व्यीकरणं निषेधति—यद्यपि सात्त्व्य-
भूतमपथ्यं दोषान्न दूषयति, तथापि यावता कालेन तत्सा-
त्त्व्यमिवति तावन्तं कालं दूषयत्येव । दूषणं च दोषाणाम्

ह्यमपि विद्वानात्महितः पुमानहितैर्विरुद्धैः कारणभूतैर्न कर्तुमर्हति । कथं भूयः पुनस्ते हि दोषाः प्रागेव दूषणात्मानो दूषकत्वस्वभावा अत्यंतसंनिधानाश्च दूष्यस्य शरीरस्यात्यंतसंनिहिताः, तस्माच्छरीरं रक्षता विरुद्धं न सात्त्विकी-कर्तव्यम् ॥ ३८ ॥

एतत्प्रसंगेन चेदमाह—

आहारशयनाब्रह्मचर्यैर्युक्त्या प्रयोजितैः ।
शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः ॥ ३९ ॥

स०—शयनं स्वप्नः अब्रह्मचर्यं स्त्रीणां सेवा आहारादीनां द्वन्द्वः । एतैर्युक्त्या प्रयोजितैः शरीरं सततं धार्यते । किमिव कैः । आगारं गृहमिव धारणैः स्तम्भैर्यथा ॥ ३९ ॥

प०—एतत्प्रसङ्गेन चेदमाह—शयनं—स्वप्नः । अब्रह्मचर्यं—स्त्रीणां सेवा । आहारादीनां द्वन्द्वः । एतैर्युक्त्या प्रयोजितैः शरीरं सततं धार्यते । किमिव कैः । अगारमिव धारणैः स्तम्भैर्यथा ॥ ३९ ॥

हे०—अविधिसेवनादिभ्योऽन्नपाने रक्षेदित्याह—आहारोऽन्नपानसेवा, शयनं निद्रा, अब्रह्मचर्यं संभोगः, तैर्नित्यं युक्त्या प्रयोजितैः शरीरं धार्यते । धारणैः स्तम्भैरागारमिव । युक्तिः शास्त्रोक्तप्रकारः, धारणं चान्नपानसुखपरिणामद्वारेण ॥ ३९ ॥

आहारो वर्णितस्तत्र तत्र तत्र च वक्ष्यते ४० ॥

स०—तत्र तेषु त्रिषु मध्यादाहारो वर्णित ऋतुचर्यायां द्रवान्नस्वरूपविज्ञानीययोः । तत्र तत्र च शास्त्रकारो ज्वरचिकित्सादौ च वक्ष्यति ॥ ४० ॥

प०—तत्र तेषु तेषु मध्यादाहारश्चाथ वर्णितः ऋतुचर्यायां द्रवान्नस्वरूपविज्ञानीययोः । तत्र च शास्त्रकारो ज्वरचिकित्सादौ च वक्ष्यति ॥ ४० ॥

हे०—तत्राहारस्तत्र तत्र ऋतुचर्यादौ वर्णितः । वक्ष्यते च मात्राशिलीयादौ ॥ ४० ॥

शयनाब्रह्मचर्ययोस्त्वहैव विधिं वक्तुकाम आह—

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्यं बलाबलम् ।
वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ४१ ॥

स०—निद्रायत्तं निद्राधीनं सुखमारोग्यं दुःखं

रोगस्तथा पुष्ट्यादि च । न च जीवितमिति संबंधः ।
अजीवितेन योगो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

प०—शयनब्रह्मचर्ययोस्त्वहैव विधिं वक्तुकाम आह—निद्रायत्तं—निद्राधीनं, सुखमारोग्यं, दुःखं रोगः । तथा पुष्ट्यादि च । न च जीवितमिति सम्बन्धः । अजीवितेन योगो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

हे०—अथाविधिशयनादन्नपानरक्षा । तत्र निद्रां स्तौति—निद्रायत्तं निद्राधीनं, वृषता शुक्रवृद्धिः, क्लीबता शुक्रक्षयः, नचेति नञो जीवितेन संबंधः अजीवितं मरणामित्यर्थः । एकस्या निद्रायाः परस्परविरुद्धसुखदुःखादिहेतुत्वात् ॥ ४१ ॥

सांप्रतं दुष्टनिद्रां निर्दिशति—

अकालेऽतिप्रसंगाच्च न च निद्रा निषेविता ।
सुखायुषी पराकुर्यात्कालरात्रिरिवाऽपरा ४२ ॥

स०—अकाले निषेविताऽति च निषेविता न च निषेविता निद्रा सुखमारोग्यलक्षणमायुश्च जीवितं ते सुखायुषी पराकुर्यान्नाशयेत् । केव । अपरा कालरात्रिरिव ॥ ४२ ॥

प०—साम्प्रतं दुष्टनिद्रां निर्दिशति—अकाले निषेविताऽति च निषेविता च, किञ्चिदेव निषेविता निद्रा सुखमारोग्यलक्षणमायुश्च जीवितं सुखायुषी पराकुर्यान्नाशयेत् । केव । अपर कालरात्रिरिव ॥ ४२ ॥

हे०—योगाद्यौपाधिकभेदमाश्रित्य विभागमाह—अकालं सेविता मिथ्यायोगरूपा, अतिप्रसंगात्सेविता अतियोगरूपं न च सेविता हीनयोगरूपा, निषेविता नियतत्वेन सेवितं सम्यग्योगरूपा चेति चतुर्धा निद्रा । तत्र पञ्चमं चतुर्थी सुखायुषी कुर्यात् । अपरा त्रिविधा असम्यग्योगरूपा—कालरात्रिरिव संहारप्रवृत्तमहाकार्यं व सुखायुषी हन्यादित्यर्थः । सुखायुषोराद्येतयोर्ग्रहणात्पणिनिप्रत्याहारवत्सुखपुष्टिबलवृषताज्ञानजीवितानि गृह्यन्ते “कालस्वभावामयचित्तदेहखेदैः कफागंतुतमोभवा च निद्रा विभर्ति प्रथमा शरीरं पाप्मात्मका व्याधिनिमित्तमन्या ।” इति संप्रहोक्तानां सप्तानां अतस्त्वंतर्भावः ॥ ४२ ॥

अथ निद्रागुणप्रसङ्गेन तत्प्रतिपक्षभूतस्य जागर-
ण्याऽपि गुणमाह—

अ० जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ।

रूक्षमनभिष्यंदि त्वासीनप्रचलायितम् ॥ ४३ ॥

सू०—अपिशब्दावत्र सामर्थ्यलब्धौ बोद्धव्यौ । तेन
वापि जागरणं रूक्षम् । दिवा त्वाग्नेयमत्यर्थं रूक्षं
लेनाहितबलत्वात् । तथा प्रस्वपनं दिवाऽपि
भ्रमम् । रात्रौ तु सौम्यकालेऽतिशयेन स्निग्धमित्य-
नेष्टे । अपिशब्दाभ्यामन्तरेण तु रात्रावेव जागरणं
सं दिवा तु स्निग्धमित्यर्थो जायते । व्यवच्छेद्यफ-
वाद्वाक्यानाम् एवं दिवस एव स्निग्धं प्रस्वपनं रात्रौ
रूक्षमिति । नचैतद्युज्यते । ततो दिवा जागरणं सदा
सं नाभविष्यत् तत्कथमिदमुपपत्स्यते । बहुमेदःकफाः
प्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि । विषार्तः कंठरोगी च
जातु निशास्वपीति । येषां ह्यपतर्पणमेव हितं
तपतर्पणं तदवश्यं रूक्षम् । तस्मादपतर्पणस्वभावं
जागरणमेव सेव्यम् । तथा । ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्य-
यत्पभावतः । दिवा स्वप्नो हितोऽन्यस्मिन् कफ-
तकरो हि सः । मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभार-
तभिः । क्रोधशोकभयैः क्लान्तान् श्वासहिध्मातिसा-
णः । वृद्धबालाबलक्षीणक्षततृट्शूलपीडितान् । अजी-
मिहितोन्मत्तान् दिवा स्वप्नोचितानपि । तदेतेषां
र्पणार्हत्वात्संतर्पणमेव हितम् । यच्च संतर्पणं तदवश्यं
भ्रमम् तस्मादेतैः संतर्पणस्वभावमेव सदा प्रस्वपनं सेव्यं
एवं च पूर्वमेव च व्याख्यानं युक्तम् । प्रस्वप्रजागरणक्रि-
योरद्रव्ययोरपि रूक्षस्निग्धत्वमुपचारादुपपन्नम् । यथा
सं द्रव्यं गुग्गुल्वादि कफमेदःप्रभृतीन् सौम्यान्
वान् क्षपयति । तथैव यदा जागरणमपि तत्क्षप-
यति तदा तद्रूक्षकार्यकरणादरूक्षमपि रूक्षमित्युप-
पत्ते । तथा प्रस्वपनादर्वाक्कफमेदःप्रभृतीनां सौम्यानां
वानां स्वहेतोर्रूपादस्तथा नोपलभ्यते । यथा प्रस्व-
पादनन्तरं तस्मात्प्रस्वपनमस्निग्धमपि स्निग्धमित्युपच-
रति । प्रचल इवाचरतीति क्यङन्तान्निष्ठा । आसी-
नयोपविष्टस्य प्रचलायितमासीनप्रचलायितं नतु
वपनं सर्वसर्विकया । येन स्नेहनं हेतुः स्यात् ।

रूक्षकार्यकरणादरूक्षम् । अनभिष्यंदि तु विशेषेण ।
आसीनप्रचलायितं पुनरीदृश्रूपमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

प०—अथ निद्रागुणप्रसङ्गेन तत्प्रतिपक्षभूतस्य
जागरणस्यापि गुणमाह—अपिशब्दावत्र सामर्थ्य-
लब्धौ बोद्धव्यौ । तेन रात्रावपि जागरणं रूक्षं
दिवा त्वाग्नेयमत्यर्थं रूक्षं कालेनाहितबलत्वात् । तथा
प्रस्वपनं दिवापि स्निग्धमित्यवतिष्ठते । अपिशब्दा-
भ्यामन्तरेण तु रात्रावेव जागरणं रूक्षं, दिवा तु
स्निग्धमित्यर्थो जायते व्यवच्छेद्यफलत्वाद्वाक्या-
नाम् । एवं दिवस एव स्निग्धं स्वपनं रात्रौ रूक्ष-
मिति । नचैतद्युज्यते । ततो दिवा जागरणं सदा
रूक्षं नाभविष्यत् । तत्कथमिदमुपपत्स्यते । “बहु-
मेदःकफाः स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि । विषार्तः
कण्ठरोगी च नैव जातु निशास्वपि ॥ ” इति ।
एषां ह्यपतर्पणमेव हितं यच्चापतर्पणं तदवश्यं रूक्षम् ।
तस्मादपतर्पणस्वभावं जागरणमेव सेव्यम् । तथा ।
“ग्रीष्मे वातचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः । दिवा
स्वप्नो हितोऽन्यस्मिन् कफपित्तकरो हि सः ॥ मुक्त्वा
तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः । क्रोधशोक-
भयैः क्लान्ताञ्श्वासहिध्मातिसारिणः । वृद्धबालब-
लक्षीणाः क्षततृट्शूलपीडितान् । अजीर्ण्यभिहतोन्म-
त्तान् दिवास्वप्नोचितानपि ॥ ” तदेतेषां सन्तर्प-
णार्हत्वात् सन्तर्पणमेव हितम् । यच्च सन्तर्पणं तद-
वश्यं स्निग्धम् । तस्मादेतैः सन्तर्पणस्वभावमेव
सदा प्रस्वपनं सेव्यम् । एवं च पूर्वमेव व्याख्यानं
युक्तम् । प्रस्वप्रजागरणक्रिययोरद्रव्ययोरपि रूक्ष-
स्निग्धत्वमुपचारादुपपन्नम् । यथा—रूक्षं द्रव्यं गुग्गु-
ल्वादि—कफमेदःप्रभृतीन् सौम्यान् भावान् क्षपयति
तथैव यदा जागरणमपि तत्क्षपयद्दृष्टं तदा तद्रूक्षका-
र्यकरणादरूक्षमपि रूक्षमित्युपचर्यते । तथा प्रस्वप्रा-
दर्वाक् कफमेदःप्रभृतीनां सौम्यानां भावानां स्वहेतो-
रूपादस्तथा नोपलभ्यते । यथा प्रस्वप्रादनन्तरम् तस्मा-
त्प्रस्वपनमस्निग्धमित्युपचर्यते । प्रचल इवाचरतीति
क्यङन्तान्निष्ठा । आसीनस्योपविष्टस्य प्रचलायित-
मासीनप्रचलायितं, नतु प्रस्वपनं सर्वसर्विकया ।
येन स्नेहनं हेतुः स्यात् । रूक्षकार्यकरणादरूक्षम् ।
अनभिष्यंदि तु विशेषेण । आसीनप्रचलायितं पुन-
रीदृश्रूपमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

हे०—चतुर्विधायाः स्वरूपमाह—रात्रौ जागरणं काले-
ऽन्यशयनं हीनयोगाख्यं तद्रूपं वातव्याधिहेतुः । दिवा
प्रत्यपनमकाले शयनम् । तच्चाकालेऽतिसुप्तस्यातियोगा-
ख्यमकाले सुप्तस्यामिथ्यायोगाख्यं तदुभयमपि स्निग्धं
कफपित्तव्याधिहेतुः । आसीनप्रचलायितं काले शयनं
सम्यगयोगाख्यम् । तद्व्यासीनप्रचलायितस्य भवति ।
स हि सुलोपविष्टः सन् यदैव चल इवाचरितुमारभते
तदैव स्वपिति, न त्वनुदीर्णा निद्रामुदीरयति नाप्युदीर्णा
धारयति, तच्च न रुक्षं, नापि स्निग्धम् । उक्तं च खारणादिना-
“ इन्द्रियातिश्रमाद्रूक्षो वातलो जागरो निशि । तदाल-
स्यादिवास्वप्नः स्निग्धः पित्तकफोत्पन्नः ॥ आसीनप्रचल-
स्वप्नो निरभिर्धदिवृंहणः । ” इति । “ प्रचलायित ”
इति प्रचलप्रातिपदिकात्कण्डवादिगन्तादादिकर्मणि नि-
घ्रायां रूपम् । अन्ये त्वासीनलप्रचलायितशब्देनोपविष्टस्यैव
शयनमाहुः । ते च दिवेत्यनुवर्त्य दिवैव तत्कार्यमित्याहुः ।
यदाह भेदः—स्वप्नकामो दिवा काममुपविष्टः
शयति वा । प्रस्तीर्णमस्य जन्तोर्हि श्लेष्मा कोष्ठे प्रव-
र्तते ” इति ॥ ४३ ॥

यदि स्निग्धत्वादभिष्यंदी दिवास्वप्नस्तत्किं कदा-
चिदपि नकार्यं इत्याह—

ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः ।
दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन्कफपित्तकरो हि सः ॥
मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः ।
क्रोधशोकभयैः क्लृप्तान्श्वासहिध्मातिसारिणः ॥
वृद्धबालाबलक्षीणक्षततृशूलपीडितान् ।
अजीर्णाभिहतोन्मत्तान् दिवास्वप्नोचितानपि ॥
धातुसाम्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चाङ्गानि पुष्यति

स०—ग्रीष्मकाले दिवास्वप्नो हितः । यतस्तस्मि-
न्काले पवनचयो भवति । आदानस्य च परिपुष्टत्वा-
तिरौक्ष्यं भवति । रात्रयश्च निद्रासमाप्त्ययोग्या अल्पा
भवति । दिवास्वप्नश्च संतर्पकः । ग्रीष्मादपरस्मिन्
काले कफपित्तकरः सोऽचिन्त्यत्वाद्धेतुप्रभावस्य । भाष्या-
दिक्लृप्तादीन् मुक्त्वा वर्जयित्वा तेनैतदुक्तं भवति ।
ग्रीष्मादपरस्मिन्नपि काले स्वप्न एषां हित एव । यान-
मश्वादि । क्षतः खड्गादिच्छिन्नः । अभिहतो लघुडा-
दिना । स्वप्नोचिताः शीलितदिवास्वप्नाः । तत्र भाष्या-

दिक्लृप्तानां पवनकोपात्स्वप्नोऽनुज्ञातः । श्वासहिध्मा-
दीनां वेगविस्मरणार्थम् । वृद्धादीनां यथायथं
संतर्पणार्थं वेगविस्मरणार्थं च । अजीर्णिनां दिवास्वप्नो-
चितानां च धातुवैषम्यपरिहारार्थं दिवास्वप्नोऽनुमतस्त-
त्रकृता । तथा चोक्तम् । उचितो हि दिवास्वप्नो येषां
नित्यं शरीरिणाम् । वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्व-
पतां दिधेति । नन्वजीर्णिनां दिवास्वप्नो न युक्तो
दिवास्वप्नस्य कफवृद्धिकरत्वात् । कफवृद्ध्या चाग्निमां-
द्यम् । अग्निमांद्यादजीर्णान्नस्याऽपाक इत्ययुक्तस्तेषां
दिवास्वप्नः । अत्रोच्यते । दिवास्वप्नेनाजीर्णिनां
धातुसाम्यं भवति धातुसाम्ये च सति स्वस्थानस्थितै-
र्दोषैरनुपहतो बहिः पचनक्षमो भवति । कफस्तु वृद्धो-
ऽपि नैतेषामग्निमांद्यं विधत्ते । अपित्वंगानां पुष्टिमाद-
धाति । अत एवानंतरमेवोवाच शास्त्रकारः । धातु-
साम्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चाङ्गानि पुष्यतीति ॥ ४४ ॥

प०—यदि स्निग्धत्वादभिष्यन्दी दिवास्वप्नः तत्किं
कदाचिदपि न कार्यं इत्याह—ग्रीष्मकाले
दिवास्वप्नो हितः । यतस्तास्मिन् काले पवनस्य
चयो भवति । आदानस्यैव परिपुष्टत्वादतिरौक्ष्यं
भवति । रात्रयश्च निद्रासमाप्त्ययोग्या अल्पा
भवन्ति । दिवास्वप्नश्च संतर्पकः । ग्रीष्मादपरस्मिन्
काले कफपित्तकरः सोऽचिन्त्यत्वाद्धेतुप्रभावस्य
भाष्यादिक्लृप्तादीन् मुक्त्वा वर्जयित्वा । तेनैतदुक्तं
भवति । ग्रीष्मादपरस्मिन्नपि काले स्वप्न एषां हित एव
यानमश्वादि । क्षतः खड्गादिभिश्छिन्नः । अभिहतो लघु
डादिना । स्वप्नोचिताः शीलितदिवास्वप्नाः तत्र भाष्या
दिक्लृप्तादीनां पवनकोपात्स्वप्नोऽनुज्ञातः । श्वासहिध्मा-
दीनां वेगविस्मरणार्थम् । वृद्धादीनां यथायथं सन्त
र्पणार्थं वेगविस्मरणार्थं च । अजीर्णिनां दिवास्वप्नो
चितानां च धातुवैषम्यपरिहारार्थं दिवास्वप्नोऽनुम-
तस्तन्त्रकृता । तथाचोक्तम्—“उचितो हि दिवास्वप्नो
येषां नित्यं शरीरिणाम् । वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषाम
स्वपतां दिवा” इति । नन्वजीर्णिनां दिवास्वप्नो न युक्तं
दिवा स्वप्नस्य कफवृद्धिकरत्वात् । कफवृद्ध्या चाग्निमा-
न्द्यम् । अग्निमान्द्यादजीर्णान्नस्यापाकः । इत्ययुक्त-
स्तेषां दिवास्वप्नः । अत्रोच्यते । दिवास्वप्नेनाजीर्णि-
नां धातुसाम्यं भवति । धातुसाम्ये च स्थिते स्वस्थान

मथैर्दोषैरनुपहतो वह्निः पचनक्षमो भवति ।
अपस्तु बृद्धोऽपि नैतेषामभिमान्यं विधत्ते अपित्व-
गतां पुष्टिमादधाति । अतएवानन्तरमेवोवाच
ऋषमाणाङ्गानि पुष्यति” इति ॥ ४४ ॥

हे०—दिवास्वप्नस्यासम्यग्योगत्वमपवदति—ग्रीष्मे वायु-
यादीनां सद्भावाद्दिवास्वप्नो हितः । आदानग्रहणं शिशिर-
रनादारभ्य प्रतिदिनबृद्धयातिशयितस्य रौक्ष्यस्य रात्र्य-
भावस्य च प्राप्यर्थम् । अन्यथा वायुचयवत्तयोरपि ग्रीष्म-
त्रहेतुकयोः प्राप्तिः । तत्र दिवास्वप्नः स्निग्धत्वाद्वायु-
र्यं रौक्ष्यं च हन्ति, मात्रापूर्णाद्रात्र्यल्पत्वकृतं हीनयोगम् ।
न वातघ्नोऽपि दिवास्वप्नः कफपित्तकरत्वादहितः ।
क्षयति हि—“ प्रयोगः शमयेद्व्याधिं योऽन्यमन्यमुदीर-
त् । नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥”
इति आह—अन्यस्मिन्नित्यादि हि यस्मात्स दिवास्वप्नो
तेष्मादन्यस्मिन्नन्तौ भाष्यकलांतादीन् मुक्त्वा कफपित्त-
करत्वादहितः । न तु ग्रीष्मे, न च भाष्यकलांतादीनां तत्र
ग्रीष्मे कालस्वभावात् । उक्तं च चरकेण—“ग्रीष्मवर्ज्येषु
श्लेष्मेषु दिवास्वप्नात्प्रकुप्यतः । श्लेष्मापित्ते दिवास्वप्नस्तस्मा-
त्पु न शस्यते” इति । भाष्यकलांतादीनां तु कुत इत्याह-
पत्नित्यादि । हि यस्मादेषां भाष्यकलांतादीनां तथा तेन प्रका-
ण धातुसाम्यं भवति । समीभूतः श्लेष्मा शिरःकरचरणा-
न्त्यङ्गानि पुष्पाति । धातव्यो, वातादयो, रसादयश्च ।
धातुसाम्यहेतुत्वाच्च कफपित्तकरत्वं कफपित्तवृद्धेः साम्या-
त्त्वाच्च विकारारंभकदोषहेतुत्वम् । भाष्यं वाग्व्यापारः,
तानमश्वादिगमनम्, अध्वा पद्धत्या, मयं मयपानं, स्त्री-स्त्री-
भोगः, भारः शिरःस्कन्धादिभिर्गुरुवस्तुवहनं, कर्म काय-
व्यापारः, क्षतः क्षतकासी, अभिहतः शस्त्रप्रहारादिपी-
डितः, दिवास्वप्नोचितः सात्मीभूतदिवास्वप्नः, अयं
व दिवास्वप्नो मुहूर्तमेव कर्तव्यः । यदाह सुश्रुतः—
“प्रतिपिडेष्वपि बालवृद्धेत्यादि यावन्मुहूर्तमात्रं स्व-
प्नम्” इति ॥ ४४ ॥

बहुमेदःकफाः स्वप्युः स्नेहानित्याश्च नाऽहनि ।
विपार्तः कंठरोगी च नैव जातु निशास्वपि ४५ ॥

स०—तथा बहुमेदःश्लेष्माणः स्निग्धाहारादिशीलि-
नश्च ग्रीष्मेऽप्यहनि न स्वप्युः । विपार्तः कंठरोगी च रात्रि-
वपि कदाचिदपि न स्वप्यात् ॥ ४५ ॥

प०—बहुमेदःकफौ येषां ते बहुमेदःकफास्ते च

पुनः स्नेहानित्याः नित्यं स्नेहभक्षकाः । अहनि दिने
न स्वप्युः शयनं न कुर्युः । विपार्तः पुनः कंठरोगी
दिवा पुनः रात्रावपि शयनं न कुर्यात् । असा-
त्म्यत्वात् । रात्रिष्वपि कदाचिदपि न स्वप्यात् ४५

हे०—दिवास्वप्नस्यासम्यग्योगत्वं प्रतिप्रसवाति । बहु-
मेदःप्रभृतयो ग्रीष्मेऽपि साम्यत्वेऽपि न दिवा स्वप्युः । रात्रि-
स्वप्नस्य सम्यग्योगत्वमपवदति जातु कदाचित् ॥ ४५ ॥

अकालशयनान्मोहज्वरस्तैमित्यपीनसाः ।

शिरोरुक्शोफहृल्लासन्नोतोरोधाग्रिमंदताः ४६ ॥

स०—अकाले शयनं स्वप्नोऽकालशयनं तस्माद-
कालशयनान्मोहादयः स्युः । स्तैमित्यं मात्राणां
निरुत्साहत्वम् ॥ ४६ ॥

प०—अकाले शयनं स्वप्नः अकालशयनम् ।
तस्मादकालशयनान्मोहादयः स्युः । स्तैमित्यं मात्रा-
णां निरुत्साहत्वम् ॥ ४६ ॥

हे०—सम्यग्योगजा रोगाः । तत्र मिथ्यायोगातिरोगजान्
रोगानाह—अकालशयनं द्विविधमुक्तं प्राक् । स्तैमित्यमार्द्र-
चर्मावनद्वांगत्वम् । संग्रहे—“कंडूस्कोठपिटिकाः
कासतंद्रागलामयाः । हलीमकाद्वावमेदशोफारोचकगौरवम् ॥
विषवेगप्रवृत्तिश्च भवेदहनि निद्रया ॥” इति ॥ ४६ ॥

अत्र च का चिकित्सेत्याह—

तत्रोपवासवमनस्वेदनावनमौषधम् ।

योजयेदति निद्रायां तीक्ष्णं प्रच्छर्दनांजनम् ॥

नावनं लंघनं चिंतां व्यवायं शोकभीक्षुधः ।

एभिरेव च निद्राया नाशः श्लेष्मातिसंक्षयात् ॥

स०—तेष्वकालस्वप्नजेषु रोगेषूपवासाद्यौषधं योज-
येत् । निद्रायाश्च बाहुल्येन रात्रिः कालः । तथा चोक्तम् ।
लोकादिसर्गप्रभवा तमोमूला तमोमयी । बाहुल्यात्त-
मसो रात्रौ निद्रा प्रायेण जायत इति । अतिनिद्रायां
सत्यां तीक्ष्णानि वमनांजननस्यानि योजयेत् । लंघनानि
च । एभिरेव च तीक्ष्णवमनादिभिर्निद्राया नाशो
भवति । श्लेष्माख्यस्य धातोरतिशयेनापचयात् ॥ ४७ ॥

प०—अत्र च का सा चिकित्सेत्याह—तेष्वकाल-
स्वप्नजेषु रोगेषूपवासाद्यौषधं योजयेत् । निद्रायाश्च
बाहुल्येन रात्रिकालः । तथा चोक्तम्—“लोकादि-

सर्गप्रभवा तमोमूला तमोमयी । बाहुल्यात्तमसो
रात्रौ निद्रा प्रायेण जायते ॥” इति । अतिनिद्रायां
सम्यां तीक्ष्णानि वमनाञ्जननम्यानि योजयेत् ।
लङ्घनादि च । एभिरेव तीक्ष्णवमनादिभिर्निद्राया
नाशो भवति । श्लेष्माख्यस्य धातोरतिशयेनाप-
चयान् ॥ ४७ ॥

हे०—अकालदायनजानामौषधमाह—तत्रेति । अति-
योगस्वौषधमाह—स द्विविधो—वेगोदीरणजो निद्राधिक्य-
जश्च । तत्राय उक्तो रोगानुत्पादनीये इह द्वितीयः । तस्य
हेतुकः संग्रहे—“अपच्यमानो बाहुल्यात्स्रोतास्यावृणुते
कफः । ततः स्रोतःसु रुद्धेषु जायते गात्रगौरवम् ॥ गुरु-
मात्रस्य ज्वालस्यमालस्यादतिनिद्रता ॥” इति । लघ्वं
दादशविधम् । वमननावनयोस्तु ग्रहणमतिशयार्थम् ।
व्यवार्थं संभोगम् । हीनयोगस्य हेतुमाह—स द्विविधः—
निद्राविधारणजो निद्राविनाशजश्च । तत्राय उक्तो रोगानु-
त्पादनीये इह द्वितीयः । एभिरतिनिद्रौषधैः श्लेष्मातिसंक्ष-
यादिति हेतुकथनमन्येषामपि श्लेष्मक्षपणानां निद्रानाशहेतु-
त्वख्यापनार्थम् ॥ ४७ ॥

संप्रति निद्रानाशजान्विकारानाचष्टे—

निद्रानाशादङ्गमर्दशिरोगौरवजृम्भिकाः ।

जाड्यं ग्लानिभ्रमापक्तितन्द्रा रोगाश्च वातजाः ।

स०—निद्रानाशादङ्गमर्दद्वयो वातोत्थाश्च रोगाः
स्युः ॥ ४८ ॥

प०—संप्रति निद्रानाशजान् विकारानाचष्टे—
निद्रानाशादङ्गमर्दद्वयो वातोत्थाश्च रोगाः स्युः ॥ ४८ ॥

हे०—निद्रानाशजान् रोगानाह—जाड्यं ज्ञान-
भ्रंशः, अपक्तिराहारस्याविपाकः, वातजा रोगाश्चाक्षेपका-
दयः ॥ ४८ ॥

यथाकालमतां निद्रां रात्रौ सेवेत सात्म्यतः ।
असात्म्याज्जागरादर्थं प्रातः स्वप्यादभुक्तवान् ॥

स०—यतश्च सम्यक् सेविताया निद्राया असम्यक्
सेवितायाश्चानन्तरोक्ता गुणा दोषाः । अतोऽस्माद्धेतोः
कालानतिक्रमेण सात्म्यतो यामद्वयं त्रयं वा निशि निद्रां
भजेत् । असात्म्याज्जागरादर्थेन स्वप्न इष्यते । किं तर्हि
यो यावन्तं कालमुचितं स्वपिति तस्मात्कालादर्थेन

प्रातः स्वप्यात् । अभुक्तवानभुक्ते सति । असात्म्य-
ग्रहणेनैतद् द्योतयति । न सर्वस्य रात्रावसुप्तस्य जागरण-
कालादर्थेन दिवास्वप्न इष्यते किं तर्हि यो यावन्तं
कालमुचितं स्वपिति तस्मात्कालाद्यावन्तं कालं निशि
जागृयात्तावतोऽर्थेनासौ प्रातः स्वप्यात् । केचिद्धि
स्वल्पनिद्राः स्वभावतो भवन्ति ॥ ४९ ॥

प०—यतश्च सम्यक्सेविताया निद्राया असम्यक्-
क्सेवितायाश्च अनन्तरोक्ता गुणा दोषाः, अतो-
ऽस्माद्धेतोः कालानतिक्रमेण सात्म्यतो यामद्वयं
त्रयं वा निशि निद्रां भजेत् । असात्म्याज्जागरा-
दर्थेन स्वप्न इष्यते । किं तर्हि यो यावन्तं काल-
मुचितं स्वपिति तस्मात् कालादर्थेन प्रातः स्वप्यात् ।
अभुक्तवान् अभुक्ते सति । असात्म्यग्रहणेनैतद्
द्योतयति । न सर्वस्य रात्रावसुप्तस्य जागरणका-
लादर्थेन दिवास्वप्न इष्यते । किं तर्हि यो यावन्तं
कालमुचितं स्वपिति तस्मात् कालाद्यावन्तं कालं
जागृयात्तावतोऽर्थेनासौ स्वप्यात् । केचिद्धि स्वल्प-
निद्राः स्वभावतो भवन्ति ॥ ४९ ॥

हे०—असम्यग्योगं निषिध्य सम्यग्योगं विधत्ते—निद्रां
रात्रौ सेवेत न दिवा । रात्रावपि यथाकालं प्रवृत्तिकालान-
तिक्रमेण यस्य यस्मिन् रात्रिविभागे निद्रा प्रवर्तते स
तस्मिन्नेव सेवेत इत्यर्थः । सात्म्यतः यामद्वययामत्रयादि-
सात्म्यानुरोधेन । रात्रावनिद्रितस्य दिवा स्वप्नं विधत्ते—
प्रातः पूर्वाह्णे स्वप्यात् । अभुक्तवानकृतभोजनः, असात्म्या-
द्रात्रिजागरणकालादर्थकालं सात्म्यश्चेद्रात्रिजागरस्तदा प्रात-
र्नैव स्वप्यात् । अर्द्धमित्यसात्म्यजागरजनितदोषनिवर्तक-
निद्रापस्याप्तकालोपलक्षणम् । अत एवाह स्वारणादिः—
“अभुक्तानां तथा रात्रौ तन्मात्रस्वपनं दिवा ।” इति ।
भेदोऽपि—“रात्रौ स्वप्यान्न यामांस्त्रीस्तान्स्वप्याद्दि-
दिवा नरः । एतदप्याहुरारोग्यं नात्र दोषोऽस्ति कश्चन ॥”
इति ॥ ४९ ॥

शीलयेन्मन्दानिद्रस्तु क्षीरमद्यरसान्दधि ।
अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानमूर्धकर्णाक्षितर्पणम् ॥
कांताबाहुलताश्लेषो निर्वृतिः कृतकृत्यता ।
मनोऽनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ॥
ब्रह्मचर्यरतेर्ग्राभ्यसुखनिरूपहचेतसः ।
निद्रा संतोषतृप्तस्य स्वं कालं नातिवर्तते ५० ॥

स०—यो यो मन्दनिद्रः स क्षीरादीन् शीलयेत् । कांताबाहुलताश्लेषादयो निद्रासुखहेतवः । कांताबाहुलताश्लेषग्रहणमाश्लेषमात्रमेव निद्रासुखहेतुर्न तु ग्राम्यधर्मसेवेति दर्शनार्थम् । अत एवानंतरमाह । ब्रह्मचर्यरते-निद्रां स्वं कालं नातिवर्तते इति । ब्रह्मचर्यरतस्याऽप्यु-नुगतो मैथुनाभिलाषो निद्रां नाशयेदित्याह । ग्राम्य-सुखे निःस्पृहं चेतो यस्य स तस्य । तथा संतोष-तृप्तस्य ॥ ५० ॥

प०—यो मन्दनिद्रः स क्षीरादीन् शीलयेत् । कान्ताबाहुलताश्लेषादयो निद्रासुखहेतवः । कान्ता-बाहुलताश्लेषग्रहणं श्लेषमात्रमेव सुखहेतुः, न तु ग्राम्यधर्मसेवेति दर्शनार्थम् । अत एवानंतरमाह—“ब्रह्मचर्यरतेनिद्रां स्वं कालं नातिवर्तते ।” इति । ब्रह्मचर्यरतस्यानुगतो मैथुनाभिलाषो निद्रां नाशये-दित्याह—ग्राम्यसुखे निःस्पृहं चेतो यस्य स तस्य तथा सन्तोषतृप्तस्य ॥ ५० ॥

हे०—अथ सम्यग्योगहेतुः । स त्रिविधः—जघन्यमध्य-मोत्तमभेदात् । तत्र जघन्यमाह—मंदा मूढा स्वकालान-भिज्ञा निद्रा यस्य स मंदनिद्रः, रसान्मांसरसान्मूर्द्धतर्पणं मूर्द्धतैलम्, कर्णतर्पणं कर्णपूरणम्, अक्षितर्पणं प्रसिद्धम् । मध्य-ममाह—निद्रातिः सुखम्, कृतकृत्यता पूर्णमनोरथत्वम्, विषयाः शब्दादयः, कामं मनोरथत्वम् । उत्तममाह—ब्रह्मचर्यरते-ब्रह्मचर्यासक्तस्य, ग्राम्यसुखं संभोगस्तत्र निःस्पृहं ततो निवृत्तं चेतो यस्य, संतोषतृप्तस्य यथालाभतृष्टस्य, स्वं कालं नातिवर्तते उचितकाले आयातीत्यर्थः ॥ ५० ॥

यदा तु ग्राम्यधर्मेण विना न रतिरपत्यार्थिता वा तदा तदधिकारार्थमुच्यते—

ग्राम्यधर्मे त्यजेन्नारीमनुत्तानां रजस्वलाम् ।
अप्रियामप्रियाचारां दुष्टसंकीर्णमेहनम् ॥
अतिस्थूलकृशां सूतां गर्भिणीमन्ययोषितम् ।
वर्णिनीमन्ययोनिं च गुरुदेवनृपालयम् ॥
चैत्यश्मशानाऽऽयतनचत्वराम्बुचतुष्पथम् ।
पर्वाण्यनंगं दिवसं शिरोहृदयताडनम् ॥
अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्रान् दुःस्थितांगः पिपासितः
बालो वृद्धोऽन्यवेगार्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् ५१

स०—ग्राम्यधर्मे स्त्रीपुंसयोगविषयेऽनुत्तानां स्त्रियं त्यजेदुत्तानां भजेदित्यर्थः । तथा रजस्वलत्वादियुतां त्यजेत् । दुष्टं व्याधिमलादिभिः संकीर्णं संकुचन्मेहनं योनिर्यस्यास्ताम् । तथा वर्णिनीं ब्रह्मचारिणीम् । अन्ययोनिमजामहिष्यादिं च त्यजेत् । गुर्वित्यादि । ग्राम्यधर्मनिवर्तने सति गुरुदेवनृपालयांस्त्यजेत् । तथा चैत्यादींस्त्यजेत् । तेषु स्त्रियं न सङ्गच्छेदित्यर्थः । चैत्यादीनां पर्याया दिनचर्यायामुक्ताः । आयतनं—दुष्टानां निग्रहस्थानं च पर्वाणि रावि-सङ्क्रान्त्यादींस्त्यजेत् । तेषु कामं न सेवेतेत्यर्थः । तथा—अङ्गं जघनं नाङ्गमनङ्गम् । अङ्गसदृशं जघन-कार्यनिवर्तनयोग्यं मुखादिकमुच्यते । दाक्षि-णात्या हि मुखेन कुर्वन्ति तन्निषिध्यते । दिवसं च त्यजेत्—दिने रतं न कुर्वीतेत्यर्थः । मूर्धवक्षो-

प०—यदा तु ग्राम्यधर्मेण विना न रतिरपत्यार्थिता वा तदा तदधिकारार्थमुच्यते । ग्राम्यधर्मे स्त्रीपु-सयोगविषयेऽनुत्तानां स्त्रियं त्यजेदुत्तानां भजे-दित्यर्थः । तथा रजस्वलत्वादियुतां त्यजेत् । दुष्टं-व्याधिमलादिभिः संकीर्णम्, संकुचितं मेहनं योनि-र्यस्यास्ताम् । तथा वर्णिनीं—ब्रह्मचारिणीम् । अन्य-योनिमजामहिष्यादिं च त्यजेत् । गुर्वित्यादि । ग्राम्यधर्मनिवर्तने सति गुरुदेवनृपालयांस्त्यजेत् । तथा चैत्यादींस्त्यजेत् । तेषु स्त्रियं न सङ्गच्छेदित्यर्थः । चैत्यादीनां पर्याया दिनचर्यायामुक्ताः । आयतनं—दुष्टानां निग्रहस्थानं च पर्वाणि रावि-सङ्क्रान्त्यादींस्त्यजेत् । तेषु कामं न सेवेतेत्यर्थः । तथा—अङ्गं जघनं नाङ्गमनङ्गम् । अङ्गसदृशं जघन-कार्यनिवर्तनयोग्यं मुखादिकमुच्यते । दाक्षि-णात्या हि मुखेन कुर्वन्ति तन्निषिध्यते । दिवसं च त्यजेत्—दिने रतं न कुर्वीतेत्यर्थः । मूर्धवक्षो-

ऽभिधानं च त्यजेत् । तथा—अत्याशितादयः सुरतं त्यजेयुः । अत्याशितोऽतिभुक्तः । अधृतिर्दुर्मनाः । अन्यवेगार्तः—पुरीषादिवेगातुरः । ननु क्षुद्धान् क्षुद्वेगार्त उच्यते । ततोऽन्यवेगार्त इत्यनेनैवास्यार्थस्य लब्धत्वात् किं क्षुद्धानित्यनेन । सत्यमेतत् । अतिशयार्थं त्वेतत् । तथा क्षुद्वेगार्तः स्त्रियं गच्छन्नतिशयेन पीडया बाध्यते न तथाऽन्यवेगार्त इति । दुःस्थितमङ्गं शरीरं यस्य शस्त्रादिना व्याधिना वा स दुःस्थिताङ्गः । पिपासितस्तृपितः । बाल आषोडशाद्वर्षान्, सप्तैतेरुर्ध्वं वृद्धः । अन्यवेगार्तः—मूत्रपुरीषादिवेगैः पीडितः । रोगी—ज्वरादिव्याध्युपद्रुतोऽसमर्थः मैथुनं त्यजेत् । तथा च सङ्ग्रहः—“न चर्ते षोडशाद्वर्षात्सप्ततेः परतो न च । आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ अतिबालो ह्यसम्पूर्णसर्वधातुः स्त्रियं व्रजेत् ॥ उपतप्येत सहसा तडागस्थमिवोदकम् । शुष्कं वृक्षं तथा काष्ठं जन्तुदग्धं विजर्जरम् ॥ स्पृष्टमाशु विशीर्येत तथा वृद्धः स्त्रियो व्रजेत् । प्राप्नोति वेगरोधी च वृद्धमेहाश्मशर्कराः ।” तिमिरादिगदोत्पत्तिः इति ॥ ५१ ॥

हे०—यथाविधिसम्भोगादात्मरक्षा । तत्र सम्भोगनिषिद्धानाह—ग्राम्यधर्मं सम्भोगे अनुत्तानत्वादिविशिष्टां नारीं त्यजेत् । अप्रियामनभीष्टाम्, अप्रियाचारामनिष्ठाचरणां, दुष्टमेहनां—दोषदूषितयोनिं, संकीर्णमेहनां संकुचितयोनिम्, अतिस्थूलातिक्लृष्टां च । सूताम्—असम्पूर्णाध्यर्द्धमासप्रसूतिम्, अन्ययोनितां—परयोनितां, वर्णिनीं—ब्रह्मचारिणीम्, अन्ययोनिं—विजातीयामजामहिष्यादिं, गुर्वाल्यादींश्च त्यजेत् । चैत्यादयो दिनचर्यायां व्याख्याताः । अभ्युज्जलाशयः, आयतनं बधस्थानं, पर्वाणि—पुण्यकालाः । अनङ्गं हस्तमुखादि, दिवसमपर्वण्यपि, शिरस्ताडनं हृदयताडनं च मुष्ट्यादिना, दिनचर्यायां सामान्यतो निषिद्धस्यापि देवाल्यादेः पुनर्निषेधः संभोगे भूयस्त्वख्यापनार्थः । अत्याशितादेः संभोगं निषेधति—अत्याशितः अतिवृत्तः, अधृतिः अहृष्टः, क्षुद्धान् क्षुधितः, दुःस्थिताङ्गो विपमस्थितगात्रः, पिपासितस्तृपितः, अन्यवेगार्तः शुक्रैतरेवेगपीडितः, क्षुत्तृपोर्वेगत्वेऽपि पृथग्ग्रहणमल्पयोरपि तयोर्निषेधार्थम् ॥ ५१ ॥

संप्रति ऋतुविशेषे निधुवनं नियमयति—

सर्वे कामतः कामं तृप्तो वाजीकृतां हिमे ।
त्र्यहाद्वसंतशरदोः पक्षार्षानिदाघयोः ॥ ५२ ॥

स०—तृप्तो वाजीकरणैः संजातसंतर्पणः स कामतो यथेच्छया हिमे हेमन्तर्तौ शिशिरे च कामं यथेच्छं सेवेत । वाजीकृतमिति संपदादित्वात्किंपूतं इति क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्येत्यादिनाऽधिकरणे क्तः । अधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी । वसन्ते शरदि त्र्यहात् त्र्यहमतिक्रम्य मैथुनं निषेवेत । वर्षाग्रीष्मयोः पक्षात् कामं भजेत् ॥ ५२ ॥

प०—सम्प्रति ऋतुविशेषेषु निधुवनं नियम्यते—तृप्तो—वाजीकरणैः संजातसंतर्पणः स कामं यथेच्छया हिमे हेमन्तर्तौ, शिशिरे च कामं यथेच्छं सेवेत । वाजीकृतमिति संपदादित्वात् किंपूतं इति—“क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्य—” इत्यदिनाऽधिकरणे क्तः । “अधिकरणवाचिनश्च इति षष्ठी । वसन्ते, शरदि च त्र्यहात् त्र्यहमतिक्रम्य मैथुनम् । वर्षाग्रीष्मयोः पक्षात् कामं भजेत् ॥ ५२ ॥

हे०—ऋतुवशात्संभोगं विधत्ते—हिमे—हेमन्तशिशिरयोः कामं सम्भोगं कामतः स्वेच्छया । वसन्ते शरदि च ब्रह्मन् ब्रह्मन्तरं कृत्वा, वृष्टिनिदाघयोः—पक्षात्पक्षमनं कृत्वा, “सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये” इति पञ्चमी “वाजकृतां तृप्त” इति सर्वत्र सम्बध्यतो वाजीकृतां वाजीकरणाकरणे सुहितार्थानामिति षष्ठी । अयं च विधिरुत्तमवतपेक्षः, हीनबलानां तु उक्तो भेदेन—“ऋतावृतौ यथाकमैथुनं तु समाचरेत् । वर्षासु नवरात्रात् दशरात्राच्छ्रयापि ॥ पञ्चाहाच्छीतसमये सप्ताहांच्छिशिरे तथा पक्षाद्वसन्ते ग्रीष्मे तु मासि मासि समाचरेत् ॥ निवपश्चिमे मासि मैथुनं न समाचरेत् ” इति ॥ ५२ ॥

अमकृमोरुदौर्बल्यबलधात्विन्द्रियक्षयः ।

अपर्वमरणं च स्यादन्यथा गच्छतः स्त्रियम् ॥

स०—अन्यथोक्तविधेरन्येन प्रकारेण स्त्रियं गच्छन्नमरादयः स्युः । अपर्वण्यकाले मरणमपर्वमरणम् ॥ ५३ ॥

प०—अन्यथोक्तविधेरन्येन प्रकारेण रिगच्छतो भ्रमादयः स्युः । अपर्वण्यकाले मरणमपर्वमरणम् ॥ ५३ ॥

हे०—उक्तविध्यतिक्रमे दोषमाह—ऊरुदौर्बल्यं—सविध-
शैथिल्यं, बलादीनां क्षयः, अपर्वमरणमकालमृत्युः, अन्यथा
स्त्रियं गच्छतः—उक्तप्रकारादन्येन प्रकारेण संभोगं भजतः,
रसायुर्वेदे—“विपरीतरतप्राप्त्या लिंगे दाहः प्रजायते ।
कार्श्यं च सर्वगात्रेषु तत्प्रतीकार उच्यते ॥ प्रत्यग्वस्तिं
निबध्यैव लिंगचूषणमावहेत् । क्षरणे तस्य संजाते स्नाप-
येच्छीतलांबुना ॥ कोलनिर्यासमादाय पाययेत्तं सशर्करम् ।
शास्मल्लीदूर्बयोर्मूलरसं पायसमाशयेत् ” इति ॥ ५३ ॥

स्मृतिमेधायुरारोग्यपुष्टिद्वित्रयशोबलैः ।

अधिका मंदजरसो भवन्ति स्त्रीषु संयुताः ५४ ॥

स०—स्त्रीषु संयुताः स्त्रीः सम्यक् सेवमानाः
स्मृत्यादिभिरधिका अल्पजराश्च भवन्ति ॥ ५४ ॥

प०—स्त्रीषु संयुताः स्त्रीः सम्यक्सेवमानाः
स्मृत्यादिभिरधिका अल्पजराश्च भवन्ति ।
स्मृतिरतिक्रान्तस्यार्थस्य स्मरणम् । मेधा प्रज्ञा ।
आयुर्जीवितम् । आरोग्यं—स्वास्थ्यम् । पुष्टिः—
शरीरपोषः । इन्द्रियाणि—चक्षुरादीनि । यशः—
कीर्तिः । बलं—शरीरसासध्यम् । तैरधिका भवन्ति ।
तथा मन्दजरसः—स्वल्पपलिता भवन्ति ॥ ५४ ॥

हे०—विध्याचरणे फलमाह—स्त्रीषु संयुता विधिना स्त्रीः
सेवमानाः स्मृत्यादिभिरधिका मंदजरसश्च भवन्ति ।
इन्द्रियं शुक्रं, मंदजरसश्चिरस्थायियौवनाः ॥ ५४ ॥

स्नानानुलेपनहिमानिलखंडखाद्य-

शीतांबुदुग्धरसयूषसुराप्रसन्नाः ।

सेवेत चानुशयनं विरतै रतस्य

तस्यैवमाशु वपुषः पुनरेति धाम ॥ ५५ ॥

स०—रसांते यथौचित्येन स्नानादीन् सेवेत । खण्ड-
खाद्यं खंडकृतं कणिकेत्यादि । रसो मांसरसः । चानुशय-
नमिति । अनु पश्चाच्च स्वप्नं सेवेत । तस्य स्नानादि-
सेविनः शरीरस्य एवमस्मिन्कृते धाम तेजो भूय आग-
च्छति । तमौ जौ वसंततिलकं गुरुकद्वयं च । स्नानांग-
रागव्यजनैर्दुपादयूषासवक्षीररसान् रसालाम् । भक्षान्
सिताढ्यान् सलिलं सुशीतं सेवेत निद्रां च रतां-
ततांत इति ॥ ५५ ॥

१ अत्र 'संयुताः' इति पाठा० ।

प०—रतस्य मुरतक्रियाया विरतौ अवसाने पुमान्
स्नानादिकं सेवेत । अनुलेपनमनुरागध्वन्द्वनादिभिः
सुगन्धद्रव्यैः । हिमानिलः शीतवातः । खण्डखा-
द्याः—भक्षविशेषाः । शीताम्बु—शीतलं तोयम् । रसो
मांसरसः । यूपो—धान्यैः कृतः । प्रसन्ना—सुरामण्डः ।
एतत्सर्वमनु पश्चान् सेवेत । तथानुशयनं सेवेत । तस्य
पुंसः एवं कृते सति वपुषः शरीरधाम शुक्रं बलं तेज
आगच्छति । “स्त्रीसंसर्गाद्धि सद्यः स्यान् स्त्रीवता
बलिनामपि । एवं स्वाध्याय्यते शीघ्रं तेषां शुक्रं च
धाम च ” इति ॥ ५५ ॥

हे०—संभोगावसानसेव्यानाह—हिमानिलः—विशिरसा-
रतः, खण्डखाद्यं—शर्कराप्रचुरं द्रव्यम्, शीतांबु—शीतादकं,
रसो—मांसरसः, प्रसन्ना—अच्छसुरा, शयनं—निद्रा, रतस्य
विरतौ अनु समनंतरमेव सेवेत । एवं कृते तस्य रतश्रीगते-
जसः वपुषो धाम—शरीरं तेजः, पुनरप्याशु शीघ्रमाप्ति ५५

एतच्च पूर्वोक्तं हिताहितं सर्वं वैद्य एव वेत्ति तस्मा-
द्वैद्ये सर्वथा शरीरं राज्ञां निवेद्यमिति दर्शयन्नाह—

श्रुतचरितसमृद्धे कर्मदक्षे दयालौ

मिषजि निरनुबन्धं देहरक्षां निवेश्य ।

भवति विपुलतेजःस्वास्थ्यकीर्तिप्रभावः

स्वकुशलफलभोगी भूमिपालश्चिरायुः ॥ ५६ ॥

स०—मिषजि शरीररक्षणं निरनुबन्धं निर्विकल्प-
माधाय बहुकालमात्मीयश्रेष्ठफलभोगवान् तथा तेजश्च
स्वास्थ्यं च कीर्तिश्च प्रभावश्च एवं विपुला विस्ती-
र्णास्तेजःस्वास्थ्यकीर्तिप्रभावा यस्य स एवंविधः ।
कीदृशे मिषजि । श्रुतं शास्त्रावबोधः । चरितमाचारः ।
ताभ्यां समृद्धे संपूर्णे । तथा क्रियाचतुरे । तथा कुपालौ ।
वसुमुनिविरतिश्चेन्मालिनी नौ मयी यः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायाप्तपानरक्षाध्यायः सप्तमः ॥ ७ ॥

प०—भूमिपालो राजा मिषजि वैद्ये श्रुतचरित-
समृद्धे बोधशीलसंपन्ने, कर्मदक्षे, चिकित्साकुशले,
दयालौ, अनुकम्पायुक्ते, निरनुबन्धम्—अनुबन्धविप्र-
हर्षा प्रतिज्ञा चिकित्सा या तां निवार्य,
निरनुबन्धम् देहरक्षां शरीरपालनं निवेश्य दत्त्वा
सुविपुलतेजःस्वास्थ्यकीर्तिप्रभावः स्यात् । तथा

कुशलफलभोगी च स्यात् । चिराय विपुलावका-
शाय । चिरायेति चतुर्थ्यन्तप्रतिपादको निपातो
दीर्घकालं व्याचष्टे । तेजश्च स्वास्थ्यं च कीर्तिश्च
प्रभावश्च ते विपुला यस्य स तथाविधः । तत्र तेज-
स्वित्वं, स्वास्थ्यं शरीरपदुता । कीर्तिर्यशः । प्रभावः-
ऐश्वर्यम् । विभव इत्येकोऽर्थः । एते विपुलाः
समृद्धा विस्तीर्णा यस्य स तथाविधः । राजा स्वं
च तत् कुशलं शोभनं पुण्यतमं कर्म श्रेयोरूपं,
तस्य फलमैश्वर्यादियोगात् सुखोपयोगतां सद्यो
भुङ्क्ते । स्वकुशलफलभोगी चिराय भवतीति
भद्रम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायामष्टाङ्ग-

हृदयटीकायां सूत्रस्थाने अन्नर-

क्षाध्यायः सप्तमः ॥७॥

हे०—अध्यायार्थमुपसंहरति श्रुतेति । उक्तप्रकारान्नर-
क्षाद्वारेण देहरक्षां भिषजि निवेश्य भूमिपालश्चिरायुर्भवति ।
कीदृशे भिषजि—श्रुतचरितसमृद्धे शास्त्रशास्त्रोक्तानुष्ठानसं-
पन्ने, कर्मदक्षे-उपचारकुशले, दयालौ-कारुणिके, निरनु-
बन्धं—निःशङ्कं, तेजः—कांतिः, स्वास्थ्यमारोग्यं, कीर्तिर्यशः,
प्रभावः प्रतापः । स्वकुशलफलभोगी—स्वोपार्जितपुण्यफलो-
पभोगक्षमः, चिरायुर्दीर्घायुः । संप्रहे तु—“मनःशरीर-
स्थितिमात्रमेव सेवेद्वयवायं न च तत्परः स्यात् । विशुद्ध-
हृद्यो रहासि तत्कामस्तस्मिन् पुमान् ॥ समस्थितांगः सुरभि-
र्मुक्तमूत्रादिरव्यथः । नाऽनाशितो नात्यशितो वृष्याणां
तर्पितलूयहम् ॥ नारीं नारीगुणैर्युक्तां सहपूर्वगुणां व्रजेत् ।
दृष्टयायुरोजःशुक्राणां क्षयं मेढ्राश्रयान् गदाम् ॥ बायोः
कोपमधर्मं च मूढः प्राप्नोत्यतोऽन्यथा । उत्तानो वेगरोधी
च बुद्धिमेहाश्मशर्कराः ॥ तिमिरादिगदोत्पत्तिर्मूर्द्धाद्याहन-
नाद्भुवम् । न चार्वाक् षोडशाद्वर्षात्सप्ततेः परतो न च ॥
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं गंतुमर्हति ।
अतिबालो त्वयसंपूर्णसर्वधातुः स्त्रियो व्रजन् ॥ उपतप्येत
सहसा तडागमिव काजलम् । शुष्कं रूक्षं यथा काष्ठं
जंतुजग्धं विजर्जरम् ॥ स्पृष्टमाष्टु विशीर्येत तथा वृद्धः
स्त्रियं व्रजन् । कायस्य तेजः परमं हि शुक्रमहारसाराद-
पि सारभूतम् ॥ जितस्मिन्ना तत्परिरक्षणीयं ततो वपुः-संत-
तिरप्युदारा । अपरस्को भजेन्नावांस्तदात्वसुखसंज्ञकान् ॥
मुखोदकेषु सज्जेत देहस्यैतदलं हितम् । प्रज्ञापराधोऽसा-

१ अत्र “कर्तुमर्हति” इति खपुस्तके ।

२ अत्र “वृद्धां स्त्रियम्” इति युक्तः पाठः ।

स्वार्थसंयोगः कालवैकृतम् ॥ हितेऽपि रतमाहारे योजय-
त्यामयैर्नरम् । नापथ्यसेविनं सद्यः प्रबाधते तदा मलाः ॥
प्रकोपं प्रतिनिघ्नाति भिन्नैर्दूष्यादिभिर्यथा । नच सर्वोपचा-
रोऽपि सर्वदा सर्वदोषकृत् ॥ नहि सर्वाण्यपथ्यानि तुल्य-
दोषाणि नैव च । सर्वे तुल्यबला दोषा न सर्वाणि वपुषि
च ॥ व्याधिक्षमत्वे शक्तानि यतोऽपथ्यं तदेव तु ।
गच्छत्यपथ्यतमतां तुल्यदूष्यादिवर्द्धितम् ॥ त एव च पुन-
र्दोषा हेतुभिर्वहुनिश्चिताः । मिथो विरुद्धा बलिनो
दीर्घकालानुवर्तिनः ॥ सर्वे समं प्रकुपिताः प्राप्याल्पमपि
कारणम् । प्राणायतनमाश्रित्य गंभीराः सर्वमार्गाः ।
देहे हितोचिते ते स्युश्चिरादप्याशुकारिणः ॥ अहितान्यपि
चाप्येषामभ्यासादुपशेरते । दोषाश्चैषां क्षयं यांति कर्म-
वातातपादिभिः ।” अथ बहूनामेकरोगोत्पत्तिः
“ भिन्नाहारवयःसात्म्यप्रकृतीनां समं भवेत् । एकं
विकृतवाय्वादियुगपत्सेवनाद्बदः ॥ वातादीनां तु विकृति-
विकृताद्बहुचारतः । भौमांतरिक्षदिन्येभ्य उत्पातेभ्यश्च
जायते ॥ संभवः पुनरेतेषां कर्मणः सामुदायिकात्
दुष्टो वायुरभिष्यंदी स्तिमितोऽत्युष्णशीतलः ॥ कुंडलं
भैरवरवः पुरुषोऽनार्तवो बली । अन्योऽन्यव्याहृतगाति
पांशुवाष्पविषान्वितः ॥ रसवर्णादिविकृतमपक्रांतविहंग-
मम् । निंदितप्रभवं तोयमुपक्षीणजलेशयम् ॥ मक्षिका
मूषिकव्यालबहूत्पादप्रदूषितः । देशोऽपथ्यान्नबहुलो नष्ट
धर्ममहौषधिः ॥ कालश्च विपरीतानि हीनलिङ्गो यथा
यथम् । एते दुष्परिहारत्वादहितायोत्तरोत्तरम् ॥ तेषामानि
यतं कर्म तस्मिन् काले सुदारुणे । कर्म पञ्चविधं ते-
योऽयं तद्वद्रसायनम् ॥ शस्यते देहवृत्तिश्च भेषजैः पूर्वं
सुदृढैः । ब्रह्मचर्यं दयादानं सदाचाररतिः शमः
सद्धर्मसत्कथा पूजा देवर्षीणां जितात्मनाम् । देशानामपि
पन्नानां साधूनां च निषेवणम् ॥ दैवव्यपाश्रयं चेष्टं क
जीवितरक्षणम् ॥ हेमन्तादिषु कुर्वीत स्वं स्वं चाकालिखं
ष्वपि ॥ विधिं तच्छीलनं यस्माच्छीतादिर्द्वन्द्वकारितम्
ऋतुचर्या हि शीतोष्णवृष्टिदोषप्रतिक्रिया ॥ अतएव
चर्यायां हेमन्तशिशिरे समे ” अथाकालमृत्युः
“ सर्वप्राणभृतां नित्यमायुर्द्युक्तिमपेक्षते । दैवे पुरुषक
च स्थितं ह्यस्य बलाबलम् ॥ अन्यजन्मकृतं कर्म दै
पौरुषमैहिकम् । विद्यात्ते कर्मणी त्रेधा श्रेष्ठमध्यावरत्वतः
तयोर्द्वारयोर्युक्तिर्दीर्घस्य सुसुखस्य च । नियतस्यायु
हेतुर्विपरीतस्य चावरा ॥ मध्यामध्यस्य मिश्रस्य संक
शृणु चापरम् । दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ॥ ८

दैवेन बलिना पौरुषं कर्म दुर्बलम् । दृष्ट्वा यदेके मन्यन्ते
नियतं मानमायुषः ॥ कर्म किंचित्कचित्काले विपाकनि-
यतं महत् । किंचित्त्वकालनियतं प्रत्ययैः प्रतियोध्यते ॥
एवं च द्विविधो मृत्युः कालाकालविभेदतः । उपदिष्ट-
स्ततश्चैव हिताहितविधिक्रमः ॥ एकोत्तरं मृत्युशतं ब्रुवते
वेदवादिनः । तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्त्वांगतवः
स्मृताः ॥ श्वेनाजिरादियोगेन भ्रातृव्यस्य तथा च तैः ।
दैर्घ्यश्रवससोमाद्यैर्विहितस्त्वात्मनो वधः ॥ आयुष्कामस्य
तत्प्राप्तिस्तत्रेष्ट्यामित्रविंदया । सर्वस्मादेव चात्मानं गोपाये-
द्दीदृशो स्मृतिः ॥ तथा मरणमुद्दिष्टं सौगतानां चतुर्विधम् ।
विषमापरिहारेण जायतेऽनियतायुषाम् ॥ ध्रुवं रोगित्व-
मन्येषां मृत्युरेव च पर्वणि । अकाण्डे शस्त्रघाताद्यैः प्रत्यक्षो
मृत्युरन्यथा ॥ उद्भ्रातचण्डमातंगतुरंगादिसमागमम् ।
अरातिदुष्टघातादिः साहसाहितभोजनम् ॥ वर्जयेदिति न
ब्रूयुर्मुनयो दिव्यचक्षुषः । देवव्यपाश्रवादींश्च रसायनविधिं
विना ॥ न वातेऽपि यथाकाममायुषः स्थितिमाप्नुयुः ।
अहिसिंहगजादिभ्यो विदुषां न भयं भवेत् ॥ मिथ्याप्रा-
कारदुर्गाणि मिथ्यामारणरक्षणम् । आयुष्कामस्य मिथ्यैव
परदारादिवर्जनम् ॥ मंत्रदेवतयाहूता नाचक्षीरन्महाहयः ।
विषसुप्तप्रबुद्धस्य भावाभावौ तदायुषः । संन्यासरोहिणीका-
दिग्रस्तस्य सहसा भवेत् । उपेक्षया न मरणं जीवितं वा
चिकित्सया ॥ प्रत्यहं नृसहस्रस्य युद्धेऽन्योन्यमभिघ्नतः ।
साधुवृत्तस्य वा तुल्या न भवेदायुषः स्थितिः ॥ नाशुद्धैर्द्वि-
षमिश्राद्या नौषधैरार्तमश्विनौ । उपक्रमेरन्नभवेदकालमरणं
यदि ॥ षटानामामपक्वानां पालनापरिपालनैः । चिराल्प-
कालवर्तित्वं चित्रस्थानां विद्विष्यते ॥ इत्यत्यंतप्रसिद्धेऽपि
सिद्धे सर्वांगमैरपि । दृष्टेऽप्यकालमरणे विंचिकित्सेत् कथं
पुनः ॥ गुणवद्विषगादीनां संभवे संभवेचु यः । मृत्युस्तं
कालजं प्राहुरितरं तद्विपर्यये ॥ यथा रथो बाह्यमानो
न्यायेन क्रमशः क्षयम् । यायादात्मवतामायुस्तथान्येषां
विपर्ययः ॥ शुचितैलदशो दीपः कीटघाताद्यपीडितः ।
दीप्तिमान्वर्तते सम्यक् यथैव स्नेहसंक्षयात् ॥ स एवातो
यथा च स्वाद्विपरीतो विपर्यये । हिताहितोपचारेण तथैव
पुरुषो ध्रुवम् ॥ सर्वमन्यत्परित्यज्य शरीरं पालयेद्यतः ।
तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम् ॥ नगरी नग-
रस्येव रथस्येव रथी सदा । स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्व-
वहितो भवेत् ॥ आहारकल्पनाहेतुं स्वभावादीन् विशेषतः ।
समीक्ष्य हितमश्नीयाद्देहो ह्याहारसंभवः ॥ भीलज्जायंत्रणालो-

१ अत्र “मृत्युरेव त्वपर्वणि” इति खपुस्तके ।

भर्षशोकवशगतः । न जातु धारयेद्वेगांस्तदि सर्वापदां
पदम् ॥ हितमभ्यस्यतः पुंसो नाकाले कालदर्पया । संजा-
यते परामर्शो बलोत्साहं द्रियायुषम् ॥ अहितानि च
संत्थज्य दोषमप्याप्नुयाद्यदि । तथायानुष्यमायाति साधु-
नामात्मवानिति ॥ यच्च रोगममुत्थानं न शक्यमिह केन-
चित् । परिहर्तुं न तत्प्राप्य शोचितव्यं भनीयम् ॥ दिना-
हारविहाराणां सदाचारनिषेविणाम् । लोकद्वयव्यपेक्षणां
जीवितं ह्यमृतायते ॥ गृध्रग्राभ्यनुत्वे वश्यः क्रुशानां ह्य-
सत्पथः । मूढो जीवत्यनर्थाय दुर्गतिं परित्यजेत् ॥ विदु-
षांतःशरीरस्यान् नित्यं संनिहितानरीन् । जिह्वा यस्यानि
वर्ज्यानि चिरं जीवितुमिच्छता ॥ तदापि स्नातुं यो वा
तस्मात्कर्मांशुभोदयम् । स्मरन्नात्रैव च मनो न भीमान् कर्तु-
मर्हति ॥ इति ॥ ५६ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरमायने अन्नरक्षाप्रकरणं
सामान्येन निरूपितम् ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ८.

अन्नरक्षाध्यायानन्तरं मात्राशितीयो युक्तः । यतो विधा-
दिभ्यो रक्षितमन्नपानं हीनमात्राभ्यवहृतं जीवितोपधा-
ताय संपद्यते । मात्राभ्यवहृतं प्राणिनां प्राणाय-

अथातो मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

स०--अथेत्यानन्तर्यं यथा । अथाऽतो धर्म-
जिज्ञासेति वेदाध्ययनादनन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य
इत्यर्थः । अतः इति प्रस्तुताभिसंबन्धे । अशन-
मशितम् । भावे निष्ठा । मात्रयाऽशितं तस्मै हितो
मात्राशितीयः । शेषं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

प०--अथेत्यानन्तर्यं । अत इति प्रस्तुताभिसम्ब-
न्धादन्नरक्षाध्यायादनन्तरं मात्राशितीयस्यारम्भः ।
यतो गुणवद्व्यन्नं पानं विपाद्यनुपद्रुतं हीनमात्रम-
भ्यवहृतं जीवितघाताय । तदेव सम्यक्मात्राभ्यव-
हृतं प्राणिनां प्राणा एव । मात्रा परिमाणम् , अश-
नमशितं, मात्रयाऽशितं मात्राशितम् । तस्मै हितो
यो मात्राशितीयः । तं व्याख्यास्यामः । यथावन्मा-
त्रोपदेशान्मात्राशितीयः ॥ १ ॥

हे०--मात्राशित्तीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-
थेति । यतः पूर्वेऽध्याये आहारो वर्णितस्तत्र तत्र च
क्ष्यते । इत्युक्तम् । स चासाधारणो यथास्वं
क्तव्यः । असाधारणार्थमयमध्यायः । मात्राशब्देन
भ्यभ्योगो लक्ष्यते स चासभ्ययोगस्य त्यागात्सं-
घति । स पुनः सप्तधा--संकीर्णाशनम्, विरुद्धाश-
म्, अमात्राशनम्, अजीर्णाशनम्, समशनम्, अध्य-
नम्, विषमाशनं चेति । तत्र निषिद्धानां गृहे निषि-
र्त्वा सह निषिद्धं चान्नं यत्र भुज्यते तत्संकीर्णाशनम्,
अशुभसन्नगणाकीर्णागणिकापाणिकाशनम् इत्याद्युक्तम् ।
विरुद्धाशनम्--अहिताशनम्, तच्च विरुद्धमप्याहारमित्याद्यु-
क्तम् । अमात्राशनादीन्यत्रोच्यन्ते । मात्रावदपि यत्र
तीर्यति तदजीर्णाशनम् । समशनादीन्येव लक्षयि-
यति ॥ १ ॥

**मात्राशी सर्वकालं स्यान्मात्रा ह्यग्नेः प्रवर्तिका ।
मात्रां द्रव्याण्यपेक्षते गुरुण्यपि लघून्पि ॥ २ ॥**

१ द्वितीयमिह शास्त्रप्रयोजनं यदातुरव्याधिहरणं,
स्वस्थस्वास्थ्यरक्षणं च । यदाह--“ स्वस्थातुरपरायणम् ”
इति । तेनोत्पन्नव्याधिप्रतीकारद्वाराऽऽतुररक्षणं भेषजचतुष्कम-
भिधाय स्वस्थचतुष्कोऽभिधातव्यः । तत्राऽपि स्वास्थ्यपरि-
पालनहेतुषु मात्रावदन्नं प्रधानम् । यदाह--प्राणिनां पुन-
र्मूलमाहारो बलवर्णोजसां च । तच्चैह “ मात्रावदन्नं विधी-
यते ” इत्यादौ मात्राशित्तीय एवाभिधीयते । मात्राशितम-
धिकृत्य कृतोऽध्यायो मात्राशित्तीयः । यद्यपि “ मात्राशी ”
इति पदमनुश्रूयते तथापि “ मात्राशित्तीयः ” इति संप्रणयने
कष्टोच्चारणभयादर्थपरपर्यायशब्देनेयं संज्ञा कृता । यथा “ न
वेगान्धारणीया ” इत्यादिका संज्ञा । मात्रां मात्रावदन्नमशितुं
भोक्तुं शीलं यस्यासौ मात्राशी । यदि वा मात्रयाऽशितुं भोक्तुं
शीलं यस्य स तथोक्तः । तत्रेह मात्राऽनपायि परिमाणम् ।
अशिरयमिहाविशेषेण खाद्यप्राप्त्यलेह्यपेयानामभ्यवहारे वर्तते ।
तेन मात्राशीत्यादित्युक्तं खाद्यलेह्यपेयानां मात्राभ्यवहरणं नोक्त-
मिति यच्चोच्यते, तन्निरस्तं स्यात् । दृष्टव्यायमशिः खाद्याद्यभ्य-
वहारे यथा दशमूलहरतीत्यं “ एकान्ततः प्राश्य ततश्च
खोहाच्छक्तिनिहन्ति भ्ययं प्रष्टुम् । ” तथा “ क्षीराशी तं
प्रयोजयेदिति ” इत्याद्यवगन्तव्यं अशिरयं सर्वाभ्यवहारे
वर्तते, येनैतद्विवरणं सामान्येनैव कृतम् । आहारमात्रा पुन-
रिति न पुनरशितमात्रा पुनरिति । मात्रां व्याकरोति--आहा-
रेत्यादि । अग्नेर्वलमुत्कृष्टं मध्यमत्वं वाऽपेक्षोत्कृष्टा मध्यात्पा वा
मात्रा स्यादित्यग्निबलापेक्षिणी । पुनःशब्दो भेषजादिमात्रां
व्यायाममात्रां च व्यावर्तयितुम् । तेन न सर्वमात्राऽग्निबलापे-
क्षिणी । यतो भेषजमात्रा व्याध्यातुरबलापेक्षिणी वक्तव्या,
व्यायामस्य तु दोषक्षयामिदृश्याद्युत्पादध्रमाद्यनुत्पादापेक्षिणी-

स० सर्वकालं स्वस्थ आतुरो वा मात्राशी स्यात्

—व्यवस्थापयितव्या । यदि वा पुनःशब्दः पौनपुन्ये, तेनाहा-
रमात्रा पुनः पुनरग्निबलमपेक्षत एतदुक्तं स्यात् । यत एकस्मि-
न्पुरुषे एकदा याऽग्निबलेन व्यवस्थापिता मात्रा सा न सर्वकालं
स्यात् यत्र ऋतुभेदेन वयोभेदेन च तस्यैवाग्निः कदाचिद्विबुद्धो
भवति यथा--हेमन्ते यौवने च । कदाचिन्मंदो भवति यथा
वर्षासु वार्धक्ये च । तेनाग्निबलभेदान्मात्राप्येकरूपा न स्यात्
किन्तु तत्कालभवमग्निबलमपेक्ष्य पुनः पुनर्मात्रापि भिद्यत
इति । अग्निबलापेक्षत्वमेव विवृणोति--यावद्वीत्यादि । याव-
दिति यावत्परिमाणम् । हिशब्दो हेतौ । अत्येति भोक्तुः ।
अशनं चतुर्विधमपि भोज्यम् । अशितं भुक्तं प्रकृतिं वाता-
दीनां रसादीनां च साम्यावस्थाम् । अनुपहृत्य विकारमकृत्वे-
त्यर्थः । यथाकालमिति निशाशेषे । तावदिति पूर्वप्रमाणाव-
च्छिन्नशमनं प्रत्यवमृशति । द्वितीयम् “ अस्य ” इति ग्रहण-
मन्यत्र प्रतिषेधार्थम् । तेन यस्यैव यावतीमात्रा निर्विकारा,
तस्यैव सा मन्तव्या, नान्येषाम् । प्रतिपुरुषमग्निबलस्य भिन्न-
त्वात् । यद्यपि चैकस्मिन्नपि पुरुषे कालादिभेदेनाग्निबलभेदो
भवति, तथाप्येकपुरुष एकमात्रामवधार्य कियन्तमपि कालं
तथैव मात्रया अग्निबलभेदहेत्वभावे सति व्यवहारो भवत्येव ।
मात्राप्रमाणं मात्रेयत्ता, मात्राप्रमाणशब्देन चेह मात्राप्रमाण-
वदिति बोद्धव्यम् । अन्यथा तावच्छब्देनावच्छिन्नाशनवाचिना
मात्राप्रमाणशब्दस्य गुणवाचिनः सामानाधिकरण्यं न स्यात् ।
ननु प्रकृतिमनुपहृत्येति न कर्तव्यं विशेषणं, नह्यहरो यो यथा-
कालं जरां याति स मात्रादोषाद्विकारं करोति । करोति तु
द्रव्यस्वभावसंस्कारादिदोषात् । यथा--मन्दकलकुचादयो यथा
कालं जरां गच्छन्तोऽपि दोषजनका भवन्त्येव । न ताव-
तापि तत्र मात्रा दुष्यति, यथा वक्ष्यति त्रिविधकुक्षीये--“ न
च केवलं मात्रावत्वादेवाहारफलसौष्ठवमवाप्तुं शक्यं, प्रकृ-
त्यादीनामष्टानामाहाराविधिविशेषायतनानां भिन्नफलत्वात् ” इति ।
नैव, द्विविधा हि मात्रा रसविमाने वक्तव्या, सर्वग्रहरूपा
परिग्रहरूपा च । तत्र समुदितस्याहारस्य परिमाणं सर्वग्रह-
मधुराम्लादीनामाहारावयवानां प्रत्येकं मात्रया ग्रहणं परि-
ग्रहः । तेन यत्राहारसमुदायपरिमाणं समुचितमेव गृह्यते,
आहारावयवानां तु मधुरादीनां स्वभावहितानामप्ययथोक्तमा-
नं स्यात्, तत्राहारावयव-मात्रावैषम्याद्धातुवैषम्यं भवत्येव,
अयथाकालं जरागमनं च स्यात् । तदुक्तं प्रकृतिमनुपहृत्येति
विशेषणम् । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति । “ अस्य ” इति,
“ असनम् ” इति, “ अशितम् ” इति च पदत्रयं प्रकरणादेव
लभ्यते । तत्पुनः कियते विशेषप्रतिपादनार्थम् । तेन
“ अस्य ” इत्यनेन परीक्षको भोक्ताऽधिक्रियते “ अशनम् ”
इत्यनेन च प्रशस्तमशनं प्रकृतिकरणसंयोगदेशकालाविरुद्धम् ।
उच्यते “ अशितम् ” इत्यनेन च यथाविधि भोजनमुच्यते ।
तदेवं सर्वगुणसंपन्न आहारो मात्रावाच्यते ॥

परिमिताशी भवेत् । कुतो हेतोः हि यस्मान्मात्राऽग्नेः प्रवर्तिका स्वव्यापारे अग्निप्रवृत्तिश्च देहस्थितिहेतुः । तथा चोक्तम् । अग्निमूलं बलं पुंसां बलमूलं हि जीवितमिति । तस्मान्मात्रायाः प्राधान्यम् । यस्माच्च कारणास्मात्रायाः प्राधान्यं ततो मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते गुरुण्यपि लघूनि च । तत्र गुरुणि पिष्टक्षीरद्राक्षाक्षोडेक्षु-माषानूपमांसादीनि । लघूनि दिव्योदकरक्तशालिषष्टिकमुद्गलावकपिजलैणशशंशरादीनि ॥ २ ॥

प०—मात्राशी परिमिताशी नरः सर्वकालं स्वस्थोऽप्यातुरो वा स्यात् । यस्मान्मात्रा चोपयुक्ताऽग्नेः प्रवर्तिका स्वव्यापारे पचनक्रियायाम् । तेन मात्राशी मात्राखादी, मात्रापायी, मात्रालेहीति द्रष्टव्यम् । मात्राया लक्षणमाचार्येणोक्तमेव । मात्रा पुनरग्निबलाहारद्रव्याद्रव्यापेक्षिणी कुक्षेरतिपीडनमाहारेण । हृदयस्यासंरोधः । पार्श्वयोरपि पाटवम् । अनतिगौरवमुदरस्य । ग्रीणनमिन्द्रियाणाम् । क्षुत्पिपासोपरतिः । स्थानाशनशयनगमनोच्छ्वासप्रश्वासक्रियासु सुखेन प्रवृत्तिः । सुखेन परिणमनं बलवर्णोपचयश्चेति मात्रालक्षणम् । इतश्च मात्रायाः प्राधान्यम् । यान्यपि लघूनि द्रव्याणि अथवा गुरुणि-क्षीरेक्षुज्रीहिमाषानूपामिषादीनि । लघूनि-दिव्योदकरक्तशालिषष्टिकमुद्गलावादीनि तान्युभयरूपाण्यपि मात्राप्रमाणमपेक्षन्ते । तदधीनानि तानि भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

हे०—तत्र मात्रां विधत्ते—मात्रामश्रातीति मात्राशी । यद्यपि मात्राविशिष्टान्नपानस्यैव कर्मत्वम्, तथापि प्राधान्यार्थं मात्रायाः कर्मत्वव्यपदेशः । किमर्थं मात्राशी स्यात्, हि यस्मान्मात्रा अग्नेः प्रवर्तिका पचन्तमग्निं प्रवर्तयति पाचयतीत्यर्थः । ननु द्रव्याण्यग्निमिथनत्वात्प्रवर्तयति न मात्रेत्यत आह—मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते । ननु गुरुणि द्रव्याणि दुर्जरत्वान्मात्रामपेक्षन्ताम्, न पुनर्लघूनीत्यत आह—गुरुण्यपि लघून्पि ॥ २ ॥

तत्र गुरुणां का मात्रा का लघूनामित्याह—
गुरुणामर्धसौहित्यं लघूनां नातितृप्तता ।
मात्राप्रमाणं निर्दिष्टं सुखं यावद्विजीर्यति ॥ ३ ॥

स०—गुरुणां द्रव्याणामर्धसौहित्यमर्धतृप्तिः लघूनां नातितृप्तता नातितृप्तिः किं तर्हि सौहित्यमात्रम् ।

एतन्मात्राप्रमाणं निर्दिष्टम् । मात्रा इत्वा मव्या वृहती च तस्याः प्रमाणम् । तत्र प्रमाणं मानम् । एवं चात्र मात्राशब्दस्यापौनरुक्त्यम् । हि यावत् परिमाणमभ्यवहृतं सुखमविकृतिं कृत्वा परिणमति । एतद्विपर्ययेण हीनमात्रं भोजनं वर्ज्यं दोषदर्शनात् ॥ ३ ॥

प०—ननु किं सौहित्येन यावदेतानि द्रव्याणि लघूनि गुरुणि नाभ्यवहार्याणि तुल्यरूपतया वृष्ट्याहारगुणानामित्याम्नायेन, आहोम्बिन गुरुण्यन्यप्रमाणानि लघून्यस्य प्रमाणान्यस्य सङ्ज्ञाताविदमाह—गुरुणां गुरुद्रव्याणामर्धसौहित्यमर्धतृप्तिता । लघूनां द्रव्याणां नातितृप्तिः, किं तर्हि सौहित्यं सुहितं तृप्तिरुच्यते । यस्मादनिलानलगुणबहुलानि लघूनि तुल्यगुणत्वादग्निसन्धुक्षकाणि । अत्रिधिता चोपयुक्तानि स्वल्पदोषाणि । गुरुणि-पुनः प्रथिवी-सोमसलिलबहुलानि । अन्यसामान्याद्रव्यैः प्रतिपक्षत्वादग्निसान्धकराणि । मात्रायाः परिमाणं मात्रापरिमाणम्, मात्रापरिमाणं मात्रापरिच्छेदः । तावत्परिमाणं यावदभ्यवहृतं सुखमविकृतिं कृत्वा जीर्यति जरां गच्छति । एवं मात्राप्रमाणं निर्दिष्टम् ॥ ३ ॥

हे०—ननु गुरुमिल्लघुमिर्वा तृप्तिरेवोत्पद्यते न तेषां विशेषः इत्यत आह—गुरुणामित्यादि । यावताऽऽहारशाना तृप्तिरुत्पद्यते तावताऽऽहं भुज्यत इत्यद्वैतसौहित्यं तावन्मात्रमेव नातितृप्तता । नन्वेवं चेन्मात्राया अव्यवस्थितत्वं न प्राप्नोतीत्यत आह—मात्रेत्यादि । मात्राप्रमाणं मात्रालक्षणं यावत्सुखं जीर्यति तावन्मात्राशब्दवाच्यमित्यर्थः । उक्तं च खारणादिना—“यदभ्यवहृतं सम्यक् यथाकालं जरां व्रजेत् । प्रकृत्यविकृतिं कृत्वा तन्मात्रालक्षणं विदुः ।” इति तस्माद्गुरुणामर्धसौहित्यं सुखं जीर्यति, लघूनां नातितृप्ततेति नाव्यवस्था ॥ ३ ॥

यथा चाह—

भोजनं हीनमात्रं तु न बलोपचयौजसे ।
सर्वेषां वातरोगाणां हेतुतां च प्रपद्यते ॥ ४ ॥

स०—हीनमात्रं पुनरशनं न बलाय नोपचयाय न चौजसे । सर्वेषां वातरोगाणां कारणतां याति ॥ ४ ॥

प०—भोजनमशनं हीनमात्रं स्वल्पप्रमाणं भुक्तं न बलाय, नोपचयाय नाप्यौजसे भवति । यथा सर्वेषां

वातरोगाणां मारुतानामामयानां नखमेदाद्यानाम-
शीतेर्वातरोगाणां हेतुतां कारणतां प्रतिपद्यते गच्छ-
तत्यर्थः ॥ ४ ॥

हे०—अथ अमात्राशने दोषाः । तच्च द्विविधम्—
हीनमात्रमतिमात्रं च । तत्र हीनमात्रदोषानाह—बलं शक्तिः,
उपचयः पुष्टिः, ओजः कांतिः ॥ ४ ॥

अतिमात्रं पुनः सर्वानांशु दोषान् प्रकोपयेत् ५

स०—अतिमात्रं त्वशानं त्रीनपि दोषान् शीघ्रमेव
प्रकोपयति ॥ ५ ॥

प०—अतिमात्रं प्रभूतं भुक्तमशनं सर्वान् त्रीन्
दोषान्, आशु शीघ्रं प्रकोपयेत् ॥ ५ ॥

हे०—अतिमात्रजान्दोषानाह—अथ प्रसंगादतिमात्रा-
कुपितानां दोषजानां रोगाणां निदानचिकित्सिते कथयति ।
तत्र विसूचिकालसकयोः संप्राप्तिमाह—संपीड्यमानाः संतो
युगपत्कोपिताः स्रोतोरोधात्परस्परसंघट्टनेन त्रयोऽप्येकदैव
कोपं नीताः ॥ ५ ॥

कुपिताश्च त्रयो दोषा अलसकार्ण्यं विसूचिकार्ण्यं
वा व्याधिं यथा कुर्वति तथा दर्शयति—

पीड्यमाना हि वाताद्या युगपत्तेन कोपिताः ।

आमेनान्नेन दुष्टेन तदेवाविश्य कुर्वते ॥

विष्टंभयंतोऽलसकं च्यावयंतो विसूचिकाम् ।

अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैवाजितात्मनः ॥ ६ ॥

स०—तेनापकेनाहारेण दुष्टेन वाताद्या हि यस्मा-
त्पीड्यमाना विब्रध्यमाना रुद्धमार्गत्वादत एव युगप-
देककालं सर्व एव कोपितास्तदेव दुष्टमन्नमाविश्याऽलसकं
कुर्वते । किं कुर्वतः । विष्टंभयंतस्तदेव दुष्टमन्नं स्रोतःसु
रंधानाः तथाऽधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैवानुचिते देशे
काले च्यावयंत ऊर्ध्वमधश्च निष्कर्षयंतः । अजिता-
त्मनोऽसंयतचेतसः मनुजस्य विसूचिकां कुर्वते ॥ ६ ॥

प०—तेनामेनान्नेनातिभुक्तेन दुष्टेन सता, वाताद्या
वातपित्तकफाख्यः पीड्यमानाः कोपिता रुद्धमा-
र्गत्वाद्युगपदेककालं ते कुपिता विष्टंभयन्तः विष्ट-
म्भं कुर्वन्तः, स्रोतांसि रुन्धाना अलसकमलसार्ण्यं
व्याधिं कुर्वते । किं कृत्वा, तदेवाममन्नमावि-
श्याविश्य तेन सह सम्भूय तथा तदेव दुष्टमन्नमा-

विश्य च्यावयन्तः, ऊर्ध्वमधश्च निष्कर्षयन्तः ‘अ-
धरोत्तरमार्गाभ्यां प्रच्यावयन्तः अन्नमलादिकं बहि-
प्रेरयन्तो विसूचिकां कुर्वते । तस्याजितात्मनः
अशनलुप्तस्य लोलुपस्यासंयतचेतस इति यावत्प्रायः
द्वचनं चात्र—प्रायः प्रज्ञापराधेन रोगग्रामश्च जायते
नृणामशनलुब्धानां विशेषेण विसूचिकाः ॥ “त
शूलभ्रमानाहकम्पस्तम्भादयोऽनिलात् । पित्ताज्ज-
रातिसारान्तर्दाहतृदप्रलयादयः ॥” आनाह उदरापूर
कम्पो वेपथुः । स्तम्भोऽङ्गस्य स्तब्धता । ज्व
वक्ष्यमाणः । अतिसारी विट्प्रवृत्तिः
अम्लोऽम्लोद्गारः । दाहोऽग्निदग्धवत्
तृदः पिपासा पानादिष्वभिलाषः । प्रलयो मोहभ्र-
प्रवेशः । छर्दिर्वमनम् । अङ्गगुरुता शरीरगौरवम
वाचः सङ्गो वाक्सङ्गो वाचोऽप्रवृत्तिः । घृव
श्लेष्मनिरसनम् । अलसकस्य विसूचिकायाश्चान्न
धिरूपतया लक्षणमुक्तं संग्रहे ॥ ६ ॥

हे०—केन तेनातिमात्रेणान्नेन । अतिमात्रत्वादेवां
पाककालातिक्रमेऽप्यपकेन, अत एव दुष्टेन विकृतेन त
वाविश्य तथाविधमेवान्नमधिष्ठाय एवंभूतास्तदन्नं विष्टंभ-
न्तोऽलसकं कुर्वते, च्यावयंतः पुनर्विसूचिकां कार्भ्यां च्य-
यंतः अधोत्तरमार्गाभ्याम्, सहसैव वेगेन, अजितात्म-
णमन्नलोलुपस्यैवालसकाद्युत्पत्तिरिति ज्ञापनार्थम् । उक्तं
सुश्रुतेन—“ न तां परिमिताहारा लभन्ते विदि-
गमाः । मूढास्तामजितात्मानो लभन्ते कलुषाशयाः ।
इति ॥ ६ ॥

एतदेव सविस्तरमाह—

प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते
आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः ७

स०—ऊर्ध्वं मुखेनाहारो न प्रयाति न चाध-
दगुदेन प्रयाति न चाहारः पच्यते आमाशये नाभि-
नांतरं जंतोरामाशय इति स्मृतस्तस्मिन्नलसी-
इवालसीभूतः । यथाऽकर्मशीलः पुरुषोऽलस इत्यु-
त्थाऽयमाहारोऽलसीभूतस्तिष्ठति तेन हेतुना
रोगोऽलसकः स्मृतः ॥ ७ ॥

हे०—प्रयातीत्यलसकं निर्वक्ति—यस्मादस्मिन् व्या-
वाहारः आमाशयेऽलसीभूतस्तस्मादसावलसयतीत्यल-
सकः । अलसत्वं निष्क्रियत्वम्, तदेव प्रयातीत्यादिना स्-
कृतम् ॥ ७ ॥

विषूचिकायास्तु निर्वचनमाह—

विविधैर्वेदनोद्भेदैर्वाद्यादिभृशकोपतः ।

सूचीभिरिव गात्राणि विध्यतीति विषूचिका ८

स०—वाद्यादीनां त्रयाणामत्यंतप्रकोपान्नानाप्रकारै-
र्वेदनोद्भेदैः पीडोत्पादैर्यस्माद्गात्राणि सूचीभिरिव विध्यति
तस्माद्विषूचिकेत्युच्यते । विविधानां विकाराणां सूचिका
विषूचिका विषूचिकेत्युच्यते ॥ ८ ॥

हे०—विषूचिकां निर्वक्ति—विविधसूचिकातुल्यत्वाद्विषू-
चिका तदेव विविधैरित्यादिना स्पष्टीकृतम् ॥ ८ ॥

तत्र शूलभ्रमाऽनाहकंपस्तंभादयोऽनिलात् ।

पिताज्ज्वरातिसारांतर्दाहत्प्रलयादयः ॥ ९ ॥

कफाच्छर्द्यगुरुतावाक्संगष्ठीवनादयः ॥ १० ॥

स०—वातादधिकाच्छूलादयो भवन्ति । आदिशब्दे-
नांगोद्भेदनमुखशोषादिपरिग्रहः । पितादृग्जाज्वराद्याः
स्युः । प्रलयो मूर्छाप्रायः । आदिशब्देन मदादिप-
रिग्रहः ॥ कफादधिकाच्छर्द्यादयो भवन्ति । आदि-
शब्देन क्षवध्वादीनां ग्रहणम् ॥ ९ ॥ १० ॥

हे०—विषूचिकालक्षणमाह—तत्रेति । विषूचिकायामनिला-
च्छूलादयो भवन्ति । पितात् ज्वरादयः कफाच्छर्द्यादयः । अंत-
र्दाहः कोष्ठदाहः, प्रलयो मूर्छा, अंगग्रहणं सर्वांगे गौरवार्थम्,
वाक्संगो वाक्स्खलनम्, घ्ठीवनं श्लेष्मनिरसनम्, अनिलादि-
ग्रहणमनिलादिभूतसमस्तविकारप्राप्त्यर्थम्, अत एवादि-
शब्दः प्रयुक्तः । शूलादिग्रहणं तु मन्दबुद्धिप्रबोधनार्थम् ।
एतेन त्रैविध्यशंका व्यपास्ता । सुश्रुतोऽपि मूर्छादीन् भेदा-
नाह—“मूर्छातिसारौ वमथुः पिपासा शूलभ्रमोद्भेदनजंभ-
दाहाः । वैवर्ण्यकंपौ हृदये रुजा च भवन्ति तस्यां
शिरसः प्रभेदः” इति ॥ ९ ॥ १० ॥

विशेषाद्दुर्बलस्याऽल्पवहेवैगविधारिणः ।

पीडितं मारुतेनान्नं श्लेष्मणा रुद्धमंतरा ॥

अलसं क्षोभितं दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम् ।

शूलादीन्कुरुते तीव्रांश्छर्द्यतीसारवर्जितान् ॥

सोऽलसः ॥ ११ ॥

१ सूचधातोरणोपदेशस्यात्र षत्वप्रसङ्गः । विषूचिकेति पाठ-
स्तु विन्यस्य एव ।

स०—दुर्बलत्वादियुक्तस्य यन्मारुतेन विशेषादन्नं
पीडितमंतराऽऽमाशयमध्य एव श्लेष्मणा रुद्धमलसीभूतं
तथा दोषैः क्षोभितमाकुलितमत एवाऽतिपीडाका-
रित्वाच्छल्यरूपत एव स्थितं तीव्रान् दुःसहान्
शूलादीन् छर्द्यादिवर्जितान् कुरुते । छर्द्यतीसारभ्यां
विषूचिकोक्ता । सोऽलससंज्ञो रोगः । दुर्बलो ह्यनु-
पचितधातुः स न कदाचिदाहारं सोढुं शक्तः ।
अल्पाग्नेश्चाहारं सम्यङ्न जीर्यति । यतो वेगधारण-
शीलस्य प्रतिहतो वायुर्विमार्गः पित्तकफावपि विमा-
र्गौ कुरुत इत्येतद्विशेषेण निर्देशः ॥ ११ ॥

प०—विशेषादत्यर्थं दुर्बलस्य पुंसस्तथाऽल्पवहेवै-
न्दाग्नेरवहूष्मणो वेगधारिणो वातमूत्रपुरीषवेगरो-
धनशीलस्यान्नं मारुतेन वायुना पीडितं तथा श्लेष्म-
णान्तरा मध्ये पीडितं, विबद्धसत्त्वादवहिर्मुखी-
भवेत् । अप्रवृत्तिः वर्चसः सम्पाद्य दोषैरलसं कृत्वा
क्षोभितमाकुलीकृतं, दुष्टशल्यत्वेनैव संस्थितं बहु-
विधशूलदाहाङ्गरुजादिदुःखसामान्यकरणात् तद-
न्नं शूलादीन् यथोक्तान् वाताद्युद्भवान्, तीव्रान् सो-
दुमशक्त्यान्, छर्द्यतीसारभ्यां वर्जितान् अलसी-
भूतं कुरुते स व्याधिरलस इति भण्यते ॥ ११ ॥

हे०—अलसकलक्षणमाह—यत्रान्नं छर्द्यतीसारवर्जितान्
शूलादीन् विषूचिकोक्तान् कुरुते स व्याधिरलसकः ।
कीदृशमन्नं मारुतेन पीडितम्, अलससंचारेण वायुना आ-
क्रांतम्, आक्रान्तत्वादूर्ध्वमधो वा अनिर्गच्छदेवांतरा मध्य
एव वा श्लेष्मणा रुद्धं निषिद्धनिर्गमम् अत एवालसं निष्क्रि-
यतां गतं ततो दोषैर्वार्तपित्तकफैः क्षोभितं संचालितम्,
अत एव शल्यत्वेनैव संस्थितं शल्यमिव बाधमानम् । किं सर्व-
पामविशेषेण नेत्याह—विशेषादित्यादि ॥ दुर्बलत्वादिविशि-
ष्टविशेषणानामित्यर्थः ॥ ११ ॥

दंडकालसकं लिलक्षयिषुराह—

अत्यर्थदुष्टास्तु दोषा दुष्टमवद्वखाः ।

यांतस्तिर्यक्तनुं सर्वा दंडवत्स्तंभयन्ति चेत् ॥

दंडकालसकं नाम ते त्यजेदाशुकारिणम् ॥ १२ ॥

स०—अतिशयेन दुष्टा दोषास्तथा दुष्टामेन बद्धानि
पूर्णानि खानि स्रोतांसि यैस्ते दुष्टमवद्वखाः । तथा
तिर्यग्गच्छतः तनुं सर्वां शरीरं सकलं दंडवद्यदि

यति प्रसारणाकुञ्चनरहितं कुर्वति तदा दंडकाल-
ो नाम रोगो भवति । तं दंडकालसकं ल्यजेन्नोप-
त् । यत आशुकारिणमाशु शीघ्रं स्वकर्म मारणं
।तीत्याशुकरि । क्षिप्रं हंतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

प०—दोषा अत्यर्थं दुष्टा अतिमात्रं गताः, दुष्टा-
द्वखाः प्रदुष्टामबद्धखाः वातादयस्तिर्यक् यान्तो
ऽन्तः, कदाचित्तुं शरीरमस्य दण्डवत् लगुड-
स्तम्भयन्ति स्तब्धं तनुं कुर्वन्ति चेद्यदि तदा दण्ड-
उसकं नामानं व्याधिमाशुकारिणं शीघ्रकारिण-
ाध्यं ल्यजेत् परिहरेत् । शीघ्रं करोतीति शीघ्रका-
शीघ्रं व्यापादयति स एवमुच्यते ॥ १२ ॥

हे०—दंडकालसकं लक्षयति—यत्रालसके दोषाः सर्वा
दंडवत्स्तम्भयन्ति, तमलसकं दंडकालसकसंज्ञम् आशु-
रेण त्यजेत् । कीदृशा दोषाः । अत्यर्थं दुष्टा अतिमा-
शीलनेन अतिदुष्टा, दुष्टामबद्धखाः चिरं संचयात् दुष्टे-
न कारणभूतेन बद्धानि पूरितानि खानि खोतां-
यैस्ते तथा तिर्यग्गच्छन्तः मार्गाविरोधास्तिर्यङ्मार्गेण
रन्तः ॥ १२ ॥

संप्रत्यामविषं निर्दिशति—

रुद्धाध्यशनाजीर्णशीलिनो विषलक्षणम् ।

मदोषं महाघोरं वर्जयेद्विषसंज्ञकम् ॥

षरूपाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वतः ॥ १३ ॥

प०—विरुद्धं प्रागुक्तं विरुद्धमपीत्यादिना । विद्याध्यश-
मेत्यादिनाऽध्यशनम् । अजीर्णं च त्रिविधं वक्ष्यति ।
।नि शीलितुं शीलं यस्य तस्य पुंसो य आमदोषो
लक्षणलालादिलक्षणयुक्तो महाघोरोऽतिकष्टो विधा-
ो यो भवति तं न चिकित्सेत् । कुतः । विषरूपत्वा-
शुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्च । विषसदृशस्वरूपत्वा-
वे शीतोपक्रमो युक्त आमे चोष्णोपक्रमो युक्त इति
रुद्धोपक्रमत्वम् ॥ १३ ॥

प०—आमे उष्णा क्रिया कार्या, विषे सा तु
रुद्धयते । शीतसाध्यत्वाद्विषस्य । विषे तु शीता
या हिता, सा त्वामे विरुद्धा आमस्योष्णक्रिया-
मसाध्यत्वात् । तस्मान्महाघोरं प्रलय-
रित्वात् ॥ १३ ॥

हे०—आमविषं लक्षयति—विरुद्धाशनादिशीलिनः
पुरुषस्योत्पन्नमामदोषमजीर्णज्ञं व्याधिं वर्जयेत् । विरुद्धं
पयोमत्स्यादि, अध्यशनं वक्ष्यमाणम् । अजीर्णमजीर्णशनं
कीदृशमामदोषं विषलक्षणं देहव्यापिविषलक्षणम्, महाघोरं
ताम्रपाडाकरम्, विषसंज्ञं विपाख्यम्, आमोपपदाच्चेयं संज्ञा ।
उक्तं च चरकैण,—“विरुद्धाध्यशनाजीर्णशनशीलिनः
पुनरामदोषमामविषमाचक्षते” इति । कुतो वर्जयेत् विष-
रूपाशुकारित्वाद्विषरूपत्वाच्छीघ्रकारित्वाच्च । ननु विषमपि
साध्यं दृष्टम्, तत्कुतोऽस्य विषरूपत्वादसाध्यत्वमित्याह—
विरुद्धोपक्रमत्वतः हेतुविपरीतव्याधिविपरीतयोर्विरोधात् ।
हेतुर्यत्रामसंश्रयस्तत्राग्नेय उपचारः व्याधिविषरूपस्तत्र
सौम्य उपचार इति विरोधः ॥ १३ ॥

अलसकोपक्रमं निर्दिदिक्षुरिदमाह—

अथाऽमलसीभूतं साध्यं त्वरितमुल्लिखेत् ।

पीत्वा सोप्रापटुफलं वार्युष्णं योजयेत्ततः ॥

स्वेदनं फलवर्ति च मलवातानुलोमनीम् ।

नाम्यमानानि चांगानि भृशं स्विन्नानि वेष्येत् ॥

स०—अथेत्यानंतर्ये । पूर्वोक्तं साध्यासाध्यमवग-
म्याऽनंतरमामं साध्यमदुष्टं संतं त्वरितं द्रागातुर उल्लि-
खेदुद्गमेदित्यर्थः । किंविधमामम् । अलसीभूतम् । अल-
सलक्षणतामगतमुल्लिखेदित्याह । पीत्वेत्यादि । वचाल-
वणमदनफलयुक्तं जलमुष्णं पीत्वा वमेदित्यर्थः । ततो-
ऽनंतरं स्वेदनं योजयेत् । तथा । विपाच्य मूत्राम्लमधूनि
दंतीपिंडीतकृष्णाविडधूमकुष्ठैः । वर्ति करांगुष्ठनिभ
वृताक्तां गुदे रुजानाहहरीं विदध्यादित्यादि फलवर्ति च
मलवातानुलोमनीं योजयेत् । तत्रामदोषे दोषवशादं-
गानि च नाम्यमानानि संकोच्यमानानि संत्यत्यर्थं स्वि-
न्नानि वस्त्रादिना वेष्येत् ॥ १४ ॥

प०—अथातिमङ्गले । अलसकादीनां महाव्यथिकत्वात्
यदा साध्यत्वं साध्यत्वेन निर्दिष्टम् । अलसीभूतं
त्वरितं शीघ्रमेवोल्लिखेत् । किं कृत्वा । वार्युष्णं
पीत्वा । तच्च सोप्रापटुफलम् । उग्रा वचा । पटु
विडलवणम् । फलं मदनफलम् । एभिः समेतमुष्णो-
दकं पीत्वा वमेत् । ततो वमनानन्तरमस्यालसका-
तस्य स्वेदनं यथायोगं स्वेदाध्यायोक्तं योजयेत् । तथा-
फलवर्ति मदनफलाङ्गारधूमलवणगोमूत्रादिभिः कृतां,

मलवातानुलोमनीं मूत्रपुरीषवातानां स्वमार्गस्थापनीं,
बहिःप्रवर्तिकां च योजयेत् । गुदेऽङ्गुष्ठप्रमाणा
प्रणिधेया । यतः सद्यः सम्यग्गुविशुद्धस्य शाम्यन्ति
तदुपद्रवाः । अङ्गानि बाह्यादीनि नाम्यमानानि
कुटिलत्वं गतानि, भृशं स्विन्नानि मृदुत्वं प्राप्तानि,
वक्षैरूर्णादिमयैर्वेष्टयेत् ॥ १४ ॥

हे०—उक्तानामामदोषाणां चिकित्सामाह—अथशब्द-
श्चिकित्सारंभे मंगलार्थः । आमम् आमदोषमुल्लिखेद्विमेत् ।
अलसीभूतं यः स्वयं न प्रवर्तते विसूच्या तु
मन्दं प्रवर्तते स द्विविधोऽप्युल्लेखनीयः । उक्तं हि
खारणादिना—“विसूच्यलसकौ वाम्भी पिप्पलीलवणा-
भसा” इति । साध्यग्रहणं नियमार्थं, साध्यमेव नत्वसाध्य-
मित्यपि दृश्यते, निदानेष्वसाध्यत्वेनोक्तानां मांसग्रन्थ्यादीनां
चिकित्सिते चिकित्सोपदेशः, आमदोषस्त्वसाध्योऽसाध्य
एवेत्यर्थः । किं कृत्वोल्लिखेत् सोम्रापटुफलमुष्णं वारि
पीत्वा, उग्रा वचा, पटु सैन्धवं, फलं मदनफलम् । ततो
वमनानन्तरं स्वेदनं योजयेत्फलवर्ति च । कस्यावर्तेः फल-
वर्तिसंज्ञेत्यपेक्षायामाह—विण्मूत्राधोवातानां प्रवर्तिनी वर्तिः
फलवर्तिरित्यर्थः । स्वेदफलवर्तिद्रव्याण्युक्तानि खार-
णादिना—“शूले तु स्तिमिते सामे स्वेदः
शस्तो मुहुमुहुः । रुक्षोष्णैः कटुकैः पांशुकरीषसि-
कतादिभिः ॥ पिप्पल्योऽगारधूमश्च मदनं सर्पपात्रिवृत् ।
हेमक्षीरी वचाकिष्णं कुष्ठं दन्ती यवाग्रजः ॥ समूत्रलवणा-
भ्यक्ता फलवर्तिरियं हिता । संस्वेद्यालसके शूलविबंधाना-
हमोक्षिणी ” इति । यस्यामदोषेणांगानि ताम्यन्ते
संकोच्यन्ते तदा तान्यतिस्विन्नानि कृत्वा वस्त्रादिभि-
र्वेष्टयेत् ॥ १४ ॥

विसूच्यामतिवृद्धायां पाष्ण्यांदाहः प्रशस्यते ।
तदहश्चोपवास्येनं विरिक्तवदुपाचरेत् ॥ १५ ॥

स०—विसूच्यां पूर्वोक्तलक्षणायामतिवृद्धायां सत्यां
पाष्ण्यांः खुरिकयोरयःशलाकादिना दाहः प्रशस्यते । तद-
हर्विसूचिकावंतमुपवास्य लघयित्वा विरिक्तवत्पेयादिक्र-
मेणोपाचरेत् । सुश्रुते चोक्तम् । सुच्छादितविरिक्तस्य
मात्रायामेऽतिदारुणे । मल्लतकमध्वच्छिष्टसीसपिण्याक-
नागरैः । घृततैलं पचेत् साम्लैस्तच्च खल्लीन्नमुत्तमम् ।
त्वक्पत्ररास्त्रागुरुशिमुकुष्ठैरुम्लप्रपिष्टैः सक्वाशताह्वैः । उद-
र्तनं खल्विसूचिकाग्रं तैलं विपकं च तदर्थकारिशिरी-

षनक्ताहफणिज्जत्रीजत्रावेत्यपामार्गफलानि यन्ति । वस्त-
स्य मूत्रेण विसूचिकादी प्रत्येकमांजनधूमयोगीरिति १५

प०—पादस्य पश्चादङ्गे गुल्फस्याधः पाष्णिग्नयोः
पाष्ण्यांदाहः तत्पलोहशलाकया विमूच्यामतिवृद्धा-
याम् अतिवालायां जस्यते । तदहश्चोपवास्येनं विमूचि-
कालसकानि पुरुषं शूले वमसादिभिरन्यमस्तिस्त्व-
मुपवास्योपवासं कारयिष्या । विरिक्तवत्पेयादिक्र-
मादिक्रमेणोपाचरेत् । निरिक्तवत् । कम्पानुनः ।
साध्यालसकं च वमनाद्युपश्रितं न अकारि
हिग्वादि ॥ १५ ॥

हे०—विसूच्यां विमोदनाह—शक्तिशूलपाष्ण्यादिना प्रक-
रेण अज्ञातायां विसूच्यां पाष्ण्यांदाहः प्रशस्यते । प्रवर्तः
प्रकर्षार्थः । संवेद्यामदोषेषु पाष्ण्यांदाहः प्रशस्यते । विमू-
च्यां तु प्रकर्षेण । यदाह मुश्रुतः—“साध्यासु पाष्ण्यां-
हं प्रशस्तमग्निप्रतापो वमनं च विपकम् ” इति ।
साध्यास्थितिं बहुयवनाभिराग्निशलाकयापदशिलायां यज-
णम् । उक्तं च वेदमतेन—“शलाकेन विमोदयेत् शूलमु-
क्ताक्रमः ” इति । पाष्ण्यास्य विमोदयेत् ।
यदाह भेदः—“विसूच्यामतिवृद्धायां पार्णिपेयां न पचये-
त् । पिप्पल्या चापवण्या वा शूलेणातीरिते न ॥
निवृत्तामदोषस्य चिकित्सामाह—यत्किमज्ञाने आमदोषे
निवृत्तः तदहरेनमुपवास्य विरिक्तवत्पेयादिक्रमेणोपाचरेत् ।
चकारात्पूर्वाग्र्यवहानि उपवास्य, तथाच खारणादिभिः—
“आमाशयविशुध्यर्थमथैनमुपवासयेत् । जीर्णं विरिक्तवत्तः
स्थाद्या प्रोक्ता भेदपूर्विका ” इति । वमनाद्युपश्रितं
पटयमानेन प्रकृतपरामर्शिता तच्छब्देन आमदोषनिवृ-
त्तिदिनमेव परामर्शं युक्तं न पुनस्तत्प्राप्तिदिनम् ॥ १५ ॥

तीव्रातिरापि नाजीर्णां पिबेच्छूलन्नमौषधम् ।
आमसन्नोऽनलो नालं पक्तुं दोषोपशान्तम् ॥
निहन्यादपि चैतपां विभ्रमः सहनाऽऽनुरूप १६

स०—अजीर्णां तीव्रशूलोऽपि तन् शूलरोगीयं न
पिबेत् । वमनकरमुष्णोदके च प्रागुपश्रितं विवेदि-
त्यर्थः । शूलन्नमित्युपलक्षणार्थम् । त्वर्तासारप्रमाणे
विसूचिकायां न पिबेत् । यत आमेन सन्नो भेदीभूतो-
ऽग्निर्दोषोपशानं पक्तुं न समर्थः । एतेषां च दोषोपश-
नानां त्रयाणां संवन्धी यो विभ्रमो व्यापतिः सहसा
कालमनपेक्ष्य चातुरं हन्वात् । न केवलमिदं शुणाय

पद्यते प्रत्युत दोषं करोतीति सूचनार्थमपि चेति तम् ॥ १६ ॥

प०-अजीर्णा नौषधं पिबेदित्यक्षरयोजना । अजी-
मस्यास्तीत्यजीर्णा अपरिणताहारः, स तीव्रार्तिरपि
त्यर्थः शूलवानपि, शूलघ्नमौषधं हिङ्गु-त्रिकटु-
ादिकं न पिबेत् । यत आमसन्नोऽनलः आमदो-
दुर्बलोऽग्निः, स आमदोषमौषधमाहारजातं पक्तुं
लं न समर्थो न शक्त इति यावत् । एवं दोषौषधा-
नानां विभ्रमो व्यापद्विशेष आतुरं विसूच्यलस-
गत् सहसा झटित्येवौषधं प्रयुक्तं निहन्यादिति-
तयेन्मारयेत् ॥ १६ ॥

हे०-आमदोषिणः शमनमौषधं निषेधति-अपिशब्द
अभयत्र संबध्यते । तीव्रार्तिरपि किंपुनर्मदार्तिरनर्तिर्वा ।
लघ्नमपि किंपुनर्दीपनपाचनादिकं, कुतः यत आमेन
अग्नौ मंदीभूतोऽग्निर्दोषादीनि पक्तुं नालं न समर्थः ।
षे आमाम्नक्षोभितः कफादिः । औषधं-तन्निवृत्त्यर्थं
युक्तं पाचनादि, अशनं तद्धेतुभूतमामात्रम् । न
हेवलमौषधादर्थानवाप्तिरनर्थवाप्तिरपीत्याह-निहन्यादि-
यादि । एतेषां दोषादीनां व्यापत्तिः-पाकाभावज-
नेतसंक्षोभः, आतुरं सहसा हन्यात् । अपिचेति प्रत्यु-
तार्थः । रोगशमनार्थमौषधं-रोगं न शमयति, प्रत्युत वर्द्धय-
तित्यर्थः ॥ १६ ॥

कदौषधं युंजीतेत्याह-

जीर्णाशने तु भैषज्यं युंज्यात् स्तब्धगुरुदरे ।
दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः संधुक्षणाय च ॥ १७ ॥

स०-जीर्णमशनं यस्य तस्मिन्तौषधं युंज्याद्वैद्यः ।
तीक्ष्णः । स्तब्धमचलं गुरुदरं कोष्ठो यस्य तस्मिन् ।
केमर्थमौषधं युंज्यादित्याह । दोषेत्यादि गतार्थम् ॥ १७ ॥

प०-जीर्णाशने स्तब्धगुरुदरे स्तिमितगुरुकोष्ठे,
भैषज्यमौषधं दोषशेषपचनार्थं, वह्नेः सन्धुक्षणार्थं
च युंज्यात् ॥ १७ ॥

हे०-अवस्थाविशेषे औषधं विधत्ते-आमदोषिणो
रदाजीर्णाहारत्वं तदा दीपनपाचनमौषधं देयम् । संग्रहे
तु-“सद्यः सम्यग्बुद्धिश्च शम्यति तदुपद्रवाः । शूले
नेरन्नकोष्ठोऽग्निः कोष्णाभिश्चूणिताः पिबेत् ॥ हिंशुप्रति-
वेपाद्योषसौचलवचाभयाः । अथवा पिप्पलीमूलं त्रिवृता-
त्तसैन्धवम् । शुंठीस्तुक्ष्णरत्नवणपिप्पलीमरिचानि च ।

पाठाम्लवेतसक्षारयवानीपौष्कराणि च ॥ द्विरुत्तरं हिंशुवचा-
मिकुष्ठसुवार्चिकाक्षारत्रिडाजमोदम् । शूलोदरानाह
विसूचिकाशोहृद्रोगगुल्मोर्द्धसमीरणघ्नम् । मुस्ता-
जमोदपूतकिवचाशुण्ड्याग्रिधान्यकैः । सवालकशठीविल्वैः
क्वाथं तृट्शूलान् पिबेत् ॥ रास्नाकट्फलपङ्कथाबृहतीद्व-
यजोगकैः । गुग्गुत्वतिविषाकुष्ठपत्रव्याघ्रनखान्बुदैः । कुर्याच्छु-
ष्कैः समूत्रैर्वा लेपोद्वर्तनधूपनम् । सरुगानदसुरदमरुपिष्टैः
प्रलेपयेत् ॥ दासुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिंशुसैधवैः । यवचूर्णश्च
सक्षारतकैः कोष्ठार्तिजित्परम् ॥ योजयेत्सैधवांश्च वर्ति-
र्विष्णुसंग्रहे । द्विक्षारजीर्णपिण्याककुष्ठारुष्करचित्रकैः ॥
सशुक्तसैधवैस्तैलं पक्वमभ्यंजने हितम् । सुच्छर्दितविरिक्तस्य
गात्रायामे सुदारुणे ॥ भल्लातकमधूच्छिष्टजीर्णपिण्याक-
नागरैः । घृततैलं पचेत्साम्लैस्तच्च खल्लिप्रमुत्तमम् ॥
त्वक्पत्ररास्नागुरुशिशुमुकुष्ठैरुपिष्टैः सवचाशताह्वैः । उद्व-
र्तनं खल्लिविसूचिकाम्नं तैलं विपक्वं च तदर्थकारि ॥ यः
व्यावदंतौघ्नखोऽपसंश्लक्ष्यर्दितोऽतर्गतताम्रनेत्रः । क्षामः
स्वरः सस्तसमस्तसंधियात्रोऽसौ पुनरागमाय ॥ व्योषं
करंजस्य फलं हरिद्रां मूलं समावाप्य च मातुल्ययाः ।
छायाविशुष्कागुटिकाः कृतास्ता हन्युर्विसूची नयनांजनेन ॥
शिरिषनक्ताह्वाफणिज्जबीजं त्रायंत्यपामार्गफलानि वर्तिः ।
वस्तस्य मूत्रेण विसूचिकाग्नीं प्रलेपधूमांजननस्ययोगैः ॥
यामैश्चतुर्भिर्द्राभ्यां च भोज्यमैषज्ययोः समे । पाकोऽग्नौ यु-
क्तयोः प्राक् तु तीक्ष्णे मंदे पुनश्चिरात् ॥ सभक्तमौषधं
तस्मान्मंदमेरवचारयेत् । पूर्वाह्णे भोजनं सात्तम्यं लघुदीपन-
वृंहणम् ॥ प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति ।
अजीर्णे सायमाशे तु प्रातराशो हि दुष्यति ॥ दिवा
प्रबुध्यतेऽर्केण हृदयं पुंडरीकवत् । तस्मिन्विबुद्धे सोतांसि
स्फुटत्वं यांति सर्वशः ॥ व्यायामाच्च विहाराच्च विशिस्तत्वाच्च
चेतसः । न क्लेदमुपच्छंति दिवा तेनास्य धातवः ॥
अक्लिप्तेष्वन्नमासिक्तमन्यत्तेषु न दुष्यति । अविदग्धे-
ष्विव पयः स्वप्नसंमिश्रितं पयः ॥ रात्रौ तु हृदये
म्लाने संवृतेष्वयनेष्वथ । परिक्षेदं यांति कोष्ठे संवृते देहधा-
तवः ॥ क्लिप्तेष्वन्यदपक्वेषु तेष्वासिक्तं प्रदुष्यति । विद-
ग्धेषु पयःस्वन्यत्पयस्तप्तेष्विवार्पितम् ॥ नैशे तस्मादजीर्णेऽग्ने
नान्यद्भुजीत भोजनम् । उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो
यथोचितः ॥ लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ।
प्रायः प्रज्ञापराधेन रोगग्रामः प्रजायते ॥ नृणामशनलु-
ब्धानां विशेषेण विसूचिका । दोषोपलीनं यदि लीनमामं
पित्तोत्खणं स्याद्वृणुयान्न वल्लिम् । जायेत दुष्टा तु ततो
बुभुक्षा सा मंदबुद्धीन्विषवन्निर्हति ॥ इति ॥ १७ ॥

कांश्चामौषधं योजयमित्याह—

शान्तिरामविकाराणां भवति त्वपतर्पणात् ।
त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत् १८।

स०—तुरवधारणे । यस्मादपतर्पणादेवामजातानां
विकाराणामालस्यजाड्याग्निमाद्यादीनां शान्तिरुपशमो
भवति तस्मादपतर्पणं योजयेत् । वक्ष्यति हि । मेहाम-
दोषातिस्त्रिधेत्यारभ्य यावद्वलंघनेनित्यमिति । तस्माद-
पतर्पणं समीक्ष्य देशकालाग्न्यादीन् पर्यालोच्य त्रिप्र-
कारं त्रिप्रकारे दोषे वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥

प०—आमदोषजनितव्याधीनामालस्यजाड्याग्नि-
मान्द्यादीनां शान्तिरुपशमोऽपतर्पणाद्धनपाचनव-
मनविरेचनरूपाद्भवति जायते । तत्पुनरपतर्पणं
त्रिविधं त्रिप्रकारं, लङ्घनपाचनवमनविरेचनं च
त्रिविधे दोषेऽल्पमध्यभूयसि समीक्ष्यैवमनेन प्रका-
रेण मूर्धादिविभागेन दोषान् परीक्ष्य योजयेत् १८॥

हे०—उक्तानुक्तामदोषसंग्रहार्थं सामान्यचिकित्सामाह—
आमविकाराणां सर्वेषामजीर्णान्नजानां व्याधीनाम् अपतर्प-
णाद्धनपाचनं विभजति—समीक्ष्य बलादिकं सम्य-
ग्ज्ञात्वा विभागं स्पष्टीकरोति ॥ १८ ॥

संप्रत्येतदेव यथायोगमाह—

तत्राऽल्पे लंघनं पथ्यं मध्ये लंघनपाचनम् ॥
प्रभूते शोधनं तद्धि मूलादुन्मूलयेन्मलान् १९॥

स०—तत्र तेषु त्रिषु मध्येऽल्पे दोषे लंघनमुपवा-
साख्यं पथ्यम् । तेन ह्यनलानिलवृद्धाऽल्पो दोषः शीघ्रं
संशोष्य जीयते । मध्ये दोषे लंघनं पाचनं च पथ्यम् ।
अग्निः पचति तस्य पचतो ये विबन्धादयो भवन्ति
तान्निषिध्य पाटवमादधानं पचेति प्रयुक्तं इव तत्
पाचयतीति पाचनमुच्यते । हेतुमणिजंतात्पचेर्बाहुल-
कात्कर्तारं ल्युट् । यदुपयुक्तमन्नपानौषधमपकानां
सामानां धातूनां पाचने समर्थं तत् पाचनमित्यर्थः ।
प्रभूते शोधनं पथ्यम् । शोधनं तु कायाद्वहिर्दोषा-
नीरयति । वक्ष्यति हि । यदीरयेद्वहिर्दोषान्पचधा
शोधनं तु तदित्यादि । कुतः । प्रभूत आमदोषे
शोधनं हितमित्याह । तद्वीत्यादि । हि यस्मात्तच्छो-

धनं मूलान्मलान्नाशयेत् । संप्रहेऽप्युक्तम् । बहुदोषाणां
पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यं नह्यस्त्राविते पल्वलोदकौघे
शाल्यादिपुष्टिर्भवतीति ॥ १९ ॥

प०—तत्रेति । तस्मिन्निषिधे दोषे लङ्घनमप-
तर्पणमल्पे दोषे पथ्यं हितम् । तेन ह्यनिलानल-
वृद्ध्या वातातपरीतो वाल्पसलिलाशयोऽग्नौ दोषः
शोषमापद्यते । मध्ये मध्यबले दोषे लङ्घनमुप-
वासस्तथा पाचनं वचाप्रतिविषादिपथ्यं ताभ्यां
मध्यबलो दोषो वातातपाभ्यां पांशुभस्मावकिरणै-
रिव चानतिसमात् सलिलाशयो मध्यदोषः प्रशो-
षमापद्यते । प्रभूते बहुदोषे प्रबले शोधनं दोषाव-
सेचनं वमनविरेचनादिरूपमपतर्पणं पथ्यम् । तद्धि
यस्माद्वमनादिशोधनं—मलान् कफपित्तशक्नुन्मूत्रादी-
नुन्मूलयति छिनत्ति । नह्यस्त्राविते पल्वलो-
दकौघे शाल्यादिषु पुष्टिर्भवति । तस्मात्सन्तर्पणनि-
मित्तानां नानारोपणतर्पणास्थिशान्तिरपतर्पणनि-
मित्तान्तरेण सन्तर्पणमिति ॥ १९ ॥

हे०—लंघनमत्रोपवासः, लंघनपाचनम्, उपवासयुक्तं
पाचनौषधपानं, प्रभूते बहुतरं वमनादि, हि यस्मात्तच्छो-
धनं, मलान्मूलादुन्मूलयेदिति समूलानुच्छिन्नात् । मलं बलमूलं
च विकारे प्रभूतत्वम् ॥ १९ ॥

एवमन्यानपि व्याधीन् स्वनिदानविपर्ययात् ।
चिकित्सेदनुबन्धे तु सति हेतुविपर्ययम् ॥
त्यक्त्वा यथायथं वैद्यो युञ्ज्याद्याधिविपर्ययम् २०

स०—यथा संतर्पणोत्थ आमदोषो निदानविपर्यया-
च्चिकित्स्यत एवमन्यानपि ज्वरादीन् विकारान् स्वनि-
दानविपर्ययाच्चिकित्सेत् । संतर्पणोत्थोऽपतर्पणेन शी-
तोत्थ उष्णेनेत्यादि । यदि त्वेवमुपक्रममाणो व्याधिरनु-
बध्यते तेनोपशमं न गच्छेत् ततो हेतुविपर्ययं त्यक्त्वा
व्याधिविपर्ययं युञ्ज्यात् । किंभूतम् । यथापथं यद्य-
स्य ज्वरादिव्याधेर्भेषज्यं वक्ष्यमाणं तत्प्रयुज्यतेत्यर्थः ।
यथा मुस्तापर्वटकं ज्वरे रजनी प्रमेह इति ॥ २० ॥

प०—तथा निदानविपरीतौषधेन चिकित्सेदुप-
क्रमेत् । स्वं च तन्निदानं च स्वनिदानम् । यथा-
यथमुत्पत्तिकारणम् । तस्य विपर्ययो वैपरीत्यं
यथा सन्तर्पणोच्छेद्यव्याधौ विपर्ययोऽपतर्पणम् अप-

तर्पणोत्थे व्याधौ विपर्ययः सन्तर्पणम् । तथा-
गुरुस्निग्धशीतादिजे व्याधौ लघुरूक्षोष्णादिजे हेतु-
विपरीतं गुरुस्निग्धशीतादिक्रियमाणेऽपि हेतुविप-
र्यये दोषस्य बलवद्व्याधेरनुबन्धे स्थिरत्वे सति
हेतुविपर्ययं निदानविपरीतमौषधं त्यक्त्वाऽपास्य
यथायथं यथायोग्यं व्याधिविपरीतमौषधं कुर्यात्
प्रयोजयेत् । यथा मुस्तापर्पटकं ज्वरे यवाग्वः । प्रमेहे
रजनीयवान्नं चेति । रक्तपित्ते चोर्ध्वगे विरेचनम-
धोगे वमनम् । तथा-व्याधिविपरीतौ द्वौ मूल-
गोपक्रमौ पञ्च कर्माणि सधूमधूपाञ्जनादीनि ।
तथा विप्लावनोपनाहादीनि । यथा पित्तत्वे मुस्ता-
पर्पटयोः, पित्तज्वरोपशमे शक्तता न तथाऽन्य-
स्मिन् पित्तकृते व्याधौ । यथा हरिद्रायां मेहः ।
श्लेष्मकरत्वेऽपि प्रमेहनिवारणे शक्तता न तथाऽन्य-
स्मिन् मेहश्लेष्मप्रभवे व्याधौ । एतच्चोत्तरतन्त्रा-
वसाने विस्तरेण वक्ष्यत्याचार्यः ॥ २० ॥

हे०-तुल्यन्यायत्वप्रसंगादन्वेषामपि व्याधीनां चिकि-
त्सामाह-एवमामविकारवत् अन्यान् ज्वरादीन् यथा-
आमविकाराः संतर्पणैः कृतास्तद्विपरीतेनापतर्पणेन
चिकित्स्यन्ते तथा अन्येऽपि स्वनिदानविपर्ययाच्चि-
कित्स्याः । आमविकाराणामन्येषां च स्वनिदानविप-
र्ययादनुपशमे चिकित्सामाह-यदि तु हेतुविपर्यये क्रिय-
माणेऽप्यनुबन्धो निवर्तनं व्याधेः तदा हेतुविपर्ययं त्यक्त्वा
व्याधिविपर्ययं भैषज्यं यथायथं युज्यात् । हेतुविपरीतादि-
स्वरूपमुक्तं संग्रहे ॥ २० ॥

न च हेतुव्याधिविपर्यययोरेव चिकित्सायामुपयोग
इति दर्शयन्नाह-

तदर्थकारि वा पक्के दोषे त्विद्धे च पावके ।
हितमभ्यञ्जनस्नेहपानवस्त्यादि युक्तितः ॥ २१ ॥

स०-तन्निदानव्याधिविपर्ययासाध्यमर्थं रोगोप-
शमलक्षणं कर्तुं शीलं यस्य तत्तदर्थकारि तद्वा युज्यात् ।
यथा मदात्यये मद्यपानमतिसारे विरेचनमिति । वाशब्दः
समुच्चयार्थ इति विविधमौषधं निर्दिश्याऽऽमचिकित्सा-
मेवानुसरन्नाह । पक्के दोषे निरामे दीप्ते पावके च
निरामत्वे दीप्ताग्नित्वे च समचित्तमेव हितमभ्यङ्गादि-
कम् युक्तितो मात्रया यथाऽग्निसादादि न भव-
तीति ॥ २१ ॥

प०-तथा मुस्तापर्पटविधिविपर्ययार्थं कर्तुं शीलमस्
तदर्थकारि । तयोर्निदानविपरीतव्याधिविपरीतये
रविपरीतं हेतुव्याधिविपर्ययार्थं करोति । तथ
छर्दिषि वमनमतिसारे विरेचनम् । मदात्य
मद्यपानम् । तुच्छदग्धेऽग्निप्रतापनं शान्तिकं प
ष्टिकं वा । एतच्च सङ्ग्रहे सुविस्तरमुक्तम्-“उभ-
यार्थकारि पुनर्देवव्यपाश्रयमौषधम् । यथा छह
छर्दिः । अतिसारेऽनुलोमनम् । मदात्यये मद्यप-
नम् । तुच्छदग्धेऽग्निप्रतपनम् । पित्तेऽन्तर्गूढे विम-
र्गतो वा स्वेदः, कट्वस्त्वलवणतीक्ष्णोष्णाभ्यवहारः
वहिः प्रवर्तनाय स्वभागोपादानाय च । श्लेष्मा
चान्तर्गूढे स्तब्धे बहिः शीतोपचारस्तत्पीडितस्योष्ण
गोऽन्तःप्रवेशेन कफविमलनाय” इति । ए
विधं ह्यविपरीतमेव सङ्गेषजं हेतुव्याधिविपरी-
मर्थं करोति । तस्य विसूचिकालसकार्तस्य वि-
क्तावदोषस्य पक्वे निरामे, दोषे सति लङ्घनार्थ
भिरुपक्रमैः तथा वृद्धे पावके दीप्ते चाग्नौ स
हितमभ्यञ्जनस्नेहपानवस्त्यादियुक्त्या विधिवद्दे-
कालादीनालोच्य, आदिग्रहणाद्रसयन्त्रवाजीक
णानि गृह्यन्ते । वस्तिस्तु त्रिधा निरुद्धोद्वासनवस्त्युत्त
वस्तिविभागेन समीक्ष्य दोषौषधादीनामवस्थान
राणि । भिषजा युक्त्या प्रयोज्यमेतत् ॥ २१ ॥

हे०-पक्कदोषाणामामविकाराणां चिकित्सितमाह-उभ-
नोपक्रमेण पक्के दोषे दीप्ते चाग्नौ सत्यामदो
णामभ्यञ्जनादि हितम् । आदिशब्दाद्रसायनं वाज
करणादि ॥ २१ ॥

अजीर्णं लक्षयितुमाह-

अजीर्णं च कफादामं तत्र शोफोऽक्षिगण्डयोः
सद्यो भुक्त इवोद्गारः प्रसेकोत्क्लेशगौरवम् २२

स०-अग्निप्रतिपक्षत्वेन कफस्याऽजीर्णकरण
धान्यादग्रे निर्देशः । कफात्सकाशादजीर्णमामसंज्ञं
भवति । तत्रामाख्येऽजीर्णेऽक्षिकूपयोर्गण्डयोः शो
भवति । सद्योभुक्तवदप्रातर्विदाहावस्थ उद्गारः । प्रसे
प्रसक्तं निष्ठीवनम् । उत्क्लेशो दोषाणां स्थानाच्चलन
गौरवं गात्राणाम् ॥ २२ ॥

प०-कफात् कफवृद्धादजीर्णात्तदामसंज्ञां लभते
तत्रः कफाजीर्णे त्विदं लक्षणम् । अक्षिगण्ड

शोफः-गण्डाक्षिकृतयोः श्वयथुर्भवति । तथोद्गारः सद्योभुक्त इवाद्गधः प्रवर्तते । प्रसेको-निष्ठीवनं श्रेष्ठमणः । उत्क्लेशो-दोषाणां स्वस्थानाच्छ्रुतिः, कफस्योर्ध्वगतिर्वा । गौरवं-गुरुता ॥ २२ ॥

हे०-महांतमामदोषमुक्त्वा क्षुद्रमाह तत्र कफज-माह-आमम् आमसंज्ञं, तत्रामे अक्षिणी, गंडे शोफः । जात्यपेक्षमेकवचनम् । सद्यो भुक्त इवोद्गारः चिरभुक्त-स्यापि सद्योभुक्तवदप्राप्तविदाहावस्थ उद्गारः, उत्क्लेशो वमनोन्मुखत्वमिव ॥ २२ ॥

विष्टब्धमनिलाच्छूलविबंधाध्मानसादकृत् २३॥

स०-अनिलाद्विष्टब्धं नामाजीर्णं भवति । तच्च शूलादिकृत् ॥ २३ ॥

प०-शूलं-रूक् । विबन्धो-वातमूत्रपुरीषाणाम-प्रवृत्तिः । आध्मानमुदरापूरः । सादोऽङ्गसादः ॥ २३ ॥

हे०-अनिलजमाह-विष्टब्धं-विष्टब्धसंज्ञं, सादः-का-यक्षिमत्वम् ॥ २३ ॥

पित्ताद्विदग्धं तृणमोहभ्रमाम्लोद्गारदाहवत् २४॥

स०-पित्ताद्विदग्धं नामाऽजीर्णमुत्पद्यते । तच्च तृण-दियुक्तम् ॥ २४ ॥

प०-पित्तादजीर्णं ताद्विदग्धसंज्ञां लभते । तच्च तृणमोहभ्रमाम्लोद्गारदाहकृत् । मोहो-मूर्च्छा । अम्ल उद्गारोऽम्लकः ॥ २४ ॥

हे०-पित्तजमाह-विदग्धं-विदग्धाख्यम् ॥ २४ ॥

त्रिविधस्यैवास्य चिकित्सामाह-

लंघनं कार्यमामे तु विष्टब्धे स्वेदनं भृशम् ।

विदग्धे वमनं यद्वा यथावस्थं हितं भवेत् २५॥

स०-तुरगधारणे । आमाख्येऽजीर्णे लंघनमेव कार्यं न वमनविरेचनादि । विष्टब्धे स्वेदनं भृशं कार्यम् । भृशशब्देनैतद् द्योतयति । पूर्वत्रापि स्वेदनं कार्यमत्र त्वत्यर्थमिति । विदग्धे विदग्धनाम्यजीर्णे वमनं कार्यम् । यद्वा लंघनस्वेदनवमनानां यथावस्थं यथादोषोद्रेकं हितं भवेत्तदेव कार्यम् । आमाजीर्णेऽपि स्वेदनवमने विद-ग्धेऽपि लंघनस्वेदने इति ॥ २५ ॥

प०-आमेऽजीर्णे कफोत्सन्ने लङ्घनमुपवासः कार्यः । विष्टब्धे वातकृतेऽजीर्णे भृशमतिशयेन स्वे-

दनं कार्यम् । विदग्धे पित्तकृतेऽजीर्णे वमनं कार्यम् । यद्वा लङ्घनादित्रयं यथोद्रेकावस्थानातिक्रमेण त्रयाणां त्रितयमपि कार्यम् ॥ २५ ॥

हे०-आमादीनां चिकित्सामाह-भृशमिति । विष्टब्धे योज्यम्, लंघनादिविभागस्त्वतिशयार्थः । यद्वाह स्वारणादिः-“विष्टब्धे स्वेदनं वर्यो लघणोष्णांश्च दास्यते । विष्टब्धे वमनं शस्तमुपवासो विरेचनम् ॥” इति । यद्वा अथवा यदवस्थं हितं यस्याजीर्णस्य यस्यामयस्थथायां यद्विदग्धं तस्यामयस्थथायां तत्कार्यमित्यर्थः । विभागनियमस्तु वाह-ल्याभिप्रायेण ॥ २५ ॥

गरीयसो भवेल्लीनादामादेव विलंबिका ।

कफवातानुबद्धामालिंगा तत्समसाधना ॥ २६ ॥

स०-गरीयसः प्रभूतादजीर्णादेव विलंबिका स्यात् । कीदृशात् । लीनादित्यर्थं स्रोतःसु क्षिप्यन् । लीनादिति लीड् श्लेषण इत्यस्य कप्रत्यये स्वादय ओदिन इत्योदितश्चेति निष्ठानत्वम् । सा च श्रेष्ठमवायुग्यामनु-बद्धा युक्ता भवति । आमं नाम यदजीर्णं तत्समदृश-लक्षणा । यथा । शोफोऽक्षिगंडयोः । तद्यो भुक्त इवोद्गारः प्रसेकोत्क्लेशगौरवमिति । तेनामेन समं तुल्यं साधनं चिकित्सा यस्याः सैवम् । लंघनं कार्यमाम इति ॥ २६ ॥

प०-स्रोतःसुलग्नात् विलंबिका मन्दाजीर्णवि-शेषा जायते । कफवाताभ्यामनुबन्धो यस्या आम-लिङ्गायाः । आमे कफाजीर्णे याति । लिङ्गानि शोफादीनि तानि तस्यास्तथा । तत्समसाधना तस्य समं तुल्यं साधनं चिकित्सितं यस्या एवं लङ्घ-नसाध्या ॥ २६ ॥

हे०-विलंबिकालक्षणमाह-गरीयस इति । विलंबिकाना-माऽजीर्णं भवेत् कस्माल्लीनादामादेव । आमशब्द आमा-द्यजीर्णसामान्यवचनः, तस्योत्पन्नस्य निःशेषमनिवर्तना-ल्लीनत्वम् । एवं पुनः पुनर्लीनत्वाद्गरीयस्त्वं, पुनः पुनरु-त्पादो दुष्टबुभुक्षायां भोजनात् । सा तृक्ता संप्रहे-“दोषो-पनद्धं यदि लीनमामं पित्तोत्पन्नस्यावृणुयात्त वल्लिम् । जायेत दुष्टा तु ततो बुभुक्षा या मंदबुद्धिं विपवन्निहन्ति ॥” इतीत्येवकारेणैतद् द्योतयति-विसृज्यलसकावप्यजीर्णाद्भवतः किंतु तावन्मतेऽपि सद्योऽतिमात्रभोजनादेः, विलंबिका त्व-

जीर्णादिर्वाति । यदाह मुश्रुतः—“अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदीरितम् । विसूच्यलसकां तस्माद्वेचापि विलम्बिका ” इति । सा च कफवातानुबद्धा तदनुबन्धेन दीर्घकालविलम्बनाद्विलम्बिकेत्युच्यते गरीयस्त्वात् पतने योग्यमप्यामे कफवातानुबन्धत्वाच्चोर्ध्वं नाप्यधः पतति लीनमेव चिरमवतिष्ठते इत्यर्थः । तथाच मुश्रुतः—“दुष्टं हि भुक्तं कफमास्तान्भ्यां प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य । विलम्बिकां तां च विवर्जनीयामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ” इति कफवातानुबद्धत्वादेवमितरेष्वपि पित्तारब्धत्वं विदग्धत्वं च लक्ष्यते अन्येन ह्यारब्धमन्येनानुबध्यते, पित्तं च विदग्धादेव प्रवर्तते । तथाच भेदः—“यदा भुक्तं विदग्धं च नोर्ध्वं नाधः प्रवर्तते ॥ तां विलम्बि विगर्हन्ति विषकल्पां विसूचिकाम् ” इति । विषकल्पमिति पित्तोत्पन्नत्वं द्योत्यते, विसूचिकामिति विसूचिकाविशेष्यत्वेन सान्निपातिकत्वम् आमलिंगा अजीर्णतुल्यलक्षणा, विशेषानुपादानात्त्रयाणामप्यामादीनां लिङ्गयुक्ता । तथाच खारणादिः—“एतान्युक्तानि लिंगानि त्वामाजीर्णं विनिर्दिशेत् ” इति । एतानि अजीर्णत्रयसंबन्धीनि । आमादजीर्णजातमजीर्णामाजीर्णं विलम्बिका मनु कफजमामम् यथाक्रमेण वातादिसंनिपातात्मकं वदेदिति तेनैव सान्निपातिकस्योक्तत्वात् । तत्समसाधना तेषां त्रयाणामजीर्णानां समं साधारणं साधनं चिकित्सितं यस्याः सा । तथा खारणादिः—आमे त्वामप्रशमनम् । चरकेऽपि विमाने विमानस्थान त्रिविधं विसूच्यलसकभेदेन । वंगसेनेऽपि—“विलम्बिकालसकयोर्विद्व्युक्तः क्रियाक्रमः ” इति । यत्तु मुश्रुतेन विवर्जनीयत्वमुक्तं तत्प्रत्याख्यायोपचरणीयत्वं गत्वमुपक्रमत्वात् । अतएव “विलम्बिकां तां भृशदुःश्चिकित्स्याम् ” इति माधवकरः पठति । इयं च विलम्बिका चरकाचार्येणार्त्तविषयसंज्ञयोक्ता । अमोजनादजीर्णातिभोजनाद्विप्रमाशनात् । असात्म्यगुरुशीतातिरूक्षसंदुष्टभोजनात् ॥ विरेकवमनस्नेहविभ्रमाद्व्याधिकशानात् । देशकालतुर्वैषम्याद्वेगानां च विधारणात् ॥ दुष्यत्याग्निः स दुष्टोऽन्नं न तत्पुनरिति लब्धपि । अपच्यमानं दुष्टत्वं यात्यन्नविषतां च तत् ॥ तस्य लिंगमजीर्णस्य विष्टम्भः सदनं क्लमः । शिरोरूक्षोफामूर्च्छाश्च भ्रमः पृष्ठकटिग्रहः ॥ जृम्भागमर्दस्तृष्णा च ज्वरचार्दः प्रवाहणम् । अरोचकविपाकौ च घोरमन्नं विषं च तत् ॥ पित्तेन सह संसृष्टं दाहतृष्णासुखमयान् । जनयत्यन्नपित्तं च पित्तजांश्चापरान् गदान् ॥ यक्ष्मपीनसमेहादीन् कफजान्कफसंगतम् । करोति वातसंसृष्टं वातजांश्चामयान् यद्वह्ना ॥ मृत्ररोगांश्च पचस्थं कुक्षिरोगाञ्चाकृद्गतम् । रसादिभिश्च

संसृष्टं कुर्याद्रोगान् रसादिजान् ॥ इति । यत्तुक्तं जैजटेन इयं विलम्बिका तन्त्रांतरे दंडालसकसंज्ञयोक्तोति । तदसत् भेडादिवचनपर्यालोचनया विलम्बिकाया विदग्धमूलत्वात् दंडालसकस्यालसकभेदत्वेन विष्टब्धमूलत्वात् । आमाद्यजीर्णलक्षणाधीनलक्षणत्वाद्विलम्बिकाया इहाभिधानम् ॥२६॥

जीर्णेऽप्याहारे कदाचिदाहारसरो रसोऽजीर्णस्यात् । तल्लक्षणार्थमाह—

अश्रद्धा हृदयथा शुद्धेऽप्युद्वारे रसशेषतः ।

शयीत किंचिदेवात्र सर्वश्चानाशितो दिवा ॥

स्वप्यादजीर्णी संजातबुभुक्षोऽद्यान्मितं लघु२७

स०—रसशेषेऽश्रद्धाऽन्नानमिलाषः । हृदयथा हृदयशूलं गौरवं च । शुद्धेऽप्युद्वारेऽन्नसंबन्धिनि । तेना

(१) चरकमात्राश्रित्ये । अलसक-दण्डालसकयोर्व्याख्यानम्, न विलम्बिकायाः । मुश्रुते-अलसकविलम्बिकयोर्वर्णनं, न दण्डालसकस्य । अत्र हेमाद्रिकृतव्याख्यायां भेदवाक्यस्य संग्रहः ॥ “यदा भुक्तं विदग्धं च नोर्ध्वं नाधः प्रवर्तते । तां विलम्बि विगर्हन्ति विषकल्पां विसूचिकाम् ॥ ” इति । अत्र हेमाद्रिः-विषकल्पमिति पित्तोत्पन्नं द्योत्यते । मुश्रुतस्तु—“दुष्टं तु भुक्तं कफमास्तान्भ्यां ” प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य । विलम्बिकां तां भृशं दुःश्चिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥ ” इति । खरनादस्वत्र आमाजीर्णजातमजीर्णामाजीर्णं विलम्बिका । माधवस्तु मुश्रुतवचनमेव स्वनिदानाख्ये ग्रन्थे तथैव लिखितवान् । जैजटेनोक्तम्, इयं विलम्बिका तन्त्रान्तरे दण्डालसकसंज्ञयोक्तम्, अत्र हेमाद्रिः तदसत्, भेडादिवचनपर्यालोचनया विलम्बिकाया विदग्धमूलत्वात् दण्डालसकस्यालसकभेदत्वेन विष्टब्धमूलत्वात् । मधुकोशातङ्कदर्पणयोस्तु अलसके तीव्राः शूलादयो भवन्ति, विलम्बिकायां शूलादयो न भवन्तीत्येव भेदः इति परस्परविरोधवाक्यैरलसकविलम्बिकयोर्भेदे संशयः । मन्मते तु अलसकभेदेव विलम्बिका इति । दुष्टं तु भुक्तं कफमास्तान्भ्यामिलादि मुश्रुतवाक्यात् दोषदूष्यसामान्याच्च । यदुक्तं भेदवाक्ये विदग्धमूलकं तज्जमात्मकमेव, यतः पित्तेन विदग्धाजीर्णं भवति, विदग्धाजीर्णेन तूर्ध्वार्धोऽप्यनिरोधासम्भवः पित्तस्य द्रवत्वसरणत्वादिधर्मत्वात् न विदग्धाजीर्णमूला विलम्बिका । यच्च शूलादिमात्रभेदः साधवव्याख्याकाराभ्यां प्रदर्शितः तदप्यसत्, यतः भुक्तान् दुष्टं कफमास्तान्भ्यामवकृद्दे सति शूलादयोऽप्यवश्यमेव भवन्ति । अत्रालसकभेदेन विलम्बिका दोषदूष्याश्चालसकाविलम्बिकयोः सामान्यमेव । परञ्च अलसके शीघ्रकारित्वम् विलम्बिकायां किञ्चिद् विलम्बेन प्राणाघातः सम्प्राप्तिसमये दोषाणां तारतम्यत्वादिति ॥

जीर्णार्थातरभूत एवायं रसशेषः । अतश्च रसस्य रुधिरादिहेतोरसस्यक्परिपाक इत्यर्थः । तच्चिकित्सा-माह । शयीतेत्यादि । अत्र रसशेषे किञ्चिदेव स्तो-कमात्रमेव स्वप्यात् नाजीर्ण इव प्रभूतम् । सर्व-श्चाऽजीर्ण्यनाशितो दिवा शयीत । आलाववात् । यदा चोत्पन्नक्षुत्स्यात्तदा स्तोकं लघु चाद्यात् । आशः कृतो येनाऽऽशितः । न आशितोऽनाशितः अभुक्-वानित्यर्थः । नन्वजीर्ण्यभिहतोन्मत्तानित्यनेनैव वाक्ये-नाऽजीर्णानां दिवास्वप्नोऽनुज्ञात एव तत्किं पुनरुक्तेन । ब्रूमः । विशेषार्थं वाक्यमिदम् । अभुक्तो दिवा स्वप्या-दजीर्णीति । तत्र तु सामान्यम् । अशितानशितचित्ता न कृतेति युक्ता पुनरिहोक्तिः ॥ २७ ॥

प०-अस्मिन् रसशेषे किञ्चित् स्वकालं शयीत निद्रां कुर्यात् । सर्वश्चाजीर्णं पुमान् आमादिभेदेन चतुष्प्रकारेणारब्धोऽनाशितोऽभुक्तः सन् दिवाऽहि स्वप्यात् शयीत । अतः सञ्जातबुभुक्षः उत्पन्नाहा-राभिलाषोऽद्यात् भक्षयेत् । मितं परिमितमात्रं वा यदन्नं लघु स्वल्पं लघुभिश्च शास्त्रादिभिः कृतम् ॥ २७ ॥

हे०-रसशेषं लक्षयति-अश्रद्धा-भोजनानभिलाषः । नन्वेतदामादिष्वप्यस्ति तत आह-शुद्धेऽप्युद्गारे तेषु पुनर्दुः उद्गारः, रसस्य शेषो रसशेषः रसशब्देन रसहे-तुभूताहारराशिलक्ष्यते । नहि रसधातोरपक्वस्याजीर्णत्वम् । उ ह्यपक्व एव रसशब्देनोच्यते पक्वस्तु रुधिरशब्देन दुष्टत्वादजीर्णमिति चेत् न, तस्यामत्वात् । वक्ष्यति हि 'ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् । दुष्टमा-गाशयगतं रसमामं प्रचक्षते' इति । रसशेषस्यौ-धमाह-किञ्चिदेव मुहूर्तमेव । ननु मुहूर्तमनुमानतः षड्धमेव । अजीर्णानामधिकं दिवास्वप्नं विधास्यति-स्वप्न-वेधिश्रायं प्राधान्यात् । उष्णांबुपानाद्यपि कार्यम् । यदाह शरणादिः-रसशेषे हितः स्वप्नो धर्मांबु लघुभोजनम्' ति । अजीर्णिनो दिवास्वप्नं विधत्ते-अनाशितः अभुक्-त्वा, सर्वग्रहणं प्रकृतविशुचिकाद्यजीर्णसंग्रहार्थं, भुक्त्वा तु ाष्येत्यादिना प्राप्ते दिवा स्वप्ने पुनर्विधानं यथेष्टस्वपना-म् । अजीर्णिनो भोजनं विधत्ते-संजातबुभुक्षोऽभ्युदी-र्णान्नाभिलाषः, मितग्रहणं लघूनामपि गुरुक्ताद्धर्तौ-त्यप्राप्त्यर्थम् ॥ २७ ॥

सामान्यमजीर्णलक्षणं सामान्येन ब्रूते-

विवंधोऽतिप्रवृत्तिर्वा ग्लानिर्मासुतमूढता ।
अजीर्णलिंगं सामान्यं विष्टंभो गौरवं भ्रमः २८

स०-विवंधो मूत्रपुरीषयोरप्रवृत्तिलक्षणः । अति-प्रवृत्तिस्तयोरेव । ग्लानिः शरीरस्य ग्लानता । मासु-तमूढता वातस्य प्रतिलोमता । विष्टंभः कुक्ष्याध्मान-नम् । गौरवं गुरुगात्रत्वम् । भ्रमो मोहः । एतत्सा-मान्यमजीर्णलक्षणम् । उक्तं च । सीदत्यंगं भ्रमो मोहः कोष्ठे मुह्यति मासुतः । सर्वेषामप्यजीर्णानामविसं-वादि लक्षणम् ॥ २८ ॥

प०-सामान्यमजीर्णस्य लिङ्गं लक्षणं वातमूत्र-पुरीषादीनां विवन्धोऽप्रवृत्तिः । अथवातिप्रवृत्तिर्वा । वातादीनामुत्सर्गः । ग्लानिरपचयः । वातस्य मूढ-ताऽगतिः । एतदजीर्णानां चतुर्णामपि सामान्यं चिह्नम् । विष्टंभः-शकृतः स्तब्धता । गौरवं-गुरुत्वं देहस्य । भ्रमणं-भ्रमः ॥ २८ ॥

हे०-उक्तानुक्ताजीर्णविशेषसंग्रहार्थमजीर्णसामान्यलक्ष-णमाह-विवंधो-मलानामप्रवृत्तिः, मासुतमूढता-वायो विमार्गगतिः । विष्टंभो विशेषेण स्तंभो गात्राणाम् ॥ २८ ॥

सांप्रतमजीर्णस्याऽन्यान्यपि कारणान्याह-

न चातिमात्रमेवान्नमामदोषाय केवलम् ।

द्विष्टविष्टंभिर्दग्धमगुरुरूक्षहिमाशुचि ।

विदाहि शुष्कमत्यंबुप्लुतं वान्नं न जीर्यति २९ ॥

स०-अतिमात्रमेव भुक्तमन्नं न केवलमामदोषाय किं तर्हि द्विष्टादि चान्नं न जीर्यति । द्विष्टमप्रियम् । विष्टं-भि कुक्ष्याध्मानकारि । हिममति शीतम् । अशुच्युच्छि-ष्टं केशादिदूषितं च । एतच्चाचित्यप्रभावत्वादामदो-षहेतुः । विदाहि प्रागुक्तम् । शुष्कमद्रवप्राप्यम् । अत्यंबुप्लु-तमतिजलेन प्लावितम् ॥ २९ ॥

प०-न चातिमात्रमेवान्नमुपयुक्तमामं दूषयति । यावद्द्विष्टमनभिप्रेतम् । विष्टंभि स्रोतोविवन्धकारि । दग्धमतिक्रान्तपाकम् । आमं-हीनपक्वम् । गुरु-दुर्जरम् । रूक्षं-निःस्नेहम् । हिमं-शीतम् । अशु-च्यशुद्धम् । विदाहि-दहनशीलम् । शुष्कं-कठिन-

प्रायम् । अत्यम्बुप्लुतमेवंविधं चान्नं न जीर्यति केवलमामदोषाय जायते ॥ २९ ॥

हे०—अजीर्णाशनमाह—न केवलमतिमात्रमेवान्नमामदोषाय । किं तर्हि द्विष्टादिकमप्यन्नं न जीर्यत्यामदोषाय भवति । द्विष्टमप्रियं, विष्टेभि—वातावरोधकारि, दग्धमतिपक्वम्, अशुचि-मलिनं, शुष्कं, नीरसम्, अत्यम्बुप्लुतमत्यम्बुपानात् ॥ २९ ॥

उपतप्तेन भुक्तं च शोकक्रोधक्षुदादिभिः ॥ ३० ॥

स०—चः समुच्चये । न केवलं द्विष्टाद्यन्नं भुक्तं न जीर्यति यावता शोकादिभिश्चोपतप्तेन भुक्तं न जीर्यति । शोक इष्टविपत्त्यादिना मनोदौस्थ्यम् । क्रोधो रोषः । क्षुद् बुभुक्षा । तदुपतप्तत्वं कालातिक्रमत्वात् । आदिशब्देन लोभभयादिपरिग्रहः ॥ ३० ॥

प०—यच्चोपतप्तेन शोकादिभिः पीडितेन भुक्तमशितं तदप्यामदोषाय । शोकेन—शुचा, क्रोधेन कोपेन, क्षुधा बुभुक्षया चेति सन्तप्तेनेति ॥ ३० ॥

हे०—शोकादिभिरुपतप्तेन भुक्तं, क्षुद्बुभुक्षा तदुपतप्तत्वं कालातिक्रमात् । आदिशब्दादुद्वेगादयः ॥ ३० ॥

संप्रत्यपरमप्यन्नमामक्षोभकरमाह—

मिश्रं पथ्यमपथ्यं च भुक्तं समशनं मतम् ।

विद्यादध्यशनं भूयो भुक्तस्योपरि भोजनम् ॥

अकाले बहु चालपं वा भुक्तं तु विषमाशनम् ॥

त्रीण्यप्येतानि मृत्युं वा घोरान् व्याधीन्सृजन्ति वा

स०—पथ्यं शाल्यादि । अपथ्यं यवकादि । तन्मिश्रमेकीकृत्य भुक्तं समशनमभिमतमस्मिन्वैद्यकतन्त्रे । विद्यादित्यादि । भुक्तस्याऽभ्यवहृतस्योपरि यद्वोजनं तदध्यशनं जानीयात् । नन्वेवं प्रातराशे कृते यः सायमाशस्तस्याऽध्यशनत्वं प्रसज्यते । अध्यशनं च विवर्ज्यमेव यतोऽनंतरमेव पठिष्यति । त्रीण्यप्येतानि मृत्युं घेत्यादि । वैद्यकतंत्रेषु च नराणां द्विराहार उपदिष्टः । भगवान् व्यासोऽप्यवोचत् । सायंप्रातर्मनुष्याणां भोजनं विधिनिर्मितमिति । तस्मादध्यशनस्यैवं तदसमीचीनं लक्षणम् । अत्र संचक्ष्महे । प्राग्भुक्तस्योपरि समनंतरमेव बह्वावविभक्ते यदशनं तदेवाध्यशनं नान्यत् । अतएव सुश्रुतो

ब्रूते । प्राग्भुक्ते त्वविभक्तेऽग्नौ द्विरन्नं न समाचरेदिति तस्मात् प्रातराशे कृते सत्यग्नौ विभक्ते यः सायमाशस न परिहार्योऽपि तु कार्य एव । गुणावहत्वात् । एतत् प्रतिपादयितुं संप्रहेऽध्यगीष्टप्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सामाशो न दुष्यति । अजीर्णे सायमाशे तु प्रातराशो दुष्यति । दिवा प्रबोध्यतेऽर्केण हृदयं पुंडरीकवत् । स्मिन्विबुद्धे स्रोतांसि स्फुटत्वं यांति सर्वशः । व्यायामश्च विचाराश्च विक्षितत्वाच्च चेतसः । न क्लेदमुपगच्छति दिवा तेनास्य धातवः । अक्लिनेष्वन्नमासक्तमन्यरे न दुष्यति । अविदग्धेष्विव पयःस्वन्यत्संमिश्रितं पयः रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृतेष्वयनेषु च । परिक्लेदं यां कोष्ठे संवृते देहधातवः । क्लिनेष्वन्यदपकेषु तेष्वसि प्रदुष्यति । विदग्धेषु पयःस्वन्यत्पयस्तत्तेष्विवार्पितमनैशे तस्मादजीर्णेऽग्ने नान्यद्भुजितं भोजनमिति । अशब्दोऽत्रोपरिशब्दार्थः । यथा प्रासादमधिरोहति । काले बहु चालपं वा भुक्तं त्वशनं विषमाशनसंज्ञं विद्या कः पुनः कालो भोजनस्येति चेत् ब्रूमः । प्रसृष्टे पिप्पूत्र-इत्यादिनाऽऽहारकालं वक्ष्यति तद्वैपरीत्येनाकावेद्यः । त्रीण्यप्येतानि समशनाऽध्यशनविषमाशनामृत्युं वा सृजन्ति जनयन्ति । घोरान् व्याधीन्गुल्मदीन् वा ॥ ३१ ॥

प०—पथ्यापथ्यं हिताहितमेकीकृत्य भुक्तं भक्षिसमशनमाचार्याणां मतम् । भूयो भुक्तस्य तृप्तस्यः क्षितस्याहारस्य यदुपरि भोजनं तदध्यशनं विद्यात् कालेऽप्राप्ते कालातीते वा यद्भुक्तं प्रभूतमल्पं । हीनमात्रं यद्भुक्तं तद्विषमाशनं विद्यात् । समशनऽध्यशन-विषमाशनानि त्रीण्यप्येतानि—मरणं मृत्युं घोरान् रोगान् जनयन्ति ॥ ३१ ॥

हे०—समशनं लक्षयति-पथ्यं शाल्यादि, अपथ्यं यवकार्पातद्वयं मिश्रीकृत्य भुक्तं समशनाख्यम् । यच्च केवलमपथ्यं तारुद्राख्यम् । अध्यशनं लक्षयति—भुक्तस्योपरि पुनर्भोजनमध्यशनाख्यं, भुक्तस्य प्रागभ्यवहृतस्यान्नस्य पाकाभावादाशय एव स्थितस्योपरि ऊर्ध्वमन्यदन्नमाधीयते यत्तद्भुक्तस्योपरि भोजनं पूर्वान्नशेषे भुक्तमित्यर्थः । तथा च चरकः “पूर्वान्नशेषे तु पुनर्भुक्तमध्यशनं मतम्” इति सुश्रुतोऽपि

—“ अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते ” इति ।
 कथं भूयो बाहुल्येन तेन क्वचिदन्नशेषे भुक्तमपि नाध्यश-
 नम् । यथा-“प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति”
 इति । तथा अत्यग्री “मुहुर्मुहुर्जीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योप-
 कल्पयेत् ” इति । नन्वेतदप्राप्तकालाशनत्वाद्विषमाशनं
 विषमाशनादभिन्नं मैवं, जीर्णे पूर्वाह्ने यदप्राप्तकालं तद्विष-
 माशनम्, अध्यशनं त्वजीर्णे इति भेदः । ननु प्रसृष्टे
 विष्मूत्रे इत्यादिना जीर्णान्नत्वस्यैव कालत्वं वक्ष्यति । तत्क-
 थमप्राप्तकालत्वं मैवं, यो हि यदा प्रत्यहं भुंक्ते स तस्य
 भोजनकालः । प्रसृष्टविष्मूत्रादिकं तु तस्यैव विशेषेण
 तद्विशिष्टस्यैव तस्य कालवार्थम् तस्मात्प्रसृष्टविष्मूत्रत्वा-
 दिविशिष्टे स्वकाले भोजनं कालभोजनम् । प्राप्तेऽपि स्व-
 कालपूर्वाच्यस्याजीर्णत्वादनुत्पन्नेषु अपि तेष्वप्राप्ते स्वकाले
 भोजनं विषमाशनम्, अवश्यं चैतदभ्युपगंतव्यम् । अन्यथा
 हि “ ह्यस्तने जीर्ण एवान्ने स्नेहोऽच्छः शुद्धयेद्बहु । शमनः
 क्षुद्रतोऽनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ” इति कालभेदो न
 स्थात् । विषमाशनं लक्षयति-अकाले भुक्तं विषमाशनं
 तद्विविधमप्राप्तकालमतीतकालं च । अमात्राशनमप्यकाले
 भुक्तं विषमाशनेमेवेत्याह-बहु चाल्पं चेति । तस्मात्काले
 यदमात्रया भुज्यते तदमात्राशनं, यच्चाकाले मात्रया अमात्रया
 वा तद्विषमाशनम् । समशनादीनां दोषमाह-एतानि सम-
 शनविषमाशनाध्यशनानि-अनियतायुषां मृत्युं, नियतायुषां
 धोरान् व्याधीन् सृजन्ति ॥ ३१ ॥

काले सात्म्यं शुचि हितं स्निग्धोष्णं लघु तन्मनाः ।
 षड्सं मधुरप्रायं नातिद्रुतविलंबितम् ॥
 स्नातः क्षुद्धान् विविक्षस्थो धौतपादकराननः ।
 तर्पयित्वा पितृन्देवानतिथीन्बालकान्गुरुन् ॥
 प्रत्यवेक्ष्य तिरश्चोऽपि प्रतिपन्नपरिग्रहान् ।
 समीक्ष्य सम्यगात्मानमनिदन्नशुवन् द्रवम् ॥
 इष्टमिष्टैः सहाश्रीयाच्छुचिभक्तजनाहृतम् ३२ ॥

स०-काले वक्ष्यमाणे । तन्मनाः भोजनगतचित्तः
 स्नातः । बुभुक्षितः । विविक्षस्थ एकांतस्थितः । तथा प्रक्षा-
 लितचरणहस्तमुखः । अनिदन् भोजनमगर्हमाणः । अत्रु-
 वन्नभाषमाणः । इष्टं मनोरुचितं भोजनम् । तथा द्रवं द्र-
 वप्रायम् । इष्टैः प्रियैः सहारुणीयात् । क्षुद्धान् । अत्र च
 प्रशंसायां मनुप् । उत्पन्नप्रशस्तबुभुक्षः । तेन किंचिदपि
 यदा दुष्टबुभुक्षा स्यात्तदा नाद्यादित्यर्थः । दुष्टबुभुक्षा-

या लक्षणम् । दोषोपनद्धं यदि लीनमामं पित्तोद्धतस्या-
 वृणुयान्न वह्निम् । जायेत दुष्टा तु तदा बुभुक्षा सा मं-
 दबुद्धीन् विषवनिहंतीति । किंभूतं भोजनम् । सात्म्य-
 म् । तच्च सात्म्यं द्विधा । एकं स्वल्पकालाभ्यस्तं सुखा-
 वहम् । अन्यच्च जन्मनः प्रभृति सहात्मनाभ्यस्तं सुखावहं
 च । एतदेवैकं सात्म्यमुच्यते । तथा शुचि अनुच्छिष्टं
 केशाद्यनुपहतं च हितं पथ्यम् । स्निग्धं च तदुष्णं च
 स्निग्धोष्णम् । तथा लघु लघुप्रायं न तु लघ्वेव । अत
 एवेदमुपपन्नम् । षड्सं मधुरप्रायमिति । मधुररसो हि गुरुः ।
 तथा च वक्ष्यति । कटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं
 गुरुः । तद्यदि लघ्वेव स्यान्मधुरप्रायमिति न घटते ।
 तस्माल्लघुप्रायमिति व्याख्येयम् । कथमद्यात् । आह ।
 नातिद्रुतविलंबितम् । किं कृत्वा । पित्रादींस्तर्पयित्वा ।
 तथा तिरश्चोऽप्यश्ववृषादीन् प्रतिपन्नपरिग्रहान् कृतधा-
 सस्वीकारान् प्रत्यवेक्ष्य तदाहारचितां कृत्वेत्यर्थः । अथा-
 त्मानं समीक्ष्य यथा ममेदं सात्म्यमिति नित्यमप्रमत्तः
 सन् पर्यालोच्य । खरनादेनोक्तम् । अतिद्रवाशी त्वा-
 हारगुणदोषान्न विंदति । उन्मुह्यत्यल्पमश्नाति च्छर्दयेद्वा-
 डनवस्थितः । विलंबितं तु भुजानो न वृत्तिमधिगच्छति ।
 स्वादु बह्वपि शतित्वाद्याति भक्तमह्वताम् । जल्पतो
 हसतश्चापि भुजानस्याऽन्यचेतसः । त एव दोषा मंत-
 व्या ये विलंबितभोजन इत्यादि ॥ ३२ ॥

प०-काले भोजनमश्रीयात् भक्षयेत् । कालः
 प्रसृष्टे विष्मूत्रे इत्यादिना वक्ष्यमाणः । अतीतकाले
 भुक्तं तद्व्यातविष्टवधं कृच्छ्राद्विपच्यते । कर्षन्नरुचिं य-
 दाहारजातं समानय्य तनुं प्रवर्तयति विषमांश्च
 समीकरोति एतत्समस्ततोऽस्निग्धोष्णं लघु चान्नं
 वह्निमुदीर्य कोष्ठं परिशोधयति, धातून्विकुरुते, क्षिप्रं
 जीर्यते । अनिलमनुलोमयति । तथा स्निग्धं दृढी-
 करोति । इन्द्रियाण्युपचिनोति । औजसं बलमभि-
 वर्धयति । वर्णप्रसादमभिनिर्वर्तयति । लघु च पुनः
 स्वभावादिभिन्नमप्रपीडयन् । दोषान् व्यथयन्
 परिणाममेति । विपन्नमपि चाल्पदोषं भवति ।
 उष्णं च पुनर्नयति रुचिम् । शोषयति श्लेष्मा-
 णम् । अन्यमनसः सतो द्रुतं भुजानस्य जल्पतो
 हसतो वा भवेदुत्स्नेहनमवसादनं भोजनस्याप्रतिष्ठा-
 नं, गुणदोषविभावनं च । षड्सं मधुराम्ललवणति-

क्तकटुकपायसयुक्तं मधुरप्रायं सन्मधुरभूयिष्ठं विलम्बितं भुञ्जानो न तृप्तिमधिगच्छति । बहु च भुक्ते शीतीभवति चान्नजातं विषममपक्वं च भवति । स्नातः—कृतस्नातः । क्षुद्धान्-बुभुक्षया युक्तः । विविक्तस्थो—बहुभिर्जनैरपरिवृतः । धौतानि पादौ चरणौ, पाणी हस्तौ, आननं मुखं येन । पितृन् तर्पयित्वा सन्तर्प्य । तथा देवानतिथीनाभ्यागतान् बालान् गुरुंश्च तर्पयित्वा । तिरश्चः गोप्रभृतीन् तर्पयित्वा । प्रतिपन्नपरिग्रहान् इष्टैः प्रियैः सह शुचिभक्तैः शुद्धानुकूलैः पुरुषैराहतमुपहितं साधितं दत्तं वा यद्भोजनं तद्भुञ्जीत ॥ ३२ ॥

हे०—अथ भोजनसम्यक्योगः । तत्र सम्यग्योगप्रकारमाह—काले “ प्रत्युष्टविभूय ” इत्यादिना वक्ष्यमाणे, शुचि निर्मलं, हितमित्यादितस्याभ्याससात्म्यस्य सात्म्यमिति, हितस्याप्यनभ्यासासात्म्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तन्मनाः भोजनैकदत्तचित्तः, मधुरप्रायं पदसत्वेऽप्यधिकमधुररसं, नातिद्रुतविलंबितमिति क्रियाविशेषणम् । विविक्तस्थो विजनस्थः, पित्रादींस्तर्पयित्वा, प्रतिपन्नपरिग्रहान् पाल्यत्वेन स्वीकृतान्, तिरश्चोऽपि किं पुनर्मनुष्यान् प्रत्यवेक्ष्य तेषामाहारचित्तां विधाय, आत्मानं समीक्ष्य प्रकृतिं विचार्य, अनिदन् भोज्यमकुत्सयन्, अश्रुवन् कृतमौनः, द्रवं द्रवबहुलम्, इष्टं प्रियम्, इष्टैः सह प्रियजनैः सह, शुचिभक्तजनाहृतं शुचयो बाह्यांतःशौचयुक्ता भक्ता अनुरक्ता ये जनास्तैराहृतमानीतम् ॥ ३२ ॥

भोजनं तृणकेशादिजुष्टमुष्णीकृतं पुनः ।
शाकावरात्रभूयिष्ठमत्युष्णलवणं त्यजेत् ॥ ३३ ॥

स०—तृणादिजुष्टं भोजनं त्यजेत् । आदिशब्देन मक्षिकादिपरिग्रहः । तथा भूय उष्णीकृतम् । तथा शाकबहुलम् । तथाऽवरात्रं माषादि तद्भूयिष्ठम् । तथाऽत्युष्णमतिलवणं च त्यजेत् ॥ ३३ ॥

प०—तृणकेशादिजुष्टमासेवितं शीतं सत्पुनरुष्णीकृतं शाकानि पाठाशूकानि अवरात्रानि माषमसूरचणकानि तद्भूयिष्ठं तत्प्रधानं भोजनं त्यजेत् । तथाऽत्युष्णलवणं च त्यजेत् ॥ ३३ ॥

हे०—तृणजुष्टादिभोजनमपवादति—तत्रानिदन्निति ग्रहणात्तृणकेशमक्षिकादिजुष्टस्य निदितस्यापि प्राप्तिः ।

उष्णग्रहणात्पुनरुष्णीकृतात्युष्णयोः । इष्टग्रहणाच्छाकबहुलस्य सूपबहुलस्य च । पदसग्रहणादतिलवणस्य च ॥ ३३ ॥

किलाटदधिकूचीकाक्षारशुक्ताममूलकम् ।

कृशशुष्कवराहाविगोमत्स्यमहिषामिषम् ॥

माषनिष्पावशालूकविसपिष्टविरूढकम् ।

शुष्कशाकानि यवकान्फाणितं च न शीलयेत् ।

स०—तथा किलाटादीन् शीलयेन्नाभ्यसेत् । कादाचित्कोऽभ्यवहार एषां निषिध्यते । मुनिना नाभ्यसेद्गौरवादिति यथा हेतुरप्यन्यस्तत्तथेह नोक्तमयुक्तत्वात् । तथा हि एषामनभ्यवहारे यदि गुरुत्वमेहेतुः स्यात् ततो यवादीनामपि बहुतराणां द्रव्याण् शीलनमयुक्तं स्यात् । तस्मादेषामशीलनेऽन्यदपि कारणं चित्यं न तु गुरुत्वमात्रमेव । यथा किलाटकूचीकयोर्दोषलत्वं दध्नुस्तु ज्वरादिकर्तृत्वं तथा स्रोतोलेपस्रोतोलेपत्वाच्चानेकरोगहेतुत्वम् । क्षारस्य पुंस्त्वहानि कृत्वम् । शुक्तस्य दृष्टिहननत्वादि । तस्मादेषामपथ्यत्वाच्छीलननिषेधो बोध्यः ॥ ३४ ॥

प०—किलाटादिफाणितपर्यन्तं न शीलयेत् नाभ्यसेत् । शीलयेदित्यनेन पादेन गमयति । एष किलाटादीनामभ्यासेनाभ्यवहारो निषिध्यते, न पुनकादाचित्कोऽभ्यवहार एषाम् । किलाटादिगोक्षीरकृताः कूर्चिकाप्रभृतयः । क्षारो यवक्षारप्रभृतिशुष्कं सर्वमद्यमम्लम् । आममूलकं वृद्धवालकं च आमिषमिति कृशादिभिः सम्बध्यते । आमिषं मांसं कृशं त्वगस्थिशेषम् । बल्लूरं नीरसम् । अविर्मेघः । गवादिः प्रसिद्धः । निष्पावः शिम्बिधान्यविशेषः । फाणितं क्षुद्रगुडत्वात् ॥ ३४ ॥

हे०—साम्यत्वादिसंस्कृतं किलाटाद्यभ्यासमपवादति—आममिति मूलकस्य विशेषणं कृशादीन्यामिषस्य, न शीलयेन्नित्यं भजेत् । यदा तत्सेवनं विना स्थातुमशक्तिः यदा वा तत्साध्यरोगोत्पत्तिस्तदा भजेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

शीलयेच्छालिगोधूमयवषष्टिकजांगलम् ।

पथ्यामलकमृद्गीकापटोलीमुद्गशर्कराः ॥

तृतिव्योदकक्षीरक्षौद्रदाडिमसैधवम् ।

त्रेफलां मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेत्रबलाय च ३५ ॥

स०--शाल्यादीन् शीलयेत् । मधुसर्पिर्भ्यां सह त्रेफलां च रात्रौ नेत्रबलाय शीलयेत् ॥ ३५ ॥

प०--रक्तशाल्यादिकं शीलयेत् सततमभ्यसेत् । गङ्गलं मांसमित्यत्रादिपदलोपः । पथ्या--हरीतकी । टोली--पटोलशाकम् । द्विव्योदकमान्तरिक्षं तोयम् । मशि रात्रौ माक्षिकवृताभ्यां त्रिफलां शीलयेत् नुवर्तते ॥ ३५ ॥

हे०--शाक्यादीन्नुदाहरति--जागलं--हरिणादिमांसं, पथ्या--हरीतकी, मृद्वीका--द्राक्षा । प्रसंगान्नित्यसेव्य-विषयमाह--निशि स्वप्नकाले, नेत्रबलाय चक्षुरिन्द्रियदा-याय ॥ ३५ ॥

वास्थ्यानुवृत्तिकृच्च रोगोच्छेदकरं च यत् ३६

स०--न केवलं शाल्यादीनेव शीलयेत् । यच्च द्रव्यं वास्थ्यानुवृत्तिं करोत्यृतुचर्याविध्यादिषु युक्तमनपाना-कम् । तथा रोगोच्छेदकरं यत्किराततित्तकादि-व्यं तच्च शीलयेत् ॥ ३६ ॥

प०--यच्चानुक्तं द्रव्यजातं स्वास्थ्यानुवृत्तिः स्वास्थ्यं नानुवर्तते । स्वास्थ्यानुवर्तनं करोति । स्वास्थ्यं ढीकरोति । यद्यापि रोगाणां छेदकरं विघातकादि प्राधानीं तदपि शीलयेत् ॥ ३६ ॥

हे०--यच्चोपधं रसायनादिकं--स्वास्थ्यमनुवर्तयति, गोत्वत्तिवीजं चोच्छिन्नान्ति तदपि यथाकालं भजेत् । उक्तं । चरकेण--“तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुव-र्तते ॥ अजातानां विकाराणामनुवृत्तिकरं च त्” इति ॥ ३६ ॥

वेसेक्षुमोचचोचाभ्रमोदकोत्कारिकादिकम् ।

मद्याद्रव्यं गुरु स्निग्धं स्वादु मंदं स्थिरं पुरः ॥

वेपरीतमतश्चाति मध्येऽम्ललवणोत्कटम् ॥ ३७ ॥

स०--विसादिद्रव्यं गुर्वादिगुणयुक्तं पुरः पूर्वम-यात् । मोदको लड्डुकः । उत्कारिका लप्यसिका । ततोऽस्माच्च विपरीतं लघुरुक्षतीक्ष्णकटुरसप्रायमंते भोजनस्य सेवेत । मध्ये चाम्लवणोत्कटम् । खरनादे

चोक्तम् । कटुं लवणमम्लं वा पूर्वमाहारमाहरेत् आहारो मधुरो ह्यग्रे गुरु विष्टभ्य जीर्यति । तदेतदे-शशात्म्यादिवशात्प्रमाणयितव्यम् ॥ ३७ ॥

प०--पूर्वमग्रे विसादिकमद्यात्--भक्षयेत् । चोचं च्यक्षं नालिकेरं मोचन्तु कदलीफलम् । उत्का-रिका--भक्ष्यभेदः । स्वादु--मधुरं, मन्दमतीक्ष्णं, स्थिरं--दाढर्यावहम् । अतः पूर्वोक्तविपरीतं लघु-रुक्षकटुतीक्ष्णचलद्रव्यं कटुतिक्तकषायं भोजन-स्यान्ते भक्षयेत् । मध्ये भोजनस्याम्ललवणोत्कटं द्रव्यमद्यात् ॥ ३७ ॥

हे०--भोज्यक्रममाह--गुर्वादिगुणं विसादिभोज्यद्रव्यं पुरः पूर्वमद्यात् । मोचं-कदलीफलं, चोचं-नालिकेरं, पनसं वा, मोदको--लड्डुकः, उत्कारिका पूलिका; आदिशब्दा-दिङ्गुरिकादयः । अतो विपरीतं लघ्वादिगुणं कपित्थादिकौ-तुवरादिकमंते अद्यात् । अम्ललवणोत्कटं शुक्तादिकं मध्येऽद्यात् । यत्तुक्तं खरणादिना--“कटु लवणमम्लं वा पूर्वमाहारमाहरेत् । आहारो मधुरो ह्यग्रे गुरु विष्टभ्य जीर्यति” इति तन्मंदाग्निविषयम् । तद्भो-जनस्य दीपनपूर्वत्वात् । तथा चोक्तं संग्रहे यथाग्नि-शात्म्यं तु प्राग्द्रवमुपशुष्कं चाश्रीयत् प्रागेव तु गुरु स्वादु स्निग्धं, मध्येऽम्ललवणमंते रुक्षद्रवमितररसयुक्तं च । तत्र मंदाग्नेः द्रवोष्णेन समुत्तेजितोष्मणोऽन्यदभ्युपयुक्तं सम्यक् पाकमुपैति ॥ ३७ ॥

अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।

आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ३८ ॥

स०--कुक्षेर्जटोरस्यान्नेन द्वौ भागौ प्रपूरयेत् । पानेन जलादिना एकमंशं प्रपूरयेत् । चतुर्थमंशं पवनादीना-माश्रयमवशेषयेत् त्वन्नेन पानेन वा प्रपूरयेत् । अत्र त्वंशकल्पना परिकल्पनेनैव युज्यते न त्वंगुलमानादिना सुश्रुते चाभिहितम् । प्रक्षालयेदद्विरास्यं मुंजानश्च मुहु-र्मुहुः । विशुद्धे रसने तस्मै रोचतेऽन्नमपूर्ववत् । रसना विद्यते यस्य मुखस्य तद्रसनं तस्मिन् रसने विशुद्धे रोचतेऽन्नमपूर्ववत् ॥ ३८ ॥

प०--अन्नेन भोजनेनोदरस्य द्वावंशौ द्वौ भागौ प्रपूरयेत् । पानेन पानीयादिना कुक्षावेकं भागं प्रपूरयेत् । पवनादीनामाश्रयं स्थानं चतुर्थं कुक्षा-

ववशेषयेन् स्थापयेत् । न सर्वविषयोऽयं नियमः
किन्तहिं केपुचित् । तथाच ग्रन्थः—“मन्दाग्निबल-
योग्येषु नृपेश्वरसुखात्मसु ॥ योज्यः क्रमोऽयं सततं
न वानलवलेषु च ” ॥ ३८ ॥

हे०—अन्नपानयोर्विभागमाह—कुक्षिसुदरं चतुर्धा
विभज्य द्वायंशान्नैनाद्रवेण पूरयेत् । तृतीयमंशं पानेन
द्रवेण पूरयेत् । चतुर्थमंशं पवनादिसुखसंचारार्थमवशेषयेत्
केनापि पूरयेत् । एतदेव च सौहित्यमानम् अतएवाद्वैसी-
हित्यमतिवृत्तता च ज्ञेया ॥ ३८ ॥

अनुपानं हिमं वारि यवगोधूमयोर्हितम् ।
दग्नि मद्यं विषे क्षौद्रे कोष्णं पिष्टमयेषु तु ॥
शाकमुद्गादिविकृतौ मस्तुतक्राम्लकांजिकम् ।
सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थं स्थूलानां तु मधूदकम् ॥
शोषे मांसरसो मद्यं मांसं स्वल्पे च पावके ।
व्याध्यौषधाध्वभाष्यस्त्रीलंघनातपकर्मभिः ॥
क्षीणे वृद्धे च बाले च पयः पथ्यं यथाऽमृतम् ॥

स०—यवगोधूमयोर्मुक्तयोरनु पश्चात्पानं शीतं
जलं हितम् । तथा दग्नि मद्ये विषे क्षौद्रे च हिमं
जलमनुपाने हितम् । पिष्टमयेषु कोष्णं जलं हितम् ।
शाकमुद्गादिविकृतौ च मस्त्वादिकमनुपानं हितम् ।
कृशानां पुंसां सुरा पुष्ट्यर्थं हिता । स्थूलानां पुनः
कर्शनाय मधूदकं हितम् । शोषे क्षये मांसरसो हितः
पुष्टिकारिणात् । मांसं भुक्ते मद्यमनुपानं हितम् ।
स्वल्पे च पावके मद्यमेवानुपानम् । व्याध्यादिभिः क्षीणे
क्षपिते पयो दुग्धं पथ्यं हितम् । इह प्रकृतेऽपि पथ्य-
ग्रहणं पथ्यतरत्वज्ञापनार्थम् । यथाऽमृतमित्यनेनैतत्प्रति-
पादयति । यथाऽमृतं बलवर्णैजःकांत्यायुरादिजनकं
तथेदमपीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

प०—अनुपानं भोजनं कृत्वा कार्यं तदर्थमाह-
अनुपानं सलिलमेव श्रेष्ठं सर्वरसानां योनित्वात् ।
सर्वभूतसात्म्यत्वात् । जविनादिषु गुणयोगाच्च हितं
शीतलं यवगोधूमयोः । चानुपानं हितम् । क्षीणानां
नराणां पुष्ट्यर्थं धातुवृद्धये सुरापानं हितम् । का-
श्यार्थं मधूदकं माक्षिकमिश्रितं तोयं हितम् । शोषे
मांसरसो, शोषे राजयक्ष्मणि मांसरसोऽनुपानं

हितम् । मद्ये मांसैष्वल्पे च पावके मांसेषु भुक्तेषु
मद्यमनुपानं हितम् । तथाल्पे पावके मन्दाग्नी म-
द्यानुपानं हितम् । व्याध्यादिभिः क्षीणे नरे, बाले,
वृद्धे, पयः क्षीरमनुपानं हितं पथ्यम् । यथाऽमृतं
शोधनकलापकर्तृत्वादमृतमिव ॥ ३९ ॥

हे०—अथानुपानम् । तेन ह्यसम्यग्योगोऽपि सम्यग्योगतां
याति । यदाह खारणादिः—“कामं दोषवदप्यन्नममात्रं वा
निषेवितम् । अल्पदोषमदोषं वाप्यनुपानेन जीर्यति” इति
अनुपश्चात्पीयतइत्यनुपानम्, एतच्च बाहुल्याभिप्रायेण ।
तद्वि मध्येऽप्यादावापि पीयते । यदाह सुश्रुतः “तदादौ
कर्षयेत्पीतं स्थापयेन्मध्यसेवितम् । पश्चात्पीतं बृंहयति
तस्माद्वीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ निरामयानां चैतत्तु मुक्तमध्ये प्रश-
स्यते” इति च । कस्तर्हि पानानुपानयोर्भेदः । यदनियतकालं
रुचिश्चात्पीयते तत्पानम् । यन्नियतकालं विधिवशात्पी-
यते तदनुपानम् । तत्रादावनुपानविभागः । तत्र यवादिषु
शीतोदकमाह-पिष्टमयेषु तु ईषदुष्णोदकमाह-यत्तु सुश्रु-
तेनोक्तम्—“शीतोदकं माक्षिकस्य पिष्टान्नस्य च सर्वशः ।
दधिपायसमद्यार्तिं विषदुष्टे तथैव च” इति । तद्विदा-
हिपिष्टान्नविषयम् । उक्तं च संग्रहे—तच्छीतं दधिमधु-
यवगोधूममयेषु सर्वेषु च विदाहिषु च शरद्व्रीष्म-
योश्चेति ॥ शाकादिषु मस्त्वाद्याह-शाकं पाठादि, मुद्गादि
सूच्यं तस्य विकृतिर्वटकादिका, विकृतिग्रहणं रसाद्यन्यत्व
एव मस्त्वादिप्राप्त्यर्थम्, अविकृते तु सूपादौ सुश्रुते-
नोक्तं—“पयो मांसरसो वापि शाकमुद्गादिभोजने”
इति मस्त्वादिषु यस्य यत्स्वात्मभिष्टं वा तस्य तद्यो-
ज्यमेकस्यैव तत्कार्यकरत्वात् न मिश्रितकृतप्रयोगः । अत एव
स्पष्टमुक्तं संग्रहे—“धान्याम्लं मस्तु तक्रं वा शाकावरान्ने-
षु” इति । कृशानां सुरामाह-कृशानां शीतोदकाद्युचितेष्वन्ने-
षु सुरैवानुपानमनवकाशत्वात् । पुष्ट्यर्थं नतु रोगनिवृत्त्यर्थं,
यस्तु कृशो रोगार्तस्तस्य रोगानुरूपमनुपानं, स्थूलानां तु
मधूदकमिति मधुमिश्रमुदकं मधूदकम्, शोषं पूर्ववत् । शोषे
मांसरसमाह-शोषे शुष्यति देहे, यदाह खारणादिः—“कृश-
क्षीणामयोन्मुक्तपुष्टिवर्णबलार्थिनाम् । मद्यस्त्रीश्रमनित्यानां शु-
ष्यतां च रसो हितम्” इति । मांसाशिनां, मंदाग्नीनां च मद्य-
माह-मद्यं मांसं स्वल्पे च पावके इति तच्च मद्योचितानामेव
यदाह सुश्रुतः—“मद्यं मद्योचितानां तु सर्वमांसेषु पूजितम् ।
अमद्यपानासुदकं फलाम्लं वा प्रशस्यते” इति । व्याध्यादि-
क्षीणादीनां क्षीरमाह—लंघनम् उपवासः, कर्म चेष्टा ॥ ३९ ॥

परीतं यदन्नस्य गुणैः स्यादविरोधि च ॥
नुपानं समासेन सर्वदा तत्प्रशस्यते ॥ ४० ॥

स०--अन्नस्य भक्तवटकादेर्यद्विपरीतं गुणैस्तदनु-
नं सदा प्रशस्यते । यथा स्निग्धस्य रूक्षं रूक्षस्य
गन्धं शीतस्योष्णमुष्णस्य शीतम् । मधुरस्याम्लमम्ल-
मधुरमित्यादि । नन्वेवमुपरीक्रियमाणे क्षीरस्य क्षैरे-
देर्वा चुक्रादीनामम्लानामनुपानं प्राप्तमित्याह ।
परीतगुणमपि यदविरोधि तदेवानुपानं सदा
तम् ॥ ४० ॥

१०-समासेनानुपानमाह-अन्नस्य भक्तापूपसूपादेर्या-
परीतं तदनुपानं समासेन संक्षेपेण सर्वदा सर्व-
मन् काले तत्प्रशस्यते यच्चाप्यविरोधितद्यथा-स्नि-
ग्धस्य रूक्षं, रूक्षस्य स्निग्धम् । शीतस्योष्णमुष्णस्य
शीतम् । मधुरस्याम्लमम्लस्य मधुरम् । मधुरस्य
दुर्कं, कटुकस्य मधुरम् । एवं सति क्षैरेयादीनां क्षीर-
काराणामम्लकाञ्जिकाद्यनुपानं प्राप्नोति मनुपरी-
वात्तदर्थमविरोधीतिपदं निर्दिष्टम् । काञ्जिका-
यदम्लं तत् क्षैरेयादीनां गुणैर्विपरीतं भवति
न्तु तद्विरुद्धमम्लं पयसा सहेत्यालोकात् ॥ ४० ॥

हे०-अनुक्तानुपानविभागोपायमाह-यत् द्रव्यं यस्यान्नस्य
पिः कृत्वा विपरीतं न च तेन सह विरुध्येत् तत्तस्यानुपानं
॥ सेन सामान्येन, विशेषतस्तु सात्म्यादि पर्यालोचनया
यमूह्यम् । अनुपानस्य नित्यसेव्यत्वमाह-तदनुपानम् ४०

अनुपानस्य किं कर्मेत्याह-

नुपानं करोत्यूर्जां तृप्तिं व्याप्तिं दृढांगत्वम् ॥
न्नसंघातशैथिल्यविकृतिजरणानि च ॥ ४१ ॥

स०--अनुपानमूर्जादीन्करोति । ऊर्जा मनःप्रहर्षः ।
तेः प्रीणनं शरीरेन्द्रियस्य क्षामताविपरीतोऽत्र गुणः ।
या व्याप्तिः द्रवस्य हि गमनं न कठिनस्य । दृढां-
ता स्थिरशरीरत्वम् । तथाऽन्नसंघातस्य शैथिल्यम् ।
कृत्तिर्विकृतेदनम् । जरणं परिणामः । एतानि च
तेति ॥ ४१ ॥

प०-साम्प्रतमनुपानगुणानाह-अनुपानमूर्जा क-
ति । तदेवान्नं विकलेद्यति । जरणं सुखपरि-
णामतामुपार्जयति ॥ ४१ ॥

हे०-अनुपानस्य फलमाह-ऊर्जा-बलं, तृप्तिं सौहित्यं,
व्याप्तिमन्नस्य सर्वस्रोतोऽनुशरणम् । अन्नसंघातशैथिल्यादी-
नि । शैथिल्यं काठिन्यनिवृत्तिः, विकृतिः शुष्कत्वनिवृत्तिः,
जरणं पाकः ॥ ४१ ॥

एवं गुणमूर्ध्वजन्त्रादिषु न हितमित्याह-

नोर्ध्वजन्त्रगदश्वासकासोरक्षतपीनसे ॥
गीतभाष्यप्रसंगे च स्वरभेदे च तद्वितम् ४२ ॥

स०-ऊर्ध्वं जन्त्रेण ऊर्ध्वजन्त्रस्तस्मिन्ने गदास्तेषु
तदनुपानं न हितम् । तथा श्वासादिषु न हितम् ।
गीतभाष्ययोः प्रकर्षेण संगः सातत्येन सम्बन्धस्त-
स्मिन् । तथा स्वरभेदे स्वरसादे न तद्वितम् । ऊर्ध्व-
जन्त्रगदादीनां ह्यनुपानं प्रदूष्यामाशयमुरःकण्ठस्थि-
तमाहारजं स्नेहमासाद्याऽभिष्यन्दाऽग्निसादच्छर्द्यादीनाम-
यान्विदध्यात् ॥ ४२ ॥

प०-तदनुपानमूर्ध्वजन्त्रविकारादिषु न हितम् ।
जत्रोरूर्ध्वं ऊर्ध्वजन्त्रः-वक्षोऽसयोः सन्धिः । तथा चा-
गमः । शिरोधरा जन्त्रः कन्धरा परिकीर्तिता ।
गीतभाष्ययोः प्रसङ्गः । प्रकृतिरभ्यसनं यत्र तत्र न
हितम् । तेषां हि प्रदूष्यामाशयोरःकण्ठस्थितमाहा-
रजं स्नेहमासाद्याभिष्यन्दाग्निसादच्छर्द्यादीनामयान्
विदध्यात् ॥ ४२ ॥

हे०-ऊर्ध्वजन्त्रगदादावनुपानं निषेधति-वक्षःस्कंधयोः स्वसं-
धी जन्त्रणी तयोरूर्ध्वमूर्ध्वजन्त्र कंटादिकपालांतम्, तत्र गदा
ऊर्ध्वजन्त्रगदाः कासोत्पत्तेः प्रागपि निषेधार्थमुरःक्षतग्रहणम्,
गीतभाष्ययोः प्रसंगो-गायनाध्ययनाद्यन्यासः ॥ ४२ ॥

संप्रति येषां पानमेव न शस्यते तानाह-

प्रक्लिन्नदेहमेहाक्षिगलरोगव्रणानुराः ।
पानं त्यजेयुः ॥ ४३ ॥

स०-प्रक्लिन्नो देहो येषां विसर्पाद्यार्तानां ते
पानं त्यजेयुः । मेहादीनां रोगानुरशब्देन प्रत्येकं
सम्बन्धः । मेहरोगाद्यातुराः पानं द्रवरूपं त्यजेयुर्न
केवलमन्नस्योपरि यदनुपानम् । खरनादे चोक्तम् ।
मंही प्लीही व्रणी कुष्टी पांडुर्जठरपीनसी । शोषाति-
सारी मन्दाग्निः पानीयं मन्दमाचरेत् । नोर्ध्वगपव-

नाविष्टे वाग्न्यायामहते न च । क्षतोरसि श्वासका-
सहिक्कावम्यर्दिते न च । निरन्ने चोर्ध्वरोगे च न
पेयं वारि शीतलमिति ॥ ४३ ॥

प०—प्रकर्षेण क्लिन्नो देहो वपुर्येषां कुष्ठादिभि-
स्तेषां मेहः तेनातुराः । तथा नेत्रगलव्रणातुराः ये ते
सर्वे पानं त्यजेयुः ॥ ४३ ॥

हे०—प्रक्लिन्नदेहादीनां पानमात्रं निषेधाति—प्रक्लिन्नदेहः
क्लेशबहुलशरीरः, मेहादिभिरातुराः ॥ ४३ ॥

सर्वश्च भाष्याध्वशयनं त्यजेत् ।
पीत्वा भुक्त्वाऽऽतपं वह्निं यानं प्लवनवाहनम् ॥

स०—चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टोऽत्र । सर्वोपि पुरुषः
पीत्वा भुक्त्वा च भाष्यादीस्त्यजेत् । तथाऽऽतपादीन्
पञ्च त्यजेदित्यत्राऽप्यनुवृत्त्या योज्यम् । यानं रथादि ।
प्लवनं तरणम् । वाहनमश्वादि ॥ ४४ ॥

प०—सर्वश्च पुरुषः स्वस्थ आतुरो वा पीत्वा पानं
कृत्वा भाष्याध्वशयनं पाठमार्गगमनस्वपनं तत्का-
लमेव त्यजेत् । भोजनं कृत्वाऽऽतपादिकं त्यजेत् ।
आतपकर्म सन्तापं, वह्निमग्निमश्वादिगमनम् । प्लवनं
कूपाशुलंघनम् । वाहनं भारादेर्वेशादेशान्तरे नयनं
त्यजेत् । सद्गुणमप्यमात्रं मात्रोपयुक्तमकाले शरीरो-
पवाताय यतः सम्पद्यते ॥ ४४ ॥

हे०—पानानन्तरं भाष्यादि निषेधाति—सर्वोऽनिषिद्धपानो
निषिद्धपानो वा निषिद्धपानस्यापि प्रमादादवस्थादिवशात्पान-
प्रसक्तिः । भोजनानन्तरमातपादि निषेधाति—यानं पद्मधां
गमनं, वाहनमश्वादिभिः, प्लवनं प्रतरणं, गमनं तु पदशतादू-
र्ध्वं निषिद्धम् । यदाह सुश्रुतः—“ततः पदशतं गत्वा वामपा-
श्वेन संविशेत्” इति ॥ ४४ ॥

काले सात्त्वमित्युक्तम् । भोजनस्य तु कः काल
इत्याह—

प्रसृष्टे विण्मूत्रे हृदि सुविमले दोषे स्वपथगे ।
विशुद्धे चोदारे क्षुद्रपगमने वातेऽनुसरति ॥
तथाऽग्रावुद्रिक्ते विशदकरणे देहे च सुलघौ ।
प्रयुंजीताहारं विधिनियमितः कालः स हि मतः

स०—आहारं विधिना पूर्वोक्तेन काले सात्त्व्यं
शुचि हितमित्यादिना नियमितं प्रयुज्जीत अग्नीया-

दित्यर्थः । कदा । मूत्रपुरीषे प्रकर्षेण सृष्टे सति ।
न किञ्चिदेव त्यक्त इति प्रशब्देन द्योतयति । तथा
हृदये सुष्ठु विमले रसशेषकृतगौरवादिरहिते । तथा
दोषे वातादौ स्वपथगे स्वमार्गगे । अजीर्णे हाहा-
रेऽनशेषेण रुद्धगतयो वातादयः स्वस्थानं न लभे-
न् । सुजीर्णे तु स्वस्थानस्थाः स्युः । उदारे विशुद्धे
चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । स्रोतोमुखेषु च विशुद्धे-
ष्वित्यर्थः । क्षुद्रपगमन उपगतायां क्षुधि । वाते-
ऽनुसरत्यनुलोमं गच्छति । तथाऽग्नौ कायाम्रावुद्रिक्ते
पाकक्षमे । तथा देहे पट्टिद्रिये सुष्ठु लघौ च ।
कालः स हि मतः । हिशब्द एवार्थः । स एव कालो
भोजनस्य दृष्टो न त्वतोऽप्यूर्ध्वम् । स ह्यतिकालः ।
तत्र भुक्तमन्नं वातविष्टब्धं कृच्छ्राद्विपच्यते । तथा
चोक्तं तन्त्रान्तरे । अतीतकालं भुञ्जानो वायुनोपहते-
ऽनले । कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं द्वितीयं न च कांक्षति ।
कुक्षावाध्मानमाटोपसादांश्च कुरुतेऽधिकमिति । तस्मा-
त्पूर्वोक्तकाले भोजनमद्यादिति । यमौ तौ तः सत्या-
द्रसरविविरामा धीरललिता ॥ ४५ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिता-

यामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां

मात्राशितीयोऽध्यायोऽष्टमः ॥ ८ ॥

प०—अहारकालमाह—प्रसृष्टे त्यक्ते विण्मूत्रे सति
हृदि सुविमले विशुद्धे, दोषे वातादिके स्वपथगे
स्वस्थानस्थे, क्षुद्रपगमने जातायां बुभुक्षायां, वातेऽ-
नुसरति मारुतस्यानुलोम्येऽग्रावुद्रिक्ते उदीर्णे, विश-
दकरणे स्वकार्यकरणपटाविन्द्रियात्मके देहे शरीरे,
सुलघौ लघुतासमायुक्ते सत्याहारं प्रयुञ्जीत । विधि-
विधानं तेन नियमितं नियमेन प्रोक्तं, हि यस्मादर्थं
यस्मात् स काल आचार्याणां मतोऽभिप्रेत
इति भद्रम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायामष्टाङ्गहृद-

यटीकायां पदार्थचन्द्रिकायां सूत्रस्थाने

मात्राशितीयोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

हे०—भोजनकालमाह—प्रसृष्टे प्रवृत्ते, सुविमले
अतिप्रसृष्टे, स्वपथगे स्वमार्गागामिनि, विशुद्धे माधुर्या-
दिरहिते, क्षुद्रपगमने बुभुक्षोत्पत्तौ, अनुसरति अनु-

कूलं प्रवर्तमाने दोषे स्वपथंग इत्यनेनैव वातानुलोभ्ये लब्धे वातेऽनुसरतीति वातानुलोभ्यस्य प्राधान्यार्थः । उद्विक्ते अतिदीप्ते, विशदकरणे निर्मलेंद्रिये, सुलघ्वी लघ्वीयसि, विधिः शास्त्रोक्तो नियमः तेन नियमितं निषिद्धकामचारम् । ननु यो यदा भुंक्ते स तस्य भोजनकालः किमनेनेत्यत आह—काल इत्यादि । हि यस्मात्स तथाविधः प्रसृष्टविष्णूत्रत्वादिविशिष्टो भोजन-कालो मतः आचार्याणाम् । न केवलः तस्मात्प्रसृष्टविष्णू-त्रत्वादिविशिष्टे स्वकाले भुंजीतेति । अथ भोजनप्रक्रिया । संग्रहे तु विधिविहितमन्नपानमिष्टेंद्रियार्थमायतनमायुषो ब्रुवते । तदायत्तानि ह्योजस्तेजोधात्विन्द्रियबलपुष्टितुष्टिप्रति-भारोग्यादीनि । तर्दधना चांतरग्रेः स्थितिः अग्निमूलं च देहधारणमिति । अथात्मवान् स्वभावसंयोगसंस्कारमात्रा-देशकालोपयोग्यवस्थाः सप्ताहारकल्पनाविशेषाणां स्वा-स्थ्यास्वास्थ्यफलानां हेतुभूताः समीक्ष्य हितमेवानुरूप्येत । तत्र स्वभावतो दिव्योदकस्तु शालिप्रष्टिकमुद्गैणलावादयो लघवः । क्षीरेक्षुव्रीहिमापान्पामिपादयो गुरव इति । ते स्वत्वपि संयोगादिविशेषैरन्यथात्वं प्रतिपद्यन्ते । तत्र संयोगो नाम द्वयोर्वहूनां वा संहतीभावः स विशेषमारभेत यत्रैकैकशो द्रव्याणि । संस्कारस्तु—तोयाग्निं सानिकर्षशौच-मंथनदेशकालभावनानादिरुपजन्त्यते । मात्रा—पुनः पिंडपरिमाणतः समुदायेन प्रतिद्रव्यापेक्षया चाहारराशिः । देशो—द्रव्यस्थोपयोक्तुश्चेत्यवस्थानं, तत्र पुनरुपयोक्ता स्वस्थानुरत्नतः प्रकृतिभेदतश्च परीक्ष्यः । कालस्तु—कतु-व्याध्यपेक्षो जीर्णाजीर्णलक्षणश्च । अजीर्णे हि पूर्वस्याहार-स्यापरीणती रस उत्तरेणोपसज्यमानः सर्वान् दोषान् प्रको-पयत्याशु जीर्णे तु स्वस्थानस्थेषु दोषेषु वातानुलोभ्ये सृष्टेषु वातमूत्रपुरीषवर्गेषु विशुद्धेपूद्धारहृदयस्रोतोमुखेषु विशदकरणे लघुनि शरीरेऽग्रावुदीर्णे जातायां बुभुक्षायाम-भ्यवहृतमन्नमप्रदूपयन् दोषानायुर्वलवर्णानाभिवर्द्धयति । केवलमयमेव कालो भोजनस्य अतीतकाले पुनस्तद्वाताधि-ष्ठं कृत्वा द्विपच्यते । कश्चित्यन्नरुचिं च पुनरुपहंति । उप-योग्यवस्था—नास्त्रातो, न दिग्वासा, नैकवस्त्रधृङ्, न मलिनवसनो, नाहुत्वा, नाजपित्वा, नानिरूप्यदेवताभ्यो, न पितृभ्यो, नादत्त्वान्नमग्नये, न गुरुभ्यो, नातिथिभ्यो, नाभ्यागतेभ्यो, न श्ववयः—श्वपचेभ्यः । प्रत्यवेक्ष्य चाश्रि-तोपाश्रितानपि तिरश्चः परिगृहीतान्, प्रशस्तदेशकालोप-करणयुक्तः, स्वस्वभूषितः, सुगंधिराद्रपाणिपादः, सुविशु-द्धनदनोऽभिमतसहायः, केशमक्षिकाद्यष्टमनिद्यमनिदितं,

पुनर्नोष्णीकृतं, नात्युष्णमनुपदग्धं, सुसिद्धमलो नासात्स्य, नाविदितं, नाविदितागमं, नातिप्रगे, नातिसायं, नाकाशे, नातपे, नांधकारे, नाधो वृक्षस्य, न शय्यास्थो, नोन्नरस्यप्रदे-शिनीं, न पात्रे भिन्ने, न संबृते, न मलिने, न भावदू-षिते, न चासनस्थिते, न हस्तस्थे, न हस्ते । प्राङ्मुखः सुमनाः शुचिभक्ताक्षुधितानुकूलजनोपहितं हितमन्नमश्री-यात् । न पशुपितमन्यत्र मांसोपदंशशुष्कशाकफलभक्ष्येभ्यः, नाशेषमन्यत्र दधिमधुवृतसलिलसक्तुशुक्तपायसेभ्यः । अपि च स्निग्धं लघूष्णमविलंबितमनतिद्वतमजल्पन्नहसंस्तन्मनाः समीक्ष्य सम्यगात्मानं स्निग्धलघूष्णानि हि वह्निमौर्द्वयमुदीर-यंति कोष्ठं परिशोधयंति । धातून् विकुर्वते, क्षिप्रं जीर्यत्य-निलमनुलोमयंति । तथा स्निग्धं दृढीकरोतींद्रियाण्युपचि-नोति, शरीरमपचिनोति, जरसं बलमभिवर्द्धयति, वर्णप्रसा-दमभिनविर्तयति । लघु च पुनः स्वभावादिभिरन्नमप्रति-पीडयद्दोषानव्यथं परिणाममेति, विपन्नमपि चाल्पदोषं भवति । उष्णं च पुनर्जनयति रुचिमुपशोषयति श्लेष्माणं, विलंबितं तु भुंजानो न तृप्तिमभिगच्छति । बहु भुंक्ते शीतीभवति चान्नजातं विषमपाचकं च भवति । अतिद्रुतं तु भुञ्जानस्य जल्पतो हसतोऽन्यमनसो वा भवेदुत्सेहनम वसदनं भोजनस्य प्रतिष्ठानं, गुणदोषाविभावनं च । समीक्ष्य सम्यगात्मानमिति ममेदं सात्म्यमसात्म्यमिति वा नित्यम-प्रमत्तः प्रत्यवेक्षेत । तत्र सात्म्यं नाम सहात्मना भवति अतस्तदौचित्यादुपशेत इत्येकं, सात्म्यं विप-रीतमनुपशयादसात्म्यम् । अन्ये पुनः प्रकृतिवयोदेशर्तुदो-षव्याधिवशेन सात्म्यं बहुविधमिच्छंति ते ह्युपशयमात्रमं-गीकृत्य विपरीतगुणमप्युपचारेण सात्म्यमाचक्षते । तुल्य-गुणं चानुशयादसात्म्यं, सात्म्यं तु प्रवराप्रवरमध्यविभागेन त्रिविधम् । तत्र सर्वरसं प्रवरम्, एकरसमवरं, मध्यमं तु मध्यममेव । तेषु प्रवरं सेमदोषस्योपदिशतीतरेषमपि क्रमेणासात्म्यमपि वाहितं पादशो विवर्जयेदित्युक्तं प्राक् । तत्र यदाहारजातं समानधातूननुवर्तयति, विषमांश्च समी-करोति, तत्समासतो हितं पिपरीतमहितम् । तत्पुनर्मात्रा-योगादिवैचित्र्यादनियतमपि यथोपदेशं यथाभूविष्टं च शीलयेत्परिहरेच्च । भुञ्जानस्तु पेयायूपरसालव्यंजनानि राजतेषु पात्रेषु निदध्यात् । परिशुष्कप्रदिह्यान्पुणं च पथः सौवर्णेषु । खलकट्टरकान्बलिकान् कांस्येषु । रागखाडव-सदृशान् वज्रैर्द्वयैचित्रेषु । वृतमायसे पथः मुशीतं ताम्र-मये । पानीयं पानकानि च मृद्धेमस्फटिककाचमयेषु । ओदनं च विस्तीर्णे मनोरमे स्थले । अन्यथा हि वर्णगंध-

रसान्ध्यादहितं स्यात् । दक्षिणपार्श्वे मक्ष्यं स्थापयेत् । सव्ये
पदे लेहं मुखोद्धरणपिडीं च । मध्ये भोज्यमिति । यथा-
ग्निसात्म्यं तु प्राग्द्रवमुपशुष्कं चाश्रीयत् । प्रागेव गुरु,
स्वादु, तिग्मं च मध्येऽम्ललवणम्, अंते रूक्षं द्रवमितर-
सयुक्तं च । तत्र मंदमिद्रवोष्णेन समुत्तेजितोष्मणोऽन्यद-
न्युपयुक्तं सम्यक्पाकमिति । अनुपानं तु सलिलमेव श्रेष्ठं सर्वर-
सघोनिवात्सर्वरससाभ्यस्वाजीवनादिगुणयोगाच्च । तच्छीतं
दधिमधुगोधूमयवपिष्टमयेषु सर्वेषु च विदाहिषु शरद्ग्रीष्म-
योश्च । उष्णं पिष्टमयेष्वन्येषु दुर्जरेषु हेमंते च द्रवद्रव्य-
विज्ञानीयं चेत् । शीरं शालिपाष्टिकयोरुपवासाऽध्वभाष्य-
न्वीध्यावामह्नित्रयाल्लरेषु । मांसरसः शोषादिषु, वाते
त्वक्त्वानि च । पित्ते शर्करोदकम् । त्रिफलोदकं सक्षौद्र-
श्रेयमणि । पायश्चाक्षिगलरोगेषु, मस्त्वेव वा दध्नि कूर्चिका-
किलाद्योश्च । मये मांसेषु फलाम्लमंषु धा । आसवांश्च
विविधान् विभज्य प्रयोजयेत् । विशेषतस्तु मध्वासवग्रा-
भ्येषु, तीक्ष्णान् फलासवान् वन्येषु, न्यग्रोधादिफलासवान्
विष्करेषु, अर्द्धशेखशिरीषकापित्थासवान् विलेश्येषु,
दिग्बहतेषु च अम्लफलासवान्, प्रसहेषु कासेक्षुपद्मबीज-
शृंगाटकसेरुकमृद्वीकामदिरासवान्, क्षौद्रयुक्तं वा शीतमुद-
कमुदीरस्यद्वा महामृगेध्वौदकेषु च, सुरां प्रतुदेषु । तेषां हि
प्रदूष्यामाशयसुरस्कंठस्थितमाहारजं स्नेहमासाद्य तदभिष्यं-
दाभिसादच्छर्वादीनामयान् विदध्यात् । तेषां निषिद्धानुपा-
नानाम् । ततः पाणिगतमन्नमन्नेनापनीय दन्तांतरस्थं च शनैः
शोषनेन लेपगंधस्नेहापनोदमाचांतोऽगुल्यग्रगलितांबुपरिषि-
क्तनेत्रस्थांबुलङ्कृतवदनवैद्यो धूमपानादिद्वितीयेकफवेगः
पदशतमात्रं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् । द्रवोत्तरभोजन-
स्तु मुखशय्यां नातिसेवेत । आहारपरिणामकराः—पुन-
रुष्मा, वायुः, क्रैदः, स्नेहः, कालः, समयोगश्च । तत्रोष्मा
पचति, वायुरपकर्षति, क्लेदः शैथिल्यमापादयति, स्नेहो
मार्दवं जनयति, कालः सर्ववपुर्व्याप्तिमभिनिवर्तयति, सम-
योगस्त्वेषां परिणामधातुसात्म्यकरः संपद्यते । समयोगस्य
पुनः कारणान्युचितो हितश्च देहसंस्कारोऽभ्यवहारश्चेष्टाशय-
नं, सीमनस्य च । परिणामतस्त्वाहारगुणाः शरीरजगुण-
भावमापद्यन्ते यथास्वमविरुद्धाः । विरुद्धास्तु विहिताश्च विरो-
धिभिर्विहन्त्युः शरीरमिति भवेति चात्र—“कुक्कुलाभृष्टप्रयुक्तान्
सुपिष्टकृततंदुलान् । न जातु भुक्तवानन्मान्मात्रयाऽद्यात्सु-
काक्षितः ॥ शाकावराजकटुम्लकषायलवणोत्कटम् । त्यजे-
देकरसासात्म्यं गुरु शुष्कं च भोजनम् ॥ वक्ष्यते यन्निदानादौ

१ अत्र “बालवृद्धेषु” इति खपुस्तके ।

सर्वदोषप्रकोपणम् । अत्यभिष्यंदि विष्टं विदाहि हिम
रूक्षणम् ॥ त्यागाद्विषमहेतूनां समानां चोपसेवनात्
विषमा नानुबध्नन्ति जायते धातवः समाः ॥ मंदानलन
लारोग्यनृपेश्वरसुखात्मसु । योज्यः क्रमोऽयं सततं नाव
श्यमितरेषु तु ॥ करोति रूक्षं बलवर्णनाशं त्वग्रक्षतां वा
तशकृन्निरोधम् । स्निग्धं त्वतिश्लेष्मचयप्रसेकहृद्गौरवाल
स्य क्वचित्प्रणाशान् ॥ अत्युष्णमन्नं मददाहतृष्णावलप्रणाश
भ्रमरक्तपित्तम् । शीतं तु सार्दाशुचिवाहिनाशहृत्लासाविष्टं भन
रोमहर्षान् । अतिस्थिरं मूत्रशकृद्विबंधमत्तृप्तिमव्याप्तिमशीघ्रं
क्तिम् । अतिद्रवं पीनसमेहकासस्य दान्करोत्यग्निबलं
हंति ॥ अतिमधुरमनलशमनं भुक्तमसात्म्यं न पुष्टये वपुषः
अतिलवणमचक्षुष्यं तीक्ष्णाऽत्यम्लं जरा साक्षात् ॥ इ
विधिमवलंब्य योऽन्नपानं बलमिव विग्रहवत्सदोपयुक्तं
तनुमपि तनुजां रुजामवाप्य व्रजति नरः स समाशतस
पारम् ” इति ॥ ४५ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने मात्राशीतिप्रकरणं

सामस्येन निरूपितम् ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ९.

पूर्वमन्नपानादिद्रव्यैकदेशः प्रायोपयोगवान्निर्दिष्ट
स्तस्य चाहारविधेर्मात्रा चोपदिष्टा । संप्रति द्रव्यरस
वीर्यविपाकादयो वाच्याः । अन्नपानं हि रसवीर्यविपा
कादि परीक्ष्य प्रयोक्तव्यं नान्यथा । तस्मान्मात्राशित्ती
याध्यायादनन्तरं द्रव्यादिविज्ञानीय आरभ्यते ।

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं

व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—द्रव्यमादिर्येषां ते द्रव्यादयः । आदिशब्देन
रसवीर्यादिपरिग्रहः । द्रव्यादीनां विज्ञानमवगमस्तर्हि
हितः । शेषं पूर्ववत् ॥ २ ॥

प०—अथेत्यानन्तर्ये । अत इति प्रस्तुताभिसम्बन्धे प्रस्तु
तान्मात्राशित्तीयादनन्तरं द्रव्यादिविज्ञानीयमध्याय
व्याख्यास्यामः । द्रव्यमादिर्येषां ते, आदिग्रहणेन
रसवीर्यविपाकानां ग्रहणम् । तेषां विज्ञानमवबोधः
तस्मै हितोऽध्यायः तं वर्णयति व्याख्यास्यामः
यस्मादेतदन्नपानं द्रव्यरसवीर्यविपाकादिभिः परीक्ष्य

१ अत्र “कासारुचि-” इति खपुस्तके ।

प्रयोजनं नान्यथेति । तत्र द्रव्यं रसादिभ्यः पूर्वम् । प्राधान्यादग्रे निर्देशः ॥ १ ॥

हे०—द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-
अथेति । यतः पूर्वैरध्यायैश्चतुर्भिराहार उक्तः स चानंत-
विशेषत्वात्तावता ज्ञातुमशक्यः, अतोऽशेषसंग्रहार्थं द्रव्यरस-
गुणवीर्यविपाकप्रभावाः सामान्यतो वाच्याः । ते चास्मिन्नध्याये
अतएवायं द्रव्यादिविज्ञानीयः ॥ १ ॥

तत्र द्रव्यस्य रसादिभ्यः प्राङ्निर्देशः प्राधान्यात् ।
प्राधान्यं च स्वयमेव ग्रंथकृत्प्रतिपादयन्नाह—

द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः ॥२॥

स०—रसादीनामिति निर्धारणे पृष्ठी । रसवीर्या-
दीनां मध्ये द्रव्यमेव प्रधानम् । ते रसादयो हि यस्मा-
त्तदाश्रयास्तदेव द्रव्यमाश्रयो येषां त एवम् । अत
एव केवला रसादयो नोपलभ्यन्ते । तस्मात् द्रव्यं
प्रधानम् ॥ २ ॥

प०—द्रव्यमेव रसवीर्यादीनां मध्ये श्रेष्ठं प्रधानम् ।
यस्मात्ते रसादयः तदाश्रया द्रव्याधाराः रसादीनाम्
केवलानां समर्थत्वात् ॥ २ ॥

हे०—तत्र द्रव्यस्य प्राधान्यमाह—रसादिभ्यो द्रव्यमेव
प्रधानं यस्मात्ते रसादयस्तदाश्रयाः द्रव्याधिष्ठानाः । एते-
नैव रसाद्याश्रये द्रव्यमिति । प्राधान्यकथनं द्रव्यज्ञाने
तात्पर्यार्थम् । उक्तं च संग्रहे—“यस्माद् दृष्टो यवः स्वादुर्गु-
रप्यनिलप्रदः । दीपनं शीतमप्याज्यं वसोष्णा वाऽप्यदी-
पनी ॥ कटुपाकोऽपि पित्तघ्नो मुद्गो मापस्तु पित्तलः ।
स्वादुपाकोऽपि च यकृत्स्निग्वधोष्णं गुरु फाणितम् ॥ रसे
स्वादौ यथा चैतत्तथान्येष्वपि दृश्यते । वातघ्नं कफपित्तप्र-
मलमप्यक्षकीफलम् ॥ कुरुते दधि गुर्वेव वह्निं पालेवतं
न तु । कपित्थं दाडिमं चाम्लं ग्राहि नामलकीफलम् ॥
कषाया ग्राहिणी शीता धातकी न हरीतकी । अप्रधानाः
पृथक्तस्माद्रसाद्याः संश्रितास्तु ते ॥ प्रभावश्च यतो द्रव्ये द्रव्यं
श्रेष्ठमतो मतम् ” इति ॥ २ ॥

पंचभूतात्मकं तत्तु ॥ ३ ॥

स०—तुल्यधारणे । यत्तदोश्च नित्यसम्बन्धाद्यदि-
येतदनुक्तमर्थ्याल्लभ्यते । तेनायमर्थः । यद्रसादीना-
माश्रयभूतं कार्यं द्रव्यं हरीतक्यादि स्थावरं छागादि

जगमं तत्पञ्चभूतात्मकम् । तत्र यत्कारणद्रव्यमाका-
शादि तस्य हि पंचभूतात्मकत्वे सत्याकाशादीनां
पृथक्त्वेनात्मलाभो न स्यात् । ततश्चेदमाकाशं नाम
महाभूतमिदं पृथ्वी नाम महाभूतमिति गदितुं न
पार्येत । सर्वस्य पंचमहाभूतात्मकत्वात् । न च यत्का-
रणं तत्कदाचित्कार्यं स्यात् । तस्मात्कार्यद्रव्यस्यैव
पंचमहाभूतात्मकत्वं न कारणद्रव्यस्याऽऽकाशादेः ।
मुनिस्तु । खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसं-
ग्रह इति । न च वा द्रव्यमुक्त्वा तल्लक्षणं व्यधीत ।
यथा । यत्राऽश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत्तद्व-
व्यमिति । अस्यार्थः यत्र कर्म परिस्पंदलक्षणं संयो-
गवियोगकारणं समवेतश्च गुणः यत्र शब्दादयो
गुर्वादयो वा बुद्धिबपुरादयो वा समवेताः । यच्च
कारणं समवायि तद्रव्यमुच्यते । समवायीति । यत्का-
रणमपृथग्भवति तत्समवायिकारणं यथा तन्तवः पटस्य ।
एवमेतानि च कर्मगुणाश्रयित्वंसमवायिकारणत्वानि
यद्यपि सर्वाणि सर्वस्मिन् द्रव्ये न विद्यन्ते तथाऽपि
यद्यत्र सम्भवति तत्र तेन तस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वं
कल्प्यम् । तद्यथा । मनसः कर्मगुणाश्र-
यित्वेन वाय्वादीनां तु कर्मगुणाश्रयित्वेन समवा-
यिकारणत्वेन च । नन्वाकाशादीनि कारणद्रव्या-
णीति कथमुक्तम् । यावताऽकाशस्य द्रव्यत्वमेव नास्ती-
ति केचित्तान्ब्रूमहे । जलधरेव प्रत्यक्षेणैवाऽस्य नील-
रूपतोपलब्धेरस्तित्वं सिद्धम् । तथा कवयोऽपि नील-
त्वमेवाऽस्य वर्णयन्ति । तथा कर्णाटस्य । विपुल-
पुलिना हृद्या नद्यो वहंत्यतिनिर्मलाः कमलसुभगो वायु-
व्राणं विलंबति मांसलः । नवजलधरच्छायावासादि-
वाचिरनिर्गतो वहति शशभृन्नीलस्निग्धे नभस्यवदातता-
मिति । तथा च बाणस्य धावति शशिनि नभसीति ।
तदेतद्दूषयति । तथा हि दूरात् आंतिमात्रेणैव नील-
रूपत्वमस्योपलभ्यते । यथागिरेर्विविधवर्णस्यापि दूरा-
न्नीलत्वप्रतीतिः । यत्कवीर्नीं वर्णनं तस्मादलसेन
निष्प्रमाणकमेव संभाव्यते । तथा च ते नभसः शुक्लत्वं
वर्णयन्ति । न च शुक्लत्वेतत्स्योपपद्यते निराकारत्वात् ।

गमयन् नीलरूपत्वं नभसः । ननु दर्शनवैचित्र्यादस्य रूपवत्त्वमुपपन्नम् । यथा पुरुषः शरादि ऋजुतां दिदृक्षुरेकं चक्षुर्नमीत्याऽपरं चोन्मीत्य तामुपलभते ननु नयनयु-
गलेन । तद्वत्संनिष्ठे गगनरूपस्यानादानं विप्रकृष्टे तु स्यादिति । नचैतदुक्तम् । यतो रूपवत्त्वेऽभ्युपगम्य-
माने स्पर्शवत्त्वमस्य प्रसज्येत । रूपस्य स्पर्शेन नित्य-
संभ्रामम् । स्पर्शवत्त्वं सत्याकाशत्वमेव न स्यात् । अतो न रूपवद्भयोम । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते । पवनवदाका-
शस्यावस्थाऽस्तु यथा किल पवनः स्पर्शवान् । न च तस्मिन्त्येव संभवति । तथैवाकाशो न रूपवान्न च स्पर्शवानिति । तदिदमनवगतपदार्थस्वरूपाणां विलप-
नम् । ततो यत्र रूपं तत्राऽवश्यं स्पर्शो न तु यत्र स्पर्शस्तत्राऽवश्यं रूपम् । तस्मान्न नभो रूपवान्न च सत् । अत्रोच्यते । परमार्थदर्शिभिर्यदुपादायोत्पत्तिः कथ्यते तदस्ति । यथा पृथिव्यादि । उक्तं च । अक्ष-
रात् खं ततो वायुस्तस्मात्तेजस्ततो जलम् । उदकात् पृथिवी जाता भूतानामेष संभव इति । तस्मादाकाशं द्रव्यमस्ति । अपि च । आकाशमुपादाय गतिवृद्धि-
प्रसवादिविशेषोपलब्धेराकाशस्याऽस्तित्वम् । यथा रूपोपलब्धि-विशेषसंभवानुमितं चक्षुः । अपि च । आकाशाभावे त्येकवन्तं जगतः स्यात् । तथा शब्दा-
स्त्वस्य गुणस्यान्यथाऽनुपपत्त्यास्त्याकाशमिति । ननु वायुर्नास्त्येव । तत्स्वरूपग्राहकप्रमाणाभावात् । स्पर्शो-
पलब्धेर्वायोरस्तित्वमुच्यते इति चेत् तदपि न युज्यते । अधुनैवोक्तं खाद्यायुरिति । गगनस्य च स्पर्शाभावाद्वा-
योरस्पर्शवत्त्वं कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यस्य । नैतदस्ति । कार्यस्योभयात्मकत्वदर्शनात् । कारणगुणपूर्वकं कार्यं दृष्टम्-
कारणगुणपूर्वकं च दृष्टम् । तत्र कारणगुणपूर्वकं ताव-
द्यथा । तनुधेतवत्पूर्वकं पटे श्वेतत्वम् । अकारणगुणपूर्वकं च दृष्टं यथा । हरिद्राक्षारसंयोगाद्वक्तृता । तस्मादस्पर्-
शादाकाशादुत्पन्नो वायुः स्यादेव स्पर्शवान् । नन्वेव-
मप्यग्निजलपृथिवीष्वपि स्पर्शविशेषसंभवात्तस्मादग्न्यादि-
समवाय एव वायुर्व्यवहियते न तद्व्यतिरिक्तो वायु-
रस्ति । अत्रोच्यते सत्यमनलादीनामपि स्पर्शोऽस्ति

किंतु विलक्षण एवासौ । तथा हि । तेजस स्पर्शो रूपैकार्थसमवायी । अपां स्पर्शो रूपर साभ्यां समवेतः । पृथिव्या रूपरसांधसमवेतः यस्तु वायोः स्पर्शः स पत्रचलनशाखाभंजनादिकर्म समवायी स नैषामग्न्यादीनां दृष्टानां नाप्यदृष्टा नामात्मादिकालादीनाम् । गुणाश्च सर्वे द्रव्याश्रय दृष्टा रूपादय इव पटादिषु । तस्माद्वायोर्विशिष्टस्पर्श-
वत्त्वादस्तित्वमनुमीयते । । तथा पवनस्य तत्कर्मोप-
देशादस्तित्वम् । यस्य तत्त्वदर्शिभिः कर्मोपदिश्यते तदस्ति यथा कफादिवद्वातस्य च कर्मोपदिष्टम् । यथ स्तब्धवासव्यधस्वापेत्यादि । तस्मादस्ति वायुर्द्रव्य मिति । अग्निर्द्रव्यं नास्ति इन्धनव्यतिरेकेणानुपलब्धेः अत्रोच्यते । तत्त्वदर्शिभिरग्नेर्द्रव्योत्पत्तिहेतुत्वेनोपदेशाद-
स्तित्वम् । तथा चेहैव वक्ष्यति । आग्नेयं दाहभावं प्रकाशपवनात्मकमिति । ननु युक्तश्चतुर्णां भूतान सावयवत्वात् द्रव्येषूत्कर्षाऽपकर्षसंनिवेशः । कचि द्रव्ये कस्यचिद्भूतस्य प्रमाणतः प्रभावतश्चावयवाना मुत्कर्षापकर्षसद्भावादाकाशस्य तु निरवयवत्वात्सूक्ष्म-
त्वादेकत्वाच्चोत्कर्षापकर्षसंनिवेशो न युक्तः । युक्तमा भवान् किंतु सावयवानामेव द्रव्याणां येऽवयवा कचित्पाषाणादौ संहता अवतिष्ठन्ते । येन तत्र द्रव्यं काठिन्यस्य प्रकर्षो भवति तत्र चाऽऽकाशमपकृष्यते अनिबिडावयवे तु सन्निवेश आकाशः प्रकृष्यते तदेवमनया युक्त्याऽऽकाशस्याऽपि न्यूनाधिकभावं उपपन्नः ॥ ३ ॥

प०—तत्पुनः द्रव्यं यदेतत्कार्यं द्रव्यं स्थावरं जङ्ग-
मादि तत्पञ्चभूतात्मकम् । पञ्चभिर्भूतैरारब्धं धर-
ण्यम् । कारणं द्रव्यमाकाशादि । आकाशादे-
कारणं द्रव्यस्य पञ्चभूतात्मकत्वे पृथक् स्वात्मलाभा-
भावात् । ततश्चेदमाकाशं नाम महाभूतं यावदिदं पृथिवी नाम महाभूतमित्येतद्वक्तुं न युज्यते । भूतानां पृथिव्यादीनां पञ्चमहाभूतात्मकत्वात् । किंच नच यत् कारणं तदेव च कार्यमिति वक्तुं शोभते । स्वात्मानि कर्तृत्वविरोधात् । तस्मात्कार्यद्र-
व्यस्य स्थावरजङ्गमादेः पञ्चमहाभूतात्मकत्वेन पुनः

कारणद्रव्यस्याकाशादेः । अतएव तत्त्वतः स्वदेशकृतप्रत्ययमर्शे सर्वमवाचकं निर्दिष्टम् । तस्मात् पञ्चभूतात्मकं नैकधादिकमेव पञ्चानामुपलब्धेस्तत्र तस्य यद्वन्धगुणोल्बणं तत्पार्थिवम् । रसगुणोल्बणं तदाप्यम् । यद्रूपगुणोल्बणं तत्तैजसम् । स्पर्शगुणोत्कर्षो वायव्यस्य शब्दगुणोत्कर्षेणाकाश इति । यत्तदोश्च नित्याभिसम्बन्धात् । यदित्येतत्पदमनिर्दिष्टमपि निर्दिष्टम् ॥ ३ ॥

हे०-द्रव्यभेदानाह—पञ्च संख्याकानि भूतान्येव आत्मानो यस्य तत्तथा । पार्थिवादिभेदात्पञ्चधेत्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदोपचाराद्भूतशब्देन भौतिकमुच्यते द्रव्यमित्यनुवर्तते । द्रव्योत्पत्तिमाह—तत् द्रव्यम् ॥ ३ ॥

अथ केन महाभूतेन कथं कृत्वाऽऽरब्धं द्रव्यमेत्याह—

क्षमामधिष्ठाय जायते ॥ ४ ॥

स०-पृथ्वीमाधारीकृत्योत्पद्यते ॥ ४ ॥

प०-भूमिमाधारीकृत्य जायते ॥ ४ ॥

हे०-क्षमामधिष्ठाय जायते मृदमिव षटः । उपादानाकारणं पृथ्वीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं पृथिव्याख्येन भूतेनाऽऽधारत्वेनोपकृत्य तेन दारब्धं द्रव्यमित्युच्यते । यथा—

अंबुयोन्यग्निपवननभसां समवायतः ।

निर्वृत्तिर्विशेषश्च व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ ५ ॥

स०-अम्बु सलिलं योनिः कारणं यस्य तदंबुयोनि द्रव्यम् । एवं जलं नाम महाभूतं रसवत्त्वानितयोपकृत्य तेन तदारब्धमित्युच्यते । मुनिनायुक्तम् । रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिः । निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः । त्रीणां द्रव्यादीनामाश्रयकर्मणोर्भेदश्चित्यः । तथापवननभसां समवायादपृथग्भावात्तस्य द्रव्यस्य उत्तिर्निष्पत्तिः । तथा तस्य द्रव्यस्य यो विशेष इदंदिदमन्यद्द्रव्यमित्येवंरूपो नानास्वभावः सोऽप्यग्निपवननभसां समवायात् । एवमग्निपवननभोभिः समवायारणत्वेनोपकृत्य तैरेतद्द्रव्यमारब्धमित्युच्यते । एवं सर्वं कार्यद्रव्यं पञ्चमहाभूतात्मकं पञ्चभिर्महाभूतैरा-

रब्धत्वात् । ननु यदि पञ्चमहाभूतात्मकं द्रव्यं तत्कथमुच्यते पार्थिवमिदं द्रव्यमिदमाप्यमित्याह । व्यपदेशस्तु भूयसेति । यत्र द्रव्ये यद्भूतं भूयिष्ठमधिकृतं तेन तस्य व्यपदेशः संज्ञा भवति । यथा पृथिव्याधिक्योत्पादितं द्रव्यं पार्थिवम् । एवमाप्यं तैजसं च वेद्यम् । तदेवं सर्वं द्रव्यं पञ्चभूतात्मकं स्थितम् ॥ ५ ॥

प०-एवं पृथिव्याख्येन महाभूतेनाधारतया यत् कृप्यते न तदारब्धमित्युच्यते । अम्बुयोनि अम्बुसलिलं योनिरुत्पत्तौ कारणं यस्य तदम्बुयोनि द्रव्यम् । एवं रसवत्त्वाद्योनितयोपकृत्य तेन तदारब्धमित्युच्यते । तन्निर्वृत्तिर्विशेषश्च । तस्य निर्वृत्तिः निष्पत्तिर्घटनारचनात्मिका सा तन्निर्वृत्तिस्तैजोवाय्वाकाशानां समवायाद्यद्वयते समवायेनोपकार्योपकारकभावेन ते । यथाग्निः पक्वत्वेनोपकारको वा । वायुश्चलत्वेन । नभोऽवकाशदानेन । केवलाप्यस्य निर्वृत्तिरग्निपवननभसां समवायात् । यद्येवं सर्वं द्रव्यं पञ्चमहाभूतारब्धं तत्कथमिदं पार्थिवमिदमाप्यमित्युच्यते व्यपदेश इत्यत आह—यत्र द्रव्ये त्वेषां कारणभूतानामपि भूयस्त्वेनोपलम्भात् तेनैव व्यपदेशः संज्ञा । पृथिव्याधिकतया जनितं पार्थिवम् । एवं सर्वं द्रव्यं पञ्चभूतात्मकम् ॥ ५ ॥

हे०-अंबु उदकं योनिर्विपरिणामकारणं यस्य तदंबुयोनि । यथा घटे निष्पाद्ये मृदः पिंडीभावादी । अग्न्यादीनां संबन्धात्तन्निर्वृत्तिः संपूर्णव्यवत्वम् । काठिन्यक्रियावकाशादिदानेन विशेषः परस्परं सोऽपि तत एव । तथा पिंडीभूतान्मृदो मणिकरकशरावादिभेदाः । सर्वेषां पञ्चभूतात्मकत्वादभेदे प्राप्ते भेदे हेतुमाह—व्यपदेशः—इदं पार्थिवमिदमाप्यम् इत्यादि भेदेन व्यवहारः । स भूयसाप्यधिकेन भूतेन यत्र यस्याधिक्यं तस्य तेन व्यपदेशः ॥ ५ ॥

तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसंघातसंभवात् ॥ ६ ॥

स०-तस्माद् भूतसंघातसंभवात् कारणाद्रव्यं नैकरसमपि त्वनेकरसम् । एवं द्रव्यवद्रसस्याऽपि भूतसंघातसंभवत्वम् । अत एव प्रतिद्रव्यं मधुरादिरसस्य नानास्वादोपलम्भः । तथा च । द्राक्षाऽक्षौडक्षीरेक्षुक्षौद्रगोजाक्षीरशुक्तादौ द्रव्ये सत्यपि माधुर्यं परोऽपर आस्वाद उपलभ्यते ।

पञ्चमश्लानामपि मातुलुङ्गश्रान्याश्लादीनां द्रव्याणां
नानास्वादोदलेभः । एवं लवणादीनाम् । अपि चैषां
द्राक्षादीनामनेकरसत्वमास्वादविशेषादनुमीयमानं भूयसा
रसेनान्तरसामिभवं कृत्वा व्यपदिश्यते । इदं मधुरमिद-
मश्लान्यतमं महाभूतवत् । यथा सर्वं द्रव्यं पञ्चमहा-
भूतात्मकं भूयसा महाभूतेनान्यमहाभूताभिभवं कृत्वा तेन
व्यपदिश्यते पार्थिवमिदमाप्यमिदमिति । ननु द्रव्यनि-
र्णये कृते पाञ्चभौतिकं द्रव्यं यदेव प्रतिज्ञातं तदेव तस्मा-
दित्यादिना निगमग्रथेनाऽतिवाहयितुं युक्तं न पुनर-
प्रस्तुतमनेकरसत्वम् । तस्मादत्रैवं ग्रन्थः कर्तुं न्याय्यः
तस्मान्नैकभूतजं द्रव्यं भूतसंघातसंभवादिति । अत्रो-
च्यते । पण्णामपि रसानां योनिरुदकं ततश्चैकस्यैव
महाभूतस्योदकसंज्ञस्य रसकारणत्वं प्राप्तं नान्येषां
नीरसत्वादिति कृत्वा न भूतसंभवत्वं रसस्येत्येवंविधा-
माशङ्कामपि निर्नाष्टुभूतसंघातसंभवत्वं रसस्य चैकेनैव
प्रयत्नेन । तस्यानैकरसं द्रव्यं भूतसंघातसंभवादिति
जगाद । मुनिश्चात एव रसस्य भूतसंघातसंभवत्वं
स्पष्टं कृत्वोवाच । यथा । रसानार्थो रसस्तस्य द्रव्य-
मापः क्षितिस्तथा । निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः
खादयस्त्रयः । इत्येवं भूतसंघातो रसानां द्रव्याश्रिता-
नामपि संभवकारणम् । एतच्च रसभेदीये सविस्तरं
व्याख्यास्यामः ॥ ६ ॥

प०-यस्मात् भूतसङ्घातसम्भवात् द्रव्यस्यापेक्षित-
जन्म तस्मात्कारणात् द्रव्यमेकरसं न भवति
बहुरसमित्यर्थः । इदं तु पुनरत्र निवेदनीयम् । यदे-
कस्यैव रसकारणत्वं नान्येषां महाभूतानां नीरस-
त्वान् । कारणानुविधानाच्च कार्येण भाव्यम् । यत-
स्तस्माद्भूतसङ्घातसम्भवादित्यनेनैतद्ब्रह्मकीकरोति ।
यदा नानागुणद्रव्यं यत्तत्तेन रसस्य सम्भवः ।
यथान्येन गुणद्रव्याश्रितानां कारणभूतद्रव्योत्कर्षेण
पुनर्मधुरादिभिरभिव्यक्तिर्द्रव्येण निष्पाद्यते । तथाच
वक्ष्यति रसभेदीयस्थाने—“द्वयोल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरा-
दिरसोद्भवः । रसाद्यभिव्यक्तिः” इति यावत् । एवं
सर्वो रसो भूतसङ्घातजो भूयसाऽभिव्यक्तेन रसेनेदं
मधुरं द्रव्यं न सिद्धेन अश्लान्यतमद्रव्यमिति स्थि-
तम् । न पुनस्तत्र मधुरद्रव्येऽश्लान्यदयोऽन्यतस्तच्छ-

क्त्याऽतिविद्यन्ते । तथाश्लान्यतमे मधुरादयः यथा
शक्तोऽन्योन्यत्वाद्द्रव्ययोस्तथान्ये त्यक्तरसाः अन-
भिव्यक्तपङ्क्त्या इति यावत् । अत एव नैकरसत्वात्
प्रतिव्यक्तं द्राक्षेक्ष्वादौ मधुरे द्रव्येऽन्योन्यमधुरा-
स्वाद उपलभ्यते । इत्येवं मध्वादीनां व्याख्येयम् ।
यथा भूतसङ्घातो द्रव्यस्य निष्पत्तौ कारणं तथैव
रसस्य मधुरादेः । सर्वो रसो भूतसङ्घातजो भूय-
साऽभिव्यक्तेन रसेन व्यपदिश्यते ॥ ६ ॥

हे०-सर्वेषां द्रव्याणां सर्वधर्मत्वमाह—तस्मात्सर्वभू-
तारम्भकत्वात्सर्वमपि द्रव्यं नैकरसं सर्वधर्ममित्यर्थः । रस
शब्दोऽत्र धर्ममात्रोपलक्षणम् । सर्वभूतारब्धत्वेऽप्येकरस-
को दोष इत्याशङ्क्याह—रसानामपि भूतसमुदायादुत्पत्तेः
वक्ष्यति हि—“द्वयोल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः ।”
सति च कारणे कार्येणावश्यं भाव्यं तुल्यन्यायत्वं
प्रसंगात् ॥ ६ ॥

नैकदोषास्ततो रोगास्तत्र व्यक्तो रसः स्मृतः
अव्यक्तोऽनुरसः किञ्चिदन्ते व्यक्तोऽपि चेष्ट्यते

स०-द्रव्यमनेकरसं ततस्तस्मात्कारणादेकदो-
रोगा ज्वरादयो न भवंत्यपि त्वनेकदोषा इत्यर्थः
अत्रापि व्यपदेशास्तु भूयसेत्यध्याहार्यम् । ते त्रिदोषा-
केऽपि ज्वरे वाताधिके वातज्वर एवं पित्तज्वरः श्लेष्म-
ज्वर इत्येवंरूपो व्यपदेश उपपन्नः । ननु यदि र-
ज्वरः संनिपातजस्तत्किमिति वक्ष्यत्ययं संनिपात-
इति । ब्रूमहे । समविषमरूपं शक्त्युत्कर्षमाश्रित्य
दोषा वर्तन्ते स संनिपातज्वर इति तत्रकृता पुरस-
द्विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते । अथ को रसोऽनुरसो वेत्या-
तत्रेत्यादि । तत्र तस्मिन् द्रव्ये यो व्यक्तः स्फुट-
लभ्यते स रसः स्मृतस्तत्रकृद्भिः । यश्चाव्यक्तोऽस्फुट-
तिभासो रसनेन्द्रियेणोपलभ्यते सोऽनुरसः । ही-
र्थोऽत्रानुशब्दोऽल्परस इत्यर्थः । नैतावदेवानुरसल-
णमित्याह । किञ्चिदित्यादि । मुखक्षित्तस्य हरीतक-
देर्द्रव्यस्य रसनेन्द्रियेण किञ्चिदन्ते व्यक्तोऽप्युपल-
यः सोऽनुरस इष्यते मुनिभिरिति वाक्यशेष-
अत इत्यनेनैवं तद्वोधयति अन्तेऽवसाने न त-
वा पानमात्रे वा न च मध्ये । तयोर्हि रसस्यै-

लभः । अनुशब्दस्यात्र पश्चादर्थत्वम् । पश्चात् स्फुटोऽपि किञ्चिदुपलभ्यते सोऽप्यनुरस इत्यर्थः ॥ ७ ॥

प०—दोषा वातादयः । ते च रसाश्रयाः । रसाश्च द्रव्याश्रयाः पञ्चभूतात्मकत्वात् । अनेकरसद्रव्येण तदुपयोगाच्च प्रकुप्यन्ति तैः प्रकुपितै रोगा भवन्ति । तस्मान्नैकदोषा रोगा इति त्रिदोषा इत्यर्थः । अत्रापि भूयसा व्यपदेश इत्यध्याहार्यम् । अयं वातज्वरो पित्तज्वर इत्येवंरूपम् । अथ कोऽयं रसोऽनुरसो वेत्याह—तत्र स्मृत्यां भौतिके सर्वरसाधारद्रव्ये यो रसो मधुरादिव्यक्तो निर्धारितरूप उपलभ्यते स रसः स्मृतः । मधुर एवायमम्ल एवायमिति । अनुरसोऽव्यक्तः । यो भुज्यमानश्चामलकादिजिह्वायां स्फुटत्वेन न लभ्यते सोऽनुरसः । अन्ते चाशने किञ्चिन्मनाक् रस इति व्यक्तोऽपीष्यते ॥ ७ ॥

हे०—सर्वेषां रोगाणां सर्वदोषजत्वमाह—रोगा नैकदोषाः, सर्वेऽपि रोगाः सर्वदोषोद्भवाः । कुतः तत एव होतोः, रोगाणामपि भूतसंघातस्य च त्रिषु दोषेषु विभक्तत्वात् । यथोक्तं संग्रहे वाय्वाकाशाभ्यां वायुरामेयं पित्तम्, अंभःपृथिवीभ्यां श्लेष्मेति । भूतसंघातं विना न दोषसंघातस्तद्विना न रोगोत्पत्तिरिति । अतः सर्वे रोगास्त्रिदोषजाः । केचित्तु सर्वद्रव्याणां सर्वरसत्वेन सर्वदोषसामान्यात्सर्वदोषकोपनत्वं ततो रोगा नैकदोषा इति व्याचक्षते, तदसत् सामान्यवद्वैपरीत्यस्यापि सत्त्वात् । सामान्यं प्रयोजकमिति चेत् न, दोषघ्नद्रव्यभेदाभावप्रसंगात् । वैपरीत्यमपि क्वचित् प्रयोजकमिति चेन्न, सर्वदोषकोपनत्वनियमव्याघातात् । सर्वदोषकोपनानां नियम इति चेत् न, द्वेकदोषकोपनद्रव्याभावप्रसंगात् । बाहुल्येनैव व्यपदेश इति चेत् न, द्विदोषकोपनैकशमनद्विशमनैककोपनद्रव्याभावप्रसंगात् । सिद्धांतिऽपि सर्वेषां सर्वधर्मत्वस्वीकारात् दोषघ्नादिविभाग इति चेत् न, तस्य तस्य धर्मस्य तत्र तत्र प्रयोजकत्वात् । तथाच वक्ष्यति “किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन चापरम्” इति इत्यादि । तस्मात्पूर्वमेव व्याख्यातम्, सर्वेषां सर्वधर्मत्वादविशेषप्राप्तौ तन्निरासार्थं धर्मतारतम्यमाह—तत्र द्रव्ये कश्चिद्धर्मः सद्यो व्यक्तः, कश्चिदव्यक्तः, कश्चिदीषद्यक्तः, कश्चिदन्ते व्यक्तः । तत्राद्यो रसारव्य इतरे त्रयोऽनुरसाख्याः ॥ ७ ॥

स०—ननु मधुरादयो रसा गुर्वादिगुणयुक्ता कथं वक्तुं पार्यते । यतो मधुरादयो रसा गुणा गुर्वादयश्च । न च गुणानां मधुरादीनां गुर्वादिगुणाधारत्वमुपपन्नम् । तथा च वैशेषिकाः । निर्गुणा गुणा इति तस्मिन्पर्यनुयोग इदमाह—

गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये । रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारतः ॥ ८ ॥

स०—पृथिव्यादौ पृथिव्यादिमहाभूतारब्धे द्रव्ये रसाश्रये गुर्वादयो गुणाः परमार्थत आश्रिता नतु रसेषु मधुरादिषु । यत्तु रसेषु व्यपदिश्यन्ते तत् साहचर्योपचारतः । सह चरतीति सहचरस्तस्य भावः साहचर्यम् । यस्मिन्नेव गुडादौ द्रव्ये मधुरो रस आश्रितस्तस्मिन्नपि गुरुगुण आश्रित इति मधुररसगुरुगुणयोः सहचरभावः । साहचर्येण तुल्याश्रयत्वेनोपचारः साहचर्योपचारस्तस्मात्साहचर्योपचारतो गुर्वादयो गुणा रसेषु मधुरादिषु व्यपदिश्यन्ते । यथा गुरुर्मधुरो रसो लघुरम्ल इत्यादि । न पुनः परमार्थतो रसेषु गुर्वादयः संति । अस्ति च साहचर्येण व्यपदेशः । यथा घृतसहचरेण घृतस्थेनाग्निना दग्धो घृतदग्ध इत्युच्यते ॥ ८ ॥

प०—ननु कथं मधुरादयो रसा गुरुलाघवादिगुणयुक्ता वक्तुं युज्यते । तस्मान्मधुरादयो रसा गुणा एव गुर्वादयस्तथैव गुणाः । न च गुणादीनां गुर्वादीनां मधुरादयो गुणा आरब्धत्वेन वक्तुं युक्ताः । यस्मान्निर्गुणा गुणा इति वैशेषिका अत उच्यते—रसाश्रये द्रव्ये पृथिव्यादौ परमार्थतो गुर्वादयो गुणा आश्रिताः पुनर्मधुरादिरसेषु यद्युपदिश्यन्ते मधुरादयो गुर्वादिगुणयुक्ता इति । कस्मात् साहचर्योपचारतः । कोऽर्थः । यस्मिन्नेव द्रव्ये मधुरो रस आश्रितस्तस्मिन्नपि द्रव्ये गुरुरपि गुण आश्रित इति कार्यादनुमीयते । अन्यथाप्रायो मधुररसगुरुगुणयोः सहचरितत्वम् । सहचरतीति सहचरस्तस्य भावः साहचर्यम् । उपचरणमुपचारोऽन्यधर्मप्रापणम् । साहचर्येणोपचारात् । गुर्वादयो गुणा रसेषु मधुरादिषु व्यपदिश्यन्ते न पुनः परमार्थतः तेषु रसेषु गुर्वादयो गुणा विद्यन्ते ॥ ८ ॥

हे०—गुर्वादीनां रसाश्रयत्वाद्द्रव्यस्यासर्वधर्मत्वे प्राप्ते रिहारमाह—गुर्वादयो गुणा द्रव्य एव न रसेषु । यस्तु धुरो गुरुर्मलो लघुरित्यादि व्यपदेशः स साहचर्योप-
रतः । एकास्मिन्नाश्रये द्वयोरवस्थानं साहचर्यम् । साह-
चर्यमेव कुत इत्याह—रसाश्रय इति । द्रव्यं हि गुर्वा-
दीनामिव रसानामप्याश्रयः । अत एकाश्रयत्वात्साहचर्यं
न उपचारः—अविद्यमानस्याप्याश्रयाश्रयिभावस्यारोपः ८ ॥

त्र द्रव्यं गुरु स्थूलं स्थिरगन्धगुणोल्बणम् ।
थिर्वं गौरवस्थैर्यसंघातोपचयावहम् ॥ ९ ॥

स०—तत्र तेषु पार्थिवादिषु पंचसु द्रव्येषु मध्ये
थिर्वं द्रव्यं गुर्वादिगुणोत्कटम् । उल्बणशब्देनैतद्
तेत्यति पार्थिवे द्रव्येऽन्येऽपि गुणाः संति । सर्व-
व्याणां पांचभौतिकत्वात् गुर्वादयस्तत्रोत्कटाः ।
व्याप्यादिषु सर्वं योज्यम् । तथा गौरवाद्यावहं गुरु-
णादित्यर्थः ॥ ९ ॥

प०—स्थैर्यं—शरीरदाढर्यं, सङ्घातो—निबिडाव-
वत्त्वम्, उपचयो धातूनां वृद्धिः ॥ ९ ॥

हे०—ननु किमेतत् रसाद्यतिरिक्तं द्रव्यं नामेत्यत
माह—पृथिव्यादौ पृथिव्यादिशब्दाभिलभ्यं द्रव्यमित्यर्थः ।
अथ द्रव्यमेवाल्लक्षयति । तत्र पार्थिवं लक्षयति—गुर्वादि-
गुणोत्कटं, गौरवादिकरं च पार्थिवं द्रव्यं, संघातः
गठित्यं, उपचयः स्थूल्यं, गुणशब्दो धर्मवाची, उल्ब-
णग्रहणं सर्वेषां सर्वधर्मत्वात् ॥ ९ ॥

वशीतगुरुस्निग्धमदसांद्रसोल्बणम् ।

नाप्यं स्नेहनविष्यंदक्लेदप्रह्लादबंधकृत् ॥ १० ॥

स०—आप्यं द्रव्यं द्रवादिगुणोल्बणं स्नेहना-
शकृत् ॥ १० ॥

प०—आप्यं द्रव्यं—गुरु गुरुगुणयुक्तं, शीतं शीत-
र्यं, द्रवरूपं, स्निग्धं रूक्षविपरीतं, मन्दमतीक्ष्णं,
सगुणोल्बणम् इत्यादिगुणयुक्तम् ॥ १० ॥

हे०—आप्यं लक्षयति—द्रवादिगुणोत्कटं, स्नेहनादि-
रं च द्रव्यमाप्यम् । द्रवसांद्रयोः परस्परविपरीतयोरप्या-
वसामान्यादाप्यत्वम् । विष्यंदः क्षोतःस्नातः,
ह्लादस्तृप्तिः ॥ १० ॥

रूक्षतीक्ष्णोष्णविशदसूक्ष्मरूपगुणोल्बणम् ।
आग्नेयं दाहभावर्यप्रकाशपचनात्मकम् ॥ ११ ॥

स०—आग्नेयं द्रव्यं रूक्षादिगुणोत्कटं दाहा-
दिकरम् ॥ ११ ॥

प०—रूक्षादिगुणयुक्तमाग्नेयं द्रव्यम् । तच्च रूप-
गुणोल्बणम् अभ्यवहृतं दाहादिकरम् । भा दीप्तिम-
त्त्वम्, वर्णश्च । प्रकाश आलोकः । पचनं
पाकोऽन्नस्य ॥ ११ ॥

हे०—आग्नेयं लक्षयति—रूक्षादिगुणोत्कटं, दाहादिक-
रं च द्रव्यमाग्नेयम् । भाः कांतिः, वर्णो गौरादिः, प्रकाश
आलोकः, पचनं पाकः, तदात्मकत्वं कार्यकारणयोरभे-
दोपचारात् ॥ ११ ॥

वायव्यं रूक्षविशदं लघुस्पर्शगुणोल्बणम् ।
रौक्ष्यलाघववैशद्यविचारगलानिकारकम् १२ ॥

स०—वायव्यं रौक्ष्यादिगुणं रौक्ष्यलाघवा-
दिकरं च ॥ १२ ॥

प०—वायव्यं द्रव्यं रूक्षादिगुणैर्युक्तं स्पर्शगुणो-
ल्बणम् स्पर्शबहुलं तच्च रूक्षतालघुतानैर्मल्योपचय-
भ्रमणानि करोतीत्युपयुक्तम् ।

हे०—वायव्यं लक्षयति—रौक्ष्यादिगुणोत्कटं, रौक्ष्यादि-
करं च द्रव्यं वायव्यं, विचारो विविधा चेष्टा ॥ १२ ॥

नाभसं सूक्ष्मविशदलघुशब्दगुणोल्बणम् ।
सौषिर्यलाघवकरम् ॥ १३ ॥

स०—नाभसं द्रव्यं सूक्ष्मादिगुणोल्बणं सौषिर्या-
दिकरं च ॥ १३ ॥

प०—आकाशात्मकं द्रव्यं रौक्ष्यादिभिर्गुणैर्युक्तम् ।
शब्दगुणोल्बणं शब्दबहुलान् तच्चोपयुक्तम् । देहे
सौषिर्यं सुषिरत्वं रक्तत्वं रक्तां करोति तथा लाघ-
वं लघुत्वम् । ननु वाय्वाकाशयोरमूर्तत्वात् कथं
तदात्मकं द्रव्यमनुमानेनोपलभ्यते । नैष दोषः ।
यत्र रौक्ष्यसौषिर्ये कर्मणि भूयस्त्वेन दृश्यते वाय्वा-
काशात्मकमित्युपचारः क्रियते । तथा श्रद्धाशीलस-
त्यत्यागादिकर्म दृष्ट्वा सत्पुरुषे देवत्वोपचारः
क्रियत इति ।

हे०—नाभसं लक्षयति—सूक्ष्मादिगुणोत्कटं, सौषिर्यादि-
च द्रव्यं नाभसम् । सौषिर्यं सरंध्रत्वम् ॥ १३ ॥

जगत्वेवमनौषधम् ।

किंचिद्विद्यते द्रव्यं वशान्नानार्थयोगयोः १४

स०—एवमनेन पंचमहाभूतारब्धेन गुर्वादिगुणयो-
। द्रव्याणां जगति भुवनेऽस्मिन्ननौषधभूतं न
चिद् द्रव्यमस्त्यपि तु सर्वमेव द्रव्यं यत्सिकतापा-
दिकं तदौषधं चिकित्सितम् । वशान्नानार्थयोगयोः ।
।श्च योगश्चार्थयोगौ । अर्थः प्रयोजनम् । योगो
क्तः । यथाऽनया युक्त्यौषधमिदं योजितमस्य रोग-
विजयाय स्यादनया चास्य रोगस्येति । नानाविधौ
।र्थयोगौ तयोर्वशात्सामर्थ्यात् सर्वमपि द्रव्यमौषधम् ।
प्रतीकारहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

प०—एवमनेन महाभूतारब्धेन गुर्वादिगुणयोगेन
याणां जगति संसारेऽस्मिन् नानौषधसम्भूतं
चिद् द्रव्यमुपलभ्यते । किं तर्हि सर्वमेवौषधं, वशा-
नार्थयोगयोः अर्थः प्रयोजनं निमित्तं, योगो युक्ति-
नाना नानाविधं कृत्वैवमेवं यावर्थयोगौ तौ नाना-
योगौ तयोरेतयोरर्थयोगयोर्वशात् सामर्थ्यात्,
किञ्चिद् द्रव्यमौषधं व्याधिप्रतीकारत्वात् । यथो-
धयोर्दोषहरणं भावं कर्तुमर्थः प्रयोजनं संपाद-
।मूर्ध्वदोषहरणे त्वमिषवनोत्कटं, यद् द्रव्यं तत्तत्र
।ण समर्थम् । वायोः प्रवहनत्वात् । ऊर्ध्वं ज्वलन-
च । अग्नेरेवमूर्ध्वदोषहरणवशात् यदमिषवनो-
।द्रव्यं तत्रौषधम् । अथो दोषहरणसमर्थमौषधं
।सम्पादयितुं पृथिव्युदकभूयिष्ठम् । एवं निमि-
शात् कुत्रचित् किञ्चिद् द्रव्यमौषधं न सर्वं सर्वत्र ।
।योगवशात् किञ्चिद् द्रव्यं कुत्रचिदौषधं नैकया
।या योजितं द्रव्यं सर्वत्र तर्थावौषधम् । किं तर्हि
।युक्त्या योजितं कस्मिन् विकारे द्रव्यमौषधं
।पि च कस्मिन्नेव । यथा मदनद्रव्यमनेन
।नानादिविशेषेणान्यविकारमपनुदत्यन्येनान्यमिति
न सर्वं । तस्माद्योगवशात्सर्वं द्रव्यमौषधम् १४॥

हे०—द्रव्यमात्रस्यौषधत्वमाह—एवमुक्तप्रकारेण तस्य
द्रव्यस्य तत्तद्व्युत्पादयोगजगति न किञ्चिद् द्रव्यम्, अनौ-
विद्यते, सर्वमेव द्रव्यमौषधं कुतः नानार्थयोगवशात् ।
; प्रयोजनं, योगो योजना, नानाविधार्थयोगौ तयोः

एतदुक्तं भवति । यदेकस्मिन्नर्थे नोपयुज्यते, तदेवान्यास्मि-
न्नुपयुज्यते । यदेकेन योगेन नोपयुज्यते, तदेवान्ये-
नोपयुज्यते । यथा अत्यन्ताऽनुपयुक्ता आपश्च विदुषाः
श्वासकासादौ । यथा अत्यन्तापथ्यो माष इंदुरीकृतः स नव-
नीतोऽर्दितादौ । औषधद्वैविध्यम् ॥ १४ ॥

अथ किं द्रव्यं किंभूतोत्कटं भवतीत्याह—

द्रव्यमूर्ध्वगमं तत्र प्रायोऽग्निपवनोत्करम् ॥ १५ ॥

अधोगामि च भूयिष्ठं भूमितोयगुणाधिकम् ॥

स०—ऊर्ध्वं गच्छतीत्यूर्ध्वगमम् । खप्रकरणे गमे-
रप्युपसंख्यानमिति खः । प्रायो बाहुल्येनोर्ध्वगं द्रव्यम-
ग्निपवनाधिकं भवति । यथा मदनफलादि भूयिष्ठं
प्रायेण । तथा चाऽग्निस्मीरणोत्कटस्याऽप्यधोगा-
मित्वं दृष्टम् । यथा हरीतक्यादेः । अचित्यप्रभाव-
त्वाद्यथा सर्पे विषमयत्वेऽपि तत्फणामणैर्विपन्नत्वम् ।
भूमितोयत्वणं द्रव्यमधोगामि भवति यथा त्रिवृतादि ।
यत्तु व्यामिश्रात्मकं तुल्यकालमूर्ध्वोदोषहरणं तद्विह-
प्रन्थगौरवभयान्नोक्तमपि मिश्रीभूतोत्कटं द्रव्यं व्यामि-
श्रात्मकमिति सामर्थ्यलब्ध एवायमर्थः ॥ १५ ॥

प०—तत्र तेषु द्रव्येषु मध्ये ऊर्ध्वगममूर्ध्वगं द्रव्यं
वमनकारि । प्रायेण बाहुल्येनाग्निपवनोत्कटम-
ग्निमारुतोत्कटम् । तयोर्हि लाघवमूर्ध्वगत्तत्वाच्चा-
भेदेषुमारुतस्य । द्रव्यमधोगाम्यधोभागं विरेचनरूपं
यत्तद्भूमिगुणाधिकम् । भूम्युदकगुणोत्कटम् । तयोर्हि
पृथिव्या गुरुत्वान्निम्नगत्वाच्च तोयस्येति ॥ १५ ॥

हे०—पंचविधे द्रव्ये विभजति । द्विविधमौषधं—शोधनं,
शमनं च । शोधनं द्विविधम्—ऊर्ध्वभागमधोभागं च ।
तत्राग्निपवनोत्कटमूर्ध्वभागं, भूमितोयगुणमधोभागं पारि-
शोष्यादाकाशोत्कटं शमनम् । तथा च सुश्रुतः—आकाश-
गुणभूयिष्ठं संशमनमिति । गमनं गमः ऊर्ध्वगमोऽस्था-
स्तीति ऊर्ध्वं गमम् । प्राय इति भूयिष्ठमिति च व्य-
भिचारार्थम् । यथा—चित्रकवदग्निपवनोत्कटायामपि
दंत्यां विरेचनत्वं, मृद्वीकावद्भूमितोयगुणाधिकस्यापि मधु-
कस्य वमनत्वम् । संग्रहे तु व्यामिश्रात्मकमुभयतोभार्गं,
शमनं तु दोषविपरीतगुणमुक्तं प्राक् । तत्संकरे च यतो
बाहुल्येन । तत्संकरे गुणसंकरे, येषां गुणानां बाहुल्यं
तैर्निर्णयः । तथा अनिलात्मकं ग्राहि, अनलात्मकं दीप-

नपाचनम्, उभयात्मकं लेखनं, भूभ्युदकात्मकं बृंह-
णमिति ॥ १५ ॥

इति द्रव्यं रसान्भेदेरुत्तरत्रोपदेक्ष्यते ॥ १६ ॥

स०—इति परिसमाप्तौ । द्रव्यं प्रति यद्वक्तव्यं
तन्निष्पन्नमित्यर्थः । एवं द्रव्ये निर्दिष्टे रसा निर्देष्टुं युक्ता
इत्याह । रसानित्यादि । बहुवक्तव्यत्वादुत्तरत्रान्तरे-
ऽध्याये रसान् भेदेऽत्रिषष्टिसंख्यावच्छिन्नैरुपदेक्ष्यते तन्त्र-
कृत ॥ १६ ॥

प०—इतिशब्दः परिसमाप्त्यर्थः । द्रव्यं सद्व्य-
क्तिवशात्परिसमाप्तत्वम् । द्रव्यं प्रति यत्किञ्चिद्व-
क्तव्यं तत्सर्वं निष्पन्नमित्यर्थः । व्यामिश्रात्मकं तु
द्रव्यं तुल्यकालमूर्ध्वाधोदेशहरणं यत्तद्विहान्यतन्त्र-
निर्दिष्टम् । व्यामिश्रभूतोत्कटं व्यामिश्रतात्मकम् ।
सामर्थ्याल्लभ्यत्वान् ग्रन्थगौरवपरिजिहीर्षया नेह
निर्दिष्टम् । यदूर्ध्वगाम्यधोगाम्युभयगामि च यद्द्रव्यं
तद्वतैवपस्यकारणमिति बोद्धव्यम् । उक्तशब्दनि-
र्देशाच्छोधनद्रव्यस्यैवमात्मकत्वात् । शमनं यद्द्रव्यं
तत्सामान्यकारणाज्ज दोषशोधनम् । दोषोदीरणं
प्रत्युत विपमदोषशमीकरणम् । तथाच सङ्ग्रहः व्यामि-
श्रकमुभयतो भागं शमन्तु विपरीतगुणमुक्तं प्राक् ।
तत्सङ्करे तु यतो बाहुल्येन तथानिलात्मकं ग्राहि
अनलात्मकं दीपनपाचनम् । उभयात्मकं लेखनम् ।
भूभ्युदकात्मकं बृंहणम् । एवं द्रव्यं निर्दिश्य तदा-
श्रिता ये रसा मधुरादयस्तानाह—त्रिषष्टिसंख्याव-
च्छिन्नरसभेदे रसानुत्तरत्र रसभेदीयेऽध्याये उपदे-
क्ष्यते । शास्त्रकारो बहुवक्तव्यत्वात् कथयिष्यति १६

हे०—प्रकरणार्थमुपसंहरति—इति परिसमाप्तौ । क्रम-
प्राप्तरसस्यानभिधाने हेतुमाह—उत्तरत्र उत्तरस्मिन्नध्याये
उपदेक्ष्यते वक्ष्यते । यतोऽसौ बहुभिर्भेदैर्विशिष्टः, बहुभे-
दत्वेन बहुवक्तव्यत्वात् पृथगध्यायकरणमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ वीर्यस्य विपाकादिभ्यः प्राधान्यात्तच्चार्था
प्रस्तौति—

वीर्यं पुनर्वदंयके गुरुस्निग्धाहिमं मृदु ।

लघुरुक्षोष्णतीक्ष्णं च तदेवं मतमष्टधा ॥ १७ ॥

स०—द्रव्यमुक्तम् । वीर्यं पुनर्गुर्वादीनष्टौ गुणान्
द्रव्याश्रितानिति समाचक्षते । तस्मादेवमनेन प्रकारेण
वीर्यमष्टधाऽष्टप्रकारं गुर्वादीनां मतम् ॥ १७ ॥

प०—सम्प्रति वीर्यं वर्तनीयमारभ्यते—वीर्यस्य
सर्वत्राप्रतिहतगतित्वात् यस्मात्किञ्चिद्द्रव्ये गुण-
जातं वर्तते तत्सर्वं वीर्यसंज्ञमुच्यते । अन्ये
केचिदाचार्या वीर्यमष्टधा वदन्ति कथयन्ति ।
गुर्वादिगुणेभ्यो यदन्यत्तस्मादेवमनेन प्रकारेण
वीर्यमष्टधाऽष्टभिः प्रकारैर्वोच्चार्यमाणम् । अन्येन
प्रकारेणान्यसंख्यावच्छिन्नम् ॥ १७ ॥

हे०—अथ वीर्यं परमतं दर्शयति—एके खारणादि-
प्रभृतयः । गुर्वादीन् गुणान् वीर्यं च वदन्ति । एवं च
तदष्टधा संमतम् । सुश्रुतस्तु गुरुलघू विहाय विशद
पिच्छिलौ पठति । केचिदष्टविधमाहुः—उष्णं, शीतं, स्निग्धं
रूक्षं, विशदं, पिच्छिलं, मृदु, तीक्ष्णं चेति ॥ १७ ॥

चरकस्त्वाह वीर्यं तथेन या क्रियते क्रिया ।

नावीर्यं कुरुते किञ्चित्सर्वा वीर्यकृता हि सा १८

स०—चरकाचार्यः पुनरेवं वक्ति । येन स्वभावे-
न या क्रिया क्रियते यत्कर्म निष्पाद्यते तद्वीर्यम्
तदेव यावत् किञ्चिद्गुणजातं द्रव्ये स्थितं तत्सर्वं वीर्यं
मेव सर्वं वीर्यं करोति । अत एवाह । नावीर्यमि-
त्यादि । यन्न वीर्यं तन्न किञ्चित्करोति न काञ्चिद-
प्यर्थक्रियां निष्पादयति । प्रतिनियतशक्तिपरिष्वक्त-
त्वात्सर्वभावानाम् । अत एवाह । सर्वेत्यादि । हिशब्दं
यस्मादर्थे । यस्मात्सर्वा क्रिया वीर्यकृता वीर्येण जनित-
ततो यन्न वीर्यं तन्न किञ्चित्कुरुते ॥ १८ ॥

प०—चरकमुनिः पुनः वीर्यमाह—पठतिस्म ये-
कारणतापन्नेन क्रियते निष्पाद्यते । वस्तुजाते तस्य
वीर्यवस्तुजाते कर्त्ता तत्तस्य वीर्यवस्तुजातस्य वीर्यं
मेवं मतं चरकमुनिराह । वीर्यं तु क्रियते ये-
क्रिया ततो वाक्यादेव । प्रभावो वीर्यं द्रव्यस्य विपा-
को वीर्यम् । रसो वीर्यं तथा येन केचिद्गुणा द्रव्या-
श्रिता गुर्वादयस्तत्सर्वं तस्य वीर्यसंज्ञा । अतः प्रभा-
वमुल्लङ्घ्य वीर्यमालब्धवान् वीर्यम् ॥ १८ ॥

हे०—चरकमतं दर्शयति—येन क्रियते तद्वीर्यं, द्रव्य-
कर्तृके कर्मणि करणभूतमित्यर्थः । कतिविधं तदित्यपेक्षा

यामाह—या क्रियेति। या क्रिया-येन क्रियते तस्यां तद्वीर्यं, यावत्त्यः क्रियास्तावति वीर्याणीत्यर्थः। कुत इत्याह—तावीर्यमिति । अवीर्यं द्रव्यं न किञ्चित्कुरुते वीर्यं विना कर्तृत्वं नास्तीत्यर्थः। कुत इत्याह—हि यस्मात्सा क्रिया सर्वापि वीर्यकृता ॥ १८ ॥

गुर्वादिष्वेव वीर्याख्या तेनान्वयेति वर्ण्यते ।
समग्रगुणसारेषु शक्त्युत्कर्षविवर्तिषु ।

व्यवहाराय मुख्यत्वाद्बहुग्रहणादपि ॥ १९ ॥

यतो वीर्यस्यैव करणसामर्थ्यं तेन कारणेन गुर्वादिष्वेवाष्टासु वीर्याख्याऽन्वयार्थाऽनुगतार्थेति भण्यते । एवकारोऽवधारणार्थः । गुर्वादिष्वेव वीर्यसंज्ञा न तु रसविपाकप्रभावेषु । किंभूतेषु गुर्वादिषु । समप्रेत्यादि । समग्राश्च ते गुणाश्च तेषु साराश्चिरकालावस्थितयो गुर्वादय एव । तथा च जाठराग्निसंयोगेनाऽपि न मधुरादिरसस्वभावमेते जहति । सतेः सुस्थिर इति घञि सारशब्दः । तथाऽन्येभ्यो मंदसांद्रादिभ्यो रसादिभ्यो वा गुणेभ्यो वा गुर्वादयः शक्त्युत्कर्षविवर्तिनः । शक्तेः सामर्थ्यस्योत्कर्ष आधिक्यम् । विशेषेण वर्तो विशेषेण भवनम् । शक्त्युत्कर्षस्य विवर्तः स विद्यते येषां त एवम् । किंच । गुर्वादीनां गुणानां व्यवहाराय व्यवहारार्थम् मुख्यत्वादन्येभ्यो गुणेभ्यो गुर्वादयः प्रधानभूता इत्यर्थः । तथा च गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्च इत्युक्तं न मधुरादयो गुणा इति । तस्माद् गुर्वादीनां गुणानां व्यवहारमुख्यत्वं रसादिभ्यः । तथा बहुग्रहणाद्बहुग्रहणादग्रहणाच्च बहवो द्रव्यरसादयो गुर्वादिभिर्गृहीता भवन्ति । तथा चायुर्वेदशास्त्रेषु रसादिभ्यो गुर्वादीनामग्रे ग्रहणं दृष्टम् । यथा वातादिदोषगुणनिरूपणायां गुर्वादीनामेव पूर्वं ग्रहणं न रसादीनाम् । तथा च तत्र रूक्षो लघुरित्याचार्योऽपठद्वाष्वादिलक्षणे । एवं गुर्वादीनामेवाग्रे ग्रहणाद्गुर्वादिष्वेव वीर्याख्याऽन्वयार्थाऽनुगतार्थेति भण्यते ॥ १९ ॥

प०—प्रत्याचार्याणां सत्यमेकै आचार्याः अष्टौ गुणान् गुर्वादीन् वीर्यं वदन्ति । तेषां विशिष्टश-

क्तिता वीर्यमित्याभिप्रेतेन वीर्यमात्राश्रयेण, न केवलं गुर्वादय एवाष्टौ गुणा, वीर्यं यावत् यत्किञ्चिद्गुणजातं द्रव्याश्रितं तत्सर्वं वीर्यमिति प्राप्तम् । तस्माद्ये च विशिष्टशक्तियुक्ता अष्टौ गुर्वादयो गुणास्ते वीर्यसंज्ञामासादयन्ति । तस्मादेवमष्टधा वीर्यं द्रव्यस्य तत् ज्ञेयम् । यद्योगात् क्रियते क्रिया । एवं चरकमुनिमतेन यद्द्रव्ये गुणजातादि वर्तते तत्सर्वं तस्य वीर्यम् । वीर्यरहितं यद्द्रव्यजातं तन्न किञ्चित्कुरुते कामपि क्रियां न सम्पादयति । हि-शब्दो यस्मादर्थः । यस्मात् सर्वा क्रिया वीर्यकृता वीर्येण क्रियते । यद्येवं सर्वा क्रिया कृता तत् किमर्थमष्टावेव गुणा गुर्वादयो वीर्यमिति, नान्ये गुणा रसादयो वीर्यम् । तैरपि हिताः क्रियाः क्रियन्ते अत आह तेनाचार्येणः चरकमुनिना गुर्वादिष्वेवाष्टसु अतिप्रकृष्टशक्तियुक्तेषु अशेषोऽग्रगुणभूतेषु वीर्याख्या संज्ञा वीर्यसंज्ञा अन्वयार्था अनुगतार्था सम्बद्धा लोकप्रसिद्धा इत्येवं वर्ण्यते कथ्यते । समग्राणां गुणानां सारा उत्कृष्टाः समग्रगुणसाराः तेषु, शक्तेरुत्कर्षः शक्त्याधिक्यं प्रकृष्टशक्तिता, विशेषेण वर्तनं विवर्तः, शक्त्युत्कर्षस्य विवर्तः शक्त्युत्कर्षविवर्तः, स विद्यते येषां ते शक्त्युत्कर्षविवर्तिनस्तेषु, व्यवहारो लौकिकः समाचारः शास्त्रीयश्च तत्र मुख्यत्वमेवाम् । तथा लोक एवं वदन् दृश्यते । इदं गुरु, इदं लघु, इदमेवंगुणम् । तथा शास्त्रे पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुरित्येवं गुर्वादीनां व्यवहाराय मुख्यत्वम् । अन्यच्च । रसादिभ्यो गुणेभ्यस्ते बहवो बहुत्वं तेषां विद्यते, न रसादीनां तथा ग्रहणत्वम् । रसादिभ्यो गुणेभ्यस्ते अग्रे गृहीतास्तथा दोषाणां कषादीनां गुणनिरूपणं यथायथं गुर्वादयो गुणास्तेषां निर्दिष्टाः । “स्निग्धः शीतो गुरुः कफः” इति मधुरो न निर्दिष्टः । “पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु” इति निर्दिष्टं नास्त्विति ॥ १९ ॥

हे०—नन्वेवं रसादीनामपि वीर्यत्वप्रसंग इत्याह—गुर्वादिष्विति । तेन चरकेण गुर्वादिष्वेव वीर्याख्या वर्ण्यते । कुतः अन्वयेति कृत्वा इतिशब्दो हेतौ । यतस्तेषु क्रियमाणा वीर्यसंज्ञा अन्वयार्थमेव दर्शयति—समप्रेत्यादि । करणं हि वीर्यं, करणं च साधकतमं, साधकतमत्वं च गुर्वादीनामेव । शक्त्युत्कर्षविवर्तनादुत्कृष्टशक्तित्वात्, व्यवहाराय मुख्यत्वात्लोके शास्त्रे च मुख्यत्वेन

व्यवहियमाणत्वात्, बह्वग्रहणाद्बहुगुणगणनायां प्रथम-
ग्रहणात् । विपाकेऽपि स्थिरत्वस्य, प्रभावे शक्त्युत्कर्षस्य,
मृदुकाठिनादावपि व्यवहारमुख्यत्वस्य रसेष्वपि बह्वग्रह-
णस्य दर्शनाच्चतुर्णामुपादानम् ॥ १९ ॥

अतश्च विपरीतत्वात्संभवत्यापि नैव सा ।

विवक्ष्यते रसाद्येषु वीर्यं गुर्वादयो ह्यतः ॥ २० ॥

स०—अतोऽस्माच्च कारणकदंबकाद्विपरीतत्वाद्द्वै-
परीत्येन स्थितत्वान्न रसादयो वीर्यम् । तथाहि ।
रसस्य सारत्वं नास्ति । जाठरानलसंयोगवशेन
रसांतरोत्पत्तेः । गुर्वादीनां तु जाठराग्निसंयोगवशेनाऽपि
नान्यथाभावः । तथा न रसस्य शक्त्युत्कर्षविषर्तित्वम् ।
यतो रसस्य गुर्वाद्याहितशक्तेरेव स्वकर्मणि सामर्थ्यम् ।
व्यवहाराय यथा गुर्वादिमुख्यत्वं यथा बह्वग्रहणं तथा
प्राग्दर्शितम् । प्रभावः सर्वातिशायी द्रव्यस्वभावस्तस्य
च क्रियानिर्वर्तनसामान्ये सत्यपि वीर्यसंज्ञा पूर्वोक्ताद्वे-
तोर्न वर्तते । एवं विपाककर्मणोरपि चित्यम् । तस्मा-
द्रसाद्येषु संभवत्यपि विद्यमानाऽप्यसद्रूपेव सा वीर्यसंज्ञा
न विवक्ष्यते नोरीक्रियते । आदौ भव आद्यः । दिगा-
दित्वाद्यत् । रस आद्यो येषां प्रभावादीनां त एवं
तेषु । वीर्यमित्यादि । हिशब्दो यस्मादर्थः । यत एवं
सा वीर्यसंज्ञा संभवत्यपि रसादिषु वैपरीत्यान्न विवक्ष्य-
तेऽतो गुर्वादय एव वीर्यं न रसादयः ॥ २० ॥

प०—अतो अस्मादिह निर्दिष्टाद्वेतोः समग्रगुण-
सारादेर्यो विपरीतभावो रसादित्वं तस्माद्विपरी-
तत्वाद्वरसाद्येषु रसविपाकगुणान्तरेषु संहाराय गुर्वा-
दीनां यत एवमतो गुर्वादय एव वीर्यं न रसादयः ।
सत्यपि क्रियानिर्वर्तनसामान्ये रसविपाकगुणान्त-
राणां न वीर्यतया परामर्शः ॥ २० ॥

हे०—एतच्च रसादिषु नास्तीति दर्शयति—अतश्चेति ।
सा वीर्याख्या रसादिषु संभवत्यपि विद्यमानापि न विव-
क्ष्यते, अनुदरा कन्येतिषत् । क्रियानिर्वर्तनसामान्यात्सत्यपि
वीर्यत्वे रसादयो वीर्यत्वेन न व्यवहियंत इत्यर्थः । कुतः
अतो हेतुचतुष्टयात् विपरीतत्वात् । सिद्धमर्थमपवदति—
हि स्फुटमतः कारणाद्गुर्वादय एव वीर्यं, गुर्वादीनामध्यानां
योगरूढा वीर्यसंज्ञेति भावः ॥ २० ॥

उष्णं शीतं द्विधाऽन्ये वीर्यमाचक्षतेऽपि च

स०—अन्य आचार्या उष्णं शीतमिति द्वि-
वीर्यमाचक्षते । एवकारोऽवधारणार्थः । द्विधैव
नाष्टधेति । अपिचेति निपातसमुदायो युक्तिसमुच्च-
तेऽपि सयुक्तिकमेवाद्भुरित्यर्थः ॥ २१ ॥

प०—उष्णं च शीतं चोष्णशीतमिति द्विविध
आचार्या वीर्यमाचक्षते । एवकारोऽत्रावधारणा
द्विप्रकारं वीर्यमुष्णं च शीतं च । क्रियते येन क्रि-
द्रव्येण तदेव तस्य सर्वस्य वीर्यस्यान्तर्भूतत्वात् ।

हे०—पूर्वमताऽपरितोषान्मतांतरं दर्शयति—अन्ये
तादयः उष्णं शीतं चेति द्विविधमेव वीर्यमाचक्षते च
उक्तमतस्योपपत्तिमाह—अपि च न केवलं मतमात्र
युक्तं चेदं पूर्वस्मान्मतादित्यपि चेत्त्यस्यार्थः ॥ २१ ॥

तामेव युक्तिं दर्शयन्नाह—

नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबलौ ।

व्यक्ताव्यक्तं जगदिव नातिक्रामति जातुचि

स०—नानास्वभावमपि द्रव्यं स्थावरजंगमाद्यच्च
चेतनमग्नीषोमौ महाबलावुत्कृष्टशक्ती न जातु कद
दतिक्रामति नोल्लंघ्य वर्तते । अवश्यं हि द्रव्यं किं
दाग्नेयं किंचित्सौम्यम् । अतः किंचिद्द्रव्यमुष्णं
किंचिच्छीतवीर्यम् । तथा च मुनिः । न मत्स्या
सा सहाभ्यवहार्याः । उभयं ह्येतन्मधुरं मधुरा
शीतोष्णत्वाद्विरुद्धवीर्यं विरुद्धवीर्यत्वाच्छोणितप्रवृ-
येति । अत्र दृष्टान्तमाह । व्यक्ताव्यक्तमित्यादि ।
चाव्यक्तं च व्यक्ताव्यक्तं नानात्मकमपि जगत्त्रै-
कर्तुं यथा व्यक्तं चाव्यक्तं च नातिक्रामति तथा
मग्नीषोमावित्यर्थः । व्यक्तं स्थूलं दृश्यमित-
सांख्यानां तु महदादि व्यक्तमव्यक्तं प्रधानं पुरुषश्च ॥

प०—अत्रोपपत्तिमाह—नानात्मकमनेकस्व
मपि यदेतज्जगति द्रव्यं तदेवाग्नीषोमौ महाब-
लौत्कृष्टशक्ती, नातिक्रामति न तावुल्लङ्घ्य वर्तते
त्मकत्वात् । कथं तावग्नीषोमौ नानात्मकं द्रव्यं
नातिक्रामत्युपसंहारणार्थमिदमाह—यथा नाना
मपि जगद्व्यक्ताव्यक्तं प्रसविधार्मि नातिक्राम

तेनैतन्नानात्मकं स्थावरं जङ्गमादिरूपतया व्यवस्थितं
तावन्मीषोमौ नातिक्रामति । एवं किञ्चिद्द्रव्यमाग्नेयं
किञ्चिच्च शीतवीर्यमिति ॥ २२ ॥

हे०—नानात्मकमपि पृथिव्याद्यनेककारणमपि द्रव्य-
ममीषोमौ जातुचित्कदाचिदपि नातिक्रामति, तयोर्विशेषो
वर्तते किञ्चिदाग्नेयत्वादुष्णं, किञ्चित्सौम्यत्वाच्छीतमिति
द्विधैव गतिरित्यर्थः । कुतः यतस्तौ महाबलौ, अतएव
सर्वान् गुणान् गुर्वादयोऽभिभवन्ति । गुर्वादीनप्युष्ण-
शीतौ अत्र दृष्टान्तमाह—यथा विश्वं कर्तुं व्यक्ताव्यक्ताख्य
भेदद्वयं नातिक्रामति ॥ २२ ॥

तत्रोष्णं भ्रमतृङ्गलानिस्वेददाहाशुपाकिताः ।
शमं च वातकफयोः करोति शिशिरं पुनः ।
ह्लादनं जीवनं स्तंभं प्रसादं रक्तपित्तयोः ॥ २३ ॥

स०—तत्र तयोरुष्णशीतयोर्मध्य उष्णमुष्णवीर्यं
भ्रमादीन् करोति । आशुपाकितां शीघ्रपाकित्वम् ।
शिशिरं शीतवीर्यं तु ह्लादनादीन् करोति ॥ २३ ॥

प०—तयोरलक्षणमाह—तत्र तयोरुष्णशीतवीर्ययो-
र्मध्ये यदुष्णवीर्यं तद्व्रमादीन् करोति । आशुपा-
किता-शीघ्रं पचनमन्नस्य । वातकफयोः शमं शान्तिं
करोति । करोतीत्यनुवर्तते । द्रव्यं शिशिरं शीतवीर्यम् ।
ह्लादनं ह्लादयति सुखयतीति ह्लादनम् । जीवय-
त्योजो वर्धयतीति जीवनम् । स्तम्भयतीति स्तम्भ-
म् ॥ २३ ॥

हे०—उष्णं लक्षयति—आशुपाकिता शीघ्रपाकः । शीतं
लक्षयति—यत् ह्लादनादीन् करोति तच्छीतवीर्यं, ह्लादनं
वर्धयति, जीवनं—मूर्च्छापिनयनादिभिः प्राणधारणं, स्तंभनं—
वेदापनयनं, रक्तपित्तयोः—प्रसादं निर्मलत्वम् ॥ २३ ॥

वीर्यादनंतरं विपाकं लक्षयति—

जाठरेणाऽग्निना योगाद्यदुदेति रसांतरम् ।
रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥

स०—जाठरेणौदर्येणाऽग्निना योगात् संश्लेषाद्यद्रसा-
नां परिणामान्ते जरणनिष्ठाकाले रसांतरं रसविशेष उत्प-
त्तिः स विपाक इति स्मृतो मुनिभिः कथितः ॥ २४ ॥

प०—विपाकलक्षणमाह—जाठरेणौदर्येणाग्निना व-
हिना योगात् संश्लेषात् यदुदेति यदुद्गच्छति रसान्त-
रमन्यरसता । रसानां मधुरादीनां परिणामान्ते
पाककर्मनिष्ठायां भोजनस्य मधुराम्लकटुकावस्था-
स्ववसाने यो जायते स विपाक इति स्मृतो मुनिभिः ।
यथा मधुरस्य मधुरो विशिष्टः स विपाकः कथितः
शास्त्रविद्धिः ॥ २४ ॥

हे०—अथ विपाकः । तत्र विपाकं लक्षयति—यो रस
उत्पद्यते स विपाकः । ये तु परिणामात्प्रागेव उत्पद्यन्ते इति
तेषां रसत्वमेव ॥ २४ ॥

स्वादुः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः ।
तिक्तोषणकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः २५

(१) अत्र रसानां परिणामा मधुराम्लकटुरुपास्त्रयोऽव-
स्थापाकाः षड्रसस्यैवात्रस्यामाशयादिस्थानसंबन्धमहिम्ना
जायन्ते, ते च चरके ग्रहणाधिकारिते “अन्नस्य भुक्तमात्र-
स्य षड्रसस्य प्रपाकतः” इत्यादिनोक्ता अनुसन्धेयाः तेषाम-
न्तेऽवसाने पुनर्जाठराग्निसंयोगे सति यद्रसान्तरं रसविशेष
उदेति स विपाक इत्यर्थः । इह केचिदाचक्षते—प्रतिरसं पाकः-
अम्लोऽम्लस्य, मधुरो मधुरस्य, लवणो लवणस्य, कटुक
कटुकस्य, तिक्तस्तित्तस्य, कषायः कषायस्येति षडेव
विपाकाः, किमत्र प्रमाणमिति चेत्, उच्यते, यथा—क्षीरमति-
पच्यमानमपि मधुरमेव स्यात्, यथा वा शालियवादय उसाः
प्ररूढाः फलिताश्च शाल्यादिखरूपा एव भवन्ति तथा मधुराद-
योऽपि निष्ठापाकेऽपि मधुरादिखरूपा एव भवितुमर्हन्तीति ।
उक्तं च—“उसाः षष्ठिकमाषाद्या बाह्यपक्वाश्च षड्रसाः । यान्ति
नान्यत्वमित्येवं पाकः प्रतिरसं भवेत्” इति । अन्ये तु ब्रुवते-
रसा द्विविधा बलवन्तोऽबलवन्तश्च, बलवत्त्वं च व्यक्तात्वेन
मात्राबाहुल्येन वा, अबलवत्त्वं पुनरेतद्विपर्ययेण, तत्राप्यतया-
ऽबलवन्तो रसा बलवतां वशमायान्तीति, तेन निष्ठापाके बल-
वता रसेन दुर्बलरसाभिभवान्न रसप्रतिनियमेन मधुरस्य मधुर
एव पाकोऽम्लस्य चाम्ल एवेत्यादि, प्रतिनियमाभावाच्चान-
वस्थितः पाक इति । अनियतत्वपक्षेऽपि षड्रकत्वमेव, कदा-
चित् कस्यचित् संभवादिति । उक्तं च—“बहुवोऽभिभवन्त्य-
ल्पान् बहिर्मिश्रीकृता रसाः । तेनानिश्चितमेवैके पाकमाहुर्म-
नीषिणः”—इति । अन्ये तु वातादिभ्यो दोषेभ्य एव त्रीन्पा-
कानिच्छन्ति—कफात् वातकफाच्च मधुरः, कफपित्तादम्लः, वातात्
पित्तात् वातपित्ताच्च कटुक इति । तदुक्तम्—“कफात् वात-
कफात् स्वादुरम्लः पित्तकफोद्भवः । दोषेभ्योऽनितात् पित्तात्
वातपित्तात् कटुर्मतः”—इति । तदेतन्मतत्रयं प्रमाणशून्यत्वा-
दुपेक्षणीयमेव । किञ्च प्रतिरसं रससदृशः पाकस्तथा बलव-

स०-स्वादुर्मधुरो गुडादिः पटुर्लवणः सैधवादिर्मधुरं कृत्वा पच्यते रस इति संबन्धः । मधुरमिति

स्वराधीनता च पाकस्य रसद्वारा प्रतिपाद्यमानकार्येणैव लभ्यते, तेनैतत् पक्षद्वयमपि न निष्ठापाके चिन्तनीयं, रसस्वरूपनिरूपणे-नैवोक्तार्थत्वात् । दोषावस्थाजन्यश्च पाक उपपादकहेत्वभावादागमशस्यत्वाच्च प्रेक्षावाद्भिस्त्वेक्षणाय इति । चरकेण तु त्रय एव विपाका अङ्गीकृताः कटुवस्त्वमधुरभेदेन । अतस्तद्वचनमुपन्यस्यते-“कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः । अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा” इति । प्रायश इति वचनात् पिप्पली कुलत्थादीनां रसानुगुणपाकतां दर्शयति । पाकस्तु तेजःसंयोगरूपो रसेषु न संभवतीति कट्वादिशब्दैस्तदाधारद्वयानुच्यन्ते । एतेन यत्कैश्चिदुच्यते-अवस्थापाकावसाने षड्रसस्यैवान्नस्य कटुरसत्वेन तदानीं तिक्तादिरसानामभावात्तेषां विपाको नोपपद्यत इति तदप्यपास्तं, तिक्तादिरसानात्मभावेऽपि तदाश्रयद्रव्यस्य विद्यमानत्वादिति । वस्तुतस्तु अवस्थापाकत्रयेण तत्तदासाशयादिस्थानमहिम्ना मधुराम्लकटुरसा उद्भूताः परे क्रियन्ते, ननु सर्वथा प्राकृतरसाभिभवः । अन्यथाऽवस्थापाकेन प्राकृतानां मधुरादिरसानां सर्वथा अप्राकृतत्वे तेषां कफादिजनकत्वाभिधानं निरवकाशं स्यादिति । ननु चरके-अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्रसस्य प्रपाकतः इत्यादिना षण्णाभेव रसानामविशेषेणावस्थापाकवशात् कफादिजनकत्वमुक्तं, ततश्चात्र रसविशेषाणामेव दोषविशेषजनकत्वमुक्तं तथा “कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः” इत्यादिना च यो विपाक उक्तस्तत् सर्वं विरुध्यते, अवस्थापाकेनैव बाधितत्वादिति । नैवं नव्यवस्थापाकोऽयं रसस्वभावं निष्ठापाकं बाधते, किंचावस्थायां स्वकार्यं करोति, तेन रसादयोऽपि स्वकार्यं कुर्वन्ति, अवस्थापाकोऽपि स्वार्थं कार्यं करोति, यथा-मधुरतिक्ताद्यनेकरसे उपयुक्ते मधुरोऽपि स्वकार्यं करोति; तिक्तादयश्च स्वकार्यं कुर्वन्ति, अयं तु विशेषो यदि मधुराख्यस्यावस्थापाकस्य मधुरादयः श्लेष्मजनका रसा अनुगुणं भवन्ति, तदा स बहुश्लेष्माणं जनयति । यदा तु विपरीतकटुकादिपरिगृहीतो भवति, तदा स्तोक्मात्रं कफं जनयति । एवं पित्तजनकावस्थापाकेऽपि वाच्यम् । “कटुतिक्तकषायाणाम्” इत्यादिनोक्तञ्च निष्ठापाको रसमलविवेकसमकालो भिन्नकाल एवावस्थापाकैः सममिति न विरोधः । स च भिन्नकालोऽप्यवस्थापाकजन्यदोषानुगुणतया अननुगुणतया वाऽवस्थापाकाहितदोषाणां वर्धनं क्षपणं वा करोतीति निष्ठापाकाभिधानं शास्त्रे प्रयोजनवदेव । अन्ये तु ब्रुवन्ते न तावत् षड्रसादप्यन्नात् सामान्येनावस्थापाकेऽपि कफोत्पत्तिः किन्तु षड्रस एवान्नैः मधुरो य आहारांशः स उद्भूतः सन् कफं जनयति, तथा पित्तदोषकोपको य आहारभागस्तस्माद्विदाहावस्थायां मुद्भूतादम्लरसात् पित्तमुत्पद्यते, एवं वायुरपि वायुजन-

क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकलिङ्गम् । स्वादुः स्वादुविपाको लवणोऽपि स्वादुविपाक इत्यर्थः । अम्लो रसं

काहारांशात् कटुतावस्थायां भवतीति । एतच्च न संगतम्-“अन्नस्य भुक्तमात्रस्य इत्यादि ग्रन्थविरोधात्, यतोऽत्र पटुरस्यैवावस्था सामान्येनावस्थापाकात् कफादिजनकत्वं दर्शितं, ननु कस्य चिदाहारांशस्येति । यदि पुनः पटुराहारगतो यः श्लेष्मजनको भागः स एव स्थानमहिम्नोद्भूतः सन्, सर्वमेवाहारावस्थापाकसमये मधुरीकृत्य कफं जनयतीत्युच्यते, तदनुमतमेव । अन्ये ताहुः-यत् नाभस्याभिर्गन्धयोगान्मधुराख्यस्थितं भवति, किन्तु कफादिस्थानेषु मनुष्याणां स्वभावादि मधुरादयो रसास्तिष्ठन्ति, ते नाभं स्वस्वभावे नान्या कफदीनं जनयन्ति । उक्तं हि तन्त्रान्तरे-“मधुरो हृदयादूः रसः कोष्ठे व्यवस्थितः ॥ ततः संवर्धते श्लेष्मा शरीरवत् वर्धनः । नाभिहृदयमध्ये हि रसावम्लो व्यवस्थितः ॥ स्वभावेन मनुष्याणां तत्र पित्तं विवर्धते । अधो नाभ्यास्तु स्वत्वेन कटुकोऽवस्थितो रसः ॥ प्रायः श्रेष्ठतमस्तत्र प्राणिनां वर्धतेऽनिलः । तस्माद्विपाकविधयो रसानां नात्र संशयः” इति । एतच्च तन्त्रान्तरं श्लेष्मपित्तगतमधुराम्लरसानां युगाभावाविकार रसाभिप्रायेण वर्णनीयम् । ते च कफादिगता रसा अस्माकमप्यग्न्याशयपाकसदकारितयाऽनुसृता एवेति । तस्मात् शोक्तमेव एवार्थो न्याय्य इति । अयं च विपाकाधेयो (रसं न रसनेन्द्रियप्राप्त्यः, किन्तु तत्कार्येणैवोद्भूयते, यथा क रसाया उष्णवीर्याया अपि शुण्ठ्या पृथक्त्वे न मधुपाकोऽनुमीयते । तथा लवणस्य गुणविष्मूत्रत्वेन मधुरः पा उद्गीयते, तथा तिक्तकषाययोर्विष्मूत्रतया कटुपाक उच्यते इति । ननु लवणस्य मधुरपाकिवे पित्तरक्तादिकर्तृत्वनुपपन्नं, तथा तिक्तकषाययोः कटुपाकिवे च पित्ताहन्तृ मनुपपन्नम् । नैवं सत्यपि लवणस्य मधुरपाकिवे तत्र लव उष्णवीर्यं यदस्ति तेन तस्य पित्तरक्तादिकारकत्वं, विरक्तस्तु तत्र पित्तरक्तकरणलक्षणे कार्यं बाधितोऽपि विष्मूत्रादिलक्षणेन लक्ष्यत एव, तथा तिक्तकषाययोर् कटुविपाको बलवता शीतवीर्येण बाधितत्वात् पित्तजनक बद्धविष्मूत्रतया तु लक्ष्यत एव । एतेन यदुच्यते-लवणा विपाको यदि रसवीर्याभ्यां बाधितः स्वकार्यं करो न स्यात् तत् किं तेनोपदेशेनेति तन्निरस्तं भवति, यतोऽस्यैव विष्मूत्रतादि तत्कार्यमिति । अन्ये त्वेतादौपम्यात् लवणस्त इत्यत्र तथाशब्देन विप्रकृष्टमम्लमाकृत्य लवणोऽपच्यत इति व्याख्यानयन्ति । तत्र “कट्वादीनां कटुविपाकः अम्लोऽम्लस्य, शोषयोर्मधुरः” इति जनुकर्णविरोधात् । त्रय एव विपाकाः कथं भवन्ति, तिक्तादयोऽपि कुतो न ररिति वाच्यम्, भूतस्वभावस्यापथ्यनयोज्यत्वात् । ननु रसविपरीतः पाको यथा-लवणस्य मधुरः, तिक्तकषा

रधिकांजिकादिरम्लं पच्यतेऽम्लविपाको भवति तित्को-
णकषायाणां प्रायशः कटुविपाको भवति । प्रायशो-

ग्रेष्व कटुः, स उच्यतां, यस्तु समानगुणो मधुरस्य मधुरः,
अम्लस्याम्लः, कटुकस्य कटुकः, तत्कथनेन किं प्रयोजनं,
प्रतो रसगुणैरेव तत्र विपाकगुणोऽपि ज्ञास्यते । नैवं,
वृणादिवद्विषद्विषरसान्तरात्पादशङ्कानिरासार्थं तत्रागु-
णोऽपि विपाको वक्तव्य एव । तथा यत्र समानगुणो
विपाकस्तत्र बलवत्कार्यं भवति, विपर्यये तु दुर्बलमिति
यम् । सुश्रुतेन द्विविध एव विपाकोऽङ्गीकृतः मधुरः कटुक-
चेति, द्वैविध्ये च भूतानां गुणलक्षणवेन द्वैविध्यमेव हेतुः,
तुक्तं तेनैव—“तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति
एतस्य मर्यादां गुस्ता लघुता च, तत्र पृथिव्यापश्च गुर्व्यः,
पेषाणि लघूनि, तस्माद्द्विविध एव विपाको भवति—इति ।
त्रापि सुश्रुतमते यद्यप्यम्ललवणौ मधुरविपाकौ तथाऽपि
योर्वातहरत्वे स्रष्टविष्मूत्रतायां च मधुरकार्यकरत्वं, न पुनः
पित्तहरत्वे, तथा तिक्तकषाययोः कटुविपाकयोरपि वात-
हर्त्वे बद्धविष्मूत्रतायां च कटुकार्यकरत्वं, न पुनः पित्त-
हर्त्वे, अचिन्त्यत्वात् प्रभावस्य । एतदेवोक्तं माधवेनापि—
स्वाद्वीदीनां स्वादुपाकः सुश्रुताचार्यसंमतः । तत्कथं पित्त-
ननौ स्यातामम्लपहं रसौ । कटुपाकौ कथं पित्तनाशनौ
‘चित्तत्वरौ’ इति । सिद्धान्तेऽपि—“अम्लपद्वोः फलं विद्यात्
शुदुपाकः कटुः पुनः । कषायतिक्तयोरिति सुश्रुताचार्य-
मतः” इति । ननु “पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्चभौ-
तिकः । विपक्वः पञ्चधा सम्यक् स्वानुगुणानभिबर्धयेत् ”
त्यनेन पञ्चधाऽपि विपाकात्तेनैवोक्तः, तत्कथं न विरोध इति-
त्, नैवं उपाधिभेदेन विरोधाभावात्, तत्र हि भूतभेद-
बलस्य पञ्चधात्वम्, अत्र तु लाघवगौरवरूपं भूतगुणद्वै-
विध्यमाश्रित्य द्वैविध्यमुक्तमिति न विरोधः, यथा पञ्चभूता-
भक्त्वेऽपि द्रव्याणां सौम्याग्नेयत्वाद्वैविध्यमिति । यत्पुनः
सुश्रुतेनाम्लपाको न मन्यते तच्चरकमतानुयायिनो न सहन्ते,
तोऽम्लपाकतयैव ब्रीहिकुलत्वादीनां पित्तकर्तृत्वमुप-
पद्यते । अथ मन्यसे—ब्रीह्यादेरुष्णवीर्यत्वेन तत्र पित्तकर्तृत्वं
दसत्, मधुररसस्य ब्रीहेस्तन्मते मधुरविपाकस्योष्णवीर्यता-
मपि सत्यां न पित्तकर्तृत्वमुपपद्यते रसविपाकाभ्यामेकस्य
वीर्यस्य बाधनीयत्वात्, किंचाम्लपाकत्वात् ब्रीह्यादेः पित्त-
म्लगुणमुत्पद्यते, यदि तूष्णवीर्यताकृते स्यात्, तदा कटु-
गुणभूयिष्ठं पित्तं स्यात्, दृश्यते च ब्रीहिभक्षणादम्लोद्गारादिना-
म्लगुणभूयिष्ठतैवेति, किंच पृथिवीसोमगुणातिरेकान्म-
रः पाको भवति, वाय्वग्न्याकाशातिरेकाच्च कटुर्भवति,
ति पक्षे यदा व्यामिश्रगुणातिरेको भवति, तदा सोमा-
यात्मकस्याम्लस्योत्पादः कथं प्रतिक्षेपणीयः । अथवा तन्त्र-
हारयोः किमनयोरेन वचनमात्रविरोधेन कर्तव्यं, यतो

ग्रहणं सर्वत्राऽपि योजनीयम् । तेन ब्रीहिस्थो मधुरो
रसोऽम्लं पच्यत इत्युपपन्नम् । तथा चोक्तम् । स्वादु-
रम्लविपाकोऽन्यो ब्रीहिरिति । तथा हरीतक्या भूय-
स्त्वेन यः कषायो रसः स मधुरमेव पच्यते । तथा
कटुको रसः शुंठयार्द्रकपिप्पल्यादिस्थो मधुरं पच्यते ।
तथा चोक्तम् । कषाया मधुरा पाक इति । तथा ।
नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत् । रुच्यं लघु
स्वादुपाकमिति । तद्वदार्द्रकमपीति । तथा । श्लेष्मला
स्वादुशीतार्द्रेत्यारभ्य यावत्स्वादुपाकेति । अत्र केचि-
दाहुः । तिक्तकषाययोरेव कटुविपाकतया पित्तकर्तृत्व-
मापद्यत इति । तदेतदसत् । शीतवीर्यत्वेनैतयोः पित्त-
हन्तृत्वात् । वीर्यं हि रसविपाकौ विजयते । वक्ष्यति
हि । रसं विपाकस्तौ वीर्यमिति ॥ २५ ॥

प०—अत आह—तित्कोपणकषायाणां प्रायशः
कटुविपाकः । प्रायोग्रहणेन कचिद्व्यभिचारं दर्श-
यति । ब्रीहिस्थो मधुरो रसोऽम्लं पच्यते । तथा
स्वादुरम्लविपाकोऽन्यो ब्रीहिः पित्तकरो गुरुरित्येवं
शुंठयार्द्रकपिप्पल्यादिष्वध्याहार्यम् । तथा च सङ्ग्रहः—
यत्स्वादुब्रीहिरम्लत्वं नचाम्लत्वमम्लमपि दाडिमम् ।
याति तैलं च कटुतां कटुकापि न पिप्पली ।
एवं ब्रीहिर्मधुरोऽप्यम्लं पच्यते नचाम्लमपि । तैलं
मधुरमपि कटुकं पच्यते, कटुकापि पिप्पली मधुरं
पच्यते । इत्येवं दर्शनार्थं प्रायोग्रहणं कृतम् ॥ २५ ॥

हे०—विपाकत्रैविध्यमाह—स्वादुलवणश्च मधुरं पच्यते । पक्वो
मधुरत्वं याति । मधुरम् इति क्रियाविशेषणम् । पच्यत इति
कर्मकर्तर्यात्मनेपदम् । एवमम्लो रसोऽम्लं पच्यते । तित्का-
दीनां त्रयाणां कटुको विपाकः । मधुररसस्यापि ब्रीहर्विपाके-
ऽम्लत्वाल्लवणस्यापि सौवर्चलस्य कटुविपाकत्वात् अम्लति-
त्कोपणानामपि दाडिमपटोलपिप्पलीनां मधुरत्वात्कषाय-
स्यापि कुलत्थस्याम्लत्वात्प्रायश इत्युक्तं मतान्तरसंग्रहार्थं
च तत्र द्वौ विपाकाविति । सुश्रुतः—“द्रव्येषु पच्यमानेषु
येष्वंबुपृथिवीगुणाः । निवर्ततेऽधिकास्तत्र पाको मधुर
इष्यते ॥ तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु ।

यदम्लपाकं चरको ब्रूते तत् सुश्रुतेन वीर्योष्णमिति कृत्वा
समाधीयते, अनेन न कश्चिद्रव्यगुणे विरोधः, यत्तु सुश्रुते-
ऽम्लपाकनिरासार्थं दूषणमुच्यते—“पित्तं हि विदग्धमम्ल-
तामुपैति”—इत्यादिना तदनभ्युपगमादेव निरस्तमिति ।

नेवर्ततेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक इष्यते ॥” पराशरस्तु तैत्तिकपाययोर्मधुरपाकात्पाकास्त्रयो रसानाम् अम्लोऽम्लं च्यते, कटुकः कटुकं, चत्वारोऽन्ये मधुरं, संसृष्टरसास्तु संसृष्टम्, कटुतैत्तिकपायाणां कटुको येषां विपाक इति श्वः । तेषां पित्तविघाते तैत्तिकपायौ कथं भवत इति । षोडश पाकस्तु संग्रहे निरस्तः—“यथा रसं जगुः पाकान् दृक्चेत्तदसंप्रतम् । यत्स्वादुग्रीहिर्मलत्वं न चांम्लमपि ङ्गिमम् ॥ याति तैलं च कटुतां कटुकापि न पिप्पली । यथा रसत्वे पाकानां न स्यादेवं विपर्ययः ॥” इति ॥ २५ ॥

सैरसौ तुल्यफलस्तत्र द्रव्यं शुभाशुभम् ।
किंचिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन वाऽपरम् ॥
गुणांतरेण वीर्येण प्रभावेणैव किंचन ॥ २६ ॥

स०—सैर्जिह्वावैषयिकैर्मधुराम्लकटुकैर्विपाककालो-
लभ्यो मधुराम्लकटुकलक्षणो यो रसो भवत्यसौ
तुल्यफलः । तुल्यं सदृशं फलं यस्य स तुल्यफलः ।
तदुक्तं भवति । अभ्यवहृतस्य मधुररसस्य जाठराग्नि-
योगवशाद्यद्रसांतरं फलतया निष्पन्नं तद्रसैः सदृशम् ।
अलग्रहणेनैतत्प्रतिपादयति । फलोपममेव वृष्यादिलक्ष-
णकार्यसदृशं न तु कुसुमोपमं देहाह्लादनादिलक्षण-
तर्पयति । एवमम्लादीनामपि व्याख्येयम् । तत्रेत्या-
दि । तेषु रसवीर्यविपाकादिषु मध्ये द्रव्यं किंचिच्छु-
भाशुभं सदसत्कर्म रसेन कुरुते । यथा । मधु कषाय-
सत्त्वेन पित्तं शमयति । किंचिद्विपाकेन । यथा ।
देव मधु कटुविपाकतया कफं हन्ति । किंचन द्रव्यं
गुणांतरेणाऽन्योन्यगुणविकृतत्वाद्द्रसविपाकतो यः गुणां-
रो गुर्वादित्तेन । यथा । अम्लं कांजिकं कफं शम-
ति । रौक्ष्यात् । किंचन वीर्येण । यथा कषायतित्तं
हृत्पंचमूलं वातं जयति नतु पित्तमुष्णवीर्यत्वात् ।
किंचन द्रव्यं प्रभावेणैव शुभाशुभं कर्म कुरुते । यथा ।
अम्लोष्णा सुरा क्षीरं वर्धयति ॥ २६ ॥

प०—असौ विपाकाख्यो रसो रसै रसनाग्रैर्जिह्वा-
शेषैर्षिकैर्मधुराम्लकटुकलक्षणैस्तुल्यफलस्तस्येति ।
एवमास्वाद्यमानस्य मधुरस्य रसस्य देहाह्लादनादि
कार्यं फलोपमं तत्तस्य मधुरेण रसेन तुल्यमेव ।
मधुराम्लकटुकानां गुणास्ते विज्ञेयाः । ये मधुरा-
म्लकटुकानां रसानां रसभेदीयेऽध्याये प्रोच्यन्ते

कर्माणि मधुरो रसः । आजन्मसात्स्यात् कुरुते
धातूनां प्रवरं बलमित्यादिकम् । तत्रेति निर्धारणे ।
तत्र रसवीर्यविपाके गुणप्रभावेषु मध्ये यद् द्रव्यं
किंचिच्छुभाशुभं सदसत् कर्म रसेन कुरुते । अपरं
शुभाशुभं कर्म वीर्येण । अपरं शुभाशुभं कर्म प्रभा-
वेण कुरुते । तथा शुभाशुभं कर्म विपाकेन कुरुते ।
किंचिद्गुणान्तरेण कुरुते । तच्च सङ्ग्रहे सुविस्तरं
कृत्वा व्याख्यातम् । यथा मदिरा—मधुरं श्लेष्माणं
शमयति तथा तैलं कटुपाकतयैव बद्धविण्मूत्रम् ।
अम्लकाञ्जिकं कफं जनयति रूक्षोष्णत्वात् । कपित्थं
तु रौक्ष्यात् कफं जयति, पित्तं च शीतवीर्यत्वात् ।
आमलकं—शीतवीर्यत्वात् स्वादुपाकतया पित्तं जयति
कफं रौक्ष्याल्लाघवाच्च । शैत्यरौक्ष्यल्लाघवैस्तु न वातम् ।
लवणं सैन्धवं स्वादुपाकतया पित्तं जयति लाघवात्,
कफं कटुकात् । शुण्ठी स्नेहोष्णा स्वादुपाकैव वातं
क्षपयति । पिप्पली च लशुनो स्नेहोष्ण्यगौरवैः,
पलाण्डुश्च स्नेहगौरवाभ्यां जयति श्लेष्माणम् ।
कषायतित्तं महत्पञ्चमूलं वातं जयति, नतु पित्तमुष्ण-
वीर्यत्वात् । कषायस्य कुलत्थोष्णपाकतयौचित्येन
तन्निर्देशदर्शनमात्रमुक्तम् ॥ २६ ॥

हे०—त्रयाणां पाकानां लक्षणान्याह—असौ त्रिविधो विपाकः
यथास्वं रसैर्मधुराम्लकटुकैस्तुल्यफलस्तुल्यकार्यो ज्ञेयः ।
मधुरस्य रसस्य कार्यं दृष्ट्वा मधुरपाको लक्षणीयः ।
एवमम्लस्याम्लः, कटुकस्य कटुकः । द्रव्यादीनां पृथक्
प्रयोजकत्वमाह—गुणांतरेण रसाद्वयतिरिक्तेन गुर्वादीनां
गुणेन, एतदेव रसादीनामपि गुणत्वं ज्ञापयति । तेन
‘पलाण्डुस्तदुष्णैर्न्यून’ इत्यादिप्रयोगा उपपन्नाः । प्रभावेणा-
त्मनैव द्रव्यस्यात्मा प्रभावः । तथाच सुश्रुतः—“तद्द्रव्य-
मात्मना किंचित्किंचिद्वीर्येण सेवितम् । किंचिद्रसविपाका-
भ्यां दोषं हन्ति करोति च ॥” इति । शुभं दोषशमनं कर्म,
अशुभं दोषकोपनं, किंचिदपरं किंचनेति त्रयं कर्तृकर्म-
विशेषणम् । यदा बहूनि द्रव्याणि एकमेव कर्म कुर्वन्ति तदा
कर्तृविशेषणं, यदैकमेव द्रव्यं बहूनि कर्माणि तदा कर्म
विशेषणम् । एतच्चोदाहृतं संग्रहे—तत्र यन्मधुरं रसविपा-
कयोः शीतवीर्यं च द्रव्यं, यच्चांम्लं तयोरुष्णवीर्यं च । यद्वा—
कटुकं तेषां यथास्वं रसादिभ्यः प्रायोगुणान् दोषकोपनत्वं
शमनत्वं च विद्यात् । तद्यथा—क्षीरमदिरामरिचादीनां
रसादिसंकरे त्वन्यथात्वम् । यथा मधु मधुरं श्लेष्माणं
शमयति कटुविपाकतया सकषायत्वाद्रौक्ष्याच्च, वातं

जनयति शीतवीर्यत्वाच्च । तथा थवोऽपि आनूपौदकपि-
शेतं पित्तं करोत्युष्णवीर्यत्वात् । तथा तैलं कटुविपाकि-
त्या च विपाकत एव बद्धविष्मूत्रम् । अम्लं कांजिकं कफं
जयति तीक्ष्णोष्णत्वात् । शैत्यरौक्ष्यलाघवैस्तु न वातम् ।
श्वणं सैधवं स्वादुपाकतया पित्तं जयति, लाघवात्कफम् ।
वृट्का शुंठी स्नेहौष्ण्यस्वादुपाकतया वातं जयति, पिप्पली
। लशुनोऽपि स्नेहौष्ण्यगौरवैः पलांडुश्च स तु स्नेहगौर-
वभ्यां जनयति श्लेष्माणम् । वृद्धं च मूलकं स्वादुपाकतया-
त्तानि व्याघ्रीविशालार्कागुरुषुष्णवीर्यत्वात्पित्तं जनयति ।
पित्तं तु रौक्ष्यात्कफं, पित्तं च शीतवीर्यत्वात् । आमलकं
च शीतवीर्यत्वात् स्वादुपाकतया च, कफं रौक्ष्याह्लाध-
च्च । कषायतिक्तं पंचमहामूलं वातं जयति रूक्षोष्णत्वात् ।
तु पित्तमुष्णवीर्यत्वात् । कषायाः कुलत्थाश्चाम्लपाकतया
ति एतन्निर्दर्शनमात्रमुक्तमिति ॥ २६ ॥

ननु गुरुष्णाम्लमधुरादिगुणानां रसादीनां विरोधः ।
त्रेयां कार्यनिष्पत्तौ समशक्तित्वं न वेत्याशंकानि-
त्यर्थमाह—

यद्द्रव्यं रसादीनां बलवत्त्वेन वर्तते ।
भिभूयेतरांस्तत्तत्कारणत्वं प्रपद्यते ॥ २७ ॥

स०—रसादीनां रसवीर्यविपाकप्रभावानां मध्ये
रसादिवस्तु रसो वीर्यं वा विपाको वा प्रभावो वा
श्वत्त्वेन बलिष्ठतया द्रव्यं वर्ततेऽवतिष्ठते तत्तद्रस्तु-
तमितरानबलिष्ठानभिभूय विफलीकृत्य कारणत्वं
द्यते । कर्मकरणे कारणतामासादयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

प०—यद्यद्रसादि वस्तुजातं रसादीनां रसवीर्यावि-
रूपप्रभावानामन्यतमत्वं बलवत्त्वेन द्रव्यं वर्तते ।
अधिष्ठितं यावत्तिष्ठति तदेव वस्तुजातमभिभूयेत-
परमन्यदबलतमं पराजित्य कारणत्वं प्रपद्यते ।
अदे साधुकतमतामासादयति रसेजेदं कृतम्, पाके-
कृतम्, गुणान्तरेणेदं कृतं, वीर्येणेदं कृतं यावत्प्र-
णेदं कृतम् । अस्यैवार्थस्येदमाहरणार्थं संग्रहोक्तं
अस्मिह प्रदर्शितम् । कुत एवं ज्ञातं तदेव वस्तु-
ं रसाद्यन्यतमं द्रव्येऽवतिष्ठमाने रसादिवस्तु-
ं बलवद्बलवदप्युभयमेतत्तदात्मीयमात्मीयं यथा-
कर्म कुर्वत् कारणतामागच्छतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

हे०—सत्स्वपि सर्वेष्वेकस्यैव प्रयोजकत्वे हेतुमाह—
वत्त्वेन बलाधिक्येन । बलं च द्विविधं—कृत्रिममकृत्रिमं

च । मात्राधिक्येन सहायसंपत्त्या च कृतं कृत्रिमं, स्वाभावि-
कमकृत्रिमम् ॥ २७ ॥

अत इदमाह—

विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाऽल्पं हि जीयते २८॥

स०—हि यास्मद्विरुद्धगुणसंयोगे संहतीभावे सति
यदल्पं वस्तु तद् भूयसा बलवता जीयतेऽभिभूयते ।
गुणशब्देन चात्र रसादयो गृह्यन्ते न पारिभाषिका गुर्वा-
दयोऽप्रकृतत्वात् । विरुद्धगुणसंयोग इत्यत्र विरुद्धगुणस-
मवेतद्रव्यसंयोग इति कह्यं न विरुद्धगुणसंयोग इति ।
नहि गुणानां संयोगो वक्तुं युज्यते किं तर्हि द्रव्या-
णाम् । तथा च मुनिः । संयोगस्तु द्वयोर्वह्नां वा
संहतीभावः । विरोधश्च द्विविधः । स्वरूपतः कार्य-
तश्च । स्वरूपतो विरोधो गुरुलघ्वोः शीतोष्णयोश्च ।
कार्यतो यथा । वायौ जेतव्येऽरूक्षोष्णद्रव्यसंयोगोप-
योगः । अत्र हि यो गुणानां विरोधः स कार्येण ।
तत्र यदल्पं वस्तुजातं तद् भूयसा वस्तुजातेनाऽभिभू-
यते । तत्र यथा क्षीरं शीतवीर्यमपि मधुररसहेतुकस्ने-
हगौरवादिभिः साहाय्यबाहुल्याद्वातशमनाख्यं कार्यं
करोति न पुनः स्वकार्यं वातप्रकोपाख्यम् ॥ २८ ॥

यत्र तु द्रव्ये रसादीनामुत्कर्षसंभवः परस्परं साम्यं
तत्र कस्य कार्यकारणत्वमित्याह—

रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्व्यपोहति ।
बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् २९

स०—रसं मधुरादिषु द्विधं विपाकः कर्ता व्यपो-
हति कार्यकरणे कुंठयति । यथा मधुरो मधुनि रसः
कटुना विपाकेनाभिभूयते । अत एव पवनशमनाख्यं
कार्यं मधुररसहेतुकं न करोत्यपि तु वातप्रकोपनाख्यं
कार्यं कटुविपाकहेतुकमेव करोति । तौ रसविपाकौ वीर्यं
कर्तृभूतमपोहति । यथा महिषामिषोत्थितौ मधुररस-
विपाकावष्णवीर्याख्यं कर्तुं अभिभवति । अत एव
तन्मांसं पित्तादिदूषणम् । अन्यथा स्वादुरसविपाकित्वा-
त्पित्तशामकमेव स्यात् । प्रभावस्तु त्रीनपि रसादीन्
विजयते । यथा । अम्लरसविपाकोष्णवीर्या च सुरा

क्षीरं जयति । इतीदृशं रसादीनां नैसर्गिकं बलं स्वाभाविकी शक्तिः । एतदुक्तं भवति । रसं समबलमपि विपाकौ व्यपोहति । रसविपाकौ च समबलावपि वीर्यं स्वभावादपोहति । एतानि च समबलान्यपि प्रभावो व्यपोहतीति ॥ २९ ॥

हे०—तत्र स्वाभाविकं बलमाह—रसमिति । तौ रसविपाकौ, तानि रसविपाकवीर्याणि अपोहति जयति । बलसाम्ये कृत्रिमबलतुल्यत्वे यत्र रसविपाकयोस्तुल्यमात्रत्वे तुल्यसहायत्वे च तत्र रसाद्विपाकौ बली मात्रासहायवैषम्ये तु यो मात्राधिकः सहायाधिको वा स बलीत्यर्थः । एवं वीर्याद्विपाकौ वाच्यम् । संग्रहे तु—“ विरुद्धा अपि चान्योन्यं रसाद्याः कार्यसाधने । नावश्यं स्युर्विघाताय गुणदोषा मिथो यथा ॥ रसवीर्यप्रभृतयो भूतोत्कर्षापकर्षतः । एकरूपा विरूपा वा द्रव्यं समधिशेरे ॥ माधुर्यशैत्यपैच्छित्यक्लेहगौरवमंदताः । सह वृत्त्या स्थिताः क्षीरे नत्वानुपौदकामिषे ॥ गुणा द्रव्येषु ये चोक्तास्त एव तनुदोषयोः । स्थितिवृद्धिक्षयास्तस्मात्तेषां हि द्रव्यहेतुकाः ॥ रसं विद्यान्निपानेन तेनाधिवसनेन च । वीर्यं विपाकं द्रव्याणां कर्मणः परिनिष्ठया ॥ मधुरस्कंधनिर्दिष्टवृत्ततैलमुडादिषु । गुणाः स्वादादिभेदेन रसप्रदं न युज्यते ॥ अस्तु भेदादसंख्यात्वमैक्यं वा स्वादुलक्षणात् । भूतोत्कर्षापकर्षेण भेदो योऽल्पेन कथ्यते ॥ संकीर्णत्वात्फले चासौ तुल्यत्वाच्च विवक्ष्यते । गुर्वादीनां विशेषेऽपि स्वजातेरनतिक्रमात् ॥ संख्याभेदो यथा नास्ति रसानामपि सत्क्रमः । दृष्टं मुखोपलेपादि यत्सर्वेषु घृतादिषु ॥ न च तद्वाडिमाद्येषु पडेवातो रसाः स्मृताः । आनृत्यैकत्वयोश्च स्यान्न विचित्रार्थतत्रणम् ॥ गुर्वाद्या वीर्यमुच्यते शक्तिमंतोऽन्यथा गुणाः । पटुसामर्थ्यहीनत्वाद्गुणा एवेतरे गुणाः ” इति ॥ २९ ॥

तनु द्रव्यरसविपाकवीर्याणि कर्मानुमानेन यथा स्वरूपाण्येवावगच्छामः । प्रभावस्य तु न ज्ञायते कीदृशं कर्मेत्यत आह—

रसादिसाम्यं यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम् ।

स०—द्वयोर्द्रव्ययो रसादीनां रसवीर्यविपाकानां साम्ये सति यदेकं द्रव्यमन्यत्कर्म कुरुतेऽन्यत्पुनरन्यद्विशिष्टं कर्म तत् प्रभावजं प्रभावाज्जातमिति ज्ञेयम् । अयमस्य द्रव्यस्य प्रभाव इति विशिष्टकर्मकरणान्निधी-

यत इत्यर्थः । ननु प्रभावः क उच्यत इति । ब्रूमः रसवीर्यविपाकादिगुणातिशयी द्रव्यस्य स्वभावो यः प्रभावः । उक्तं च रसवीर्यविपाकादिगुणातिशयबलम् । द्रव्यस्वभावो निर्दिष्टो यः प्रभावः स कीर्य इति ॥ ३० ॥

प०—इदं निदर्शनार्थमाह—यस्य द्रव्यस्य प्रभा द्वयोर्द्रव्ययो रसवीर्यविपाकानां साम्ये तत्रैकं द्रव्यमन्यत् कर्म करोति । तत्पुनरन्यदेव । तेन प्रवस्य प्रभावतः । तेन प्रभावत्वं जायते । एवं प्रावस्तु यः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो धर्म आत्मरूपभावं प्रत्यसाध्यासम्भवरूप एवाव्यभिचारी प्रभावः न पदार्थान्तरो भावः पटुपदार्थादतिरिक्तः ॥ ३० ॥

हे०—अथ प्रभावः । प्रभावं लक्षयति—द्वयोर्द्रव्ययो रसादिसाम्ये सत्यप्येकस्य यद्विशिष्टं कर्म दृश्यते तत्प्रभावजं तत्र यो द्रव्यधर्मो हेतुः स प्रभाव इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अत्र निदर्शनार्थमाह—

दंती रसाद्यैस्तुल्याऽपि चित्रकस्य विरेचनी मधुकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् ३

स०—चित्रकस्य रसवीर्यविपाकैस्तुल्यापि दंती रसाद्यैस्तुल्यापि द्रव्यस्वभावयोगाद्विरेचनी न चित्रकत्वात् । मधुकस्य च मृद्वीका तुल्याऽपि रसाद्यैस्तुल्यापि द्रव्यस्वभावयोगान्मृद्वीका विरेचनी मधुकम् । घृतं क्षीरस्य रसादिभिस्तुल्याऽपि घृतं दीपनं पुनः क्षीरम् । अन्ये त्वेवं प्रभावलक्षणं प्रतिपन्नाः प्रवस्तु स्वसंज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणो यो धर्मस्त्वतला प्रत्ययप्रतीतिसमधिगम्यः स प्रभावः । तत्रांतरे चोत्त्वस्तूनां यः स्वसंज्ञायाः । प्रवृत्तौ करणे स्मृतः । तलादिप्रबोध्यश्च प्रभाव इति कीर्तितः । एवं च दंत्वाद्यं विरेचनकारित्वं प्रभावः । चित्रकस्य चित्रकत्वाद्विरेचनकारित्वं प्रभावः । एवं मृद्वीकात्वा मृद्वीकाया विरेचनकारित्वं प्रभावः । इत्यादि सकलपथेषु बोध्यम् ॥ ३१ ॥

प०—एवं दन्ती रसाद्यै रसवीर्यविपाकैस्तुल्या समानाऽपि चित्रकस्य ये रसवीर्यविपाकास्त एव वीर्यविपाका दन्त्या अपि । दन्ती पुनर्दन्तीत्वा रेचयति न चित्रकश्चित्रकत्वात् । मधुकस्य मृद्वी-

वीर्यविपाकैः समानाऽपि मृद्वीका विरेचयति
तिकात्वात् । न मधुको मधुकत्वात् । घृतं क्षीरं
वीर्यविपाकैः समानमपि घृतं दीपनं घृतत्वात् ।
रत्वात्र क्षीरम् । इत्येवं सर्वतः प्रभावत्वा-
ति यावत् ॥ ३१ ॥

हे०-प्रभावमुदाहरति--रसादय उक्ताश्चरकेण "कटुकः
कः पाके वीर्योष्णश्चिकी मतः । तद्वहंती प्रभावात्तु
चयति सा नरम्" इति । मधुकमृद्वीकयोः क्षीरघृतयोश्च
रसपाकत्वेन शीतवीर्यत्वेन च साम्येऽपि मृद्वीकैव
चनी न मधुकम्, घृतमेव दीपनं न क्षीरम् । संग्रहे
यदप्युदाहृतम्--"कटुपाकरसस्निग्धगुरुत्वैः कफवात-
राल्लशुनो वातकफकृन्तु तैरेव यद्गुणैः॥ मिथो विरुद्धान्
दीन् लोहिताद्या जयति यत् । कुर्वति यवकाद्याश्च
भावविजृम्भितम् ॥ शिरीषादिविपादिभ्यं स्वप्रायं
वृद्धये । मणिमन्त्रौषधीनां च यत्कर्म विविधात्मकम् ॥
याकर्षणपुंजन्मरश्चायुधवशादिकम् । दर्शनाद्यैरपि
। यन्नियच्छीतं चागदः ॥ विरेचयति यद्व्याप्याशु शुक्रं
ति वा । ऊर्वाधोभागिकं यच्च द्रव्यं यच्छमनादिकम् ॥
सादिप्रायं तत्तच्च यत्प्रपञ्चेन वर्णितम् । तच्च प्रभा-
सर्वमतो चिन्त्यः स उच्यते ॥ रसेन वीर्येण गुणैश्च
। द्रव्यं विपाकेन च यद्विदध्यात् । सद्योऽन्यथा
कृते प्रभावाद्धेतोरतस्तत्र न गोचरोऽस्ति" इति ॥ ३१ ॥
सामान्यविशेषाभ्यां यतः सकलं व्याप्तमतो ग्रंथकार
माह-

ते सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां पुनश्च तत् ।
चित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यते ॥ ३२ ॥

स०-इति प्रकारे । अनेन प्रकारेण द्रव्यर-
वीर्यादीनां सामान्येन कर्म व्याख्यातं न विशेषेण ।
न महाभूतै रसवीर्यादयो द्रव्याश्रिता आरब्धा-
रेव तथाभूतैस्तदाश्रयमपि द्रव्यम् । अतः सामा-
तः कर्म द्रव्यादीनां युक्तं संप्राप्तं विशिष्टं कर्म
तेद्रव्यं वक्तुमिदमाह । पुनश्च तदिति । तत्सामा-
क्तं कर्म द्रव्यरसादीनां संबन्धि पुनर्भिद्यते विशि-
ते । केनेत्याह । विचित्रेत्यादि । विचित्राश्च ते
ययाश्च विचित्रप्रत्ययाः । नानाकारसंनिवेशविशेषयु-
नि महाभूतानि प्रतिसत्त्वं प्राक्तनशुभाशुभकर्मप्रे-
नो विचित्रो महाभूतपरिणाम इत्यर्थः । विचित्रप्रत्य-

यारब्धं च तद्रव्यं च तस्य भेदो विशेषस्तेन विचि-
त्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन तत्सामान्योक्तं कर्म द्रव्या-
दीनां भिद्यते । द्रव्याश्रितत्वादसादीनामपि यत्कर्म
तदपि द्रव्यभेदेन भिद्यते न तु सर्वमपि देशकालादि-
वशाद्विचित्रप्रत्ययारब्धम् । परस्परवैलक्षण्याद्रव्यणाम् ।
परस्परवैलक्ष्ये चैषां विचित्रप्रत्ययारब्धत्वमेव कार-
णम् । यद्वशादन्यदिदं द्रव्यमिति रूपरसविपाकादि-
भिन्नमुत्पद्यते तथा प्रतिभासते च तत्किंनु विचित्र-
प्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यत इति । अत्राचक्ष्महे ।
सत्यमेतत् किंतु विशिष्टद्रव्यस्य संग्रहार्थं विचित्रप्र-
त्ययारब्धमिति विशेषणं शास्त्रकृता कृतम् । यस्य
भेदेन द्रव्ये रसवीर्यादीनां यत्सामान्योक्तं कर्म तद्वि-
द्यते । यस्मिन् द्रव्ये रसादीनामन्यानि महाभूता-
न्यारम्भकाणि द्रव्यस्य चारंभकाण्यपराणि च तद्रव्यं
विचित्रप्रत्ययारब्धम् तदेवं द्रव्याणां द्वैविध्यम् । यतः
कानिचिद्द्रव्याणि यैरेव महाभूतैर्यथाविधै रसादय
आरब्धास्तैरेव तथाविधैर्महाभूतैस्तदाश्रयाण्यपि द्रव्या-
ण्यारब्धानि । तानि रसादिसमानप्रत्ययारब्धान्युच्यन्ते ।
तानि च यथायथं तत्कर्म रसाद्यनुगुणं सामान्यात्कु-
र्वते । यथा क्षीरेक्षुशर्करादीनि । कानिचित्पुनस्त-
दाश्रितरसादिसमारम्भकमहाभूतान्यन्यानि तदाश्रयद्र-
व्यारम्भकाण्यन्यानि च महाभूतानि । तैरारब्धानि
तानि विचित्रप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि । एतदुक्तं
भवति । रसादीनामारम्भकाण्यन्यथाभूतानि महाभू-
तानि नोभयत्रैकरूपाणीति । तानि च यथायथं रसा-
द्यनुगुणं कर्म न कुर्वति भिन्नत्वाद्धेतुभावस्य । तथाहि ।
रसादीनामारंभेऽन्यो हेतुरन्यश्च तदाश्रयद्रव्यारम्भ
इति यथा मकुष्ठयवमत्स्यसिंहादीनि । एतानि यथारसं
वीर्यविपाककर्म न कुर्वति । विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् ।
इत्थं यानि रसादिसमानप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि च
बहून्यपि तेषां रसोपदेशेन रसकर्म निर्देष्टुं शक्यते ।
अत एव हेतोः षण्णां रसानां योऽनुगुणनिर्देशस्तस्य
सार्थकत्वम् । रसोपदेशमन्तरेण हि बहुतराणां समान-
रूपाणां द्रव्याणां क्षीरेक्ष्वादीनां कर्म वक्तुं सुखेन

शक्यते । यानि तु विचित्रप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि तेषां प्रतिद्रव्यं कर्मोपदेशं विना यथायथं कर्म वक्तुं न शक्यते ॥ ३२ ॥

प०—सामान्यविशेषाभ्यां तावत्सकलं व्याप्तं यतोऽतः शास्त्रकृदिदमाह—इतिशब्दः परिसमाप्तिवचनः प्रकारार्थो वा । परिसमाप्तरतावद्रसवीर्यविपाकप्रभावाणां सामान्यतः कर्म न विशेषतः तदारम्भकमहाभूतसामान्यात् । समानप्रत्ययत्वात् । समानकरणत्वादिति यावत् । अनेन प्रकारेण चेतिशब्दस्यार्थः । अनेन प्रकारेण वा द्रव्यादीनां सामान्यतः व्याख्यानां न विशेषेण । यैरेव यथाभूतैरेतैर्महाभूतै रसवीर्यादयो द्रव्याश्रिता आरब्धास्तेरेव तथाभूतैस्तदाश्रयमपि द्रव्यप्रारब्धमिति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां व्याख्याय विशेषभेदेनैव तेषां प्रतिद्रव्यमन्यत्कर्म विशिष्टं दर्शयितुमाह—तत्सामान्योक्तं कर्म द्रव्यरसादीनां भिद्यते विशिष्यते, नानात्वेन सम्पद्यते, द्रव्याश्रितत्वात् । रसादीनामपि यत्कर्म तदपि द्रव्यभेदेन भिद्यते नानाप्रकारमेव भवति । एवं द्विविधानि द्रव्याणि कानिचिद्रसस्यारम्भकसमानप्रत्ययारब्धानि कानिचिद्रसस्यारम्भकप्रत्ययेभ्योऽन्यप्रत्ययारब्धानि विचित्रप्रत्ययानि ॥ ३२ ॥

हे०—अध्यायार्थमुपसंहरति—द्रव्यादीनां प्रभावातानां सामान्योक्तं कर्मोपपद्यते पुनश्च तदिति । तत्सामान्योक्तं कर्म भिद्यते विशिष्यते, अन्यथा क्रियते इत्यर्थः । केन विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन । विचित्राः परस्परविलक्षणाः प्रत्ययाः कारणभूता महाभूतसंघातास्तैरारब्धं यद् द्रव्यं तस्य भेदो द्रव्यांतराविशिष्टत्वं तेन । पार्थिवान्तरसामान्यभेदस्य पूर्वमुक्तत्वात्पुनस्तदित्युक्तम् । एतदुक्तं भवति क्वचिद्रव्ये यादृगेव भूतसंघातो द्रव्यस्यारम्भकः तादृगेव रसादीनां तत्समानप्रत्ययारब्धं तत्सामान्यगुणान्नातिक्रामति । क्वचिदस्यादृग्भूतसंघातो द्रव्यस्यारम्भकोऽन्यादृग्रसादिष्वन्यादृक् गुणस्येत्यादि तद्विचित्रप्रत्ययारब्धं तत्सामान्यगुणानतिक्रामति । तदर्थं द्रवद्रव्यान्स्वरूपे विज्ञानीयारम्भः ॥ ३२ ॥

एतदुदाहरणार्थं ग्रन्थकृदाह—

स्वादुर्गुरुश्च गोधूमो वातजिह्वातकृद्यवः ।

उष्णा मत्स्याः पयः शीतं कटुः सिंहो न शूकरः

स०—स्वादुरसोपेतो गुरुगुणयुक्तश्च गोधूमो रसोपदिष्टं यद्वातजित्वं कर्म तत्करोति । समानप्रारब्धत्वात् । यवस्तु स्वादुरसोपेतो गुरुगुणयुक्तश्च रसोपदिष्टं यद्वातजित्वं कर्म तन्न करोत्यपि तु कृत्वमेव करोति । विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । स्वादुरसोपेतो गुरुगुणोपेतश्च न मधुररसोपदिष्टवीर्यः किं तच्छूष्णवीर्यो विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । च स्वादुरसोपेतं गुरुगुणयुक्तं च मधुररसोपदिष्टवीर्यं समानप्रत्ययारब्धत्वात् । स्वादुरसयुक्तो गुरुयुक्तश्च सिंहो न यथारसं मधुरविपाकः किं तर्हि व विपाके विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । शूकरो मधुयुक्तो गुरुगुणोपेतश्च यथारसं मधुरविपाक एव स प्रत्ययारब्धत्वात् । एवं यानि समानप्रत्ययारब्धद्रव्याणि तेषां रसोपदेशेनैव गुणा निर्दिष्टा भवन्तथा च मुनिः । शीतं वीर्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकतयोरम्लं यदुष्णं च यच्चोष्णं कटुकं तयोः । रसेन तथा निर्देश्यो गुणसंग्रहः । वीर्यतो विपरिपाकतश्चोपदेश्यते । यथा पयो यथा सर्पिर्यथा चव्यचित्रकौ । एवमादीनि चान्यानि निर्दिशेः भिषगिति । ब्राह्मणेन च रसादिसमानप्रत्ययान्येव द्रव्याणीति चेतसि कृत्वा चान्योऽवोचत् । य गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये । रसेषु दिश्यन्ते साहचर्योपचारत इति । अतएव बहुतराणि द्रव्याणि रसादिसमानप्रत्ययारब्धान्यतोपदेशव्याख्या तानि निर्देष्टुं शक्यन्ते नान्यथा । त्रप्रत्ययारब्धानि पुनः कतिपयान्येव द्रव्याणि प्रतिद्रव्यमेवोपदिश्यन्ते । मुनिनाऽप्ययमर्थो युक्त्यैव यथा । मधुरं किंचिदुष्णं स्यात्कषायं तत्कमेव यथा महत्पंचमूलं तथा चानूपमामिषम् । लवणं नोष्णमम्लमामलकं तथा । अर्कागुरुगुडूचीनां तिचौष्ण्यमुच्यते । किंचिदम्लरसं ग्राहि किंचिभिनत्ति च । यथा कपित्थं संग्राहि भेदि चा यथा । पिप्पली नागरं वृष्यं कटु चावृष्यमुच्यते । वस्तंभनः शीतः सोऽभयास्वन्यथा मतः । तस्माद्र

नेन न सर्वं द्रव्यमादिशेदिति । ये च रससंयोगा-
द्यमाणास्ते रसादिसमानप्रत्ययारब्धैर्मधुराम्ललवण-
क्तकटुकषायरूपैर्मिथः कल्पनीयाः । न तु विचित्रप्र-
त्ययैर्मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायरूपैः । यस्मात्ते-
मथाशास्त्रनिरूपिता रसवीर्यविपाकादयो विद्यन्ते ।
चित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । अयं रससंयोगभेद एव-
मोऽयमेवं गुणत्वाच्चासुप्तिन्विषये योज्य एतस्मिन्वि-
चाऽयमिति निर्देष्टुं न शक्यते । अनिर्ज्ञातस्वरूप-
त् नहि विचित्रप्रत्ययारब्धैर्ये रससंयोगाः क्रियन्ते
। स्वरूपं कथमवधारयितुं शक्यते । अपिच । समा-
त्ययारब्धैर्ये संयोगाः कल्प्यन्ते तेषां संयोगिनां वीर्यतो
विरोधः शीतोष्णलक्षणः स न दोषाय । ये तु
चित्रप्रत्ययारब्धैः संयोगाः कल्प्यन्ते तेषां संयोगिनां
शीतोष्णलक्षणैर्विरोधः स दोषायेति वेद्यम् । अन्यथा
लापानकादीनामनेकद्रव्यकृतानामनभ्यवहार एव
नुयात् । तथा त्रयस्त्रिंशद्गर्गा ये वक्ष्यमाणास्तेषु
यौगिकं तज्जह्यात् । यौगिकं त्वनुक्तमपि युज्यादिति
क्ष्यते तत्र रसादिसमानप्रत्ययारब्धमेव योज्यं न
चित्रप्रत्ययारब्धम् । तस्य रसवीर्यविपाकानां निश्च-
कर्तुमशक्यत्वात् । तस्मादित्यादि । यत् एवं
चित्रप्रत्ययारब्धं विचित्ररूपं तस्माद्रसोपदेशेन न
द्रव्यमादिशेदपि तु रसादिसमानप्रत्ययारब्धं द्रव्य-
रसोपदेशेन निर्दिशेदिति ॥ ३३ ॥

ति श्रीभृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांग-
टीकायां सर्वांगसुदराख्यायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०-एतदुदाहरणार्थमाह-समानप्रत्ययारब्धत्वात् ।
स्वादुरसोपेतो गुरुगुणोपेतश्च । यवो न
रसोपदिष्टं वातजित्वं करोति विचित्रप्र-
त्ययारब्धत्वात् । प्रत्युत वातं करोति । मत्स्या मधुरा
विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् उष्णा उष्णवीर्या, न तु
ः । क्षीरं पुनर्विचित्रप्रत्ययारब्धत्वाच्छीतम् ।
वीर्यविपाकानां क्रमादुदाहरणानि सव्यभिचा-
प्रदर्शितानीति भद्रम् ॥ ३३ ॥

ति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने द्रव्या-
द्विविज्ञानीयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

हे०-द्रव्यभेदमुदाहरति-स्वादुरिति । यवगोधूमयोर्म-
त्स्यपयसोः सिंहशूकरयोः स्वादुत्वगुरुत्वाभ्यां तुल्यत्वेऽपि
यवमत्स्यसिंहानां विचित्रप्रत्ययारब्धत्वाद्वातलप्रभावत्वोष्ण-
वीर्यत्वकटुविपाकित्वानि स्वादुत्वगुरुत्वविपरीतानि । गोधूम-
पयःशूकराणां तु समानप्रत्ययारब्धत्वाद्वातलप्रभावत्वशी-
तवीर्यत्वमधुरपाकित्वानि स्वादुत्वगुरुत्वयोरविपरीतानि ।
वातजित्ववातकृत्वाभ्यां तत्कारणभूतौ प्रभावा लक्ष्येते ३३ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने द्रव्यादीनां
प्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम् ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

पूर्वस्मिन्नध्याये रसान् भेदैरुत्तरत्रोपदेक्ष्यत इत्यु-
क्तमतस्तान् रसभेदान्वक्तुं रसभेदीयाध्यायं ब्रूते-

अथाऽतो रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०-रसानां भेदो रसभेदस्तस्मै हितो रसभेदीयस्त-
मध्यायं व्याख्यास्यामः कथयिष्यामः । रसनार्थो रस
इति मुनिः । तथाऽव्योनिरपामेव रसवत्त्वात् ।
तथा च मुनिः । आपो हि रसवत्य इति । अपां
चाव्युत्तरसत्वात्प्रतिव्यक्त्यन्यादृशो रसानां महाभूत-
वैलक्षण्यज आस्वाद आस्वाद्यते । तथा च मधुररसा-
विष्टितानां क्षीरद्राक्षेक्षुशर्करादीनां प्रतिव्यक्त्यन्या-
दृशो मधुररसास्वाद उपलभ्यते । न त्वेकरूपः । एव-
मम्लानामारनालकोलाश्लिकादीनामपि प्रतिद्रव्यमने-
करूप आस्वादविशेष उपलभ्यते न त्वेक एव ॥ १ ॥

प०-द्रव्यादिविज्ञानीयादनन्तरं रसभेदीयाध्याय
आरब्धः द्रव्याश्रितत्वाद्रसादीनाम् । तथा चागमः-
“द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः”
इति द्रव्यं विना रसानामुपलम्भाभावः । अतः पूर्वं
द्रव्यमुक्तम्, तदनु रसादीनां नामधेयादुपदेशः कर्तु-
मारभ्यते । रसानां भेदो रसभेदः तस्मै हितो रस-
भेदीयः रसभेदीयश्चासावध्यायस्तं व्याख्यास्यामः ।
रसः खल्वाद्यः प्राक् व्यक्तश्च, षड्रसत्वात्कालस्य
तु महाभूतगुणानां तु नातिरेकविशेषात् । संसृष्टो विष-
विदग्धः षोढा पृथग् विपरिणतिमधुरादिभेदेन । तदे-
तदाप्यग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयत्युदकविकार एव रसः
पृथिव्यादयस्तु तत्सहकारिणः ॥ १ ॥

हे०—रसभेदीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते अथेति ।
यतः पूर्वेऽध्याये रसो भेदैरुत्तरत्रोपदेक्ष्यत इत्युक्तम् । अतः
एवायं रसभेदीयः ॥ १ ॥

पूर्वं च प्रत्यपादि षडेव रसा इति तानेव
लक्षयति—

क्षमांभोऽग्निक्षमांऽबुतेजःखवाद्यग्न्य-
निलगोऽनिलैः ।

द्वयोल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः ॥ २ ॥

स०—पृथिव्यादिभिर्महाभूतैर्द्वयोल्बणैर्व्यधिकैः क्रमा-
त्परिपाद्या यथासंख्यमित्यर्थः । मधुरादीनां षण्णां
रसानामुद्भवोऽग्निनिर्वृत्तिर्भवति । द्वयमुल्बणं येषु भूतेषु
तानि द्वयोल्बणानि तैः । द्वयोल्बणशब्दोपादानाच्च
द्रव्यवद्रसस्याऽपि पांचभौतिकत्वमिति प्रतिपादयति ।
कतमत्पुनर्भूतद्वयं कतमस्मिन् रसेऽधिकमारंभकं स्या-
दिति यथासंख्येन दर्शयन्नाह । क्षमांभोऽग्निक्षमांऽबुतेजः-
खवाद्यग्न्यनिलगोऽनिलैः । भूमिजलाभ्यामधिकाभ्यां
मधुरः । क्षमाग्निभ्यामम्लः । अंब्वग्निभ्यां लवणः ।
खवायुभ्यां तिक्तकः । अग्निवायुभ्यां कटुः । क्षमानि-
लाभ्यां कषायः । ननु भूमितोयाधिक्यान्मधुर एव-
मंबुवाद्याधिक्यादन्यो भूम्याकाशाधिक्यादन्य इत्ये-
वमादिरसविकल्पैरसंख्येयसंप्रसंगः प्राप्नोति । अत्रो-
च्यते । स्वभावाददोषः । एषां भूम्याकाशादीनामीदृशः
स्वभावो यत्केनचिदेव भूताधिक्येन व्यवस्थितानि
भूम्यादीनि रसांतरोत्पादनसमर्थानि भवन्ति न
सर्वेणेति ॥ २ ॥

प०—रसस्योपादानं निदर्शयन्नाह—मधुरादीनां
षण्णां रसानामुद्भवो जन्मनिर्वृत्तिर्भवति । भूतद्वय-
मुल्बणं येषु भूतेषु तानि भूतद्वयोल्बणानि तैः क्रमेण
यथासंख्यमित्यर्थः । कतमत्पुनर्भूतद्वयं कतमस्मिन्
रसे आरम्भकं भवतीति यथासंख्यं दर्शयन्नाह—
क्षमांभ इति । भूतद्वयोल्बणैर्भूतैर्मधुरस्य रसस्योद्भव
इति । अग्निक्षमा इति । अग्निभूम्युत्कटैरम्लस्य । अम्बु-
तेज इति । जलतेजोऽधिकैर्लवणस्य । खवाच्चिति ।
वाय्वाकाशोल्बणैस्तिक्तस्य । अग्न्यनिलेति । वायु-
तेजोऽधिकैः कटुकस्या गोऽनिलेति । भूमिवातोत्कटैः
कषायस्य । उल्बणग्रहणात्सर्वेषां सर्वत्र रसहेतुत्वं

सूचयति । समुदायस्य जनकत्वात् खण्डशः
निवृत्तेरिति । किन्तु यद्यत्र तत्र विशिष्टरसान्
रभ्यते । एतेन चोल्बणत्वेन विधानान्मधुरो
सर्वजनितोऽपि भूमितोयोत्कट इत्युच्यते ।
शेषेष्वपि योज्यम् ॥ २ ॥

हे०—तत्र रसानामुत्पत्तिमाह—पृथिव्युदकाभ्यामुल्ब-
मधुररसस्योत्पत्तिः, तेजःपृथिवीभ्यामम्लस्य, उदकते
लवणस्य, वाय्वाकाशाभ्यां तिक्तस्य, तेजोवायुभ्यां कटु-
वायुपृथिवीभ्यां कषायस्य ॥ २ ॥

ननु स्वलक्षणं विनाऽनुक्तो रसविशेषः कथं
तामिति लक्षणार्थमाह—

तेषां विद्याद्रसं स्वादुं यो वक्रमनुलिपति
आस्वाद्यमानो देहस्य ह्लादनोऽक्षप्रसादनः
प्रियः पिपीलिकादीनाम् ॥ ३ ॥

स०—तेषां रसानां मध्य आस्वाद्यमानो वक्रा-
पति मुखोपदेहं जनयति । तथा देहस्याह्लादनः
सक्ः । तथाऽक्षाणामिन्द्रियाणां प्रसादनः प्र-
कृत् । तथा पिपीलिकादीनां प्रियः । तं मधुरं
यात् । पिपीलिकादीनां प्रिय एतेनैतदर्शयति ।
हादिषु मूत्रगन्धोदये पिपीलिकोपसर्पणान्माधुर्यं
कृत्वा मधुमेहत्वादि ज्ञायते । आस्वाद्यमान इत्यु-
च्यते ॥ ३ ॥

प०—इदानीं स्वाद्व्यादीनामुत्पत्तिं प्रतिपाद्य
कर्म च निर्दिशन्नाह—तेषां षण्णां रसानां मध्ये
मधुरं रसं विद्यान् । य आस्वाद्यमानो जिह्वा-
नीयमानो वक्रत्रमुपलिम्पति । आस्योपदेह-
यति । शरीरस्याह्लादनः सुखावहः । अक्षा-
न्द्रियाणां प्रसादनः । पिपीलिकादीनां प्रियः
लिकापदपदादीनामिष्टतमः ॥ ३ ॥

हे०—अथ रसलक्षणम् । तत्र मधुरं
उपलिपति पिपीलिकगुणादिसाहचर्यम् । देहस्य
प्रियतमत्वात्सर्वशरीराय, अक्षप्रसादन इन्द्रियैर्मध्य
आदिशब्दात्पदपदादयः ॥ ३ ॥

अम्लः क्षालयते मु-
हर्षणो रामदंतानामक्षिभ्रुवनिर्काचनः ॥

स०—अम्लो रस आस्वाद्यमानो मुखं क्षालयते स्नावयति । तथा रोमदन्तानां हर्षणः । हृषु अलीके । अलीककारी । उद्वेजक इत्यर्थः । तथाऽक्षिभ्रुवनिकोचनः । अक्षिणी च भ्रुवौ चाक्षिभ्रुवम् अचतुरादिसूत्रे निपातितम् ॥ ४ ॥

प०—अम्लो रस आस्वाद्यमानो मुखं क्षालयति स्नावयति । रोमदन्तानां हर्षणः । “हृष अलीके” अलीककारी उद्वेजक इत्यर्थः । अक्षिभ्रुवनिकोचनः अक्षिभ्रुवं सङ्कोचयति ॥ ४ ॥

हे०—अम्लं लक्षयति—क्षालयते प्रक्षालयते, रोमहर्षणः रोमांचकृत्, दंतहर्षणो दंतकार्याक्षमत्वकृत्, अक्षिभ्रुवनि-
कोचनः अक्ष्णोर्भ्रुवोश्च निकोचकः ॥ ४ ॥

लवणः स्पंदयत्यास्यं कपोलगलदाहकृत् ॥ ५ ॥

स०—लवणो रसो मुखं स्पंदयति । तथा कपो-
लयोर्गले च दाहं करोति । अन्नस्य रोचन इतीहाति-
प्रसिद्धत्वान्नोक्तम् । संग्रहे तु । स्पष्टार्थमुक्तम् । यथा ।
कण्ठकपोलं विदहत्यन्नं प्ररोचयतीति ॥ ५ ॥

प०—लवणो रस आस्वाद्यमानः मुखं स्पन्दयति ।
कपोलगलं विदहति कपोलगलदाहकृत् ॥ ५ ॥

हे०—लवणं लक्षयति—लवण इति ॥ ५ ॥

तिक्तो विशदयत्यास्यं रसनं प्रतिहंति च ॥ ६ ॥

स०—तिक्तो मुखं विशदयतीति । तच्च अपैच्छि-
त्ययुतं करोति । रसनेन्द्रियं च प्रतिहंति । अन्यरस-
ग्रहणशक्तिं नाशयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

प०—तिक्तो रस आस्वाद्यमानः आस्यं वदनं
विशदयति निर्मलं करोति । वैशद्यं पिच्छिललाशनः ।
रसनां जिह्वां वागिन्द्रियं प्रतिहन्ति अन्यरसग्रहण-
शक्तिं नाशयति । स्वकर्माणि शक्त्युपघातं तस्यो-
पजनयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

हे०—तिक्तं लक्षयति—विशदयति—अपैच्छित्यं करोति,
रसनां प्रतिहंति, जिह्वां कुण्ठति ॥ ६ ॥

उद्वेजयति जिह्वां कुर्वंश्चिमिचिमां कटुः ।

स्नावयत्याक्षिनासास्यं कपोलौ दहतीव च ॥ ७ ॥

स०—कटुरास्वाद्यमानो जिह्वाग्रमुद्वेजयति । सोद्वेगं
करोति । चिमिचिमां कुर्वन् दहनज्वालासंस्पर्शादि-
वाऽक्ष्यादि स्नावयति । गण्डौ च दहतीव ॥ ७ ॥

प०—कटुको रस आस्वाद्यमानो जिह्वाग्रं दुः-
यति । चिमिचिमां सर्षपकल्कलिप्तमिव कुर्वन्नक्षि-
नासास्यं नेत्रघ्राणमुखं स्नावयति । कपोलौ गण्डौ
तीव्रं च ॥ ७ ॥

हे०—कटुकं लक्षयति—अग्रग्रहणं संबंधमात्र एवं
जकत्वं चिमिचिमां सर्षपलिप्तं इव दुःस्वानुभवम् ॥ ७

कषायो जडयेज्जिह्वां कंठस्रोतोविबन्धकृत् ॥ ८ ॥

स०—कषायो जिह्वां जडयति रसादिक्रियायां मं-
करोति । तथा कण्ठस्य स्रोतांसि शिराविंशेषां
विबन्धं करोति । श्वासादीनामयथाप्रवृत्तिमिव ह
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

प०—कषायो रस आस्वाद्यमानो जिह्वां जड
जडां कुर्यात् । जाड्यमयथावद्रसज्ञानसंवेदनं भ्रंश
कण्ठस्रोतो विबन्धनातीति विबन्धकृत् ॥ ८ ॥

हे०—कषायं लक्षयति—जडयेत्स्तंभयेत् कंठसंस्थां
स्रोतसां विबन्धमवरोधं करोति ॥ ८ ॥

रसानामिति रूपाणि कर्माणि ॥ ९ ॥

स०—इति परिसमाप्तौ । रसानां मधुरा-
लक्षणानि समाप्तानि सम्प्रति तेषां कर्म य-
प्रदर्शयन्नाह । कर्माणीति । वक्ष्यमाणानीति वा-
शेषः ॥ ९ ॥

प०—रसानां लक्षणमुक्तोपसंहरति—रसानां
नेनैवंप्रकाराणि रूपाणि लक्षणानि ज्ञेयानि
वक्ष्यमाणानि कर्माणीति ॥ ९ ॥

हे०—प्रकरणार्थमुपसंहरति—रसानामिति । रसल-
प्रकरणानंतरं रसकर्मप्रकरणमुच्यते—कर्माणीति ॥

अथ को रसः किं कर्म करोतीत्यत आह—

मधुरो रस

आजन्मसात्म्यात्कुरुते धातूनां प्रबलं बलं
बालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसाम् ॥

प्रशस्तो बृंहणः कंठ्यः स्तन्यसंधानकृद्गुरुः

आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषाड

कुरुतेऽत्युपयोगेन स मेदःकफजान् गदान्

स्थौल्याग्निसादसंन्यासमेहगंडार्बुदादिकान्

स०—मधुरो रसो धातूनां बलं प्रबलं कुरुते । बलं निजं तदप्रकृष्टं जनयतीत्यर्थः । कुतः आजन्मसा-
त्म्याज्जन्मप्रभृति देहस्य सात्म्यादित्यर्थः । बालभाव
एव हि क्षीरादिना पुरुषस्य वृत्तिः । तथा बालादीनां
प्रशस्तो हित ओजसोऽधिकवर्धनत्वात्प्रशस्तः । ओ-
जस्तु तेजो धातूनां शुक्रांतानां परमित्योजोलक्षणं
वक्ष्यति । तथा बृंहणः कंठयश्च । स्तन्यं क्षीरं संधानं
श्रेषस्ते करोतीति स्तन्यसंधानकृत् । तथाऽऽयुष्यादि-
गुणः । नन्वायुष्यजीवनयोरेकार्थत्वादेकतरोपादानमेव
मुक्तम् । मैवम् । एतयोर्भिन्नार्थत्वात् । तथा हि ।
आयुष्यः स उच्यते । योऽपरिमितायुषो हितोऽधिका-
णो हितश्चात् । तथा च मुनिः । तेनाऽऽयुरमितं
म इति । यत्त्वायुषो नियतरूपस्य तामेव मर्यादाम-
वज्ञाति स जीवयतीति जीवन उच्यते । तदनयोः
एव भेदः । तथा जीवनमोजस्यमित्यभिन्नार्थौ
स्त्वेतयोर्द्वयोरपीह यदुपादानं तदोजसो द्विविधाया
पि वृद्धेः कारकोऽयमिति प्रतिपादयितुम् । तथा च
पुरो रसो रुचिरादिक्रमेणौजसो वृद्धिकरः सामान्या-
शेषाच्च । यथा क्षीरं धातुवर्धनमुक्तं वृष्यं च । तत्र धातु-
नत्वेनैव वृष्यत्वस्योक्तत्वाद्वृष्यशब्दोपादानं यत्तद-
नि वृष्यरूपाण्यात्मगुणादीनि तेभ्यः सकाशाद्विशो-
भाव्येव वृद्धिकरमिति द्योतयितुं कृतमिति । कुरुते
॥दि । मधुरो रसोऽत्युपयोगेनाऽतिसेवया भेदःश्ले-
त्वात्यरोगान्करोति । कास्तानित्याह । स्थौल्या-
त्तन् ॥ १० ॥

स०—मधुरो रस उपयुक्तः कुरुते आजन्मसा-
त् जन्मप्रभृतिसात्म्यात् धातूनां रसादीनां
कं बलं कुरुते प्रकृष्टतया शक्त्या
बलं जनयेत् । स च बालानां वृद्धानां क्षत-
ानां वर्णस्य केशानामिन्द्रियाणामोजसश्च
स्तो हितः । बृंहयतीति बृंहणः । कण्ठे स्वरे
। कण्ठ्यः स्वर्यः । स्तन्यकृत् स्तन्यं क्षीरं सन्धी-
त्रणास्थिभग्नानामेकीकरणम् । आयुषि—हित-
प्यम् । जीवनमोजस्यं स्निग्धगुणयोगात् ।
धः पित्तानिलं हन्ति विषं च हन्ति । स

चात्युपयोगेनोपयुज्यमानो भेदःश्लेष्मजान् भेदः—
श्लेष्मोद्भवान् व्याधीन् स्थौल्यादिकान् कुरुते ।
संन्यासो मदात्यये वक्ष्यमाणः ॥ १० ॥

हे०—मधुररसस्य कर्माह—आजन्मसात्म्यात्कुरुते निद-
पाधिकसात्म्यादित्यर्थः । प्रबलमितररसकृतेभ्यो बलेभ्यः ।
बलं देहधारणसामर्थ्यं, बालादीनां प्रशस्तो हितः । स्तन्यं
स्त्रीक्षीरं, संधानं भग्नानां श्लेषः, आयुष्यः आयुर्वृद्धिकरः,
जीवनः मूर्च्छाहरः । अतिमात्रशीलितस्य मधुरस्य कर्माह—
स्थौल्यादयो भेदःश्लेष्मजानामुपकरणं, संन्यासो मदात्यय-
निदाने वक्ष्यमाणः ॥ १० ॥

अम्लोऽग्निदीप्तिकृत्स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ।
उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनो भेदनो लघुः ॥
करोति कफपित्तास्रं मूढवातानुलोमनः ।
सोऽत्यभ्यस्तस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमम्
कण्डुपाण्डुत्ववीसर्पशोफविस्फोटतृडज्वरान् ११ ॥

स०—अम्लो रसोऽग्निदीप्तिकृत्त्वादियुतः । तथा
कफपित्तास्रं करोति । मूढमननुलोमं वातमनुलोम-
यतीति मूढवातानुलोमनः । सोऽम्लो रसोऽतिसेवितो
देहशैथिल्यं तिमिरादींश्च कुर्यात् ॥ ११ ॥

प०—अम्लो रस उपयुक्तोऽग्निदीप्तिकृत् स्निग्धश्च ।
हृद्यो—हृदयप्रियः । पाचयतीति पाचनः उष्णवीर्यः ।
हिमस्पर्शः स्पर्शो शीतः । प्रीणयतीति प्रीणनः ।
हेदयतीति क्लेदनः । लघुः पित्तकफास्रं करोति ।
मूढं बद्धमार्गं वातमनुलोमयति मूढवातानुलोमनः ।
अभ्यस्तः सेवितः । तनोर्देहस्य शैथिल्यं जनयति ।
कण्डुवादींश्च गदान् कुर्यात् ॥ ११ ॥

हे०—अम्लस्य कर्माण्याह—हृद्यो हृदयप्रियः, रोचनो
जिह्वायाः अतिप्रयुक्तस्याम्लस्य कर्माण्याह—स इति । पाण्डुत्वं
पाण्डुरोगः ॥ ११ ॥

लवणः स्तंभसंघातबंधविध्मापनोऽग्निकृत् ।
स्नेहनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्छेदभेदकृत् ॥
सोऽतियुक्तोऽस्त्रपवनं खलति पलितं वलिम् ॥
तृडकुष्ठविषवीसर्पान् जनयेत्क्षपयेद्भलम् ॥ १२ ॥

स०—लवणो रसः स्तंभादिविध्मापनो वह्निकृत्त्वा-
दियुतश्च । सोऽत्यभ्यस्तो वातरक्तादीन् जनयेत् ।
बलं प्राणं क्षपयेत् ॥ १२ ॥

प०—लवणो रस उपयुक्तः स्तम्भविध्मापनः । सङ्घातविध्मापनः बन्धविध्मापनश्च । स्तम्भः शकृ-
दादीनां सङ्घातोऽन्नादीनां बन्धः । स्रोतसां तद्वि-
ध्मापनः । अग्निं करोतीत्यग्निकृत् । स्नेहयतीति स्ने-
हनः । स्वेदयतीति स्वेदनः । तीक्ष्णो मन्दः । रोच-
यतीति रोचनः । छेदं द्विधाकरणं च करोति । स
चात्युपयोगेन वातरक्तादीन् करोति । खलतिः
स्खलनम्, पलितं श्वेतरोमत्वम्, बलित्वं त्वक्-
सङ्कोचं, तृपाकुष्ठादीन् जनयेत् । बलं क्षपयेत् ॥ ११ ॥

हे०—लवणस्य कर्माण्याह—स्तम्भादीनां विध्मापनो
नाशनः । स्तम्भो निष्क्रियत्वं, संघातः काठिन्यं, बन्धः
स्रोतरोधः, छेदो वलयसांसादेः, मेदः पक्वशोफादेः,
अत्युपयुक्तस्य लवणस्य कर्माण्याह—अस्त्रपवनं वातशोणितं,
खलतिपलिते कपालरोगी, बलिः शैथिल्यकृत् त्वक्संकोचः,
विपजननं विप्रातिवृद्धिः ॥ १२ ॥

तिक्तः स्वयमरोचिष्णुरसार्चं कृमिवृद्धविषम् ।
कुष्ठमूर्च्छाज्वरोत्कृष्टशदाहपित्तकफान् जयेत् ।
क्लृदमेदोवसामज्जशकृन्मूत्रोपशोषणः ।
लघुमध्यो हिमो रूक्षः स्तन्यकंठविशोधनः ।
धातुक्षयाऽनिलव्याधीनतियोगात्करोति सः १३

स०—तिक्तो रसः स्वयं मुखस्थाऽरोचनशीलोऽरु-
ध्यादीन् जयेत् । अरुचिराहारद्रव्यविषयेऽनमिलाषः ।
क्लृदादीनामुपशोषणः । तथा लघ्वादिगुणयुक्तः ।
शोऽतिसेवितो धातुक्षयादीन् कुरुते ॥ १३ ॥

प०—तिक्तः—मेध्यः प्रज्ञाजनकः । हिमः शीतवर्धः ।
स्तन्यं कण्ठं च शोधयति । सोऽतियोगादतीव
त्रेचनात्तातूनां रसादीनां क्षयं वातव्याधीन् वातरो-
गांश्च करोति ॥ १३ ॥

हे०—तिक्तस्य कर्माह—तिक्त इति । स्वयम्—अरोचिष्णुः
वर्धनं न रोचते अन्यस्य त्वरार्चं जयेत्, कृम्यार्दाश्च ।
ज्ञानामुपशोषणः, स्तन्यशोधनः, स्तन्यदुष्टिहरः, कंठ-
वशोधनः कंठरोधहरः, अत्युपयुक्तस्य तिक्तस्य कर्माण्याह—
धातुक्षयमिति । चलव्याधीन् वातव्याधीन् ॥ १३ ॥

तदुर्गलामयोददकुष्ठालसकशोफजित् ।
णावसादनः स्नेहमेदःक्लृदोपशोषणः ।

१ अत्र “चलव्याधीन्” इति पाठा० ।

दीपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽन्नस्य शोषणः
छिनत्ति बन्धान् स्रोतांसि विवृणोति कफापहः
कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्कबलक्षयम् ।
मूर्च्छामाकुञ्चनं कंठं कटिपृष्ठादिषु व्यथाम् १४

स०—कटुर्गलामयादीन् जयति । व्रणस्याऽवसा-
दनो रोहणः स्नेहादिविशोषणो दीपनत्वादिगुणयुक्तश्च
अन्नं शोषयति विदहति । अन्नशोषणत्वाच्छिनत्ति
बन्धान् । स्रोतांसि विवृणोति प्रसारयति । कफघ्नश्च ।
सोऽतिनिषेवितस्तृष्णादीन् करोति ॥ १४ ॥

प०—कटुको रसो गलामयादीन् हन्ति जयति ।
गलामयान् गलरोगान् । उरोऽभिष्यन्दः उदरदः ।
केषांचिच्छीतवेपथुः । अन्ये पुनराहुः—“शीतपानी-
यसंस्पर्शाच्छीतकाले विशेषतः । सरागकण्डूशो-
फश्च उदरदः सकफोद्भवः ॥” अलसक आमविकारः ।
शोधयतीति शोधनः । अन्नस्य शोषणः अन्नं शोष-
यति हिनस्ति । बन्धान् छिनत्ति । तैक्षण्यात् सान्धि-
बन्धानां शैथिल्यं करोति । स्रोतांसि विवृणोति
विकाशयति । कफापहः श्लेष्माणं क्षपयति ।
सोऽतियोगेन निषेवितः तृष्णां मूर्च्छा मोहमाकुञ्चनं
सङ्कोचनं कटिपृष्ठादिषु व्यथां तीव्रां शूलदिकां
कुरुते । आदिग्रहणाद्वस्तिपादपादाश्रमभृतिष्वपि
ग्रहणम् ॥ १४ ॥

हे०—कटुकस्य कर्माण्याह—कटुरिति । उदरदस्त्रिधा ।
स चोक्त आयुर्वेदप्रकाशे—“उदरद उक्तो वक्षोऽभिष्यं-
दोऽन्यैः शीतवेपथुः । शीतांबुस्पर्शजः शोफो रागकण्डू-
युतः परैः” इति । अलसकः आमविकारः, व्रणावसादनः
व्रणोत्सेधहरः, स्नेहादीनामुपशोषणः नाशनः । अन्नस्य
अदनीयत्वं नाशयति । छिनत्ति बन्धान् संधीन् । स्रोतांसि
विवृणोति प्रसारयति । अत्युपयुक्तस्य कटुकस्य कर्माण्याह—
शुक्कबलयोः क्षयः, आकुञ्चनं शिरादिसंकोचः ॥ १४ ॥

कषायः पित्तकफहा गुरुरस्त्रविशोधनः ।
पीडनो रोपणः शीतः क्लृदमेदोविशोषणः ।
आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽतित्वक्प्रसादनः ।
करोति शीलितः सोऽतिविष्टभाध्मानहृद्रुजः ।
तृट्काश्यपौरुषभ्रंशस्रोतरोधमलग्रहान् १५ ॥

स०—कषायः पित्तकफघ्नो गुरुत्वादियुतोऽतिशयेन त्वक्प्रसादनश्च । सोऽत्युपयुक्तो विष्टम्भादीन्करोति ॥ १९ ॥

प०—कषायो रसः पित्तकफहा गुरुश्च । अलं रक्तं शोधयति । पीडनः पिटिकादीन् पीडयति । रोपणः व्रणानाम् । शीतः शीतवीर्यः । क्लेदमेदसी शोषयति । आमं संस्तम्भयति । ग्राही पुरीषं बध्नाति । अतिरुक्षश्च । त्वक्प्रसादनः त्वक्स्ववर्णकारी त्वच्यः । सोऽतिशीलितोऽतिविष्टम्भादीन् करोति पौरुषभ्रंशः शुक्रोपघातः । मलग्रहो विण्मूत्रसङ्ग्रहः ॥ १५ ॥

हे०—कषायस्य कर्मण्याह—अस्त्रविशोधनो रक्तदुष्टिहरः, पीडनो व्रणानामाचूषणः, आमसंस्तम्भनः आमदाषाणां पाकप्रतिबन्धकरः, ग्राही—स्तम्भनः, अतिरुक्षप्रसादनस्त्वचमतिनिर्मलं करोति । अत्युपयुक्तस्य कषायस्य कर्मण्याह—करोतीति । पौरुषभ्रंशः शुक्रहानिः ॥ १५ ॥

अथ मधुरादिस्कन्धानिर्दिशति—

घृतहेमगुडाक्षोडमोचचोचपरुषकम् ।
अभीरुवीरापनसराजादनबलात्रयम् ॥
मेदे चतस्रः पार्णिन्यो जीवन्ती जीवकर्षभौ ।
मधूकं मधुकं बिंबी विदारी श्रावणीयुगम् ॥
क्षीरशुक्ला तुगाक्षीरी क्षीरिण्यौ काश्मरी सहे ।
क्षीरेक्षुगोक्षुरक्षौद्रद्राक्षादिर्मधुरो गणः ॥ १६ ॥

स०—हेम कांचनम् । राजादनं चापप्रियम् । बलात्रयं बलाऽतिबलानागबलेति । मेदा महामेदेति मेदाद्वयम् । चतस्र इति । शालिपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी च । मधूकं मधूकपुष्पम् । मधुकं मधुयष्टी । बिंबी गोल्हा । श्रावणीयुगं श्रावणी महाश्रावणी च । क्षीरिणी कांचनक्षीरी । काश्मरी गंभारी । सहे महासहा क्षुद्रसहा च । आदिशब्देन नृपपंचमूलं मेदोमज्जतैलं मधुरदाडिमपुष्करबीजशृंगाटकाश्वगन्धाश्वदंष्ट्रामृणालकशेरुकसिंचितिकाखर्जूरीतालमस्तकादीनि गृह्यन्ते ॥ १६ ॥

प०—मधुरादिगणानाह—घृतादिर्द्राक्षापर्यन्तो गणो मधुरो मधुरद्रव्यस्कन्ध इत्यर्थः । तत्र हेम सुवर्णम् ।

मोचं—कदलीफलम् । चोचं—नालिकेरम् । अभीरुशतावरी । वीरा—काकोली । राजादनं—चापप्रिय बलात्रयं—बलाऽतिबला नामबला । मेदा—महामेदेति चतस्रः पार्णिन्यः—शालिपर्णी, पृश्निपर्णी, मुद्गपर्णी, माषपर्णी । मधूकपुष्पं मधूकं मधुयष्टी । बिम्बविदारी—क्षीरविदारी । श्रावणीयुगं—श्रावणी, महाश्रावणी । क्षीरशुक्ला—तवक्षीरी । तुगाक्षी वंशरोचना । क्षीरिणी । सहे हे—क्षुद्रसहा, महासहा ॥ १६ ॥

हे०—अथ रसस्कन्धाः । तत्र मधुरस्कन्धमाह—घृतमगुडेति । हेम सुवर्णम्, अभीरुः शतावरी, वीराकोली, राजादनश्चाराः, बलात्रयं बलातिबला नाम च । मेदे—मेदा, महामेदा च । चतस्रः पार्णिन्यः—शालिपर्णी, पृश्निपर्णी, मुद्गपर्णी, माषपर्णी । श्रावणीयुगं श्रावणी महाश्रावणी । श्रावणी मुंजी, क्षीरशुक्ला क्षीरविदारी तुगाक्षीरी वंशरोचना, क्षीरिणी क्षीरकाकोली, दुग्धि च । काश्मरी गंभारी, सहे—तरणीद्वयम्, आदिशब्दखर्जूरतैलमेदोमज्जसिंचितिकापियालखर्जूरीतालमस्तकमलकीमधूलिकाऽऽत्मगुणान्धवातिच्छत्रार्थप्रोक्तप्यगंधाणालिकापुष्करबीजशृंगाटककसेकप्रपौडरीककतकानि पंचमूलं च संग्रहोक्तानि ॥ १६ ॥

इदानीमम्लस्कन्धमाह—

अम्लो धात्रीफलाम्लीकामातुलंगाम्लवंतसम
दाडिमं रजतं तक्रं चुक्रं पालेवतं दाधि ।
आम्रमात्रातकं भव्यं कपित्थं करमर्दकम् ॥ १७ ॥

स०—धात्रीफलमामलकम् । रजतं रौप्यम् । शुक्तम् । उपलक्षणं चेदम् । संग्रहोक्तान्यन्यान् कोशाश्लकुचकुवलयकोलबदरैरावतप्राचीनामलकमधान्याम्लादीनीहैव बोध्यानि ॥ १७ ॥

प०—अम्लादिगणानाह—धात्र्यादिकरमर्दपर्यन्तमम्लो गणोऽम्लद्रव्यस्कन्धः । धात्रीफलमामलकम् । अम्लीका—आविली, चुक्रिका चूचमातुलङ्गं बीजपूरम् । रजतं—रौप्यम् । तत्र दाधित् । चुक्रं—शुक्ते । पालेवतं—चोचा, दाडिमम्लवेतसः, आम्रश्चूतः सहकारः, कपित्थम्, करमर्दकम् (करोंदा) ॥ १७ ॥

हे०—अम्लस्कंधमाह—अम्लिका—चिंचा, रजतं रूप्यं, चुक्रं शुक्तम् । संग्रहे तु कोशाम्लवृक्षांस्कुवल्लकुचपालेवतदंतशठधधन्वनकोलबदरपेरावतप्राचीनामलकतिलकंटकमस्तुधान्याम्लमद्यानीति ॥ १७ ॥

अथ लवणस्कन्धमाह—

वरं सौवर्चलं कृष्णं विडं सामुद्रमौद्गिदम् ।
रोमकं पांसुजं शीसं क्षारश्च लवणो गणः १८॥

स०—वरं सैधवं लवणश्रेष्ठत्वात् । क्षारः स्वर्जिकादिः ॥ १८ ॥

प०—वरादिक्षारपर्यन्तो लवणो गणः । वरं सैधवं लवणम् । सौवर्चलं—रुचकम् । कृष्णं काललवणम् । विडं कृत्रिमं ज्ञेयम् । पृथिवीभवमौद्गिदम् । शीसं नागम् । क्षाराश्च स्वर्जिकासाजक्षारयवक्षारप्रभृतयः ॥ १८ ॥

हे०—लवणस्कंधमाह—वरं सैधवं, कृष्णं कृष्णलवणं, शीसं धातुभेदः ॥ १८ ॥

तिक्तस्कन्धं वक्ति—

तिक्तः पटोली त्रायंती वालकोशीरचंदनम् ।
भूनिबनिबकटुकातगरागुरुवत्सकम् ॥
नक्तमालद्विरजनीमुस्तमूर्वारुषकम् ।
पाठापामार्गकांस्यायोगुडूचीधन्वयासकम् ॥
पंचमूलं महद्वाय्यौ विशालाऽतिविषा वचा १९

स०—नक्तमालः करंजः । कांस्थं लोहभेदः । अयो लोहम् ॥ १९ ॥

प०—पटोलीदिवचापर्यन्तस्तित्तो गणः । भूनिम्बः किरातः, तिक्तः । नक्तमालः—करंजः । द्विरजनी—हरिद्रा, पिण्डहरिद्रा । आटरुषकः—वासकः । पाठा—मदनफलम् । कांस्थं लोहभेदः । अयः कृष्णलोहम् । धन्वयासो—यवासकः । महत् पञ्चमूलम् । बिल्वकाशमयैत्यादि । व्याघ्र्यौ बृहती कण्टकारिकेति ॥ १९ ॥

हे०—तिक्तस्कंधमाह—वत्सकः कटुजः, नक्तमालः करंजः, द्विरजनी हरिद्राद्वयं, कांस्यायसी धातुविशेषी, धन्वयासको दुरालभा, महत्पञ्चमूलं बिल्वादि, व्याघ्र्यौ

क्षुद्रा, बृहती च । विशाला इंद्रवारुणी । संग्रहे तु नलदकृतमालमुषवीज्योतिष्मतीवरुणाऽजशृंगीत्रायमाणाकटुकाकिराततिक्तकरवीरविकंकतार्ककाकमाचीवैजयंतीवेतससप्तपर्णसुमनःसोमवल्कमदनफलयानि पटोलादिशाकवर्गा इति ॥ १९ ॥

कटुस्कन्धमाह—

कटुको हिं गुमरिचकृमिजित्पंचकोलकम् ।
कुठेराद्या हरितकाः पित्तं मूत्रमरुष्करम् २० ॥

स०—पित्तं मूत्रं लागादीनाम् । उपलक्षणं चेदम् । अन्यानि संग्रहोक्तानि च मनःशिलासर्षपकुश्यादीनि बोध्यानि ॥ २० ॥

प०—हिङ्गुवादिररुष्करपर्यन्तोऽयं गणः कटुकस्कन्धः । कृमिजित् विडंगम् । पञ्चकोलं “पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरः” कुठेराद्या हरितकाः कुठेरप्रभृतयो हरितकवर्गपठिताः कुठेरशिशुसुरसा इत्यादयः । पित्तं प्राणिनां मृगपक्षिप्रभृतीनां सम्बन्धि । मूत्रं गोजाविमहिषीनां सम्बन्धि अर्घ्वविधमरुष्करं भस्मातकम् ॥ २० ॥

हे०—कटुकस्कंधमाह—कृमिजिद्विडंगम् । कुठेराशिशुसुरसेत्यादिवर्गोक्ताः हरितकाः । मांसाशिनां प्रसिद्धो मृगावयवभेदः पित्तम् । अरुष्कारो भस्मातकम् । संग्रहे तु तेजोवतीहस्तपिप्पलीमूलकसर्षपलक्ष्मणपलांडुकरंजमनःशिलाऽऽलदेवदारुकुष्ठैलासुरसचोरकरेणुका इति ॥ २० ॥

कषायस्कन्धमाह—

वर्गः कषायः पथ्याऽक्षं शिरीषः खदिरो मधु ।
कदंबोदुंबरं मुक्ताप्रवालांजनगैरिकम् ।

बालं कपित्थं खर्जूरं विसपद्मोत्पलादि च २१॥

स०—आदिशब्देन प्रियंगुरोध्रकटुंगादीनि गृह्यन्ते २१

प०—पथ्यादिरुत्पलपर्यन्तो वर्गोऽयं कषायः । द्रव्यस्कन्धः । पथ्या—हरीतकी । अक्षं—विभीतकम् । मधु—माक्षिकम् । उदुम्बरं—कृमिफलम् । मुक्ता—मुक्ताफलम् । प्रवालं—विद्रुमम् । अंजनं—स्रोतोऽंजनम् । गैरिकं—सुवर्णगैरिकम् । बालं कपित्थं खर्जूरम्—आमं कपित्थम्, तरुणखर्जूरम् ॥ २१ ॥

हे०—कषायस्कंधमाह—पथ्या हरीतकी, अक्षो विभीतकः, मुक्ता मुक्ताफलं, प्रवालं विद्रुमम् । बालमिति कपित्थखर्जूरं

रसोर्विषेणम् । संग्रहे तु प्रियम्बनतारोध्रकट्वंगकटफल-
धन्वनपवभावीफलघातकीपुष्पपद्मापद्मकनागकेसरकुमुद-
तुषारिदुक्तजम्बामल्लक्षवटकविककतजम्बाम्रास्थश्चत्थमोचर
ससर्गनामोमवल्कसप्तपर्णस्वन्दनासनसहकीशालतालपिया-
हिल्यानुकपरिषेणजिगिणीवदरीकदारारेमेदकाशकसेखं-
शादमनकाशोकशिशपपलाशशमीशणशंखनाभिपशृंगीव-
रणरक्तजकसजम्बुजुनाजकर्णवरणकमृणालप्रभृतीति । मधु-
रसकंधोक्त आदिशब्दोऽम्लादिस्कंधेऽयनुवर्तते । तेन अनु-
क्तान्यपि स्वयमुद्घाति ॥ २१ ॥

इदानीमेषां गुणनिरूपणं करोति-

मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवाहते ।
मुद्राद्राधूमतः क्षौद्रात्सिताया जांगलामिषात् २२

स०-प्रायेण मधुरं द्रव्यं कफकृद्भवति शाल्यादी-
न्पुराणान् वर्जयित्वा । प्रायोग्रहणं तैलमकुष्टादीनां
व्यभिचारदर्शनात् । एवमुत्तरत्रापि प्रायोग्रहणस्य प्रयो-
जनं वेद्यम् ॥ २२ ॥

प०-सिताया जाङ्गलामिषान् मधुरं यद्यद् द्र-
व्यादि पुनं तत्सर्वं प्रायो बाहुल्येन श्लेष्मलं कफ-
कोपि । पुराणशालियवमुद्राधूमक्षौद्रशर्कराजाङ्ग-
लमांसादित्येतानि वर्जयित्वा, अन्यतमं मधुरं
श्लेष्मलम् ॥ २२ ॥

हे०-अथ सामान्योक्तसकर्मपवादः । तत्र मधुर-
स्याह-जीर्णशाल्यादिभ्य ऋते विना मधुरं श्लेष्मलं, जी-
र्णादिभिः शाल्यादीनां चतुर्णां विशेषणम् । जीर्णास्त्वत्सरो-
विताव । मित्ता शर्करा, प्रायोग्रहणात् जीर्णशाल्यादीनां
व्यभिचारदर्शनात् तैलादीनामप्यश्लेष्मलत्वात् । एवमम्ला-
दिभ्योऽपि वाच्यम् ॥ २२ ॥

प्रायोऽम्लं पित्तजननं दाडिमामलकाहते ।
अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्यत्र सैन्धवात् २३ ॥

स०-अम्लं द्रव्यं प्रायः पित्तकृदाडिमामलके हित्वा ।
लवणं द्रव्यं प्रायश्चक्षुषोऽपथ्यं सैन्धवं वर्जयित्वा ॥ २३ ॥

प०-तद्वर्जयित्वाऽन्यदम्लं पित्तकारि प्रायो बाहु-
ल्येन सर्वं लवणद्रव्यमचक्षुष्यं चक्षुषोऽपथ्यम् ।
सैन्धवादित्यत्र सैन्धवं लवणं वर्जयित्वा । तस्माह-
वणं सैन्धवं चक्षुष्यमित्यर्थादुक्तम् ॥ २३ ॥

हे०-अम्लरसपवादमाह-प्रायोऽम्लमिति । लवण-
स्यापवादमाह-अपथ्यमिति ॥ २३ ॥

तिक्तं कटु च भूयिष्ठमवृष्यं वातकोपनम् ।
ऋतेऽमृतापटोलीभ्यां शुंठीकृष्णारसोनतः २४

स०-तिक्तं द्रव्यं कटु च प्रायेणावृष्यं वातकृ-
द्गुड्यादीन् हित्वा ॥ २४ ॥

प०-तिक्तं द्रव्यं तथा कटुकं च सर्वं भूयि-
बाहुल्येन अवृष्यं न शुक्रकारि । वातकोपनं वा-
कोपि ऋतेऽन्यत्रामृतापटोलीभ्याम् । तद्वत्तिक्ता-
द्रव्याणां मध्ये द्रव्यद्वयं वर्जयित्वा, कटुकं पुन-
शुंठीकृष्णारसोनतः ऋते तानि त्रीणि द्रव्या-
वर्जयित्वा, अन्यद् द्रव्यमपथ्यं वातकोपनम् । ते
पञ्चसु न वृष्यत्वं वातघ्नत्वं नास्ति । अमृता-गुडूची
कृष्णा-पिप्पली । रसोनो-लशुनः ॥ २४ ॥

हे०-तिक्तकटुकयोरपवादः । अमृतापटोलीभ-
विना तिक्तमवृष्यं वातघ्नं च । तद्वत् शुंठ्यादीन् वि-
कटुकम् ॥ २४ ॥

कषायं प्रायशः शीतं स्तम्भनं चाऽभयामृते २५

स०-कषायं द्रव्यं प्रायेण शीतवीर्यं स्तम्भ-
नं च भवति हरीतकीं वर्जयित्वा ॥ २५ ॥

प०-कषायं द्रव्यं शिरीषादि सर्वं प्रायशो भूयि-
शीतं शतिवीर्यं स्तम्भनं च शकृदादि स्तम्भयति
अभयां विना-हरीतकीं वर्जयित्वा । सा पुनर-
णवीर्या सरा च ॥ २५ ॥

हे०-कषायस्यापवादमाह-कषायमिति । अभय-
हरीतकी ॥ २५ ॥

रसाः कटुम्ललवणा वीर्येणोष्णा यथोत्तरम् ।
तिक्तः कषायो मधुरस्तद्वदेव च शीतलाः २६ ।

स०-कटुम्ललवणा रसा यथोत्तरमुष्णवीर्याः । कटु-
रुष्णः । अम्ल उष्णतरः । लवण उष्णतमः । एवमु-
त्तरत्रापि यथोत्तरत्वं योज्यम् । तिक्तादयश्च तद्वदेव
यथोत्तरं शीतवीर्याः । तेन तिक्तः शीतवीर्यः
कषायः शीतवीर्यतरः । मधुरः शीतवीर्यतम इति
स्थितम् ॥ २६ ॥

प०-कटुम्ललवणा रसा उत्तरमतिक्रम्य यथोत्तर-
मुष्णा उष्णवीर्याः । कटुक उष्णः । अम्ल उष्णतरः ।
लवण उष्णतमः । तिक्तकषायमधुरा रसास्तद्वदेव यथो-

तरमेव शीतलाः शीतवीर्याः। तिक्तः शीतः। कषायः
शीततरः। मधुरः शीततमः ॥ २६ ॥

हे०—अथ रसानां गुणतारतम्यं, तत्र वीर्यतारतम्यमाह-
कटुको रस उष्णवीर्यभूतोऽम्लस्ततोऽपि लवणः। तिक्तो रसः
शीतवीर्यस्ततः कषायस्ततोऽपि मधुरः। तद्वदेवेति। वीर्येण
यथोत्तरं च ॥ २६ ॥

तेक्तः कटुः कषायश्च रुक्षा बद्धमलास्तथा २७

स०—तिक्तकटुकषाया रुक्षा विष्टंभकृतश्च। तथेति।
। योत्तरमित्यर्थः ॥ २७ ॥

प०—तिक्तकटुकषायरसा रुक्षाः, बद्धमला बद्ध-
। प्रीषास्तथेति यथोत्तरमेव। तिक्तो, रुक्षो, बद्धम-
श्च। कटुको रुक्षतरः, बद्धमलतरः। कषायो रुक्ष-
मो, बद्धमलतमश्च ॥ २७ ॥

हे०—तिक्तो रुक्षो बद्धमलश्च। ततः कटुस्ततोऽपि
ज्यायः ॥ २७ ॥

ट्वम्लमधुराः स्निग्धाः सृष्टविष्मूत्रमारुताः २८

स०—पट्टादयः स्निग्धा निःसारितविष्मूत्रवाताश्च।
। येत्यत्राऽपि वर्तते ॥ २८ ॥

प०—पटुर्लवणो रसः। लवणाम्लमधुरा रसा
सृष्टविष्मूत्राः। सृजन्ति बहिःक्षिपन्ति विष्मूत्रमारु-
। न शक्नुन्मूत्रवातान्। यथोत्तरमेवात्र वर्तते। लवणः
स्निग्धः सृष्टविष्मूत्रमारुतश्च। अम्लः स्निग्धतरः, सृष्ट-
विष्मूत्रमारुततरः। मधुरो। स्निग्धतमः, सृष्टविष्मूत्र-
मारुततमश्च ॥ २८ ॥

हे०—लवणः स्निग्धः, सृष्टमलश्च ततोऽम्लस्ततोऽपि
धुरः ॥ २८ ॥

टोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः २९ ॥

स०—लवणात्कषायो गुरुतरः। कषायान्मधुरः
रमं गुरुः। अतिशयेन गुरुरित्यर्थः ॥ २९ ॥

प०—पटोर्लवणात् कषायो रसो गुरुः। तस्मात्क-
षायान्मधुरो रसः परमतिशयेन गुरुः ॥ २९ ॥

हे०—लवणो गुरुस्ततः कषायस्ततोऽपि मधुरः ॥ २९ ॥

धुरम्लः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः ३०

स०—अम्लो लघुस्तस्मादम्लात् कटुर्लघुतरस्तस्मा-
। कटोस्तिक्तो लघुतमः ॥ ३० ॥

प०—लवणादम्लमधुरौ कार्यौ स्यातां यथाक्रमम्।
। योर्निरनुबन्धस्य पाकशान्तिप्रसिद्धये। प्राक् तिक्तो

मधुरः पश्चात् कषायोऽन्ते विधीयते। तैः पित्तं
शममभ्येति। पक्वाच्छीकृतः पिण्डितः कटुकः प्राकृत-
स्तिक्तकषायोऽन्ते विधीयते। तैः श्लेष्मा शममभ्येति।
पक्वाच्छीकृतः पिण्डितः। अम्लो रसो लघुस्तस्माद-
म्लात् कटुको रसो लघुः। कटुकादपि तिक्तरसो
लघुः ॥ ३० ॥

हे०—अम्लो लघुस्ततोऽपि कटुकस्ततोऽपि तिक्तकः। अत्रापि
प्राय इत्थनुवर्तते। तेनाम्लस्याभ्यामलकस्य शीतवीर्यत्वमि-
त्यादि स्वयमूह्यम् अतएव मधुराम्ललवणाः स्निग्धा गुरुवश्च।
कटुतिक्तकषायरुक्षा लघवश्चेति सुश्रुतोक्तमम्लस्य गुरुत्वं,
कषायस्य लघुत्वमप्युपपन्नम् ॥ ३० ॥

इदानीं रसानामाधारद्वारेण संयोगान् कल्पनां च
विभज्नाह—

संयोगाः सप्तपंचाशत्कल्पना तु त्रिषष्टिधा ॥

रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यते ३१ ॥

स०—वक्ष्यमाणया रीत्या रसानां योगाः सप्तपंचा-
शद्विभज्येत इति वचनविपरिणामेन संबन्धः। कल्पना
पुनरेषां त्रिषष्टिधा विभज्यते कथं कृत्वा कल्पना विभ-
ज्यते। यथास्थूलं स्थूलानतिक्रमेण व्यक्तरसास्वादानु-
रूपतया न पुनर्यथासूक्ष्मम्। तथाहि। रसानुरसकल्प-
नया तरतमयोर्वेशाच्च रसानां कल्पना क्रियमाणाऽऽन-
त्यमुपैति। तस्माद्यथास्थूलं रसानां कल्पना त्रिषष्टिधा
विभज्यते। तथा यौगिकत्वेन शरीरोपयोग्य-
त्वेन ॥ ३१ ॥

प०—रसानां भेदाः—साधारणद्रव्याणां संयोगाः
सप्तपञ्चाशत् वक्ष्यमाणतया रीत्या विभज्यन्ते।
पृथक् क्रियन्ते भिद्यन्ते। कल्पना तु त्रिषष्टिधा।
विभज्यत इति सम्बन्धः। कथं कृत्वा रसानां
कल्पनाः त्रिषष्टिधा विभज्यन्ते। यथास्थूलम्।
स्थूलमपेक्ष्य स्थूलानतिक्रमेण व्यक्तरसस्वादानुभव-
रूपतया न पुनर्यथासूक्ष्मं कृत्वा रसानुरसतारतम्या-
दिभेदेन रसभेदा इति यावत् ॥ ३१ ॥

हे०—रसानां संयोगकल्पनयोर्विभागं प्रतिजानीते-
रसानां संयोगाः सप्तपंचाशद्वन्ति। कल्पना तु त्रिषष्टि-
धा भवति। तदुभयमपि विभज्यते विभागेन कथ्यते। कथं
यथास्थूलं सूक्ष्माणां संयोगानां रसानुरसभेदेनानंतत्वात्।
केन हेतुना विभज्यते। यौगिकत्वेन। यतस्तदुभयं यौगिकं

स्नेहविचारणादिपुण्याभिः, अतो विभज्यते संयोगान् विभजति ॥ ३१ ॥

इदानीं रससंयोगानां व्याख्यानं विभक्तिकामाह—
एकैकहीनांस्तान्पंच पंच यांति रसा द्विके ।
त्रिके स्वादुर्दशाम्लः षट् त्रीन्पटुस्तिक्त एककम् ।
चतुष्केषु दश स्वादुश्चतुरोऽम्लः पटुः सकृत् ।
पंचकेष्वेकमेवाम्लो मधुरः पंच सेवते ।
द्रव्यमेकं षडास्वादमसंयुक्ताश्च षड्रसाः ३२ ॥

स०—द्विके परिमाणे रसाधारद्रव्यसंबन्धिनि संयोगे पंच रसा मधुराम्ललवणतिक्तकटुकास्तान् पंचाम्ललवणतिक्तकटुकषायान् यांति संयुज्यते । किंभूतानेकैकेन हीना विनाकृता एकैकहीनास्तान् । येनैकेन युक्ताः तद्वियुक्तानित्यर्थः । अत्र पंचानां रसानां पर्यायेण प्रत्येकैकैकहीनानां च शक्तिमत्त्वेनैककर्तृत्वेन च संबन्धो वेद्यः । अत एव चतुर्द्विके पंचदशप्रकाराविति यद्वक्ष्यति तदुपपन्नम् । एवं मधुरोऽम्लादीनाम्लो लवणादीन् लवणस्तिकादींस्तिक्तः कटुकषायौ कटुकषायं यातीति स्थितम् । द्विक इति द्वौ परिमाणस्य संयोगस्य । संख्यायाः संज्ञेत्यादिपरिमाणानुवृत्तेः परिमाणार्थं संख्यायाः अतिशदंतायाः कनिति कन् । एवं त्रिकादिषु वक्ष्यमाणेषु लक्षणं योज्यम् । द्विरसद्रव्यसंयोगे पंचदश भेदा भवन्ति । यथा मधुरोऽम्लं याति १ मधुरो लवणं २ मधुरस्तिक्तं ३ मधुरः कटुकं ४ मधुरः कषायम् ५ । अम्लो लवणं याति १ अम्लस्तिक्तम् २ अम्लः कटुकम् ३ अम्लः कषायम् ४ । लवणस्तिक्तं १ लवणः कटुकं २ लवणः कषायम् ३ । तिक्तः कटुकं १ तिक्तः कषायम् २ । कटुः कषायमिति १ । अत्र च मधुरस्य गन्तृत्वमेव न गम्यत्वं हीनत्वयोगाभावात् । कषायस्य गम्यत्वमेव न गन्तृत्वमन्त्यत्वात् । एवं द्विरससंयोगे पंचदश । त्रिके त्रिरसाधारद्रव्यसम्बन्धिनि संयोगे स्वादुर्मधुरो दश संयोगान् याति । यथा । मधुरोऽम्ललवणं १ मधुरोऽम्लतिक्तं २ मधुरोऽम्लकटुकं ३ मधुरोऽम्लकषायम् ४ । स एव मधुरोऽम्लत्यागेन तत्स्थाने लवणयुक्तस्तिकादि-

मिस्त्रिभिः क्रमेणाऽन्वितस्त्रीन् संयोगान् याति । मधुरलवणतिक्तः १ मधुरलवणकटुकः २ मधुरलवणकषायः ३ । स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्तयुक्तः कटुकषायाम्नां क्रमेणान्वितो द्वौ संयोगौ याति । मधुरतिक्तकटुकः १ मधुरतिक्तकषायः २ । स एव तिक्तत्यागेन तत्स्थाने कटुकांन्वित एकं संयोगं याति । मधुरकटुकषायः १ । एवं मधुरो दशसंयोगान् याति । अम्ल इत्यादि । त्रिक इति वर्तते । अम्लः षट् संयोगान् याति । यथा । अम्ललवणतिक्तः १ अम्ललवणकटुकः २ अम्ललवणकषायः ३ । स एवाऽम्लो लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्तान्वितः कटुकषायाम्नां क्रमेण युक्तो द्वौ संयोगौ याति । अम्लतिक्तकटुकः १ अम्लतिक्तकषायः २ । एवं तिक्तत्यागेनैकं संयोगं याति । अम्लकटुकषायः १ । इत्यम्लः षट् । त्रीन् पटुरिति लवणस्तिक्तयुक्तः कटुकषायाम्नां क्रमेणाऽन्वितो द्वौ संयोगौ याति । लवणतिक्तकटुकः १ लवणतिक्तकषायः २ । स एव तिक्तत्यागेनैकं याति । लवणकटुकषायः १ । एवं लवणस्त्रीन् संयोगान् याति । तिक्त एकमेव संयोगं याति । तिक्तकटुकषायः १ । एवं त्रिकसंयोगे विंशतिः । चतुष्केष्वित्यादि । चतुष्करसंयोगेषु स्वादुर्दश संयोगान् याति । तत्र मधुरः साम्लो लवणादिभिः षट् संयोगान् याति । यथा । मधुराम्ललवणतिक्तः १ मधुराम्ललवणकटुकः २ मधुराम्ललवणकषायः ३ मधुराम्लतिक्तकटुकः ४ मधुराम्लतिक्तकषायः ५ मधुराम्लकटुकषायः ६ । स एव मधुरोऽम्लत्यागेन तत्स्थाने लवणान्वितस्त्रीन् संयोगान् याति । मधुरलवणतिक्तकटुकः १ मधुरलवणतिक्तकषायः २ मधुरलवणकटुकषायः ३ । स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्तान्वित एकं संयोगं याति । मधुरतिक्तकटुकषायः १ । एवं चतुष्केषु मधुरो दश संयोगान् याति । चतुरोऽम्ल इत्यादि । चतुष्क इति वर्तते । अम्लः सलवणस्तिकादिमिस्त्रिन् संयोगान् याति । अम्ललवणतिक्तकटुकः १ अम्ललवणतिक्तकषायः २

अम्ललवणकटुककषायः ३ । स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्तान्वित एकं संयोगं याति । अम्लतिक्तकटुककषायः १ । एवं चतुष्केष्वम्लश्चतुरः । पटुः सकृत् । पटुलवणः सकृदेकं भेदं याति । लवणतिक्तकटुकषायः १ । एवं चतुष्केषु पंचदश संयोगभेदाः । पंचकेष्वेकमेवाम्ल इति । पंचकेष्वम्लो रस एकमेव भेदं याति । अम्ललवणतिक्तकटुकषायः १ । मधुरः पंच सेवते । मधुरो रसः पंच संयोगान् सेवते । अम्लत्यागान्मधुरलवणतिक्तकटुकषायः १ लवणत्यागान्मधुराम्लतिक्तकटुकषायः २ तिक्तत्यागान्मधुराम्ललवणकटुकषायः ३ कटुकत्यागान्मधुराम्ललवणतिक्तकषायः ४ कषायत्यागान्मधुराम्ललवणतिक्तकटुकं इति ५ । पथेन च सुखस्मृत्यै रसभेदान् शृणुष्व मे । मधुरोऽम्लेन पटुना तिक्तेन कटुकेन च । १ । कषायेण पृथक् सार्धमम्लः सुलवणेन च । तिक्तेन कटुना सार्धं कषायेण पृथक् सह । २ । पटुस्तिक्तेन कटुना कषायेण पृथक् सह । तिक्तस्तु कटुना सार्धं कषायेण पृथक् तथा । ३ । कटुकस्तु कषायेण द्विसंयोग इति स्मृताः । दश पंच च भेदास्तु संख्याता विंशतिस्त्रिके । ४ । मधुराम्लौ तु पटुना तिक्तेन कटुना तथा । कषायेण तथा सार्धं तथा स्वादुपटु पृथक् । ५ । तिक्तेन कटुकेनाऽपि कषायेण तथा सह । स्वादुतिक्तौ तु कटुना कषायेण पृथक् सह । ६ । स्वादूषणौ कषायेण स्वादोरेवं दश त्रिके । भेदाः स्युरम्ललवणौ तिक्तेन कटुना पृथक् । ७ । कषायेण तथा सार्धमम्लतिक्तौ पृथक् सह । कटुकेन कषायेण तथा म्लकटुकौ सह । ८ । कषायेणेति षट् प्रोक्ता भेदा अम्लस्य तु त्रिके । पटुतिक्तौ तु कटुना कषायेण पृथक् सह । ९ । पटूषणौ कषायेण भेदा इति पटोच्चयः । तिक्तोषणौ कषायेण तिक्तस्यैव सकृत्स्मृतः । १० । त्रिके भेदा इति प्रोक्ताश्चतुष्के दश पंच च । स्वाद्वम्ललवणं सार्धं तिक्तेन कटुकेन च । ११ । पृथक्कषायेण तथा मधुराम्लौ सतिक्तौ । कटुकेन तु संपृक्तौ कषायेण पृथक् तथा । १२ । स्वाद्वम्लकटुकाः सार्धं कषायेणेति षट् स्मृताः । सप्तमश्चाऽत्र मधुरो लवणो-

षणतिक्तकैः । १३ । भेदोऽष्टमो मतः स्वादुकटुतिक्तकषायकैः । नवमस्तत्र मधुरः पटूषणकषायकैः । १४ । दशमोऽत्र भवेत्स्वादुतिक्तोषणकषायकैः । दश भेदा भवन्त्येवं मधुरेण चतुष्कके । १५ । कटुतिक्ताम्ललवणैर्भेद एकश्चतुष्कके । द्वितीयस्वम्ललवणकषायकटुकैः स्मृतः । १६ । तृतीयोऽत्र भवेदम्लपटुतिक्तकषायकैः । चतुर्थोऽत्र भवेदम्लतिक्तोषणकषायकैः । १७ । एवमम्लेन भेदाः स्युश्चत्वारोऽत्र चतुष्कके । पटुनैकोऽत्र लवणतिक्तोषणकषायकैः । १८ । एवं पंचदश ख्याताश्चतुष्करससंख्यया । षड् भेदान् पंचके प्राहुस्ताम्बक्ष्यामि विभागशः । १९ । एको भेदोऽम्ललवणतिक्तोषणकषायकैः । द्वितीयः स्वादुलवणतिक्तोषणकषायकैः । २० । तृतीयस्वम्लमधुरतिक्तोषणकषायकैः । चतुर्थस्वम्लमधुरपटूषणकषायकैः । २१ । पंचमस्वम्लमधुपटुतिक्तकषायकैः । षष्ठो भेदोऽम्लमधुरलवणोषणतिक्तकः । २२ । षड् भेदा इति निर्दिष्टाः पंचके प्रविभागशः । भेदः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकैः । २३ । एक एव षड्सेन पृथक्त्वेन तु षट् स्मृताः । स्वादुरम्लोऽथ लवणस्तिक्तश्च कटुकस्तथा । २४ । कषाय इति भेदाः स्युः सर्वतोऽत्र त्रिषष्टिधा । क्षीरं सुरा बिडं निबश्चव्या पद्मं रसाश्रयम् । २५ । द्रव्यं स्वादु रसादीनां षण्णां विद्धि यथाक्रमम् । द्रव्यं द्रव्यान्तरेणैव योजयेद्धि रसादिषु । २६ । धात्रीफलं शर्करया लवणेनाऽर्द्रकं तथा । एवमादीनि द्रव्याणि योजयेद्विषगुत्तमः । २७ । कानिचिद् द्विरसादीनि द्रव्याणि स्युः स्वभावतः । यथैषः षड्सः कृष्णो यथा पंचरसाऽभ्या । २८ । मद्यं पंचरसं यद्वत्तिलो यद्वच्चतूरसः । एरंडतैलं त्रिरसं माक्षिकं द्विरसं यथा । २९ । घृतमेकं स्वादुरसं मधुरादिविभागतः । दिङ्मात्रादुदितादेवं शेषमूढं मनीषिणा । ३० । ॥ ३२ ॥

प०—तानेव संयोगानाह द्विकादिरससंयोगभेदेन-
द्वाभ्यां द्वाभ्यां रसाभ्यां संयोगः द्विकः तस्मिन् द्विके संयोगे रसा धारणद्रव्यसम्बन्धिनि ते पञ्चदश रसा एकैकेन हीना विभागकृतेन मधुरेण हीना अम्लादयः । लवणेन हीनास्तिकादयः । तिक्तेन

हीनो कटुकपायः । कटुकेन हीनः कपायः । एवमे-
कैकहीनाः पञ्चरसाः मधुरादयो गन्तारस्तद्यथा—
(१) मधुराम्लः, (२) मधुरलवणः, (३) मधुरति-
क्तः, (४) मधुरकटुकः, (५) मधुरकपायः इत्येवं
मधुरः पञ्चभेदान् । मधुरमपेक्ष्याम्लस्तावत् । द्विके
एकैकहीनाः सन्तः चतुरो भेदान् याति । तद्यथा—
(१) अम्ललवणः, (२) अम्लतिक्तः, (३) अम्लकटुकः,
(४) अम्लकपायः इत्येवमम्लः चतुरो भेदान् याति ।
लवणो द्विके अम्लपेक्ष्यैकैकहीनस्त्रीन् भेदान् याति ।
तद्यथा—(१) लवणतिक्तः, (२) लवणकटुकः, (३)
लवणकपायः । त्रिकौ द्विके लवणपेक्ष्यैकैकहीनौ
द्वौ भागौ याति । तद्यथा—(१) तिक्तकटुकः, (२)
तिक्तकपायः इति । कटुको द्विके तिक्तापेक्ष्यैक एकं
भेदं याति कटुकपाय इति । एवमेते द्विके पञ्चदश
भेदा भवन्ति । त्रिके रसभेदे मधुरो दशभेदान् याति ।
तद्यथा—(१) मधुराम्ललवणः, (२) मधुराम्लतिक्तः,
(३) मधुराम्लकटुकः, (४) मधुराम्लकपायः, (५)
मधुरलवणतिक्तः, (६) मधुरलवणकटुकः, (७) मधु-
रलवणकपायः, (८) मधुरतिक्तकटुकः, (९) मधुरति-
क्तकपायः, (१०) मधुरकटुककपायः एवं दश ।
अम्लः षडिति । अम्लो रसत्रिके षड्भेदान् याति ।
तद्यथा—(१) अम्ललवणतिक्तः, (२) अम्ललवण-
कटुकः, (३) अम्ललवणकपायः, (४) अम्लकटुतिक्तः,
(५) अम्लतिक्तकपायः, (६) अम्लकटुकपायः एवं
षड्भेदाः । त्रीन् पटुरिति । लवणोरसस्त्रीन् भेदान्
याति । तद्यथा—(१) लवणतिक्तकटुकः, (२) लवण-
तिक्तकपायः, (३) लवणकटुकपायः एवं त्रयो भेदाः ।
तिक्त एकमिति । तिक्तो रस एकं भेदं यातीति तिक्त-
कटुकपाय इति । एवं त्रिके विंशतिभेदा भवन्ति ।
चतुष्केषु चतुष्कभेदेषु दश भेदान् याति । स्वादु-
र्मधुरः । तद्यथा—(१) मधुराम्ललवणतिक्तः, (२)
मधुराम्ललवणकटुकः, (३) मधुराम्ललवणकपायः,
(४) मधुराम्लकटुतिक्तः, (५) मधुराम्लकटुक-
पायः, (६) मधुराम्लतिक्तकपायः, (७) मधुरा-
म्ललवणकटुतिक्तः, (८) मधुरलवणतिक्तकपायः,
(९) मधुरलवणकटुकपायः, (१०) मधुरकटु-
तिक्तकपायः एवं दश भेदाः । चतुरोऽम्ल इति ।
अम्लो रसचतुष्केषु चतुरो भेदान् याति । तद्यथा
(१) अम्ललवणति कटुकः, (२) अम्ललवणति-

क्तकपायः, (३) अम्ललवणकटुकपायः, (४)
अम्लतिक्तकटुकपायः एवं चतुष्कभेदाः पञ्चदश ।
पञ्चकभेदेष्वम्लो रस एकं भेदं सेवते । तद्यथा—
(१) अम्ललवणकटुतिक्तः, (२) मधुराम्ललवण-
कटुकपायः, (३) मधुराम्ललवणतिक्तकः, (४)
मधुराम्लतिक्तकटुकपायः, (५) मधुरलवणतिक्त-
कटुकपायः । षडास्वादं षड्भेदमेकं याति । मधु-
राम्ललवणकटुतिक्तकपायः इत्येको भेदः । एवं सप्त-
पञ्चाशत् संयोगाः । असंयुक्ता द्वित्र्यादिसंयोगहीनाः
केवला एव षड्भाः षड्भेदाः भवन्ति । मधुर-अम्ल-
लवण-तिक्त-कटु-कपायाः ते कल्पनयाऽनुपयुज्यन्त
इति तैः सह कल्पनास्नेहविधौ त्रिषष्टिधा भवन्तीति ।
यथोक्तं—रसभेदैकैकद्वाभ्यां चतुःषष्टिविचारणाः ।
स्नेहस्याद्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात् स्मृताः ॥३२॥
हे०-द्विके क्रियमाणे रसा एकैकहीनाः कार्याः ते च तान्
संयोगान् पञ्चदश याति । त्रिके क्रियमाणे स्वादुर्दशसंयो-
गान् याति । अम्लः षट् लवणस्त्रीन् तिक्त एकम् । चतुष्के
क्रियमाणे षडास्वादं द्रव्यमेकं भेदं सेवते । तद्यथा—
मधुराम्लौ, मधुरलवणौ, मधुरतिक्तौ, मधुरकटुकौ, मधुर-
कपायौ, अम्ललवणौ, अम्लतिक्तौ, अम्लकटुकौ, अम्लक-
पायौ, लवणतिक्तौ, लवणकटुकौ, लवणकपायौ, तिक्तक-
टुकौ, तिक्तकपायौ, मधुराम्ललवणाः, मधुराम्लतिक्ताः,
मधुराम्लकटुकाः, मधुराम्लकपायाः, मधुरलवणतिक्ताः,
मधुरलवणकटुकाः, मधुरलवणकपायाः, मधुरतिक्तकटुकाः,
मधुरतिक्तकपायाः, मधुरकटुकपायाः, अम्ललवणतिक्ताः,
अम्ललवणकटुकाः, अम्ललवणकपायाः, अम्लतिक्तकटुकाः,
अम्लतिक्तकपायाः, अम्लकटुकपायाः, लवणतिक्तकटुकाः,
लवणतिक्तकपायाः, लवणकटुकपायाः, तिक्तकटुकपायाः,
मधुराम्ललवणतिक्ताः, मधुराम्ललवणकटुकाः, मधुराम्लल-
वणकपायाः, मधुराम्लतिक्तकटुकाः, मधुराम्लतिक्तकपायाः,
मधुराम्लकटुकपायाः, मधुरलवणतिक्तकटुकाः, मधुरल-
वणतिक्तकपायाः, मधुरलवणकटुकपायाः, मधुरतिक्तकटु-
कपायाः, अम्ललवणतिक्तकटुकाः, अम्ललवणतिक्तकपायाः,
अम्ललवणकटुकपायाः, अम्लतिक्तकटुकपायाः, लवणति-
क्तकटुकपायाः, अम्ललवणतिक्तोषणकपायाः, लवणतिक्त-
कटुकाः, मधुराम्ललवणतिक्तकपायाः, मधुराम्ललवणक-
टुकपायाः, मधुराम्लतिक्तकटुकपायाः, मधुरलवणतिक्त-
कटुकपायाः, अम्ललवणतिक्तकटुकपायाः, एकं द्रव्यं
षडास्वादं मधुराम्ललवणतिक्तकटुकपायाः । ननु एता-

वंतश्चेदसभेदास्तत्कथमुक्तं षड्सा इत्याह—असंयुक्ता-
श्चेति ॥ ३२ ॥

संप्रति एकैकहीनानित्यादिना ग्रंथेन ये रसानां
भेदाः शास्त्रकृतोक्तास्तानेव संक्षेपेण प्रकटयितुमाह-

षट् पञ्चकाः षट् च पृथग्रसाः स्यु-

श्चतुर्दिकौ पञ्चदशप्रकारौ ।

भेदास्त्रिका विंशतिरेकमेव

द्रव्यं षडास्वादमिति त्रिषष्टिः ॥ ३३ ॥

स०—पञ्चकरसानां योगाः षट्संख्याः । पञ्चकेष्वेकमे-
वाग्लो मधुरः पञ्च सेवत इति षट् च पृथग्रसा असं-
युक्ताश्च षड्सा इति । चतुरित्यादि । चतुष्कभेदः
पञ्चदशप्रकारः । द्विकभेदश्च पञ्चदशप्रकारः । चतु-
ष्केषु दश स्वादुश्चतुरोऽम्लः पटुः सकृत् । एवं पञ्च-
दश प्रकाराः । एकैकहीनांस्तान् पञ्च पञ्च यांति रसा
द्विके इति वचनात् । भेदा इत्यादि त्रिकास्त्रिभेदभिन्ना
भेदा विंशतिः । त्रिके स्वादुर्दशाम्लः षट् त्रीन् पटुस्तित्त
एककमिति विंशतिः । एकमेव द्रव्यं षडास्वादम् ।
इतीत्थं रसानां भेदास्त्रिषष्टिः ॥ ३३ ॥

प०—भेदानां सुखस्मरणार्थं श्लोकमाह—पञ्चकर-
सानां कियन्तः संयोगा इति षट् पञ्चकेऽप्येकमेवा-
ग्लो मधुरः पञ्चकमेव । एवं षट्पञ्चकाः संयोगाः
भेदतः षट् पृथग्रसाः स्युः । असंयुक्ताः स्वभावत
एव मधुराम्ललवणतित्तकटुककषाया इत्येव षड्भेदाः
भवेयुः । चतुर्दिकौ पञ्चदशप्रकारौ चतुष्कभेदः
पञ्चदशप्रकारः । एवं द्विकः पञ्चदश भेदाः । एवं
रसानां त्रिंशद्भेदा भवेयुः । चतुष्केषु दश स्वादुः
चतुरोऽम्लः पटुः सकृत् । एवं पञ्चदशभेदः । एकै-
कहीनास्ते पञ्चदश यान्ति । रसा द्विके भेदभिन्ना-
नामेव त्रिके विंशतिस्त्रिभेदभिन्नानां विंशतिभेदा
भवेयुः । त्रिके स्वादुर्दशाम्लः षट् त्रीन् पटुस्त्रिक
एककम् । एवं विंशतिः । एकमेव द्रव्यं षडास्वाद-
मिति रसानां भेदास्त्रिषष्टिः—सप्तपञ्चाशत् संख्या-
वच्छिन्नैः कृत्रिमकल्पितैः संयोगैः सह व्याख्याताः ।
एवं त्रिषष्टिधा रसानां कल्पना व्याख्याता ।
संयोगिककल्पनात्रिषष्टिविधैव स्यात् । सूक्ष्मं

सूक्ष्मं परिकल्पनं येषां तथा तारतम्यपरिकल्पना-
वशातः ॥ ३३ ॥

हे०—मिथः कल्पनां विमज्जति । पञ्चकाः पञ्चरस-
योगजभेदाः षट् । पृथग्रसभेदाः । पटुचतुष्काः पञ्च-
दश, द्विकाश्च पञ्चदश । त्रिका विंशतिः । षडास्वादं
द्रव्यमेको भेदः इत्येवं त्रिषष्टिकल्पनाभेदाः ॥ ३३ ॥

यथास्थूलं चैषा त्रिषष्टिर्वा कल्पना स्याता । संप्रति
यथासूक्ष्मं प्रदर्शयितुमाह—

ते रसानुरसतो रसभेदा-

स्तारतम्यपरिकल्पनया च ।

संभवंति गणनां समतीता

दोषभेषजवशादुपयोज्याः ॥ ३४ ॥

स०—ते रसभेदास्त्रिषष्टिरूपा रसतो रसवशेन
तथाऽनुरसतोऽनुरसवशेन तथा तारतम्यपरिकल्पनाऽप्ये
मधुरोऽयं मधुरतरोऽयं मधुरतम इत्येवमेव वा तथा
च गणनां समतीताः संख्यामतिक्रान्ताः भवन्ति । दो-
षेत्यादि । दोषा वातादयो भेषजानि दूरीतकानि ।
दोषाश्च भेषजानि च दोषभेषजानि तेषां वशोऽनुरसः
सामर्थ्यं वा तस्माद्धेतुभूताद्रसभेदा उपयोज्या न दोष-
मनपेक्ष्य भेषजं वाऽनपेक्ष्य । एवमेवोपयोज्या इत्यर्थः ।
तथा च मुनिः । कजिदेको रसः कल्पः संयुक्ताश्च
रसाः कचित् । दोषौषधादीन् संचित्य भिषजा सिद्धि-
मिच्छतेति । दोषभेषजवशादित्युपलक्षणार्थम् । देशा-
दिवशादपि देशादीन्वीक्ष्य रसभेदा उपयोज्याः । यथा
पवने जेतव्ये मधुराम्लौ लवण इति । स्वागता रस-
भोगैरुक्तांता इति ॥ ३४ ॥

इति श्रीशृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायाम-

ष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगमुन्दराख्यायां रस-

भेदीयाख्यो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

प०—तथा रसानुरसप्रवेशानां संख्येयत्वमेपां
प्रदर्शितुमिदमाह—ते त्रिषष्टिरूपाः संख्याभेदा गणनां
समतीता बहुत्वाद्गणयितुमशक्याः सम्भवन्ति निष्प-
द्यन्ते । कथमित्याह—रसानुरसतः । व्यक्तो रसः,
अव्यक्तोऽनुरसः किञ्चिद्व्यक्तोऽपि चेक्ष्यते, ताभ्यां
रसानुरसाभ्यां यस्मान्मधुरस्याम्लदयोऽनुरसाः
अम्लस्य मधुरादयः । तथा मधुरस्याम्ललवणादय

इत्येवमादि न केवलं ते इति सामान्यशब्दमित्येषां परामर्शोऽपि सप्तपञ्चाशतामेव कल्पनाः सम्भवैयुः । रसानुरसभेदादसंख्येयत्वं यावत् । तावत्केवलानामपि च तारतम्यस्य भेदादसंख्येयता केन वार्यते । अतएवानन्तरमाह—तारतम्यपरिकल्पनया च । तारतम्य-भेदान् संयुक्तानां केवलानां रसभेदानां तद्यथा—मधुरं मधुरतरं मधुरतममीपन्मधुरतममेवमन्येषु योज्यम् । ते रसभेदा दोषभेषजवशादुपयोज्याः । दोषा धातादयः, भेषजं हरीतक्यादि, दोषभेषजानां वश-स्तस्मादोषभेषजवशादनुरोधात् सामर्थ्याद्वा ते परीक्ष्य प्रयोज्याः । न यथाकथंचिदित्यर्थः । दोषभेषजग्रहणं बोद्धव्यमिति भद्रम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रिकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने रस-भेदीयाध्यायो दशमः ॥ १० ॥

हे०—उक्तभेदानामवांतरभेदानान्त्यं दर्शयति—ते रस-भेदाः रसानुरसकल्पनया, तारतम्यकल्पनया च गणनां समतीताः संभवन्ति । यथा—मधुराम्लस्य द्रव्यस्य मधुर-रसत्वे, अम्लस्यानुरसत्वे, क्वचिदम्लस्य रसत्वे, मधुरस्या-नुरसत्वे बहुभेदत्वमित्यादि । तथा—मधुरस्य मधुरतरत्वं मधुरतमत्वं चेत्यादि तारतम्यं, सर्वेषां रसभेदानां यौगि-कत्वं दर्शयति—दोषवशाद्वेषजवशाद्वा सर्वेऽपि रसा उप-योज्या औपयोगिका भवन्ति । दोषवशाद्यथा—केवलवाया-भ्रमः, पित्तयुक्ते अम्लतिकौ, श्लेष्मयुक्ते अम्लकटुका-विन्यादि । भेषजवशाद्यथा—विरेचनमीपधमेकरसत्वादहृद्यं द्विरसविरसादिकार्यम् । संग्रहे तु रसः खत्वाप्यः प्रागव्य-क्तश्च स पृच्छतुक्त्वात्कालस्य महाभूतगुणानामूनातिरिक्त-विशेषेण संसृष्टो विषमं विदग्धः प्रोढा पृथग्विपरिणमते मधुरादिभेदेन । अथ यः शिशिरपवनधरणिधरविविधवन-गहननदीतडागपल्लवलोदपानकमलकुमुदकुवलयकीर्णोरम्या-स्थिरस्निग्धभूमिभूरिहरिततृणोऽतिदूरविस्तृतप्रतानप्रवालप-संलक्षणादपः सत्यसारीसुपल्लवबहुलः श्लेष्मपित्तप्रायो गुर्वो-पधिसंश्लेषदगलरोगापचीज्वराद्यामयोपद्रुतजनपदः सोऽन्पः मधुररसयोनिः । यस्तु विषमविपुलसिकतास्थलबहु-लोऽतिदूरागगडविरससालिलः कठिनक्लेशसहोऽरोगशरीर-दीर्घायुप्रायोजनपदोऽन्पविपरीतश्च स जांगलः कटुक-रसयोनिः । अतएव चानूपसाधारणो, जांगलसाधारण-

श्चेति विकल्पः । तयोराद्यौ लवणाम्लयोनिरितरश्चेतरयो-रिति ॥ ३४ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने रसभेदप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम् ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

रसभेदीयादनन्तरं दोषादिविज्ञानीय आरभ्यते । यतो दोषभेषजवशादुपयोज्या इत्युक्तमत ईदृक्स्वरू-पास्ते दोषा इति ज्ञापनार्थमध्यायोऽयमुच्यते—

अथाऽतो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—दोषा आदयो येषां ते दोषादयस्तेषां विज्ञानं प्राकृतेन वैकृतेन च स्वरूपेणोपगमस्तस्मै हितो यस्तमध्यायं व्याख्यास्यामः । आदिशब्देन धातवो मलाश्च संगृह्यन्ते । तत्स्वरूपोपगमेन च त एव दोषाः सम्यग्ज्ञाता भवन्ति । धातूनां मलानां च दोषा धारभूतत्वात् ॥ १ ॥

प०—अतोऽनन्तरं दोषादिविज्ञानीयाध्याय आ-रब्धः । यस्मादुक्तं पवनरसानां भेदास्त्रिषष्टि-भेदभिन्नास्तेषु दोषभेषजवशादुपयोज्या इत्येवं दोष-वशादुपयोज्या न यथाकथञ्चित् । अथ तेषु यथास्वं कर्मानुमानतो यथा ज्ञायते तज्ज्ञानार्थम-स्यैवाध्यायस्यारम्भः । अत्र दोषा निराधाराः कश्च ज्ञायन्ते अतस्तेषामाधारा ये धातवो, मलाश्च तेऽपि ज्ञातव्या न केवलं दोषास्तस्माद्दोषादिविज्ञानीयम-ध्यायमित्येवमध्यवस्येत् । दोषादीनां विज्ञानं दोषा-दिविज्ञानं तस्मै हितोऽध्यायस्तं व्याख्यास्याम-प्रथयिष्यामः ॥ १ ॥

हे०—हेतुस्कंधानन्तरं लक्षणस्कंधमारभते । तत्र दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—अथेति दोषादिविज्ञानाधीनत्वाल्लक्षणस्य । दोषदूष्यवैषम्यं न रोगलक्षणं, वैषम्यज्ञानं च साम्यज्ञानाधीनम् । अत आर्द-साम्यज्ञानम् ॥ १ ॥

१ इतरयोः—तिक्तकषाययोः ।

दोषधातुमला मूलं सदा देहस्य तं चलः ।
 उत्साहोच्छ्वासनिश्वासचेष्टावेगप्रवर्तनैः ॥
 सम्यग्गत्या च धातूनामक्षाणां पाटवेन च ।
 अनुगृह्णात्यविकृतः पित्तं पक्त्यूष्मदर्शनैः ॥
 क्षुत्तृडुरुचिप्रभामेधाधीशौर्यतनुमार्दवैः ।
 श्लेष्मा स्थिरत्वस्निग्धत्वसंधिबंधक्षमादिभिः २ ॥

स०—दोषा वातादयो धातवो रसादयो मला
 मूत्रादयस्ते देहस्य मूलमिव मूलम् । यथा वृक्षस्य स्कं-
 धशाखादियुक्तस्य मूलं प्रधानं तदारब्धत्वात्तथा देह-
 स्य दोषधातुमलाः । तं च देहं चलो वायुरुत्साहादि-
 भिरनुगृह्णात्युपकुर्वते । उत्साहः सर्वचेष्टासंयोगः ।
 उच्छ्वास ऊर्ध्वं श्वसनं श्वासमुक्तिः । निश्वासः श्वासस्य
 शरीरान्तःप्रवेशनम् । चेष्टनं चेष्टा वाक्यायमनोव्या-
 पारः । वेगानां प्रवर्तनं वातविण्मूत्रादीनां बहिर्निरस-
 नम् । एतैश्च मारुतो देहमनुगृह्णाति । पित्तं पक्त्या-
 दिभिरनुगृह्णाति । पक्तिः पाकः । ऊष्मा औष्ण्यम् ।
 दर्शनं दृष्टिः । मेधा बुद्धिविशेषः । धीः प्रज्ञा । शौर्यं
 पौरुषम् । तनुमार्दवं शरीरमृदुत्वम् । श्लेष्मा स्थिरत्वा-
 दिभिरनुगृह्णाति । क्षमा क्षांतिः ॥ २ ॥

प०—दोषाश्च धातवश्च मलाश्च ते दोषधातु-
 मलाः । सदा सर्वकालं देहस्य मूलमिव मूलं प्रधानं
 कारणमित्यर्थः । तं देहं चलो वायुरनुगृह्णात्य-
 विकृतः समवस्थितः सन्नुत्साहादिभिः । उत्साह
 उन्मोगः । सर्वचेष्टासु उच्छ्वास ऊर्ध्वश्चसनं, श्वास-
 मुक्तिः । निःश्वासः श्वासस्य निरोधोऽन्तःप्रवे-
 शनम् । चेष्टनं चेष्टा कायवाङ्मनोव्यापारः । वेगानां
 प्रवर्तनं वातविण्मूत्रादीनां बहिः प्रवर्तनं, निरसनम् ।
 सम्यग्गत्या च धातूनां धातुशब्देन रसादिधातवो
 गृह्यन्ते । पित्तश्लेष्माणौ च तेषां साम्येनावस्थानां
 सम्यग्गतिः । तत्र साम्यावस्थाने तेषां वायुरेवावि-
 कृतः कारणं यस्मात्स विश्लेषसंहारक इति । अक्षा-
 णामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां पाटवेन स्वविषयग्रहण-
 स्फुटत्वेन तं देहं पित्तमविकृतं पक्त्यादिभिरनुगृह्णाति
 उपकारं करोति । पक्तिः पाकः । ऊष्मा तेजः । दर्शनं
 रूपग्रहणशक्तिः । क्षुब्धोक्तुमिच्छा । तृट् पिपासा ।
 रुचिरन्नाभिलाषः प्रियोपभोगता । प्रभा प्रसादः

कान्तिमत्त्वम् । मेधा धारणावती प्रज्ञा । धीर्बुद्धिः ।
 शौर्यं चेतसोऽवष्टम्भः । धृतिर्धैर्यम् । तनोः शरीर-
 स्य मार्दवं मृदुत्वम् । श्लेष्माऽविकृतः स्थिरत्वादि-
 भिस्तं देहमनुगृह्णाति । स्थिरत्वं दृढता । स्निग्धत्वं
 सस्नेहता । अङ्गस्य सन्धानं, बन्धः पर्वसंश्लेषः ।
 क्षमा शान्तिः ॥ २ ॥

हे०—तत्र साम्यफलमाह—दोषा वातादयः, धातवो
 रसादयः, मलाः पुरीषादयः, मूलं कारणं, सदा सर्वासु
 जन्माद्यवस्थासु समा इति प्रकरणादलभ्यते । वायोः साम्यं
 लक्षयति—तं च देहं चलो वायुः, उत्साहोऽध्यवसायः,
 उच्छ्वासः श्वासनिर्गमः, निश्वासः श्वासप्रवेशः, चेष्टा गमना-
 दिक्रिया, वेगप्रवर्तनं विण्मूत्रादिप्रवृत्तिः, धातूनां सम्यग्गतिः
 मार्गेणाहतविलंबितसंचारः, अक्षाणां पाटवम् इंद्रियाणां
 विषयग्रहणसामर्थ्यम्; अनुगृह्णाति उपकरोति । अविकृतः
 समः । पित्तसाम्यं लक्षयति—पक्तिः पाकः, ऊष्मा
 औष्ण्यं, दर्शनं चाक्षुषं ज्ञानं, क्षुद्बुभुक्षा, तृट् पिपासा,
 रुचिः प्रीतिः, प्रभा कान्तिः, मेधा ज्ञानधारणं, धीर्ज्ञानं,
 शौर्यं बलं, तनुत्वमस्थूलत्वं, मार्दवं सौकुमार्यम् । श्लेष्मणः
 साम्यं लक्षयति—स्थिरत्वं दृढांगत्वं, स्निग्धत्वं स्नेहाक्तत्वं
 मिव, संधिबंधः सुश्लिष्टसंधित्वं, क्षमा सहिष्णुत्वम् आदि-
 शब्दादलौक्यादयः, तमनुगृह्णात्यविकृत इति वाक्यद्वयेऽनु-
 वर्तते ॥ २ ॥

इदानीं धातूनां कर्माण्याह—

प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ।

गर्भोत्पादश्च धातूनां श्रेष्ठं कर्म क्रमात्सृगृतम् ३ ॥

स०—प्रीणनादीनि कर्माणि रसादीनां क्रमात्क्रमेण
 श्रेष्ठानि स्मृतानि । मुनिभिरिति शेषः । संग्रहोक्तानि
 मध्यमान्यपराणि कर्माण्येषां संत्येव । यथा रसस्य दृष्टि-
 रक्तपुष्ट्यादिकं कर्म । रक्तस्य च वर्णप्रसादो मांसपोष-
 णम् । मांसस्य बलं मेदःपुष्टी च । मेदसः स्वेदादवर्था-
 स्थिपुष्टयश्च । अस्थनो मज्जपोषणम् । मज्जो बलमस्थिपू-
 रणं शुक्रपुष्टिश्च । शुक्रस्य हर्षो बलं च । एतैर्धातवो
 देहमनुगृह्णन्तीत्यर्थः । प्रीणनमाप्यायनम् । रसो हि
 सम्यग्भयवहरणतः स्रोतांसि संप्रविश्येन्द्रियप्रसादा
 भिनिर्वर्तयन्मनसः प्रीतिमादधाति । जीवनसोजोवृद्धिक
 रक्तकर्म । लेप उपदेहो मांसस्य कर्म । तदुपलिसान्य

स्वीति चेष्टां क्षमते । स्नेहो नेत्रादिषु स्निग्धता मेदसः कर्म । धारणमूर्ध्वधारणमस्थिकर्म । पूरणं स्नेहेनास्थां मज्जः कर्म । शुक्रस्य गर्भोत्पत्तिः श्रेष्ठं कर्मेति बोध्यम् ॥ ३ ॥

प०-धातूनां रसादीनां सप्तानां प्रीणनादि सप्तविधं कर्म क्रमात्परिपाठ्या श्रेष्ठं प्रधानं स्मृतमुक्तमाचार्यैः । प्रीणनं-तर्पणं, हृदयाश्वासनं, रसस्य श्रेष्ठं कर्म । जीवनं-प्राणधारणं रक्तस्य । लेपोऽस्थनां च मांसस्य । स्नेहो-नेत्रत्वग्निशां मेदसः । देहोर्ध्वधारणमस्त्रः । अन्यथाऽस्थनामभावाद्देहमांसं पिण्डीभूतं स्यात् । पूरणमस्थनां मज्जः । गर्भोत्पादो गर्भजन्मशुक्रस्य प्रधानं कर्म ॥ ३ ॥

हे०-धातूनां साम्यं लक्षयति-प्रीणनं तृप्तिरविकृतस्य रसस्य श्रेष्ठं कर्म, जीवनं प्राणधारणं रक्तस्य, लेपो भित्ते-मृत्तिकयेव मांसस्य, स्नेहः स्निग्धत्वं मेदसः, धारणमवलंबनमस्त्रां, पूरणमस्थिपूरणं मज्जः, गर्भोत्पादः शुक्रस्य, श्रेष्ठग्रहणादुत्तरधातुपुष्ट्यादीन्यपराण्यपि संतीति ज्ञापयति ॥ ३ ॥

इदानीं मलानां कर्माण्याह-

अवष्टम्भः पुरीषस्य मूत्रस्य क्लेदवाहनम् ।
स्वेदस्य क्लेदविधृतिः ॥ ४ ॥

स०-अवष्टम्भो देहधारणशक्तिः श्रेष्ठं कर्म पुरीषस्य स्मृतम् । मूत्रस्य क्लेदवाहनं श्रेष्ठं कर्म । मूत्रं क्लेदं निर्वाहयति । स्वेदस्य क्लेदविधारणं श्रेष्ठं कर्म । क्लेदाभावे हि नैव देहस्य मध्यमवक् । स्वेदस्य कचरोमधारणमपि ॥ ४ ॥

प०-अवष्टम्भः शरीरस्य धारणं प्रधानं कर्म पुरीषस्य शकृतः । क्लेदवाहनमन्नेदस्य बाहिः क्षेपणं प्रधानं कर्म मूत्रस्य । केशविधृती रोमधारणं श्रेष्ठं कर्म स्वेदस्य ॥ ४ ॥

हे०-पुरीषसाम्यं लक्षयति-अवष्टम्भो धारणम् । मूत्रस्य साम्यं लक्षयति-क्लेदवाहनं क्लेदस्य बाहि-निर्गमनम् । स्वेदसाम्यं लक्षयति-केशविधृती रोमणामवलंबनं, श्रेष्ठं कर्मेति वाक्यत्रयेऽनुवर्तते । तेन

अत्र “केशविधृतिः” इति पाठाः ।

अनिलानलधारणवस्तिपूरणक्लेदधारणादीन्यपि कर्माणि शेषानि ॥ ४ ॥

वृद्धस्तु कुरुतेऽनिलः ।

काश्यकाण्योष्णकामित्वकपाऽनाहशक्नुद्वाहान
बलनिर्देन्द्रियभ्रंशप्रलापभ्रमदीनताः ॥ ५ ॥

१ सू०-प्रपीडयति च शरीरम् । प्र

टी.—स वायुः आप्यायनं प्रकोपनञ्चासाद्य शरीरदेशश्च प्रपीडयति । तन्नाभ्यन्तरस्तु प्रकुपितः नानाविधैर्विकारैः शरीरं पीडयति, बलवर्णसुखासुषामुपघातयति, सर्वेन्द्रियाणि, सर्वेन्द्रियार्थाश्चोपघातयति, पर्वणसंकोचः, अस्थनां भङ्गः, रोमहर्षः, प्रलापः, पाणिपृष्ठशिरोग्रहः, एकाङ्गग्रहः, सर्वाङ्गग्रहः, खाज्यं, पाङ्गुल्यं, कुब्जतश्च करोति । शोषोऽङ्गानां च करोति तथा गर्भशुक्ररजोनाशश्च करोति, विकृतिमापादयति, भयशोकमोहदैन्यादीजनयति । एवं हेत्वादिभिः स्थानसंस्थानविशेषैश्च नानाविधारोगांश्चोत्पादयति । यथा-“आध्मानस्तम्भरौक्ष्यस्फुटनविमथनक्षोभकम्पप्रतोदाः । कण्ठध्वंसाऽवसादौ श्रमक-विलपन-ससल्लप्रभेदाः ॥ पारुष्यं कर्णनादो विषयपरिणति भ्रंशदृष्टिप्रमोहाः । विस्पन्दोद्धटनानि ग्लपनमशयनं ताडनं पीडाश्च ॥ नामोन्नामौ विषादो भ्रमपरितपनं जृम्भणं रोमहर्षं विक्षेपाक्षेप-शोषग्रहण-शुषिरताच्छेदनं वेष्टनं च । वर्णः श्यावोऽरुणो वा तृडापि च महती स्वापविश्लेषसंगो विद्यात्कर्मण्यमूनि प्रकुपितमस्तुः स्यात्कषायो रसश्च” अत्र प्राणप्रकुपितः हिक्का, प्रतिदयाय, कास, श्वास, स्वरभेदादिकाः गदान् करोति । उदानः प्रकुपितः-ऊर्ध्वजत्रुगतान् मन्यास्तम्भादींश्च करोति । समानः प्रकुपितः-गुल्माभिसादाति सारप्रभृतीन् जनयति । व्यानस्तु-सर्वदेहगान् व्याधीन् जनयति । अपानस्तु वस्तिमेहन-गुदाश्रितान् कृच्छ्राश्मरीभगन्दराशीर्दींश्च करोति । व्यानापानौ प्रकुपितौ-शुक्ररोगाः प्रमेहौश्च कुरुतः ।

आसाशये प्रकुपितः छर्दि-पार्श्वोदरहस्तम्भतोदादिकान् पिपासा-मोह-मूर्च्छादिकांश्च करोति । पक्वाशये प्रकुपितः अन्त्रकूजन-शूलनाभौ वेदना-त्रिकवेदना मूत्रपुरीषविकृत्यादींश्च करोति । श्रोत्रादिषु कुद्धः इन्द्रियबध्म । त्वचि प्रकुपितः-वैवर्ण्यं, स्फुरणं, रौक्ष्यं, सुप्तिं, तोदं त्वग्भेदश्च । रक्तगः प्रकुपितो-व्रणान् रक्तविकारांश्च । शिरागतः-शिराकुञ्चनपूरणादीनि । स्नायुगतः प्रकुपितः स्तम्भकम्पौ, शूलमाक्षेपणश्च । एवं यत्र प्रकुपितो गच्छति वायुः तत्र स्तम्भनाक्षेपणस्वापशलादीनि भवन्तीति । “दाहसन्तापमूर्च्छा स्युर्वायौ पित्तसमन्विते । शैत्य-शोफ-गुरुत्वानि तस्मिन्नेव कैफावृत्ते” एवं हेतुस्थानादि सम्यग्विचार्य वात-

१०-वृद्धः पुनर्वायुः काश्यादीन् करोति । बला-
भ्रंशेन संबंधः । बलस्य तु प्राणोपघातो भ्रंशः ।
।स्तु नाशो भ्रंशः ॥ ५ ॥

१-अनिलो वातो वृद्धः प्रकुपितः काश्यादीन्
। काश्यं कुशत्वम्, क्षीणरक्तादितः । काष्ण्यं
। र्णता । उष्णकामित्वमुष्णाभिलाषित्वम् । कम्पो
। आनाह उदरापूरः । शकृद्ग्रहः पुरीषबन्धः ।
। नां भ्रंशो विघातः । प्रलपनं-बह्वबद्धभाषणम् ।
। भ्रमोऽनवस्थानं कायस्य । दीनता दैन्यं
॥ ५ ॥

-अथ वैषम्यज्ञानम् । तच्च पञ्चधा वक्ष्यति-
। नं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा । संप्राप्तिश्चेति
। रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥ इति । तत्रादौ रूपं
। रंगत्वात् । पूर्वरूपं तु रूपमेवाव्यक्तं वक्ष्यति हि-
। गमव्यक्तमल्पत्वाद्वाधीनां तद्यथायथम् । तदेव
। यातं रूपमित्यभिधीयते ॥ ॥ इति । वैषम्यं च
-वृद्धिशयभेदात् । तत्रादौ वृद्धिलक्षणम् । तत्र
ह-काश्यं कुशत्वं, काष्ण्यं कुष्णत्वम्, उष्ण-
। मुष्णाभिलाषः, कम्पो वेपथुः, आनाहः आन-
।, शकृद्ग्रहः पुरीषरोधः, बलादीनां भ्रंशो
। प्रलापोऽसंबद्धप्रलापः, भ्रमश्चकारुदस्येव, दीनता
॥ ५ ॥

। ण्मूत्रनेत्रत्वकक्षुत्तृड्दाहाऽल्पनिद्रताः ।
[॥ ६ ॥

नार्मादि कल्पनीयमिति वातव्याधेर्निदानोपदेशः ।
। यस्तु प्रकुपितो वातः सागराणामुत्पीडनम्, सरसामुद्र-
। भूमेराकम्पनम्, अम्बुदानामाधमनम्, ऋतुनाश व्या-
।, जनपदभ्रंशनम्, युगान्तकराणां मेघसूर्यानिलानाश्च
। करोति ।

(१) सू०-तत्प्रकोप एव पित्तव्याधिः । प्र-
। पित्तप्रकोप एव व्याधिः । यद्यपि
। ह्येन वायुरेव व्याधिं करोति यथा चोक्तं सुश्रुते-
। विकृतवात एव रोगसमूहजनकः “पित्तं पंगुकफः पंगुः
। मलधातवः । वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्धन्ते मेघवत्”
। खकारणैः कुपितं पित्तं वातानुबलप्राप्तेऽपि वातभि-
। कान् पित्तव्याधीन् जनयति । यथा “विस्फोटाम्लकधू-
। लपनं स्वेदक्षुतिर्मूर्च्छनं, दौर्गन्ध्यं द्रवणं मदो विस-
। कोऽरतिस्तृड्ग्रमः । ऊष्माऽतृप्तिरसः प्रवेशदहनं
। तित्ता रसाः, वर्णः पीतहरिद्रता ववथितता कर्माणि

स०-पीतस्य विडादिभिस्त्वंगतैः संबंधः । ततः
। क्षुदादिभिर्द्विद्वस्ततस्ताप्रत्ययः । पित्तं पीतविण्मूत्रादीन्
। करोति ॥ ६ ॥

प०-पित्तं वृद्धं पीतं शकृदादिकं करोति । पीताः
। पीतवर्णाः शकृन्मूत्रचक्षुस्त्वचः । बुभुक्षापिपासादाह-
। मन्दनिद्रताश्च कुरुते ॥ ६ ॥

हे०-पित्तस्याह-पीतविण्मूत्रेति । विण्मूत्रनेत्र-
। त्वचां पीतत्वं, क्षुत्तृषाविह तीव्रे ज्ञेये, समयोः साम्य-
। लक्षणत्वात् । दाहः संतापः, अल्पनिद्रता निद्राल्प-
। त्वम् ॥ ६ ॥

श्लेष्माऽग्निसदनप्रसेकालस्यगौरवम् ।
। शैत्यशैत्यश्लथांगत्वं श्वासकासातिनिद्रताः ॥ ७ ॥

स०-श्लेष्मा वृद्धोऽग्निसादादीन् करोति । शैत्यं
। गात्रशुक्लता । शैत्यमंगानां शिशिरत्वम् ॥ ७ ॥

प०-श्लेष्मा वृद्धोऽग्निसादादीन् करोति । अग्नेः
। सादोऽग्निनाशः प्रसेकः श्लेष्मनिरसनम् । गौरवं
। गुरुताऽङ्गस्य । शैत्यं शुक्लवर्णता । शैत्यमङ्गानां
। शीतता । श्लथाङ्गत्वं शैथिल्यं देहस्य ॥ ७ ॥

हे०-श्लेष्मण आह-अग्निसदनमग्निमांशं, प्रसेको
। लालास्रावः, आलस्यमनुत्साहः, गौरवं दुर्बलांगत्वं,
। शैत्यं शुक्लत्वं, शैत्यं शीतस्पर्शत्वं, श्लथांगत्वमवयव-
। शैथिल्यं, श्वासकासौ रोगौ, अतिनिद्रता निद्राधिक्यम् ॥ ७ ॥

रसोऽपि श्लेष्मवद्रक्तं विसर्पप्लीहविद्रधीन् ।
। कुष्ठवातास्रपित्तास्रगुल्मोपकुशकामलाः ।

पित्तस्य वै ॥ अत्र प्रकृतिस्थं कटुरसं, विदग्धमम्लरसं निरामं
। तित्तरसं जानीयात् । तथाच ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ।
। एवं पित्तं वृद्धं मत्वा रेचयेत् इत्यादिवाक्यैः सर्वथा स्वतंत्र
। एव पित्तव्याधिरिति पित्तव्याधिनिदानम् ।

(१) सू०-स एव रुजाकरः । प्र. टी.-
। स कफप्रकोप एव रुजाकरः । तस्य कफस्य
। प्रकुपिताऽवस्था एव व्याधिरिति । तत्प्रकुपितस्य
। कर्माणि । “तृप्तिस्तन्द्रा गुरुता स्तैमित्यं कठिनता मलाऽधि-
। क्यम् । स्नेहाऽपक्वपुलेपाः शैल्यं कण्डूप्रसेकश्च । चिरकर्तृत्वं
। शोथो निद्राधिक्यं रसो पटुत्वाद् । वर्णश्चेताऽलसता कर्माणि
। कफस्य जानीयात्” ।

एवं प्रकुपितस्य श्लेष्मणः देशकालस्थानविशेषैः रोग-
। विशेषं बलाऽवलं च प्रकल्पयेत् ।

व्यंग्माग्निनाशसंमाहरक्तवर्धनमृत्रताः ॥ ८ ॥

म०-रक्तः श्लेष्मवत् । रसोऽपि वृद्धोऽग्निनाशादीन् करोति । रक्तं वृद्धं विसर्प्यादीन् करोति । उपकुशो नाम दन्तजोत्तरतन्त्रे वक्ष्यमाणलक्षणा ॥ ८ ॥

प०-रसो वृद्धः श्लेष्मवत् श्लेष्मणः तुल्यमग्निसा-
दायतिनिद्रतान्तम् । रक्तं वृद्धं विसर्पप्रभृतीन् रोगान्
कुरुते । वातास्रं वातशोणितं, पित्तास्रं रक्तपित्तम् ।
उपकुशो नाम यो दन्तमांसेषु रक्तपित्तमांसं भवेत्
कामलाश्च । व्यङ्गं श्याममण्डलं संमोहो वैचि-
त्यम् । रक्तानि त्वङ्मूत्रमूत्राणि कुरुते ॥ ८ ॥

हे०-रसस्याह-रसोऽपि श्लेष्मवदिति । श्लेष्मवद-
ग्निनाशादीन् करोति । अपिशब्दोऽन्यानप्यतिदेशान्
सूचयति तेन रक्तं पित्तवत्, मांसं श्लेष्मवत् । रक्तस्याह-
वीर्यादयो व्यंग्मातो रोगाः । तत्रोपकुशो दन्तमांसजरोगः,
व्यंगं क्षुद्ररोगविशेषः, संमोहो मूर्छा, त्वङ्मूत्रमूत्राणां रक्त-
त्वम् ॥ ८ ॥

मांसं गंडावुदग्रंथिगंडोरुदरवृद्धताः ।
कंठादिष्वधिमांसं च ॥ ९ ॥

स०-मांसं वृद्धं गंडादीन् रोगान् करोति । गंड-
शब्देन गंडमाला गलगंडश्च गृहीतौ । आद्यंतलो-
पान् । इतरश्च गंडो गंडमांसम् । गंडौ चार्बुदं च
ग्रंथिश्च गंडावुदग्रंथयः । गंडौ च ऊरु चोदरं च तेषां
वृद्धता । ततो वृद्धः । ताः करोति । वृद्धता वृद्धत्वम् ।
कंठादिष्वधिकं मांसं च कुरुते । आदिशब्देन तालु-
जिह्वादिपरिग्रहः ॥ ९ ॥

प०-मांसं वृद्धं गण्डादीन् कुरुते । गण्डावुदोदर-
वृद्धिताः स्थूलत्वमुपचय इति यावत् । कंठादिषु
गलतालुजिह्वादिष्वधिमांसं मांसस्योपरि मांसम् ॥ ९ ॥

हे०-मांसस्याह-गण्डादयो रोगाः । गंडो गल-
गंडादिः, गंडयोर्वोरुदरे च । वृद्धता स्थूल्यं, कंठा-
दिगंडतालुजिह्वादिष्वधिमांसं मांसस्योपरि मांसम् ॥ ९ ॥

तद्वन्मेदस्तथा श्रमम् ।
अल्पेऽपि चेष्टिते श्वासं स्फिकस्तनोदरलंबनम् ।

स०-मेदोऽपि वृद्धगंडादीन् कुरुते । तथाऽल्पेऽपि

चेष्टिते श्रमं कुरुते श्वासं च । तथा स्फिजोः स्तनयो-
रुदरस्य च लंबनं कुरुते ॥ १० ॥

प०-मेदो वृद्धं तद्वन्मांसवृद्धिवत् गण्डादीन् कुरुते
तथा श्रमम् । अल्पेऽपि चेष्टिते आयासं श्वासं
स्फिकस्तनोदराणां च लम्बनं स्थूलत्वाल्लम्बमान-
त्वम् ॥ १० ॥

हे०-मेदस आह-तद्वन्मांसवत् । तथा अल्पेऽपि
चेष्टिते श्रमश्चासौ, स्फिगादीनां लंबनं, स्फिजौ कटि-
प्रोथौ ॥ १० ॥

अस्थ्यध्यस्थ्यधिदंतांश्च ॥ ११ ॥

स०-अस्थि वृद्धमध्यस्थ्यधिदंतांश्च कुरुते ॥ ११ ॥

प०-अस्थिवृद्धमध्यस्थि । अस्थ्यन उपरि अधि-
दन्तानामुपरि दन्तान् कुरुते ॥ ११ ॥

हे०-अस्थ आह-अध्यस्थि अधिकमस्थि, अधिदंता
अधिका दंताः ॥ ११ ॥

मज्जा नेत्रांगगौरवम् ।

पर्वसु स्थूलमूलानि कुर्यात्कृच्छ्राण्यरूपि च ॥ १२ ॥

स०-मज्जा वृद्धो नेत्रयोरंगानां च गौरवं कुर्यात् ।
कुरुते इति प्रकृते कुर्यादित्युक्तं स्पष्टार्थम् । पर्वस्व-
गुल्यादिसंधिषु स्थूलानि मूलानि येषां तानि अरूपि
पिटिकाविशेषान् कुर्यात् । कीदृशानि । स्थूलमूलानि
कृच्छ्राणि कृच्छ्राध्यानि ॥ १२ ॥

प०-मज्जावृद्धौ नेत्राङ्गगौरवं लोचनशरीरगौरवं
कुर्यात् । पर्वसु पर्वस्थानेषु स्थूलमूलानि कुर्यात् ।
कृच्छ्राण्यरूपि च । स्थूलं बृहदधिदन्तान्मूलं येषां
तान्यरूपि गण्डादीन् ॥ १२ ॥

हे०-मज्जा आह-अंगगौरवेणैवाक्ते नेत्रगौरवे नेत्र-
ग्रहणमतिशयार्थम् । पर्वसु संधिषु स्थूलमूलानि-
मूलप्रदेशे स्थूलानि, कृच्छ्राणि कृच्छ्राध्यानि, अरूपि
व्रणान् ॥ १२ ॥

अतिस्त्रीकामतां वृद्धं शुक्रं शुक्राश्मरीमपि ॥ १३ ॥

स०-शुक्रं वृद्धमतिस्त्रीकामतां कुर्यात् । शुक्रा-
श्मरी च । अपिशब्दाद्वल्लेहाद्यपि ॥ १३ ॥

प०-शुक्रं वृद्धमत्यर्थं प्रमदाभिलाषं कुर्यात् ।
शुक्रजनितामश्मरीं कुर्यात् ॥ १३ ॥

हे०—शुक्रस्याह—अतिस्त्रीकामता—पुनः पुनः स्त्रीषु सं-
गेच्छा, ह्यक्रान्तिरोगः ॥ १३ ॥

कुक्षावाध्मानमाटोपं गौरवं वेदनां शक्यत् ॥ १४ ॥

स०—शक्यत्पुरीषं वृद्धं कुक्षावाध्मानादीन् कुर्यात् ।
कुर्यादिति संभावनायां लिङ् । आध्मानमानाहः ।
आटोपोऽत्रकूजनम् ॥ १४ ॥

प०—शक्यत्पुरीषं वृद्धं कुक्षाबुदरे आध्मानमुदरा-
पूरमाटोपमन्त्रकूजनं गौरवं, गुरुत्वं, वेदनां रुजं च
कुर्यात् ॥ १४ ॥

हे०—शक्यत् आह—कुक्षाबुदरे आध्मानादीनि । आध्मानं
वातेनोदरपूरणम्, आटोपो गुडगुडाशब्दः, गौरवं दुर्बलत्वं,
वेदना शूलं, शक्यत्पुरीषम् ॥ १४ ॥

मूत्रं तु बस्तिनिस्तोदं कृतेऽप्यकृतसंज्ञताम् १५ ॥

स०—मूत्रं वृद्धं बस्तिनिस्तोदं बस्तिव्यथां कुर्यात् ।
तथा कृतेऽपि मूत्रेऽकृतसंज्ञतामकृताभासत्वमेव कुर्यात् ॥

प०—मूत्रं वृद्धं बस्तिनिस्तोदं बस्तेर्मूत्राधारस्य
निस्तोदं व्यथां तथा कृते प्रवाहिते मूत्रेऽकृतसंज्ञता-
मपरित्यक्तचेतस्त्वं कुर्यात् । पुनः पुनरागमनान्न कृत-
मिव मन्यते ॥ १५ ॥

हे०—मूत्रस्याह—बस्तिनिस्तोदो बस्तिदेशे व्यथा, कृत-
मपि मूत्रोत्सर्गमकृतमिव मन्यते ॥ १५ ॥

स्वेदोऽतिस्वेददौर्गन्ध्यकङ्कः ॥ १६ ॥

स०—स्वेदो वृद्धोऽतिस्वेदादीन् कुर्यात् ॥ १६ ॥

प०—स्वेदो वृद्धोऽतिस्वेदादीन् कुरुते । दौर्गन्ध्यं
दुष्टगन्धताम् । कायस्य कण्डूः कण्डूयन्तम् ॥ १६ ॥

हे०—स्वेदस्याह—अतिस्वेदः स्वेदाधिक्यं, दौर्गन्ध्यं दुर्ग-
न्धता, कङ्कः कण्डूः ॥ १६ ॥

एवं च लक्षयेत् ।

दूषिकादीनपि मलान् बाहुल्यगुरुतादिभिः १७ ॥

स०—अनेन प्रकारेण दूषिकादीनपि मलान् लक्ष-
येदनुमिनुयात् । दूषिकाऽक्षिमलः । आदिशब्दाद् प्रा-
णकर्णनासासमलादीनां ग्रहणम् । कथं लक्षयेदित्याह ।
बाहुल्येत्यादि । मलबाहुल्येन तत्स्थानगौरवेण च ।
आदिग्रहणात्कङ्कदादयो गृह्यन्ते ॥ १७ ॥

प०—दूषिकाऽक्षिमलम् । आदिग्रहणात् क-
दिमला गृह्यन्ते । तान् दूषिकादीन् मलान् वृद्ध
बाहुल्यादिभिर्लक्षयेत् जानीयात् । बाहुल्येन भू-
स्त्वेन गुरुतया मलायतनानाम् । तथा आदिग्र-
हणात् कण्डूक्लेदादयो गृह्यन्ते ॥ १७ ॥

हे०—दूषिकादीनाह—दूषिका नेत्रमलः, आदिशब्द-
त्कर्णमलादयः । एवमिति । यथा—स्वाधिक्यस्वाश-
गौरवादिभिः पुरीषादयो वृद्धा लक्ष्यन्ते । आदिशब्दात्
शयव्यथादयः ॥ १७ ॥

वृद्धानां वातादीनां लिङ्गान्यभिधाय क्षीणानां वा-
दीनां लिङ्गान्याह—

**लिङ्गं क्षीणेऽनिलेऽगस्य सादोऽल्पं भाषितेहि-
संज्ञामोहस्तथा श्लेष्मवृद्धयुक्तामयसंभवः ॥ १८ ॥**

स०—अनिले क्षीणे स्वप्रमाणापचिते । वार्ये
सर्वक्षये देह एव न स्यात् । कस्य तु लिङ्गं स्या-
त् किं पुनस्तर्हिङ्गमित्याह । अंगस्येत्यादि । अंगस्य स-
क्रियास्वसामर्थ्यम् । ईहितं चेष्टितं कायिकं क-
भाषितं चेष्टितं च । अल्पवचनताऽल्पचेष्टितत्वं
स्यात् । तथा संज्ञामोहः संविदोऽभावः । तथा श्लेष्म-
य उक्ता अग्निसादप्रसेकादयस्तेषामा यानां सं-
भवति ॥ १८ ॥

प०—क्षीणानां लक्षणमाह—क्षीणे वार्यो ।
विह्वमिदं लक्षयेत् । अङ्गस्यावसादो देहस्यानुत्स-
अल्प भाषितं स्वरूपवचनता, ईहितमपि चे-
कायिकं कर्म तदप्यल्पम् संज्ञामोहः संविदभा-
तथा श्लेष्मवृद्धयुक्तामयसंभवः—अग्निसदनादीन्
मर्यानां व्याधीनामुद्भवः ॥ १८ ॥

हे०—अथ क्षयलक्षणम् । तत्र वार्योराह—उ-
रादः श्रान्तत्वमिव । भाषितेहितमल्पं भाषितं वाचिकं
ईहितं कायिकं, संज्ञा बुद्धिस्तस्या मोहो विवेचनाश्च
श्लेष्मवृद्धयुक्तामयाः अग्निसदनादयः ॥ १८ ॥

पित्ते मंदोऽनलः शीतं प्रमाहानिः ॥ १९ ॥

स०—पित्ते क्षीणे लिङ्गमेतत् । अग्निर्मंदः शीतं
हानिश्च स्यात् ॥ १९ ॥

प०—पित्ते क्षीणे मन्दोऽनलोऽग्निरपटुः ।
शीतलत्वं कायस्य । प्रमायाः कान्तेर्हानिः ॥

हे०—रसस्याह—गंधोऽन्योऽभिमांशं, शीतं हिमस्पशनेव
वृत्त्यं, अनाहानिः कानिनाशः ॥ १९ ॥

कफे भ्रमः।

श्लेष्माशयानां शून्यत्वं हृद्रवश्लथसंधिताः २० ॥

स०—कफे क्षीणे भ्रमो भवति । तथा श्लेष्माश-
यानां शून्यत्वम् । श्लेष्माशया उरःशिरः-
संध्याद्याः ॥ २० ॥

प०—कफे क्षीणे लिङ्गं भ्रमो देहमनसोरवस्था-
म । श्लेष्माशयानां कफस्थानानां नासिकादीनां
अन्यत्रै रिकता । हृद्रवो हृत्कम्पः । श्लथसन्धिता
अन्योत्तमहृत्ता ॥ २० ॥

हे०—रसस्याह—भ्रमश्चाक्रुडस्यैव । श्लेष्माशयानामुरः-
शयानां शून्यत्वं रिकतत्वं, हृद्रवोऽनुकंपयेव पीडा हृद-
स्य, श्लथसंधिता संधिरौघित्वम् ॥ २० ॥

न रौक्ष्यं भ्रमः शोषो ग्लानिः शब्दासहिष्णुता।

म०—रसे क्षीणे रौक्ष्यादयः स्युः ॥ २१ ॥

प०—रसे क्षीणे सति लिङ्गं रौक्ष्यं रुक्षता ।
तस्य भ्रमः भेदः । शोषो मुखशोषः । ग्लानि-
पचयः । शब्दासहिष्णुता वचनासहत्वम् ॥ २१ ॥

हे०—रसस्याह—रौक्ष्यं देहाभावः, भ्रमः श्रान्तत्वं,
शो मुखशोषः, ग्लानिः क्रमः, शब्दासहिष्णुता शब्द-
वर्णवैयः ॥ २१ ॥

तेऽम्लशिशिरप्रीतिशिरशैथिल्यरुक्षताः २२

स०—रक्ते क्षीणेऽम्लशिशिरादयः स्युः ॥ २२ ॥

प०—रक्ते क्षीणे लिङ्गमम्लशीतयोः प्रीतिरभि-
पः । शिराणां शैथिल्यं रुक्षता त्वचि ॥ २२ ॥

हे०—रसस्याह—अम्लशीतयोरभिलापः, शिराणां शैथिल्यं,
तत्ता शरीरस्य ॥ २२ ॥

मिक्षमलानिगंडस्फिकृशुष्कतासंधिवेदनाः।

स०—गंधे क्षीणेऽम्लानिः । गण्डयोः स्फिकोश्च
फक्तावः । संधीनां वेदनाः स्युः । स्फुटन्तीव
पथः ॥ २३ ॥

प०—गण्डाक्षिशुष्कतासन्धिवेदनाः स्फुटन्तीव
पथः ॥ २३ ॥

हे०—मांसस्याह—अक्षमलानिरिन्द्रियदीर्घत्वं, गंडयोः
स्फिकोश्च शुष्कता, संधीनां व्यथा ॥ २३ ॥

मेदसि स्वपनं कट्याः प्लीहो वृद्धिः कृशांगता ।

स०—मेदसि क्षीणे कट्याः स्वापः प्लीहवृद्धिः
कृशांगत्वं च ॥ २४ ॥

प०—मेदसि क्षीणे लिङ्गं कट्याः श्रोण्याः स्वपनं
स्वापो, विचेतनत्वम् । प्लीहो वृद्धिरुपचयः ॥ २४ ॥

हे०—मेदस आह—कट्याः स्वपनं स्पर्शाश्लवं, प्लीहो
वृद्धिरितरेषामंगानां कार्यम् ॥ २४ ॥

अस्थन्यस्थितोदः शदनं दंतकेशनखादिषु २५ ॥

स०—अस्थि क्षीणेऽस्थां तोदो भवति । शदनं
शातः । पात इत्यर्थः । केषाम् । दंतादीनाम् ॥ २५ ॥

प०—अस्थि क्षीणे लक्षणमस्थनामेव तोदो
व्यथा । शदनं पतनं दन्तानाम् ॥ २५ ॥

हे०—अस्थि आह—अस्थितोदोऽस्थां व्यथा, दंतादीनां
शदनं शातः, आदिशब्दाद्रोमादयः ॥ २५ ॥

अस्थनां मज्जनि सौषिर्यं भ्रमस्तिमिरदर्शनम् २६

स०—मज्जनि क्षीणेऽस्थां सौषिर्यं भ्रमादिश्च ॥ २६ ॥

प०—मज्जनि क्षीणेऽस्थां सौषिर्यं शून्यता । भ्रमः ।
तिमिरदर्शनं तमसोऽवलोकनम् ॥ २६ ॥

हे०—मज्ज आह—अस्थां सौषिर्यं संप्रतत्वं, भ्रमश्च ।
क्राधिरुडस्यैव, तिमिरदर्शनं सर्वस्यैव वस्तुनस्तमोरुपत्वेन
भासः ॥ २६ ॥

शुके चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा ।

तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मेढूं धूमायतीव च ॥ २७ ॥

स०—शुके क्षीणे शुक्रं चिरात् प्रसिच्येत रक्तं वा ।
प्रसिच्येतेति कर्मकर्तरि । वृषणयोरतिशयेन तोदो व्यथा
स्यात् । मेढूं शिश्नं धूमायतीव च । लोहितादेराकृति-
गणत्वात् किपू । अकृत्सर्वेत्यादिना दीर्घः ॥ २७ ॥

प०—शुक्रं रेतश्चिराद्बहुकालेन सिच्येत । शोणितं
रक्तमेव वा प्रसिच्येत । अत्यर्थमतिशयेन तोदो
व्यथा फलकोशयोर्मेढूं लिङ्गं धूमायति धूममिव
मुञ्चति ॥ २७ ॥

हे०—शुक्रस्याह—शुक्रं संभोगे चिरान्मुच्येत । शोणितमेव
वा प्रसिच्येत सवेत् । वृषणयोरत्यर्थं व्यथा, मेढूं

धूमायति । लोहितादिक्यवन्तात्परस्मैपदम् ॥ २७ ॥

पुरीषे वायुरंत्राणि सशब्दो वेष्टयन्निव ।

कुक्षौ भ्रमति यात्यूर्ध्वं हृत्पार्श्वं पीडयन् भृशम् ॥

स०—पुरीषे क्षीणे वायुः कुक्षौ भ्रमति । अंत्राणि वेष्टयन्निव शब्दं जनयन्त्यात्यूर्ध्वम् । किं कुर्वन् । हृत्पार्श्वं भृशं पीडयन् ॥ २८ ॥

प०—पुरीषे क्षीणे लिङ्गं वायुः सशब्दो वेष्टयन्निवान्त्राणि कुक्षौ भ्रमति । तथा हृत्पार्श्वं पीडयन् ताडयन् भृशमत्यर्थम् ॥ २८ ॥

हे०—पुरीषस्याह—अंत्राणि वेष्टयन्निव सशब्दो वायुः कुक्षौ भ्रमति, कदाचित् हृदयपार्श्वं पीडयन्तूर्ध्वं याति ॥ २८ ॥

मूत्रेऽल्पं मूत्रयेत्कुच्छादिवर्णं सास्त्रमेव वा २९ ॥

स०—मूत्रे क्षीणेऽल्पं मूत्रयेत्कुच्छादिवर्णं रक्तसहितमेव वा ॥ २९ ॥

प०—मूत्रे क्षीणे लिङ्गं मूत्रमल्पं विवर्णं विकृतवर्णं, सास्त्रं सरक्तं, कुच्छात् दुःखेन मूत्रयेत् त्यजेत् ॥ २९ ॥

हे०—मूत्रस्याह—अल्पं मूत्रं कुच्छान्मूत्रयेत् तच्च विवर्णं रक्तमिश्रवर्णाभं रक्तमिश्रमेव वा, एवकारेण रक्तवर्णाभासत्वं व्यावर्तते । अतएव विवर्णशब्देन तदलभ्यते ॥ २९ ॥

स्वेदे रोमच्युतिः स्तब्धरोमता स्फुटनं त्वचः ३०

स०—स्वेदे क्षीणे रोम्णां च्युतिः शादो रोम्णां च स्तब्धत्वम् । त्वचश्चर्मणः स्फुटनं दरणम् ॥ ३० ॥

प०—स्वेदे क्षीणे लिङ्गं रोम्णां च्युतिः, रोमकूपाणां स्तब्धता, परिस्फुटनं त्वचः दरणम् ॥ ३० ॥

हे०—स्वेदस्याह—केषांचिद्रोम्णां च्युतिः, केषां चित्तत्त्वता, त्वचः स्फुटनं विदारणम् ॥ ३० ॥

इदानीं प्राणादिमलानामपि सामान्येन क्षयलिङ्गमाह—

मलानामतिसूक्ष्माणां दुर्लक्ष्यं लक्षयेत् क्षयम् ।

स्वमलायनसंशोषतोदशून्यत्वलाघवैः ॥ ३१ ॥

स०—सूक्ष्माणां शुष्काल्पानां दूषिकादीनां दुःखेन प्रोदुं शक्यं दुर्लक्ष्यं क्षयं लक्षयेज्जानीयात् । कैः ।

१ स धूम इव भवति ।

मलानां स्थानानि मलायनानि स्थानि च तानि मलायनानि च स्वमलायनानि तेषां संशोषतोदशून्यत्वलाघवानि स्वमलायनसंशोषतोदशून्यत्वलाघवानि तैः ॥ ३१ ॥

प०—मलादीनां दूषिकादीनां क्षयं दुर्लक्ष्यं स्वमलायतनसंशोषादिभिर्लक्ष्येन जानीयात् । स्थानि च तानि मलायतनानि चक्षुर्गदित्यादीनां तेषां संशोषादिभिर्दुर्लक्ष्यं लक्ष्येन । तेषां लक्षणं लक्षणैः । जनेन दुःखेनावबोधो दुर्लक्षः ॥ ३१ ॥

हे०—दूषिकादीनामाह—अतिसूक्ष्माणामल्पानाम् अतिसूक्ष्मत्वादेव दुर्लक्ष्यं, मलायनं मलतानां मलायनसंशोषादयः ॥ ३१ ॥

एवं व्यासेन दोषधातुमलानां वृद्धिक्षयविज्ञानं समासतोऽभिधातुमिदमाह—

दोषादीनां यथास्वं च विद्याद्वृद्धिर्क्षयौ विपरीतौ । क्षयेण विपरीतानां गुणानां वर्धनेन च ॥

वृद्धिं मलानां संग्राह्यं क्षयं चाऽतिविपरीतः ३२

स०—दोषधातुमलानां वृद्धिक्षयौ जानीयात् । कथम् । यथास्वं दोषादीनां गुणयोः विपरीता ये गुणास्तेषां गुणानां क्षयेण वर्धनेन च दृश्यमानं दोषादीनां वृद्धिं क्षयं च विद्यात् । यथा वायोऽगुणा सङ्गलघुशीतादयस्तेषां विपरीताः स्निग्धगुरुष्णादयस्तेषां स्निग्धादीनां देहे यदा वृद्धिर्दृश्यते तदा वायोः क्षयो ज्ञेयः । यदा तु तेषां स्निग्धादीनां देहे क्षयो दृश्यते तदा वायोर्वृद्धिं विद्यात् । एवं स्वबुद्ध्या विकल्प्य मलानां धातूनां च वाच्यम् । मलानामित्यादि न केवलं मलानां पूर्वोक्तेन प्रकारेण वृद्धिक्षयौ ज्ञेयौ यावदमुनाऽपि वक्ष्यमाणेन लक्षणेन तेषां वृद्धिक्षयौ ज्ञेयौ । एवं स्वबुद्ध्या विकल्प्य मलानां संग्राह्यद्विहिनिःसरणलक्षणाच्च वृद्धिं विद्यात् । तेषामेव मलानामतिविसर्गादतिप्रवर्तनात्क्षयं विद्यात् ॥ ३२ ॥

प०—एवं विस्तरतो दोषधातुमलानां वृद्धिक्षयौ व्याख्याय समासत आह—दोषादीनां दोषधातुमलानां वृद्धिक्षयौ विद्यात् जानीयात् । कथं विपरीतानां गुणानां यथास्वं क्षयेण वृद्धिं जानीयात् ।

तथा विपरीतानां गुणानां यथास्वं वर्धनेन क्षयं जानीयात् । दोषादिगुणभ्यो ये विपरीतगुणा यथा वातस्य स्निग्धादयो विपरीताः, पित्तस्य शीतादयः, श्लेष्मणो रूक्षादयः । तेषां विपरीतानां गुणानां क्षयेणोपचये वृद्धिं लक्षयेत् । तेषामेव विपरीतानां गुणानां वर्धनेनाधिक्येन क्षयमपचयं लक्षयेत् । मलानां मूत्रपुरीषादीनां सङ्गादप्रवर्तनाद्वृद्धिं लक्षयेत् । अतिविसर्गादतिप्रवर्तनात् क्षयं जानीयात् । न केवलं पूर्वोक्तलक्षणेन, यावदमुनाप्युभावपि मलानां वृद्धिक्षयौ पीडाकरौ । तत्रापि य एषां क्षयः स वृद्धितोऽप्यतिशयेन पीडाकरतरः ॥ ३२ ॥

ह०—निदानमाह—विपरीतानां गुणानां क्षयेण निदानेन, दोषादीनां वृद्धिं वर्धनेन, क्षयं जानीयात् । तौ च रूक्षादीनां गुणानां बहुत्वाभ्यां क्रमाद्भवतः । तत्र क्षयेणोत्पन्नं विकारं वायोर्वृद्धिरिति व्यवस्येत् । वर्धनेनोत्पन्नः त्रय इति एवं पित्तादिष्वपि । तथा मलानामतिसंगाक्षितानादोषादीनां वृद्धिं विद्यात् । अतिविसर्गात् क्षयम् । त्रातिसंगो यथाकालमशोधनाद्वेगविधारणाद्विष्टम्बकाहार-वेहारशीलनाच्च । अतिविसर्गोऽतिशोधनाद्वेगोदीरणा-संसनाहारविहारशीलनाच्च क्षयवृद्ध्योः पीडाकरत्वे तार-ाम्यमाह—दोषादीनां वृद्धिर्देहस्य पीडनी ॥ ३२ ॥

मलोचितत्वाद्देहस्य क्षयो वृद्धेस्तु पीडनः ॥ ३३ ॥

स०—द्रावपि मलानां वृद्धिक्षयौ पीडाकरौ देहस्य तत्रापि य एषां क्षयः स वृद्धितोऽप्यतिशयेन पीडाकरः । अनौचित्यात् । देहिनां हि प्रायो मलक्षयोऽनुचितोऽनभ्यस्तो वृद्धिस्तुचितैवेति न तथा पीडां करोति ॥ ३३ ॥

प०—देहस्य शरीरस्य मलोचितत्वान्मलसात्म्यभावान्मलानां वृद्धेरधिक्यात् क्षयो न्यूनतापचयः पीडाकरतरः । दोषादीनामाधाराधेयभावात् ॥ ३३ ॥

हे०—क्षयस्तु ततोऽपि देहपीडनः कुतः मलोचितत्वात् । देहो हि मलबलसात्म्यः सात्म्यं च बह्वपि नातिबाधते । वक्ष्यति—“सात्म्यं ह्याशुबलं धत्ते नातिदोषं च बह्वपि” इति । मलशब्देन दोषधातुमलानां ग्रहणम् । वक्ष्यति हि—विट्श्लेष्मपित्तादिमलाशयानां विक्षेपसंहारकरः स यस्मादिति ॥ ३३ ॥

अथ दोषादीनामाश्रयाश्रयिभावं दर्शयति—

तत्राऽस्थानि स्थिता वायुः पित्तं तु स्वेदरक्तयोः श्लेष्मा शेषेषु तेनैवामाश्रयाश्रयिणां मिथः ॥ यदेकस्य तदन्यस्य वर्धनक्षपणौपधम् । अस्थिमारुतयोर्नैवं प्रायो वृद्धिर्हि तर्पणात् ॥ श्लेष्मणाऽनुगता तस्मात् संक्षयस्तद्विपर्ययात् । वायुनाऽनुगतोऽस्माच्च वृद्धिक्षयसमुद्भवान् । विकारान् साधयेच्छीघ्रं क्रमालंघनबृंहणैः ३४ ॥

स०—तत्र तेषु वातादिषु मध्येऽस्मि वायुः स्थित आश्रितः । पित्तं तु स्वेदरक्तयोः स्थितम् । श्लेष्मा शेषेषु रस-मांसमेदोमज्जशुक्रमूत्रपुरीषादिषु स्थितः । यतश्चैवमाश्रयाश्रयिभावो दोषधातूनां तेन हेतुनाऽऽश्रयाश्रयिणां मिथः परस्परं यदेकस्याऽश्रयस्य वर्धनं तत्तदाश्रयिणोऽपि वर्धनं यदाश्रयस्य क्षपणं तदाश्रयिणोऽपि क्षपणम् । नन्वेवमेवाऽस्थो वाताश्रयस्य वर्धनं तदस्याश्रयिणोऽपि वर्धनं यदस्य क्षपणं तदपि वातस्य क्षपणं प्राप्नोतीत्यत आह । अस्थिमारुतयोर्नैवं वर्धनक्षपणौपधम् । संभवतीत्यभ्याहार्यम् । हि यस्मात् प्रायो बाहुल्येन या वृद्धिर्वर्धनं दोषधातूनां सा तर्पणाद् बृंहणाद्भवति प्रायो-ग्रहणं वायुपरिहारार्थम् । सा च श्लेष्मणाऽनुगताऽनुबद्धा यत एवं या वृद्धिः संतर्पणात्तस्माद्वेतोये एतां दोषादीनां क्षयः स प्रायो भूयिष्ठमपतर्पणात्तलंघनरूपाद्भवति । स च संक्षयो वायुनाऽनुगतः । एवं यदस्थो वर्धनमौषधं तन् श्लेष्ममूत्रादि बृंहणरूपं वातस्य क्षपणम् । यच्च वातस्य वर्धनमौषधं तद्वृक्षतिक्ताद्यपतर्पणं लंघनरूपमग्निः क्षपणम् । तदर्थमेतदुक्तम् । यत एवं वृद्धेः संतर्पणरूपत्वं क्षयस्याऽपतर्पणरूपत्वमतो वृद्धिक्षयसंभवान् विकारान् दोषधातूनां संबन्धिनः क्रमालंघनबृंहणैः साधयेदुपक्रमेत् । कथम् । शीघ्रम् । चिरोत्थिता हि ते दृष्टिक्रियाः स्युः । वृद्ध्युत्थान् विकारान् लंघनैः क्षयोत्थान् बृंहणैरिति क्रमार्थः ॥ ३४ ॥

प०-के दोषाः कस्मिन्नाधारे आश्रिता इत्याह-
तत्र तेषु वातादिषु मध्येऽस्थनि वायुः स्थितः
आश्रितः स्वेदरक्तयोः पित्तं स्थितम् । श्लेष्मा शेषेषु
रसमेदोमज्जशुक्रपुरीषमूत्रादिषु स्थिता आश्रिताः ।
येनैव रूपेण ते आश्रयाश्रयिभावेन दोषधातूनां
तेन तेन हेतुनैषामाश्रयाश्रयिणां मिथः परस्परं
यदेकस्य वर्धनं तदन्यस्यापि वर्धनं, यदेकस्य
क्षपणं तदन्यस्यापि क्षपणमौषधम् । यदाश्रयस्य
वर्धनं तदाश्रयिणोऽपि वर्धनम् । यदाश्रयस्य क्षपणं
तदाश्रयिणोऽपि क्षपणम् । एवं चेदस्थनो वाताश्रय-
स्य वर्धनमौषधं तदाश्रयिणोऽपि वातस्य वर्धनं
यदस्थनः क्षपणं तदपि वातस्य क्षपणं प्राप्नोति ।
तत्रेदमाह हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात् प्रायो या
वृद्धिर्वर्धनं दोषधातूनामेषां सा तर्पणाद् बृंहणाज्जा-
यते । सा च श्लेष्मणानुगता । प्रायोग्रहणमत्र व्य-
भिचारदर्शनार्थम् । यत एवं या वृद्धिः सा तर्पणात्
तस्माद्धेतोर्यः संक्षयः एषां दोषधातूनामाश्रयाश्र-
यिरूपाणां स प्रायोऽपतर्पणालङ्घनापरपर्यायनाम्नो
जायते । एवं यदश्नो वर्धनमौषधं तत् स्निग्धमधुरादि
बृंहणरूपं वातस्य क्षपणम् । यद्वातस्य वर्धनमौषधं
रूक्षतिक्ताद्यपतर्पणं लङ्घनरूपमस्थनः क्षपणं तद-
र्थमेतदुक्तमस्थिमारुतयोर्नैवेति बाहुल्यं चाङ्गीकृत्य
शास्त्रकार इदमाह-यत एवरूपता वृद्धेस्तर्पणरूप-
त्वमपतर्पणरूपत्वं च संक्षयस्यातो वृद्धिक्षयसमु-
द्भवान् विकारान् दोषधातूनां सम्बन्धिनः क्रमा-
लङ्घनबृंहणैः साधयेत् चिकित्सेत् । व्याध्युत्थान्
विकारान् लङ्घनैरपतर्पणैः, क्षयोत्थान् बृंहणैः स-
न्तर्पणैः ॥ ३४ ॥

हे०-दूष्याणां वृद्धिहेतुत्वादिज्ञानार्थं दोषदूष्ययोराश्र-
याश्रयिभावमाह-तत्र तेषु दोषादिषु मध्ये शेषेषु रसमां-
समेदोमज्जशुक्रमूत्रपुरीषादिषु । आश्रयाश्रयिभावस्य फल-
माह-तेन आश्रयाश्रयिभावेन हेतुना एषां दोषादीनामाश्र-
याश्रयिणामाधाराधेयभावेन हेतुना स्थितानां यदेकस्य
वर्धनक्षपणौषधं तदेवान्यस्य कथं मिथः परस्परं यदाश्र-
यस्य तदाश्रयिणः यदाश्रयिणस्तदाश्रयस्येत्यर्थः । वर्धनं
वृद्धिहेतुः, क्षपणं क्षयहेतुः, औषधं वैषम्यानिवर्तकं साम्य-
हेतुरित्यर्थः । अपवादमाह-अस्थिमारुतयोराश्रयाश्रयि-
भावेऽप्येवं न ज्ञेयम् । यद्वायोर्विवर्धनं रूक्षादि तदस्थनः
क्षपणं, यदस्थनो विवर्धनं स्निग्धादि तद्वायोः क्षपणम् ।

अस्थिवृद्धौ लघनमौषधं, वायुवृद्धौ बृंहणम्, अस्थिक्षये
बृंहणमौषधं, वातक्षये लघनम् । अथोपशयं विवक्षुश्चि-
कित्सामाह-चिकित्सैव हि प्रयुज्यमाना उपशय उच्यते ।
वक्ष्यति हि “ हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ।
औषधानविहारणामुपयोगं सुखावहम् ॥ विद्यादुपशयं
व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः ” इति । चिकित्सा च
द्विविधा-बृंहणलघनभेदात् । तत्र बृंहणलघने विभजति-
वृद्धिजान् विकारान् लघनेन साधयेत् । क्षयजान् बृंहणेन,
कुतोऽयं विभागः । हि यस्माद्वृद्धिस्तर्पणाद्बृंहणाद्भवति ।
सा च श्लेष्मणानुगता यत्र यत्र वृद्धिस्तत्र तत्र श्लेष्मपित्तादि-
वृद्धावपि श्लेष्मानुगमोऽस्तीत्यर्थः । तस्मात्सर्वेषु वृद्धि-
विकारेषु लघनमौषधं हेतुविपरीतत्वात्, श्लेष्मानुगमनेन
व्याधिविपरीतत्वाच्च । तथा संक्षयस्तद्विपर्ययात्तर्पणविपर्य-
यालङ्घनाद्भवति । स च वायुनानुगतः यत्र यत्र क्षयस्तत्र
तत्र वायुः । कफादिक्षयेऽपि वायोरनुगमोऽस्तीत्यर्थः ।
तस्मात्सर्वेषु क्षयविकारेषु बृंहणमौषधं, हेतुविपरीतत्वाद्वा-
तानुगमेन व्याधिविपरीतत्वाच्च ॥ ३४ ॥

नन्वेवं वातवृद्ध्युत्थान् विकारान् लघनैस्तत्क्षयो-
त्थान् बृंहणैरिति स्यादत इदमाह-

वायोरन्यत्र तज्जांस्तु तैरेवोत्क्रमयोजितैः ३५ ॥

स०-वायुं हित्वा वृद्ध्युत्थान् विकारान् लघनैः
क्षयोत्थान् बृंहणैः साधयेत् । अथ तज्जान् वायुसंभ-
वान् विकारान् पुनस्तैरेव लघनबृंहणैरुत्क्रमयोजितैरु-
पक्रमेत् यथा निर्दिष्टक्रमाद्विपरीतः क्रमः उत्क्रमः ।
यथा वातवृद्ध्युत्थान् विकारान् बृंहणैस्तत्क्षयोत्थांश्च
लघनैरिति ॥ ३५ ॥

प०-एवं सति वायोरेवरूपतोपक्रम्य प्राप्नोति ।
वातवृद्ध्युत्थान् विकारान् लङ्घनैः क्षयोत्थान्
बृंहणैरित्याशङ्क्याह-वायुं वर्जयित्वा तज्जान् पुन-
विकारान् तैरेव लङ्घनबृंहणैरुत्क्रमयोजितैश्चिकि-
त्सेत् उत्क्रम्य यथानिर्दिष्टक्रममुलङ्घ्य अन्यथाकृत्वा
वातवृद्ध्युत्थान् आमयान् बृंहणैः सन्तर्पणैः भक्ष-
णोत्थांश्च लङ्घनैरपतर्पणैः ॥ ३५ ॥

हे०-एतन्न सर्वं वायोरन्यत्र वायुवृद्धौ न तर्पणं हेतुः,
न लघनमौषधमित्यर्थः । तर्हि तत्र किमित्याह-तज्जानि-
त्यादि । वायुवृद्धिक्षयजान् । वृद्धिजान्बृंहणेन साधयेत् ।
क्षयजान् लघनेनेत्युत्क्रमयोजना । वातवृद्धिलघनात् क्षयो-

बृहणादिचत एव श्रेयम् । प्रायोमहणाद्याभिचारोऽपि यथा—
“कफे लेपनसाध्येऽपि कर्तरि ज्वरगुल्मयोः । तुल्येऽपि
देहाकावर्त्तौ लेपनं न समं सतम्” इत्यादि ॥ ३५ ॥

दोषाणां विशेषचिकित्सेह नोक्ता । दोषोपक्रमणीये
वक्ष्यमाणत्वात् । रसचिकित्सा च रसोऽपि श्लेष्मवदि-
त्युक्तेनेह पुनर्निर्दिष्टाऽतो रक्तादीनां चिकित्सायाह—
विशेषाद्रक्तवृद्ध्युत्थान् रक्तस्रुतिविरंचनैः ।
मांसवृद्धिभवान् रोगान् शस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः ॥
स्थौल्यकाश्रयोपचारेण मेदोजानस्थिसंक्षयात् ।
जातान् क्षीरघृतैस्तित्तसंयुतैर्वस्तिभिस्तथा ॥
विड्वृद्धिजानतीसारक्रियया विट्क्षयोद्भवान् ।
मेषाजमध्यकुल्माषयवमापद्वयादिभिः ॥
मूत्रवृद्धिक्षयोत्थांश्च मेहकृच्छ्रचिकित्सया ।
व्यायामाऽभ्यंजनस्वेदमद्यैः स्वेदक्षयोद्भवान् ३६

स०—वृद्धिक्षयोपक्रमे एवं स्थितेऽपि विशेषेण
रक्तवृद्ध्युत्थान् रक्तस्रुतिविरंचनैरुपक्रमेत । मांसवृद्धि-
जान् शस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः । स्थौल्यकाश्रयोपचारेण
मेदोवृद्धिक्षयाभ्यां जातान् । मेदोजानिति मध्यमप-
दलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । मेदोवृद्धिजान् स्थौल्योपचारेण
द्विविधोपक्रमणीयोक्त्या स्थौल्यचिकित्सया । मेदः-
क्षयजान् काश्रयोपचारेणोपाचरेत् । अस्थिक्षयजान्
क्षीरघृतैस्तित्तसंयुतैर्वस्तिभिस्तथा तथा रूपैस्तित्तसं-
युतैरित्यर्थः । ननु यानि वातकृति द्रव्याणि तान्य-
स्थिक्षयोद्भवविकाराणां वृद्धिकरणानीति तद्व्योपयो-
गोऽत्र न युक्तरित्तस्य वातकृत्वात् । उच्यते । यद्व्यं
स्निग्धं शोषणं खरस्वमुत्पादयति तदस्थो वर्धनं युक्तं
खरस्वभावादस्थाम् । न चैवंविधमेकं द्रव्यमस्ति यत्
स्निग्धं शोषणं च । तस्मात् क्षीरघृतैस्तित्तसंयुतैर्वस्ति-
भिश्च तित्तसंयुतैश्चेत्युपदिष्टम् । क्षीरघृतस्य तित्तयु-
क्तस्य खरस्वभावत्वात् । विड्वृद्धिजान् पुरीषवृद्धिजान-
तीसारचिकित्सया साधयेत् । विट्क्षयोद्भवान् मेषा-
जमध्यादिभिः साधयेत् । मेष उरभ्रः । अजस्त्रागः ।
सयोर्मध्यमंतराधिः । कुल्माषोऽर्धस्त्रिजो माषादिर्हिगु-
घृतादिसंयुतः । माषद्वयं माषो राजमाषश्च । आदि-

शब्देन काकांडोलात्मगुप्तादीनां ग्रहणम् । मूत्रवृद्ध्युत्थान्
मेहचिकित्सया मूत्रक्षयोत्थान् मूत्रकृच्छ्रचिकित्सया ।
स्वेदक्षयजान् व्याधीन् व्यायामादिभिः साधयेत् ॥ ३६ ॥

प०—विशेषादतिशयं कृत्वा रक्तवृद्धिजान् विका-
रान् रक्तस्रुत्या रक्तनिर्हरणेन विरेचनैः काय-
विरेचनैश्चिकित्सेत् । मांसवृद्धिजान् व्याधीन्
शस्त्रकर्मादिभिरुपाचरेत् । मेदोजान् रोगान् वृद्ध्यु-
त्थान् स्थौल्योपचारेण द्विविधोपक्रमणीयोक्त्येनो-
पक्रमेण चिकित्सेत् । मेदःक्षयोत्थान् काश्रयोप-
चारेण कृशस्य चिकित्सया द्विविधोपक्रमणीयो-
क्त्या चिकित्सेत् । अस्थिसंक्षयादुत्पन्नान् व्या-
धीन् तित्तसंयुतैर्घृतक्षीरैश्चोपाचरेत् तथा वस्तिभि-
रुपाचरेत् । शकृद्वृद्धिजान् विकारान् अतीसार-
क्रियया अतीसारसाधनेनोपक्रमेत् । शकृदक्षय-
जान् विकारान् मेषाजमध्यादिभिरुपाचरेत् ।
मेषाजयोर्मध्यमन्त्रादि, कुल्माषः स्विन्नानि सस्या-
नि, माषद्वयं—माषो, राजमाषश्च । आदिग्रहणान्
वास्तुकात्मगुप्तापटोलादीनां परिग्रहः । मूत्रवृद्धि-
जान् विकारान् प्रमेहचिकित्सया चिकित्सेत् ।
मूत्रक्षयोत्थान् व्याधीन् मूत्रकृच्छ्रचिकित्सया उप-
क्रमेत् । स्वेदक्षयजान् विकारान् व्यायामादिभि-
रुपाचरेत् ॥ ३६ ॥

हे०—अथ केषांचिद्विशेषः । तत्र रक्तवृद्धिजानाह—
रक्तस्रुतिः शिराव्यधादिः । मांसवृद्धिजानाह—मांसवृ-
द्धीति । मेदोजानाह—मेदोवृद्धिजान् । स्थौल्योपचारेण
द्विविधोपक्रमणीयाध्यायोक्तेन । मेदःक्षयजान् काश्रयोपचा-
रेण । अस्थिक्षयजानाह—तथेति । तित्तसंयुतैः । तथा च
खारणादिः—“पञ्चकर्माणि सर्पीणि सतिक्ता वस्तयस्तथा ।
पयः” इति । न चैवं तित्तसंयुतैरिति वस्तीनामेव
विशेषणं वक्तुं युक्तम्, “वस्तयः क्षीरसर्पीणि तित्तकोपहि-
ताश्च ये” इति चरकवचनात् । विड्वृद्धिजानाह—अती-
सारक्रियया अतीसारचिकित्सितेन । विट्क्षयजानाह—
मेषाजयोर्मध्यमन्तराधिः, माषद्वयं—माषो, राजमाषश्च ।
आदिशब्दात्मस्यमांसादयः । मूत्रवृद्धिक्षयजानाह—मूत्रवृद्धि-
जान् प्रमेहचिकित्सया, मूत्रक्षयजान् कृच्छ्रचिकित्सया, स्वेद-
क्षयजानाह—व्यायामेति ॥ ३६ ॥

स्वस्थानस्थस्य कायाभ्रंशा धातुषु संश्रिताः ।
तेषां सादातिदीप्तिभ्यां धातुवृद्धिक्षयोद्भवः ३७ ॥

स०-स्वस्थानं कायाग्नेः पक्वामाशययोर्मध्यम् ।
यथा वक्ष्यति । पित्तं पंचात्मकं तत्तु पक्वामाशयमध्यगमि-
त्यादि यावत्पाचकं नाम तत् स्मृतमिति । तत्र पक्वामाशय-
मध्ये तिष्ठतीति स्वस्थानस्थस्तस्यैवंविधस्य कायाग्नेर्जाठ-
रानलस्यांश भागा धातुषु रसादिषु संश्रितास्तेषामग्न्यं-
शानां सादेन मांघेन धातूनां वृद्ध्युद्भवस्तेषामंशानाम-
तिदीप्त्याऽतितीक्ष्ण्याद्भातुक्षयोद्भवः ॥ ३७ ॥

प०-स्वस्थानस्थस्य स्वाशयस्थस्यापक्वामाशयम-
ध्यस्थस्य कायाग्नेर्जाठरानलस्य ये अंशा भागा
धातुषु रसादिषु संश्रिताः स्थिताः तेषामग्न्यंशानां
सादेनानुल्वणतया धातूनां वृद्ध्युद्भवः तेषामेवांशाना-
नामतिदीप्त्या प्रबलत्वेन धातूनां क्षयोद्भवः ॥ ३७ ॥

हे०-धातुजानामुपक्रमांतरमाह-स्वस्थानस्थस्य ग्रहणी-
स्थस्य कायाग्नेरनपक्वः, अंशाः क्षुद्राणि रूपांतराणि,
धातुषु धात्वाशयेषु सर्वधात्वग्नय इत्यर्थः । तेषां सादेन
मांघेन धातुवृद्ध्युद्भवः, अतिदीप्त्या धातुक्षयश्च ।
धातुवृद्धौ मांघोपक्रमः, धातुक्षये तीक्ष्णोपक्रमः कार्य
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

पूर्वो धातुः परं कुर्याद्वृद्धः क्षीणश्च तद्विधम् ३८

स०-पूर्वो रसाख्यो धातुर्वृद्धो भूत्वा परं रक्ताख्यं
धातुं वृद्धं कुर्या पूर्वश्चक्षु क्षीणो धातुः परं धातुं तद्विधं
क्षीणमेव कुर्यात् ॥ ३८ ॥

प०-पूर्वो रसाख्यो धातुः वृद्धो भूत्वा अपरं
रक्ताख्यं धातुं वृद्धं कुर्यात् । पूर्वश्च क्षीणो धातु-
रसाख्यः परं रक्ताख्यं धातुं क्षीणमेतद्विधमेव
कुर्यात् ॥ ३८ ॥

हे०-तथा पूर्वो धातुर्वृद्धः परं वृद्धं कुर्यात्, क्षीणः क्षीणम् ।
परधातोर्वृद्धौ पूर्वस्य क्षयः कार्यः क्षये वृद्धिरित्यर्थः । इत्यु-
पशयप्रकरणम् ॥ ३८ ॥

दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयंत्युभये मलान् ।
अधो द्वे सप्त शिरसि खानि स्वेदवहानि च ।
मला मलायनानि स्युर्यथास्वं तेष्वतो गदाः ३९

स०-दोषा दुष्टा रसैर्मधुरादिभिर्मिथ्यायोगातिथो-
गसेवितैः कुपिता धातून् दूषयन्ति । उभये दोषा
वातवश्च मलान् दूषयन्ति । मला मलायनानि दूषय-

तीति संबंधः । तथा च मुनिः । मलायनानि वाधयन्ते
दुष्टैर्मात्राधिकैर्मलैरिति । कानि मलायनानीत्याह । अधो
द्वे गुदमेवाख्ये । सप्त शिरसि खानि द्वे अक्षिणी द्वौ
कर्णौ द्वौ नासापुटावाख्यं चेति । तथा स्वेदवहानि रोम-
कूपाख्यानि छिद्राणि सर्वशरीरगतानि मलायनानि स्युः ।
अतो दूषणात्कारणान् तेषु मलायनेषु दुष्टा यथास्वं
गदाः स्युः । यो यस्मै स्यो यथास्वम् ॥ ३९ ॥

प०-धातुमलायनानां दूषणकर्म यदोपनिषत्तं
चाह-दोषा वातादयो दुष्टाः स्यैर्धुनिः कुपिता
धातून् रसादीन् दूषयन्ति । उभये ते दोषा
धातवो दुष्टा मलान् भृशं दूषयन्ति । ते च मला
दुष्टा मलायनानि मलमार्गान् दूषयन्ति । कि-
यन्ति तानि मलायनानीत्यत आह-अधो द्वे मला-
नानि गुदो मेहं च । शिरसि सप्त नासायनानि ।
द्वे अक्षिणी, द्वौ कर्णौ, स्नातमी द्वे प्राणस्नातनी,
कण्ठस्रोत एकम् । खानि छिद्राणि । तथा स्वेदव-
हानि सकलदेहगतानि रोमकूपाख्यानि तानि
सर्वाण्यपि मलायनानि दुष्टा मला दूषयन्ति । वात-
स्तेषु धातुमलायनेषु यथास्वं यो यस्मै आसीत्तः
आत्मनिरूपतया स्थितस्तेषु यथास्वं गदा व्याधयः
स्युः भवेयुः । धातुदोषैर्दुष्टैर्मलायनेषु मलैर्दुष्टै-
थायथं व्याधयो भवेयुः ॥ ३९ ॥

हे०-वृद्धिक्षयविकारसंप्राप्तिमाह-रसैर्मधुरादिभिर्दुष्टा
दोषा धातून् दूषयन्ति । रसग्रहणं दीर्घादीनामुपश्लेषम् ।
उभये दोषधातवो मलान् दूषयन्ति । मला मलायनानि
स्रोतांसि दूषयन्ति, कानि पुनस्तानि । अधो द्वे गुदं,
गुदश्च । सप्त शिरसि-कर्णौ, नेत्रे, नासिके, मुखे च ।
स्वेदवहानि खानि रोमकूपाः, तेषामनलव्याधयः स्युः ।
अतो दुष्टेरन्तरं तेषु दुष्टेषु दोषधातुमलायनेषु गदाः
स्युः । कथं यथास्वं स्वस्थानानतिक्रमेण स्यात्-
विभागः उक्तः । संग्रहे तु-“वक्ष्यन्ते वातजास्तत्र निदाने
वातरोगिके । पित्तं त्वचि स्थितं कुर्याद्विस्फोटकमशु-
रिकाः ॥ रक्ते विसर्पं दाहं च मांसं मांसावकोथनम् ।
खदाहान्मेदसि ग्रन्थीन् स्वेदात्तुड्वमनं भृशम् ॥ अस्थि-
दाहं भृशं मज्जि हारिद्रनखनेत्रताम् । पुतिरीयावभासं
च शुक्रं शुक्रसमाश्रितम् ॥ शिरागतां कोथनतां प्रलापं
हृद्युगं वृषम् । कोष्ठगं मंदतुट्टाशनं व्यापिनोऽन्नांश्च

यद्भ्रमः ॥ श्लेष्मा त्वचि स्थितः कुर्यात्स्तम्भं श्वेतावभास-
ताम् । पांडूवामयं शोणितगोमांससंस्थोऽर्बुदापची ॥
आर्द्रचर्मव्रनद्धाभगात्रतां चातिगौरवम् । भेदोऽगस्थूलतां
मेहमश्रुं स्तब्धत्वमस्थिगः ॥ मज्जगः शुक्लनेत्रत्वं शुक्र-
स्थः शुक्रसंचयम् । विबन्धं गौरवं चाति शिरस्थः
स्तब्धगात्रताम् ॥ स्नायुगः संधिशूनत्वं कोष्ठगो जठरो-
न्नतिम् । अरोचकाविपाकौ च तांस्तांश्च कफजान् गदा-
न् ॥ विष्मूत्रयोः स्वाश्रययोस्तत्र तत्रोपदेक्ष्यते । उपता-
पोपघातौ च स्वाश्रयैर्द्रियमैर्मलैः ॥ इति ॥ ३९ ॥

दोषधातुमलानां समविषमाऽवस्था गदिता । ओजो
निरूपयन्नाह-

ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रांतानां परं स्मृतम् ।
हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ॥
स्निग्धं सोमात्मकं शुद्धमीषलोहितपीतकम् ।
यन्नाशे नियतं नाशो यस्मिंस्तिष्ठति तिष्ठति ।
निष्पद्यते यतो भावा विविधा देहसंश्रयाः ४० ॥

स०-रसादीनां धातूनां शुक्रांतानां यत्परं तेज-
स्तदोजः स्मृतम् । तथा हृदयस्थमपि व्यापि । सकल-
शरीरव्यापि । यतस्तस्य षड्विन्दुकस्य विशेषेण हृदयं
स्थानम् । तथा देहस्य स्थितिर्देहस्थितिस्तस्या निबन्धनं
जीविताधिष्ठानमित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः परशब्देनैतद्
द्योतयति । अन्यदप्योजोऽस्ति न तद्भातूनां शुक्रां-
तानां तेजः श्लेष्माख्यमिति । तथा चोक्तं संप्रहे । मृदु
सोमात्मकं शुद्धं रक्तमीषत्सर्पातकमित्यादि । यन्नाशे
यस्यौजसो नाशोऽभावे नियतं निश्चितं प्राणिनोऽभावः ।
यस्मिन्नोजसि तिष्ठति विद्यमाने तिष्ठति प्राणिनि देहीति
शेषः । यतो यस्मान्न भावाः पदार्था निष्पद्यन्ते जायन्ते
विविधा अनेकप्रकाराः । तथा देहः संश्रयो येषां
ते देहसंश्रयाः । लक्षणमोजसो मुनिनाऽभ्यधापि ।
हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं स्निग्धमीषत्सर्पातकम् । ओजः
शरीरे संख्यातं तन्नाशे ना विनश्यतीत्यादि ॥ ४० ॥

प०-एवं दोषधातुमलान् स्वकर्मादिषु दर्शनेन
व्याख्याय देहस्य, दोषधातुमलमूलस्याधुना यत्प्र-
धानं मूलं देहस्य येनासी देहः क्षीणो न दोषधा-

तुमलेषु सत्स्वपि क्षीयते जीवितेन सहान्यथा ते
वृद्धेन वर्धते सह जीवितेनापि तद्व्याख्यायते-धातू
रसादीनां शुक्रांतानां परं तेजः प्रकृष्टं च
प्रधानं सारमोजः स्मृतमुक्तमाचार्यैः । तथा ह
यस्थमपि सकलशरीरव्यापि तद्विविधमुक्तम्
षड्विन्दुपरिमाणम्, प्रासृतिकं च । तस्य सकलशरी-
रव्यापिनः षड्विन्दुकस्य शुद्धरक्तसदृशस्य किञ्चित्
पीतवर्णस्य विशेषेण हृदयं स्थानम्, तच्च देहस्थितिर्नि-
बन्धनं देहस्य स्थितिर्देहस्थितिः तस्या निबन्धनं र-
णम् । तेन देहस्थितिर्निबध्यते नियम्यते । अन्यथा
यन्नाशोऽभावे नियतं निश्चितं नाशो भवति तथ
यस्मिन्नोजसि तिष्ठति विद्यमाने सति पुमांस्तिष्ठ
जीवतीति यावत् । तथा निष्पद्यन्ते जायन्ते य
यस्माद्भावाः पदार्थाः अनेकप्रकाराः देहसंश्रय
शरीराश्रयः देहः संश्रय आश्रयो येषां ते देहसंश्र-
विविधाः पदार्था यतो निष्पद्यन्ते तदोजः । तथा
सङ्ग्रहे-“तेजो यत्सर्वभूतानामोजस्तत्परमुच्यते
मृदु सोमात्मकं शुद्धं रक्तमीषत्सर्पातकम् । यत्सा
मादौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः । संवर्तमानं हृद
समाश्रयति यत्पुरा । पच्छरीररसः स्नेहप्रायो य
प्रतिष्ठितः । यस्य नाशाच्च नाशोऽस्ति प्रीणिता ये
देहिनः । हृदयस्थमपि व्यापि तत्परं ज
वितास्पदम्” ॥ ४० ॥

हे०-अथौजोविज्ञानं तस्यापि मलत्वात् । वक्ष्य-
हि-“कफः पित्तं मलाः खेषु प्रस्वेदो मलरोम च
खेहोऽक्षित्वङ्निशामोजो धातूनां क्रमशो मलाः ॥” यदु-
संप्रहे-शुक्रस्य सार ओजोऽत्यंतशुद्धतया चास्मि
मलत्वाभावः । “स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मलः षट्
रसादिषु ॥ न शुक्रे पच्यमानेऽपि हेमनीवाक्षये मलाः ।
इति तंत्रांतरे । अन्ये पुनस्त एव तस्य नेच्छन्ति पाव
मिति तन्नरशरीरचरशुक्रविषयम् । यत्तु संभोगादंगनाग
भोगायगतमार्तवेनैकलोलीभूतं जीवाधिष्ठितं शुक्रं तस्य पाक
द्रसादिवन्मलसारौ स्तः । तत्र मल ओजः सारो गर्भः
वक्ष्यति हि-“रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्ति
च । अश्रो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजायते”
इति । मलत्वं च गर्भापेक्षया, रसाद्यपेक्षया तु सारत्वमेव
अत एवाह चरकः-“यत्सारमादौ गर्भस्य यच्च गर्भ
रसाद्रसः । संवर्तमानं हृदयं समाविशति यत्पुरा ॥ य
शरीरे रसः स्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः” इति । न चैव

भोजोऽनेकत्वं शक्यं, यदेव हि शुक्रमलरूपभोजस्तदेव गर्भहृदयमनुप्रविष्टमष्टविंदुकप्रमाणमार्तवानुविद्धत्वादीषद्रक्तपीतं जीवशोणितमुच्यते । उक्तं च तन्त्रान्तरे—“प्राणाश्रयस्यौजसोऽष्टौ विंदवो हृदयाश्रिताः” इति । तथा चरकोऽपि—“हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतकम् । ओजः शरीरे व्याख्यातं तन्नाशान्प्रियते नरः ।” इति । तदेवाहाररसेन समानगुणत्वादाप्यायितमर्धाञ्जलिपरिमाणं सर्वदेहव्यापि रसात्मकमुच्यते । तद्वक्ष्यति—“दशमूलशि-
रा हृत्स्थास्ताः सर्वं सर्वतोवपुः । रसात्मकं वहस्योजस्त-
न्निबद्धं हि चेष्टितम्” इति । खारणादिरप्याह—“रसाधा-
तोः परं धाम पच्यमानात्प्रसीदति । सौम्यस्वभावं रक्ताग्रे
यत्तदोजः प्रकीर्तितम्” इति । तदेव सर्वान् धातून्नु-
प्रविष्टं तेषां प्रभावातिशयमादधानं तत्तेज उच्यते । यदा-
ह सुश्रुतः—रसादीनां शुक्रांतानां धातूनां यत्परं तेजस्तदो-
जस्तद्वलमित्युच्यते । तदेव पुनः पुनः पाकाच्चाभीकर-
मिवापेतोपाधिमलमत्यंतं शुक्रसार इत्युच्यते । तस्माच्छुक्र-
मलरूपं मूलभूतमेवौज इति स्थितम् । युक्तं चरकेण—
“प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा विकृतो मल उच्यते” इति ।
तदोजो हेतुत्वादोजस्त्वम्, आयुर्वृतमिति वत् । एतेनैव
तदुपपन्नं “धातूनां तेजसि रसे तथा जीवितशोणिते ॥
श्लेष्मणि प्राकृते वैद्यैरोजःशब्दः प्रकीर्तितः” इति ।
ओजसो मलत्वेऽपि पृथक्कथनं प्राधान्यख्यापनार्थम् ।
प्राधान्यहेतुमाह—ओजः पुनः परं प्रधानं स्मृतं तद्धि शुक्रां-
तानां धातूनां परं तेजः । शुक्रांतानां ग्रहणं सर्व-
धातुप्राप्त्यर्थम् । तथा हृदयस्थं न केवलं तत्स्थं
व्याप्यपि देहस्थितिनिबंधनम् । देहस्य स्थितयो
नानावस्थास्तासां निबंधनं कारणम् । कारणत्वमेव
विवृणोति—यन्नाश इत्यादि ॥ ४० ॥

**ओजः क्षीयेत कोपक्षुद्धयानशोकश्रमादिभिः ।
बिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ॥
विच्छायो दुर्मना रूक्षो भवेत्क्षामश्च तत्क्षये ।
जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजम् ॥ ४१ ॥**

स०—ओजः कोपादिभिः क्षीयेत । तत्क्षये बिभेति
दुर्बल इत्यादिलक्षणम् । जीवनीयौषधाद्यास्तत्र भेषजम् ।

जीवनीयौषधानि जीवत्यादीनि दश जीवनसंज्ञानि
तथाऽन्यानि यानि मधुराणि द्रव्याणि । क्षीरस्य
जीवनीयत्वेनैव ग्रहणे सिद्धे पृथग्भावोऽतिशयार्थोऽति-
शयेनात्र क्षीरमौषधमिति । रसो मांसरसः । आदि-
ग्रहणेन काकांडोलाऽत्मगुताधृतादिपरिग्रहः ॥ ४१ ॥

प०—ओजः कोपादिभिः क्षीयेत । कोपः क्रोधः ।
क्षुदतीव बुभुक्षा । ध्यानमनेकविधं चिन्तनम् ।
शोकश्चित्तदुःखम् । श्रमः शरीराग्रासः । आदिग्रह-
णाद्वयत्रासादीनां ग्रहणम् । तत्क्षये ओजसः क्षये
सति नरो बिभेति अकस्मात्संभयः स्यात् । तथा
दुर्बलोऽल्पसामर्थ्यः । अभीक्ष्णमत्यर्थं ध्यायति
चिन्तापरः स्यात् । व्यथितेन्द्रियः व्यथितानि
दुःखितानि अशक्तानि सर्वाण्यन्त्रियाणि यस्य ।
दुच्छायो दुष्टकान्तिः । दुर्मनाः दुःस्वितचेताः ।
रूक्षस्त्वगादिषु स्नेहरहितः । क्षामः क्षीणधातु-
प्रायः । तत्रौजःक्षये भेषजमौषधं जीवन्ती-
काकोल्यादीनि जीवनीयान्यौषधानि । तथा क्षीरम्,
रसो मांसरसः । आदिग्रहणादन्यान्यपि ग्रहणीयानि
द्राक्षाप्रभृतीनि मधुरगणनिर्दिष्टानि तान्यपि भेष-
जम् । क्षीरस्यापि जीवनीयत्वाज्जीवनीयौषधत्वं
सिद्धम् । तस्य पृथक्पाठोऽतिशयज्ञापनार्थम् । अति-
शयेन क्षीरं तत्र भेषजम् ॥ ४१ ॥

त्यादि । शुद्धमिति शुद्धम्, रक्तमीषादिति किंचिद्रक्तम्,
सपीतकमिति ईषत्पीतकम्, तेन शुक्लवर्णमोजः, रक्तपीतौ
तु वर्णावत्रानुगतौ किंवा ईषदित्यल्पप्रमाणम्, तेन अष्ट-
विन्दुकमोज इति दर्शयति । यदुक्तं तन्त्रान्तरे—“प्राणाश्रय-
स्यौजसोऽष्टौ विन्दवो हृदयाश्रिताः” इति । एतच्चाष्ट-
विन्दुकं परमोजो ज्ञेयम्, अर्धाञ्जलिपरिमाणं तु यदोजस्तदप्र-
धानम् । यच्छरीरे वक्ष्यति । तावच्चैव श्लेष्मण ओजस्तथ
प्रमाणमित्यनेन । तस्माद्विधिमिहौजः अतएवार्थे दशम-
हामूलीये वक्ष्यति । “तत्परस्यौजसः स्थानम्” इति ।
परस्य श्रेष्ठस्याष्टविन्दुकस्येत्यर्थः । इह न क्षयलक्षणमर्धाञ्ज-
लिमानस्यैव ज्ञेयम्, अष्टविन्दुकस्य त्ववयवनाशेऽपि मृत्यु-
र्भवतीति “हृदि” इत्यादिना ग्रहेण दर्शयति । एतौजः
सार्वधातुसमुदायरूपम्, तेन सप्तधातुष्वेवावरोहामिति नाष्ट-
धातुत्वादिप्रसक्तिः, अतएव सुश्रुतेनाप्युक्तम्, “रसादीनां
शुक्रान्तानां तत्परं तेजस्तत्त्वत्वोजः” इति । अन्यत्राप्युक्तम्—
“अमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संहियते मधु । तद्दोजः शरी-
रेभ्यो गुणैः संहियते नृणाम्” इति । “प्रथमे जायते” इत्यादि-
पाठस्तु नातिप्रसिद्धः । इति चक्रपाणिः ।

१ “हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतकम् ।
ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्ना विनश्यति ॥ प्रथमे जायते
ह्योजः शरीरेऽस्मिच्छरीरिणाम् । सर्पिर्वर्णं मधुरसं लाज-
गन्धिं प्रजायते ॥” ओजसो दुर्ज्ञेयत्वेन लक्षणमाह—हृदी-

हं०—क्षयहेतूनाह—क्षुब्धबुभुक्षा, ध्यानं चिन्ता । आदि-
शब्दाद्भ्रमोत्नासकटुभोजनादयः । ओजःक्षयं लक्षयति-
विभेति नश्यति, दुर्बलो हीनबलो भवति,
अभीक्षणं पुनःपुनरकस्मात्, ध्यायति चिन्तयति,
व्याथितेन्द्रियः हृदयादिषु स्थानेषु व्यथितवान् ।
तथा दुश्छायो मलिनकांतिः, दुर्मना निरुत्साहः, रुक्षो
निस्त्रेहांगः, क्षामः कृशांगः । क्षयौषधभंग्या वृद्धिहेतूनाह-
जीवनीयानि जीवन्त्यादीनि, रसो मांसरसः । आदिश-
ब्देन शर्करादयः ॥ ४१ ॥

ओजोविवृद्धौ देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयः ॥ ४२ ॥

स०—ओजोविवृद्धौ सत्यां देहस्य तुष्टिः प्रहर्षः पुष्टि-
वृद्धिर्बलं सामर्थ्यमेषामुदयः सम्यग्वृद्धिर्भवति ॥ ४२ ॥

हे०—ओजोवृद्धिं लक्षयति-तुष्टिः सन्तोषः, पुष्टिः
स्थौल्यं, बलोदयः शक्त्युत्कर्षः, ओजोवृद्धेस्तुष्ट्यादिहेतु-
त्वाच्च वातादिवृद्धिवद्विकारकारित्वं, यदा त्वोजो व्यापद्यते
स्वस्थानाद्विस्संसेते वा तदा वातादिवद्विकारकारित्वम्, तथा
चाह सुश्रुतः—“ त्रयो दोषा बलस्योक्ता व्यापद्विस्सं-
नक्षयाः ” इति । बलमोजः ॥ ४२ ॥

इदानीं संक्षेपेण वृद्धिक्षयभेषजं कथयन्नाह—

यदन्नं द्वेष्टि यदपि प्रार्थयेताविरोधि तु ।
तत्तत्त्यजन् समश्नश्च तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत् ॥

स०—यदन्नं पुरुषो द्वेष्टि नाभिनन्दति यदप्यन्नं
प्रार्थयेत तत्तदन्नं द्विष्टं त्यजन् परिहरन्निष्टमन्नं समश्नन्
भक्षयन् दोषाणां संबन्धिनौ वृद्धिक्षयौ तौ तौ यौ यस्य
दोषस्यात्मीयौ वृद्धिक्षयौ तौ तौ जयेत् । ननु किमविशे-
षेणैतत्प्रार्थितमश्नन् दोषक्षयं जयेन्नेत्याह । अविरोधि ।
तुरवधारणे । अविरोध्येव तत्तथाविधमन्नमश्नन् दोषाणां
क्षयं जयेन्न तु विरोध्यन्नमश्नन् ॥ ४३ ॥

प०—वृद्धिक्षययोः संक्षेपत औषधमाह—यदन्नम-
भ्यवहार्यं पुरुषो द्वेष्टि नाभिलषति, यदप्यन्नं प्रार्थयेता-
भिलषेत्तदन्नं प्रार्थितं समश्नन् सुखानो यौ यौ
वृद्धिक्षयौ तौ तौ जयेत् । यदि तत्तदन्नमविरोधि
भवेत् न विरुद्धं स्यात् त्यजन् समश्नश्च ॥ ४३ ॥

हे०—वृद्धिक्षयौ ज्ञात्वा यदनुष्ठेयं तत्संक्षेपादाह—यदन्नं
द्वेष्टि तत्तत्त्यजन् तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत् । तथा यद्य-

त्प्रार्थयते तत्तत्समश्नंतौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत् ।
तत्सर्वं नेत्याह—अविरोधि तु यत्प्रार्थयते तच्चेदविरो-
अपथ्यं न भवति तत्तत्समश्नीयादित्यर्थः । तच्छब्देः
वीप्साकरणात् यच्छब्देऽपि वीप्सा ज्ञेया । नच य-
श्च्युपचारस्यानुचितत्वमाशङ्कनीयम् ॥ ४३ ॥

ननु द्वेष्यान्नत्यागेनेष्टभक्षणेन कुतो हेतोर्दोषा
वृद्धिक्षयौ जयेदित्याह—

कुर्वते हि रुचिं दोषा विपरीतसमानयोः ।
वृद्धाः क्षीणाश्च भूयिष्ठं लक्षयंत्यबुधास्तु न ४

स०—यस्माद्दोषा वातादयो विपरीतसमानयोः रु-
चिं कुर्वन्ति । किंभूताः संतः । वृद्धाः । क्षीणाश्च यथ
क्रमम् । वृद्धाः प्रमाणाधिकाः संतः स्वगुणेभ्यो यद्विपरं
तगुणमन्नं तद्विषयां रुचिं प्रीतिमुत्पादयन्ति । भूयि-
बाहुल्येन । क्षीणाः संतो यत्तत्समानगुणमाहारजातं ते
वर्धनहेतुस्तद्विषयां प्रीतिमुत्पादयन्ति । यथा वातो वृ-
क्षिग्धाम्लमधुरमन्नमभिलषति । पित्तं वृद्धं शीतमधुर-
क्षतिकृष्णायमन्नमभिलषति । श्लेष्मा वृद्धो रूक्षाम्ल-
कटुतिक्तमन्नमभिलषति । वातः क्षीणो रूक्षकषायाद-
न्नमभिलषति । पित्तं क्षीणमल्लवणकटुकमन्नमभिल-
षति । श्लेष्मा क्षीणः स्निग्धमधुराम्ललवणमन्नमभिलषति
भूयिष्ठमित्यनेन प्रायिकत्वमस्या व्यवस्था दर्शयति
तेन दोषगतिवैचित्र्यादन्यथाऽपि कचिद्भवति । यथ
कस्यचिन्नरस्य वातोऽपि क्षीणः स्निग्धमधुराद्यन्नमभिल-
षति पित्तमपि वृद्धमल्लवणाद्यन्नमभिलषति श्लेष्माऽपि
वृद्धो मधुराम्लाद्यन्नमभिलषतीति व्यभिचारात् । अ-
एवाऽबुधा न लक्षयन्ति न विदन्ति यथा किमयं दोष-
क्षीण उत वृद्ध इति ॥ ४४ ॥

प०—हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्माद्दोषा वातादयो
रुचिं विपरीतसमानयोः कुर्वन्ते । किंभूताः सन्तो
वृद्धाः, क्षीणाश्च । यथाक्रमं वृद्धाः सन्तः स्वगुणेभ्यो
यद्विपरीतगुणमन्नं तद्विषयां रुचिं प्रीतिमुत्पादयन्ति ।
बाहुल्येन क्षीणाः सन्तो यत्समानगुणमाहारजातं
तद्विषयमभिलाषं जनयन्ति । यथा वातो वृद्धः
स्निग्धाम्लमधुरेप्सवन्नेषु प्रीतिं कुर्वते । पित्तं वृद्धं

शीतमधुरादिकेषु । श्लेष्मा वृद्धो रूक्षकटुकादिषु । वायुः क्षीणः स्निग्धलवणादिषु । पित्तं क्षीणमम्लादिषु । श्लेष्मा क्षीणः स्निग्धमधुरादिष्वाहारजातेषु प्रीतिं कुरुते । वस्तुस्वाभाव्यात् । एतच्च दोषस्वरूप-मबुधा अल्पप्रज्ञा भिषजो न लक्षयन्ति तद्विषयं तेषां ज्ञानं न जायत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

हे०—हि यस्माद्वृद्धा दोषाः विपरीते रुचिं कुर्वते क्षीणाः समाने । चकाराद्वृद्धा दोषाः समाने द्वेषं कुर्वते, क्षीणास्तु विपरीत इत्यपि ज्ञेयम् । अयमर्थः—यदा वायो-वृद्धिस्तदा तद्विपरीतानां स्निग्धादिगुणानां रुचिस्तत्समानानां रूक्षादिगुणानां रुचिस्तद्विपरीतानां स्निग्धादि-गुणानां द्वेष उत्पद्यते । अत इष्टसेवनादिनिष्ठत्यागाद्वायोः क्षयं ज्ञेयम् । एवं पित्तादिष्वपि वाच्यम् । दोषशब्दो दोषधातुमलानामुपलक्षणं भूयिष्ठं प्रायेण । कदाचिदन्यथापि रुचिद्वेषौ भवतः । यथा वक्ष्यति सामे वायौ कटु-रूक्षाम्लिषेण तद्विविधोपशमेन चेति । एवं सत्यप्येतादृशीं स्थितिमबुधा न लक्षयन्ति । एतेन बुद्धिमता भिषजा परीक्षायामुपचारः कर्तव्यः, मन्दबुद्धिना तु यथोपदेश-मित्युक्तं भवति । उक्तं च संग्रहे—“यथोक्तानुसरणमेव श्रेयो मन्दबुद्धेः” इति ॥ ४४ ॥

नचानेनैव लक्षणेन वृद्धाः क्षीणाश्च दोषा लक्षणी-याः किं तर्ह्यन्यदपि लक्षणमस्तीत्याह—

यथाबलं यथास्वं च दोषा वृद्धा वितन्वते ।
रूपाणि जहति क्षीणाः समाः स्वं कर्म कुर्वन्ते ४५

स०—बलानतिक्रमेण यथास्वं च यथादात्मीयं यथास्वं रूपाणि गुणकर्मलक्षणानि दोषा वृद्धा वितन्वते विस्तारयन्ति । क्षीणाश्च बलानतिक्रमेण यथास्वं रूपा-णि जहति त्यजन्ति । यथा वायुर्वृद्धो रूक्षशैत्यपाण्ड्य-संस्रव्यासादीनि विस्तारयति । क्षीणस्तु वायुः पूर्वो-क्तानि रूक्षादीनि जहात्यत एव न व्यजयति । अथ समा दोषाः किं विदधतीत्याह । समा इत्यादि । यदा न वृद्धा न च क्षीणाः समा दोषाः स्वप्रमाणस्थास्तदा स्वं कर्मोत्साहोच्छ्वासदिकं यथोक्तं कुर्वन्ते । तल्लक्ष-णात्ते लक्षणीयाः ॥ ४५ ॥

प०—अन्यत्संक्षेपतो लक्षणान्तरमाह—यथाबलं बलानतिक्रमेणोत्कृष्टमध्याल्पतया यथास्वं यथादा-

त्मीयं वातस्य रौक्ष्यादिकम्, पित्तस्यौष्ण्यादिकम्, श्लेष्मणः स्निग्ध्यादिकं यदुपलक्षणं यथास्वं तानि लक्षणानि वृद्धाः सन्तो दोषा वितन्वते विस्तार-यन्ति प्रथयन्ति । तथैवं क्षीणा यथाबलं क्षयस्याल्प-मध्यभूयस्त्वेन यथास्वं च सत्प्रमाणमिगन्धादिभा-वेन तानि रूपाणि चिह्नानि ये दोषा जहति त्य-जन्ति । यदा न वृद्धा नापि क्षीणानि दोषाः स्वप्रमाणस्थास्तदा केन लक्षणेन लक्षणीयाः समाः सन्तः स्वं कर्म यथोक्तं तेषां यथोपदेशादीनां-त्साहोच्छ्वासपक्त्युष्मन्निग्धमधुरादिकं न कुर्वन्ते जनयन्ति । तल्लक्षणात्ते समा अभिप्रेता लक्षणीयाः । क्षीणा ये दोषास्ते देहस्य न काचित्प्रतीकमुत्पाद-यन्ति, अप्रकृपितत्वान्, क्षीणप्रतीकमादिकिञ्चि-त्करत्वाच्च ॥ ४५ ॥

हे०—उक्तयो र्वाच्यो र्वाच्यो र्वाच्यो र्वाच्यो—यदा दोषा रूपाणि रौक्ष्यादीनि वितन्वते विपरीतं प्रथयन्ति । तान्येव क्षीणा जहति त्यजन्ति एवमेव विपरीतः । यथा-बलम् अतिवृद्धाः अधिकानि, यथाबलं अधिकतराणि, वृद्धतमाः अधिकतमानांलभः । यथा क्षीणानि यथास्वं वायुः रौक्ष्यादीनि, पित्तमौष्ण्यादीनि, श्लेष्मा स्नेहादी-नीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति यो यो गुणः शरीरे अधिकं भवति तस्य तस्य द्वेष उत्पद्यते, यो यो हीनस्तस्य तस्य रुचिः । वायौ च वृद्धे रूक्षादयः शरीरे अधिका भवन्ति ततस्तेषां द्वेषः, क्षीणेऽतएव हीना अतस्तत्र तेषां रुचि एवं पित्तादिष्वपि । समेषु पुनर्दोषेष्वप्युक्तं रुचिद्वेषं नोत्पद्यते इत्याह—समाः स्वमिति । स्वशब्देन जाति-वयोदेशकालानुरूपं शरीरं कर्मोच्यते, न दोषकर्म तस्य यथास्वशब्देनैव लब्धत्वात् । तस्माज्जात्यादिवशाच्चस्य यथारुचिद्वेषौ तस्य तस्यैवानुवर्तयन्ति समा दोषा नान्यथ कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तदेवं वृद्धक्षीणसमा दोषा वृद्धाः । क्षीणा दोषा क्षीणत्वादेवाकिञ्चित्करत्वात्कदाचिन्पीडां नोत्पादयन्त्ये-वेति विचिन्त्याऽल्पमतयो वैद्याः क्षीणदोषवर्धनार्थं कदा-चिदनादरं कुर्युरित्याह—

य एव देहस्य समा विवृद्धं
त एव दोषा विपमा वधाय ।

यस्मादतस्ते हितचर्ययैव
क्षयादिवृद्धेरिव रक्षणीयाः ॥ ४६ ॥

स०—य एव दोषाः समाः संतो देहस्य विवृ-
द्धयै वर्धनाय भवन्ति त एव दोषा विषमाः स्वप्रमाणा-
दधिका हीना वा संतो वधाय देहविनाशाय स्युः ।
यस्मादेवं ततस्ते दोषा हितचर्ययैव क्षयाद्धीनत्वाद्रक्ष-
णीयाः । कुत इव । विवृद्धेरिव । यथा विवृद्धेर्विशेषेण
वर्धनात्ते रक्ष्यन्ते तथा क्षयादपि रक्षणीया इति । उप-
जातिवृत्तम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टा-
ङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्याया दोषादिवि-
ज्ञानीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

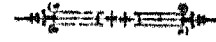
प०—इत्येवं मनसि कृत्वा भिषजः क्षीणदोष-
वर्धनार्थं कदाचिदन्नं नातिस्पृहयन्तीत्येतदाशङ्क्य
आख्यकार इदमाह—य एव दोषाः समाः सन्तो
देहस्य शरीरस्य विवृद्धयै विवृद्धयर्थं सम्पद्यन्ते, ते
वप्रमाणस्था देहवर्धनहेतवो भवन्ति । एत एव
दोषा विषमाः स्वप्रमाणादधिका हीना वा वधाय
देहनाशाय हेहस्य शरीरस्य सम्पद्यन्ते । यत एव समा
दोषा देहवर्धनहेतवो विषमा देहनाशनहेतवो जा-
न्ते अतस्ते दोषा हितचर्ययैव हीनत्वादपि रक्षणीयाः
रक्षणीयाः । कुत इव विवृद्धेरिव । यथा विवृद्धेस्ते रक्षणी-
याः कथं सा भवत्येषा विवृद्धिर्विशेषेण वर्धनं प्रकौ-
नं तथा क्षयतोऽपि ते रक्षणीया इति भद्रम् ॥ ४६ ॥

इति चन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रिका-
यामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने दोष-
विज्ञानीयोऽध्याय एकादशः ॥ ११ ॥

हे०—दोषवैषम्यानुत्पादने हेतुं विधत्ते—हितचर्यया यथा-
यासाहारविहाराभ्यां चरतेर्गतिभक्षणार्थत्वात् । एवमशब्देन
हितचर्याया अयोगः, अहितचर्यायाश्च योगो व्यव-
च्छद्यते ॥ ४६ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां दोषादिचयप्रकरणं
सामस्त्येन निरूपितम् ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

दोषादिविज्ञानीयादनन्तरं दोषभेदीयाध्यायारभो
यतो दोषभेदमन्तरेण दोषविज्ञानं सम्यङ्नोक्तं स्यात् ।
पूर्वस्मिन्नाध्याये बहुवक्तव्यत्वादोषभेदो नोक्त इत्याह—

अथाऽतो दोषभेदीयाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—दोषाणां भेदो दोषभेदः । स्थाननामविभागा-
दिभिस्त्वस्मै हितो दोषभेदीयः शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—पूर्वमुक्तं दोषविज्ञानं येन दोषाः प्रथक्त्वेन
जायन्ते । अतो दोषभेदं विना निरवशेषं दोषवि-
ज्ञानं नोक्तं भवति । अतो दोषादिविज्ञानीयाध्यायाद-
नन्तरं दोषभेदीयोऽध्याय आरभ्यते । दोषाणां
भेदो दोषभेदः । स्थानानामविभागादिभिः प्रकार-
श्चिन्ता तस्मै हितो दोषभेदीयः ॥ १ ॥

हे०—अथातो दोषभेदीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रति-
जानीते—यतः पूर्वेऽध्याये दोषवैषम्यमुक्तं, तत्र दोषभेदा-
द्बहु भिद्यते दोषभेदज्ञानार्थमयमध्यायः । अतएवायं दोष-
भेदीयः ॥ १ ॥

पकाशयकटीसक्थिश्रोत्राऽस्थि स्पर्शनेन्द्रियम् ।
स्थानं वातस्य तत्राऽपि पक्काधानं विशेषतः ॥

स०—पकाशयादि वातस्य स्थानं तत्राऽपि षड्वि-
धस्थाने विशेषेण पक्कमधीयते स्थाप्यतेऽस्मिन्निति पक्का-
धानं पकाशयः । अत एव वाते वस्तेरुपक्रमः प्रथमं
उक्तः । मूलापकर्षणात्सकलशरीरव्यापित्वेऽपि येषा-
मिदं विशेषणोक्तम् । तथा च प्रागुक्तम् । ते व्यापि-
नोऽपि ह्यनाभ्योरिति । विचित्रगतिस्त्वामैषां वक्ष्यमाण-
प्राणादिभेदेन पृथक् स्थानकर्मनिर्देशः ॥ २ ॥

प०—तत्र तावच्छरीरे स्थानविभागं वातादीनां
निरूपयन्नाह—पकाशयप्रभृति वातस्थानम् । तत्र
पकाशयो नाभेरधः । कटिः श्रोणिः । सकृन्मूकः ।
श्रोत्रं कर्णः । स्पर्शनेन्द्रियं त्वक् । तत्रापि तेष्वपि
स्थानेषु विशेषेण पक्काधानं स्थानं वातस्य । पक्कमा-
धीयतेऽस्मिन्निति कृत्वा ॥ २ ॥

हे०—तद्देदश्च स्थानकर्मावस्थानहेत्वाकृतिसाधनसंयो-
गभेदाद्भवति । तत्र स्थानतो यथा—पक्वाशयस्थो वायुः
कटिस्थोऽयम् । कर्मतो यथा—श्वासोच्छ्वासप्रवर्तकोऽयं विष्मूत्र-
प्रवर्तकोऽयम् । अवस्थातो यथा—चित्तोऽयं प्रकुपितोऽयम् ।
हेतुतो यथा—मिथ्यायोगप्रकुपितोऽयम्, अतियोगप्रकुपि-
तोऽयम् । आकृतितो यथा—खंडसलक्षणोऽयमखंडसलक्षणोऽ-
यम् । साधनतो यथा—स्निग्धोपशयोऽयम् । योगतो यथा—
पित्तयुक्तोऽयं श्लेष्मयुक्तोऽयमिति । एवं पित्तादिष्वपि
तत्रादौ स्थानतो भेदः । स्थानं द्विधा—सामान्यं, विशिष्टं
च । तत्रादौ सामान्यम् । तत्र वायोः स्थानमाह—पक्वाशयो
नाभेरधः पक्वान्नस्य स्थानं कटिश्रोणिसक्थिवंक्षणादि,
अंगुष्ठांतम् । श्रोत्रैर्द्रियं कर्णः । स्पर्शनैर्द्रियं त्वक् ।
तत्र तेषु स्थानेषु मध्ये पक्वाधानं पक्वाशयो विशेषत
इति ॥ २ ॥

नाभिरामाशयः स्वेदो लसीका रुधिरं रसः ।
दृक् स्पर्शनं च पित्तस्य नाभिरत्र विशेषतः ॥

स०—पित्तस्य नाभ्यादीनि स्थानानि । लसीका
जलसदृशी । दृक् चक्षुः । स्पर्शनं त्वक् । ननु स्पर्श-
नैर्द्रियं वायोः स्थानमुद्दिष्टं तदेव कथं पित्तस्याऽपि
स्यात् । ब्रूमः । वातसखित्वादग्नेः वातसखो ह्यग्निः ।
पित्तं च वह्निरिति वचनात् । तस्मादुभयोरप्येतद्युक्तं
स्थानम् । विशेषत इति अत्रैषु स्थानेषु मध्ये पित्तस्य
विशेषेण नाभिः स्थानम् ॥ ३ ॥

प०—रसग्रहणे रसाधारं हृदयमुपलभ्यते । यतो
रसः सौम्यः । अन्यच्चोक्तम् । साधकं हृद्गतं
पित्तमुक्तम् । दृक्स्पर्शनं च पित्तस्य नाभिरत्र विशेष-
तः । नाभिप्रभृति पित्तस्य स्थानम् । आमाशयो
नाभेरुर्ध्वम् । त्वगन्तरे यदुदकं तल्लसीकाशब्दवा-
च्यम् । त्वचि विष्टृष्टायामुदकप्रायो वा यः स्वावो
दृश्यते । रुधिरं रक्तम् । रस आद्यो धातुः । दृक्
चक्षुरिन्द्रियम् । स्पर्शनं स्पर्शनेन्द्रियम् । तच्च वात-
स्यापि स्थानं निर्दिष्टं, पित्तस्यापि तदेव स्थानम् ।
वातसखित्वादग्नेस्तेषु स्थानेषु नाभिः प्रधानं
स्थानं पित्तस्य ॥ ३ ॥

हे०—पित्तस्याह—आमाशयो नाभेरुर्ध्वम् अपक्वान्न-
स्थानं, लसीकाद्रसमलो जलप्रायस्त्वगाश्रयः, दृक् चक्षुः,

स्पर्शनं त्वक् । अथ एषु स्थानेषु मध्ये नाभिर्विशेषतः
स्थानम् ॥ ३ ॥

उरःकंठशिरःक्लामपर्वाण्यामाशयो रसः ।
मेदो घ्राणं च जिह्वा च कफस्य सुतरामुरः ॥
स०—कफस्योरःप्रभृतीनि जिह्वानि स्थानानि ।
सुतरां सुष्ठु स्थानमुरो वक्षः ॥ ४ ॥

प०—कफस्योरःप्रभृतिस्थानम् । तत्रोरो वक्षः ।
कण्ठो गलः । शिरो मूर्ध्ना । क्लाम—क्लामेऽङ्गविभागे
शरीरे वक्ष्यमाणम् । पर्वाणि सन्निवृत्तानि । आ-
माशयो नाभेरुर्ध्वम् । घ्राणं नासिका । जिह्वा
रसनेन्द्रियम् । अत्रोरो वक्षः सुतरामिति शयेन
स्थानं कफस्य ॥ ४ ॥

हे०—कफस्याह—उरो वक्षः, क्लाम—उदकस्रोतोमूलं,
हृदक्षिणतो मांसग्रन्थिः, पर्वाणि संशयः, घ्राणं नासः, एषु
मध्ये उरो विशेषतः स्थानम् ॥ ४ ॥

अथ प्रत्येकमेतेषां दोषाणां विविक्तस्थानाश्रयेण
क्रियाभेदात्पंच पंच भेदानाह—

प्राणादिभेदात्पंचात्मा वायुः ॥ ५ ॥

स०—वायुरेक एव चलनस्वभावः सन् प्राणा-
दिभिः प्राणोदानव्यानसमानापानैर्भेदाद्विशेषात्पंचात्मा

१ स च द्विविधः, आन्वन्तरो वायुश्च । तत्राभ्य-
न्तरो यन्त्रतन्त्रधरः प्रस्पन्दनोद्बहनपूरणविवेकधारणलक्षणो
वायुः प्राणोदानसमानव्यानापानात्मा, “ प्राणो वायुर्वसति
हृदयेऽपानसंज्ञो गुदे वै नाभेश्चक्रं भ्रमति परितो जीवभूतः
समानः । कण्ठस्थाने चलति पवनो योऽहि रात्राबुदानः
सर्वांगेषु प्रसरति मरुद् व्यानसंज्ञो नितान्तम् ॥ ” प्राणो नाम
वायुः अन्नमन्तः प्रवेशयति प्राणांश्चावलम्ब्यते । उदानेन
भाषितगीतादिविशेषोऽभिवर्त्तते । नमानस्तु आमपक्वाश-
यचरो वह्निसंयोगादन्नं पाचयति तत्रांध विद्यापान् विविमक्ति ।
अपानस्तु शक्नुमूत्रशुक्रगर्भातवादीन्वधः क्षिपति समये ।
व्यानो वायुः कृत्स्नदेहचरो रसासंवहनायतः स्वेदासृक्स्वावणः
प्रसारणाकुञ्चनविनमनोन्नमनतिर्यग्गमनानि करोति । प्रवर्त्त-
कश्चेष्टानामुच्चावचानां नियन्ता प्रणेता च मनसा, सर्वे-
न्द्रियाणामुद्योतकः, सर्वेन्द्रियार्थानामभिवोदा, सर्वशरीरधातु-
व्यूहकरः, शरीरस्य सन्धानकरः, प्रवर्तको वाचः, स्पर्शश-
ब्दयोः प्रकृतिः, श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलम्, हर्षोत्साहयोर्वीनिः,
समीरणोऽग्नेः, दोषसंशोषणः, क्षेप्ता वह्निर्मलानाम्, स्थूला-
णुक्षोतसां भेत्ता, गर्भाऽऽकृतीनां कर्ता, अनुवृत्ति-
प्रत्ययभूत आयुषः, शरीरे सर्वकार्यसाधकप्रकृतिः ।

पञ्चस्वभावः । येषैकोऽपि देवदत्तो यां यां क्रियां करोति तदनुरूपमेव संज्ञां लावकपाचकादिकां लभते तद्वद्भातादयः ॥ ९ ॥

प०—एक एव वायुश्चलनधर्मा प्राणादिभेदात् विशेषात् प्राणोदानसमानव्यानाऽपानाख्यात पञ्चस्वभावः सम्पद्यते स्थानक्रियाभेदात् ॥ ५ ॥

हे०—अथ विशिष्टस्थानं, कर्म च । सामान्यकर्मणः उत्साहादेः पूर्वाध्याये निर्दिष्टत्वात् । तत्र वायोर्विशेषमाह—प्राणाऽपानोदानव्यानसमानाः पञ्चात्मा पञ्च-विशेषः ॥ ५ ॥

प्राणोऽत्र मूर्धगः ।

उरःकंठचरो बुद्धिहृदयेन्द्रियचित्तधृक् ।
श्रीवनक्षवथूद्वारनिःश्वासान्नप्रवेशकृत् ॥ ६ ॥

स०—अत्र एषु मध्ये प्राणो वायुर्मूर्धगः शिरसि स्थित उरः कंठं च चरति । तथा बुद्ध्यादीनां धारकस्तथा श्रीवनादिक्रियः । श्रीवनं मुखस्तावोद्वारः । श्रीवनमिति शिवेर्युटि शिविसिव्योर्दीर्घश्चेति पृषोदरादिपाठादीर्घः ॥ ६ ॥

प०—तत्रैतेषु पञ्चसु मध्ये प्राणो वायुः मूर्धगः शिरस्यवस्थितः उरःकण्ठचरः । तथा बुद्ध्यादिधारकः बुद्ध्यादीन् धारयति श्रीवनादीन् करोति श्रीवनादिकृत् श्रीवनं मुखेन श्लेष्मनिरसनम् । निश्वासोऽन्तःप्रवेशनं श्वासस्य ॥ ६ ॥

हे०—प्राणस्य स्थानकर्माण्याह—प्राणस्य मूर्ध्नावस्थिति-स्थानं, बुद्ध्यादिधारणम् ; श्रीवनादिकरणं च कर्म । हृदयं मनोऽधिष्ठानं, चित्तं मनः, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ६

—बाह्यस्य च वायोः प्रकृतिभूतस्य लोके चरतः इमानि कर्माणि भवन्ति । तथा धरणी धारणम्, ज्वलनो-ज्वालनम्, आदित्यचन्द्रनक्षत्रग्रहगणानां सन्तानगतिविधानम्, सृष्टिश्च मेघानाम्, अपां विसर्गः, स्रोतसां संप्रवर्तनम्, पुष्पफला-नाम्नाभिनिर्वर्तनम्, उद्भिज्जानामुद्भेदनम्, कृतूनां प्रविभाजनः, धातूनां च प्रविभागमानसंस्थानव्याप्तिः, बीजाभि-संस्कारः, शस्यादिवर्द्धनम्, प्रजापालनम्, विकासनमवै-कारिकाणामन्येषां च भावानाम् ।

उरःस्थानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत् ।
वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जाबलवर्णस्मृतिक्रियः ॥ ७ ॥

स०—उदानस्य प्रधानमुरः स्थानं नासादींश्च चरत् वाक्प्रवृत्त्यादिक्रियः । प्रयत्नः कार्येषु पदार्थग्रहादिष्वयमः ॥ ७ ॥

प०—उदानस्य वायोरुरो वक्षःस्थानम्, नासा तयं चरति । वाक्प्रवृत्त्यादिक्रियः । प्रयत्नकमुद्यमः । ऊर्जा कान्तिमत्त्वम् । बलं सामर्थ्यं वर्णं गौरवादिभेदभिन्नम् । स्मृतिरतिक्रान्तरथस्य स्मरणम् ॥ ७ ॥

हे०—उदानस्य स्थानकर्माण्याह—उदानस्योरोऽवस्थि-स्थानं, नासादिविचरणस्थानम्, वाक्प्रवृत्त्यादिकं कर्म प्रयत्न उत्साहः, ऊर्जा प्राणनम् ॥ ७ ॥

व्यानो हृदि स्थितः कृत्स्नदेहचारी महाजवः
गत्यपक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ॥
प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरेण

स०—व्यानो हृदये स्थितः प्राधान्येन कृत्स्ने स्मिन् शरीरे चरति । तथा महाजवः शीघ्रगतिः प्रणाद्यपेक्षया । तथा गत्यादिकाः क्रियाः प्रायः देहिनां तस्मिन्व्याने प्रतिबद्धास्तदायत्ताः । गति क्रमणम् । अपक्षेपणमंगस्याऽधोनयनम् । उत्क्षेपोऽस्योर्ध्वनयनम् । निमेषोऽक्ष्णोर्निमीलनम् । उन्मेषस्तयोर्विकाशः । आदिग्रहणेन जृम्भणान्नास्वादनविश-नादिपरिग्रहः ॥ ८ ॥

प०—व्यानो हृदयवस्थितः कृत्स्नं हृदयवस्थितः, वृत्तिरवशेषं देहं चरति कृत्स्नदेहचारी, महाजवो म बलः, शीघ्रतरगतिः गत्यादयश्च क्रियाः सर्वाः शरीराणां प्राणिनां सम्बन्धिन्यः प्रायेण बाहुल्येन तान् व्यानाख्ये प्रतिबद्धास्तदायत्ताः । गतिर्देशान्तःमनम् । अपक्षेपणमङ्गस्याधो नयनम् । उत्क्षेपः ऊर्ध्वप्रेरणम् । निमेषः अक्ष्णोर्वर्त्मभ्यां पिधानम् । उन्मेषस्तस्यैव विकाशः ॥ ८ ॥

हे०—व्यानस्याह—व्यानस्य हृदयमवस्थितिः स्थ सर्वशरीरविचरणस्थानम् । गत्यादयः सकलाः क्रियाः कर्म अपक्षेपणमंगस्याधोनयनम्, उत्क्षेपणमूर्ध्वन-

तस्मिन्प्रतिवद्धाः तेनैव निष्पाद्याः, महाज्वः प्राणादिभ्यो
वेगवान् ॥ ८ ॥

समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः ।
अन्नं गृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति ॥ ९ ॥

स०—समानो वायुरग्निसमीपस्थ इति सामान्यो-
क्तावपि प्राधान्यात्पाचकोऽग्निर्गृह्यते । अत एवाह ।
कोष्ठे चरतीति । सर्वत इत्याद्यादिवात् सर्वस्मिन्
कोष्ठे चरति स चान्नं गृह्णात्यपकमामाशये धारयती-
त्यर्थः । पचत्यग्निसंधुक्षणाद्भक्तकार इव । विवेचयति
संहतमन्नं पाकाय विभजते । मुञ्चति शकृन्मूत्रादि-
रूपमधः ॥ ९ ॥

प०—समानो वायुरग्निसमीपे स्थितस्तत्र तिष्ठति
कोष्ठे पकामाशयपर्याये, सर्वतः समन्ताच्चरति भ्र-
मति । अन्नमाहारं गृह्णाति अवलम्बते । तथा पच-
ति पाकं नयति, विवेचयति पृथक्करोति, मुञ्च-
त्यधो नयति ॥ ९ ॥

हे०—समानस्याह—समानस्याग्निसमीपमवस्थितिस्थानं,
सर्वकोष्ठविचरणस्थानम्, अन्नस्य ग्रहणं गृहीत्वा पचनं
पक्त्वा सारकिट्टिविवेचनं विविच्य किट्टावमोचनं च कर्म ।
अग्निसमीपम् अग्निस्थानस्य ग्रहण्याख्यस्य अग्न्यनवरुद्धोऽ-
वकाशः ॥ ९ ॥

अपानोऽपानगः श्रोणिबस्तिमेदोरुगोचरः ।
शुक्रार्तवशकृन्मूत्रगर्भनिष्क्रमणक्रियः ॥ १० ॥

स०—अपानो वायुरपानं प्राधान्येनाश्रितः श्रोण्या-
दिचरः शुक्रादिनिष्क्रमणक्रियः । इति वातभेदाः
पंच ॥ १० ॥

प०—अपानो वायुरपानगः कट्या अधः स्थितः ।
तथा श्रोण्यादिप्रदेशचरः । श्रोणिः कटिः । मेढ्रं लिं-
गम् । शुक्रार्तवादीनि—चंक्रमणं क्रिया । निष्क्रमणं
बहिः—प्रेरणम् ॥ १० ॥

हे०—अपानस्याह—अपानस्यापानं गुदमवस्थितिस्थानं,
श्रोण्यादिविचरणस्थानं, शुक्रादिनिष्क्रमणं कर्म । बस्तिर्मूत्रा-
श्रयः, मेढ्रं मूत्रमार्गः, गोचरो विचरणविषयः ॥ १० ॥

पंच पित्तभेदानाह—

पित्तं पंचात्मकं तत्र पकामाशयमध्यगम् ।
पंचभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयात् ।
त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणाऽनलशब्दितम् ।

१—“तप सन्तापे” इति सन्तापार्थकतपधातोरिच्प्रत्यये
तकारस्य द्वित्वे वर्णविपर्यये त च कृते पित्तमिति रूपं
सिद्धम् । तच्च पित्तं शरीरे पाचकालोचकभ्राजकजकसाधकभे-
दात् पञ्चधा शरीरं पालयत्यविकृतः । यथा—“स्वाशये पाचकं
पित्तमग्निरूपं तिलोन्मिमतम् । भ्राजकं कान्तिदं यत्तु लेपा-
भ्यङ्गादि पाचकम् ॥ रजकं तु यत्कृतस्त्रीन्होस्तद्वशं शोणितं
व्रजेत् । आलोचकमुभौ नेत्रे रूपदर्शनकारि तत् ॥ साधकं
हृदये तिष्ठन्मेधाप्रज्ञाकरं च तत् ।” अत्र चरकः—“अग्निरेव
शरीरे पित्तान्तर्गतकुपिताऽकुपितः शुभाशुभानि करोति”
सुश्रुतस्तु पित्तव्यतिरेकान्नान्योऽग्निरुपलभ्यते आग्नेयत्वात् ।
पित्ते दहनपचनादिषु अभिवर्तमानेऽग्निवदुपचारः क्रियते ।
क्षीणे ह्यग्निगुणे तत्समानद्रव्योपयोगात् अतिवृद्धे शीतक्रि-
योपयोगात् आगमाच्च । ननु यदि पित्ताग्न्योरभेदः तर्हि
कथं घृतं पित्तप्रशमनमग्निदीपनम्, अजापयोमत्स्यादयश्च
पित्तवृद्धिं कुर्वन्ति न चाग्निदीप्तिकराः दिवास्वप्नश्च । पित्तप्र-
कोपनोऽप्यग्निशमनः, तथेदमपि कथं स्यात् विषमो वातेन,
तीक्ष्णः पित्तेन, मन्दः श्लेष्मणेति । समदोषः समाग्निश्चेत्या-
दिकमपि कथं स्यात् । तत्रोच्यते—नैष दोषः, येनायमग्निः
परमार्थतः पित्तादभिन्न एव सुश्रुतादिभिर्गोचरः । परं च
“क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः । पित्तं च केशान्
पचति पलितं तेन जायते” अत्र शरीरोष्मा अग्निः पित्तादभिन्न
एवोक्तः, तथा च “द्रवं स्निग्धमधोगं च पित्तं बन्धितो-
ऽन्यथा” अत्र समाधीयते पञ्चपित्तान्तर्गतजठराग्निपाचको
वह्निशब्दः तच्च पक्वामाशयमध्यस्थं चतुर्विधमन्नपानं
पचति, विवेचयति च दोषरसमूत्रपुरीषाणि । तत्रस्थमेव
चात्मशक्त्या दोषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्थ चाऽग्निक-
र्मणाऽनुग्रहं करोति तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति सङ्गा ।
यत्तु यत्कृतस्त्रीन्होः पित्तम् सरसस्य रागकृदुक्तम्, तस्मिन् रज-
कोऽग्निरिति सङ्गा । यच्च हृदयस्थः सोऽग्निप्रा-
थितमनोरथसाधनकरः तस्मिन् साधकोऽग्निरितिसङ्गा
यच्च त्वचि सोऽभ्यङ्गपरिषेकावगाहावलेपनादीनां पक्त्वा
छायानात्र प्रकाशकः तस्मिन् भ्राजकोऽग्निरिति सङ्गा
अत्र चिकित्सोपयोगिपित्तलक्षणाणि “ पित्तमुष्णं
द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्तरम् । कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं
चाऽम्लतां व्रजेदिति” । नीलं सामावस्थायाम्, पीतं निरा-
मावस्थायाम्, कटुरसं प्रकृतिस्थम्, विदग्धं विरूढपाकोपपन्नं
पुनरम्लरसं विदग्धाजीर्णसंछिद्यमम्लरसं वा भवति, विदग्धं
पित्तम् अम्लपित्तरोगमिति केचित् ॥

पचत्यन्नं विभजते सारकिटौ पृथक् तथा ।
तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ।
करोति बलदानेन पाचकं नाम तत्स्मृतम् ११ ॥

स०—तत्र तेषु पंचसु मध्ये पक्वमाशययोर्मध्यस्थं तथा पंचभूतात्मकत्वेऽपि सति यत्तैजसगुणोदयादाग्नेय-
गुणोत्कर्षाक्षपितसोमगुणत्वेन त्यक्तद्रवत्वं संजातका-
ठिन्यं तथा सहकारिकारणैः पाचनक्रियां प्रति सव्यापा-
रैर्वादिभिर्नुग्रहादुपकारात्पाकदाहादिक्रिययाऽनलश-
ब्दितमग्निशब्दवाच्यं यत्पित्तं तत्पाचकमुच्यते । तच्चान्नं
पचति । सारकिटौ पृथक् विभजति विभागीकरोति ।
किंशब्दस्य लोकाश्रयत्वात्लिङ्गस्येति पुंस्त्वम् । तत्रस्थ-
मेव पक्वमाशयमध्यगमेव शेषाणां रंजकादीनां धातु-
स्थानां चानुग्रहमुपकारं करोति । बलदानेन सामर्थ्या-
धानेन स्वस्थानस्थमेव तेषूपकुरुत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प०—पित्तं पञ्चात्मकम् । पाचकरञ्जकसाधका-
लोचकभ्राजकत्वभेदैः पञ्चप्रकारं पित्तम्-
तत्र तेषु पञ्चसु मध्ये पाचनं नाम पित्तं पक्व-
माशययोर्मध्ये स्थितम् । तच्च पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि
सति यद्यस्मात्तैजसगुणोदयादाग्नेयगुणोत्कर्षात्, त्य-
क्तद्रवत्वं क्षपितसोमगुणं क्षपितसोमगुणत्वाच्च त्यक्त-
द्रवस्वभावं, पाकादिकर्मणा पचनदहनक्रिययानलश-
ब्दितं लब्धान्यभिधानमन्नमाहारं पचति । चतुर्विधं
तथाऽऽहारस्य पक्षस्य सारकिटौ विभजति पृथक्क-
रोति । तत्रस्थमेव पक्वमाशयमध्यस्थमेव शेषाणां
पित्तानां चतुर्णां रञ्जकादीनामनुग्रहमुपकारं बलदा-
नेन सामर्थ्योत्पादनेन करोति सम्पादयति तत्पाचकं
नाम पित्तम् ॥ ११ ॥

हे०—पित्तविशेषानाह—पित्तमिति । पाचकरञ्जकसाध-
कालोचकभ्राजकभेदात्पञ्चधा पित्तम् । पाचकस्य स्थान-
कर्माण्याह—पाचकस्य पक्वमाशयमध्यं ग्रहण्याख्यं स्थानम् ।
अन्नस्य पचनं पाकः, सारकिटविभागो, रञ्जकादिचतु-
ष्टयानुग्रहश्च कर्म । कीदृशं तत् यत्पञ्चभूतात्मकत्वे
सत्यपि तेजोभूतगुणाधिक्यास्त्यक्तद्रवत्वम् । तथा पाका-
दीनामकार्याणां करणादनलसंज्ञयोक्तम् । एतेन पाच-
कापेक्षया अग्निपित्तयोरभेदः रञ्जकापेक्षया भेद इति ।
नैतिद्वयं व्यवस्थापितम् । तत्रस्थं स्वस्थानस्थम् ॥ ११ ॥

१ मतद्वयमित्यर्थः ।

आमाशयाश्रयं पित्तं रंजकं रसरंजनात् ॥ १२ ॥

स०—यच्चाऽऽमाशयस्थं पित्तं तद्रसाख्यधातो रं-
नाद्रागनिष्पादनाद्रंजकमुच्यते ॥ १२ ॥

प०—आमाशयाश्रयमामाश्रयस्थं रंजकं न
पित्तं रसाख्यस्य धातो रक्तभावापत्तौ रञ्जनाद्वागा-
ष्पादनात् रञ्जनशब्देनोच्यते ॥ १२ ॥

हे०—रंजकस्याह—रञ्जकस्यामाशयः स्थानं, रसरं-
जकं ॥ १२ ॥

बुद्धिमेधाऽभिमानाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात् ।
साधकं हृद्गतं पित्तं ॥ १३ ॥

स०—यत्तु हृद्गतं हृदयस्थं पित्तं तद्बुद्ध्यादि-
करणभूतैरभिप्रेतस्यार्थस्य बाह्यग्रहणस्मरणादिरूपं
साधनात् साधकमुच्यते । वर्तमानकाले या मनोऽर्थसं-
यस्य निश्चयं कर्तुं तदर्थार्थवसायोपारूढा सा बुद्धि-
बुद्धिविशेषो मेधा ॥ १३ ॥

प०—हृद्गतं हृदयस्थं पित्तं साधकं नाम बुद्धि-
दिभिः करणभूतैरभिप्रेतमभिलषितमर्थं बाह्यग्रह-
स्मरणादिरूपेण साधयति तत्साधकम् । बुद्धिमेध-
परस्परं विशेषो बोद्धव्यः । वर्तमानकाले यो मनस-
ऽर्थसंज्ञाय उत्पद्यते तस्यार्थसंज्ञायस्य निश्चयं करोति
अयमेवार्थो नान्य इति सा बुद्धिः । बु-
विशेषो मेधा ॥ १३ ॥

हे०—साधकस्याह—साधकस्य हृदयं स्थानं, बुद्धि-
दिद्वारेण अभीष्टार्थसाधनं कर्म, अभिमानोऽहंकारः १

रूपालोचनतः स्मृतम्

दृक्स्थमालोचकं ॥ १४ ॥

स०—दृष्टिस्थं पित्तं रूपालोचनादतस्तारका-
स्थितं तदायत्तरूपग्रहणशक्तित्वादालोचकमुच्यते १४

प०—दृष्टिस्थं पित्तमालोचकं नाम रूपस्यालोच-
दर्शनात् तारस्यान्तः स्थितमालोचकं रूपग्रदृ-
शस्मात्तदायत्तं रूपग्रहणम् ॥ १४ ॥

हे०—आलोचकस्याह—आलोचकस्य दृष्टिः स्था-
रूपालोकनं कर्म ॥ १४ ॥

त्वक्स्थं भ्राजकं भ्राजनात्त्वचः ॥ १५ ॥

हे०—अवलम्बकस्य स्थानकर्मायाह—अवलम्बकः
 उरः स्थानं, त्रिकाग्रवलम्बनं कर्मे । त्रिकस्य पृष्ठाभास्
 स्ववीर्यत आत्मप्रभायेनावलम्बनं करोति, हृदयसान्नीप्यं
 चकारात्स्ववीर्याच्च । हृदयावलम्बनेऽन्नवीर्यं सहकारं
 अन्नरससहितेनेति सुश्रुतवचनात् । तस्यैव शेषा

कण्ठादीनाम् । कफधाम्नामंशुकर्मणा जलव्यापारेण क्लेद-
नतर्पणपूरणादिना अवलम्बनं करोति । केचित्तु बाहुग्रीवा-
स्थिग्रसंघाते विक्रमाहुः । तदसत्, विक्रमशब्दः पृष्ठवंशा-
धार एव रुदत्वात् । रुदिस्तु योगाद्वलीयसी आस-
न्नत्वे चाप्रयोजकत्वं दवीयसामपि कफधाम्नामवलम्बे-
नोक्तेः ॥ १७ ॥

यस्त्वामाशयसंस्थितः॥

क्लेदकः सोऽन्नसंघातक्लेदनात् ॥ १८ ॥

स०—स पुनः श्लेष्मा आमाशये स्थितः स क्लेदक
इत्युच्यते । कुतः । अन्नसंघातक्लेदनात्कारणात् ॥ १८ ॥

प०—स एव श्लेष्मा य आमाशयसंस्थितः क्लेदकः
स आमाशयस्थोऽन्नसङ्घातस्याहारराशेः क्लेदना-
द्विक्लित्तिजननात् क्लेदकसंज्ञकः ॥ १८ ॥

हे०—क्लेदस्वाह-क्लेदकस्यामाशयः स्थानम् । अन्नसंघात-
क्लेदनं कर्म ॥ १८ ॥

रसबोधनात् ।

बोधको रसनास्थायी ॥ १९ ॥

स०—रसनास्थायी जिह्वास्थो बोधक इत्युच्यते
रसबोधनात् कारणात् ॥ १९ ॥

प०—बोधको रसनस्थायी जिह्वासंस्थितः श्लेष्मा
सम्यक् स्फुटं कृत्वा रसस्य बोधनात् ज्ञानात्
बोधकसंज्ञकः ॥ १९ ॥

हे०—बोधकस्याह-बोधकस्य रसना जिह्वेन्द्रियं स्थानं,
रसबोधनं कर्म ॥ १९ ॥

शिरःसंस्थोऽक्षतर्पणात् ॥

तर्पकः ॥ २० ॥

स०—शिरःस्थोऽक्षतर्पणात्तर्पकः । शिरःस्थस्तर्पक
इत्युच्यते । अक्षतर्पणाद्धेतोः ॥ २० ॥

प०—शिरस्थः श्लेष्मा अक्षाणामिन्द्रियाणां तर्पणात्
प्रीणनात् तर्पकसंज्ञकः ॥ २० ॥

हे०—तर्पकस्याह-तर्पकस्य शिरः स्थानम्, इन्द्रियतर्पणं
कर्म ॥ २० ॥

संधिसंश्लेषाच्छ्लेषकः संधिषु स्थितः २१॥

स०—संधिषु स्थितः श्लेष्मा श्लेषक इत्युच्यते ।
संधिसंश्लेषात् कारणात् ॥ २१ ॥

प०—सन्धिषु स्थितः सन्धिषु पर्वसु सि
श्लेष्मा—अस्थिसन्धिसंश्लेषात् श्लेषकसंज्ञः ॥ २१ ॥

हे०—श्लेष्मकस्याह-श्लेष्मकस्य सन्धयः स्थानम्, सं-
श्लेषणं कर्म ॥ २१ ॥

एवं दोषाणां स्थानान्युक्त्वोपसंहरन्नाह—

इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मना
व्यापिनामपि जानीयात्कर्माणि च पृथक्पृथक्

स०—बाहुल्येन दोषाणामविकृतात्मनामप्रच्युत
भावानामित्युक्तप्रकाराणि स्थानानि व्यापिनामपि स
शरीरचराणामपि ज्ञेयानि । तथा कर्माणि पृथक्पृ-
थक् कृत्वा जानीयाद्वैद्यः ॥ २२ ॥

प०—एवं दोषाणां स्थानानि कर्माणि च वि-
गेनाख्यायोपसंहरन्नाह—इत्येवमनन्तरोक्तेन प्रक-
बाहुल्येन भूयसा दोषाणां वातादीनामविकृतात्
मविकृतस्वभावानां यथाशास्त्रं स्वप्रमाणस्थित-
समस्वभावानां व्यापिनामपि कृच्छ्रदेहचारिणा
स्थानानि जानीयात् विद्यात् । तथा न केवलं स्था-
नि यावत्कर्माणि चैषां जानीयात्, पृथक्
प्रत्येकं कृत्वा ॥ २२ ॥

हे०—प्रकरणार्थमुपसंहरति—प्रायेण बाहुल्येन
सर्वशरीरव्यापिनस्तथाप्यतिशयेन एषु स्थानेषु ति-
त्यर्थः । अविकृतात्मनामप्रच्युतस्वभावानां, विकृतात्म-
न स्थाननियमः । इति स्थानकर्मप्रकरणम् ।
वस्था । सा च द्वेधा-साम्यं, वैषम्यं च । वैषम्यं द्वेधा-
वृद्धिश्च । वृद्धिर्द्विधा-चयप्रकोपभेदेन । चयप्रकोपक्षयः
भेदाच्चतस्रोऽवस्थाः । तत्र क्षयसाम्ये प्रशमशब्दे
निष्पाद्यमानस्य प्रशमस्य क्षयरूपत्वात् निष्पन्नस्य
रूपत्वात् । प्रशमहेतूनां प्रमादातियोगे पुनः क्ष-
त्वात्, क्षयहेतूनामपि प्रशमहेतुत्वाच्च । तत्र च
निदानम् ॥ २२ ॥

विकृतिरेषां वृद्धिः क्षयश्च । वृद्धिरपि
धा चयप्रकोपभेदेन । दोषादिविज्ञानीये सा
वृद्धिक्षयलक्षणमुक्तम् । संप्रति चयकोपरूपवृद्धि-
संक्षेपेण सूचयन्नाह—

उष्णेन युक्ता रूक्षाद्या वायोः कुर्वन्ति संच-
रीतेन कोपमुष्णेन शमं स्निग्धादयो गुण-

स०—उष्णेन गुणेन विरुद्धेनोपहिता रूक्षादयः प्रथमाध्यायोक्ताः षड्वातगुणा वायोश्चयं कुर्वन्ति न कोपमुष्णस्य विरुद्धत्वात् । त एव रूक्षादयः शीत-गुणोपहितास्तत्सदृशत्वाद्वायोः कोपं कुर्वन्ति । उष्णेन युक्ताः स्निग्धादयो गुणा वायोः शमं कुर्वन्ति विपरीतत्वात् ॥ २३ ॥

प०—यद्यपि प्रत्येकं वातादि पञ्चधा भिन्नं ततो रूक्षसस्नेहस्निग्धत्वं यथास्वं लक्षणं न जहात्यतः समानैर्गुणैर्द्रव्याश्रितैस्तेषां दोषाणां चयप्रकोपौ प्राप्तौ तेषां यथास्वं विपरीतैर्गुणैर्द्रव्याश्रितैः शमः प्राप्नोति न काचिदपेक्षाऽन्या सम्भाव्यते “वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः” इत्याशङ्क्य ग्रन्थकार इदमाह—रूक्षाद्या गुणाः रूक्षलघुशीतखरसूक्ष्मचला उष्णेन गुणेन वातगुणप्रतिपक्षेण युक्ता वायोः सञ्चयं कुर्वन्ति । यद्यापि वायुगुणसामान्यमात्रा रूक्षादयो वातस्य चयहेतवो वृद्धिहेतवः प्राप्ताः तथापि न केवलाः किन्तु उष्णेन गुणेन वातप्रतिपक्षेण युक्तास्ते रूक्षादयो वातस्य चयं कुर्वन्ति । त एव रूक्षाद्या गुणा वातसमानाः शीतेन गुणेन युक्ताः समानत्वाद्वायोः कोपं कुर्वन्ति । स्निग्धादयो गुणाः स्निग्धगुरुश्लक्ष्णगुरुश्लक्ष्णगुरुस्थूलस्थिरा उष्णेन गुणेन युक्ताः वायोः प्रशमं कुर्वन्ति ॥ २३ ॥

हे०—तत्र वायोरोह—उष्णेन गुणेन युक्ता रूक्षादयो वायोश्चयं कुर्वन्ति । त एव शीतेन युक्ताः प्रकोपम् । उष्णेन युक्ताः स्निग्धादयः शमं कुर्वन्ते ॥ २३ ॥

शीतेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याश्चयं पित्तस्य कुर्वन्ते । उष्णेन कोपं मंदाद्याः शमं शीतोपसंहिताः २४ ॥

स०—एवं पित्तस्य शीतेन गुणेन युक्तास्तीक्ष्णादयो गुणाश्चयं कुर्वन्ति । एवं तीक्ष्णादयो गुणा उष्णेन संहिताः कोपं कुर्वन्ति । मंदादयो गुणाः शीतगुण-युक्ताः शमं कुर्वन्ति विपरीतत्वात् ॥ २४ ॥

प०—त एव तीक्ष्णाः शमं, शीतोपसंहितास्तीक्ष्णाद्या गुणास्तीक्ष्णलघुविस्तरसद्रवाः पित्तगुणसमाः समानाः शीतेन गुणेन पित्तप्रतिपक्षेण युक्ताः पित्तस्य चयं कुर्वन्ते । त एव तीक्ष्णादयो गुणाः पित्तसमाना उष्णेन गुणेन पित्तगुणसमानेन युक्ताः कोपं कुर्वन्ते । मन्दाद्या गुणाः मन्दगुरुश्लक्ष्णस्थिरसान्द्राः पित्तगुण-प्रतिपक्षेण युक्ताः शमं कुर्वन्ते ॥ २४ ॥

हे०—पित्तस्याह—शीतेन गुणेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याः पित्त-स्य चयं कुर्वन्ते । त एव उष्णेन युक्ताः कोपम् । शीतेन युक्ताः मंदाद्याः शमं कुर्वन्ते ॥ २४ ॥

शीतेन युक्ताः स्निग्धाद्याः कुर्वन्ते श्लेष्मणश्चयम् । उष्णेन कोपं तेनैव गुणा रूक्षादयः शमम् २५

स०—शीतगुणोपहिताः स्निग्धादयः कफस्य चयं कुर्वन्ति । उष्णेन युक्तास्त एव स्निग्धादयः कफस्य कोपं कुर्वन्ति । तेनैवोष्णेन युक्ता रूक्षादयः कफस्य च शमं कुर्वन्ति । कफस्य हि शीतगुणेन संहिताऽपि स्निग्धादिगुणयुक्तेन स्यात्तत्वाच्चयः स्यात् । विपरीत-नोष्णेन विलयनात्कोपः । स एवोष्णो यदा रूक्षा-दियुक्तो भवति तदा विपरीतत्वाच्छमो भवति ॥ २५ ॥

प०—स्निग्धाद्या गुणाः स्निग्धगुणाः स्निग्धगु-रुमन्दश्लक्ष्णस्थिराः श्लेष्मगुणसमानाः शीतेन गुणेन श्लेष्मगुणसमानेनपि युक्ताः कफस्य चयं कुर्वन्ते । श्लेष्मणस्तु स्निग्धादयो गुणेन गुणसमानान्यमात्रादयः किञ्चिदपेक्ष्यैव चयं कुर्वन्ते किं नहि शीतगुणाधिक्य-मपेक्षते नाधिकेन शीतेन गुणेन युक्ताः स्निग्धा-द्याः श्लेष्मणश्चयं कुर्वन्ते इह यतः स्निग्धाद्याः श्लेष्म-गुणान्सोढुमभिप्रेतानां संख्येया ये केचन गुणाः स्निग्धादयस्तन्मध्ये चावश्यं शीतो गुणः पठ्यते तस्मान्न प्रयोजनं शीते गुणा इत्येवं युक्ता इत्ये-वं निर्देशेन एवं पित्तको तीक्ष्णादय उष्णेन युक्ता व्याख्येयाः । श्लेष्मणः स्त्यातन्त्याच्च य एवं भवन्ति त एव स्निग्धादयः श्लेष्मगुणसमाना उष्णेन गुणेन श्लेष्मप्रतिपक्षेण युक्ताः कफस्य विलयन-द्वारेण कोपं कुर्वन्ति, रूक्षादयो गुणा रूक्षलघु तीक्ष्णखरबलाः श्लेष्मगुणप्रतिपक्षान्तेनैवोष्णेन श्ले-ष्मप्रतिपक्षेण युक्ताः शमं कुर्वन्ते । तेनैव वस्तुतस्तव यदि रूक्षादयः केवला एव वातगुणसामान्यमा-त्राद्वातस्याधिक्यं कुर्वन्ति तदानीं ते वातगुणा प्रतिपक्षभावा उष्णाख्याद्वातस्य कोपदशां कर्तुं रूक्षादयः संपन्ना भवन्ति नच यदशागुणगुणप्र-तिबद्धशक्तयः पुनः हीनशक्तित्वान्ते वातस्य च यदशामुत्पादयन्ति, न कोपदशामतएव हेतोः पित्त-स्य तीक्ष्णादयः केवलाः शीतगुणेन तत्पक्षेण विना कोपदशां कर्तुं सम्भाव्यन्ते नच यदशां पूर्-पूर्वोक्तान्यायात् । श्लेष्मणः पुनः स्निग्धाद्या गुणा स्तद्गुणसमाना अपि सन्तोऽधिकेन शीतेन गुणेन युक्त

त्वान् श्लेष्मणः स्थानरूपतामुत्पादयन्तश्चयावस्थामे-
वास्य कुर्वन्ति न कोपावस्थाम् । उष्णेन गुणेन पुन-
स्तत्प्रतिपक्षेणापि युक्ताः स्निग्धादयोऽस्य श्लेष्मणो
विलीनविग्रहतामुत्पादयन्तः कोपदशां कर्तुं समर्थाः
सम्पद्यन्ते न चयावस्थाम् । विलीनविग्र-
हत्वात् ॥ २५ ॥

हे०—कफस्याह—शीतेन युक्ताः स्निग्धाद्याः कफस्य
चयं कुर्वते । उष्णेन कोपं, तेन उष्णेन सहिता रूक्षा-
दयो गुणाः शमं कुर्वते ॥ २५ ॥

इदानीं चयादीनां लक्षणान्याह—

चयो वृद्धिः स्वधाम्न्येव प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु ।
विपरीतगुणेच्छा च ॥ २६ ॥

स०—स्वधाम्न्यात्मीये स्थाने दोषस्य या वृद्धिः स
चय उच्यते । चित्तस्य दोषस्य लिंगमाह । यदा हि
वातश्चित्तो भवति तदा रूक्षादिषु तद्गुणसमानेषु प्रद्वेषः
स्यात् । तद्विपरीतगुणेषु स्निग्धादिष्वभिलाषः स्यात् । एवं
कफपित्तयोश्चित्तयोर्व्याख्या । ननु प्रद्वेषो वृद्धिहेतुष्वि-
त्येकमेव लक्षणं दोषचयसत्तानुमापकं कर्तुं न्याय्यम् ।
यदि वा विपरीतगुणेच्छा चेत्येतत् । किं द्वयोस्पा-
दानेन । अत्रोच्यते । कदाचिदचित्तोऽपि दोषो
वाताख्यः स्वप्रमाणस्थः क्षीणो वा यस्य स वातवृ-
द्धिहेतू रूक्षादीन् द्रष्टव्यं तु तानिच्छति । सात्म्य-
वशात् । यथा गर्भिणी स्त्री दोहदवशात् । तदेवं व्य-
भिचारदर्शनात् प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु विपरीतगुणेच्छा
चेति द्वयमपि कर्तव्यम् । तेन यदा तुल्यकालं मनु-
जस्य वातसमानगुणेषु तद्वृद्धिहेतुषु च प्रद्वेषो जायते
वातगुणप्रतिपक्षेषु तत्क्षपणहेतुषु चाभिलाषस्तदा
सम्यक् निश्चीयते वातस्थोपचितिरिति द्वयमप्येत-
दुक्तम् ॥ २६ ॥

प०—एवं वातादीनां चयकोपौ यथायथं यथागुणै-
र्जायेते तथोपदिश्य इदानीमनयोश्चयप्रकोपयोस्तुल्य-
रूपभ्रान्तिमपनेतुं ग्रन्थकारः स्वलक्षणमभिधातु-
भिदमाह—या वृद्धिर्दोषाणां स्वधाम्निः आतन्वीयस्थाने
स तेषां चयः । एवं चयो वृद्धिः स्वधाम्न्येवेत्यनेन चयः
परिभाष्यते । प्रद्वेषो वृद्धिहेतुष्विति । अनेन तत्कार्यं
प्रदर्श्यते । तथा विपरीतगुणेच्छा चेत्यनेनाप्येवम् ।

यदा वातश्चित्तो भवति तदा रूक्षादीनां तद्गुणस-
मानां प्रद्वेषो जायते । तद्विपरीतगुणानां स्निग्धा-
नां चाभिलाषितोऽस्योचितस्य मत्स्यानुमीयते । ते
दमुक्तं भवति । स्वधाम्न्यात्मीयदोषस्य स्थाने
वृद्धिः स चयः । चीयमानस्य दोषस्य वृद्धिहे-
तुषु विद्वेषो जायते । तद्विपरीतगुणेष्वौषधादिषु ॥ २६

हे०—अथ चयादिलक्षणम् । तत्र चयं लक्ष-
ति—दोषस्य वृद्धिश्चयः सा च प्रथमं स्वधाम्न-
भवति, यावानेवाशयः संचारवता दोषेण व्याप्तस्-
वानेव निःसंचारेण व्याप्यते । स च संहतिरूपत्वात्
चयारव्यः । यदा सर्व एवाशयो व्याप्यते तदा वृद्धि-
तुषु समानगुणेषु प्रद्वेष उत्पद्यते, प्रकोपप्रारंभरूपत्वात्प्र-
पाख्यः । ततः परस्याशयं प्रविशति तदाविपरीतगुणे-
चकारात्समानगुणे द्वेषश्च । सप्रसररूपत्वात्प्रसराव्यः ॥ २७

कोपस्तून्मार्गगामित

लिंगानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसंभवः

(स्वस्थानस्थस्य समता विकाराणामसंभवः

स०—उन्मार्गगामिता स्वस्थानं त्यक्त्वा दोष-
यस्पुनर्मीर्गातरगमनं स कोपः । कोपस्य लिंगमाह
लिंगानां स्वेषां यथायथं दर्शनमुद्भवो वातादीनां कु-
तानां यानि लिंगानि दोषादिविज्ञानीयेऽभिहिता
वातव्याधिनिदाने च वक्ष्यन्ते तेषां दर्शनमुपलब्धिः २

प०—कोपः पुनः वृद्धिरेवाधिक्यात् । दोषस्य स्वस्थ-
नात् स्थानान्तरगमने स्वधामपरित्यागं कृत्वा मार्ग-
न्तरगामिता । कोपस्तून्मार्गगामितेत्यनेन कोपः परि-
भाष्यते । अन्यथा वृद्धिमात्रसामान्याच्चयकोपयोरेव
रूपतैवापद्यते । चयः स्वधाम्न्येव दोषस्य या वृद्धि-
वृद्धिविशेषश्चयहेतुः । सामग्री तत्सामग्र्यन्तरः
स्वधामपरित्यागं कृत्वा दोषाणां मार्गान्तरगामिता
कोप इत्युच्यते । तथाच पूर्वमेव प्रतिपादितमुष्णे
युक्ता रूक्षाद्या इत्यनेन । अस्यैव चयहेतुरन्य ए-
कोपहेतुरकम्प्यमेतल्लिङ्गानां दर्शनम् । स्वेषां यथ-
यथं दोषलक्षणानामुद्भवस्तथा स्वास्थ्यमुत्पित्सुरोग-
च्छायासामान्येन देहमनोभूतत्वम् । तथा रोगस-
म्भव इत्यनेन तत्कार्यमुक्तं तत्सत्तानुमापकम् । ए-
नैकैकस्मादपि केवलान्निश्चितं दोषकोप उन्मा-
शक्यते, यतो व्यभिचारान्न सर्वो दोषः स्वप्रमाणा-

अधिकस्थ उन्मार्गागामिरोगश्चोत्पादको येन रोगस-
भवेन तस्य दोषस्य कोप उन्मीयते यतः स्वप्रमा-
गाद्धीनोऽपि दोषो बलवता अन्येन दोषेणाभिभूतः
ऽवमार्गं परित्यज्योन्मार्गागामित्वसामान्यं यथास्वं
रोगमपि कुरुते । तस्माल्लक्षणत्रयमेतद्विषकोपपरि-
ज्ञानार्थं बोद्धव्यमित्यलमधिकाक्षेपेण । स्वस्थानस्थस्य
समताविकाराणामसम्भवः स शम इति सङ्ग्रहोक्तो-
ऽत्र पाठो विज्ञेयः । स्वस्थानस्थस्य समता साम्यं
त शमः । तथा विकाराणां व्याधीनामसम्भवो व्याधयो
न प्रादुर्भवन्ति तेन लक्षणेन शमोऽनुमीयते ॥२७॥

हे०—कोपं लक्षयति—उन्मार्गागामिता स्वमार्गा-
न्येन मार्गेण गमनं कोपः । तत्र प्रथमं स्थानिनमभि-
न्य अन्यस्थानव्याप्तिः तदा स्वेषां लिङ्मानां रौक्ष्यादीनां
दर्शनं ससमंतादन्यस्थानाश्रयणात्स्थानसंश्रयाख्यः । ततो
वेकुर्वाणो ज्वरादिरूपेणाभिव्यज्यते तदा अस्वास्थ्यं प्रकृ-
यन्यथात्वं स रोगरूपेण अभिव्यक्तत्वाद्यक्त्याख्यः ।
ततस्तेमेव रोगमवस्थांतराण्यनुभवन्ननुबन्धाति तदा
रोगसंभवः । संततभवनं दीर्घकालानुवर्तनमिति यावत् ।
अऽवस्थाभेदरूपत्वात् भेदाख्यः । एताश्च पडवस्थाः
तुश्रुतेन स्पष्टमुक्ताः “ संचयं च प्रकोपं च प्रसरं स्थान-
संश्रयम् । व्यक्तिं भेदं च यो वेत्ति स भवेद्विषगुत्तमः ”
तत्प्रयोजनं च “ संचयेऽपहृता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः ।
ते तुत्तरासु गतिषु भवन्ति बलवत्तराः ” इति । प्रशमं
लक्षयति—स्वस्थानत्वं समत्वमविकृतित्वं चेति मिलितं शम-
लक्षणम् । रसवर्णान्यत्वं विकारः ॥ २७ ॥

चयप्रकोपप्रशमा वायोऽग्रीष्मादिषु त्रिषु ।
वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु २८ ॥

स०—ग्रीष्मादिषु त्रिषु कालेषु ग्रीष्मवर्षाशरत्सु
वातस्य चयप्रकोपप्रशमा भवन्ति । तथा वर्षादिषु
त्रिषु वर्षाशरद्वैमतेषु पित्तस्य चयप्रकोपप्रशमा भवन्ति ।
तथा शिशिरादिषु त्रिषु शिशिरवसंतग्रीष्मेषु श्लेष्मण-
श्चयप्रकोपप्रशमा भवन्ति ॥ २८ ॥

प०—दोषसञ्चयदोषकोपयोर्लक्षणमभिधायेदानीं
वातादीनां यस्मिन् काले चयप्रकोपोपशमा भव-
न्ति तं कालं दर्शयितुमाह—कालेषु यथाक्रमं चय-
प्रकोपोपशमा भवन्ति । तत्र ग्रीष्मे वायोश्चयः ।

वर्षासु प्रकोपः । शरदि प्रशमः । वर्षादिषु त्रि-
कालेषु पित्तस्य चयप्रकोपोपशमा भवन्ति । वर्षा-
चयः । शरदि प्रकोपः । हेमन्ते प्रशमः । शिशि-
रादिषु त्रिषु कालेषु श्लेष्मणश्चयप्रकोपोपशमा भ-
वन्ति । तत्र शिशिरे श्लेष्मणश्चयः । वसन्तं
प्रकोपः । ग्रीष्मे प्रशमः ॥ २८ ॥

हे०—चयादीनां कालमाह—वायोग्रीष्मे चयः, वर्षा-
प्रकोपः, शरदि प्रशमः । पित्तस्य वर्षासु चयः, शरदि
प्रकोपः, हेमन्ते प्रशमः । कफस्य शिशिरे चयः, वसन्तं
प्रकोपः, ग्रीष्मे प्रशमः ॥ २८ ॥

ननु मरुतो ग्रीष्मे चयो न युक्तो यतस्तस्मिन्काले
लघुरूक्षा ओषधयो भवन्ति । तथा वर्षासु पित्तचयो
न युक्तो जलानामौषधीनां चाम्लपाकत्वात् । तथ
श्लेष्मणः शिशिरे चयो न युक्तस्तदा ह्याप ओषध्यश्च
स्निग्धा भवन्ति कालश्च शीत इति कोप एवोपपन्न
इत्यस्मिन् पर्यनुयोग इदमाह—

चीयते लघुरूक्षाभिरोषधीभिः समीरणः ।
तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्यौष्ण्यान्न कुप्यति ।
अद्भिरम्लविपाकाभिरोषधीभिश्च तादृशम् ।
पित्तं याति चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः
चीयते स्निग्धशीताभिरुदकौषधिभिः कफः ।
तुल्येऽपि काले देहे च स्कन्नत्वान्न प्रकुप्यति २९

स०—ग्रीष्मकाले वातो लघुरूक्षाभिरोषधीभिर्दे-
हादानकालस्वाभाव्यात्तद्विधे लघुरूक्षाः समीरण इति
समानगुणत्वात्पवनस्य कोपः प्राप्तः स निषिध्यं
कालस्यौष्ण्यादित्यनेन । एवं पित्तस्य वर्षासु कोप
ननु कालस्य शैत्यत इत्यनेन निषिध्यते ॥ २९ ॥

प०—ननु ग्रीष्मे वायोश्चयानुपपत्तिः । कोप
प्राप्तः । यतस्तस्मिन् काले लघुरूक्षकालस्वाभा
व्याद्भूयसौषध्यः सम्पद्यन्ते । तथा वर्षासु पित्तचया
नुपपत्तिः । अपामम्लपाकत्वात् । तथौषध्यश्चास्म-
पाकाः । अतः पित्तस्य प्रकोपः प्राप्तः । तथा कफ-
शिशिरे आपः स्निग्धास्तथौषध्यश्च स्निग्धा एव
कालश्च शीतः । तस्मिन् काले तस्य कोपः प्रा-
प्तः न चयोऽत्राह—ग्रीष्मे समीरणो वायुश्चीयते लघु-

द्वयानिर्दोषधीभिः । तथा देहे च । तथैव लघुरुक्षो
कालस्वभावस्यासम्पद्ये समीरणस्तथाविधोऽपि
लघुरुक्ष एव वातसमानगुणत्वाद्वायोः कोपः प्राप्तः
न तस्य निषिध्यते कालस्यौष्ण्यादित्यनेन । वर्षा-
वद्विरविपाकाभिस्तथौषधीभिरुष्णविपाकाभिस्तादृ-
गं तद्रूपमेव पित्तमम्लं चयं याति । न पुनः कोपं
याति कालस्य वर्षास्यस्य शैत्यात् । एवं तस्य
पित्तस्य तेन शीतेन कोपो निषिध्यते उष्णगुणप्र-
तेपक्षभावेन । शिशिरे कफश्चीयते, स्निग्धशीताभि-
र्दोषधीभिरुद्कैश्च स्निग्धशीतैः कफोऽपि स्निग्धः
शीतकालोऽपि स्निग्धशीतदेहे शरीरे चापि स्निग्ध-
शीतकालस्वभावात् कोपं न याति स्त्यानत्वात् ।
तत्रान् । कफश्च शिशिरे सर्वसामान्याद् द्वितीयव-
त्त्वनाक्रान्तत्वाद्वापि सर्वदा कोप एव प्राप्तः सस्या-
न्वादित्यनेनास्य निषिध्यते ॥ २९ ॥

हे०-कालनियमे युक्तिमाह-ग्रीष्म आहारस्य देहस्य
। लघुरुक्षत्वे करोति ताभ्यां लघुरुक्षो वायुश्चीयते, न तु
। प्याति उष्णेन प्रतिबद्धत्वात् । वर्षाकाल आहारस्याम्ल-
भाक्त्वं करोति तेनाम्लविपाकं पित्तं चीयते, नतु कुप्यति
शीतेन घृतवत् घनीभूतत्वात् ॥ २९ ॥

ति कालस्वभावोऽयम् ॥ ३० ॥

स०-इति पूर्वोक्तोऽयं वाय्वादिचयादिः कालस्य
वभावः ॥ ३० ॥

प०-वर्ण्यत इति वाक्यशेषः । य एते चया-
। यो ग्रीष्मादिवृत्तास्ते कालस्वभावमाश्रित्य वर्णि-
ताः । तथा चोक्तम् “समयोगेऽपि धर्माद्या वातादि-
व्यहेतवः ” किं काल एव दोषाणां चयादिहेतुः ।
। ततोऽन्येऽपि विद्यन्ते ॥ ३० ॥

हे०-कालादाहारादीनां बलवत्तामाह ॥ ३० ॥

आहारादिवशात्पुनः ।
चयादीन्यातिसद्योऽपि दोषाः कालेऽपि वा नतु ३१

स०-आहारादिवशादन्नपानसामर्थ्यात्पुनर्दोषाः
सद्योऽपि तत्क्षणादेव कालमनपेक्ष्यैव चयादींश्चयप्रकोप-
प्रशमान् याति । तस्मादेव चाहारादिवशात् यथास्वं
चयादिकालेऽपि वा दोषा न तु चयादीन् याति ।
तस्मात्कालादाहारादीनां प्राधान्यमित्यर्थः । आहारादी-

त्यत्राऽऽदिशब्देन रसायनवाजीकरणवमनविरेचनादयो
गृह्यन्ते ॥ ३१ ॥

प०-अत प्राह-आहारादिवशादन्नपानसामर्थ्या-
दादिग्रहणाद्वमनाद्विरेचनादास्थापनाद्विभ्रमाद्वयाप-
त्सामर्थ्याद्दोषा वातादयश्चयप्रकोपप्रशमान् यान्ति
सद्यो तत्क्षणादेव चयादिकालमनपेक्ष्यैव तस्मादेव
चाहारादिवशाद्यथास्वं चयादिदोषकाले वा । ननु
दोषचयादीन् यान्ति तस्मात्कालतो ह्याहारादी-
नां प्राधान्यात् ॥ ३१ ॥

हे०-आदिशब्देन विहारो, देशश्च । सद्योऽपि स्वकालं
विनापि याति स्वकालेऽपि न याति ॥ ३१ ॥

एवं दोषाणां चयादीन् प्रदर्श्य व्याप्तिनिवृत्तिवैचित्र्यं
कोपजं दर्शयितुमाह-

व्याप्नोति सहसा देहमापादतलमस्तकम् ।
निवर्तते तु कुपितो मलोऽल्पाल्पं जलीघवत् ॥

स०-मलः कुपितः सहसा शीघ्रमेवापादतल-
मस्तकं व्याप्नोति । पादतलादारभ्य यावन्मस्तकमि-
त्यर्थः । निवर्तते पुनरल्पाल्पं स्तोकं स्तोकमिति ।
यथा गिरिनद्यादीनां जलपूरः समविषमं सहसैव व्या-
प्नोति । निवर्तते तु स्तोकं स्तोकमिति ॥ ३२ ॥

प०-मलो वातकफाख्यो मलिनीकरणान्मलसंज्ञः
प्रकुपितः प्रदुष्टो देहं शरीरम् आपादतलमस्तकं कृत्स्नं
सहसा झटिति व्याप्नोति आक्रमति । स एव मलः
पुनस्तस्मात् शरीरान्निवर्तते चिकित्सया शमं याति ।
अल्पाल्पं शनैः शनैः कृत्वा । क इव यथा जलस्यौ-
षः समूहः सेतुं भित्त्वा सहसा व्याप्नोति । स चौघः
पुनः शनैः शनैः तस्मात् स्थानान्निवर्तते निर्याति ।
तद्दोषा अपि । एवमवश्यं दोषाः कुपिताः
सर्वं विकारं कुर्वन्ते ॥ ३२ ॥

हे०-प्रकोपप्रशमयोः क्षिप्रचिरनिष्पाद्यत्वमाह-सहसा
वेगेन, मलो दोषः, अल्पाल्पं चिरेण जलीघवन्नदीपूरवत् ।
स हि वेगेन वर्द्धते, चिरेण ह्रसति ॥ ३२ ॥

ननु प्रतिरोगं निदानलक्षणचिकित्सितमानंत्याद्व-
क्तुमशक्यं तच्चाऽविदन्न कश्चिदत्र तथा यत्नं कुर्यादि-
त्याशङ्क्याह-

नानारूपैरसंख्येयैर्विकारैः कुपिता मलाः ।
तापयन्ति तनुं तस्मात्तद्वेत्वाकृतिसाधनम् ।
शक्यं नैकैकशो वक्तुमतः सामान्यमुच्यते ३३ ॥

स०—यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद्यस्मादिति लभ्यते । यस्मान्नानारूपैरनेकप्रकारैरसंख्येयैर्गणनां समतीतैर्विकारैर्ज्वरैर्मला वातपित्तश्लेष्माणः कुपितास्तनुं देहं तापयन्ति दुःखयन्ति तस्मात्तद्वेत्वाकृतिसाधनं शक्यं नैकैकशो वक्तुमयमस्य विकारस्य हेतुरियमाकृतिरिदं लक्षणमिदमस्य साधनं चिकित्सितमिति एकैकशः वक्तुं न शक्यमतः सामान्यमुच्यते ॥ ३३ ॥

प०—चोदितानां सर्वेषां विकाराणां प्रतिविकाराणां निदानलक्षणचिकित्सितमानन्त्याद्वक्तुमशक्यमतस्तदर्थेन कश्चिद्वक्तुमशक्यत्वान् यत्तन्मातिष्ठत्वेवमाशङ्कयेदमाह—मला वातादयः कुपिताः प्रदुष्टाः तनुं शरीरं विकारैर्व्याधिभिर्नानारूपैर्विविधलक्षणैरसंख्येयैः संख्यामतीतैस्तापयन्ति । तस्मात्कारणान् तेषां विकाराणां हेतवः कारणानि तथा कृतयो लक्षणानि साधनं चिकित्सितमेकैकशः प्रतिविकारं वक्तुं न शक्यम् । इमेऽस्य विकारस्य हेतवः । तथा लक्षणान्यमूनि चिकित्सितभिदमतः सामान्यमुच्यते ॥ ३३ ॥

हे०—अथ हेतुः । तद्विशेषाणां निरूपयितुमशक्यत्वात्सामान्यं वाच्यं तदेवाह—विकाराणामसंख्यत्वं, प्रतिविकारं च रूपाणाम् अतस्तद्वेत्वादिप्रकृतिविकारं वक्तुमशक्यं, साधारणं तूच्यते । तत्र दोषहेतुरेव साधारणो रोगहेतुः ३३

अत्रैव हेत्वंतरमाह—

दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणम् ।
यथा पक्षी परिपतन् सर्वतः सर्वमप्यहः ॥
छायामत्येति नात्मीयां यथा वा कृत्स्नमप्यदः ।
विकरजातं विविधं त्रीन् गुणान्नातिवर्तते ॥
तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्तमपि सर्वदा ।
विकरजातं त्रीन्दोषान् ॥ ३४ ॥

स०—सर्वेषां रोगाणां यस्मादोषा एवैककारणम् । एकं प्रधानं च तत्कारणं निमित्तमेककारणम् । यदि वा सर्वेषां रोगाणां दोषा एकं तुल्यं कारणं समानं

कारणमित्यर्थः । एवशब्दोऽवधारणे । दोषा कारणं नाऽपरं किञ्चिदस्तुजातम् । अत्र दृष्टान्तमाह पक्षी प्राचिकादिर्यथा सर्वतः समंतात्परिपतन् अम सर्वमप्यहः सकलमपि दिवसमात्मीयां छायां नाऽत्येति नाऽतिक्रामति । तथा विना क्षणमप्यसौ नोपलभ्य इत्यर्थः । तथाऽन्यदपि निदर्शनमाह । यथा वेत्यादि यथा वा कृत्स्नं निरवशेषमेतद्विकारजातं स्थावरजंगमादिभेदभिन्नं जरायुजाडजादिभेदभिन्नं वा विविधं नानाप्रकारं त्रीन् गुणान् सत्त्वरजस्तमःसंज्ञानाऽतिवर्तते नात्येति । त्रिभिरेतैर्विरहितं न जातुचिद्वर्ततीत्यर्थः । तथा स्वधात्वित्यादि । धातवो दोषधातुमलाः शरीरधारणसामान्यान् तेषां वैषम्यं स्वलक्षणतोऽन्यथात्वं स्वधातुवैषम्यं निमित्तं यस्य तद्विकारजातं त्रीन् दोषान्नाऽतिक्रामति । त्रिदोषरहितं न संभवतीत्यर्थः । धातुवैषम्यं च प्रतिरोगमन्यादृशवान्नानाविधम् । यत्तु येन धातुवैषम्येण जन्यते तत्तस्य स्वं स्वीयं भवति । येषां तु रोगाणां देवमहादि निमित्तं न तेषु तथा दोषानुबन्धः । आगंतुकत्वात् । आगंतुकनिजयोर्ह्ययमेव भेदः । यदागंतुकेषु प्रथमं रोगोद्भूतिपश्चादोषानुबन्धो निजेषु प्राग्दोषानुबन्ध इति । ये च व्याचक्षते । स्वे च ते धातवश्च तेषां वैषम्यमिति तेषां नायमर्थः प्रतिपादितः स्यात् । स्वग्रहणं चाऽतिरिच्यते । यतः शरीरांतरावस्थायिनो दोषा वातादयः शरीरांतरे रोगं जनयितुं नालम् । तस्मात्पूर्वमेव व्याख्यानं श्रेयः ॥ ३४ ॥

प०—सामान्यं यद्वधापि यद्वचनं तदेवाख्यायते—सर्वेषां रोगाणामेकं च तुल्यं कारणमेककारणम् । समानकारणमित्यर्थः । एवकारोऽवधारणार्थः । त एव रोगकारणं नान्यत् किञ्चिदस्तुजातम् । आसन्नत्वात् । अस्यार्थस्योदाहरणं प्रदर्शयितुमाह—यथा पक्षी श्येनादिः सर्वतः परिपतन् समन्ताद्गच्छन् सर्वमप्यहः सकलं दिनमात्मीयां छायां नात्येति नातिक्रामति । तथा विना क्षणमप्यसौ न दृश्यते । किंचान्यदप्यमुख्यार्थस्य निदर्शनमाह—यथा वा कृत्स्नमप्यदः सकलमेतज्जगद्विकारजातं जरायुजाडिभेदभिन्नं स्थावरजङ्गमादिभेद-

भिन्नं वा नानावस्तुजातं त्रीन् गुणान् सत्त्वरज-
स्तमोऽस्पाप्मातिवर्तते नातिक्रामति । त्रिभिर्गुणैर्न
कदाचिदपि युक्तं भवति । सर्वकालं विकारजातं
रोगाख्यं वस्तु त्रीन् दोषान् नातिवर्तते । न कदा-
चिन् त्रिभिरेतैर्युक्तं संभवति । धातूनां वातादीनां
शरीरधारणस्वभावानामप्येषां यद्वैषम्यं तदपि
रोगकारणम् । दोषमलरूपाणामेषां विनापि वैषम्यं
रोगकारणत्वादिति । धातुशब्दोऽप्यत्र विशेषणार्थं
उपात्तः । स्वं च तद्भातुवैषम्यं तत्स्वधातुवैषम्यम् ।
निमित्तं कारणम् । यस्य विकारजातस्य त्रीन्
दोषान्नातिवर्तते ॥ ३४ ॥

हे०-तत्र युक्तिमाह-दोषा एव कारणं दोषाः कारण-
मेवेत्येवैकशब्दाभ्यामुच्यते । अत्रार्थे दृष्टान्तद्वयम् । यथा-
पक्षी देशभेदेऽपि छायासंबन्धं न त्यजति । तथा विकारो
दोषसंबन्धम् । यथा च महदादिप्रुथिव्यंतं कार्यं गुणसंबन्धं
न त्यजति, किं दोषजमेव दोषसंबन्धं त्यजति नेत्याह-
स्वधातुवैषम्यनिमित्तमपि यो धातुर्यस्य रोगस्याधिष्ठानत्वे-
नोक्तः स तस्य स्वधातुः तस्य वैषम्यं क्षयो वृद्धिर्विकृतत्व-
मुन्मार्गत्वं वा तन्निमित्तं यस्य तत्तथा । रसजादीनामपि
दोषैर्विना नोत्पत्तिः ॥ ३४ ॥

तेषां कोपे तु कारणम् ।
अथैरसात्म्यैः संयोगः कालः कर्म च दुष्कृतम् ।
हीनातिमिथ्यायोगेन भिद्यते तत्पुनस्त्रिधा ३५ ॥

स०-तेषां वातादीनां कोपे कारणमसात्म्यैरनुचि-
तैरर्थैः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाख्यैः श्रोत्रत्वक्चक्षूरसन-
प्राणाख्यानामिन्द्रियाणां यः संयोगस्तथा कालः शीतो-
ष्णवर्षलक्षणो दुष्टस्तथा कर्म चैहिकमन्यजन्मजं च यद्
दुष्कृतमशुभमेतत्त्रयं दोषाणां कोपे हेतुः । तुशब्दः
समुच्चये । न केवलं रूक्षादयो वातादीनां कोपकारणं
यावदसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादिरपि । एतच्च पूर्वोक्तं दोष-
कोपकारणमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादिभेदेन त्रिधा भिन्नम-
पि पुनर्भूयस्त्रिधा त्रिप्रकारमपि भिद्यते । कथम् । हीन-
मिथ्यातियोगेन ॥ ३५ ॥

प०-प्राग्देहिकं कर्मेहिकं च यदशुभं त्रिविधं
कायवाङ्मनोभेदेन कृतं तत्सर्वं वातादीनां प्रदुष्टौ
निमित्तम् । यदेतद्वातादीनां त्रिविधेन रूपेण कारणं

पूर्वमेव भिन्नमपि तत्पुनस्त्रिधा भिद्यते हीन
मिथ्यातियोगेनेत्यर्थः । तदेवं त्रिप्रकारं भूयोऽपि
भिद्यते ॥ ३५ ॥

हे०-दोषकोपहेतुमाह-स च त्रिविधः-असात्म्य
विषयसेवा, दुष्कालो, दुष्कर्म चेति । सोऽपि प्रत्ये
त्रिविधः-हीनयोगोऽतियोगो, मिथ्यायोगश्चेति ॥ ३५

तानेव हीनमिथ्यातियोगान्दर्शयति ।

हीनोऽर्थेनेन्द्रियस्याऽल्पः संयोगः स्वेन नैव वा
अतियोगोऽतिसंसर्गः सूक्ष्ममासुरभैरवम् ॥
अत्यासन्नाऽतिदूरस्थं विप्रियं विकृतादि च ।
यदक्षणा वीक्ष्यते रूपं मिथ्यायोगः स दारुणः
एवमत्युच्चपूत्यादीनिन्द्रियार्थान् यथायथम् ॥
विद्यात् ॥ ३६ ॥

स०-अर्थेन शब्दादिना स्वेनेन्द्रियस्य श्रोत्रादिर्ह
नोऽल्पो यः संयोगः स हीनयोगः । नैव वेति
अथवा सर्वसर्विकया तेनार्थेन न संयोगः सोऽपि ही-
नयोगः तस्यैवेन्द्रियस्य स्वेनार्थेन योऽतिसंसर्गोऽतिसेव
लक्षणः स तस्य स्वेनार्थेनातियोगः । यच्च सूक्ष्मं
मासुरभैरवमित्यादि यदक्षणा वीक्ष्यते नयनेनालोक्त
स तस्य चक्षुरिन्द्रियस्य स्वेनार्थेन मिथ्यायोगः । एव
नया दिशा सूक्ष्ममासुरभैरवम् । अत्यासन्नाऽति
दूरस्थं विप्रियं विकृतादि च । यदक्षणा वीक्ष्य
रूपं मिथ्यायोगः स दारुणः । तिमिरादि
तुत्वात् । एवमनया चक्षुषो रीत्याऽन्यानपीन्द्रियार्थं
यथास्वमिन्द्रियाणामत्युच्चपूत्यादीन् मिथ्यायोगरूपानि
द्यात् । यदाऽत्युच्चपरुषेष्टविनाशभीषणाद्यनिष्ठशब्द
श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते तदा श्रोत्रेन्द्रियस्य स्वेनार्थे
शब्दाख्येन मिथ्यायोगः । यदा पूतिविष्टाद्यनि
गंधो घ्राणेन्द्रियेण गृह्यते तदा घ्राणेन्द्रिय-
स्वेनार्थेन गंधाख्येन मिथ्यायोगः । यदा स्नान
नुलेपनादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृश्यानां
क्रमसेवनेन स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियेण गृह्यते तदा स्पर्शे
न्द्रियस्य स्वेनार्थेन स्पर्शाख्येन मिथ्यायोगः । तथा रस
नेन्द्रियेण यो रसोऽपरिपाठ्या युज्यते । तथाऽप्यथ

द्रव्यनिविष्टो यो रसो रसनैन्द्रियेण गृह्यते स तस्य रस-
नैन्द्रियस्य स्वेन रसाख्येनाऽर्थेन मिथ्यायोगः ॥ ३६ ॥

प०—योऽर्थेन शब्दादिना श्रोत्रादिरिन्द्रियसंयोगः
स तस्य तेनार्थेन हीनयोगः । अतियोगोऽतिसं-
सर्गः अतियोगस्तस्यैवेन्द्रियस्येत्येवं स्वेनार्थेनाति-
संसर्गोऽतिश्लेषोऽतिसेवालक्षणः । स तस्यार्थेनाति-
संयोगः । मिथ्यायोगो यः सूक्ष्मभासुरादिरूपं
दर्शनेन्द्रियेण वीक्ष्यते दृश्यते। स तस्य चक्षुरिन्द्रियस्य
स्वेनार्थेन मिथ्यायोगः । एवमत्युच्चपूत्यादीनेवम-
नया दिशा निर्दिष्टयाऽन्यान्यपि इन्द्रियाण्यपि इन्द्रि-
यार्थान् यथास्वं यथात्मीयमिन्द्रियाणामत्युच्च-
पूत्यादीन् मिथ्यायोगरूपान् विद्यात् जानीयात् ।
यदात्युच्चपरुषेष्टविनाशादिरनिष्टः शब्दः श्रोत्रे-
न्द्रियेण गृह्यते तदा तस्यैव स्वेनार्थेन शब्दाख्येन
मिथ्यायोगः । यदा पूतिद्विष्टामेध्यक्लिन्नादिर-
निष्टो गन्धो घ्राणेन्द्रियेण गृह्यते तदा तस्यैव स्वेना-
र्थेन गन्धाख्येन मिथ्यायोगः । आदिग्रहणादत्य-
न्तलवणादीन् जिह्वेन्द्रियार्थस्तथेत्यर्थः । शीतो-
ष्णकठिनादीन् स्पर्शेन्द्रियार्थान् स्वेनार्थेन मिथ्या-
योगः । प्रदर्शितोऽर्थेऽसात्स्येन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे
यः संयोगः स दोषाणां कोपकारणम् । चरक-
मुनिना स्पष्टं कृत्वा सर्वमेतदुक्तम् । तथा चाह ।
तत्रापि प्रभाववतां दृश्यानामतिमात्रं दर्शनमति-
योगः । सर्वथाऽदर्शनमयोगः । सूक्ष्मातिक्लिष्ट-
प्रकृष्टरौद्रभैरवद्विष्टबीभत्सविकृतवित्रासनादिरूपद-
र्शनं मिथ्यायोगः । तथाऽतिमात्रस्तनितपटहः कुष्ठा-
दीनां शब्दानामतिमात्रश्रवणमतियोगः । सर्वश्च
श्रवणमयोगः । परुषेष्टेष्टविनाशविघातप्रधर्षणोद्धी-
पणादिश्रवणं मिथ्यायोगः । तथाऽतितीक्ष्णोप्रा-
भिष्यन्दिनां गन्धानामतिमात्रघ्राणमतियोगः ।
सर्वश्च घ्राणमयोगः । स्नानादीनां पूतिद्विष्टामेध्य-
क्लिन्नविषवमनकुणपगन्धादिघ्राणं मिथ्यायोगः ।
तथा रसानामत्यादानमतियोगः । अनादानम-
योगः । मिथ्यायोगो रसवर्ज्येष्वाहारविधिविशे-
षायतनेपूपदिश्यते । तथातिमात्रं शीतोष्णादीनां
स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गोत्सादनादीनां वात्युपसेव-
नमतियोगः । सर्वशश्चानुपसेवनमयोगः । स्नाना-
दीनां शीतोष्णादीनां च स्पर्शानामनानुपूव्यो-
पसेवनमभिघातभूताशुचिसंस्पर्शादयश्च मिथ्या-
योगः ॥ ३६ ॥

हे०—तत्र असात्म्यविषयसेवायाश्चैविविधं लक्षयति—
इन्द्रियस्य चक्षुरादेः स्वेनार्थेन रूपादिना अल्पः संयोगो
नैव वा योगो हीनयोगः । विषयोत्कंठायाः अनिवृत्तिर्ही-
नत्वमित्यर्थः । उत्कंठानिवृत्तावपि सेवनमतियोगः,
सूक्ष्मादिरूपसेवा, अत्युच्चादिशब्दसेवा, पूत्यादिगन्धसेवा,
अत्यम्लादिरससेवा, अतिशीतादिस्पर्शसेवा च;
मिथ्यायोगः । भासुरमतिदीप्तं, भैरवं भयंकरं, विप्रियं
द्विष्टम् ॥ ३६ ॥

कालस्तु शीतोष्णवर्षभेदात्रिधा मतः ।
स हीनो हीनशीतादिरतियोगोऽतिलक्षणः ॥
मिथ्यायोगस्तु निर्दिष्टो विपरीतस्वलक्षणः ३७॥

स०—कालः पुनः शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिधा त्रिप्र-
कारो मतो मुनीनाम् । तत्र हेमंतशिशिरलक्षणः
शीतः । उष्णो वसंतग्रीष्मलक्षणः । प्रावृद्धलक्षणो
वर्षाख्यः स च कालो हीनशीतादिहीनयोगलक्षणः ।
अतियोगोऽतिमात्रयोगलक्षणः । विपरीतं स्वं शीतो-
ष्णवर्षाख्यं लक्षणं यस्य कालस्य स विपरीतस्वल-
क्षणो मिथ्यायोगः । गुणगुणिनोरभेदोपचारात् काल
एवमुच्यते । तत्र यथा हेमंतं शीतस्याल्पत्वं हीनो
योगस्तस्मिन्नेव हेमंतेऽतिशैत्यमतियोगस्तस्मिन्नेव हेमंत
औष्ण्यं मिथ्यायोगः । उपलक्षणं चेदम् । एवं शर-
द्वसंतयोरपि यन्मंदवर्षेष्णत्वं स्वलक्षणं तद्यदा हीन-
तरं स्यात् सोऽपि हीनयोगः एवमतियोगायोगयोरपि
योज्यम् ॥ ३७ ॥

प०—तथा कालः शीतोष्णादिभेदेन त्रिधा
त्रिप्रकारः । तत्र शीतो हेमन्तशिशिराख्यः ।
उष्णो ग्रीष्माख्यः । वर्षालक्षणो वर्षाख्यः । तस्य
योगातियोगमिथ्यायोगान् दर्शयितुमाह—एवं शीतो-
ष्णवर्षादिहेमन्तग्रीष्मवर्षाख्यानां लक्षणं यावन्मात्रं
पुरा दृष्टं ततो हीनतरं दृश्यते स एष कालस्य
योगोऽल्पो योग इत्युच्यते । अतियोगोऽतिल-
क्षणः । अति यदस्य त्रिविधस्य लक्षणमस्य
सतोऽतिमात्रमुपलभ्यते सोऽतियोगः । मिथ्या-
योगः पुनः स्वलक्षणविपरीतः । यथा
हेमंते उष्णो, ग्रीष्मे शीतम् । वर्षास्ववर्षणम् ।
अत्रापि चरकमुनिः पठति । शीतोष्णवर्षालक्षणः

पुनर्हं गन्तव्यमवर्षाः संवत्सरस्य कालः । तत्रातिमा-
त्रस्वलक्षणकालोऽतियोगो, हीनस्वलक्षणः कालो-
ऽयोगो, यथास्वलक्षणविपरीतलक्षणस्तु कालो मिथ्या-
योगः कालः ॥ ३७ ॥

हे०—दुष्कर्मस्य त्रैविध्यं लक्षयति—शीतोष्णवर्षभेदा-
न्निविष्यस्य कालस्य शीतादीनामल्पत्वं हीनयोगः । आधि-
पत्यमतियोगः, विपरीत्यं मिथ्यायोगः ॥ ३७ ॥

कायवाक्चित्तभेदेन कर्माऽपि विभजेद्विधा ।
कायादिकर्मणां हीना प्रवृत्तिर्हीनसंज्ञिका ॥
अतियोगोऽतिवृत्तिस्तु वेगोदीरणधारणम् ।
विषमांगक्रियारंभपतनस्वलनादिकम् ॥
भाषणं सामिभुक्तस्य रागद्वेषभयादि च ।
कर्मप्राप्तातिपातादि दशधा यच्च निर्दिष्टम् ॥
मिथ्यायोगः समस्तोऽसाविह चासुत्र वा कृतम् ॥

स०—यथा कालस्त्रिधा निरूपितस्तथा कर्मापि
कायवाक्चित्तभेदेन त्रिप्रकारं विभजेत् । तथा काय-
कर्मणस्तथा वाक्कर्मणस्तथा चित्तकर्मणो हीना या
प्रवृत्तिः स हीनसंज्ञको योगः । अतिप्रवृत्तिस्त्वति-
योगः । कायादिकर्मणो मिथ्यायोगमधिकृत्याह । वेगो-
दीरणधारणमित्यारभ्य यावत्पतनस्वलनादिकं यदेतत्
कायिकं कर्म तस्य कर्मण एवरूपस्य या वृत्तिः स
कायकर्मणो मिथ्यायोगः । विषमांगैः क्रिया कर्म विष-
मारंभ उभयलोकविरुद्धः । विषमपतनं विषमस्वलनम् ।
आदिशब्देन विषमगमनादीनां ग्रहणम् । सामिभु-
क्तस्याऽर्धभुक्तस्य यद्भाषणं जल्पनमेवरूपां या प्रवृत्तिः
स वाक्कर्मणो मिथ्यायोगः । रागद्वेषभयादि यदेतन्मा-
नसं कर्म तस्य कर्मण एवरूपा या प्रवृत्तिः स चित्त-
कर्मणो मिथ्यायोगः । तथा दिनचर्याध्यायोक्तं यत्प्रा-
णातिपातादि दशधा दशप्रकारं कर्म निर्दिष्टमशुभं
निर्दिष्टं हिंसास्तेय्यादिना ग्रथेन तच्च यथायथं काय-
वाक्चित्तकर्मणां मिथ्यायोगः । समस्तोऽसाविह
चासुत्र कृतमस्मिन् लोके कृतमन्यत्र वा लोके कृतमा-
चरिते सर्व एव मिथ्यायोगः ॥ ३८ ॥

प०—पुनः परिणाम उच्यते । कर्माख्यं रोगनिदानं
त्रिधा विभजेत्, कायवाक्चित्तभेदेन शरीरवाङ्मनो-

विशेषणे त्रिविधं विभागं नयेत् । तत्र कायकर्म गम-
नादि । वाक्कर्म अध्ययनादि । चित्तकर्म चिन्तनादि । का-
यकर्मणस्तथा वाक्कर्मणस्तथा गमनकर्मणश्च यथायथं
स्वविषये या हीना प्रवृत्तिः स तस्य हीनयोगः ।
कायवाङ्मनसां कर्मणो याऽतिवृत्तिरतिप्रवर्तनं सोऽ-
तियोगः । मिथ्यायोगस्तु वेगोदीरणधारणमित्यार-
भ्य यावत् पतनस्वलनादिकं यत्कर्म तस्य कर्मण
एवरूपस्य या प्रवृत्तिः सा कायकर्मणो मिथ्यायोगः ।
वेगानामुदीरणमन्तर्मुखीभूतानामभिमुखीकरणम् ।
विषमाङ्गमित्यत्र विषमशब्दः प्रत्येकं योज्यः ।
आदिशब्देन गमनादिपरिग्रहः । भाषणं सामिभुक्त-
स्य अर्धभुक्तस्य यदेतद्वाक्कर्म तस्य कर्मण एवरूप-
स्य या प्रवृत्तिः सा वाक्कर्मणो मिथ्यायोगः । अत्र
भाषणमुक्त्यैर्भाषणं बोद्धव्यं न भाषणमात्रम् । राग-
द्वेषभयादि च यदेतन्मानसं कर्म तस्य कर्मण एवरूप-
स्य या प्रवृत्तिः सा मनसः कर्मणो मिथ्यायोगः ।
तथा दिनचर्याध्याये उक्तं कर्म प्राणातिपातान्तादि
दशधा यन्निन्दितं पूर्वं निर्दिष्टं हिंसास्तेयान्यकामे-
त्यादिना ग्रथेन तस्य वा यथाकायवाक्कर्मणो
मिथ्यायोगः । समस्तोऽसाविह वाऽसुत्र वा कृतम् ।
इहास्मिन् जन्मानि कृतमसुत्र वाऽन्यस्मिन् जन्मानि कृतं
तत्सर्वं मिथ्यायोग इति बोद्धव्यम् । अत्रापि चरक-
मुनिना सविस्तरमुक्तम् । अत्र कर्म वाङ्मनःशरीरप्र-
वृत्तिरयोगः वेगविधारणोदीरणविषमस्वलनगमन-
पतनाङ्गप्रणिधानस्वप्नदूषणप्रहारावनर्दप्रापणोपरोध-
संक्षेपनादि शरीरे मिथ्यायोगः । सूचकानृतकाल-
कलहविप्रियावन्धूपचारपरपुरुषवचनादिवाङ्मि-
थ्यायोगः । भयशोकमोहलोभक्रोधमानेर्ष्यादिभि-
र्यादृशनादिमानसो मिथ्यायोगः । सङ्ग्रहेण चा-
तियोगो योगवर्ज्यं कर्म वाङ्मनःशरीरसाहितमनु-
पदिष्टं यत्तच्च मिथ्यायोगं विद्यादिति ॥ ३८ ॥

हे०—दुष्कर्मस्य त्रैविध्यं लक्षयति—कायिकवाचिकमान-
सभेदात्त्रिविधस्य कर्मणः प्रवृत्तेरल्पत्वं हीनयोगः, आधिक्य-
मतियोगः, वेगोदीरणादिरूपत्वं मिथ्यायोगः, धारणं
वेगधारणं, विषमैर्दुस्स्थितैरंगैः क्रियायाश्चेष्टाया आरम्भः,
सामिभुक्तस्य भाषणम् अर्द्धभोजने मौनत्यागः । प्राणा-
तिपातादिहिंसादिहिंसास्तेयान्यथाकाममित्यादिना दिन-
चर्यायामुक्तम् । इहास्मिन् जन्मानि, असुत्र प्राग्जन्मानि ।
संग्रहे तु त एते अतियोगादयः सामान्यतोऽनुपशयल-

लक्षणाः । सर्वो वा प्रज्ञापराध एवायं यदेषामविसर्जनम् । अथ कर्मकालाः पुनः सम्यग्योगेनोपशयान्नुयिष्ठं स्वास्थ्य-हेतवः, तत्रापि रसवर्ज्या विषया यथायथमिन्द्रियं बाधन्ते, अनुगृह्णन्ति च विशेषास्तु सर्वदेहम् । अपि च सर्वभा-वानां भावाभावौ नांतरेण योगातियोगादीन् व्यव-स्येत् । सर्वेषां पुनर्विकाराणां निदानं दोषदूषविशेषेभ्यो मावाभावविशेषा भवन्ति । यदा ह्येते त्रयो निदानादि-विशेषा नान्योन्यमनुवर्णन्ति, ईषद्वानुवर्णन्त्यवला वा न तदामिनिवर्तते व्याधवश्चिराद्वाभिनिवर्तते न वा भवन्त्य-सम्पूर्णलिङ्गा वा विपर्ययेण तु विपरीताः । तथान्यः प्रधान एव रोगोऽन्यस्य प्रधानस्य हेतुर्भवति । यथा-ज्वरस्तु पित्तस्य, पित्तं वा ज्वरस्य, तौ श्वासस्य, प्लीहा जठरस्य, ते श्वयोः, अर्शांसि गुल्मोदरातीसारग्रहणीनां प्रतिश्यायः कासज्वरयोः, तौ क्षयस्य, क्षयः शोषस्य । एकश्चापचारो निमित्तमेकस्य व्याधेः, बहूनां च तथा बहवः । तद्वदेकं लिङ्गम् एकमेव प्रशमेऽभ्युपायस्तथा स एवान्यस्य प्रकोपे तस्मान्नानवहितः सम्यग्गामादिभिः परीक्षेत । तत्रागमतो-रोगमेकैकम्, एवं प्रकोपनमेवंयोनि-मेवमात्मानमेवमधिष्ठानमेवं वेदनमेवं शब्दरूपगन्धस्पर्श-रसमेवंपूर्वरूपमेवमुपद्रवमेवं वृद्धिस्थानक्षयान्वितमुदकमेवं-विधं नामानम् । तस्मिन्नियं प्रतीकारस्य प्रवृत्तिरथवा निवृ-त्तिः । प्रत्यक्षतस्त्वादुरस्य यथास्वमिन्द्रियैर्वर्णसंस्थानप्रमा-णोपचयच्छायाविष्मूत्रच्छर्दितादिकमन्त्रकृजनमंगुल्यादिसं-विस्फुटनं, देहे शङ्कुद्रवणादिगन्धं, शीतोष्णस्तम्भस्यंदश्ल-क्षणाखरसंस्पर्शं च प्रकृतिविकृतियुक्तम् । आस्यरसं तु प्रश्नेन-तथा सुच्छर्ददुच्छर्दत्वं मृदुक्रूरकोष्ठतां स्वप्नदर्शनमभि-प्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्रं द्विष्टेष्टसुखदुःखानि । तथा वयः प्रत्यक्षेण अनुमानतस्तु यूकापसर्पणेन शरीरवैरस्यं, मक्षिकोपसर्पणेन माधुर्यं तथा अग्निं जरणशक्त्या, बलं व्यायामशक्त्या गूढलिङ्गं, व्याधिसुपशयानुपशयतः, दोषप्र-माणमपचारविशेषेण आयुषः, अयं रिष्टैः, प्रकृतिसत्त्वसार-सात्त्व्यबलान्यनुशीलनेनेति । भवन्ति चात्र-“ज्ञानबुद्धिप्रदी-पेन यो नाविशति योगवित् । आतुरस्यांतरात्मानं न स रोगांश्चिकित्सति ॥ द्वाविमौ व्याधितौ व्याधिस्वरूप-पस्याप्रकाशकौ । तद्यथैको गुरुव्याधिः सत्त्वदेह्यलाश्र-यात् ॥ लघुव्याधिबद्धामाति लघुव्याधिस्ततोऽन्यथा । वा-ह्यावयवमात्रेण तयोर्मुह्यति बालिशः ॥ ततोऽल्पमल्प-वीर्यं वा विपरीतं ततोऽन्यथा । पथ्यं विपर्यये युञ्जन् प्राणान् मुष्णाति रोगिणाम् ॥ ज्ञानांशेन नाहि ज्ञानं कृत्स्ने ज्ञेये प्रवर्तते । बुभुत्सेत भिषक् तस्मात्तत्त्वं तन्त्रानुशी-

लनात् ॥ अभियुक्तस्तु सततं सर्वमालोच्य सर्वथा । जातु स्वलति प्राज्ञो विषमेऽपि क्रियापथे ॥ आगतु रन्वेति निजं विकारं निजस्तथागन्तुमतिप्रवृद्धम् तत्रानुबन्धं प्रकृतिं च सम्यक् ज्ञात्वा ततः कर्म समार-भेत ॥ इति ॥ ३८ ॥

**निदानमेतद्विषाणां कुपितास्तेन नैकधा ।
कुर्वन्ति विविधान्व्याधीन्शाखाकोष्ठास्थिसन्धिषु ॥**

स०-निदानमेतद्विषाणां कोपे इति वाक्यशेषः । कुपितास्तेन निदानेन नैकधा अनेकप्रकारेण व्याधीन् विविधान् नानाप्रकारान् कुर्वन्ति । कुपिता दोषा इति विभक्तिविपरिणामेन संबन्धः । क व्याधीन् कुर्वन्तीत्याह । शाखाश्च कोष्ठश्चाऽस्थीनि च संध्यश्च तेषु ॥ ३९ ॥

प०-एतद्विविधं त्रिविधकल्पं दोषाणां निदानं प्रकोपकारणमातेन निदानेन ते दोषाः प्रकुपिताः प्र-दुष्टाः नैकधा बहुधा नैकप्रकारेण व्याधीन् विविधान् अनेकप्रकारान् कुर्वन्ति उत्पादयन्ति । क शाखासु तथा कोष्ठे अस्थिषु मर्मसन्धिषु ॥ ३९ ॥

हे०-दोषहेतुमुपसंहरति निदानमिति दोषहेतो रोग-हेतुत्वमाह-तेन निदानेन नैकधा विविधानिति हेत्वानं-त्यात्कोपानन्त्यं तस्माद्रोगानन्त्यं दोषा एव कारणमित्युक्तं, तन्निर्वाहार्थमाह-शाखादीनामाधारत्वं न कारणत्वम् ३९ ॥

शाखेति किमुच्यत इत्याह-

**शाखा रक्तादयस्त्वक् च बाह्यरोगायनं हि तत् ।
तदाश्रया मषव्यंगगंडालज्यर्बुदादयः ॥**

बहिर्भागाश्च दुर्नामगुल्मशोफादयो गदाः ४० ॥

स०-शाखा रक्तादयः षड्धातवस्त्वक् चैतद्बाह्यं रोगायनं बाह्यानां रोगाणामयनं स्थानम् । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्माद्बाह्यानां रोगाणामयनमतस्तदाश्रया मष-व्यंगादयो रोगा बहिर्भागा उच्यन्ते । आदिशब्देन विसर्प-विद्रधिप्लीहकुष्ठादयो गृह्यन्ते । दुर्नामत्यादि । बहिर्भा-गाश्चेत्यत्र चशब्दो भिन्नक्रमः शोफादय इत्यस्मादनंतरं द्रष्टव्यः । दुर्नामगुल्मशोफादयश्च बहिर्भागा इत्यर्थः ॥ ४० ॥

प०--तत्र शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक्पर्यन्ता उच्यन्ते । तच्च बाह्यानां रोगाणामयनं स्थानम् । हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्माद्बाह्यानां रोगाणां शाखा रक्तादयो धातवः अयनं स्थानमतस्तदाश्रया मष-
व्यङ्गादयो रोगा भवन्ति । तथा बहिर्भागा दुर्ना-
मादयः शाखासु जायन्ते ॥ ४० ॥

हे०--तत्र शाखां व्याचष्टे--रक्तादयो धातवस्त्वक् च शाखा । सा च बाह्यरोगायनं, बहिर्भागो रोगाणां ते च रोगा ममादयः । मषव्यंगी क्षुद्ररोगेषु, गंडालजीमुखरोगेषु बहिर्भागा इति । दुर्नामादीनां विशेषणमंतर्भागानिवृ-
त्त्यर्थम् ॥ ४० ॥

अंतः कोष्ठो महास्रोत आमपक्वाशयास्त्रयः ।
तत्स्थानाश्छर्द्यतीसारकासश्वासोदरज्वराः ।
अंतर्भागं च शोफाशौगुल्मवीसर्पविद्रधि ४१ ॥

स०--कोष्ठः कथ्यते अंतः स महास्रोत आम-
पक्वाशयाश्रयः । तत्स्थाना अंतर्भागाश्रयाश्छर्द्यादयो रोगाः । न केवलास्त एव छर्द्यादयोऽंतर्भागाश्रया यावच्छोफाशौगुल्मवीसर्पविद्रध्यंतर्भागं च शोफा-
दीनां विद्रध्यंतानां समाहारद्वंद्वनिर्देशः ॥ ४१ ॥

प०--कोष्ठे पुनरुच्यतेऽतस्तथा महास्रोत आमप-
क्वाशयश्च । अंतर्भागाश्च शोफादयो जायन्ते । एवं शोफादीनां द्वैविध्यम् । बहिर्भागान्तरभाग-
भेदान् ॥ ४१ ॥

हे०--कोष्ठे व्याचष्टे--अंतःकोष्ठो महास्रोतः महाविव-
रम्, आमाशयो यत्राममन्नं तिष्ठति, पक्वाशयो यत्र पक्वं तत्स्थानाः कोष्ठाश्रिताः । अंतर्भागमिति । शोफादीनां विशेषणं बहिर्भागानिवृत्त्यर्थं, समाहारद्वंद्वत्वादेकत्वनपुं-
सकत्वे ॥ ४१ ॥

इदानीं मध्यमं रोगमार्गं वक्ति--

शिरोहृदयवस्त्यादिमर्माण्यस्थानां च संधयः ।
तन्निबद्धाः शिरास्त्रायुकंडराद्याश्च मध्यमाः ॥
रोगमार्गास्थितास्तत्र यक्ष्मपक्षवधादिताः ।
मूर्धादिरोगाः सन्ध्यस्थित्रिकशूलग्रहादयः ४२ ॥

स०--शिरोहृदयादीनि मध्यमो रोगमार्गः । अस्त्रं च संधय इत्येवं निर्देशेनैवं बोधयति । नाऽत्र द्वयं विवक्षितमस्थीनि च संधयश्चेति किं तर्ह्यस्थानां संबन्धिनः संध इति । संधयो ह्यन्येऽपि सन्ति । तथा च वक्ष्यति मांसास्थि स्त्रायुधमनीशिरासंधिसमागम इति । तन्निबद्धास्तेष्वस्थि निबद्धाः संलग्ना इत्यर्थः । शिराः स्त्रायवः कंडरश्चादयो येषां धमनीकूर्चादीनां ते । च शब्दात्पूर्वोक्ताश्च तत्र मध्यमे रोगमार्गे यक्ष्मादयो गदास्त्रिकशूलग्रहाद्यंताः मूर्धादीत्यत्राऽदिशब्देन हृदयवस्त्यादिपरिग्रहः । संध्य स्थित्रिके शूलानि सन्ध्यस्थित्रिके ग्रहा इति योज्यम् आदिशब्देन पक्षग्रहादयो वातविकारा गृह्यन्ते यक्ष्मणोऽत्र मर्मास्थिसन्ध्यविघ्नान्त्वात्पूर्वं निर्देशः वक्ष्यति हि । तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वत शरीरसंधीनानिश्य तान् शिराश्च प्रपीडयन्नित्यादि ॥ ४२ ॥

प०--मर्माणि सर्वाण्युच्यन्ते । तानि शिरोहृदय वस्तिप्रभृतीनि । सन्ध्योऽस्थानां संस्वन्धिनः नान् सन्धयः । यतो बहवः सन्धयो विद्यन्ते । मांसास्ति स्त्रायुधमनीशिरासन्धिसमागमः । इत्यतो ग्रन्थ ज्जायन्ते । तेषु निबद्धास्तन्निबद्धाः । तेषु मर्म-
तथास्थिसन्धिषु शिराद्या निबद्धा आश्रिता इति स च मर्मास्थिसन्ध्याख्यो मध्यमो रोगमार्गो विधेय तत्र तेषु मर्मास्थिसन्धिषु मध्यमरोगमार्गसंज्ञिते यक्ष्मादयो रोगाः स्थिताः । तथा मूर्धादिरोगा सन्ध्यस्थित्रिकशूलग्रहादयश्च ॥ ४२ ॥

हे०--अस्थिसंधीन् व्याचष्टे--मर्माणि मर्मनिबद्ध शिरादयश्चास्थिसंधयः । तेन मध्यमो रोगमार्गः तद श्रिता यक्ष्मादयः । यक्ष्मा राजयक्ष्मा, पक्षवधः एकाग्र रोगः, अर्दित एकायामः, ग्रहः स्तब्धत्वं, संध्यस्थितिः केष्वेव ॥ ४२ ॥

इदानीं वायोः कर्माण्याह--

संस्रव्यासव्यधस्वापसादरुक्तोदभेदनम्
संगांगभंगसंकोचवर्तहर्षणतर्षणम् ॥
कंपपारुण्यसौषिर्यशोषस्पंदनवेष्टनम् ।
स्तंभः कषायरसतावर्णः श्यावोऽरुणोऽपि वा
कर्माणि वायोः ॥ ४३ ॥

स०—संसो हन्वादिसंघर्षः । व्यसनं व्यासो
वेक्षेपणमंगप्रत्यंगादेर्यथाऽऽक्षेपकादिषु । व्यधस्ताड-
मिव मुद्रादिना । स्वापः सुतिः कर्मण्यचैतन्यम् ।
।दनं सादोऽङ्गानां क्रियास्वसामर्थ्यम् । रुक् सततं
लम् । तोदो विच्छिन्नं शूलम् । भेदनं भेदो विदा-
णमिवांगस्य । संगो मूत्रपुरीषादेः स्वाशयेभ्योऽनि-
।ारो वाक्संगादिश्च अंगानां जघोरुप्रभृतीनां भंग इव
।गश्चूर्णनमिवांगभंगः । संकोचनं संकोचः शिरादी-
।म् । वर्तनं वर्तः पुरीषादीनां पिंडीकरणम् । हर्षण
।म्णामूर्ध्वभावः । तर्पणं तर्पस्तृट् । तथा कंपोऽतिवे-
।नम् । पारुष्यम् । परुषत्वम् सौषिर्यमस्थाम् ।
।षः शोषणम् । स्पंदनं हि किञ्चिच्चलनम् । वेष्टनं
।थनमिवांगस्य । स्तंभो बाहूरुजंघादीनामाकुंचनाद्य-
।वः । कषायरसता कषायास्वादत्वम् । वर्णः श्या-
।रुणोऽपि वा । श्यावारुणौ वर्णावित्यर्थः । एतानि
।योः कर्माणि ॥ ४३ ॥

प०—वायोः प्रकुपितस्य संसादीनि कर्माणि
।वन्ति । तत्र संसोऽधःपतनमिव नेत्रादेर्वस्तुनः ।
।यासो विशेषेणासनं क्षेपणम् । व्यधः विदारण-
।मेवाङ्गस्य ताडनमिव मुद्रादिना वा । स्वापो विचे-
।न्तत्वमङ्गस्य । सादोऽङ्गावसादो निरुत्साहतो
।तिनिरोध एवाङ्गादेः । रुक्—प्रबन्धप्रवृद्धमध्याः,
।छन्नं शूलम् । तोदो व्युच्छिन्नशूलप्रादुर्भावः ।
।दनं विदारणमिवाङ्गस्य । सङ्गः शकृतो निश्च-
।रत्वम् । अङ्गानां भङ्ग इवाङ्गभङ्गः । सङ्को-
।योऽल्पीकरणम् । वर्तयतीति वर्ताऽणुशो भिन्ना-
।ं पिंडीकरणमिव । हर्षणं रोम्णाम्, दन्ताना-
।ङ्गानां च । तर्पणं तृष्णा । कम्पश्चलनमंगस्य ।
।रुष्यं खरस्पर्शता । सौषिर्यमन्तःशून्यम् ।
।षोऽङ्गस्य शोषणम् । स्पन्दनं किञ्चिच्चलनम् ।
।ष्टनं ग्रन्थनमिवाङ्गस्य । स्तम्भः स्तब्धताङ्गाव-
।वानाम् । कषायरसता कषायरसत्वम् । रसा-
।तरेऽपि कषायग्रहः । श्यावो श्यामलो मलिनो
।र्णः । तथाऽरुणो रोहितप्रायो वर्णः ॥ ४३ ॥

हे०—अथाकृतिः । तत्र वातरोगाणां लक्षणमाह—
।सः—शैथिल्यं, व्यासः—असंकोच्यत्वं, व्यधः—सूची-

विद्वस्येव व्यथा, स्वापः स्पर्शाज्ञानं, सादः स्वकाय
क्षमत्वं, रुक् शूलं, तोदः तोत्रेणैव व्यथा, भेद
भिद्यमानस्येव व्यथा, संगः अवरोधः, अंग उन्मार्गांग
नम्, अंगेर्गत्यर्थत्वात् । भंगो वक्रता, संकोचोऽप्रसार्यत्
वर्तः पिंडितत्वं, हर्षणं कंटकितत्वं, तर्पणं पिपासा, कंप
श्चलनं, पारुष्यं रुक्षत्वं, सौषिर्यं सरंभ्रत्वं, शोषः शुष्कत्वं
स्पंदनं स्फुरणं, वेष्टनं बलनं, स्तंभः निष्क्रियत्वं, कषाय
रसता—रसांतरेऽपि कषायग्रहणं, श्यावः कपिशः, अरु
ईषद्रक्तः, संसादीनि कुपितवायोः कर्माणि ॥ ४३ ॥

अथ पित्तस्याह—

पित्तस्य दाहरागोष्मपाकिताः
स्वेदः क्लेदः सुतिः कोथः सदनं मूर्च्छनं मदः
कटुकाम्लौ रसौ वर्णः पांडुरारुणवर्जितः ॥ ४४ ॥

स०—दाहादीनि पित्तस्य कर्माणि । सर्वांगीण
स्तापो दाहः । रागो लौहित्यम् । ऊष्मा औष्ण्यम्
पाकिता पाककर्तृत्वमजीर्णेष्वने च । स्वेदनं स्वेदः क्लेद
शोणितादिषु विकारः । सुतिः स्नावः । कोथः क्लेदस्या
तिशयेऽस्याऽविच्छिन्नत्वम् । सदनं सादः । मूर्च्छः
भ्रमः । मदो वक्ष्यमाणो रोगविशेषः । रसास्वादं
कटुकाम्लौ । कर्णः पांडुरारुणाभ्यामन्यः । शुक्लोहित
वर्णनिपेधेन तच्छेषनानावर्णसंभवः सूच्यते ॥ ४४ ॥

प०—पित्तस्य दुष्टस्य दाहादीनि कर्माणि भवन्ति
यः सर्वाङ्गभवस्तीव्रश्च दाहः स सामान्यदाहशब्द-
वाच्यः । रागो लौहित्यमङ्गादेः । ऊष्मा—सन्तापो-
ऽङ्गानामवयवानाम् । पाकोऽन्नपाकोऽङ्गैकदेशा-
नाम् । स्वेदः स्विन्नता आर्द्रभावो देहस्य । सुतिः
स्नावः, कोथः पूत्यादीनां कोथपूतिभावः । सदनं
विशरणं गात्रावयवानां शातनम् । मूर्च्छनं मोहो
विचेतनत्वम् । मेदो व्याधिः मदात्ययनिदाने
वक्ष्यमाणः । रसौ द्वौ कटुकश्चास्लश्च मुखस्थौ
भवेताम् । वर्णः शरीरे पाण्डुरारुणवर्जितोऽन्यः सर्वो
नीलपीतभेदभिन्न उपलभ्यते ॥ ४४ ॥

हे०—पित्तरोगाणां लक्षणमाह—दाहः संतापः, रागं
रंजनं वर्णांतरोपमर्हेन स्ववर्णापादनम्, ऊष्मा उष्णत्वं
पाकिता पक्वत्वं, स्वेदो घर्मः, क्लेदो मलार्द्रत्वं, सुति
स्नावः, कोथः कुथितत्वं, सदनं सादः, मूर्च्छनं मोहः

मदो मदादिभिनिव सत्ता, कटुकस्तिक्तः, “कपाय-
तिक्तमधुरं वातादिषु रुचं क्रमात्” इति वचनात् ॥४४॥

श्लेष्मकर्मण्याह-

श्लेष्मणः स्नेहकाठिन्यकंडूशीतत्वगौरवम् ।
बंधांपलेपस्तैमित्यशोफापत्तयतिनिद्रताः ।
वर्णः श्वेतो रसो स्वादुलवणौ चिरकारिता ।
इत्यशेषामयव्यापि यदुक्तं दोषलक्षणम् ।
दर्शनाद्यैरवहितस्तत्सम्यगुपलक्षयेत् ।
व्याध्यवस्थाविभागज्ञः पश्यन्नार्तान् प्रतिक्षणम् ।

स०-कफस्य स्नेहादीनि कर्माणि । स्नेहः
स्नेह्यम् । काठिन्यममृदुत्वम् । कंडूः खर्जुः । शीतत्वं
शीतसद्भावः । गौरवं गुरुत्वम् । बंधः स्रोतसाम् ।
अस्थ्यादीनामुपलेपः । तैमित्यं गात्राणामपटुत्वम् ।
काये वर्णः शुक्लः । रसौ च मधुरपटु । चिरकारिता
कार्यादौ विश्रब्धत्वम् । ननु वायोरमूर्तत्वाद्दर्परसोप-
लब्धिरनुपपन्ना । अमूर्तस्य हि वर्णरसौ दूरोत्सारितौ ।
नैतदस्ति । न हि सर्वाणि कार्याणि कारणसदृशान्येव
भवन्ति । यथा चेन्द्रियेभ्यो जडेभ्यो बुद्धेरजडाया उत्प-
त्तिर्दृष्टा । तस्मात्कारणसदृशानि कार्याणीति प्रायिक-
मेतत् । अचिंत्यत्वाच्च द्रव्यप्रभावस्य वायोः सकाशात्
कपायरसता श्यावारुणवर्णोत्पत्तिश्चाऽन्वयव्यतिरेक-
सिद्धा कथमिव निवार्यताम् । इत्येवं दोषाणां कर्मा-
ण्युपदिष्टानि । तद्विकाराश्च संग्रह उक्ताः । तथा च
तद्ग्रन्थः । अशीतिर्वातजा रोगाश्चत्वारिंशच्च पित्तजाः ।
विंशतिः श्लेष्मजाश्चैव स्थूला नानात्वजा मताः ।
नखभेदः पादशूलं सुप्तिर्भ्रंशो विपादिका । खुडो
गुल्फग्रहो जानुविश्लेषो जानुकुंचनम् । पिंडिकोद्वेष्टनं
सादश्चोर्वोः स्तंभश्च गृध्रसी । पांगुल्यं भ्रंशशूलं च
गुदे स्तंभस्तु मेहने । मुष्काक्षेपः श्रोणिभेदो वंक्षणा-
नाह एव च । उदावर्तोऽथ विड्भेदः पार्श्वपृष्ठत्रिक-
ग्रहाः । खंजवामनकुब्जत्वं हृद्रवोदरवेष्टकौ । हन्मोहो-
वक्षनिस्तोदः शोभोद्वातौ तथोरसः । बाहुशोषो हनु-
प्रीवामन्यास्तंभौष्ठभेदनम् । दंतभेदोऽथ शैथिल्यं
कंदूश्चोऽथ वा ग्रहः । कषायास्यत्वमुक्त्वे मुखशोषो

रसाज्ञता । घ्राणानाहोऽज्ञता गंधे शब्दे
तथा । बाधिर्यं कर्णशूलं च वर्त्मस्तंभ-
तिमिरं चाऽक्षिशूलं च भ्रूव्युदासोऽथ नेत्रयोः
शंखभेदौ च केशभ्रूसफुटनं तथा । शिरो
जुंभा प्रलापो वेपथुर्भ्रमः । एकांगव्याधिराय
वातोऽपतंत्रकः । दंडकः स्वप्ननाशश्च ग्लानि
रूक्षता । विषादश्चाऽनवस्थानमरुणश्यामवर्ण-
शीतिः समाख्याता रोगा वातसमुद्भवाः ।
विदाहश्च प्लोषोऽथ दवथुर्दवः । अत्यूष्मा
हश्च स्वेदोऽत्यम्लकधूमकौ । रक्तक्लेदोऽगंगंधः
वयवशातनम् । त्वड्मांसदरणं मांसक्लेदश्चर्मद-
रक्तविस्फोटकः कोठः पित्तासृप्रक्तमंडले ।
कामला कक्षा गात्रे हरितपीतता । पूतिर्
तृष्णा लोहगंधास्यता तथा । जीवादानमतृप्ति
शस्तमसस्तथा । गलास्यगुदमेढ्राक्षिपाको
तता । नखाक्षिमूत्रशकृतां चत्वारिंशत्तु ।
तैमित्यं गौरवं तृप्तिरालस्यमतिनिद्रता । तंद्र
माधुर्ये प्रलेपो हृदयस्य च । सादः कंठप्रलेपश्च
द्विरणमेव च । मलाधिक्यमतिस्थौल्यं वमनं
यम् । उददो गलगंधश्च शैत्यं श्वेतावभासता ।
नखनेत्राणां शुक्रता च कफामयाः । यथास्थूलं हि
प्रसंख्यानमिदं स्मृतमिति । हृदादौ शूलवद्वाहो
दाहः स कीर्तितः । पाणिपादांसमूलेषु संतापो
धस्तु यः । अग्न्याचिषेव निःस्वेदो विदाहः स हि
ओषः सर्वांगिकस्तीव्रो दाहः स्वेदारतिप्रदः
श्चक्षुरादिभ्यस्तीव्र ऊष्मा प्रवर्तते । मुखं
दवश्चांम्लोद्विरणमम्लकः । धूमायनं शिरोघ्राण
लुषु धूमकः । प्रमीलकस्तु तैमित्यं गुरुतांऽगार-
वम् । आहारानभिलाषस्तु तृप्तिः स्याद्विषया
निद्रार्तस्येव तंद्रा स्याच्छेषाः प्रथितनामकाः ।
कर्माण्युपदिश्य निर्देशप्रयोजनमधिकृत्याह । इति
दोषाणां लक्षणं दोषलक्षणं यथायथं लिङ्गम्
पूर्वोक्तेन प्रकारेण यदोषलक्षणमुक्तं तदर्शनाद्यैः स-
लक्षयेत् जानीयात् । वैद्य इति शेषः । द-
रित्यादिशब्देन स्पर्शनप्रश्नौ गृह्येते । किंभूतं दे-

। अशेषाश्च त आमयाश्चाशेषामया तान् सर्वानाम-
व्याप्नोति तदशेषामयव्यापि । किंभूतो वैद्यः ।
हितो दत्तावधानः । तथा व्याध्यवस्थाविभागज्ञः ।
श्रेयस्थाः कालकृता दशास्तासां विभागः पृथक्त्वं
मन्यस्य व्याधेरवस्थेयमन्यावस्थेत्यवस्थामेदाच्चोपक्र-
दः । तथा ह्येकस्यैव ज्वरस्य नवस्याऽन्य उपक्रमो
स्याऽन्यस्तदेवं विभागं यो जानाति स व्याध्यवस्था-
गज्ञः । तथाऽऽर्तान् व्याधितान् प्रतिक्षणं मुहूर्ते
पश्यन्नालोकयन् ॥ ४९ ॥

४०-श्लेष्मणो दुष्टस्य स्नेहकाठिन्यादीनि
णि भवन्ति । अत्र स्नेहः स्निग्धता
दिषु । काठिन्यं कठिनत्वमङ्गावयवानाम् ।
त्वं शीतता । अङ्गस्य गौरवं गुरुत्वम् । धातू-
बन्धः स्रोतसामावृत्तिः । उपलेप इवोपलेपः ।
मणः प्रदेहो मुखकण्ठादीनां शरीरावयवानाम् ।
मलं विषयेष्वप्रचुरता । प्रमीलकमित्यर्थः पठि-
। शोफः श्वयथुः । अपक्तिरग्न्यपाटवम् । शरी-
र्णः शुक्लः श्वेतः । रसो द्वौ र्वादुलवर्णौ मुखे
तः । चिरकारिता व्याधेश्चिरेण निवृत्तिः । मर-
वाचिरेण करोति । इतिशब्दः परिसमाप्तिवचनः ।
प्राथं चापरिसमाप्तौ । दोषाणां यथास्वं चिह्नं
दोषा लक्ष्यन्ते । किंभूतम् । यदशेषामयव्यापि
लामयव्यापि शीलं यस्य तत्तथा । दोषलक्षणमेत-
त्तमशेषामयव्यापि तदोषलक्षणं दर्शनाद्यैर्दर्शन-
नैर्ग्रहैरवहितो यत्नपरो दत्तावधानो नान्य-
। वैद्यः सम्यगुपलक्षयेज्जानीयात् । तत्र दर्शनेन
स्थानप्रमाणोपचयच्छायाविण्मूत्रच्छर्द्यादिकमुप-
येत् । आदिग्रहणात् श्रोत्रेणान्त्रकृजनमङ्गुल्या-
न्धिस्फुटनं लक्षयेत् । घ्राणेन देहशक्नुव्रणादि-
वं लक्षयेत् । स्पर्शेन शीतोष्णस्तब्धस्पन्दश्लक्ष्ण-
स्पर्शाश्च लक्षयेत् । अस्य रसं प्रश्नेन लक्षयेत् ।
। सुच्छन्ददुच्छन्दत्वं मृदुकूरकोष्ठतां स्वप्रदर्शन-
प्रायं जन्मामये प्रवृत्तिनक्षत्रद्विष्टसुखदुःखा-
चेति निदर्शनमात्रमेतद्विज्ञेयम् । तथाऽनुमाने-
पे लक्षयेत् । युक्तापसर्पणेन शरीरवैरस्यं, मक्षि-
रसर्पणेन माधुर्यं तथाभेर्जरणशक्त्या बलं व्याघ्रा-
क्त्या गूढलिङ्गव्याधिसुपशयानुपशयतः दोष-

प्रमाणमपचारं विशेषेणानुःक्षयं रिष्टैः प्रकृतिसत्त्वसार-
साम्यबलान्यनुशीलनेनैति । तथाचोक्तं चरकमुनिना-
“ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन यो नाविशति योगवित् । आतु-
रस्यान्तरात्मानं न स रोगाश्चिकित्सति” किमेवमेव
यः कश्चिद्वैद्यः सततं लक्षयेत् न सर्वः कश्चित् कित-
र्हि यः व्याधेरवस्थाकालकृतास्तास्तादृशास्तासां वि-
भागः पृथक्त्वं यथेयमन्यस्य व्याधेरवस्थेयमन्येत्यव-
स्थाभेदाच्चोपक्रमभेदः । येनैकस्यैव ज्वरस्यान्याव-
स्थान्य उपक्रमो जीर्णस्यान्यस्तं विभागं यो जानाति
स व्याध्यवस्थाविभागज्ञः । पश्यन्नवलोकयन् प्रति-
क्षणं प्रत्यवसरं पुनरनवरतमेव यावत् । एवं वैद्यो
व्याध्यवस्थाविभागज्ञः तथा व्याधितान् प्रति-
क्षणं पश्यति ॥ ४९ ॥

हे०-श्लेष्मरोगाणां लक्षणमाह-स्नेहः स्निग्धं, बंधः
संश्लेषः, उपलेपो लिप्तत्वं, स्तमित्यमालस्यं, शोफः श्वयथुः,
अपक्तिरपाकः, चिरकारिता चिरेण रोगबुद्धिः । संग्रहे
तु अथ कुपिता वातादयो नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपताप-
यन्ति । विकृततमास्तु वायोर्गतीतिर्विकाराः । चत्वारिंश-
त्पित्तस्य । विंशतिः श्लेष्मणः । तत्र वाताविकारास्तद्यथा-
नखभेदो, विपादिका, पादशूलं, पादभ्रंशः, सुप्तपादता,
वातखुडता, गुल्फग्रहः, पिंडिकोद्वेष्टनं, गृध्रसी, जानुभेदो
जानुविश्लेषः, ऊरुसादः, उरस्तंभः, पंगुत्वं, गुदभ्रंशो,
गुदार्तिर्वृषणाक्षेपो, मेढूस्तंभो, वक्षणाहाहः, श्रोणीभेदो,
विड्भेद, उदावर्तः, खंजत्वं, कुब्जत्वं, वामनत्वं, त्रिक-
ग्रहः, पृष्ठग्रहः, पाश्चात्तमर्दनम्, उदरावेष्टो, हृन्मोहो,
हृद्द्रवो, वक्षउद्धर्षो, वक्षउपरोधः, वक्षस्तोदो, बाहुशोषो,
ग्रीवास्तम्भो, मन्थास्तम्भः, कण्ठध्वंसो, हनुताडनम्,
ओष्ठभेदो, दन्तभेदो, दन्तशैथिल्यं, मूकत्वं, वाक्संगः,
प्रलापः, कर्षायास्यता, मुखशोषो, रसाशत्वं, गन्धाशत्वं,
प्राणनाशः, कर्णशूलम् अशब्दश्रुतिः, उच्चैश्रुतिर्वाधिर्यः,
वर्त्मस्तम्भो वर्त्मसंकोचः, तिमिरम् अक्षिशूलमक्षिव्युदा-
सा, भ्रूव्युदासः, शंखभेदो, ललाटेभेदः, क्षिरोरुक्, केवा-
भूमिस्फुटनम्, अर्दितमेकांगरोगः, पक्षवध, आक्षेपको,
दण्डकः, श्रमो, भ्रमो, वेपथुर्जृम्भा, ग्लानिर्विषादोऽति-
प्रलापो, रौक्ष्यं, पारुष्यं, द्यावारुणावभासत्वमस्वप्नोऽ-
नवस्थितता च । पित्तविकाराः-पुनरोषः प्लोषो, दवो
दवथुः, विदाहः, सदाहस्त्वग्दाहोऽतदाहः, धूमकोऽस्लक,
ऊष्माधिक्यमतिस्वेदोऽगंगंधोऽगावयवशरणं, शोणित-
क्लेदो, मांसक्लेदस्त्वङ्मांसदरणं, चर्मदरणं, रक्तकोठो,

रक्तचित्तोदो, रक्तमण्डलानि, रक्तपित्तं, हरितत्वं, हारि-
प्रत्वं, नीलिकाशा, कामला, तित्तास्थता लोहितगन्धा-
स्थना, पित्तमुखत्वं, तृपाधिक्रममृत्तिरास्यपाकोऽक्षिपाकः,
पायुपाको, भेदूपाको, जीवादानं, तमःप्रवेशो, हरित-
हारिद्रनेत्रमूत्रशक्त्वं च । श्लेष्मविकारास्तु-तृप्तिस्तद्रा-
निद्राधिक्यं, स्तैमित्यं, गुरुगात्रता, आलस्यं, मुखमाधुर्यं
प्रमेकः, श्लेष्मोद्विग्नं, मलाधिक्यं, बलासो, हृदये लेपः,
कंठलेपो, धमनीप्रतिचयो, गलगण्डोऽतिस्थौल्यं, शीता-
मित्यम्, उदरदः, श्वेतावभासता, श्वेतनेत्रमूत्रशक्त्वं च । तत्र
सर्वांगीणस्तीव्रो दाहः स्वेदारतिमानोपः, प्रादोशिकः,
स्वेदारहितः अग्न्यन्धिवेव दाहः प्लेपः, मुखोष्ठतालुषु
दाहो दधः, चक्षुरादीभ्यस्त्रियेषु दाहो दवधुः, पाणिपादां-
समूलेषु विविधः सन्तापो विदाहः, कोष्ठदाहोऽतर्दाहः
कोष्ठस्यांतर्मांसग्रहात् । क्षिरोग्रीवाघ्राणकण्ठतालुधूमा-
यनं धूमकः, सान्तर्दाहद्वयशूलोऽम्लोद्गारोऽम्लकः,
शोणितस्य कृष्णता, दौर्गन्ध्यतनुत्वादिकलेदो, मांसस्य, तु
कृष्णता, दौर्गन्ध्यं च । बाह्यत्वक्संहातिश्चर्म कोष्ठगौ-
रवादाहाराऽस्पृहातृप्तिः । अन्ये पुनराहुः—अन्नानभि-
नन्दनात्तृप्तिरिव तृप्तिरोचकः निद्रार्तस्येव विषयाग्रहणं
तन्द्रा, स्तैमित्यं तु प्रमीलकः, इत्यन्यैः पठितम् । उपले-
प इव उपलेपः, तदतिशयः, प्रतिचयोऽतिपूरणम्, अमेराति-
मन्दता शैत्यम्, उरोऽभिष्यन्द उदरदः । केषांचिच्छी-
तवेपथुः उदरदः अन्ये पुनराहुः—“शीतपानीयसंस्पर्शा-
च्छीतकाले विशेषतः । सरागकण्डूः शोफः स्यादुदरदः
सकफोद्भवः” इति । महाविकारास्तु यथा स्वयमेवो-
पदिश्यन्ते, क्षुद्रविकाराः पुनर्यदेवां गमाविशन्ति तदुपप-
दमेव नाम लभन्ते । यथा-नखशंखललाटभेदाः स्वांतर्दा-
हकण्ठहृदयोपलेपादयः । तेषां हि तथैव स्वरूपमुपदिष्टं
भवतीति । लक्षणज्ञाने सावधानेन भवितव्यमाह-दर्शनस्प-
र्शनप्रश्नैरवस्थाविभागशः यथा-आमज्वरो जीर्णज्वरः
पच्यमानज्वर इति ॥ ४५ ॥

किमिति पुनः पुनर्व्याधितदर्शनं क्रियत इत्याह—
अभ्यासात्प्राप्यते दृष्टिः कर्मसिद्धिप्रकाशिनी ।
रत्नादिसदसज्ज्ञानं न शास्त्रादेव जायते ४६ ॥

स०—अभ्यासान्मुहुर्मुहुश्चिकित्सितकर्मणि प्रवर्त-
नाद्दृष्टिर्दर्शनं चिकित्साविज्ञानं जायते न केवलाधि-

१. यथास्वमेवेति खपुस्तके ।

कित्साशास्त्रावगमात् । किंभूता दृष्टिः । कर्मणि सिद्धि-
स्तां प्रकाशयितुं शीलं यस्याः सा कर्मसिद्धिप्रकाशिनी ।
अत्र दृष्टांतमाह । रत्नादीत्यादि । आदिशब्देन सुवर्ण-
हिरण्यादीनां ग्रहणम् । तेषां यत्सदसज्ज्ञानमिदं शोभ-
नमिदं न शोभनमित्यवगमस्तत्र शास्त्रादेव जायते
कित्साभ्यासाच्च । एवकारोऽवधारणार्थः । न शास्त्राव-
बोधान्न च केवलादभ्यासादित्येवकारेण बोधयति ।
किल यथा रत्नपरीक्षा तच्छास्त्रावबोधदर्शनाभ्यां सम्य-
ग्जायते तथैव चिकित्साशास्त्रावबोधान्नित्यं नित्यमातुर-
दर्शनाच्चाऽवगम्यत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

प०—तस्य कर्मण्यभ्यासो जायते जायत एव
तमाह—अभ्यासात् पुनः पुनः चिकित्साकर्मनिवर्त-
नात् दृष्टिः दर्शनं चिकित्साविज्ञानं जायते न केव-
लाधिकित्साशास्त्रावबोधात् किंभूता दृष्टिः कर्मसिद्धि-
प्रकाशिनी । कर्मणः सिद्धिस्तस्या दीपिका प्रका-
शिनी । तथा निदर्शनम् । रत्नादीनां मरकतप्रभृ-
तीनां यदेतत् सदसज्ज्ञानमिदं शोभनं रत्नमिदं
नेत्यस्यार्थस्य योऽवबोधस्तस्याभ्यासः प्रबोधनकार-
णम् । यद्यप्यत्र परीक्षाशास्त्रं विद्यते तथापि न तदवबो-
धमात्रात् केवलादभ्यासं विना बहुशो रत्नदर्शनं
विनैव निश्चय उत्पद्यते । इदं रत्नमिदं नेति । एवं
यः चिकित्साशास्त्रमवबुध्यते तस्याभ्यस्तकर्मा-
वैद्यः स व्याधिप्रशमान् कुर्वन् प्राणिनां प्राणानां
दाता न केवलात् शास्त्रावबोधोत्कर्षात् अभ्यासर-
हितान्नापि केवलादभ्यासात् शास्त्रावबोधरहितात् ।
अत एवकारोऽवधारणार्थो न शास्त्रादेव ज्ञायत
इति कृतम् ॥ ४६ ॥

हे०—लक्षणदर्शनाभ्यासो लक्षणज्ञाने सहकारीत्याह ४६

दृष्टापचारजः काश्चित्काश्चित्पूर्वापराधजः ।
तत्संकराद्भवत्यन्यो व्याधिरेवं त्रिधा स्मृतः ४७ ॥

स०—दृष्टश्चासावपचारश्च तस्माज्जातो दृष्टापचारजः ।
अपचारो व्याधिहेतुः । ऐहिकलौकिकाद्याधिकारणा-
जातो दृष्टापचारजः । कश्चिदात्मकृतात्पूर्वापराधादशु-
भकर्माख्याजातः पूर्वापराधजः । अपरः काश्चित्संकरा-
द्भवति । तयोः संकरस्तत्संकारो मिश्रत्वं तस्मात् । न
केवलात्पूर्वापराधान्न च केवलाद्दृष्टापराधादपि तु द्वयोः

संसर्गाजात इत्यर्थः । एवमनेन प्रकारेण व्याधिद्विधा
त्रिप्रकारः स्मृतः ॥ ४७ ॥

प०-दृष्टाश्चासावपचारो दृष्टापचारः । व्याधि-
कारणमपचार इत्युच्यते । इह लौकिकाद्व्याधि-
कारणाज्जातो व्याधिः दृष्टापचारजः । तथा कश्चित्
पूर्वापराधजः आत्मकृतात् पूर्वापराधाच्च यो जातः
सोऽन्यस्तृतीयः सम्भवति । एवं त्रिधा त्रिप्रकारो
व्याधिवोद्भवः ॥ ४७ ॥

हे०-व्याधिभेदानाह-दृष्टकर्मजः, अदृष्टकर्मजः, दृष्टा-
दृष्टकर्मज इति त्रिविधो व्याधिः ॥ ४७ ॥

अथ त्रिप्रकारव्याधिलक्षणार्थमाह-

यथानिदानं दोषोत्थः कर्मजो हेतुभिर्विना ।
महारम्भोऽल्पके हेतावातंको दोषकर्मजः ॥ ४८ ॥

स०-यथानिदानं दोषोत्थ इति । यद्यस्य दोषस्य
वातादेर्लघुरूक्षादि निदानं तेन कुपिता दोषास्तेभ्य
उत्थितो व्याधिः स दोषोत्थो ज्ञेयः । यो दृष्टापचारज
इत्युक्त इत्यर्थः । हेतुभिर्वातादिनिदानैर्लघुरूक्षादिभि-
र्विना यो भवति स कर्मजः । यस्त्वल्पे निदाने सेविते
महारम्भः स्यात् स कर्मदोषजो रोगो ज्ञेयः । महानारम्भो
यस्य सः । पूर्वरूपग्रहैर्बलवद्विर्युक्त इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

प०-तेषां यथाक्रमं लक्षणमधिकृत्याह-य एव
दृष्टापचारजो वातपित्तश्लेष्मसमुत्थः स यथानिदा-
नदोषोक्तो बोद्धव्यः । निदानानतिक्रमेण यस्य
दोषस्य कोपे यन्निदानमुक्तं तन्निदानमेव नान्यत
असौ व्याधिस्तदोष एव जायते नान्यदोषः स
दृष्टापचारजः । इत्येवं व्याधिर्निश्चेतव्यः । अन्य-
था यथानिदानं विनावश्यं येन यन केनाचिद्दोषेण
जातः कर्मण एव नूनं व्याधिरिति व्यवस्येत्तं
यथानिदानं दोषेण नोत्पन्नत्वात् । यो व्याधिरल्पके
हेतावासेविते सति महारम्भो दृश्यते स यथा-
निदानं दोषोत्पन्नोऽप्यातङ्को दोषकर्मत एव नूनमि-
ति निश्चयात् ॥ ४८ ॥

हे०-त्रयाणां लक्षणमाह-यथानिदानं स्वहेतुवनातिक्रमेण
दोषोत्थो दृष्टजः, हेतुभिर्विना जातः कर्मजोऽदृष्टजः,
हेतुविपरीतशीलनात् पूर्वापराधजः । अल्पहेतौ महारम्भ-
स्तीव्रसंरम्भो दोषकर्मजः, दोषक्षोभपूर्वकत्वात् दृष्टजस्य

दोषजत्वं, तद्विपरीतत्वाददृष्टजस्य कर्मजत्वम् । वक्ष्या-
मि ते ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यन्तेऽनन्तरं मलैरिति ४८ ।

अथ त्रिविधस्याऽपि व्याधेश्चिकित्सामाह-

विपक्षशीलनात्पूर्वः कर्मजः कर्मसंक्षयात् ।
गच्छत्युभयजन्मा तु दोषकर्मक्षयात्क्षयम् ४९ ॥

स०-विपक्षशीलनात्पूर्व इति । पूर्वः पूर्वमुक्तो य
केवलं दोषजो व्याधिः स विपक्षशीलनात् यथोक्तविप-
क्षादिसेवनात्क्षयं याति । कर्मजो रोगः कर्मसंक्षयात्क्षयं
याति । उभयजन्मा दोषकर्मोत्थो दोषकर्मणोरुभयोरपि
क्षयात्क्षयं याति ॥ ४९ ॥

प०-साम्प्रतमस्य त्रिविधस्य चिकित्सामाह-पूर्वं
पठितत्वात् पूर्वो यः केवलदोषजो यथोक्तवातादि-
प्रतिपक्षासेवनाद्गच्छति क्षयमित्यक्षरयोजनात् ।
कर्मजः कर्मसंक्षयादेव क्षयं गच्छति । उभय-
जन्मा पुनर्दोषकर्मसमुत्थित आतङ्कस्तयोर्दोषकर्मणोः
क्षयाद्विनाशात् क्षयं गच्छति ॥ ४९ ॥

हे०-विपक्षशीलनात् ॥ ४९ ॥

व्याधीनां त्रैविध्यमाख्याय द्वैविध्यं दर्शयितुमाह-

द्विधा स्वपरतंत्रत्वाद्वाधयः ॥ ५० ॥

स०-स्वतंत्रश्च परतंत्रश्च स्वतंत्रपरतंत्रौ तयोर्भावं
स्वतंत्रपरतंत्रत्वं तस्माद्धेतोर्द्विधा व्याधयः । एके स्व
तंत्रा अन्ये परतंत्रा इत्यर्थः ॥ ५० ॥

प०-एवं तावद्व्याधीनां त्रैविध्यं दर्शयित्वा पुन-
रपि द्विविधभेदमधिकृत्याह-भवंतीति वाक्यशेषः
व्याधयो द्विधा-स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वप्रकाराभ्याम्
तत्र स्वतन्त्राः स्वप्रधानाः स्वबंधना इत्येकोऽर्थः
परतन्त्रा अन्यपरिवारा अप्राधान्या अनुबन्धाख्य
इत्यनर्थान्तरम् ॥ ५० ॥

हे०-त्रयाणां पृथक्द्वैविध्यमाह-द्विधा इति ॥ ५० ॥

अंत्याः पुनर्द्विधा ॥ ५१ ॥

स०-अंते भवा अंत्याः परतंत्रास्ते पुनर्भूय
द्विधा ॥ ५१ ॥

प०-अंत्याः परतन्त्रा अन्ते निर्दिष्टास्तत्र भव
अंत्याः । अन्यपरिवारास्ते पुनर्द्विधा द्विप्रकाराः ५१ ।

तदेव द्वैविध्यं दर्शयितुमाह—

पूर्वजाः पूर्वरूपाख्या जाताः पश्चादुपद्रवाः ५२ ।

स०—पूर्व जाताः पूर्वजाः । अन्येष्वपि दृश्यत इति डः । पूर्वजाः पूर्वरूपसंज्ञा रोगाः । ये च पश्चाज्जाता गदास्ते व्याधीनामुपद्रवा इत्थं ते द्विविधाः ॥ ५२ ॥

प०—एके पूर्व जायन्ते अपरे पश्चाज्जायन्ते । ये पूर्वजाः पुरोगामिनस्ते पूर्वरूपाख्या व्याधयो व्याधीनामुच्यन्ते । ये पश्चाज्जाता अनुगामिनो व्याधयस्ते व्याधीनामुपद्रवसंज्ञाः ॥ ५२ ॥

हे०—तौ स्वतन्त्रात्पूर्वं पश्चात्क्रमेण जायेते ॥ ५२ ॥

संप्रति स्वतंत्रं लक्षयति—

यथास्वजन्मोपशयाः स्वतंत्राः स्पष्टलक्षणाः ५३

स०—जन्म चोपशयश्च जन्मोपशयौ । जन्मोत्पत्तरूपशयः सुखानुबन्धः । यो यः स्वं यथास्वम् । यस्य ज्वरादेर्यावात्मीयौ शास्त्रनिर्दिष्टौ तौ यथास्वशब्देन सूच्येते । यथास्वं जन्मोपशयौ येषां ते यथास्वजन्मोपशया व्याधयः स्वतंत्रा उच्यन्ते । चिकित्सागुरुलाघवप्रतिपत्त्यर्थं च स्वतंत्रादिसंज्ञाकरणम् । स्वग्रहणाद्येऽन्यजन्मनि जायतेऽन्यस्य च व्याधयेत उपशयः सुखानुबन्धस्तत एतत्परिवारस्याऽपि । ते तु न स्वतंत्राः । तथा चोक्तम् । पूर्वरूपरूपादिक्रमेण ज्वरादावुत्पन्ने तत्परिवारा ये श्वासादय उत्पद्यन्ते तदुपशये चोपशेरते न ते स्वतंत्राः । ज्वरादय एव मूलव्याधिरूपत्वात्स्वतंत्रा इत्युच्यन्ते इति ॥ ५३ ॥

प०—स्फुटाकृतयो मूलव्याधयस्ते यथास्वजन्मोपशयाः यथास्वसमुत्थाना यथास्वोपशयाश्च यथास्वं जन्म तथोपशयोऽपि सुखानुबन्धो येषान्ते यथास्वजन्मोपशयाः तथा स्पष्टलक्षणाश्च स्पष्टं स्फुटं व्यक्तं लक्षणं यथास्वं येषान्ते स्पष्टलक्षणाः स्वतन्त्राः स्वाधीनजन्मोपशयलक्षणत्वादुच्यन्ते ॥ ५३ ॥

हे०—यस्य स्वेन हेतुना जन्म स्वेनोपशमः स्पष्टं च लिंगं स स्वतंत्रः ॥ ५३ ॥

विपरीतास्ततोऽन्ये तु ॥ ५४ ॥

स०—स्वतंत्रेभ्यो रोगेभ्यो येऽन्ये परतंत्राः पूर्वरूपाख्यास्तथोपद्रवसंज्ञाश्च ते विपरीता विपरीतस्वरूपा न यथास्वजन्मोपशया न च स्पष्टलक्षणाः ५४ ।

प०—अन्ये ये पूर्वरूपाख्यास्तथोपद्रवसंज्ञाश्च व्याधयस्ते ततः स्वतंत्रेभ्यो व्याधिभ्यो विपरीता विपरीतस्वरूपा न यथास्वजन्मोपशयस्पष्टलक्षणाः पराधीनत्वात्परतन्त्रा उच्यन्ते ॥ ५४ ॥

एवं व्याधीनां स्वतंत्रपरतंत्रत्वं प्रतिपाद्य दोषाण प्रतिपादयन्नाह—

विद्यादवं मलानपि ॥ ५५ ॥

स०—न केवलं रोगान् स्वतंत्रपरतंत्रभेदविशद्वैधवावन्मलान् दोषानपि वातादीनि च स्वतंत्रपरतंत्रभेदेर्जानीयात् ॥ ५५ ॥

प०—किं व्याधय एव स्वतंत्रपरतन्त्रभेदभिन्ना यथास्वलक्षणे मानेनोद्दिष्टेन ज्ञातव्या उतान्येऽप्यत आह—न केवलं व्याधीनेव स्वतंत्रपरतन्त्रभेदेर्जानीयाद्यावन्मलानपि वातपित्तश्लेष्मणः ॥ ५५ ॥

हे०—व्याधिवदोषानपि स्वतंत्रपरतन्त्रान्वियात् ॥ ५५ ॥
ताँल्लक्षयेदवहितो विकुर्वाणान् प्रतिज्वरम् ५६

स०—तान् वातपित्तकफान् यथास्वजन्मोपशयलक्षणावच्छिन्नस्वरूपान् प्रतिज्वरं प्रतिविकारं विकुर्वाणान् विकृतिं कोपं गच्छतो जानीयात् वैद्य इति शेषः कीदृक् । अवहितो दत्तचित्तः ॥ ५६ ॥

प०—तान् लक्षयेत् जानीयात् । भिषग्वरं यथास्वजन्मोपशयलक्षणावच्छिन्नस्वरूपान् स्वतन्त्राणां व्याधीनां यथास्वजन्मलक्षणानुरूपेण भेषजादिना सुखानुबन्धस्तल्लक्षणार्थमुक्त्वाऽतः स एव तस्योपशमः ॥ ५६ ॥

हे०—ताँश्च प्रतिरोगं लक्षयेत् । कोऽव स्वतंत्रः कः परतंत्रः इति ॥ ५६ ॥

एवं स्वतंत्राणां व्याधीनां यथास्वोपशय एव भेषजमुक्तम् । परतंत्राणां व्याधीनां कः प्रशमोपाय इत्याह—

तेषां प्रधानप्रशमे प्रशमोऽशाम्यतस्तथा ।
पश्चाच्चिकित्सेतूर्णं वा बलवन्तमुपद्रवम् ॥ ५७ ॥

स०—तेषां परतंत्राणां रोगाणामप्रधानानां प्रधान-
प्रशमे स्वतंत्रव्याधिप्रशमे शमो भवति । न तु तेषां
पृथगुपक्रमो विधेय इत्यर्थः । अशाम्यतस्तथा शमम-
गच्छतः परतंत्रान् व्याधीन् दोषान् वा तथा तेन
प्रकारेण प्रधानचिकित्साक्षणेन पश्चात् प्रधानचिकि-
त्सात् उत्तरकालं चिकित्सेत् । अचिकित्स्यमानो ह्यसा-
ध्यतां यायात् । तूर्णं वेति । उपद्रवश्चेद्वलवान् स्था-
त्तदा तमेवोपद्रवं तूर्णमेव चिकित्सेन्न पश्चात् ॥ ५७ ॥

प०—परतंत्राणां व्याधीनां कः प्रशमोपाय
इत्याह—तेषां परतंत्राणां व्याधीनां प्रधानप्रशमे
स्वतंत्रव्याधिशान्त्यै प्रशमो जायते न पृथक्-चिकि-
त्सायाः । कदाचित् प्रधानव्याध्युपक्रमेऽप्यप्रधानाना-
मस्वतंत्राणामुपशमो जायते तदा परतंत्रानपि व्या-
धीन् शाम्यतः पश्चाच्चिकित्सेदेव नोपेक्ष्यारस्ते
साध्याशङ्क्यत्वात् । यत एते स्वतंत्रव्याध्युप-
शमेन प्रशान्ताः । उत वा परतंत्रो व्याधिरुप-
द्रवो बलवान् भवेत्तदा तं व्याधिसुपद्रवसंज्ञं बल-
वन्तं तूर्णमेव शीघ्रमेवादावेव चिकित्सेन्न पश्चा-
दित्यर्थः ॥ ५७ ॥

हे०—तेषां परतंत्राणां स्वतंत्रप्रशमे प्रशमः तथा स्वतं-
त्रौषधेन येन शाम्यति तान् पश्चात्स्वौषधेन चिकित्सेत् ।
यस्तु बलवानुपद्रवस्तं तूर्णं प्रागेव चिकित्सेत् ॥ ५७ ॥

ननु कुतोऽप्रधानं शीघ्रं चिकित्सेदित्याह—

व्याधिक्षिप्रशरीरस्य पीडाकरतरो हि सः ५८ ।

स०—हि यस्माद्व्याधिक्षिप्रशरीरस्य पुंसः सौऽति-
शयेन पीडाकरः । प्रागुत्पन्नोऽपि रोगः पीडाकरः ।
उपद्रवश्च पश्चाज्जायमानो व्याधिक्षिप्रशरीरस्योत्प-
न्नत्वात्पीडाकरतरः । तदयमत्रार्थः । परतंत्रो व्याधि-
हीनबलः प्रधानोपक्रमेणैवोपशाम्यति । यस्तु परतंत्रः
पश्चादुत्पद्यमानोऽपि स्वतंत्रव्याध्युपक्रमेण शमं न याति
ते पश्चादुपक्रमेत् । यस्तु बलवान् परतंत्रस्तदावेव
चिकित्सेदतिपीडाकरत्वात् ॥ ५८ ॥

प०—हि यस्मादर्थे । यस्माद्व्याधिक्षिप्रशरीर-
स्य रोगक्षपितदेहस्य पुंसः स उपद्रवोऽतिशयेन
पीडाकरतरः आदानुत्पन्नो व्याधिरुपद्रवः पश्चादु-
त्पद्यमानो व्याधिः क्षिप्रशरीरस्योत्पन्नत्वात् पीडा-
करतरः प्रमेहपिडिकावन् । एवं परतंत्रो व्या-
धिरप्रधानो हीनबलः स्वतंत्रव्याध्युपक्रमे प्रशमं
याति । बलवान् पुनः स्वतंत्रो व्याधिः पश्चादुत्पद्य-
मान उपद्रवरूपः सन् स्वतंत्रव्याध्युपशमे प्रशमं
याति सोपक्रमं विना बलवत्त्वान् ॥ ५८ ॥

हे०—स हि स्वतंत्रेण हि पीडितस्य नरस्य स्वतंत्रा-
दतिपीडकः । संग्रहे तु सप्तविधाः खलु रोगा भवन्ति ।
सह—गर्म—जात—पीडा—काल—प्रभाव—स्वभावजाः । ते तु
पृथग्विधाः । तत्र सहजाः शुक्रार्तवदोषान्वयाः । कुष्ठार्शमे-
हादयः, पितृजा मातृजाश्च । गर्भजा जनन्यपचारात्कौट्य-
पांगुल्यपैगल्यकिलासादयो रसजाः, मातृदौहृदविमानजाश्च
जातजाः स्वापचारात् संतर्पणजाः, अपतर्पणजाश्च । पीडा-
कृताः क्षतमंगप्रहारक्रोधशोकभयादयः, शरीरा, मानसा-
श्च । कालजाः शीतादिकृता ज्वरादयः, व्यापन्नजा, असं-
स्करणरक्षणजाश्च । प्रभावजा देवगुह्यलंघनशापार्थवणादि-
कृताः ज्वरादयः, पिशाचादयश्च । स्वभावजाः क्षुत्पिपासा-
ज्वरादयः कालजा, अकालजाश्च । त एते समासतः पुन-
र्द्विविधा भवन्ति । प्रत्युत्पन्नकर्मजाः, पूर्वकर्मजाश्च । तत्र
रोगोत्पत्तिं प्रत्युत्पन्नं कर्म यदनेनैव शरीरेण दृष्टमदृष्टं चोप-
दिश्यातोपदिष्टप्रतिषिद्धानामननुष्ठानमनुष्ठानं वा । जन्मां-
तरातीतेन तु पूर्वं तत्पुनर्देवाख्यमुक्तं नियतानियतभेदेन
प्राक् तस्माद्दृष्टहेतवः प्रत्युत्पन्नकर्मजाः, विपरीता देवज-
न्मानः । अल्पनिदाना महारुजश्चोभयात्मकाः । तत्र यथास्वं
प्रतिपक्षशीलनात् पूर्वेषां रोगाणामुपशमः । सत्येव विपक्ष-
शीलने निर्दिष्टकर्मक्षयाद्वैविकानां, दोषकर्मक्षयादन्येषाम् ।
अन्ये पुनः प्रत्युत्पन्नं कर्म परकृतमपि वर्णयन्ति । तच्च
पराभिसंस्कारमाचक्षते । एवं चाहुः—यदि स्वयं कृतादेव
कर्मणः कार्यनिवृत्तिः स्यान्न दृष्टं पुरुषांतरकृतात् किमिति
विद्वानपि पराचरितयोरुपकारापकारयोः सुखदुःखानुरोधा-
त्तोपरोषीं प्रतिकर्तव्यचित्तं वा प्रतिपद्यते । एवमेते व्याधयो
द्विविधाः संतस्त्रिविधा जायन्ते । ततश्च दोषवन्तो भूयः सप्त-
विधाः सकलोऽपि चायं रोगसमूहः प्रतीकारवान् आधुर्वेद-
विहितमुपदेशमपेक्षते । यस्मान्नियतहेतुकोऽप्यामयः सम्य-
ग्भिषगादेशानुष्ठानादुपात्तायुषः संस्कारपरिक्षये सद्यवेदनतां
प्रतिपद्यते । अनुपक्रम्यमाणस्तु सर्व एव प्रायशो भनक्त्य-
कांडे । स्वयमपि च दैवान्निदानात्स्वरूपतया वा निवर्त-

मानः पौडशगुणसमुद्रितक्रियोपालम्भादाशुतरमपक्विलष्टस्य वापगच्छति । अनियतफलदायि तु दैवे हिताभ्यासरतस्या-
दकाशमेव न लभते व्याधिः । तस्मान्न कस्यांचिदवस्था-
व्याप्तनवान् हिताहितयोस्तुल्यदर्शी स्यात् । त्रिविधाश्च
पुनर्व्याधयो मृदुमध्यातिमात्रभेदेन । तत्राल्पलक्षणा मृदवो,
मध्यलक्षणा मध्याः, संपूर्णलक्षणास्त्वतिमात्राः । ते पुनः
सुखसाध्यादिविशेषेण चतुर्धा प्रागुपदिष्टाः । सुबहुशोऽपि
च भिद्यमाना व्याधयो निजागंतुतां न व्यभिचरंति । तत्र
निजाम्निदोषोत्थाः तेषु पूर्वं वातादयो वैषम्यमापद्यते ततो
व्यथाभिनिर्वर्तते । बाह्यहेतुजा आगतवः तेषु व्यथा पूर्वमुप-
जायते ततो दोषवैषम्यं दोषवैषम्येणैव च बहुरूपा रगनु-
वध्यते, प्रवर्द्धते च । एवं च कृत्वा न दोषव्यतिरेकेण
रोगानुबंधः, केवलं पौर्वापर्यं विशेषः । तस्मादेकाकारा
एव रोगास्तथा स्वसामान्यादसंख्या भेदा वा प्रत्येकं समु-
त्थानसंख्यानवर्णनमवेदनाप्रभावोपक्रमविशेषाद्यथास्थूलं
यथास्वमेवोपदेक्ष्यते । असंख्येयत्वाच्च दोषलिङ्गैरेव दोषानु-
पक्रमं च विभजेदिति ॥ ५८ ॥

ननु येषां विकाराणां नामप्राहं चिकित्सा नोक्ता
तेषां नामाकुशलो वैद्यः किं चिकित्सेन्नेत्याशङ्क्याह—
विकारनामाकुशलो न जिहीयात्कदाचन ।
न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ।

स०—विकारा रोगास्तेषां नामानि तेष्वकुशलो
वैद्यो न जातुचिजिहीयात् रोगसंज्ञाऽनभिज्ञोऽहमिति
लज्जां न कुर्यात् । चिकित्सामेव विदध्यादित्यर्थः ।
कुतो हेतोरित्याह । नहीत्यादि । यस्मात्सर्वविकाराणां
नामतः संज्ञातो ध्रुवा निश्चिता स्थितिः स्थानं
नास्ति ॥ ५९ ॥

प०—एवं दोषलक्षणेण व्यापदशेषामयव्यापि-
सर्वविकारान्नामतः शृङ्गग्राहिकयाऽप्युक्तम् । तथाच
नाम च विना ये विकारा दृश्यन्ते तानपि चिकि-
त्सेत् । यतो दोषं विना विकारासम्भवः विकारना-
माकुशलो—व्याधिसंज्ञानभिज्ञो वैद्यो न जिहीयात्
न लज्जां गच्छेत् । अहं विकाराणां संज्ञास्वनभिज्ञः
यस्मान्न सर्वविकाराणां कृत्स्नानां व्याधीनां नामतः
संज्ञातो ध्रुवा निश्चिता स्थितिर्वस्थानं
विद्यते ॥ ५९ ॥

हे०—शास्त्रेऽनुक्तं स्वयमूहनीयमित्याह—यो
वातजादित्वं जानाति नाम न जानाति शास्त्रेः
त्संकीर्णत्वाद्वा स न जिहीयात्लज्जां न कुर्यात्
नामाधीना सर्वत्र चिकित्सा वातजादिज्ञानं हि
त्सायां प्रधानं कारणम् । अथ साधनम् । साधन
लक्षणज्ञानाधीनम् ॥ ५९ ॥

ननु कुतोऽशेषरोगाणां नामतो नास्ति
रित्याशङ्क्याह—

स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः
स्थानान्तराणि च प्राप्य विकारान् कुरुते ।

स०—यस्मात्स एक एव दोषो वाताद्य-
समुत्थानविशेषतो हेतुभेदात् तथा स्थानान्तरा
स्थानं हित्वा पराणि स्थानानि प्राप्य गत्वा वि-
बहून्ननंतान् कुरुते । तथा चोक्तं तंत्रांतरे । योऽ-
रसंधीनाविशति तेन जुंभा ज्वरश्चोपजायते ।
माशयमभ्युपैति तेन रोगा भवत्युरस्यरोचकश्च
कंठमभिप्रपद्यते कंठस्ततो भ्रंशते स्वरश्चाऽवसी-
यः प्राणवहानि स्रोतांस्यन्वेति श्वासः प्रति-
तेनोपजायत इति ॥ ६० ॥

प०—यस्मादेक एव दोषो वाताद्यन्यतमः १
पितः प्रदुष्टः समुत्थानविशेषात् निदानभेद-
स्थानान्तराण्यन्यस्थानानि तानि प्राप्य स-
परित्यज्य परकीयानि तानि तानि स्थान-
क्रम्य गत्वा विकारान् व्याधीन् बहून् सं-
कुरुते जनयति ॥ ६० ॥

हे०—तत्र लक्षणस्य बुद्धौ धत्वमाह—स एव २
लक्षितो बहून् विकारान् कुरुते येऽन्यत्र न दृष्ट-
द्वौ हेतू समुत्थानविशेषात्कुपितत्वं, स्थानान्तरप्राप्तिश्च
मौनविशेषोऽन्यत्रादृष्टं समुत्थानम् ॥ ६० ॥

तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।
बुद्ध्वा हेतुविशेषांश्च शीघ्रं कुर्यादुपक्रमम् ।

स०—विकारस्य ज्वरादेः प्रकृतय उपादान-
णानि वातादिदोषास्ता विकारप्रकृती रोगहेतु-
षान् बुद्ध्वा ज्ञात्वा तथाऽधिष्ठानान्तराणि स्थानविदे

बुद्ध्वा तथा हेतुविशेषानधिष्ठाननिदानभेदांश्च बुद्ध्वा यथा किमयं कुपितः पवनो रूक्षेण हेतुना लघुना शीतेन चेत्यादि ज्ञात्वा शीघ्रमेवोपक्रमं चिकित्सां कुर्यान्न तु विकारानभिज्ञ इति न चिकित्सेत् ॥ ६१ ॥

प०—यत एवं व्याधेरसंख्यानतो विकारप्रभृतीन् व्याधिहेतून् वातादीन् विकारानुपक्रमं कुर्यात् । विकारानभिज्ञत्वाद्विकारान्नोपक्रमेत् । यद्यपि हेतुप्रकृत्योर्नार्थान्तरत्वं तथापि स्वालक्षण्यामनयोः प्रवृत्तिनिमित्तमवश्यं भिन्नं बोद्धव्यम् । प्रकर्षेण यथा क्रियते विकारः सा तस्य प्रकृतिः वातादयः । रूक्षादि यत्तेषां कोपकारणम् । स हेतुर्न तद्रूक्षाधिकारस्य प्रकृतिरुच्यते । विप्रकृष्टकारणत्वात् ॥ ६१ ॥

हे०—तस्माद्विकारादित्रितयज्ञानपूर्वक उपक्रमः कार्यः स च शीघ्रम् अवस्थांतरोत्पत्तिभयात् । प्रकृतिः स्वभावोऽसाधारणं चिन्हम् ॥ ६१ ॥

ननु बुद्ध्वाऽपि विकारप्रकृत्यादित्रयमुपक्रमं कुर्वतः कदाचित्सिद्धिमाप्नुवंतो दृश्यन्ते मिषजः कदाचिन्नेति तदत्र संशयस्खलिते कर्मणि कथं नियुज्यते वैद्य इति कथमुक्तं शीघ्रं कुर्यादुपक्रममित्याशङ्क्याह—

दूष्यं देशं बलं कालमनलं प्रकृतिं वयः ।
सत्त्वं सात्त्वं तथाऽहारमवस्थाश्च पृथग्विधाः ॥
सूक्ष्मसूक्ष्माः समीक्ष्यैषां दोषौषधनिरूपणे ।
यो वर्तते चिकित्सायां न स स्खलति जातुचित् ।

स०—दोषौषधनिरूपणे सति दूष्यादीन् दश समीक्ष्य सम्यग्विलोक्य यश्चिकित्सायां वर्तते यत्नं करोति स वैद्यो न कदाचित् स्खलति नाऽपराधी स्यात् । दोषो वातादिः । औषधं हरीतक्यादि । तयोर्निरूपणं पर्यालोचनं तस्मिन् दोषौषधनिरूपणे । दूष्यादीनां समस्तानामुपादानं सर्वेषामेवावगमे चिकित्साकरणं प्रति यत्नातिशयोक्तनार्थं न पुनरेषां द्वौ वा त्रीन् वा चतुरः पञ्च वा समीक्ष्य किंतिहिं सर्वानेतान् सम्यगवबुध्येति । अथ दूष्यादीनेव समीक्ष्य नेत्याह । अवस्थाश्च पृथग्विधाः । एषामेव दूष्यादीनामवस्थाः सूक्ष्मसूक्ष्मा अतिशयेन सूक्ष्मास्ताश्च यथावद् बुद्ध्वेति ॥ ६२ ॥

प०—तत् किमेतावन्मात्रानुष्ठानात् वैद्य उपक्रमं कुर्वन्नापराधवान् भवतीत्यतः किञ्चिदन्यदप्यवेक्ष्यं तान्याह—असमासकरणाद्दूष्यादीन् पृथक् स्वतन्त्रान् समस्तान् समीक्ष्य यथावत् बुद्ध्वा तथा तेषामपि दूष्यादीनां तास्ताः सूक्ष्मसूक्ष्मा अतिशयेन सूक्ष्मा दुर्लक्षा अवस्थाः समीक्ष्य दोषौषधानां निरूपणे पर्यालोचने निश्चयीकरणे सति यो वर्तते तिष्ठति चिकित्सायां यत्नं करोति स वैद्यो न कदाचित् तत्र चिकित्सायामौषधप्रयोगे स्खलति नापराधवान् भवति । दृष्टमर्थं सस्यादयतीत्यर्थः । तद्विषये तस्य विषये तस्य विपत्तिर्न भवेत् । तत्र दूष्या धातवो मलाश्च । देशो भूमिः । देशो देहदेशश्च । स च जाङ्गलान्पसाधारणभेदभिन्नः । बलं त्रिविधं सहजं, कालकृतं, युक्तिकृतं च । कालस्त्रिविधः—शीतोष्णवर्षालक्षणेः । अग्निश्चतुर्विधः । समः, विषमः, तीक्ष्णः, मन्दश्च । प्रकृतयः सप्त दोषैः पृथग्द्वंद्वसमवेतैः । वयस्त्रिविधम्—बालमध्यवृहत्त्वेन । सत्त्वं त्रिविधं—सात्त्विकराजसतामसभेदेन । सात्त्वं त्रिविधम्—प्रवरावरमध्यविभागेन । आहारो द्विधा—हिताहितत्वभेदेन । तान् दश परीक्ष्य परीक्ष्य तथैषामेव च दशानां सूक्ष्मसूक्ष्मदुर्लक्षतमा अवस्थाश्च बुद्ध्वा न कदाचित् चिकित्सायां स्खलति । यस्मात्ता अवस्था अनालोचिता मिषज आतुरं हन्युः ।

हे०—दूष्याद्येकादशकज्ञाने सत्यप्यव्यभिचार्युपक्रम इत्याह—दूष्यो धातुर्मलश्च, देशो भूमिर्देहश्च, बलं सामर्थ्यं, कालः पूर्वाह्णादिः, प्रकृतिर्वातप्रकृत्यादिः, वयो बाल्यादिः, सत्त्वं मनः, सात्त्वं देशसात्त्वादि, आहारो मधुरादिः, अवस्था रूपेष्वन्तरं रूपं, सूक्ष्मसूक्ष्मा अति-सूक्ष्माः । एषां रोगाणां दोषौषधनिरूपणे दोषस्त्यौषधस्य च विचारणे ॥ ६२ ॥

न च दूष्याद्येव परीक्ष्य किंतिहिं व्याधिरपि गुरुलघुत्वेन परीक्ष्य एवेत्याह—

गुर्वल्पव्याधिसंस्थानं सत्त्वदेहबलाबलात् ।
दृश्यतेऽप्यन्यथाकारं तस्मिन्नवहितो भवेत् ६३ ॥

स०—गुरुश्चाऽल्पश्च गुर्वल्पौ गुर्वल्पौ च तौ व्याधी च गुर्वल्पव्याधी तयोः संस्थानमाकृतिः । अपिशब्दो भिन्नक्रमे । तद्गुर्वल्पव्याधिसंस्थानमन्यथाकारमपि दृश्यते विपरीतमपि लक्ष्यते । अपिशब्दात्किञ्चिद्गुर्वल्पव्याधि-

संस्थानं यथातत्त्वं दृश्यते कचिन्वेति व्याधिलक्षणस्य गमकत्वाभावः प्रसज्येत । ततश्च रोगं निदानप्राप्नोष्य लक्षणोपशयातिभिरिति दूष्येत्तस्मादपिशब्दोऽत्र गुर्वल्प-संस्थानस्य यथातत्त्वदर्शनं कचिद्भवत्येवेति सूचनार्थं कृतः । कुतो हेतोरित्याह । सत्त्वव्यादि । सत्त्वं धैर्यम् । देहो महदल्पस्थूलकुशादिः । सत्त्वं च देहश्च सत्त्वदेहौ बलं चावलं च बलाबले । तस्मात्सत्त्वदेहबलाबलाद्धेतो-गुर्वल्पव्याधिसंस्थानेऽवहितो भवेत् । अधिकसत्त्वे तथो-त्कृष्टदेहबले च गुरुर्महानपि व्याधिरुत्पन्नोऽल्पसंस्थानो हीनबल इव लक्ष्यते । सत्त्वदेहबलयोरुत्कृष्टत्वात् । तथा हीनसत्त्वे हीनदेहबले चोत्पन्नो लघुरपि महानिव लक्ष्यते । हीनसत्त्वदेहबलात् तस्मादस्मिन्व्याधिसंस्थानेऽर्थे दत्तावधानेन भाव्यम् ॥ ६३ ॥

प०—गुर्वल्पयोर्व्याधयोः संस्थानं तदुर्वल्पव्याधि-संस्थानलक्षणमन्यथाकारं यस्माद्दृश्यते विपरीतं लक्ष्यते । कुतः सत्त्वदेहबलाबलान् सत्त्वदेहयो-र्बलाबलं तस्मात्तस्मिन् गुर्वल्पव्याधिसंस्थानेऽवहितः सम्यग्दत्तावधानो भवेत् । उत्कृष्टसत्त्वे तथोत्कृ-ष्टदेहबलोऽत्र गुरुर्महान् बलवानपि व्याधिरुत्पन्नः स्वल्पबल इव लक्ष्यते । सत्त्वदेहयोरुत्कृष्टत्वात् तथा लघुव्याधिरपि हीनसत्त्वे तथा हीनदेहबले चोत्पन्नौ महानिव दृश्यते । हीनसत्त्वदेहबलवान् सर्वस्य देहब-लाद्रुर्वल्पव्याधिसंस्थानमन्यथाकारं दृश्यते न यथा-तत्त्वाकारम् । अपिशब्दान् सर्वदा गुर्वल्पव्याधिसं-स्थानं यथातत्त्वं दृश्यते कदाचिन्न यथातत्त्वं दृश्यते । अन्यथा तस्य व्याधिसंस्थानस्य व्याधि-गमत्वात्ततोऽतः प्रसज्येत तत्प्रसक्तेश्चानुपादेयत्वम् । अनुपादेयत्वाद्भोगनिदानप्राप्नोष्य लक्षणोपशयातिभिरि-त्यत्रास्य निदेशकरणं तदुच्यते । तस्माच्च तस्य पञ्चदिनादिभिः सहितेऽस्मिन् व्याधिसंस्थानेऽर्थे विहितो भवेत् ॥ ६३ ॥

हे०—ततोऽपि सत्त्वदेहयोर्बलं तात्पर्येण परीक्ष्यमित्याह-संस्थानं लक्षणं, अन्यथाकारं गुरोरल्पत्वम् । अल्पस्यापि गुरुत्वम् ॥ ६३ ॥

गुरुं लघुमिति व्याधिं कल्पयन्तु भिषग्ब्रुवः । अल्पदोषाकलनया पथ्ये विप्रतिपद्यते ६४ ॥

स०—भिषग्ब्रुव इत्यादि । यश्च भिषग्ब्रुवः वैद्यः स व्याधिसंस्थानमात्रावलोकनाद् गुरुं लघुमिति कल्पयन्निश्चिन्वन्नल्पदोषाकलनया हीन-षनिश्चयेन पथ्ये विप्रतिपद्यते । चिकित्सिते गच्छति । गुरुव्याधावलपव्याधियोग्यं भेषजं द-एवं लघुव्याधिं गुरुमिति कल्पयन् बहुदोषाव-पथ्ये विप्रतिपद्यते भिषग्ब्रुवत्वात् । अन्यत्रापि ब्रु-कुत्सितत्वमेव प्रसिद्धम् । यथाह मनुः । जाति-पजीवी स्यात् कामं वा ब्राह्मणब्रुवः । धर्मप्रवक्ता तु शूद्रः कथंचनेति । केचित् भिषग्ब्रुवमिति भिषग्वैद्यो गुरुं लघुमिति व्याधिं कल्पयन् ध्रुवं । पथ्ये विप्रतिपद्यत इति च व्याचक्षते ॥ ६४ ॥

प०—यश्च भिषग्ब्रुवः कुत्सितो वैद्यः संस्थानमात्रदर्शनात् गुरुं व्याधिं लघुमिव क-निश्चयीकुर्वन् अल्पदोषाकल्पनया हीनप्रमा-निश्चयेन पथ्ये विप्रतिपद्यते चिकित्सिते मोहः । गुरुव्याधौ लघुव्याधियोग्यमौषधं ददात्येवमनया लघुव्याधिं गुरुमिव कल्पयन् बहुदोषकलनया विप्रतिपद्यते । लघुव्याधौ गुरुव्याधियोग्य-ददाति ॥ ६४ ॥

हे०—अनवहितत्वे दोषमाह—अल्पोऽयं दो-षगणनया विप्रतिपद्यते विपरीतं जानाति ॥ ६४ ॥

यस्मादेवम्—

ततोऽल्पमल्पवीर्यं वा गुरुव्याधौ प्रयोजि-उदीरयेत्तरां रोगान् संशोधनमयोगतः ६५

स०—ततोऽल्पमल्पमात्रमल्पवीर्यं वाऽनु-क्तिकं वा भेषजं गुरुव्याधौ प्रयोजितं दत्तं सं-रोगानुदीरयेत्तरामातिशयेनोत्केशयेत् । कुतः अ-हीनयोगात् । अयोगो हि हीनयोग उच्यते । पुत्रकार्यकारणादपुत्र इत्युच्यते ॥ ६५ ॥

प०—यत एवं ततोऽल्पमात्रयाऽल्पमल्पवीर्यं दोषाकल्पनया गुरुव्याधौ प्रबले रोगे प्रय-दत्तमौषधमुदीरयेत्तदा रोगमतिशयेनोत्केशयेत् र-धनमयोगतो हीनयोगात् ॥ ६५ ॥

हे०—विपर्ययज्ञाने दोषमाह—अयोगतः हीनयोगेन ६५
शोधनं त्वतियोगेन विपरीतं विपर्यये ।
क्षणुयात्न मलानेव केवलं वपुरस्यति ६६ ॥

स०—विपर्यये च लघुव्याधौ विपरीतं शोधनं तु
योजितं कस्माद्विपरीतमल्पवीर्यात् संशोधनादतिमात्र-
कृष्टवीर्यं च बहुदोषाकलनयाऽतियोगेन प्रयोजितं न
बलं मलान् क्षणुयात् क्षपयेद्यावद्वपुरस्यति शरीरमपि
स्यात् । अत्र च संशोधनं यद् दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्तं तद-
योगातियोगाभ्यां रोगिशरीरक्षपणकृदिति निर्वर्तय-
तीति । खरनादेनाऽप्युक्तम् । अल्पमुत्कलेशयेदोषं बहु
प्राणान्निहति च । तस्मान्निरूप्य भिषजा देयं युक्तं
अरेचनमिति । तथा ज्वरगुल्मादीनां च तत्प्रतीकारार्थं
दीयते भेषजं तत्राऽपि महारंभेऽल्पमल्पवीर्यं चौषधं न
यमित्यस्मादेव दृष्टान्तीभूतादर्थादवगंतव्यम् ॥ ६६ ॥

प०—शोधनं त्वतियोगेन । बहुदोषाकलनया
विपर्यये लघुव्याधिबिपरीतं संशोधनं प्रयोजितम् ।
स्माद्विपरीतम् । प्रकृत्याल्पाल्पवीर्यादतिमात्रमु-
कृष्टवीर्यं च शोधनं प्रयोजितमतियोगेन मलान्
क्षणुयात् हिंस्यात् । वपुरस्यति क्षणुयाच्छरीरम-
यतिशयेन हिंस्यात् । एतन्निदर्शनाज्ज्वरादौ विका-
भेषजमल्पं बहु बाल्पवीर्यमुत्कृष्टवीर्यं वा
गान्यम् ॥ ६६ ॥

हे०—विपरीतमतिमात्रमतिवीर्यं वा विपर्यये लघुव्याधौ
पुरण्यतिशयेन क्षयं नयेन्न दोषानेव ॥ ६६ ॥

अतोऽभियुक्तः सततं सर्वमालोच्य सर्वथा ।
यथा युंजीत भैषज्यमारोग्याय यथा ध्रुवम् ६७ ॥

स०—यस्माच्चैवं रोगाणां दुर्विज्ञेया गतिरतोऽस्मा-
द्वेतोः सततमभियुक्तः सदाऽऽयुर्वेदपाठावबोधानुष्ठान-
ारो वैद्यः सर्वं दूष्यादिवस्तुजातमालोच्य सर्वथा सर्वेण
प्रकारेणाऽऽयुर्वेदानुसारिण्या स्वमनीषया तद्विद्यसंभा-
वातः संभवया च तथा कर्माभ्यासतोऽपि निपुणं निरू-
प्य तथा तेन प्रकारेण दोषदूष्यदेशाद्यनुगुणेन भैषज्यं
युंजीत भेषजं युंज्यात् । यथाऽऽरोग्याय ध्रुवं येन
प्रकारेणाऽऽरोग्यार्थमवश्यं स्यात् ॥ ६७ ॥

प०—यत एवरूपविकाराणां दुःशक्यविज्ञानग-
तिरतोऽस्मात् कारणान् अभियुक्तः प्राज्ञो निपुणः
सततं सर्वकालं सर्वमालोच्य दूष्यादिवस्तुजातं
सर्वथा सर्वेण प्रकारेणायुर्वेदानुसारिण्या स्वबुद्ध्या
तद्विदा सम्भाषणाच्च निपुणं विमृश्य यथा युंजीत
भैषज्यं तेन प्रकारेण दोषदूष्यादालोच्यानुगुणेन
कल्पेन यथा येन प्रकारेण तदीषधमुपयुक्तमात्रमा-
रोग्याय सम्पद्यते स्वाध्यायोपजायते ॥ ६७ ॥

हे०—अशेषविशेषपरीक्षावामत्यादयः कार्यं शब्दाह—
अत इति । अथ संयोगः ॥ ६७ ॥

पूर्वमुक्तं दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेकारणम-
तस्तानेव दोषान् वृद्धिक्षयभेदेनाह—

वक्ष्यंतेऽतः परं दोषा वृद्धिक्षयविभेदतः ॥ ६८ ॥

स०—वृद्धिश्च क्षयश्च वृद्धिक्षयौ तयोर्विभेदो वृद्धि-
क्षयविभेदः विविधो भेदो विभेदस्तस्माद्वृद्धिक्षयविभेदतः
अतोऽनंतरं दोषा वातादयो वक्ष्यंते भणियन्ते ॥ ६८ ॥

प०—पूर्वमुक्तं दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेव
कारणम् । इत्यतस्ते दोषाः परमनन्तरं द्रव्यादिवचसा
वक्ष्यन्त इत्यत आह—ते दोषाः परमनन्तरं वक्ष्यन्ते ।
कथं वृद्धिक्षयविभेदतः । वृद्धिश्च क्षयश्च तयोर्विभेदो
विशेषेण भेदः तस्माद्वृद्धिक्षयविभेदतः ॥ ६८ ॥

हे०—तस्य त्रिपष्टिभेदाः । तानाह—दोषा दोषभेदाः,
विभेदः तारतम्यं, तत्त्वाम्ये नास्ति, वृद्धौ क्षये चास्ति
वृद्धिक्षयवत्साम्यं च भेदे कारणम् ॥ ६८ ॥

पृथक् त्रीन् विद्धि संसर्गस्त्रिधा तत्र तु तावद्व ९
(संसर्गः सन्निपातश्च तद्विद्विषयकोपतः)

स०—पृथग्यस्तान् स्वप्रमाणान्धिकान् त्रीन् दोषान्
रोगहेतून् विद्वद्यवेहि । वातो वृद्धः पित्तं वृद्धं श्लेष्मा
वृद्धः एवं त्रयो दोषाः । संसर्गमिदानुधुना वक्ति ।
संसर्गस्त्रिधा त्रिप्रकारः । तत्र संसर्गो नव दोषभेदान्स्व-
प्रमाणाधिकान् विद्वीत्येतदनुवृत्तिकृत्तेन संबंधेन सर्वत्र
योज्यम् ॥ ६९ ॥

प०—त्रीनेव समतावृद्ध्या पृथक् एकशः तान्
दोषान् स्वप्रमाणाद्वृद्धावधिकान् त्रीन् विद्धि जा-

नीहि । वातो वृद्धः, पित्तं वृद्धं, श्लेष्मा वृद्धः एवं त्रीन् दोषभेदान् जानीहि इति संसर्गः सन्निपातश्च ग्राह्यं परिभाषितः । संसर्गस्त्रिधा भवति । वातपित्तं, वातकफं, पित्तकफं चेति । तत्र संसर्गे त्रिधा कल्पिते नव दोषभेदाननुप्रमाणाधिकभावेन त्रीनेव समया वृद्धया विद्धीत्येतत् सर्वत्रानुवर्तनीयम् । कथं त्रीनेव तावत् संसर्गदोषभेदात् ॥ ६९ ॥

हे०—तत्र वृद्धिसाम्याभ्यां द्वादश । तत्र पृथक् त्रीन् विद्धि-पृथक्प्रत्येकं वृद्धया, पञ्चविंशतिरित्युपचारात् । पारिशेष्यात् द्विषः साम्येन । यथा—वायुवृद्धः पित्तकफौ समौ, पित्तं वृद्धं वातकफौ समौ, कफो वृद्धः वायुपित्ते समे । संसर्गं त्रिधा विद्धि वायुपित्ते, वायुकफौ, पित्तकफौ इति । तत्र संयोगे तान् संयोगान्नव विद्धि ॥ ६९ ॥

कथं नव भेदा इत्याह—

त्रीनेव समया वृद्धया षडेकस्याऽतिशयने ॥

स०—समया वृद्धया त्रीनेवाऽन्यूनाधिकान् संसर्गदोषभेदान् । एको वातपित्ताभ्यामधिकाभ्यां द्वितीयो वातकफाभ्यामधिकाभ्यां तृतीयः पित्तश्लेष्माभ्यामधिकाभ्यामिति । संसर्गोत्थयोर्दोषयोरेकस्य दोषस्याऽतिशयनेऽधिकतरया वृद्धया षट् संसर्गदोषभेदान् विद्धि । अतिशयोऽतिशयनम् । अतिशयने तमविष्टनाविति निपातनादीर्घः । दोषद्वयवृद्धेश्चिन्त्यमानत्वादपरदोषचिन्ता नास्त्यत्र । वातो वृद्धः पित्तं वृद्धतरम् । पित्तं वृद्धं वातो वृद्धतरः । कफो वृद्धः पित्तं वृद्धतरम् । पित्तं वृद्धं कफो वृद्धतरः । कफो वृद्धो वातो वृद्धतरः । वातो वृद्धः कफो वृद्धतरः । एवं षट् संसर्गभेदान् विद्धि ॥ ७० ॥

प०—समयाऽधिका वृद्धया एकोऽधिकः वातपित्तसंसर्गभेदः, द्वितीयोऽधिकः वातकफसंसर्गभेदः, तृतीयोऽधिकः पित्तश्लेष्मसंसर्गभेदः । एवं त्रीन् संसर्गभेदान् जानीहि । अनयोः संसर्गस्थयोर्दोषयोरेकस्य दोषस्यातिशयने एकया वृद्धया षट्संसर्गभेदान् विद्धि । (१) वातो वृद्धः पित्तं वृद्धतरं, (२) पित्तं वृद्धं वातो वृद्धतरः, (३) वातो वृद्धः कफो वृद्धतरः, (४) कफो वृद्धः वातो वृद्धतरः, (५) कफो वृद्धः पित्तं वृद्धतरम्,

(६) पित्तं वृद्धं कफो वृद्धतरः । एवं संसर्गदोषभेदाः ॥ ७० ॥

हे०—तत्र त्रीन् समया वृद्धया प्रवृद्धाः । यथा—वायुपित्ते कफः समः, वायुकफौ वृद्धौ पित्तं समं, पित्तकफौ वायुः समः । एकस्यातिशयने षट् । यथा—वायोः वृद्धं कफः समः, पित्ताद्वायुवृद्धः कफः समः, व कफो वृद्धः पित्तं समं, कफाद्वायुवृद्धः पित्तं समं, पित्तकफौ वृद्धः वायुः समः, कफापित्तं वृद्धं वायुः समः द्वादश ॥ ७० ॥

त्रयोदश समस्तेषु ॥ ७१ ॥

स०—समस्तेषु सन्निपातितेषु त्रिष्वपि दोषेषु त्रयोदश दोषभेदान् विद्धि ॥ ७१ ॥

प०—दोषेषु त्रिषु सन्निपातेषु त्रयोदश सन्निपातभेदान् विद्धि । कथं कृत्वा ॥ ७१ ॥

हे०—वृद्धेष्वेव समस्तेषु त्रयोदशसंयोगान् विद्धि

कथमित्याह—

षड् द्व्येकातिशयेन तु ॥ ७२ ॥

स०—द्वावेकश्च द्व्येकास्तेषां द्व्येकेषामतिशयोः कत्वं तेन द्व्येकातिशयेन । ततो द्व्यातिशयेन भेदाः । तथा एकस्याऽतिशयेन त्रय इति षट् भेदा यथा कफो वृद्धो वातपित्तमधिकवृद्धम् । पित्तं वातकफावतिवृद्धौ । वातो वृद्धः पित्तकफावतिवृद्धौ । पित्तकफौ वृद्धौ वातोऽतिवृद्धः । वातकफौ वृद्धौ पित्तमतिवृद्धम् । वातपित्ते वृद्धे कफोऽतिवृद्धः । इति भेदान् द्व्येकातिशयेन सन्निपातै विद्धि ॥ ७२ ॥

प०—द्वौ च एकश्च द्व्येकास्तेषामतिशयो द्व्येतिशयोऽधिकसंयोगः तद्द्व्येकातिशयसंयोगदोषस्यातिशयेन । (१) वातो वृद्धः पित्तश्लेष्मवतिशयेनात्यन्तवृद्धौ, (२) पित्तं वृद्धं वातश्लेष्मावतिशयेन वृद्धौ, (३) कफो वृद्धो वातपित्तशियेन वृद्धौ, (४) वातपित्ते वृद्धे कफोऽतिशयेन, (५) पित्तश्लेष्माणौ वृद्धौ वातोऽतिशयेन, (६) वातश्लेष्माणौ वृद्धौ पित्तमतिशयेन एवं ष निपातभेदान् द्व्येकातिशयेन जानीहि ॥ ७२ ॥

हे०-तत्रैकस्माद्द्वयोर्वृद्धयोर्लीनम् । यथा-वायोः पित्त-
कफो वृद्धौ, पित्तात्कफवायुः, कफाद्वायुपित्ते । द्वाभ्यामेक-
स्मिन् वृद्धे त्रीन् । यथा वायुपित्ताभ्यां कफो वृद्धः,
वायुकफाभ्यां पित्तं वृद्धं, पित्तकफाभ्यां वायुर्वृद्धः ७२ ॥

एकं तुल्याधिकैः ॥ ७३ ॥

स०-तुल्यं कृत्वा समं कृत्वा वृद्धैर्दोषैरेकं सन्निपा-
तमेकभेदं विद्धि ॥ ७३ ॥

प०-एकं सन्निपातभेदं तुल्याधिकैर्दोषैर्जानीहि ।
तुल्यं कृत्वा समं कृत्वा आधिक्यं येषां तैस्तुल्याधि-
कैरेकं सन्निपातदोषभेदं जानीहि ॥ ७३ ॥

हे०-तुल्याधिकैरेकम् । यथा-वायुपित्तकफा वृद्धाः ७३

षट्च तारतम्यविकल्पनात् ॥ ७४ ॥

स०-तारतमयोर्भावस्तारतम्यम् । कस्य तारत-
म्यम् । प्रकृतत्वात्सन्निपातस्थदोषाणाम् । तारतम्यस्य
विकल्पनं भेदस्तारतम्यविकल्पनं तस्मात्सन्निपातस्थ-
दोषाणां वृद्धिरूपाणां षड्भेदान् विद्धि । यथा वातो
वृद्धः पित्तं वृद्धतरं कफो वृद्धतमः । वातो वृद्धः कफो
वृद्धतरः पित्तं वृद्धतमम् । पित्तं वृद्धं कफो वृद्धतरो
वातो वृद्धतमः । पित्तं वृद्धं वातो वृद्धतरः कफो वृद्ध-
तमः । कफो वृद्धो वातो वृद्धतरः पित्तं वृद्धतमम् ।
कफो वृद्धः पित्तं वृद्धतरं वातो वृद्धतमः । एतेषां च
लक्षणं मुनिरभ्यगीष्ट । तथा च ग्रन्थः । सन्निपातज्व-
रस्योर्ध्वं त्रयोदशविधस्य हि । प्राक् सूत्रितस्य वक्ष्यामि
लक्षणं वै पृथक्पृथक् । भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं
शिरसोऽतिरूक् । वातपित्तोल्बणे विद्याह्लिगं मंदकफे
ज्वरे । शैत्यं कासोऽरुचिस्तन्द्रा पिपासा दाहरुण्यथा ।
वातश्लेष्मोल्बणे विद्याह्लिगं पित्तज्वरे चिदुः । छर्दिः
शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना । मंदवातेऽभ्य-
वस्यति लिङ्गं पित्तकफोल्बणे । संध्यस्थिशिरसः शूलं प्र-
लापो गौरवं भ्रमः । वातोल्बणे स्याद् व्यसृगे तृष्णा कंठा-
स्यशुष्कता । रक्तविण्मूत्रता दाहः स्वेदस्तृड्बलसंक्षयः ।
मूर्च्छा चेति त्रिदोषे स्याह्लिगं पित्ते गरीयसि । आल-
स्याऽरुचिहृत्लासदाहवभ्यरतिभ्रमैः । कफोल्बणं सन्नि-
पातं तद्राकासेन चादिशेत् । समं दोषैस्त्रिभिर्वृद्धैः

सन्निपातस्य लक्षणम् । मुहुर्दाहो मुहुः शीतं कर्णक्ष्वे-
दनपार्श्वरूक् । मोहश्छर्दिर्दिव्वा निद्रा रात्रौ जागरणं
तथा । प्रतिश्या छर्दिरालस्यं तद्रारुच्यग्निमार्दवम् ।
हीनवाते पित्तमध्ये चिह्नं श्लेष्माधिके मतम् । हारि-
द्रमूत्रनेत्रत्वग्दाहस्तृष्णा भ्रमोऽरुचिः । हीनवाते मध्य-
कफे लिङ्गं पित्ताधिके मतम् । शिरोरुवेपथुः श्वासः
प्रलापश्छर्दरोचकौ । हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं वाता-
धिके मतम् । शीतकं गौरवं तन्ना प्रलापोऽस्थिशिरोऽ-
तिरूक् । हीनपित्ते वातमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके विदुः ।
वर्चोभेदोऽग्निदौर्बल्यं तृष्णा दाहोऽरुचिर्भ्रमः । कफ-
हीने वातमध्ये लिङ्गं पित्ताधिके मतम् । श्वासः कासः
प्रतिश्यायो मुखशोषोऽतिपार्श्वरूक् । कफहीने पित्त-
मध्ये लिङ्गं वाताधिके स्मृतमिति ॥ ७४ ॥

प०-तारतमयोर्भावस्तारतम्यम् । तच्च तारतम्यं
प्रकृतत्वात् सन्निपातदोषाणां तारतम्यस्य विकल्पनं
भेदस्तारतम्यस्य कल्पनम् । तस्मात् तारतम्यावक-
ल्पनात् सन्निपातस्थदोषाणां वृद्धिरूपाणां षड्भेदान्
विद्धि (१) वातो वृद्धः, पित्तं वृद्धतरं, कफो वृद्ध-
तमः (२) वातो वृद्धः, कफो वृद्धतरः, पित्तं वृद्ध-
तमम् (३) पित्तं वृद्धं, कफो वृद्धतरो, वातो वृद्ध-
तमः (४) पित्तं वृद्धं, वातो वृद्धतरः, कफो वृद्ध-
तमः (५) कफो वृद्धः, वातो वृद्धतरः, पित्तं
वृद्धतमम् (६) कफो वृद्धः, पित्तं वृद्धतरं,
वातो वृद्धतमः ॥ ७४ ॥

हे०-तारतम्यविकल्पाषट् । यथा-वायुपित्तकफा-
वृद्धा वृद्धतरा वृद्धतमाः । एवं वायुपित्तकफानि, पित्त-
कफवायवः, पित्तवायुकफाः, कफवायुपित्तानि, कफपित्त-
वायव एवं त्रयोदश ॥ ७४ ॥

पञ्चविंशतिमित्येवं वृद्धैः ॥ ७५ ॥

स०-एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण पञ्चविंशतिसंख्यान्
दोषभेदान् वृद्धैर्दोषैर्विद्धि ॥ ७५ ॥

प०-वृद्धैर्दोषैर्दोषभेदान् विद्धि । एवमनेन प्रका-
रेण यथानिर्दिष्टेन पञ्चविंशतिसंख्यावच्छिन्नान्
दोषभेदान् विद्धि जानीहि ॥ ७५ ॥

हे०-एवं वृद्धौ पञ्चविंशतिं विद्धि ॥ ७५ ॥

एकैकस्य वाताद्यन्यतमस्य वृद्धिसमताक्षया एकैकवृद्धि-
समताक्षयास्तैरेकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् । यथा । वातो
वृद्धः पित्तं समं कफः क्षीणः । पित्तं वृद्धं वातः समः
कफः क्षीणः । कफो वृद्धः पित्तं समं वातः क्षीणः ।
कफो वृद्धो वातः समः पित्तं क्षीणम् । वातो वृद्धः
कफः समः पित्तं क्षीणम् । पित्तं वृद्धं कफः समो वातः
क्षीणः । एवमेकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ॥ ७७ ॥

प०—समता च क्षयश्च वृद्धिः षट्भेद इति ते दोष-
भेदा अनया वक्ष्यमाणया दोषभेदसंज्ञया दोषाः सम्प-
द्यन्ते । षट् वृद्धिश्च समता च क्षयश्च वृद्धिसमताक्षयाः
एकैकस्य वातादेरन्यतमस्य वृद्धिसमताक्षयाः तैरेकै-
कस्य वृद्धिसमताक्षयैः । (१) वातो वृद्धः, पित्तं
समं, कफः क्षीणः (२) पित्तं वृद्धं, वातः समः,
कफः क्षीणः (३) कफो वृद्धः, पित्तं समं, वातः
क्षीणः (४) वातो वृद्धः, कफः समः, पित्तं
क्षीणम् (५) पित्तं वृद्धं, वातः समः, कफः क्षीणः
(६) कफो वृद्धः, वातः समः, पित्तं क्षीणम् । एव-
मेकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ॥ ७७ ॥

हे०—वृद्धिक्षयसाम्यैः षट् । वृद्धवृद्धतरवृद्धतमस्थाने
वृद्धक्षीणसमयोगात्ते ज्ञेयाः । तेषां लक्षणमुक्तं संग्रहे—
“ रोगावस्थासु युगपद्वृद्धिसाम्यक्षयानुगम् । षट्कं हि
दुर्बोधतरं विकारैरिति दृश्यते ॥ प्रकृतिस्थं यदा पित्तं
वृद्धो वायुः कफक्षये । स्थानादादाय गात्रेषु तत्र तत्र
विसर्पति ॥ तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितौ । गात्र-
देशे तथा स्यातां बलहानिपरिश्रमौ ॥ प्रकृतिस्थं कफं
क्षीणे पित्ते वायुर्यदा बली । कुक्षौ कुर्यात्तदा शूलं सदै-
त्यस्तंमगौरवम् ॥ प्रकृतिस्थं यदा वातं पित्तं वृद्धं कफक्षये ।
सरुणद्धि तदा दाहः शूलं चास्थोपजायते । प्रकृतिस्थं कफं
वृद्धं पित्तं वातक्षये यदा । संनिरुध्यात्तदा कुर्यात्सतंद्रागौरवं
ज्वरम् ॥ प्रकृतिस्थं यदा वायुं क्षीणे पित्ते कफोऽधिकः ।
संनिरुध्यात्तदा कुर्याच्छीतकं गौरवं रुजम् । शीतलं
शीतपूर्वं ज्वरम् । प्रकृतिस्थं यदा पित्तं वृद्ध-
श्लेष्मानिलक्षये । संनिरुध्यात्तदा कुर्यान्मदामित्वं शिरोग्रहम् ।
निद्रातंद्रोपलेपांश्च हृद्रोगं गात्रगौरवम् । छीवनं पित्तकफ-
योर्नखादीनां च पीतता ॥ ये दोषवृद्धिक्षययोर्विकाराः
कीर्तिताः पृथक् । शेषेष्वपि तु तानेव कल्पयेत्तद्यथायथम् ”
इति ॥ ७७ ॥

पुनश्च षट्

एकक्षयद्वंद्ववृद्ध्या सविपर्यययाऽपि ते ।
भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टाः ॥ ७८ ॥

स०—एकस्य क्षय एकक्षयः । द्वंद्वस्य वृद्धिद्वंद्ववृद्धिः
एकक्षयसहिता द्वंद्ववृद्धिरेकक्षयद्वंद्ववृद्धिस्तया । किंभूतया
सविपर्ययया सहविपर्ययेण वैपरीत्येन वर्तते तथा । एक-
क्षयद्वंद्ववृद्ध्या पुनरेव षट् दोषभेदाः । वातः क्षीण
पित्तकफौ वृद्धौ । पित्तं क्षीणं वातकफौ वृद्धौ । कफ-
क्षीणो वातपित्ते वृद्धे । एवमेकक्षयद्वंद्ववृद्ध्या त्रयो
भेदाः । सविपर्ययया च वृद्ध्या त्रयो दोषभेदाः
द्वंद्वक्षयैकदोषवृद्ध्या द्वंद्वक्षयसहितैकदोषवृद्धिस्तया
यथा । वातपित्ते क्षीणे श्लेष्मा वृद्धः । वात-
कफौ क्षीणौ पित्तं वृद्धम् । पित्तकफौ क्षीणौ वातो वृद्धः
इति सविपर्ययया वृद्ध्या त्रयो दोषभेदाः । एवं सति
पातभेदाः । द्विरुपया वृद्ध्या षट्भेदाः । पित्तभेदाणामन्य
दोषाणां भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टाः ॥ ७८ ॥

प०—ते दोषाः षट् । एकस्य क्षयः एकक्षयः
द्वंद्वस्य वृद्धिः द्वंद्ववृद्धिः । तथा सविपर्ययया सहवि-
पर्ययेण वर्तते इति सा सविपर्ययैकक्षयद्वंद्ववृद्धिस्तय
एकक्षयद्वंद्ववृद्ध्या षट् । (१) वातः क्षीणः
पित्तश्लेष्माणौ वृद्धौ, (२) पित्तं क्षीणं, वातश्ले-
ष्माणौ वृद्धौ, (३) कफः क्षीणः वातपित्ते वृद्धे
एवमुभयरूपया वृद्ध्या षट् दोषभेदात् । द्वंद्वक्षयै-
कदोषवृद्ध्या द्वंद्वक्षयसहितैकदोषवृद्धिस्तया (१)
वातपित्ते क्षीणे कफो वृद्धः (२) वातकफौ क्षीणं
पित्तं वृद्धम्, (३) पित्तकफौ क्षीणौ वातो वृद्धः
एवमुभयरूपया षट् दोषभेदाः । एवं द्विषष्टिर्दोष-
भेदाः द्विषष्टिर्निर्दिष्टाः कथिताः ॥ ७८ ॥

हे०—एकक्षयद्विवृद्धिभ्यां त्रयः । यथा—वायुः क्षीण
पित्तकफौ वृद्धौ, पित्तं क्षीणं कफवायू वृद्धौ, कफ-
क्षीणो वायुपित्ते वृद्धे । द्विषष्टैकवृद्धिभ्यां त्रयः । यथा-
वायुपित्ते क्षीणे कफो वृद्धः, पित्तकफौ क्षीणौ वायुवृद्धः
कफवायू क्षीणौ पित्तं वृद्धम् । एवं द्विषष्टिर्भेदाः । वाह
पित्तकफाः समा इति ॥ ७८ ॥

त्रिषष्टः स्वास्थ्यकारणम् ७९

सं०—त्रिषष्टीनां पूरणो यो दोषभेदः स स्वास्थ्य-
कारणमारोग्यहेतुर्धातुसाम्यात् । अत्र हि स्वप्रमाणस्था
वातपित्तकफाः । ये च दोषभेदा द्विषष्टिस्ते च रोगकार-
णमित्यर्थादुक्तं भवति । अत्र च रोगहेतुत्वे दोषवैषम्यं
कारणम् । त्रिषष्ट इति तस्य पूरणे ङडिति ङट् ७९ ॥

प०—स्वास्थ्यकारणम् भेदस्त्रिषष्टितमः । त्रय एव
वातपित्तकफाः समानवृद्ध्यापि क्षीणास्तत् स्वास्थ्य-
स्यारोग्यस्य कारणं हेतुरिति ॥ ७९ ॥

हे०—त्रिषष्टो भेदः स्वास्थ्यकारणम् ॥ ७९ ॥

अधुना रसादिभेदादान्त्यं दोषभेदानां दर्शयन्नाह—

संसर्गाद्रसरुधिरादिभिस्तथैषां

दोषास्तु क्षयसमताविवृद्धिभेदैः ।

आनन्त्यं तरतमयोगतश्च यातान्

जानीयादवाहितमानसो यथास्वम् ॥ ८० ॥

सं०—न केवलं द्विषष्टिभेदभिन्नान् दोषान् जानी-
यात् । आनन्त्यं च गतान्विद्यात् । कथमानन्त्यमित्याह ।
एषां दोषभेदानां यथास्वं रसादिभिः संयोगात् । तथै-
षामेव क्षयादिभेदैस्तरतमयोगाच्चाऽऽनन्त्यं गतान्विद्यात् ।
तत्र दिङ्मात्रं शिष्यव्युत्पत्तये प्रदर्श्यते । तत्र रसे वात-
पित्तकफानां पृथक् त्रयो भेदा भवन्ति पृथक् त्रीन्
विद्धदीत्यनुसारेण । संसर्गस्त्रिधा । तत्र तु तान् रसमे-
वाऽधिकृत्य नव विद्धि । कथम् । पूर्ववत् । त्रीनेव
समया वृद्ध्या षडेकस्याऽतिशयने । एवं पूर्वोक्तेन न्या-
येन रसमधिकृत्य संसर्गं योजयित्वा संनिपाते योज-
नीयाः । यथा त्रयोदश समस्तेषु । कथम् । षड्विधैका-
तिशयेन तु । एकं तुल्याधिकैः षट् च तारतम्यविक-
ल्पनादिति समानं पूर्वेण । रसाख्यं स्थानं केवलमधि-
कम् । पञ्चविंशतिमित्येवं वृद्धैः क्षीणैश्च तावतो रसम-
धिकृत्य भेदान् विद्धि । इत्येवं रुधिरमांसादिभिर्योज्यम् ।
एकैकापहासेनत्येवं द्विषष्टिभेदभिन्नानां दोषाणां रसा-
दिभिः सप्तभिः संयोगाच्चत्वारिंशद-

धिकानि स्युः । शकृदादिसंसर्गात्क्षीणतमादि-
चित्यमाना दोषा आनन्त्यं यातीति । रसभेदे दं
चाऽवगते वैद्यस्य हेतुलक्षणोपक्रमेषु मोहो न भ-
तथा च मुनिः । यः स्याद्रसविकल्पज्ञः स्याच्च
विकल्पवित् । न स मुहैद्विकाराणां हेतुर्लिङ्गो-
ष्विति । भ्रौजौगस्त्रिदशभवा प्रहर्षिणी स्यात् ॥ ८०

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताय
मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां
दोषभेदीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

प०—एषां दोषादिभेदानां रसादिभिः सं-
तथा क्षयसमताविवृद्धिभेदैः यथैषां तरतम-
तश्च यथास्वमानन्त्यं यातान् प्राप्तान् दोषां
चेता लक्षयेत् । तत्र रसे वातपित्तकफानां
भेदास्त्रयो भेदा भवन्ति । पृथक् त्रीन् विद्धीत्य-
रेण । संसर्गस्त्रिधा रसे वातादीनां द्विसूत्र-
दोषान् रसमेवाधिकृत्य नव विद्धि पूर्ववत् र-
सर्वमूह्यम् । न चैवमत्राशङ्कनीयम् । यथा वात-
श्लेष्माणोऽपि विरुद्धगुणाः सन्तोऽप्यथात्मलो-
भ्यन्तरस्य हिंसाद्यशुभकर्मवशाद्विकृतिम-
संनिपातं जनयन्ति । न च परस्परमुपशमाय भव-
स्वाभाव्यात् सहजातत्वात् सात्म्यभूतत्वात् ।
भूतानीव परस्परमिभवे कार्यमारभन्ते ।
रसादि यथोक्तम् । क्षमाभ्योऽग्निरित्याद्यनु-
मेतादिति भद्रम् ॥ ८० ॥

इति श्री चन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थच-
न्द्रिकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्र-
स्थाने दोषभेदाध्यायो द्वादशः ॥

हे०—एते भेदा रसादिभिर्वृद्धैः प्रत्येकं संसर्ग-
भवन्ति । तथा एषां दूष्याणां क्षयादिभेदैः
संसर्गात्ततोऽपि बहवः । एवमानन्त्यं यातान् दोषान्
मानसो जानीयाद्यथास्वं स्वेन लक्षणेन ॥ ८० ॥

इति हेमाद्रिटीकायामार्युर्वेदरसायने दोषप्रकरणं
स्त्येन निरूपितम् ॥ १२ ॥

कालयोगानां संख्यापञ्चाशत् अधिका वस्तयो
वस्तिनियम इत्यन्तः रिनग्धा इत्यन्तो रुक्षाः ।
तथा—प्राक् स्नेह एकः पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानि च ।
सान्वासनानि कर्मैव वस्तयस्त्रिंशदीरिताः । कालः
पञ्चदशे कोऽत्र प्राक्स्नेहास्ते त्रयः स्मृताः । षट् पञ्च-
वस्त्यन्तरिता योगाष्टौ वस्तयोऽत्र तु ॥ त्रयो नि-
रुहाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यन्तयोसौभौ” सुखशी-
लताशोकादि मनोऽविक्षोभकरता वर्जितेष्टविषयसे-
वासौख्या निरन्तरमनेकयोनयः स्थावरजङ्गमभेदभि-
न्नास्ते च दीपनैः पाचनैरौषधैः सह सिद्धा अने-
का योनिराकारो येषां ते अनेकयोनयः, तस्य च
वायोः कुपितस्य सर्वेभ्य उपक्रमेभ्यः विशेषादत्यर्थं
मद्यपिशितरस उपक्रमः मेध्यं पिशितं बल्यं मांसं
तद्रसस्तथा तैलमनेनैवानुवासनेन ॥ २ ॥

हे०—तत्र वातौषधमाह—स्नेहः शोधनादिः, स्वेदः ता-
पादिः, शोधनं वमनादि । तच्च मृदु—हीनयोगेन कृतम् ।
वेष्टनं—त्रलितवस्त्रादिना समंताद्वन्धनं, त्रासनमकस्मान्द्रयो-
त्पादनं, सेकः सेचनं, वस्तयो निरुहाः, वस्तिनियमो-
ऽनुवासनं, तस्य वस्तिनानियतत्वात् । सुखशीलता सुखा-
भ्यासः । स्नेहास्तेलादयः । तिलतैलातसीतैलगोवृतमहिषी-
धृतादिभेदादनेकयोनयः । दीपनार्थं मेध्यं भेदुरं यत्पिशितं
मांसं तस्य रसस्तिलतैलमनुवासनं चेति एतत्तत्तयं विशेषे-
णौषधम् ॥ २ ॥

पित्तस्योपक्रमं वक्ति—

पित्तस्य सर्पिषः पानं स्वादुशीतैर्विरेचनम् ।
स्वादुतिक्तकषायाणि भोजनान्यौषधानि च ॥
सुगन्धशीतहृद्यानां गंधानामुपसेवनम् ।
कंठे गुणानां हाराणां मणीनामुरसा धृतिः ॥
कर्पूरचन्दनोशीरैरनुलेपः क्षणे क्षणे ।
प्रदोषश्चंद्रमाः सौर्धं हारि गीतं हिमोऽनिलः ॥
अयंत्रणसु(सु)खं मित्रं पुत्रः सन्दिग्धसुगन्धवाक् ।
छंदानुवर्तिनो दाराः प्रियाः शीलविभूषिताः ॥
शीतांबुधारागर्भाणि गृहाण्युद्यानदीर्घिकाः ।
सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसैकते ॥
सांभोजजलतीरांते कायमाने द्रुमाकुले ।
सौम्या भावाः पथःसर्पिर्विरेकश्च विशेषतः ॥ ३ ॥

स०—उपक्रम इति वर्तते । सर्पिषः पानमि-
पित्तस्य प्रकुपितस्योपक्रमः । तथा हाराणां मुक्त-
कंठे गुणसंज्ञानां वक्षसा धृतिर्धारणम् । मणीनां
कतचंद्रकांतपद्मरागादीनाम् । तथा कर्पूरादिभिः
क्षणमनुलेपनम् । तथा प्रदोषादिः पित्तस्योपक्रम-
वर्तते । प्रदोषो रात्रिमुखम् । सुधाया इदं
धवलगृहम् । हारि रम्यं गीतं गानम् । तथा
मयंत्रणसुखं न विद्यते यंत्रणा यस्मिंस्तथाविधं
यस्मिंस्तथाविधं मित्रम् । तथा सन्दिग्धाऽव्यक्ता र-
ऽप्रौढा वाग् गीर्यस्य स एवंविधः पुत्रः । दाराः
त्राणि वल्लभाः सुशीलाश्च । तथा छंदानुवर्तिनश्चि-
नुगुणकारिणः । शीतांबुधारा गर्भेऽभ्यंतरे येषां ।
विधानि गृहाणि । तथोद्यानमुपवनम् । तथा दीर्घ-
गृहपुष्करिण्यः । तथा सौम्या भावाः पित्तस्योपक्रम-
क स्थितस्य । सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसैकं
कायमानस्तृणगृहं तस्मिन् । शोभनं तीर्थं यस्य स
सुतीर्थश्चासौ विततविमलजलाशयश्च सुतीर्थवि-
स्वच्छसलिलाशयस्तस्य समीपे सैकतं तस्मिन् । सि-
अस्मिन्देहे संतीति सिकताशर्कराभ्यां चेत्यण् ।
हार्थं ठगुर्निवारः स्यात् । कीदृशे कायमाने सां-
सपन्नं जलं यस्मिंस्तीरांते स एवं सांभोजजलस्ती-
यस्मिन् कायमाने तस्मिन् तथा द्रुमैर्वृक्षैराकुले व्य-
विशेषण तु पयो धृतं विरेकश्चोपक्रमः ॥ ३ ॥

प०—पित्तस्य प्रकुपितस्य सर्पिषः पानमि-
पक्रमः । तथा स्वादुशीतैर्मधुरशीतवीर्यैरौषधैर्वि-
नमधोदोषहरणमुपक्रमः । तथा भोजनान्य-
हाराणि स्वादुतिक्तकषायाण्युपक्रमः । तथौष-
नि स्वादुतिक्तकषायाण्येवोपक्रमः । तथा सुग-
शीतहृद्यानां मृदुसुरभिशीतलानां गन्धानां गन्-
व्याणां चन्द्रनादीनामुपसेवनं पित्तस्योपक्रम-
तथा कण्ठे गुणानां हाराणामाभरणद्रव्यप्रकार-
हाटकादिमयानामुरसा धृतिर्धारणम् । तेषां मौ-
कानां हाराणामुरसा धृतिः । तथा मणीनां वै-
पद्मरागचन्द्रकान्तानामुरसा धृतिः पित्तस्योपक्रम-
तथा कर्पूरचन्दनौषधैः क्षणे क्षणेऽनुलेपनं पित्त-
पक्रमः । तथा प्रदोषः रात्रिप्रागभागाः । चन्द्र-

सोमः । सुधया निष्पादितं गृहम् । हारि मनो-
हारि, रम्यं गीतं, हिमोऽनिलः शीतो वायुः पित्त-
स्योपक्रमः । तथा मित्रमयन्त्रणसुखं हृदयाह्लादकारि
समानवेपचरितम् । पुत्रः सन्दिग्धमुग्धवाक् सन्दि-
ग्धमुग्धानभिस्पष्टाऽप्रौढा वाक् यस्य स तथाविधः ।
तथा दारा गृहिण्यच्छन्दानुवर्तिन्यः । चित्तानुकूलः
प्रिया वल्लभाः पित्तस्योपक्रमः । गृहाणि शीताम्बुधा-
रागर्भाणि, उद्यानानि दीर्घिकाः पुष्करिण्यः पित्त-
स्योपक्रमः । तथा कायमानं वेण्वादिनिष्पादितं
गृहं विशेषद्रुमाकुलसुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसै-
कते साम्भोजजलतीरान्ते स्थाने कृते पित्तस्योपक्रमः ।
तथा भोजनान्यभ्यवहार्याणि । सोपानपङ्क्तिस्तीर्थ-
शब्देन भण्यते । शोभनानि च तीर्थानि विपुलं च
तत् स्वच्छं च तत् सलिलं तस्याशयं स्थानं तस्य
सैकतं तटं तत्र कायमानं द्रुमैराकुलं द्रुमाकुलं सहा-
भ्योर्जैर्वर्तते यज्जलं तीरान्तं यस्मिस्तत्तथादिधं
सैकतं तथा सौम्या भावादेहमनसोराहादाद्यैः सत्यका-
रिणस्तेऽपि तस्योपक्रमः । विशेषतः पयःसर्पिर्विरेकः
सर्वेभ्य उपक्रमेभ्यः प्रधानतम उपक्रमः ॥ ३ ॥

हे०—पित्तस्यौषधमाह—सुगंधिशीतहृद्यानां द्रव्याणां
चंदनादीनां ये गंधास्तेषाम् उपसेवनं, कंठे गुणानां
कंठावलंबिनां हाराणां मुक्तावलीनां ये मणयस्तेषामुरसा
धृतिः । उशीरं वीरणं, प्रदोषश्चंद्रं विनापि, अयंत्रणसुखं
यन्मुखेन नियंत्रणां न करोति बुद्ध्या तु करोति, सुधा
मृदुला, उद्यानदीर्घिका क्रीडावनवापी, सुतीर्थः सुगम-
प्रवेशमार्गः विपुलः स्वच्छश्चयः सलिलाशयस्तस्य सैकते
सिकतामयप्रदेशे सांभोजजलतीरांतस्तीरजलाशययोः संधि-
र्यस्मिन्सैकते तत्तथा कायमानं तृणादिरचितागारं, सौम्या
भावा मनःप्रसादनाः पदार्थाः पयःसर्पिर्विरेकश्चेति
चतुष्टयं विशेषादौषधम् ॥ ३ ॥

अधुना श्लेष्मण उपक्रममाह—

श्लेष्मणो विधिना युक्तं तीक्ष्णं वमनरेचनम् ।
अन्नं रूक्षाऽल्पतीक्ष्णोष्णं कटुतिक्तकषायकम् ॥
दीर्घकालस्थितं मद्यं रतिप्रीतिः प्रजागरः ।
अनेकरूपो व्यायामश्चिता रूक्षं विमर्दनम् ॥
विशेषद्रवमनं यूषः क्षौद्रं मेदोन्नमौषधम् ।
धूमोपवासगंडूषा निःसुखत्वं सुखाय च ॥ ४ ॥

स०—विधिना शास्त्रोक्तेन युक्तं तीक्ष्णं वमनविरे-
कफस्योपक्रमः । तथाऽन्नं रूक्षादिगुणयुक्तम् । तथा ।
पुराणम् । रतिप्रीतिप्रजागरः । रमणं रतिस्तस्याः प्री-
तिः सुखम् । तथा प्रजागरोऽतिजागरणं तथाऽनेकरू-
पव्यायामो नियुद्धधनुराकर्षणादिकः । विशेषेण तु वा
यूषो माक्षिकं तथा मेदोन्नमं यदौषधं तच्च धूमादयश्च
तथा निःसुखत्वं सुखाभावो दुःखरूपत्वम् । वाग्देह-
नःकर्मणो दुःखदस्याऽनुष्ठानाद्यदुःखमुत्पद्यते ।
श्लेष्मणो वृद्धस्य विकारकरणहेतोरुपशमात्सुख-
जायते ॥ ४ ॥

प०—श्लेष्मणो निश्चितस्य तथा वृद्धस्य विकार-
णसमर्थस्य वमनाद्युपक्रमः । तत्र वमनमूर्ध्वदो-
हरणम् । तच्च विधिना यथाशास्त्रोदितेन वि-
धेनेन युक्तं योजितं, तच्च तीक्ष्णद्रव्यनिष्पादितम्
तथा रेचनं तीक्ष्णं श्लेष्मण उपक्रमः । तथान्नं रू-
क्षमल्पं तीक्ष्णं कटु तिक्तकषायं च । तथा रू-
क्षं दीर्घकालस्थितं श्लेष्मण उपक्रमः । रतिर्हृच्छः
वेशकृपा तत्तद्व्यापारः रमणं रतिः स्त्रीसेवा ता-
रतेः प्रीतिः सुखं तस्यां रतौ सुखेन सेवनं
प्रजागरो निद्राक्षयः श्लेष्मण उपक्रमः । तथा रू-
रूपो नानारूपो व्यायामो शरीरायासजननं
वा । नियुद्धं धनुराकर्षणादिभिः श्लेष्मण उपक्रमः
तथा चिन्तनं चिन्ता भावानां स्मरणम् ।
रूक्षं रूक्षप्रायं विमर्दनं श्लेष्मण उपक्रमः ।
नादीनि सर्वेभ्य उपक्रमेभ्यः श्लेष्मणः प्रधान-
क्रमः । तत्र यूषो धान्यैः कृतः । क्षौद्रं माक्षिकं
मेदोन्नमौषधं गुग्गुल्वादि । धूमो वक्ष्यमाणलक्षा
उपवासो लंघनम् । गण्डूषो मुखपूरः । निःसु-
खत्वं सुखाभावो दुःखरूपता, वाग्देहमनःकर्मण-
यन्तानुष्ठानाद्यदुत्पद्यते सहनत्वं तान्निःसुखत्वं
त्वप्रतिषेधः श्लेष्मण उपक्रमः, सुखाय सु-
सम्पद्यन्ते ॥ ४ ॥

हे०—श्लेष्मौषधमाह—विधिना युक्तं तीक्ष्णं शो-
धतीक्ष्णेन शोधनेन व्यापदोऽसंभवात् । अतएव मृदुमा-
र्वातपित्तशोधनयोरुक्तिः । रतिप्रीतिः—रत्यां संभोगे
न तु रतिः । वमनाद्यष्टकं विशेषादौषधं सुखाय सु-
धनाय धर्माय, यन्निःसुखत्वं दुःखानुभवः नाऽधर्मा-
रोगहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

इदानीं संसर्गोपक्रमं वक्ति—

उपक्रमः पृथग्दोषान् योऽयमुद्दिश्य कीर्तितः ।
संसर्गसन्निपातेषु तं यथास्वं विकल्पयेत् ॥५॥

स०—पृथक् प्रत्येकं दोषान्वातादीनुद्दिश्याऽऽश्रित्य
य उपक्रमः कीर्तित उक्तः संसर्गसन्निपातेषु च तमुपक्रमं
यथास्वं विकल्पयेत् । प्रवृद्धदोषानुसारेण निरूप्य
प्रयुज्यतेत्यर्थः । यथा वातपित्तसंसर्गे वातपित्तोपक्रमौ
मिश्रौ । वातकफसंसर्गे वातकफोपक्रमावित्यादि एवं
सन्निपातेऽपि निरूप्योपक्रमः प्रयोज्यः ॥ ५ ॥

प०—योऽयमुपक्रमः पृथग्दोषानुद्दिश्य कीर्तितस्त-
मेवोपक्रमं संसर्गेषु तथा सन्निपाते च यथास्वं
यथायथं कल्पयेत् । यथा वातपित्तसंसर्गे वात-
पित्तोपक्रमो विकल्पयेत् । पित्तश्लेष्मसंसर्गे पित्तक-
फोपक्रमो विकल्पयेत् । एवं सन्निपातेष्वप्युपक्र-
मत्रयं युगपद्यथायोग्यं विकल्पयेत् ॥ ५ ॥

हे०—संसर्गसन्निपातभेदानामौषधमाह—यथास्वं स्वम्
आत्मीयं विशेषमनतिक्रम्य विकल्पयेत् । यथा वातपित्त-
संसर्गो वातपित्तौषधमेलनमविरोधेन । तस्मिन्नेव वाता-
धिके वातौषधाधिक्यं, पित्ताधिक्ये पित्तौषधाधिक्यम् । एव-
मन्यत्रापि ॥ ५ ॥

संसर्गे भूयोऽप्युपक्रममाह—

श्लेष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासंतः कफमारुते ।
मरुतो योगवाहित्वात्कफपित्ते तु शारदः ॥६॥

स०—उपक्रम इति वर्तते । वातपित्तसंसर्गे ग्रीष्म-
र्तुचर्याविहित उपक्रमः प्रायेण योज्यः । यथाऽतोऽस्मिन्
पटुकटुम्लव्यायामार्ककरास्त्यजेत् । भजेन्मधुरमेवान्न-
मित्यादि सर्वं त्याज्यं सेव्यं च । कफमारुतसंसर्गे
वसंतर्तुभवस्तीक्ष्णैर्विमननस्याधैरित्यादिरुपक्रमो योज्यः ।
प्रायेणेत्यत्रापि योज्यम् । ननु ग्रीष्मेऽयंतशीतसे-
वोक्ता वसंते च तीक्ष्णं वमननस्यायुक्तमेतच्च द्वयमप्ये-
कांतिनं पवनहेतुः । तत्कथमुक्तं ग्रीष्मः प्रायो मरुत्पित्ते
वासंतः कफमारुत इत्याशङ्क्याह । मरुतो योगवा-
हित्वात् । अत्राऽयं भावः । यदा किल वायुः पित्तेन
युज्यते तदा दाहादिकृत् । पित्ते समे सति दाहादिकं

कर्तुं मरुत्सामर्थ्यमपि च ग्रीष्मे शीतमेव सेव्यत इ
नियमः । किं तर्हि श्लिग्धाद्यपि तस्मान्मरुत्पित्ते
विधिर्युक्तः । वसंते च कफयोगात् कफविका-
भवति योगवाहित्वादतो वासंतस्तीक्ष्णो वम-
दिन्याय्यः । एवं पित्तेन सह स्थितस्य वायोः
चिकित्सा कफेन सह स्थितस्य वायोः कफपि
स्वभाववशादिति भावः । कफपित्तसंसर्गे तु शार-
दतुचर्याविहित उपक्रमः । सन्निपाते क उपक्रम
वर्धतुचर्याविहितः । प्रावृषि हि दोषत्रयकोप र
एवाह । भजेत्साधारणं सर्वमित्यादि ॥ ६ ॥

प०—पुनरस्मिन्निविधिसंसर्गे मुखेनोपक्रमं
प्रार्थयामि निदर्शयन्नाह—मरुत्पित्ते वार्ता
संसर्गे श्लेष्मो विधिः श्लेष्मर्तुचर्याध्यायोक्तः
शीतः प्रयोज्यः । तथा कफमारुते संसर्गे व
वसन्तचर्योक्तो विधी रूक्षोष्णप्रायो यो
ननु ग्रीष्मे शीतप्रायो विधिरुक्त
वसन्ते रूक्षप्रायः तत्कथं वायोः समानगुण
क्रमो युज्यते शीतरूक्षत्वाद्वातस्य तत आह-
रुतो योगवाहित्वादिति । यस्माद्वायुर्योगवाही
संयुज्यते तेनैवैकयोगक्षमो भवतीत्यर्थः । त
ग्रन्थः—“योगवाहः परं वातः संयोगादुभयार्थ
दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसंश्रयात्
एवं यथास्वलक्षणविषये योगवाहित्वं दृष्टं
चिकित्सायामपि योगसमानत्वं युज्यते तेन
पित्तेन सह स्थितस्य पित्तचिकित्सा प्रयोज्या यं
हित्वाद्धेतोः । तथा कफेन सह स्थितस्य क
फित्सा शारदः शारच्चर्याविहितो विधिः कफपि
सर्गे योज्यः ॥ ६ ॥

हे०—संसर्गभेदानामौषधांतरमाह—मरुत्पित्ते
श्लेष्म उपचारः कार्यः । कफमारुते वासंतः
शारदस्य कफपित्तत्वाद्युक्तोऽतिदेशः, श्लेष्मस्य
त्वाद्वासंतस्य कफपित्तत्वाद्युक्तस्तत्राह—मरुतो
हित्वादिति योगं संबन्धं बहति निर्वहति द्वितीयस्यात्
नेति योगवाही । तेन पित्तयुक्तस्य वायोः ।
नोपशान्तिः, कफयुक्तस्य कफघ्नेन । प्रायोग्रहणादनु
शक्त्यागोऽपि ॥ ६ ॥

संप्रत्युपक्रमस्य कालं वक्ति—

चय एव जयेदोषं कुपितं त्वविरोधयन् ।
सर्वकोपे बलीयांसं शेषदोषाविरोधतः ॥ ७ ॥

स०—चयकाल एव दोषं वातादिं जयेत् । तथा छिन्नमूलत्वान्न विकुर्वीत । न कोपकालं प्रतीक्षेतेति सूचनार्थं एवशब्दः । कथं जयेदित्याह । कुपितं दोषमविरोधयन् । सर्वदोषकोपे केवलं बलवत्तरं दोषं जयेत् । कथम् । शेषदोषाविरोधेन ॥ ७ ॥

प०—साम्प्रतमुपक्रमकालमाह—दोषे वातपित्तकफाख्ये चय एव चयावस्थायामेव जयेत् चिकित्सेत् न प्रकोपकालं प्रतीक्षेत । यदा चयकाल उपेक्षितः संस्तदा तं दोषं कुपितमकुपितेनाविरोधयन् चिकित्सेत् । तेनैतदुक्तं भवति । कुपितस्तथा जेतव्यो यथा तद्विपरीतैराहारादिसृशत्वाद्दोषान्तरं न कुप्यतीति । यदा सर्वे दोषा युगपत्कुपितास्तदा गरीयांसमधिकबलं कुपितबलं दोषं जयेत् । शेषयोः स्वल्पकुपितयोरविरोधेन साम्येन कुपितानां तु बलीयान् वायुरसाम्ये पुनर्यो यस्मादधिकः प्रदुष्टबल्यथा वृद्धस्तं बलीयांसं शेषदोषाविरोधेनैव जयेत् । एतत्प्रपञ्चसङ्ग्रहे ग्रन्थकारेणोक्तम्—“क्रमान्मरुत्पित्तकफाः सर्वत्र सदृशे बले । वातादीनयथा-

१ सू०—चय एवाऽविरोधयन्वा ।

प्र. टी.—अथवा चये चयकाले एवोपचीयमानं पथ्याऽऽहारादिभिर्मुपक्रमेत । यथा—ग्रीष्मे कट्वम्ललवणानि वर्जयेत्, लघुस्निग्धमधुराणि द्रव्याणि शीतं द्रवञ्च सेवेत । यथा—प्रावृषि वातप्रकोपो न भवेदिति । वर्षासु जीर्णधान्यमधुरलघुस्निग्धानि च द्रव्याणि शीतशीत जलं च सेवेत । यथा—पित्तसंचयो न भवेद्वातप्रकोपोऽपि न भवेत् । एवं हेमन्तेऽप्यविरोधयन् शुण्ठ्यादिसंयुक्तानि द्रव्याण्युपसेवेत । येन च प्रकोप एव न भवेदिति ॥

सू०—संसर्गसन्निपातेषु च बलवत्तरम् ।

प्र. टी.—संसर्गे द्विदोषचये सन्निपाते त्रिदोषचये च मिश्रितोपक्रमः सम्मिलितचिकित्सया उपक्रमेत । अथवा बलवत्तरं दोषं पूर्वं जयेत् । यथा वातकफसंसर्गे वातकफोपक्रमः । वातपित्तसंसर्गे वातपित्तोपक्रमः । पित्तकफसंसर्गे पित्तकफोपक्रमः । एवं वातपित्ते त्रैष्मिको विधिः प्रयोज्यः । वातकफे वसन्तोक्तः । कफपित्ते शारद्रीयः । एवं संसर्गे, सन्निपाते च वा बलवत्तरं पूर्वमुपक्रमेत ॥

पूर्वं यतः स्वाभाविकं बलम् । ऊचे पराशरो ह्यर्थममुमेव प्रमाणयन् । यथोपन्यासतः प्राप्तमादौ दोषमभिपण्जितम् ॥ नेत्रभङ्गेन दृष्टो हि समं सैन्यपराजयः । स्थानतः केचिदिच्छन्ति प्राक्तावच्छ्लेष्मणो बधम् ॥ शिरस्युरसि कण्ठे च प्रलिप्तेन रुचिः कुतः । तदभावे कथं भोज्यमानद्रव्यावधारणम् ॥ असत्यभ्यवहारे च कुतो दोषविनिग्रहः । तस्मादादौ कफो घात्यः कायद्वारागतो हि सः ॥ मध्यस्थायि यतः पित्तमाशुकारि विचिन्त्यते । अतो वातसखस्यास्य कुर्यात्तदनु निग्रहम् ॥ अतएव च पित्तादिकफान्तोऽन्यैः कुतः स्मृतः । सुश्रुतस्य न सर्वत्र मतमेतद्विमीमि तु ॥ जयेज्ज्वरातिसारे च क्रमात् पित्तकफानिलान् । प्रायेण तापात्मतया ज्वरतेजो विशिष्यते ॥ विशश्च सरता पित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता । तस्य चानुबलं श्लेष्मा गौरवापक्तिजाड्यकृत् ॥ वायुश्च वर्धतेऽवश्यं यत्स्नेहस्वेदयोः क्षये । ज्वरातिसारयोस्तस्मादेष दोषजये क्रमः ॥ कफपित्तानिलानन्ये क्रमादाहुस्तयोरपि । यस्मादासाशयोत्क्लेशा भूयिष्ठं तत्समुद्भवः ॥ क्रमेणाद्येन तत्रापि प्रवृद्धान् स्वाशये स्थितान् । स्वाशयेषु प्रदुष्टानां स्थित्वैव ह्याशुकारिता ॥ विज्ञाय कर्मभिः स्वैः स्वैर्दोषोद्रेका यथाबलम् । भेषजं योजयेत्तत्र तत्र कुर्यान्न तु क्रमम् ॥ ७ ॥

हे०—औषधकालमाह—चय एव दोषं जयेन्न कोपं प्रतीक्षेत । अथ कथंचिच्चयातिक्रमकुपितं दोषं जयेत् पुनरविरोधयन् जयेत् । कुपितो द्विविधः प्रकृतिसमसमवेतो विकृतिविषमसमवेतश्च । तत्र प्रथमे दोषस्वरूपतुल्यरोगस्वरूपं, द्वितीयं विपरीतम् । यथा कफज्वरे कफविपरीतमुष्णत्वं तत्र ज्वरस्वरूपस्य कफप्रकोपस्य विरोधित्वान्नात्युष्णमौषधं कार्यम् । वक्ष्याति च—“ऊष्मा पित्तादते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना । तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम् ॥ ” इति सर्वेषां युगपत्कोपे यो बलीयान् तं जयेच्छेषं दोषमविरोधयन् । संप्रहकारस्वाह “क्रमान्मरुत्पित्तकफान् सर्वत्र सदृशे बले । वातादीनां यथापूर्वं यतः स्वाभाविकं बलम् ॥ ऊचे पराशरोऽन्यर्थममुमेव प्रमाणयन् । यथोपन्यासतः प्राप्तमादौ दोषे भिषग्जितम् ॥ नेत्रभङ्गेन दृष्टो हि समं सैन्यमनाजयः । स्थानतः केचिदिच्छन्ति प्राक्तावत् श्लेष्मणो बधम् ॥ शिरस्युरसि कण्ठे च प्रलिप्तेऽन्नरुचिः कुतः । तदभावे कथं भोज्यपानद्रव्यावधारणम् ॥ असत्यभ्यवहारे च कुतो

दोषस्य विग्रहः । तस्मादादौ कफो जेयः कायद्वारार्गलो हि सः ॥ मध्यस्थायि यतः पित्तमाशुकारि च चित्यते । अतो वातसखस्यास्य कुर्यात्तदनु विग्रहम् ॥ अत एव च पित्तादिः । कफान्तोऽन्यैः क्रमः स्मृतः । सुश्रुतश्च न सर्वत्र मतमेतद्वधीति तु ॥ जयेज्ज्वरेऽतिसारे च क्रमात्पित्तकफानिलान् । प्रायेण तापात्मतया ज्वरे पित्तं विशिष्यते ॥ विशेषात्सार्यते पित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता । तस्य चानुबलः श्लेष्मा गौरवापत्तिजाड्यकृत् । वायुश्च वर्धतेऽवश्यं यत्क्षे- हस्य तयोः क्षये ॥ ज्वरातिसारयोस्तस्मादेव दोषजये क्रमः ॥ कफपित्तानिलानन्ये क्रमादाहुस्तयोरपि ॥ यस्मा- दामाशयोक्लेशान्द्रूयिष्ठं तत्समुद्भवः ॥ क्रमेणाग्नेन तत्रापि प्रवृद्धान् स्वाशये स्थिताम् । स्वाशयेषु प्रदुष्टानां स्थितैवं लाशुकारिता ॥ विज्ञाय कर्मभिः स्वैः स्वैर्दोषोद्वेकं यथावलम् । भेषजं योजयेत्तत्र तंत्रीकुर्यान्नतु क्रमम् ” इति ॥ ७ ॥

कुतो हेतोरित्याह—

प्रयोगः शमयेद्व्याधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ।
नाऽसौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥

स०—प्रयोगो व्याधिं शमयेदन्यमन्यं व्याधिमुदी- रयेत्प्रकोपयेनाऽसौ विशुद्धो न श्रेष्ठ इत्यर्थः । स तु विशुद्धः प्रयोगो यः शमयेद्व्याधिं न कोपयेत् । तस्मा- दन्यं व्याधिमविरोधयन् व्याधिं जयेत् ॥ ८ ॥

प०—एवं भतान्तराण्युपमत्तान्याचार्येण—औषधा- हारादियोजनारूपो यः प्रयोग एकं व्याधिं शमये- दन्यं द्वितीयमुदीरयेत् । असौ प्रयोगो न विशुद्धो न श्रेष्ठो यस्तं शमयेदन्यं न च कोपयेत् । स शुद्धः शोभनकारणत्वात् ॥ ८ ॥

हे०—तत्राशुद्धप्रयोगो हेयः, शुद्ध उपादेयः तस्मात्तयो- र्लक्षणमाह—दोषाणां परस्परं न शम इत्युक्तं संग्रहे— “शुद्धं मलमलं जेतुं नाल्पभावादुभावपि । दोषादोषात्मक- त्वाच्च न साम्येऽपि परस्परम् ॥ शीतस्निग्धाभल्लवणकट्वादि- गुणतुल्यता । दुष्टा मिथश्च दोषेषु नातोऽन्योन्यं जयति ते ॥ आरंभकं विरोधोऽपि मिथो यद्वदुणत्रयम् । विश्वस्य दृष्टं युगपद् व्याधेर्दोषत्रयं तथा ” इति ॥ ८ ॥

अथ कथं दोषाः कोष्ठाच्छाखास्थिमर्मासु यांतीत्याह—

व्यायामादूर्ध्वणस्तैक्ष्ण्यादहिताचरणादपि ।

कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मारुतस्य :
दोषा यांति ॥ ९ ॥

स०—कोष्ठादुदराच्छाखास्थिमर्माणि दोषा यां- कुत इति हेतुचतुष्टयमाह । व्यायामादिभिः शाखा- मर्माणि दोषा यांति । तत्र व्यायामोपजातश्रमस्य प्रपन्नः पवनो व्यायामकृतक्षोभश्रमोष्मादिभिः प्रशि- चलं च दोषं स्वास्पदाच्यावयित्वा पर्याकुलं शाखा क्षिपति । तथाऽन्यातपादिसंबन्धिन ऊष्मणस्तैक्ष्ण्या क्षणेन ह्यूष्मणा विलायिता दोषास्तेनैव चोष विवृतेषु स्रोतोमुखेषु सत्सु शाखादीन् याति । अ- त्यादि । अहितेन सेवितेन दोषाः स्वप्रमाणादतिरे- मानाः कोष्ठमापूर्य वार्षिका इव जलौघा निम्नोन्नता शाखास्थिमर्माणि प्रपद्यन्ते । अपिः समुच्चये । द्रुत- दित्यादि । द्रुतत्वाच्छीघ्रवाहित्वान्मारुतस्य कोष्ठाच्छा- स्थिमर्माणि दोषा यांति ॥ ९ ॥

प०—कोष्ठादामपकाशयापरपर्यायाच्छाखास्थि- मर्माणि व्यायामादिभिः दोषा यान्ति । शा- रक्तादयो धातवः त्वक् अस्थीन्यस्थिसन्धयः मम शिरोहृदयप्रभृतीनि । शरीरायासजननं व्यास- उच्यते । ऊष्मणोऽग्नेस्तैक्ष्ण्यात् प्रबलत्वात् अ- ताचरणादपथ्यसेवनान्तथा मारुतस्य वातस्य : त्वात् प्रकोपाच्छाखादीनि दोषा यान्ति ॥ ९ ॥

हे०—अथ स्थानभेदोपक्रमः । तत्र दोषाणां स्थानां प्राप्तिप्रकारमाह—व्यायामादिभिश्चतुर्भिः कोष्ठस्था दे- शाखाख्यं वह्निर्मार्गं यांति, मध्यं वा अस्थिमर्माख्यम् । शाखास्था अस्थिमर्मस्था वा ॥ ९ ॥

शाखादिभ्यः कथं दोषाः कोष्ठं यांतीत्याह—

तथा तेभ्यः स्रोतोमुखविशोधना
वृद्ध्याभिष्यंदनात्पाकात्कोष्ठं वायोश्च निग्रहा

स०—स्रोतसां मुखानि तेषां विशोधनं वि- तस्माद्दोषाः कोष्ठं यांति । तथा वृद्ध्यादिभिः । इ- स्वप्रमाणातिरेकः । वृद्धा हि दोषाः स्वानि स्रोताः- पूर्य कोष्ठं यांति । अभिष्यंदनं च नाग्नितापादितिक्षणो-

दिसंल्लेषादेवाऽपि तु क्षीरा ह्यभिष्यदिभोजनादपि । एवं पाकात् । पाचनादिभिः पक्वा दोषाः क्वचिदनासज्जतः कोष्ठं यांति । किञ्च । वायोश्च निग्रहात् । चशब्दान् केवलं पूर्वोभ्यो हेतुभ्यो यावद्वाय्वप्रेरणान्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

प०—तथा तेभ्यः शाखास्थिमर्मभ्यः कोष्ठे शरीरमध्ये पुनर्दोषा यान्ति । स्रोतसां यानि मुखानि तेषां शोधनाद्विशुद्धेस्तथा वृद्ध्याधिक्येन प्रबलत्वेन तथाभिष्यन्दनाद्गलनाल्लवणक्षीराभिष्यन्दिद्रव्याभ्य-वहारात् पाकान्निरामतया पवनादिभिः कोष्ठं यान्तीति सम्बन्धः तथा वायोर्विक्षेपसंहारकस्य निग्रहात् प्रशमात् ॥ १० ॥

हे०—स्रोतोमुखशुद्ध्यादिभिः । पञ्चमिर्हेतुभिः कोष्ठं यांति । अभिष्यन्दनं—द्रवीभावः ॥ १० ॥

कोष्ठस्था दोषाः किं कुर्युरित्याह—

तत्रस्थाश्च विलम्बेरन् भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ॥ ११ ॥

स०—तत्रस्थाः कोष्ठस्थाश्च दोषा विलम्बेरन् रोगानुत्पादयेयुर्यस्मात्ते भूयो हेतुप्रतीक्षिणः । निमित्तकारण-हेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनाद्वेत्तौ प्रथमा । भूयो हेतुप्रतीक्षित्वादित्यर्थः । वृद्धोऽपि हि दोषः कोष्ठे शाखादौ वा मार्गांतरे गतो हीनशक्तित्वान्न रोगोत्पादनसमर्थो भवति ॥ ११ ॥

प०—तत्रस्थाः कोष्ठस्थानस्था दोषा विलम्बेरन् न रोगान् कुर्वीरन् । सहकारणवैकल्याद्यदा रोगोत्पादनक्षमा न भवन्ति विकारकारणकरणान्तरापेक्षिणो भूयो बहुनिमित्तमपेक्षन्ते तच्छीलाः ११ ॥

हे०—एवं दोषाः कोष्ठस्थाः किं कुर्युरित्याह—यावत्स्थानांतरगमने हेतुं न लभन्ते, लब्धे तु हेतौ पुनः स्थानांतरं यांतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

यद्येवं किं कदाचिदप्यन्यस्थानगता दोषा हीनशक्तित्वान्न रोगान् कुर्युरित्याह—

ते कालादिबलं लब्ध्वा कुप्यन्त्यन्याश्रयेष्वपि ।

स०—ते दोषाः कालदेशदूष्यप्रकृत्यपथ्यादेः समानगुणाद्वलं लब्ध्वा कुप्यन्ति । विकारमुत्पादयन्तीत्यर्थः । कुत्र स्थान इत्याह । अन्याश्रयेष्वपि कोष्ठाश्रयाः

शाखादिमर्मस्वपि । शाखामर्माश्रिताः कोष्ठेष्वपीत्यर्थः । न केवलं स्वस्थानस्था एव कुप्यन्तीति सूचनार्थोऽपि-शब्दः ॥ १२ ॥

प०—ते दोषाः कालदूष्यदेशप्रकृतीनां बलं सामर्थ्यं लब्ध्वा प्राप्य कुप्यन्ति । अन्याश्रयेष्वपि पराश्रयेष्वपि ॥ १२ ॥

हे०—स्वस्थाने परस्थाने वा विलम्बमानादोषाः स्वैः स्वैः प्रकोपणैः प्रकुप्यन्तीत्याह—ते कालादिवलं लब्ध्वा कुप्यन्त्य-न्याश्रयेष्वपीति ॥ १२ ॥

इदानीं परस्थानगतानां दोषाणां विकल्पेन चिकित्सामुपदिशन्नाह—

तत्राऽन्यस्थानसंस्थेषु तदीयामबलेषु तु ॥ १३ ॥

स०—तत्र तेषु वातादिष्वन्यस्थानसंस्थेषु । अन्यस्थानमन्यस्थानं तत्र सन्तिष्ठतेऽन्यस्थानसंस्थास्तेषु परस्थानगतेषु तदीयां स्थानिदोषसंबन्धिनीमेव चिकित्सां कुर्यान्न स्वकीयाम् । तस्य परस्थानदोषस्येयं तदीया ताम् । किंभूतेषु दोषेषु । अबलेषु । तुरवधारणे । अबलेष्वेव न बलवत्सु । बलवत्सु हि स्वामेव चिकित्सां वक्ष्यति ॥ १३ ॥

प०—तत्र तेषु दोषेषु प्रकुपितेष्वन्यस्थानसंस्थेषु तदीयां कुर्यादिति सम्बन्धः । तत्रेति निर्धारणे । तेषु दोषेष्वन्यस्थानसंस्थेषु तदीयामन्यस्थानसम्बन्धिनीं चिकित्सां कुर्यात् । आगन्तुकदोषसम्बन्धिनीं तदित्यनेन सर्वनाम्नाऽन्यस्थानं परामृश्यते । तात्स्थान-इव तत्त्वामी दोषोऽन्यस्थानसंस्थेष्वित्यत्र यदेतेद्व-दुवचनं तत्पर्यायतोऽन्यस्थाने सन्तिष्ठमानत्वात्तद-पक्षमन्यथा द्वयोरेकस्य वा दोषस्यान्यस्थानसंस्थानं सम्भवति । तत्रयाणां स्थानान्तराभावाद्यतस्त्रयो दोषाः स्थानान्येतेषां त्रीण्येव न चतुर्थकं पदापेक्षान्यस्थानसंस्थानं तेषां सम्भवति तस्मात्पर्यायतः सन्तिष्ठमानत्वात्तेषां बहुवचनमत्र बोद्धव्यमित्येषोऽर्थः । अन्यस्थानं तत्र सन्तिष्ठत इत्यन्यस्थानसंस्थानुपाकेषु च तदेवात आह—अबलेषु हीनबलेषु दोषेष्वन्यस्थानसंस्थेषु तदीयामन्यस्थानदोषसम्बन्धिनीं चिकित्सां कुर्यान्न सर्वेषु बलवत्सु हीनबलेष्वपि । तुशब्दोऽवधारणे । तदीयामन्यस्थानसं-

स्वन्धिनीमेव नागान्तुदोषसम्बन्धिनीं बलवत्सु पुन-
नान्यस्थानसंस्थेषु किं कुर्यात् ॥ १३ ॥

हे०—आगतोर्दोषस्य हीनबलस्य स्थानिचिकित्सा
कार्येत्याह—तदीयां यस्य स्थाने कुपितस्तस्य चिकि-
त्साम् ॥ १३ ॥

अत एवाह—

कुर्याच्चिकित्सां स्वामेव बलेनान्याभिभाविषु १४

स०—बलेनात्मीयया शक्त्याऽन्याभिभाविष्वन्यस्था-
निदोषमभिवितुं शीलं येषां तेऽन्याभिभाविनः ।
स्थानिदोषं पराभूय तत्र ये संतिष्ठन्त इत्यर्थः । तेषु
स्वामेव चिकित्सां कुर्यादित्यर्थः । किमेष एव नियमो यद-
न्यस्थानगतेष्वबलेष्वान्तुषु स्थानिदोषसंबन्धिनीं चिकि-
त्सां कुर्यात् । बलवत्सु पुनरागतुसंबन्धिनीं चिकित्सां
कुर्यात् ॥ १४ ॥

प०—इत्यत आह—स्वामेव बलेनान्याभिभाविषु
स्वामेवात्मीयामेवान्यस्थानसंस्थेषु चिकित्सां कुर्यान्न
तदीयमन्यस्थानसम्बन्धिनीम् । किंभूतेषु बलेन स्वश-
क्त्यान्यदोषमभिवितुं शीलं येषां तेऽन्याभिभा-
विनो दोषा अन्यस्थानसंस्थानेष्वन्याभिभवन्शीले-
ष्विति ॥ १४ ॥

हे०—आगतोरपि प्रबलस्य स्वचिकित्सैव कार्येत्याह—
स्वामेव बलेनान्याभिभाविष्विति ॥ १४ ॥

अथ पक्षांतरेऽपि कुत्रचित्क्वचिद्विद्यत इत्यत
आह—

आगतुं शमयेद्दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा १५ ॥

स०—स्थानिनं दोषं प्रतिकृत्य यथाऽसौ स्थानि-
दोष आगतुदोषचिकित्सानिर्वर्तनान्न विकारं कुर्यात्तथा
तस्य पूर्वं प्रतीकारं कृत्वा पश्चात् स्वैरेवोपक्रमैरबलिन-
मन्यागतुं दोषं शमयेच्चिकित्सेत् । न केवलमन्यस्थान-
संस्थेष्वान्तुष्वबलेषु स्थानिदोषचिकित्सां कुर्याच्चावदां-
तुदोषचिकित्सामपि कुर्यादित्यर्थः । अथाऽसौ स्थानि-
दोष आगतुदोषेण बलवत्त्वादभिभूयते ततोऽस्य विकार-
करणं प्रत्यसमर्थत्वात्तत्प्रतीकारमकृत्वैव चागतुं
शमयेदिति वाशब्दार्थः । अन्यस्थानसंस्थेष्विति बहु-

वचननिर्देशः पर्यायेण दोषाणां स्थितत्वं
द्वयोरेकस्य वाऽन्यस्थानस्थितत्वं संभवति न
णाम् ॥ १५ ॥

प०—किमेष एव नियमोऽथ पक्षान्तरं
दन्यमत्र विद्यत इत्याह—स्थानिनो दोषान् !
यथायथं दोषोपक्रमणीयोक्तैरुपक्रमैर्वाऽऽगन्
शमयेत् । अबलवन्तमपि तस्याबलवत उ-
र्दोषस्य चिकित्सा कार्येति अबलवदागन्तु
षय एवं विकल्पवतागन्तुषु यतः स्वामेव नि-
कुर्यादित्येवंनियमस्तस्मादन्यस्थानसंस्थेष्वबले-
यान्यस्थानदोषचिकित्सा कार्या । अन्यस्य
दोषान् प्रतिकृत्यागन्तुदोषचिकित्सा कार्या
वत्सु पुनर्दोषेषु अन्यस्थानसंस्थेषु सर्वद-
चिकित्सा कार्या । बलवत्सु पुनर्दोषेषु अ-
नसंस्थेषु सर्वदात्मीयैव चिकित्सा कार्येति ।
इत्यत्रापि यद्वद्ववचनं तत्पर्यायत एव दोषा-
वद्वद्याख्या तदा ॥ १५ ॥

हे०—आगतुस्थानिनोस्तुल्यबलयोः क्रमेण
कार्येत्याह—स्थानिनं प्रतिकृत्य आगतुं श-
आगतुं प्रतिकृत्य स्थानिनं शमयेत् । प्रतिकृत्य
कृत्वा ॥ १५ ॥

तिर्यग्गतेषु दोषेषु यत्कार्यं तदाह—

**प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चि
कुर्यान्न तेषु त्वरया देहाग्निबलविक्रियाः**

स०—तिर्यग्गता दोषाः प्रायो बाहुल्येन
श्चिरं क्लेशयन्ति पीडयन्ति । तेषु तिर्यग्गतेषु
त्वरया शीघ्रमेव क्रियां चिकित्सां न कुर्याद्वैद्य इ-
कीदृशो वैद्यो देहाग्निबलमिहः ॥ १६ ॥

प०—इदानीं तिर्यग्गतेषु दोषेष्वपरं चि-
कल्पं दर्शयन्नाह—प्रायो बाहुल्येन तिर्यग्ग-
ग्विमिश्रिता दोषा वातादयः क्लेशयन्ति
न्यातुरान् रोगिणः चिरं बहुकालं तेषु
तिर्यग्गतेषु त्वरया देहाग्निबलविक्रियाः
चिकित्सां कुर्यात् ॥ १६ ॥

हे०—तिर्यग्गताः शोधनमार्गं परित्यज्य स्थित-
वर्हिर्वा शोधयितुमशक्यत्वाच्चिरं क्लेशयन्ति । अ-
त्वरया चिकित्सां कुर्यात् । देहमग्निबलं विचार्य श-
दित्यर्थः । तान् तिर्यग्गतान् शमयेत् ॥ १६ ॥

कथं तेषामुपक्रमः कार्य इत्याह--

मयेत्तान् प्रयोगेण सुखं वा कोष्ठमानयेत् ।

स०--तांस्तिर्यग्गतान् दोषान् प्रयोगेण शास्त्रविहि-
न शमयेत् । सुखं वेति । यथा वा देहपीडा न
वति तथा क्रमेण कोष्ठमानयेद्वृद्ध्याऽभिष्यंदनादित्या-
दना ॥ १७ ॥

प०--किं तर्हि तान् दोषान् प्रयोगेण युक्त्या शम-
यितुं शमं नयेत् ॥ १७ ॥

हे०--अथवा सुखमक्लेशेन स्नेहस्वेदादिप्रयोगेण कोष्ठ-
मानयेत् ॥ १७ ॥

ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांश्च यथाऽऽसन्नं विनिर्हरेत् १८

स०--ज्ञात्वेत्यादि । कोष्ठगतांश्चावगत्य यथाऽऽसन्नं
विनिर्हरेत् । यो यस्यासन्नो मार्गो गुदं मुखं घ्राणं
वा तेनैव यथाऽऽसन्नं वमनविरेचनादिना निष्कासये-
दित्यर्थः ॥ १८ ॥

प०--ज्ञात्वा बुद्ध्वा । कोष्ठप्रपन्नान् शरीरे सम्य-
ग्गतान् दोषांस्तिर्यगन्यथासन्नं यो य आसन्नो मार्गो
घ्राणमुखादिस्तेन मार्गेण वमनादिभिर्विनिर्हरेत् वहि-
निष्कासयेत् ॥ १८ ॥

हे०--तत ऊर्ध्वम् अधोवायुर्निर्हरेत् । अल्पत्वबहुत्वाभ्यां
विकल्पव्यवस्था विचार्य ॥ १८ ॥

संप्रति सामल्लिङ्गमाह--

स्रोतोरोधबलभ्रंशगौरवानिलमूढताः ।

आलस्यापक्तिनिष्ठीवमलसंगारुचिक्रमाः ।

लिङ्गं मलानां सामानां निरामाणां विपर्ययः १९

स०--स्रोतसां रोधः । बलस्य भ्रंशो हानिर्बलभ्रंशः ।
गौरवं गुरुत्वम् । अनिलस्य वायोर्मूढता सम्यगसंचारः ।
आलस्यं तंद्रा । अपक्तिराहारस्याऽपाकः । निष्ठीवो
मुखलावः । मलस्य पुरीषादेः संगोऽप्रवृत्तिः ।
अरुचिरन्नानमिलाषः । क्लमो ग्लानिः इत्येतत्सामानां
मलानां लिङ्गं लक्षणम् । निरामाणां विपर्ययोऽस्माद्वैप-
रीत्यम् ॥ १९ ॥

प०--स्रोतोरोधादिलिङ्गं लक्षणं भवति । तत्र
स्रोतसो रोधः ऊर्ध्वाधो दोषाप्रवृत्तिः । बलस्य
भ्रंशो विघातः । गौरवसंगस्य । अनिलस्य मूढता
स्पष्टताऽगतिः । आलस्यमनुत्साहः । अपक्तिरपच-
नमाहारस्य । निष्ठीवः श्लेष्मणो निरसनम् । मला-
नां मूत्रपुरीषादीनां संगोऽप्रवृत्तिः । अरुचिरन्नविद्वेषः ।
क्लमोऽपचयः । एतत्सर्वं लिङ्गं मलानामामानां
विघातः । निरामानां पुनर्विपर्ययोऽन्यथाभावः ।
प्रकृतादनन्तरोक्ताल्लक्षणात्तेन स्रोतः शुद्धिर्बलप्रादु-
र्भावो लघुत्वं मारुतस्यानुलोम्यमन्नपाकः । कफ-
स्यानुद्विरणम् । मलप्रवृत्तिराहाराभिलाष उत्साह-
श्चेति ॥ १९ ॥

हे०--अथ सामदोषोपक्रमः । तत्र सामलक्षणमाह--
स्रोतोरोधेति । निरामलक्षणमाह--निरामाणामिति ।
विपर्ययः--स्रोतः शुद्ध्यादिरूपः ॥ १९ ॥

संप्रति आमसंभवमाह--

ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् ।

दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥ २० ॥

स०--ऊष्मणोऽग्रेरल्पबलत्वेन दौर्बल्येनाद्यं प्रथम-
धातुं रसं रसाख्यमपाचितमामं प्रचक्षते वदंत्याचार्या
इति शेषः । किंभूतं रसम् । आमाशयगतम् ।
तथा दुष्टं वाताद्यनुशयितम् । रसग्रहणं पव-
नस्य निरासार्थम् । अन्यथा आद्यो धातुर्वाताख्य
इत्याशंक्येत । वातादीनामपि हि धारणाद्वातुसंज्ञाऽ-
स्त्येव ॥ २० ॥

प०--निरामानां लक्षणं पुनरामयुक्ता मला
वातादयः सामा इत्युच्यन्ते तदर्थमाह--आद्यं धातुं
महारसाख्यं जाठरस्योष्मणोऽबलत्वेन हेतुनाऽपा-
चितमपक्वं वातादिदोषानुशयितमामाशयस्थं दुष्टं
विकृतं रसमाममित्येके वदन्ति प्रचक्षते ॥ २० ॥

हे०--आमलक्षणमाह--ऊष्मणो रसग्निः धातुं न दोषं
मलं वा । आद्यं न रक्तादिकं, रसं न रसत्वात्प्रच्युतं रक्त-
त्वमप्राप्तम् ॥ २० ॥

अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् ।
कोद्रेवेभ्यो विषस्येव वदंत्यामस्य संभवम् २१ ॥

स०--अन्येऽपरे आचार्या दोषेभ्य एव वातादिभ्यो-
तिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्छनात् । परस्परमिश्रीभावादामस्य
संभवं कथयन्ति । केभ्यः कस्येव । यथा कोद्र-
वेभ्यो विषस्य सम्भवं कथयन्ति तथा दोषेभ्य आमस्य
संभवम् ॥ २१ ॥

प०--अन्ये पुनराचार्या अन्यथाऽऽमस्य सम्भवं
वदन्ति । दोषेभ्यो वातादिभ्य एवातिदुष्टेभ्यः प्राग-
त्यर्थं निचितेभ्य उत्तरकालं विदग्धेनाहारेणान्योन्यं
परस्परं मूर्छनान्मिश्रीभावात्तेन तदामस्य सम्भवं
कथयन्ति । यथा कोद्रवाख्येभ्यो धान्येभ्यो देवा-
कालाद्यपेक्षया विषसम्भवं वर्णयन्ति । तेनैतदुक्तं
भवति । यथा कोद्रवा एव विषं सम्पद्यन्ते एवं दोषा
अपि अतिदुष्टेन स्वेनैव भावेनामाः सम्पद्यन्ते २१ ॥

हे०--मतांतरेणामलक्षणमाह--अन्योऽन्यमूर्छनात् परस्पर-
रमेकलोभीभावात् ॥ २१ ॥

आमेन तेन संपृक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिताः ।
सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः २२ ॥

स०--तेन पूर्वोक्तलक्षणेनाऽमेन संपृक्ताः संयुक्ता
दोषा दूष्याश्च रसादयः । कीदृशाः । दूषितास्तैरेव
वातादिभिः । सहामेन सामा इत्युपदिश्यन्ते तत्र तत्र
प्रदेशे तत्रे भण्यन्ते । ये च रोगा ज्वरादयस्तदुद्भवा
वातादिदोषसमुत्थास्तेनामेन युक्ताः सामा इत्युच्यन्ते ।
यथैव । अजीर्ण इव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे इति ।
आमलक्षणं चैवं पठति । द्रवं गुर्वनेकवर्णं हेतुः सर्व-
रोगाणां स्निग्धं पिच्छिलमामं तंतुमदनुबद्धशूलं दुर्गन्धि-
त्यादि । समानां च वातादीनां संग्रहे पृथग्लक्षणमु-
क्तम् । यथा । वायुरामान्वयः सार्तिराध्मानकृदसंचरः ।
दुर्गन्धमसितं पित्तं कटुकं बहलं गुरु । आविलस्तंतुमा-
नस्यानः प्रलेपी पिच्छिलः कफः । विपर्यये तु पक्वत्वं
तथा ताम्रं समेचकम् । पीतं च पित्तमच्छं च श्लेष्माऽच्छः
पिंडितोऽथवा । विशदश्च सफेनश्च धवलो मधुरो रस
इति ॥ २२ ॥

प०--अतएव वातादिभ्यः सकाशादामस्यार्था-
न्तरतामवगमयन्नाह--आमेन तेन यथोक्तलक्षणेन
दोषा वातादयः संपृक्ता मिश्रीभावं प्राप्ताः । तथा

दूष्याश्च । रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राख्या
मिश्रितार्थप्रकृताः । कीदृशास्ते दूषिताः प्रवृत्तत्वाद्
दुष्टां नीताः सन्तः सहामेन सामा इत्युपदि-
श्यन्ते । तथा ये च रोगास्तदुद्भवाः सामेभ्यो
दोषेभ्यः तथा प्रदूषितेभ्यो धातुभ्यो मलेभ्यश्च
उत्पन्नाः सामा इत्युपदिश्यन्ते भण्यन्ते ॥ २२ ॥

हे०--सामत्वं व्याचष्टे--“ वायुः सामो विवंधामिसाद-
स्तंभान्नकृजनेः । वेदनाशोफनिस्तोदैः कमशोऽङ्गानि
पीडयन् ॥ विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो भृशम् ।
खेहाद्यैर्द्विमायाति सूर्यमेधोदये नाशि ॥ निरामो विशदो
रुक्षो निर्विबंधोऽल्पवेदनः । विपरीतगुणैः शांतिं स्निग्धै-
र्याति विशेषतः ॥ दुर्गन्धि हरितं श्यावं पित्तमम्लं घनं गुरु ।
अम्लीकाकंठहृद्वाहकरं सामं विनिर्विशेत् ॥ आताम्रपीत-
मत्युष्णं रसे कटुकमस्थिरम् । पक्वं विगन्धि विशेषं राचि-
वह्नियलप्रदम् ॥ आविलस्तंतुलः स्यानः कंठदेशेऽवतिष्ठते ।
सामो बलासो दुर्गन्धिः क्षुद्रद्वारविघातकृत् ॥ फेनवाप्ति-
डितः पांडुर्निसारो गंध एव च । पक्वः स एव विशेष-
श्चेदवान् वक्त्रशुद्धिदः ॥ ” सामैर्दोषैर्धातुभिर्मलैश्च जनिता
दोषा अपि सामा उच्यन्ते ॥ २२ ॥

सामा अपि दोषा यादृशा न निर्हार्यास्तादृशान्
दर्शयति--

सर्वदेहप्रविसृतान् सामान् दोषान्न निर्हरेत् ।
लीनान् धातुष्वनुक्लिष्टान् फलादामाद्रसानिव ।
आश्रयस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरत्वतः २३ ॥

स०--सामान् दोषान् वातादीन् सर्वस्मिन्देहे प्रवि-
सृतान् व्याप्ताशेषकायान् धातुषु रसाद्येषु लीनान्
क्लिष्टाननुक्लिष्टान् स्वस्थानादचलितान् न निर्हरेद्मना-
दिभिर्न शोधयेत् । कुतः । दुर्निर्हरत्वाद्दुःखेन निर्हर्तुं
शक्यत्वात् । ते हि निर्हियमाणा आश्रयस्य शरीरा-
ख्यस्य नाशाय स्युः । यावत्तु सर्वदेहप्रविसृता न
भवन्ति यथा भुक्तानंतरं ज्वरोत्पत्तौ नवातिसारे च
तथा वमनेन हरीतक्या च यथायोगं निर्हारोऽनुज्ञात
एव ग्रन्थकृता । अत्र दृष्टांतमाह । फलादित्यादि ।
आमादपक्वात्फलादाम्रादे रसो निर्हियमाणो दुर्निर्ह-
रत्वादाश्रयस्य फलस्य यथा नाशाय भवत्येवं दोषा
अपि ॥ २३ ॥

प०—ते पुनः किं निर्हर्तव्या आहोस्विन्न इतिव्या इत्येतत् आह—दोषान् सामानामसंपृक्तान् देहप्रविष्टतान् आपादमस्तकं व्याप्य स्थितान् नान् सूक्ष्मशिरास्त्रायुमर्मान्तरानुसन्ध्यन्तरानु-
गृह्यन् धातुषु रसाद्येषु विलभान् श्लिष्टान् स्या-
मूताननुत्किलिष्टान् स्वाशयादचलितान् वमना-
भर्त्तु निर्हरेन्नापकर्षेत् । महत्ययत्वाच्च तेषाम् ।
देव दृष्टान्तेनाह—फलादामाद्रसानिवेति । इव-
दो यथार्थे । यथा फलान्मातुलिङ्गामलकद्राक्षा-
ामादपक्वाद्रस आह्नियमाणः फलस्यैव विनाशाय
ति न च शक्यते सर्वो रसो निःसारयितुम् ।
प्राप्तकालत्वात् । अतएवोदाहरणसूचितमर्थं प्रक-
त्राह यस्मात्ते सामा दोषा अनुत्किलिष्टाः सर्वदेह-
वेष्टा धातुषु लीना ह्नियमाणा आश्रयस्य शरी-
रस्य विनाशाय स्युर्भवेयुः । दुर्निर्हर्त्वाद्धेतोः
खेन निर्हर्तुं शक्यमानत्वेन क्लेशेनाल्पं च स्त्राव-
तुं शक्यते ॥ २३ ॥

हे०—सामेषु दोषेषु अवस्थाविशेषेण शोधनं निषे-
ते—व्याप्तदेहान् धातुलीनान् अनुत्किलिष्टान् सामान्
शोधयेत् । ते हि दुःखसाध्यत्वादाश्रयस्य नाशाय
ः ॥ २३ ॥

तर्हीदृशे दोषे किं कार्यमित्याह—

चनैर्दीपनैः स्नेहैस्तान् स्वेदैश्च परिष्कृतान् ।
शोधयेत् शोधनैः काले यथासन्नं यथाबलम् ॥

स०—तांस्तथाविधान् दोषान् पाचनैर्ज्वराद्यध्या-
तैः । दीपनैरिति पाचनानां स्नेहानां च विशेषणं
यदीपवत् । अग्निदीपिकृद्भिः पाचनैः स्नेहैश्च
रिष्कृतान् परिकल्पितान् कृतसंस्कारान् यथा-
न्नं यथाबलं च कृत्वा यथोक्ते काले शोधनै-
व्यैः शोधयेत् । यथासन्नमिति । यस्य दोषस्या-
न्नो यो मार्गस्तेनैव तं निर्हरेत् । यथाबल-
मिति । यस्य यावद्वलमातुरस्योत्तमं मध्यममधमं वा
ज्ज्ञात्वा मृदुना मध्येन तीक्ष्णेन वा शोधनेन शोधये-
त्यर्थः ॥ २४ ॥

प०—तेषां किं भेषजमिति दर्शयन्नाह—दोषपच-
नात् पाचनस्य निर्वचनम् । तस्मात्तांस्तथाविधान्

दोषान् स्नेहैः स्वेदैश्च वक्ष्यमाणाननुत्किलिष्टान् पाच-
नादिभिः क्रमेण परिष्कृतान् यथासन्नं यथाबलं
काले योग्ये शोधनैः शोधनद्रव्यैः शोधने निर्ह-
रेत् । यथासन्नमिति यस्य दोषस्यासन्नो मार्गस्तेनैव
निर्हरेत् । यथामाशयस्थान् वमनेन निर्हरेत् । पक्वा-
शयस्थान् वस्तिभिः, शिरोगतान् नस्यैर्यथाबलमतिप्र-
कृष्टबलांस्तीक्ष्णैर्मार्गाधिकैरौषधैर्निर्हरेत् । मध्यबला-
न्मध्यैरल्पबलान् मृदुभिरिति यथोक्ते काले शोधन-
द्रव्यैः शोधयेत् ॥ २४ ॥

हे०—तानेव शोधनयोग्यान् कृत्वा शोधयेदित्याह—
परिष्कृतान् शोधनयोग्यतां नीतान् । तत्र पाचनैः
पक्वत्वं, दीपनैर्धातुभ्यः पृथक्त्वं, स्नेहैः क्लिन्नत्वं, स्वेदैः
कोष्ठगतत्वम् ॥ २४ ॥

कस्य को मार्ग आसन्न इत्याह—

हंत्याशु युक्तं वक्त्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान् ।
घ्राणेन चोर्ध्वजत्रूस्थान् पक्वाधानाद्गुदेन च २५ ॥

स०—द्रव्यं वक्त्रेण युक्तं पीतमामाशयादाशु मलान्
हन्ति । घ्राणेन तु पीतमूर्ध्वजत्रूस्थान्मलानाशु हन्ति ।
गुदेन युक्तं पक्वाधानात् पक्वाशयादाशु मलान्
हन्ति ॥ २५ ॥

प०—वक्त्रेणास्येन प्रयुक्तं द्रव्यमौषधमामाशयान्
दोषान् मलान् हन्तीति । शीघ्रं घ्राणेन नासया
युक्तं द्रव्यमूर्ध्वजत्रूस्थान् मलान् आशु हन्ति । गुदेन
पायुना युक्तं द्रव्यं पक्वाधानस्थानपक्वाशयस्थान्
मलानाशु शीघ्रं हन्ति । यथानुत्किलिष्टा दोषा सामा
न बाहयितव्या एवं स्वयं वहन्तोऽपि सामा दोषा
रक्तपित्तातिसारादिषु प्रथमतः सङ्ग्रहेण निबाह-
यितव्याः ॥ २५ ॥

हे०—यथासन्नत्वं व्याचष्टे—आमाशयादामाश-
यमभिव्याप्य पक्वाधानात्पक्वाशयमभिव्याप्य “ ल्य-
ब्लोपे पञ्चमी ” जत्रूस्थान् जनु स्कंधसंधिः तस्योर्ध्वम्,
ऊर्ध्वजत्रु ॥ २५ ॥

इदानीं यादृशा आमा न धार्यस्तादृशान् दर्शयति-

उत्कृष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान्वहतः स्वयम् ।
धारयेदौषधैर्दोषान् विधृतास्ते हि रोगदाः २६ ॥

स०—अथ ऊर्ध्वं वोक्लिष्टानामान् स्वयं वहतो यत्नं विनैव प्रवृत्तानौषधैः स्तम्भनैर्न धारयेत् । कुत इत्याह । हि यस्मात्ते दोषा विधृता रोगदा ज्वरादिकारिणः ॥ २६ ॥

प०—अनेन रोगकारणका यादृशा न धार्यास्तानाह—उत्क्लिष्टान् बहिर्मुखीभूतान् दोषान् निर्गमाभिमुखान् स्थानेभ्यः प्रविचलितान् सामान्सतः अधोमार्गेण गुदमेद्राख्येन तथोर्ध्वमार्गेण मुखनासिकाख्येन स्वयं वहतः यत्नं विनैव प्रवृत्तास्तान्निर्गच्छत । औषधैस्तम्भनरूपैर्न धारयेत् न स्तम्भयेत् । यस्मात्ते सामदोषाः स्वयं वहन्तो विधृताः सन्तो रोगदा व्याधिहेतवो भवन्ति ॥ २६ ॥

हे०—स्वयं प्रवृत्तान् सामान् न स्तम्भयेदित्याह ॥ २६ ॥

तेषु तु यत्कार्यं तदाह—

प्रवृत्तान् प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताशिनः ।

विवृद्धान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयन्निर्हरेत् वा ॥

स०—अतोऽस्माद्धेतोः प्रवृत्तान् प्राक् प्रारंभकाले दोषान् हितभोजिन उपेक्षेत संग्रहणेन न धारयेत् । विवृद्धानौषधप्रवृत्तास्तैस्तैर्यथोक्तैः पाचनैः पाचयेत् पाकं नयेन्निर्हरेद्वा ॥ २७ ॥

प०—अतो हेतोः प्राक् पूर्वं प्रवृत्तान् दोषानुपेक्षेत न स्तम्भयेत् कस्य हिताशिनो ह्यनुरूपहितभोजिनः पुंसः दोषाद्यनुरूपेण हितं पथ्यमश्राति यः तस्य हितभुजः पथ्यसेविन इत्यर्थः । तत्र स्तम्भनमौषधं न प्रयोज्यं पाचनं दीपनं शमनं वात्र भेषजम् । अथवा विवृद्धान् सामान् दोषान् ईषत्प्रवृत्तास्तैस्तैः पाचनैर्यथायोग्यं पाचयेत् । निरामतां कुर्वन्निर्हरेत् “तथा चय एव जयेद्दोषान् प्रकोपं न प्रतीक्षयेत्” इति ॥ २७ ॥

हि०—स्वयं प्रवृत्तेष्वामेषूपेक्षैव भेषजमित्याह—प्राक् प्रथमं यावन्न बलहासिः । स्वयं प्रवृत्तेषु सविबन्धेषु पाचनं निर्हरणं वा कार्यमित्याह—पूर्ववद्विकल्पव्यवस्था । अथौषधकालः । तत्रौषधं द्विविधं—शोधनं, शमनं चेति ॥ २७ ॥

अथ कः शोधनकाल इत्याह—

श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् ।
ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादीनांशु निर्हरेत् ॥

स०—क्रमाद्यथाक्रमं ग्रीष्मचितं वायुं श्रावणे निर्हरेत् । वर्षाचितं पित्तं शरदि निर्हरेत् । हेमंतशिशिरचितं कफं वसन्ते निर्हरेत् । एते हि साधारणाः कालाः । अत एतेषु शोधनं युक्तम् ॥ २८ ॥

प०—दोषाणां शोधनकालमाह—ग्रीष्मादिषु त्रिषु कालेषु चितान् सञ्चयं प्राप्तान् श्रावणे कार्तिके चैत्रे साधारणे काले निर्हरेत् शोधयेत् । ग्रीष्मे चितं वातं श्रावणे साधारणे काले निर्हरेत् शोधयेत् । तथा वर्षाचितं पित्तं कार्तिके साधारणे निर्हरेत् । हिमचितं कफं चैत्रे साधारणे काले निर्हरेत् ॥ २८ ॥

हे०—तत्र स्वस्थस्य शोधनकालमाह—साधारणे वृद्धिशीतोष्णातिशयरहिते हेतुगर्भे चेदं विशेषणम् ॥ २८ ॥

ननु ग्रीष्मादिष्वेव कस्माद्वातादयो न शोध्यन्त इत्याह—

अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः ।

संधौ साधारणे तेषां दुष्टान्दोषान्विशोधयेत् २९ ॥

स०—यतो ग्रीष्मादयोऽत्युष्णादियुक्तास्तेषामत्युष्णवर्षशीतानां ग्रीष्मवर्षाहिमागमानां साधारणे संधौ शीतोष्णवर्षसमभावे काले दोषान् वातादीन्दुष्टान्विकृतान्विशोधयेद्विनिर्हरेत् । संधौ हि साम्यमतः शोधनं प्रति न ते कालाः । तथा हि । ग्रीष्मे तावदादान्गलानं खरतररविकिरणतप्तं पिपासाकृमाद्याकुलमतिप्रविलीनदोषमतिशिथिलं शरीरं भवति । औषधं पुनरतिखरदिवाकरकरनिर्भस्तापादुष्णतीक्ष्णतां यातमतियोगाय संपद्यते । प्रावृषि घनघनौघसंवद्गसादिते सर्वतो जगत्सर्वसन्नोऽग्निर्भवति । आदानदुर्बलं च शरीरं भवति । औषधयश्च जलदजलप्लावितमूला अल्पवीर्याः संपद्यन्ते । भूबाष्पसयोगाच्चौषधीनां विदग्धत्वम् । अतो मध्यतां गता अयोगायैव । शीतकाले चाऽतिशीतोपहतत्वाच्छरीरमतिवातविष्टब्धमतिस्निग्धगुरुदोषं भवति । शीतोपहतत्वाच्चोष्णस्वभावमप्यौषधं संशोधनायोपयुक्तं मंदवीर्यतां प्राप्तमयोगायैव कल्पते । तस्माद्युक्तमुक्तमत्युष्णवर्षशीतत्वाद्ग्रीष्मादिषु स्वस्थस्य शोधनमयुक्तम् ॥ २९ ॥

प०—यस्माद्ग्रीष्मवर्षा हिमागमा अत्युष्णवर्ष-
शीताः क्रमात् । तत्रात्युष्णो ग्रीष्माख्यः कालः
अतिवृष्टियुक्तो वर्षाख्यः । अतिशीतयुक्तः शिशि-
राख्यः । सन्धौ साधारणे तेषु दुष्टान् दोषान् विशो-
धयेत् । तेषामत्युष्णशीतवर्षाण ग्रीष्मवर्षाहिमाग-
मानां साधारणे सन्धौ शीतोष्णवर्षसमस्वभावे काले
दोषान् वातादीन् दुष्टान् विकृतान् विशोधयेत् विनि-
हरेत् । सन्धौ हि साम्यम् ॥ २९ ॥

हे०—संधिनियमेनात्यंतव्याधौ शोधनं निषेधति—
उष्णवृष्ट्योर्वृष्टिशीतयोः शीतोष्णयोश्चापगमोद्गमावस्था-
संधिः ॥ २९ ॥

नन्वातुरस्य संशोधनसाध्यस्याऽयमेव संशोधन-
कालो नेत्याह—

स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु ३० ॥

स०—स्वस्थावस्थमधिकृत्याऽयं संशोधनकाल उक्तः ।
व्याधौ चात्यधिके व्याध्यनुरोधेन शोधनकालः ॥ ३० ॥

प०—स्वस्थवृत्ते स्वस्थवृत्ताधिकार आत्ययिकत्वा-
त्तस्य विधेः साध्योऽप्यसाध्यानां गच्छत्युपेक्षितः ।
आत्ययिके पुनः समुत्पन्नव्याधिवशेन रोगानु-
कृत्येन ॥ ३० ॥

हे०—स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य स्वस्थोपचाराभिप्रायेण स्वस्थ-
स्यापि रोगानुत्पत्तये शोधनमुचितम् ॥ ३० ॥

यदि हेमंतादावतिशीतोष्णादौ काले व्याधिः संशो-
धनसाध्यः संभवेत्तदा कथं संशोधनं कार्यमित्याह—

कृत्वा शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं यथायथम् ।
प्रयोजयेत्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥

स०—शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं कृत्रिमकृतगुणं
यथायथमुत्पाद्य संशोधनादिलक्षणं क्रियां प्रयोजयेत् ।
कृत्रिमगुणोपधानं च यथा । हेमंते गर्भगृहादि । ग्रीष्मे
धारागृहादीनि । क्रियाकालं न हापयेत्तात्तिक्रामयेदा-
त्ययिकस्य व्याधेः प्राणहारित्वात् ॥ ३१ ॥

प०—शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं प्रतिपन्नं कृत्रि-
मगुणोपधानेन सर्वर्तुगुणविपरीते संयोगसंस्का-
रप्रमाणविकल्पैश्चाप्यावाधौषधमेवावहितोऽवचारये-

दिति यथायथं यथास्वं शीतस्योष्णं तथोष्णस्य
शीतं प्राप्तं, क्रियां व्याधिवशेन योग्यां चिकित्सा
न हापयेत् न तस्याः कालातिक्रमे कुर्यात् ॥ ३१ ॥

हे०—व्याधितस्य शोधनकालमाह—व्याधितस्य
यदैव व्याधिरूपयते तदैव प्राप्तम् अत्रसाधारणव्याधौ
साम्यम् ॥ ३१ ॥

संप्रत्यौषधकालान् दर्शयन्नाह—

युज्यादनन्तमन्नादौ मध्येऽन्ते कवलांतरं ।
ग्रासे ग्रासे मुहुः सान्नं नामुद्रं निशि चापधम् ।

स०—दर्शते औषधस्य कालः । अन्नस्यैव
तदुच्यते यदुपयुज्य तस्मिन्परिणते भुज्यते । अन्नादौ
तदुच्यते यदुपयुज्य समन्तरमाहारोपयोगो विधीयते
मध्ये इति । अन्नस्याहारस्य मध्ये यदौषधं भुज्यते
अन्तेऽवसाने । कवलांतरं इति । कवलयोर्ग्रन्थोक्त
मध्ये न तु ग्राममिश्रिते कवलेत्यर्थः । ग्रासे ग्रासे
यद्ग्राससंपृक्तं भुज्यते । मुहुः इति । पुनः पुनर्भुज्यते
वा यदौषधं भुज्यते । सान्नं इति । सन्धौ साधारणे
यदौषधं भुज्यते । नामुद्रं तदुच्यते । यदाहारः
प्राक् पश्चाच्च प्रयुज्यते । तेन हि समुद्रपुरुषमुपलोक्य
नौषधद्वयेनाहारो मध्ये क्रियते समुद्रः संपुटकः । निशि
यच्छयनवेलायां भुज्यते ॥ ३२ ॥

प०—औषधं दशसु कालेषु युज्यादन्नादीवच
दिषु । तत्रानन्नं केवलमौषधं यदुपयुज्यते तदुच्यते
अन्नादौ भुक्तात्पूर्वं यदनन्तरं भुक्तं मध्ये भुक्तं यद
हारस्य मध्ये, अन्त्ये भुक्तादनन्तरं कवलान्तरं य
ग्रासस्य मध्ये यद्ग्राससंपृक्तं ग्रासे ग्रासे यद्ग्रासस्य
ग्रासयोर्मध्ये मुहुः मुहुः पुनः पुनर्भुज्यते
यद्भुक्ते वा सान्नं यदन्नेन समं नाशितं पक्वम्
समालोडितं समुद्रः यदादावन्ते च भक्तस्य निशि
प्रदोषे यदौषधं युज्यते ॥ ३२ ॥

हे०—शमनीपधकालमाह—यदाहारो जीर्णं भोजनं
जीर्णं आहारस्तदनन्तम्, अभक्तं नाम । यत्तु
एवौषधे आहारस्तदन्नादौ प्राग्भक्तं नाम । यदाहारो
भोजनं पश्चाच्छेष आहारस्तन्माभ्यनक्तं नाम । यद्गृह
एवाहारे भोजनं तदन्ते अधोभक्तं नाम । यत्तु

ग्रासासंपृक्तमौषधं तत्कवलांतरे ग्रासांतरं नाम । यत्र प्रति-
ग्रासं ग्रासे संपृक्तमौषधं तद्ग्रासे ग्रासे संग्रासं नाम । यत्र
भुक्तस्याभुक्तस्य वा पुनः पुनरौषधं तन्मुहुर्नाम । यदाहा-
रेण सह साधितं मिश्रीकृतं चौषधं तत्सान्नं नाम ।
यत्रादौ भेषजं ततोऽनंतरमेवाहारः ततोऽनंतरमेव पुन-
र्भेषजं तत्सामुद्रं नाम । सामुद्रः संपुटः । यद्रात्रौ स्वप्न-
काले भेषजं तन्निशि नैशं नाम । एवं दश औषध-
कालाः ॥ ३२ ॥

अधुना विषयविभागेन यस्मिन् व्याधौ यदुपयु-
ज्यते तद्वर्शयति—

कफोद्रेके गदेऽनन्नं बलिनो रोगरोगिणोः ।
अन्नादौ विगुणेऽपाने समाने मध्य इष्यते ॥
व्यानेऽंते प्रातराशस्य सायमाशस्य तूत्तरे ।
ग्रासग्रासांतयोः प्राणे प्रदुष्टे मातरिश्वनि ॥
मुहुर्मुहुर्विषच्छर्दिहिध्मातृश्वासकासिषु ।
योज्यं समोज्यं भेषज्यं भोज्यैश्चित्रैररोचके ३२

स०—कफोद्रेके रोगे निरन्नमौषधं योज्यम् । कयो-
रित्याह । बलिनोरित्यादि । बलवति रोगे तत्केवल-
मन्नादिरहितमौषधम् । तद्वयनन्नमतिवीर्यं भवति । बल-
वांश्च यदि रोगी तदोपयुजीत नतु दुर्बले । दुर्बलस्य
त्वन्नसहितं न ग्लानिकरं भवति । अन्नादाविति ।
अपानाख्ये वायौ विगुणे कुपिते सत्यौषधं भुक्त्वा
समनंतरमेवाहार इष्यते इत्यर्थः । समाने वायौ विगुणे
मध्ये भक्तस्यौषधमिष्यते । व्यानाख्ये विगुणे प्रातराशस्य
पूर्वाह्णभुक्तस्यांतेऽवसाने भेषजमिष्यते । सायमित्यादि ।
उत्तरे व्यानापेक्षयोदानाख्येन मरुति विगुणे सायमाश-
स्याऽपराह्णभुक्तस्य त्वंते भेषजमिष्यते । प्राणाख्ये मात-
रिश्वनि वाते प्रदुष्टे विकृते ग्रासग्रासांतरयोर्भेषजमिष्यते ।
ग्रासश्च ग्रासांतश्च तयोस्तेन ग्राससंपृक्तमौषधं ग्रासयो-
र्मध्ये भेषजमित्यवतिष्ठते । मुहुर्मुहुर्भुक्ते यदभुक्ते वा
भेषजं तत्तु विषादिषु योज्यम् । अरोचकेऽरुचौ
सह भोज्यैर्भेषज्यं योज्यम् । कीदृशैर्भोज्यैश्चित्रैरेने-
कविधैः ॥ ३३ ॥

प०—कफोद्रेकयुक्ते व्याधीं साम्यावस्थायामन-
तिक्रान्तायां बलिनोर्बलवतो रोगरोगिणोः साध्या-

तुरयोरन्नं भक्तरहितमौषधं युज्यते । अपानाख्ये
मातरिश्वनि कुपिते विगुणे अन्नादौ भोजनपूर्वं
भेषजमिष्यते । समानाख्ये मारुते विगुणे भोज-
नमध्ये भेषजमिष्यते । भोज्यस्यार्धभुक्तस्य मध्ये
भेषजमुपयुज्य शेषमन्नं युज्यते । व्याने वाते प्रदुष्टे
प्रातराशस्य पूर्वाह्णे भुक्तस्याहारस्यान्तेऽवसाने भेष-
जमिष्यते । सायमाशस्य सायंभुक्तस्यान्नस्यान्ते
उत्तरे उदानाख्ये विकृते वायौ भेषजमिष्यते ।
प्राणे मातरिश्वनि वायौ प्रदुष्टे प्रकुपिते पित्ते ग्रासे
तथा ग्रासान्ते भेषजमिष्यते । ग्रासे यद्ग्रास-
संपृक्तं ग्रासांते यद्ग्रासयोर्मध्ये मुहुर्मुहुर्विषच्छर्दि-
हिध्मातृश्वासकासिषु मुहुर्मुहुः क्षणे क्षणे भुक्ते
यदभुक्ते वा विषे छदिषु हिध्मासु तुष्णासु श्वासिषु
भेषजमिष्यते । अरोचके भेषज्यमौषधं योज्यं देयम् ।
समोज्यं भोजनसंपृक्तं भोज्यैरन्नैश्चित्रैरेनेकविधैः
सह ॥ ३३ ॥

हे०—अन्नस्य विषयमाह—अहस्तृतीयो भागः श्लेष्म-
कालस्तदर्थं कफोद्रेकस्तस्मिन् गते तदनंतरमेव प्राग्भक्तस्य
विषयमाह—अन्नादाविति । मध्ये भक्तस्य विषयमाह—
समान इति । अधोभक्तस्य विषयमाह—व्याने विगुणे
प्रातर्भोजनस्यांते भेषजम् । उत्तरे उदाने विगुणे सायं
भोजनस्यांते । ग्रासग्रासांतयोर्विषयमाह—ग्रासग्रासांतयो-
रिति । मुहुरौषधस्य विषयमाह—मुहुर्मुहुरिति वीप्सया
क्रियासंकरस्त्वष्टः न क्रियासंकरो हित इत्यस्य बाधः ।
सान्नस्य विषयमाह—योज्यमिति ॥ ३३ ॥

कम्पाक्षेपकहिध्मासु सामुद्रं लघुभोजिनाम् ३४॥

स०—सामुद्रं नाम यदादावन्ते चाहारस्य भुज्यते
तत्कपादिषु प्रशस्यत इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । के-
षाम् लघ्वन्नाशिनाम् ॥ ३४ ॥

प०—सामुद्रमौषधं तदुच्यते यदाहारस्य पूर्वं पश्चा-
च्चोपयुज्यते।येनाहारः सामुद्रकाभ्यन्तर इव चोर्ध्वा-
धश्चौषधेन पिहितोऽवतिष्ठते । तच्च कम्पादिषु व्या-
धिषु लघुभोजिनां स्वल्पमुक्ताहाराणां भोज्यम् ॥ ३४ ॥

हे०—सामुद्रस्य विषयमाह—कम्पाक्षेपकोति ॥ ३४ ॥

उर्ध्वजत्रुविकारेषु स्वप्नकाले प्रशस्यते ॥ ३५ ॥

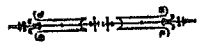
भेषज्यममृतायते ॥ भेषजमवधारयन् प्रागेव तावदातुरं
परीक्षेत । कस्मिन्नयं देशे जातः संवृद्धो वा तस्मिंश्च देशे
मनुष्याणामिदमाहारजातमिदं विहारजातमेतावद्वलमेवंविधं
सत्त्वमिदं सात्म्यमियं शक्तिरिमे व्याधयो हितमिदमहित-
मिदमिति । प्रायोप्रहणेन केन वा निदानविशेषेणास्य
कुपितो दोषो दोषस्यैकस्यापि बहवः प्रकोपहेतवः ।
तस्माद्यथास्वलक्षणैः कर्मभिश्च बुद्ध्यापि दोषमेवमवगमयेत् ।
तद्यथा-किमाहारेण कुपितो वायुः किं विहारेण । तथा-
रूक्षेण लघुना शिशिरेण वा साहसेन वेगरोधेन भयेन
शोकेन वेति । ततश्च तत्प्रतिपक्षमेवौपधं प्रयुज्यमानमायुः
सिद्धये संपद्यते । तत्र मधुराम्ललवणा रसाः कटुतिक्त-
कषायश्चेतरेतरप्रतिपक्षाः तदनन्तरं चोपलक्ष्येत मृदुमध्या-
तिमात्रविकल्पनया कथं निदानमासेवितमेकरूपस्वापि
हि हेतोर्मृदादिविभागेन पृथक् समवेतानां दोषाणाम्
अंशांशबलविकल्पविशेष इति व्यापेयबलविशेषः । तत्र
नैकदोषात्मकेषु व्याधिषु अनेकरसेषु च भेषजेषु दोषरस-
प्रभावमेकैकशोऽभिसमीक्ष्य व्याधिभेषजप्रभावतत्त्वं व्यव-
स्येत् । नत्वेवं सर्वत्र । नहि विकृतिसमसमवेतानां
परस्परैणोपगृहीतानामुपहतानां वात्यैश्च विकल्पनैर्विकल्पि-
तानाम् अवयवप्रभावातुमानेन समुदायप्रभावतत्त्वमध्यव-
सितुं शक्यम् । तथाविधे हि समुदाये समुदायप्रभावमेवो-
पलभ्य व्याध्यौषधप्रभावतत्त्वमवगच्छेत् । तथा कस्य
धामाधिष्ठाय व्याधिरयमवस्थित इति निरूपयेत् । प्रविसृतो
हि दोषः स्वकीयमेव स्थानम् । तं कायाधितिष्ठन् मूर्धादीन्
वा दुस्तरो भवति । ततः स्थानविशेषेण भेषजविशेषः
परीक्षितव्यः । ततश्चौषधमालोचयेत् । कस्यायमौषधस्य
व्याधिरातुरो वा योग्यः कियतो वा । दोषानुरूपो हि
भेषज्यवैर्यप्रमाणाविकल्पो व्याधिव्याधितबलपेक्षो भवति ।
सहसातिबलानि संशोधनान्यौषधान्याग्न्येययाग्न्यान्यतिसौ-
म्यानि अतिमात्राणि तथा चाग्निक्षारशल्बकर्मण्यल्पसत्त्व-
मातुरमल्पबलं वा निपातयेयुः । संशमनानि तु व्याधि-
बलादधिकानि तमुपशमस्य व्याधिं व्याधिक्षपितदेहे शान्ति-
मन्यमावहन्ति । शरीरबलादधिकाननुपशमस्य व्याधि-
व्याधिक्षपिते देहे ग्लानिमूर्च्छामदमोहबलक्षयसयान् आग्नि-
बलादधिकानि ग्लानिमग्निसादं च । अपि च अतिस्थूलो
ऽतिक्वशोऽतिदुर्बलो दुष्टमांसशोणितस्थ्यावायवोऽस्याग्नि-
स्वल्पाहरोऽपचितः साररहितो व्याधिबलमेव तावदसमर्थ-
सोढुं किं पुनस्तथाविधो भेषजवेगम् । तस्मात्तदशमयि
षादकैर्मृदुसुखैरुत्तरोत्तरं गुब्धभिरविश्रमैश्चोपाचरेत्

पथैर्विशोषादथलास्ता ह्यनवस्थितमृदुविकृत्वहृदयाः प्रायः
 कुमाराः परं संस्तभ्याश्च । ततो विशेषेण शिशवः । तथा
 भवति बलवद्वाध्यातुरे अल्पबलमल्पं वा भेषजमकिंचि-
 रं भूय एव दोषमुत्क्रेश्य व्याधिमुदीरयेत् । योग्यमपि
 पथमेवं परीक्षेत । इदमेवं सर्वरिष्यविपाकमेवंगुणमेवं-
 प्रमेवंकर्मैवं प्रभावमस्मिन्देशे जातमस्मिन्नुतावेवं गृही-
 त्वं विहितमेवं निषिद्धमेवं संस्कृतमेवं संयुक्तमेवंयुक्तमनया
 त्रयैर्विधस्य पुरुषस्यैवविधे काले एतावंतं दोषमपकर्ष-
 शमयति । अन्यदपि वा चैवंविधं भेषजमभूतचान्येन
 विशेषेण प्रयुक्तमिदमपाकरोत्सुक्ष्माणि हि दोषौषधदूष्यदे-
 कालबलाऽनलाहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थांतराणि
 न्यनालोचितानि निहन्पुरातुरम् । आलोच्यमानान्यपि तु
 पुलबुद्धिमपि चिकित्सकमाकुलीकुर्युः, किंपुनरल्पबुद्धिम् ।
 सादभीक्ष्णशः शास्त्रार्थकर्मानुशीलनेन संस्कुर्वीत प्रज्ञाम् ।
 पि च संति व्याधयो ये शास्त्रे उत्सर्गापवादैरुपक्रमं
 तेनिर्दिष्टाः । तत्र प्रज्ञैव दोषादिगुरुलाघवेन सम्य-
 ग्रवस्येत् अन्यतरनिष्ठायाम् । कालश्च चिकित्सायो-
 रतामापादयति । स तु क्षणलवमुहूर्तादिभेदेनातुरावस्थ-
 । च द्विषोक्तः प्राक् तत्र शीतोष्णवर्षलक्षणा ऋतवस्त्रयो
 मंतग्रीष्मवर्षाख्यास्तेषामंतरे शोधनार्थं साधारणा वसंतप्रा-
 दृशरदाख्यास्त्रयो विकल्पन्ते । तत्र शोधनं प्रति फाल्गु-
 चैत्रौ वसंतः । आपादश्रावणौ प्रावृट् । कार्तिकमार्ग-
 णौ शरत् । प्रागपि च शीतोष्णवर्षलक्षणास्त्रिविधः
 गलस्तत्र शीतोष्णयोश्चांतरेण साधारणौ वसंतजलदात्ययौ ।
 ग्रीष्मवर्षाकालयोस्तु प्रारंभो वृष्टेः प्रावृडिति विकल्प्यते ।
 षु साधारणेष्वहःसु वमनादीनां प्रवृत्तिर्निवृत्तिरितरेष्वयो-
 गतियोगभयात्साधारणा हि मंदशीतोष्णवर्षतया सुख-
 वात् भवंति अविकल्पकाः शरीरौषधानाम् । विपरीता-
 स्वेतरे । तथा हि शीतकालेऽतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरी-
 रमत्यर्थं शीतवातविश्रब्धमतिस्तब्धगुरुदोषं युक्तिव्यपाश्रयं,
 सत्त्वावजयश्च । तत्र दैवव्यपाश्रयं—शीतोष्णहृतत्वा-
 मंदवीर्यतां गतमयोगाय जायते । शरीरं च वातप्रायोपद्र-
 वाय । तद्वद्वर्षास्त्रिपि समंतादतिघनेन घनसंघातेनावतते
 नभस्युपरुद्धतेजःप्रसरेषु दिनकरकरेषु जलदपटल्लाव-
 नोद्दामकर्दमायां भूमावत्यर्थापक्लिन्नमवसन्नानलबलमुद्रिक्त-
 मलबलमादानदुर्बलं शरीरं भवति । औषधग्रामस्तु जलदो-
 रप्रतप्तमुक्तधारावपातसंभृतांबुनिवहोपप्लावितमूलजालसा-
 रविटपो बहलकोमलपल्लवोपचितस्कंधशाखः पुनरिव
 बाललतामुपगतोऽल्पवीर्यो भवति । अपरिसंस्थिततया च
 क्षेतिमलप्रायाभिरम्लविपाकाभिः खगमृगसरीसृपादिशव-
 वातमूत्रपुरीषसंस्तृप्ताभिरद्भिः सलिलसीकरानुविद्धशिशिरप-

वनसंपृक्तेन च धाराधरधरोष्मणा कोमलत्वादपरिणतस्यास्य
 सुतरां विदाहो जन्यते । ततश्चापथ्यतामुपगतो ध्रुवमयोगाय ।
 प्रथमं संगृहीतमपि चौषधं तोयदतोयानुगतमास्तोपहते
 जयतीति ग्रीष्मे पुनरादानोपहतत्वात् शरीरमुष्णरूक्ष-
 वातातपाध्मानप्रतिस्विन्नमतिशिथिलमतिप्रविलीनदोषं भ-
 वति । भेषजं पुनरनुष्णमपि तपनतरुणतरकरनिपातावु-
 णवीर्यतामुपगतमतिथोगायोपकल्पते । शरीरं च भ्रम-
 पिपासोपद्रवाय तस्मात्साधारणेष्वेव तदंतरालेषु वमना-
 दीनि योजयेत् । नात्यधिके व्याधौ, आत्यधिके तु
 कृत्रिमगुणोपधानेन यथर्तुगुणविपरीतेन संयोगसंस्कारं
 प्रमाणविकल्पैश्चोपपाद्यौषधमवहितोऽवचारयेत् । आतुराव-
 स्थासु तु कालाकालसंज्ञा । तद्यथा—अस्यामवस्थायामस्यौ-
 षधस्य कालोऽकालो वा । नह्यस्यातीतकालमौषधं यौगिकं
 भवति । औषधभेदाश्च संग्रहे दर्शिताः । द्विविधमौषधम्
 ऊर्जस्करं, रोगघ्नं च उभयमपि चोभयात्मकं बाहुल्येन तु
 निर्देशः । तत्रोर्जस्करं द्विविधं—रसायनं, वाजीकरणं च ।
 रोगघ्नमपि द्विविधं—रोगप्रशमनमपुनर्भवकरम् । पुनश्च द्वि-
 विधं—द्रव्यमद्रव्यं च । तत्र द्रव्यं त्रिविधं—भौममौद्भिदं
 जंगमं चेति । तेषु वक्ष्यमाणं हेमादिलवणांतं प्रायेण
 भौमम् । औद्भिदं पुनर्वनस्पतिवानस्पत्यवीरुदोषधिभे-
 देन चतुर्विधं भवति । तत्र फलिनो वनस्पतयः फलवन्तः ।
 अपुष्पाः न्यग्रोधोदुम्बराश्चत्थल्लादयः । वानस्पत्य
 फलपुष्पादयः । बल्लिगुल्मं वीरुत् (शालिपर्णी पृश्निपर्णी
 विदारी चेति वीरुधः) फलपाकांता औषधिरिति
 जंगमोद्भवन्तु मधुचूतादिजंगममिरयाहुः । अद्रव्यं पुनरु-
 पवासानिलातपच्छायामन्त्रसत्त्वदानभयोत्त्रासनक्षोभणहर्ष-
 णमर्त्संस्वप्नजागरणसंवाहनादि । तथा त्रिविधं औषधं
 दैवव्यपाश्रयं—युक्तिव्यपाश्रयं, सत्त्वावजयश्च । तत्र दैव-
 व्यपाश्रयं—मन्त्रौषधमणिसंगलबल्युपहारयमनियमप्रायश्चि-
 त्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि । युक्तिव्यपाश्रयम्
 आहारौषधयोजना । सत्त्वावजयः—पुनरहितादात्म-
 निग्रहः । पुनरपि च त्रिविधम्—अपकर्षणं, प्रकृतिविधा-
 निदानत्यागश्च । ते पुनरपकर्षणादयो द्विविधाः बाह्याभ्यन्त-
 रभेदेन । तत्र बाह्यमपकर्षणं ग्रन्थ्यर्बुदोपपक्ष्मकृमिशल्य
 दिपु शस्त्रहस्तयन्त्रादिभिः । आभ्यन्तरं—वमनविरेचनादिभि-
 प्रकृतिविधानं—संशमनम् । तत्र बाह्यमभ्यगस्वेदप्रदेह-
 रिषेकोन्मर्दनाद्यम् । आभ्यन्तरं यदन्तः प्रविश्य विशं
 भयन् दोषान् शमयति । निदानत्यागो—यथादं
 शीतोष्णाशनव्यायामादिवर्जनं, स्निग्धरूक्षाद्यभ्यवहारश्च
 ततः शस्त्रादिसाध्ये भेषजमुपक्रमते मनु भेषजसा

।दि । पुनरपि च त्रिविधं—हेतुविपरीतं, व्याधिविप-
मुभयार्थकारि च । तत्र हेतुरपि गुरुस्निग्धशीतादिजे
वौ लघुरुक्षोणादि । तथेतरस्मिन्निति । व्याधिविपरीतं
मूलोपक्रमौ लघनबृंहणे पञ्चकर्माणि धूमांजनादीनि ।
। विम्लापनोपनाहपाठनादीनि । यच्च दोषशमनहेतु-
सत्यपि ज्वरे विशेषतो हितं मुस्तपर्पटकं यवागूश्च ।
हे—रजनी यवान्नं चेति । रक्तपित्ते चोर्ध्वगे विरेचन-
गे वमनम् । उभयार्थकारि-पुनर्द्वयव्यपाश्रयमौप-
। यथा-छर्द्या छर्दनम्, अतीसारोऽनुलोमनं, मदात्यये
पानं, तुच्छदग्धेऽग्निप्रतापनं, पित्तोऽतर्गूढे विमार्गगे वा
दः । कटुवस्त्रलवणतीक्ष्णोष्णाम्यवहारश्च बहिः प्रवर्त-
य स्वमार्गापादनाय च श्लेष्मणि चान्तर्गूढे स्तब्धेन
शीतोपचारः तत्पीडितस्थोष्मांतःप्रवेशेन कफं विला-
मति । एवंविधं ह्यविपरीतमेव सद्भेषजं हेतुविपरीतार्थं
रोति । अनौपधं पुनर्द्विविधं-वाधनमनुवाधनं च । तत्र
यः प्राणहरं वाधनं, कालांतरेणानुवाधनमिति ॥ ३५ ॥
इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने दोषोपक्रमणी-
यस्तु सामस्येन निरूपितः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

दोषोपक्रमणीयादनंतरं द्विविधोपक्रमणीयारंभेऽयं
त्रैबन्धः । पूर्वं सामान्येनोपक्रमो दोषोपक्रमणी-
पेऽभिहितः । अत्र तूपक्रम्यस्य विशेषणोपक्रमविशेष
उच्यत इत्याह—

अथाऽतो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्या-
ख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—द्विविधं द्विप्रकारं च तदुपक्रमणं च
द्विविधोपक्रमणं तस्मै हितो द्विविधोपक्रमणीयः ।
शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—दोषाणां वातादीनां स्नेहाद्यनेकप्रकार उप-
क्रम उक्तः । स चानेकप्रकारोऽपि सन्तर्पणापतर्प-
णरूप्यद्वैरूप्यं नातिवर्तते । अतो द्विविधोपक्रम-
णीयोऽध्याय आरब्धः । द्विविधं च तदुपक्रमणं तस्मै
हितो योऽध्यायः यत्रैतद् द्विधोपक्रमणीयं निर्णीयते
स द्विविधोपक्रमणीयोऽध्यायस्तं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

हे०—अथातो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यातुं
प्रतिजानीते—अथेति । यतः पूर्वाध्याये दोषाणामुपक्रम
उक्तस्तस्येदानीं भेदा वाच्याः । तत्र द्वौ भेदौ मुख्यौ ।
अतएवायं द्विविधोपक्रमणीयः ॥ १ ॥

उपक्रमश्च समासतो द्विविधः । तंत्रांतरपठिता-
नां चतुर्णामुपक्रमाणामत्रैवांतर्भावात् । अतएव सहैतु-
कमुपदिशन्नाह—

उपक्रम्यस्य हि द्वित्वाद्विधैवापक्रमां मतः ॥ २ ॥

स०—हि यस्मादुपक्रम्यस्य चिकित्स्यस्य द्वित्वा-
द्धेतोरुपक्रमो द्विवैव मत इष्टः । एवशब्दोऽवधारणे
परमतं क्षिपति ॥ २ ॥

प०—द्वैविध्येनोक्तिमुपदिशन्नाह—यस्मादुपक्रम्यस्य
व्याधेरथवा तद्वतः पुरुषस्य द्वित्वं सन्तर्पणसाध्य-

१ सू०—सन्तर्पणाऽपतर्पणाभ्यामुपक्रमः ॥

प्र. टी. —दोषाणां वातादीनां, धातूनां रसादीनां च क्षयां
वृद्धिर्वा रुजाकरः व्याध्यवस्था इति प्रथमाऽध्याये प्रतिपादि-
तम् । अत्रोच्यते क्षीणं दोषं, क्षीणं धातुं वा सन्तर्पणेन विव-
र्द्धनेन समतां नयेत् साम्यावस्थां प्रापयेत् । वृद्धं दोषं, धातुं
वा अपतर्पणेन हासनेन उपक्रमेत् साम्यावस्थां प्रापयेदिति ।
सन्तर्पणपर्यायो बृंहणम्, अपतर्पणपर्यायो लघनम् । “बृंहणं
यद् बृहत्त्वाय लघनं लाघवाय यत्” इति ॥

तत्र क्षीणं वातं रुक्षैः विवर्द्धयेत् । क्षीणं पित्तम्
उष्णैः, क्षीणं कफं स्नेहाद्यैर्विवर्द्धयेत् । क्षीणं रसं रसैः,
दुग्धादिभिश्च वर्द्धयेत् । रक्तं रक्तवर्द्धनैर्द्रव्यैर्वर्द्धयेदित्यादि ।
अत्र क्रमः पूर्वो धातुवृद्धः परं वर्द्धयति, क्षीणः क्षपयतीति ॥

वृद्धं वातं स्नेहाद्यैः स्निग्धवस्तिभिश्च समं कुर्यात् ।
वृद्धं पित्तं विरेचनेन, शीतलद्रव्यैश्चोपक्रमेत् । वृद्धं कफं रुक्षो-
ष्णैः, वमनादिभिश्च जयेदिति । एवं वृद्धं रसं लघनेन,
कषणद्रव्यैश्च । वृद्धं रक्तं रक्तमोक्षणेन, कर्षणद्रव्यैश्च जयेदिति ॥

अपतर्पणं द्विधा-शोधनं, शमनं च । तत्र शोधनं यद्दो-
षान् बहिर्नयेत् । यथा—निरुहणं, वमनं, कायविरेचनं,
शिरोविरेचनं, रक्तमोक्षणं, स्वेदनञ्च ॥ शमनं तु समीकरणं,
यच्च न निष्कासयति न चोदीरयति किन्तु स्वप्रमाणप्रीना-
धिकभावस्थितान् समीकरोति स्वप्रमाणस्थान् विदधाति तच्छ-
मनम् ॥

सम्यग्लघिते । विमलेन्द्रियता, लाघवं, रुचिः सम्य-
ङ्मलादिविसर्गः, क्षुत्पिपासोदयः, उत्साहश्च । सम्यग्बृंहिते
बलं, पुष्टिः, तत्साध्यामयसंक्षयश्च । अतः नातिबृंहयेन्नाति-
हासयेत् किन्तु साम्यावस्थां प्रापयेदिति भावः ॥

तर्पणसाध्यत्वं वा न तृतीयो राश्यन्तरः
वति । तस्मादुपक्रम्यस्य द्वित्वात् द्विधैवो-
पक्रमो द्वितीयोऽपतर्पणरूपः । उपक्रमश्चि-
त्क्रियाक्रम इत्यनर्थान्तरम् । चरकाचार्य-
तानामन्येषां चतुर्णामुपक्रमाणां लङ्घनादिना-
न्तर्भावः । एवकारोऽत्रावधारणार्थः ॥ २ ॥

०—उपक्रमभेदानाह—उपक्रम्यस्येति । उपक्रम्यस्य
त्वात् सामनिरामभेदेन ॥ २ ॥

अथ द्विधेत्याह—

संतर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः ।
गो लङ्घनश्चेति तत्पर्यायाबुदाहृतौ ॥
गं यद्बृहत्त्वाय लङ्घनं लाघवाय यत् ।
य ॥ ३ ॥

स०—तत्र तयोर्द्वयोरुपक्रमयोरेकः संतर्पणरूप-
तमो द्वितीयश्चापतर्पणरूप उपक्रमः बृंहणं लङ्घनं
तयोः संतर्पणाऽपतर्पणयोः पर्यायाबुदाहृतौ । देह-
बृंहणं तदुच्यते यदेहस्य बृहत्त्वाय भवति ।
न तदुच्यते यदेहस्य लाघवाय लाघवोत्पाद-
नं भवति ॥ ३ ॥

प०—अतएवाह—तत्र तयोर्द्वयोरुपक्रमयोरेकः
तर्पणरूप उपक्रमो द्वितीयोऽपतर्पणरूपः । तयोः
तर्पणापतर्पणयोर्यथासंख्येन बृंहणलङ्घनशब्दौ
नान्तराबुदाहृतावागमविद्विस्तयोरर्थान्तरौ कथि-
वित्यर्थः । बृंहणं तदुच्यते यदेहस्य शरीरस्य
त्वाय स्थूलीकरणाय सम्पद्यते । यथा मांसक्षी-
रतादि । लङ्घनं तदुच्यते यदेहस्य लाघवाय
द्रुत्वोत्पादनाय सम्पद्यते ॥ ३ ॥

हे०—बृंहणलङ्घनयोर्लक्षणमाह—बृंहणमिति । यदेहस्य
हत्वाय स्थौल्याय तद्बृंहणं, यल्लाघवाय काश्याय
लङ्घनम् ॥ ३ ॥

भवतः प्रायो भौमापमितरञ्च ते ॥ ४ ॥

स०—संतर्पणापतर्पणे भौमापमितरञ्च भवतः । भूमे-
दं भौमम् । अपामिदमापम् । भौमयुक्तमापं संतर्प-

णम् । इतरङ्गौमापादन्यदग्निवाय्वाकाशात्मकमपतर्प-
णम् । प्रायोऽग्रहणात्किञ्चिद्भौममप्यपतर्पणम् । यथा
यवमसूरमकुष्ठतंडुलीयादि । तथाऽग्निपवनोत्कटस्याऽपि
शुण्ठीपिप्पल्यादेर्वृष्यत्वेन संतर्पणकार्यदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

प०—किंभूतात्मके अत आह—ते बृंहणलङ्घने भवतः
भौमापमितरञ्च । भूमेरिदं भौमम् । अपामिदमापम् ।
भौमं चापं च भौमापम् । तेनैतदुक्तं भवति । भौमापं
द्रव्यं बृंहणम् । तत्स्वभावात्तयोर्लङ्घनमितरत्
अन्यत् । कुतः प्रस्तावात् कृतत्वाद्भौमापादभौमाप-
मग्निवाय्वाकाशात्मकम् । प्रायोऽग्रहणादतिशयेन
बृंहणं भौमापमतिशयेन लङ्घनं चेत्तदग्निवाय्वाका-
शात्मकम् । ननु बृंहणेऽग्निवाय्वाकाशात्मकं न
विद्यते लङ्घने भौमापत्वं पञ्चमहाभूतारब्धत्वाद्द्र-
व्यस्य । क्वचिद्व्यभिचारोऽनयोः ॥ ४ ॥

हे०—लङ्घनंबृंहणे उदाहरति—भवत इति । भौम-
मापं च द्रव्यं बृंहणम् । इतरदामेयं वायव्यं नाभसं च
लङ्घनमिति विभागेन द्वे भवतः ॥ ४ ॥

अधुना स्नेहनादेश्चतुर्विधस्योपक्रमस्य संतर्पणा-
ऽपतर्पणयोरेवांतर्भावं दर्शयन्नाह—

स्नेहनं रूक्षणं कर्म स्वेदनं स्तंभनं च यत् ।
भूतानां तदपि द्वैध्याद्द्वितयं नाऽतिवर्तते ॥ ५ ॥

स०—स्नेहनादि यच्चतुर्विधं कर्म तदपि द्वितयं संत-
र्पणापतर्पणरूपं नाऽतिवर्तते नाऽतिक्रामति । कुतो
हेतोरित्याह । भूतानां संतर्पणापतर्पणरूपाद्वैध्या-
द्द्विप्रकारकत्वात् ॥ ५ ॥

प०—बहूपक्रमवादिनं प्रतीदमुच्यते । अनयो-
र्द्वयोः स्नेहनादि यदेतच्चतुर्विधं तदनयोः कर्म ।
ननु सन्तर्पणापतर्पणवत्ते स्नेहादयश्चत्वारोऽर्थान्तर-
म् । एतच्चतुर्विधं यत्कर्म तदपि द्वितयसन्तर्प-
णापतर्पणरूपं नातिवर्तते नातिक्रामति । भूतानां
सन्तर्पणापतर्पणस्वभावद्वैविध्यात् द्विप्रकारत्वात् ।
तथाग्नीषोमात्मकरूपद्वैविध्याद्द्वितयं बृंहणलङ्घनाख्यं
नातिवर्तते न स्नेहनस्तम्भने । सौम्यत्वाद् बृंहणवर्गे-
ऽपि । ततः रूक्षस्वेदने वाग्नेयत्वाल्लङ्घने पततः ।
भूतानां पृथिव्यादीनां सन्तर्पणापतर्पणरूपत्वात् ॥ ५ ॥

हे०—स्नेहादीनाम् उपक्रमाणां बृंहणे, रूक्षादीनां च लघनेऽतर्भावमाह—स्नेहनं रूक्षणमिति । भूतानां द्वैध्यात्स्नेहरूक्षणादिकद्रव्यकारणानां पृथिव्यादीनां बृंहणलघनरूपद्वैध्याव्यभिचारात् ॥ ५ ॥

इदानीं प्रत्येकं तयोर्भेदानाह—

शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्राऽपि लघनम् ६ ॥

स०—तत्र च तयोः संतर्पणापतर्पणयोर्बृंहणलघनापरपर्याययोर्मध्याद्यलघनमतर्पणं तद् द्विधा । कथमित्याह । शोधनं शमनं चेति । इति हेत्वर्थे । यतः शोधनं शमनं च ततो द्विधेत्यर्थः ॥ ६ ॥

प०—इदानीं प्रत्येकं तयोर्भेदानाह—तत्रेति निर्धारणे । तत्र तयोः सन्तर्पणापतर्पणयोः बृंहणलघनापरनाम्नोर्भेदेतल्लघनमतर्पणं तद्विधा—शोधनशमनभेदेन । इतिशब्दः समाप्तौ । नातो विकल्पनमस्तीतिप्रकारो वानेन प्रकारेण द्वादशधा लघनशोधनस्य स्वरूपकथनार्थम् ॥ ६ ॥

हे०—लघनभेदानाह—शोधनमिति ॥ ६ ॥

इदानीं शोधनस्य लक्षणं प्रभेदं चाऽधिकृत्याह—

यदीरयेद्बहिर्दोषान्पञ्चधा शोधनं च तत् ॥ ७ ॥

स०—यदौषधं दोषान् वातादीन्तःस्थितान् बहिरिरीयेत् क्षिपेत्तच्छोधनम् । तच्च पञ्चधा पञ्चविधम् ॥ ७ ॥

प०—तथा भेदकथनार्थमिदमाह—यदौषधं बहिर्दोषान् अन्तःशरीरस्थानीरीयेत् प्रेरयेत् विद्यात्तच्छोधनम् । तच्च पञ्चधा पञ्चप्रकारं निरूहादिभेदेन ॥ ७ ॥

हे०—शोधनस्य लक्षणं भेदांश्चाह—यदीरयेदिति ॥ ७ ॥

तदेव पञ्चविधत्वमाह—

निरूहो वमनं कायशिरोरेकोऽस्त्रविस्फुतिः ॥ ८ ॥

स०—निरूहो वस्तिस्तथा वमनं तथा कायविरेकः शिरोविरेकश्च तथाऽस्त्रविस्फुती रक्तस्रावश्चेति पञ्चधा शोधनम् । सर्वशरीरस्य शिरःप्रभृतेरधो मलनिर्हरणं यत्तु कायविरेकशब्देनोच्यते । यत्तु केवलं शिरःसंज्ञकस्य शरीरावयवस्य प्राणोनोर्ध्वमलनिर्हरणं स शिरोविरेकः ॥ ८ ॥

प०—तत्र निरूहत्वात्स्थापनं गुदप्रणिधेयमौषधं क्वाथस्नेहादि । वमनं दोषाणामूर्ध्वहरणम् । कायशिरोरेको दोषाणामधोहरणं केवलस्य कायैकदेशस्य शिरःसंज्ञकस्य यन्नासयोर्ध्वमलनिर्हरणं स शिरोविरेकः । कायत्वेऽपि सति अस्य रक्तस्य शिरादिभिर्निर्हरणमस्त्रविस्फुतिः ॥ ८ ॥

हे०—यदोषान् बहिर्निष्कासयेत्तच्छोधनं तत्तु निरूहादिभेदात्पञ्चधा कायरेको विरेचनं, शिरोरेको नस्यम् ॥ ८ ॥

संप्रति शमनाख्यस्य लक्षणं प्रभेदं चाधिकृत्याह—
न शोधयति यदोषान् समानोदीरयत्यपि ।
समीकरोति विषमान् शमनं तच्च सप्तधा ॥
पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्वायामातपमारुताः ॥ ९ ॥

स०—यदौषधं दोषान् वातादीन् शोधयति नांतःस्थितान्बहिर्निष्कासयति तथा समान् स्वप्रमाणस्थानोदीरयति नोत्केशयति विषमांश्च स्वप्रमाणाद्वीनाधिकभावावस्थितान् समीकरोति स्वप्रमाणस्थान् विदधाति तच्छमनमुच्यते । तच्च सप्तधा सप्तप्रकारं पाचनादिभेदेन । पाचयतीति पाचनम् । पचतोऽग्नेः पक्तुं शक्तिमधिकां यदुत्पादयति तद्द्रव्यं क्रिया वा पाचनमुच्यते । यथा लघनं किराततिक्ताख्यं मुस्तादि वा । दीपनं यथा घृतादि । तत्रांतरे च दीपनपाचनयोर्लक्षणमुक्तम् । क्षारपाणिनाऽप्युक्तम् । पाचनं पाचयेदोषान् सामान् शमनमेव तु । दीपनं ह्यग्निक्वाप्तं कदाचित्पाचयेन्न वा । यथा । यदग्निक्वाप्तचेन्नामं दीपनं तद्यथा घृतम् । पाचनं तद्विपर्यस्तं यथा वक्ष्यामि लक्षणमिति । क्षुत्तृड्वायाम्नां क्षुत्तृष्णानिग्रहाविहगृहीतौ ॥ ९ ॥

प०—इदानीं शमनस्य स्वलक्षणं तथा भेदं व्याख्यातुमिदमाह—यद्द्रव्यं वातादीन् शोधयत्यन्तःस्थितान् नहि बहिर्विक्षिपति तथा समानस्वप्रमाणस्थितान् नोदीरयति नोत्केशयति न स्वस्थानात् च्यावयति तथा विषमान् स्वप्रमाणाद्वीनाधिकभावेन स्थितान् समीकरोति स्वप्रमाणस्थान् सम्पादयति तद्द्रव्यं शमनमित्युच्यते । शमनं सप्तधा सप्तभिः प्रकारैः पाचनत्वादिभेदेनेति । तत्र पाचयतीति पाचनम् । पच

तोऽग्नेः पाकक्रियामभिनिर्वर्तयतः पचनशक्तिम-
न्याधिकां तस्य यदुत्पादयति द्रव्यक्रियावत् ।
पाचनं यथा किराततिक्त्वादिलंघनं वा । दीप्यते-
ऽग्नेनेति दीपनम् । यथा त्रिकटुकपञ्चकोलादि यद-
भिवर्धनत्वादन्तःपक्तिमग्नेः कुर्वतस्तस्य शक्त्युपबृ-
हकं सम्पद्यते तद्दीपनमित्युच्यते । क्षारपाणिना-
प्युक्तम् । “पाचनं पाचयेद्दोषान् शमाच्छमनमेव तु ।
दीपनं ह्यभिकृत्वाऽमं कदाचित्पाचयेन्न वा” ॥ ९ ॥

हे०-शमनस्य लक्षणभेदांश्चाह—न शोधयतीति ।
यद्दोषान् न शोधयति बहिर्निष्कासयति, समानविकृता-
न्नादीरयति न विकृतिं नयति, विषमान् विकृतान् समी-
करोति प्रकृतिं नयति तच्छमनम् । तच्च पाचनादि-
भेदात्सप्तधा । पाचनमिति । क्षुद्रन्नवर्जनं, तृट् उदकव-
र्जनम् ॥ ९ ॥

पाचनादीनां दोषशमनत्वमुक्तं तच्च वाते वातपित्ते
च न संभवतीत्याह—

बृंहणं शमनं त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च १० ॥

स०-तुशब्दो विशेषे । विशेषस्तु लंघनापेक्षया ।
शोधनं शमनं चेति द्विधा लंघनमुक्तम् । बृंहणमपि
शोधनं भवति दुग्धादिद्रव्यं शोधनस्वभावद्रव्यत्वात् ।
तेन तथाविधेन द्रव्येण केवलस्य वातस्य पित्तयुक्तस्य
वा कोप आशङ्क्यते । यथा लंघनशोधनद्रव्येण हरी-
तक्यादिना ततो बृंहणस्य विशेषणार्थस्तुशब्दः कृतः ।
बृंहणं यतः शोधनं मरुतः केवलस्य पित्तसहितस्य वा
शमनं नतु लंघनशोधनवत्कोपनम् । एवकारोऽवधार-
णार्थः । बृंहणं यच्छोधनरूपं शोधनं वातस्य पित्त-
युक्तस्य वा शमनमेव न कोपनं जातुचिदित्यर्थः ।
लंघनं तूभयरूपमपि वातस्य वातपित्तयोर्वा कोप-
नमेव ॥ १० ॥

प०-इदानीं बृंहणमुच्यते-तुशब्दो विशेषे ।
विशेषे लंघनापेक्षया लंघनादनेन तु शब्देन विशि-
ष्यते । बृंहणमपि शोधनं भवति । क्षीराद्द्रव्य-
शोधनस्य चापतर्पणात्मकत्वात् । ततः केवलस्य
वायोः पित्तसहितस्य वा कोपः प्राप्तो यथा लंघना-
च्छोधनाद्द्रव्येण पथ्यादिना बृंहणस्य तुशब्दो

विशेषणार्थ उपात्तः । बृंहणं यच्छोधनं शमनं
तद्वायोः केवलस्य तथा पित्तसहितस्य शमनमेव
लंघनशोधनवमनमेवं लंघनाद् बृंहणं विशेषितं भ-
ति । एवं बृंहणमेव शमनमेव सर्वदा वायोः केवल
तथा पित्तसहितस्य । एवकारोऽवधारणार्थः । वा-
रेव केवलस्य तथा पित्तसहितस्यास्यैव न तु वे-
लस्य पित्तस्य नापि केवलस्य वातस्यापि पित्त-
वातसहितस्य वातपित्तसन्निपातस्य बृंहणं श-
भवति ॥ १० ॥

हे०-शोधनशमनव्यतिरिक्तस्यौषधस्याभावाद्बृ-
लंघनभेदत्वाद्बृंहणस्यानौषधत्वे प्राप्ते बृंहणं शमनं
त्याह—बृंहणं शमनं त्विति शुद्धस्य पित्तसंसृष्टवाये
षमस्य समीकरणाच्छमनम् ॥ १० ॥

इदानीं ये बृह्यास्तानाह—

बृंहयेद्वाधिभैषज्यमद्यस्त्रीशोककर्षितान् ।

भाराध्वोरःक्षतक्षीणरूक्षदुर्बलान् ।

गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धान् ग्रीष्मेऽपरानपि १

स०-कर्षितशब्दस्य व्याध्यादिभिः ५
संबन्धः । व्याधिकर्षितान् बृंहयेदेवं शेषेष्वपि योज-
भारादिभिः क्षीणस्य प्रत्येकं संबन्धः । भारक्षी
बृंहयेत् । एवं शेषेषु । रूक्षादीन् बृंहये
ग्रीष्मेऽपरानप्यन्यानुक्तानपि बृंहयेत् ।
च ग्रीष्मेऽपि सर्वानपि बृंहयेदिति विशेषेण तु व्या-
र्षितादीन् ॥ ११ ॥

प०-इत्येवं बृंहणस्य यो दोषो विषयस्त-
द्वारेण शमनमपि तद्विषयमेवास्य नियम्येदा-
ये बृह्यास्तान् सूचयन्नाह—कर्षितशब्दः ।
संसार्यः । तेन व्याधिकर्षितान् भैषज्यका-
मद्यकर्षितान् शोककर्षितान् स्त्रीकर्षितांश्च बृंह-
तथा भारानित्यानुःक्षतान् क्षीणान् रूक्षान्
लान् तथा गर्भिणीसूतिकाः प्रसूताः बालान्
बृंहयेत् । नित्यं ग्रीष्मे परानप्यन्यानि
स्वस्थानातुरांश्च सर्वान् बृंहयेत् । तथाऽरिमन्
अतिशयेन व्याधिकर्षितादीन् बृंहयेत् ॥ ११ ॥

हे०-बृंहणविषयमाह—बृंहयेदित्यादि । ग्रीष्मे
नपि स्वस्थानपि ॥ ११ ॥

कैर्वृहयेदित्याह—

मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्निग्धवस्तिभिः ।

स्वप्नशय्यासुखाऽभ्यंगस्नाननिर्वृतिर्हर्षणैः १२ ॥

स०—मांसादिभिर्वृहयेत् । मधुरस्निग्धैर्वस्तिभिर्न तु रुक्षतीक्ष्णैस्तेषामपतर्पणस्वभावत्वात् । स्वप्नो निद्रा । शय्यासुखं खट्वाजनितं शर्म । निर्वृतिश्चित्तस्याऽनाकुलत्वम् ॥ १२ ॥

प०—कैरित्याह—मांसादिभिः समनन्तरोक्तान् पुरुषान् बृंहयेत् । तत्र मांसमष्टप्रकारं प्रागुपदिष्टम् । क्षीरमपि तथैव । सिता शर्करा सर्पिर्वृतं मधुराश्च स्निग्धाश्च ते वस्तयः । स्वप्नसुखं शय्यासुखमपि खट्वाजनितम् । अभ्यञ्जनमभ्यङ्गः, निर्वृतिः प्रीतिश्चेतसः । हर्षणं हर्षो मनसो हृष्टता ॥ १२ ॥

हे०—बृंहणान्याह—मांसक्षीरेत्यादि । मधुरस्निग्धैर्वस्तिभिः शय्यासुखं—निद्रां विना शयनेऽवस्थानं, निर्वृतिः—सन्तोषः, हर्षणमानन्दः ॥ १२ ॥

मेहामदोषाऽतिस्निग्धज्वरोरुस्तंभकुष्ठिनः ।

विसर्पविद्रधिप्लीहशिरःकंठाऽक्षिरोगिणः ।

स्थूलांश्च लघयेन्नित्यं शिशिरे त्वपरानपि १३ ॥

स०—मेहादीनामिनिर्मत्वर्थीयः । मेहिप्रभृतीन् लघयेत् । शिशिरे पुनरन्यान्यपरानपीति व्याधितानां ग्रहणम् । स्वस्थानां तु शिशिरे हेमंतविधिर्विशेषोक्त एव । शिशिरशब्दः शीतमात्रोपलक्षणार्थः । तेन हेमन्तेऽपि लघयेदित्यर्थ उपलभ्यते ॥ १३ ॥

प०—इदानीं लङ्घ्यान्निर्दिशति—मेहामदोषातिस्निग्धादीन् नित्यं सर्वकालं लघयेत् । शिशिरे निर्दिष्टान् वातविकारिणोऽपि बृंह्यान् लघयेत् । श्लेष्मचयभयात् सम्पूर्णबलत्वाच्च । अपरानित्यनेन व्याधितानां ग्रहणम् । अन्यथा स्वास्थ्यवृत्ते शिशिरे हेमन्तोक्तो विधिरुक्तः ॥ १३ ॥

हे०—लघनस्य विषयमाह—मेहामदोषेत्यादि । आमदोषोऽजीर्णम् ॥ १३ ॥

पूर्वमुक्तं लघनं द्विधा । शोधनं शमनं चेति । तत्र शोधनविषयं निरूपयन्नाह—

तत्र संशोधनैः स्थौल्यबलपित्तकफाऽधिकान् ।

आमदोषज्वरच्छर्दिरतीसारहृदामयैः ॥

विबन्धगौरवोद्गारहृत्तासादिभिरातुरान् ।

मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्वं पाचनदीपनैः ॥

एभिरेवाऽऽमथैरार्तान् हीनस्थौल्यबलादिकान्

क्षुत्तृष्णानिग्रहैर्दोषैस्त्वार्तान्मध्यबलैर्दृढान् ।

समीरणात्पाऽऽथासैः किमुताऽल्पबलैरनान् १४

स०—लघयेदिति वर्तते । तत्र तेषु लघनीयेषु मधु संशोधनाख्यैर्लघनैः स्थौल्याद्यधिकान् तथाऽऽमदोषादिभिरार्तान् लघयेत् । तथा मध्यस्थौल्यबलपित्तकफानेभिरेवाऽऽमदोषज्वरादिभिर्मिर्दौरातुरान् प्रायः ४ पाचनदीपनैर्लघनभेदैर्लघयेत् । प्रायोग्रहणं देशकालादपेक्षया नियमस्याऽसर्वविषयत्वज्ञापनार्थम् । हीनस्थौल्यबलादिकास्तु सतः क्षुत्तृष्णानिग्रहैर्बुभुक्षापिपासावे विधारणाद्यैर्लघनविशेषैर्लघयेत् । दोषैर्वार्तपित्तकफैर्व्यवलैरार्तान् तथा दृढान् शक्तान् समीरणदिर्लघयेत् । आयासो व्यायामः । किं किंपुनरल्पबलैर्दोषैरार्तान् समीरणादिर्लघयेत् सुतरां तु हीनबलैरार्तान् समीरणादिभिरेव लघयेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

प०—शोधनीयान् दर्शयन्नाह—तत्र लघनीमध्यात् स्थौल्यबलपित्तकफविकाराभिरान् संघनैर्वमनादिभिः पञ्चभिलघनप्रकारैर्यथायोग्यं लघयेत् । आतुरान् नरान् मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायो ब्राह्मणेन पूर्वमादौ दीपनपाचनैर्लघनप्रलघयेत् । आदिग्रहणात् । अत्र चल्पित्तकपग्रहणम् । पूर्वं प्रथमं दीपनपाचनैर्यथाहेणं लघयेत् । प्रायोग्रहणं दोषबलाद्यपेक्षया नियमस्यासर्वप्रार्थम् । एभिरेवानन्तरोक्तैरामदोषज्वरादिभिरार्तान् पीडितान् हीनादिकान्नरान् स्थौल्यकफबलान् सतः क्षुत्तृष्णानिग्रहैः बुभुक्षापिपासावेरणैर्लघनप्रकारैर्लघयेदित्यर्थः । हीनाः स्थौल्यबलपित्तकफा येषां ते तथा दोषैर्वार्तभिर्मध्यबलैर्नोत्कृष्टबलैरार्तान् पीडितानार्तान् । समर्थान् नाशक्तान् समीरणात्पायासैर्लघयेत्येव स्थितो नियमः । अमी य ते बृह्याः अ

ते पुनर्लघ्याः । बृंह्येषु लघनमुपक्रमः । लघ्येषु न । बृंहणीयत्वात् । बृंहणं ततश्च ज्वरादिरोगाणामुपशमं किं बृंहणीयस्य पुंसो लघनसाध्यामयार्तस्य लघनमुपक्रमः प्रवर्त्यस्त्वथ बृंहणीयत्वात् ॥ १४ ॥

हे०—लघनभेदस्य शोधनस्य विषयमाह—तत्र संशोधनैरिति । अधिकस्थौल्यादीन् लघनीयान् संशोधनैर्लघयेत् । पाचनदीपनयोर्विषयमाह—आमदोषेति । विबन्धगौरवेति । मध्यस्थौल्यादिकानिति । आमदोषादिभिरार्तान् पथ्यस्थौल्यादिकान् पूर्वं पाचनदीपनैर्लघयेत् । पश्चाच्छोधनैः । क्षुत्तृषोर्विषयमाह—एभिरेवेति । क्षुत्तृष्णानिग्रहेरिति । एभिरामदोषादिभिः व्यायामात्तपमारुतानां विषयमाह—दोषैस्त्वार्तानिति । समीरणेति । मध्यबलैर्दोषैरार्तान् समीरणादिभिर्लघयेत् । किंपुनरल्पबलैर्दोषैरार्तान् सुतरां हीनबलैरार्तान् लघयेदेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

न बृंह्येलघनीयान् ॥ १५ ॥

स०—लघनीयान् लघनार्तान् मेहामदोषादीन् बृंहयेत् ॥ १५ ॥

प०—बृंहणीयस्थलं लघनमित्यस्मिन् संशये इदमाह—लघनीयान्न कदाचिद् बृंहयेत् । बृंहणसाध्यामयार्तानप्यतिप्रत्यवायभयात् ॥ १५ ॥

हे०—लघनीयेषु पुरुषेषु बृंहणसाध्यरोगोत्पत्तौ बृंहणे प्राप्ते निषेधमाह—न बृंहयेदिति ॥ १५ ॥

तर्हि बृंह्यस्य वातलादेर्यदा ज्वरादिव्याधिर्लघनसाध्यो जायते तदा किं लघनं कार्यमुत बृंहणमित्यत्र संशय इत्याह—

बृंह्यांस्तु मृदु लघयेत् ।

युक्त्या वा देशकालादिवलतस्तानुपाचरेत् १६

स०—ये पुनर्बृंह्यास्तान् लघनसाध्यामयार्तान् मृदु कृत्वा लघयेत् । मृदुना लघनप्रकारेणाऽपतर्पयेदित्यर्थः । युक्त्या वा प्रयोगेण संतर्पणाऽपतर्पणव्यामिश्रलक्षणेन देशकालादीनां बलतोऽनुरोधेन तानुपाचरेदुपक्रमेत् । नैव लघयेदित्यर्थः । आदिग्रहणेन सत्त्वसात्त्यादिग्रहणम् ॥ १६ ॥

प०—ये पुनर्बृंह्यास्तान् पुनर्लघनसाध्यामयार्तान् मृदु कृत्वा मृदुना लघनप्रकारेण लघयेदुपतर्पयेत् ।

अन्यथा हि प्रत्यवायभयं सम्भाव्यते । यथा बृंहणाद्धीनमात्रातिमात्राभ्यवहारवदितस्तस्यार्थस्य ज्ञापनार्थमेतदुक्तम् । न बृंह्येल्लघनीयानेषु सर्वदा नियमः । बृंह्यान् बृंहणयोग्यान् युक्त्या प्रयोगदेशकालादिवलतस्तान् बृंह्यान् लघनसाध्यामयार्तान् उपक्रमेत् । आदिग्रहणात् हृष्ट्यादिवलतोऽपि तानुपाचरेत् । एवं बृंह्यस्तु मृदु लघयेत् । कदाचित्प्रयोगेण सन्तर्पणापतर्पणलक्षणेनोपक्रमेणोपाचरेत् ॥ १६ ॥

हे०—बृंहणीयेषु पुरुषेषु लघनसाध्यरोगोत्पत्तौ स्वल्पं लघनं कार्यमित्याह—बृंह्यानि । देशादिवशेन त्वन्यथान्युपाचरोदित्याह—युक्त्या वेति । तान् लघ्यान् बृंह्यांश्च १६

बृंहितलघितयोः किं लक्षणमित्याह—

बृंहिते स्याद्बलं पुष्टिस्तत्साध्यामयसंक्षयः ॥ १७ ॥

स०—बृंहिते सति बलं पुष्टिश्च स्यात् । तथा बृंहणसाध्या य आमयास्तेषां संक्षयो विनाशो भवेत् ॥ १७ ॥

प०—बृंहिते सति किं लक्षणं भवत्याह—बृंहिते पुंसि सति बलं सामर्थ्यं पुष्टिः पोषो रसादीनि । तथा तत्साध्यामयसंक्षयः स्यात् । तदिति बृंहणं परामृश्यते । बृंहणसाध्या ये रोगास्तेषां विनाशो भवेत् । बृंहणेन ये साध्यन्ते आमयास्तेषां तत्साध्यानामामयानां व्याधीनां सम्यक्क्षयो विनाशो भवेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

हे०—अथ बृंहितलघितलक्षणमाह—तत्र बृंहितस्य लक्षणमाह—बृंहिते स्यादिति ॥ १७ ॥

संप्रति लघितलक्षणमाह—

विमलेंद्रियता सर्गो मलानां लाघवं रुचिः ।

क्षुत्तृसहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकंठता ।

व्याधिमादवमुत्साहस्तंद्रानाशश्च लघिते ॥ १८ ॥

स०—विमलेंद्रियतादिस्तंद्रानाशश्चेत्यंतो ग्रंथं लघितलक्षणम् । विमलेंद्रियता करणपाटवम् । क्षुत्तृषं सहैककालमुदयः । शुद्धहृदयेति । हृदयं चोद्गारश्च कंठश्च हृदयोद्गारकंठं शुद्धं च तद्द्वयोद्गारकंठं च तत्

भावः शुद्धहृदयोद्धारकंठता । विमलेंद्रियतादीनां पदा-
नामकृतसमासानामेव समस्तानां निर्देशो दोषदेशाद्य-
नुरोधेनैकस्य द्वयोस्त्रिचतुराणां बहुतराणां सर्वेषां च
लंघितलक्षणत्वद्योतनार्थः । अन्यथा सर्वेषां लक्षणाना-
मुत्पत्तौ लंघितलक्षणत्वं भवेन्न त्वेकस्य द्वयोर्बहुनां
चोत्पत्तौ लंघितलक्षणत्वं स्यात् । मुनिरप्यनेनैव हेतु-
नाऽसमासेनैव लक्षणं व्यधत् । तथा । वातमूत्र-
पुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे । हृदयोद्धारकंठस्य
शुद्धौ तंद्राकृमे गते । स्वेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्पि-
पासासहोदये । कृतं लंघनमादेश्यं निर्व्यथे चांतरात्म-
नीति ॥ १८ ॥

प०—लङ्घिते पुंसे किं लक्षणमुच्यते तत्
आह—लङ्घिते नरे सति विमलेन्द्रियता पट्विन्द्रि-
यता । सर्गः प्रवृत्तिर्मलानां मूत्रपुरीषादीनाम् । लघु-
त्वं कायस्य । रुचिरन्नाभिलाषः । क्षुत्तृषोर्बुभुक्षापि-
पांसयोः सहैककालमेवोदय उद्भवः । शुद्धहृदयं, मृदुता ।
उत्साहः कार्यं प्रत्युद्योगः । तन्द्राया नाशः स्याद्भवेत् ।
निद्रेव जाग्रतस्तन्द्रा ॥ १८ ॥

हे० लंघितस्य लक्षणमाह—विमलेंद्रियतेति । सर्गो
मलानां प्रवृत्तिः । क्षुत्तृषाडिति । व्याधिमादौ वमिति ॥ १८ ॥

अनपेक्षितमात्रादिसेविते कुरुतस्तु ते ।
अतिस्थौल्याऽतिकाश्यादीन् वक्ष्यन्ते ते च
सौषधाः ॥ १९ ॥

स०—ते बृंहणलंघनेन अनपेक्षितमात्रादिसेविते अति-
स्थौल्याऽतिकाश्यादीन् कुरुतः । अनपेक्षिताश्च ते
मात्रादयश्चाऽनपेक्षितमात्रादयस्तैः सेविते । मात्राद्यनपे-
क्षया कृते इत्यर्थः । ते चाऽतिस्थौल्याऽतिका-
श्यादयः सौषधाः समेषजा वक्ष्यन्ते पुरस्ताद्गणि-
ष्यन्ते ॥ १९ ॥

प०—तयोरेवातिमात्रक्रियाया दोषमाह—ते बृंह-
णलङ्घने अनपेक्षितमात्रादिसेविते अधिकमात्रासे-
विते यथासंख्येनातिस्थौल्यादीन् अतिकाश्यादींश्च
कुरुतः । बृंहणं मात्रादेशकालादीनपेक्ष्य वा सेवि-
तमतिस्थौल्यादीन् करोति तथा लङ्घनमेवातिसे-
वितमनपेक्षितमात्रादिकाश्यादीन् करोति । ते चा-

तिस्थौल्यादीनां चयान्यौषधानि तान्यपि
वक्ष्यन्ते ॥ १९ ॥

हे०—अतिबृंहितातिलंघितयोर्लक्षणमाह—अनपेक्षिते-
त्यादि । अतिस्थौल्येति । मात्रादेशकालादीनपेक्ष्याति-
सेवितं बृंहणमतिस्थौल्यादीन्कुरुते, लंघनं त्वतिकाश्यादीन् ।
के तेऽतिस्थौल्यादयोऽतिकाश्यादयश्चेत्यत आह—वक्ष्यन्ते
ते चेति ॥ १९ ॥

अथाऽतिबृंहितलंघितयोः किं लक्षणमित्याह—

रूपं तैरेव च ज्ञेयमतिबृंहितलंघिते ॥ २० ॥

स०—अतिबृंहितश्चातिलंघितश्चेत्येकवद्भावः । अति
बृंहितेऽतिलंघिते च तैरेवाऽतिस्थौल्यादिभिस्तथाऽतिका-
श्यादिभिश्च रूपं बृंहणलंघनाऽतियोगलक्षणं वेद्यम् । च
शब्दः समुच्चये ॥ २० ॥

प०—तथा रूपं लवणं तैरेवातिस्थौल्यादिभिर-
तिकाश्यादिभिश्च यथासंख्येनातिबृंहितेऽतिलंघि-
सति विज्ञेयम् ॥ २० ॥

हे०—अतिस्थौल्यादीनां कार्यत्वात्कथं लक्षणत्वमित्यत
आह—रूपं तैरेवेति । यत्र कार्यैकसमाधिगम्यं कारणं त
कारणमेव लक्षणमित्यर्थः ॥ २० ॥

तानेवाऽतिस्थौल्यादीनाह—

अतिस्थौल्यापचीमेहज्वरोदरभगंदरान् ।
काससंन्यासकृच्छ्रमकुष्ठादीनतिदारुणान् २१

स०—अतिस्थौल्यादीनतिबृंहितं कर्तुं कुरुते इत्य-
पात्तेनाऽपि प्रकृतत्वाद्वा कर्तृपदेन क्रियापदेन च सं-
कार्यः । अत एव तदपेक्षयाऽतिस्थौल्यादीनां द्वितीय-
अथवा योग्यतयैवाऽनुपात्तेनाऽपि क्रियादीनां सं-
भवत्येव । सुकविलक्षणस्यैव स्थितत्वात् । तथा
भगवतो व्यासस्य । यश्च निबं परशुना य
मधुसर्पिषा । यश्चैनं गंधमाल्येन सर्वस्य कटुरेव २
अत्र हि छेदसेकालंकारक्रिया अपेक्ष्य निबा-
द्वितीयाऽर्थसंबंधश्च ॥ २१ ॥

प०—तानपि बृंहितदोषान् सौषधानां
बृंहणमतिसेवितं तत् स्थौल्यादीन् कुष्ठादिपर्य-
करोति । अतिस्थौल्यस्य लक्षणमुक्तं चरकमुनि

“ मेदोमांसातिवृद्धत्वाद्बलिस्फिगुदरस्तनः । अयथो-
नचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते । ” अतिस्थूलस्य
भावोऽतिस्थौल्यम् । अपची गण्डमाला ॥ २१ ॥

हे०—अतिस्थौल्यादीनाह—अतिस्थौल्यापचीति ।
काससंन्यासेति । अतिवृंहणं कुर्यादित्यध्याहारः ॥ २१ ॥
अथैषां स्थौल्यादीनामुपक्रममाह—

तत्र मेदोऽनिलश्लेष्मनाशनं सर्वमिष्यतं ॥ २२ ॥

स०—तेष्वतिस्थौल्यादिषु मेदोऽनिलश्लेष्मनाशनं
सर्वमन्नपानौषधमिष्यते ॥ २२ ॥

प०—मेहाद्या वक्ष्यमाणास्तेषामौषधमाह—तत्रैतेषु
स्थौल्यादिषु सर्वमाहारविहारजातं मेदोऽनिलश्ले-
ष्मनाशनमिष्यते ॥ २२ ॥

हे०—अतिस्थौल्यादीनामौषधमाह—तत्रेति ॥ २२ ॥

किं तदिति ब्रूते—

कुलत्थजूर्णश्यामाकयवमुद्रमधूदकम् ।
मस्तुदंडाहतारिष्टचिंताशोधनजागरम् ॥
मधुना त्रिफलां लिह्याद्बुद्धीमभयां घनम् ।
रसांजनस्य महतः पंचमूलस्य गुग्गुलोः ॥
शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमंथरसो हितः ।
विडंगं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ।
यवामलकचूर्णं च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् २३

स०—कुलत्थादिकं स्थूलायेष्यते । जूर्णस्तृणवाय-
विशेषो दक्षिणापथे जोंधलक इति प्रसिद्धः । दंडाहतं
मथितम् । त्रिफलादीनामन्यतमं मधुना लिह्यात् । तथा
रसांजनादेश्च प्रयोगोऽग्निमंथरससहितो हितोऽतिस्थू-
लायेति प्रकृतेन योज्यम् । विडंगादियोगः सर्वसमा-
गोऽतिस्थौल्यदोषजित् ॥ २३ ॥

प०—कुलत्थजूर्णश्यामाकं यवमाहारार्थम् । मुद्रं
व्यञ्जनार्थम् । मधूदकं मस्तु तत्कारिष्टं पानार्थम् ।
चिन्ता जागरणं विहारार्थं, शोधनं मेदःकफादि-
शुद्ध्यर्थम् । तेष्वतिस्थौल्यादिषु पुंसस्त्रिफलां मधुना
माक्षिकेण लिह्यात् । अथवा गुडचूर्णं मधुना लिह्यात् ।

अभयां हरीतकीं वा मधुना लिह्यात् । घनं
मुस्तं वा मधुना लिह्यात् । तेषामतिस्थौल्यादीनां
रसांजनस्य प्रयोगो हितः । पंचमूलस्य बिल्वादे-
र्महतः तथा गुग्गुलोः प्रयोगो हितः । शिलाह्वयस्य
शिलाजतुनः साग्निमन्थो रसो हितः । तेषामतिस्थौ-
ल्यादीनामग्निमन्थोऽग्निमथनस्तर्कारी वैजयन्तिका ।
अयं विडंगादियोगो मधुना च लीडोऽति-
स्थूलदोषं जयति । विडंगं विडङ्गसारं, नागरं
शुण्ठी, क्षारो यवक्षारः, काललोहरजः शस्त्रचूर्णम् ।
मधु माक्षिकम् । यवाः प्रसिद्धाः ॥ २३ ॥

हे०—कुलत्थेति । जूर्णो यावनालः, मधूकजं मधुमि-
श्रमुदकम् । दंडाहतं तक्रम् । त्रिफलादींश्चतुरो योगानाह—
मधुना त्रिफलामिति । रसांजनादींश्चतुरो योगानाह—
रसांजनस्येति । शिलाजतुप्रयोगश्चेति । साग्निमंथरस
इति । चतुर्भिः संबध्यते । अग्निमंथस्तर्कारी तत्स्वरसः ।
विडंगादियोगमाह—विडंगमिति । यवामलकचूर्णमिति ।
क्षारो यवक्षारः, काललोहरजो लोहचूर्णम् ॥ २३ ॥

व्योषकट्वीवराशिषुविडंगातिविषास्थिराः ।
हिंसुसौवर्चलाजाजीयवानीधान्यचित्रकाः ॥
निशो बृहत्थौ हृषुषा पाठा मूलं च कंबुकात् ।
एषां चूर्णं मधु घृतं तैलं च सदृशांशकम् ॥
सक्तुभिः षोडशगुणैर्युक्तं पीतं निहंति तत् ।
अतिस्थौल्यादिकान्सर्वारोगानन्यांश्च
तद्विधान् ॥

हृद्रोगकामलाश्वित्रश्वासकासगलग्रहान् ।
बुद्धिमैधास्मृतिकरं सन्नस्याग्रेष्व दीपनम् ॥ २४ ॥

स०—व्योषादीनि द्रव्याणि चतुर्विंशतिः । परस्परं
समभागानीत्येको भागः । तत्समो मधुनो द्वितीयो भागः
घृतस्य तृतीयस्तैलस्य चतुर्थः । एषां सर्वेषां मिश्रीभूताः
षोडशगुणा यवसक्तवः । तदेतत्पीतमतिस्थौल्यादि-
कान् पूर्वोक्तान् सर्वान् रोगान्निहंति । अन्यां
तथाविधान् रोगान् बृंहणोत्थानित्यर्थः । तथा हृद्रोग-
दीन् निहंति । तथा बुद्ध्यादिकरम् । सन्नस्य मंदस्य
ऽग्नेर्दीपनं च ॥ २४ ॥

प०—अतः व्योषादीन्यौषधानि चतुर्विंशा
उक्तानि । एषां समस्तानां चूर्णं मधु घृतं तैलं

सदृशांशकं तेन चूर्णस्यैको भागो माक्षिकस्य तृती-
यो घृतस्य तैलस्य च चतुर्थो भागश्चूर्णाद्यपेक्षया
यवसक्तूनां षोडश भागाः । तेनेदमुक्तं भवति ।
व्योषादीनां चूर्णपलं माक्षिकपलं घृतपलं तैलपलं
यवसक्तूनां पलानि षोडश । व्योषपिप्पलीशुण्ठीमरि-
चाख्यम् । कट्वी कटुका । वरा त्रिफला । शिमु
शोभाञ्जनम् । स्थिरा शालिपर्णी । सौवर्चलं
लवणम् । अजाजी जीरकम् । धान्यकं धनाफलम् ।
निशे हरिद्रे द्वे । केम्बुकान्मूलं केम्बुमूलं तत्समस्तं
भेषजपटलं यथार्हं द्रवालोडितं पीतमतिस्थौल्यादीन्
रोगान् हन्ति । अन्यांश्च तद्विधान् बृंहणेनोत्पन्नान्
रोगान् हन्ति । हृद्रोगादींश्च हन्ति । बुद्धिमेधास्मृ-
तिकरं तद्वेत् । सन्नस्य मन्दाग्नेः सन्दीपनं
संयुक्तं स्यात् ॥ २४ ॥

हे०—व्योषादियोगमाह—व्योष इति । हिंगुसौवर्च-
लेति । निशे इति । एषामिति । सक्तुभिरिति ।
अतिस्थौल्यादिकानिति । हृद्रोगकामलेति । बुद्धिमे-
धास्मृतिकरमिति । केम्बुकान्मूलं, केम्बुकं स्वनामप्रसि-
द्धम् । षोडशगुणैश्चूर्णापेक्षया पीतं शीतोदकेन । संग्रहे
तु—“गुर्वादिबुद्धिसंलीनश्लेष्ममिश्रोऽन्नजो रसः । आम एव
श्रुतीकुर्वन् धातुस्थौल्यमुपानयेत् ॥ अतिस्थौल्यादतिक्षु-
त्तृस्वेदश्चासातिनिद्रताः । आयासाक्षमताजाड्यमल्पायुर्व-
लवेगताः ॥ दौर्गन्ध्यगद्वदत्वे च भवेन्मेदोऽतिपुष्टता । क्षोत-
स्तु मेदोरुद्वेषु वायुः कोष्ठे विशेषतः ॥ चरन् प्रज्वलयत्यग्निं
क्षुत्तृडोस्तु ततोऽधिकम् । स्थूलं कोठरवद्वृद्धौ दहतोऽग्न्य-
निलौ च तौ ॥ स्वेदवाहिशिरोमूलभावाभिष्यंदनादपि ।
भेदुरः श्लेष्मयोगाच्च भवति स्वेदभूरिता ॥ कोष्ठ एव
विपक्वेऽस्य संरुद्धक्षोतसो रसे । सर्वत्रालब्धवृत्तित्वात्प्रायो
भेदः प्रचीयते ॥ तच्छेषो विरसोऽप्यत्वात्नालं रक्तादिपुष्टये ।
तुल्येऽपि रक्तादिचये प्राक् चितं चीयतेतराम् ॥ मेदसो
नासमत्वेन धातूनां विदधाति तत् । श्वासादीनचिराया-
न्यान् ज्वरोदरभगंदरान् ॥ मेहोरुस्तंभपिटिकाविद्रधि-
प्रभृतीन् गदान् । अयथोपचयोत्साहश्चलस्फिग्गुदरस्तनः ॥
अतिस्थूलः स्मृतो योज्यं तच्चात्रं मारुतापहम् । मदनं
त्रिफलमुस्तारिष्टसप्ताहवत्सकम् ॥ सपाठारम्भं पीतमति-
बृंहणरोगजित् । तद्वद्वत्सकशम्याकदेवदारुनिशाद्वयम् ॥
समुस्तपाठाखदिरत्रिफलानिबगोक्षुरम् । मदनादीनि वा लेप-
स्नानादिष्वपि योजयेत् ॥ हिंगुगोमेदकव्योषकुष्ठक्रौंचास्थि-
गोक्षुरम् । एलावृषकपङ्कजंयत्राश्वोपलभेदकम् ॥

तत्रेण दधिमंडेन पीतं कौलरसेन वा । मूत्रकुच्छं कृमीन्
मेहान् स्थूलतां च व्यपोहति ॥ कृमिघ्नत्रिफलतैल-
सक्तुव्यूषणदीपनैः । लोहोदकाप्लुतो मंथः शस्तो बृंहण-
रोगिणाम् । योज्यं तथा यथाव्याधि स्वेदासृक्खवणा-
दपि ॥ २४ ॥

सांप्रतमतिलंघनोत्थान् रोगान् सौषधादीनाह—

अतिकाश्यं भ्रमः कासस्तृष्णाधिक्यमरोचकः ।
स्नेहाऽग्निनिद्रादृक्श्रोत्रशुक्रौजःक्षुत्स्वरक्षयः ।
वस्तिहन्मूर्धजघोरुत्रिकपाश्वरुजा ज्वरः ।
प्रलापोऽधोऽनिलोग्लानिश्छादिः पर्वस्थिभेदनम्
विण्मूत्रादिग्रहाद्याश्च जायंतेऽतिविलंघनात् २५ ॥

स०—अतिकाश्यादयोऽतिविलंघनाज्जायंते । स्नेहा-
दीनां क्षयशब्देन समासः । वस्त्यादीनां च रुजा-
शब्देन । मूत्रादिग्रहाद्याश्चेत्याद्यशब्देन नानाविधानां
वातरोगाणां ग्रहणम् ॥ २५ ॥

प०—विशेषलङ्घनाज्जातानुपद्रवानाह—अतिल-
ङ्घनादत्यर्थं विशेषेण कृतालङ्घनात् कार्यादयो
जायन्ते । तत्रातिकाश्यमतिकृशत्वम् । क्षीणधातु-
त्वम् । भ्रमणं भ्रमः । चक्रोपारुढस्येव भ्रान्तिः ।
तृष्णाया आधिक्यमतिवृद्ध । स्नेहादीनामष्टानां
क्षयशब्देन सम्बन्धः । तेन स्नेहक्षयोऽग्निक्षयो
यावत् स्वरक्षय इति । वस्त्यादीनां सप्तानां रुजा-
शब्देन सम्बन्धः । तेन वस्तिरुजा हृद्रुजा यावत्पार्श्व-
रुजा चेति । प्रलापोऽसम्बद्धभाषणम् । ऊर्ध्वानिल
ऊर्ध्ववातः । ग्लानिरपचयः । छर्दिर्वमनमन्नादेः
पर्वणां तथास्थनां भेदनं विदारणमिव । वर्चो मूत्र-
ग्रहाश्चेत्यत्रादिग्रहणेन नानाविधानां रोगाणां वात
जानां ग्रहणम् ॥ २५ ॥

हे०—अतिकाश्यादीनाह—स्नेहादीनां नवानां क्षयः
स्नेहः स्निग्धत्वम् । वस्त्यादीनां सप्तादीनां रुजा ॥ २५ ॥

यद्यपि कार्याख्योऽयं महान्दोषस्तथापि स्थं
ल्यमपेक्ष्य वर एवेति प्रतिपादयन्नाह—

कार्श्यमेव वरं स्थौल्यात् ॥ २६ ॥

स०—अत्र चातिकाश्यामेव वरमतिस्थौल्यादि
वेद्यम् । न कार्श्यमात्रं स्थौल्यमात्रं वा । यस्मादतिर

लातिकृशावेव लघनबृंहणाभ्यामुपक्रम्यावत्र विवक्षितौ
न स्थूलकृशौ सामान्येन ॥ २६ ॥

प०—यद्यप्ययं कार्यार्थो महान् रोगस्तथाप्य-
तिस्थौल्यात् कार्यमेव वरम् । अत्र कार्यमेव वरं
स्थौल्यादिति । तत्रातिकार्यमेव वरं स्थौल्यादिति
बोद्धव्यम् । न कार्यमात्रं स्थौल्यमात्रात् । यतोऽ-
तिस्थूलातिकृशावेव लङ्घनबृंहणाभ्यामुपक्रम्यावत्र
विवक्षितौ न स्थूलकृशौ सामान्येन कार्यमेव
वरं स्थौल्यादत्रोपपत्तिः ॥ २६ ॥

हे०—स्थौल्यात्कार्यस्य सुखसाध्यत्वमाह—कार्यमे-
वेति ॥ २६ ॥

कार्यमेव स्थौल्याद्वरं कुत इत्याह—

नहि स्थूलस्य भेषजम् ।
बृंहणं लघनं नालमतिमेदोऽग्निवातजित् ॥ २७ ॥

स०—यस्मात् स्थूलस्य भेषजं बृंहणं नालं न समर्थं
न च लघनं समर्थम् । यस्मात्स्थूलस्य भेषजमतिमे-
दोऽग्निवातजित् । यन्मेदःक्षपणं तदग्निनाशकृद्वात-
हृच्च न । स्थूलस्य हि बृंहणेन मेदोऽतितरानुपचीयते
लघनेन मेदःक्षपणं भवति किंत्वग्निपवनावस्योपचीयेते ।
तस्माद् बृंहणं मांसक्षीरादि यच्च लघनं क्रोद्रवश्यामाकादि
तत्पूर्वस्माद्धेतोः स्थूलस्य न भेषजम् ॥ २७ ॥

प०—अतिस्थूलस्यापि भेषजं मेदसोऽग्नेर्विद्योश्च
नाशनम् । यत्तत्साधु तथाविधं चातिमेदोऽग्निवातजि-
द्वेषजमतिस्थूलस्य बृंहणं नालं न पर्याप्तम् । यस्मान्न
स्थूलस्य सन्तर्पणं भेषजं पर्याप्तम् । स्थौल्यनिवारणाय
न चाप्यपतर्पणं यस्माद्बृंहणं मांसादि तदस्य मेदोऽ-
भिवर्धयति सन्तर्पणस्वभावत्वात् । तेनैतदुक्तं भवति ।
यद्यतिस्थूलाय बृंहणं दीयते तेनाग्निमेदसी वृद्धिं
पच्छतः । वातश्चापचयमप्यथ लङ्घनं क्रियते ।
तेन मेदसोऽपचयो भवति नतु वायव्योऽग्नेर्विघात
इत्यतो युक्तमुक्तमिति मेदोऽग्निवातजिह्नं बृंहणम्
भलं नापि लङ्घनं स्थूलस्य यन्मेदःक्षपणं वातजि-
ग्निजित्तस्य पथ्यम् ॥ २८ ॥

हे०—स्थौल्यस्य कृच्छ्रसाध्यत्वे हेतुमाह—लघनं बृंहणं
स्थूलस्य भेषजं, यतस्तस्यातिमेदोऽग्निवातजिह्नं भेषजं

नालं समर्थः । लघनमतिमेदोजित् भवति । नात्य
ग्निवातजिह्नवाति । बृंहणमत्यग्निवातजिह्नवाति न त्वतिमेदो
जित् ॥ २७ ॥

मधुरस्निग्धसौहित्यैर्यत्सौख्येन विनश्यति ।
क्रशिमा स्थविमाऽत्यंतविपरीतनिषेवणैः २८ ।

स०—यतो यस्मात्क्रशिमा मधुरस्निग्धतृप्तिभि
सौख्येनानायासेन नश्यति शाम्यति तस्मात्कार्यं स्थौ-
ल्याद्वरम् । यतश्च स्थविमा स्थूलत्वमत्यंतविपरीतनि-
षेवणैः शाम्यति । अत्यंतविपरीतानां निषेवणान्यत्यंत-
विपरीतनिषेवणानि तैस्तिक्तकटुकपायप्रापैरनपानौषध-
सेवनैः शाम्यतीत्यर्थः । स्थूलकृशयोश्च यदि बृंहण-
साध्यस्तुल्यो व्याधिः स्यात्ततः स्थूलस्योपक्रमविरोधात्तत्र
सुखेन न शाम्यति । यथा कृशस्य लघनसाध्यो विस्-
चिकादियदि चैतयोः स्यात् सोऽपि कृशस्य सुखेनोप-
शाम्यति । स्थूलस्य विरुद्धोपक्रमत्वादुःखेन शाम्यति ।
यथा अत्र प्रवानोपक्रमः स्वेदः स च तावन्न घटते ।
न स्वेदयेदतिस्थूलमिति निषेधात् । अथैव लघयति
तदा । स्रोतःसु मेदोरुद्धं वायुः कोष्ठे विशेषतः । चरन
प्रज्वलयत्यग्निं क्षुत्तृणैः स्तस्तनोऽधिकम् । स्थूलं कोटर-
वद्बद्धौ दहतोऽन्यनिलौ च तौ । इत्यादिना यावदा-
तसंख्येन वनवह्निना वनस्येवाऽस्य महती व्यापदुष्प-
द्यते । अथ बृंहणोपक्रमः क्रियते तदाऽऽमदोषो वर्धते ।
कृशस्य त्वविरुद्धोपक्रमत्वाद्विस्चिकादिः सुखेनोपक्रम्य-
तस्मात्कार्यमेव स्थौल्याद्वरम् । क्रशिमिति कृशशब्दा-
त्पृश्वादिपाठादिमनिच् । रक्ततो हलादेरिति रेफादेशः ।
स्थविमेति कृदादेराकृतिगणत्वादमनिजिति केचिन् ।
तस्मिंश्च सति स्थूलदुरेति यणादिपरस्य लोपः ।
ककारस्य च गुणः ॥ २८ ॥

प०—कृशस्य भावः क्रशिमा । स्थूलस्य भावः
स्थविमा । पृश्वादिपाठादिमनिच् । स्थूलस्य
यन्मेदसस्तथायमपरः कार्यमवशत्वे हेतुः । क्रशिमा
कृशत्वम् । मधुरादिभिः यस्मादनायासेन शाम्येत्
तत्स्थौल्यात् क्रशिमैव ज्यायान् स्थूलत्वं यस्मात्
स्थविमा स्थूलत्वं कार्यसाधनोपायादत्यन्तं विपरी-
तनिषेवितैर्नश्यति । अन्यत्वेन विपरीतानि च

तानि निषेवणानि तैस्तिक्तकटुकपायैः रूक्षैरन्नपानौ-
पधैः सेवितैः स्थूलत्वं नश्यति मेदःक्षयणहेतुभिः ।
ननु सौम्येन मधुरस्निग्धानामन्नपानानां सौहित्येन
तृप्त्या वृद्धिहेतुत्वात्तेषां स्थूलकृशयोश्च तस्य व्याधि-
वृंहणसाध्य एवोत्पन्नः । स्थूलस्योपक्रमविरोधात्
स व्याधिर्नोपशमं याति स एव कृशस्य सुखेनो-
पशमं गच्छति । स्थूलस्य विरुद्धोपक्रमत्वाच्चिरेणैव-
त्येवं कार्यमेव श्रेष्ठम् ॥ २८ ॥

हे०—कार्यस्थौल्ययोर्वरावरत्वे हेतुवन्तरमाह—मधुरस्नि-
ग्धानां सौहित्यं तृप्तिरभ्यासार्थं बहुवचनम् । कृशिमा—कार्यं,
स्थविमा—स्थौल्यम् । स चात्यन्तविपरीतनिषेवणैर्नश्यति ।
अत्यन्तविपरीतानि अम्लातिरूक्षादीनि अतिदुःखम् ॥ २८ ॥

अथ कृशे कीदृशं भेषजमित्याह—

योजयेद् बृंहणं तत्र सर्वं पानान्नभेषजम् ॥ २९ ॥

स०—तत्र कृशे बृंहणं सर्वं पानाद्यौषधं योज्यम् २९

प०—तस्य कीदृशमौषधमित्याह—तत्र कृशे पुंसि
पानान्नभेषजं शालिषष्टिकमांसक्षीरेधुरसजीवनीय-
वृंहणीयवस्तुजातं सर्वं बृंहणं योजयेत् ॥ २९ ॥

हे०—कार्यस्थौल्यमाह—योजयेदिति ॥ २९ ॥

अचित्तया हर्षणेन ध्रुवं संतर्पणेन च ।

वप्रसंगाच्च कृशो वराह इव पुष्यति ॥ ३० ॥

स०—अचित्तया चेतसः शोककार्याद्यनाकुलत्वेन
तथा हर्षणेन चित्तस्य तुष्ट्या तथा संतर्पणेनाहार-
वेशेषादिना बृंहणेन तथा स्वप्नप्रसंगादतिनिद्रासेवनेन
कृशः पुष्यति सर्वोपचितधातुः संपद्यते । क इव ।
वराहः शूकरो यथा । अन्येभ्यश्च पुष्टिहेतुभ्यः कृश-
वेषये स्वप्न एव प्रधान इति च दर्शयितुं वराहो
ऽष्टांतत्वेनोपन्यस्तो प्रथकृता । तथाहि । वराहस्य
व्रणमन्तरेण न कश्चित्त्थाविधोऽभ्यवहारादिरुपलभ्यते ।
तथाऽसौ पुष्टोऽतिमेदुरो दृश्यते । अतिस्थूलाऽतिकृ-
शयोश्च मुनिना लक्षणमभ्यधापि । मेदोमांसातिवृद्ध-
वाचलस्फिगुदरस्तनः । अयथोपचयोत्साहो नरोऽति-
स्थूल उच्यते । तथा । शुष्कस्फिगुदरग्रीवो धमनीजा-
रुसंततः । त्वगस्थिशोषोऽतिकृशः स्थूलपर्वा नरो मत-
ति ॥ ३० ॥

प०—अचिन्तया निःशोकतया अथवा किञ्चि-
दपि कार्यजातं मनसा अपर्यालोचनेन हर्षणेन
निर्वृत्यान्तःसन्तर्पणेन तथात्यन्तस्वप्नसेवनेन सर्व-
धातूपचितः संपद्यते । यथा वराहः स्वप्नप्रसङ्गस्य
कृशविषयेऽन्येभ्यः पुष्टिहेतुभ्यः प्राधान्यं प्रदर्शयन्
वराहोदाहरणेन दत्त एवमचिन्तनहर्षणादिसंतर्पण-
स्वप्नप्रसङ्गैः कृशः पुष्यति । सर्वधातूपचितः
संपद्यते ॥ ३० ॥

हे०—अचित्तादिचतुष्टयं कार्यस्य परमौषधमित्याह—
अचित्तयेति । हर्षणेन प्रियदर्शनादिना संतर्पणेन सौहित्येन
स्वप्नप्रसंगादिभ्यासात् ॥ ३० ॥

नहि मांससमं किंचिदन्यदेहवृहत्त्वकृत् ।

मांसादमांसं मांसेन संभृतत्वाद्विशेषतः ॥ ३१ ॥

स०—मांसेन सममपरं देहवृहत्त्वकरं न च विद्यते ।
सर्ववृंहणत्वकरेभ्यो मांसमतिवृंहणमित्यर्थः । विशेषेण
मांसादमांसं देहस्य वृंहणत्वकृत् । कुत इत्याह ।
मांसेन संभृतत्वात् । पुष्टत्वात् ॥ ३१ ॥

प०—यतोऽस्याहारो न कश्चित्त्थाविधोऽभ्यव-
हियमाणो दृश्यते । येनासौ पुष्टो मेदुरः सम्प-
द्यते । मांसेन समं तुल्यमन्यन्न किञ्चिदाहारजातं
देहस्य वृहत्त्वकृत्सम्भवति । यस्मादतो मांसादी-
नामाभिषभुजां सिंहादीनां प्राणिनां सम्बन्धि
यन्मांसं तन्मृगादिमांसेन संभृतत्वात् शरीरपोषणात्
विशेषतो वृहत्त्वकृदिति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥

हे०—कार्ये प्रधानतरमौषधमाह—नहत्यादि । कार्यस्य
प्रधानतरमौषधमाह—मांसादेत्यादि । मांसादानां
मांससेविनां मांसेन संभृतत्वात् पुष्टत्वात् विशेषतो
देहकृत् इत्यनुषंगः । संप्रहे तु—अतिकार्येनानाया-
सवर्षशीतोष्णतृट्क्षुधः । तृप्तिव्याध्योषधमदान् सहते-
ऽल्पबलत्वतः ॥ श्वासकासक्षयप्लीहगुल्मोऽर्शोवाह्निमं-
दता । कृशं प्रायश्च बाधते रक्तपित्तानिलामयाः ॥
शुष्कस्फिगुदरग्रीवः स्थूलपर्वा शिराततः । उच्यतेऽतिकृ-
शस्तत्र प्रागुक्तो बृंहणो विधिः ॥ अश्वगंधाविदार्याद्या वृध्या-
श्रौषधयो हिताः । लंघनोत्थेषु रोगेषु विशेषेणनुकल्पयेत् ॥
यत्तदात्वे समर्थः स्याद्यच्चाभ्यासेन पुष्टये । सद्यः क्षीणो
व्ययतः सद्यो बृंहणेनोपचीयते ॥ चिरं क्रमेण च क्षीणस्तद-
भ्यासेन तत्र च । बृंहणं देहमात्राभिमलादीन् वीक्ष्य

योजयेत् ॥ क्रमान्मांसरसांस्तद्वत्कलालावाणिकाल्लघून् ।
वेसवारैः कृतैस्तद्वज्रांगलैश्च कृताकृतान् ॥ रसांस्तथा च
क्षीरादींस्तर्पणास्तर्पणांत्पुनः । युञ्ज्यात्कृशानां ज्वरिणां
कासिनां मूत्रकृच्छ्रिणाम् ॥ तृष्यतामूर्ध्ववातानां मूढमारुत-
वर्चसाम् । समकृष्णासितातैलक्षौद्राज्यो हि स तर्पणः ॥
मंथस्तद्वत्सिताक्षौद्रमदिरासक्तुयोजितः । फाणितं सक्तवः
सर्पिर्दधिमंडोऽम्लकांजिकम् ॥ तर्पणं मूत्रकृच्छ्रमुदावर्तहरं
परम् । मंथः खर्जूरमृद्रीकावृक्षाम्लकदाडिमैः ॥
परुषकैः सामलकैः सद्यस्तृष्णातिरोगजित् । स्वादुरस्त्वथ
बलकृत् सखेहो रूक्ष एव च ॥ सद्यः संतर्पणो मंथः स्थैर्य-
वर्णबलप्रदः ” इति ॥ ३१ ॥

एवं विस्तरेण स्थूलकृशयोरुपक्रममुक्त्वा समा-
सेनाह—

गुरु चाऽतर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कृशे ॥ ३२ ॥

स०—यदुर्ग तथापतर्पणं तत्समासेन स्थूलाय
हितं माक्षिकशाल्कादि । एतद्वि रौक्ष्यान्मेदः क्षप-
यति । गौरवाच्च शीघ्रं जरां न गच्छति । यदतो
विपरीतं लघु संतर्पणं च तदतिकृशाय हितं शालिष-
ष्टिकैणेयमांसलावकपिंजलाविकम् । अतिकृशस्य ह्यग्नि-
रपि कृशो भवति । तस्माद्यदि तस्य गुर्वन्नपा-
नौषधमुपयुज्यते । ततोऽग्निसादोऽस्य जायते ।
अथाऽस्य लघु अपतर्पणमुपयुज्यते तद्भूयः
कार्यमेवाऽस्यापद्यते । तस्माल्लघु संतर्पणं च
यत्तत्कृशाय हितम् । गुरु चेत्त्रयं चशब्दाल्लघु च यद-
पतर्पणं श्यामाककोरदूषादिकं तथाऽन्यदपि दन्न
गुरु नच लघु मेदोघ्नं जागरव्यवायव्यायामचिंतादिकं
तच्च स्थूले हितं गमयति ॥ ३२ ॥

प०—संक्षेपेण स्थूलकृशयोरुपक्रममाह—स्थूले नरे
गुरावपतर्पणं हितम् । यथा माक्षिकशृंगाटकविस-
शाल्कादिरूक्षत्वान्मेदःक्षपणहेतुः, गुरुत्वाच्छीघ्रं
जरां न याति । लघ्वपतर्पणं स्थूले हितं कुलत्थ-
श्यामाकाद्यतो विपरीतं लघु तथा सन्तर्पणं च तद-
तिकृशे पथ्यम् । शालिषष्टिकैणेयशशादि यस्मा-
दतिकृशस्यापि अतिकृशोऽग्निं कुर्वन् अन्नपानौ-
षधमग्निनाऽऽदाय यद्यपि बृंहणं तद्भूयः कृशत्वाय
सम्पद्यते ॥ ३२ ॥

हे०—स्थौल्यकार्ययोः संक्षेपादौषधमाह—गुरु चातर्पण-
मित्यादि । गुरुत्वे सति यदपतर्पणं तत्स्थूले हितं, लघुत्वे
सति यत्संतर्पणं तत्कृशे हितम् ॥ ३२ ॥

यवगोधूममुभयोस्तद्योग्याहितकल्पनम् ॥ ३३ ॥

स०—उभयोः स्थूलकृशयोर्यवगोधूमं हितम् ।
किंभूतं यवगोधूममित्याह—तद्योग्येत्यादि । तयोः
स्थूलकृशयोर्योग्या उचिताऽऽहिता कृता कल्पना
संयोगसंस्कारादिनोपयोगोपायो वा यस्मिन् यवं गोधूमे
तदेवं यवाः स्थूले हिताः गोधूमाः कृशे इत्यर्थः ।
हितयोगे चतुर्थी वक्तव्येत्यस्य प्रायिकत्वात् स्थूले
हितमित्यत्र न चतुर्थी । अन्येऽपि ह्येवं प्रयोगा दृश्यन्ते ।
यथा रुद्रटस्य । सामाजाधीमतां हितमिति । तथाऽ-
स्यैव । विलेपी ग्राहिणी ह्या तृष्णाघ्नी दीपनी
हिता । व्रणाऽक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिना-
मिति ॥ ३३ ॥

प०—तयोः स्थूलकृशयोः तद्योग्योचिता तद्योग्या
हिता कृता संयोगसंस्कारादिभिः कल्पनोपयोगो-
पायौ यस्मिंस्तत् । तेनैतदुक्तं भवति । यदा स्थूलाय
यवगोधूमं दीयते तदा स्थूलयोग्ययैवापतर्पणरूपया
कल्पनया यदा तु तदेव यवगोधूमं कृशाय दीयते
तदा कृशयोग्ययैवापतर्पणोपक्रमयोः संयोगतरतम-
भावभिन्नत्वेन प्राप्तास्तत्कथं द्विविधोपक्रम उच्यते
इति प्रत्यभियुक्तो ग्रन्थकारः ॥ ३३ ॥

हे०—यवाश्च गोधूमाश्च यवगोधूमं तदुभयोः कृशस्थू-
लयोः क्रमेण हितम् । तच्च तदुचितकृतकल्पनम् । यथा-
स्थूले तैलतक्रादिसिद्धा भक्ष्याः, कृशे घृतक्षीरादिसिद्धाः ।
संग्रहे तु—“स्थौल्यकार्यप्रकृत्यापि स्यातां तत्राप्ययं विधिः ।
सततव्याधिततया योज्यो सदा विभज्य च ॥ मात्रादियुक्तं
सेवेत यस्तु बृंहणलघने । समधात्वग्निदेहोऽसौ सिंहसं-
हननो भवेत् ॥ द्रव्यबलत्वाच्च न द्वैरभिभूयते ॥ ” इति ।
स्नेहनं रूक्षणं कर्मेत्यादिना सर्वोपक्रमाणां पृथक्त्वे उपक्रम-
द्वयेऽतर्भाव उक्तः ॥ ३३ ॥

ननु चाऽतीसारज्वरगुल्मादीनामनेकरूपत्वादनंता
एवोपक्रमाः प्राप्तास्तत्कथमुपक्रमस्य हि द्वित्वाद्विधैवो-
पक्रमो मत इत्यह—

दोषगत्याऽतिरिच्यन्ते ग्राहिभेद्यादिभेदतः ।

उपक्रमा न ते द्वित्वाद्भिन्ना अपि गदा इव ॥

स०—दोषाणां पृथग्रूपाणां संसर्गसन्निपाततरतमभेदे-
नाऽऽनृत्यं यातानां या गतिस्तथा तेषामेव स्थानवृद्धिक्ष-
यलक्षणाया गतिस्तिर्यग्धूर्वाधोलक्षणा या गतिस्तथा शा-
खाकोष्ठास्थिसंधिलक्षणा च या गतिस्तथाऽतिरिच्यन्ते व-
ह्यो भवन्त्युपक्रमाः । कथमित्याह । ग्राहिभेद्यादिभेदतः ।
ग्राही च भेदी च ग्राहिभेदिनौ तावादी येषां रोगानुरोधा-
न्नानाविधानामुपक्रमाणां ते ग्राहिभेद्यादयस्तेषां भेदो
विशेषो ग्राहिभेद्यादिभेदस्तस्मात् । यद्यप्यतिरिच्यन्तेऽनन्ताः
संपद्यन्ते तथाऽपि द्वित्वात्संतर्पणाऽपतर्पणरूपान्न तेऽति-
रिच्यन्ते । संतर्पणरूपत्वमपतर्पणरूपत्वं वा वर्जयित्वा न
तेषामुपक्रमाणां रूपांतरं संभवतीत्यर्थः । कथमिव
नाऽतिरिच्यन्ते इत्याह । भिन्ना अपि गदा इव । यथा
वातादिदोषवशान्नानाविधा अपि ज्वरादयो बृंहणलघन-
साध्यत्वं सामत्वं निरामित्वं वा नातिवर्तते तथोपक्रमा
अपीति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिता-
यामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां
द्विविधोपक्रमणीयो नाम चतुर्दशो-
ऽध्यायः ॥ १४ ॥

प०—अतएव तदाह—दोषाणां क्षयस्थानवृद्धयू-
र्ध्वाधस्तिर्यग्रूपादिलक्षणायाऽगत्या अतिरिच्यमाना
अप्यनन्ता भवन्तोऽपि नतु द्वित्वं तेऽतिरिच्यन्त
उपक्रमाः । तथा ग्राहिभेद्यादिभेदतोऽप्यसंग्राह्योप-
क्रमोऽयं भेदी अयं ग्राही अयं ग्राहितरोऽयं ग्राहि-
तमो भेदितरोऽयं भेदितमोऽयं ग्रहणात् स्निग्धरू-
क्षादयः । कथमिव ते अनन्ता भिन्ना अपि ये गदा
इव यथा भिन्ना दोषादिवशादपि गदा व्याधयो
ज्वरादय उपक्रम्यस्य द्वैरूप्यात् सन्तर्पणापतर्पण-
साध्यत्वलक्षणान्नातिरिच्यन्ते । कदाचित् सन्त-
र्पणसाध्यास्ते भवन्ति कदाचिदपतर्पणसाध्याः न
तद्व्यातिरिक्तरूपान्तरसाध्या इति भद्रम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टांगहृदयटीकायां सूत्रस्थाने द्विवि-
धोपक्रमणीयोऽध्यायश्चतुर्दशः ॥ १४ ॥

हे०—इदानीं तेषां पृथक्त्वमेव कुत इत्याह—दोषग-
त्येति । दोषगत्या दोषशरणत्वेन यथा यथा दोषा भिन्ना
तथा तथोपक्रमा भिद्यन्ते । यथा अनिप्रवृत्ते ग्राही, अप्र-
वृत्ते च भेदी, दाहे जीतः, शोते ज्वरादय इत्यादि । पृथ-
क्त्वं हेतुश्चेत्पृथक्त्वमेवास्तु इत्याह—न ते द्वित्वादिति
द्वित्वान्नातिरिच्यन्ते । बृंहणत्वं लघनत्वं वा सामान्यः
त्यजति । यथा नानाविधा अपि गदाः सामान्ये, निरा-
मत्वम् ॥ ३४ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामातुर्येन्द्रमायने उपक्रमाप्रक-
रणं सामस्येन निरूपितम् ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

द्विविधोपक्रमणीयाध्यायानन्तरं शोधनादिगण-
संग्रहाध्यायारंभः । यतो दोषोपक्रमणीये द्विविधोपक्र-
मणीये च नानाविधा उपक्रमा अभिहितान्ते च मदन-
मधुकादिभेदजाश्रया अतस्तानि शोधनान्युपयोगी
सर्वोपक्रमाधिकाराणि संज्ञिचतुर्दशस्यैवमिममारेभे—

अथाऽतः शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—शोधनं शोधनरूपो द्रव्यगण आदिर्येषां
एवम् । आदिशब्देन वातहरादिगणपरिग्रहः । ते
संग्रहो यस्मिन्नध्याये स शोधनादिगणसंग्रहस्तं शो-
नादिगणसंग्रहसंज्ञमध्यायं व्याख्यास्यामः । गण-
समूहः । विक्षिप्तानां पदार्थानामेकत्र राशीकर-
संग्रहः । तत्र शोधनगणस्य सर्वदोषविजयत्वेन प्राध-
न्यात्पूर्वमुपन्यासः ॥ १ ॥

प०—अथातः शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं व्य-
ख्यास्यामः । यथेह नानारूपेऽप्युपक्रमे सति द्वै-
प्यानतिक्रमस्तथा भेदजस्यापि नानारूपस्य स
शोधनशमनभेदेन द्वैरूप्यानतिक्रम इत्यतो द्विवि-
धोपक्रमणादनन्तरं शोधनादिगणसंग्रहोऽध्याय आ-
रब्धः । विक्षिप्तानां पदानामेकत्र राशीकरणं प्रथ-
मसङ्ग्रहः । शोधनरूपो द्रव्यगण आदिर्येषां गणा-
ते शोधनादिगणाः सङ्ज्ञातास्तेषां सङ्ग्रहस्तं वा
व्यख्यामः ॥ १ ॥

हे०—अथातः शोधनादिगणायमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—अर्थेति । शोधनादिद्रव्यगणः ॥ १ ॥

शोधने च चतुर्विधम् । वमनविरेचनास्थापन-
शिरोधरेचनद्रव्यभेदेन । तत्रापि वमनस्यौषधगणं
तावत्पर्यं वक्ति—

मदनमधुकलंबानिबिंबीविशाला
त्रपुसकुटजमूर्वादेवदालीकृमिघ्नम् ।
विदुलदहनचित्राः कोशवत्यौ करंजः
कणलवणवचैलासर्षपाश्छर्दनानि ॥ २ ॥

सू०—मदनं रावः मधुकं मधुयष्टिका । लंबा तुंबी
दीर्घतिकाऽलंबुसंज्ञा । निंबः पिचुमन्दः बिंबी गोह्वा
ओष्ट्रोपमफलसंज्ञा । विशाला इंद्रवारुणी । त्रपुसं तित्तरपु-
सं वेद्यम् । तस्य वमने योग्यत्वात् । कुटजं वत्सकम् ।
मूर्वा पीलुपर्णी । देवदाली घनवरा । कृमिघ्ने विडङ्गम् ।
विदुलो जलवेतसः । दहनश्चित्रकः । चित्रा मूषिकपर्णी ।
कोशवत्यौ घंटाकैका धामार्गवो द्वितीया राजको-
शातकी । करंजो नक्तमालम् । कणः पिप्पली ।
लवणं सैन्धवं । वचा गोलोमी । एला त्रुटिः ।
सर्षपो रक्षोघ्नः । एतानि मदनानीनि छर्दनानि छर्दि-
कृन्ति छर्दिकाराणि । अत्र मदनविशालात्रपुसकुटज-
विडङ्गैलासर्षपाणां फलानि वमनकृन्ति । मधुकविदुल-
चित्रकदन्तीवचानां तु मूलानि । रोध्रमुवर्णक्षीरीकं-
पिल्लानां त्वचो रेचनाः । शेषाणां फलपत्रपुष्पाणीति ।
अमुमुनिविरतिश्चेन्मालिनी नौ मयौ यः ॥ २ ॥

प०—शोधनपञ्चकर्माख्यस्य वमनादिभेदभिन्न-
त्योत्तरोत्तरप्रधानस्य प्राधान्यादग्रे वमनस्य तावदौ-
षधगणं प्रधानं व्याख्यातुमिदमाह—मदनादीनि
द्रव्याणि छर्दनानि वमनोपयोगीनि । मदनं मदन-
फलम् । मधुकं मधुयष्टिका । लम्बा कटुका । निम्बः,
बिम्बी गोह्वा रक्तफलापरपर्याया । त्रपुसं कटुकम् ।
कुटजः वत्सकः । मूर्वा मधुरसा । देवदाली
जीमूतकः । कृमिघ्नं विडङ्गम् । विदुलो वेतसः ।
दहनश्चित्रकः । चित्रा द्रवन्ती । कोशवत्यौ द्वे
राजकोशातकी एका, कटुकोशातकी द्वितीया ।
करंजः पूतिकरंजः । कणा पिप्पली । एला
सूक्ष्मैला सर्षपाः श्वेतसर्षपाः ॥ २ ॥

हे०—तत्र वमनगणमाह—मदनमधुकेत्यादि । मदनं गालः,
मधुकं यष्टीमधु, लंबा कटुतुंबी, निंबः—पिचुमन्दः, बिंबी—
कटुतुंडिकेरी, विशाला—इंद्रवारुणी, त्रपुसं—कटुवालुकं, कुट-
जं—वत्सकः, मूर्वा—मधुरसा, देवदाली—जीमूतकः, कृमि-
घ्नं—विडङ्गं, विदुलो—वेतसः, दहनः—चित्रकः, चित्रा—चि-
ल्लङ्का, कटुपटोलाफलं, पत्रकं च, कोशवत्यौ—कटु-
कोशातकी, राजकोशातकी, करंजो—नक्तमालः, कणा-
पिप्पली, लवणं—सैन्धवं, वचा—उम्मा, एला—त्रुटिः, सर्ष-
पो—रक्षोघ्नः, छर्दनानीति बहुवचनगुणबहुत्वार्थं तेन
वमनादिद्रव्याणां यस्य कस्यचित्त्रिकचतुष्कपञ्चकादेः
प्रयोजकत्वम् । उक्तं च सुश्रुतेन—“समस्तवर्गमर्थं वा
यथालाभमथापि वा । प्रयुज्यते भिषक् प्राज्ञो यथादृष्टेष्टे
कर्मसु ॥” इति । उपलक्षणं चेदम् । अतएव संप्रह-
कारोऽधिकमधीते । मदनजीमूतेश्वाकुकोशातकीद्रव्यफल-
पुष्पपत्राणि । कुटजकरंजत्रपुससर्षपपिप्पलीविडङ्गैलाप्रत्यक्-
पुष्पीहेरणुपृथ्वीकाकुस्तुवरीप्रपुष्पादानां फलानि शारदानि ।
वस्तितर्पणकोविदारकर्बुदारकटुलविदुराबिंबीवंधुजीवकश्चे-
ताशणपुष्पीसदापुष्पीवचाचित्राचित्रकमृगैर्वाकैर्द्रवारुणीसुष-
वीचतुरंगुलस्वादुकटकपाटापाटलीशाङ्गैर्द्वामधुकमूर्वासप्त-
र्णसोमवल्कद्विपशियुसुमनस्सौमनस्यायवानीवृश्चिवपुनर्नवा-
महासहाक्षुद्रासहेक्षुसहाकाण्डेक्षुकांडकतकपिप्पलीमूलकदंब-
चविकानलदेशीह्रीवैरमूलानि शात्मलीशालकामद्रपण्यै-
रावण्युपोदकौहालकधन्वनरसंजनराजादनोपवित्राणोपशृंगा-
दिकापिच्छाः प्रियंगुपुण्यः तालीसपत्रं हरिद्राशृंगवेरकदी-
मभूकदारहरिद्रासरी तगरगुडचिमधुकफाणितक्षीरश्चार-
लवणानि चेति वमनोपयोगीनीति ॥ २ ॥

निकुम्भकुम्भत्रिफलागवाक्षी-
स्तुकुशंखिनीनीलिनितिल्वकानि ।

शम्याककंपिल्लकहेमदुग्धा

दुग्धं च मूत्रं च विरेचनानि ॥ ३ ॥

स०—निकुम्भो दन्ती । कुम्भस्त्रिवृत् । त्रिफला वरा । गवाक्षी
विशाला द्वितीयेंद्रवारुणी । सुग्गुडा । शंखिनी यवतित्ता ।
नीलिनी नीलपुष्पा भारवाहीसंज्ञा । तिल्वको रोध्रः ।
शम्याकः, कर्णिकारः । कंपिल्लको रंजनकः । हेमदुग्धा
कनकक्षीरी । दुग्धं क्षीरम् । मूत्रं प्रसिद्धम् । निकुम्भा-
दीन्येतानि विरेचनानि । उपजातिवृत्तम् ॥ ३ ॥

प०—निकुम्भादीनि द्रव्याणि विरेचनानि ।
निकुम्भो दन्ती । कुम्भस्त्रिवृत् । गवाक्षी विशाला ।

स्तुक् सुधा। शंखिनी शङ्खकुसुमा । नीलिनी नीलपुष्पा ।
तिल्वको रोध्रः । शम्याक आरग्वधः । कम्पि-
ल्लको रञ्जनकः । हेमदुग्धा स्वर्णक्षीरी । दुग्धं क्षीर-
म् । गोमूत्रं गोजलम् ॥ ३ ॥

हे०—विरेचनगणमाह—निकुम्भकुम्भेति । निकुम्भो-
दंती, कुम्भस्त्रित्, त्रिफला प्रसिद्धा । गवाक्षी—श्वेतपुष्पे-
न्द्रवारुणी, स्तुक्—स्तुही, शंखिनी—कालांजनीसदृशा श्वेत-
पुष्पा, नीलिनी—कालांजनिका, तिल्वको—रोध्रः, शम्याक
आरग्वधः, कंपिल्लो—रक्तोऽङ्गः, हेमदुग्धा—हेमावती कंकु-
ष्ठप्रकृतिः । संग्रहे त्वधिकमुक्तम् । त्रिवृच्छ्यामाद-
तीद्रवंतीशंखिनीसतलाऽजगंधाऽजगंधीवचागवाक्षीछगलां-
घ्रीसुवर्णक्षीरीचित्रकक्रिणिहिह्रस्वपंचमूलवृश्चिवपुनर्नवापलं-
कपाशाकमूलानि, तिलकशम्याककंपिल्लकपाटलीत्वचः,
त्रिफलापीलुप्रियालवहुलवदरकैर्धुकाश्मर्यपरुषकद्राक्षाशं-
खिनीक्षीतक्षीरकोदकीर्याविडंगपूगपंचांगुलफलानि, चतुरं-
गुलफलपत्राणि, पूतीकत्वक्फलपत्राणि, महावृक्षसप्तपर्ण-
ज्योतिष्मतीक्षीराणि, क्षीरमस्तुमद्यधान्याम्लमूत्राणि चेति
विरेचनोपयोगीनि । कोशातकीदेवदालीसतलाकारवेष्टिका-
श्चदंष्ट्राकक्षीरमुष्णोदकं चेत्युभयात्मकानीति ॥ ३ ॥

मदनकुटजकुष्ठदेवदाली—

मधुकवचादशमूलदारुस्राः ।

यवमिसिकृतवधनं कुलत्थो

मधु लवणं त्रिवृता निरुहणानि ॥ ४ ॥

स०—मदनं मदनफलम् । कुटजं वत्सत्वक् ।
कुष्ठं गदनाम । दारु देवदारुः । स्राया युक्तरसा ।
मिसिः शतपुष्पा । कृतवेधनं धामार्गवः ।
निरुहणानि निरुहणसाधनानि । भवति जगति
नौ ततः परौ यौ नजसहितैर्जरगैश्च पुष्पिताग्रा ॥ ४ ॥

प०—मदनादीनि निरुहणान्यास्थापनद्रव्याणि ।
कुटजो वत्सकः । देवदाली खनी जमिन्तापरपर्या-
या । मधुकं मधुयष्टी । ह्रस्वं महत्पञ्चमूलं
दशमूलमुभे स्मृते । दारु देवदारुः । मिसिः शत-
पुष्पा । कृतवेधनं कटुकोशातकी । मधु माक्षि-
कम् । लवणं सैन्धवादि । त्रिवृत् कूटरणा-
परपर्यायः ॥ ४ ॥

हे०—निरुहणमाह मदनेत्यादि । कुष्ठं—पाकलं, दश-
मूलं—बृहत्, ह्रस्वपंचमूलं, दारु—देवदारुः स्राया प्रसि-

द्धा । यवः—तीक्ष्णशूलकः, मिसिः—शतपुष्पा, कृतवेधनं—
कटुकोशातकी, कुलत्थः—शिवीधान्वविशेषः, मधु-
माक्षिकम् । संग्रहे त्वधिकमुक्तं वस्तिपु तेषु तेष्ववस्थांतरेषु
यान्युपयुज्यन्ते द्रव्याणि तान्यसंख्येयत्वात्तपोदिद्वयंते ।
रसस्कंधेभ्य एव यथादोषं यथावस्थं विमजेत्सर्वेषु प्रथं-
जयेत् । मदनकुटजजीमूतकेश्वाकुकोशातकीद्वयचपुस-
सिद्धार्थकशताह्वाफलानि, वलादशमूलैर्द्वित्रिवृद्वृद्धाश-
यष्ट्याह्वकुष्ठरास्नापुनर्नवाकनृणमूलानि, सरस्वदेवदारुह-
पुपाहिगुरसांजनव्योषपत्रैलामृतायवकोलकुलत्थत्वक्गुडत्व-
णमस्तुधान्याम्लमूत्रस्नेहक्षीरश्चौद्राणि चेति ॥ ४ ॥

वेष्टाऽपामार्गव्योषदार्वासुराला

बीजं शैरीषं बाहृतं शैग्रवं च ।

सारो माधूकः सैन्धवं ताक्ष्यशैलं

वृट्यौ पृथ्वीका शोधयंत्युत्तमांगसु ५ ॥

स०—वेष्टो विडंगः । अपामार्गः प्रत्यक्पुष्पी
व्योषं त्रिकटुकम् । दार्वा पीतद्रुः । सुराला श्रृंगसर्ज-
रसः । शिरीषबीजं शैरीषम् । वृहत्या बीजं बाहृतम्
शिग्रोः बीजं शैग्रवम् । सारो माधूको मधुपुष्पसारः
सैन्धवं सिन्धुत्वम् । ताक्ष्यशैलं शुष्करसांजनम्
वृट्यौ सूक्ष्मैला स्थूलैला च । पृथ्वीका हिगुपत्री
एतान्युत्तमांगं शोधयति । मूर्धविरेचनानीत्यर्थः । र
यौ पंचाश्वैर्वैश्वदेवीति नाम्ना ॥ ५ ॥

प०—वेष्टादीनि द्रव्याणि उत्तमाङ्गं शिरः शो-
यन्ति । वेष्टं विडङ्गम् । अपामार्गः प्रत्यक्पुष्पम्
व्योषं व्यूषणम् । 'पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रयमे
विमिश्रितम् ।' दार्वा दारुहरिद्रा । सुराला सुलक्षण
शिरीषस्य बीजं शैरीषम् । वृहत्या बीजं बाहृतम्
शिग्रुबीजं शैग्रवम् । सारो माधूको मधूकसारः
उत्किलष्टं मधूकपुष्पम् । ताक्ष्यशैलं शुष्करसांजनम्
वृट्यौ एलाद्वयं—सूक्ष्मैला, पत्रैला च । पृथ्वीका
स्थूलजीरकः ॥ ५ ॥

हे०—नावनगणमाह—वेष्टापामार्गोति । सुराला—श्र-
सर्जरसः, शिरीषवृहतीशिग्रुणां बीजं मधूकस्य सार
ताक्ष्यशैलं—रसांजनं, वृट्यौ—एलाद्वयं, पृथ्वीका—यापिप-
संग्रहेत्वधिकमुक्तम्—अपामार्गविडंगसरिचपिप्पलीशि-
रीपवित्वाजजमोदावातीकपृथ्वीकैलाहरेणुफलानि, ताल
सतमालतर्कारीहरीतकवर्गपत्राणि, सर्पपलपत्राणि, शि-

तत्त्वचः, हरिद्रामूलकलशुनतगरकंदपत्राणि, अतिविपा-
दः, कुष्ठवचाभाङ्गीश्वेताकणिहिनागदंतीज्योतिष्मती-
वाक्षीवयस्थावृश्चिकालीविवीकरंजमूलानि, अर्का-
कंपुष्पफलमूलानि, रोध्रमदनसप्तपर्णनिंबपीलुबीजानि,
रसामातुलिगलवंगपुष्पाणि, अगुरुसुरदारुसरलशल्लकी-
नगण्यशनरसांजनहिगुलाक्षानिर्यासाः, सालतालमधूकदा-
सारतेजस्विनीमेघशृंगीवरारंगगुदीबृहतीद्वयत्वचः, राजा-
नमज्जा क्षौद्रं लवणानि मद्यानि, गवादिशकृन्मूत्रपि-
ानि । एवंविधानि चैद्रियोपशमनीयान्यन्यान्यपि ।
था स्नेहं क्षीरं रक्तं मांसरसो धान्यरसस्तोयमिति शिरो-
रेचनोपयोगीनि । मधुकपपद्मकमजिष्ठासारिवामुस्तपुत्राग-
। गकेशैरैलावालुकसुपर्णत्वक्तमालपत्रपृथ्वीकाहरेणुलाक्षाश-
पुष्पाशल्लकीशर्करामदनकमरुचकन्यग्रोधुंद्वराश्वत्थप्ल-
रोध्रत्वक्पद्मोत्पलानि सर्वगंधद्रव्याणि च कुष्ठतगरुवर्ज्यानि
योगिकधूमोपयोगीनि । अगुरुगुग्गुलशल्लकीशैलेयनल-
ङ्गीवेरहरेणूशीरमुस्तध्यामकवरांगकश्रीवेष्टकस्थौण्यकपरि-
श्ववचैलवालुककुंदरुसर्जरसयष्टयाह्वफलसारस्नेहमधूच्छिष्ट-
त्वफलमजतिलयवमाषकुंकुमैरिमेदोमज्जवसासर्पाणि वा
हिकधूमोपयोगीनि । शिरोविरेकद्रव्याणि गंधद्रव्याणि
तीक्ष्णानि । मनोहा हरितालं चेति तीक्ष्णे धूमोपयो-
नि ॥ ५ ॥

भद्रदारु नतं कुष्ठं दशमूलं बलाद्वयम् ।
वायुं वीरतरादिश्च विदार्यादिश्च नाशयेत् ॥ ६ ॥

स०—भद्रदारु द्रुमिलिमम् । नतं तगरम् । कुष्ठं
दः । दशमूलं द्विपंचमूलम् । बलाद्वयं बलाऽतिबला च ।
तानि भद्रदार्वादीनि तथा वक्ष्यमाणो वीरतरादि-
विदार्यादिश्च गणो वायुं नाशयति ॥ ६ ॥

प०—भद्रदार्वादीनि द्रव्याणि वायुं घ्नन्ति । भद्र-
ारु देवदारु । नतं तगरम् । बलाद्वयं—बलाऽतिब-
ः । वीरतरादिर्वक्ष्यमाणो गणः तथा विदार्यादिश्च ।
तौ च वातघ्नौ वर्गौ ॥ ६ ॥

हे०—वातघ्नगणमाह—भद्रदारु—देवदारु, नतं—तगरं,
ीरतरादिर्विदार्यादिर्वक्ष्यमाणी गणौ तयोरीनि पुनरुक्तानि
द्रव्यानि योजनीयानि । संग्रहे तु—भद्रदारुकुष्ठलवणतगरव-
प्रतिबलातर्गलकचन्दुरावाहीककुवेराश्वत्सादन्यकार्लक-
कैशुककतकभार्गीकार्पासीवृश्चिकालीधत्तूरप्रभृतीनि विदार्या-

दिगणो वीरतरादिस्तुणाख्यवर्ज्यानि षट् पंचमूलानि चेति
वातशमनानि ॥ ६ ॥

दूर्वाऽनंता निंबवासाऽऽत्मगुप्ता
गुंद्राऽभीरुः शीतपाकी प्रियंगुः ।
न्यग्रोधादिः पद्मकादिः स्थिरे द्वे
पद्मं वन्यं सारिवादिश्च पित्तम् ॥ ७ ॥

स०—दूर्वा शाद्वलम् । अनंता यवासः । निंबः
प्रसिद्धः । वासा आटरूपकः । आत्मगुप्ता कपि-
कच्छूः । गुंद्रा पदएरकः । अभीरुः शतावरी । शीत-
पाकी शिखंडिका काकणतिकाभेदः । प्रियंगुः श्यामा ।
एष दूर्वादिगणस्तथा वक्ष्यमाणो न्यग्रोधादिस्तथा
पद्मकादिर्गणस्तथा शालिपर्णीपृश्निपर्णौ तथा पद्मं
जलजं वन्यं कुटनटं सारिवादिश्च गणः । एते पित्तं
नाशयन्ति । स्तौ तो गौ चेच्छालिनी वेद-
लोकैः ॥ ७ ॥

प०—दूर्वादीनि पित्तं घ्नन्ति । दूर्वा शाद्वला ।
अनन्ता यवासकः । वासा वासकः । आत्मगुप्ता
कपिकच्छूः । अभीरुः शतावरी । शीतपाकी शिख-
ण्डिका । प्रियंगुः गन्धप्रियंगुः । न्यग्रोधादिपद्मका-
दिसारिवादिगणा वक्ष्यमाणाः । स्थिरे द्वे शालि-
पर्णीपृश्निपर्णौ । पद्मं कमलम् । वन्यं कुटनटं
परिपेलवापरपर्यायम् ॥ ७ ॥

हे०—पित्तघ्नगणमाह—अनन्ता—दुरालभा, गुंद्रा—एरका,
शीतपाकी—गुंजा, स्थिरे द्वे शालिपर्णी, माषपर्णी च । वन्यं
क्षुद्रमुस्तान्यग्रोधादिपद्मकादिसारिवादि वक्ष्यमाणा गणाः ।
अत्रापि पुनरुक्तानि द्विगुणानि ॥ ७ ॥

आरग्वधादिरर्कादिर्मुष्ककाद्योसनादिकः ।
सुरसादिः समुस्तादिर्वत्सकादिर्वलासजित् ॥ ८ ॥

स०—आरग्वधाद्यादयो गणाः सप्तैते बलासं श्लेष्माणं
जयन्ति ॥ ८ ॥

प०—बलासः कफः । एते सर्वे गणा बलासं
कफं घ्नन्ति ॥ ८ ॥

हे०—संग्रहे तु—दूर्वाऽनंतामोचरसमजिष्ठापरिपेलवकाला-
वलीयककदलीकंदलीपथस्यात्मगुमानालिकेरखर्जूरद्राक्षावि-

विदारिवलानागवलानागपुष्पाशतावरीशीतपात्रयोदनपार्कात्-
णशूल्यांशुमतीद्वयारिष्टकारूपकेत्कटप्रियंगुधातकीधवधन्वन-
स्थदनखदिरकदरप्रियालतालशालसर्जतिनिशाश्वपर्णगुंजावा-
नीरपद्मापद्मकपद्मबीजमृणालकुमुदनलिनसौगंधिकपुंडरीक---
शतपत्राशेवालकह्रीवैरोत्पलकाकोत्पलिकाशालूकशृंगायकसे-
रुककौचादनप्रभृतीनि शीतघीर्षाणि । सा-
रिवादिः पद्मकविः पटोलादिन्यग्नीध्रादिदाहिहरो महाक-
पायस्तृणपञ्चमूलं चेति पित्तशमनानि । श्लेष्मघ्नगणमाह-
एते सप्तगणा वक्ष्यमाणाः अत्रापि पुनरुक्तानि द्विगुणानि ।
संग्रहे तु---शीताशिवशतपुष्पासरलमुरदारारुखंदीसाल-
तलसुमनःकाकादनीलांगलीहस्तिकर्णमुञ्जातकलामञ्ज-
कप्रभृतीनि आरग्वधादिरसनादिरकर्कादिः सुरसादिमुष्क-
कादिर्वत्सकादिर्वस्तुतादिः शीतघ्नो महाकपायो वल्लीकट-
कपञ्चमूले चेति श्लेष्मप्रशमनानीति ॥ ८ ॥

**जीवन्ती काकोल्यौ भेदे द्वे मुद्रमाषपर्ण्यौ च ।
ऋषभकजीवकमधुकं चोति गणोजीवनीयाख्यः ९**

स०-जीवत्यादिगणो जीवनीयसंज्ञः । उदाहरणमात्रं
चेदम् । धीमता स्वादुशीतस्निग्धादीन् जीवत्यादिषु
साधारणगुणानालोच्य क्षीरेक्षुद्राक्षऽक्षोडविदार्पादिषु
तद्गुणेषु जीवनीयादित्वमवधारयितुं युक्तमिति ।
जीवन्ती जीववर्धना । काकोल्यौ द्वे एका काकोली
कवडीसंज्ञा । अन्या क्षीरकालोली पयस्विनीसंज्ञा ।
द्वे मेदे एका मेदा मणिच्छिद्रसंज्ञा । अन्या महामेदा
वृक्षसहासंज्ञा । मुद्रपर्णादीनां प्रागुक्ताणि नामानि ।
द्वयं तांतरादिगुरुभिः सोदविलैः सप्तभिर्गणैर्गुणा । आ-
र्यार्थे नाऽत्रायुजि जः पटोऽयं नलघुकौ वा ॥ ९ ॥

प०-जीवन्त्याद्यो गणोऽयं जीवनीयनामा तथा
मधुकापरपर्यायः । जीवन्ती जीवनी । काकोल्यौ
द्वे-काकोली क्षीरकाकोली च । मेदे द्वे-मेदा महामेदा
च । मुद्रमाषपर्ण्यौ द्वे-मुद्रपर्णी माषपर्णी च । ऋषभ-
को त्रिषाणी । जीवकः कूर्चशीर्षापरपर्यायः । मधुकं
मधुयष्टी ॥ ९ ॥

हे०-अथ महाकपायाः । तत्र जीवनीयगणमाह-
संग्रहे तु-आनत्यादौपधानामायानां चानन्ता एव

कपायाः । ये तु सुतरामुपयोगवन्तः प्रकर्षवर्तिनो वाते
जीवनीयादिसंज्ञाः । प्रत्येकं दशकपायसंयोगात्पञ्च-
त्वारिंशन्महाकपाया वक्ष्यन्ते । तत्प्रतिपत्त्यर्थमेव मन्दबु-
द्धीनामुदाहरणमात्रदर्शनार्थम् । शक्यं हि बुद्धिमद्भिः
स्वादुस्निग्धशीतादीन् जीवन्त्यादिषु साधारणान् गुणाना-
लोच्य क्षीरेक्षुद्राक्षोडविदारिकन्दादिष्वपि तद्गुणेषु
जीवनीयादित्वमवधारयितुं यथोक्तानुसरणमेव श्रेयो मन्द-
बुद्धेरिति । व्यस्ताश्च ते चत्वारिंशच्छतानि पञ्चाशदधि-
कानि तदभिधानान्येव । यद्यपि च तानि तान्येव द्रव्या-
णीति द्रव्यसंकरः कपायेषु तथापि न संज्ञाविरोधः ।
एकस्यापि बहुकार्यनिवर्तनात् । तत्र लवणवर्ज्याः पञ्च-
रसाः कल्पनायां कपाया इत्युच्यन्ते तद्योनित्वात् । लवणे
तु निर्यासादिकल्पनानामसम्भवः । पृथगुपयोगोपकार-
रहिततत्वाच्च नैरर्थक्यमिति । भवन्ति चात्र जीवन्तीकाको-
ल्यौ द्वे भेदे मुद्रमाषपर्ण्यौ च । ऋषभकजीवकसहित
चेति गणो जीवनीयाख्यः ॥ वाट्यावलापयस्याकाकोल्या
विश्रुभवाजिगन्धे च । क्षीरिणी राजश्वके भारद्वाजं
च बृहणीयोऽयम् ॥ वाट्या अतिबला, पयस्या ऋष्यगन्धा
विदारी क्षीरविदारी, क्षीरिणी श्रीपर्णी, राजश्वक
दुग्धिका, भारद्वाजी वनकार्पासी । हेमवती चिरविल
मुस्ता कुष्ठं वचा हरिद्रे च । चित्रककटुकातिविषावर्णोऽ
लेखनीयाख्यः ॥ हेमवती श्वेतवचा । अर्कैरुण्डौ चित्राचि-
कचिरविल्वशंखनीसरलाः । हेमक्षीरी कटुका वह्निमुर
भेदनीयानि ॥ चित्रा दन्ती, सरला त्रिवृत्, वह्निमुर
लांगली । मधुमधुकपर्णीकटुफलोप्राप्रियंगुधातुक्यः
अंवष्टकीसमंगामोचरसश्चेति सन्धानम् ॥ अम्बष्ठ
मोचिका । हिगुमरिचाम्लवतसदीप्यकभल्लातकास्थिः
संयोगात् । वर्गः सपञ्चकोलो निर्दिष्टो दीपनीयोऽयम्
ऐन्द्रयतिरसा पयस्या ऋष्यप्रोक्ता स्थिरावलाऽतिबला
इति वल्यो दशकोऽयं हयगन्धा रोहिणी ऋषभी ॥ ऐ-
न्द्रवारुणी, अतिरसा मूर्वा, ऋष्यप्रोक्ता शताव-
रोहिणी श्रीपर्णी, ऋषभी कपिकच्छूः । चन्दनतुंगप-
स्यासितालतामधुकपद्मकोक्षीरम् । वर्ण्यो गणोऽयमुदि
माञ्जिष्ठासारिवासाहिता ॥ तुंगं किंजल्कं, सिता श्वेतदू-
लता प्रियंगुः । हंसपदीवृहतीद्वयमृद्धीकासारिवेक्षुमूलानि
कैड्यमधुककृष्णाः सविदार्यः कण्ठजननानि ॥ कैड
कटुफलः । वृक्षाभ्लवदरदाडिमकुवलाप्राप्तातलकुचका

दम् । हृद्यं समातुल्यं विद्धि तथा साम्लवेतसं वर्गम् ॥
 कुवलं कोलम् । नागरचविकाचित्रकविडंगमूर्वामृतावचा-
 मुस्ताः । सहिपप्लीपटोलास्तुतिप्रोऽयं गणः प्रथितः ॥
 कुटजफलाविवचित्रकमहीपधप्रतिवपावचाचविकाः । धन्व-
 यवासं पथ्या दारुहारिद्रगणोऽर्शाभिः ॥ खदिरामल-
 कारुकरनिशाभयासप्तपर्णकरवीराः । कुष्ठप्राश्नतुरंगुलवि-
 डंगजातीप्रवालाश्च ॥ नलदकृतमालचन्दनसर्षपघननिम्ब-
 कुटजमधुकानि । कण्डू दारुहरिद्रासनक्तमालानि निघ्नन्ति ॥
 अक्षीवमरिचकैबुकविडंगकांडीरकिणिहिनिर्गुडयः । घ्नन्ति
 कृमीश्चदंष्ट्रावृषाखुपर्णस्तथा न चिरात् ॥ अक्षीवः
 शिशुः, कांडीर उग्रकीटः । मंजिष्ठाश्लेष्मातकरजनीसुव-
 हाशिरीषपालियः । सैलाश्चन्दनकतकाः ससिंदुवारा
 वेधं घ्नन्ति ॥ सुवहा गन्धनाकुली, पालिंदी त्रिवृता ।
 शालिकुशकाशषष्ठिकवीरणदभैक्षुवालिक्केक्षुणाम् । तद्व-
 शेत्कटयोर्भूलमलं स्तन्यजननाय ॥ इक्षुवालिक्का-
 इस्वेक्षुः । पाटानागरसुरतरुघनामृतासारिवेद्वयवा मू-
 र्ताः । कटुका किराततिक्तं वर्गोऽयं स्तन्यशुद्धिकरः ॥
 वेदाकाकोलीद्वयवृक्षरुहाजीवकर्षभकुलिंगाः । शुक्रजननो-
 णोऽयं सहजटिलासूर्यपर्णीति । कुलिंगा कर्कटशृङ्गी,
 टिला उच्छटा, कुष्ठैलवालककटफलकांडेक्षुसमुद्रफेन-
 कोशीरैः । वसुकेक्षुरकैः शुक्रं शुध्यैत्सकदम्बानिर्यासैः ॥
 मांडेक्षुः काशः, वसुकदलूकः, इक्षुरकः कोकिलाक्षः ।
 आक्षाकाकोलीद्वयसधुपर्णीमधुकजीवकविदार्यः । स्नेहोपगाः
 मेदाजीवन्तीशालिपर्णीकाः ॥ सौभाग्यपुनर्नववृक्षीव-
 ल्पत्यमापन्नदराणि । स्वेदोपगानि विद्यात्सयवतिलार्को-
 त्वूकाणि ॥ लाजाम्लवदरदाडिमपष्ठिकमातुलंगसेव्यानि ।
 ज्वाम्लपल्लवानि च वमिनिग्रहणाय मृत्स्ना च ॥ नागर-
 न्वयवासकवालकपर्पटकचन्दनगुडूच्यः । भूनिवधनपटो-
 रीकुस्तुर्वयस्तृपं घ्नन्ति । बृहतीद्वयवृक्षरुहापुष्करमूला-
 याकाणाश्चैव । हिष्मां निघ्नन्ति शठी दुरालभा वद-
 व्रीजं च ॥ श्यामानन्ता पद्मा कट्यंगः पद्मकेशरं रोध्रम् ।
 गतकीकुसुमसमंगामोचरसाम्रास्थिविडग्रहणम् ॥ श्यामा
 प्रयंगुः, अनन्ता धन्वयासकः, पद्मा पद्मचारिणी । जम्बू-
 लकी मधुकं नीलोत्पलकच्छुरातिलाः श्याहम् । मृष्टा
 व मृत्पयस्या सशालमली विद्विरजनानि ॥ कच्छुरा
 न्वयासकः, श्याहः श्रीवेषकः । जंघाम्रोदुम्बरवटकपीत-
 लक्षपिप्लासमन्तम् । भल्लातकसोमवहकं मूत्रसंग्रहणाय
 निर्दिष्टम् ॥ कमलनालिनकुसुदमधुकसौगन्धिकधातकीलता-
 सुमम् । मूत्रं नयाति विरोगं सोत्पलशतपत्रपुण्डरिकं

च । मधुकधातकीलताकुसुमेभ्योऽन्यानि पद्मानि । लता
 प्रयंगुः, कमलं त्रिवर्णं, नलिनं रक्तं, शतपत्रं नीलं,
 पुण्डरीकं श्वेतं, तानि दिवा विकसन्ति । कुसुदं श्वेतम्,
 उत्पलं नीलं, ते रात्रौ । सौगन्धिकं सन्ध्यायाम् । वृक्षादनी
 श्वदंष्ट्रादभैत्कटलोहितेक्षुवास्तुककुशकाशाः । मूत्रं विरेच-
 येयुर्गुद्रा पाषाणभेदश्च ॥ द्राक्षामलकपुनर्नववृक्षीवदुरालभा-
 भयाकृष्णाः । कासं घ्नन्ति सशृङ्गी तामलकी कण्टकारी
 च ॥ चण्डाम्लवेतसशठीतामलकीसुरसहिगुजीवन्यः । पुष्कर-
 मूलैलागुरुवर्गोऽयं श्वासशमनाय ॥ द्राक्षापीलुपरूपकमंजि-
 षासारिवामृतापाटाः । त्रिफला चैति गणोऽयं ज्वरसंशम-
 नाय निर्दिष्टः ॥ दाडिमफलगुषरूपकप्रियालयवषष्ठिकेक्षु-
 वदराणि । श्रमनाशनानि विद्याद्द्राक्षाखजूरसहितानि ॥
 पद्मकलाजोशीरं मधुकोत्पलसारिवासितोदीच्यम् । काशम-
 र्थफलचन्दनमेघ गणो दाहहा विनिर्दिष्टः ॥ नतनागरागुरुव-
 चाधान्यकभूतीकपिप्लीव्याघ्रः । शीतं शमयत्यचिरा-
 च्छयोनाकः सामिमन्थश्च ॥ भूतीकं कटुतृणम् । तिबुक-
 पियालबीजकसप्रच्छदखादिरकदरवदराणि । अहिमारवा-
 जिकर्णौ ककुभश्चोददशमनानि ॥ काकोल्येलासेव्यं निदि-
 त्तिके शालिपृश्निपर्णौ च । घ्नन्त्यंगमर्दमाचिराच्चन्दनमधु-
 कोरुवूकं च ॥ दीप्यकमरिचाजाजीकण्डीरं साजगंधमथ
 शूलम् । शमयति सपञ्चकोलं शोफं दशमूलमाद्यं च ॥
 मधुमधुकलाजगैरिकफलनिमोचरसमृत्कपालानि । संस्था-
 पयति रुधिरं रुधिरं च सशर्करारोध्रम् ॥ मृत्कपालं
 कर्परं, रुधिरं कुंकुमम् । शालैलावालुककटफलमोचरसाक्षी-
 कपद्मकशिरीषम् । स्थापयति वेदनामथ सहनिम्बकद-
 म्बविदुलं च । विदुलो वेतसः । कैडर्यहिगुचोरकपलक-
 पाशोकरोहिणीवयःस्थाः । पूत्यरिमेदोजटिला गोलोमी-
 वचाश्च संज्ञादाः ॥ पलंकषा गुग्गुलुः, अशोकरोहिणी
 कटुका, वयःस्था हरीतकी, पूत्यरिमेदो दुर्गन्धोऽहि-
 मारकः, जटिला मांसी, गोलोमी दूर्वा । ऐंद्री दूर्वाऽ-
 मोघा विष्वक्सेनाऽव्यथा शिवाऽरिष्टा । ब्राह्मी सवाटय-
 पुष्पी शतवीर्या स्थापयेद्भर्मम् ॥ अमोघा पाटला, विष्क्-
 सेना वाराही, अव्यथा ब्रह्मचारिणी, शिवा आमलकी,
 अरिष्टा नागवला, वाटयपुष्पी अतिवला, शतवीर्या शता-
 वरी, अमृता पथ्या, धात्री जीवन्ती, श्रेयसी स्थिरा
 युक्ता मंडूकपर्णतिरसा स्थापयति पुनर्नवा च वयः ।
 श्रेयसी पाठा, युक्ता रास्ना । इति नानाविधव्याधि-
 विघातार्थमुदाहृताः । योगा रोगातुरवशात्कल्पयेत्तान्
 यथायथामिति ॥ ९ ॥

विदारिपंचांगुलवृश्चिकाली—

वृश्चीवदेवाह्वयशूर्पण्यः ।

कंङ्करी जीवनह्रस्वसंज्ञे

द्वे पंचके गोपसुता त्रिपादी ॥

विदार्यादिरयं हृद्यो बृंहणो वातपित्तहा ।

शोषगुल्मांगमर्दोर्ध्वश्वासकासहरो गणः १० ॥

स०—विदारी वृष्यकंदा । पंचांगुल एरंडः । वृश्चिकाल्यु-
ष्ट्रधूमको मेषशृंगी । वृश्चीवः क्षुद्रवर्षाभूः । देवाह्वयः
सुरदारुः । देवाद्वयेति पाठे एका सहदेवा
द्वितीया विश्वदेवा चेति देवाद्वयम् । शूर्पण्यौ मुद्र-
पण्यौ तथा माषपण्यौ च । कंङ्करी कपिकच्छूः ।
जीवनेत्यादि । अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकैः स्मृतम् ।
जीवनाख्यमिति जीवनसंज्ञं पंचमूलम् । बृहती कंटका-
रिका । शालिपण्यौ पृश्निपण्यौ गोक्षुरकमिति ह्रस्वसंज्ञं
पंचमूलम् । गोपसुता सारिवा । त्रिपादी हंसपादी
कीटमारिकाख्या । उपजातिवृत्तम् । एष विदार्यादि-
गणो बृंहणो वातपित्तघ्नः शोषादिहरश्च ॥ १० ॥

प०—विदार्यादिरयं वर्गो हृद्यो हृदयप्रियः । बृंहणो
बृंहत्त्वकृत् । तथा वातपित्तहन्, शोकादिहरश्च ।
विदारी क्षीरविदारी । पञ्चांगुल एरण्डः । वृश्चि-
काल्युष्ट्रधूमकः । वृश्चीवः पुनर्नवा । देवाह्वयः
सहदेवा द्वितीया विश्वदेवा नागबलापरपर्याया ।
शूर्पण्यौ द्वे मुद्रपण्यौ माषपण्यौ च । कंङ्करी कपि-
कच्छूः । जीवनीह्रस्वसंज्ञिके द्वे पञ्चके जीवनाख्यं
यत्पञ्चमूलम् । अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकद्रव्य-
निष्पादितं ह्रस्वं पञ्चमूलम् । बृहतीकण्टकारिका—
शालिपण्यौपृश्निपण्यौगोक्षुरकद्रव्यनिष्पादितम् । गो-
पसुता सारिवा । त्रिपादी हंसपादी कीटमारि-
परपर्याया ॥ १० ॥

हे०—अथ विदार्यादिप्रभृतयः । तत्र विदार्या-
दिगणमाह—वृश्चिकाली वृश्चिकपत्रा, वृश्चीवः पुनर्नवा, देवा-
ह्वयं सहदेवा विश्वदेवा च, शूर्पण्यौ मुद्रपण्यौ माषपण्यौ
च, कंङ्करी कपिकच्छूः, जीवनं ह्रस्वं च पंचमूलं
प्रागुक्तम् । गोपसुता सारिवा, त्रिपादी हंसपादी । अयं
विदार्यादिगणो हृद्यत्वादिगुणः । शोषो राजयक्ष्मा, ऊर्ध्व
उदावर्तः ॥ १० ॥

सारिवाक्षीरकाश्मर्यमधूकशिशिरद्वयम् ।

यष्टी परुषकं हन्ति दाहपित्ताऽन्वतृदुज्वरान् ११

स०—सारिवाष्णवर्ती । उशीर वीरनता काश्मरीः
सर्वतोभद्रा । मधूको गुडपुष्पकः । शिशिरद्वयं च निम-
चंदनं मलयजसंज्ञमन्यद्रक्तचंदनमहम् । यष्टी प्रीणन-
संज्ञा । परुषकं मृदुफलम् । सारिवादिरयं वात-
दीन् हन्ति ॥ ११ ॥

प०—सारिवादिरयं वर्गो वातादीनामिह ।
काश्मर्यं काश्मरी । मधूकं मधूकपुष्पम् । शिशिर-
द्वयं श्वेतचन्दनं रक्तचन्दनं च । यष्टी मधुयष्टी ।
परुषको मृदुफलपर्यायः ॥ ११ ॥

हे०—सारिवादिगणमाह—शिशिरद्वयं—श्वेतचन्दनं-
रक्तचन्दनम् ॥ ११ ॥

पञ्चकपुंड्रौ वृद्धितुगाद्वयः

शृंग्यमृता दश जीवनसंज्ञाः ।

स्तन्यकरा घृतीरगपित्तं

प्रीणनजीवनबृंहणवृष्याः ॥ १२ ॥

स०—पञ्चकं हेमपद्मम् । पुंड्रः प्रपीडरीकम् । वृद्धिः
श्रावणी । तुगा तुगाक्षीरी । कश्चिर्महाश्रावणी । शृंगी
कुलीरशृंगी । अमृता छिन्नरुहा, दश जीवनसंज्ञा
जीवत्यादिगणोक्ताः एते पञ्चकादयः स्तन्यहेतवः ।
तथा वातपित्तं घ्नन्ति । तथा प्रीणनादियुक्ताः ।
अष्टाभ्यो भाद्वौ योज्या उपचित्रा ॥ १२ ॥

प०—पञ्चकाद्या औषधयः स्तन्यकराः । स्तन्यं
स्त्रीक्षीरं कुर्वन्ति । ईरणपित्तं वातपित्तं घ्नन्ति ।
प्रीणयन्तीति प्रीणनाः । बृंहयन्तीति बृंहणाः । जीवय-
न्तीति जीवनाः । वृष्या रेतोवृद्धिकराः । पञ्चको
हेमपद्मापरपर्यायः । पुंड्रं प्रपीडरीकम् । वृद्धिः
श्रावणी । तुगा वंशरोचना । क्वाडिस्तुष्टिः । शृंगी कर्क-
टशृङ्गी । अमृता गुडूची । दश जीवनसंज्ञा जी-
वनीकाकोल्याद्याः प्रागुक्ताः ॥ १२ ॥

हे०—पञ्चकादिगणमाह—पुंड्रः प्रपीडरीकः, तुगा वंशरो-
चना, शृंगी कर्कटशृङ्गी, अमृता गुडूची, जीवनसंज्ञा दश
जीवनीयो गणः । ईरणो वायुः ॥ १२ ॥

पुरुषकं वरा द्राक्षा कट्फलं कतकाफलम् ।
राजाहं दाडिमं शाकं तृणमूत्रामयवातजित् १३ ॥

स०—पुरुषको मृदुफलो नेधनच्छदः । वरा श्रेष्ठा ।
द्राक्षा मधुफला । कट्फलं रोहिणी सोमवल्कः । कत-
काफलं वारिप्रसादनम् । राजाहं कर्णिकारम् । दाडिमं
शुकेष्टम् । शाकं खरच्छदं वृक्षविशेषः । पुरुषकादिरेष
तृडामयादिजित् ॥ १३ ॥

प०—पुरुषकादिगणः तृणमूत्ररोगवातान् जय-
ति । वरा त्रिफला । द्राक्षा गोस्तनी । कट्फलं
सोमवल्कलः । कतकाफलं काष्ठं वारिप्रसादनपर-
पर्यायः । राजाहं राजादनम् । दाडिमं शुकेष्टम् । शाकं
वरदारु खरपत्रम् ॥ १३ ॥

हे०—पुरुषादिगणमाह—वरा त्रिफला, राजाहं राजादनं,
शाकं शाकवृक्षफलम् ॥ १३ ॥

अंजनं फलिनी मांसी पद्मोत्पलरसांजनम् ।
सैलामधुकनागाहं विषांतर्दाहपित्तनुत् ॥ १४ ॥

स०—अंजनं द्विधा । एकं स्रोतोऽंजनं यामुनसंज्ञमपरं
सौवीरांजनं नेत्रभूषणाख्यम् । फलिनी प्रियंगुः । मांसी
कृष्णजटा । पद्मं पुष्करम् । उत्पलं शशिप्रियम् । रसां-
जनं तार्क्ष्यशैलम् । एला बहुला प्रसिद्धा । मधुकं
मधुयष्टी । नागाहं नागकेसरम् । एषोऽजनादिर्विषा-
दिजित् ॥ १४ ॥

प०—अजनादिवर्गो विषान्तर्दाहपित्तानुदाति ।
अंजनं द्विधा—स्रोतोऽंजनं सौवीरं च । फलिनी ग-
न्धप्रियंगुः । मांसी नलदम् । पद्ममरविन्दम् ।
उत्पलं द्विधा—नीलं रक्तं च । रसांजनं तार्क्ष्यशै-
लम् । एला सूक्ष्मैला । मधुकं नागाहं नाग-
केसरम् ॥ १४ ॥

हे०—अंजनादिगणमाह—अंजनं स्रोतोऽंजनं, सैला
सूक्ष्मैला, संशब्द ईषद्वाची, नागाहं नागकेसरम् ॥ १४ ॥

पटोलकटुरोहिणीचंदनं

मधुस्रवगुडूचिपाठान्वितम् ।

निहंति कफपित्तकुष्ठज्वरान्

विषं वमिमरोचकं कामलाम् ॥ १५ ॥

स०—पटोलं पांडुफलम् । कटुरोहिणी कटुकी ।
गंधसारम् । मधुस्रवा मरुद्री मुरंगी । गुडूची
रुहा । पाठाऽवष्टा । एतैर्द्रव्यैर्युक्तमेतत् पटोल
कफादीन् हंति । मात्रासमकं नवमोलान्तम् ॥ १

प०—पटोलादिरयं वर्गः कफपित्तप्रभृतीन् ह
कटुरोहिणी कटुका । मधुस्रवा मूर्वा ॥ १५ ॥

हे०—पटोलादिगणमाह—मधुस्रवा मूर्वा ॥ १५ ॥

गुडूचीपद्मकारिष्ठधानका रक्तचंदनम् ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहतृष्णाघ्नमाधिकृत १

स०—गुडूची छिन्नोद्भवा । पद्मको मरुद्वः । ३
निंबः । धानका धान्याकम् । रक्तचंदनं रक्तकाष्ठम्
गुडूच्यादिः पित्तादीन् हंति ॥ १६ ॥

प०—गुडूच्यादिवर्गोऽयं पित्तश्लेष्मादीन् ह
अग्निं च करोति । अरिष्टो निंबः । धानका ध
म् । रक्तचन्दनं लोहितचन्दनम् ॥ १६ ॥

हे०—गुडूच्यादिगणमाह—अरिष्टो निंबः ॥ १६ ॥

आरग्वधेद्रयवपाटलिकाकतित्ता—

निंबाऽमृतामधुरसामुवृक्षपाठाः ।

भूनिंबसैर्यकपटोलकरंजयुग्मं

सप्तच्छदाग्निसुपवीफलबाणघांटाः ।

आरग्वधादिर्जयति छर्दिकुष्ठविषज्व

कफं कंडूं प्रमेहं च दुष्टव्रणविशोषन

स०—आरग्वधः शम्याकः । इन्द्रयवाः कलिं
पाटलिर्वसंतदूती । काकतित्ता शार्ङ्गैश्चा । निंबः
मद्रकः । अमृता गुडूची । मधुरसा मूर्वा । सु
विकंकतः कंठकीवृक्षः कंठकारिकेति प्रसि
पाठाऽवष्टा । भूनिंबः कैरातः । सैर्यकः सह
पटोलं कर्कशच्छदम् । करंजयुग्ममेकः पूतिकः
श्विरिवित्वाख्योऽपरो नक्तमालाख्यः । सप्तच्छदोऽ
च्छदः । अग्निश्चित्रकः । सुपवी कारवी पानी
अजशृंगी । फलं मदनफलम् । बाणः सहचरः ।
पूगविशेषः । अयमारग्वधादिश्छर्द्यादीन्निहंति । वरं
लकावृत्तम् ॥ १७ ॥

प०—आरग्वधादिवर्गोऽयं छर्दिप्रभृतीन् मेहपर्य-
न्तान् जयति हन्ति । तथा दुष्टव्रणानां शोधनः ।
आरग्वधः शम्भ्याकः । इन्द्रयवाः कुटजफलानि ।
पाटली कृष्णवृन्ताका । कतिका शार्ङ्गेष्टा । अमृता
गुडूची । मधुरसा मूर्वा । सुववृक्षो विकङ्कतः । भू-
निम्बः किरातः । सैर्यकः सहचरः । करञ्जयुग्मं
करञ्जद्वयम् । एकः पूतिकरञ्जः चिरविल्व-
परपर्यायः । द्वितीयो नक्तमालपरपर्यायः ।
सप्तच्छदः सप्तपर्णः । अग्निश्चित्रकः । सुषवी तोय-
वल्ली । बृहद्वल्ली तथा फला । फलं मदनफलम् ।
वाणः सहचरो नीलपुष्पः । घोंटा गोपघोंटा
वदरी ॥ १७ ॥

हे०—आरग्वधादिगणमाह—काकतिका करंजिका,
सुवावृक्षो विकङ्कतः, सैर्यकः सहचरः, सुषवी कार-
वेल्लकं, फलं मदनफलं, वाणो नीलसहचरः, घोंटा
वदरी ॥ १७ ॥

असनतिनिशभूर्जश्चेतवाहप्रकीर्याः
खदिरकदरभंडीशिशपामेषशृंग्यः ।
त्रिहिमतलपलाशा जोंगकः शाकशालौ
क्रमुकधवकुलिंगच्छागकर्णाश्चकर्णाः ॥
असनादिविजयते श्वित्रकुष्ठकफक्रिमीन् ।
पांडुरोगं प्रमंहं च मेदोदोषनिवर्हणः ॥ १८ ॥

स०—असनः पीतशालाख्यः । तिनिशः स्यन्दन-
संज्ञः । भूर्जो बहुपुटाख्यः । श्वेतवाहोऽर्जुनः । प्रकीर्यः
पूतिकरञ्जः । खदिरो गायत्री । कदरः खदिराकृतिः
श्वेतसारः । भंडी शिरीषः । शिशपा मंडलपत्रिका ।
मेषशृंग्यजशृंगी । त्रिहिमं चंदनत्रयं मलयजरक्तचंदन-
दारुहरिद्राभेदेन । तलस्तालः । पलाशः किंशुकः ।
जोंगकोऽगुरुसंज्ञः । शाकं वरदारु । शालो रसनिर्या-
साख्यः । क्रमुकं पूगम् । धवः शकटाख्यः । कुलिङ्ग
शक्रयवाः । छागकर्णो वस्तकर्णः । अश्वकर्णः कुशिकः ।
मालिनीवृत्तम् । अयमसनादिः श्वित्रादीन् विजयते
शमयति । विजयत इति विपराभ्यां जेरित्यात्मनेपदम् ।
तथा मेदोदोषं निवर्हति पराकरोति ॥ १८ ॥

प०—असनादिर्गणोऽयं श्वित्रप्रभृतीन् मेहावसा-
नान् विजयते विनाशयति।मेदोदोषाणां स्थौल्यादीनां

निवर्हणो हन्ता । असनः पीतशीलः । तिनिशः
स्यन्दनः । भूर्जो मृदुत्वक् । श्वेतवाहोऽर्जुनः ।
प्रकीर्यः पूतिकरञ्जः । खदिरो गायत्री । कदरः
खदिराकृतिः श्यामसारः । भिण्डी शिरीषः ।
शिशपा कृष्णसारा । मेषशृङ्गी वस्तशृङ्गी । हिमं
चन्दनत्रयम् । श्वेतं, रक्तं, पीतं च । तलो वृष्य-
विशेषः ध्वजापरपर्यायः । पलाशः किंशुकः ।
जोंगको गुरुपर्यायः । शाकः शरच्छदः । शालः
शीतलो वृष्यविशेषः । क्रमुकं पूगम् । कुलिङ्ग इन्द्र-
यवः । छागकर्णो वस्तकर्णः । अश्वकर्णः कुशि-
कापरपर्यायः ॥ १८ ॥

हे०—असनादिगणमाह—श्वेतवाहोऽर्जुनः, प्रकीर्यः पूति-
करञ्जः, कदरः श्वेतखदिरः, भंडी शिरीषः, त्रिहिमं चं-
दनत्रयं, तलस्तालवृक्षः, जोंगकः अगुरुः, क्रमुकः पूगः,
कुलिङ्ग इन्द्रयवः ॥ १८ ॥

वरणसैर्यकयुग्मशतावरी
दहनमोरटविल्वविषाणिकाः ।
द्विवृहतीद्विकरंजजयाद्वयं
बहलपल्लवदर्भरुजाकराः ॥

वरणादिः कफं मेदो मंदाग्नित्वं नियच्छति ।
अधोवातं शिरःशूलं गुल्मं चांतः सविद्रधिम् १९

स०—वरणो रुमालः । सैर्यकयुग्मं सहचरद्वयमेव
रक्तपुष्पः कुरवकाख्योऽन्यः पीतपुष्पः कुरंटकाख्यः
शतावरी वरा । दहनो वह्निः । मोरटो मूर्वा । विल्व
पूतिवातः । विषाणिकाऽजशृंगी । द्विवृहत्यौ कंटक
रिकामोटिकाऽख्ये । करंजयुग्मं प्रागुक्तम् । तर्का
हरीतकी चेति जयाद्वयम् । बहलपल्लवः शोभांजनः
दर्भाः कुशाः । रुजाकरो हितालः । द्रुतविलंबितमा
नमौ भरौ । वरणादिरयं कफादीन् हन्ति ॥ १९ ॥

प०—वरणादिरयं वर्गः कफादीनन्तविद्रधिप-
न्ताग्नियच्छति निवारयति । आढ्यवातो मेदस
वृत्तो वायुः । वरणस्तमालः । सैर्यकद्वयं सहच-
रद्वयं पीतरक्तभेदशिखम् । दहनश्चित्रकः । मोर-
टो शीरमोरटः । विल्वः शलाटवृक्षः । विषाणि-
अजशृङ्गी । द्वे बृहत्तयो कण्टकारिका, बृहती च
करञ्जद्वयमेकः पूतिकरञ्जो द्वितीयो नक्तमालः

जयाद्वयं तर्कारीद्वयम् । बहलपल्लवः शिशुशोभा-
सतापरपर्यायः । दर्भः कुशः । रुजाकर-
न्धातमलः ॥ १९ ॥

हे०-वरणादिगणमाह-मोरटः क्षीरदूर्वा, विपाणिका
मोक्षणी, जयाद्वयं तर्कारीद्वयं, बहलपल्लवः शिशुः ।
आश्वत्थाम् ऊपस्तमम्, आन्तरं गुल्मं विद्वधि च ॥ १९ ॥

ऊपकस्तुत्यकं हिंगु कासीसद्वयसैन्धवम् ।
शशिलाजतु कृच्छ्राश्मगुल्ममेदःकफापहम् २० ॥

म०-ऊपको वृष्यकः कल्लर इति प्रसिद्धः ।
तुत्यकं कार्पूरं किट्टिहापरसंज्ञम् । हिंगु रामठम् । कासी-
सद्वयमेकं पांशुधातुसंज्ञमपरं पुष्पकासीसाख्यम् ।
सैन्धवं माणिमन्थम् । शिलाजतु शिलाजम् । ऊपका-
द्वयं मूत्रकृच्छ्रादीनपहति ॥ २० ॥

प०-ऊपकादिगणोऽयं कृच्छ्राश्मादिघ्नः । कृच्छ्रं
मूत्रकृच्छ्रम् । अश्म अश्मरी । ऊपको वृक्षकः ।
तुत्यकं द्विधा-कर्पूरं, मायूरग्रीवं च । कासीसद्वय-
मेकं पांशुकासीसं, द्वितीयं पुष्पकासीसम् । सैन्धवं
लवणोत्तमम् । शिलाजतु शिलानिर्यासः ॥ २० ॥

हे०-ऊपकादिगणमाह-ऊपकः-क्षारमृत्तिका, कृच्छ्रं
मूत्रकृच्छ्रम् ॥ २० ॥

वेलंतरारणिकबूकवृषाश्मभेद-
गोकंदकैकटसहाचरबाणकाशाः ।
वृक्षादनीनलकुशद्वयगुंठगुंठा
भल्लूकमोरटकुरंटकरंभपार्थाः ॥

वर्गो वीरतराद्योऽयं हंति वातकृतान् गदान् ।
अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजाहरः ॥ २१ ॥
हृत्तरो वीरतर उशीराख्यः । अरणिकोऽग्निमन्थः ।
रूक ईश्वरमल्लिका । वृष आटरुषकः । अश्मभेदः
पाषाणभेदः । गोकंदको गोकुरकः । इत्कटा सूक्ष्मप-
त्रेका दीर्घलोहितयष्टिका काष्ठविशेषः । सहाचरः
सहचरः । बाणो नीलपुष्पशैर्षकः । काशः श्वेतचाम-
रः । वृक्षादनी कामवृक्षकः । नलो मृत्युपुष्पाख्यः ।
कुशद्वयं स्थूलसूक्ष्मभेदेन दर्भद्वयम् । गुंठो वृंततृणम् ।
गुंठकामरसंज्ञः । गुंठा पदपरकः । भल्लूकः श्योनाकः ।

मोरटः क्षीरमोरटः । कुरंटः सितिवारकः । करंभ
उत्तमारणिः । पार्था सुवर्चला । वसंततिलकावृत्तम् ।
एष वीरतरादिर्वर्गो गणो वातजान् रोगान् हंति
तथाऽश्मर्यादिहरः ॥ २१ ॥

प०-वीरतरादिरयं वर्गो वातकृतान् वातजानि-
तान् व्याधोन् हन्ति । अश्मर्यादिहरश्च । अश्मरी
वायुनाऽणुशो भिन्ना शर्करेत्युच्यते । मूत्रकृच्छ्राणि-
मूत्राघातनिदानोक्तः । वेलन्तरो वीरतरः । अरणि-
कोऽग्निमन्थः । बूकः स्थूलपुष्पः ईश्वरमल्लिका ।
अश्मभेदः पाषाणभेदः । गोकण्टको गोकुरकः ।
इत्कटः सूक्ष्मपत्रः । सहाचरः सहचरः । बाणो
द्वितीयः सहचरः । काशः श्वेतचामरः । वृक्षादनी
वन्दाकः कामवृक्षः । नलो नडोऽन्तः सुषिरः ।
कुशद्वयं दर्भद्वयम् । स्थूलसूक्ष्मभेदात् । गुंठगुंठः
शृङ्गवेरो भूमूलकः । गुन्ध्रा गुंठमूलिका । भल्लूकः
श्योनाकः । मोरटो मुरङ्गी । कुरण्टः शितिवारकः ।
करंभ उत्तमारणी कर्कशापरपर्यायः । कपोतवंका
पार्थिवरविभुक्ता सुवर्चला ॥ २१ ॥

हे०-वीरतरादिगणमाह-अरणिकः तर्कारी, बूको
बकपुष्पः, इत्कटः इक्षुः, वृक्षादनी वन्दाकः, भल्लूकः डिंडुकः,
करंभा उत्तमारणी, पार्था आदित्यभक्ता ॥ २१ ॥

रोध्रशावरकरोध्रपलाशा
जिगिणीसरलकटफलयुक्ताः ।
कुत्सितांबकदलीगतशोकाः
सैलवालुपरिपेलवमोचाः ॥

एष रोध्रादिको नाम मेदःकफहरो गणः ।
योनिदोषहरः स्तंभी वण्यो विषविनाशनः २२ ॥
स०-रोध्रस्तिवकः । शावरकरोध्रोऽक्षिभेषजा-
परसंज्ञः । पलाशः शठी । जिगिणी जिजिणी कृष्ण-
शाल्मली । सरलं देवदारुः । कटफलं कुमुदारोहिणी ।
युक्ता रास्ना गिरिकर्णिकेत्यन्ये । कुत्सितांबः कदंबः । कदली
रंभा । गतशोकोऽशोकः । एलवालु ऐलेयम् । परि-
पेलवं कुटन्नटं गोपालदमनकाख्यम् । मोचा शल्लुकी ।
स्वागतावृत्तम् । अयं रोध्रादिको गणो मेदःकफा-
पहो योनिदोषघ्नश्च । तथा स्तंभी दोषाणां शकृदा-
देश्व । तथा वर्णाय हितो विषघ्नश्च ॥ २२ ॥

प०—एष रोध्रादिको नाम भेदः कफहरो गणः
योनिदोषहरः स्तम्भी वर्ण्यो विषविनाशनः । अयं
रोध्रादिगणो भेदः कफघ्नः योनिरोगान् हन्ति ।
स्तम्भी स्तम्भनशीलः शकुदादीन् स्तम्भयति ।
वर्ण्यो वर्णाय हितः । विषस्य नाशनः एकः पट्टिका-
रोध्रः, द्वितीयः शावरकरोध्रः । पलाशः किंशुकः ।
किंकिणी गुडमञ्जरी । सरलश्रीडारसंयुक्ता रास्ना ।
कुत्सितांबः कदम्बः । कदली वृत्तपुष्पा रम्भापर-
पर्याया । गतशोको वीतशोकः । एलवालुकं हरि-
वालुकमैलेयापरपर्यायम् । परिपेलवः कुटनटं
वितुन्नकापरपर्यायः । मोचा शल्लकी ॥ २२ ॥

हे०—रोध्रादिगणमाह—शावरकरोध्रः श्वेतरोध्रः, जिंकिणी
मादकी, युक्ता रास्ना, कुत्सितांबः कदम्बः, गतशोकः
अशोकः, परिपेलवः क्षुद्रमुस्ता । मोचा सल्लकम् ॥ २२ ॥

अर्कालकौ नागदन्ती विशल्या
भार्गी रास्ना वृश्चिकाली प्रकीर्या ।
प्रत्यक्पुष्पी पीततैलादकीर्या
श्वेतायुग्मं तापसानां च वृक्षः ॥
अयमर्कादिको वर्गः कफमेदोविषापहः ।
कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्गणशोधनः ॥ २३ ॥

स०—अर्कः सदापुष्पी । अलकौ मंदारकाख्यः
श्वेतकुसुमः । नागदन्ती पर्वपुष्पिका । विशल्या लांगली ।
भार्गी फंजी । रास्ना रस्या । वृश्चिकाल्युष्ट्रधूमकः ।
प्रकीर्या करंजकः । प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः । पीत-
तैला काकादनी । उदकीर्या करंजकः । श्वेतायुग्म-
मेका किणिहिसंज्ञाऽन्या महाश्वेता पालिंदीसंज्ञा ।
तापसानां वृक्ष इंगुदी । शालिनीवृत्तम् । एषोऽर्का-
दिवर्गः कफादिघ्नोऽतिशयेन व्रणशोधनः ॥ २३ ॥

प०—अर्कादिकोऽयं वर्गः कफमेदोविषघ्नः ।
कृमिकुष्ठानि च प्रशमयति । विशेषादतिशयेन
व्रणानां शोधनः शुद्धिकरः । अर्कः सदापुष्पी रूपि-
कापरपर्यायः । अलकौ विकिरणः श्वेतपुष्पः ।
नागदन्ती श्वेतघण्टा । विशल्या लाङ्गली । भार्जी
भृङ्गा । वृश्चिकाल्युष्ट्रधूमिका सर्पदंष्ट्रिकापरपर्याया ।
प्रकीर्या करंजः । प्रत्यक्पुष्पाऽपामार्गः । पीततै-

ला काकादनी । उदकीर्या करंजकः । गतमात-
परपर्यायः । श्वेतायुग्ममेका श्वेता किणिही, दि-
तीया श्वेता कटभी कुमार्याख्या महाश्वेता । प्रत्य-
क्कर्कटकी स्मृता । इंगुदगतापसवृक्षः ॥ २३ ॥

हे०—अर्कादिगणमाह—अलकौ मंदारः, नागदन्ती पर्व-
पुष्पी, प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः, पीततैलः योनिपर्वी, उद-
कीर्या प्रतिकरंजः, श्वेतायुग्मं किणिहिः कदली, मोचापलाशः
वृक्षः इंगुदः ॥ २३ ॥

सुरसयुगफणिजं कालमाला विहंगं
खरबुसवृषकर्णीकटफलं कासमदः ।
क्षवकसरसिभार्गी कामुका काकमाची
कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणा भूतकेशी ॥

सुरसादिगणः श्लेष्ममेदःकृमिनिषूदनः ।
प्रतिश्यायाऽरुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः ॥ २४ ॥

स०—सुरसयुगं तुलसीयं गौरकुणभेदेन ।
फणिजो मरिचकः । कालमाला कुण्ठाजकः । कटफल-
भेदः । विहंगं वेष्टम् । खरबुसो मन्थकः । वृषकर्णी ।
मूषिककर्णी । कटफलं सोमवक्त्रम् । कासमदः कालम-
क्षवकः क्षुद्रिवोधनः । सरसी तुवरपत्रिका । भार्गी
अंगारवल्ली । कामुका रक्तमंजरी । अतिमुक्त-
इत्यन्ये । काकमाची गुडफला । कुलहलो भूस्तृणो-
ऽलंबुसाख्यः । विषमुष्टिः कुचिला । महानिषक रसिक-
भूस्तृणं गुह्यवीजमतिच्छिन्नाख्यम् । भूतकेशी मांसीपुत्र-
चारा । शालिनीवृत्तम् । सुरसादिरयं गणः श्लेष्मा-
दिघ्नः प्रतिश्यायादिहरो व्रणशुद्धिहृत् ॥ २४ ॥

प०—अयं सुरसादिगणः श्लेष्ममेदःकृमिनां नाश-
यति । तथा प्रतिश्यायादिघ्नः व्रणांश्च शोधयति व्रण-
शोधनः । सुरसयुगं सुरसद्वनं गौरकुणभेदेन ।
फणिजको मरिचकः । कालमाला कुण्ठाजकः ।
विहङ्गं कृमिघ्नम् । खरमुखो मन्थकः खरपत्रकः ।
वृषपर्णी आखुपर्णीकासमर्दा राजक्षवकः पीतपुष्पाः ।
क्षवकः क्षुद्रिवोधनः । सरसी कपित्थपत्रा । कामुको
नदीकान्तोऽतिमुक्तकः । काकमाची काकमाता ।
कुलहलोऽलंबुसा भूकम्पः । विषमुष्टिः केशमुष्टिः ।
भूस्तृणो गुह्यवीजकः । भूतकेशी पुत्रंजरी ॥ २४ ॥

हे०—सुरसादिगणमाह—सुरसयुगं—श्वेतकृष्णे तुलस्यौ । फणिज्जो मरिचकः, कालमाला अर्जकः, खरबुसो मरुवकः वृषकर्णी वृक्षकर्णी, क्षवकः क्षुतकारी, सुरसी कपित्थपर्णी, कामुकः प्राचीबलः, कुलहलो मुंडी, भूस्तृणो भूतिकतृणं, भूतकेशी निर्गुडी ॥ २४ ॥

**मुष्ककसुग्वरादीपिपलाशधवर्शिशपाः ।
गुल्ममेहाश्मरीपांडुमेदोऽर्शःकफशुक्रजित् २५ ॥**

स०—मुष्कको मोक्षकः । सुक् गुडा उपक्रांडः । वरादीनां प्रोक्तानि नामानि । मुष्ककादिरेष गुल्मादिजित् ॥ २५ ॥

प०—मुष्ककादिगणोऽयं गुल्मादीन् शुक्रपर्यन्ताञ्जयति । मुष्कको मोक्षः । सुक् सुधा । वरा त्रिफला । द्वीपिश्चित्रकः । पलाशो ब्रह्मतर्हः । धवो दृढतरुः । शिशपा मण्डलपत्रा ॥ २५ ॥

हे०—मुष्ककादिगणमाह—मुष्कको मोक्षकः, द्वीपी चित्रकः ॥ २५ ॥

वत्सकभूर्वाभागी

कटुका मरिचं घुणप्रिया च गंडीरम् ।

एला पाठाऽजाजी

कटुंगफलाजमोदसिद्धार्थवचाः ॥

जीरकहिंशुविडंगं पशुगंधा पंचकोलकं हंति ।

चलकफमेदःपीनसगुल्मज्वरशूलदुर्नाम्नः २६ ॥

स०—वत्सको वनतित्तकः । भूर्वा मधुरसा । मरिचमूषणम् । घुणप्रियाऽतिविषा । गंडीरं स्नुही । एला वेला । पाठा प्राचीना । अजाजी जीरकः । कटुंगफलमरुलकफलम् । केचित्तु कटुंगं टुटुकं फलं राठमित्याहुः । अजमोदो दीप्यकः । सिद्धार्थो गौरसर्पपः । वचादीनामुक्तानि नामानि । गुर्वताष्टपदननभागार्याः पूर्वसदृशकलद्वितया । आर्यैरायागीतिगीता संगीतगीतविधौ । पशुगंधा अजगंधा मकरंतराख्या । पंचकोलकं प्रागुक्तम् । वत्सकादयश्चलादीन् हंति । आर्या ॥ २६ ॥

प०—वत्सकादिगणः पठितः चलकफादीन् दुर्नामपर्यन्तान् हन्ति । वत्सकः कुटजः । घुणप्रिया अतिविषा । गण्डीरं कण्डीरः । कट्वङ्गोऽरलुकः ।

विषमुष्टिः महानिम्बः । फलं मदनफलम् । अजमं दीप्यकः । सिद्धार्थः गौरसर्पपः । वचा पटुग्रन्थ जीरकमजाजी । पशुगन्धः पूतिमयूरकः । पञ्चलः—“पिप्पलीपिप्पलीमूलचय्यचित्रकनागरः” २

हे०—वत्सकादिगणमाह—घुणाप्रिया अतिविषा, स्नुही, कट्वङ्गः टुटुकः, फलं मदनफलं, पशुगंधा अजगंधलो वायुः ॥ २६ ॥

**वचाजलददेवाहनागराऽतिविषाऽभयाः ।
हरिद्राद्वययष्ट्याहकलशीकुटजोद्भवाः ॥
वचाहरिद्रादिगणावामातीसारनाशनौ ।
मेदःकफाढ्यपवनस्तन्यदोपनिबर्हणौ ॥ २७ ॥**

स०—वचा गोलोमी । जलदोऽबुधरः । वे किलिमम् । नागरं विश्वम् । अतिविषा मंगुरा । अहरीतकी । हरिद्राद्वयं पिंडा एका पंचपचा दाज्ञान्या । यष्ट्याहं क्लीतिका । कलशी पृश्निपर्णी । जोद्भवा इन्द्रयवाः । एतौ वचादिहरिद्रादिगणानामतीसारघ्नौ मेदःकफादिहरौ च ॥ २७ ॥

प०—एतौ गणौ वचाहरिद्रात्मकावामातीसारोपयतः । मेदःकफादींश्च निहतः । आढ्यपवनो मेवृतो वायुः । स्तन्यदोषः स्त्रीश्रीरदोषः । जलदं गुरदेवाहं देवदारुः । नागरं शुण्ठी । अभया हरीतहरिद्राद्वयं दासहरिद्रा पिण्डहरिद्रा यष्ट्याहं यष्टी । कलशी पृश्निपर्णी । कुटजो इन्द्रयवाः ॥ २७ ॥

हे०—वचाहरिद्रादिगणावाह—कलशी पृश्निपर्णी, कुटज इन्द्रयवः, आढ्यपवनः ऊरुस्तंभः ॥ २७ ॥

**प्रियंगुपुष्पांजनयुग्मपद्मा-
पद्माद्रजोयोजनवल्गुचनेता ।
मानद्रुमो मोंचरसः समंगा
पुन्नागशीतं मदनीयहेतुः ॥
अंबष्ठा मधुकं नमस्करी
नंदीवृक्षपलाशकच्छुराः ।
रोध्रं धातकिचिल्वपेशिकं
कटुंगः कमलोद्भवं रजः ॥**

गणौ प्रियंभवंष्टादी पक्वातीसारनाशनौ ।
संधानीयौ हितौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ २८ ॥

स०—प्रियंगुः श्यामा । पुष्पांजनं रीतिपुष्पम् ।
युग्मेत्यत्राऽनुवृत्तिकृतेन संबंधेनाऽजनमिति संबध्यते ।
तेनाऽजनयुग्मं स्रोतोऽजनमेकमन्यत्सौवीरमित्यर्थोऽव-
तिष्ठते । पद्मा पद्मचारिणी । पद्मात् कमलाद्रजः
केसरम् । योजनवल्ली मंजिष्ठा । अनन्ता यवासकः ।
मानद्रुमः शाल्मली । मोचरसः शाल्मलीनिर्यासः ।
समंगा नमस्करी रक्तमूलाख्या । पुन्नागस्तुगो रक्तके-
सराख्यः । शीतं चंदनम् । मदनीयहेतुर्धातुकी । उप-
जातिवृत्तम् अंबष्ठा मयूरशिखाख्या । मधुकं मधुयष्टिका ।
नमस्करी समंगा । नन्दीवृक्षः प्ररोही । पलाशः
प्रसिद्धः । कच्छुरा फणिहारी धन्वयवासकाख्यः ।
बिल्वपेशिका बिल्वमज्जा । कटुगः स्योनाकः । कम-
लोद्भवं रजः पद्मरेणुः । एतौ प्रियंभवंष्टादिगणौ पक्वा-
तीसारनाशनौ संधानीयौ हितौ पित्ते व्रणरोपणौ च ।
अष्टाभ्योऽथो गुरावुपचित्रा ॥ २८ ॥

प०—द्वाविमौ गणौ प्रियङ्गुवम्बष्ठादी पक्वातीसार-
नाशनौ । तथा सन्धानीयौ व्रणानामतिसारस्य च
तथा पथ्ये हितौ पथ्यौ । तथा व्रणानामपि रोपणे
रोपणाविषये हितौ प्रियंगुर्गन्धप्रियंगुस्तस्याः पुष्पम् ।
अजनयुग्ममजनद्वयम् । स्रोतोऽजनसौवीरमे-
दाभिन्नम् । पद्मा पद्मचारिणी । पद्माद्रजः पद्म-
किञ्जल्कः । योजनवल्ली मंजिष्ठा । अनन्ता दीर्घ-
मूलश्च । समुद्रान्तो यवासकः । मानद्रुमः शा-
ल्मली । मोचरसः शाल्मल्या निर्यासः । “निर्यासो
यस्तु शाल्मल्याः समोचरससंज्ञकः” इत्याम्नायात् ।
समङ्गा नमस्करी रक्तमूला च । पुन्नागो रक्तकेसरः ।
शीतं चंदनम्, मदहेतुर्धातुकी । अम्बष्ठा बहुमूलिका ।
नमस्करी समङ्गा । नन्दीवृक्षो जयवृक्षः । कच्छुरा
फणिहारी च । सूक्ष्मपत्रा मरुद्भवा । बिल्वपेशिका
बिल्वमज्जा । कटुवङ्गोऽरलुकः । कमलोद्भवं रजः
पद्मकेसरः ॥ २८ ॥

हे०—प्रियंभवंष्टादिगणावाह—पुष्पांजनयुग्मं—स्रोतोऽजनं
रसांजनं च, पद्मा भाङ्गी, पद्माद्रजः पद्मकेशरं, योजन-
वल्ली मंजिष्ठा, अनन्ता दुरालभा, सारद्रुमः शाल्मली,

मोचरसस्तन्निर्यासः, समंगा लज्जिका, पुन्नाग पुंनाग,
शीतं चंदनं, मदनीयहेतुर्धातुकी, अंबष्ठा मयूरशिखा, नम-
स्करी लज्जिका, बिल्वपेशिका शुष्कबिल्वपेशिका । संधानी-
या संधानजननी ॥ २८ ॥

मुस्तावचाऽग्निद्विनिशादितित्ता-
भलातपाठात्रिफलाविषाख्याः ।
कुष्ठं त्रुटी हैमवती च योनि-
स्तन्यामयन्नामलपाचनाश्च ॥ २९ ॥

स०—मुस्ता गांगेयी । तित्ताद्वयमेका कटुकाऽन्या
काकतित्ता । विषाख्या शुक्लकंदा । हैमवती श्वेतवचा ।
एते योन्यामयन्नाः स्तन्यामयन्ना मलपाचनाश्च । तौ
जौ गुरुश्चेद्भवतीर्द्ववज्जा ॥ २९ ॥

प०—मुस्ताद्या वर्गीकृतास्तन्यामयन्नाः स्त्रीक्षीर-
व्याधिनाशनाः । मलादीनां वातादीनां शकृदादीनां
च सामानां पाचनाः । अग्निश्चित्रकः । द्वे निशे
हरिद्राद्वयम् । द्वे कटुके एका कटुका द्वितीया काक-
तित्ता । हैमवती च ॥ २९ ॥

हे०—मुस्तादिगणमाह—द्वितित्ता—कटुका करंजिका च,
हैमवती श्वेतवचा ॥ २९ ॥

न्यग्रोधापिप्पलसदाफलरोधयुग्मं
जंबूद्वयाऽर्जुनकपातनसोमवल्काः ।
प्लक्षाम्रवंजुलपियालपलाशनंदी-
कोलीकदंबविरलामधुकं मधूकम् ॥
न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः संग्राही भग्नसाधनः ।
मेदःपित्तास्रतृड्दाहयोनिरोगनिर्वहणः ३० ॥

स०—न्यग्रोधो वटवृक्षः । पिप्पलोऽश्वत्थः । सदा-
फल उदुंबरः । जंबूद्वयमेका राजजंबूवृहत्फलाऽन्या
ह्रस्वफला काकजंबूः । अर्जुनः पार्थः । कपीतनः
कपिचूडो वानीराख्यः । सोमवल्कः सितसारः खदिरः ।
प्लक्षः शृंगीप्लक्षकाख्यः । आम्रश्चूतः । वंजुलो वेतसः ।
पियालो द्राक्षारसप्रियः खरस्कंधाख्यः । नन्दी जय-
वृक्षः । कोली बदरी । विरला तिदुर्का । मधुकं
यष्टिः । मधूकं मधूकपुष्पम् । न्यग्रोधादिरयं संग्रहणा-
दिगुणयुक्तः । वसंततिलकम् ॥ ३० ॥

प०-गणोऽयं न्यग्रोधादिर्ब्रण्यो ब्रणाय हितः संग्रहण
शीलः संङ्ग्राही भग्नान् सन्धयति भग्नसाधनः भेदः-
पित्तादिनिवर्हणः । न्यग्रोधो वटः । पिप्पलोऽश्वत्थः ।
सदाफल उदुम्बरः । जम्बूद्वयमेका राजजम्बूवृहत्फ-
ला, द्वितीया काकजम्बूः ह्रस्वफला । अर्जुनः ककु-
भः । कपीतनो वानीरः कपिचूडः । सोमवल्कः कट्-
फलः । मूक्षो गर्दभाण्डः । वज्जुलो वेतसः । प्रियालः
खदिरस्कन्धः । पलाशः किंशुको वातपोदः । नन्दी-
वृक्षो राजवृक्षः । कोली बदरी । विरला दीर्घनखी
तिन्दुकीत्यपरे । मधुकं मधुयष्टी । मधूकं
मधूकपुष्पम् ॥ ३० ॥

हे०-न्यग्रोधादिगणमाह-सदाफल उदुम्बरः, जम्बू-
यं-जम्बू राजजम्बू, कपीतनः पारीसापिप्पलः, सोमवल्कः
कट्फलः, प्रियालश्चरः, नन्दी नन्दीवृक्षः, कोली बदरी,
विरला तिन्दुकी, भग्नसाधनो भग्नसंधानकृत् ॥ ३० ॥

एलायुग्मतुरुष्ककुष्ठफलिनीमांसीजलध्यामकं
पृष्ठाचौरकचोचपत्रतगरस्थौण्यजातीरसाः ।
शुक्तिव्याघ्रनखोऽमराहमगुरुः श्रीवासकं कुंकुमं
वडागुग्गुलुदेवधूपखपुराः पुन्नागनागाह्वयम् ॥
एलादिको वातकफौ विषं च विनियच्छति ।
भग्नसाधनः कण्डूपिटिकाकोठनाशनः ३१ ॥

स०-एलायुग्मं सूक्ष्मैला स्थूलैला च । तुरुष्कः कृत्रिमो
वर्णसविशेषः । कुष्ठं गदः । फलिनी गन्धप्रियंगुः ।
मांसी नलदम् । जलं ह्रीवैरम् । ध्यामकं देवदग्ध-
म् । पृष्ठा देवी । चौरको ग्रंथिपर्णी । चोचं त्वक् ।
त्रं गन्धपत्रम् । तगरं चक्रम् । स्थौण्यं तैलपीतकम् ।
जातीरसो बोलः । शुक्तिर्नखः । व्याघ्रनखः समुद्रजः ।
मराहं देवदारुः । अगुरुः प्रतिद्धः । श्रीवासः
शिवेष्टकाख्यः । कुंकुमं बाहकम् । चण्डा कोपना ।
गुग्गुलुः पुरः । देवधूपः सर्जरसः । खपुरः कुन्दरुः ।
पुन्नागो रक्तकेसरः । नागाह्वयं नागकेसरम् । एलादि-
यं वातादीन् हन्ति । तथा वर्णप्रसन्नत्वकृत् कण्डूदि-
व । सौ जसौ तौ गुरुकं च सूर्यतुरगैः शार्दूलविक्री-
डतम् ॥ ३१ ॥

प०-एलादिकोऽयं वर्णो वातकफविषान् विनि-
न्ति । तथा वर्णस्य प्रसादनः कण्डूवादिनाशनश्च ।

एलायुग्मं सूक्ष्मैला, स्थूलैला च । तुरुष्कः कृत्रिमः
पिण्याकापरपर्यायः । फलिनी गन्धप्रियंगुः । जलं
वालकम् । ध्यामकं देवदग्धकम् । पृष्ठा देवी लता
सती । चौरको ग्रंथिवर्णः । चोचं त्वक् । पत्रं
चन्दनं गन्धपत्रापरपर्यायम् । तगरं चक्रम् । स्थौ-
ण्यं तैलपीतकम् । जातीरसो रसोवलः । शुक्तिः कर-
रुहः । व्याघ्र नखः समुद्रजः । अमराहो देवदारुः ।
श्रीवासः शिवेष्टकः । कुंकुमं बाह्यकम् । चण्डा
पिशुना । गुग्गुलुः महिषाख्यः । देवधूपः सर्जरसः ।
खपुरः कुन्दरुः । पुन्नागो रक्तकेसरः । नागाह्वं
नागकेसरम् ॥ ३१ ॥

हे०-एलादिगणमाह-तुरुष्कः सिद्धकः, ध्यामकं
रोहिणं, चौरको ग्रंथिपर्णी, चोचं त्वचम्, पत्रं पत्रकं,
जातीरसो बोलः, शुक्तिर्नखं, व्याघ्रनखस्तद्वेदः, श्रीवासः
सरलनिर्यासः, देवधूपो रालः, खपुरः सल्लकीनिर्यासः,
नागाह्वं नागकेसरम् ॥ ३१ ॥

श्यामादंतीद्रवंतीक्रमुककुटरणी-

शंखिनीचर्मसाहा-

स्वर्णक्षीरीगवाक्षीशिखरिरजनक-

छिन्नरोहाकरंजाः ।

वस्तांत्री व्याधिघातो बहलबहुरस-

स्तीक्ष्णवृक्षात् फलानि

श्यामाद्यो हन्ति गुल्मं विषमरुचिकफौ

हृद्गुजं मूत्रकृच्छ्रम् ॥ ३२ ॥

स०-श्यामा मालविका त्रिवृत् मसूरविदनाख्या ।
दंती मुकूलकश्चित्राख्यः । द्रवंती उदुरकर्णिका ।
क्रमुकः पट्टिकारोधः । कुटरणी शुक्ला त्रिवृत् । शंखिनी
यवतिक्ता । चर्मसाहा सातला । ब्राह्मीत्यन्ये ।
स्वर्णक्षीरी पीतधतूरः । गवाक्षी गवादनी स्थाणु-
कर्णी संज्ञा । इन्द्रवारुणीत्यन्ये । शिखरी अपा-
मार्गः । रजनकः कपिलकः । छिन्नरोहाऽमृत-
वल्ली । करंजः कैडर्यः । वस्तांत्री वृषगंधा । व्याधि-
घातः कृतमालः । बहलबहुरस इक्षुः । तीक्ष्णवृक्षात्
पीलोः फलानि । श्यामादिरेष गुल्मादीन् हन्ति । औ
औ याश्च त्रयः स्युः स्वरमुनितुरगैः स्रग्धरा
स्याद्विरामैः ॥ ३२ ॥

प०—श्यामाद्योऽयं वर्गो गुल्मादीन् हन्ति।श्यामा पालिन्दी त्रिवृता।दन्ती मुकूलकः।द्रवन्त्युदुम्बरकर्णिका। क्रमुकः रोध्रः।क्रमुकमित्यपरे। कुदरणी त्रिवृत्। शङ्खिनीति कुल्यविचायवतित्ताक्षिपीडकः। सातला सप्तला चर्मकसाह्व वर्तकी स्मृता। अन्येषां सातला ब्राह्मी ब्रह्मसोमा तु सप्तला।। स्वर्णक्षीरी तित्कदुग्धिका। गवाक्षी विशाला। शिखरिसुधारजनकः कम्पिलकः। छिन्नरुहा गुडूची। करञ्जः पूतिकरञ्जः। वस्तान्त्री विषगन्धा। व्यामेषा परियकः स्मृतः। “घनभूरिरसस्त्विक्षुर्गुडमूलोऽसिपत्रकः। ऋक्षवृक्षः सणः पीलुः प्रोक्तोऽन्यः स्वादुकस्तथा” ॥ ३२ ॥

हे०—श्यामादिगणमाह—श्यामा कृष्णमूला, त्रिवृत् द्रवन्ती, चीरितपत्रा दन्ती, क्रमुकः पूगः, कुठरणा—अरुणमूला त्रिवृत्, चर्मसाह्व सप्तला, शिखरी—अपामार्गः, रजनकः कम्पिलः, छिन्नरोहा गुडूची, वस्तान्त्री वृद्धदारुकः, व्याधिघातः आरग्वधः, बहलरसः इक्षुः, तीक्ष्णवृक्षः पीलुः तस्य फलानि ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशदिति प्रोक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः।
युज्यात्तद्विधमन्यच्च द्रव्यं जह्यादयौगिकम् ३३॥

स०—इति प्रकारे। त्रयस्त्रिंशदिति वर्गाः कथिताः। अत्र संख्योपादानमेषां प्राधान्यख्यापनार्थम्। अन्येऽप्येवं प्रकाराः संत्येते तु प्रधाना इत्यर्थः। सुखग्रहणार्थं वा संख्यावचनं कृतम्। एतेषु त्रयस्त्रिंशत्सु वर्गेष्वलाभतोऽलाभे सति तद्विधं रसवीर्यपाकैस्तुल्यं द्रव्यमन्यदनुक्तमपि युज्यात्। नचैतावदत्र विधेयमित्याह। जह्यादयौगिकम्। न केवलमेषु वर्गेषु तद्व्यालामे यथालाभमन्यत्तद्विधं द्रव्यं युज्याद्यावदयौगिकं यत्तु द्रव्यं तच्च त्यजेत्। दोषरोगातुराद्यपेक्षया पुरुषस्याऽस्मिन् काले वयसि वा यो गणः समस्तत्साध्यामयशमनाय च वारयितुं युक्तः। एकस्य द्रव्यस्याऽलाभे द्वयोर्बहूनां वा तत्प्रकारमेकमपरं द्रव्यं द्वे वा बहूनि वा द्रव्याणि संयोज्य प्रयोज्यः। एवं न समस्तद्रव्यापेक्षा कथ्येति। यथा च सुश्रुतः। “समीक्ष्य दोषभेदांश्च गणान् भिन्नान् प्रयोजयेत्। पृथङ्मिश्रान् समस्तांश्च गणान् वा व्यस्तसंहतानिति।” त्रयस्त्रिंशदिति त्रेख्यश्चेति त्रय-

सादेशः। यौगिकमिति योगाय प्रभवतीत्यर्थे योगाद्यच्चेति ठञ् ॥ ३३ ॥

प०—इतिशब्दः परिसमाप्त्यर्थः प्रकारार्थो वा। परिसमाप्ताख्यस्त्रिंशद्दर्गाः। अथानेन प्रकारेण त्रयस्त्रिंशद्गर्गान् येन प्रकारान्तरेण पुनरानन्त्यं वर्गणां दोषभेदादीन् समीक्ष्य यद्ययौगिकं मन्ये तत्तदनुक्तमपि गणमध्ये विदध्यात्। यद्यदयौगिकं मन्ये तत्तदनुक्तमप्यपकर्षेण तथा गणमप्यन्येन गणेनैकेन वा परस्परं मिश्रयित्वा युज्यादेवं वर्गणामानन्त्यम्। एवं त्रयस्त्रिंशत् ये वर्गा निर्दिष्टास्तेषु वर्गेष्वलाभतो युज्यात्। तद्विधमन्यच्च कोऽर्थः। उक्तद्रव्यालामे यथालाभमन्यद्विधं तद्विधप्रभावं वर्जयित्वा रसवीर्यविपाकैस्तुल्यं प्रक्षिपेत्। किमेतावदवात्र कर्तव्यतया निर्दिष्टमुतान्यदपि किञ्चित्तत्र कर्तव्यमतोऽनन्तरमिदमाह—जह्यादयौगिकं द्रव्यं योगार्हं न भवति जह्यात् त्यजेत्। अर्थादयौगिकम्। योगार्हं दोषाद्यपेक्षया सम्भाव्यते तद्विदध्यात्। एवं स्थिते दोषाद्यपेक्षया समस्तवर्गस्तत्साध्यव्याधिप्रशमनाय देयः। कदाचित् समस्तद्रव्यलामे न देयः। कदाचिदेकं द्रव्यं द्वेधा बहूनि वा यावन्ति सम्भवन्ति द्वित्राणि पञ्चपाणि वा तानि दातुं युज्यन्ते न समस्तवर्गद्रव्यापेक्षाऽत्र कार्येति। अलाभे सतीति सप्तमर्थे तस् ॥ ३३ ॥

हे०—उपसंहरति—एते गणा गणनया च न तदुक्ता ग्राह्याः। किं तर्हि ऊहापोहयोग्याम् इत्याह—देशतः कालतो वा कस्यचिद् द्रव्यस्यालामे तत्सदृशगुणमन्यदनुक्तमपि यौगिकं युज्यात्। उक्तमप्यौपधमयौगिकं जह्यात्। देशकालाद्यवस्थापेक्षया उचितं यौगिकम्, अनुचितमयौगिकं यथालाभप्रयोगोऽपि सुश्रुतेनोक्तः—“समस्तवर्गमर्द्धं वा यथालाभमथापि वा। प्रयुज्जीत भिषक् प्राज्ञो बभोदिष्टेषु कर्मसु ॥” इति ॥ ३३ ॥

एते वर्गा दोषद्रव्याद्यपेक्ष

कल्कक्वाथस्नेहलेहादियुक्ताः।

पाने नस्येऽन्वासनेऽतर्बहिर्वा

लेपाभ्यंगैर्घ्नति रोगान् सुकृच्छ्रान् ३४ ॥

स०—एते पूर्वोक्ता वर्गा दोषद्रव्यवयोबलादीनपेक्ष्य कल्कादियुक्ताः सुकृच्छ्रान् रोगानामयान् घ्नति।

युक्ता इत्यत्राऽतर्भावितप्यर्थो युजिः । ततः कल्का-
दिषु वैद्येन योजिता इत्यर्थोऽवतिष्ठते । आदिशब्देन
फाटशीतकषायादिपरिग्रहः । कथमेते व्रंतीति प्रकारं
युक्त्याऽऽह । पाने इत्यादि । पानाद्युपयोगे सति ।
लेपाभ्यंगैरेति बहुवचनेन लेपाभ्यंगस्नानादिभिश्चेति
प्रोच्यम् । मालिनीवृत्तम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
कायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां पञ्चदशोऽ-
ध्यायः ॥ १५ ॥

५०-विकृतिः पतितास्य तन्त्रान्तरेऽयुक्तम् । “समीक्ष्य
लोषभेदांश्च गणानिष्ठान् प्रयोजयेत् । पृथङ्मिश्रान्
मस्तांश्च नान्तर्व्यस्तांश्च संहितान् ॥” इति भद्रम् ३४

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
शोधनादिगणसंग्रहाध्यायः
पञ्चदशः ॥ १५ ॥

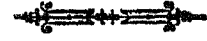
हे०-एते वर्गाः सर्वकल्पयोग्याश्चेत्याह-दोषाद्यपेक्षया
ल्कादीनामन्यतमेन कलेन, पानादीनामन्यतमेनांतः-
योगेन, लेपादीनामन्यतमेन बहिःप्रयोगेन, वा दुःसा-
नानपि रोगान् व्रंति । अथाद्यसंग्रहः । संग्रहे-श्रेष्ठमुद-
माश्वासनस्तंभनहृदयानां, वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनाम्,
भिरामस्तंभशीतशूलोद्वेष्टकप्रशमनानां, स्नानं सुरा च
महराणां, क्षीरं जीवनीयानां, मांसं बृंहणीयानां, रसः
णनीयानां, लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणाम्, अम्लं हृद्यानां,
कुटो बल्यानां, तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानां, सर्पि-
तपित्तप्रशमनानां, स्नेहो मार्दवकराणां, व्यायामः स्थैर्य-
राणां, क्षारः पुंस्त्वोपघातिनाम्, आमकपित्तकमक-
यानाम्, आविकं सर्पिरहृद्यानां, माहिषं क्षीरं स्वप्न-
ननानां, मण्डकं दधि अभिष्यन्दकराणाम्, इक्षुर्मूच-
ननानां, यवाः पुरीषजननानां, जांबवं वातजननानां,
लत्थोऽम्लपित्तजननानां, माषाः शङ्कुल्योऽविक्षीरं च
पित्तजननानां, दुरालभा पित्तश्लेष्मोपशमनानाम्,
पवासो ज्वरहराणां, वृषो रक्तपित्तप्रशमनानां, कण्टका-
का कासघ्नानां, लाक्षा सद्यः क्षतघ्नानां, नागबलाभ्यासः
यक्षतघ्नानां, पुष्करमूलं हिककाश्वासकासपार्श्वशूलरुचि-
राणां, अजापयः शोषघ्नस्तन्यकररक्तसंग्रहणप्रशमनानां
दूधलोष्ठप्रसादच्छर्दिघ्नानां तियोगप्रशमनानाम्, अरुष्कर-

श्वित्रकमूलं च शुष्कार्शःप्रशमनानां, कुटजो रक्तार्शःप्रश-
मनानां, लाजाच्छर्दिघ्नानां, यावशूकः संसनीयपाचनीयाशौ-
घ्नानां, तक्राभ्यासोऽर्शःश्वयथुग्रहणीदोषवृत्तव्यापत्प्रशमनानां,
क्रव्यान्मांसरसाभ्यासोऽर्शःशोषग्रहणीदोषघ्नानां, सुस्तं
संग्रहणीयदीपनीयपाचनीयानाम्, अतिविषा पाचनीयसं-
ग्रहणीयसर्वदोषहराणां, विल्वं संग्रहणीयदीपनीयवातकफ-
प्रशमनानां, गन्धप्रियंगुः शोणितपित्तातिवेगप्रशमनीयानाम्,
उदीच्यं निर्वापणदीपनीयच्छर्द्यतीसारहराणां, कट्वंगं संग्र-
हणीयदीपनीयानां, कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसंग्रहणीयो-
पशोषणीयानाम्, उत्पलकुमुदकिंजल्कोऽनन्ता च संग्रह-
णीयरक्तपित्तप्रशमनानां, काशमर्थफलं रक्तसंग्रहणीयरक्त-
पित्तप्रशमनानां, पृश्निपर्णी रक्तसंग्रहणीयदीपनीयपाचनीय-
वातहरवृष्याणां, शालिपर्णी वृष्यसर्वदोषहराणां, बला
संग्रहणीयबल्यवातहराणां, पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनी-
यानाहहराणां, चित्रकमूलं दीपनीयगुदशोफशूलहराणां,
गोधुरको मूत्रकृच्छ्रानिलहराणां, हरिद्रा प्रमेहहराणां,
रक्तावसेको विद्रधिचीसर्पपिटिकागण्डमालामयहराणाम्,
एरण्डतैलाभ्यासो वर्ध्मगुल्मशूलहराणां, लशुनो गुल्मा-
निलहराणां, हिंगुनिर्यासो दीपनीयच्छेदनीयानुलोमिक-
वातकफप्रशमनीयानाम्, अम्लवेतसो भेदनीयदीपनीयानु-
लोमिकवातश्लेष्महराणाम्, उष्ट्रीक्षीरसुदरश्वयथुघ्नानाम्,
अयोरजः पांडुरोगघ्नानां, खदिरः कुष्ठघ्नानां, विडंगं कृमि-
घ्नानां, रास्ना वातहराणाम्, एरण्डमूलं वृष्यवातहराणां
गुग्गुलुर्मंदोऽनिलहराणाम्, अमृता संग्रहणीयदीपनीयवा-
तश्लेष्मशोणितविबन्धप्रशमनानां, मदनफलं वमनास्था-
पनानुवासनोपयोगिनां, त्रिवृत्सुखविरेचनीयानां, सुकृप-
यस्तीक्ष्णविरेचनानां, प्रत्यक्पुष्पी शिरोविरेचनानां,
त्रिफला तिमिरघ्नानां, त्रिफलागुग्गुलुघ्नानां, शिरीषो
विषघ्नानाम्, आमलकं वयःस्थापनानां, हरीतकी पथ्यानां,
क्षीरघृताभ्यासो रसायनानां, समघृतसक्तुप्राशाभ्यासो
वृष्योदावर्तहराणां, संकल्पो नक्ररेतश्च वृष्याणां, दीर्मन-
स्यमवृष्याणां, तैलगण्डूषाभ्यासो दन्तबलरुचिकराणां,
चन्दनोदुम्बरं निर्वापणालेपनानां, रास्नाऽगुरुणी शीतापन-
यनप्रलेपानां, लामजकोशीरे त्वग्दोषदाहस्वेदापनयनप्रले-
पनानां, कुष्ठं वातहराभ्यंगोपनाहोपयोगिनां, मधुकं चक्षु-
ष्यकेश्यकंठयबल्यविरजनीयरोपणीयानाम्, अजीर्णाशनं
ग्रहणीदूषणानां, विरुद्धवीर्याशनं निंदितव्याधिकराणां,
गुरुभोजनं दुर्विपाकानाम्, अतिमात्राशनमामदोषहेतूनां,
यथाग्न्यभ्यवहारोऽभिसन्धुक्षणां, यथासात्म्यमाहारवि-

हारी सेव्यानाम्, एकासनशयनभोजनं सुखपरिणामकराणां, विषमाशनमग्निवैषम्यकराणां, काले भोजनमारोग्यकराणां, वेगधारणमनारोग्यकराणां, तृप्तिराहारगुणानाम्, अनशनमायुषो ह्वासकराणां, प्रमिताशनं गवेधुकान्नं च कर्शनीयानाम्, उद्दालकान्नं रुक्षणीयानां, मद्यं सौमनस्यजननानां, मद्याक्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणां, स्त्रीष्वीत-प्रसंगः शोषद्वाराणां, शुक्रवेगनिग्रहः पाण्ड्यकराणां, पादाभ्यामुद्धर्तनमन्नश्रद्धाजननानां, मिथ्यायोगो व्याधिसुखानां, रजस्वलागमनमलक्ष्मीमुखानां, ब्रह्मचर्यमायुष्याणां, परदारगमनमनायुष्याणाम्, अयथाप्राणमारम्भः प्राणोपरोधिनां, विषादो रोगवर्द्धनानां, हर्षः प्रीणनानां, श्लोकः शोषणानां, निर्वृतिः पुष्टिकराणां, पुष्टिः स्वप्नकराणां, स्वप्नस्तन्दाकराणां, सौख्यं निर्वृतिहेतूनां, सर्व-रसाभ्यासो बलकराणाम्, एकरसाभ्यासो दीर्घत्यारोचकान्यतमदोषप्रकोपकराणां, गर्भशल्यमहार्याणाम्, अजीर्णमुद्धार्याणां, बालो, मृदुभेषजाहार्याणां, वृद्धो याप्यानां, गर्भिणी तीक्ष्णौषधव्यायामवर्जनीयानां, सौमनस्यं गर्भधारणानां, सन्निपातो दुःश्चिकित्स्यानाम् आमविषमचिकित्स्यानां, ज्वरः शीघ्ररोगाणां, कुष्ठं दीर्घरोगाणां, राजयक्ष्मा रोगसमूहानां, प्रमेहोऽनुप-गिणां, जलौकसोऽनुशस्त्राणां, वस्तिर्यत्राणां, हिमवानौषध-भूमीनां, सोम औषधीनां, मरुभूमिरारोग्यदेशानाम्, आनूपभूमिरहितदेशानां, निर्देशकारित्वमातुरगुणानाम्, अनिर्देशकारित्वं रिष्टानां, भिषक्चिकित्सांगानां, सिद्धिर्दै-द्यगुणानां, नास्तिको वज्र्यानां, लौल्यं क्लेशकराणाम्, आत्मवक्तोपकारिणां, शास्त्रसहितस्तर्कः साधकानां, दुष्ट-कर्मता निःसंशयकराणाम्, असमर्थता भयकराणां, सद्विद्यासंभाषा बुद्धिवर्धनानाम्, आचार्यः शास्त्राधिगमहे-तूनाम्, आयुर्वेदोऽमृतानां, सवनमनुष्ठेयानां, सर्वसं-न्यासः सुखानामिति । तत्रोदकाग्निमृद्भृष्टलोष्ठप्रसादतकाभ्यासरक्तावसेकैरंडतैलाभ्यासोष्णक्षीरमदनफलमद्याक्षेपैक-साभ्यासगर्भिणीनामेकैकस्मात्समुदायाच्च निर्धारणं, पुष्कर-मूलादीनां तु समुदायादेवेति । भवति चात्र “अध्यानां शतमुद्दिष्टं पञ्चपञ्चाशदुत्तरम् । अलमेतद्विजानीयाद्विताहि-तविनिश्चये ॥” इति ॥ ३४ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने गणस्य संग्रहं नाम
सामस्त्येन निरूपितम् ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

शोधनादिगणसंप्रहाऽध्यायादनंतरं स्नेहाध्यायारंभः ।
यतः शोधनं स्नेहस्वेदावतरेण न संभवति । वक्ष्यति
हि स्नेहस्वेदावनभ्यस्येत्यादि । तस्मात्स्नेहस्वेदाध्याययो-
रारंभो युक्त इत्याह—

अथास्तः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः १ ।

स०—स्नेहस्य सर्पिरादेर्विधिः स्नेहविधिस्तं व्याख्या-
स्यामः । शेषं पूर्ववद्योज्यम् ॥ १ ॥

प०—शोधनादिगणसङ्ग्रहाध्यायादनन्तरमयं स्ने-
हनाध्याय आरब्धः । यतः शोधनवमनादिकम-
न्तरा स्नेहस्वेदौ न कर्तव्यौ । प्रत्यपायभयादिति ।
स्नेहः सर्पिर्मर्ज्जादि तस्य विधिर्विधानं कल्पना
यस्मिन्नध्याये विहितः स स्नेहविधिस्तं व्या-
ख्यास्यामः ॥ १ ॥

हे०—अथातः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजा-
नीते—यतः पूर्वोऽध्याये भेषजान्युक्तानि तेषां प्रयोगो
वक्तव्यः । स च स्नेहनस्वेदनशोधनास्थापननाशनधूमगं-
द्वाश्रोतनतर्पणादिभेदादनेकधा । चिकित्साकलिकायां
तु—“प्राक् पाचनं स्नेहविधिततश्च स्वेदस्ततः स्याद्वमनं
विरेकः । निरूहणान्वासनवस्तिकर्म नस्यं क्रमश्चेति भिष-
ग्वराणाम् ॥ रास्नापटोलपिचुमंदपयोभिरादौ भूम्यादरूप-
कफलत्रयवारिभिर्वा । पक्वामदोषवपुस्तदनंतरं हि स्नेहो
हितः सुरभिवासककटुफलादिः” इति । रास्नाकाथादित्रयं,
शुंटीकाथादित्रयं वा वातादित्रये क्रमात्पाचनं तत्र स्नेहो-
ऽस्मिन्नध्याये अतएवायं स्नेहविधिः ॥ १ ॥

गुरुशीतसरस्निग्धमंदसूक्ष्ममृदुद्रवम् ।

औषधं स्नेहनं प्रायो विपरीतं विरूक्षणम् ॥२॥

स०—गुर्वादिगुणयुक्तं यद्व्यं तत् स्नेहनं भवति ।
विपरीतमतो यल्लघूणस्थिररूक्षतीक्ष्णस्थूलकठिनसांद्र-
गुणोपेतं तद्विरूक्षणम् । प्रायोग्रहणं विरूक्षणे स्नेहने
च योज्यम् । तथा च लघ्वपि सार्षपं तैलं छागं च दुग्धं
तथा विष्किरप्रतुदमृगाख्यं वर्णत्रयं स्नेहनं भवति ।
तथोष्णमपि मत्स्यमहिषमांसं स्नेहनं भवति । एवं रूक्ष-
णेऽपि वेद्यम् । तथा च यवो गुरुशीतसरादिगुणयु-
क्तोऽपि विरूक्षणस्तथा राजमाषोऽपि । स्नेहने प्रक-

तेऽपि विरुक्षणोपन्यासोऽन्वयव्यतिरेकेण सुतरां स्नेहस्य तारतम्यप्रतिपादनार्थः ॥ २ ॥

प०—अनेन सामान्यनिर्देशेन स्नेहनरुक्षणयोर्द्रव्ययोर्लक्षणं संक्षेपतः शेषयोरुक्तं शास्त्रकृता यत्किञ्चिद्द्रव्यं गुणादिगुणयुक्तं तत् स्नेहनम् । तद्गुणविपर्यययुक्तं लघूष्णस्थिररुक्षतीक्ष्णस्थूलकठिनसान्द्रगुणोपेतं तत् विरुक्षणम् । प्रायोग्रहणमुभयत्रापि बोद्धव्यम् । स्नेहनं रुक्षणं च । तच्च व्यभिचारदर्शनार्थम् । यथाजं क्षीरं लघ्वपि स्नेहनम् । तथा तैलमुष्णमपि स्नेहनम् । तथा राजसाधो गुरुगुणयुक्तोऽपि रुक्षणः ॥ २ ॥

हे०—तत्र स्नेहनं द्रव्यमाह—गुरुशीतेति । रुक्षणमाह—विपरीतमिति । तस्मात्स्नेहनादुर्वादिगुणात् विपरीतं लघ्वादिगुणम् ॥ २ ॥

सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।

तत्राऽपि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्याऽनुवर्तनात् ३

स०—स्नेहेषु क्षीरानूपाऽमिषादिषु मध्ये सर्पिरादयश्चत्वारः स्नेहाः प्रकर्षेण वराः । आशु स्वकार्यकरणात् । तत्रापि च तेष्वपि चतुर्षु मध्ये सर्पिस्तमं संस्कारस्याऽनुवर्तनात् । ननु यदि संस्कारमनुवर्त्यते सर्पिस्तदानीं मरिचचित्रकादिद्रव्यादिभिः संस्कृतस्य घृतस्य शैत्यादिगुणविपर्यासः प्राप्तः । न चेदं दृष्टम् । यदस्य शैत्यादयो गुणा विनश्यत्यौष्ण्यादयश्चोत्पद्यन्ते इति । अत्रोच्यते । अनुशब्दोऽत्र सहार्थः । अनेकार्थत्वाग्निपातानाम् । तेनात्रयमर्थः । सर्पिषो गुणाः संस्कारगुणैः सह वर्तन्ते नतु तैलादीनाम् । तैलवसामज्जानो हि संस्कारवशात् स्वगुणास्त्यजन्ति । अत्र चोदाहरणं चंदनाद्यं तैलम् । अतो द्रव्यगुणांतरैरनभिभूतगुणत्वासर्पिष इतरेषां तैलादीनां द्रव्यैरभिभूतगुणत्वादुत्तमत्वम् । अत एव च वातपित्तज्वरादिषु विकारेषु घृतसाध्येषु भेषजं तैलं नेष्टमनिष्टसंपादनात् । तैलसाध्येषु तु विकारेषु तदुपशात्यर्थं तथाविधद्रव्यसंस्कृतं घृतमपीष्टम् । तद्धि न तथाऽनिष्टहेतुः । तस्मात्सर्वस्नेहेभ्यः सर्पिरेवोत्तमम् संस्कारस्याऽनुवर्तनादिति न्यायात् व्याख्यमेव । माधुर्यादिहेतोश्च ॥ ३ ॥

प०—तत्रापि तेष्वपि चतुर्षु मध्ये सर्पिरुतु वृत्तं श्रेष्ठम् । संस्कारोऽनुवृत्तो येन द्रव्येण । संस्थिते तमनुवर्तते । एवं सर्पिषः सर्वस्नेहोत्तमं न तैलस्य समानेऽपि हेतौ । सर्पिर्ह्युष्णगुणैर्द्रव्यं संस्कृतमपि गुडूच्यादिभिः स्वं शैत्यमजहत् संस्कारकद्रव्यगुणाननुवर्तते । तथा तैलं शीतगुणैश्चन्दनदिभिः संस्कृतं सर्वसर्विकया घृतवदात्मीयमौष्ण्यपरित्यजति । यत्परित्यागाद्रक्तपित्तविसर्पादौ विकदीयते । यथा घृतं तथा न वसाप्रभृतिरक्तपित्तादौ विकारप्रशमनार्थमिति ॥ ३ ॥

हे०—स्नेहनतरमाह—सर्पिरिति । स्नेहनतरमाह—संस्कारस्यानुवर्तनात् यथा शीतैः संस्कृतं शीततामः उष्णैः संस्कृतमुष्णतां भजति इत्यादि । संग्रहे तु—“माधुर्यादिविदाहिवाज्जन्माद्येव च शीलनात्” इति ॥ ३

पित्तघ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरम् ॥ ४

स०—यो यः पूर्वो यथापूर्वो यो य उत्तरो यथोत्तममिति यथासादृश्य इत्यव्ययीभावः । उत्तरमपेक्ष्य पूर्वो चापेक्ष्योत्तरः । तेन चतुर्णां स्नेहानां यथाविहितानां सर्पिरादीनां त्रय एव स्नेहा वसामज्जसर्पिःमज्जवयथापूर्वत्वेन संबध्यन्ते नतु तैलाख्यः स्नेहस्तस्य पूर्वत्वाभावात् । न ह्यन्योऽस्मात्कश्चिदुत्तरोऽस्ति यदपेक्षयैव पूर्वत्वमात्मन आसादयेत्तस्मान्नास्ति पूर्वत्वसंबन्धस्तैलस्य । तथा चतुर्णां स्नेहानां त्रय एव स्नेहा मज्जावसा तैलाख्या यथोत्तरत्वेनाऽभिसंबध्यन्ते न सर्पिःसंज्ञकः स्नेहोत्तरत्वाभावात् । न ह्यन्यः कश्चिदस्य पूर्वो विद्यते यदपेक्षयैवोत्तरत्वमात्मन आसादयतीत्युक्तम् । तदेवं यथापूर्वपित्तघ्नत्वं वसामज्जसर्पिषां सामान्येनोक्तम् । विशेषेण च वसा पित्तघ्नी मज्जा पित्तघ्नतरः सर्पिः पित्तघ्नतममित्यर्थः । इतरघ्ना इति । इतरौ वातकफपित्तापेक्षया तौ प्रीति पराकुर्वतीतीतरघ्नाः । यथोत्तरत्रयः स्नेहा मज्जवसातैलाख्या वातश्लेष्मघ्नाः । तेन मज्जा वातश्लेष्मघ्नो वसा वातश्लेष्मघ्नतरा तैलं वातश्लेष्मघ्नतममिति प्रकृतम् । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते । श्लेष्मणि स्नेहनिषेधादितरघ्ना इति सामान्योक्तावपि वातघ्ना इति गम्यते । अथवा द्रव्यांतरसंस्कृतसर्पिराद्यपेक्षया कफस्याऽपीतरशब्देन ग्रहणमिति ॥ ४ ॥

प०—यो यः पूर्वस्नेहो यथापूर्वम् । यो य उत्तरः स्नेहो यथोत्तरम् । उत्तरमपेक्ष्य पूर्वः पूर्व चापेक्ष्योत्तरः । ततश्चतुर्णां स्नेहानां निर्दिष्टानां सर्पि-रादीनां त्रय एव स्नेहा वसामज्जासर्पिःसंज्ञकाः यथापूर्वकत्वे चाभिसम्बध्यन्ते । तैलाख्यः स्नेह-पूर्वत्वाभावात् न ह्यन्यः कश्चिदुत्तरो विद्यते । यदपेक्ष्यैष पूर्वत्वमात्मन आसादयति । तथा चतुर्णां स्नेहानां त्रय एव स्नेहा वसामज्जातैलाख्याः यथोत्तरत्वं नाभिसम्बध्यन्ते । न सर्पिःसंज्ञकः स्नेह उत्तरत्वाभावान्न ह्यस्य कश्चित्पूर्वो विद्यते । यदपेक्ष्यैष उत्तरत्वमात्मन आसादयति । एवं पूर्वं पित्त-घ्नत्वं वसामज्जासर्पीणि पित्तघ्नानि । वसा पित्तघ्नी । यथोत्तरं त्रयः स्नेहा मज्जावसातैलानि । मज्जा वातश्लेष्मघ्नः । वसा वातश्लेष्मघ्नतरातैलं वातश्लेष्म-घ्नतममिति भट्टश्रीवर्धमानोक्तः सारोद्धारः ॥ ४ ॥

हे०—सर्पिरादीनां स्नेहप्रयोगे दोषविशेषेण तारतम्यज्ञा-नमाह पित्तघ्ना इति ॥ ४ ॥

घृतात्तैलं गुरु वसा तैलान्मज्जा ततोऽपि च ५ ॥

स०—घृताद्गुरुणः सकाशात्तैलं गुरु गुरुतर-मित्यर्थः । वसा तु तैलाद्गुरुतरा ततोऽप्यतिशयेन मज्जा गुरुतमः ॥ ५ ॥

प०—घृतात्तैलं गुरुतरं भवति । तैलाद्वसा गुर्वी । वसाया अपि मज्जा गुरुः ॥ ५ ॥

हे०—तैलाद्वसा ततो मज्जा ततः सर्पिः पित्तघ्नं, सर्पिषो मज्जा ततो वसा ततस्तैलं वातघ्नं, कफघ्नं च । स्नेहनसाध्ये पित्तरोगेऽपि तैलस्याभ्यनुज्ञार्थं पित्तघ्नत्वमुक्तम् । एवमन्यत्र सर्पिरादीनां गुरुत्वं तारतम्यमाह—घृतादिति ॥ ५ ॥

इदानीं यमकस्नेहस्त्रिवृतस्नेहो महास्नेह इति तत्रतत्रो-च्यते न च ते ज्ञायन्त इत्याह—

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ६ ॥

स०—द्वाभ्यां स्नेहाभ्यां यमको नाम्ना स्नेहः । यथा सर्पिर्वसाभ्यां, सर्पिस्तैलाभ्यां, सर्पिर्मज्जाभ्यामित्यादि । एवं त्रिभिः स्नेहैस्त्रिवृतश्चतुर्भिर्महास्नेह उच्यते इति शेषः ॥ ६ ॥

प०—स्नेहानां संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपादयन्नाह—द्वाभ्यां स्नेहाभ्यां यमकः । त्रिभिः स्नेहैस्त्रिवृतः । चतुर्भिः स्नेहैर्महान् ॥ ६ ॥

हे०—यमकादिसंज्ञात्रयमाह—तैर्गुरुत्वोक्तक्रमैः, ते घृततैलाभ्यां यमकः, घृततैलवसाभिस्त्रिवृतः सर्वैर्महान् संग्रहे तु—“ स्नेहाश्चादधिकीरं मांसास्थि फलदारु च इति ॥ ६ ॥

संप्रति स्नेहान्निरूपयति—

स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचिंतकाः ।
वृद्धबालाऽबलकृशा रुक्षाः क्षीणास्त्रेतसः ॥
वातार्तस्थंदतिमिरदारुणप्रतिबोधिनाः ।
स्नेह्याः ॥ ७ ॥

स०—स्वेद्यादयः स्नेह्याः स्नेहार्हाः । न ह्यस्नेहि-स्वेद्य इत्यर्थः । एवं योऽपि शोध्यः सोऽपि पूर्व स्नेह्यः स्वेदार्हाः स्वेद्याः । अर्हार्थे कृत्यप्रत्ययोऽत्र पठ्यः । ए संशोध्याः शोधनार्हाः । मद्यासक्तस्त्रीसक्तव्यायामासक्ता तथा येऽपि चिंतकास्तथा वृद्धा बाला अबला अह-बला इत्यर्थः । तथा कृशा रुक्षाः क्षीणरुधिर-क्षीणशुक्राश्च । वातार्ता यातपीडिताः । आर्तशब्द-स्यंदादिषु प्रत्येकस्मिन् योज्यः । स्यंदोऽभिष्यंदस्ति-मिरोऽक्षिरोगः । दारुणप्रतिबोधिनाः कृच्छ्रोन्मीदि-इत्यर्थः । एते स्नेह्याः स्नेहार्हाः ॥ ७ ॥

प०—स्वेद्यादयः स्नेह्याः स्वेदनार्हाः । स्वेद्याः शो-नार्हाः संशोध्याः । तथा मद्यस्त्रीव्यायामेष्वासक्ताः तथा चिन्तकाः । क्षीणमसं रक्तं रेतः शुक्रं येषां ते तथा वातार्ता वातपीडिताः । तथा स्यन्दतिमि-रनेत्ररोगदारुणप्रतिबोधिनाः स्नेह्याः । दारुणः प्रति-बोधः कृच्छ्रदुन्मेषणं येषां ते दारुणप्रतिबोधिनाः ७

हे०—स्नेहनीयानाह—स्वेद्यः कर्तव्यस्वेदः, संशोध्य-कर्तव्यशोधनः, मद्यादिषु त्रिष्वसक्तः, चिंतकः चिंतापर-स्यंदो नेत्रकोषः, दारुणप्रतिबोधः कृच्छ्रोन्मीलः ॥ ७

न त्वतिमंदाऽग्नितीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ।
ऊरुस्तंभाऽतिसाराऽऽमगलरोगगरोदरैः ॥
मूर्छाच्छर्द्यरुचिश्लेष्ममृण्णामद्यैश्च पीडिताः ।
अपप्रसूता युक्ते च नस्ये वस्तौ विरेचने ॥ ८

स०—अतिमंदाभ्यादयो न स्नेह्याः । अति-शब्दो भावदुर्बलेषु प्रत्येकं योज्यः । तेनाऽतिदुर्बल-

न स्नेहा इत्यर्थः । अत एवाल्पबलाः स्नेहा नत्व-
तिदुर्बला इति न पूर्वापरविरोधः । अतितीक्ष्णाग्नेः स्नेह-
नादत्यग्निवृद्धिः । अतिस्थूलस्य चाऽग्निमेदसोर्वृद्धिः ।
अतिदुर्बलस्य च जरणाशक्तेः स्नेहस्य व्यापत् ।
ऊरुस्तम्भादिभिर्यावन्मद्येन च पीडिता न स्नेहाः ।
अत्र शोधनप्रसंगे तु स्नेहनं विना शोधनं न कार्य-
मिति यावत् । अपप्रसूता स्नुतगर्भा न स्नेह्येति लिंग-
वचनविपरिणामः । प्रयुक्ते च नस्यादिकर्मणि सर्व-
एव न स्नेहाः ॥ ८ ॥

प०—अतिमन्दाग्न्यादयो नतु स्नेहा इति
सम्बन्धः । तीक्ष्णाग्नेः स्नेहनादत्यग्निवृद्धिः । स्थूल-
स्याग्निमेदसो वृद्धिः । दुर्बलस्याजरणशक्तिः । ऊरु-
स्तम्भादीनां पीडितशब्देन सम्बन्धः । तेनोक्त-
स्तम्भापीडितः अतिसारेण पीडितः आमपीडितो याव-
न्मद्यपीडित इति । अत्र शोधनप्रसङ्गेऽप्यस्नेहनं
विधिना न शोधनमिति यावत् । अपप्रसूता न
स्नेह्येति विपरिणामः । अपप्रसूता अकालप्रसूता ।
अपरिपूर्णमासप्रसूतेति यावत् । तथा नस्यादिकर्मत्रि-
त्ये युक्ते सत्यदोषसाम्ये स्नेहो न योज्यः ॥ ८ ॥

हे०—अस्नेहनीयानाह—अबलस्य स्नेह्यत्वमति-
दुर्बलस्यास्नेह्यत्वमित्यविरोधः । अपप्रसूता अथवावत्प्रसूता ८

सांप्रतं चतुर्णां स्नेहानां मध्ये यो येभ्यो हितस्तं
दर्शयन्नाह—

तत्र धीस्मृतिमेषाऽग्निकांक्षिणां शस्यंत वृतम् ९

स०—तत्र तेषु स्नेहेषु मध्ये धीस्मृत्याद्यभिलाषिणां
घृतं शस्यते यावदग्निकांक्षिणाम् । अन्ये तु मेषादि-
कांक्षिणामिति पठन्ति । आदिशब्देन स्वरायुर्व-
र्णादिपरिग्रहः ॥ ९ ॥

प०—तत्र तेषु स्नेहेषु मध्ये धीप्रभृतिकांक्षिणाम-
भिलाषिणां पुंसां स्नेहप्रसङ्गे सति घृतं स्नेहः शस्यते ।
तस्य तथा शक्तत्वात् । धीर्बुद्धिः । मेषा प्रज्ञा ।
ग्रन्थस्य ग्रहणे शक्तिरुक्ता । स्मृतिः पूर्वानुभूतस्मर-
णम् । आदिग्रहणेन स्वरायुर्वर्णादिपरिग्रहः ॥ ९ ॥

हे०—घृतस्य विषयमाह—आदिशब्दाद्घृतगुणोक्ता अग्न्या-
दयः ॥ ९ ॥

ग्रंथिनाडीकृमिश्लेष्ममेदोमारुतरोगिषु ।
तैलं लाघवदाह्यार्थिकरकोष्ठेषु देहिषु ॥ १

स०—तैलं ग्रंथ्यादिरोगिषु शस्यते । लाघवदा-
ह्येषु करकोष्ठेषु प्राणिषु च शस्यते ॥ १० ॥

प०—ग्रन्थ्यादिषु तथा श्लेष्ममेदोमारुतरं
पुरुषेषु तथा शरीरलाघवदृढत्वार्थिषु तथा कृ-
ष्ठेषु देहिषु शरीरिषु तैलं शस्यत
सम्बन्धः ॥ १० ॥

हे०—तैलस्य विषयमाह ॥ १० ॥

वातातपाऽध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ।
रूक्षकेशक्षमाऽत्यग्निवातावृतपथेषु च ॥
शेषौ ॥ ११ ॥

स०—वातादीनां क्षीणधातुना प्रत्येकं संके-
वातक्षीणधातुषु एवमातपक्षीणधातुष्वित्यादि ।
घृततैलाभ्यामुक्तभ्यामन्यौ वसामज्जानौ शस्ये
तथा रूक्षेषु क्लेशसहेषु । अत्यग्निषु बलवदग्नि-
द्रष्टव्यम् । अन्यथाऽत्यग्निषु स्नेहनिषेधात्पूर्वापरवि-
स्यात् । अथवा । अत्यग्निष्वपि वसामज्जानावनु
अपवादवाक्यत्वादस्येति व्याख्येयम् । वातेनाऽऽ-
पथानश्छिद्राख्या येषां तेषु च शस्येत शेषौ ॥ ११ ॥

प०—वातातपादिभिः क्षीणा वातवो येषां
तेषु नरेषु यथा रूक्षादिषु च शेषौ स्नेहौ वस-
ज्जानौ शस्येत । क्लेशक्षमशब्देन क्लेशक्षम-
सर्पिस्तैलं प्रयोजयेत् । अत्यग्निरतितीक्ष्णाग्निः सं-
प्रतिषेधे वसामज्जत्वापवादवाक्यम् । वातावृतप-
वातरूक्षस्रोतःसु मज्जा ॥ ११ ॥

हे०—वसामज्जाविषयमाह—वातादिभिः पञ्चभिः श-
धातुषु वातावृतपथो मारुतावरूक्षस्रोताः, शेषौ वस-
ज्जानौ ॥ ११ ॥

वसायास्त्वन्यदपि विशेषांतरमाह—

वसा तु संध्यास्थिमर्मकोष्ठरुजासु च
तथा दग्धाऽऽहतभ्रष्ट्यानि कर्णशिरोरुजि ॥ १२

स०—तुर्विशेषः । चः समुच्चये रुजाशब्दः प्रत्ये-
संबध्यते । संधिरुजास्वस्थिरुजास्त्वित्यादिषु । त

दग्धरुज्याहतरुजि तथा अष्टयोनिरुजीत्येवं संबंधः कार्यः ॥ १२ ॥

प०-वसा पुनः सन्ध्यस्थिरुजास्वपीष्टा । तथा दग्धादिषु रुजासु वसा शस्यते इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

हे०-वसाया विषयांतरमाह-दग्धोऽग्निना, आहतो दण्डादिना, अष्टयोनिः ॥ १२ ॥

इदानीं कस्मिन्काले कस्यस्नेहस्योपयोगः शस्त इति दर्शयन्नाह-

तैलं प्रावृषि वर्षाति सर्पिरन्यौ तु माधवे १३ ॥

स०-तैलं प्रावृषि शस्यत इति संबंधः । एवमुत्तरत्राऽपि योजनीयम् । स्वस्थस्य स्नेहनार्थं सर्वत्रैव स्नेहस्य प्रसंगे नियमोऽयं क्रियते । तैलं प्रावृष्येव वर्षाति एव सर्पिर्वसामज्जानौ माधव एवेति ॥ १३ ॥

प०-इदानीं कस्मिन् काले कस्य स्नेहस्योपयोगः शस्त इति निर्णयन्नाह-वृष्टेः प्रारम्भः प्रावृडिति कल्प्यते । तस्यां प्रावृषि श्रावणाख्ये मासे शोधनप्रसंगे स्नेहनार्थं शस्तो स्वस्थवस्थस्य संशोधविषय एष ग्रन्थ आरब्धः । स्वस्थस्य यथोक्तार्तवविध्यनुष्ठाने सत्यपि दोषसञ्चयः कालकृतः सम्भाव्यते । अनन्तरं दोषकोपः । दोषकोपाच्च रोगप्रादुर्भावस्तदर्थं शोधनमायुर्वेदतत्त्वज्ञैः प्रतितन्त्रं कर्तव्यत्वेन निर्दिष्टम् । यथा शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते विशोधयन् इत्यनेनर्तुविधानेन शेषभूतस्थितेन ग्रन्थेन संशोधनं च स्नेहस्वेदपूर्वकं कर्तव्यं नान्यथा । तथा शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते प्रवाहयन् पूर्व स्नेहस्वेदाववश्यं कर्तव्यौ । तत्र सर्वस्य पूर्वमुपयोगः प्राप्तः । स्नेहसामान्यात् नियम्यते । वसामज्जानाविव स्नेहनार्थं प्रयोज्यो नान्यः स्नेहः । तथा ग्रीष्मजं दोषचयं वर्षाकाले प्रवाहयन् पूर्व स्नेहस्वेदौ कर्तव्यौ । तत्र यथैव तैलं नियम्यते तथा घनात्यये वार्षिकं दोषचयं प्रवाहयन् पूर्व स्नेहस्वेदौ कर्तव्यौ । अत्र च यथैव स्नेहस्य सर्वस्य स्नेहनार्थमभ्यसनं प्राप्तं स्नेहनसामान्यात्तन्निश्चयते । सर्पिष एवाभ्यसनमित्येव स्वस्थविषये नियमः । अस्वस्थविषये नियमः पुनः संशोधनसाध्यामयत्वेन तैलोचितेन कदाचिदमुचितेनापि प्रावृषि संशोधनात्

पूर्वं तैलमेव स्नेहनार्थमभ्यसनीयम् । नान्यः स्नेहः । एवमन्यदपि स्वयमूहम् ॥ १३ ॥

हे०-स्नेहानां कालविभागमाह-प्रावृषि तैलं, वर्षाति शरादि सर्पिः, माधवे वसन्ते, शेषौ ॥ १३ ॥

ननु वर्षासु तैलं वर्षाति सर्पिर्वसामज्जानौ माधव इति योऽयं नियमः स किंचिदपेक्ष्य वर्तते आहोस्विद-नपेक्ष्येत्यस्मिन् पर्यनुयोग इदमाह-

ऋतौ साधारणं स्नेहः शस्तोऽहि विमले रवौ १४

स०-साधारणे ऋतौ श्रावणादौ संशोधनात् पूर्व स्नेहनार्थं स्नेहस्तैलादिकः शस्तः । तथाऽहि वासरे । न निशि । तथा विमले रवौ जलदनीहारादिनाऽनाच्छादिते खरांशौ । स्नेह इति सामान्यशब्दप्रयोगान्तर्यः स्नेहः सर्पिरादिश्चतुष्प्रकारो गृह्यते ॥ १४ ॥

प०-प्रावृषि यदेतत् तैलं तथा वर्षान्ते सर्पिर्वसामज्जानौ माधव एवेत्येवंरूपो नियमः स किञ्चिदपेक्ष्यत तदर्थमिदमाह-ऋतौ साधारणे नात्युष्णशीते मध्यावस्थे ततो यथायथं तैलादयः संशोधनात् पूर्व स्नेहार्थमुपयोज्याः । तथाऽहि दिवसे न निशायां तथा विमले रवौ निर्मले भास्वति नात्र संछादिते । एवमेतेषु कालेषु प्रावृडादिष्वार्तवदोषसञ्चयस्य निहर्तुं सर्वो विधिर्निर्दिष्टः । प्रावृडादिवर्ज्यं पुनरन्यस्मिन् काले व्याधिवशात्त्वरायामुपजाते संशोधनस्य कर्तव्यत्वे प्राप्तेऽप्यकर्तव्यत्वं प्राप्तम् । यतः मूत्रशोधनात्पूर्वं स्नेहनार्थं स्नेहनियमान्न कश्चित्स्नेह उपयोक्तुं शक्यते ॥ १४ ॥

हे०-यो यस्मिन्नुक्तः स तस्य साधारणभागे निर्मले रवौ निरन्त्रे दिवसे शस्तः, साधारणे श्रावणचैत्रकार्तिकेषु ॥ १४ ॥

तैलं त्वरायां शीतेऽपि ॥ १५ ॥

स०-त्वरायां सत्यां व्याधिक्रियां प्रति प्राप्ते काले स्नेहयोग्यतायां सत्यां शीते हेमंतशिशिराख्ये काले तैलं संशोधनात्पूर्वं स्नेहनार्थं शस्तं नान्यस्नेहः । अपिशब्दान केवलं वर्षास्ववर्षासु च शस्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

प०-स्नेहनपूर्वं संशोधनं कुर्यान्नान्यथेत्याशङ्क इदमाह-त्वरायामुपजातायां व्याधिक्रियाप्राप्ते कर्तं

संशोधनसाध्यत्वाद्वाधेयं संशोधनं क्रियते हेम-
न्तशिशिराख्ये तदा तैलमेव संशोधनात्पूर्वं स्नेह-
नार्थं देयम् । अपिशब्दान्न केवलं प्रावृष्येव तैलं
देयम् इत्येव नियमः ॥ १५ ॥

हे०—आधिवशादकालेऽपि स्नेहनं कार्यमित्याह—
त्वरायामत्यधिके कार्ये शीतेऽपि स्नेहनं कार्यं तच्च
तैलेन ॥ १५ ॥

सर्वस्य स्नेहस्याऽह्युपयोगाद्वात्रावप्रयोगः प्राप्त
इत्याह—

घर्मेऽपि च घृतं निशि
निश्येव पित्ते पवने संसर्गे पित्तवत्यपि १६ ॥

स०—न केवलं शरदि घृतं प्रयुंजीत यावद्धर्मेऽपि
निश्युपयुंजीत । नच घर्म एव निश्युपयुंजीत याव-
त्पित्तं कुपिते पित्तजं वा विकारे तथा पवने कुपिते
तज्जे वा विकारे स्नेहसाध्ये घर्मे घृतं निश्युपयुंजीत
न दिवा न च तैलं वसामज्जानौ वा । तथा पित्त-
वति पित्ताधिके संसर्गे वातपित्ताख्ये श्लेष्मपित्ताख्ये
कुपिते तज्जे वा विकारे स्नेहसाध्ये घर्मे घृतं निश्युप-
युंजीत । पित्ते पवन इत्येतदोषविकारोभयोपलक्षणार्थं
वेद्यम् । पित्तवतीति भूम्नि मतुप् ॥ १६ ॥

प०—तथैव त्वरायां सत्यां यदा ग्रीष्मे संशोधनं
क्रियते तदा घृतमेव संशोधनात् पूर्व देयम् । अपि-
शब्दान्न केवलं वर्षान्ते सर्पिर्यावदस्मिन् ऋतौ सर्वस्य
स्नेहस्य दिवापयोगः प्राप्तः स निशीत्यनेन निषि-
ध्यते । न केवलं घृतं घर्मे निशि उपयुंजीत स्नेहनार्थं
संशोधनात्पूर्वमित्येव नियमः यावदयमपि नियमः ।
पित्ते कुपिते तज्जे च विकारे तथा पवने कुपिते तज्जे
च विकारे स्नेहसाध्ये तदुपशान्त्यर्थं घृतमेव संस्कृ-
तमसंस्कृतं वा नित्यमुपयुंजीत न दिवा न तैलं
वसामज्जानौ वा । तथा संसर्गे पित्तवत्यपि
द्विविधेऽपि संसर्गे पित्ताधिके वातपित्ताख्ये पित्त-
श्लेष्माख्ये कुपिते तथाभूते विकारे तज्जे स्नेह-
साध्ये तदुपशान्त्यर्थं घृतमेव संस्कृतमसंस्कृतं वा
निश्युपयुंजीत न तैलं वसामज्जानौ नैवाहनि
पित्तेऽपि वमने इत्येव दोषविकारोभयलक्षणार्थं
बोद्धव्यम् ॥ १६ ॥

हे०—ग्रीष्मेऽपि घृतेन तच्च निशि पित्तादिषु हि
स्नेहनस्यापवादमाह ॥ १६ ॥

निश्यन्यथा वातकफाद्रोगाः स्युः पित्ततो दिव

स०—अन्यथोक्तप्रकारादपरेण प्रकारेण यथा शी-
काले निशि घृतोपयोगाद्वातकफाद्वेतो रोगा भवेयु-
तथा दिवा घर्मे काले तैलोपयोगात्पित्ततः पित्ताद्रोग-
स्युः । वसामज्जोस्वनिश्चितस्वरूपत्वान्नोष्णक-
नाऽपि शीतकाले त्वरायां सत्यामुपयोगस्तत्रकारं
दर्शितः । तथा चोक्तम् । यथासत्त्वं तु शैत्योष्णे वस-
मज्जोस्तु निर्दिशेदिति ॥ १७ ॥

प०—अयमर्थः । घृततैलयोर्यथानिर्दिष्टोपय-
गकालनियमाद्यत इतरूपयोगकालस्तथोरिति वस-
मज्जोस्तु शीते काले नाप्युष्णे काले त्वरायामुपज-
तायामित्यर्थः । तत्र यस्तैलोपयोगो दिवा सोऽन्-
थान्येन प्रकारेण । एवं शीतकाले निशि घृतं
पयोगाद्वातकफाद्रोगा भवेयुः । तथा घर्मे का-
दिवा तैलोपयोगात् पित्ततो रोगा भवेयुरिति वस-
मज्जोस्तु न शीते काले नाप्युष्णे काले त्वराय-
समुपजातायां संशोधनात् पूर्व स्नेहनार्थमुपयोगं
अन्थकृता प्रदर्शितो निश्चितशीतोष्णगुणत्वान्नातं
शीतगुणो वक्तुं युज्येत नाप्युष्णगुणः स्वस्वरूप-
पराधीनस्वरूपत्वात् । तथाचेह तौ मांसस्य रूपान्-
गस्वरूपाविति पठ्यते । तथाचागमेऽपि । “यथासत्-
तु शैत्योष्णे वसामज्जोर्विनिर्दिशेत् ” इति ॥ १७ ॥

हे०—दिवारात्रिनियमस्याग्रे दोषमाह—येषां दिव
स्नेहनमुक्तं तेषां निशि करणे वातकफजाः रोगा-
स्युः ॥ १७ ॥

कथं स्नेह उपयोज्य इत्याह—

युत्तयाऽवचारयेत्स्नेहं भक्ष्याद्यन्नेन वस्तिभिः ।
नस्याभ्यंजनगंडूषमूर्धकणार्क्षितर्पणैः ॥ १८ ॥

स०—युक्त्योर्गोप उपायलक्षणः । युक्त्या मात्रा
कालक्रियाभूमिदेहदोषस्वभावया स्नेहं सर्पिरादिकम-
वचारयेदुपयुंजीत । केन सहेत्याह । भक्ष्याद्यन्नेन
आदिशब्देन भोज्यलेहपेयस्य त्रिविधस्याऽप्यन्नस्य ग्रह-
णम् । तथा वस्तिभिर्नस्येनाभ्यंजनेन गंडूषेण च स्नेह-

विचारयेत् । मूर्धादीनां तर्पणशब्देन प्रत्येकं संबन्धः ।
न मूर्धतर्पणेन शिरोवस्त्याख्येन तथा कर्णतर्पणेन
कर्णपूरणाख्येन तथाऽक्षितर्पणेन तर्पणपुटपाकविध्यु-
त्तम् । भक्ष्यं शशांककिरणादि तेन भक्ष्येण
ह । आदिग्रहणादोदनादयो मुन्युक्ता गृह्यन्ते । तथा
मुनिः । ओदनश्च विलेपी च रसो मांसं पयो
धि । यवागूः सूपशाके च यूपः काञ्चलिकः खलः ॥
क्तवस्तिलपिष्टं च मयं लाजास्तथैव च । भक्ष्यमभ्य-
नं बस्तिस्तथैवोत्तरबस्तय इत्यादि । बस्तिमिरिति
हुवचननिर्देशो बस्तित्रयग्रहणार्थः । तेन निरू-
होऽन्वासनं बस्तिरुत्तर इति ॥ १८ ॥

प०—एवं स्नेहस्य यथायथमुपयोगकालं नियम्ये-
रानां यथासौ स्नेह उपयुज्यते तदर्थं यितुमिदमाह-
क्तियोग उपयोगो मात्रादिलक्षणः । युक्त्या
मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषस्वरूपया स्नेहमुपचार-
दुपयुज्यते । कथं केन सहोपसेवनरहितो भक्ष्यः
शशाङ्ककिरणादिस्तेन भक्ष्याद्यन्नेन च । तथा बस्ति-
मस्त्रिभिः निरूहोऽन्वासनं बस्तिरुत्तर इति ॥ १८ ॥

हे०—येषां निशि स्नेहनमुक्तं तेषां दिवा करणे पित्त-
गाः स्युः । स्नेहदानप्रकारमाह—युक्त्याऽवचारयेत्स्नेहं
यात् भक्ष्यादिभिर्नैः संयोज्य वस्त्यादिप्रयोगेण च १८
सभेदैककत्वाभ्यां चतुःषष्टिविचारणाः ।
स्नेहस्याऽन्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात्स्मृताः ॥

स०—रसभेदैककत्वं च ताभ्यां रसभेदैकक-
त्वाभ्यां स्नेहस्याऽवचार्यमाणस्य चतुःषष्टिविचारणा

(१) अथ “काश्च विचारणाः” इति प्रश्नस्योत्तरमाह-
सैरित्यादि । ओदनादिविचारणासु च विचारणाः सार्पि-
ादिः स्नेहो रसैर्मधुरादिभिः षड्भिः समासव्यासयोगिभिरुप-
हेतः । उपाधिमान् सन् त्रिषष्टिधा संख्याः प्राप्नोति ।
अलोऽनुपहितैश्चैक इत्येवमेषां स्नेहानां चतुष्षष्टिः प्रविचा-
णा, ओकर्तुव्याधिपुरुषानजानता भिषजा प्रयोज्या भवेत् ।
अपि स्वच्छपेयो न विचारणा तथापि प्रथमकल्पविचारणा
असीति चतुष्षष्टिरुक्ता इति गङ्गाधरः ॥

चक्रपाणिस्तु प्रकारान्तरेण विचारणाभेदमाह-
सैश्चेत्यादि । समासो रसानामन्योन्यमेलकः, व्यासोऽने-
लकः, समासव्यासवद्भिः षड्भि रसैरोदनादिवैतैरुपहितो
युक्तः सन् स्नेहस्त्रिषष्टिसंख्यां प्राप्नोति, एकश्च केवल इत्य-

भवति । रसभेदेनैकैकहीनानित्यादिप्रथमनिर्दिष्टेन त्रिष-
ष्टिसंख्यावच्छिन्नेन सहोपयुक्तस्य स्नेहस्य तथैकैक-
त्वेनाऽसहायेन केवलेन स्नेहेन सहाऽस्य चतुःषष्टि-
विचारणाः स्नेहप्रयोगकल्पना या एता भक्ष्याद्यन्नेन
तथा रसभेदेन मूर्धकर्णाक्षितर्पणेन च या एताः क्रमा-
द्यथाक्रमं निर्दिष्टास्ताः कल्पनाः स्नेहस्याऽन्याभिभूत-
त्वादन्त्येन भक्ष्यादिना बहुना तथा रसभेदेन सहो-
पयुक्तस्याऽभिभूतत्वात्तथाऽल्पत्वादलोपयोगित्वान्मूर्धा-
ऽक्षितर्पणादौ पानद्रवप्रभृतस्येवावचारयितुमशक्य-
त्वाच्च विचारणाः स्मृताः । आयुर्वेदस्य कर्तुमि-
रिति शेषः ॥ १९ ॥

प०—रसभेदैरेकैकहीनेत्यादिग्रन्थनिर्दिष्टेन त्रिष-
ष्टिसंख्यावच्छिन्नेन सहोपयोगस्य स्नेहस्य तथैकैक-
त्वोपयोगेनासहायेन केवलेन स्नेहेन सतास्य स्नेहस्य
चतुःषष्टिविचारणा भवन्ति । किं कारणमेताः
प्रतिविचारणा उच्यन्ते इति युक्तिद्वयमाह—स्नेहस्या-
ल्पत्वादलोपयोगित्वात्तथाऽभिभूतत्वाद्नेन भक्ष्या-
दिना बहुना तथा रसभेदेनापि तथा विविधेन सहो-
पयुक्तस्य स्नेहस्याभिभवः कियते । तास्तास्तस्य
विचारणा उच्यन्ते ॥ १९ ॥

हे०—उक्तानां प्रकाराणां संज्ञामाह—उक्तप्रकारः
स्नेहो विचारणासंज्ञः स च चतुःषष्टिधा । तत्र भक्ष्या-
द्यन्नेन युक्तोऽन्नस्य मधुरादिरसभेदैस्त्रिषष्टिभेदत्वात्त्रिष-

च्छपेयं वर्जयित्वाऽभ्यञ्जनादि-प्रयोज्यः, त्रिषष्टौ रसभेदा
आन्नेषभद्रकाप्यीये “स्वाद्भ्रम्लादिभिर्योगम्” इत्यादि-
वाक्ये वक्ष्यमाणो बोद्धव्यः, एवं स्नेहानां रसयुक्तानां चतु-
ष्षष्टिः प्रविचारणाः स्युः, चतुःषष्टिरिति स्नेहानामित्यनेन
सम्बध्यते, तेन, प्रविचारणेत्येकवचनमुपपन्नं स्यात् । न
सर्वविचारणा सर्वत्र कर्तव्या, किन्तु, सात्म्यवर्तुव्याधिदोष-
पुरुषान् परीक्ष्य या यत्र युज्यते तत्र सा कर्तव्येत्याह—ओक-
र्त्तित्यादि । ओकोऽभ्यासः । पुरुषग्रहणेन कस्मिन् देशेऽयं
पुरुषो वर्तते इति परीक्षया देशोऽन्यवरुद्धो बोद्धव्यः, वयो-
बलप्रभृतयश्च बोद्धव्याः ॥

श्रीमदरुणदत्तः चरकभद्रकाप्यीयाध्यायोक्त-
रसभेदानुसारेण, सुश्रुतरसभेदविकल्पानुसारेण चास्य वाग्भ-
टसूत्रस्थानस्य रसभेदीयनामके दशमेऽध्याये सर्वांगमुन्व-
रायां स्पष्टीकृतवानिति ॥

ष्टिधा । स चान्यैः संयोगद्रव्यैः अभिभूतत्वादल्पवीर्यः, यस्त्यादिप्रयुक्तस्तु केवलत्वादेकधा स चाल्पमात्रत्वादल्प-वीर्यः, अल्पवीर्यत्वाद्विविधोऽपि विचारणासंज्ञः तच्छक्त-विचारणत्रिपयत्वात् ॥ १९ ॥

**यथोक्तहेत्वभावाच्च नाच्छपेयो विचारणा ।
स्नेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः स्नेहकर्माशुसाधनात् ॥**

स०—स्नेहस्य विचारणासंज्ञात्वे यथानिर्दिष्टो हेतु-स्तस्य यथोक्तस्य हेतोरभावादविद्यमानहेतुत्वाद्योऽच्छ-पेयः स्नेहः केवल एव न सा विचारणा केवलोपयो-गित्वाद्बहुपयोगित्वाच्चेत्यर्थः । नन्विह केवलः स्नेहो न विचारणेत्युच्यते । प्राक्केवलस्यैव स्नेहस्य वस्त्याद्युप-योगो विचारणेत्यभ्यधायि तदेतत्पूर्वापरव्याहतमिव मन्यामहे । नैतदस्ति अच्छपेय इत्यस्य ह्ययमर्थः । अच्छः केवलो यः स्नेहः पीयते सा विचारणा न भवति । मूर्धादितर्पणादिना तु केवलस्य स्नेहस्य य उपयोगः सा च विचारणेति सोऽच्छपेयाख्यः कल्पः प्रयोगः स्नेहस्य श्रेष्ठः प्रशस्यतमः । कुत इत्याह । स्नेहकर्माशुसाधनात् स्नेहकर्मणां तर्पणमार्गवादीनां शीघ्रं संपादनात् ॥ २० ॥

प०—अतएवाच्छपेयस्य शुद्धपेयस्य विचारणत्वं तदेवं दर्शयन्नाह—यथोक्तहेत्वभावाद्यथानिर्दिष्टहेतोरभावा-दविद्यमानत्वाद्बहुपयोगित्वाच्चात एव स्नेहस्य कल्पः प्रयोगः स चेष्टविचारणातः प्रशस्यतमः किं कार-णम् । स्नेहव्यापारशीघ्रोत्पादनास्नेहसाध्यामयप्रश-मनोत्पादनादिति यावत् ॥ २० ॥

हे०—अच्छपेयमाह—यस्तु केवलः पीयते स उद्धूतश-क्तित्वाच्च विचारणासंज्ञः । अच्छः केवलः । अच्छपेयस्य श्रेष्ठत्वमाह—कल्पः प्रयोगः अच्छपेयः ॥ २० ॥

अधुना स्नेहस्य त्रिविधमात्रालक्षणमधिकृत्याह—

**द्राभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्यति याः क्रमात् ।
ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रास्तास्ताभ्यश्च हसीयसीम् ।
कल्पयेद्दीक्ष्य दोषादीन् प्रागेव तु हसीयसीम् ॥**

स०—द्राभ्यां यामाभ्यां या स्नेहस्य मात्रा प्रयुक्ता जाठरानलवशाजरां याति सा तस्य ह्रस्वा मात्रा ।

चतुर्भिर्यामैर्या जीर्यति सा तस्य मध्यमा मात्रा । अष्ट-भिर्यामैर्या जीर्यति सोत्तमा मात्रा । क्रमाद्यथाक्रमं ते ह्रस्वमध्यमोत्तमा मात्रास्ताभ्यश्च तिसृभ्यो मात्राभ्यो हसीयसीमतिशयेन ह्रस्वां कल्पयेत् । वैद्य इति शेषः । ह्रस्वमध्योत्तमा इति निर्देशे ङथापोरित्यादिना ह्रस्वः । ह्रस्वा मात्रा यामद्वयजरणलक्षणा ततोऽप्यर्वाक्कालेन या जरां याति सा हसीयसीति । दोषादीन् दोषभेषजदेशका-लबलशरीराऽऽहारसत्त्वसात्म्यप्रकृतीर्वीक्ष्याकलप्य प्राक् पूर्वमेवाऽज्ञातकोष्ठे पुरुष उत्तममात्राविषये हसीयसीं कल्पयेत् । ततो ह्रस्वामनेतरं मध्यमामनेतरमुत्तमाम् । एवं मध्यममात्राविषये हसीयसीं ह्रस्वमात्राविषयेऽपि हसीयसीं प्राक्कल्पयेत् । अतिप्रत्यवायभयात् । एवका-रोऽवधारणे । तुशब्दो यथोत्तरमिति क्रमनिर्देशार्थः । संग्रहेऽप्युक्तम् । अज्ञातकोष्ठे हि बहुः कुर्याज्जीवित-संशयमिति इयं ह्रस्वेयं ह्रस्वा इयमनयोरतिशयेन ह्रस्वा हसीयसीतीयसुन् स्थूलदूरेत्यादिना लोपः । अन्यैस्तु पलद्वयपलचतुष्टयपलषट्कसंख्यावच्छिन्ना मात्रा उक्ताः । न चैतद्युज्यते । यतो जठरानलशक्तिमन-पेक्ष्य स्नेहमात्रा प्रयुज्यमानाऽनर्थयैव । अतोऽस्माभिः पलद्वयादिसंख्याऽवच्छिन्ना नोक्ता । मुनेरपि नैतन्म-तम् । तद्ग्रन्थो हि । अहोरात्रमहः कृत्स्नमर्धाहं च प्रतीक्ष्यते । प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रतीति ॥ २१ ॥

प०—यस्य चाच्छपेयस्य स्नेहोपयोगमात्रा ह्रस्वमध्यो-त्तमाख्या जठरानलजरणकालानुमीयमानाः प्रसाध-यितुमिदमाह—तस्य च स्नेहस्य ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रा जठरानलजरणकालानुमीयमानास्तिस्रो भवन्ति । द्राभ्यां यामाभ्यां स्नेहमात्रा जीर्यते । सा ह्रस्वा-याश्चतुर्भिर्यामैर्जीर्यते । सा मध्यायास्त्वष्टभिर्यामै-र्जीर्यति सोत्तमा यामोऽत्र प्रहरः । ताभ्यो मात्राभ्यो या हसीयस्यतिशयेन ह्रस्वा साप्युत्तमा श्रेष्ठा । सर्वत्र प्रयोगार्हत्वाच्च शब्देनोत्तमेत्येतदेकवचनान्तम् । हसीयस्या विशेषणार्थो मतोऽनुकृष्यते । हसीयसी हि या मात्रा सा ह्रस्वमात्रा विषयेष्वप्रयुज्यमाना निरपाया तथा मध्यममात्राविषये तथोत्तममात्रा—

विषयेऽपि प्रयुज्यमाना निरपायैवात आह—प्रागेव प्रथममेव सर्वत्र हसीयसीं मात्रां कल्पयेत् दोषदेशकालादीन् बुद्ध्वा वीक्ष्यतेनैतदुक्तं भवति । दोषदूष्याद्यानुगुण्येन हसीयसीमपि चतुर्थीं कल्पयेत् । यस्मादज्ञातकोष्ठे पुरुषे बहुस्नेहमुपर्युक्तोऽसंहतत्वात् कदाचिज्जीवितसंशयं कुर्यात् ॥ २१ ॥

हे०—अच्छपेयस्य मात्रात्रयमाह—द्वाभ्यामिति । अच्छपेयस्य चतुर्थीं मात्रामाह—दोषान् वीक्ष्य ताभ्योऽपि हसीयसीं यामपरिणामिनीं मात्रां परिकल्पयेत् । हसीयसीमेव प्रथमं योजयेदित्याह—तत्र हेतुरुक्तः । संग्रहे तु—“अज्ञातकोष्ठे हि बहिः कुर्याज्जीवितसंशयम्” इति मात्राणां विषयश्चोक्तः । “तत्र दुर्बलमंदाग्निबालदृक्सुखात्मकैः । अपथ्यरिक्तकोष्ठैश्च ज्वरातीसारकासिभिः ॥ ह्रस्वा पेया सुखा सा हि परिहारेऽनुवर्तते । चिराच्च बल्या न रुजे व्यापन्नापि प्रकल्पते ॥ मेहारःपिटिकाकुष्ठवातशोणितपीडितैः । मध्यमा मृदुकोष्ठैश्च स्नेहनी स्यात्सुखेन सा ॥ न बलक्षपणीमर्दविभ्रंशाशुद्धयेऽयलम् । महामेदानलबलक्षुचूटक्लेशसहिष्णुभिः ॥ गुल्मोदावर्तवीसर्पसर्पदंशाभिपीडितैः । उन्मत्तैर्मूत्रकृच्छ्रैश्च महती शीघ्रमेव सा ॥ सर्वमार्गानुसारेण जयेद्वाधीनं सुयोजिता” इति ॥ २१ ॥

अधुना शोधनशमनबृंहणभेदात्रिविधस्य स्नेहस्य कालमात्रालक्षणमधिकृत्याह—

ह्यस्तने जीर्ण एवान्ने स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः २२

स०—ह्यस्तनेऽन्न आहारे जीर्ण एव जीर्णमात्र एव न त्वन्नामिलाषे सति शुद्धये शोधनार्थं बहुस्तमया मात्रया स्नेहोऽच्छः केवलः पेयत्वेन शस्यते । संजातबुभुक्षेण तु पीतो जाठरानलस्य दीप्तत्वाच्छोधनकार्यमकुर्वाणस्तद्योग्यतां चाऽनुत्पादयन्नाश्वेव जरामुपैति । शमनमपि बुभुक्षितस्य न संपद्यते कफाऽपचितेः पूर्वोक्ताद्धेतोः । तस्माद्युक्तमुक्तं ह्यस्तने जीर्ण एवान्ने इति ॥ २२ ॥

प०—इदानीं तिसृणां स्नेहमात्राणामुपयोगकालमसुलभयोगविषयं विभजन्नाह—ह्यस्तनेऽन्ने जीर्णमात्र एव तत्काल एव न जातायां बुभुक्षायां शोधनार्थं बहुस्नेहः पेयत्वेनेष्टः केवलः शस्यते । अत एवकारोऽत्रावधारणार्थः कृतः । ह्यस्तने जीर्ण एवान्ने इति प्रधाना स्नेहमात्रा पेयत्वेन शस्यते । न जातायां

बुभुक्षायां यत आश्वेव जरां याति संशोधनमकुर्वन्ननेर्दीप्तत्वात् । तथाचोक्तम् । “रुक्षयह्निलशूरकोष्ठव्यायामशालिनाम् । दीप्तादीनां च भैषज्यमविरच्यैव जीर्यते” इति ॥ २२ ॥

हे०—शोधनस्याच्छपेयस्य कालं मात्रां चाह—ज्राण ए जरणसमनंतरमेव क्षुधितत्वस्य शमनकालत्वात् । शुद्धं शुद्धयर्थं शुध्यर्थत्वं च स्नेहनधारणेन साक्षात् । अतएवा तादर्थ्यं चतुर्थीं शमनबृंहणी तु स्वयं साधनत्वाच्छमनबृंहणशब्दाभ्यामुक्तौ । स्वयं शोधनस्य तु स्नेहस्य विरेचनोक्तौ मात्रा बहुस्तममात्रः । संग्रहे तु—“वाते सलवणं सारं पित्ते केवलमिष्यते । वैद्यो दद्याद्बहुकफे क्षारत्रिकट्टकान्ति तम्” इति ॥ २२ ॥

शमनः क्षुद्रतोऽन्नन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ॥ २३

स०—शमनो यो रोगस्य शमनायोपयुज्यते स्नेहस्य क्षुद्रतो जातबुभुक्षस्य शस्यते जातायां बुभुक्षायां जीर्णमात्र एवान्ने शोधन इव शमनः स्नेहोऽत्र तत्रस्थं दोषं कुपितं सर्वशरीरव्यापित्वात् शमयति यदि पुनर्जीर्णमात्र एवान्ने स्नेहोऽयमबुभुक्षितं वोपयुज्यते तदानीं स्रोतसां कफाद्युपशेषां वर्तनात्तत्संपृक्तोऽसौ स्नेहो न सर्वं शरीरं व्याप्य अग्न्यान्नुवंश्च न दोषं शमयेत् । तस्मात्क्षुद्रत एव शस्यते । स च मध्यमात्रयाऽन्नः केवल एव भक्ष्यादिविचारणारहितः । अच्छ एव पेय इत्यर्थे अत्र चोत्तमया मात्रया स्नेहपानादिनानंतरं पथ्यं कार्यं पुनः स्नेहप्रयोगः पुनरग्न्यस्मिन्नहनि पथ्यं कार्यं मध्यमात्रया स्नेहपाने तु लघुभोजिनो नयाममात्रेऽकांक्षा भवति । तदा च स्नेहोपयोगे रात्र्यारंभे रात्रि मार्धे गते वा रसकौदनप्रायं भोजनं भोज्यं मात्रां प्रथकारो हि शमने स्वल्पभोजनमेवाऽनुजज्ञे । वक्ष्ये हि । उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवर्दि सुश्रुते चोक्तम् । परिषिच्याऽद्विरुष्णामिर्जीर्णस्नेहं परम् । यवागूं पाययेदुष्णामक्षिन्नामल्पतंडुलाम् । यूषो रसो वा स्यादकृतः सौरभायुतः । कृतो वा त्वसर्पिष्को विलेपी वा विधीयत इति ॥ २३ ॥

प०—इदानीं शमनस्नेहनमाह—शमनः स्नेहः क्षुद्रबुभुक्षितस्य पुनः शस्यते । नच मध्यमात्रो म

मया मात्रया चतुर्भिर्यमैर्जीर्यमाणयाऽनन्नोऽन्नर-
हितः केवल एव शस्यते । अन्नग्रहणमुपलक्षणा-
धर्मं नान्येन किञ्चिन्मिश्रित इति यावन् ॥ २३ ॥

हे०—शमनस्याच्छेपेयस्य कालं मात्रां चाह—अन-
न्नोऽन्न संवहरहितः । यावत्स्नेहो जीर्यति तावन्न भोक्तव्य-
मित्यर्थः ॥ २३ ॥

बृंहणं रसमद्याद्यैः सभक्तोऽल्पः ॥ २४ ॥

स०—बृंहणः स्नेहो रसमद्याद्यैः सह शस्यते । रस
श्च विशेषोक्तौ ज्ञेयो मांसभवो रस इति तत्रातरोक्त्या
रसशब्देन मांसरसोऽत्र बोद्धव्यः । आद्यशब्देन क्षीर-
प्लव्धदेद्रवरूपस्य ग्रहणम् । तथा सह भक्तनौदनेनाऽसौ
वर्तते इति सभक्तः शस्यते । एष च स्नेहो हृसीयसी-
तोऽपि मात्रातोऽल्पः ॥ २४ ॥

प०—बृंहणं स्नेहमाह—बृंहणः स्नेहो रसमद्याद्यैः
सह शस्यते । रसो मांसरसः । आदिग्रहणाद्बुद्धयसू-
पादीनां परिग्रहः । स च भक्तः सहभक्तेनान्नेन
वर्तते । यद्यपि चात्रादिग्रहणादन्नं मध्येऽन्तर्भूतं
थाप्युत्तरार्धं पुनः सभक्त इति निर्दि-
ष्टम् । यथा यो स्नेहावेतौ संशोधनशमनसंज्ञकौ
प्राक् निर्दिष्टौ न तौ सभुक्तावुभावपि अन्नकालस्या-
पसितस्यापि कर्तुं नावसरः किमुत दिवा शमन-
यापि स्नेहस्य मध्यमात्रोपयोजनात् । कृत्स्नेन
देवसेन जरणात् सायंप्रातर्निरूपितयोरन्नकालयोः
कर्तुं नावसरः । तस्मादन्नतः सभक्तो भक्तशब्देना-
पन्नकाल उपलक्षित इत्येषोऽर्थः । स चालपोपचारे-
णावचारितो मात्रयाऽल्पो हितः ॥ २४ ॥

हे०—बृंहणस्य कालं मात्रां चाह—रसमद्याद्यैर्यथा-
च यथासाध्यं मिश्रितः एष विचारणाख्यः सभक्तः ।
ोजनस्यादौ, मध्ये, अन्ते वा पीतः अल्पोऽल्पमात्रः ॥ २४ ॥

हितः स च ।

प्राग्बृद्धपिपासार्तस्नेहद्विषमद्यशीलिषु ॥

रीक्षेहनित्यमदाग्निसुखितक्लेशभीरुषु ।

कुकोष्ठाऽल्पदोषेषु काले चोष्णे कृशेषु च २५

स०—स च स्नेहो बालादिषु हितः । बालादीना-
न्तरेतरवृद्धः । पिपासार्तास्तृप्तीडिताः । स्नेहद्विषो ये

स्वभावेनैव स्नेहं द्विषन्ति । स्त्रीस्नेहयोनित्यशब्देन
संवधः । स्त्रीनित्येषु स्नेहनित्येषु चेत्यर्थः । काले
चोष्णे ग्रीष्मादौ कृशेषु नरेषु च हितः ॥ २५ ॥

प०—स च बालवृद्धादिषु पिपासार्तास्तृष्णाक्रान्ताः
स्नेहद्विषो ये स्नेहं द्विषन्ति स्नेहे येषामपीति मद्यशी-
लिनो मद्यनित्याः स्नेहनित्याश्च ये स्त्रियं स्नेहं च
नित्यमभ्यस्यन्ति । मन्दाग्निर्मन्दवह्निः । सुखिताः
सुकुमाराः निर्दुःखाः । क्लेशे भीर्भयं येषान्ते क्लेश-
भीरवः । मृदुकोष्ठाः । सुखविरेच्याः अल्पदोषा अनुक्क-
ृष्टधातवः । उष्णकालो ग्रीष्माख्यः । कृशाः क्षीण-
धातवः । तेषु सर्वेषु बृंहणः स्नेहो हितः ॥ २५ ॥

हे०—बृंहणस्य विषयमाह—स्नेहद्विद् स्नेहारोचकी,
स्नेहनित्यः स्नेहशीली, सुखितः सुखी ॥ २५ ॥

स चोपयुक्तः किं करोतीत्याह—

प्राङ्मध्योत्तरभक्तोऽसावधोमध्योर्ध्वदेहजान् ।
व्याधीञ्जयेद्वलं कुर्यादङ्गानां च यथाक्रमम् २६

स०—प्राक् च मध्यं चोत्तरं च तत् प्राङ्मध्यो-
त्तरं भक्तं यस्मिन्स्नेहे स प्राङ्मध्योत्तरभक्तः । तेनाऽय-
मर्थः । भक्तस्याऽशत्रुपयुक्तोऽसौ स्नेहोऽधोदेहजान् व्या-
धीन् जयेत् । मध्य उपयुक्तो मध्यदेहजान् भक्तस्यो-
पर्युपयुक्त ऊर्ध्वदेहजानिति यथाक्रमम् । तथाऽङ्गानां
शरीरावयवानामधोमध्योर्ध्वसंज्ञकानां बलं कुर्यात् । इदं
चोक्तम् । मारुतेऽभ्यधिके सर्पिः सः सलवणं हितम् ।
केवलं चाधिके पित्ते कफे सत्र्यूषणं तथेति ॥ २६ ॥

प०—असावल्पः स्नेहो बृंहणाख्यो भक्तस्यान्नस्य
प्रागुपयुक्तोऽधोदेहजान् व्याधीन् जयेत् । मध्य उप-
युक्तो मध्यजान् भक्तस्योपर्युक्तः ऊर्ध्वजान् व्याधीन्
जयेत् । यथाक्रमं च क्रमानतिक्रमेणाधोमध्योर्ध्वदेह-
संज्ञकानां बलं कुर्यात् । न तस्य भक्तस्य प्रागुपयुक्तोऽ-
धोदेहजानामङ्गावयवानां कटयादीनां बलं कुर्यात् ।
मध्ये भक्तस्योपर्युक्तः शरीरमध्यसंज्ञकानां वक्षोदरा-
दीनां बलं कुर्यात् । भक्तस्योपरिप्रयुक्त ऊर्ध्वजन्तुसं-
ज्ञकानां शिरःप्रभृतीनां बलं कुर्यात् ॥ २६ ॥

हे०—बृंहणस्यैव प्राग्भक्तादिभेदेन विषयमाह—प्राङ्म-
ध्येति ॥ २६ ॥

वार्युष्णमच्छेऽनुपिवेत् स्नेहं तत्सुखपक्तये ।
आस्योपलेपशुद्धयै च तौवरारुष्करे न तु ॥
जीर्णाऽजीर्णविशंकायां पुनरुष्णोदकं पिवेत् ।
तेनोद्धारविशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिः २७

स०—अच्छे पेये स्नेह उत्तममध्यमह्रस्वमात्रोपयो-
जितेऽनु पश्चादुष्णं वारि पिवेत् । किमर्थम् । तत्सुख-
पक्तये तस्य स्नेहस्य मुखपक्तिः सुखेन पाकस्तदर्थम् ।
तथाऽऽस्योपलेपशुद्धयै स्नेहलितस्य मुखस्य शुद्धिनिमि-
त्तम् । तुवरस्तैले भक्ष्यतकतैले वाऽच्छे पेयेऽप्युष्णोदकं न
पिवेत् । तयोस्त्युष्णवीर्यत्वादिति भावः । तुवरस्याऽयं
विकारः स्नेहस्तौवरस्तस्य विकार इत्यण् । एवमारु-
ष्करे च । चिरपीते च स्नेहे जीर्णाऽजीर्णं प्रति संशये
सति भूयोऽप्युष्णं जलं पिवेत् । अनुपानापेक्षं पुनर्ग्रहणं
न वीप्सार्थम् । तेनोष्णोदकपानेनोद्धारस्य विशुद्धिर्भ-
वेत् । ततश्च जीर्णाऽजीर्णशंकातोऽधिकमंगलाघवं
रुचिश्च स्नेहस्य पातुः स्यात् । संग्रहेऽप्यन्यदप्युक्तम् ।
यथा । ततो गुरुप्रावरणो निवाते शयने स्थितः । जर-
णांतं प्रतीक्षेत तृष्यन्नुष्णाऽल्पवारिपः । शिरोरुग्भ्रमनि-
ष्टीवमूर्च्छादाहाऽरुचिक्रमैः । जानीयाद्देषजं जीर्यजीर्णं
तच्छांतिलाघवात् । अनुलोमानिलस्वास्थ्यक्षुत्तृष्णोद्धार-
शुद्धिभिरिति ॥ २७ ॥

प०—इदानीं स्नेहस्यानुपानविधिं दर्शयन्नाह—
स्नेहोपलेपतास्ये मुखे यस्य तदानीं जायते तच्छु-
द्धयर्थं किं सर्वस्याच्छस्य रसस्य वार्युष्णमनुपिवेत्
द्रुतं कस्यचिदुष्णं वारिपेयमत आह—न पिवेदि-
त्यर्थः । तुवरस्यायं विकारः स्नेहस्तौवरः तस्मिन्न
पिवेत् । अरुष्करस्य भक्ष्यतकस्य विकारः स्नेह आरु-
ष्करः तस्मिन्न पिवेत् । अत्युष्णवीर्यत्वात्तयोः । उष्णो
ह्युष्णैरिति विरुध्यत इति वचनात्—अच्छे स्नेह
उपयुक्ते जीर्णाजीर्णविशङ्कायां परिणतसन्देहे परिणतो
वा स्नेह उपयुक्त उत नेत्येवंविधायां शङ्कायां पुनर-
जीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिवेत् । तेनोष्णोदके-
नोपयुक्तेन सता तस्योद्धारविशुद्धिः स्याद्भवेत् । ततश्च
तस्योद्धारविशुद्धौ शरीरस्य लघुता लघुत्वं स्याद्भवेत् ।
तथा रुचिरन्नेऽभिलाषः स्यात् ॥ २७ ॥

हे०—अच्छपेयस्यानुपानमाह—वार्युष्णमिति । तुव-
रभक्ष्यतकस्नेहयोरुष्णोपचारं निषेधति । उक्तं हि संग्रहे—

“ उष्णोपचारः स्नेहे स्यादुष्णोऽत्युष्णोर्विरुध्यते ” इति
यथाकालमजीर्यति स्नेहे पुनरुष्णोदकपानमाह—जी-
र्णीमिति । तस्य फलमाह—तेनोद्धारविशुद्धिरिति
जीर्णाजीर्णलक्षणमुक्तं संग्रहे—“ ततो गुरुप्रावरणो नि-
शयने स्थितः । जरणांतं प्रतीक्षेत तृष्यन्नुष्णात्पवारिपः
शिरोरुग्भ्रमनिष्टीवमूर्च्छासादारुचिक्रमैः । जानीयाद्दे-
जीर्यजीर्णं तद्वन्ति लाघवात् ॥ अनुलोमानिलस्वास्थ्यक्षु-
ष्णोद्धारशुद्धिभिः ” इति ॥ २७ ॥

भोज्योऽन्नं मात्रया पास्यञ्श्चः पिवन् पीतवान्
द्रवोष्णमनभिष्यन्दि नाऽतिस्निग्धमसंकरम्
उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।
न वेगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ॥
प्रवातयानयानाध्वभाष्याभ्यासनसंस्थितः ।
नीचात्युच्चोपधानाहःस्वप्नधूमरजांसि च ॥
यान्यहानि पिवेत्तानि तावन्त्यन्यापि त्यजेत्
सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क्रमः २८

स०—भोज्यो भोजयितव्यो नरः । किं ता-
अन्नम् । कीदृशम् । द्रवोष्णम् । अत्र चोभ-
समासः । द्रवेण मुद्गयूषादिना सहोष्णमन्नं द्रवोष्णः
तथा केवलं द्रवं च तदुष्णं च द्रवोष्णं पेया
केवलमेवेति । तथाऽनभिष्यन्दि न कफकृत् ।
नाऽतिस्निग्धमर्थादीपतिस्निग्धम् । तथाऽसंकरमसंकरं
मपथ्येनामिश्रितमित्यर्थः । कः पुरुषः किं कुर्वन्कीदृश
मात्रया भोजयितव्य इत्याह । श्वः स्नेहं पास्यन्पातु
च्छन् । तथा तस्मिन्नेव दिने स्नेहं पिवन् । तथा पं-
वानपि यः स्नेहम् । अपिः समुच्चये । ननु मात्राशीर-
कालं स्यादिति प्रागुक्तमेव तत्किमिह पुनर्मात्राग्रहणे
ब्रूमः । मात्राशब्दस्तत्र प्रमाणार्थः इह स्वल्पार्थं
तेनायमर्थः । यावदन्नमस्य सम्यग्यथाकालं परिण-
तावतोऽप्यन्नादनेन स्वल्पं भोज्यमिति । तथा
स्नेहस्य पाता उष्णोदकोपचारी स्यात् । उष्णोदक-
चरितुं सेधितुं शीलमस्य स एवम् । तथा ब्रह्म-
ललनासंगरहितः । क्षपाशयः इत्यधिकरणे शेतेरित्
क्षपाशय इत्यनेन दिवास्वप्नस्य रात्रिजागरस्य च नि-

स्नेहं पिबति यावत्पहानि तावन्त्यन्यापि स्नेहपान-
रहितानि व्यायामादीस्त्यजेत् । सर्वकर्मसु वमनविरे-
चनादिष्वयमुष्णोदकोपचारीत्यादिक्रमो विधिरित्यर्थः ।
व्याधिक्षीणेषु च प्राथोऽयमेव विधिः । अत्राऽप्यतीसा-
रादिष्वहःस्वप्नादीनामनुज्ञानात्प्रायोप्रहणम् ॥ २८ ॥

प०-भोज्यो भोजयितव्यः पुरुषः किं तदन्नं किंभूतं
ब्रह्ममुष्णं चानभिष्यन्दि न च श्लेष्मकारि नातिस्नि-
ग्धमीषत् स्निग्धमसङ्करमसंकीर्णं नापथ्यमिश्रम् ।
अथवा सङ्करणम् । नानाजातीयानुभावात्कः पुरुषः
किं कुर्वन् श्लोऽन्यस्मिन्नहनि स्नेहं पास्यन् तथा त-
स्मिन्नेवाहनि स्नेहं पिबन्पुमान् उष्णोदकोपचारी
स्यात् । उपचरणमुपचारः । उष्णोदकोपचारी
ब्रह्मचारी स्त्रीषु सङ्गविनिवृत्तिशीलः । क्षपासु
रात्रिषु शयति इति क्षपाशयः । वेगान् न रुणद्धि त-
च्छीलो न वेगरोधी । व्यायाम आदि येषां तानि व्या-
यामादीनि धूमरजःपर्यन्तानि वर्जयेत् । तत्र व्याया-
मः शरीरायासजननं कर्म नैकविधम् । क्रोधः क्रोपः ।
शोको दुःखरूपचिन्ता । हिंसं शीतमातपो घर्मः ।
प्रकर्षेण वातो यस्मिन् देशे स प्रवातः । यानैरश्वादिभि-
र्यानि गमनम् । अध्वा पादौतैर्मागमनम् । भाष्य-
मध्ययनं ग्रन्थपाठोभ्यसनम् । अभ्यसने संस्थि-
तिमेकत्र चिरमवस्थानम् । उपधीयते उपधानं शय्यायां
शिरस आधारभूतं यत्तदुच्यते तत्र नीचात्युन्नतमध-
रोन्नतं त्यजेत् । अहःस्वप्नो दिवास्वापः । धूमः प्रसिद्धः ।
रजो धूलिः । तत्सर्वं स्नेहे क्रियमाणे यान्यहानि याव-
न्ति दिनानि पुमान् स्नेहं पिबेत् तानि तावन्त्येवाहा-
नि अन्यानि तत्सर्वं त्यजेत् । अयं क्रमोऽनन्तरोक्त
उष्णोदकोपचारादिसर्वकर्मसु स्नेहस्वेदवमनादिष्वभि-
क्षारपर्यन्तेषु तथा व्याधिक्षीणेषु कार्यं इति सम्बन्धः ।
न केवलं स्नेहविषय एव ॥ २८ ॥

हे०-स्नेहनप्रयोगे भोजननियममाह-भोज्य इति ।
भोज्यो भोजयितव्यः मात्रया अल्पमानेन श्वः पास्यन् स्नेह-
पानात्पूर्वार्धेने पिबन् यावन्ति दिनानि स्नेहं पिबति तावन्ति
पीतवान् समाप्ते स्नेहपाने तावन्त्येव दिनानि । असंकरं
नानाजातीयभक्ष्यादिसंकररहितं, स्नेहनप्रयोगे विहारनियम-
माह-उष्णोदकोपचारीति । उपचारः स्नानपानादिः
व्यायामादीस्त्यजेत् । यानमश्वादिना गमनं, संस्थितिरुद्ध-
तयाऽवस्थानं, नीचमत्युच्चं वा यदुपधानमुच्छीर्षकम् । स्नेह-

नोक्तमुष्णोपचारादिनियमं स्वेदनादिषु व्याधिक्षीणेषु चा-
दिशति--सर्वकर्मस्त्विति ॥ २८ ॥

उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् २९

स०-तुर्व्यतिरेके । शमने स्नेहे तूपयुक्ते उपच-
भोजनादिविधिर्विरिक्तवत्कार्यः । यथा विरिक्ते पेयादि
क्रमस्तथाऽस्मिन्नपीत्यर्थः ॥ २९ ॥

प०-शमने स्नेहयुक्ते उपचारो भोजनादिक्रमो वि-
क्तस्यैव कार्यः । विरिक्तस्यैव यदुक्तं पेयादिकं तत्स-
स्तं शमने स्नेहे क्रियमाणे जीर्णस्नेहस्य पुंसः कार्यः ।

हे०-शमनं स्नेहे विरिक्तोपचारमितिदिशति--उपच-
इति । विरिक्तवत्पेयादिक्रमेण । संग्रहे तु स्नेहपानस्य पु-
गमुक्तं, “स्नेहस्य पानात्पूर्वं च दातव्यं मृदुभेषजम्
उत्तेजनं हुताशस्य कोष्ठलाघवकारि च ” इति ॥ २९ ॥

**त्र्यहमच्छं मृदौ कोष्ठे क्रूरे सप्तदिनं पिबेत् ।
सम्यक्स्निग्धोऽथवा यावदतः सात्मीभवेत्परम्**

स०-मृदौ कोष्ठे सति पुरुषस्त्रिदिनमच्छं स-
पिबेत् । क्रूरकोष्ठे सप्ताहम् । मध्यकोष्ठस्तु षड्मात्रम्
मध्यकोष्ठस्त्वत एव लक्षणादधिगम्यते । मृदुकोष्ठे
स्नेहगो दोषः संग्रहे कथितः । यथा । चत्वार्यहा
पञ्च वा स्नेहं पिबेदिति । यदि च त्र्यहेण सम्यक्स्नि-
ग्धलक्षणं न स्यात्ततश्चतुष्पञ्चरात्रमपि स्नेहं पिबेत्
मध्यकोष्ठस्तु षड्मात्रं पिबेदित्याह । सम्यक्स्निग्धोऽथ
यावदित्यादि । अथवा नैष नियमः सम्यक्स्निग्धला-
णोत्पत्तिरेव नियमोऽतः सप्ताहादप्यूर्ध्वमच्छस्नेहः पे-
यावत्स्निग्धलक्षणं स्यात् । अतः परं स्नेहः सात्मी-
भवेत् सात्मीभूते च स्नेहे यो दोषः स संग्रहे कथितः
यथा । सात्मीभूतो हि कुस्ते न मलानामुदीरणम्
अतियोगेन वा व्याधीन् यथाऽमो ह्यतियोजनादिति
यदि तु सप्ताहेनाऽपि स्नेहलक्षणं नोत्पद्यते त-
दिनमेकं विश्रमय्य पुनः स्नेहो योज्य इति सद्ब्रूयाः ॥

प०-मृदौ कोष्ठे नरः स्नेहमच्छं त्र्यहं त्रीणि दिन-
नि पिबेत् । क्रूरे कोष्ठे स्नेहमच्छं सप्तदिनं सप्तरात्रं पि-
बेत् । अथवा नैष नियमस्तयोः किंताहिं सम्यक्स्निग्ध-

यावत् पुमान् भवेत् तावत् पिबेत् । सम्यक्स्निग्धस्य लक्षणोत्पत्तिरेव नियमः । यावता कालेन सम्यक्स्निग्धत्वलक्षणानि जायन्ते तावन्तं कालं पिबेदित्यर्थः । अतः परं सम्यक्स्निग्धलक्षणोत्पत्तेरनन्तरमच्छं स्नेहः प्रयुक्तः सात्मीभवेन्न शोधनकार्यं करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

हे०—अच्छपेयस्य पानावधिमाह—मृदौ कोष्ठे त्रिदिनं, क्रूरे सप्तदिनं यावद्वा स्निग्धलक्षणोत्पत्तिर्मृदौ क्रूरे च । अवध्यतिक्रमे दोषमाह—सात्मीभूतस्य दोषत्वमुक्तं संग्रहे—“सात्मीभूतो हि कुरुते न मलानामुदीरणम् । अतियोगेन वा व्याधीन् यथाव्योद्योति योजनात् ॥ विहत्य सेतुं मृत्कोष्ठान् खवति क्षपयन्मृदम् ॥ स्नेहोऽप्यग्निं तथा हत्वा खवति क्षपयन्तनुम् ” इति ॥ ३० ॥

वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् । स्नेहोद्वेगः क्लमः सम्यक् स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः । अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं घ्राणवक्रगुदस्त्रवाः ३१ ॥

स०—सम्यक्स्निग्धे पुरुषे तु वातानुलोम्यादि क्लमांतं लक्षणं भवति । वर्चः शकृत् स्निग्धं तथाऽसंहतं शिथिलम् । रूक्षेऽस्निग्धे विपर्ययो वैपरीत्यम् । अतिस्निग्धे तु स्नेहस्याऽतियोजनात्पुनः पाण्डुत्वादयो भवन्ति । स्रवशब्दस्य घ्राणादिभिः प्रत्येकं संवेधः ॥ ३१ ॥

प०—सम्यक्स्निग्धे पुंसि वातस्यानुलोम्यमनुलोमता भवति । तथा दीप्तोऽग्निः प्रवृद्धो बन्धिर्भवेत् । तथा वर्चः पुरीषं स्निग्धं स्यान्नतु रूक्षम् । तथाऽसंहतं शिथिलप्रायं तथा तस्य स्नेहोपसेविनः स्नेहोद्वेगः स्नेहविषये प्रद्वेषः स्यात् । तथा क्लमो ग्लानिः । तत्सर्वं सम्यक्स्निग्धलक्षणं भवति । रूक्षे स्निग्धः विपर्ययः विपरीतता । अस्मादुक्तलक्षणाद्विपर्यासः भवेत्तेन वातस्यानुलोमता मन्दाग्निर्वर्चो रूक्षं संहतं च स्नेहामिलापो भवेत् । ग्लानिश्च न स्यात् । अतिस्निग्धे पुंसि सति पाण्डुत्वं घ्राणस्त्रावो वक्रस्त्रावो गुदस्त्रावश्च भवति ॥ ३१ ॥

हे०—सम्यक्स्निग्धलक्षणमाह—मृदुस्निग्धांगता लाघवं विमलेंद्रियता चेत्यधिकं संग्रहे । अस्निग्धलक्षणमाह—रूक्ष इति । विपर्ययो वातप्रातिलोभ्यादिः । अतिस्निग्धलक्षणमाह—अतिस्निग्ध इति । पाण्डुत्वं पाण्डुरोगः । संग्रहे तु “गुदद्राहारविच्छर्दिमूर्च्छातृष्णाप्रवाहिकाः । शुष्कोद्गारभ्रमश्वासकासाः स्नेहातिसेवनात् ” ॥ ३१ ॥

अमात्रयाऽहितो काले मिथ्याहारविहारतः । स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रास्तभविसंज्ञताः । कंडूकुष्ठज्वरोत्केशशूलाऽऽनाहभ्रमादिकान् ३२

स०—अमात्रः पीतः स्नेहः सर्पिरादिः शोफादीन् करोति । आदिशब्देन तु बलक्षयजाड्यवाग्प्रहादयः संग्रहोक्ता गृह्यन्ते । अहितो यो यस्य प्रतिपिद्धः स्नेहः । तथाऽकाले ग्रीष्मादौ पूर्वं प्रतिपिद्धे । तथा मिथ्याऽऽहारतो द्रवोष्णमित्यादिविपर्ययेण । तथा मिथ्याविहारत उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिविपर्ययेण ३२ ॥

प०—सर्वश्च स्नेहोऽमात्रयाऽहितो यस्याः पथ्यस्तथाऽकालप्रयुक्तस्तथा मिथ्याहारविहाराभ्यां यतोऽप्युक्तः स शोफादीन् करोति । मात्रास्तिष्ठः हीनमध्योत्तमाः । तामिदं पदं पृथ्यायं पथ्यैव प्रयुक्तः सोऽमात्रायुक्तोऽहितः । यथा श्रेष्मविकारं घृतं पथ्यं विकारे तैलम् । अकाले प्रयोगस्य । यथा हेमन्ते निशि ग्रीष्मे दिवा तैलमाहारं भोज्यान्नम् । मात्रयास्यमित्यनेनोक्तः । तस्या मिथ्यावैपरीत्येन यदोपयोगं करोति उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिविहारस्तस्य मिथ्याकरणमन्यथासेवा ॥ ३२ ॥

हे०—मिथ्यास्निग्धलक्षणमाह—अमात्रयेति । अहितोऽनुचितः । संग्रहे तु—“जठरेंद्रियदौर्बल्यजाड्यामस्तंभवाग्ग्रहान् । तांस्तान्स्वदोषहेतून् पाण्डुर्दन्तिनांशजान्” इति ॥ ३२ ॥

क्षुत्तृष्णोल्लेखनस्वेदरूक्षपानान्नभेषजम् । तक्रारिष्टं खलोद्दालयवश्यामाककोद्रवाः ॥ पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागोमूत्रगुग्गुलु । यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनम् ३३ ॥

स०—स्नेहव्यापदि स्नेहविविधभ्रंशे सति क्षुत्तृष्णादि साधनं चिकित्सा । क्षुत्तृष्णानिग्रहौ क्षुत्तृष्णाशब्देनाऽत्रोक्तौ । उल्लेखनं वमनम् । रूक्षशब्दस्य पानादिभिस्त्रिभिर्योगः । तक्राणि चारिष्ट्रश्चेत्येवं समासः । खलो व्यजनविशेषः प्रागुक्तः । उद्दालः शालिविशेषः । यथास्वं दोषानुगुणेन प्रतिरोगं यद्यस्मिन् रोगे स्वेऽध्याय उक्तं तदपि साधनम् ॥ ३३ ॥

प०—स्नेहव्यापदि सत्यां स्नेहविभ्रंशे रोगोद्भूतौ क्षुत्तृष्णादिसाधनं चिकित्सितम् । अत्र क्षुद् बुभुक्षा भोजननिवृत्तिः । तृष्णा पिपासा पाननिग्रहः । उद्वेगं वमनं, रुक्षं पानं, रुक्षमन्नं, रुक्षं भेषजं च । तक्रमुद्विगत् । अरिष्टं मद्यविशेषः । मूत्रैः फलैश्च कृतौ व्यञ्जनविशेषः । खल उद्दालः शालि-विशेषः । श्यामाकस्तृणधान्यविशेषः । कोद्रवाः कोरद्वृष्याः । पिप्पल्यादीनि द्रव्यविशेषाणि पृथक् प्रयोक्तव्यानि । रोगं रोगं प्रति प्रतिरोगं यथास्वं भेषजं रोगस्यात्मीयं तत्तत्र देयम् ॥ ३३ ॥

हे०—अतिस्निग्धमिथ्यास्निग्धयोश्चिकित्सितमाह—उल्ले-खने वमनं, रुक्षं पानादित्रयम्, उद्दालो वनकोद्रवाः, प्रतिरोगं यथास्वं च यस्मिन् रोगे यदुक्तं तदपि कुर्यात् ३३

स्नेहव्यापत्साधनस्य विरूक्षणस्वभावत्वात्प्रसंगेन विरूक्षणस्य सम्यक्कृताऽतिकृतलक्षणमाह—

विरूक्षणे लघनवत्कृताऽतिकृतलक्षणम् ॥ ३४ ॥

स०—विरूक्षणे सम्यगुत्पन्ने तथाऽत्यर्थोत्पन्ने च लघ-नवत् कृतातिकृतलक्षणं ज्ञेयम् । कृतं चाऽतिकृतं च कृता-तिकृतं तयोर्लक्षणं कृतातिकृतलक्षणम् । कृतशब्देन सम्यक्कृतमुच्यते । विरूक्षणाऽतियोगलक्षणं तु स्नेहाऽति-योगलक्षणेनैवोक्तम् । तत्र सम्यक्कृतस्य लघनस्य यल्लक्षणं विमलेंद्रियतादि तदेव विरूक्षणे कृते लक्षणं बोध्यम् । तथाऽतिकृते विरूक्षणेऽतिलिङ्घितस्य लक्षणं कार्यादिकं वेद्यम् ॥ ३४ ॥

प०—विरूक्षणे लङ्घने च कृतातिकृतलक्षणं कृतं चाऽतिकृतं च तन् कृतातिकृतं तच्च लक्षणं कृतातिकृतलक्षणम् । विरूक्षणे सम्यगुत्पन्ने तथात्य-र्थोत्पन्ने च लङ्घनवल्लक्षणं बोद्धव्यम् । यथा सम्यक्कृतस्य लङ्घनस्य यल्लक्षणं तथातिलङ्घ-नस्य यल्लक्षणं तत्सम्यक् विचक्षणैस्तथातिविरूक्षणे कृते बोद्धव्यम् ॥ ३४ ॥

हे०—स्नेहव्यापयुक्तविरूक्षणस्य सम्यग्योगातियोगलक्ष-णमाह—लघनवत्सम्यग्योगे विमलेंद्रियतेत्यादि, अतियोगे अतिकार्यमित्यादि । कृतं सम्यग्योगः, अतिकृतमतियोगः संग्रहे तु—“स्नेहेन पैत्तिकस्याभिर्नृदा तीक्ष्णतरीकृतः । स्नेहमाशु जरां नीत्वा पुनरोजोऽन्वितश्चरन् ॥ उदीरये-

त्सोपसर्गां पिपासामस्य चाधिकाम् । साहस्यजेद्यद्युदकं न पिबेदाशु शीतलम् ॥ शीतसेकावगाहान्वा तत्तृष्णापी-डितो भजेत् ॥ स्नेहाग्निना दह्यमानः स्वविपेगेव पन्नगः ॥ अजीर्णबलवत्यां तु शीतैर्दिग्वाच्छिरामुखम् । छर्दयेत्तदशांती च पीत्वा शीतोदकं पुनः ॥ रुक्षान्नमुहिल-खेद्भुक्त्वा तादृश्यां तु कफानिले । सप्रदोषश्च निःशेषं स्नेह-मुष्णांशुनोद्विमन् ॥ ततो दोषादिबलतः पूर्वोक्तं च विधिं श्रेयेत् । न सर्पिः केवलं पित्ते देयं सामे विशेषतः ॥ सर्वं ह्यनुरजेद्देहं हत्वा संज्ञां च मारयेत्” इति ॥ ३४ ॥

स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरेत् ।

स्निग्धस्त्र्यहं स्थितः कुर्याद्विरेकं वमनं पुनः ॥

एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेश्य तत्करैः ३५ ॥

स०—स्निग्धश्चासौ द्रवोष्णधन्वोत्थरसश्च तं भुंक्ते यः स स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् धन्वोत्थरसो जांग-लदेशमांससमुद्भूतो रसः । मांसरसस्य स्वभावत एव स्निग्धद्रवत्वात्स्निग्धद्रवग्रहणमधिकयोगायेति वेद्यम् । उष्णमुभयथा वीर्यतोऽग्निसंयोगाच्च । एवंभूतः पुरुषः पूर्वं स्निग्धोऽनन्तरं स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेद-माचरन् दिनत्रयं स्थितः सन् विरेकं कुर्यात् । वमनं पुनरिति । यदा तु स्नेहादनन्तरं वमनमेवोपयुक्ते तदै-काहमनेनैव प्रकारेण स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरन् स्थितोऽन्यच्च दिनं द्वितीयमहः कफमु-त्क्लेश्य स्थानात् प्रच्याव्याऽवस्थितो वमनं कुर्यात् । केनोत्क्लेश्य तत्करैः कफकरणहेतुभिर्माषक्षीरमत्स्य-गुडादिभिः । तत्करैरित्यादि कृञो हेत्वादिना हेतौ टः ॥ ३५ ॥

प०—स्निग्धश्चासौ द्रवोष्णो धन्वोत्थो रसरसं स्निग्धद्रवोष्णजाङ्गलदेशमांससमुद्भूतं रसं यो भुङ्क्ते स स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरन् एकाहं स्थित आसीनः त्र्यहं त्रीणि दिनानि स्नि-ग्धसमनन्तरं चतुर्थेऽहि वमनं विरेकं च कुर्यात् आचरेत् । पूर्वं स्निग्धोऽनन्तरं स्निग्धद्रवोष्णध-न्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरन् एकाहः स्थितोऽन्यच्च दिनं द्वितीयमहः कफमुत्क्लेश्य प्रच्याव्य कफस्य समुच्छ्रयं कृत्वा । केन तत्करैः तत्फलं कुर्वन्तीति तत्करैः कफकरैः क्षीरमांसमत्स्यादिभिः ॥ ३५ ॥

हे०-स्निग्धस्य समन्तरमेव स्वेदः कार्य इत्याह—
स्निग्धः पुरुषोऽनन्तरमेव स्वेदमाचरेत् । स्वेदे च क्रिय-
माणे स्निग्धद्रवोष्णमग्नं जागलमांसरसं च भुञ्जीत ।
स्निग्धस्य त्रिदिनं विश्रांतस्य विरेचनं कार्यमित्याह—अयं
स्थितः कुर्याद्विरेकमिति । स्निग्धस्य अयं विश्रांतस्य
अमनं कार्यमित्याह—स्निग्ध एकाहं विश्रांतो द्वितीये दिने
कफकरैः कफमुत्क्षेप्य तृतीये वमनं कुर्यात् ॥ ३५ ॥

मांसला मेदुरा भूरिश्लेष्माणो विषमाग्रयः ।
स्नेहोचिताश्च ये स्नेह्यास्तान् पूर्वं रूक्षयेत्ततः ।
संस्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहव्यापन्न जायते ॥ ३६ ॥

स०-मांसलत्वादियुक्ताः पुरुषा ये शोध्यत्वेन
स्नेहयितुमभीष्टास्तान् पूर्वं प्रथमं रूक्षयेत् । ततो रूक्ष-
यित्वानन्तरं संस्नेह्य शोधयेत् । किमेवं स्यादित्याह ।
एवं स्नेहव्यापन्न जायते । मांसला उपचितमांसाः ।
मेदुरा मेदस्विनः ॥ ३६ ॥

प०-मांसलाः पीवराः । मेदुराः मेदसा परि-
मृष्टाः । भूरिश्लेष्माणो बहुकफाः । विषमाग्रयः
विषमानलाः । स्नेहोचिताः स्नेहाभ्यासनित्याः ।
ये च स्नेह्याः स्नेहनीयास्तान् स्नेहनीयान् पूर्वं प्रथ-
ममादौ रूक्षणद्रव्यै रूक्षयेत् । ततोऽनन्तरं रूक्ष-
यित्वा पश्चात् संस्नेह्य शोधयेत् । एवं सत्येषां मांस-
लादीनां स्नेहव्यापन्न जायते ॥ ३६ ॥

हे०-मांसलादीनां विरूक्षणपूर्वकं स्नेहनं कार्यमित्याह—
स्नेहोचिताः स्नेहसात्म्याः ॥ ३६ ॥

अलं मलानीरयितुं स्नेहश्चासात्म्यतां गतः ३७॥

स०--न केवलं स्नेहव्यापदेवं न स्यात् । यावत्
स्नेहोऽसात्म्यतां गतः सन् मलान् घातादीन् पुरीषादी-
श्वेरयितुं प्रेरयितुमलं पर्याप्तः ॥ ३७ ॥

प०-तथा रूक्षाणां मांसलादीनां सतां स्नेहः
प्रयुक्तोऽसात्म्यत्वान्मलानीरयितुं शोधयितुमलं पर्या-
प्तो भवति ॥ ३७ ॥

हे०-पूर्वस्नेहापनयने युक्तिमाह--स्निग्धस्य स्नेहसात्म्य-
त्वादनुत्क्षेपनमित्यर्थः । अतएवान्यत्र स्नेहनस्य पाचनपूर्व-
कत्वमुक्तं पाचनं हि रूक्षणमेव ॥ ३७ ॥

बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ।
योगानिमाननुदेगान् सद्यःस्नेहान् प्रयोजयेत् ३८

स०-बालादिषु तथा यः स्नेहविषयः परिहार
शीतोदकादिस्तदसहिष्णुष्वक्षमेषु सद्यःस्नेहाद्याननुदे-
गाननुदेजकानेतान् योगान् प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

प०-बालवृद्धादिषु स्नेहनीयेषु पूर्वं वृंहणस्नेह-
विषयपठितेषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु तत्सुस्नेहे प्रभु-
ज्यमाने वर्ज्यं यत्परिहार्यं तत्परिहर्तुं न शक्नुवन्ति ।
तेषु तथाभूतेषु स्नेहनार्थमिमान् योगान् सद्यः
स्नेहान् प्राज्यमांसादीन् प्रयोजयेत् कथं
सलवणान् ॥ ३८ ॥

हे०-बालादिषु सद्यःस्नेहनं कार्यमित्याह--इमान् वक्ष्य-
माणान् अनुदेगान् सुखसेव्यान् ॥ ३८ ॥

कांस्तानित्याह—

प्राज्यमांसरसास्तेषु पेया वा स्नेहभर्जिता ।
तिलचूर्णश्च सस्नेहफाणितः कृशरा तथा ॥
क्षीरपेया घृताढ्योष्णा दध्नी वा सगुडः सरः
पेया च पंचप्रसृता स्नेहैस्तंडुलपंचमैः ।
सप्तैते स्नेहनाः सद्यःस्नेहाश्च लवणोल्वणाः ३९॥

स०-तेषु बालादिषु प्राज्यमांसरसाः प्रभूतमां-
सानामेव रसास्तथा स्नेहभर्जिता पेया तथा तिलचूर्णं
पल्लाख्यः स स्नेहफाणितः सर्पिरादिना युक्तः क्षुद्र
गुडेन च युक्तस्तथा क्षैरेयी वा पेया सर्पिष्वत्युष्ण
च दधिसरो वा सगुडः । पेया च पंचप्रसृता
द्वे पले प्रसृतं विदुः पंच प्रसृतानि यस्यां सा पंचप्र-
सृता । केषां पंच प्रसृतानीति युक्त्याह । स्नेहैस्तं-
दुलपंचमैरिति । सर्पिस्तैलं वसा मज्जेति चतुष्
स्नेहानां चत्वारि प्रसृतानि तंडुलाश्च प्रसृतमित्यर्थः
एते सप्त पूर्वोक्ताः सद्यः शीघ्रं स्नेहना निष्परिहाराश्च
न केवलमेत एव स्नेहना इत्याह । स्नेहाः
लवणोल्वणाः सर्पिरादयो लवणाढ्याश्च सद्यः
स्नेहनाः ॥ ३९ ॥

प०-तेषु बालवृद्धादिषु परिहारासहिष्णुषु प्राज्य
मांसरसादयः सप्तैते योगाः सद्यःस्नेहना भवन्ति

प्राज्यं प्रभूतं मांसं तस्माद्रस इत्येको योगः ।
अथवा प्रभूतेन स्नेहेन भर्जिता भृष्टेति द्वितीयः ।
तथा तिलानां चूर्णः सस्नेहः सफाणित इति तृतीयः
स्नेहोऽत्र गुडादिः । फाणितः क्षुद्रगुडः । तथा
कृशरा तन्दुलादिकृता विलेप्याकारा तथैव सस्नेहा
सफाणितेति चतुर्थः । अथवा क्षीरपेया क्षैरेयी
घृताद्या सर्पिष्मती तथोष्णा चेति पञ्चमः । अथ
दध्नः सरो दध्युत्तरः सगुड इति षष्ठः । अथवा
पेया पञ्चप्रसृताख्या स्नेहैश्चतुर्भिः सर्पिस्तैलवसाम-
ज्जभिः प्रसृताः तैः द्विपलीनैस्तन्दुलपञ्चमैः
पञ्चमेन तण्डुलेन तावता प्रसृतपरिणामेन कृतेति
सप्तमः । एते योगाः सद्यः स्नेहाः निष्परिहाराश्च ।
तथा स्नेहाश्चत्वारः सर्पिस्तैलवसामज्जाख्याः लवणो-
ल्वणाः लवणाढ्याः सद्यःस्नेहनाः शीघ्रं स्नेहयन्ति
यतस्ते सद्यःस्नेहनाः ॥ ३९ ॥

हे०—सद्यःस्नेहान् सप्तयोगानाह—प्राज्यमांसाः प्रभूत-
मांसा अल्पोदकसिद्धा रसा इत्येकः । तेषु मांसरसेषु सिद्धा
स्नेहभृष्टा पेयेति द्वितीयः । स्नेहफाणिताभ्यां युक्तस्तिलचूर्णं
इति तृतीयः । ताभ्यामेव युक्ता कृशरेति चतुर्थः ।
उष्णा घृताद्या क्षीरपेयेति पञ्चमः । सगुढो दधिसर इति
षष्ठः । घृततैलवसामज्जतण्डुलैः प्रत्येकं प्रसृतप्रमाणैः कृता
पेयेति सप्तमः । अष्टमं सद्यःस्नेहनमाह—सद्यःस्नेहा
श्चेति ॥ ३९ ॥

कस्मादित्याह—

तद्व्यभिष्यंदरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ४०

स०—यस्मात्तलवणमभिष्यंदि स्रोतसां स्नावकमरूक्ष-
त्वाद्विगुणयुक्तं सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोगामि व्यवायि देह-
मखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥ ४० ॥

प०—तलवणं यस्माद्विष्यन्दि स्रवणशीलं श्लेष्म-
कारि तथा रूक्षमस्नेहं सूक्ष्मं स्रोतःप्रवेशि । उष्ण-
मुष्णवर्धयिम् । व्यवायि सकलशरीरं व्याप्य पाकाय
कल्पते तदा स्नेहलवणोल्वणाः सद्यःस्नेहना
भवन्ति ॥ ४० ॥

हे०—लवणसंयोगात् कथं सद्यःस्नेहनत्वमित्यत आह—
तलवणं हि यस्माद्विष्यंदि स्रोतोलीनमलोत्क्लेशनम् अरूक्षं
स्नेहाविपरीतं, सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतःसंचारि, उष्णं स्नेहविला-
यनं, व्यवायि विचरणशीलम् । संग्रहे तु—“प्रभूतमांस-
निष्काथान् जंगलानुपजान् रसान् । स्नेहभृष्टेषु वातेषु

यवागूं नातिसंहिताम् ॥ तिलकांबलकं भूरि स्नेहं सर्पिष्म-
तीमपि । पेयां सुखोष्णां क्षैरेयीं पात्रे वा ससिताघृते ।
सर्पिलवणयुक्तं वा सद्योदुग्धं तथा पयः । पायसं माषमि-
च बहुस्नेहसमायुतम् ॥ तैलशुंठीगुडसुरां जीर्णमांसरसा-
शिनः । स्नेहं चैकं सुराच्छेन दध्नो वा सगुडं सरम् ।
वसां वराहजां सर्पिः पिप्पलीं लवणं तिलान् पिप्पलीं लव-
स्नेहांश्चतुरो दधिमस्तकम् ॥ दध्ना सिद्धं व्योषगर्भं धात्री
ब्राक्षारसे घृतम् । यवकोलकुलथांबुक्षारक्षीरसुरादधि ।
घृतं च सिद्धं तुल्यांशं सद्यःस्नेहनमुत्तमम् । सिद्धांश्च चतुर-
स्नेहान् बदरत्रिफलारसैः ॥ योनिशुक्रामयहरान् सद्यःस्नेहा-
प्रयोजयेत् ॥ इति ॥ ४० ॥

गुडानूपाऽऽमिषक्षीरतिलमाषसुरादधि ।

कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्नेहार्थं न प्रकल्पयेत् ॥ ४१ ॥

स०—कुष्ठादिषु स्नेहयोग्यत्वे सति गुडादि स्नेहनां
न प्रकल्पयेन्न योजयेत् ॥ ४१ ॥

प०—न प्रकल्पयेत् न प्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥

हे०—कुष्ठादिषु गुडादीनि स्नेहनानि निषेधति—गुडा-
नूपेति ॥ ४१ ॥

तर्हि ते कथं स्नेह्या इत्याह—

त्रिफलापिप्पलीपथ्यागुग्गुलवादिविपाचितान् ।
स्नेहान्यथास्वमेतेषां योजयेदविकारिणः ४२ ॥

स०—एतेषां कुष्ठादीनां यथास्वमध्यायेषु पथ्यत्वे-
नाऽमिहितैस्त्रिफलादिभिः पाचितान् साधितानविका-
रिणः स्नेहान् योजयेत् । कुष्ठादीनां संबन्धी यो
विकारस्तद्वताम् । तेन कुष्ठिनां शोफिनां मेहिनामित्य-
र्थोऽवतिष्ठते ॥ ४२ ॥

प०—केन तर्हि स्नेहयेदित्याह—एतेषामनन्तरो-
क्तानां कुष्ठादीनां स्नेहांस्त्रिफलापिप्पलीपथ्यागु-
ग्गुलवादिविपाचितान् विकारिणो यथास्वं योज-
येत् ॥ ४२ ॥

हे०—कुष्ठादिषु उचितानि स्नेहान्याह—त्रिफले-
त्यादि । एतेषां कुष्ठशोथप्रमेहानाम् । अविकारिण इति
हेतुगर्भं विशेषणम् ॥ ४२ ॥

क्षीणानां त्वामयैरग्निदेहसंधुक्षणक्षमान् ॥ ४३ ॥

स०—आमयैर्व्याधिभिः क्षीणानां पुंसामग्निदेहसंधु-
क्षणक्षमान् स्नेहान् योजयेत् । अग्निश्च देहश्चाऽग्नि-

देहो । संधुक्षणाश्च क्षमाश्च संधुक्षणक्षमास्तान् । यथा-
संख्येनाऽत्र संबंधः । अग्नेः संधुक्षणास्तदीपकाः देहस्य
क्षमाः पुष्ट्यावहाः । अत्र चाऽयं भावः । किल
व्याधिभिः क्षीणानां वह्निरपि क्षीणो भवति । अत-
स्तेषां न केवलं ये पुष्ट्यावहाः कुतः ते वह्निमाद्य-
मावहन्ति । अथवा वह्निसंधुक्षणा न पुष्ट्यावहाः स्नेहा
उपयोक्तुं युक्ताः । किं तर्ह्यभयकारिण एव योक्तुं
युक्ता इति ॥ ४३ ॥

प०—आमयैर्व्याधिभिः क्षीणानामग्निस्संधुक्ष-
णक्षमास्तान् दीपकान् देहस्य संधुक्षणक्षमान् योग्यान्
पुष्ट्यावहान् ॥ ४३ ॥

हे०—व्याधिक्षीणानामुचितानि स्नेहान्याह—क्षीणाना-
मिति । अग्निदेहयोः संधुक्षणे अभिवर्द्धने क्षमान् दीपनान्
वृंहणान् ॥ ४३ ॥

दीप्तांतराग्निः परिशुद्धकोष्ठः

प्रत्यग्रधातुर्बलवर्णयुक्तः ।

दृढोद्विग्नो मंदजरः शतायुः

स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ४४ ॥

स०—यः पुमानाभीक्ष्ण्येन स्नेहमुपसेवते स दीप्तां-
तराऽग्नित्वादिगुणयुक्तो भवतीति प्रदिष्टः । सदैवैरिति
शेषः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटी-
कायां सर्वांगसुंदराख्यायां षोडशो-
ऽध्यायः ॥ १६ ॥

प०—दीप्तः समिद्धोऽग्निः जठरानलो यस्य स
दीप्तान्तराग्निः । परिशुद्धो निर्दोषः कोष्ठ उदरं
यस्य स परिशुद्धकोष्ठः । प्रत्यग्रा अभिनवारत-
रुणा धातवो रसादयो यस्य स प्रत्यग्रधातुः । बल-
वर्णाभ्यां युक्तो बलवर्णयुक्तः । दृढानि स्वकार्यकर-
णक्षमाणि इन्द्रियाणि यस्य च । मन्दा स्वल्पा जरा
पलितानि यस्य स मन्दजरः । शतमायुर्यस्य स
शतायुः स तथाविधः पुरुषः स्नेहोपसेवी मुनिभिः
कथितः प्रदिष्टः ॥ ४४ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थच-
न्द्रिकायामष्टांगहृदयटीकायां सूत्र-
स्थाने स्नेहनविधिरध्यायः
षोडशः ॥ १६ ॥

हे०—स्नेहशीलनस्य फलमाह—दीप्तांतराग्निरिति ।
प्रत्यग्रधातुर्नूतनधातुः ॥ ४४ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने स्नेहपानप्रकरणं
सामस्त्येन निरूपितम् ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

शोधनप्रसंगेन स्नेहोपयोगः स्निग्धे च देहे दोषाणां
मार्दवीकरणाय स्वेदस्य प्रसंगोऽतस्तत्परिज्ञानार्थोऽय-
मध्याय आरभ्यते—

अथाऽतः स्वेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः १

स०—अथाऽत इति । स्वेदनं स्वेदस्तस्य विधिर्वि-
धानं व्याख्यास्यामः । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—वर्णयिष्यामः प्रायेण स्नेहपूर्वः स्वेदो विधा-
तव्यः । तथाच मुनिः “स्वेदसाध्याः प्रज्ञास्यन्ति
तदा वातकफात्मकाः” । स्नेहपूर्वं प्रयुक्तः स्वेदेनेति
स्वेदस्य विधिर्विधानमितिकर्तव्यतारूपोऽध्यायः ॥ १ ॥

हे०—अथेतिक्रमप्राप्तं स्वेदविधिमध्याये व्याख्यातुं प्रति-
जानीते ॥ १ ॥

स्वेदस्य चातुर्विध्यमाह—

स्वेदस्तापोपनाहोष्मद्रवभेदाच्चतुर्विधः ॥ २ ॥

स०—स्वेदश्चतुर्विधस्तापादिभेदात् ॥ २ ॥

प०—तत्र स्वेदस्य पूर्वं भेदमधिकृत्याह—ताप-
श्चोपनाहश्चोष्मा च द्रवश्चेति द्वन्द्वः । तेन तापा-
दिभेदेन चतुर्विधश्चतुष्प्रकारः अग्निस्वेदो भवति ॥

हे०—स्वेदभेदानाह—स्वेद इति ॥ २ ॥

तत्र तापादीनेव लक्षयितुमाचष्टे—

तापोऽग्नितप्तवसनफालहस्ततलादिभिः ॥ ३ ॥

स०—तापः स्वेदोऽग्नितप्तेन वसनेन तथा फाले-
नाऽयोमयेनाऽग्निना तप्तेन तथा हस्ततलेनाऽपि आदि-
ग्रहणाद्वाखालुकाघटिकाकांस्थपात्रादयो गृह्यन्ते ॥ ३ ॥

प०—तत्र तापः स्वेदोऽग्नितपतप्तैर्वसनदिभिः ।
वसनं वस्त्रमूर्णादिमयम् । फालं शस्त्रमयम् । हस्त-
तलं पाणितलम् । आदिग्रहणाद्घटिकाकांस्थभाजना-
दीनां परिग्रहः ॥ ३ ॥

हे०—तापस्य लक्षणमाह—अग्नितापैर्वस्त्रादिभिः क्रियते
यः स्वेदः संतापः आदिशब्दात्कांस्यवालुकाघटिकासाक्षा-
दभयः ॥ ३ ॥

उपनाहो वचाकिण्वशताह्वादेवदारुभिः ।
धान्यैः समस्तैर्गन्धैश्च रास्त्रैरंडजटामिषैः ॥
उद्रिक्तलवणैः स्नेहचुक्रतक्रपयः प्लुतैः ।
केवले पवने श्लेष्मसंसृष्टे सुरसादिभिः ।
पित्तेन पद्मकाद्यैस्तु साल्वणाख्यैः पुनःपुनः ४ ।

स०—किण्वं सुराप्रकृतिः । धान्यैरिति सामान्यो-
क्तावपि तिलाऽतसीमाषादीनि योग्यत्वाद्यान्युष्णवी-
र्याणि स्निग्धानि वा तानि प्रायेण प्रयोज्यानीति ।
समस्तग्रहणं गन्धैरेव युज्यते । अत एव संग्रहेऽवदत् ।
सर्वगंधानीति । गन्धैर्गन्धद्रव्यैः कुष्ठागुस्तगरसुरसादि-
भिस्तथा रास्नादिभिः । किंभूतैः पूर्वोक्तैः उद्रिक्तल-
वणैर्लवणाद्यैः । तथा स्नेहश्च चुक्रं च तक्रं च पयश्च
तैः प्लुतैरालोडितैः । चुक्रमम्लम् । तक्रस्य चुक्रत्वा-
देव ग्रहणे सिद्धे तक्रग्रहणमतिशयाय । अतिशयेन
साल्वणाख्ये स्वेदे तक्रं प्रयोज्यमिति । केवले पवने
वचादिभिरुपनाहः स्वेदः कार्यः । श्लेष्मसंसृष्टे पवने
सुरसादिभिः सुरसयुगादिना गणेन । पित्तेन संसृष्टे
पवने पद्मकाद्यैः पद्मकपुण्ड्रावित्यादिभिः । पित्तेन संसृष्टे
पवन इत्यत्र किंचिदेव पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकादि-
भिरुपनाहः कार्य इत्यादि योज्यं नाऽधिकेन पित्तेन
युक्ते पवने नाऽपि तुल्येन पित्तेन युक्ते पवन इति ।
एवं ह्युक्तम् । ग्रैष्मः प्रायो मरुत्पित्ते विधिः कार्य
इति । ग्रैष्मश्च विधिः प्रायेण सर्वः शीतस्तत्र स्वेदो दूरो-
त्सारित एव । तस्मात् किंचित्पित्तेन संसृष्टे पवने पद्म-
काद्यैरुपनाहः कार्य इति वेद्यम् । एते च त्रय उपनाहाः
केवले वायौ तथा कफयुक्ते पित्तयुक्ते च क्रमेण
योज्याः । एते च साल्वणाभिधाना स्वेदा इत्याह । साल्व-
णाख्यैरिति । पुनः पुनरिति । असकृत्तैः स्वेदयोजना
कार्येत्यर्थः । निरपायो हि यथाऽयं साल्वणापर-
सन्न उपनाहाख्यः स्वेदो न तथाऽपरे स्वेदा इति ।
उपनहते बध्यते चर्मपट्टादिनेत्यन्वर्थं नामाऽस्योपनाह
इति । साल्वण इत्यस्य च तंत्रांतरे प्रसिद्धं नाम । तथा च

धन्वंतरिः—काकोल्यादिः स वातघ्नः सर्वांश्लद्रव्य
संयुतः । सानूपोदकमांसस्तु सर्वस्नेहसमन्वितः । सुखो
ष्णः स्पष्टलवणः साल्वणः परिकीर्तित इति । उद्रि-
क्तलवणैः स्नेहचुक्रतक्रपयः प्लुतैरिति त्रिष्वपि स्वेदे
योज्यम् ॥ ४ ॥

प०—उपनाहः स्वेदो वचाकिण्वादिभिः । प्लुतैः
प्रगाढैरालोडितैस्तथोद्रिक्तलवणैः लवणप्रसूतैः
केवले पवने दोषान्तरेणासंसृष्टे वायौ पद्मकाद्यैः
पद्मकपुण्ड्रादिभिर्गणोक्तैर्लवणाद्यैः स्नेहचुक्रतक्र-
पयः प्लुतैरिति च त्रिष्वपि योज्यमित्यागमिकाः ।
पित्तसंसृष्टे तु लवणस्य तैलस्नेहस्य चापकर्षः कार्यः ।
अल्पत्वं बोद्धादयौगिकमित्याग्न्यात् । एते च
त्रय उपनाहाः क्रमेण योज्यास्तेन साल्वणाभिधा-
नास्तैः पुनः पुनः बहुशः स्वेदः कार्यः । पुनः
पुनरित्यनेनास्य निरपायित्वं द्योतयति । अन्यत्रा-
युक्तम् । “काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वांश्लद्रव्य-
संयुतः । सानूपमांसः सुस्निग्धः सर्वस्नेहसमन्वितः
सुखोष्णः स्पष्टलवणः साल्वणः परिकीर्तितः” इति ।
उपनहनमुपनाहो बन्धनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

हे०—उपनाहस्य लक्षणमाह—वचादिभिर्यः स्वेदः
क्रियते स उपनाहः किण्वं—सुराकांजिकाद्यधःस्थितद्रव्यं,
गन्धैः—कुष्ठादिगन्धद्रव्यैः, एरंडजटा—एरंडमूलम्, आमिषं
मांसम्, उद्रिक्तलवणैः सैधवाद्युत्कटैः स्नेहादिभिः प्लुतै-
रालोडितैः चुक्रं सुक्तं, पयः क्षीरम्, एषः स्वेदः केवले
पवने एष एव श्लेष्मसंसृष्टपवने सुरसादिवर्गेण सह कार्यः ।
पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकादिवर्गेण सह कार्यः साल्वणाख्यैः
साल्वण इत्याख्या उपनाहस्य । वेभ्यः पद्मकादिभ्यस्तैः
पद्मकादियुक्त उपनाहः साल्वणाख्यः । उक्तं च सुश्रुतेन
“काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वांश्लद्रव्यसंयुतः । सानूप-
मांसः सुस्निग्धः सर्वः स्नेहसमन्वितः । सुखोष्णः स्पष्ट-
लवणः साल्वणः परिकीर्तितः । तेनोपनाहं कुर्वीत सर्वदा
वातरोगिणाम्” इति । तद्व्याख्यानं च—“काकोल्यादि-
गणो ग्राह्यो नाष्टवर्गकसंज्ञितः । वातघ्नो भद्रदावांश्लद्रव्यो-
ऽश्लो दाडिमादिकः ॥ सर्वस्नेहश्चतुःस्नेहो लवणं सैध-
वादिकम् । अश्लोदिभिश्च संस्कार्यः काकोल्यादित्रयं त्रिभिः”
इति ॥ पद्मकादिरेव तन्मते काकोल्यादिः स चोपनाहः पुनः
पुनः कार्यः । उपनाहो बन्धनम् ॥ ४ ॥

बंधात्मकश्चाऽयं स्वेद इति बंधात्मकस्वेदोपाय-
रूतांश्चर्मपट्टादीनाह—

स्निग्धोष्णवीर्यैर्मृदुभिश्चर्मपट्टैरपूतिभिः ।

अलाभे वातजित्पत्रकौशेयाऽऽविकशाटकेः ।

रात्रौ बद्धं दिवा मुचेन्मुचेद्रात्रौ दिवाकृतम् ५ ॥

स०—चर्मपट्टैर्वद्धमुपनद्धमंगं रात्रौ दिवा मुचेत् ।
कंभूतैः । स्निग्धोष्णवीर्यैस्तथाऽपूतिभिरदुर्गन्धैः ।
उपरिकर्मितत्वात् । अलाभे चर्मपट्टादीनामभावे वात-
जित्पत्रैरेरंडजादिभिस्तथा कौशेयादिभिः । कौशेयं
आंकादिवस्त्रविशेषः । आविकं कंबलम् । तैर्वद्धं
रात्रौ दिवा मुचेत् । दिवा बद्धं रात्रौ मुचेद्रात्रौ
योक्तव्यम् ॥ ५ ॥

प०—अतो बहुशः प्रदिह्यः स्निग्धोष्णवीर्यैर्मृदुरो-
मापूतिश्चर्मपट्टैरलाभे तदभावे सति घनवातहरपत्र-
कौशेयाधिकपट्टैर्वद्धमुपनद्धमित्यर्थः । अङ्गभंगं रात्रौ
निशायां कृतं दिवा मुचेद्विहारपरिहार्यार्थं दिवाकृतं
दिवा बद्धं रात्रौ मुचेत् । देशकालवशेन कचिद् द्वि-
त्राप्यहानि धारयितव्योऽङ्गभङ्गादौ । किङ्कं सुरसा-
प्रकृतिः, शताह्वा शतपुष्पा, धान्यानि शूकाशिम्वि-
धान्यपठितानि । गन्धद्रव्याणि कुष्ठमांसीतगरप्र-
भृतीनि । एरण्डजटा एरण्डमूलम् । आमिषं मांसं
वैसवारीकृतम् । स्नेहास्तैलादयः । चुक्रं शुक्तं-
तक्रं कालसेयम् । पयः क्षीरम् ॥ ५ ॥

हे०—बंधनविधिं चाह—स्निग्धोष्णवीर्यैरिति । अलाभे
चर्मालाभे वातजित्पत्राणि एरंडादिपत्राणि ॥ ५ ॥

ऊष्मा तूत्कारिकालोष्टकपालोपलपांसुभिः ।

पत्रभंगेन धान्येन करीषसिकतातुषैः ॥

अनेकोपायसंततैः प्रयोज्यो देशकालतः ॥६॥

स०—ऊष्मोष्णवाष्पः । ऊष्माख्यः स्वेद उत्कारिका-
दिभिः प्रयोज्यः । तत्र यवमाषैरेरंडबीजातसीकुसुंभबीजा-
दिभिः पिष्टस्निग्धैरुपसिकाकृतैर्यः स्वेदनोपायः सा उत्का-
रिका । लोष्टं मृत्पिंडः । कपालं कर्परम् । उपलः
पाषाणः । पांसुर्धूलिः । तथा पत्रभंगेन छदसमूहेन ।
तथा धान्येन । करीषो गवादिशकृच्चूर्णम् । सिकता
वालुका तुषो धान्यत्वक् । एतैरुत्कारिकादिभिस्तुषांतैः

स्वेदो विधातव्यः । किंभूतैः । अनेके च त उपायास्तैः
संततोष्णीकृता य उत्कारिकादयस्तैरेनेकोपायसंततैः ।
कथं प्रयोज्य इत्याह । देशकालतः । व्यवस्थोप
पंचमी चेयम् । तेन देशकालावपेक्ष्य उपलक्षण
चेदम् । तेन दोषदूष्यादीनपेक्ष्य स्वेदोऽयं प्रयोज्यः ।
लोष्टकपालपाषाणानग्निवर्णान्संदेशेन गृहीत्वा स्वेदो-
षाद्यपेक्षयाऽम्भस्यम्ले धान्याम्ले शुक्तादी वा निमज्जयेत् ।
तदुद्धृतवाष्पैः स्वेदः शयनस्थस्य कार्यः । अथवा
गवादिशकृता पिंडीकृतनोष्णेन स्वेदः स च पिष्टस्नेह-
संज्ञः । अथवैरंडादिद्रव्ययुक्तानि यवादीनि धान्यानि
साम्लकादीनि गृहीत्वा पिहितमुख्यायां मुषायां तस्य-
गुपस्वेद्य निवाते गृहे शयनस्थे किलिजे प्रस्तीर्णाऽ-
विककौशेयवातहरपत्रान्यतमोत्तरप्रच्छदे रीरवाजिन-
प्रावारादिष्ववच्छन्नं स्वेदयेत् । अथवा पूर्ववत्स्वेद्य-
द्रव्याणि कुंभ्यामुत्काशं तन्निक्तोपविष्टो वनवस्त्रप्रा-
वृत ऊष्माणं गृहीयात् । एष संस्तरस्वेदः । एष-
मनेकोपायसंततत्वं दोषदूष्याद्यपेक्षया निमज्ज्य स्वेदो
योज्यः ॥ ६ ॥

प०—ऊष्माख्यः स्वेदः उत्कारिकादिभिः प्रयोज्यः ।
यवमाषैरण्डतिलादिभिः । स्विन्नः पुपूलिकाकृति-
भिर्यः स्वेदनोपायः स उत्कारिकास्वेदो भण्यते ।
लोष्टकपालपाषाणानग्निवर्णान् कृत्वाऽम्भस्यम्ले वा
निमज्जयेत् । तैराद्रान्वितवस्त्रेण वेष्टितैः स्वेद-
येत् । पांशुना पत्रभङ्गेन धान्येन च तथा गवां
करीषैः सिकतादिभिः सुखैश्चाम्लैः कथितैर्वस्त्रवेष्टितैः
स्वेदयेत् । अनेकोपायसन्ततैरिति कुम्भीनाडीच-
टाद्यादिभिरुपायैः सन्ततैरुत्कारिकादिभिर्ऊष्माख्यः
स्वेदो देशतः कालश्च योज्यः । देशतः शरीर-
देशो भूमिदेशश्च । कालो मुहूर्तादिलक्षणः आतुरा-
वस्थालक्षणश्च । तद्वशात्तत्सामर्थ्यादस्य स्वेदस्य
प्रयोगः कार्यः । शरीरदेशतो यथा—आमाशयगतं
वायावित्यादि । तथाऽस्पवङ्गक्षणेति । भूमि-
देशतो यथा—आनूपं स्वेदस्य योग्यं न तथा जाङ्गलम्
कालतो यथा—हेमन्तेऽन्योन्यस्वेदयोग्यता न तथ
ग्रीष्मे । व्यवस्थातो यथा— । पित्त-
संसृष्टे वायौ कश्चिद्योगः कश्चित् श्लेष्मसंसृष्टे कश्चि
द्वले वाते पत्रभङ्गे धान्येनेति पत्राणामङ्गभञ्ज-

क्षोदनमामर्दनमङ्गभङ्गो यस्य धान्यस्य तत्पत्रभङ्ग-
धान्यम् । करीषो गवां शकृत् । सिक्ता
वालुका ॥ ६ ॥

हे०-उष्णस्वेदस्य लक्षणमाह---उत्कारिकादिभिः
सोष्मभिः कंठलादिवेष्टितैः स्वेदः क्रियते स ऊष्मस्वेदः ।
उत्कारिका रोटिका, पत्रभङ्गेन खंडशः कुतैः पत्रैः धान्येन
गोधूमादिना । संग्रहे तु ऊष्मभेदः पुनरष्टधा भिद्यते
पिण्डः, संस्तरो, नाडी, घनाश्मा, कुंभी, कूपः, कुटी,
जयंताकश्च । तत्र कपालपाषाणलोष्ठलोहिपिंडानमिवर्णान्
संदर्शेन गृहीत्वाभ्यस्य मले वा निमज्जयेत् । तैराद्राविक-
वस्त्रेण वेष्टितैः श्लेष्मभेदोभूयिष्ठं सरुजमगं ग्रथिमद्रा स्वेद-
येत् । पांशुसिक्तगवादिकरीषतुषधान्यबुसापुलाकपल्लैर्वा-
ऽम्लोत्कथितैः पूर्ववदेष्टितैर्गवादिशकृताद्रेण पिंडीकृतनोप-
नाहद्रव्योत्कारिकाकुशरापायसपिंडैर्वा वातरोगाध्विति पिंड-
स्वेदः । स एव च संकराख्यः । यथार्हस्वेदद्रव्याणि
पिहितमुखायामूपायां सम्यगुपस्वेद्य निवातशरणशयनस्थे
कलिजे प्रस्तार्याधिककौशेयवातहरपत्रान्यतमोत्तरप्रच्छेदरौर-
वाजिनप्रावारादिष्ववच्छन्नं स्वेदयेदिति संस्तरस्वेदः । पूर्व-
वदेवोपस्वेद्योत्सामुखेनामुखां नाडीमूलच्छिद्रप्रमाणपार्श्वच्छि-
द्रामभिसंधायोपलिप्य च पार्श्वच्छिद्रस्थया नाड्या शरीरेपी-
कावंशदलकलिजकरंजपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थान-
या व्यामदीर्घयाऽध्यर्द्धव्यामदीर्घया वा स्वायामचतुर्भागा-
ष्टभागपरिणाहमूलाग्रलोतसा सर्वतोवातहरपत्रमसंवृत्तच्छि-
द्रया द्विल्लिर्वा विनमितया सुखोपविष्टस्य स्वम्यक्तप्रावृत्तेऽग्रे
चाष्पमुपहरेत् । बाष्पो ह्यनृजुगामी विहतचंडवेगस्त्वचमवि-
दहन् सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः । पुरुषायाममात्रमधिकं
वा घनं समं सुखं च शिलातलं भूप्रदेशं वातहरदारुदीप्तेना-
ग्निना सर्वतस्तापयित्वा अग्निमपोह्योष्णोदकाम्लादिभिर-
भ्युक्ष्य यथोक्तप्रच्छेदे संस्तरवस्वेदयेदिति घनाश्मस्वेदः ।
पूर्ववत्स्वेदद्रव्याणि कुंभ्यां समुत्काथ्याश्लिष्योपविष्ट-
स्तदूष्माणं गृहीयात् । भूमौ वा तां निखाय तदूर्ध्वमासनं
शयने वा नातिघनप्रच्छदं परितः प्रलम्बमानकुचकम्बल-
गोणकानिधाय तत्रस्थस्योष्माणं गृह्णतः स्थाल्यामग्निव-
र्णान्योगुडानुपलांश्च शनैर्निमज्जयेदिति कुम्भीस्वेदः ।
शयनस्याधो विस्तारद्विगुणखाते कूपे वातहरदारुकरी-
पान्यतरपूर्णदग्धे विगतधूमे स्वास्तीर्णशयनस्थं स्वेदये-
दिति कूपस्वेदः । कुटीं नाल्युच्चविस्तारां वृत्तामच्छिद्रासु-
पनाहद्रव्यकटकघनप्रदिग्धकुड्यां सर्वतो विधूमप्रदीप्त-

खदिरांगारपूर्णहसंतिकासमूहपरितप्तां विधाय तन्मध्ये
शय्यां तत्रस्थं स्वेदयेदिति कुटीस्वेदः । जयंताकस्वेदर
अशक्यत्वात् लिख्यते ॥ ६ ॥

अथ द्रवस्वेदमाह-

शिथुवरिणकैरंडकारंजसुरसार्जकात् ।
शिरीषवासावंशार्कमालतीदीर्घवृत्ततः ॥
पत्रभङ्गैर्वचाद्यैश्च मांसैश्चाऽनूपवारिजैः ।
दशमूलेन च पृथक् सहितैर्वा यथामलम् ॥
स्नेहवद्भिः सुराशुक्तवारिक्षीरादिसाधितैः ।
कुंभीर्गलंतीर्नाडीर्वा पूरयित्वा रुजादितम् ।
वाससाच्छादितं गात्रं स्निग्धं सिंचेद्यथासुखम् ५

स०-शिथ्वादिरैः पत्रसमूहैस्तथा वचाद्यैर्वचादि
गणोक्तैस्तथा मांसैरनूपजैर्जलजैश्च दशमूलेन च पृथग्
व्यस्तैर्द्वित्रादिभिः सहितैः समस्तैर्वा यथामलं स्नेहवद्भि-
र्दोषहरघृताद्यन्यतमस्नेहयुक्तैर्यथादोषं सुराशुक्तवारिक्षी-
रादिसाधितैः कुंभीः स्थालीः पूरयित्वा तथा गलंतीर्गर्ग-
रीश्च वंशादिमयीनाडीर्वा पूरयित्वा रुजादितं पीडातं
गात्रमगं वाससाच्छादितं तथा स्निग्धं सद्यथासुखं सुख
स्पर्शं कदाचिदत्युष्णं कदाचिदीषदुष्णं दोषपीडावशात्
सिंचेदिति ॥ ७ ॥

प०-शिथोरारभ्य यावदीर्घवृन्तमौषधम् । त-
स्मादौषधगणात् पत्रभङ्गैः पत्रक्षौदैः पत्राणां भङ्गाः
पत्रभङ्गाः । संक्षुण्णानि पत्राणि तैस्तथा वचाद्यैः
पूर्वोक्तैरुपनाहस्वेदपठितैः वचाकिण्वसिताह्लादिभि-
स्तथा मांसैश्चानूपवारिजैः । रोहीतपाठीनकर्मप्रभृ-
तिभिर्मत्स्यैस्तथा दशमूलेन यथादोषं पृथक् सहितैर्वा
पृथक् व्यस्तैर्वा सहितैः समस्तैः मिश्रैर्वा यथामलं
मलानतिक्रमेण दोषानुसारेणेति यावत् । स्नेहव-
द्भिर्विद्यमानस्नेहोऽत्रापि यथामलमिति योज्यम् ।
योग्यः स्नेहो योग्यस्नेहो घृताद्यन्यतमस्तेन युक्तै-
स्तथा यथामलं सुरादिभिः साधितैस्तत्कथितैरैतैः
सर्वैः कुम्भीस्थालीर्गलन्तीर्गगरिका वा धान्यापर-
पर्यायाः । नाडी उद्धृतादिष्टः भाण्डं पूरयित्वा
रुजादितं शूलाद्याकान्तं गात्रमङ्गं वाससाच्छादितं
वस्त्रावच्छिन्नं स्निग्धं वातहरस्निग्धसिद्धस्नेहा-

भ्यक्तं सिञ्चेत्परिषेचयेत् । यथासुखं यथासुख-
स्पर्शं कदाचिदीषदुष्णं कदाचिदुष्णतरं जलाधार-
विशेषा गलन्त्यो या अनवरतं धारया जलादि
स्त्रवन्ति ता गलन्त्यो भण्यन्ते । द्रवस्वेदस्तु
द्विविधः । परिषेकोऽवगाहश्च तत्र परिषेक उक्तः ॥ ७ ॥

हे०—द्रवस्वेदमाह—शिमुवीरणेति । वीरणकः कट-
ककरजः । दीर्घवृत्तष्टिदुकः, शिग्रवादीनां पत्रभंगैः यच्चाद्यै-
रुपनाहोक्तैः द्रवस्वेदो द्विविधः—परिषेकोऽवगाहश्च ॥ ७ ॥

परिषेकस्वेदमाख्यायाऽवगाहस्वेदं द्रवभेदमाह—

तैरेव वा द्रवैः पूर्णं कुंडं सर्वांगेऽनिले ।

अवगाह्याऽऽतुरस्तिष्ठेदशःकृच्छ्रादिरुक्षु च ॥ ८ ॥

स०—तैरेव पूर्वोक्तैः स्वेदद्रवैः पूर्णं कुंडं भृशमव-
गाह्य प्रविश्याऽऽतुरो रोगी तिष्ठेत् । कीदृशे दोषे
इत्याह । सर्वांगेऽनिले सर्वशरीरव्यापिनि वायौ
तथाऽर्शःप्रभृतिरोगकष्टपीडासु । आदिग्रहणेन हस्त-
पादपीडासु वा । कुंडग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेन
कूपकुटी स्वेदौ च वेद्यौ । संग्रहे उक्तम् । शयनस्याऽ-
धोविस्तारद्विगुणखाते कूपे वातहरदारुकरीषाद्यन्यतर-
पूर्णदग्धे विगतधूमे स्वास्तीर्णशयनस्थं स्वेदयेदिति कूप-
स्वेदः । कुटी नाऽप्युच्चविस्तारं वृत्तामच्छिद्रामुपनाह-
द्रव्यकल्कघनप्रदिग्धकुड्यां सर्वतो विधूमप्रदीप्तखदि-
रांगारपूर्णहसंतिक्तासमूहपरिवृतां विधाय तन्मध्यस्थित-
शय्यास्थं स्वेदयेदिति कुटीस्वेदः । पद्मोत्पलादिभिः
सक्तुपिंडया वाऽऽच्छाद्य चक्षुषी । शीतैर्मुक्तावलीपद्म-
मुकुलोत्पलभाजनैः । मुहुः करैश्च सजलैः स्विद्यतो
हृदयं स्पृशेदिति ॥ ८ ॥

प०—अवगाहस्तु कथ्यते तैरेव पूर्वोक्तैर्द्रवैः परि-
षेककाथैः पूर्णं कुण्डमवगाह्यानुप्रविश्यातुरं हृदया-
दीन् रक्षंतिष्ठेत् । सर्वाङ्गोऽनिले इति ।
सकलशरीरव्यापिनि सति कुण्डग्रहणमुपलक्षणमा-
त्रम् । तेन कटाहे द्रोण्यां द्रवपूर्णायामप्यवगाह-
येत्तथैकाङ्गरोगेऽप्यर्शःकृच्छ्रादिरुक्षु च दोषाद्यपेक्षया-
ऽवगाहयेत् ॥ ८ ॥

हे०—तत्र परिषेकमुक्त्वाऽवगाहमाह—तैरेव पूर्वाक्तैः
स्वेदद्रवैः पूर्णं कुण्डं भृशमवगाह्य प्रविश्य रोगी तिष्ठेत् ।

कदेत्याह—सर्वशरीरव्यापिनि वायौ तथा अर्शः—प्रभृति-
रोगपीडासु आदिग्रहणेन हस्तपादपीडासु कुण्डग्रहणमुप-
लक्षणार्थं तेन कूपकुटी स्वेदौ च वेद्यौ ॥ ८ ॥

निवातेऽतर्वहिःस्निग्धो जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत् ९

स०—अपगतवाते देशे स्वेदमाचरेत् । किंभूतः ।
अंतः स्नेहपानेन बहिश्चाऽभ्यंगादिना स्निग्धः । तथा

(१) “सङ्करः प्रस्तरो नाडी परिषेकोऽवगाहनम् ।
जेन्ताकोऽश्मघनः कर्पूः कुडीभूः कुम्भिकेव च ॥ कूपो
होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश । तान्यथावप्रव-
क्ष्यामि सर्वानेवानुपूर्वशः” इति । तत्र बलान्तरितैरेवत्वा-
न्तरितैर्वा पिण्डैर्यथोक्तैरुपस्वेदनं संकरस्वेद इति विद्यात् ।
शकशमीधान्यपुलाकानां वेसवागाऽऽयसकशरीरकारिकादीनां
वा प्रस्तरे कौश्याविकोत्तरप्रच्छदे पद्मोत्पलैस्त्वकार्कपत्र-
प्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्वगात्रस्य शयनस्योपरि स्वेदनं
प्रस्तरस्वेद इति विद्यात् । स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रभजा-
दीनां मृगशकुनपिशितिशिरःपदादीनामुष्णस्वभावानां वा
यथाहर्मल्लवणं स्नेहोपमं हितानां सूत्रक्षीरादीनां वा कुम्भ्यां
वाष्पमनुद्रमन्यामुत्क्रथितानां नाड्या शोथीकावंशदकराकार-
पत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यासदीर्घया
व्यासाद्विदीर्घया वा व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्ये-
तसा सर्वतोवातहरपत्रसंयुतच्छिद्रया द्विस्त्रिंशं विनामितया
वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रो वाष्पमुपहरेत् । वाष्पो ह्यनूर्ध्व-
गामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविदहन् सुखं स्वेदयतीति नाडी-
स्वेदः । वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलादीनामुत्क्रथैः सुशोष्णं
कुम्भीर्वापुलिकाः प्रनाडीर्वा पूरयित्वा यथाहंसिद्धस्नेहाभ्य-
क्तगात्रं बल्लवच्छन्नं परिषेचयेदिति परिषेकः ।

वातहरो काथक्षीरतैलघृतपिशितरसोष्णसलिलकोष्ठ
कावगाहं यथोक्त एवावगाहः ॥

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत—तत्र पूर्वस्यां दिशुत्तर-
स्यां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कृष्णमृत्तिके मुवर्णमृत्तिके व
परीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कुले दक्षि-
पार्श्वे वा सूपतीर्थे सममुचितभूमिभागे सप्ताष्टौ वाऽष्टौ
रूपक्रम्योदकात्प्राड्मुखमुदङ्मुखं वाभिमुखतीर्थं कूटाग-
कारयेत् । उत्सेधविस्तारतः परमरत्नीः षोडश, समन्ता
सुवृत्तं मृत्कर्मसम्पन्नमनेकत्रातायनम्, अस्य कूटागारस्थान
समन्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोत्सेधां पिंडिकां कारयेदाकपाटा
मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्किंकुमात्रपुरुषप्रमाणं मृत्त-
कुन्दसंस्थानं बहुसूक्ष्माच्छिद्रमगारकोष्ठकस्तम्भं सपिध
कारयेत् । तं च खादिराणामाद्वकर्णादीनां वा काष्ठानां पृ-
थित्वा प्रदीपयेत् । स यदा जानीयाः साधुदग्धा

जर्गानश्च येन ह्यस्तनमनं जीर्णम् । धामाजीर्णाद्याक्रांते
नरं वर्जयित्वा तेन स्वेदाहेण नरेण स्वेद आचरणीयः ।

काष्ठानि गतधुमानि अवतप्तं च केवलमग्निना तदाग्निगृहं
स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति तत्रैतं पुरुषं वातहराभ्यक्त-
गात्रं वक्ष्वावच्छन्ने प्रवेशयेत्, प्रवेशयश्चैनमनुशिष्यात्—
सौम्य । प्रविश कल्याणायारोग्याय चेति, प्रविश्य चैनं
पिण्डिकामधिरुद्धं पार्श्वोऽपरपाश्र्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः,
न च त्वया स्वेदमुच्छर्षपरीतेनाऽपि सता पिण्डिकैषा विमो-
क्तव्याऽऽप्राणोच्छ्वासात् भ्रष्टमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशात्
द्वारमनधिगच्छन् स्वेदमुच्छर्षपरीततथा सद्यः प्राणान् जह्याः,
तस्मात् पिण्डिकागेनां न कथंचन मुचेथाः, त्वं यदा
जानीथाः विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक्प्रसृतस्वेदपिच्छं
सर्वस्वोत्तोधिमुक्तं लघुभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिवेदनमिति,
ततस्तासां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्येथाः, निष्क्रम्य च न
सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतोदकमुपस्पृशेथाः, अपगत-
सन्तापकृमस्तु सुहृतासुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषि-
क्तोऽश्रीयाः, इति जेन्ताकः स्वेदः ।

“ शयानस्य प्रमाणेन घनामसमर्थी शिलाम् ।
तापयित्वा मास्तत्रैर्दारुभिः संप्रदीपितैः ॥ व्यपोज्ज्य सर्वान-
ज्ञारान् प्रोक्ष्य चैषोष्णवारिणा । तां शिलामथ कुर्वीत कौशे-
याविक्रान्तराम् ॥ तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः स्वपन् स्वियति
ना सुखम् । कौरवाजिनकौशेयप्रावारार्थैः सुसंवृतः ॥ इत्यु-
क्तोऽमसघनस्वेदः कर्षुस्थानविभागधित् । दौर्लभ्यैरङ्गैस्तां
कर्षुं पूरयेत्तत् ॥ तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन् स्वियति ना
सुखम् । अनत्युत्सेधविस्तारं वृत्ताकारामलोचनाम् ॥ घन-
मिति कुटीं कृत्वा कुष्ठार्थैः संप्रलेपयेत् । कुटीमध्ये भिषक्
शय्यां स्वास्तीर्णां चोपकल्पयेत् ॥ प्रावाराजिनकौशेयकुथ-
कम्बलगोलकैः । हसन्तिकारिङ्गरापूर्णाभिस्तां च सर्वशः ।
परिवार्य तामारोहेदभ्यक्तः स्विद्यते सुखम् । य एवामसघन-
स्वेदविधिर्भूमौ स एव तु ॥ प्रशस्तायां निवातायां समा-
यामुपदिश्यते । कुम्भीं वातहरकाथपूर्णां भूमौ निखानयेत् ।
अर्द्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि । स्थापयेदासनं
वापि नातिसान्द्रपरिच्छदम् ॥ अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान्
प्रक्षिपेदयसो गुडान् । पाषाणांश्चोष्मणा तेन तत्स्थः स्विद्यति
ना सुखम् ॥ सुसंवृताङ्गः स्वभ्यङ्गः स्नेहैरनिलनाशनैः । कूपं
शयनविस्तारं द्विगुणं चापि वेध्यतः ॥ देशे निवाते शस्ते च
कुर्यादन्तः सुमार्जितम् । हस्त्यश्वगोखरोष्ठ्राणां करीषेर्दग्धपू-
रिते ॥ स्ववच्छन्नः सुसंतीर्णोऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ।
धीतीकां तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ॥ शयनान्तः
प्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च । सुदग्धायां विधूसायां यथो-
क्तामुपकल्पयेत् ॥ स्ववच्छन्नः स्वपस्तत्राभ्यक्तः स्विद्यति ना
सुखम् । होलाकस्वेद इत्येव सुखप्रोक्तो महर्षिणा । इति
त्रयोदशविधः स्वेदोऽभिगुणसंश्रयः ॥” इति चरकः ।

आमाजीर्णाद्याक्रांतेन तु पुरुषेणाऽजीर्णेऽन्ते च ।
स्वेद आचरणीयः ॥ ९ ॥

प०—निवाते प्रदेशेऽन्तर्बहिः स्निग्धः पुम
जीर्णान्नः परिणतभोजनः सन् स्वेदमाचरे
कुर्यात् ॥ ९ ॥

हे०—स्वेदविधिमाह—निवाते इति ॥ ९ ॥

कीदृशं स्वेदमाचरेदित्याह—

व्याधिव्याधितदेशतुवशान्मध्यवरावरम् ॥ १० ॥

स०—व्याध्यपेक्षया व्याधितापेक्षया देशापेक्षया
ऋत्वपेक्षया धात्वपेक्षया च यथाविध एव मध्या
मुत्कृष्टं हीनं वा स्वेदमाचरेत् ॥ १० ॥

प०—तं च स्वेदं व्याध्यादिवशान्मध्यवराव
व्याधिवशात्तावत् । व्याधिः पुनर्मध्योऽतिमात्रं
मृदुश्चेति भवति । व्याधित आतुरस्तस्यापि म
ध्योत्कृष्टावरबलादिकं सम्भाव्यते । देशश्चानूप
जाङ्गलः साधारणश्च । ततो देशश्च शिरःस्कन्धो
दरजङ्घादिकः । ऋतुश्चोष्णशीतसाधारणभेदाभिन्नः
तद्वशात्तदनुरोधेन ॥ १० ॥

हे०—व्याध्यादिवशान्मध्यमात्रमुत्तममात्रमधममात्रम् १
कफार्तो रूक्षणं रूक्षो रूक्षस्निग्धं कफानिले ११

स०—कफार्तः कफप्रस्तो रूक्षः सन्नतर्बहिरस्निग्धं
रूक्षणं न च स्निग्धं स्वेदमाचरेत् । अथ श्लेष्मवातं
रूक्षस्निग्धं केनचिदङ्गेन रूक्षं केनचिदङ्गेन
स्निग्धमेवंविधं स्वेदमाचरेत् ॥ ११ ॥

प०—कफार्तः कफप्रस्तः पुरुषो रूक्षस्वेदमाच-
रेत् न स्निग्धम् । तथा रूक्षः पुनर्न पुनरन्यस्वेद-
वत्पूर्वं स्नेहनः । स्निग्धकफानिले रूक्षस्निग्धं सा-
धारणरूपं स्वेदमाचरेत् ॥ ११ ॥

हे०—कफस्वेदविशेषमाह—कफार्त—इति । कफानिले
विशेषमाह—रूक्षः पुरुषः, स्निग्धं स्वेदनम् ॥ ११ ॥

आमाशयगते वायौ कफे पक्काशयाश्रिते ॥
रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थानानुरोधतः ॥ १२ ॥

स०—आमाशयगते वात आदौ रूक्षः स्वेदः
कार्यः पश्चात्स्निग्धः । तथा पक्काशयगते कफ आदौ
स्निग्धः स्वेदः पश्चाद्रूक्ष इत्यर्थः । कुत एवं नियम इत्याह ।

स्थानानुरोधतः स्थानवशात् । वायुर्यतः आमाशय आगंतुः स्थानं च तत् श्लेष्मणस्तद्वशात्तत्रादौ रूक्ष एव स्वेदो योज्यः पश्चात् स्निग्ध इति । कफश्च पकाशय आगंतुः । स्थानं च तद्वायोरतः पूर्वं स्निग्धः स्वेदः पश्चाद्रूक्ष इति पूर्वोक्त एव न्यायो न्याय्यः । तथा चोक्तम् । तत्राऽन्यस्थानसंस्थेषु तदीयामिति । तथा । आगंतुं शमयेदोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वेति तस्मात्पूर्वं रूक्षेण स्थानिनं कफं प्रतिकृत्य पश्चादागंतुकस्य वायोः शमनं स्निग्धस्वेदाख्यं प्रयोज्यमिति । ननु वायोरामाशये कोपोऽनुपपन्नः । यतो मरुलुच्चादिगुणयुक्तः । आमाशयस्तु गुरुमृदुत्वादियुक्तः । अतः शम एवोपपन्न इति चेत् । एतच्चायुक्तम् । बलिनो ह्यन्याश्रयस्थस्याऽपि कोपो युक्तः । मार्गरोधाच्च वायोरामाशयेऽपि प्रकोपः संभवतीति । तथाच वक्ष्यति । प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः कुप्यत्यामाशये गत इति । तथा चोक्तम् । ते कालादिबलं लब्ध्वा कुप्यत्याश्रयेष्वपीति ॥ १२ ॥

प०—तथा कफे पकाशयस्थिते स्नेहपूर्वं स्वेदमाचरेत् ॥ १२ ॥

हे०—स्थानभेदेन विशेषमाह—रूक्षपूर्वं प्रथमं रूक्षं ततः स्निग्धं, स्नेहपूर्वं प्रथमं स्निग्धं ततो रूक्षं, स्थानानुरोधतः स्थानिप्रतीकारपूर्वकमागन्तुप्रतीकारस्योक्तत्वात् ॥ १२ ॥

अल्पं वंक्षणयोः स्वल्पं दृढमुष्कहृदये न वा १३

स०—वंक्षणयोरल्पमेवेति योज्यम् । दृशोर्मुष्कयोर्हृदि चाऽत्यल्पम् । न वेति । अथवा दृगादिषु स्वेदं नाचरेदेव ॥ १३ ॥

प०—वंक्षणयोः शरीरैकदेशयोः रूक्षमूलाश्रययोरल्पं स्तोत्रं स्वेदमाचरेत् । दृढमुष्कहृदये चक्षुर्वृषणहृदये स्वल्पमत्यन्ताल्पतरं स्वेदमाचरेत् । न वा नैव तस्मिन् स्थाने स्वेदं योजयेत् ॥ १३ ॥

हे०—अवयवभेदेन विशेषमाह—वंक्षणयोरल्पं स्वेदमाचरेत् । दृगादिष्वल्पत्वं नैव वा । संप्रहे तु—“पद्मोत्पलादिभिः सक्तुपिण्ड्यावाऽऽच्छाद्य चक्षुषी । शीतैर्मुक्तावलीपद्मकुमुदोत्पलभाजैः ॥ मुहुः करैश्च सजलैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत्” इति ॥ १३ ॥

शीतशूलक्षये स्विन्नो जातेश्चानां च मार्दवे । स्याच्छनैर्मृदितः स्नातस्ततः स्नेहविधिं भजेत् १४

स०—शीतशूलयोः क्षये संजाते सन्ध्यानां पाणिपादादीनां च मृदुत्वे जाते स्विन्नो नरः स्यात् । स च स्विन्नः शनैर्मृदितो मंदमर्दितांगः स्नात उष्णोदकेनानंतरं स्नेहोक्तविधिमुष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकं भजेदिति ॥ १४ ॥

प०—सम्यक् स्विन्नो नरः स्यात् । शीतशूलयोः क्षये विनाशे सति तथाज्ञानां शरीरावयवानां मार्दवे मृदुत्वे समुपपन्ने जाते सति शनैर्मृदितः स्नातः आदौ मृदितः पश्चात् स्नातः । शनैर्मृदं कृत्वा मृदितो मर्दितांगः मुहूर्तं स्नातोऽनन्तरं स्नेहोक्तमाचाराहारविधिं विधानं शालयेत् परिहरेच्च । स्निग्धद्रव्योष्णधन्वात्परसमुक्त्वं स्वेदमाचरेदिति शीलयेत् । ततोष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकं परिहार्यं परिहरेत् ॥ १४ ॥

हे०—सम्यक्स्विन्नलक्षणमाह—शीतशूलयोः क्षयोर्निवृत्तावंगमार्दवे च स्विन्नः स्यात् । स्विन्नस्य कृत्वमाह—शनैर्मृदितो यथासुखं कृतमर्दनः । स्नेहविधिं स्नेहोक्तमाहाराहारनियमम् ॥ १४ ॥

स्वेदस्य सम्यगलक्षणमुक्त्वाऽतियोगलक्षणमाह—

पित्ताऽन्नकोपतृणमूर्च्छास्वरांगसदनभ्रमाः ।
संधिपीडाज्वरश्यावरक्तमंडलदर्शनम् ॥
स्वेदाऽतियोगाच्छर्दिश्च तत्र स्तंभनमौषधयः ।
विषक्षाराऽग्न्यतीसारच्छर्दिमोहातुरेषु च ॥ १५ ॥

स०—स्वेदस्याऽतियोगाद्रक्तपित्तकोपादयो भवेति छर्दिश्च । मूर्च्छा मोहः । स्वरांगयोः सदनं संवधः । भ्रमोऽज्ञानम् । श्यावानि च रक्तानि च श्यावरक्तानि । तत्र तेषु स्तंभनमौषधं कार्दम् । तथा विषाद्यातुरेष्वपि स्तंभनमेवौषधं न्याय्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

प०—स्वेदस्यातियोगात् अतिसेवनात् पित्ताऽन्नकोपादयो जायन्ते । मूर्च्छा मोहः । स्वरस्याङ्गस्य च सदनमवसादः । भ्रमोऽनवस्थानम् । सन्धीनां पीडा सन्धिपीडा । पर्वरजा । श्यावरक्ताः च मण्डलानां च दर्शनमुद्गमः । छर्दिर्वमिः तत्र स्वेदातियोगजानितेषु रक्तपित्तप्रकोपादिषु स्तंभननि-

वीपणमौषधं चिकित्सितं योज्यम् । प्रासङ्गिकीं तत्र युक्तिमाश्रित्य विषादिषु स्तम्भनमौषधं यथास्वं विषे विपस्तम्भनं ज्वरे ज्वरस्तम्भनमन्नावग्निदाहनि-
वीपणमतीसारं पक्षस्तम्भनं छर्द्या छर्दिघ्नं मोहे संज्ञाप्रदम् ॥ १५ ॥

हे०—अतिस्त्रिचलक्षणमाह—पित्तास्त्रेति । आतिस्त्रिच-
स्यौषधमाह—तत्र स्तम्भनमिति । प्रसंगाद्विषादिष्वपि
स्तम्भनमौषधमाह—विषेति । क्षाराभ्यातुरः क्षाराग्नि-
दग्धः मोहातुरो मूर्छावान् ॥ १५ ॥

स्वेदनं गुरु तीक्ष्णोष्णं प्रायः स्तम्भनमन्यथा १६

स०—गुरु यद्द्रव्यं तीक्ष्णमुष्णं च तद्वाह्व्येन
स्वेदनं भवति । प्रायोप्रहणात् भयशोकादिकमगुर्वपि
गृह्यते । अन्यथाऽतो वैपरीत्येन स्तम्भनं भवति ॥ १६ ॥

प०—स्वेदनस्तम्भनयोः स्वेदान्येन लक्षणं
करोति । यद्गुरु तीक्ष्णमुष्णं च तत्सर्वं स्वेदन-
द्रवम् । प्रायोप्रहणं कचिद्व्यभिचारदर्शनार्थम् ।
अतोऽन्यथा विपर्ययेण लघु मन्दं शीतं च
स्तम्भनम् ॥ १६ ॥

हे०—स्वेदनं द्रव्यमाह स्वेदनमिति । स्तम्भनमाह—
स्तम्भनमिति ॥ १६ ॥

द्रवस्थिरसरस्त्रिगुणसूक्ष्मं च भेषजम् ।

स्वेदनं स्तम्भनं श्लक्ष्णं रूक्षसूक्ष्मसरद्रवम् ॥ १७ ॥

स०—द्रवादिगुणयुक्तं यत्तद् द्रव्यं स्वेदनं भवति ।
तथा श्लक्ष्णादियुक्तं तत् स्तम्भनं भवति ॥ १७ ॥

प०—तथा द्रवादियुक्तं भेषजं स्वेदनसूक्ष्मतादियुक्तं
च स्तम्भनम् ॥ १७ ॥

अधुना रसतः स्तम्भनं निर्दिशन्नाह—

प्रायस्तित्तं कषायं च मधुरं च समासतः ॥ १८ ॥

स०—प्रायः समासतः संक्षेपेण तित्तं कषायं च
मधुरं च स्तम्भनं भवति ॥ १८ ॥

प०—यत्किञ्चिन्मधुरं तित्तं कषायं तत्तत्स्तम्भनं
समासतः । चरकाचार्येणानयोर्लक्षणं कृतम् ।
“स्तम्भगौरवशीतघ्नं स्तम्भनं स्वेदकारकम् । स्तम्भ-
नं स्तम्भयति यद्गतिमन्तं चलं द्रवम्” ॥ १८ ॥

हे०—अन्यथा लघुमन्दशीतं तित्तादिरसं च ॥ १८ ॥

स्तम्भितस्य लक्षणमाह—

स्तम्भितः स्याद्बले लब्धे यथोक्तामयसंक्षयात् ।

स०—बले लब्धे जाते सति यथोक्तानां रोगाणां
च संक्षयास्तम्भितो नरः स्यात् ॥ १९ ॥

प०—स्नायुसङ्कोचादिभिरिति स्तम्भितं नर-
मादिशेत् ॥ १९ ॥

हे०—स्तम्भितलक्षणमाह—स्तम्भित इति । यथोक्ताः
पित्तास्त्रकोपादयो विषादयश्च ॥ १९ ॥

अतिस्तम्भितं लक्षयति—

स्तम्भत्वक्स्नायुसंकोचकंपहद्वाग्धनुग्रहैः ।

पादोष्ठत्वक्करैः श्यावैरितिस्तम्भितमादिशेत् २० ॥

स०—त्वक् च स्नायुश्च तयोः संकोचः । हृदया-
दीनां ग्रहेण संबंधः । ततः स्तम्भादीनां द्वंद्वः । स्तम्भादि-
भिस्तथा श्यावैः पादादिभिरितिस्तम्भितं कथयेत् ॥ २० ॥

प०—स्तम्भोऽस्य त्वक्स्नायूनां सङ्कोचः
संक्षेपः । त्वक्स्नो वेपथुः । हृद्वाग्धनूनां स्रोतो-
विष्टम्भः । पादौष्ठत्वक्करेषु श्यावता श्यामवर्णता ।
एतैर्लिङ्गैरितिस्तम्भितं जानीयात् ॥ २० ॥

हे०—अतिस्तम्भितलक्षणमाह—स्तम्भत्वगिति—हृदय-
वचोहनूनां ग्रहः ॥ २० ॥

न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्छितान् ।

स्तम्भनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः ॥

तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोषाढ्यरोगिणः ।

पीतदुग्धदधिस्नेहमधून्कृतविरेचनान् ॥

अष्टदग्धगुदग्लानिक्रोधशोकभयान्वितान् ।

क्षुत्तृष्णाकामलापांडुमेहिनः पित्तपीडितान् ।

गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदु चाऽत्ययिके गदे २१

स०—अतिस्थूलादीन् स्वेदयेत् । अतिस्थूलस्य
स्वेदेन मेदोविलयनादत्यंतं शरीरक्षोभः स्यात् ।
रूक्षादीनां च कार्यमिति । आढ्यरोगो वातरक्तम् ।
अष्टदग्धगुदोऽतीसारक्षारग्न्यादिभिः । ग्लान्यादीनाम-
न्वितेन संबंधः । क्षुदादीनां मेहांतानां द्वंद्वः । क्षुद्रतः
स्वेदादत्यंतं देहग्लानिः । कामलापाण्डुमतोः स्वेदेन

पित्तवृद्ध्या रोगवृद्धिः । पित्तप्रधानस्य स्वेदाद्रोगवृद्धिः । गर्भिण्याः स्वेदेन गर्भव्यापत् । पुष्पिताया रक्तातिप्रवृत्तिः । सूतायाः कार्यम् । मृदु चेति । यदैषामतिस्थूलादीनामात्यंतिको व्याधिर्विसूचिकादिः स्यात्तदैते मृदु स्वेदयितव्याः ॥ २१ ॥

प०—स्थूलरूक्षादीन् सूतिकापर्यन्तान् न स्वेदयेत् । दुर्बलाः अवलाः । मूर्छिता मोहिताः । स्तम्भनीयाः स्तम्भनार्हाः । ये स्तम्भनीयत्वेनोक्ता मद्यविकारिणो मदात्ययव्याध्यातुराः आढ्यरोगिणो वातशोणितिनः । पीतानि दुग्धादीनि यैस्ते न स्वेद्याः । मधुमाक्षिकं च प्रविज्ञेयं तस्य पृथक्वचनात् । कृतं विरेचनं यैस्तथा भ्रष्टगुदाः पतितगुदा दग्धगुदाश्च क्षाराग्निना । ग्लान्यर्दिताः क्रोधादिताः शोकादिताः यावद्भयार्दितास्तावन्न स्वेदयेत् । आत्ययिके गदे पुनर्विषूचिकादौ मृदु कृत्वा स्वरूपं कृत्वाऽतिस्थूलादीन् सूतिकांस्तान्न स्वेदयेत् ॥ २१ ॥

हे०—स्थूलादीनां स्वेदनं निषेधति—न स्वेदयेदिति । स्तम्भनीया विषादयः । क्षत उरःश्वती, क्षीणः—क्षयरोगी, क्षामः—कृशः, शोषो—मुखशोषादिः, आढ्यरोगो—वातरक्तं, भ्रष्टगुदो—दग्धगुदश्च । पुष्पिता—ऋतुमती, गदे अस्वेद्या—नपि मृदु स्वेदयेत्तथाप्यनुपशमे तीव्रं वा स्वेदयेदित्याह—मृद्विति ॥ २१ ॥

श्वासकासप्रतिश्यायहिष्माध्मानविबन्धिषु ।
स्वरभेदाऽनिलव्याधिश्छेप्तामस्तंभगौरवे ॥
अंगमर्दकटीपार्श्वपृष्ठकुक्षिहनुग्रहे ।
महत्त्वे मुष्कयोः खल्यामायामे वातकण्ठके ॥
मूत्रकृच्छ्रार्बुदग्रंथिशुक्राघाताढ्यमारुते ।
स्वेदं यथायथं कुर्यात्तदौषधविभागतः ॥ २२ ॥

स०—श्वासादिमत्सु यथास्वं स्वेदं कुर्यात् । कचित्तापं क्वचिदुपनाहं क्वचिदूष्माणं क्वचिद्व्रमिति । कथम् । तेष्वौषधानि तदौषधानि तेषां विभागो यथास्वमुपयोगस्तेन तदौषधविभागेन स्वेदं कुर्यात् । खल्वी तीव्ररुजान्वितेति वातव्याधौ वक्ष्यते । आयामवातकण्ठकौ च आढ्यमारुत ऊरुस्तंभः ॥ २२ ॥

प०—श्वासकासादिष्वाढ्यमारुतपर्यन्तेषु यथायथं यथास्वं स्वेदं कुर्यात् । कचित्तापं क्वचिदुपनाहं क्वचिदूष्माणं क्वचिद्व्रमिति यथायथमुक्तेष्वध्यायेषु वक्ष्यमाणेषु तदौषधविभागतः तेषामौषधानि तदौषधानि तद्विभागेनैतदुक्तं भवति । यदा श्वासे स्वेदो युज्यते तदा श्वासोक्तैरेवौषधैः स्वेदो योज्यः । एवं कासादीनामपि स्वैरेवौषधैर्वाच्यम् । मुष्कयोर्वृषणयोर्महत्त्वे स्थूलत्वे खल्वयामत्यामे वातकण्ठके । क इति वातव्याधिनिदाने च वक्ष्यमाणः । शुक्राघातः शुक्ररोधः । आढ्यमारुतो मेदसावृतो मारुतः ॥ २२ ॥

हे०—स्वेदसाध्यान् रोगानाह—श्वासकासेति । मुष्कयोर्महत्त्वे वृद्धिरोगे खल्यां हस्तपादावमोठने आयामे बाह्यायामादौ । संग्रहे तु “स्वरभेदानिलव्याधिपक्षाघातापतानके । वेपथुश्चयथुस्वापस्तंभजृम्भामगौरवे ॥ कर्णमन्याशिरःकोष्ठजंघापादोरुक्षु च ” इति । स्विन्नस्य कृत्यमुक्तं संग्रहे “स्विन्नोऽन्नं पथ्यमश्रियाद्गोपरागानुरोधतः । तदहः स्विन्नसर्वाङ्गो व्यायामं सुतरां त्यजेत् ” इति ॥ २२ ॥

स्वेदो हितस्त्वनाग्नेयो वाते मेदःकफावृते २३ ॥

स०—मेदःकफाभ्यां पवन आवृते सत्यनाग्नेयः स्वेदो हितः ॥ २३ ॥

प०—मेदःकफावृते वातेऽनाग्नेयः स्वेदो हितः २३ ॥

हे०—अनाग्नेयस्वेदस्य विषयमाह—स्वेद इति ॥ २३ ॥

कोऽसावनाग्नेय इत्याह—

निवातं गृहमायासौ गुरुप्रावरणं भयम् ।

उपनाहाहवक्रोधभूरिपानं क्षुधातपः ॥ २४ ॥

स०—निवातगृहादयोऽनाग्नेयाः स्वेदाः । आयासो व्यायामः । गुरुप्रावरणं रत्नकादि । भयं खड्गहस्तराजपुरुषदर्शनादिना । उपनाहोऽप्यनाग्नेयः स्वेदः । उपनाहस्य द्वैविध्यात् । तत्रोपनाहो वचाकिण्वेत्यादिराग्नेयः । तत्र तापोऽग्नितापसनेत्यनुवृत्तेः । अनाग्नेयस्तु स्निग्धोष्णवीर्यैर्मृदुभिश्चर्मपटैरित्यादिकः । आहवः समरः । भूरिपानं बहुमद्यपानम् ॥ २४ ॥

प०—निवातं गृहं मन्दिरम् । आयासः शरीरस्य । गुरुप्रावरणं बहुभारिकं वस्त्रं तथा भय

तथोपनाहः प्राक् वर्णितः । आहवो वाहुयुद्धादि-
कम् । क्रोधोऽमर्षः । भूरिपानं बहुपयःपानम् ।
क्षुत् क्षुन्निग्रहः । आतपोऽर्कश्चक्षुः । सम्बन्धी ॥ २४ ॥

हे०—अनाग्नेयस्वेदस्य भेदानाह—निवातमिति ।
निवातग्रहादयो दत्तभेदाः ॥ उपनाहो वचादिभिरनमिततैः
कृतः । आहवः संग्रामः, भूरिपानं बहुमद्यपानं, स्वेदस्य
फलं संग्रहे—“अग्नेर्दाहिं मार्दवं त्वक्प्रसादं भक्तश्रद्धां
स्रोतसां निर्मलत्वम् । कुर्यात्स्वेदो जाड्यतन्द्रापहारं स्तब्धान्
सन्धीश्चेष्टयत्याशु चाऽस्य” इति ॥ २४ ॥

स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा

स्रोतोलीना ये च शाखाऽस्थिसंस्थाः ।

दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं

नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्हिंयन्ते ॥ २५ ॥

स०—ते दोषाः सम्यक् सुष्ठु शुद्धिर्बिभ्रमनविरेचन-
उक्षणाभिर्निर्हिंयन्ते निष्कास्यन्ते । के दोषा इत्याह ।
स्नेहक्लिन्ना ये तथा कोष्ठगा धातुस्थाश्च स्रोतोलीना-
तथा शाखास्वस्थिषु च स्थिताः । किंभूताः । स्वेदैर्द्रवी-
कृत्य कोष्ठं नीता उदरं प्रापिता इति ॥ २५ ॥

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सप्त-

दशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

प०—ये दोषा वातादयः कोष्ठे महास्रोतसि
स्थिताः धातुषु वातरक्तादिषु गतास्तेभ्यः स्थाने
था ये स्रोतःसु लीनास्तथा ये शाखास्थिषु
॥ हृदिनलकासु स्थितारते सर्वेऽनन्तरोक्तप्रकारवि-
हेतेन स्नेहेन क्लिन्नाः श्रुतियोग्यत्वमापादितास्ततो
थोक्तैः स्वेदैश्चतुर्भिर्यथायथं द्रवीकृत्य शाखादिभ्यः
कोष्ठं नीताः ततः कोष्ठाद्वक्ष्यमाणादिभिः शुद्धि-
भिर्निर्हिंयन्ते बहिर्निष्कास्यन्ते । शाखास्थिग्रहणं
स्थेषु दोषेषु त्यक्त्वा स्वेदयोग्यताप्रतिपत्त्यर्थम् ।
तथा धातुगा ये च वृद्धाः कोष्ठाद्धातुषु गताः
शाखास्थिगाः धातुष्ववस्थिताः कोषं याताः । अत्रा-
वस्थिग्रहणं प्राधान्यार्थम् । तस्मादन्येन स्वेदस्य
प्रापनां द्रवीकृत्य कोष्ठानयनं प्रयोजनमिति
द्रुम् ॥ २५ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-

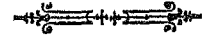
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

हे०—स्वेदनस्य शोधनाङ्गत्वमाह—अस्थिशब्देन
मध्यभागो लक्ष्यते । धातुगानां स्रोतोलीनानां पुनरुपादानं
स्वेदैकसाध्यज्ञापनार्थं, मार्गत्रयकथनेन हितेऽप्युक्ताः २५ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने स्वेदप्रकरणं
नाम सामस्त्येन निरूपितम् ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

शुद्धिभिर्निर्हिंयन्त इत्युक्तं कास्ताः शुद्धय इति शुद्धयर्थं
वमनविरेचनाधिकारः—

अथाऽतो वमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

स०—अथाऽत इत्यादि । वमनं च विरेचनं च
तयोर्विधिः । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—स्वेदविध्यध्यायादनन्तरं वमनविरेचनवि-
धिरध्याय आरभ्यते । उक्तमिदमनन्तरं स्नेहक्लिन्नाः
स्वेदैर्द्रवीकृत्य दोषाः सम्यक्शुद्धिभिर्निर्हिंयन्ते इति
शुद्धस्वरूपं दर्शयन्नाह—वमनमूर्ध्वदोषहरणम् । विरे-
चनमधोदोषहरणम् । तयोर्विधिविधानं यस्मिन्
स्मर्यते ब्रह्माद्यैः स वमनविरेचनविधिस्तं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

हे०—अथेति क्रमप्राप्तं वमनविरेचनविधिमध्यायं
व्याख्यातुं प्रतिजानीते—वमनविरेचनयोरलक्षणमुक्तं संग्रहे—
दोषहरणमूर्ध्वभागं वमनाख्यम्, अधोभागं विरेच-
नाख्यम् उभयं वा मलविरेचनाद्विरेचनमित्युच्यते । तत्रो-
ष्णतीक्ष्णसूक्ष्मव्यवायविकाशीन्यौषधानि स्ववीर्येण हृदय-
मुपेत्य सौक्ष्म्याद्व्यवायित्वाच्च धमनीरनुसृत्य स्नेहेन मृदु-
तैः शरीरे स्वेदोष्मणार्द्रदारुवद्वाष्पेण स्थूलाणुस्रोतोभ्यः
सकलमपि दोषसंघातमौष्ण्यात्पुनर्विष्यंदयति । तैक्ष्ण्या-
द्विकाशित्वाच्च विच्छिन्दन्ति । स विष्यन्दविच्छिन्नो दोष-
संघातः परिप्लुतस्नेहाक्तभाजनस्थ इवोदकांजलिरसजन्ननु-
श्रवणभावादाभावाद्यमागम्योदानप्रणुन्नोऽग्निवाय्वात्मकत्वा-
दूर्ध्वभागप्रभावाच्चौषधस्योर्ध्वं प्रवर्तते । सलिलपृथिव्यात्मक-
त्वादधोभागप्रभावाच्चौषधस्याधः उभयतश्चोभयगुणत्वादु-
भयभागप्रभावाच्चेति ॥ १ ॥

तत्र वमनविधिमाह—

कफे विदध्याद्वमनं संयोगे वा कफोत्पणे ।

तद्विरेचनं पिप्पे ॥ २ ॥

स०—श्लेष्मणि वमनं कुर्यात् । अत्र पूर्वं वमन-
कथनं विरेच्यते मंदकफस्तु सम्यगिति प्रतिपादनार्थम् ।
संयोगे च कफादिके वमनं कुर्यात् । पित्ते विरेचनं
तद्वत् यथा कफे कफाधिऽके वा संयोगे च वमनं तथैव
पित्ते पित्ताऽधिके वा संयोगे विरेचनं कुर्यादिति
तद्वच्छब्दस्यार्थः ॥ २ ॥

प०—केवले कफे वमनं विदध्यात् कुर्यात् ।
अथवा संयोगे संसर्गे कफोत्वणे कफप्रधाने श्लेष्म-
पित्ताख्ये च वमनं विदध्यात् । तद्वत् विरेचनं
पित्त इति । तेन तुल्यं तद्वत् । तेन कफेन
तुल्यम् । यथा केवले कफे वमनं कफोत्वणे
संयोगे वा वमनं तथैव केवले पित्ते विरेचनं विद-
ध्यात् । संयोगे च पित्तोत्वणेऽपि पित्तश्लेष्माख्ये
पित्तमारुताख्ये विरेचनं विदध्यात् ॥ २ ॥

हे०—वमनविरेचनयोः सामान्यतो विषयमाह—कफे
इति । तद्वत्पित्तोत्वणे वा संयोगे ॥ २ ॥

विशेषेण तु वामयेत् ।

नवज्वरातिसाराधःपित्तासृग्राजयक्ष्मिणः ।

कुष्ठमेहाऽपचीग्रंथिश्चैपदोन्मादकासिनः ।

श्वासहृष्टासवीसर्पस्तन्यदोषोर्ध्वरोगिणः ॥ ३ ॥

स०—विशेषेण पुनर्नवज्वराऽतिसारादीनूर्ध्वरोग-
पर्यन्तान्वामयेत् ॥ ३ ॥

प०—नवज्वरादीन् ऊर्ध्वरोगपर्यन्तान् विशेषे-
णातिशयेन वामयेत् । तेन हि परमेते क्षयमु-
पयान्ति । सलिलापगमेन निष्पन्नशाल्यादिवत् ।
तत्र नवज्वरः प्रथमोत्पन्नज्वरः । अधः पित्ता-
स्त्रमधोरक्तपित्तम् । अपची गण्डमाला ।
श्रीपदः पादरोगः । नवज्वरादयो विद्यन्ते येषां ते
तथोक्ताः ॥ ३ ॥

हे०—वमनस्य विशेषतो विषयमाह—विशेषेणेति ।
ऊर्ध्वरोगा जत्रूर्ध्वरोगाः । संग्रहे तु विषपीतदृष्टदिग्धविद्व-
विरुद्धाजीर्णात्रविषूचिकालसकाविपाकारोचकार्बुदमेदोग-
दापस्मारपाण्डुरोगा दोषभेदीयोक्ताश्च श्लेष्मव्याधय इत्य-
धिका युक्तिश्च एते हि परं वमनेन नाशमुपयांति सलि-
लोपगमादनिष्पन्नशाल्यादिवदिति ॥ ३ ॥

अवम्या गर्भिणी रुक्षः क्षुधितो नित्यदुःखितः
बालवृद्धकृशस्थूलहृद्रोगिस्तदुर्ध्वलाः ॥

प्रसक्तवमथुष्टीहतिभिराक्रिमिकोऽग्निः ।

ऊर्ध्वप्रवृत्तवाय्वन्नदत्तवस्तिहृत्तस्वराः ॥

मूत्रावात्सुदरी गुल्मी दुर्धमाऽन्याग्रर्क्षसः ।

उदावर्तभ्रमाऽष्टीलापार्श्वरुग्वात्तरोगिणः ॥ ४ ॥

स०—गर्भिण्यादयो वातरोगान्ता अवम्याः ।
अर्शासि विद्यन्ते यस्य सोऽर्क्षसः । अर्शोधादिभ्यश्चे-
त्यच् । अ गर्भिण्या वमनादूर्ध्वम्यादूर्ध्वभ्रंशश्च ।
क्षुधितस्य च वायुना क्षपितशरीरवाहकक्षयः स्यात् ।
बालादीनामौषधवलाक्षमत्वाद्दुर्ध्वरोगः स्यात् । हृद्रो-
गादीनां हृदयोपरोधः । प्रसक्तच्छर्दनानासुदानो वायु-
रक्षिप्य प्राणानपि हिंस्यात् । प्रसक्तवमऽग्नि रोगो-
द्गमश्चिरः ॥ ४ ॥

प०—गर्भिण्यादयोऽन्यथा न वमन्तमर्हति । न ह्यर्शो
त्वेपां हेतव उक्ताः । तत्र गर्भिण्या व्यापदाभ-
गर्भभ्रंशश्च दारुणरोगप्राप्तिः स्यात् । मुकुमारस्य
हृदयविकर्षणादूर्ध्वमयो वा भ्रंशोऽपि प्रवृत्तिः ।
अन्यकार्यव्यग्रस्योपधं न प्रवर्तते कुक्षेण वा प्रव-
र्तनमयोगदोषान् कुर्यात् । रुक्षस्य वायुरागमं,
रुक्षाशनप्रियस्य वायुना क्षुधितदोषस्यान् यल-
क्षयः स्यात् । तथातिदीप्ताग्नेरग्निबलेन भाराध्वनि-
त्यानाभायासेन वा भुक्तानस्य क्षतस्य भूयः क्षय-
णाद्रक्षातिप्रवृत्तिः । क्षीणादीनामौषधवलाक्षमत्वा-
द्दुर्ध्वरोगः स्यात् । अन्तः क्षतमयं च ।
प्रसक्तच्छर्दिर्दूर्ध्वरक्तपित्तयोर्दुर्ध्वान्नासुक्षिप्य प्राणान्
हरेत् । रक्तं क्षातिप्रवर्तयेत् । ऊर्ध्ववात-
स्थापितानुवासितानामूर्ध्वं क्षातिप्रवृत्तिः । संवृत-
कोष्ठस्य दुर्ध्ववर्तनस्यातिमात्रप्रवाहणे तदन्तः कोष्ठ-
समुत्कटैर्दोषैर्विसर्पस्तम्भजाड्यैश्चित्तानि मरणं वा
हृद्ग्रेणिनां हृदयोपरोधः । उदावर्तविभिरातानां
मर्दिताभिश्च यथास्वमामयवृद्धिर्भरणं वा । कुम्भि-
कोष्ठस्थापानेनाधःपूर्ववमननिवृत्तिः । कुम्भिभिरतिवहु-
त्वादशेषानिःसारेण हृदयमतिवृद्धिः छर्दिषोऽपि
प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ४ ॥

हे०—अवभ्यानाह—अवभ्या इति । प्रसक्तवमधुश्छ-
द्योऽनुवन्धनात् । कृमिकोष्ठी कृमिवहुलकोष्ठः, उर्ध्वप्रवृत्तो
वायुरक्तं च यस्य । विपादिभ्य ऋते विपपानादौ तु गर्भि-
ण्यादयोऽपि वभ्याः। विरुद्धाभ्यवहार आनूपमामिषं माषेत्या-
द्युक्तः।संप्रहे तु तत्र गर्भिण्या गर्भव्यापदामगर्भभ्रंशाच्च दारु-
णयोगप्राप्तिः स्यात्। सुकुमारस्य हृदयविकर्षणादूर्ध्वमधो वा
रुधिरप्रवृत्तिः । अन्यकार्यव्यग्रस्यैषधं न प्रवर्तते कृच्छ्रेण
वा प्रवर्तमानमयोगाहोपान् कुर्यात् । रूक्षस्य वायुरंगप्र-
द्वर्णं रूक्षाशनप्रायस्य वायुना क्षपितदोषत्वाद्वलक्षयः स्यात् ।
तथातिदीप्ताग्नेराग्निवलेन भाराध्वकर्मनित्यपानक्लान्तानां
प्रयासेन क्षतस्य भूयः क्षपणाद्रक्तातिप्रवृत्तिः । क्षीणादी-
नामीप्रध्वलाक्षमत्वाद्देह्यलेपरोधोऽतः क्षतभयं च । प्रस-
क्तच्छर्ध्वरक्तपित्तयोरुदानमुत्क्षिप्य प्राणान् हरेत् । रक्तं
चाति प्रवर्तयेत् । ऊर्ध्ववातास्थापितानुवासितानामूर्ध्ववा-
तादिप्रवृत्तिः । संवृतकोष्ठस्य दुश्छर्दस्य चातिमात्रप्रवाह-
णादन्तः कोष्ठे समुत्क्रिष्टेदौषैर्विसर्पस्तम्भजाड्यवैचित्यानि
मरणं वा । हृद्रोगिणो हृदयोपरोधः उदावर्तादिभिरार्तानां
मर्दितादिभिश्च यथास्वमामयवृद्धिर्मरणं वा कृमिकोष्ठस्या-
स्थापनेनाथः पूर्वमनिहृतैः कृमिभिरिति बहुत्वादशेषानिः-
सरणेन हृदयमतिकर्षद्विच्छर्दिषोऽतिप्रवृत्तिः स्यादिति ।
उदावर्तादयोऽनु हतस्वरादयः ॥ ४ ॥

किं सर्वदैव गर्भिण्यादयोऽवभ्या उत कस्यांचिद-
वस्थायां वभ्या इत्याह—

ऋते विषगराऽजीर्णविरुद्धाऽभ्यवहारतः ॥ ५ ॥

स०—विषाद्यभ्यवहारमंतरेण । विषाद्यभ्यवहारे तु
वभ्याते एव ॥ ५ ॥

प०—किं सर्वदैव गर्भिण्यादयो वभ्या उत कस्यां-
चिदवस्थायां वभ्या इत्याह—ऋतेऽन्यत्रविषगराजी-
र्णविरुद्धाभ्यवहारेभ्यः शीघ्रतरकारित्वादेशाम् । तेन
विषगराजीर्णविरुद्धभक्षणं वर्जयित्वाऽन्यत्र नियमो
गर्भिण्यादीनाम् । तेन मृदुवमनं तत्र प्रयो-
ज्यमिति ॥ ५ ॥

प्रसक्तवमथोः पूर्वं प्रायेणामज्वरोऽपि च ।

धूमतैः कर्मभिर्वर्ज्याः सर्वैरेव त्वजीर्णिनः ॥ ६ ॥

स०—प्रसक्तवमथोः पूर्वस्थिता एकादशातुरा दुर्ब-
लांतास्तथाऽमज्वरिणश्च ते सर्वे धूमातैः कर्मभिर्वर्ज्या
न केवलं वमनेनैव । धूमग्रहणं गंडूषादिकर्मणोऽपि

परिहारार्थम् । प्रायोग्रहणमष्टमासाया गर्भिण्या
निरुहान वज्या इति सूचनार्थं तथा सद्योभुक्तस्य
ज्वरितस्य सतो वमनानुज्ञानार्थम् । तु पुनरजीर्णिनः
पुरुषा वमनादिभिर्गंडूषादिभिश्च वज्याः । सद्योऽजी-
र्णिनां हि वमनमनुज्ञातमेव ॥ ६ ॥

प०—अत्र प्रसक्तवमथोः प्रसक्तच्छर्दिषः पुंसो
ये पूर्वं आतुरा अवम्यत्वेन निर्दिष्टाः गर्भिण्या-
दयो दुर्बलपर्यन्तास्ते सर्वकर्मभिर्धूमान्तैर्वक्ष्यमा-
नैर्वर्ज्याः परिहर्तव्याः । न केवलमेतैर्धूमान्तैर्वर्ज्याः
यावत् ज्वरोऽपि च धूमान्तैः कर्मभिः वर्ज्यः ।
नवज्वरस्यामदोषः स्तम्भभयादिति । अजीर्णिनः
पुनः सर्वैरेव कर्मभिर्विरेकवस्तिनस्यधूमगण्डूषा-
श्चोतनाञ्जनतर्पणपुटपाकान्तैर्वमनवर्गैर्वर्ज्या आम-
दोषभयात् ॥ ६ ॥

हे०—प्रसंगाद्गर्भिण्यादिष्वेकादशसु नवज्वरे च विरेच-
नवस्तिनस्यधूमाग्निषेधति—प्रसक्तवमथोरिति । अजी-
र्णिनां सर्वाणि कर्माणि निषेधति—सर्वैर्विरेचनाद्यैर्गंडूषां-
तैश्च वमनं तु विशेषतो विधानात्कर्तव्यं, संप्रहे तु अजी-
र्णी तु सर्वैरेव वमनवर्ज्यैरामदोषभयान्नवज्वरश्च दोषस्तम्भ-
भयादिति ॥ ६ ॥

विरेकसाध्या गुल्माशोविस्फोटव्यंगकामलाः ।

जीर्णज्वरोदरगरच्छर्दिष्टहृल्लिमकाः ॥

विद्रधिस्तिमिरं काचः स्यंदः पक्काशयव्यथा ।

योनिशुकाशया रोगाः कोष्ठगाःकृमयो व्रणाः ॥

वातास्रमूर्ध्वगं रक्तं मृत्राघातः शकृद्ग्रहः ।

वभ्याश्च कुष्ठमेहाद्याः ॥ ७ ॥

स०—विरेकेण साध्या उपक्रम्या गुल्मादयः शकृ-
दुग्रहपर्यन्ताः । पक्काशये व्यथा पक्काशयव्यथा । वभ्या-
श्चेति चः समुच्चये । ये च कुष्ठाद्या ऊर्ध्वरोगपर्यन्ता
वमनार्हा उक्तास्ते च विरेच्याः ॥ ७ ॥

प०—गुल्मादयः शकृदुग्रहपर्यन्ता विरेकसाध्याः
विरेचनसाध्यास्तथा वभ्या वमनार्हाः । कुष्ठमे-
हाद्या ऊर्ध्वरोगपर्यन्ता विरेकसाध्या विरेचन-
साध्याः । तेन तत्र हल्लीमकः पाण्डुरोगो वक्ष्यमाणः ।
एते हि परं विरेचनेन नाशमुपयान्ति । अग्न्य-
पनयेनाग्निगृहतापवत् ॥ ७ ॥

हे०—विरेचने विशेषतो भयमाह—विरेकसाध्या इति । संग्रहे तु भगन्दराक्षिपाकक्षारामिदग्धशिरःशूलो-
दावर्ता दोषभेदीयोक्ताश्च पित्तव्याधय इत्यधिकं युक्तिश्च ।
एते हि परं विरेचनेन नाशमुपयांत्यग्न्यपनयनेनाग्निः
गृहतापवदिति ॥ ७ ॥

न तु रेच्यो नवज्वरी ।

अल्पाऽग्न्यधोगपित्तास्रक्षतपायवतिसारिणः ।

सशल्यास्थापितक्रूरकोष्ठाऽतिस्निग्धशोषिणः ८

स०—न तु रेच्य इति । तुरवधारणे । नवज्वरी नैव
रेच्यः तस्य हि विरेचनमपक्वान् दोषान् निर्हरद्वात-
कोपायैव स्यात् । यक्ष्मादीनां त्ववस्थावशान्मृदुविरेच्य-
त्वमनुज्ञातमेव तथाऽपि चाऽऽत्मानगुरुताशूलस्तैमित्य-
कारिणीत्यादिनाऽतीसारस्याऽपि मृदुविरेचनमनुज्ञातं
नैवं नवज्वरस्य स्वल्पविरेच्यत्वं कदाऽपि । अल्पा-
ऽग्न्यादयः शोष्यता न विरेच्यः । तत्राऽल्पाग्निरबलत्वा-
द्भेषजवेगं न सहते । अधोगरक्तपित्ताऽतिसारिणावति-
प्रवृत्त्या हन्यात् । क्षतपायोः प्राणापहारकारिणी रक्त-
स्यात् । सशल्यस्य क्षते वायुराश्रितो जीवितं हन्यात् ।
आस्थापितस्य भेषजवेगासहनाद्वल्लोपरोधः स्यात् ।
क्रूरकोष्ठस्यौषधाद्धेतोर्दोषा ह्यप्रवर्तमाना हृदयशूलपर्व-
भेदाऽऽनाहच्छर्दिमूर्च्छाक्लमान् जनयित्वा प्राणान् हन्युः
अतिस्निग्धस्याऽतियोगाय स्यात् । शोषिणः क्षीणधा-
तुतया मलबलत्वं तदभावाद्देहविनाशनं स्यादिति ॥ ८ ॥

प०—नवज्वरादयः शोषपर्यन्ता अविरेच्याः ।
शोषोऽत्र राजयक्ष्मा । तच्च नवज्वरस्थापकान्
दोषान् निर्हरेत् वातमेव प्रकोपयेत् । अतीसार्य-
धोगरक्तपित्तानतिप्रवृत्त्या हन्यात् । क्षतगुदस्य
गुदेऽपानोपरोधकरी रुजं जनयेत् । लङ्घितादयो
भेषजवेगं न सहेरन् । राजयक्ष्मार्तस्य क्षीणधातु-
तया स्वल्पबलत्वेन तदभावाद्देहनाशः स्यात् ।
मदात्ययार्तस्य मद्यक्षीणे देहे वायुप्राणोपरोधो य
आत्मा तस्य पुरीषाशये निश्चितो वायुः विसर्पन्
सहसाऽतिप्रतरमाध्मानं मरणं वा जनयेत् । सश-
ल्याभिहतयोः क्षते वायुराश्रितः जीवितं हिंस्यात् ।
अतिस्निग्धस्यातियोगो भवेत् । क्रूरकोष्ठस्यौष-
धोद्धता दोषा ह्यप्रवर्तमानादाहशूलपर्वभेदानाहच्छर्दि-

मूर्ध्वक्लमान् जनयित्वा प्राणान्निहन्त्युः । गर्भि-
ण्यादीनां पूर्वोक्तो दोषः स्यात् ॥ ८ ॥

हे०—अविरेच्यानाह—नतु रेच्य इति । क्षतपायुः क्षत-
गुदः, सशल्योऽनुद्धतशल्यः, आस्थापितः कु-
तनिरुहः, शोषी राजयक्ष्मी । संग्रहे तु तत्र नवज्वरस्य
विपक्षान् दोषान् न निर्हरेत् वातमेव च कोपयेत् । अति-
सार्यधोरक्तपित्तावतिप्रवृत्त्या हन्यात् । क्षतगुदस्य गुदे
प्राणोपरोधकरी रुजां जनयेत् । लङ्घितादयो भेषजवेगं न
सहेरन् । राजयक्ष्मार्तस्य क्षीणधातुतया मलबलत्वाच्चद-
भावाद्देहनाशः स्यात् । मदात्ययार्तस्य मद्यक्षीणे देहे वायुः
प्राणोपरोधाय । आत्मा तस्य पुरीषाशये निश्चितो वायुर्वि-
सर्पन् सहसा तीव्रतरमाध्मानं मरणं वा जनयेत् । सशल्या-
भिहतयोः क्षते वायुराश्रितो जीवितं हिंस्यात् । अति-
स्निग्धस्यातियोगो भवेत् । क्रूरकोष्ठस्यौषधोद्धता दोषा
ह्यप्रवर्तमाना हृदयशूलपर्वभेदानाह—छर्दिमूर्च्छाक्लमान् जन-
यित्वा प्राणान् हन्युः । गर्भिण्यादीनां पूर्वोक्तो दोषः स्यादिति
पूर्वोक्तो वमनोक्तः ॥ ८ ॥

अथ साधारणे काले स्निग्धस्त्रिचन यथाविधि ।
श्रावम्यमुक्लिष्टकफं मत्स्यमापतिलादिभिः ॥
निशां सुप्तं सुजीर्णान् पूर्वाह्णं कृतमंगलम् ।
निरन्नमीषस्त्रिगन्धं वा पेयया पीतमपिपयम् ॥
वृद्धबालाबलक्लीबभीरुन रोगानुगतम् ।
आकण्ठं पायितान्मर्द्यं क्षीरमिधुरमं रसम् ॥
यथाविकारविहितां मधुसंश्लेषसंयुताम् ।
काण्ठं विभज्य भेषज्यमात्रां मंत्रभिर्मंत्रिताम् ॥
ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेद्रभूचन्द्रार्काग्निलाजलाः ।
ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसंघाश्च पातु वः ॥
रसायनमिवर्षाणाममगणामिवाऽमृतम् ।
सुधेवोत्तमनागानां भेषज्यमिदमस्तु ते ॥
ॐ नमो भगवते भेषज्यगुर्वे वैदूर्यप्रभगाजाय ।
तथागतायाऽर्हते सम्यक्कमं बुद्धाय । तद्यथा ।
ॐ भेषज्ये भेषज्ये महाभेषज्ये समुद्धते स्वाहा ।
प्राङ्मुखं पाययेत् ॥ ९ ॥

स०—एतत् पूर्वोक्तं वम्यावम्यत्वमवम्याऽन्तः
साधारणे श्रावणादौ काले यथाविधि सहस्रवेदाभ्यायो
दितेन क्रमेण स्निग्धस्त्रिचनमातुरं भेषज्यमात्रां प्राङ्मु-

खं पाययेदिति वक्ष्यमाणेन संबंधः । श्रोवम्यं प्रातर्व-
मनार्हम् । वम्यमित्यर्हेकृत्यतृचश्चेत्यर्थार्थे पोरदुपधादिति
यत् । उक्लिष्टः स्थानाच्चलितः कफो यस्य तमुक्लि-
ष्टकफम् । कैः । मत्स्यादिभिः । अंतर्भावितप्यर्थोऽत्र ।
उक्लेशितकफमित्यर्थः । तथा रात्रिं सुप्तम् । काला-
ध्वनोरिति द्वितीया । अत एव सकलनिशास्वापोऽत्र
लक्ष्यते । सुष्ठु जीर्णमन्नमाहारो यस्य तम् । कदा पाय-
येत् । प्रातः काले । किंभूतम् । कृतं मंगलं स्वस्त्यय-
नादि यस्य तम् । कृतमंगलमित्युपलक्षणार्थम् । कृत-
देवद्विजाग्निगुरुवृद्धार्चनमपीति द्रष्टव्यम् । तथा निरन्न-
मकृताहारमातुरवशात् किंचित्स्निग्धम् । कथमित्याह ।
पेयया पीतसर्पिषम् । वृद्धेत्यादि । अथ असौ वृद्धो
वा बालो वा दुर्बलो वा क्लीबः खेदासहिष्णुर्वा भवति
भीरुर्वा कातरो भवति । तदा रोगानुरोधादाकंठमति-
मात्रं मद्यक्षीरादिकं पाययेत्तदनंतरं भैषज्यमात्रां पाय-
येत् । संग्रहेऽयुक्तम् । भीरुकृशबालसुकुमारत्वादोषा-
नुरोधेनाऽऽकंठं पीतयूषेक्षुरसक्षीरमांसरसमद्यतुषोदक-
यवागूमंडान्यतममिति किंभूतां मात्राम् । यथाविकार-
विहितां रोगानुसारेण साधितां तथा मधुसैधवाभ्यां
युताम् । किं कृत्वा । कोष्ठं मृदुमध्यक्रूरलक्षणं विभज्य
विचार्य । श्लेष्माधिक्येन मृदुत्वं श्लेष्ममध्यत्वेन मध्यत्वं
श्लेष्महीनत्वेन क्रूरत्वमिति मानं कोष्ठस्य बोध्यम् । तथा
चोक्तम् । श्लेष्मोत्तरं छर्दयते हृदुःखमिति । भैषज्यमात्रां
किंभूताम् । मंत्राभिमंत्रिताम् । तानेव मंत्रानाह ।
ब्रह्मेत्यादिग्रंथेन ॥ ९ ॥

प०—अथेति मङ्गलार्थे । साधारणे काले श्रावणे
कार्तिके चैत्रे मासि सम्यक्सिन्धुस्निग्धं पुरुषं
यथाविध्यनतिक्रमेण श्रोऽन्यस्मिन्नहनि अवश्यं
छर्दयितव्यमेकरात्रस्नेहादुपरतं भैषज्यमात्रां प्राङ्मु-
खमातुरमुदङ्मुखं वा वैद्य इत्येवमभिमन्त्र्य पायये-
दित्यक्षरयोजना । कीदृशं श्रोवम्यमुक्लिष्टकफम् ।
उक्लिष्टः कफो यस्य । स्वस्थानात् प्रख्यावितश्लेष्मा ।
कैः मांसमाषतिलादिभिः । आदिग्रहणात् क्षीर-
दधितिलपल्लशालिभिर्भोज्यविशेषैः । निशासुप्तं
रात्रौ सुखसुप्तं सुजीर्णान्नं सुष्ठुपरिणताहारम् । पूर्वाह्ने
अह्नः पूर्वं भागे कृतमङ्गलं कृतमनुष्ठितं मङ्गलं

शुभसूचकं यस्य । यथा निरन्नमकृताहार
स्निग्धं वा किञ्चित्स्नेहितं पेयया वा ।
सर्पिषं घृतमात्रां पीतवन्तं तथाच बालादीन्
नुरोधेन कण्ठं यावत् सौहित्यं कृत्वा म-
पायितान् । तथा विकारविहितां यथा-
ल्पितां मधुसैधवाभ्यां मिश्रितां संयुतां
विभज्य मृदुमध्यक्रूरभेदेन मृदुकोष्ठे मृद्वीं भै-
मात्रां मध्ये मध्यां क्रूरे तीक्ष्णां महतीं मन्-
रक्षितां ब्राह्मणप्रयुक्ताशीर्भिर्मन्त्रितां तथा ।
क्षाश्चिन्यादिभिर्मन्त्रैः । ब्रह्मा च दक्षश्चा-
च रुद्रश्चेन्द्रश्च भूश्चन्द्रश्चार्कश्चानिलश्चानलश्च
ब्रह्माद्यनिलान्ताः पान्तु रक्षन्तु । तथा न केव
यावदूषयो मुनयः सौषधग्रामाः सहौषधिभिर्भि-
र्वर्तन्ते ये तथाभूतसङ्घाः असुरगन्धर्वकिन्नरप्रभृ-
इदं च भैषज्यमस्तु भवतु ते तव किंच
यनमिव ऋषीणां यथर्षीणां च्यवनप्रभृतीनां
यनम् । तथाऽमराणां देवानां यथाभूतम् ।
माश्च नागानामनन्तवासुकिकुलिकप्रभृतयः ।
सर्वेषां नागानां सुधा सुलभा । सुधा अमृ-
प्राङ्मुखमातुरं पाययेत् ॥ ९ ॥

हे०—वमनविधिमाह—अथेति । कृतस्नेहनादिव
प्राङ्मुखं भैषज्यमात्रां पाययेदित्यन्वयः । श्रोवम्यार्-
वमनदिनात्पूर्वदिने उक्लिष्टकफम् । सम्यक्सिन्धु-
रन्नम्, ईषत्स्नेहश्चेत् पेयया पीतसर्पिषम् । वृद्धादि-
तमश्चेद्रोगानुसारेण मद्यादिष्वन्यतममाकंठं पायितान् ।
त्यादिस्वाहातेन मंत्रेणाभिमंत्रितमयं चौषधपानवि-
शेषपरिहारेण सर्वेष्वौषधेषु ज्ञेयः । संग्रहे तु स्न-
लिप्तं हविषमहत्वासासं देवताग्निद्विजगुरुवृद्धवैद्यानां
कृतहोमबलिमंगलप्रायश्चित्तस्वस्तिवाचनं जानुसमसं
सोपधानापाश्रयासनोपविष्टं पीततक्रयूषतुषोदकयव-
डान्यतमं नक्षत्रतिथिकरणमुहूर्तोदये प्रशस्ते इति ॥

पीतं मुहूर्तमनुपालयेत् ।

तन्मनाः ॥ १० ॥

स०—भैषज्यमात्रां पीतं संतमातुरं मुहूर्तं त-
वमिगतचित्तोऽनुपालयेत् प्रतीक्षेत ॥ १० ॥

प०—पीते सत्यौषधे तन्मनाः तद्गतमानसोः
नाडिकाद्वयमनुपालयेत् अपेक्षेत ॥ १० ॥

हे०-पानानंतरं विधिमाह-पीत इति । तन्मना वमनै-
कचित्तः ॥ १० ॥

जातहृल्लासप्रसेकश्छर्दयेत्ततः ।
अंगुलिभ्यामनायस्तो नालेन मृदुनाऽथवा ॥
गलताल्वरुजन्वेगानप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् ।
प्रवर्तयन् प्रवृत्तांश्च जानुतुल्यासने स्थितः ११ ॥

स०-ततोऽनंतरं संजातहृल्लासप्रसेकः सन्
छर्दयेत् । हृल्लासो हृदुपरोधः । प्रसेको निष्ठीवनम् ।
कथं वमेत् । अंगुलिभ्यां द्वाभ्याम् । यद्वा कोमलेन
सुवर्चलैरंडादिजेन नालेन मृदुना वमेत् । कीदृशः
अनायस्तोऽनायासेनेत्यर्थः । अपरं गलताल्वपीडयन्
तथाऽप्रवृत्तान् वेगान् प्रेरयन् प्रवृत्तांश्च प्रवर्तयन् ।
जानुप्रमाणे पीठे स्थितः ॥ ११ ॥

प०-जातहृल्लासः सन् स्वेदप्रादुर्भावेन दोष-
प्रविलयमापाद्यमानं रोमहर्षणेन यतः स्थानेभ्यः
प्रविचलितेभ्यः प्रविचलितं कुक्ष्याध्मानेन कुक्षि-
मनुवृत्तं क्रमाद् हृदयोपरोधं हृल्लासप्रसेकेनोर्ध्वम-
भिमुखीकृतं बुद्ध्वा ततो मुहूर्तमनुपालनादूर्ध्वं छर्द-
येत् । जातौ हृल्लासप्रसेकौ यस्य स प्रसक्तं निष्ठी-
वनं प्रसेककथनं छर्दयेत् । अङ्गुलिभ्यां द्वाभ्या-
मनायस्तो नातिसततव्यायामो नालेन नीलोत्पला-
दिप्रभवेन गलताल्वरुजन् अविमृश्यन्न बाधयेत् ।
तथा वेगान्नाप्रवृत्ताननागतानुदीरयन् प्रवृत्तानाग-
तान् प्रवर्तयन् पुरुषो जानुतुल्यासने स्थितः सन्
वमेत् ॥ ११ ॥

हे०-प्रवृत्तवमनस्य कृत्यमाह-जातहृल्लासेति । अङ्गु-
लिभ्यां संहताभ्यां मृदुना नालेन प्रवृत्तान् सविबंधान् प्रव-
र्तयन् नत्वतिप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् छर्दयेदित्यन्वयः । अना-
यास्त आयासरहितः पृष्ठे च प्रतिलोमतस्त्रिकादारभ्योर्ध्वं
प्रपीडयेत् । संग्रहे तु स यदा जानीयात्स्वेदप्रादुर्भावेन
दोषं प्रविलयमापद्यमानं रोमहर्षेण च स्थानेभ्यो विच-
लितं कुक्ष्याध्मानेन कुक्षिमनुसृतं क्रमात् । हृदयोप-
मर्दहृल्लासास्यसंश्रवणैश्चोर्ध्वमभिमुखीभूतम् । अथ
समुपस्थापितानेकप्रतिग्राहो विवृतोष्ठतालुकंठौ नातिमहता
व्यायामेन वेगानुदीरयन्वमेत् ॥ ११ ॥

उभे पार्श्वे ललाटं च वमतश्चाऽस्य धारयेत् ।
प्रपीडयेत्तथा नाभिं पृष्ठं च प्रतिलोमतः १२ ॥

स०-अपरमस्य नरस्य वमनं कुर्वतो द्वे पार्श्वे
ललाटं च धारयेत् । परिचारक इति शेषः । प्रति-
लोमतोऽसन्मार्गेण ॥ १२ ॥

प०-अस्यातुरस्य वमत उभे पार्श्वे ललाटं
धारयेत् । तथा नाभिं प्रपीडयेत् प्रतिलोमत्वाच्च
पृष्ठमनुमर्दयेत् । ऊर्ध्वमुखैः करैः ॥ १२ ॥

हे०-नात्युन्नतो नात्यवनतः पार्श्ववृत्तो वा तत्राप्यु-
न्नतस्य पृष्ठहृदयपीडा भवति । अत्यवनतस्य शिरः-
कोष्ठपीडा, पार्श्ववृत्तस्य पार्श्वकोष्ठहृदयोर्ध्वजत्रुपीडेति १२ ॥

कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैः पित्ते स्वादुहिमैरिति ।
वमेत् स्निग्धाम्ललवणैः संसृष्टे मरुता कफे ।
पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा श्लेष्मणो भवेत् १३

स०-कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैर्द्रव्यैर्वमेत् । पित्ते स्वादुशी-
तैर्द्रव्यैर्वमेत् । स्निग्धाम्ललवणैर्वायुयुक्तं कफे वमेत् ।
कियंतं कालं वमेदित्याह । यावत् पित्तस्य दर्शनं
कफांतो वा तावद्वमेत् ॥ १३ ॥

प०-इत्येवं कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैरोषधैर्वमेत्
छर्दयेत् । तथा पित्ते पित्तयुक्ते कफे स्वादुहि-
मैर्मधुरैः शीतवीर्यैर्द्रव्यैर्वमेत् । मरुता संसृष्टे
वायुना संसृष्टे कफे स्निग्धाम्ललवणैर्द्रव्यैर्वमेत् ।
तावद्वमेद् यावत् पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा
श्लेष्मणः कफस्य वा छेदः ॥ १३ ॥

हे०-दोषभेदेन वमनद्रव्यभेदमाह-कफे इति । इति
उक्तेन प्रकारेण । वमनावधिमाह-पित्तस्येति ॥ १३ ॥

हीनवेगः कणाधात्रीसिद्धार्थलवणोदकैः ॥
वमेत्पुनः पुनः ॥ १४ ॥

स०-हीनवेगो नरः कणाधात्रीसिद्धार्थलवणोदकै-
रसकृद्वमेत् ॥ १४ ॥

प०-हीनवेगोऽल्पवेगः पुमान् पिप्पल्यामलक-
सर्षपकल्कलवणोदकैः पुनः पुनर्भूयो भूयो वमेत्
छर्दयेत् ॥ १४ ॥

हे०-हीनवेगस्थौषधांतरमाह-हीनवेग इति । पिप्प-
ल्यादिमिश्रमुदकं पुनः पुनः पीत्वा वमेत् । संग्रहे ३

प्रभृत्यमनासिष्णुद्वये च वा विश्रम्यासात्म्यवीम-
त्सदुर्दशानि वमनानि विद्व्यात् । विपरीतानि विरे-
चनानीति ॥ १४ ॥

तत्र वेगानामप्रवर्तनम् ।

प्रवृत्तिः सविबन्धा वा केवलस्यौषधस्य वा ॥

अयोगस्तेन निष्ठीवकंडूकोठञ्जरादयः ॥ १५ ॥

स०—तत्र तेषु सम्यग्योगाऽतियोगाद्योगेषु मध्या-
वेगानामप्रवर्तनमसावयोगः । सविबन्धा च या
प्रवृत्तिः सोऽप्ययोगः । केवलस्य दोषादिरहितस्यौ-
षधस्य वा प्रवृत्तिः सोऽप्ययोगः । तेनाऽयोगेन निष्ठी-
वनादयः स्युः ॥ १५ ॥

प०—तत्र वमनं वेगानामप्रवर्तनम् । वेगजातं
किञ्चिन्न प्रत्यागच्छति । अथवा सविबन्धा प्रवृत्तिः ।
केवलस्य शुद्धस्य भेषजस्यौषधस्य प्रवृत्तिदोषेण
विना केवलसौषधं प्रत्यागच्छति । असमयोगो
वमनस्य । तेनायोगेन निष्ठीवनादयो जायन्ते ।
निष्ठीवः श्लेष्मप्रसेकः । आदिग्रहणादरोचकगौ-
रवानाहस्फोटालस्यशूलप्रतिशयायरोमहर्षादयोऽपि
भवन्ति ॥ १५ ॥

हे०—हीनयोगलक्षणमाह—तत्रेति । हीनयोगजात्रोगा-
नाह—तेनेति । आदिशब्दादरोचकगौरवाध्मानस्फोटालस्य-
शूलप्रतिशयायरोमहर्षशोफादयः ॥ १५ ॥

निर्विबन्धं प्रवर्तते कफपित्ताऽनिलाः क्रमात् ।
सम्यग्योगे ॥ १६ ॥

स०—सम्यग्योगे कफपित्ताऽनिलाः क्रमेण निर्विबन्धं
निःसंगं प्रवर्तते ॥ १६ ॥

प०—सम्यग्योगलक्षणं पुनर्निर्विबन्धं निःसङ्गं
कृत्वा प्रवर्तन्ते कफादयः । क्रमात् पूर्वकफो निर्वि-
बन्धेन प्रवर्तते । ततः पित्तं ततो वायुः क्रमेण ।
तथा नातिमहती व्यथा मनःप्रसादादयो जायन्ते १६

हे०—सम्यग्योगलक्षणमाह—निर्विबन्धमिति । नातिम-
हती व्यथा स्वयं चावस्थानं ततश्च स्वस्थता मनःप्रसादः
स्वरविशुद्धिरोचकादिवैपरीत्यं चेति ॥ १६ ॥

अतियोगे तु फेनचंद्रकरक्तवत् ।

वमितं क्षामता दाहः कंठशोषस्तमो भ्रमः ।

धोरा वाय्वामया मृत्युर्जीवशोणितनिर्गमात् ॥

स०—अतियोगे पुनः फेनचंद्रकरक्तवद्वमितं भव-
फेनश्च चंद्रकश्च रक्तं च तानि विद्यन्ते यस्य व-
तस्य तदेवम् । तथा क्षामतादयो भवन्ति ।
स्तिमिरदर्शने दारुणाश्च वातरोगास्तथा मृत्युर्भर्वा
जीवाख्यस्य शोणितस्य निर्गमान्निष्कासात् ॥ १७

प०—अतियोगे पुनर्वमितस्य वमितं लुद्धितं फेन-
चंद्रकरक्तवद्भवति । फेनचन्द्रकरक्तानि विद-
यस्य वमितस्य तत्फेनचन्द्रकरक्तवद्वमितम् । त-
क्षामता क्षामत्वं भवति । तथा दाहः सर्वाङ्गीण
कण्ठशोषः तमोमोहः । धोरा वाय्वामयाः अ-
तर्कणशूलवाक्सज्जिह्वाप्रवेशनिर्गमाक्षिव्यावृत्तहृ-
संहननविसंज्ञतानिद्रालस्यादयः । अथवा जीव-
णितप्रवृत्त्या मरणम् । जीवाख्यस्य रक्तस्य ल-
वक्ष्यमाणं वमनव्यापदि ॥ १७ ॥

हे०—अतियोगलक्षणमाह—अतियोग इति । फेना-
युक्तं वमितं, चंद्रिकामयूरपिच्छेष्विन तमः अज्ञान
भ्रमश्चक्राधिरूढस्येव । जीवशोणितम् ओजः । संग्रहं
स्वरक्षयमोहोन्मादमूर्च्छाशिरःशून्यताहृदयधूमायनगान्धश-
सुतितृष्णाध्वानिलप्रकोपकर्णशूलादित्वाक्संगहनुसंहनन
जिह्वाप्रवेशनिर्गमाक्षिव्यावृत्तिविसंज्ञतानिद्राबलाभिहानयं
भवतीति ॥ १७ ॥

सम्यग्योगेन वमितं क्षणमाश्रास्य पाययेत् ।
धूमत्रयस्यान्यतमं स्नेहाचारमथाऽऽदिशेत् १८

स०—सम्यग्योगेन वमिते सति सुहूर्तमाश्र-
शीतवातादिना धूमत्रयस्य स्निग्धमध्यतीक्ष्णाख्यस-
ऽन्यतममेकं पाययेद्वैद्यः । अथाऽनन्तरं स्नेहाचारमुष्ण-
दकोपचारी स्यादित्यादिकमादिशेत् ॥ १८ ॥

प०—सम्यग्योगेन वमिते सति पुंसि सुधीतपा-
पादमुखे क्षणं सुहूर्तमाश्रास्य विश्रम्य व्यञ्जनादि-
सप्राणं कृत्वाऽनन्तरं धूमत्रयस्य धूमविधौ वक्ष्यमा-
स्य तीक्ष्णमृदुमध्यभेदभिन्नस्यान्यतमं सामर्थ्यं
यथायोग्यं तीक्ष्णमृदुमध्यं पाययेत् । अथानन्-
स्नेहाचारः सुखोष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकर्मा-
शेत् कथयेत् ॥ १८ ॥

हे०—सम्यग्वातस्योपचारमाह—सम्यग्योगेनेति । धू-
त्रयस्य स्निग्धमध्यतीक्ष्णभेदात् । संग्रहे तु सुवि-

धितपाणिपादमुखं धूमं पीत्वा पुनरुपसृष्टोदकं संमानित-
सुरभितांबूलं निर्वातागारशय्यास्थितमिति ॥ १८ ॥

ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्धान् स्नातः सुखांबुना।
भुञ्जानो रक्तशाल्यन्नं भजेत्पेयादिकं क्रमम् ॥ १९ ॥
(पुराणरक्तशालीनामस्नेहलवणोषणम् ।
भुञ्जानोऽन्नमुपेक्षेत पेयादिकमिमं क्रमात् ॥)

स०—तदूर्ध्वं सायमपराह्णे प्रभाते पूर्वाह्णे वा बुभु-
क्षित उष्णोदकेन स्नातो रक्तशाल्यन्नं भुञ्जानः पेया-
दिकं क्रमं भजेत् ॥ १९ ॥

प०—ततोऽनन्तरं कृतवमनः सन् सायं दिवस-
परिणामेऽथवा द्वितीयेऽह्नि प्रभाते प्रत्युषसि वम-
नेन स्वस्थानप्रच्युतदोषस्य स्वस्थानस्थापनार्थं
क्षुद्धान् उत्पन्नबुभुक्षः स्नातः सुखोदकपरिपिक्तो
रक्तशाल्यन्नं भुञ्जानः पेयादिकं क्रममेवं वक्ष्यमाणं
भजेत् सेवेत । न केवलं पेयादिवृत्तिरेव सौख्याय
थावत्पुराणानां रक्तशालितन्दुलानां सुस्निग्धमन्न-
मस्नेहलवणकटुकं वा द्रवप्रायमुष्णोदकानुपानं
सायं प्रातरुपयुज्यामिबलमपेक्ष्य क्षुधं च विधिम-
सुमनुसरेत् ॥ १९ ॥

हे०—सम्यग्वातः पेयादिक्रमेण भुञ्जीतेत्याह—तत
इति । दीप्ताग्निश्चेत्सायं, मंदग्निश्चेत्परदिने, प्रातः पेयादिकं
क्रमं भजेत् । पेयादिक्रमेण रक्तशाल्यन्नं भुञ्जीत ॥ १९ ॥

तमेव पेयादिकं क्रममाह—

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च
यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकम् ।
क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान्
प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ २० ॥

स०—प्रधाना च मध्या चाऽवरा च प्रधानमध्या-
वराः । प्रधानमध्यावराश्च ताः शुद्धयश्च ताभिः
शुद्धो नरः क्रमेण यथासंख्यं पेयां त्रीनन्नकालान् द्वाव-
न्नकालावेकमन्नकालं भजेदिति । विलेप्यादिष्वप्येवं
योज्यम् । एतदेव स्पष्टीकृत्योच्यते । यथा । प्रधा-

नशुद्धया शुद्धो नरो द्वावन्नकालावेकमिन् दिने त्रीनि-
येऽहन्येककालं च पेयां भजेदिति । द्वितीयेऽहन्येक-
मन्नकालं विलेपीं तृतीये वामरे द्वावन्नकालौ विले-
पीमेव । चतुर्थे दिवसे अकृतं शुटीलवणायम-
स्कृतमन्नं कृतं शुटीलवणादिनम्कृतं वा च
द्वावन्नकालौ भजेत् । एवं पंचमेऽह्नि प्रथमे-
ऽन्नकाले च । चः समुच्चये । ततः विमध्य तावद्द-
म्यते । एवं कालत्रयं कृतं रसं विमध्य भोजयेत् ।
सप्तमे दिने प्रकृतिभोजनं क्रमेण सेवेत । एवं तथास्वं
मध्यशुद्धिशुद्धस्याऽवरशुद्धिशुद्धस्य च योजना कार्या ।
मुनिस्त्वाह । अथैनं सायाह्नेऽपरं चाऽह्नि मुखोदक-
परिपिक्तं पुराणानां लोहितशालितन्दुलानां स्ववर्जितानां
मंडपूर्वां मुखोष्णां यवागूं पाययेदमिबलमभिनमीक्ष्य ।
एवं द्वितीये तृतीये वान्नऽकाले । चतुर्थे तु तथावि-
धानामेव शालितन्दुलानां मुखिकां विलेपीमुष्णोदक-
द्वितीयामस्नेहलवणामप्यस्नेहलवणां वा भोजयेत् ।
एवं पंचमे षष्ठे चाऽन्नकाले । सप्तमे त्वन्नकाले तथा-
विधानामेव शालीनां द्विःप्रसृतं मुखिकमोदनमुष्णो-
दकानुपानं तनुना तनुस्नेहलवणोपपत्तेन मुद्गयूषेण
भोजयेत् । एवमष्टमे नवमे चाऽन्नकाले । दशमे
त्वन्नकाले लावकपिंजलादीनामन्यतमस्य मांसस्य रसेन
दकलावणिकेन नाऽतिसारवता भोजयदुष्णोदकानु-
पानम् । एवमेकादशे द्वादशे चाऽन्नकाले । अ-
र्कध्वमन्नगुणान् क्रमेणोपयुञ्जानः सप्ताहाधप्रभृति
भोजनमागच्छेदिति । त्रीनिति कालाध्वनोरत्यंतसं-
योगे द्वितीया ॥ २० ॥

प०—मण्डतः किञ्चित् घना पेया ततो विलेपं
घनसिक्था । अकृतो यूषः शुण्ठिपिप्पलिदाडिमा
जाजिहिङ्ग्वादिभिर्विना कृतः केवलमुद्गादिक्वाथ
शुण्ठ्यादियुक्तः स एव मुद्गादिक्वाथकृतो यूषः
रसो मांसरसः । वचनं चात्र “सिक्थैर्विरहितं
मण्डः पेया सिक्थसमन्विता । घनसिक्था विले-
पी स्याद्यवागूर्विरलद्रवा ॥ पिशितेन रसस्तत्र यूषं
धान्यैः समन्वितः । मूलेश्च तिलकल्काम्लप्राय
काम्बलिकः स्मृतः ॥ ज्ञेयाः कृताः कृतास्ते तु स्नेहादि
युतवर्जिताः ।” तान् पेयादीनां च प्रकारान् क्रमे-

गोदेशानुदेशिनां यथासंख्यमनतिक्रम्य त्रीनुभयं तथैकमेव कृतान्नकालादीन् प्रधानमध्यावरशुद्धि-
शुद्धः पुमान् सेवेत । प्रधाना च मध्या चावरा च प्रधानमध्यावराः । ताश्च ताः सिद्धयस्तथाभूता-
भिः शुद्धिभिः शुद्धः पुरुषस्त्रीन् अन्नकालान् प्रत्येकं पेयादिकं रसायनं सेवेत । पेयादीन् त्रीण्येव रसादीन् मध्यशुद्धया शुद्ध उभयं द्वौ द्वावन्नकालं प्रत्येकं पेयादिप्रकारं रसायनं सेवेत । तथावर-
शुद्धया शुद्ध एकमेकमन्नकालं प्रत्येकं रसपर्यन्तं सेवेत । तत्र प्रथमेऽहनि सायं पुनर्विलेपीं दिनान्ते पेयामुपयुञ्जीत । द्वितीयदिवसे द्वावन्नकालौ पेया-
मुपसेवेत । एवं त्रीनन्नकालान् विलेप्युपयुक्ता भवति । चतुर्थेऽहनि सायमेकमन्नकालमकृतयूषं सेवेत । पञ्चमेऽहनि द्वावन्नकालावकृतयूषमेव । स एवमकृतो यूषस्त्रीन् अन्नकालानुपयुक्तो भवति । षष्ठे दिवसे द्वावन्नकालौ कृतयूषं सेवेत । सप्तमे प्रा-
तरेकान्नकालकृतेन यूषेण स्यात् । एवं कृतयूषस्त्री-
नन्नकालानुपयुक्तो भवति । सप्तमे सायमेकमन्न-
कालं मांसरसमुपयुञ्जीत । अष्टमे द्वावन्नकालौ मांस-
रसं सेवेत । एवं मांसरसं त्रीनन्नकालानुपयु-
ञ्जीत । तथा मध्यशुद्धया शुद्धावन्नकालौ पेयादिकं सेवेत । प्रथमेऽहनि सायं पेया द्वितीयेऽहनि प्रातः पेया एवं तृतीयेऽहनि प्रातर्विलेपीः सायमकृतो यूषः । चतुर्थेऽहनि प्रातरकृतो यूषः सायं कृतयूषः । तृतीये-
ऽहनि प्रातः कृतो यूषः सायं मांसरसस्ततोऽनन्तरं सर्वान् त्रीन् प्रकृतिभोजनः स्यात् ॥ २० ॥

हे०-पेयादिक्रममाह-पेयामिति । उत्तमशुद्धया शुद्धः पेयादिकांस्त्रीनन्नकालान् भुञ्जीत । मध्यशुद्धया शुद्धो द्वौ द्वौ, अवरशुद्धया शुद्ध एकैकम्, अकृतः स्नेहादिभिरसंस्कृतो यूषः कृतः संस्कृतः ॥ २० ॥

अधुना पेयादिक्रमस्य फलं वक्ति-

यथाऽणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः
संघुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ।
महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव
शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥ २१ ॥

स०-यथा बाह्योऽग्निरणुरल्पस्तृणगोमयाकाष्ठदला-
दिभिः संघुक्ष्यमाण उद्दीप्यमानो महान् स्थिरः सर्व-

पचो भवति । सर्वपच इति पचैरजंतस्य सर्वशब्द सह षष्ठीसमासः । तेनैव प्रकारेण पेयादिभिः शु-
स्योदर्योऽग्निर्महाम् स्थिरः सर्वपचश्च भवति । स नादेऽप्युक्तम् । विरेके वमने श्रेष्ठे पेयादी-
त्रिक्रमः । त्रिशो द्विशो मध्यमे स्यादेकशस्तु कन्
यसीति ॥ २१ ॥

प०-शुद्धत्वं पेयादिभिः किं क्रमेणोत्पद्यते त-
र्थमाह-बाह्योऽग्निरनन्धनः अणुः सूक्ष्मः स्वल्पः स-
तृणगोमयाद्यैः सन्धुक्ष्यमाणः उद्दीप्यमानः क्रमे-
न सहसा महान् भवति । तथा स्थिरः स्थाणुः सम्प-
द्यते । तथा सर्व एव सर्वं च गुर्वाद्यन्नजातं प-
शक्नोति । तथा शुद्धस्यान्तरजाठराग्निः शोधनं
नाणुः सम्पन्नः क्रमेण पेयादिभिः सन्धुक्ष्यमाण-
महान् पचः स्थिरश्च सम्पद्यते ॥ २१ ॥

हे०-पेयादिक्रमस्य फलमाह-यथाणुरिति ॥ २१

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगा-

श्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ।

दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके

प्रस्थस्तथा स्याद्विचतुर्गुणश्च ॥ २२

स०-जघन्यं च मध्यं च प्रवरं च तस्मिन्वम-
क्रमेण वेगाश्चत्वारः षडष्टेष्टास्तत्रकृतामिति शेषः ।
वेगा दशैव द्वित्रिगुणा जघन्यमध्यप्रवरे विरेके क्रमेण
भवति । तथेति समुच्चये । न केवलं वेगानां मा-
प्रस्थश्च द्विचतुर्गुणो मानं स्यादिति तथाशब्दस्याऽर्थः
त्रीण्येतान्युपजातिवृत्तानि ॥ २२ ॥

प०-तत्र न ज्ञायते कास्तास्तिस्रः शुद्धयस्तदर्थ-
माह-जघन्यमध्यप्रवरे वमने यथाक्रमं वेगाश्चत्वार-
षडष्टाविष्टाः । आयुर्वेदस्मृत्युणामभिप्रेताः । सम्पन्न-
इति यावत् । तत्र जघन्ये वमने चत्वारो वेगा-
इष्टाः । मध्यवमने षड् वेगाः । प्रवरे वमनेऽष्टौ
वेगाः । त एव वेगा दशद्वित्रिगुणा विरेके जघन्य-
मध्यप्रवरे यथाक्रमं तेषामेव मुनीनामिष्टाः । तत्र
विरेके जघन्ये वेगा दशेष्टाः । मध्यविरेके क्रमा-
द्वित्रिगुणा दशविंशतिवेगाः । प्रवरे तु त्रिगुणा
दशत्रिंशद्वेगाः इष्टा इति वमनविरेचनयोर्वेगसं-

ख्यया प्रवरमध्यावरत्वं प्रस्थादिमानपरिच्छेदेन प्रवरावरमध्यत्वमाह-जघन्यमध्यप्रवरे विरेके यथा-क्रमं प्रस्थः स एव द्विगुणः स एव चतुर्गुणः स्यादिति सम्बन्धः । प्रस्थो जघन्ये विरेके मध्ये द्वौ प्रवरे चत्वारः प्रस्थाः ॥ २२ ॥

हे०--त्रिविधस्य वमनस्य वेगमानमाह-जघन्येति । त्रिविधस्य विरेकस्य वेगमानमाह-दशैवेति । द्विगुणा विंशतिः, त्रिगुणास्त्रिंशत् । त्रिविधस्य विरेकस्य तुलामानमाह--प्रस्थ इति । प्रस्थोऽत्र न द्वात्रिंशत्पलः । “ वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ” इति वचनात् । एकः प्रस्थः, द्वौ प्रस्थौ, चत्वारः प्रस्था इति त्रीणि मानानि ॥ २२ ॥

पित्तावसानं वमनं विरेका-

दर्धं कफांतं च विरेकमाहुः ॥ २३ ॥

स०--पित्तांतं वमनं वदन्ति । विरेकादर्धं वमनं कथयन्ति विरेचनं कफांतमाहुः ॥ २३ ॥

प०--अन्ये पुनराचार्याः पित्तावसानमुत्कृष्टं वमनमाहुः । पित्तं वमनान्ते यस्य तत् पित्तावसानं वमनं विरेकात् प्रस्थादुत्पन्नपरिच्छिन्नाद्धमनमर्धमाहुः । तेन जघन्ये वमने प्रस्थस्यार्धं मध्ये प्रस्थः प्रवरे द्वौ प्रस्थाविति । तथा कफान्तविरेकमाहुः कफपर्यन्तं प्रधानं विरेकमाहुराचार्याः ॥ २३ ॥

हे०--त्रिविधस्यापि वमनस्य पित्तावसानत्वमेव सम्यक्त्वमित्याह-पित्तावसानमिति । त्रिविधस्य वमनस्य तुलामानमाह-विरेकादर्धमिति । अर्द्धम् अर्धप्रस्थः, प्रस्थः, प्रस्थद्वयं चेति त्रिविधस्यापि विरेकस्य कफावसानत्वमेव सम्यक्त्वमाह-कफान्तमिति ॥ २३ ॥

द्वित्रान् सविट्कानपनीय वेगान्

मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥ २४ ॥

स०--द्वे वा त्रयो वा द्वित्राः । संख्ययाऽव्ययेति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ संख्येये ङजिति वा समासांतः । सह विशा पुरीषेण वर्तते इति सविट्को विट्त्वान् वेगान् सविट्कानपनीय गणनयाऽनया रुद्धविरेके मेयं मातव्यम् । वमने पुनः पीतं यदैष्यं तदपनीय मेयम् । इद्वज्रावृत्तम् ॥ २४ ॥

प०--द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । के ते वेगाः । सह विशा पुरीषेण वर्तन्ते इति सविट्काः । तान् वेगानपनीय त्यक्त्वा मेयं मातव्यं प्रमाणीकर्तव्यम् । विरेके विरेकविषये वा विरेकसंख्या निर्दिष्टास्ततः संख्यायास्तानपास्य गणनायामपारुढं कृत्वा यदन्यद्वस्तुजातं तद्व्यतिरिक्ता वेगवशाद्दुर्दमार्गतः प्रवर्तन्ते तदेवानन्तरं नेयं प्रस्थाद्यन्मानेन च तथा वमने च वमनविषये वमनार्थमौषधं द्रवेण पानीयादिनाऽऽलोडय चरपीतं मुखतो वेगैरपि प्रवर्तमानं तद्यथानिर्दिष्टाया वमनवेगसंख्याया अपनीय वमनगणनायामनुपाारुढं कृत्वा यद्यद्वस्तुजातं वेगवशान्मुखतः प्रवर्तते । तदेवानन्तरं मेयं मातव्यं परिच्छेत्तव्यम् ॥ २४ ॥

हे०--वेगमानं तुलमानं च वाद्यमानमाह-द्वित्रानिति । वमने तु वमनार्थं यत्पीतं तदपनीयमेयम् ॥ २४ ॥

अथैनं वामितं भूयः स्नेहस्वेदापपादितम् ।

श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग्विरेचयेत् २५

स०--एतं नरं वामितं भूयः पुनरपि स्नेहस्वेदाभ्यामुपपादितमन्तरं सम्यग्विरेचयेत् । कदा । श्लेष्मणः कालः संविभागप्रहरस्तस्मिन् गते सति । किं कृत्वा । कोष्ठं मृदुमध्यकूरलक्षणं ज्ञात्वाऽवगम्य ॥ २५ ॥

प०--अथेति मङ्गलार्थमानन्तर्यामि वा । अथानन्तरमेतं पुरुषं वामितं वमितवन्तं भूयः पुनरेव स्नेहस्वेदाभ्यामुपपादितं संस्कृतं सुखोषितं पूर्वोक्तेन विधिना गते पीते श्लेष्मकाले निरञ्जं कोष्ठं ज्ञात्वा भोज्यमस्याप्यवाहियावन्मात्रां वमयित्वा विरेचयन् ॥ २५ ॥

हे०--विरेचनविधिमाह-अथेति । स्नेहस्वेदाभ्यां पुनरप्युपपादितं शोधनयोग्यतां नीतं विरेचयेद्विरेचनौषधं दद्यात् । संग्रहे तु नत्वकृतवमनमन्वयातिध्रुकोष्ठात् । अकृतवमनस्य हि श्लेष्मणोपहतमौषधम् ऊर्ध्वं प्रवर्तते । उरासि चावरुद्धमवतिष्ठते ततो नालं विरेचनाय । सम्यग्विरिक्तस्यापि चाधःस्तः श्लेष्मा ग्रहणी छादयित्वा गौरवमापादयति प्रवाहिकां वा । नत्वेव दोषोऽतिकूरकोष्ठस्य बाध्यात्मकत्वात् । श्लेष्मकालेऽथकृतवमनोक्तो दोषः श्लाघमानगरिवाणि च कृत्वा क्षीणे श्लेष्मण्यपराह्णे रात्रौ वा विरे

नयेत् तेनावावृत्तमपि तुल्यं छर्दि च पुनस्तज्जनयति ।
अविर्भावस्य स्वेदप्रकोष्ठं च वमनं योज्यं तथोर्ध्वं मुखेन
निर्हरणादिति ॥ २५ ॥

बहुपित्ता मृदुः कोष्ठः क्षीरेणाऽपि विरेच्यते २६

स०—यो बहुपित्तः कोष्ठः स मृदुर्भवति ।
स च क्षीरेणाऽपि विरेच्यते । अपिशब्दादारम्भ-
धादिभिरपि ॥ २६ ॥

प०—अत्र बहुपित्तो मृदुकोष्ठः स विरेच्यते
क्षीरेणापि । क्षीरं चात्रोपलक्षणमात्रम् । तेनेक्षु-
रसतन्मस्तुगुडकुशरासर्पिर्नवमद्योष्णोदकपीलुद्रा-
क्षापूगफलादिभिर्विरेच्यते ॥ २६ ॥

हे०—मृदुकोष्ठस्य लक्षणमाह—बहुपित्त इति । संग्रहे
तु रश्मुरसाम्भ्यातकमस्तुगुडकुशरासर्पिर्नवमद्योष्णोदकपीलु-
द्राक्षापूगफलादिभिरिति ॥ २६ ॥

प्रभूतमारुतः क्रूरः कृच्छ्राच्छयामादिकैरपि २७

स०—प्रभूतमारुतः क्रूरः कोष्ठो भवति । स
कृच्छ्रेण कथंचिदपि श्यामादिकैर्विरेच्यते । आदिश-
ब्देन द्रवंतिसुधादीनां ग्रहणम् । अपिशब्दादारम्भधा-
दिना विरेच्यते ॥ २७ ॥

प०—प्रभूतमारुतः बहुवातः क्रूरकोष्ठः स दुर्वि-
रेच्यः । सन्निवृत्तिफलानि त्वकनीलिनीफलादिभिरपि
कृच्छ्रादुदुःखेन विरेच्यते ॥ २७ ॥

हे०—क्रूरकोष्ठस्य लक्षणमाह—प्रभूतमारुतेति । आदि-
शब्दादिविफलानि त्वकनीलिनीफलादयः । संग्रहे तु बहु-
स्वेदमा समवेदप्रकोष्ठः स साधारणः । ये च स्निहांत्य-
च्छयानेन प्रायशस्त्रिपञ्चत्तरावैरिति ॥ २७ ॥

**कपायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफं ।
स्निग्धाणलवणैर्वायौ ॥ २८ ॥**

स०—कपायमधुरैरारम्भधादिभिः पित्ते विरेकः ।
कटुकैः कफं विरेकः । स्निग्धाणलवणैरंडतैलादिभि-
र्वायौ विरेकः कार्यः ॥ २८ ॥

प०—तत्र कपायमधुरैर्द्रव्यैः पित्ते पित्तविषये
विरेको विरेचनं शस्यते इति वाक्यशेषः । कटु-

कैर्द्रव्यैः कफे पित्तसंसृष्टे विरेकः शस्यते । स्निग्धं
णलवणद्रव्यैर्वीते पित्तसंसृष्टे विरेकः शस्यते ॥ २८ ॥

हे०—दोषभेदेन विरेचनमाह—कपायमधुरैरिति
संग्रहे तु पीतमात्र एव चौषधे छर्दिविघाताय शीत
बुना मुखमस्य सहसा सिंचेत् । ततश्चोष्णोदकेन सोऽन्त-
र्मुखं विशोध्यार्द्रसुरभिमुन्मातुलंगजं बीरसुमनः सौगन्धिक
दीने हृद्यगन्धान्युपाजिघ्रेत् । निवातमुखशय्यास्थितश्चादि
बन्धार्थमल्पाल्पमुष्णोदकमनुकण्ठयंस्तन्मना वेगान्न वा
यन्निरयमाणश्चासाद्यासनेषु प्रतिग्राह्येष्वशीतस्पर्शविरेच्यते
यथा च वमने स्वेदप्रसेकौषधकफपित्तानिलाः क्रमे
प्रवर्तन्ते । तथा विरेचने वातमूत्रपुरीषपित्तकफाः । पुन-
श्चान्ते वायुः दोषाणां हि देहे तथा सन्निवेशान्मार्गवैपर-
त्याच्च शोधनयोरिति ॥ २८ ॥

अप्रवृत्तौ तु पाययेत्

उष्णांबु स्वेदयेदस्य पाणितापेन चोदरम् २९

स०—विरेकाप्रवृत्तावुष्णांबु पाययेद्वैद्यः । अर-
चाऽऽतुरस्य पाणितापेन जठरं स्वेदयेत् ॥ २९ ॥

प०—शोधनयोरप्रवृत्तौ सत्यां भेषजोत्तेजनार्थं
ष्णोदकं पाययेत् । तथास्य पुंसः पाणितापैश्च
दरं जठरं स्वेदयेत् ॥ २९ ॥

हे०—विरेचनाप्रवृत्तौ प्रवर्तनोपायमाह—अप्रवृत्त-
विति ॥ २९ ॥

**उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन्भुक्त्वाऽन्येद्युः पुनः
पिबेत् ॥ ३० ॥**

स०—तस्मिन् विरेकस्य दिनेऽल्पे उत्थाने स्तो-
कायां प्रवृत्तौ सत्यां भुक्त्वाऽन्नमन्येद्युरन्यस्मिन् दि-
पुनर्विरेचनौषधं पिबेदातुरः ॥ ३० ॥

प०—उत्थानमवस्करभूमौ सलविसर्गार्थमवतार-
णम् । उत्थानेऽल्पदोषेऽस्य प्रवृत्तावल्पायां तदह-
र्भुक्त्वा तस्मिन् दिने भोजनं कृत्वाऽन्येद्युरन्यस्मि-
न्नह्नि पुनरौषधं विरेकार्थं पिबेत् ॥ ३० ॥

हे०—उपायेनाप्रवृत्तौ किं कर्तव्यमित्यत आह—उत्थान-
इति । उत्थाने वर्तने अल्पे सति तस्मिन् दिने भुक्त्वा
द्वितीयदिने पुनर्विरेचनम् ॥ ३० ॥

अदृढस्नेहकोष्ठस्तु पिबेदूर्ध्वं दशाहतः ।

भूयोऽप्युपस्कृततनुः स्नेहस्वेदैर्विरेचनम् ॥

योगिकं सम्यगालोच्य स्मरन्पूर्वमतिक्रमम् ३१ ॥

स०—दृढस्नेहः कोष्ठो यस्य स दृढस्नेहकोष्ठः । न दृढस्नेहकोष्ठोऽदृढस्नेहकोष्ठः स भूयोऽपि स्नेहस्वेदैः संस्कृतशरीरो दशाहादूर्ध्वं योगिकं विरेचनं पिबेत् । यथावन्निरूप्य पूर्वमनुक्रमं भैषज्यमात्रां भ्रामिमंत्रितामित्यादिकं तथाऽप्रवृत्तौ तु पाययेत् । उष्णांशु स्वेदयेदस्य पाणितापेनेत्यादिकं च तथापि अतिक्रमं स्मरन् पिबेदिति ॥ ३१ ॥

प०—योगिकं योगार्हं दृष्यादिकमालोच्यादृढस्नेहकोष्ठो यः स दशाहादूर्ध्वं भूयोऽपि स्नेहनस्वेदैः संस्कृतदेहः सन् तथा पूर्वमतिक्रमं स्मरन् पूर्वायोगकारणं चिन्तयन् अवहितो विरेचनं पिबेत् ३१

हे०—यस्तु निवृत्तस्नेहत्वाच्च विरिच्यते स पुनः स्निग्धः स्विन्नो दशाहादूर्ध्वं विरेचनं पिबेत् । पूर्वमतिक्रमं प्रथमे विरेचने सामग्रीवैकल्यं स्मरन्सम्यगालोच्य यद्योग्यं स्यात्तत्पुनर्द्वयं न प्रथममेव । संग्रहे तु हीमयलोमैश्च वेगाघातशीलाः प्रायश्चास्त्रियो राजसमीपस्था वणिजश्च भवन्ति । तस्मादेते वेगधारणात्प्रवृद्धवातत्वात्सदातुरा दुर्विरेच्याश्च । तान् सुस्निग्धान् शोधयेदन्यानपि चाकालनिर्हारीविहारानतश्चैषां सदातुरत्वादत्पोऽप्यामयो दुःसाध्यो भवतीति ३१ ॥

हृत्कुक्ष्यशुद्धिररुचिरुत्क्लेशः श्लेष्मपित्तयोः ॥

कंडूर्विदाहः पिटिका पीनसो वातविड्ग्रहः ।

अयोगलक्षणम् ॥ ३२ ॥

स०—अयोगलक्षणं हृत्कुक्ष्यशुद्धिरित्यादिकम् ३२ ॥

प०—विरेचनस्यायोगलक्षणमसम्यग्योगलक्षणं हृदयस्य तथा कुक्ष्यशुद्धिरनिर्मलत्वम् । अरुचिरन्नाश्रद्धा । तथा श्लेष्मपित्तयोर्रुक्त्वलेशः प्रच्यावः । विदाहो विविधसन्तापः । पिटिका अङ्गावयवेषु । पीनसः प्रतिश्यायः । तथा वातनिग्रहो वातपुरीषयोः सङ्गः ॥ ३२ ॥

हे०—विरेचने हीनयोगलक्षणमाह—हृत्कुक्षीति । संग्रहे तु आध्मानप्रसेकच्छर्दिभ्रमगौरवाग्निसादतन्द्रास्तैमित्यमूत्रसंगा इति ॥ ३२ ॥

योगो वैपरीत्यं यथोदितात् ३३ ॥

स०—यथोक्ताद्वैपरीत्यं हृत्कुक्ष्यशुद्धिरित्यादिको योगो योगलक्षणम् ॥ ३३ ॥

प०—योगः सम्यग्योगः । विरेकस्य वैपरीत्ये विपर्यये सति यथोदिताद्यथोक्तलक्षणात् हृत्कुक्ष्यशुद्ध्यादिकाद्वैपरीत्ये हृत्कुक्ष्यशुद्धिरित्यादि भवति ॥ ३३ ॥

हे०—सम्यग्योगलक्षणमाह—योग इति । वैपरीत्ये हृत्कुक्ष्यशुद्धिरुच्यादौ ॥ ३३ ॥

विट्पित्तकफवातेषु निःसृतेषु क्रमात्सर्वेत् ।

निःश्लेष्मपित्तमुदकं श्वेतं कृष्णं सलोहितम् ।

मांसधावनतुल्यं वा मेदःखण्डाभमेव वा ।

गुदनिःसरणं तृष्णा भ्रमो नेत्रप्रवेशनम् ।

भवन्त्यतिविरिक्तस्य तथाऽतिवमनामयाः ३४ ॥

स०—अतिविरिक्तस्य विट्पित्तकफवातेषु क्रमानिः-सृतेषु जलं सवेत् । किंभूतम् । निःश्लेष्मपित्तं तथा श्वेतं कृष्णं सलोहितं पीतरक्तमथवा मांसधावनसदृशमथवा मेदःशकलामं सवेत् । तथा गुदनिःसरणादयोऽतिवमनामयाश्च क्षामतादयो भवन्ति ॥ ३४ ॥

प०—अतिविरिक्तस्य पुरुषस्य एते उपद्रवा भवन्ति । विडादिषु निःसृतेषु निर्गतेषु सत् क्रमात् क्रमेण सर्वं निर्गच्छेत् । उदकं पानीयरूपम् । मलं केवलम् । निःश्लेष्मपित्तं दोषरहितम् । तथा श्वेतं शुक्लं कृष्णं मषीवर्णं सलोहितं सरक्तं मांसधावनोपमम् । तथा मेदःखण्डाभं मेदःशकलवर्णम् । तदा गुदनिःसरणं पायुनिर्गमनं तथा तृष्णा पिपासा । नेत्रप्रवेशनं नयनयोरन्तर्गमनमेतेऽतिविरिक्तस्य भवन्ति । पूर्वोक्तक्षामतादाहकण्ठरोगतमोभ्रमाः मृत्युपर्यन्ताः ३४

हे०—अतियोगलक्षणमाह—विट्पित्तेति । अतिवमनादयः क्षामतादय इति । संग्रहे तु परिकर्तिका हृदयो द्वेष्टनं पिपीलिकासञ्चार इवांग इति ॥ ३४ ॥

सम्यग्विरिक्तमेनं च वमनोक्तेन योजयेत् ।

धूमवर्ज्येन विधिना ॥ ३५ ॥

स०—एनं च नरं सम्यग्विरिक्तं वमनविहितं विधिना विधूमेनोपपादयेत् ॥ ३५ ॥

प०—एवं पुरुषं विरिक्तं सम्यग्योगेन यथोक्त-
लक्षणेन विरिक्तं वमनोक्तेन विधिना विधानेन
धूमवर्धनं धूमरहितेन योजयेदुपपादयेत् । अत्रे-
यान् विशेषः । धूमपानवर्जनीयमन्यत्पूर्वोक्तं सर्व-
मेव कार्यम् ॥ ३५ ॥

हे०—सम्यग्विरिक्तस्य सम्यग्वातविधिमतिदिशति—
सम्यगिति ॥ ३५ ॥

ततो वमितवानिव ।

क्रमेणाऽन्नानि भुञ्जानो भजेत्प्रकृतिभोजनम् ३६

स०—ततोऽनन्तरं क्रमेण पूर्वोक्तेन रक्तशाल्यन्नस-
हेतुपेयादीन्यन्नान्यश्चन् प्रकृतिभोजनं भजेत् ॥ ३६ ॥

प०—ततोऽनन्तरं वमितवानिव यथा चान्तस्तद्व-
त्तेनैव क्रमेण परिपाटयाऽन्नानि भुञ्जानः पश्चात्
प्रकृतिभोजनं स्वस्थाधिकारविहितं भोजयेत् ॥ ३६ ॥

हे०—पेयादिक्रमानन्तरं प्रकृतिभोजनमपि क्रमेण कुर्या-
दत्याह—तत् इति । क्रमेण पादेनापथ्यमित्याद्युक्तेन वमि-
त्वानिवेति दृष्टान्तवलेन वमितेऽन्यथं क्रमो ज्ञेयः ॥ ३६ ॥

दिवह्निमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलम् ।

अदृष्टजीर्णलिङ्गं च लब्धयेत्पीतभेषजम् ॥ ३७ ॥

स०—पीतभेषजं मंदवह्नादीन् पंच लब्धयेत् । अदृष्टं
जीर्णलिङ्गं पीतभेषजस्य यस्येति योज्यम् ॥ ३७ ॥

प०—पीतभेषजं नरं पीतौषधं मन्दवह्निं मन्दा-
ग्रमनिर्हृतदोषमनुत्पन्नसम्यग्बुद्धिलक्षणमक्षामं
पिपितुष्टैर्हृतबलमदृष्टजीर्णलिङ्गं न दृष्टं जीर्णमौष-
लक्षणोत्पत्तेः ॥ ३७ ॥

हे०—मन्दवह्नादिभिः शोधनदिने उपवासः कार्य-
त्याह—मन्दवह्निमिति । असंशुद्धं हीनयोगिनम् अक्षामं
द्विदुतकास्थिरहितं दोषदुर्बलं दोषवृद्ध्या क्षीणबलम्,
अदृष्टजीर्णलिङ्गं जीर्णौषधलक्षणरहितं तानि च “अनुलोमो-
निलः स्वारस्यं क्षुत्पूष्णासुमनस्कता । लघुत्वमिन्द्रियोद्धार-
ाद्विजीर्णपिपाकृतिः ॥ क्लमो दाहोऽग्नसदनं भ्रमो मूर्छा
मरोरुजा । असन्निर्वह्नानिश्च सावशेषौषधाकृतिः” इत्यतो
यानि ॥ ३७ ॥

एवं लब्धिते यो गुणो भवति तमाह—

अहस्वेदौषधोत्क्लेशसंगैरिति न बाध्यते ३८ ॥

स०—उत्क्लेशाश्च संग्राश्वोत्क्लेशसंगाः । स्नेहश्च
स्वेदश्चौषधं च तानि तेषामुत्क्लेशसंगाः स्नेहस्वेदौष-
धोत्क्लेशसंगास्तैः इत्येवं लब्धिते सति मंदाग्न्यादिर्न
बाध्यते ॥ ३८ ॥

प०—एतावता हि स्नेहादिभिरुत्क्लेशैः प्रच्युति-
दौषाणां तथा स्वेदनोत्क्लेशस्तदौषधैरुत्क्लेशः ।
एषामुत्क्लेशानां सङ्गेन प्रवृत्तिभिस्तैः संगैर्न बाध्यते ।
लङ्घने कृते सति ॥ ३८ ॥

हे०—लंघनस्य फलमाह—स्नेहस्वेदेति । स्नेहस्वेदौ-
षधीर्जाता ये दोषोत्क्लेशास्तेषां निर्हृतशेषाणां संयोगाः
स्रोतसां स्युस्तैः ॥ ३८ ॥

संशोधनाऽस्त्राविस्त्रावस्नेहयोजनलंघनैः ।

यात्यग्निर्मदतां तस्मात्क्रमं पेयादिमाचरेत् ३९ ॥

स०—संशोधनादिभिर्यतोऽग्निर्मदतां यात्यतो हेतोः
पेयादिं क्रममाचरेत् । संशोधनं सम्यक्शुद्धिः । अस्त्रवि-
स्त्रावो रक्तशुक्तिः । स्नेहयोजनं स्नेहयोगः । ननु शुद्ध्या-
ग्निमांघ्रिमिहोच्यते । वक्ष्यति च । बुद्धिप्रसादमित्यादिना
ज्वलनस्य दीप्तिं संशोधनं करोतीति । तदिमे वचसी
परस्परं व्याहतः । अत्रोच्यते । कालभेदाद् दोष-
संशोधने क्रियमाणेऽग्निमांघ्रं भवति । कृते च संशोधने
पेयादिक्रममासेवमानस्याग्निदीप्तिरिति न कश्चिदत्र
व्याघातः ॥ ३९ ॥

प०—संशोधनादिभिर्मदतां मांघ्रमभिर्याति ।
तस्मात् पेयादिकं क्रममाचरेत् सेवेत । संशो-
धने वमनविरेचने । अस्त्रस्य विस्त्रावो रक्तनिर्ह-
रणम् । स्नेहयोजना स्नेहप्रयुक्तिः । लङ्घनमुप-
वासः । तथा चागमे “लङ्घनस्य विशेषोक्तावु-
पवासो विधीयते” इति ॥ ३९ ॥

हे०—पेयादिक्रमे युक्तिमाह—संशोधनेति । स्नेहयो-
जनं शमनस्नेहप्रयोगः, लंघनमुपवासः ॥ ३९ ॥

सुताल्पपित्तश्लेष्माणं मद्यपं वातपैत्तिकम् ।

पेयां न पाययेत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ४० ॥

स०—सुताल्पपित्तश्लेष्माणमिति । सुतौ पतिता-
बलौ पित्तश्लेष्माणौ यस्य तं तथा मद्यपो यो नरस्तं

मद्यपि तथा वातपैतिकमेतांस्त्रीन्पेयां न पाययेत् । तर्हेषां किं कार्यमित्याह । प्रथमेऽन्नकाले लाजसक्तवो द्वितीयेऽन्नकाले जीर्णशाल्योदनं तृतीये यांसरसौदनमित्येष तर्पणादिक्रमस्तेषां हितः ॥ ४० ॥

प०—पित्तं च श्लेष्मा च पित्तश्लेष्माणौ । श्रुतौ निर्गतावरूपौ पित्तश्लेष्माणौ यस्य तम् सुतालपित्तश्लेष्माणम् । तथा मद्यं पिबति योऽतिशयेन तं मद्यपम् । तथा वातपित्तं प्रत्याकृत्या तान् पेयां न पाययेत् । तेषां त्रयाणां तर्पणादिक्रमो हितः । प्रथममन्नकाले तर्पणं लाजसक्तभिः कृतं योज्यम् । पेयास्थाने तर्पणा इत्यर्थः ४० ॥

हे०—सुतादिषु पेयां निषेधति—सुतालपित्तेति । नेषिद्धपेयानां पेयास्थाने मन्यो योज्य इत्याह—तेषामेति ॥ ४० ॥

ननु विरेचनस्येव वमनस्य कस्मात्पाको न । तीक्ष्णत इत्याह—

मपक्वं वमनं दोषान् पच्यमानं विरेचनम् । नेहरेद्वमनस्याऽतः पाकं न प्रतिपालयेत् ॥ ४१ ॥

स०—वमनमपक्वं सदोषान्निहरेत् । विरेचनं तु पच्यमानं दोषान्निहरेत् । अतो वमनस्य पाको न प्रतिपाल्यते ॥ ४१ ॥

प०—वमनं प्रयुक्तमपक्वं सत् दोषान्निहरेदिति बन्धः । विरेचनं पुनर्दत्तं पच्यमानं पाकादीन् च्छन् दोषान् निहरेत् । अतः कारणाद्वमनस्य तालं न प्रतीक्षेत । मुहूर्तमात्रे यदि नागच्छेदा क्षिप्रतरमानयेत् । ऊर्ध्वाधारेचनं प्रयुक्तं परीत्येन जायते । “यदा तदा छर्दयतः सिञ्चेष्णेन वारिणा । पादौ शीतेन चोर्ध्वाङ्गं विपरीतं विपर्यये ” ऊर्ध्वरेचनं वमनप्रयुक्तं यदा नाचित् कारणेन वैपरीत्येन विरेचनतया जायते दाऽधोविरेचनं यदा कुतश्चिन्निमित्ताद्वैपरीत्येन मनत्वेन जायते तदा विरेचनवैपरीत्याच्छर्दयतः णेन वारिणा पादौ सिञ्चेत् । शीतेन चोर्ध्वाङ्गं सिञ्चेत् । यदा वमनविपरीत्यविरेकस्तदा विरिच्यते । अतः पूर्वविपरीतं कार्यम् । पादौ शीतोक्तेन सिञ्चेदुष्णोदकेनोर्ध्वाङ्गमित्यर्थ इति सङ्ग्रहमत्रानीतं कैश्चित् ॥ ४१ ॥

हे०—वमनविरेचनयोः स्वकार्यप्रतीक्षावधिमाह—अपक्वमिति । अर्थात् विरेचनस्य पाकं प्रतिपालयेत् ॥ ४१ ॥

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयम् । विरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैस्तमुपपादयेत् ॥ ४२ ॥

स०—दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन हेतुना स्वयमौषधमन्तरेण यो विरिच्यते मिथते तं नरं भेदनीयैर्भोज्यैर्भक्ष्यैर्योजयेत् ॥ ४२ ॥

प०—दौर्बल्यादियुक्तो दोषपाकेन यः स्वयं विरिच्यते न तस्मै विरेचनमौषधं देयम् ॥ ४२ ॥

हे०—दुर्बलत्वादिविशिष्टत्वाद्धारैरेव शोध्य इत्याह—दुर्बल इति । भेदनीयैर्वैवक्षारादिभिः, संग्रहे तु “ऊर्ध्वाधारेचनं युक्तं वैपरीत्येन जायते । यदा तदा छर्दयतः सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥ पादौ शीतेन चोर्ध्वाङ्गं विपरीतं विरेचने” इति ॥ ४२ ॥

दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः । अपरिज्ञातकोष्ठश्च पिबेन्मृद्वल्पमौषधम् ॥ वरं तदसकृत्पीतमन्यथा संशयावहम् । हरेद्दुर्बलं च्छलान्दोषानल्पानल्पान् पुनः पुनः ४३ ॥

स०—दुर्बलादयः पिबेयुः । किमित्याह मृद्वल्पमिति । यस्माद्विरेचनौषधं पुनः पुनः पीतं वरम् । अन्यथा बहु तीक्ष्णं चौषधं पीतं संशयावहं प्राणसंदेहाकारि । तथा पुनः पुनः प्रयुक्तमौषधं बहुश्छलान् दोषानल्पानल्पान् हरेत् एवं बलहानि विना दोषनिर्हारः कृतः स्यात् ॥ ४३ ॥

प०—दुर्बलः सन् पूर्व शोधितः तथाऽल्पदोषस्तथा कृशस्तथा मृदादिभेदेनापरिज्ञातकोष्ठः स मृद्वल्पमौषधं प्रयोजयेत् । नापेक्षया नैकवारं पीतं न त्वन्यथा सकृत्संशयावहं पीतं वरमतियोगभयात् । दुर्बलस्य च तान् दोषान् बहून् प्रभूतान् अल्पमल्पं स्तोत्रं स्तोत्रं कृत्वा मृदुद्रव्यैर्हरेत् ॥ ४३ ॥

हे०—दुर्बलादीनां पञ्चानां मृद्वल्पं चौषधं देयमित्याह—दुर्बल इति । यद्यपि मृद्वल्पं न शोधयेत् तथापि तदेवासकृत्पेयं न तु बहुतीक्ष्णं जीवितसंशयात् । बहुप्रचलितदोषस्यापि दुर्बलस्य मृद्वल्पमेव शोधनमित्याह—हरेदिति । अल्पप्रचलितदोषस्य दुर्बलस्य शमनमेवेत्यत आह—अल्पानिति ॥ ४३ ॥

दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान् संशमयेत्तु तान् ।
क्लेशयन्ति चिरं ते हि हन्युर्वेनमनिर्हताः ॥४४॥

न०-तुल्यधारणे । दुर्बलस्य नरस्य मृदुद्रव्यै-
निर्हरेदल्पानेव तान् दोषान् सम्यक् शमयेत् । ते तु
दोषा अनिर्हताश्चिरमेतमातुरं क्लेशयन्ति हन्युर्वे-
मारयेयुः ॥ ४४ ॥

प०-पुनः पुनः भूयः तांस्तु दुर्बलस्य चलान्
दोषान् अल्पान् सतो निर्हृतानेव शमनैः शमयेत् ।
येन ते दोषा बहुप्रचलिता एवमातुर एवमनि-
र्हताः सन्तश्चैनं व्याधितं क्लेशयन्ति हन्युरेव ॥४४॥

हे०-बहुप्रचलितदोषस्य शमने बाधकमाह-क्लेशयन्तीति ।
संशमये तु मृदुतीक्ष्णयोर्लक्षणमुक्तं, “ सुखं क्षिप्रं महावेगम-
मक्तं यत्प्रवर्तते । नातिग्लानिकरं नाति हृदि पायौ च
वृक्करम् ॥ अंतराशयगं क्लिन्नं कृत्स्नं दोषं निरस्यति ।
विरेचनं निरुहो वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ॥ जटामिकी-
टैरुत्पृष्टं देशकालगुणान्वितम् ॥ नवं मात्राधिकं किञ्चित्
तुल्यवीर्यैः सुभाषितम् । स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति
भेषजम् । अतो विपर्यये मंदं मंदतां च प्रपद्यते ॥ तीव्रो
मध्यो मृदुर्वाधिः सर्वमध्याल्पलक्षणः । बलापेक्षं हितं
तेषु तीक्ष्णमध्यमृदुक्रमात् ॥ अप्रवर्त्यं मलान् द्वयं सात्मी-
नत्वं हि जीर्यति । वमनं वा विरेकं वा तस्मात्साध्यं न
योजयेत् ॥ विभ्रंशो विपवत्सम्यग्योगो यस्यामृतोपमः ।
आग्नेऽवस्थं प्रयोक्तव्यं तस्माद्यत्नेन तत्पिबेत् ॥” इति ४४

मंदाग्निं क्रूरकोष्ठं च सक्षारलवणैर्घृतैः ।
संधुक्षिताग्निं विजितकफवातं च शोधयेत् ४५ ॥

स०-मंदाग्निं क्रूरकोष्ठं च नरं सह क्षारलवणाभ्यां
वर्तते यानि घृतानि तैर्यथासंख्यमुद्दीपितानलं विजित-
कफवातं च शोधयेत् ॥ ४५ ॥

प०-तथा मंदाग्निं मन्दवह्निं नरं शोधनप्रसङ्गे
सति क्षीरैर्घृतैर्यथाऽक्तैः संधुक्षिताग्निं शोधयेत् ।
तथा क्रूरकोष्ठं सक्षारलवणैर्घृतैर्विजितकफवातं
शोधयेत् ॥ ४५ ॥

हे०-मंदाग्निक्रूरकोष्ठयोः शोधने पूर्वांगमाह-मंदाग्नि-
मिति ॥ ४५ ॥

रूक्षबह्वानिलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनाम् ।
दीप्ताग्नीनां च भेषज्यमविरेच्यैव जीर्यति ॥
तेभ्यो वस्तिं पुरा दद्यात्ततः स्निग्धं विरेचनम् ।
शकृन्निर्हृत्य वा किञ्चित्तीक्ष्णाभिः फलवर्तिभिः ॥

स०-रूक्षादीनां भेषज्यमविरेच्यैव विरेचनमकृ-
त्वैव परिणतिमेति । तेभ्यो रूक्षादिभ्यः पूर्वं वस्तिं
दद्यादनन्तरमेरंडतैलबिंदुघृतादिकं विरेचनं योजयेत् ।
अथवा फलवर्तिभिस्तीक्ष्णाभिः पुरीषं किञ्चिदल्पं
निर्हृत्य निःसार्य स्निग्धं विरेचनं दद्यात् ॥ ४६ ॥

प०-रूक्षादियुक्तानां पुंसां तथा दीप्ताग्नीनां
भेषजं विरेचनमौषधमविरेच्यैव विरेचनमकृत्वैव
अतस्तेभ्यो नरेभ्यः पुरा वस्तिं दत्त्वा ततोऽनन्तरं
नीलिनीघृतादिकं दद्यात् । अथवा तीक्ष्णाभिः
फलवर्तिभिः शकृत् पुरीषं स्तोकं निर्हृत्य विरेचनं
दद्यात् । यस्मात् फलवर्तिभिर्विरेचयेत् ॥ ४६ ॥

हे०-रूक्षाणां पंचानां विरेचयन्तीत्याह-रूक्षेति ।
कथं विरेच्या इत्यत आह-तेभ्य इति । वस्तिं निर-
हम् ॥ ४६ ॥

किमिति वस्तिनाऽथवा तीक्ष्णाभिः फलवर्तिभिश्च
किञ्चिच्छकृन्निर्हारः क्रियत इत्याह-

प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धं विरेको निर्हरेत्सुखम् ४७

स०-यस्मान्मलं प्रवृत्तं संतं किञ्चित्पतितं स्निग्धो
विरेकः सुखं मलप्रेरणेन निर्हरेत् ॥ ४७ ॥

प०-वस्तिना वा प्रवृत्तं निर्गतं मलं पुरीषादिकं
स्निग्धो विरेकः सुखं विहरेत् ॥ ४७ ॥

विषाभिघातपिटिकाकुष्ठशोथविसर्पिणः ।

कामलापांडुमेहार्तात्नातिस्निग्धान् विरेचयेत् ४८ ॥

स०-नातिशब्दोऽत्रेष्टार्थः । नातिशीतगुप्तमित्यत्र
यथा । विषाघातानीषत्स्निग्धान् विरेचयेत् ॥ ४८ ॥

प०-विषाभिघातादिभिर्मेहान्तैरार्तानातुरान् ना-
तिस्निग्धान् सामर्थ्यादीषत्स्निग्धान् कृत्वा यथा-
यथं योग्यैर्विरेचनौषधैः प्रायेण रूक्षैर्विशो-
धयेत् ॥ ४८ ॥

हे०-विषादिषु नवसु ईषत्स्निग्धस्य शोधनामित्याह-
विषाभिघातेति । अभिघातः शक्नवातादिः ॥ ४८ ॥

सर्वान्स्नेहविरेकैश्च रूक्षैस्तु स्नेहभावितान् ४९

स०—सर्वानीषत्स्निग्धान् विषाद्यार्तादीन् स्नेह-
विरेकैः शोधयेत् । स्नेहभावितान्श्च पुरुषान् रूक्षैर्वि-
रेकैः शोधयेत् ॥ ४९ ॥

प०—सर्वान् विषाभिधान् पिटिकाभ्यो वातिरि-
क्तान् अन्यान् स्नेहविरेकैः स्नेहविरेकौषधैरेरण्ड-
तैलप्रभृतिभिः अथवा स्नेहमिश्रैर्विरेकौषधैरथवा
स्नेहसाधितैर्विरेकौषधैः साधयेत् । किंभूतान्
स्नेहविरेकैः शोधयेत् । अनन्तरस्नेहभावितान्
दोषान् रूक्षभावितान् चिरकालं रूक्षसंवर्धितं
देहमिति यावत् । रूक्षैः पुनर्विरेकौषधैस्त्रिवृत्प्रभृति-
भिरथवा स्नेहभावितान् नराश्विरकालं स्नेहनद्रव्यसं-
वर्धितदेहानिति ॥ ४९ ॥

हे०—सर्वेषां विरेक्यानां स्नेहविरेचनं देयमित्याह—
सर्वानिति । स्नेहभावितानां रूक्षं विरेचनमित्याह—रूक्षै-
रिति ॥ ४९ ॥

कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरंऽतरे ।

स्नेहस्वेदौ प्रयुजीत स्नेहमते बलाय च ॥ ५० ॥

स०—वमनादीनां कर्मणामन्तरंऽतरे मध्ये मध्ये
पुनरपि भूयः स्नेहस्वेदौ प्रयुजीत । अन्ते च कर्मणां
बलाय शरीरस्य बलाधानार्थं स्नेहं प्रयुजीत । तदे-
षोऽर्थो बोद्धव्यः । आदौ स्नेहस्वेदौ ततो वमनं पुनः
स्नेहस्वेदौ ततो विरेचनं पुनः स्नेहस्वेदौ ततोऽनुवासनं
पुनः स्नेहस्वेदौ ततो निरुहवस्तिरिति ॥ ५० ॥

प०—वमनादीनां कर्मणां क्रियमाणानामन्तरं
मध्ये स्नेहस्वेदौ प्रयुज्जीत । वमनं कृत्वा स्नेहस्वेदौ
प्रयुज्जीत । ततोऽनन्तरं विरेचनं कुर्यात् । विरेचना-
दनन्तरं स्नेहस्वेदौ प्रयुज्जीत । ततोऽनन्तरं स्नेह-
स्वेदौ ततोऽनुवासनं प्रयुज्जीत । ततोऽनन्तरं नि-
रुहं कुर्यात् । ततः स्नेहस्वेदौ ततोऽनन्तरमनु-
वासनं प्रयुज्जीत । ततः स्नेहस्वेदौ आशिरोवि-
रेचनं ततः शिरोविरेचनान्ते स्नेहमेव केवलं
प्रयुज्जीत । बलाय वमनादिभिर्बलं हर्ति तस्यो-
त्पादनार्थम् ॥ ५० ॥

हे०—प्रतिकर्म स्नेहस्वेदौ कार्यौ इत्याह—कर्मणा-
मिति । सर्वकर्मांते पुनः स्नेहनं कार्यमित्याह—स्नेह-
मिति ॥ ५० ॥

किमित्येवं विधीयत इत्याह—

मलो हि देहादुत्क्लेश्य हियते वाससो यथा ।
स्नेहस्वेदैस्तथोत्क्लेश्य हियते शोधनैर्मलः ॥ ५१ ॥

स०—मलो हि देहादुत्क्लेश्य पतनोन्मुखीकृत्य शोध-
नैर्विरेचनादिभिर्हियते । कथमिव वाससो वस्त्राद्यथा
स्नेहस्वेदैः ॥ ५१ ॥

प०—यस्मात्समलो देहान्मलानेकलोलीभूतानुत्क्ले-
श्य प्रवृद्धेर्हानादनन्तरं स मलो देहादुत्क्लेश्य शो-
धने हियते निःसार्यते एवं देहो रक्षितो भवति ।
हुत इव मलो हियते । वाससो वस्त्रात् समला-
द्यथा तथा स्नेहैस्तदा स्वेदैर्मलोत्क्लेशनोपायैर्मल-
मुक्तिः स्यादनन्तरं मलोऽङ्गिर्हियते ॥ ५१ ॥

हे०—स्नेहनस्वेदाभ्यासे युक्तिमाह—मल इति । स्निग्ध-
स्निग्धान् वस्त्रादिवदुत्क्लिष्टो मलो हियते ॥ ५१ ॥

स्नेहस्वेदानभ्यासे दोषमाह—

स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः ।
दारु शुष्कमिवाऽऽनामे शरीरं तस्य दीर्यते ५२ ।

स०—यो नरः स्नेहस्वेदावनभ्यस्याऽशीलयित्वा
शोधनं कुर्यात्तस्य शरीरं दीर्यते । कथमिव । आनामे
आनमने काष्ठं शुष्कं यथा दीर्यते ॥ ५२ ॥

प०—यः स्नेहस्वेदौ प्रथममनभ्यस्याकृत्वा संशो-
धनं वमनविरेकादिकं कुर्यात् तस्य जन्तोः शरीरं
दीर्यते । यथा शुष्कं दारुकाष्ठमानामे कुब्जताभा-
वकरणे भज्यते ॥ ५२ ॥

हे०—स्नेहस्वेदानभ्यासे युक्तिमाह—स्नेहस्वेदाविति ५२
सांप्रतं संशुद्धेः फलमाह—

बुद्धिप्रसादं बलमिन्द्रियाणां
धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम् ।
चिराच्च पाकं वयसः करोति
संशोधनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ ५३ ॥

स०—यौवनादेः पाकः परिणाम इति । उपजाति-
वृत्तम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदय-

टीकायां सर्वांगसुन्दराख्यायामष्टा-

दशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

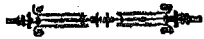
प०-संशोधनं शिरोविरेचनपर्यन्तं सम्यग्य-
थाविधि साधु कृत्वोपास्यमानं बुद्धेः प्रज्ञायाः
प्रसादं स्फुटत्वं तथैवेन्द्रियाणां चक्षुरादीनां बलं
स्वे स्वे विषये सामर्थ्यं तथा धातूनां रसादीनां
स्थिरत्वं दार्ढ्यं तथा ज्वलनस्य पावकस्य दीप्ति-
समिद्धत्वं तथा वयसः शरीरपरिणामस्य चिरा-
द्बहुकाले वृद्धत्वं करोतीति सर्वत्र संशोधनीय-
मिति भद्रम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने-
ऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

हे०-स्वस्थशोधनस्य फलमाह-बुद्धिप्रसादमिति ।
वयसः पाकं जराम् ॥ ५३ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामधुर्वेदरसायने वांतिरेकप्रकरणं
सामस्येन निरूपितम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

मलहरणार्थं पूर्वाध्याय उक्तः । बस्तिनाऽपि
मला निर्हृत्यत इति वमनविरेचनविधेरनन्तरं बस्तिविधे-
रुपदेशो युक्त इत्याह-

अथाऽतो बस्तिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

स०-अथाऽत इति। बस्तिना दीयते इति बस्ति-
स्तस्य विधिः शेषं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

प०-अस्यारम्भे प्रयोजनं वमनं कफजयायोप-
दिष्टं विरेचनं पित्तजयाय । प्रकृतत्वाद्वायुः प्रसक्तः ।
अतस्तत्परिजयार्थमध्यायारम्भः । बस्तेर्विधि-
र्बस्तिविधेः । विधानमतिकर्तव्यरूपस्तमध्यायं
व्याख्यास्यामः वर्णयिष्यामः ॥ १ ॥

हे०-क्रमप्राप्तं बस्तिविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानेति
अथेति ॥ १ ॥

वातोल्बणेषु दोषेषु वाते वा बस्तिरिष्यते ।

उपक्रमाणां सर्वेषां सोऽग्रणीस्त्रिविधश्च सः ।

निरूहोऽन्वासनो बस्तिरुत्तरः ॥ २ ॥

स०-वात उल्बणोऽधिको येषां दोषाणां तेषु
बस्तिरिष्यते । आचार्यैरिति शेषः । तत्र वातपित्ते

वातश्लेष्मण्यथवा केवले वायौ बस्तिरिष्यते । उप-
चिकित्सानां सर्वेषां स बस्तिरग्रणीः प्रधानतमः ।
त्रिप्रकारः । तदेव त्रैविध्यमाह । निरूहोऽन्-
वासिरुत्तर इति यदा तूत्तरेण मार्गेण मेहादिना
इत्युत्तरबस्तिः ॥ २ ॥

प०-बस्तिना दीयते बस्तिर्वा पूर्वमन्वे
बस्तिः सर्वदोषेषु वातोल्बणेषु वातप्रधानेषु च
बस्तिरिष्यते । केवले वाते प्रकुपिते स पक्वे
तथाच स्नेहबस्तिरनुवासनपर्यायोऽपीष्यते
चोपक्रमाणां वातचिकित्सानां सर्वेषां समग्रा-
ग्रणीः प्रधानतमः । शीघ्रं मुखस्य बृहणादिकारित्वा
स तु बस्तिस्त्रिविधः । आस्थापनमन्वासनः
रवस्तिश्च निरूहणम् । निरूहणे निःशेषेण ह
दोषाणां निर्हरणो निरूहः । अनेकार्थत्वाद्
नाम् । निरूहोत्किलष्टाः स्वस्थानप्रच्युता
येनानुपश्चात् क्रियन्ते तद्वदन्वासनम् । अप-
मार्गादिरुत्तरो मार्गो मेहाख्यस्तेन तस्मिन् वा
प्रणीयते स उत्तरबस्तिः । तथाचार्येणोक्तं
तद्वयःस्थापनादोषस्थापनाद्वाऽऽस्थापनमित्युच्यते
शरीररोहणादोषनिर्हरणादुच्यन्त्यप्रभावतयाऽस्मि-
हासम्भवान्निरूह इति । अत्रास्थापनादोषा-
स्निग्धबस्तिर्भवति । तेषां नामभिरेवंस्वर-
मेवाख्यातम् । अनुवासनं यथाहौषधिसि-
स्नेहनार्थं स्नेहः । यतश्चानुवसन्नपि न दुष्यति
अनुवासनमपि वा दीयते इत्यनुवासनम् । उ-
रवस्तिरपि स्नेहान्वासनवच्छोधनः निरूहवदपि
केचिदाहुः । स निरूहादुत्तरमुत्तरेण वा मार्गे
दीयते इत्युत्तरबस्तिः ॥ २ ॥

हे०-बस्तेर्विषयमाह-बस्तिना दीयते बस्ति वा पु-
मन्वेत्यतो बस्तिरित्युक्तं संग्रहे । बस्तेः सर्वोपक्रमश्रेष्ठ-
माह-उपक्रमाणामिति । संग्रहे तु शीघ्रं मुखबृहणा-
कारित्वाद्विकृतानिलोच्छेदित्वाच्च सुखत्वादेव च बस्तिर्वा-
वृद्धकृशस्थूलक्षीणधात्विद्रियेषु स्त्रीषु चानिलोपसर्गाद-
जासु कृच्छ्रप्रजासु चोपदिश्यते । तथा अग्निबलवर्णमध्य-
स्वरायुःसुखप्रदो वयःस्थापनः पंगुरुग्णभग्नस्तब्धसंकु-
तानिलाध्मातशूलारोचक्रोदावर्तपरिकर्तिकादिषु हित इति
बस्तिमेदानाह-त्रिविध इति । संग्रहे तु तत्रास्थाप-
दोषदूष्याद्यनुसारेण नानाद्रव्यसंयोगादिनिर्वृतम् । तद-

भेदाः । उत्क्लेशनं शोधनं शमनं लेखनं बृंहणं वाजीकरणं पिच्छावस्तिर्माधुतैलिकमित्यादयः । माधुतैलिकस्य पर्यायाः यापनो युक्तरथो दोषहरः सिद्धवस्तिरिति । तेषां नामाभिरेव च स्वरूपमाख्यातं तद्वयःस्थापनादोषास्थापनाद्वा आस्थापनमित्युच्यते । शरीररोहणादोषनिर्हरणादचित्यप्रभावतया वा अस्मिन्नूहासंभवान्निरूह इति । अनुवासनं यथाहौषधसिद्धः स्नेहनार्थं स्नेहः । स्नेहविधौ स चतुर्धाऽभिहितः । तस्य भेदो मात्रावस्तिः । स पेयस्नेहहृस्वमात्रातुल्यः सेव्यः सदात्र माधुतैलिकवत् । बालवृद्धाध्वमारयानव्यायामचिंतास्त्रीनित्यस्त्रीनृपेश्वरसुकुमारदुर्बलानिलभ्राल्पाभिभिर्निष्परिहारतया सुखो बल्यो वर्ण्यः सुष्ठुमलो दोषम्रश्च । तथापि तौ नाजीर्णयोज्यौ । न च दिवास्वप्नस्तयोः सेव्यः । यतश्चासौ अनुवसन्नापि न दुष्यत्यनुवासनमपि वा दीयते इत्यनुवासनम् । वासनं भोजनम् । उत्तरवस्तिरपि स्नेहोऽनुवासनवच्छेधनो निरूहवदपि च कोचिदाहुः । स निरूहादुत्तरसुत्तरेण वा मार्गेण दीयत इत्युत्तरवस्तिरिति ॥ २ ॥

तेन साधयेत् ।

गुल्माऽऽनाहखुडप्रीहशुद्धातीसारशूलिनः ।

जीर्णज्वरप्रतिश्यायशुक्राऽनिलमलग्रहान् ।

वर्ध्माऽश्मरीरजोनाशान्दारुणांश्चाऽनिलामयान्

स०-तेनेत्यनेन निरूहः परामृश्यते । कथमिति चेत् । भूमः । अनास्थाप्याश्चेत्यधीयते । तत्र के निरूद्धा इत्यपि । ते संत्यत्राऽनिरूद्धाः पुनरिमे प्रतिवक्तुं युज्यंते । अपि च । आस्थाप्या एव चान्वास्या इति पठति के आस्थाप्या इति न गम्येत यदीह निरूहो न परामृश्येत । तस्मात्तेनेत्यनेन निरूहस्य ग्रहणं न्याय्यम् । तेन निरूहेण गुल्मादींस्तथा जीर्णज्वरादीन् कृच्छ्रान् वातरोगांश्चोपक्रमेत् । गुल्मादीनां शूलांतानां द्वेद्व इनिः कार्यः । शुक्रादीनां ग्रहेण संबंधः । शुक्रग्रहो रेतोवेबंधः । अनिलग्रहो वायोरसंचारः । रजोनाशः स्त्रियाः पुष्पनाशः ॥ ३ ॥

प०-तेन निरूहेण गुल्मादीननिलपर्यन्तान् साधयेत् चिकित्सेत् । आनाहः कोष्ठापूरः । खुडं वातशोणितम् । शुद्धातीसार आमातीसारः । जीर्णज्वरः पुराणज्वरः । प्रतिश्यायः पीनसः । शुक्रानिलमलग्रहानां ग्रहः सङ्गः । रजोनाशः आर्तवादर्श-

नम् । दारुणाश्च कृच्छ्रसाध्या अनिलामया वातव्याधयः ॥ ३ ॥

हे०-निरूहस्य विशेषतो विषयमाह--तेनेति । निरूहादिषु त्रिष्वपि प्रकृतेषु प्रधानत्वान्निरूहस्य परामर्शः । आस्थाप्या एव चेत्यनुवादाच्च । खुडं वातरक्तं, शुद्धातीसारो निरामातीसारः रजोनाशस्त्रीणां पुष्पनाशः, संग्रहे तु हृदयकुक्षिपार्श्वग्रहपर्वाभितापपार्श्वयोनिशूलंगसुतिशोषकंपगौरवातिलाघवांत्रकूजनशंकराशुकार्तवस्तन्यनाशरजःक्षयोन्मादतोषकुमिलकोष्ठविषमाग्निसशब्दानल्पोग्रगंधोत्थानादय इति ॥ ३ ॥

अनास्थाप्यास्त्वतिस्निग्धः क्षतोरस्को भृशं कृशः
आमातिसारी वमिमान् संशुद्धो दत्तनावनः ॥
कासश्वासप्रमेहार्शोहिष्माऽध्मानाल्पवर्चसः ।
शूनपायुः कृताहारो बद्धच्छिद्रो दकोदरी ।
कुष्ठी च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी ४

स०-अतिस्निग्धादयः सप्तममासगर्भिण्यां अनास्थाप्या अनिरूद्धाः । वमिमान् प्रसक्तच्छर्दिः । बद्धादेरुदरेण संबंधः । तत इनिर्मत्वर्थीयः । यद्वाऽतिसारिण आस्थाप्या इत्यनेनाऽऽमातिसारिणोऽनास्थाप्यत्वे लब्धे पुनर्वचनमतिप्रमाथित्वेनाऽऽमातिसारिणः कथंचिदप्यनास्थाप्या इति । तत्राऽतिस्निग्धस्य दोषानुत्कलेश्य निरूहः श्वयथुमुदरं च जनयेत् । क्षतोरस्कृशयोः क्षोभव्यापन्नं शरीरमाशु पीडयेत् । आमातिसारिणो दोषस्य सम्यगनिवर्हणाद्देहस्य शामत्वादतिपीडां कुर्यात् । प्रसक्तच्छर्दिषो दोषोत्कलेशो निरूहमूर्ध्वं नयेत् । कृतवमनविरेकयोः सुरिक्तं देहं क्षतं क्षार इव दहेत् । कृतनस्यस्य विवृतोर्ध्वस्रोतस्तया विभ्रंशं कुर्यात् । कासश्वासादीनामुत्किलष्टदोषत्वान्निरूह ऊर्ध्वं व्रजेत् । अर्शःप्रभृतीनां भृशतरमाध्मानामृत्युर्वा स्यात् । अल्पवर्चस्कादीनां स्तंभजाड्यादीनावहेत् । गर्भिण्याः पूर्वोक्ता एव दोषाः ॥ ४ ॥

प०-अनास्थाप्या अतिस्निग्धादयः । गर्भिणी चाप्रवृत्ताष्टमासपर्यन्ता । भृशं कृशोऽतिकृशः । आमातिसारेण युक्तः । वमिमान् छर्दियुक्तः । संशुद्धः कृतवमनविरेकः । दत्तनस्यः प्रसक्तनावनः । शून-

पायुर्गुदशोफयुक्तः । कृताहारो भुक्तभोजनः । अथ बद्धोदरी छिद्रोदकोदरी । मधुमेही मधुमेहार्तः । तत्रातिस्निग्धः उत्किलप्रदोषः यो दोषोऽनुत्कलेश्योदरं मूर्छां श्रयथुं वा निरूहो जनयति । क्षतो-रस्कस्यातिकृशस्य क्षोभव्यापन्नं शरीरमाशु पीडयेत् । कृतवमनविरेकयोः सुरिक्तदेहं क्षतं क्षार इव दहेत् । कृतनस्यस्य विभ्रंशं भृशं विवृतोर्ध्वस्रोतस्तया कुर्यात् । प्रसक्तच्छर्द्यादीनां वायुर्निरूहमूर्ध्व नयेत् । अर्शःस्वावृतमार्गत्वादनागच्छन् वस्तिः प्राणान्निहिंस्यात् । बद्धोदराद्याध्मानानां भृशतर-माध्मानान्मृत्युः । अलसकार्तादीनां चामदोषः । अरोचकार्तादीनां यथास्वमामयवृद्धिः । गर्भिण्याः पूर्वोक्तदोषः ॥ ४ ॥

हे०—निरूहं निषेधति—अनास्थाप्या इति । बद्धो-दरादय उदरविशेषाः । संग्रहे तु तत्रातिस्निग्धोत्किलप्रदो-पयोर्दोषानुत्कलेश्योदरं मूर्छां श्रयथुं वा निरूहो जनयेत् । क्षतो-रस्कस्यापि कृशस्य च क्षोभव्यापन्नं शरीरमाशु पीड-येत् । अनिरन्नस्य वक्ष्यते । कृतवमनविरेकयोस्तु रिक्तं देहक्षतं क्षार इव दहेत् । स्नेहवस्तिस्तु सद्योऽधिमवसाद्य श्लेष्मामयाय स्यात् । कृतनस्यस्यास्य विभ्रंशं भृशविवृतो-र्ध्वस्रोतस्तया कुर्यात् । अनुवासनं तु दोषोत्कलेशनं प्रसक्त-च्छर्दिनिष्ठीविकाससश्चासहिध्मानानां वायुर्निरूहमूर्ध्व नयेत् । अर्शस्यावृतमार्गत्वादनागच्छन् वस्तिः प्राणान् हिंस्यात् । स्नेहः पुनरर्शस्यभिष्यन्त्याध्मानाय स्यात् । बद्धोदराद्याध्मानानां भृशतरमाध्मानान्मृत्युः अलसकविपू-चिकामातिसारातानां चामदोषात् । अरोचकाल्पाभिरगुद-शोफकुष्ठमधुमेहार्तानां यथास्वमामयवृद्धिः । गर्भिण्याः पूर्वोक्तो दोष इति पूर्वोक्तो वसनोक्तः ॥ ४ ॥

आस्थाप्या एव चान्वास्या विशंपादतिवह्नयः ।
रूक्षाः केवलवातार्ताः ॥ ५ ॥

स०—य एवाऽऽस्थाप्यास्त एवानुवास्याः । आङ्-पूर्वोत्तिष्ठतेर्णिजंतादनुपूर्वाच्च वसतेरर्थार्थं प्यत् । विशेषे-णातिवह्नादयोऽनुवास्याः ॥ ५ ॥

प०—य एवास्थाप्यास्त एवानुवास्याः । तथा रूक्षा अतिदीप्तामयः । केवलवातार्ताश्च । विशेषेण एते हि परमनुवासनेनाप्यायन्ते । मूलसे-केन वृक्षवत् ॥ ५ ॥

हे०—अनुवासनस्य विशेषतो निषयमाह—आ-
श्ति । आस्थाप्या गुल्मादयः । अतिवह्नादि-
निरूहादनुवासनस्य प्राधान्यमाह—विशेषादिति ॥

नाऽनुवास्यास्त ए
येऽनास्थाप्यास्तथा पांडुकामलामेहपीनस
निरन्नप्लीहविड्भेदिगुरुकोष्ठकफोदराः ।
अभिष्यंदिकृशस्थूलकर्मिकोष्ठाव्यमारुता
पीते विषं गरऽपच्यां श्लीपदी गलगण्डवा-

स०—त एवेति । य एवाऽनास्थाप्या उ-
त्थास्ते चाऽपि नानुवास्याः तथा पांडुवाद्यो ना-
नार्हाः । एतेषां हि दोषानुत्कलेश्य स्नेहवस्तिरुद-
येत् । निरन्नम्याऽनुवागनात् स्नेहविपत्तिः । तथा
खरनादेन । अमुक्तदत्तश्च तथा स्नेहवस्ति-
इति । प्लीहादीनां स्तंभजाडवादीनानहेत् । कृमि-
स्याऽनुवासनात्पूर्वमनिर्हतेः कृमिभिरति बहुत्वा-
निसरणेन हृदयमतिकर्षद्विस्तर्दयेयुः । आढ-
तस्य सम्यग्दोषनिर्हरणादामवृद्धिः । पीते वि-
षं च नाऽनुवास्या इति योज्यम् । अपच्यां न वा-
श्लीपदीतीनिगलगण्डवानिति मतम् । अप-
च नाऽनुवास्या इति । संग्रहे चोक्तम् । अगुते वि-
ष्टस्य प्रयुक्तमनुवासनम् । सरद्वरामृद्धमर्शः क्षि-
प्रपद्यते । तेन वायोर्ज्वो न स्याद्वातव्यामन्यति
कायाभ्रंशस्तु नाशश्च विशेषादनिवर्तिना । स्नेहः
ऽशिताहाररूढं त्वामाशयेऽनिलम् । पक्वस्थं हति-
स्थश्च्यवते चान्नपाकतः । निरूहश्च समीरश्च त-
थेमायुभावपि । तावन्नमृच्छित्तौ तीक्ष्णावधोऽन्नेन
गतौ । उर्ध्वं वा शकृता सार्धं संस्थितौ कोष्ठे ए-
समलाहारविष्टव्यौ हंतामाशु जीवितम् ।
एवानुवास्योऽस्मान्न निरूहोऽज गुक्तवानिति ॥

प०—त एव नानुवास्या ये नास्थाप्याः
रूक्षा ये । तथा पाण्डुरोग्यादयः कामलाग्रान्त-
पीनसश्च प्रतिश्रयायः । निरन्नोऽभुक्तभक्तः ।
स्थूलोऽतिस्थूलः । आढवमारुतो मेदसावृतो
अपची गण्डमाला । गलगण्डवान् गलगण्डरोग-

हे०—अनास्थाप्यादीनां पांड्वादीनां चानुवासन निषेधति—नानुवास्या इति । अनास्थाप्या अतिस्निग्धा-
दयः । निरन्नोऽकृताहारः, विड्भेदी क्षिथिलमलः,
गुरुकोष्ठ आहारं विनाप्याहारपूर्ण इव कोष्ठो यस्य,
अभिध्यंदी नेत्रकोपी । संप्रहे तु तत्रातिस्निग्धादीनां
यथास्वमुक्ताः पृथग्दोषाः । अपि च “अनुक्ते रिक्तकोष्ठस्य
प्रयुक्तमनुवासनम् । सरदूरंगसूक्ष्मत्वैः क्षिप्रमूर्ध्वं प्रपद्यते ॥
तेन वायोर्जयो न स्याद्वातधामन्यतिष्ठता । कार्याभेराशु
नाशस्तु विशेषपादतिवर्तिता ॥ स्नेहः सद्योऽशिताहाररुद्धे
त्वामाशयेऽनिलम् । पक्वस्थं हंति पक्वस्थश्च्यवने चान्नपा-
कतः ॥ निरुहश्च समीरश्च तीक्ष्णवेगाद्युभावपि । तावन्न
मूर्छितौ तीक्ष्णावधोऽन्नेन सहागती ॥ ऊर्ध्वं वा शकृता
सार्द्धं संस्थितौ कोष्ठ एव वा । समलाहारविष्टब्धौ हरेता-
माशु जीवितम् ॥ भुक्तवाननु वास्योऽस्मान्न निरुहोऽत्र
भुक्तवान्” पाण्डुरोगार्तादीनां दोषानुल्लेख्य स्नेहवस्तिरुदरं
जनयेत् । प्रतिश्यायादिमतां भूय एव दोषं विवर्तयेत् ।
इति ॥ ६ ॥

निरुहान्वासनयोर्यत्रस्य लक्षणमाह—

तयोस्तु नेत्रं हेमादिधातुदर्वस्थिवेणुजम् ।

गोपुच्छाकारमच्छिद्रं श्लक्ष्णं गुलिकामुखम् ७

स०—तयोर्निरुहान्वासनयोर्नेत्रं भवति । नीयते
प्राप्यते स्नेहकल्काद्यपानमिति नेत्रम् । नेत्रेति नेः
घ्नन्प्रत्ययः । किंभूतं नेत्रम् । हेमादीति । आदि-
शब्दः प्रकारे । तेन रूप्यरीतिकायस्कांस्यत्रपुसीसादयो
गृह्यते । दारु शिंशपादिकाष्टम् । अस्थि गजादेः ।
वेणुर्विशः । एतेषां द्वयः । एभ्यो जातं तयोर्निरुहा-
न्वासनयोर्नेत्रं भवति । किंभूतम् । गोपुच्छाकारम् ।
गोपुच्छ इवाऽकारो यस्य तत् । तथाऽच्छिद्रं निर्विवरम् ।
तथा श्लक्ष्णं कोमलं तथाऽप्यूज्ववक्रम् । गुलिकास-
दृशमतीक्ष्णं मुखं यस्य तदेवम् ॥ ७ ॥

प०—तयोरास्थापनानुवासनयोर्नेत्रमेवंविधं कर्त-
व्यम् । तच्च हेमादिजम् । हेमादिधातवः सुवर्ण-
रूप्यत्रपुसीसताम्राणि । तथा गोपुच्छाकृति ।
अच्छिद्रमव्रणम् । श्लक्ष्णमपरुषम् । कज्जु अचक्रम् ।
अङ्गुलिकामुखमतीक्ष्णाग्रम् ॥ ७ ॥

हे०—निरुहान्वासनयन्त्रस्य लक्षणमाह—तयोरिति ।
गोपुच्छाकारं गोपुच्छवत् क्रमकृशं वृत्तं च । गुलिकामुखं

गुलिकावदसिरहितं मुखं यस्य । संप्रहे तु माणिक्यशृंगद-
तनलखदिरकदरतिनिशतिन्दुकादिदारुसारमयमुज्वककृश-
मिति ॥ ७ ॥

अथाऽस्य प्रमाणमाह—

ऊनेऽन्दे पंच पूर्णेऽस्मिन्नासभभ्योऽगुलानि पट् ।
सप्तमे सप्त तान्यष्टौ द्वादशे षोडशे नव ।
द्वादशैव परं विंशत् ॥ ८ ॥

स०—अपूर्णं वर्षं नेत्रस्य पंचांगुलानि । आतुरांगु-
लप्रमाणमिति गम्यते । दैर्घ्येण चेत्येतदप्युक्तं गम्यते ।
वक्ष्यति हि । स्वांगुष्टेन समं मूले स्थौल्येनेति । आस-
त्तस्यः सप्तवर्षाणि मर्यादीकृत्य षडंगुलानि प्रमाणम् ।
आडत्र मर्यादायां नाभिविधौ । तेन पट्चाङ्गुलिना षडङ्गु-
लानि नेत्रम् । अन्यथा सप्तवर्षस्याऽपि षडेवेति
प्राप्नोति । वक्ष्यति तु सप्तमे सप्तेति । एवं च पूर्वा-
परं व्याहृतं स्यात् । तस्मान्मर्यादायामादित्यवेहि । सप्तमे
वर्षे सप्तांगुलानि द्वादशे वत्सरे तान्यंगुलान्यष्टौ नेत्रम् ।
द्वादशानां पूरण इति तस्य पूरणं ङडिति ङड् । एवं
षोडश इत्यत्र । षोडशसंवत्सरे नवांगुलानि नेत्रम् ।
विंशाद्वत्सरात् तस्मादूर्ध्वमेकविंशप्रभृतिवर्षेषु द्वादशां-
गुलानि नेत्रम् । नातोऽप्यधिकानीत्येवशब्दार्थः ।
विंशतिशब्दात्पूरणे ङटि ति विंशतेऽङ्गीति तिलोपा-
द्विशशब्दः ॥ ८ ॥

प०—हीनसंवत्सरे वाले पञ्चाङ्गुलं नेत्रं कुर्यात् ।
पूर्णेऽस्मिन्नन्दे द्वितृतीयादिकं वर्षं इति यावन् ।
सप्तभ्योऽन्देभ्यस्तावन् षडङ्गुलानि नेत्रम् । आङ्गु-
मर्यादायां नाभिविधौ । तेन पट्चाङ्गुलिना षडङ्गु-
लिना नेत्रं सप्तमेऽन्दे पूर्णसप्ताङ्गुलानि नेत्रं तान्य-
ष्टावङ्गुलानि द्वादशेऽन्दे पूर्णं नेत्रं विंशत्यन्दा-
त्परमनन्तरं द्वादशैवाङ्गुलानि नेत्रं कुर्यात् ॥ ८ ॥

हे०—यन्त्रप्रमाणमाह—ऊन इति । प्रथमे वर्षे पंचां-
गुलं यन्त्रं, द्वितीयादिषु पञ्चषु षडंगुलं, सप्तमे सप्तांगुलं,
द्वादशेऽष्टांगुलं, षोडशे नवांगुलं, विंशादिषु द्वादशांगु-
लम् ॥ ८ ॥

वाक्ष्य वर्षांतरेषु च ।

वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्धयेत् ॥ ९ ॥

स०—वर्षांतरेष्वंतरालावच्छिन्नेषु वर्षेषु नवमदश-
मादिषु वीक्ष्य पर्यालोच्य नेत्रस्य प्रमाणमभिवर्धयेत् ।
चशब्दो भिन्नक्रमः । न केवलं वर्षांतरेषु प्रमाणमभिव-
र्धयेत् । यावद्वयोबलादीनि निरूप्य प्रमाणं चाऽभिव-
र्धयेत् ॥ ९ ॥

प०—वर्षान्तरेषु संवत्सरमध्येषु वयोबलशरीरा-
णि ज्ञात्वा नेत्रस्य प्रमाणमभिवर्धयेत् । वृद्धिं
नयेत् । षोडशेऽब्दे वा पूर्णे नवाङ्गुलानि नेत्रम् ।
यावदेकोनविंशोऽब्दः । विंशेऽब्दे द्वादशाङ्गुलानि नेत्रम्
विंशतोऽब्दात्परममन्तरं द्वादशैवाङ्गुलानि नेत्रं
कुर्यात् । ऊनेऽब्दे पञ्चाङ्गुलानि नेत्रप्रमाणम् ।
पूर्णेऽस्मिन्नब्दे यावद्वर्षाणि तावत् षडङ्गुलं नेत्र-
प्रमाणमुक्तम् । अत्रान्तरे मध्ये तद्वयो वीक्ष्य
बुद्ध्वा तथा शरीरं वीक्ष्य ततो यत्किञ्चिदन्तराले
वयस्तथाबलं शरीरमेवं नेत्रमपि वर्धयेत् । एवमन्येषु
वर्षान्तरेषु व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

हे०—वर्षान्तरेषु वयःप्रभृतीन्वीक्ष्य युक्त्या प्रमाणं
वर्द्धयेत् । अष्टमे सपादसप्ताङ्गुलं, नवमे सार्धसप्ताङ्गुलमि-
त्यादि ॥ ९ ॥

स्वाङ्गुष्ठेन समं मूलं स्थौल्येनाऽग्रे कनिष्ठया १० ॥

स०—स्थौल्येन परिणाहेन स्वाङ्गुष्ठेन तुल्यं मूले
नेत्रं तथाऽग्रं प्रातस्तस्मिन् कनिष्ठयाऽङ्गुल्या समं नेत्रं
स्यात् । खरनादेऽप्युक्तम् । वस्तिनेत्रमृजु श्लक्ष्णं सदृक्तं
गुलिकामुखम् । भवेद्गोपुच्छसंस्थानं सुप्रवाहं त्रिकर्ण-
िकम् । या त्रिभागप्रणयने मर्यादा कर्णिका भवेत् । द्वे
कर्णिके चोपरिष्ठाद्वस्त्राधारेऽथवान्तरे । स्वाङ्गुष्ठकपरी-
णाहं मूलं नेत्रस्य शस्यते । मध्यं त्वनामिकातुल्यमग्रं
तुल्यकनिष्ठिकम् । स्वेनाङ्गुलिप्रमाणेन दैर्घ्यं स्याद्द्वादशां-
गुलम् । कर्कधु प्रवहच्छिद्रं श्रेष्ठमन्यथावयः । विंश-
द्वादशषड्वर्षे द्वादशाष्टपडङ्गुलम् । कर्कधुकसतीनाग्र-
मुखं छिद्रवहमित्यादि । मुनिरप्यवोचत् । षड्द्वादशा-
ष्टाङ्गुलसंमितानि षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम् । स्युर्मह-
त्कर्कधुसतीनवाहिच्छिद्राण्यपिहितानि चैव । यथा
वयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां मूलाग्रयोः स्यात् परिणाह
इति ॥ १० ॥

प०—मूले मूलविषये नेत्रं स्वाङ्गुष्ठेन सममा-
राङ्गुष्ठप्रमाणतुल्यं कार्यम् । अग्रे अग्रविषये सु-
नेत्रमातुरकनिष्ठया समं कार्यम् ॥ १० ॥

हे०—यन्त्रस्थौल्यमाह—स्वाङ्गुष्ठेनेति । स्वाङ्गुष्ठेन य-
दिश्य यन्त्रप्रमाणं तस्याङ्गुष्ठेन तस्यैव कनिष्ठिकया ।
अग्रे इत्युभयत्र योज्यम् । अङ्गुष्ठमूलवर्धनमूलं कनिष्ठाग्रव-
त्राग्रं स्थूलमित्यर्थः । मध्यं त्वानुपूर्व्या स्थूलम् ॥ १० ॥

अधुना बिंदुद्वारेण नेत्रस्थौल्यप्रमाणमधिकं दर्शयन्नाह

पूर्णेऽब्देऽङ्गुलमादाय तदर्धाऽर्धप्रवर्धितम् ।

त्र्यङ्गुलं परमं छिद्रं मूलेऽग्रे वहते तु यत् ।

मुद्रं माषं कलायं च क्लिन्नं कर्कधुकं क्रमात् १

स०—वर्षे पूर्णे सत्यङ्गुलमादाय स्वाङ्गुलात्प्रभृ-
क्रमेण त्र्यङ्गुलं छिद्रं मूले नेत्रस्य भवति । किञ्च
छिद्रम् । अर्धस्याऽर्धमर्धार्धम् । तस्याऽङ्गुलस्यार्ध-
तेन प्रवर्धितम् । तत्र प्रथमे वर्षेऽङ्गुलमात्रं छिद्रं या-
द्वर्षाणि षट् । सप्तमे वर्षे सपादमङ्गुलं यावदेकाद-
वर्षाणि । द्वादशे वर्षे सार्धमङ्गुलं यावत्षोडशवर्षाणि
षोडशे वर्षे पादोनमङ्गुलद्वयम् । सप्तदशे वर्षेऽङ्गुलद्वयम्
अष्टादशे वर्षे सपादमङ्गुलद्वयम् । एकोनविंशति-
सार्धमङ्गुलद्वयम् । विंशतिवर्षस्य पादोनमङ्गुलत्रयम्
एकविंशतिवर्षस्य त्र्यङ्गुलं छिद्रमिति क्रमो वेद्यः । पर-
मित्यनेनैतद्गमयति । परममुत्कर्षमाश्रित्येदं मूलच्छिद्रम्
मध्यमं तु यत्तच्छिद्रं स्वाङ्गुष्ठेनेत्यनेनोक्तम् । ऊनवर्ष-
स्वर्धार्गुलं छिद्रमेतदपेक्षया कल्प्यम् । अग्रे तु छि-
तद्वद्ववति यन्मुद्रादि वहति । तत्र वार्षिकस्य मुद्रवा-
यावत्षड्वर्षम् । सप्तवर्षस्य माषवाहि यावदेकादशोऽब्दः
द्वादशवर्षस्य कलायवाहि षोडशवर्षस्य क्लिन्नकलायवा-
एकविंशतिवर्षस्य कर्कधुवाहीति क्रमाद्वयः प्रमाणम्
ऊनवर्षस्य च न मुद्रादिवाहि कल्प्यम् । अग्रच्छिद्र-
माणं चैतदग्रे कनिष्ठयेत्यत्राऽपि संगच्छत एव । दैर्घ्यं
प्रमाणं चाऽत्र पक्षे पूर्वमेव योज्यम् । स्वाङ्गुष्ठेन स-
मूले स्थौल्येनेत्यनेन छिद्रप्रमाणं स्वमत्या भिषजा प्र-
ल्प्यम् । तथा त्र्यङ्गुलं परमं छिद्रमित्यत्र स्थौल्यप्रमा-
स्वधियैव निरूप्यम् । तत्रकृता तु ग्रंथगौरवमयादुक्त-
प्रायत्वाच्चेह नोक्तम् ॥ ११ ॥

प०—क्रमेण च यथा देया उद्दिष्टनेत्रप्रमाण-
परिपाटीमतिक्रम्येति यावत् । पूर्णाब्दे नतु हीने
संवत्सरे संवत्सरेऽङ्गुलमादाय गृहीत्वा तदर्धार्ध-
प्रवर्धितं तावच्छिद्रं कार्यमिति यावत् । अङ्गुलं
छिद्रं सम्पद्यते तच्च परमं प्रकृष्टं छिद्रं न ततोऽ-
भ्यधिकं कार्यम् । वर्षावृत्तेऽब्देऽङ्गुलावप्यूनं
छिद्रमूले कार्यम् । अन्यन्मुद्रादिच्छिद्रादपि किञ्चि-
दूनं छिद्रं कार्यमिति । अर्धं चार्धं चार्धार्धं
तस्यार्धार्धं तदित्येनाङ्गुलं परामृशति । तेना-
ङ्गुलस्यार्धेनार्धेन प्रवर्धितं वृद्धिं प्राप्तं वा तथा-
वत् त्र्यङ्गुलं परमं छिद्रं मूलेन सम्पद्यते । अग्र-
मुखं यथाक्रमं पूर्णेऽब्दे मुद्रमादाय यथावद्यथाछिद्रं
कर्कन्धुसिञ्चितकाफलं बहते तावत्तद्वर्धनीयम् । पर-
ाब्दोऽत्रापि वर्तयति न यत्कर्कन्धुवाहि क्रमादस्य
त्परमं न ततोऽभ्यधिकं कार्यम् । एवं पूर्णेऽब्दे मुद्र-
च्छिद्रं मुद्रवाहि यावत् षष्ठोऽब्दः । सप्तमे माष-
ाहि यावदेकादशोऽब्दः । द्वादशे कलायवाहि
ावत्पञ्चदशाब्दः । षोडशे तु किलन्नकलाय-
ाहि यावदेकोनविंशोऽब्दः । विंशतेरूर्ध्वं कर्क-
धुवाहि यावत्पूर्णप्रमाणम् ॥ ११ ॥

हे०—यन्त्रच्छिद्रप्रमाणमाह—पूर्णेऽब्दे इति । षडङ्गुलस्य
न्त्रस्य मूलच्छिद्रमङ्गुलप्रमाणं, सप्ताङ्गुलस्य सार्द्धाङ्गु-
म्, अष्टाङ्गुलस्य द्व्यङ्गुलं, नवाङ्गुलस्य सार्द्धद्व्यङ्गुलं, द्वाद-
ाङ्गुलस्य त्र्यङ्गुलं, षडङ्गुलस्याग्रच्छिद्रं मुद्रवाहि, सप्ताङ्गु-
स्य माषवाहि, अष्टाङ्गुलस्य कलायवाहि, नवाङ्गुलस्य
ह्रस्वकलायवाहि, द्वादशाङ्गुलस्य ह्रस्ववदरवाहि । अङ्गुल-
ानं तु छिद्रस्य वृत्तपरिधौ ज्ञेयं, पञ्चाङ्गुलस्य मूले अर्द्धा-
लम् अग्रे वनमुद्रवाहीति संग्रहोक्तं ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

लच्छिद्रप्रमाणेन प्राप्ते घटितकर्णिकम् ।
र्त्याऽग्रे पिहितं मूले यथास्वं द्वाङ्गुलांतरम् ।
र्णिकाद्वितयं नेत्रे कुर्यात् ॥ १२ ॥

स०—मूले यच्छिद्रमुक्तं तत्प्रमाणेन प्राप्ते घटिता
मादिता कर्णिका लत्राकारा गुदाधिकांतःप्रवेशरो-
नी यस्मिन्तदेवम् । तथा वर्त्या दशादिकृतया प्राप्ते
हितं स्थगितम् । मूले यथास्वमूनधर्वादिकस्य तदङ्गु-
प्रमाणेन द्व्यङ्गुलांतरं कर्णिकायुगलं मूलप्रदेशे नेत्रे
दधीत वस्तिपुटयोजनार्थम् ॥ १२ ॥

प०—प्रान्तेऽग्रे यथायथं पूर्णच्छिद्रप्रमाणेन घटिता
निष्पादिता कर्णिका यम्य । वर्त्याग्रेपिहितम्
इति । तच्च नेत्रं वर्त्याग्रे पिहितं कुर्यात् । कर्पा-
समस्या वर्त्या पिहितं स्थगितं वातायन्तःप्रवेश-
परिहारार्थं मूले यथास्वं द्व्यङ्गुलान्तरं कर्णिका-
द्वितयं नेत्रे कुर्यात् ॥ १२ ॥

हे०—यन्त्रस्य प्रांतकर्णिकास्वानमाह—मूलच्छिद्र-
प्रमाणेनेति । मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्राप्ते परिकल्प्य तत्सी-
मारूपां कर्णिकां घटयेत् । यन्त्राग्रच्छिद्रं वर्त्या पिथेय-
मित्याह—वर्त्येति । संग्रहे तु कर्णिकान्तप्रतिपदमुद्राङ्गुली-
ताग्रपिधानघनचैलवर्तीत्युक्तं, यन्त्रमूलस्थकर्णिकाद्वयमध्ये
अङ्गुलमन्तरं कार्यमित्याह—मूल इति । यथास्वं वृद्धिद्वय
यन्त्रं तदङ्गुलैः ॥ १२ ॥

अत एवाह—

तत्र च योजयत् ।

अजाविमहिषादीनां वस्तिं सुमृदितं दृढम् ॥
कषायरक्तं निश्छिद्रग्रंथिगंधशिरं तनुम् ।
ग्रंथितं साधु सूत्रेण सुखसंस्थाप्यभेषजम् १३ ॥

स०—तत्रेत्यादि । तस्मिन् कर्णिकाद्वितयेऽजादीनां
वस्तिं योजयेत् । आदिशब्देन गोहरिणवराहमहिषाणां
ग्रहणम् । अजादीनामित्येवं निर्देशेऽप्यविमहिषग्रहणे
लब्धे साक्षादेतयोर्ग्रहणमन्यजंभ्यो वस्तिभ्य एतद्वस्ते-
र्योग्यतरत्त्वप्रतिपादनार्थम् । किंभूतं वस्तिम् । सुमृदितं
सस्नेहं मुहुः सुष्ठु मृदितं तथा दृढं तथा कषायेण हरी-
तक्यादिना रक्तं तथा छिद्रं च ग्रंथिश्च गंधश्च शिराश्च
ताः निर्गता न सन्ति यस्य तन्निश्छिद्रग्रंथिगंधशिरम् ।
तथा तनुं न स्थूलं तथा साधु सम्यक् सूत्रेण ग्रंथितं
बद्धं तथा सुखेनाऽकुच्छ्रेण संस्थापनीयमौषधं यत्र
तदेवम् ॥ १३ ॥

प०—वस्तियोजनार्थं तत्र च योजयेत् । तत्र
कर्णिकाद्वितयमध्येऽजादीनां वस्तिं सुमृदितं तथा
दृढमपरिस्फुटनशीलं कषायरक्तं नान्यद्वर्णान्तरं
निश्छिद्रं छिद्ररहितं निर्गन्धं गन्धरहितं निर्ग्रन्थि
ग्रन्थिरहितं तथा शिरारहितं स्थूलतया साधु सम्यक्
सूत्रेण ग्रंथितं बद्धं तथा सुखेन संस्थाप्यं भेषजमौ-
षधं यस्मिन् तत्तथाविधं प्राप्य प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

हे०—कर्णिकाद्वये वस्तिवन्धनमाह—तत्रेति । आदिशब्देन गोहरिणवराहादयः । वस्तिमूत्राधारचर्मपेशी, सुम्नदितं स्नेहमुद्राभ्यां, कपायरसं कपायरसैर्द्रव्यैर्दत्तरागं, निदिच्छद्रान्ध्रिगन्धशिरं लिद्रादिचतुष्टयरहितं, तनुं सूक्ष्मं साधु ग्रथितं बद्ध्वा परिवर्त्य पुनर्वर्द्धं सुखं संस्थाप्य यथोक्तप्रमाणमौषधमसंकोचने यथा माति तथा प्रमाणम् १३ वस्त्यभावेऽकपादं वा न्यसेद्वासोऽथवा घनम् ॥

स०—वस्तेरभावे सत्यंकपादं छागैणाद्यवयवविशेषं वा न्यसेत्त्रे योजयेत् । अथवा बद्धं घनं न्यसेत् ॥ १४ ॥

प०—वस्त्यभावे वस्त्यलाभेऽकपादं वस्त्रपादं वा तत्र नेत्रे न्यसेद्योजयेत् । अथवा वासो बद्धं वा घनं विज्वरं योजयेत् ॥ १४ ॥

हे०—अंकपादम् ऊर्चर्म, वासो घनं स्वतो मधूच्छिष्टेन च । संप्रहे तु न्युब्जं विवृताननं निवेद्य बस्ति कर्णिकयोर्द्वेन सूत्रेण घनं समं च बद्ध्वा परिवर्त्य पुनः श्रान्यद्वस्तिं सुखबन्धनार्थं सूत्रमुपनिधायानुगुतं निधापयेदिति ॥ १४ ॥

निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुंचो वत्सरात्परम् ।

प्रकुंचवृद्धिः प्रत्यब्दं यावत्षट्प्रसृतास्ततः ॥

प्रसृतं वर्धयेद्दूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य च ।

आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम् ॥ १५ ॥

स०—निरूहस्य मात्रा प्रथमे वर्षे कषायस्नेहसहितस्य प्रकुंचः पलप्रमाणम् । षण्मासादौ त्वेतदनुसारेणार्धपलादि कल्प्यम् । वर्षात्परं प्रकुञ्चवृद्धिः प्रतिसंवत्सरं कार्या यावत्षट् प्रसृता द्वादश पलानि । तत ऊर्ध्वं प्रसृतं वर्धयेत् । प्रत्यब्दमित्यनुवर्तते । ततो द्वादशवर्षस्यैव द्वादश पलानि । अनन्तरं त्रयोदशवर्षादिषु प्रतिवर्षं पलद्वयं निरूहमात्रायां वर्धयितव्यं क्रमेणैव यावत्सप्तदशवर्षाणि । अष्टादशवर्षस्य तु द्वादश प्रसृताश्चतुर्विंशतिपलानि । इदं मानं प्रमाणं सप्ततिवर्षाणि यावत् । परं सप्ततेरूर्ध्वं दशैव प्रसृता मानं नाऽधिकम् ॥ १५ ॥

प०—प्रथमे वत्सरेऽब्दे निरूहप्रमाणं प्रकुञ्चपर्यायः । एवं प्रधानमात्रानिरूहस्योने संवत्सरे

प्रकुञ्चादूनं निरूहप्रमाणम् । अनन्तरं प्रत्येकप्रकुञ्चस्य वृद्धिः प्रतिवत्सरं यावत् षट् प्रसृता द्वादशपलानि द्वादशवर्षस्य ततः षट्सप्तमपरिणान्निरूहादूर्ध्वमनन्तरं प्रतिवर्षं प्रसृतं वर्धयेत् पलद्वयं यावत्सप्तदशोऽब्दः । अष्टादशवर्षस्य द्वादशप्रसृताश्चतुर्विंशतिपलानि एतस्मिन्निरूहमासप्ततेः सप्ततिवर्षाणि यावत् । परं सप्ततेनन्तरं दशैव प्रसृताः विंशतिः पलानि । द्वे प्रसृतिं विदुरिति । एवकारोऽवधारणार्थं सप्ततेः परं दशैव प्रसृताः न ततोऽधिकाः ॥ १५ ॥

हे०—निरूहौषधमात्रमाह—निरूहमात्रेति । वर्षे पलं, ततः आद्वादशात्पलवृद्धिः, ततः आष्टाद्विपलवृद्धिः । एवमष्टादशे वर्षे चतुर्विंशतिपलानि स्युतान्येवासप्ततितमान्, ततो विंशतिपलानि । संप्रान्ये पुनर्द्वादशप्रसृतस्याप्यष्टाविच्छंतीति ॥ १५ ॥

एवं सांवत्सरिकादारभ्य यावद्वर्षशतकस्तां निरूहमात्रामभिधायाऽनुवासनमात्रामधिकृत्याह—

यथायथं निरूहस्य पादो मात्राऽनुवासने १

स०—यथायथं यथास्वं वार्षिकस्यैकविंशतिरादेर्वा निरूहस्य पादश्चतुर्भागो मात्राऽनुवासनेऽनुनविषये मात्रा यस्य पलं निरूहस्तस्य कर्षप्रमाणं वासनमित्यर्थः । एवं सर्वत्र कल्प्यम् ॥ १६ ॥

प०—अनुवासने स्नेहवस्तौ यथायथं यः निरूहपादः चतुर्थभागः । तस्मिन् मात्रा वत्सरे निरूहमात्रापलम् । तथा मात्रातः चतुर्थांशः कर्षः स्नेहवस्तौ मात्रा द्वादश पलानि मात्रा । तत्र चतुर्थांशः पलानि । तथाष्टादशेऽब्दे चतुर्विंशतिपलानि तत्र चतुर्थांशः पलानि षट् । एवं योज्यम् ॥ १६ ॥

हे०—अनुवासनौषधमात्रमाह—यथायथमिति यथायथं पले कर्षः पलद्वये कर्षद्वयमित्यादि । तु यथास्वमास्थापनमात्रा पादहीना माधुतैलिके ज्येति ॥ १६ ॥

आस्थाप्य स्नेहितं स्विन्नं शुद्धं लब्धवलं ।
अन्वासनार्हं विज्ञाय पूर्वमेवाऽनुवासयेत् ॥

शीते वसन्ते च दिवा रात्रौ केचित्ततोऽन्यदा ।
अभ्यक्तस्नातमुचितात्पादहीनं हितं लघु ॥
अस्निग्धरूक्षमशितं सानुपानं द्रवादि च ।
कृतचक्रमणं मुक्तविण्मूत्रं शयने सुखे ॥
नात्युच्छ्रिते न चोच्छीर्षे संविष्टं वामपार्श्वतः ।
संकोच्य दक्षिणं सक्थि प्रसार्य च ततोऽपरम् १७

स०—आस्थाप्य निरूहणार्हं स्निग्धं तथा स्विन्नं
तथा शुद्धमूर्ध्वोदस्तथा भूयोऽपि लब्धबलं तथाऽनु-
वासनयोग्यं विदित्वा पूर्वमेव निरूहादनुवासयेत् ।
शीते हेमंतशिशिरयोर्ऋतुस्तथा वसन्ते दिवाऽनुवास-
येत् । केचिदाचार्या अन्यदा शीताद्वसन्ताच्चाऽन्यस्मिन्
ग्रीष्मप्रावृट्शरदाख्ये ऋतौ रात्रावनुवासयेत् । केचि-
दिति भिन्नक्रमस्ततोऽन्यदेत्यतोऽनंतरं द्रष्टव्यः । इति
केचिदाहुरिति वाक्यशेषः । धान्वंतरास्तु सर्वथैव रात्रा-
वनुवासनं नेच्छति । धन्वंतरिमतमधिकृत्य संप्रहेऽधि-
जगे । न रात्रौ प्रणयेद्वस्ति दोषोत्क्लेशो हि रात्रिजः ।
स्नेहो वीर्ययुतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरमिति । तदेवं
तद्देशांतरादिवशात् प्रमाणयितव्यम् । किंभूतं नरम् ।
अभ्यक्तस्नातं पूर्वमभ्यक्तः पश्चात्स्नातः । पूर्वकालेति
समासः । उचिताद्यदत्तेन भोजनमभ्यस्तं तस्माच्चतुर्थ-
भागहीनमशितं तथा हितं लघुगुणयुक्तं तथा किंचिद-
स्निग्धरूक्षं तथा सानुपानं द्रवादि च । आदि-
शब्देन द्रवोष्णमनभिष्यंदीत्यादि विशिष्टं मुक्तवंतमिति
गमयति । उक्तं च संप्रहे । अतिस्निग्धाशिनो ह्युभ-
यमार्गात् स्नेहो मदमूर्च्छाऽग्निसादहृत्सादीन् जन-
यति । रूक्षाशिनो विष्टं बलवर्णहानिं च । अल्प-
मात्रद्रवाशिनोऽविसृष्टविण्मूत्रस्य चान्नावृतेन तदावरणा-
द्वयापदमिति । किंभूतम् । कृतचक्रमणं तथा त्यक्तमूत्र-
पुरीषं तथा शयने सुखावहे संविष्टं स्थितम् । किंभूतो
नाऽत्युच्छ्रिते नाऽत्युन्नते न चोच्छीर्षे त्यक्तोच्छीर्षे ।
कथं संविष्टम् । वामपार्श्वतो वामपार्श्वेन । संकोच्य
दक्षिणं सक्थि वामसक्थं उपरीति वृद्धवैद्याः । ततो
दक्षिणसक्थोऽपरं वामं सक्थि प्रसार्य । संप्रहे चोक्तम् ।
शयने नात्युच्छ्रिते स्वास्तुत ईषदुन्नतपाददेशे वाम-
पार्श्वेन प्राक्शिरसं संवेशयेदिति ॥ १७ ॥

प०—आस्थापनीय आस्थाप्यः आस्थापनयोग्यः ।
तमास्थाप्यं स्नेहितं स्विन्नमादौ स्नेहितं
पश्चात्स्नेहितं पश्चात्तथा शुद्धं वमनविरेचनाभ्यां
लब्धबलं प्राप्तबलमन्वासनयोग्यं पुरुषं विज्ञाय
ततः पूर्वमेव कृतास्थापनमनुवासयेत् । शीते
काले शीतसामान्याद्धेम्नन्ते शिशिरे तयो-
स्तथा वसन्ते दिवाऽनुवासयेत् । ततोऽन्यदाऽ-
न्यस्मिन् काले वर्षाशरद्व्रीष्माख्ये रात्रावनुवा-
सयेत् । इति केचिदाचार्याः । आदावभ्यक्तं
पश्चात् स्नातमातुरमुचितादभ्यस्तात्पादहीनं चतुर्भा-
गन्यूनमस्निग्धरूक्षसाधारणम् । अशितं मुक्तवन्तं
सानुपानं तथा द्रवादि द्रवपूर्वं तथा कृतचक्र-
मणं मुक्तविण्मूत्रमुत्सृष्टशक्नुमलं निवाते वेश्मनि
शयने नात्युच्छ्रिते नचोच्छीर्षे ईषदुन्नतपादशेषे
वा वामपार्श्वेन संनिविष्टं मुक्तप्राक्शिरसं दक्षिणं
सक्थि सङ्कोच्य परं वामं सक्थि प्रसार्यैवंविधं
संस्थाप्यास्थाप्य ॥ १७ ॥

हे०—निरूहस्यानुवासनमाह—आस्थाप्यमिति । कृत-
स्नेहादिकमास्थाप्यमनुवासनयोग्यत्वे सति पूर्वमनुवासयेत् ।
अनुवासनकालमाह—शीत इति । शीते वसन्ते ततोऽन्यदा
च दिवा अनुवासयेत् । केचित्ततोऽन्यदा रात्राविति
वदन्ति । संप्रहे तु अवश्यं वा दोषादीन् अन्यथा स्नेहो-
क्तामयप्रादुर्भावः । धान्वन्तरीयाः पुनः प्राहुः—“ न
रात्रौ प्रणयेद्वस्ति दोषोत्क्लेशो हि रात्रिजः । स्नेहवीर्ययुतः
कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरम् ॥ अह्नि स्थानास्थिते दोषे
वह्नी चान्नरसान्विते । स्फुटव्योतोमुखं देहं स्नेहो यः
परिसर्पति ॥ अल्पपित्तकफं रूक्षं भृशं वातरुजादितम् ।
मुक्तं जीर्णाशनं कामं रात्रावभ्यनुवासयेत् ॥ ” केवलानि-
लातिपीडितं त्वशुद्धमप्यनिरूपितवेलमप्यनुवासयेदात्यायि-
कत्वादिति । अनुवासीनीयस्य पूर्वकर्तव्यमाह—अभ्यक्तेति ।
उचितान्नित्यभोजनात्पादहीनमशितं द्रवादिद्रवपूर्वं न
चोच्छीर्षे उच्छीर्षकं विना ॥ १७ ॥

अथाऽस्य नेत्रं प्रणयेत्स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे ।
उच्छ्वास्य वस्तेर्वदने बद्धे हस्तमकंपयन् ॥
पृष्ठवंशं प्रति ततो नाऽतिद्रुतविलंबितम् ।
नाऽतिवेगं न वा मंदं सकृदेव प्रपीडयेत् १८ ॥

स०—अस्यैवंभूतावस्थयातुरस्य गुदे स्निग्धे कृते
वस्तेर्वदन उच्छ्वासवातं निःसार्य बद्धे सति नाऽति-

शीघ्रं नाऽविलंबितं नाऽतिवेगं न वा मंदं तथा पृष्ठ-
वंशाभिमुखमेकवारमेव नेत्रं स्निग्धप्रातं प्रपीडयेत् ।
कथं प्रपीडयेत् हस्तमकंपयन् । अतिद्रुतादिपीडनदोषा
वस्तिव्यापदि वक्ष्यमाणाः ॥ १८ ॥

प०—अथानन्तरमस्य पुंसो नेत्रं प्रणयेद्विद-
ध्यात् । स्नेहाभ्यक्तमुखं कृत्वा गुदे पाथौ
स्निग्धे स्नेहाभ्यक्ते तत् उच्छ्वास्य वायुं निःसार्य तस्य
वस्तेर्वदने मुखे बद्धे सूत्रेण ग्रथिते सति हस्तम-
कंपयन् अचालयन् पृष्ठवंशं प्रति तदभिमुखं
प्रक्षिपेत् । ततोऽनन्तरं नातिवेगं कृत्वा न वा
मन्दं कृत्वा शनैःशनैरिति यावत् सकृदेकवारं
तु पुनः ॥ १८ ॥

हे०—अनुवासेने वैयकृत्यमाह—अथेति । अस्यानुरस्थ गुदे
वस्तिमुच्छ्वास्य मुदुकरस्पर्शेन विगतमारुतं कृत्वा पृष्ठवंशं
प्रति पृष्ठवंशाश्रयेण प्रणयेत् । ततोऽनन्तरमपि प्रणयेत् ।
नातिद्रुतविलंबितमिति । पीडनारंभाविषयं नातिवेगं न वा
मंदमिति पीडनाविषयम् ॥ १८ ॥

सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति १९ ॥

स०—सावशेषं च स्नेहं कुर्वीत । कुतो हेतो-
रित्याह । यस्मात् शेषे स्नेहे वायुस्तिष्ठति ॥ १९ ॥

प०—सावशेषं वस्तिं कुर्वीत न सर्वसर्विकया
पीडयेत् । यस्मादौषधशेषे वायुस्तिष्ठति ॥ १९ ॥

हे०—शेषे औषधशेषे ॥ १९ ॥

दत्ते तूत्तानदेहस्य पाणिना ताडयंस्फिजौ ।
तत्पाणिभ्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिरुत्क्षिपेत् ॥

स०—दत्ते च स्नेहे सत्युत्तानगात्रस्य तु तस्य
स्फिजौ हस्तेनाहन्यात् । तथा तेनैव प्रकारेण तत्पा-
णिभ्यां स्फिजौ ताडयेत् । शय्यां खट्वां पादतश्चरणदे-
शात् त्रीन्वारानुत्क्षिपेत् तु मूर्धतः ॥ २० ॥

प०—दत्ते वस्तौ तस्योत्तानदेहस्य सतो दत्त-
निरुहणस्य पाणिना हस्तेन स्फिजौ ताडयेत् । तत्पा-
णिभ्यां स्फिजावाधातयेत् । तथा शय्यां शय-
नपादप्रदेशात् त्रीन्वारानुत्क्षिपेत् ऊर्ध्वं
नयेत् ॥ २० ॥

हे०—दत्ते औषधशेषे वैयः स्वपाणिना स्फिजौ ता-
डयन् तत्पाणिभ्यां ततः पादतः शय्यामुत्क्षिपेत् ।
पाणिं स्वपाणिना आहन्यात् त्रिरिति । पाणिनाऽनादिपु-
नरिषु चोक्तम् ॥ २० ॥

ततः प्रसारितांगस्य सोपधानस्य पाणिणकं
आहन्यान्मुष्टिनांगं च स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत्
वेदनार्तमिति स्नेहो नहि शीघ्रं निवर्तते ।
योज्यः शीघ्रं निवृत्तेऽन्यः स्नेहोऽतिप्रवृत्तकार्यकृ-

स०—ततः शय्योत्सेपादनंतरं प्रसारितशरी-
रदत्तगोदुकस्य पाणिणके पाण्यां मुष्ट्या हन्यात् ।
शरीरं च स्नेहेन तैलादिनाऽभ्यज्य मर्दयेत् । वि-
क्रियत इत्याह । अंगं वेदनात् पीडाभिरिति हेतो-
स्मादाशु स्नेहो न निवर्तते । शीघ्रमपयाते च
सत्यपगः स्नेहो देयः । कस्मादेवं विधीयत इत्या-
स्नेहश्च शरीराभ्यंतरेऽतिप्रवृत्तं कार्यकृत् स्नेहेन स-
त्यर्थः ॥ २१ ॥

प०—ततोऽनन्तरमातुरस्य प्रसारिताङ्गस्य स-
स्तथा सोपधानस्य सतः मुष्टिना पार्श्वे आहन्य-
ताडयेत् । तथाङ्गं शरीरावयवं वेदनार्तं कुत्रापि
स्नेहेन तैलादिनाऽभ्यज्य मर्दयित्वा मर्दयेत्
इत्यनेन प्रकारेण यस्मान् स्नेहवस्तिरनुवासनात्
न शीघ्रं त्वरितं निवर्तते नियतिः । शीघ्रं निर्ग-
तस्मिन् वस्तौ अन्यो द्वितीयो वस्तिर्योज्ये
प्रदेयः । यस्मान् स्नेहोऽतिप्रवृत्तातुरस्य वातजस्य
दिकार्यकृत् भवति ॥ २१ ॥

हे०—ततो वेदनार्तमंगं मर्दयेत् । संमहे तु वमना-
धिकतरं कुतमंगलमशनार्द्रहस्तमशंकनीयपरिवारं निवा-
चेयमिति प्रवर्तते शयने । स्वास्तुते ईषदुन्नतपाददेशे प्राव-
शिरसं निवेशयेत् । अतिसिग्धाशिनो ह्युभयमार्गसंस्थां
स्नेहो मदमूर्छागिसादहृदयासान् जनयति । रुक्षाशिनो
विष्टेभ्यो बलवर्णहानिं च । अल्पमात्रप्रवाशिनो विमुष्टविष्णु-
वस्य चाज्ञातुतो न तदावरणाद्यापदम् । चिरमशिन-
वतो विदाहाभिमुखभक्तस्य ज्वरं कुर्यात्, यतश्च वामपा-
श्वंश्रयाणि बहिर्ग्रहणीगुदबलीमुखानि तानि तत्पार्श्वशा-
यिनो निम्नानि भवन्ति । अतस्तदीपधमस्वल्पितं प्राप्नोति
प्रवेशनिर्गमाविति । संविष्टं चैनमृगुस्थितदेहं स्वबाहूपधानं

प्रसारितवामसक्थिमाकुंचितेतरं तस्योपरि प्रसारितदक्षिण-
बाहुं कारयेत् । पूर्वमेव तु वैद्यो वत्यां तु पिहिताग्रच्छिद्रं
नेत्रं भाजनस्योपरि कृत्वा दक्षिणपादांगुष्ठांगुलिभ्यां कर्णि-
कायामुपरिष्ठाभिष्पीड्याविवन्धाय शताह्वासैन्धवचूर्णाव-
चूर्णितं प्रागेव नेत्रस्य स्पर्शापूर्ववदभिमन्त्रितं यथाहं
यथाहौषधाविपकं सुखोष्णं वस्तौ स्नेहमासिच्यवलीकोच्छ-
वासं निःसारितवातबुद्बुदमौषधान्ते सूत्रेण द्विस्त्रिर्वा वस्ति-
मुखमावेष्ट्य दक्षिणपाणौ नेत्रमुपधाय तिष्ठेत् । ततो वाम-
हस्तप्रदेशिन्याऽभ्यक्तप्रवेशप्रदेशमपनीतवलिमुत्तानवामह-
स्तांगुष्ठोदरपिहिताग्रं मध्यमाप्रदेशिन्युपगृहीतकर्णिकमुज्ज-
नुसुखमेकमना लाघवेन नेत्रमाकर्णिकं प्रवेशयेत् । आतुरोऽपि
तदनुलेममवलम्बते । ततश्च वैद्यो वस्तिमुखं दक्षिणहस्तां-
गुष्ठप्रदेशिनीभ्यामसुंचेत्रमचालयन् हस्तद्वयेनोत्तानेनैक-
ग्रहणेनैव प्रपीडयेत् । अन्यथा हि व्यापदो भवति । अन्ये
तु त्रिंशन्मात्रापीडनकालमाहुः । न च वस्तौ दीयमाने श्व-
कासहासजृम्भासंदानात्याचरेत् । विष्मूत्रानिलवेगे तु नेत्रमा-
कुण्ड्य वेगान्ते शेषं प्रणयेत् । तथा पाण्यंगुलिपादतलपि-
डिकाः सरुजं चांगं स्नेहेन प्रतिलोमवाक्छतमात्रं शनैर्मृ-
द्वीयादिति । वैद्यक्यस्य फलमाह—इति स्नेह इति ।
समनुगच्छति च समन्तात्सिरा इत्यधिकं संग्रहे । प्रमादा-
च्छीघ्रनिवृत्तौ पुनस्तेदेवानुवासनं कार्यमित्याह—योज्य
इति । शीघ्रनिवृत्तिर्विना मलेन चेत् ॥ २१ ॥

दीप्ताग्निं त्वागतस्नेहं सायाह्ने भोजयेद्धु २२ ॥

स०—दीप्ताग्निं तु पुरुषं निवृत्तस्नेहं संतं लघु-
मात्रया स्वभावतश्चाशयेत् ॥ २२ ॥

प०—दीप्ताग्निं नरमागतस्नेहं निर्गतस्नेहं सायाह्ने
दिवसान्ते लघ्वन्नं भोजयेत् ॥ २२ ॥

हे०—मन्दाग्निमनागतस्नेहं च सायं न भोजयेदिति-
रनियमेनाह—दीप्ताग्निमिति । संग्रहे तु नैव चानागतस्ने-
हमपि द्वितीये अहनि न च तमनुवासयेदिति ॥ २२ ॥

निवृत्तिकालः परमस्त्रयो यामास्ततः परम् ।

अहोरात्रमुपेक्षेत परतः फलवर्तिभिः ।

तीक्ष्णैर्वा वस्तिभिः कुर्याद्यत्नं स्नेहनिवृत्तये २३ ॥

स०—स्नेहस्य त्रयः प्रहराः परो निवृत्तिकालः ।
ततः प्रहरत्रयात् परतो रात्रिदिवमुपेक्षेत । न तदा-
कृष्टवै यत्नं कुर्यात् । परतोऽहोरात्रात्फलवर्तिभिरर्श-

श्चिकित्सितोक्ताभिरथवा तीक्ष्णैर्वस्तिकपयोक्तैर्वस्तिभि-
स्नेहागमनार्थं यतेत ॥ २३ ॥

प०—निवृत्तिकालः वन्तेशागमनकालः परमः
प्रकृष्टस्त्रयो यामाः प्रहरत्रयं यावन् । ततः परं
ततोऽनन्तरमनागच्छन्तं स्नेहमहोरात्रमहानिशमु-
पेक्षेत तत्रोपेक्षां कुर्यात् । ततस्तद्व्याप्यनिवृत्तमानं
सर्वतः फलवर्तिभिः स्नेहस्य निर्गमनाय यत्नं
कुर्यात् वैद्यः तीक्ष्णैर्वा वस्तिभिर्वन्तशाचरेत् ॥ २३ ॥

हे०—अनुवासनस्य निवृत्तिकालमाह—निवृत्तिकालः
इति । निवृत्तिकालेऽर्शनिवृत्तौ किञ्चित्कालमप्येवमाह—
तत इति । उपेक्षाकालेऽर्शनिवृत्तौ प्रयोगात्माह—परत
इति । तीक्ष्णैर्वन्तशालाचरेत् ॥ २३ ॥

अतिरीक्ष्यादनागच्छन्न चेज्जाड्यादिदोषकृत् ।

उपेक्षेतैव हि ततोऽध्युषितश्च निशां पिवेत् ।

प्रातर्नागरधान्याम्भः कोष्णं केवलमेव वा २४ ॥

स०—अतिरीक्ष्यादनागच्छन् स्नेहो यदि जाड्या-
ग्निसादादिदोषान्न विधत्ते तत्रोपेक्षेतैव न निश्चा-
सने यतेतेत्यर्थः । ततो निशां रात्रिमध्युषितः प्रभाते
प्रातः प्रभाते शुष्ठीधान्यां कटुपुष्पं पिवेत् । केवल-
मेव वा नागरधान्याकरहितं कोष्णं जले पिवेत् ॥ २४ ॥

प०—ततोऽनन्तरमध्युषितः मुखोपितो निशां
रात्रि प्रातः प्रभाते नागरधान्याम्भः शुष्ठीधा-
न्यक्वथितं तोयं कोष्णं किञ्चिदुष्णं पिवेत् । केव-
लमेव वा तोयं क्वथितं स्नेहशेषजरणाय वात-
कफोपशान्तये च ॥ २४ ॥

हे०—प्रतीकारस्यापवादमाह—अतिरीक्ष्यादिति ।
निवृत्तस्नेहस्यानिवृत्तस्नेहस्य च स्नेहशेषपाकार्यमापधमाह-
अध्युषित इति । केवलमेव कोष्णमम्भ इति । संग्रहे तु
सुखोष्णोपितं चैनं तथा कृतविरचनास्यापनान्यतरं प्रातः
शुष्ठीधान्यक्वाथमितरद्वोष्णमुदकं स्नेहशेषजराणां वातक-
फोपशान्तये च पाययेत् । ततोऽनन्तरं यथोक्तमन्नमधी-
यात् । न चानुवासितं पेषां पाययेत् । सा हि सस्नेहको-
ष्ठमेनमभिध्यन्दयतीति ॥ २४ ॥

अन्वासयेत्तृतीयंऽह्नि पंचमे वा पुनश्च तम् ।

यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽत्युल्वणमारुतादा
व्यायामनित्यान् दीप्ताग्निं रुक्षांश्च प्रतिवासरम्

स०—तमातुरं भूयस्तृतीये दिवसे पंचमे वाऽनु-
वासयेत् । अथवा यथा स्नेहपाको भवेदित्यग्न्यपेक्षया
सप्तरात्रेऽधिके न्यूने वा त्रिरात्रे वा यथायोग्यमनुवासयेत् ।
अतोऽस्मादेव हेतोरधिकपवनान्व्यायामशीलानत्यग्नि-
दीप्तान् रुक्षांश्च पुरुषान् प्रत्यहमनुवासयेत् ॥ २९ ॥

प०—पुनश्च तृतीयेऽहि अनुवासयेत् । यथा
स्नेहस्य यथापक्तिः यावता कालेन स्नेहपाकः
स्यात् । तेनैतदुक्तं भवति । प्रत्यहमनुवासयेत् ।
अतएव कारणादुल्लवणमारुतान् प्रखरवातविकारा-
र्तास्तथा व्यायामानित्यान् व्यायामं कुर्वतः तथा
दीप्ताग्नीन् रुक्षांश्च नरान् प्रत्यहमनुवासयेत् ॥ २५ ॥

हे०—पुनरनुवासनस्य कालमाह—अनुवासयेदिति ।
स्नेहपाकानुसारेण सप्तमादिदिनेषु वा उल्लवणवातादीन्
प्रतिदिनमनुवासयेदित्याह—अत इति ॥ २५ ॥

इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्रोतोविशुद्ध्यै ।
निरुहं शोधनं युज्यादस्निग्धे स्नेहनं तनोः २६

स०—इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण स्नेहैस्त्रिचतुरैर्वा
स्निग्धे सति स्रोतोविशोधनार्थं निरुहं शोधनं प्रयो-
जयेत् । अस्निग्धे सति तनोः शरीरस्य स्नेहनं प्रयो-
जयेत् । त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः । संख्यया-
व्ययेति समासः । चतुरोऽचप्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्या-
नमित्यच् समासांतः ॥ २६ ॥

प०—इत्येवममुना क्रमेण दोषाद्यनुसारतः त्रिच-
तुरैः स्निग्धैः स्नेहवरितभिरुपस्निग्धैः पश्चात्स्रो-
तोविशुद्ध्यै तासां विशुद्ध्यर्थं निरुहमास्थापनं
शोधनं शमनं दद्यात् योजयेत् । वाताधिक्यात् ।
अस्निग्धे नरे स्नेहनमास्थापनमनन्तरं ततः शरी-
रस्य दद्यात् ॥ २६ ॥

हे०—अनुवासनानन्तरं निरुहमाह—इति स्नेहैरिति ।
स्नेहैरनुवासनैः निषिद्धानुवासनस्यानुवासनं विनैव निरु-
हमाह—अस्निग्ध इति । स्नेहनः सन् यः शोधनो निरु-
हस्तं युज्यात् ॥ २६ ॥

पंचमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे ।
मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमंगले ॥
अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलं नाऽतिबुभुक्षितम् ।

अवेक्ष्य पुरुषं दोषभेषजादीनि चादरात् ।
वर्स्ति प्रकल्पयेद्द्वैद्यस्तद्विधैर्बहुभिः सह ॥ २७

स०—अथानुवासनादनन्तरं तृतीये पंचमे वा वा
मध्याह्ने किञ्चिदावृत्तेऽतिक्वांते तथा बलिमंगले वि-
सति पुरुषं कृताभ्यक्तस्वेदितं त्यक्तमलं किञ्चिद् बुभुक्षि
तथा प्रकृत्यादिभिर्ज्ञात्वा दोषादीन् विदित्वा । आ-
शब्देन सात्म्यबलादिपरिग्रहः । इत्येवं सर्वमधि-
गम्यो वर्स्ति प्रकल्पयेत् । ननु दूष्यं देशमित्यादि
सर्वमुक्तमेवैतत्तत्किमनेनेति । ब्रूमः । निरुह-
सापायं पश्यताचार्येणैतदुक्तम् । दूष्यदेशादि मा-
यत्नेनाऽऽलोचनीयमिति प्रतिपादनार्थं निरुह-
प्रथममित्यादि सर्वमालोच्यम् । कथं प्रकल्पयेदित्य-
तद्विधैर्वैद्यकशास्त्रैर्बहुभिः सह सार्धम् ॥ २७ ॥

प०—अथ स्नेहवस्तेरनन्तरं पञ्चमे दिवसे तृ-
तीये वा दिवसे साधके प्रशस्ततिथिकरणमुहूर्तेना-
शुभे पुण्येऽहनि किञ्चिदावृत्ते सपरिवृत्ते म-
दिनमध्यमे भागे प्रयुक्ते कृतबलिमङ्गले उप-
माङ्गल्ये स्वस्त्ययनादिके सति निरुहवरितं प्र-
ल्पयेत् । तद्विधैर्वर्स्तिविधानविद्भिः बहुभिः प्र-
तैः सहालोच्य तथा पुरुषमवेक्ष्य ज्ञात्वा । कि-
तम् । अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलमभ्यक्तस्वेदितं
शक्नुमूत्रम् । नातिबुभुक्षितं नातिक्षुधाक्रान्तम्
नातिदोषभेषजादीनि चादरात् अतिशयात् प्रथ-
माद्यवर्स्ति प्रकल्पयेत् ॥ २७ ॥

हे०—निरुहविधिमाह—पञ्चम इति । अन्त्यानुवा-
दिनातृतीये पंचमे वा साधके ज्योतिःशास्त्रोक्ते
अशौचादिरहिते अवेत्य ज्ञात्वा तद्विधैर्वर्स्तिकुशलैः ।
तु आर्यावलोकितं नाथमार्था तारामात्मभुवं धातारम्
नाविद्रमात्रेयं सप्तर्षीन् काश्यपिविदेहप्रभृतीनां शिवेशा-
तन्त्रकारान् दीपगन्धपुष्पफलबलिधूपैर्यज्ञ इव प्रकृति-
भागान् कृत्वा ओषधीर्वृद्धवैद्यान् द्विजार्तांश्च सं-
तद्विधसहितो दोषौषधादिबलेन यथार्हमुपकल्पयेद्ब्र-
मिति ॥ २७ ॥

अथ निरुहकल्पनामाह—

काथर्थेद्विशतिपलं द्रव्यस्याऽष्टौ फलानि च ।

स०—द्रव्यस्य बस्तिकल्पोक्तस्य निरुहकल्पनार्थं विशतिपलानि तथाऽष्टौ फलानि मदनफलानि सामान्य-परिभाषया षोडशगुणं जलं दत्त्वा काथयेत् । चतुर्भागावशेषश्च ग्राह्यः ॥ २८ ॥

प०—विशतिपलानि क्वाथयेत् श्रपयेत् द्रव्यस्य दशमूलादेर्वस्तिकल्पनाय वक्ष्यमाणस्य तथाष्टौ मदन-फलानि काथयेत् । अष्टौ मदनफलानि पलमात्रं भव-त्येवमेकविंशतिपलानि द्रव्यस्य षोडशगुणेनाम्भसा-ऽभ्यासिच्य तावत्काथयेत् । यावच्चतुर्भागावशिष्टतया स काथः पलानां चतुरशीतिः सम्पद्यते ॥ २८ ॥

हे०—निरुहद्रव्याणां मात्रामाह—क्वाथयेदिति । यत्र काथ्यस्य विशतिपलानि तत्राष्टौ मदनानि इत्येवंपरम्, एतन्न काथमानपरं प्रकुञ्च्यादिनिरुहेष्वसम्भवात् ॥ २८ ॥

ततः क्वाथाच्चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् ।
पित्ते स्वस्थे च षष्ठांशमष्टमांशं कफाधिके २९ ॥

स०—तस्मादेवंकृतात् क्वाथाच्चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्प-येत् । द्वादशप्रसृतो हि निरुहः । तत्र स्नेहं षट्पलिकं कल्पयेदित्यर्थः । पित्तेऽधिके स्वस्थे च पुरुषे षष्ठांशं स्नेहं चतुष्पलिकं प्रकल्पयेदिति प्रकृतम् । कफेऽधिके स्नेहमष्टमांशं त्रिपलिकं प्रकल्पयेत् । सर्वत्र च वातपित्तकफेष्वधिकेषु स्वस्थवृत्तेश्चाष्टमं भागं त्रीणि पलानि कल्कस्य प्रयोजयेदिति प्रकृतम् । ननु स्वस्थस्य दोषचालनं प्रतिषिद्धं तन्त्रांतरागैः । तदुप्रथो हि । यो हि संचालयेत्सुप्तं वने सिंहं करादिभिः । स दोषांश्चालयेत् स्वस्थान् प्रच्छर्दनविरचनैरिति । तस्मात् स्वस्थे निरुहस्य कल्पना न युक्तेति । तदेतदसत् । यस्मात् प्रागभिहितम् । शीतोद्धवं दोषचयं वसंते विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले । वनात्यये वार्षिकगाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगान्तुजान् जातिविति । तस्मादाचार्यवचनाज्ज्ञायते स्वस्थवृत्तेरपि शुद्धिविधानं संमत-मिति तंत्रकृतस्तंत्रांतरागैः मतं त्वसदेव शिष्टव्यवहार-विरुद्धत्वात् ॥ २९ ॥

प०—ततस्तस्मात्क्वाथात् स्नेहचतुर्थांशेन वात-विषयेऽनु पश्चात्कल्पयेत् । पित्ते पित्तविषये ततः क्वाथात् प्राङ्निर्दिष्टपरिमाणात् षष्ठांशस्नेहं चतुर्दशपलानि कल्पयेत् । तथा स्वस्थे स्वस्थवि-षये षष्ठांशमेव कल्पयेत् । कफे कफविषये ततः क्वाथाद्दष्टांशं स्नेहसार्धानि दशपलानि कल्पयेत् २९

हे०—क्वाथात्मकान्निरुहात् द्वादशप्रसृताचतुर्थांशं प्रय-तत्रयसंमितं स्नेहं कल्पयेत् । ततः क्वाथात्तावन्तं जायते पनीय “हयक्लोपे” पंचमी ॥ २९ ॥

सर्वत्र चाऽष्टमं भागं कल्काद्भवति वा यथा ।
नाऽत्यच्छसांद्रता वस्तेः ॥ ३० ॥

स०—सर्वत्र वाते पित्ते कफे च कल्कान् पंच-द्रव्यादष्टमं भागं त्रीणि पलानि कल्पयेत् । भवति वेत्यादि । यथा नाऽत्यच्छसांद्रता वस्तेः । यथा वा बस्तिरत्यच्छोऽतिसांद्रो वा घनो न भवति तथा कल्कः कल्पयितव्यः ॥ ३० ॥

प०—सर्वत्र चाष्टमांशं कल्काद्भवति । यथा सर्वत्र वाते तथा पित्ते स्वस्थवृत्ते कफे च वसः क्वाथाद्दष्टमांशः कल्कस्य देयः । सार्धानि दश-पलानि भवन्ति वा यथात्यच्छसांद्रता वसं-रिति । अतो न सर्वत्राष्टमो भागः क्वाथादेयः । किंतु हि यावता कल्कभागेन वस्तेर्नात्यच्छता नाति-तनुत्वं नातिसान्द्रता नातिघनत्वं भवति ताव-त्कल्पभागो देयः ॥ ३० ॥

हे०—एवं कल्कादष्टमं सार्धप्रसृतम् ॥ ३० ॥

पलमात्रं गुडस्य च ।

मधुपट्टादिशेषं च युक्त्या ॥ ३१ ॥

स०—पलमात्रं गुडस्य चेति पित्ते तदधिकं नेति ज्ञापनार्थं मात्रग्रहणम् । मधुपट्टादिशेषं च युक्त्या प्रकल्पयेत् । तत्रेयं युक्तिः । माक्षिकस्य पलचतुष्टयं सैधवस्य च कर्षः । तथा कचिवक्षस्य कर्षः । आदि-ग्रहणान्मांसरससुरासवमूत्रक्षीरकांजिकानां ग्रहणम् ३१ ॥

प०—सर्वत्र वाते पित्ते स्वस्थे कफे च गुडस्य पलमात्रं नातोऽधिकम् । नूनमात्रं वा । युक्त्या कल्पयेद्विषयत्राप्यनुवर्तनीयम् । तथा सर्वत्र चेति युक्तियोग इति कर्तव्यतोपायः । तथा युक्त्या

मधुपट्वादिमाक्षिकलवणादि यथेच्छमनिर्दिष्टपरि-
माणं निरूहाङ्गात्तत्सर्वं सर्वत्र कल्पयेत् । आदिग्रहणा-
द्यदन्यन्मस्त्वारनालक्षीरगोमूत्रप्रभृतिभिः निरूहाङ्गं
तद्गुह्यते ॥ ३१ ॥

हे०—गुडस्य पलमात्रं, युक्त्या मधुप्रसृतद्वयसंयुतं,
पटुसैधवमक्षसंमितम्, आदिशब्दान्मांसरसक्षीरगोमूत्रकां-
जिकमदनफलानि । उक्तं हि सुश्रुतेन—“क्षौद्रं मूत्रं
फलं क्षीरमम्लं मांसरसं तथा । युक्त्या प्रदापयेद्धीमान्
निरूहे कल्पना त्वियम्” इति । तत्र चतुर्णां द्रवाणां प्रसृत-
द्वयं, मदनं त्वेकं, पारिशेष्यात्कवायस्य प्रसृतचतुष्टयम्,
एवं द्वादशप्रसृतत्वम् । उक्तं हि सुश्रुतेन “दत्त्वादी सैधव-
स्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम् । विनिर्मथ्य ततो दद्यात्स्ने-
हस्य प्रसृतत्रयम् ॥ एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं
क्षिपेत् । संमूर्छिते कपायं तु चतुःप्रसृतसंमितम् ॥ वित-
रेच्च तदावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् । एवं प्रकल्पितो
वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत्” इति । यत्र कल्कस्य प्रसृतमानं
तद्वति वा यथा नात्यच्छसान्द्रतावस्तेरित्यभिप्रायेण ।
येच्चावापस्य प्रसृतद्वयमानं तदुडपलकल्कपलयोगात् इति ।
वाताधिके पित्ते तु स्नेहशून्यता मधुदुग्धाभ्यां पूरणीया ।
कफे तु मधुनैव । उक्तं हि वृन्देन “मधुस्नेहनकल्का-
ख्यकषायावापतः क्रमात् । त्रीणि षट्के दश त्रीणि कफे
चापि निरूहणम्” इति ॥ ३१ ॥

सर्वं तदेकतः ।

उष्णांबुकुंभीवाष्पेण तप्तं खजसमाहृतम् ।
प्रक्षिप्य वस्तौ प्रणयेत्पायौ नात्युष्णशीतलम् ।
नाऽतिस्निग्धं न वा रूक्षं नाऽतितीक्ष्णं न वा मृदु ।
नात्यच्छसांद्रं नोनाऽतिमात्रं नाऽपटु नाऽति च
लवणं तद्वदम्लं च ॥ ३२ ॥

स०—तदेतत्सर्वमौषधमेकत एकस्मिन् कृत्वा भेष-
जपाकातिक्रांतिपरिहारार्थमुष्णांबु कुंभीवाष्पेण तप्तं
खजेन दूर्वा हननकाष्ठेन समाहृतमालोडितं तथा ब्रह्म-
दक्षेत्यादिना चाऽभिमंत्रितं वस्तौ प्रक्षिप्य पायौ गुदे
प्रणयेत् । नाऽत्युष्णं नाऽतिशीतलं नाऽतिस्निग्धं
न वा रूक्षं नाऽतितीक्ष्णं न वा मृदु नाऽ-
त्यच्छं नातिसांद्रं नाऽतिघनं नोनमात्रं न चाऽति-
मात्रं नाऽपटु नातिलवणं तद्वदम्लं चेत्यादिना

नाऽत्यम्लम् । अतिशब्दप्रयोगादत्र मध्यम
नुगमः ॥ ३२ ॥

प०—एतत्सर्वं समप्रमुष्णाम्बुकुंभीवाष्पेण
कृत्वा तथा खजेन मन्थनाकृतिना म-
कृत्वा विलोडय वस्तौ प्रक्षिप्य महिषा
न्धिनि पायौ गुदे प्रणयेत् प्रणिदध्यात् । त-
जातं वस्त्यर्थं परिकल्पितम् । नात्युष्णं नाति
तथा नातिस्निग्धं नातिरूक्षं नातितीक्ष्णं स
मृदादिदानेन । नातिमृदु भूरिक्षीराणि
नात्यच्छं नातितनु नातिसान्द्र । तथा नाति
तथा नोनमात्रं नातिमात्रं नातिदीर्घमात्रं
पटु लवणरहितमीपलवणं वा तदम्लं च
कप्रभृतिनाम्लेन रहितं तथा नात्युष्णं च

हे०—मिलितानां निरूहद्रव्याणां संस्कारमा-
मिति । खजो मन्थनदण्डः, तद्वज्रानम्लं न
संमर्हे तु तत्र वाष्पानुमात्रतापार्दीपधस्य विद-
भवति । खजप्रमथनात्काथस्नेहादयः सम्यक्
सम्यगेव योगमारभन्ते । अन्यथा पुनः व-
नामुत्पणोऽन्यतमोऽन्यतमं यथास्वं दीपमीर-
अत्युष्णादीनां तु पृथक्क्यापदः साधनां
सिद्धिपूत्तरकालमुपदेश्यते । अपि च “
प्रणीते नहि याति धारा गुदे प्रणः स्याच्चलिते तु
दत्तः शर्ननाशनमेति वस्तिः कटं प्रधानेदतिपीडित-
स्तमं विषक्तेऽतिमृदुर्हिमश्च तप्तोऽम्लतीक्ष्णो भ्रमदाह-
क्षिग्धोऽतिजाड्यं पवनं तु रुक्षस्तत्त्वल्पमात्रालवण-
गम् ॥ करोति मात्राभ्यधिकारिव्योऽं क्षामं तु सांद्रः
ण चोति । दाहातिसारी लवणोऽतिक्रियात्तस्मात्सुयुक्तं
दद्यात्” इति ॥ ३२ ॥

सांप्रतमन्यमतमविधत्ते—

पैठत्यन्ये तु ताद्विद
मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात्स्नेहमाक्षिकयोः पृ-
कर्षार्थं माणिमंथस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयम्
सर्वद्रवाणां शपाणां पलानि दश कल्पये-
माक्षिकं लवणं स्नेहं कल्कं काथमिति क्रम-
आवपेत निरूहाणामेष संयोजने विधिः ॥

स०—पठंतीत्यादि । तद्विदो वस्तिविद एवं पठन्ति । यथा । मात्रां त्रिपलिकां कुर्यादित्यादि । संप्रति निरूहावयवानां माक्षिकादीनां संयोजनविधिमाह । माक्षिकमित्यादि । माक्षिकादि क्रमादावपेत् । कुण्डके माक्षिकं प्रथमं प्रक्षिप्य मर्दयेत् । ततस्तत्रैव लवणं क्षिप्त्वा मेलयेत् । ततो लवणं मर्दयित्वा मिश्रयेत् । एवं स्नेहं ततोऽनु कल्कं ततः काथमित्यनेन क्रमेण मिश्रयेदित्यर्थः । एवं योजितानि द्रव्याणि समरसतां यांति । समरसभावेन निरूहस्य सम्यग्योगो भवति । निरूहाणां संयोजने मिश्रण एष विधिरेतद्विधानम् ॥ ३३ ॥

प०—अन्ये पुनराचार्याः वस्तिविधानविदः अन्यथा वस्तिकल्पनां विचिन्त्याचक्षते । स्नेहस्य तैलादेस्तथा माक्षिकस्य त्रीणि माणिमन्थस्य सैन्धवलवणस्य कर्षार्धं शाणद्वयं स्वस्थे स्वस्थविषये आहुः । तथा कल्कपलद्वयं कल्कस्य द्वे पले सर्वद्रवाणां क्वाथादीनां दश पलानि कल्पयेत् । एते ह्यष्टादशैव पलानि वस्तेर्मानमिच्छन्ति । माक्षिकादिद्रव्यं क्रमात् क्रमेण वा यत्संयोजयेत् । प्रथमं माक्षिकमावपेत् । ततो लवणं ततः कल्कं ततः स्नेहं तथा काथमावपेत् ॥ तस्मादेष निरूहाणां संयोजने एकत्रकरणे विधिरुक्तो मुनिभिः ॥ ३३ ॥

हे०—मतांतरेण स्वस्थविषयं मानमाह—वदंतीति । अयं नवप्रसृतो निरूहः । निरूहद्रव्याणां मेलनक्रममाह—माक्षिकमिति । अर्थात्क्वाथानंतरं क्षीराद्यावापाः ॥ ३३ ॥

उत्तानो दत्तमात्रे तु निरूहे तन्मना भवेत् ।
कृतोपधानः सजातवेगश्चोत्कटकः सृजेत् ३४ ॥

स०—निरूहे दत्तमात्रे तूत्तानः संस्तन्मना निरूहवेगे दत्तावधानस्तथा कृतोपधानः संतिष्ठेत् । समुद्रतवेगश्चोत्कटकः संस्यजेद्वेगमिति शेषः ॥ ३४ ॥

प०—उत्तानः सकृत्कृतोपधानः दत्तमात्रे निरूहे सति न किञ्चिदतिक्रान्तकाले निरूहवीर्येण देहव्याप्तये तन्मना निरूहमना भवेत् । निरूह एष यो मे प्रणीतः स इयता कालेन प्रत्यागच्छतीत्येवं मनसि कृत्वेति यावत् । तस्मादनन्तरं जात एष प्रत्यागमाभिमुखो निरूह उत्कटको भूत्वा निरूहवेगमुत्सृजेन्मुञ्चेत् ॥ ३४ ॥

हे०—दत्ते निरूहे रोगिणः कृत्यमाह—उत्तान इति । उत्तानत्वं निरूहवीर्येण देहव्याप्तये ॥ ३४ ॥

आगतौ परमः कालो मुहूर्तो मृत्यवे परम् ।
तत्रानुलोमिकं स्नेहक्षारमूत्राऽम्लकान्पतम् ॥
त्वरितं स्निग्धतीक्ष्णोष्णं वस्तिमन्यं प्रपीडयेत् ।
विदद्यात्फलवर्तिं वा स्वेदनोन्नासनादि च ३५ ॥

स०—आगतौ प्रत्यागमने कालः परमो मुहूर्तः । अपरस्तस्मान्मुहूर्तादन्यो विद्वद्वागमनकालो मुहूर्तमरणाय । तत्र तस्मान्मुहूर्तापरमनागतनिरूहस्य त्वरितमपरं वर्तितं निरूहं प्रपीडयेदिति संबंधः । किंभूतं निरूहम् । आनुलोमिकमनुलोमकरम् । स्नेहस्तथा क्षारो यवक्षारद्विस्तथा मूत्रं गोमूत्रमम्लं तत्रकांजिकादितिः कल्पितं निरूहितम् । तथा स्निग्धं च तीक्ष्णमुष्णं च । स्नेहयोगादेव स्निग्धत्वे सिद्धे स्निग्धप्रहरणं निरूहाणामस्निग्धतरत्वप्रतिपादनार्थम् । आनुलोमिकमित्यव्याप्तादित्याहुः । अथवा फलवर्तिं विदद्यात् । फलेन मदनफलेन युक्ता वर्तिः सा चार्शश्चिकित्सिते वक्ष्यमाणा । स्वेदनोन्नासनादि चास्वेदनं स्वेदः । उत्त्रासनं खड्गहस्तयोधदोनादिना । कुपितनृपखड्गव्यग्रोप्रवाहुर्दशनादिनाऽऽकुलं कुर्यात् ॥ ३५ ॥

प०—तस्य निरूहस्यागती प्रत्यागमने परमः कालः उत्कृष्टो मुहूर्तो द्विनालिकालक्षणः । परं मुहूर्तादनन्तरमनागच्छन्निरूहो मृत्यवे मरणाय सम्पद्यते । तत्रागतवस्तौ त्वरितमेवाश्वेवान्यं वर्तितं स्निग्धतीक्ष्णोष्णं तथा अनुलोमिकं स्नेहक्षारमूत्राम्लकालिकं त्वरितं स्निग्धतीक्ष्णोष्णं वस्तिमन्यं प्रपीडयेत् प्रणिदध्यात् । प्रत्यागमनोक्ते फलवर्तिं वा प्रणयेत् त्वरितं कृत्वाशु यथा मदनफलेन निष्पादिता वर्तिः फलवर्तिः ॥ ३५ ॥

हे०—निरूहनिवृत्तिकालमाह—आगताविति । मुहूर्तो घटिकाद्वयम् । अनिवृत्तौ प्रतीकारमाह—तत्रानुलोमिकं स्नेहेति । आनुलोमिकः स्नेह एरण्डतैलादिः श्यामादि-सिद्धो वा ॥ ३५ ॥

स्वयमेव निवृत्ते तु द्वितीयो वस्तिरिष्यते ।
तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि यावद्वा सुनिरूढता ३६ ॥

स०—फलवर्त्याद्यायासं विनापि निवृत्ते निरूहे सति द्वितीयो निरूह इष्यते । यत्नविशेषेण तु निरूहे निवृत्ते सति नाऽन्यं बस्ति प्रपीडयेदित्युक्तं भवति । तृतीयोऽपीत्यपिः समुच्चये । एवं चतुर्थोऽपीति । यावद्वेति । पंचमादयोऽपि वस्तयो देया यावत्सम्यङ्निरूढत्वं स्यात् ॥ ३६ ॥

प०—स्वयमेव निवृत्ते तस्मिन् एकस्मिन् वस्तौ प्रणीते प्रत्यागते द्वितीयो वस्तिर्दातुमिष्यते । तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि दातुमिष्यते । अथवा सुनिरूढता यावत्स्यान्नात्र संख्यानियमः । एतावन्त एव वस्तयो दातुमिष्यन्ते किं तर्हि बहवोऽपि वस्तयो देया इति सम्यङ्निरूढलक्षणोत्पादनार्थम् ॥ ३६ ॥

हे०—स्वयं निवृत्तावसम्यग्योगात्पुनः पुनर्दानमाह—स्वयमेवेति ॥ ३६ ॥

कानि पुनः सम्यङ्निरूढलिङ्गानीत्याह—
विरिक्तवच्च योगादीन्विद्यात् ॥ ३७ ॥

स०—निरूहे विरिक्त इव योगादीन् विद्यात् । तत्र चोक्तम् । हृत्कुक्षिशुद्धिरित्यारभ्य यावद्भवत्यतिविरिक्तता तथाऽतिवमनामया इति ॥ ३७ ॥

प०—अत्र निरूहे विरिक्तवत् । तद्यथा विरिक्तस्य योगातियोगा भवन्ति तथा तद्वदत्रापि निरूढस्य यथोक्तं हृत्कुक्षिशुद्धिरुचिरित्याद्ययोगलक्षणम् ३७ ॥

हे०—सम्यग्योगादिलक्षणमाह—विरिक्तवादिति ॥ ३७ ॥

योगे तु भोजयेत् ।
कोष्णेन वारिणा स्नातं तनु धन्वरसौदनम् ३८ ॥

स०—योगे तु निरूहस्य सम्यग्योगे सति सुखोष्णजलस्नातं संतं भोजयेत् । किम् । धन्वरसो जांगलरसश्चौदनश्च तद्वन्वरसौदनम् । किंभूतं धन्वरसौदनम् । तनु अघनम् । ननु यूषक्षीरसैः क्रमादिति वक्ष्यति तत्कथमिहेदमभ्युपपद्यते । ब्रूमः । वातविकारशमनार्थो हि निरूहः प्रायेणेष्यते । तस्मिन् रसकौदनमेव पथ्यं श्रेयः । अग्रे च दोषाऽपेक्षया पथ्यं विशेषणैवोपदेक्ष्यतेऽतो नाऽत्र किंचिदनुपपन्नम् ।

ननु दोषनिर्हरणं वमनविकारभ्यां द्रवादेव क्रियते । पेयादिक्रमो युक्तस्तथेहाऽपि युक्तः स्यात् । नैः विरेकवमनाभ्यां हि वह्निस्थानमाच्छाद्यते तेनाऽग्नि भवति । निरूहस्तु नाभेरूर्ध्वमगच्छन्नेव दोषनि करोति । तेन नाऽत्राग्निमांशापत्तिः । तस्मान् पेयादिक्रमः । अपि च वातविकारविषयत्वाच्च रसः नप्रायमेव पथ्यं युक्तम् ॥ ३८ ॥

प०—योगे सम्यग्योगे समुत्पन्ने नरं किञ्चिष्णेन पानीयेन स्नानम् । तनुना स्वल्पेन जांरसेनौदनं भोजयेत् ॥ ३८ ॥

हे०—सम्यग्योगे स्नानं भोजनं चाह—योग इति तनुना अच्छेन धन्वरसेन जांगलरसेन मिश्रमौदनम् ॥ ३८ ॥

विकारा ये निरूहस्य भवन्ति प्रचलैर्मलैः ।
ते सुखोष्णांबुसिक्तस्य यांति भुक्तवतः शम

स०—प्रकर्षेण चैलदोषैर्वै विकारा भवन्ति कोष्णसलिलस्नातस्य कृतभोजनस्य सतः शमं गच्छं अत एव तत्कार्यमिति भावः ॥ ३९ ॥

प०—विकारा व्याधयो ये निरूहस्य पुंसः प्रचर्मलैः स्वस्थानात् प्रच्युतैः वातादिभिर्भवन्ति जांर विकाराः सुखोष्णाम्बुजातस्य स्नानस्य तथा भुक्तवतः कृतभोजनस्य शमं यान्ति ॥ ३९ ॥

हे०—स्नानभोजनयोः फलमाह—विकारा इति ॥ ३९ ॥
अथ वातादितं भूयः सद्य एवाऽनुवासयेत् ४
स०—अथ निरूहादनंतरं वातपीडितं पुरुषं एव तस्मिन्नेव दिनेऽनुवासयेत् ॥ ४० ॥

प०—अथाशितमनन्तरं वातादितं वातार्तमा भूयः पुनः सद्य एव तत्काल एवानुवासयेत् यथ सञ्चितस्नेहेन ॥ ४० ॥

हे०—वातादितस्य निरूहदिन एवानुवासनमा अथेति । संग्रहे तु ततः पुनर्वातार्तमातुरं बृंहणीयः वा तद्विधमाशितानंतरं सायं वा पुनरल्पलघ्वशितं यथा मनिलादिषु दशमूलादिसाधितेन तैलेनानुवासयेदिति ४

सम्यग्धीनाऽतियोगाश्च तस्य स्युः स्नेहपीतवः
स०—तस्याऽनुवासनस्य स्नेहपानस्येव सम्यग् गादयः स्युः । स्नेहपीतस्येव स्नेहपीतवत् । षट् तादृतिः ॥ ४१ ॥

प०—तस्यानुवासनस्य सम्यग्योगस्तथा हीनयोगस्तथाऽतियोगः स्नेहपीतवत्स्यात् । “वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चःस्निग्धमसंहतम् । स्नेहोद्वेगः क्लमः सम्यक्स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः ॥ आतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं प्राणवक्त्रगुदश्रवाः ।” तस्य ते सम्यग्हीनातियोगा भवेयुः ॥ ४१ ॥

हे०—अनुवासनस्य सम्यग्योगादिलक्षणमाह—सम्यग्धीना इति ॥ ४१ ॥

तत्र वातानुलोम्यमित्यादि प्राणवक्त्रगुदश्रवा इत्युक्तं स्नेहपानसम्यग्योगातियोगलक्षणम् । अन्यदनुवासनस्य सम्यग्योगलक्षणमाह—

किञ्चित्कालं स्थितो यश्च सपुरीषो निवर्तते । साऽनुलोमाऽनिलः स्नेहस्तत्सिद्धमनुवासनम् ४२

स०—चशब्दः पूर्वोक्तं सम्यग्योगलक्षणं समुच्चिनोति । किञ्चिदल्पमात्रं कालं कोष्ठान्तरे स्थितः सन् सविट्कः सानुगुणपवनो निवर्तते निःसरति यः स एवंभूतः स्नेहस्तत्सिद्धमभिमतकार्यनुवासनम् । उक्तं च व्यस्तं समस्तं चेदं सिद्धानुवासनलक्षणम् ॥ ४२ ॥

प०—स्निग्धं सम्यग्योगमुक्तम् ॥ ४२ ॥

हे०—प्रयोगावृत्तिजन्यसम्यग्योगलक्षणमुक्त्वा प्रतियोगमाह—किञ्चित्कालमिति ॥ ४२ ॥

एकं त्रीन् वा बलासे तु स्नेहवस्तीन् प्रकल्पयेत् । पञ्च वा सप्त वा पित्ते नवैकादश वाऽनिले । पुनस्ततोऽप्ययुग्मास्तु पुनरास्थापनं ततः ४३ ॥

स०—स्नेहवस्तीननुवासनानि एकं त्रीन्वा श्लेष्मविकारे प्रकल्पयेत् । कार्यं कारणोपचारादेवमुक्तम् । एवमग्रेऽपि चित्यम् । पित्ते पञ्च स्नेहवस्तीनथवा सप्त दद्यात् । नव एकादश वा वायौ दद्यात् । ततः पुनरयुग्मान् स्नेहवस्तीन् दद्यात् । ततः पुनरप्यास्थापनं दद्यात् । अयुग्मवचनं स्नेहबाहुल्येनाऽयं व्यवहारो युक्त इति प्रतिपादयितुम् । वातार्तस्य तु युग्मा अपि

देया एव । तथाचाऽमुनैवाऽभ्यधाधि व्यायाममित्याह दीताग्नीन् रूक्षांश्च प्रतिवासरमिति ॥ ४३ ॥

प०—बलासके एकं स्नेहवस्ति त्रीन् वा स्नेहवस्तीन् प्रकल्पयेत् प्रयोजयेत् । पित्ते पित्तविषये पञ्च वा सप्त वा स्नेहवस्तीन् प्रकल्पयेत् । अयुग्मानिति सर्वत्र सम्बध्यते । पित्ते वाते च यथाकादधिकानप्येकमेव तत्र द्वितीयचतुर्थपञ्चाष्टमादयो युग्माः । एकतृतीयपञ्चसप्तनवैकादशादयोऽयुग्माः । अनुवासनादनन्तरं सम्यग्योगे जाते पुनरास्थापनं प्रकल्पयेत् ॥ ४३ ॥

हे०—अनुवासनावृत्तौ दोषभेदेन संख्यानिर्दिष्टमाह—एकमिति । पुनः पुनरावृत्तावयमेव संख्यानिर्दिष्टमाह—पुनरिति । अयुग्मान् विषमसंख्यायामनुपादित्वा मध्ये मध्ये निरुहः कार्य इत्याह—पुनरावस्थापनमिति ॥ ४३ ॥

कफपित्ताऽनिलेष्वन्नं यूपक्षीररसैः क्रमात् ४४ ॥

स०—कृतास्थापनस्य च पच्यं श्लेष्मपित्तपवनेषु यथासंख्यं यूषादिभिः सहानुपमोक्तव्यम् ॥ ४४ ॥

प०—कफे कफविषयेऽन्नं भोजनं यूपेण सह प्रकल्पयेत् । पित्ते पित्तविषयेऽन्नं क्षीरेण सह प्रयोजयेत् । ततो वातविषयेऽन्नं मांसरसेन सह प्रयोजयेत् ॥ ४४ ॥

हे०—आवृत्तौ क्रियमाणायां दोषभेदेन प्रत्यहं भोजनमाह—कफपित्तेति ॥ ४४ ॥

वातघ्नौषधानिःकाथस्त्रिवृतासैधवैर्युतः ।

वस्तिरेकोऽनिले स्निग्धः स्वाद्वम्लोष्णरसान्वितः

स०—वस्तिर्निरुहोऽनिले वातविषये वातघ्नौषधानि दशमूलादीनि तेषां निःकाथो यवकादिसिद्धत्रिवृतासैधवैर्युतस्तथा स्निग्धो मधुराम्लोष्णरसयुक्तपवने हितः ॥ ४५ ॥

प०—अनिले वातविषये एको वस्तिः स्मृतः । वातघ्नौषधानि दशमूलादीनि तेषां क्वाथः त्रिवृतासैधवैर्युतः । तथा स्निग्धः स्वाद्वम्लश्च ॥ ४५ ॥

हे०—वाते निरुहं प्रति विशेषमाह—वातघ्नौषधानि वातघ्नौषधं भद्रदावादि एक इति पुटापेक्षया न तु प्रयोगापेक्षया ॥ ४५ ॥

न्यग्रोधादिगणकाथौ पत्रकादिसितायुतौ ।

पित्ते स्वादुहिमौ साज्यक्षीरेक्षुरसमाक्षिकौ ४६ ॥

स०—पित्ते मधुरशिशिरौ सघृतदुग्धेक्षुरसमधू द्वौ बस्ती हितौ ॥ ४६ ॥

प०—पित्ते पित्तविषये द्वौ बस्ती स्मृतौ न्यग्रो-
धादिवर्गस्य क्वाथेन पत्रकादिगणशर्करया कल्पेन
युतौ तथा मधुरशीतौ तथा घृतक्षीरेक्षुरसमा-
क्षिकैर्युक्तौ ॥ ४६ ॥

हे०—पित्ते निरूहं प्रति विशेषमाह—न्यग्रोधादीति ।
द्वित्वं पूर्ववत् ॥ ४६ ॥

आरग्वधादिनिःक्वाथवत्सकादियुतास्त्रयः ।

रूक्षाःसक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ४७

स०—तथाऽऽरग्वधेन्द्रयवेत्यादिकषायवत्सकमूर्वेत्या-
दिकषायाभ्यां युक्ता रूक्षा माक्षिकगोमूत्राभ्यां सहि-
तास्तीक्ष्णादिगुणयुक्तास्त्रयो बस्तयः कफे हिताः ॥ ४७ ॥

प०—कफविषये बस्तयः स्मृताः आरग्वधादिव-
र्गस्य क्वाथेन वत्सकादिगणस्य कल्केन युक्ता माक्षि-
कगोमूत्राभ्यां संयुक्ताः तीक्ष्णा उष्णाः कटुकाश्च ४७

हे०—कफे निरूहं प्रति विशेषमाह—आरग्वधादीति ।
त्रित्वं पूर्ववत् ॥ ४७ ॥

त्रयश्च संनिपातेऽपि दोषान्घ्नंति यतः क्रमात् ४८

स०—संनिपाते त्रय एव बस्तयो हिताः । यस्मा-
देते त्रीन् दोषान् क्रमेण पराकुर्वन्ति ॥ ४८ ॥

प०—संनिपाते संनिपातविषयेऽपि त्रय एव
बस्तयः पूर्वोक्ताः वातपित्तकफनिर्दिष्टाः स्मृताः ।
यतो यस्मात्ते बस्तयः क्रमात् क्रमेण वातपित्तक-
फान् दोषान् घ्नन्ति विनाशयन्ति । तत्रैको बस्ति-
र्दत्तो वातं हन्ति । तत्रैको बस्तिर्दत्तो पित्तं हन्ति ।
द्वितीयः पित्तं तृतीयः कफम् ॥ ४८ ॥

हे०—संसर्गे संनिपाते त्रीण्येव पुटानीत्यत आह—त्रय-
श्चेति । वातपित्ते तु उक्तन्यायादेव द्वौ ॥ ४८ ॥

त्रिभ्यः परं बस्तिमतो न च्छंत्यन्ये चिकित्सकाः ।
नहि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ४९ ॥

स०—अत एव हेतोस्त्रिभ्यो बस्तिभ्यः परमपरे म्रिपजो
निरूहं नेच्छन्ति । यतस्त्रयो दोषास्त्रिभिर्बस्तिभिर्नि-

वर्तिता इति चतुर्थो दोषो न विद्यते यं ल-
भ्यश्चतुर्थः पुटको दीयते ॥ ४९ ॥

प०—त्रय एव बस्तयो यथासंख्येन तेषां
स्त्रयश्चतुर्थो दोषो नास्ति यं प्रति दीयते बस्ति
हे०—उक्तनियमस्य मतांतरत्वमाह—त्रिभ्यः ।
अतः यतः क्रमादोषान्घ्नन्ति । ननु रक्तं चतुर्थो दोषोऽ-
स्ति आह—नहीति । रक्तस्य दूष्यत्वात् दोषत्वं त्रिभ्यो न्य-
न कार्येति ॥ ४९ ॥

उत्क्लेशनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात्
त्रिधैवं कल्पयेद्बस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षन्ते ॥

स०—अन्ये वेद्यास्तृतीयो बस्तिर्दोषाणाम् उ-
त्सिद्धिकरं शमनं क्रमादित्यनया युक्त्या ब-
स्ति कल्पयेदिति जगदुः ॥ ५० ॥

प०—अन्ये आचार्यास्त्रिविधैव त्रिविधमपि ।
प्रकल्पयेदित्येवमाहुः । एकं बस्तिमुत्क्ले-
दोषाणां कल्पयेत् द्वितीयं बस्तिं दोषाणां श-
कं तृतीयं दोषाणां शमनं क्रमात् परिपाट-
तत्र दोषानुक्लेशयतीत्युत्क्लेशनः । दोष-
शुद्धिं करोतीति शुद्धिकरः । दोषान् श-
तीति शमनः ॥ ५० ॥

हे०—मतांतरमाह—उत्क्लेशनमिति ॥ ५० ॥

तत्र किं क्रियतामित्याह—

दोषोपधादिवलतः सर्वमेतत्प्रमाणेयत् ५१

स०—तदत्र दोषभेषजमात्म्यादिवशात्सर्वम-
त्प्रमाणीकार्यम् ॥ ५१ ॥

प०—एतदाचार्योक्तमन्यथा बस्तिदानं प्रति य-
त्सर्वं प्रमाणयेत् । प्रमाणं कार्यं न तु केषां
दाचार्याणां केषांश्चिन्नेति । किं तर्हि सर्वमे-
त्प्रमाणम् । कथम् । दोषोपधादिवलतः दोष-
धादिवलादिग्रहणात् । देशकालबलशरीराहार-
सम्यक्सत्त्वप्रकृतिबलान्तद्वशात् सामर्थ्यात् ॥ ५१ ॥

हे०—मतयोर्विषयव्यवस्थामाह—दोषोपधादीति । दो-
धिक्ये औषधमृदुत्वे बलाधिक्ये च पुटाधिक्यं विषयं न्य-
त्वमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अथ पूर्वमतानुग्राहि स्वमतमाह—

सम्यङ्निरूढलिङ्गं तु नाऽसंभाव्य निवर्तयेत् ५२

स०—सम्यङ्निरूढलिङ्गं त्वसंभाव्याऽसंपाद्य न निवर्तयेत् । वस्तिदानं कारयेदेवेति ॥ ५२ ॥

प०—सर्वत्राशये षट्कृतो ग्रन्थो बोद्धव्यो येऽप्याचार्या अन्यथा वस्तिदानं व्याचक्षते येऽप्यन्यथा तेषां सर्वेषां वर्तयेत् । तेन तावन्निरूहादयो यावत्सम्यङ्निरूढलिङ्गोत्पत्तिर्जायते इत्येतदुपलक्षणार्थम् । सम्यक्त्वासितलिङ्गमप्यसम्भाव्यानुवासनादपि न निवर्तयेत् । तावदनुवासनं देयम् यावत्सम्यगनुवासितलिङ्गोत्पत्तिर्जायते । यदेतदुपलक्षणम् । सम्यगनुवासितस्यापि यतोऽनन्तरमिदमाह—सङ्ग्रहे तन्त्रकारः ॥ ५२ ॥

हे०—स्वमतमाह—सम्यगिति । यावद्भिः सम्यग्योगस्तावन्ति पुनरिति कुर्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

इदानीं कर्मकालयोगाख्यान् वस्तिविशेषानाह—
प्राक्स्नेह एकः पञ्चांते द्वादशाऽऽस्थापनानि च ।
सान्वासनानि कर्मैव वस्तयस्त्रिंशदीरिताः ५३

स०—प्राक् पूर्वमेकः स्नेहवस्तिः । अंतेऽवसाने पञ्च स्नेहाः तथा निरूहा द्वादश सहानुवासनाः । एवं त्रिंशद्वस्तयः कर्मैति गदिताः ॥ ५३ ॥

प०—द्वितीयचतुर्थषष्ठ्यष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशाष्टादशविंशद्वाविंशचतुर्विंशसंज्ञकानि दशद्वादशैवास्थापनानि तृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशैकोनविंशैकविंशत्रयोविंशपञ्चविंशाख्यानीत्येतेन विधानेन त्रिंशद्वस्तयः कर्म ॥ ५३ ॥

हे०—कर्मवस्त्याख्यं प्रयोगमाह—प्राक्स्नेह इति ५३
कालः पञ्चदशैकोऽत्रप्राक् स्नेहोऽस्ते त्रयस्तथा ।
षट् पञ्चवस्त्यन्तरिताः ॥ ५४ ॥

स०—पञ्चदश वस्तयः काल उच्यते । कथमुच्यते एकः पूर्वस्नेहस्तथाऽस्ते त्रयः स्नेहास्तथा षट् स्नेहाः पञ्चभिर्वस्तिभिरन्तरिता इति ॥ ५४ ॥

प०—इति कालः पञ्चदशवस्तयः । कथं स प्राक् प्रथम एकः स्नेहोऽस्ते च त्रयः स्नेहाः त्रयोदशचतुर्दशपञ्चदशाख्याः । तथाच षट् स्नेहाः । द्वितीयचतुर्थषष्ठ्यष्टमदशमद्वादशाख्याः । किंभूताः । पञ्चभिः स्नेहवस्तिभिः तृतीयपञ्च-

मसप्तमनवमैकादशाख्यैरन्तरिताख्या आस्थापयति पञ्चदशवस्तयः कालः ॥ ५४ ॥

हे०—कालवस्त्याख्यं प्रयोगमाह—काल इति । पञ्च वस्त्यन्तरिताः षट् स्नेहाः ॥ ५४ ॥

योगोऽष्टौ वस्तयाऽत्र तु ।
त्रयो निरूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यन्तयोर्धौ ५

स०—योगोऽष्टौ वस्तयः । कथमिति । त्रय निरूहास्त्रीणि चतुर् वासनानि तस्याऽद्यन्तयोर्धौ स्नेहवस्ती इति ॥ ५५ ॥

प०—योगोऽष्टौ वस्तयः । कथं तत्र च यो आदावन्ते चोर्धौ प्रथमाष्टमाख्यौ । स्नेहो वस्ति निरूहाः द्वितीयचतुर्थषष्ठ्याख्या इत्यष्टौ वस्तयः योज्याः ॥ ५५ ॥

हे०—योगवस्त्याख्यं प्रयोगमाह—योगोऽष्टौ वस्ति ५
स्नेहवस्ति निरूहं वा नैकमेवाऽतिशीलयेत् ।
उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहान्निरूहान्मरुतो भयम् ५
स०—स्नेहवस्तिमथवा निरूहमेकमेव शीलयेत् । शयेन न शीलयेत् । यतः स्नेहादग्निमेव तादृशं शाऽग्निमाद्यं जायते । निरूहादग्निमेव तादृशं जायते ॥ ५६ ॥

प०—एवं निरूहात्पूर्वमनुवासनम् । ततोऽनुवसनमिति निरन्तरं कृत्वा निरूहमेकमेवाभिशीलयेत् । न चानुवासनमेकमेवाभिशीलयेत् । अतन्तमभ्यसेत् । यस्मात् स्नेहवस्तेरनुवासनादग्निशीलितादुत्क्लेशो दोषाणामविद्यमानः प्रकोपाभसस्तथाऽग्निवधोऽग्निमान्द्यं जायते । तथा निरूहवस्तिशीलितान्मरुतो वाताद्वयं जायते । प्रकोपाभ जायत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

हे०—प्रयोगनियमे युक्तिमाह—स्नेहवस्तिमिति प्रयोगातिक्रमे दोषमाह—उत्क्लेशाग्निवधाविधिः ॥ ५६ ॥
तस्मान्निरूढः स्नेहः स्यान्निरूहश्चाऽनुवासित

स०—तस्मात्कारणान्निरूढो नरः स्नेहनाहः स्यादनुवासितश्च पुरुषो निरूहणार्हो भवेत् ॥ ५७ ॥

प०—तस्मान्निरूढो यः पुमान् स स्नेहो भवेत् तस्य स्नेहवस्तिर्देयः । यस्यानुवासनं दत्तं ता

निरुहः प्रदातव्यो दोषोत्क्लेशाग्निवधपरिहारार्थम् ।
एवमनया युक्त्याऽनेनोपक्रमेण स्नेहवस्तिमनु-
वासनं कृत्वा ॥ ५७ ॥

हे०—प्रयोगांतरकल्पनार्थं नियमतात्पर्यमाह—तस्मा-
दिति ॥ ५७ ॥

स्नेहशोधनयुक्त्यैवं वस्तिकर्म त्रिदोषजित् ५८

स०—एवं पूर्वोक्त्या स्नेहशोधनयुक्त्या वस्ति-
कर्म सेवितं त्रीन् दोषान् जयति ॥ ५८ ॥

प०—स्नेहनार्थं ततोऽनन्तरं निरुहो दीयते शोध-
नार्थं तदेतद्वस्तिकर्म त्रिदोषजिद्वधाति नान्यथेति ५८

हे०—प्रयोगनियमस्य फलमाह—स्नेहशोधनेति ।
स्निग्धस्य शोधनं, शुद्धस्य स्नेहनं, स्निग्धस्य पुनः शोधन-
मित्यादियुक्तिः । संग्रहे तु “अष्टादशाष्टादशकान् वस्तीनां
यो निषेवते । विधिना वा यथोक्तेन स भवेदजरोऽरुजः ॥
सहस्रायुः श्रुतधरो वीतपाप्माऽमरप्रभः । वाजिस्पर्धो नाग-
बलः स्थिरबुद्धीर्द्वियानलः” इति ॥ ५८ ॥

अधुना मात्रावस्तिं लक्षयति—

ह्रस्वया स्नेहपानस्य मात्रया योजितः समः ।
मात्रावस्तिः स्मृतः स्नेहः ॥ ५९ ॥

स०—ह्रस्वया यामद्वयजरणलक्षणया स्नेहमात्रया
समस्तुल्यो योजितः स्नेहो मात्रावस्तिसंज्ञः स्मृतः सदै-
वैरिति शेषः । अन्यैश्चान्यथा स्नेहमात्रोक्ता । यथा ।
षट्पला तु भवेज्ज्येष्ठा त्रिपला मध्यमा भवेत् । कनी-
यस्यध्यर्धपला त्रिधा मात्रानुवासना इति ॥ ५९ ॥

प०—मात्रावस्तिमाह—स्नेहस्याच्छस्य या ह्रस्वा
मात्रा निर्दिष्टा यामद्वयजरणलक्षणा तथा मात्रया
समस्तुल्यो यः स्नेहवस्तिर्योजितो दत्तः स मात्रा-
वस्तिरूपो वस्तिरुच्यते ॥ ५९ ॥

हे०—मात्रावस्तिरूपमनुवासनमाह—ह्रस्वया यामद्वय-
परिणामिन्या ॥ ५९ ॥

शीलनीयः सदा च सः ।

बालवृद्धाध्वभारस्त्रीव्यायामासक्तचित्तकैः ॥

वातभग्नबलाऽल्पाग्निनृपेश्वरसुखात्मभिः ।

दोषघ्नो निष्परीहारो बल्यः सृष्टमलः सुखः ६० ॥

स०—स च मात्रावस्तिर्वाञ्छादिभिः सतत
शीलयितव्यः । स च शीलितो दोषापहस्तथा नि-
रीहारोऽनियंत्रणो बलाय हितो निर्गतपुरीषादि
सुखकारी स्यात् ॥ ६० ॥

प०—स च मात्रावस्तिः सदा सर्वकालं निरन्-
कृत्वा शीलनीयोऽभ्यसनीयो बालवृद्धादिभिः
च शीलितः सुखहेतुत्वादरोग्यं कुर्यादथवा बाल
दीनामपि दातुं युज्यते । ततोऽसौ सुखस्त
दोषघ्नो वातशमनो वाताधिक्यौ पित्तश्लेष्माण्वाव
हन्ति विनाशयतीति दोषघ्नः । तथासौ निष्पा
हारः उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिग्रन्थनिर्दिष्टः
यन्त्रणया रहितोऽतएव बालादीनां सुखस्तथा बल
बलाय हितः । तथा सृष्टमलः सृष्टो मलः पुरीषारू-
येन प्रणीतेन सम्पद्यते इत्यसौ सृष्टमलः ॥ ६० ॥

हे०—मात्रावस्तेर्विषयमाह—शीलनीय इति । अध्वार्ह
ष्वासक्तः, चित्तकः चिन्तावान् । मात्रावस्तेः फलमाह—दोष
इति । सुखो व्यापद्रहितः ॥ ६० ॥

वस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ।
द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदध्याद्वस्तिमुत्तरम् ६१

स०—वस्तिस्थाने रोगेषु नराणामित्यर्थाहृत्यते
नारीणां योनिगर्भाशयेषु च द्वाभ्यां त्रिभिर्वाऽऽस्थापनै
शुद्धेभ्यस्तेभ्यो नरेभ्यः स्त्रीभ्यश्चोत्तरवस्तिं दद्यात् ।
वा त्रीणि वा द्वित्राणि च तान्यास्थापनानि च द्वित्रा
स्थापनानि तैः शुद्धा द्वित्रास्थापनशुद्धाः । पुमान्छि
येत्येकशेषः । गुदादुत्तरेण मार्गेण दीयत इत्युत्तर
वस्तिः ॥ ६१ ॥

प०—उत्तरवस्तिमाह—वस्तिर्मूत्राधारः शरीरावय
वस्तत्र ये रोगा मूत्रकृच्छ्रप्रभृतयस्तेषु सत्सु सर्वेष
स्त्रीपुंनृपुंसकानामुत्तरवस्तिं विदध्यात् प्रणयेत्
नारीणां पुनर्न केवलं वस्तावेव रोगेपूत्तरवस्तिं
विदध्यात् । यच्छब्दाद्यावद्योनिगर्भाशयस्तेषु विका
रेषूत्तरवस्तिं विदध्यात् ॥ ६१ ॥

हे०—उत्तरवस्तेर्विशेषतो विषयमाह—वस्ताविति
वस्तौ मूत्राशये नराणां, नारीणां तु वस्तौ योनी गर्भाशये
च ॥ ६१ ॥

अथ नेत्रस्य परिमाणमाह—

आतुरांगुलमानेन तन्नेत्रं द्वादशांगुलम् ।
वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥
सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं श्लक्ष्णं हेमादिसंभवम् ।
कुंदाश्वमारमुनःपुष्पवृत्तोपमं दृढम् ॥ ६२ ॥

स०—तन्नेत्रपुत्तरवस्तिग्रन्थकमातुरांगुलप्रमाणेन द्वादशांगुलं दैर्घ्येणेत्यर्थोदेव प्रतीयते । पुरुषाणामेवैतदिति वेद्यम् । स्त्रीणां हि वक्ष्यति । नेत्रं दशांगुलं सुदृक्प्रवेशमिति । तच्च वृत्तं वर्तुलं गोपुच्छाकृति तथा मूले मध्ये चोत्पादितकर्णिकं तथा सिद्धार्थकः प्रविशत्यस्मिन्निति सिद्धार्थकप्रवेशं तादृशमग्रं प्रांतो यस्य नेत्रस्य तत् सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं तथा श्लक्ष्णमतिक्रमं तथा हेमादिजम् । आदिशब्देन धात्वादयः प्रागुक्ता गृह्यन्ते । कुंदकरवीरजातीपुष्पवृत्तसदृशं दृढं च । अश्वमारः करवीरः ॥ ६२ ॥

प०—तस्य नेत्रम् । तदित्यनेन वस्तिः परामृश्यते आतुराङ्गुलमानेन द्वादशाङ्गुलप्रमाणम् । तथा वर्तुलं वृत्तं गोपुच्छवत् क्रमेणाग्रे सूक्ष्मं तथा मूले मध्ये च कृता कर्णिका यत्र मध्ये या सातिमात्रातः प्रवेशरोधिनी द्वितीये मूले वस्तिनिबन्धना स्यात् । सिद्धार्थकप्रवेशोऽग्रे मुखे यस्य तेन सर्षपप्रमाणं बहिःस्रोतः छिद्रं कार्यम् । श्लक्ष्णमपरुषम् । हेमादिधातुसम्भवं वस्तिनेत्रवत् तथा कुन्दादीनां पुष्पाणि तत्तेन तुल्यम् । अश्वमारवृन्तं करवीरवृन्तं पुष्पफलादयो ये वानस्पत्यादिषु निबन्धाश्चावतिष्ठन्ते तथा तेभ्योऽप्यानीयन्ते तद्वन्तमतएव तन्नेत्रं पुष्पनेत्रमित्युच्यते ॥ ६२ ॥

हे०—उत्तरवस्तेर्नेत्रमाह—आतुरांगुलेति ॥ ६२ ॥

तस्य वस्तिर्मृदुलधुर्मात्रा शुक्तिविकल्प्य वा ६३ ॥

स०—तथा तस्य नेत्रस्य वस्तिर्मृदुलधुर्योज्य इति शेषः । मात्रा शुक्तिः कर्षद्वयम् । शुक्तिः स्नेहस्येति शेषः । विकल्प्य वा बलवयः सत्त्वदेहसात्म्यादि निरूप्य वा मात्रा कार्येत्यर्थः ॥ ६३ ॥

प०—तस्योत्तरवस्तेर्वस्तिरजादीनां सम्बन्धी वस्तिर्मृदुलधुर्योजनीयः । मृदुरकठिनः । लघुः स्वल्पः । तस्य मात्रास्नेहनाय प्रमाणं परं शुक्तिरर्धपलं वि-

कल्प्य वा कल्पयित्वा वा दोषादीन् तेन शुक्तेरप्यल्पा मात्रा कल्पनीया मात्रा विकाराय ॥ ६३ ॥

हे०—उत्तरवस्ती वस्तिमाह—तस्येति । उत्तरवस्तेर्मात्रामाह—मात्रा शुक्तिरिति । शुक्तिरर्धपलं विकल्प्य दोषाद्यपेक्षया न्यूनमधिकं वा ॥ ६३ ॥

अथ स्नाताशितस्यास्य स्नेहवस्तिविधानतः ।
ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे मृदा ॥
हृष्टे मेढ्रे स्थिते चर्जो शनैः स्रोतांविशुद्ध्य ।
सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत्तया शुद्धेऽनुसेवनीम् ॥
आमेहनांतं नेत्रं च निष्कंपं गुदवत्ततः ।
पीडितेऽतर्गते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ६४ ॥

स०—अथेति मंगले । अस्य रोगिणो निरुहवत्कृतमङ्गलस्य तथा पूर्वं स्नातस्य पश्चादशितस्य । कथमशितस्य । स्नेहवस्तिविधानतः । तृतीयार्धे तसिः । स्नेहवस्तौ यादृश आहारो विहितस्तेन कृतभोजनस्येत्यर्थः । तथर्जोः स्पष्टं स्थितस्य तथा सुखेनासीनस्य । क । पीठ आसने । किंभूते । जानुसमे । तथा मृदावकठिने च । प्रहृष्टे स्तब्धे तथा चर्जौ स्पष्टं कृत्वा स्थिते सति शनैर्न त्वरया सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत् । स्थूलायां तत्र क्षतकरणात् । तथा शलाकया शुद्धे मेढ्रे सत्यनुसेवनीं सेवनीमनुलक्षीकृत्य आमेहनांतं नेत्रं प्रणयेत् । षडंगुलं प्रायेण प्रवेशयेदित्यर्थः । कथम् । गुद इव निष्कंपम् । ततो निष्कंपं स्थापनादनन्तरं पीडिते पुटके स्नेहे चाऽतःप्रविष्टे सत्यनुवासनक्रमो हितः । पाणिना ताडयेत् स्फिजौ तस्य पार्श्वभ्यामित्यादिकः ॥ ६४ ॥

प०—अथानन्तरं स्नानाशितस्य पुंसो मेढ्रे लिङ्गे पूर्वं सूक्ष्मशलाकां प्रणयेत् तदनन्तरं नेत्रं पूर्वं स्नातस्य पश्चादशितस्य । भोजितस्य कथं स्नेहवस्तिविधानेन पूर्वनिर्दिष्टेनाभ्यक्तस्नातमित्यादिना ग्रन्थविहितेन तथा ऋजोः स्पष्टस्य सुखोपविष्टस्य सतः सुखेनासीनस्य पीठ आसने जानुसमे जानुतुल्ये मृदावकठिने स्थितस्य हृष्टे मेहने स्तब्धेऽभ्युत्थिते कृते सति तथा ऋजुं कृत्वा स्पष्टं कृत्वा सूक्ष्मां शलाकां शनैर्मन्दं मन्दं कृत्वा न झटित्येव प्रणयेत् विध्यात् । मूत्रविशुद्ध्ये मूत्रस्रोतोनिर्म-

लत्वकरणाय तथा शलाकया शुद्धे मेद्रे स्रोतसि नेत्रं प्रणयेत् । अनुसेवनी सेवनीसमीपे तदनुवासनेनेति यावत् । आमेहनान्तं यावन्मेहनपर्यन्तं निष्कम्पं कृत्वा हस्तमकम्पयन्गुदवत् यथा गुदे नेत्रं प्रणयेत्तथेहापि च तत्पूर्वं पीडिते प्राक्षिप्ते श्लेपादन्तर्गतस्नेहे प्रवर्तिते स्नेहवस्तेर्यः क्रमः उपचारः स तत्र हितः । वस्तेर्यः क्रमः । पार्ष्णिके आहन्यान्मुष्टिना तथाङ्गं चेदं तं स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत् । आगते स्नेहे वीक्षणं सायाह्ने भोजयेत् । उच्यतेऽथ क्रमः ॥ ६४ ॥

हे०—उत्तरवस्तेर्विधिमाह—अथेति । यथा शलाकया शुद्धस्रोतसि मेद्रे सेवन्यनुसारेण नेत्रं प्रणयेत् । ततः स्नेहे पीडिते तु गते निवृत्ते च अनुवासनोक्तः क्रमः कार्यः । संग्रहे तु—“मालतीपुष्पवृंताग्रपरिणाहां घनामृजुम्” इत्यधिकम् ॥ ६४ ॥

वस्तीननेन विधिना दद्यात्त्रीश्वतुरोऽपि वा ।

अनुवासनवच्छेषं सर्वमेवाऽस्य चिन्तयेत् ६५ ॥

स०—त्रीश्वतुरो वा वस्तीननेन विधानेन दद्यात् । शेषं विधिपरिहारादि सम्यग्दत्तव्यापदादिकमस्योत्तरवस्तेरनुवासनस्येव दापयेत् । यदुक्तं खरनादेन । यथाशेषं प्रवेश्याऽथ स्नेहस्यार्धपलं नयेत् । प्रत्यागते द्वितीयं वा तृतीयं वा प्रदापयेत् । स चेदनुवसेत्तत्र स्यात्क्रियेयं विशेषतः । पिप्पल्यारग्वधंगारधूमवत्सकसैधवैः । मूत्राऽम्लपिष्टैर्गुलिकाः सर्षपा माषसन्निभाः । छायासु शुष्कास्ताः शिशने दद्यात्सर्षपसन्निभाः । पूर्वं माषोपमाः पश्चात्तामिः स्नेहं समानयेत् । स्नेहे प्रत्यागते च स्यादानुवासनिको विधिरिति ॥ ६५ ॥

प०—अनेन यथोद्दिष्टेन विधिनोत्तरवस्तींस्त्रीश्वतुरो वा दद्यात् योजयेत् । अनुवासनेन तुल्यं सर्वमेव सम्यग्योगहानातियोगादि तथान्यदपि यत्किञ्चिन्मेध्यामेध्यं तद्व्यापदौषधं चास्य चिन्तयेत्लक्षयेत् । जानीयात् ॥ ६५ ॥

हे०—उत्तरवस्त्यावृत्तौ संख्यामाह—वस्तीनिति । उत्तरवस्तावनुक्तमौषधकल्पनाधिकमनुवासनवत्कार्यामित्याह—अनुवासनवदिति ॥ ६५ ॥

एवं पुरुषाणामुत्तरवस्तिविधानमुक्त्वा स्त्रीणां वक्ति—
स्त्रीणामार्तवकाले तु योनिर्गृह्यात्यपावृतेः ।

विदधीत तदा तस्मादनृतावपि चात्यये योनिविभ्रंशशूलेषु योनिव्यापदसृग्दरे ॥

स०—ललनानामृतुकाल एवाऽर्तवकाल द्वादशनिशा इत्यादिनोक्तस्तत्र कर्तौ योनिः कर्ता वस्तिस्वभावं स्नेहं गृह्णाति । कुतः अपावृतेरपाकारणात् । अन्यदा तु संवृतत्वान्न स्नेहमादत्ते न तस्माद्धेतोस्तदा ऋतुकाले विदधीत । प्रकृतत्वा वस्तिम् । आत्ययिके व्याधावनृतावपि विदध तमेवात्ययं दर्शयति । योनीत्यादि । योनि उत्तरे वक्ष्यमाणः । योनिशूलो योनिरुजा तेषु योनिव्यापत्तौ तथाऽसृग्दरं रक्तपित्तं योनिमुद्येना स्त्रीणामसृग्दरमुच्यते । एतेषु रोगोपुत्तरवस्तिमाल्यत्वादनृतावपि दद्यात् ॥ ६६ ॥

प०—स्त्रीणामार्तवकाले उत्तरवस्तिं विदध प्रायेणार्तवदर्शनात् प्रभृति यावत् द्वादशनिस्तावदृतुकालः । तत्कालमध्ये तासां वस्ति येत् कुर्यात् । ततस्तस्मिन् काले स्त्रीणां स्नेह उत्तरवस्तिना दीयते तं योनिर्गृह्णात्याद कुतोऽपावृतेर्हेतोः । यस्मात्तस्मिन् काले यं सा शुक्रं नान्तः प्रयच्छति । अनृतावपि चा तत्साध्यामये चानृतौ विकारप्रादुर्भावे सति तावनार्तवे काले वस्तिमुत्तरं विदधीत । यो विभ्रंशादिके योनिविभ्रंशः स्थानात्पतनं तस्मि तथा योनेः स्थूले तथा योनिव्यापदि यो व्यापत्तस्यामनेकविधायां योनिव्यापदि तथा सृग्दरे योनिरोगे योनितो नानाप्रकारश्रुतिः । दी कालानुपङ्गवतीनां स्त्रीणां प्रवर्तते स असृग्दरः ॥ ६६ ॥

हे०—स्त्रीणामुत्तरवस्ति कालमाह—स्त्रीणामिति । ग्रा त्यौषधमिति शेषः । अपावृतेर्विवृतत्वात् । आत्ययिके व्याधावनृतावपि विदधीत । स्त्रीणां रोगभेदेन यन्त्रं मार्गभेदं चाह—योनिविभ्रंशेति । योनिविभ्रंशादिषु

अथाऽत्र नेत्रस्य प्रमाणमाह—

नेत्रं दशांगुलं मुद्गप्रवेशं चतुरंगुलम् ।

अपत्यमार्गे योज्यं स्याद् व्यंगुलं मूत्रवर्त्मनि मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां त्वेकमंगुलम् ६७

स०—दशांगुलप्रमाणं दैर्घ्येण तत्तथा मुद्गः प्रति शत्यस्मिन्निति मुद्गप्रवेशं तद्विषयं प्रवेशाप्रमिति

वेद्यमंतलोपाख्यया तंत्रयुक्त्या । वृत्तगोपुच्छाकारादि शेषं
पूर्वोक्तमत्र वेद्यम् । पुष्पवृत्तोपमत्वं त्वत्र न युज्यते ।
यतो मूत्रस्रोतःपरीणाहं यत्तद्विधातव्यं पुरुषे स्त्रियां
चैवंप्रकारम् । यदुक्तं मुनिना । पुष्पनेत्रप्रमाणं तु
प्रमदानां दशांगुलम् । मूत्रस्रोतःपरीणाहमिति । तत्र
चतुरंगुलं यावत् प्रवेश्यम् । चतुरंगुला चोर्ध्वकर्णिका
कार्या । अधिकप्रवेशनिवारणार्थं नतु मेहननेत्र इव मध्यम-
कर्णिकेति । अयमर्थोऽत्र साक्षान्नोपात्तो गम्यमानत्वात् ।
अत एतत्प्रवेशप्रमाणमाह । चतुरंगुलमपत्यमार्गे
योज्यं स्यादिति । अपत्यमार्ग इत्यनेन स्त्री गर्भग्रहण-
प्रसवादिसमर्था सूच्यते । एवं विधायाः स्त्रियाश्चतुरं-
गुलं प्रवेशयितव्यमिति । मूत्रवर्त्मनि द्व्यंगुलं योज्यम् ।
या स्त्री सुरतव्यवहारगर्भग्रहणायोग्या अथवा बाला
या अप्रौढा तस्या योनिर्मूत्रस्यैव केवलं मार्गस्तस्या
नेत्रं द्व्यंगुलं प्रवेश्यम् । अत ऊर्ध्वं तु प्रवेशात्तासां मांस-
क्षतिः स्यात् । केषु रोगेषु । मूत्रकृच्छ्रविकारेषु ।
बालानां तु स्त्रीणामेकमंगुलं प्रवेश्यम् ॥ ६७ ॥

प०—सर्वासां स्त्रीणां गर्भग्रहणयोग्यानां बालानां च
नेत्रं सामान्येन दशाङ्गुलं कार्यमित्यध्याहार्यम् ।
यथा मुद्गः प्रविशति वहत्यनुप्रत्यप्रस्रोतसि यस्य
तन्मुद्गप्रवेशं तच्च नेत्रं चतुरङ्गुलम् । अपत्य-
मार्गे गर्भनिष्क्रमणवर्त्मनि प्रयोज्यं स्यात् ।
मूत्रस्रोतस्यतो नाधिकः । तथा त्र्यङ्गुलं मूत्र-
वर्त्मनि मूत्रमार्गे प्रयोज्यं स्यात् इत्यत्राप्यनुव-
र्त्तनीयम् । क प्रयोज्यम् । मूत्रकृच्छ्रव्याधिष्व-
बालानां स्त्रीणामतिसूक्ष्माणाम् । ततो नेत्रा-
दशाङ्गुलं मूत्रकृच्छ्रविकारेषु मूत्रवर्त्मनि प्रयोज्यं
स्यात् । तत्र स्रोतसि तत्प्रवेशयेत् ॥ ६७ ॥

हे०—दशांगुलं मुद्गवाहि छिद्रं नेत्रं कृत्वाऽपत्यमार्गे
चतुरंगुलं प्रवेशयेत् । मूत्रकृच्छ्रेषु तु मूत्रमार्गे द्व्यंगुलं प्रवे-
शयेत् । बालानां तु स्त्रीणामेकांगुलं मूत्रमार्गे प्रवेशयेत् ।
प्रवेशावधौ कर्णिका कार्येत्यर्थसिद्धम् ॥ ६७ ॥

प्रकुचो मध्यमा मात्रा बालानां शुक्तिरेव तु ।

स०—स्त्रीणामुत्तरवस्ती स्नेहस्य प्रकुचो मध्यमा
मात्रा नोत्तमा कनिष्ठा वा । बालानां तु शुक्तिरेव मध्यमा
मात्रा स्नेहस्य ॥ ६८ ॥

प०—स्त्रीणामुत्तरवस्तेर्मध्यमा मात्रा पञ्चपली ।
बालानां सूक्ष्माणां स्त्रीणां मध्यमा मात्रा शुक्ति-
रर्धपलम् । अप्राप्तव्यवहारा कन्या बालाभि-
प्रेता ॥ ६८ ॥

हे०—स्त्रीणामुत्तरवस्ती मात्रामाह—प्रकुच इति ॥ ६८ ॥

अधुनोत्तरवस्यवस्थानं त्रिविधाया अपि स्त्रिया
वदति—

उत्तानायाः शयानायाः सम्यक्संकोच्यसक्थिनी
ऊर्ध्वजान्वास्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ।

वस्तीस्त्रिरात्रमेवं च स्नेहमात्रां विवर्धयेत् ६९ ॥

स०—उत्तानाया न त्ववाङ्मुखायाः पार्श्वस्थिताया
वा । शयानाया न त्वासीनायास्तथोर्ध्वजान्वा वस्ती-
स्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् । किं कृत्वा । सक्थिनी
संकोच्य । अनुवासने त्वेक एवाहोरात्रेण योज्य इत्यस्य
भेदः । वस्तिदानं कार्यं न त्वत्राऽनुवासनवत्त्यहे पंचमे
वाऽहनीति । किं कुर्वन् । स्नेहमात्रां यथास्वमर्धकर्म-
कर्षादिक्रमेण वर्धयेत् ॥ ६९ ॥

प०—तस्याः स्त्रिया उत्तानाया उत्तानं कृत्वा
स्थितायास्तथा सम्यक् कृत्वा सक्थिनी सङ्कोच्या-
धस्तस्या अहोरात्रेण त्रिचतुरावृत्तः उत्तरवस्तीन्
योजयेत् दद्यात् । एवं द्वितीयतृतीययोः क्रमेण
यथाहं प्रत्यहमेव मात्रां विवर्धयेत् ॥ ६९ ॥

हे०—स्त्रीणामुत्तरवस्तिविधिमाह—उत्तानाया इति ।
स्त्रीणामुत्तरवस्तावावृत्तिकममाह—त्रिरात्रमिति । एवं प्रथ-
मदिनवत् वस्तीन्योजयेत् । स्नेहमात्रां च दिने दिने च
वर्धयेत् ॥ ६९ ॥

त्र्यहमेव च विश्रम्य प्रणिदध्यात्पुनस्त्र्यहम् ७०

स०—त्र्यहमेव च विश्रम्य त्रीणि दिनानि विलम्ब्य
च पुनः पूर्वोक्तनैव प्रकारेण प्रणिदध्यात् प्रकुर्यात् ।
एष एव च न्यायो मेद्रेऽपि योज्यः । तज्जातीयत्वादस्या-
र्थस्य । अत एवातेऽयमुपदिष्ट उभयसंबन्धार्थम् ॥ ७० ॥

प०—ततस्त्र्यहं विश्रम्य पुनरनेन विधानेन त्र्यहं
दद्यात् ॥ ७० ॥

हे०—ततस्त्रिदिनं विश्रम्य पुनस्त्रिदिनं योजयेत् ॥ ७० ॥

युक्त्योक्तमेवाऽमुमर्थं संक्षेपेण संप्राह्य पुनराह—

पक्षाद्विरेको वमिते ततः पक्षान्निरूहणम् ।

सद्यो निरूढश्चाऽन्वास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ७१

स०—उत्तमशुद्धया शुद्धे वमिते पक्षादनन्तरं विरेकः कार्यः । यस्मात्प्रवरया शुद्धया शुद्धे तु वमिते पेयादिक्रमेण सप्ताहात् प्रकृतिभोजनापत्तिः । सप्ताहेनैकांतराऽनुवासनदानेन स्निग्धस्य विरेक इति पक्षेणैव युज्यते । ततोऽनन्तरं पक्षात्परतो निरूहो यतः कृतविरेकस्य सप्ताहात् प्रकृतिभोजनापत्तौ स्नेहनार्थमनुवासनेनैकांतरितेन स्निग्धस्य निरूहो युज्यत इति पक्षेणैव युक्तः । निरूहश्च सद्य एवाऽनुवास्यः । तथा च प्रागभ्यवायि । अथ वातादितं भूयः सद्य एवानुवासयेदिति विरेचितः सप्तरात्रादूर्ध्वमनुवास्यो यतः सप्ताहेन प्रकृतिभोजनापत्तिस्ततः स्नेहार्थमनुवासनं युक्तम् ॥ ७१ ॥

प०—वमिते पुंसि सति पक्षादनन्तरं विरेकः कार्यः । ततो विरेकादूर्ध्वं पक्षान्निरूहः कार्यः । निरूहश्च पुमान् सद्य एवानुवास्यो भवेत् । विरेचितः सन् सप्तरात्रादनुवास्यः स्यात् । विरेकनिरूहयोर्मध्येऽनुवास्य इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

हे०—वमनादीनामन्तरसाह—पक्षादिति । निरूहानुवासनयोर्मैजनेमेवान्तरम् अनुवासनानिरूहयोस्तु पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवस इति प्रागुक्तं शुद्धाशुद्धसंपर्केऽप्यशुद्धमेव ॥ ७१ ॥

ननु दोषाणां धातूनां च स्नेहस्वेदाभ्यामेकलोलीभावात् कथं वस्तिर्दोषानेह निर्हरेन् धातून्त्येतच्चोद्यं दृष्टांतद्वारेण परिजिह्वीर्षुरिदमाह—

यथा कुसुंभादियुतात्तोयाद्रागं हरेत्पटः ।

तथा द्रवीकृताद्देहाद्रस्तिर्निर्हरेत् मलान् ॥ ७२ ॥

स०—कुसुंभकुंकुमादियुक्ताजलाद्यथा पटो वासो रागं हरेद् गृहीयान् कुसुंभादिकं तथैव द्रवीकृतात्कायाद्दोषधातूनामेकलोलीभावेऽपि वस्तिर्दोषान्निर्हरेन् धातून् ॥

प०—यथा कुसुम्भादिना प्रयुक्तात्तोयात्पटो रागं गृह्णाति मलं त्यजति तथा देहाद्रस्तिः स्नेहादिद्रवीकृतान् दोषान् हरत्यदुष्टान् देह एव योजयति ७२ ॥

हे०—वस्तिर्निर्हरेदित्याह—यथा कुसुम्भादिति । द्रवीकृतात् स्नेहादिद्रवितदोषधातुमलान् ॥ ७२ ॥

अधुना वायोः स्वरूपं प्रथयन् वस्तिं श्लाघयन्नाह—

शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा

मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ।

ये संति तेषां ननु कश्चिदन्यो

वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ ७३ ॥

स०—सक्थिनी द्वे द्वौ बाहू इति शाखास्तासु गतस्तत् उत्पन्नाः । एवं कोष्ठो महास्रोतस्तत्र गताः को गताः । तथा मर्माणि च ऊर्ध्वं च सर्वे चाऽवयवाश्च मर्मोर्ध्वसर्वावयवास्तेषामङ्गं तत्र जाता मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाः । तत्र मर्माणि मर्मविभागो वक्ष्यन्ते ऊर्ध्वशब्देनोर्ध्वजत्रु गृह्यते । तत्र जाता ऊर्ध्वाङ्गमुखरोगादयः । सर्वाङ्गा ज्वरादयः । अवयवञ्च श्वित्रादयश्च ये रोगा विद्यन्ते तेषां जन्मन्युत्पत्त्यायोरपरः कश्चिदपि हेतुर्नास्ति । कथम् परमतिशयेन । किञ्चिन्मात्रेणाऽनुबलभावेन पित्तश्लेष्मावपि हेतू भवत एव । यथा पामादद्वादीनाम अथाऽवयवग्रहणेनैवोर्ध्वग्रहणे लब्ध ऊर्ध्वग्रहणं प्राधान्यस्यापनार्थम् । यथा ब्राह्मणा आयाताः वसिष्ठोऽप्यायात इति । तदेवाधिकृत्य वक्ष्यमाणाः पञ्चविधयः सकलमेवोत्तरे च तत्र प्रधानं तस्मात्प्रधान ऊर्ध्वाङ्गजाः ॥ ७३ ॥

प०—शाखास्तत्तादयो धातवस्त्वक्पर्यन्ताः । तद्वाह्यादयः शरीरावयवाः । ऊर्ध्वं च सर्वावयव ऊर्ध्वसर्वावयवाः । ऊर्ध्वसर्वावयवाश्चाङ्गानि । ऊर्ध्वसर्वावयवाङ्गानि मर्माणि चोर्ध्वसर्वावयवाङ्गानि तेषु जाता मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजा ये रोगा संति तेषां सर्वेषां रोगाणां समुत्पत्तौ वायोरप्यवर्जयित्वा द्वितीयो नान्योऽपि तेषां हेतुरस्ति नान्यत्कारणं विद्यते इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

हे०—वस्तेः सर्वोत्तमत्वे युक्तिमाह—शाखागत इति ॥ ७३ ॥

ननु कुतो हेतोर्मस्त एतेषु कारणत्वमित्याह—

विट्श्लेष्मपित्तादिमलाचयानां

विक्षेपसंहारकरः स यस्मात् ।

तस्याऽतिवृद्धस्य शमाय नान्य-

द्वस्तेर्विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥ ७४ ॥

स०—विट् च श्लेष्मा च पित्तं च विट्श्लेष्मपित्तानि तान्यादियेषाम् । आदिशब्देन मूत्रस्वेदादि

परिग्रहः । त एव शरीरमलिनीकरणान्मलास्तेषामा-
चयाः संचयास्तेषां स वायुर्यस्माद्विक्षेपसंहारकरः ।
विक्षेपश्च संहारश्च विक्षेपसंहारौ तौ करोतीति कृजो
हेतुताच्छील्येत्यादिना हेतौ षट् । विक्षेपसंहारकरण-
हेतुरित्यर्थः । तस्य क्रियावत्त्वात् । वायुश्च शेषदोषा-
भ्यां न कदाचिद्विक्षिप्यते संह्रियते वा । तयोर्नि-
ष्क्रियत्वात् । तस्य च वायोः प्रवृद्धस्य शमनार्थं
वस्तिमंतरेणाऽपरं भेषजं नास्ति । स्नेहस्वेदादिकं
तु विद्यमानमपि न तथा समर्थमित्यगण्यत्वात्तद्विद्य-
मानमुच्यते ॥ ७४ ॥

प०—कुत एतत्तदर्थमाह—विट् च श्लेष्मा च
पित्तं च तान्यादिवैषां ते विडादयः । शरीरगता
भागा रसादयः । त एव शरीरमलिनीकरणान्मलाः
तेषां मूत्रदूषिकाप्रभृतीनामुच्चयाः ये सञ्चयाः
तेषां विक्षेपकरः संहारकरश्च । विविधं क्षेपणं
विक्षेपः प्रेरणम् । राशिस्थितानामितश्चेतश्च करणं
संहारः । इतश्चेतश्च गतानामेकत्र राशीकरणं करो-
तीति विक्षेपसंहारकरः स यस्माद्वायुस्तस्य तेषां
विक्षेपकरो वायुरिति वृद्धस्यात्यर्थं कुपितस्य शमाय
शान्तये वस्तेर्विना भेषजमौषधमपरं न किञ्चिद्वि-
द्यते । स्नेहस्वेदादिकमन्यद्विद्यमानमसमर्थं स्यात् ७४ ॥

हे०—सर्वेषां रोगाणां वायुरेव कारणं यस्मात्पित्तश्ले-
ष्मणोरपि इतरमलवत्स एव क्षोभकः ॥ ७४ ॥

तस्माच्चिकित्सार्थ इति प्रदिष्टः

कृत्स्ना चिकित्साऽपि च वस्तिरेकैः ।

तथा निजागंतुविकारकारि-

रक्तौषधत्वेन शिराव्यधोऽपि ॥ ७५ ॥

स०—तस्मादौषप्रधानस्य पवनस्य शमनार्थात्कार-
णाद्वस्तिश्चिकित्सार्थ इति कथितः । एकैश्चाऽचार्यैर्नि-
वशेषाऽपि चिकित्सा वस्तिः प्रदिष्टा । ननु चतुर्णां
भिषजादीनामित्यादिलक्षणा चिकित्सा तत्कथं तस्या
भागकल्पना कर्तुं युज्यते । नच सर्वा चिकित्सा वस्ति-
रिति वक्तुं शक्यते । शेषचिकित्साशास्त्रविस्तरस्यान-
र्थक्यप्रसंगात् । तस्मादेतदयुक्मिवाऽऽभाति । अत्रो-
च्यते । तथाऽपि वायुविकारा अशीतिरुक्ताः । पित्त-

श्लेष्मविकाराश्च षष्टिरुक्ताः । तत्र वातविकाराणां प्रधा-
नोपक्रमो वस्तिस्तस्माच्चिकित्सार्थो वस्तिः कार्यदारे-
णोक्तः । अथवा मारुतं पित्तश्लेष्मविहरादितं वस्तिः
समूलमेवापकर्षतीत्युक्त्वा नवो चिकित्सा कार्यदारेकै-
रुपदिष्टा । अन्यत्राऽपि चैवं प्रायो निदर्शित आचार्यैः ।
तथाच मुनिः । यानीह कर्मोपयुक्तानि विमर्षविनि-
वृत्तये । एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमौषधमेषान् इति ।
चिकित्सार्थमित्ययं तु पाठो न युक्त एव । अर्ध-
शब्दस्य हि समविभाग एव ननुमक्यम् । तन्नाऽत्र
समप्रविभागो गम्यते तस्मान्नपुंसकत्वमत्राऽन्यायम् ।
तथेत्यादि । न केवलं वस्तिर्वाचिकिराव्यधोऽपि चिकि-
त्सार्थः सर्वा वा चिकित्संत्युपदिष्टा । कुतः ।
निजेत्यादिना । निजा वातादिसमुत्था आगतवो
विषवद्वायुदिसमुत्थाः । निजाश्चाऽगंतवश्च ते च ते
विकाराश्च निजागंतुविकारास्तांकरुं शीलमस्य
तन्निजागंतुविकारकारि तच्च तद्वक्तं च निजागंतु-
विकारकारिरक्तं तस्यौषधत्वेन । तत्र विमर्षविनिवृत्ति-
तिरोगविशेषोपशमकरणाच्चिकित्सार्थः शिराव्यध उप-
दिष्टः । तथाऽपरेऽपि ये रोगाः शीतोष्णक्षिभक्तक्षौ-
रुपक्रमैरनुपशंतास्तेऽपि शिराव्यधसाध्याः । अत एव
सर्वाऽपि चिकित्सा शिराव्यध उक्त इति ॥ ७५ ॥
इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगह-
दयटीकायां सर्वांगसुदराख्यायामेकोनविंशोऽध्यायः १९ ।

प०—यत एवंगुणो वस्तिस्तस्मात्तेन प्रकारेण
वस्तिश्चिकित्सार्थ साधनमिति प्रदिष्टमित्युक्तम् ।
कृत्स्ना चिकित्साऽपि च वस्तिरेकैः । यतः स
पित्तकफमूत्रादिकं सर्वमेव विकृतं मूलादुद्धरति
तस्मात्तमधिकृत्य कृत्स्नाऽपि चिकित्सा वस्तिना
साध्यत इत्यर्थः । अतोऽपरं आचार्या आयुर्वे-
दविदः कृत्स्ना सकलापि चिकित्सा वस्तिना
साध्यत इत्यर्थः । तथा वस्तिश्चिकित्सार्थमिति केचित् ।
प्रतिपन्नाः निजाश्चागन्तवश्चेति विकारा निजाग-
गन्तुविकारास्तांकरुतीति तच्छीलं रक्तं निजा-
गन्तुविकारकारिरक्तं तस्यौषधत्वेन प्रशमनं तस्य
भावो निजागन्तुविकारकारिरक्तौषधत्वेन शिरा-
व्यधश्च चिकित्सार्थ कृत्स्ना वा चिकित्सा ।

अपिशब्दः समुच्चयार्थः । न केवलं बस्तिश्चिकित्सार्ध-
मथवा सकलापि चिकित्सेति भद्रम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

हे०—तस्य चातिवृद्धस्य बस्तित्वेवौषधं तस्मादसौ
चिकित्सार्थमुक्तः । अप्रधानस्यापि इत्युक्तं पित्तादेः पृथक्
चिकित्सां मत्वा तैः । एके तु तदामयानां कृत्स्नापि चिकि-
त्सावस्तिरित्याहुः । शिराव्यधोऽपि बस्तिरुत्पद्यते इत्याह-
तथेति । निजानामागन्तुनां च यत्कारणं रक्तं तदौ-
षधत्वात्सिराव्यधोऽपि बस्तिवत् ॥ ७५ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामाधुर्वेदरसायने बस्तिकर्म-
प्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम् ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

पञ्चकर्मोक्तिप्रस्तावे वमनविरेकान्वासननिरूहानु-
क्त्वा नस्यविधिमाह—

अथाऽतो नस्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
ऊर्ध्वजञ्जुविकारेषु विशेषान्नस्यमिष्यते ॥ १ ॥

स०—जञ्जु वक्षोऽसयोः संधिः । जञ्जुण ऊर्ध्वमूर्ध्वजञ्जु-
मयूरव्यंस्कृतिवत्समासः । तत्र विकारा ऊर्ध्वजञ्जुवि-
कारास्तेष्वूर्ध्वजञ्जुविकारेषु शिरोरोगादिषु विषये वमनशि-
राव्यधादयोऽपीष्यन्त एव । विशेषेण तु नस्यमिष्यते ।
नासायां भवं नस्यम् । तत्र भव इति यत् । नासि-
कायाः पद्वन् इति नसादेशः ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । यस्माद्वमनादयः
क्रायतोऽन्तःस्थितान् मलान् यथा निर्हरन्ति तथा-
पनयन्नस्यं नासायां प्रणीतमौषधं तथैव मलानन्तः
शरीराद्बहिर्निर्हरति । दोषनिर्हरणानि वमनादीनि
चत्वारि कर्माणि नस्याख्यं पञ्चमं कर्म शुद्धस्य
कार्यकरमुत वा कायचिकित्सासूत्रं पूर्वमुक्तं सर्वा-
ङ्गव्यापित्वात् शालाक्यतन्त्रमिदानीं सूचयत्य-
ध्यायैः ॥ १ ॥

हे०—अथेति । नस्यविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजा-
नीते । नस्याविषयमाह—ऊर्ध्वजञ्जुविति । विशेषादिति-

वचनादितरेष्वपि संग्रहे तु नासया प्रणीयमा
नस्यं नावनं नस्यकर्मैति च संज्ञां लभते ॥ १ ॥

ननु किमिति नस्यमेतेषु रोगेषु विशेषेणोष्णि-
नासा हि शिरसो द्वारं तेन तद्व्याप्य हन्ति

स०—यस्माद् प्राणं शिरोद्वारं तेन द्वारेण
गाटकप्राप्तमूर्ध्वं नेत्रकंठादिशिरामुखानुप्रवेशेन
व्याप्य तान्विकारान् हन्ति ॥ २ ॥

प०—नासया प्रणीतमौषधं श्रोत्रशृ-
प्राप्य मूर्धानं नेत्रश्रोत्रकण्ठादिशिरामुखा-
मुञ्जादिषीकामिवासक्तामूर्ध्वजञ्जुगतां वैकारि-
षामाशुदोषसंहतिमुत्तमाङ्गस्यापकर्षति ।
जञ्जुगतान् विकारान् विशेषेणान्नस्यमुत्तमाङ्गस्य
पकर्षति । जञ्जुवक्षोऽसयोः सन्धिः ॥ २ ॥

हे०—नासा हि शिरसो द्वारं तत्र निर्गमि-
त्येतः शृङ्गाटकं प्राप्य व्याप्य मूर्धानं नेत्रश्रोत्रकण्ठा-
मुखानि च, मुञ्जादिषीकामिवासक्तामूर्ध्वजञ्जुगतां
कीमशेषामाशुदोषसंहतिमुत्तमाङ्गादपकर्षतीति ॥ २
विरेचनं बृंहणं च शमनं च त्रिधाऽपि तत्

स०—तत्र नस्यं विरेचनबृंहणशमनादिभेदेन
स्यात् ॥ ३ ॥

प०—तत् त्रिधा । विरेचनं बृंहणं शमनं चे-
हे०—विरेचनं बृंहणं शमनं चेति ।
नस्यम् ॥ ३ ॥

तत्र पूर्वं विरेचनाख्यस्योपयोगमाह—

विरेचनं शिरःशूलजाड्यस्यंदगलामये ।
शोफगंडकृमिग्रंथिकुष्ठाऽपस्मारपीनसं ॥ ४ ॥

स०—शिरःशूलादिषु विरेचनं नस्यमिष्यते ।
स्मारो यद्यप्यूर्ध्वजञ्जुस्थितो न भवति तथाऽपि ।
ननस्येन शाम्यतीति तदुपादानम् । उपलक्षणं चे-
कफप्रकोपास्यधैरस्यगंधाज्ञानादिष्वपि विरे-
हितम् ॥ ४ ॥

प०—विरेचनं नस्यं शिरःशूलादिषु योऽ-
विरेचनं शिरोविरेचनम् । जाड्यमपटु-
स्यन्दो नेत्रविकारः । कृमयो मूर्धाङ्ग ।
पीनसः प्रतिश्यायः ॥ ४ ॥

हे०—तत्र विरेचनस्य विषयमाह—विरेचनमिति । जाड्यं शिरसः, स्पन्दो नेत्रकोपः, संग्रहे तु उपदेहकं ह्रस्वस्तम्भस्वावप्रसेकवैरस्यारोचकस्वरभेदगन्धाशानाहुदकण्ड्वकोठादिषु श्लेष्मजेष्विति ॥ ४ ॥

बृंहणं वातजे शूले सूर्यावर्ते स्वरक्षये ।

नासाऽस्यशोषे वाक्संगे कृच्छ्रबोधेऽवबाहुके ॥ ५ ॥

स०—वातोद्भवशूलादिषु बृंहणं नस्यं हितम् । सूर्यावर्तः शिरोरोगविशेषः । कृच्छ्रबोधः कृच्छ्रोन्मीलनम् । अवबाहुको वातव्याधिविशेषः ॥ ५ ॥

प०—बृंहणं नस्यं वातजे शूले तथा सूर्यावर्ते तथा स्वरक्षये तथा नासायामास्ये च शोषे वाक्सङ्गे वाक्प्रवृत्तौ कृच्छ्रबोधे चक्षुरोगेऽपवाहुके वातव्याधौ योज्यम् ॥ ५ ॥

हे०—बृंहणनस्यस्य विषयमाह—बृंहणमिति । संग्रहे तु अर्धावभेदककृमिशिरोरोगाक्षिसंकोचस्पन्दनस्तिमिरदन्तकर्णशूलनादमन्यारोगापतानकनिद्रानाशादिष्वनिलेत्थेष्विति ॥ ५ ॥

शमनं नीलिकाव्यंगकेशदोषाक्षिराजिषु ॥ ६ ॥

स०—नीलिकादिषु शमनं नस्यं हितम् । नीलिकाव्यंगौ क्षुद्ररोगेषु वक्ष्यमाणौ । केशदोषः केशशातः ॥ ६ ॥

प०—शमनं नस्यं तन्नीलिकादिषूत्तरतन्त्रे वक्ष्यमाणेषु विकारेषु योज्यमिति ॥ ६ ॥

हे०—शमननस्यस्य विषयमाह—शमनमिति । अक्षिराज्यश्चक्षुषि रेखाकाराः शिराः । संग्रहे तु अकालवलीपलितखलतिदारुणकरक्तापित्तादिष्विति ॥ ६ ॥

यथास्वं यौगिकैः स्नेहैर्यथास्वं च प्रसाधितैः । कल्ककाथादिभिश्चाद्यं मधुपट्वासवैरपि ॥ ७ ॥

स०—ये ये स्नेहा यथास्वं तैः । किंभूतैः । यौगिकैर्योगैः सर्षपतैलादिभिर्न तु घृतादिभिः । तथा यथास्वं मरीचशुंठ्यादिभिः प्रसाधितैः संस्कृतैः । तथा कल्ककाथास्यरसादिभिश्च यथास्वं कफत्रैर्गौरिकर्णिकादिजैराद्यं विरेचनाख्यं नस्यं भवति । न केवलमेतैर्यावन्माक्षिकादिभिश्च । पटुः सैधवादिः । आसवो मद्यविशेषः ॥ ७ ॥

प०—आद्यं विरेचननस्यं प्रथमनिर्दिष्टव्याध्यासं यथात्मयं यौगिकैर्योगैर्हन्तीर्षणः सर्षपतैलप्रभृतिभिस्तथा यथायथं प्रसाधितैः शिरोविरेचनद्रव्यैस्तथा कल्ककाथादिभिः शिरोविरेचनद्रव्याणां सम्बन्धिभिः ॥ ७ ॥

हे०—विरेचननस्यद्रव्याण्याह—यथास्त्वमिति । यथास्वं यो यस्योचितः स्नेहस्तत्र यथास्वं यस्यायोग्यः मौषधं तेन साधितैः स्नेहैः कफैः काष्ठिभृन्नादिभिश्च आद्यं विरेचनं, पटु सैधवादि । संग्रहे तु नत्र गौर्याकुशसुकुमारेषु स्नेहः शब्दरोगसन्निपातव्यगर्भिनिद्रामनोविकारकृमिशिरोरोगाक्षिस्पन्दनस्तिमिरकृच्छ्रविषानिपत्तानिप्यन्दसर्पदष्टविसंज्ञेषु शेषाः तेष्वेव च भूयानि रोगे रोगकारिणि च चूर्णः । स हि नासायामावेतकरसो ज्ञेयतीति ॥ ७ ॥

बृंहणं धन्वमांसोत्थरसासृक्खपुर्गैरपि ।

शमनं योजयेत्पूर्वैः क्षीरेण च जलेन च ॥ ८ ॥

स०—बृंहणं नस्यं धन्वोत्थमांसोद्भवैः स्यात् । तथाऽसृजा रक्तेन धन्वोत्थेनैव । तथा खपुर्गैर्निपातविशेषैः । अपिशब्दादन्यैरपि पूर्वोक्तैः स्नेहैरतीक्ष्णं बृंहणं भवति । शमनं नस्यं पूर्वोक्तैरतीक्ष्णैः स्नेहैर्वृतादिभिस्तथा मांसरसादिभिर्योजयेत् । तथा क्षीरेण जलेन चेति । तुष्टुतस्तु स्पष्टतस्मुवाच । तत्तु नस्यं देयं वाताभिभूते शिरसि दन्तकेशश्मश्रुप्रपातदारुणकर्णशूलकर्णक्ष्वेदतिमिरस्वरोपघातनासारोगास्यशोषापवाहुकाऽकालज्वलीपलितप्रादुर्भावदारुणप्रबोधेषु वातपैतिकेषु चान्येषु मुखरोगेषु वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेनेति । शिरोविरेचनं श्लेष्मणाऽभिव्याप्ततालुकंठशिरसामरोचकशिरोरोगैरवशूलपीनसाऽर्धावभेदककृमिप्रतिश्यायाऽपस्मारगन्धाज्ञानेष्वन्येषु चोर्ध्वजत्रुगतेषु कफजेषु विकारेषु शिरोविरेचनद्रव्यैस्तत्सिद्धेन वा स्नेहेनेति । तथा सम्यग्विशुद्धे शिरसि सर्षपैरस्यं विरेचयेत् । अवपीडस्तु शिरोविरेचनवदनमिष्यदसर्पदष्टविसंज्ञेभ्यो दद्याच्छिरोविचनद्रव्याणामन्यतममवपीडयाऽवपिष्य चेतोविकारकृमिषिषामिपन्नानां चूर्णं प्रथमेत् । शर्करेश्वरसक्षीरघृतमांसरसानामन्यतमं क्षीणानां शोणितपित्ते च विदध्यात् ।

कृशदुर्बलभीरूणां सुकुमारस्य योषिताम् । श्रुताः स्नेहाः शिरःशुद्धे कल्कस्तेभ्यो यथा हित इति ॥ ८ ॥

प०—तथा मांसरसेन तथासृजा रक्तेन खपुरैर्निर्यासैर्योजयेत् । अपिशब्दाद्यथास्वं यौगिकैरपि स्नेहैः स्निग्धैर्मधुरद्रव्यैर्नस्यं योजयेत् । शमनं नस्यं पूर्वं पूर्वनिर्दिष्टैर्यथास्वं यौगिकैः स्नेहैः तथा भेषजस्वरसादिभिर्योजयेत् । तथा क्षीरेण सलिलेन वा योजयेत् ॥ ८ ॥

हे०—बृंहणनस्यस्य द्रव्याण्याह—बृंहणमिति । असृग्मुधिरं, खपुरो निर्यासो मोचरसादिः, अपिशब्दाद् बृंहणद्रव्यसाधितः स्नेहादिभिश्च । शमने नस्यस्य द्रव्याण्याह—शमनमिति । पूर्वैर्धन्वमांसरसादिभिः शमनीषधसाधितस्नेहादिभिश्च ॥ ८ ॥

अधुनाऽन्यानपि नस्यविशेषानाह—

मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्विधा स्नेहोऽत्र मात्रया । कल्काद्यैरवपीडस्तु तीक्ष्णैर्मूर्धविरेचनः ॥ ९ ॥

स०—एषु नस्यभेदेषु मध्ये मर्शाख्यः प्रतिमर्शाख्यश्चेति स्नेहो द्विधा भेदद्वयेन भवति । कथम् । मात्रया मात्राभेदेन नतु वस्तुभेदेन । तुरवधारणे भिन्नक्रमः । कल्काद्यैरेवाऽवपीडो न स्नेहेन । स चाऽवपीडस्तीक्ष्णैः शृंठयादिभिः कल्ककाथरसाद्यैर्न मृदुभिः । मूर्धविरेचनाख्यं नामांतरमस्य । अतीक्ष्णैस्तु शमनसंज्ञमेव ॥ ९ ॥

प०—अत्र नस्यविधौ त्रिविधः स्नेहोऽस्य विधौ स्नेहोऽत्र द्विप्रकारो मात्राभेदात् । मर्शस्तथा प्रतिमर्शश्च । कल्ककाथस्वरसादिभिर्निष्पादितो यो निष्पीडय पिचुना दीयते सोऽवपीडसंज्ञकः । कल्कीकृतादौषधादधपीडितः दुतो रसोऽधपीडित इत्यपरेषां सोऽवपीडः । तीक्ष्णैः कल्ककाथादिभिर्दत्तो मूर्धविरेचनसंज्ञो भवति ॥ ९ ॥

हे०—मर्शादीन्पंच नस्यभेदानाह—मर्शश्चेति । मर्शप्रतिमर्शौ स्नेहस्य बहुत्वाल्पकृतौ भेदौ । अवपीडशिरोविरेचनी कल्कादिनस्यस्य मृदुत्वतीक्ष्णत्वकृतौ भेदौ ॥ ९ ॥

विरेचनस्य प्रकारांतरमाह—

ध्मानं विरेचनश्चूर्णो ॥ १० ॥

स०—चूर्णो मरीचादिभिः कृतो विरेचदो बा निरसनो ध्मानं प्रध्मानाख्यं नस्यं स्यात् । कथं प्रणीयमानः ॥ १० ॥

प०—विरेचनद्रव्यैर्निष्पादितश्चूर्णो ध्मानं पनसंज्ञं भवति ॥ १० ॥

हे०—विरेचनचूर्णकृतं नस्यं ध्मानं प्रधमनाख्यं पंच ॥ १० ॥

कथं पुनरसौ नासायां ध्मापयितव्य इत्याह—

युञ्ज्यात्तं मुखवायुना षडंगुलद्विमुखया नाड्या भेषजगर्भया । स हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ॥

स०—युञ्ज्यात्तं चूर्णं मुखवायुना फूत्का प्रवेशयेत् । कथम् । नाड्या कारणभूतया । किं षडंगुलानि यस्याः सा षडंगुला । द्वे मुखे यस्य द्विमुखा । षडंगुला चाऽसौ द्विमुखा च ष द्विमुखा तथा । तथा भेषजगर्भया त्रिकट्वादिचूर्णं तथा । स हि चूर्णो भूरितरं बहुतरं दोषं चूर्णं पकर्षति निर्हरति । यथा कल्ककाथादयः । तस्माद्विरेचनाख्योऽयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

प०—तं चूर्णं मुखवायुना फूत्कृत्य नासायां प्रा नाड्या द्विमुखया षडंगुलया तथा भेषजगर्भे द्वे मुखे यस्याः सा द्विमुखा । भेषजं गर्भे यस्याः सा भेषजगर्भा तथा भेषजगर्भया । स च ध्मानाख्यो नस्यविशेषश्चूर्णाद्भूरितरं दोषं प्रख्यमपकर्षति च अपसारयति ॥ ११ ॥

हे०—प्रधमनविधिमाह—युञ्ज्यादिति । प्रधमनस्य दोषहरत्वे युक्तिमाह—संहीति । चूर्णं हि द्रवग्राहितं दोषापकर्षणं मर्शादिमानज्ञानार्थम् ॥ ११ ॥

अधुना मर्शस्नेहस्य परिमाणमधिकृत्याह—

प्रदेशिन्यंगुलीपर्वद्वयान्मग्नसमुद्धृतात् । यावत्पतत्यसौ बिंदुर्दशाष्टौ षट् क्रमेण ते मर्शस्योत्कृष्टमध्योनामात्रास्ता एव च क्रा बिंदुद्वयोनाः कल्कादेः ॥ १२ ॥

स०—प्रदेशिन्यंगुलसमीपजांगुली तस्याः तस्मात् । किंभूतात् । पूर्वं मग्नं पश्चात्सं

तस्मान्मग्नसमुद्धृतात् तर्जनीपर्वद्वयाद्यावत्परिमाणं
पतत्यसौ बिंदुरुच्यत इति शेषः । ते बिंदवो
यथासंख्यं मर्शस्य दशोत्कृष्टा मात्रा । अष्टौ मध्यमा
मात्रा । षट् कनिष्ठा मात्रा । ता एव
क्रमान्मात्रा बिंदुद्वयेनोनाः कल्कस्वरसादेः । तेनाष्टौ
बिंदव उत्तमा मात्रा षण्मध्यमा चत्वारः कनिष्ठेत्यवति-
ष्ठते । यावदिति यत्परिमाणमस्येति यत्तदेतेभ्यः परि-
माणे वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्याकारादेशः ॥ १२ ॥

प०—प्रदेशिन्यङ्गुष्ठसमीपे या अङ्गुली तस्याः
पर्वद्वये तस्मात् प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्वद्वयादादौ मग्नान्
पश्चात्समुद्धृतात् स्नेहादिद्रवद्रव्यबुडितौ क्षिप्ताद्या-
वत्पतति । असौ बिन्दुरित्युच्यते । ये बिन्दवो
यथाक्रमं दशप्रधाना मात्रा मध्यमा । अष्टौ
बिन्दवः षट्बिन्दवः ऊना मात्रा । एतावन्मात्र-
योत्कृष्टमध्योन्नक्रमेण बिन्दुद्वयेनोना बिन्दुद्वयही-
नात्सद्यःकल्कादेः क्वाथसरसनादेर्नस्यं बोद्धव्यम् ।
तेनाष्टौ बिन्दव उत्कृष्टा मात्रा, षट् बिन्दवो
मध्यमा मात्रा, चत्वारो बिन्दवो हीनाः कल्कादेः १२
हे०—बिंदुमानमाह—प्रदेशिनीति । यावत्पतति
तावद्बिंदुः न प्रथमपतितमेव । मर्शस्य मात्रात्रयमाह—
दशाष्टाविति । ते बिंदवः । अवपीडशिरोविरेचनयो-
र्मात्रात्रयमाह—ता एवेति । बिंदुद्वयोना अष्टषट्चतु-
र्बिंदुकाः ॥ १२ ॥

अधुना येषां नस्यमयुक्तं तानाह—

योजयेत्तु नावनम् ।

तोयमद्यगरस्नेहपीतानां पातुमिच्छताम् ॥
भुक्तभक्तशिरःस्नातस्नातुकामस्तुतासृजाम् ।
नवपीनसवेगार्तसूतिकाश्वासकासिनाम् ॥
शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथाऽनार्तवदुर्दिने ।
अन्यत्राऽत्ययिकाद्याधेः ॥ १३ ॥

स०—तोयादि पीतं यैस्तेषाम् । आहिताग्न्या-
दित्वात्परनिपातः । तथा पातुमिच्छतां नावनं नस्यं
नैव योजयेत् । तोयादिपीतानां पातुमिच्छतां च प्रयो-
जितं नस्यं नासास्यदोषदेहतिमिरशिरोरोगान् कुर्यात् ।
भुक्तभक्तस्य च दोषा ऊर्ध्वस्रोतास्यावृत्य छर्दिश्वासका-
सप्रतिश्यायान् जनयेयुः । शिरःस्नातस्य शिरोऽक्षि-

कर्णशूलकंठरोगपीनसहनुमन्यास्तंभार्दितशिरःकपान् ।
स्नातुकामस्य च मूर्ध्नि स्तिमितो दोषो जाड्या-
रुचिपीनसान् । सुतरक्तस्य च क्षामतामरुचि-
मग्निसदनं च । नवप्रतिश्यायस्य स्रोतोरोधाद् दृष्ट-
प्रतिश्यायकृमिकंठुविचर्चिकारोगान् । मृत्रिनोवारितादि-
वेगार्तानां भृशतरं वेगविधारणजान् विकारान् । मृनि-
कायाः सुतरक्तदोषान् । श्वासकानिनोर्ध्वाधिविद्विषम् ।
शुद्धानां कृतवमनविरेचनानां श्वासकासवरेद्विषहानि-
शिरोगौरवकृमिकंठुदोषान् । दत्तवस्तीनां विप्रमोह-
स्तयाऽतिव्याप्या श्वासकासादीन् । तथाऽनार्तवदु-
र्दिनेऽपि सहसैव शैत्याच्छिरोरुवेपथुस्तेमित्यतामुने-
कंठूपाकमन्यास्तंभकंठरोगप्रतिश्यायारुपिकाः । एषु च
नस्यदोषेषु जातेषु यथास्वमायतनं दोषोद्रेकं चाऽ-
वेक्ष्य स्नेहस्वेदशिरोविरेकवक्त्रलेपसंक्तीक्षणावपीडभूम-
गङ्गुपादीनि यथास्वं कुर्यात् । संग्रहे चोक्तम् । गर्भि-
ण्या भक्तद्वेषज्वरमूर्च्छाऽर्धावभेदकाः स्युः । अपयं च
व्यगं विकलेद्रियमुन्मादापस्मारयुक्तं वा स्यात् । विरे-
षेण तु गर्भिणी रूक्षे नस्यकर्मणि वर्षाभुक्ताकोलीक-
पिकच्छुभिः शृतं पयः पिबेत् । बलाविदार्यशुमती
मेदाभिर्वैभिरेव च शृतं हविर्वातहरसिद्धश्च स्नेह
शिरोवस्तौ कर्णपूरणे च योज्यः । सर्वं च बृंहणमन्न
पानमिति । तोयपीतादिषु सदैव किं न योज्यमि-
त्याह । अन्यत्रेत्यादि । आत्ययिके व्याधौ नस्यं
योज्यमेव ॥ १३ ॥

प०—नावनं नस्यं न योजयेत् न दद्यात्
तोयमद्यगरस्नेहपीतानां दत्तवस्तिपर्यन्तानामनार्तं
वदुर्दिने वर्षाकालं विमुच्य योऽन्यकालस्तस्मिन्
दुर्दिनं शीतवातवर्षान्तरालदिनम् । तदुन्मार्तव
दुर्दिनं किमेषां सर्वथा तत्प्रयोजयेदित्याशङ्कयेद्
माह—आत्ययिकाद्व्याधेरन्यत्रात्ययिकव्याधिं वर्ज-
यित्वा न योजयेदिति बोद्धव्यम् । आत्ययिकं
पुनर्व्याधौ तोयमद्यगरपीतानामपि योजयेद्
नस्यम् ॥ १३ ॥

हे०—पीततोयादीनां नस्यं निषेधति—योजयेदिति
पातुमिच्छतां तोयादीन्येव । भुक्तभक्तो भुक्तवान्, नवपी-
नसः अपक्वपीनसः, वेगार्त उत्पन्नविष्मृत्तादिवेगः, अना-

तद्वदुर्दिने अवार्षिकाग्रे, आत्ययिकाद्वयाधेरन्यत्र निषेधः ।
संग्रहे तु तत्र भुक्तभक्तस्य नस्येनेरितो दोषः ऊर्ध्वानि
स्रोतांस्यावर्त्य छर्दिश्वासकासप्रतिश्यायान् जनयेत् । स्नेहा-
दिपीतपातुकामानामक्षिनासास्यस्पर्दोपदेहतिमिरशिरोग-
दान्, शिरःस्नातस्य शिरोऽक्षिकर्णशूलकंठरोगपीनसहनु-
मन्यास्तंभार्दितशिरःकंपान्, स्नातुकामस्य मूर्ध्निस्तैमित्य-
जाड्यारुचिपीनसान्, स्नुतरक्तस्य क्षामतामरुचिमसिसादं
च, मूर्ध्नितोच्चारितयोर्भृशतरं वेगधारणजान् विकारान्,
अभिहतस्य तीव्रतरां रुजं, कृतवमनादीनां श्वासकासस्वरं-
द्रियहानिशिरोरोगगौरवकंठकृमिदोषान्, गर्भिण्या भक्तद्वे-
षज्वरमूर्च्छार्धावभेदकाः स्युः । अपत्यं च व्यंगविकलं-
द्रियमुन्मादापस्मारयुक्तं वा । स्नुतिकायाः स्नुतरक्तोक्तान्
दोषान्, नवप्रतिश्यायस्य स्रोतोरोधाद् दुष्टप्रतिश्यायकेश-
शातकृमिकंठवर्चिकिकाः, श्वासकासिनोर्वातवृद्धिः ।
अकालदुर्दिने सहसैव शैत्याच्छिरोग्रवेपथुस्तैमित्यतालुनेत्र-
कंठूपाकमन्यास्तंभकंठरोगप्रतिश्यायारुणिकाः । तेषु यथा-
स्वमायतनं दोषोद्रेकं चापेक्ष्य स्नेहस्वेदशिरोवक्त्रलेपसेक-
तीक्ष्णावपीडधूमगंडूपादीनाचरेत् । विशेषेण तु गर्भिणी
रुक्षे नस्यकर्मणि वर्षाभूकाकोलीकपिकच्छूभिः शृतं पयः
पिबेत् । बलाविदार्यशुमतीमेदाभिर्वा । एभिरेव च शृतं
हविर्वातहरं सिद्धश्च स्नेहः शिरोवस्तौ कर्णपूरणे च योज्यः ।
सर्वं च वृंहणमन्नपानं भुक्तभक्तादिष्वपि चात्ययिकव्या-
ध्यातुरमपेक्षेतेति ॥ १३ ॥

सांप्रतं यत्र काले यत्र च दोषे नस्यं प्रयोज्यं
तददर्शनार्थमाह—

अथ नस्यं प्रयोजयेत् ।

प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सायंनिशोश्चले ॥

स०—श्लेष्मरोगे प्रातर्नस्यं प्रयोजयेत् । पित्त-
रोगेषु मध्याह्ने । वातेऽपराह्णे रात्रौ च । कारणे
कार्योपचारात्कफरोगः श्लेष्मशब्देनोक्तः । तेन श्लेष्म-
रोगादिषु प्रातर्नस्यं योज्यम् । संग्रहे विशेषः । लाला-
स्रावसुप्तिप्रलापदंतकटकटायनक्रथनकृच्छ्रोन्मीलनपूति-
मुखकर्णनादतृष्णार्दितशिरोरोगश्वासकासोन्निद्रेषु रात्रा-
विति ॥ १४ ॥

प०—अथशब्दोऽत्र मङ्गलाभिधायी बोद्धव्यः ।
प्रातः श्लेष्मणि कफजाते विकारे प्रत्युषसि श्लेष्म-
काले नस्यं योजयेत् । पित्ते कुपिते वातादुत्थे

वा विकारे मध्याह्ने पित्तवेलायां नस्यं योजयेत् ।
सायमपराह्णे निशि च रात्रौ वायौ कुपिते तदुत्थे
विकारे नस्यं योजयेत् ॥ १४ ॥

हे०—विरेचननस्यस्य कालमाह-अथेति । चले वायौ
संग्रहे तु लालास्रावसुप्तप्रलापदंतकटकटायनक्रथनकृच्छ्रो-
न्मीलनपूतिमुखकर्णनादतृष्णार्दितशिरोरोगश्वासोन्निद्रेषु रा-
त्राविति ॥ १४ ॥

स्वस्थवृत्ते तु पूर्वाह्णे शरत्कालवसंतयोः ।

शीते मध्यदिने ग्रीष्मे सायं वर्षासु सातपे ॥

स०—तुरवधारणे । स्वस्थवृत्ते शरदि वसंते च
पूर्वाह्णे एव नस्यं योज्यम् । शीते हेमंतशिशिरलक्षणे
मध्याह्ने । ग्रीष्मे सायमपराह्णे । वर्षासु सातपे दृश्यमाने
खौ वासरे प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

प०—स्वस्थवृत्ते स्वस्थवृत्ताधिके विकारे नस्यं
योजयेत् पूर्वाह्णे अहः पूर्वभागे । कदा शरत्काले
वसन्ते च । स्वस्थवृत्ते शीतकाले शीतसामान्या-
च्छिशिरे हेमन्ते च मध्यन्दिने नस्यं योजयेत् ।
तथा ग्रीष्मे काले सायमपराह्णे स्वस्थवृत्ते नस्यं
योजयेत् । केषाम् । वर्षासु सातपे दिवसे नस्यं
योजयेत् । स्वस्थवृत्त एव ॥ १५ ॥

हे०—स्वस्थं चतुर्भेदेन पूर्वाह्णादिषु सातप इति
वर्षासु यदैवातपस्तदैव । संग्रहे तु पञ्चकर्माण्याचरतो
वस्तिकर्मोत्तरकालमेवेति ॥ १५ ॥

अधुना दोषापेक्षया नस्यकालनियममाह—

वाताभिभूते शिरसि हिष्मयामपतानके ।

मन्यास्तंभे स्वरभ्रंशे सायंप्रातर्दिनेदिने ।

एकाहांतरमन्यत्र सप्ताहं च तदाचरेत् ॥ १६ ॥

स०—वाताभिभूतमूर्धादिषु स्वरभ्रंशांतेषु सायंप्रातः
पूर्वाह्णाऽपराह्णयोः प्रतिदिनं च नैकाहांतरितम् ।
अन्यत्र वाताभिभूतमूर्धादिभ्योऽन्यस्मिन् रोगे एकाहांतरं
सप्ताहं च नस्यमाचरेत् । सप्ताहादूर्ध्वं नस्यं न विदध्या-
दित्यर्थः ॥ १६ ॥

प०—वाताभिभूते वाताक्रान्ते शिरसि मस्तके
तथा हिष्मयां रोगे तथाऽपतानकाख्ये वातव्याधौ
तथा मन्यास्तम्भे स्वरभ्रंशे स्वरविकृतौ सायं प्रातः

पूर्वाह्नापराह्नयोर्दिनेदिने प्रतिदिनं नस्यं योजयेत् । अन्यत्र वातादिभूतशिरसीत्यादिवर्जं न प्रतिदिनं नस्यं योजयेत् ॥ १६ ॥

हे०—वाताभिभूतशिरस्कादिषु पञ्चसु प्रत्यहं प्रातः सायं च । अन्येषु तु रोगेष्वेकाहान्तरं स्वे स्वे दोषकाले । नस्यावृत्तेरवधिमाह—सप्ताहमिति । तन्नस्यं संग्रहे तु पञ्च सप्त नव वा दिनानि दद्यादासम्यग्योगादिति ॥ १६ ॥

इदानीं यादृशस्य पुरुषस्य यथास्थितस्य नस्यं देयं तदाह—

**स्निग्धस्विन्नोत्तमांगस्य प्राक्कृतावश्यकस्य च ।
निवातशयनस्थस्य जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् पुनः १७ ॥**

स०—पूर्वं स्निग्धं पश्चात्स्विन्नमुत्तमांगं शिरो यस्य तस्य तथा प्राक् पूर्वं कृतमावश्यकमवश्यकरणीयमुच्चारमूत्रोत्सर्गदंतधावनादिकं येन स प्राक्कृतावश्यकस्तस्य तथा निवातस्थाने शयनं यत्तत्र स्थितस्य सतो भूयो जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् ॥ १७ ॥

प०—अथ नस्याहस्य पुंसः पूर्वं स्निग्धं पश्चात् स्विन्नमुत्तमाङ्गं शिरो यस्य तस्य । तथा नस्ययोजनात्पूर्वं कृतमावश्यकं पुरीषाद्युत्सर्गलक्षणं येन तस्य तथा स्वास्तीर्णनिवातशयनस्थस्य जत्रुण ऊर्ध्वं तस्य स्वेदयेत् ॥ १७ ॥

हे०—नस्यविधिमाह—स्निग्धस्विन्नेति ॥ १७ ॥

**अथोत्तानर्जुदहस्ये पाणिपादे प्रसारिते ।
किंचिदुन्नतपादस्य किंचिन्मूर्धनि नामिते ॥
नासापुटं पिधायैकं पर्यायेण निषेचयेत् ।
उष्णांबुतप्तं भैषज्यं प्रनाड्या पिचुनाऽथवा १८**

स०—अथाऽनंतरमुत्तानस्पष्टस्थितशरीरस्य सतो हस्तचरणे प्रसारिते तथा किंचिदुन्नतचरणस्य किंचिच्छिरसि नामिते सति नासापुटमेकं पिधाय स्थगयित्वा पर्यायेण नतु युगपद्भैषज्यं निषेचयेत् । कीदृशमुष्णांबुतप्तमुष्णोदकोष्णीकृतम् । केन परिषेचयेत् । प्रनाड्याऽथवा पिचुना कार्पासादिमयेन ॥ १८ ॥

प०—अथ स्वेदानन्तरमुत्तानर्जुदेहस्य स्पष्टं कृत्वा स्थितस्याकुटिलशरीरस्य पाणिपादे प्रसारिते सति ।

पाणी च पादौ च पाणिपादम् । तस्मिन् प्रसारिते सति नस्यं योजयेत् । तथा किंचिदीषदुन्नतपादस्य न परं खट्वादिकं तथा कर्तव्यं येनोन्नतौ पादौ सम्पद्येते । एवं किंचिन्मूर्धनि नामिते सति नासापुटमेकं पिधाय स्थगयित्वा द्वितीये पुटे नस्यप्रयुक्ते नासापुटे स्थिते तस्मिन्नस्यं योजयेत् । पुनर्नापिकं नस्यं निषेचयेत् । नासापुटं निधाय निषक्तनस्ये नासापुटे नस्यं निषेचयेत् । एवं पर्यायेण नस्यं निषेचयेत् । प्रनाड्या नाडीयन्त्रगायत्रा पिचुना कार्पासादिमयेन ॥ १८ ॥

हे०—आवश्यकदन्तधावनादि पर्यायेण न युगपद्भासापुटद्वये प्रनाड्या प्रणालिकया ॥ १८ ॥

दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत् १९ ॥

स०—दत्ते नस्ये सति पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत् । आदिशब्देन ग्रीवाललाटादिपरिग्रहः । सुश्रुते चाऽन्यथापि । वस्त्रावच्छादितनेत्राय वामहस्तप्रदेशिन्योन्नामितनासिकाग्राय विशुद्धनोतसि दक्षिणहस्तेन स्नेहमुष्णांबुतप्तं रजतादिशुक्तीनामन्यतमस्यध्वजवच्छिन्नधारमासिंचेदिति ॥ १९ ॥

प०—भैषज्ये दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत् । पादतलादीं संवाहनं कुर्यात् ॥ १९ ॥

शनैरुच्छिद्य निष्ठीवेत्पार्श्वयोरुभयोस्ततः ।

स०—ततो मर्दनानंतरं शनैरुच्छिद्य पार्श्वयोरुभयोर्निष्ठीवेत् अनभ्यवहरन् । कफसहितमभ्यवहृतमग्निमवसादयेदोषं च संवर्धयेत् । एकपार्श्वनिष्ठीवने न सर्वाः शिरा भेषजेन सम्यग्व्याप्यन्ते ॥ २० ॥

प०—अनन्तरं शनैः शनैरुच्छिद्योर्ध्वं भैषज्यं नीत्वा निष्ठीवेत् । श्रेष्ठासिंहानकं युज्यादुभयोः पार्श्वयोरनन्तरं दक्षिणनासापुटप्रणीतीपार्श्वं वामपार्श्वं निष्ठीवेत् ॥ २० ॥

हे०—उच्छिद्य नासायां श्वासम् ऊर्ध्वं नीत्वा उभयोः पार्श्वयोर्निष्ठीवेत् यावद्भैषज्यक्षयः ॥ २० ॥

आभेषजक्षयादेवं द्विस्त्रिर्वा नस्यमाचरन् २१ ॥

स०—एवमनेन क्रमेणाऽऽभेषजक्षयाद् द्विस्त्रिर्वा नस्यं कुर्यात् । नतु नस्यमात्रा सकृदेव प्रक्षेप्य्या हीनमात्रं

चौषधं न देयम् । तद्धि दोषानुत्प्लेश्यानिर्हरद्वारवा-
चिकासप्रसेकपीनसच्छर्दिक्ठरोगान् कुर्यात् । अधि-
कमतियोगादोषान् कुर्यात् । सकृदेव सर्वं दत्तमुच्छिद्य-
मानं शिरोरोगप्रतिश्यायप्राणक्लेदानुच्छ्वासोपरोधं च
कुर्यात् । अत्युष्णं दाहपाकज्वररक्तागमूर्च्छाश्रमान् । अति-
शीतं हीनदोषानेव । अत्युन्नतशिरसोऽसम्यक्प्रतिपद्यमानं
तानेव हीनदोषान् । अत्यवनतशिरसो दूरगमनानमूर्च्छा-
जाड्यज्वरान् । संकुचितगात्रस्य सम्यग्धमनीरप्राप्नुवद्दो-
षोत्क्रेशं कुर्यात् ॥ २१ ॥

प०—एवमनया रीत्या द्वौ वारौ त्रीन् वारान्
अधोनस्यमाचरेत् ॥ २१ ॥

हे०—नस्ये पुटसंख्यामाह—एवमिति ॥ २१ ॥

यदि च नस्ये दीयमाने भेषजवेगादसात्म्येन संजात-
मूर्च्छायां प्रतीकारमाह—

मूर्च्छायां शीततोयेन सिंचेत्परिहरन् शिरः २२ ।

स०—मूर्च्छायां सत्यां शीतजलेन मूर्ध्ववर्जं सिंचेत् ।
संग्रहेऽप्युक्तम् । नच नस्ये निषिच्यमाने कोपहासव्या-
हारस्यंदनोच्छिदनाभ्याचरेत् । तथाहि शिरोरूक्प्रतिश्या-
यकासतिमिरखलितपलितव्यंगतिलकालकमुखदूषकानां
संभव इति ॥ २२ ॥

प०—नस्ये दीयमाने मूर्च्छायामुपजातायां भेष-
जवेगादशाम्यतया वा शिरः परिहरन् शिरो-
वर्जयन् शीततोयेन शीताभ्रसा सिंचेत् परि-
षेचयेत् ॥ २२ ॥

हे०—नस्यमूर्च्छायां प्रतीकारमाह—मूर्च्छाया-
मिति ॥ २२ ॥

स्नेहं विरेचनस्यांते दद्यादोषाद्यपेक्षया ॥ २३ ॥

स०—विरेचनस्यावसाने देशदोषसात्म्याद्यपेक्षया
स्नेहमनुसंन्यसेत् । तत्रांतरे चोक्तम् । अथ नस्याहं
नरमव्याहतवेगं धौतांतर्बहिर्मुखमवस्थितशिरसं प्रायोगि-
कधूमपानविशुद्धस्रोतसं स्वास्तीर्णनिवातशयनस्थमुत्तान-
शीर्षमीषदुन्नतपादं प्रसारितचरणं च जन्तुर्वर्ध पाणितापेन
पुनः पुनः स्वेदयेदिति ॥ २३ ॥

प०—वैरेचनिके नस्यस्यान्ते च सति स्नेहं न
दद्यात् न रूक्षम् । तच्च दोषाद्यपेक्षया ज्ञात्वा दो-
षीन् यौगिकं तैलाद्यन्यतमं योजयेत् ॥ २३ ॥

हे०—विरेचनस्यानन्तरं तीक्ष्णत्वदोषप रिहारार्थं स्ने-
हमंगत्वेनाह—स्नेहमिति ॥ २३ ॥

नस्यांते वाक्शतं तिष्ठेदुत्तानः ॥ २४ ॥

स०—नस्यावसाने वाक्शतं मात्राशतमुत्तानो नि-
मासेवमानस्तिष्ठेत् ॥ २४ ॥

प०—प्रपातनस्ये पुमान् उत्तानो वाक्श-
मात्राशतं तिष्ठेत् ॥ २४ ॥

हे०—निवृत्तनस्यस्योत्तानशयनमाह—नस्यान्त इ-
वाक्शतं गुर्वक्षरोच्चारणपर्याप्तं कालम् ॥ २४ ॥

धारयेत्ततः

धूमं पीत्वा कवोष्णांबुकवलान् कंठशुद्धये २५

स०—ततो वाक्शतावस्थानादनन्तरमीषदुष्णज
कवलान् धारयेत् । किमर्थम् । कंठशुद्धये उत्ति-
ष्ठदोषशांतये । किं कृत्वा । धूमं विरेचनाद्यन्य
यथायोगं पीत्वा ततोऽस्य स्नेहोक्तविधिमाचार
दिशेत् ॥ २५ ॥

प०—ततोऽनन्तरं गैरिकधूमं पीत्वा किञ्चि-
ष्णमम्बुकवलान् कंठशुद्धये धारयेत् ॥ २५ ॥

हे०—उत्तानशयनानन्तरं धूमगण्डूषावाह—धारयेदि-
संग्रहे तु अथ नस्याहं नरमव्याहतवेगं धौतांतर्बहि-
नातिक्षुधितं प्रायोगिकधूमपानविशुद्धस्रोतसं ततः क-
रजतताम्राद्यन्यतमभुक्तिस्थितं प्रदेयौषधत्रिभागं वामह-
रगुष्ठकनिष्ठिकाग्रमाकृष्य नयनप्रच्छादनं चतुर्गुणं च
मध्यमया नासाग्रमुन्नमय्य प्रदेशिन्यनामिकाभ्यां चै-
नासापुटं पर्यायेण पिधयेत्तरस्मिन्नपि दक्षिणहस्तेन प्र-
क्षुब्धया पिचुना वा अनवच्छिन्नधारमासिञ्चेत् । नच हं
धिकं सकृदेव क्वर्वमत्युष्णशीतमत्युन्नतावनताशिरासि र-
चितगात्रीयं वा देशं, तच्च हीनं दोषमुत्प्लेश्यानिर्हर-
रवाचिकासप्रसेकपीनसच्छर्दिक्ठरोगान् कुर्यात् । अ-
कमतियोगदोषान्, सकृदेव सर्वमुत्प्लेहनशिरोरोगप्रति-
यप्राणक्लेदानुच्छ्वासोपरोधं च । अत्युष्णं—दाहपाकज्वरर-
गमशिरोरुग्दृष्टिदौर्बल्यमूर्च्छाश्रमान् । अतिशीतं—हीन

धान् अत्युन्नतशिरसोऽपि सम्यक्छिरोऽप्रतिपद्यमानं तानेव।
अत्यवनतशिरसोऽतिदूरगमनान्मूर्च्छाजाड्यकण्डूदाहज्व-
रान्, संकुचितगात्रस्य सम्यक्धमनीव्याप्नुवद्दोषोत्केशं
वेदनां स्तम्भं वा । न च नस्ये निषिच्यमाने कोपहारा-
व्याहारस्पन्दनोच्छिन्दनान्याचरेत् । तथाहि शिरोरुक्प्रति-
शयायकासतिमिरखलतिपलितव्यंगतिलकालकमुखदूषकाणां
सम्भवः । अनभ्यवहरश्च वामदक्षिणपार्श्वयोरौषधं निष्ठी-
वेत् । सकफं हि तदभ्यवहृतमग्निमवसादयेद्दोषं च संव-
र्द्धयेत् । एकपार्श्वनिष्ठीवनेन सर्वाः शिराः भेषजेन सम्य-
ग्व्याप्यन्ते । पुनःपुनश्चैनं स्वेदयेत् । अथास्य स्नेहोक्तमा-
चारमादिशेदतिद्रवपानं च वर्जयेदिति ॥ २५ ॥

सम्यक्स्निग्धे सुखोच्छ्वासस्वप्नबोधाक्षपाटवम् ।

स०—सम्यक्स्निग्धे शिरसि सुखोच्छ्वासादयः
स्युः । संप्रहे चोक्तम् । सम्यक्स्निग्धे मूर्धनि विरिक्ते
वा सुखोच्छ्वासनिःश्वाससुखसुप्तबोधाक्षिपाटवानि
स्युः ॥ २६ ॥

प०—तत्र सम्यक्स्निग्धे मूर्धनि सुखेनोच्छ्वा-
सनपूर्वं श्वासप्रवृत्तिः । तथा सुखेन स्वप्नतया
प्रबोधो निद्राया निवृत्तिः सुखेन वा । अक्षपाट-
वमिन्द्रियाणां विशुद्धिः ॥ २६ ॥

हे०—स्नेहनस्यस्य सम्यग्योगमाह—सम्यक्स्निग्ध
इति । स्वप्नबोधौ सुखेन स्नेहनस्यस्य ॥ २६ ॥

रूक्षेऽक्षिस्तब्धता शोषो नासास्ये मूर्धशून्यता ।

स०—रूक्षे तु शिरस्यक्षिस्तब्धता तथा नासाया-
मास्ये च शोषो मूर्धशून्यता च स्यात् ॥ २७ ॥

प०—रूक्षे शिरसि स्नेहनस्यायोगे सति अक्ष्णोः
स्तब्धता स्तब्धत्वं जायते । नासायां तथास्ये मुखे
शोषः । मूर्धनि शून्यता रिक्तत्वम् ॥ २७ ॥

हे०—हीनयोगमाह—रूक्ष इति ॥ २७ ॥

स्निग्धेऽतिकण्डूगुरुता प्रसेकारुचिपीनसाः २८ ।

स०—अतिस्निग्धे कण्डूदायः स्युः ॥ २८ ॥

प०—अतिस्निग्धे मूर्धनि स्नेहनस्यातियोगे अत्यर्थं
कण्डूर्जायते । तथा गुरुता गुरुत्वं शिरसि तथा
प्रसेकः श्लेष्मणो निरसनम् । अरुचिरन्नानभि-
नन्दिता । पीनसाः प्रतिश्यायः ॥ २८ ॥

हे०—स्नेहननस्यस्यातियोगमाह—स्निग्ध इति ॥ २८ ॥

सुविरिक्तेऽक्षिलघुता स्वरवक्रविशुद्धयः ॥ २९ ॥

स०—सुविरिक्ते सम्यग्विरिक्तेऽक्षिलघुतादयः स्युः २९

प०—सुविरिक्ते सम्यग्विरिक्ते मूर्धन्यक्षिलघुता
लाघवम् । वक्त्रस्वरयोर्विशुद्धिः स्फुटत्वम् ॥ २९ ॥

हे०—विरचननस्यस्य सम्यग्योगमाह—सुविरिक्त
इति ॥ २९ ॥

दुर्विरिक्ते गदोद्रेकः क्षामताऽतिविगंचितं ३० ॥

स०—दुर्विरिक्ते गदोद्रेको रोगस्याऽपिक्वमतिवि-
चिते क्षामता कृशता स्यात् ॥ ३० ॥

प०—दुर्विरिक्ते तस्मिन् शिरसि गदस्योद्रेकः
व्याधिविवृद्धिरयोगे सति जायते । अतिवि-
चिते सति क्षामता शिरसो जायते । विरचनस्य
नस्यस्यातियोगे सति ॥ ३० ॥

हे०—विरचननस्यस्य हीनयोगमाह—दुर्विरिक्त इति ।
विरचननस्यस्यातियोगमाह—क्षामतेति ॥ ३० ॥

अधुना प्रतिमर्शस्य विषयं सूचयितुमाह—

प्रतिमर्शः क्षतक्षामबालवृद्धसुरवात्मसु ।

प्रयोज्योऽकालवर्षेऽपि ॥ ३१ ॥

स०—प्रतिमर्शः क्षतादिषु प्रयोज्यः । अकालवर्ष-
णेऽपि कार्यः ॥ ३१ ॥

प०—प्रतिमर्शो नस्यविशेषः क्षतक्षामादिषु
प्रयोज्यः । तथाऽकालवर्षेऽकालदुर्दिनेऽपि क्ष-
तरः क्षतप्रभृतिक्षामो रूक्षान्नप्राचो रिक्तः । काल
आषोडशवर्षात् । वृद्धः सप्ततैरुर्ध्वम् । सुखात्म
सुमनाः ॥ ३१ ॥

हे०—प्रतिमर्शस्य विषयमाह—प्रतिमर्श इति । अका-
लवर्षेऽपि अनर्तवदुर्दिनेऽपि संग्रहे, तु तुणाभ्यवर्षावशीत्य-
भीहविति ॥ ३१ ॥

न त्विष्टो दुष्टपीनमे

मद्यपीतेऽबलश्रात्रे कृमिदूषितमूर्धनि ॥

उत्कृष्टोत्कृष्टदोषे च ॥ ३२ ॥

स०—दुष्टपीनसे तु न प्रयोज्यः । दुष्टपीनसो नास-
रोगेषु वक्ष्यमाणः । तथा मद्यपीते तथाऽबलश्रा-
त्रे

रुद्धश्रवणमार्गे तथा कृमिभिर्दूषितो मूर्धा यस्य तस्मिन्
कृमिपीडितशिरसि तथोत्कृष्टो वृद्धिं गतस्तथोत्कृष्टः
प्रचलो दोषो यस्य तस्मिन्श्च प्रतिमर्शो न योज्यः ३२ ॥

प०—नत्विष्टो नाभिप्रेतः । दुष्टपीनसे दुष्टप्र-
तिश्याये मद्यपीते तस्मिन्नेव काले घनकाले पीतं
येन तथाऽबले श्रोत्रे हीनं बलं श्रोत्रविषये यस्य
तथा कृमिभिर्दूषितो मूर्धा यस्य तस्मिन्नेष्टः ।
तथोत्कृष्टदोषे उत्कृष्टदोषे बहुदोषे, उत्कृष्टदोषे
प्रच्युतदोषे नेष्टः ॥ ३२ ॥

हे०—अधिदुष्टपीनसादीनां प्रतिमर्शं निषेधति—न
त्विष्ट इति । अवलश्रोत्रे शब्दश्रवणासमर्थे उत्कृष्टदोषे
उत्कृष्टदोषे च ॥ ३२ ॥

केन प्रकारेण न योज्य इत्याह—

हीनमात्रतया हि सः ॥ ३३ ॥

स०—हि यस्मात् हीनमात्रतया हीना मात्रा यस्य
स हीनमात्रस्तस्य भावो हीनमात्रता तया यस्मादसौ
प्रयुज्यते । एषां चोदीर्णदोषत्वात् तावता दोषोक्तेः एव
भवति न शमः ॥ ३३ ॥

प०—तस्माद्धीनमात्रतया हीनमात्रत्वाद्यतोऽसौ
मन्दात् प्रभृति मन्दो हीनमात्रो न प्रयोज्यः ।
तद्विषये तस्यासामर्थ्यात् ॥ ३३ ॥

हे०—हीनमानतया युक्तः स दोषनिर्हरणासमर्थत्वादे-
तेषु न योज्य इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

निशाहर्भुक्तवांताहःस्वमाध्वश्रमरेतसाम् ।
शिरोऽभ्यंजनगंडूषप्रस्नवांजनवर्चसाम् ।
दंतकाष्ठस्य हासस्य योज्योऽस्तेऽसौ द्विविंदुकः ।

स०—असौ प्रतिमर्शो द्विविंदुको निशादीनां पंच-
दशानां कालानामंते प्रयोज्यः ॥ ३४ ॥

प०—प्रतिमर्शस्यैते पञ्चदश कालाः । स प्रति-
मर्शो निशाभुक्तादीनामन्ते योज्यः । अस्य प्रति-
मर्शो द्विविंदुकः विन्दुद्वयप्रमाणः ॥ ३४ ॥

हे०—प्रतिमर्शस्य पञ्चदशकालानाह—निशाहरिति ।
अहःस्वप्नो दिवास्वप्नः, श्रमो व्यायामः, प्रसावो मूत्रं,
द्विविंदुको विंदुद्वयमात्रः विंदुर्वा येन चोत्क्षेप्तो नानु-
त्क्रिष्टस्य जायते “निष्ठयूते यत्र वा खेहो न साक्षादुपलक्ष्यते”
इति ॥ ३४ ॥

पंचसु स्रोतसां शुद्धिः क्लमनाशस्त्रिषु क्रम-
दृग्वलं पंचसु ततो दंतदाढ्यं मरुच्छमः ३

स०—तत्र निशाहर्भुक्तवांताहःस्वप्नाख्येषु
कालेषु प्रतिमर्शं प्रयुक्ते स्रोतसां शुद्धिर्भवति ।
क्रमेणैव पठितेष्वध्वश्रममैथुनानां त्रयाणामंते प्रा-
दत्ते सति श्रमनाशः स्यात् । उपलक्षणं चेदम् ।
प्रसादशिरोलाघवे अपि भवतः । एवं शिरोऽभ्यंजन-
पंचस्वंते प्रतिमर्शं योजिते सति दृष्टेर्बलं स्यात् । त-
नंतरं दंतकाष्ठहासयोरंते यथासंख्येन द्विजट्टद्वयं
शमश्च स्यात् ॥ ३५ ॥

प०—स पञ्चस्वाद्येष्वन्ते प्रयुक्तः स्रोतसां
करोति । निशान्ते दिवसान्ते भुक्तान्ते वान्तान्ते
स्वप्नान्ते स्रोतोविशुद्धिर्जायते । अध्वनः श्र-
शुक्रत्यागान्ते क्लमनाशः स्यात् । दृग्वलं पञ्चरि-
अभ्यङ्गान्तेऽञ्जनान्ते विडन्ते मूत्रान्ते गण्ड-
दृग्वलं दृष्टिप्रसादः । दन्तधावनान्ते दन्तदाढ्यं
हास्यान्ते मरुच्छमो वातशान्तिः ॥ ३५ ॥

हे०—उक्तकालानां फलमाह—पंचस्विति । पंचसु
शांतादिषु स्रोतःशुद्धिः। त्रिषु अध्वश्रमरेतोऽन्तेषु क्लम-
पञ्चसु शिरोऽभ्यंजनादिषु दृग्वलं, दंतधावनान्तेषु दंतद-
हास्यान्ते वातोपशमः ॥ ३५ ॥

अधुनाऽजनस्य धूमादीनां च पुरुषविशेषे ।
करोति—

न नस्यमूनसप्ताब्दे नाऽतीताऽशीतिवत्सरे ।
न चोनाऽष्टादशे धूमः कवलो नोनपंचमे ।
न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रांतसप्ततौ ॥ ३६ ॥

स०—ऊनसप्तवर्षे नस्यं न योज्यम् । तथाऽति-
ताशीतिवर्षे च नस्यं न प्रयोज्यम् । अपूर्णाऽष्ट-
वर्षे धूमो न प्रयोज्यः । कवलोऽपूर्णपंचवत्सरे
प्रयोज्यः । ऊनदशमवर्षे शुद्धिर्वमनविरेकादिका न प्र-
युज्या । तथा अतीतसप्ततिवर्षे शुद्धिर्न योज्या ॥ ३६ ॥

प०—न नस्यमूनसप्ताहे हीनसप्तवर्षमन्त-
योज्यम् । तथातीताशीतिवत्सरे नस्यं न योज्यं
अतीताक्रान्तवत्सराणां वर्षाणामशीतिर्यस्य ता-
वन्ने नस्यं न शस्तम् । न चोनाष्टादशे नरे ।

शस्तः । ऊनपञ्चके कवलो न शस्तः । न शुद्धिरू-
नदशम इति । ऊनदशमे वर्षे न शुद्धिः शस्ता ।
इत्येष प्रतिषेधो विरेकविषय एव बोद्धव्यो न वम-
नविषयः । प्रायः क्षीरघृताशित्वात् बालानां श्लेष्म-
जा गदाः । सर्वव्याधिषु शस्यन्त इति वचनान् ३६ ॥

हे०—वयोविशेषेण नस्यधूमकवलशोधनानि निषेधति-
न नस्येति ॥ ३६ ॥

आजन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु वस्तिवत् ।
मर्शवच्च गुणान् कुर्यात्स हि नित्योपसेवनात् ।
न चाऽत्र यंत्रणा नाऽपि व्यापद्ध्यो मर्शवद्भयम् ।

स०—प्रतिमर्शः पुनर्बस्तिरिव शस्तो हितः ।
कथम् । आजन्ममरणं जन्ममरणे चावधिं कृत्वा प्रति-
मर्शो हित इत्यर्थः । स च प्रतिमर्शो नित्योपसेवनात्
संततमभ्यस्यमानो मर्श इव गुणान् सुखोच्छ्वासादीन्
कुर्यात् । अत्र च प्रतिमर्शं यंत्रणोष्णोदकोपचारी स्यादि-
त्यादिका नास्ति । न च व्यापद्ध्योऽक्षिस्तब्धता शोष
इत्यादिभ्यो भयं मर्श इव अस्तीति । मर्श इव मर्श-
वत् । सतम्यताद्वितिः ॥ ३७ ॥

प०—आजन्मप्रभृत्यूनवर्षे बाले यावज्जन्माव-
सानं तावत्प्रतिमर्शः शस्तो हितः । वस्तिवत् । यथा
वस्तिराजन्ममरणं हितः तद्वत्प्रतिमर्शोऽपि । अत्र
च प्रतिमर्शाख्ये नस्ये मर्शवच्च यन्त्रणा स्नेहविधा-
नोक्ता आचारसेवा नापि मर्शवत् । प्रतिमर्शदाने
व्यापद्ध्यो भयम् । यथा मर्शदानाद्व्यापद्ध्यो भयं
नैव तथा न प्रतिमर्शात् ॥ ३७ ॥

हे०—प्रतिमर्शस्य सुखसेव्यत्वमाह—आजन्मेति ॥ ३७ ॥

तैलमेव च नस्यार्थं नित्याभ्यासेन शस्यते ।
शिरसः श्लेष्मधामत्वात्स्नेहाः स्वस्थस्य नेतरे ॥

स०—तैलमेव नित्याभ्यासेन प्रतिमर्शन्यायेन
नस्यार्थं श्रेष्ठं भवति । कुतो हेतोर्मूर्ध्नः कफस्थानत्वात्
न चापरे स्नेहास्तेषां श्लेष्मलत्वादिति भावः ॥ ३८ ॥

प०—स्वस्थवृत्ते तैलमेव नस्यार्हस्य शस्यते । ननु
स्वस्थस्येतरे स्नेहा घृतादयः ॥ ३८ ॥

हे०—नस्ये तैलमेवोचितमित्याह—तैलमेवेति ॥ ३८ ॥

आशुक्वाच्चिरकारित्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता ।
मर्शं च प्रतिमर्शं च विशेषो न भवेद्यदि ॥
को मर्शं सपरीहारं सापदं च भजेत्ततः ।
अच्छपानविकाराख्यां कुटीवातातपस्थिर्मा ।
अन्वासमात्रावस्ती च तद्वदेव च निर्दिशन् ॥

स०—आशुकारी मर्शश्चिरकारी तु प्रतिमर्शः । गुणो-
त्कर्षत्वयुक्तो मर्शो गुणाप्रकृष्टताविधितश्च प्रतिमर्शः
इत्यनयोर्भेदः । यदि च मर्शं प्रतिमर्शं च विशेषो न
स्यात्तदा मर्शं सपरीहारं सापदं च को न भजेत्
न कश्चिद्भजेदित्यर्थः । प्रतिमर्शविशेषवदच्छपानविकारा-
ख्यां स्नेहौ शीघ्रकारित्वादिना विशेषेण निर्दिशन्
तथा कुटीप्रवेशस्थित्या यद्रसायनमुपशुष्यते एव वाता-
तपाद्यपरिहारस्थित्या रसायनं क्रियते ते च । अत्र
तथैव विशेषेण निर्दिशेत् । तथा नान्येन मायावासात्
तावत्प्येवं चिरकारिशीघ्रकारित्वादिगुणोपनिर्दिशेत् ॥

प०—इत्युक्तं सङ्ग्रहे । सन्त्रकप्रो नापि किञ्चि-
दानीतमिति तस्याप्यत्र व्याख्या क्रियते । मर्शमपि
मर्शयोर्यदि विशेषोऽयं न स्यान् तत्कोऽप्यत्र सपरीहारः
सापदं च मर्शमातुरस्य वदेत् न प्रतिमर्शम् । च
विशेषोऽनयोरित्याह—आशुक्त्वं तथा चिरकारि-
गुणानामुत्कर्षापकर्षता यथासंख्येन मर्शप्रतिमर्श-
योर्यस्मादस्ति । तत्र मर्शः स्नेहादिकार्यमा-
करोति । तथा गुणानामुत्कर्षोऽस्यैव । प्रतिमर्श-
पुनः स्नेहादिकार्यं चिरेण सम्पादयति । त-
गुणानां वास्य न्यूनता । एवं विशेषमाश्रित्य मर्श-
सपरीहारोऽपि तथा व्यापशुक्तोऽपि निर्दिष्टः
एवं प्रसङ्गेनान्यत्राप्युच्यते । अच्छपानः स्नेह-
व्यापशुक्तः । तथा सपरीहारो विचारणाख्यः
पुनः स्नेहो निष्परीहारो निर्व्यापन्नः । नचाप-
पायः पुनरुक्तः । आशु कार्यकरणान् तथा गुण-
नामुत्कर्षात् तथा कुटीस्थित्या कुटीप्रवेशेन रस-
यनस्योपसेवा तथा वातातपस्थितिः । वातात-
विधानेन रसायनस्य सेवा एवं तयोर्यदि विशेषो
स्यात् को वदेत् कुटीस्थितं सापदं सपरीहारम्
यावता कुटीस्थितेराशुकारित्वं गुणोत्कर्षस्य वात-
तपस्थितेश्चिरकारित्वम् । तथा गुणानामपकृष्ट-
इत्येवं विशेषो अन्वासमात्रावस्ती तेन तुल्यं वा

निर्दिशेत् कथयेत् । येनान्वासनबस्तेर्गुणोत्कर्षोऽस्ति
थाशुकारित्वम् । मात्राबस्तेर्गुणानामपकर्षश्चिर-
रिता च । एवमनयोर्विशेषमन्विष्यान्वासनबस्तिः
गिरिहारः सापत्कोऽप्युक्तो न मात्राबस्तिः । एवं
अफलत्वादनयोरिति ॥ ३९ ॥

इदानीमणुतैलं निर्दिदिक्षुराह-

वंतीजलदेवदारुजलदत्वक्सेव्यगोपीहिमं
वीत्वङ्मधुकप्लवागुरुवरापुण्ड्राहविल्वोत्पलम् ।
वन्यौ सुरभिः स्थिरे कृमिहरं पत्रं त्रुटिं रेणुकं
जलकं कमलाह्वयं शतगुणं दिव्येऽभसि काथ-
[॥

तैलाद्रसं दशगुणं परिशेष्य तेन
तैलं पचेच्च सलिलेन दशैव वारान् ।

पाके क्षिपेच्च दशमे सममाजदुग्धं
नस्यं महागुणमुशंत्यणुतैलमेतत् ४० ॥

स०-जीवंतीत्यादि । जीवंत्यादीनि द्रव्याणि
ये जले काथयेत् । गोपी सारिवा । प्लवं गोपाल-
नाख्यम् । पुण्ड्राहं पौण्डरीकम् । धावन्यौ कण्टकारि-
महोटिकाख्ये । सुरभिः सलङ्की । स्थिरे शालिपर्णी-
रेनपर्णी । कृमिहरं विडम् । अत्र तैलसमानि
याणि ब्राह्मणीति वैद्यव्यवहारः । आकाशादेः पटा-
भिर्गृहीतं जलं दिव्यमुच्यते । तत्तैलाच्छतगुणं
गृत्वा तावत्काथयेत् । यावद्दशगुणो रसस्तैला-
त् । तेन क्वाथेन च तैलं दशवारान्पचेत् ।
मे च पाके तैलसममाजक्षीरं क्षिपेत् । ततः
ः पचेत् । इति तत्तैलं महागुणमणुतैलसंज्ञं कथयति ।
गुष्ठु तैलमणुतैलम् । अणुनीन्द्रियस्रोतांसि प्रविश-
त्यर्थः ॥ ४० ॥

प०-अणुतैलं निर्दिदिक्षुराह-जलदं मुस्ता, सेव्य-
शीरं, गोपी सारिवा, हिमं चन्दनम् । दावी-
कं दारुहरिद्रात्वक् । मधुकं मधुयष्टी । प्लवं
रेपेलवम् । वरा शतावरी । पुण्ड्राहं पुण्डरी-
म् । उत्पलं नीलोत्पलम् । धावन्यौ द्वे कण्ट-
कारी बृहती च । सुरभिः गन्धसुरा । स्थिरे
शालिपर्णी, पृश्निपर्णी च । कृमिहरं विडम् ।
त्रं गन्धपत्रम् । त्रुटिः सूक्ष्मैला । हरेणुरेणुका

किञ्जल्कं कमलात्पद्मकेसरम् । एतानि द्रव्याणि
शतगुणे दिव्येऽभसि अंतरिक्षसलिले क्वाथयेत्
तावत् । यावत्तैलाद्रसः क्वाथो दशगुणः परि-
शिष्टः सम्पद्यते । एवं तैलतो रसं क्वाथं दश-
गुणं परिशेष्यानन्तरं तेन सलिलेन क्वाथेन तैलतो
दशगुणेनावशिष्टेन तैलं पचेत् । दशवारान् ।
दशपर्यायान् न्यूनाधिकान् । तत एवकारोऽत्राव-
धारणार्थः कृतः । तैलपाकनिवृत्तिस्तथा कर्तव्या
यथा तेन क्वाथेन दशपाकं तत्तैलं सम्पद्यते
क्वाथः सलिलपाकैर्दशभिः पृथक् पृथक् तैलं विप-
चेदिति । यावद्दशमे पाके सममाजदुग्धं क्षिपे-
त्तेन समं तुल्यभागः । जीवंतीत्यादीनां द्रव्याण
समभागानां पलानि द्वात्रिंशत् । पानीयपलानि
द्वात्रिंशच्छतानां क्वाथावशिष्टपलानां त्रीणि
शतानि विंशत्यधिकानि । तस्य क्वाथस्य दश-
मांशेन द्वात्रिंशत्पलपरिमाणेन तिलतैलस्य द्वात्रिं-
शत्पलानि साधयेत् । दशमे जातपाके तैलतुल्य
द्वात्रिंशत्पलानि अजाक्षीरस्य दद्यात् । एतच्च
नस्यं तैलं महागुणं भूरिबलावहं मुनय उच्यन्ति
कथयन्ति । अणूनां स्रोतसां शिरोभागानामन्तः
प्रवेशसामर्थ्यात् । एतत्तैलमणुतैलं सिद्धार्थं नाम ४०

हे०-नस्यतैलेषु श्रेष्ठत्वाद्गुणतैलमाह-जीवंतीति । जी-
त्यादीनि शतगुणे जले निष्काथ्य जीवंत्याद्यपेक्षयैव दश-
गुणं रसं परिशेष्य तैलात्तेनोति तैलाद्दशगुणेन सलिलेन
दशवारं तैलं पचेत् । अर्थात्प्रतिवारं तैलसमः क्वाथः
दशमे तु पाके तैलसममाजदुग्धे क्वाथं चावशिष्टं क्षिपेत्
सेव्यमुशीरं, प्लवं क्षुद्रमुस्तं, धावन्यौ बृहतीद्वयं, सुरभिः रास्त्रा
स्थिरे शालिपर्णीपृश्निपर्णी, कमलात्किञ्जल्कं पद्मकेसरम्
अत्र जीवंत्यादीनामेव कल्कः । “यतः क्वाथस्ततः कल्कः
केवलक्वाथभाषितः” इति वचनात् । कल्कं विनैव पा-
इत्यपरे । संग्रहे तु अणुतैलविधानं मंजिष्ठामधुकप्रपौड-
रीकजीवकर्षभकाकोलीद्वयपयस्यासारिवानेतानीलोत्पलं ज-
नरास्त्राविडंगतंडुलमधुपर्णीश्रावणीभेदकाकनासासरलशीत-
भद्रदारुचंदनैः सुषिष्टैरष्टगुणं पङ्कगुणेन पयसा तैलं विपचे-
त् । घृतं वा पिच्छोत्वणेषु दोषेषु । अथवा चंदनागुरुपत्रदानीं
त्वङ्मधुकबलैलाद्वयपक्षोत्पलपद्मकेसरप्रपौडरीकविडंगोशी-
रह्रीवेरबलात्वङ्मुस्तसारिवान्बृहतीद्वयांशुमतीद्वयजीवन्तीदे-
वदारुसुरभिःशतावरीः शतगुणे दिव्येऽभसि दशभागाव-
शिष्टं काथयेत् । ततस्तस्य क्वाथस्य दशमांशेन समां-

तैलं साधयेत् । दशमे चात्र पाके तैलतुल्यमाजमपि पयो दद्यात् । एतदप्यणुतैलं पूर्वस्माद्विशेषेणैन्द्रियदाढ्यकरं केश्यं त्वच्यं कण्ठ्यं ग्रीणनं बृंहणं दोषत्रयघ्नं चेति तन्त्रा-तरात् । “ नस्यं विदध्याद्बुडनागरं वा ससैधवां माग-धिकामथोवा । प्राणास्यमन्याहनुवाहुपार्श्वशिरोक्षिकण्ठश्रव-णामयेषु ” इति ॥ ४० ॥

घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कंधग्रीवाऽऽस्यवक्षसः ।

दृढेन्द्रियास्त्व(स्त)पलिता भवेयुर्नस्यशीलिनः ४१

स०—नस्यशीलिनो निबिडोच्चतरमणीयत्वगादयः स्युः । त्वक् च स्कंधश्च ग्रीवा चाऽऽस्यं च वक्षश्च एतेषां समाहारः त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षः । घनोन्नत-प्रसन्नं त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षो येषां ते घनोन्नतप्रसन्न-त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षसः । तथा पुष्टेन्द्रियाः पलितवार्ज-ताश्च भवेयुः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचि-

तायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्द-

राख्यायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

प०—त्वक् च स्कंधश्च ग्रीवा चास्यं च वक्षश्च त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षः, प्राण्यङ्गत्वादिकवद्भावः । घनं चोन्नतं च घनोन्नतम् । घनोन्नतप्रसन्नं त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षो येषां ते तथाविधाः । दृढा-नीन्द्रियाणि विषयसामर्थ्यानि चक्षुरादीनि येषां ते दृढेन्द्रियाः । अस्तानि पलितानि येषां तेऽस्तप-लिताः नस्यशीलिनो नरा भवेयुः भवन्तीति भद्रम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रिकाया-

मष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने

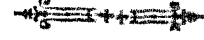
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

हे०—नस्यशीलनस्य फलमाह—घनोन्नतेति । घन-त्वक् उन्नतस्कंधग्रीवास्यवक्षसः इति यथायोगं सम्बन्धः ॥ ४१ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामयुर्वेदरसायने नस्यकर्म-

प्रकरणं सामर्थ्येन निरूपितम् ॥ २० ॥

एकविंशतितमोऽध्यायः ।

ऊर्ध्वागचिकित्साप्रसंगाद्धूमपानविधि विमृशितुमाह-

अथाऽतो धूमपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

जत्रूर्ध्वं कफवातोत्थविकाराणामजन्मने ।

उच्छेदाय च जातानां पितृद्धमं सदात्मवान् ?

स०—आत्मवान् धूमनिर्दिष्टादरविशरोऽप्यणु ऊर्ध्वं श्लेष्मवातोद्भवानां विकाराणां रोगाणामजन्मने-नुत्पत्यै तथोत्पन्नानामुच्छेदाय विनाशाय नरा धूमं पिबेत् ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । अस्मान्मन्त्रा-न्तरं धूमं पीत्वा कवलान् धारयेन् इत्युक्ते प्राक्काधूमस्य विधिविधानमितिकर्तव्यतारूपोऽध्यायस्य व्याख्या-स्यामः । जत्रूर्ध्वं कफोत्थानां विकाराणां वातोत्थानां च तथा कफवातोत्थानां जन्मनेऽनुत्पत्तये तथा जातानामुत्पन्नानां छेदाय विधाताय नरा सर्व-कालमात्मवान् पुरुषो धूमं पिबेत् ॥ १ ॥

हे०—अथेति । धूमपानविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रवृत्ता-नीते । तत्र धूमस्य सामान्यतो विषयमाह—जत्रूर्ध्वं मिति ॥ १ ॥

स्निग्धो मध्यः स तीक्ष्णश्च वातं वातकफं कफं योज्यः ॥ २ ॥

स०—स च धूमः स्निग्धमध्यतीक्ष्णभेदेन त्रिधा यथाक्रमं वाते स्निग्धो वातकफे मध्यः कफे तीक्ष्णे योज्यः ॥ २ ॥

प०—स धूमस्त्रिविधः । स्निग्धमध्यतीक्ष्णभे-देन । तत्र स्निग्ध ईषत्कफसहिते वाते योज्यः । मध्यो वातकफे । तीक्ष्णः कफे योज्य इति सर्वत्रा-नुवर्तनीयम् । तत्र स्निग्धो बृंहणो मृदुरिति पर्यायः । मध्यमः शमनं प्रायोगिक इति पर्यायः । तीक्ष्णः शोधनविवेचन इति पर्यायः ॥ २ ॥

हे०—धूमभेदानाह—स्निग्धो मध्य इति । संप्र-तु तत्र शमनः प्रायोगिको मध्यम इति पर्यायः । बृंहणं शोहनी मृदुरिति । शोधनो विवेचनस्तीक्ष्ण इति योग्यं तथा कासघ्नो वामनो प्राणधूनश्चैत्यन्नेदवयवम्

स्निग्धादीनां विषयमाह—वाते वातकफ इति । योज्य इति क्रमेणेति शेषः ॥ २ ॥

न रक्तपित्तातिविरक्तोदरमहिषु ।
तिमिरोर्ध्वाऽनिलाऽऽध्मानरोहिणीदत्तवस्तिषु ॥
मत्स्यमद्यदधिक्षीरक्षौद्रस्नेहाविपाशिषु ।
शिरस्यभिहते पाण्डुरोगे जागरिते निशि ॥३॥

स०—रक्तपित्ताद्यादिषु धूमो नावचारणीयः । ननु वाते वातकफे कफे च धूमस्योक्तत्वात्पित्तातीं प्राप्तिरेव नास्ति तत्किं प्रतिषेधेन । ब्रूमः । वातप्रकृतेर्वातपित्तातीं सत्यां कश्चिद्विषकपाशो भ्रांत्या प्रकृत्यनुरूपोपक्रम-चिकीर्षया धूमं योजयेत्तन्निषेधार्थमिदमुक्तम् । अथवा पित्तातीं प्रकृतेर्वातक्षेमव्याध्युत्पत्तौ धूमो न योज्य इति प्रतिपादनार्थमिदं गदितम् । अशिशब्दो मत्स्यादिषु विषातेषु प्रत्येकं योज्यः । अत्र च यथासंभवं पानं मद्यादेरशनं च मत्स्यादेरशनशब्देनेहोच्यते । चतुर्विध-ष्वाहारेष्वशनशब्देनास्येव व्यवहारः । यथा मात्राशी सर्वकालं स्यादिति । केचिच्च यवागूपायिन्यपि धूमपानं नेच्छन्ति ॥ ३ ॥

प०—स धूमः पित्तरक्तातिविरक्तादिषु न योज्यः । पित्तरक्ताभ्यामार्तिः पीडा यस्य । विरक्तः कृतविरेचनः । ऊर्ध्वानिल ऊर्ध्ववातरोगी । रोहिणी गलरोगः । मत्स्यादीन्यशितानि येन । तथा शिरस्यभिहते तथा पाण्डुरोगे तथा निशि रात्रौ जागरिते सति धूमो न योज्यः ॥ ३ ॥

हे०—पित्तातीदीनां धूमं निषेधाति-न रक्तपित्तातीति ३
रक्तपित्ताध्यबाधिर्यतृणमूर्छामदमोहकृत् ।
धूमोऽकालेऽतिपीतो वा ॥ ४ ॥

स०—मूर्च्छा संज्ञानाशः । मोहश्चित्तनाशः । मुह-वैचित्य इति पाठात् । आध्यबाधिर्यग्रहणमुत्तमांगरोगो-पलक्षणार्थम् । तेन संप्रहोक्तमर्दितमपि गृह्यते । धूमो-ऽकाले पूर्वोक्ते रक्तपित्ताद्यादौ पीतो रक्तं पित्तादीन् कुर्यात् । अप्रतिषिद्धेऽपि काले क्षुतादावतिशयेन पीतो रक्तादिकृत् ॥ ४ ॥

प०—धूमस्त्रिविधो विपरीतोऽतिमात्रश्च पीतो रक्तपित्तं, तथान्ध्यं, बाधिर्यं—श्रोत्रेन्द्रियस्य श्रुति-

विघातरूपं, पिपासां तथा मूर्च्छां मदं मो करोति ॥ ४ ॥

हे०—धूमस्याकालपाने अतिपाने दोषमाह—रक्तांध्येति ॥ ४ ॥

तत्र शीतो विधिर्हितः ॥

स०—तत्र रक्तपित्ताद्यातीं विधिरूपक्रमोः सर्पिःपाननस्यालेपपरिषेकादिः शीतो विधिर्हितः

प०—तत्र रक्तपित्तादिषु समुपजातेषु विधिः कपायनस्यमुखलेपाञ्जनं परिषेक-दिको हितः ॥ ५ ॥

हे०—उक्तदोषस्य प्रतीकारमाह—तत्र शीत-संग्रहे तु एषां विभ्रमज्वरशिरोऽभितापेन्द्रियोपघात-प्रपाकधूमायनच्छादिमूर्छारक्तपित्तादितानि मृत्युं न जनयेदतिमात्रश्चान्येषामपि । तत्र वातकफान्य-पित्तमुपलक्ष्य यथास्वं सर्पिःकपायपाननस्यास्यले-परिषेकानस्निग्धरुक्षशीतान् प्रयुज्जीत । एतेन सर्व-घातप्रतीकारा व्याख्याताः । विशेषस्तु सर्वस्रोतो-धूमे तीव्रतरा वेदना भवत्यूपाध्माननेत्ररागाश्वास-नसांगस्वरसादाभ्रकाः । तत्र घृतक्षीरेक्षुरसद्राक्ष-पयोगस्तद्विधिरेव वमनं कटुतिक्तैरपि च नरु-इति ॥ ५ ॥

इदानीं त्रयाणां धूमानां पृथक्कालं दर्शयन्ना-
क्षुतजृम्भितविण्मूत्रस्त्रीसंवाशस्त्रकर्मणाम् ।
हासस्य दंतकाष्ठस्य धूममंते पिबेन्मृदुम्
कालेष्वेपु निशाऽऽहारनावनांति च मध्य-
निद्रानस्याञ्जनस्नानच्छादितान्ति विरेचनम्

स०—क्षुतादीनामष्टानामंते मृदुं स्नेहना-
पिबेत् । एषु क्षुतादिषु कालेषु निशाहारनावनां-
मध्यमं धूमं पिबेत् । मध्यममिति मध्यान्म इति
विरेचनाख्यं धूमं निद्रादीनामंते पिबेत् । ना-
योरेकार्थयोरीहोपादानान्नस्यक्रमेण धूमं पिबेदिति
कृता प्रतिपादितम् । तेन स्निग्धनस्यांते स्निग्ध-
रपर्यायं धूमं पिबेत् । आचार्योपदेशाच्च क्षुता-
स्निग्धं धूमं पिबेत् । मध्याह्नस्यांते मध्यमं धूमं
कालेष्विति बहुवचनाच्च क्षुतादीनामष्टानामंता

मध्यमं धूमं पिबेत् । एवं निद्रानस्याति विरेचनं धूमं पिबेत् । कालेष्विति वचनान्निशब्दोऽत्र विरेचन-पर्यायः ॥ ६ ॥

प०—श्रुतादीनामन्ते मृदुं स्निग्धं धूमं पिबेत् । अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । एषु कालेषु प्रागुक्तेषु श्रुतादिषु शस्त्रकर्मावसानेषु मृदुधूमपाननिर्दिष्टेषु मध्यमं धूमं पिबेत् । तथा निशान्ते आहारान्ते नावनान्ते च मध्यमं धूमं पिबेत् । निद्रादिकानां पञ्चानामन्ते विरेचनं तीक्ष्णं धूमं पिबेत् ॥ ६ ॥

हे०—स्निग्धधूमस्याष्टौ कालानाह—श्रुतजंभितेति । मध्यधूमस्यैकादशकालानाह—कालेष्विति । तीक्ष्णधूमस्य पञ्चकालानाह—निद्राति ॥ ६ ॥

सांप्रतमत्र नेत्रस्वरूपमाह—

बस्तिनेत्रसमद्रव्यं त्रिकोशं कारयेदजु ।
मूलाग्रेऽंगुष्ठकोलास्थिप्रवेशं धूमनेत्रकम् ॥ ७ ॥

स०—बस्तौ नेत्रं बस्तिनेत्रं बस्तिनेत्रेण समं बस्ति-नेत्रतुल्यं द्रव्यं धातुदार्ढ्यस्थिवेणुजं यस्य धूमनेत्रस्य तद्वस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं शिल्पिना कारयेद्विषक् । किंभूतं नेत्रम् । त्रयः कोशाः पूर्वाणि यस्य तत्रिकोशम् । ऋजु न वक्रम् । तथा मूलं चाग्रं च तस्मिन्यथा-संख्यमंगुष्ठबदरास्थिप्रवेशम् । अंगुष्ठश्च कोलास्थि चेति समाहारद्वन्द्वः । तत्प्रविशत्यस्मिन्निति पदरुजविशेति धृञ् ॥ ७ ॥

प०—मूलं चाग्रं च मूलाग्रं तस्मिन् मूलाग्रे यथा-क्रममङ्गुष्ठसंशुष्ककोलास्थिप्रवेशो यस्य तत्तथा-विधम् । मूले स्वाङ्गुष्ठं प्रविशति । अग्रे मुखे कोलास्थिबदरास्थि प्रविशति यस्य ॥ ७ ॥

हे०—धूमनेत्रमाह—बस्तिनेत्रेति । बस्तिनेत्रसमद्रव्यं हेमादिघटितं त्रिकोशं यथापूर्व्यानुप्रविभज्य त्रिकाण्डं तीक्ष्णादिभेदेन ॥ ७ ॥

द्वैर्ध्वेण प्रमाणमिदानीं तीक्ष्णादिकत्रिविधधूमनेत्र-स्याऽऽह—

तीक्ष्णस्नेहनमध्येषु त्रीणि चत्वारि पञ्च च ।
अंगुलानां क्रमात्पातुः प्रमाणेनाऽष्टकानि तत् ॥

स०—यथासंख्यं द्वैर्ध्वेण तीक्ष्णस्य त्रीण्यष्टकानि चतुर्विंशतिरंगुलानि स्युः । स्नेहने च धूमे चत्वारि-कानि द्वात्रिंशदंगुलानि स्युः । मध्यमे च धूमे पञ्चाष्ट-कानि चत्वारिंशदंगुलानि स्युः । पर्वणिके च धूमस्य दैर्घ्यं च नेत्रस्येह कृतम् । एवं हि नयनकर्मादीनां न बाधको धूमः स्यात् । तथा च मुनिः । दूरगति-निर्गतः पर्वच्छिन्नो नाडीतनूकृतः । नेत्रेण बाधो धूम इति ॥ ८ ॥

प०—परं तद्धूमेनेत्रं पातुः पुन्यन्याङ्गु-लप्रमाणेन तीक्ष्णस्नेहनमध्येषु धूमेषु क्रमान् त्रीणि चत्वारि पञ्च चाङ्गुलानामष्टकानि कुर्यात् । तेन तीक्ष्णधूमे पातुरङ्गुलप्रमा-णेन त्रीण्यष्टकानि चतुर्विंशदङ्गुलानि नेत्रे कुर्यात् । तथा स्नेहनधूमे चत्वारि अष्टकानि द्वात्रि-शदङ्गुलानि नेत्रं कुर्यात् । मध्यधूमे पञ्चाष्ट-कानि चत्वारिंशदङ्गुलानि धूमनेत्रं कुर्यात् ॥ ८ ॥

हे०—धूमनेत्रस्य प्रमाणमाह—तीक्ष्णस्नेहनेति । धूमेषां गुलानि चतुर्विंशतितीक्ष्णनेत्रं, द्वात्रिंशदङ्गुलानि चत्वारिंशन्मध्यनेत्रम् संग्रहे तु एवं हि धूमो दूरगम्यः नेत्रस्य पर्वच्छेदादूर्ध्वं तनुतया च शर्मः क्षिप्यतयाध्वं भवतीति । तथा कासग्रे वमने च दशाङ्गुलं, मणधूमना र्थमष्टाङ्गुलं, कलापपरिमण्डलं कुलत्थस्रोत इति । काससादिषु नेत्राभावे नलवंशैरण्डादीनामन्यतमां नाडीं योजयेदिति ॥ ८ ॥

कीदृशः सन् धूमं पिबेदित्याह—

ऋजूपविष्टस्तच्चेता विवृतास्यास्त्रिपर्ययम् ।
पिधाय च्छिद्रमेकैकं धूमं नासिकया पिबेत् ९

स०—ऋजु स्पष्टमुपविष्ट आसीनः । तथा तच्चेत धूमपानगतचित्तः तथा प्रसारितमुखः तथा नेत्रगत दृष्टिरित्यादि द्रष्टव्यम् । कथं पिबेत् । त्रिपर्ययमाक्षेपविसर्गावपनैस्त्रिपर्ययैः । तथा छिद्रमेकै पिधाय प्रकृतत्वान्नासिकाया एव । तदेवेति सन्नासिकया पिबेत् । एकैकमित्येकं बहुव्रीहिवदि द्वित्वसुब्लोपौ । तेनाऽयमर्थः । एकं नासापुटं पिध याऽपरेण नासापुटेनाऽऽकृष्य धूमं पिबेत् । अ नासापुटं पिधाय तदपरेणाऽऽकृष्य तथैव पिबेत्त्यर्थः ॥ ९ ॥

प०-ऋजुः स्पष्टं कृत्वोपविष्टस्तच्चेतास्तन्मनाः, विवृतास्यः प्रसारितमुखः पुमान् तथा त्रयः पर्याया वारा यस्यासौ त्रिपर्यायस्तं त्रिपर्यायं पिधाय स्थगयित्वा नासायाः सम्बन्धि छिद्रमेकैकं पर्यायेण धूमं नासिकया पिबेत् । एवं पर्यायतया एकैकेन नासापुटेन त्रीन् वारान् धूमं पिबेत् ॥ ९ ॥

हे०-धूमपानविधिमाह-ऋजुपविष्ट इति । त्रिपर्यायं त्रिपरिवर्तं वामं पिधाय दक्षिणेन पिबेत् । दक्षिणं पिधाय वामेन पिबेदित्येकः परिवर्तः । संग्रहे तु प्राकृतोच्छ्वासनिःश्वासो नेत्राग्रनिविष्टदृष्टिरिति ॥ ९ ॥

प्राक् पिबेन्नसयोत्क्लिष्टे दोषे घ्राणशिरोगते ।
उत्क्लेशनार्थं वक्त्रेण विपरीतं तु कण्ठगे ॥ १० ॥

स०-नासागते शिरोगते वा दोष उत्क्लिष्टे स्वस्थानाच्चलिते सति प्राक् पूर्वं नासया पिबेत् । अनुत्क्लिष्टे दोष उत्क्लेशनार्थं वक्त्रेण प्राक् पिबेत् पश्चान्नासिकया । कंठरोधदोषोत्क्लेशनार्थं प्राङ्नासिकया पिबेत् पश्चाद्वक्त्रेण विपरीतम् ॥ १० ॥

प०-दोषे धूमसाध्ये घ्राणशिरोगते नासाशिरःस्थिते उत्क्लिष्टे स्वयं प्रच्युते प्राक् पूर्वं नासिकया धूमं पिबेत् । पश्चाद्वक्त्रेण पिबेत् । अनुत्क्लिष्टे पुनर्दोषे घ्राणशिरोगते तदुत्क्लेशनार्थं प्राक् वक्त्रेण पिबेत् । पश्चान्नासिकया । कण्ठगे दोषे विपरीतं कृत्वा धूमं पिबेत् । कण्ठगे दोषे उत्क्लिष्टे स्वयं प्रच्युते प्राक् पूर्वं मुखेन धूमं पिबेत् । पश्चान्नासया । अनुत्क्लिष्टे पुनः कण्ठगे दोषे उत्क्लेशनार्थं प्राक् नासया धूमं पिबेत् । पश्चाद्वक्त्रेण ॥ १० ॥

हे०-दोषस्थानावस्थामेदेन धूमपाने विशेषमाह-प्राक् पिबेदिति । घ्राणशिरोगते दोषे स्वयमुत्क्लिष्टे शोधनार्थं यो धूमस्तं पूर्वं नासिकया पिबेत् । पश्चाद्वक्त्रेण तस्मिन्नेवानुत्क्लिष्टे उत्क्लेशनार्थं यो धूमः तं पूर्वं वक्त्रेण पिबेत् । पश्चान्नासिकया । कण्ठगे तूत्क्लिष्टे प्राग्धूमं पश्चान्नासिकया । अनुत्क्लिष्टे प्राङ्नासिकया पश्चाद्वक्त्रेण ॥ १० ॥

मुखेनैव वमेद् धूमं नासया दृग्निघातकृत् ११ ॥

स०-नासयाऽऽस्येन वा पीतं धूमं वक्त्रेणैवोत्सृजेत् । ननु प्राणेनैव कस्मान्न मुच्येतेत्याह । नासयेत्यादि । प्राणेनोत्सृज्यमानो धूमो दृष्टिनिघाततिमिरादीन् करोति । तस्मान्मुखेनैवोत्सृजेत् ॥ ११ ॥

प०-नासया पीतं धूमं तथा मुखेन पीतः यमपि मुखेनैवोद्धमेत्, न नासया दृग्नि तभयात् ॥ ११ ॥

हे०-धूमोद्धमने नियममाह-मुखेनैवेति । नासोद्धोषमाह-नासयेति ॥ ११ ॥

आक्षेपमोक्षैः पातव्यो धूमस्तु त्रिस्त्रिभिस्त्रि

स०-आक्षेपमोक्षैरादानविसर्गैस्त्रिभिस्त्रिभिस्त्रिरान् धूमः पातव्यः । त्रिरिति द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्

प०-त्रीन् वारान् कृत्वा त्रिभिस्त्रिभिराक्षेपमसम्पद्यते इति ॥ १२ ॥

हे०-धूमपानाविधिमाह-आक्षेपमोक्षैरिति । त्रिस्त्रिभिरिति । त्रिषु पानेषु प्रत्येकं त्रय आक्षेपमोक्षा अहः पिबेत्सकृत् स्निग्धं द्विर्मध्यं शोधनं पर त्रिश्चतुर्वा ॥ १३ ॥

स०-अहः सकृदेकवारं स्निग्धं धूमं पिबे मध्यमं धूमं द्वौ वारौ पिबेत् । अह इत्यत्राऽप्यनुवर्तीक्षणं धूमं त्रीन् वारांश्चतुरो वा दिवसस्य पिबे अह इति कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरण इति षष्ठी

प०-स्निग्धं धूममहः सकलस्य दिवसस्य स्वोक्तविषये सकृदेकवारं पिबेत् । तथा मध्यं सकलस्य दिवसस्य तथा स्वोक्तविषये द्विः वारौ पिबेत् । तथा तीक्ष्णं धूमं यथास्वे विषयेऽहः सकलस्य त्रीन् वारान् चतुरो वारान् पिबेत् ॥ १३ ॥

हे०-स्निग्धादिभेदेनावृत्तिमाह-अह इति । सकृत् अहोरात्रमध्ये एकवारं स्निग्धं पिबेत् । द्वि मध्यम् ॥ १३ ॥

मृदौ तत्र द्रव्याण्यगुरुगुग्गुलुमुस्तस्थौणेयशैलेयनलदोशीरवालकम् ॥

वराङ्कौतीमधुकविल्वमज्जैलवालकम् ।

श्रीविष्टकं सर्जरसो ध्यामकं मदनं प्लवम् ॥

शलकी कुङ्कुमं माषा यवाः कुङ्कुरकं तिलाः स्नेहः फलानां साराणां मेदोमज्जावसाष्टतम्

स०-तत्र तेषु त्रिषु धूमेषु मध्यान्मृदौ प्रायोगिक धूमे-द्रव्याण्यगुरुप्रभृतीनि । प्लवो गोपालमदनकः ।

इति । फलानामक्षोडनालिकेरादीनां स्नेहः तथा साराणां खदिरासनादीनां च स्नेहः । मधुकमदनयोरेक-योनित्वादुक्तस्योपयोगो मदनस्याऽत्र विरुद्ध इति केचित् । तच्चाऽयुक्तम् । द्रव्यांतरत्वान्मदनस्य पिण्या-कादिवत्तिलादेः । घृतं चाऽत्र गव्यमेव ग्राह्यं मुख्यत्वात् । उक्तं हि । गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठ इति ॥ १४ ॥

प०—तत्र तेषु धूमेषु मध्ये मृदोर्धूमनस्यास-नादिद्रव्याणि अगुर्वादीनि घृतपर्यन्तानि । स्थौण्यं तिलपीतकम् । शैलेयं शिलाहृदस्थभवं तथा नलदं गन्धमांसी च । वराङ्गं त्वक् । कौन्ती हरेणुः । मधुकं मधुयष्टिका । बिल्वमज्जा बिल्वपेशिका । एलवालुकं हरिवालकम् । श्रीवेष्टकः श्रीवासकः । पीडाश्रावः सर्जरसो देवधूपोऽपरपर्यायः । ध्याम-कं देवदग्धकम् । मदनमिच्छकं, पुवं बल्यं, शल्लकी सुरभी, कुंकुमं काश्मीरम् । माषाः शिम्बीधा-न्यम् । स्नेहफलानामक्षोडोरुमाणप्रभृतीनां तथा सरलागुरुदेवदारुशिशपादीनां साराणां स्नेहः । तथा मेदो मज्जा वसा घृतं च ॥ १४ ॥

हे०—त्रिवारं चतुर्वारं वा तीक्ष्णं स्निग्धधूमस्य द्रव्या-प्याह—मृदाविति । नलदं मांसी, वराङ्गं त्वचं, ध्यामकं कटुतृणं, मदनं मधुच्छिष्टं, कुन्दुरकः शल्लकीनिर्यासः, फलानां स्नेह एरंडतैलादिसाराणां स्नेहः, देवदारुः तैलादिः ॥ १४ ॥

शमने शल्लकी लाक्षा पृथ्वीका कमलोत्पलम् । न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षरोध्रत्वचः सिता ॥ यष्टीमधुः सुवर्णत्वक् पद्मकं रक्तयष्टिका । गंधाश्चाकुष्ठतगराः ॥ १५ ॥

स०—शमने धूमे शल्लक्यादीनि गंधद्रव्याणि कुष्ठतगरवर्ज्यानि ॥ १५ ॥

प०—शमने धूपने शल्लकीलाक्षादीनि द्रव्याणि । शल्लकी सुरभी, कमलमुत्पलं नलोत्पलम् । न्यग्रो-धादीनां पञ्चानां वृक्षाणां त्वक् । सिता शर्करा । यष्टी मधुयष्टी । सुवर्णं नागकेसरम् । पद्मकं हेमप-द्मकम् । रक्तयष्टिका मज्जिष्ठा । कुष्ठतगरवर्जिता गन्धाः न विद्यन्ते कुष्ठतगरा येषां गन्धानां तेऽकुष्ठ-तगरास्तद्रहिताः सर्वे गन्धाः ॥ १५ ॥

हे०—मध्यमधूमस्य द्रव्याप्याह—शमन इति । शिला शर्करा, सुवर्णत्वक् आरग्वधः, रक्तयष्टिका मज्जिष्ठा ॥ १५ ॥

तीक्ष्णे ज्योतिष्मती निशा ।

दशमूलमनोह्वलं लाक्षाश्वेताफलत्रयम् ।

गंधद्रव्याणि तीक्ष्णानि गणां मूर्धविरेचनः ॥ १६ ॥

स०—तीक्ष्णे विरेचनाख्ये धूमे ज्योतिष्मत्यादीनि गंधद्रव्याणि च तीक्ष्णानि कुष्ठतगरादीनि गणां शोधनादिगणसंग्रहोक्तो वेत्तापामार्गव्यादि मूर्ध-विरेचनः ॥ १६ ॥

प०—तीक्ष्णे धूमे द्रव्याणि ज्योतिष्मताप्रभृतानि ज्योतिष्मती कङ्कगुनिका परापताऽपरपयाया निशा पिण्डहरिद्रा । दशमूलं पञ्चमूले हे । मनो-ह्वा मनःशिला । अलं हरितालम् । लाक्षा कदम्ब-फलत्रयं त्रिफला । सर्वाणि गन्धद्रव्याणि तीक्ष्णानि कुष्ठादीनि । तथा गणो मूर्धविरेचनो वेत्तापामार्ग-व्यादिगणः संग्रहोक्तः ॥ १६ ॥

हे०—तीक्ष्णधूमस्य द्रव्याप्याह—तीक्ष्ण इति । शिला हरितालं, श्वेता किण्विही, तीक्ष्णानि गन्धद्रव्याणि पञ्च-मूलादीनि । मूर्धविरेचनो गणः वेत्तापामार्गव्यादि ॥ १६ ॥

संप्रति धूमवर्तिविधानं माह—

जले स्थितामहोरात्रमिषीकां द्वादशांगुलाम् पिष्टैर्धूमौषधैरेवं पंचकृत्वः प्रलेपयेत् । वर्तिरंगुष्ठवत्स्थूला यवमध्या यथा भवत् । छायाशुष्कां विगर्भी तां स्नेहाभ्यक्तां यथायथ धूमनेत्रार्पितां पातुमग्निप्लुष्टां प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥

स०—रात्रिदिवं सलिले उषितां दैर्घ्येण द्वादश-गुलामिषीकां दर्भमूलतृणं पंचकृत्वः पंचवारान् धूमोर्ध-रौषधैः पिष्टैः प्रकर्षेण लेपयेत् । यथांगुष्ठवत्स्थूला यवमध्या वर्तिः स्यात् । एतदाकृतिविधानं च वि-धेऽपि नेत्रके वर्तते सुखप्रवेशार्थम् । तामिषीकां छा-यशुष्कां विगतगर्भामपनीतेषीकां तथा स्नेहेन धु-दिना यथास्वमन्यक्तां तथा धूमनेत्रम् यदंगुष्ठम-छिद्रं तत्रार्पितां तथाग्निप्लुष्टामंगारप्रदीमां प-पानार्थं प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥

प०—इपीकां दर्भमूलं जलेऽहोरात्रं स्थितं कृत्वा द्वादशाङ्गुलां द्वादशाङ्गुलदीर्घां पिष्टैर्धूमौषधैः पूर्वोक्तैः पञ्चकृत्वः अक्षमात्रेण कल्केन पिष्टां छाया-शुष्कां कृत्वा प्रलेपयेत् । वर्तितरङ्गुष्ठैकस्थूला यव-मध्या भवेत् । यथा यवमध्या यवाकारमध्या यथा स्यात् । एवंभूतां पातुं पानाय प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥

हे०—धूमपानार्थं धूमवर्त्तमाह—जले स्थितामिति । इपीकां काशशलाकां, धूमौषधैर्यथोक्तैस्सुर्वादिभिः पञ्चभि-र्लेपैरङ्गुष्ठस्थूला यवमध्या यथा भवेत्तथा विशोष्य विशोष्य प्रलेपयेत् । धूमवर्त्ता धूमपानप्रकारमाह—छाया-शुष्कामिति । विगममिपनीतेपीकां यथायथं मृदुगन्धतीक्ष्णः खेहरभ्यक्तां संग्रहे त्वीकागम्य नानागुलं लेपयेत् । प्रनिक्षेप्य चाक्षमात्रं लेपद्वयमित्युक्तम् ॥ १७ ॥

अधुनाऽपरमपि धूमप्रकारमाह—

शरावसंपुटच्छिद्रे नाडीं न्यस्य दशाङ्गुलाम् ।
अष्टाङ्गुलां वा वक्त्रेण कासवान् धूममापिवेत् ॥

स०—शरावयोः संपुटे सुप्तं तस्य छिद्रे नाडीं दशाङ्गुलामष्टाङ्गुलप्रमाणां वा निक्षिप्य कासी धूम-मापिवेत् । तदयमत्राऽर्थः । अपगतधूमस्वदिरवदिरा-दिदारुस्थिरांगारप्रखरपूर्णशरावे कासहरचूर्णं सस्नेहं गुलिकां वा न्यस्य मध्यकृतच्छिद्रशरावेण पिधाय नाडीमष्टाङ्गुलां दशाङ्गुलं वा निवेश्य कासवान् कासी वक्त्रेण मुखेन धूमं पिबेदिति ॥ १८ ॥

प०—शरावयोः सम्पुटे संश्लेषेणावतद्धं शरावद्वयं तस्य छिद्रं शरावसम्पुटच्छिद्रं तस्मिन् छिद्रे नाडीं न्यस्य दशाङ्गुलामष्टाङ्गुलां वा वेण्वादिमयीं वक्त्रेण मुखेन कासवान् नरो धूममापिवेत् । तेन कासघ्नं चूर्णं कङ्गुणिकाद्यानि धूमद्रव्याणि तेषां चूर्णं प्रस्थिराङ्गारपूर्णं सुसंस्थिते शरावे प्रक्षिप्या-न्येन तु प्रवृत्तच्छिद्रेण शरावेण पिधाय च उरासि नेत्रमुखेनैव धूमं पिबेत् । उदरप्राप्तं तं च मुखेनै-वोद्धमेत् । प्रशान्ते च धूमे पुनः क्षिपेत् पिबेद्वा । दोषशुद्धेऽष्टाङ्गुलाद्यवाच्च ॥ १८ ॥

हे०—कासिनां धूमपाने विशेषमाह—शरावसंपुटेति । शरावसंपुटः संग्रहोक्तः । चूर्णं गुलिकां वा निधूमदीप्तस्थि-रांगारपूर्णं सुस्थितं शरावे प्रक्षिप्यानेन बुध्नवृत्तच्छिद्रेण शरा-वेण पिधायेति ॥ १८ ॥

कासः श्वासः पीनसो विस्वरत्वं
पूतिर्गन्धः पाण्डुता केशदोषः ।
कर्णास्याक्षिस्त्रावकं दूर्तिजाड्यं
तन्द्रा हिध्मा धूमपं न स्पृशति ॥

स० कासादयो धूमपं न स्पृशति । धूमं पा-संभवंतीति भावः । तत्र पूतिर्गन्ध आस्यनासयोः । मुखस्य । केशस्य दोषाः सितपिंजरत्वादयोः । चाऽस्य चाऽक्षिणी च कर्णाऽऽस्याक्षि । स्त्रावश्चाऽर्तिश्च जाड्यं च स्त्रावकं दूर्तिजाड्यम् । दिप्तु प्रत्येकं स्त्रावादिचतुष्टयं योजयमिति । श-वृतम् ॥ १९ ॥

इति श्रीभृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताय
गहदयटीकायां सर्वांगसुदराख्यायामेकविंश-
तितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

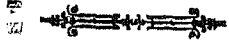
प०—कासश्चासादयो धूमपानानन्तरं न-न्ति । पीनसः प्रतिश्यायः । विस्वरत्वं-र्यम् । पूतिर्गन्धादिदौर्गन्ध्यम् । आस्ये-पाण्डुत्वम् । मुखस्य केशानां दोषाः पालित-रत्त्वपतनादि । कर्णादीनां स्त्रावादिभिः सस्-तन्द्रा निद्रार्तस्येव विषयाग्रहणमिति भद्रम् ।

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थ-
चन्द्रिकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्र-
स्थाने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

हे०—धूमशीलनस्य फलमाह—कास इति । सं-धूमो हि शिरोऽक्षिकर्णशूलभिष्यंदर्गौरवाद्धाविभे-वैरस्यप्रसेकपूतिघ्राणमुखरोगदंतशूलदीर्घव्यारुचिहृन्-हृत्पिपक्षवधक्षवधुनाशवाहुन्यातिनिद्राकथनादिज-वातकफव्याधिषु प्रशमनाय प्रयुज्यते । तथा शिरःक-मनोवृंहणप्रसादनाय च शीतद्रव्यनिवृत्तोऽपि त्वशि-दुष्णतया पित्तरक्तविरुद्ध इति ॥ १९ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामासुर्वेदरसायने धूमपानप्र-
सामस्येन निरूपितम् ॥ २१ ॥

द्वार्विंशतितमोऽध्यायः ।

इदानीं द्वाविंशाध्यायारम्भप्रस्तावो गंडूषादिविधा-
प्रदर्शनार्थमित्याह—

अथास्तौ गंडूषादिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः

स०—गंडूषादयो विधीयन्ते यस्मिन्निति गंडूषादि-
वेधिः । आदिशब्देन क्वलादिपरिग्रहः ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भे प्रयोजनमुक्तम् । नस्यान्ते
गन्धूमः पातव्यः । अनन्तरं धारयेत् गण्डूषोष्णा-
बुक्कवलान् इति गण्डूषो मुखपूरः स आदिर्येषान्ते
गण्डूषादयः । तेषां विधिर्विधानमितिकर्तव्यतारु-
गोऽध्यायस्तं व्याख्यास्यामः । आदिग्रहणात् प्रति-
सारणमुखालेपमूर्धतैलकर्णपूरणानि गृह्यन्ते ॥ १ ॥

हे०—अथेति । गंडूषादिविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रति-
जानीते । गंडूषादीनि गंडूषकवलप्रतिसारणमुखालेपमूर्धतैल-
कर्णपूरणानि ॥ १ ॥

चतुष्प्रकारो गंडूषः स्निग्धः शमनशोधनौ ।
रोपणश्च ॥ २ ॥

स०—चत्वारः प्रकारा भेदा यस्य स चतुष्प्रकारो
गंडूषः स्निग्धादिभेदेन ॥ २ ॥

प०—गण्डूषश्चतुर्विधो भवति । स्निग्धः, शमनः,
शोधनो, रोपणश्च । शमनः स्तम्भनः प्रसादनो
निर्वापण इति पर्यायाः ॥ २ ॥

हे०—गंडूषभेदानाह—चतुष्प्रकारेति ॥ २ ॥

अथस्तत्र त्रिषु योज्याश्चलादिषु ।

अंत्यो व्रणघ्नः ॥ ३ ॥

स०—तत्र तेषु गंडूषेषु मध्याद्यथासंख्यं पवनपित्त-
श्लेष्मसु त्रयः स्निग्धादयो गंडूषा योज्याः । तत्र
वाते स्निग्धो गंडूषः । पित्ते शमनः । कफे शोधन
इत्यर्थः । अंत्यो रोपणाख्यो व्रणघ्नो व्रणसाधन उप-
युज्यते ॥ ३ ॥

प०—तत्र तेषु चतुर्षु गण्डूषेषु मध्यात् त्रय
आद्या गण्डूषाः वातपित्तकफामयेषु क्रमेण योज्याः ।

स्निग्धो गण्डूषो वाते शमनः पित्ते शोधनः कफे ।
अन्ते पठितत्वादन्त्यः चतुर्था रोपणाख्यो गण्डूषो
व्रणघ्नः व्रणसाधनः मुखस्थान् व्रणान् हन्ति ॥ ३ ॥

हे०—गंडूषाणां भेदेन विषयमाह—त्रय इति ।
अंत्यो व्रणघ्न इति । अंत्यो रोपणः, व्रणघ्नो मुखरोगघ्नः ॥ ३ ॥

इदानीमेषां लक्षणं निर्वक्ति—

स्निग्धोऽत्र स्वाद्वम्लपटुसाधितैः ।

स्नेहैः ॥ ४ ॥

स०—अत्रैषु गंडूषेषु मध्ये स्निग्धो मधुरादिसाधितैः
स्नेहैर्भवति ॥ ४ ॥

प०—स्नेहैः क्वथितैः कल्कितैर्वा साधितो
योज्यः ॥ ४ ॥

हे०—स्निग्धस्य द्रव्याण्याह—स्निग्धोऽत्रेति ॥ ४ ॥

संशमनस्तिक्तकषायमधुरौषधैः ॥ ५ ॥

स०—शमनस्तिक्तादिभिरौषधैः । पटोलाऽरिष्टज-
व्वात्रमधुककाथशर्करोदकक्षौद्रादिभिः स्यात् ॥ ५ ॥

प०—संशमनो गण्डूषस्तिक्तकषायमधुरौषधैः
क्थितैः कल्कितैर्वा योज्यः ॥ ५ ॥

हे०—शमनस्य द्रव्याण्याह ॥ ५ ॥

शोधनस्तिक्तकट्वम्लपटूष्णैः ॥ ६ ॥

स०—शोधनो गण्डूषस्तिक्तकट्वम्लादिभिरौषधैर्भ-
वति ॥ ६ ॥

प०—शोधनो गण्डूषस्तिक्तकट्वम्ललवणोष्णैरौषधैः
कल्कितैः क्वाथीकृतैर्वा योज्यः ॥ ६ ॥

हे०—संशमने शोधनस्य द्रव्याण्याह—शोधन इति ॥ ६ ॥

रोपणः पुनः ।

कषायतिक्तकैः ॥ ७ ॥

स०—रोपणस्तु गंडूषः कषायतिक्तकैः स्यात् ॥ ७ ॥

प०—रोपणो गण्डूषः कषायतिक्तकैरौषधैः कल्कितै-
र्वा योज्यः ॥ ७ ॥

हे०—रोपणस्य द्रव्याण्याह—रोपण इति ॥ ७ ॥

ननु द्रव्याणां शुष्कत्वाद्गण्डूषानुपपत्तिरिति चेत्तत्राह—

तत्र स्नेहः क्षीरं मधूदकम् ।

शुक्तं मद्यं रसो मूत्रं धान्याम्लं च यथायथम् ।

कल्कैर्युक्तं विपक्वं वा यथास्पर्शं प्रयोजयेत् ८ ।

स०—तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु गण्डूषेषु मध्ये स्नेहादिकं कल्कैर्यथायथं युक्तं विपक्वं वा यथास्पर्शं शीतमुष्णं वा प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥

प०—चतुर्विधत्वं गण्डूषस्यैतत् सामान्येनोक्तम् । तत्र स्नेहः रसो मांसरसः क्षीरं च स्नेहने गण्डूषे । मधूदकं क्षीरं घृतं च शमनगण्डूषे । शुक्तं मद्यं धान्याम्लं मूत्रं च शोधने गण्डूषे । धान्याम्लं मूत्रं च रोपणे गण्डूषे यथायथं यथास्वं पूर्वोक्तैरौषधैः कल्कैः कल्कितैर्युक्तम् । अथवा काथ-कल्केन विपक्वं यथास्पर्शं स्पर्शानतिक्रमेण योजयेत् । तत्रोष्णं वाते शीतं पित्ते अत्युष्णं कफे योजयेत् ॥ ८ ॥

हे०—गण्डूषार्थं द्रव्याण्याह—तत्रेति । स्नेहादीनि नव योग्यतानुसारेण यथास्वं कल्कैः संयोज्य विपाच्य वा शीता-भ्युष्णानि वा प्रयोजयेत् । उक्तं च संप्रहे तत्र स्वाद्वम्ल-लवणोष्णैरौषधैः सिद्धो युक्तो वा नात्युष्णः स्नेहो मांस-रसस्तिलकल्कोदकं क्षीरं वा सैहिकः, तिक्तकषायमधुर-शीतैः पटोलारिष्टजंवाप्रपल्लवोत्पलमधुकक्वाथसितोदक-क्षीद्रक्षीरेक्षुरसवृतादिभिः शमनः । कट्वम्ललवणोष्णैः शिरो-विरेचनादिद्रव्यैः शुक्तमद्यधान्याम्लमूत्रान्यतमकल्कतालो-डितैः शोधन इति ॥ ८ ॥

दंतहर्षं दंतचाले मुखरोगं च वातिके ।

सुखोष्णमथवा शीतं तिलकल्कोदकं हितम् ९ ॥

स०—दंतहर्षादौ कवोष्णमथवा शीतं दोषवशात् तिलकल्कोदकं हितम् ॥ ९ ॥

प०—तिलकल्केन मिश्रितमुदकं तिलकल्कोद-कम् । तच्च यथास्पर्शं सुखोष्णमथवा शीतं हिमं दन्तहर्षं दन्तचाले दन्तरोगे वक्ष्यमाणे हितम् । तथा मुखरोगे वक्त्ररोगे वातिके वातो-द्भवे हितम् ॥ ९ ॥

हे०—दन्तहर्षादौ गण्डूषमाह—दंतहर्ष इति ॥ ९ ॥

गण्डूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ॥ १० ॥

स०—गण्डूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसो हितः ॥ १० ॥

प०—सङ्ग्रहोक्तिः । नित्यं सर्वदा स्वस्थः गण्डूषधारणे गण्डूषार्थं हितं तैलं मांसर-ऽथवा हितः ॥ १० ॥

हे०—स्वस्थे गण्डूषमाह—नित्यमिति ॥ १० ॥

ऊषादाहान्विते पाके क्षते वाऽऽगंतुसंभवे ।
विषक्षाराऽग्निदग्धे च सर्पिर्धार्म्यं पयोऽथवा ११ ॥

स०—ऊषादियुक्ते पाके क्षते वाऽऽगंतुजे विषे क्षाराग्निभ्यां दग्धे च सर्पिर्गण्डूषे हितं क्षीरं वा

प०—पाके मुखस्योषदाहान्विते ताभ्यां युक्ते क्षते मुखव्रणे आगन्तुसंभवे तथा विषे विष मुखे तथा क्षाराग्निभ्यां दग्धे गण्डूषार्थं सर्पिः वा धार्म्यम् ॥ ११ ॥

हे०—ऊषादाहमुखपाकादौ गण्डूषमाह—ऊषाद-
न्वित इति । ऊषाक्षारेणेव दाहोऽग्निनेव पाकादयो
एव ॥ ११ ॥

वैशद्यं जनयत्यास्ये संदधाति मुखव्रणान्
दाहतृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥ १२ ॥

स०—माक्षिकगण्डूषधारणं मुखे वैशद्यं जनय-
ति पैच्छित्यम् । मुखव्रणांश्च संदधाति तथा दाहं तृ-
शमयति ॥ १२ ॥

प०—मधु माक्षिकं गण्डूषधारणादास्ये मुखं
नैर्मल्यं जनयति । तथा मुखे स्थितान्
सन्दधाति संश्लेषं जनयति तथा मुखे दाहं
च नाशयतीति दाहतृष्णाप्रशमनम् ॥ १२ ॥

हे०—मुखपैच्छित्यादौ गण्डूषमाह—वैशद्यमिति ॥

धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्धनाशनम्

धान्याम्लं गण्डूष उपयुक्तं वदनवैरस्यं तथा
दौर्गन्धं चाऽपनयति ॥ १३ ॥

प०—धान्याम्लं काञ्जिकं गण्डूषधारणा
मुखवैरस्यं विरसास्यतां मलं मलोपदेहं दौ-
र्गन्धतां च नाशयति ॥ १३ ॥

हे०-मुखवैरस्यादौ गण्डूषमाह-धान्याम्लेति ॥ १३ ॥
तदेवाऽलवणं शीतं मुखशोषहरं परम् ॥ १४ ॥

स०-तदेव कांजिकमलवणं शीतं परमतिशयेना-
स्यशोषहरम् ॥ १४ ॥

प०-तदेव धान्याम्लमलवणं किञ्चिदलवणं शीतं
नोष्णं परमतिशयेन मुखशोषहरमास्यशोषं
नाशयेत् ॥ १४ ॥

हे०-मुखशोषे गण्डूषमाह-तदेवेति । तद्वान्याम्लम्
अर्थात्पूर्वं च लवणोष्णम् ॥ १४ ॥

आशु क्षारांबुगण्डूषो भिनत्ति श्लेष्मणश्चयम् १५

स०-क्षारेण स्वर्जिकादिना युक्तं जलं कफस्य
चयमाशु भिनत्ति ॥ १५ ॥

प०-क्षाराम्बु क्षारनिश्चोतनं ततः गण्डूषधार-
णात् श्लेष्मणः कफस्य चयं सञ्चयमाशु शीघ्रं
भिनत्ति विदारयति ॥ १५ ॥

हे०-श्लेष्मसंचये गण्डूषमाह-आशु क्षारां विवति ।
क्षारांबु क्षारगालनोदकम् ॥ १५ ॥

मुखोष्णोदकगण्डूषैर्जायते वक्रलाघवम् ॥ १६ ॥

स०-कोष्णपानीयगण्डूषैर्वदनलाघवं संपद्यते ॥ १६ ॥

प०-मुखोष्णोदकेन ये गण्डूषास्तैर्धारितैर्वक्त्र-
स्यास्यस्य लाघवं लघुत्वं वातश्लेष्मत्वाज्जायते ॥ १६ ॥

हे०-मुखगौरवे गण्डूषमाह-मुखोष्णोदकेति ॥ १६ ॥

निवाते सातपे स्विन्नमृदितस्कंधकंधरः ।
गण्डूषमपिबन् किञ्चिदुन्नतास्यो विधारयेत् १७ ॥

स०-वातरहिते रव्यालोके स्थाने । स्कंधौ च
कंधरा च स्कंधकंधरम् । पूर्वं स्विन्नं पश्चान्मृदितं स्कंध-
कंधरं यस्य स एवम् । तथा गण्डूषमपिबन्तथा किञ्चि-
दुन्नतं मुखं यस्य स एवंविधः सन् गण्डूषं धारयेत् १७ ॥

प०-निवाते विगलितमारुते सातपेऽन्यार्का-
तपसंयुक्ते पुमान् स्विन्नमृदितस्कन्धकन्धरः किञ्चि-
दुन्नतास्योऽपिबन्नभ्ययहरन् गण्डूषं धारयेत् ॥ १७ ॥

हे०-गण्डूषविधिमाह-निवात इति । संग्रहे तु मुखो-
पविष्टस्तन्मनाः स्विन्नमृदितगलकपोलललाटदेशो वरम-

ध्यावरां क्रमाद्वक्त्रार्धभागविभागानुगुणं भवन्ती । इवमा-
कलकं वा कोलप्रमाणं, कथमेतत् प्रमाणं करोती-
कणं च संचारयेत् । अयमेव कपोलगण्डूषयोर्विशेषः ।
पुनश्चास्य स्वेदमर्दनान्याचरेन् । एतमुक्तिप्रकाशं वक्त्र-
प्रतिपद्यत इति ॥ १७ ॥

क्रियते कालमित्याह-

कफपूर्णस्यता यावत्स्ववद्व्राणाक्षताऽथवा ।
असंचार्यो मुखे पूर्णं गण्डूषः कवलोऽन्यथा ॥ १८ ॥

स०-कफेन पूर्णं कफपूर्णमास्यं यस्य स कफ-
पूर्णस्यस्तस्य भावः कफपूर्णस्यता यावद्वेत् । अथवा
स्ववत् व्राणाक्षि यस्य स स्ववद्व्राणाक्षः । वद्व्राणौ
सकथक्ष्णोरिति षच् । तस्य भावः स्ववद्व्राणाक्षता
यावत्स्यात्तावद्वद्व्राणं धारयेत् । एवं गण्डूषः पंच सम-
धारयितव्या यावत्स्वास्थ्यं स्यात् । मुखे पूर्णं सति
यः संचारयितुमशक्यः स्यात् स गण्डूष उच्यते ।
अन्यथा च संचारयितुं शक्यते मुखेऽपूर्णं वा स कवल-
उच्यते ॥ १८ ॥

प०-यावत्कफपूर्णस्यता स्ववद्व्राणाक्षता ।
अथवा स्कन्धश्च कन्धरा च स्कन्धकन्धरं यस्य
कन्धरा ग्रीवा, प्रथमं स्विन्नं पश्चान्मृदितं स्कन्ध-
कन्धरं यस्य । किञ्चिदुन्नतमास्यं मुखं येन
स तथाविधः । कफेन पूर्णमास्यं यस्य तस्य भावः
कफपूर्णस्यता श्लेष्मपरिपूर्णकपोलता । स्ववद्व्रा-
णाक्षि यस्य तस्य भावः स्ववद्व्राणाक्षतास्ववन्ना-
सिकानेत्रत्वम् । एवं पञ्चसमवारान् गण्डूषान्
धारयेत् । यावद्वा सम्यक् धूमपीतलिङ्गोत्पत्ति-
स्तस्य स्वास्थ्येन योगमुपलक्षयेत् । गण्डूषधारण-
मिति सङ्ग्रहोक्तिस्तेषां यथाम्बं प्रतिकुर्वते मुखे वक्त्रे
क्वाथः स्नेहक्षीरादिभिः पूर्णं सत्यसञ्चार्यो गण्डूष-
उच्यते । अन्यथा पुनः कवलक्वाथादिभिः
किञ्चित्पूर्णं मुखे गलकपोले पर्यायेण सञ्चार्य-
कवल इति । अयमेव कवलगण्डूषयोर्विशेषः ॥ १८ ॥

हे०-गण्डूषधारणविधिमाह-कफपूर्णस्यतेति । संग्रहे
भेदजस्यानुपहतिः कफेन एवं त्रीन् पंच सम वा गण्डूषान्
धारयेत् । यावद्वा सम्यक् धूमपीतलिङ्गोत्पत्तिः तस्य
स्वास्थ्येन योगं, जाड्यरसाज्ञानादुच्चिप्रसेकोपलंबैरयोगः,
मखशोषपाककुमारुचिहृदयद्रवस्वरसादकर्णनादिरिति योग-

मुपलक्षयेत् । तेषां यथास्वं प्रतिकुर्वतीति । गंडूषकवल्लयोर्भे-
दमाह—असंचार्य इति । अपूर्णे किंचिदूने संग्रहे तथैवो-
क्तत्वात् कवलोऽन्यथा कंठे च संचार्यः ॥ १८ ॥

मन्याशिरःकर्णमुखाक्षिरोगाः

प्रसेककंठामयवक्त्रशोषाः ।

हृलासतंद्रारुचिपीनसाश्च

साध्या विशेषात्कवलग्रहेण ॥ १९ ॥

स०—मन्यादीनां रोगेण संबंधः । प्रसेकादीनां
द्वेद्वः । आमयशब्दस्य कंठेण संबंधो विविधकंठरोग-
सूचनार्थः । मन्यारोगादयो विशेषेण कवलधारणेन
साध्याश्चित्कित्याः ॥ १९ ॥

प०—कवलग्रहणं गण्डूषभेदेन मन्याशिरःकर्णा-
दिरोगविशेषादत्यर्थं साध्याः । तेन साधयितुं
शक्यन्ते । मन्ये द्वे मर्मणी स्मृते । प्रसेकः श्लेष्मानि-
रसनम् । कण्ठामया गलरोगाः । वक्त्रशोषः
आस्यशोषः ॥ १९ ॥

हे०—कवलस्य विषयमाह—मन्याशिर इति ॥ १९ ॥

कल्को रसक्रिया चूर्णस्त्रिविधं प्रतिसारणम् २०

स०—कल्कादिभेदेन प्रतिसारणं त्रिधा स्यात् ।
कल्को जलादिपिष्टः । माक्षिकादिना यद्ववीक्रियते
द्रव्यं सा रसक्रिया । चूर्णं प्रथितमेव ॥ २० ॥

प०—त्रिविधं त्रिप्रकारं प्रतिसारणं प्रयुज्यात् ।
कफरोगे गण्डूषविहितौषधस्त्रिविधं त्रिप्रकारं
प्रतिसारणं कल्करसक्रियाचूर्णभेदेन । कल्को द्रव-
द्रव्यैः पिष्टचूर्णैर्भण्यते । तथा चागमः । कल्कः
पिष्टो द्रवाप्लुत इति । रसक्रियायाः क्वाथकल्केन
कथितैरौषधैः सान्द्राभूतैर्लेहेन रसक्रियोच्यते । चूर्णः
शुष्क एव पिष्टः ॥ २० ॥

हे०—प्रतिसारणमाह—कल्को रसेति । रसक्रिया अव-
लेहः ॥ २० ॥

युज्यात्तत् कफरोगेषु गंडूषविहितौषधैः ॥ २१ ॥

स०—तत्प्रतिसारणं श्लेष्मरोगेषु गंडूषोक्तैरौषधैर्यो-
ज्यम् । सामान्योक्तावपि कफरोगविषयत्वात् शोधन-
गंडूषोक्तैरिति वेद्यम् ॥ २१ ॥

प०—तत् त्रिविधमपि कफरोगेष्वभिष्यन्
न्धगलशुण्डादिषु युज्यात् । गण्डूषविहि-
तगण्डूषोदितैर्द्रव्यैः ॥ २१ ॥

हे०—अथ प्रतिसारणविषयद्रव्याणि चाह—युज्य
गंडूषविहितैः शोधनगंडूषोक्तैः प्रतिसारणमंगुल्या
संग्रहे तु तदभिष्यंदाभिषंथगलशुण्डिकादिषु
प्रयोज्यम् । अतिप्रसारणादूपाशोषदाहक्लेदशोफाद-
तीति ॥ २१ ॥

मुखालेपस्त्रिधा दोषविषहा वणकृच्च सः ।

स०—मुखालेपस्त्रिप्रकारो दोषघ्नो विषघ्नो
करश्च ॥ २२ ॥

प०—मुखालेपस्त्रिधा त्रिप्रकारः । दोषह-
पित्तश्लेष्मघ्नः । विषहा विषघ्नः । वर्णकृद्घर्ण्यः
नसारी सः ॥ २२ ॥

हे०—मुखालेपभेदानाह—मुखालेप इति दोषघ्नो,
वर्ण्यश्चेति त्रिधा ॥ २२ ॥

उष्णो वातकफं शस्तः शंपेष्वत्यर्थशीतलः

स०—स च मुखालेपो वातश्लेष्मण्युष्णो
शोषेषु पित्ते वातपित्ते विषे च शिशिरो हितः ।
त्रिप्रमाणः ॥ २३ ॥

प०—स मुखालेपः उष्णो वातकफे तद्विषये
वातकफ इति व्यस्ते समस्ते चेति विज्ञेयः
वातकफे चोष्णः वाते कफे संसृष्टेऽस्युष्णः ।
शोषेषु पित्तघ्नविषघ्नकरणेष्वत्यर्थशीतलो मुख-
शस्तः ॥ २३ ॥

हे०—वातघ्नकफघ्नाबुष्णी कार्याकित्याह—उष्णो वा
इति । पित्तघ्नविषघ्नवर्ण्यः शीताः कार्या इत्याह—शोषो
हीनमध्योत्तमभेदेन ॥ २३ ॥

कथमित्याह—

त्रिप्रमाणश्चतुर्भागत्रिभागार्धाङ्गुलान्नतिः ॥

स०—चतुर्भागत्रिभागार्धाङ्गुलान्नतिः । उ-
रुत्सेधः ॥ २४ ॥

प०—स मुखालेपस्त्रिप्रमाणः त्रिविधं प्रमाणं च
चतुर्भागश्च त्रिभागश्चार्धं च तान्यङ्गुलस्य
णोवतिरुत्सेधो यस्य स तथाविधः । एवमङ्गुल-

रिगोत्सेधः कनीयान् । मुखालेपोऽङ्गुलित्रिभागो-
त्रेधो मध्यमः । अर्धाङ्गुलोत्सेधः प्रकृष्टो मुख-
ालेपः ॥ २४ ॥

हे०—मुखालेपप्रमाणमाह—त्रिप्रमाण इति ॥ २४ ॥

शुष्कस्य स्थितिस्तस्य शुष्को दूषयति च्छविम्
मार्द्रयित्वाऽपनयेत्तदंतेऽभ्यंगमाचरेत् ॥ २५ ॥

स०—तस्य मुखालेपस्याऽशुष्कस्य स्थितिः । शुष्क-
तु मुखालेपश्छविं त्वचं दूषयति । मुखालेपमार्द्रयि-
त्वाऽपसारयेत् । तस्यांते तस्मिन्नपनीतेऽभ्यंगं कुर्यात् ॥ २५ ॥

प०—तस्य मुखालेपस्य सतः स्थितिः स्थानम् ।
च शुष्यन्नुपेक्षितव्य इत्यर्थः । यस्माच्छुष्कः सन्
त्वचं दूषयति । तं शुष्कं मुखालेपमार्द्रयित्वाऽपन-
त् । आर्द्रं कृत्वा पश्चादपनयेत् निवारयेत् । तदन्ते
मालेपान्तेऽभ्यङ्गं घृतादिभिराचरेत् कुर्यात् ॥ २५ ॥

हे०—मुखालेपावधिमाह—अशुष्कस्येति । मुखालेपाप-
ननमाह—तमार्द्रयित्वेति ॥ २५ ॥

वर्जयेद्दिवास्वप्नभाष्याऽग्न्यातपशुकृद्दुः ॥ २६ ॥

स०—मुखालेपी दिवास्वप्नादीन् वर्जयेत् । अहः-
स्वप्नादिसेवनात् कंठत्वक्शोफपीनसदृष्टयुपघातादिभ्यं
मात् ॥ २६ ॥

प०—मुखालेपे दिवास्वप्नं तथा भाष्यमध्ययना-
दिकमग्न्यातपं वह्निस्तपापं शुचं शोकं क्रोधं कोपं च
वर्जयेत् त्यजेत् ॥ २६ ॥

हे०—मुखालेपवर्ज्याग्न्याह—विवर्जयेदिति । शुक्
लोकः ॥ २६ ॥

। योज्यः पीनसेऽजीर्णे दत्तनस्ये हनुग्रहे ।
अरोचके जागरिते ॥ २७ ॥

स०—पीनसादौ मुखालेपो न योज्यः ॥ २७ ॥

प०—स मुखालेपः पीनसादिषु न योज्यो न दात-
व्यः । पीनसे प्रतिश्याये अजीर्णेऽपरिणते हस्तनाभे
दत्तनस्ये दत्तं नस्यं यस्य तस्मिन् । हनुग्रहे वात-
याधौ अरोचके अरुचौ जागरिते रात्रावसुप्ते न
योज्यः ॥ २७ ॥

१ “न योज्य” इति पाठा० ।

हे०—पीनसादौ मुखालेपं निषेधति—न योज्य
इति ॥ २७ ॥

स च हेति सुयोजितः ।
अकालपलितव्यंगवलीतिमिरनीलिकाः ॥ २८ ॥

स०—स च मुखालेपः सुयोजितो विभिन्ना नेत्रिणो-
ऽकालपलितादीन् पराकरोति ॥ २८ ॥

प०—स मुखालेपः सुयोजितः सम्यक्प्रयुक्तोऽ-
कालपलितादीन् व्याधीन् हन्ति । अकालपलितं
वयस्थस्य या जरा । अकाले वयस्यः अकाले त्वक्क-
ङ्कोचाः । तिमिरं नेत्ररोगः । नीलिका नील-
च्छाया ॥ २८ ॥

हे०—मुखालेपस्य फलमाह—स चेति । नीलिका
लिङ्गनाशोपद्रवः ॥ २८ ॥

कोलमज्जा वृषान्मूलं शारवं गौरसर्पपाः ।

सिंहीमूलं तिलाः कृष्णा दार्वात्वङ्गनिस्तुपा यवाः

दर्भमूलहिमोशीरशिरीषमिशितं दुलाः ।

कुमुदात्पलकह्लारदूर्वामधुकचंदनम् ॥

कालीयकतिलोशीरमांसीतगरपद्मकम् ।

तालीसगुंद्रापुंड्राह्वयष्टीकाशनतागुरुः ।

इत्यर्धाधोदिता लेपा हेमंतादिषु षट् स्मृताः ॥ २९ ॥

स०—कोलमज्जादयोऽर्धश्लोकोक्ताः । मुखालेपा
इत्येवं षट्सु हेमंतादिषु ऋतुषु स्मृताः । मुनीन्द्रैरिति
शेषः । तत्र बदरमज्जादयो हेमंते । व्याघ्रादयः
शिशिरे । दर्भमूलादयो वसंते । कुमुदादयो ग्रीष्मे ।
कालीयकादयः प्रावृषि । तालीसादयः शरदि ॥ २९ ॥

प०—कोलमज्जेत्यादि । पश्चाद्विहितं तदर्थमाह-
इत्येनेनानन्तरोक्तेन प्रकारेणार्धाधोदिता अर्धश्लोकैक
समापिता अर्धश्लोकविहिता । मुखालेपा हेमन्त-
शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरदाख्येषु ऋतुषु षट्संख्याः
क्रमाद्यथासङ्ख्येन स्मृता उक्ता मुनिना । कोल-
मज्जा बदरमज्जा । वृषान्मूलं वासामूलम् । शारवं
श्वेतरोध्रः । गौरसर्पपाः श्वेतसर्पपाः । सिंहीमूलं
बृहतीमूलम् । तिलाः कृष्णतिला नतु श्वेताः ।
अरुणा वा । दार्वात्वक् दारुहरिद्रात्वक् । निस्तुपा
विगतस्तुपा यवाः । दर्भमूलं कुशमूलम् । हिमं

श्वेतचन्दनम् । मिशिः सितपुष्पा । तन्दुलाः शालि-
तन्दुलाः । उत्पलं नीलोत्पलम् । कल्हारो गन्धसो-
मकः । दूर्वा शाद्वला । मधुकं मधुयष्टी । तालीसं
तालीसपत्रम् । गुन्द्रा गुच्छमूलिका । पुण्ड्रकं पुण्ड-
रीकम् । यष्टी मधुयष्टिका । सा श्वेतचामरपर्याया ।
नतं तगरम् । अगुरुः जोङ्गकापरपर्यायः ॥ २९ ॥

हे०—वर्ण्यमुखालेपस्य तु भेदेन द्रव्याण्याह—कोल-
मञ्जेति । शबरं लोघं, तन्दुलाः शालीनां, कालीयकं
पीतचन्दनम् ॥ २९ ॥

मुखालेपनशीलानां दृढं भवति दर्शनम् ।
वदनं चाऽपरिम्लानं श्लक्ष्णं तामरसोपमम् ३० ॥

स०—मुखालेपाभ्यासवतां नराणां दर्शनं दृष्टिर्दृढं
स्यात् । मुखं च विकसितमिव तथा कोमलं पद्मबुल्यं
च जायते ॥ ३० ॥

प०—मुखालेपनशीलानां नराणां दृढं स्थिरदर्शनं
दृष्टिर्भवति । वदनं मुखमपरिम्लानमनष्टकान्तिश्ल-
क्ष्णमपरुषम् । तामरसोपमं पद्मकान्तितुल्यम् ॥ ३० ॥

हे०—वर्ण्यमुखालेपशीलनस्य फलमाह—मुखालेपन-
मिति ॥ ३० ॥

अभ्यंगसैकपिचवो वस्तिश्चेति चतुर्विधम् ।
मूर्धतैलम् ॥ ३१ ॥

स०—अभ्यंगादिभेदात् चतुर्धा शिरसि तैलं
स्यात् ॥ ३१ ॥

प०—मूर्धतैलं तच्चतुष्प्रकारमभ्यङ्गादिभेदेन ।
तत्राभ्यङ्गादयः प्रसिद्धाः लोके । अभ्यङ्गोऽत्र म्रक्ष-
णम् । सैकः परिषेकः । पिचुः कार्पासकृतो
वटकाकृतिः । स्नेहयुक्तो मूर्धनि धृतो वस्तिः
शिरोवस्तिरिहैव वक्ष्यमाणः ॥ ३१ ॥

हे०—मूर्धतैलभेदानाह—अभ्यंगेति ॥ ३१ ॥

बहुगुणं तद्विद्यादुत्तरोत्तरम् ॥ ३२ ॥

स०—तच्चोत्तरोत्तरं बहुगुणं विद्यात् । अभ्यंगात्
सैको बहुगुणस्ततोऽपि पिचुस्तस्मादपि वस्तिरिति
क्रमेण ॥ ३२ ॥

प०—तच्च मूर्धतैलमुत्तरोत्तरं बहुगुणं विद्यात् ।
तत्राभ्यङ्गो गुणवान् । तस्मादपि परिषेको बहु-

गुणः । तस्मात् पिचुर्गुणवत्तरः । सर्वेषां
वस्तिर्गुणवत्तरः । मूर्धतैलमित्युपलक्षणमात्रं
मूर्धघृतमपि बहुगुणमुत्तरोत्तरं विद्यात् ॥ ३२ ॥

हे०—अभ्यङ्गादीनां तारतम्यमाह—बहुगुणमि-
तत्राऽभ्यंगः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकंडूमलादिषु

स०—तत्र तेषु मध्ये रौक्ष्यादिष्वभ्यंगः कार्यः

प०—तत्र तेष्वभ्यङ्गादिषु मध्यादभ्यङ्गः रौ-
दिषु प्रयोक्तव्यः ॥ ३३ ॥

हे०—अभ्यङ्गस्य विषयमाह—तत्राभ्यंग इति ॥

अरुंधिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु तु ॥
परिषेकः ॥ ३४ ॥

स०—अरुंधिकादिषु परिषेकः ॥ ३४ ॥

प०—परिषेकः स्नेहोऽरुंधिकादिषु प्रयोक्त-
अरुंधिका शिरोरोगः ॥ ३४ ॥

हे०—सैकस्य विषयमाह—अरुंधिकेति ॥ ३४ ॥

पिचुः केशशातस्फुटनधृ-
नेत्रस्तम्भे च ॥ ३५ ॥

स०—केशशातादिषु पिचुः प्रयोक्तव्यः ॥ ३५ ॥

प०—पिच्छादिपिचुः केशशातादिषु प्रयो-
तथा नेत्रस्तम्भे अर्दितायां च ॥ ३५ ॥

हे०—पिचोर्विषयमाह—पिचुरिति । शातः
धूपनं धूमोद्गम इव पिचुः स्नेहार्द्रपिचुधारणम् ॥ ३५ ॥

वस्तिस्तु प्रसुप्त्यर्दितजागं
नासाऽऽस्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारु

स०—वस्तिः पुनः प्रसुप्त्यादौ योज्यः ॥ ३६ ॥

हे०—वस्तेर्विषयमाह—वस्तिरिति । प्रसुप्तिः स्पृश-
जागरो निद्रानाशः ॥ ३६ ॥

विधिस्तस्य निषण्णस्य पीठे जानुसमं मृदं
शुद्धाक्तस्विन्नदेहस्य दिनांते गव्यमाहिषम्
द्वादशांगुलविस्तीर्णं चर्मपट्टं शिरःसमम् ।
आकर्णबंधनस्थानं ललाटे वस्त्रवेष्टिते ।

चैलवेणिकया बद्ध्वा माषकल्केन लेपयेत्

स०—तस्य शिरोवस्तेर्विधानमुच्यते । नि-
स्योपविष्टस्य नरस्य । क्व । पीठे जानुतुल्ये तथा

न कठिने । किंभूतस्य । शुद्धो वमनादिनाऽक्त-
स्तैलादिना स्विन्नः स्वेदेन देहो यस्य तस्य शुद्धाक्त-
स्निन्नदेहस्य । कदा । दिनांतेऽपराह्णे विभावया वा ।
चर्मपट्टं गव्यं माहिषं वा तथा द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं
तथा शिरस्तुल्यं तथाऽकर्णं कर्णं यावद्बन्धनस्थानं
यस्य तदेवंविधं चर्मपट्टं चैलवेणिकया संयम्य माष-
कल्केन लेपयेत् । कथम् । ललाटे वस्त्रवेष्टिते । संप्रहे-
तूक्तम् । अथ शुद्धतनोः सायं रात्रौ वा निवातस्थस्य
स्वभ्यक्तस्विन्नस्य सोपाश्रयासनोपविष्टस्य केशांते
श्लक्ष्णं त्र्यङ्गुलं माषपिष्टेन सूक्ष्मेण सद्यः सुखांबुना
मृदितेनोभयतः प्रदिग्धं वस्त्रपट्टं बध्नीयात् । तत-
स्तस्योपरि संधाय बस्ति बस्तिमूलं च दृढमवलीकं समं
चैलवेणिकया बद्ध्वा पुनर्माषपिष्टेनापरिस्त्रावि कृत्वा
यथाव्याधिमोक्षदुष्प्यहितं सिद्धमन्यतमं स्नेहं सुखोष्णमा-
सेचयेदिति ॥ ३७ ॥

प०—तस्य शिरोवस्तेर्विधिविधानमितिकर्तव्यता
निषण्णस्य पुंसः शिरोवस्तिर्देयः । स चाश्रयस्य
पीठे आसने जानुसमे जानुतुल्ये तथा मृदावक-
ठिने पूर्वं शुद्धः पश्चादव्यक्तः स्विन्नश्च देहो यस्या-
सौ शुद्धाक्तस्विन्नदेहः तस्य दिनान्ते अह्नः पारि-
णामे सायं गव्यं माहिषं वा चर्मपट्टं द्वादशाङ्गु-
लविस्तीर्णं द्वादशाङ्गुलप्रमाणविस्तारं शिरःसमं
शिरःप्रमाणं कर्णसमीपबन्धनस्थानं यस्य तत्तथा-
भूतं ललाटे बद्ध्वा वस्त्रवेष्टिते वस्त्रेण वेष्टितं यस्य
तस्मिन् तथाभूते सति चर्मपट्टं चैलवेणिकया बद्ध्वा
पुनर्माषकल्केन माषपिष्टेन लेपयेदपरिस्त्राव-
कुर्यात् ॥ ३७ ॥

हे०—दारुणे तीक्ष्णे शिरोवस्तिविधिमाह-विधिस्तस्येति ।
ललाटशब्देन केशरहितः प्रदेशः तस्मिन् वस्त्रवेष्टिते आक-
र्णं कर्णादधो न वेष्टयेदित्यर्थः । आवन्धनस्थानं यावति
प्रदेशे वस्तेर्वन्धनं तावन्तं प्रदेशं तस्मिन् वस्त्रवेष्टिते
आकर्णं कर्णादधो न वेष्टयेदित्यर्थः । आवन्धनस्थानं
यावति प्रदेशे वस्तेर्वन्धनं तावन्तं प्रदेशं वेष्टयेत् ॥ ३७ ॥

ततो यथाव्याधि शृतं स्नेहं कोष्णं निषेचयेत् ।
ऊर्ध्वं केशभुवो यावद् द्वाङ्गुलम् ॥ ३८ ॥

स०—तत एव कृते सति व्याधिवशेन पश्च-
कोष्णमपरिच्छिन्नेणाऽवसेचयेत् । केशभुवोऽपरिच्छि-
द्व्यङ्गुलं यावत् ॥ ३८ ॥

प०—ततोऽनन्तरं शिरसि चर्मपट्टे पट्टे तथा-
व्याधि व्याध्यनतिक्रमेण शून्यं पश्च-
धमपि निषेचयेत् । कोष्णं किञ्चिदुष्णं केशभुवोऽपरिच्छि-
यावद्द्व्यङ्गुलं भवेत् तावत्स्नेहं निषेचयेत् ॥ ३८ ॥

हे०—ऊर्ध्वं शिरःसमं शिरःपरिधिमित्यर्थः । तेषु
नववस्त्रमप्युभयतो माषकल्केन लेपयेत् । उक्तं किं संप्रहे-
केशान्ते श्लक्ष्णं त्र्यङ्गुलं सूक्ष्मेण माषपिष्टेन सद्यः सुखा-
बुमृदितेनोभयतः प्रदिग्धं वस्त्रपट्टं बध्नीयादिति ॥ ३८ ॥

स च स्नेहः कियत्कालं धार्य इत्याह—

धारयेन्न नमः ।

आवक्रनासिकोक्लेदात् ॥ ३९ ॥

स०—तं च स्नेहं यावद्भवक्रनासिकामुतिः स्थानात्-
धारयेत् ॥ ३९ ॥

प०—तं च स्नेहं तावद्धारयेत् । आवक्रनासिकामु-
त्कलेदा यावन्मुखनासिकामुतिर्जायते ॥ ३९ ॥

हे०—वस्तिधारणाविधिमाह-धारयेदिति ॥ ३९ ॥

दशाष्टौ षट् चलादिषु ।

मात्रासहस्राणि ॥ ४० ॥

स०—चल आदिर्येषां ते चलादयस्तेषु यथान्तस्य
दशाष्टौ षट् मात्रासहस्राणि यावत्स्नेहं धारयेत् । ततो
दशमात्रासहस्राणि पित्तेऽष्टौ मात्रासहस्राणि कफे प-
ण्मात्रासहस्राणीत्यर्थः ॥ ४० ॥

प०—तं च स्नेहं वातजेषु विकारेषु दशमात्रा-
सहस्राणि धारयेत् । पित्तजेष्वष्टौ सहस्राणि कफजेषु
रोगेषु षट्सहस्राणि ॥ ४० ॥

अरुजे त्वेकम् ॥ ४१ ॥

स०—अरुजे तु स्वस्थवृत्त एकं मात्रासहस्रं धा-
रयेत् ॥ ४१ ॥

प०—अरुजे स्वस्थकर्मणि सहस्रं मात्राणां
धारयेत् ॥ ४१ ॥

हे०—अरुजे त्वेकं मात्रासहस्रकं भावामानं क्लेशान्तो-
क्लेदे त्वर्वागपि निवर्तते ॥ ४१ ॥

स्कंधादि मर्दयेत् ।

मुक्तस्नेहस्य ॥ ४२ ॥

स०—मुक्तस्नेहस्यापनीतशिरोवस्तेः स्कंधशिरो-
ग्रीवादि मर्दयेत् । स्नेहवस्तिर्हि स्नेहशब्देनाऽत्र गृह्यते ।
तत उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकमाचरेत् तत्र ह्य-
वोचत् । सर्वकर्मस्वयं प्रायोव्याधिक्षीणेषु च क्रम
इति ॥ ४२ ॥

प०—ततोऽनन्तरं मुक्तस्नेहस्यापनीतस्नेहस्य ४२ ॥

हे०—वस्त्यन्ते कृत्यमाह—स्कंधादीति ॥ ४२ ॥

परमं सप्ताहं तस्य सेवनम् ॥ ४३ ॥

स०—तस्य च स्नेहवस्तेः परमं सेवनं सप्त दिनानि ।
तस्माद्विपंचसप्त वाऽहानि कार्यः शिरोवस्तिरित्यव-
तिष्ठते ॥ ४३ ॥

प०—सप्ताहं सप्त दिनानि सेवनं धारणम् ॥ ४३ ॥

हे०—वस्त्यावृत्यवधिमाह—परममिति । संग्रहे तु
उष्णांबुना स्नानं च यथाहं भोजयेत् । स्नेहोक्तं चास्या-
चारमादिशेत् । एवं त्रीणि पञ्च सप्त वा दिनानि योजयेत् ।
इति । तथा सापाश्रयं पीठं सायं रात्रिर्वा पीठकालः वेदनो-
पशमो वाऽवधिरिति ॥ ४३ ॥

धारयेत्पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयन् ।

रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने ॥ ४४ ॥

स०—कर्णपूरणं धारयेत् । किं कुर्वन् । कर्णमूलं
विमर्दयन् । कियत्कालं यावत्पीडाया मार्दवं भवेत् ।
स्वस्थचिते तु मात्राशतं यावद्विभूयात् ॥ ४४ ॥

प०—कर्णे सरुजे पूरणं स्नेहं धारयेत् । कर्ण-
मूलं विमर्दयेत् । कर्णे निकटं परिमर्दयेत् । यावद्रुजः
पीडाया मार्दवं मृदुता स्यात् भवेत् । अवेदने स्वस्थ-
वृत्ते कर्णे मात्राशतं धारयेत् ॥ ४४ ॥

हे०—कर्णपूरणे विधिं मानं चाह—धारयेदिति ॥ ४४ ॥

अथ मात्रायाः किं प्रमाणमित्याह—

यावत्पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमंडलम् ।

निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ४५

स०—दक्षिणं हस्ताग्रं कर्तुं जानुमंडलं दक्षिणं
पर्येति परिवर्तते । दक्षिणशब्दोऽत्र काकाक्षिगोलक-

न्यायेन द्वयेनाऽपि युज्यते । कियत्कालेनेत्याह
निमेषोन्मेषकालेन समं न तु विश्रम्य सा मात्रा स्मृता
मुनिमिरिति शेषः ॥ ४५ ॥

प०—यावता कालेन हस्ताग्रं करप्रापितं दक्षि-
मण्डलं जानुनः पर्येति परितः समन्तादेति आ-
च्छति । अक्ष्णोर्निमेषोन्मेषकालेन समं तुल्यं
निमेषोन्मेषणे नेत्रयोर्विकाससङ्कोचने तेन काले
समा तुल्या मात्रा मुनिभिः स्मृता ॥ ४५ ॥

हे०—मात्रालक्षणमाह—यावदिति ॥ ४५ ॥

कचसदनसितत्वपिञ्जरत्वं

परिपुटनं शिरसः समीररोगान् ।

जयति जनयतीन्द्रियप्रसादं

स्वरहनुमूर्धबलं च मूर्धतैलम् ॥ ४६ ॥

स०—कचानां सदनादिभिः संबंधः । परिपुट-
नं कचानामेव प्रकृतत्वात् । शिरसो मरुदामयांश्च हंति
इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां प्रसादं जनयति । तथा स्वर-
दिबलं च मूर्धतैलं जनयति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-

मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

प०—कचसदनं तथा सितत्वं केशानां तथा
पिञ्जरत्वं कपिशत्वं तथा परिपुटनं शिरसः मूर्ध-
समीररोगान् वातव्याधीन् जयत्युपशमयति
तथेन्द्रियाणां चक्षुरादीनां प्रसादं स्वविषयग्रहण-
सामर्थ्यं तथा स्वरस्य हन्वोः शिरसो बलमुपजन-
यतीति भद्रम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थच-

न्द्रिकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने

गण्डूषविधयध्यायो द्वाविंशः ॥ २२ ॥

हे०—मूर्धतैलशीलनस्य फलमाह—कचसदनेति ॥ ४६ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामयुर्वेदरसायने गण्डूषादिप्र-

करणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशोऽध्यायारभो जत्रूर्ध्वरोगप्रस्तावालोचने
आश्रोतनविधानप्रदर्शनार्थमित्याह—

अथाऽत आश्रोतनांजनविधिमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—आश्रोतनं चाऽजनं च तयोर्विधिर्यस्मिन्-
ध्याये स एवम् । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । यस्मादनन्तरमुक्तं
जनयतीन्द्रियप्रसादमूर्धतैलमिति सर्वेषां चेन्द्रियाणां
प्रधानमिन्द्रियं चक्षुरतश्चक्षुषः परिरक्षार्थमध्यायस्या-
रम्भः आश्चर्योत्पत्ते तत्समन्तात् सार्यते येनाक्षि तथा-
ऽज्येतसेचयेत् । तदाश्रोतनमञ्जनं तस्य विधिर्विधान-
मिति कर्तव्यतारूपोऽध्यायस्तं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

हे०—अथेत्याश्रोतनांजनविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रति-
जानीते ॥ १ ॥

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्रोतनं हितम् ।
रुक्तोदकं दूधघर्षाश्चुदाहरोगनिबर्हणम् ॥ २ ॥

स०—सकलानामपि नयनामयानां प्रथममाश्रोतनं
परिषेको हितम् । यतस्तदाश्रोतनमुपयुक्तं रुजादिघ्नं
स्यात् । संग्रहे चोक्तम् । अव्यक्तेष्वेवंगुणमेव पक्ष्म-
परिहारेणाऽक्षिकोशालेपनं तच्च बिडालकसंज्ञकमिति २

प०—सर्वेषां समग्राणामक्षिरोगाणामादौ प्रथमत
एवाश्रोतनं हितम् । तच्च रुक्तोदादिनिबर्हणं
रुगव्युच्छिन्नं शूलं तोदो व्यथा नानारूपा ।
कण्डूः कण्डूयनम् । अक्षिपुटयोः परस्परं रुक्करः
श्लेष्मो घर्षः अश्रुदाहाख्यः । रागो लोहितत्वम् ।
एतेषामाश्रोतनं निबर्हणं प्रशमनम् ॥ २ ॥

हे०—आश्रोतनस्य विषयमाह—सर्वेषामिति । संग्रहे
तु नानाद्रव्यकल्पनया च रागाश्रुघर्षरुग्दाहतोदभेदशोफकं-
दूघ्नम् । अव्यक्तेष्वेवंगुणमेव पक्ष्मपरिहारेणाक्षिकोशालेपनं
तच्च पुनर्बिडालसंज्ञं तयोरकालो रात्रिः कालस्तु सर्वमहर्दि-
नौत्पत्तिरिति ॥ २ ॥

दृष्णं वाते कफे कोष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।

स०—तदाश्रोतनं मत्स्युष्णम् । कफे किति
ष्णम् । रक्ते पित्ते च शीतं हितम् ॥ ३ ॥

प०—तदाश्रोतनम् उष्णं वाते वातविषये मत्स्यम् ।
कफे कफविषये कोष्णं किति मत्स्यमाश्रितं रक्तं
तथा पित्ते तद्विषये शीतमाश्रोतनं हितम् ॥ ३ ॥

हे०—आश्रोतनस्य दोषभेदेनाश्रोतनविधौ विधौ ॥ ३ ॥
संग्रह्याश्रोतनस्य विधिमाह

निवातस्थस्य वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनम् ।
शुक्तया प्रलम्बयाऽन्येन पिचुवत्या कनीनिके ।
दश द्वादश वा विन्दून् द्वयंगुलादवमंचयेत् ।
ततः प्रमृज्य मृदुना चैलेन कफवातयोः ।
अन्येन कोष्णपानीयप्लुतं स्वेदयेन्मृदु ॥ ४ ॥

स०—निवातस्थानस्थितस्याऽऽनुगम्य वामेन
पाणिनोन्मील्य लोचनमपामंदयेत् भाजनं निवातस्थाने
दक्षिणकरेण पिचुवत्या शुक्त्या प्रलम्बया दश द्वादश
वा विन्दून् द्वयंगुलान्नातिनिकटाकोतिदुर्गन्धं कनीनिके
ऽवसेचयेत् । तत इति । अनन्तरं वामेन प्रमृज्य
प्रमृज्य शोधयित्वाऽन्येन शोधनाविन्दत कोष्णजलप्लुते
नाऽक्षि मृदु स्वेदयेन्नातिशयेन । कफोर्ध्वयोः । वात
कफयोः । न तु पित्तरक्तयोरित्यर्थः ॥ ४ ॥

प०—निवातस्थपुंसः कनीनिके नामासन्नं प्रमृज्य
वयवे दश द्वादश वा विन्दून् वमंचयेत् योजयेत्
वामेन सव्येन पाणिना हस्तेनोन्मील्य विवृत्तं कृत्व
लोचनं चक्षुर्विकारस्यान्येन दक्षिणेन पाणिन
पिचुवत्या प्रलम्बया शुक्तौ भाजनविषये नित्यं
द्वयंगुलादूर्ध्वं सेचयेत् । अन्यथा विन्दुपति
रागादयो जायन्ते ततोऽक्षिसेचनानन्तरं मृदुना
चैलेन वस्त्रेणाक्षि प्रमृज्य संशोध्यान्येनापरे
मृदुना चैलेन कोष्णपानीयप्लुतं नाति मृदु कृत्व
स्वेदयेत् । कफवातविषये न पित्तविषये ना
रक्ते तयोः परिशोधनमात्रं कार्यं न स्वेदः ॥ ४ ॥

हे०—आश्रोतनविधिमाह—निवातस्थपुंसः । अयं
दक्षिणं हस्तेन । शुक्तौ प्रलम्बया शुक्तिः स्रग्जं नामाद
या कनीनिके नासासंलग्ननेधान्ते तद्द्वयंगुलान् नेत्रवर्षाभे
र्द्वयंगुलमन्तरं कृत्वा संग्रहे तु एवमस्य न विन्दुपतिना
ताडनाप्रागादयो जायन्ते इति । आश्रोतनानन्तरं कृत्वा

माह—तत इति । प्रमार्जनं सर्वत्र कफवातयोस्त्वन्येन
चैलेन स्वेदनम् ॥ ४ ॥

अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्णागृह्णाशयाऽक्षिसेचनम् ।
अतिशीतं तु कुरुते निस्तोदस्तंभवेदनाः ॥
कषायवर्त्मतां घर्षं कृच्छ्रादुन्मेषणं बहु ।
विकारवृद्धिमत्यल्पं संरंभमपरिस्तुतम् ॥ ५ ॥

स०—अत्यर्थमुष्णमतितीक्ष्णं चाऽऽश्रोतनं रुजे
रागाय दृग्विनाशाय च स्यात् । अतिशीतं त्वक्षिसेचनं
निस्तोदादीन् विधत्ते । निस्तोदः सूच्येव व्यधः ।
स्तंभोऽक्ष्णः स्तंभनमिव । वेदना शूलम् । कषायवर्त्म-
त्वं कुरुते । घर्षो वर्त्मनः परस्परं संश्लेषः । ब्रह्मतिमा-
त्रमाश्रोतनं कृच्छ्रेणोन्मेषणं विधत्ते । अत्यल्पमक्षिसेचनं
विकारवृद्धिं कुरुते अपरिस्तुतमक्षिसेचनं संरंभं नेत्रक्षोभं
विधत्ते ॥ ५ ॥

प०—अत्युष्णतीक्ष्णमक्षिसेचनमाश्रोतनं कृतं रुजे
रुग्घं सम्पद्यते रागार्थं च । तथा दृह्णाशाय
दृष्टिविघातार्थं च । तथाऽतिशीतमक्षिसेचनं निस्तो-
दादीन् । निस्तोदो रुग्विशेषः । निःशेषं कृत्वा
रुजा तोदनम् । विकारस्य व्याधेर्वृद्धिमाधिक्यं
कुरुते न विकारशान्तिः । अपरिस्तुतमपरिस्तुत-
मक्षिसेचनम् ॥ ५ ॥

हे०—अत्युष्णतीक्ष्णस्याश्रोतनस्य दोषमाह—अत्युष्णेति ।
अतिशीतस्य दोषमाह—अतिशीतमिति । अतिमात्रस्य
दोषमाह—कषायवर्त्मवतामिति । कषायवर्त्मतां रूक्षवर्त्म-
त्वम् । अत्यल्पस्य दोषमाह—विकारवृद्धिमिति । नेत्राद-
परिस्तुतस्य दोषमाह—संरंभमिति । संरंभं शोफादिप्रादु-
र्भावम् ॥ ५ ॥

कया रीत्या नेत्रे प्रयुक्तमौषधं दोषानपनयतीत्याह—
गत्वा सन्धिशिरोघ्राणमुखस्रोतांसि भेषजम् ।
ऊर्ध्वगान्नयने न्यस्तमपवर्तयते मलान् ॥ ६ ॥

स०—सन्ध्यादीनां द्वन्द्वः । ततः स्रोतःशब्देन
षष्ठीसमासः । सन्धिशब्देनेहाक्षिकोशसंबन्धिनः संधयो
गृह्यन्ते । तेनाक्षिकोशसंबन्धिस्रोतांसि शिरोघ्राण-
मुखस्रोतांसि गत्वा नयने क्षितमौषधमूर्ध्वगान्मलानप-
वर्तयते ॥ ६ ॥

प०—सन्ध्यादीनां द्वन्द्वः । सन्धिशिरोघ्राणमुखं
तस्य स्रोतांसि सन्धिशिरोघ्राणमुखस्रोतांसि तानि
गत्वा अथ नयने नेत्रे न्यस्तं प्रणीतं भेषज-
मौषधमाश्रोतनमूर्ध्वगान् ऊर्ध्वप्रसृतान् मलान्
अपवर्तयते । प्रत्यावृत्तरूपान् विहितस्मरणाक्षमान
सम्पादयति ॥ ६ ॥

हे०—आश्रोतनस्य फलमाह—गत्वेति । नेत्रे न्यस्तमौषधं
सन्ध्यादीन् गत्वा जन्मूर्ध्वगान् रोगान् हन्ति ॥ ६ ॥

अथाऽजनं शुद्धतनोनेत्रमात्राश्रये मले ।
पक्वलिङ्गेऽल्पशोफातिकण्डूपैच्छिल्यलक्षिते ॥
मन्दघर्षाश्रुरोगेऽक्षिणं प्रयोज्यं घनदूषिके ।
आर्ते पित्तकफासृग्भिर्मारुतेन विशेषतः ॥ ७ ॥

स०—अथाश्रोतनादन्यदंजनं प्रयोक्तव्यम् । कीदृश-
स्याऽऽतुरस्य । शुद्धा तनुर्यस्य सतस्य । मले नेत्रमात्राश्रये
न त्वधिकशरीरव्यापिनि । तथा पक्वलिङ्गे । पक्वलिङ्गता
कथं वेद्येति विशेषणद्वारेणाऽऽह । अल्पशोफेनातिकण्डू-
वा पैच्छिल्येन च लक्षितेऽवगते पक्वलिङ्गे सति ।
कीदृशेऽक्षिण । मंदा अल्पा घर्षा अश्रुरोगा यस्य
तस्मिन् । तथा घना दूषिका नेत्रमलो यस्मिन्नयने
तस्मिन् । एतदपि पक्वलिङ्गमेव । पित्तेन कफेन
रक्तेन चाऽऽतुरे । मारुतेन चाऽऽतुरे विशेषेणांजनं
प्रयोज्यम् ॥ ७ ॥

प०—अथाश्रोतनानन्तरं शुद्धतनोः शुद्धशरीरस्य
नेत्रमात्राश्रयो निकेतो यस्य मलस्य तस्मिन् तथा-
भूते पक्वलिङ्गे समुत्पन्ने नेत्रांजनं प्रयोज्यम् ।
तस्मिन् पक्वलिङ्गे नाल्पेन शोफेन तथाऽतिकण्डूवा
तथाऽतिपैच्छिल्येन लक्षिते ज्ञाते निश्चयीकृते सति
तथा मन्दघर्षाश्रुरोगे सति मन्दां अल्पा घर्षादयो
यस्मिन्नक्षिण । तथा घना दूषिकाऽक्षिमलो यस्मिन्
अक्षिण तस्मिन् तथाविधांजनं प्रयोज्यम् । आर्ते
आतुरे पीडितेऽक्षिण पित्तेन कफेनासृजा रक्तेन
तथा मारुतेन वायुना विशेषतः आर्तेन नेत्रे
प्रयोज्यम् ॥ ७ ॥

हे०—अंजनस्य विषयमाह—अथेति । शोफाद्यल्पत्व-
लक्षिते पक्वलिङ्गे सति तथा घर्षाद्यल्पत्वे दूषिकाघन-
त्वे च ॥ ७ ॥

लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ।
अंजनम् ॥ ८ ॥

स०—अंजनं च लेखनादिभेदेन त्रिभेदम् ।
लिख्यते शस्त्रेणैव शुक्रार्मादीति लेखनम् । रोप्यते
संरोह्यतेऽनेनाऽभिष्यंदादीति रोपणम् । प्रसा-
द्यते निर्मलीक्रियतेऽनेनेति प्रसादनम् । दृष्टेः
प्रसादनं दृष्टिप्रसादनम् । संग्रहोक्तस्य स्नेहनस्य अंज-
नस्य रोपणदृष्टिप्रसादनयोरेवांतर्भूतत्वात् तदिह पृथक्
नोक्तम् ॥ ८ ॥

प०—तत् त्रिधा त्रिप्रकारमञ्जनम् । एकं
लेखनं द्वितीयं रोपणं तृतीयं दृष्टिप्रसादनम् ।
दृष्टेः प्रसादनं दृष्टिप्रसादनम् । लिख्यतेऽनेन
शस्त्रेण चर्मादिरोगजातमिति लेखनम् । 'विलि-
ख्यति तैक्ष्ण्याद्यद्वातूस्तलेखनं मतम्' । संरोप्यते
संरोह्यते तद्रोपणम् । प्रसाद्यते निर्मलीक्रियते येन
तत्प्रसादनम् ॥ ८ ॥

हे०—अञ्जनस्य भेदानाह—लेखनमिति । संग्रहे तु
न दोषवेगोदयेन चानिहते दोषे तत्र हि दोषोत्क्षेपेन
रागादिवृद्धिशुक्रपाकतिमिरोत्पत्तिश्चेति ॥ ८ ॥

लेखनं तत्र कषायाम्लपटूषणैः ॥ ९ ॥

स०—तत्र तेषु त्रिष्वंजनेषु मध्यालेखनमंजनं कषा-
यादिभिर्द्रव्यैः शुक्रार्मादिषु प्रयोज्यम् ॥ ९ ॥

प०—तत्र तेषु लेखनादिषु मध्यालेखनमञ्जनं
कषायादिभिश्चतुर्भि रसैः शुक्रार्मादिषु योज्यम् ।
पटु लवणमूषणं कटुद्रव्यम् ॥ ९ ॥

हे०—लेखनस्य द्रव्याण्याह—लेखनमिति ॥ ९ ॥

रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः ॥ १० ॥

स०—रोपणमंजनं तिक्तकैर्द्रव्यैः स्यात् । तिक्तग्रहण-
मुपलक्षणार्थं संग्रहोक्तस्य । तेन कषायद्रव्यैः संस्नेहै रोप-
णमंजनं वेद्यम् ॥ १० ॥

प०—रोपणमञ्जनं तिक्तद्रव्यैरभिष्यन्दादिषु
योज्यम् ॥ १० ॥

हे०—रोपणद्रव्याण्याह—रोपणमिति ॥ १० ॥

स्वादुशीतैः प्रसादनम् ॥ ११ ॥

स०—स्वादुशीतैर्द्रव्यैः प्रसादनमेव प्रसादनमञ्ज-
नम् । स्वादुशीतद्रव्यैश्चूर्णं श्लक्ष्णाञ्जनं संततं चक्षुषि
प्रयुज्यमानं प्रत्यञ्जनसंज्ञां लभते ॥ ११ ॥

प०—प्रसादनमञ्जनं स्वादुशीतैरुपहृतायां दृष्ट्या
स्वस्थवृत्तेश्च योज्यम् ॥ ११ ॥

हे०—दृष्टिप्रसादनस्य द्रव्याण्याह—स्वादुशीतैरिति ११
दशांगुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ।
प्रशस्ता लेखने ताम्री रोपणे काललोहजा ।
अंगुली च सुवर्णोत्थारूप्यजा च प्रसादने १२ ॥

स०—दशांगुला राजमापस्थूला शलाका प्रसादने ।
मध्ये तनुस्तथा मुकुलाकारे आनने मुखे द्वे अपि दन्त्याः
सा मुकुलानना । लेखनेऽजने ताम्री शलाका प्रश-
स्यते । रोपणं काललोहोत्था कृष्णशलोद्भवा । अंगुली
च हस्तावयवविशेषो रोपण एव शस्तः । एवं प्रसाद-
नेऽजने सुवर्णोत्था कनकोद्भवा रजतोद्भवा च शलाका
प्रशस्ता ॥ १२ ॥

प०—शलाका दशाङ्गुलपरिमाणा तथा तनु-
र्मध्ये मध्यप्रदेशात् सुक्ष्मा मुकुलानना द्वयोर्मुकुल-
योर्मुकुलाकारा । सा शलाका लेखनेऽजने
ताम्रा ताम्रोद्भवा शस्ता । रोपणेऽजने काललोहजा
कृष्णलोहोद्भवा शलाका तथाऽङ्गुलीकरशस्त्रा रोप-
णमञ्जने च शस्ता । प्रसादनेऽजने च सुवर्णोत्था
कनकमयी तथा रूप्यजा रजतकृता शलाका
प्रशस्ता ॥ १२ ॥

हे०—शलाकामाह—दशांगुलेति । लेखनशलाकामाह—
लेखने ताम्रीति । रोपणशलाकामाह—रोपणं शति । प्रसादने
शलाकामाह—सुवर्णोत्थेति ॥ १२ ॥

अंजनकल्पना त्रिप्रकारा स्यात् कथमित्याह—

पिंडो रसक्रिया चूर्णस्त्रिष्वैवांजनकल्पना ।
गुरौ मध्ये लघौ दोषे ताः क्रमेण प्रयोजयेत् ॥

स०—पिंडादिभेदेन त्रिप्रकारांऽंजनकल्पना स्यात् ।
पिंडादयो बहुदोषादिषु क्रमेण प्रयोज्याः । गुरौ
दोषे पिंडः प्रयोज्यो मध्ये दोषे रसक्रिया लघुदोषे चूर्ण
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प०—अञ्जनकल्पना त्रिधैव त्रिप्रकारेव । पिण्ड-
स्तथा रसक्रिया चूर्णश्च । तत्र द्रवालुलितचूर्णो
वर्तितः पिण्डशब्दवाच्यः । रसक्रिया द्रव्यकवाथा-
द्धनीभूताद्या क्रियते । शुष्कपिष्टं द्रव्यं चूर्णशब्द-
वाच्यम् । यथा पूर्वं तेन बलिनस्तस्मान् गुरौ प्रवले
व्याधौ पिण्डमञ्जनं प्रयोजयेत् । मध्यबले व्याधौ
रसक्रियां प्रयोजयेत् । लघ्वावबले व्याधौ चूर्णं प्रयो-
जयेत् ॥ १३ ॥

हे०—अञ्जनकल्पनामेदानाह—पिण्ड इति पिण्डो गुटिका,
रसक्रिया अवलेहः । कल्पनात्रयस्य विषयत्रयमाह—गुरौ मध्यं
इति ॥ १३ ॥

हरेणुमात्रं पिण्डस्य वेष्टमात्रा रसक्रिया ।
तीक्ष्णस्य द्विगुणं तस्य मृदुनः ॥ १४ ॥

स०—तीक्ष्णद्रव्यकृतस्य पिण्डस्य हरेणुमात्रं प्रमाणं
कथयति । मृदुद्रव्यकृतस्य पिण्डस्य तद् द्विगुणं द्विहरेणु-
मात्रं वदति । रसक्रियाया विष्टां प्रमाणमाहुः ॥ १४ ॥

हे०—तीक्ष्णयोः पिण्डरसक्रिययोर्मात्रमाह—द्विगुणमिति ।
तस्य हरेणुद्वयं रसक्रियाया बलद्वयम् ॥ १४ ॥

चूर्णितस्य च ।

द्वे शलाके तु तीक्ष्णस्य तिस्रः स्युरितरस्य च १५

स०—चूर्णे तीक्ष्णे द्विगुणां शलाकां मृदौ द्विगुणां
शलाकामभिदधुः । तंत्रांतरे चोक्तम् । लेज्जनमञ्जनं
ताम्ररजतकांस्याद्यन्यतमेषु धार्यम् । रोषणं सुवर्ण-
वटशंखान्यतमेषु । प्रसादनं स्फटिकप्लक्षचंदनान्यतमेषु
धार्यम् । एवं लेजनमव्यापन्नगुणं भवति । वर्तयधे-
णार्थं शिला निम्नमध्याऽनुद्धारिणी पंचांगुलायता
त्र्यंगुलविस्तारेति ॥ १५ ॥

हे०—तीक्ष्णस्य चूर्णस्य मात्रामाह—चूर्णितस्येति मृदौ-
श्चूर्णस्य मात्रामाह—तिस्र इति ॥ १५ ॥

निशि स्वप्ने न मध्याह्ने म्लानं नोष्णगमस्तिभिः ।
अक्षिरोगाय दोषाः स्युर्वर्धितोत्पीडितद्रुताः ।
प्रातः सायं च तच्छात्त्यै व्यञ्ज्येऽस्तौऽजयत्सदा ।

स०—निशि रात्रावञ्जनं न प्रयोज्यम् । तथा
स्वप्ने स्वप्नकालेऽञ्जनं न प्रयोज्यम् । तथा मध्यदिनेऽ-

ञ्जनं न प्रयोज्यम् । न च म्लानं लोचनेऽ-
ज्यम् । केन म्लानं । उष्णाभिर्दीपितिभिः
कालेऽप्यञ्जनेन प्रयुक्तेन दोषा वृद्धिं नीतास्तः
नगतत्वादुत्पीडितास्तथा द्रुताः कालस्थोष्ण-
गता अक्षिरोगाय स्युस्तस्मादेव कालेऽप्यञ्जनं
ज्यम् । यतः पूर्वोक्तं कालेषु पूर्वोक्ता दो-
षा नोक्ते अपराहं च तच्छात्त्यै तस्याक्षिरोग-
गतां स्वौ सदैव नेत्रमञ्जयेत् ॥ १६ ॥

प०—निशि रात्रौ स्वप्नेन निद्रय-
वधिता वृद्धिं नीतास्तथा मध्याह्ने पाने
नोत्पीडिता ऊर्ध्वं प्रेरितास्तथा मध्ये
स्तिभिरादित्यग्निभिर्द्रुताः क्षुभिता दोषा
अक्षिरोगाय स्युर्भवेयुः । अतोऽस्मात्कार-
णव्यूषसि तच्छात्त्यै निशि संवर्धितानां दोष-
मनायाजयेत् । तथा सायं दिनान्ते पा-
नमस्तिभिरुत्पीडितद्रुतानां दोषाणां प्र-
जयेत् ॥ १६ ॥

हे०—अञ्जनस्य कालमाह—निशीति । रा-
त्रौ निद्रा दोषा अक्षिरोगाय स्युः अतः प्रातः
रात्रौ पानाद्याभ्यामुत्पीडिताः स्युरग्निभिः
अक्षिरोगाय स्युः । अतः सायंजयेत् ॥ १६ ॥

वदन्त्यन्ये तु न दिवा प्रयोज्यं तीक्ष्णं
विरकदुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति

स०—अन्ये त्वाचार्या एते मन्यन्ते । त-
दिवा न प्रयोज्यम् । कस्मादित्याह । यस्मात्
प्राप्य सीदति । किंभूतम् । विरेकदुर्बलम् ।
अनेन विरेचितत्वात् । तस्मादिवसे तीक्ष्ण-
प्रयोज्यम् ॥ १७ ॥

प०—अन्ये पुनराचार्या एवमाहुः । ती-
दिवा न प्रयोज्यम् । यस्माद्विरेकेण तीव्रा-
निवर्तते । दीनबले चक्षुर्नेत्रमादित्यं रविं प्र-
सीदति । दीनशक्ति सम्पद्यते ॥ १७ ॥

हे०—तीक्ष्णाञ्जनस्य दिवा निषेधमाह—वदन्त्य-
निषेधे युक्तिमाह—विरकदुर्बलमिति ॥ १७ ॥

अत एवाऽऽह—

स्वप्नेन रात्रौ कालस्य सौम्यत्वेन च ।
शीतसात्म्या दृगाग्नेयी स्थिरतां लभते ।

स०—यस्मात्स्वप्नेन रात्रौ तर्पिताः तथा कालस्य प्राख्यस्य सौम्यत्वेन तर्पिता दृष्टिः पुनः स्थैर्यं तेति तीक्ष्णांजनक्षोभितापि । कीदृग्दृष्टिः । आग्ने-
न्युत्कटभूतसंभवा । तथा शीतसात्म्या । तस्माद्रा-
जनं प्रयोज्यम् । आग्नेयीति सर्वत्राग्निकलिभ्यां
क्तव्य इति ढक् । शीतं सात्म्यं यस्याः । पैत्तिक-
स्येव ॥ १८ ॥

प०—त एव आचार्या रात्रौ तीक्ष्णमञ्जनं प्रयो-
मेत्याहुः । यतः स्वप्नेन निद्रया सौम्यस्वभाव-
तथा कालस्य सौम्यत्वेनाप्यायकत्वेन तर्पिता
यायिता वृष्टिं नीता शीतसात्म्यात् हिमस्व-
त्वात् दृग् दृष्टिराग्नेयी अग्न्युत्कटभूतसम्भवा
ः स्थिरतां लभते दृढतां प्राप्नोति ॥ १८ ॥

हे०—तीक्ष्णस्य रात्रिप्रयोगे युक्तिमाह—स्वप्नेनेति ।
स्तावदाग्नेयत्वात्संतापपीडिता । अतएव शीतसात्म्या
च तीक्ष्णांजनेनातिसंतप्ता रात्रौ स्वप्नेन सौम्येन कालेन
तिसंतापा पुनः स्थिरतां लभते कफोद्रेके लेखनसाध्ये
तिगे ॥ १८ ॥

तदन्यमतमव्यापकमिति दूषयन्नाह—

युद्रिक्ते बलासे तु लेखनीयेऽथवा गदे ।

ममद्वयपि नात्युष्णे तीक्ष्णमक्षिण प्रयोजयेत् ॥

स०—अत्युत्कृष्टे कफेऽथवा लेखनार्हे शुक्रार्मादौ
दिनेऽपि नात्युष्णे तीक्ष्णमञ्जनं प्रयोजयेत् । काम-
गतमेतत् । कालस्यात्यौष्ण्यादंजनस्य तैक्ष्ण्याच्चा-
योगेन दृष्ट्युपघातः स्यात् ॥ १९ ॥

प०—किमेतत्सर्वदैव निशि भेषजं प्रयोज्यं न दिवा
त आह—कदाचिदत्युद्रिक्ते प्रबले बलासे श्लेष्माख्ये
ये तथा लेखनीये परासनीये वा गदे शुक्र-
ार्मादौ काममभ्यनुगमङ्गीकृतमहयपि तीक्ष्णम-
नं तत्साध्यदोषविषये प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥

हे०—दिवापि तीक्ष्णं योज्यमित्याह—अत्युद्रिक्त
॥ १९ ॥

अत एवाह—

श्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता ।
पघातोऽपि तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः २० ॥

स०—पाषाणाच्छस्त्रस्योत्पत्तिस्तस्मादेव चाऽश्मनः
क्षक्ष्णतादियोगात्तीक्ष्णता उपघातोऽपि कुण्ठवादिकस्ते-
नैव पाषाणेन न केवलं तैक्ष्ण्यम् । तथा तेनैवाश्मशस्त्र-
न्यायेन नेत्रस्य तेजसोऽग्नेरश्मस्थानीयाजन्म रविसंज्ञा-
तेजसः सकाशात्तीक्ष्णता दर्शनपटुत्वमत्युष्णेन तु तेन
तस्योपघातः । तस्माद्यदन्ये गदंति सामान्येनैव दिवा-
ऽजनं न प्रयोज्यमिति तदसदेव ॥ २० ॥

प०—तच्च नात्युष्णे दिने आग्नेयत्वाच्चक्षुष-
स्तथा तीक्ष्णमञ्जनमप्याग्नेयं तस्योष्णे दिने समान-
त्वोक्तो विरोधस्तदर्थमाह—अश्मनः पाषाणाहो-
हस्य शस्त्रस्य जन्मोद्भवम् । साप्यस्य तीक्ष्णता
धारातीक्ष्णत्वम् । साप्यस्य तत एवाश्मन एव
तस्य जायते योऽपि तस्य लोहस्योपघातो विनाशः । तद्व-
त्तस्य नेत्रस्य चक्षुषो दृष्टेर्दर्शनस्य तेजस एव
जन्मः । तत एव तीक्ष्णत्वम् । दूरे दर्शनश-
क्तित एवोपघातः किञ्चिद्दर्शनं सर्वसर्विकया-
ऽदर्शनम् ॥ २० ॥

हे०—तैजसस्य तेजःसहकृतस्य च नेत्रस्य कथं तेजसो-
पघात इत्यत आह—अश्मन इति ॥ २० ॥

न रात्रावपि शीतेति नेत्रे तीक्ष्णांजनं हितम् ।
दोषमस्त्रावयत्स्तंभकं ङ्गुजाड्यादिकारि तत् २१ ॥

स०—अपि च रात्रावपि नेत्रे कफाधिक्येनातिशीते
कंठपैच्छिल्याद्यनुमिते तीक्ष्णमञ्जनं न प्रयोज्यम् । यतो
निशि तीक्ष्णमञ्जनमुपयुक्तं कालस्य सौम्यत्वादोषस्रवणे-
ऽयोग्यमस्त्रावयदंजनं कंठुजाड्यादिकृत् स्यान्न तु शम-
कारि । तस्माच्छीतसात्म्या दृग्माग्नेयी स्थिरतां लभते
पुनरित्येतदप्यसत् । तस्मात्पूर्वोक्तमेवाऽनवद्यम् ॥ २१ ॥

प०—रात्रावप्यतिशीते काले तीक्ष्णमञ्जनं न
हितम् । यस्मिन् काले तीक्ष्णमञ्जनं तीक्ष्णमपि
प्रयुक्तं कंठुजाड्यादिकारि सम्पद्यते । आदिग्रहणा-
च्छोषपैच्छिल्यरुक् तोदनादिकारि तद्वति ॥ २१ ॥

हे०—रात्रावप्यतिशीते तीक्ष्णांजनं निषेधति—न रात्रा-
विति । शीतप्रयोगे दोषमाह—दोषमिति ॥ २१ ॥

नांजयेद्भीतवमितविरिक्ताऽशितवेगिते ।
 क्रुद्धज्वरिततांताक्षिशिरोरुक्शोकजागरे ॥
 अट्टेऽर्के शिरःस्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ।
 अजीर्णेऽग्न्यर्कसंतप्ते दिवा सुप्ते पिपासिते २२

स०—भीतादीनामक्षिणी वेद्यो नांजयेत् । अक्षि-
 तोऽत्र सद्योमुक्तो वेद्यः । सद्योमुक्तस्य नरस्य नयने
 नांजयेदित्यर्थः । तांते सूक्ष्मभापुरादिदर्शनादभिधात-
 त्वाच्च ग्लानेऽक्षिणी यस्य स एव तस्मिन् । अट्ट-
 टेऽर्के जलदच्छन्नत्वात् । तथा शिरःस्नातादिपु॥ २२॥

प०—भीते सति पुंसि नाञ्जयेत् । तथा वमिते
 कृतवमने कृतविरेचने तथा स्नाते तथा पीतयोर्धूम-
 मद्ययोस्तथा जीर्णे परिणतात्रे अग्न्यर्कसन्तप्ते अग्निना
 तापिते तथाऽऽदित्यतापिते दिवासुप्ते अग्नि निद्रां
 भजति पिपासिते तृपिते च नाञ्जयेदिति प्रत्येकं
 योज्यम् ॥ २२ ॥

हे०—भीतादीनामंजनं निषेधति--नाञ्जयेदिति संप्रहे-
 तु एष्वंजनादूर्ध्वार्गः संरंभाश्रुवेदनाविलम्बोपारागदूर्ध्वका-
 निस्तोदकच्छ्रोन्मीलनश्चशुक्रकृतिमिरादीन् अंजयेत् ।
 तांत्वम् । उष्णादिना ग्लानमक्षि ॥ २२ ॥

सांप्रतं यादृशमंजनं न योज्यं तद्वर्णयति--

अतितीक्ष्णमृदुस्तोकवह्च्छवनकर्कशम् ।
 अत्यर्थशीतलं तप्तमंजनं नावचारयेत् ॥ २३ ॥

स०—अतिशब्दस्य तीक्ष्णादिभिर्वर्णनातैः संबन्धः ।
 अत्यर्थशीतलमित्येतस्मादत्यर्थशब्दस्तप्तमित्यत्राऽनुवृत्ति-
 कृतेन संबन्धेन योज्यः । अतितीक्ष्णादिगुणमंजनं न प्रयो-
 जयेत् । तंत्रांतरे चांऽजनविधिस्तुतः । सुखोपविष्टस्या-
 ऽऽतुरस्य स्नपयित्वा वैद्यो वामांगुष्ठेनोत्तरं वर्त्मोक्लिप्य
 कृष्णभागस्याधः कनीनिकादप्रागं यावदंजनं नये-
 दिति ॥ २३ ॥

प०—अतितीक्ष्णादिकमंजनं नावचारयेत् न
 प्रयोजयेदिति । तीक्ष्णं कट्वम्ललवणैः कृतमतिमृदु
 मधुरैरेव कृतं स्तोकमल्पमात्रं बहु प्रभूतमच्छं तप्त
 वनं सान्द्रं कर्कशं परुषं तथात्यर्थशीतलं तप्तमण्यं
 न्नाञ्जनं नावचारयेत् न योजयेत् ॥ २३ ॥

हे०—अतितीक्ष्णादिनवविधमंजनं निषेधति--अ-
 तीक्ष्णेति ॥ २३ ॥

अथाऽनुन्मीलयन् दृष्टिमंतः संचारयेच्छनैः ।
 अंजिते वर्त्मनी किं चिच्चाालयेच्चैवमंजनम् ।
 तीक्ष्णं व्याप्नोति सहसा न चोन्मेषनिमेषणम्
 निष्पीडनं च वर्त्मभ्यां क्षालनं वा समाचरेत्

स०—अक्षयवमंजनस्वरूपमवेत्य नेत्रेऽंजिते स
 दृष्टिगोलकमनुन्मीलयन्मध्ये शनैः शनैः संचारयेत्
 कथम् । वर्त्मनी चालयेत् । एवमंजनं नेत्रे व्याप्नोत्य
 प्रविशति । न च सहसा विष्यतिक्रमेणोन्मेषनिमे
 कुर्यात् । चशब्दोऽवधारणे । नैव समाचरेदित्यर्थः
 वर्त्मभ्यां च निष्पीडनं न समाचरेत् । वाशब्दोऽवधा
 क्षालनं च नैव कुर्यात् ॥ २४ ॥

प०—अथानन्तरमंजनप्रवेशार्थं दृष्टिं तारुष-
 न्तरभ्यन्तरे शनैः शनैः संचारयेत् । मन्दे म-
 कृत्वेति यावत् । उन्मीलयेन्नैवमनुद्वाटयंश्चक्षु-
 अंजिते सति नेत्रवर्त्मनि किञ्चिदीपिचालयेत्
 एवं सति तीक्ष्णमंजनं व्याप्नोति । नच सह-
 अदित्यञ्जनदानान् । अनन्तरमुन्मेषनिमेषां कर्तुं
 नच सहसा वर्त्मभ्यां निष्पीडनं न सहसाक्ष-
 क्षालनं कारयेत् ॥ २४ ॥

हे०—अंजनानन्तरं कृत्यमाह--अथेति । अंजिते
 दृष्टिमनुन्मीलयन् अन्तरेऽवसंचारयेत् । वर्त्मनी च किं
 चालयेत् । उक्तकृत्यस्य फलमाह--एवमंजनं ती-
 व्याप्नोति सहसेति मृदुदर्शनाद्व्याप्नोतीत्यर्थलभ्यम् । अं-
 नेत्रस्योन्मेषादि निषेधति--न चोति ॥ २४ ॥

अपेतौषधसंरंभं निर्वृतं नयनं यदा ।
 व्याधिदोषतुल्यांग्याभिरद्भिः प्रक्षालयेत्तदा ॥ २५ ॥

स०—अपेतोऽपगत औषधसंरंभो मेषजक्षो-
 यस्मान्नेत्रात्तदेवमपेतौषधसंरंभम् । अत एव निर्वृता
 तदुःखानुबन्धि यदा लोचनं स्यात्तदा व्याध्यादियो-
 र्जलैः प्रक्षालयेत् । तत्र व्याधिरभिष्यंदादिः । दं-
 वातादिः । क्रतुर्वसंतादिः ॥ २५ ॥

प०—प्रयुक्तादनन्तरमस्यामवस्थायां क्षालनं
 समाचरेत् । औषधस्य संरंभः औषधसंरं-

अपेतोऽपगतः प्रयुक्तभेषजोऽपहितः येन यस्मिन् वेति तदपेतौषधसंस्पर्शं नयनमत एव निर्वृतं स्वस्थं यदा सम्पन्नं तदा तस्मिन् काले व्याधियोग्याभिर्दोषयोग्याभिर्क्तुयोग्याभिरद्भिः पानीयैः शीतोष्णमध्यमस्वभावादिभिरद्भिः प्रक्षालयेत् ॥ २५ ॥

हे०--क्षालनकालमाह--अपेतौषधेति ॥ २५ ॥

दक्षिणाङ्गुष्ठकेनाऽक्षि ततो वामं सवाससा ।
ऊर्ध्ववर्त्मनि संगृह्य शोध्यं वामेन चेतरेत् २६ ॥

स०--ततो नयनप्रक्षालनादनन्तरं दक्षिणाङ्गुष्ठेन सवस्त्रेण वामं नयनमूर्ध्ववर्त्मनि सम्यगादाय शोधनीयम् । वामेनाङ्गुष्ठेन सवाससेतरत् दक्षिणमूर्ध्ववर्त्मनि संगृह्य शोध्यम् ॥ २६ ॥

प०--ततः प्रक्षालनादनन्तरं दक्षिणाङ्गुष्ठकेन सवस्त्रेण वामं चक्षुरुर्ध्ववर्त्मनि गृहीत्वा सङ्गृह्यावष्टभ्य तद्विषयग्रहणं कृत्वा शोध्यं परिमार्जनीयम् । वामाङ्गुष्ठकेन सवस्त्रेणेतरत् दक्षिणमक्षि ऊर्ध्ववर्त्मनि गृहीत्वा शोध्यं परिमार्जनीयम् ॥ २६ ॥

हे०--क्षालनानन्तरं शोधनमाह--सवस्त्रेण दक्षिणाङ्गुष्ठेन वर्त्म संशोध्यम्, वामेन दक्षिणम् ॥ २६ ॥

किमिति शोध्यमित्याह--

वर्त्मप्राप्तांजनादोषो रोगान्कुर्यादतोऽन्यथा २७ ॥

स०--अतोऽन्यथाऽशोध्यमाने वर्त्मनि प्राप्ते च तदंजनं वर्त्मप्राप्तांजनं तस्मादोषो रोगान् कुर्यात् । तस्मात्तच्छोध्यं नयनम् ॥ २७ ॥

प०--वर्त्मनोरञ्जनदानानन्तरं संशोधनाकरणादोषो वर्त्मनि प्रसृतो रोगान् कुर्यात् । तस्मादञ्जनादनन्तरं वर्त्मनोः शोधनं क्षालनं च कार्यम् ॥ २७ ॥

हे०--क्षालनशोधनाकरणे दोषमाह--वर्त्मप्राप्त इति २७

कण्डूजाडयैज्जनं तीक्ष्णं धूमं वा योजयेत् पुनः ।

स०--कण्डूश्च जाड्यं चेति समाहारद्वन्द्वः । तस्मिन् सति तीक्ष्णमंजनं योजयेत् । अथवा तीक्ष्णं धूमं योजयेत् ॥ २८ ॥

प०--अञ्जिते सति कण्डूजाडयैः समुपले नोप्य मञ्जनं धूमं वा योजयेत् ॥ २८ ॥

हे०--अंजनासम्यग्योगजयोः कण्डूजाडयोः प्रतीका माह--कण्डूजाड्य इति ॥ २८ ॥

तीक्ष्णांजनाऽभितप्तं तु पूर्वं प्रत्यंजनं हितम्

स०--पुनस्तीक्ष्णांजनेनाऽभितप्तं चोक्तं । प्रत्यंजनं चोक्तं हितमिति ॥ २९ ॥

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रधर्मदत्तकनकविनिर्दिता-

यामष्टाङ्गहृदयटीकायां मरीचिमृदुना-

ख्यायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

प०--तीक्ष्णाञ्जनाभितप्ते तुःस्मिते नये मन्त शमनार्थं हिंसं तच्छीतले चूर्णाञ्जनं प्रयोक्तव्यं तच्च प्रत्यञ्जनसंज्ञां लभत इति मङ्गलम् ॥ २९ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविग्रहियतायां यशस्वति-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः-
ञ्जनविधयश्चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

हे०--तीक्ष्णांजनातिशयेन प्रतीकारमाह--तीक्ष्णांजनं प्रत्यंजनमित्यस्यांजनसंज्ञा ॥ २९ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामासुर्वेदरत्नायने त्रयोविंशोऽध्यायः-
सामस्थेन निरूपितम् ॥ २९ ॥

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं चतुर्विंशाध्यायारम्भ आश्चो जनाभ्यां हि नयनस्य प्रायो दौर्बल्यमतस्तर्पणयोगो युक्त इत्याह--

अथाऽतस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०--तर्पणं च पुटपाकश्च तर्पणपुटपाकौ विधिस्तम् । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०--अस्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । उक्तं तं भित्तप्रे हिंसं प्रत्यञ्जनं योजयेदिति तर्पणमपि य क्रियते तत्प्रायेण तथाविधेऽक्षिण विधीर तर्पणं च पुटपाकश्च तर्पणपुटपाकौ तयोर्वि स्मिन्नध्याये विधीयते तस्यैवायं व्याख्यास्याम

हे०--अथातस्तर्पणपुटपाकाविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रति-
जानीते ॥ १ ॥

नयने ताम्यति स्तब्धे शुष्के रूक्षेऽभिघातिते ।
वातपित्तातुरे जिह्वे शीर्णपक्ष्माविलेक्षणे ॥
कृच्छ्रोन्मीलशिरार्हर्षशिरोत्पाततमोऽर्जुनैः ।
स्यंदमंथान्यतोवातवातपर्यायशुक्रकैः ॥
आतुरे शांतरागाश्रुशूलसंरंभदूषिके ।
निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्धकाययोः ।
काले साधारणे प्रातः सायं चोत्तानशायिनः २ ॥

स०--चक्षुषि स्थायति सति तथा स्तब्धादिगुणे
तर्पणं कार्यम् । तथा शीर्णे पक्ष्मणी यस्य तदेवम् ।
आविलमस्पृष्टमीक्षणं दर्शनं यस्य तदेवम् ।
शीर्णपक्ष्म च तदाविलेक्षणं च तस्मिन् । तथा कृच्छ्रो-
न्मीलादयोऽक्षिरोमेघेषु वक्ष्यन्ते । कृच्छ्रोन्मीलश्च शिरा-
हर्षश्च शिरोत्पातश्च तमश्चाऽर्जुनश्च तैरातुरे । तथा
स्यंदश्च मंथश्चान्यतोवातश्च वातपर्यायश्च शुक्रकं च
तैरातुरे । तथा नस्याऽनर्हे । यतो वक्ष्यति । तर्पणं
पुटपाकं च नस्यानर्हे न योजयेत् । तथा शांताः शमं
गता रागाश्रुशूलसंरंभदूषिका यस्मिन्नयये तस्मिन् ।
कीदृशि स्थाने । निवाते विगताऽनिले । उपलक्षणं
चेदम् । विगतातपरजोधूमादिका इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
कीदृशयोर्मस्तकदेहयोः । शुद्धयोर्ध्यायोगं वमनविरेच-
ननस्यैः कृतशुद्धयोरित्यर्थः । कीदृशे काले । साधारणे
वसंतादिके । कदा । सायं प्रातर्वा दोषदूष्याद्यपेक्षया ।
कीदृशस्याऽऽतुरस्य । उत्तानशायिन इति । शयनस्थ-
स्योत्तानस्येत्यर्थः ॥ २ ॥

प०--ताम्यति नयनेऽक्षिणं तर्पणं योज्यम् ।
स्तब्धे निश्चले शुष्के रूक्षे स्नेहगुणरहिते अभि-
घातिते सञ्जाताभिघाते वातपित्ताभ्यामातुरे पी-
डिते जिह्वे वातवशात् कुटिलतां प्राप्ते शीर्णानि
पक्ष्माणि वर्त्मलोमानि यस्मिन् तथाविधलक्षणे
अभ्रसञ्छादितमिवेक्षणं दर्शनमालोको यस्य तदा-
विलेक्षणं तस्मिन्नाविलेक्षणे नयने तथा कृच्छ्रोन्मी-
लितादिभिरातुरे व्याधिते तथा शान्ता रागादयो
यस्मिन् काले साधारणे उष्णे शीते शरद्वसन्तमध्ये

तस्मिन्नपि काले प्रातः प्रत्युपसि सायं दिना
वा । उत्तानशायिनः सतः पुंसस्तर्प-
योज्यम् ॥ २ ॥

हे०--तर्पणस्य विषयं देशं कालं जातं--नयन इति
ताम्यति अवलोकनासमर्थं जिह्वे वक्त्रे आविलेक्षणे अस्-
प्रदर्शने । कृच्छ्रोन्मीलादिभिर्दशाभिर्व्याधिभिरातुरे निवृ-
त्तादिपञ्चके नेत्रे तर्पणं योज्यं, तच्च निवाते न
नस्यादौ कृते । प्रातः सायं वा योज्यं तर्पणविधिमाह-
उत्तानशायिन इति ॥ २ ॥

यवमाषमयीं पालीं नेत्रकोशाद्वाहिः समाम-
द्यगुलोच्चां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत्
सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तसांबुध्रविलापितम् ।
नक्तान्ध्यावाततिमिरकृच्छ्रबोधादिके वसाम् ।
आपक्ष्माग्रात् ॥ ३ ॥

स०--यद्यैर्मिश्रा माषा यवमाषास्ते प्रकृ-
यस्यां सा यवमाषमयी ताम् । तादृशीं पा-
नेत्रकोशाद्वाह्यत उभयपार्श्वयोः समामन्निमोक्त-
कृत्वा यथायोगं दोषदूष्याद्यनुरोधात्पक्वं धृतं निम-
लितेऽनुन्मीलिते लोचने क्षिपेत् । अथ पाल-
उच्छ्रायमाह । द्रव्यगुलोच्चां द्रव्यगुलोच्छ्रायवतीम् । ता-
दृढां निबिडाम् । यथा स्नेहो न प्रसवेदित्यर्थः
कीदृशं सर्पिः । तस्मिन् जलेन प्रकर्षेण विलापि-
द्रवीकृतम् । रात्र्यांध्यादिषु वसां यथास्वौषधसि-
तैव विलापितामावपेत् । कथम् । आपक्ष्माग्रा-
पक्ष्माग्राणि यावन्निमग्नानि तावत्सर्पिरादिरा-
पेदिति ॥ ३ ॥

प०--यवमयीं माषमयीं वा पालीं स्नेहाधा-
कृत्वा सर्पिरावपेत् इति सम्बन्धः । तां च पाल-
नेत्रकोशान्नेत्राधाराद्वाहिः कृत्वा समां नेत्रसम-
तावद्द्रव्यगुलोच्चां द्रव्यगुलोच्छ्रायां तथा दृढ-
स्थिरापरपर्यायरूपां कृत्वाऽनन्तरं तस्यां पाल-
यथास्वं यथाव्याध्यौषधसिद्धं पक्वं मीलिते नेत्रे
ऽनुद्वाटितेऽक्षिणं तस्मिन्नुनात्र विलापितं विली-
सर्पिरावपेत् निषिञ्चेत् । नक्तान्ध्यादिभिरातुं
नेत्रे यथास्वमौषधसिद्धां वसामवसेचयेत् । तस्मात्

प्रविलापितामापक्षमाग्राद्यावन्निमग्नानि अक्षिपक्षमाणि
भ्रूलोमानि च तावन्निषेचयेत् ॥ ३ ॥

हे०—तप्तांबुप्रविलापितम्, उष्णांबुकुम्भीवाष्पेण द्रवीकृतं,
नक्तांध्यादिषु तु सर्पिस्थाने वसामावपेत् । आपक्षमाग्रात्
पक्षमाग्रमज्जनं यावत् । संग्रहे तु अथ दिवसस्याष्टमे भागे
गते शेषे वा निर्वातातपरजोधूमे कृतनीलपीतान्यतरजव-
निके वेश्मनि जीर्णभक्तस्य सुखशयनगतस्योत्तानस्य सुप्त-
दितमापपिष्टकलेन नेत्रकोशाद्वाहिर्दृग्गुलेच्छायावाधारौ
परिमंडलावसंवाधौ समावपरिष्ठाविणौ कृत्वा तत्रोष्णो-
दकप्रविलीनं निमीलिते नेत्रे यथाहौषधविपक्वं क्षीरं सर्पि-
र्मंडं वा संचयेत् । यावन्निमग्नान्यक्षिपक्षमाणि भ्रूलोमानि
चेति ॥ ३ ॥

अथोन्मेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः ।

मात्रां विगणयेत्तत्र वर्त्मसंधिसितासिते ॥

दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पंच च ।

शतानि सप्त चाष्टौ च दश मध्ये दशाऽनिले ।

पित्ते षट् स्वस्थवृत्ते च बलासे पंच धारयेत् ४ ॥

स०—अथ घृताद्यावपनादनंतरं शनैःशनैरुन्मीलनं
विदधतस्तस्याऽऽतुरस्य मात्राः पूर्वोक्ता विगणयेत् ।
तत्र तेषु वर्त्मादिके व्याधौ सर्पिषि क्षिते शतसंख्यादी-
र्मात्रा विगणयेत् क्रमेण । तत्र वर्त्मरोगे मात्राशतम् ।
संधिरोगे त्रीणि शतानि । सितरोगे पंच शतानि ।
असितरोगे सप्त शतानि । दृष्टिरोगेऽष्टौ शतानि धार-
येदिति । क्रमशो यथासंख्येन । मंथाख्ये रोगे दश
शतानि । वातरोगे दशैव शतानि । पित्तरोगे षट्
शतानि । स्वस्थवृत्ते च षट् शतानि । कफे पंच
शतानि धारयेत् ॥ ४ ॥

प०—अथ निषेकादनन्तरमुन्मेषं नेत्रविकाशं
शनकैः शनैः शनैः मन्दं मन्दं कृत्वा कुर्वत आच-
रतस्तस्य पुंसो मात्रां विगणयेत् मात्राणां संख्यानं
कुर्यात् । तत्र वर्त्मव्याधौ शतं मात्राणां धारयेत् ।
सन्धिव्याधौ त्रीणि शतानि । सितभागजे व्याधौ
शुक्लजे पञ्च शतानि । कुष्णभागजे व्याधौ
सप्त शतानि । दृष्टिजे व्याधौ अष्ट शतानि ।
मन्थे व्याधौ दश शतानि । वाते वातविषये
दशैव शतानि । पित्ते पित्तविषये षट् शतानि ।

स्वस्थवृत्ते षडेव मात्राशतानि बलासे कफे च पञ्च-
मात्राशतानि धारयेदिति सर्वत्र सम्बन्धयते ॥ ४ ॥

हे०—तर्पणधारणावधिमाह—अर्थोत् । कफरोगे षड् शतं
संधिरोगे त्रीणि शतानि, सितरोगे पंच, असितरोगे सप्त,
दृष्टिरोगेऽष्टौ ॥ ४ ॥

कृत्वाऽपांगं ततो द्वारं स्नेहं पात्रं तु गालयेत् ।

पिवेच्च धूमं नेक्षेत व्योम रूपं च भास्वरम् ॥ ५ ॥

स०—यथोक्तमात्राधारणादनन्तरमपांगदेहं पात्या
द्वारं कृत्वा स्नेहं भाजने निक्षिपेत् । ततः सन्धिव्या-
क्षिकोशं प्रमृज्य स्नेहेरितकफोपशान्तये । धूमं च
पिवेच्च केवलं तर्पणं कुर्यात् । प्रक्षालनं न त्वेनं
मात्रया भोजयेत् । न दिवसे तथा कोमं न स्रग्भृदा-
स्वरं रूपं च । उपलक्षणं चेदम् । पक्ष्माणां भवि न
पश्येत् ॥ ५ ॥

प०—मात्राधारणादनन्तरं स्नेहं पात्या द्वारं कृत्वा
स्नेहं निक्षिपेत् । अत्राह—आपांगं ततो गालयेत् ।
कथा द्वारं कृत्वा छिद्रं कृत्वा पात्रं भोजने निगा-
लयेत् । ततोऽनन्तरं स्नेहं प्रमृज्य कफोपशान्तये
धूमं पिवेत् । तथा सहसा व्योम आकाशं नेक्षेत
तथा रूपमपि आकाशसम्यक्कादिकं नेक्षेत् ॥ ५ ॥

हे०—तर्पणानन्तरं कृत्यमाह—कृत्येति ॥ ५ ॥

इत्थं प्रतिदिनं वायौ पित्ते त्वेकांतरं कफे ।

स्वस्थे च द्वावन्तरं दद्यादावृत्तिरिति योजयेत् ॥ ६ ॥

स०—इत्थमनेन क्रमेण पञ्चे प्रत्यहं तर्पणं दद्यात्
पित्ते पुनरेकांतरं तर्पणं दद्यात् । कफे स्वस्थे च द्विदि-
नांतरं योजयेत् । इत्येवं यावन्नयनस्य तृप्तिः स्यात्
वत्तर्पणं योज्यम् ॥ ६ ॥

प०—इत्थमनेन प्राकृतिरूपितं भातरेण प्रति-
दिनं प्रतिदिवसं वायौ वायुविषये आतुरमनुप्रियं
तर्पणं दद्यात् । अनेनैव प्रकारेण पित्ते पित्तविष-
ये त्वेकान्तरमेकदिनमन्तरीकृत्य तर्पणं योजयेत्
कफे कफविषये तथा स्वस्थे स्वस्थवृत्तविषये द्व-
न्तरं द्वौ दिवसावन्तराकृत्य तर्पणं दद्यात् । आतु-
रिति सर्वत्र योजनीयम् ॥ ६ ॥

हे०—वातादिभेदेन तर्पणावृत्तिमाह—इत्थमिति । आ-
तावधिमाह—आतुरेति ॥ ६ ॥

तृप्तस्य किं लक्षणमित्याह—

प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।
तृप्ते विपर्ययोऽतृप्तेऽतितृप्ते श्लेष्मजा रुजः ७ ॥

स०—प्रकाशक्षमत्वादिकं तृप्तस्य सम्यक्कर्तृत्तस्य लक्षणम् । प्रकाशक्षमता प्रभाभास्वरादिरूपसहत्वम् । अतृप्ते वैपरीत्यं पूर्वनिर्दिष्टम् । अतितृप्ते सति कफोद्वाः कण्डूपैच्छिल्यादिका रुजः स्युः ॥ ७ ॥

प०—सम्यक् तृप्तेऽक्षिण प्रकाशक्षमता आलोकसहेष्णुता नेत्रस्य जायते तथा स्वास्थ्यमदूषितत्वं तथा सम्यक्तर्पणात् स्वमेव लोचनं विशदं निर्मलं सौमिल्यादिदोषवर्जितं तथा लघु च अतृप्ते पुनर्हीनतृप्ते नेत्रे । अतः सम्यक् तर्पणलक्षणाद्विपर्यासो भवेत् । प्रकाशक्षमता नेत्रस्य न स्यात् । तथा स्वास्थ्यं यावद्भवत्वमपि न भवेत् । अतितृप्ते पुनश्चक्षुषि श्लेष्मजाः श्लेष्मोत्था रुजः पीडा जायन्ते ॥ ७ ॥

हे०—तृप्तलक्षणमाह—प्रकाशक्षमतेति । अतृप्तलक्षणा-
माह—विपर्यय इति । अतितृप्तलक्षणमाह—तृप्त इति ७ ॥

ज्वेहपीता तनुरिव क्वांता दृष्टिर्हि सीदति ।

तर्पणानंतरं तस्माद्दृग्बलाधानकारिणम् ।

पुटपाकं प्रयुंजीत पूर्वोक्तेष्वेव यक्ष्मसु ॥ ८ ॥

स०—स्नेहपीता दृष्टिः क्वांता तनुरिव यतोऽसीदति तस्मात्कारणान्तर्पणानंतरं पुटपाकं प्रयुंजीत । तीक्ष्णम् । दृशोर्बलं दृग्बलं तस्याऽऽधानं प्रबन्धेन वृत्ति-
त्तकरोति तं दृग्बलाधानकारिणम् । हेतोर्द्वितीया । दृग्बलाधानकारित्वात् प्रयुंजीतेत्यर्थः । पूर्वोक्तेष्वेव तर्पणोक्तेष्वामयेषु ॥ ८ ॥

प०—तर्पणे प्रयुक्तेऽक्षि सीदति अवसादं याति । यथा तनुः स्नेहपीता क्लान्ता सीदति अत्यबला सम्पद्यते तथा तर्पणेन दृष्टिः । तस्मात् कारणान्तर्पणदानादुत्तरकालं पुटपाकमक्ष्णोर्विद-
ध्यात् । दृग्बलाधानकारिणम् । दृशोर्बलं तस्या-
धानं प्रबन्धेन वृत्तिस्तत्करोतीति दृग्बलाधानका-
रिणं यक्ष्मसु व्याधिषु पूर्वोक्तेष्वेव कृच्छ्रोन्मी-
लनादिषु पुटपाकं प्रयुंजीत दद्यात् ॥ ८ ॥

हे०—पुटपाकस्य विषयमाह—स्नेहपीतेति । स्नेहपीतस्नेहा, पूर्वोक्तेषु यक्ष्मसु रोगेषु ॥ ८ ॥

स वाते स्नेहनः श्लेष्मसहिते लेखनो हितः ।
दृग्दौर्बल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ९

स०—स च पुटपाको वाते स्नेहनो हितः । का सहिते मारुते लेखनो हितः । दृष्टिदौर्बल्यादिषु प्रसादनो हितः ॥ ९ ॥

प०—स च वाते प्रकुपिते स्नेहनः प्रयोज्यः तथा श्लेष्मसहिते वाते लेखनो हितः । दृग्दौर्बल्ये हीनायां दृशि अनिले तथा पित्ते त रक्ते स्वस्थविषये च प्रसादनः पुटपाकः प्रयोज्यः

हे०—पुटपाकस्य त्रैविध्यं सविषयमाह—स वा इति ॥ ९ ॥

इदानीमेषां पुटपाकानां कल्पनामाह—

भूशयप्रसहानूपमेदोमज्जावसामिषैः ।

स्नेहनं पयसा पिष्टैर्जीवनीयैश्च कल्पयेत् ॥ १० ॥

स०—भूशया विलेशया भेकगोधाद्याः प्रसहा गोखरादयः अनूपा महामृगवारिचरवारिशयाः तेषां मेदोमज्जावसामिषाणि तैस्तथा जीवनीयैर्जीवनीकाकोल्यादिभिः क्षीरपिष्टैः स्नेहनं पुटपाकं कल्पयेद्भैः ॥ १० ॥

प०—अत्र भूशया विलेशया भेकगोधादयः प्रसहा गोखरादयः । आनूपा हंससारसादयः एषां भेदस्तथा मज्जा तथा वसा तथाभिषं मांसैः पयसा क्षीरेण पिष्टैः तथा जीवनीयैर्जीवनीयादिभिः क्षीरपिष्टैरेव स्नेहनं पुटपाकं कल्पयेत् ॥ १० ॥

हे०—स्नेहनस्य द्रव्याण्याह—भूशयेति । भूशया विलेशयाः ॥ १० ॥

मृगपक्षियकृन्मांसमुक्तायस्ताम्रसंधैः ।

स्रोतोऽजशंखफेनालैर्लेखनं मस्तुकलिपतैः ११ ।

स०—मृगा हरिणाद्याः पक्षिणो विष्किरप्रतुदा स्तेषां यकृन्मांसानि तैः । तथा मुक्तादिभिर्मस्तुकलिप तैर्लेखनं पुटपाकं कल्पयेद्भैः । प्रसहानां मृगपक्षिण

स्नेहने पुटपाक उपयुक्तत्वाज्जांगला एव मृगपक्षिणोऽत्र
प्राह्याः ॥ ११ ॥

प०—मृगा हरिणादयः । पक्षिणो लावादयः ।
एषां यकृत् कालीयकं मांसमामिषं तथा मुक्ता-
फलानि अयःशस्त्रचूर्णं तथा ताम्रं सैन्धवं लवणं
स्रोतोजमञ्जनं तथा शंखं फेनं समुद्रफेनम् ।
अलं हरितालम् । एतैर्मस्तुकलिकतैर्मस्तुप्रपिष्टैर्ले-
खनं पुटपाकं प्रकल्पयेत् ॥ ११ ॥

हे०—लेखनस्य द्रव्याण्याह—मृगपक्षीति । पक्षिणो
विभक्तिप्रतुदाः ॥ ११ ॥

मृगपक्षियकृन्मजावसांऽत्रहृदयामिषैः ।

मधुरैः सधृतैः स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनम् ॥ १२ ॥

स०—मृगपक्ष्यादीनां यकृन्मजावसांऽत्रहृदयामि-
षाणि तैः । तथा मधुरैर्मधुरवर्गोक्तैर्वृत्तान्वितैः स्तन्य-
क्षीरपिष्टैः प्रसादनं पुटपाकं कल्पयेद्देवः । अत्र स्तन्यं
स्त्रिया एव ॥ १२ ॥

प०—मृगाः पक्षिणश्च प्रागुक्ताः । तेषां यकृ-
दादिकं प्राह्यम् । तैस्तथा मधुरैर्मधुरैर्जीवनीयैः
सधृतैः स्तन्यक्षीरेण स्त्रीस्तन्यपयसा पिष्टैः कल्की-
कृतैः प्रसादनं पुटपाकं प्रकल्पयेत् ॥ १२ ॥

हे०—प्रसादनस्य द्रव्याण्याह—मृगपक्षियकृदिति ।
मधुरैर्जीवनीयैः ॥ १२ ॥

अधुना पुटपाकस्य कल्पनामाह—

विल्वमात्रं पृथक्पिण्डं मांसभेषजकल्कयोः ।

उरुबूकवटांऽभोजपत्रैः स्नेहादिषु क्रमात् ॥

वेष्टयित्वा मृदा लिप्तं धवधन्वनगोमयैः ।

पचेत्प्रदीप्तैरग्न्याभं पक्वं निष्पीड्य तद्रसम् ।
नेत्रे तर्पणवद्युज्यात् ॥ १३ ॥

स०—मांसं च भेषजकल्कश्च तयोः पृथक् ।
विल्वफलमात्रं पिण्डमेरंडादिपत्रैर्वेष्टयित्वा कृष्णमृत्ति-
कालिप्तं वृद्धवैद्यव्यवहारात् द्वांगुलोत्सेधं मृत्तिकालेपं
कृत्वा क्रमेण धवादीर्धनैः प्रदीप्तैः पचेत् । तत्र स्नेहने
पुटपाक एरंडपत्रैर्वेष्टनं धवकाष्ठैः प्रदीपनम् । लेखने
वटपत्रैर्वेष्टनं धन्वनकाष्ठैः प्रदीपनम् । प्रसादने जलज-
पत्रैर्वेष्टनं गोमयधनेन प्रदीपनमिति क्रमार्थः । अग्न्या-
भमिति । अग्निवर्णं सत् पक्वं ज्ञात्वाऽपनीतपत्रं विधाय
वाससा निष्पीड्य तद्रसं नयने तर्पणमिव युज्यात् ॥ १३ ॥

प०—विल्वमात्रं पलप्रमाणं पृथग्व्यस्तं मांसस्य
वेसवारीकृतस्य पिण्डं तथा तन्मात्रस्यैव भेषज-
कल्कस्य पिण्डं तदेकत्र संमूज्य मिश्रयित्वा
एकत्र कृत्वा तं पिण्डं पचेदुरुबूकपत्रैः स्नेहन-
पुटपाकं वेष्टयित्वा तथा लेखनपुटपाकपिण्डं वट-
पत्रैस्तथा प्रसादनपुटपाकपिण्डं पद्मपत्रैर्वेष्टयि-
त्वाऽनन्तरं मृदा लिप्तं कृत्वा ततो धवधन्वन-
गोमयैः यथाकालं प्रकर्षज्वलितैः पिण्डं पचेत् ।
यावदग्न्याभं सम्पद्यते । एवं पक्वं ज्ञात्वा तद्रसं
निष्पीड्य नेत्रे युज्यात् । तर्पणेन तुल्यं तर्पण-
वत् । यथा तर्पणं नेत्रे युज्यते यवमाषमयीं
पालीं कृत्वा तद्वत्पुटपाकपिण्डाद्रसं निष्पिञ्चेत् ।
पक्षमाग्रतर्पणवदुन्मेषं मन्दं मन्दं कृत्वा ॥ १३ ॥

हे०—पुटपाकसाधनमाह—विल्वमात्रमिति । मांसपि-
ण्डमौषधपिण्डं च पृथक् विल्वमात्रमेकीकृतं स्नेहनादिष्वे-
रंडादिपत्रैः क्रमाद्वेष्टितं कुशमुज्जमृत्तान्यतमेन वद्धं ततो
द्वांगुलोत्सेधेन मुहिल्लं धवादीर्धनैः पचेत् । संग्रहे तु
धवधन्वनमधूकन्यग्रोषकाश्मर्यराजादनार्जुननक्तमालपाट-
लीनामन्यतमैः काष्ठैः शकृता वा गोमहिषयोः पचेदिति ।
पुटपाकविधिमाह—अग्न्याभमिति । तं पिण्डमग्निवर्णत्वेन
पक्वं ज्ञात्वा निष्पीड्य रसं तर्पणवद्युज्यात् ॥ १३ ॥

शतं द्वे त्रीणि धारयेत् ।

लेखनस्नेहनांत्येषु ॥ १४ ॥

स०—लेखनादिषु शतादीनि धारयेत् । तत्र
लेखने शतं मात्राणां धारयेत् । स्नेहने द्वे शते ।
अंत्ये प्रसादने त्रीणि शतानि धारयेत् ॥ १४ ॥

प०—लेखनपुटपाके मात्राशतं धारयेत् ।
स्नेहने द्वे शते धारयेत् । अंत्ये प्रसादने त्रीणि
शतानि मात्राया धारयेत् ॥ १४ ॥

हे०—पुटपाकधारणाविधिमाह—शतमिति । अन्यः
प्रसादनः ॥ १४ ॥

पूर्वो कोष्णौ हिमोऽपरः ॥ १५ ॥

स०—पूर्वो स्नेहनलेखनौ कोष्णौ योज्यौ । हिमो-
ऽपरः प्रसादनाख्यः ॥ १५ ॥

प०—पूर्वो पूर्वनिर्दिष्टौ लेखनस्नेहौ कोष्णौ
किञ्चिदुष्णौ नेत्रे प्रयोज्यौ । अपराऽन्यस्तृतीयः
प्रसादनः सहिमः शीतो योज्यः ॥ १५ ॥

हे०—पुटपाकानामुष्णशीतभेदमाह—कोष्णाविति १५ ॥
धूमपोऽन्ते तयोरेव ॥ १६ ॥

स०—तयोराद्ययोः पुटपाकयोरन्ते धूमपः स्यात् ।
स्नेहेरितकफोपशान्त्यै न तु प्रसादनांत इत्येव-
शब्दार्थः ॥ १६ ॥

प०—तयोरेव लेखनस्नेहनयोरन्तेऽवसाने धूमपो
नरः स्यात् ॥ १६ ॥

हे०—लेखनस्नेहनयोरनन्तरकृत्यमाह—धूमप इति १६ ॥

योगास्तत्र च तृप्तिवत् ॥ १७ ॥

स०—तत्र तेषु च पुटपाकेषु योगास्तर्पण इव
स्युः । तृप्तिवदिति सतम्यंताद्वतिः । योगा इति बहु-
वचननिर्देशात् सम्यग्योगायोगातियोगा गृह्यते ॥ १७ ॥

प०—तृतीये प्रसादनाख्ये तत्र च पुटपाके
योगाः सम्यग्योगाहीनातियोगास्तृप्तिवद्बोद्धव्याः ।
तृप्त्यातुल्यास्तृप्तिवत् । तर्पणेन समा इति यावत् ।
प्रकाशक्षमतादिना लक्षणेन समाना विज्ञेयाः
श्लेष्मजा रुज इत्येवंपर्यन्ताः ॥ १७ ॥

हे०—पुटपाकस्य सम्यग्योगादिलक्षणमाह—योगा
इति ॥ १७ ॥

तर्पणं पुटपाकं च नस्यानर्हे न योजयेत् ॥ १८ ॥

स०—तर्पणपुटपाकौ नस्यायोग्ये न योजयेत् ।
नस्यानर्हाः योजयेन्नतु नावनमित्याद्युक्ताः ॥ १८ ॥

प०—उभयमप्येतत्तर्पणं तथा पुटपाकं नस्या-
नर्हे नस्यदानायोग्ये पुंसि न योजयेत् ॥ १८ ॥

हे०—निषिद्धनस्यानां तर्पणपुटपाकौ निषेधति—तर्प-
णमिति ॥ १८ ॥

यावंत्यहानि युञ्जीत द्विस्ततो हितभागभवेत् १९ ॥

स०—यावन्मात्राणि दिनानि तर्पणपुटपाकौ कुर्वीत
तावंत्यहानि ततो द्विगुणानि च दिनानि हितसेवी
स्यात् ॥ १९ ॥

प०—उभयमप्येतत्तर्पणं पुटपाकं यावन्त्यहानि
यत्संख्यातानि दिनानि युञ्जीत तेभ्यो दिनेभ्यो
द्विर्द्विगुणं कालं हितभाक् भवेत् पथ्यसेवी
स्वात् ॥ १९ ॥

हे०—तर्पणपुटपाकयोराचारमाह—य
तु तथा पक्वातिसारेऽपि पुटपाकस्यायमे
भवतिचात्र “सेकैऽजने तर्पणे च पुटपा-
जायन्ते विधिविभ्रंशाद्यथास्वं तान् प्रभाष-
मालतीमल्लिकापुष्पैर्बद्धाक्षो निर्व-
ग

स०—कृततर्पणपुटपाको मालत्
सन् विभावरी वसेत् । मालती सुमना
वार्षिका ॥ २० ॥

प०—मालतीसुमनोमल्लिकाद्विपुटा-
द्धाक्षः पुमान् निशां रात्रिं निवसे
सर्वात्मना नेत्रबलाय यत्नं
कुर्वीत नस्यांजनतर्पणाद्यैः
दृष्टिश्च नष्टा विविधं जगत्
तमोमयं जायत एकरूपम्

स०—सर्वेण प्रकारेण नेत्रबलाय
नस्यादिभिर्व्यनं कुर्यात् । दृष्टिश्चेति
यतो दृष्टिर्यदि न स्यात्ततो जगद्विविध
मंधकाररूपमेकलक्षणं संपद्यत इति । उप-
इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्त-
मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वांगसुंदरा

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४

प०—सर्वात्मना सर्वप्रकारं यत्न-
लाय चक्षुषो रक्षणार्थं यत्नमुद्योगं ।
कैर्नस्यादिभिः । नस्याञ्जनपुटपाक-
रादिभिः । यस्माद्दृष्टिर्नष्टा दर्श-
विविधं नानारूपं जगादिदं तमोमयं
जायते सम्पद्यते एकरूपं पृथग्भाव-
रान्धकाररूपं प्रकाशरहितं संजायत इ-
इति श्रान्चिन्द्रनन्दनविरचितायां प

कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सू-

तर्पणपुटपाकाध्यायश्चतु-
विंशतितमः ॥ २४ ॥

हे०—नेत्ररक्षणे यत्नः कार्य इत्याह—
दृष्टिश्चेति । चशब्दश्चेदर्थः ॥ २१ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने
रणं सामस्येन निरूपितम् ॥ :

पंचविंशतितमोऽध्यायः ।

अथेदानीं पंचविंशोऽध्यायारंभो यंत्रप्रविधानप्रदर्शनार्थः । यतो बस्तिनस्यांजनक्षारादीनि यंत्राश्रयाण्येवेत्याह—

अथाऽतो यंत्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—यंत्रस्य विधिर्यंत्रविधिः । शेषं पूर्ववत् । अशो-भगंदरादिषु निरुजेंऽग्रे यम्यते नियम्यते शस्त्रक्षाराग्निक-मेति यंत्रम् ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भे त्विदं प्रयोजनम् । वस्त्यादीनाम-ञ्जनपर्यन्तानां यन्त्रमुक्तम् ॥ १ ॥

हे०—अथातो यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजा-नीते ॥ १ ॥

एतदेव स्पष्टयन्नाह—

नानाविधानां शल्यानां नानादेशप्रवाधिनाम् ।
आहर्तुमभ्युपायो यस्तद्यंत्रं यच्च दर्शने ।
अशोभगंदरादीनां शस्त्रक्षाराऽग्नियोजने ।
शेषांगपरिरक्षायां तथा वस्त्यादिकर्मणि ।
घटिकालाबुशृंगं च जांबवोष्ठादिकानि च ॥ २ ॥

स०—अनेकप्रकाराणि यानि शल्यानि शल्यवेणुपा-षाणादिरूपाणि विविधेषु शरीरप्रदेशेषु निविशन्ते तेषा-माहरण आक्रष्टुं योऽभ्युपायस्तद्यंत्रमुच्यते इति शेषः । तथा अशोभगंदरनाडीव्रणादीनां शस्त्रादियोजने सति शेषस्य विरुजांगस्य परिरक्षायां रक्षानिमित्तम् । स्वस्थ-स्यांऽगस्य शल्यबाधा निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तथा बस्तिन-स्यादिकर्मणि य उपायस्तच्च यंत्रम् । तथा घटिकादि च यंत्रं पिचुना रक्ताद्याकर्षणाय च । जांबवोष्ठसंदंशादीनि च यंत्राणि ॥ २ ॥

प०—आहरणार्थं च यदुपयुज्यते तन्नानाविध-मध्याये व्याख्यातुकाम इदमाह—अतः शरीरबाध-कानि शल्यानि चैषां नानाविधानामनेकप्रका-राणां शल्यानां नानासंस्थानां तथा नानादेहप्रदे-शेषु व्याधीनां विनिर्दिष्टानामनेकप्रकाराणां देह-दोषोपघातकारिणां य आहर्तुमाक्रष्टुं देहदेशान्तः-

स्थितानां बाह्यनिष्क्रमणोपायस्तद्यन्त्रमुच्यते । न केवलमेतद्यावच्छल्यस्य दर्शनेऽवलोकने चाशो-भगन्दरप्रभृतीनां विकाराणाम् । तथा शस्त्रक्षारा-ग्नियोजने शस्त्रादिकर्मणि तथा शेषाङ्गपरिरक्षा-यामशोभगन्दरप्रभृतिविकाराणां क्रान्ते शस्त्रक्षारा-दिकर्म योज्यं वर्जयित्वा यदन्यदङ्गं विकारैर्जु-ष्टं तस्य रक्षार्थं तथा वस्तिदानादौ कर्मणि यन् सा-धनं तथा घटिकालाबुशृङ्गं तथा जाम्बवोष्ठादि-कानि च वस्तुजातानि तत्सर्वं यन्त्रं जाम्बवोष्ठा-क्षुरे द्रवकः यम्यते बध्यतेऽवष्टभ्यते आहर्तुं शल्या-दि तेन यद्यन्त्रम् ॥ २ ॥

हे०—यन्त्रलक्षणमाह—नानाविधानामिति । शल्या-हरणे य उपायः, यश्चाशोभप्रभृतिदर्शने यश्च शस्त्रादिच्छे-द्यसमीपांगरक्षणे यश्च वस्त्यादिप्रणयने यश्च घटिकादिरा-चूषणादौ तद्यन्त्रम् । एवंविध उपायविशेषो यन्त्रमि-त्यर्थः ॥ २ ॥

यंत्राणां किं रूपं किं कार्यमित्याह—

अनेकरूपकार्याणि यंत्राणि विविधान्यतः ।
विकल्प्य कल्पयेद् बुद्ध्या ॥ ३ ॥

स०—रूपाणि च कार्याणि च रूपकार्याणि । अनेकानि विचित्राणि रूपकार्याणि येषां तानि नाना-प्रकाराणि । तत्र रूपं कंकमुखस्वस्तिकाद्याकारत्वम् । कार्यमस्थ्यादिलग्नशल्यहरणादिकम् । यतश्चैवं नानावि-धत्वं यंत्राणामतस्तानि बुद्ध्या विकल्प्य कार्यातुरोधात्क-ल्पयेत् ॥ ३ ॥

प०—अनेकानि रूपकार्याणि येषां तानि नाना-कृतीनि तानि कर्माणि च स्वस्थानुरोपकरणानि तथा विविधान्यनेकप्रकाराणि कर्मवशात्तद्बुद्ध्या विकल्प्य स्वबुद्धयोत्प्रेक्ष्य निरूपितानि कल्पयेन् कुर्यात् ॥ ३ ॥

हे०—यन्त्रविशेषाणामनन्तत्वाद्बुद्ध्या कल्पयत्वमाह—अनेकरूपकार्याणीति । निदर्शनार्थं कांश्चिद्यन्त्रविशेषा-न्वक्तुमाह—यथास्थूलमिति । स्वस्तिकसंदंशातालनाडी-शलाकानुयन्त्रभेदात्षोढा यंत्राणि ॥ ३ ॥

ननु यंत्राणां दिङ्मात्रेऽप्यनभिज्ञः कथमिव कल्पनां कर्तुं पारयेदित्याह—

यथास्थूलं तु वक्ष्यते ॥ ४ ॥

स०—यानि यानि स्थूलानि यथास्थूलम् । यथाऽसादृश्ये इत्यव्ययीभावः । यथास्थूलयंत्रकरणेन व्युत्पन्नमतिः शेषाणामपि यंत्राणामुत्पादने विकल्पं कर्तुं समर्थो भवत्येवेति भावः ॥ ४ ॥

प०—यथास्थूलं स्थूलानतिक्रमेण वक्ष्यते । तेषां ग्रामयानामियत्तयाऽवधारणाशक्यत्वात् ॥ ४ ॥

अथ यंत्राण्याह—

तुल्यानि कंकसिंहर्क्षकाकादिमृगपक्षिणाम् ।
मुखैर्मुखानि यंत्राणां कुर्यात्तत्संज्ञकानि च ॥
अष्टादशांगुलायामन्यायसानि च भूरिशः ।
मसूराकारपर्यंतैः कंठे बद्धानि कीलकैः ॥
विद्यात्स्वस्तिकयंत्राणि मूलेऽङ्कुशनतानि च ।
तैर्दृढैरस्थिसंलग्नशल्याहरणमिष्यते ॥ ५ ॥

स०—येन पार्श्वेन शल्यमुद्ध्रियते तच्चंत्राणां मुखं वेद्यम् । कंकादीनां पक्षिमृगादीनां मुखैस्तुल्यानि यंत्राणां मुखानि कुर्यात् । आदिशब्देन गृहहरिणादिपरिग्रहः । तानि तत्संज्ञकानि । च एवार्थे । तानि यंत्राणि तन्नामान्येव । यथा कंकमुखं सिंहमुखमित्यादि । स्वस्तिकाख्यानि यंत्राणि विद्यात् । कीदृशानि । अष्टादशांगुलद्वैर्घ्याणि भूरिशो बाहुल्येनायसानि शस्त्रमयानि । दंतादिमयानामपि क्वचिदर्शनाद् भूरिश इत्युक्तम् । तथा कंठप्रदेशे कीलकैर्बद्धानि । कीदृशैः कीलकैः मसूराकाराः पर्यन्ता येषां तैः । यत्र प्रदेशे यंत्राणां हस्तग्रहस्तत्र तन्मूलम् । तत्राऽङ्कुशवन्नतानि परिणतानि । तैः कंकमुखादिभिरस्थिसंलग्नशल्यस्य काण्डफलादेराहरणमाकर्षणमिष्यते ॥ ५ ॥

प०—काकसिंहादीनां मृगपक्षिणां सम्बन्धाभिर्मुखैर्वैर्मुखानि तुल्यानि सदृशानि यंत्राणां कुर्यात् । तानि तत्संज्ञकानि तन्नामधेयानि विज्ञेयानि यादृङ्मुखं संज्ञया भवति । तथा कङ्कमुखं काकमुखम् । तानि चाष्टादशाङ्गुलद्वैर्घ्याणि भूयसा बाहुल्येनायसानि शस्त्रमयानि । मसूराकारा मसूरसदृशाः पर्यन्ताः येषां तैस्तथाभूतैः कीलकैः कण्ठे मुखादधःप्रदेशे बद्धानि तानि स्वस्तिकसंज्ञानि यंत्राणि विद्यात् जानीयात् । तथा मूले मूलविषये हस्त-

ग्रहणप्रदेशेऽङ्कुशवन्नतानि कुटिलानि कुर्यात्तैः स्वस्तिकाख्यैर्दृढैर्यन्त्रैः अभङ्गुरैरस्थिसंलग्नैश्चिसंलग्नं यच्छल्यं तस्याहरणमिष्यते ॥ ५ ॥

हे०—तत्र स्वस्तिकानाह—तुल्यानीति तत्संज्ञकानि कंकमुखसिंहमुखनादिनामानि आय दैर्घ्यं, भूरिश इति वचनाद्वादिक्कृतान्यपि कंठे मुखाकारसम्पादकशकलद्वयसन्धानस्थाने धारणस्थाने । स्वस्तिकानां कार्यमाह—तैर्दृढैरिति संदंशाश्चत्वारः । तत्र कीलयद्वाग्रकीलमुक्ताग्रौ ॥ ५ ॥

कीलबद्धविमुक्ताग्रौ संदंशौ षोडशांगुलौ ।
त्वक्शिरास्नायुपिशितलग्नशल्यापकर्षणौ ॥ ६

स०—कीलेन मसूराकारातेन बद्धं विमुक्तमग्रं ययोस्तौ कीलबद्धविमुक्ताग्रौ संदंशौ भवतः । कीदृशं षोडशांगुलप्रमाणौ । क उपयोग एतयोः स्यादित्या त्वगित्यादि । त्वगादीनां द्वंद्वः । त्वक्शिरास्नायुपिशितलग्नं च तच्छल्यं च तस्याऽपकर्षण आहरणे तावु युज्येते ॥ ६ ॥

प०—द्वौ संदंशौ कार्यौ । तयोरेकः कीलबद्धाग्रदेशः संनिबन्धनद्वितीयो विमुक्ताग्रदेशः कीलकेनाबन्धमुखान्निबन्धनः तौ षोडशाङ्गुल भवतः । द्वौ द्वौ च त्वगादिषु लग्नं गतं शल्यं तस्यात्तथापकर्षणायोद्धरणार्थमुपदिश्यते ॥ ६ ॥

हे०—सन्दंशानाह—कीलबद्धेति ॥ ६ ॥

षडंगुलोऽन्यो हरणे सूक्ष्मशल्योपपक्ष्मणाम् ७

स०—षोडशांगुलसंदंशादन्यः संदंशः सूक्ष्मशल्यानासारोमादीनां हरण आकर्षणे तथोपपक्ष्मणां वर्त्मानामाहरणे युज्यते ॥ ७ ॥

प०—अन्योऽपरः संदंशः षडंगुलं दीर्घः विमुक्ताग्र एव । स च सूक्ष्मशल्यानामाक्षिप्रणयगतान तथोपपक्ष्मणां हरण आहर्तुमिष्यते । पक्ष्मसमीरे जन्मोत्तरजातानि रोमाण्युपपक्ष्मशब्देनोच्यन्ते ॥ ७ ॥

हे०—षडंगुलं सन्दंशमाह—षडंगुल इति । उपपक्ष्मणां नेत्रेष्वन्तरपक्ष्मणाम् ॥ ७ ॥

मुचुण्डी सूक्ष्मदंतर्जुमूले रुचकभूषणा ।

गंभीरव्रणमांसानामर्मणः शेषितस्य च ॥ ८ ॥

स०—स च मुचुण्डीसंज्ञः । किंभूता मुचुण्डी । सूक्ष्मा दंता यस्याः सा सूक्ष्मदंता तथर्जुरवक्रा न च संदंशवद्वक्रा बद्धा द्विबाहुविरत्यर्थः । तथा मूले हस्त-प्रहणस्थाने रुचकमंगुलीयकरूपं भूषणं यस्याः सा रुचकभूषणा । रुचकपीडनेन सा कर्म करोतीत्यर्थः । गंभीरश्चासौ व्रणश्च गंभीरव्रणस्तस्मिन् मांसानि तस्याधिमांसमेतद्विषय आहरणे । अर्मणश्च शेषितस्य छिन्नशेषस्याऽऽहरणे मुचुण्डी ॥ ८ ॥

प०—सूक्ष्मा दन्ता यस्याः सा सूक्ष्मदन्ता । ऋजुर कुदिला द्विजमुक्तासा च षडङ्गुला अनिर्दिष्टप्रमाणत्वात् । सा च मूले हस्तप्रहणप्रदेशे रुचकभूषणा रुचकभूषणनद्धारुचकोवलयवलीडनार्थं कृतो वलयो यस्याः सा मुदीनामतः । सा गम्भीरव्रणाधिकारमांसान्ताहरणे तथाक्षिण वर्त्मनः शेषितस्याहरणे योज्या । इति संदंशयन्त्राणि व्याख्यातानि ॥ ८ ॥

हे०—मुचुण्ड्याख्यं सन्दंशमाह—मुचुण्डीति । सूक्ष्मदन्ता सूक्ष्माया, ऋजुरवक्रा, रुचकभूषणा मूले मुद्रिका-बद्धा, गम्भीरेषु व्रणेषु यानि मांसानि यानि च नेत्रेषु छिन्नशेषाण्यर्माणि तेषां हरणे ॥ ८ ॥

द्वे द्वादशांगुले मत्स्यतालवद् द्व्येकतालके । तालयन्त्रे स्मृते कर्णनाडीशल्यापहारिणी ॥ ९ ॥

स०—द्वे तालयन्त्रे भवतः । किंप्रमाणे द्वादशांगुले संस्थानमाह । मत्स्यतालवन्मीनगलतालवत् द्वितालके द्वयोः पार्श्वयोर्मत्स्यमुखसदृशमपरमेकतालकमेकपार्श्वे मत्स्यमुखाकारमेवं द्वितीये । ते द्वे तालयन्त्रे स्याताम् । कर्णेत्यादि । कर्णनाडीशल्यमपहरतः कर्णनाडीशल्या-पहारिणी ॥ ९ ॥

प०—द्वे तालयन्त्रे मुनिना स्मृते । द्वादशाङ्गुले परिमाणे । मत्स्यतालेन तुल्यं मत्स्यतालवत् । मत्स्यगलतालसदृशे इति यावत् । मत्स्यतालवद्द्वे चैकं च तालकं मत्स्यगलद्वितालतुल्यं द्वितीयं मत्स्यगलतालवेकतुल्यम् । ते च द्वे कर्णनाड्योः स्थितस्य शल्यस्यापहारिणी ॥ ९ ॥

हे०—तालयन्त्रद्वयमाह—द्वे द्वादशांगुल इति । मत्स्य-तालो मत्स्यगलतालः ॥ ९ ॥

नाडीयन्त्राणि सुषिराण्येकानेकमुखानि च ।

स्रोतोगतानां शल्यानामामयानां च दर्शने ॥

क्रियाणां सुकरत्वाय कुर्यादाचूषणाय च ।

तद्विस्तारपरीणाहदैर्घ्यं स्रोतोऽनुरोधतः ॥ १० ॥

स०—नाडीयन्त्राणि वस्तिनेत्रादिवत् सुषिराणि स्युः । एकं चाऽनेकं चैकानेकं मुखं येषां तानि च कानिचिदेक-मुखान्येकद्वाराणि कानिचिदनेकमुखान्येकद्वाराणि । एतत्कर्माचष्टे । स्रोत इत्यादि तानि च कर्णादिस्रोतो-गतानां शल्यानां दर्शननिमित्तं विदधीत । तथा कंठा-दिस्रोतोगतानां रोमाणां दर्शने दर्शननिमित्तं विदधीत । तथा क्रियाणां शस्त्रक्षाराग्निप्रक्षालनौषधप्रणिधानादीनां सुकरत्वार्थम् । तथा विषदिग्भागादीनामाचूषणाय विद-धीत । तद्विस्तारेत्यादि । तेषां नाडीयन्त्राणां विस्तारश्च परीणाहश्च दैर्घ्यं च तानि स्रोतोवशाद्भवन्ति । यथाऽनुवासनोत्तरवस्तिनस्यनाडिकादिषु निर्दिष्टम् ॥ १० ॥

प०—तत्रस्थं शल्यं ताभ्यां नाडीयन्त्राण्याह—एकं चानेकं च एकानेकम् । एकानेकं मुखं येषां तानि नाडीयन्त्राणि सुषिराण्यन्तःशून्यानि अनेकप्रयोजनानि । स्रोतोगतानां कण्ठप्रभृतिस्त्रोतःस्थिताना-मामयानां व्याधीनां च दर्शने दर्शनार्थं तथाहरणार्थं च । तथा क्रियाणां शल्याहरणशस्त्रक्षाराग्न्या-दीनां सुकरत्वाय सौकर्यार्थं तथा दुष्टवक्त्राणामा-कर्षणार्थं च । विस्तारश्च परीणाहश्च दैर्घ्यं च तेषां समाहारः विस्तारपरीणाहदैर्घ्यं स्रोतोऽनुरोधव-शात् । स्रोतोऽनुरोधेन यथायोगं कुर्यात् । पार्श्व-परपार्श्वभ्यां परिमाणेन विस्तारो ज्ञेयः । परि-निष्ठप्रमाणपरिच्छेदः परीणाहः पूर्वोक्तान् यद्दै-र्घ्यमुच्चैस्त्वम् ॥ १० ॥

हे०—नाडीयन्त्राण्याह—नाडीयन्त्राणीति । विस्तारो विवरस्य, परीणाहः स्थूलं तथान्नस्य ॥ १० ॥

दशांगुलार्धनाहांतः कंठशल्यवलीकने ।

नाडी ॥ ११ ॥

स०—कंठे शल्यं कंठशल्यम् । कंठाभ्यन्तरशल्य-
वलोकनार्थं दशांगुला नाडीवर्धनाहा पंचांगुलापरि-
णाहा ॥ ११ ॥

प०—नाडी कार्येति सम्बन्धः । दशाङ्गुल-
दीर्घा नाडी । अतोऽर्धनाहा पञ्चाङ्गुलपरिणाहा
अवलोक्यतेऽनयेत्यवलोकिनी । कण्ठप्रतिप्रशल्य-
दर्शनार्थम् ॥ ११ ॥

हे०—कण्ठान्तः शल्यावलोकिनी नाडीमाह—दशांगु-
लेति । अर्धनाहा पञ्चाङ्गुलस्थाल्या, चतुष्कर्णवारंग-
संग्रहणी नाडीमाह—नाडीति ॥ ११ ॥

पंचमुखच्छिद्रा चतुष्कर्णस्य संग्रहे ।

वारंगस्य द्विकर्णस्य त्रिच्छिद्रा तत्प्रमाणतः १२ ॥

स०—पंचमुखानि छिद्राणि यस्याः सा चतु-
ष्कर्णस्य वारंगस्य संग्रहे संग्रहणनिमित्तमिदं
यंत्रम् । चत्वारः कर्णा यस्य वारंगस्येति समासः ।
तत्र शरादिदंडप्रवेशः शिखाकारः कीलको वारंग
उच्यते । द्विकर्णवारंगस्य संग्रहार्थं त्रिच्छिद्रा नाडी
स्यात् । त्रीणि छिद्राणि यस्याः सा त्रिच्छिद्रा ।
छिद्रशब्दस्योपलक्षणार्थत्वात्त्रिमुखेत्येतदपि द्रष्टव्यम् ।
तस्य वारंगस्य प्रमाणं तत्प्रमाणं तस्माद्वारंगप्रमाण-
स्तदनुसारेण नाडीप्रमाणं ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

प०—अन्या नाडी पञ्चमुखे छिद्राणि यस्याः
सा तथाविधा कार्या । चतुष्कर्णस्य वारङ्गस्य
सङ्ग्रहनिमित्तं कण्ठादीनां दण्डादावन्तःप्रवेशा-
र्थम् । कीलकशिखाकारो वारङ्गः । तथा द्विकर्णस्य
वारङ्गस्य सङ्ग्रहार्थं त्रिच्छिद्रमुखा नाडी कर्तव्या ।
तत्प्रमाणतो वारङ्गकर्णप्रमाणेन ॥ १२ ॥

हे०—पञ्चमुखच्छिद्रा मुखे छिद्रपञ्चकयुता द्विकर्णसंग्र-
हणी नाडीमाह—द्विकर्णस्येति । तत्प्रमाणतः संग्राह-
प्रमाणेन एतच्च नाडीद्वये छिद्रमानम् ॥ १२ ॥

वारंगकर्णसंस्थानाऽऽनाहदैर्घ्यानुरोधतः ।

नाडीरेवंविधाश्चाऽन्या द्रष्टुं शल्यानि कारयेत् ॥

स०—वारंगकर्णस्य संस्थानं चाऽऽनाहश्च दैर्घ्यं
च तान्येव वारंगकर्णसंस्थानानाहदैर्घ्यानि तेषामनु-
रोधस्तस्मादेवंप्रकारा अन्या अपि नाडीः शल्यानि
क्षारीरान्तर्गतानि द्रष्टुं कारयेत् ॥ १३ ॥

प०—वारङ्गस्य कर्णस्थानमाह—विस्तारप-
दैर्घ्याणि तेषामनुरोधादुद्देशागोचरेण तुल्य
नाडी कार्या । अन्या नाडीरन्तःशल्यार-
मुखाश्च शल्यानि द्रष्टुं शल्यदर्शनार्थं कारयेत्

हे०—अन्यान्यपि नाडीयन्त्राण्याह—वारंग-
संस्थानमाकृतिः, आनाहः स्थौल्यम् ॥ १३ ॥

पञ्चकर्णिकया मूर्ध्नि सदृशी द्वादशांगुला
चतुर्थसुपिरा नाडी शल्यनिर्घातिनी मत

स०—मूर्ध्नि मूर्धभागे पञ्चकर्णिकया जल-
कया सदृशी । कियत्प्रमाणा । द्वादशां-
तथा चतुर्थश्चतुर्भागाः सुपिरो यस्याः । अंगु-
रेति यावत् । सा नाडी शल्यनिर्घातिनी
मुनीनामिति शेषः ॥ १४ ॥

प०—निश्चलशल्यस्याहरणार्थं पञ्चकर्णिकय-
कर्णिकाकारत्वेन मूर्ध्नि शीर्षे सदृशी तुल्या
शाङ्गुलप्रमाणा चतुर्थसुपिरा दीर्घा चतुर्थो
सुपिरो यस्यारुयङ्गुलमुपिरेति यावत् । सा श-
निर्घातिनी मता ॥ १४ ॥

हे०—शल्यनिर्घातिनी नाडीमाह—पञ्चकर्णिक-
चतुर्थसुपिरा व्यङ्गुलदीर्घविवरा ॥ १४ ॥

अशेषं दर्शयितुमाह—

अर्शसां गोस्तनाकारं यंत्रकं चतुरंगुलम् ।
नाहं पंचांगुलं पुंसां प्रमदानां पडंगुलम्
द्विच्छिद्रं दर्शने व्याधेरकच्छिद्रं तु कर्मणि
मध्येऽस्य त्र्यंगुलं छिद्रमंगुलोदरविस्तृतम्
अर्धांगुलोच्छिद्रतोदृतकर्णिकं तु तदूर्ध्वतः

स०—अर्शसां संवन्धि यंत्रकं गोस्तनाकृति
रंगुलं मानतो दैर्घ्येण स्यात् । यंत्रकमित्याह
स्यात् । नाहं परिणाहे च पंचांगुलम् ।
चांगुलदीर्घेण सूत्रेण वेष्टयते तत्प्रमाणं स्थौ-
त्यर्थः । पुंसामेव पंचांगुलं नाहं स्यात् । स
परिणाहे तु पडंगुलं यंत्रकं स्यात् । स
वत एव तासां गुदस्य महत्त्वान् । व्याधेर-
द्विच्छिद्रमुभयपार्श्वे द्विच्छिद्रं यंत्रकम् । कर्मणि
क्षाराद्यवधारण एकच्छिद्रं यंत्रकम् । अस्य ये

मध्ये त्र्यंगुलं छिद्रमगुष्ठमध्यतुल्यविस्तारं तथा तदूर्ध्वतोऽर्धांगुलोच्छ्रिता उद्धृता कर्णिका यस्य तदेवम् ॥ १९ ॥

प०—गोस्तनाकारं गोस्तनसदृशं संस्थानं यत्तददर्शनां कार्यम् । तच्च यन्त्रकं चतुरङ्गुलं चतुरङ्गुलायतं तच्च पञ्चाङ्गुलानाहम् पुंसाम् । तथा पङ्कगुलपरिणाहं प्रमदानां स्त्रीणां द्विच्छिद्रं दर्शने दर्शनार्थमर्शोऽध्याधी तथैकच्छिद्रं तदेवैकपार्श्वान्वितम् । अर्शोऽध्याधौ कर्मणि शस्त्रक्षारान्यादियोजने तथा द्विमुखे दर्शनं छिद्रेण शस्त्रक्षारान्यनतिक्रमश्चैकच्छिद्रेण । अस्य यन्त्रस्य मध्ये छिद्रं त्र्यङ्गुलायतमङ्गुलोदरविस्तारं दैर्घ्याच्च त्र्यङ्गुलं विस्तरतोऽङ्गुलोदरविस्तृतं तस्य छिद्रस्योर्ध्वं तदूर्ध्वं तस्मादूर्ध्वोत्तदुपरिष्ठात्तन्मन्त्रमर्धाङ्गुलोच्छ्रितोदृत्तकर्णिकं कार्यम् । तथाङ्गुलमवशिष्टं तस्यादावर्धाङ्गुलं वर्ज्यमुपरि तथार्धाङ्गुलमेवं चावस्थितः अर्धाङ्गुलोच्छ्रितोन्नतोदृत्ता परिवर्तुला कर्णिका कार्या ॥ १५ ॥

हे०—अर्शोऽध्याध्यायां नाडीमाह—अर्शसामिति । चतुरङ्गुलं दैर्घ्यं परिणाहे तु पुंसां पञ्चाङ्गुलं व्याधेर्दर्शने द्विच्छिद्रं, क्षारादियोजने तु शपांगपरिरक्षायामेकच्छिद्रम् । द्विच्छिद्रस्य तु द्वयोः पार्श्वयोः छिद्रम्, एकच्छिद्रस्यैकस्मिन् पार्श्वम् । तच्च त्र्यङ्गुलदैर्घ्यमङ्गुलोदरविस्तारं मध्ये कार्यम् । छिद्रादूर्ध्वभागे मूलं अर्धांगुलोच्छ्राया बहिः कुञ्जिताया कर्णिका कार्या ॥ १५ ॥

शम्याख्यं तादृगच्छिद्रं यन्त्रमर्शः प्रपीडनम् १६ ॥

स०—शम्याख्यं शमीसंज्ञं तृतीयं यन्त्रकं तादृग्गोस्तनाकारमित्यादिलक्षणलक्षितयन्त्रसदृशं स्यात् । अत्र विशेषमाह । अच्छिद्रमित्यादि । अत्र यन्त्रे छिद्रं न विधेयमित्यर्थः । इदं च यन्त्रमर्शः प्रपीडनं स्यात् ॥ १६ ॥

प०—शम्याख्यं यन्त्रं तादृगर्शो यन्त्रवत् तत्समानाकृति तच्चाच्छिद्रं पार्श्वच्छिद्ररहितम् । अर्शोऽध्याधिपीडनार्थम् ॥ १६ ॥

हे०—तृतीयमर्शः पीडनं शम्याख्यं यन्त्रमाह—शम्याख्यमिति । तादृग्गोस्तनाकारादिलक्षणम्, अच्छिद्रं पार्श्वच्छिद्ररहितम् ॥ १६ ॥

सर्वथाऽपनयेदोष्ठं छिद्रादूर्ध्वं भगंदरे ॥ १७ ॥

स०—सर्वथा भगंदरे भगंदरयन्त्रे ओष्ठमपनयेत् । कुतः प्रभृति । छिद्रादूर्ध्वम् । उपरिष्ठादूर्धांगुलमपकर्षेदित्यर्थः । कर्णिका तु कार्यैव ॥ १७ ॥

प०—सर्वथा सर्वप्रकारेण छिद्रादूर्ध्वमोष्ठं कर्णिकामपनयेत् । तथा विना तद्यन्त्रं कुर्यात् । भगन्दरे भगन्दरनिमित्ते तत्कर्मणि एतावान् विशेषोऽर्शोऽयन्त्रकाङ्गगन्दरयन्त्रके . तत्कर्णिकापनयनम् ॥ १७ ॥

हे०—भगन्दरयन्त्राख्यां नाडीमाह—सर्वथेति । अर्शोऽयन्त्रमेवापनीतोष्ठं भगन्दरयन्त्रम्, मुखच्छिद्रस्य पार्श्वभाग ओष्ठः ॥ १७ ॥

प्राणार्बुदांशसामेकच्छिद्रा नाड्यंगुलद्वया ।
प्रदेशिनीपरीणाहा स्याद्भगंदरयन्त्रवत् ॥ १८ ॥

स०—प्राणार्बुदे प्राणार्शसि चैकच्छिद्रा नाडी दैर्घ्येणांगुलद्वयप्रमाणा तथा प्रदेशिनीतुल्यः परीणाहो यस्याः सैवम् । सा च भगंदरयन्त्रतुल्या स्यात् । अपनीतौष्ठेत्यर्थः ॥ १८ ॥

प०—अन्या नाडी एकच्छिद्रा तथाङ्गुलद्वयप्रमाणा तथा प्रदेशिनी तर्जनी तत्समानपरीणाहा प्राणार्बुदानां प्राणार्शसां विषये कार्या । भगन्दरयन्त्रवत् ॥ १८ ॥

हे०—प्राणार्शोऽर्बुदयन्त्राख्यां नाडीमाह—प्राणार्बुदेति ॥ १८ ॥

अंगुलित्राणकं दातं वार्क्षं वा चतुरंगुलम् ।
द्विच्छिद्रं गोस्तनाकारं तद्वक्त्रविवृतौ सुखम् १९ ॥

स०—अंगुलित्राणकाख्यं यन्त्रं दातमयं काष्ठमयं वा चतुरंगुलप्रमाणमर्शसां यन्त्रसदृशं द्विच्छिद्रं गोस्तनाकृति स्यात् । तच्च वक्त्रस्य विवृतौ प्रसारणे । अंगुलैर्दातैर्भ्यो रक्षणार्थत्वादंगुलित्राणमिति नाम ॥ १९ ॥

प०—अङ्गुल्यास्त्राणकं रक्षकं दातं दशनादिभ्योऽङ्गुलित्राणकम् । दन्तस्येदं दातं दन्तमयम् वृक्षस्येदं वार्क्षम् । तच्चतुरङ्गुलदैर्घ्यं द्विच्छिद्रमूर्ध्वधिशिद्रयुक्तम् । तथा गोस्तनाकृति तद्वक्त्रविवृतौ मुखविकासे मुखं दृढेन सूत्रेण मणिबन्धं प्रतिबन्धं युज्यात् ॥ १९ ॥

हे०—अंगुलीत्राणाख्यं नाडीयन्त्रमाह—अंगुलित्रा-
णकमिति । वक्त्रविकाशनार्थं प्रवेशितामंगुलीं रक्षतीत्यं-
गुलित्राणकम् ॥ १९ ॥

योनिव्रणक्षेपणं मध्ये सुषिरं षोडशांगुलम् ।

मुद्राबद्धं चतुर्भिर्भोजमुकुलाननम् ।

चतुःशलाकमाक्रान्तिं मूले तद्विकसेन्मुखे ॥ २० ॥

स०—योनिव्रणमीक्षतेऽनेन तद्योनिव्रणक्षेपणं यंत्र-
कम् । मध्ये मध्यभागे सुषिरम् । तथा दैर्घ्येण
षोडशांगुलम् । तथा मुद्रिकयोर्मिकया संचारिण्या
बद्धं युक्तम् । तथा चत्वारो भित्ताः पत्राणि यस्य
तच्चतुर्भिर्भोजमुकुलाननम् । मूले शलाकाक्रमणान्मुखे विकसेन्
प्रसरेत् ॥ २० ॥

प०—योनिव्रणः योनिव्रणस्तस्यक्षेपणं योनिव्रण-
दर्शनं यन्त्रम् । ईक्ष्यते दृश्यतेऽनेनेतीक्षणम् ।
मध्ये सुषिरं शून्यं तथा षोडशांगुलदीर्घं मुद्रया
बद्धं चतुर्भिर्भोजमुकुलाननम् चतुःशलाकं चतुष्काण्डं
संचारिण्या मुद्रयोर्ध्वं बद्धं तथाभोजमुकुलवद-
विकासितमाननं मुखं यस्य । तथा चतस्रः शलाका
यस्य । अभोजमुकुलकुमुदपद्मानि मूले हस्तप्र-
हणप्रदेशे तद्वदाक्रान्तिं पीडितं मुखे मुखप्रदेशे तथा
विकासं गच्छेत् ॥ २० ॥

हे०—योनिव्रणे क्षणाख्यां नाडीमाह—योनिव्रणक्षेपण-
मिति चतुर्भिर्भोजमुकुलकम् ॥ २० ॥

यंत्रे नाडीव्रणाभ्यंगक्षालनाय षडंगुले ।

वस्तियंत्राकृती मूले मुखेऽंगुष्ठकलायस्वे ।

अग्रतोऽकर्णिके मूले निबद्धमृदुचर्मणी २१ ॥

स०—यंत्रे द्वे षडंगुले भवतः । किमर्थम् । अभ्यं-
गश्च क्षालनं चाऽभ्यंगक्षालने तदर्थमुपयुज्यते ।
आकरणमाकृत् । संपदादिस्वात् क्विप् । वस्तियंत्रस्य
आकृती आकारौ ययोस्ते वस्तियंत्राकृती वृत्तगोपुच्छा-
कारे । तथा यथासंख्यं मूले मुखेऽंगुष्ठकलायस्वे मूले-
ऽंगुष्ठतुल्यच्छिद्रे मुखे कलायसमच्छिद्रे । अग्रतोऽकर्णिके
कर्णिकारहित इति वस्तियंत्राद्विशेषः । मूले तु कर्णिके
द्वेऽपि पुटकयोजनाहं कार्यं एवेत्यग्रप्रहणम् । मूले मूलदेशे
निबद्धं योजितं मृदु चर्म वस्तिपुटकाकारं ययोस्ते
निबद्धमृदुचर्मणी ॥ २१ ॥

प०—हे यन्त्रे कार्यं षडंगुलायने नाडी
अभ्यङ्गार्थं तदा क्षालनार्थं च । वस्तियन्त्र-
संस्थाने ययोस्ते वस्तियन्त्राकारे । मूले
च तस्मिन् मूलमुखे । यथासंख्यमङ्गुष्ठ-
परिमाणे । ये छिद्रे ययोर्मूलेऽङ्गुष्ठप्रवेशः
मुखे तस्मिन् अङ्गुष्ठकलायस्वे । अग्रतो मु-
र्णिके कर्णिकारहिते । मूले मूलविषये विवृद्धे
र्मणी वस्तिपुटकं स्नेहक्षालनौपधाधारं
तथाभूते हे यन्त्रे ॥ २१ ॥

हे०—नाडीव्रणाभ्यंगजननाडीव्रणक्षालनार्थं न
माह—यन्त्रे इति । मूलेऽंगुष्ठप्रवेशच्छिद्रे अङ्गुष्ठ-
च्छिद्रे अग्रतोऽकर्णिकेऽङ्गुष्ठकर्णिकारहिते । वस्ति-
कृती इति नाडीविशेषणं, यन्त्रविशेषणत्वं तु मुद्रम-
द्विद्वारा नलिका पिच्छनलिका बौद्धकोदरं

स०—उदकोदरं जलसावणार्थं नलिका
रोमयमुखी स्यात् । अथवा पिच्छनलिका मयूर
जलयर्थः ॥ २२ ॥

प०—नाडी द्विद्वारोभयद्वारा नलिका, ।
नलिका वा मयूरादिपिच्छनलिका वा
कोदरं जलविद्रावणार्थं द्वे द्वारे मुखे यस्या
मुखेति यावत् ॥ २२ ॥

हे०—जलोदरयंत्राख्यां नाडीमाह—द्विद्वारो
नलिका विष्ण्यादिनाडी पिच्छनलिका पक्षिपिच्छनाडी
धूमवस्त्यादियंत्राणि निर्दिष्टानि यथायथम्

स०—धूमवस्त्याणि यथायथं यथास्वं धूम
वस्त्यायेभुक्तानि ॥ २३ ॥

प०—यथायथं यथास्वं धूमविधौ धूमयन्त्रं
विधौ वस्तियन्त्रम् । आदिप्रहणान् प्रथमनम्
द्विरुद्धमणिप्रभृतीनां ग्रहणम् । तानि नाडीयन्त्र-
स्वे स्वेऽध्याये निर्दिष्टानि ॥ २३ ॥

हे०—धूमयन्त्राया नाडय उक्ता इत्याह—धूमव
दीति ॥ २३ ॥

त्र्यंगुलास्यं भवेच्छृंगं चूपणेऽष्टादशांगुलम्
अग्रं सिद्धार्थकच्छिद्रं सुनद्धं चूचुकाकृति

स०—शृंगं त्र्यंगुलमुखं दुष्टवातविपरक्तांबुदुष्ट
न्यादेशचूपणे चूपणानिमित्तमष्टादशांगुलं स्यात् । अ

शेति ह्यष्टन इत्यादिनाऽऽकारादेशः । तथाऽग्रे प्राति
र्षपप्रमाणच्छिद्रम् । यः प्रदेशश्चूषणाय शरीरे योज्यते
। द्रुपम् । तथा सुष्ठु नद्धं सम्यग्बद्धम् । चूचुकस्य
ग्रीकुचाप्रस्याऽऽकृतिराकारो यस्य तदेवम् ॥ २४ ॥

प०—त्र्यङ्गुलास्यं त्र्यङ्गुलप्रवेशमुखं तच्च चू-
। णे वुष्टवातविपरक्ताम्बुदुष्टस्तन्यादीनामाचूषणा-
र्धम् । तथाष्टाङ्गुलायतम् । अथवा दशाङ्गु-
। शयतम् । अग्रे प्रान्ते चूषणीयप्रदेशे सिद्धार्थक-
। च्छिद्रं सर्पपादिच्छिद्रम् । तथा सुबद्धं शोभनं
। कृत्वा तनुना चर्मणा बद्धं तथा चूचुकाकृति चूचु-
। कसदृशं स्त्रीकुचाप्रसदृशमिति यावत् ॥ २४ ॥

हे०—शृङ्गाख्यां नाडीमाह—त्र्यङ्गुलास्यमिति ।
। तृणणे रक्तायाकर्षणे अष्टादशाङ्गुलं दशाङ्गुलं वा । संप्रहे
। द्वादशाङ्गुलमप्युक्तं शृङ्गं तु मध्यदीर्घमष्टादशद्वादशाङ्गु-
। शयतमिति ॥ २४ ॥

स्याद्वादशाङ्गुलोऽलाबुर्नाहे त्वष्टादशाङ्गुलः ।
चतुस्त्र्यङ्गुलवृत्तास्यो दीप्तोऽतःश्लेष्मरक्तहृत् २५

स०—अलाबुस्तुवं द्वादशाङ्गुलो दैर्घ्येण स्यात् ।
। परिणाहेऽष्टादशाङ्गुलः । चत्वारि वा त्रीणि वाङ्गुलानि
। यस्य तच्चतुर्लक्षं गुलं तत्तादृशं वृत्तं वर्तुलं मुखं यस्य
। स एवम् । तथाऽतर्मध्ये दीप्तो ज्वलितः पिचुर्भूर्जा-
। दिगर्भ इत्यर्थः । स ईदृशो दुष्टकफरक्तहरः स्यात् २५

प०—अलाबुः द्वादशाङ्गुलदीर्घो भवेत् । नाहे
। परीणाहेऽष्टादशाङ्गुलप्रमाणः । चत्वारि वा त्री-
। ण्यङ्गुलानि वृत्तं वर्तुलमास्यं मुखं यस्य । एवं
। त्र्यङ्गुलवृत्तमुच्छिन्नं मुखं कार्यं चतुरङ्गुलमु-
। च्छिन्नवृत्तमुखं वा । तथा दीप्तोऽन्तः प्रज्वलितः
। परिवेष्टितकुशधन्वपिचुर्गर्भं श्लेष्मरक्तहृत् श्लेष्मणो
। दुष्टरक्तस्य चूषणार्थम् । तेन श्लेष्मरक्तं ह्रियते ॥ २५ ॥

हे०—तुम्बाख्यां नाडीमाह—स्याद्वादशेति । चतुरङ्गु-
। लास्यस्त्र्यङ्गुलास्यो वा अन्तर्दीप्तः प्रदीप्तवृणसृष्ट-
। पिचुना ॥ २५ ॥

तद्वद् घटी हिता गुल्मविलयोन्नमने च सा २६

स०—तद्वत्तेनाऽलाबुना तुल्यदैर्घ्यानाहादिस्तुल्य-
। कार्याकारा च घटी स्यात् । सा च गुल्मस्य विलय
। उन्नमने च हिता न केवलं कफरक्तहृदिति चार्थः ॥ २६ ॥

प०—तेनालाबुना तुल्या तद्वद्घटी द्वादशाङ्गु-
। लदीर्घा दशाङ्गुलपरिणाहा परिवेष्टितप्रदीप्तकुश-
। भूर्जादिगर्भा त्र्यङ्गुलास्या चतुरङ्गुला वा सा
। च हिता योग्या गुल्मविलयोन्नमने विलापने
। विलय उन्नाम उन्नमनं तत्र हिता । चशब्दात् पूर्वो-
। क्तालाबुकर्मणि श्लेष्मरक्ते हिता ॥ २६ ॥

हे०—घटिकाख्यां नाडीमाह—तद्वद्घटीति । तद्वद-
। लाबुसदृशी गुल्मविलयने गुल्मोन्नमने चकारात् श्लेष्म-
। रक्तावचूषणे च ॥ २६ ॥

शलाकाख्यानि यंत्राणि नानाकर्माकृतीनि च ।
यथायोगप्रमाणानि ॥ २७ ॥

स०—शलाकासंज्ञानि यंत्राणि विविधकर्माणि
। विविधाकाराणि यथायोगप्रमाणानि स्युः ॥ २७ ॥

प०—शलाकासंज्ञकानि यन्त्राणि नानाकर्माणि
। तथा नानाकृतीनि च विविधक्रियाणि विविधसं-
। स्थानानि च योगो नातिक्रमेण स्वस्वविषये
। योग्यतावशेन प्रमाणानि दैर्घ्यपरीणाहादीनि येषां
। तानि तथाभूतानि ॥ २७ ॥

हे०—शलाकायन्त्राण्याह—शलाकाख्यानीति २७ ॥
तेषामेषणकर्मणी ।

उभे गंडूपदमुखे ॥ २८ ॥

स०—तेषां मध्य उभे गंडूपदतुल्यास्य एषण-
। कर्मणी ॥ २८ ॥

प०—तेषां शलाकायन्त्राणां मध्ये उभे द्वे शलाके
। गण्डूपदमुखे गण्डूपदमिव मुखं ययोस्ते । एषण-
। कर्मणि व्रणनाडीमार्गान्वेषणे कर्म ययोः । वृष्टि-
। शमनानन्तरमेव दीर्घाकृतयः कीटाविशेषाः गण्डू-
। पदाः भूमिलतापरपर्यायाः । अलसाश्च ॥ २८ ॥

हे०—एषिण्यौ शलाके आह—तेषामिति । एषणम-
। वलोकनम् ॥ २८ ॥

स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी ।

मसूरदलवक्त्रे द्वे स्यातामष्टनवाङ्गुले ॥ २९ ॥

स०—तथा स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी शलाकायन्त्रे
। भवतः । किंभूते । मसूरेत्यादि । मसूरदलमिव वक्त्रं
। ययोस्ते मसूरदलमुखे द्वे शलाकेऽष्टाङ्गुले नवाङ्गुले वा
। स्याताम् ॥ २९ ॥

प०—तथान्ये द्वे शलाकायन्त्रे मसूरदलवक्त्रे ।
मसूरार्धमिव मुखं ययोस्ते स्यातां भवेताम् । चतुः-
स्रोतोगतशल्याहरणार्थे । शल्यं हरत इति शल्य-
हारिणी । प्रमाणतोऽष्टनवाङ्गुले । एकाऽष्टाङ्गुला
द्वितीया नवाङ्गुला ॥ २९ ॥

हे०—शल्यहारिणी शलाके आह—स्रोतोभ्य
इति ॥ २९ ॥

शंकवः षट् ॥ ३० ॥

स०—शंकवः षट् स्युः ॥ ३० ॥

प०—शङ्कवः षडिति । षट् शङ्कवो भवन्तीति
वाक्यशेषः ॥ ३० ॥

हे०—शङ्काख्याः शलाका गणयन्ति—शंकव इति ३०

उभौ तेषां षोडशद्वादशाङ्गुलौ ।
व्यूहनेऽहिफणावक्रौ ॥ ३१ ॥

स०—तेषां मध्ये द्वौ षोडशाङ्गुलौ द्वादशाङ्गुलौ
वा भवतः । व्यूहने व्यूहनकर्मणि सर्पफणामुखौ ॥ ३१ ॥

प०—तथा शङ्कूनामुभौ द्वौ षोडशद्वादशा-
ङ्गुलप्रमाणौ । एकः षोडशाङ्गुलो द्वितीयो द्वाद-
शाङ्गुलः । व्यूहने क्षारादिरचनायामहिफणाव-
क्रौ । सर्पफणाकारं वक्त्रं मुखं ययोः सर्पफणा-
मु-
खाविति यावत् ॥ ३१ ॥

हे०—व्यूहनी शङ्कू आह—उभाविति । व्यूहनं यथा-
स्थानं विन्यासः ॥ ३१ ॥

द्वौ दशद्वादशाङ्गुलौ ।
चालने शरपुंखास्यौ ॥ ३२ ॥

स०—द्वौ शङ्कू दशाङ्गुलौ द्वादशाङ्गुलौ वा भवतः ।
चालने काण्डवाज इव मुखं ययोस्तौ शरपुंखास्यौ
भवतः ॥ ३२ ॥

प०—अन्यौ द्वौ शङ्कू चालने शल्यचालननि-
मित्तौ स्याताम् । एको द्वादशाङ्गुलः । द्वितीयो
दशाङ्गुलः । तौ च शरपुंखाकारमुखौ ॥ ३२ ॥

हे०—चालनी शङ्कू आह—द्वाविति ॥ ३२ ॥

आहार्ये वडिशकृती ॥ ३३ ॥

स०—आहार्ये आकर्षणे वडिशकारौ ॥ ३३ ॥

प०—अन्यौ द्वौ शङ्कू आहार्ये आहार्यकर्मी
शल्यस्याहरणनिमित्तम् ॥ ३३ ॥

हे०—आहारणी शङ्कू आह—आहार्ये वडिशकृती
वडिशं मत्स्यवेधनम् ॥ ३३ ॥

पट्शंकूनाख्याय गर्भशंकूमाह—

नतोऽग्रे शंकूना तुल्यो गर्भशंकुरिति स्मृतः ।
अष्टाङ्गुलायतस्तेन मूढगर्भं हरेत् स्त्रियाः ॥ ३४ ॥

स०—नतोऽग्रेऽप्रतोभागे तथा शंकूना स
कीलकाकारोऽष्टाङ्गुलदीर्घः स गर्भशंकुरिति स्मृतः
मुनिभिरिति शेषः । तेन शंकूना मूढगर्भमपि सरं
हरेत् ॥ ३४ ॥

प०—नतोऽग्रे अप्रप्रदेशे नतः अवनतः कुटिल
शङ्कूना तुल्यः सदृशः गर्भशङ्कुरितिसंज्ञितः
स चाष्टाङ्गुलायतोऽष्टाङ्गुलप्रमाणः । तेन शङ्कूना
मूढगर्भं काष्ठकुड्यतुल्यं मृतशरीरगर्भं गभिण्य
स्त्रियो हरेत् ॥ ३४ ॥

हे०—तप्तं गर्भशंकूमाह—नतोऽग्र इति । नतो वक्र
शंकूना तुल्यः कीलकाकारः ॥ ३४ ॥

अश्मर्याहरणे सर्पफणावद्वक्रमग्रतः ॥ ३५ ॥

स०—अश्मर्याकर्षणे सर्पफणावदग्रे वक्त्रे स्यात्
सर्पफणाख्यमेतद्वक्रमम् ॥ ३५ ॥

प०—अश्मर्याहरणार्थं सर्पफणावन् सर्पफणातुल्य-
मग्रतो मुखतो वक्त्रं कुटिलम् ॥ ३५ ॥

हे०—अश्मर्याहरणे शलाकायन्त्रमाह—अश्मर्याहरण
इति ॥ ३५ ॥

शरपुंखमुखं दन्तपातनं चतुरङ्गुलम् ॥ ३६ ॥

स०—शरपुंखमुखाख्यं चतुरङ्गुलं दन्तपातनं
स्यात् । अनेन हि दन्ताश्चलन्तः पार्यन्ते कुम्भादि-
भक्षिता वा ॥ ३६ ॥

प०—शरपुंखमिव मुखं यस्य तच्छरपुंखमुखं तत्र
दन्तपातनं दन्तनिघातनं चतुरङ्गुलदीर्घं मुखं
स्थूलवृत्तप्रान्तम् ॥ ३६ ॥

हे०—दन्तपातनशलाकायन्त्रमाह—शरपुंखमुखमिति ३६
कार्पासविहितोष्णीषाः शलाकाः षट् प्रमाजने ।

स०—प्रमार्जने क्षालने क्षारक्लेदादेः षट् शलाकाः युः । किंभूताः । कार्पासेन विहितमुष्णीषं शिरो-
घ्ननमिव यासां तास्तथोक्ताः ॥ ३७ ॥

प०—षट् शलाकाः कार्याः कार्पासेन विहिताः
कृतः उष्णीषः शीर्षाच्छादनं यासां तास्तथा-
वेधप्रमाणेन व्रणक्लेदनक्षारादिषु शोभनक्रि-
यायाम् ॥ ३७ ॥

हे०—प्रमार्जनीः शलाका गणयति--कार्पासविहितेति
उष्णीषं शिरोवेधनम् ॥ ३७ ॥

पायावासन्नदूरार्थे द्वे दशद्वादशांगुले ॥ ३८ ॥

स०—पायावासन्नदूरार्थे दशद्वादशांगुले द्वे भवतः।
द्वादशांगुला दूरार्थे आसन्नार्थे दशांगुला इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

प०—पायौ गुदे क्लेशादि परिमार्ज्यमासन्नदूरार्थे
आसन्नार्थे निकटवर्तिनि प्रमार्जने तथा दूरार्थे
विप्रकृष्टपरिमार्जने यथासंख्यं च दशद्वादशांगुले च
शलाके कार्ये ॥ ३८ ॥

हे०—पायुप्रमार्जन्यौ शलाके आह--पायाविति ३८ ॥

द्वे षट्सप्तांगुले घ्राणे द्वे कर्णेऽष्टनवांगुले ॥ ३९ ॥

स०—घ्राणे षट्सप्तांगुले द्वे भवतः । आसन्न-
दूरार्थेऽत्राप्यनुवर्तते । तथैव कर्णेऽष्टनवांगुले
भवतः ॥ ३९ ॥

प०—तथा घ्राणे नासिकायां प्रमार्जननिमित्त-
मासन्नदूरार्थे षट् सप्तांगुले द्वे कार्ये । तथा द्वे
कर्णे कर्णघ्राणे क्लेदक्षारादिपरिमार्जननिमित्तमास-
न्नदूरार्थे अष्टनवांगुले कार्ये इत्युक्तं षण्णां शलाकानां
प्रविभागानाम् ॥ ३९ ॥

हे०—घ्राणप्रमार्जन्यौ शलाके आह--द्वे षडिति । कर्ण-
प्रमार्जन्यौ शलाके आह--द्वे कर्णे इति ॥ ३९ ॥

कर्णशोधनमश्वत्थपत्रप्रांतं सुवाननम् ॥ ४० ॥

स०—कर्णशोधनार्थं यंत्रमश्वत्थपत्रस्येव प्रांतो
यस्य तत्तथा । तथा सुवस्येवाननं यस्य तदेवम् ॥ ४० ॥

प०—कर्णमलापहमश्वत्थवृक्षपत्राग्रं तथा सुवाननं
सुवमुखं यन्त्रं कार्यम् ॥ ४० ॥

हे०—कर्णशोधनं शलाकायन्त्रमाह--कर्णशोधनमिति।
द्रव्यस्य पलस्यापनयनं, मार्जनं कठिनस्य शोधनम् ॥ ४० ॥

शलाकाजांबवोष्ठानां क्षारेऽग्नौ च पृथक् त्रयम् ।
युज्यात् स्थूलाणुदीर्घाणाम् ॥ ४१ ॥

स०—शलाकाश्च जांबवोष्ठानि च तेषां पृथक् त्रयं
क्षारे क्षारपातनेऽग्निदाहकरणे च युज्यात् । किंभू-
तानां शलाकाजांबवोष्ठानाम् । स्थूलाश्चाऽणवश्च
दीर्घाश्च तेषाम् । तत्र शलाकास्तिस्रो जांबवोष्ठानि
च त्रीणि क्षारे तथा दाहने एवं द्वादशैतानि शलाका-
ख्यानि यंत्राणीति ॥ ४१ ॥

प०—शलाकाश्च जांबवोष्ठाश्च शलाकाजाम्ब-
वोष्ठाः । जाम्बवोष्ठक्षारो रोदवीक्षारो येन गृह्यते
तेषां शलाकाजाम्बवोष्ठानां स्थूलसूक्ष्मदीर्घाणां द्वाद-
शदशाङ्गुलप्रमाणानां क्रमात् द्वयङ्गुलार्धाङ्गुल-
प्रमाणानां पृथक् त्रयं कार्यम् । एवं क्षारकर्मणि
शलाकानां त्रयं तथा जाम्बवोष्ठानां त्रयं तदग्नि-
कर्मणि पृथक् त्रयं स्थूलसूक्ष्मभेदभिन्नं प्रयु-
ज्यात् ॥ ४१ ॥

हे०—क्षारमिप्रयोगार्थं तिस्रः शलाकास्त्रीणि च जांब-
वोष्ठान्याह--शलाके इति । स्थूलं च अणु च स्थूलाणु
च दीर्घं च स्थूलाणुदीर्घाणीत्येकशेषेण निर्देशः । अणु
सूक्ष्मं ह्रस्वं च, तेन स्थूलदीर्घं सूक्ष्मह्रस्वं मध्यं चेति
त्रिविधं शलाकायन्त्रं जांबवोष्ठं च जम्बूफलवदोष्ठो यस्य
तज्जांबवोष्ठं शलाकाविशेष एव । संग्रहेऽप्युक्तं क्षारमिक-
मार्थं जांबवोष्ठानि द्वादशाष्टांगुलानि क्रमाद् द्वाङ्गुलार्धाङ्गु-
लफलानि । शलाकाश्च स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वमध्या इति ४१ ॥

शलाकामंत्रवर्धनि ।

मध्योर्ध्ववृत्तदंडां च मूले चार्धेदुसन्निभाम् ४२ ॥

स०—अंत्रवर्धन्यंत्रवृद्धौ शलाकां युज्यात् ।
कीदृशीम् । मध्यार्ध्वं वृत्तो दंडो यस्यास्ताम् । तथा
मूले मूलभागेऽर्धेदुसन्निभामर्धचंद्राकाराम् ॥ ४२ ॥

प०—शलाकामंत्रवर्धन्यंत्रवृद्धौ व्याधिविशेषे
युज्यात् । तन्मूले मूलविषये अर्धेदुसन्निभम-
र्धचन्द्रवक्त्रं मध्ये मध्यस्थाने ऊर्ध्वनिर्गतो वर्तुलो
दण्डो यस्यास्तां शलाकां मध्योर्ध्ववृत्तदण्डां
युज्यात् ॥ ४२ ॥

हे०—अंत्रवृद्धौ दाहार्थं शलाकामाह--शलाकामिति ।
मूले ग्रहणस्थाने मध्योर्ध्ववृत्तदंडम्, अर्धचन्द्राकृतिं शलाकां
विधाय तन्मध्ये ऊर्ध्वो वृत्तो दंडः कार्यः ॥ ४२ ॥

कोलास्थिदलतुल्यास्या नासाशोऽर्बुददाहकृत् ।

स०—बदरास्थिखण्डसमं मुखं यस्याः सा कोला-
स्थिदलतुल्यास्या । सा नासाशोऽर्बु नासावर्बुदेष्टु च
दाहं करोति ॥ ४३ ॥

प०—बदरास्थ्यर्धसदृशवक्त्रा शलाका सा नासायां
यान्यशोऽर्बुदानि तेषां दाहं करोति ॥ ४३ ॥

हे०—नासाशोऽर्बुददाहार्थं शलाकामाह—कोलास्थि-
दलेति ॥ ४३ ॥

अष्टांगुला निम्नमुखास्तिस्रः क्षारौषधक्रमे ।

कनीनीमध्यमानामीनखमानसमैर्मुखैः ॥ ४४ ॥

स०—क्षारौषधक्रमे तिस्रः शलाका निम्नमुखा
अष्टांगुलाः स्युः । कीदृश्यः । कनीनी च मध्यमा चाऽनामी
च तासां नखास्तेषां प्रमाणं तेन मानेन समैस्तुल्यैर्मु-
खैरुपलक्षिताः स्युः ॥ ४४ ॥

प०—तिस्रः शलाका अष्टाङ्गुलदीर्घा निम्नमुख्यो
दर्व्याकारा अवनतवक्त्राः क्षारक्रमे क्षारयोजने
तथौषधक्रमे विषादिलेपयोजने कनीनिकामध्यमा-
नामिकाङ्गुलीनखानां मानेन समैर्मुखैर्निम्नमु-
खास्ताः कार्याः ॥ ४४ ॥

हे०—दर्व्याख्यास्तिस्रः शलाका आह—अष्टांगुला
इति ॥ ४४ ॥

स्वंस्वमुक्तानि यंत्राणि मेढूशुद्धचंजनादिषु ॥ ४५ ॥

स०—मेढ्रादिषु विषय उत्तरवस्त्यादिषु स्वंस्वं
यथास्वं यंत्राणि गदितानि । आदिशब्देन नावना-
दिपरिग्रहः ॥ ४५ ॥

प०—स्वं स्वमात्मीयं प्रकरणमुद्दिश्य मेढूशुद्धया-
दिषु शलाकायन्त्राण्युक्तानि उपदिष्टानि ॥ ४५ ॥

हे०—मेढूशोधनाद्याः शलाकास्तत्र तत्रोक्ता इत्याह-
स्वं स्वमुक्तानीति ॥ ४५ ॥

अनुयंत्राण्ययस्कांतरज्जुवस्त्राश्ममुद्राः ।

वध्रांत्रजिह्वावालाश्च शाखानखमुखाद्विजाः ॥

कालः पाकः करः पादो भयं हर्षश्च तत्क्रियाः ।

उपायवित्प्रविभजेदालोच्य निपुणं धिया ॥ ४६ ॥

स०—अयस्कांतादीन्येकोनविंशत्यनुयंत्राणि कल्प-
येत् । स्वल्पयंत्रकार्यकरणात् । तेषां क्रियास्तत्क्रिया

निर्घातनादिका बुद्ध्या निपुणमालोच्य प्रविभजे
निर्घातनादिकर्माणि प्रविभज्य युञ्ज्यादित्यर्थः ॥

प०—यन्त्रसदृशकार्यसम्पादनान् अयन्त्राण्य-
न्यपि तानि अयस्कान्तप्रभृतीनि अनुयन्त्राण्य-
च्यन्ते । अयस्कान्तो मणिविशेषः । रज्जुः मुञ्ज-
कृता । वस्त्रं वासः । अश्मा पाषाणः ।
स्थूलह्रस्वं काष्ठम् । वध्रश्चर्ममयम् । अन्-
प्राणिनां सम्बन्धीनि । जिह्वा रसना । व-
केशाः । अश्वस्तुरङ्गः । शाखा वृक्षस्य । नखः नख-
मुखमास्यम् । द्विजा दन्ताः । कालो मृत्युर्ना-
शितः । पाकः पक्वत्वम् । करः हस्तः । प-
रणः । भयं साध्वसम् । हर्षो मनस्तुष्टिः
तत्क्रियाः तेषां क्रियाकर्माणि व्यापारविधिर-
स्तास्तत्क्रिया भजेदिति सम्बन्धः । यन्त्रक-
सम्पादयत्युपायविद् वैद्यः । विभजेन् वि-
नयेत् । तान्यनुयन्त्राणि यस्य यत्र योग्यता
तत्र योजयेत् । धिया बुद्ध्या निपुणं क्रि-
लोक्य वीक्ष्य विमृश्य योजयेत् । तथाच स-
ऽप्युक्तमाचार्येण । “एतानि देहे सर्वस्मिन्दे-
वयवेऽपि वा । सन्धी कोष्ठे धमन्यां च यथ-
प्रयोजयेत्” ॥ ४६ ॥

हे०—अनुयन्त्राण्याह—अनुयन्त्राणीति । अ-
तादीन्येकोनविंशतिरनुयन्त्राणि संग्रहे तु—“एतानि
सर्वस्मिन् देहस्यावयवेऽपि वा । सन्धी कोष्ठे धम-
न्यायां च प्रयोजयेत्” इति । अनुयन्त्रकर्माणि र-
ख्यानीत्यत आह—तत्क्रिया इति ॥ ४६ ॥

तान्येव यंत्राणां कर्माण्याह—

निर्घातनोन्मथनपूरणमार्गशुद्धि-

संव्यूहनाहरणबंधनपीडनानि ।

आचूषणोन्नमननामनचालभंग-

व्यावर्तनर्जुकरणानि च यंत्रकर्म ॥

स०—निर्घातनादि यंत्रस्य कर्म । निर्घातनं
परिपातनम् । उन्मथनमुन्मूलनम् एवमन्यदपि वि-
चः समुच्चये । तेन प्रक्षालनादीनि समुन्नीयन्ते ॥

प०—निर्घातनं निर्घातः आहननम् । नि-
यत्यनेनेति निर्घातनम् । उन्मथयतेऽनेनेत्य-
नम् । पूर्यतेऽनेनेति पूरणम् । मार्गाणां रु-

तथा नाडीनां पूयाद्यशुद्धानां शुद्धिः मार्गशुद्धिः ।
व्यूहनं रचनाविशेषः । क्षारादीनामाहरणमाकर्षणं
शल्यादीनाम् । बध्यते भग्राद्यनेनेति बन्धनं पी-
डयतेऽनेनेति पीडनम् । आचूष्यतेऽनेनेत्याचूषणं
विषरक्तादीनाम् । उन्नम्यते उत्क्षिप्यतेऽनेनेत्युन्न-
मनम् । नाम्यते बराङ्गाद्यनेनेति नामनम् । चलनं चालः
निश्चलश्च कम्पोत्पादः । भङ्ग एकस्य वस्तुनोऽपरस्य
वस्तुन उत्पादनं तदुज्जुरणमिति ॥ ४७ ॥

हे०—यन्त्रकर्माणि गणयति—निर्घातनेति । संग्रहे
तु विवरणाविकरणाविच्छिन्नेक्षणदारणप्रक्षालनप्रधमनांजनप्र-
भार्जनानि नवाधिकानीति ॥ ४७ ॥

निवर्तते साध्ववगाहते च
ग्राह्यं गृहीत्वोद्धरते च यस्मात् ।
यन्त्रेष्वतः कंकमुखं प्रधानं
स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि यच्च ॥ ४८ ॥

स०—निवर्तनादिभिश्चतुर्भिः कारणैर्यन्त्रेषु मध्ये
कंकमुखं श्रेष्ठमिति यस्माच्च सर्वेषु प्रदेशेष्वधिकार्यधि-
क्रियते इति । वसंततिलकोपजाती वृत्ते ॥ ४८ ॥

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-

मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां

यन्त्रविध्यध्यायः पञ्चविंशः ॥ २५ ॥

प०—सर्वयन्त्राणां कर्म यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं
स्थानं स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि तच्च यस्मात्तद्वि-
वर्तते परिभ्रमति तथा ग्राह्यम् । शल्यं साधु कृत्वा-
ऽवगाहते गृह्णाति गृहीत्वा च तच्छल्यमुद्धरति ।
उत्पाटयति स्थानेषु सर्वेषु सर्वशरीराग्रेषु शरीरा-
वयवेषु शल्याहरणादिव्यापारेष्वधिकारि शल्याहर-
णविषये सुखकारि । अतः कारणात् एतेषु पूर्वो-
क्तेषु मध्ये कङ्कमुखं नाम यद्यन्त्रं श्रेष्ठतमम् ।
अन्यानि यन्त्राण्येकदेशविषयाणि स्वल्पकर्मकराणि
असुखकराणि ॥ ४८ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-

कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने

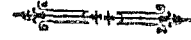
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

हे०—यन्त्रेषु कंकमुख्यस्य प्रधान्यमाह—निवर्तते
इति । संग्रहे तु ह्रस्वदीर्घमूलतनुवक्त्रविषमग्राह्यग्राहिशि-
थिलतेत्यष्टौ यन्त्रदोषा इति ॥ ४८ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने यन्त्रप्रकरणं

नाम सामस्येन निरूपितम् ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथेदानीं षड्विंशोऽध्यायारम्भः शस्त्रस्वरूपविज्ञानार्थः ।

अथाऽतः शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

षड्विंशतिः सुकर्मरिर्वदितानि यथाविधि ॥

शस्त्राणि रोमवाहीनि बाहुल्येनाङ्गुलानि षट् ।

सुरूपाणि सुधाराणि सुग्रहाणि च कारयेत् ॥

अकरालानि सुध्मातसुतीक्ष्णावर्तितेऽयसि ।

समाहितमुखाप्राणि नीलाभोजच्छवीनि च ॥

नामानुगतरूपाणि सदा सन्निहितानि च ।

स्वोन्मानार्थचतुर्थांशफलान्येकैकशोऽपि च ।

प्रायो द्वित्राणि युञ्जीत तानि स्थानविशेषतः १

स०—बाहुल्येन शस्त्राणि षडङ्गुलानि भवन्ति ।

तथा षड्विंशतिसंख्यानि । तथा सुकर्मरैः कर्मकुशलै-

र्नरैर्यथाविधि सम्यङ्निष्पादितानि तथा रोमवाहीनि

लोमशातनसमर्थानि तथा सुरूपाणि शोभनाकाराणि ।

तथा सुधाराणि शोभनधाराणि । तथा सुखेन गृह्यते

सुखग्रहाणि च कारयेत् । क अयसि । कीदृशे

सुष्ठु ध्मातं सुतीक्ष्णं तथाऽऽवर्तितं च यदयः तीक्ष्णं

तस्मिन् । कीदृशानि च शस्त्राणि । अकरालानि

सुदर्शनानि । समाहितं सुष्ठु कृतं मुखप्रां फलं येष

तानि समाहितमुखाप्राणि । तथा नीलोत्पलद्यु

तीनि । तथा नामानुगतं रूपं येषां तान्यन्वर्थं

नामानित्यर्थः । तथा सर्वकालं सन्निहितानि समीप

स्थानि । स्वं च तदुन्मानं च स्वोन्मानमात्मीयं प्रमा

तस्मात्सकाशादर्थं तस्य चतुर्थांशोऽष्टभागोऽङ्गुलषट्कर

सप्तमांशद्वयसहितं यवदशकं तत्परिमाणं फलं ये

तान्येवम् । अपि चेति समुच्चये । एवंविधानि शस्त्र

प्येकैकशः स्थानविशेषाद्वित्राणि प्रयुञ्जीत । एकैक

इत्येकं बहुव्रीहिवदिति द्वित्वसुब्लोपौ । ततः शस्त्र

त्ययः ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भे प्रयोजनं यन्त्राणि प्रायः शस्त्र

मयानि कार्याणि तद्वच्छस्त्राण्यप्यतोऽस्यारम्भः

षड्विंशतिः शस्त्राणि कारयेदिति सम्बन्धः

सुकर्मरैः क्रियानिपुणैरभिज्ञैरयस्कारैर्घटितानि निष्पादितानि । यथाविधि विध्यनतिक्रमेण रोम-
वाहीनि । रोमाणि वहन्तीति रोमवाहनं रोम-
कल्पनं छेदनं कर्म कर्तुं येषां तानि । तथा
बाहुल्येन भूयसा षडङ्गुलदीर्घाणि । सुरूपाणि
स्वाकृतीनि तथा सुधाराणि शोभनधाराणि तथा
शोभनग्रहणप्रदेशानि तथाऽकरालान्यदन्तुराणि
अविषमधाराणि । सुधमातं च सुतीक्ष्णं चाति-
वर्तितं यच्छस्त्रं तस्मिन् तथाभूतेऽयसि तीक्ष्ण-
लोहे घटितानि । आवर्तितमयोधनेनाहत्य पिण्डी-
कृतं सम्यगाहितं कृतं सुखाग्रं येषां तानि नामा-
नुगतरूपाणि ब्रीह्याकारवक्रत्वात् ब्रीहिवक्त्रं शस्त्रं
ज्ञेयम् । सर्वदा सर्वकालं संनिहितानि विद्य-
मानानि । तथा स्वोन्मानादात्मीयादूर्ध्वमाना-
दैर्व्यादूर्ध्वाशफलानि चतुर्थाशफलानि । अन्या-
नि प्रायः एकैकं कृत्वा तानि शस्त्राणि द्वित्राणि
कार्याणि तानि च शस्त्राणि स्थानविशेषात् प्रयोक्त-
व्यानि व्याधिवशात् प्रयोज्यानीत्यर्थः ॥ १ ॥

हे०--शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति ।
शस्त्राणां सामान्यलक्षणमाह--षड्विंशतिरिति । सुक-
र्मरैः उत्तमलोहकरैः, रोमवाहीनि रोमच्छेदीनि, अक-
रालानि आर्जववन्ति, अयसि लोहे घटितानि । तृतीयार्थे
सप्तमी । समाहितं सम्यक् घटितं सुखाग्रं फलं येषां
तानि । स्वोन्मानस्यांगुलषट्कस्यार्धचतुर्थोऽंशः अष्टमो
भागः । सप्तमांशद्वयसहितं यवदशकं तत्परिमाणं फलं येषां
तानि, एकैकशो द्वित्राणि प्रत्येकं द्वे त्रीणि वा कारयेत् ।
षड्विंशतेरुपयोगमाह--युंजीतेति ॥ १ ॥

मंडलाग्रं फले तेषां तर्जन्यतर्नखाकृति ।

लेखने छेदने योज्यं पोथकीशुंडिकादिषु ॥ २ ॥

स०--तेषां शस्त्राणां मध्ये मंडलाग्रं नाम शस्त्रम् ।
कीदृशम् । फलोद्देशे तर्जन्या अंतर्नखस्तर्जन्यत-
र्नखस्तस्येवाकृतिर्यस्य तदेवम् । क्वैतद्योज्यमित्याह ।
लेखने छेदने पोथक्यादिषु योज्यम् । आदिशब्देन
वर्त्मरोगादयो गृह्यन्ते ॥ २ ॥

प०--तेषां शस्त्राणां मध्ये मंडलाग्रं शस्त्रं फले
फलविषये तर्जन्यतर्नखेन तुल्याकृति कार्यम् ।
तच्च पोथक्यादिषु लेखने लेखननिमित्तं तथा छेदने
छेदननिमित्तं योज्यम् ॥ २ ॥

हे०--मण्डलाग्रं शस्त्रमाह--मण्डलाग्रमिति । शुण्डकी
गलशुण्डिका ॥ २ ॥

वृद्धिपत्रं क्षुराकारं छेदभेदनपाटने ।

ऋज्वग्रमुन्नते शोफे गम्भीरे च तदन्यथा ।

नताग्रं पृष्ठतो ॥ ३ ॥

स०--वृद्धिपत्रं नाम शस्त्रं क्षुराकारं स्यात् । तच्च
छेदनादिषु योज्यमिति प्रकृतम् । फलपरिमाणं तूक्त-
मेव । कीदृक् । ऋजु स्पष्टमग्रं यस्य तदृज्वग्रं तदु-
न्नते शोफे स्यात् । गम्भीरे तु शोफे तद्वृद्धिपत्र-
मन्यथा कथमन्यथेत्याह । नतेत्यादि । पृष्ठदेशे
नतमग्रं यस्य तन्नताग्रं भवतीति ॥ ३ ॥

प०--वृद्धिपत्रं शस्त्रं क्षुराकारं क्षुरसदृशं तच्च
छेदने द्विधाकरणे भेदने विदारणे तथा पाटने
भेदोग्रन्थीनामुत्पाटने तच्च ऋज्वग्रं स्पष्टग्रान्तमु-
न्नते च शोफे गम्भीरे च तदेव ऋज्वग्रमन्य-
थान्येन प्रकारेण वैपरीत्ये सति पृष्ठतो दीर्घं तथा
नताग्रम् अनवधारम् ॥ ३ ॥

हे०--वृद्धिपत्रमाह--वृद्धिपत्रमिति । उन्नते गम्भीरे
च शोफे ऋज्वग्रम्, अन्यथाभूते शोफे पृष्ठतो नताग्रम् ३

दीर्घह्रस्ववक्त्रे यथाशयम् ।

उत्पलाध्यर्धधाराख्ये छेदने भेदने ॥ ४ ॥

स०--उत्पलं चाऽध्यर्धधारं च ते आख्ये ययोस्त
उत्पलाध्यर्धधाराख्ये शस्त्रे यथाक्रमं दीर्घह्रस्ववक्त्रे
भवतः । उत्पलपत्रं दीर्घमुखमध्यर्धधारं तु ह्रस्ववक्त्र-
मित्यर्थः । तच्छेदने तथा भेदने च योज्यम् ॥ ४ ॥

प०--ह्रस्ववक्त्रं लघुमुखं समे शोफेनोन्नते-
नापि गम्भीरे कार्यम् । यथाशयमाशयानति-
क्रमेण शरीरस्थानानुरोधेनोति यावत् । उत्पलं शस्त्रं
तथाऽध्यर्धधारं शस्त्रं ते द्वे शस्त्रे भेदने विदारणे
छेदने द्विधाकरणे योज्ये ॥ ४ ॥

हे०--स्थानवशेन दीर्घमुखं ह्रस्वमुखं च । उत्पलप-
त्रमध्यर्धधारं चेति शस्त्रद्वयमाह--उत्पलेति । एते
नामानुगतरूपे ॥ ४ ॥

तथा ।

सर्पास्यं घ्राणकर्णांशश्छेदनेऽधीगुलं फले ॥ ५ ॥

स०—सर्ववक्त्रं नाम शस्त्रं नामानुगताकारं प्राणा-
शश्छेदने कर्णाशश्छेदने च योज्यम् । तथेति समु-
च्चये । भेदनेऽपि योज्यम् । तच्च फलेऽर्धाङ्गुलं
भवति ॥ ५ ॥

प०—सर्पास्यं शस्त्रं फले फलविषयेऽर्धाङ्गु-
लप्रमाणम् । तच्च प्राणे कर्णयोरर्शःसु छेदने
योज्यम् ॥ ५ ॥

हे०—सर्ववक्त्रमाह—सर्पास्यमिति ॥ ५ ॥

गतेरन्वेषणे श्लक्षणा गंडूपदमुखैषणी ॥ ६ ॥

स०—एषणी नाम शस्त्रं गतेर्गणानामन्वेषणे
योज्यम् । कीदृशी । श्लक्षणा कोमलस्पर्शा । तथा
गंडूपदमुखमिव मुखं यस्याः सा गंडूपदमुखा ॥ ६ ॥

प०—एष्यते समन्ततो गतेर्मार्गं ज्ञातुं यया
सैषिणी । गतेर्दूरगमनाय नाड्यां अन्वेषणे च
गतौ विज्ञाने तद्विषये योज्यम् । सा च श्लक्षणा
अपरुषा गण्डूपदमुखा भूमिलतावक्त्रा ॥ ६ ॥

हे०—अन्वेषणार्थमेषणीमाह—गतेरिति । गतेर्नाडी-
व्रणस्य ॥ ६ ॥

द्वितीयामेषणीमाह—

भेदनार्थेऽपरा सूचीमुखा मूलनिविष्टा ।
वेतसं व्यधने ॥ ७ ॥

स०—अपरैषणी भेदनार्थं सूचीमुखा स्यात् ।
मूले निविष्टं कृतं खं छिद्रं यस्याः सा मूलनिवि-
ष्टा । वेतसं वेतसपत्राकारं शस्त्रं षडङ्गुलं पूर्वं-
क्तफलं तच्च व्यधने योज्यम् ॥ ७ ॥

प०—अन्याऽपरा द्वितीयैषणी भेदनार्था भेदन-
निमित्तं सूचीमुखा तीक्ष्णमुखा तथा मूले निविष्टं
छिद्रं यस्याः सा तथाविधा । वेतसं वेतसपत्राकारं
शस्त्रं व्यधने कार्यम् ॥ ७ ॥

हे०—भेदनार्थमेषणीमाह—भेदनार्थं इति । भेदनत्वं
क्षाराक्तसूत्रप्रवेशनेन वेतसशस्त्रमाह—वेतसमिति ॥ ७ ॥

स्त्राव्ये शरार्यास्यं त्रिकूर्चके ॥ ८ ॥

स०—शरारिराटिः पक्षिविशेषः । शरार्यास्यं
नाम शस्त्रं त्रिकूर्चके च स्त्राव्ये योज्यम् ॥ ८ ॥

प०—स्त्राव्ये व्याधौ असंस्तुतिसाधये व्याधौ
शरार्यास्यं तथा त्रिकूर्चकमिति शस्त्रे द्वे कार्ये ॥ ८ ॥

हे०—शरारिमुखं त्रिकूर्चकं चेति शस्त्रद्वयमाह—स्त्राव्य
इति । स्त्राव्ये स्थाने शरारिः पक्षिविशेषः ॥ ८ ॥

कुशाटा वदने स्त्राव्ये द्यङ्गुलं स्यात्तयोः फलम् ९

स०—कुशाटा नाम शस्त्रं वदने स्त्राव्ये योज्यम् ।
तयोः शरारिकुशाटयोः फलं द्यङ्गुलप्रमाणं स्यात् ९ ॥

प०—वदने स्त्राव्ये तयोः फलम् । कुशवदनं
तथा आटावदनं ते द्वे स्त्राव्ये रोगे कार्ये तेनैकं
शस्त्रं कुशवदनं द्वितीयमाटावदनं तयोर्द्व्यङ्गु-
लपरिमाणं फलं स्यात् ॥ ९ ॥

हे०—कुशपत्रमाटामुखं चेति शस्त्रद्वयमाह—कुशा-
टेति । आटा पक्षिविशेषः ॥ ९ ॥

तद्वदंतर्मुखं तस्य फलमध्यर्धमङ्गुलम् ॥ १० ॥

स०—अंतर्मुखं नाम शस्त्रं तद्वत्कुशाटातुल्यम् ।
तस्यांतर्मुखस्य फलमध्यर्धमङ्गुलं स्यात् ॥ १० ॥

प०—ताभ्यां तुल्यं तद्वत् । अन्तर्मुखं नाम शस्त्रं
पूर्ववत् स्त्राव्ये कर्मणि योज्यम् । तस्यान्तर्मु-
खस्य फलमध्यर्धमङ्गुलमधिकमर्धं यस्याङ्गु-
लस्य ॥ १० ॥

हे०—अन्तर्मुखमाह—तद्वदिति । तद्वत्स्त्राव्ये ॥ १० ॥

अर्धचंद्राननं चैतत्तथाऽध्यर्धाङ्गुलं फले ।

ब्रीहिवक्त्रं प्रयोज्यं च तच्छिरोदरयोर्व्यधे ॥ ११ ॥

स०—तथा कुशाटातुल्यं तदप्यर्धचंद्रास्यसंज्ञं
शस्त्रम् । चः समुच्चये भिन्नक्रमे । ब्रीहिवक्त्रमप्यध्यर्धा-
ङ्गुलफलं स्यात् । तच्च शिराव्यधे उदरव्यधे च
योज्यम् ॥ ११ ॥

प०—एतच्चार्धचंद्राननमर्धचन्द्रमुखम् । ब्रीहि
मुखं शस्त्रं फले फलविषये तथैवाध्यर्धमङ्गुलं ब्रीह्या
कारमुखं तच्च शिराव्यधे तथोदरव्यधे तन्निमित्तं
प्रयोज्यम् ॥ ११ ॥

हे०—ब्रीहिमुखमाह—तथेति ॥ ११ ॥

पृथुः कुठारी गोदंतसदृशार्धाङ्गुलानना ।

तयोर्ध्वदंडया विध्येदुपर्यस्थानां स्थितां शिराम् ।

स०—कुठारी नाम शस्त्रं पृथुर्विस्तीर्णसंस्थानदंडा
तथा गोदंतसदृशमर्धाङ्गुलमाननं यस्याः सैवम् ।
तया कुठारिकयोर्ध्वदंडया सत्या शिरामस्त्रामुपरि
स्थितां विध्येत् ॥ १२ ॥

प०—कुठारी पृथुर्विस्तीर्णां पृथुदण्डा गोदन्ता-
कारा तथाऽर्द्धाङ्गुलाननाऽर्धाङ्गुलफला तया
कुठार्याऽस्त्रामुपरि पृष्ठे स्थितां शिरां विध्येत् ।
ऊर्ध्वः दण्डो यस्यास्तथाविधा । अधोमुखया
शिरां विध्येत् ॥ १२ ॥

हे०—कुठारीमाह—पृथुरिति । कुठार्याः फलमाह—
तथेति ॥ १२ ॥

ताम्री शलाका द्विमुखी मुखे कुरुवकाकृतिः ।
लिंगनाशं तया विध्येत् ॥ १३ ॥

स०—ताम्रमयी शलाका द्विमुखा स्यात् । स
च मुखे कुरुवकाकृतिः रक्तसहचरपुष्पमुकुलाकारा ।
तया शलाकया लिंगनाशं कफोत्थपटलसंज्ञं
विध्येत् ॥ १३ ॥

प०—लिङ्गनाशव्यधार्थं ताम्री ताम्रमयी शलाका
द्विमुखोभयतोमुखा कुरुवकाकृतिः कुरुवकमुकु-
लाग्रा तया लिङ्गनाशं पटलं विध्येत् ॥ १३ ॥

हे०—शलाकामाह—ताम्रीति । कुरुवकं कुरंदकमु-
कुलम् ॥ १३ ॥

कुर्यादङ्गुलिशस्त्रकम् ।
मुद्रिकानिर्गतमुखं फले त्वर्धाङ्गुलायतम् ।
योगतो वृद्धिपत्रेण मंडलाग्रेण वा समम् ।
तत्प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम् ।
सूत्रबद्धं गलस्रोतोरोगच्छेदनभेदने ॥ १४ ॥

स०—अङ्गुलिशस्त्रकं कुर्यात् । कीदृशम् । मुद्रि-
काया ऊर्मिकाया निर्गतं निष्क्रान्तं मुखं यस्य तन्मुद्रि-
कानिर्गतमुखम् । फले तु तस्मिन्मुखेऽर्धाङ्गुलदीर्घं
योगतः संस्थानेन वृद्धिपत्रेण मंडलाग्रेण वा तुल्यम् ।
कियत्प्रमाणाऽस्य मुद्रिका कार्येत्याह । तत्प्रदेशिन्य-
ग्रेत्यादि । तस्य वैद्यस्य या प्रदेशिनी तस्या यदग्रं
पर्वं तस्य यत्प्रमाणं तेनार्प्यत इति तत्प्र-

देशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणी मुद्रिका यस्मिंस्तद्विषक
न्यग्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम् । तथा सत्रेण बद्धं
बद्धम् । सूत्रेण बद्ध्वा मणिबंधे योज्यमित्यर्थः
गलस्रोतोरोगाणां छेदने च तद्योज्यम् ॥ १४ ॥

प०—अङ्गुलिशस्त्रमेवंलक्षणं कुर्यात् । मुद्रिक
आस्यसम्बन्धिन्या निर्गतं निष्क्रान्तं मुखं
यस्य । तथा फले मुखविषयेऽर्धाङ्गुलायतम
ङ्गुलदीर्घम् । योगतः शस्त्रकर्मयोग्यतया आकृ-
तवृद्धिपत्रेण समं तुल्यम् । मण्डलाग्रेण वा तुल्यम्
तच्च प्रदेशिनीप्रथमपर्वपरिमाणा प्रवेशार्हमुद्रि-
कयस्मिंस्तत् । अपर्यते अस्यतेऽन्विष्यतेऽङ्गु-
लच्छात्रं तत्तथाविधं कुर्यात् । तच्च दृढं स
ज्यङ्गुलिबद्धं मणिबन्धस्थाने बन्धनीयम् । तद्
स्रोतोरोगाणां छेदने द्विधाकरणे तथा भेदने वि-
रणे योज्यम् ॥ १४ ॥

हे०—अङ्गुलिशस्त्रकमाह—कुर्यादिति । मुद्रिकानि
तमुखं कंठस्थमुद्रिकं योगतः स्थानरोगयोग्यतानुस-
विकल्पः ॥ १४ ॥

ग्रहणं शुण्डिकामार्दवडिशं सुनताननम् ॥ १५

स०—वडिशं नाम शस्त्रं शुण्डिकामार्दवग्रहणे योज्य
आदिशब्देन पतिजिह्वादेर्ग्रहणम् । कीदृशं तत्
सुनतमङ्कुशवदानतमाननं मुखं यस्य तदेवम् ॥ १५ ॥

प०—शुण्डिकामार्दीनां ग्रहणे ग्रहणनिरि-
वडिशं कार्यम् । सुनताननमतिशयेनानतमुखम् १५

हे०—वडिशमाह—ग्रहण इति ॥ १५ ॥

छेदेऽस्थनां करपत्रं तु खरधारं दशाङ्गुलम् ।
विस्तारे व्यङ्गुलं सूक्ष्मदंतं सुत्तरुबंधनम् ॥ १६

स०—करपत्रं नाम शस्त्रं खरधारं तथा दश
गुलं दैर्घ्येण । व्यङ्गुलं विस्तारेण । सूक्ष्मा दं-
यस्य तत्सूक्ष्मदंतम् । तथा । त्सरुमुष्टिबंधनं ग्र-
णम् । शोभने त्सरुबंधने यस्य तत्त्सरुबंधनम्
अभिधानकोशे यद्यपि त्सरुसिमुष्टिरित्यभ्यधा-
तथाऽपि मुष्टिमात्रस्येहोपलक्षणार्थत्वात्पुष्टावप्युपप-
मेव ॥ १६ ॥

प०--अस्थनां छेदे छेदनार्थं करपत्रं नाम शस्त्रं कार्यम् । तच्च खरधारं दशाङ्गुलदीर्घं द्व्यङ्गुलविस्तारं सूक्ष्मदन्तं सुत्सरुबन्धनं शोभनः त्सरु-
हस्तग्रहणप्रदेशो यस्य तत् । शोभनमुष्टिवन्धन-
मिति यावत् ॥ १६ ॥

हे०--करपत्रमाह--छेदेऽस्त्रामिति । सुष्ठु त्सरुबन्धनं
ग्रहणार्थं यस्य ॥ १६ ॥

स्नायुसूत्रकचच्छेदे कर्तरी कर्तरीनिभा ॥ १७ ॥

कर्तरी नाम शस्त्रं कर्तरीसदृशं स्नाय्वादिच्छेदे
योज्यम् ॥ १७ ॥

प०--कर्तरी नाम शस्त्रं व्रणस्नायुसूत्रकेशानां
छेदने छेदनार्थम् । सा च कर्तरीतुल्या त्रिभा-
गपाशा परिशिष्टधारा ॥ १७ ॥

हे०--कर्तरीमाह--स्नायुसूत्रेति ॥ १७ ॥

वक्रजुधारे द्विमुखं नखशस्त्रं नवाङ्गुलम् ।
सूक्ष्मशल्योद्धृतिच्छेदभेदप्रच्छन्नलेखने ॥ १८ ॥

स०--नखशस्त्रं नखच्छेदकं प्रसिद्धम् । तच्च
वक्रा ऋजुश्च धारा यस्य तदेवम् । तस्यैकं
मुखं वक्रमन्यदृजु स्पष्टम् । तथा नवाङ्गुलं नवा-
ङ्गुलप्रमाणं नतु षडङ्गुलम् । एतच्च सूक्ष्मशल्यस्य
कटकादेरुद्धरणदौ नखच्छेदने भेदने च योज्यम् ॥ १८ ॥

प०--शस्त्रं नखशस्त्रं वक्रजुधारे द्वे मुखे यस्यै-
वमेकमुखं वक्रधारमस्पष्टधारं द्वितीयमृजुधारम-
कुटिलधारम् तच्च नवाङ्गुलदीर्घं तच्च सूक्ष्माणां
शल्यानामुद्धृती तथा छेदे भेदे प्रच्छन्नलेखने च
योज्यम् ॥ १८ ॥

हे०--नखशस्त्रमाह--वक्रजुधारेति । नवाङ्गुलं नतु
षडङ्गुलं, नखच्छेदनकं प्रसिद्धं वक्रजुधारेति, एकस्मिन्मुखे
वक्रा धारा अन्यस्मिन् ऋजुः ॥ १८ ॥

अधुना दन्तलेखनशस्त्रमाह--

एकधारं चतुष्कोणं प्रवद्धाकृति चैकतः ।
दन्तलेखनकं तेन शोधयेदन्तशर्कराम् ॥ १९ ॥

स०--एकधारमेकस्मिन् प्रदेशे तथा चतुष्कोणं
तथा एकत एकस्मिन्देशे प्रवद्धा आकृतित्यस्य तद-
न्तलेखनकम् । तेन दन्तशर्करां शोधयेत् ॥ १९ ॥

प०--दन्तलेखनकं नाम शस्त्रमेकधारम् । एक
रूपा धारा यस्य दन्तशर्कराशोधने । अन्ये त्रयः
कोणा नाम तथा चतुष्कोणं चतुरस्रं तथा प्रवद्धा
आकृतिः संस्थानं यस्य । एकतः एकस्मात्प्रदे-
शात् हस्तग्रहणप्रदेशात् । तेन शस्त्रेण दन्तशर्कराः
शोधयेत् लेखयेत् ॥ १९ ॥

हे०--दन्तलेखनमाह--एकधारमिति । प्रवद्धवद्वेष्टित-
वदाकृतित्यस्य तत्प्रवद्धाकृति ॥ १९ ॥

अधुना सूचीशस्त्रमाह--

वृत्ता गूढदृढाः पाशे तिस्रः सूच्योऽत्र सीवने ।
मांसलानां प्रदेशानां त्र्यस्रा त्र्यङ्गुलमायता ॥
अल्पमांसाऽस्थिसंधिस्थव्रणानां त्र्यङ्गुलायता ।
व्रीहिवक्त्रा धनुर्वक्त्रा पक्वामाशयमर्मसु ।
सा सार्धद्व्यङ्गुला ॥ २० ॥

स०--अत्र एषु शस्त्रेषु मध्ये सीवने सीवनविषये
तिस्रः सूच्यः स्युः । किंभूताः । वृत्ता वर्तुलाः पाशे
गूढास्तथा दृढाः सारत्वात् । आसां च प्रत्येकं संस्था-
नविशेषेण विशेषोपयोगमाह । मांसलानां बहुमांसानां
शरीरदेशानां त्र्यस्रा मुखे सूची स्यात् । संग्रहेऽन्य-
बोचत् । त्र्यस्राप्रेति । त्र्यस्रेति चित्यम् । तथा त्र्यङ्गुल-
मायता त्र्यङ्गुलदीर्घेत्यर्थः । वृत्तत्वं दृढपाशत्वं चोक्त-
मेव सामान्यलक्षणेन । अल्पमांसानां व्रणानां संध्य-
स्थिसंश्रितानां च द्व्यङ्गुलमायता दीर्घा । वृत्तमुखत्वं
चाऽस्याः सामान्योक्तम् । तृतीयामाह व्रीहीत्यादि ।
व्रीहिमुखा चापवत् कुटिला । दैर्घ्येण द्वे अंगुले सार्धे
स्यात् । सा च पक्वाशय आमाशये मर्मसु च व्रणानां
सीवने योज्या ॥ २० ॥

प०--वृत्ता वर्तुला तथा पाशे सूत्रप्रवेशप्रदेशे
गूढदृढास्तिस्रः सूच्यः कार्याः । अत्र सीवने अत्रा-
सां मध्यात् मांसलानामवकाशानां व्रणानां सीवने
त्र्यस्रा त्रिकोणा त्र्यङ्गुलमायता त्र्यङ्गुलदीर्घा ।
द्वितीया सूची व्रणानामस्थिसन्धिगतानां तथाऽस्थि-
स्थानामल्पमांसानां च सीवने द्व्यङ्गुलायता
द्व्यङ्गुलदीर्घा कार्या । सा सार्धद्व्यङ्गुला तृतीया
सूची । व्रीहिवक्त्रा व्रीह्याकारमुखा तथा धनुर्व-
क्त्रा धनुरिव कुटिला तथा सार्धद्व्यङ्गुलदीर्घा सा

च सीवने पक्वाशयस्थानां व्रणानामाशयस्थानां
मर्मसु स्थितानां च योज्या ॥ २० ॥

हे०—सूचीत्रयमाह—वृत्ता इति । पाशे छिद्रस्थाने
गूढा दृढाश्च तत्र त्र्यंगुलां सूचीमाह—मांसलानामिति ।
द्व्यंगुलां सूचीमाह—अल्पमांसोति । सार्द्धद्व्यंगुलां सूची-
माह—त्रीहिवक्त्रेति ॥ २० ॥

अधुना कूर्चं लिलक्ष्यविपुलाह—

सर्ववृत्तास्ताश्चतुरंगुलाः ।

कूर्चो वृत्तैकपीठस्थाः सप्ताष्टौ वा सुबंधनाः ।
संयोज्यां नीलिकाव्यंगकेशशतनकुट्टने ॥ २१ ॥

स०—ताः सूचयः सर्वतो वर्तुला दैर्घ्येण चतुर-
गुलाः कूर्च इत्युच्यते । किंभूताः वृत्त एकस्मिन्
पीठे संस्थिताः । तथा सप्तसंख्या अष्टौ वा ।
तथा शोभनं बंधनं यासां ताः । सुबंधनाः ।
अत एवेदं शस्त्रं सूचीकूर्चसंज्ञमिति । तथा चाऽर्श-
श्चिकित्सिते जगाद । अर्शोभ्यो जलजाशस्त्र-
सूचीकूर्चैरित्यादि । स च बद्धसप्ताष्टसूचिकः कूर्चो
नीलिकादिषु लेपे कुट्टनविषये च योज्यः । उपलक्षण-
त्वाच्चाऽस्य ध्वित्रेन्द्रलुतादिष्वपि योज्यः ॥ २१ ॥

प०—सर्वतो वृत्ता वर्तुलाः सर्ववृत्तास्तथा चतुर-
ङ्गुलायताः । तथा वृत्ते तु एकस्मिन् पीठे स्थिताः
तत्र प्रतिष्ठिताः सम्यक् सप्ताष्टौ वा तथा शोभन-
बन्धनाः सुष्ठु निबद्धा इत्यर्थः । एतच्छस्त्रं सूचीनां
कूर्च उच्यते । स च योज्यो नीलिकादिषु रोगेषु
तथा कुट्टने कुट्टनविषये योजनीयः ॥ २१ ॥

हे०—कूर्चमाह—सर्ववृत्ता इति । सर्ववृत्ताः पाशर-
हितास्ताः सूचयः वृत्ते एकस्मिन् पीठे निष्ठाताः ॥ २१ ॥

अर्धाङ्गुलमुखैर्वृत्तैरष्टाभिः कंठकैः खजः ।

पाणिभ्यां मथ्यमानेन प्राणात्तेन हरेदसृक् ॥ २२ ॥

स०—अष्टाभिः कंठकैः खज उच्यते । कीदृशैः ।
अर्धाङ्गुलप्रमाणं मुखं येषां तैरर्धाङ्गुलमुखैः । तथा
वर्तुलैः । तेन खजेन हस्ताभ्यां विलोडयमानेन नासि-
कातोऽस्त्रं हरेत् ॥ २२ ॥

प०—पाणिभ्यां हस्ताभ्यां मध्यमानेन तेन प्रा-
णान्नासिकाया असृक् रक्तं हरेन्निहरेत् ॥ २२ ॥

हे०—खजमाह—अर्धाङ्गुलेति ॥ २२ ॥

व्यधने कर्णपालीनां यूथिका मुकुलानना २३ ॥

स०—कर्णपालीनां व्यधने यूथिका नाम शस्त्रं
स्यात् । कीदृशी । मुकुलानना ॥ २३ ॥

प०—व्यधनं भेदनं कर्णपालीनां यूथिका नाम
शस्त्रम् । यूथिका कीदृशी मुकुलस्येव आननं मुखं
यस्याः सा मुकुलानना ॥ २३ ॥

हे०—कर्णव्यधनमाह—व्यधनमिति ॥ २३ ॥

आराऽर्धाङ्गुलवृत्तास्या तत्प्रवेशा तथोर्ध्वतः ।

चतुरस्रा तथा विध्येच्छोफं पक्वामसंशये ॥

कर्णपालीं च बहुलाम् ॥ २४ ॥

स०—अर्धाङ्गुलप्रमाणं वृत्तं मुखं यस्याः साऽर्धा-
ङ्गुलवृत्तास्या । तथा स एवार्धाङ्गुलप्रमाणः प्रवेशो यस्याः
सा तत्प्रवेशा । तथोर्ध्वत इति । वृत्तार्धाङ्गुलादुपरिष्ठा-
त्तथैव चार्धाङ्गुलप्रमाणैव चतुरस्रा स्यात् । सा आरा-
नाम शस्त्रम् । तथा आरया शोफं विध्येत् । कदा
पक्वामसंशये किमयं पक्वः शोफ उताम इति संदेहे ।
बहुलां च कर्णपालीं तथा विध्येत् ॥ २४ ॥

प०—आरानाम शस्त्रमर्धाङ्गुलप्रमाणं वृत्तं परि-
वर्तुलमास्यं मुखं यस्याः सा तथाभूता । तत्प्र-
वेशा तावत्प्रवेशा तत्परिमाणप्रवेशेति यावत् ।
तथोर्ध्वतश्चतुरस्रा अर्धाङ्गुलादूर्ध्वं चतुरस्रा न
वृत्ता । तथाऽऽरया शोफं विध्येत् । पक्वामसं-
शये सति किमयं शोफः पक्वो नवेत्यस्यां संशितौ
संशये सति आरया शोफं विध्येत् ॥ २४ ॥

हे०—आरामाह—आरेति । तत्प्रवेशादर्धाङ्गुलप्रवेशात्,
ऊर्ध्वतः वृत्तान्मुखादूर्ध्वं चतुरस्रा, पक्वामसंशयं पक्वाच्चा-
मसन्देहे, बहुलां घनाम् ॥ २४ ॥

बहुलायाश्च शस्यते ।

सूची त्रिभागसुषिरा त्र्यंगुला कर्णवेधनी २५ ॥

स०—बहुलाया अतिमांसलायाः कर्णपाल्याश्च
सूची शस्यते न केवलमारा । कीदृशी सूची । त्रिभागः
प्रांतभागात्सुषिरौ यस्याः सैवम् । तथा त्र्यंगुलादैर्घ्येण ।
सा च कर्णवेधनी स्यात् ॥ २५ ॥

५०-अतिमांसलयाः कर्णपाल्याश्च सूची शस्यते । सा च त्रिभागसुषिरा त्रिभागप्रमाणा कृतच्छिद्रा त्र्यङ्गुलदीर्घा त्र्यङ्गुलप्रमाणा कर्णवेधिनी कर्णवेधनं मुक्त्वा नासौ सीवने प्रयोज्या ॥ २५ ॥

हे०-बहुलकर्णपालीव्यधनार्थं सूचीमाह-बहुलायाश्च शस्यत इति ॥ २५ ॥

जलौकःक्षारदहनकाचोपलनखादयः ।

अलौहान्यनुशस्त्राणि तान्येवं च विकल्पयेत् ।

अपराण्यपि यंत्रादीन्युपयोगं च यौगिकम् २६

स०-जलौकःप्रभृतीन्यनुशस्त्राणि रक्तस्त्रावादि-कार्यकरणात् । तानि चाऽलौहानि लोहवर्जितानि । आदिशब्देनायस्कांतशाकशोफालिकापत्रादीनां ग्रहणम् । एवं चोक्तेन न्यायेनाऽन्यान्यपि यंत्रादीनि विकल्पयेत् । आदिशब्देन शस्त्राणां ग्रहणम् । उपयोगं च यौगिकं साधुतरं बुद्ध्या निरूपयेत् ॥ २६ ॥

५०-जलौकःक्षारादयोऽनुशस्त्राणि । आदिग्रहणात् कुरुविन्दशाकशोफालिकादिखरपत्रसमुद्रफलशुष्कगोमयादीनि । तान्यलौहानि स्वबुद्ध्या चैवं विकल्पयेत् । वक्ष्यमाणयाऽनया रीत्या तथाऽपराण्यन्यानि विविधानि यन्त्रादीनि तत्कार्याणि चोपकल्पयेत् । तथोपयोगं च यौगिकं च परिकल्पयेत् ॥ २६ ॥

हे०-अनुशस्त्राण्याह-जलौक इति । उक्तेभ्यः शस्त्रयन्त्रेभ्योऽन्यान्यपि स्वबुद्ध्या कल्प्यानीत्याह-तान्येवमिति । तानि शस्त्रानुशस्त्राणि यन्त्रादीनि यन्त्रानुयन्त्राणि तेषां योग्यमुपयोगं विकल्पयेत् ॥ २६ ॥

उत्पाट्यपाट्यसीव्यैष्यलेख्यप्रच्छन्नकुट्टनम् ।

छेद्यं भेद्यं व्यधो मंथो ग्रहो दाहश्च तत्क्रियाः ॥

स०-उत्पाट्यादीनि तत्क्रियास्तेषां षड्विंशति-शस्त्राणां क्रियाः कर्माणि तत्क्रियाः । तानि षड्विंशति-शस्त्राणि संग्रहोक्तानि । तद्यथा । दंतलेखनमंडलाप्र-वृद्धिपत्रोखरशरारिमुखत्रिकूर्चकुठारिकात्रीहिमुखशलाका-वेतसपत्रारकर्णव्यधनसूचीकूर्चखजैषणीबडिशानखशस्त्रा-णीति । उत्पाट्यमूर्ध्वनयनं तत्र नखशस्त्रं योज्यम् । पाटने वृद्धिपत्रादि । सेवने सूच्यः । लेखने मंडला-

प्रादिः । कुट्टने कूर्चः । छेदने करपत्रादि । भेदने एषणी सूचीमुखा । व्यधने वेतसादि । मंथने खजः । ग्रहे संदंशः । दाहे शलाकादिरिति ॥ २७ ॥

५०-उत्पाट्यपाट्येत्यादि यद्येकं निर्दिष्टं दाह-पर्यन्तं तत्क्रियाः शस्त्राणां कर्माणि ॥ २७ ॥

हे०-शस्त्रकर्माणि गणयति-उत्पाट्येति । उत्पाट्य-मुत्पाटनं भावे यत्प्रत्ययः । एवं पाट्यादिषु सेव्यं सेव-नम् ॥ २७ ॥

शस्त्रदोषानाह-

कुंठखंडतनुस्थूलह्रस्वदीर्घत्ववक्रताः ।

शस्त्राणां खरधारत्वमष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः २८ ॥

स०-स्पष्टम् ॥ २८ ॥

हे०-शस्त्रदोषानाह-कुंठखण्डेति । ते च दोषा अन्यत्र करयन्त्रात् ॥ २८ ॥

अधुना शस्त्राणां ग्रहणविधिं दर्शयति-

छेदभेदनलेख्यार्थं शस्त्रं वृंतफलांतरे ।

तर्जनीमध्यमांगुष्ठैर्गृहीयात्सुसमाहितः ॥ २९ ॥

स०-छेदभेदनलेख्यार्थं तर्जनीमध्यमांगुष्ठैर्मिलितैः शस्त्रं वृंतफलांतरे वृंतफलमध्यभागे गृहीयात् । कीदृक् । सुसमाहितस्तद्गतमनाः ॥ २९ ॥

५०-छेदनार्थं शस्त्रं तथा भेदनार्थं तथा लेख-नार्थं च यत् प्रयोजनं च । तद्वृन्तफलान्तरे गृहीयात् । वृन्तं च फलं च वृन्तफले तयोरन्तरं तस्मिन्तन्मध्ये छेदाद्यर्थं शस्त्रं गृहीयात् । तच्च प्रदेशिनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्न समस्तेन हस्तेन सुस-माहितं कृत्वा ॥ २९ ॥

हे०-शस्त्रधारणविधिमाह-छेदभेदनेति । छेदनादिक-र्माणि वृन्तफलयोर्मध्ये तर्जन्यादिभिर्मिलितैः शस्त्रं गृही-यात् ॥ २९ ॥

विस्त्रावणानि वृन्ताग्रे तर्जन्यंगुष्ठकेन च ॥ ३० ॥

स०-विस्त्रावणकार्याणि शरार्याद्यादीनि शस्त्राणि वृन्ताग्रे तर्जन्यंगुष्ठभ्यां गृहीयात् ॥ ३० ॥

५०-विस्त्रावणानि विस्त्रावणप्रयोजनानि श-स्त्राणि वृन्ताग्रे वृन्तपर्यन्ते प्रदेशिन्यङ्गुष्ठाभ्यां गृहीयात् ॥ ३० ॥

हे०--विस्त्रावणे तु तर्जन्यगुग्गुलुं वृन्ताग्रं गृहीयात् ३०
तलप्रच्छन्नवृत्ताग्रं ग्राह्यं ब्रीहिमुखं मुखे ३१ ॥

म०--गृहीयादित्यनुवर्तते । तलशब्देन पाणि-
तलमुच्यते । आदिलोपाख्यया तत्रयुक्त्या । तलेन
प्रच्छन्नं वृत्तमग्रं यस्य तद्ब्रीहिमुखं मुखे गृहीयात् ३१

प०--ब्रीहिमुखं शस्त्रं मुखे मुखप्रदेशे ग्राह्यम् ।
तलेन हस्ततलेन प्रच्छन्नं प्रच्छादितं वृन्ताग्रं हस्त-
प्रहणस्थानं यस्य तत्तथाविधम् ॥ ३१ ॥

हे०--ब्रीहिमुखं तु पाणितलेन वृन्ताग्रं प्रच्छाद्य मुखे
ग्राह्यम् ॥ ३१ ॥

मूलेष्वाहरणार्थं तु क्रियासौकर्यतोऽपरम् ३२ ॥

स०--शेषं शस्त्रं क्रियासौकर्यतो गृहीयात् । सुक-
रस्य भावः सौकर्यम् । यथा सुकरा पाटनादिका
क्रिया स्यात्तथा गृहीतेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प०--मूलेषु मूलप्रदेशेषु आहरणार्थानि शस्त्राणि
प्राज्ञाणि तथा यन्त्राण्यपि । अपरमन्यं शस्त्रं शेषं
यद्यप्येतत् क्रियासौकर्येण ग्रहीतव्यम् । तथा
तशोयाः क्रियाः सुखेन साधयितुं सम्पद्यन्ते ॥ ३२ ॥

हे०--आहरणे तु शस्त्रं मूले ग्राह्यं, पाशस्योपरि मध्ये
लघुसन्दशः कर्तरी च । शेषेषु तु कर्मसु यत्र गृहीते क्रिया-
सौकर्यं तत्र ग्राह्यम् ॥ ३२ ॥

शस्त्रकोशमाचष्टे-

स्यान्नवांगुलविस्तारः सुधनो द्वादशांगुलः ।

क्षौमपत्रोर्णकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः ॥

विन्यस्तपाशः सुस्यूतः सांतरोर्णास्थशस्त्रकः ।

शलाकापिहितास्यश्च शस्त्रकोशः सुसंचयः ३३

स०--नवांगुलविस्तारः शस्त्रकोशः स्यात् । तथा
सुधु धनो निविडः । तथा द्वादशांगुलप्रमाणो दैर्घ्येण
तथा क्षौमादिजः । तथा विन्यस्तः कृतः पाशो यस्य
स विन्यस्तपाशः । तथा सुधु स्यूतः । तथा सांत-
राणि सव्यवधानान्यूर्णास्थानि शस्त्राणि यस्मिन् स
सांतरोर्णास्थशस्त्रकः । तथा शलाकया पिहितं स्थगि-
तमास्यं यस्य स एवम् । तथा शोभनः संचयो यस्य
शस्त्रकोशस्य स सुसंचयः । नापितभांडिकावत् ।
तत्रंतरे चोक्तम् । निशानी तु शस्त्राणां सूक्ता शिलैका
माभ्युद्गप्रमेत्यादि ॥ ३३ ॥

प०--शस्त्रकोशः स्याद्भवेत् । नवाङ्गुलवि-
स्तारः पार्श्वपरपार्श्वभ्यां तथा सुधु कृत्वा धन-
स्तथा दैर्घ्याद्द्वादशाङ्गुलः । पत्रोर्णः पट्टविशेषो
धौतकौशेयापरपर्यायः । कौशेयः कोशात्संभूतः
पट्टविशेष एव दुकूलः क्षौमादिभ्यो जातः । तथा
मृदुचर्मभिर्विहितस्तदा विन्यस्तपाशः विविधं
कृत्वा अतिशयेन न्यस्ता क्षिप्ता पाशा यस्य
तथा सुस्यूतस्तथा सान्तराणि व्यवहितानि पृथ-
गवस्थितानि ऊर्णास्थानि शस्त्राणि यस्मिन् स तथा-
त्रिधः । तथा शलाकया सूच्या पिहितं संवृतमास्यं
मुखं यस्य । शस्त्राणां कोशः शस्त्रस्थानं स च
सुसंचयः शोभनः संचयो यः शस्त्राणाम् ॥ ३३ ॥

हे०--शस्त्रस्य स्थापनार्थं शस्त्रकोशमाह-स्यादिति । संप्रहे
तु हस्त एव चात्र प्रधानतमस्तदध्वनित्वाद्यंत्रशस्त्राणाम् ।
तत्र क्षारेण पायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु, उदकेन मांस-
छेदने, तैलेन पाटनभेदेषु शिराव्यधस्त्रायुच्छेदनेषु प्रयु-
जीत । धारा पुनश्छेदनानामासुरी, व्यधनानां विस्त्राव-
णानां च कैशिकी, निशानी तु तेषां श्लक्ष्णा शिलिका-
माभ्युद्गप्रभा, धारा संस्थापनं च शास्त्रमलीफलकम् ।
अथ योग्याः । नवाधिकृतशस्त्रेऽयकृतयोग्याऽभ्यासः सुब-
हुशो वाप्यष्टकर्म शस्त्रकर्मणि प्रवर्तते । शिरास्त्रायुम-
मादिव्याप्तत्वाद्देहस्य । तस्मात्सरोमचर्मपुष्पफलाभ्युद्गपु-
सोदकपंकपूर्णदृतिवस्तिबन्धनमांसपेशिकोत्पलनालादिषु य-
थार्हमाहरणादियोग्यां कुर्यात् । तथा घटपाश्वीस्रोतस्य-
भोमिः परिपूर्णं नेत्रेण वस्तिपीडनयोग्याम् । अपि च
युक्तकारी मिषक् बुभूषुः पुरुषं सम्पूर्णगात्रसविषहतमदीर्घ-
व्याधिपीडितं निष्कृष्टांत्रमवहेत्यामापगायां मुंजबलवजवेष्टितं
पंजरस्थमप्रकाशे देशे कोथयेत् । सम्यक् प्रकुथितं चोद्धृ-
त्यायतदेहं कृत्वोशीरयेणुकूर्चादीनामन्यतमेन शनैः शनैर-
ववृष्य त्वगादीन् सर्वानेव बाह्याभ्यन्तरानङ्गसिरास्त्राव्या-
दीनवयवानाचार्योपदर्शितेनागमेन चक्षुषा च लक्षयेत् ।
“ इति शास्त्रेण यद्दृष्टं दृष्टं प्रत्यक्षतश्च यत् । समागतं
तदुभयं भूयो ज्ञानं विवर्धयेत् ” इति ॥ ३३ ॥

सुकुमारवालानामसविस्त्रावणार्थं जलौकसो निर्दि-
दिक्षुराह-

जलौकसस्तु सुखिनां रक्तस्त्रावाय योजयेत् ३४ ॥

(१) जलमासां आयुरिति जलायुकाः, जलमासामोक
इति जलौकसः । तासां यवनपाण्ड्यसफरपौतनादीनि
क्षेत्राणि, तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना-

स०—सुखिनां सुखोचितानां रक्तस्त्रावणार्थं जलौकसो योजयेत् । ताश्च द्विप्रकाराः । सविषा निर्विषाश्च । तत्र सविषाणां सापायत्वात्ता एव तावह्लक्षयति ॥ ३४ ॥

प०—जले ओको निवासो यासां ता जलौकसः सुखिनां नृणां रक्तस्त्रावार्थं योजयेत् । सुखिनामित्युपलक्षणमात्रम् । तेन बालस्थविरनारीभीरूणामपि योजयेत् ॥ ३४ ॥

हे०—जलौकसां विषयमाह—जलौकस इति ॥ ३४ ॥

दुष्टांशुमत्स्यभेकादिशवकोथमलोद्भवाः । रक्ताः श्वेता भृशं कृष्णाश्चपलाः स्थूलपिच्छलाः इन्द्रायुधविचित्रोर्ध्वराजयो रोमशाश्च ताः । सविषा वर्जयेत् ॥ ३५ ॥

स०—दुष्टांशुमत्स्यभेकादिशवकोथमलोद्भवाः सविषा इति वर्जयेत् । तथा मत्स्यभेकसर्पादिशवकोथोद्भवास्तथा तेषामेव मत्स्यादीनां ये मलमूत्रपुरीषादयस्तदुद्भवाश्च सविषा इति वर्जयेत् । सविषाणां लक्षणमाह । रक्ता इत्यादि । यावह्लोमशांतास्ताः सविषा यतस्ता वर्जयेतान योजयेत् ॥ ३५ ॥

प०—दुष्टांशुमत्स्यभेकादिशवकोथमलोद्भवाः मत्स्यादीनां मृतशरीरक्लेदमलोद्भवा यास्ता रक्ता लोहिताकाराः । श्वेताः शुक्लाः । कृष्णाः भृशमत्यर्थं कृष्णाः कृष्णवर्णाः । चपलागमनशीलास्तथा स्थूला बृहत्कायाः । पिच्छला अविशदास्तथा इन्द्रायुधवद्विचित्रा नानाजातयो नीललोहितमाजिष्ठभेदभिन्नाः । ऊर्ध्वमुपरिष्ठाद्राजयो लेखा यासां तास्तथाविधाः । रोमशाः रोमयुक्ताश्च ताः सर्वाः सविषा वर्जयेत् रक्तस्युत्थं न प्रातयेत् ॥ ३५ ॥

हे०—वर्ज्या जलौकस आह—दुष्टांशुमत्स्यभेकादिशवकोथमलेषु च जाताः ॥ ३५ ॥

—निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति । अथैनां नवे महति घटे सस्तडागोदकपङ्कभावाप्य निदध्यात् । भक्ष्यार्थं चासामुपहरेच्छैवलं बल्लूरमौदकांश्च कन्दाश्चूर्णीकृत्य, शय्यार्थं तृणमौदकानि च पत्राणि त्र्यहात्र्यहाचाभ्योऽन्यज्जलं भक्ष्यं च दद्यात्, सप्तरात्रात् सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् ॥

ताभिः कंठूपाकज्वरभ्रमाः ।

विषपित्तास्रनुत्कार्यं तत्र ॥ ३६ ॥

स०—ताभिर्हि योजिताभिः कंठूपादयः स्युः । उपलक्षणं चेदम् । दाहशोषमूर्च्छादयोऽपि स्युः । तासु मोहाद्योजितासु विषादिजित् कार्यम् ॥ ३६ ॥

प०—यतस्ताभिः कण्डूदयो जायन्ते । तत्र तेषु कण्डूवादिषूतपत्रेषु विषपित्तास्रनुत् साधनं कार्यम् । विषं च पित्तं चास्रं च तन्नुदति प्रेरयति नाशयति यत्तद्विषपित्तास्रनुत् ॥ ३६ ॥

हे०—वर्ज्याप्रयोगे दोषमाह—ताभिरिति । वर्ज्यादोषे चिकित्सामाह—विषपित्तास्रजिदिति ॥ ३६ ॥

शुद्धांशुजाः पुनः ।

निर्विषाः शैवलश्यावा वृत्ता नीलोर्ध्वराजयः ॥ कषायपृष्ठास्तन्वङ्ग्यः किञ्चित्पीतोदराश्च याः ३७

स०—जलौकस इति वर्तते । शुद्धजशोद्भवाः सौगन्धिकोत्पलकमलत्रिपुरसलिलशैवालजा जलौकसो निर्विषाः स्युः । आसां च लक्षणमाह । शैवलेत्यादि । शैवलमिव श्यावास्तथा वृत्तास्तथा नीलोर्ध्वराजयस्तथा कषायं न्यप्रोधादिवत्कलसदृशवर्णं पृष्ठं यासां ता एवम् । तथा तनुशरीराः किञ्चित्पीतवर्णजटराश्च निर्विषा वंघाः ॥ ३७ ॥

प०—शुद्धांशुसम्भवाः पद्मोत्पलसौगन्धिकान्दिसुगन्धिविपुलविमलसलिलसम्भूताः । शैवलवत् श्यावा शैवलवर्णाः । तथा वृत्ता वर्तुला नीला नीलवर्णाः । ऊर्ध्वमुपरि राजयो रेखा यासां ताः । तथा कषायपृष्ठाः कषायवर्णपृष्ठाः । तनून् न्यङ्गानि यासां तास्तन्वङ्ग्यः । किञ्चिदीषत्पीतं पीतवर्णमुदरं यासां ताः सर्वा निर्विषाः ३७ ॥

हे०—ग्राह्या जलौकस आह—शुद्धांशुजा इति ॥ ३७ ॥

ता अप्यसम्प्यग्वमनात्प्रततं च निपातनात् ।

सीदंतीः सलिलं प्राप्य रक्तमत्ता इति त्यजेत् ॥

स०—सुनिर्विषा अपि जलौकसो रक्तमत्ता इति त्यजेत् । न केवलं सविषा इति प्रतिपादनार्थोऽपि शब्दः । रक्तमत्तत्वे हेतुर्द्रवमाह । असम्प्यग्वमनात् । दुष्टरक्तम्येति शेषः । प्रततं च लागनाद् दुष्टरक्तापादित्वेन रक्तमत्ताश्च ताः स्युः । ताश्च कथं लक्ष्यन्त

स्यात् । नीदन्तीरित्यादि । जलं प्राप्य तोय-
पूर्णमांशमानाय नीदन्तीस्तथाऽचेष्टमाना इति ज्ञात्वा
न्यजेत् ॥ ३८ ॥

प०-ता अपि निर्विषा अपि दुष्टशोणिताः अस-
म्यग्वमनात् तथा प्रतप्तं संतप्तं कृत्वा निपातनात्
पातनात् सलिलं प्राप्यासाद्य सलिलमध्ये पतितताः
सीदन्ति निमज्जन्ति रक्तपानमत्ता ज्ञात्वा
न्यजेत् ॥ ३८ ॥

हे०-प्राप्यास्वपि मत्ता वर्ज्या इत्याह ता इति । प्रतप्तं
निपातनात् अविश्रमस्य प्रयोगात् सीदन्तीः श्रममत्यजन्ती
रक्तमत्ता इति रक्तमत्तत्वाद्देतोः ॥ ३८ ॥

अथेतरेनिशाकल्कयुक्तैऽभिसि परिप्लुताः ।
अवंतिसोमे तक्ने वा पुनश्चाश्वासिता जले ॥
लागयेद् घृतमृत्सांगशस्त्ररक्तनिपातनैः ।
पिबन्तीरुन्नतस्कंधाश्छादयेन्मृदुवाससा ॥ ३९ ॥

स०-अथ परीक्षातोऽनंतरमितरा लागयेत् ।
किंभूताः । हरिद्राकल्कयुक्तजले परिप्लुताः कांजिके
तक्ने वा परिप्लुताः पुनश्च जले समाश्वासिताः सात्म्य-
भूते जले प्रवनाहः सोत्साहाः सतीर्योजयेत् । अल-
गतीः कथं लागयेदित्याह । घृतेत्यादि घृतादिपा-
तनैस्ता योजयेत् । पातनशब्दः प्रत्येकं योज्यः ।
शस्त्रेणाङ्गे रक्तं मोक्षयित्वा वा ता योजयेत् । ताश्च
पिबन्तीः तृक्ष्मवाससाऽऽच्छादयेत् । एवं हि तासां
मक्षिकाद्यनुपद्रवात् सम्यग्योजना स्यात् । अथ
किमेताः पिबन्त्युत नेति कथं ज्ञायत इत्यत्र विशे-
षणद्वारेण हेतुमाह । उन्नतस्कंधा इति । उन्नतः
स्कंधो यासां ता एवम् । उन्नतस्कंधत्वेन तासां
पानं ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

प०-ता जलौकसः उन्नतस्कंधाः अत्युन्नतस्क-
न्धप्रदेशाः पिबन्तीः पानं कुर्वन्तीः मृदुना अकठिनेन
वाससा वस्त्रेण छादयेत् आवृणुयात् ॥ ३९ ॥

हे०-जलौकसां प्रयोगमाह-अथेतरेति । इतरा अव-
र्ज्याः । अवंतिसोमे कांजिके । घृताद्यन्यतमेन प्रदेशमभ्यज्य
वस्त्रेण वा प्रच्छाद्य लागयेत् ॥ ३९ ॥

ननु शुद्धरक्तदुष्टरक्तयोरेकलोलीभूतत्वाच्छुद्धरक्तधा-
त्वाकर्षणाजलौका दोषाय स्यादित्यत आह-

संपृक्ताद्दुष्टशुद्धास्त्राजलौका दुष्टशोणितम् ।
आदत्ते प्रथमं हंसः क्षीरं क्षीरोदकादिव ४० ॥

स०-दुष्टशुद्धास्त्रान्मिलितादपि दुष्टरक्तं जलौकाः पूर्व-
मादत्ते न शुद्धं देहधातुस्थमिति दृष्टान्तेन दर्शयति ।
हंस इत्यादि । हंसो यथा क्षीरजलान्मिश्रितात्प्रा-
ग्दुग्धमादत्ते न तु जलं तथा जलौकाः प्रागशुद्धं
रक्तमादत्ते पश्चादितरदिति न्यायमेतत् ॥ ४० ॥

प०-सम्पृक्तान्मिश्रितादेकीभूताद्दुष्टाद्दुष्टास्त्रात्
शुद्धात् शुद्धरक्ताद्यदशुद्धं रक्तं तज्जलौकाः प्रथम-
मादत्ते गृह्णाति पिबति । क इव । यथा हंसो
मिश्रीभूतात् क्षीरोदकात् क्षीरमादत्ते ननु तोयं
तद्वत् ॥ ४० ॥

हे०-दुष्टशुद्धसम्पर्के जलौकाः प्रथमं दुष्टं पिबती-
त्याह-सम्पृक्तादिति ॥ ४० ॥

दंशस्य तोदे कंडां वा मोक्षयेद्रामयेच्च ताम् ।

स०-दंशस्य तोदे सति कंडां वा सत्यां मोक्ष-
येत् । शुद्धरक्तरक्षार्थमतियोगमयाच । तामित्येकव-
चननिर्देशादेकैकां मोक्षयेत् तु सर्वाः सक्नुदेवेति
गमयति । अथ पानलौल्यादंशं न त्यजेत्ततो हरि-
द्राचूर्णं लवणचूर्णं वा आनने दत्त्वा मोक्षयेत् ।
मोक्षितां च जलौकसां वामयेत् ॥ ४१ ॥

प०-जलौका दंशस्य तोदे व्यथायां सत्याम-
थवा कण्डुवां समुपजातायां शुद्धरक्तरक्षार्थं ता जलौ-
कसो मोक्षयेत् अपनयेत् । ततो मोक्षयित्वा पीत-
रक्तां तां वामयेत् ॥ ४१ ॥

हे०-जलौकसां मोक्षणकालमाह-दंशस्येति । मोक्षि-
तानां कृत्यमाह-वामयेदिति ॥ ४१ ॥

वमनविधानमाह-

पटुतैलाक्तवदनां रुक्षणकंडनरुक्षिताम् ॥ ४२ ॥

स०-सैधवयुतेन तैलेन रुक्षितास्यां तथा रुक्षमेण
तंडुलकंडनेन रुक्षितामवकीर्णीं वामयेत् । तंडुलशब्द-
स्याऽत्र लोपो ज्ञेयस्तत्रयुक्त्या ॥ ४२ ॥

प०—लवणतैलाभ्यामाक्तवदनां रुक्षितमुखां तथा
श्लक्ष्णेनापरुषेण कण्डनेन तन्दुलकण्डनेन रुक्षिता-
मुपदिग्धगात्रां पुच्छादामुखमनुलोमं शनैः पीडयेत्
सम्यग्वामयेत् ॥ ४२ ॥

हे०—कण्डनं तुषाः ॥ ४२ ॥

रक्षन् रक्तमदाद्भूयः सप्ताहं तां न पातयेत् ४३ ॥

स०—ताः कृतवमना जलौकसो रक्तमदाद्रक्षन् पुनः
सप्ताहं न योजयेत् ॥ ४३ ॥

प०—रक्तमदाद्रक्षन् पालयन् वैद्यो भूयः पुनः
सप्ताहं सप्तरात्रं तां जलौकसं न पातयेत् न
लागयेत् ॥ ४३ ॥

हे०—सप्ताहादवर्गं जलौकसां पुनः प्रयोगं निषेधति-
रक्षन्निति ॥ ४३ ॥

पूर्ववत् पटुता दाढ्यं सम्यग्वान्ते जलौकसाम् ४४ ॥

स०—जलौकसां सम्यग्वान्ते सति पूर्ववदलगिताना-
मिव पटुतादि भवति ॥ ४४ ॥

प०—पूर्ववत् पटुता चतुरता स्वास्थ्यं तथा
दाढ्यं दृढता जलौकसां सम्यग्वान्ते सति
जायते ॥ ४४ ॥

हे०—जलौकसां सम्यग्वमनलक्षणमाह—पूर्ववदिति ४४
क्लमोऽतियोगान्मृत्युर्वा ॥ ४५ ॥

स०—अतियोगाद्वमनस्य क्लमो मृत्युर्वा स्यात् ४५ ॥

प०—अतियोगात् रक्तस्यातिवमनात्तासां क्लमो
ग्लानिरथवा मरणं जायते ॥ ४५ ॥

हे०—अतिवांते लक्षणमाह—क्लम इति ॥ ४५ ॥

दुर्वांते स्तब्धता मदः ॥ ४६ ॥

स०—दुर्वांते सति स्तब्धता मदश्च स्यात् ॥ ४६ ॥

प०—दुर्वान्ते योगे तासां स्तब्धता निश्चलत्वं
तथा मदः सलिलं प्राप्यावसदनं भवति ॥ ४६ ॥

हे०—दुर्वांते लक्षणमाह—दुर्वांते इति ॥ ४६ ॥

अन्यत्राऽन्यत्र ताः स्थाप्या घटे मृत्स्नांबुगभिणि।
लालादिकोथनाशार्थं सविषाः स्युस्तदन्वयात् ४७

स०—तांश्चाऽन्यस्मिन्नन्यस्मिन्घटे त्र्यहात्पंचाहाद्वा
स्थाप्याः । किंभूते । मृत्स्नापृक्तेन जलेन गर्भिणि तद्युक्त

इत्यर्थः । प्रशस्ता मृन्मृत्स्ना । सखौ प्रशंसायामिति
सप्तप्रत्ययः । अनेकमाजनस्थापने कौऽर्थ इत्याह ।
लालादिकोथनाशार्थम् । आदिशब्देन मूत्रपुरीषादिपरि-
ग्रहः । लालादीनां जलौकसा संबंधः । कोथः कुथि-
तत्वं क्लिन्नता तन्नाशाय । तदन्वयाल्लालादियोगात्ताः
सविषाः स्युः ॥ ४७ ॥

प०—प्रशस्ता शुभा योग्या मृन्मृत्स्ना मृत्स्नाया-
मम्बु च मृत्साम्बु तद्गर्भे वर्तते यस्य घटस्य स
मृत्स्नाम्बुगर्भो घटः । तस्मिंस्तथाभूतेऽन्यत्रान्यत्र
घटे ता जलौकसः स्थाप्याः स्थापनीयाः । लाला-
दीनां कोथः क्लिन्नता तन्नाशार्थं तन्निमित्तमन्यत्रा-
न्यत्र स्थाप्याः । यस्मात्तदन्वयाल्लालादियोगात्ता
जलौकसः सविषाः स्युर्भवेयुः । अतोऽन्यत्र घटे
ताः स्थाप्याः ॥ ४७ ॥

हे०—जलौकसां पालनविधिमाह—अन्यत्रेति ॥ ४७ ॥

अशुद्धौ स्त्रावयेदंशान् हरिद्रागुडमाक्षिकैः ४८ ॥

स०—अशुद्धावशुद्धलिङ्गानुमिते रक्ते सति दंशान्
हरिद्रादिभिः स्त्रावयेत् ॥ ४८ ॥

प०—रक्ताशुद्धौ सत्यां जलौकोदंशान् व्रणान्
किञ्चित् घटयेत् हरिद्रागुडमाक्षिकैः स्त्रावयेन्नि-
र्वाहयेत् ॥ ४८ ॥

हे०—दंशापरिहारे स्त्रावणीषधमाह—अशुद्धाविति ४८

शतधौताज्यपिचवस्ततो लेपाश्च शीतलाः ४९ ॥

स०—अनंतरं शतधौतघृतसंपृक्ताः पिचवो योज्या
इति शेषः । शतशब्दोऽनेकपर्यायो बहुकृत्वो धौतेत्यर्थः ।
तथा शिशिरा लेपा यष्टीचंदनोशीरादयो योज्याः ।
दंशस्थितचलितरक्तप्रसादनायेति भावः ॥ ४९ ॥

प०—स्युते रक्ते शतधौतघृतयुक्ता दंशदेशे पिच-
वस्तथा लेपाः शीताश्च हिताः ॥ ४९ ॥

हे०—दंशस्त्रावानन्तरं कृत्यमाह—शतधौतेति ॥ ४९ ॥

दुष्टरक्तापगमनात्सद्यो रागरुजां शमः ॥ ५० ॥

स०—दुष्टरक्तस्याऽपगमान्निःसरणात्सद्यो रागरुजा-
दिशमः स्यात् । उपलक्षणं चेदम् । श्वयथुशैथिल्यदाह-
शमोऽपि भवत्येव ॥ ५० ॥

प०-दुष्टस्य रक्तस्यापगमान्निर्वाहणात् सद्य-
स्तत्क्षणादेव रागरुजोपशम उपजायते । रागो लोहि-
तत्वं रुजा पोडा तयोरुपशमो निष्पद्यते ॥ ५० ॥

हे०-स्त्रावफलमाह-दुष्टरक्तेति ॥ ५० ॥

अशुद्धं चलितं स्थानास्थितं रक्तं व्रणाशये ।
अम्लीभवेत्पर्युषितं तस्मात्तत्त्रावयेत्पुनः ॥ ५१ ॥

स०-अशुद्धं रक्तं स्वाशयावलितं व्रणस्थाने स्थितं
पर्युषितं तद्व्यम्लीभवेद्यतस्तस्मात्तद्रक्तं भूयः स्त्रावयेत् ५१

प०-अशुद्धं रक्तस्थानात् प्रच्युतं व्रणाशये
द्वंशस्थाने स्थितं व्यम्लीभावाद् दुष्टतां गच्छेत् ।
पर्युषितं रात्रिमध्युषितं तस्मात्तद्रक्तं पुनः स्त्रावयेत्
निर्हरेत् ॥ ५१ ॥

हे०-द्वितीयेऽह्नि पुनः स्त्रावमाह-अशुद्धमिति।अम्ली-
भवेत् पाकोन्मुखं भवेत् ॥ ५१ ॥

युज्यान्नालाबुघटिका रक्ते पित्तेन दूषिते ।
तासामनलसंयोगात् ॥ ५२ ॥

स०-रक्ते पित्तेन दूषिते सत्यलाबुघटिका न लाग-
येत् । तासामलाबूनां घटिकानां चाऽग्निसंयोगात्पित्तरक्त-
कोपोत्पत्तेरिति भावः ॥ ५२ ॥

प०-रक्तपित्तेन दूषिते दुष्टेऽलाबुघटिकाश्च रक्त-
पित्तनिर्हरणार्थं न युज्यान्ना योजयेत् । यतस्ता-
सामलाबुघटिकानामग्निसंयोगोऽग्निना संश्लेषः ।
तस्मादग्निसंयोगात् कारणात् रक्तयोनेः पित्तस्य
समानगुणत्वाद्विरोधः ॥ ५२ ॥

हे०-अलाबुघटिकयोरविषयमाह-युज्यादिति ॥ ५२ ॥

युज्याच्च कफवायुना ॥ ५३ ॥

स०-तास्तु कफवायुना दुष्टेऽसृजि युज्यात् ५३ ॥

प०-कफवाताभ्यां दुष्टे रुधिरे अलाबुघटिकां
युज्यात् । एवं न त्वत्र विरोधः कश्चित् । तयोः
प्रतिपक्षतयाऽग्निसंयोगश्च ॥ ५३ ॥

हे०-अलाबुघटिकयोरविषयमाह-युज्यादिति ॥ ५३ ॥

कफेन दुष्टं रुधिरं न शृंगेण विनिर्हरेत् ।
स्कन्नत्वाद् ॥ ५४ ॥

स०-कफेन दुष्टं रक्तं सत् शृंगैर्नाकर्षेत् । स्कन्नत्वा-
त्स्थानावाहृतोः । शृंगस्य चाऽग्निसंयोगाभावेन कफवि-
लयने सामर्थ्याभावात् ॥ ५४ ॥

प०-रुधिरं शोणितं कफेन श्लेष्मणा दुष्टं
दूषितं शृङ्गेण न निर्हरेत् नोत्कर्षेत् । स्कन्नत्वात्
स्थानीभूतत्वात् कफदुष्टरक्तस्य ॥ ५४ ॥

हे०-शृङ्गस्याविषयमाह-कफेनेति ॥ ५४ ॥

वातपित्ताभ्यां दुष्टं शृंगेण निर्हरेत् ॥ ५५ ॥

स०-वातपित्ताभ्यां तु दुष्टं रुधिरं शृंगेण निर्ह-
रेत् ॥ ५५ ॥

प०-यत्पुनः शोणितं वातपित्ताभ्यां दुष्टं दूषितं
तन्निर्हरेत् शृङ्गेण ॥ ५५ ॥

हे०-शृङ्गस्य विषयमाह-वातपित्ताभ्यामिति ॥ ५५ ॥

गात्रं बद्धोपरि दृढं रज्ज्वा पट्टेन वा समम् ।
स्नायुसंध्यस्थिमर्माणि त्यजन् प्रच्छानमाचरेत् ॥

अधोदेशप्रविसृतैः पदैरुपरिगामिभिः ।

न गाढघनतिर्यग्भिर्न पदे पदमाचरन् ॥

प्रच्छानेनैकदेशस्थं ग्रंथितं जलजन्मभिः ।

हरेच्छृंगादिभिः सुप्तमसृग्व्यापि शिराव्यधैः ५६

स०-गात्रं रज्ज्वा पट्टेन वा दृढं बद्धोपरि प्रच्छन्ती-
यप्रदेशस्य तथा स्नाय्वादि परिहरन् प्रच्छानं कुर्यात् ।
कथम् । अधोदेशात्प्रवृत्तैः पदैरुपरिगामिभिर्ध्वं प्रसा-
रिभिः । किंभूतैः पदैः । न गाढैर्न खरैर्न निरंतरैर्न
च तिर्यग्भिस्तिरश्चीनैः तथा पदे पदं नाचरन् पदस्यो-
परि पदमकुर्वन्नित्यर्थः । एकदेशस्थितं रक्तं प्रच्छानेना-
कर्षेत् । ग्रंथितं जलजन्मभिर्हरेत् । ग्रंथितं ग्रंथ्यबुद्धा-
दिषु रक्तं जलौकामिर्हरेत् । शृंगादिभिः सुप्तं निश्चेत-
नसंस्थानं प्रसुप्त्यादिविकारि शृंगादिभिर्हरेत् । व्यापि
शिराव्यधैः । व्यापि सर्वशरीरस्य लोहितं शिराव्यधेना-
ऽऽकर्षेत् ॥ ५६ ॥

प०-गात्रं शरीरावयवं बद्ध्वा बद्धं कृत्वा
प्रच्छानप्रदेशे उपर्युर्ध्वं समं कृत्वा तथा दृढं न
श्लथं रज्ज्वा पट्टेन वा अनन्तरं प्रच्छानमाचरेत् ।
स्नाय्वादि परिवर्जयन् क्रमात् पदैः शस्त्रपदैरधो-
देशगतैः तथोर्ध्वगामिभिः प्रसरणशीलैस्तथा न
गाढैर्नान्तनिगूढैर्न घनैर्ननिरन्तरपतितैर्न तिर्यग्भिर्न
तिर्यग्गतैः । तथा न पदे शस्त्राभिघाते पदं द्वितीयं
शस्त्राभिघातं तस्मिन्नेव पदे आचरन् शस्त्रपातं

कुर्वन् प्रच्छानमाचरेत् । एकदेशस्थं रक्तं प्रच्छानेन निर्हरेत् । तथा ग्रन्थितं रक्तं ग्रन्थिरूपं जलजन्माभिः जलौकोभिर्निर्हरेत् । तथा सुप्तमसृग् रक्तं शृङ्गादिभिः शृङ्गालाबुघटिकाभिर्यथादोषं हरेत् । सुप्तमिव सुप्तमचेतनकारि व्यापि यद्रक्तं सकलं शरीरं व्याप्नोति तच्छीलं तत् शिराव्यधैर्हरेदिति सम्बन्धः ॥ ५६ ॥

हे०--प्रच्छानविधिमाह--गात्रमिति । पदैः शल्लकृतैः अधोदेशप्रविसृत्तैरधस्तादाकृष्टशल्लैः अधोदेशमारभ्य ऊर्ध्वमूर्ध्वं क्रियमाणाः । प्रच्छानस्य विषयमाह--प्रच्छानेनेति । जलौकसां विषयमाह--ग्रन्थितमिति । ग्रन्थितं ग्रन्थीभूतम् । शृङ्गालाबुघटिकानां विषयमाह--शृङ्गादिभिरिति । सुप्तमज्ञातस्पर्शम् । शिराव्यधस्य विषयमाह--व्यापीति । व्यापि सर्वदेहस्थम् ॥ ५६ ॥

प्रच्छानं पिण्डिते वा स्यात् ॥ ५७ ॥

स०--पिण्डिते रक्ते प्रच्छानं वा स्यात् ॥ ५७ ॥

प०--पिण्डिते रक्तेऽसृजि सङ्घटिते प्रस्थानं स्यात् भवेद्योग्यमिति वाक्यशेषः ॥ ५७ ॥

हे०--प्रच्छानस्थस्य विषयांतरमाह--प्रच्छानमिति ॥ ५७ ॥

अवगाढे जलौकसः ॥ ५८ ॥

स०--अवगाढे रक्ते जलौकसः स्युः ॥ ५८ ॥

प०--तथाऽवगाढेऽन्तर्निगूढे रक्ते जलौकसो रक्तनिर्हरणोपायः स्यात् ॥ ५८ ॥

हे०--जलौकसां विषयान्तरमाह--अवगाढ इति ५८ ॥

त्वक्स्थेऽलाबुघटीशृंगम् ॥ ५९ ॥

स०--त्वक्स्थ उत्ताने रक्तेऽलाबुघटीशृंगाणि स्युः ॥ ५९ ॥

प०--त्वक्स्थे पुनरुद्धरेद्रक्तमलाबुघटीशृङ्गमुपायभूतं स्यात् ॥ ५९ ॥

हे०--अवगाढे गभीरे अलाब्वादीनां विषयांतरमाह--त्वक्स्थ इति ॥ ५९ ॥

शिरैव व्यापकेऽसृजि ॥ ६० ॥

स०--सर्वशरीरव्यापके रक्ते शिरैव । शिरायां मतविकल्पो नास्त्येवेत्येवशब्दार्थः ॥ ६० ॥

प०--व्यापके सकलदेहप्रविसृते शिरैवोपायः ६०

हे०--शिराव्यधस्य नियतत्वमाह--शिरैवेति ॥ ६० ॥

वातादिधाम वा शृंगजलौकोऽलाबुभिः क्रमात् ॥

स०--अथवा वातादिस्थानस्थितं रक्तं यथाक्रमं शृंगादिभिर्हरेत् ॥ ६१ ॥

प०--वाताद्यो दोषा धामावस्थानान्तरं यस्य रक्तस्य तद्वातादिधाम । तद्रक्तं क्रमाद्यथासंख्येन क्रमादिभिरसृङ्गनिर्हरणोपायैर्निर्हरेत् । तेन वातधामरक्तं पित्तधाम जलौकोभिः श्लेष्मधामालाबुना निर्हरेत् ॥ ६१ ॥

हे०--शृङ्गादीनां विषयान्तराण्याह--वातादीति ६१ ॥

सुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्यादायुकोपतः ॥
सतोदकं दूशोफस्तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत् ६२ ॥

स०--सुतरक्तस्य नरस्य शीतलैः प्रलेपादिभिस्तोदकं दूयुतः शोफो वा स्यात् । तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत् । तं तादृशं शोफं घृतेनोष्णेन सेचयेदिति ॥ ६२ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-

मष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्दराख्यायां

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

प०--सुतं निर्गतमसृग् रक्तं यस्य तस्य सुतासृजः पुंसः शीतैः प्रदेहाद्यैरालेपपरिसेकप्रभृतिभिर्यो वातकोपतः वायुप्रकोपात् शोफः स्याद्वेत् तं शोफं सर्पिषा घृतेनोष्णेन सेचयेत् । सह तोदकण्डूभ्यां यो वर्तते शोफस्तं तथाविधं सिञ्चेदिति भद्रम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-

कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

हे०--सुतरक्तस्य शीतोपचारातिशये दोषमाह--सुतासृज इति । उक्तदोषे प्रतीकारमाह--तमिति । संग्रहे तु सर्वासां च परं प्रमाणमष्टादशांगुलानि । तत्र चतुष्पञ्चषडंगुलान्नु योजयेत् । गजवाजिष्वपराः ताः सुकुमारास्तनुत्वचोऽल्पशिरस्का बृहदधरकायाश्च स्त्रियो विपरीताः पुमांसार्द्धचंद्राकृतिपुरोवृत्ताश्च । तत्र बहुदोषेषु चिरोत्थितेषु चामयेषु पुमांसो योजयितव्याः । स्त्रियो विपरीतेषु जलौकसश्चार्द्धचर्मोद्युपयैर्गृहीत्वा सुरभिपंकग-

भेन नवे घटे स्थापयेत् । शृङ्गाटककसेरुकशालूकशैवाल-
मृणालवल्करमृत्स्नापुष्करबीजचूर्णं स्वादुशीतं स्वस्थं च
नोयमन्नपानार्थं ताभ्यो दद्यात् । लालादिकोथपरीहारार्थ-
श्च च व्यहृत्यहात्पूर्वमन्नपानमपनीयान्यहद्यात् । पञ्चाहाच्च
द्विध एव घटोतरे ताः सञ्चारयेदिति ॥ ६२ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने शस्त्रप्रकरणं
नाम सामस्थ्येन निरूपितम् ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अनंतराऽतीताध्याये शृंगादीन् लोहितावसेचनोपा-
नुक्त्वा प्रच्छानेनैकदेशस्थेत्यादिना वाक्येन तेषां विषयो
ज्ञातः । सिराव्यधस्य तु बहुवक्तव्यत्वात्पृथग्ध्यायो युक्त
याह—

थाऽतःसिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः

स०—सरत्यामी रक्तमिति सिरास्तासां व्यधस्तस्य
धिस्तमध्यायं व्याख्यास्यामः । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । अस्तृग्व्यापि-
राव्यधे हरेदिति प्रागुक्तमतोऽस्यारम्भः । व्य-
धं व्यधः शिराणां व्यधः शिराव्यधः । तस्य
धिरितिकर्तव्यता तमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

हे०—शिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-
ति । तत्र संग्रहे तु बहवो हि रक्तावसेचनोपायाः
मिहिताः तेषामन्येषां च विरेकादीनामुपक्रमाणां
पथेष्वामयेषु शिराव्यधः प्रधानम् । अमुना हि ते
ज्ञाः शोषमायाति केदारसेतुभेदेन शल्यादय इव तत्र
'शिराव्यधश्चिकित्सार्थं सम्पूर्णं वा चिकित्सितम् ।
तन्त्रे स्मृतो यद्वद्वस्तिः कायचिकित्सितम् ॥ यथा रक्त-
ष्ठानं विकाराणां विकारिणाम् । अन्यं न हि तथा दूष्यं
इं प्रथमं ततः ॥' तत्रास्तु शरीरमाहारसारभूतं रसाख्य-
कृतमविकृतेन तेजसा रंजितं रक्तमाहुरिति ॥ १ ॥

रं लवणं किंचिदशीतोष्णमसंहतम् ।

द्रुगोपहेमाविशशलोहितलोहितम् ।

हेतं प्रवेदच्छुद्धं तनोस्तेनैव च स्थितिः २ ॥

प०—लोहितं मधुरगुणं तथा किंचिल्लवणं तथाऽ-
ण्णम् । नञ्जीषदर्थे । ईषच्छीतमीषदुष्णमसंहतं

द्रवं शुद्धं स्यात् । संप्रति वर्णेन शुद्धलोहितलक्षणमाह ।
पद्मेत्यादि । इन्द्रगोपः मृगनक्षत्रोत्पन्नः । कीटकविशेषः ।
हेम कनकम् । अविमेषः शशस्तयोर्लोहितशब्देन
रक्तवाचिना संबंधः । पद्मादीनां द्रव्यः पद्मेन्द्रगोपहेमाविश-
शलोहितमिव लोहितं रक्तवर्णं यद्रक्तं तच्छुद्धं स्यात् ।
तच्च तनोः शरीरस्य प्रभव उत्पत्तिहेतुः । तेनैव रक्तेन
च तनोः स्थितिः प्रबंधाविच्छेदलक्षणा । अनेकदृष्टां-
तोपादानं च शुद्धरक्तस्याऽनेकवर्णदर्शनात् ॥ २ ॥

प०—शुद्धरक्तं मधुररसं तथा किञ्चिदीषलवणं
तथा अशीतोष्णमशीतं नात्युष्णं साधारणं नृसिं-
हरूपवत् उभयगुणस्वभावं सौम्याग्नेयप्रकृत्या ।
ततः असंहतं द्रवं रक्तं पद्मादिवर्णवर्णम् । पद्मं
कमलम् । इन्द्रगोपः खद्योतः । हेम सुवर्णम् ।
अविरुध्रः । शशो तेनैव नाम्ना प्रसिद्धः मृग-
विशेषः । अविश्व शशश्चाविशशम् । तस्य लोहितं
रक्तं तद्वल्लोहितं वर्णतः । यल्लोहितं रक्तं तदेव
लोहितं, प्रभवः तनोः शरीरस्य । प्रभवव्यस्मा-
दिति प्रभवः । तेनैव लोहितेन तनोः स्थितिः
स्यात् । अवस्थानं स्थितिः । तेन शरीरस्यानु-
वर्तनं सम्पद्यते इति ॥ २ ॥

हे०—शुद्धरक्तस्य लक्षणमाह—मधुरमिति । असंहतं
शुद्धरक्तस्यारोग्यहेतुत्वमाह—तनोरिति । संग्रहे तु तथा
दूष्यं दोषमिति केचित् । उभयात्मकमन्ये । तच्चैवाविध-
मेव विधिवदाहारविहाराभ्यासाद्विशुद्धं बलवर्णलुसायुषां
योनिरिति ॥ २ ॥

तत्पित्तश्लेष्मलैः प्रायो दूष्यते ॥ ३ ॥

स०—तच्च रक्तं बाहुल्येन पित्तश्लेष्मलैर्दूष्यते ।
पित्तलैः क्षारोष्णतीक्ष्णादिभिः । श्लेष्मलैर्मार्षतिलादिभिः ।
तथा पुराकृतादौवादि । शरत्कालस्वभावात्कदाचिद्वा-
तलैर्दूष्यत इति प्रायोग्रहणम् ॥ ३ ॥

प०—तल्लोहितं रक्तं प्रायो भूयसा श्लेष्मलैराहा-
रविहारौषधैर्दूष्यते दुष्टतां नीयते । प्रायोग्रहणात्
कदाचिद्वातलैरपि दूष्यते । पित्तश्लेष्मलैरित्यत्र संवा-
तमिति गृहीतैः पित्तलैः पित्तश्लेष्मलैरिति ॥ ३ ॥

हे०—रक्तस्य दुष्टिकारणमाह—तत्पित्तश्लेष्मलैरिति ३ ॥

कुरुते ततः ।

विसर्पविद्रधिह्रीहगुल्माऽग्निसदनञ्जरान् ॥
मुखनेत्रशिरोरोगमदतृडलवणास्यताः ।
कुष्ठवाताऽस्त्रपित्तास्त्रकट्टम्लोद्गरिणभ्रमान् ॥
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्रांताश्च ये गदाः ।
सम्यक्साध्यं न सिध्यंतितं हि रक्तप्रकोपजाः ४

स०—ततो दूषणात्कारणाद्विसर्पादीन् भ्रमांताङ्कुरुते । तथा शीतोष्णादिभिरुपक्रांताश्च ये गदाः सम्यक्चिकित्सिताः साध्याः अपि रोगा ये न सिध्यन्ति ते च रक्तप्रकोपजाः । न केवलं विसर्पादय इति चार्थः । आदिशब्देन स्तम्भवेदनादिपरिग्रहः ॥ ४ ॥

प०—ततोऽनन्तरं दुष्टं रक्तं विसर्पादीन् विकारान् कुरुते । अग्निसदनमग्निसादः । मुख्यादीनां रोगाणां यच्छब्देन सम्बन्धः । वातासं वातशोणितं रक्तासं रक्तपित्तम् । शीतोष्णैः स्निग्धरूक्षैः गुरुलघुभिर्मन्दतीक्ष्णैरुपक्रमैः सम्यङ्निवर्तितैर्यथाशास्त्रं प्रयुक्तैः वातश्लेष्मव्याधिलक्षणाभासाः साध्याः साध्यलक्षणोपेतत्वात् साधयितुं शक्या न सिध्यन्ति नोपशमं यान्ति ते च रक्तप्रकोपजा इति बोद्धव्याः । न केवलं विसर्पादयः पूर्वं निर्दिष्टाः ॥ ४ ॥

हे०—दुष्टरक्तस्य कार्यमाह—कुरुते इति । दुष्टरक्तस्य कार्यसामान्यलक्षणमाह—शीतोष्णेति । चकारद्वयकरणादुक्तेष्वनुक्तेषु चेदं लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

तेषु स्त्रावयितुं रक्तमुद्रितं व्यधयेत्सिराम् ॥ ५ ॥

स०—तेषु विसर्पादिषु रोगेषु रक्तमुत्खणं स्त्रावयितुं सिरां व्यधयेत् । अदंतत्वादत्र वृद्धेरभावः ॥ ५ ॥

प०—तेषु विसर्पादिषु रक्तमुद्रितमुत्खणं स्त्रावयितुं रक्तनिर्हरणाय शिरां व्यधयेत् ॥ ५ ॥

हे०—दुष्टरक्तकार्यस्य प्रतीकारमाह—तेष्विति ॥ ५ ॥

न तूनषोडशाऽतीतसप्तत्यब्दसुतासुजाम् ।
अस्निग्धास्वेदितात्यर्थस्वेदितानिलरोगिणाम् ॥
गर्भिणीसूतिकाजीर्णापित्तास्रश्वासकासिनाम् ।
अतीसारोदरच्छर्दिपांडुसर्वांगशोफिनाम् ॥
स्नेहपीते प्रयुक्तेषु तथा पंचसु कर्मसु ।

नायंत्रितां सिरां विध्येन्न तिर्यङ्नाप्यनुत्थिताम्
नातिशीतोष्णवाताभ्रेष्वन्यत्रात्ययिकाद्गदात् ६

स०—ऊनषोडशवर्षादीनां सिरां न व्यधयेत् । स्नेहपीते पीतस्नेह इत्यर्थः । आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः । तथा पंचसु वमनादिषु कर्मसु विहितेषु सत्सु सिरां न व्यधयेत् । तथाऽयंत्रितामबद्धां सिरां न व्यधयेत् । न तिर्यङ् न चानुत्थितां नातिशीते नात्युष्णे नातिवाते न च मेघोदये सिरां व्यधयेत् । आत्ययिकाद्रोहिणीविषादिकादन्यत्र न व्यधयेत् । आत्ययिके तु रोगे शीतोष्णवृष्टीनां यथायथं प्रतीकारं विधाय सिरां मोक्षयेदेव ॥ ६ ॥

प०—ऊनाः षोडश अब्दा वर्षा येषामूनषोडशः । अतीताः सप्तत्यब्दा येषां तेऽतीतसप्तत्यब्दाः । सुतमसृक् पूर्वं शस्त्राभिघातादिना येषां ते सुतासृजः । तेषां शिरां न विध्येत् । तथाऽस्निग्धानामस्वेदितानामत्यर्थं स्वेदितानामनिलरोगिणां तथा गर्भिण्याः सूतिकायाः अजीर्णिनो रक्तपित्तिनां श्वासिनां कासिनां च तथातीसारिणामुदरिणां छर्दितानां पाण्डुरोगिणां सर्वाङ्गशोफिनां च स्नेहः पीतो यने तस्मिन् पुंसि तथा पंचसु कर्मसु तत्कालप्रणीतेषु वमनविरेचननिरूहणानुवासनशिरोविरेचनाख्येषु अन्यत्रयित्वा शिरां न विध्येत् । तथा तिर्यक् कृत्वा तथाऽनुच्छिन्तां नो शिरां विध्येत् । तथाऽतिशीतोष्णवाताभ्रेषु दिनेषु आत्ययिकं शिराव्यधसाध्यं व्याधिं वर्जयित्वा । नैष विरोधः आत्ययिके व्याधौ ॥ ६ ॥

हे०—ऊनषोडशाब्दादीनां शिराव्यधं निषेधितं न तूनेति । पञ्चकर्मसु वमनविरेचननिरूहणानुवासनस्येषु वमनादौ स्नेहपाने यावत्तत्कृतदोषक्षोभानिवृत्तिस्तावन्निषेधः । अयंत्रितामकृतवक्ष्यमाणयंत्रणां, तिर्यक्तिर्यग्गताम्, अनुत्थिताम् अप्रकटां, संग्रहे तु तत्र स्नेहपीतादिषु सम्यग्विद्धा अपि शिरा न खर्वत्यतिसर्वति वा सम्यक् स्निग्धस्विन्नस्य पुनर्द्रवीभूता दोषाः शोषाः शोणितमनुप्रविष्टाः सम्यक् प्रच्यवन्ते न त्वेष निषेधो विषसंसृष्टोपसर्गात्ययिकव्याधिष्विति ॥ ६ ॥

शिरोनेत्रविकारेषु ललाट्यां मोक्षयेत्सिराम् ।

अपाङ्ग्यामुपनास्यां वा ॥ ७ ॥

१ अपाङ्ग्या उपनास्या वा इति पाठा० ।

स०—शिरोनयनविकारेषु ललाट्यां शिरां मोक्षयेत् ।
ललाटे भवा ललाट्या । शरीरावयवाद्यत् । एवमप्राग्य-
पागे भवा नासिकासमीपे भवा वा ॥ ७ ॥

प०—ललाटे भवा ललाट्या एवमपाङ्ग्या
नासासमीपोद्भवा उपनास्या भवेत् । ताः
सर्वाः शिराः शिरोविकारेषु नेत्रविकारेषु च मोक्ष-
येत् मुञ्चेत् ॥ ७ ॥

हे०—शिरोरोगे नेत्ररोगे च वेध्यां शिरामाह—शिरो-
नेत्रविकारेष्विति । ललाटे भवा ललाट्या “शरीराव-
यवाद्यत्” इति यत् । एवमपाङ्ग्या उपनास्याः कर्णीनि-
क्रामवाः ॥ ७ ॥

कर्णरोगेषु कर्णजाम् ॥ ८ ॥

स०—कर्णामयेषु कर्णजां कर्णसमीपभवां शिरां
विधेत् ॥ ८ ॥

प०—कर्णव्याधिषु कर्णसमीपस्थां शिरां मुञ्चेत् ८

हे०—कर्णरोगेषु शिरा आह—कर्णरोगेष्विति ॥ ८ ॥

नासारोगेषु नासाग्रे स्थिताम् ॥ ९ ॥

स०—नासामयेषु नासाग्रे स्थितां विधेत् ॥ ९ ॥

प०—नासारोगेषु नासाव्याधिषु नासाग्रस्थितां
नासाग्रान्तस्थितां शिरां विधेत् ॥ ९ ॥

हे०—नासारोगेषु शिरा आह—नासारोगेष्विति ॥ ९ ॥

नासाललाटयोः ।

पीनसे ॥ १० ॥

स०—पीनसे प्रतिश्याये नासाललाटयोः स्थितां
शिरां विधेत् ॥ १० ॥

प०—पीनसे प्रतिश्याये कदाचिन्नासास्थां कदा-
चिल्ललाटस्थां कदाचिदुभयस्थितामपि शिरां
विधेत् ॥ १० ॥

हे०—पीनसे शिरा आह—नासेति ॥ १० ॥

मुखरोगेषु जिह्वौष्ठहनुतालुगाः ॥ ११ ॥

स०—मुखरोगेषु जिह्वादिगाः शिरा विधेत् ११ ॥

प०—मुखरोगेषु मुखविकारेषु जिह्वाश्रितास्तर्था-
ष्टगास्तथा हनुगास्तालुगा वा तत्रस्थाः शिरा
विधेत् ॥ ११ ॥

हे०—मुखरोगेषु शिरा आह—मुखरोगेष्विति ।
जन्तुर्ध्वं ग्रन्थिषु ग्रीवाकर्णशंखशिराःश्रिताः ।

स०—जन्तुर्ध्वं वक्षोऽस्योः शिरां विधेत् ॥ १२ ॥

प०—जन्तुण ऊर्ध्वं ये ग्रन्थयस्तेषु ग्रन्थिषु
श्रिताः शङ्खाश्रिताः शिराश्रिताः शिरां वि-

हे०—जन्तुर्ध्वं वक्षोऽस्योः शिरा आह—जन्तुर्ध्वमिति ।
उरोऽपाङ्गललाटस्था उन्माद ॥ १३ ॥

स०—उन्माद उरोऽस्या अपाङ्गस्था ललाट्या
विधेत् ॥ १३ ॥

प०—उन्मादव्याधायस्थ्या ललाटस्थाश्च
विधेत् ॥ १३ ॥

हे०—उन्मादे शिरा आह—उरोऽपाङ्गोति ॥ १३ ॥

ऽपस्मृतौ ।

हनुसंधौ समस्ते वा शिरां भ्रूमध्यगामिनीं

स०—अपस्मारे हनुसंधौ स्थितां शिरां वि-
समस्ते सर्वस्मिन् वा हनौ शिरां विधेत् ।
भ्रूमध्यगामिनीं भ्रूमध्यस्थां पाङ्गसृतां वि-
वाशब्दोऽत्रानुक्त्यं योज्यः ॥ १४ ॥

प०—अपस्मृतावपस्मारे हनुसन्धिमाध्यगाः
विधेत् । समस्ते वास्मिन् शिराव्यधसा
प्राङ्निर्दिष्टे सकलशिरोनेत्रादिकं भ्रूमध्यग
या शिरा तां विधेत् । भ्रुवोर्मध्यं भ्रूमध-
गन्तुं शीलं यासां तास्तथाविधाः ॥ १४ ॥

हे०—अपस्मारे शिरा आह—अपस्मृताविति ।
शिरोरोगादिषु सामान्यतः शिरा आह—समस्त इति ।
विद्रघौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनोतरं १

स०—विद्रघौ पार्श्वशूले च पार्श्वस्थाः कक्ष-
नोतरस्थाश्च शिरा विधेत् ॥ १५ ॥

प०—विद्रघौ विकारे तथा पार्श्वशूले वा
क्षास्तनान्तरस्थाः शिरा व्यधयेत् ॥ १५ ॥

हे०—विद्राधपार्श्वशूलयोः शिरा आह—वि-
विति ॥ १५ ॥

तृतीयकेऽसयोर्मध्ये ॥ १६ ॥

स०—तृतीयके ज्वरेऽसयोर्मध्ये स्कंधसंधौ स्थितां शिरां विध्येत् ॥ १६ ॥

प०—तृतीयके ज्वरेऽसयोरुभयोर्मध्येऽन्तरे कण्ठ-सन्धिशिरामध्यगां मुञ्चेत् ॥ १६ ॥

हे०—तृतीयकज्वरे शिरा आह—तृतीयक इति ॥ १६ ॥

स्कंधस्याधश्चतुर्थके ॥ १७ ॥

स०—चतुर्थके ज्वरे स्कंधस्याधोगतां शिरां विध्येत् ॥ १७ ॥

प०—चतुर्थके ज्वरे स्कंधस्याधःस्थितानामन्य-तरपार्श्वश्रयाः शिरा विध्येत् ॥ १७ ॥

हे०—चतुर्थकज्वरे शिरा आह—स्कंधस्येति ॥ १७ ॥

प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोणितो द्यंगुले स्थिताम् ।

स०—प्रवाहिकायां शूलयुक्तायां श्रोणितः कठया द्यंगुले स्थितां शिरां विध्येत् ॥ १८ ॥

प०—प्रवाहिकायामतीसारं उपद्रवभूतायां विसृ-च्यपरसंज्ञायां सशूलायां श्रोण्याः समन्ताद्द्व्यङ्गुले स्थितां शिरां मोक्षयेत् ॥ १८ ॥

हे०—सशूलप्रवाहिकायां शिरा आह—प्रवाहोति ॥ १८ ॥

शुक्रमेद्रामये मेढ्रे ॥ १९ ॥

स०—शुक्ररोगे मेढ्ररोगे च मेढ्रस्थितां शिरां विध्येत् ॥ १९ ॥

प०—शुक्रमये शुक्रव्यापादि मेद्रामये निवृत्तोपदं-शादिके मेढ्रे लिङ्गे स्थितां शिरां व्यधयेत् ॥ १९ ॥

हे०—शुक्ररोगे मेढ्ररोगे चाह—शुक्र इति ॥ १९ ॥

ऊरुगां गलगंडयोः ॥ २० ॥

स०—गलगंडयोश्चोभयोरुस्थानां शिरां विध्येत् २० ॥

प०—गलगण्डयोरुत्पन्ने व्याधौ ऊरुमूलसंस्थितां शिरां विध्येत् ॥ २० ॥

हे०—गलगण्डगण्डमालयोः शिरा आह—ऊरुगा-मिति । द्विचनसामर्थ्याद्गण्डमालाग्रहणम् ॥ २० ॥

गृध्रस्यां जानुनोऽधस्ताद्धर्षं वा चतुरंगुले २१ ॥

स०—गृध्रस्यां जानुनोऽधस्ताच्चतुरंगुल ऊर्ध्वं वा जानुनश्चतुरंगुले स्थितां शिरां विध्येत् ॥ २१ ॥

प०—गृध्रस्यां वातव्याधौ जानुनोः जानुसन्धे-रधस्तात् अध ऊर्ध्वमुपरि वा चतुरङ्गुले शिरां व्यधयेत् ॥ २१ ॥

हे०—गृध्रस्यां शिरा आह—गृध्रस्यामिति ॥ २१ ॥

इंद्रबस्तेरधोऽपच्यां द्यंगुले ॥ २२ ॥

स०—अपचीसंज्ञे रोगे इंद्रबस्तेरधो द्यंगुले शिरां विध्येत् । इंद्रबस्तिर्जघांतरे वक्ष्यमाणः ॥ २२ ॥

प०—अपच्यां गण्डमालायामिंद्रबस्तेर्वक्षणाध-स्तात् द्यङ्गुले शिरां मोक्षयेत् ॥ २२ ॥

हे०—अपच्यां शिरा आह—इन्द्रबस्तेरिति । इन्द्रव-स्तिर्जघामध्ये मर्म ॥ २२ ॥

चतुरंगुले ।

ऊर्ध्वं गुल्फस्य सक्थ्यतौ तथाक्रोष्टुकशीर्षके २३

स०—सक्थिपीडायां गुल्फस्योर्ध्वं चतुरंगुले विध्येत् । ऊरुपर्वगवातरोगविशेषे गुल्फस्योर्ध्वं चतुरंगुले विध्येत् ।

प०—सक्थ्यतौ सक्थिमूले सक्थिपीडायां तथा क्रोष्टुकशीर्षके वातव्याधौ गुल्मस्योपरि चतुरङ्गुले शिरां विध्येत् ॥ २३ ॥

हे०—सक्थिशूले क्रोष्टुकशीर्षके च शिरा आह—चतुरंगुल इति ॥ २३ ॥

पाददाहे खुडे हर्षे विपाद्यां वातकंटके ।

चिप्पे च द्यंगुले विध्येदुपरि क्षिप्रमर्मणः २४ ॥

स०—पाददाहादिषु क्षिप्रमर्मण उपरि द्यंगुले विध्येत् ॥ २४ ॥

प०—पाददाहे वातव्याधौ खुडे वातशोणिते वातहर्षे विपाद्यां विपादिकायां वातकण्टके वात-व्याधौ चिप्पेऽङ्गुलिरोगे क्षतरोगापरपर्याये एतेषु पादरोगेषु क्षिप्रमर्माणि उपरिष्ठाद् द्यङ्गुले शिरां विध्येत् ॥ २४ ॥

हे०—पाददाहादिषु पट्सु शिरा आह—पाददाह इति । हर्षे पादहर्षे । चिप्पे नखरोगे क्षिप्रमर्माङ्गुलिमध्ये मर्म संग्रहे तु एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । विशेषे-

पुनरु वामयाहावन्तरेतो बाहुमध्ये प्लीहोदरे एवमेव च
शिक्षणार्थं वक्रदास्ये तथा कासश्वासयोरप्यादिशं-
नोति ॥ २४ ॥

गृध्रस्यामिव विश्वाच्याम् ॥ २५ ॥

स०—विश्वाच्यां गृध्रस्यामिव सिरां विध्येत् । गृध्रस्यां
जानुनोऽधस्तादिति ॥ २५ ॥

प०—शिरां विध्येत् गृध्रस्यामिव जानुनोऽधस्ता-
च्चतुरङ्गुले ॥ २५ ॥

हे०—विश्वाच्यां शिरा आह—गृध्रस्यामिति । संप्रहे
तु बाहुशोपावशाद्वकयोरप्येक इति ॥ २५ ॥

यथोक्तानामदर्शने ।

मर्महीने यथासन्ने देशेऽन्यां व्यधयेत् सिराम् २६

स०—यथोक्तानां सिराणामदर्शने सति मर्मवर्जिते
यथासन्ने स्थाने व्याधिवशादपरां विध्येत् ॥ २६ ॥

प०—यथोक्तानां शिराणामदृश्यमानानामासा-
मदर्शनेऽदृश्यत्वेऽतिप्रवृद्धेन व्याधिनाऽऽतुरस्य त्व-
रायां समुपजातायां मर्महीने मर्मरहिते यथासन्न-
देशे यो यो व्याधिरासन्नो देशस्तस्मिन् व्यध-
येत् । अपरा अन्या उक्ताऽनुक्ता अपि शिरा
व्यधयेत् ॥ २६ ॥

हे०—यथोक्तशिराणामदर्शने शिरांतरमाह—यथोक्ता-
नामिति ॥ २६ ॥

अथ स्निग्धतनुः सज्जसर्वोपकरणो बली ।

कृतस्वस्त्ययनः स्निग्धरसान्नप्रतिभोजितः ॥

अग्नितापातपस्विन्नो जानूच्चासनसंस्थितः ।

मृदुपट्टात्तकेशांतो जानुस्थापितकूर्परः ॥

मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत् ।

दंतप्रपीडनोत्कासगंडाध्मानानि चाचरेत् २७ ॥

स०—अथेत्यानेतर्ये । स्निग्धा तनुर्यस्य स
स्निग्धतनुः । तथा सज्जानि प्रगुणान्युपकरणानि
स्त्रपीडाऽनपादकस्नेहगैरिकादीनि यस्य स सज्जो-
पकरणः । तथा बली पुष्टः । तथा कृतं
स्वस्त्ययनं बलिमंगलहोमादिकं यस्य स कृतस्व-
स्त्ययनः । तथा स्निग्धरसयुक्तेनाऽन्नेन प्रतिभोजितः ।
यथाऽग्नितापश्चातपश्च ताम्यां स्विन्नः । तथा जानु-

तुल्यमुच्चमासनं तत्र संस्थितः समुपविष्टः । तथा
मृदुना सुसूक्ष्मेण वस्त्रपट्टेनात्तो गृहीतो बद्धः केशांतो
यस्य स एवम् । तथा जानुनि स्थापितं कूर्परं येन स
एवम् । तथा मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्येऽतिशयेन
पीडयेत् । तथा दंतप्रपीडनाद्याचरेत् ॥ २७ ॥

प०—अथशब्दो मङ्गलार्थं विज्ञेयः । स्निग्धा तनु-
र्यस्य पुंसः स स्निग्धतनुः । सज्जानि संनि-
हितानि सर्वाणि समस्तानि शिराव्यधधिकीर्षाका-
लयोग्यानि उपकरणानि यस्य । तथा बली यः
स प्राणो न दुर्बलः । कृतस्वस्त्ययनश्च ब्राह्मण-
प्रयुक्ताभिराशीभिस्तथा स्निग्धेन मांसरसेन सहान्नं
प्रतिभोजितः । वमनादेः कर्मणामङ्गत्वेन पूर्वं
पश्चाद्वा यद्भोजनं भुज्यते तत्प्रतिभोजनशब्दवा-
च्यम् । तथाग्नितापाकृतापाभ्यां स्विन्नः । तथा
जानुवदुच्छ्रिते आसने स्थितः । तस्य मृदुना पट्टेन
वस्त्रखण्डेनात्तो गृहीतः बद्धः केशान्तो यस्य ।
तथा जानुनोः स्थापिते निहिते कूर्परे येन स
तथाविधमुष्टिभ्यामात्मीयाभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये
द्वे ग्रीवाश्रिते मर्मणी गाढं दृढं कृत्वातुरो यथास्वं
निपीडयेत् । तथा दन्तानां निपीडनमुक्तम् ।
उत्कसनमूर्ध्वकसनम् । गण्डयोराध्मानं पूरणं
चाचरेत् ॥ २७ ॥

हे०—शिराव्यधिविधिमाह—अथेति । अल्पं स्निग्धं
रसान्नं स्निग्धरसान्नप्रतिभुक् “सुप्रतिना मात्रार्थे” इत्यव्य-
यीभावः । संप्रहे तु व्याधिवलसात्म्याद्यपेक्ष्य स्निग्धं
जांगलरसं यवागूं वा पाययित्वा मुहूर्तमात्रमाश्रासितं
पूर्वाह्णेऽपराह्णे वेति । कंठोर्ध्वशिराणां यन्त्रणमाह—मृदुप-
ट्टात्तेति । पट्टो वस्त्रादिरुडम् ॥ २७ ॥

पृष्ठतो यंत्रयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयन्नरः ।

कंधरायां परिक्षिप्य न्यस्यांतर्वामतर्जनीम् ।

एषोऽतर्मुखवर्जानां सिराणां यंत्रणे विधिः २८ ॥

स०—एनं चातुरं पृष्ठदेशे वसनमावेष्टयन्नरो यंत्र-
येत् । कथम् । कंधरायां ग्रीवायां वस्त्रं परिक्षिप्य
तथाऽतर्मध्ये वामतर्जनीं न्यस्य । सिराणां यंत्रण एष
विधिरेतद्विधानम् । किंभूतानाम् । अंतर्मुखवर्जा-
नाम् ॥ २८ ॥

प०—एवमातुरः पुरुषः पृष्ठतो यन्त्रायतवस्त्रमा-
वेष्टयन् परिवर्तयन् कंधरायां कृकादिकायां परि-

य परितः समन्तादाक्षिप्य ग्रीवायामन्तर्वेखं
मया मध्ये वामहस्तप्रदेशिनीं न्यस्य क्षिप्त्वा
तन्वाधयमानो यन्त्रयेदेनम् । एष यो यन्त्रावि-
र्दिष्टः स बहिर्मुखस्थितानां व्यधने नत्वन्तर्मुख-
तानाम् । अन्तर्मुखास्थितानां व्यधने विधिरभ्यु-
वेदष्टाग्रजिह्वस्य ॥ २८ ॥

१०-गुष्ठतः स्थिता नरः तस्मादेष्टयन् वस्त्रचलनं
[कन्धरायां परिक्षिप्य कन्धरां यष्टयित्वा वामतर्जनीं
कर्तुः अन्तर्मुखवर्जितां मुखांतर्गताशिरावर्जिता-
॥ २८ ॥

मध्यमयांगुल्या वैद्योऽगुष्ठविमुक्तया ।
येत् ॥ २९ ॥

प०-ततो यन्त्रणादनन्तरं वैद्योऽगुष्ठविमुक्तया वाम-
जया मध्यमयांगुल्या ताडयेत् ॥ २९ ॥

१०-ततो यन्त्रणादनन्तरं वैद्यो मध्यमया-
न्या अङ्गुष्ठवष्टवधया विमुक्तया शिरां
येत् ॥ २९ ॥

१०-शिरोत्थापनार्वाधमाह-तत इति ॥ २९ ॥

उत्थितां ज्ञात्वा स्पर्शागुष्ठप्रपीडनैः ।

र्या लक्षयेन्मध्ये वामहस्तगृहीतया ।

दिशे मुनिष्कंपं सिरां तद्वच्च मोक्षयेत् ३० ॥

१०-स्पर्शेन वाऽगुष्ठपीडनैर्वोत्थितां ज्ञात्वा ऊर्ध्व-
। सिरायां मध्ये न्यस्य फलोद्देशे मुनिष्कंपं वाम-
गृहीतया कुठार्या शिरां लक्षयेत् । तद्वच्च मोक्षयेत् ।
। लक्षयेत्तथैवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

१०-तदुत्थितां स्पन्दनां स्पर्शात् स्पर्शनेन
।ऽभिलक्ष्याथवाङ्गुष्ठपीडनैरुत्थितां ज्ञात्वा अ-
रं कुठार्या शस्त्रेण शिरां मध्यप्रदेशे लक्षयेत्
येत् । वामहस्तेन गृहीतया ऊर्ध्वदण्डया कुठा-
रलोद्देशे अत्रयवे मुनिष्कम्पं कृत्वा तद्वत्तेन तुल्यं
मध्यमाङ्गुल्याऽङ्गुष्ठविमुक्तया शिरां
।क्षयेत् ॥ ३० ॥

१०-शिराव्यक्तीकरणविधिमाह-उत्थितामीनि ।
तां स्पन्दमानां स्पर्शेन ज्ञात्वा गभीरां त्वंगुष्ठपीडनेन
। फलोद्देशे वामेन हस्तेन मुनिष्कंपं गृहीतया कुठार्या
लक्षयेत् । शिरामोक्षणविधिमाह-तद्वदिति ॥ ३० ॥

अथ " ततः " इति पाठाः ।

ताडयन् पीडयेच्चैनो विध्येद्ग्रीहिमुखेन तु ३१

स०-ग्रीहिमुखेन पुनस्ताडयन् विध्यंस्तथाऽगुष्ठा-
दिना पीडयेत् । एनां कुठारिकाविषयजां सिरां विध्येत् ।
ननु कुठारिकाविषये कथं ग्रीहिवक्त्रस्य प्रयोगः । यतो-
ऽपवादविषयं परिहृत्योत्सर्गाः प्रवर्तते इति न्यायः । ग्रीहि-
वक्त्रस्यैव सामान्येन प्रयोगोऽनुज्ञातः । तथाचाह ।
ग्रीहिवक्त्रं प्रयोज्यं वा तत्सिरोदरयोर्व्यध इति । कुठार्याः
पुनर्विशेषोऽभिहितः । तयोर्ध्वदंडया विध्येदुपर्यस्तां
स्थितां सिरामिति । तस्मादयुक्तमेतत् । अत्रोच्यते
ज्ञापकम् । कुठारिकाविषये ग्रीहिवक्त्रस्य प्रयोगो न्याय्य
एव । यद्यमाचार्यो वक्ष्यति । मांसले निक्षिपेद्देशे ग्रीह्यास्यं
ग्रीहिमात्रकमिति । अनेन हि वचनेन ग्रंथकार इदं
प्रत्यपादयत् । बहुमांसं शरीरावयवे ग्रीहिमुखे ग्रीहि-
मात्रं निक्षेप्यम् । अन्यत्र त्वाशयानुरोधेन ग्रीहिवक्त्रस्य
प्रयोगः कार्य इति । अनेनैवाऽभिप्रायेण शास्त्रकृत
प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चाऽपि विषये मात्रच्
वक्तव्य इत्यनेन मात्रच् कृतः । अन्यथा तु स्पष्टं कृत्वा
ग्रीहिप्रमाणं ग्रीह्यास्यं मांसले निक्षिपेद्वध इति पाठं
कुर्यात् । तस्माद्युक्तो ग्रीहिमुखस्य कुठारिकाविषयेऽपि
प्रयोग इति ॥ ३१ ॥

प०-अङ्गुष्ठोदरेण वा पीडयेत् । शिरां
विमोक्षयेत् ॥ ३१ ॥

हे०-एनां कुठारिकामंगुष्ठगृहीतया मध्यमांगुल्या
ताडयन्गुष्ठोदरेण वा पीडयन् शिरां मोक्षयेत् ॥ ३१ ॥

अंगुष्ठेनोन्नमय्याग्रे नासिकासुपनासिकाम् ३२ ॥

स०-अग्रेऽग्रदेशे नासिकामंगुष्ठेनोन्नमय्योपनासि-
कासन्नदेशस्थां सिरां विध्येत् ॥ ३२ ॥

प०-उपनासिकां नासासमीपस्थां शिरां ग्रीहि-
मुखेन शस्त्रेण विकाराङ्गुष्ठेन नासिकाग्रमुन्नम-
य्याथ नासिकाग्रं नासिकान्तमुन्नमय्योत्थाप्य शिरां
विध्येत् ॥ ३२ ॥

हे०-उपनासिकाया व्यधनमाह-अङ्गुष्ठेति ॥ ३२ ॥

अभ्युन्नतविदष्टाग्रजिह्वस्याधस्तदाश्रयाम् ३३ ॥

स०-आभिमुख्येनोन्नतोपरि तालुदेशे नीता तथा
विशेषेण दंतैर्दष्टा अग्रे जिह्वाऽग्रजिह्वा येनासावभ्युन्न-

तविदष्टाप्रजिह्वस्तस्याधः प्रकृतत्वाजिह्वाया एवाधस्तात्-
दाश्रयां जिह्वाधःस्थां सिरां विध्येत् । तदिव्यनेन
जिह्वाधः परामृश्यते । जिह्वाध आश्रयो यस्याः सिरा-
यास्ताम् ॥ ३३ ॥

प०—अभिमुखेनोन्नमितमुपरि तालुदेशे विततं
दष्टं विशेषेण दष्टं दन्तैरग्रं जिह्वाया येन तस्यो-
न्नमितविदष्टजिह्वाप्रस्याधो जिह्वायास्तदाश्रयां जिह्वा-
श्रयां शिरां विध्येत् ॥ ३३ ॥

हे०—जिह्वाधःशिराव्यधनमाह- अभ्युन्नतेति ॥ ३३ ॥

यन्त्रयेस्तनयोरुर्ध्वं ग्रीवाश्रितशिराव्यधे ॥ ३४ ॥

स०—ग्रीवाश्रितानां सिराणां व्यधो ग्रीवाश्रितसि-
राव्यधस्तस्मिन्स्तनयोरुर्ध्वं यन्त्रयेद्वाससा वेष्टयेत् ॥ ३४ ॥

प०—यन्त्रयेदिति । स्तनयोरुर्ध्वमुपरि नरं यन्त्रयेत्
वस्त्रेण वेष्टयेत् ग्रीवाश्रितशिरा विध्येत् ॥ ३४ ॥

हे०—ग्रीवाशिराणां यन्त्रणमाह-यन्त्रयेदिति ॥ ३४ ॥

पाषाणगर्भहस्तस्य जानुस्थे प्रसृतं भुजे ।
कुक्षेरारभ्य मृदिते विध्येद्वद्गोर्ध्वपट्टकं ॥ ३५ ॥

स०—पाषाणगर्भो हस्तौ यस्य तस्य नरस्य भुजे
जानुस्थे जानुष्वेव स्थिते प्रसृतं प्रसारिते । भुज इति
वचनमतं त्रम् । द्वाविप हि भुजौ गृह्येते । कुक्षेरारभ्य
यावद्ग्रीवा तावन्मृदिते मलिते । कस्मिन् । ग्रीवा-
श्रितशिराव्यधाहैऽग्रे । यथा बद्ध ऊर्ध्वं पट्टको यस्मि-
स्तस्मिन् विध्येत् । प्रकृतत्वात्सिराम् ॥ ३५ ॥

प०—ग्रीवाशिरामु व्यधननिमित्तं पाषाणगर्भहस्तस्य
पाषाणगर्भो हस्तौ यस्य तथाविधस्य जानुस्थे
बाहौ प्रसृतं प्रसारिते अनाकुञ्चिते शिरां विध्येत् ।
तथा कुक्षेरारभ्य मृदिते मृदिते तस्मिन् भुजे बद्धं
ऊर्ध्वं पट्टको यस्य तस्मिन् तथाविधे शिरां
विध्येत् ॥ ३५ ॥

हे०—भुजशिराणां यन्त्रणमाह—पाषाणगर्भेति ३५ ॥

विध्येद्वस्तशिरां बाहावनाकुञ्चितकूर्परे ।
बद्धा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमंगुष्ठगर्भिणीम् ।
ऊर्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टिकां चतुरंगुलं ॥ ३६ ॥

स०—हस्तशिरां विध्येत् । कथम् ।
कुञ्चितकूर्परे । अनाकुञ्चितः प्रसारितः क-
बाहोस्तस्मिन् । तथा सुखोपविष्टस्य सुखा
तथा मुष्टिं बद्ध्वा । किंभूताम् । अंगुष्ठेन गा-
ग्रगर्भिणीम् । मूढांगुष्टां मुष्टिं बद्ध्वा । त-
स्थानादुपरि चतुरंगुलपरिमाणे स्थाने पट्टिक-
विध्येत् ॥ ३६ ॥

प०—हस्तशिरां विध्येत् । कथम् । वा-
ऽनाकुञ्चितकूर्परे मुष्टिं बद्ध्वाऽङ्गुष्ठगर्भिणी-
मंगुष्टं बद्ध्वाऽङ्गुलिभिस्तथा सुखोपविष्ट-
तथा व्यधनीयदेशस्योपरि चतुरङ्गुलैः
पट्टितं बद्ध्वा हस्तशिरां विध्येत् ॥ ३६ ॥

हे०—हस्तशिराणां यन्त्रणमाह—विध्येदि-
विध्येदालंबमानस्य बाहुभ्यां पार्श्वयोः ।

स०—बाहुभ्यामालंबमानस्याऽलम्ब्य वस्तु-
भ्यामासज्जतः पार्श्वयोः सिरां विध्येत् ॥ ३७ ॥

हे०—पार्श्वशिराणां यन्त्रणमाह—विध्येदिति ।
प्रहृष्टं मेहनं ॥ ३८ ॥

स०—प्रहृष्टं स्वाद्यं मेहं तदाश्रितं शिरां वि-
प०—लिङ्गं प्रहृष्टं उन्नमिते मन्थशिरां वि-
हे०—मन्थशिराणां यन्त्रणमाह—प्रहृष्टं मेहनं ।

जंघासिरां जानुन्यकुञ्चितं ॥

स०—जानुन्यकुञ्चिते स्पष्टं स्थिते सति जंघा-
विध्येत् ॥ ३९ ॥

प०—जंघाशिरां विध्येत् स्पष्टं जानुनि
प्रसारिते सति ॥ ३९ ॥

हे०—जंघाशिराणां यन्त्रणमाह—जंघाशिराणि
पादं तु सुस्थितेऽधस्ताजानुमंधेनपीडितं
गाढं कराभ्यामांगुलं चरणं तस्य चोर्षा
द्वितीयं कुञ्चिते किञ्चिदारुढं हस्तवत्ततः ।
बद्धा विध्येत्सिराम् ॥ ४० ॥

स०—सुखं कृत्वा सुभ्यादिदेशे स्थिते पादं
पादशिरां विध्येत् । तथा जानुमंधेनपीडितं

यावत् कराभ्यां गाढं कृत्वा पीडिते सति तस्य चरण-
स्योपर्युपरिष्ठाद् द्वितीये चरणे ईषत्संकुचिते । तथा आरूढे
तत्काले सति ततो हस्तवद्वेभ्यस्थानादुपरि चतुरंगुले
पट्टकं बद्ध्वा शिरां विधेत् ॥ ४० ॥

प०—पादशिरां विधेत् । पादे सुस्थिते स्थापिते
सति जानुसन्धेरधस्तात् कराभ्यां गाढमत्यर्थं
कृत्वानिपीडिते चरणे पादेऽङ्गुल्यां यावत् तस्य
पादस्यापरि पृष्ठे द्वितीये चरणे पादे कुञ्चिते
किञ्चित्सङ्कोचिते किञ्चिदारूढे ईषत्स्थापिते हस्त-
वद्बद्ध्वा वेध्यप्रदेशस्योपरि चतुरङ्गुले पूर्ववत्
पट्टिकां बद्ध्वा शिरां विधेत् ॥ ४० ॥

हे०—पादशिराणां यंत्रणमाह—पाद इति । हस्तवद्वेभ्य-
प्रदेशादूर्ध्वं चतुरंगुले पट्टिकां बद्ध्वा ॥ ४० ॥

इत्थमनुक्तेष्वपि कल्पयेत् ।

तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद्यंत्रमुपायवित् ॥ ४१ ॥

स०—इत्थमनेन प्रकारेण यंत्रलक्षणोद्देशेनानुक्त-
मपि यंत्र तत्तद्देशे माहात्म्यात् क्रियासौकर्यार्थं तेषु तेषु
शरीरावयवेषु स्वबुद्ध्या तत्तद्यंत्रं यथायोगं कल्पयेदुपा-
यज्ञो वैद्यः ॥ ४१ ॥

प०—इत्थमनेन प्रकारेण ग्रन्थानुक्तेष्वपि तेषु
प्रदेशेषु तत्तदनुक्तमपि बुद्ध्या कल्पयेत् यन्त्रमुपा-
यविद्वैद्यः ॥ ४१ ॥

हे०—अनुक्तशिराणां यंत्रणमाह—इत्थामिति ॥ ४१ ॥

मांसले निक्षिपेद्देशं ब्रीह्यास्थं ब्रीहिमात्रकम् ।
यवार्धमस्थनामुपरि शिरां विध्यन् कुठारिकाम् ॥

स०—मांसले शरीरावयवे ब्रीहिमुखं शस्त्रं ब्रीहि-
प्रमाणं निक्षिपेत् । अस्थामुपरि यवार्धमात्रं कुठारि-
कां निक्षिपेत् । किं कुर्वन् । शिरां विध्यन् ॥ ४२ ॥

प०—मांसले ब्रीह्यवकाशे ब्रीह्यास्थं शस्त्रं ब्रीहि-
मात्रकं ब्रीहिप्रमाणं शिरां विध्यन् वैद्यो निक्षि-
पेत् । अस्थनामुपरि यवार्धं यवार्धप्रमाणं शिरां
विध्यन् शस्त्रमाशु पातयेत् ॥ ४२ ॥

हे०—ब्रीहिमुखस्य निखननमाह—मांसल इति ।
कुठारिकाया निखननमाह—यवार्धमिति ॥ ४२ ॥

सम्यग्विद्धे स्रवेद्धारां यंत्रे मुक्ते तु न स्रवेत् ४

स०—सम्यग्विद्धे सति धारां स्रवेत् । यंत्रे च मु-
सति न स्रवेत् ॥ ४३ ॥

प०—सम्यग्विद्धे वेधे कृते सति धारां स्रवेत्
तथा यन्त्रे मुक्ते सति न स्रवेत् रक्तस्य व्यध-
हार्यम् । तथाच सङ्ग्रहे एकप्रकाभिहता धाराः
स्रवेदेकमुहूर्तं रुद्ध्वा तिष्ठेच्च सा सम्यक् विद्धे
विदुः ॥ ४३ ॥

हे०—सम्यग्विद्वद्वलक्षणमाह—सम्यग्विद्ध इति ॥ ४३ ॥

अल्पकालं वहत्यल्पं दुर्विद्धा तैलचूर्णनैः ।

सशब्दमतिविद्धा तु स्रवेद्दुःखेन धार्यते ॥ ४४ ॥

स०—अल्पं विद्धा सती सिरा स्तोकं कालं वहति
दुर्विद्धाऽसम्यग्विद्धा तु सिरा सशब्दं स्रवेत् । दुःखं
कृच्छ्रेण धार्यते ॥ ४४ ॥

प०—दुर्विद्धा शिराऽल्पकालं वहति धारया
च रक्तं वहति । तैलचूर्णनैः प्रयुक्तैः शिरामुद्धे
अतिविद्धा शिरा शब्दं कृत्वा धारया रक्तं स्रवेत्
रक्तं दुःखं कृत्वा धार्यते बध्यते ॥ ४४ ॥

हे०—दुर्विद्वालक्षणमाह—अल्पकालमिति । तै-
चूर्णनैः तैलतुवारासेचेन । अतिविद्वालक्षणमाह—स-
शब्दमिति ॥ ४४ ॥

भीमूर्छायंत्रशैथिल्यकुंठशस्त्रातितृप्तयः ।

क्षामत्ववेगितास्वेदा रक्तस्याऽस्मातिहेतवः ४

“सम्यग्गत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते । शुद्धं
विजानीयात्सम्यग्विस्त्रावितं च यत् ॥” इदानीं सम्य-
ग्यस्य सुविशुद्धस्य चैकेनैव वाक्येन लक्षणं वक्तुमाह—स-
मित्यादि । गत्वा निःशुद्धं यदा सम्यग्रक्तं रक्तवर्णं शो-
भयति तदा शुद्धं विजानीयात्, सम्यग्विस्त्रावितपक्षे त्व-
त्पर्यः । सम्यग्गत्वेति । सम्यक् प्रवर्तनं कृत्वा, यदा
शुद्धं स्वयमेवावतिष्ठते अवस्थितिं करोति, तदा सम्य-
ग्विस्त्रावितं च तद्रक्तं विजानीयात् । चकारेणैतल्लक्षणद्वयं ल-
अन्ये तु सम्यग्गत्वेत्यादिश्लोकस्य व्याख्यानमन्यथा
सार्धश्लोकेन व्याख्यानयन्ति, “नचातिवेगं नावेगं
गत्वा विनिःसृतम् । विहाय दुष्टतां स्वेन रूपेण
तिष्ठते ॥ प्रयत्नमनपेक्ष्यासृक् तदा शुद्धं विनिर्दिशेत् ॥”
निबन्धसंग्रहे ।

स०—भीमूर्छादयो रक्तस्याऽज्ञावहेतवः । भीर्म-
यम् । मूर्छा मोहस्तमसीव प्रवेशः । यन्त्रशैथिल्यमगाढं
कृत्वा यन्त्रपीडनम् । तथा कुण्डं भग्नं शस्त्रम् । तथाऽ-
नेतृप्रितिसौहित्यम् । क्षामत्वं निर्वलता । वेगिता
अज्ञातवेगत्वम् । अस्वेदः स्वेदायोगः । यतश्चैते रुधिर-
यामुतिहेतवोऽतो रक्तस्रुतावेते परिहार्याः ॥ ४९ ॥

प०—सम्यक्स्त्रुतानामपि शिराणां भीमूर्च्छा-
यो रक्तस्यास्रुतौ हेतवः अवहनकारणानि । भीर्म-
यम् । मूर्च्छा मोहः तमसीव प्रवेशः । यन्त्र-
शैथिल्यं न गाढं कृत्वा यन्त्रपीडनम् । कुण्डं
भग्नं शस्त्रम् । अनेतृप्रितिसौहित्यम् । क्षामत्वं
मता । वेगिता सञ्जातवेगत्वम् । अस्वेदः दुःस्वि-
ता ॥ ४९ ॥

हे०—रक्तारोधकारणान्याह—भीमूर्छंति । वेगिता
अस्वेदोऽसम्यक्स्वेदः ॥ ४९ ॥

सम्यग्गन्धं स्रवति वेद्व्योपनिशानतैः ।

गारधूमलवणतैलैर्दिह्याच्छिरामुखम् ॥ ४६ ॥

स०—असम्यग्गन्धं स्रवति वेद्व्यादिभिः शिरावदनं
यात्रप्रलेपयेत् ॥ ४६ ॥

प०—असम्यग्गन्धं असम्यक् कृत्वा अस्त्रे रक्ते
ति निर्गच्छति सति वेद्व्यादिभिः शिरामुखं
तान् लिम्पेत् । एवं साधु वहति । वेद्वं
जम् । व्योपं व्यूषणम् । निशा हरिद्रा ।
तगरम् । अगरधूसो गृहधूमः । लवणं
वम् । तैलं तिलोद्भवम् ॥ ४६ ॥

स०—सम्यक्स्त्रावार्थमौपधमाह—असम्यग्गन्ध इति ४६

किप्रवृत्ते कोष्णेन तैलेन लवणेन च ॥ ४७ ॥

स०—सम्यक्प्रवृत्ते रक्ते सति शिरामुखं कोष्णाभ्यां
व्याभ्यां दिह्यालेपयेत् ॥ ४७ ॥

स०—सम्यक्प्रवृत्ते रक्ते कोष्णेन तैलेन लवणयु-
शिरां लिम्पेत् ॥ ४७ ॥

स०—सम्यक्स्त्रावार्थमौपधमाह—सम्यक्प्रवृत्त
शिरावद्विस्तृतपश्यते ॥ ४७ ॥

स्रवति दुष्टासं कुसुमादिव पीतिका ४८ ॥

स०—यथा रागपीतिका मिश्रीभूतात् कुसुमाद्रे
पूर्वं पीतिका स्रवति तथा दुष्टादुष्टरक्तादेकलोलीभूता-
द्रे पूर्वं दुष्टासं स्रवति ॥ ४८ ॥

प०—दुष्टादुष्टरक्तादेव लोलीभूताद्रे प्रथमं दुष्टा-
सं दुष्टशोणितं स्रवति निर्याति । यथा रागपीति-
कामिश्रीभूतात् कुसुमाद्रे पीतिका स्रवति ॥ ४८ ॥

हे०—स्वभावाद् दुष्टासमेवाग्रे शिराः स्रवन्तीत्याह—अथ
इति ॥ ४८ ॥

अप्रग्रहणात्पश्चादुष्टमपि रक्तमवश्यं स्रवतीत्या-
शङ्कयेदमाह—

सम्यक्स्त्रुत्य स्वयं तिष्ठेच्छुद्धं तदिति नाहरेत् ।

स०—यथावत्प्रसृत्य स्वयं यत्नेन विना यत्तिष्ठेन्न
स्रवेत् शुद्धं तदिति नाहरेन्न स्त्रावयेत् । जीवितहेतु-
त्वात् ॥ ४९ ॥

प०—सम्यक् स्त्रुत्वा प्रसृत्य रक्तं स्वयं तिष्ठेत्
न वहेत् । शुद्धं तदेवं ज्ञात्वा नाहरेत् न स्त्राव-
येत् प्राणायतनत्वाद्रक्तस्य ॥ ४९ ॥

हे०—सम्यक्स्त्रुत्वा यत्स्वयं स्थितं रक्तं तच्छुद्धत्वाज्ञा-
हरेदित्याह—सम्यक्स्त्रुत्येति ॥ ४९ ॥

यत्र विमुच्य मूर्छायां वीजिते व्यजनैः पुनः ।
स्त्रावयेन्मूर्छेति पुनस्त्वपरेद्युस्त्रयहेऽपि वा ५० ॥

मूर्छायां सत्यां यत्र विमुच्य व्यजनैर्वीजिते समा-
श्वस्ते नरे सति पुनरसं स्त्रावयेत् । पुनर्मूर्छेति त्वा-
तुरेऽशुद्धमपि रक्तं तस्मिन्नहनि न स्त्रावयेत् । अपरेद्युस्त्रय-
हेऽपि वा स्त्रावयेत् ॥ ५० ॥

प०—यस्य स्रवति रक्ते मूर्छा जायते तस्यां
समुपजातायां तस्य विमुच्य यन्त्रं व्यजनैर्वीजिते
व्यजनतायुतानां मूर्छासुपशम्य पुनः रक्तं स्त्राव-
येत् । रक्तं पुनर्भूयो मूर्छेति सति पुनस्त्वपरेद्युस्त्रय-
स्मिन् त्रयहे वा गते रक्तं स्त्रावयेत् ॥ ५० ॥

हे०—मूर्छायां प्रतीकारमाह—यन्त्रमिति । पुनर्मूर्छा-
यां तदहर्न स्त्रावयेत् ॥ ५० ॥

वाताच्छयावारुणं रुक्षवेगसाव्यच्छफेनिलम् ५१

स०—वातात् श्यावादिलक्षणं रक्तं स्यात् ॥ ५१ ॥

प०—वाताच्छयावारुणादियुक्तं सम्भवति । श्यावं श्याववर्णम् । अरुणं लोहितवर्णम् । रुक्षमस्निग्धम् । वेगस्यावि वेगेन निर्याति । अच्छं तनु फेनिलम् ॥ ५१ ॥

हे०—वातदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह—वातादिति ॥ ५१ ॥

पित्तात्पीतासितं विस्रमस्कंद्यौष्ण्यात्सचंद्रकम् ।

स०—पित्तात् पीतादिलक्षणमस्त्रं स्यात् । अस्कंद्यस्यानमुष्णत्वात्सचंद्रकं च ॥ ५२ ॥

प०—पित्तात् पीतासितमसृक् पीतं कृष्णं वा । विस्रं विगन्धम् । उष्णोदकमस्कन्दि न स्यान्तं याति । सचन्द्रिकं मयूरपिच्छवर्णम् ॥ ५२ ॥

हे०—पित्तदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह—पित्तादिति । औष्ण्यादस्कन्दि घनीभावरहितम् ॥ ५२ ॥

कफात् स्निग्धमसृक्पाण्डु तंतुमत्पिच्छिलं घनम् ॥

स०—कफात् स्निग्धादिलक्षणमसृक् स्यात् ॥ ५३ ॥

प०—कफादसृक् स्निग्धं, पाण्डु पाण्डुवर्णं, तंतुमत् तंतुयुक्तम् । पिच्छिलं विशदविपरीतम् । घनं सांद्रम् ॥ ५३ ॥

हे०—कफदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह—कफादिति ॥ ५३ ॥

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् ॥ ५४ ॥

स०—संसर्गाद्विषाणां संसृष्टलिङ्गं रक्तं स्यात् ॥ ५४ ॥

प०—संसर्गाद्विषद्वयात् संसृष्टलिङ्गं मिश्रलक्षणमसृक् भवति । द्विदोषलिङ्गमिति यावत् ॥ ५४ ॥

हे०—द्वन्द्वदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह—संसृष्टलिङ्गमिति ॥ ५४ ॥

त्रिदोषं मलिनाविलम् ॥ ५५ ॥

स०—त्रिदोषं रक्तं मलिनं कलुषं तथाऽऽविलं घनं च । एतच्च दोषत्रयसंसर्गलक्षणादधिकं लक्षणं मतव्यम् । नचैतावदेव त्रिदोषलक्षणं मतव्यम् ॥ ५५ ॥

प०—दोषत्रयसंसृष्टं यद्रक्तं तन्मलिनमनिर्मलं तथाऽऽविलं कलुषं भवति ॥ ५५ ॥

हे०—त्रिदोषदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह—त्रिदोषमिति । मलिनं नीलम् । आविलं कलुषम् । संग्रहे तु कषाय-रसं लोहगन्धि शीतं च रक्तं च वातात् । गृहधूमांज-

नोदककृष्णं हरितं मत्स्यगंधिकदुस्त्वान्मक्षिकानिष्टं गोमूत्राभं च पित्तात् । क्रोविदारपुष्पगैरिकोदकपाण्डुशीतं स्कन्दि व्रणद्वारावसादिलवणरसं वसागन्धि च कफात् । कांस्यनीलं दुर्गन्धि च सन्निपातादिति ॥ ५५ ॥

अशुद्धौ बलिनोऽप्यस्त्रं न प्रस्थात्स्वावयेत्परम् ।

स०—अशुद्धमस्त्रं बलिनोऽपि किं पुनरवलिनः प्रस्थात्परमधिकं न स्त्रावयेत् ॥ ५६ ॥

प०—बलिनः पुंसः अशुद्धौ सत्यां प्रस्थादधिकमस्त्रं रक्तं न स्त्रावयेत् न हरेत् ॥ ५६ ॥

हे०—स्त्रावप्रमाणमाह—अशुद्धाविति । किं पुनः शुद्धौ बलिनोऽपि किंपुनरवलिनस्य प्रस्थोऽर्द्धत्रयोदशपलः ५६

कस्मादित्याह—

अतिसुतौ हि मृत्युः स्याद्दारुणा वा चलामयाः ॥

स०—अतिस्रावे हि रक्तस्य मृत्युर्भवेत् अथवा वातरोगाश्च कृच्छ्राः स्युः ॥ ५७ ॥

प०—यस्मादतिसुतौ अत्यर्थनिर्हरेणेन रक्तस्य मृत्युर्मरणं स्याद्भवेत् । अथवा दारुणकृच्छ्रा असाध्याश्चलामया वातरोगाः स्युः ॥ ५७ ॥

तत्राऽभ्यंगरसक्षीररक्तपानानि भेषजम् ॥ ५८ ॥

स०—तत्र रक्तातिसुतावभ्यंगादीनि भेषजम् ५८

प०—तत्रातिसुतौ रक्तस्याभ्यङ्गो घृतादिभिर्भेषजं सक्षीरपानं तथा हस्तिनाजोरभ्रादीनां शिरां बद्ध्वा रुधिरपानं भेषजमत्र ॥ ५८ ॥

हे०—अतिस्रावे भेषजमाह—तत्रेति ॥ ५८ ॥

सुते रक्ते शनैर्यत्रमपनीय हिमांभुना ।

प्रक्षाल्य तैलप्लोताक्तं बन्धनीयं सिरामुखम् ॥ ५९ ॥

स०—सुते रक्ते सति यत्र शनैर्विमुच्य मंदं मंदमपनीय सिरामुखं शीतोदकेन प्रक्षाल्य तैलप्लोताक्तं सद्बन्धनीयम् ॥ ५९ ॥

प०—सुते रक्ते निर्गते शोणिते शनैर्मन्दं कृत्वा यन्त्रमपनीय निवार्य हिमाम्बुना शीतपानीयेन प्रक्षाल्य रक्तमपनीय शिरामुखं तैलप्लोताक्तं तैलयुक्तेन प्लोतेनावगृहीतं कृत्वा पश्चाद्बन्धनीयं बन्धेन योजनीयम् ॥ ५९ ॥

हे०—सुतरक्तस्यान्तरक्त्यमाह—सुत इति । प्रोक्तं
यन्त्रलेटम् ॥ ५९ ॥

अशुद्धं स्नावयेद्भूयः सायमहचपरेऽपि वा ॥ ६० ॥

स०—अशुद्धं वातादिदुष्टरुधिरलक्षणाद्दुष्टं ज्ञात्वा
भूयः पुनः स्नावयेत् । कदा सायमपराह्णे तस्मिन्
दिवसे । अथवाऽपरेऽह्नि द्वितीये दिवसे ॥ ६० ॥

प०—अशुद्धौ सत्यां रक्तस्य भूयः पुनरपि साय-
मपराह्णे स्नावयेत् । अपरे वाह्नि द्वितीयस्मिन् दिवसे
स्नावयेत् ॥ ६० ॥

हे०—प्रथमस्नावेणासम्यक्शुद्धौ पुनः स्नावकालमाह—
अशुद्धमिति ॥ ६० ॥

स्नेहोपस्कृतदेहस्य पक्षाद्वा भृशदूषितम् ॥ ६१ ॥

स०—अथवा स्नेहोपस्कृतो भावितो देहो यस्य
तथाविधस्य भृशं दूषितमतिशयेन दुष्टं रक्तं पक्षादूर्ध्वं
पुनः स्नावयेत् । एवमशुद्धं रक्तं यथायोगं सायमहच-
परे पक्षादूर्ध्वं वा प्रस्थपरिमाणमेव स्नावयेन्न ततोऽ-
धिकमिति रक्तस्युतौ ब्रूमः । प्रस्थपरिमाणं च तन्त्रांतरे
गदितम् । वमने च विरेके च रक्तातीसारयोरपि ।
सार्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिण इति ॥ ६१ ॥

प०—स्नेहोपस्कृतस्य देहस्य संस्कृतशरीरस्य
पुंसः भृशदूषितमत्यर्थं दुष्टं रक्तं पक्षादूर्ध्वमनन्तरं
पुनः स्नावयेत् ॥ ६१ ॥

हे०—भृशदूषितं तु पुनः स्नेहयित्वा पक्षात्स्नाव-
येत् ॥ ६१ ॥

किञ्चिच्छेषं दुष्टरक्तं स्थापयेदुत सर्वं स्नावयेदिति
संशयापनोदार्थमिदमाह—

किञ्चिद्धि शेषे दुष्टास्त्रे नैव रोगोऽतिवर्तते ।
सशेषमप्यतो धार्यं न चातिस्रुतिमाचरेत् ॥ ६२ ॥

स०—यस्मात्किञ्चिच्छेषे दुष्टे रक्ते नैव रोगो दुष्ट-
रक्तोद्भवो व्याधिरतिवर्तते क्रियापथमतिक्रम्य मार्गा-
तरमसौ नासादयति । अतो दुष्टमपि रक्तं सशेषं
धार्यम् । न दुष्टरक्तस्याऽतिस्रुतिमाचरेत् प्राणायतन-

त्वात् । सुश्रुतोऽप्यध्यगोष्ठ-रक्तं सशेषदोषं तु कुर्यादां
विचक्षणः । नचातिप्रसृतं कुर्याच्छेषं संशमनैर्जये-
दिति ॥ ६२ ॥

प०—हि यस्मादर्थे । यस्मात् किञ्चिच्छेषे दुष्टारं
नैव रोगो दुष्टरक्तोद्भवो व्याधिरतिवर्तते । क्रिया
पथमतिक्रम्य मार्गान्तरमसौ नासादयत्यतो दुष्ट
मपि रक्तं सशेषं न स्यात् स्रुतिमाचरेत् । तेनै-
तदपि स्रुतं न कुर्यात् । प्राणायतनत्वात् । तथा-
सुश्रुतः । “रक्तं सशेषदोषं तु कुर्यादपि विचक्षणः
नचातिप्रसृतं कुर्याच्छेषं संशमनैर्जयेत् ॥ सशेषदुष्टर-
धिरं न व्याधिरभिवर्तते । तस्मात्सशेषं स्थातव्यं न
हि कुर्यादतिक्रियाम्” ॥ ६२ ॥

हे०—दुष्टेऽप्यनेनैव क्रमेण स्रुतिः कार्या न त्वतिस्रु-
तिरित्याह—किञ्चिदिति । अतिवर्तते बाधते ॥ ६२ ॥

अथ किञ्चिच्छेषं रक्तमुपेक्षणीयमुत प्रतिक्रिय
कापि कार्येत्याह—

हरेच्छृंगादिभिः शेषम् ॥ ६३ ॥

स०—सुतशेषं दुष्टरक्तं शृंगतुंबघटिकादिभिर्हरेन्न तु
सिरया ॥ ६३ ॥

प०—सुतशेषं दुष्टं रुधिरं हरेत् स्नावयेत् ।
शृङ्गादिभिः शृङ्गतुम्बजलौकप्रभृतिभिः ॥ ६३ ॥

हे०—शिराव्यधेऽतिस्रुतिशंकायां शृङ्गादिभिर्हरोदित्याह—
हरेदिति ॥ ६३ ॥

प्रसादमथवा नयेत् ।

शीतोपचारपित्तासक्रियाशुद्धिविशोषणैः ॥

दुष्टं रक्तमनुद्रिक्तमेवमेव प्रसादयेत् ॥ ६४ ॥

स०—अथवा शीतोपचारेण पित्तासक्रियया
शुद्धया वमनविरेचनादिरूपया विशोषणेन लघनरूपेण
तद् दुष्टं रक्तमनुद्रिक्तमेव प्रसादयेत्कलुषतां परित्यज्य
तस्य प्रसन्नत्वमभ्युपपादयेन्न तु केवलं सुतशेषं रुधिरं
शीतोपचारेण प्रसादयेत् । यावदनुद्रिक्तमप्रवृद्धं दुष्टं
रुधिरमेवमनेनैव शीतोपचारादिना प्रसादं नयेन्न तु
तन्निर्हरणे सिराव्यधादिना यतनीयमनुद्रिक्तरक्तनिर्हर-
णस्य सापायत्वात् ॥ ६४ ॥

प०—अथवा शीतोपचारेण शीतप्रसेकप्रदेहा-
दिना पित्तास्रक्रिया रक्तपित्तचिकित्साया स्नि-
ग्धमधुरानुपानेन भेषजादिकया शुद्धया व्रमन-
धिरैकरूपया विशोषणैरुपवासैः प्रसादं नयेत्
प्रस्कन्नत्वमापादयेत् । दुष्टरक्तमनुद्रिक्तमेव प्रसा-
दयेत् । अनुद्रिक्तमप्रवृद्धं दुष्टरुधिरमेवमेव शीतो-
पचारादिना प्रसादमानयेत् । न तद्रक्तनिर्हरणो-
पायैः शिराव्यधादिभिर्निर्हेत् ॥ ६४ ॥

हे०—शृङ्गादिभिरप्यतिस्त्रुतिशंकायां शमयेदित्याह—
प्रसादमिति । पित्तास्रक्रिया रक्तपित्तचिकित्सा । अकृत-
शिराव्यधस्याप्येतदेव रक्तप्रसादनमित्याह—दुष्टं रक्त-
मिति । अनुद्रिक्तम् उद्रेकाभावात्त्वावायोग्यम् ॥ ६४ ॥

रक्ते त्वतिष्ठति क्षिप्रं स्तम्भनीमाचरेत्क्रियाम् ६५ ॥

स०—रक्ते त्वतिष्ठति स्थितिमलभमाने त्वरितमेव
स्तम्भनीं क्रियां वक्ष्यमाणां कुर्यात् रक्तस्य प्राणायत-
नत्वात् ॥ ६५ ॥

प०—अतिष्ठति रक्ते सति स्थितिमलभमाने क्षिप्रं
शीघ्रं स्तम्भनीं क्रियां स्तम्भनजननीं चिकित्सा-
चरेत् कुर्यात् ॥ ६५ ॥

हे०—अतिस्त्राधे स्तम्भनमाह—रक्त इति ॥ ६५ ॥

तदेतत्स्तम्भनविशेषमाह—

रोध्रप्रियंगुपत्तंगमाषयष्ट्याह्वगैरिकैः ।

मृत्कपालांजनक्षौममषीक्षीरित्वगंकुरैः ॥

विचूर्णयेद् व्रणमुखं पद्मकादिहिमं पिबेत् ।

तामेव वा सिरां विध्येद्यधात्तस्मादनंतरम् ।

शिरामुखं च त्वरितं दहेत्तप्तशलाकया ॥ ६६ ॥

स०—रोध्रादिभिः सिराव्रणमुखं विचूर्णयेत् । पद्म-
कादिहिमं शीतकषायं पिबेत् । तामेव प्राग्विद्धां
सिरां तस्मात् प्राग्व्यधादनंतरमव्यवहितं विध्येत् ।
अथवा सिराद्वारं क्षिप्रं कृत्वाऽग्निनोपतप्तया शलाकया
दहेत् ॥ ६६ ॥

प०—रोध्रादिभिश्चूर्णीकृतैः व्रणमुखं विचूर्णयेत् ।
पद्मकादिगणहिमं शीतं कषायं पिबेत् । स्तम्भनाया
रोध्रः पट्टिकारोध्रः । प्रियंगुर्गन्धप्रियंगुः । पतङ्गः
पट्टरङ्गः । माषाः शिम्बिधान्यम् । यष्ट्याह्वं मधु-

यष्टी । अञ्जनं रसाञ्जनम् । क्षीरवृक्षाणां वटादीनां
त्वचोऽङ्कुरादिश्च । शिरामुखं वा त्वरितं दहेत् ।
तच्छलाकया तामेव वा सिरां प्राग्विद्धां तस्मात्ततः
प्राग्व्यधादनंतरमव्यवहितं विध्येत् । सर्वथात्राव-
तिष्ठमाने शिराद्वारं त्वरितं कृत्वा अग्निना प्रतप्त-
या शलाकया दहेत् संकोचयितुं शिराम् ॥ ६६ ॥

हे०—स्तम्भनविशेषमाह—रोध्रप्रियंग्विति । मृत्कपाल-
खपरं, क्षौममषी वस्त्रभस्म विचूर्णयेत् चूर्णं विकरेत्
पद्मकादिहिमं पद्मकादिगणस्य शीतकषायं, संग्रहे तु अति-
ष्ठति तु रक्ते शिरामुखं धातुचूर्णैरवचूर्ण्यगुल्यग्रेण पीडयेत्
शाल्मल्युपोदकापिण्डं पिच्छां वा व्रणमुखे दत्त्वा गाढं बध्नी-
यात् । मधूच्छिष्टप्रलितं वा पट्टकं शीताम्बुना व-
सिञ्चेत् । शीतमधुरकषायात्रपानैः सेकप्रदेहप्रवातवेदम-
भिर्वा स्कंदनायोपचरेत् । पद्मकादिक्वार्थं शर्कराम्
मधुरं क्षीरमिक्षुरसमेणहरिणाजोरभ्रमहिप्रवराहाणामन्यत-
मस्य वा सिरां विद्ध्वा रुधिरमासं घृतभृष्टं वा पा-
दयात् । तेनैव वा दर्भपादमृदितेनानुवासयेत् । रिनग्धैः
यूरसैर्भोजयेत् । सर्वथा चानवतिष्ठमाने पाचनाय क्षा-
दयात् । न च क्षणमप्युपेक्षेत । क्षीणरक्तस्य हि वायुर्म-
र्षयुपगृह्य मूर्छासंज्ञानाशशिरःकंपभ्रममन्यास्तंभापतानव-
हनुभ्रंशहिध्मापाण्डुत्वबाधिर्यधातुक्षयाक्षेपकादङ्करोति र-
रणं वा । “प्राणाः प्राणभृतां रक्तं तत्क्षयात्क्षीयते नरः
वर्द्धते बानिलस्तस्माद्युक्त्या बृंहणमाचरेत् ॥” दुर्ग्रहार्थं
व्यधक्कुटितिर्यग्व्यधादेर्व्यधदोषो द्रव्यापदो याः स्युस्त-
यथास्वं साधयेदिति ॥ ६६ ॥

रक्तस्य स्रवणादनंतरं यद्विधेयं तदाह—

उन्मार्गगा यंत्रनिपीडनेन

स्वस्थानमायांति पुनर्न यावत् ।

दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपन्ना-

स्तावद्धिताहारविहारभाक्स्यात् ॥ ६७ ॥

स०—यंत्रनिपीडनेनोन्मार्गगाः स्वमार्गमुल्लं-
मार्गांतरसमाश्रयणेनोत्पथं प्रतिपन्ना दोषाः
किंभूताः । प्रदुष्टाः । तथाविधे रक्ते प्राप्ताः पुनर्या-
त्वाश्रयं न प्रतिपद्यन्ते तावद्धिताहारविहारभाक् स्या-
तावाहारविहारौ भजेत् । भजो प्विरिति प्विः
इंद्रवज्रा वृत्तम् ॥ ६७ ॥

प०—यन्मनिर्पाडनेन दोषा वातपित्तश्लेष्माणो
य उन्मार्गगाः स्वमार्गमुल्लङ्घ्य मार्गान्तरसमाश्रये-
षान्यथा रुधिरं प्रतिपन्नास्ते पुनः यावत् स्वस्थानं
नायान्ति न प्रतिपद्यन्ते तावद्विताहारविहारो भवेत् ।
जायवाङ्मनसां चैष्टाविहार इति संज्ञिताः ॥ ६७ ॥

हे०—सुतरक्तस्य पथनियमकालावधिमाह—उन्मार्ग-
गेति ॥ ६७ ॥

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं
रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।
तदा शरीरं ह्यनवस्थितास्त्र-
मग्निर्विशेषादिति रक्षणीयः ॥ ६८ ॥

न०—रक्तं क्षावितेऽन्नपानं नात्युष्णशीतं हितम् ।
अत्युष्णं ह्यन्नपानं रक्तं प्रदूषयेत् । अतिशीतं त्वग्निं
सादयेत् । तथा लघु स्वभावतो मात्रादिना च । दीप-
नीयं संस्कारादिना । कुत एवमन्नपानं हितमित्याह ।
भस्मात्तस्मिन् काले शरीरमनवस्थितं चलितवृत्ति
रक्तस्य शरीरस्य तदेवंभूतं भवति । तच्चाऽऽप्तृक्
शरीरस्याऽऽधारो रक्तस्य च पित्तं पित्तस्य च वह्निः ।
तथा च वक्ष्यति । पित्तं वह्निरिति । तस्माद्विशेषेण
हृता एतेन वह्निर्नात्युष्णशीतादिनाऽऽहारविहारेण
क्षितव्यः ॥ ६८ ॥

प०—रक्तेऽपनीते निर्वृते क्षावितेऽन्नपानं नात्यु-
ष्णं नातिशीतं हितम् । अत्युष्णं ह्यन्नपानं रक्तं प्रदू-
षयेत् । शीतं त्वग्निं सादयेत् । तथा लघु सर्वथा
भावसंस्कारमात्रादिभिः तथा दीपनीयमग्नि-
संस्कारः यस्मात्तस्मिन् काले शरीरमनवस्थितं रक्तं
लितवृत्तिशोणितं स्यात् । तच्च पित्तस्याश्रयः ।
तं च वह्निरतोऽस्मात्कारणात् विशेषात्कारणा-
मेतेन प्रकारेण रक्षणीयः पालनीयः ॥ ६८ ॥

हे०—पथ्यमाह—नात्युष्णशीतमिति । उक्ते पथ्ये
रक्ताह—तदा शरीरमिति । इति अतो हेतोः ॥ ६८ ॥

कुतस्तिराव्यवस्य पुरुषस्य लक्षणमन्तरेणोन्मार्गगा-
णां दोषाणां स्वस्थानप्रतिपत्तौ कालो नावगम्यते ।
न निर्वृतेऽदृष्टरक्तः पुरुषो लक्षणं विना ज्ञायत इति
य परिज्ञानार्थमाह—

प्रसन्नवर्णेन्द्रियार्माद्रियार्था-
निच्छन्तमव्याहतपक्त्ववेगम् ।
सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं
विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ६९ ॥

स०—वर्णश्चेन्द्रियाणि च वर्णेन्द्रियाणि प्रसन्नानि
वर्णेन्द्रियाणि यस्य तं प्रसन्नवर्णेन्द्रियम् । तथेन्द्रियार्थान्
शब्दादीन् स्वभावाभिप्रेतानिच्छन्तमभिलषन्तम् । तथा
पक्त्ववेगः सामर्थ्यम् । अव्याहतोऽनभिभूतः पक्त्ववेगो
यस्य तमव्याहतपक्त्ववेगमविनष्टपचनवेगम् । तथा
सुखान्वितमारोग्ययुक्तं प्रकृतिमापन्नम् । पुष्टिबलाभ्यां
युक्तम् । एवंविधं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्तीति शरीरस्य
लक्षणमुक्तम् । मधुरं लवणमित्यादिना तु रक्तस्यैव
विशुद्धिलक्षणमभिहितमिति । उपजातिर्वृत्तम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-

मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

प०—पुरुषमेवंविधं विशुद्धरक्तं मुनयो वदन्ति
कथयन्ति । वर्णश्चेन्द्रियाणि च तानि प्रसन्नानि
निर्मलानि यस्य तं तथाविधम् । तथेन्द्रियार्थान्
शब्दादीन् स्वभावाभिप्रेतान् इच्छन्तमभिलषन्तम् ।
पक्त्वशब्देन जाठरोऽग्निरुच्यते । शक्तिः साम-
र्थ्यम् । अव्याहतोऽनभिभूतः पक्त्ववेगो यस्य
तं तथाभूतम् । तथा सुखान्वितमारोग्यान्वित-
प्रकृतियुक्तम् । तथा पुष्टिबलं च पुष्टिबलं तेनो-
पपन्नं युक्तम् । एवं पुरुषं विशुद्धरक्तं वदन्तीति
शरीरलक्षणमुक्तम् । मधुरं लवणमित्यादिना तु
रक्तस्यैव विशुद्धिलक्षणमभिहितम् । इति भद्रम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-

कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने

शिराव्यधविध्यध्यायः

सप्तविंशः ॥ २७ ॥

हे०—विशुद्धरक्तस्य लक्षणमाह—प्रसन्नवर्णेति । पक्ता
अग्निः वेगो विष्णून्नादिप्रवृत्तिः ॥ ६९ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने शिराव्यधप्रक-

रणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

शिराव्यधविधेरनंतरं शल्याहरणविधिरारभ्यते—

अथाऽतः शल्याहरणविधिमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—यतः शिराव्यधाऽध्याये शल्यरूपस्य रक्तस्य सकलकायव्यापिनः शिराव्यधोपायेन निर्हरणमुक्तमिदानीं प्रादेशिकस्य लोहादेः शल्यस्य प्रतिदेशस्थितस्य लक्षणं निर्हरणोपायादिश्चाऽस्मिन् अध्याये शल्याहरणविधौ निर्दिश्यत इत्याह ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भे प्रयोजनम् । दुष्टं रक्तं शल्य-
भूतं ततस्तस्य निर्हरणमुक्तं शिराव्यधोपायेन ॥ १ ॥

हे०—शल्यहरणविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-
अथेति ॥ १ ॥

वक्रजुतिर्यगूर्ध्वधः शल्यानां पंचधा गतिः ॥ २ ॥

स०—वक्रादिभेदभिन्ना शल्यानां पंचप्रकारा गति-
र्गमनम् । कदाचिच्छल्यानि वक्रं कृत्वा तिर्यगूर्ध्व-
वाऽधो वा गच्छति । कदाचिदृजु कृत्वा । एव-
मुभयथा तिर्यगूर्ध्वधोभेदगमनाच्छल्यानां पंचधा
गतिः ॥ २ ॥

प०—देहे शल्यस्य पुनर्निर्हरणमुच्यते । वक्रा-
दिभेदभिन्ना पंचप्रकारा शल्यानां गतिर्निर्गमनम् ।
त्रिधा गतिः शल्यानामूर्ध्वमधस्तिर्यक् च । सा
पुनः प्रत्येकमृजुवक्रभेदेन द्विधा ॥ २ ॥

हे०—शल्यगतिभेदानाह—वक्राविति । । संग्रहे तु
त्रिविधा गतिः शल्यानामूर्ध्वमधस्तिर्यक् च । सा पुनः प्रत्ये-
कमृजुवक्रभेदेन द्विविधेति ॥ २ ॥

सशल्याः कथं वेद्य इत्याह—

ध्यामं शोफं रुजावंतं स्रवंतं शोणितं मुहुः ।
अभ्युद्गतं बुद्बुदवत्पिटिकोपचितं व्रणम् ।
मृदुमांसं विजानीयादंतःशल्यं समासतः ॥ ३ ॥

स०—एवंविधं व्रणमेतः शल्यं विजानीयात् । समासतः
संक्षेपेण ध्यामं श्यामवर्णम् । तथा शोफं शोफान्वि-

तम् । रुजावंतम् । तथा मुहुः शोणितं स्रवंतम् । तथाः
भ्युद्गतमाभिमुर्येनोच्छ्रितमुन्नतम् । तथा बुद्बुदं
तुल्यं वर्तते बुद्बुदवत् । तथा पिटिकोपचितं व्यासः
तथा मृदुमांसं कोमलमांसम् ॥ ३ ॥

प०—पिटिकोपचितं पिटिकाभिरुपाचयतम् । त-
मृदुमांसमकठिनपिशितम् । अन्तःशल्यं जानीय
लक्षयेत् । समासतः संक्षेपतः ॥ ३ ॥

हे०—अन्तःशल्यस्य लक्षणमाह—ध्याममिति ॥ ३

इति सामान्येनांतःस्थितस्य शल्यस्य लक्षणमुक्त-
त्वगादिगतस्य लक्षणमाह—

विशेषाच्चगते शल्यं विवर्णः कठिनायतः ।
शोफो भवति ॥ ४ ॥

स०—सामान्यलक्षणं पूर्वाक्तमेतः शल्यस्य सर्व-
विद्यते । विशेषेण पुनस्त्वगते शल्ये शोफो विवर्णः
कठिनो दीर्घश्च स्यात् ॥ ४ ॥

प०—विशेषादत्यर्थं त्वगते त्वगस्थे श-
ल्ये विवर्णः शोफो भवति । तथा कठिनः कठिन-
युक्तः । आयतो दीर्घः ॥ ४ ॥

हे०—त्वगगतशल्यस्य लक्षणमाह—विशेषादिति
विशेषादिति वचनात्सामान्यलक्षणमप्यत्र ज्ञेयम् ॥ ४

मांसस्थे चोषः शोफो विवर्धत ।
पीडनाक्षमता पाकः शल्यमार्गो न रोहति ॥ ५

स०—मांसगते शल्ये चोषः स्यात् । सर्वांगीणस्तं
त्रोऽरतिमान् दाहश्चोप उच्यते । तथा शोफो विवर्धते
तथा पीडनस्याऽक्षमत्वं पाकश्च । शल्यमार्गश्च रोहं
याति ॥ ५ ॥

प०—शोफश्चातिविवर्धति याति ॥ ५ ॥

हे०—मांसगतस्य लक्षणमाह—मांसस्थ इति । च
आच्छूषणेनेव व्यथा ॥ ५ ॥

पेश्यंतरगते मांसप्राप्तवच्छ्रयथुं विना ॥ ६ ।

स०—पेशीमध्यगते मांसगतेन तुल्यं लक्षणं श्व-
वर्जयित्वा । मांसावयवविशेषो दीर्घत्वाकृतिः पेशी-
च्यते ॥ ६ ॥

प०—पेश्यन्तरगते मांसप्राप्तवत् लक्षणं भवति श्वयथुं विना श्वयथुं वर्जयित्वा । पञ्च पेशी-
शक्तानि वक्ष्यति । शरीरे पेशीशब्देन कठिनो
मांसावयवविशेषो दीर्घत्वाकृतिर्भण्यते ॥ ६ ॥

हे०—पेशीगतस्य लक्षणमाह—पेश्यन्तरगत इति ६ ॥

आक्षेपः स्नायुजालस्य संरम्भस्तम्भवेदनाः ।

स्नायुगे दुर्हरं चैतत् ॥ ७ ॥

स०—स्नायुगे शल्ये स्नायुजालस्याऽऽक्षेपाद्याः स्युः ।
आक्षेप आकर्षणम् । संरम्भः क्षोभः । स्तम्भः स्तब्धता ।
वेदना शूलम् । तच्च स्नायुगं शल्यं दुःखेन निर्हर्तुं
शक्यते ॥ ७ ॥

प०—स्नायुगे शल्ये स्नायुजालस्याक्षेपणं भवति ।
या संरम्भः क्षोभश्चोघ्रा रुक् । स्तम्भः स्तब्धता ।
वेदना रुक् । एतच्छल्यं दुःखेन निर्हर्तुं शक्यते ७ ॥

हे०—स्नायुगतस्य लक्षणमाह—आक्षेप इति । एतत्स्ना-
युगतमन्येभ्यो दुर्हरं च ॥ ७ ॥

सिराध्मानं सिराश्रिते ॥ ८ ॥

स०—सिराश्रिते शल्ये सिराणामानाहः स्यात् ॥ ८ ॥

प०—शिरागते शल्ये शिराणामाध्मानमापूरः
इत् ॥ ८ ॥

हे०—शिरागतस्य लक्षणमाह—शिराध्मानमिति ।
ध्मानं शिराणां वायुपूर्णत्वम् ॥ ८ ॥

कर्मगुणहानिः स्यात्स्रोतसां स्रोतसि स्थिते ९

स०—स्रोतोगते शल्ये स्रोतसां स्वकर्मगुणयोर्हानिः
[। यथा कंठस्रोतसि स्थिते शल्ये पानाभ्यवहरणस्य
वो जायते । गुणोऽपि यस्तस्याऽप्रदुष्टत्वादिलक्षणः
यस्य हीयत इति । एवमन्येषां स्वकर्मगुणहानि-
येया । अवाक्त्वं चेति योज्यम् ॥ ९ ॥

०—स्रोतोगते शल्ये स्रोतसां स्वकर्मगुणयो-
ः स्याद्भवेत् । स्रोतसां त्रयोदशानां प्राण-
ालांभोऽन्नवाहिनां स्वे कर्मणि तथा गुणे
नैघातः स्यात् ॥ ९ ॥

०—स्रोतोगतस्य लक्षणमाह—स्वकर्ममिति । स्वकर्म
नां यथावद्ब्रह्मनं, स्वगुणो मार्दवादिः ॥ ९ ॥

धमनिस्थेऽनिलो रक्तं फेनयुक्तमुदीरयेत् ।
निर्याति शब्दवान् स्याच्च हृल्लासः सांगवेदनः ।

स०—धमनिस्थे शल्ये वायुलौहितं सफेनं प्रेरयेत् ।
तथा सशब्दो मरुनिर्याति । हृल्लासश्चांगपीडायुक्तः
स्यात् ॥ १० ॥

प०—धमनीस्थे शल्येऽनिलो वायुः रक्तमन्त-
स्थितं फेनिलमुदीरयेत् । स चानिलो ज्वणान्नि-
र्याति गच्छति सति शब्दवान् सशब्दः तथा हृल्लासः
स्यात् अङ्गपीडायुक्तः ॥ १० ॥

हे०—धमनीगतशल्यलक्षणमाह—धमनीस्थ इति १० ॥

संघर्षो बलवानस्थिसंधिप्राप्तेऽस्थिपूर्णता ११ ॥

स०—अस्थिसंधिप्राप्ते शल्ये बलवान् संघर्षः क्षोभः
स्यात् । तथाऽस्थिपूर्णता च जायते ॥ ११ ॥

प०—अस्थिसन्धिगते शल्येऽस्थिपूर्णता तथा बल-
वान् संघर्षः संरम्भः संक्षोभः ॥ ११ ॥

हे०—अस्थिसन्धिगतशल्यलक्षणमाह—संघर्ष इति ।
बलवान्संघर्षः दुःसहसंघट्टनम् ॥ ११ ॥

नैकरूपा रुजोऽस्थिस्थे शोफः ॥ १२ ॥

स०—अस्थिस्थे शल्येऽनेकाकारा नानाविधा रुजौ
भग्नरुणमृदितपीडितावनुन्नप्रायाः स्युः शोफश्च ॥ १२ ॥

प०—अस्थिगते शल्ये नैकरूपा विविधा रुजा
वेदनाः । उग्रमृदितमथितवर्तितपीडितावनुन्नप्राया
भवन्ति तथा शोफश्च ॥ १२ ॥

हे०—अस्थिगतस्य लक्षणमाह—नैकरूपा इति १२ ॥

तद्वच्च संधिगे ।

चेष्टानिवृत्तिश्च भवेत् ॥ १३ ॥

स०—संधिगते शल्ये तद्वदेवाऽस्थिस्थशल्येन तुल्यं
लक्षणं संधिस्थशल्यक्रांतावयवस्य । तथा चेष्टाया
व्यापारस्य निवृत्तिरुपरमश्च स्यात् । पूर्वमस्थिसंधिग-
तस्य शल्यस्य लक्षणमुक्तम् । अधुनाऽनस्थिशरीर-
संधिगतशल्यस्य लक्षणम् । अन्यो हि शरीरसंधिः ।
तथा च राजयक्ष्मनिदाने वक्ष्यति । शरीरसंधीनानि-
श्येति ॥ १३ ॥

प०—सन्धिगते शल्ये तद्वदस्थिवलक्षणं भवति ।
तथा चेष्टानिवृत्तिः क्रियोपरोधः । व्यापारोपरम
इति यावत् ॥ १३ ॥

हे०—सन्धिगतस्य लक्षणमाह—तद्वदिति ॥ १३ ॥

आटोपः कोष्ठसंश्रिते ।

आनाहोऽन्नशक्नुमूत्रदर्शनं च व्रणानने ।

विद्यान्मर्मगतं शल्यं मर्मविद्धोपलक्षणैः ॥ १४ ॥

स०—कोष्ठमुदरमाश्रिते शल्य आटोपः क्षोभस्तथा-
ऽऽनाहो जठराध्मानम् । तथा व्रणमुखेऽन्नशक्नुमूत्रदर्शनं
स्यात् । मर्मस्थं शल्यं मर्मविद्धोपलक्षणैर्विद्यात् । मर्मवि-
द्धस्य च लक्षणं संग्रहे कथितम् । यथा । देहप्रसुतिगुरुता
संमोहः शीतकामता । स्वेदो मूर्च्छा वमिः श्वासो मर्मवि-
द्धस्य लक्षणमिति ॥ १४ ॥

प०—कोष्ठगते शल्ये आटोपः अन्नकूजनं गुड-
गुडाशब्दः स्यात् । आनाह उदराध्मानम् ।
तथाऽन्नशक्नुमूत्रदर्शनं शल्यव्रणमुखे भवति ।
मर्मगतं शल्यं मर्मविद्धवलक्षणैर्विद्याज्जानीयात् ।
मर्मविभागे शरीरे मर्मविद्धस्य यानि लक्षणान्युक्तानि
तैश्चिह्नैर्लक्षयेत् ॥ १४ ॥

हे०—कोष्ठगतस्य लक्षणमाह—आटोप इति । मर्म-
गतस्य लक्षणमाह—विद्यादिति । उपलक्षणं त्वत्र विद्धेऽजस्र-
मसृक्छाव इत्यादिना शरीरके वक्ष्यते ॥ १४ ॥

यथास्वं च परिस्त्रावैस्त्वगादिषु विभावयेत् १५ ॥

स०—न केवलं सामान्यलक्षणेन जठराध्माना-
दिना तथा त्वगादिस्थशल्यविशेषलक्षणेन त्वगादिस्थं
शल्यं लक्षयेत् यावद्यथास्वं परिस्त्रावैस्तथारूपैर्विभाव-
येत् ॥ १५ ॥

प०—त्वगादिषु सन्धिगतपर्यन्तेषु न केवलं
पूर्वोक्तैः लक्षणैः शल्यानि लक्षयेत् । यावद्यथा-
यथं चोपदिष्टैः परिस्त्रावैः शल्यान्युपलक्षयेत् ॥ १५ ॥

हे०—त्वग्गतादीनां छावतो लक्षणमाह—यथास्वमिति ।
यत्र यदाश्रितं द्रवं तत्र तत्स्रवति । यथा त्वग्गते लसी-
काशिरादिगते रक्तम् आस्थिगते मज्जेत्यादि ॥ १५ ॥

रुह्यते शुद्धदेहानामनुलोमस्थितं तु तत् ॥ १६ ॥

स०—तत्प्राङ्निर्दिष्टं शल्यं रुह्यते रोहं याति ।
किंभूतानां पुंसाम् । वमनविरेचनादिभिः शुद्धदेहानाम् ।
रुह्यत इति कर्मकर्तरीति केचित् । तच्च न युक्तम् । यतः
कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवति ।
न कर्मस्थभावकानां न च कर्तृस्थक्रियाणामित्युक्तम् ।
रुहिश्व कर्तृस्थक्रियः । तस्माद्रोहतीति रुद् । रुडिवाचरतीति
कृदंतोऽयम् । रुढाभासो ह्ययं न तु सम्यग्रूढः । तथाच
वक्ष्यति । दोषकोपेत्यादि । तस्मादस्य रुढाभासत्वादेणा
व्युत्पत्तिर्युक्ता ॥ १६ ॥

प०—शुद्धदेहानां नराणां तच्छल्यमनुलोमसंनि-
विष्टं रुह्यते रोहति ॥ १६ ॥

हे०—अन्तःशल्योऽपि स्वगुणेनैव रुढव्रणो भवतीत्याह—
रुह्यत इति । रुह्यते स्वयमेव कर्मकर्तृत्वात्मानेपदं तच्छल्यं
शल्येन शल्यक्षतं लक्ष्यते तस्यैव रोपणार्हत्वात् ॥ १६ ॥

दोषकोपाऽभिघातादिकोभाद्भूयोऽपि बाधते १७

स०—यतस्तच्छल्यमसम्यग्रूढत्वाद् भूयोऽपि बाधते ।
प्राक्कृतबाधमपि पीडां जनयति । कुतो हेतोरित्याह ।
दोषकोपश्चाऽभिघातश्च तावादी येषां कर्मणां धावनलघ-
नादिशीलानां त एव तैः क्षोभः संरमस्तस्माद्दोषकोपक्षो-
भादभिघातादिकोभाद्बाधते ॥ १७ ॥

प०—रूढमपि भूयः पुनरपि दोषप्रकोपाभि-
घाते व्यायामक्षोभैश्च प्रचलितं बाधते प्रकोप-
मायाति ॥ १७ ॥

हे०—अन्तःशल्यं रूढमपि पुनर्बाधत इत्याह—दोष-
कोपेति । अथ नष्टशल्यज्ञानोपायः ॥ १७ ॥

त्वगादिनष्टे शल्ये मिथ्यारूढत्वाददृश्यतां प्राप्ते सति
परिज्ञानार्थमिदमाह—

त्वङ्मनष्टे यत्र तत्र स्युरभ्यंगस्वेदमर्दनैः ।

रागरुग्दाहसंरंभा यत्र चाज्यं विलीयते ।

आशु शुष्यति लेपो वा तत्स्थानं शल्यवद्भवेत् ।

स०—तत्र तेषु त्वङ्मनष्टादिषु शल्येषु मध्येषु त्वङ्मनष्टं
यत्र प्रदेशे स्यात्तत्स्थानेऽभ्यंगादिमिलोहित्यशूलदाह-
क्षोभाः स्युः । यत्र वा स्थाने घृतं स्नानं योजितं विली-

यते तत्स्थानं शल्यवत् सत्यं वदेत् । अथवा लेपश्चन्द-
नादिना दत्तो यत्राश्वेव शुष्यति तत्स्थानं त्वग्देशं शल्य-
पज्जानीयात् ॥ १८ ॥

प०—त्वचि शल्ये नष्टेऽदर्शनं प्राप्तं यत्र यस्मि-
न्शरीरप्रदेशेऽभ्यङ्गादिभिस्त्वचि प्रयुक्तैः रागरुग्दा-
हसंरम्भलौहित्यवेदनादाहक्षोभाः स्युः भवेयुः ।
तत्स्थानं शल्यवज्जानीयात् । तत्र चाज्यं घृतं
स्त्यानं शीतं निहितं विलीयते यत्र वा लेप आशु
शुष्यति तत्र शल्यमादिशेत् ॥ १८ ॥

हे०—तत्र त्वङ्गनष्टस्योपायमाह—त्वङ्गनष्ट इति ॥ १८ ॥

मांसप्रनष्टं संशुद्ध्या कर्शनाच्छुधतां गतम् ।
क्षोभाद्रागादिभिः शल्यं लक्षयेत् ॥ १९ ॥

स०—मांसप्रनष्टमदृश्यतां प्राप्तं संशुद्ध्या वमनविरे-
चनादिकया यत्कर्शनं कृशत्वं तस्मात् शुधतां शिथि-
लत्वं प्राप्तं क्षोभादनेकप्रकाराद्वेदनारूपात्तथा रागादिभि-
र्लक्षयेत् ॥ १९ ॥

प०—मांसप्रनष्टमदृश्यतां प्राप्तं संशुद्ध्या वमन-
विरेचनादिरूपया सेवितया यत् कर्शितं स्यात् ।
कर्शनाच्छुधतां गतं शिथिलीभूतं क्षोभात्संरम्भा-
द्रागादिभिः रागरुग्दाहसंरम्भैः तत्र शल्यं लक्षयेत् ॥ १९ ॥

हे०—मांसनष्टस्योपायमाह—मांसप्रेति । शोधनेन
कर्शने जाते शिथिलस्य शल्यस्य क्षोभाद्रागादयस्तत्र शल्यं
पेय्यादिषु त्रिषु ॥ १९ ॥

तद्वदेव च ।

पेय्यस्थिसंधिकोष्ठेषु ॥ २० ॥

स०—तेन मांसप्रनष्टेन तुल्यं वर्तते । यथा
शुद्ध्या कर्शनात् शुधतां गतं क्षोभाद्रागादिभिर्लक्षये-
दिति ॥ २० ॥

प०—तेन मांसप्रनष्टेन तुल्यं तद्वत् यथा संशुद्ध्या
कृशतां गतं क्षोभाद्रागादिभिः पेय्यादिस्थं शल्यं
लक्षयेत् ॥ २० ॥

हे०—नष्टस्योपायमाह—तद्वदिति ॥ २० ॥

नष्टमस्थिषु लक्षयेत् ।

अस्थनामभ्यजनस्वेदबंधपीडनमर्दनैः ।
प्रसारणाकुंचनतः संधिनष्टं तथाऽस्थिवत् ॥ २१ ॥

स०—अस्थिषु नष्टं शल्यमस्थानामभ्यजनस्वे-
दपीडनमर्दनैः प्रसारणाऽऽकुंचनतो लक्षयेत् ।
शल्यमस्थिनष्टवल्लक्षयेत् ॥ २१ ॥

प०—अस्थि अदृश्यतां गतं शल्यमस्थ-
ज्जनादिभिरुत्पन्नैः शल्यं लक्षयेत् । स
शल्ये प्रसारणाकुञ्चनाभ्यामुपचयः संरम्भ
मवगच्छेत् । तथाऽस्थिवत् अभ्यजनस्वेदन
पीडनमर्दनैरुपचरन् संरम्भादिं जानीयात् ॥

हे०—अस्थिनष्टस्योपायमाह—अस्थिष्विति ।
द्रागादिभिरित्यनुवर्तते । संधिनष्टस्योपायमाह—प्रसा-
रस्थिवत् अभ्यज्जनादिभिश्च ॥ २१ ॥

नष्टे स्नायुशिरास्रोतोधमनीष्वसमे पथि ।
अश्वयुक्तं रथं खंडचक्रमारोप्य रोगिणम्
शीघ्रं नयेत्ततस्तस्य संरम्भाच्छल्यमादिशेत्

स०—स्नायुशिरास्रोतोधमनीषु नष्टं शल्यं
पथि विषमे मार्गे रथमारोप्य रोगिणं शल्यवतं
नयेदाश्वेव देशांतरं प्रापयेत् । किंभूतं रथम् ।
चक्रं यस्य स खंडचक्रस्तं खंडचक्रम् । ततस्तस्य
संरम्भात् क्षोभाच्छल्यमादिशेत् लक्षयेत् ॥ २२ ॥

प०—स्नायवादिषु नष्टे शल्येऽदर्शनं गते
पथि विषमेऽध्वनि निम्नोन्नते मार्गे रथखण्डच-
क्रैर्युक्तमारोप्यातुरं शीघ्रं नयेत् आश्वेव वा
देशान्तरं प्रापयेत् । ततस्तस्य संरम्भाद्रागादि
शल्यमादिशेत् ॥ २२ ॥

हे०—स्नायवादिषु चतुर्षु नष्टस्योपायमाह—नष्टं श-
ल्यं असमे पथि उच्चनीचे मार्गे ॥ २२ ॥

मर्मनष्टं पृथङ्गोक्तं तेषां मांसादिसंश्रयात् ॥ २३ ॥

स०—मर्मनष्टं शल्यं पृथङ्गनाभिहितम् ।
तेषां मर्मणां मांसादौ एव प्राङ्निर्दिष्टौ यतः संश्र-
यं न तु पृथङ्मर्माणि विद्यन्ते । तथा च संग्रहे । म-
र्मनष्टेऽप्यनन्यभावान्मांसादिभ्यो मर्मणामुक्तं परीक्ष-
यतीति ॥ २३ ॥

प०—मर्मनष्टं मर्मस्वदृश्यतां यातं शल्यं पृथ-
ङ्गोक्तम् । निर्दिष्टमनन्यभावान्मांसादिभ्यस्तो

मर्मणां मांसादय एव प्राङ्निर्दिष्टाः । संश्रय आ-
श्रयः । न पृथङ्मांसादिभ्यो मर्माणि विद्यन्ते ॥२३॥

हे०—मर्मनष्टस्योपायानुक्तौ हेतुमाह—मर्मनष्टमिति ।
तेषां मर्मणां मांसादिगतत्वात् मांसादिनष्टकथनेनैवोक्त-
त्वात् ॥ २३ ॥

एवं विशेषेण नष्टशल्यलक्षणमुक्त्वा सामान्येन नष्ट-
शल्यं लक्षयितुमाह—

सामान्येन सशल्यं तु क्षोभिण्या क्रियया सरूक् ।

स०—सामान्येन सशल्यं तु क्षोभिण्या क्रियया
संरम्भोत्पादकेन कर्मणा श्वसनप्राणायामादिकेन यत्सर-
क्स्थानं तत्सशल्यं जानीयात् ॥ २४ ॥

प०—सामान्येन सामान्यलक्षणेनामुना सशल्यं
शरीरप्रदेशं विद्यमानान्तःशल्यं क्षोभिण्या क्रिय-
योच्छ्रितहस्तिस्कन्धाश्रुमारोहणहतयानलं घनप्लव-
नधनुर्व्यायामैः जृम्भोद्गारकासक्षवथुश्वसनहसनप्रा-
णायामैः सरूक्वेदनायुक्तः स्यात् तत्र शल्य-
मादिशेत् ॥ २४ ॥

हे०—नष्टस्य सामान्यलक्षणमाह—सामान्येति ॥२४॥

वृत्तं पृथु चतुष्कोणं त्रिपुटं च समासतः ।

अदृश्यशल्यसंस्थानं व्रणाकृत्या विभावयेत् २५ ॥

स०—वृत्तं वर्तुलम् । पृथु पार्श्वार्भां यत्परिच्छिद्यते ।
चतुष्कोणं चतुरस्रम् । त्रिपुटं त्र्यस्रम् । समासतः
संक्षेपेणाऽदृश्यस्यानुपलब्धस्य शल्यस्य संस्थानमाकृतिं
व्रणाकृत्या व्रणसंस्थानेन विभावयेद्विद्यात् ॥ २५ ॥

प०—वृत्तं वर्तुलं पृथु पार्श्वपरपार्श्वार्भां यत्परि-
च्छिद्यते । चतुष्कोणं चतुरस्रम् । त्रिपुटं त्र्यस्रम् ।
समासतः संक्षेपतः अदृश्यं संस्थानमाकृतिं व्रणा-
कृत्या व्रणस्थानेन विभावयेद्विद्येत ॥ २५ ॥

हे०—अदृश्यस्य शल्यस्याकृतिर्व्रणाकृत्या ज्ञेयत्वाह—
वृत्तमिति । वृत्तं कोणरहितं, पृथु द्विकोणं, त्रिपुटं त्रिकोणं
संस्थानमाकृतिः ॥ २५ ॥

अधुनैषामाकर्षणोपायं निरूपयन्नाह—

तेषामाहरणोपायौ प्रतिलोमानुलोमकौ ॥२६॥

स०—तेषामदृश्यानां शल्यानामाकर्षणोपायौ द्वौ
प्रतिलोमानुलोमकौ । प्रतिलोमः शरीरांतःप्रवेशविप-
र्ययः । अनुलोमः शरीरांतःप्रवेशानुगतः ॥ २६ ॥

प०—तेषां सर्वशल्यानां महतामाहरणे द्वावैवो-
पायौ प्रतिलोमोऽनुलोमश्च ॥ २६ ॥

हे०—शल्योहरणोपायभेदानाह—तेषामिति । यत्र लोम-
प्रतिकूलमाहरणं स प्रतिलोमः, यवानुकूलं सोऽनुलोमः २६

प्रतिलोमानुलोमयोर्विनिर्हरणविषयमाह—

अर्वाचीनपराचीने निर्हरेत्तद्विपर्ययात् ॥ २७ ॥

स०—तयोः प्रतिलोमानुलोमयोर्विपर्ययस्तद्विपर्य-
यस्तस्माद्विपर्ययादर्वाचीनपराचीने निर्हरेत् । प्रतिलोमे-
ऽर्वाचीनमानयेदनुलोमे पराचीनमानयेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

प०—तयोर्विपर्ययस्तद्विपर्ययः । तस्मादर्वाची-
नपराचीने शल्ये द्वे निर्हरेत् । तेन प्रतिलोममर्वा-
चीनमानयेदनुलोमं पराचीनम् । अर्वाचीनमधो-
गतशल्यम् । पराचीनमूर्ध्वगतं शल्यम् । एवं परस्पर-
प्रतीकारे तयोर्निर्हरणं कार्यम् ॥ २७ ॥

हे०—तयोर्विपर्ययमाह—अर्वाचीनेति । अर्वाचीनमधो-
गतं तद्विपर्ययादूर्ध्वं निर्हरेत् । पराचीनमूर्ध्वगतं तद्विपर्य-
यादधो निर्हरेत् । ऊर्ध्वनिर्हरणं प्रतिलोमम्, अधोऽनुलो-
मम् । उक्तं च संग्रहे प्रतिलोममर्वाचीनमानयेत्, अनु-
लोमं पराचीनमिति ॥ २७ ॥

सुखाहार्यं यतश्छित्त्वा ततस्तिर्यग्गतं हरेत् २८ ॥

स०—तिर्यग्गतं शल्यं यतो यस्माद्देहदेशाच्छित्त्वा
विलुठ्य सुखाहार्यं संपद्यते सुखेनाहर्तुं शक्यते ततस्त-
स्माद्देहदेशाच्छित्त्वोद्धरेत् । छित्त्वेत्यत्र यद्यपि कर्म किञ्चिन्न
निर्दिष्टं तथाऽपि त्वङ्मांसादीनां योग्यत्वात्तेषामेव
कर्मत्वं बोध्यम् । मांसादि छित्त्वोद्धरेदित्यर्थः ॥ २८ ॥

प०—तिर्यग्गतं शल्यं यतो यस्माद्देहदेशाच्छित्त्वा
विलुठ्य सुखाहार्यं सम्पद्यते सुखेनाहर्तुं शक्यते तत-
स्तस्माद्देहदेशात् छित्त्वा मांसादीन् समुद्धरेत् ॥ २८ ॥

हे०—तिर्यग्गतं त्ववस्थाभेदेनोभयोर्विषय इत्याह—
सुखाहार्यमिति । तिर्यग्गतं येनोपायेन सुखाहार्यं तेन
हरेत् । प्रवेशपार्श्वान्त्येन पार्श्वेन यदा सुखाहार्यं तदा
छित्त्वा शस्त्रेण द्वारं कृत्वा हरेत् ॥ २८ ॥

शल्यं न निर्घात्यमुरःकक्षावंक्षणपार्श्वगम् ।

प्रतिलोममनुत्तुंडं छेद्यं पृथुमुखं च यत् ॥२९॥

स०—शल्यमुरोगतमुरःस्थं कक्षास्थं वक्षःस्थं पार्श्वस्थं न निर्घात्यं तन्न निर्घातनीयम् । तथा प्रतिलोममननुत्तुलोमगतं तथानुत्तुंडं बाह्यं बुद्बुदवन्नोन्नतं तथा छेद्यं शल्यं न निर्घात्यमहार्णम् । तथा पृथुमुखं विस्तीर्णाननं च न निर्घातनीयम् ॥ २९ ॥

प०—शल्यमुरोगतं वक्षःस्थं तथा कक्षास्थं पार्श्वस्थं प्रत्यङ्गान्तरस्थं न निर्घात्यं न निर्हरेत् । तथा प्रतिलोमं नानुलोमगतं तथानुत्तुण्डं बाह्यं बुद्बुदवन्नोन्नतं छेद्यं छेदनीयमुखं तथा पृथुमुखं विस्तीर्णस्थं न निर्हरेत् ॥ २९ ॥

हे०—उरोगतादिषु शल्येषु निर्घातनं निर्घातनं शल्यमिति । प्रतिलोममनुत्तुलोमगतं अन्तर्गतादृशमनं छेद्यं छेदनीयम् ॥ २९ ॥

न च सर्वमेव शल्यमाहरणीयमित्याह

नैवाहरेद्विशल्यघ्नं नष्टं वा निरुपद्रवम् ॥ ३० ॥

स०—विशल्यं हन्तीति विशल्यघ्नम् । नावर्जमिति यावत्सशल्यः । शल्यापाये तु क्षियते तवाहरेत् । विशल्यस्य प्राणहरत्वात् । एतत्सर्वं च मांसादिभिर्भागे स्पष्टं कृत्वा वक्ष्यते । नष्टं वेति नाशब्दश्चायं । नष्टमदृश्यतां प्राप्तं च याल्लक्षणं तन्निमित्तमुरोगादिव नाहरेत् । प्रत्ययायभवान् ॥ ३० ॥

प०—विशल्यं हन्तीति विशल्यघ्नं मर्मप्रतिष्ठं मर्मत्रयप्रतिष्ठं नष्टं वा अदर्शनप्राप्तं निरुपद्रवं शोफवेदनापाकरहितं शल्यं निर्हरेत् ॥ ३० ॥

हे०—अनादरणीयं शल्यमाह—नैवाहरेदिति । विशल्यघ्नम् उत्क्षेपः श्वपनी वीणि विशल्यघ्नानीत्युक्तं कर्मस्थितम् ॥ ३० ॥

अथाऽऽहरेत्करप्राप्यं करणैव ॥ ३१ ॥

स०—करप्राप्यं हस्तप्राप्यं शल्यं करणैवाऽऽहरेत्पारेण कंकडिवादिना ॥ ३१ ॥

प०—अथेति मङ्गलायं । करप्राप्यं करणैव हस्तेनैवाहरेत् आकर्षेत् ॥ ३१ ॥

हे०—अनादरणीयमाह—अथेति ॥ ३१ ॥

इतरत्पुनः

दृश्यं सिंहादिमकरवर्मिकर्कटकानर्नः ॥ ३२ ॥

स०—इतरत्पुनः पुनः शल्यं दृश्यं सिंहादिमिषैर्गह्वरेण ॥ ३२ ॥

प०—इतरत् पुनः यत् करप्राप्यं न भवति दृश्यं च तच्छल्यं सिंहाद्यानर्नः सिंहाद्यादिभिर्गह्वरेण ॥ ३२ ॥

हे०—सिंहाद्यादिभिर्गह्वरेण शल्यमाह—इतरत्पुनः । इतरत्पुनःप्राप्यम् ॥ ३२ ॥

अदृश्यं व्रणसंस्थानाद्गद्दीप्तं शक्यते यतः ।

कंकभृंगाहकुरशर्गावायमानर्नः ॥ ३३ ॥

स०—अदृश्यं पुनः शल्यं व्रणसंस्थानात् कलस्य कंकभृगादिमिषैर्गह्वरेण शक्यते यतस्तत्तद्वरेण ॥ ३३ ॥

प०—अदृश्यं शल्यं व्रणसंस्थानात् व्रणात्कुरशर्गावायमानर्नः शक्यते यतस्तत्तद्वरेण ॥ ३३ ॥

हे०—कंकभृगादिभिर्गह्वरेण शल्यमाह—अदृश्यमिति । अदृश्यमिति ॥ ३३ ॥

संदंशाभ्यां त्वगादिस्थम् ॥ ३४ ॥

स०—त्वगादिस्थं शल्यं संदंशाभ्यां निर्हरेत् आदिमद्व्यात्तद्विषयायायुर्मांसादीनां गह्वरेण ॥ ३४ ॥

प०—त्वगादिस्थं शल्यं संदंशयन्त्राभ्यां हस्तमाहरेत् । आदिमद्व्यात्तद्विषयायायुर्मांसादीनां परिग्रहः ॥ ३४ ॥

हे०—संदंशाभ्यां शल्यमाह—संदंशाभ्यामिति । संदंशाभ्यां त्वगादिमांसादीनां गह्वरेण ॥ ३४ ॥

ताल्लाभ्यां युपिरं हरेत् ॥ ३५ ॥

स०—युपिरं यच्छल्यं त्वगादिस्थं तच्छाल्यं हरेत् संदंशाभ्याम् ॥ ३५ ॥

प०—युपिरं यच्छल्यं त्वगादिस्थं तच्छाल्यं भ्यामाहरेत् ॥ ३५ ॥

हे०—ताल्लाभ्यां शल्यमाह—ताल्लाभ्यामिति युपिरं यत् ॥ ३५ ॥

शुषिरस्थं तु नलकैः ॥ ३६ ॥

स०—शुषिरस्थं पुनः शल्यं नलकैर्नाडीयंत्रैराकर्षेत् ॥ ३६ ॥

प०—शुषिरप्रदेशस्थं शल्यं नलकैर्नाडीयन्त्रैर्हरेत् ॥ ३६ ॥

हे०—नाडीयंत्राहार्यं शल्यमाह—शुषिरस्थमिति ३६ ॥

शेषं शेषैर्यथायथम् ॥ ३७ ॥

स०—शेषं शल्यं शेषैर्यंत्रैर्यथायोगमाहरेत् ॥ ३७ ॥

प०—शेषं शल्यं यदशक्यं शेषैर्यन्त्रैरिहानुगतैरिहानुकैः शिलादिभिर्हरेत् । यथायथं यथास्वम् । यत्र यद्योग्यं तेन तदाहरणं कुर्यात् ॥ ३७ ॥

हे०—शेषयंत्राहार्यं शल्यमाह—शेषमिति ॥ ३७ ॥

शस्त्रेण वा विशस्यादौ ततो निर्लोहितं व्रणम् ।
कृत्वा घृतेन संस्वेद्य बद्ध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ॥

स०—शस्त्रेण वा पूर्वं विशस्य मांसादींश्छित्त्वा ततोऽनन्तरमपनीतरक्तं व्रणं विधाय सर्पिषा स्वेदयित्वा वस्त्रपट्टादिना सर्पिर्मधु बद्ध्वा आचारिकं स्नेहविश्रुक्तमुष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकमादिशेत् कथयेत् ॥ ३८ ॥

प०—तथाप्यशक्यमाहर्तुं शल्यं शस्त्रेण पूर्वं विशस्य मांसादीन् छित्त्वाऽनन्तरमाहरेत् । ततोऽनन्तरं निर्हृतशल्यं शरीरदेशं निर्लोहितं कृत्वा घृतेन व्रणं संस्वेद्य स्वेदयित्वा बद्ध्वाऽनन्तरमाचारिकं स्नेहोक्तमाचारविधिमादिशेत् । उपदिशेत्कथयेत् ३८

हे०—विशस्य विदार्य निर्लोहितं सुतरक्तम् आचारिकमाहारविहारादिनियमम् ॥ ३८ ॥

सिरास्नायुविलग्नं तु चालयित्वा शलाकया ३९

स०—सिरास्नायुविलग्नं पुनः शल्यं शलाकया चालयित्वा शिथिलीकृत्याहरेत् ॥ ३९ ॥

प०—सिरास्नायुविलग्नं शल्यं शलाकया अग्रेण चालयित्वाऽभिमोच्याहरेत् ॥ ३९ ॥

हे०—सिरास्नायुविलग्नमिति ॥ ३९ ॥

हृदये संस्थितं शल्यं त्रासितस्य हिमांबुजा ।
ततः स्थानांतरं प्राप्तमाहरेत्तद्यथायथम् ॥ ४०

स०—हृदये यदाश्रितं शल्यं तच्छीतजलेन त्रासितस्थानांतरगतं ज्ञात्वा यथायथं यथास्वं विशिष्टं निर्हरेत् ॥ ४० ॥

प०—शीतजलेन तन्नासनात् स्थानान्तरमस्थानं प्राप्तं गतं ज्ञात्वाहरेत् । यथायथं यथायोग्यैरिति यावत् ॥ ४० ॥

हे०—हृदयलग्नस्य शल्यस्योपायमाह—हृदये यथायथं स्थानानुरूपेण यंत्रेण ॥ ४० ॥

यथामार्गं दुराकर्षमन्यतोऽप्येवमाहरेत् ॥ ४१

स०—अन्यतोऽप्यन्यदेशस्थमपि शल्यं दुराकर्षेनाक्रष्टुं शक्यते तत्स्वमार्गं नयेत् तदेवमेवाहरेत् यथा हृदयस्थं शल्यं स्थानांतरं प्राप्तं निर्हरेत् यथामार्गं मार्गानतिक्रमेणान्यदेशस्थमपि शल्यमाणीयम् ॥ ४१ ॥

प०—यथामार्गं येन मार्गेण प्रविष्टं तच्छदुराकर्षं दुराहारमन्यतोऽप्येवमनवरुद्धमार्गं यित्वाऽऽहरेत् ॥ ४१ ॥

हे०—यथामार्गं मार्गानुरूपेण शोधनेन दुराकर्षयादाक्रष्टुमशक्यं हृदयोपायमन्यत्रातिदिशति-अस्ति ॥ ४१ ॥

अस्थिदृष्टे नरं पद्भ्यां पीडयित्वा विनिर्हरेत्

स०—अस्थिदृष्टेऽस्थि दृष्टे स्पष्टे सति शल्यं बलवतं पद्भ्यां पीडयित्वा आक्रम्य तच्छल्यं विनिर्हरेत् अस्थिनष्ट इति वा पाठः ॥ ४२ ॥

प०—अस्थि दृष्टं येन शल्येन तस्मिन्नरं शल्यवन्तं पद्भ्यां पादाभ्यां पीडयित्वाऽऽक्रम्य शल्यं यन्त्रेण निर्हरेत् अपकर्षेत् ॥ ४२ ॥

हे०—अस्थिमन्यस्योपायमाह—अस्थिदृष्ट इति ।

इत्यशक्ये सुबलिभिः सुगृहीतस्य किंकरीः

स०—इत्यशक्येऽनेनाऽपि प्रकारेणाक्रष्टुं शल्यं किंकरीभृत्यैर्महाबलैः सुगृहीतस्य सुष्ठु वनरस्य शल्यं वैद्यः कंकुमुखादिना निर्हरेत् ॥ ४३

प०—इत्यनेन प्रकारेणाशक्ये शल्ये आक्रष्टु
सुबलिभिर्वलवद्भिः सुगृहीतस्य सुष्ठु बद्धस्य
पुंसः किङ्करैराज्ञाकारिभिर्भृत्यैराकर्षेत् यन्त्रेण
आह्वयित्वा ॥ ४३ ॥

हे०—पूर्वोपायाशक्यस्योपायांतरमाह—इत्यशक्य
इति । सुगृहीतस्य सुशल्ये अंगे सम्यक् धृतस्य ॥ ४३ ॥

तथाऽप्यशक्ये वारंगं वक्रीकृत्य धनुर्ज्यया ।

सुबद्धं वक्रकटके बध्नीयात्सुसमाहितः ॥

सुसंयतस्य पंचांग्या वाजिनः कशयाऽथ तम् ।

ताडयेदिति मूर्धानं वेगेनोन्नमयन् यथा ॥

मुद्धरेच्छल्यम् ॥ ४४ ॥

स०—तथाप्यशक्य एवमपि शल्य आहर्तुमशक्ये
वारंगं शस्त्रादिमयस्य शल्यस्य शिखाकारं तद्वक्रीकृत्य
कुटिलतां प्राप्य ततो धनुर्ज्यया स्नात्वादिमया
सुबद्धं कृत्वाऽनंतरं वाजिनोऽश्वस्य वक्रकटके बध्नीया-
द्वैद्यः । किंभूतः । सुसमाहितस्तद्गतमनाः । किंभूतस्य
वाजिनः । सुसंयतस्य सुष्ठु शोभनं कृत्वा बद्धस्य । कथं
सुसंयतस्य । पंचांग्या पंचानामंगानां चतुर्णां पादानां
मुखसहितानां समाहारः पंचांगी बंधविशेषस्तथा पंचांग्या
बद्धस्यानंतरं वाजिनं कशया चर्मवध्नीया इत्येवं ताडयेत् ।
यथा स वाजी मूर्धानमुन्नमयन्नुत्क्षिपन् वेगेन बलेना-
ऽऽक्रान्त्या शल्यमुद्धरेत् ॥ ४४ ॥

प०—तथाप्याहर्तुमशक्ये शल्ये वारङ्गं शल्यवृन्तं
वक्रीकृत्य प्रयुज्य कुटिलतां नीत्वा धनुर्ज्यया धनु-
र्णेन एकतो बद्धमन्यतो वाजिनोऽश्वस्य वक्र-
कटके वध्नीयात् वैद्यः सुसमाहितो यत्नपरः ।
सुसंयतस्याचपलस्य पञ्चाङ्ग्या बद्धस्य पञ्चाना-
ङ्गानां समाहारः पञ्चाङ्गी बन्धविशेषः तथा सुसं-
यतस्य बद्धस्यानंतरं वाजिनं कशया ताडयेत्
न्यात् । यथोन्नमय मूर्धानं वेगेन बलेन संरम्भे-
नाक्रान्त्या तच्छल्यमुद्धरेदाहरेत् ॥ ४४ ॥

हे०—एवमप्यशक्यस्योपायमाह—तथापीति । वारंगः
स्त्रिमस्तके शिखाकारोऽवयवः, पंचांगी चतुर्षु चरणेषु
खे च बन्धविशेषः । तं वाजिनम् इति शब्दस्तथार्थः । शिर-
स्त्रिष्व वेगेन यथा शल्यमुद्धरेत् तथा ताडयेत् ॥ ४४ ॥

एवं वा शाखायां कल्पयेत्तरोः ॥ ४५ ॥

स०—अथवैवमनेन प्रकारेण वारंगं वक्रतां नीत्वा
धनुर्ज्यया सुबद्धं संपाद्य सुसमाहितो मिषवृक्षस्य
शाखामानमय्य धनुर्ज्यया सुबद्धं तस्यां बध्नीयाच्छल्य-
कर्षणार्थम् । अत्र च या शाखा किंकरहस्तादिमु-
क्तमात्रोर्ध्वमुन्नमय्य मनाक् शल्यमुद्धरति तादृशी कल्प-
नीया ॥ ४५ ॥

प०—एवमनेन प्रकारेण शाखायां कल्पयेत् वृक्षस्य
रूढ्या धनुर्ज्यया पूर्ववद्धद्ध्वा वारङ्गमेकतोऽन्यतो
वृक्षशाखां शल्यमुद्धरेत् ॥ ४५ ॥

हे०—पूर्वोपायासंभवे उपायांतरमाह—एवमिति ॥ ४५ ॥

बद्धा दुर्बलवारंगं कुशाभिः शल्यमाहरेत् ४६ ॥

स०—दुर्बलं तनु वारंगं यस्य शल्यस्य तच्छल्यं
कुशाभिर्वशादिकं विकारिर्बद्धा शल्यमाहरेत् ॥ ४६ ॥

प०—दुर्बलं तनु स्वल्पं वारङ्गं यस्य शल्यस्य
तद्दुर्बलवारङ्गं शल्यं कुशाभिश्चाभिर्वशादिकं विकारि-
भिर्वद्ध्वाऽऽहरेदाकर्षेत् ॥ ४६ ॥

हे०—दुर्बलवारंगस्योपायमाह—बद्ध्वेति । कुशाभिः कंवि-
काभिः ॥ ४६ ॥

श्वयथुग्रस्तवारंगं शोफमुत्पीडय युक्तितः ॥ ४७ ॥

स०—श्वयथुना ग्रस्तमाच्छादितं वारंगं यस्य शल्यस्य
तच्छल्यमाहरेत् । कथम् । युक्तितो यथा युज्यते तथा
शोफमुत्पीड्योर्ध्वं पीडयित्वा ॥ ४७ ॥

प०—श्वयथुना ग्रस्तः छादितो वारङ्गो यस्य तच्छ-
ल्यं युक्तितः श्वयथुमुत्पीडयमाहरेत् ॥ ४७ ॥

हे०—शोफाग्रस्तवारंगस्योपायमाह—श्वयथ्विति ४७ ॥

मुद्गराहतया नाड्या निर्घात्योत्तुंडितं हरेत् ।

स०—उत्तुंडितं शल्यं बुद्बुदवदभिमुग्धीभूतं नाड्या
निर्घात्य चालयित्वा हरेत् । किंभूतया । मुद्गरेणाहतया
मुद्गरग्रहणमुपलक्षणार्थम् । पाषाणादिभिरप्याहतयो-
त्तुंडितमाहरेदिति वेद्यम् ॥ ४८ ॥

प०—शल्यमुत्तुण्डितं नाड्या यन्त्रेण मुद्गरेणाह-
तया निर्घातितयाऽऽहरेत् ॥ ४८ ॥

हे०—शोफोत्पीडनेन वारंगमुद्धाद्य उत्तुङ्गितस्योपाय-
माह—मुद्गरेति ॥ ४८ ॥

तैरेव चाऽऽनयेन्मार्गममार्गोत्तुङ्गितं तु यत् ४९ ॥

स०—तैरेव मुद्गरादिभिराहतैरमार्गोत्तुङ्गितममार्गो-
त्तुङ्गितं मार्गमानयेत् प्रापयेत् ॥ ४९ ॥

प०—तैरेव मुद्गरेणैव विचाल्य शल्यं मार्ग-
मानयेत् । पश्चाद्यथामार्गं नीत्वा हरेत् ॥ ४९ ॥

हे०—तेनैव नाडीं विना मुद्गरेणैव निर्घात्य आमार्गोत्तु-
ङ्गितस्योपायमाह—नयेदिति । तत्तु श यं मार्गं नयेत् ।
मार्गनयनपूर्वकमाहरेत् ॥ ४९ ॥

मृदित्वा कर्णिनां कर्णं नाड्यास्येन निगृह्य वा ।

स०—कर्णः कर्णौ वा विद्येते येषां ते कर्णिनो
भ्रूडादयस्तेषां कर्णं मृदित्वा भक्त्वा शल्यं निर्हरेत् ।
अथवा नाड्यास्येन नाडीमुखेन निगृह्य निर्हरेत् ।
नाडी पंचमुखच्छिद्रेत्येवमादिप्रथनिर्दिष्टैर्नाडीयंत्रैर्निर्हरे-
दित्यर्थः ॥ ५० ॥

प०—कर्णिनां कर्णवतां शल्यानां मृदित्वा
संश्लुभ्य शिथिलतां नीत्वा शल्यं नाड्यास्येन
नाडीयन्त्रेण यथास्वं वंशादिना निगृह्यावष्टभ्य
निर्हरेत् ॥ ५० ॥

हे०—निर्घातनेनैव कर्णयुक्तस्योपायमाह—मृदित्वेति ।
निर्गमप्रतिबंधकः शल्यावयवः कर्णकारत्वात्कर्णः तं मृदित्वा
संक्षोदनेन शिथिलीकृत्य अथवा नाड्यास्येन नाडीयंत्रमुखेन
निगृह्य निष्पीडनेनैकीकृत्य ॥ ५० ॥

अयस्कांतेन निष्कर्णं विवृतास्यमृजुस्थितम् ५१ ॥

स०—अयस्कांतेन लोहाकर्षकमणिविशेषेण निष्कर्णं
शल्यं तथा विवृतमुखम् ऋजु स्पष्टं कृत्वाऽवस्थितं निर्ह-
रेत् ॥ ५१ ॥

प०—निष्कर्णमकर्णं वा शल्यं विवृतास्यमनल्प-
त्रणमुखमृजुस्थितमनुलोमगतमयस्कांतेन मणिविशे-
षेणाहरेत् ॥ ५१ ॥

हे०—निष्कर्णस्योपायमाह—अयस्कांतेनेति । अय-
स्कांतो लोहाकर्षणपाषाणः । विवृतास्यमृजुस्थितामिति ।
निष्कर्णस्य विशेषणम् ॥ ५१ ॥

पक्वाशयगतं शल्यं विरेकेण विनिर्हरेत् ॥ ५२ ॥

स०—पक्वाशये स्थितं शल्यं विरेचनैर्विशेषेण
निर्हरेत् ॥ ५२ ॥

प०—पक्वाधाने स्थितं शल्यभूतमन्नादि विरेकेण
निर्हरेत् ॥ ५२ ॥

हे०—पक्वाशयगतस्योपायमाह—पक्वाशयगतमिति ५२

दुष्टवातविपस्तन्यरक्ततोयादिचूर्णैः ॥ ५३ ॥

स०—दुष्टवातादीनि चूर्णैर्निर्हरेत् । चूर्णैरिति
बहुवचननिर्देशाच्छृंगादिभिरिति बोध्यम् ॥ ५३ ॥

हे०—दुष्टवातादीनामुपायमाह—दुष्टवातेति । चूर्णैः
शृंगादिभिः ॥ ५३ ॥

कंठस्रोतोगते शल्ये सूत्रं कंठं प्रवेशयत् ।

विसेनात्ते ततः शल्यं विसं सूत्रं समं हरेत् ॥ ५४ ॥

स०—कंठस्रोतःस्थं शल्यं सूत्रं कार्पासादिजं विसेन
कंठे प्रवेशयेत् । विससंलग्नं सूत्रं कृत्वा शल्यनिर्हरणाय
प्रवेशयेदित्यर्थः । आत्ते गृहीते शल्यं विससंलग्नं-
ऽनंतरं शल्यं विससूत्रं समं तुल्यकालमाहरेत् ॥ ५४ ॥

प०—कंठस्रोतोगते तत्रस्थं शल्यं सूत्रं कार्पासा-
दिमयं कंठे प्रवेशयेत् । विसासक्तं विलग्नं विसेन
सह सूत्रं कृत्वा ततोऽनन्तरमात्ते गृहीते विसेन
शल्यं विससूत्रेण समं तुल्यकालमाहरेत् ॥ ५४ ॥

हे०—कंठगतस्योपायमाह—कंठस्रोत इति । विसेन
मृणालेन आत्ते गृहीते ॥ ५४ ॥

नाड्याऽग्नितापितां क्षिप्वा शलाकामप्स्थिरी-
कृताम् ।

आनयंज्जातुषं कंठात् ॥ ५५ ॥

स०—जातुषं शल्यं कंठस्रोतःप्रविष्टं तज्जातुषं शल्यं
कंठादानयेत् । कथमित्याह । शलाकां कंठे क्षिप्वा ।
कथम् । नाड्या नाडीयंत्रेण प्रक्षिप्य कंठादाहपरिहरणा-
र्थम् । कीदृशीं शलाकाम् । अग्निः स्थिरीकृतां निर्वा-
पणद्वारेण । तां तथाविधां शलाकां कृत्वा नाड्यैव
जातुषं शल्यं कंठादानवेदाकर्षयेत् । जातुषमित्यत्र ऋजु-
जतुनोः पुगित्यण् पुगागमश्च ॥ ५५ ॥

प०—कण्ठस्रोतःप्रविष्टं जतुमयं शल्यं कण्ठादानयेदाक्षिपेत् । नाड्या नाडीयन्त्रेण शलाकामग्नितापितां प्रक्षिप्य कण्ठदाहपरिहारार्थमथ तां गुहीतशल्यामस्थिरीकृतां शीताभिरद्भिः परिषिच्य स्थिरीभूतामाहरेत् ॥ ५५ ॥

हे०—जातुषस्योपायमाह—नाड्याग्नीति । अग्नितापितां शलाकां नाड्या कण्ठे क्षिप्त्वा ततोऽस्थिरीकृतामपां पानेन स्थिरीकृतां शल्यसंलग्नां कृत्वा जातुषं लाक्षामयं शल्यं कण्ठादानयेत् ॥ ५५ ॥

जतुदिग्धामजातुषम् ॥ ५६ ॥

स०—अजातुषं दास्येष्वदिमयं शल्यं कण्ठस्रोतःस्थितं जतुदिग्धां लाक्षालितां शलाकामग्नितापितां नाड्या क्षिप्त्वा पूर्ववदपहरेत् । जतुदिग्धामित्युपलक्ष्यार्थम् । सिक्वादिदिग्धामपि । यथा शलाकया हतुं प्रयुज्यते तथा कृत्येति वेद्यम् ॥ ५६ ॥

प०—जतुदिग्धं जातुषमजातुषं शल्यमेवं प्रतप्तां जतुप्रतप्तां शलाकां नाड्या कृत्वा स्थिरीभूतामानयेत् ॥ ५६ ॥

हे०—अजातुषस्योपायमाह—जतुदिग्धामिति । जतुदिग्धां लाक्षालितां शलाकां पूर्ववच्छल्यसंलग्नां कृत्वा जातुषादन्यच्छल्यमाहरेत् ॥ ५६ ॥

केशोदुकेन पीतेन द्रवैः कण्टकमाक्षिपेत् ।

सहसा सूत्रबद्धेन वमतः ॥ ५७ ॥

स०—कण्टकं मत्स्यादिकमांससंगेन भुक्तं कण्ठस्रोतसि स्थितं द्रवैः पानीयादिभिः सह पीतेन । केशोदुकेनाऽऽक्षिपेत् । केशानां समूहः केशोदुकं तेन । किंभूतेन केशोदुकेन । सूत्रबद्धेन सूत्रप्रथितेन । वमतो वमनमाचरतः । कण्टकमेकदेशसक्तसूत्रं सहसैवाऽऽक्षिपेत् । एवं च वमनद्रव्यसंस्कृतैर्द्रवैः केशोदुकं पातयमित्यवतिष्ठते ॥ ५७ ॥

प०—केशानां समूहः पिण्डः केशोदुकस्तेन पीतेन द्रवैः पानीयादिभिः कण्टकं वातकण्टकमन्यद्वारा त्वगस्थिशल्यं कण्ठस्रोतःस्थितमाक्षिपेत् आकर्षेत् सहसैव । तेन सूत्रबद्धेन सतावृतैः पीतेन वमतश्च पुंसः ॥ ५७ ॥

हे०—मत्स्यादिकंकटकस्योपायमाह—केशोदुकेनेति सूत्रबद्धेन केशोदुकेन केशपुंजेन द्रवैः सह पीतेन वमसहसा कण्टकमाहरेत् ॥ ५७ ॥

तेन चेतरेत् ॥ ५८ ॥

स०—तेन कण्टकेनेतरत् केशोदुकं प्रमादपीमाहरेत् । क्षतकण्ठश्च त्रिफलां मधुघृतसितोपेतामनुवलिह्यात् । सुश्रुते चोक्तम् । अस्थिशल्यमन्यद्वा तिकांठासक्तमवेक्ष्य केशोदुकं दृढैकसूत्रबद्धं द्रवभक्तोपदिपाययेदाकंठाच्च पूर्णकोष्ठं वामयेद्वमतश्च शल्यैकदेशसक्तं ज्ञात्वा सूत्रं सहसा त्वाक्षिपेत् । मृदुना वा दं धावनकूर्चकेनापहरेत् प्रणुदेद्वेति ॥ ५८ ॥

हे०—केशोदुकस्योपायमाह—तेनेति । तेन कण्टकेन द्रवैः सह पीतेन इतरत्केशोदुकमाहरेत् ॥ ५८ ॥

अशक्यं मुखनासाभ्यामाहर्तुं परतो नुदेत् ५९

स०—मुखनासागतं शल्यं मुखनासाभ्यामाक्रभ्यमशक्यमाहर्तुं यन्न शक्यते तत्परतो नुदेत्प्रकृतत्वान्खात् परतो नासायाश्च परतः । तस्माद्येन केनचिदुपयेन कोष्ठं नयेदिति गम्यते ॥ ५९ ॥

प०—मुखनासाभ्यामाहर्तुमाक्रभ्यं यन्न शक्यतत्परतो नुदेत् प्रेरयेत् । अन्तं नयेदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

हे०—अर्धमाहर्तुमशक्यस्योपायमाह—अशक्यमिति परतो नुदेत्कोष्ठं नयेत् ॥ ५९ ॥

अपानस्कंधघाताभ्यां ग्रासशल्यं प्रवेशयेत् ६०

स०—ग्रासः शल्यमिव ग्रासशल्यं कंठासक्तमंतकोष्ठांतं नयेत् । कथम् । अपां पानमपानं तेन तथा स्कंधघातेन । स्कंधस्य मुष्टिघातेन हननं स्कंधघातः ॥ ६० ॥

प०—शल्यकार्यकरणात् कण्ठासक्तो ग्रासः कबलतथाविधं ग्रासशल्यमन्तःकोष्ठाख्यमम्बुपानेन तथस्कंधस्य मुष्टिघातेन प्रवेशयेत् ॥ ६० ॥

हे०—ग्रासशल्यस्योपायमाह—अपानेति । अपानमुदकपानम् ॥ ६० ॥

सूक्ष्माक्षिब्रणशल्यानि क्षौमवालजलैर्हरेत् ॥ ६१ ॥

स०—अक्षिणी च ब्रणश्च तत्र शल्यान्यक्षिब्रण-
शल्यानि सूक्ष्माणि च तान्यक्षिब्रणशल्यानि च सूक्ष्मा-
क्षिब्रणशल्यानि तानि क्षौमादिभिर्निर्हरेत् । योग्यता-
वशात् कदाचित् क्षौमेन कौशेयेन कदाचिद्वालेन
कदाचिज्जलेन च निर्हरेत् ॥ ६१ ॥

प०—सूक्ष्माण्यक्षिब्रणशल्यानि क्षौमादिभिस्त्रि-
भिर्निर्हरेत् अपानयेत् । क्षौमं दुकूलम् । वालाः
केशाः ॥ ६१ ॥

हे०—सूक्ष्माणामक्षिगतानां ब्रणगतानां चोपायमाह—
सूक्ष्माक्षीति ॥ ६१ ॥

नदीतडागादिपतितस्याऽकस्मान्नस्यावश्यं यज्जल-
मंतरे प्रविशेत्तज्जलं शल्यवदंतः स्थितं निर्हयिमिति तदु-
पायं दर्शयितुमाह—

अपां पूर्णं विधुनुयादवाक्शिरसमायतम् ।

वामयेद्वाऽऽमुखं भस्मराशौ वा निखनेन्नरम् ॥ ६२ ॥

स०—अपां पूर्णं नरं विधुनुयात् । किंभूतम् । अवाक्-
शिरसमवागधः शिरो मूर्ध्ना यस्य तम् । तथा आयतं
दीर्घं कृत्वा । तथा ते नरं वामयेद्वैद्यः । अथवा आमुखं
मुखं वावद्भस्मराशौ न्यसेत् । तथोक्तम् । उदक-
पूर्णस्य चक्रादारोपणेनोदकनिःसारः कार्य इति ॥ ६२ ॥

प०—अपां पूर्णं नरं विधुनुयात् विधुन्वीत ।
अवाक्शिरसमवाक् अधः शिरो यस्य ते तथाभूतं
यथायतं दीर्घं कृत्वा ते वामयेत् । वा पर इत्यर्थः ।
अथवा भस्मराशौ निखनेदामुखमामुखात्प्र-
क्षिपेत् ॥ ६२ ॥

हे०—सर्वांगगतस्योदकशल्यस्योपायमाह—अपां पूर्णमि-
ति । विधुनुयात्कम्पयेत् वामयेच्च वमनद्रव्यैः । अथवा मुखप-
र्यंतं भस्मराशौ निखनेत् ॥ ६२ ॥

कर्णेऽम्बुपूर्णं हस्तेन मथित्वा तैलवारिणी ।

क्षिपेदधोमुखं कर्णं हन्याद्वा चूषयेत् वा ॥ ६३ ॥

स०—कर्णेऽम्बुना पूर्णं सति तैलवारिणी क्षिपेत् ।
किं कृत्वा । हस्तेन मथित्वा विलोडय । तथाऽधोमुखं
कर्णं हन्याद्वा । अथवा चूषयेच्छृंगादिभिः ॥ ६३ ॥

प०—जलपूर्णं कर्णं तैलवारिणी क्षिपेत् । हस्तेन
मथित्वा विलोडयैकतामापाय । तथाऽधोमुखं कर्णं
पार्श्वविनतं कृत्वा हस्तेन हन्यात् । नाड्या वा
चूषयेदिति ॥ ६३ ॥

हे०—कर्णगतस्योदकशल्यस्योपायमाह—कर्णेऽम्बुना ।
आचूषयेत् शृंगादिभिः ॥ ६३ ॥

कीटे स्रोतोऽगते कर्णं पूरयेत्त्वणांशुना ।

शुक्तेन वा सुखोष्णेन मृते क्लेदहरो विधिः ॥ ६४ ॥

स०—कीटे पिपीलिकाशतपयादीं स्रोतःस्थिते
तोदगौरववेदनादिभिरनुमिते कर्णे त्वणांशुना पूरयेत् ।
अथवा शुक्तेन पूरयेत् । किंभूतेन । सुखोष्णेन । मृते
पुनस्तस्मिन् कीटे क्लेदहरो विधिः कार्यः ॥ ६४ ॥

प०—कीटे शतपायादीं कर्णस्रोतःप्रविष्टं कर्णं
त्वणांशुना पूरयेत् । शुक्तेन वा पूरयेत् । सुखो-
ष्णेन तथा त्वणांशुनापि सुखोष्णेन पूरयेत् ।
तत्रैव मृते कीटके क्लेदहरो विधिः कार्यः । कर्ण-
स्त्रावो रक्तपूतिबाहोक्तश्च ॥ ६४ ॥

हे०—कर्णगतस्य कीटशल्यस्योपायमाह—कीटं शतं ।
त्वणांशुना त्वणशुक्तेनांशुना ॥ ६४ ॥

जातुषं हेमरूप्यादिधातुजं च चिरस्थितम् ।

ऊष्मणा प्रायशः शल्यं देहजेन विलीयते ॥ ६५ ॥

स०—जातुपादिशल्यं देहजनोष्मणा चिरं स्थितं
प्रायशो विलीयते ॥ ६५ ॥

प०—हेमरूप्यादिधातुजं शल्यं चिरस्थितं प्रायशो
बाहुल्येन विलीयते विलीनं सम्पद्यते ॥ ६५ ॥

हे०—जातुपादिशल्यं देहोष्मणेन विलीयते शल्यमाह—
जातुपमिति । विलीयते विनश्यति ॥ ६५ ॥

मृद्वेणुदारुशृंगास्थिदंतवालां पलानि च ।

शल्यानि न विशीर्यते शरीरे मृन्मयानि वा ॥

विषाणवेण्वथस्तालदारुशल्यं चिरादपि ।

प्रायो निर्भुज्यते तद्धि पचत्याशु पलासृजीद ॥

स०—मृद्वेणुदावादिशल्यं देहोष्मणा न विलीयते ।
उपलशब्दस्य नपुंसकत्वं चिन्त्यम् । विषाणादिशल्यं
प्रायो देहजेनोष्मणा न विलीयते । अदि

निर्मुज्यते पृथग्भवति । चिरादपि न पच्यते । कुत
इत्याह । तद्यस्माद्विषाणादिशल्यं शीघ्रमेव पलासृजी
पचति । अतो मांसरक्तपाकादेहेन चोष्मणा
प्रायो निर्मुज्यते ॥ ६६ ॥

प०—मृद्रेणुदार्वादीनि शल्यानि देहजेनोष्मणा न
विलीयन्ते न विलयं यान्ति । विषाणशल्यं वेणु-
शल्यमयशल्यं चिरस्थितं प्रायशो बाहुल्येन देह-
जेनोष्मणा निर्मुज्यते कुटिलतां नीयते । तद्विषा-
णादिमयं शल्यं पलासृजी मांसरक्ते पचति पाकं
नयति ॥ ६६ ॥

हे०—मृदादिशल्यं देहोष्मणा न विलीयत इत्याह—
विषाणेति । एतेन मृदादिशल्यं चिराद्विलीयत इत्युक्तं
भवति । विषाणवेणुशुभ्रमयत्रोपादानं विलयनाविलयनद-
मेनार्थम् । विलयनाभावे हेतुमाह—प्राय इति । निर्मुज्यते
वकीभवति तत् अविलयनं शल्यं कुटिलीभावकृतेन
ओभेण यो मांसरक्तपाकस्तेन बहिरेव निर्याति नतु विली-
यत इत्यर्थः । प्रायोग्रहणं सूचितं हेतुं विनाप्यविलयनं
कथयितुम् ॥ ६६ ॥

शल्यं मांसावगाढं च स देशो न विदह्यते ।

ततस्तं मर्दनस्वेदशुद्धिकर्षणवृंहणैः ॥

तीक्ष्णोपनाहपानान्नघनशस्त्रपदांकनैः ।

पाचयित्वा हरेच्छल्यं पाटनैषणभेदनैः ॥ ६७ ॥

स०—मांसावगाढे मांसांतर्निगूढे शल्ये सति यदि
स देशो न विदह्यते पच्यते । यत्र तु तिष्ठति शल्यं ततस्तं
मर्दनं स्वेदनं वा कदाचित् शुद्ध्या वमनादिकया कदा-
चित्कर्षणेन कदाचिद्बृंहणेन कदाचित्तीक्ष्णोपनाहेन क-
दाचित्तीक्ष्णान्नपानेन । तीक्ष्णशब्दस्य प्रत्येकं संबंधः ।
कदाचिद्घनशस्त्रपदांकनैः । शस्त्रस्य पदानि । घनानि
सहतानि च तानि शस्त्रपदानि च तेषामेकं लक्षणं तैः
मर्दनादिभिरेकेन द्वाभ्यां सर्वैर्वा यथाक्रमं पूर्वं शल्यं पाच-
यित्वा ततः पाटनैर्षणभेदनैर्हरेत् ॥ ६७ ॥

प०—मांसावगाढे मांसनिगूढे शल्ये स चेच्छ-
रीरावयवो न विदह्यते न पच्यते तत्र तिष्ठति शल्यं
मर्दनादिभिरुपायैः पाचयित्वा शल्यमाहरेत् । मर्द-

नेन हस्तोन्मथितेन तथा स्वेदनोपनाहादिना शु-
वमनविरेचनादिकया कर्शनेन काशर्योत्पा-
लङ्घनादिना बृंहणेन बृहत्त्वकारिणा मांसाद्यु-
गक्रमेण तीक्ष्णोपनाहेन तीक्ष्णद्रव्यबन्धनेन
पानेनान्नेन च तीक्ष्णेन । शस्त्रस्य पदानि शस्त्रप-
घनानि संनिहितानि तेषामङ्कनं लक्षणं तैर्म-
दिभिः पूर्वशल्यं पाचयित्वा पाटनेनान्वेषणेन
नेन चाहरेत् ॥ ६७ ॥

हे०—विदाहोपायमाह—शल्यं इति ॥ ६७ ॥

शल्यप्रदेशयन्त्राणामवेक्ष्य बहुरूपताम् ।

तैस्तैरुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथाऽऽहरेत्

स०—शल्यानि धातुविषाणवेष्वादिजानि ।

शास्त्रवङ्मांसादयः । यन्त्राणि स्वस्तिकादीनि । तेषां
रूपतामवेक्ष्य नानाकारतां ज्ञात्वा तैस्तैरुपायैरुक्त-
तैर्विज्ञानसाधनैः कारणैर्मतिमान् मिषक् जान-
शल्यं तथाऽऽकर्षेदिति । संग्रहे चोक्तम् । व्रणे ३
प्रातिष्ठु नातिस्पर्शासहिष्णुषु । अल्पे शोफे च तापे
निःशल्यमिति निर्दिशेदिति शल्याहरणविधिः ॥ ६८ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया

मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्याया-

मष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

प०—शल्यानि विषाणखण्डादीनि । प्रदेशा-
ङ्मांसादयः । यन्त्राणि स्वस्तिकयन्त्रादीनि ।
बहुरूपतामवेक्ष्य ज्ञात्वा तैस्तैरुपायैरुक्तानुक्तौर्विज्ञ-
साधनहेतुभिर्मतिमान् बुद्धिमान् शल्यं विद्याज-
नीयात् । तथाऽऽहरेदाकर्षेत्तैस्तैरुपायैरिति भद्रम्
इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने शल्या-
हरणविधेरष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

हे०—शल्ये अनुकूलसंग्रहार्थमुपायमाह—शल्यप्र-
शेति ॥ ६८ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामाद्युर्वेदरसायने शल्योद्धृतिप्रक-
सामस्येन निरूपितम् ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं शस्त्रकर्मविध्यध्यायः प्रस्तूयते ।
यतोऽनंतरातीतेऽध्याये शस्त्रेण वा विशस्यादावित्युक्त-
मतस्तस्यैव शस्त्रकर्मणो विधानं वक्तुं युक्तमित्याह—

अथाऽतः शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः॥

स०—शस्त्रस्य कर्म शस्त्रकर्म शस्त्रावधारणाय क्रिया
तस्य विधिरितिकर्तव्यता शस्त्रकर्मविधिस्तम् । शेषं
पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—अस्यास्मभ्यं सम्बन्धः । शस्त्रेण विकर्षणं
कृत्वा किञ्चिच्छल्यमाहरणीयमित्यतोऽस्यास्मभ्यः ।
शस्त्रस्य कर्म शस्त्रकर्म शस्त्रावधारणा क्रिया तस्य
विधिरितिकर्तव्यता तमध्यायं व्याख्यास्यामः॥१॥

हे०—शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-
अथेति ॥ १ ॥

—अथ ग्रंथारम्भे निर्देष्टुं युक्तस्याऽपि शस्त्र-
विधेः पश्चाद्यद्यं शस्त्रकर्मविधिस्ततः शस्त्रकर्मग्रंथ
एवाऽऽदौ निर्देष्टुं युक्तः प्राक् शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेद-
न्मतानुरमित्यादि न तु व्रणः संजायते प्राय इत्यादि
तत्रोच्यते । शस्त्रकर्मविधेः पूर्वं विषयो निर्देष्टुं युक्तो
यः शस्त्रकर्मविधेरुपाय इत्यस्यैव पूर्वमुपन्यासो युक्त
इत्याह—

व्रणः संजायते प्रायः पाकाच्छ्रयथुपूर्वकात् ।

तमेवोपचरेत्तस्माद्रक्षन्पाकं प्रयत्नतः ।

सुशीतलेपसेकास्त्रमोक्षसंशोधनादिभिः ॥ २ ॥

स०—प्रायो व्रणः पाकात्संजायते । किंभूतात् ।
श्रयथुः पूर्वो यस्य पाकस्य स श्रयथुपूर्वकस्तस्मात् ।
श्रयथुपाकमंतरेणाऽपि शस्त्राद्यभिघाताद्व्रणो जायते
इति प्रायोग्रहणम् । यस्माच्छ्रयथुपूर्वकात्पाकाद्
व्रणः संजायतेऽतस्तमेव श्रयथुमुपचरेदुपक्रमेत् । किं
कुर्वन् । पाकं प्रयत्नेन रक्षन् । कथम् । सुशीतले-
पादिभिः । सुशीताभ्यां स्पर्शतो वीर्यतश्च लेपसेकाभ्यां

तथाऽस्त्रमोक्षणेन तथा संशोधनेन वमनेन विरेच-
नेन वा । आदिग्रहणात्कषायपानघृतपानादीनां ग्रह-
णम् ॥ २ ॥

प०—प्रायो भूयिष्ठं कृत्वा पाकाद्व्रणो जायते ।
श्रयथुपूर्वकात् श्रयथुः पूर्व यस्य पाकस्य तस्मा-
त्तथाविधात् पाकाद् व्रणो जायते । ततस्तमेव
श्रयथुमेवोपचरेत् उपक्रमेत् । पाकं रक्षन् यथा
पाकोऽस्य श्रयथोर्न जायते प्रयत्नतो नावहेलया
च प्रयतो भूत्वा । कथं शीतैर्लेपैश्चन्दनादिभिः
कृतैस्तथा सेकैः परिसेकैः शीतैरेव तथास्त्रमोक्षणेन
रुधिरनिर्हरणेन संशोधनैर्वमनविरेचनादिभिः यथा
समुपलक्ष्य वातादीन् पाकभयादुपचरेत् ॥ २ ॥

हे०—शस्त्रकर्मविषयस्य व्रणस्योत्पत्तिमाह—व्रण इति ।
व्रणस्योत्पत्तिप्रतिबन्धमाह—तमेवेति । तमेव श्रयथुमेव
शस्त्रकर्मणि भेषजविधानं भेषजासाध्ये शस्त्रकर्म विधातव्य-
मिति ज्ञापनार्थम् । उक्तं हि संग्रहे द्विविधेऽपि हि व्या-
धायुपायपेक्षे निज आगंतो वा भेषजविषयमतीते शस्त्र-
कर्म प्रयुज्यत इति ॥ २ ॥

तस्य च शोफस्याऽऽमपच्यमानपाकाख्या अवस्था-
स्तिस्रो भवन्तीत्याह—

शोफोऽल्पोल्पोऽण्णरूक्षसामः सवर्णः कठिनः
स्थिरः ॥ ३ ॥

स०—आमो यः शोफः सः प्रमाणतोऽल्पस्तथा-
ऽल्पोऽण्णस्तथाऽल्परूक्षस्तथा सवर्णस्त्वक्समान-
वर्णस्तथा कठिनो न मृदुः पक्वस्तथा स्थिरो न पक्व-
वच्चलः । स आमः साम इति सोऽचि लोपे चत्पा-
दपूरणमिति सुलोपः ॥ ३ ॥

प०—आमशोफोऽल्पो भवति । तथाल्पोऽमा-
ऽल्पसंतापस्तथाऽल्परूक् अल्पपीडः । सवर्णस्त्व-
क्समानवर्णः । कठिनो न मृदुः स्थिरोऽचलः॥३॥

हे०—अपक्वस्य श्रयथोर्लक्षणमाह—शोफ इति
आम अपक्वः, ऊष्मा औष्ण्यं, रूक् शूलं, स्थिरः शनै-
र्वर्धमानः ॥ ३ ॥

पच्यमानो विवर्णस्तु रागी वस्तिरिवाततः ।
स्फुटतीव सनिस्तोदः सांगमर्दविजृम्भिकः ॥
संरंभारुचिदाहोषातृड्ज्वरानिद्रतान्वितः ।
स्थानं विष्यंदयत्याज्यं व्रणवत्स्पर्शनासहः ॥ ४ ॥

स०-सशोफः पच्यमानो विवर्णो न त्वक्समानवर्णः ।
तथा रागी लोहितवर्णः । तथा बस्तिरिवाततस्तब्धो
वातपूर्णदन्तिवत् । छायादीनां मूत्राधारो बस्तिरित्यु-
च्यते । तथा स्फुटतीव सनिस्तोदः सह निस्तोदेन
वर्तते सनिस्तोदः । नियतप्रबंधप्रवृत्ता रुक् निस्तो-
दो भेदो विच्छिन्ना तु शूलमित्युच्यते । सांगेत्यादि ।
मार्गमां मर्दः क्षोभः सहांगमर्दविजृम्भिकाभ्यां
वर्तते मांगमर्दविजृम्भिकः । तथा संरम्भादि-
भिर्युतः । अन्वितशब्देन प्रत्येकं संरम्भादीनां संबन्धः ।
संरम्भो वाग्विषयातीतानां स्वसंवेद्यानामनेकरूपाणां
मांगमर्दानविधेयच्छेदनदशनादीनां रुजां प्रादुर्भावः ।
सर्वाङ्गीणस्तीव्रो दाहः । अरतिमान् दाह उच्यते ।
तथा न पच्यमानो घृतं स्थानमुपयुक्तं विलीनयति ।
तथा स्पृशने न सहते ब्रणवत् ॥ ४ ॥

प०-पच्यमानः शोफो विवर्णो न त्वचः समान-
वर्णः । तथा रागी लोहितवर्णः । बस्तिरिवाततः
स्तब्धो वातपूर्णदन्तिवत् । तथा स्फुटतीव ताम्ब्यत
इव । सनिस्तोदः सुचीभिस्तुद्यत इव । प्रतोद-
भेदेन तुल्या रुक् निस्तोदः । तथा सहाङ्गम-
र्देन विजृम्भिकया च वर्तते । अङ्गाद्वा मर्दः
अङ्गमर्दः क्षोभ इव तथा संरम्भादिभिर्युक्तः ।
अन्वितशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । संरम्भो
वाग्विषयातीतानां स्वसंवेद्यानां वेदनानामनेकरू-
पाणां प्रादुर्भावः । अरुचिरज्ञानाभिनिन्दिता ।
दाहः सर्वाङ्गीणस्तीव्रो दाहः । स एवारतिमान् उषा
उच्यते । तृट् पिपासा । उन्निद्रता निद्राविनाशः ।
एतैरन्वितो भवति । तथाऽऽज्यं घृतं स्थानं विष्य-
न्दयति विलीनं करोति । ब्रणवत्स्पर्शनं न
सहते ॥ ४ ॥

हे०-पच्यमानस्य शोफस्य लक्षणमाह—पच्यमान
इति । विवर्णस्त्ववर्णविपरीतवर्णः । रागी रंजितशक्तिमान्
पैषौषधं वर्णांतरं नयतीत्यर्थः । स्फुटति विशिष्टावयवत्वं
प्रजाति । संरम्भो छातिरिति वृद्धिः ॥ ४ ॥

पक्वेऽल्पवेगता म्लानिः पाण्डुता बलिसंभवः ।
नामोऽन्तेषु नृत्तिर्मध्ये कंङ्कशोफादिमार्दवम् ।
स्पृष्टे पूयस्य संचारो भवेद्भस्ताविवांभसः ॥ ५ ॥

स०-पक्वे सत्यल्पवेगता भवति नतु संरम्भः
तथा म्लानिर्मलानत्वम् । तथा पाण्डुत्वम् । बली
चोद्भवः । तथाऽन्तेषु पर्यन्तेषु नामो निम्नत्वं म
उच्यते । नामोऽन्तेष्वित्युक्त्यैव मध्य उन्नतत्वं ल
मेव पुनरुन्नतित्वग्रहणं त्वतिशयार्थम् । तेनोत्त
गम्यते । तथा कंङ्कवादिमुदुत्वं स्यात् । तथा स
तस्मिन् सति पूयस्य संचारो भवति । बस्तेर
स्थितस्य यथाऽभसः संचारः ॥ ५ ॥

प०-पक्वे तस्मिन् श्वयथावल्पवेगिता वेगित्वे सं
म्भादर्शनम् । तथा म्लानिः प्रम्लानता । त
पाण्डुता पाण्डुवर्णत्वम् । बलिसंभवो बलि
तथा नामोऽन्तेषु पर्यन्तेषु नामो निम्नत्वम्
मध्ये मध्यप्रदेशे उन्नतिरुन्नतता उच्चैस्त्वम् । त
कण्डूशोफादीनां मार्दवमल्पता । स्पृष्टे पूय
संचारो भवेद्भस्ताविवांभस उदकस्य भवति ॥ ५ ॥

हे०-पक्वस्य शोफस्य लक्षणमाह—पक्व इति
अल्पवेगता उपद्रवादपत्वं, कंङ्कशोफादयो लक्षणानि
उपद्रवास्त्वंगमर्दादयः ॥ ५ ॥

शूलं नर्तेऽनिलादाहः पित्ताच्छोफः कफोदया
रागो रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सशोणितैः

स०-अनिलं विना शूलं न भवति । पित्तमं
रेण दाहो न स्यात् । कफोदयादिना शोफो न स्यात्
शोफः कफादिति वक्तव्य उदयग्रहणं विशेषद्योतन
र्थम् । रक्तादृते रक्तं विना रागस्य लौहित्यस्य संभ
न । तेन कफाधिकैः सर्वैर्दोषैः शोणितसहितैः श्वय
पाकः स्यादिति गम्यते ॥ ६ ॥

प०-अनिलादृते वातं विना तस्मिन् पाके
शूलस्योत्पत्तिः । पित्तादृते पित्तं विना न दाहः
जन्म । कफोदयादृते कफोदयं विना
शोफस्य प्रादुर्भावः । रक्तादृते रक्तं विना राग
लौहित्यस्यासम्भवः । अतोऽस्माद्धेतोर्दोषैर्वातपित्त
श्लेष्मरक्तशोणितसहितैः श्वयथुः स्यात् ॥ ६ ॥

हे०-रक्तदोषत्रयकार्यत्वं पाकस्याह—शूलमिति ॥ ६ ॥
पाकेऽतिवृत्ते सुषिरस्तनुत्वगदोषभक्षितः ।
बलीभिराचितः श्यावः शीर्यमाणतनूरुहः ॥ ७ ॥

स०—पाके चातिवृत्तेऽतिक्रांते सुषिरौऽतस्थः शोफदेशः संपद्यते । तथा तनुस्त्वगस्मिन् स तनुत्वक् । तथा दोषभक्षितः । दोषशब्देनेह पूय उच्यते । तेन भक्षितत्वात्सुषिरत्वं तनुत्वक्त्वं चाऽस्य । तथा वली-भिराचितो व्याप्तः । तथा श्यामवर्णः । तथा शीर्य-माणतनूरुहः पतद्रोमा ॥ ७ ॥

प०—पाकेऽतिवृत्तेऽतिक्रान्ते शोफः शुषिरः शून्यः सम्पद्यते । तथा तनुत्वक् तन्वी त्वक् यस्मिन्नसौ तनुत्वक् । दोषभक्षितः पूयखादितोऽतएव शुषिर-तनुत्वक्त्वम् । वलीभिस्त्वक्सङ्कोचैराचितो व्याप्तः । श्यावः कृष्णवर्णः । तथा शीर्यमाणानि तनूरुहाणि रोमाणि यस्याः ॥ ७ ॥

हे०—अतिपक्वस्य शोफस्य लक्षणमाह—पाक इति । अतिवृत्ते प्रमाणमतिक्रांते सुषिरः शून्योदरः, तनुत्वक् विरलत्वक्, दोषभक्षितः पूयभक्षितमांसादिः, तनूरुहं रोम ॥ ७ ॥

कफजेषु तु शोफेषु गंभीरं पाकमेत्यसृक् । पक्ववर्लिं ततोऽस्पष्टं यत्र स्याच्छीतशोफता ॥ त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत् । रक्तपाकमिति ब्रूयात्तं प्राज्ञो मुक्तसंशयः ॥८॥

स०—यद्यपि त्रिभिरेव दोषैः शोणितान्वितैः पाको जायते तथाऽपि कफजेष्वित्युक्तेरधिकतरकफेष्विति गम्यते । कफजेष्विति बहुवचननिर्देशाद्देहदेशबहुत्वा-द्येषु देहदेशेषु कफो जायते तेषु कफजेषु शोफेषु गंभीरं दुर्लक्ष्यमतिशयेनातर्निगूढत्वादसृक् पाकमेति । अत एव पक्वलिं पक्वलक्षणमस्पष्टं दुर्लक्ष्यं स्यात् । यत्र शीत-गुणयोगाच्छीतश्चासौ शोफश्च तस्य भावः शीतशो-फता । तथा त्वक्समानवर्णत्वम् । तथा रुजः स्तोक्त्वम् । तथा घनस्पर्शत्वं निबिडस्पर्शता स्यादश्म-वत् । हस्तादिना स्पृष्टे पाषाणतुल्यः स्पर्श उपलभ्यते । तं तथाभूतं श्वयथुपाकं रक्तपाकमित्येवं प्राज्ञो धीमान् ब्रूयात्तु शोफं पक्वमिति कथयेत् । कथम् । मुक्तसंशयः शोणितपाको नाऽत्र शोफ इत्येवं वदे-दित्यर्थः ॥ ८ ॥

प०—कफजेत्यादि । कफजेषु पुनः शोफेषु गम्भीरगतित्वाद्दुर्लक्ष्यपाकमसृक्तमेत्यागच्छति । पक्वलिं पक्वलक्षणं तत्रास्पष्टं दुर्लक्ष्यं भवति । यत्र यस्मिन् शीतशोफता शीतस्पर्शश्चयुत्तमम् । तथा त्वक्सावर्ण्यं त्वक्समानवर्णता । रुजोऽल्पत्वं वेदनाल्पता । घनस्पर्शता भवेदश्मवत्तं तथा-भूतं रक्तपाकमित्येवं ब्रूयात् कथयेत् न तत्र मोहं गच्छेत्प्राज्ञः । कोविदो बुद्धिमान् मुक्तसंशयोऽप-गतसंशयः ॥ ८ ॥

हे०—रक्तपाकस्य लक्षणमाह—कफजेति । गंभीरं यदसृक् पाकमेति न मांसं ततस्तस्मादसृक्तं पक्वलिं स्पष्टं नोत्पद्यते, तेन यत्र शीतशोफत्वादि तं रक्तपाकं ब्रूयात् ॥ ८ ॥

अल्पसत्त्वेऽबले बाले पाके चाऽत्यर्थमुद्धते । दारणं मर्मसंध्यादिस्थिते चाऽन्यत्र पाटनम् ९.

स०—अल्पसत्त्वे सति तथा दुर्बले तथा बाले एतेषु जाते श्वयथौ तथा पाकाद्वात्यर्थमुद्धतेऽतिक्रांते च श्वयथौ दारणं कार्यं व्रणप्रतिषेधद्वयैर्दारणद्रव्यैः यथा गुग्गुल्वतसिगोदन्तस्वर्णक्षीरीकपोतविट् । क्षारौष-धानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणमिति न केवलं मल्पसत्त्व इत्यादिके श्वयथौ दारणं कार्यं यावन्मर्मसंध्यादिस्थि-तेऽपि । पाटनं शस्त्रेण । अन्यत्रेति दारणविषया-निर्दिष्टे स्थाने शस्त्रेण पाटनं कार्यम् ॥ ९ ॥

प०—अल्पसत्त्वे स्तोकचित्ते नरे सति तथाऽबले दुर्बले शस्त्राक्षमे हीनबले पुंसि तथा बाले ऊन-षोडशवर्षे पाकाद्वात्यर्थमुद्धतेऽतिक्रान्ते तथा मर्म-सन्ध्यादिस्थितेश्च यथा तीक्ष्णोष्णद्रव्यैर्दारणं कुर्वीत । तथाचोत्तरतन्त्रे निर्दिष्टम्—“गुग्गुल्वतसिगोद-न्तस्वर्णक्षीरीकपोतविट् । क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम्” इति । अन्यत्रेतरस्मिन् पाट-नमथ शस्त्रेण कार्यमिति वाक्यशेषः ॥ ९ ॥

हे०—अथ पाटनम् । तत्र दारणपाटनयोर्विषयभे-दमाह—अल्पसत्त्व इति । सत्त्वं मानसं बलं, पाकं चात्यर्थमुद्धते अतिपक्वे शोफे मर्मसंध्यादिष्वनवचार्यं शस्त्रे ष्वेतेषु स्थिते च दारणम्, अन्यत्र पाटनम् । दारणं क्षारा-दिना द्वारकरणं, पाटनं शस्त्रेण ॥ ९ ॥

आमच्छेदे सिरास्त्रायुव्यापदोऽसृगतिश्च्युतिः ।
रजोऽतिवृद्धिर्दरणं विसर्पो वा क्षतोद्भवः ॥ १० ॥

स०—आमस्य शोफस्य शस्त्रेण छेदे सति सिरा-
स्त्रायुव्यापदो भवति । तथाऽसृजोऽतिस्रामः स्यात् ।
तथा रजोया अतिवृद्धिस्तथा विदरणं विसर्पो वा
क्षतोत्थः स्यात् ॥ १० ॥

प०—आमच्छेदे आमपाटने सति शिरास्त्रायां
व्यापदो विघातस्तथाऽसृजो लोहितस्यातिप्रवृत्तिः ।
रजोऽतिवृद्धिर्वेदनानामभिवर्धनम् । दरणं त्वगादी-
नामवदारणम् । क्षतोद्भवो वा विसर्पः स्यात् ॥ १० ॥

हे०—शिरानाशादिदोषादामो न च्छेद्य इत्यर्थः ॥ १० ॥

तिष्ठन्नतः पुनः पूयः सिरास्त्रावसृगामिषाम् ।
विवृद्धो दहति क्षिप्रं तृणोलपमिवानलः ॥ ११ ॥

स०—अंतरंतरे तु पूयस्तिष्ठन् सन् सिरादीन्
दहति । कः कमिव । अनलस्तृणोलपमिव ॥ ११ ॥

प०—पाकेऽतिक्रान्तेऽप्रपाटिते च शोफे पूयोऽन्त-
स्तिष्ठन् विवृद्धः सन् सिरादीन् दहति । यथाऽनलो-
ऽभिर्ब्रूदस्तृणोलपं दहति ॥ ११ ॥

हे०—पक्वस्य छेदने दोषमाह—तिष्ठन्निति । तृणोलपं
तृणगुल्मम् ॥ ११ ॥

यश्छिनत्त्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते ।
श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ १२ ॥

स०—यः पुरुषोऽज्ञानान्मोहादामं छिनत्ति । योऽपि
पक्वमुपेक्षते न पाटयति । तौ नरौ श्वपचतुल्यावातुर-
व्यापादनात् । तद्व्यापादनं तु कुतो विधत्त इत्याह ।
अनिश्चितकारिणावसमीक्ष्यविधायिनौ यतः ॥ १२ ॥

प०—यो वैद्यः आमं शोफं छिनत्ति विदारयति
अज्ञानादवोधान्मोहात् । यश्चापरो वैद्यः पक्वं
शोफमुपेक्षते तत्रोपेक्षां कुरुते अज्ञानादेव तौ
द्वावपि श्वपचवद्विज्ञेयौ अनिश्चितकारिणौ अनिरू-
पितकरणशीलौ ॥ १२ ॥

१ अत्र “तृणोलपम्” “तृणोच्चयम्” इति पाठभेदौ वर्तते ।

हे०—आमपक्वलक्षणानभिज्ञं निंदति—यश्छि-
न्तीति ॥ १२ ॥

प्राक्शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदन्नमातुरम् ।
पानपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो वेदनाक्षमः ।
न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥ १३ ॥

स०—शस्त्रकर्मणः प्राक् पूर्वमातुरमिष्टमन्नं यद् व्र-
पथ्यमपि तद्वलाधानार्थं भोजयेत् । तथा यो वेद-
नाक्षमः शस्त्रव्यथामसहिष्णुस्तमातुरं मद्योचितं तीक्ष्णं
तीव्रमदं मद्यं पाययेत् । एवं सति यत्स्यात्तदाह-
मूर्च्छत्यन्नसंयोगादन्नोपयोगान्न मुह्यति । तीक्ष्णमद्यपान-
न्मत्तः सन् शस्त्रं न्यस्तमंगे न बुध्यते । न चेतयते
तत्कदर्थनया न कंपत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प०—शस्त्रकर्मणः प्राक् पूर्वं नैव तावच्छस्त्रं
क्रियते यावत्प्रथममातुरं रोगिणमन्नमाहारमिष्ट-
मिष्टेन बललाभार्थं भोजयेत् । तथा पानपं न
मद्यं पाययेत् तीक्ष्णं न मृदु । यो वेदनाक्षमः शस्त्र-
व्यथामसहिष्णुरातुरः संयोगादन्नश्लेषान्न मूर्च्छ-
न मोहं याति । तीक्ष्णमद्यपानान्मत्तः शस्त्रं न्यस्त-
मङ्गेषु न बुध्यते तत्कदर्थनक्षम एव ॥ १३ ॥

हे०—शस्त्रकर्मणः पूर्वं भोजनमाह—प्राक्शस्त्रकर्म-
इति । तीक्ष्णमद्यपानमाह—पानपमिति । यो वेदनाक्षम-
शस्त्रव्यथां सोढुमशक्तो मद्यपः तस्य मद्यपानम्, अन्य-
भोजनमेव ॥ १३ ॥

अन्यत्र मूढगर्भाश्ममुखरोगोदरातुरात् ॥ १४ ॥

स०—अश्मशब्देनाश्मरी गृह्यते । मूढगर्भादिभि-
आतुरस्तं वर्जयित्वेष्टभोजनं मद्यपानं च कारयित-
व्यम् ॥ १४ ॥

प०—अन्यत्रशब्दो वर्जनार्थः । मूढगर्भादिभिर-
तुरं वर्जयित्वा । मूढगर्भो मृतगर्भः । अश्मशब्दे-
नाश्मर्युपलक्ष्यते । मुखरोगा आस्यविकाराः । उद-
रजठरविकारः ॥ १४ ॥

हे०—मूढकर्मादौ भोजने मद्यपाने निषेधति—अन्य-
त्रेति ॥ १४ ॥

श्वयथुप्रदेशे उत्सङ्ग उन्नतिर्दृश्यते तत्र तत्र शरीर-
प्रदेशे व्रणं कुर्यात् । सुविभक्तः पार्श्वदिविभागो
यस्य सम्यक् जायतेऽसौ सुविभक्तः तं तथाभूतं
तथा निराशयं न विद्यते आशयः पृष्ठादेर्दोषस्य
स्थानं यस्य तम् । तथाऽऽयतं दीर्घं विशालं विस्ती-
र्णमेवंलक्षणे व्रणे सति दोषः पृष्ठास्थो न तिष्ठति
न स्थितिं वध्नाति ॥ १६ ॥

हे०—पाटनप्रमाणमाह—पाक इति । बहुषु पाटनेषु
हंगुलं त्र्यंगुलं वान्तरं कार्यम् । पाटनस्थानमाह—एषिर्वेना
एषिण्या विभाग उक्तः । संग्रहे विवृते प्रदेशे नामप्रदेशि-
न्येषित्वा नातिवृत्तं गंभीरं मांसले चैषिण्या निपरीतं
करीरादिनालेन अतिसंवृते शूकरवालेनेति । देशः जरी-
रावथयः, आशयो व्रणसंस्थानं, गतिर्गोदीर्घाणः, उत्तमः
पृथक्स्थलनस्थानं, विभक्तो मांसादिलेशरीरानः, आशय
उत्सङ्गः ॥ १६ ॥

शौर्यमाशुक्रिया तीक्ष्णं शस्त्रमस्वेदं वेपथुः ।
असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥ १७ ॥

स०—वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि पाटनादौ शौर्यं वैद्यं शस्यते ।
तथा आशुक्रिया चतुरहस्तता । तथा तीक्ष्णं शस्त्रम् ।
तथा स्वेदश्च वेपथुश्च न विद्यमानौ तौ यस्य स पूज्यः ।
स्वेदाभावः कृपाभावश्चेत्यर्थः । असंमोहस्तत्कालोचित-
कार्यकरणे सम्यक्प्रवृत्तिः । ननु शौर्यं वैद्यस्य ज्ञान-
इत्युक्त्यैव स्वेदकृपाभावः प्रत्यपादि । तथा च स्वेद-
वेपथू मरिचैरेव संभवतो न मुरस्येत्यनर्थकमस्वेदवेपथु-
रिति । अत्राचक्ष्महे । सत्यमेतौ गीष्मणौ कित-
ष्णकालवशात् प्रकृतिवशाद्वा यस्य स्वेदो वेपथुश्च
भवतस्तत्पारिहारार्थमेतदुक्तम् । सस्वेदस्य हि वैद्यस्य
शस्त्रकर्म कर्तुमुद्यतस्य शस्त्रग्रहणमेव न तथा
संपद्यते तद्वत्सक्रोपस्यापि । तस्मात्तत्पारिहारो
युक्तः ॥ १७ ॥

प०—शौर्यादिकं शस्त्रकर्मणि क्रियमाणं वैद्यस्य
शस्यते दृश्यते । शौर्यं शूरता धैर्यम् । आशुक्रिया
चतुरहस्तता शीघ्रं शस्त्रकर्मकरणम् । तीक्ष्णं शस्त्रं
मुनिशितं सुधारम् । स्वेदो देहादुद्दकम् । स्पृशान्
वेपथुः कम्पः । संमोहो वैचित्र्यम् ॥ १७ ॥

हे०—पाटनवैद्यनतामङ्गमाह—शौर्यमिति ॥ १७

तिर्यकुल्लियाललाटभृदंतवैष्टकजञ्जुणि ।

कुक्षिकक्षाक्षिकूर्दोष्कपोलगतवंक्षणे ॥ १८

स०—ललाटादिप्रदेशेषु तिर्यक्छेदः कार्यः । कु-
क्षिको दंत विडितः देवाधार मुन्यते ॥ १८ ॥

प०—तिर्यक् छिन्त्यात् छेदं कुर्यात् । दन्तवैष्ट-
कजञ्जुणिका दन्ताधार उन्नयनं । जञ्जुणा । गत-
कण्ठः । अक्षक्षणमूर्धमूलम् ॥ १८ ॥

हे०—अन्यथा विनिर्यादनमाह—तिर्यगिति ॥ १८

अन्यत्र छेदमतिर्यक् भिगम्राधुविपाटनम् १९

स०—अन्यत्र प्रदेशे विनिर्यादनमाह विगम्राधु-
च व्यापारिः स्यात् ॥ १९ ॥

प०—अन्यत्राग्निन प्रदेशे विनिर्यादनमाह विग-
म्राधु स्यात्वा च विपाटनमप्यपानो वर्धमानः ॥ १९ ॥

हे०—प्रदेशकर्म विनिर्यादनं विनिर्याद—अन्यथेति

शस्त्रेऽवचारिते वारिभः शीतांभोभिश्च रोगिणश्च
आश्वस्य परितोऽगुल्या परिपीडय व्रणं ततः ।
शालायित्वा कपायेण प्रोतनांभोऽपनाय च ।
गुग्गुल्वगुग्गुसिद्धार्थदिगुग्गुर्गरयान्वितः ।
पूपयन्पटुपटुग्रंथानिवचपर्वयन्पटुतैः ॥ २० ॥

स०—परितोऽगुल्या वारिभः शीतांभोभिश्च रोगि-
णश्च आश्वस्य परितोऽगुल्या परिपीडय व्रणं ततः ।
शालायित्वा कपायेण प्रोतनांभोऽपनाय च ।
गुग्गुल्वगुग्गुसिद्धार्थदिगुग्गुर्गरयान्वितः ।
पूपयन्पटुपटुग्रंथानिवचपर्वयन्पटुतैः ॥ २० ॥

प०—शस्त्रेऽवचारितेऽनन्तरं रोगिणमातुरमाश्वस्य
वारिभस्तत्कालोचितानांभोभुराभिरुद्धः परिपीडय
नादितानन्तरं परितः समन्तान् अक्षगुह्या गति-

पीडय पीडयित्वा पूयादिदोषपरिहाराय ततोऽन-
न्तरं कषायेण यथायोगं यथादोषमुचितेन क्षाल-
यित्वा प्रक्षाल्यानन्तरं प्लोतेन कार्पासादिमयेन
वस्त्रेण चापनीय जलाक्ततां व्रणादपसार्यानन्तरं
धूपयेत् । गुग्गुल्वादिभिर्धूपैर्निम्बपत्रान्तैर्घृतप्लुतै-
र्बहुलैरिति ॥ २० ॥

हे०—पाटनानन्तरं कर्तव्यमाह—शस्त्र इति । सर्जरसो
रसालः, पङ्क्त्या वचा ॥ २० ॥

तिलकल्काज्यमधुभिर्गन्धास्वं भेषजेन च ।
दिग्धां वर्ति ततो दद्यात्तैरेवाऽऽच्छादयेच्च तम् ॥

स०—ततोऽनन्तरं वर्ति कार्पासादिमयीं व्रणांतः
प्रवेशयेद्वैद्यः । किंभूताम् । दिग्धाम् । कैः तिलकल्का-
ज्यमधुभिः । वातव्रणे तिलपिष्टदिग्धां पित्तव्रणे
घृतदिग्धां कफव्रणे मधुदिग्धाम् । केचित्तु सर्वैरेव
तैर्युग्मपदिग्धामित्याहुः । नच केवलं तिलादिभिर्गन्धा-
श्चास्वं यद्यस्य दोषस्य स्वं भेषजं तेन च दिग्धाम् ।
तैरेव तिलकल्कादिभिर्व्रणांतःप्रविष्टां तां वर्तिमाच्छा-
दयेत्स्थगयेत् ॥ २१ ॥

प०—ततोऽनन्तरं व्रणे वृत्तिविकेशिकापरसंज्ञां
सूक्ष्मां कार्पासादिवस्त्रमयीं व्रणान्तःप्रवेशयोग्यां
दद्यात् । दिग्धामनुलिप्तां यथादोषमौषधकल्केन
तथा तिलकल्काज्यमधुभिस्तैरेव तिलकल्कादिभिस्तां
वर्ति व्रणान्तःप्रविष्टां छादयेत् पूरयेत् । न केवलं
तैस्तं छादयेद्यावत् ॥ २१ ॥

हे०—यथास्वं अस्मिन् व्रणे यद्वेपजमुक्तं तेन चशब्दः
समुच्चये । दिग्धां लिप्तां तैर्वर्तिलेपौषधैः तं व्रणम् ॥ २१ ॥

घृताक्तैः सक्तुभिश्चोर्ध्वम् ॥ २२ ॥

स०—ऊर्ध्वं तदुपरिष्ठाद्घृतयुक्तैः सक्तुभिराच्छादयेत् ।
संग्रहे चोक्तम् । नातिभृष्टयवसक्तुभिर्घृताक्तैर्भोजनान्ते-
ऽभसा दक्षिणांगुलिभिः समुदितैरवच्छादयेत् ॥ २२ ॥

प०—घृताक्तैर्भोजनान्तेऽभसा दक्षिणाङ्-
गुलिभिः समुदितैः सक्तुभिश्छादयेत् ॥ २२ ॥

हे०—ऊर्ध्वं पूर्वलेपस्य घृताक्तसक्तुलेपः । संग्रहे तु
नातिभृष्टयवसक्तुभिर्घृताक्तैर्भोजनान्तेऽभसा दक्षिणां-
गुलिभिः समुदितैरीति ॥ २२ ॥

घनां कवलिकां ततः ।

निधाय युक्त्या बध्नीयात्पट्टेन सुसमाहितम् ।
पार्श्वे सव्येऽपसव्ये वा नाऽधस्ताच्चैव चोपरि २३

स०—ततो व्रणांतःप्रविष्टवर्तिच्छादनानन्तरं कव-
लिकां बहुवस्त्रखण्डपुटनिर्वर्तितां निधाय संस्थाप्य पट्टेन
निविडवस्त्रखण्डेन प्रकृतत्वाद् व्रणं बध्नीयात् । कथम् ।
युक्त्या दोषकालानुगुणया । अत एव संग्रहे जगाद् ।
वातश्लेष्मोद्भवांस्तत्र द्विस्त्रिर्वा वेष्टयेद्व्रणान् । सक्तु-
देव परिक्षिप्य पित्तरक्ताभिघातजान् । तथोक्तम् ।
शस्त्रक्षतरुजायां तु प्रततायां यष्टीमधुकसर्पिषोष्णेन
व्रणं सिंचेत् । उदकुंभादपो गृहीत्वा प्रोक्षन् परित
इति । कथं बध्नीयात् । सुसमाहितं कृत्वा च न हेल्या ।
वामपार्श्वे दक्षिणपार्श्वे वाऽधस्ताच्च न बध्नीयाच्चैव
चोपर्यूर्ध्वं बध्नीयात् ॥ २३ ॥

प०—ऊर्ध्वं घनां कवलिकां बहुवस्त्रपुटनिर्वर्तितां
निधाय स्थापयित्वा दत्त्वा युक्तादीन वीक्ष्य पट्टेन
खण्डेन वस्त्रेण खण्डेन मृदुना व्रणं बध्नीयात् ।
सुसमाहितं कृत्वा नाविद्वसमं कुचितं मृदुं पटुं
निवेश्य पार्श्वे मध्ये वामपार्श्वे अपसव्ये दक्षिणे
पार्श्वेनाधस्ताद्व्रणस्य बध्नीयात् ॥ २३ ॥

हे०—कवलिकां वस्त्रखण्डमयीं पालीं पट्टेन घनवस्त्र-
खण्डेन सुसमाहितं मुष्टं सन्निविष्टं यथा मयति तथा
पार्श्वे बध्नीयात् ग्रन्थिं बध्नीयात् । संग्रहे—“वातश्लेष्मो-
द्भवांस्तत्र द्विस्त्रिर्वा वेष्टयेद्व्रणान् । सक्तुदेव परिक्षिप्य
पित्तरक्ताभिघातजान् ॥” शस्त्रक्षतरुजायां तु प्रततायां
तु यष्टीमधुकसर्पिषोष्णेन व्रणं सिंचेत् इति ॥ २३ ॥

शुचिसूक्ष्मदृढाः पट्टाः कवल्यः सविकेशिकाः ।
धूपिता मृदवः श्लक्ष्णा निर्वलीका व्रणे हिताः ॥

स०—तथा शुचयः सूक्ष्मयुक्ता दृढाश्च पट्टा हिताः ।
तथा कवलिकाः सविकेशिकाश्च व्रणे हिताः ।
किंभूताः धूपितास्तथा मृदवस्तथा श्लक्ष्णास्तथा वली-
रहिताः ॥ २४ ॥

प०—पट्टाः कवल्यः विकेशिकाश्च शुचयः शुद्धाः
सूक्ष्मास्तनवः दृढा अभङ्गुरास्तथा धूपिता गुग्गु-
ल्वादिभिः । मृदवः कोमलाः श्लक्ष्णा अपरुषाः

प्रन्धिरहिताः निर्वलीका बलीभिर्वर्जिताः व्रणे हिता भवन्ति ॥ २४ ॥

हे०--पट्टकवलिकां विकेशिकानां विशेषमाह--शुचि मूक्ष्मेति । विकेशिका वर्तिः ॥ २४ ॥

कुर्वीताऽनन्तरं तस्य रक्षां रक्षोनिषिद्धये ।
बलिं चोपहरेत्तेभ्यः ॥ २५ ॥

स०--अनन्तरं रोगिणः कृतशस्त्रकर्मणो व्रणे रक्षां कुर्यात् । किमर्थम् । रक्षोनिषिद्धये पिशिता-
शनराक्षसादिनिषेधाय । तेभ्यश्च रक्षोभ्यो बलिमुपहरे-
द्द्यात् ॥ २५ ॥

प०--तस्य कृतशस्त्रस्य कर्मणोऽनन्तरं रक्षां कुर्वीत । रक्षोनिषिद्धये रक्षोऽभिभवननिषेधार्थं तेभ्यो रक्षोभ्यो बलिमुपहारं यथायोग्यमुपहरेत् दद्यात् ॥ २५ ॥

हे०--रक्षामाह--कुर्वीतेति । उदकुम्भाच्चापो गृही-
त्वा प्रोक्षयेत् परितो यावकार्थपर्णसपर्यादिभिरस्य रक्षां कुर्यादिति । बलिमाह--बलिमिति ॥ २५ ॥

सदा मूर्ध्नाऽवधारयेत् ।

लक्ष्मीं गुहामतिगुहां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ।
वचां छत्रामतिच्छत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि २६

स०--सर्वकाले चौषधीर्मूर्ध्ना धारयेत् । ता एवाह लक्ष्मीमित्यादि । लक्ष्मीं पद्मचारिणीम् । गुहां पृश्नि-
पर्णीम् । अतिगुहां शालिपर्णीम् । जटिलां मांसीम् । ब्रह्मचारिणीं ब्रह्मयष्टिकाम् । वचामुग्रगंधाम् । छत्रां शतपुष्पाम् । अतिच्छत्रां विषाणिकाम् ॥ २६ ॥

प०--सदा सर्वकालमौषधीरिमा मूर्ध्ना शिरसा धारयेत् । लक्ष्मीः शमी । गुहा पृश्निपर्णी । अति-
गुहा शालिपर्णी । जटिला मांसी । ब्रह्मचारिणी ब्रह्मयष्टिका । छत्रा शतपुष्पिका । अतिच्छत्रा विषा-
णिका । दूर्वा शाद्वलम् । सिद्धार्थकाः सर्षपाः ॥ २६ ॥

हे०--औषधीविधारणमाह--सदेति । लक्ष्मीं शमीं,
गुहेति । गुहे--शालिपर्णीपृश्निपर्ण्यौ, जटिलां मांसीं,
ब्रह्मचारिणीं ब्राह्मीं, छत्रातिछत्रे शतपुष्पद्वयम् ॥ २६ ॥

ततः स्नेहदिनेहोक्तं तस्याचारं समादिशेत् २७ ॥

स०--ततोऽनन्तरं तस्य व्रणिन आचारमादिशेत्
कतमम् स्नेहदिनेहोक्तम् स्नेहस्य दिनं स्नेहदिनं स्नेहपा-
नोपलक्षितमहस्तत्रेहा चेष्टा तस्यामुक्तं स्नेहपानविध्य-
पदिष्टमुष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकम् ॥ २७ ॥

प०--ततोऽनन्तरं तस्य व्रणिनः आचारमादि-
शेत् कथयेत् । स्नेहदिनेहोक्तं स्नेहपानविध्य-
क्तमुष्णोदकोपचारादिलक्षणदिनेनोक्तं दिनचर्या-
ध्यायोक्तम् ॥ २७ ॥

हे०--आहारविहारनियममाह--तत इति स्नेहदिनेहोक्तं
स्नेहपानविधिदिनचर्योक्तम् ॥ २७ ॥

दिवास्वप्नो व्रणे कंठूरागरुक्शोफपूयकृत् २८ ॥

स०--दिवास्वप्नो व्रणे कंठादिकृत् । तस्माद्
व्रणिनाऽहःस्वप्नो न सेव्यः ॥ २८ ॥

प०--दिवास्वप्नो व्रणे कंठूरागरुक्शोफपूयान्
करोति ॥ २८ ॥

हे०--दिवास्वप्नं विशेषतो निषेधति--दिवास्वप्न-
इति ॥ २८ ॥

स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलितस्युते ।
शुके व्यवायजान् दोषानसंसर्गेऽप्यवाप्नुयात् ॥

स०--स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैः पूर्वं स्वस्था-
नाच्चलितं पश्चात्सुतं तस्मिंश्चलितस्युते शुके सत्यसं-
र्गेऽपि तासामसंबन्धेऽपि मैथुनमंतरेणाऽपि व्यवायजा-
मैथुनोत्थान् दोषानवाप्नुयात् । तस्मात्स्त्रीस्मरण-
संस्पर्शदर्शनादि वर्जनीयमित्यर्थः ॥ २९ ॥

प०--असंसर्गेऽपि स्त्रीभिः स्मृत्यादिनैव
शुकस्य चलितस्युतत्वादेव व्यवायजान् मैथुनो-
द्भवान् रोगान् प्राप्नुयात् । पूर्वं स्थानाच्चलितं पश्चात्
सुतं तस्मिन् तथाभूते शुके सति व्यवायजान्
दोषान् संसर्गे सम्बन्धेऽपि तासां मिथुनभावं
विना तज्जान् दोषान् अवाप्नुयात् ॥ २९ ॥

हे०--स्त्रीसङ्गं निषेधति--स्त्रीणामिति ॥ २९ ॥

भोजनं तु यथासात्म्यं यवगोधूमषष्टिकाः ।

मसूरमुद्गतुवरीजीवन्तीसुनिषण्णकाः ॥

वालमूलकवार्ताकतंडुलीयकवास्तुकम् ।
कारवेलकककोटपटोलकटुकाफलम् ॥
सैधवं दाडिमं धात्री घृतं तप्तहिमं जलम् ।
जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं द्रवोत्तरम् ।
भुंजानो जांगलैर्मसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ३० ॥

स०—भोजनं तु यथासात्म्यं यद्यस्य सात्म्यं
यवादि । तथा जीवत्यादिशाकं च तथा सैधवादिकम् ।
पुराणशालिभक्तं स्निग्धं सस्नेहं तथाऽल्पं जांगलैर्मसैः
सह भुंजान उष्णोदकोत्तरं यथा भवत्येवं व्रणी शीघ्रं
व्रणमपोहति ॥ ३० ॥

प०—आतुरो यथासात्म्यं भोजनं भुञ्जानः
शीघ्रमाशु व्रणमपोहत्युत्तरति त्यजति स्वस्थो भव-
तीत्यर्थः । यवादयोऽन्नार्थं, मसूरमुद्गादयो यूषार्थं,
तुवर्याढकीजीवन्तीसुनिषण्णकादि शाकार्थं, दाडि-
मामलकसैन्धवलवणं संस्काराय, तप्तं हिमं जलं
क्रथितं तोयं पानीयम् । जीर्णशाल्योदनं समती-
तशालिभक्तम् ॥ ३० ॥

हे०—भोजनमाह—भोजनमिति । कटुकाफलं कटु-
रोहिणीफलम् । भोजनविशेषमाह—जीर्णशाल्योदन-
मिति ॥ ३० ॥

अशितं मात्रया काले पथ्यं याति जरां सुखम् ।
अजीर्णं त्वनिलादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत् ।
ततः शोफरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ३१ ॥

स०—मात्रया काले भुक्तं पथ्यं सुखेन जरां याति ।
तस्मात् पथ्यं मात्रया काले भोक्तव्यम् । अजीर्णं तु
कथंचिन्न कार्यम् । यतोऽजीर्णाद्वातादीनां बलवान्
विभ्रमः क्षोभः स्यात् । तस्मात्क्षोभाच्छोफादीन्
प्राप्नुयात् ॥ ३१ ॥

प०—सम्यग्गशितं भुक्तं मात्रया योग्यया काले
यथोचिते पथ्यं हितं जरां पाकं च करोति ।
अजीर्णादिपरिणताहारादनिलादीनां दोषाणां विभ्र-
मः क्षोभो बलवान् प्रकृष्टशक्तिर्भवेत् स्यात् । ततो
विभ्रमाच्छोफादीनामुयादातुरः ॥ ३१ ॥

हे०—विषमाशनं सममशनं च निषेधति—अशित-
मिति । अध्यशनं निषेधति—अजीर्ण इति ॥ ३१ ॥

नवधान्यं तिलान्माषान्मद्यं मांसं त्वजांगलम् ।
क्षीरक्षुविकृतीरम्लं लवणं कटुकं त्यजेत् ॥
यच्चाऽन्यदपि विष्टं विदाहि गुरु शीतलम् ।
वर्गोऽयं नवधान्यादिर्व्रणिनः सर्वदोषकृत् ३२ ॥

स०—नवधान्यादि त्यजेत् । यतोऽयं नवधान्यादि-
वर्गो व्रणिनः सर्वान् दोषान् करोति । संप्रहे चोक्तम् ।
नवधान्यं विष्टं माषकलायकुलत्थनिष्पावशिबीशीतां-
बुमद्यक्षुक्षीरपिष्टतिलविकृतिशुष्कशाकपिशितहरितका-
म्ललवणकटुकक्षारानूपामिषाणि वर्जयेदिति । शीतलं
शीतांब्वादि ॥ ३२ ॥

प०—अयं नवधान्यादिवर्गोऽन्नन्तरोक्तो व्रणिनः
पुंसः सर्वदोषकृत् त्रिदोषकारी भूरिदोषक्लेदादि-
कारी वा भवति ॥ ३२ ॥

हे०—नवधान्यादिवर्गमाह—नवधान्यमिति । संप्रहे तु
नवधान्यं माषकलायकुलत्थनिष्पावशिबीशीतानुमद्यक्षुक्षी-
रपिष्टतिलविकृतिशुष्कशाकपिशितहरितकाम्ललवणकटुकक्षी-
रामिषाणि वर्जयेदिति नवधान्यादेरप्यथत्वमाह वर्ग इति ३२
मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लमाशु व्यापादयेद्ब्रणम् ।

स०—मद्यं तीक्ष्णोष्णादिगुणं द्राम्रव्रणं व्यापाद-
येत् । तस्मान्मद्यमीदृशं वर्ज्यं नापरम् । तथा च
तंत्रांतरे । सस्नेहं मधुरप्रायं नातितीक्ष्णमकर्कशम्
तनु यत्सुखपेयं च माद्वीकेषु तदुत्तममित्युक्तम् ।
तस्मान्माद्वीकादिप्रायं रोध्रासवादिकं वा यन्मद्यं तस्मा-
त्स्यत्त्वार्त्तिकचित्पेयमेव ॥ ३३ ॥

प०—नवधान्यादिवर्गे मद्यस्य वर्जनीयत्वे यन्मद्यं
पुनर्निर्दिशति तदतिशयज्ञापनार्थं मद्यस्य । नवधा-
न्यादीनि व्रणं व्यापादयन्ति अभ्यवहृतानि, मद्यं
पुनस्तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लत्वात् तत्स्वभावादादेवेव यथा
व्रणं व्यापादयेत्तथैवान्यानि धान्यानि । अथवा विशि-
ष्टमेव मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लं यत्तदेवाशु व्यापा-
दयेत् व्रणं नत्वन्यत्सस्नेहादिगुणयुक्तम् । तथा च
तन्त्रान्तरे—“ सस्नेहं मधुरं प्रायं नातितीक्ष्णमकर्क-
शम् । तनु यत् सुखपेयं च माद्वीकेषु तदुत्तमम् ”
इति पठति तस्मान्मद्यं सात्त्याय प्राणिने सस्ने-

हादिगुणयुक्तं तत्कदाचित् किञ्चिद्दत्तं न तथा न
व्रणस्यापत्तये सम्पद्यते यथैतत्तीक्ष्णोष्णादिगुणयुक्त-
मिति ज्ञापनार्थम् ॥ ३३ ॥

हे०—मद्यस्य ततोऽप्यथत्वमाह—मद्यमिति ॥ ३३ ॥

वालोशीरैश्च बीज्येत न चैनं परिघट्टयेत् ।
न तुदन्न च कंठ्येष्टमानश्च पालयेत् ॥
स्निग्धवृद्धद्विजातीनां कथाः शृण्वन्मनःप्रियाः ।
आशावान्व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ३४

स०—वालोशीरैश्चैनं व्रणं बीजयेत् । न चैनं
परिघट्टयेत् । तथा न व्यथयेत् । नापि कंठ्येष्टम् ।
व्यापारं च कुर्वन् व्रणिनं पालयेद्रक्षेत् । तथा स्निग्धा-
दीनां कथाश्चित्तप्रिया आकर्षयन् रोगमुक्तये विहि-
ताशोऽह्वाय व्रणमपोहति ॥ ३४ ॥

प०—वालैरुशीरैश्चैनं व्रणं बीजयेत् नचैनं व्रणं
परिघट्टयेत् घर्षयेत् । न तुदन्न ताडयेत् तथा न
कण्ठ्येष्टमादिभिः । चेष्टमानः व्यापारं कुर्वन्
क्रियासु व्रणं पालयेत् रक्षेत् । स्निग्धवृद्धानां द्विजा-
तीनां ब्राह्मणानां मनःप्रियाः कथाः शृण्वन् व्याधि-
मोक्षाय चाशवान् क्षिप्रं शीघ्रं व्रणमपोहति ॥ ३४ ॥

हे०—व्रणशृण्वणमाह—वालोशीरैरिति । वालैश्चामरैः
उशीरैर्वीरिणव्यजनैः ॥ ३४ ॥

तृतीयेऽह्नि पुनः कुर्याद्व्रणकर्म च पूर्ववत् ।
प्रक्षालनादि दिवसे द्वितीये नाचरेत्तथा ।
तीव्रव्यथो विग्रथितश्चिरात्संरोहति व्रणः ॥ ३५ ॥

स०—तृतीये दिवसे पुनरपि प्रक्षालनादि कर्म
पूर्ववत् पूर्वेण व्रणकर्मणा तुल्यं कुर्यात् । द्वितीये तु
दिवसे प्रक्षालनादि नाचरेत् किमित्याह—तथा तेन
प्रकारेण व्रणस्तीव्रव्यथः संपद्यते । तथा विग्रथितः स
प्रदेशो बहुभिर्ग्रन्थिभिर्युक्तः स्यात् । तथा चिराच्चिरेण
संरोह याति रुद्धः संपद्यते ॥ ३५ ॥

प०—पूर्वेण व्रणकर्मणा तुल्यं पूर्ववत् तृतीये
दिवसे पुनः व्रणकर्मप्रक्षालनं कुर्यात् । पूर्वोक्तेन
व्यथानिर्दिष्टेन व्रणक्रियां कुर्यात् । द्वितीये दिवसे

मांक्षणात् प्रक्षालनादिकर्माचरणान्च व्रणः तत्र
व्यथः तीव्ररुक् संपद्यते । तथा विग्रथितो बहु
भिर्ग्रन्थिभिर्युक्तः चिराच्चिरेण कालेन संरोहति
रुद्धः संपद्यते ॥ ३५ ॥

हे०—तृतीये दिवसे प्रक्षालनमाह—तृतीयेऽह्नाति
तृतीये दिवसे प्रक्षालनादिकं निषेधति—दिवस इति
निषेधातिक्रमे दोषमाह—तथेति । विग्रथितो विषमसं-
स्थानः ॥ ३५ ॥

स्निग्धां रुक्षां श्लथां गाढां दुर्न्यस्तां च विके-
शिकाम्

व्रणे न दद्यात्कल्कं च ॥ ३६ ॥

स०—व्रणे वणाख्ये आधारे स्निग्धादिगुणयुक्त
विकेशिकां व्रणांतःप्रवेशयोग्यां वर्ति न दद्यात् । श्लथ
शिथिलां गाढां निबिडां दुर्न्यस्तां विषमन्यस्ताम्
अत्र चातिशब्दोऽर्थवशाद्भ्रममानो बोध्यत एव । संग्रहे
स्पष्टं कृत्वोवाच । अतिस्नेहात्क्लेद इति । कल्कमप्यति-
स्निग्धादिगुणयुक्तं व्रणे न योजयेत् । पिष्टमौषधं द्रवा-
प्लुतं कल्क इत्युच्यते ॥ ३६ ॥

प०—विषमन्यस्तां व्रणेन दद्यात् । तथा कल्क-
मौषधमतिस्निग्धमतिरुक्षमतिश्लथमतिगाढमतिश्ल-
क्ष्णं दुर्न्यस्तं वा न दद्यात् ॥ ३६ ॥

हे०—स्निग्धादिविकेशिकां कल्कं च निषेधति—स्नि-
ग्धामिति ॥ ३६ ॥

किमिति स्निग्धादिगुणयुक्तां विकेशिकां कल्कं वा
न दद्यादित्याह—

स्नेहात्क्लेदो विवर्धते ॥ ३७ ॥

स०—यतः स्नेहात् क्लेदवृद्धिः ॥ ३७ ॥

प०—स्नेहादतिस्नेहाद्भ्रमस्य क्लेदो विवर्धते ३७ ॥

हे०—निषेधातिक्रमे दोषमाह—स्नेहादिति ॥ ३७ ॥

मांसच्छेदोऽतिरुग्रौक्ष्यादरणं शोणितागमः ।

श्लथानिगाढदुर्न्यासैर्व्रणवर्त्माविघर्षणम् ॥ ३८ ॥

स०—अतिरुक्षत्वाच्च मांसच्छेदोऽतिव्यथा दरणम् ।
तथा विशेषाद्रक्तसावश्च । श्लथादिगुणयुक्तेन च
व्रणमार्गस्याऽवघर्षणं स्यात् ॥ ३८ ॥

प०—रौक्ष्यान्मांसच्छेदो भवेत् । तथाऽतिकृत्तिवेदसा दरणं स्फुटनं त्वचः, शोणितागमो ह्ययं प्रादुर्भावो भवति । अथतया अत्रिगाढतया त्वग्नेन च विकेशिकौपथकृत्कयोन्नयेषु वर्त्माचि-
णिवावाग्धर्पणं सम्पद्यते ॥ ३८ ॥

हे०—रौक्ष्यान्मांसं दोषाः ॥ ३८ ॥

विकेशिका व्रणे कस्मादप्यत इत्याह—

पूतिमांसं सोत्संगं सगतिं पूयगर्भिणम् ।
णं विशोधयेच्छीघ्रं स्थिता ह्यंतर्विकेशिका ॥

स०—विकेशिका व्रणांतरे स्थिता पूत्यादियुक्तं णं विशोधयेद्यतस्तस्माद् व्रणेऽसौ योज्या । उत्संगं गतिः । पूयादिभक्षितमांसादिप्रदेशः शून्यो देहस्य तिर्य्यक्तः । पूयश्चासौ गर्भश्च स विद्यते यस्य स गर्भा तम् ॥ ३९ ॥

प०—सह पूतिना मांसेन वर्तते इति सपूतिमा-
व्रणः । तथा सहोत्सङ्गेनोन्नत्या वर्तते इति सो-
त्सङ्गः पूयश्चतमांसादिप्रदेशः शून्यो देहस्य दूरं
तो गतिश्चद्वयः । पूयो गर्भं यस्यास्त्यसौ-
यगर्भा तथाविधं विकेशिकान्तः तथा शीघ्रमाश्वेव
धयति यस्मादतः सा व्रणे योज्या ॥ ३९ ॥

हे०—विकेशिकाया गुणमाह—सपूतिमांसमिति ३९॥

पम्लं तु पाटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ।
भोजनैरुपनाहेश्च नातिव्रणविरोधिभिः ॥ ४० ॥

स०—पम्लं विदग्धम् अणकं व्रणं पक्वमितिज्ञाना-
पाटितम् । तथाविधैः अथयुपाचनैरुपनाहेश्च नातिव्रण-
विरोधिभिः सात्वणादिप्रादिकल्पितैरुपाचरेत् । न च सर्व-
त्रातिव्रणविरोधिभिः उपाचरेदित्याह । नातीत्यादि । न व्रणा-
विरोधीन्यतिशययुपाचनान्यम्लकटुकतीक्ष्णोष्णल-
घुप्रायाणि द्रव्याणि तैश्चप्रायाणि भोजनानि तैरुप-
चारैरपि तु किञ्चिद्वै व्रणविरोधीनि यानि तैरुचि-
रुपक्रमेदिनि बोध्यम् । नातिशब्दप्रयोगात् ॥ ४० ॥

प०—पम्लं शोफं पक्वापकस्यं ज्ञातं पक्वापक-
रक्षणतामविमृश्य कदाचिच्छस्त्रेण पाटितं शोफं
पाचनैः सम्यगुपाचरेत् उपक्रमेण । लवणाम्लकटु-

रूक्षोष्णप्रायैर्लेपादौ प्रयुक्तैस्तथा भोजनैराहारैः पाच-
नैरेव तथोपनाहैः सात्वणाभिधानैस्तैश्च व्रणादति-
विरोधिभिः । किञ्चिद्व्रणविरोधिभिर्गौषधैरुपाचरे-
देव पाचनार्थम् ॥ ४० ॥

हे०—अपक्वपाटने चिकित्सामाह—व्यम्लं तु पाटि-
तमिति । व्यम्लं विदग्धं तत्र हि रक्तं विगताभ्ररसं भवति
इति पाटनविधिः ॥ ४० ॥

सद्यः सद्योव्रणान् सीव्येद्विवृतानभिघातजान् ।
मेदोजालिखितान्ग्रन्थीन्ह्रस्वाः पालीश्च कर्णयोः ॥
शिरोऽक्षिकूटनासौष्ठगंडकर्णोरुबाहुषु ।
ग्रीवालालाटमुष्कस्फिङ्गमेदूपायूदरादिषु ।
गंभीरेषु प्रदेशेषु मांसलेष्वचलेषु च ॥ ४१ ॥

स०—सद्योव्रणानभिघातजान् विस्तीर्णमुखान् सद्य-
स्तत्क्षणादेव सीव्येत् । संकुचितवदनास्तु ते न सीव्याः ।
अभिघाताज्जन्म येषां ते । सद्योव्रणानित्यभिघातजेष्वपि
चिरकालस्थितेषु नायं विधिरिति द्योतयति । मेदो-
जान् ग्रन्थीनालित्य सञ्ज्ञा सीव्येत् ॥ ४१ ॥

प०—सद्यस्तत्क्षणादेव सद्योव्रणान् अभिघात-
जान् शस्त्राद्यभिघातोत्थान् विवृतान् विस्तीर्णीस्तथा
मेदोजान् मेदःसमुत्थान् भिन्नलिखितान् ग्रन्थी-
स्तथा कर्णयोः ह्रस्वा अल्पाः पालीः सीव्येत् ।
शिरोऽक्षिकूटादिषु स्थितान् सीव्येत् । शिरसि अक्ष-
कूटयोर्नासायामोष्ठयोः कपालयोः कर्णयोरुर्वोर्वा-
होर्ध्वादिषु तथा गंभीरेषु प्रदेशेषु प्रभूतमांसेषु
अचलेषु स्थानेषु व्रणान् सीव्येत् ॥ ४१ ॥

हे०—अथ सीवनविधिः । तत्र सीवनस्य विषयमाह—
सद्य इति । सद्यः व्रणार्तिदिने, सद्योव्रणान् शोफपाकादि-
पूर्वरूपपरहितान् तेषामभिघातजत्वाद्यभिचारेष्वपि तदुपात्त-
दोषसंसर्गव्युदासार्थम् । लिखितान् लेखनोद्धृतमेदसः
कर्णपालीश्च लिखिताः लेखनोद्धृतह्रस्वत्वेतुदुष्टावयवाः
शिरःप्रभृतयो ये गंभीरा मांसला अचलाश्च प्रदेशास्तेषु
स्थितान् व्रणान् ॥ ४१ ॥

न तु वंक्षणकक्षादाबलपमांसचले व्रणान् ।
वायुनिर्वाहिणः शल्यगर्भान्क्षारविषामिजान् ॥

सू०—नेत्राणादिस्थितानां व्रणानां गर्भगर्भादिप्रवेश-
त्वात्मीवरे प्राप्ते तद्विनिमित्ते । मांसेषु स्निग्धेषु च
व्रणान् नील्येदित्युक्त्यै तादृशमांसे चरेत् स्थाने व्रणान्
नील्येदित्यर्थे । लब्धेद्रव्यमांसांश्चर्यांश्च व्रणान् नील्ये-
दिति वचनमनश्वार्थम् । आयुचिदम्भितान् प्राणिपुत्रान-
प्येवोक्तवान् व्रणान् नील्येदिति समर्थित । तथा नायं
निर्दिष्टेति निश्चरोति तान् नायुनि संनिष्ठो न नील्येत् ।
तथा शल्ये गर्भे येषां तान् शल्यगर्भेभ्यश्च । क्षारणि-
पाश्र्विभ्यो जातान् व्रणान् नील्येत् ॥ ४२ ॥

प०—वृक्षशायरी अर्शरायस्ये स्थितान् व्रणान्
न सीत्थेत् । तथा अन्धमार्गप्रदेशे अवष्टे अर्शरे
स्थितान् व्रणान् न सीत्थेत् । तथा वायुनिर्वा-
दिषो व्रणान् तथा अन्धमार्गान् अन्धान् क्षार-
विपासिजान् नक्तृमान् सीत्थेत् ॥ ४२ ॥

हेतुः—संगनामिष्यमाह—नष्टिनि । नायुर्गमोदयः
नायुर्गमोदयश्च ॥ ४२ ॥

जीवनात्पूने गच्छत्येतं लक्ष्म्यमिति—

सीव्येच्चलास्थिशुष्काश्चतृणंमापनीय तु ।
प्रलचि मांघं विच्छिन्नं निवेद्य स्वनिवेशन ॥
मध्यस्थवस्थितं रक्तं स्नाय्वा संव्रण वल्कलैः ।
सीव्येच्च द्वे नासन्ने गृह्णन्नाश्लपं न वा वद ॥४३॥

स०-स्थानाचकितमस्थानेन निरस्य तथा शुच-
रक्तं वृणानि रोमाणि चाङ्गास्य तथा शब्बादिना प्रक-
र्षेण लेभि व्रणेणद्वियते मांसं तस्मान्निर्देशान् आत्मीये
स्थाने निनेत्य मेस्थान्य कथ्यन्ति स्वं स्थाने मेस्थान्य
स्थिते स्तेऽसन्नद्रव्यं प्राप्ते नानि व्रणे
सीव्येत् । केन । आत्मादिना तथा वल्कलैः ।
वल्कलान्यश्मेतकादित्वगुद्वानि नैः कथं सीव्येत् ।
न दूरे न विप्रकृष्टे न चासन्ने नाङ्गिनिनकटे
गृह्णन्ताव्यं व्रणांशं नच वक्ष्ये गृह्णन् ॥ ४३ ॥

५०—चलं प्रस्थानात्प्रचलितमभ्यासपादापास्य
इस्तादिना तथा प्रत्यम्बि यन्मांसं विच्छिन्नं शस्त्रा-
दिना ततस्तन्निवेशने आत्मायि स्थाने निवेश्य
धापयित्वा तथा सन्ध्यस्थि स्वस्थाने संस्थाप्य

स्मितं शनोऽश्लोऽश्वानसि यथाहं स्नायन्ना स्नायुन
 संलेण क्षार्पासादिमथेन तथा यन्मत्तैरसनाभन्तक
 मृदातस्मानां त्वया सीध्येत् । जघान क्षुरे विप्र
 कुपे सीध्येत् । तथा भारग्रे निकटे सीध्येत्
 गृहजन्यं श्लोकं जघनपदेन तथा बहु गृह
 सीध्येत् ॥ ४३ ॥

[illegible]

सांत्वयित्वा ततश्चातं व्रणे मधुघृतद्वतैः ।

अंजनशोमजमपीफादिर्नाशहकीफलेः ।

मरांध्रमधुकेदिग्धे सुज्याह्रंवादि पूर्ववत्॥४४॥

म०—नतः मीनादेनेनमायुरावायित्वा समा-
 स्थाप्य शान्तिपुस्तकेन सन्नादिमिरनेन समुत्पन्नं व्रणे
 मयि । कैः । जन्मनादिभिः । भिन्नैः । मनुष्यायां
 दुर्नराद्येभिः । पुंविशेषादि मुखात् । कुम्भा-
 नादिभिः । पर्वेदिष्टेन क्रमेण । तुल्ये कथायाश्चान्तादि
 कथायाश्चान्तादि च योग्येदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

पञ्चततोऽनन्तरं शीघ्रतान्परतः आतुरं सान्त्व-
यित्वा समाध्याग्यानन्तरं त्रेण दिग्धे लेपिते अञ्ज-
नादिभिर्भुतगधुर्वैभुभुतगधुनैरनन्तरं बन्धनादिभिः
बन्धनकपासप्रक्षान्नधूमादिभिः पूर्ववत् सुञ्ज्यात्
योऽत्रेयम् । पूर्वेषु तन्त्र्यं पूर्ववत् ॥ २४ ॥

१०.—नानानानन्तरं कश्चिमाह—सान्त्वयित्वेति ।
 वचनं बोधोऽननं, पवित्रं प्रियं, पुनश्च पाठन-
 म् ॥ ४४ ॥

व्रणो निःशोणितोष्ठो यः किञ्चिद्वावलिरस्य तम्
संजातरुधिरं साध्यैत्संधानं ह्यस्य शोणितम् ॥

म०—अविद्यमानशोणितौ यो यः स्यात्तमेवभूतं
 व्रणे विनिर्देशेकमात्रमेव शब्देणावच्छिद्य ततः संजा-
 तरूपि संतं संख्येन भवेमेव । अस्मादस्य व्रणस्य
 संबन्धेन शोणितमेव ॥ ४५ ॥

प०—व्रणो निःशोणितः यः तं व्रणं किञ्चिदेवा-
लेख्य शस्त्रेण क्षतयित्वा सञ्जातरुधिरमुपजात-
णितं सीदयेत् । यस्मादस्य व्रणस्य सन्धानं
क्षेपकं शोणितमेव ॥ ४५ ॥

हे०—शुष्कं व्रणमाह कृत्वा सीदयेदित्याह—व्रण इति ।
शोणिता ओष्ठा अधनीयप्रदेशा अस्य स तथा ।
न सीवनविधिः ॥ ४५ ॥

धनानि तु देशादीन् वीक्ष्य युजीत तेषु च ।

म०—वध्यते व्रण एभिरिति बन्धनान्याविकाजिना-
नि तेषु व्रणेषु देशकालसात्म्यादीन् वीक्ष्य निरूप्य
शायोगमाविकाचन्यतमं युज्यात् ॥ ४६ ॥

प०—वध्यन्ते एभिरिति बन्धनानि तानि देशा-
न् वीक्ष्य बुद्ध्या युजीत ॥ ४६ ॥

हे०—तत्र बन्धनसाधनान्याह—बन्धनानीति ॥ ४६ ॥

तेषां च बन्धनानां स्वरूपमाह—

माविकाजिनकौशेयमुष्णं क्षौमे तु शीतलम् ।

शीतोष्णं तूलसंतानकार्पासस्त्रायुवल्कजम् ॥

आम्नायस्त्रपुसीसानि व्रणे मेदःकफाधिके ।

रगे च युज्यात्फलकं चर्मवल्ककुशादि च ४७ ॥

स०—आवरणानि कस्तस्येदमाविकम् । अनेः क-
ति कस्तस्येदमित्यण् । अजिनं चर्म । कौशात्संभूतं
कौशेयम् । कौशाद्बुद्धिभित्तिः । आविकादिकं बन्ध-
नयमुष्णवर्धयम् । क्षौमे तु बंधने शीतले शीतवर्धयम् ।
तूलमेतानादिजं शीतोष्णमुभयस्वभावम् । तूलं शाल्म-
लादिजं तस्य संतानः संतानः सूत्ररूपता तेन निष्पादि-
तम् । मेदःकफाधिके व्रणे ताद्यादीनि लेखनार्थं युज्याता-
मेव इत्यादि । न केवले ताद्यादीनि मेदःकफाधिके
व्रणे युज्यातावचशब्दात्तानि रगेऽपि युज्यात् । न च
केवले रगे ताद्यादीनि युज्यातावत्फलकादि च युज्याता-
कुशाशब्देन नञादिकं विज्ञेयं ॥ ४७ ॥

प०—अवरिदमाविकं कम्बलम् । अजिनं चर्म ।
कौशेयं पत्रोर्भेतद्वन्धनत्रयमुष्णवर्धयं, क्षौमं तुकूलं,
शीतलं शीतवर्धयम् । तूलमन्तानादिजं शीतोष्ण-
मुभयस्वभावं, कार्पाससंस्त्रावजन्यं वल्कजं बन्धनं

कार्पाससदृशं वृक्षेभ्यो यदुत्पद्यते तत्तूलशब्द-
वाच्यम् । तस्य सन्तानं सन्ततेः सूत्ररूपतया
निष्पादितं कार्पासं वस्त्रं स्त्रावजं स्त्राववृद्धत्वल्कज-
मशनाश्मान्तकमूर्वातसीप्रभृतीनां वल्कलैर्मृदुत्व-
ग्भिः कृतम् । मेदःकफादिके व्रणे बन्धनानि ताम्रा-
यस्त्रपुसीसानि योजयेत् । भङ्गेऽस्थिभङ्गे बन्ध-
नानि फलकादीनि युजीत । फलकः काष्ठमयो
वल्याकारचर्माजिनं वल्कं च वल्कत्वक्कुशावशा-
दिकंबिका नतु दर्भाः ॥ ४७ ॥

हे०—सन्तानं तंतुः, फलकं काष्ठपट्टिका, कुशा वेणुद-
लम् ॥ ४७ ॥

अधुना बंधप्रकारानिर्दिशति—

स्वनामानुगताकारा बंधास्तु दश पंच च ।

कोशस्वस्तिकमुत्तौलीचीनदामानुवेष्टितम् ॥

खट्वाविवंधस्थगिकावितानोत्संगोफणाः ।

यमकं मंडलारुखं च पंचांगी चेति योजयेत् ।

यो यत्र सुनिविष्टः स्यात्त तेषां तत्र बुद्धिमान् ।

१ तत्र कोशमङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वसु विदध्यात्, दाम
संवाधेऽङ्गे, सन्धिकूर्चकभूस्तनान्तरतलकणेषु स्वस्तिकम्, अनु-
वेष्टितं तु शाखासु, ग्रीवामेदयोः प्रतौलीं, वृत्तेऽङ्गे मण्डलम्,
अङ्गुष्ठाङ्गुलिमेदग्रेषु स्थगिकां, यमलव्रणयोर्ममकं, हनु-
शङ्खगण्डेषु खट्वाम्, अपाङ्गयोर्ध्वानं, पृष्ठोदरोरसु विवन्धं,
मूर्धनि वितानं, चिबुकनासौष्ठांसवस्तिषु गोफणां, जघ्ने ऊर्ध्वं
पञ्चाङ्गीमिति, यो वा यस्मिन् शरीरप्रदेशे सुनिविष्टो भवति तं
तस्मिन् विदध्यात् इति सुश्रुतः । बन्धविषयमाह—तत्रेत्यादि ।
तत्रेति चतुर्दशबन्धेषु मध्ये । पर्वशब्दोऽङ्गुष्ठाङ्गुलिभिः सह
संबध्यते । दाम संवाधेऽङ्गे संकटेऽङ्गे । संधिकूर्चकभूस्तनान्त-
रेति क्षिप्रमर्मापरिष्ठादुभयतः कूर्चकः, पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये
क्षिप्रमिति मर्म, भूस्तनान्तरमित्यन्तरशब्दः प्रत्येकं संबध्यते,
तलमिह हस्तपादतलम्, अनुवेष्टितं तु शाखास्त्विति शाखासु
सविधवाहुषु । बाहुपाशोदरोरसृष्टादिकम् वृत्तमङ्गम् । अङ्गु-
ष्ठाङ्गुलिमेदग्रेष्विति अग्रशब्दोऽङ्गुष्ठाङ्गुलिभिः सह प्रत्येकं
संबध्यते । हनुशङ्खगण्डेष्विति हनुमुखसंधिः, शङ्खो भूक-
र्णयोरन्तरं, गण्डो मल्लः, अपाङ्गयोर्ध्वानमिति अपाङ्गयोर्नत्रा-
न्तरप्रदेशयोः । हृदयोर्ध्वं स्तनयोर्मध्ये ग्रीवामूलादधस्तादुरः
मूर्ध्ना मस्तकम् । चिबुकनासौष्ठांसवस्तिषु गोफणमिति चिबु-
कमोष्ठाधो मांसास्थिपिण्डिका, अंसो बाहुशिरः, वस्तिर्मूर्धा-
शयः । उक्तं देशनियमं प्रयोजनवशेन व्यभिचार्यन्नाह—यं
वेत्यादि । सुनिविष्टः शोभनाकारः । इति निबन्धसंग्रहे

स०—वक्षणादिस्थितानां व्रणानां गभीरादिप्रवेश-
त्वात्सीवनं प्राप्तं तन्निविध्यते । मांसलेषु स्थिरेषु च
व्रणान् सीव्येदित्युक्त्यैवाऽल्पमांसं चले स्थाने व्रणान्
सीव्येदित्यर्थे लब्धेऽल्पमांसांश्चलांश्च व्रणान् सीव्ये-
दिति वचनमतिशयार्थम् । जातुचिदभिघातजान्विवृतान-
प्येवंविधान् व्रणान् सीव्येदिति गमयति । तथा वायुं
निर्वहति निःश्वसति तान् वायुनिर्वाहिणो न सीव्येत् ।
तथा शल्यं गर्भे येषां तान् शल्यगर्भास्तथा क्षारवि-
षाग्निभ्यो जातान् व्रणान् सीव्येत् ॥ ४२ ॥

प०—वङ्क्षणादौ शरीरावयवे स्थितान् व्रणान्
न सीव्येत् । तथा अल्पमांसप्रदेशे अबले शरीरे
स्थितान् व्रणान् न सीव्येत् । तथा वायुनिर्वा-
हिणो व्रणान् तथा शल्यगर्भान्तःशल्यान् क्षार-
विषाग्निजान् तत्कृतान् सीव्येत् ॥ ४२ ॥

हे०—सीवनाविषयमाह—नत्त्विति । वायुनिर्वाहिणः
वायुनिर्गमद्वारभूतान् ॥ ४२ ॥

सीवनात्पूर्वं यत्क्रियते तदर्शयति—

सीव्येच्चलास्थिशुष्कास्त्रतृणरोमापनीय तु ।
प्रलम्बि मांसं विच्छिन्नं निवेद्य स्वनिवेशने ॥
संध्यस्थवस्थिते रक्ते स्नाय्वा सूत्रेण वल्कलैः ।
सीव्येन्न दूरे नासन्ने गृह्णन्नाऽल्पं न वा बहु ॥ ४३ ॥

स०—स्थानाच्चलितमस्थ्यपनीय निरस्य तथा शुष्क-
रक्तं तृणानि रोमाणि चाऽपास्य तथा शस्त्रादिना प्रक-
र्षेण लम्बि व्रणे यद्विद्यते मांसं तत्स्वनिवेशन आत्मीये
स्थाने निवेद्य संस्थाप्य सन्ध्यस्थि स्वे स्थाने संस्थाप्य
स्थिते रक्तेऽक्षवद्रूपत्वं प्राप्ते सति व्रणं
सीव्येत् । केन । स्नाय्वादिना तथा वल्कलैः ।
वल्कलान्यश्मंतकादित्वगुद्भवानि तैः कथं सीव्येत् ।
न दूरे न विप्रकृष्टे न चासन्ने नाऽतिनिकटे
गृह्णन्नाल्पं व्रणांशं न च बहु गृह्णन् ॥ ४३ ॥

प०—चलं प्रस्थानात्प्रचलितमस्थ्याद्यपोह्यापास्य
हस्तादिना तथा प्रलम्बि यन्मांसं विच्छिन्नं शस्त्रा-
दिना ततस्तन्निवेशने आत्मीये स्थाने निवेद्य
स्थापयित्वा तथा सन्ध्यस्थि स्स्थाने संस्थाप्य

स्थिते रक्ते रुद्धे स्रोतसि यथार्हं स्नाय्वा स्नायुना
सूत्रेण कार्पासादिमयेन तथा वल्कलैरसनाश्मन्तक-
मूर्वातसीनां त्वचा सीव्येत् । व्रणान् दूरे विप्र-
कृष्टे सीव्येत् । तथा नासन्ने निकटे सीव्येत् ।
गृह्णन्नाल्पं स्तोत्रं व्रणप्रदेशं तथा बहु गृह्णन्
सीव्येत् ॥ ४३ ॥

हे०—सीवनस्य विधिमाह—सीव्येदिति । चलं
यदस्थि शुष्कं यदसृक् तदपनीय तृणानि रोमाणि च
सन्धिगतमास्थि च स्वनिवेशने निवेद्य स्थिते स्नाय्वन्निकृते
वल्कलविशेष उक्तः संग्रहे “ शणाश्मंतकमूर्वातसीनां
वा वल्कलैरिति । ” तथा सीवनाविकल्पास्तु समासेन
चत्वारः । शोफणिकातुल्यसेवनीवेहिलतकं राजग्रन्थिवन्धनं
तेषां नामभिरेवाकृतिविभागः प्रहारवशाच्चोपयोगः ४३ ॥

सांत्वयित्वा ततश्चातं व्रणे मधुघृतद्रुतैः ।

अंजनक्षौमजमषीफलिनीशलकीफलैः ।

सरोध्रमधुकैर्दिग्धे युञ्ज्याद्बन्धादि पूर्ववत् ॥ ४४ ॥

स०—ततः सीवनादनंतरमातुरं सांत्वयित्वा समा-
श्वास्य शीतांबुस्पर्शव्यजनादिभिरन्तरमुक्तैर्लिप्ते व्रणे
सति । कैः । अंजनादिभिः । किंभूतैः । मधुघृताभ्यां
द्रुतैरालोडितैः । पूर्ववद्बन्धादि युञ्ज्यात् । तृतीया-
न्ताद्वतिः । पूर्वोद्दिष्टेन कर्मणा तुल्यं कषायक्षालनादि
कवलिकादिकं च योजयेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

प०—ततोऽनन्तरं सीवनात्परतः आतुरं सान्त्व-
यित्वा समाश्वास्यानन्तरं व्रणे दिग्धे लेपिते अञ्ज-
नादिभिर्घृतमधुद्रवैर्मधुघृतयुक्तैरनन्तरं बन्धनादिभिः
बन्धनकषायप्रक्षालनधूमादिभिः पूर्ववत् युञ्ज्यात्
योजयेत् । पूर्वणं तुल्यं पूर्ववत् ॥ ४४ ॥

हे०—सीवनानन्तरं कर्तव्यमाह—सान्त्वयित्वेति ।
अञ्जनं स्रोतोऽञ्जनं, फलिनी प्रियंगुः, पूर्ववत् पाटन-
वत् ॥ ४४ ॥

व्रणो निःशोणितौष्ठो यः किंचिदेवावलिख्य तम्
संजातरुधिरं सीव्येत्संधानं ह्यस्य शोणितम् ॥

स०—अविद्यमानशोणितौष्ठो यः स्यात्तमेवभूतं
व्रणं किंचिदेवेषन्मात्रमेव शस्त्रेणावलिख्य ततः संजा-
तरुधिरं संतं सीव्येन्न त्वेवमेव । यस्मादस्य व्रणस्य
संधानं शोणितमेव ॥ ४५ ॥

स०—स्वं च तन्नाम च स्वनाम तेनानुगतोऽनुवद्ध आकारः संस्थानविशेषो येषां ते पंचदश बंधा वक्ष्य-
माणाः । तुशब्दोऽवधारणार्थः । पंचदशैवेति न
न्यूनाः । कोशादयः पंचांग्यतास्तेषां बंधानां मध्ये यो
बंधविशेषो यत्र यस्मिन्देहदेशे सुनिविष्टो भवेत्तं बंधं
कोशादिकं तत्र तस्मिन्देहे योजयेत् । तत्र कोशोऽगु-
लीपर्वसु चर्मादिकृतः । स्वस्तिकं संधिकूर्चभ्रूस्तनांतर-
कक्षाक्षिकपोलकर्णेषु । मुत्तली ग्रीवामेढयोः । चीन-
मपांगयोः । दाम संधिवक्षणादौ । अनुवेलितं शाखासु ।
खट्वा हनुसंधिगण्डेषु । विबंधमुदरोरुपृष्ठेषु । स्थगिकां-
गुष्टांगुलीमेढांमूत्रवृद्धिषु । वितानं मूर्धादौ पृथुलांगे ।
उत्संगमंगविशेषं लंघिनि बाह्यादौ । गोफणः नासौष्ठ-
चिबुकसक्थिषु । यमकं यमलवणयोः । मंडलं वृत्तैः ।
पंचांगी जत्रूर्ध्वमिति योजना कार्या ॥ ४८ ॥

प०—स्वनाम्नाऽनुगतो ज्ञातः आकारः संस्थान-
विशेषो येषां ते तथाविधा दश पञ्च च बन्धाः
कोशस्वस्तिकादयः पञ्चांग्यन्तास्तान् बन्धान् विनि-
योजयेत् । तत्र कोशोऽङ्गुलिपर्वसु योज्यः ।
स च केशाकारो महादेवादौ दृश्यते । स्वस्तिकः
स्वस्तिकाकृतिश्चतुरस्रः सन्धिकूर्चभ्रूस्तनान्तरकक्षाक-
पोलकर्णेषु योज्यः । मुत्तली-नृणादिविरचितः फला-
द्याधार इवसा कृकाटिकामेढयोर्योज्या
कपालकाबन्धयत् । चीनः—स्तोकविस्तीर्णयता
पट्टिका सा चापाङ्गयोर्योज्या । दाम-दामाकृति-
बन्धसम्बन्धेऽङ्गे योज्यम् । अनुवेलितं—यद्दीर्घं
कृत्वा वेष्टनं तच्च शाखासु योज्यम् । खट्वा-चतु-
र्बाहुपट्टकं तच्च हनुशङ्खगण्डेषु योज्यम् । विब-
न्धो—विशेषेण सम्बन्धः स चोदरोरुपृष्ठेषु योज्यः ।
स्थगिका—ताम्बूलकोश इव सा चाङ्गुष्टाङ्गुलि-
मेढांमूत्रवृद्धिषु योज्या । वितानमिव वितानं
यच्चोपर्यर्कतापनिवारणार्थं परिदीयते तच्च मूर्धादौ
पृथुलाङ्गे योज्यम् । उत्सङ्गमवकादौ कण्ठाव-
लम्बनं तच्च विलम्बिशरीरावयवे योज्यम् । गोफ-
णः—कृपीबलानां पक्षिनिवारणाय बोधेत्पाषाण-
धारणं, तच्च नासौष्ठचिबुकसक्थिषु योज्यम् ।
पञ्चाङ्गी यस्मिन्देहे चत्वारो बाहव एका चोर्ध्व-
पथिका सा च जत्रूर्ध्वं प्रयोज्या । तेषां बन्धानां मध्ये

यो बन्धविशेषो यत्र यस्मिन् देहदेशे सुनिविष्टो
भवेत्तं बन्धं कोशादिकं तत्र तस्मिन् देशे योज-
येत् कुर्वीत बध्नीयात् ॥ ४८ ॥

हे०—बन्धानाह—स्वनामेति । संग्रहे तु तत्र कोशमं-
गुलिषु पर्वसु विदध्यात् । दाम संवाधे, उत्संगं विलंबिनि,
स्वस्तिकं सन्धिकूर्चभ्रूस्तनांतरकक्षाक्षिकपोलकर्णेषु,
अनुवेलितं शाखासु, मुत्तलीं ग्रीवामेढयोः, मंडलं
वृत्तैः, स्थगिकामंगुष्टांगुलिमेढांमूत्रवृद्धिषु, यमकं
यमलवणयोः, खट्वां हनुशङ्खगण्डेषु, चीनमपांगसंयोः,
विबन्धमुदरोरुपृष्ठेषु, वितानं मूर्धादौ पृथुलांगे, गोफणं
नासौष्ठचिबुकसक्थिषु, पञ्चाङ्गीं जत्रूर्ध्वं, न तु व्रणस्यो-
परि कुर्याद्ग्रथं न वा बाधकरो यथा स्यात् । “बन्ध-
स्त्विष्टोऽनिले दुष्टे दृष्टे भगवणेषु च । तत्रात्ययो द्विधा
बन्धः सव्यदक्षिणभेदतः ॥ त्रिविधस्त्वेव सर्वत्र गाढश्च-
थसमत्वतः । कफपाते घनो गाढः पित्ते रक्ते तनुश्चथः ॥
वातापित्ते समो बन्धः कफपित्तव्रणे च” ॥ ४८ ॥

संप्रत्येषां बंधानां गाढशिथिलादिवन्धवं देशाद्यनुरो-
धानिरूपयति—

बध्नीयाद्गाढमूरुस्फिकक्षावक्षणमूर्धसु ॥ ४९ ॥

स०—ऊरुस्फिगादिषु देशेषु गाढं बध्नीयान्न तु
श्लथम् ॥ ४९ ॥

प०—ऊरुस्फिगादिषु शरीरदेशेषु गाढं बध्नी-
यान्न तु बन्धनशिथिलम् ॥ ४९ ॥

हे०—प्रदेशविशेषेण बन्धविशेषमाह—बध्नीयादिति ।
ऊर्वादिषु गाढम् ॥ ४९ ॥

शाखावदनकर्णोरःपृष्ठपार्श्वगलोदरे ।

समं मेहनमुष्के च ॥ ५० ॥

स०—शाखावदनादिषु समं बध्नीयात् । चशब्दान्मेहने
मुष्कयोश्च सममेव ॥ ५० ॥

प०—शाखादिके शरीरदेशे समं बन्धनं बध्नी-
यात् । तथा मेहने लिङ्गे मुष्कयोर्वृषणयोश्च समं
बन्धं योजयेत् ॥ ५० ॥

हे०—शाखादिषु समम् ॥ ५० ॥

नेत्रे संधिषु च श्लथम् ॥ ५१ ॥

स०—नेत्रे नयने तथा संधिषु शिथिलं बध्नी-
यात् ॥ ५१ ॥

प०—नेत्रे नयते तथा सन्धिषु शिथिलं बन्धं
जयेत् ॥ ५१ ॥

हे०—नेत्रादी श्लथम् ॥ ५१ ॥

ध्रियाच्छिथिलस्थाने वातश्लेष्माद्भवे समम् ।
गाढमेव समस्थाने भृशं गाढं तदाश्रये ॥ ५२ ॥

स०—यत्र शिथिलस्थाने शिथिलो बंध उपदिष्टतत्र
माने यौ व्रणौ वातश्लेष्मोद्भवौ तौ समं कृत्वा बन्धी-
यान् गाढं न शिथिलम् । यत्र स्थाने समो बंध उप-
दिष्टतत्र स्थाने वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ गाढमेव बन्धी-
यान् । भृशमित्यादि तदित्यनेन गाढाशयः परामृश्यते ।
हृदबंधोद्दिष्टे स्थाने वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ भृशं सुतरां
हि बन्धीयान् ॥ ५२ ॥

प०—शिथिले स्थानेऽक्ष्णोः सम्बन्धिनि सम्ब-
धषु च वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ समं बन्धीयान् ।
समस्थाने तु शाखादौ वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ गाढ-
मेव बन्धीयान् । तदाशये गाढस्थाने अरुस्फिगादौ
न श्लेष्मोद्भवौ व्रणौ ॥ ५२ ॥

ते वसंते च तथा मोक्षणीर्या व्यहृत्यहातौ

स०—तौ वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ शीते हेमंतशि-
राख्ये काले वसंते च व्यहृत्यहात्त्रिदिनमंतरा कृत्य
क्षणीर्या मोक्षितव्यौ इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

प०—शीतकाले हेमन्ते शिशिराख्ये तथा वसन्ते
वसादनन्तरं मोक्षयेन् मुञ्चेत् ॥ ५३ ॥

हे०—वसान्तमोक्षणम् ॥ ५३ ॥

पित्तक्तोत्थयोर्वंधो गाढस्थाने समो मतः ।
समस्थाने श्लथो नैव शिथिलस्याशये तथा ॥ ५४ ॥

स०—पित्तक्तोत्थयोर्गाढबंधस्थाने समो बंधो गतो
शिथिलः । समस्थाने समो बंधो यत्रोपदिष्टः
पित्तवदनादौ तत्रस्थयोः पित्तक्तोत्थयोर्व्रणयोः
शिथिलो बंधः कार्यः । शिथिलस्य बंधस्याऽऽशये यत्र
शिथिलो बंधः कार्य इत्युक्तं तत्रनैव बंधः कार्य इत्येव-
मोक्तकारणार्थः कुतः ॥ ५४ ॥

प०—पित्तक्तोत्थयोर्व्रणयोर्नैव बन्धः कार्यः ५४ ॥

सायंप्रातस्तयोर्मोक्षं ग्रीष्मे शरदि चेप्यतः ५५ ॥

स०—तयोः पित्तक्तोत्थयोः सायं प्रातर्द्वौ कालौ मोक्ष
इष्यते । ग्रीष्मे शरदि चाऽन्यदोषोत्थव्रणस्याऽपि
सायंप्रातर्मोक्ष इष्यते ॥ ५५ ॥

प०—तयोः पित्तक्तोत्थयोर्व्रणयोः सायं प्रातः द्वौ
कालौ मोक्षौ ग्रीष्मे इष्यते शरदि शरत्काले ॥ ५५ ॥

हे०—सायंप्रातर्मोक्षणं च सर्वर्तुषु प्रातस्थैकाहान्तरमो-
क्षस्यर्तुविशेषेणापवादः ॥ ५५ ॥

नतु बंधेन विना व्रणो धार्य इत्याह—

अबद्धो दंशमशकशीतवातादिपीडितः ।

दुष्टीभवंचिरं चाऽत्र न तिष्ठेत्स्नेहभेषजम् ।

कृच्छ्रेण शुद्धिं रूढिं वा याति रूढो विवर्णताम् ५६ ॥

स०—अबद्धो व्रणो दंशादिभिः पीडितो व्यथित-
स्तथा आदिशब्दाद्ब्रजोभूमादिभिर्व्यथितोऽदुष्टोऽपि व्रणो
दुष्टीभवति । अत्र च व्रणे बंधमंतरेण व्रणघ्नः स्नेह
उपयोजितो भेषजं वा योजितं चिरं न तिष्ठेत् । बंधं
च विना सम्यगुपचर्यमाणोऽपि व्रणः कष्टेन शुद्धिं याति
रूढिं च कृच्छ्रेण याति । रूढोऽपि सन्विवर्णतां याति न
शरीरवर्णतामित्यबंधनादोपाः ॥ ५६ ॥

प०—अबद्धोऽवध्यमानो व्रणो दंशादिभिः पीडितः
तत्सम्पर्काद्विविधोपद्रवो भवेत् दुष्टतामुपैति ।
तथात्र व्रणे बन्धं विना स्नेहो दत्तश्चिरं चिरकालं
न तिष्ठति । भेषजमपि दत्तमचिरान् शुष्यति पतति
वा । तथा सम्यगुपक्रान्तो व्रणः कृच्छ्रेण शुद्धिं
याति रूढं वा कृच्छ्रेण याति । तदा रूढोऽपि कदा-
चिद्विवर्णतां विवर्ण्य याति गच्छति ॥ ५६ ॥

हे०—बंधाकरणे दोषमाह—अबद्ध इति ॥ ५६ ॥

इदानीं बंधनाद् गुणानाह—

बद्धस्तु चूर्णितो भग्नो विश्लिष्टः पाटितोऽपि वा ।

छिन्नस्त्रायुसिराऽप्याशु सुखं संरोहति व्रणः ।

उत्थानशयनाद्यासु संवेहामु न पीडयेत् ॥ ५७ ॥

स०—नुरवधारणे । बद्ध एव व्रणो बंधनमाहात्म्या-
चूर्णितोऽस्थिसमाश्रितो व्रणस्तथा भग्नोऽस्थिसमाश्रित
एव व्रणस्तथा विद्रिष्टः संधिस्थानादन्यस्थानगतो
व्रणो नेत्रादिस्तथा पाटितः सर्वदेशस्थितोऽपि तथा
छिन्नस्नायुसिरोऽप्याशु व्रणः सुखं सम्यग्रोहति तथो-
त्थानशयनाद्यासु सर्वास्वीहासु चेष्टासु न पीडयेत् व्यथ-
येत् ॥ ५७ ॥

प०—चूर्णितः पिष्टो बद्धोऽथवा भग्नो विद्रिष्टः
स्थानाच्च्युतः पाटितो विदारितः छिन्नस्नायुशि-
रो व्रणः सुखं कृत्वा आशु शीघ्रं संरोहति रुद्धिमा-
याति । तथा सर्वहासु सर्वासु चेष्टासु उत्थानशयना-
दिरूपामु न पीडयते ॥ ५७ ॥

उद्वृत्तौष्ठः समुत्सन्नो विषमः कठिनोऽतिरूक् ।
समो मृदुररूक् शीघ्रं व्रणः शुध्यति रोहति ५८

स०—ऊर्ध्वं वृत्तौ वर्तुलावोष्ठौ यस्य स उद्वृत्तौष्ठो
न समः । तथा समुत्सन्नः समंतादुत्सन्न उन्नतो
यो व्रणो न समः । तथा विषम उद्वृत्तौष्ठसमुत्स-
न्नाभ्यां व्यतिरिक्तो विषमसंस्थानः । तथा कठिनो
यो व्रणो न मृदुः । तथाऽतिसूयो व्रणः । स सर्व
उद्वृत्तौष्टादिपंचप्रकारोऽपि बंधमाहात्म्यादशुभरूपतां
हित्वा व्रणः शीघ्रं शुद्धिं याति रोहति । ननु वृत्तौष्ठ-
समुत्सन्नावपि विषमशब्देनैव ग्रहीष्येते किमेताभ्यामु-
पात्ताभ्याम् । अस्यैवैतत् किंत्वनयोः पृथङ्निर्देशेना-
ऽतिदुश्चिकित्स्यतरत्वं गमयति ॥ ५८ ॥

प०—ऊर्ध्वं वृत्तौ वर्तुलावोष्ठौ यस्य तथाविधः
तथा समन्तादुत्सन्न उन्नतो व्रणस्तथा विषमो निम्नो
नवः कठिनो न मृदुस्तथातिरूक् वेदनायुक्तस्तथा-
विधो व्रणः समो मृदुररूक् स्यात् । तथा शीघ्रं
शुध्यति शुद्धिमायाति । रोहतीति रोहं
याति ॥ ५८ ॥

हे०—ऊर्ध्वतः ऊर्ध्वं चलितः ओष्ठप्रांतो यस्य सः, समु-
त्सन्नो विवृद्धमांसः, विषमः किंचिदुच्चः कचिन्नीचः । स
विधापि समो भवति । तदोषत्यागात्कठिनो मृदुर्भवति ।
अतिरूक् रुजाहीनो भवति, अशुद्धः शुध्यति, अरूढो
रोहति ॥ ५८ ॥

स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनुपरोहताम्
प्रच्छाद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथर्तु च ॥
अजीर्णतरुणाच्छिद्रैः समंतात्सुनिवेशितैः ।
धौतैरकर्कशैः क्षीरिभूर्जार्जुनकदंबजैः ॥ ५९

स०—स्थिराणां व्रणादीनां दीर्घकालानुर्वा-
तथाऽल्पमांसानामनुपचितपल्लानामत एव हेतोस्त-
रौक्ष्यादनुपरोहतां रुद्धिमगच्छतामौषधं कल्कस्नेहा-
यदुपयुज्यते तत्पत्रैः क्षीरिभूर्जार्जुनकदंबजैः प्रच्छ-
स्थगितव्यं यथादोषं दोषानतिक्रमेण ऋत्वनतिक्र-
च तद्वशाद्यथायोगम् । यथा वातव्रणे शीत-
स्निग्धोष्णैः पित्तव्रणे घर्मकाले शीतस्वभावैः कफ-
उष्णकाले रुक्षोष्णप्रायैः । एवं साधारणेऽपि व-
मिश्रदोषे च कल्पनीयम् । किंभूतैः पत्रैः । अजी-
न्यजर्जराणि तरुणानि प्रत्यप्राण्यच्छिद्राणि छिद्रर-
तानि तैरजीर्णतरुणाच्छिद्रैः । तथा समंतात्सुनि-
वेशितैः । तथा धौतैर्जलादिना निर्मलीकृतैः । त-
ऽकर्कशैरकठिनैः ॥ ५९ ॥

प०—स्थिराणां व्रणानां दीर्घकालानुषङ्गवताम्
ल्पमांसानां क्षीणमांसानां रौक्ष्यात्कारणादनुपरोह-
रुद्धिमप्राप्नुवतां यदेषामौषधं कल्कस्नेहादिभेष-
व्रणोपशमाय युज्यते अवचार्यते तत्पत्रैः क्षीर-
क्षादिजैः प्रच्छाद्यं यथादोषं दोषानुरूपैः दोषा-
तिक्रमेण दोषयोग्यतावशेन तथा यथर्तु ऋत्वनति-
क्रमेण ऋत्वनुरूपैः पत्रैर्यथायथं योग्यैः वातव्र-
शीतकाले स्निग्धोष्णैः पित्तव्रणे तथोष्णकाले शीत-
स्वभावैः श्लेष्मणि उष्णकाले रुक्षोष्णप्रायैरनर-
दिशाऽन्यत्रापि योज्यम् । अजीर्णैर्जर्जरैः तरुणै-
प्रत्यग्रैरच्छिद्रैः छिद्ररहितैः तथा समन्तान् सर्वत-
सुनिवेशितैः शोभनं कृत्वा स्थापितैः धौतैर्निर्मलै-
प्रक्षालितैः अकर्कशैरकठिनैः ॥ ५९ ॥

हे०—व्रणविशेषैर्लेपस्थ पत्राच्छादनमाह—स्थिराणा-
मिति । यथादोषं शीते दोषे उष्णैः, उष्णे शीतैः एवं यथा
अजीर्णैः तरुणैर्वृद्धत्वबालत्ववरहितैः क्षीरिणोऽथवा दयः ५९

कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिष्टिकामधुमेहिनाम् ।
कर्णिकाश्चोदुरुविषे क्षारदग्धा विषान्विताः ॥

न मांस्पाके च बध्नीयाद्गुदपाके च दारुणं ।
शीर्यमाणाः सरुग्दाहाः शोफावस्थाविसर्पिणः ॥

स०—कुष्ठवादीनां ये व्रणास्ते न बन्धनीयाः ।
तथोदरविषे याः कर्णिकाः कोटस्पास्ताश्च न बन्धनी-
यान् । तथा क्षारदग्धा ये व्रणास्ते न बन्धनीयाः ।
तथा मांस्पाके व्रणास्तथा दारुणं च गुदपाके व्रणास्ते
न बन्धनीयाः । मांस्पाक इति मांसस्य पचि सुद्ध-
जोत्पल्लोपः । तथा शीर्यमाणाः शदनावस्थां भज-
मानाः । तथा सरुग्दाहास्तथा शोफावस्था अनेका-
नस्था भजंतोऽपि ये शोफावस्थावस्थितास्तथा
विसर्पिणो विसर्पावस्थास्थिता ये व्रणास्ते च
न बन्धनीयाः ॥ ६० ॥

प०—कुष्ठिनां नराणां ये व्रणास्ते न बन्धनीयाः
न बन्धयितव्यास्तथा मधुमेहिनां पुंसां पिटिका न
बन्धयितव्याः । उन्दुरुविषे मूपकविषे याः पिटिकास्तथा
न बन्धनीयाः । तथा क्षारदग्धा व्रणा विषान्विता
विषयुक्ता व्रणास्तथा मांस्पाके व्रणा गुदपाके चा-
तिदारुणा ये व्रणास्तथा शीर्यमाणाः सदनावस्थां
भजमानाः सरुग्दाहाश्च शोफावस्थाश्च तथा विस-
र्पिणो ये व्रणास्ते सर्वे न बन्धनीयाः ॥ ६० ॥

हे०—व्रणविशेषे बन्धनं निषेधति—कुष्ठिनामिति ।
ते च व्रणास्त्रयोदश । तत्र मधुमेहिनां पिटिकाः । उन्दुरु-
विषे कर्णिकाः । मूपकविषोत्पल्लोपकर्णिकाकारमांसवृद्धयः,
विसर्पि इत्येतत् ॥ ६० ॥

शदानीं सकृर्माणां व्रणानां चिकित्सामाह—

अरक्षया व्रणं यस्मिन् मक्षिका निक्षिपेत्कृमीन् ।
ते भक्षयंतः कुर्वन्ति रुजाशोफास्त्रसंस्त्रवान् ६१ ॥

स०—अरक्षयाऽपालनेन यस्मिन् व्रणे मक्षिका
कृमीन्निक्षिपेत् । ते तत्रस्थाः कृमयो व्रणं भक्षयंतो
रुजादीन् कुर्वन्ति ॥ ६१ ॥

प०—अरक्षया अपालनेन सर्वस्मिन् व्रणे मक्षि-
का कृमीन्निक्षिपेत् । कृमयः सूत्रस्थाः व्रणं भक्षयन्तः
अन्तः रुजादीन् कुर्वन्ति जनयन्ति ॥ ६१ ॥

हे०—व्रणकृमिप्रतीकारमाह—अरक्षयेति ॥ ६१ ॥

सुरसादि प्रयुंजीत तत्र धावनपूरणं ।
सप्तपर्णकरंजार्कनिंबराजादनत्वचः ॥
गोमूत्रकल्कितो लेपः सेकः क्षारांबुना हि
प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा व्रणं तानाशु निर्हे-

स०—तत्र तस्मिन् व्रणे सुरसादिगणं धावने
च तन्निमित्तं प्रयुंजीत । धावनं च पूरणं च तस्मिन्
तथा तस्मिन्व्रणे सप्तपर्णादीनां त्वचो गोमूत्रकल्क-
पिष्टलेपो हितः । तथा क्षारांबुना सेको हितः
अथवा मांसपेश्या व्रणं प्रच्छाद्य पिधाय तान्
नाशु निर्हेत् ॥ ६२ ॥

प०—तत्र व्रणे कृमियुक्ते व्रणे सुरसादि
धावने प्रक्षालने पूरणे तदाच्छादने तन्निमित्तं
युंजीत । सप्तपर्णादीनां त्वचो गोमूत्रकल्कितः ।
व्रणे तस्मिन् लेपः प्रयोज्यः । तथा सेकः परि-
तस्मिन् व्रणे क्षारांबुना क्षारनिश्च्योततो येन ।
शस्तः । तं व्रणं मांसपेश्या प्रच्छाद्य छादयि-
व्रणप्रमाणसंस्थानमांसपिण्डेन स्थगयित्वा कृमी-
शीघ्रमेव निर्हेत् अपनयेत् ॥ ६२ ॥

हे०—व्रणे कृमीणामीपश्रमाह—सुरसादीति । सु-
दिगणक्वाथेन धावनं, ज्वर्णेन पूरणं, राजादनः राज-
मांसपेश्या मांसगर्भ्या पेश्या तान् कृमीन् मांसले-
पेशीप्रविष्टान् ॥ ६२ ॥

न चैनं त्वरमाणोऽतः सदोषमुपरोहयेत् ।
सोऽल्पेनाप्यपचारेण भूयो विकुरुते यतः ॥ ६३ ॥

स०—नचैनं व्रणमंतः सदोषं त्वरमाणो वैद्य
रोहयेत् । कस्मादित्याह । स इत्यादि । यतो य-
त्सोऽतः स्थितदोषो व्रणो रूढोऽपि भूयः पुनस्त-
नाऽप्यपचारेण विकृतिं याति ॥ ६३ ॥

प०—नचैनं व्रणमन्तः सदोषं पूयाद्याक्रान्तं
माणो वैद्य उपरोहयेत् रूढं कुर्यात् । रोपणः
र्यस्मात्सोऽन्तःस्थितादोषो व्रणे रूढो
पुनः विकुरुते विकृतिं याति । विकार-
मस्पद्यते ॥ ६३ ॥

हे०—अशुद्धस्य रोपणं निषेधति—न चैनमिति

रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ।
हर्षं क्रोधं भयं वापि यावदास्थैर्यसंभवात् ।
आदरेणानुवर्त्योऽयं मासान् षट् सप्त वा विधिः ॥

स०—रूढेऽपि सत्यजीर्णदीन् विवर्जयेत् । अय-
मजीर्णव्यायामादिपरिवर्जनलक्षणो विधिः षट् सप्त वा
मासानादरेण रक्षणीयः ॥ ६४ ॥

प०—रूढेऽपि व्रणे अजीर्णव्यवायादीन् परिहा-
र्यान् आतुरो विवर्जयेत् परिहरेत् । अजीर्णवर्ज-
नादिपरिहार्योऽयं विधिरादरेणानुवर्त्य प्रयत्नेनानु-
ष्ठेयः मासान् षट् सप्त वा ॥ ६४ ॥

हे०—रूढव्रणस्य सप्तमासावधिमाह—रूढ इति । आदि-
शब्दात् क्रोधशोकमयादयः ॥ ६४ ॥

उत्पद्यमानासु च तासु तासु
वार्तासु दोषादिबलानुसारी ।
तैस्तैरुपायैः प्रयतश्चिकित्से-
दालोचयन् विस्तरमुत्तरोक्तम् ॥ ६५ ॥

स०—तासु तासु वार्तास्ववस्थास्वनिर्दिष्टस्वरूपा-
भिधानात् उत्पद्यमानासु जायमानासु तैस्तैरुपायैः
साधनैश्चिकित्सेद्द्वयः । यथा मक्षिकाभिः कृमिनिक्षे-
पात्कृमिप्राबल्ये जाते चिकित्सा विहिता । किंभूतो
वैद्यः । दोषादिबलानुसारी दोषादीनां बलं दोषा-
दिबलम् । आदिग्रहणादेशकालादयो गृह्यन्ते । तदनु-
सरत्येवंविधो यो वैद्यः । तथा प्रयतो यत्नपरः । तथो-
त्तर उत्तरतन्त्रे व्रणभेगविधाने उक्तं निर्दिष्टं
विस्तरमालोचयन् निरूपयन् तु यदृच्छयेति भावः ।
इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-
मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्याया-
मेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

प०—उत्पद्यमानासु जायमानासु तासु तासु
वार्तासु अनिर्दिष्टरूपाभिधानासु । दोषादिबला-
नुसारी वैद्यः तैस्तैरुपायैः साधनैश्चिकित्सेतुः प्रय-
त्नपरश्चिकित्सेत् । आलोचयन् विकल्पान् विस्त-

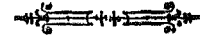
रमुत्तरतन्त्रमाश्रित्योक्तं बुद्ध्या परामृश्य चिकित्सेन्न
यदृच्छयेति भद्रम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

हे०—अनुक्तं स्वयमूहनीयमित्याह—उत्पद्यमानास्विति ।
वार्तासु अवस्थासु उत्तरोक्तमुत्तरस्थानोक्तम् ॥ ६५ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामयुर्वेदरसायने शस्त्रकर्मप्रकरणं
सामस्त्येन निरूपितम् ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अतोऽनन्तरं क्षाराग्निकर्मविधिरारभ्यते यथैव हि
शस्त्रेण पाटनादीनि कृत्वा तत्साध्य आमय उपक्रम्यते
तथैव क्षाराग्निम्यामित्याह—

अथाऽतः क्षाराग्निकर्मविधिमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—क्षारश्चाऽग्निश्च क्षाराग्नी तयोः कर्म क्षारा
ग्निकर्म तस्य विधिः । शेषं पूर्ववत् । क्षारस्य बाह्या
भ्यन्तरोपयोगित्वेन पूर्वमुपन्यासः ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । यथाशस्त्रच्छे-
दनभेदनादीनि कर्माणि करोति तथैवाग्निक्षारं
स्वविषयप्रयुक्तौ कुरुतः ॥ १ ॥

हे०—क्षाराग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीतं
अथेति । तत्रादौ क्षारकर्मविधिः ॥ १ ॥

सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः श्रेष्ठो बहूनि यत् ।
छेद्यभेद्यादिकर्माणि कुरुते विषमेष्वपि ॥
दुःखावचार्यशस्त्रेषु तेन सिद्धिमयात्सु च ।
अतिकृच्छ्रेषु रोगेषु यच्च पानेऽपि युज्यते ॥२॥

स०—सर्वाणि च तानि शस्त्राण्यनुशस्त्राणि च तानि
तेषां सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां मध्ये क्षारः श्रेष्ठो ज्याय
कृतोऽस्य श्रेष्ठतेत्याह—

यद्यस्माद्बहुनि छेद्यभेदादीनि कर्माण्यसौ करोति ।
आदिशब्देन लेखनपाटनादिपरिग्रहः । विष-
मेष्वपि देहदेशेषु । दुःखावचार्यशस्त्रेषु नासाशोऽर्बु-
दादिषु । दुःखेनावचारयितुं शक्यं शस्त्रं येषु तेषु ।
अपिशब्दात्समेषु देहेषु युज्यते । तेन च शस्त्रेण
सिद्धिमयात्त्वसिध्यत्सु दुष्टव्रणेषु बहुशः प्रकोपिषु ।
किंभूतेष्वतिकृच्छ्रेष्वतिदुःखसाध्येषु । दुष्टव्रणेषु रोग-
ेष्वसौ क्षारो युज्यते योग्यः संपद्यते ततोऽपि हेतोः
क्षारः श्रेष्ठः । यच्चेति । यस्माच्च क्षारः पानविषयेऽपि
युज्यते शरीरांतःस्थितरोगशाल्यै । अपिशब्दाद्बाह्येऽपि
बाह्यरोगस्थितिशाल्यै लेपे स युज्यते ॥ २ ॥

प०-शस्त्राणि मण्डलाग्राणि अनुशस्त्राणि जलौकः-
प्रभृतीनि तेषां मध्ये क्षारः श्रेष्ठो ज्यायान् । कुतोऽस्य
श्रेष्ठता । यस्माद्बहुनि कर्माणि छेद्यभेदादीनि
कुरुते विषमेषु सम्बन्धानवकाशजेषु दुःखावचा-
रणीयशस्त्रेषु नासाशोऽर्बुदादिषु तेन शस्त्रेण सिद्धि-
मयात्सु न सिद्धयत्सु दुष्टव्रणेषु बहुशः प्रकोपिषु
तथातिकृच्छ्रेषु रोगेषु शूलानाहाश्मरीशर्करादिषु
यद्यस्मात् पानेऽपि युज्यते ॥ २ ॥

हे०-तत्र क्षारप्रशंसा सर्वशस्त्रेति । संप्रहे तु क्षारो
हि नानौषधिसमवायनिर्वृतेः स सर्वरसाधिष्ठानं, कटुलवण-
रसभूयिष्ठस्तीक्ष्णो दहनः पाचनोऽवदारणो विलेपनः शोध-
नारोपणः कृम्याममेदोविषापहः सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां च
वरिष्ठेन भेदेन पाटनलेखनकरणात् । यतः संवाधावका-
शजेषु दुःखावचारणीयशस्त्रेषु नासाशोऽर्बुदादिषु शस्त्रेण
चासिध्यत्सु दुष्टव्रणेषु बहुशः प्रकोपिषु प्रयुज्यते स द्विधा
बाह्यांतःपरिमार्जनभेदेन ॥ २ ॥

अधुना क्षारस्य पेयलेपविषयविभागं दर्शयति-

स पेयोऽशोऽग्निसादाश्मगुल्मोदरगरादिषु ॥ ३ ॥

स०-स क्षारः अर्शःसु विषये पेयः । तथाऽग्नि-
सादे तथाऽश्मर्या गुल्मादिषु च । आदिग्रहणादानाह-
शूलादिषु च ॥ ३ ॥

प०-सः क्षारः पेयः पातव्योऽर्शस्तु तथाऽग्नि-
सादेऽश्मर्या गुल्मे तथोदरे ॥ ३ ॥

हे०-अंतःपरिमार्जनस्य विषयमाह-स पेय इति ।
संप्रहे तु स यथा स्वयमेवोपदेक्ष्यते ॥ ३ ॥

योग्यः साक्षान्मषश्चित्रवाह्यार्शःकुष्ठमुमिषु ।
भगंदगर्बुदग्रंथिदुष्टनाडीव्रणादिषु ॥ ४ ॥

स०-स क्षारो योग्यः साक्षान्लेपनेन मषादिषु ।
आदिग्रहणाच्चर्मकीलासवर्त्मिलकादिपरिग्रहः ॥ ४ ॥

प०-स क्षारो योग्यः साक्षाद्बहिः प्रमार्जनेना-
लेपेन मषश्चित्रादिषु आदिग्रहणादन्येष्वनुक्तेषु
तत्साध्येषु रोगेषु ॥ ४ ॥

हे०-बहिः परिमार्जनस्य विषयमाह-योग्य इति ॥ ४ ॥

न तूभयोऽपि योक्तव्यः पित्तं रक्तं बलेऽवले ।
ज्वरेऽतिसारे हन्मूर्धरंगं पांडुरामयेऽर्चौ ॥
तिमिरे कृतसंशुद्धौ श्वयथौ सर्वगात्रगे ।
भीरुगर्भिण्यृतुमतीप्रोदवृत्तफलयोनिषु ॥
अजीर्णेऽन्ने शिशौ वृद्धे धमनीसंधिमर्मसु ।
तरुणास्थिसिरास्त्रायुसेवर्नागलनाभिषु ॥
देशेऽल्पमांसे वृषणमेट्टस्रोतोतनखांतरे ।
वर्त्मरोगादृतेऽक्ष्णोश्च शीतवर्षोष्णदुर्दिने ॥ ५ ॥

१ सुश्रुतस्तु-अथ नेते क्षारकृत्याः-तद्यथा-दुर्बल-
बालस्थविरभीरुसर्वाङ्गशून्योदरिरक्तपित्तिगर्भिण्यृतुमतीप्रोद-
ज्वरिप्रमेहिरुक्षक्षतक्षीणनृष्णामूर्च्छोपद्रुतहृत्वापत्रतोदृत्तफलयो-
नयः ॥

अत्र निबन्धकारः-अतः क्षारस्य द्विविधस्यापि वि-
प्रतिषेधस्तानाह-अथ नेते क्षारकृत्या इति । एषु च यथायोग्य-
केषुचित् प्रतिसारणीयक्षारनिषेधः, केषुचित् पानीयनिषेधः
केषुचिदुभयनिषेधः । सर्वाङ्गशून्योदरीति सर्वाङ्गशून्यो च उदर-
तस्यैव क्षारनिषेधः, क्षत उरःक्षतस्तेन क्षीणः, नृष्णामूर्च्छोपद्रु-
इति उपद्रुतशब्दस्तृष्णामूर्च्छाभ्यां सह प्रत्येकं संबध्यते, हृत्
क्षीणशुक्रः, अशुक्रस्थ पुनः क्षाराधिकार एव नास्ति, उद्रुत्त-
पवृत्तफलयोनय इति उद्रुत्तापवृत्तशब्दां फलयोनिभ्यां च
प्रत्येकं संबध्यते, फलमण्डं, योनिर्गर्भाशयः, उद्रुत्तफ-
स्थानादूर्ध्वगताण्डः, अपवृत्तफलः स्थानात् स्वस्ताण्डः, उद्रु-
योनिः, स्थानादूर्ध्वगतयोनिः, अपवृत्तयोनिः स्थानात् स्व-
योनिः, अन्ये तु फलयोनिशब्देन समुदितेन गर्भाशयमा-
क्षते, तत्रायमर्थः-उद्रुत्तफलयोनिः स्थानादूर्ध्वगतगर्भाशय-
अपवृत्तफलयोनिः स्थानात्स्वस्तगर्भाशयव्यर्थः । अपरे तु फ-
शब्दं रजसि वर्तयन्ति, कुतः गर्भस्य फलसाधनत्वात्, स-
यस्य योनेः सकाशात् फलं रज उद्रुत्तमूर्ध्वगतम्, अपवृत्तम-
गतं सा उद्रुत्तापवृत्तफलयोनिः ॥

स०—पानलेपनभेदेन द्विविधोऽपि क्षारः पित्तादौ न योक्तव्यः । बले बलवति । अबले बलहीने । ज्वरे । अतिसारे । हृद्रोगे । मूर्धरोगे । पाण्डुमये पाण्डुरोगे । अरुचावरोचके । कृतसंशुद्धौ कृतवमनविरेके । श्रयथौ सर्वगात्रगे सर्वाङ्गोच्छ्रूने । तथा भीरौ । गर्भिण्याम् । ऋतुमत्याम् । प्रोदृत्तफलयोनिर्वक्ष्यमाणा उत्त-
रतन्त्रे गुह्यरोगज्ञाने । प्रकर्षेणोदृत्तं फलं रजोरूपं यस्या योनिः सा प्रोदृत्तफलयोनिः । रज एव फलं गर्भाख्यफलसाधनोपायत्वात् । प्रोदृत्तफलयोनेर्लक्षणमुक्तं यथा—वेगोदावर्तनाद्योनिं प्रपीडयति मासतः । स फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विमुञ्चति । इयं व्यापदुदावृत्तेत्यादि । शिशौ बाले । वृद्धे गतवयसि । तथा धमन्यादिषु शरीरदेशेषु । देशेऽल्पमांसे स्वल्प-
पिशिते । तथा वृषणादिषु शरीरदेशेषु । तथाक्ष्णो-
र्नेत्रयोर्वर्त्मरोगं वर्जयित्वाऽन्यत्र क्षारो न प्रयोज्यः । वर्त्मरोगे तु क्षारो योज्य एव । शीतवर्षोष्णदुर्दिने न च योज्यः । शीतवर्षोष्णाहानि हेमन्तशिशिरप्रावृ-
द्धप्रीष्माः । दुर्दिनं मेघाद्याकुलदिवसम् । एषु क्षारो न योज्यः ॥ ५ ॥

प०—उभयोऽपि क्षारो बहिःपरिमार्जने न योज्यः । पानालेपनयोर्न देयः । पित्ते पित्त-
विकारे रक्ते रक्तविकारे चले वायौ वातरोगे तथाऽबले दुर्बले आतुरे अतिसारे तथा हृद्रोगे पाण्डुमये पाण्डुरोगे अरुचावरोचकातुरे कृतसं-
शुद्धौ कृतवमनविरेके च तथा श्रयथौ सर्वगात्रगे सर्वाङ्गोच्छ्रूने तथा भीरुगर्भिण्यामृतुमत्याम् । प्रोदृ-
त्तफलयोनिषु वक्ष्यमाणोत्तरतन्त्रे गुह्यरोगविज्ञा-
नीये शिशौ बाले वृद्धे गतवयसि तथा धम-
न्यादिषु शरीरदेशेषु नाभ्यन्तेषु देशेषु अल्पमांसे स्वल्पपिशिते तथा वृषणादिषु तथाक्ष्णोर्नेत्रयोः
वर्त्मरोगादृते वर्त्मरोगं वर्जयित्वाऽन्यत्र क्षारो योज्यः । वर्त्मरोगेषु तु क्षारो योज्य एव । तथा शीतोष्णवर्षादुर्दिने न च योज्यः ॥ ५ ॥

१ अत्र बले बलवतीत्यङ्गणदत्तव्याख्यानं चिन्त्यम्, हेमाद्रिपदार्थचन्द्रिकयोः “बले” इत्यस्य स्थाने “बले” इति पाठदर्शनात् ।

हे०—द्वयोरपि क्षारयोर्निषेधमाह—नस्त्विति । चले बाते, अबले दुर्बले, प्रोदृत्ता संस्थानविपर्ययं प्राप्ता फलयोनिगर्भा-
शयो यस्याः सा तथा । तरुणास्थि नासावस्थि ॥ ५ ॥

अधुना क्षारक्रियामाह—

कालमुष्ककशम्याककदलीपारिभद्रकान् ।
अश्वकर्णमहावृक्षपलाशास्फोटवृक्षकान् ॥
इन्द्रवृक्षार्कपूतीकनक्तमालाश्वमारकान् ।
काकजंघामपामार्गमग्निमंथाग्नितिल्वकान् ॥
सार्द्रान् समूलशाखादीन् खंडशःपरिकल्पितान्
कोशातकीश्चतस्रश्च शुकनालं यवस्य च ॥
निवाते निचयीकृत्य पृथक्तानि शिलातले ।
प्रक्षिप्य मुष्ककचये सुधाश्मनि च दीपयेत् ॥
ततस्तिलानां कुंतालैर्दग्ध्वाऽग्नौ विगते पृथक् ।
कृत्वा सुधाश्मनां भस्म द्रोणं क्वितरभस्मनः ॥
मुष्ककोत्तरमादाय प्रत्येकं जलमूत्रयोः ।
गालयेदर्धभारेण महता वाससा च तत् ॥
यावत्पिच्छलरक्ताच्छस्तीक्ष्णोजातस्तदा च तम्
गृहीत्वा क्षारनिष्यंदं पचेलौह्यां विघट्टयन् ॥
पच्यमाने ततस्तस्मिंस्ताः सुधाभस्मशर्कराः ।
शुक्तिक्षारपंकशंखनाभीश्चाऽऽयसभाजने ॥
कृत्वाऽग्निवर्णान्बहुशः क्षारोत्थे कुडवोन्मिते ।
निर्वाप्य पिष्ट्वा तेनैव प्रतीवापं विनिक्षिपेत् ॥
श्लक्ष्णं शकृदक्षशिखिगृध्रकंककपोतजम् ।
चतुष्पात्पक्षिपित्तालमनोह्वालवणानि च ॥
परितः सुतरां चाऽतो दर्व्या तमवघट्टयेत् ।
सवाष्पैश्च यदोत्तिष्ठेद्बुद्धैर्लेहवद्धनः ॥
अवतार्य ततः शीतो यवराशावयोमये ।
स्थाप्योऽयं मध्यमः क्षारो ॥ ६ ॥

स०—कालमुष्कको मोक्षः । अश्वकर्णः कुशिकः ।
महावृक्षः स्तुही । आस्फोटो गिरिकर्णिका । वृक्षको नन्दी-
वृक्षः । इन्द्रवृक्षः कुटजः । पूतीकः पूतीकरंजः । नक्तमालः

१ वृक्षको नन्दीवृक्षः, इन्द्रवृक्षः । कुटजः, इत्यङ्गण-
दत्तः । परस्व वृक्षकः कुटजः, इन्द्रवृक्षोऽर्जुनः, इति हेमा-
द्रिणा—यदुक्तं तत्सत्यम् औगिकत्वात् ।

कंजः । अश्वमारः कर्षीरः । कालमुष्ककादीन्
मूलादिसहितान् खंडेखंडं कल्पितान् परस्वादिना
छिन्नान् । तथा कौशातकीश्वतसो यवस्य च शूको
नालो द्रव इव यो भवति तांश्च निवाते देशे शिला-
तले शिलापृष्ठे पृथङ्मुष्ककादीनिचयीकृत्य मुष्ककचये
च सुधाश्मानि सुधाशर्कराः प्रक्षिप्य दीपयेज्ज्वाल-
येत् । कैः । तिलानां कुंतलैः पल्लैः कांडैः ।
सुधाश्मानि चेति नपुंसकत्वं चित्यम् । पृथग्दीपनं
चैषामचित्यप्रभावम् । एवं तानि दग्ध्वाऽनंतरमग्नौ
विगते सुधाश्मानां भस्म द्रोणं पृथक्कृत्वा व्यस्तं संस्था-
प्येतरभस्मनः शस्याकादिद्रव्यभस्मतो द्रोणमादाय गृही-
त्वा । किं गूतं द्रोणम् । मुष्कक उत्तरोऽधिको यस्य
तमादाय जलमूत्रयोः प्रत्येकमर्धभारेण तद्भस्म गाल-
येत् । कथं गालयेत् । महता विस्तीर्णनं वाससा ।
कियन्तं कालम् । यावत् क्षारनिष्यन्दः क्षारस्त्रावः
पिच्छिलरक्ताच्छस्तथा तीक्ष्णो जातः संपन्नस्तदा
तस्मिन्कालं तं क्षारनिष्यन्दं गृहीत्वा लौह्यां स्नेहपाक-
विधिना पचेत् । किं कुर्वन् । द्रव्यां कुडलोन्मिता विघ-
ट्टयत्वालोडयन् । ततोऽनंतरं नाग्यक्षारनिष्यन्दं पच्य-
मानं ताः स्थापिताः सुधाभस्मशर्करा या मुष्कक-
मध्ये प्रक्षिप्य दत्त्वास्तथा शुक्तीः प्राणिविशेषाः
तथा क्षारपेकं प्रलेपकं मृत्तिकागंधं तथा शंखनामी-
श्चाश्विषाणं कृत्वा क्षारोत्थं क्षारनिष्यन्दं पलायकपरि-
माणे कथितक्षारोत्थं आयसमात्रेण तीक्ष्णलोहपात्रात्
बहुन वारान्निष्यं शोनीकृत्य तेनैव क्षारनिष्यन्देन
दृषादि पिष्ट्वा तस्मिन् क्षारनिष्यन्दे प्रती-
वापं निक्षिपेत् । द्रवद्रव्ये द्रव्यान्तरं शृङ्गापिष्टं दीपितं
न प्रतीवापं उपपन्नं । नच केवलमेव एव प्रतीवापत्वेन
क्षम्यो वा तद्वत्तदानीमात्रं शक्यं व्यर्थं कृत्वा नि-
क्षिपेत् । द्रवः कुक्कुटः । शिला मयूरः । गृध्रः
श्येनः । ककल्लोत्तरी पक्षिणी । तथा चतुष्पदा
गवादीनां तथा पक्ष्याणां पितृन् तथा अलमनोद्वाक्य-
णानि च । अलं राम्यालम् । मनोद्वा मनःशिला ।
लवणं मेघवादि । एतानि पक्ष्यानि कृत्वा प्रतीवापं

विनिक्षिपेत् । अथ प्रतीवापादनंतरं परितः समंता-
द्वर्षाऽवघट्टयेत् । सबाष्पैरित्यादि । यदा यस्मिन् काले
स क्षारनिष्यन्दः सबाष्पैः सोष्मभिर्बुद्बुदैर्वनो लेह इवो-
त्तिष्ठदुद्वच्छेत् । यदा सांद्रतया पच्यमानः सन् लेह-
तुल्यो दर्वीप्रलेपी स्यादित्यर्थः । तदा तस्मिन् काले-
ऽवतार्याऽयोमये लोहभांडे स्थितो यवराशौ स्थाप्यः ।
किं कृत्वा । अवतार्य चुलीतः । तथा शीतः सन् ।
अयं मध्यमः क्षारः ॥ ६ ॥

प०--कालमुष्ककादीन् खण्डशः परिकल्पितान्
शस्त्रेण छिन्नान् कृत्वा निवाते देशे शिलातले शिला-
पृष्ठे निचयीकृत्य राशीकृत्य तथा कौशातकीश्वत-
सस्तथा शूकनालं यवस्य शिलातले निचयीकृत्य
पृथक् तथा मुष्ककनिचये सुधाश्मानि सुधाशर्कराः
प्रक्षिप्य तिलानां कुन्तलैस्तिलकाण्डैर्दीपयेत् प्रज्वा-
लयेत् । दग्धानि तानि द्रव्याणि दग्ध्वाग्नौ
विगते शान्ते सति पृथक् सुधाशर्कराभस्म कृत्वा
व्यस्तं संस्थाप्येतरभस्मनः सर्वक्षारस्य द्रोणं मुष्क-
कोत्तरमधिकमुष्ककं तत् भस्म यस्य तत्तथावि-
धमितरत्तस्मात्तेन शस्याकादिभस्मानि समभागानि
मुष्ककभस्मतो द्विगुणभागं गृहीतव्यम् । जलमू-
त्रयोः प्रत्येकमर्धभारेण गालयेत् । गवादिमूत्र-
पलसहस्रेण चालोडय महता वाससा वस्त्रेण गाल-
येत् परिस्त्रावयेत् । कियन्तं कालं गालयेत् । यावत्
क्षारनिष्यन्दः क्षारस्त्रावः पिच्छिलो रक्तोऽच्छस्ती-
क्ष्णश्च जातः सम्पन्नस्तावत्तदा तस्मिन् काले तं
क्षारनिष्यन्दं गृहीत्वा तद्भस्मतो विसर्जयेत् ।
लौह्यां ताम्रमयं स्नेहपाकविधिना तथा विघट्टयन्
खजेनाथदृयन् पचेत् । तस्मिन् क्षारनिष्यन्दे
पच्यमाने ततोऽनन्तरं ततः सुधाभस्म शर्कराया
मुष्कमध्ये प्रक्षिप्य दत्त्वा तथा शुक्तीः प्राणिविशेषाः
समुद्रोन्मिताः तथा क्षीरवर्णं क्षीरपश्मिकापरपर्यायं
शङ्खनामीत्यपरपर्यायं सर्वमग्निवर्णं कृत्वा
क्षारोत्थं क्षारनिष्यन्दं कुडवोन्मिते पलायक-
परिमाणे आयसे भाजने तीक्ष्णलोहपात्रे बहुशो
बहुन वारान् प्रक्षिप्य तेनैव क्षारनिष्यन्देन ताः
शृङ्गाः दृषादि पिष्ट्वा तस्मिन् क्षारनिष्यन्दे प्रती-
वापं कर्तुं निक्षिपेत् दद्यात् । न केवलं ता एव
प्रतीवापं क्षिपेत् । यावद्वक्षादीनामपि शकृन्नि-

क्षिपेत् । श्लक्ष्णपिष्टं कृत्वा । दक्षः कुक्कुटः । शिखी मयूरः । गृध्रः श्येनः । कङ्ककपोतकौ पक्षिणौ । चतुष्पदां पक्षिणां पित्तं तथा अलं हरितालं, मनोह्रा मनःशिला, लवणानि सैन्धवानि परितः सुतरां चातो दर्व्या तदवघट्टयेत् । प्रतीवापादनन्तरं परितः समन्तात् दर्व्या खजेन तत्क्षारनिष्यन्दमवघट्टयेत् । यदा यस्मिन् काले स क्षारनिष्यन्दः सर्वाण्येव दुर्बुद्धेरुत्तिष्ठेत् सान्द्रतया च घनः सन् लेहेन तुल्यो दर्व्याप्रलेपः स्यात्तदा तस्मिन् कालेऽवतार्योमये घटे शान्ते यवराशौ निधापयेत् निक्षिपेत् सुगुप्ते स्थापयेत् । अयं मध्यमः क्षारः ॥ ६ ॥

हे०—वह्निःपरिमार्जनस्य दहनविधिमाह—कालमुष्क-
केति । संग्रहे तु अथ वह्निःपरिमार्जनस्त्रिविधो मध्यो
मृदुस्तीक्ष्णश्च तस्य पाकविधिः । शरदि शुचिरुपोषितः
शुक्लवासाः प्रशस्तेऽहनि प्रशस्तप्रदेशजातं मध्यवयसमनुप-
हृतं महातं कालं पुष्कलं सुरापल्लसुमनोऽक्षतादिभिश्चतु-
र्दिशं बलिं दत्त्वा प्रदक्षिणं चाभ्यर्च्यैनमधिवासयेत् ।
“दैवतेभ्यो नमस्तेभ्यो निवसंतीहऽये श्रिताः । गंतुमर्हति
ये क्रुद्धस्त्यक्त्वेमं वा समर्पयन् ॥ भेषजार्थं ग्रहीष्यामि
सर्वप्राणभृतामिमम् । वृक्षं न लोभान्न क्रोधाद् ब्राह्मणार्थं
विशेषतः ” इति । अथापरेद्युस्तत्र यद्यद्भुक्तं वैकुतं वा
किञ्चिन्न पश्येत्ततो युगमात्रमारुढे सवितरि ब्राह्मणान्वाच-
यित्वा तं पादपं पूर्वाग्रमुत्तराग्रं वा पातयेत् एवं च पारि-
भद्रकादिषु । कालमुष्ककः—कृष्णो मोक्षकः, महावृक्षकः—
स्नुही, आस्फोटः—कोविदारः, वृक्षजः—कुटजः, इन्द्र-
वृक्षोऽर्जुनः, परिकल्पितान् छिन्नान्, चतस्रः श्वेदो धामा-
गवः पटोली देवशाली चेति । निचयीकृत्य पुंजीकृत्य,
पृथक् प्रत्येकं तेषु पुंजेषु मध्ये यः कालमुष्कपुंजः तत्र
सुधाश्मानि प्रक्षिपेत् । सुधाप्रसादादिधवलीकरणद्रव्यं तेभ्यो
दग्धेभ्यो जायते तानि सुधाश्मानि ततः सर्वान् पुंजां-
स्तिलानां कुतलैर्दापयेत् । समूलनालः शुष्कतिलः कुतलं
दीपनं वह्निना प्रज्वालनम् । गालनविधिमाह—दग्ध्वेति ।
दग्ध्वा भस्मीकृत्य अग्नीं विगते शान्ते सति सुधाश्मनां
भस्म पृथक्कृत्वा इतरद्द्रव्यभस्मनो द्रोणं मुष्ककभस्मना
उत्तरं सम्पादतां नीते शम्बाकादीनां समानां चत्वार
आढकाः । मुष्ककस्यैक आढक इत्यर्थः । जलस्यार्ध-
भारो मूत्रस्यार्धभार इत्युभयोर्भारिणालोड्य महता वल्लेण
गालयेत् । पुनः पुनस्तेनैव परिस्त्रावेणालोड्य यावत्पिच्छलो

रक्तः अच्छस्तीक्ष्णश्च परिस्त्रावो भवति । पाकविधिमाह—
तदेति । तदा तं क्षारनिष्यन्दे गृहीत्वा क्षारं पक्त्व
लैह्यां लोहपात्रे पचेत् । ता या मुष्ककभस्मनः पृथक्
कृतास्ताः क्षीरपका पट्टिका शंखनाभिः शंखस्यावर्त
बहुशः बहून् वारान् त्रीणि तापनानि त्रीणि निर्वापणा
नित्यर्थः । पेपणस्य क्षारोदकस्य मानोक्त्या पेप्यमान
मनुक्तमपि कल्प्यम्, दक्षादीनां पक्षिणां शकृत्पुरीषं
चतुष्पदां पक्षिणां च पित्तम्, अलं हरितालं, दक्षविष्टा
दिकं श्लक्ष्णं चूर्णं कृत्वा निक्षिपेत् । आवापानन्तरं सुत-
परितो दर्व्याऽविघट्टयेत् । लेहवद्धनः लेह इव सांद्र
अयोमये लोहपात्रे विनिक्षिप्य यवराशिमध्ये स्थाप्यः अ-
मध्यमक्षारो मृदुतीक्ष्णयोर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ६ ॥

न तु पिष्ट्वा क्षिपेन्मृदौ

निर्वाप्यापनयेत् ॥ ७ ॥

स०—मृदौ क्षारे सुधादीनि निर्वाप्य तस्मिन्
निष्यन्दे प्रक्षिप्यैवापनयेद्विसर्जयेत् न तु पिष्ट्वा विनिक्षि-
पेत् ॥ ७ ॥

प०—न मृदौ नापि तीक्ष्णे निर्वाप्यापनं कृतं
न तु पिष्ट्वा निक्षिपेत् ॥ ७ ॥

हे०—मृदुतीक्ष्णक्षारे विशेषमाह—न तु पिष्ट्वेति
मृदौ क्षारे मध्यमवत्सर्वं आवपेत् । विशेषता निर्वाप-
नयेन्न तु पिष्ट्वा क्षिपेत् । निर्वापणद्रवमेव क्षिपोदित्यर्थः
दक्षविष्टादिकं च क्षिपेत् ॥ ७ ॥

तीक्ष्णे पूर्ववत् प्रतिवापनम् ॥

तथा लांगलिकादंतिचित्रकातिविषावचाः ।

स्वर्जिकाकनकक्षीरिहिं गुपूतीकपल्लवाः ॥

तालपत्री बिडं चेति सप्तरात्रात्परं तु सः ।

योज्यः ॥ ८ ॥

स०—तीक्ष्णे क्षारे पूर्ववन्मध्यमक्षारतुल्यं प्रतिवा-
निर्वाप्य पिष्ट्वा विनिक्षिपेदिति । नचैतावदेव
प्रतिवापनमित्याह । तथेत्यादि लांगलिकादीनि वि-
पर्यतानि च तत्र प्रतिवापं विनिक्षिपेत् । सप्तरात्रात्
मनन्तरं स क्षारो योज्यः ॥ ८ ॥

प०—मध्यमक्षारतुल्यरूपं प्रतीवापं निर्वाप्य
लाङ्गलिकादीनि बिडपर्यन्तानि श्लक्ष्णानि वि-

भेदेत् । प्रतीकपल्लवाः प्रतीकप्रवालाः । स त्रिवि-
तोऽपि क्षारः समरात्रान् परमूर्ध्वं योज्यः
योक्तव्यः ॥ ८ ॥

हे०—तीक्ष्णोऽपि सर्वं मध्यमवत् लांगलिकाद्यावापो-
धिकं प्रतीकपल्लवाः करञ्जपत्राणि । कालपत्री मुशली स
विविधोऽपि क्षारः समरात्रात्परं योज्यः । समरात्रं यव-
शी स्थाप्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति क्षारत्रैविध्यमुक्त्वा विषयं निर्दिदिक्षुराह—

तीक्ष्णोऽनिलश्लेष्ममेदोजेष्वर्बुदादिषु ॥ ९ ॥

स०—तीक्ष्णः क्षारो वातश्लेष्ममेदःसमुत्प्रेष्वर्बुदा-
दिषु योज्यः । महस्वेव योज्यः । मध्येषु क्षारांतर-
बधानम् । आदिग्रहणादन्येष्वपि तत्साध्येषु रोगेष्वप्यं-
तरो योज्यः ॥ ९ ॥

प०—तीक्ष्णः क्षारोऽर्बुदादिषु अनिलश्लेष्ममेदो-
जेषु योज्यः ॥ ९ ॥

हे०—क्षारत्रयं विषयत्रयमाह—तीक्ष्ण इति । तत्र
अफसानमेदोजेषु क्षारसाध्येषु तीक्ष्णेषु तीक्ष्णो योज्यः ॥ ९ ॥

मध्येष्वेव च मध्यः ॥ १० ॥

स०—एष्वेवाऽनिलकफमेदोजेषु विकारेष्वर्बुदा-
दिषु मध्येषु नोक्तुं नाऽपि हीनेषु मध्यः क्षारो
योज्यः ॥ १० ॥

प०—मध्येष्वेव च मध्यः मध्यमः क्षारः । एष्वे-
वर्बुदादिषु मध्येषु नातिप्रसृद्धेषु योज्यः ॥ १० ॥

हे०—मध्येषु मध्यमः ॥ १० ॥

अन्यः पित्ताम्रगुदजन्मसु ॥ ११ ॥

स०—अन्यो मृदुः क्षारः पित्तरक्तसमुत्प्रेष्वर्शःसु
योज्यो न तीक्ष्णमज्जो क्षारी ॥ ११ ॥

प०—अन्यो मृदुः क्षारः गुदजेष्वर्शःसु पित्तरक्त-
समुत्प्रेषु प्रयोज्यः ॥ ११ ॥

हे०—पित्ताम्रजन्मसु क्षारसाध्येषु मृदुः । तथा गुद-
जन्मजेषु पित्तरक्तजेषु ॥ ११ ॥

बलार्थं क्षीणपानीये क्षारांबु पुनरावपेत् ॥ १२ ॥

स०—तस्मिन् क्षारे क्षीणपानीये घनीभूते क्षारे
बलाधानार्थं पुनर्भूयः क्षारांबु क्षारविधिसुतं जलमाव-
पेदयात् ॥ १२ ॥

प०—तस्मिन् क्षारे क्षीणपानीये घनीभूते
सति बलार्थं शक्त्युपबृंहणाय क्षाराम्बु क्षारनिश्चो-
तजलं पुनरावपेत् भूयः क्षिपेत् ॥ १२ ॥

हे०—क्षीणपानीये क्षारे अन्यक्षारांबु निक्षिपेत् १२ ॥

अधुना क्षारगुणानाह—

नातितीक्ष्णो मृदुःश्लक्ष्णःपिच्छिलःशीघ्रगःसितः
शिखरी सुखनिर्वाप्यो न विष्यन्दी न चातिरूक्
क्षारो दशगुणः शस्त्रतेजसोरपि कर्मकृत् ॥ १३ ॥

स०—क्षारे नातितीक्ष्णादयो दश गुणा भवन्ति ।
शीघ्रं गच्छति प्रसरत्याशु व्याप्नोतीति शीघ्रगः ।
शिखरी शिखरमुपरिष्ठात्पीठिकोत्थानं तद्वान् । सुखेन
काजिकादिना निर्वाप्यते शीतीक्रियते सुखनिर्वाप्यः ।
विष्यंदोऽस्यास्तीति विष्यंदी स्मृतिमान् न विष्यंदी
न स्मृतिमान् । न चातिरूक् न चातिमान् । नाति-
तीक्ष्णादयो दश गुणा यस्य स दशगुणः क्षारः । संप्रहे-
चाऽस्य दशैव दोषा गदिताः । तद्यथा । अत्युष्णोऽति-
शीतोऽतितीक्ष्णोऽतिमृदुरतितनुरतिघनोऽतिपिच्छिलो
विसर्पी हीनौषधो हीनपाकश्चेति । शस्त्रे यत्कर्म छेदन-
पाटनलेखनादि तथा तेजसो वह्नेरपि यत्कर्म तत्साध्य-
व्याध्युपशमलक्षणं तत्करोति ॥ १३ ॥

प०—क्षारे नातितीक्ष्णादयो दश गुणा भवन्ति ।
नात्यर्थतीक्ष्णः नातिमृदुः वारितः नातिश्लक्ष्णः
ममृणः नातिपिच्छिलः सान्द्रक्षारः तथा शीघ्रं
गच्छति प्रसरति आशु प्राप्नोति शीघ्रगः । शि-
खरी उपरि पाठाकारवान् । सितः श्वेतः । सुखेन
काजिकादिना निर्वाप्यते शीतीक्रियते सुखनि-
र्वापणीयः सुखनिर्वाप्यः । विष्यन्दीऽस्यास्तीति
विष्यन्दी न स्मृतियुक्तः । नचातिरूक्
नचानिपीडायुक्तः । शस्त्रतेजसोरपि कर्म-
कृत् शस्त्रस्य यत्कर्म छेदनपाटनलेखनादि तत्क-
रोति । तथा तेजसो वह्नेरपि यत्कर्म तत्साध्यव्याधि-
प्रशमनम् तदपि करोति ॥ १३ ॥

हे०—क्षारगुणानाह—नातितीक्ष्णो मृदुरिति । शीघ्रगः शीघ्रव्यापी, सितः श्वेतः, शिखरं चिरसंस्थस्य द्रव्यस्योपरि पिष्टिका तद्वान् शिखरी, सुखेन निर्वाण्यः शीततां नेयः न विध्यन्दी क्लेदं नोत्पादयति, यच्छस्त्रेणाग्निना च कार्यं तत्क्षारः करोति ॥ १३ ॥

अधुना त्वंतरानुभवद्वारेण क्षारस्य गुणानिर्दिशति—

आचूषन्निव संरम्भाद्वात्रमापीडयन्निव ।
सर्वतोऽनुसरन् दोषानुन्मूलयति मूलतः ।
कर्म कृत्वा गतरुजः स्वयमेवोपशाम्यति ॥ १४ ॥

स०—संरम्भात्क्षोभात् क्षणनात् गात्रमाचूष-
न्निव तथा सर्वतः सर्वस्मिन्ननुसरन् गच्छन् दोषान्
शस्त्रसाध्यान् मूलतः उन्मूलयत्युद्धरति । तथा कर्म स्वीयं
दाहादिकं कृत्वा गतरुजः पुरुषस्य स्वयमेव यत्नं
विनैवोपशाम्यति ॥ १४ ॥

प०—संरम्भात् क्षोभात् क्षणनात् गात्रमाचूष-
न्निव तथा पीडयन्निव सर्वतः सर्वस्मिन् अनुसरन्-
गच्छन् दोषांस्तत्साध्यान्मूलतो मूलादुन्मूलयति
उद्धरति स्वकीयशक्त्या । तथा कर्माणि दाहादिकं
कृत्वा गतरुजो निवृत्तपीडः स्वयमेवात्मनैवो-
पशाम्यति ॥ १४ ॥

हे०—आचूषन् अन्तर्गतं रसमाकर्षयन् आपीडयन्
संकोचयन् संरम्भाद्वेगेन । संग्रहे तु दश क्षारगुणा दशैव
च दोषाः । तद्यथा—अत्युष्णोऽतिशीतोऽतितीक्ष्णो-
ऽतिमृदुरतितनुरतिघ्नोऽतिपिच्छलोऽतिविसर्पी हीनोषधो
हीनपाकश्चेतीति । अथ क्षारप्रयोगविधिः । तत्र संग्रहे
तत्र क्षारकर्मण्युपहरेत् पिचुवर्तिशलाकादर्व्यञ्जलिकधृतम-
धुशुक्तपुष्पौदकमस्तुक्षारोदकशीतप्रदेहशयनासनादीनि ।
अथ क्षारहंस्योपविष्टस्य संविष्टस्य वा परिचारकोपगृ-
हीतस्येति ॥ १४ ॥

क्षारसाध्ये गदे छिन्ने लिखिते स्नावितेऽथवा ।
क्षारं शलाकया दत्त्वा प्लोतप्रावृतदेहया ।
मात्राशतमुपेक्षेत ॥ १५ ॥

स०—क्षारसाध्ये व्याधावर्शोऽर्जुदादौ छिन्ने द्विधा-
कृते लिखिते शस्त्रेण विघृष्टे स्नाविते प्रच्छाद्य निर्हृत-
शोणिते कर्मणि कृते क्षारो योज्यो नाकृते च्छेदादा-

विति क्षारस्य विषयो दर्शितः । क्षारं शलाकया दत्त्वा
मात्राशतमुपेक्षेत न काजिकादिना निर्वापणं कार्य-
मित्यर्थः । किंभूतया शलाकया । प्लोतेन चैलखंडेन
प्रावृतः स्थगितो देहः परिग्रहो यस्याः ॥ १५ ॥

प०—क्षारसाध्ये गदे व्याधौ छिन्ने द्विधा कृते
लिखिते शस्त्रेण विघृष्टे स्नाविते प्रच्छाद्य निर्हृतशो-
णिते प्लोतप्रावृतदेहया वस्त्रखण्डगुण्ठितशलाकया
क्षारं दत्त्वा निपात्य ततो मात्राशतमुपेक्षेत ॥ १५ ॥
हे०—प्रयोगमाह—क्षारसाध्य इति ॥ १५ ॥

तत्रार्शः स्वावृताननम् ।
हस्तेन यंत्रं कुर्वीत ॥ १६ ॥

स०—तत्र क्षारसाध्येऽर्शःसु क्षारपातं कृत्वा
मात्राशतं यावत्तावद्धस्तेन यंत्रमावृताननं छादि-
तमुखं कुर्यात् ॥ १६ ॥

प०—तत्र क्षारसाध्येऽर्शसु क्षारं दत्त्वा स्वह-
स्तेनावृताननं पिहितमुखं यन्त्रं कुर्वीत मात्राशतमेव
धारयेत् ॥ १६ ॥

हे०—अर्शःसु विशेषमाह—तत्रार्शःस्त्विति । हस्तेना-
वृताननं पाणिना मुखे पिहितम् ॥ १६ ॥

वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी ।
निर्भुज्य पिचुनाच्छाद्य कृष्णभागं विनिक्षिपेत् ।
पद्मपत्रतनुः क्षारलेपो घ्राणार्बुदेषु च ॥ १७ ॥

स०—क्षारसाध्येषु वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी निर्भुज्य
कुटिलीकृत्य ततः क्षारस्पर्शपरिहाराय पिचुना
कार्पासादिमयेन कृष्णभागं तारकप्रदेशमाच्छाद्य
क्षारं विनिक्षिपेत् । तत्र च पद्मपत्रप्रमाणः क्षारलेपो
देयो न गुदाःस्त्रिव घनः । पद्मपत्रतनुरित्युपमानानि
सामान्यवचनैरिति समासः । घ्राणार्बुदेषु च पद्मपत्रतनु
क्षारलेपः ॥ १७ ॥

प०—वर्त्मरोगेषु वर्त्मव्याधिषु वर्त्मनी निर्भुज्य
कुटिलीकृत्य परिवर्त्य पिचुना कार्पासादिमयेन
कृष्णभागं तारकप्रदेशं प्रच्छाद्य क्षारं विनिक्षिपे
घ्राणार्बुदेषु पद्मपत्रतनुः पद्मप्रमाणः क्षारलेपो दे-
यतु घनः ॥ १७ ॥

हे०-वर्त्मरोगेषु विशेषमाह-वर्त्मरोगेष्विति ।
वर्त्मनी निर्मुञ्च पिचुनाऽऽच्छाद्य कृष्णभागं विनिश्चिपेत् ।
प्राणार्बुदेषु विशेषमाह-प्राणार्बुदेष्विति ॥ १७ ॥

कथं तत्र लेपो देयस्तत्राह-

प्रत्यादित्यं निषण्णस्य समुन्नम्याग्रनासिकाम् ।
मात्रा विधार्यः पंचाशत् ॥ १८ ॥

स०-प्राणजेष्वर्बुदेषु प्रत्यादित्यं रविसेमुखं निषण्ण-
स्य संस्थितस्य तथाऽग्रे नासिकाऽग्रनासिका तामु-
न्नम्योत्क्षिप्य । कियंतं कालं लेपो धार्य इत्याह । मात्राः
पंचाशद्विधार्यः । वर्त्मसु चाल्पतरा मात्राः । स्थानस्य
सुकुमारत्वात् ॥ १८ ॥

प०-प्राणजेष्वर्बुदेषु प्रत्यादित्यमादित्याभिमुखं
निषण्णस्योपविष्टस्य तस्य अग्रनासिकां समुन्नम्यो-
न्नम्य पञ्चाशन्मात्राः क्षारलेपो विधेयः ॥ १८ ॥

हे०-अग्रनासिकां नासाग्रम् ॥ १८ ॥

तद्वदृशसि कर्णजे ॥ १९ ॥

स०-कर्णजेऽर्शसि तद्वत्तेन प्राणार्बुदेन तुल्यं स
एव पद्मपत्रतनुः क्षारलेपस्ता एव पंचाशन्मात्रा धार्यः १९

प०-कर्णजेऽर्शसि तद्वत्पञ्चाशन्मात्रा धार्यः क्षार-
लेपो विधेयः ॥ १९ ॥

हे०-कर्णार्शसु विशेषमाह-तद्वदृशसीति । तद्व-
त्तासार्वदवत् ॥ १९ ॥

क्षारं प्रमार्जनेनानु परिमृज्याऽवगम्य च ।
सुदग्धं घृतमध्वक्तं तत्पयोमस्तुकांजिकैः ।
निर्वापयेत्ततः साज्यैः स्वादुशीतैः प्रदेहयेत् २० ॥

स०-अनु पश्चात् क्षारलेपदाननियमितात्कालाद-
नंतरं क्षारं प्रमार्जनेन चैलादिना परिमृज्य शोधयित्वा
सुदग्धं क्षारस्थानमर्शोर्बुदाद्यधिष्ठानमवगम्य सम्यग्दाह-
लक्षणेन ज्ञात्वा तत्क्षारदग्धस्थानं घृतमध्वलेपितं कृत्वा
पयःप्रभृतिभिः साज्यैः सघृतैर्लेपयेत् ॥ २० ॥

प०-अनु पश्चात् क्षारं प्रमार्जनेन शलाकया
व्रणं परिमृज्य शोधयित्वा सुदग्धं परिगम्य
बुद्ध्वा घृतमध्वक्तं सर्पिर्मधुप्रयुक्तं पयोमस्तुकांजि-
केन निर्वापयेत् तत्र शीत्यमुत्पादयेत् ॥ २० ॥

हे०-क्षारप्रयोगानन्तरं कियामाह-क्षारमिति ।
सुदग्धमवगम्य सम्यग्दग्धं ज्ञात्वा पयोमस्तुकांजिकानां
विकल्पः ॥ २० ॥

अभिष्यंदीनि भोज्यानि भोज्यानि क्लेदनाय च ।

स०-अभिष्यंदीनि कृतिरूपदंष्ट्रकारिणि भोज्या-
न्यन्नपानानि माषदध्यादीनि भोज्यानि भक्षयितव्यानि ।
किमर्थम् । क्लेदनाय क्षारदग्धस्थानविशेषात् । यतः
क्षारदग्धं क्लिप्तं सच्छीयते ॥ २१ ॥

प०-अभिष्यन्दीनि क्लेदकर्तृणि भोज्यान्नपा-
नानि अवश्यं भोज्यानि क्लेदनाय क्लेदनायम् २१
यदि च स्थिरमूलत्वात्क्षारदग्धं न शीयते ।

धान्याम्लवीजयष्ट्याहृतिलैरालेपयेत्ततः ।
तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः २२ ॥

स०-यदि च क्षारदग्धमभिष्यंदिभिर्मोक्षैरप्युक्तैः
स्थिरमूलत्वादृढमूलत्वाद्भोगाधिष्ठानं न शीयते ततो
धान्याम्लस्य बीजमवयवविशेषात्तेन तथा मधुकलिला-
भ्यामालेपयेत् । तिलकल्को मधुयष्टियुक्तो घृताश्लितो
व्रणस्य रोपणः ॥ २२ ॥

प०-रोगवित् स्थानं लेपयेत् प्रदिह्यान् ।
धान्याम्लस्य काञ्जिकस्य बीजमवयवोऽधोभागा-
श्रितः सुराजगल इव तस्य बीजसंज्ञा । तिलकल्को
द्रवपिष्टः तिलः समधुको मधुयष्ट्या युक्तो घृता-
श्लितः व्रणे क्षारक्षते रोपणः स्यात् ॥ २२ ॥

हे०-सुदग्धेऽप्यशीर्णि कृत्यमाह-यदीति । धान्या-
म्लबीजं तलस्थितं कांजिकद्रव्यम् । संग्रहे तु सुवर्णक्षीरी-
युक्तैर्वा त्रिवृद्धिङ्गसारवद्विर्वा तिलैरालेपयेत् । मालती-
वृषांकोटनिवासकोतपटोलीकरवीरपत्रकायां वा व्रणप्रक्षा-
लनम् । एषामेव च कल्ककाये सिद्धं सर्पिस्तैलं वा रोपणं
नागपुष्पमल्लिष्टाचन्दनतिलपर्णिकासु वा यथाव्याधि दीपं
च व्रणवदुपक्रमेतेति ॥ २२ ॥

पक्वजंबूवसितं सन्नं सम्यग्दग्धम् ॥ २३ ॥

स०-पक्वजंबूफलवदसितं कृष्णं तथा सन्नं निम्नं
सम्यग्दग्धं स्थानं विधात् ॥ २३ ॥

प०-पक्वं जम्बूसितफलवदसितं पक्वजाम्बव-
सङ्काशं सन्निभं सम्यग्दग्धं भवति ॥ २३ ॥

हे०—गुदस्थलक्षणमाह—पक्वजम्बिनी । पक्वजम्बु
जम्बुदमित्ते स्थानं यत्नं निमित्तम् ॥ २३ ॥

विपर्यये ।

ताम्रतातोदकं दृष्टं दुर्दग्धम् ॥ २४ ॥

स०—विपर्यये । पक्वजम्बुनित्यादिलक्षणाविपर्यये
। तथा ताम्रतातोदके दृष्टं दुर्दग्धमाह—तोदकं ताम्रतातोद-
के दुर्दग्धं स्थानं नित्यात् ॥ २४ ॥

प०—विपर्यये । सम्यग्दग्धलक्षणाद्विपर्यये । सति
। तत्र पक्वजम्बुफलनिमित्तं भवति । नाप्ययमन्त्रे क्षार-
संघं तत्र दुर्दग्धमादिशेत् । तथा ताम्रतातोदक-
दृष्टिरपि दुर्दग्धं जानीयात् ॥ २४ ॥

हे०—दुर्दग्धलक्षणमाह—विपर्ययः । सति । सति
। ताम्रतातोदके दुर्दग्धं च ताम्रतातोदके दुर्दग्धं ॥ २४ ॥

तं पुनर्देहेत् ॥ २५ ॥

स०—तं तथाभूतं ज्ञात्वा पुनर्देहेत् । भूयस्तत्र क्षारं
मातयेदादीप्यम् ॥ २५ ॥

प०—तं दग्धव्याधिं पुनर्देहेत् । भूयस्तत्र क्षारं
पातयेत् ॥ २५ ॥

हे०—पुनर्दाहमाह—तं पुनर्देहेत् ॥ २५ ॥

अतिदग्धं स्वदेष्टुं मूर्च्छादाहज्वरादयः ॥ २६ ॥

स०—अतिदग्धं सति रक्तं सनेत् । तथा मूर्च्छादयो
जायन्ते आदिग्रहणाद्विषादोपपत्तोदाद्योऽपि ॥ २६ ॥

प०—अतिदग्धे व्याध्याश्रये शरीरद्वेष्टे रक्तं सनेत् ।
मूर्च्छादियश्च जायन्ते । आदिग्रहणाच्छ्रोत्रागमशो-
फपाकविमर्षादयो गृह्यन्ते ॥ २६ ॥

हे०—अतिदग्धलक्षणमाह—अतिदग्धः । सति ॥ २६ ॥

गुदे विशेषाद्विष्मृत्संरोधोऽतिप्रवर्तनम् ।

पुंस्त्वोपघातो मृत्युर्वा गुदस्य शातनाद्भवम् २७

स०—गुदेऽतिदग्धे । विशेषेण विष्मृत्संरोधः । संरोध-
स्तथा तथोखातिप्रवर्तनं कदाचिद्भवति । विशेषग्रहणा-
त्पूर्वोक्ता रक्तस्त्रावाद्योऽपि । तथा पुंस्त्वोपघातः शुक्रक्ष-
यात्कांतागमनासामर्थ्यम् । अथवा गुदस्य शातनाद्विदा-
रणान्निश्चयेन मृत्युर्भवति ॥ २७ ॥

प०—विशेषादतिदग्धेन विष्मृत्संरोधः स्यात् ।
तथोखातिप्रवर्तनम् । पुंस्त्वोपघातः शुक्रक्षयान्
स्वागमनासामर्थ्यम् । अथवा गुदस्य शातनान्
वायोविमर्षणान् यत्नं निमित्तं मृत्युमरणं वा
भवेत् ॥ २७ ॥

हे०—गुदातिदग्धलक्षणमाह—गुदः । सति ॥ २७ ॥

नामायां नाभिकावेशदग्धणाकुञ्चनोद्भवः ।

भवेच्च विषयाज्ञानम् ॥ २८ ॥

स०—नामायां क्षारातिदग्धेनामाभिकावेशस्य
दग्धणाकुञ्चने उद्भवस्तथा विषयाज्ञानं भवितुमर्हति न
भवेत् ॥ २८ ॥

प०—नामायामभिज्ञानदग्धेनामाभिकावेशदग्ध-
णाकुञ्चनोद्भवः क्षारणासङ्कोचयोः कृद्भूतः विषया-
ज्ञानं गन्धस्याज्ञानं भवेत् ॥ २८ ॥

हे०—नामातिदग्धलक्षणमाह—नामायाभिनि ॥ २८ ॥

तद्वच्छ्रोत्रादिकेष्वपि ॥ २९ ॥

स०—तद्वत्तेन क्षारातिदग्धेन नाभिकाविषयाज्ञानेन
तुल्यं क्षारातिदग्धेषु श्रोत्रादिषु श्रोत्रचक्षुर्यनेषु स्थानेषु
विषयाज्ञानं स्यात् ॥ २९ ॥

प०—तेन तुल्यं तद्वत् । क्षारातिदग्धनाभिका-
वशिषयाज्ञानतुल्यं क्षारातिदग्धेषु श्रोत्रादिषु स्थानेषु
स्वविषयाज्ञानं भवेत् । श्रोत्रं स्वकं चक्षुर्यं
जिह्वा च ॥ २९ ॥

हे०—नाभिकायाः । नाभिकायाः । नाभिकायाः । नाभिकायाः ॥ २९ ॥

विशेषादत्र संकोऽम्लैलेपो मधुघृतं तिलाः ।

वार्तापित्तहरा चेष्टा सर्वैव शिशिरा क्रिया ॥

अम्लो हि शीतः स्पशेन क्षारस्तेनोपसंहितः ।

यात्याशु स्वादुतां तस्मादम्लैर्निर्वापयेत्तराम् ३०

स०—नाभिकाविषयाज्ञानेन विशेषेणार्मैः कांजिका
दिभिः संकोऽम्लैः । मधुघृततिलाश्च तेषु द्रव्यैः । तथा
सर्वैः च शिशिरा क्रिया वातपित्तहरेष्टा । संको
लोक्तम् । पापयेतानि योगेऽनन्तं शीघ्रं मधुघृतं दधि
सगुदं वा दधिमरं तैले वा समितोपलभति । तस्मा
जलोः क्षारदग्धमर्मेः कांजिकादिभिर्निर्वापयेत्तराम्

यस्मादम्लः शीतः स्पर्शेन । तेन चाम्लेन क्षार उप-
संहितो युक्त आस्वेव कटुकलवणभूयिष्ठतां त्यक्त्वा
स्वादुतां याति । तत्राग्रहणमतिशयेनाम्लैर्निर्वापयेत् देश-
सात्प्यानुरोधात्कदाचित्क्षीरादिभिरपीति गमयति । इति
क्षारविधिः ॥ ३० ॥

प०—यथासंस्पर्शतः शीतं तेनाम्लेनोपसंहितः
क्षारयुक्तः सन् आशु शीघ्रं कटुकलवणभूयिष्ठतां
त्यक्त्वा स्वादुतां माधुर्यं याति गच्छति । तस्मा-
दम्लैः काश्चिकादिभिर्निर्वापयेत्तराम् । संश्रयेदति-
शयेन मधुरः पयःप्रभृतिभिः । तथाच सङ्ग्रहे ।
“क्षारोऽम्लरससंयोगे मधुरीभवति क्षणात्” इति ३०

हे०—अतिदग्धे प्रतीकारमाह—विशेषादिति । विशेष-
प्रहणात्पूर्वोक्तवन्निर्वापणम्, उक्तं च संग्रहे—तमतिवृत्त-
माशु पूर्वोक्तैरेव निर्वापणैः पुनः पुनर्निर्वापयेत् । अतश्च
दाह्यमतिप्रमाणं न सकृदेव दहेदिति । तथा “ज्वराति-
सारतृणमोहमूर्च्छाद्वेदनातिभिः । कक्षं दहत्यग्निरिव शरीरं
क्षारविभ्रमः ॥ पाययेतातियोगेऽत्र तं शीघ्रं सघृतं दधि।
सगुडं वा दधिसरं तैलं वा ससितोपलम् ॥ धात्रीफलक-
पित्थाम्लदाडिमस्वरसे घृतम् । द्विगुणे साधितं पानसकैः
क्षारातिरुग्धरम् ॥ दाडिमामलकाम्रातकपित्थकरमर्दकान् ।
आम्राच्च मातुलंगाच्च रसं मृद्वग्निना पचेत् ॥ ततोऽति-
वृत्तक्षाराय दद्यान्मात्रां यथाबलम् । क्षारो निवर्तते तेन
प्रसादं त्वक्च गच्छति ॥ शोणितातिप्रवृत्तौ च बाह्यातः
शिशिरो विधिः ” इति ॥ इति क्षारविधिः ॥ ३० ॥

अग्निकर्मविधिमाह—

अग्निः क्षारादपि श्रेष्ठस्तद्गन्धानामसंभवात् ।
भेषजक्षारशस्त्रैश्च न सिद्धानां प्रसाधनात् ॥ ३१ ॥

स०—क्षारादप्यग्नेः प्रशस्यतरत्वम् । कुतः । तेना-
ग्निना दग्धानां रोगाणामर्शःप्रभृतीनामसंभवात् । भूयो-
ऽग्निदग्धो रोगः प्ररोहं न याति । मूलादुन्मूलनादित्यर्थः ।
भेषजक्षारशस्त्रैश्च ये रोगा न शांतास्तेषां प्रसाधनाज्ज्व-
लनो ज्यायान् ॥ ३१ ॥

प०—क्षारादप्यग्निः श्रेष्ठो ज्यायान् गरीयान् ।
तद्गन्धानां रोगाणामर्शःप्रभृतीनामसंभवात् पुनर-
नुपपत्तेः । तथा भेषजादिभिरसिद्धानां व्याधीनां
प्रसाधनात्तस्मादसिद्धेः ॥ ३१ ॥

हे०—अथाग्निकर्मविधिः तत्राग्निप्रशंसामाह—
अग्निरिति ॥ ३१ ॥

त्वचि मांसे सिरास्त्रायुसंध्यस्थिषु स युज्यते ३२ ॥

स०—सोऽग्निदाहस्त्वगादिषु युज्यते ॥ ३२ ॥

प०—स चाग्निस्त्वगादिषु दाहाय योज्यते ॥ ३२ ॥

हे०—अग्निभेदान् षडाह—त्वचीति ॥ ३२ ॥

मषांगम्लानिमूर्धातिमंथकीलतिलादिषु ।
त्वग्दाहो वर्तिगोदंतसूर्यकांतशरादिभिः ॥ ३३ ॥

स०—तत्र मषादिषु रोगेषु त्वग्दाहः कार्यो वर्त्या-
दिभिः । वर्तिः पिचुवर्तिः । आदिग्रहणादन्येष्वपि
क्षुद्ररोगाभ्यायोक्तेषु त्वग्दाहो योज्यः । शरादिभिरित्या-
दिग्रहणादन्यैरपि देशांतरप्रसिद्धैस्त्वग्दाहः कार्यः ॥ ३३ ॥

प०—तत्र त्वग्दाहो मषादिषु गोदन्तादिभि-
र्योज्यः । तिलकास्तिलकालकान् मषान् तानिब
चोन्नतान् मषेभ्यश्चोन्नततरांश्चर्मक्रीलान् सितासिता-
नित्येतदुत्तरतन्त्रालक्षयेत् ॥ ३३ ॥

हे०—त्वग्दाहविषयमाह—मषांगेति । संग्रहे तु
सरुक्स्तब्धप्रम्लयदग्नाभिष्वदाधिमंथशिरोभ्रूशंखल्लाटह-
जार्दिनेषु यथास्वमभिष्वदादिषु तु भ्रूशंखल्लाटदेशेष्विति ।
त्वग्दाहसाधनान्याह—वर्तिगोदंतेति । वर्तिगुग्मुल्वादिहृता,
गोदंतो गवां दंतः, सूर्यकांतः स्फटिकः, आदिशब्दाति-
पत्यजाशक्कुच्छलाकादयः ॥ ३३ ॥

अशोभगंदरग्रंथिनाडीदुष्टघ्नादिषु ।

मांसदाहो मधुस्नेहजांबवोष्ठगुडादिभिः ॥ ३४ ॥

स०—अर्शःप्रभृतिषु रोगेषु मधुस्नेहादिभिर्मांसदाहः
कार्यः । आदिग्रहणेनार्बुदगंडमालादयो गृह्यन्ते । तत्र
कदाचिन्मधुना कदाचित्पुथक्स्नेहैः कदाचिजांबवोष्ठेन ।
जांबवोष्ठः शलाकाविशेषो यंत्रविधातुक्तो येन क्षारो
दीयते कदाचिद्गुडेन कदाचिदेवंप्रायेणान्येनापि देश-
विशेषप्रसिद्धेन ॥ ३४ ॥

(१) तत्र रोगाधिष्ठानभेदेनाग्निकर्म चतुर्धा भिद्यते ।
तद्यथा—वलयविदुरेखाप्रतिसारणानि दहनविशेषाः इति
सुश्रुतः ।

“व्याधिप्रदेशवशाद्बलयाद्ध्वंस्वस्ति काष्ठापदविदुरेखाप्रति-
सारणविकल्पैः” इति वृद्धवा० ।

५०-अर्शःप्रभृतिषु मधुस्नेहादिभिर्मसदाहः ।
नेहा घृतादयः । जाम्बवौष्टं यन्त्रम् । एतैः पृथक्
पृथक् दाहकार्यम् ॥ ३४ ॥

हे०-मांसदाहविषयमाह-अर्श इति । आदिशब्दाद-
बुदगंडगंडमालाश्रीपदात्रवृद्धयवगाढपूयलसीकमृणादयः ।
मांसदाहसाधनान्याह-मधुस्नेहेति । आदिशब्दात् सूची-
शलाकामधूच्छिष्टताम्रायोरुत्पत्त्यादयः ॥ ३४ ॥

श्लिष्टवर्त्मन्यसृक्छावनील्यसम्यग्व्यधादिषु ।
सिरादिदाहसैरेव ॥ ३५ ॥

स०-तैरेव श्लिष्टवर्त्मादिषु सिरादाहः कार्यः । तैरेव
मधुस्नेहादिभिः ॥ ३५ ॥

हे०-शिरादिदाहविषयमाह-श्लिष्टवर्त्मनीति ।
आदिशब्दाच्छिरास्त्रायुसंध्यस्थिच्छेददंतनाड्युपपक्ष्मकल-
णादयः । शिरादाहसाधनान्याह-तैरेवेति । तैर्मांस-
दाहोक्तैः ॥ ३५ ॥

न दहेक्षारवारितान् ।
अंतःशल्यासृजो भिन्नकोष्ठान्भूरिव्रणानुरान् ॥

स०-क्षारवारितान् दहेत् । न केवलं येषु क्षारो
वारितस्तान् दहेद्यावदंतःशल्यं तथातर्लोहितं येषां
तान् ॥ ३६ ॥

हे०-अभिदाहं निषेधति-न दहेदिति । अंतःशल्यं
अंतरसृजश्च । संग्रहे तु उष्णे च काले आत्ययिके तु धातौ
कृतोष्णप्रतीकारस्य पिच्छिलमन्त्रमशितवतोऽमिकर्म कुर्या-
दिति । तथा-अथ दाहाहमातुरं कृतस्वस्थयनमुपहतं
सर्वोपकरणं प्राक्शिरःसंविष्टमासावलंबितं कृत्वा वैद्यो
निर्धूमवृहत्स्थिरदीप्तस्त्रादिरवादरात्रंगारैर्योषधनप्रकारेण
भस्त्रानिलाध्मातिर्ज्वजनेन चोर्ध्वनिर्गच्छज्जालतया आपादि-
सापाद्यमानभासुराभिघ्नैर्जांबवौष्टादिभिर्व्याधिप्रदेशवशाद्वल-
घार्धचंद्रस्वस्तिकाष्टापदविंदुरेखाप्रतिसारणविकल्पैर्मुहुर्मुहुर्हि-
तोपहिताभिर्वाग्भिरन्निश्चातुरमाश्रासयन् दहेदसम्यग्दाह-
लिंगोत्पत्तेः । उच्छ्वनसुषिरप्रदेशलूनदंतनाडीसुकुंतुदुष्टव्रणेषु
तु खेहमधूच्छिष्टगुडैः पूरयित्वा दहेदिति ॥ ३६ ॥

सुदग्धं घृतमध्वक्तं स्निग्धशीतैः प्रदेहयेत् ॥ ३७ ॥

स०-सुदग्धमग्निना रोगाधिष्ठानं ज्ञात्वा घृतमधु-
भ्यामभ्यक्तं कृत्वा स्निग्धशीतैर्मधुयष्टिशालिमूलादिभिः
प्रलेपयेत् ॥ ३७ ॥

हे०-दाहानंतरं कृत्यमाह-सुदग्धमिति ॥ ३७ ॥

तस्य लिंगं स्थितं रक्तं शब्दवल्लसिकान्वितम् ।
पक्वतालकपोताभं सुरोहं नातिवेदनम् ॥ ३८ ॥

स०-तस्येत्यनेन सुदग्धं स्थानं परामृश्यते । तस्य
सुदग्धस्य स्थानस्य लिंगं लक्षणं स्थिते रक्ते दह्यमानाव-
स्थाप्रवृत्तासृजि निवृत्ते सति शब्दवल्लुदशब्दवत् स्थानं
भवेत् । तथा लसिकान्वितम् । लसिका कुशशस्त्रा-
दिविक्षते प्रथमं या दृश्यते जललवाकृतिः । तथा पक्व-
तालसदृशम् । मुखेन रोहति सुरोहम् । तथा नातिवे-
दनं नातितीव्रम् ॥ ३८ ॥

हे०-सुदग्धलक्षणमाह-तस्येति । तालं तालफलं, कपोतः
पक्षी, संग्रहे तु सशब्दमिति मांसदग्धे कृष्णोन्नतव्रणत्वं
स्थिते च रक्ते सलसीका कृतिः शिरादग्धे कृष्णारुणकर्कश-
स्थिरव्रणतास्त्राश्वादिदग्धे इति ॥ ३८ ॥

प्रमाददग्धवत्सर्वं दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः ॥ ३९ ॥

स०-दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः प्रमाददग्धेन तुल्यं सर्वं
लक्षणं बोध्यम् ॥ ३९ ॥

हे०-दुर्दग्धातिदग्धयोर्लक्षणमाह-प्रमाददग्धव-
दिति ॥ ३९ ॥

नच लक्षणमंतरैणैतत्सम्यग्ज्ञायत इति तल्लक्षणार्थं
मेदांतरदर्शनार्थमाह-

चतुर्धा तत्तु तुल्येन सह ॥ ४० ॥

स०-तत्प्रमाददग्धं चतुःप्रकारम् । कथम् ।
तुल्येन तुल्यदग्धलक्षणेन सह । अविमृश्यदग्धं हि कदा-
चित्सम्यग्दग्धलक्षणं कदाचिदुर्दग्धलक्षणं कदाचिदति-
दग्धलक्षणं कदाचिच्च तुल्यदग्धलक्षणं स्यात् ॥ ४० ॥

५०-भेदान्तरदर्शनार्थमाह-तत्प्रमाददग्धं चतु-
ःप्रकारम् । कथं तुल्येन तु दग्धलक्षणेन सह ।
अविमृश्य दग्धं हि कदाचित्सम्यक् दग्धलक्षणं
कदाचिदुर्दग्धलक्षणं कदाचिच्च तुल्यदग्धलक्षणं
स्यात् ॥ ४० ॥

हे०-प्रमाददग्धभेदानाह-चतुर्धेतुल्यं दुर्दग्धमति-
दग्धं सुदग्धं चेति ॥ ४० ॥

तुत्थस्य लक्षणम् ।

त्वग्विवर्णोप्यतेऽत्यर्थं न च स्फोटसमुद्भवः ४१

स०—तुत्थस्य तुत्थदग्धस्य लक्षणमिति कार्ये कारण-
मुक्तम् । त्वगित्यादि त्वग्विवर्णा सत्यत्यर्थमुप्यते रुज्यते
नच स्फोटानां समुद्भूतिरिति तुत्थदग्धस्थानस्य लक्षणम् ।
यत्किञ्चिन्मात्रमेवाग्निना स्पृष्टं तत्तुत्थदग्धमित्युच्यते ४१

प०—तुत्थस्य तुत्थदग्धलक्षणमिति कार्ये कार-
णोपचारादेवमुक्तम् । त्वग्विवर्णा सत्यत्यर्थमुप्यते
रुज्यते नच स्फोटानां समुत्पत्तिरिति । तुत्थ-
दग्धस्थानस्य लक्षणं यत्किञ्चिन्मात्रमेवाग्निना स्पृष्टं
तत्तुत्थदग्धमित्युच्यते मुष्टमिति सुश्रुतस्य ॥ ४१ ॥

हे०—चतुर्था तुत्थलक्षणमाह—तुत्थस्येति ॥ ४१ ॥

सस्फोटदाहतीव्रोषं दुर्दग्धम् ॥ ४२ ॥

स०—यत्र प्रदेशे स्फोटानामुद्भवो दाहयुक्ता तीव्रा
उषा जायते तद्दुर्दग्धं रोगाधिष्ठानं विद्यात् ॥ ४२ ॥

प०—यत्र प्रदेशे स्फोटोद्भवः दाहयुक्ता तीव्रोषा
जायते तद्दुर्दग्धं रोगाधिष्ठानं विद्यात् ॥ ४२ ॥

हे०—दुर्दग्धलक्षणमाह—सस्फोटोति । ऊषासर्षपलित-
स्येव व्यथा ॥ ४२ ॥

अतिदाहतः ।

मांसलम्बनसंकोचदाहधूपनवेदनाः ।

सिरादिनाशस्तृणमूर्च्छाव्रणगांभीर्यमृत्यवः ४३ ॥

स०—अतिदाहाद्रोगाधिष्ठानस्य मांसलम्बनादयः स्युः ।
संकोचः सिरादीनाम् । धूपनं धूमनिर्गमनमिव भवनम् ।
वेदना रुजा । सिरादीनां नाशो व्यापदः । व्रणगांभीर्यं
गंभीरव्रणता । मृत्युर्मरणं च । सम्यग्दग्धलिङ्गं तूक्तमेव
तस्य लिङ्गं स्थिते रक्त इत्यादिना तस्मात्तत्पुनर्न
निर्दिष्टम् ॥ ४३ ॥

प०—अतिदाहाद्रोगाधिष्ठानस्य मांसलम्बनादयः
स्युः । सम्यग्दग्धलिङ्गं तूक्तमेव । तस्य लिङ्गे स्थिते
रक्त इत्यादिना तस्मात्तत्पुनर्न निर्दिष्टम् ॥ ४३ ॥

हे०—अतिदग्धलक्षणमाह—अतिदाहत इति । धूपनं
धूमायनं सुदग्धस्य लक्षणमुक्तं प्राक् संग्रहे तु स्नेहदाहस्तु
कष्टतरो भवति स हि स्नेहस्य सूक्ष्ममार्गानुसारित्वाद्दूरमनु-
प्राविशतीति ॥ ४३ ॥

अधुना चतुर्विधस्याऽस्य चिकित्सितमाह—

तुत्थस्याऽग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं च भेषजम् ।

स्त्यानेऽस्त्रे वेदनात्यर्थं विलीने मंदता रुजः ४४ ॥

स०—तुत्थदग्धस्याऽग्निना प्रतपनं कार्यम् । तथोष्णं
भेषजमौषधम् । रक्तस्य विलयनार्थमेतत् । यतो हि तुत्थ-
दग्धे त्ववश्यं स्त्यानमसृग्भवतीति युक्त्या प्रतिपादयन्नाह—
लोहिते स्त्याने सत्यतिशयेन रुग्भवति विलीने रक्ते
पीडाया मंदता मंदत्वं भवति । अतो हि तुत्थदग्धेऽग्नि-
प्रतपनं योज्यम् ॥ ४४ ॥

प०—अधुना चतुर्विधस्यास्य चिकित्सितमाह—
तुत्थदग्धस्याग्निना प्रतपनं कार्यम् । तथोष्णं भेष-
जमौषधम् । रक्तस्य विलयनार्थमेतत् । यतो
हि तुत्थदग्धेऽवश्यं स्त्यानमसृग्भवतीति युक्त्या
प्रतिपादयन्नाह—लोहिते स्त्याने सत्यतिशयेन रुग्भवति ।
विलीने रक्ते पीडाया मन्दत्वं भवति । अतो हि
तुत्थदग्धेऽग्निप्रतपनं योज्यम् ॥ ४४ ॥

हे०—तुत्थस्यौषधमाह—तुत्थस्येति । संग्रहे तु—
“ स्त्याने रक्ते हिमैर्नोष्मा निष्कामति यतो बहिः । वेदन
वर्द्धते तेन रुधिरं च विदह्यते ॥ उष्णं निष्कामयन्कुर्वाद्
ष्माणं मंदतां रुजः ” इति ॥ ४४ ॥

दुर्दग्धे शीतमुष्णं च युज्यादादौ ततो हिमम् ४५

स०—शीतमुष्णं च पर्यायेणौषधं तत्रादौ प्रथ-
मं भेषजं युज्यात् ॥ ४५ ॥

प०—दुर्दग्धे शीतमुष्णं पर्यायेणौषधम् । तत्रा-
प्रथमं हिमं भेषजं युज्यात् ॥ ४५ ॥

हे०—दुर्दग्धस्यौषधमाह—दुर्दग्ध इति ॥ ४५ ॥

सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरिष्ठक्षचंदनैरिक्तैः ।

लिपेत्साज्यामृतैरूर्ध्वं पित्तविद्रधिबत्क्रिया ४६

स०—सम्यग्दग्धे तवक्षीर्यादिभिल्लेपयेत् । किंभूतैः
साज्यामृतैर्वृतगुड्डीयुक्तैः । आदावित्यत्राऽपि योज्यम्
आदौ तैल्लेपयेदूर्ध्वमनंतरं पित्तविद्रधिबत्क्रिया कार्ये
शेषः ॥ ४६ ॥

प०—सम्यग्दग्धे तवक्षीर्यादिभिल्लेपयेत्
किंभूतैः । साज्यामृतैः घृतगुड्डीयुक्तैः । आदा

त्यत्रापि योज्यम् । आदावेतैलेपयेत् ऊर्ध्वमन-
न्तरं पित्तविद्रधिबत् क्रिया कार्येति शेषः ॥४६॥

हे०—सम्यग्दर्शोपधमाह—सम्यग्दग्ध इति ॥ ४६ ॥

अतिदग्धे द्रुतं कुर्यात्सर्वं पित्तविसर्पवत् ॥४७॥

स०—अतिदग्धे द्रुतं शीघ्रमेव सर्वं बहिरंतश्च भेषजं
पित्तविसर्प इव कुर्यात् ॥ ४७ ॥

प०—अतिदग्धे द्रुतं शीघ्रमेव सर्वं बहिरन्तश्च
भेषजं पित्तविसर्प इव कुर्यात् ॥ ४७ ॥

हे०—अतिदग्धस्योपधमाह—अतिदग्ध इति । द्रुतं
शीघ्रम् ॥ ४७ ॥

स्नेहदग्धे भृशतरं रुक्षं तत्र तु योजयेत् ॥४८॥

स०—स्नेहदग्धेऽतितरां रुक्षं योजयेत् । भृशतरं
रुक्षं चाऽत्र भेषजं तत्र तु योजयेत् । तुशब्दान् केवलं
भृशतरग्रहणाच्च बाहुल्येन रुक्षं प्रलेपादि तत्र योजयेत्
किंतु देहदेशादिसात्म्यवशात्स्निग्धमपि यथावस्थं यथा-
वद्योजयेत् ॥ ४८ ॥

प०—स्नेहदग्धेऽतितरां रुक्षं योजयेत् भृशतर-
ग्रहणाच्च बाहुल्येन रुक्षम् । देहदेशादिसात्म्यव-
शात् स्निग्धमपि यथावस्थं यथावद्योजयेत् ॥४८॥

हे०—स्नेहदग्धस्योपधमाह—स्नेहदग्ध इति । भृशतरम-
स्यर्थं तु शब्दान् केवलं भृशतरं रुक्षं प्रलेपादिपूर्वोक्तमपि
यथावस्थं योजयेत् ॥ ४८ ॥

समाप्यते स्थानमिदं हृदयस्य रहस्यवत् ॥४९॥

स०—वक्तव्यं यद्वस्तु तस्य सर्वस्यैवोक्तत्वादिदं
स्थानं समाप्यते निष्पाद्यते । किंभूतं स्थानम् । रहस्य-
वत् रहस्यमत्यर्थं गुह्यरूपं तदस्याऽस्ति तद्रहस्यवत् ।
कस्य स्थानम् । हृदयस्य । हृदयमिव हृदयम् । हृदय-
शब्देनाष्टाङ्गहृदयमुपलक्ष्यते यथा सत्यभामा भामेति ४९

प०—वक्तव्यं यद्वस्तु तस्य सर्वस्योक्तत्वादिदं
स्थानं समाप्यते निष्पाद्यते । किंभूतं स्थानम् ।

रहस्यवत् । रहस्यमत्यर्थं गुह्यरूपं तदस्यास्तीति
तद्रहस्यवत् । कस्य स्थानं हृदयस्य । हृदयश-
ब्देनाष्टाङ्गहृदयमुपलक्ष्यते । यथा सत्यभामा
भामेति ॥ ४९ ॥

हे०—सूत्रस्थानमुपसंहरति—समाप्यते इति ॥ ४९ ॥

कुत एतत्स्थानं रहस्यवदित्याह—

अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ५०
इति वैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां प्रथमं सूत्र-
स्थानं संपूर्णम् ।

स०—यस्मादत्र स्थानेऽर्थाः सूत्रिताः सूचिताः
सूचनमात्रेणोक्ताः । किंभूताः । सूक्ष्मास्तीक्ष्णतरमतिग-
मधिगम्याः यतस्ते एवार्थाः सर्वस्मिन्स्तत्रे प्रतन्यन्ते विस्तार-
यन्ते । अस्मादिदं स्थानं तत्रसंबन्धिनामन्यस्थानानां रह-
स्यवदित्युक्तमिति ॥ ५० ॥

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचि-

तायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुंदरा-

ख्यायां क्षाराग्निकर्मविधिस्त्रिशत्-

मोऽध्यायः ॥ ३० ॥

प०—कुत एतत्स्थानं रहस्यवदित्याह—अत्रेति ।
यस्मादत्र स्थानेऽर्थाः सूत्रिताः सूचिताः । किंभूताः
सूक्ष्मास्तीक्ष्णतरमतिसमधिगम्याः । यतः अस्मिन्स्त-
त्रे प्रतन्यन्ते विस्तारयन्ते तस्मादिदं स्थानं
तत्र सम्बन्धिनामन्यस्थानानां रहस्यवदित्युक्तं
भवति ॥ ५० ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-

कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने

त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

हे०—कस्मादेतद्रहस्यवदित्यत आह—अत्रार्था इति ५०
इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने क्षाराग्निप्रकरणं
तु सामस्त्येन निरूपितम् ॥ ३० ॥

समाप्तमिदं सूत्रस्थानम् ।